

Székely Nemzeti Múzeum • Muzeul Național Secuiesc

ACTA SICULICA

Sepsiszentgyörgy 2007 Sfântu Gheorghe

ACTA SICULICA

SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM • MUZEUL NAȚIONAL SECUIESC

ACTA SICULICA

Sepsiszentgyörgy 2007 Sfântu Gheorghe

ACTA SICULICA 2007
A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve

Szerkesztők:
Barti Levente
Boér Hunor
Csáki Árpád
Kinda István
Kocs Irén
Méder Lóránt László
Szaló Réka
Szőcsné Gazda Enikő
Vargha Mihály

Az évkönyvsorozatot grafikailag tervezte:
Mednyánszky Emese
Méder Lóránt László

Kiadja a Székely Nemzeti Múzeum
Felelős kiadó: Vargha Mihály

© Székely Nemzeti Múzeum, 2007
© Délkeleti Intézet, 2007
© Az egyes cikkek szerzői, 2007

A Székely Nemzeti Múzeum borítólapon szereplő
pecsétjét Keöpeczi Sebestyén József tervezte (1941)

ISSN 1843 – 8385

Székely Nemzeti Múzeum

Délkeleti Intézet

Kovászna Megye Tanácsa

Tartalom – Cuprins

Vargha Mihály: <i>A Székely Nemzeti Múzeum igazgatói jelentése 2006–2007</i>	7
Muzeológia	
<i>Múzeumok határok nélkül. Természettudományos muzeológiai kapcsolatok a Kárpát-medencében</i>	13
Természettudomány	
Kis Boglárka – Szász Árpád – Pál Zoltán: <i>Ásványvíz-definíciók és besorolások fejlődése. A TDS-alapú jelenlegi besorolás problémái egy észak-erdővidéki vizsgálat tükrében.</i>	37
Pál Zoltán – Bálint Kinga: <i>Települési talajvíz-szennyezési mintázatok erdővidéki falvak példáján.</i>	49
Székely, Viorica: <i>Catalogul colecției de plante „Nyárády Erazmus Gyula” de la Muzeul „Haáz Rezső” din Odorheiu Secuiesc.</i>	57
Csata, Zoltán – Vánca, Éva: <i>Didymosphenia geminata, o diatomee invazivă care periclitează ecosistemele de ape de suprafață.</i>	69
Csata, Zoltán – Vánca, Éva: <i>Contribuții la cunoașterea faunei de macrozoobentos din apele curgătoare din județul Covasna (România).</i>	75
Vánca, Éva – Sárkány-Kiss, Andrei: <i>The Study of Macroinvertebrate Community in the Heavy Metal Polluted Arieș River (Romania).</i>	103
Rozner István – Rozner György: <i>Adatok Erdély és a Bánság levélbogár-faunájához (Cleoptera: Chrysomelidae).</i>	115
Rozner István: <i>Adatok Erdély és a Bánság cincérfaunájához (Cleoptera: Cerambycidae).</i>	133
Hartel, Tibor – Nemes, Szilárd: <i>Lack of Adaptive Plasticity in Rana Temporaria Tadpoles Caused by Starvation: An Experimental Study.</i>	143
Dóczy Annamária – Barti Levente – Jére Csaba: <i>Adatok a gyergyótekerőpataki Sűgő-barlang denevérfaunájáról.</i>	149
Barti Levente – Dóczy Annamária – Jére Csaba – Szodoray-Parádi Farkas: <i>A Vargyas-szoros recens és szubfosszilis denevérfaunája és faunisztikai adatbázisa a kezdetektől 2007 februárjáig</i>	153
Jére, Csaba – Dóczy, Annamária: <i>Prima semnalare a speciei de liliac Myotis Alcaethoe Helversen et Heller, 2001 (Chiroptera, Vespertilionidae) din România</i>	179
Régészet - Történelem	
Sztáncsuj, Sándor József: <i>Plastică și reprezentări zoomorfe din așezarea eneolitică de la Ariușd (Erősd)</i>	187
Méder Lóránt László: <i>Bronzkori balta Lisznyó határából. Adatok a bronzkori kőbalták készítőtechnikájához</i>	207
Berecki, Sándor – Balázs Áldor, Csaba: <i>O așezare apartinând culturii Wietenberg de la Unirea (jud. Alba)</i>	217
Székely Zsolt: <i>A Marosszentanna–Csernyeahov-kultúra emlékei Kézdiálbisban (Csernáton község, Kovászna megye)</i>	225
Körösői Zsolt – Székely Attila: <i>Gepida temető Székelykeresztúron (Szabadság tér, 44. szám – Garázköz)</i> . .	231
Gáll Erwin: <i>S-végű hajkarikák megjelenésének ideje az Erdélyi-medencében</i>	239
Dénes István: <i>Székelyföldi töltésvonulatok 3.</i>	253
Bordí, Zsigmond Lóránd: <i>Fortificațiile medievale timpurii din pădurea Rica. Turnul estic.</i>	287
Bordí Zsigmond Lóránd: <i>Az Ojtozi-szoros Rákóczi-vár 2004. évi régészeti kutatása</i>	301
Barabás Hajnalka: <i>A dálnoki református templom</i>	319
Seres István: <i>A görögnyi Fekete Vaszil. II. Rákóczi Ferenc egy román kapitánya</i>	355
Coroi Artur: <i>Kísérlet a székely falutörvények és rendtartások statisztikai módszerekkel való vizsgálatára</i> . . .	373

Cserey Zoltán: <i>A reformkori eszmék hatása Háromszéken (1830–1848)</i>	405
Bartha Katalin Ágnes: <i>Színháztörténeti jelentőségű kalendárium-bejegyzések a Székely Nemzeti Múzeumban</i>	417
Demeter Lajos – Demeter László: <i>Háromszéki honvédek, nemzetőrök, honleányok és honfiak az 1848–49. évi szabadságharcban I. Árkos</i>	423
Nagy Botond: <i>Rendvédelem a magyar–román határon a 19. század második felében</i>	437
Berényi Zsuzsanna Ágnes: <i>Aradi szabadkőműves páholyok tagnévsorai a dualizmus korából (Szabadkőművesi páholynévsorok Kelet-Magyarországból II.)</i>	455
Jánó Mihály: <i>A maksai református templom „kifehérítése”. Adatok a templom középkori falképeinek felfedezéséről, a templom lebontásáról és a kazettás mennyezet elszállításáról 1892–1893-ban</i>	467
Dobolyi AnnaMária: <i>Századfordulós építészeti törekvések Kézdivásárhely főterén</i>	481
Kolumbán Zsolt: <i>Balás Ernő (1875–1949) 2.</i>	497
Tóth-Bartos András: <i>Szociális gondozás Háromszéken 1940–1944 között</i>	515
Obrusánszky Borbála: <i>Nyomozás Bálint Gábor hagyatéka után</i>	527

Néprajz

Daniel G. Scheint: <i>A székelyek népe Erdélyben</i> (Boér Laura fordítása).	535
Pozsony Ferenc: <i>Tájházak Erdélyben</i>	551
Vass Erika: <i>Ház a Homoród mentéről a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. Ház- és családtörténeti kutatás Homoróddalmán</i>	557
Oláh Sándor: <i>„...mindeneknek örök birodalommal...”</i>	571
Kinda István: <i>Vargyas mézségeitő múltja és jelene I. Mézségeitő katlanok a Vargyas- és a Hagymás-patak völgyében, és a Kövesútfeje (Puszta) határrészben.</i>	579
Kinda István: <i>„A téglavetéssel erőssen nagy baj van...” Fejezetek a nagyborosnyói cigányok gazdasági és társadalomnéprajzi kutatásából</i>	597
Demeter Éva: <i>Adalékok az árapataki varrottas történetéhez 2.</i>	623
Szőcsné Gazda Enikő: <i>Adalékok a székelyudvarhelyi fazekesség történetéhez és egy terméktípusának azonosításához</i>	633
Miklós Zoltán: <i>Lakáskultúra-váltás a sóvidéki Korondon. A korondi lakásbelső történeti fejlődése</i>	657
Mohay Tamás: <i>Bukaresti magyarok a csíksomlyói búcsúban</i>	677
Szőcsné Gazda Enikő: <i>A nagycsütörtöki úrvacsora</i>	697
Albert Ernő: <i>Ballada Dancsuj Dávidról</i>	709
Szőcs Levente: <i>Két publikált népi önéletrajz irodalmi recepciója</i>	719
Dimény Haszmann Orsolya: <i>Írott emlékek az első világháborúból</i>	727
Salló Szilárd: <i>Egy egyén tulajdonában lévő gyászjelentő-gyűjtemény vizsgálata</i>	739
Zsigmond Győző: <i>A gomba székelyföldi helyneveinkben</i>	751

Nekrológok

<i>Nagy Olga (1921–2006)</i> (Pozsony Ferenc)	757
<i>Ferenczi Géza (1924–2007)</i> (Hubbes Éva)	761
<i>Incze László (1928–2007)</i> (Pozsony Ferenc)	768
<i>Gazda László (1933–2007)</i> (Pozsony Ferenc)	771

Vargha Mihály

A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM IGAZGATÓI JELENTÉSE 2006–2007

Tisztelettel köszöntjük a Székely Nemzeti Múzeum megújult nevű, arculatú és szerkezetű évkönyve, az *Acta Siculica* olvasóit!

A megfiatalított szerkesztői csapattal létrehozott kiadványban újdonságnak számít az intézményvezető éves beszámolója, amelyben megkíséreljük röviden tájékoztatni a Tisztelt Olvasót arról a sokrétű és szerteágazó tevékenységről, amely múzeumunkban zajlott az elmúlt bő egy évben.

1. Adottságok. A Székely Nemzeti Múzeum a legnagyobb határon túli magyar közgyűjtemény. A regionális besorolású intézmény fenntartója Kovászna Megye Tanácsa. Jelenleg természetrajz, régészet–történelem, könyvtár, néprajz és képzőművészeti (képtár) osztállyal működik, valamint csernátoni, kézdivásárhelyi, zabolai és – 2006 őszétől – baróti külső egységekkel. Alkalmazottainak száma 67, melyből 38 múzeumi szakember. Évi költségvetése 1 300 000 lej, amelyet pályázatok útján, támogatók bevonásával igyekszünk pótolni. Ezt a forrásszerző munkát segíti az 1990-es években bejegyzett alapítványunk. A múzeumot évente több mint 30 000 látogató keresi fel.

2. Tervek és megvalósítások. A 2006. nyár derekán lezajlott igazgatóváltás után mindannyiunk számára világgossá vált, hogy a felgyűlt problémahalmazt csak összefogással, csapatmunkával tudjuk orvosolni, megoldani. Meg kell találnunk az utat, amelyen az egyéni szakmai és a csoportérdekek összhangba kerülnek az intézményivel, hogy ennek a jelentős múzeumnak ne csak szép múltja, hanem vállalható jelene és reményteli jövője is legyen. Megjelöltük a legsürgetőbb feladatokat az *infrastruktúra-fejlesztés*, az *állagmegőrzés-nyilvántartás*, a *gyűjteménygyarapítás*, a *kiállításrendezés* és *közönségszolgálat* terén, valamint a *kiadványaink megjelentetését* illetően.

2.1. Infrastruktúra-fejlesztés, korszerűsítés. 2006 őszén mindenekelőtt a főépületet kellett elsősegélyben részesíteni, hiszen tetőborítása több négyzetméteren hiányzott. Azt ki kellett egészíteni, javítani, pótolni még a tél beállta előtt. Megszabadítottuk a helytelenül raktárnak használt padlásteret a közel 30 tonna ócskavastól és tűzveszélyes anyagtól, és lomtalanítottuk az alagsorban és a műhelyekben is. A bejárati gyalogkapu épített lábuzatát le kellett bontanunk, mert a kapulábak az évek folyamán derékban megtörttek, a fából faragott rész kikorhadt. Mindezt csernátoni kollégáink segítségével szépen helyreállítottuk. A múzeum műanyag cégérét is kicseréltük külön magyar és román nyelvű öntött bronz felírra. Ugyancsak a Haszmann-testvérek segítettek stílusossá és praktikussá alakítani hirdetőtáblánkat.

Az elvadult növényzetű múzeumkertben szakértő segítségével kijelöltük a beteg, lábon kiszáradt fákat, és ütemtervet készítve kitermeltük az első rend – épületre és emberre veszélyes – fatörzset. Az évfordulós ünnepség tiszteletére a pottyandi tájházhoz vezető ösvényt patakköves járdává építettük ki, és helyreállítottuk az erősen foghíjas, korhadt fakerítést is. A földszintes múzeumőri lakásban korszerűsítettük és működésbe helyeztük a mosdót. Megoldottuk a főépület éjszakai kivilágítását, a díszes főbejáratot felszabadítottuk a keresztülkaszul húzódozó vezetékektől. A fenntartó Megyei Tanácstól pályázott költségvetés-kiegészítésből videokamerás biztonsági berendezés közbeszerzését indítottuk el.

2.2. Állagmegőrzés-nyilvántartás. Intézményünk két kiemelten nagy gondja a szakleltárak korszerűtlensége és az infrastruktúra (épületeink, raktáraink, kiállítótereink, irodáink, mellékhelyiségeink) elhanyagoltsága. Az elkövetkező öt évben a szakleltárak, valamint az infrastruktúrával kapcsolatos gondok orvoslása abszolút prioritás a múzeum életében.

Felsorolunk néhány problémakört, ahol sikerült előrelépni: felújítottuk a számítógép-állományt – vásároltunk egy tucat új számítógépet, beszereztük a nyilvántartáshoz a DOCPAT programot, ennek működtetéséhez megvásároltunk nyolc darab Ms Office Pro programcsomagot, és installáltuk azon kollégák gépére, akiket a leltár digitális feldolgozására kijelöltünk, úgy, hogy minden osztály, egység lefedettsége teljes legyen.

A régészeti osztályon (múzeumi szinten itt voltak a leg súlyosabb gondok) a raktárakat teljesen felújítottuk: műemlékvédő szakember bevonásával a padló betonrétegét a falak mentén feltörve biztosítottuk annak szellőzését, a régi, málladozó vakolatot eltávolítottuk, elvégeztük az újravakolást, a teljes falfelület

alapos kimeszelését, az asztalosmunka újrafestését, a kikorhadt ajtó és küszöb kijavítását, jóformán teljesen önerőből. Szintén a régészeti osztály számára (a főraktár és a folyosó felületére) beszereztünk korszerű, az előírásoknak megfelelő fém polcrendszert 55 000 lej értékben. Az új polcokra a városunkban működő kartongyártól (kedvezményesen) 10 000 szabvány kartondobozt vásároltunk.

A néprajzi osztály számára kollégáink kiürítették a II. emeleti, felvonó melletti helyiséget, kimeszelték, közbeszerzés alatt áll a régészetihez hasonló polcrendszer, amely a pincebeli déli raktárat (faraktár) tehermentesíti.

Beindult a rendkívüli értékű műtárgyak felértékelése, a szakértői munka elvégzéséhez elengedhetetlen képesítést, *szakértői* státust szerzett az elmúlt évben egy-egy emberünk a természetrajz, néprajz, képzőművészet kategóriákban, így valamennyi szakterületen *saját* emberünk dolgozhat (a történelem–régészet területhez korábban is volt szakértőnk, a régi könyvhöz pedig közelebről lesz). A DOCPAT rendszer optimális kezelését elsajátítandó, két szakemberünk vett részt tanfolyamon Bukarestben. Valamennyi külső egységünkön és belső osztályunkon folyamatos a szakleltár készítése és a digitális feldolgozás.

2.3. Gyűjteménygyarapítás. Néprajzi osztályunk leltárába gyűjtés révén Erdőfüle, Papolc, Bölön temetőiből 50 kopjafa került be Demeter Lajos helytörténész segítségével, Erősdről textíliákból és viseletdarabokból álló gyűjtemény megvásárlására került sor, adomány útján bekerült egy kalotaszentkirályi bútoreggyüttes, és folyamatban van egy 50 darabból álló csikdánfalvi magángyűjtemény megszerzése.

A képtári törzanyagunk vásárlás útján gyarapodott, a nagybányai Kováts Ferenc (1911–1985) nagyméretű festménye, a *Bivalyas tájkép* által.

A csernátoni Haszmann Pál Múzeum 119 darab technikátörténeti és néprajzi tárgyat szerzett meg, baróti egységünk pedig az erdőfüle és felsőrákosi ásatások leletanyagával mondhatja gazdagabbnak magát.

A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum a gyűjteményét vásárlás által értékes, az 1950-es évekből származó darabokkal gyarapította: Pusztináról teljes menyasszonyi viseletet és szöttesekből álló hozományt, Lujzikalagorból és Bogdánfalváról menyasszonyi és vőlegényi, illetve hétköznapi férfi és női viseleteket szerzett be.

2.4. Kiállításaink és rendezvényeink. A múzeum eddigi arculatához viszonyítva két, gyökeresen új szemléletű és kivitelezésű állandó kiállításunk nyílt: 2006 októberében a *Délkelet-Erdély régészeti emlékei* alapkiállítás (kurátorok: Bordi Zsigmond Lóránd, Méder Lóránt-László, Sztáncsuj Sándor József; restaurátor: Szeles József), 2007. június 1-én pedig a *Pogányt vittünk, keresztényt hoztunk – gyermekvilág Székelyföldön*, amely Szőcsné Gazda Enikő muzeológus és Damokos Csaba belsőépítész-designer munkáját dicséri.

a. A székházban rendezett időszakos kiállításaink közül kiemelkednek:

- *Komárom egykor és ma* – a révkomáromi Magyar Kultúra és Duna Mente Múzeuma fényképanyaga

- *Hozta a húsvéti nyúl?* – húsvéti képeslapok, kurátor: Barabás Hajnalka

- *Erdélyország térképeken* – kiállítás és kerekasztal. Tamás Sándor kézdivásárhelyi térképgyűjtő anyaga

- *Népi fürdők és kastélykertek – erdélyi tájtörténeti emlékek* – a budapesti Corvinus Egyetem tájépítészeti karának kiállítása

- *Restaurált fegyverek* – a Csíki Székely Múzeum vendégkiállítása.

Rendezvényeink között előkelő helyet foglalnak el a tematikus családi programok (pl. *Szerelmi ajándékozás a népi kultúrában*, *Gomba-nap*, *Múzeumok Éjszakája*), az ismeretterjesztő előadások (pl. Jakobovits Miklós, Bartha Katalin Ágnes, Demeter Lajos) és a múzeumpedagógiai foglalkozások (pl. *Kicsiben a világ*); a rendezvénycsoport kurátora Demeter Éva.

Évfordulós rendezvényünk: *A 70 éve felavatott pottyandi tájház* – menasági folklórműsor és tudományos előadás (ötletgazda és szervező: Szőcsné Gazda Enikő).

b. A **Gyárfás Jenő Képtárban** (kurátor: Jánó Mihály) elsöprő közönségikert aratott a *(M)érték* című, a világhírű magyar fotográfusok életműveit ismertető kiállítás, ahol a kecskeméti Fotográfiai Múzeum anyagát mutattuk be a Magyar Művelődési Központ anyagi támogatásával, valamint a *Palettafestmények*, amelyet a veszprémi Laczkó Dezső Múzeummal közösen szerveztünk.

c. Kézdivásárhelyen a **Céhtörténeti Múzeum** (intézményvezető: Dimény Attila) is jó évet zárt, tucatnyi kiállítása közül kiemeljük az *Ünnepi Tárlatot*, ahol helyi, megyeszékhelyi és brassói képzőművészek szerepeltek műveikkel, a Kosztándi B. Katalin egyéni tárlatát és az *Incitato* bálványosi művésztaбор zárókiállítását.

d. A csernátoni **Haszmann Pál Múzeum** (intézményvezető: Haszmann Pál Péter) hagyományörző alkotótaboraival tűnt ki, és az '56-os hős, Dr. Rákossy Árpád tiszteletére rendezett tárlatával.

e. A baróti **Erdővidék Múzeuma**, amelynek hivatalos avatójára 2006 októberében került sor, Demeter László történész vezetésével önképzőkört indított, megszervezte az *Erdővidék nagyjai* című kiállítást és a baróti származású Gyulai Líviusz önálló tárlatát.

f. Az akkreditáció előtt álló zabolai **Csángó Néprajzi Múzeumban** (muzeológus: Peti Botond) a jól haladó leltározási és szakmai munka mellett kiemeljük a BBTE néprajzos egyetemistáinak szervezett egyhetes nyári muzeológiai szakgyakorlatot, ennek keretében a *IV. Fiatal néprajzkutatók konferenciáját*, valamint egy Orbai-szék tematikájú tudományos konferenciát.

2.5. Kiadványaink. Az új lehetőségekkel élve 2006 őszén megkezdődött a MTA égisze alatt működő sepsiszentgyörgyi Délkeleti Intézet tudományos műhely programjainak integrálása. Az *Acta (Siculica) 2006* évkönyv már SzNM–DKI-program eredményeként születhetett meg.

Napvilágot látott a veszprémi testvérmúzeumunkkal közösen kiadott *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 7. konferenciakötet (szerkesztők: S. Lackovits Emőke és Szöcsné Gazda Enikő), továbbá megjelentettünk egy képzőművészeti monográfiát *Gyárfás Jenő (1857–1925)* címmel. A festőművész életét és munkásságát bemutató, 40 színes reprodukcióval tűzdelt könyv a Győrben élő, de erdélyi származású Almási Tibor munkája. A *Múzeumi Füzetek* sorozatunk is gazdagodott, Demeter Éva néprajzos *A ház címere – háztetődíszek* című munkájával.

Új arculatú, hivatalos honlapunk indult (*www.sznm.ro*), amely a kezdeti szerkesztési botladozásokat és funkciózavarokat leküzdve friss és eleven tájékoztatást nyújt az érdeklődőknek törekvéseinkről, megvalósításainkról.

Acta Siculica 2007 évkönyvünk, melyet a Tisztelt Olvasó a kezében tart, a múzeum munkatársainak és az intézményünkkel kapcsolatban álló szakembereknek mindenekelőtt a Székelyföldre irányuló kutatásaiból közöl tanulmányokat, dolgozatokat, forrásszövegeket. Kívánjuk, hogy az itt közzétett *siculicák*, múzeumunk célkitűzéseivel összhangban, közösségünk alaposabb megismerését szolgálják!

Raportul directorial al Muzeului Național Secuiesc 2006–2007

1. Resurse. Muzeul Național Secuiesc este un muzeu de interes regional, finanțat de Consiliul Județean Covasna. Actualmente cuprinde secții interne de științele naturii, arheologie-istorie, bibliotecă, etnografie și arte plastice (galerie de artă), respectiv secțiile externe din Cernat, Târgu Secuiesc, Zăbala și – din toamna anului 2006 – Baraolt. Numărul total al angajaților este de 67, din care 38 de specialiști. Bugetul nostru anual este de 1.300.000 lei, pe lângă care ne străduim să obținem și alte surse financiare cu ajutorul sponsorilor și al granturilor. În această activitate de obținere de fonduri ne ajută și Fundația Muzeul Național Secuiesc fondată în anii 1990. Numărul vizitatorilor depășește 30.000 anual.

2. Proiecte și realizări. După schimbarea intervenită în conducerea instituției în vara anului 2006 ne-a fost clar că problemele acumulate se vor rezolva numai prin cooperare și muncă de echipă. Trebuie să găsim calea spre un consens între interesele profesionale personale și de grup, respectiv interesele generale ale instituției, pentru ca acest muzeu important să se poată mândri nu numai cu un trecut frumos, ci și cu un prezent respectabil și un viitor plin de speranțe. Am precizat sarcinile cele mai urgente în următoarele domenii: dezvoltarea infrastructurii, conservare-evidență, îmbogățirea colecțiilor, organizare de expoziții și relațiile cu publicul.

2.1. Dezvoltarea infrastructurii – modernizare. În toamna anului 2006 era nevoie înainte de toate de reparația urgentă a clădirii principale, al cărei acoperiș s-a deteriorat pe suprafețe considerabile. Acest lucru necesita intervenție înaintea iernii. Podul clădirii, folosit în mod necorespunzător, pentru depozitare, a fost degajat de cele aproape 30 de tone de fier vechi și material inflamabil, totodată am făcut curățenie în subsol și în ateliere. Stâlpu de zidărie al porții de acces trebuia demontat și reconstruit din fundație, pentru că s-a fisurat la mijloc. Partea de lemn, putrezită, a fost înlocuită la rândul ei cu ajutorul colegilor de la Cernat. Firma din plastic a fost schimbată cu plăci de bronz inscripționate în limbile română și maghiară. Frații Haszmann ne-au ajutat și în recondiționarea și înfrumusețarea panoului de afișaj. În parcul din jurul muzeului, cu o vegetație neîngrijită, am desemnat copacii bolnavi sau uscați și, elaborând un plan de acțiune cu ajutorul unui specialist, într-o primă etapă am eliminat copacii, care prezentau pericol pentru clădiri și oameni. Expoziția noastră etnografică în aer liber a fost deschis acum 70 de ani. În cinstea aniversării acestui eveniment am amenajat o potecă până la casa țărănească din Potiond și am renovat gardul său aflat într-o stare precară. În clădirea compartimentului administrativ am modernizat blocul sanitar. Am rezolvat problema iluminării nocturne a clădirii principale și am eliberat portalul de cablurile instalate haotic. De asemenea, din bugetul suplimentar obținut din partea Consiliul Județean am început achiziționarea sistemului de securitate cu camere video.

2.2. Conservare – evidență. Cele două probleme majore ale colecțiilor și instituției noastre rămân evidența de bază depășită și deficiențele infrastructurii (condițiile din clădiri, depozite, spațiile de expoziție, birouri, blocuri sanitare). În următorii cinci ani refacerea evidenței de bază și rezolvarea problemelor legate de infrastructură va constitui o prioritate absolută în viața muzeului.

Iată câteva domenii unde am reușit să facem progrese:

Am modernizat rețeaua de calculatoare și periferiile achiziționând și versiunea actualizată a programului DOCPAT, respectiv 8 pachete de Ms Office Pro necesare pentru punerea în funcțiune a programului de evidență. Programele au fost instalate pe calculatoarele colegilor desemnați pentru prelucrarea digitală a evidenței, în așa fel încât toate secțiile să fie acoperite.

La secția de arheologie (aici am avut cele mai mari neajunsuri) am renovat toate depozitele. Bucurându-ne de sprijinul unui specialist în protecția monumentelor arhitecturale, am spart placa de beton a pardoselii de-a lungul pereților pentru a asigura aerisirea acestora din urmă, am înlăturat tencuiala deteriorată, am făcut tencuială nouă, am văruiat pereții, am revopsit tâmplăria, am efectuat schimbarea ușilor și pragurilor putrezite, bazându-ne pe resurse proprii. Am achiziționat un sistem modern de rafturi metalice pentru depozitul principal de arheologie și pentru culoarul învecinat, în valoare de 55.000 lei. De asemenea, am cumpărat 10.000 de cutii de carton la preț redus de la fabrica de carton din oraș.

Pentru secția de etnografie a fost degajată și văruiată încăperea de la etajul II de lângă ascensor și este în curs achiziționarea unui sistem similar de rafturi pentru ameliorarea aglomerației din depozitul de la subsol (depozitul pentru obiectele din lemn).

Am demarat clasarea obiectelor de valoare patrimonială deținute; câte un coleg de la secțiile de etnografie, arte plastice și științele naturii a obținut statutul de expert, în consecință faza de expertiză va putea fi efectuată de către specialiști proprii (pentru istorie și arheologie am avut expert și până acum, iar pentru cartea veche problema este în curs de rezolvare). Doi colegi au urmat cursuri de calificare în București pentru însușirea modului de utilizare a programului DOCPAT. Revizuirea evidenței de bază și prelucrarea digitală a acesteia este în curs de executare la toate secțiile interne și externe.

2.3. Îmbogățirea colecțiilor. Colecția secției de etnografie s-a îmbogățit cu 50 de stâlpi funerari sculptați, proveniți din cimitirele localităților Filia, Păpăuți și Belin, cu ajutorul istoricului Lajos Demeter, iar din Ariușd am cumpărat o colecție compusă din materiale textile și veșminte. Am primit în donație un ansamblu de mobilă din Sâncraiu și este în curs achiziționarea unei colecții particulare cuprinzând 50 de obiecte din Dănești.

Colecția de arte plastice s-a îmbogățit cu tabloul de mari dimensiuni al pictorului băimărean Ferenc Kováts (1911–1985), intitulat *Peisaj cu bivoli*.

Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat a achiziționat 119 de obiecte de semnificație etnografică și istorică, iar Muzeul Depresiunii Baraolt și-a sporit colecția cu obiectele descoperite în cursul săpăturilor de lângă Racoșul de Sus.

Muzeul Etnografic Ceangăiesc din Zăbala a achiziționat prin cumpărare piese valoroase din anii 1950: un costum complet de mireasă și o zestre compusă din textile din Pustiana, costum de mire și mireasă, respectiv port cotidian femeiesc și bărbătesc din Luizi-Călugăra și Bogdănești.

2.4. Expoziții și evenimente culturale. Față de aspectul obișnuit de până acum al muzeului am deschis două expoziții permanente cu concepția și reprezentarea radical diferită de cele vechi: expoziția intitulată *Vestigii arheologice din sud-estul Transilvaniei* în octombrie 2006 (realizatori: Zsigmond Lóránd Bordi, Lóránt-László Méder, Sándor József Sztáncsuj; restaurator: József Szeles) și expoziția etnografică *Te-am dus păgân, te-am adus creștin – copilăria în zona Secuimii*, realizată de Enikő Szöcsné Gazda, muzeolog și Csaba Damokos, designer.

a. Printre expozițiile temporare organizate în clădirea principală sunt de remarcat:

- *Komarno ieri și azi* – Colecția de fotografii a Muzeului Culturii Maghiare și al Dunării

- *Adus de către iepuraș?* – cărți poștale de Paști, realizator: Hajnalka Barabás

- *Transilvania pe hărți* – expoziție și conferință la masă rotundă (colecția colecționarului de hărți Sándor Tamás din Târgu Secuiesc)

- *Băi populare și grădinile castelelor – monumente de istorie peisagistică* – expoziția Facultății de Peisagistică a Universității Corvinus, Budapesta

- *Arme vechi restaurate* – din colecția Muzeului Secuiesc al Ciucului

În ceea ce privește evenimentele organizate de către muzeu, un loc important le revine programelor tematice oferite familiilor (*Cadouri de dragoste în cultura populară, Ziua ciupercilor, Noaptea muzeelor*), expunerilor științifice și de popularizare (Miklós Jakobovits, Katalin Ágnes Bartha, Lajos Demeter) și programelor de pedagogie muzeală (*Lumea în mic*); responsabil de aceste manifestări fiind Éva Demeter.

Aniversări: 70 de ani de la inaugurarea casei țărănești din Potiond – spectacol folcloric prezentat de grupul din Armășeni și prelegeri științifice (organizator: Enikő Szócsné Gazda).

b. Un succes extraordinar a avut expoziția intitulată (*M)érték* (responsabil: Mihály Jánó), care a prezentat opera unor artiști fotografi maghiari de renume mondială la **Galeria de Artă „Gyárfás Jenő”**, unde a fost expusă colecția Muzeului Fotografiei din Kecskemét, cu sprijinul financiar al Centrului Cultural Maghiar, precum și expoziția *Palettafestmények (Picturi pe palete)*, realizată în colaborare cu Muzeul „Laczkó Dezső” din Veszprém.

c. **Muzeul Breslelor din Târgu Secuiesc** (șef de secție: Attila Dimény) a terminat un an cu rezultate bune. Printre numeroasele sale expoziții remarcăm *Expoziția Festivă* unde și-au prezentat lucrările artiști locali, cât și artiști din Sfântu Gheorghe și Brașov, expoziția individuală a artistei B. Katalin Kosztándi și expoziția taberei de creație artistică *Incitato* de la Bálványos.

d. **Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat** (șef de secție: Pál Péter Haszmann) s-a evidențiat prin taberele de artă populară și cu expoziția organizată în cinstea eroului din 1956, Dr. Árpád Rákossy.

e. **Muzeul Depresiunii Baraolt**, care a fost inaugurat oficial în octombrie 2006, a organizat un cerc științific, a realizat expoziția *Oameni de seamă din Depresiunea Baraolt*, cât și expoziția individuală a artistului Líviusz Gyulai.

f. La **Muzeul Etnografic Ceangăiesc din Zăbala**, aflat în pragul acreditării, este de remarcat pe lângă munca susținută de inventariere și clasare activitatea de practică muzeologică a studenților de la Universitatea Babeș–Bolyai din Cluj și în cadrul acesteia *Conferința tinerilor cercetători etnografi*, respectiv o conferință pe tema Scaunul Orbai (zona Covasnei).

2.5. Publicațiile noastre. Profitând de noile posibilități, din toamna anului 2006 am început integrarea programelor Institutului de Sud-Est (ISE), care își desfășoară activitatea sub egida MTA (Academia Maghiară de Științe). Anuarul *Acta (Siculica)* din 2006 a apărut deja ca rezultat al unui program comun MNS–ISE.

A ieșit de sub tipar volumul cu prelegerile rostite la a șaptea conferință de *Religie populară în Bazinul Carpatic* (redactori: Emőke S. Lackovits și Enikő Szócsné Gazda), precum și o monografie a pictorului Jenő Gyárfás (1857–1925). Semnată de Tibor Almási, autor din Ungaria, de origine ardeleană, cartea prezintă viața și opera artistului Jenő Gyárfás, fiind ilustrată cu 40 de reproduceri color.

Seria *Caietelor Muzeale* a devenit mai bogată cu studiul etnografic al lui Éva Demeter, având titlul: *Blazonul casei – bolduri de acoperiș*.

Am reinnoit site-ul oficial de internet al muzeului (www.sznm.ro) și – depășind greutățile și problemele de la început – acesta oferă informații la zi despre năzuințele și realizările noastre.

Activity Report of Székely National Museum for 2006–2007

(Abstract)

Having a rich heritage of more than 130 years old, Székely National Museum owns in present internal sections in Sepsiszentgyörgy/Sf. Gheorghe (sections of natural history, archaeology-history, library, ethnography, fine arts – the latter, “Gyárfás Jenő” Art Gallery is located in a separate building), and external sections (Museum of Guilds in Kézdivásárhely/Tg. Secuiesc, “Haszmann Pál” Museum in Csernáton/Cernat, Csángó Ethnographical Museum in Zabola/Zăbala, the Museum of Erdővidék/Bazinului Baraolt). Financed by the County Council of Covasna, the museum is in the ranks of cultural institutions with regional interest. Its base and temporary exhibitions are visited by more than thirty thousand tourists and natives a year. The annual *Acta Siculica* represents an important forum of the regional scientific life with reference to the region. The cultural offer has been enriched recently by pedagogical activities concerning museum.

MÚZEUMOK HATÁROK NÉLKÜL TERMÉSZETTUDOMÁNYOS MUZEOLÓGIAI KAPCSOLATOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

**A Magyar Természettudományos Muzeológusok XXIII. találkozásának konferenciaanyaga
(Sepsiszentgyörgy–Illyefalva, 2005. augusztus 1–2.)**

Természettudományos muzeológusaink körében több mint 20 éve vetődött fel: érdemes lenne évente találkozniuk, mindig más és más megyében, időszerű közös problémáik megbeszélésére. A hangsúly az *időszerű közös probléma* megvitatásán volt, tehát nem egy újabb előadási fórumot kívántak teremteni. A szakfelügyelet élére állt a kezdeményezésnek, s a tanácskozást kiegészítendő egy terepjáró/gyűjtési, valamint egy további, a rendező múzeum gyűjteményeinek és kiállításainak megtekintését szolgáló nap beiktatását javasolta. Miután a megyei kollégák a javaslatot egyhangúlag elfogadták, sor került az első három napos találkozóra 1983-ban Miskolcon, a Herman Ottó Múzeum szervezésében. Azóta egyre erősödve s a szakfelügyelet egyik igen fontos információs és integráló eszközévé válva töltik be a múzeumi területen *egyedülálló* funkciójukat e Találkozók.

Az egyedülállóságot hangsúlyozva, közülük egynek, a székelyföldi kollégák meghívására 2005. augusztus 1–6. között Sepsiszentgyörgyön és környékén rendezett Találkozónak a tanácskozási anyagát foglaljuk össze a következőkben. Megjegyezzük: tudomásunk szerint a tanácskozás témája is egyedülálló eddig! Úgy véljük, ezzel mind tartalmilag, mind módszertanilag követendő példát mutathatunk más szakágaknak.

A Találkozó tanácskozási programja a *Természettudományos muzeológiai kapcsolatok a Kárpát-medencében* vezérgondolat köré csoportosult. A házigazda Székely Nemzeti Múzeum természettudományi gyűjteményeinek, munkájának és kiállításainak ismertetése (Kocs Irén) után az intézményes és informális kapcsolatokról, valamint az integrálási törekvésekről szólt a vitaindító előadás (Kecskeméti Tibor – Boér Hunor). Ezután azokról a szakterületekről hangzottak el korreferátumok, melyeken az együttműködés a legfontosabb és legkézenfekvőbb: a kutatómunka alapját képező gyűjteményi bázisról (Mészáros Ferenc), a kiállításokról és ismeretterjesztésről (Fűköh Levente), az informatikáról (Rajczy Miklós), a PR- és marketingmunkáról (Vásárhelyi Tamás), valamint a tudománytörténeti kutatásokról (Kecskeméti Tibor – Boér Hunor). A program lezárása után bejelentett intézményi bemutatkozásokról, rövid tájékoztatókról, valamint a széleskörű és élénk vitáról a közlemény végén számolunk be. A Találkozón Magyarországról 42, Romániából 18 természettudományos muzeológus vett részt.

A tanácskozás nyitóülésére a Kós Károly tervezte sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum Bartók Termében, záróülésére Illyefalván, a KIDA-központban került sor, 2005. augusztus 2-án. Az ülést megtisztelte jelenlétével és felszólalásával György Ervin (Kovászna megye prefektusa) és Albert Álmos (Sepsiszentgyörgy polgármestere). Az ülések levezető elnöke Matskási István főigazgató és Kató Zoltán, a vendéglátó múzeum igazgatója volt.

Kecskeméti Tibor

A Székely Nemzeti Múzeum Természettudományi Osztályának tevékenysége a kezdetektől napjainkig

Az 1879. esztendőben, amikor múzeumunk anyagát Imecsfalváról Sepsiszentgyörgyre szállították, a több mint 9000 darabot magába foglaló állományból 1665 természetrajzi tárgy volt.

Az alapítás körülményeit rögzítő egykori dokumentumok többször említették a természettudományi anyagnak a többihez képest csekély voltát, de azt is, hogy ezen gyűjtéssel viszonylag könnyű segíteni. A tudományos feldolgozás mindenesetre korán elkezdődött, hiszen Koch Antal már 1879 júliusában köpeci ősemmlősmaradványokat határozott meg és írt le Vasady Nagy Gyula múzeumőr kérésére. 1901-ben László Ferenc földrajz- és természetrajz szakos tanár lett a múzeum egyik őre. A tudomány számára mint régész vált ismertté, a neolitikumi erősi kultúra feltárásával, de jelentős az a tevékenysége is, mellyel a természetrajzi tárat gyarapította. Évtizedeken keresztül, állandó szakember hiánya ellenére is jelentősen gyarapodott az osztály állománya, adományok

és külső munkatársak gyűjtései révén. Olyan jelentős gyűjtemények kerültek a múzeumba, mint a Madarász- (1903) és az Ebergényi-féle madárgyűjtemény (1911) vagy Joós Lajos máramarosi ásványgyűjteménye (1904). László Ferenc és Csutak Vilmos múzeumőrök maguk is kiszálltak geológiai gyűjtésekre. 1911-ben a múzeumi kiszállásokon megjelent Bányai János és Szádeczky Gyula geológus is, hogy a sepsiszentgyörgyi feltárásokból „kövület- és kőzetanyaggal” gyarapítsák a gyűjteményeket. 1910-re már 7909 természeti tárgy szerepelt a nyilvántartásban.

Az impériumváltás után az egyetlen talpon maradt határon túli magyar tudományos intézmény a Székely Nemzeti Múzeum volt. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem tanárai többségükben elmenekültek, vagy állás nélkül maradtak. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményein román intézmények jöttek létre. Az Erdélyben maradt magyar természettudományos elit is főleg a középiskolákba szorult vissza. A múzeum akkori igazgató-őre, Csutak Vilmos ekkor kezdte meg, párhuzamosan a múzeum jogi helyzetének rendezésével, a széthullott szakmai erők felkarolását és hasznosítását.

László Ferenc kiszemelt és évekig nevelt bedolgozó utódja a fia, László József volt, akinek tragikus halála (1932) ígéretes fejlődést akasztott meg. Ezután a dicsőszentmártoni Dobay László ornitológus személye merült fel, de a múzeumi alkalmazásáról 1934-ben megindult tárgyalások eredménytelenek maradtak. A szakemberhiány felszámolása érdekében a Székely Nemzeti Múzeum igazgatósága számos levelet váltott az intézményhez közel álló zoológusokkal, így a lepidopterológus Diószeghy Lászlóval és az entomológus Köntzei Gerővel, akik a két világháború között a múzeum külső munkatársainak számítottak. A sepsiszentgyörgyi születésű Diószeghy László (1877–1942) és szülővárosának múzeuma közötti kapcsolat 1930-ban, a jubileumi ünnepségek hozadékaként jött létre, gyűjteményét felajánlotta a Székely Nemzeti Múzeumnak, ha egyelőre Diószeghy borosjenői otthonában is maradt. Becslések szerint több mint 40 000 lepkét gyűjtött. Ebből mintegy 25 000 db került 1948-ban múzeumunkba. Jelentős Diószeghy-anyagot őriz még a budapesti, a londoni, a bécsi és a bukaresti Természettudományi Múzeum is. A gyűjtemény a lepkék gazdag faj- és egyedszámának köszönhetően tudományos szempontból rendkívül értékes. Számos a tudományra nézve új faj található benne, de nagyon értékes állatföldrajzi szempontból is. Fajgazdagsága mellett az anyag változatosságával is kitűnik: 60 hazai és 14 külföldi lelőhely nagy diverzitású anyagát tartalmazza. A kollekció rendkívül értékes dokumentuma az erdélyi lepkefaunának.

A múzeumban 1953-ban új bútorzattal és installációval állandó kiállítás nyílt. Üveges tölgyfavitrinokba és a kor kívánalmainak megfelelő diorámákba kerültek a madár- és emlőspreparátumok. Elkészült az *Élet eredete és fejlődése* c. kiállítás, mely Romániában az első ilyen jellegű bemutató volt.

Történetünkben egy érdekes mozzanat: 1956-ban a budapesti Természettudományi Múzeum egyes részei, így Állattárának jó része is leégett. Kaszab Zoltán, az Állattár igazgatója és Szunyoghy János, az Emlős Gyűjtemény vezetője levelet írt múzeumunk igazgatójának, Székely Zoltánnak, melyben segítségét kéri: Szunyoghy 1957. november 8-án kelt levelében ezt írta: „*Bizonyára olvasta az Igazgató Úr az újságokból, hogy 1956 októberében a Magyar Nemzeti Múzeum Természettudományi Múzeuma, illetve annak kiállításai és gyűjteményei javarészből elpusztultak. Porrá és hamuvá lett mind az az anyag, amit elődeink másfél évszázadon át a magyar kultúra dicsőségére összegyűjtöttek. A jelen és a jövő azonban kötelez bennünket arra, hogy az elpusztultakat pótoljuk*”. Székely Zoltán november 22-én válaszolt: „...*kérésüket teljesíteni tudjuk, s munkatársaink vállalkoztak, hogy a hiányzó állattani anyagot begyűjtik*”. Az együttműködésre felkérő levelek 1958 januárjában kimentek a Sepsis Rajon Vadász- és Halászegylet Vezetőségének, a marosvásárhelyi, a csíkszeredai, az udvarhelyi, a kereszturni és a gergelyi rajoni múzeumokhoz. A folytatást csak a kedvezőtlenülé váló politikai háttér lehetetlenítette el.

1961-től a múzeumnak állandó természettudományos munkatársa lett Kovács Sándor személyében (bár hosszabb-rövidebb időszakokat leszámítva ma is csak egy muzeológus dolgozik a Természettudományi Osztályon). Napi múzeumi teendői mellett hozzájárult az anyag számbavételéhez, rendezéséhez, megfelelő raktárhelyiség kialakításához. Az anyag revideálásához külső szakembereket kért fel. Az ásvány- és kőzettani anyag meghatározásában Balogh Ernő egyetemi tanár és Kónya Ádám, később Mészáros Miklós kolozsvári geológus segítettek. Az őslénytani gyűjtemény negyedidőszaki emlősanyagát előbb Kretzoi Miklós, majd Petre Samson és Constantin Rădulescu bukaresti paleontológusok nézték át. A gerinctelen őslénytani anyag feldolgozásában Kisgyörgy Zoltán geológus működött közre. A herbáriumok állapotát a múzeum gyakori látogatója, László Kálmán ismerte jól. A megőrzésre érdemeseket laponként revideálta. Bonyolult és hosszantartó munka volt a Diószeghy-lepkegyűjtemény rendezése. Ebben Iosif Căpușe bukaresti lepidopterológus segédkezett.

A raktárrendezéssel, az új leltári jegyzék összeállításával párhuzamosan számottevő tudományos munka is folyt. 1963-ban elkezdődött a Brassói-medence pliocén és pleisztocén emlősmaradványainak a kutatása, a múzeum és a bukaresti Emil Racoviță Barlangkutató Intézet szakembereinek részvételével. Az emlősmarad-

ványok gyűjteménye egyike múzeumunk legértékesebb kollekciónak. Az addig 50-60 példányt számláló ősemlősgyűjtemény ma már 55 fajt számlál, s darabszáma 400 fölé emelkedett.

1969-ben, a Székely Nemzeti Múzeum fennállásának 90. évfordulóján László Kálmán – édesapja emlékére – a múzeumnak ajándékozta természettudományos munkálkodásának eredményét, a 3500 nagy alakú lapból összeállított herbáriumot, mely 1222 fajt képvisel.

Közben főleg formai változások sora történt az állandó kiállításban, de ezek sem tudtak segíteni elavultságán, így 1972-ben lebontásra került.

A kimondottan muzeológiai és kutatómunka ettől függetlenül a következő években is folytatódott. Kovács Sándor muzeológus jóvoltából megkezdődött a Bodoki-hegység flórájának és vegetációjának kutatása, melynek nyomán öt év alatt 2600 nagy alakú herbáriumi lappal gyarapodott a botanikai gyűjtemény.

Az Osztály az elkövetkező években az 1972-ben lebontott kiállítás helyébe több nagy érdeklődésnek örvendő kiállítást rendezett. Közülük a legnagyobb sikerűek: *Édesvizek állatvilága* (1980), *A rovarok világa* (1980), *Az ásványok világa* (1981), *A jégkorszak és állatvilága* (1981), *Az erdő és világa* (1981), *A vad és vadászata* (1982), *Díószeghy-emlékkiállítás* (1992), *Madárvonulás ősztől tavaszig* (1993). 1983-ban múzeumunkba került az árközi Szentkereszty-kastélyban lévő Agronómusok Házából az *Ezerjófű* és a *Csodabab* gyűjtemény.

Nagy veszteség érte az Osztályt 1984-ben Kovács Sándor elhunytával. Vezetésével 22 év eredményes kutatómunka mellett sikerült leltárkönybe vezetni az ásvány- és kőzettani, az őslénytani, a növény- és állattani anyagot is.

1991-ben sikerült megvásárolni ifj. Kovács Sándor és Kovács Zoltán nagy értékű lepkegyűjteményének egy részét. 1992-ben elkészült az új állandó kiállítás, 1994 tavaszán megnyílt az új geológiai kiállítás, 1996-ban pedig az *S. O. S. Természet* természetvédelmi bemutató.

Már 1984-ben elkezdődött a budapesti Magyar Természettudományi Múzeum munkatársával közösen a Székelyföld ormányosalkatú bogarainak alapvető kutatása. Kocs Irén és Podlussány Attila kutatómunkájának köszönhetően létrejött egy jelentős ormányosalkatú bogárgyűjtemény.

A Székely Nemzeti Múzeum alapításától (1875) az államosításig (1950) alapítványként működött. Az újabb rendszerváltás után 1992-ben a múzeum akkori munkatársai és a lelkes támogatók újra megalakítottak egy Székely Nemzeti Múzeum Alapítványt. 1995-ben László Kálmán az Alapítványnak adományozta gombagyűjteményét és mikológiai jegyzeteit, valamint könyvtárának egy részét. 1997-ben az Alapítványhoz került a Pázmány Dénes-hagyaték (magasabbrendű növények, gombagyűjtemény, könyvtári anyag), és így Románia legnagyobb gombagyűjteménye alakult ki a Székely Nemzeti Múzeumban.

Jelenleg a Székely Nemzeti Múzeum Természettudományi Osztályának, melynek vezetője Kocs Irén, több mint 60 000 tárgya van, az osztályon intenzív kutatómunka folyik, továbbá egy állandó és több időszakos kiállítással rendelkezik.

Kocs Irén

Muzeul Național Secuiesc,

Sfântu Gheorghe, Kós Károly, 10, RO-520055

muzsnai@freemail.hu

Helyzetkép a természettudományi muzeológia intézményes és informális kapcsolatairól, integrálási törekvések

Vitaindítónk a téma kidolgozásának első megközelítése, az első megközelítés minden hiányosságával és nehézségével. Ugyanis a rendelkezésünkre álló források számbavétele során kiderült, hogy azok meglehetősen hézagosak, és nem egyenértékűek.

A kapcsolatok múzeumi bázisai. A fontosabb múzeumokat és gyűjteményeket illetően, melyek között kétoldalú kapcsolatok vannak, illetve lehetségesek, a tárgyalt 70 múzeumi egység közül 23 a hazai, 28 az erdélyi, és 18 a felvidéki. A Délvidéket egyedül Szabadka képviseli. Az anyaországbeli múzeumok a külhoniaknak mintegy felével tartanak szorosabb-lazább informális kapcsolatot. Ami nagyon érdekes: előzetes tájékozódásunk szerint a külhoni múzeumok, illetve munkatársaik egymás közt nagyon laza kapcsolatokat tartanak fenn (ennek első sorban az egymás közötti jelentős távolság az oka). Ami még érdekesebb, hogy például az erdélyi és a felvidéki múzeumok egymás közötti kapcsolata még lazább. Többnyire csak a mi Találkozóinkon kerülnek kapcsolatba egymással. Ez jól mutatja rendezvényünk fontosságát és a meghívások hasznosságát.

Forrásaink a múzeumok beszámoló jelentései, évkönyvei, bibliográfiák, a Magyar *múzeumi arcképcsarnok* c. lexikális munka, kiállításvezetők, alkalmi kiadványok, térképek voltak. Forrásnak tekintettük a számos kül-

földi vendégkiállítást hirdető meghívókat, melyek a kiállítási munka terén megnyilvánuló együttműködésre utalnak. A legteljesebb forrásanyag természetesen Magyarországról állt rendelkezésre. Utána Erdély, majd a Felvidék következik. Az erdélyi adatokat a *Ghidul muzeelor și colecțiilor* című információs anyagból, a felvidékieket Eva Nelišerova (SNM-Prirodovedné múzeum, Pozsony), 2004-es feljegyzéséből vettük. Kárpátaljáról, a Délvidékről és Szlovéniából nincs írásos forrásunk.

*Szerződéses államközi vagy önkormányzatok közötti kapcsolat*ról csak két esetben van tudomásunk. Az egyik a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumok Igazgatósága szerződéses kapcsolata az ún. Visegrádi Négyek megfelelő múzeumaival. A másik a Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága és az Arad Megyei Múzeumi Komplexum között jött létre 2005-ben. Ebben természettudományos muzeológusok cseréje, közös gyűjtések szerepelnek.

Közös célprogramokról, alkalmanként szerződéses megállapodásokról viszont több közös gyűjtőút, tudományos feldolgozás, kiadvány, kiállítás esetében tudunk.

A *közös gyűjtőutakat*, de a *tudományos feldolgozásokat* is az a sajtóságot földrajzi helyzet indokolja, hogy sem földtani képződményeink kifejlődése, sem állat- és növényföldrajzi viszonyaink nem érthetők meg a Kárpát-medence egészének részletes geológiai, botanikai és zoológiai ismerete nélkül. Ez természetesen fordítva is igaz: a Kárpátok és kisebb egységei (vonulatok, belső medencék, szigethegyek) geológiai és biológiai problémáinak eredője a Kárpát-medence belsejében van. Ezért a természettudományi múzeumokban munkálkodó geológusok, botanikusok és zoológusok elsőrendű érdeke a minél szorosabb együttműködés az előbbi területeken működő kutatótársaikkal.

Ennek nyomán gyümölcsöző együttműködés alakult ki a Magyar Természettudományi Múzeum és több erdélyi múzeum munkatársai között. Utóbbiak közül a legintenzívebb kapcsolatok a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum, a nagyszebeni Brukenthal Múzeum, a nagyváradi Körösvidéki Múzeum, a temesvári Bánáti Múzeum, valamint a szatmárnémeti Szatmári Múzeum között alakultak ki. A tudományos feldolgozások többnyire a Magyar Természettudományi Múzeum *Annales*-ében, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum *Acta (Siculica)*-iban, az itteni Délkeleti Intézet kiadványaiban, a nagyváradi Körösvidéki Múzeum *Nymphaeajában*, a szatmárnémeti Szatmári Múzeum *Studii și comunicări* c. évkönyveiben jelentek meg. Hagyományosan jó az együttműködés a Magyar Természettudományi Múzeum és a zsolnai Vágvölgyi Múzeum, valamint a zólyomi Erdészeti Múzeum, a miskolci Herman Ottó Múzeum és a kassai Kelet-Szlovákiai Múzeum, a soproni Központi Bányászati Múzeum és a selmecbányai, valamint a rozsnyói Bányászati Múzeumok, a pásztói Városi Múzeum és a nagyváradi Körösvidéki Múzeum munkatársai között. A közös feldolgozás és publikálás egyik kiemelkedő eredménye a *Minerals of Carpath* (2002) című szakkönyv, mely a Kárpát-medence valamennyi országa mineralógus muzeológusainak közös teljesítménye. A munka megszervezésének és a mű szerkesztésének nehéz feladatát a miskolci Herman Ottó Múzeum (Szakáll Sádor) és a kassai Kelet-Szlovákiai Múzeum (Rudolf Duda) végezte.

A *közös kiállítások* közül a teljesség igénye nélkül a következőket említjük meg: a Herman Ottó Múzeum és a rozsnyói Bányászati Múzeum együttműködése nyomán *Bányászattörténeti kiállítás* nyílt Miskolcon (1985). Ugyancsak Miskolcon nyílt meg a Herman Ottó Múzeumban a Kelet-Szlovákiai Múzeum (Kassa) vendégkiállítása, *A kő szépsége* címmel 1988-ban. A soproni Központi Bányászati Múzeum intenzív kapcsolatokat ápol a páratlanul gazdag ásványtani és bányászattörténeti anyaggal rendelkező selmecbányai Bányászati Múzeummal. Ennek eredménye volt 2001-ben *Az európai bányászat bölcsője* c. kiállítás Sopronban. A Magyar Természettudományi Múzeum a lévai Tekovské Múzeumban *Kittenberger emlékkiállítás* rendezett 2002-ben. A gyöngyösi Mátra Múzeum a Slovenské Narodné Muzeum betléri múzeumában *A természet csodái* címmel rendezett kiállítást 2004-ben. Ugyanezt a kiállítást Egerben is bemutatták. A Magyar Olajipari Múzeum a Nagybányai Múzeummal közösen rendezett kiállítást 2005-ben *Papp Simon emlékére*, szülőhelyén, Kapnikbányán. (Ez alkalommal az Európa-hírű olajkutató szobrának avatására is sor került!) Ugyancsak együttműködés eredménye az „*Olajipari emlékhelyek a Zala–Mura térségében*” címmel megjelent térkép, melyet a Magyar Olajipari Múzeum és a szlovéniai Petésházi Olajipari Múzeum közösen adott ki. A legújabb együttműködési esemény a napjainkban is (2005) látogatható *Bányászattörténeti kiállítás*, melyet a soproni és a rozsnyói bányászati múzeumok közösen hoztak létre. S tudomásunk van róla, hogy a Nagybányai Ásványtani Múzeum kiemelkedő értékű anyagából a Magyar Természettudományi Múzeumban, valamint több vidéki múzeumunkban (Szolnok, Debrecen, Nyíregyháza, Sopron) tervez kiállítást rendezni. Az illetékes munkatársak közti előzetes egyeztetések éppen mostani Találkozókon folynak!

A kapcsolatok egyik legértékesebb formája az *ösztöndíjas tanulmányút*. Erre is volt példa az utóbbi évtizedben. A különböző alapítványok által finanszírozott, egyhetestől a több hónaposig terjedő tanulmányi idők alatt főként a sepsiszentgyörgyi és a székelyudvarhelyi kollégák végezhettek elmélyült kutatómunkát, többnyire a Magyar Természettudományi Múzeum különböző táraiban. Meg kell említeni: ilyen tanulmányúton néhány preparátornak is sikerült továbbképeznie magát.

Az együttműködés talán legfontosabb „terepe” a különböző *muzeológiai rendezvények*. Ilyen az immár 23. alkalommal megrendezett Természettudományos Muzeológusok Találkozója. Ezek a személyes kontaktus, a gondolatok és tapasztalatok cseréje, nem beszélve a tudományos eredmények, a dolgozatok cseréjéről, olyan sokszálú és erős kapcsolatrendszer kialakulásához vezetett és vezet, melynek tudományos és muzeológiai haszna elsőrendű. Sokszorosan igazolódott ez a 2000-tól máig sorra került találkozóinkon (Piliscsaba, Szeged, Zirc, Pásztó, Kaposvár), melyeken a résztvevők köre határon túli kollégákkal bővült. Főhatóságunk nagyvonalú támogatása révén esetenként 18-20 külföldi kollégát fogadhattunk. Most pedig a székelyföldi kollégák meghívására Sepsiszentgyörgyön találkozhatunk. E találkozókön régi kapcsolatok erősödtek/nek, újak létesültek/nek, izolált törekvések egyesültek/nek, több új tudományos és muzeológiai program kezdődött/ik el. E találkozókön kívül újabban egyre több határon túli kolléga jut el Budapestre a Múzeumok Majálisára, valamint Szentendrére, a *Muzeológusok fakanállal* rendezvényre. Ezek „sokadalma” és oldott hangulata közepette nagyon sok szakmai információ cseréjére is sor kerül.

Elemzésünk azonban nem csak a múlt eredményeinek regisztrálására, valamint a jelen helyzet áttekintésére kell, hogy szorítkozzon. Szükség van a *jövőbeni elgondolásaink*, terveink felvázolására is.

Először is, szükség van szakembereink közös *névsorára*, melyben a kutatók, preparátorok és kiállítási szakemberek neve, elérhetősége (postai cím, telefon, fax, e-mail) és szakterülete szerepel. Ezt legcélszerűbb egy elektronikus adatbázisba foglalni. Felvetődött egy közös információs fórum, egy *hírlevél* megindítása. Ennek nem biztos, hogy papíralapúnak kell lennie, sőt biztos, hogy nem. Miután egy ilyen info-laphoz nemcsak szerkesztő, hanem regionális hírszolgáltatók/referensek is kellenek, jelentkezőket várunk e munkára, akár itt a helyszínen is. S ha már információról van szó, megragadom az alkalmat *néhány* hír, egyben *feladat* közzétételére. A csíkszeredai Csíki Székely Múzeumban jelentős, Haynald-gyűjtésű herbáriumi anyag van. A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban a gazdag könyvanyag mellett komoly értékű és mennyiségű ásványanyag is van, főként klasszikus lelőhelyekről. A székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeumban pedig Bányai János, a jeles székely geológus számottevő geológiai gyűjteménye, valamint gazdag könyvtára és kéziratos hagyatéka található. Miután egyik helyen sem működik szakmuzeológus, botanikus, ill. geológus, kollégáim figyelmébe ajánlom e fontos gyűjtemények feldolgozását, s legalább tudománytörténeti publikálását. Magánbeszélgetések során felvetődött egy *módszertani műhely* kialakításának szükségessége. Az elképzelések szerint ebben teret kaphatnának az új elméleti megoldások, szemléletbeli újdonságok, változások, főbb muzeológiai kutatási trendek ismertetése és a gyakorlati módszerek bemutatása. Ez valóban nagyon hasznos lenne szakmánk számára, érdemes is lenne megszervezni. Talán a szakfelügyelet kellene, hogy élére álljon egy ilyen kezdeményezésnek. A jövőben gondot fordítunk erre.

Végül felhívjuk kollégáink figyelmét a *közös pályázatok* lehetőségére, sőt szükségességére (OTKA, NKA, Illyés, Arany János és más alapítványok). A szigorodó pénzügyi feltételek szinte megkövetelik az e téren is szükséges együttműködést, a közös pályázást.

Kecskeméti Tibor

Magyar Természettudományi Múzeum,
Budapest, Ludovika, 2., H-1082,
kecs@nhmus.hu

Természettudományi gyűjtemények magyarországi múzeumokban

Természettudományos kutatások 20 múzeumban folynak Magyarországon. Közülük a budapesti Magyar Természettudományi Múzeumban mintegy 160 témában. Legtöbbet az Állattár és a Növénytar, utána a Föld- és Őslénytár, valamint az Ásvány- és Kőzettár, végül az Embertani Tár vállalt fel. A megyei múzeumi hálózatban a legintenzívebb kutatómunka Pásztón, Miskolcon, Gyöngyösön, Sátoraljaújhelyen, Nyíregyházán, Debrecenben, Tiszafehérváron, Szegeden, Békéscsabán, Érden, Tatán, Zircen, Kaposváron, Pécsen, Komlón, Szombathelyen és Zalaegerszezen folyik. A kutatások irányultságát tekintve többségük taxonómiai és ökológiai, de számos faunisztikai, florisztikai, evolúciós, geokémiai, ásványgenetikai, talajásványtani, őskörnyezeti, ősföldrajzi, lemeztektonikai, történeti embertani téma szerepel a múzeumok igen sokszínű kutatási palettáján. A kutatások többségét az Országos Tudományos Kutatási Alapprogram finanszírozza, de jelentős kutatások folynak az Országos Természetvédelmi Hivatal, valamint több tárca anyagi támogatásával.

E kutatások elsősorban a Magyar Természettudományi Múzeum mintegy 10 milliós, valamint a megyei hálózatban működő múzeumok több mint 2 és fél milliós gyűjteményi anyagára alapoznak. Mivel több

témában is vannak egyezményes és informális közös kutatások a határon túli múzeumok kutatóival, úgy véltük, hogy célszerű e gyűjtemények milyenségét és mennyiségét egy táblázatban közreadni. Ebben külön jelezzük a tudománytörténeti értékű gyűjteményeket:

Ásvány- és kőzetgyűjtemények

Múzeum	Ásvány és kőzet	A gyűjtemény becsült mennyisége	Gyűjtőterület, főbb lelőhely	Tudományosan kiemelkedő értékű gyűjtemények	Tudománytörténetileg kiemelkedő értékű gyűjtemények
Herman Ottó Múzeum, Miskolc	Ásvány	17 342 tétel (35-40 000 db.)	Magyarország (70%), Kárpát-övezet (20%), egyéb (10%)	Rudabánya, Gyöngyösoroszi, Nagybörzsöny, Mecsek – uránérc telepek; Bakonyi mangánérc telepek; Eperjes–Tokaji-hegyvidék	Klasszikus európai lelőhelyek (19. sz. közepe – 1920; Cseh–Szász Érchegeység, Alpok, Skandinávia, Anglia; Melczer Gusztáv és Kriván Pál hagyatéka
Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár	Ásvány	300 db.	Ausztria, Magyarország	-	Habick-gyűjtemény
Déri Múzeum, Debrecen	Ásvány	3000 db.	Magyarország: Északi-Középhegység, Dunántúl, Kárpát-medence; Nagybánya, Kapnikbánya, Herzsabánya, Máramaros	Gyöngyösoroszi, Csordakút/Tatabánya, Maklári Tibor hagyatéka	A Szőnyi Pál Ásványgyűjtők Köre; Maklári Tibor hagyatéka; Déri Frigyes gyűjteményéből sugárzó uránzurokérc Csehországból; magyarországi uránásványok Pécsről
Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba	Ásvány és kőzet	53 db.	Mátra, Zempléni-hegység		
Bakonyi Természet-tudományi Múzeum, Zirc	Ásvány és kőzet	27 760 példány	Balaton-felvidék	-	-
Janus Pannoni-us Múzeum, Pécs	Ásvány	750 db.	Mecsek	-	-
	Kőzet	1150 db.	Mecsek	-	-
Savaria Múzeum, Szombathely	Ásvány és kőzet	196 tétel + 700 db.	Magyarország	-	Mihálka Antal iskolaigazgató szemléltető gyűjteménye
Pásztói Múzeum, Pásztó	Ásvány	1000 db.	É-Magyarország	-	-
	Kőzet	500 db.	É-Magyarország	-	-
Kuny Domokos Múzeum, Tata	Ásvány	3000 példány	Tata, Barta-kútbarlang, Csódi-hegy, Recsk, Eperjes–Tokaji-hegyvidék	Baritok, zeolitok, kalkopiritok, opálok, hegyikristályok; a tatai Megalodus Barlangkutató és Geológiai Szakcsoport ajándéka; Skofflek István gyűjteménye	
Móra Ferenc Múzeum, Szeged	Ásvány	6100 db.	Kárpát-medence; világyanyag	-	Csongor Győző és Molnár Gyula gyűjteménye
	Kőzet	133 db.	Kárpát-medence		-
Magyar Olajipari Múzeum, Zalaegerszeg	Ásvány és kőzet	4500 db.	Magyarország, Erdély, Németország, USA	-	Kertai-hagyatékek, fúrásminták Papp Károly hagyatékából
Központi Bányászati Múzeum, Sopron	Ásvány	960 db.	Északi-Középhegység, Gyöngyösoroszi, Rudabánya, Felvidék, Selmezbánya, Erdély: Érchegeység, Nagybánya	-	-
	Kőzet	663		-	-
Érc- és Ásványbányászati Múzeum, Rudabánya	Ásvány és kőzet	1508 db.	Magyarország, Erdély, Szlovákia, Brazília, India, Kazahsztán, Olaszország, Vietnam	-	-
Kiss Pál Múzeum, Tiszafüred	Ásvány	178 db.	Magyarország, Erdély: Réz-hegység, Zarándi-hegység	Ametisztek, ipolytarnóci opálosodott ősfamaradványok	Wattai Gusztáv ajándéka: ősfamaradványok, Dylerszly Ottó ametiszt- és kvarcgyűjteménye, Csete Sándor ásványgyűjteménye
	Kőzet	176 db.		-	-
	Geológiai gyűjtemény	2600 db.	Magyarország, Ausztria, Románia, Csehszlovákia	Ásvány-, kőzet-, talaj- és üledékminták, fúrásrag	-

Természettudományos muzeológiai kapcsolatok a Kárpát-medencében

Múzeum	Ásvány és kőzet	A gyűjtemény becsült mennyisége	Gyűjtőterület, főbb lelőhely	Tudományosan kiemelkedő értékű gyűjtemények	Tudománytörténetileg kiemelkedő értékű gyűjtemények
Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest	Meteoritgyűjtemény	659 tétel		Nagydivényi, nagyboroveji, utrechti, Jóreménység-foki darabok	-
	Bauxitgyűjtemény	2497 tétel	Magyarország, külföld	A gyűjtemény egésze	
	Szabó József-féle történeti gyűjtemény	4097	Kárpát-medence	A gyűjtemény egésze	

Őslénytani gyűjtemények

Múzeum	Gyűjtemény	A gyűjtemény becsült mennyisége	Gyűjtőterület, főbb lelőhely
Mátra Múzeum, Gyöngyös	Paleobotanika	8902 tétel	Bükk, Eger, Sály, Mikófalva, Dédestapolcsány, Balaton, Fertő-tó, Sárrét
	Paleozoológia	16 402 tétel (ebből malakológiai anyag 90%)	
Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár	Ősmaradvány	300 db.	Magyarország
Déri Múzeum, Debrecen	Paleobotanika, paleozoológia	127 db.	Cseh-, morva-, németországi palák
Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba	Paleozoológia	21 db. (emlős), 2400 db. malakológiai anyag	Békés-megye, Délkelet-Alföld
Janus Pannonius Múzeum, Pécs	Ősmaradvány	1307 db.	Magyarország
Savaria Múzeum, Szombathely	Paleobotanika	15 336 tétel + 2000 db.	Dunántúl
	Paleozoológia	303 tétel + 50 db.	Vas megye
Komlói Természettudományi Gyűjtemény, Komló	Ősmaradvány	74 620 (db. + preparátum)	Magyarország
Pásztói Múzeum, Pásztó	Paleobotanika, paleozoológia	5500 db.	Ipolytarnóc, Nógrádszakál, Mátra
Kuny Domokos Múzeum, Tata	Paleobotanika, paleozoológia	10 223 db.	Vértesszőlős, Eger, Tatabánya, Gerecse
Móra Ferenc Múzeum, Szeged	Paleozoológia	4769 db.	Kárpát-medence, világanyag
Magyar Olajipari Múzeum, Zalaegerszeg	Ősmaradvány	?	Magyarország, Erdély, Németország, USA
Érc- és Ásványbányászati Múzeum, Rudabánya	Ősmaradvány	42 db.	?
Kiss Pál Múzeum, Tiszafüred	Paleozoológia	144 tétel (188 db.)	Tisza mente
Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest	Paleobotanika	33 802 példány	Magyarország, Kárpát-medence
	Paleozoológia	90 000 tétel	Magyarország, Alpok-Kárpáti Régió

Növénytan gyűjtemények

Múzeum	Gyűjtemény	A gyűjtemény becsült mennyisége	Gyűjtőterület, főbb lelőhely
Mátra Múzeum, Gyöngyös	Kriptogám és edényes növények	35 000 tétel	Magyarország: Bükk, Mátra, Sárhegy, Hanság, Zemplén, Uppony (60%); világanyag
Bakonyi Természettudományi Múzeum, Zirc	Kriptogám és edényes növények	17 702 tétel	Magyarország
Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba	Kriptogám és edényes növények	5895 db.	Magyarország, Erdély
Déri Múzeum, Debrecen	Kriptogám és edényes növények, gombák	3321 lap	Hortobágy, Debrecen környéke, Bátorliget
Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár	Kriptogám és edényes növények, gombák	3678 tétel	Magyarország

Múzeumok határok nélkül

Múzeum	Gyűjtemény	A gyűjtemény becsült mennyisége	Gyűjtőterület, főbb lelőhely
Janus Pannonius Múzeum, Pécs	Gombák, edényes növények	1900 tasak + 8100 lap	Dél-Dunántúl (Baranya megye, Mecsek, Villányi-hegység)
Savaria Múzeum, Szombathely	Kriptogám és edényes növények	43 000 db.	Vas megye (45%), Magyarország (20%), Magyarországon kívül (25%)
	Famina gyűjtemény	299 tétel	
	Mag- és termés-gyűjtemény	3000 db.	
Kazinczy Ferenc Múzeum, Sátoraljaújhely	Kriptogám és edényes növények, gombák	30 172 db.	Magyarország, Kárpát-medence
Kuny Domonkos Múzeum, Tata	Moha, magok, termések	506 tétel moha + több ezer példány	Tata környéke, Gerecse, Duna-part (Neszvény)
Móra Ferenc Múzeum, Szeged	Edényes növények, termések	45 069 db.	Kárpát-medence, világanyag (termések)
Jász Múzeum, Jászberény	Edényes növények	1255 tétel (3000 db.)	Jászberény környéke, Jászság, Mátra
Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest	Kriptogám növények	328 400 tétel/példány	Magyarország, Kárpát-medence, világanyag
	Edényes növények	1 446 350 lap	
	Gombák	98 400 preparátum, tasak, lap	

Állattani gyűjtemények

Múzeum	Gyűjtemény	A gyűjtemény becsült mennyisége	Gyűjtőterület, főbb lelőhely
Mátra Múzeum, Gyöngyös	Puhatestűek	59 763 tétel (kb. 2 millió példány)	Magyarország (60%), világanyag (40%)
	Gerinctelen	212 650 db. + 10000 fiola, alkoholos rovar	Bükk, Mátra, Sárhegy, Hanság, Zemplén, Uppony
	Gerinces	18 230 tétel	
Bakonyi Természettudományi Múzeum, Zirc	Gerinctelen	3637 fiola + 229 763 példány	?
	Gerinces	8651 tétel	Bakony
Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba	Puhatestűek	12 871 tétel	Magyarország, Nyugat- és Közép-Európa, Erdély
	Gerinctelen	600 példány	
	Emlős	17 preparátum, 64 agancs	
	Madár	388 db. + 115 tétel tojás	
Déri Múzeum, Debrecen	Gerinctelen	18 000 példány	Hortobágy, Tiszacsege, Bihari szikések, Síkfőkút-projekt, Debreceni Nagyerdő
	Gerinces	319 db. + 1883 tojás	Debrecen környéke, Hortobágy
Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár	Puhatestűek	5000 tétel	Magyarország, mediterrán területek
	Gerinctelen	181 000 példány	Bakony, Dunántúli-dombság, Balkán-félsziget, Horvátország, Szlovénia
	Gerinces	864 példány	Magyarország
Janus Pannonius Múzeum, Pécs	Puhatestűek	4500 példány	Dél-Dunántúl
	Gerinctelen	289 500 példány	Dél-Dunántúl. Őrség, Kőszegi-hegység
	Gerinces	680 példány + 4077 tojás	Dél-Dunántúl, Borsod megye
Savaria Múzeum, Szombathely	Puhatestűek	1465 tétel	Nyugat-Dunántúl, Kárpát-medence, Balkán-félsziget
	Gerinctelen	250 000 példány	
	Gerinces (+ tojás + fészkek)	1819 tétel	
Kazinczy Ferenc Múzeum, Sátoraljaújhely	Puhatestűek	11 859 tétel	Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Szatmár és Bereg vidéke
	Gerinctelen	250 000 példány	
	Gerinces	2400 db. + 357 tojás	
Kuny Domonkos Múzeum, Tata	Puhatestűek	1200 példány	Tata és környéke
Komlói Természettudományi Gyűjtemény, Komló	Gerinctelen	140 000 példány	Mecsek, Velencei-tó
	Gerinces	86 db. madár és kisemlős	?

Természettudományos muzeológiai kapcsolatok a Kárpát-medencében

Múzeum	Gyűjtemény	A gyűjtemény becsült mennyisége	Gyűjtőterület, főbb lelőhely
Móra Ferenc Múzeum, Szeged	Gerinctelen	373 572 db.	Csongrád megye, Mecsek, Bakony, Alpokalja, Somogy megye, Tisza-völgy, világanyag
	Gerinces	47 347 db.	
Kiss Pál Múzeum, Tiszafüred	Gerinctelen	33 000 példány (csak nagylepke)	Jászság, Közép-Tiszavidék, Mátraalja, Mátra
	Gerinces	25 db.	Szolnok és környéke
Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest	Puhatestűek	96 272 db.	Magyarország, Kárpát-medence, világanyag
	Gerinctelen	7 750 000 példány	
	Gerinces	70 393 példány	

Embertani gyűjtemények

Múzeum	Gyűjtemény	A gyűjtemény becsült mennyisége	Gyűjtőterület, főbb lelőhely
Jósa András Múzeum, Nyíregyháza	Csontváz	4550 db.	Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Hajdú-Bihar megye
Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest	Történeti oszteológia	30 000 egyén	Magyarország
	Múmia	264 egyén	Vác: Fehérek temploma
	Plasztikus arcreekonstrukció	200 db.	

Mészáros Ferenc
Magyar Természettudományi Múzeum,
Budapest, Baross, 13, H-1088,
meszaros@nhmus.hu

Kiállítás és ismeretterjesztés

Ha természettudományi múzeumokról, azok kiállításairól esik szó, még a szűk muzeológus szakmán belül is sokan zavarba jönnek. Elkönnyvelt tény, hogy ott „csodabogarakkal” fogunk találkozni, s ezt nemcsak a kiállításokra, hanem az azokat létrehozó muzeológusokra is értik. Néha valóban úgy tűnik, mintha a muzeológusok e kis csoportja (hazai viszonylatban) más nyelvet, jelrendszert használna, pedig alapjában nem tesznek mást, csak az emberi társadalmakat körülvevő természet alkotóelemeinek rendszerezését végzik. Munkájuk során ugyanúgy érvényesül a jól ismert hármas (újabb szerzők szerint ötös) elv, a *gyűjtés, feldolgozás és közzététel* (az alábbiakban leginkább ennek taglalása történik).

Mégis mi lehet az oka, hogy kiérdemelték a „csodabogarak” jelzót? A válasz megközelítésének egyik lehetséges útja talán a muzeológiatörténet homályába vész. A legelső gyűjtemények kialakulásakor a ritkaságok gyűjteménye az egyik, ha nem is meghatározó gyűjteményi együttes volt. Már az ókorból ismerjük Plinius leírását, mely szerint a római Capitoliumban a *természeti ritkaságok* között egy 150 font súlyú kristályt említ, amely óriási csontokkal, kagylókkal, mamutfogakkal együtt került bemutatásra. Ezek a bemutatók a kétfejű borjakkal, háromlábú csirkékkel, az óriás- és sárkánycsontokkal (nem ritkán láncra verve, mint napjainkban is Verona városkapuján) inkább a szórakoztatást, az elképesztést szolgálták, mintsem a tudományt.

A természettudományos gyűjtemények életében jelentős változást hozott a tudomány fejlődése, az egyetemek megjelenése. Ez Európában a 12. század tájára tehető. Ekkor számos kutató kezdett a természet megismerésének tanulmányozásába, melynek elengedhetetlen kellékei voltak a gyűjtemények. A kutatók közül is kiemelkedett munkásságával Albertus Magnus, aki többek között korához mérten modern természettudományos szemlélettel egészítette ki Arisztotelész tanait. A természet megismerését nem hitbeli, hanem észbeli feladatnak tartotta. A tekintélyelv helyett többre tartotta a tapasztalást, a kísérletezést. Könyvet írt a növényekről, kísérletet tett osztályozásukra, felépítésük és működésük megismerésére. Könyvet írt az állatokról, Arisztotelész művét kiegészítette a német terület emlőseivel, madaraival és rovaival. Sok állatot elsőként írt le. Geológiai formációkat, őskori kőületeket tanulmányozott.

A megismerést szolgáló, tudományos igénnyel összeállított tárgye gyűjtések mellett igen jelentős anyagi ráfordítással alakultak ki Európában az úgynevezett főúri gyűjtemények. Ezek a gyűjtemények rendszerint két nagy egységből, a művészeti (artiosa) és a ritkasággyűjteményekből (naturalia) álltak (Kunst- und Wunderkammern). A hatalmas mennyiségben felszaporodott gyűjteményi anyag kényszerített ki olyan, „muzeo-

lógiaiak” nevezhető munkákat, melyek a gyűjtemények rendszerezéséhez adtak útmutatót. A legismertebb mű, mely a rendszerezéssel foglalkozik, S. Quicheberg holland orvos 1565-ben, Münchenben megjelent munkája, a *Theatrum sapientiae*. Ebben a gyűjteményeket öt osztályba és különböző alosztályokra (inscriptions) osztotta: a *III. Osztály a természetiek osztálya*. Megfogalmazása szerint ebben legfontosabb az ember és anatómiája, de ide került a szerves és szervetlen világ anyaga, az ásvány- az állat- és növényvilág is.

A 16. század második felében a természettudományos világkép rohamosan tágul. Szinte hihetetlen számban jönnek létre a nyomdák, melyek ontják a természettudományos műveket, köztük az illusztrált növény- és állattani munkákat. A leírások mellett anatómiai atlaszok, rendszertani művek sokasága látott napvilágot. A számtalan kiváló elme közül megint egy önkényesen kiragadott egyéniség Agricola: német orvos, bányász, a tudományos földtan és ásványtan megalapítója. Tőle származik a fosszília elnevezés, bár ekkor még igen tág értelemben használták, minden földből kiásottat értettek rajta.

A rohamosan gyarapodó gyűjtemények szinte kikényszerítik a közönség elé tárást (az ókorban már találkozunk ezzel az igénnyel), elsők között 1681-ben megnyitják a nyilvánosság előtt a Louvre Galériáját.

A kontinens gyűjteményeivel szemben eltérő képet mutat az angliai helyzet. Angliában az egyetemek váltak a gyűjtemények központjaivá, különös súlyt fektetve a természettudományra és az etnográfiaira, ami azzal függ össze, hogy az angol polgári forradalom után Anglia veszi át a tengeri hajózás hegemoniáját és a felfedezések irányítását. Polgári alapítású a British Múzeum. Oliver Sloan 1751-ben természettudományi kabinetjét és könyvtárát ajánldékozta a nemzetnek, amelyet 1753-ban a parlament szentesít. A muzeológia tudománya ezt tekinti az újkori múzeum születésnapjának.

A 17. századtól kezdődően elkülönül a természettudományi gyűjtés. Részben a reneszánsz kísérletezései, a boncolások, de nem utolsósorban a nagy földrajzi felfedezések eredményeként felhalmozott nagy mennyiségű új gyűjteményi anyag miatt is. Erre a századra esik az első tudományos akadémiák alapítása (Róma, 1603; Párizs, 1635–1666; London, 1663; Berlin, 1700).

A természettudományi gyűjtemények rohamos gyarapodása teszi szükségessé egy olyan muzeológiai munka elkészítését, mely a gyűjtemények rendszerezésében egységes szemléletet alakít ki.

Neickleius *Museographia* c. munkája 1727-ben összegezte többek között a természeti gyűjteményekre vonatkozó ismereteket. Az épületre vonatkozóan a tájolást tartja fontosnak, és a délkeleti irányt megfelelőnek. Fontos a száraz, biztonságos elhelyezés. A boltzatokat és falakat nem kell díszíteni, fehér színben kell hagyni. A terem hossza kétszer annyi legyen, mint szélessége, bejárata középre essék, hogy a terem mindkét oldala egyszerre legyen látható. Az egymáshoz kapcsolódó termek esetében is ez a jó megoldás. Berendezéséhez az ívmagasságig beépített, fából készült szekrényeket tartja megfelelőnek, amelyek polcozata 1 vagy 1,5 könyök magas legyen. Az alsó részben fiókok helyezendők el, a fal másik oldalán fiókos szekrények.

Munkájában 4 szekrényt a természet ritkaságainak szán:

Az első szekrény legfelső részébe a kisebb állatokat és madarakat helyezték el, mindig úgy, hogy a nagyobb, kitömött állat legyen alul. A nagyságrend határozza meg az osztályozás alapját a spirituszos konzerválási készítménynél is.

A második repositariumba a halak, kígyók kerüljenek, hasonló rendben.

A harmadikban az ásványok, fossziliák legyenek elhelyezve.

A negyedikben a tengeri állatok, kagylók, csigák, amelyek a szemnek, kedélynek is kedvesek.

Mindkét falon van még szabad hely, amelyre két állvány állítható. Az egyikben anatómiai anyagot kell elhelyezni, mindenekelőtt az emberre vonatkozókat: múmiákat, balsamozott testrészeket, csontvázakat – gyermekek, felnőttek – és különböző balsamozott emberi, állati szerveket.

A terem bejárati részéhez közel egy hosszú, széles asztalt kell helyezni a tanulmányozásra. Az asztal mindkét oldalára glóbus helyezendő el. A fal díszítésére bálnát vagy krokodilt tegyünk ki. A bejárathoz két félelmetes oroszlánt, medvét, tigrist állítsunk kitömve.

A Neickleius által megfogalmazott alapelvek több évszázad távlatából is éreztetik hatásukat. Számtalan eleme modern formában, napjainkban is fellelhető a természettudományi gyűjteményekben, a kiállításokban. Talán legszembeütőbb formája a kiállítások középpontjában – nem ritkán a bejáratnál – a figyelemfelkeltő, nagyméretű preparátumok elhelyezése. A washingtoni (DC; Smithsonian) és a göteborgi múzeum (Naturhistoriska Museet i Göteborg) központi kupolacsarnokában a látogatót egy kitömött afrikai elefánt, a leideni Naturalis bevezető folyosóján két rinocérosz fogadja. Nem ritkán ősszállatok (Dinoszauruszok) csontvázaival találkozhatunk a központi terekben, illet többek között a berlini Museum für Naturkunde-ben, a londoni Natural History Museum-ban, a dél-koreai Geryongsan múzeumban is találunk, de a felsorolás folytatható. Magyarországon a gyöngyösi új kiállítás központi fogadóterében egy mamutcsontváz fogadja a látogatókat. Szintén kedvelt,

látványos eleme a kiállításoknak a központi térben elhelyezett bálnacsontváz. Ilyen található a Magyar Természettudományi Múzeumban, a barcelonai (Museu de Zoologia), prágai (Národní Muzeum) és a stockholmi múzeumban (Naturhistoriska riksmuseet).

A kiállítások tervezése során további olyan egyetemesnek tűnő rendezési elveket is megfigyelhetünk, melyek egyrészt a gyűjteményi anyagok alapján, másrészt a megjeleníteni kívánt központi gondolat jegyében fogalmazódnak meg. Ilyenek az úgynevezett egyterű kiállítások, melyeknek talán legszebb példája a leideni Naturalisban tanulmányozható, ahol a természet színpada nevet viselő térben egy a padlószintből induló időspirál fogadja a látogatót. A földszinten az egykor élt állatok kövületei tanulmányozhatók, míg az emeleti galérián a gerinces preparátumokat helyezték el. Hasonló elvvel találkozhatunk a Magyar Természettudományi Múzeum *Aki a világot szereti – a Kárpát-medence természeti kincsei* c. állandó kiállításán, ahol szintén nyitott központi térbe kerültek az állatok, de itt már életkép- (diorámaszerű) megjelenítéssel, a fajdiverzitás mellett az élőlény környezetét is szemléltetve. Ezt a gondolatot vitték tovább a kiállítás rendezői az új kiállítóter berendezésekor, ahol a központi térben a kupola alatt egy papiruszmocsár jelenik meg.

A nyitott terek adta lehetőségek tervezéséhez és kivitelezéséhez tágas termek kellenek. Nem véletlen, hogy ezeket egy-két kivételtől eltekintve olyan új vagy felújított múzeumépületekben találjuk, ahol az épület tervezése sok esetben már a szakmai kiállítás rendezési koncepciójának birtokában történt. Az átépítésnek sokszor a klasszikus kiállítások esnek áldozatul.

A zárt és nyitott bemutatóterek másik pontját, s talán a legtipikusabb múzeumi megjelenítési formát a vitrines bemutatók jelentik. Ennek a technikának az alkalmazásával nyílik mód a témák pontos körülhatárolására. A legtöbb esetben egy-egy téma nem lépi át a vitrin szabta határokat. Sajátos képet mutat a barcelonai Természettudományi Múzeum, ahol az egységes nagy tér adva van, ennek ellenére vitrines kiállítást találunk benne.

Napjainkban a legtöbb természettudományi múzeumban a fő látványosságot az üveg mögé zárt diorámák adják. Ez a rendezési mód nem más, mint a korábban ismertetett módszerek ötvözése. Itt nem más történik, mint a szűk tér sajátos technikával történő megnyújtása. A dioráma-építészet – nyugodtan kimondhatjuk – az alkotóművészet egy speciális ága, kár, hogy a hivatalos műemlékvédelem még nem így értékeli, ezért a régi diorámák gyakran esnek áldozatul a korszerűsítési törekvéseknek. Szerencsére Európában még sok helyen találhatók régi, több évtizedes múlttal rendelkezők, de örvendetes – mert a látogatók igen kedvelik –, hogy napjainkban is készülnek szép számmal diorámák. A régi, művészi kivitelű diorámák talán legszebb példáit a salzburgi Haus der Natur kiállításait járva tekinthetjük meg. Sajátos diorámaként értelmezhető az MTM új épületében a két kiállítóteret összekötő szűk folyosóban az ott kialakított padlóba süllyesztett korallzátóny. A világítástechnikával fokozott látvány és az oldalfalakban kialakított „élő tengeri akváriumok” olyan élményt nyújtanak, mely jelenleg egyedülállóan mondható Európában.

Magyarországon a rendszertani kiállítások háttérbe szorultával az utóbbi idők megnyitott kiállításaiiban a diorámák dominanciája figyelhető meg. Az egyik legjobb példa erre a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum *Pro Natura* című kiállítása. Különösen szembeűnő a különbség azok számára (gondolok itt elsősorban az idősebb muzeológus kollégákra), akik még emlékeznek a régi kiállításra. Természetesen sorolhatjuk tovább a jó példákat, többek közt a zirci Bakony Múzeum kiállítása vagy a kaposvári természettudományi kiállítás tartozik ebbe a vonulatba. A Mátra Múzeumban 34 év után, az épület felújítása miatt kellett szétbontani a diorámát (nem lehetett védetté nyilvánítani, hiába volt a sokak által megsodált háttér neves művész alkotása, „csak” installáció volt!)

Sok esetben a tematika is alapvetően meghatározza a kiállítások belsőépítészeti képét. Az őslénytan csak bizonyos korlátok között viseli el a diorámaszerű megjelenítést. Ennek ellenére számos példáját ismerjük, se szeri, se száma a műanyag dinoszauruszoknak. Szerencsére van jó példa is, mint az ipolytarnóci speciális (in situ) bemutató, és az azt kiegészítő információk. A klasszikus, csontvázpreparátumos és vitrines bemutatókkal több múzeumban is találkozhatunk, egyik legszebb bemutatót találjuk Stuttgartban (Staatliches Museum für Naturkunde, Löwentor), de mindenképpen ki kell hangsúlyozni a sokak számára etalonnak minősülő bécsi Naturhistorisches Museum kiállítását is. Ugyan a felsoroltaknál szerényebb installációs elemekkel, de szakmailag kifogástalan rendezésével tartozik ebbe a sorba a Pásztón látható *Évmilliók üzenete Nógrádból* c. kiállítás.

Egy külön csoportot képeznek azok a kiállítások, ahol a gyűjteményi anyag is a kiállítóterekben került elhelyezésre. A valamikor a 19. század végén – a 20. század elején készült kiállítások speciális vitrinekben kerültek megrendezésre. Ezeknek a vitrineknek az alja fiókos, gyűjteményi szekrény. Egy-két kivételtől eltekintve, a gyűjtemények gyarapodása ugyan kikényszerítette ennek a rendszernek a megszüntetését, de hagyománytiszteletből a vitrinek még ma is megvannak, mint például a bécsi Naturhistorisches Museum állandó kiállításaiiban, a londoni, berlini múzeumok ásványbemutatóiban. Szerencsére még van hazai példa is: a Debreceni Egyetem tanszéki gyűjteménye, a kalocsai Tóth Mike Gyűjtemény, az ELTE ásványgyűjteménye.

A Magyar Természettudományi Múzeum egykori (1956-ban leégett) kiállítása és a Földtani Intézet Múzeuma is ilyen típusú vitrinekkel volt berendezve. A Mátra Múzeum új földtani kiállításain szintén ilyen vitrinekkel találkozhat a látogató.

Aktívan kutatható gyűjtemény kiállítóterben történő bemutatására a legjobb példa a barcelonai természettudományi múzeum csigagyűjteménye, mely az egyterű központi kiállítóterből nyíló kis szobában került elhelyezésre.

A kiállítások mellett (melyek a muzeológiai munka legjelentősebb és leginkább komplex megjelenítői) igen jelentősek a kiállításokhoz kapcsolódó írott, napjainkban egyre inkább elektronikusan megjelenő kiadványok. A katalógusok megjelentetése viszonylag korai kísérője a kiállításoknak. A múzeumtörténeti kutatók megemlítik, hogy már a 14. századtól kezdve ismeretesek a királyi, nagyhercegi, fejedelmi gyűjtemények katalógusai. Ehhez rendezni kellett a nagyon is vegyes összetételű gyűjteményeket. A katalógusok kiadása napjainkban is igen fontos, azonban a természettudomány terén költséges előállítása miatt csak kevés múzeum él a lehetőségekkel. Talán az egyik legrégebbi katalógus az időközben megszűnt, illetve átalakult Magyar Állami Földtani Intézet jogelődjének, a Magyar Királyi Földtani Intézet egykori múzeumának katalógusa (1909), mely tudományos igényességgel megfogalmazva, termenként, vitrinenként mutatja be a kiállítást, sok képpel, térképvázlattal kiegészítve a leírtakat. Kölföldi példák közül az egyik legjobb példa a frankfurti Naturmuseum Senckenberg katalógusa, mely a vitrinszámokat is feltüntetve vezet végig a kiállításon.

Katalógus hiányában a legtöbb múzeum részletes kiállításvezetőt igyekszik előállítani. Ezeknek a kiállításvezetőknek nagy előnye, hogy meglétük esetén a kiállításban elhelyezett szövegeket lehet tömöríteni, a lényegre koncentrálva, s a háttérinformációk a kiállításvezetőben kapnak helyet, képekkel, magyarázó ábrákkal kiegészítve. Gyakori, hogy ebben a könyvecskében vagy füzetben olyan, a gyűjtemény egészére vonatkozó információk is helyet kapnak, melyeknek megjelenítésére a kiállításban nincsen mód. Sajnos ilyen típusú kiadvány is csak elvétve fordul elő mind a hazai, mind pedig a külföldi múzeumokban.

Speciális kötet, s a muzeológia iránt érdeklődők igényeinek kielégítését is szolgálja a Magyar Természettudományi Múzeum 2000-ben kiadott kiadványa, mely a táruk történetébe, munkájába, a gyűjteményekbe enged bepillantást. A kötet az utóbbi évtizedek legszínvonalasabb hazai természettudományi muzeológiai kiadványa, mind tartalmában, mind szerkesztésileg. Ugyancsak a MTM gondozásában látott napvilágot a *Földünk hazai kincsházai* (*Studia Naturalia* sorozat) c. munka, melynek alcíme (*Tanulmányok a magyarországi földtudományi gyűjtemények történetéből*) a tartalmat is elárulja. Mindkét kötet angol nyelven is megjelent.

A kiállításvezetők szinte mindenütt megtalálhatók, ezek összeállításai, formai megjelenései azonban igen vegyes képet mutatnak. A barcelonai Museum of Zoology Guidebookja a kiállítások mellett a gyűjteményekről, speciális rendszeres rendezvényekről is tudósít, s inkább az intézményt, mint a kiállítást mutatja be. Ebben hasonlatos a már említett MTM-kiadványhoz. A prágai *A Guidebook – Natural History Museum* inkább a kiállításra koncentrál, de tartalmaz tudománytörténeti információkat is. A londoni Natural History Museum *The Guide* kiadványa szerkesztésében visszaköszön a címlapon megjelenített központi gondolat, a család. Szerkesztése olyan, mint egy ismeretterjesztő képeskönyv, amit szülők és gyerekek együtt nézegetnek, tanulmányozhatnak.

Kiállításvezetővel szinte kivétel nélkül mindegyik hazai természettudományi kiállítás rendelkezik, ezek szerkesztése azonban jelentősen eltérő. Van, ahol speciális, egyes korosztályok igényeit megjelenítő füzetet vehetünk kézbe, ilyen volt például a Mátra Múzeum kiadványa, mely a 10–16 éves iskolás korosztály számára készült. Van, ahol általános ismereteket nyújtó könyvecske került ki a nyomdából, mint a Móra Ferenc Múzeum kiadványa: *Csak egy földünk van*. Reprezentatív, három nyelven készült a Pásztói Múzeum kiadványa, de ez már legalább középfokú háttérismereteket igényel. Részletes ismereteket taglal a Tiszazugi Földrajzi Múzeum kiállításvezetője, mely a *Mi hát a varázs e tájon...?* címmel rendezett állandó kiállítást egészíti ki, múzeum- és tájtörténettel. Ugyancsak túlmutat egy egyszerű kiállításvezetőn, mint azt az alcím is kifejezi, a pécsiek kiadványa: *Pillangók, cincérek és más csodabogarak – Kiállítások, kutatások, gyűjtemények a Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága Janus Pannonius Múzeum Természettudományi Osztályán* címmel megjelent jubileumi füzet. A kiadvány érdekessége, hogy a szakmai ismertető mellett számos képet, valamint gyermekrajzot közöl, melyek a múzeum egy-egy kiállításához, programjához kapcsolódnak.

A kiállításvezetők utolsó csoportjába tartoznak azok, melyek leporellszerű megjelenésűek, s többnyire ingyenesek. Ezek sorát is az MTM kiadványai nyitják. Legnagyobb múzeumunk több, eltérő típusú leporellt adott ki az utóbbi években, melyek vagy kiállításokhoz, vagy a múzeum korszerűsítéséhez kapcsolódnak. Szorosan a kiállításához kapcsolódik mind képi anyagával, mind pedig orientáló grafikájával a zircieknek *A Bakony természeti képe* c. vagy a miskolciaknak a *Magyarország ásványai* c. állandó kiállításához készült kiállításvezetője.

Napjainkban egyre több múzeum készít olyan, elsősorban a diákoknak szánt foglalkoztató füzeteket, melyek mind a csoportos, mind az egyéni látogatók tudnak használni. Ezek a füzetek a célcsoport ismereteire építve a kiállítás egy-egy részletét dolgozzák fel. Tartalmilag és formailag is az adott korosztálynak megfelelő formában (*Lacertina Füzetek* sorozat – MTM). Ezek a munkáltató füzetek már átvezetnek azokhoz az egyre népszerűbbé váló gyermekfoglalkozásokhoz, melyek nálunk még gyerekcipőben járnak (talán az egyetlen kivétel itt is az MTM), de külföldön teljesen általános. Alig létezik olyan múzeum, ahol ne találjunk tantermet, foglalkoztató termet, ahol főállású alkalmazottak vagy nem ritkán önkéntesek szervezik a rendszeres programokat. A bécsi Naturhistorisches Museum-ban már a hetvenes években rendszeresen fogadták a fiatal múzeumlátogatókat a Kindersaalban. A foglalkoztató mellett található könyvtár és laboratóriumot külön tagsági igazolvánnyal lehetett látogatni. Ugyancsak hasonló komplex oktató és foglalkoztató tér található a leideni Naturalisban. Az egyetemmel szoros kapcsolatot tartó Naturmuseum Senckenberg külön termet tart fenn a rendszertani kiállítás szomszédságában, oktatás céljára. A fentiekben bemutatott foglalkoztató terekre jellemző, hogy felszereltségük, térkialakításuk egyaránt lehetővé teszi különösebb nehézségek nélküli alkalmassá tételüket különböző korosztályok fogadására, foglalkoztatására. A salzburgi Haus der Natur oktatótermében, a kutatóasztalokon hat sztereomikroszkóp található, melyeket a foglalkozások alkalmával a látogatók használnak. A tantermi foglalkozások mellett a múzeum rendszeresen szervez családi programokat (für die ganze Familie) a múzeum épületén kívül.

Végezetül szólni kell a napjainkban egyre nagyobb szerepet kapó számítástechnikai eszközöknek a múzeumi szerepéről. Ezek egy része, főleg a fejlettebb technikai háttérrel rendelkező országokban, beépül a kiállításokba, s úgynevezett interaktív módon teszi lehetővé az ismeretek megszerzését. Alkalmazásuk ma még nem általános, a kiállításokban való felhasználásuk erősen megosztja a kiállításokat rendező muzeológusokat. A klasszikus természetrajzi kiállításokban nem vagy ritkán találkozunk számítógépekkel (az Egyesült Államokban, Kelet-Ázsia országaiban ennek ellenkezője az igaz). Ugyanakkor a számítógépek információs bázisként történő alkalmazása ma már oly mértékben elterjedt, hogy szinte nincs is olyan intézmény, mely ne rendelkezne saját honlappal. Ezek változatos képet mutatnak, az alapinformációk (elérhetőség, nyitvatartás, múzeumtörténet, szervezeti felépítés) mellett különböző tartalmakkal megtaláljuk a kiállítások bemutatásait (sok, általában letölthető képpel, gyakran filmrészlettel), a kiadványokat (nem ritkán úgynevezett „full text” formában), gyűjteményi egységeket (tárakat), munkatársakat, tudományos tevékenységüket, bibliográfiákat. Egyre gyakoribb a múzeum szervezésében folyó kutatóprogramok ismertetése. Helyet kapnak az időszakos kiállítások, gyermek és felnőtt programok. Nem ritkák a gyermekeknek szánt, tanulást segítő játékok. A lehetőségek szinte kimeríthetetlenek. A saját felépítésű honlapok információs anyagát linkek teszik teljessé, melynek segítségével más múzeumok, kutatóhelyek, egyetemek, könyvtárak érhetők el.

A múzeumok ismeretterjesztő tevékenységének áttekintése során időben és térben nagy utat tettünk meg, ennek ellenére korántsem mondhatjuk, hogy sikerült az összes lehetőséget feltárnunk. Nem esett szó a preparátumok készítéséről, pedig preparátum nélkül nincs gyűjtemény, nincs kiállítás. Nem beszéltünk a tudományos kiadványokról, holott – mint korábban megállapítottuk – a gyűjtemények és a tudományos munka elválaszthatatlanok egymástól. És a sor folytatható.

A dolgozatnak van egy nagy hiányossága, amelynek a technikai háttér az oka. Az előadás eredetileg elektronikus formában, kb. 60 képtáblán készült el, mintegy 100 kép felhasználásával. Ezt az információtömeget igyekeztem írott formában közreadni. Bízom benne, hogy részben sikerült.

Zárásként, a múzeum feladatának talán legtömörebb és legkifejezőbb megfogalmazásaként álljon itt a dél-koreai Gyeryongsan Natural History Museum mission statement-je:

„Fun Comes First, Learn Comes Naturally”

Fűkőh Levente
Mátra Múzeum, Gyöngyös,
Kossuth, 40, H-3200,
lfukoh@freemail.hu

Informatika

A természettudományi múzeumok együttműködésének egyik leghatékonyabb eszköze az informatika. Ezt a közhelynek számító mondatot azért kell kihangsúlyozni, mert az informatika a mi Kárpát-medencei együttműködésünknek is a legkorszerűbb és leghatékonyabb eszköze lehet. Gyakorlatilag minden együttműködésben segíthet. Lehetővé teszi a gyors és olcsó levelezést, információs anyagok továbbítását, katalógusok, nyilvántartások, adatbázisok kialakítását, tudománytörténeti anyagok digitalizálását. Ez utóbbi azért fontos, mert a Kárpát-medencei tudománytörténeti anyag nagy többségében közös, ugyanakkor nagyon szétszórva található. Megmentése és elérhetőségének biztosítása elsőrendű kötelességünk. Ki kell emelni az informatika egy olyan aspektusát is, mely szerint mind a kutatási, mind pedig az eszközpályázatok hozzáféréseinek legjobb eszköze. Érvényes ez mind a nemzeti, mind pedig az európai uniós pályázatok esetében.

Az együttműködési lehetőségek első szintje az információk hatékony és gyors cseréje, „terítése”. Ha közösségünkben bárkinek – legyen az magánszemély vagy intézmény – tudomására jut egy érdekes hír, azt ezen az úton könnyen megoszthatja a többiekkel. Legyen az pályázati lehetőség, érdekes cikk egy folyóiratban, új információ-szolgáltató az interneten, vagy akár egy új kiállítás, konferencia. Erre a célra az interneten a *levelezési listák* szolgálnak. A levelezési lista olyan elektronikus levélcím, amelyre elküldve egy levelet, azt a közösség minden feliratkozott tagja megkapja. Persze a lista nemcsak hírek közlésére, de segítségkérésre, tanácsadásra, akár állások meghirdetésére vagy szakmai problémák megvitatására is alkalmas. Első javaslatunk tehát egy ilyen lista működtetése!

Fontos lenne minden egyes muzeológus számára elérhetővé tenni a Kárpát-medencei természettudományi múzeumok listáját, beleértve elérhetőségüket, honlapjukat, a munkatársak névjegyzékét, a gyűjteményeket, de akár a kutatási témákat is. Ez részben ugyan megvalósult, hiszen a BioCASE projekt keretében létrehoztak egy európai adatbázist az interneten (*www.biocase.org*), azonban ez az adattár csak a biológiai gyűjteményeket tárolja, és adatokkal is csak mostanában töltik fel.

Az információk megosztásának magasabb szintje lehetne a közös honlap, illetve portál fenntartása. Erre könnyen kezelhető, elosztott fejlesztési lehetőséget kínál az utóbbi években fejlődő Wikipédia. A közös adatbázisok létrehozása már komoly szakmai együttműködést feltételez. Egy kárpáti taxonlista létrehozása nem kis feladat lenne, és úgy gondoljuk, hogy rövid időn belül nem is lehetséges. Mindenesetre bizonyos adatok cseréje már most is aktuális lenne, gondolunk itt régiós vagy nemzeti taxonlistákra, lelőhelyregiszterekre és személynévtárakra, de hasznos lenne akár adatbázis-struktúrák és bizonyos segédprogramok cseréje is. Az ilyen cseréknek, közös adathasználatnak remek eszköze lehetne egy metaadatbázis, amely az intézményekben kifejlesztett adatbázisokról tartalmazna információkat.

Ebben az inkább korreferátumban, mint előadásban csak az együttműködés fő irányaira tudtam rámutatni. Úgy gondolom, a megvalósuló egyéb irányú szakmai együttműködés magával fogja hozni az informatikai kooperáció részletes átgondolását is. Ehhez legelőször is országokénti informatikai felelősöket kellene felkérni, kijelölni – akár a mostani ülésen –, akik egy részletes együttműködési tervet készítenek, s további munkájukat aszerint végzik. Mindebben az informatikai szakfelügyelet s én magam is készséggel rendelkezésre állunk. Együtt minden könnyebb!

Rajczy Miklós
Magyar Természettudományi Múzeum,
Budapest, Baross, 13, H-1088,
rajczy@nhmus.hu

Múzeumi PR-marketing, természetes határok között

A cím kettős jelentésű: azt is kifejezi, hogy egy politikai határokon átnyúló együttműködésre teszek javaslatot, és azt is, hogy szerintem a múzeumokban végzett PR- és marketingmunkát sosem szabad céllá tennünk, azt mindig a helyén, eszközként kell, természetes módon elfogadnunk és támogatnunk. Mielőtt azonban belevágunk, érdemes röviden tisztázni, mit takar a cím, mit takarnak ezek a fogalmak. A PR-nak is, a marketingnek is számtalan definíciója van (előbbinek pl. 2000 angol változatát ismerik). Itt, most, röviden az alábbiakban jellemezhetők:

- A PR = *public relations* az intézmény és a felhasználók közti bizalom, tartós (jó) kapcsolat építése. Nemcsak kifelé való kommunikációt jelent, hanem a kívülről befelé valót is, sőt, belső PR-nak nevezik az

intézményeken belüli, valamilyen egységnek a többi egység számára szóló üzenetének közvetítését is (tágabb értelemben a belső kommunikációs rendszert is). Ha a PR visszafelé azt közvetíti, hogy a felhasználók (pl. a látogatók) elégedetlenek, akkor a változások előidézésére is hatása van.

- A Marketing nemcsak eladásösztönzés, több annál. Az intézmény és a felhasználók közti kapcsolatok kialakításának, fejlesztésének eszköze, közvetítő a termelők, a termékek és a fogyasztók között. Más megközelítésben egy sikeres intézmény feladata lehet az igényeket felismerni vagy új igényeket kelteni, és azután azokat kielégíteni. Ebben segít a marketing.

A reklám, amit gyakran hisznek az előző kettő valamelyikének, csak eladásösztönzés, rövid távon. Persze a PR is, a marketing is élhet reklámeszközökkel.

Ezek a fogalmak értelemszerűen lefordíthatók a múzeumi gyakorlatra. A cég, termelő, vállalat = múzeum. A termék = kiállítás, terem, kiadvány, kölcsön preparátum, kutatási szolgáltatás stb. És a fogyasztó, felhasználó, vevő = aki ezeket igénybe veszi – „a látogató”, a társkutató, a fenntartó stb.

Marketing-koncepciók időrendben

A 20. században a marketingnek újabb és újabb felfogásai váltakoztak. Ma ezek mind együtt élnek, a cégek hol ehhez, hol ahhoz, hol mindegyikhez nyúlnak.

- Termelési koncepció – minél olcsóbban termeljünk (a futószalagon gyártás bevezetését szokták példaként említeni).
- Termék koncepció – a minőség javuljon (amikor a fogyasztói társadalom elkezdett kialakulni, piaci verseny indult, és a termékek minőségével akartak a vetélytársakon túltenni).
- Értékesítési koncepció – adjuk el, amink van (a piacok felkutatása, az egyre kifinomultabb, célzottabb reklámok kialakulásának időszakában volt jellemző).
- Marketing koncepció – elsődleges a fogyasztói igény, ennek alárendelt a termelés (csak a profittermelésben érdekelt, saját hivatás, feladat, küldetés nélküli intézményekre jellemző).
- Társadalmi koncepció – a „felelős vállalat”, a társadalom hosszútávú érdekeiért működik (ez kulturális intézményekre magától értetődő, de profitérdekelt cégek is egyre gyakrabban mutatják be magukat a szimpatikusabb, a társadalomért dolgozó oldalukról).

Ügyfélorientált múzeum?

Vécsey Zsádány (IQ Consulting) többek között az alábbiakat mondta egy a British Council által múzeumok marketingjéről szervezett képzésen: *Az ügyfélorientált intézményben a fogyasztó a legfontosabb személy. Nem ő függ tőlünk, mi függünk tőle. Nem gát, hanem cél. Nem arra való, hogy szellemes érvekkel meggyőzzük, vele szemben senkinek nem lehet igaza. Kívánságokkal keres fel bennünket – és ezeket az ő és a saját számunkra hasznót hozóan kell menedzselnünk.*

Tapasztalatom szerint ezeket igen nehéz egy küldetésorientált múzeum munkatársának elfogadnia. Mindaddig elég csak tudnunk arról, hogy a piaci viszonyok között más intézmények esetleg a fentiek szerint gondolkodva csalogatják magukhoz a mi látogatóinkat, a mi kutatásaink megrendelőit, amíg múzeumunk nem szembesül finanszírozási problémákkal, vagy amíg ezeket régi, saját módszerekkel meg tudjuk oldani.

Ha mi is jobban akarunk (vagy kényszerülünk) figyelni azokra, akik minket használnak, ezért anyagi vagy erkölcsi támogatáshoz jutunk általuk, nem árt figyelni arra, hogy ők is változóban vannak. A látogatóink egy részét kitevő turisták, azaz a kulturális turizmus például az alábbi változásokat mutatja az utóbbi évtizedekben: tömegestől az igényes felé, hedonizmus felé, élmény és ismeretszerzés felé fordul az érdeklődés; passzív elfogadás helyett aktív befogadásra van készség; a minőség, a különlegesség iránti igény nemcsak jelentkezik, hanem fizetőképes kereslet formájában is jelen van; az önmegvalósítás igénye is egyre többször befolyásolja a turisták döntéseit.

A mi fogyasztói társadalmunkban a kultúra sajnos áru, árucikk lett, amit a kulturális piacon adnak el, nagy verseny közepette (mozi, színház, könyv, internet, video, DVD, játékterem, más turisztikai célpont stb.). A múzeumoknak tehát számos konkurrens van a kulturális és más fogyasztás területén. Marketingünknek erre is figyelemmel kell lennie.

A múzeum egyszerre közönség- és küldetésorientált

Hooper-Greenhill híres angol múzeum- és látogatókutató néhány idevágó összeválogatott gondolata nagyon megszívlelendő lehet számunkra, akár igaznak érezzük magunkra vagy múzeumunkra nézve, akár nem. *A legtöbb múzeum frenetikus ütemben dolgozik saját régóta meglévő szakmai céljai szerint, és „nincs ideje” felnézni, megnézni, kinek kell még az, ami a munka eredménye. A régi múzeum (márpedig legtöbb múzeumunk*

több évtizedes, esetleg évszázados múltra tekint vissza) gyakran nem is firtatja relevanciáját a 21. században, pedig nemcsak a látogatók elvárásai változnak, hanem még a szakmai felhasználók igényei is. A kutatók, kurátorok és más hivatásosak ritkán látják magukat kívülről, gyakran beletemetkeznek speciális tudományukba. A muzeológus a maradandó értékekkel foglalatoskodik. A múzeum mint intézmény „örök”, fogalma az értékkel, kultúrával (sőt illedelmes viselkedéssel is) kapcsolódik össze. Részben ezért, sok muzeológus érzi úgy, hogy nemcsak a tárgyak, hanem a „morál” öre is (aki ráadásul az értékes intézmény – és autoriter épület – biztonságából szól). Ettől üzenete lehet elvakult is, fensőbbes is, idejétmúlt is – egyik sem talál könnyen nyitott fülekre.

„A múzeum” minden társadalmi rendszerben az enciklopedikus tudás, történelmi tudatformálás, nemzeti identitástudat elmélyítésének intézménye. Ez adja a küldetésünket, és egyben ebből kell pénzt is csinálnunk. A kétféle irány, kétféle szemlélet és most már kétféle kihívás közt kell egyensúlyt találni. A sikeres múzeumok a szolgált közönséggel jól kialakított, minőségi kapcsolatban vannak.

Javaslat közös ismertető kiadványra

Mindezek után javaslatot teszek egy a fenti, „ügyfélorientált” szemléletmóddal megírandó és összeállítandó kiadványra, amely a Kárpát-medence természettudományos múzeumait mutatja be. Három rétegnek a múzeumok három arcukat. A nagyközönségnek mint önművelődési, szabadidő-eltöltési helyszíneket. A közoktatásnak mint oktatási, kirándulási célpontokat. Végül a természettudományos muzeológia eredményeit felhasználó hivataloknak, intézményeknek mint e természetföldrajzi térség természetéről a legteljesebb autentikus információkat őrző és jelentős kutatói kapacitást kínáló intézményeket.

Vásárhelyi Tamás
Magyar Természettudományi Múzeum,
Budapest, Ludovika, 2, H-1082,
vasarhelyi@mttm.hu

Tudománytörténet

Minden tudásunk elődeink tudományos megismeréseire, eredményeire alapozódik. Ezért minden természettudós is arról az ismeretszintről kezdi kutatásait, amelyre elődei eljutottak. Ezért kívánja meg a tudományosság nemcsak minden szakdolgozótól és doktorandusztól, de minden új témába kezdő kutatótól is, hogy kutatási témájának előzményeivel, az előző kutatások eredményeivel tisztában legyen.

Tágítva a megismerés körét, minden tudománynak, tudományágnak megvan a történelmi fejlődése. Ezek fontosabb változásait, eseményeit, állomásait a tudománytörténet feladata rögzíteni. E mozzanatok rögzítése már a régebbi korokban is megtörtént, ezzel forrásanyagot szolgáltatva az újabb szaktudományos, valamint a tudománytörténelmi kutatásokhoz.

Tudománytörténelmi forrás minden tudományos vizsgálati anyag, publikáció, jegyzőkönyv, feljegyzés, kutatási eszköz, műszer, sőt maga a kutató is az agyába zárt vagy előadások, szóbeli megnyilvánulások során, netán levélben kifejezett tudásával együtt. De fontos tudománytörténelmi dokumentum minden előbbiekhöz kötődő tárgy, az előbbiekről készült ábrázolás (kép, szobor, fotó stb.) is. Sőt tudománytörténelmi tényezőnek vehető a kutatási intézmény, az oktatás, de még a tudománypolitika is. Részletezve a múzeumok, gyűjtemények tudománytörténelmi forrásait, ide tartoznak: a leltárkönyvek, katalógusok, kölcsönzési, adományozási és csereügyletek iratai, a múzeumi tárgyak alátétcédulái, jegyzőkönyvek (terepi, vizsgálati), évkönyvek (középiszkolai is!), almanachok, adattárak, személyi iratok, gyászjelentések, meghívók, képeslapok, vendégkönyvek bejegyzései, sajtóközlemények (napi sajtójé is!), hangszalagok.

E dokumentumok összegyűjtését, rendezését, nyilvántartását és kezelését könyvtárak, levéltárak, kutatóintézetek, tudományos társaságok, egyesületek, s múzeumok *adattárjai*, újabban egyre több helyen külön *tudománytörténelmi gyűjtemények* végzik. Különösen gazdag anyag található a Magyar Természettudományi Múzeum, a Magyar Állami Földtani Intézet, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Miskolci Egyetem, a budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, valamint a Magyar Tudományos Akadémia gyűjteményeiben.

A Magyar Természettudományi Múzeum tudománytörténelmi gyűjteménye őrzi a Magyar Nemzeti Múzeum természettudományi osztályainak iratait. Ezek az 1821–1981. évkört ölelik fel. Benne alapvető forrásértékű van a múzeumi osztályok jelentéseinek, beszámolóinak. Rendkívül becses a régi kéziratok fondja, az országban leggazdagabb Kitaibel Pál-gyűjteménnyel (benne a Klaproththal folytatott, prioritási vita – ki fedezte fel

a tellur elemet – a vita teljes levelezésével!), valamint Kováts Gyula, Sadler József, Petényi Salamon János, Tehel Lajos és Wolny András páratlan értékű anyagával. Külön fondcsoportot alkot a rézbányai bányavállalat 1751 és 1910 közötti iratanyaga, benne a kiemelkedő értékű, 1758-ból származó *Protocollum*. A személyi hagyatékok fondjai tartalmazzák többek közt Szabó József, Krenner József, Semsey Andor, Hantken Miksa, Zsigmondy Vilmos, Böckh Hugó, Koch Antal, Staub Móric, id. Lóczy Lajos, Pávay Vajna Ferenc, Lambrecht Kálmán, Nopcsa Ferenc, Pongrácz Sándor, Roul Francé, Stein Aurél számos kéziratos jegyzetét, levelét. Gazdag a tudományos társaságok és egyesületek fondja is, benne a Magyarhoni Földtani Társulat, valamint a Királyi Magyar Természettudományi Társulat sok 19. század második feléből származó iratával. Tudománytörténeti kincsesbánya a perszonália fond, továbbá a portrégyűjtemény (többek közt N. J. Jacquin, G. A. Scopoli, Kitaibel Pál, Déchy Mór, Tuzson János, Semsey Andor, Kadić Ottokár festményeivel, F. Marsigli, Ch. Darwin, Szabó József, Pongrácz Sándor szobrával, Kubinyi Ágoston reliefjével), valamint a tárgyi emlékek gyűjteménye.

A másik tudománytörténeti kincsesbánya a *Magyar Állami Földtani Intézeté*. Az állomány több ezer dokumentumot, fotót és tárgyat tartalmaz, melyek csoportosítása és tárolása intézmények és személyek szerint történik. Az intézmények közül a legtöbb anyagot a Magyar Állami Földtani Intézetről (az egykori Magyar Királyi Földtani Intézet) és a Magyarhoni Földtani Társulatról őriznek. De rendelkeznek a Magyar Tudományos Akadémia, a bécsi Geologische Reichsanstalt, a budapesti Tudományegyetem földtani tanszékei, valamint a különböző bányatársaságok és -vállalatok történetére és tevékenységére vonatkozó dokumentumokkal is. A gyűjtemény több mint száz magyar, illetve Magyarországon működő kutató (geológus, mineralógus, petrográfus, paleontológus, geográfus, bányamérnök, vegyész stb.) anyagát tartalmazza. Különösen értékesek id. Lóczy Lajos kínai földtani expedíciójához, valamint a 19–20. század fordulója egyik legnagyobb magyar tudományos vállalkozásához, a Balaton tudományos tanulmányozásához kötődő dokumentumok.

Kiemelkedően gazdag tudománytörténeti emlékekben az *Eötvös Loránd Tudományegyetem Ásványtani Tanszéke*. A Piller Máttyás, a Mária Terézia lánya, Mária Anna főhercegnő, valamint a József nádor hitvese, az orosz Alexandra Pavlovna nagyhercegnő értékes ásványgyűjteményeihez kötődő katalógusok, jegyzékek, egyéb iratok egyedülálló forrásanyagot nyújtanak a magyarországi ásványgyűjtemények történetének korai szakaszához. Az egyetemi gyűjtemények másik kiemelkedő archívuma a *Miskolci Egyetem selmechányai könyvtára és levéltára*. Az 1735-től működő felsőoktatási intézmény számos európai hírű professzorának hagyatékát őrzi. Európa egyedülállóan gazdag muzeális értékű könyvtára a föld- és bányászati tudományok hazai fejlődéstörténete kutatásának gazdag forrása. A benne rejlő tudomány- és művelődéstörténeti információk tudománytörténészek generációinak adhatnak még munkát. A tudománytörténeti, különösen a technikatörténeti kutatások egyik központja a *Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Tudománytörténeti Tanszéke*. Gazdag könyvtárakra támaszkodva a munkatársak itt tudományelméleti és tudományfilozófiai kérdésekkel is foglalkoznak. Még több egyetem is rendelkezik kisebb-nagyobb tudománytörténeti anyaggal. Közülük a *Szegedi Egyetem*, valamint a *Debreceni Egyetem* geo-tanszékein található, főként helyi jelentőségű dokumentáció.

Jelentős mennyiségű kutatnivaló dokumentumot találunk a *Magyar Tudományos Akadémia levéltárában*. Ezek többnyire az akadémikusok által az Akadémiának adományozott változatos összetételű dokumentumok (elsősorban írásos anyag). Főként a múzeumokban művelt tudományágak akadémikusainak anyaga található itt. Kiemelkedő közüle – a teljesség igénye nélkül! – a botanikus Haynald Lajos, Tuzson János, Gombocz Endre, Moesz Gusztáv, Jávorka Sándor, Andreánszky Gábor, a zoológus Frivaldszky Imre, Petényi Salamon János, Horváth Géza, id. Dudich Endre, a geológus Szabó József és Szádeczky Kardoss Elemér hagyatéka.

Számottevő tudománytörténeti anyagot tárol több *vidéki múzeumunk* is. A legtöbbet Szombathelyen, Zalaegerszegen, Zircen, Érden, Szegeden, Gyöngyösön és Miskolcon találunk (e múzeumokban tudománytörténeti érdeklődésű, ilyen műveket publikáló muzeológusok is működnek). A pannonhalmi Bencés Gimnázium természetrajzi szertára pedig az ország egyik legrégebbi ásványgyűjteményét birtokolja, a hozzátartozó leltárkönyvekkel, katalógusokkal. S ha már az iskoláknál tartunk, figyelniünk kell a régi alapítású középiskolák (pl. a kisújszállási Móríc Zsigmond Gimnázium) szertáira, katalógusaira, valamint évkönyveire, az úgynevezett közös értesítőkre. Ezen értesítők legteljesebb gyűjteményét az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeumban, valamint a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum tudományos könyvtárában őrzik.

Az *erdélyi, partiumi és bánáti múzeumok* közül a leggazdagabb tudománytörténeti anyaggal a sepsiszentgyörgyi, a székelyudvarhelyi, a nagyszebeni, a máramarosszigeti, a nagybányai, a szatmárnémeti, a nagyváradai és a temesvári múzeum, valamint a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár, a *felvidékiek* közül pedig a komáromi, a selmechányai, a rozsnyói, a kassai és a bártfai múzeum rendelkezik. Régebbi irodalmi adatok alapján Poprádon, a Tatra Múzeumban is kell lennie tudománytörténeti anyagnak.

A már eddig felsorolt igen gazdag (tudománytörténészek tucatjainak évekre munkát adó) tudománytörténeti anyaggal kapcsolatban *két megjegyzést* kell tenni. Az egyik: a múzeumokban lévő dokumentáció nagy értéke, hogy az a gyűjteményekben őrzött tárgyi anyaghoz kötődik, így a belőlük kinyerhető információk konkrétak, valamint hogy új/más interpretációkat is lehetővé tesz. A másik: az anyag jelentős része határon túli gyűjteményekben van, feldolgozásuk az egyre gyakrabban jelentkező nyelvi problémák miatt egyre sürgetőbb. Ezek feldolgozása prioritást kell, hogy nyerjen.

Ezzel elérkeztünk jövőbeni *teendőinkhez*, a gazdag anyag feldolgozásának hogyanjának és mikéntjének felvázolásához. *Feladatainkat* – melyek elvégzéséhez nemcsak a jelenleg munkálkodó mintegy 12–15 tudománytörténész, hanem valamennyiünk együttműködése szükséges – tömören, inkább csak vezérszavakban a következőkben adjuk.

Meg kell írunk,

- az egyes múzeumi/intézeti/egyetemi/középiskolai gyűjtemények történetét,
- a gyűjtemények létrejöttét elősegítő társulatok, egyesületek, kereskedelem, iparágak történetét; e körbe beletartozik a lokális/regionális természettudományi társaságok, a városszépítő egyesületek, az ásvány-, ősmaradvány- és állatkereskedések, preparáló műhelyek, régi bányák történetének feldolgozása is,
- az egyes szakágak (geológiai, botanikai, zoológiai) expedícióinak, gyűjtőútjainak történetét.

Érdemes programba vennünk *eszmétörténeti kutatásokat* is. Ennek során vizsgálnunk kell, hogy milyen befolyást, hatást gyakorolt szakágaink fejlődésére, szemléletére és módszereire egy-egy jelentősebb szellemi áramlat, irányzat.

De mindenekelőtt össze kell állítanunk több olyan *jegyzéket*, melyek munkánk elkezdéséhez, majd folytatásához alapvetően szükségesek. Ezek:

- a tudománytörténészek névjegyzéke,
- az intézmények jegyzéke (név, székhely, elérhetőség, alapítás éve, alapító neve, művelt szakágak),
- a tudománytörténeti gyűjtemények fondjainak jegyzéke,
- szakági bibliográfiák, valamint
- életrajzi lexikonok.

Mindehhez, úgy véljük, egy néhány fős *koordináló munkaközösség* kell, mely programot alkot és feladatokat jelöl ki. *Önzetlen és agilis munkatársak jelentkezését kérjük és várjuk*, akár itt a Találkozózn is!

Kecskeméti Tibor

Kiegészítő program

Részben a program lezárása után, részben a helyszínen jelezte néhány kolléga, hogy szívesen számolna be újabb kutatásairól, adna rövid tájékoztatót múzeumáról, valamint ismertetné közérdekű kezdeményezését. Ennek keretében került sor Boér Hunor *Mallász József természettudományos munkássága és a Dévai Múzeum* című előadására, mely a magyar és a román természettudományos muzeológusok 1920-as évekbeli gyümölcsöző együttműködését mutatta be. A nagy jegyzetapparátussal alátámasztott tudománytörténeti dolgozat a Székely Nemzeti Múzeum 2006. évi évkönyvében jelent meg. Lőrincz László *Múzeumi etika* című előadásában a kutatások, a gyűjtések s a gondolatcsere terén felvetődő etikai problémákat taglalt. Sike Tamás a szatmárnémeti Szatmári Múzeumban folyó természettudományos muzeológiai munkát ismertette, vetítéssel és kiadványokkal dokumentálva. Barti Levente és Toró Attila pedig egy új kezdeményezésüket, az *Acta Siculica* regionális tudományos periodika virtuális megjelenítését mutatta be. Gyönyörű videofelvételen illusztrálta Dénes István, fájdalomkúra azóta elhunyt kollégánk, az Orbán Balázs-barlangban folytatott kutatásait. S olvashattuk, szemléltettük Marossy Anna szép poszterén megnyilvánuló gondolatait a veszélyeztetett növényfajokról.

Vita

Az első hozzászólók kiegészítéseket tettek az intézményi kapcsolatokhoz. Kiderült, hogy a vitaindítóban említett kapcsolatokon kívül élő együttműködés van a szegedi Móra Ferenc Múzeum és a temesvári Bánáti Múzeum (Kiss A.), valamint a pécsi Janus Pannonius és az eszéki Városi Múzeum természettudományos muzeológusai között (Sziráki Gy.). A Mezőgazdasági Múzeum és a Dévai Múzeum között is érlelődik az együttműködés, sajnos egyelőre konkrét eredmény nélkül (Oroszi S.). A programszerű személyes és munkaközösségi együttműködés több példájára mutatott rá Kecskeméti T., Boér H. és Kiss A. Több fel-

szólaló hangsúlyozta a múzeumok kutatási és dokumentációs központ szerepét. Ez az egyes gyűjtemények tartalmi felmérését, a múzeumi évkönyvek, egyéb kiadványok repertóriumának összeállítását (erre jó példa: a *Nymphaea* regisztere!), a kutatók szakosított névsorának közreadását (itt a követendő minta a magyarországi jegyzék), valamint a múzeumok történetének megírását is magába foglalja (Kiss A., Béres J., Mészáros F., Matskási I.). Többen érdeklődtek az iránt, hogy milyen erdélyi anyagok vannak a magyarországi, elsősorban a Magyar Természettudományi Múzeum gyűjteményeiben (Kiss A., Kocs I., Béres M.). Kecskeméti T. a kérdés fordítottját is feltette: milyen magyar anyagok vannak az erdélyi és felvidéki múzeumokban? Matskási I. hangsúlyozta a Magyar Természettudományi Múzeumnak mint anyaintézménynek az egész Kárpát-medencére kiterjedő kiemelkedő koordináló, informáló és integráló szerepét. Az MTM mint jogi személy pályázhat, szerződést köthet, konzorciumot vezethet. A gyűjtemények tartalmi és tudománytörténeti feldolgozása egyre sürgetőbb, mivel egyre kevesebb a múzeumokban a magyarul tudó kutató, s a magyar nyelvű dokumentumok feldolgozására nem lesz megfelelő személy. Erre még pályázati támogatást is fontosnak tartana Kecskeméti T., Kiss A. és Boér H. Felvetődött a nyilvántartás egységesítése is, melyre reagálva Mészáros F. kinyilvánította: szívesen rendelkezésre bocsátja mintául a magyar szabályzatot az érdeklődőknek. Galambos I. felvetette, hogy szükség lenne egy a teljes Kárpát-medence természettudományi muzeális értékeit bemutató, közösen kiadandó reprezentatív műre; akár külön-külön az állattani, növénytani és földtani objektumokról is. Ehhez egységesen csatlakoztak a jelenlévők. A megvalósítás részletei is felvetődtek: egynyelvű vagy többnyelvű legyen, szerzői jogi problémák, ki legyen a pályázó, nemzetközi szerkesztőbizottság, szerkesztés, szerzői jogi problémák, adminisztrálás stb. (Kubassek J., Fűköh L., Matskási I., Kecskeméti T.) A kutatási pályázatokról is szó esett: fontos, hogy minősített kutató pályázzon, s a témavezető figyeljen a határon túli kollégákra is (Kiss A., Kubassek J., Fűköh L.). Nagy érdeklődés övezte az informatikai témát. A szükségletek és lehetőségek számbavételekor szóba jöttek az adatbázisok, a BioCASE program, a címlisták, a nyilvántartási programok, az elektronikus hírlevél, a virtuális múzeumok, hogy csak a legfontosabbakat említsük. A legtöbb hozzászóló is e téren nyilatkozott meg: Rajczy M., Matskási I., Fűköh L., Boér H., Kecskeméti T., Kiss A., Galambos L.

A vita – melyben 16 muzeológus 29 alkalommal szólalt fel – összefoglalásakor három téma prioritásának napirenden tartását szorgalmazták a Találkozó résztvevői: a közös kiadványét, az informatikai kapcsolatok fejlesztését és a Találkozó anyagának megjelentetését a szélesebb körű megismertetés érdekében. A harmadik nemcsak napirenden maradt, hanem Főhatóságunk köszönetet érdemlő döntése nyomán, illetve a Székely Nemzeti Múzeum segítségével, ennek az összeállításnak a formájában meg is valósult.

(Összeállította: Kecskeméti Tibor)

1. ábra A Magyar Természettudományos Muzeológusok XXIII. Találkozója (2005), Székely Nemzeti Múzeum (fotó: Rajczy Miklós)

Muzee fără hotare – Legături muzeistice de științele naturii în Bazinul Carpatic (Rezumat)

Departamentul General al Muzeelor de Științele Naturii din Ungaria și-a manifestat dorința de a organiza în colaborare cu Muzeul Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe cea de a XXIII-a Reuniune a Muzeografilor Maghiari de Științele Naturii. Ideea de a organiza această întâlnire cu tradiții și în afara granițelor Ungariei a fost enunțată la reuniunea de la Piliscsaba din anul 2000 și s-a realizat în anul 2005. Scopul principal al reuniunii a fost relansarea programelor comune de cercetare, în special în acele domenii unde avem lipsă de specialiști. Prezenta lucrare cuprinde comunicatele și dezbaterile reuniunii.

Activitatea Secției de Științele Naturii a Muzeului Național Secuiesc de la începuturi până în prezent

Lucrarea prezintă evoluția colecțiilor și a expoziției de științele naturii din Muzeului Național Secuiesc, de la înființare până astăzi. Din documente (anualele și inventarele muzeului) reiese că – mai ales în primii ani – îmbogățirea colecțiilor s-a realizat prin donații și prin colectări ocazionale ale angajaților și ale voluntarilor. Materialul adunat de la înființare a fost revizuit, reinventariat și valorificat științific începând din 1961, de dr. Sándor Kovács, muzeograf de științele naturii. În momentul de față secția posedă colecții bogate, specifice județului, depășind 60.000 de exemplare.

Memento al legăturilor muzeologice instituționale și informale de științele naturii, tendințe de integrare

Studiul enumeră bazele legăturilor muzeologice instituționale și colecțiile existente, trecând apoi în revistă diferitele forme ale colaborării: colectări comune, prelucrări științifice, publicații, expoziții, evenimente muzeale și elaborări de proiecte de finanțare comună.

Colecții de științele naturii în muzeele din Ungaria

În Ungaria se fac cercetări de științele naturii în 20 de muzee. Cercetările au la bază colecția de 10 milioane de exemplare a Muzeului Maghiar de Științele Naturii din Budapesta și colecțiile de peste 2,5 milioane de exemplare aflate în muzeele teritoriale. Lucrarea prezintă cele mai importante date ale colecțiilor păstrate în Ungaria.

Expoziție și educație

Una din cele mai importante sarcini a activității muzeologice desfășurate în secțiile de științele naturii este educarea în domeniul biologiei. Această preocupare își are rădăcinile în evul mediu, dar s-a generalizat odată cu sec. XVII–XVIII. În zilele noastre avem de a face cu o paletă largă de tehnici de predare, un rezumat al acestora fiind prezentat în această lucrare.

Informatică

Informatica a deschis noi căi de colaborare: pentru un schimb cât mai larg de informații ar trebui înființate site-uri și liste de corespondență comune. Informatica poate fi chiar și scopul colaborărilor științifice: schimburi de date, dezvoltarea bazelor de date comune, proiecte comune de digitalizare etc.

PR – marketing muzeal, în limite naturale

Marketingul este o activitate foarte bine cunoscută și utilizată în lumea afacerilor și a început să primească o importanță mai mare inclusiv în lumea muzeelor. Scurta descriere transpune câteva expresii de marketing în limbajul muzeal și ameliorează conflictul dintre modul de gândire, respectiv modalitățile de funcționare orientate spre scop, respectiv asupra clienților. Se face o propunere pentru elaborarea unei publicații promoționale comune, care să cuprindă toate muzeele de științele naturii din Bazinul Carpatic, cu menirea de a informa vizitatorii, instituțiile de învățământ, diferitele organizații de științele naturii și de ocrotire a naturii, dar și autoritățile în același timp.

Istoria științei

Deoarece tot ceea ce știm are la bază descoperirile și rezultatele științifice ale predecesorilor, orice colaborare trebuie să cuprindă și cercetări de istorie a științelor naturii. Se cere o astfel de prelucrare a colecțiilor cu valoare științifică istorică, a istoriei instituțiilor deținătoare de astfel de colecții, baza bogată de date privind colecțiile cu valoare științifică, bibliotecile și arhivele. Pentru o colaborare mai eficientă s-a inițiat înființarea unui colectiv de muncă și de coordonare.

Museums without Borders – Natural Science Museal Connections in the Carpathian Basin

(Abstract)

The General Department of Natural Science Museums of Hungary desired to organize the 23th Reunion of Naturalist Museologists together with Székely National Museum from Sepsiszentgyörgy/Sfântu Gheorghe (Romania). Thought of pushing over the borders these traditional reunions were announced in the meeting of Piliscsaba, in 2000 and became reality in 2005. The main goal of the reunion was to reestablish the common research projects.

The presented lectures and opinions are published below.

The Activity of Natural Science Section of Székely National Museum from the Beginning

The paper presents the natural history section of Székely National Museum from its foundation in 1875 to the present time. The historical documents and the inventory books demonstrate that up until 1961 the stock of the section increased through voluntary donations and through the curator's own collection. The gathered material was arranged during the years 1961–1984 by Sándor Kovács, the first professional biologist of the museum. In the processing of the various different materials he was helped by specialists outside of the institute. Now the natural history section of Székely National Museum has over 60,000 items. The most important collections are the fossils of mammals from the Pliocene and Pleistocene periods; the Diószeghy's butterflies; the herbariums; and the collection of big mushrooms.

State of Affairs of the International and Informal Relations of Scientific Museology

The study reviews the collections of museums as bases of relations, and gives an over-view of the various kinds of co-operation. These are joint collecting trips, scientific studies, papers, exhibitions, arrangements of museums, tender applications.

Natural History Collections in Hungarian Museums

Natural history researches are going on in 20 museums in Hungary. These researches are based on the approximately 10 million specimens collection of the Hungarian Natural History Museum and those of the county museums (more than 2.5 million specimens). This study contains the most important data on the natural history collections of the Hungarian museums.

Exhibitions and Popularization

The popularization of the biological sciences is regarded as the main objectives of the natural history museum's work. The history of popularization goes back to ancient times; however it spreads only in the 17th–18th centuries. At present there are various forms of popularizing a science in museums. This paper aims at summarizing most of them.

Information Technology

IT provides excellent tools for the cooperation: we should make a mailing list and a homepage to spread out relevant information as widely as possible. IT can be the aim of the scientific cooperation as well: data exchange, development of common databases, common digitalisation projects, etc.

PR – Marketing, in Natural Limits

Marketing, as a conception and as a tool, is well known and widely used in the business world, but often neglected in museums. The paper connects the two worlds, with emphasis on the mission versus user-orientated nature of museums. A promotional publication, introducing the natural history museums of the Carpathian Basin is suggested. It should be useful for visitors and for schools as well as, for science and nature conservation bodies and authorities.

History of Science

Since all our knowledge is based on the scientific knowledge and achievements of our predecessors, co-operation must also comprise science historical research. In this field the collections of science historical value, the history of hosting institutions, the rich source material of science-historical collections, libraries and archives have been studied. In order to promote joint research, creation of a co-ordinating Working Group is proposed.

TERMÉSZETTUDOMÁNY

ȘTIINȚELE NATURII

Kis Boglárka – Szász Árpád – Pál Zoltán

ÁSVÁNYVÍZ-DEFINÍCIÓK ÉS BESOROLÁSOK FEJLŐDÉSE A TDS-ALAPÚ JELENLEGI BESOROLÁS PROBLÉMÁI EGY ÉSZAK-ERDŐVIDÉKI VIZSGÁLAT TÜKRÉBEN

Bevezetés

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Földrajz Kara és a Cholnoky Jenő Szakkollégium keretén belül működő kutatócsoportunk 2006. tavaszán elindított egy ásványvízkataszter-programot, amelynek révén több tényezős lekérdéztést lehetővé tevő adatbázist készít Székelyföld ásványvízforrásairól. A kataszter alapja az ásványvízforrások jól átgondolt, egységes terepi felvételezése, jelenlegi környezeti állapotuk kódolt, kataszterszerű leírása (GPS-koordináták rögzítése is) és múltbeli állapotadataik. A helyszínen mért paraméterek leginkább a vizek fizikai jellemzői (hőmérséklet, tengerszint feletti magasság, hozam, elektromos vezetőképesség, pH, oldott oxigén és pár szennyezőanyag, mint pl. a nitrát, nitrit, foszfát és ammónium). A műszerállomány további bővítésével mérhető lesz a Ca-tartalom és az összes keménység.

A már felmért források szakirodalmának feldolgozása közben merült fel bennünk annak igénye, hogy körüljárjuk az egyik legkényesebb kérdéskört, az ásványvíz meghatározását. Igyekszünk a teljesség igénye nélkül végigkövetni a Kárpát-medence ásványvízforrásait érintő szakirodalomban, a definíciók alakulását, fejlődését, majd ezek alkalmazhatóságát vizsgálni az általunk már kataszterezett terület, Erdővidék ásványvizei esetében.

Ásványvíz-definíciók alakulása, fejlődése

Az ásványvizek tudományos feldolgozásának története visszanyúlik a gyógyvizek terápiás célokra való felhasználásának történetébe. Igazi kutatásuk kezdete a 18. század utolsó harmadára tehető, előfeltétele a tudományos vegyelemzés módszereinek kialakulása és tökéletesedése volt.¹

Az első monográfiák szerzői között találjuk Mátyus Istvánt, Fridvalszky Jánost, Lucas Wagnert, Heinrich Johann Crantzot. Ők még nem foglalkoztak kategorizálással, meghatározásokkal, munkáik értékét a pontos leírás és a balneológiához való erős kapcsolódás adja. A 19. században jelentek meg azok a művek, amelyekben már, a vegyelemzések fejlődését

követve, egyre bonyolultabb és pontosabb elemzések láttak napvilágot (*Vasile Popp, Gergelyffy András, Bolemann István, Hankó Vilmos, Friedrich Fronius, Carl Ludwig Sigmund*).² A fent említett szerzők műveikben az ásványvizek eredetét tárgyalták, kapcsolatukat a földtani szerkezettel, és inkább genetikai jellegű meghatározásokkal éltek. Ezek közül, úgy érezzük, Hankó Vilmos fogalmazása jellemző erre a korszakra: „Az a jótékony eső, mely az ég felhőiből Erdély áldott földjére hull, amellet, hogy aranykalászos vetéseinket, aranyfürtös szőlőinket táplálja, a föld méhében gázokat, ásványos részeket old fel, s mint kincseket érő üdítő vagy gyógyító ásványvíz buzog fel.”³

A 19. és a 20. század fordulójára a robbanásszerűen fejlődő fürdőiparnak és a palackozás terjedésének köszönhetően születtek meg az első olyan meghatározások, amelyek mindenki számára igyekeztek egyértelműen behatárolni az ásványvizeket. Ennek az időszaknak a mérvadó definíciója a *Deutsches Baderbuch*-ban (1907) látott napvilágot, mely szerint az ásványvíz a közönséges ivóvíztől a következő módon különböztetendő meg:

1. legyen sok oldott ásványi anyaga,
2. ennek hiányában tartalmazzon ritka elemeket, vagy
3. a szokottól magasabb legyen a hőmérséklete.

A 20. században népszerűvé vált ásványvíz-meghatározó határérték, a literenkénti 1000 mg oldott ásványi anyag a német szakirodalomból került át a magyar szerzők munkáiba. A határérték első megjelenése Dr. Leo Grünhut orvosprofesszor nevéhez fűződik, akinek felügyelete alatt a Fresenius Intézetben adták ki az irányadó *Bad Nauheimi Határozatot* 1911. szeptember 25-én. A határozat elsőként kanonizálta a gyógyvizek, természetes ásványvizek besorolási kategóriáit.⁴ „A gyakorlati életben ásványvíz alatt az olyan vizet értjük, amelynek oldott szilárd sótartalma 1 g literenként, vagy 250 mg szabad széndioxidot tartalmaz, vagy a benne előforduló ritkább anyagok különböztetik meg a közönséges ivóvíztől, vagy pedig az állandó hőmérséklete 20 °C-on felül van.” A *Határozat* 1922-es, illetve 1934-es továbbfejlesztései szabályozó erejűvé váltak, és alapját

¹ WANEK F. 2000.

² WANEK F. 2000.

³ HANKÓ V. 1894.

⁴ FRESENIUS, W. – FRESENIUS, L. – FRESENIUS, R. 1921.

képezték a robbanásszerűen fejlődő palackozó ipar szabályrendszerének.⁵

Az 1 g/l-es határérték pár év késéssel nyert teret a magyarországi és erdélyi szerzők műveiben. Leginkább akkor kezdték használni, amikor már Németországban törvényerőre emelték.

Ezt a késést tükrözi a Magyarországon ezt követően hatályba lépő, ásványvizekről és gyógyvizekről szóló 1929. évi XVI. törvénycikk. II. fejezetének 26. paragrafusa az ásványvíz fogalmát a következőképpen határozza meg: „Ásványvíz az a víz, amelynek a rendes víztől eltérő vegyi összetétele, fizikai tulajdonsága s geológiai eredete van, és amely ennek következtében fokozottan üdítő, vagy az emberi szervezet életműködését előmozdító hatású”. A következő, 27. paragrafus külön szol a gyógyvizekről: „Gyógyvíz az az ásványvíz, amelynek vegyi összetételénél vagy fizikai tulajdonságánál fogva gyógyhatása van.”

Ugyanez a késés észlelhető az erdélyi ásványvizek szakirodalmában, ugyanis azok egyik legnagyobb kutatója, Bányai János 1934-ben, azaz 23 évvel a *Nauheimi Határozat* után is az óvatosabb, leíró, eredetközpontú meghatározásokat használja: „Ha a feltörő széndioxid az útjában a föld kérgében keringő vízzel találkozik, úgy a felszínhez aránylag közel eső rétegekben eléggé hideg (6 °C – 12 °C) víz, nagyobb nyomás alatt is lévén, aránylag sokat elnyel belőle, s az így keletkezett szénsavas víz az útjába eső ásványi anyagokból sokat fel tud oldani. Ettől a földalatti útjától függ tehát a felszínre kerülő ásványvíz minősége, s ez ad alkalmat a különböző típusú savanyúvizek keletkezésére (...). Ahol a víz az egykori vulkáni csatornákon vagy lávaárakon jön a felszínre, a vastartalmú szilikátásványokban dús andezitek jellemző és gazdag vastartalmat adnak a víznek, amit a kiömlésüknél az árul el, hogy messziről is látható vasroszdát raknak le útjukban.”⁶

Bányai Jánosnak számos írásában találkozunk az ásványvizek eredet szerinti tipizálásával, amely egyszerre jelentkezik az eredetközpontú definíciókkal:

„Vannak olyan ásványvizeink is eszerint, amelyek néha még annyi ásványi anyagot sem tartalmaznak, mint a háztartási célokra szolgáló közönséges kútvíz. Ilyenek pl. a kénhidrogénes vizek, amelyeket az édesvízü forrásokon keresztül a felszínre törő kénhidrogén gáz jár át, továbbá a radontartalmú vizek, melyek radioaktivitásuk gyógyhatásánál fogva szintén az ásványvizek csoportjába sorolhatók.”⁷ „A közismert savanyú vagy szénsavas vizek, a székelyek borvize sem más, mint a mélyben keringő víz széndioxidgázzal telítve, amelynek ily módon az oldóképessége megnövekedvén, a különböző

útjába került ásványokat feloldva, mint más és más ízű ásványvíz kerül a felszínre (vasas, földes, alkalikus stb. típusok).”⁸

Ugyancsak ezekben az írásokban találjuk a gyógyvizek éles elkülönítését az asztali és egyéb természetes vizektől. A 20. század negyvenes éveiben több szerző is ismételi Bányai János alapos, eredetközpontú meghatározásait.⁹

A legelső magyar szerző, aki átveszi és használja a *Hidrológiai Közöny* hasábjain az 1000 mg literenkénti oldott ásványi anyag határértéket, Bodnár János professzor, a Debreceni Egyetem kémia tanszékének vezetője: „Az ásványvizet a közönséges ivóvíztől a kémiai összetétele vagy magasabb hőmérséklete, egyes esetekben mindkettő különbözteti meg. A kémiai összetétel szempontjából az ásványvizeket jellemezheti:

1. rendszeren az ivóvizekben is megtalálható, de annál nagyobb mennyiségű ásványi anyag (sótartalom), amelynek alsó határa 1 kg ásványvízre számítva 1 g – a felső határa 10 g-ig, keserű és konyhasós vizekben több 100 g-ig is felmehet;

2. az ivóvizeknél nagyobb, legalább 1 g/kg szén-savtartalom;

3. bizonyos különleges alkatrészek (Fe, J, As, Ra stb.) jelenléte.

Ezek a tulajdonságok kettesével, sőt hármasával is feltalálhatók az egyes forrásokban.”

Az erdélyi vizekkel foglalkozó szakirodalomban Straub János vette át és használta elsők között az 1000 mg literenkénti oldott ásványianyag határértéket: „...az olyan vizet, amely 1 kg-ja 1 g-nál több szilárd anyagot tartalmaz feloldva, ásványvíznek nevezik. Ugyancsak megilleti az ásványvíz elnevezés az olyan természetes vizeket is, amelyek a közönséges ivóvíztől speciális gáztartalmú (pl. rádiumemanáció, kénhidrogén) vagy magasabb hőmérsékletük által különböznek.”¹⁰ Ebben a meghatározásban ötvöződni látszik a *Baderbuch*, a *Nauheimi Határozat* és az eredetközpontú behatárolás.

Az idők folyamán végül két fő ásványvíz-meghatározási iskola alakult ki:¹¹

1. A francia iskola, amely több évtizedes összegző munka eredményeként fontos szerepet játszott az UNESCO többnyelvű szakterminológiájának felépítésében. A *Dictionnaire français d'Hydrogéologie*¹² szerint az ásványvizek a bennük oldott ásványoknak vagy gázoknak köszönhetően gyógyító hatással vagy higiéniai tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyek orvostudományi szempontból ítélve belső vagy külső kúrára használhatók.

⁵ MICHEL, G. 1997.

⁶ BÁNYAI J. 1934a.

⁷ BÁNYAI J. 1934a.

⁸ BÁNYAI J. 1936.

⁹ DÁVID J. 1941; MOLL K. – GROÓ B. – KUNSZT J. 1941.

¹⁰ STRAUB J. 1950.

¹¹ FERU, A. 1998.

¹² CASTANY, G. – MARGAT J. 1977.

2. A német iskola, amely a *Nauheimi Határozat* és 1922-es és 1934-es továbbfejlesztése alapján nyerte el méltó helyét a szakirodalomban.¹³ Eszerint az ásványvizek olyan természetes felszín alatti vizek, amelyek legalább 1 g/l oldott ásványi sót vagy legalább 250 mg/l szabad széndioxidot tartalmaznak.

Az ásványvízforrásokon elvégzett egyre több mérés, elemzés eredményeképpen a 20. század második felére kezdett teret nyerni az a nézet, miszerint a német iskola 1 g/l oldott ásványi anyag határértéke túl szigorú, és sok addig elismert forrás nem felelne meg ennek a kritériumnak. A nézet erősödését olyan, az ásványvíz-palackozók irányából érkező lobbyk is erősítették, amelyek az Unió törvényhozóit próbálták meggyőzni, hogy az uniós törvénykezésben legyenek engedékenyebbek az ásványvízzé való nyilvánításban. Olyan próbálkozások is vannak már, hogy ezt a határt 50 mg/l-re vigyék le, sőt a palackozott vizek esetében lassan annál kelendőbb a víz, minél kevesebb benne az oldott ásványianyag-tartalom.¹⁴

A 20. század második felében megjelent munkák legnagyobb része már a gyógyhatásokra fekteti a hangsúlyt, vagy azokra a tulajdonságokra, amelyek az 1 g/l kritérium nem teljesítése esetén is ásványvízzé minősítik a szóban forgó vizet:

„A gyergyói medence borvizei érdekes típusai borvizeinknek. Legtöbbjük nem is tekinthető szigorúan vett értelemben borvíznek, mivel összes sóoldatuk 1000 mg/l alatt van. Jelentőségük az, hogy nem gyógyászati célra, hanem kimondottan csak ivóvízként használják, és ezért figyelembe kell venni, hogy állandó, folyamatos használatuk milyen befolyású az emberi szervezetre.”¹⁵

„Csak azokat a vizeket sorolhatjuk az ásványvizek közé, amelyek oldott ásványianyag-tartalmuk vagy bizonyos fizikai jellemvonásaik miatt balneológiai kezelésre használhatók, vagy amelyek az ipar számára nyersanyagot szolgáltatnak. Ilyen értelmezésben az ásványvizek közé soroljuk a mélyből feltörő magas hőmérsékletű termálvizeket is, amelyeknek nagy gyógyászati jelentőségük van, bár gyakran nagyon kevés oldott ásványi anyagot tartalmaznak, valamint azokat a forrásvizeket, amelyeknek összásványisó-tartalmuk ugyan jóval az 1 g/l érték alatt marad, de élettani szempontból fontos oldott anyagokat tartalmaznak (oligominerális vizek), tehát balneológiai jelentőségük nagy.”¹⁶

„Szintén ásványvíznek minősül az a víz, amely egyes ritka, biológiaiilag aktív elemekből (lítium, bróm, jód, fluor, arzén, kén, bórsav, rádium) kimutatható 1–20 mg/l mennyiséget tartalmaz. Ha az oldott szilárd alko-

tórészek mennyisége nem éri el az 1000 mg/l-t, de az oldott gáztartalom jelentős (pl. a szabad CO₂ mennyisége meghaladja az 500 mg/l-t, az a víz szintén ásványvíznek minősíthető. Az ásványvíz akkor tekinthető gyógyvíznek, ha vegyi összetételénél fogva gyógyhatással bír.”¹⁷

A 20. század román szerzői, akik a Keleti-Kárpátok ásványvizeit kutatták, inkább a regionális és helyi hidrogeológiai viszonyok tanulmányozásával próbálták magyarázni a több ezer forrás elemzése nyomán kialakult sokszínűséget.¹⁸

A román szakirodalomban felleljük úgy a francia, mint a német iskola nyomait. N. Oncescu megítélésében¹⁹ gyógyvizek alatt minden olyan vizet értünk, amelyet a forrásnál ivásra használnak, asztali vízként palackozva hasznosítanak, és amelyet hideg vagy meleg fürdőzés céljából hasznosítanak.

A határértékek tekintetében a vélemények megoszlanak.

A Román Egészségügyi Minisztérium, a nemzetközi balneológiai irányelvekhez igazodva, *ásványvízzé* minősítéshez a következő feltételeket fogadja el:

- legkevesebb 1 g ‰ oldott sót tartalmazzon (klorid, szulfát, bikarbonát)
- gyógyhatással rendelkező összetevőket tartalmazzon a következő mennyiségben: Fe 10 mg ‰, As 0,7 mg ‰, I 1 mg ‰, CO₂ 1 gr ‰ H₂S ‰
- gyógyhatással rendelkező gázakat tartalmazzon (CO₂, H₂S), a fent említett mennyiségben
- hőmérséklete 20 °C fölött legyen
- gyógyászatban megengedett radioaktivitással rendelkezzen (29 nC).²⁰

Más román szerzők engedékenyebbek a határértékek tekintetében, így például a bukaresti egyetemi jegyzetekben a következő megközelítést találjuk:

„Az ásványvizek kémiai összetétele nagyon változatos, alsó mineralizációs határú olykor megegyezik az édesvizekével. Általában azt a vizet nevezzük ásványvíznek, amelynek ásványisó-tartalma legkevesebb 0,5 g/l, vagy bizonyos összetevők az alábbi táblázatba foglalt határértékeket meghaladják:

Az ionok alsó határértékének táblázata:

Ionok	Határérték (mg/l)	Ionok	Határérték (mg/l) (nC)
Szabad CO ₂	500	Fe ²⁺ , Fe ³⁺	20
Li ⁺	1	S ²⁻	1
Ba ²⁺	5	F ⁻	2
Sr ²⁺	10	HAsO ₂	1
I ⁻	5	HBO ₂	5
Br ⁻	5	Ra	29

¹³ FRESINIUS, R. 1948.

¹⁴ NÁDASI T. – UDUD P. 2007.

¹⁵ SZABÓ-SELÉNYI Zs. 1974.

¹⁶ KISGYÖRGY Z. – KRISTÓ A. 1978.

¹⁷ SZÖNYI J. – TÓTH J. 2002.

¹⁸ PRICĂJAN, A. 1969; 1974; BANDRABUR, T. – SLĂVOACĂ, D. 1973.

¹⁹ ONCESCU, N. 1952.

²⁰ PRICĂJAN, A. 1985.

A táblázatban megjelent értékek módosíthatók a víz gyógyerejének függvényében.²¹

Az ásványvíz-palackozás fejlődésével minden ország kifejlesztette kriériumrendszerét a palackozható vizek kitermelését és minősítését illetően. Jelen tanulmányunk nem tér ki ezek országokénti elemzésére, sem annak Európai Unió belüli jogharmonizációjára, csupán azt emelnénk ki, hogy úgy, ahogy a 19. század folyamán a gyógyvíz fogalma szorosan összekapcsolódott az ásványvizekével, úgy a 20. század folyamán az ásványvizek definiálásában kiemelt szerepet játszottak a palackozott vizeket érintő kritériumok.

Így formálódott ki az az óvatosabb meghatározás, amely végül a *80/777/CEE ásványvíz-direktíva* formájában jelent meg, és utólagos módosításait (*96/70/EC, illetve a 2003/40/EC direktívák*) számos ország (de nem mindegyik) átvette jogharmonizációja során. A direktíva eredetileg három, majd utólagos módosításaiban 4 alkategóriát különböztet meg, a kritérium pedig az oldottásványianyag-tartalom, a szélesebb körökben elfogadott TDS (total dissolved solids):

Csekély ásványianyag-tartalmú	TDS < 500 mg/l
Nagyon csekély ásványianyag-tartalmú	TDS < 50 mg/l
Ásványi anyagban gazdag	TDS > 1500 mg/l

Ezt bővítették utólag a logikusnak ítélt Közepes ásványianyag-tartalmú kategóriával, amely a kimaradt 500 mg/l > TDS < 1500 mg/l intervallumot fedte le. A direktíva szabályozta azon eseteket is, amikor a TDS nem éri el a kívánt értékeket, de a kategória meghatározásához adott koncentráció felett jelen levő összetevőket használják:

Hidrogén-karbonát-tartalmú	Hidrogén-karbonát > 600 mg/l
Szulfát-tartalmú	Szulfát > 200 mg/l
Klorid-tartalmú	Klorid > 200 mg/l
Kalcium-tartalmú	Kalcium > 150 mg/l
Magnézium-tartalmú	Magnézium > 50 mg/l
Fluorid-tartalmú	Fluorid > 1 mg/l
Vastartalmú	Kéttértékű vastartalom > 1 mg/l
Savas	Szabad CO ₂ > 250 mg/l
Nátrium-tartalmú	Nátrium > 200 mg/l
Alkalmos Na-szegény diétához	Nátrium < 20 mg/l

Az elmúlt években egyre nagyobb számban születnek olyan tanulmányok, amelyek próbálnak javaslatokat tenni más kritériumok integrálására is az ásványvizek megítélésében. Egyik javaslat például arra terjed ki, hogy a TDS mellett szükséges lenne a sótartalmat, illetve a vízkeménységet is figyelembe venni. Ugyancsak célszerű lenne a Nemzetközi Egészségügyi Világszervezet (WHO) előírásaiban le nem szögezett határértékek pontosítása.²² Ezek után

következtek a palackozott természetes ásványvizek palackozási körülményeit megadó rendeletek (*CO-DEX STAN-108*). Jelen pillanatban a számos módosítást és jogharmonizációt átvészelt rendeletek nem tartalmaznak előírásokat azokra a vizekre, amelyeket nem palackoznak, és nem használják őket a gyógyászatban (a gyógyvizekké való minősítést minden ország maga végzi belső törvényeivel), bár a legáltalánosabb definíciók is tartalmazzák a gyógyító hatást enyhítő kritériumként, arra az esetre, ha a víz nem felel meg más előírásoknak.

Jelen tanulmánynak nem célja a kusza törvény- és rendelet-hálózatot kimerítően áttekinteni, csupán a figyelmet hívná fel arra, hogy mennyire eltolódott a természetes ásványvizek definiálása a palackozás érdekeit kiszolgáló körülmények irányába. Egyre nagyobb az alacsony mineralizációjú palackozott ásványvizek részaránya, 2003-ban ez Európa-szerte meghaladta a 60 százalékot.²³ A keretkutatásunk, a székelyföldi ásványvíz-kataszter munkálatai közben egyre több olyan ásványvíz-előfordulással találkozunk, amelyet intenzíven használnak a helyiek, vagy sokkal előnyösebb tulajdonságokkal vagy összetétellel rendelkeznek, mint a palackozott társai. *A legtöbb törvényerejű rendelet nem rájuk vonatkozik, az ivóvizekre hozott rendeletek pedig messze nem tükrözik ezen vizek belső és külső gyógykúrára való hasznosítását, színes és egyedi összetételüket.* Tehát számos „árva gyerekkel” van dolgunk, amelyről egyre kevesebb szó esik a szakmai fórumokon. További elemzéseink a közeljövőben igyekeznek választ adni az egyik legnehezebb kérdésre: mennyi ásványvizet fogyaszt Székelyföld népe palackozatlanul a fent említett „árva gyerek” forrásokból. Csak egy egyszerű számítás is meggondolkoztató lehet: egy 6 liter percenkénti hozamú nagyon látogatott útszéli ásványvízforrásból még 15 százalékos kihasználtság esetén is évente félmillió liter víz fölött visznek el a helyiek.

Végeredményben két irányzattal kell számolnunk: az egyik az erős határértékek megszüntetését célzó és palackozásra összpontosító rendeletsorozat, másik oldalon a klasszikus ásványvíz-meghatározó, konkrét koncentrációk alapján ítélő irányzat. Kissé fenntartással kell kezelnünk az elsőt, ugyanis közegészségügyi köntösbe burkolt erős gazdasági érdekeket vélünk felfedezni azon törekvések mögött, amelyek célja minden föld alól felbukkanó vízcsep-pet ásványvízzé, majd palackozásra alkalmassá nyilvánítani. Másrészt pedig a nagyon szigorú 1000 mg literenkénti ásványianyag-tartalom határ betartása esetén ugyancsak jelentősen szegényedne Székelyföld ásványvíztérképe.

²¹ PREDA, I. – ȚENU, A. 1981.

²² VAN DER AA, M. 2003.

²³ VAN DER AA, M. 2003.

Elsősorban az ásványvíz fogalmát kellene egy-egészen meghatározni egész Európára, és nemcsak a palackozott ásványvizekre. Osztjuk azon törekvéseket és javaslatokat, amelyek azt célozzák, hogy egyéb meghatározó paraméter, kritérium mellett ragaszkodni kellene a TDS-hez, azonban annak egy alacsonyabb értékéhez. Egyes szerzők például a 400 mg/literes érték mellett foglalnak állást.²⁴

A vizsgált terület Észak-Erdővidék geológiai viszonyai

Vizsgált területünk a Baróti-medence (Erdővidék) északi, Kovászna megye ÉNy-i szögletében található része, amelyet a Barót-patak és a Kormos-patak vízrendszere ural. Délen és délkeleten a Baróti-hegységre, északon északkeleten a Dél-Hargitára, nyugaton az Észak-Persányi-hegységre támaszkodik. A medence viszonylag fiatal keletkezésű, kora mintegy 5–5,4 millió év.

A medence aljzata a Kárpát-kanyari flis-övezet Csalhó-takarójának antiklinális-szinklinális redőkből gyűrt, erodált és tagolt felszínű, kréta kori egysége.

A medence a pliocénben–pleisztocénben lezajlott kéregmozgások során alakult ki.²⁵ Üledéksora a kréta kori flisre települt rá, maximum 500 m vastagságban. Az alsó és felső rétegek lerakódása fluvio-lakusztikus környezetben történt. Az alsó rétegsor egy transzgresszió bevezető fázisa édesvízű tavakkal, a felső rétegsor a regressziót követő állapotban alakult ki, fokozatosan kiédesedő vizű maradványtavakkal.²⁶ A széntelepes, fluvio-lakusztikus rétegsor közé pliocén tengeri rétegek is települtek, illetve közbeékelődött a három rétegcsoportot alkotó piroklasztit-összlet. Ez három elkülönülő vulkáni tevékenységet bizonyít, amelyek a Keleti-Kárpátok belső vonulatában lezajlott mészkáli vulkanizmus befejező szakaszát képviselik.²⁷

Az alsó vulkáni szint az Észak-Hargita–Lucs szerkezet vulkanitjainak egyidejű és utólagos áthalmozódása az alsó pliocénben. Anyagának túlnyomó részét andezites agglomerátum, illetve durva és közepes szemcseméretű lapillitufa alkotja. Az áthalmozódások valószínűleg az ingadozó hozamú patakoknak köszönhetőek.

A középső vulkáni összlet anyaga a Kakukk-hegy–Tirku–Mitács–Piliske centrumok működéséből származik, és a felső pliocén idejére tehető. Finomszemcséjű tufa, agyagos tufa képezi a réteg egyharmadát, amire durvább szemcséjű lapillitufa és agglomerátum települt a heves explóziós tevékenység következtében.

A felső vulkáni szint pleisztocén korú, és a Piliske–Csomád piroklasztitjai alkotják, amelyek vegyes összetételűek, és 50–90 m vastagságot is elérhetnek.

A Kárpátok fő szerkezeti irányvonalával kialakult egy É–D irányú vetőrendszer, amelyet egy ÉK–DNy irányú, a Dél-Hargitára merőlegesen elhelyezkedő vetőrendszer harántol. A Baróti-medence déli részén húzódik egy K–Ny irányú krusztális vetőrendszer. E három vetőrendszer mozgása határozza meg a medence süllyedési területeit.²⁸

A törésrendszerek mentén intenzív vulkáni utóműködés nyomai észlelhetők. A fiatalabb, hidrogeológiai szempontból aktív szerkezeti vonalak mentén kialakult hőáramlás huzamos ideig működött, hozzájárulva a ma is aktív gázáramlások és szénsavas ásványvizek felszínre kerüléséhez. Az ásványvíz-előfordulások jól kirajzolják a medence szubvulkáni aktivitását, illetve a terület töréses öveit.

A források térbeli megjelenítése

A diszkrét mérések a medenceszerkezet ismeretében itt nem teszik lehetővé az adatok térbeli interpretálását, így csak részterületet áll módunkban bemutatni (5–7. ábra).

A térképi megjelenítés során a törésvonalak és az utóvulkáni aktivitás közötti összefüggések szépen kirajzolódnak (6. ábra).

A Kormos és a Barót-patak felső szakaszán az ásványvíz-előfordulások a vulkáni agglomerátumokhoz kötődnek, és a törésvonalak mentén helyezkednek el. Elektromos vezetőképességük, tehát összoldottanyag-tartalmuk is magas, és mélységi vizek lehetnek.

A patakok felső szakaszán található, szintén vulkáni agglomerátumból feltörő, alacsony elektromos vezetőképességű ásványvizek mentén nem rajzolódik ki törésvonal, tehát valószínűleg nem mélységi vizek.

A középső folyásszakaszokon az ásványvizek a patakok mentén található, tehát a Keleti-Kárpátok vonulatával párhuzamos, É–D irányú vetőrendszer mentén törnek fel (5. ábra).

Térségünkben a geológiai és hidrogeológiai fúrások mentén feltörő vizek mutattak kimagaslóan nagy vezetőképesség-értékeket.

Módszerek, eredmények tárgyalása

A keretkutatásunk nyomán végzett helyszíni mérésekkel közvetve sikerült meghatározni 115 kataszterezett forrás TDS-értékét, egy hordozható elektródás elektromos vezetőképesség-mérő segít-

²⁴ ÁKOSHEGYI Gy. 2005.

²⁵ SAVU, M. Gh. 1981; 1984; PELTZ, S. 1971.

²⁶ LÁSZLÓ A. – KOZÁK M. – PETŐ A. K. 1998.

²⁷ LÁSZLÓ A. – KOZÁK M. – PÜSPÖKI Z. 1997a.

²⁸ LÁSZLÓ A. – DÉNES I. 1997b.

²⁹ XUN, Z. et alii 2007.

³⁰ VAN DER AA, M. 2003.

³¹ FROHLICH, R. K. – URISH, D. W. 2002.

³² ATEKWANA, E. A. et alii 2004; WALTON, N. R. G. 1989.

ségével (Orion 5 Star multiméter). Az elektromos vezetőképesség (EC) és a TDS között a következő összefüggés áll fenn:

$$TDS = k_c \cdot EC,$$

ahol a k_c tényező értéke nagyon függ az elemzett víz minőségétől, a geológiai környezettől, a csapadéktól, az oldott ásványok összetételétől.²⁹

Az egyik leggyakrabban elfogadott intervallum a k_c szorzószámára a 0,55 és 0,75 közötti. Egyes szerzők szerint az ásványvizekre leginkább a 0,62 érték felel meg,³⁰ mások inkább a 0,65-ös értéket használják.³¹ Megint más szerzők óvatosságra intenek, hogy pl. a szennyezett vizekben az elektromos vezetőképességet nemcsak a TDS határozza meg, ezért nem ajánlják az egyszerű lineáris kapcsolatot.³² Ellenőrző tanulmány hiányában egyelőre 0,65-ös értéket alkalmaztunk (2–4. ábra).

Az ábrákból kitűnik, hogy az alkalmazott érték mellett Erdővidék egy átlagosan mineralizált vizeket adó térség, a 115 elemzett ásványvíz-előfordulás mintegy fele az EU-direktíva szerint a *csékély ásványi-anyag-tartalmú osztályba* sorolható. Ugyanakkor elmondhatjuk, hogy a forrásokat a helybeliek intenzíven használják, pedig sok erősen vasas ásványvízről derült ki pl., hogy gyengén mineralizált, és csupán a vasoxidok jelenléte teszi őket látogatottá. A 3. ábrán látszik az is, hogy, ha a szigorú literenkénti 1000 mg határértéket tartjuk szem előtt, akkor Erdővidék forrásainak 21%-a felel meg az ásványvíz kritériumának. Éppen ezért más paraméterek, összetételbeli értékek vagy használati forma alapján meghatározott kritériumok alkalmazását is indokoltnak látjuk az ásványvizek definiálásában.

Következtetések

Az ásványvíz-definíciók kronológiai elemzése jól áttekinthetővé teszi a francia (leíró jellegű, eredet szempontú definíciók) és a német iskola (konkrét, mérhető paraméterek határértékei alapján történő behatárolás) kialakulását és fejlődését az európai szakirodalomban.

Az ásványvizek fogalma kezdetben keveredett a gyógyvizek fogalmával, a jelenleg érvényben levő határozatok és irányadó törvények szigorúan elhatárolják a használat szempontjából különböző két víztípust.

Az uniós egységesítő törekvések, az országokénti jogharmonizáció a folyamatos módosítások nyomán inkább a palackozott ásványvizekre fókuszálódott, és fokozatosan az érdeklődés háttérébe szorultak azok a vizek, amelyeket, bár megfelelnek a korábbi kritériumoknak, nem palackoznak. Érdeklődés, így szakszerű nyilvántartás hiányában nehezebb a besorolásuk és a védelmi intézkedések foganatosítása is.

A jogszabályok 2006-os módosítása elsősorban a palackozók intézményesített csalásainak kiszűrését célozza (lásd ízesített vizek palackozása).³³ A helyi fogyasztásra használt forrásokat ebben a keretben egyre nehezebb besorolni. Úgy érezzük, hogy a EU-s normák átvételekor és egységesítésekor figyelemmel kellene lenni a helyi jellegzetességekre (így a Székelyföld többszáz intenzíven használt szabad ásványvíz-előfordulására is).

Égető szükség volna úgy a leíró, mint a parametrizáló ásványvíz-definiálást figyelembe vevő, EU-s és helyi jellegzetességeket is integráló, nem csak palackozás-központú ásványvíz-meghatározásra.

Befejezésül idézünk egy szerzőt 1845-ből, aki könnyű egyszerűséggel ragadta meg a szabadon fakadó és általános értelemben vett ásványvíz jellegzetességeit:

„1. Az ásványos vizek minden gyógyszerek közt első helyen állanak: mert

2. Maga a természet rendíthetetlen törvénye szerint készíti azokat.

3. Minden időben egyformák.

4. Létrejöttüknek olvadása többnyire oly finom, hogy a legszorgalmas és lélekismeretes gyógyszerész sem észközölheti azt.

5. Könnyűségük és finomságuk miatt az organizmusba legkönnyebben és mélyebben hatnak.

6. Semmiféle emberi gyarlóságnak kitéve nincsenek, a legutolsó koldus anyaföldétől úgy kapja, mint a legnagyobb úr.”³⁴

Kis Boglárka - Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Földrajz Kar, Kolozsvár, hawkei@yahoo.com

Szász Árpád - Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Földrajz Kar, Kolozsvár, szaszarpad83@yahoo.com

Pál Zoltán - Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Földrajz Kar, Kolozsvár, palzeusz@yahoo.com, palzeusz@geografie.ubbcluj.ro

³³ BIKFALVI I. 2004.

³⁴ GROSZ, F. 1845.

Irodalom

- ÁKOSHEGYI Gy.
2005 Ásványvizek ásványanyag-tartalmának közegészségügyi megítélése, in: *A Kárpát-medence Ásványvizei*, II, Nemzetközi Tudományos Konferencia, Csíkszereda, 23.
- ATEKWANA, E. A. – ATEKWANA, Est. A. – ROWE, R. S. – WERKEMA JR., D. D. – LEGALL, F. D.
2004 The relationship of total dissolved solids measurements to bulk electrical conductivity in an aquifer contaminated with hydrocarbon, *Journal of Applied Geophysics* 56, 281–294.
- BÁNYAI J.
1934a A székelyföldi ásványvizek eredete és forrásfoglalásai, *Az EME tizenharmadik vándorgyűlésének Emlékkönyve*, Kolozsvár.
1934b A székelyföldi ásványvizek, *Erdélyi Múzeum*, XXXIX, 7–12.
1936 Természetes gázforrások. Különös tekintettel a székelyföldi előfordulásokra, *Erdélyi Múzeum*, 220–243.
1941 A székelyföldi ásványvizek eredete, *Orvostudományi Közlemények*, 9.
1942 A hazai gyógyvizeink eredete, *Hidrológiai Közöny*, XXII, 7–12.
- BANDRABUR, T. – SLÁVOACĂ, D.
1973 Apele minerale din zona Malnaș-Ozunca (Județul Covasna), *Studii tehnice și economice*, 11, 12.
- BIKFALVI I.
2004 A természetes ásványvíz, a forrásvíz, az ivóvíz, az ásványi anyaggal dúsított ivóvíz és az ízesített víz palackozásának és forgalomba hozatalának szabályairól szóló 65/2004 (IV. 27.) FVM-ESZCSM-GKM együttes rendelete és kommentárja, Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium, Élelmiszeripari Főosztály, *Magyar Közöny*, 57.
- CASTANY, G. – MARGAT, J.
1977 *Dictionnaire français d'hydrogéologie*, Orléans.
- DÁVID J. (szerk.)
1941 *Székelyföld írásban és képben*, Budapest.
- DÉNES I.
2005 Erdővidék térképe, in: *Erdővidék*, Dobó-Valál Egyesület, Barót.
- FERU, A.
1998 Current trends in defining „Mineral Water” concept, in: *Proceedings of the international symposium Mineral and Thermal Groundwater*, Miercurea-Ciuc.
- FRESENIUS, W. – FRESENIUS, L. – FRESENIUS, R.
1921 Herr Professor Dr. Leo Grünhut, *Fresenius' Journal of Analytical Chemistry*, 60, 1–2.
- FRESENIUS, R.
1948 100 Jahre Chemisches Laboratorium Fresenius zu Wiesbaden (1848–1948), *Fresenius' Journal of Analytical Chemistry*, 128, 4–5.
- FROHLICH, R. K. – URISH, D. W.
2002 The use of geoelectrics and test wells for the assessment of groundwater quality of a coastal industrial site, *Journal of Applied Geophysics*, 50, 261–278.
- GROSY, F.
1845 Magyar- és testvér Erdélyhon ásványvizei orvosi és status-gazdasági fontosságáról és e' két tekintetbeni gyarapításáról, in: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Kolozsvártt Tartott Ötödik Nagy-Gyűlésének Munkálatai*, Kolozsvár.
- HANKÓ V.
1894 *Milyen ásványvizet igyunk?* Erdélyrészi Kárpát-Egyesület, Kolozsvár.
- KISGYÖRGY Z. – KRISTÓ A.
1978 *Románia ásványvizei*, Tudományos és Enciklopédiai Könyvkiadó, Bukarest.
- LÁSZLÓ A. – DÉNES I.
1997 Elemente structural-tectonice pentru un model evolutiv în zona Bazinului Baraolt, *Acta (Siculica)* 1996/1, 9–16.
- LÁSZLÓ A. – KOZÁK M. – PETŐ A. K.
1998 Korrelatív eseménytörténeti rekonstrukció a Baróti-medence és a DNY-Hargita pontusi–pleisztocén vulkáni-vulkano-szediment képződményei alapján, *Acta (Siculica)* 1997/1, 9–20.
- LÁSZLÓ A. – KOZÁK M. – PÜSPÖKI Z.
1997 Szerkezeti vulkanológiai és magmás közettani vizsgálatok a Baróti-medence keleti részén, *Acta (Siculica)* 1996/1, 17–32.
- MICHEL, G.
1997 Mineral- und Thermalwässer - Allgemeine Balneogeologie 1997, XI, (*Lehrbuch der Hydrogeologie*), 7, Gebrüder Borntraeger, Berlin–Stuttgart.
- MOLL K. – GROÓ B. – KUNSZT J.
1941 *Magyarország fürdőinek, ásványvizeinek, üdülőhelyeinek ismertetése Magyarország fürdőtérképével*, Az Országos Balneológiai Egyesület, Budapest.
- NÁDASI T. – UDUD P.
2007 *Ásványvizek Könyve*, Aquaprofit Zrt., Budapest.
- ONCESCU, N.
1952 Hidrogeologie, *Man. Ing. Mine*, I, Editura Tehnică, București.
- PELTZ, S.
1971 Contribuții la cunoașterea formațiunii vulcanogen-sedimentare pleistocene din sudul munților Harghita și nord-estul Bazinului Baraolt, *D. S. Inst. Geol. Geogr.*, LVII/5, 173–189.

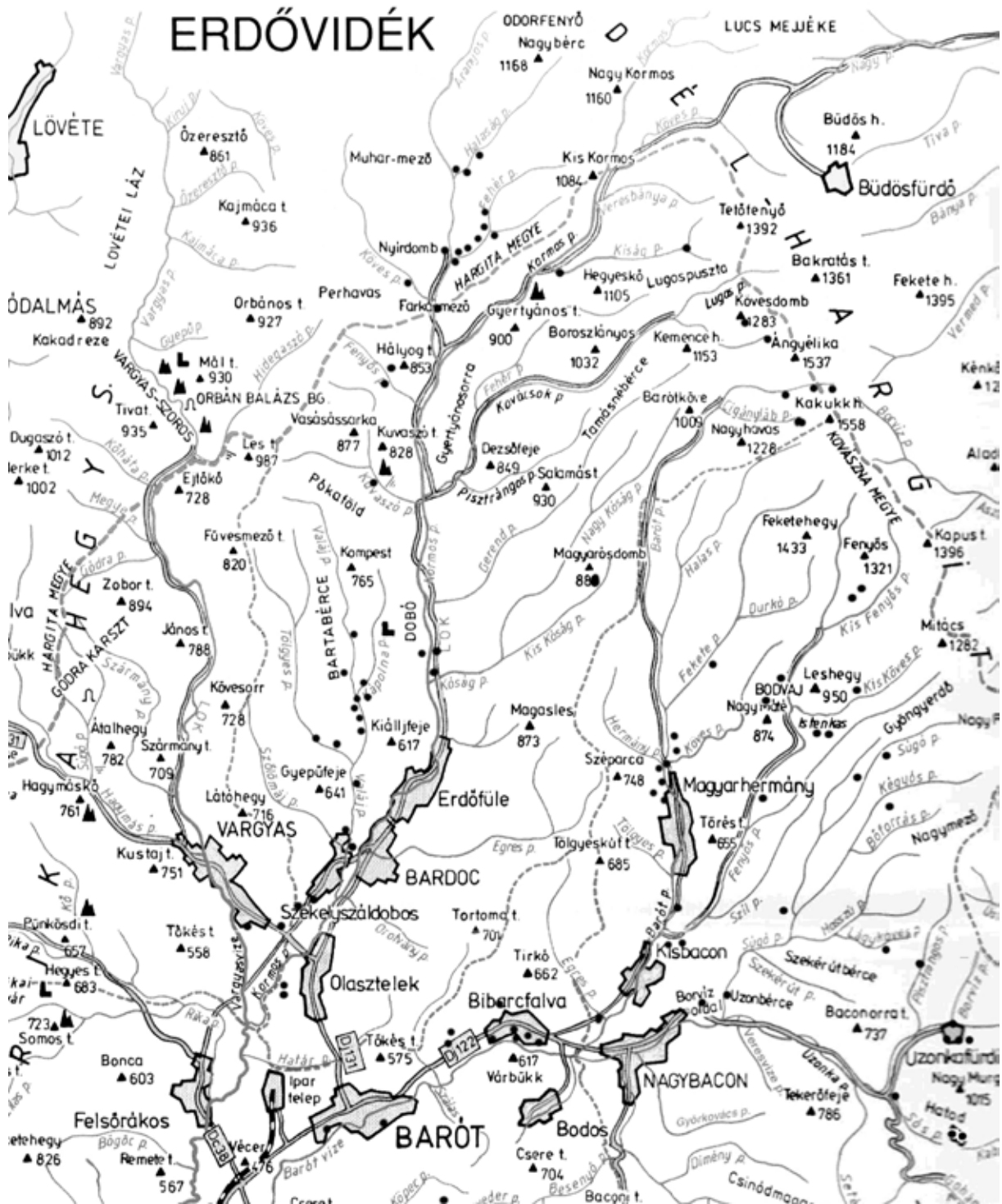
- PREDA I. – ȚENU, A.
 1981 *Resurse de ape minerale și termale, note de curs și lucrări practice*, Universitatea din București, Facultatea de Geologie și Geografie, București.
- PRICĂJAN, A.
 1969 Zăcămintele de ape minerale din România, *Buletinul Societății de Științe Geologice din R. S. România*, XI.
 1974 Hargita megye ásványvíz és mofetta-gáz kincsei, *Hargita megye természetes gyógytényezői*, Csíkszereda, 20–21.
 1985 *Substanțele minerale terapeutice din România*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- SAVU, M. Gh.
 1984 Studiul geologic al regiunii cuprinse între localitățile Filia–Virghiș–Baraolt–Aita Mare–Malnaș Băi–Bicsad–Herculian, cu privire specială asupra depozitelor de lignit, *Teza de doctorat*, Fac. Geol. Geogr. Univ. București.
 1981 Grupul lacustru-vulcanogen de Baraolt, *D. S. Inst. Geol.*, LXVI/4 (1979), 213–226.
- STRAUB J.
 1950 Erdélyi gyógyvizek (ásványvizek) kémiai összetétele, különös tekintettel a ritkább alkatrészekre és ezek biokémiai jelentőségére, *A Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve*, XXXIX, I.
- SZABÓ-SELÉNYI Zs.
 1974 A gyergyói medence borvizeinek jellemzése, *Hargita megye természetes gyógytényezői*, 256, Csíkszereda.
- SZŐNYI J. – TÓTH J.
 2002 *Bevezetés a hidrogeológiába* (Egyetemi jegyzet), ELTE TTK, Alkalmazott és Környezetföldtani Tanszék, Budapest.
- WALTON, N. R. G.
 1989 Electrical Conductivity and Total Dissolved Solids – What is Their Precise Relationship? *Desalination*, 72, 3, 275–292.
- VAN DER AA, M.
 2003 Classification of mineral water types and comparison with drinking water standards, *Environmental Geology*, 44, 554–563.
- WANEK F.
 2000 Ásványvízkutatás és szénhidrogének a Keleti-Kárpátokban 1908 előtt, *Kőolaj és Földgáz*, 33 (133), 7–8.
- XUN, Z. – HUA, Z. – LIANG, Z. – YE, S. – XIA, Y. – RUI, L. – LI, Z.
 2007 Some factors affecting TDS and pH values in groundwater of the Beihai coastal area in southern Guangxi, China, *Environmental Geology*, DOI 10. 1007/s00254–007–0647–4, Springer Verlag.
- ***
 CODEX STANDARD FOR NATURAL MINERAL WATERS.
- ***
 CODEX STAN 108 – 1981, Rev. 1 – 1997, amended in 2001.
- ***
 Total dissolved solids in Drinking-water – background document for development of WHO Guidelines for Drinking-water Quality, WHO/SDE/WSH/03.04./16.
- ***
 Guidelines for drinking-water quality [electronic resource]: incorporating first addendum. Vol. 1, Recommendations. – 3rd ed. Electronic version for the Web. World Health Organization.

**Evoluția definirii și categorizării apelor minerale
 Probleme privind actuala categorizare pe bază TDS.
 Un exemplu: ape minerale în nordul Bazinului Baraolt
 (Rezumat)**

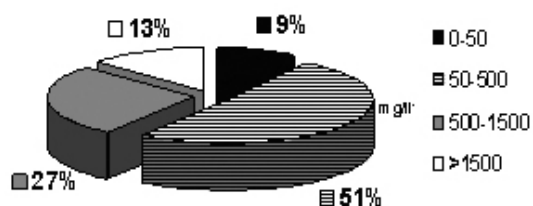
Studiul prezintă cronologic definițiile de apă minerală folosite de autori, în special cei care au studiat apele minerale din Bazinul Carpatic. Scoate în evidență problemele legate de aplicarea pe apele minerale din nordul Bazinului Baraolt a unor valori limită din definițiile publicate. Articolul își propune să deschidă o discuție, în care să implice organele abilitate în domeniu, agenții economici interesați și bineînțeles pe oamenii de știință preocupați de acest domeniu. Este evidențiat conflictul mutual dintre tendințele din legislație, respectiv realitatea legată de folosirea intensivă a apelor minerale publice din arealul Carpaților Orientali.

**The Evolution of Mineral Water Definitions and Typologies.
 Problems of the Typology Based on TDS.
 The Case of Észak-Erdővidék Area (North-Baraolt Basin, Romania)
 (Abstract)**

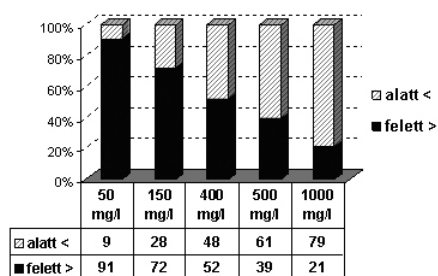
The study contains the chronology of mineral water definitions used by authors concerned about the mineral waters of the Carpathian Basin. The evolution of definitions and the most important milestones are emphasized. Based on own measurements, the most known TDS threshold limits are used to categorise 115 mineral water springs of Erdővidék, Transylvania. The study underlines some of the problems regarding the applicability at national and local level of the EU directives and transposed laws of mineral waters.

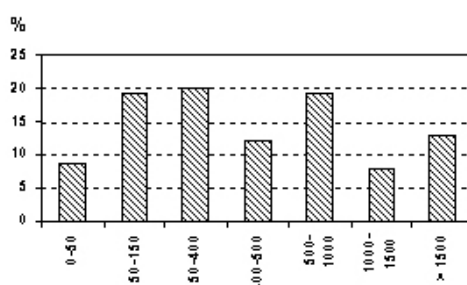
1. ábra A katasztrézési munkálatok által érintett erdővidéki források (DÉNES I. 2005).

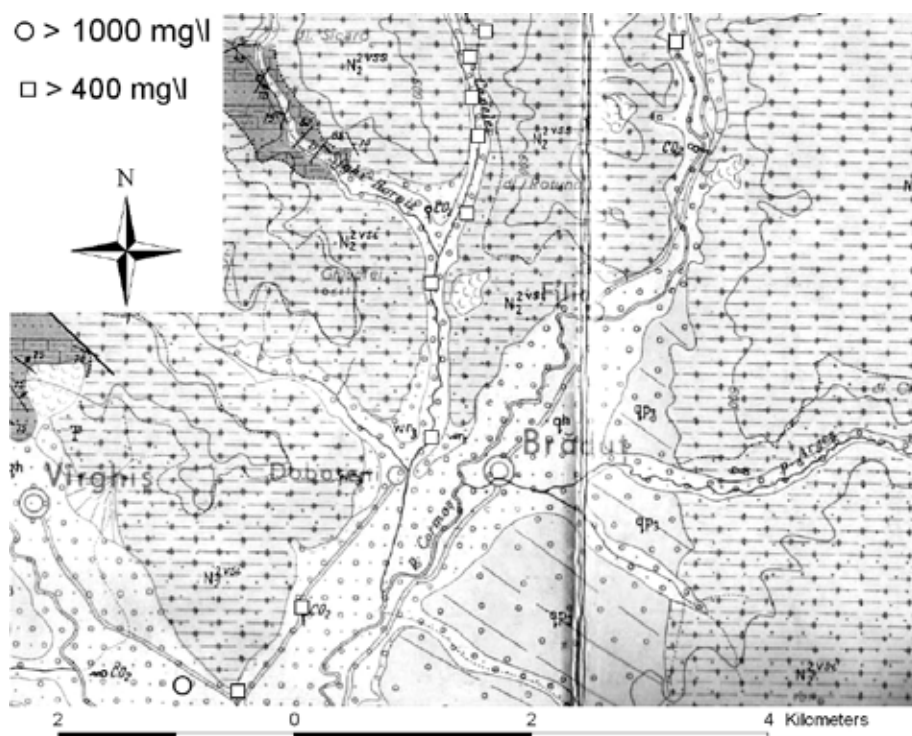
2. ábra Erdővidék 115 elemzett forrásának gyakorisági eloszlása az EU-direktíva által meghatározott osztályok szerint.

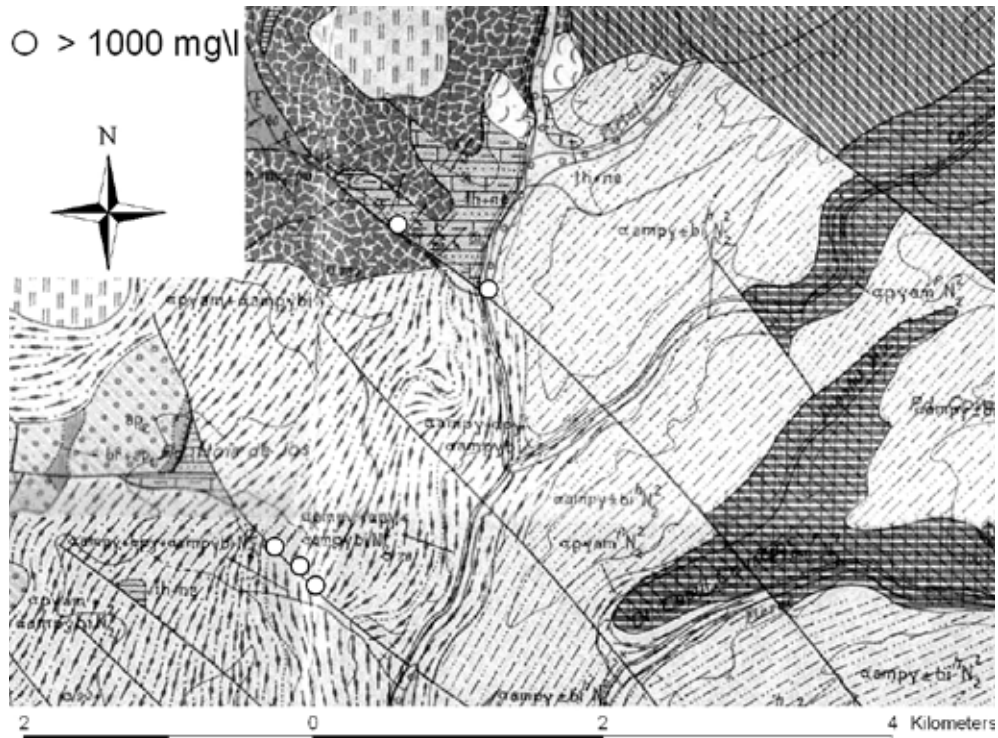
3. ábra Erdővidék 115 elemzett forrásának a szakirodalomban szereplő ásványvíz-határt jelző TDS értékek alapján történő besorolása.

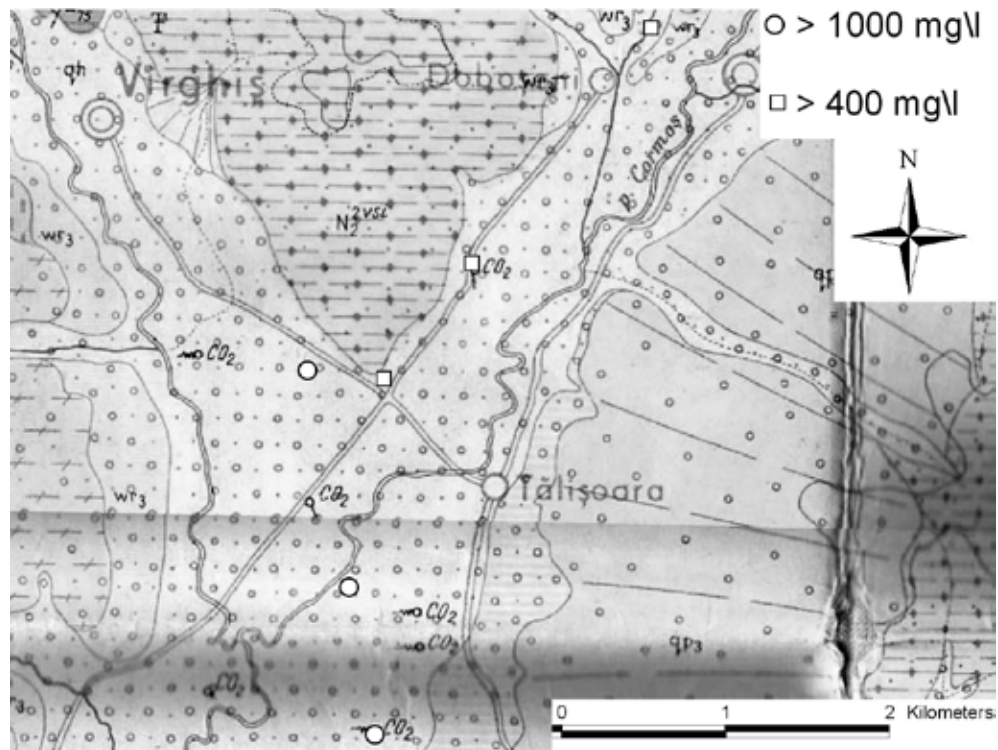
4. ábra Erdővidék 115 elemzett forrásának gyakorisági megoszlása a szakirodalomban szereplő összes határérték által meghatározott osztályokban.

5. ábra A patakok középső szakaszán a közepes ásványianyag-tartalmú források jelzik a mélyben húzódó törésvonalakat – az ábra a források GPS-koordinátái alapján georeferenciált geológiai térkép segítségével készült.

6. ábra A völgyek felső szakaszán a magas TDS-értékű források egyértelműen a törésvonalak mentén találhatók – az ábra a források GPS-koordinátái alapján georeferenciált geológiai térkép segítségével készült.

7. ábra A völgyek alsó szakaszán az ásványvizek TDS tartalma alapján további lehetőségek nyílnak vetőrendszerek lokalizálására (nagyobb TDS-értékű források É–D irányú, az alacsonyabb TDS-értékű források ÉK–DNY irányú törést sejtetnek).

Pál Zoltán – Bálint Kinga

TELEPÜLÉSI TALAJVÍZ-SZENNYEZÉSI MINTÁZATOK ERDŐVIDÉKI FALVAK PÉLDÁJÁN

Bevezetés

Az utóbbi fél évszázadban a népesség számbeli növekedése, az élelmiszerigény, az életminőség javulása, a növénytermesztés és az állattenyésztés gyarapodása, az ipar fejlődése a vízszükségletek állandó növekedését vonta maga után. Vízhány lép fel olyan régiókban is, ahol azelőtt a vízellátás nem jelentett gondot.

A mennyiségi vízhány mellett napjainkban egyre inkább a minőségi vízhányval és szembe kell néznünk, pontosabban azzal, hogy van elég víz, de nem megfelelő minőségű. Az ENSZ kimutatása szerint a Föld lakóinak kb. egynegyede nem jut egészséges ivóvízhez, s több mint felének nincs higiénikus (vízzel ellátott, vízöblítéses WC-vel felszerelt) lakhelye. Ahogy az össznépesség és az élelmiszerigény megkétszereződött, valamint a folyók és patakok szennyezettebbé váltak, egyre többször fordultunk a felszín alatti víztároló rétegekhez ivóvízért és öntözővízért, és eközben a valóság kijózanított. Szemben az általános hiedelemmel, miszerint a talajvíz védve van a szennyeződéstől, mostanában jövünk rá arra, hogy a felszín alatti víz nemcsak érzékeny a szennyezésre, hanem sok szempontból még érzékenyebb, mint a felszíni.¹

Az 1950-es évek óta a talajvíz felhasználásának robbanásszerű növekedését az *öntözési mezőgazdaság* eredményezte (zöld forradalom). Valójában az öntözés emészt fel a folyóvizek és a kutak vízének több mint kétharmadát. A mezőgazdaság erőteljes vízfelhasználó szerepe mellett nem szabad figyelmen kívül hagyni az ipar egyre növekvő vízfelhasználását sem, hiszen ahogy a világ iparosodik, mind nagyobb mértékű vízmennyiség kerül át a mezőgazdaságból a sokkal jövedelmezőbb gyárakba.

Amint nő a talajvíztől való függőségünk, úgy válik forrása egyre hozzáférhetlenebbé. Problémát okoz mindenekelőtt, hogy a legfontosabb víztároló rétegeket szinte minden kontinens esetében azok természetes visszatöltődési üteménél sokkal gyorsabban ürítik ki. Ha nagy mennyiségű vizet emelnek ki egy víztartó rétegből, az a maradék vízben megnöveli a

szennyezők koncentrációját, így ezáltal is csökken az emberiség rendelkezésére álló, minőségileg megfelelő felszín alatti víz.

A litoszféra vizei a vízkörforgalom felszín alatti komponensei, melyek fontos kölcsönhatásban állnak az atmoszféra, hidroszféra és bioszféra vizével. A ciklus bármely részéből történő vízelvonás vagy vízhozáadás a többi elemre is hatást gyakorol. A felszín alól történő vízelvonás közvetlenül csökkenti a vízkészleteket, és a kutak nyugalmi vízszintjének csökkenésében, a források hozamcsökkenésében jelentkezik. Ugyanakkor a hidrológiai körfolyamaton keresztül nemcsak a víz közvetítődik egyik rezervoárból a másik felé, hanem a vizes oldatban zajló anyagtranszport – beleértendő a szennyező transzport is – a ciklus szállítószalagján keresztül valósul meg. Azaz, a felszín alatti vizek az emberi tevékenységek által kibocsátott szennyezők fő transzportálói és közvetlen minőségi károsultjai egyidejűleg.²

Az általunk vizsgált szennyező, a nitrát

A nitrátok a salétromsav (HNO_3) sói. A talajban a szerves anyagok mineralizációja útján keletkeznek, vagy pedig nitrogéntartalmú műtrágyákból származnak. A nitrogénnek az a megjelenési formája, amelyet a szántóföldi növények leginkább hasznosítani tudnak.³

A fenti definícióból is kitűnik, hogy egyes szerzők csupán a nitrátok műtrágya-eredetét tartják fontosnak. Ám a mezőgazdasági okok mellett a kommunális eredetűekről is egyre többet kell írunk, ugyanis a lakosság hatalmas hányada érintett a vidéki településeken használt, nitráttal szennyezett víz használata révén.

Aerob (oxigéntartalmú) környezetben a nitrogén nitráttá alakul – ezt a formát a növények könnyebben fel tudják használni. A fel nem használt nitrát legnagyobb része feloldódik az esővízben és az öntözővízben, végső soron pedig keresztülszivárog a talajon az alatta fekvő víztároló rétegbe.

A nitrát természetes körülmények között is megtalálható a természetben, csak jóval kisebb arányban, mint a szennyezett vizekben. Ez az érték $10 \text{ mg NO}_3^- / \text{dm}^3$ körül mozog. Magyarázata, hogy a légkörben a

¹ PAYAL, S. 2001.

² MÁDLNÉ, dr. – SZÖNYI J. – TÓTH J. 2003.

³ JAKAB S. – FÜLEKY GY. 2004.

földfelszín minden egyes négyzetmétere fölött 8 t nitrogén van N_2 gáz formájában, amiből kisülések hatására mintegy 7 kg/ha/év oxidált nitrogén jut vissza a felszínre.

A vizek elnitrátosodása globális szinten főként a mezőgazdaságban nem kellően hasznosított műtrágyák kimosódása révén következik be. Az ötvenes évek eleje óta a gazdák húszszorosára növelték a nitrogéntartalmú műtrágyák használatát a termés növelése érdekében. A magas mennyiségű tápanyagot azonban a növények gyakran nem tudják teljes mértékben felhasználni. A geomorfológiai, illetve talajviszonyoktól függően a felszíni lefolyás nagymértékben hozzájárulhat a nitrát-nitrogénnek erősen műtrágyázott parcellákról való kimosódásához.⁴

Tekintettel arra, hogy a műtrágyák közül a nitráttartalmút köti meg legkevésbé a talaj – a talajok ammónium-, kálium-, foszfor- megkötőképessége lényegesen nagyobb, mint a nitrát esetén –, így a növény által fel nem vett nitrát a vízbe kerül. Az erdős, fás területek közelében fekvő gazdaságok környékén a talajvíz nitrátszintje általában lényegesen alacsonyabb. Az erdős területek ugyanis megakadályozzák a nitrogénnek nitráttá való átalakulását. Mind a gazdaságok termőföldjéről származó fölösleges műtrágya és állati szerves hulladék, mind a lakott települések szennyvize igen sok nitrátot tartalmazhat.⁵

Megoszlanak a vélemények a szakirodalomban abban a tekintetben, hogy mi okozza a talajvízben az olykor extrém nitráttartalmat. Számolni lehet ipari eredetű szennyezéssel vagy akár a talajban természetes viszonyok között képződött nitráttal is, mely a szivárgó vizekkel a talajvízbe kerülhet, ennek mértéke azonban a szakirodalomban fellelhető adatok szerint nem nagy: füves területen 0–30 mg/l értéket mértek drénvízben.⁶

Nitrátszennyezés Romániában

Romániában a talajvíz 77,8%-a nitráttal, 47,7%-a ammóniummal és 51%-a foszforral szennyezett. Ezekből az adatokból következik, hogy a felszín alatti vízkészletek úgy hosszú, mint rövid távon szennyezési veszélynek vannak kitéve, aminek következtében sok helyen nem szolgálhatnak ivóvízként. E szennyezés egy előreláthatatlan folyamat, tisztítása nagyon nehéz, megterhelő költségeket igényel. Éppen ezért a vízgazdálkodási politika sürgősen megelőzési akciókba kell kezdjen a minőségi vízromlás megszüntetése végett.⁷ A fent felsorolt adatokkal ellentétben a vizekkel foglalkozó legfőbb állami szerv területi

igazgatóságai szinte egyöntetűen, saját mérési adatokkal alátámasztva állítják, hogy Romániában a talajvíz nitráttal történő szennyezése nem létező probléma. A két sarkalatosan különböző álláspont mögött az a szomorú tény húzódik, hogy a vízügyi állami szervek felszín alatti vizeket monitorizáló kútjai mind településektől távol fekszenek, így a talajvizek kommunális eredetű szennyezése számukra tényleg nem problematikus. Az állami szervektől független forrásokban (*Világ helyzete*jelentés) már megtaláljuk azt az országra vonatkozó általános megállapítást, amely a probléma valós okára hívja fel a figyelmet.

Az 1. táblázatban a talajvizek mért nitrát-koncentrációinak értékeit tüntettük fel a világ különböző régióiban, a legvalószínűbb szennyezési forrás megjelölésével.

A nitráttal szennyezett ivóvíz fogyasztásának közegészségügyi veszélyei

Az ivóvízben található magas nitrát-koncentráció jelentős veszélyforrás az emberi egészségre nézve, mivel a nitrát felelős a *hemoglobinvérség* (metahaemoglobinaemia) nevű betegség kialakulásáért, és sok esetben hozzájárul a rák kialakulásához is. Ezt a betegséget az angol szakirodalomban *blue baby syndrome* (kék baba szindróma) néven találhatjuk meg, mert elsősorban a kisbabáknál jelentkezik, de felnőttekre is igen veszélyes hatást gyakorolhat a magas nitrát-koncentráció. A betegség első fázisában kékes elszíneződések jelennek meg a test különböző pontjain.⁸

A hemoglobinvérség akkor következik be, ha a vérben túl sok hemoglobin alakul át metahemoglobinná. Ebben az esetben a heme csoport vas atomja nem képes megkötni oxigént, mert oxidálódik, ami azt jelenti, hogy kétvegyértékű vasból háromvegyértékű válik, 1 elektron elvesztése miatt. Ebben az állapotban a heme csoport nem képes oxigént szállítani a szövetekbe, a vér oxigénszállító képessége jelentősen lecsökken, és ez a szervezetben oxigénhiányhoz vezet. Az oxigénhiány tünetei akkor jelentkeznek, ha a Hb 30–40%-a alakult át MetHb-ná. Ilyenkor a bőr és a nyálkahártyák kékesen elszíneződnek, ezt legkifejezettebben az ajkakon, fülön, orron, ujjakon észlelhetjük.⁹ A sok MetHb-t tartalmazó vér csokoládébarna színű. Ha a MetHb koncentrációja 70–80%-ra emelkedik, súlyos, életveszélyes tünetek alakulnak ki.

A metahemoglobin tehát (Me-He-Gi) a hemoglobin (He-Gi) oxidációja révén keletkezik. Ezt az oxidációt a nitrátból keletkező nitrit végzi. A

⁴ KERÉNYI A. – SZABÓ GY. 1998.

⁵ KERÉNYI A. 1995.

⁶ HAYNES-K., R. J. – CAMERON, C. 1986. In: KERÉNYI A. – PÁSZTOR A. 1994.

⁷ *Raport privind starea mediului din România 2003.*

⁸ HAUGEN, K. S. – SEMMENS, M. J. – NOVAK, P. J. 2001.

⁹ www.medicinenet.com.

felnőttekben specifikus enzim alakítja vissza a metahemoglobint hemoglobinná (méregtelenítési folyamat). A gyermek fejlődése során azonban ez az enzim csak később jelenik meg, s így a csecsemőkben a méregtelenítési folyamat nem megy végbe.

Gyermekeknél a gyomor pH-ja közel neutrális – szemben a normál felnőtt savas kémhatásával – és ez kedvez a nitrit-nitrát átalakulást végző baktériumok működésének. Ezért a magas nitráttartalmú vizet nem szabad csecsemőknek adni. 10 mg/l nitrát-nitrogéntartalom (45 mg/l nitrát) alatt a metahaemoglobinaemia betegség nem alakul ki.

A gyomor-bél savassága a csecsemő emésztési rendszerében a nitrátot nitritté alakítja, ami blokkolja vérenek oxigénellátó képességét, és így fulladásos halált okoz. A kérődző háziállatok, például a kecskék, birkák és tehenek a gyermekekhez meglehetősen hasonló módon érzékenyek a metahaemoglobinaemiára, mivel emésztőrendszerük szintén gyorsan átalakítja a nitrátot nitritté. A nitrátok jelenléte a nőknél összefüggésbe hozható a *vetélésekkel és a non-Hodkin limfóma (nyiroksejtek rákos megbetegedése)* megnövekedett kockázatával.

Az emésztő- és kiválasztószervi daganatok is összefüggésbe hozhatók az ivóvíz nitráttartalmával. Továbbá gátolja az intrauterin fejlődést, *testi és szellemi elmaradást* okoz. Gátolhatja a pajzsmirigy működését, ezt a hatást a jód hiánya felerősítheti.¹⁰

A talajvíz nitráttartalmának a növekedése azokon a településeken jelent közvetlen veszélyt az emberre, ahol az ivóvizet ebből nyerik. Több szerző szerint a magas nitráttartalmú ivóvíz rendszeres fogyasztása növeli a *gyomorrák* kockázatát. A túlzott nitrogénműtrágyázás káros hatásait növeli az a tény, hogy a túltrágyázott talajon nő a betakarított hasznos növények nitráttartalma is, így az étellel további nitrát mennyiség kerülhet a szervezetbe.

A kommunális eredetű nitrátszennyezés

Jelenleg a Kínai Alföld hatalmas vidéki jellegű területein együtt jelentkezik a növekedő vízhiány, a vízfelhasználás alacsony hatásfoka, a természetű növények alacsony nitrogénfelvétele és a talajvizek nitráttal történő szennyezése.¹¹ A Székelyföld vidéki településeinek helyzete sem különbözik a kínaiakétól, a felsorolt problémák mind jelen vannak. A talajvizek folyamatos elszennyeződése mellett azt is tapasztaljuk, hogy Székelyföldön egyre kevesebb műtrágyát szórnak ki a földekre, melynek okai a rossz gazdasági állapot, a művelés felhagyása és a környezetkímélő gazdálkodás erősödése. Ezeket látva azt várjuk, hogy talajvizeink egyre tisztábbak lesznek,

és mégsem történik így. Vízbázisaink vize évről évre szennyezettebbé válik.

Számos olyan település van Székelyföldön, ahol teljes egészében hiányzik, vagy nagyon alacsony hatásfokon működik a központosított ivóvízellátás. Főleg a vidéki településeken gyakori az a folyamat, hogy az ivóvízellátó hálózat kiépítését nem követi a csatornahálózat megépítése (*1. ábra*). Ez elsősorban megnövekedett vízfogyasztást, és ennek értelmében megnövekedett szennyvízmennyiséget jelent, melynek kezelése és tisztítása nem megoldott. A szerves eredetű szennyezőanyagok települési talajvízben történő erőteljes felhalmozódása valószínűleg a kommunális tisztítatlan szennyvizek eredménye.¹²

A településeken belüli pontszerű szennyezőforrások azonosítása időigényes feladat, de még azok diffúz hálózatának ismerete sem teljesen elegendő a települési talajvízszennyezés pontos mintázatának, ok-okozati összefüggéseinek feltárására.

Lakott településeken a térben szétszórta emberi eredetű nitrogénforrások (házi szennygödörök és kerti műtrágyázás) a nitrátszennyezettség foltszerű mintázatát eredményezik. Sok száz pontszerű szennyvíz-beszivárgó szennyezőforrás létezik, és minden egyes pontban különböző lehet a nitrifikáció vagy a friss vízzel való keveredés. Emellett a talajvíz izotóp-összetétele, illetve kémhatása a lakott és geokémiailag összetett területeken eltérhet a várt állapotoktól. Ilyen területeken több szinten ellenőrzött tényekre van szükség a szennyezők pontos eredetének meghatározásához.¹³

Kutatásaink, állapotfelméréseink számos székelyföldi és más erdélyi település alatti talajvízrendszert céloztak és céloznak jelenleg is. Az eredmények megdöbbentően hasonlítanak, és geológiai szerkezettől, települési mérettől függetlenül a települési talajvizek erős, nitráttal történő elszennyeződését mutatják.

A kutatás célja

Vizsgálódásunk célja: erdővidéki települések példáján és egy pillanatnyi állapot leírásán keresztül megjeleníteni a települések alatti talajvíz nitrátszennyezettségi mintázatait. A vizsgálat célja azt is kideríteni, hogy beigazolódik-e a feltevés, miszerint ugyanazon folyó mentén sorakozó települések esetében a folyás irányában haladva a talajvizek egyre szennyezettebbek lesznek.

Anyag és módszer

Az általunk mért talajvízmutatók a következők: nitrát (mg/l), a kutak tengerszint feletti magassága két GPS-el (m), majd topográfiai térképről, a

¹⁰ CSENDER Gy. 2006.

¹¹ HU, K. et alii 2005.

¹² PÁL Z. 2006.

¹³ SEILER, R. L. 2005.

talajvízszint felszíntől számított távolsága (m), a talajvíz hőmérséklete (°C), pH-értéke, konduktivitása ($\mu\text{S}/\text{cm}$), össz szervesen ásványianyag-tartalma vagy TDS (Total Dissolved Solids) (mg/l), a levegő hőmérséklete (°C), légnyomás (Hgm), sótartalom (ppt). A műszerek, melyeket a mérések során felhasználtunk: Nitracheck 404 reflektométer, mely a nitrátmérésre szolgál, Thermo Orion 5 Star elektródás multiméter, mely kimutatja a víz hőmérsékletét, pH-értékét, konduktivitását, az oldott össz szervesen ásványianyag-tartalmát, vagyis a TDS-t, a légnyomást és a sótartalmat, vízhőmérő, szobai levegőhőmérő, valamint egy kézi GPS készülék (2. ábra).

A Nitracheck 404 reflektometriás meghatározással, 1 mg/l felbontással mutatja ki a tesztsík alapján a mintázott víz nitráttartalmát.

A Thermo Orion 5 Star műszer három csatlakozott elektródán keresztül közvetlen leolvasást biztosít a mintavételezés helyén.

A települések és környezetük rövid földrajzi leírása

Az általunk vizsgált falvak, Füle, Bardoc és Olasztelek jellegzetesek Erdővidék településrendszerére, szokásaira. Környezetük is jellemző Erdővidékre, a hegyekből leszaladó patakok hegylábi övezete, majd a medencébe kiérő, szélesedő völgy típuspéldája is lehetne az említett falvak Kormos-patak menti sora.

A Hargita déli része, a Persányi- és a Baróti hegység által közrezárt területet nevezik Erdővidéknek, mely a Székelyföld kevésbé fejlett és fejlesztett, holott jól ismert, és annál értékesebb, hagyományokban gazdag szeglete. A vizsgált falvak a Dél-Hargita délnyugati oldalán, a Kormos-patak mentén sorakoznak. E terület geológiai szempontból ezek a Dél-Hargita és a Baróti-medence határvonalán található. Az ásványi kincsekben gazdag térség vulkáni és üledékes kőzetekből épül fel. A Dél-Hargita tömegét a harmadkor végi és negyedkor eleji vulkáni tevékenység eredményeként képződött andezitféleségek és andezit agglomerátumok képezik. A földtani újharmadkor végén és a negyedkor elején a vulkáni működésekkel egyidőben víz borította a medence területét, mely sokáig a Barcasági-medencében elhelyezkedő nagy tó északi öble volt. A vulkáni tevékenységgel párhuzamosan a medencealjzat a törésvonalak mentén fokozatosan beszakadt, elöntötte a víz. Az öböl lassan feltöltődött üledékrétegekkel (agyag, márga, lignit, homok, vulkáni törmelék).¹⁴

Az utóvulkáni működéseknek köszönhető, hogy a vidék gazdag ásványvízforrásokban. E források vegyi összetétele nagyon változatos, gyógyhatásuk pedig különbözik.¹⁵

A vizsgált terület fő vízfolyása a Kormos, melynek bal oldali mellékvizei a Kovácsok, Gerend, Kóság, Egres, jobb oldalán pedig a Fenyős, Borvíz és Vargyas patakok növelik vízhozamát.

A Kormos középső szakaszán felsorakozó vizsgált települések esetében nem tudott kialakulni a klasszikus értelemben vett ártéri nagy vízáramlás által fenntartott összefüggő talajvízréteg, azonban a hegylábi felszínekre jellemző, hegyvidéken táplálkozó és a patak mentén kiáramló felszín alatti vízrendszert feltételezhetünk.

Eredmények

Erdőfüle, Bardoc és Olasztelek talajvizének több szempontú vizsgálatát 2007 áprilisában végeztük el, egy terepi kiszállás alkalmával, így csak egy pillanatképet kaptunk a falvak alatti talajvíz minőségét illetően. A talajvíz mennyiségi és minőségi tulajdonságait a meteorológiai feltételek, illetőleg az évszakok váltakozása is nagymértékben befolyásolja. Ahhoz, hogy egy hosszabb időszakra érvényes és pontosabb eredményt kapjunk, több terepi mérésre, megfigyelésre is szükség van. A vizsgált falvak közszolgálati vízellátása 2006-tól megoldott, bár a házakhoz csak az idei évtől kezdtek el a bevezetési munkálatokat, melyek jelen pillanatban is folynak (2007). Így bátran kijelenthetjük, hogy az emberek többsége még mindig saját telkén ásott vagy fúrt kútjának vizét használja.

A helyszínen meghatározott nitrátértékeket tartalmazza a 2. táblázat.

A kapott eredményeket ábrázolva, meggyőző képet kapunk a nitráttal való szennyezés mértékéről, és ennek relatív, egymáshoz viszonyított nagyságáról (3. ábra). A grafikon megdönti a célkitűzésben megfogalmazott hipotézist, mely szerint a nitrátkoncentráció a patak mentén folyás irányban haladva folyamatosan emelkedni fog, ugyanis Erdőfüle, a folyásirány szerinti legfelső település adja a legnagyobb nitrátértékeket, míg a folyásirány szerinti legalsó település, Olasztelek rendelkezik a legalacsonyabb értékekkel az adott mérési kampány során. A maximumértékek a patak folyásának irányában csökkennek, ez a tény is cáfolja a hipotézist.

A falvanként megszerkesztett talajvíz-nitrátkoncentráció térkép elkészítéséhez a térben szórta kiválasztott mintavételi helyeken mért nitrátértékek Surfer program által ajánlott Kriging interpolációs műveletével voltak felhasználva. A program lefuttatása végén elénk tárul a település belterületének talajvíz-szennyezettségi állapota (4. ábra). Ehhez hasonló térképeket készítettünk más, általunk mért paraméterekre is: az elektromos vezetőképesség (5. ábra), talajvízhőmérséklet, talajvíz-

¹⁴ KISGYÖRGY Z. 1973.

¹⁵ VARGA A. 1997.

pH, TDS (Total Dissolved Solids – összes oldott szervesen ásványi anyag).

A Kriging interpoláció megbízható elvégzéséhez térben megfelelően sűrűn és jól elhelyezett mintavételi ponthálózatra van szükség. Valószínű, hogy az általunk kiválasztott mintavételi ponthálózat nem elég sűrű (6. ábra). Ennek ellenére az interpolált állapot jól kirajzolja a települések alatti szennyezőgócokat.

Következtetések

A három, sorban következő településen egyidőben elvégzett mérésorozat eredményei megcáfolják azt a hipotézist, miszerint a folyón lefele sorakozó településeken várhatóan nagyobb nitráttartalmakkal kellene találkozni. Ez a tény további két megállapítást is maga után von:

1. A hipotézis elesése arra enged következtetni, hogy a településeknél tapasztalt szennyezések loká-

lisak, azaz minden település felelős a saját vizének szennyezéséért.

2. A vizsgált területen valószínűleg nincs még kialakulva egy összefüggő artéri, parti szűrésű felszín alatti vízrendszer, hanem minden település az oldalirányú, hegylábi rendszerekből kapja a talajvizét.

A fentiek tükrében elmondható, hogy egyik település sem tehető felelőssé a szomszédos település talajvizének szennyezéséért. A nitrátszennyező gócpontok valószínűleg pontszerűek, kommunális eredetűek, és helyenként kimagasló feldúsulást eredményeznek.

A mért adatok további feldolgozása folyamatban van, a környezet-egészségügyi vizsgálatok és párhuzamok felállításához részletesen kell ismerni a pontszerű szennyezők diffúz hálózatának helyzetét. A jelen munkában bemutatott eredményeket tehát további kutatásokhoz használjuk fel.

Pál Zoltán - Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, palzeusz@yahoo.com

Bálint Kinga - Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, kinci_22@yahoo.com

Irodalom

CSENDER Gy.

2006 *ÁNTSZ jelentés a vizekben található szennyezőanyagok egészségügyi hatásairól*, Budapest.

HAUGEN, K. S. – SEMMENS, M. J. – NOVAK, P. J.

2002 A Novel *In situ* Technology for the Treatment of Nitrate Contaminated Groundwater, *Water Research*, 36, 3497–3506.

HU, K. – HUANG, Y. – LI, H. – LI, B. – CHEN, D. – WHITE, R. E.

2005 Spatial variability of shallow groundwater level, electrical conductivity and nitrate concentration, and risk assessment of nitrate contamination in North China Plain, *Environment International*, 31, 896–903.

JAKAB S. – FÜLEKI GY.

2004 *Többnyelvű talajtani fogalomtár*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Marosvásárhely–Gödöllő–Budapest.

KERÉNYI A.

1995 *Általános Környezetvédelem*, Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged.

KERÉNYI A. – PÁSZTOR Anikó

1994 A talajvíz nitráttartalmának területi és időbeli változásai két bükkaljai falu példáján, *Földrajzi Közlemények*, 42 (98), 2, 113–129.

KERÉNYI A. – SZABÓ GY.

1998 Environmental Pollution in a sample Area of the North Hungarian Mountains, *Geografia Fisica e Dinamica Quaternaria*, 21 (1988), 27–32.

KISGYÖRGY Z.

1973 *Erdővidék*, Kovászna megye szocialista művelődési és nevelési bizottsága, Sepsiszentgyörgy.

MÁDLNÉ, dr. – SZŐNYI J., dr. – TÓTH J.

2003 *Bevezetés a hidrogeológiába* Jegyzet, ELTE TTK, Alkalmazott és Környezetföldtani Tanszék, Budapest.

PÁL Z.

2006 Környezetvédelmi kérdések a régióban, In: Horváth Gy. (szerk.): *A Kárpát-medence régiói 4. Északnyugat-Erdély*, Dialog Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 77–92.

PAYAL, S.

2001 *A talajvízszennyezés leleplezése. A világ helyzete*, Föld Napja Alapítvány, Budapest.

SEILER, R. L.

2005 Combined use of ^{15}N and ^{18}O of nitrate and ^{11}B to evaluate nitrate contamination in groundwater, *Applied Geochemistry*, 20, 1626–1636.

VARGA A.

1997 *Erdővidék, Mini Turistakalauz*, ERFATUR Impex, Kolozsvár.

Raport privind starea mediului din România – 2003. MAPP, Bucureşti.
www.medicinenet.com

Posibile surse de poluare a pânzei freatice aparținând așezărilor rurale

Studiu de caz: Bazinul Baraolt, România

(Rezumat)

Studiul de față prezintă rezultatele unei campanii de analize in situ efectuate în aprilie 2007. Probele de apă freatică au fost preluate din intravilanul a trei așezări rurale din bazinul Baraolt: Filia, Brăduț și Tălișoara. Așezările sunt înșirate de-a lungul văii Cormoșului. Majoritatea localnicilor folosesc ca unică sursă de apă potabilă puțurile și fântânile din propria curte. S-a presupus creșterea concentrațiilor de azotați din freatic din amonte spre aval. Valorile măsurate au fost interpolate prin metoda Kriging. Harta concentrațiilor de azotați din freatic arată o formă neuniformă, ceea ce denotă că sursa poluării este cu cea mai mare probabilitate rețeaua difuză de surse poluante comunale punctiforme. Ipoteza inițială cade, deoarece cele mai mari valori au fost măsurate în Filia, așezarea din amonte, iar cele mai mici în Tălișoara, așezarea din aval.

Patterns of Groundwater Pollution under Rural Settlements

in Erdővidék (Baraolt Basin, Romania)

(Abstract)

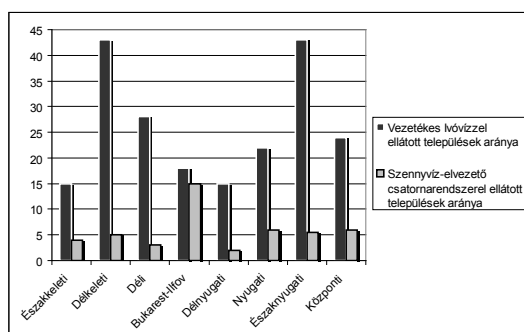
The paper presents the results of a groundwater measurement campaign taken place during April, 2007. The sample area consists of 3 villages situated along a valley on the western slopes of South Harghita Mountains: Erdőfüle, Bardoc, Olasztelek (Filia, Brăduț and Tălișoara, Harghita County). The majority of the inhabitants are still using the wells in their yards for drinking purposes. The hypothesis is: the nitrate concentrations should increase downward along the river. The nitrate-concentration map was made using the Kriging method. The nitrate-concentration map of the groundwater shows a scattered contaminant pattern, due to the diffuse network of local communal pollutant sources. The hypothesis proved to be false, the results show the opposite behaviour of nitrate-concentrations as expected.

<i>RÉGIÓ</i>	<i>NITRÁTSZINT</i>	<i>FORRÁS</i>
Észak-Kína	50 mg/l fölött a vizsgált helyszínek több mint felénél	Műtrágyaelőfolyás a gazdaságokból
Yogyakarta, Indonézia	50 mg/l fölött a vizsgált kutak felénél	Hulladéktárolók
Kanári-szigetek	70 és 265 mg/l között a banánültetvények alatt vizsgált kutakban	Nagy mennyiségű nitrogén műtrágya használata a banánültetvényeken
Közép-Nigéria	50–500 mg/l között a kisvárosok közelében vizsgált kutakban	Emberi és állati hulladék lerakása
Románia	50 mg/l fölött a vizsgált kutak 35 százalékában	Kezeletlen szennyvíz
Kelet-Anglia, Egyesült Királyság	50 mg/l fölött 142 vizsgált helyszínen	Trágyaszivárgás a földekről
Yucatán-félsziget, Mexikó	A felszínközeli talajvízben a vizsgált helyek több mint felénél 45 mg/l fölött	Háziállat- és emberi hulladék, mezőgazdasági szennyvíz
Nebraska és Kansas, Egyesült Államok	45 mg/l fölött a vizsgált minták 35 százalékában	Trágyaelőfolyás a farmokról

1. táblázat Talajvizek nitrát koncentrációi a világ különböző régióiban, a legvalószínűbb szennyezési forrás megjelölésével (PAYAL, S. 2001. nyomán).

Mérési pontok	A vizsgált terület nitrátértékei (mg/l)		
	Erdőfüle	Bardoc	Olasztelek
1	6	5	20
2	189	29	0
3	9	46	12
4	45	9	0
5	20	24	66
6	5	23	20
7	15	38	36
8	265	83	45
9	180	38	20
10	111	36	14
11	10	6	41
12	45	156	17
13	0	63	93
14	92	78	72
15	43	90	18
16	19	48	35
17	11	84	30
18	65	5	
19	37	72	
20	117	5	
21	72	122	
22	28	35	
23	35		
24	36		
25	9		

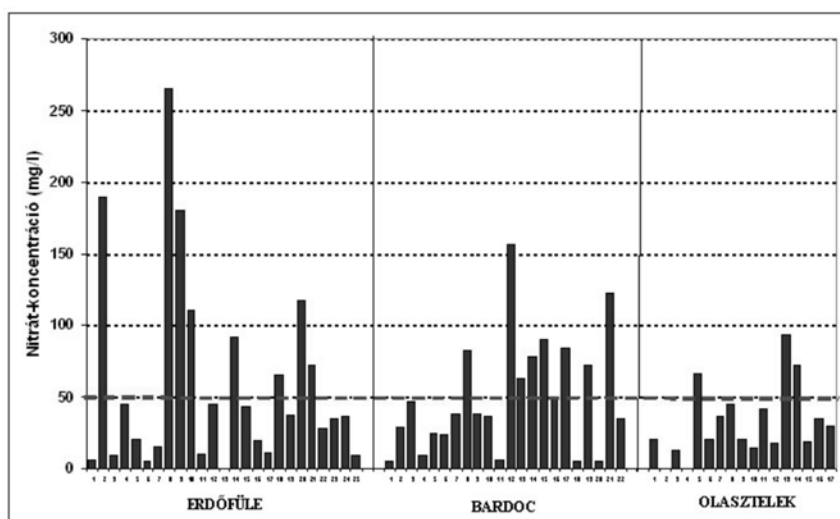
2. táblázat Erdőfüle, Bardoc és Olasztelek települések talajvízmintáinak nitrátkoncentrációi (a méréseket Pál Z. és Bálint K. végezte, 2007 áprilisában).

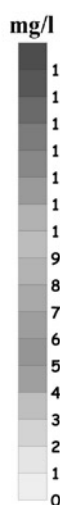
1. ábra Romániai fejlesztési régiók helyzete a vezetékes ivóvíz-, illetve szennyvízcsatorna-rendszerrel való ellátottságot illetően (forrás: 2003-as Környezeti Országjelentés, www.mappm.ro).

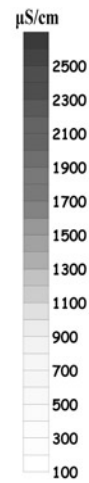
2. ábra A felhasznált műszerek (Fotó: Fodor Bíborka-Anna).

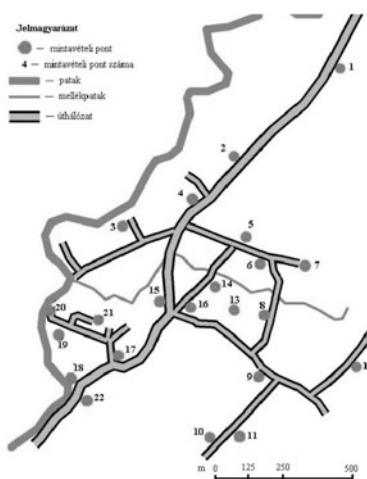
3. ábra Három erdővidéki településen vett talajvízminta nitrátkoncentrációja 2007 áprilisában (saját mérés)

4. ábra A nitrát területi eloszlása Bardocon 2007 áprilisában

5. ábra Bardoc talajvizének elektromos vezetőképessége

6. ábra A mintavételi pontok Bardocon

Viorica Székely

CATALOGUL COLECȚIEI DE PLANTE „NYÁRÁDY ERAZMUS GYULA” DE LA MUZEUL „HAÁZ REZSŐ” DIN ODORHEIU SECUIESC

La Muzeul „Haáz Rezső” din Odorheiu Secuiesc, pe lângă numeroasele și interesantele exponate pentru public, sunt depozitate valoroase colecții științifice, printre care se găsește și colecția de plante întocmită de Erazmus Gyula Nyárády.

Nyárády s-a născut în aprilie 1881, în localitatea Ungheni, jud. Mureș, ca fiu al unui cantoner de căi ferate. Școala primară a făcut-o la Cojocna, iar cea medie la Tg. Mureș. După ce a terminat Institutul de Pedagogie din Cluj, în 1900, la Budapesta a absolvit Școala Superioară de Pedagogie, devenind profesor de biologie și geografie în 1904. Spre botanică s-a orientat mai cu atenție studiind zona Podișului Transilvaniei. Primele publicații au apărut încă din anii studenției, cum ar fi *Despre valea superioară de la Dunajec, din Galiția (A galiciái Dunajec felső völgyéről)*, *Asociațiile de plante (A növények szövetségéről)*, *Flora din M-ții Tatra (A Magas-Tatra flórájáról)* în revista pedagogică de la Budapesta (*Pedagógiai Lapok*). În 1904 a fost numit profesor la școala medie din Késmárk (Kežmarok, Slovacia), unde rămâne timp de 7 ani. Aici a publicat mai multe articole științifice în reviste botanice (*Botanikai Közlemények, Magyar Botanikai Lapok*) și a fost coautor al manualului de științele naturii din Késmárk apărut în 1909 (*Természetrájk*). În anul școlar 1911–1912 revine la Tg. Mureș, ca profesor, și publică determinantul plantelor de primăvară și preestivale din împrejurimile orașului Tg. Mureș (*Marosvásárhelyen és környékén élő tavaszi és nyáreleji növények meghatározó könyve*). În timpul războiului continuă cercetările floristice. În 1922, la inițiativa lui Alexandru Borza, ocupă postul de custode al Muzeului Botanic la Universitatea din Cluj. Aici începe colaborarea cu Ioan Lupu, Ion Grințescu, Iuliu Prodan și alți cercetători din București și Iași. În 1922 publică un manual despre bazele biologice ale botanicii (*Növénytan biológiai alapon*), care constituie primul manual școlar de botanică în limba maghiară din România interbelică. Tot de atunci datează continuarea editării publicațiilor *Flora Romaniae Exsiccata centuria*, începută de Márton Péterfi. În 1923 scrie unele articole în limba română în *Buletinul Grădinii Botanice și al Muzeului*

Botanic, iar în germană în diferite reviste din Berlin, Zürich și Sibiu. Mai târziu în revistele *Erdélyi Múzeum, Földrajzi Közlemények, Ifjú Erdély, Magyar Nép, Pásztortűz, Székelység*, precum și în volumul memorial *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára* îi apar lucrări în limba maghiară despre plantele carnivore din Harghita, despre formarea lacurilor prin alunecarea terenului în Secuime și plante ce cresc în soluri îmbibate cu apă. În 1937, în monografia Lacului Roșu (redactată de Andor Csiby) apare articolul despre vegetația din Cheile Bicazului și Lacul Roșu. În 1938 publică la Cluj, în limba română și maghiară lucrarea *Prezentarea scurtă a locurilor din Cheile Turzii (A Tordai-hasadék nevezetesebb látnivalójának rövid ismertetése)*. Între 1940–1944, apare lucrarea principală, în colaborare cu Rezső Soó, în 9 caiete, privind flora Clujului și a împrejurimilor (*Kolozsvár és környékének flórája*). În anul 1942 se pensionează. În 1948 este ales membru deplin al Academiei Române, iar în 1949 coordonator de onoare al celor 13 volume de *Flora României*, din care prelucrează peste 50% din materialul descris. În această perioadă din cele 9000 foi de herbar, el prelucrează peste 25%. Nyárády a fost un bun cunoscător al naturii, alpinist înverșunat, bun desenator, botanist (a introdus termeni adecvați folosiți în botanică și azi), și un pedagog priceput. Publicațiile sale din diferite reviste de specialitate au contribuit la editarea ulterioară a vastelor monografii privind *Flora R.P.R. / R.S.R.* În 1958 apare monografia *Flora și vegetația Munților Retezat*. În viața lui de cercetător științific pe lângă cele 2300 coli de herbar executate și prelucrate a scris 14 cărți de specialitate și a publicat 138 lucrări în diferite editoriale. În botanică a introdus 1627 taxoni noi, dintre care 2 genuri, 119 specii, 127 hibrizi și 491 variante. Pentru întreaga sa activitate, a fost răsplătit cu Steaua R.S.R. gradul I, Ordinul Muncii gradul I, statutul de Om de Știință Emerit și ales în prezidiul de conducere al Academiei Române. Nyárády s-a stins din viață în 1966 și este înmormântat în cimitirul Házsongárd din Cluj. Prin moartea lui s-a încheiat cercetarea clasică a botanicii din Europa Centrală de Est.¹

¹ După *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* (red. Dávid Gy.) 2002; VÁCZY K. – BARTHA S. 1988; KISS SZÉKELY Z. 1997.

Colecția de plante „Nyárády Erazmus Gyula” a muzeului cuprinde 358 coli de herbar aparținătoare la 69 familii, 232 genuri și 335 specii. Materialul a fost colectat și preparat de Nyárády între anii 1903–1930. Sistemul de clasificare utilizat în prezentul catalog a fost întocmit după *Flora R.P.R. / R.S.R.* Unele denumiri ale plantelor, precum și unele locuri de colectare nu s-au putut actualiza din lipsă de bibliografie, ele rămânând așa cum erau scrise pe colile de herbar. Prescurtările folosite în catalog: nr. inv. – număr de inventar; = – sinonim.

Taxaceae Lindl.

Taxus baccata L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7115/16.

Cupressaceae F. W. Neger

Juniperus communis L. – Ungaria – Budapesta – Tabáni temető, 1903. 03. 04., nr. inv. Bot. X. 7115/17.

Moraceae Lindl.

Broussonetia papyrifera (L.) L' Herit. – Ungaria, 1903. 05. 13., nr. inv. Bot. X. 7115/236., Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 09. 21., nr. inv. Bot. X. 7115/237.

Cannabinaceae Lindl.

Humulus lupulus L. – Stâna de Mureș (MS), 1903. 07. 18., nr. inv. Bot. X. 7115/92.

Santalaceae R. Br.

Thesium linophyllum L. – Vălenii de Mureș (MS), 1903. 05. 31., nr. inv. Bot. X. 7115/309.

Thesium ramosum Hayne – Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 05. 12., nr. inv. Bot. X. 7115/310.

Polygonaceae Lindl.

Rumex scutatus L. – Slovacia – M-ții Tatra, alt. cca. 1800 m., 1911. 08. 28., nr. inv. Bot. X. 7115/347.

Oxyria digyna (L.) Hill. – Slovacia – M-ții Tatra, alt. cca. 1800 m., 1911. 08. 28., nr. inv. Bot. X. 7115/343.

Polygonum lapathifolium L. – Meseșenii de Jos (SJ), – 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7115/269.

Polygonum aviculare L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 07. 30., nr. inv. Bot. X. 7115/270.

Fagopyrum convolvulus (L.) H. Gross. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 07. 17., nr. inv. Bot. X. 7115/268.

Chenopodiaceae Less.

Chenopodium botrys L. – Erdőalja (HR), 1903. 07. 23., nr. inv. Bot. X. 7115/18.

Chenopodium polyspermum L. – Ungheni (MS), 1903. 07. 03., nr. inv. Bot. X. 7115/19.

Chenopodium vulgare L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 07. 17., nr. inv. Bot. X. 7115/186.

Kochia prostrata (L.) Schrad. – Luduș (MS), 1903. 08. 06., nr. inv. Bot. X. 7115/241.

Kochia scoparia (L.) Schrad. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 10., nr. inv. Bot. X. 7115/242.

Amaranthaceae Juss.

Celosia plumosa (Voss.) Burv – Grădina Botanică, Cluj (CJ), 1903. 10. 06, nr. inv. Bot. X. 7115/1.

Amaranthus caudatus L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 07. 30., nr. inv. Bot. X. 7115/2.

Homphrena globosa var. **alba** – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 09. 20., nr. inv. Bot. X. 7115/243.

Caryophyllaceae Juss.

Stellaria holostea L. – Ungaria – Visegrád, 1903. 04. 08., nr. inv. Bot. X. 7115/25.

Stellaria media (L.) Cyr., – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 13., nr. inv. Bot. X. 7115/31.

Stellaria graminea L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 06. 18., nr. inv. Bot. X. 7115/34.

Cerastium brachypetalum Desp. – Grădina Ped. Cluj (CJ), 1903. 05. 14., nr. inv. Bot. X. 7115/33.

Cerastium tomentosum L. = **Cerastium repens** L. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 05. 08., nr. inv. Bot. X. 7115/29.

Holosteum umbellatum L. – Ungaria – Gellért-hegy, 1903. 04. 06., nr. inv. Bot. X. 7115/23.

Minuartia setacea (Thuill) Hay. – Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 06. 04., nr. inv. Bot. X. 7115/32.

Arenaria serpyllifolia L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 06. 20., nr. inv. Bot. X. 7115/26.

Myosoton aquaticum (L.) Moench. = **Malachium aquaticum** (L.) Fries. – Ungheni (MS), 1903. 07. 03., nr. inv. Bot. X. 7115/27.

Silene noctiflora L. = **Silene pauciflora** Kit. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 06. 14., nr. inv. Bot. X. 7115/28.

Silene vulgaris (Moench.) Garcke ssp. **vulgaris** = **Silene inflata** Smit. – Ungaria – Budapesta – Sváb-hegy, 1903. 05. 31., nr. inv. Bot. X. 7115/30.

Gypsophila muralis L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 07., nr. inv. Bot. X. 7115/21.

Dianthus plumarius L. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 06. 14., nr. inv. Bot. X. 7115/22.

Dianthus ambiguus – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 06. 14., nr. inv. Bot. X. 7115/24.

Euphorbiaceae J. St. Hil.

Euphorbia helioscopia L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 11., nr. inv. Bot. X. 7115/107.

- Euphorbia virgata** W. et K. – Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 06. 04., nr. inv. Bot. X. 7115/108.
- Callitrichaceae** Lindl.
- Callitriche verna** L. – Ungheni (MS), 1903. 07. 03., nr. inv. Bot. X. 7115/35.
- Ranunculaceae**
- Helleborus dumetorum** W. et K. – Háromkút (HR?), 1903. 04. 06., nr. inv. Bot. X. 7115/274.
- Nigella arvensis** L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 11., nr. inv. Bot. X. 7115/285.
- Delphinium consolida** L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. – .23., nr. inv. Bot. X. 7115/284.
- Aconitum paniculatum** Lam. – Stâna de Vale (MS), alt. cca. 1100 m., 1936 .07. –, nr. inv. Bot. X. 7115/308.
- Anemone ranunculoides** L. – Háromkút-hegy (HR?), 1903. 04. 10., nr. inv. Bot. X. 7115/281.
- Anemone silvestris** L. – Ungaria – Budapesta – Sváb-hegy, 1903. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7115/280.
- Clematis recta** L. – Ungaria – Budapesta – Sváb-hegy, 1903. 05. 31., nr. inv. Bot. X. 7115/279.
- Cepatocephalus orthoceras** DC. – Ungaria – Budapesta – Sváb-hegy, 1903. 03. 30., nr. inv. Bot. X. 7115/287.
- Ficaria verna** Huds. – Ungaria – Budapesta – Sváb-hegy, 1903. 03. 23., nr. inv. Bot. X. 7115/287.
- Ranunculus alpestris** L. – Slovacia – Liptó, alt. cca. 1600 m., pe dolomit, 1907. 06. 02., nr. inv. Bot. X. 7115/275.
- Ranunculus auricomus** L. – Tg. Mureș (MS), 1903. 07. 02., nr. inv. Bot. X. 7115/277.
- Ranunculus scleratus** L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 06. 28., nr. inv. Bot. X. 7115/276.
- Ranunculus illyricus** L. – Ungaria – Budapesta – Sváb-hegy, 1903. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7115/273.
- Thalictrum simplex** L. ssp. **galiioides** (Nestl.) Borza – Ungheni (MS), 1903. 07. 02., nr. inv. Bot. X. 7115/282.
- Adonis vernalis** L. – fără date, 1903. 03. 13., nr. inv. Bot. X. 7115/278., nr. inv. Bot. X. 7115/283.
- Adonis aestivalis** L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7115/299.
- Aristolochiaceae** Lindl.
- Asarum europeum** L. – Háromkút-hegy (HR?), 1903. 04. 06., nr. inv. Bot. X. 7115/3.
- Aristolochia clematitidis** L. – Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 05.12., nr. inv. Bot. X. 7115/4.
- Papaveraceae** B. Juss.
- Chelidonium majus** L. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 05. 17., nr. inv. Bot. X. 7115/264.
- Corydalis cava** (L.) Schwig. et Koerte. – Ungaria – Budapesta – Sváb-hegy, 1903. 03. 28., nr. inv. Bot. X. 7115/265.
- Fumaria parviflora** Lam. – Grădina Ped. Cluj (CJ), 1903. 05. 14., nr. inv. Bot. X. 7115/266.
- Cruciferae** B. Juss
- Sisymbriu sophia** L. – Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 05. 12., nr. inv. Bot. X. 7115/49.
- Alliaria officinalis** Andr. – Farkasréti temető, 1903. 05. 02., nr. inv. Bot. X. 7115/59.
- Bunias erucago** L. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 06. 06., nr. inv. Bot. X. 7115/65.
- Erysimum diffusum** Ehrh – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 05. 17., nr. inv. Bot. X. 7115/61.
- Barbarea vulgaris** Schur. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 05. 03., nr. inv. Bot. X. 7115/71.
- Roripa silvestris** (L) Bess. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 06., nr. inv. Bot. X. 7115/54.
- Nasturitium officinale** R. Br. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 06. 18., nr. inv. Bot. X. 7115/57.
- Cardamine pratensis** L. – Ungaria – Visegrád, 1903. 04. 08., nr. inv. C. Bot. X. 7115/66.
- Dentaria bulbifera** L. – Ungaria – Budapesta – Normafa, 1903. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7115/64.
- Arabis hirsuta** (L.) Scop. – Ungaria – Budapesta – Sváb-hegy, 1903. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7115/68.
- Alyssoides graecum** (Reuth.) Jáv. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 05. 17., nr. inv. Bot. X. 7115/67.
- Alyssum alyssoides** L. – Ungaria – Budapesta – Budapesta – Márton-hegy, 1903. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7115/62.
- Alyssum montanum** L. – Ungaria – Visegrád, 1903. 04. 08., nr. inv. BOT. X. 7115/69.
- Berteroa incana** (L.) DC. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 09., nr. inv. Bot. X. 7155/60.
- Draba verna** L. – Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 04. 05., nr. inv. Bot. X. 7115/48.
- Cochleria pyrenaica** DC. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 05. 03., nr. inv. Bot. X. 7115/72.
- Camelina sativa** (L.) Cr. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 05. 12., nr. inv. Bot. X. 7115/53.
- Thlaspi arvense** L. – Ungaria – Budapesta – Sváb-hegy, 1903. 03. 28., nr. inv. Bot. X. 7115/70.
- Iberis amara** L. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 06. 14., nr. inv. Bot. X. 7115/52.

- Biscutella levigata** var. **alpestris** W. et K. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 06. 14., nr. inv. Bot. X. 7115/55.
- Lepidium sativum** L. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 06. 14., nr. inv. Bot. X. 7115/56.
- Lepidium ruderales** L. – Meseşenii de Jos (SJ), 1903. 06. 18., nr. inv. Bot. X. 7115/63.
- Brassica nigra** (L.) Koch. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 05. 09., nr. inv. Bot. X. 7115/50.
- Sinapis alba** L. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 06. 03., nr. inv. Bot. X. 7115/51.
- Raphanus sativus** L. – Meseşenii de Jos (SJ), 1903. 06. 24., nr. inv. Bot. X. 7115/58.
- Cistaceae** (DC.) Lindl.
- Helianthemum hirsutum** (Thuill.) Merat. – Hosszúerdő (?), 1903. 10. 16., nr. inv. Bot. X. 7115/96.
- Helianthemum nummularium** (L.) Mill. – Ungaria – Budapesta – Sváb-hegy, 1903. 05. 31., nr. inv. Bot. X. 7115/99.
- Tamaricaceae** Lindl.
- Tamarix gallica** L. – fără date, 1903. 10. 06., nr. inv. Bot. X. 7115/323.
- Droseraceae** DC.
- Drosera rotundifolia** L. – Lacul Sf. Ana (HR), 1928. 09.10., nr. inv. Bot. X. 7115/102., Sâncrăieni – Tinovul Luci (HR), cca.1700 m alt., 1925. 08. 16., nr. inv. Bot. X. 7115/103., Lacul Sf. Ana (HR), 1928. 09. 10., nr. inv. Bot. X. 7115/104.
- Drosera anglica** Huds. – Sâncrăieni (HR), cca 655 m., 1925. 08. 15., nr. inv. Bot. X. 7115/105.
- Drosera obovata** Mert. et. Koch. – Lacul Sf. Ana (HR), cca 1050 alt. m., 1925. 08. 17., nr. inv. Bot. X. 7115/106.
- Violaceae** DC.
- Viola biflora** L. – M-ții Făgăraș – vârful Moşului, alt. cca. 2100 m., 1930. 07. 16., nr. inv. Bot. X. 7115/333.
- Viola odorata** L. – Háromkút-hegy (HR?), 1903. 04. 06., nr. inv. Bot. X. 7115/334.
- Viola arvensis** Murr. f. **rotundifolia** Nyár. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 06. 06., nr. inv. Bot. X. 7115/335.
- Crassulaceae** DC.
- Sedum acre** L. – Grădina Ped. Cluj (CJ), 1903. 06. 08., nr. inv. Bot. X. 7115/93.
- Saxifragaceae** DC.
- Saxifraga bulbifera** L. – Ungaria – Budapesta – Sváb-hegy, 1903. 05. 06., nr. inv. Bot. X. 7115/311.
- Parnassia palustris** L. – Ungaria, 1903. 09. 13., nr. inv. Bot. X. 7115/267.
- Philadelphus coronarius** L. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 06. 05., nr. inv. Bot. X. 7115/109.
- Rosaceae** Juss.
- Spiraea ulmifolia** Scop. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 05. 08., nr. inv. Bot. X. 7115/294.
- Spirea hypericifolia** L. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 05. 18., nr. inv. Bot. X. 7115/297.
- Spirea crenata** L. – Grădina Ped. Cluj (CJ), 1903. 06. 05., nr. inv. Bot. X. 7115/300.
- Sorbus torminalis** (L.) Cr. – Vălenii de Mureş (MS), 1903. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7115/293.
- Sorbus dacica** Borb. – Grădina Ped. Cluj (CJ), 1903. 05. 14., nr. inv. Bot. X. 7115/295.
- Crataegus oxyacantha** L. – Grădina Ped. Cluj (CJ), 1903. 05. 14., nr. inv. Bot. X. 7115/305.
- Potentilla cranrzii** (Cr.) Beck. – Slovacia – M-ții Tatra, alt. cca. 1600 m., 1907. 07. 26., nr. inv. Bot. X. 7115/296.
- Potentilla supina** L. – Meseşenii de Jos (SJ), 1903. 07. 21., nr. inv. Bot. X. 7115/301.
- Potentilla arenaria** Borkh. – Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 03. 16., nr. inv. Bot. X. 7115/309304.
- Potentilla argentea** L. – Meseşenii de Jos (SJ), 1903. 08. 03., nr. inv. Bot. X. 7115/306.
- Filipendula ulmaria** (L.) Maxim. – Stâna de Mureş (MS), 1903. 07. 18., nr. inv. Bot. X. 7115/307.
- Sanguisorba officinalis** L. – Ungaria – Budapesta – Rómaifürdő, 1903. 10. 31., nr. inv. Bot. X. 7115/308.
- Prunus spinosa** L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7115/302.
- Leguminosae** Juss.
- Genista sagittalis** L. – Tg. Mureş (MS), 1903. 07. 02., nr. inv. Bot. X. 7115/207.
- Cytisus nigricans** L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7115/213.
- Medicago lupulina** L. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 05. 14., nr. inv. Bot. X. 7115/209.
- Medicago falcata** L. – Meseşenii de Jos (SJ), 1903. 08. 10., nr. inv. Bot. X. 7115/321.
- Medicago sativa** L. – Meseşenii de Jos (SJ), 1903. 08. 09., nr. inv. Bot. X. 7115/229., Meseşenii de Jos (SJ), 1903. 05. 23., nr. inv. Bot. X. 7115/228.
- Trifolium campestre** Scrb. – Meseşenii de Jos (SJ), 1903. 07. 16., nr. inv. Bot. X. 7115/227.
- Trifolium pratense** L. – Tg. Mureş (MS), 1903. 07. 02., nr. inv. Bot. X. 7115/224.
- Lotus tenuis** Kit. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7115/215.
- Lotus corniculatus** L. – Meseşenii de Jos (SJ), 1903. 08. 13., nr. inv. Bot. X. 7115/232.

- Tetragonolobus siliquosus** (L.) Roth – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 06. 21., nr. inv. Bot. X. 7115/219.
- Robinia pseudacacia** L. – Grădina Ped. Cluj (CJ), 1903. 06. 03., nr. inv. Bot. X. 7115/230
- Colutea arborescens** L. – Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 05. 30., nr. inv. Bot. X. 7115/211.
- Caragana frutex** (L.) K. Koch. – Grădina Ped. Cluj (CJ), 1903. 03. 08., nr. inv. Bot. X. 7115/220.
- Astragalus galegiformis** L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 06. 21., nr. inv. Bot. X. 7115/218.
- Astragalus glycyphyllus** L. – Tg. Mureș (MS), 1903. 07. 02., nr. inv. Bot. X. 7115/223.
- Astragalus asper** Wulf. – Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 05. 30., nr. inv. Bot. X. 7115/233.
- Hippocrepis comosa** L. – Ungaria – Budapesta – Sváb-hegy, – 05. 17., nr. inv. Bot. X. 7115/214.
- Vicia cracca** L. – Vălenii de Mureș (MS), 1903. 05. 31., nr. inv. Bot. X. 7115/210.
- Vicia sepium** L. – Ungaria – Budapesta – Sváb-hegy, 1903. 05. 31., nr. inv. Bot. X. 7115/229.
- Vicia panonica** CR. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 06. 18., nr. inv. Bot. X. 7115/217.
- Vicia grandiflora** Scop. – fără date, 1903. 06. 17., nr. inv. Bot. X. 7115/216.
- Lathyrus versicolor** (Gmel.) Beck – Vălenii de Mureș (MS), 1903. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7115/208.
- Lathyrus niger** (L.) Bernh. și **Lathyrus vernus** Bernh. – Ungaria – Budapesta – Sváb-hegy, – 1903(?) 05. 31., nr. inv. Bot. X. 7115/212.
- Lathyrus aphaca** L. – Ungheni (MS), 1903. 07. 02., nr. inv. Bot. X. 7115/221.
- Lathyrus nissolia** L. – Ungheni (MS), 1903. 07. 03., nr. inv. Bot. X. 7115/225.
- Lathyrus sativus** L. – Ungheni (MS), 1903. 07. 03., nr. inv. Bot. X. 7115/226.
- Lathyrus paluster** L. – Sâncrăieni (HR), alt. cca. 655 m., nr. inv. Bot. X. 7115/234., Sâncrăieni (HR), alt. cca. 655m, 1929. 06. 16., nr. inv. Bot. X. 7115/235.
- Lythraceae** Lindl.
- Lythrum hyssopifolia** L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 06. 28., nr. inv. Bot. X. 7115/206.
- Haloragaceae** Lindl.
- Myriophyllum verticillatum** L. – Ungheni (MS), 1903. 07. 03., nr. inv. Bot. X. 7115/185.
- Malvaceae** A. Juss.
- Hibiscus trionum** L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7115/240.
- Althaea pallida** W. et. K. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 14., nr. inv. Bot. X. 7115/239.
- Malva neglecta** Wallr. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 17., nr. inv. Bot. X. 7115/238.
- Tiliaceae** A. Juss.
- Tilia cordata** Mill. = **T. parvifolia** Ehrh. – Tg. Mureș (MS), – 07. 02., nr. inv. Bot. X. 7115/325.
- Linaceae** Dumort.
- Linum austriacum** L. – Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 06. 05., nr. inv. Bot. X. 7115/201.
- Tropaeolaceae** Lindl.
- Tropaeolum majus** L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 07. 30., nr. inv. Bot. X. 7115/326.
- Geraniaceae** St. Hil.
- Geranium pusillum** Burm. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 10., nr. inv. Bot. X. 7115/110.
- Zygophyllaceae** Lindl.
- Tribulus terrestris** L. – Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 10. 05., nr. inv. Bot. X. 7115/340.
- Rutaceae** A. Juss.
- Dictamnus albus** L. – Vălenii de Mureș (MS), 1903. 05. 31., nr. inv. Bot. X. 7115/271.
- Ptelea trifoliata** L. – Ungaria – Budapesta – Horváth-kert, 1903. 05. 30., nr. inv. Bot. X. 7115/272.
- Anacardiaceae** Lindl.
- Cotinus coggygria** Scop. – Ungaria – Budapesta – Budapesta – Kis-Sváb-hegy, 1903. 05. 17., nr. inv. Bot. X. 7115/7.
- Celastraceae** Lindl.
- Evonymus verucosa** Scop. – Ungaria – Budapesta – Sváb-hegy, 1903. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7115/95.
- Staphylaceae** DC.
- Staphylea pinnata** L. – Háromkút-hegy (HR?), 1903. 09. 23., nr. inv. Bot. X. 7115/312., Ungaria – Budapesta – Sváb-hegy, 1903. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7115/314.
- Cornaceae** Link
- Cornus sanguinea** L. – Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 05. 30., nr. inv. Bot. X. 7115/20.

Umbelliferae Juss.

Astrantia major L. – Slovacia – M-ții Tatra – Barlangliget, 1903. 09. 10., nr. inv. Bot. X. 7115/329.

Torilis arvensis (Huds) Link. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 10., nr. inv. Bot. X. 7115/327.

Bupleorum rotundifolium L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 01., nr. inv. Bot. X. 7115/328.

Cicuta virosa L. – Toplița – Valea Mureșului, alt. cca. 660 m., 1924. 07. 02., nr. inv. Bot. X. 7115/332.

Cnidium dubium (Schkuhr) Thell. – Joseni (HR), alt. cca. 750 m., nr. inv. Bot. X. 7115/331.

Plumbaginaceae Lindl.

Statice gmelini Wild. – Ungeni (MS), 1903. 07. 03., nr. inv. Bot. X. 7115/253.

Primulaceae Vent.

Lysimachia vulgaris L. – Lunca Mureșului (MS), 1903. 07., nr. inv. Bot. X. 7115/261.

Glaux maritima L. – Slovacia, 1910. 05. 29., nr. inv. Bot. X. 7115/341.

Anagallis arvensis L. ssp. **caerulea** Hart. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 06. 21., nr. inv. Bot. X. 7115/259.

Cortusa matthioli L. – Slovacia – M-ții Tatra, 1910. 08. 20., nr. inv. Bot. X. 7115/342.

Soldanella major (Neilr.) Vierh. – Ungaria, 1903. 09. 08., nr. inv. Bot. X. 7115/258.

Soldanella pusilla Baumg. – Ungaria, alt. cca. 2200 m., 1909. 07. 21., nr. inv. Bot. X. 7115/262.

Primula officinalis (L.) Hill. – Ungaria – Visegrád, 1903. 04. 08., nr. inv. Bot. X. 7115/256.

Primula minima L. – Slovacia – M-ții Tatra, 1910. 06. 12., nr. inv. Bot. X. 7115/257.

Primula farinosa L. – Slovacia – Gánóc, 1911. 05. 11., nr. inv. Bot. X. 7115/263.

Pirolaceae Agardh.

Pirola uniflora L. – Slovacia – M-ții Tatra, 1903. 08. 15., nr. inv. Bot. X. 7115/260.

Ericaceae DC.

Andromeda polifolia L. – Sâncrăieni (HR), 1925. 08. 16., nr. inv. Bot. X. 7115/345.

Empetraceae Lindl.

Empetrum nigrum L. – Sâncrăieni (HR), 1925. 07. 14., nr. inv. Bot. X. 7115/346.

Convolvulaceae Vent.

Convolvulus tricolor L. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 09. 26., nr. inv. Bot. X. 7115/91.

Borraginaceae Lindl.

Lithospermum officinale L. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 06. 06., nr. inv. Bot. X. 7115/10.

Myosotis collina Hoffm. = **Myosotis hispida** Schlecht. – Ungaria – Budapesta – Sváb-hegy, 1903. 05. 06., nr. inv. Bot. X. 7115/11.

Myosotis palustris L. – Ungheni (MS), 1903. 07. 02., nr. inv. Bot. X. 7115/12.

Asperugo procumbens L. – Ungaria – Budapesta – Sváb-hegy, 1903. 05. 06., nr. inv. Bot. X. 7115/8.

Solanaceae Pers.

Physalis alkekengi L. – Háromkút-hegy (HR?), 1903. 09. 23., nr. inv. Bot. X. 7115/318.

Physalis pubescens L. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 09. 26., nr. inv. Bot. X. 7115/319.

Solanum dulcamar L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 13., nr. inv. Bot. X. 7115/315.

Solanum tuberosum L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 05., nr. inv. Bot. X. 7115/316.

Solanum heterodoxum Dum. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 09. 26., nr. inv. Bot. X. 7115/322.

Datura stramonium L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 06., nr. inv. Bot. X. 7115/317.

Nicotiana tabacum L. – Hădăreni (MS), 1903. 08. 15., nr. inv. Bot. X. 7115/313.

Scrophulariaceae Lindl.

Linaria vulgaris Mill. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 10., nr. inv. Bot. X. 7115/352.

Linaria sp. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 05. 30., nr. inv. Bot. X. 7115/358.

Scrophularia alata Gilib. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 09. 26., nr. inv. Bot. X. 7115/320.

Veronica scutellata L. – Tg. Mureș (MS), 1903. 07. 02., nr. inv. Bot. X. 7115/350.

Veronica praecox All. – Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 05. 12., nr. inv. Bot. X. 7115/351.

Veronica austriaca L. – Ungaria – Budapesta – Sváb-hegy, 1903. 05. 17., nr. inv. Bot. X. 7115/355.

Veronica didyma Ten. – Grădina Ped. Cluj (CJ), 1903. 05. 14., nr. inv. Bot. X. 7115/356.

Veronica hederifolia L. – Ungaria – Budapesta – Sváb-hegy, 1903. 03. 26., nr. inv. Bot. X. 7115/357.

Euphrasia stricta Host. – Erdőalja (HR), 1903. 07. 22., nr. inv. Bot. X. 7115/349.

Rhinanthus glaber Lam. – Vălenii de Mureș (MS), 1903. 05. 31., nr. inv. Bot. X. 7115/353.

Melampyrum nemorosum L. – Tg. Mureș (MS), 1903. 07. 02., nr. inv. Bot. X. 7115/354.

Melampyrum arvense L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 06. 21., nr. inv. Bot. X. 7115/348.

Bignoniaceae Pers.

Catalpa bignonioides T. Walt. = **Bignonia catalpa** L. – Grăd. Ped. Cluj (CJ), 1903. 10. 03., nr. inv. Bot. X. 7115/9.

Verbenaceae A. L. Juss.

Verbena officinalis L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 07. 31., nr. inv. Bot. X. 7115/336.

Verbena chamaedrifolia Jurs. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 07. 30., nr. inv. Bot. X. 7115/337.

Vitex agnus-castus L. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 09. 25., nr. inv. Bot. X. 7115/344.

Labiatae B. Juss.

Teucrium montanum L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 06. 21., nr. inv. Bot. X. 7115/191.

Prunella laciniata L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 13., nr. inv. Bot. X. 7115/189.

Melittis melissophyllum L. – Vălenii de Mureș (MS), 1903. 05. 31., nr. inv. Bot. X. 7115/196.

Lamium purpureum L. – Ungaria – Budapesta – Budapesta – Kis-Sváb-hegy, 1903. 03. 28., nr. inv. Bot. X. 7115/190.

Ballota nigra L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 07. 17., nr. inv. Bot. X. 7115/187.

Stachys annua L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7115/192.

Stachys palustris L. – Sântana de Mureș (MS), 1903. 07. 18., nr. inv. Bot. X. 7115/330.

Betonica officinalis L. – M. Csincs, 1903. 07. 18., nr. inv. Bot. X. 7115/190.

Salvia pratensis L. – Ungaria – Budapesta – Tabáni temető, 1903. 05. 12., nr. inv. Bot. X. 7115/197.

Calamintha acinos (L.) Clairv. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 06. 18., nr. inv. Bot. X. 7115/198.

Satureja hortensis L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 06., nr. inv. Bot. X. 7115/188.

Mentha arvensis L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 11., nr. inv. Bot. X. 7115/194.

Mentha verticillata L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1909. 08. 09., nr. inv. Bot. X. 7115/195.

Plantaginaceae Neck.

Plantago major L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 07. 30., nr. inv. Bot. X. 7115/254.

Plantago tenuiflora Wk. – Ungheni (MS), 1903. 07. 03., nr. inv. Bot. X. 7115/255.

Gentianaceae B. Juss.

Centaurium pulchellum (Gw) Druce. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 24., nr. inv. Bot. X. 7115/111.

Gentiana frigida Haenke – Slovacia – M-ții Tatra – Tengersizem-csúcs, 1903. 07. 13., nr. inv. Bot. X. 7115/112.

Asclepiadaceae Lindl.

Cynanchum vincetoxicum (L.) Pers. – Tg. Mureș (MS), 1903. 07. 01., nr. inv. Bot. X. 7115/5.

Oleaceae Hoffmsgg.

Syringa joskaea Jacq. – Tg. Mureș (MS), 1903. 07. 10., nr. inv. Bot. X. 7115/246., Grădina Ped. Cluj (CJ), 1903. 05. 14., nr. inv. Bot. X. 7115/247.

Forsythia viridissima Lindl. – Ungaria – Budapesta – Grădina Ped., 1903. 03. 23., nr. inv. Bot. X. 7115/244., Grădina Ped. Cluj (CJ), 1903. 05. 20., nr. inv. Bot. X. 7115/245.

Rubiaceae B. Juss.

Rubia tinctorum L. – Ungaria – Budapesta – Némertölgyi temető, 1903. 09. 27., nr. inv. Bot. X. 7115/291.

Asperula aurea – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 09., nr. inv. Bot. X. 7115/288.

Asperula cynanchica L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 09., nr. inv. Bot. X. 7115/289.

Asperula capitata Kit. – Brașov (BV), alt. cca. 1900 m. pe conglomerat, 1911. 07. 22., nr. inv. Bot. X. 7115/290.

Galium kitaibelianum Roen. et. Schult. – Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 05. 30., nr. inv. Bot. X. 7115/292.

Caprifoliaceae Adans.

Sambucus ebulus L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 06., nr. inv. Bot. X. 7115/13.

Sambucus nigra var. **laciniata** Mill. – Ungaria – Budai várhegy, 1903. 05. 02., nr. inv. Bot., X. 7115/14.

Lonicera tatarica L. – Grădina Ped. Cluj (CJ), 1903. 05. 14., nr. inv. Bot. X. 7115/15.

Adoxaceae Fritsch.

Adoxa moschatellina L. – Háromkút-hegy (HR?), 1903. 04. 06., nr. inv. Bot. X. 7115/6

Valerianaceae Batsch.

Valerianella rimosa Bast. – Ungaria – Budapesta – Budapesta – Sváb-hegy, 1903. 05. 10., nr. inv. Bot. X. 7115/338.

Valeriana officinalis L. – Vălenii de Mureș (MS), 1903. 05. 31., nr. inv. Bot. X. 7115/339.

Dipsacaceae B. Juss.

Cephalaria transsilvanica (L.) Schrad. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7115/98.

Dipsacus silvester Huds. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 13., nr. inv. Bot. X. 7115/101.

Succisa pratensis Mnch. – Ungaria – Budapesta – Rómaifürdő, 1903. 10. 31., nr. inv. Bot. X. 7115/.

- Scabiosa ochroleuca** L. – Meseşenii de Jos (SJ), 1903. 08. 13., nr. inv. Bot. X. 7115/100.
- Cucurbitaceae** A. L. Juss.
- Brzonia alba** L. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 05. 30., nr. inv. Bot. X. 7115/94.
- Campanulaceae** A. L. Juss.
- Campanula** sp. – Slovacia – M-ții Tatra – Békás tó, 1903. 09. 08., nr. inv. Bot. X. 7115/36.
- Lobeliaceae** A. L. Juss.
- Lobelia erinus** L. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 06. 16., nr. inv. Bot. X. 7115/204.
- Compositae** Giseke
- Aster novae-angliae** L. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 09. 20., nr. inv. Bot. X. 7115/86.
- Erigeron acer** L. – Meseşenii de Jos (SJ), 1903. 08. 13., nr. inv. Bot. X. 7115/81.
- Inula conyza** DC. – Ungaria – Budapesta – Remete-hegy, 1903. 09. 27., nr. inv. Bot. X. 7115/87.
- Inula germanica** L. – Meseşenii de Jos (SJ), 1903. 08. 15., nr. inv. Bot. X. 7115/88.
- Inula oculus-christi** L. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 09. 20., nr. inv. Bot. X. 7115/90.
- Pulicaria vulgaris** Gaertn. – Meseşenii de Jos (SJ), 1903. 08. 18., nr. inv. Bot. X. 7115/78.
- Anthemis cotula** L. – Meseşenii de Jos (SJ), 1903. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7115/80.
- Achillea tenacetifolia** All. – Slovacia – M-ții Tatra – Csorbai tó, 1903. 09. 07., nr. inv. Bot. X. 7115/73.
- Achillea crithmifolia** W. et K. f. **banatica** Kit. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 06. 05., nr. inv. Bot. X. 7115/74.
- Chrysanthemum roseum** Adam – fără date, nr. inv. Bot. X. 7115/82.
- Senecio vulgaris** L. – Grădina Ped. Cluj (CJ), 1903. 06. 06., nr. inv. Bot. X. 7115/77.
- Senecio aquaticus** Huds. – Ungheni (MS), 1903. 07. 03., nr. inv. Bot. X. 7115/85.
- Calendula officinalis** L. – Meseşenii de Jos (SJ), 1903. 07. 30., nr. inv. Bot. X. 7115/76.
- Carlina vulgaris** L. – Ungaria – Budapesta – Kis-Sváb-hegy, 1903. 10. 30., nr. inv. Bot. X. 7115/89.
- Serratula tinctoria** L. – Ungaria – Budapesta – Remete-hegy, 1903. 09. 27., nr. inv. Bot. X. 7115/75.
- Crupina vulgaris** Cass. – Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 05. 30., nr. inv. Bot. X. 7115/83.
- Scorzonera parviflora** Jacq. – Ungheni (MS), 1903. 07. 03., nr. inv. Bot. X. 7115/84.
- Crepis paludosa** (L.) Mnch. – Districtul Ciuc – Ciceu – Csicsói-büdös (HR), alt. 1300 m., 1928. 07. 10., nr. inv. Bot. X. 7115/79.
- Hydrocharitaceae** A. L. Juss.
- Elodea canadensis** L. C. Rich. – Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 10. 21., nr. inv. Bot. X. 7115/184.
- Typhaceae** J. St. Hil.
- Typha angustifolia** L. – Ungheni (MS), 1903. 07. 03., nr. inv. Bot. X. 7115/324.
- Sparganiaceae** Dumort.
- Sparganium ramosum** Huds. – Ungheni (MS), 1903. 07. 03., nr. inv. Bot. X. 7115/322.
- Liliaceae** A. L. Juss.
- Allium angulosum** L. – Ungaria, 1923. 07., nr. inv. Bot. X. 7115/203.
- Allium scorodoprasum** L. – Ungheni (MS), 1903. 07. 02., nr. inv. Bot. X. 7115/205.
- Lilium martagon** L. – Tg. Mureş (MS), 1903. 07. 02., nr. inv. Bot. X. 7115/202.
- Cyperaceae** A. L. Juss.
- Carex rostrata** Stokes – Districtul Braşov – Hărman (BV), alt. 520 m., 1930. 06. 18., nr. inv. Bot. X. 7115/37., Districtul Odorhei – Corund – Firtuşeni (HR), alt. 500-1000 m., 1924. 06. 17., nr. inv. Bot. X. 7115/44.
- Carex fusca** All. – Districtul Ciuc – Sânsimion (HR), alt. 650 m., 1929. 06. 16., nr. inv. Bot. X. 7115/38., Voşlobeni (HR), alt. cca. 768 m., 1929. 06. 15., nr. inv. Bot. X. 7115/248.
- Carex sempervirens** Vill. – Slovacia – M-ții Tatra – Halas-tó, 1903. 09. 07., nr. inv. Bot. X. 7115/39.
- Carex spicata** Huds. – Vălenii de Mureş (MS), 1903. 05. 31., nr. inv. Bot. X. 7115/40.
- Carex michelii** Host – Ungaria – Visegrád, 1903. 04. 08., nr. inv. Bot. X. 7115/41.
- Carex caryophyllea** Latour. – Ungaria – Budapesta – Sváb-hegy, 1903. 03. 28., nr. inv. Bot. X. 7115/42.
- Carex diandra** Schrank – Districtul Ciuc – Voşlobeni (HR), alt. 768 m., nr. inv. Bot. X. 7115/43.
- Carex hirta** L. – Tg. Mureş (MS), 1903. 07. 01., nr. inv. Bot. X. 7115/45.
- Carex praecox** Schreb. – Ungaria – Visegrád, 1903. 04. 08., nr. inv. Bot. X. 7115/46.
- Carex limosa** L. – Districtul Ciuc – Sâncrăeni (HR), alt. 655 m, 1929. 06. 16., nr. inv. Bot. X. 7115/47., nr. inv. Bot. X. 7115/199.
- Gramineae** A. L. Juss.
- Coix lacryma-jobi** L. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 09. 20., nr. inv. Bot. X. 7115/160.
- Miscanthus sinensis** Andersson = **Saccharum japonicum** – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 10. 06., nr. inv. Bot. X. 7115/171.

- Erianthus appressus** (Kit.) Jáv. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 03., nr. inv. Bot. X. 7115/137.
- Digitaria sanguinalis** (L.) Scop. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 07. 31., nr. inv. Bot. X. 7115/161.
- Setaria glauca** (L.) P. Beauv. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 07. 26., nr. inv. Bot. X. 7115/138.
- Setaria viridis** (L.) P. Beauv. – Luduș (MS), 1903. 08. 06., nr. inv. Bot. X. 7115/139.
- Echinochloa crus-galli** (L.) P. Beauv. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 07. 30., nr. inv. Bot. X. 7115/172.
- Tragus racemosus** (L.) All. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 09. 20., nr. inv. Bot. X. 7115/149.
- Anthoxanthum odoratum** L. – Ungaria – Budapesta – Sváb-hegy, 1903. 05. 06., nr. inv. Bot. X. 7115/130.
- Phalaris canariensis** L. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 06. 14., nr. inv. Bot. X. 7115/154.
- Alopecurus pratensis** L. – Ungaria – Budapesta – Tabáni temető, 1903. 05. 23., nr. inv. Bot. X. 7115/159., Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 05. 17., nr. inv. Bot. X. 7115/162.
- Alopecurus aequalis** Sobol. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7115/170.
- Phleum hirsutum** Honckeney – Crăciunel (MS), alt. cca. 1500 m., sol calcaros, 1918. 07. 04., nr. inv. Bot. X. 7115/175.
- Phleum phleoides** (L.), Karsten – Tg. Mureș (MS), 1903. 07. 02., nr. inv. Bot. X. 7115/132.
- Cynodon dactylon** (L.) Pres. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 07. 16., nr. inv. Bot. X. 7115/148.
- Chloris barbata** (L.) Nosh. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 09. 20., nr. inv. Bot. X. 7115/134.
- Agrostis stolonifera** L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 06. 25., nr. inv. Bot. X. 7115/116., Tg. Mureș (MS), cca. 400 m., 1914. 06. 25., nr. inv. Bot. X. 7115/124., Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 06. 14., nr. inv. Bot. X. 7115/125.
- Calamagrostis epigeios** (L.) Roth – Ungeni (MS), 1903. 07. 30., nr. inv. Bot. X. 7115/168.
- Stipa capillata** L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 20., nr. inv. Bot. X. 7115/194.
- Stipa lessingiana** Trin. et Rupr. – Ceaușu de Câmpie (MS), 1913. 05. 17., nr. inv. Bot. X. 7115/298.
- Phragmites australis** (Cav.) Trin. et Steud. = **Phragmites communis** Trin. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 20., nr. inv. Bot. X. 7115/211., Bot. X. 7115/143.
- Sesleria uliginosa** Opiz. – Slovacia – M-ții Tatra, 1906. 06. 14., nr. inv. Bot. X. 7115/115.
- Koeleria pyramidata** (Lam.) Domin. – Cuci – Tg. Mureș (MS), 1912. 06. 03., nr. inv. Bot. X. 7115/120.
- Melica ciliata** L. var. **major** Papp – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 06. 05., nr. inv. Bot. X. 7115/150.
- Melica uniflora** Retz. – Tg. Mureș (MS), 1903. 07. 02., nr. inv. Bot. X. 7115/151., Disznófő, 1903. 05. 31., nr. inv. Bot. X. 7115/152.
- Holcus lanatus** L. – Tg. Mureș (MS), 1914. 06. 04., nr. inv. Bot. X. 7115/126.
- Avena barbata** Brot. = **Avena strigosa** Scrib. – Grădina Botanică Cluj (CJ), fără date, nr. inv. Bot. X. 7115/114.
- Avena sativa** L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7115/169.
- Trisetum flavescens** (L.) R. et. Sch. – Slovacia – Durrerberg – Késmárk, 1911. 06. 21., nr. inv. Bot. X. 7115/173.
- Bromus erectus** Huds. = **Bromus odoratus** Gouan – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 06. 14., nr. inv. Bot. X. 7115/136., Bot. X. 7115/158.
- Bromus secalinus** L. – Ungaria – Hozelic, 1910. 07. 15., nr. inv. Bot. X. 7115/178.
- Bromus mollis** L. – Ungaria – Budapesta – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 06. 04., nr. inv. Bot. X. 7115/176.
- Bromus japonicus** Thunb. – Tg. Mureș (MS), 1903. 07. 01., nr. inv. Bot. X. 7115/144.
- Bromus inermis** Leyss. – Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 06. 04., nr. inv. Bot. X. 7115/145.
- Bromus tectorum** L. – Ungaria – Budapesta – Tabáni temető, 1903. 05. 23., nr. inv. Bot. X. 7115/335., Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 06. 04., nr. inv. Bot. X. 7115/146.
- Cynosurus cristatus** L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7115/127.
- Cynosurus vulgaris** – Tg. Mureș (MS), 1903. 07. 02., nr. inv. Bot. X. 7115/128.
- Eragrostis cilianensis** (All.) Link – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 09., nr. inv. Bot. X. 7115/140.
- Molinia caerulea** (L.) Mnch. – Sâncrăieni-Ciuc (HR), cca. 655 m., 1925. 07. 15., nr. inv. Bot. X. 7115/174.
- Poa annua** L. – Meseșenii de Jos (SJ), 1903. 08. 11., nr. inv. Bot. X. 7115/166.
- Poa bulbosa** L. – Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 05. 12., nr. inv. Bot. X. 7115/156.
- Poa deyllii** Chrtek. = **Poa granitica** Auct. – Slovacia – M-ții Tatra – Halas-tó, 1903. 09. 06., nr. inv. Bot. X. 7115/157.
- Poa nemoralis** L. var. **nemoralis** Rhb. – Deda (MS), alt. cca. 1370 m., 1918. 07. 25., nr. inv. Bot. X. 7115/177.
- Poa trivialis** L. – Grădina Ped. Cluj (CJ9), 1903. 06. 07., nr. inv. Bot. X. 7115/165.
- Poa pratensis** L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7115/183., Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 05. 12., nr. inv. Bot. X. 7115/118.
- Sclerchloa dura** (L.) P. Beauv. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 09. 20., nr. inv. Bot. X. 7115/117.
- Briza media** L. = **Briza maxima** – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 06. 04., nr. inv. Bot. X.

- 7115/163., Meseşeni de Jos (SJ), 1903. 06. 18., nr. inv. Bot. X. 7115/164.
- Catabrosa aquatica** (L.) P. Beauv. – Slovacia – Poprád, 1911. 06. 11., nr. inv. Bot. X. 7115/.
- Glyceria maxima** (Hartm.) Holmb. – Ungeni (MS), 1903. 07. 03., nr. inv. Bot. X. 7115/121.
- Festuca rupicola** Heuff. – Tg. Mureş (MS), alt. cca. 450 m., nr. inv. Bot. X. 7115/179., Ungaria – Budapesta – Farkas-völgyi temető, 1903. 06. 04., nr. inv. Bot. X. 7115/147.
- Festuca ovina** L. var. **vulgaris** – Slovacia – M-ţii Tatra, 1907. 07. 20., nr. inv. Bot. X. 7115/180.
- Festuca carpatica** Dietr. – Crăciunel (MS), alt. cca. 1600 m., pe sol calcaros, 1918. 08. 15., nr. inv. Bot. X. 7115/181
- Festuca gigantea** (L.) Vill. – Deda (MS), 1918. 07. 25., nr. inv. Bot. X. 7115/182.
- Festuca valesiaca** Schleich. – Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 05. 30., nr. inv. Bot. X. 7115/135.
- Lolium temulentum** L. – Grădina Botanică Cluj (CJ), 1903. 06. 14., nr. inv. Bot. X. 7115/153.
- Lolium remotum** Schrank – fără date, nr. inv. Bot. X. 7115/155.
- Lolium multiflorum** Lam. – Tg. Mureş (MS), 1914. 07. 13., nr. inv. Bot. X. 7115/113.
- Lolium perenne** L. – Tg. Mureş (MS), 1914. 06. 25., nr. inv. Bot. X. 7115/119.
- Hordeum murinum** L. – Ungaria – Budapesta, 1903. 08. 20., nr. inv. Bot. X. 7115/122.
- Agropyron intermedium** (Host.) P. Beauv. – Tg. Mureş (MS), 1912. 06. 23., nr. inv. Bot. X. 7115/131.
- Triticum durum** Desf. – Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 06. 04., nr. inv. Bot. X. 7115/129., Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 05. 30., nr. inv. Bot. X. 7115/133., Ungaria – Budapesta – Gellért-hegy, 1903. 06. 04., nr. inv. Bot. X. 7115/141.
- Orchidaceae** A. L. Juss.
- Cypripedium calceolus** L. – fără date, nr. inv. Bot. X. 7115/252.
- Traunsteinera globosa** (L.) Richb. – Vălenii de Mureş (MS), 1903. 05. 31., nr. inv. Bot. X. 7115/249.
- Listera cordata** (L.) R. Br. – Slovacia – M-ţii Tatra, 1908. 06. 26., nr. inv. Bot. X. 7115/251.
- Cephalanthera damasonium** (Mill.) Druce – Vălenii de Mureş (MS), 1903. 05. 31., nr. inv. Bot. X. 7115/250.
- Lemnaceae** S. F. Gray
- Lemna trisulcata** L. – Ungaria – Budapesta – Aquincum, 1903. 10. 31., nr. inv. Bot. X. 7115/200.

Viorica Székely - Muzeul „Haáz Rezső”, Odorheiu Secuiesc, Kossuth Lajos 29, RO 535600, vioricaszekely@k.ro

Bibliografie

- SÁVULESCU, T. (red.)
1952 *Flora Republicii Populare Române*, I–X, Editura Academiei Republicii Populare Române, Bucureşti.
- SÁVULESCU, T. – NYÁRÁDI E. Gy. (red.)
1966 *Flora Republicii Socialiste Române*, XI, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti.
- SÁVULESCU, T. – NYÁRÁDI E. Gy. (red.)
1972 *Flora Republicii Socialiste România*, XI–XII, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti.
- SÁVULESCU, T. – BELDIE, Al. (red.)
1976 *Flora Republicii Socialiste România*, XIII, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti.
- JÁVORKA S. – CSAPODY V.
1991 *Iconographia Florae Partii Austro-Orientalis Europae Centrali*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PRODAN, I. – BUIA, Al.
1960 *A Román Népköztársaság Flórájának Kis Határozója*, Mezőgazdasági és Erdészeti Könyvkiadó, Bukarest.
- KISS SZÉKELY Z.
1997 *Magyar Tudós Lexikon A-tól Zs-ig*, Better Kiadó, Budapest.
- VÁCZY K. – BARTHA S.
1988 *Nyárády Erazmus Gyula, a természettudós*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- DÁVID Gyula (red.)
2002 *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, IV, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 213–215.

**Nyárády Erazmus Gyula növénygyűjteményének katalógusa a
székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeumban**

(Kivonat)

Nyárády Erazmus Gyula növénygyűjteménye 358 herbáriumi lapból áll, melyek 69 családhoz, 232 nemhez és 335 fajhoz tartoznak. Az anyag a Kárpát-medencéből származik, Nyárády gyűjtötte és preparálta, 1903–1930 között. A fajok rendszertani besorolásánál a *Flora R. P. R – R. S. R.* I–XIII. köteteket, azoknál a fajoknál, melyek nem szerepelnek Románia flórájában, a herbáriumi lapokon lévő neveket használtam.

**The Catalogue of Gyula Erazmus Nyárády's Collection of Plants,
Haáz Rezső Museum (Odorheiu Secuiesc/Székelyudvarhely, Romania)**

(Abstract)

The collection of plants of Gyula Erazmus Nyárády includes 358 herbarium files. The enclosed plants belong to 335 species of 232 genera of 69 families. The material originated from the Carpathian Basin, was collected and prepared by Nyárády between 1903–1930. For the ranging of species we used *Flora of Romania*, volumes I–XIII, and for those not included here, the names from the herbarium files were used.

Zoltán Csata – Éva Vánca

DIDYMOSPHENIA GEMINATA, O DIATOMEE INVAZIVĂ CARE PERICLITEAZĂ ECOSISTEMELE DE APE DE SUPRAFAȚĂ

Generalități

Didymosphenia geminata (Lyngbye) M. Schmidt 1899, face parte din încrengătura Bacillariophyta, clasa Bacillariophyceae. A mai fost descrisă și sub denumirile: *Echinella geminata* Lyngbye 1819, *Gomphonema geminatum* (Lyngbye) Agardh 1824. Genul conține încă 3 specii: *D. clavaherculis* (Ehrenb.) Metzeltin & Lange-Bert. 1995, *D. curvata* (Skvortzov & D.I.Meyer) Metzeltin & Lange-Bert. 1995 și *D. pumila* Metzeltin & Lange-Bert. 1995. Din România a fost semnalată numai specia *D. geminata*.

Are celule heteropolare, fixate de substrat cu ajutorul unui picioruș gelatinos. Valvele, de forma unor mumii egiptene, au polii capitați, polul bazal fiind mai îngust decât cel apical. Rafa dreaptă se termină în nodulii polari sub formă de cârlig. Suprafața valvelor este ornată de striuri radiale grosier punctate și intersectate de striuri paralele cu marginea valvelor. Pe partea ventrală a ariei centrale se află unul sau mai multe puncte izolate.¹ *D. geminata* are una dintre cele mai mari dimensiuni între diatomee, lungimea situându-se între 60–140 μ, lățimea între 25–43 μ.²

Pedunculii multiramificați, secretați pe partea bazală, sunt formați din mucopolizaharide, având dimensiuni de 2–5 cm.³ Cu ajutorul lor se fixează pe orice tip de substrat submersibil,⁴ formând colonii de culoare maronie. Aceste colonii pot acoperi substratul chiar și în proporție de 100%, grosimea putând depăși 20 cm.⁵ Aspectul coloniilor a fost comparat cu hârtia igienică umedă, vată de sticlă, blană de oaie, cârpă umedă,⁶ dând un aspect de apă uzată netratată.⁷ Deși pare a fi mucilaginos, la pipăit este aspru și rezistent la rupere, asemănător cu vata umedă.

Distribuție

Prima dată a fost descrisă pe Faroe Island, Scoția de Nord.⁸ O descriere taxonomică anterioară⁹ amintește

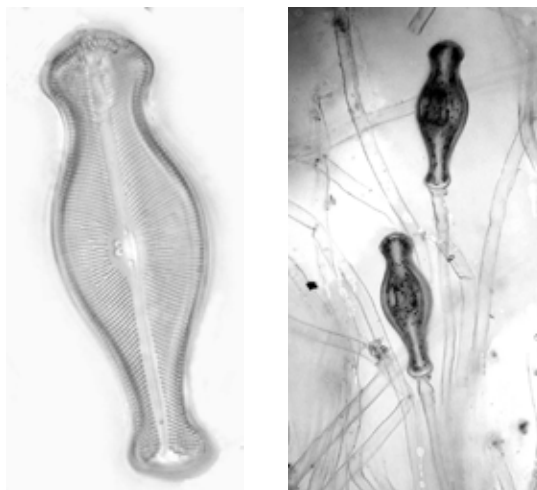

Figura 1 *D. geminata*, ultrastructura și pedunculii folosiți în fixare

despre existența speciei în Norvegia, Scoția, Irlanda, Suedia, Finlanda, Franța, Elveția și Canada, având o distribuție borealo-alpină din Eurasia și America de Nord, populând ape reci, oligotrofe.¹⁰

Începând din anii 1980, a început să-și extindă arealul, atât în Europa, cât și în America de Nord, apărând în locuri de unde prezența ei nu a mai fost semnalată înainte.¹¹ Mai mult, a apărut și în Noua Zeelandă, pe Insula de Sud, unde nu este autohtonă, iar păreriile despre momentul apariției speciei sunt împărțite. Hayes¹² afirmă că râurile Mararora și Waiau au fost infestate în 2002, dar conform unor surse credibile colonii vizibile au apărut în Mararora încă din 2001.¹³ După Kilroy¹⁴ în Waiau prima apariție s-a observat la data de 15. 10. 2004, când substratul era acoperit pe o distanță de 40 m lungime și într-o grosime de 3 cm. În următoarele 18 luni a pătruns în alte 12 râuri, pe alocuri formând colonii

¹ IONESCU, AI. – PÉTERFI, L. Șt. 1981.

² KRAMMER, K. – LANGE-BERTALOT, H. 1986.

³ MOMEU, L. 2005.

⁴ MOMEU, L. 2005; SPAULDING, S. – ELWELL, L. 2007.

⁵ SPAULDING, S. – ELWELL, L. 2007.

⁶ SPAULDING, S. – ELWELL, L. 2007

⁷ VELASQUES-MANOFF, M. 2007.

⁸ PATRICK, R. – REIMER, C. W. 1975, in: KILROY, C. 2004.

⁹ CLEVE, P. T. 1894–1896, in: KILROY, C. 2004.

¹⁰ KRAMMER, K. – LANGE-BERTALOT, H. 1986.

¹¹ KILROY, C. 2004.

¹² HAYES, J. W. 2007.

¹³ PARLIAMENTARY LIBRARY, 2006.

¹⁴ KILROY, C. 2004.

groase și întinse.¹⁵ În mai 2007 au fost afectate în jur de 50 râuri și 4 lacuri și pentru a preveni introducerea acestei alge de către om în ape încă neinfestate, accesul în unele râuri a fost interzis¹⁶. În urma analizelor efectuate, prezența ei nu a fost semnalată de pe Insula de Nord până la sfârșitul anului 2006.¹⁷

Și în America de Nord a început să dobândească un caracter invaziv. De exemplu din anii 1980 *D. geminata* a apărut în 2/3 din râurile din Vancouver. În râul Matapedia, Quebec apare în 2006, ca până la sfârșitul verii să acopere în mare parte substratul pe o lungime de 35 km. În afara acestuia a apărut și în alte 8 râuri importante din punct de vedere piscicol.¹⁸

În SUA peste 300 de râuri au fost atacate de *D. geminata*.¹⁹ De exemplu în râul East-Boulder, Montana acoperirea substratului în unele locuri a atins 100%, crescând de la numai 10% într-un singur an.²⁰ În pârâul Rapid Creek, Dakota de Sud, 80% din albie s-a acoperit cu un strat gros de 10 cm de *D. geminata*.²¹

În Europa

Pentru Europa, primele manifestări ale procesului invaziv au loc în Insulele Britanice.²² Formarea de colonii a fost observată de 150 de ani în Marea Britanie,²³ dar pe vremea aceea era considerat un fenomen normal.²⁴ Antoine și Benson-Evans²⁵ menționează că în unele râuri din Insulele Britanice *D. geminata* s-a dezvoltat masiv în august 1981. Se semnalează pe lângă acest lucru și schimbarea tipului de habitat nativ.²⁶ În 1999 colonii vizibile au apărut și într-un lac din Irlanda, unde existența ei nu a mai fost observată până atunci.²⁷

În râul Dunajec, Polonia a fost găsită în număr mic în 1960,²⁸ iar până în 1980 datorită eutrofizării râului a și dispărut.²⁹ În 1994 specia a apărut iarăși,

în zonele cu curs moderat, acoperând substratul în proporție de 20%.³⁰ Prezența ei a fost semnalată și în râuri mezotrofe, cu curs regulat (Râul San din Polonia), dar și în cele cu caracter eutrof.³¹

În Norvegia formează colonii de 100 de ani,³² în Serbia a fost identificată în apele eutrofe ale râului Tisa unde concentrația metalelor era ridicată, iar temperatura apei timp de 3 luni a fost de 20 °C.³³ E prezentă în Turcia,³⁴ în unele luni devenind foarte abundentă,³⁵ în râurile din Rusia,³⁶ din 2001 a început să se răspândească și în Ucraina.³⁷ În Ungaria a fost descoperită în 1980, având un caracter invaziv.³⁸ Apare în epilitonul râului Enns,³⁹ iar în 2002 Szabó și colab. l-au identificat de asemenea în râul Tisa.⁴⁰

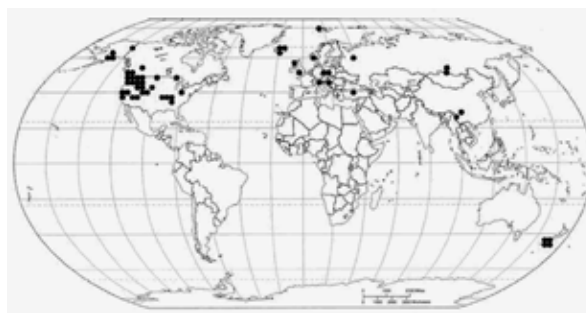

Figura 2 Distribuția globală a diatomeei *Didymosphenia geminata*.⁴¹

În România prima dată a fost semnalată în râul Prut,⁴² apoi în râul Bistrița și lacul de acumulare de la Bicaz,⁴³ urmate de râul Sălăuța, un afluent al Someșului Mare în 1998,⁴⁴ Someșul Cald în 2001⁴⁵ și Someșul Mare⁴⁶, dar fără a avea un comportament invaziv. Conform datelor recente *D. geminata* a apărut brusc în jurul anului 2000 și s-a dezvoltat

în: KAWECKA, B. – SANECKI, J. 2003.

³¹ KAWECKA, B. – SANECKI, J. 2003.

³² VELASQUES-MANOFF, M. 2007.

³³ SUBAKOV-SIMIE, G. – CVIJAN, M. 2004, in: SPAULDING, S. – ELWELL, L. 2007.

³⁴ ŞAHIN, B. 2003.

³⁵ SPAULDING, S. – ELWELL, L. 2007.

³⁶ KOMMULAYNEN, S. F. 1996 in KAWECKA, B. – SANECKI, J. 2003.

³⁷ SCEZESNY, B., in: KAWECKA, B. – SANECKI, J. 2003.

³⁸ ÁCS, É. 2004, in: KILROY, C. 2004.

³⁹ ÁCS É. – SZABÓ K. – KISS KEVE T. – HINDÁK F. 2003.

⁴⁰ SZABÓ K. – KISS K. T. – TABA G. – ÁCS É. 2005.

⁴¹ SPAULDING, S., in: SPAULDING, S. – ELWELL, L. 2007.

⁴² SALARI, V. M. 1963, in: MOMEU, L. 2005.

⁴³ CĂRĂUŞ, I. 1973, 1983, in: MOMEU, L. 2005.

⁴⁴ CREȚU, A. 1999, in: MOMEU, L. 2005.

⁴⁵ BATTES, K. et alii. 2001.

⁴⁶ VOICINCO, N. – MONEU, L. – PÉTERFI, L. Şt. 2004, in: MOMEU, L. 2005.

¹⁵ SPAULDING, S. – ELWELL, L. 2007.

¹⁶ BIOSECURITY ALERT 2007.

¹⁷ SPAULDING, S. – ELWELL, L. 2007.

¹⁸ WHORISKEY, F. 2007.

¹⁹ PARLIAMENTARY LIBRARY 2006.

²⁰ BEESON, D. R. – MITCHUM, K. 2004.

²¹ LARSON, A. M. 2007.

²² ANTOINE, S. E. – BENSON-EVANS, K. 1983, in: MOMEU, L. 2005.

²³ WHITTON, B. A. – CRISP, D. T. 1984, in: SPAULDING, S. – ELWELL, L. 2007.

²⁴ SPAULDING, S. – ELWELL, L. 2007.

²⁵ ANTOINE, S. E. – BENSON-EVANS, K. 1983, in: MOMEU, L. 2005.

²⁶ MOMEU, L. 2005.

²⁷ WEZEL, R. van 1998, in: KILROY, C. 2004.

²⁸ SIEMINSKA, J. 1964, in: KAWECKA, B. – SANECKI, J. 2003.

²⁹ KAWECKA, B. – SANECKI, J. 2003.

³⁰ SANECKI, J. – DUMNICKA, E. – STARMACH, J. 1998,

tat în populații abundente în mai multe râuri din Transilvania: Someșul Rece, Someșul Cald, Someșul Mic, Crișul Repede, Valea Drăganului, Arieș, Mureș, Olt. În cazul unor râuri comportamentul invaziv este o certitudine, existând date referitoare la structura comunităților algale, anterioare apariției acestui fenomen.⁴⁷ După Gudasz în Transilvania apare atât în apele de munte, cât și în cele de șes.⁴⁸

Despre existența speciei *D. geminata* în apele din județul Covasna încă nu au apărut date în literatura de specialitate. Datele prezentate în această lucrare provin din observații proprii, efectuate de către Laboratorul de Calitatea Apei din cadrul Sistemului de Gospodărire a Apelor Covasna, Sf. Gheorghe, aparținând Administrației Naționale „Apele Române”. Prima apariție a fost observată în ianuarie 2004, în râul Olt și Râul Negru. În decursul anilor 2004–2007 prezența ei a fost detectată în mai multe secțiuni, în probele de fitoplancton și microfytobentos, fără a fi observate colonii vizibile, cu o singură excepție, în noiembrie 2006, în pârâul Cormoș, amonte de localitatea Filia. Aceste colonii au dispărut până în februarie 2007, specia apărând numai în probe de fitoplancton.

Punctele de control și distribuția speciei sunt prezentate în tabelul anexat.

Efectele invaziei

Invazia acestei alge produce modificări profunde în structura biocenozelor acvatice. Efectele pot fi foarte variate, dintre care:

- în British Columbia – au dispărut din fauna de macronevertebrate benthice speciile care formau cea mai valoroasă sursă de hrană pentru pești, rămânând numai chironomidele⁴⁹

- în Québec a redus diversitatea algelor. S-a observat o mai mare abundență a organismelor macrozoobenthice, dar acestea au fost caracterizate prin dimensiuni mai mici, decât în zonele neafectate, fauna fiind alcătuită preponderent din chironomide și oligochaete, în timp ce a scăzut abundența ephemeropterelor, trichopterelor⁵⁰

- a scăzut diversitatea faunei macrozoobenthice în White River (SUA), ceea ce a condus la declinul populației de somon⁵¹

- în râurile californiene, care prezintă semne vizibile ale invaziei, chironomidele domină fauna

macronevertebratelor în proporție de 50–70%, iar numărul EPT se situează sub 25%⁵²

- într-unul dintre râurile din Montana (SUA) au dispărut majoritatea speciilor caracteristice apelor de calitate superioară, care reprezintă o sursă valoroasă de hrană pentru ichtiofaună, pe când abundența dipterelor a suferit o creștere semnificativă. S-a observat și o schimbare în structura perifitonului: pe lângă *D. geminata* s-au răspândit și alte diatomee rezultând o creștere cu până la 10% a concentrației clorofilei⁵³

- scade concentrația oxigenului dizolvat, ceea ce atrage după sine scăderea abundenței ephemeropterelor, plecopterelor și trichopterelor. Alături de aceasta, invadând locurile pentru depunerea pontei de către pești, contribuie la diminuarea populațiilor de pești⁵⁴

- dacă nu formează colonii dense, pedunculii constituie substrat pentru fixarea altor specii algale⁵⁵

- analizând conținutul stomacal a reieșit că larvele de ephemeroptere, plecoptere, trichoptere și chironomide s-au hrănit cu celulele didymospheniei, dar mărimea acestora era în concordanță cu dimensiunea larvelor, deci larvele mici erau incapabile în a le consuma⁵⁶

- pedunculii mucilaginoși fiind extrem de rezistenți la descompunerea de către bacterii și fungi și nefiind consumați de către nici un animal, pot fi observați în albie și cu două luni după moartea celulei⁵⁷, dar conform datelor furnizate de către Velasquez-Manoff⁵⁸ au fost găsiți chiar și peste un an, albit și uscat.

În afara exemplurilor de mai sus, sunt menționate și efecte negative asupra peisajului, folosirii surselor de apă, agrement, pescuit, toate având și consecințe economice negative. Efecte directe asupra sănătății umane nu au fost observate, deși înotătorii au prezentat iritații la ochi.⁵⁹

Cauzele apariției comportamentului invaziv și căile de răspândire

Există mai multe ipoteze în legătură cu cauzele apariției comportamentului invaziv al speciei *D. geminata*, neexistând însă dovezi clare. Folosind datele din literatură, după Momeu⁶⁰ acestea ar fi:

- schimbările climatice globale ar putea determina comportamentul invaziv

- rezistența mai mare a acestei alge la cantitatea ridicată de radiații UV din verile toride ar putea fa-

⁴⁷ MOMEU, L. 2005.

⁴⁸ GUDASZ, C. in: KILROY, C. 2004.

⁴⁹ STOERMER, E., in: CAMPBELL, M. L. 2005.

⁵⁰ QUÉBEC 2007.

⁵¹ SHELBY, E. 2006.

⁵² ROST, A. – DAVIS, C. – FRITSEN, C. 2006.

⁵³ BEESON, D. R. – MITCHUM, K. 2004.

⁵⁴ SHELBY, E. 2006, in: GRETZ, M. R. 2006.

⁵⁵ GRETZ, M. R. 2006.

⁵⁶ SPAULDING, S. – ELWELL, L. 2007.

⁵⁷ SPAULDING, S. – ELWELL, L. 2007.

⁵⁸ VELASQUEZ-MANOFF, M. 2007.

⁵⁹ KILROY, C. 2004.

⁶⁰ MOMEU, L. 2005.

voriza acest proces, din cel puțin două motive: în primul rând deoarece ar putea determina reducerea numărului de specii de diatomee de dimensiuni mai mici, decât *D. geminata*, în al doilea rând ar putea determina reducerea numărului de nevertebrate a căror bază trofică sunt diatomeele

- abilitatea speciei *D. geminata* de a metaboliza fosforul organic, datorită unor fosfataze, pe care le are această specie (fotoorganotrofie) constituie o altă ipoteză

- plasticitatea ecologică mare a acestei specii, în contrast cu ceea ce se cunoștea până în momentul apariției fenomenului invaziv

- modificări ai parametrilor fizico-chimici ai apelor determinate de schimbările climatice globale din ultima vreme ar fi cauza modificării habitatului și extinderii arealului acestei alge

Având în vedere ipotezele formulate, cei mai mulți autori susțin apariția unor ecotipuri adaptate la modificarea factorilor ecologici sau a unor variante genetice (mutante) și a mai multor morfotipuri diferențiate geografic, așa cum a fost demonstrat pentru Insulele Britanice⁶¹.

Majoritatea studiilor arată că omul este principalul vector în răspândirea speciei, prin ambarcațiuni,

Csata Zoltán, dr. - Sistemul de Gospodărie a Apelor Covasna, Sf. Gheorghe, biologie@apecv.planet.ro

Văncsa Éva - Sistemul de Gospodărie a Apelor Covasna, Sf. Gheorghe, vancsaeva@gmail.com

utilaje de pescuit, îmbrăcăminte, încălțăminte etc. Pe lângă om pot contribui animalele și vântul.

Prevenirea răspândirii

În Noua Zeelandă au fost concepute și aplicate câteva reguli, care ar putea diminua sau stopa răspândirea acestei specii,⁶² și care constă în:

- verificarea echipamentelor și obiectelor folosite în apă, pentru îndepărtarea posibilelor părți de colonii de *D. geminata*

- dezinfectarea ustensilelor, obiectelor folosite cu ajutorul apei fierbinte de cel puțin 60 °C sau a soluției de sare de bucătărie de 5% sau cu alte soluții dezinfectante

- uscarea totală a ustensilelor, de cel puțin 48 ore înainte de re folosire, având în vedere că celulele se mențin în viață în stare umedă, în locuri răcoroase și întunecate chiar și timp de 40 de zile⁶³

Concluzie

Având în vedere toate efectele negative și pericolele, care apar datorită invaziei speciei, merită o atenție mai mare atât din partea autorităților, cât și din partea populației.

Bibliografie

ÁCS É. – SZABÓ K. – KISS KEVE T. – HINDÁK F.

2003 Benthic algal investigations in the Danube river and some of its main tributaries from Germany to Hungary, *Biologia*, 58/4, Bratislava, 545–554.

BATTES, K. – CIMPEAN, M. – PAVELESCU, C. – BOGATEAN, M. – MOMEU, L. – TUDORANCEA, C.

2001 Ecological Aspects of Benthic Communities from the Someșul Cald Catchment Area, *Annals of West University of Timișoara*, ser. Biology, III–IV, 123–140.

BEESON, D. R. – MITCHUM, K.

2004 The Past and Present Status of *Didymosphenia geminata* in the Upper East Boulder River (Abstract).
http://www.epa.gov/Region8/water/abstracts/Beeson%20et%20Mitchem_AFS.pdf

BIOSECURITY ALERT

2007 www.nzfishing.com/Other/BiosecurityAlert.html.

CAMPBELL, M. L.

2005 *Organism Impact Assessment (OIA) for Potential Impacts of Didymosphenia geminata*, *All Oceans Ecology Report*.

GRETZ, M. R.

2006 A Fresh Look at an Invasive Species, *Didymosphenia geminata*: Chemical and Structural Analysis of the Extracellular Polymers, <http://www.bio.mtu.edu/~snkiemle/PSA-Didymo2006June27.ppt>.

HAYES, J.W.

2007 <http://www.mfe.govt.nz/issues/water/freshwater/water-conservation/buller-var-fg/evidence/john-hayes.pdf>.

IONESCU, AI. – PÉTERFI, L. Șt.

1981 *Tratat de algologie*, Ed. Acad. R.S.R., București.

KAWECKA, B. – SANECKI, J.

2003 *Didymosphenia geminata* in running waters of southern Poland – Symptoms of change in water quality? *Hydrobiologia*, 495, 193–201.

KILROY, C.

2004 A new alien diatom, *Didymosphenia geminata* (Lyngbye) Schmidt: its biology, distribution, effects and potential risks for New Zealand fresh waters, <http://www.biosecurity.govt.nz/pests-diseases/plants/didymo/didyo-schmidt-report.pdf>.

⁶¹ MOMEU, L. 2005.

⁶² Vezi [http://www.biosecurity.govt.nz/pest-and-disease-response/pests-and-diseases-watchlist/didymo-cleaning-](http://www.biosecurity.govt.nz/pest-and-disease-response/pests-and-diseases-watchlist/didymo-cleaning-methods)

[methods](http://www.biosecurity.govt.nz/pests-diseases/plants/didymo/didyo-schmidt-report.pdf); Quebec, 2007.

⁶³ KILROY, C. 2005, in: SPAULDING, S. – ELWELL, L. 2007.

- KRAMMER, K. – LANGE -BERTALOT, H.
1986 *Süßwasserflora von Mitteleuropa*, VEB Gustav Fischer Verlag, Jena.
- LARSON, A. M.
2007 Effects of Nuisance Blooms of *Didymosphenia geminata* on Benthic Community Composition, in Rapid Creek, South Dakota (Abstract), in: Western South Dakota Hydrology Conference, <http://sd.water.usgs.gov/WSDconf/2007conference.pdf>.
- MOMEU, L.
2005 *Plante și animale recent pătrunse în România – Prevenire și control*, Proiect A cod 370-CNCSIS.
- PARLIAMENTARY LIBRARY QUÉBEC
2006 *Didymosphenia geminata* (Didymo) in New Zealand, <http://www.parliament.nz/NR/rdonlyres/B7A67DD8-5083-446B-ACC8-87A2F923FC13/50186/0606Didymo2.pdf>.
- 2007 What is Didymo and how can we prevent it from spreading in our rivers? https://www.mddep.gov.qc.ca/eau/eco_aqual/didymo/didymo-en.pdf.
- ROST, A. – DAVIS, C. – FRITSEN, C.
2006 Impacts of *Didymosphenia geminata* on community composition and trophic structure in two Eastern Sierra Nevada streams, www.epa.gov/Region8/water/abstracts/Rost%20et%20al_AFS.pdf.
- SHELBY, E.
2006 An Assessment of Benthic Macroinvertebrate Communities Associated with the appearance of *Didymosphenia geminata* in the White River Bellow Bull Shoals Dam, http://www.adeg.state.ar.us/water/pdfs/didymo_summary.pdf.
- SPAULDING, S. – ELWELL, L.
2007 Increase in nuisance blooms and geographic expansion of the freshwater diatom *Didymosphenia geminata*: Recommendations for response, <http://www.epa.gov/region8/water/didymosphenia/White%20Paper%20Jan%202007.pdf>.
- SZABÓ, K. – KISS, K. T. – TABA, G. – ÁCS, É.
2005 Epiphytic diatoms of the Tisza River, Kisköre Reservoir and some oxbows of the Tisza River after the cyanide and heavy metal pollution in 2000, *Acta Bot. Croat.*, 64 (1), 1–46.
- ŞAHIN, B.
2003 Epipellic and Epilithic Algae of Lower Parts of Yanbolu River (Trabzon, Turkey), *Turk. J. Biol.*, 27, 107–115.
- VELASQUES-MANOFF, M.
2007 Mysterious alga threatens rivers. ‘Didymo’ is perplexing scientists as invasive, ruglike blooms of the stuff snarl waterways in both hemispheres, <http://www.csmonitor.com/2007/0301/p13s01-sten.html>.
- WHORISKEY, F.
2007 *Didymosphenia geminata*, a. k. a. „Didymo” or „rosk snot”, <http://www.asf.calResearch/didymo/didymo-backgrounder.pdf>.
- ***
F. a. A rough field guide for identification of *D. geminata*, www.epa.gov/region8/water/didymosphenia/didymo_field_guide.pdf.

A *Didymosphenia geminata*, egy a felszíni vizek ökoszisztémáját veszélyeztető invazív kovamoszat

(Kivonat)

Az északi félteke hideg, oligotróf vizeiben őshonos kovamoszat, a *Didymosphenia geminata* az 1980-as évektől kezdte kiterjeszteni areálját, invazívva válva. Jelen tanulmányban összefoglaljuk globális elterjedését, ismertette a romániai helyzetet is. Kovászna megye felszíni vizeiben 2004-től van jelen, de tömegesen csak egy alkalommal, 2006. novemberében fordult elő, egyetlen mintavételi ponton. Ismertetjük ezen invazív viselkedés kialakulásának lehetséges okait, és a vízi ökoszisztémákra kifejtett negatív hatása alapján néhány módszert ajánlunk, amellyel megakadályozható a még nem fertőzött vizekbe való bevitel.

Didymosphenia geminata, an Invasive Diatom Threatening Freshwater Ecosystems

(Abstract)

Didymosphenia geminata, a diatom native to cold, oligotrophic rivers and lakes in boreal and mountainous regions of the northern hemisphere, started to expand its geographical area, in the 1980's, building an invasive character. The present study summarizes its global distribution, including the situation in Romania. An emphasis is placed on the distribution of it in the water courses of Covasna County, where it has been present since May, 2004 in several sites, massive blooms being visible only once in November, 2006. The possible causes of the apparition of this invasive behaviour are also presented, and due to its negative effect on the biocenosis, but not only, several methods are recommended for the prevention of its spreading in so far unaffected waters.

Cursul de apă	Anul, luna Secțiuni	2004							2005							2006					2007							
		01	02	03	04	06	07	09	10	11	02	03	05	06	07	08	09	03	04	06	08	11	02	03	04	05	06	07
r. Olt	Micfalău	+	-	-	+	-	+	-	0	-	-	+	-	+	-	-	0	0	-	+	+	+	-	-	+	-	+	-
r. Olt	Iieni	0	-	-	0	-	0	-	0	-	-	+	-	+	-	-	0	0	-	+	+	0	-	-	+	-	+	-
r. Olt	Araci	+	-	-	+	-	0	-	0	-	-	+	-	+	-	-	+	+	-	+	+	0	-	-	+	-	+	-
r. Râul Negru	Tinoasa	+	-	-	0	-	0	-	0	-	-	+	-	+	-	-	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
r. Râul Negru	Catalina	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	-	+	-	0	0	+	-	+	+	0	-	+	-	-	+	-
r. Râul Negru	Chichiș	0	-	-	0	-	0	-	0	-	-	0	-	+	-	0	0	0	-	+	+	0	-	-	0	-	+	-
p. Cașin	Ruseni	0	-	-	0	-	-	-	0	-	-	0	-	0	-	0	0	0	-	0	0	0	-	0	-	-	+	-
p. Covasna	am. Covasna	-	0	-	-	0	-	0	-	+	0	-	0	-	0	-	0	0	0	-	0	0	-	0	-	-	0	-
p. Covasna	Boroșneu Mare	-	0	-	0	-	-	-	0	-	-	0	-	0	-	0	0	-	0	-	0	-	-	0	-	-	0	-
p. Cormoș	am. Filia	-	0	-	-	0	-	-	-	-	+	-	0	-	+	-	0	0	-	0	+	+	+	-	+	-	+	-
p. Cormoș	am. cf. p. Fieraru	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	-	-	-	-	-
p. Cormoș	Tălișoara	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	+
p. Baraolt	Baraolt	-	+	-	0	-	-	-	+	-	-	0	-	-	-	0	-	0	-	0	0	0	-	-	0	-	0	-
p. Ozunca	am. Bățanii Mari	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	-	0	-	0	0	-	0	0	0	0	-	0	-	0	-	0
p. Ozunca	am. Ozunca Băi	-	-	+	-	0	-	-	-	-	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
p. Aita	am. Aita Medie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	-	0	-	0	-	0	0	-	0	0	0	-	-	0	-	-	0
p. Mărcușa	am. cf. Olt	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	0	-	-	0	-	-	0	-	
p. Talomir	cf. Olt	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	0	-	-	-	-	-	0	0	-
p. Târlung	am. cf. Râul Negru	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	-	0	0	0	-	-	0	-	+	-	
p. Vârghiș	Vârghiș	-	+	-	+	-	-	-	+	-	-	+	-	+	-	-	0	-	-	-	-	-	+	-	+	-	+	-
p. Malnaș	am. Malnaș	-	-	0	-	0	-	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Tabel 1 Distribuția speciei *D. geminata* în secțiunile de prelevare din județul Covasna, anii 2004–2007
‘+’ - prezență, ‘0’ - absență, ‘-’ - lipsa prelevării de probe

Zoltán Csata – Éva Vánca

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA FAUNEI DE MACROZOOBENTOS DIN APELE CURGĂTOARE DIN JUDEȚUL COVASNA (ROMÂNIA)

1. Introducere

În anul 2006, pentru cunoașterea faunei de macronevertebrate bentale, din județul Covasna au fost prelevate probe din râul Olt (secțiunile Micfalău, Ilieni și Araci), râul Râul Negru (secțiunile Cătălina și Chichiș), pârâul Cașin (secțiunea Ruseni), pârâul Covasna (secțiunile amonte captare orașul Covasna și Boroșneu Mare), pârâul Cormoș (secțiunea amonte Filia), pârâul Ozunca (secțiunea amonte Bățanii Mari), pârâul Aita (secțiunea amonte Aita Medie), pârâul Mărcușa (secțiunea amonte confluență cu râul Râul Negru), pârâul Talomir (secțiunea amonte confluență cu râul Olt) și pârâul Târlung (secțiunea amonte confluență cu râul Râul Negru). Probele au fost prelevate și analizate în vederea determinării calității apelor, de către Laboratorul de Calitatea Apei, Sistemul de Gospodărire a Apelor Covasna, Sf. Gheorghe, care face parte din Administrația Națională „Apele Române”. În afara analizelor biologice au fost efectuate și analize chimice, precum și măsurări hidrologice. Acestea din urmă au fost realizate de către Stația Hidrologică Sf. Gheorghe.

Așezarea geografică și caracteristicile fiecărei secțiuni sunt prezentate în Capitolul 2.

Figura 1 Secțiunile de prelevare din cursurile de apă din județul Covasna.

2. Materiale și metode

2.1. Analize biologice

Probele au fost recoltate cu ajutorul prelevatorului Surber, fixate în formol 3%, triate și conservate în alcool etilic 70% până la determinare. Determinatoarele folosite sunt prezentate în bibliografie.

Au fost calculați următorii parametri: nr. total de taxoni, nr. total de indivizi pe m², indicele Simpson (D), indice de diversitate Simpson (1-D), indice reciproc Simpson (1/D), indice de diversitate Margalef (D_M), indice de diversitate Shannon-Wiener (D_{SW}), evenness, EPTT (nr.), EPTT (%), EPTI (nr.), EPTI (%), grad de curățenie Knöpp (C%), indice de saprobietate Pantle-Buck.

2.2. Analize chimice

În efectuarea analizelor chimice au fost folosite următoarele metode:

- pH – SR ISO 10523/1997
- conductivitate – SR EN 27888/1997
- oxigen dizolvat și saturație – SR EN 25813/2000
- CCO-Cr – SR ISO 6060/1997
- azot total – calculat din concentrația de amoniu, azotiți și azotați – STAS 8683/1970, STAS 8900-2/1970 și STAS 7800-3/2000
- fosfor total – SR EN 1189/2000

3. Rezultate

3.1. Râul Olt la Micfalău

Coordonate GPS	E 25,82562035 N 46,04918149
Altitudine	566 m
Lățime (medie pe anul 2006)	17 m
Adâncime (medie pe anul 2006)	0,7 m
Viteză (medie pe anul 2006)	0,5 m/s
Substrat	pietriș

Tabel 1 Așezarea geografică și caracteristicile hidro-morfologice ale secțiunii Micfalău, râul Olt.

Data	Temp. (°C)	pH	Cond. (µS/cm)	Ox. diz. (mgO ₂ /l)	Saturație (%)	CCO-Cr (mgO ₂ /l)	Azot total N (mgN/l)	Fosfor total (P) (mgP/l)
10-Ian-06	1	7,83	522	12,45	87,43	4,67	2,565606	0,142136
17-Feb-06	0	7,34	612	12,04	82,24	13,02	2,892836	0,178974
16-Mar-06	3	7,6	461	12,44	92,22	13,1	1,494668	0,118664
27-Apr-06	10	7,64	260	8,23	72,51	9,15	0,981342	0,088672
15-Mai-06	12	7,66	359	10,49	96,59	10,44	1,301794	0,083456
21-Iun-06	17	7,64	317	9,03	92,52	17,32	0,868178	0,627876
19-Iul-06	15	7,89	486	8,57	84,18	10,16	1,828544	0,098778
10-Aug-06	17	7,62	418	8,41	86	12,14	1,382692	0,12551
18-Sep-06	14	8,16	524	9,59	92,3	6,19	1,236214	0,088998
04-Oct-06	13	7,81	563	9,23	94,4	5,17	1,654132	-
23-Oct-06	10	7,73	568	11,32	99,74	14,52	1,751962	0,082152
21-Noi-06	5	7,91	532	10,67	83,28	7,35	2,218548	0,094866

Tabel 2 Caracteristici fizico-chimice ale secțiunii Micfalău, râul Olt

Macronevertebrate bentale			Data de prelevare			
			21-Iun-06	29-Aug-06	21-Noi-06	
			ind./m ²			
Oligochaeta	Lumbriculida	<i>Rhynchelmis tetraheca</i> Michaelsen 1920		19	4	
	Opisthopora	<i>Eiseniella tetraedra</i> (Savigny 1826)	6		4	
	Tubificida	<i>Tubifex</i> sp. Lamarck 1816		47	41	
Malacostraca	Amphipoda	<i>Gammarus balcanicus</i> Schäferna 1922	11	75	85	
Insecta	Ephemeroptera	<i>Acentrella sinaica</i> Bogoescu 1931			4	
		<i>Baetis bucenatus</i> Eaton 1870		11	4	
		<i>Baetis fuscatus</i> (Linnaeus 1761)		42		
		<i>Baetis niger</i> (Linnaeus 1761)	22			
		<i>Baetis rhodani</i> (Pictet 1843)	8		11	
		<i>Baetis scambus</i> Eaton 1870	33			
		<i>Baetis</i> sp. Leach 1815	28	11	7	
		<i>Baetis vardarensis</i> Ikononov 1962			7	
		<i>Ecdyonurus venosus</i> (Fabricius 1775)	3	3		
		<i>Paraleptophlebia submarginata</i> (Stephens 1835)		3	44	
		<i>Torleya major</i> (Klapalek 1905)	3			
		Plecoptera	<i>Perla marginata</i> (Panzer 1799)		3	
		Coleoptera	<i>Elmis</i> sp. Latreille 1798	3		
		Trichoptera	<i>Hydropsyche incognita</i> Pitsch 1993			26
			<i>Hydropsyche pellucidula</i> (Curtis 1834)	6	17	63
			<i>Hydropsyche</i> sp. Pictet 1834			52
			<i>Limnephilus</i> sp. Leach 1815	8		
			<i>Rhyacophila aurata</i> Brauer 1857	3		
		Diptera	<i>Atherix ibis</i> (Fabricius 1798)		33	30
			<i>Cricotopus</i> sp. van der Wulp 1874			85
			<i>Cricotopus tremulus</i> gr.			22
			<i>Dicranota</i> sp. Zetterstedt 1838			7
			<i>Eloephipila</i> sp. Rondani 1856		3	4
			<i>Eukiefferiella claripennis</i> (Lundbeck 1898)			4
			<i>Eukiefferiella gracei</i> (Edwards 1929)			4
			<i>Eukiefferiella similis</i> Goetghebuer 1939			11
			<i>Eukiefferiella</i> sp. Thienemann 1926			4
	Limoniidae Gen. sp.			3	11	
	Orthocladiinae Gen. sp.		33		44	
	<i>Rheocricotopus</i> sp. Thienemann & Harnisch 1932				11	
	<i>Simulium</i> sp. Latreille 1802		97		7	
	<i>Thienemanniella acuticornis</i> (Kieffer 1912)				4	
	<i>Tipula</i> sp. Linnaeus 1758			4		

Tabel 3 Lista macronevertebratelor bentale ale secțiunii Micfalău, râul Olt

Contribuții la cunoașterea faunei de macrozoobentos din apele curgătoare din județul Covasna

Parametrii calculați	21-06-2006	29-08-2006	21-11-2006
Număr total de taxoni	14	13	28
Total indivizi/m ²	264	270	604
Indice Simpson (D)	0,19	0,16	0,08
Indice de diversitate Simpson (1-D)	0,81	0,84	0,92
Indice reciproc Simpson (1/D)	5,28	6,27	12,33
Indice de diversitate Margalef (D _M)	2,33	2,14	4,22
Indice de diversitate Shannon-Wiener (D _{S.W.})	2,05	2,08	2,80
Evenness	0,78	0,81	0,84
EPTT (nr.)	9	7	9
EPTT (%)	64,29	53,85	32,14
EPTI (nr.)	114	90	218
EPTI (%)	43,18	33,33	36,09
Grad de curățenie Knöpp (C%)	95,40	88,10	80,00
Indice de saprobitate Pantle-Buck	1,64	1,87	1,90

Tabel 4 Parametrii calculați la secțiunea Micfalău, râul Olt.

3.2. Râul Olt la Ilieni

Coordinate GPS	E 25,7666641 N 45,78333282
Altitudine	506 m
Lățime (medie pe anul 2006)	19 m
Adâncime (medie pe anul 2006)	0,9 m
Viteză (medie pe anul 2006)	0,45 m/s
Substrat	nisip

Tabel 5 Așezarea geografică și caracteristici hidro-morfologice ale secțiunii Ilieni, râul Olt.

Data	Temp. (°C)	pH	Cond. (μS/cm)	Ox. diz. (mgO ₂ /l)	Saturație (%)	CCO-Cr (mgO ₂ /l)	Azot total N (mgN/l)	Fosfor total (P) (mgP/l)
11-Ian-06	0	7,81	565	11,67	81,95	13,56	2,958114	0,165282
16-Feb-06	0	7,69	621	12,52	85,51	13,95	3,160558	0,244174
15-Mar-06	2	7,96	481	11,17	78,44	6,08	1,36128	0,12551
25-Apr-06	9	7,65	261	9,64	82,96	19	1,142788	0,082804
17-Mai-06	13	7,74	381	7,06	66,47	14,52	1,450994	0,093236
14-Iun-06	16	7,88	377	8,96	89,87	9,82	1,319358	0,120946
20-Iul-06	19	8,07	466	6,08	64,88	6,29	2,026156	0,048248
16-Aug-06	20	7,95	457	5,62	61,15	13,31	1,877818	0,12062
12-Sep-06	17	8,01	529	8,94	91,58	13,94	2,258298	0,18093
03-Oct-06	13	7,97	609	7,97	75,05	5,17	1,881922	-
23-Noi-06	6	8,27	575	10,45	83,73	5,54	2,520008	0,124858
06-Dec-06	5	8,1	617	11,91	92,97	13,1	3,442718	0,271884

Tabel 6 Caracteristici fizico-chimice ale secțiunii Ilieni, râul Olt.

Macronevertebrate bentale			Data de prelevare			
			14-Iun-06	30-Aug-06	23-Noi-06	
			ind./m ²			
Oligochaeta	Opisthopora	<i>Eiseniella tetraedra</i> (Savigny 1826)			7	
	Tubificida	<i>Tubifex</i> sp. Lamarck 1816		225	367	
Hirudinea	Arhynchobdellida	<i>Erpobdella octoculata</i> (Linnaeus 1758)		6		
	Rhynchobdellida	<i>Helobdella stagnalis</i> (Linnaeus 1758)			4	
Malacostraca	Amphipoda	<i>Gammarus balcanicus</i> Schäferna 1922		6		
Insecta	Ephemeroptera	<i>Baetis buceratus</i> Eaton 1870		58	67	
		<i>Baetis fuscatus</i> (Linnaeus 1761)		42		
		<i>Baetis</i> sp. Leach 1815		75	26	
		<i>Caenis macrura</i> Stephens 1835		6		
		<i>Paraleptophlebia submarginata</i> (Stephens 1835)			7	
	Trichoptera	<i>Hydropsyche contubernalis</i> McLachlan 1865			11	
	Diptera	Chironominae Gen. sp.		17		
		Chironomini Gen. sp.			22	63
		<i>Chironomus thummi</i> gr.				4
		<i>Dicranota</i> sp. Zetterstedt 1838			3	
		Dolichopodidae Gen. sp.			3	
		Orthocladiinae Gen. sp.		3	3	70
		<i>Prodiamesa olivacea</i> Kieffer 1906				4
		Tanypodinae Gen. sp.				26
Tanytarsini Gen. sp.					15	
<i>Tipula</i> sp. Linnaeus 1758				104		

Tabel 7 Lista macronevertebratelor bentale ale secțiunii Ilieni, râul Olt.

Parametrii calculați	14-06-2006	30-08-2006	23-11-2006
Număr total de taxoni	2	11	14
Total indivizi/m ²	2	449	775
Indice Simpson (D)	0,75	0,31	0,27
Indice de diversitate Simpson (1-D)	0,26	0,69	0,73
Indice reciproc Simpson (1/D)	1,34	3,25	3,74
Indice de diversitate Margalef (D _M)	0,33	1,64	1,95
Indice de diversitate Shannon-Wiener (D _{sw})	0,42	1,55	1,79
Evenness	0,61	0,65	0,68
EPTT (nr.)	0	4	4
EPTT (%)	0	36,36	28,57
EPTI (nr.)	0	181	111
EPTI (%)	0	40,31	14,32
Grad de curățenie Knöpp (C%)	66,67	62,50	54,50
Indice de saprobitate Pantle-Buck	2,00	2,58	2,33

Tabel 8 Parametrii calculați la secțiunea Ilieni, râul Olt.

3.3. Râul Olt la Araci

Coordonate GPS	E 25,64625935 N 45,80581573
Altitudine	487 m
Lățime (medie pe anul 2006)	55 m
Adâncime (medie pe anul 2006)	1,30 m
Viteză (medie pe anul 2006)	0,65 m/s
Substrat	Nisip

Tabel 9 Așezarea geografică și caracteristici hidro-morfologice ale secțiunii Araci, râul Olt.

Contribuții la cunoașterea faunei de macrozoobentos din apele curgătoare din județul Covasna

Data	Temp. (°C)	pH	Cond. (μS/cm)	Ox. diz. (mgO ₂ /l)	Saturație (%)	CCO-Cr (mgO ₂ /l)	Azot total N (mgN/l)	Fosfor total (P) (mgP/l)
11-Ian-06	1	7,82	519	12,63	86,27	5,61	2,191686	0,10041
16-Feb-06	0	7,94	579	13,13	89,68	9,76	2,757328	0,12388
16-Mar-06	3	8,01	469	11,48	85,1	16,84	1,734154	0,08835
27-Apr-06	13	7,76	311	9,1	85,69	12,43	1,07833	0,08769
17-Mai-06	14	7,65	383	7,6	73,14	42,67	1,500878	0,06227
14-Iun-06	14	7,9	382	8,75	84,22	9,82	1,438562	0,09878
20-Iul-06	19	8,04	439	6,93	73,93	6,78	1,929528	0,02021
16-Aug-06	20	7,97	425	5,62	61,15	14,85	1,948816	0,11149
25-Sep-06	12	8,05	446	8,41	77,44	9,37	1,70931	0,11084
04-Oct-06	15	7,97	573	9,54	93,71	4,66	2,21296	-
21-Noi-06	4	8,05	526	12,18	92,69	11,76	2,022468	0,07498

Tabel 10 Caracteristici fizico-chimice ale secțiunii Araci, râul Olt.

Macronevertebrate bentale			Data de prelevare		
			14-Iun-06	29-Aug-06	21-Noi-06
			ind./m ²		
Oligochaeta	Lumbriculida	<i>Rhynchelmis tetratheca</i> Michaelsen 1920		6	
	Opisthopora	<i>Eiseniella tetraedra</i> (Savigny 1826)			74
	Tubificida	<i>Tubifex</i> sp. Lamarck 1816	8	17	85
Malacostraca	Amphipoda	<i>Gammarus balcanicus</i> Schäferna 1922	31	353	359
Insecta	Diptera	<i>Antocha</i> sp. Osten Sacken 1860			4
		Chironomini Gen. sp.		6	
		Orthoclaadiinae Gen. sp.		8	133
		<i>Prodiamesa olivacea</i> Kieffer 1906		3	
		Tanypodinae Gen. sp.		3	15
	Ephemeroptera	<i>Baetis buceratus</i> Eaton 1870		47	
		<i>Baetis fuscatus</i> (Linnaeus 1761)		3	
		<i>Baetis niger</i> (Linnaeus 1761)	7		
		<i>Baetis</i> sp. Leach 1815	8	8	11
		<i>Ecdyonurus venosus</i> (Fabricius 1775)	2	3	
		<i>Heptagenia coeruleans</i> Rostock 1878	6		
		<i>Heptagenia</i> sp. Walsh 1863			4
		<i>Rhithrogena semicolorata</i> (Curtis 1834)	4		
	Trichoptera	<i>Hydropsyche bulbifera</i> McLachlan 1878		8	4
		<i>Hydropsyche contubernalis</i> McLachlan 1865	5		119
<i>Hydropsyche modesta</i> Navas 1925			6	4	
<i>Hydropsyche pellucidula</i> (Curtis 1834)				4	
<i>Hydropsyche</i> sp. Pictet 1834			3	15	

Tabel 11 Lista macronevertebratelor bentale ale secțiunii Araci, râul Olt.

Parametrii calculați	14-06-2006	29-08-2006	21-11-2006
Număr total de taxoni	8	14	13
Total indivizi/m ²	71	474	831
Indice Simpson (D)	0,24	0,57	0,25
Indice de diversitate Simpson (1-D)	0,76	0,43	0,75
Indice reciproc Simpson (1/D)	4,14	1,76	3,97
Indice de diversitate Margalef (D _M)	1,64	2,11	1,76
Indice de diversitate Shannon-Wiener (D _{sw})	1,74	1,10	1,71
Evenness	0,84	0,41	0,67
EPTT (nr.)	6	7	7
EPTT (%)	75	50	53,85
EPTI (nr.)	32	78	159
EPTI (%)	45,07	16,45	19,13
Grad de curățenie Knöpp (C%)	84,85	62,12	61,57
Indice de saprobitate Pantle-Buck	1,82	1,73	1,81

Tabel 12 Parametrii calculați la secțiunea Araci, râul Olt.

3.4. Râul Negru la Catalina

Coordonate GPS	E 26,16579616 N 45,96046085
Altitudine	539 m
Lățime (medie pe anul 2006)	14 m
Adâncime (medie pe anul 2006)	0,65 m
Viteză (medie pe anul 2006)	0,48 m/s
Substrat	Nisip

Tabel 13 Așezarea geografică și caracteristici hidro-morfologice ale secțiunii Catalina, râul Râul Negru.

Data	Temp. (°C)	pH	Cond. (μS/cm)	Ox. diz. (mgO ₂ /l)	Saturație (%)	CCO-Cr (mgO ₂ /l)	Azot total N (mgN/l)	Fosfor total (P) (mgP/l)
11-Ian-06	0	7,77	435	11,57	79,03	5,14	0,969786	0,081174
16-Feb-06	0	7,69	549	12,74	87,02	18,61	1,55332	0,14018
14-Mar-06	1	7,83	397	12,06	84,69	7,02	0,839842	0,073024
26-Apr-06	10	8,02	342	11,27	99,29	10,09	0,774588	0,050204
18-Mai-06	13	7,84	342	9,46	89,08	19,97	0,754118	0,089976
15-Iun-06	12	7,97	397	8,49	78,18	5,62	0,9145	0,095192
21-Iul-06	18	7,97	462	7,21	75,42	7,26	1,05357	0,020538
14-Aug-06	16	7,84	322	8,66	88,86	29,89	0,78029	0,051182
14-Sep-06	14	7,73	479	8,33	80,17	8,77	0,902322	0,156
03-Oct-06	15	7,67	472	9,61	94,4	8,28	0,975222	-
22-Noi-06	4	7,95	478	12,09	92	16,17	0,856582	0,082152
07-Dec-06	3	8,01	515	12,58	93,25	4,31	0,990126	0,112144

Tabel 14 Caracteristici fizico-chimice ale secțiunii Catalina, râul Râul Negru.

Macronevertebrate bentale			Data de prelevare	
			15-Iun-06	28-Aug-06
			ind./m ²	
Oligochaeta	Tubificida	Tubifex sp. Lamarck 1816	18	28
Hirudinea	Rhynchobdellida	Helobdella stagnalis (Linnaeus 1758)	1	
		Piscicola geometra (Linnaeus 1758)	2	
Insecta	Ephemeroptera	Baetis buceratus Eaton 1870		75
		Baetis melanonyx (Pictet 1843)		3
		Baetis rhodani (Pictet 1843)	8	
		Baetis scambus Eaton 1870	5	
		Baetis sp. Leach 1815		28
		Baetis vernus Curtis 1834		14
		Caenis macrura Stephens 1835		3
		Caenis pseudorivulorum Keffermüller 1960		3
		Rhithrogena beskidensis Alba-Tercedor & Sowa 1987	2	11
		Serratella ignita (Poda 1761)	4	
		Trichoptera	Hydropsyche pellucidula (Curtis 1834)	5
	Diptera	Antocha sp. Osten Sacken 1860	1	
		Chironomini Gen. Sp.		72
		Cricotopus sp. van der Wulp 1874		3
		Dicranota sp. Zetterstedt 1838	3	11
Limoniidae Gen. sp.			19	
Orthocladiinae Gen. sp.			11	
Simulium sp. Latreille 1802		25	11	
Tinearia alternata (Say 1824)		3		

Tabel 15 Lista macronevertebratelor bentale ale secțiunii Catalina, râul Râul Negru.

Contribuții la cunoașterea faunei de macrozoobentos din apele curgătoare din județul Covasna

Parametrii calculați	15-06-2006	28-08-2006
Număr total de taxoni	11	15
Total indivizi/m ²	74	295
Indice Simpson (D)	0,20	0,15
Indice de diversitate Simpson (1-D)	0,80	0,85
Indice reciproc Simpson (1/D)	4,99	6,46
Indice de diversitate Margalef (D _M)	2,32	2,46
Indice de diversitate Shannon-Wiener (D _{s-w})	1,92	2,18
Evenness	0,80	0,81
EPTT (nr.)	5	7
EPTT (%)	45,45	46,67
EPTI (nr.)	24	137
EPTI (%)	32,43	46,44
Grad de curățenie Knöpp (C%)	80	67,65
Indice de saprobitate Pantle-Buck	2,03	2,21

Tabel 16 Parametrii calculați la secțiunea Catalina, râul Râul Negru.

3.5. Râul Negru la Chichiș

Coordonate GPS	E 25,78333282 N 45,75
Altitudine	500 m
Lățime (medie pe anul 2006)	22 m
Adâncime (medie pe anul 2006)	1 m
Viteză (medie pe anul 2006)	0,40 m/s
Substrat	Nisip

Tabel 17 Așezarea geografică și caracteristici hidro-morfologice ale secțiunii Chichiș, râul Râul Negru.

Data	Temp. (°C)	pH	Cond. (μS/cm)	Ox. diz. (mgO ₂ /l)	Saturație (%)	CCO-Cr (mgO ₂ /l)	Azot total N (mgN/l)	Fosfor total (P) (mgP/l)
11-Ian-06	0	7,67	448	11,28	77,05	5,61	1,087082	0,091932
16-Feb-06	0	7,64	574	10,59	72,33	6,04	1,698228	0,163652
15-Mar-06	3	7,89	385	11,22	83,17	7,49	0,993308	0,066178
25-Apr-06	11	7,82	283	9,44	85,05	9,62	0,945648	0,049226
17-Mai-06	13	7,69	384	7,33	69,02	9,62	0,702092	0,070742
14-Iun-06	16	7,91	359	8,97	89,97	6,55	0,78861	0,069112
20-Iul-06	20	7,94	439	6,28	68,34	6,78	1,418152	0,026732
17-Aug-06	19	7,89	389	7,64	81,54	23,04	1,120568	0,103668
12-Sep-06	17	7,87	446	8,38	85,86	13,94	1,034364	0,130074
03-Oct-06	14	7,75	464	8,41	80,94	9,83	1,171656	-
23-Noi-06	6	8,06	545	10,96	87,82	8,57	1,277902	0,091932
06-Dec-06	4	7,91	562	10,98	83,56	8,06	1,476908	0,098126

Tabel 18 Caracteristici fizico-chimice ale secțiunii Chichiș, râul Râul Negru.

Macronevertebrate bentale			Data de prelevare		
			14-Iun-06	30-Aug-06	23-Noi-06
			ind./m ²		
Oligochaeta	Lumbriculida	<i>Rhynchelmis tetratheca</i> Michaelsen 1920			4
	Opisthopora	<i>Eiseniella tetraedra</i> (Savigny 1826)		4	4
	Tubificida	<i>Tubifex</i> sp. Lamarck 1816	6		156
Hirudinea	Arhynchobdellida	<i>Erpobdella octoculata</i> (Linnaeus 1758)	4		4
Malacostraca	Amphipoda	<i>Gammarus balcanicus</i> Schäferna 1922	38	15	896
	Isopoda	<i>Asellus aquaticus</i> (Linnaeus 1758)	2		
Insecta	Ephemeroptera	<i>Baetis buceratus</i> Eaton 1870		22	19
		<i>Baetis niger</i> (Linnaeus 1761)	8		
		<i>Baetis scambus</i> Eaton 1870			7
		<i>Baetis</i> sp. Leach 1815	11	4	26
		<i>Ecdyonurus venosus</i> (Fabricius 1775)	7		
		<i>Serratella ignita</i> (Poda 1761)	12		
	Odonata	<i>Ophiogomphus cecilia</i> (Fourcroy 1785)	1		
	Coleoptera	<i>Heterocerus</i> sp. Fabricius 1792		4	
		<i>Limnius</i> sp. Illiger 1802			4
	Trichoptera	<i>Hydropsyche angustipennis</i> (Curtis 1834)	2		
		<i>Hydropsyche bulbifera</i> McLachlan 1878			4
		<i>Hydropsyche modesta</i> Navas 1925			4
		<i>Hydropsyche</i> sp. Pictet 1834			7
		<i>Sericostoma personatum</i> (Kirby & Spence 1826)			7
	Diptera	Chironomini Gen. sp.			22
		<i>Dicranota</i> sp. Zetterstedt 1838			4
		<i>Prodiamesa olivacea</i> Kieffer 1906			26
		<i>Simulium</i> sp. Latreille 1802	3		
		Tanypodinae Gen. sp.			11

Tabel 19 Lista macronevertebratelor bentale ale secțiunii Chichiș, râul Râul Negru.

Parametrii calculați	14-06-2006	30-08-2006	22-11-2006
Număr total de taxoni	11	5	17
Total indivizi/m ²	94	49	1205
Indice Simpson (D)	0,21	0,32	0,57
Indice de diversitate Simpson (1-D)	0,79	0,68	0,43
Indice reciproc Simpson (1/D)	4,67	3,17	1,75
Indice de diversitate Margalef (D _M)	2,20	1,03	2,26
Indice de diversitate Shannon-Wiener (D _{S,w})	1,92	1,34	1,05
Evenness	0,80	0,83	0,37
EPTT (nr.)	5	2	7
EPTT (%)	45,45	40	41,18
EPTI (nr.)	40	26	74
EPTI (%)	42,55	53,06	6,14
Grad de curățenie Knöpp (C%)	80,21	66,67	60,78
Indice de saprobitate Pantle-Buck	1,79	2,13	1,40

Tabel 20 Parametrii calculați la secțiunea Chichiș, râul Râul Negru.

3.6. Pârâul Cașin la Ruseni

Coordonate GPS	E 26,1595424 N 45,9925775
Altitudine	550 m
Lățime (medie pe anul 2006)	10 m
Adâncime (medie pe anul 2006)	0,40 m
Viteză (medie pe anul 2006)	0,49 m/s
Substrat	pietriș

Tabel 21 Așezarea geografică și caracteristici hidro-morfologice ale secțiunii Ruseni, pârâul Cașin.

Contribuții la cunoașterea faunei de macrozoobentos din apele curgătoare din județul Covasna

Data	Temp. (°C)	pH	Cond. (μS/cm)	Ox. diz. (mgO ₂ /l)	Saturație (%)	CCO-Cr (mgO ₂ /l)	Azot total N (mgN/l)	Fosfor total (P) (mgP/l)
11-Ian-06	0	7,91	482	12,27	83,81	8,88	0,978676	0,077588
16-Feb-06	0	7,94	590	13,21	90,23	4,18	1,458448	0,107254
14-Mar-06	1	8,01	435	12,45	87,43	7,49	0,696152	0,062918
26-Apr-06	11	7,72	292	10,94	98,55	13,37	1,079888	0,060962
18-Mai-06	12	8,03	381	9,75	89,77	14,52	0,522846	0,098452
15-Iun-06	11	8,19	434	7,25	65,31	8,42	0,477924	0,070742
21-Iul-06	19	8,1	508	7,52	80,25	6,78	0,77557	0,007824
14-Aug-06	19	8,02	366	8,8	93,92	44,03	0,598814	0,044336
14-Sep-06	14	8,05	538	9,16	88,16	9,28	0,788058	0,152568
03-Oct-06	13	8,01	534	10,59	99,72	5,69	0,671156	-
22-Noi-06	4	8,14	557	12,25	93,23	14,2	0,948574	0,056072
07-Dec-06	3	8,1	561	13,43	99,55	12,44	0,81243	0,056072

Tabel 22 Caracteristici fizico-chimice ale secțiunii Ruseni, pârâul Cașin.

Macronevertebrate bentale			Data de prelevare		
			15-Iun-06	28-Aug-06	22-Noi-06
			ind./m ²		
Turbellaria	Seriata	<i>Dugesia polychroa</i> (Schmidt 1861)			6
Gastropoda	Pulmonata	<i>Planorbarius sp.</i> Dumeril 1806		4	
Oligochaeta	Opisthoptora	<i>Eiseniella tetraedra</i> (Savigny 1826)		4	
	Tubificida	<i>Tubifex sp.</i> Lamarck 1816		207	33
Hirudinea	Arhynchobdellida	<i>Erpobdella octoculata</i> (Linnaeus 1758)		26	
Malacostraca	Amphipoda	<i>Gammarus balcanicus</i> Schäferna 1922		4	
Insecta	Ephemeroptera	<i>Baetis bucenatus</i> Eaton 1870		307	228
		<i>Baetis rhodani</i> (Pictet 1843)		19	
		<i>Baetis sp.</i> Leach 1815	7	504	
		<i>Caenis macrura</i> Stephens 1835		48	
		<i>Caenis pseudorivulorum</i> Keffermüller 1960		41	
		<i>Ecdyonurus venosus</i> (Fabricius 1775)	1	63	
		<i>Oligoneuriella rhenana</i> (Imhoff 1852)	14	11	
		<i>Rhithrogena beskidensis</i> Alba-Tercedor & Sowa 1987	15	11	
		<i>Rhithrogena semicolorata</i> (Curtis 1834)	8		
		<i>Rhithrogena sp.</i> Eaton 1881		4	
	<i>Serratella ignita</i> (Poda 1761)	40	26		
	Odonata	<i>Onychogomphus forcipatus</i> (Linnaeus 1758)	1		
	Trichoptera	<i>Hydropsyche angustipennis</i> (Curtis 1834)		15	
		<i>Hydropsyche bulbifera</i> McLachlan 1878			39
		<i>Hydropsyche contubernalis</i> McLachlan 1865			11
		<i>Hydropsyche incognita</i> Pitsch 1993			17
		<i>Hydropsyche modesta</i> Navas 1925	3		
		<i>Hydropsyche sp.</i> Pictet 1834		15	6
		<i>Hydropsyche tenuis</i> Navas 1932			6
	Diptera	Chironomini Gen. sp.		26	
<i>Dicranota sp.</i> Zetterstedt 1838			41	283	
<i>Eloeophila sp.</i> Rondani 1856		7		11	
Limoniidae Gen. sp.			33	22	
Orthoclaadiinae Gen. sp.		15	59	94	
<i>Psychoda sp.</i> Latreille 1796			4		
<i>Simulium sp.</i> Latreille 1802		3	19	6	
Tanypodinae Gen. sp.			19	6	
Tanytarsini Gen. sp.			4	11	
	<i>Tipula sp.</i> Linnaeus 1758			50	

Tabel 23 Lista macronevertebratelor bentale ale secțiunii Ruseni, pârâul Cașin.

Parametrii calculați	15-06-2006	28-08-2006	22-11-2006
Număr total de taxoni	11	25	16
Total indivizi/m ²	114	1514	829
Indice Simpson (D)	0,19	0,18	0,21
Indice de diversitate Simpson (1-D)	0,81	0,82	0,79
Indice reciproc Simpson (1/D)	5,35	5,60	4,66
Indice de diversitate Margalef (D _M)	2,11	3,28	2,23
Indice de diversitate Shannon-Wiener (D _{s,w})	1,96	2,24	1,94
Evenness	0,82	0,70	0,70
EPTT (nr.)	7	12	6
EPTT (%)	63,64	48	37,50
EPTI (nr.)	88	1064	307
EPTI (%)	77,19	70,28	37,03
Grad de curățenie Knöpp (C%)	89,58	74,43	67,48
Indice de saprobitate Pantle-Buck	1,90	2,20	2,02

Tabel 24 Parametrii calculați la secțiunea Ruseni, pârâul Cașin.

3.7. Pârâul Covasna, amonte oraș Covasna

Coordinate GPS	E 26,22190775 N 45,83649678
Altitudine	720 m
Lățime (medie pe anul 2006)	5 m
Adâncime (medie pe anul 2006)	0,15 m
Viteză (medie pe anul 2006)	0,70 m/s
Substrat	pietriș, bolovăniș

Tabel 25 Așezarea geografică și caracteristici hidro-morfologice ale secțiunii amonte oraș Covasna, pârâul Covasna.

Data	Temp. (°C)	pH	Cond. (μS/cm)	Ox. diz. (mgO ₂ /l)	Saturație (%)	CCO-Cr (mgO ₂ /l)	Azot total N (mgN/l)	Fosfor total (P) (mgP/l)
11-Ian-06	0	7,76	165	11,39	77,8	6,07	0,901436	0,050204
20-Feb-06	0	7,91	196	12,9	88,11	6,05	0,582046	0,067156
20-Mar-06	2	7,85	189	12,01	86,71	9,82	0,6621	0,03586
25-Apr-06	12	7,59	100	10,61	97,69	2,58	0,87254	0,036512
16-Mai-06	9	7,46	130	11,27	96,98	5,9	0,756506	0,045966
23-Iun-06	16	8,15	151	9,22	92,47	3,65	0,451772	0,071068
17-Iul-06	10	8,06	142	11,01	97	4,35	0,537854	0,04238
08-Aug-06	13	7,76	165	10,52	99	3,864	0,37481	0,116708
12-Sep-06	8	7,7	140	10,6	89,15	9,28	0,615808	0,088998
24-Oct-06	6	7,64	172	11,44	91,66	3,71	0,424944	0,056072
07-Noi-06	3	7,69	160	12,9	95,63	13,45	0,685752	0,069112
05-Dec-06	3	7,65	141	11,24	87,74	4,03	0,630482	0,019886

Tabel 26 Caracteristici fizico-chimice ale secțiunii amonte oraș Covasna, pârâul Covasna.

Contribuții la cunoașterea faunei de macrozoobentos din apele curgătoare din județul Covasna

Macronevertebrate bentale			Data de prelevare		
			25-Apr-06	28-Aug-06	22-Noi-06
			ind./m ²		
Turbellaria	Seriata	<i>Dugesia lugubris</i> (Schmidt 1861)	4		
		<i>Dugesia polychroa</i> (Schmidt 1861)		61	19
Oligochaeta	Tubificida	<i>Tubifex sp.</i> Lamarck 1816		89	
Malacostraca	Amphipoda	<i>Gammarus balcanicus</i> Schäferna 1922	18	14	56
Insecta	Ephemeroptera	<i>Baetis alpinus</i> (Pictet 1843)			11
		<i>Baetis buceratus</i> Eaton 1870		14	4
		<i>Baetis rhodani</i> (Pictet 1843)	11	19	126
		<i>Baetis sp.</i> Leach 1815		17	59
		<i>Baetis vardarensis</i> Ikononov 1962		6	7
		<i>Ecdyonurus dispar</i> (Curtis 1834)			4
		<i>Ecdyonurus sp.</i> Eaton 1868			4
		<i>Ecdyonurus venosus</i> (Fabricius 1775)	8	47	4
		<i>Electrogena quadrilineata</i> (Landa 1969)			15
		<i>Epeorus sp.</i> Eaton 1881		3	
		<i>Epeorus sylvicola</i> (Pictet 1865)			19
		<i>Ephemera danica</i> Müller 1764			4
		<i>Habroleptoides confusa</i> Sartori & Jacob 1986	1		
		<i>Rhithrogena carpatoalpina</i> Klonowska, Olechowska, Sartori & Weichselbaumer 1987			30
		<i>Rhithrogena semicolorata</i> (Curtis 1834)	32		26
		<i>Rhithrogena sp.</i> Eaton 1881			15
		<i>Serratella ignita</i> (Poda 1761)	1	3	
	Plecoptera	<i>Isoperla sp.</i> Banks 1906			22
		<i>Leuctra sp.</i> Stephens 1836	13	3	63
		<i>Perla marginata</i> (Panzer 1799)	10	25	19
		<i>Perlodes dispar</i> (Rambur 1842)			11
		<i>Protonemura sp.</i> Kempny 1898		11	33
		<i>Rhabdiopteryx sp.</i> Klapálek 1902			7
	Coleoptera	<i>Limnius sp.</i> Illiger 1802	3		7
	Trichoptera	<i>Hydropsyche angustipennis</i> (Curtis 1834)		3	22
		<i>Hydropsyche sp.</i> Pictet 1834	6		22
		<i>Hydropsyche tenuis</i> Navas 1932	5		33
		<i>Micropterna sequax</i> McLachlan 1875		25	
		<i>Rhyacophila obliterateda</i> McLachlan 1863			26
		<i>Rhyacophila tristis</i> Pictet 1834	3	3	
		<i>Sericostoma personatum</i> (Kirby & Spence 1826)			4
	Diptera	<i>Clinocera sp.</i> Meigen 1803			4
		<i>Dicranota sp.</i> Zetterstedt 1838		3	11
<i>Ibisia marginata</i> (Fabricius 1781)			3		
<i>Tipula sp.</i> Linnaeus 1758			3		

Tabel 27 Lista macronevertebratelor bentale ale secțiunii amonte oraș Covasna, pârâul Covasna.

Parametrii calculați	25-04-2006	28-08-2006	22-11-2006
Număr total de taxoni	13	19	30
Total indivizi/m ²	115	352	687
Indice Simpson (D)	0,14	0,13	0,07
Indice de diversitate Simpson (1-D)	0,86	0,87	0,93
Indice reciproc Simpson (1/D)	6,96	7,57	13,68
Indice de diversitate Margalef (D _M)	2,53	3,07	4,44
Indice de diversitate Shannon-Wiener (D _{S,W})	2,19	2,36	2,97
Evenness	0,86	0,80	0,87
EPTT (nr.)	10	13	25
EPTT (%)	76,92	68,42	83,33
EPTI (nr.)	90	179	590
EPTI (%)	78,26	50,79	85,88
Grad de curățenie Knöpp (C%)	98,25	84,96	93,61
Indice de saprobitate Pantle-Buck	1,34	1,95	1,56

Tabel 28 Parametrii calculați la secțiunea amonte oraș Covasna, pârâul Covasna.

3.8. Pârâul Covasna la Boroşneu Mare

Coordinate GPS	E 26,00530825 N 45,82498681
Altitudine	520 m
Lăţime (medie pe anul 2006)	9 m
Adâncime (medie pe anul 2006)	0,45 m
Viteză (medie pe anul 2006)	0,30 m/s
Substrat	pietriş, bolovăniş

Tabel 29 Aşezarea geografică şi caracteristici hidro-morfologice ale secţiunii Boroşneu Mare, pârâul Covasna.

Data	Temp. (°C)	pH	Cond. (µS/cm)	Ox. diz. (mgO ₂ /l)	Saturaţie (%)	CCO-Cr (mgO ₂ /l)	Azot total N (mgN/l)	Fosfor total (P) (mgP/l)
11-Ian-06	0	7,59	343	11,85	80,94	14,49	1,19915	0,062266
16-Feb-06	0	7,65	429	11,45	78,21	8,37	2,064844	0,161696
14-Mar-06	1	7,66	314	11,6	81,46	6,08	0,966244	0,057702
25-Apr-06	12	7,67	257	9,73	89,59	9,62	1,049326	0,033904
16-Mai-06	11	7,62	287	8,36	75,31	39,04	1,054452	0,121598
15-Iun-06	13	7,85	393	6,6	62,15	7,02	1,229502	0,09291
17-Iul-06	10	7,6	338	6,96	61,32	12,58	1,307976	0,059006
17-Aug-06	19	7,61	339	5,56	59,34	7,68	1,544358	0,073676
12-Sep-06	12	7,66	361	6,84	62,98	8,77	1,707276	0,078892
03-Oct-06	14	7,7	389	6,23	59,96	8,28	2,359772	-
20-Noi-06	6	7,69	255	10,16	81,41	17,15	1,176466	0,091932
06-Dec-06	4	7,8	356	10,31	78,46	12,6	1,813206	0,059006

Tabel 30 Caracteristici fizico-chimice ale secţiunii Boroşneu Mare, pârâul Covasna.

Macronevertebrate bentale			Data de prelevare		
			26-Apr-06	28-Aug-06	
			ind./m ²		
Oligochaeta	Lumbriculida	<i>Rhynchelmis limosella</i> Hoffmeister 1843		8	
	Tubificida	<i>Tubifex sp.</i> Lamarck 1816	1	78	
Hirudinea	Arhynchobdellida	<i>Erpobdella octoculata</i> (Linnaeus 1758)		19	
	Rhynchobdellida	<i>Piscicola geometra</i> (Linnaeus 1758)		3	
Malacostraca	Amphipoda	<i>Gammarus balcanicus</i> Schäferna 1922	2	8	
Insecta	Ephemeroptera	<i>Baetis buceratus</i> Eaton 1870		11	
		<i>Baetis rhodani</i> (Pictet 1843)	11		
		<i>Baetis scambus</i> Eaton 1870	6		
		<i>Baetis sp.</i> Leach 1815	8	8	
		<i>Caenis macrura</i> Stephens 1835		6	
		<i>Caenis pseudorivulorum</i> Keffermüller 1960		6	
		<i>Paraleptophlebia submarginata</i> (Stephens 1835)	1		
		<i>Platycnemis pennipes</i> (Pallas 1771)		11	
	Odonata	<i>Hydropsyche modesta</i> Navas 1925	2		
	Trichoptera	Chironomini Gen. Sp.			17
		<i>Dicranota sp.</i> Zetterstedt 1838			3
		Orthocladiinae Gen. sp.			33
		<i>Parachironomus sp.</i> Lenz 1921			8
		<i>Simulium sp.</i> Latreille 1802	4		
Tanypodinae Gen. sp.				6	
Tanytarsini Gen. sp.				11	
Diptera	<i>Tipula sp.</i> Linnaeus 1758	1			

Tabel 31 Lista macronevertebratelor bentale ale secţiunii Boroşneu Mare, pârâul Covasna.

Contribuții la cunoașterea faunei de macrozoobentos din apele curgătoare din județul Covasna

Parametrii calculați	26-04-2006	28-08-2006
Număr total de taxoni	9	16
Total indivizi/m ²	36	236
Indice Simpson (D)	0,19	0,15
Indice de diversitate Simpson (1-D)	0,81	0,85
Indice reciproc Simpson (1/D)	5,23	6,50
Indice de diversitate Margalef (D _M)	2,23	2,75
Indice de diversitate Shannon-Wiener (D _{s-w})	1,86	2,31
Evenness	0,85	0,83
EPTT (nr.)	5	4
EPTT (%)	55,56	25
EPTI (nr.)	28	31
EPTI (%)	77,78	13,14
Grad de curățenie Knöpp (C%)	80,00	61,11
Indice de saprobitate Pantle-Buck	1,79	2,46

Tabel 32 Parametrii calculați la secțiunea Boroșneu Mare, pârâul Covasna.

3.9. Pârâul Cormoș, amonte localitatea Fila

Coordonate GPS	E 25,62838131 N 46,1490939
Altitudine	530 m
Lățime (medie pe anul 2006)	6,5 m
Adâncime (medie pe anul 2006)	0,15 m
Viteză (medie pe anul 2006)	0,38 m/s
Substrat	Pietriș

Tabel 33 Așezarea geografică și caracteristici hidro-morfologice ale secțiunii amonte localitatea Fila, pârâul Cormoș.

Data	Temp. (°C)	pH	Cond. (μS/cm)	Ox. diz. (mgO ₂ /l)	Saturație (%)	CCO-Cr (mgO ₂ /l)	Azot total N (mgN/l)	Fosfor total (P) (mgP/l)
10-Ian-06	0	7,65	128	13,77	94,06	11,69	0,561034	0,178648
17-Feb-06	0	7,45	160	13,66	93,3	3,26	0,640494	0,199838
16-Mar-06	2	7,68	137	12,79	92,35	7,02	0,444736	0,139528
27-Apr-06	9	7,18	81	9,77	84,08	14,78	0,532388	0,117034
15-Mai-06	9	7,35	95	11,3	97,24	13,16	0,436112	0,079218
28-Iun-06	18	8,08	106	9,26	96,86	7,3	0,655796	0,159088
19-Iul-06	16	7,64	131	9,28	93,08	3,87	0,560568	0,10269
10-Aug-06	17	7,89	122	8,97	91	23,55	0,409546	0,153872
18-Sep-06	13	7,54	128	10,06	94,72	5,88	0,41991	0,06031
04-Oct-06	12	7,71	153	9,43	86,83	10,86	0,157254	-
21-Noi-06	4	7,88	116	11,28	85,84	18,13	0,492904	0,088998

Tabel 34 Caracteristici fizico-chimice ale secțiunii amonte localitatea Fila, pârâul Cormoș.

Macronevertebrate bentale			Data de prelevare		
			28-Iun-06	29-Aug-06	21-Noi-06
			ind./m ²		
Turbellaria	Seriata	<i>Dugesia polychroa</i> (Schmidt 1861)		3	7
Gastropoda	Pulmonata	<i>Ancylus fluviatilis</i> O.F. Müller 1774			7
Oligochaeta	Opisthopora	<i>Eiseniella tetraedra</i> (Savigny 1826)			4
	Tubificida	<i>Tubifex</i> sp. Lamarck 1816		3	4
Malacostraca	Amphipoda	<i>Gammarus balcanicus</i> Schäferna 1922	117	103	30
Insecta	Ephemeroptera	<i>Baetis buceratus</i> Eaton 1870		6	
		<i>Baetis fuscatus</i> (Linnaeus 1761)		6	
		<i>Baetis niger</i> (Linnaeus 1761)	14	8	
		<i>Baetis rhodani</i> (Pictet 1843)	6	33	419
		<i>Baetis scambus</i> Eaton 1870	31	119	
		<i>Baetis</i> sp. Leach 1815	44	78	
		<i>Baetis vardarensis</i> Ikononov 1962		3	
		<i>Baetis vernus</i> Curtis 1834		19	
		<i>Ecdyonurus dispar</i> (Curtis 1834)		8	
		<i>Ecdyonurus insignis</i> (Eaton 1870)		6	
		<i>Ecdyonurus</i> sp. Eaton 1868		8	7
		<i>Ecdyonurus venosus</i> (Fabricius 1775)	33	8	19
		<i>Epeorus sylvicola</i> (Pictet 1865)			11
		<i>Ephemera danica</i> Müller 1764		6	
		<i>Habroleptoides confusa</i> Sartori & Jacob 1986		17	63
		<i>Oligoneuriella rhenana</i> (Imhoff 1852)	3		
		<i>Rhithrogena beskidensis</i> Alba-Tercedor & Sowa 1987	11		
		<i>Rhithrogena carpatoalpina</i> Klonowska, Olechowska, Sartori & Weichselbaumer 1987			4
		<i>Rhithrogena semicolorata</i> (Curtis 1834)	8		207
		<i>Rhithrogena</i> sp. Eaton 1881			41
	<i>Serratella ignita</i> (Poda 1761)	53	14		
	<i>Torleya major</i> (Klapalek 1905)			56	
	Plecoptera	<i>Isoperla</i> sp. Banks 1906			4
		<i>Leuctra</i> sp. Stephens 1836		78	344
		<i>Nemoura</i> sp. Latreille 1796			89
		<i>Perla marginata</i> (Panzer 1799)	6		
		<i>Perlodes</i> sp. Banks 1903		8	4
		<i>Protonemura</i> sp. Kempny 1898			11
		<i>Rhabdiopteryx</i> sp. Klapálek 1902	36		419
	<i>Taeniopteryx</i> sp. Pictet 1841			4	
	Coleoptera	<i>Elmis</i> sp. Latreille 1798		3	15
		Helodidae Gen. sp.	33		
		<i>Hydraena (Hydraena) riparia</i> Kugelann 1794		81	
		<i>Limnius</i> sp. Illiger 1802		6	4
		<i>Platambus maculatus</i> (Linnaeus 1758)		11	4
	Trichoptera	<i>Anabolia nervosa</i> (Curtis 1834)	6		
		<i>Chaetopteryx fusca</i> Brauer 1857		6	
		<i>Hydropsyche botosaneanui</i> Marinkovic-Gospodnetic 1966		14	7
		<i>Hydropsyche dinarica</i> Marinkovic-Gospodnetic 1979		3	
		<i>Hydropsyche incognita</i> Pitsch 1993		11	4
		<i>Hydropsyche pellucidula</i> (Curtis 1834)	22	39	
		<i>Hydropsyche</i> sp. Pictet 1834		11	15
		<i>Limnephilus</i> sp. Leach 1815	25	17	
		<i>Rhyacophila aurata</i> Brauer 1857	3	6	4
		<i>Rhyacophila</i> sp. Pictet 1834		6	
		<i>Sericostoma personatum</i> (Kirby & Spence 1826)		47	67
		Diptera	<i>Atherix ibis</i> (Fabricius 1798)	6	36
Chironomini Gen. sp.				75	
<i>Dicranota</i> sp. Zetterstedt 1838	17		8	59	
<i>Eloephila</i> sp. Rondani 1856	6		19		
<i>Ibisia marginata</i> (Fabricius 1781)	8				
Limoniidae Gen. sp.				7	

Contribuții la cunoașterea faunei de macrozoobentos din apele curgătoare din județul Covasna

Macronevertebrate benthice		Data de prelevare		
		28-Iun-06	29-Aug-06	21-Noi-06
		ind./m ²		
	Orthocladiinae Gen. sp.		14	67
	<i>Prodiamesa olivacea</i> Kieffer 1906		3	
	Psychodidae Gen. sp.			15
	<i>Simulium</i> sp. Latreille 1802	8		
	Tanypodinae Gen. sp.		47	11
	Tanytarsini Gen. sp.			7
	<i>Tipula</i> sp. Linnaeus 1758			4

Tabel 35 Lista macronevertebratelor benthice ale secțiunii amonte localitatea Filia, pârâul Cormoș.

Parametrii calculați	28-06-2006	29-08-2006	21-11-2006
Număr total de taxoni	22	41	37
Total indivizi/m ²	496	997	2059
Indice Simpson (D)	0,10	0,06	0,13
Indice de diversitate Simpson (1-D)	0,90	0,94	0,87
Indice reciproc Simpson (1/D)	9,85	16,45	7,79
Indice de diversitate Margalef (D _M)	3,38	5,79	4,72
Indice de diversitate Shannon-Wiener (D _{sw})	2,64	3,13	2,50
Evenness	0,85	0,84	0,69
EPTT (nr.)	15	27	21
EPTT (%)	68,18	65,85	56,76
EPTI (nr.)	301	585	1799
EPTI (%)	60,69	58,68	87,37
Grad de curățenie Knöpp (C%)	97,96	86,99	93,59
Indice de saprobitate Pantle-Buck	1,54	1,69	1,57

Tabel 36 Parametrii calculați la secțiunea amonte localitatea Filia, pârâul Cormoș.

3.10. Pârâul Ozunca, amonte localitatea Bățanii Mari

Coordonate GPS	E 25,71106823 N 46,09417789
Altitudine	533 m
Lățime (medie pe anul 2006)	4,5 m
Adâncime (medie pe anul 2006)	0,20 m
Viteză (medie pe anul 2006)	0,32 m/s
Substrat	Pietriș

Tabel 37 Așezarea geografică și caracteristici hidro-morfologice ale secțiunii amonte localitatea Bățanii Mari, pârâul Ozunca.

Data	Temp. (°C)	pH	Cond. (μS/cm)	Ox. diz. (mgO ₂ /l)	Saturație (%)	CCO-Cr (mgO ₂ /l)	Azot total N (mgN/l)	Fosfor total (P) (mgP/l)
10-Ian-06	1	8,12	368	11,93	83,77	3,74	0,567782	0,13855
17-Feb-06	0	8,06	439	14,14	96,58	9,3	0,476166	0,123228
16-Mar-06	2	8,18	352	13,35	96,38	7,95	0,361682	0,08476
27-Apr-06	10	8,07	314	9,76	83,99	13,84	0,333184	0,096822
15-Mai-06	13	7,96	240	11,21	98,76	5,9	0,248536	0,082152
28-Iun-06	20	8,33	351	8,93	97,18	8,66	0,45586	0,16952
19-Iul-06	16	8,37	425	10,55	95,78	3,87	0,337446	0,092584
10-Aug-06	18	8,35	387	9,11	95	3,864	0,264762	0,113122
18-Sep-06	13	8,23	372	9,69	91,24	6,03	0,172458	0,050856
04-Oct-06	12	8,09	394	9,55	87,94	5,17	0,207584	-
21-Noi-06	5	8,1	360	11,24	87,78	14,7	0,184886	0,072046

Tabel 38 Caracteristici fizico-chimice ale secțiunii amonte localitatea Bățanii Mari, pârâul Ozunca.

Macronevertebrate bentale			Data de prelevare		
			28-Iun-06	29-Aug-06	21-Noi-06
			ind./m ²		
Turbellaria	Seriata	Dugesia polychroa (Schmidt 1861)			7
Gastropoda	Pulmonata	Radix sp. Montfort 1810		2	
Oligochaeta	Lumbriculida	Rhynchelmis tetratheca Michaelsen 1920		13	
	Opisthopora	Eiseniella tetraedra (Savigny 1826)			7
	Tubificida	Pristina sp. Ehrenberg 1828	8		
		Tubifex sp. Lamarck 1816		4	
Malacostraca	Amphipoda	Gammarus balcanicus Schäferna 1922	47	229	622
Insecta	Ephemeroptera	Baetis buceratus Eaton 1870			33
		Baetis fuscatus (Linnaeus 1761)		9	
		Baetis muticus (Linnaeus 1758)			33
		Baetis rhodani (Pictet 1843)	97	2	837
		Baetis scambus Eaton 1870		167	
		Baetis sp. Leach 1815	56	111	
		Baetis vernus Curtis 1834		4	
		Caenis macrura Stephens 1835		2	4
		Ecdyonurus dispar (Curtis 1834)		22	
		Ecdyonurus venosus (Fabricius 1775)	64		
		Electrogena quadrilineata (Landa 1969)		2	
		Epeorus sylvicola (Pictet 1865)	6		19
		Ephemera danica Müller 1764	3	2	7
		Habroleptoides confusa Sartori & Jacob 1986			70
		Oligoneuriella rhenana (Imhoff 1852)	3		
		Rhithrogena carpatoalpina Klonowska, Olechowska, Sartori & Weichselbaumer 1987			81
		Rhithrogena semicolorata (Curtis 1834)	22		163
		Rhithrogena sp. Eaton 1881		2	7
		Serratella ignita (Poda 1761)	58	16	44
		Plecoptera	Leuctra sp. Stephens 1836	6	4
	Nemoura sp. Latreille 1796				22
	Perla marginata (Panzer 1799)		3	9	
	Protonemura sp. Kempny 1898				7
	Coleoptera	Elmis sp. Latreille 1798			74
		Limnius sp. Illiger 1802	3	4	19
		Orectochilus (Orectochilus) villosus (O. F. Müller 1776)			11
	Trichoptera	Chaetopteryx fusca Brauer 1857		2	
		Hydropsyche bulbifera McLachlan 1878		18	59
		Hydropsyche contubernalis McLachlan 1865		7	
		Hydropsyche pellucidula (Curtis 1834)	14	42	48
		Hydropsyche sp. Pictet 1834		20	93
		Hydropsyche tenuis Navas 1932		2	
		Rhyacophila aurata Brauer 1857	6		85
		Rhyacophila sp. Pictet 1834	6	9	
		Sericostoma personatum (Kirby & Spence 1826)		4	7
	Diptera	Atherix ibis (Fabricius 1798)		64	19
		Chironomini Gen. sp.		31	
		Dicranota sp. Zetterstedt 1838	8	24	107
		Eloeophila sp. Rondani 1856	3	9	4
		Limoniidae Gen. sp.		4	
		Orthocladiinae Gen. sp.		22	4
		Psychodidae Gen. sp.			22
		Simulium sp. Latreille 1802	3		15
		Tabanus sp. Linnaeus 1758		2	19
		Tanypodinae Gen. sp.		20	
		Tipula sp. Linnaeus 1758		4	

Tabel 39 Lista macronevertebratelor bentale ale secțiunii amonte localitatea Bășanii Mari, pâraul Ozunca.

Contribuții la cunoașterea faunei de macrozoobentos din apele curgătoare din județul Covasna

Parametrii calculați	28-06-2006	29-08-2006	21-11-2006
Număr total de taxoni	19	35	32
Total indivizi/m ²	416	888	2582
Indice Simpson (D)	0,13	0,13	0,18
Indice de diversitate Simpson (1-D)	0,87	0,87	0,82
Indice reciproc Simpson (1/D)	7,45	7,65	5,69
Indice de diversitate Margalef (D _M)	2,98	5,01	3,95
Indice de diversitate Shannon-Wiener (D _{S.W.})	2,30	2,56	2,36
Evenness	0,78	0,72	0,68
EPTT (nr.)	13	21	19
EPTT (%)	68,42	60	59,36
EPTI (nr.)	344	456	1652
EPTI (%)	82,69	51,35	63,98
Grad de curățenie Knöpp (C%)	97,92	85,75	90,03
Indice de saprobitate Pantle-Buck	1,61	1,67	1,64

Tabel 40 Parametrii calculați la secțiunea amonte localitatea Bățanii Mari, pârâul Ozunca.

3.11. Pârâul Aita, amonte localitatea Aita Medie

Coordonate GPS	E 25,62778667 N 45,97459955
Altitudine	498 m
Lățime (medie pe anul 2006)	6 m
Adâncime (medie pe anul 2006)	0,15 m
Viteză (medie pe anul 2006)	0,30 m/s
Substrat	Pietriș

Tabel 41 Așezarea geografică și caracteristici hidro-morfologice ale secțiunii amonte localitatea Aita Medie, pârâul Aita.

Data	Temp. (°C)	pH	Cond. (μS/cm)	Ox. diz. (mgO ₂ /l)	Saturație (%)	CCO-Cr (mgO ₂ /l)	Azot total N (mgN/l)	Fosfor total (P) (mgP/l)
10-Ian-06	0	8,17	504	11,8	82,86	3,74	0,534632	0,064222
17-Feb-06	0	7,9	495	14,23	97,19	4,18	0,377962	0,069764
27-Apr-06	11	8,19	442	10,94	98,55	4,46	0,296578	0,074654
15-Mai-06	14	8,15	431	11,02	97,04	3,63	0,2586	0,035208
28-Iun-06	17	8,24	421	9,47	97,03	3,19	0,187988	0,118338
20-Iul-06	17,5	7,84	432	7,81	80,85	2,9	0,354434	0,002934
10-Aug-06	19	7,99	406	9,15	97	2,208	0,20538	0,080196
25-Sep-06	14	7,93	450	10,36	98,71	5,11	0,158532	0,054116
04-Oct-06	14	8,02	461	9,51	91,53	9,83	0,041322	-
21-Noi-06	7	8,04	453	10,98	90,14	10,78	1,127634	0,06194

Tabel 42 Caracteristici fizico-chimice ale secțiunii amonte localitatea Aita Medie, pârâul Aita.

Macronevertebrate bentale			Data de prelevare			
			28-Iun-06	29-Aug-06	21-Noi-06	
			ind/m ²			
Oligochaeta	Opisthopora Tubificida	<i>Eiseniella tetraedra</i> (Savigny 1826)	3		4	
		<i>Tubifex sp.</i> Lamarck 1816			4	
Malacostraca	Amphipoda	<i>Gammarus balcanicus</i> Schäferna 1922	44	184	178	
Insecta	Ephemeroptera	<i>Baetis buceratus</i> Eaton 1870		29		
		<i>Baetis niger</i> (Linnaeus 1761)	28			
		<i>Baetis rhodani</i> (Pictet 1843)	17	9	78	
		<i>Baetis scambus</i> Eaton 1870		47		
		<i>Baetis sp.</i> Leach 1815	44	31	22	
		<i>Baetis vardarensis</i> Ikononov 1962		9		
		<i>Caenis macrura</i> Stephens 1835		2		
		<i>Ecdyonurus dispar</i> (Curtis 1834)		4		
		<i>Ecdyonurus sp.</i> Eaton 1868			7	
		<i>Ecdyonurus venosus</i> (Fabricius 1775)	78		4	
		<i>Ephemera danica</i> Müller 1764		4	19	
		<i>Ephemera lineata</i> Eaton 1870	3			
		<i>Habroleptoides confusa</i> Sartori & Jacob 1986			26	
		<i>Oligoneuriella rhenana</i> (Imhoff 1852)	131			
		<i>Rhithrogena semicolorata</i> (Curtis 1834)			7	
		<i>Rhithrogena sp.</i> Eaton 1881			4	
		<i>Serratella ignita</i> (Poda 1761)	33			
		<i>Torleya major</i> (Klapalek 1905)		2	4	
		Plecoptera	<i>Leuctra sp.</i> Stephens 1836		29	19
			<i>Perla marginata</i> (Panzer 1799)			100
	<i>Perlodes sp.</i> Banks 1903			4		
	Coleoptera	<i>Elmis sp.</i> Latreille 1798			4	
		<i>Limnius sp.</i> Illiger 1802	3	7	11	
		<i>Orectochilus (Orectochilus) villosus</i> (O. F. Müller 1776)			7	
	Trichoptera	<i>Cheumatopsyche lepida</i> (Pictet 1834)			4	
		<i>Hydropsyche bulbifera</i> McLachlan 1878			30	
		<i>Hydropsyche modesta</i> Navas 1925		9	4	
		<i>Hydropsyche pellucidula</i> (Curtis 1834)	3			
		<i>Hydropsyche sp.</i> Pictet 1834		11	63	
		<i>Rhyacophila aurata</i> Brauer 1857	11	16	4	
	Diptera	<i>Antocha sp.</i> Osten Sacken 1860			7	
		<i>Atherix ibis</i> (Fabricius 1798)		4		
		Chironomini Gen. sp.		27		
		<i>Dicranota sp.</i> Zetterstedt 1838	8	18	63	
		<i>Eloeophila sp.</i> Rondani 1856		7		
		Limoniidae Gen. sp.		2	7	
		Orthoclaadiinae Gen. sp.	17	16	7	
		<i>Psychoda sp.</i> Latreille 1796		2		
		<i>Scleroprocta sp.</i> Edwards 1938	3		4	
		Tanypodinae Gen. sp.		4	4	

Tabel 43 Lista macronevertebratelor bentale ale secțiunii amonte localitatea Aita Medie, pârâul Aita.

Contribuții la cunoașterea faunei de macrozoobentos din apele curgătoare din județul Covasna

Parametrii calculați	28-06-2006	29-08-2006	21-11-2006
Număr total de taxoni	15	24	28
Total indivizi/m ²	426	477	695
Indice Simpson (D)	0,16	0,18	0,12
Indice de diversitate Simpson (1-D)	0,84	0,82	0,88
Indice reciproc Simpson (1/D)	6,09	5,57	8,18
Indice de diversitate Margalef (D _M)	2,31	3,73	4,13
Indice de diversitate Shannon-Wiener (D _{s,w})	2,12	2,36	2,54
Evenness	0,78	0,74	0,76
EPTT (nr.)	9	14	16
EPTT (%)	60	58,33	57,14
EPTI (nr.)	348	206	395
EPTI (%)	81,69	43,19	56,83
Grad de curățenie Knöpp (C%)	97,44	85,87	90,94
Indice de saprobitate Pantle-Buck	1,67	1,70	1,57

Tabel 44 Parametrii calculați la secțiunea amonte localitatea Aita Medie, pârâul Aita.

3.12. Pârâul Mărçușa amonte confluență cu râul Râul Negru

Coordinate GPS	E 25,07968401 N 45,88722326
Altitudine	531 m
Lățime (medie pe anul 2006)	3 m
Adâncime (medie pe anul 2006)	0,1 m
Viteză (medie pe anul 2006)	0,13 m/s
Substrat	Nisip

Tabel 45 Așezarea geografică și caracteristici hidro-morfologice ale secțiunii amonte confluență cu râul Râul Negru, pârâul Mărçușa.

Data	Temp. (°C)	pH	Cond. (μS/cm)	Ox. diz. (mgO ₂ /l)	Saturație (%)	CCO-Cr (mgO ₂ /l)	Azot total N (mgN/l)	Fosfor total (P) (mgP/l)
14-Mar-06	1	7,98	441	11,98	84,12	8,42	0,764966	0,066178
15-Iun-06	11	8,13	430	9,38	84,5	7,96	0,55721	0,089324
14-Sep-06	13	7,9	478	9,01	84,84	9,8	1,005334	0,088998
20-Noi-06	7	8	475	11,17	91,71	14,21	0,371988	0,069112

Tabel 46 Caracteristici fizico-chimice ale secțiunii amonte confluență cu râul Râul Negru, pârâul Mărçușa.

Macronevertebrate bentale			Data de prelevare	
			15-Iun-06	28-Aug-06
			ind./m ²	
Gastropoda	Neotaenioglossa	<i>Bythinella sp.</i> Moquin-Tandon 1856		8
	Pulmonata	<i>Planorbarius sp.</i> Dumeril 1806		17
Oligochaeta	Tubificida	<i>Tubifex sp.</i> Lamarck 1816	3	31
Malacostraca	Amphipoda	<i>Gammarus balcanicus</i> Schäferna 1922	338	678
Insecta	Ephemeroptera	<i>Baetis bucenatus</i> Eaton 1870		31
		<i>Baetis rhodani</i> (Pictet 1843)		3
		<i>Baetis sp.</i> Leach 1815	6	22
	Trichoptera	<i>Anabolia nervosa</i> (Curtis 1834)	4	
		<i>Hydropsyche angustipennis</i> (Curtis 1834)		3
		<i>Hydropsyche sp.</i> Pictet 1834		3
		<i>Limnephilus sp.</i> Leach 1815	1	
	Diptera	Chironomini Gen. Sp.		6
		<i>Dicranota sp.</i> Zetterstedt 1838	3	
		Orthocladiinae Gen. sp.	6	
		<i>Prodiamesa olivacea</i> Kieffer 1906		14
		<i>Simulium sp.</i> Latreille 1802	4	
	Tanypodinae Gen. sp.		3	

Tabel 47 Lista macronevertebratelor bentale ale secțiunii amonte confluență cu râul Râul Negru, pârâul Mărcușa.

Parametrii calculați	15-06-2006	28-08-2006
Număr total de taxoni	8	12
Total indivizi/m ²	365	819
Indice Simpson (D)	0,86	0,69
Indice de diversitate Simpson (1-D)	0,14	0,31
Indice reciproc Simpson (1/D)	1,16	1,45
Indice de diversitate Margalef (D _M)	1,19	1,64
Indice de diversitate Shannon-Wiener (D _{S,W})	0,40	0,81
Evenness	0,19	0,33
EPTT (nr.)	3	5
EPTT (%)	37,5	41,67
EPTI (nr.)	11	62
EPTI (%)	3,01	7,57
Grad de curățenie Knöpp (C%)	92,31	66,67
Indice de saprobitate Pantle-Buck	1,52	1,65

Tabel 48 Parametrii calculați la secțiunea amonte confluență cu râul Râul Negru, pârâul Mărcușa.

3.13. Pârâul Talomir, cf. Olt

Coordinate GPS	E 25,85107938 N 45,95841892
Altitudine	501 m
Lățime (medie pe anul 2006)	9 m
Adâncime (medie pe anul 2006)	0,65 m
Viteză (medie pe anul 2006)	0,40 m/s
Substrat	Nisip

Tabel 49 Așezarea geografică și caracteristici hidro-morfologice ale secțiunii confluență cu râul Olt, pârâul Talomir.

Contribuții la cunoașterea faunei de macrozoobentos din apele curgătoare din județul Covasna

Data	Temp. (°C)	pH	Cond. (μS/cm)	Ox. diz. (mgO ₂ /l)	Saturație (%)	CCO-Cr (mgO ₂ /l)	Azot total N (mgN/l)	Fosfor total (P) (mgP/l)
15-Mar-06	2	8,23	342	12,06	87,07	13,57	0,391062	0,059658
21-Iun-06	16	8,21	326	9,85	98,79	18,69	0,388028	0,466832
25-Sep-06	12	8,25	415	10,3	94,84	6,21	0,24727	0,047922
20-Noi-06	5	8,29	387	12,39	96,72	6,86	0,211254	0,088998

Tabel 50 Caracteristici fizico-chimice ale secțiunii confluență cu râul Olt, pâraul Talomir.

Macronevertebrate bentale			Data de prelevare	
			21-Iun-06	29-Aug-06
			ind./m ²	
Oligochaeta	Tubificida	<i>Tubifex sp.</i> Lamarck 1816	11	33
Hirudinea	Arhynchobdellida	<i>Erpobdella octoculata</i> (Linnaeus 1758)	42	7
Malacostraca	Amphipoda	<i>Gammarus balcanicus</i> Schäferna 1922	11	85
Insecta	Ephemeroptera	<i>Baetis buceratus</i> Eaton 1870		52
		<i>Baetis niger</i> (Linnaeus 1761)	36	
		<i>Baetis rhodani</i> (Pictet 1843)		7
		<i>Baetis scambus</i> Eaton 1870	17	
		<i>Baetis sp.</i> Leach 1815	64	7
		<i>Ecdyonurus venosus</i> (Fabricius 1775)		11
		<i>Ephemerella danica</i> Müller 1764	3	
		<i>Rhithrogena beskidensis</i> Alba-Tercedor & Sowa 1987	8	4
		<i>Serratella ignita</i> (Poda 1761)	6	
	Plecoptera	<i>Perla marginata</i> (Panzer 1799)	3	4
	Coleoptera	<i>Limnius sp.</i> Illiger 1802		15
	Trichoptera	<i>Anabolia nervosa</i> (Curtis 1834)	11	
		<i>Hydropsyche angustipennis</i> (Curtis 1834)		4
		<i>Hydropsyche pellucidula</i> (Curtis 1834)	3	
		<i>Rhyacophila aurata</i> Brauer 1857	6	
	Diptera	Chironomini Gen. sp.		174
		<i>Dicranota sp.</i> Zetterstedt 1838	8	
		Orthocladiinae Gen. sp.		15
		<i>Simulium sp.</i> Latreille 1802	31	7
Tabanidae Gen. sp.		3		
Tanypodinae Gen. sp.			4	
<i>Thaumalea sp.</i> Ruthe 1831			4	
<i>Tipula sp.</i> Linnaeus 1758		4		

Tabel 51 Lista macronevertebratelor bentale ale secțiunii confluență cu râul Olt, pâraul Talomir.

Parametrii calculați	21-06-2006	29-08-2006
Număr total de taxoni	16	17
Total indivizi/m ²	263	437
Indice Simpson (D)	0,13	0,22
Indice de diversitate Simpson (1-D)	0,87	0,78
Indice reciproc Simpson (1/D)	7,68	4,53
Indice de diversitate Margalef (D _M)	2,69	2,63
Indice de diversitate Shannon-Wiener (D _{s,w})	2,33	1,98
Evenness	0,84	0,70
EPTT (nr.)	10	7
EPTT (%)	62,5	41,18
EPTI (nr.)	157	89
EPTI (%)	59,69	20,37
Grad de curățenie Knöpp (C%)	84,31	70,48
Indice de saprobitate Pantle-Buck	1,90	2,00

Tabel 52 Parametrii calculați la secțiunea confluență cu Râul Olt, pâraul Talomir.

3.14. Pârâul Târlung, amonte confluență cu râul Râul Negru

Coordonate GPS	E 25,82917383 N 45,76066923
Altitudine	480 m
Lățime (medie pe anul 2006)	9 m
Adâncime (medie pe anul 2006)	0,20 m
Viteză (medie pe anul 2006)	0,38 m/s
Substrat	Pietriș

Tabel 53 Așezarea geografică și caracteristici hidro-morfologice ale secțiunii amonte confluență cu râul Râul Negru, pârâul Târlung.

Data	Temp. (°C)	pH	Cond. (μS/cm)	Ox. diz. (mgO ₂ /l)	Saturație (%)	CCO-Cr (mgO ₂ /l)	Azot total N (mgN/l)	Fosfor total (P) (mgP/l)
11-Ian-06	2	7,91	402	12,14	87,65	3,74	0,79939	0,046292
16-Feb-06	0	7,94	457	13,23	90,36	6,97	1,17742	0,054116
15-Mar-06	3	8,2	362	12,16	90,14	7,02	0,623254	0,040424
25-Apr-06	10	8,03	302	11,28	99,38	4,46	0,857998	0,022168
18-Mai-06	12	7,91	339	9,89	91,07	9,98	0,783	0,076
14-Iun-06	14	8,1	321	9,51	97,43	4,21	0,720868	0,069112
20-Iul-06	20	7,91	417	8,08	87,92	1,95	0,719472	0,004564
17-Aug-06	15	7,87	425	8,91	82,5	2,04	1,017128	0,047596
12-Sep-06	15	7,87	451	9,72	95,48	4,12	0,642856	0,038142
03-Oct-06	12	7,79	459	8,7	80,11	1,55	0,673766	-
23-Noi-06	5	8,37	403	12,25	95,62	4,54	0,623424	0,023146
07-Dec-06	3	8,16	417	12,62	93,55	4,79	0,684072	0,032926

Tabel 54 Caracteristici fizico-chimice ale secțiunii amonte confluență cu râul Râul Negru, pârâul Târlung.

Macronevertebrate bentale			Data de prelevare		
			30-Aug-06	23-Noi-06	
			ind./m ²		
Oligochaeta	Opisthopora	<i>Eiseniella tetraedra</i> (Savigny 1826)		7	
	Tubificida	<i>Tubifex sp.</i> Lamarck 1816	15	7	
Malacostraca	Amphipoda	<i>Gammarus balcanicus</i> Schäferna 1922	204	337	
Insecta	Ephemeroptera	<i>Baetis buceratus</i> Eaton 1870	78	67	
		<i>Baetis rhodani</i> (Pictet 1843)	11	15	
		<i>Baetis scambus</i> Eaton 1870	19		
		<i>Baetis sp.</i> Leach 1815		44	
		<i>Caenis macrura</i> Stephens 1835		4	
		<i>Ecdyonurus dispar</i> (Curtis 1834)	4		
		<i>Ecdyonurus venosus</i> (Fabricius 1775)	7		
		<i>Habroleptoides confusa</i> Sartori & Jacob 1986	7	11	
		<i>Rhithrogena beskidensis</i> Alba-Tercedor & Sowa 1987		4	
		<i>Rhithrogena semicolorata</i> (Curtis 1834)	11	15	
		<i>Rhithrogena sp.</i> Eaton 1881		4	
		Odonata	<i>Onychogomphus forcipatus</i> (Linnaeus 1758)	11	
		Plecoptera	<i>Leuctra sp.</i> Stephens 1836	7	7
	Coleoptera	<i>Gyrinus sp.</i> O. F. Müller 1764	4		
		<i>Limnius sp.</i> Illiger 1802		11	
	Trichoptera	<i>Hydropsyche bulbifera</i> McLachlan 1878	48	81	
		<i>Hydropsyche contubernalis</i> McLachlan 1865	4	4	
<i>Hydropsyche incognita</i> Pitsch 1993		15			
<i>Hydropsyche modesta</i> Navas 1925		11			
<i>Hydropsyche pellucidula</i> (Curtis 1834)			4		
<i>Hydropsyche sp.</i> Pictet 1834			11		
Diptera	<i>Rhyacophila dorsalis</i> (Curtis 1834)	4			
	<i>Antocha sp.</i> Osten Sacken 1860		4		

Contribuții la cunoașterea faunei de macrozoobentos din apele curgătoare din județul Covasna

Macronevertebrate bentale			Data de prelevare	
			30-Aug-06	23-Noi-06
			ind./m ²	
		Chironomini Gen. sp.	59	
		<i>Dicranota sp.</i> Zetterstedt 1838		30
		Limoniidae Gen. sp.		7
		Orthocladinae Gen. sp.	26	144
		<i>Prodiamesa olivacea</i> Kieffer 1906		
		<i>Simulium sp.</i> Latreille 1802	11	
		Tanypodinae Gen. sp.		4
		Tanytarsini Gen. sp.		4
		<i>Tipula sp.</i> Linnaeus 1758		11

Tabel 55 Lista macronevertebratelor bentale ale secțiunii amonte confluență cu râul Râul Negru, pâraul Târlung.

Parametrii calculați	30-08-2006	23-11-2006
Număr total de taxoni	20	24
Total indivizi/m ²	556	837
Indice Simpson (D)	0,18	0,21
Indice de diversitate Simpson (1-D)	0,82	0,79
Indice reciproc Simpson (1/D)	5,54	4,69
Indice de diversitate Margalef (D _M)	3,01	3,42
Indice de diversitate Shannon-Wiener (D _{s,w})	2,24	2,11
Evenness	0,75	0,66
EPTT (nr.)	13	13
EPTT (%)	65,00	54,17
EPTI (nr.)	226	271
EPTI (%)	40,65	32,38
Grad de curățenie Knöpp (C%)	71,99	78,67
Indice de saprobitate Pantle-Buck	1,95	1,62

Tabel 56 Parametrii calculați la secțiunea amonte confluență cu râul Râul Negru, pâraul Târlung.

Macronevertebrate bentale			Puncte de prelevare																													
			OLT			AITA	CAȘIN	CORMOȘ	COVASNA		MĂRCUȘA	OZUNCA	TALOMIR	TÂRLUNG	RÂUL NEGRU																	
			M	I	A	AM	R	F	C	BM	RN	BM	O	RN	Ca	Ch																
Turbellaria	Seriata	1	<i>Dugesia lugubris</i> (Schmidt 1861)																													
		2	<i>Dugesia polychroa</i> (Schmidt 1861)																													
Gastropoda	Neotaenioglossa	3	<i>Bythinella sp.</i> Moquin-Tandon 1856																													
	Pulmonata	4	<i>Ancylus fluviatilis</i> O.F. Müller 1774																													
		5	<i>Planorbarius sp.</i> Dumeril 1806																													
		6	<i>Radix sp.</i> Montfort 1810																													
Oligochaeta	Lumbriculida	7	<i>Rhynchelmis limosella</i> Hoffmeister 1843																													
		8	<i>Rhynchelmis tetratheca</i> Michaelsen 1920																													
	Opisthopora	9	<i>Eiseniella tetraedra</i> (Savigny 1826)																													
	Tubificida	10	<i>Pristina sp.</i> Ehrenberg 1828																													
Hirudinea	Arhynchobdellida	11	<i>Tubifex sp.</i> Lamarck 1816																													
		12	<i>Erpobdella octoculata</i> (Linnaeus 1758)																													
		13	<i>Helobdella stagnalis</i> (Linnaeus 1758)																													
Malacostraca	Amphipoda	14	<i>Piscicola geometra</i> (Linnaeus 1758)																													
		15	<i>Gammarus balcanicus</i> Schäferna 1922																													
		16	<i>Asellus aquaticus</i> (Linnaeus 1758)																													

	119	Tanyodinae Gen. sp.		+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+		+	
	120	Tanyarsini Gen. sp.		+			+	+		+							+	
	121	<i>Thaumalea</i> sp. Ruthe 1831															+	
	122	<i>Thienemanniella acuticornis</i> (Kieffer 1912)	+															
	123	<i>Tinearia alternata</i> (Say 1824)																+
	124	<i>Tipula</i> sp. Linnaeus 1758	+	+			+	+	+	+		+	+	+				

Tabel 57 Lista macronevertebratelor bentale din secțiunile de monitorizare.

Olt: M = secțiunea Micfalău, I = secțiunea Ilieni, A = secțiunea Araci
 Cașin: R = secțiunea Ruseni
 Covasna: C = secțiunea amonte captare orașul Covasna, BM = secțiunea amonte Boroșneu Mare
 Mărcușa: RN = secțiunea amonte confluență cu râul Râul Negru
 Ozunca: BM = secțiunea amonte Bățanii Mari
 Talomir: O = secțiunea amonte confluență cu râul Olt
 Tărlung: RN = secțiunea amonte confluență cu râul Râul Negru
 Râul Negru: Ca = Catalina, Ch = Chichiș

Csata Zoltán, dr. - Sistemul de Gospodărire a Apelor Covasna, Sf. Gheorghe, biologie@apecu.planet.ro
 Vâncsa Éva - Sistemul de Gospodărire a Apelor Covasna, Sf. Gheorghe, vancsaeva@gmail.com

Bibliografie

- ANDRÁSSY I.
 1955 *Gyűrűsférgek I. Annelida I.*, (Fauna Hungariae, 10), Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ASKEW, R. R.
 1988 *The Dragonflies of Europe*, Harley Books, Colchester.
- BELFIORE, C.
 1983 *Guide per il riconoscimento delle specie animali delle acque interne Italiane 24. Efemeroteri (Ephemeroptera)*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma.
- BOTNARIUC, N. – CURE, V.
 1999 *Determinator al larvelor de Chironomidae (Diptera)*, (Fauna României), Editura Academiei Române. București.
- BOUCHARD, R. W., Jr.
 2004 *Guide to aquatic macroinvertebrates of the Upper Midwest*, Water Resources Center, University of Minnesota, St. Paul, MN, 208.
- BRINKHURST, R. O.
 1971 A Guide for the Identification of British Aquatic Oligochaeta, *Freshwater Biological Association Scientific Publication*, 22.
- BRYCE, D. – HOBART, A.
 1972 The biology and Identification of the Larvae of the Chironomidae (Diptera), *Entomologist's Gaz.*, 23, 175–217.
- CĂRĂUȘU, S. – DOBREANU, E. – MANOLACHE, C.
 1955 *Crustacea. Amphipoda*, (Fauna R. P. R.), IV, 4, Editura Academiei R. P. R., București.
- CROFT, P. S.
 1986 A key to the major groups of British freshwater invertebrates, *Field Studies*, 6, 531–579.
- EDINGTON, J. M. – HILDREW, A. G.
 1995 A revised key to the caseless caddisfly larvae of the British Isles, *Freshwater Biological Association Scientific Publication*, 53.
- EGGERS BIOLOGISCHE GUTACHTEN
 2003 *Bestimmungsschlüssel für die Oligochaeten der kleinen und mittelgrossen Fließgewässer in Nordrhein–Westfalen*, Düsseldorf.
- GODEANU, S. P.
 2002 *Determinator ilustrat al florei și faunei României*, Editura Bucura Mond, București.
- GROSSU, A. V.
 1955 *Mollusca. Gastropoda Pulmonata*, (Fauna R. P. R.), III, 1, Editura Academiei R. P. R., București.
 1956 *Mollusca. Gastropoda Prosobranchia și Opistobranchia*, (Fauna R. P. R., III, 2), Editura Academiei R. P. R., București.
 1993 *Gasteropodele din România*, Universitatea București.
- HARKER, J.
 1988 *Mayflies*, Richmond Publishing Co. Ltd., England.
- HENNIG, W.
 1968 *Die Larvenformen der Dipteren*, Akademie-Verlag, Berlin.

- KONTSCHÁN J. – MUSKÓ B. I. – MURÁNYI D.
2002 A felszíni vizekben előforduló felemáslábú rákok (Crustacea: Amphipoda) rövid határozója és előfordulásuk Magyarországon, *Folia Historico-Naturalia Musei Matraensis*, 26, 151–157.
- MACAN, T. T.
1970 *A Key to the Nymphs of the British Species of Ephemeroptera with Notes on Their Ecology*, Freshwater Biological Association, Ambleside, England, 68.
- MIHÁLYI F.
1972 *Kétszárnyúak – Diptera, Általános bevezetés, (Fauna Hungariae, 107)*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SOLDÁN, T. – LANDA, V.
1999 A key to the Central European species of the genus Rhithrogena (Ephemeroptera: Heptageniidae), *Klapalekiana*, 35, 25–37.
- STEINMANN, H.
1970 *Tegzesek – Trichoptera (Fauna Hungariae, 98)*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- STUDEMANN, D. – LANDOLT, P. – SARTORI, M. – HEFTI, D. – TOMKA, I.
1992 Ephemeroptera, *Fauna Insecta Helvetica*, 9.
- SUNDERMANN A. – LOHSE, S.
2004 Bestimmungsschlüssel für die aquatischen Zweiflügler (Diptera) in Anlehnung an die Operationelle Taxaliste für Fließgewässer in Deutschland, in: Haase, P. – A. Sundermann: *Standardisierung der Erfassungs- und Auswertungsmethoden von Makrozoobenthosuntersuchungen in Fließgewässern. Gutachten im Auftrag der Laenderarbeitsgemeinschaft Wasser*.
- TARMO, T.
1999 *A Guide to the Estonian Annelida*, Estonian Academy Publishers, Tallinn.
- UJHELYI S.
1957 *Szítakötők – Odonata (Fauna Hungariae, 18)*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
1959 *Kérészek – Ephemeroptera (Fauna Hungariae, 49)*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WARINGER, J. – GRAF, W.
1997 *Atlas der österreichischen Köcherfliegenlarven*, Facultas Universitätsverlag, Wien.
- ZWICK, P.
2004 A key to the West Palearctic genera of stoneflies (Plecoptera) in the larval stage, *Limnologia*, 34, 315–348.

Adatok Kovászna megye folyóvizeinek makrogerinctelen faunájára vonatkozóan (Kivonat)

2006 folyamán Kovászna megye 10 vízfolyásának makrogerinctelen közösségét tanulmányozva összesen 124 taxont azonosítottunk. Jelen tanulmányban a 14 mintavételi pont fajlistáját ismertetjük, kiszámolva a következő paramétereket: taxonszám, abundancia, Simpson index (D), Simpson diverzitás index (1-D), Simpson reciprok index (1/D), Margalef diverzitás index (D_M), Shannon-Wiener diverzitás index (D_{S-W}), evenness, EPTT (db.), EPTT (%), EPTI (db.), EPTI (%), Knöpp-féle relatív tisztaság (C%), Pantle-Buck szaprobítási index. A mintavételi pontokat hidromorfológiai, valamint fiziko-kémiai szempontból is jellemeztük.

Study of Benthic Macroinvertebrate Fauna in Watercourses of Covasna County (Romania) (Abstract)

The structure of the macroinvertebrate fauna was studied in 10 water courses in Covasna County (Romania) in the year of 2006. During the research, 124 taxons were identified, the species list of each of the 14 sampling sites being presented in the present study together with the calculated biological parameters: number of taxa, abundance, Simpson's index (D), Simpson's index of diversity (1-D), Simpson's reciprocal index (1/D), Margalef diversity index (DM), Shannon-Wiener diversity index (DS-W), evenness, EPTT (nr.), EPTT (%), EPTI (nr.), EPTI (%), Knöpp index (C%) and Pantle-Buck saprobity index. Sites are characterized hydro-morphologically and physico-chemically, too.

THE STUDY OF MACROINVERTEBRATE COMMUNITY IN THE HEAVY METAL POLLUTED ARIEȘ RIVER (ROMANIA)

1.1. Introduction

Since ancient times human activity has exerted a significant effect on the environment, which impact seems to be continuous and gradually increasing. Today there is no natural environment that remains entirely untouched by man's activities.¹ However, according to Rakonczay,² 95% of the total surface of the Earth can be considered natural or only partially impacted. In spite of these contradictory opinions, serious and often irreversible effects are attributed to our actions.

This phenomenon can be observed in the case of aquatic ecosystems, too, which are threatened by habitat degradation caused by water diversion, channelization and damming.³ Besides this, the pollution of surface waters has become a global problem.⁴

In each ecosystem a complex relationship can be identified among different species and between the species and their environment. Biological communities constantly respond to physical forces, chemical dynamics and ecosystem processes, which change minute-to-minute. It is extremely easy to measure the decrease of dissolved oxygen downstream of a water treatment plant, the increase of sedimentation downstream of a construction site, pH value or conductivity. The real difficulty lies with establishing to what degree these changes affect the community and the ecosystem and how these changes interact with other physical, chemical or biological factors.⁵

A considerable disadvantage of the chemical analysis lies in the fact that it can reflect only the momentary situation, and it is impossible to analyze all the abiotic parameters of a river in a single survey. In this way similar results can be obtained by analyzing

water samples from differently impacted courses. The chemical method treats water courses as simple channels omitting the relationship between habitat and community, therefore this method is not suitable for a more subtle assessment of water quality.⁶

In contrast, the biota are continuous witnesses of the river's state of health and are collectively sensitive to the whole range of potential pollutants.⁷ Aquatic organisms show a higher taxonomic variety and are much more affected by the changes in the environment than the mainland ones, as the movement of their majority is limited.⁸ Macroinvertebrates are not only excellent, but one of the most reliable indicator organism⁹ because various taxa are associated with different levels of water quality. Moreover, with their presence, absence, abundance they can show a graded response to a broad spectrum of types and degrees of disturbance. Similarly, they can be found in almost every type of water and their collection is easier than of any other aquatic organism.¹⁰

Habitat features structure the macroinvertebrate communities.¹¹ One of the most important factor is the type of the substrate. Detritivores (Oligochaeta, some Chironomidae) are characteristic of organically rich sediments, while mayflies (Ephemeroptera), stoneflies (Plecoptera) prefer the coarser substrates.¹²

The structure of benthic community shows not only different types of pollution but also the accumulation of heavy metals in the sediment. A decreased pH value contributes to the increase of the concentration of dissolved metals¹³ by leaching them from the sediment thus facilitating the access to the toxic metals from the sediment.¹⁴ Sites characterized by heavy metal pollution have a less diverse fauna with a greater abundance of the more tolerant species.¹⁵ Mayflies and stoneflies are

¹ SCIAMA, Y. 2004.

² RAKONCZAY Z. 2001.

³ MALMQVIST, B. – HOFFSTEN, P. 1999; FLEUITUCH, T. 2003.

⁴ KÉKEDY NAGY L. – BOLLA CS. – SZABÓ G. 2003.

⁵ NEDEAU, E. J. – MERRITT, R. W. – KAUFMAN, M. G. 2003.

⁶ UJVÁROSI L. 2003.

⁷ WALLEY, W. J. – GRBOVIC, J. – DZEROSKI, S. 2001.

⁸ SÁRKÁNY-KISS E. – HAMAR J. – SÎRBU, I. 1997.

⁹ BUBINAS, A. – JAGMINIENE, I. 2001.

¹⁰ GEORGUDAKI-ILIOPOULO, J. et alii 2003; HAZELTON, P. 2003.

¹¹ KISS O. – SCHMERA D. – FEHÉR I. 2003.

¹² WEATHERHEAD, M. A. – JAMES, M. R. 2001.

¹³ DENICOLA, D. – STAPLETON, M. G. 2002.

¹⁴ CHERRY, D. S. et alii 2001.

¹⁵ CARLISE, D. M. – CLEMENTS, W. H. 2003; MALMQVIST, B. – HOFFSTEN, P. 1999; NEDEAU, E. J. – MERRITT, R. W. – KAUFMAN, M. G. 2003; CHERRY,

extremely sensible to heavy metal pollution, the former being considered the most sensible organism of all.¹⁶ Sites characterized by high Zn pollution are dominated by Chironominae (mostly Tanytarsini).¹⁷ Along with the Oligochaeta, they can accumulate high concentration of V, Mn and Ti besides the above mentioned Zn in their bodies. Aquatic Coleoptera (beetle) larvae are good bioaccumulators of Cr and Co, while Amphipoda (amphipods) easily accumulate Pb, Cu and Ni.

Macroinvertebrates also inhabit a vital position in the food chain of aquatic systems and therefore can be used to make estimates of the entire ecosystem health.¹⁸

The aim of this study is to determine the structure of macroinvertebrate communities along the river, the change in their structure between the reference and impacted sites and successing sites, and to present a list of Ephemeroptera species that colonized the river during the research period.

1.2. Study area

1.2.1. River Arieş

The River Arieş is the most important right bank tributary of the River Mureş, draining the central and eastern part of the Apuseni Mountains, the most extended and highest sector of the Western Carpathians.

Arieşul Mic has its source between the Curbăta Mare mountain (1849 m. above sea-level) and the Tăul Mare summit (1543 m. above sea-level), while the Arieşul Mare springs from below the Vârtop summit (1295 m. above sea-level). The two rivers are joined within a dam above Câmpeni, at Mihoeşti (550 m. above sea-level), thus forming the Arieş River.¹⁹

Its total length is 164 km and its drainage area exceeds 3005 km². Its multiannual discharge is of 19m³/s at Baia de Arieş.²⁰ The tributaries are characterized by relatively small average multiannual discharge, except for Iara and Abrud.

The yellow-reddish water of Abrud creek joins the trunk stream 2 km downstream of Câmpeni, maintaining its characteristic colour on a short distance on the right side of the river. Being the second largest tributary of the river with its 22 km

length and 229 km² catchment area,²¹ drains the south-eastern and eastern flank of the Bucium, Roşia Poieni and Roşia Montană ore deposits.²² Its typical colour is due to the iron oxy-hydroxides, both in suspension and in colloidal form.²³

The largest tributary of Arieş, the 51 km long Iara, extends on a 390 km² area and is polluted by the Băişoara Mines.²⁴

The hydrographic basin of the Arieş river shows a large variety of geological formations.²⁵ Every single rock or geological process, characteristic to the Carpathians, has had a permanent effect on this area.²⁶ Along the sedimentary and metamorphic formations, volcanic rocks with different chemistry from acid to basic can also be found. This large geological variety determines the complexity of the surface geochemical phenomena occurring in this hydrographic basin.²⁷

The climate of the Arieş Valley is moderately continental. The average temperature in January is between -3–10, while in July, August it ranges between 10–20°C. The annual average rainfall decreases with the decrease of altitude (1400-560 mm).²⁸

1.2.2. Mining activity

Romanian mining history is characterized by several stages, which differ in the extractive techniques and the quantity of extracted ores.²⁹

Mining has its tradition along the Arieş River. Rare metals were extracted even before the Roman times from the volcanic rocks of Apuseni Mountains and from the silty sediments of the Arieş River and its tributaries. A large number of mines were operating in the Roman period: Alburnus Maior, Bucium, Albac, Vidra, Băişoara, Făgetu Ierii etc.³⁰ After the historical documents from Roman times 720,000 kg of silver and 1,345,000 kg of gold had been extracted only from the Apuseni Mountains.³¹ Following an interruption, the mining industry flourished again due to the modernization of extracting technology. Along with the industrialization in the 19th century, new mines and ore processing factories were established, which meant a permanent pollution source for the local freshwaters.³²

For the time being, in the Apuseni Mountains there are seven active mines, 73 waste dumps of 243 hectares

D. S. et alii 2001.

¹⁶ CHERRY, D. S. et alii 2001.

¹⁷ CARLISE, D. M. – CLEMENTS, W. H. 2003.

¹⁸ BODE, R. W. – NOVAC, M. A. 1995 in HAZELTON, 2003.

¹⁹ POPESCU-ARGEŞEL, I. 1984.

²⁰ SERBAN, M. et alii 2004.

²¹ POPESCU-ARGEŞEL, I. 1984.

²² BIRD, G. et alii 2005.

²³ FORRAY, F. L. 2002b.

²⁴ POPESCU-ARGEŞEL, I. 1984.

²⁵ FORRAY, F. L. 2002b.

²⁶ POPESCU-ARGEŞEL, I. 1984.

²⁷ FORRAY, F. L. 2002b.

²⁸ POPESCU-ARGEŞEL, I. 1984.

²⁹ SERBAN, M. et alii 2004.

³⁰ POPESCU-ARGEŞEL, I. 1984.

³¹ HAIDUC, I. 1940 in SERBAN et alii 2004.

³² FORRAY, F. L. 2002a.

and 48 tailing dams covering an area of more than 1000 hectares.³³ In the Arieş Valley today the following mines are well-known: Roşia Poieni, the largest Cu mine of Europe, Roşia Montană, where 100–150 million tons of gold (1,9 g/t) and silver (10g/t) containing ore is supposed to be extracted.³⁴ Besides these, Baia de Arieş and Bucium mines are also important, where Pb and Fe are extracted, while in Maşca Băișoara and Iara mining activity is performed for Fe-ores.³⁵

1.3. Materials and methods

Researchers from the Ecologics and Genetics Department of the Babeş–Bolyai University from Cluj-Napoca are analyzing the anthropogenic impact on the Arieş River by floristic and faunistic sampling and at the same time they intend to determine the physico-chemical characteristics of each site. When determining the sampling points, the existence of pollution sources were taken into account.

Sampling was carried out twice from 5 respectively 6 sites: in September 2005 and May 2006. At these occasions microbiological, phytoplankton and macroinvertebrate samples were collected. In order to show the presence of heavy metals and other pollutants, water and sediment samples were also taken. In each site water temperature, pH and conductivity was measured, moreover, the noticeable changes in the water colour were also recorded.

Sampling of the macroinvertebrate community was performed with the help of Surber-sampler of 0.1m² and 25 µ mesh size. Three replicates were taken from each site and then mixed. The collected samples were fixed in 3-4% formol, sorted into six groups (Oligochaeta - oligochets, Chironomidae - midges, Trichoptera - caddishflies, Ephemeroptera - mayflies, Plecoptera-stoneflies, Others, including Simuliidae - blachfly larvae, Coleoptera - aquatic beetles, Mollusca-snails, Blephariceridae - net-winged midges etc.) and then counted. They were preserved in 70% ethanol and mayflies were identified to the lowest level possible.

For the identification of macroinvertebrate groups, Croft's³⁶ guide was used while mayfly species were determined according to Bauerfeind³⁷, Bogoescu³⁸, Macan³⁹, Studemann et al.⁴⁰ and Ujhelyi⁴¹.

Statistical data analyses was conducted using the software packages SPSS 9.0 for Windows. Kruskal Wallis test was used for the comparison of abundance data of all the sampling sites, while Mann-Whitney test was applied to realize a comparison between the abundance

data of reference site and impacted sites, as well as succeeding sites both in the case of macroinvertebrate groups and Ephemeroptera. The existence of significant relationship between the community structure and physico-chemical characteristics were also tested with the use of Spearman rangcorrelation.

Shannon-Wiener and Simpson diversity were calculated and the results of the two-year research were also tested for determining the existence of significant differences with Mann Whitney test.

Applying the AQEM assesment system on the data referring to the mayfly community, sampling sites were classified according to their acidity.

1.4. Results

1.4.1. Description of sampling sites

- AI reference site, situated 2.15 km below Mihoeşti Lake.

- AII is located below Câmpeni. The water has a rusty-red colour due to the inflow of the heavily polluted Abrud creek.

- AIII is situated below Gârde village, the distance between the sampling site and Mihoeşti Lake being of 17 km. Compared to the former site, the colour of the water looses from its intensity.

- AIV is situated below Baia de Arieş. The surface of stones is covered by a rusty-red coloured layer due to the mining activity. The colour of water is also changed, it is similar to the rocks.

- AV is situated 72.8 km downstream of the previous site, upstreams of the bridge from Buru, being polluted by the yellowish water of Iara and Râmetea creeks.

- AVI is situated near the petrol station of Hădăreni locality.

According to our observations, sampling sites have a stony, gravelbed substrate, fast flow velocity.

Figure 1. Sampling sites.

³³ FODOR, D. – BAICAN, G. 2001 in SERBAN, M. et alii 2004

³⁴ BIRD, G. Et alii 2005; FORRAY, F. L. 2002b.

³⁵ POPESCU-ARGEŞEL, I. 1984.

³⁶ CROFT, P. S. 1986.

³⁷ BAUERFEIND, E. 1994.

³⁸ BOGOESCU, C. – TĂBĂCARU, I. 1956.

³⁹ MACAN, T. T. 1970.

⁴⁰ STUDEMANN, D. et alii 1986.

⁴¹ UJHELYI S. 1959.

The GPS coordinates and physico-chemical parameters of the sampling sites are summarized in the following tables:

Sampling sites	GPS coordinates
A.I.	N46.36259973 E23.02653909
A.II.	N46.37577474 E23.09266627
A.III.	N46.37737870 E23.16576183
A.IV.	N46.39102042 E23.28740001
A.V.	N46.50735855 E23.60101998
A.VI.	N46.46341860 E23.96332741

Table 1. GPS coordinates of the sampling sites.

Sampling site	Parameters		
	pH	Temperature (°C)	Conductivity (µS)
AI	7.75	15.1	164
AII	8	17.3	237
AIII	7.82	16.7	219
AIV	7.11	16.8	296
AV	7.83	17.6	317

Table 2. pH, temperature, conductivity of water at the sampling sites (9.09.2005).

Sampling site	Parameters		
	pH	Temperature (°C)	Conductivity (µS)
AI	7.12	11.5	155
AII	7.55	11.9	180
AIII	7.76	11.9	166
AIV	5.31	12.8	289
AV	7.15	13.6	302

Table 3. pH, temperature, conductivity of water at the sampling sites (28.05.2006).

1.4.1 Macroinvertebrate densities

Sampling site	Number of ind./m ²					
	Oligochaeta	Chironomidae	Trichoptera	Ephemeroptera	Plecoptera	Others
AI	290	5690	420	170	787	190
AII	17	617	117	153	167	67
AIII	80	837	123	143	153	47
AIV	33	17	0	7	3	17
AV	0	857	50	63	10	17

Table 4. Abundance of macroinvertebrate groups at 9.09.2005.

Sampling site	Number of ind./m ²					
	Oligochaeta	Chironomidae	Trichoptera	Ephemeroptera	Plecoptera	Others
AI	353	4940	443	730	107	723
AII	27	457	43	73	37	97
AIII	143	517	20	63	3	33
AIV	7	23	0	0	0	23
AV	40	410	23	153	7	180
AVI	20	63	3	17	0	7

Table 5. Abundance of macroinvertebrate groups at 28.05.2006.

As it is revealed in Table 4. and 5. as well as in Figure. 2 and 3., the reference site is characterized

by huge densities of each group of macroinvertebrate organisms, which suffer a drastic decline at AII site due to the pollution transported by Abrud creek. Smallest density is observed in the case of Oligochaeta, the most common are Chironomidae, while the most sensible taxa occupy a middle place.

At AIII only in the case of less demanding organisms to water quality (Oligochaeta and Chironomidae) show a slight increase in abundance, the remaining groups either maintain the values attained in the previous site or decrease in number as it was observed in the case of Plecoptera and Trichoptera orders in 2006.

Along the river, the most drastic changes in abundance occur at the sampling site below Baia de Arieş, where not only the most sensible taxa disappear (in 2006 besides the caddisflies, which were not present in autumn either, stoneflies and mayflies are missing, too) but the number of generally more tolerant Chironomidae and Oligochaeta is also decreasing.

Site V. gives us the impression, that the conditions are improving, however the not fully recovered community suffers a new decline at the last site.

Although the community tries to recover twice, at AIII and AV, it never reaches the abundance level of the reference site.

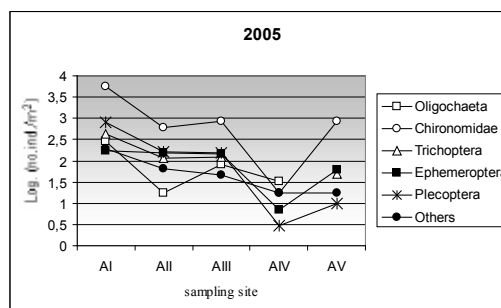

Figure 2. Change of abundance of macroinvertebrate groups along the Arieş River (9.09.2005).

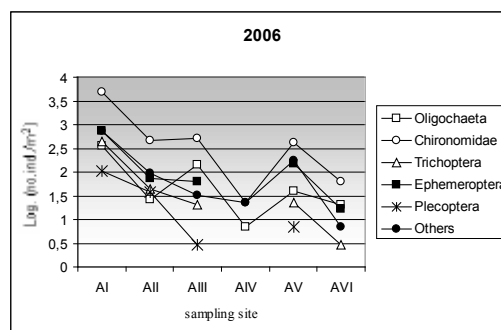

Figure 3. Change of abundance of macroinvertebrate groups along the Arieş River (28.05.2006).

1.4.2. Ephemeroptera species

Family	Species	AI	AII	AIII	AIV	AV
Baetidae	<i>Baetis scambus</i> Eaton 1860	30	43	10	-	7
	<i>Baetis</i> sp. Leach 1815	23	13	70	-	30
	<i>Baetis vernus</i> Curtis 1834	50	37	23	7	20
Caenidae	<i>Caenis macrura</i> Stephens 1835	17	-	17	-	-
	<i>Caenis</i> sp. Stephens 1835	-	-	3	-	-
Ephemere-rellidae	<i>Serratella ignita</i> (Poda 1761)	20	-	-	-	3
Heptage-niidae	<i>Ecdyonurus alpinus</i> Hefti, Tomka & Zurwerra 1987	3	-	-	-	-
	<i>Ecdyonurus gr.helveticus (zelleri?)</i> (Eaton 1885)	13	-	-	-	-
	<i>Ecdyonurus picteti</i> (Meyer-Dur 1864)	-	3	-	-	-
	<i>Ecdyonurus</i> sp. Eaton 1868	-	-	7	-	-
	<i>Rhithrogena semicolorata</i> (Curtis 1837)	-	-	-	-	3
Leptoph-lebiidae	<i>Paraleptophlebia cincta</i> (Retzius 1783)	3	-	-	-	-

Table 6. List and abundance of mayfly (Ephemeroptera) species at 9.09.2005

Family	Species	AI	AII	AIII	AIV	AV	AVI
Baetidae	<i>Baetis alpinus</i> (Pictet 1843)	-	-	-	-	3	-
	<i>Baetis rhodani</i> (Pictet 1843)	10	3	13	-	20	-
	<i>Baetis scambus</i> Eaton 1860	7	3	10	-	20	-
	<i>Baetis</i> sp. Leach 1815	163	57	33	-	63	10
	<i>Baetis vardarensis</i> Ikononov 1962	7	-	-	-	-	-
	<i>Baetis vernus</i> Curtis 1834	23	-	-	-	43	7
Epheme-rellidae	<i>Torleya major</i> (Klapalek 1905)	3	3	-	-	-	-
	<i>Serratella ignita</i> (Poda 1761)	70	-	-	-	-	-
	Ephemere-rellidae gen. sp.	327	3	-	-	-	-
Heptage-niidae	<i>Ecdyonurus venosus</i> (Fabricius 1775)	3	-	-	-	-	-
	<i>Ecdyonurus</i> sp. Eaton 1868	3	-	3	-	-	-
	<i>Heptagenia</i> sp. Walsh 1863	3	-	-	-	-	-
	Heptageniidae gen. sp.	23	3	-	-	-	-
	<i>Rhithrogena semicolorata</i> (Curtis 1837)	57	-	-	-	3	-
	<i>Rhithrogena carpatoalpina</i> Klonowska, Olechowska, Sartori & Weichselbaumer 1987	13	-	-	-	-	-
	<i>Rhithrogena</i> sp. Eaton 1881	20	-	-	-	-	
Leptoph-lebiidae	<i>Habrophlebia lauta</i> Eaton 1884	-	-	3	-	-	

Table 7. List and abundance of mayfly (Ephemeroptera) species at 28.05.2006

16 species of 5 mayfly families were identified. The most abundant are the *Baetis* species, which prefer fast running waters and can be found along the entire river with the exception of AIV sampling site, in spring 2006. *Baetis scambus* and *Baetis vernus* form big populations, while *Baetis rhodani* is also

abundant. It is important to notice the local apparition in small densities of *Baetis alpinus* (AV) and *B. vardarensis* (AI) in spring and at a single site.

From the 6 species of Heptageniidae only *Rhithrogena semicolorata* appears at two sites (AI, AII), the remaining species form isolated populations.

Crawling Caenidae are represented by a single species, at the reference point and at AIII site in autumn 2005. Likewise, crawling larvae, with high detritus characterized habitat preference, *Serratella ignita*, *Torleya major* and Leptophlebiidae species show a restricted distribution, appear only in the upper course of the river.

The list of Ephemeroptera species, which colonized the river during the research period, is presented in the Appendix.

1.4.3 Diversity of mayflies

Shannon-Wiener diversity ranges between 1.81– 0 while Simpson diversity 0.81– 0. According to our expectations, species diversity is highest at reference site, reaching the lowest level possible at AIV, where in 2006 mayfly species lack from the scarce macroinvertebrate fauna.

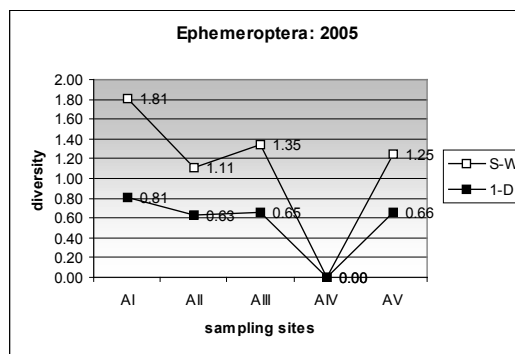

Figure 4. Diversity of mayflies (Ephemeroptera) along the Arieş River (9.09.2005).

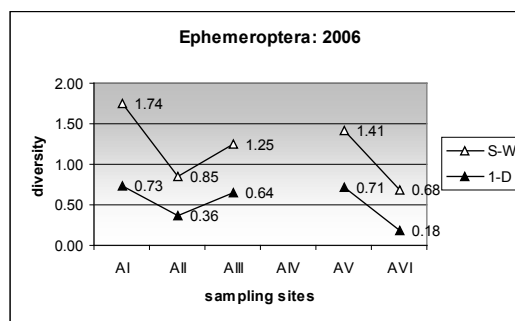

Figure 5. Diversity of mayflies (Ephemeroptera) along the Arieş River (28.05.2006).

1.4.4. Classification of sampling sites according to their acidity using the mayfly species

AQEM was developed by E.U. members for assessing the ecological state of rivers and besides other parameters, it uses the preference of species for different acidic conditions of water. This preference ranges between 1–5, 5 being the class of those taxa which occur in highly acidic waters.

According to the results of data analysis referring to the composition of the mayfly community, the sampling sites are members of the 2–5th acid class. In both years the sampling site below Baia de Arieş has got the worst qualification (5), according to which the water is characterized by permanent and serious acidification. In 2006 this site lacks any mayfly species, but as they were present in the previous year and upstream, it indicates the decrease in water quality with their absence. Other sites are characterized by relatively low acidic conditions of water.

Abundance, number of taxa and diversity also reflect the modifications in the habitat's acidity.

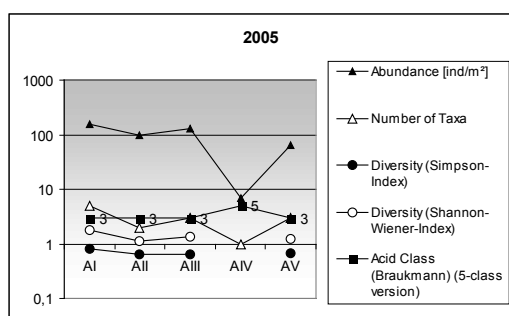

Figure 6. Change of acidity along the Arieş River (9.09.2005).

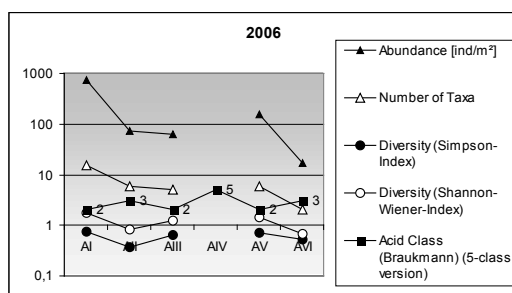

Figure 7. Change of acidity along the Arieş River (28.05.2006).

1.4.5 Statistical analysis

In both years the Kruskal-Wallis test shows a significant difference between the macroinvertebrate fauna of the sampling sites (2005: $p=0.002$; 2006: $p=0.001$). The Mann-Whitney test also revealed a significant difference between the density of

macroinvertebrate groups of the reference and impacted sites in both years ($p<0.041$).

The comparison of succeeding sites was also made. In 2005 only the macroinvertebrate fauna of AIII–AIV ($p=0.006$), in 2006 all of them were significantly differing from each other ($p<0.041$) with the exception of AII–AIII ($p=0.699$).

Comparing the conductivity, pH and abundance of show a significant correlation only in two cases: oligochets, caddisflies correlate with conductivity, namely with the dissolved material of their habitat water ($p=0.037$).

The statistical analysis of the data referring to mayflies also gives us valuable information regarding the changes between sites.

Kruskal-Wallis test shows a similarity between the autumn variables ($p=0.056$), being in contradiction with the spring ones, which identifies significant differences ($p=0.000$). The results of the comparison of the reference with impacted sites and the succeeding sites show significant differences only between AI–AIV in 2005 ($p=0.010$), but in 2006 the strong significant difference between the reference and impacted sites ($p<0.007$) was not strengthened by such differences between succeeding sites ($p>0.079$).

As in the case of macroinvertebrate groups, the mayfly species list and the diversity of them was not significantly different in the 2 years (Shannon-Wiener: $p=0.931$; Simpson-index: $p=0.662$).

1.5. Discussion

The research on the macroinvertebrate fauna and the statistical analysis of the gained data contribute to the assessment of changes along the Arieş river. The specific physico-chemical features of the sampling sites all mark the biocenosis in a special way.

The significant differences between sampling sites revealed by decreased abundance and in the case of mayflies associated with decrease in number of taxa, loss of diversity, can be explained by the confluence of highly polluted tributaries. This is proved by the results of physico-chemical analysis of water samples taken from Abrud creek with 50 m before its confluence with the Arieş river showing high concentrations of particles in suspension (112.58 mg/l). The X-ray fluorescence analysis of the suspensions evidenced large iron concentrations and less amounts of copper, zinc, arsenic, lead and manganese⁴² proving that heavy metals are transported by being adsorbed in the amorphous iron hydroxides and hydroxi-sulfates.⁴³ The influence of Abrud creek can be seen in the considerable loss of abundance (ten times less

⁴² FORRAY, F. L. 2002a.

⁴³ FORRAY, F. L. 2003.

then before the confluence point) and a significant decrease in the mayfly diversity.

The situation is more dramatic below Baia de Arieş, where the more sensible taxa totally disappear: in spring not only the caddisflies disappear but the mayflies and stoneflies are also missing from samples. Chironomids and oligochets are present only in extremely small number. The explanation of the situation also lies behind mining activity, as around Baia de Arieş waste dumps and settling ponds are situated near the Arieş River. Because of their position, the waste dumps are purged by rainwater and the resulting water enters the phreatic water and/or the surface water. During periods of heavy rains, the river level rises sufficiently to reach the base of the waste dumps. Thus, large amounts of barren gangue will also be transported into the river system. Furthermore, the stability of the settling ponds can be affected, endangering the downstream areas.⁴⁴

The Brezeşti tailings locally pollute water with barium,⁴⁵ and at the same time they can be considered important sulfid-sources. The oxidation of these sulphides leads to the removal of soluble metal ions from the waste dumps under the effect of rainfall.⁴⁶

According to the results of Forray & Hallbauer⁴⁷, the water at this site contains significant quantities of Ba (0.19 mg/l), Zn (0.213 mg/l), Cu (0.340mg/l), SO₄ (71 mg/l) and Br (0.21 mg/l).

According to the results of the statistical analysis in 2005, sampling points IV and V don't differ significantly from each other, both are characterized by poor macroinvertebrate communities. An explanation might be that the rains preceding sampling diluted the heavy metal polluted water, permitting the drifting organisms from upstream sites to remain alive. This shows a contradiction with the results of Forray⁴⁸, who claims that during wet periods the amount of transported Zn increased with up to 1100 times in Arieş river 200 m downstream from the confluence with Abrud creek, along with the concentration of other metals.

Our hypothesis about the provenience of site IV's macroinvertebrate fauna in 2005 is supported by Céréghino et al.⁴⁹, who conducted field observation upon *Rhithrogena semicolorata*, arriving at the conclusion that the increased discharge due to heavy

rains drifts larvae downstreams. This is especially the case of young instars, which are not capable in maintaining their position in the increased currents.

The results referring to site V in 2006 emphasizes a significant improvement in the structure of the macroinvertebrate community, which – according to the relevant specialist literature – is due to the disparition of Ba, Zn, Cu and Br from water and a slight decrease in SO₄ concentration (57 mg/l) is also observed. Moreover, the Iara - draining Băişoara mines - doesn't raise significantly the pollution level of the Arieş due to its alcalinic characteristics.⁵⁰

Comparing the heavy metal concentration of the Arieş with other Romanian rivers impacted by mining activity, it seems to be smaller,⁵¹ although after Forray⁵² it is 10, 100 even 1000 times higher than of non polluted ones. However, together with Abrud and Roşia creeks, the maximum values of Arieş can reach 3000 times those of normal ones.⁵³

Analyzing the influence of Lăpuş creek – which is heavily polluted by non-ferrous metals, cyanides and fenols due to mining activities and ore processing plants – upon the macroinvertebrate fauna of the Someş River, Macalik⁵⁴ reached the same conclusion, after which pollution decreased abundance and proved to be fatal for metal-sensible taxa.

Bird et al.⁵⁵ highlights that Arieş represents a source of sediment-bound contaminant metals to the River Mureş, his findings being sustained by Sárkány-Kiss et al.⁵⁶ The later observed that after the inflow of the Arieş not only the N, P, K decreases in the Mureş River but the heavy metal concentration considerably increases, leading to a falling diversity.

Similar results were obtained by Malmqvist & Hoffsten⁵⁷ by comparing the fauna of heavy metal polluted Swedish streams: mayflies, caddisflies and stoneflies disappeared from polluted sites, contributing to the decrease of diversity by 36%. Our results also show a loss of diversity with increasing pollution.

Decrease of abundance and diversity were observed by Carlise & Clements⁵⁸ in Zn polluted North American streams, Cherry et al.⁵⁹ in rivers polluted by Fe, Mn, Mg, Al, Nedeau et al.⁶⁰ in waters impacted by an industrial effluent. In the latest study the total amount of dissolved Fe and particulate Fe were 20 times higher in the effluent than in the upstream. The effluent

⁴⁴ FORRAY, F. L. – HALLBAUER, D. K. 2000.

⁴⁵ BIRD, G. et alii 2005.

⁴⁶ FORRAY, F. L. – HALLBAUER, D. K. 2000.

⁴⁷ FORRAY, F. L. – HALLBAUER, D. K. 2000.

⁴⁸ FORRAY, F. L. 2002b.

⁴⁹ CÉRÉGHINO, R. – LEGALLE, M. – LAVANDIER, P. 2004.

⁵⁰ FORRAY, F. L. – HALLBAUER, D. K. 2000.

⁵¹ BIRD, G. et alii 2005.

⁵² FORRAY, F. L. 2002b.

⁵³ BIRD, G. et alii 2005.

⁵⁴ MACALIK K. 2003.

⁵⁵ BIRD, G. et alii 2005.

⁵⁶ SÁRKÁNY-KISS E. – HAMAR J. – SÎRBURU, I. 1997.

⁵⁷ MALMQVIST, B. – HOFFSTEN, P. 1999.

⁵⁸ CARLISE, D. M. – CLEMENTS, W. H. 2003.

⁵⁹ CHERRY, D. S. et alii 2001.

⁶⁰ NEDEAU, E. J. – MERRITT, R. W. – KAUFMAN, M. G. 2003.

always had a rusty-coloured appearance because of the iron hydroxides in suspension and the substrate was also covered with a layer of ferric hydroxide, showing similarities with the part of the Arieş below the inflow of Abrud and below Baia de Arieş. It is also Nedeau et al.⁶¹ who mentioned that polluted sites have higher densities of oligochets, chironomids compared with metal-sensible taxa abundance. Grazing mayfly, caddisfly and stonefly species are extremely sensible to iron deposition as this inhibits the colonization and growth of diatoms and green algae that comprise an important primary food source for them. This can be observed in the case of the Arieş, too, the abundance of these organisms decrease after such a pollution and the diversity of mayflies too.

Species of Heptageniidae and Baetidae families are characteristic to mountain fauna⁶² being especially sensible to Zn pollution, which increases predation pressure of stoneflies upon mayflies.⁶³ In our research *Ecdyonurus* species are the most abundant at the reference site, below it appearing in sporadic ways, but *Baetis* species are missing only from the most polluted site. This can be explained by Fialkovski et al.⁶⁴ who observed that *Baetis rhodani* and *B. vernus* can tolerate increased metal concentrations, moreover, bioaccumulate them proportionally with the concentration from water, at the same time prefer acidic waters.⁶⁵ But after Estonian data, priority is attributed to alcalinic waters. In the later case the water courses lack heavy metal pollution.⁶⁶ In contrast, *Baetis alpinus* can't tolerate acidic waters, they occur only in the upper course of rivers.⁶⁷ However, the present research was able to identify this species from the middle course, where due to the increased pollution it is present only in a small number, while the first two species were found in almost all sampling sites. Miesbauer et al.⁶⁸ also observed that metal concentration in mayfly larvae from the Heptageniidae family is significantly higher than in Baetidae, thus concluding that the later ones are less sensible to heavy metal pollution. Furthermore, when compared to caddisfly larvae from the same site, the concentrations of Mn, Zn, Ba and Pb are significantly lower in Baetidae, whereas Heptageniidae exhibit higher Cu concentrations than caddisfly larvae. The differences in metal accumulation are most likely a consequence of species-specific feeding

behaviour and thus different uptake of metals from their diet.

In the present study, Spearman rangcorrelation doesn't show significant relationship between the structure of macroinvertebrate community and pH, respectively conductivity with 2 exceptions. This is explained by Ujvárosi⁶⁹ as the physico-chemical parameters of a river constantly changes.

Weatherhead & James⁷⁰ observed that mayflies, stoneflies appear in the wave-washed parts of lakes characterized by coarse substrates, while oligochets, chironomids dominate the detrital habitat below macrophytes characterized by fine, organic rich sediments. After Gáldean et al.⁷¹, the mayfly distribution is determined by the type of substrate, O₂ concentration and availability of food sources. *Baetis rhodani*, *Rhithrogena semicolorata*, *Ecdyonurus venosus*, *Serratella ignita* prefers stony substrates. *Rhithrogena semicolorata* colonizes fast running waters, where it is more abundant than *Ecdyonurus venosus* but with the slowing velocity and increasing substrate stability *Ecdyonurus venosus* becomes the most dominant⁷² of the two. This is sustained by our study too: at the reference site – which is characterized by fast running water – the *Ecdyonurus venosus* is present in 3 ind./m², while the density of *Rhithrogena semicolorata* exceeds 50 ind./m².

As the measured chemical parameters show only the momentary situation, long-term effects are better reflected by the structure of biota. Mayflies, like other organisms can accommodate to the local conditions to a certain extent. However, fatal changes in the habitat's condition can trigger the disparition of them when they are no more suitable for maintaining certain species' life. This is supported by the results of data analysis with the AQEM assesment system after which the site below Baia de Arieş enters the fifth acidic class. In 2005, when pH was 7.11, this site was colonized by a few *Baetis vernus* individuals. This species is capable of remaining alive in more acid waters but in spring 2006, when pH had fallen to 5.31, they are no longer present. AQEM uses a few mayfly species in the assesment, these are: *Baetis rhodani*, *Baetis vernus*, *Baetis sp.*, representants of the 3rd acid class's fauna, while the 2nd acid class is assigned to *Baetis alpinus*, *Ecdyonurus sp.*, *Rhithrogena semicolorata*, *Rhithrogena carpatoalpina*, *Rhithrogena sp.* These

⁶¹ NEDEAU, E. J. – MERRITT, R. W. – KAUFMAN, M. G. 2003.

⁶² HEFTI, D. – TOMKA, I. 1991.

⁶³ CARLISE, D. M. – CLEMENTS, W. H. 2003.

⁶⁴ FIALKOVSKI, W. et alii 2003.

⁶⁵ ZAMORA-MUNOZ, C. – SANCHEZ-ORTEGA, A. 1993.

⁶⁶ TIMM, H. 1997.

⁶⁷ ZAMORA-MUNOZ, C. – SANCHEZ-ORTEGA, A. 1993.

⁶⁸ MIESBAUER, H. – KÖCK, G. – FÜREDER, L. 2001.

⁶⁹ UJVÁROSI L. 2003.

⁷⁰ WEATHERHEAD, M. A. – JAMES, M. R. 2001.

⁷¹ GÁLDEAN, N. – BACALU, P. – STAIU, G. 1995.

⁷² MACAN, T.T. 1970.

species colonized the reference site, which in spring entered in the 2nd class. In this year at the site below Baia de Arieş we haven't found any mayfly species but as they were present above, with their absence indicate such a drastic change in the habitat quality, acidification of water, that induce the disparition even of the less sensible mayfly species. Abundance, number of taxa and changes in diversity correlate with the changes in water acidity, as they decrease with the increasing of it. Our results correlate with Howells⁷³ after which at pH 6.0 or above and with moderate alkalinity, the macroinvertebrate fauna is usually rich in all species. In streams of pH 5.6 or above some taxa may be missing, absent or scarce. This is the case of mayflies, molluscs and crustaceans. Soulsby et al.⁷⁴ also observed in acidified Scottish streams (pH<6.0) that the relative abundance of Ephemeroptera is low while Plecoptera tend to dominate. In contrast, Ephemeroptera are more abundant in well-buffered streams where acid-sensitive species such as *Baetis rhodani* are present. The taxon richness and abundance of Trichoptera also tends to increase with the decreasing stream acidity. Stream microcosms with low pH contained significantly fewer individuals and taxa then control ones and the number of Ephemeroptera individuals decreased from 80.7% to 18.1% in the most acidic streams.⁷⁵

1.6. Conclusion

The benthic macroinvertebrate samples collected along the Arieş River indicate a general decline in community structure after the confluence with polluted creeks. Decrease in abundance is observed in each macroinvertebrate group, moreover, the more demanding orders to habitat quality (Ephemeroptera, Plecoptera and Trichoptera) totally disappear from the macroinvertebrate fauna of the most polluted sampling site. A loss in diversity of mayfly species was also observed. Although the community tries to recover twice, never reaches the abundance and diversity level of the reference site.

tera, Plecoptera and Trichoptera) totally disappear from the macroinvertebrate fauna of the most polluted sampling site. A loss in diversity of mayfly species was also observed. Although the community tries to recover twice, never reaches the abundance and diversity level of the reference site.

The loss of either of the zoobenthic species impacts the whole ecosystem, as they represent an important loop of the aquatic food chain. In the same time, they accumulate heavy metals in their tissues, this contamination being concentrated in organisms higher up the food web and reaching its maximal level in top predators.

The high-rate pollution occurring along the river decreases water usage, becoming unsuitable as water supply for the localities. Nonetheless, pollution also decreases the aesthetic value of the region.

For a more subtle assesment of the anthropogenic impacts on the river it is necessary to process all the taken samples, as well as to identify the remaining macroinvertebrate groups to species level. A further analysis of the macroinvertebrate fauna, sediment and water chemistry are also required.

Acknowledgment

Without the support and financial help of the 610/2005 CEEX programm, it would not have been possible to pursue and to complete the present project successfully. We are also grateful to the team of Veterinary Direction of Covasna county, who made it possible to access the laboratory and to use their microscopes. We also appreciate the help of Noémi Szállassy and Kinga Csia in species identification and the help provided by Miklós Bálint in the statistical analysis of our data. We also thank László Kotró-Kosztándi for the assistance provided in English.

Váncsa Éva - Romanian Waters National Administration, Covasna County, Sf. Gheorghe, vancsaeva@gmail.com
Sárkány-Kiss Andrei - Babeş-Bolyai University, Department of Biology, Cluj-Napoca, România, asarkany@biolog.ubbcluj.ro

References

- AQEM. www.aqem.de.
BAUERNFEIND, E.
1994 Bestimmungsschlüssel für die österreichischen Eintagsfliegen, *Insecta, Ephemeroptera*, 1.
BIRD, G. – BREWER, P. A. – MACKLIN, M. G. – SERBAN, M. – BALTEANU, D. – DRIGA, B.
2005 Heavy metal contamination in the Arieş river catchment, Western Romania: Implications for development of the Roşia Montană gold deposit, *Journal of Geochemical Exploration* 86, 26–48.
BOGOESCU, C. – TABĂCARU, I.
1956 Contribuţii la studiul sistematic al nimfelor de Ephemeroptere din R. P. R., I, *Buletin Ştiinţific*, 9, 241–284.
BUBINAS, A. – JAGMINIENE, I.
2001 Bioindication of ecotoxicity according to community structure of macrozoobenthic fauna, *Acta Zoologica Lituanica*, 11, 1, 90–96.
CARLISE, D. M. – CLEMENTS, W. H.
2003 Growth and secondary production of aquatic insects along a gradient of Zn contamination in Rocky Mountain streams, *American Benthological Society*, 22 (4), 582–597.

⁷³ HOWELLS 1990 in PEART, M. R. 2000.

⁷⁵ COURTNEY, L. A. – CLEMENTS, W. H. 1998.

⁷⁴ SOULSBY, C. et alii 1997.

- CÉRÉGHINO, R. – LEGALLE, M. – LAVANDIER, P.
 2004 Drift and benthic population structure of the mayfly *Rhithrogena semicolorata* (Heptageniidae) under natural and hydropeaking conditions, *Hydrobiologia*, 519, 127–133.
- CHERRY, D. S. – CURRIE, R. J. – SOUCEK, D. J. – LATIMER, H. A. – TRENT, G. C.
 2001 An integrative assesment of a watershed impacted by abandoned mined land discharges, *Environmental pollution*, 111, 377–388.
- COURTNEY, L. A. – CLEMENTS, W. H.
 1998 Effects of acidic pH on benthic macroinvertebrate communities in stream microcosms, *Hydrobiologia*, 379, 135–145.
- CROFT, P. S.
 1986 A key to the major groups of British freshwater invertebrates, *Field studies*, 6, 531–539.
- DENICOLA, D. – STAPLETON, M. G.
 2002 Impact of acid mine drainage on benthic communities in streams: the relative roles of substratum vs. aqueous effects, *Environmental pollution*, 119, 303–315.
- FIALKOWSKI, W. – KLONOWSKA-OLEJNIK, M. – SMITH, B. D. – RAINBOW, P. S.
 2003 Mayfly larvae (*Baetis rhodani* and *Baetis vernus*) as biomonitors of trace metal pollution in streams of a catchment draining a zinc and lead mining area of Upper Silesia, Poland, *Environmental pollution*, 121, 253–267.
- FLEUITUCH, T.
 2003 Structure and functional organization of benthic invertebrates in a regulated stream, *Rev. Hydrobiol.* 88, 3–4, 332–344.
- FORRAY, F. L. – HALLBAUER, D. K.
 2000 A study of the pollution of the Arieş River (Romania) using capillary electrophoresis as analytical technique, *Environmental Geology*, 39 (12).
- FORRAY, F. L.
 2002a Environmental pollution in the Arieş River Catchment Basin. Case study Roşia Montană mining exploitation, *Studia Univ. Babeş-Bolyai Special Issue*, 1, 189–198.
 2002b *Geochemistry of the environment in the areas of mining works from Arieş Valley (Apuseni Mountains, Romania)*, PhD Thesis, Babeş-Bolyai University, Cluj-Napoca.
 2003 A nehézfém-szennyezés megállapításának vizsgálata a verespataki bányavidéken, in: *Erdély folyóinak természetes állapota*, Scientia Kiadó, Kolozsvár, 246–273.
- GÁLDEAN, N. – BACALU, P. – STAIU, G.
 1995 Biological division of the rivers Crişul Alb and Crişul Negru (Romania) into zones according to the mayflies fauna and of the ichtiofauna, *Trav. Mus. Hist. Nat. „Grigore Antipa”*, XXXV, 567–592.
- GEORGUDAKI-ILIOPOULU, J. – KANTZARIS, V. – KATHARIOS, P. – KASPIRIS, P. – GEORGIADIS, T. – MONTESANTOU, B.
 2003 An integrative assessment of different bioindicators for assessing water quality: a case study in the rivers Alfeios and Pineios (Peloponnisos, Greece), *Ecological Indicators* 2, 345–360.
- HAZELTON, P.
 2003 Analysis of Ephemeroptera, Plecoptera and Trichoptera (EPT) richness and diversity of Guilford Creek, Guilford, NY., [www.oneonta.edu/academics/biofld/PUBS/ANNUAL/2003/\(200\)%20plecoptera%20and%20trichoptera.pdf](http://www.oneonta.edu/academics/biofld/PUBS/ANNUAL/2003/(200)%20plecoptera%20and%20trichoptera.pdf)
- HEFTI, D. – TOMKA, I.
 1991 Mayfly communities in a prealpine system of Switzerland, *Aquatic sciences*, 53/1, 20–38.
- KÉKEDY NAGY L. – BOLLA CS. – SZABÓ G.
 2003 Egyes erdélyi felszíni vizek nehézfém-tartalmának meghatározása modern elektroanalitikai (stripping analízis) eljárással, in: *Erdély folyóinak természetes állapota*, Scientia Kiadó, Kolozsvár, 247–268.
- KISS O. – SCHMERA D. – FEHÉR I.
 2003 Characteristics of caddis larvae assemblages from shallow lakes in the Bükk Mountains, North Hungary, *Hydrobiológia*, 506–509, 365–372.
- MACALIK K.
 2003 Ökológiai vízminősítés az erdélyi folyók egyes szakaszain a makrofiták és a benton alapján, in: *Erdély folyóinak természetes állapota*, Scientia Kiadó, Kolozsvár, 65–105.
- MACAN, T. T.
 1970 A key to the nymphs of species of Ephemeroptera with notes on their ecology, *Scientific Publication*, 10.
 é. n. The ephemeroptera of a stony stream, Freshwater Biological Association, The Ferry House, Ambleside, Westmorland (Abstract), *The Journal of Animal Ecology*, 26, 2.
- MALMQVIST, B. – HOFFSTEN, P.
 1999 Influence of drainage from old mine deposits on benthic macroinvertebrate communities in central Swedish streams, *Wat. Res.* 33, 10, 2415–2413.
- MIESBAUER, H. – KÖCK, G. – FÜREDER, L.
 2001 Determination of trace elements in macrozoobenthos samples by total-reflection X-ray fluorescence analysis, *Streptochimica Acta*, B 56, 2203–2207.
- NEDEAU, E. J. – MERRITT, R. W. – KAUFMAN, M. G.
 2003 The effect of an industrial effluent on an urban stream benthic community? Water quality vs. habitat quality, *Environmental Pollution*, 123.
- PEART, M. R.
 2000 Acid rain, storm period chemistry and their potential impact on stream communities in Hong Kong, *Chemosphere*, 41, 25–31.

- POPESCU-ARGEŞEL, I.
1984 *Valea Arieşului*, Editura Sport-Turism, Bucureşti.
- RAKONCZAY Z.
2001 *Természetvédelem*, Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó, Budapest.
- SÁRKÁNY-KISS E. – HAMAR J. – SÎRBU, I.
1997 *A Maros folyó ökológiai állapota*, Lyra Kiadó, Marosvásárhely.
- SCIAMA, Y.
2004 *Endangered species, the clock is ticking*, Chambers Harrap Publishers Ltd, Edinburgh.
- SERBAN, M. – BALTEANU, M. – MACKLIN, M. G. – BREWER, P. A. – BIRD, G.
2004 Mining activities and heavy metal river pollution in the Apuseni Mountains, Romania, www.balwois.mpl.ird.fr/balwois/administration/full_paper/ffp-50-106.pdf.
- SOULSBY, C. – TURNBULL, D. – HIRST, D. – LANGAN, S. J. – OWEN, R.
1997 Reversibility of stream acidification in the Cairngorm region of Scotland, *Journal of Hydrology*, 195, 297–311.
- STUDEMANN, D. – LANDOLT, P. – SARTORI, M. – HEFTI, D. – TOMKA, I.
1992 Ephemeroptera (*Fauna Insecta Helvetica*, 9).
- TIMM, H.
1997 Ephemeroptera and Plecoptera larvae as environmental indicators in running waters of Estonia, in: *Ephemeroptera & Plecoptera: Biology-Ecology-Systematics*, Fribourg, 247–253.
- UJHELYI S.
1959 Kérészek Ephemeroptera (*Fauna Hungariae*, 49), Akadémia Kiadó, Budapest.
- UJVÁROSI L.
2003 Egyes erdélyi folyószakaszok minősítése és osztályozása jellegzetes tegzesegyütteseik (Trichoptera) alapján, in: *Erdély folyóinak természetes állapota*, Scientia Kiadó, Kolozsvár, 151–210.
- WALLEY, W. J. – GRBOVIC, J. – DZEROSKI, S.
2001 A reappraisal of saprobic values and indicator weights based on Slovenian river quality data, *Wat. Res.*, 35, 18, 4285–4292.
- WEATHERHEAD, M. A. – JAMES, M. R.
2001 Distribution of macroinvertebrates in relation to physical and biological variables in the littoral zone of nine New Zealand Lakes, *Hydrobiologia*, 462.
- ZAMORA-MUNOZ, C. – SANCHEZ -ORTEGA, A.
1993 Physico-chemical factors that determine the distribution of mayflies and stoneflies in a high-mountain stream in Southern Europe (Sierra Nevada, Southern Spain), *Aquatic insects*, 15, 1, 11–20.

Adatok a nehézfémekkel szennyezett Aranyos folyó makrogerinctelen faunájára vonatkozóan (Románia)

(Kivonat)

Az Erdélyi-Szigethegységben a bányai tevékenység hagyományos, a római időkre vezethető vissza, folyamatos, állandó szennyező forrást biztosítva a felszíni vizek számára. Jelen tanulmányban a nehézfémekkel szennyezett Aranyos folyó makrogerinctelen közösségének szerkezetét vizsgáljuk. A mintavétel két alkalommal, 5 illetve 6 pontról történt, 2005 őszén, valamint 2006 tavaszán. Eredményeink szerint a szennyezett mellékfolyók hatására megváltozik a közösség szerkezete, ami a makrogerinctelen csoportok, valamint kérészek abundanciájának és a kérészek diverzitásának hanyatlásában nyilvánul meg. Ismertetjük a kutatási periódus időszakában a folyót kolonizáló Ephemeroptera fajok listáját is. A mintavételi pontokat savasságuk szempontjából is jellemeztük.

Contribuții la cunoașterea faunei de macrozoobentos din râul Arieș, poluat cu metale grele

(Rezumat)

În Munții Apuseni mineritul se practică încă din epoca romană, reprezentând o sursă continuă de poluare pentru apele de suprafață. În acest studiu analizăm compoziția faunei de macronevertebrate bentale din râul Arieș, poluat cu metale grele. Prelevarea de probe s-a realizat în septembrie 2005 și mai 2006, din 5, respectiv 6 secțiuni. Conform rezultatelor obținute, în urma poluării cu metale grele se schimbă compoziția macrozoobentosului, ceea ce se reflectă atât prin scăderea abundenței grupurilor de macronevertebrate, cât și prin scăderea diversității ephemeropterelor. Prezentăm și lista speciilor de Ephemeroptera, care au colonizat râul în timpul cercetării. Secțiunile sunt caracterizate și din punct de vedere al acidității.

Appendix

Family	Species	AI	AII	AIII	AIV	AV	AVI
Baetidae	<i>Baetis alpinus</i> (Pictet 1843)	-	-	+	-	-	-
	<i>Baetis rhodani</i> (Pictet 1843)	+	+	+	-	+	-
	<i>Baetis scambus</i> Eaton 1860	+	+	+	-	+	-
	<i>Baetis</i> sp. Leach 1815	+	+	+	-	+	+
	<i>Baetis vardarensis</i> Ikononov 1962	+	-	-	-	-	-
	<i>Baetis vernus</i> Curtis 1834	+	+	+	+	+	+
Caenidae	<i>Caenis macrura</i> Stephens 1835	+	-	+	-	-	-
	<i>Caenis</i> sp. Stephens 1835	-	-	+	-	-	-
Ephemerellidae	Ephemerellidae Gen. sp.	+	+	-	-	-	-
	<i>Serratella ignita</i> (Poda 1761)	+	-	-	-	-	-
	<i>Torleya major</i> (Klapalek 1905)	+	+	-	-	-	-
Heptageniidae	<i>Ecdyonurus alpinus</i> Hefti, Tomka & Zurwerra 1987	+	-	-	-	-	-
	<i>Ecdyonurus</i> gr. <i>helveticus</i> (zelleri?) (Eaton 1885)	+	-	-	-	-	-
	<i>Ecdyonurus picteti</i> (Meyer-Dur 1864)	-	+	-	-	-	-
	<i>Ecdyonurus</i> sp. Eaton 1868	+	-	+	-	-	-
	<i>Ecdyonurus venosus</i> (Fabricius 1775)	-	-	-	-	-	-
	<i>Heptagenia</i> sp. Walsh 1863	+	-	-	-	-	-
	Heptageniidae gen. sp.	+	-	+	-	-	-
	<i>Rhithrogena carpatoalpina</i> Klonowska, Olechowska, Sartori & Weichselbaumer 1987	+	-	-	-	-	-
	<i>Rhithrogena semicolorata</i> (Curtis 1837)	+	-	-	-	+	-
<i>Rhithrogena</i> sp. Eaton 1881	+	-	-	-	-	-	
Leptophlebiidae	<i>Habroplebia lauta</i> Eaton 1884	-	-	+	-	-	-
	<i>Paraleptophlebia cincta</i> (Retzius 1783)	+	-	-	-	-	-

Table 8. List of the Ephemeroptera species which colonized the Arieş in autumn 2005 and spring 2006 (+ presence, - absence of the species).

Rozner István – Rozner György

ADATOK ERDÉLY ÉS A BÁNSÁG LEVÉLBOGÁR-FAUNÁJÁHOZ (COLEOPTERA: CHRYSOMELIDAE)

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum, a budapesti Magyar Természettudományi Múzeum és a Magyar Rovartani Társaság kutatóinak részvételével 1985 óta folynak rendszeres rovarantani kutatások Erdélyben. A kutatások súlypontja a székelyföldi megyékre esett, de Erdély más területein is történtek gyűjtések. Az 1967–1994 közötti gyűjtések adatait Szél–Rozner–Kocs közleménye¹ tartalmazta, benne 13 erdélyi megye 25 bogárcsaládjának gyűjtési adataival. 1998-ban a Magyar Rovartani Társaság gyűjtőutat szervezett Torockó környékére. A gyűjtött anyagot Kutasi–Muskovits–Rozner közleménye ismertette.² Ez 19 bogárcsalád gyűjtési adatait tartalmazza Kolozs és Fehér megyéből. A legkorábbi erdélyi rovarászati kutatásokról Rozner István 1998-ban megjelent „Hargita megye levélbogár faunájának alapvetése”³ c. munkájában található összefoglaló. A Hargita megyei levélbogár gyűjtések adatait ez az Alapvetés 1996-ig tartalmazza, és 63 génusz 252 fajt tárgyalja, amelyből 3 faj és alfaj egész Erdélyben újnak bizonyult, Hargita megyét tekintve pedig 48 faj és alfaj előfordulását lehetett kimutatni, amely addig a szakirodalomban nem szerepelt.

Jelen publikáció az 1996–2006 közötti gyűjtések adatait tartalmazza Hargita megyéből, és az eddig még nem közölt levélbogár adatokat megyénként a Partiumból, Erdélyből és a Bánságból. Ez időszak alatt 11 levélbogár-alcsalád 18 nemzetségének 56 génuszából 214 Chrysomelida fajt és alfajt gyűjtöttek. Ebben a közleményben a Partiumból 4, Erdélyből 194 és a Bánságból 64 faj adatai szerepelnek. 17 faj és alfaj egészíti ki Rozner Hargita megyei alapvetését.⁴ Egy alfaj, az *Oreina alpestris polonina* Bechyné, 1958 Erdély levélbogárfaunájában újnak bizonyult. A gyűjtött fajok a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban, a Somogy Megyei Múzeumban (Kaposvár), a Magyar Természettudományi Múzeumban (Budapest) és Rozner István magángyűjteményében találhatóak.

A fajlista adatai és a rövidítések

A fajlistában a következő adatok szerepelnek: *Dölt* betűvel a megyék, *félkövér* betűkkel a taxonok és a gyűjtőhelyek, normál betűkkel a lelőhelyeket kiegészítő adatok, pl. a magasságok, a gyűjtések ideje, a gyűjtő(k) nevének rövidítései. A ‘-’ jel után az egyes fajokra vonatkozó megjegyzések következnek, és *dölt betűvel* a tápnövények adatai.

A gyűjtők nevének rövidítése:

ÁL = Ádám László
CZ = Czető Zsolt
HG = Hegyessy Gábor
KC = Kutasi Csaba
KI = Kocs Irén
NB = Nagy Barna
NL = Nádai László
PA = Podlussány Attila
RA = Rozner Istvánné
RG = Rozner György
RI = Rozner István
RJ = Rudner József
SA = Salvo Szidónia
SD = Szalóki Dezső

Egyéb rövidítések:

É = észak
h. = hegy
hav. = havas, havasok
hg. = hegység
K = kelet
m = méter
Ny = nyugat
p. = patak, pataka
TN = tápnövény
v. = völgy, völgye

¹ SZÉL Gy., dr. – ROZNER I. – KOCS I. 1996.

² KUTASI Cs. – MUSKOVITS J. – ROZNER I. 2000.

³ ROZNER I. 1998.

⁴ ROZNER I. 1998.

A fajok jegyzéke és a lelőhelyadatok

DONACIINAE Kirby, 1837

Donaciini Kirby, 1837

Donacia Fabricius, 1775

Donacia (Donacia) aquatica (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye*: Zeteváralja, Nagy-Küküllő-p., 1995. V. 10., RI; Székelyvarság, 1995. V. 9., RI et PA; Kecsetkisfalud, 1997. V. 23., RI; Árvátfalva, 1997. V. 26., RI.

Donacia (Donacia) semicuprea Panzer, 1796 – *Hargita megye*: Szencsed, 1996. V. 22., RI; Kovászna megye: Réty, Rétyi-nyír, 1992. V. 2., RI; Uzonkafürdő, 700 m, 2005. V. 24., RG.

Donacia (Donacia) thalassina Germar, 1811 – *Hunyad megye*: Déva, 1996. V. 19., RI.

Plateumarini Askevold, 1990

Plateumaris Thomson, 1859

Plateumaris (Plateumaris) sericea (Linnaeus, 1761) – *Hargita megye*: Lövéte, Kis-Homoród v., 1997. V. 22., RI; Kelemen-hav., Lomás-p. v., 1000 m, 1998. VII. 13., KI et RI; Kelemen-hav., Puturosul-p. v., 1200–1600 m., RI et PA. – Euro-szibériai faj, amely a hegy és dombvidék vizenyős helyein közönséges. TN: vízinövények, *Iris*-, *Alisma*- és *Carex*-fajok. Kiegészítés Hargita megye levélbogár-faunájához.⁵

Plateumaris (Juliusina) consimilis (Schrank, 1781) – *Hargita megye*: Homoródmás, Kis-Homoród v., 1997. V. 22., RI; Madarasi-Hargita, Ivó, láp-rét, 1997. V. 24., RI; Kalonda, Kalonda-tető, 1997. V. 23., RI; Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce-p. v., 1997. VII. 11., RI; Lövéte, Kis-Homoród v., 1997. V. 22., RI; Görgényi-hav., Parajd, Kis-Küküllő felső völgye, 1995. VII. 1., RG; Persányi-hg., Oklánd, 1997. V. 26., RI; 5 km S of Oklánd, 2005. V. 27, RG; Árvátfalva, 1997. V. 26., RI et PA., Kelemen-hav., Puturosul-p. v., 1200–1600 m, 1998. VII. 13., RI; Kelemen-hav., Lomás-p. v., 1998. VII. 13., RI et KI; Kelemen-hav., Maroshévíz, Vajda-p., 1100 m, 1998. VII. 14., RI; Gyergyói-hav., Békény-p. v., 2006. VI. 27., RI et SA; Balánbánya, Nagy-Hagymás, 1995. VII. 6., RG; Kovászna-megye: Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-p. v., 1997. VII. 15., RI; Bálványosfürdő, Büdös-h., 2006. VI. 29., RI et SA. Uzonkafürdő, 700 m, 2005. V. 24., RG; Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v., 600

m, 2005. V. 24–25., RG; *Krassó-Szörény megye*: Karánsebes, Vár, 1994. V. 22., PA.

ORSODACNINAE Thomson, 1859

Orsodacne Latreille, 1802

Orsodacne cerasi (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye*: Homoródfürdő, 1995. VII. 7., RG; Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce-p., 1997. VII. 11., RI; Kelemen-hav., Maroshévíz, 1100 m, 1998. VII. 14., RI; Kelemen-hav., Lomás-p. v., 1100 m, 1998. VII. 13., RI.

CRIOCERINAE Latreille, 1807

Lemini Heinze, 1962

Lema Fabricius, 1798

Lema (Lema) cyanella (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye*: Hargita-hg., Zeteváralja, Szencsed-p. v., 1997. V. 24., RI; Árvátfalva, 1997. V. 26., RI; Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v., 600 m, 2005. V. 24–25., RG.

Oulema Des Gozis, 1886

Oulema (Haspidolema) erichsoni (Suffrian, 1841) – *Hargita megye*: Árvátfalva, 1997. V. 26., RI; Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v., 600 m, 2005. V. 24–25., RG; *Fehér megye*: Gyalui-hav., Aranyosronk, 1998. VII. 10., RI.

Oulema (Haspidolema) septentrionis (Weise, 1880) – *Hargita megye*: Homoródmás, Kis-Homoród v., 1997. V. 22., RI. – Nyugat- és észak-európai faj. Erdélyben ritka. TN: *Nasturtium officinale*. Kiegészítés Hargita megye levélbogár-faunájához.⁶

Oulema (Haspidolema) gallaeciana (Heyden, 1870) – *Hargita megye*: Hargita-hg., Zeteváralja, Szencsed-p., 1997. V. 24., RI; Görgényi-hav., Parajd, Kis-Küküllő felső v., 2006. VI. 26., RI et SA.

Oulema (Oulema) melanopus (Linnaeus, 1758) – *Szilágy megye*: Meszes-hg., Zilah., 1993. VII. 13., PA; *Szeben megye*: Fenyőfalva, 1996. V. 20., RI; *Szebeni-hav*, Kisdísznód, Ezüst-p. v., 1997. VII. 17., RI; *Hunyad megye*: Reteyzát-hg., Cab. Pietrele, 1480 m, 2002. VI. 3–6., KI et PA; Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v., 600 m., 2005. V. 25., RI et RG.

Oulema (Oulema) rufocyanea (Suffrian, 1847) – *Hargita megye*: Homoródmás, Kis-Homoród v., 1997. V. 22., RI.

⁵ ROZNER I. 1998.⁶ ROZNER I. 1998.

- Criocerini** Latreille, 1807
- Crioceris** O. F. Müller, 1764
- Crioceris duodecimpunctata** (Linnaeus, 1758) – *Hunyad megye: Déva*, 1996. V. 19., RI.
- Lilioceris** Reitter, 1912
- Lilioceris merdigera** (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Persányi-hg., Vargyas, Alsó-Mál*, 2005. V. 25., RI; *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegászó v.*, 600 m, 2005. V. 25., RI et RG; *Hunyad megye: Retyezát-hg., Cab. Pietrele*, 1440 m, 2002. VI. 3–6., KI et PA.
- CLYTRINAE** Kirby, 1837
- Clytrini** Kirby, 1837
- Labidostomis** Germar, 1817
- Labidostomis longimana** (Linnaeus, 1761) – *Hargita megye: Kelemen-hav., Bélbör, Kis-Beszterce-p.*, 1997. VII. 11., RI; *Tusnád, Szent Anna-tó*, 1999. VII. 7., RI; *Csíksomlyó*, 1995. VII. 7., RG; *Korond*, 1999. VII. 14., RI; *Kolozs megye: Gyalui-hav., Havasnagyfalu*, 1995. VII. 8., RI et RG; *Fehér megye: Erdélyi-Érchg., Ompolygyepű*, 1997. VII. 18., RI.
- Clytra** Laicharting, 1781
- Clytra laeviuscula** Ratyeburg, 1837 – *Hargita megye: Homoródfürdő*, 1995. VII. 7., RG; *Arad megye: Körösbökény*, 1993. V. 30., RI; *Hunyad megye: Déva*, 1993. VI. 1., RI; *Kolozs megye: Tordai-hasadék*, 2000. VII. 1., RA.
- Smaragdina** Chevrolat, 1837
- Smaragdina salicina** (Scopoli, 1763) – *Hargita megye: Homoródmás, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; *Persányi-hg., Vargyas, Alsó-Mál*, 2005. V. 25., RI et RG; *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegászó v.*, 600 m, 2005. V. 25., RI et RG; *Brassó megye: Persányi-hg., Bogáti-erdő*, 2005. V. 27., RI; *Kolozs megye: Magyarorszávat*, 1995. V. 11–12., CZ et NL.
- Smaragdina flavicollis** (Charpentier, 1825) – *Szeben megye: Szebeni-hav., Kisdizsnód, Ezüst-p. v.*, 1997. VII. 17., RI.
- Smaragdina aurita** (Linnaeus, 1767) – *Szeben megye: Szebeni-hav., Kisdizsnód, Ezüst-p. v.*, 1997. VII. 17., RI.
- Smaragdina affinis** (Illiger, 1794) – *Kovászna megye: Persányi hg., Vargyas, Hidegászó v.*, 600 m, 2005. V. 24–25., RG.
- Smaragdina xanthaspis** (Germar, 1824) – *Hargita megye: Hargita-hegys., Sikaszó*, 2006. VI. 28., RI et SA.
- CRYPTOCEPHALINAE** Gyllenhal, 1813
- Pachybrachini** Chapuis, 1874
- Pachybrachis** Chevrolat, 1837
- Pachybrachis sinuatus** Mulsant et Rey, 1859 – *Hargita megye: Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.*, 1995. VII. 2–7., RG; *Kérulyfürdő, Tolvajos-p. v.*, 1995. VII. 7., RG; *Kelemen-hav., Bélbör, Kis-Beszterce-p.*, 1997. VII. 11., RI; *Tusnád, Szent Anna-tó*, 1999. VII. 7., RI; *Szeben megye: Szebeni-hav., Kisdizsnód, Ezüst-p. v.*, 1997. VII. 17., RI.
- Pachybrachis fimbriolatus** Suffrian, 1848 – *Hunyad megye: Déva*, 1996. V. 19., PA.
- Cryptocephalini**, Gyllenhal, 1813
- Cryptocephalus** O. F. Müller
- Cryptocephalus (Protophysus) schaefferi** Schrank, 1789 – *Krassó-Szörény megye: Mehádiai-hg., Herkulesfürdő, Mt. Domogled*, 1995. IV. 30., RI.
- Cryptocephalus (Homalopus) coryli** (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Árvátfalva*, 1997. V. 26., RI.
- Cryptocephalus (Burlinius) pallifrons** Gyllenhal, 1813 – *Hunyad megye: Retyezát-hg., Cab. Pietrele*, 1480 m, 2002. VI. 3–6., KI et PA.
- Cryptocephalus (Burlinius) ocellatus** Drapiez, 1819 – *Hargita megye: Kelemen-hav., Bélbör, Kis-Beszterce-p.*, 1997. VII. 11., RI; *Tusnád, Szent Anna-tó*, 1995. VII. 8., PA.
- Cryptocephalus (Burlinius) carpathicus** J. Friwaldszky, 1883 – *Hargita megye: Görgényi-hav., Szencsed*, 1997. VII. 9., RI; *Hargita-hg., Hargitafürdő*, 1997. VII. 8., RI.
- Cryptocephalus (Burlinius) labiatus** (Linnaeus, 1761) – *Szeben megye: Szebeni-hav., Kisdizsnód, Ezüst-p.-v.*, 1997. VII. 17., RI.
- Cryptocephalus (Burlinius) pusillus** Fabricius, 1776 – *Krassó-Szörény megye: Herkulesfürdő, Domogled-h.*, 1997. IX. 27., RJ.
- Cryptocephalus (Cryptocephalus) quinquepunctatus** (Scopoli, 1763) – *Hargita megye: Gyergyói-hav., Gyilkos-tó*, 1985. VII. 13., PA; *Görgényi-hav., Parajd, Kis-Küküllő felső v.*, 1995. VII. 1., RG; *Balánbánya, Nagy-Hagymás*, 1995. VII. 6.,

- RG; *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.*, 700 m, 2005. V. 26., RG; *Krassó-Szörény megye: Karánsebes, Vár*, 1994. V. 22., PA.
- Cryptocephalus (Cryptocephalus) bipunctatus** (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Lövéte, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI, *Tusnád, Szent Anna-tó*, 1999. VII. 7., RI; *Hargita-hg., Sikaszó*, 2006. VI. 28., RI et SA; *Gyergyói-hav., Békás-szoros*, 1995. VII. 4., RG; *Zeteváralja, Szcened-p. v.*, 1995. VII. 3., RG; *Kovászna megye: Bálványosfürdő, Büdös-h.*, 2006. VI. 29., RI et SA; *Persányi-hg., Vargyas, Hideg-aszó v.*, 600 m, 2005. V. 24–25., RG; *Kolozs megye: Gyalui-hav., Havasnagyfalu*, 1995. VII. 8., RI et RG; *Krassó-Szörény megye: Dunaorbágy*, 1996. VI. 2., NL.
- Cryptocephalus (Cryptocephalus) biguttatus** (Scopoli, 1763) – *Hargita megye: Gyergyói-hav., Békás-szoros*, 1995. VII. 4., RG; *Madarasi-Hargita*, 1000 m, 1995. VII. 2., RG; *Kovászna megye: Bálványosfürdő, Büdös-h.*, 2006. VI. 28., RI et SA; *Krassó-Szörény megye: Dunaorbágy*, 1996. VI. 2., NL.
- Cryptocephalus (Cryptocephalus) aureolus illyricus** Franz, 1949 – *Hargita megye: Balánbánya, Nagy-Hagymás*, 1995. VII. 6., RG; *Erdőalja*, 1995. VII. 4., RG; *Krassó-Szörény megye: Dunaorbágy*, 1996. VI. 2., NL.
- Cryptocephalus (Cryptocephalus) sericeus sericeus** (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Kelemen-hav., Bébor, Kis-Beszterce-p.*, 1997. VII. 11., RI; *Homoródfürdő*, 1997. VII. 7., RI; *Tusnád, Szent Anna-tó*, 1999. VII. 7., RI; *Korond*, 1999. VII. 14., RI; *Görgényi-hav., Parajd, Kis-Küküllő felső v.*, 1995. VII. 1., RG; *Csíksomlyó*, 1995. VII. 7., RG; *Kovászna megye: Bálványosfürdő, Büdös-h.*, 2006. VI. 29., RI et SA; *Kolozs megye: Gyalui-hav., Havasnagyfalu*, 1995. VII. 8., RG; *Fehér megye: Erdélyi-Érchg., Ompolygyepű*, 1997. VII. 18., RI; *Hunyad megye: Retyezát-hg., Cab. Pietrele*, 1480 m, 2002. VI. 3–6., KI et PA.
- Cryptocephalus (Cryptocephalus) sericeus zambanellus** Marseul, 1875 – *Hargita megye: Kelemen-hav., Maroshévíz, Vajda-p.*, 1100 m, 1998. VII. 14., RI. – Adriato-mediterrán-balkáni alfaj. TN: *Compositae*. Kiegészítés Hargita megye levélbogar-faunájához.⁷
- Cryptocephalus (Cryptocephalus) hypochaeridis hypochaeridis** (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Hargita-hg., Sikaszó*, 2006. VI. 28., RI et SA; *Erdőalja*, 1995. VII. 4., RG; *Görgényi-hav., Parajd, Kis-Küküllő v.*, 1995. VII. 1., RG; *Gyergyói-hav., Békás-szoros*, 1995. VII. 4., RG; *Balánbánya, Nagy-Hagymás*, 1995. VII. 6., RG; *Maros megye: Szováta*, 1995. V. 16., NB; *Szeben megye: Fogarasi-hav., Kercisóra, Bálea-v.*, 1997. VII. 16., RI.
- Cryptocephalus (Cryptocephalus) hypochaeridis transiens** Franz, 1949 – *Hargita megye: Balánbánya, Jáhoros-p. v.*, 1995. VII. 5–6., RI et RG.
- Cryptocephalus (Cryptocephalus) violaceus** Lacharing, 1781 – *Hargita megye: Balánbánya*, 1995. VII. 5., RG; *Gyergyói-hav., Békás-szoros*, 1995. VII. 4., RG; *Krassó-Szörény megye: Dunaorbágy*, 1996. VI. 2., NL; *Karánsebes, Vár*, 1994. V. 22., PA.
- Cryptocephalus (Cryptocephalus) decemmaculatus** (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Homoródfürdő*, 1995. VII. 7., RG. – Euro-szibériai faj. TN: *Genista sp.* Kiegészítés Hargita megye levélbogar-faunájához.⁸
- Cryptocephalus (Cryptocephalus) moraei** (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Csíksomlyó*, 1995. VII. 7., RG; *Madarasi-Hargita*, 1000 m, 1995. VII. 2., RG; *Erdőalja*, 1995. VII. 4., RG; *Homoródfürdő*, 1995. VII. 7., RG; *Kolozs megye: Gyalui-hav., Havasnagyfalu*, 1995. VII. 8., RI et RG; *Fehér megye: Gyalui-hav., Aranyosronk*, 1998. VII. 10., RI; *Krassó-Szörény megye: Dunaorbágy*, 1996. VI. 2., NL.
- Cryptocephalus (Cryptocephalus) quadriguttatus** Richter, 1820 – *Kovászna megye: Vargyas, Hidegaszó v.*, 600 m, 2005. V. 24–25., RG.
- Cryptocephalus (Cryptocephalus) flavipes** Fabricius, 1781 – *Hargita megye: Homoródmás, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; *Fehér megye: Kőköz*, 1995. V. 12–13., CZ et NL.
- Cryptocephalus (Cryptocephalus) vittatus** Fabricius, 1775 – *Hargita megye: Hargita-hg., Hargitagyöngye*, 1994. VI. 25., RI; *Erdőalja*, 1995. VII. 4., RG; *Madarasi-Hargita*, 1000 m, 1995. VII. 2., RG; *Görgényi-hav., Bucsin-tető*, 1280 m, 1994. VI. 28., RI; *Parajd, Kis-Küküllő felső v.*, 1995. VII. 1., RG; *Kelemen-hav., Lomás-p. v.*, 1000 m, 1998. VII. 13., RI; *Kovászna megye: Bodoki-hg., Bálványosfürdő*, 1994. VI. 27., RI; *Fehér megye: Kudzsiri-hav., Täu-tó, Täu Bistra*, 800 m, 1993. VII. 19–20., RI; *Szilágy megye: Meszes-hg., Zilah*, 1993. VII. 13., PA.

EUMOLPINAЕ Thomson, 1859

Colaspini Jacobson, 1908

Pales Chevrolat, 1837

Pales ulema (Germar, 1813) – *Krassó-Szörény megye: Mehádiai-hg., Herkulesfürdő, Domogled-h.*, 1995. IV. 30., RI.

⁷ ROZNER I. 1998.⁸ ROZNER I. 1998.

Adoxini Baly, 1863

Bromius Chevrolat, 1837

Bromius obscurus obscurus (Linnaeus, 1758)
– *Hargita megye*: **Balánbánya, Nagy-Hagymás**, 1995. VII. 6., RG, **Balánbányai-hgys, Pongrác-tető, Lódulj**, 1995. VII. 5., RG; *Szeben megye*: **Fenyőfalva**, 1996. V. 20., PA.

Bromius obscurus villosulus (Schrank, 1781)
– *Hunyad megye*: **Retyezát hg., Cab. Pietrele**, 1400 m, 2002. VI. 3–6., KI et PA.

Myochroini Jakobson, 1908

Pachnephorus Chevrolat, 1837

Pachnephorus pilosus (Rossi, 1790) – *Brassó megye*: **Persányi-hg., Bogáti-erdő**, 2005. V. 27., RI et RG.

Pachnephorus tessellatus (Duftschmid, 1825) – *Krassó-Szörény megye*: **Orsova, Alion-h.**, 250 m, ÁL.

Eumolpini Thomson, 1859

Eumolpus Illiger, 1798

Eumolpus asclepiadeus (Pallas, 1773) – *Hargita megye*: **Gyergyói-hav., Kupán-v.**, 1997. VII. 15.

CHRYSOMELINAE Latreille, 1802

Chrysomelini Latreille, 1802

Leptinotarsa Chevrolat, 1837

Leptinotarsa decemlineata (Say, 1824) – *Hargita megye*: **Homoródmás, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI; **Lövete, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI; **Madarasi-Hargita**, 1300–1500 m, 1995. VII. 5., RG; **Zeteváralja, Szencsed-p.**, 1997. V. 24., RI; **Görgényi-hav., Parajd, Kis-Küküllő-v.**, 1995. VII. 1., RG; **Gyergyói-hav., Pongrác-tető, Lódulj**, 1995. VII. 5., RG; *Szeben megye*: **Fogarasi-hav., Kercisóra, Bálea-tó**, 2000 m, 1996. VI. 10., ÁL; *Fehér megye*: **Torockó**, 2000. VI. 30., RA.

Chrysolina Motschulsky, 1860

Chrysolina (Threnosoma) fimbrialis hungarica Fuss, 1861 – *Fehér megye*: **Torockó, Székelykő**, 1998. VII. 7., RI.

Chrysolina (Threnosoma) weisei J. Frivaldszky, 1883
– *Hargita megye*: **Békás-szoros**, 1995. VII. 4., RG; *Szeben megye*: **Fogarasi-hav., Kercisóra**,

Bálea-tó, 2000 m, 1996. VI. 11., ÁL; *Hunyad megye*: **Retyezát-hg., Cab. Pietrele**, 1480 m, 2002. VI. 3–6., KI et PA.

Chrysolina (Ovostoma) olivieri olivieri (Bedel, 1892) – *Hargita megye*: **Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.**, 1995. VII. 7., RG; 2006. VI. 25–VII. 1., RI, et SA; **Persányi-hg., Oklánd**, 1997. V. 26., RI; **Persányi-hgys, Vargyas, Alsó-Mál**, 600 m, 2005. V. 25., RG; *Kovászna megye*: **Vargyas, Hidegaszó v.**, 700 m, 2005. V. 26., RG; *Fehér megye*: **Torockó**, legelő, 2000. VI. 30., RA; *Szeben megye*: **Szebeni-hav., Kisdisznód, Ezüst-p. v.**, 1997. VII. 17., RI; *Krassó-Szörény megye*: **Karánsebes, Vár**, 1994. V. 22., PA; **Mehádiai-hg., Cserna-p. v.**, 300 m, 1994. VII. 29., ÁL, 1995. V. 1–2., RI, **Herkulesfürdő, Domogled-h.**, 1995. IV. 30., RI, **Orsova, Alion-h.**, 250 m, 1995. V. 7., 1995. VI. 29., ÁL.

Chrysolina (Menthastriella) herbacea (Duftschmid, 1825) – *Hargita megye*: **Kelemen-hav., Bélbör, Kis-Beszterce-p. v.**, 1997. VII. 11., RI; **Balánbánya, Nagy-hagymás**, 1000 m, 1995. VII. 6., RG; **Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.**, 1995. VII. 7., RG; 1997. VII. 13., RI, 2006. VI. 25. – VII. 1., RI et SA; **Hargita-hg., Hargitafürdő**, 1997. VII. 8., RI; **Hargita-hg., Kérulyfürdő, Tolvajos-p. v.**, 1995. VII. 7., RG; **Árvátfalva**, 1997. V. 26., RI, **Görgényi-hav., Kis-Küküllő felső v.**, 1995. VII. 1., RG; 2006. VI. 26., RI et SA; *Kovászna megye*: **Vargyas, Vargyas-p. v.**, 2005. V. 26–28., RI; **Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.**, 600 m, 2004. VII. 6–8., 2005. V. 25., RI et RG; **Bálványosfürdő, Büdös-h.**, 2006. VI. 29., RI et SA; *Brassó megye*: **Persányi-hg., Bogáti-erdő**, 2005. V. 27., RG; *Szeben megye*: **Szebeni-hav., Kisdisznód, Ezüst-p. v.**, 1997. VII. 17., RI; *Kolozs megye*: **Tordai-hasadék**, 2000. VII. 1., RA; *Krassó-Szörény megye*: **Karánsebes, Vár**, 1994. V. 22., PA; **Mehádiai-hg., Herkulesfürdő, Domogled-h.**, 1995. IV. 30., RI; **Cserna-p. v.**, 1995. V. 1–2., RI; 300 m, 1995. V. 16., ÁL.

Chrysolina (Synerga) coeruleans (Scriba, 1791)
– *Kovászna megye*: **Uzonkafürdő**, 700 m, 2005. V. 24., RG.

Chrysolina (Erythrochrysa) polita (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye*: **Madarasi-Hargita**, 1000 m, 1995. VII. 2., RG; **Homoródmás, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI; **Görgényi-hav., Szencsed**, 1997. VII. 9., RI; **Hargita-hg., Hargitafürdő**, 1997. VII. 8., RI; **Hargita-hg., Kérulyfürdő, Tolvajos-p. v.**, 1995. VII. 7., RG; **Kecsetkisfalud**, 1997. V. 23., RI; **Homoródfürdő, Nagy-Homoród-v.**, 1995. VII. 2–3., 1995. VII. 7., RG; 1997. VII. 13., RI,

2006. VI. 25. – VII. 1., RI et SA; **Balánbánya, Nagy-Hagymás**, 1995. VII. 6., RG; **Kelemen-hav., Bélbör, Kis-Beszterce-p. v.**, 1997. VII. 11., RI; **Árvátfalva**, 1997. V. 26., RI; **Zeteváralja, Szencsed-p.**, 1997. V. 24., RI; **Kelemen-hav., Toplica-p. v.**, 1998. VII. 15., RI; **Persányi-hg., Vargyas, Alsó-Mál**, 2005. V. 25., RI et RG; **Görgényi-hav., Kis-Küküllő felső v.**, 1995. VII. 1., RG; 2006. VI. 26., RI et SA; *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.*, 600 m, 2005. V. 25., RI et RG; **Vargyas, Vargyas-p. v.**, 2005. V. 26–28., RI; **Uzonkafürdő**, 700 m, 2005. V. 24., RG; **Bálványosfürdő, Büdös-h.**, 2006. VI. 29., RI et SA; *Szeben megye: Szebeni-hav., Kisdisznód, Ezüst-p. v.*, 1997. VII. 17., RI; *Brassó megye: Persányi-hg., Bogáti-erdő*, 2005. V. 27., RI; *Fehér megye: Torockó*, legelő, 2000. VI. 30., RA.
- Chrysolina (Chrysolina) staphylaea** (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Persányi-hg., Vargyas, Alsó-Mál*, 600 m, 2005. V. 25., RG; **Balánbánya, Nagy-Hagymás**, 1995. VII. 6., RG; **Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.**, 1995. VII. 2–3., RG; **Madarasi-Hargita**, 1000 m, 1995. VII. 2., RG; *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.*, 700 m, 2005. V. 26., RG.
- Chrysolina (Sphaerochrysolina) globosa banatica** Csiki, 1940 – *Krassó-Szörény megye: Karánsebes, Vár*, 1994. V. 22., PA; **Mehádiai-hg., Herkulesfürdő, Domogled-h.**, 1995. IV. 30., RI; **Orsova, Alion-h.**, 250 m, 1995. V. 7., ÁL.
- Chrysolina (Sphaerochrysolina) umbratilis umbratilis** (Weise, 1887) – *Hargita megye: Kérulyfürdő, Tolvajos-p.*, 1992. VIII. 28., KI et PA. – Középeurópai hegyvidéki faj. Erdélyben ritka. Kiegészítő adat Hargita megye levélbogár-faunájához.⁹
- Chrysolina (Sphaerochrysolina) crassicollis crassicollis** (Suffrian, 1851) – *Hargita megye: Zeteváralja, Szencsed-p.*, 1997. V. 24., RI.
- Chrysolina (Sphaerochrysolina) crassicollis rementina** Bechné, 1950 – *Krassó-Szörény megye: Orsova, Alion-h.*, 250 m, 1995. V. 7., ÁL; **Orsova, 7 km K névtelen v.**, 1998. V. 2., HG.
- Chrysolina (Cyrtochrysolina) marcasitica turghida** (Weise, 1882) – *Hargita megye: Hargita-hg., Ivó, Ivó-p. v.*, 1997. V. 24., RI; **Görgényi-hav., Szencsed**, 1997. VII. 9., RI; **Kelemen-hav., Toplica-v.**, 1998. VII. 15., RI; *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.*, 600 m., 1995. V. 25., RI et RG. *Brassó megye: Persányi-hg., Bogáti-erdő*, 2005. V. 27., RG.
- Chrysolina (Colaphoptera) crassimargo** (Germar, 1824) – *Krassó-Szörény megye: Mehádiai-hg., Herkulesfürdő, Domogled-h.*, 1995. IV. 30., RI; **Cserna-p. v.**, 1995. V. 1–2., RI.
- Chrysolina (Colaphoptera) purpurascens purpurascens** (Germar, 1822) – *Hunyad megye: Retyezát hg., Cab. Pietrele.*, 1480 m, KI et PA.
- Chrysolina (Colaphoptera) purpurascens plumbeonigra** Reitter, 1912 – *Kolozs megye: Torda, Tordai-hasadék*, 1997. V. 27., RJ.
- Chrysolina (Colaphodes) haemoptera** (Linnaeus, 1758) – *Kovászna megye: 3 km N of Vargyas*, 2005. V. 27., RG; *Krassó-Szörény megye: Szörényi-Érchg., Temesfő*, 1000 m, 1994. V. 26., PA; **Mehádiai-hg., Cserna-v.**, 1995. V. 1–2., RI.
- Chrysolina (Colaphosoma) sturmi** (Westhoff, 1882) – *Hargita megye: Görgényi-hav., Parajd, Kis-Küküllő felső v.*, 1995. VII. 1., RG; *Kovászna megye: Vargyas, Hidegaszó v.*, 600 m, 2005. V. 24., RG; *Krassó-Szörény megye: Mehádiai-hg., Cserna v.*, 1995. V. 1–2., RI.
- Chrysolina (Stichoptera) rossia** (Illiger, 1802) – *Krassó-Szörény megye: Mehádiai-hg., Cserna-v.*, 1995. V. 1–2., RI.
- Chrysolina (Stichoptera) kuesteri** (Helliesen, 1912) – *Temes megye: Erdőhát, Temesrékas, Aranyág*, 1994. V. 28., PA.
- Chrysolina (Sphaeromela) varians** (Schaller, 1783) – *Hargita megye: Madarasi-Hargita*, 1000 m, 1995. VII. 2., 1300–1500 m, 1995. VII. 5., RG; **Tusnádfürdő**, 1995. VI. 13., NB; **Balánbánya, Nagy-Hagymás**, 1995. VII. 6., RG; **Kelemen-hav., Bélbör, Kis-Beszterce-p. v.**, 1997. VII. 11., RI; **Görgényi-hav., Parajd, Kis-Küküllő felső v.**, 1995. VII. 1., RG; **Görgényi-hav., Szencsed**, 1997. VII. 9., RI; **Zeteváralja, Szencsed-p. v.**, 1995. VII. 3., RG, 1997. V. 24., RI; **Kelemen-hav., Maroshévíz, Vajda-p.**, 1100 m, 1998. VII. 14., RI; **Kelemen-hav., Toplica-v.**, 1998. VII. 15., RI; **Korond**, 1999. VII. 14., PA; **Erdőalja**, 1995. VII. 4., RG; **Homoródfürdő**, 1999. VII. 2., PA; *Kovászna megye: Bálványosfürdő, Büdös-h.*, 2006. VI. 29., RI et SA; **Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.**, 700 m, 2005. V. 24–26., RG; *Hunyad megye: Retyezát-hg., Cab. Pietrele*, 1480 m, 2002. VI. 3–6., KI et PA; *Brassó megye: Persányi-hg., Bogáti-erdő*, 2005. V. 27., RG.
- Chrysolina (Hypericia) geminata** (Paykull, 1799) – *Krassó-Szörény megye: Mehádiai-hg., Cserna-p. v.*, 1995. V. 1–2., RI.
- Chrysolina (Hypericia) cuprina** (Duftschmid, 1825) – *Hargita megye: Maroshévíz*, 1100 m, 1998. VII. 14., RI. – Európai faj. Erdélyben ritka. TN: *Hypericum* sp. Kiegészítő adat Hargita megye levélbogár-faunájához.¹⁰

⁹ ROZNER I. 1998.¹⁰ ROZNER I. 1998.

- Chrysolina (Chalcoidea) marginata** (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce-p. v.*, 1997. VII. 11., RI; *Kovászna megye: Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-p. v.*, 1997. VII. 15., RI.
- Chrysolina (Fastuolina) fastuosa** (Scopoli, 1763) – *Hargita megye: Balánbánya, Nagy-Hagymás*, 1995. VII. 6., RG; *Hargita-hg., Kérulyfürdő, Tolvajos-p. v.*, 1995. VII. 7., RG; *Homoródalmás, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; *Hargita-hg., Ivó, Ivó-p. v.*, 1997. V. 24., RI, *Görgényi-hav., Szencsed*, 1997. VII. 9., RI; *Parajd, Kis-Küküllő felső v.*, 1995. VII. 1., RG; *Hargita-hg., Hargitafürdő*, 1997. VII. 8., RI; *Madarasi-Hargita*, 1000 m, 1995. VII. 2., RG; *Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce-p. v.*, 1997. VII. 11., RI; *Zeteváralja, Szencsed-p. v.*, 1997. V. 24., RI; *Kelemen-hav., Toplica-v.*, 1998. VII. 15., RI; *Kelemen-hav., Lomás-p. v.*, 1000 m, 1998. VII. 13., RI; *Kelemen-hav., Puturosul-p. v.*, 1200–1600 m, 1998. VII. 13., RI; *Korond*, 1999. VII. 24., PA; *Homoródfürdő, Nagy-Homoród-v.*, 1995. VII. 7., RG; 1999. VII. 2., PA, 2006. VI. 25. – VII. 1., RI et SA; *Kovászna megye: Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-p. v.*, 1997. VII. 15., RI; *Szeben megye: Szebeni-hav., Kisdisznód, Ezüst-p. v.*, 1997. VII. 17., RI.
- Oreina** Chevrolat, 1837
- Oreina (Allorina) bidentata** Bontems, 1981 – *Hargita megye: Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce-p. v.*, 1997. VII. 11., RI; *Hargita-hg., Ivó, Ivó-p. v.*, 1997. V. 24., RI.
- Oreina (Allorina) caerulea** (Olivier, 1790) – *Hargita megye: Hargita-hg., Ivó, Ivó-p. v.*, 1997. V. 24., RI; *Kecsetkifalud*, 1997. V. 23., RI; *Kelemen-hav., Toplica-v.*, 1998. VII. 15., RI; *Kelemen-hav., Lomás-p. v.*, 1000 m, RI; *Korond*, 1987. VII. 25., RG; 1999. VII. 4., PA; *Zeteváralja, Szencsed-p.*, 1995. VII. 3., RG; *Görgényi-hav., Kis-Küküllő felső v.*, 1995. VII. 1., RG; 2006. VI. 26., RI et SA; *Brassó megye: Szászbu-da*, 1994. VI. 23., RI.
- Oreina (Intricatorina) intricata intricata** (Germar, 1824) – *Hargita megye: Korond*, 1999. VII. 14., PA; *Balánbánya, Nagy-Hagymás*, 1995. VII. 6., RG.
- Oreina (Intricatorina) intricata anderschi** (Duftschmid, 1825) – *Hunyad megye: Retyezát-hg., Stânișoarei*, 1900 m, 2002. VI. 4., KI et PA; *Retyezát-hg., Cab. Pietrele*, 1480 m, 2002. VI. 3–6., KI et PA; *Retyezát-hg., Galeș-v.*, 1800 m, 2002. VI. 7., KI et PA.
- Oreina (Oreina) alpestris alpestris** (Schummel, 1844) – *Hargita megye: Persányi-hg., Vargyas, Alsó-Mál*, 2005. V. 25., RG; *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegászó v.*, 600–700 m, 2004. VII. 6–8., RI, 2005. V. 25–26., RI et RG; *Vargyas, Vargyas-p. v.*, 2005. V. 26–28., RI., *Hunyad megye: Gura Zlata*, 900 m, 1995. V. 15., ÁL.
- Oreina (Oreina) alpestris banatica** (Weise, 1884) – *Hunyad megye: Retyezát-hg., Cab. Pietrele*, 1480 m, 2002. VI. 3–6., KI et PA; *Temes megye: Retyezát-hg., Galeș-v.*, 1800 m, 2002. VI. 7., KI et PA.
- Oreina (Oreina) alpestris polonina** Bechyné, 1958 – *Hargita megye: Kelemen-hav., Toplica-v.*, 1998. VII. 15., RI; *Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce-p. v.*, 1998. VII. 11., RI. – Ez az alfaj a Beszkidektől az ÉK-i Kárpátokig fordul elő. Új taxon Erdély levélbogár-faunájában, és kiegészíti Hargita megye faunáját is.¹¹
- Oreina (Protorina) plagiata plagiata** (Suffrian, 1861) – *Hargita megye: Madarasi-Hargita*, 1000 m, 1995. VII. 2., RG; *Hunyad megye: Retyezát-hg., Cab. Pietrele*, 1480 m, 2002. VI. 3–6., KI et PA; *Temes megye: Retyezát-hg., Galeș-v.*, 1800 m, 2002. VI. 7., KI et PA.
- Oreina (Virgulatorina) virgulata virgulata** (Germar, 1824) – *Szeben megye: Fogarasi-hav., Kercisóra, Bâlea-tó*, 1995. VI. 11., NB, 1996. VI. 11., ÁL; *Fogarasi-hav., Felek, Poiana Neamțului*, 1600 m, 1985. VIII. 6., RI; *Hunyad megye: Retyezát-hg., Stânișoarei*, 1900 m, 2002. VI. 4., KI et PA.
- Oreina (Virgulatorina) virgulata ljubetensis** Apfelbeck, 1912 – *Szeben megye: Fogarasi-hav., Kercisóra, Bâlea-v.*, 1234 m, 2001. VII. 23–29., KC.
- Oreina (Chrysochloa) cacaliae senecionis** (Schummel, 1843) – *Hargita megye: Hargita-hg., Ivó, Ivó-p. v.*, 1997. V. 24., RI; *Balánbánya, Nagy-Hagymás*, 1000–1200 m, 1995. VII. 6., RG; *Gyergyói-hav., Pongrác-tető, Lódulj*, 1995. VII. 5., RG; *Szeben megye: Fogarasi-hav., Kercisóra, Bâlea-tó*, 2200 m, 1991. VIII. 9., PA; *Hunyad megye: Gura Zlata*, 1200 m, 1995. VII. 16., ÁL; *Retyezát-hg., Cab. Pietrele*, 1480 m, 2002. VI. 3–6., KI et PA., *Stânișoarei*, 1900 m, 2002. VI. 4., KI et PA; *Retyezát-hg., Galeș-v.*, 1800 m, 2002. VI. 7., KI et PA.
- Oreina (Chrysochloa) speciosissima speciosissima** (Scopoli, 1763) – *Hargita megye: Balánbánya, Nagy-Hagymás*, 1995. VII. 6., RG.
- Oreina (Chrysochloa) speciosissima juncorum** (Suffrian, 1851) – *Máramaros megye: Radnai-hav., Borsa*, 1600 m, RI.

¹¹ ROZNER I. 1998.

Phaedonini Weise, 1915

Gastrophysa Chevrolat, 1837

Gastrophysa polygoni (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Madarasi-Hargita*, 1300–1500 m, 1995. VII. 5., RG; *Görgényi-hav., Parajd, Kis-Küküllő felső v.*, 1995. VII. 1., RG; *Krassó-Szörény megye: Dunaorbágy*, 1996. VI. 2., NL.

Gastrophysa viridula (De Geer, 1775) – *Hargita megye: Homoródfürdő*, 1995. VI. 13., NB; 1995. VII. 2–3., RG; *Tusnádfürdő*, 1995. VI. 13., NB; *Hargita-hg., Ivó, Ivó-p. v.*, 1997. V. 24., RI; *Hargitafürdő*, 1997. . 8., RI; *Madarasi-Hargita*, 1300–1500 m, 1995. VII. 5., RG; *Lövéte, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; *Kelemen-hav., Puturosul-p. v.*, 1200–1600 m, 1998. VII. 13., RI; *Kovászna megye: Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-p. v.*, 1997. VII. 15., RI; *Szeben megye: Szebeni-hav., Kisdisznód, Ezüst-p. v.*, 1997. VII. 17., RI; *Brassó megye: Persányi-hg., Bogáti-erdő*, 2005. V. 27., RI et RG; *Hunyad megye: Retyezát-hg., Cab. Pietrele*, 1480 m, 2002. VI. 3–6., KI et PA.

Phaedon Dahl, 1823

Phaedon (Phaedon) laevigatus (Duftschmid, 1825) – *Hargita megye: Homoródmás, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI.

Phaedon (Phaedon) cochleariae (Fabricius, 1792) – *Hargita megye: Kelemen-hav., Maroshévíz, Vajda-p.*, 1100 m, 1998. VII. 14., RI; *Kovászna megye: Uzonkafürdő*, 700m, 2005. V. 24., RG.

Phaedon (Phaedon) armoraciae (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.*, 1997. VII. 13., RI; *Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce-p. v.*, 1997. VII. 11., RI; *Kelemen-hav., Lomás-p. v.*, 1000 m, 1998. VII. 13., RI; *Kovászna megye: Nemere hg., Ojtoz*, 1992. VIII. 20., KI et PA.

Sclerphaedon Weise, 1882

Sclerphaedon carpathicus Weise, 1875 – *Hargita megye: Madarasi-Hargita*, 1300–1500 m, 1995. VII. 5., RG; *Kelemen-hav., Maroshévíz*, 1100 m, 1998. VII. 14., RI.

Sclerphaedon carniolicus (Germar, 1824) – *Hargita megye: Hargita-hg., Ivó, Ivó-p. v.*, 1997. V. 24., RI; *Hargitafürdő*, 1997. VII. 8., RI; *Görgényi-hav., Szencsed*, 1997. VII. 9., RI; *Zeteváralja, Szencsed-p. v.*, 1995. VII. 3., RG;

1997. V. 24., RI; *Balánbánya, Nagy-Hagymás*, 1000 m, 1995. VII. 6., RG; *Kelemen-hav., Puturosul-p. v.*, 1600 m, 1998. VII. 13., RI; *Szeben megye: Szebeni-hav., Kisdisznód, Ezüst-p. v.*, 1997. VII. 17., RI; *Hunyad megye: Retyezát-hg., Cab. Pietrele*, 1480 m, 2002. VI. 3–6., KI et PA.

Hydrothassa Thomson, 1866

Hydrothassa glabra (Herbst, 1783) – *Hargita megye: Görgényi-hav., Szencsed*, 1997. VII. 9., RI; *Lövéte, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; *Zeteváralja, Szencsed-p.*, 1997. V. 24., RI; *Tusnád, Szent Anna-tó*, 1999. VII. 7., RI; *Kovászna megye: Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-p. v.*, 1997. VII. 15., RI; *Persányi-hg., Vargyas, Hidegászó v.*, 600 m, 2005. V. 24–25., RG.

Hydrothassa marginella (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Madarasi-Hargita*, 1000 m, 1995. VII. 2., RG; *Madarasi-Hargita, Ivó*, láprét, 1997. V. 24., RI; *Görgényi-hav., Szencsed*, 1997. VII. 9., RI; *Kalonda, Kalonda-tető*, 1997. V. 23., RI; *Zeteváralja, Szencsed-p. v.*, 1997. V. 24., RI; *Kelemen-hav., Maroshévíz, Vajda-p.*, 1100 m, 1998. VII. 14., RI; *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegászó v.*, 600m, 2005, V. 24-25., RG; *Szeben megye: Szebeni-hav., Kisdisznód, Ezüst-p. v.*, 1997. VII. 17., RI.

Hydrothassa hannoveriana (Fabricius, 1775) – *Hargita megye: Madarasi-Hargita, Ivó*, láprét, 1997. V. 24., RI.

Prasocuris Latreille, 1802

Prasocuris junci (Brahm, 1790) – *Hargita megye: Árvátfalva*, 1997. V. 26., RI. – Európai faj. Erdélyben a vizenyős helyeken fordul elő. TN: *Veronica beccabunga* és *Anagallis aquatica*. Kiegészítés Hargita megye levélbogár-faunájához.¹²

Plagiodera Chevrolat, 1837

Plagiodera versicolora (Laicharting, 1781) – *Hargita megye: Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.*, 1995. VII. 2–7., RG; *Lövéte, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; *Kecsetkisfalud*, 1997. V. 23., RI; *Zeteváralja, Szencsed-p. v.*, 1997. V. 24., RI; *Persányi-hg., Vargyas, Alsó-Mál*, 600 m, 2005. V. 25., RG; *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegászó v.*, 600 m, 2005. V. 24–25., RG; *Szeben megye: Fogarasi-hav., Kercisóra, Bálea-tó*, 2000 m, 1996. VI. 10., ÁL.

¹² ROZNER I. 1998.

Linnaeidea Motschulsky, 1860

Linnaeidea (Linnaeidea) aenea (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Madarasi-Hargita, Ivó*, láprét, 1997. V. 24., RI; **Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.**, 1997. VII. 13., 2006. VI. 25. – VII. 1., RI et SA; **Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce-p. v.**, 1997. VII. 11., RI; **Zeteváralja, Szencsed-p. v.**, 1997. V. 29., 2006. VI. 28., RI et SA; **Persányi-hg., Vargyas, Alsó-Mál**, 2004. VII. 5., 2005. V. 25., RI et RG; *Kovászna megye: Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-p. v.*, 1997. VII. 15., RI; **Vargyas, Vargyas-p. v.**, 2005. V. 26–28., RI et RG; **Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.**, 600 m, 2004. VII. 6–8., 2005. V. 24–26., RI et RG; **Uzonkafürdő**, 700 m, 2005. V. 24., RG; *Szeben megye: Fogarasi-hav., Kercisóra, Bâlea-v.*, 1997. VII. 16., RI, **Buteanu**, 2000 m, 1995. VII. 14., 1996. VI. 10., ÁL; **Szebeni-hav, Kisdisznód, Ezüst-p. v.**, 1997. VII. 17., RI; *Brassó megye: Persányi-hg., Persány*, 1997. V. 26., RI; **Persányi-hg., Bogáti-erdő**, 2005. V. 27., RG; *Hunyad megye: Gura Zlata*, 900 m, 1995. V. 15., ÁL.

Chrysomela Linnaeus, 1758

Chrysomela (Strickerus) cuprea (Fabricius, 1775) – *Hargita megye: Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce v.*, 1997. VII. 11., RI; **Békás-szoros**, 1995. VII. 4., RG; **Balánbánya, Nagy-Hagymás**, 1000 m, 1995. VII. 6., RG; **Madarasi-Hargita**, 1000 m, 1995. VII. 2., RG; **Lövéte, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI; **Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.**, 1995. VII. 2–3., RG; 1997. V. 25., RI; **Árvátfalva**, 1997. V. 26., RI, 2006. VI. 25. – VII. 1., RI et SA; **Sikaszó**, 2006. VI. 28., RI et SA; **Persányi-hg., Vargyas, Alsó-Mál**, 2004. VII. 5., RI, 2005. V. 25., RG; *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.*, 2004. VII. 6–8., RI, 700 m, 2005. V. 26., RG.

Chrysomela (Strickerus) vigintipunctata (Scopoli, 1763) – *Hargita megye: Madarasi-Hargita, Ivó, Ivó-p. v.*, láprét, 1997. V. 24., RI; **Hargitafürdő**, 1997. VII. 8., RI; **Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.**, 1995. VII. 2–3., RG; 1997. VII. 7., 1997. VII. 13., RI, 1999. VII. 2., PA, 2006. VI. 25. – VII. 1., RI et SA; **Homoródmás, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI; **Lövéte, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI; **Persányi-hg., Oklánd**, 1997. V. 26., RI; **Árvátfalva**, 1997. V. 26., RI; **Persányi-hg., Vargyas, Alsó-Mál**, 2004. VII. 5., 2005. V. 25., RI et RG; **Hargita-hg., Sikaszó**, 2006. VI. 28., RI et SA; **Görgényi-hav., Kis-Küküllő felső v.**, 2006.

VI. 26., RI et SA; **Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce v.**, 1997. VII. 11., RI; *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.*, 600 m, 2005. V. 25–26., RI et RG; *Szeben megye: Fogarasi-hav., Kercisóra, Bâlea-tó*, 2000 m, 1996. VI. 10., ÁL.

Chrysomela (Pachylina) collaris (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Homoródfürdő*, 1995. VII. 2–3., RG, 1997. VII. 7., RI, 1999. VII. 2., PA; **Hargita hg., Sikaszó**, 2006. VI. 28., RI et SA; **Zeteváralja, Szencsed-p. v.**, 2006. VI. 28., RI et SA; **Balánbánya**, 1995. VII. 5., RG; *Szeben megye: Szebeni-hav., Kisdisznód, Ezüst-p. v.*, 1997. VII. 17., RI.

Chrysomela (Chrysomela) populi Linnaeus, 1758 – *Hargita megye: Hargita-hg., Sikaszó*, 2006. VI. 28., RI et SA; **Persányi-hg., Vargyas, Alsó-Mál**, 600 m, 2005. V. 25., RG; **Homoródfürdő**, 1995. VII. 7., RG; *Kovászna megye: Vargyas, Hidegaszó v.*, 600 m, 2005. V. 24–25., RG.

Chrysomela (Chrysomela) tremulae Fabricius, 1787 – *Hargita megye: Balánbánya, Nagy-Hagymás*, 1000 m, 1995. VII. 6., RG; *Szeben megye: Fogarasi-hav., Kercisóra, Bâlea-tó*, 2000 m, 1996. VI. 10., ÁL; *Krassó-Szörény megye: Vámosmárga*, 1996. VI. 12., ÁL.

Chrysomela (Chrysomela) saliceti (Weise, 1884) – *Hargita megye: Gyergyói-hav., Gyilkos-tó*, 1995. VII. 13., PA; *Szeben megye: Fogarasi-hav., Kercisóra, Bâlea-v.*, 1997. VII. 16., RI.

Phratorini Weise, 1915

Gonioctena Chevrolat, 1837

Gonioctena (Spartoxena) fornicata (Brüggemann, 1873) – *Hargita megye: Homoródmás, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; *Hunyad megye: Déva*, 1996. V. 19., RI.

Gonioctena (Gonioctena) viminalis (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Zeteváralja, Szencsed-p.*, 1997. V. 24., RI; **Tusnád, Szent Anna-tó**, 1985. VII. 8., RI; **Homoródfürdő**, 1995. VII. 2–7., RG; 1999. VII. 2., PA; **Persányi-hg., Vargyas, Alsó-Mál**, 2005. V. 25., RI et RG; *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.*, 600–700 m, 2005. V. 24–26., RG.

Gonioctena (Gonioctena) linnaeana (Schrank, 1781) – *Hargita megye: Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce v.*, 1997. VII. 11., RI et PA; **Persányi-hg., Vargyas, Alsó-Mál**, 600 m, 2005. V. 25., RG; *Kovászna megye: Persányi-hgys, Vargyas, Hidegaszó v.*, 700 m, 2005. V. 24–26., RG. – Euro-szibériai faj. A Kárpátokban elterjedt, de nem gyakori. TN: *Salix*-fajok. Kiegészítő adat Hargita megye levélbogár-faunájához.¹³

¹³ ROZNER I. 1998.

Gonioctena (Goniomena) intermedia (Helliesen, 1913) – *Hargita megye: Madarasi-Hargita, Ivó, Ivó-p. v.*, 1997. V. 24., RI.

Gonioctena (Goniomena) pallida (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Kelemen-hav., Toplica-v.*, 1998. VII. 15., RI; *Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce-p. v.*, 1997. VII. 11., RI; *Madarasi-Hargita, Ivó, Ivó-p. v.*, 1997. V. 24., RI; *Gyergyói-hav., Békás-szoros*, 1995. VII. 4., RG; *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegászó v.*, 2004. VII. 6–8., RI; 700 m, 2005. V. 26., RG; *Szeben megye: Fogarasi-hav., Kercisóra, Bálea-v.*, 1997. VII. 16., RI; *Hunyad megye: Retyezát hg., Cab. Pietrele*, 1480 m, 2002. VI. 3–6., KI et PA; *Retyezát-hg., Galeş-v.*, 1800 m, 2002. VI. 7., KI et PA.

Gonioctena (Goniomena) interposita (Franz et Palmén, 1950) – *Kovászna megye: Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-p. v.*, 1997. VII. 15., RI.

Phratora Chevrolat, 1837

Phratora (Chaeroceta) vulgatissima (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Árvátfalva*, 1997. V. 26., RI; *Homoródalmás, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; *Gyergyói-hav., Békás-szoros*, 1995. VII. 4., RG.

Phratora (Phratora) laticollis (Suffrian, 1851) – *Hargita megye: Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce-p. v.*, 1997. VII. 11., RI; *Madarasi-Hargita, Ivó, Ivó-p. v.*, 1997. V. 24., RI; *Hargita-hg., Tolvajos-tető*, 1997. VII. 8., RI; *Homoródfürdő*, 1996. V. 24., RI; *Lövéte, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; *Görgényi-hav., Kis-Küküllő felső v.*, 2006. VI. 26., RI et SA; *Hunyad megye: Retyezát-hg., Cab. Pietrele*, 1480 m, 2002. VI. 3–6., KI et PA.

Phratora (Phratora) vitellinae (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Zeteváralja, Szencsed-p. v.*, 1995. VII. 3., RG; *Erdőalja*, 1995. VII. 4., RG; *Madarasi-Hargita*, 1300–1500 m, 1995. VII. 5., RG; *Parajd, Kis-Küküllő v.*, 1995. VII. 1., RG; *Árvátfalva*, 1997. V. 26., RI; *Tusnád, Szent Anna-tó*, 1995. VII. 8., PA; *Madarasi-Hargita*, 1300–1500 m, 1995. VII. 5., RG; *Korond*, 1999. VII. 14., PA; *Homoródfürdő*, 1999. VII. 2., PA; *Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce-p. v.*, 1997. VII. 11., RI; *Persányi-hg., Vargyas, Alsó-Mál*, 600 m, 2005. V. 25., RG; *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegászó v.*, 700 m, 2005. V. 26., RG; *Hunyad megye: Retyezát-hg., Cab. Pietrele*, 1480 m, 2002. VI. 3–6., KI et PA.

Timarchini Motschulsky, 1860

Timarcha Dejean, 1821

Timarcha (Timarcha) rugulosa Herrich-Schäffer, 1838 – *Kovászna megye: Előp.*, 1995. V. 6., RI; *Persányi-hg., Vargyas, Hidegászó v.*, 600 m, 2005. V. 24–25., RG; *Brassó megye: Persányi-hg., Bogáti-erdő*, 2005. V. 27., RI; *Kolozs megye: Torda, Tordai-hasadék*, 2000. VII. 1., RA; *Krassó-Szörény megye: Cserna-v.*, 1995. V. 1–2., RI; *Mehádiai-hg., Herkulesfürdő, Domogled-h.*, 1995. IV. 30., RI, 1995. V. 6., 1000 m, ÁL.

Timarcha (Timarchostoma) goettingensis (Linnaeus, 1758) – *Krassó-Szörény megye: Mehádiai-hg., Herkulesfürdő, Domogled-h.*, 1995. IV. 30., RI, 1993. V. 1–3., SD; *Orsova, Alion-h.*, 250 m, 1995. V. 7., ÁL.

Timarcha (Metalotimarcha) metallica (Laicharting, 1781) – *Hargita megye: Balánbánya, Nagy-Hagymás*, 1995. VII. 6., RG; *Krassó-Szörény megye: Mehádiai-hg., Herkulesfürdő, Cserna-p. v.*, 1995. V. 1–2., RI.

GALERUCINAE Latreille, 1802

Galerucini Latreille, 1802

Galerucella Crotch, 1873

Galerucella (Neogalerucella) lineola (Fabricius, 1781) – *Hargita megye: Zeteváralja, Szencsed-p.*, 1997. V. 24., RI; *Persányi-hg., Vargyas, Alsó-Mál*, 600 m, 2005. V. 25., RG; *Kovászna megye: Persányi hg., Vargyas, Hidegászó v.*, 700 m, 2005. V. 26., RG; *Brassó megye: Persányi-hg., Bogáti-erdő*, 2005. V. 27., RG.

Galerucella (Neogalerucella) calmariensis (Linnaeus, 1767) – *Hargita megye: Madarasi-Hargita, Ivó, láprét*, 1997. V. 24., RI; *Homoródfürdő*, 1995. VII. 7., RG; *Kelemen-hav., Maroshévíz, Vajda-p.*, 1100 m, RI; *Görgényi-hav., Parajd, Kis-Küküllő felső v.*, 1995. V. 26., RG.

Galerucella (Neogalerucella) pusilla (Duftschmid, 1825) – *Kovászna megye: Nemere-hg., Somkőnyak*, 1300 m, 1994. VI. 24., RI.

Galerucella (Neogalerucella) tenella (Linnaeus, 1761) – *Hargita megye: Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce-p. v.*, 1997. VII. 11., RI.

Lochmaea Weise, 1883

Lochmaea capreae (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Madarasi-Hargita, Ivó, Ivó-p. v.*, 1997. V. 24., RI; *Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.*, 1995. VII.

- 2–3., RG; **Zeteváralja, Szencsed-p. v.**, 1997. V. 24., RI; **Tusnád, Szent Anna-tó**, 1999. VII. 7., RI; *Kovászna megye*: **Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.**, 600–700 m, 2005. V. 24–26., RG; *Kolozs megye*: **Gyalui-hav., Havasnagyfalu**, 1995. VII. 8., RG.
- Lochmaea crategi** (Forster, 1771) – *Krassó-Szörény megye*: **Mehádiai-hg., Herkulesfürdő, Domogled-h.**, 1995. IV. 30., RI.
- Galeruca** O. F. Müller, 1764
- Galeruca (Galeruca) tanaceti** (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye*: **Kelemen-hav., Bélbör, Kis-Beszterce v.**, 1997. VII. 11., RI; *Temes megye*: **Erdőhát, Temesrékas, Aranyág**, 1994. V. 28., PA.
- Agelastici** Chapuis, 1875
- Agelastica** Chevrolat, 1837
- Agelastica alni** (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye*: **Parajd, Kis-Küküllő felső v.**, 1995. VII. 1., RG; **Zeteváralja, Szencsed-p. v.**, 1997. V. 24., RI; **Madarasi-Hargita, Ivó, Ivó-p. v.**, 1997. V. 24., RI; **Homoródfürdő**, 2006. VI. 25. – VII. 1., RI et SA; *Krassó-Szörény megye*: **Orsova, Alion-h.**, 1995. V. 7., ÁL.
- Luperini** Chapuis, 1875
- Calomicrus** Dillwyn, 1829
- Calomicrus circumfusus** (Marsham, 1802) – *Kolozs megye*: **Gyalui-hav., Havasnagyfalu**, 1995. VII. 8., RG.
- Luperus** Geoffroy, 1762
- Luperus xanthopoda** (Schrank, 1781) – *Hargita megye*: **Lövéte, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI; **Tusnád, Szent Anna-tó**, 1985. VII. 8., PA.
- Luperus cyanipennis** Küster, 1848 – *Hargita megye*: **Kelemen-hav., Puturosul-p. v.**, 1200–1600 m, 1998. VII. 13., RI. – Palearktikus faj. Erdélyben nagyon ritka. Kiegészítő adat Hargita megye levélbogár-faunájához.¹⁴
- Luperus longicornis** (Fabricius, 1781) – *Krassó-Szörény megye*: **Mehádiai-hg., Herkulesfürdő, Domogled-h.**, 1995. IV. 30., RI.
- Luperus luperus** (Sulzer, 1776) – *Hargita megye*: **Hargitafürdő**, 1997. VII. 8., RI; **Görgényi-hav., Szencsed**, 1997. VII. 9., RI; *Szeben megye*: **Fogarasi-hav., Kercisóra, Bálea-tó**, 2500 m, 1994. VIII. 1., ÁL.
- Luperus flavipes** (Linnaeus, 1767) – *Hargita megye*: **Tusnád, Szent Anna-tó**, 1985. VII. 8., PA.
- ALTICINAE** Kutschera, 1859
- Phyllotreta** Chevrolat, 1837
- Phyllotreta vittula** (Redtenbacher, 1849) – *Hargita megye*: **Madarasi-Hargita, Ivó**, láprét, 1997. V. 24., RI; **Homoródfürdő**, 1997. VII. 13., RI; **Homoródmás, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI; **Kelemen-hav., Bélbör, Kis-Beszterce-p. v.**, 1997. VII. 11., RI; *Kovászna megye*: **Bálványosfürdő, Büdös-h.**, 2006. VI. 29., RI et SA; **Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.**, 600 m, 2005. V. 24–25., RG; *Kolozs megye*: **Gyalui-hav., Havasnagyfalu**, 1995. VII. 8., RI; *Szeben megye*: **Szebeni-hav., Kisdisznód, Ezüst-p.-v.**, 1997. VII. 17., RI.
- Phyllotreta nemorum** (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye*: **Kecsetkisfalud**, 1997. V. 23., RI; **Madarasi-Hargita, Ivó**, láprét, 1997. V. 24., RI; **Lövéte, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI; *Szeben megye*: **Szebeni-hav., Kisdisznód, Ezüst-p. v.**, 1997. VII. 17., RI.
- Phyllotreta undulata** (Kutschera, 1860) – *Hargita megye*: **Kecsetkisfalud**, 1997. V. 23., RI., **Lövéte, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI.
- Phyllotreta tetrastigma** (Comolli, 1837) – *Hargita megye*: **Lövéte, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI.
- Phyllotreta vittata** (Fabricius, 1801) – *Hargita megye*: **Lövéte, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI.
- Phyllotreta atra** (Fabricius, 1775) – *Hargita megye*: **Kecsetkisfalud**, 1997. V. 23., RI; **Homoródmás, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI; **Lövéte, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI; **Kelemen-hav., Bélbör, Kis-Beszterce-p. v.**, 1997. VII. 11., RI; *Kolozs megye*: **Magyarszovát**, 1995. V. 11–12., CZ et NL; *Fehér megye*: **Kőköz**, 1995. V. 12–13., CZ et NL; **Erdélyi-Érchg., Ompolygyepű**, 1997. VII. 18., RI; *Szeben megye*: **Szebeni-hav., Kisdisznód, Ezüst-p. v.**, 1997. VII. 17., RI.
- Phyllotreta cruciferae** (Goeze, 1777) – *Kolozs megye*: **Magyarszovát**, 1995. V. 11–12., CZ et NA.
- Phyllotreta diademata** Foudras, 1859 – *Hargita megye*: **Madarasi-Hargita, Ivó**, láprét, 1997. V. 24., RI.
- Phyllotreta aerea** (Marsham, 1802) – *Kolozs megye*: **Magyarszovát**, 1995. V. 11–12., CZ et NA.
- Phyllotreta nigripes** (Fabricius, 1775) – *Hargita megye*: **Lövéte, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI; **Kecsetkisfalud**, 1997. V. 23., RI; **Homoródmás, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22.,

¹⁴ ROZNER I. 1998.

- RI; **Árvátfalva**, 1997. V. 26., RI; *Fehér megye: Kőköz*, 1995. V. 12–13., CZ et NL; *Kolozs megye: Magyarszovát*, 1995. V. 11–12., CZ et NL.
- Aphthona** Chevrolat, 1837
- Aphthona abdominalis** (Duftschmid, 1825) – *Kolozs megye: Magyarszovát*, 1995. V. 11–12., CZ et NL.
- Aphthona venustula** (Kutschera, 1861) – *Hargita megye: Lövéte, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; *Krassó-Szörény megye: Mehádiai-hg., Herkulesfürdő, Domogled-h.*, 1995. IV. 30., RI; *Herkulesfürdő, Cserna-v.*, 1995. V. 2., RI.
- Aphthona euphorbiae** (Schrank, 1781) – *Hargita megye: Homoródmás, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; *Görgényi-hav., Szencsed*, 1997. VII. 9., RI.
- Aphthona lacertosa** (Rosenhauer, 1847) – *Hargita megye: Csíksomlyó*, 1995. VII. 7., RG; *Hunyad megye: Déva*, 1996. V. 19., PA.
- Longitarsus** Berthold, 1827
- Longitarsus (Longitarsus) jacobaeae** (Waterhouse, 1858) – *Hargita megye: Homoródmás, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; *Szeben megye: Szebeni-hav., Kisdisznód, Ezüst-p. v.*, 1997. VII. 17., RI.
- Longitarsus (Longitarsus) symphyti** Heikertinger, 1912 – *Szilágy megye: Szilágyballa*, 1993. VII. 13., RI.
- Longitarsus (Longitarsus) succineus** (Foudras, 1860) – *Hargita megye: Kelemen-hav., Bélbör, Kis-Beszterce-p. v.*, 1997. VII. 11., RI.
- Longitarsus (Longitarsus) rubiginosus** (Foudras, 1860) – *Hunyad megye: Erdélyi-Érchg., Szelistyora*, 1993. VII. 20., RI.
- Longitarsus (Longitarsus) nigrofasciatus** (Goeze, 1777) – *Krassó-Szörény megye: Mehádiai-hg. Herkulesfürdő, Domogled-h.*, 1995. IV. 30., RI.
- Longitarsus (Longitarsus) ferrugineus** (Foudras, 1860) – *Hargita megye: Persányi hg., Oklánd*, 1997. V. 26., RI. – Nyugat-palearktikus faj. Erdélyben ritka. TH: *Mentha*- és *Teucrium*-fajok. Kiegészítés Hargita megye levélbogár-faunájához.¹⁵
- Longitarsus (Longitarsus) melanocephalus** (De Geer, 1775) – *Hargita megye: Madarasi-Hargita, Ivó*, láprét, 1997. V. 24., RI; *Zeteváralja, Szencsed-p. v.*, 1997. V. 24., RI; *Homoródmás, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; *Tusnád, Szent Anna-tó*, 1999. VII. 7., RI.
- Longitarsus (Longitarsus) monticola** Kutschera, 1863 – *Szeben megye: Szebeni-hav., Kisdisznód, Ezüst-p. v.*, 1997. VII. 17., RI.
- Longitarsus (Longitarsus) exoletus exoletus** (Linnaeus, 1758) – *Maros megye: Szászkézd*, 1994. VI. 22–23., RI; *Fehér megye: Erdélyi-Érchg., Ompolygyepű*, 1997. VII. 18., RI.
- Longitarsus (Longitarsus) pratensis** (Panzer, 1794) – *Hargita megye: Madarasi-Hargita, Ivó*, láprét, 1997. V. 24., RI; *Csikdelne*, 1996. V. 23., RI; *Görgényi-hav., Szencsed*, 1997. VII. 9., RI.
- Longitarsus (Longitarsus) ballotae** (Marsham, 1802) – *Krassó-Szörény megye: Mehádiai-hg., Herkulesfürdő, Domogled-h.*, 1995. IV. 20., RI.
- Longitarsus (Longitarsus) brisouti** Heikertinger, 1912 – *Kovászna megye: Sepsibükszád*, 1993. VI. 3., RI; *Hunyad megye: Erdélyi Érchg., Szelistyora*, 1993. V. 31., RI.
- Longitarsus (Longitarsus) suturellus** (Duftschmid, 1825) – *Hargita megye: Görgényi-hav., Szencsed*, 1996. V. 22., PA.
- Longitarsus (Longitarsus) nasturtii** (Fabricius, 1792) – *Hargita megye: Abásfalva*, 1996. V. 24., RI; *Madarasi-Hargita, Ivó*, láprét, 1997. V. 24., RI; *Homoródmás, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; *Görgényi-hav., Szencsed*, 1997. VII. 9., RI; *Hunyad megye: Erdélyi-Érchg., Szelistyora*, 1993. V. 30., 1993. VII. 20., RI; *Szeben megye: Fogarasi-hav., Felek, Poiana Neamțului*, 1600 m, 1985. VIII. 6., RI; *Fenyőfalva*, 1992. VI. 2., RI.
- Longitarsus (Longitarsus) apicalis** (Beck, 1817) – *Hargita megye: Madarasi-Hargita, Ivó*, láprét, 1997. V. 24., RI; *Kovászna megye: Baróti-hg., Előp.*, 1994. VI. 23., RI.
- Longitarsus (Longitarsus) holsaticus** (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Homoródmás, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; *Madarasi-Hargita, Ivó*, láprét, 1997. V. 24., RI. – Euroszibériai faj. Erdélyben ritka. TN: *Veronica beccabunga*, *Gratiola officinalis* és *Pedicularius palustris*. Kiegészítés Hargita megye levélbogár-faunájához.¹⁶
- Longitarsus (Longitarsus) luridus** (Scopoli, 1763) – *Hargita megye: Csíkszereda*, 1993. VI. 3., RI; *Görgényi-hav., Szencsed*, 1996. V. 22., RI; *Zeteváralja, Szencsed-p. v.*, 1997. V. 24., RI; *Homoródmás, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; *Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.*, 1997. VII. 13., RI; *Kecsetkísfalud*, 1997. V. 23., RI; *Fehér megye: Kudzsiri-hav., Sugág*, 1993. VII. 20., RI; *Erdélyi-Érchg., Ompolygyepű*, 1997. VII. 18., RI; *Hunyad megye: Erdélyi-Érchg., Szelistyora*, 1993. VII. 20., RI.

¹⁵ ROZNER I. 1998.¹⁶ ROZNER I. 1998.

Longitarsus (Longitarsus) parvulus (Paykull, 1799) – *Szeben megye: Szebeni-hav., Kisdisznód, Ezüst-p. v.*, 1997. VII. 17., RI.

Longitarsus (Testergus) anchusae (Paykull, 1799) – *Hargita megye: Homoródkeményfalva*, 1996. V. 24., KI et PA; **Homoródalmás, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI; **Abásfalva**, 1997. V. 26., RI; *Kolozs megye: Magyarszovát*, 1995. V. 11–12., CZ et NL; *Hunyad megye: Déva*, 1993. VI. 1., RI.

Hermaeophaga Foudras, 1860

Hermaeophaga mercurialis (Fabricius, 1792) – *Brassó megye: Persányi-hg., Bogáti-erdő*, 2005. V. 27., RI et RG.

Batophila Foudras, 1860

Batophila rubi (Paykull, 1799) – *Hargita megye: Görgényi-hav., Szencsed*, 1997. VII. 9., RI; *Madarasi-Hargita, Ivó, Ivó-p. v.*, 1997. V. 24., RI; *Persányi-hg., Oklánd*, 1997. V. 26., RI; *Zeteváralja, Szencsed-p. v.*, 1997. V. 24., RI; *Hargitafürdő*, 1997. VII. 8., RI; *Görgényi-hav., Kis-Küküllő felső v.*, 2006. VI. 25., RI et SA; *Brassó megye: Persányi-hg., Bogáti-erdő*, 2005. V. 27., RI et RG; *Fehér megye: Kőköz*, 1995. V. 12–13., CZ et NL; *Erdélyi-Érchg., Bucsony*, 1000 m, 1997. VII. 18., RI.

Asiorestia Jacobson, 1926

Asiorestia ferruginea (Scopoli, 1763) – *Hargita megye: Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.*, 1997. VII. 13., RI; *Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce-p. v.*, 1997. VII. 11., RI.

Asiorestia femorata (Gyllenhal, 1813) – *Hargita megye: Gyilkos-tó*, 1995. VII. 4., RG; *Kovászna megye: Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-p. v.*, 1997. VII. 15., RI; *Szeben megye: Szebeni-hav., Kisdisznód, Ezüst-p. v.*, 1997. VII. 17., RI.

Asiorestia corpulenta (Kutschera, 1860) – *Szeben megye: Fogarasi-hav., Kercisóra, Bálea-tó*, 1995. VI. 11., NB.

Asiorestia transsylvanica (Fuss, 1864) – *Hargita megye: Parajd, Kis-Küküllő felső v.*, 1995. VII. 1., RG; *Brassó megye: Persányi-hg., Bogáti-erdő*, 2005. V. 27., RI et RG; *Szeben megye: Fogarasi-hav., Kercisóra*, 1995. VI. 11., NB.

Asiorestia transversa (Marsham, 1802) – *Hargita megye: Homoródfürdő*, 1995. VII. 7., RG.

Orestia Germar, 1845

Orestia aubéi aubéi Allard, 1859 – *Brassó megye: Persányi-hg., Bogáti-erdő*, 2005. V. 27., RI et RG.

Orestia páveli J. Frivaldszky, 1877 – *Krassó-Szörény megye: Mehádiai-hg., Cserna-p.-v.*, 1995. V. 1–2., RI.

Derocrepis Weise, 1886

Derocrepis rufipes (Linnaeus, 1761) – *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.*, 600 m, 2005. V. 24–25., RG; *Fehér megye: Kőköz*, 1995. V. 12–13., CZ et NL; *Krassó-Szörény megye: Mehádiai-hg., Herkulesfürdő, Domogled-h.*, 1995. IV. 30., RI.

Hippuriphila Foudras, 1860

Hippuriphila modeeri (Linnaeus, 1761) – *Hargita megye: Lövéte, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; *Homoródalmás, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; *Persányi-hg., Oklánd*, 1997. V. 26., RI; *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.*, 600 m, 2005. V. 24–25., RG.

Crepidodera Chevrolat, 1837

Crepidodera aurea (Geoffroy, 1785) – *Kolozs megye: Magyarszovát*, 1995. V. 11–12., CZ et NL; *Krassó-Szörény megye: Mehádiai-hg., Cserna-p.-v.*, 1995. V. 1–2., RI.

Crepidodera fulvicornis (Fabricius, 1792) – *Hargita megye: Madarasi-Hargita, Ivó, láprét*, 1997. V. 24., RI; *Kelemen-hav., Toplica-v.*, 1998. VII. 15., RI.

Crepidodera aurata (Marsham, 1802) – *Hargita megye: Kecsetkifalud*, 1997. V. 23., RI; *Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.*, 1995. VII. 7., RG; *Homoródalmás, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; *Lövéte, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; *Hargitafürdő*, 1997. VII. 8., RI; *Árvátfalva*, 1997. V. 26., RI; *Zeteváralja, Szencsed-p. v.*, 1997. V. 24., RI; *Hargita-hg., Sikaszó*, 2006. VI. 28., RI et SA; *Persányi-hg., Vargyas, Alsó-Mál*, 600 m, 2005. V. 25., RG; *Krassó-Szörény megye: Mehádiai-hg., Cserna-v.*, 1995. V. 2., RI, 500 m, 1995. V. 15., ÁL.

Minota Kutschera, 1859

Minota carpathica Heikertinger, 1911 – *Hargita megye: Görgényi-hav., Szencsed*, 1997. VII. 9., RI; *Kovászna megye: Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-p. v.*, 1997. VII. 15., RI; *Hu-*

nyad megye: Retyezát-hg., Cab. Pietrele, 1450 m, 2002. VI. 3–6., KI et PA.

Mantura Stephens, 1831

Mantura obtusata (Gyllenhal, 1813) – *Kolozs megye: Gyalui-hav., Havasnagyfalu*, 1995. VII. 8., RI.

Chaetocnema Stephens, 1831

Chaetocnema (Tlanoma) concinna (Marsham, 1802) – *Hargita megye: Lövéte, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; **Homoródalmás, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI; **Árvátfalva**, 1997. V. 26., RI; **Zeteváralja, Szencsed-p. v.**, 1997. V. 24., RI; **Madarasi-Hargita, Ivó**, láprét, 1997. V. 24., RI; **Kelemen-hav., Maroshévíz, Vajda-p.**, 1100 m, 1998. VII. 14., RI; *Szeben megye: Szebeni-hav., Kisdisznód, Ezüst-p. v.*, 1997. VII. 17., RI; *Fehér megye: Erdélyi-Érchg., Ompolygyepű*, 1997. VII. 18., RI.

Chaetocnema (Chaetocnema) aridula (Gyllenhal, 1827) – *Hargita megye: Görgényi-hav., Szencsed*, 1997. VII. 9., RI; **Madarasi-Hargita, Ivó**, láprét, 1997. V. 24., RI.

Chaetocnema (Chaetocnema) hortensis (Geofroy, 1785) – *Hargita megye: Kecsetkisfalud*, 1997. V. 23., RI; **Homoródalmás, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI; **Lövéte, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI; **Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.**, 1997. VII. 13., RI; *Fehér megye: Kőköz*, 1995. V. 12–13., CZ et NL; **Gyalui-hav., Aranyosronk**, 1998. VII. 10., RI; *Szeben megye: Szebeni-hav., Kisdisznód, Ezüst-p. v.*, 1997. VII. 17., RI.

Sphaeroderma Stephens, 1831

Sphaeroderma rubidum (Graëlls, 1858) – *Hargita megye: Korond*, 1999. VII. 14., PA; **Görgényi-hav., Kis-Küküllő felső v.**, 2006. VI. 26., RI et SA.

Sphaeroderma testaceum (Fabricius, 1775) – *Hargita megye: Csíksomlyó*, 1995. VII. 7., RG – Európai faj. Erdélyben szórványosan fordul elő. TN: *Carduus-* és *Cirsium-fajok*. Kiegészítő adat Hargita megye levélbogár-faunájához.¹⁷

Mniophila Stephens, 1831

Mniophila muscorum (Koch, 1803) – *Hargita megye: Görgényi-hav., Szencsed*, 1997. VII. 9., RI; **Görgényi-hav., Bucsintető**, 1600 m, 1997.

VII. 10–12., RI; **Zeteváralja, Szencsed-p. v.**, 1997. V. 24., RI; *Kovászna megye: Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-p. v.*, 1997. VII. 15., RI; *Fehér megye: Erdélyi-Érchg., Bucsony*, 1000 m, 1997. VII. 18., RI.

Dibolia Latreille, 1829

Dibolia (Dibolia) foersteri Bach, 1859 – *Brassó megye: Persányi-hg., Bogáti-erdő*, 2005. V. 27., RI et RG.

Dibolia (Dibolia) depressicula Letzner, 1846 – *Hargita megye: Máréfalva*, 1996. V. 22., RI. – Európai faj. A hegy- és dombvidéken elterjedt, de nem gyakori. TN: *Ballota nigra, Marubium sp.* Kiegészítés Hargita megye levélbogár-faunájához.¹⁸

Psylliodes Berthold, 1827

Psylliodes (Psylliodes) affinis (Paykull, 1799) – *Hargita megye: Zeteváralja, Szencsed-p. v.*, 1997. V. 24., RI; **Homoródalmás, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI.

Psylliodes (Psylliodes) sophiae Heikertinger, 1914 – *Kolozs megye: Magyarszovát*, 1995. V. 11–12., CZ et NL.

Psylliodes (Psylliodes) napi napi (Fabricius, 1792) – *Fehér megye: Kőköz*, 1995. V. 12–13., CZ et NL.

Psylliodes (Psylliodes) brisouti Bedel, 1898 – *Hargita megye: Görgényi-hav., Kis-Küküllő felső v.*, 2006. VI. 26., RI et SA. – Európai hegyvidéki faj. Erdélyben ritka. TN: *Nasturtium-, Cardamine-* és *Alliaria-fajok*. Kiegészítés Hargita megye levélbogár-faunájához.¹⁹

Psylliodes (Psylliodes) toelgi Heikertinger, 1914 – *Hargita megye: Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.*, 1997. VII. 13., RI et PA; **Zeteváralja, Szencsed-p. v.**, 1997. V. 24., RI. – Európai faj. Erdélyben a hegyvidéken nem gyakori. TN: *Biscutella laevigata*. Kiegészítés Hargita megye levélbogár-faunájához.²⁰

Psylliodes (Psylliodes) instabilis Foudras, 1860 – *Hargita megye: Szencsed*, 1996. V. 22., KI et PA; *Krassó-Szörény megye: Mehádiai-hg., Cserna-v.*, 1995. V. 2., RI.

Psylliodes (Psylliodes) chalcomera (Illiger, 1807) – *Fehér megye: Kőköz*, 1995. V. 12–13., CZ et NL.

Psylliodes (Psylliodes) dulcamarae (Koch, 1803) – *Kovászna megye: Baróti-hg., Uzonkafürdő*, 1992. V. 3., RI; **Bálványosfürdő**, 1993. VI. 3., RI; *Szeben megye: Fenyőfalva*, 1992. VI. 2., RI; *Hunyad megye: Déva*, 1993. VI. 1., RI.

¹⁷ ROZNER I. 1998.

¹⁸ ROZNER I. 1998.

¹⁹ ROZNER I. 1998.

²⁰ ROZNER I. 1998.

HISPINAE Gyllenhal, 1813

HisPELLa Chapuis, 1875

HisPELLa atra (Linnaeus, 1767) – *Kovászna megye*: **Persányi-hg., Vargyas, Hidegászó v.**, 600 m, 2005. V. 24–25., RG.

CASSIDINAE Gyllenhal, 1813

Hypocassida Weise, 1893

Hypocassida subferruginea (Schrank, 1776) – *Maros megye*: **Szászkézd**, 1994. VI. 22–23., RI.

Cassida Linnaeus, 1758

Cassida (Odontionycha) viridis Linnaeus, 1758 – *Hargita megye*: **Madarasi-Hargita**, 1000 m, 1995. VII. 2., RG; **Madarasi-Hargita, Ivó**, láprét, 1997. V. 24., RI; **Görgényi-hav., Szencsed**, 1997. VII. 9., RI; **Zeteváralja, Szencsed-p. v.**, 1996. V. 22., 1997. V. 24., RI; **Persányi-hg., Vargyas, Alsó-Mál**, 600 m, 2005. V. 25., RG; **Persányi-hg., Oklánd**, 1997. V. 26., RI; **Árvátfalva**, 1997. V. 26., RI; **Görgényi-hav., Parajd, Kis-Küküllő felső v.**, 1995. VII. 1., RG; 2006. VI. 26., RI et SA; *Kovászna megye*: **Persányi-hg., Vargyas, Hidegászó v.**, 2005. V. 24–26., 600–700 m, RG; **Torja**, 1995. VI. 13., NB; **Bálványosfürdő, Búdös-h.**, 2006. VI. 29., RI et SA; *Szeben megye*: **Szebeni-hav., Kisdisznod, Ezüst-p. v.**, 1997. VII. 17., RI; *Krassó-Szörény megye*: **Herkulesfürdő, Cserna-v.**, 500 m, 1995. V. 16., ÁL; *Neamț megye*: **Zsedán p. v.**, 2006. VI. 27., RI et SA.

Cassida (Cassida) nebulosa Linnaeus, 1758 – *Hargita megye*: **Homoródalmás, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI; **Madarasi-Hargita, Ivó, Ivó-p. v.**, 1997. V. 24., RI; **Hargitafürdő**, 1997. VII. 8., RI; *Kovászna megye*: **Persányi-hg., Vargyas, Hidegászó v.**, 600 m, 2005. V. 25., RI et RG; *Krassó-Szörény megye*: **Orsova, Alion-h.**, 250 m, 1995. V. 7., ÁL.

Cassida (Cassida) flaveola Thunberg, 1794 – *Hargita megye*: **Madarasi-Hargita**, 1000 m., 1995. VII. 2., RG; **Balánbánya**, 1995. VII. 5., RG; **Kecsetkiszfalud**, 1997. V. 23., RI; **Kalonda, Kalonda-tető**, 1997. V. 23., RI; *Szeben megye*: **Szebeni-hav., Kisdisznod, Ezüst-p. v.**, 1997. VII. 17., RI;

Cassida (Cassida) vibex Linnaeus, 1767 – *Hargita megye*: **Madarasi-Hargita**, 1000 m, 1995. VII.

2., RG; **Madarasi-Hargita, Ivó**, láprét, 1997. V. 24., RI; **Kecsetkiszfalud**, 1997. V. 23., RI; **Árvátfalva**, 1997. V. 26., RI; **Persányi-hg., Vargyas, Alsó-Mál**, 600 m, 2005. V. 25., RI et RG; **Görgényi-hav., Kis-Küküllő felső v.**, 2005. VII. 1., RG; 2006. VI. 26., RI et SA; *Kovászna megye*: **Bálványosfürdő, Búdös-h.**, 2006. VI. 29., RI et SA; **Persányi-hg., Vargyas, Hidegászó v.**, 600 m, 2005. V.24-25., RI et RG; *Hunyad megye*: **Déva**, 1996. V. 19., RI.

Cassida (Cassida) pannonica Suffrian, 1844 – *Hargita megye*: **Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.**, 1997. VII. 13., RI; **Kecsetkiszfalud**, 1997. V. 23., RI. – Eurázsiai faj. Erdélyben nem gyakori. TN: *Centaurea*-félék. Kiegészítés Hargita megye levélbogár-faunájához.²¹

Cassida (Cassida) ferruginea Goeze, 1777 – *Hunyad megye*: **Déva**, 1996. V. 19., RI.

Cassida (Cassida) rubiginosa O. F. Müller, 1776 – *Hargita megye*: **Persányi-hg., Vargyas, Alsó-Mál**, 600 m, 2005. V. 25., RG; **Görgényi-hav., Parajd, Kis-Küküllő felső v.**, 1995. VII. 1., RG; 2006. VI. 26., RI et SA; **Kecsetkiszfalud**, 1997. V. 23.,RI; **Hargitafürdő**, 1997. VII. 8., RI; **Lövete, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 23., RI; **Madarasi-Hargita, Ivó**, láprét, 1997. V. 24., RI; **Homoródfürdő**, 1995. VII. 7., RG; 1996. V. 24., RI; **Zeteváralja, Szencsed-p. v.**, 1996. V. 22., 1997. V. 24., RI; **Árvátfalva**, 1992. V. 26., 1997. V. 20., RI; **Gyimesfelsőlok**, 1996. V. 23., RI; *Kovászna megye*: **Persányi-hg., Vargyas, Hidegászó v.**, 600–700 m, 2005. V. 24–26., RG; *Fehér megye*: **Gyalui-hav., Aranyosronk**, 1998. VII. 10., RI; *Krassó-Szörény megye*: **Orsova, Alion-h.**, 250 m, 1995. VI. 29., ÁL.

Cassida (Cassida) inquinata Brullé, 1832 – *Kolozs megye*: **Dés, Szamos-part**, 1991. VIII. 5., PA.

Cassida (Cassida) stigmatica Suffrian, 1844 – *Kovászna megye*: **Málnás**, 1994. VI. 28., RI.

Cassida (Cassida) sanguinosa Suffrian, 1844 – *Hargita megye*: **Homoródalmás, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI.

Cassida (Cassida) denticollis Suffrian, 1844 – *Hargita megye*: **Homoródfürdő**, 1996. V. 24., RI; **Lövete, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI; *Hunyad megye*: **Déva**, 1996. V. 19., RI.

Cassida (Cassida) sanguinolenta O. F. Müller, 1776 – *Kovászna megye*: **Persányi-hg., Vargyas, Hidegászó v.**, 600 m, 2005. V. 25., RI et RG.

Cassida (Cassida) prasina Illiger, 1798 – *Hargita megye*: **Persányi-hg., Vargyas, Alsó-Mál**, 600 m, 2005. V. 25., RG; **Homoródalmás, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI; *Kovászna megye*:

²¹ ROZNER I. 1998.

Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v., 600 m, 2005. V. 24–25., RG; **Uzonkafürdő**, 700 m, 2005. V. 24., RG; *Fehér megye: Kőköz*, 1995. V. 12–13., CZ et NL.

Cassida (Cassida) atrata Fabricius, 1787 – *Kovácsna megye: Uzonkafürdő*, 700 m, 2005. V. 24., RG.

Cassida (Pseudocassida) murrea Linnaeus, 1767 – *Hargita megye: Vargyas, Persányi-hg., Alsó-Mál*, 600 m, 2005. V. 25., RG.

Cassida (Cassidulella) vittata Villers, 1789 – *Hargita megye: Zeteváralja, Szencsed-p. v.*, 1997. V. 24., RI.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton köszönöm meg Kocs Irénnek, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum Természettudományi Osztály muzeológusának és férjének, Kocs Jánosnak azt az önzetlen segítséget, amellyel lehetővé tették a gyűjtőutak zavartalan lebonyolítását.

Rozner István - Budapest, XI, Tétényi-út 129., Hungary 1116, irozner@gmail.com

Rozner György - Kisberény, Petőfi-u. 1., Somogy megye, Hungary 8693, roznergryuri@axelero.hu

Irodalom

BIELZ, E. A.

1887 Siebenbürgens Käferfauna, *Verh. Mitt. Siebenbürg. Ver. Naturwiss.*, Hermannstadt, 74–80.

CSIKI E.

1942a Adatok a Görgényi-hegység bogárfaunájának ismeretéhez, *Matematikai és Természettudományi Közlemények*, 60, 369–384.

1942b Adatok a Balánbányai-hegység bogárfaunájához, *Matematikai és Természettudományi Közlemények*, 60, 706–735.

GRUEV, B. – MERKL, O. – VIG, K.

1993 Geographical distribution of Alticinae (Coleoptera, Chrysomelidae) in Romania, *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici*, 85, Budapest, 75–132.

KASZAB Z.

1962 Levélbogarak – Chrysomelidae (*Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae)*, IX), Budapest.

KUTASI Cs. – MUSKOVITS J. – ROZNER I.

2000 Adatok Torockó (Erdély) és környékének bogárfaunájához (Insecta: Coleoptera), *Acta (Siculica)* 1999, Sepsiszentgyörgy, 75–88.

KUTHY D.

1896 Insecta, Coleoptera, Chrysomelidae, in: *Fauna Regni Hungariae – A Magyar Birodalom Állatvilága*, Budapest, 182–200.

PETRI, K.

1912 *Siebenbürgens Käferfauna*. Hermannstadt.

1925–1926 Ergänzungen und Berichtigungen zur Käferfauna Siebenbürgens 1912, *Verh. Mitt. Siebenbürg. Ver. Naturwiss.*, Hermannstadt, 165–206.

ROZNER I.

1996 A updated list of the Chrysomelidae of Hungary and the adjoining parts of the Carpathian Basin (Coleoptera), *Folia Entomologica Hungarica* 57, Budapest, 243–260.

1998 Hargita megye levélbogár-faunájának alapvetése (Coleoptera, Chrysomelidae), *Acta (Siculica)* 1997, Sepsiszentgyörgy, 81–106.

SZÉL Gy., dr. – ROZNER I. – KOCS I.

1996 Contribuții la cunoașterea Coleopterelor din Transilvania (România) pe baza colectărilor din ultimii ani, *Acta (Siculica)* 1995, Sepsiszentgyörgy, 73–92.

WARCZALOWSKI, A.

1993 Chrysomelidae, *Stonkowate (Insecta: Coleoptera)*, III, Warszawa.

**Date suplimentare privind fauna de Chrysomelidae (Coleoptera)
din Transilvania și Banat**
(Rezumat)

În Transilvania au loc cercetări entomologice sistematice din anul 1985, cu participarea specialiștilor de la Muzeul Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe, Muzeul de Științele Naturii din Budapesta și Societatea Entomologică Maghiară. Deși aceste cercetări vizau cu precădere județele din Ținutul Secuiesc, au avut loc colectări și în alte locații din Transilvania, Părți și Banat.

Lucrarea prezintă datele din anii 1996–2006 privind colectările din județul Harghita și datele de Chrysomelidae nepublicate până acum din Părți, Transilvania și Banat, grupate pe județe. În perioada de referință s-au colectat 214 de specii și subspecii de Chrysomelidae, aparținând la 56 de genuri din 11 subfamilii.

Notes to the Leaf Beetle Fauna of Transylvania and the Banat
(Coleoptera: Chrysomelidae)
(Abstract)

Since 1985 the researchers of Székely National Museum (Sepsiszentgyörgy/Sf. Gheorghe, Romania), Hungarian Natural History Museum and Hungarian Entomological Society (Budapest) have conducted entomological researches in Transylvania (Transylvania, Partium and Banat). Most of the work was carried out in Székelyföld, but occasionally some collections were made at other areas as well. The results of these researches were published. In 1997 István Rozner published a paper entitled „Foundation of the Leaf-Beetle Fauna of the County Harghita (Transylvania)”, discussing 252 species of 63 genera.

Present publication contains records of the collections made in Harghita County between 1996 and 2006, as well as hitherto unpublished records from the Partium, Transylvania and Banat. During this period leaf beetles from 11 subfamilies, 18 tribus, 56 genera, represented by 214 species and subspecies were collected. In this publication data are given of 4 spp. from Partium, 194 spp. from Transylvania and 64 spp. from Banat. An additional 17 spp. complete Rozner's (1997) publication referring to the fauna of Harghita County. One ssp. *Oreina alpestris polonina* Bechyné, 1958 proved to be a new record to the leaf beetle fauna of Transylvania.

The list of species contains the name of the species, the locality data, sorted by counties, date of collections and the abbreviated names of the collectors. The distribution data of the species in Transylvania and in the Palearctic Region is noted.

Rozner István

ADATOK ERDÉLY ÉS A BÁNSÁG CINCÉRFAUNÁJÁHOZ (COLEOPTERA: CERAMBYCIDAE)

Erdély cincérfaunájának kutatása a 18. század végéig nyúlik vissza, amikor számos európai rovarász hivatkozik a Kárpát-medencében gyűjtött bogarakra, így pl. Scopili, A., Piller, M., Mitterpacher, K., Townson, R., Hoffmannsegg, J., Fabricius, J. stb.¹ Az 1830-as évektől Frivaldszky Imre kezdte meg gyűjtéseit, majd később rokona, Frivaldszky János és annak kitűnő gyűjtője, Pável János folytatta azt. Igen sokat gyűjtöttek Erdélyben és a Bánságban, Krassó-Szörény megyében, de északon, Máramarosban is.

Az 1850-es évektől kezdve kezdte publikálni E. Albert Bielz nagyszabedű iskolafelügyelő és természet- tudós a gyűjtéseinek eredményeit, melyet 1887-ben megjelent katalógusa, a „Siebenbürgens Käferfauna”² foglalt össze. Gyűjtési adatait átvette Karl Petri és Kuthy Dezső, az általuk szerkesztett „Fauna Regni Hungariae”³ köteteiben. Karl Petri, a segesvári polgári iskola igazgatója összefoglaló bogárkatalógusában⁴ és annak kiegészítésében⁵ feldolgozta a saját és kortársainak gyűjtési eredményeit. Így Albert Bielz adatain kívül a katalógusában megtaláljuk Herman Ottó, Ormay Sándor gimnáziumi professzor, Deubel Frigyes, Méhelyi Lajos, Müller Arnold és mások gyűjtési eredményeit.⁶ Petri a munkáiban 189 cincérfajt mutatott ki Erdélyből és a Bánságból.

A Kuthy Dezső szerkesztette „Magyar Birodalom állatvilága – Fauna Regni Hungariae”⁷ tartalmazza a megjelenésig fellelt valamennyi lelőhelyadatot. Ez összességében 197 cincérfajt jelentett Erdély és a Bánság területéről.

1912-ben Csíki Ernő, 1916-ban Horváth Géza, 1917-ben Ruff Péter végzett gyűjtéseket Erdélyben. 1941–1943 között számos kitűnő entomológus kutatott Erdélyben. A teljesség igénye nélkül megemlíteném közülük Csíki Ernőt, Móczár Miklóst, Soos Árpádot, Loksa Imrét, Dudich Endrét, Székessy Vilmost, Kaszab Zoltánt. Ezekről a gyűjtőutakról Csíki Ernőnek két közleménye jelent meg, a Görgé-

nyi-havasokban⁸ és a Balánbányai-hegységben⁹ végzett kutatásokról.

Hosszú szünet után, 1956-ban Papp Jenő gyűjtött Székelyföldön, majd 1967 és 1985 között ismét megfordult néhány entomológus a területen. Erdélyben 1985 óta folynak rendszeres rovar- tani kutatások a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum, a Magyar Természettudományi Múzeum és a Magyar Rovartani Társaság kutatóinak rész- vételével. A kutatások súlypontja Kelet- és Délke- let-Erdélyre, a Székelyföldre esett, de Erdély egyéb részeire és a Bánságba is több gyűjtőt szerveződött. A gyűjtött anyag a Székely Nemzeti Múzeumba, a Magyar Természettudományi Múzeumba és néhány magángyűjteménybe került. Az 1967 és 1994 közötti gyűjtések eredményeit Szél–Rozner–Kocs közlemé- nyében¹⁰ találhatjuk. Ebben 54 cincérfajt mutattak ki a szerzők. Jelen dolgozat az 1994 és 2006 között végzett gyűjtések adatait tartalmazza. Ennek ered- ményeképpen 48 génusz 73 faja került begyűjtésre. Erdély bogárfaunájára nézve 2 új cincérfajt sikerült kimutatni, és 1-1 olyan fajt Hargita és Kovászna megyéből, amelyek innen még nem voltak ismertek az irodalomban.

A fajlista adatai és a rövidítések

A fajlistában a következő adatok szerepelnek: *dőlt* betűvel a megyék, *félkövér* betűkkel a taxonok és a lelőhelyek, normál betűkkel a lelőhelyeket kiegészítő adatok, pl. magasságok, a gyűjtések dátuma, a gyűjtő(k) neve rövidítve. A ‘-’ jel után a fajra vonatkozó megjegyzések következnek.

A gyűjtők nevének rövidítése:

KI = Kocs Irén

PA = Podlussány Attila

RG = Rozner György

RI = Rozner István

SA = Salvo Szidónia

¹ ALTHOFFE, J. – DANILEVSKY, M. L. 1997.

² BIELZ E. A. 1887.

³ KUTHY D. 1918.

⁴ PETRI, K. 1912.

⁵ PETRI, K. 1925–1926.

⁶ PETRI, K. 1912.

⁷ KUTHY D. 1918.

⁸ CSÍKI E. 1942a.

⁹ CSÍKI E. 1942b.

¹⁰ SZÉL Gy., dr. – ROZNER I. – KOCS I. 1996.

Egyéb rövidítések:

h. = hegy

hg. = hegység

m = méter

p. = patak, pataka

v. = völgy, völgye

A fajok jegyzéke és a lelőhelyadatok

PRIONINAE

Prionini

Prionus Geoffroy, 1762

Prionus coriarius (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye*: **Kelemen-hav., Lomás-p.-v.**, 1000 m, 1998. VII. 13., RI et PA – Az egész terület hegyeiben elterjedt Nyugat-palearktikus faj.

CERAMBYCINAE

Oxymirini

Oxymirus Mulsant, 1863

Oxymirus cursor (Linnaeus, 1758) – *Kovászna megye*: **Bálványosfürdő, Büdös-h.**, 2006. VI. 29., RI et SA; *Krassó-Szörény megye*: **Szörényi Érchegység, Szemenik**, 1400 m, PA – A hegyvidékeken elterjedt Nyugat-palearktikus faj. Nem ritka.

Rhagiini

Rhagium Fabricius, 1775

Rhagium (Megarhagium) inquisitor (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye*: **Hargita-hg., Tolvajostető**, 922 m, 2006. VI. 27–29., RI et SA – Holarktikus faj, amely a terület fenyveseiben elterjedt és közönséges.

Rhagium (Megarhagium) mordax (DeGeer, 1775) – *Hargita megye*: **Madarasi Hargita**, 1995. VII. 2., RI; **Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.**, 1995. VII. 11., RI; **Hargita-hg., Tolvajostető**, 922 m, 2006. VI. 23–29., RI et SA; **Kelemen-hav., Bélbör, Kis-Beszterce-p.**, 1997. VII. 11., RI, PA, KI; *Kovászna megye*: **Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.**, 600 m., 2005. V. 25., RI et RG – Euro-szibériai faj, amely a lomboserdőkben gyakori.

Pachyta Dejean, 1821

Pachyta quadrimaculata (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye*: **Görgényi-hav., Parajd, Kis-Küküllő felső v.**, 1995. VII. 1., RI; **Gyergyói-hav., Békás-szoros**, 1995. VII. 1., RI; **Gyergyói-hav., Gyilkos-tó**, 1995. VII. 4., RI; **Gyergyói-hav., Balánbánya**,

Jáhoros-p. v., 1995. VII. 4., RI; **Gyergyói-hav., Békény-p. v.**, 973 m, 2006. VI. 27., RI et SA; **Kelemen-hav., Lomás-p. v.**, 1000 m, 1998. VII. 13., RI et KI; **Kelemen-hav., Bélbör, Kis-Beszterce-p. v.**, 1997. VII. 11., RI et PA; **Kelemen-hav., Toplica-p. v.**, 1998. VII. 15., RI; **Hargita-hg., Zeteváralja, Szencsed-p. v.**, 2006. VI. 26., RI et SA – A hegyvidékeken elterjedt és nem ritka palearktikus faj.

Pachyta lamed (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye*: **Görgényi-hav., Bucsin-tető**, 1280 m, 1994. VI. 28, RI – A Keleti- és Déli-Kárpátokban gyakori holarktikus faj.

Evodinellus Plavilstshikov, 1915

Evodinellus (Brachytodes) clathratus (Fabricius, 1792) – *Hargita megye*: **Madarasi Hargita**, 1995. VII.2., RI et PA; **Hargita-hg., Hargitafürdő**, 1997. VII. 8., RI; **Gyergyói-hav., Gyilkos-tó**, 1998. VII. 4., RI; **Kelemen-hav., Puturosul-p. v.**, 1998. VII. 13., RI – A Keleti- és a Déli-Kárpátokban gyakori közép-európai faj.

Dinoptera Mulsant, 1863

Dinoptera collaris (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye*: **Homoródkeményfalva**, 1996. V. 24., RI et PA; **Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.**, 1997. V. 26., 1997. VII. 7., RI et PA; **Persányi-hg., Oklánd**, 1997. V. 26., RI; **Kelemen-hav., Lomás-p. v.**, 1000 m, 1998. VII. 13., RI et KI; **Kelemen-hav., Maroshévíz, Vajda-p.**, 1100 m, 1998. VII. 14., RI et PA; **Gyergyói-hav., Békény-p. v.**, 973 m, 2006. VI. 27., RI et SA; *Krassó-Szörény megye*: **Mehádiai-hg., Domogled-h., Herkulesfürdő**, 1995. IV. 20, RI – Palearktikus faj, amely a virágzó cserjéken és virágokon mindenfélé közönséges.

Carilia Mulsant, 1863

Carilia virginea (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye*: **Madarasi Hargita**, 1995. VII. 2., RI; **Hargita-hg., Zeteváralja, Szencsed-p. v.**, 1995. VII. 1., RI; **Hargita-hg., Erdőalja**, 1995. VII. 4., RI; **Hargita-hg., Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.**, 1997. VII. 7., 2006. VII. 25. – VII. 1., RI et SA; **Hargita-hg., Hargitafürdő**, 1997. VII. 8., RI; **Hargita-hg., Sikaszó**, 2006. VI. 28., RI et SA; **Görgényi-hav., Bucsin-tető**, 1995. VII. 1., RI; **Görgényi-hav., Parajd, Kis-Küküllő felső v.**, 1995. VII. 1., RI; **Görgényi-hav., Szencsed**, 1997. VII. 9., RI et PA; **Gyergyói-hav., Békás-**

szoros, 1995. VII. 4., RI; Gyergyói-hav., Gyilkos-tó, 1995. VII. 4., RI; Gyergyói-hav., Balánbánya, Jáhoros-p. v., 1995. VII. 5–6., RI et RG; Gyergyói-hav., Békény-p. v., 973 m, 2006. VI. 27., RI et SA; Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce-p. v., 1997. VII. 11., RI et PA; Kelemen-hav., Lomás-p. v., 1000 m, 1998. VII. 13., RI et KI; Kelemen-hav., Puturosul-p. v., 1200–1600 m, 1998. VII. 13., RI et PA; Kelemen-hav., Maroshévíz, Vajda-p., 1100 m, 1998. VII. 14., RI; Kelemen-hav., Toplica-v., 1998. VII. 15., RI; Kovászna megye: Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-p. v., 1997. VII. 15., RI – A hegyvidékeken az alhavasi régióban a virágokon közönséges európai faj.

Pidonia Mulsant, 1863

Pidonia lurida (Fabricius, 1792) – *Hargita megye*: Madarasi-Hargita, 1995. VII. 2., RI; Homoródfürdő, Nagy-Homoród v., 1997. VII. 7., 2006. VI. 25. – VII. 1., RI, PA et SA.; Hargita-hg., Hargitafürdő, 1997. VII. 8., RI., Görgényi-hav., Parajd, Kis-Küküllő-part, 1995. VII. 1., RI; Görgényi-hav., Bucsin-tető, 1995. VII. 1., RI; Görgényi-hav., Szencsed, 1997. VII. 9., RI.; Gyergyói-hav., Gyilkos-tó, 1995. VII. 4., RI; Gyergyói-hav., Balánbánya, Jáhoros-p. v., 1995. VII. 5–6., RI et RG; Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce-p. v., 1997. VII. 11., RI; Kelemen-hav., Lomás-p. v., 1000 m, 1998. VII. 13., RI; Kelemen-hav., Puturosul-p. v., 1200–1600 m, 1998. VII. 13., RI et PA; Kelemen-hav., Maroshévíz, Vajda-p., 1100 m, 1998. VII. 14., RI; Kelemen-hav., Toplica-v., 1998. VII. 15., RI; Kovászna megye: Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-p. v., 1997. VII. 15., RI; Krassó-Szörény megye: Karánsebes, Vár, 1994. V. 22., PA – A hegyvidékeken a virágokon közönséges közép- és dél-európai faj.

Lepturini

Cortodera Mulsant, 1863

Cortodera humeralis (Schaller, 1783) – *Krassó-Szörény megye*: Mehádiai-hg., Domogled-h., Herkulesfürdő, 1995. IV. 30., RI – Az irodalom csak Hunyad megyéből és a Bánságból említi. közép- és dél-európai, szórványosan előforduló melegkedvelő faj.

Cortodera femorata (Fabricius, 1787) – *Hargita megye*: Hargita-hg., Zeteváralja, Szencsed-p., 1996. V. 22., RI – Az irodalom¹¹ csak a Bánságból említi ezt az európai fajt. A Hargita megyei előfordulása Erdélyre új.

Grammoptera Serville, 1835

Grammoptera ruficornis (Fabricius, 1781) – *Hargita megye*: Homoródfürdő, Nagy-Homoród v., 1995. VII. 7., 1997. VII. 7., RI et PA; Hargita-hg., Zeteváralja, Szencsed-p. v., 1997. V. 24., RI; Persányi-hg., Oklánd, 1997. V. 26., RI; Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegászó v., 600 m, 2004. VII. 6–8., RI – A Kárpát-medencében elterjedt és közönséges európai faj.

Alosterna Mulsant, 1863

Alosterna tabacicolor DeGeer, 1775 – *Hargita megye*: Madarasi Hargita, 1995. VII. 2., RI; Hargita-hg., Zeteváralja, Szencsed-p. v., 1996. V. 22., 1997. VII. 9., RI; Homoródkeményfalva, Nagy-Homoród v., 1996. V. 24., RI; Homoródfürdő, Nagy-Homoród v., 1997. VII. 7., 2006. VI. 25. – VII. 1., RI et SA; Hargita-hg., Hargitafürdő, 1997. VII. 8., RI; Görgényi-hav., Parajd, Kis-Küküllő-part, 1995. VII. 1., RI; Gyergyói-hav., Gyilkos-tó, 1995. VII. 4., RI; Gyergyói-hav., Balánbánya, Jáhoros-p. v., 1995. VII. 5–6., RI et RG; Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce-p. v., 1997. VII. 11., RI; Kelemen-hav., Maroshévíz, Vajda-p., 1998. VII. 14., RI; Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegászó v., 600 m, 2004. VII. 6–8., 2005. V. 25., RI et RG; Brassó megye: Persányi-hg., Bogáti-erdő, 2005. V. 27., RI – Egész Erdélyben elterjedt és közönséges palearktikus faj.

Pseudovadonia Lobanov, Danilevsky
et Murzin, 1981

Pseudovadonia livida pecta (K. et J. Dan, 1891) – *Hargita megye*: Hargita-hg., Erdőalja, 1995. VII. 4., RI; Hargita-hg., Sikaszó, 2006. VI. 28., RI et SA; Homoródfürdő, Nagy-Homoród v., 1995. VII. 7., RI; Kelemen-hav., Lomás-p. v., 1000 m, 1998. VII. 13., RI; Kolozs megye: Gyalui-hav., Havasnagyfalu, 1995. VII. 3., RI – Erdélyszerte elterjedt és gyakori európai faj.

Anoplodera Mulsant, 1839

Anoplodera sexguttata (Fabricius, 1775) – *Hargita megye*: Homoródfürdő, Nagy-Homoród v., 2006. VI. 25. – VII. 1., RI et SA; Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegászó v., 2004. VII. 6–8., RI et PA – Erdélyben és a Bánságban elterjedt, de nem gyakori nyugat-palear-

¹¹ PETRI, K. 1912.

ktikus faj. Az irodalom Kovászna megyéből nem említi, így a fenti előfordulási adata a megyében új.

Lepturobosca Reitter, 1913

Lepturobosca virens (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Gyergyói-hav., Gyilkos-tó*, 1995. VII. 4., RI – Az alhavas régióban a virágokon elterjedt és gyakori eurázsiai faj.

Melanoleptura Miroshnikov, 1998

Melanoleptura scutellata (Fabricius, 1781) – *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegászó v.*, 600 m, 2004. VII. 6–8., RI et PA – A hegyvidékeken szórványosan található európai faj.

Paracorymbia Miroshnikov, 1998

Paracorymbia maculicornis (DeGeer, 1775) – *Hargita megye: Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.*, 1997. VII. 7., 2006. VI. 25. – VII. 1., RI et SA; *Görgényi-hav., Szencsed*, 1997. VII. 9., RI et PA; *Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce-p. v.*, 1997. VII. 11. RI; *Kelemen-hav., Puturosul-p. v.*, 1200–1600 m, 1998. VII. 13., RI et KI; *Kelemen-hav., Maroshévíz, Vajda-p.*, 1998. VII. 14., RI; *Kelemen-hav., Toplica-v.*, 1998. VII. 15., RI – Erdélyben és a Bánságban elterjedt és gyakori észak- és közép-európai hegyvidéki faj.

Anastrangalia Casey, 1924

Anastrangalia sanguinolenta (Linnaeus, 1761) – *Hargita megye: Görgényi-hav., Bucsin-tető*, 1280 m, 1994. VI. 28., RI; *Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce-p. v.*, 1997. VII. 11., RI; *Kelemen-hav., Maroshévíz, Vajda-p.*, 1100 m, 1998. VII. 14., RI; *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegászó v.*, 600 m, 2004. VII. 6–8., RI et PA – A régió hegyvidékein közönséges euro-szibériai faj.

Anastrangalia dubia (Scopoli, 1763) – *Hargita megye: Görgényi-hav., Szencsed*, 1997. VII. 9., RI; *Gyergyói-hav., Balánbánya, Jáhoros-p. v.*, 1995. VII. 5–6., RI et RG.; *Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce-p. v.*, 1997. VII. 11., RI; *Kelemen-hav., Lomás-p. v.*, 1000 m, 1998. VII. 13., RI et PA; *Kelemen-hav., Maroshévíz, Vajda-p.*, 1100 m, 1998. VII. 14., RI; *Szeben megye: Fogarasi-hav., Kercisóra, Bálea-v.*, 1997. VII.

16., RI – A szubalpin régióban gyakori európai hegyvidéki faj.

Anastrangalia reyi (Heyden, 1889) (= *inexpectata* Jansson et Sjöberg, 1928) – *Hargita megye: Görgényi-hav., Kis-Küküllő felső v.*, 1995. VII. 1., RI – Előfordul Észak- és Közép-Európa magasabb hegyvidékein. A Kárpátokban elterjedt, de csak szórványosan fordul elő. Ez az adat Erdély cincérfaunájában új fajt jelez.

Judolia Mulsant, 1863

Judolia sexmaculata (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Görgényi-hav., Parajd, Kis-Küküllő v.*, 1995. VII. 1., RI; *Gyergyói-hav., Gyilkos-tó*, 1995. VII. 4., RI; *Hargita-hg., Tolvajos-tető*, 922 m, 2006. VI. 27–29., RI et SA – Az alhavas régióban virágokon gyakori holarktikus faj.

Pachytodes Pic, 1891

Pachytodes cerambyciformis (Schrank, 1781) – *Hargita megye: Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.*, 1995. VII. 7., 1997. VII. 7., 2006. VI. 25. – VII. 1., RI, PA, SA; *Hargita-hg., Zeteváralja, Szencsed-p. v.*, 2006. VI. 28., RI et SA; *Görgényi-hav., Parajd, Kis-Küküllő v.*, 1995. VII. 1., RI et PA; *Gyergyói-hav., Gyilkos-tó*, 1995. VII. 4., RI; *Gyergyói-hav., Békény-p. v.*, 973 m, 2006. VI. 27., RI et SA; *Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce v.*, 1997. VII. 11., RI et PA; *Kelemen-hav., Maroshévíz, Vajda-p.*, 1100 m, 1998. VII. 14., RI et PA; *Kelemen-hav., Toplica-v.*, 1998. VII. 15., RI; *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegászó v.*, 600 m, 2004. VII. 6–8., RI et RG; *Bálványosfürdő, Büdös-h.*, 2006. VI. 29., RI; *Szeben megye: Fogarasi-hav., Kercisóra, Bálea-v.*, 1997. VII. 16., RI – Európai faj, amely a hegy- és dombvidéken elterjedt, és a virágokon közönséges.

Pachytodes erraticus erythrurus (Küster, 1848) – *Hargita megye: Homoródkeményfalva, Nagy-Homoród v.*, 1995. VII. 7., RI; *Fehér megye: Erdélyi-Érc hg., Ompolygyepű*, 1997. VII. 18., RI – Erdélyben a hegy- és dombvidéken elterjedt, de nem gyakori euro-anatóliai faj.

Leptura Linnaeus, 1758

Leptura quadrifasciata Linnaeus, 1758 – *Hargita megye: Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.*, 1995. VII. 7., RI et SA; *Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce-p. v.*, 1997. VII. 11., RI et PA; *Kelemen-hav., Toplica-v.*, 1998. VII. 15., RI et PA; *Kovászna me-*

gye: **Háromszéki-hav., Kommandó, Bászka-p. v.**, 1997. VII. 15., RI – Erdély egész területén a virágokon elterjedt és gyakori euro-szibériai faj.

Leptura arcuata Panzer, 1793 (= *annularis Fabricius, 1801*) – *Hargita megye*: **Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.**, 2006. VI. 25. – VII. 1., RI et SA; **Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce-p. v.**, 1997. VII. 11., RI et PA; *Kovászna megye*: **Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.**, 2004. VII. 6–8., RI et RG; **Bálványosfürdő, Büdös-h.**, 2006. VI. 29., RI – Az alhavas régióban a virágokon elterjedt és gyakori eurázsiai faj.

Leptura aethiops Poda, 1761 – *Hargita megye*: **Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.**, 2006. VI. 25. – VII. 1., RI et SA; *Brassó megye*: **Persányi-hg., Szászbuda**, 1994. VI. 23., RI – A hegyvidékeken elterjedt, de nem gyakori eurázsiai faj.

Rutpela Nakane et Ohbayashi, 1959

Rutpela maculata (Poda, 1761) – *Hargita megye*: **Homoródfürdő, Nagy Homoród v.**, 1995. VII. 7., 2006. VI. 25. – VII. 1., RI et SA; **Hargita-hg., Zeteváralja, Szencsed-p. v.**, 1995. VII. 3., RI; **Görgényi-hav., Parajd, Kis-Küküllő felső v.**, 1995. VII. 1., 2006. VI. 24., RI et SA; *Kovászna megye*: **Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.**, 600 m, 2004. 6–8., RI et PA; *Szeben megye*: **Kisdisznód, Ezüst-p. v.**, 1997. VII. 17., RI et PA – Erdélyben elterjedt és közönséges euro-anatóliai faj.

Stenurella Villiers, 1974

Stenurella melanura (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye*: **Homoródkeményfalva, Nagy-Homoród v.**, 1995. VII. 7., RI, PA; **Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.**, 1995. VII. 7., 1997. VII. 7., 2006. VI. 25. – VII. 1., RI, PA SA; **Görgényi-hav., Parajd, Kis-Küküllő felső v.**, 1995. VII. 1., RI et RG; **Görgényi-hav., Szencsed**, 1997. VII. 9., RI et PA; **Gyergyói-hav., Balánbánya, Jáhoros-p. v.**, 1995. VII. 5., RI et RG; **Gyergyói-hav., Balánbánya, Olt-p.**, 1995. VII. 5–6., RI; **Gyergyói-hav., Gyilkos-tó**, 1995. VII. 4., RI; **Kelemen-hav., Bélbor, Kis-Beszterce-p. v.**, 1997. VII. 11., RI et PA; **Kelemen-hav., Lomás-p. v.**, 1000 m, 1998. VII. 13., RI et KI; *Kolozs megye*: **Gyalui-hav., Havasnagyfalu**, 1995. VII. 8., RI; *Fehér megye*: **Erdélyi-Érchgs., Ompolygypű**, 1997. VII. 18., RI; *Szeben megye*: **Kisdisznód, Ezüst-p. v.**, 1997. VII. 17., RI – Erdélyben elterjedt és közönséges euro-szibériai faj.

Stenurella bifasciata (Müller, 1776) – *Szeben megye*: **Kisdisznód, Ezüst-p. v.**, 1997. VII. 17., RI – Erdélyben elterjedt és gyakori euro-szibériai faj.

Stenurella nigra (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye*: **Abásfalva**, 1996. V. 24., RI; **Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.**, 1997. VII. 7., 2006. VI. 25. – VII. 1., RI et SA; **Gyergyói-hav., Balánbánya, Jáhoros-p. v.**, 1995. VII. 5–6., RI – Erdélyben elterjedt és a virágokon közönséges európai faj.

Stenurella septempunctata (Fabricius, 1792) – *Hargita megye*: **Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.**, 1995. VII. 7., 1997. VII. 7., 2006. VI. 25. – VII. 1., RI, PA, SA; **Homoródkeményfalva, Nagy-Homoród v.**, 1995. VII. 7., RI; *Kolozs megye*: **Tordai-hasadék**, 2000. VII. 1., RI – Erdélyben elterjedt és gyakori euro-anatóliai faj.

Strangalia Serville, 1835

Strangalia attenuata (Linnaeus, 1758) – *Kovászna megye*: **Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.**, 600 m, 2004. VII. 6–8., RI et PA – Erdélyben elterjedt és gyakori palearktikus faj.

ASEMINAE

Asemini

Tetropium Kirby, 1837

Tetropium castaneum (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye*: **Hargita-hg., Szentegyházaskövesfalva**, 1997. V. 22., RI; **Madarasi-Hargita**, 1995. VII. 2., RI; **Hargita-hg., Zeteváralja, Szencsed-p. v.**, 1997. V. 24., RI; **Hargita-hg., Tolvajos-tető**, 972 m, 2006. VI. 27–29., RI et SA; **Hargita-hg., Libán-tető**, 2006. VI. 28., RI; **Görgényi-hav., Parajd, Kis-Küküllő v.**, 1995. VII. 1., RI; **Gyergyói-hav., Balánbánya, Jáhoros-p. v.**, 1995. VII. 5–6., RI et RG; **Gyergyói-hav., Békény-p. v.**, 973 m, 2006. VI. 27., RI; **Kelemen-hav., Lomás-p. v.**, 1000 m, 1998. VII. 13., RI et PA; **Kelemen-hav., Puturosul-p. v.**, 1200–1600m, 1998. VII. 13., RI – Erdély hegyvidékeken elterjedt és gyakori eurázsiai faj.

Tetropium fuscum (Fabricius, 1787) – *Hargita megye*: **Hargita-hg., Libán-tető**, 2006. VI. 28., RI; **Kelemen-hav., Puturosul-p.-v.**, 1200–1600 m, 1998. VII. 13., RI – Erdélyben elterjedt, de ritka euro-szibériai faj. A fentiek az első pontos adatai Hargita megyéből.

CERAMBYCINAE

Obrini

Obrium Dejean, 1821

Obrium brunneum (Fabricius, 1792) – *Hargita megye*: **Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.**, 1997. VII. 7., RI – Európai faj, Erdélyben nem gyakori.

Molorchini**Molorchus** Fabricius, 1792

Molorchus minor (Linnaeus, 1767) – *Hargita megye: Hargita-hg., Hargitafürdő*, 1997. VII. 8, RI; *Hargita-hg., Zeteváralja, Szencsed-p. v.*, 1997. V. 24., RI; *Csíki-hav., Gyimesfelsőlok*, 1996. V. 23., RI; *Gyergyói-hav., Balánbánya, Jáhorosp. v.*, 1995. VII. 5–6., RI et RG; *Gyergyói-hav., Gyilkos-tó*, 1995. VII. 4., RI et RG – A hegyvidékeken elterjedt és gyakori eurázsiai faj.

Glaphyra Newman, 1840

Glaphyra umbellatarum (Schreber, 1759) – *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.*, 600 m, 2004. VII. 6–8., RI et PA – Erdélyben elterjedt és gyakori európai faj.

Callidiini**Callidium** Fabricius, 1775

Callidium violaceum (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Hargita-hg., Zeteváralja, Szencsed-p. v.*, 1997. V. 24., RI; *Hargita-hg., Tolvajos-tető*, 922 m, 2006. VI. 27–29., RI et SA; *Görgényi-hav., Bucsint-tető*, 1995. VII. 1., RI – A hegy- és dombvidéken közönséges eurázsiai faj.

Phymatodes Mulsant, 1839

Phymatodes testaceus (Linnaeus, 1758) – *Hunyad megye: Déva*, 1996. V. 19., RI; *Kolozs megye: Bánffyhunad*, 1995. VI. 17., RI – Erdélyben elterjedt holarktikus faj.

Phymatodellus Reitter, 1812

Phymatodellus rufipes (Fabricius, 1776) – *Hargita megye: Persányi-hg., Oklánd*, 1997. V. 26., RI – Erdélyben és a Bánságban elterjedt és gyakori euro-anatóliai faj.

Anaglyptini**Anaglyptus** Mulsant, 1839

Anaglyptus mysticus (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.*, 1996. V. 22., RI; *Máréfalva*, 1996. V. 22., PA – Erdélyben és a Bánságban elterjedt és gyakori nyugat-palearktikus faj.

Clytini**Chlorophorus** Chevrolat, 1863

Chlorophorus figuratus (Scopoli, 1763) – *Hargita megye: Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.*, 1997. VII. 7., 2006. VI. 25. – VII. 1., RI et SA; *Temes megye: Temesrékas, Aranyág*, 1994. V. 28., PA – Erdélyben elterjedt és gyakori euro-szibériai faj.

Chlorophorus herbsti (Brahm, 1790) – *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.*, 600 m, 2004. VII. 6–8., RI – Erdély és a Bánság hegyeiben elterjedt és nem ritka euro-szibériai faj.

Cyrtoclytus Ganglbauer, 1882

Cyrtoclytus capra (Germar, 1824) – *Hargita megye: Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.*, 1997. VII. 7., RI; *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.*, 600 m, 2004. VII. 6–8., RI et PA – Erdélyben és a Bánságban elterjedt és nem ritka euro-szibériai faj.

Clytus Laicharting, 1784

Clytus arietis (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Kecsetkifalud*, 1997. V. 23., RI; *Krassó-Szörény megye: Mehádiai-hg., Domogled-h., Herkulesfürdő*, 1995. IV. 30., RI – Erdélyben és a Bánságban elterjedt és gyakori euro-anatóliai faj.

Clytus rhamni Germar, 1817 – *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.*, 600 m, 2005. V. 25., RI et RG – Erdélyben és a Bánságban gyakori euro-anatóliai faj.

LAMIINAE**Monochamini****Monochamus** Dejean, 1821

Monochamus sutor (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Hargita-hg., Tolvajos-tető*, 922 m, 2006. VI. 27–28., RI et SA; *Görgényi-hav., Bucsint-tető*, 1995. VII. 1, RI; *Görgényi-hav., Parajd, Kis-Küküllő felső v.*, 1995. VII. 1., RI; *Kelemen-hav., Lomás-p. v.*, 1000 m, 1998. VII. 13., RI et PA – Az erdélyi hegyvidéki fenyvesekben gyakori eurázsiai faj.

Monochamus sartor (Fabricius, 1787) – *Hargita megye: Hargita-hg., Tolvajos-tető*, 922 m, 2006. VI. 27–29., RI; *Kelemen-hav., Lomás-p. v.*, 1000 m, 1998. VII. 13., RI et PA – A hegyvidéki fenyvesekben nem ritka európai faj.

Lamiini**Morinus** Brullé, 1832

Morinus funereus (Mulsant, 1863) – *Krassó-Szörény megye: Herkulesfürdő*, 1995. IV. 29–30, RI – Er-

délyben és a Bánságban a középhegységi részekben elterjedt és gyakori nyugat-mediterrán faj.

Dorcadionini

Dorcadion Dalman, 1817

Dorcadion (Carinatodorcadion) aethiops (Scopoli, 1763) – *Hargita megye: Árvátfalva*, 1997. V. 26., RI; **Homoródszentpál**, 1997. V. 26., RI; *Kolozs megye: Kolozskorpád*, 1995. V. 12., RI et PA – A hegy- és dombvidékeken elterjedt és gyakori balkáni faj.

Dorcadion (Pedestredorcadion) pedestre Poda, 1761 – *Hargita megye: Homoródkeményfalva, Nagy-Homoród v.*, 1996. V. 24., RI; **Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.**, 1997. VII. 13., RI; **Lövéte, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI; **Homoródszentpál**, 1997. V. 26., RI et PA; *Kovászna megye: Uzonkafürdő*, 2005. V. 24., RI et RG; **Persányi-hg., Vargyas, Vargyas-p. v.**, 2005. V. 26–28., RI et RG; **Nagybacon**, 2005. V. 28., RI; *Kolozs megye: Kolozskorpád*, 1995. V. 12., RI; *Hunyad megye: Déva*, 1996. V. 19., RI; *Brassó megye: Persányi-hg., Persány*, 1997. V. 28., RI et PA – A hegy és dombvidékeken közönséges közép- és kelet-európai faj.

Dorcadion (Pedestredorcadion) murrayi Küster, 1847 – *Hargita megye: Csíki-hav., Csíkdelne*, 1996. V. 23., RI, PA, KI; *Kovászna megye: Uzonkafürdő*, 2005. V. 24., RI, RG, KI – Erdélyben és a Bánságban elterjedt, de nem gyakori kelet-európai faj.

Dorcadion (Pedestredorcadion) scopolii (Herbst, 1784) – *Kolozs megye: Kolozskorpád*, 1995. V. 12., RI et PA – Erdélyben és a Bánságban elterjedt és gyakori közép-európai faj.

Pogonocherini

Pogonocherus Dejean, 1821

Pogonocherus hispidulus (Piller et Mitterpacher, 1783) – *Hargita megye: Lövéte, Kis-Homoród v.*, 1995. V. 8., RI – Erdélyben és a Bánságban szórványosan előforduló európai faj.

Pogonocherus hispidus (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Lövéte, Kis-Homoród v.*, 1995. V. 8., RI; *Krassó-Szörény megye: Mehádiai-hg., Cserna-p. v.*, 1995. V. 1–2., RI – Erdélyben elterjedt és gyakori nyugat-palearktikus faj.

Acanthocinini

Leiopus Serville, 1835

Leiopus nebulosus (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.*, 1987. VII. 13. RI; *Árvátfalva*, 1997. V. 26., RI – Erdélyben elterjedt és gyakori észak- és közép-európai faj.

Exocentrus Mulsant, 1839

Exocentrus adpersus Mulsant, 1846 – *Krassó-Szörény megye: Karánsebes, Jász*, 1994. V. 22., PA – Erdélyben szórványosan előforduló, nem gyakori dél- és közép-európai faj.

Acanthoderini

Acanthoderes Serville, 1835

Acanthoderes clavipes (Schrank, 1781) – *Hargita megye: Lövéte, Kis-Homoród v.*, 1995. V. 8., RI – A terület hegyeiben gyakori palearktikus faj.

Tetropini

Tetrops Kirby, 1826

Tetrops praeusta (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Homoródkeményfalva, Nagy-Homoród v.*, 1996. V. 24., RI; **Homoródmás, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI – A hegy- és dombvidéken elterjedt és gyakori nyugat-palearktikus faj.

Saperdini

Stenostola Mulsant, 1839

Stenostola ferrea (Schrank, 1776) – *Maros megye: Szászkézd*, 1994. VI. 22–23., RI – Erdélyben és a Bánságban szórványosan előforduló nem gyakori európai faj.

Stenostola dubia (Laicharting, 1784) – *Hargita megye: Hargita-hg., Hargitagyöngye*, 1994. VI. 25., RI; *Kovászna megye: Baróti-hg., Előp.*, 1994. VI. 23., RI – Erdélyben szórványosan előforduló, nem gyakori észak- és közép-európai faj.

Phytoeciini

Pilemia Fairmaire, 1863

Pilemia hirsutula (Frölich, 1793) – *Hargita megye: Hargita-hg., Hargitagyöngye*, 1994. VI. 25., RI; *Kovászna megye: Baróti-hg., Málnás*, 1994. VI. 28., RI; *Maros megye: Szászkézd*, 1994. VI. 22–23., RI et PA; *Kolozs megye: Gyalui-hav., Havasnagyfalu*, 1995. VII. 8., RI; *Szilágy megye: Szilágyballa*, 1993. VII. 13., RI – Erdélyben és a Bánságban szórványosan előforduló, de nem gyakori euro-turáni faj.

Cardoria, Mulsant, 1863

Cardoria scutellata (Fabricius, 1792) – *Kolozs megye: Kolozsvár, Szénafüvek*, 1996. V. 5–11., leg. Markó B. – Erdélyben szórványosan előforduló, nem gyakori euro-anatóliai faj.

Musaria Thomson, 1864

Musaria affinis (Harrer, 1784) – *Hargita megye: Madarasi-Hargita*, 1995. VII. 2., RI; **Hargita-hg., Zeteváralja, Szencsed-p. v.**, 1996. V. 23, 1997. V. 24, RI; **Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.**, 1996. V. 24., RI; **Homoródalmás, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22, RI; **Lövéte, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI; **Persányi-hg., Oklánd**, 1997. V. 26., RI; *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v., 600 m, 2005. V. 25., RI et RG – Erdélyben és a Bánságban elterjedt és gyakori euro-szibériai faj.*

Phytoecia Dejean, 1835

Phytoecia cylindrica (Linnaeus, 1758) – *Hargita megye: Lövéte, Kis-Homoród v.*, 1995. V. 8., RI; **Hargita-hg., Zeteváralja, Nagy-Küküllő v.**, 1995. V. 10., RI; **Abásfalva**, 1996. V. 24., RI; **Homoródfürdő, Nagy-Homoród v.**, 1996. V. 24., RI; **Homoródalmás, Kis-Homoród v.**, 1997. V. 22., RI; *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.*, 600 m, 2005. V. 25. RI et RG; *Brassó megye: Persányi-hg., Bogáti-erdő*, 2005. V. 4., RI; *Krassó-Szörény megye: Karánsebes, Vár*, 1994. V. 22., PA – Erdélyben és a Bánságban szélesen elterjedt és közönséges euro-szibériai faj.

Phytoecia nigricornis (Fabricius, 1781) – *Hunyad megye: Déva*, 1996. V. 19., RI; *Krassó-Szörény megye: Karánsebes, Vár*, 1994. V. 22., PA – Erdélyben és a Bánságban elterjedt és gyakori euro-szibériai faj.

Phytoecia ictérica (Schaller, 1783) – *Hargita megye: Abásfalva*, 1996. V. 24., RI; **Homoródalmás, Kis-Homoród-v.**, 1997. V. 22., RI; **Lövéte, Kis-Homoród-v.**, 1997. V. 22., RI – Erdélyben és a Bánságban elterjedt és gyakori euro-anatóliai faj.

Phytoecia pustulata (Schränk, 1776) – *Hargita megye: Lövéte, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; **Kecsetkisfalud**, 1997. V. 23., RI; *Kovászna megye: Baróti-hg., Uzonkafürdő*, 2005. V. 24., RI

et RG; **Persányi-hg, Vargyas, Hidegaszó v.**, 600 m, 2005. V. 25, RI et RG; *Hunyad megye: Déva*, 1996. V. 19., RI et PA – Erdélyben és a Bánságban elterjedt és gyakori nyugat-palearktikus faj.

Phytoecia virgula (Charpentier, 1825) – *Hargita megye: Homoródalmás, Kis-Homoród v.*, 1997. V. 22., RI; *Krassó-Szörény megye: Karánsebes, Vár*, 1994. V. 22., PA – Erdélyben és a Bánságban elterjedt és gyakori euro-szibériai faj.

Agapanthini**Agapanthia** Serville, 1935

Agapanthia cynaræ (Germar, 1817) – *Krassó-Szörény megye: Orsova*, 1994. VI. 25., PA – Az irodalom csak a Bánságból említi (Grebáncz), erdélyi lelőhelye nincs. Nyugat-palearktikus faj.

Agapanthia villosviridescens (DeGeer, 1775) – *Hargita megye: Madarasi Hargita*, 1995. VII. 2., RI; **Homoródkeményfalva, Nagy-Homoród v.**, 1996. V. 24., RI; **Abásfalva**, 1996. V. 24, RI; **Árvátfalva**, 1997. V. 26., RI; **Kecsetkisfalud**, 1997. V. 23., RI; **Görgényi-hav., Szencsed**, 1997. VII. 9., RI; **Gyergyói-hav., Parajd, Kis-Küküllő-part**, 1995. VII. 1., RI; **Gyergyói-hav., Balánbánya, Jáhoros-p. v.**, 1995. VII. 5–6., RI et RG; **Persányi-hg., Vargyas, Alsó-Mál**, 2005 V. 25., RI; *Kovászna megye: Persányi-hg., Vargyas, Hidegaszó v.*, 600 m, 2005. V. 25., RI et RG – Erdélyben és a Bánságban szélesen elterjedt és közönséges euro-szibériai faj.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton köszönöm meg Kocs Irénkének, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum Természet-tudományi Osztály muzeológusának és férjének, Kocs Jánosnak azt az önzetlen segítséget, amellyel lehetővé tették a gyűjtőutak zavartalan lebonyolítását. Köszönet illeti Podlussány Attilát a bánsági és Markó Bálintot a kolozsvári adataikért, Salvó Szidóniát és Rozner Antalt a gyűjtésekben nyújtott segítségükért.

Irodalom

- ALTHOFF, J. – DANILEVSKY, M. L.
1997 *A check-list of Longicorn Beetles (Coleoptera, Cerambycoidea) of Europe*, Ljubljana, 64.
- BALOG, A.
1998 Cercetări faunistice asupra unor familii de coleoptera (Col. Staphylinidae, Scarabaeidae, Cerambycidae, Chrysomelidae) din Rezervația botanică Suatu I, jud. Cluj, *Buletin de Informare Societatea Lepidopterologică Română*, 9 (1–2), Cluj, 109–115.
- BIELZ E. A.
1887 Siebenbürgens Käferfauna, *Verh. Mitt. Siebenbürg. Ver. Naturwiss.*, Hermannstadt, 81.
- CSÍKI E.
1942a Adatok a Görgényi-hegység bogárfaunájának ismeretéhez, *MTA Matematikai és Természettudományi Közlemények*, LXI, Budapest, 369–379.
1942b A Balánbányai-hegység bogárfaunája, *MTA Matematikai és Természettudományi Közlemények*, LXI, Budapest, 726.
- DANILEVSKY, M. L.
1980 *Annotirovannij szpizok uszacej (Cerambycoidea) Evropü*, 25.
- KASZAB Z.
1971 Cincérek – Cerambycidae (*Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae)*, IX), Budapest.
- KUTASI Cs. – MUSKOVITS J. – ROZNER I.
2000 Adatok Torockó (Erdély) és környékének bogárfaunájához (Insecta, Coleoptera), *Acta (Siculica)* 1999, Sepsiszentgyörgy, 75–82.
- KUTHY D.
1918 Insecta, Coleoptera, Cerambycidae, in: *A Magyar Birodalom Állatvilága – Fauna Regni Hungariae*, Budapest, 238–253.
- PETRI, K.
1912 Siebenbürgens Käferfauna, *Verh. Mitt. Siebenbürg. Ver. Naturwiss.*, Hermannstadt, 238–253.
1925–1926 Ergänzungen und Berichtigungen zur Käferfauna Siebenbürgens 1912, *Verh. Mitt. Siebenbürg. Ver. Naturwiss.*, 76, Hermannstadt, 165–206.
- ROZNER I.
1998 Hargita megye levélbogár faunájának alapvetése (Coleoptera, Chrysomelidae), *Acta (Siculica)* 1997, Sepsiszentgyörgy, 81–106.
- SZÉL Gy., dr. – ROZNER I. – KOCS I.
1996 Contribuții la cunoașterea Coleoptelor din Transilvania (România) pe baza colectărilor din ultimi ani, *Acta (Siculica)* 1995, Sepsiszentgyörgy, 73–92.

Date suplimentare privind fauna de Cerambycidae (Coleoptera) din Transilvania și Banat (Rezumat)

Specialiștii de la Muzeul Național Secuiesc, Muzeul de Științele Naturii din Budapesta și Societatea Entomologică Maghiară din anul 1985 au efectuat cercetări entomologice sistematice în Transilvania. Rezultatele colectărilor până în anul 1994 au fost publicate în 1996, în anuarul *Acta (Siculica)* de Győző Szél, István Rozner și Irén Kocs. Lucrarea prezintă datele de Cerambycidae colectate între 1994 și 2006. S-au identificat 73 de specii aparținând la 48 de genuri. Din materialul colectat 2 specii sunt noi pentru fauna din Transilvania: *Cortodera femorata* (Fabricius, 1781) și *Anastrangalia reyi* (Heyden, 1889). În județul Harghita până acum lipsea din literatura de specialitate *Tetropium fuscum* (Fabricius, 1787), iar în Covasna *Anoploclera sexguttata* (Fabricius, 1775). Lista de specii cuprinde locurile de colectare pe județe, data colectării și numele prescurtat al specialistului, precum și răspândirea speciilor.

Data to the Longicorn Beetle Fauna of Transylvania and the Banat (Coleoptera: Cerambycidae) (Abstract)

Since 1985 the researchers of Székely Nemzeti Múzeum (Sepsiszentgyörgy/Sf. Gheorghe), Hungarian Natural History Museum and Hungarian Entomological Society (Budapest) have conducted systematic collections in Transylvania. Collections carried out until 1994 were reported by Győző Szél, István Rozner, Irén Kocs (1995). Present paper refers to the longicorn beetle (*Cerambycidae*) material collected between 1994 and 2006. It consists of 48 genera, 73 species (from Transylvania 71 and from Banat 13 species). Specimens of *Cortodera femorata* (Fabricius, 1781) and *Anastrangalia reyi* (Heyden, 1889) represent new records in Transylvania. Until now the relevant literature didn't mention *Tetropium fuscum* (Fabricius, 1787) from Harghita County, nor *Anoploclera sexguttata* (Fabricius, 1775) from Covasna County. The list of species contains the name of species, the locality data, sorted by counties, data of collections and the abbreviated names of the collectors. The distribution data of species in Transylvania and in the Palearctic Region is noted.

Tibor Hartel – Szilárd Nemes

LACK OF ADAPTIVE PLASTICITY IN *RANA TEMPORARIA* TADPOLES CAUSED BY STARVATION: AN EXPERIMENTAL STUDY

Introduction

Environmental variability affects processes at all levels and scales of the ecological organization. Phenotypic plasticity is an important potential means of adaptation to varying (heterogeneous) environments for both plants¹ and animals².

Amphibians lay their eggs in ponds that range from permanent to temporary ones. Temporary ponds frequently dry out before or during the time of metamorphosis. A key to survive in areas where only temporary ponds are available for reproduction is the ability of larvae for extreme plasticity in age and size at metamorphosis as a response to deterioration in habitat quality. Biotic factors that influence amphibian development include food availability³, predation⁴, density⁵ and inter and intraspecific chemical signalling⁶. Part of the plastic responses are adaptive, enhancing the survival probabilities of the tadpoles, but the adaptive phenotypic responses often have a cost, that is, a lower size at metamorphosis.⁷ Therefore, variations in growth rate and timing of metamorphosis generate variations in size at metamorphosis, which may affect fitness in later ages.⁸ In amphibians there is a positive correlation between size at metamorphosis and fitness⁹ so, the smaller juveniles are more vulnerable in terrestrial life stages than larger ones. According to the model of Wilbur and Collins¹⁰, there is a threshold larval body size/developmental stage that must be attained to be capable for initiating and completing metamorphosis, in response to environmental deterioration (see also Morey and Reznick¹¹).

Previous studies demonstrate that the larvae of *R. temporaria* and *R. arvalis* fail to metamorphose in crowded conditions.¹² In this study, we assume that reaching threshold larval size or a developmental stage that allows tadpoles to accelerate metamorphosis depends on early larval development, and therefore also on the environment that influences development. Hence, our hypothesis was that the constant low level of food during the whole larval period will hamper the adaptive plastic response of larvae to decreasing water volume.

Materials and Methods

We studied the tadpoles of the common frog *Rana temporaria* in Sighișoara (Romania). *R. temporaria* is an explosive breeder (*sensu* Wells¹³), that frequently breeds in small temporary waters, with high risk of desiccation. In Târnava Mare Valley, breeding occurs in early March – middle of April.¹⁴ The population from which the egg clump was collected reproduces in a number of small ponds in a mixed deciduous forest, at about 500-m altitude. The risk of desiccation of the temporary ponds is unpredictable. In 2001–2002 no metamorphs were observed (the ponds disappeared until the end of May), in 2003 the precipitation maintained the hydroperiod until the end of the metamorphosis in some of the ponds.¹⁵

In this experiment we used tadpoles from one clutch produced by a pair of frogs in a temporary pond. After hatching (stage 20¹⁶), we collect approximately 200 tadpoles and placed them in a 50 l holding tank for the next 7 days until they reach stage 25.¹⁷ At this stage, the tadpoles measured on average

¹ e.g. SCHLICHTING, CD. – PIGLIUCCI, M. 1995.

² e.g. REZNICK, DN. 1990; NEWMAN, RH. 1992; JORDÁN F. 2003.

³ CRUMP, ML. 1989a; REZNICK, DN. 2000.

⁴ SKELLY, DK. – WERNER, EE 1990; PETRANKA, JW. – RUSHLOW, AW. – HOPEY, ME. 1998; PETRANKA JW. – KENNEDY, CA. 1999.

⁵ SEMLITSCH, CD. – CALDWEL, JP. 1982; SCOTT, DE. 1990; SMITH, GR. 1998.

⁶ WERNER, EE. 1986.

⁷ CRUMP, ML. 1989b; LAURILA, A. – KUJASALO, J. 1999.

⁸ SEMLITSCH, RD. – SCOTT, DE. – PECHMANN, JHK.

1988; SCOTT, DE. 1990. 1994.

⁹ SEMLITSCH, RD. – SCOTT, DE. – PECHMANN, JHK. 1988; NEWMANN, RH. – DUNHAM AE. 1994; SCOTT, DE. 1990, 1994; MOREY, S. – REZNICK, D. 2001.

¹⁰ WILBUR, HM. – COLLINS, JP. 1973.

¹¹ MOREY, S. – REZNICK, D. 2000.

¹² LOMAN, J. 2002.

¹³ WELLS, KD. 1977.

¹⁴ HARTEL T. 2005.

¹⁵ HARTEL T., personal observations

¹⁶ GOSSNER, KL. 1960.

¹⁷ GOSSNER, KL. 1960.

16.37 mm in body length (SD: 2.04) and 0.04 g in body weight (SD: 0.012). After this, we placed 4 tadpoles from the holding tank into each of the 23 plastic vessels (totally 92 tadpoles). The experiment was 2x3 factorial design with two temperature treatments (constant and fluctuating) and three water volume treatments: constantly high (= CH; 3000 ml/vessel); decreasing (= D; from 3000 ml to 200 ml and kept constant until the end of metamorphosis); and constantly low (= CL; 200 ml). The initial density was 1.33 individuals/L in the constant high water treatment and 20 individuals/L in the constant low water level treatment. The density of the individuals in the decreasing volume treatment increased gradually with the water removal. Water removal started after five days (Fig 1). The water temperature was measured at the bottom two days every week.

The tadpoles were fed with 0.02 g Tetra Min (fish food) per plastic bowl (0.005 g *per capita*) in every three or four days. The amount of food was constant during the experiment. Approximately 50 % of the water was changed weekly. When metamorphs appeared, we anaesthetized them with MS222 and measured the SVL (0.1 mm precision) and body weight (0.01 g precision). For the estimation of the developmental time (days) the median value was used.

The level of significance for statistical tests was set at 5%. Means were tested by one-way ANOVA after testing data for equality in variances and normal distribution. Spearman rank correlation was used to test the strength of relationship between different variables.

Results

Timing of metamorphosis differed significantly between temperature treatments ($F_{1,59}=4.16$, $p=0.04$) while among the different water level treatments there were no significant differences ($F_{2,58}=0.13$, $p=0.72$). It was a temperature effect on the developmental time, the larvae growing in fluctuating temperature metamorphosed slightly after the constant temperature group. (Fig. 2.) In the constant temperature group, the age until metamorphosis being the shortest for those in constant high water level, intermediate in the decreasing water level treatment and longest for those in constant low water level treatment, but there is no significant difference among them ($F_{2,58}=0.16$, $p=0.85$). In the fluctuating temperature treatment, the decreasing water treat-

ment group has the longest larval period and the metamorphs from the constant high water level were the youngest, but also there is no significant difference ($F_{2,25}=0.13$, $p=0.49$). No significant differences among body length or weight were recorded among different treatments and groups. (Table 1., Fig. 3.) Timing of metamorphosis correlates negatively with both body length and body weight but the relationship is nonsignificant. (Table 2.)

The mortality of larvae was higher in the fluctuating temperature group than in the constant water temperature group. (Fig. 4.) The highest mortality was observed between the larvae in 34–38 Gosner stage¹⁸ in both temperature treatments. The body length of the death larvae was 27.1 mm (SD=1.25), the SVL was 8.86 mm (SD=2.05) and the wet body weight was 10.16 mg (SD=0.76).

Discussion

Several studies demonstrate the capacity of amphibian larvae to respond to decreasing water volume by earlier metamorphosis. This plasticity might have adaptive value in allowing tadpoles to escape the drying habitat.¹⁹ The available food quantity is a significant factor that influences the larval growth and development in amphibians.²⁰ Wilbur and Collins²¹ predict that the age at metamorphosis in amphibians is a function of the individual's size and growth rate. The metamorphosis is possible only if the individuals reach a minimal, or threshold body size (see also Morey and Reznick²²). If the growth rate is high, the threshold body size is quickly attained and the consequence of this is a delay in metamorphosis. This is because fast growth implies good conditions; the individual continue to grow up to maximum larval sizes that result in a large size after completing the metamorphosis. Slow growers will initiate metamorphosis soon after they reach the threshold and by this, they metamorphose at a smaller size.

Our results indicate that the constant low food level hampers the capacity of tadpoles to respond adaptively to decreasing water level by earlier metamorphosis. Therefore, the age and size at metamorphosis are not in accordance with the findings of other studies referring to the common frog²³ or other amphibian species²⁴. These studies demonstrate plasticity in response to different food and water treatments, and the observed plasticity was interpreted as adaptive. Laurila and Kujasalo²⁵ found that the larval

¹⁸ GOSSNER, KL. 1960.

¹⁹ CRUMP, ML. 1989b; LAURILA, A. – KUJASALO, J. 1999; MERILA, J. et alii 2000.

²⁰ NEWMAN, RH. 1994.

²¹ WILBUR, HM. – COLLINS, JP. 1973.

²² MOREY, S. – REZNICK, D. 2000.

²³ LAURILA, A. – KUJASALO, J. 1999; LOMAN, J. 1999; MERILA, J. et alii 2000.

²⁴ CRUMP, ML. 1989b; NEWMAN, RH. 1988.

²⁵ LAURILA, A. – KUJASALO, J. 1999

period and mass at metamorphosis was influenced by water volume, but also by food level. In their experiment, the larvae growing at low food level (2.5% of their body weight, kept constant during the experiment) were smaller than larvae growing at high food level (7.5% of their body mass, kept constant), but the adaptive plasticity in the first case still occurred, showing that the larvae were still capable to make further progress toward a plastic response to water drying. In our experiment, the food level was about 0.005 g *per capita*, kept constant during the experiment. The constantly low food levels hamper the growth rate and by this, probably prevent the attainment of the minimal threshold size that enables metamorphosis.

Resource limitation has been shown to influence amphibian development. Morey and Reznick²⁶ studying the plasticity in three species of spadefoot toads found that after food elimination, larvae either completed development or entered a developmental stasis, making no further progress toward metamorphosis. They found that prior to some critical stage, no larvae were able to complete metamorphosis after food was eliminated. D'Angelo et al.²⁷, showed that in *Rana sylvatica* and *R. pipiens*, starvation before the early limb development stage retarded metamorphosis; whereas starvation after this stage accelerated metamorphosis. Denver et al.²⁸ observed a similar phenomenon in *Scaphiopus hammondi*. These studies suggest that there is a critical period of development for responding positively to starvation; *i.e.*, perhaps there is a minimum size or developmental stage for metamorphosis. We assume that the lack

of adaptive plasticity in our experiment is due to the limited food resources. Since the water was changed weekly, the observed phenotypic traits could be the result of other possible environmental stress factors interacting with low food level, like density dependent effects: crowding, increased metabolic waste products, (including high CO₂ concentrations, decreased amount of O₂, other chemical cues, the extent of the swimming area etc.

An important environmental variable, which could drive an accelerated development, is pond temperature. Environmental temperature is positively correlated with the rate of metamorphosis and growth,²⁹ but, the thermal sensitivity of differentiation is more pronounced than that of growth.³⁰ Thermal effects are expressed through alterations in the rate functions of the biochemical processes, which drive morphogenesis. As it was expected, the tadpoles that experienced fluctuating temperature treatment metamorphose slightly after the tadpoles that develop at constant temperature.

In conclusion, the low food level could be a major limiting factor in tadpole growth and development. Therefore, the adaptive response to pond drying may be hampered by a prolonged starvation. However, detailed studies have to be conducted concerning developmental stages and capacity of adaptive response to pond drying in the case of the common frog.

Acknowledgement. We thank Dr. László Fodorpataki and László Demeter for their useful suggestions on the manuscript and David Bird for improving the English of the original manuscript

Tibor Hartel - Mircea Eliade College, 1 Decembrie, 31, 545400 Sighișoara, Romania, asobeka@yahoo.com

Szilárd Nemes - Department of Mathematical Sciences, Chalmers University of Technology/University of Gothenburg, Göteborg, Sweden

References

- CRUMP, ML.
 1989a Life history consequences of feeding versus non – feeding in a facultatively non – feeding toad larva, *Oecologia*, 78, 486–489.
 1989b Effect of habitat drying on developmental time and size at metamorphosis in *Hyla pseudopuma*, *Copeia* 1988, 794–797.
 DENVER, RJ.
 1997a Proximate mechanisms of phenotypic plasticity in amphibian metamorphosis, *Am. Zool.*, 37, 172–184.
 1997b Environmental stress as a developmental cue: corticotropin releasing hormone is a proximate mediator of adaptive phenotypic plasticity in amphibian metamorphosis, *Hormones and Behaviour*, 31, 169–179.
 DENVER, RJ. – MIRHADI, N. – PHILLIPS, M.
 1998 Adaptive plasticity in amphibian metamorphosis: response of *Scaphiopus hammondi* tadpoles to habitat desiccation, *Ecology*, 79, 1859–1872.
 GOSNER, KL.
 1960 A simplified table for staging anuran embryos and larvae with notes on their identification, *Herpetologica*, 16, 183–190.
 HARTEL, T.
 2005 Aspects of breeding activity of *Rana dalmatina* and *Rana temporaria* reproducing in a seminatural pond, *North-Western Journal of Zoology*, 1, 5–13.
 JORDÁN, F.
 2003 From genes to nature conservation, [in Hungarian] *Természet Világa*, 134, 194–196.

²⁶ MOREY, S. – REZNICK, D. 2000.

²⁷ cited in DENVER, RJ. 1997a

²⁸ DENVER, RJ. – MIRHADI, N. – PHILLIPS, M. 1998.

²⁹ NEWMAN, RH. 1994; DENVER, RJ. 1997a.

³⁰ DENVER, RJ. 1997a.

- LAURILA, A. – KUJASALO, J.
 1999 Habitat duration, predation risk and phenotypic plasticity in common frog (*Rana temporaria*) tadpoles, *J. Anim. Ecol.*, 68, 1123–1132.
- LOMAN, J.
 1999 Early metamorphosis in common frog *Rana temporaria* tadpoles at risk of drying: an experimental demonstration, *Amphibia-Reptilia*, 20, 421–430.
 2002 When crowded, tadpoles (*Rana arvalis* and *R. temporaria*) fail to metamorphose early and thus fail to escape drying ponds, *Herpetological Journal*, 12, 21–28.
- MERILA, J. – LAURILA, A. – PAHKALA, M. – RASANEN, K. – TIMENES LAUGEN, A.
 2000 Adaptive phenotypic plasticity in timing of metamorphosis in the common frog *Rana temporaria*, *Ecoscience*, 7, 18–24.
- MOREY, S. – REZNICK, D.
 2000 A comparative analysis of plasticity in larval development in three species of spadefoot toads, *Ecology*, 81, 1736–1749.
 2001 Effects of larval density on postmetamorphic spadefoot toads (*Spea hammondi*), *Ecology*, 82, 510–522.
- NEWMAN, RH.
 1988 Adaptive plasticity in development of *Scaphiopus couchii* tadpoles in desert ponds, *Evolution*, 42, 774–783.
 1992 Adaptive plasticity in amphibian metamorphosis, *BioScience*, 42, 671–678.
 1994 Effects of changing density and food level on metamorphosis of a desert amphibian, *Scaphiopus couchii*, *Ecology*, 75, 1085–1096.
- NEWMAN, RH. – DUNHAM, AE.
 1994 Size at metamorphosis and water loss in a desert anuran (*Scaphiopus couchii*), *Copeia*, 372–381.
- PETRANKA, JW. – KENNEDY, CA.
 1999 Pond tadpoles with a generalized morphology: is it time to reconsider their functional roles in aquatic communities? *Oecologia*, 120, 621–631.
- PETRANKA, JW. – RUSHLOW, AW. – HOPEY, ME.
 1998 Predation by tadpoles of *Rana sylvatica* on embryos of *Ambystoma maculatum*: implications of ecological role reversals by *Rana* (predator) and *Ambystoma* (prey), *Herpetologica*, 54, 1–13.
- REZNICK, DN.
 1990 Plasticity in age and size at maturity in male guppies (*Poecilia reticulata*): an experimental evaluation of alternative models of development, *J. Evol. Biol.*, 3, 185–203.
- SCHLICHTING, CD. – PIGLIUCCI, M.
 1995 Lost in phenotypic space: environment – dependent morphology in *Phlox drummondii* (Polemoniaceae), *Int. J. Plant. Sci.*, 156, 542–546.
- SCOTT, DE.
 1990 Effects of larval density in *Ambystoma opacum*: an experiment in large scale field enclosures, *Ecology*, 71, 296–306.
 1994 The effect of larval density on adult demographic traits in *Ambystoma opacum*, *Ecology*, 75, 1383–1396.
- SEMLITSCH, RD. – CALDWELL, JP.
 1982 Effects of density on growth, metamorphosis, and survivorship in tadpoles of *Scaphiopus holbrookii*, *Ecology*, 63, 905–911.
- SEMLITSCH, RD. – SCOTT, DE. – PECHMANN, JHK.
 1988 Time and size at metamorphosis related to adult fitness in *Ambystoma talpoideum*, *Ecology*, 69, 184–192.
- SKELLY, DK. – WERNER, EE.
 1990 Behavioural and life historical responses of larval American toads to an odonate predator, *Ecology*, 71, 2313–2322.
- SMITH, GR.
 1998 Abundance and water volume effects in amphibian larvae, *Bull. Of the Maryland Herpetological Society*, 34, 113–117.
- WELLS, KD.
 1977 The social behaviour of anuran amphibians, *Anim. Behav.*, 25, 666–693.
- WERNER, EE.
 1986 Growth rate, predation risk, and the optimal size at transformation, *Am. Nat.*, 128, 319–341.
- WILBUR, HM. – COLLINS, JP.
 1973 Ecological aspects of amphibian metamorphosis, *Science*, 182, 1305–1314.

A gyepibéka (*Rana temporaria*)-lárva alkalmazkodási plaszticitásának hiánya a táplálékszegény környezethez. Kísérleti tanulmány (Kivonat)

Jelen dolgozatban a gyepibéka lárva fenotípusos válaszait mutatjuk be, változó környezeti feltételek mellett (hőmérséklet és vízszint), amikor a táplálék a limitáló tényező. Az állandó hőmérséklet gyors fejlődést tett lehetővé, míg a csökkenő vízszint nem hatott lényegesen a lárva fejlődésére. A különböző csoportok átalakult lárvaínak a testméretei nem különböztek szignifikánsan. A metamorfózisig eltelt idő (napok), valamint a kisbéka testhossza és -súlya között negatív korrelációt találtunk. Legnagyobb volt a mortalitás a fluktuáló hőmérsékleten tartott lárva között. Eredményeink azt mutatják, hogy a táplálékhiány fontos limitáló tényezője lehet az adaptív fenotípusos plaszticitásnak.

Lipsa plasticității adaptive a larvelor de *Rana temporaria* față de foamete**Un studiu experimental**

(Rezumat)

În acest studiu am testat experimental răspunsurile fenotipice ale larvelor de *Rana temporaria* la condițiile de mediu schimbătoare (temperatură și scăderea nivelului apei) în condițiile unui consum mic de energie. Temperatura constantă a permis dezvoltarea mai rapidă, scurtând perioada larvară, pe când scăderea nivelului apei nu a afectat perioada larvară până la metamorfoză. Nu am găsit diferențe semnificative în lungimea și greutatea corporală a exemplarelor metamorfozate aparținând la diferitele grupuri. Perioada trecută până la metamorfoză este corelată negativ cu lungimea și greutatea corporală. Mortalitatea larvelor este cea mai mare în grupul expus fluctuațiilor de temperatură comparativ cu cea a larvelor, care s-au dezvoltat în condiții de temperatură constantă. Rezultatele noastre arată că în condițiile ostile de mediu, când hrana este un factor limitant, larvele de *R. temporaria* nu se adaptează condițiilor schimbătoare de mediu.

Comparisons	F	Df	p
Constant temperature			
SVL	0.95	2.30	0.95
CL – D – CH			
Mg	0.11	2.30	0.89
CL – D – CH			
Fluctuating temperature			
SVL	0.54	2.28	0.590
CL – D – CH			
Mg	1.63	2.28	0.213
CL – D – CH			
Among temperature treatment			
SVL	0.18	1.59	0.670
Mg	0.02	1.59	0.871

Table 1. The comparison of the body size of the individuals among volume treatments and temperature treatments. (CHC = constant high volume, constant temperature; CHFL = Constant high volume, fluctuating temperature; DC = Decreasing volume, constant temperature; DFL = Decreasing volume, fluctuating temperature; CLC = Constant low volume, constant temperature; CLFL = Constant low volume, fluctuating temperature).

Variable	$r(s)$	$t (N-2)$	P
(a) Constant temperature			
CL	-0.47	-1.31	0.23
D	-0.59	-2.08	0.07
CH	-0.09	0.34	0.73
(b) Fluctuating temperature			
CL	-0.05	-0.12	0.9
D	-0.11	-0.30	0.77
CH	-0.54	-2.03	0.069

Table 2. The Spearman correlation between the age and body weight of the newly metamorphosed frogs. See Table 1. for abbreviations.

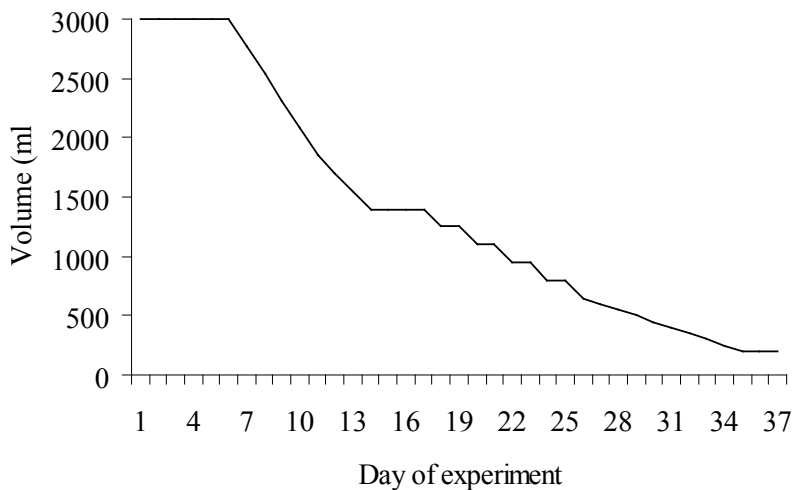

Figure 1. The dynamics of water removal in the decreasing volume experiment.

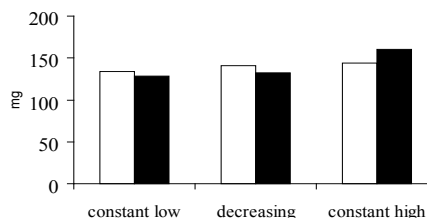
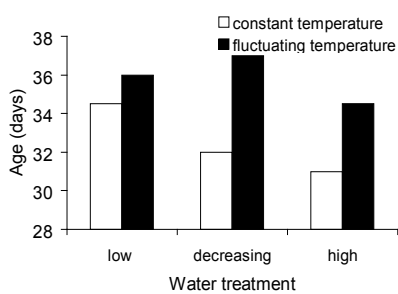

Figure 2. The median of the age at metamorphosis in the three water treatments and two temperature treatments.

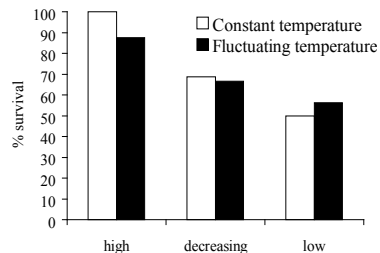
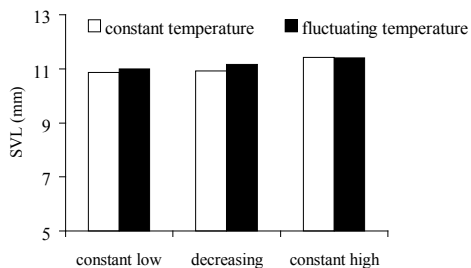

Figure 3. The length (SVL) and weight (mg) of the newly metamorphosed frogs.

Figure 4. The percentage of survival among tadpoles under different water level.

Dóczy Annamária – Barti Levente – Jére Csaba

ADATOK A GYERGYÓTEKERŐPATAKI SÚGÓ-BARLANG DENEVÉRFAUNÁJÁRÓL

Bevezetés

A Sűgő-barlang a Keleti-Kárpátok középső részén, a Gyergyói-havasok Siposkő nevű hegytömbjének (1566 m) déli lábánál található. Ez Gyergyó vidékének legjelentősebb barlangja speleológiai, turisztikai, valamint denevérfaunisztikai szempontból is. Járatainak összhossza 1021 m, a szintkülönbség 67 m, a két legtávolabbi járatvég közötti távolság 142 m. Az emeletes barlangrendszer három egymás felett elhelyezkedő száraz járatból és az aktív, patakos járatból áll. A főjárat a Barlangos-patak völgyében, 1064 m magasságban nyílik.¹

A szakirodalom kevés adatot tartalmaz Gyergyó környékének denevérfaunájáról. Az első barlangi adatokat Valenciuc közli a Tósaroki-barlangból, a barlang térképezése folyamán a hegyesorrú (*Myotis blythii*) és a kispatkós (*Rhinolophus hipposideros*) denevérfajokkal találkozott.² A következő szakcikk a Sűgő-barlang alsó-pleisztocén korú faunáját taglalja.³ Topál a barlangi üledékekből kimutatta a csonkafülű (*Myotis emarginatus*), horgasszörű (*Myotis nattereri*), Brandt (*Myotis brandtii*) és vízi denevért (*Myotis daubentoni*), valamint három, a hazai faunából régen eltűnt, illetve kihalt fajt is: a *Myotis shaubii*-t, *Myotis steiningeri*-t és a *Plecotus abeli*-t. Dénes István a „Székelyföldi barlangvilág” című könyvében közli az 1996 februárjában számolt közönséges denevérek számát és előfordulási helyét a Sűgő-barlangban (az adatokat jelen dolgozatban felhasználtuk, és a mellékelt táblázatban található).

A 2000-es évek elején kezdődött el Hargita megye épületlakó denevérfaunájának felmérése, így ebből az időből származnak a Gyergyói-medencére vonatkozó átfogóbb adatok is.⁴

Még néhány, Gálfi Péter által készített denevérfotóra bukkantunk az interneten,⁵ ami kiegészíti a környék denevérfaunájára vonatkozó igen szegényes adatsort: Tósaroki-barlang, 2003. november 8–6., közönséges denevér (*Myotis myotis*); Pásztorkői-zsomboly, 2004. december 27–1., kései denevér (*Eptesicus serotinus*).

A 2006. december 10-i likas-zsombolyi látogatásunkkor 1 kései (*Eptesicus serotinus*), 1 azonosítatlan törpe, (*Pipistrellus* sp.) és egy kisebb, közepes méretű denevérfajt figyelhettünk meg.

Anyag és módszer

A Sűgő-barlang denevérfaunájáról 1995-ben gyűjtöttük az első adatainkat, a telelő állomány felmérését 2003-tól próbáltuk rendszeresíteni. Téli periódusban egy-két alkalommal vizsgáltuk át a barlang könnyen járható részeit (felső fosszilis járat, legalsó, aktív járat), feljegyezve az ott telelő denevérfajok egyedszámát. Volt néhány tavaszi és nyári ellenőrzés is.

Hálózást egyetlen alkalommal bonyolítottunk le, a barlang bejáratánál.

A barlangot körülvevő erdő nagyjából egykorú (kb. 50–60 éves) és egynemű lucfenyőből áll.

Eredmények, tárgyalás

A barlang nyári mikroklímatis adottságai nem kedveznek szülőkolóniák kialakulásának, ebben az időszakban a denevérek csak elenyésző számban vannak jelen. Az adataink zömét a hibernáló denevéralományról gyűjtöttük.

A vizsgált időszakban a barlangban 6 fajjal találkoztunk, azonban mindig kevés egyedszámmal. Az állományfelmérések számszerű adatait a mellékelt táblázatban foglaltuk össze.

Az alábbiakban a kimutatott fajokat tárgyaljuk:

A közönséges/hegyesorrú denevér (*Myotis myotis/Myotis blythii*) fajpár a leggyakoribb tagja a faunának, és minden látogatás alkalmával a legnagyobb egyedszámban képviseltette magát. E fajpár decembertől február végéig a barlang felső, fosszilis járataiban telel, az állomány zöme a Nagy-teremben található, ahol a hőmérséklet-ingadozás a legcsekélyebb. Március és április folyamán jelennek meg az aktív járatban, ahol jóval alacsonyabb a hőmérséklet. E járat valószínűleg a környék gyűjtőbarlangjaként is

¹ DÉNES I. 2002.

² VALENCIUC, N. – ION, I. – HAREA, M. 1966.

³ TOPÁL Gy. 1988.

⁴ JÉRE Cs. – DÓCZY A. 2001.

⁵ GÁLFI P. 2003–2004.

működik, ugyanis áprilisban megfigyeltünk már 177 példányt is, ami jóval több, mint az előző hónapokban a fosszilis részen kimutatott példányszám.

A Sűgő-barlangtól mindössze 6 km-re van Vasláb község, ahol a templom padlásterében egy kb. 800 egyedből álló közösséges/hegyesorrú denevér szülőkolónia tartózkodik. Habár a barlangban enél mindig jóval kevesebb példánnyal találkoztunk, mégsem kizárt a kapcsolat e két (nyári és téli) szálláshely használói között.

Horgasszörű denevér (*Myotis nattereri*) két alkalommal fordult elő, 1–1 példányban. 2004. február 7-én találtuk az első, hím példányt az aktív járat végében, a következő, nőstény egyed pedig 2006. március 18-án a felső, fosszilis járatban. Mindkét alkalommal kemény, hideg tél volt, 2006 márciusában a hótakaró vastagsága még közel 1 méteres volt. Topál az alsó-pleisztocén kori üledékekből is kimutatta e fajt, amely a bemutatott fauna második leggyakoribb eleme a csonkafülű denevér után.

Barna hosszúfülű denevér (*Plecotus auritus*): 3 alkalommal találkoztunk e faj magányos egyedeivel, kizárólag a fosszilis járatokban.

Hosszúszárnyú denevér (*Miniopterus schreibersii*): egyetlen alkalommal figyelhettük meg, 2005. február 19-én, a fosszilis járat szájához közeli részén. Feltehetőleg ez az adat képezi az országos magassági

rekordot a faj vertikális elterjedését illetően. Minden bizonnyal magányos kóborló egyed volt, a legközelebbi ismert adata a fajnak Erdőlibánfalváról, légvonalban mintegy 45 km-re nyugatra, a Görgényi havasok túloldaláról ismeretes.⁶

Kis patkósorrú denevér (*Rhinolophus hipposideros*): egy példányról tudunk, amelyet Nagy András, a barlang őre konzervált.

A 2003. május 10-i hálózás alkalmával 4 közösséges, 1 hegyesorrú és 1 barna hosszúfülű denevér került kézre. A hálózás a fosszilis járat bejárata előtt történt. Ugyanaznap a barlangot ellenőrizve a felső járatban 3 közösséges és 1 hegyesorrú denevért, míg az alsó, aktív járatban 3 közösséges és egy hegyesorrú denevért találtunk. Előbbi járatban a hőmérséklet 6,6 °C, míg az utóbbiban csak 5,7 °C volt.

Köszönetnyilvánítás

Köszönet illeti mindazokat, akik a terepmunka során a segítségünkre voltak, név szerint: Bedő István, Dóczy Ildikó, Nagy Zoltán, Szabó Szilárd, Szántó László, Székely Dénes, Szőke Levente, Vas Csilla. Köszönet Nagy Antalnak, hogy az 1997-es adatait rendelkezésünkre bocsátotta. És nem utolsósorban köszönet a barlang régebbi őrének, Nagy András Szitának, valamint jelenlegi kezelőinek, a Gyilkostó Adventure Egyesület tagjainak, akik lehetővé tették a barlangba való bejutásunkat.

Dóczy Annamária - Str. Frăției nr. 15A/16, 530171 Miercurea-Ciuc, Romania, zsogod@freemail.hu

Barti Levente - Str. Dealului nr. 11B/16, 520060 Sfântu Gheorghe, Romania, bartilev@yahoo.com

Jére Csaba - Str. Independenței nr. 7/10, 535600 Odorheiu Secuiesc, Romania, jerecsaba@yahoo.com

Irodalom

BARTI L.

2002 A szászrégeni Kohl István-gyűjteményben talált denevérpreparátumok jegyzéke (Abstract: The Chiroptera material of Kohl István's ornithological and mammological collection from Reghin – Transilvania), *Acta (Siculica)* 2001, Sepsiszentgyörgy, 2, 139–143.

DÉNES I.

2002 *Székelyföldi barlangvilág*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 7–120.

GÁLFI P.

2003–2004 denevérfotók, <http://www.trekkingklub.com>, szóbeli közlések

JÉRE Cs. – DÓCZY A.

2001 Előzetes adatok Hargita megye épületlakó denevérfaunájáról, *Collegium Biologicum*, 3, 45–56.

TOPÁL Gy.

1988 Alsó pleisztocén korú denevérellet a Sűgő-barlangból, *Karszt és Barlang*, Budapest, 2, 85–90.

VALENCIUC, N. – ION, I. – HAREA, M.

1966 Peștera Jgheabul cu Gaură, raionul P. Neamț, *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, II, Științe naturale*, a. Biologie, XII, 1, Iași, 103–108.

⁶ BARTI L. 2002.

Date faunistice chiropterologice din Peștera Șugău (jud. Harghita)

(Rezumat)

Prin prezenta lucrare vrem să îmbogățim datele prea puține privind fauna de chiroptere din zona Gheorgheni și în special din Peștera Șugău. Inventarierea faunei de chiroptere în Peștera Șugău a început în anul 1995, iar din anul 2003 aceste inventarieri și monitorizări au devenit regulate. În această perioadă am observat 6 specii: *Myotis myotis*, *Myotis blythii*, *Myotis nattereri*, *Plecotus auritus*, *Miniopterus schreibersii*, *Rhinolophus hipposideros*. Specia cea mai frecventă în timpul hibernării este *Myotis myotis* / *Myotis blythii*, celelalte specii fiind reprezentate numai de câteva exemplare.

Chiropterological Data from the Súcó Cave (Harghita County, Romania)

(Abstract)

The aim of this study is to enrich the scarce data regarding the Chiroptera fauna of the Súcó Cave at Gyergyótekerőpatak (Valea Strâmbă, Harghita County).

The inventory of the Chiroptera fauna in the Súcó Cave began in 1995. The monitoring of the bats has become regular since 2003. During these years we observed six bat species: *Myotis myotis*, *Myotis blythii*, *Myotis nattereri*, *Plecotus auritus*, *Miniopterus schreibersii*, *Rhinolophus hipposideros*.

The most frequent species during the hibernation period was the *Myotis myotis/Myotis blythii*, the other five species were represented only by a few specimen.

Barlang-járat/ Cave level	Faj/Species	Felmérés időpontja/Date of observations												
		1995. XI. 4.	1996. II. ?	1997. V.3	2003. IV.5	2003. V.10	2004. II.7	2004. V.8	2005. II. 19	2006. I.16	2006. III.18	2006. VI.14	2007. I.11	2007. III.24
Fossilis/ Fossil	<i>Myotis myotis/blythii</i>	8	32	9	39	4	56	0	51	39	55	0	34	42
	<i>Plecotus auritus</i>				1					1	1			
	<i>Plecotus sp.</i>				1									
	<i>Miniopterus schreibersii</i>								1					
	<i>Myotis nattereri</i>											1 nőst.		
Aktív/ Active	<i>Myotis myotis/blythii</i>	nincs adat	nincs adat	10	177	4	5	2 el- pusz- tult	nincs adat	4	29	0	nincs adat	19
	<i>Myotis nattereri</i>						1 hím							
Összesen/Total		8	32	19	218	8	61	2	52	44	85	0	34	61

1. ábra Az állományfelmérések számszerű adatai

2. ábra Horgasszőrű denevér (*Myotis nattereri*), Sűgő-barlang, 2006. 03. 18. (Fotó: Szabó Szilárd)

Barti Levente – Dóczy Annamária – Jére Csaba – Szodoray-Parádi Farkas

A VARGYAS-SZOROS RECENS ÉS SZUBFOSSZILIS DENEVÉRFAUNÁJA ÉS FAUNISZTIKAI ADATBÁZISA A KEZDETEKTŐL 2007 FEBRUÁRJÁIG

1. Bevezetés

A Vargyas-szoros a Keleti-Kárpátokban, az Erdélyi-medence legkeletibb szögleténél, a Persányi-hegység és a Dél-Hargita határán található. A geológiai és botanikai értékek megóvására létrehozott, karsztjelenségekben bővelkedő 998 hektáros természetvédelmi terület nagyjából Hargita, kisebb részben Kovászna megye területén helyezkedik el, 555 és 945 méteres tengerszint feletti magassághatárok között. A szoros két oldalán nagy kiterjedésű, kitűnő természeti állapotban fennmaradt, öreg lombhullató erdőségek találhatóak, melyek helyenként hagyományos módon művelt nedves kaszálórtekekkel és legelőkkel váltakoznak. Ez a környezet egyszerű életfeltételeket kínál mind az erdő-, mind a barlanglakó denevérfajoknak. A szoros öt barlangképződési szintjén 117 barlang ismeretes. A szurdok legnagyobb és egyben az ország egyik leggazdagabb denevérfaunával rendelkező barlangja az Orbán Balázs- (Almási-, Homoródalmási-, 14-es) barlang, melynek az ismert járáthossza 1527 méter.

1.1. A denevérek kutatásának története

Az első, denevérekkel kapcsolatos megfigyeléseket Fekete István mérnök tette, 1835 őszén, az Orbán Balázs-barlang első szakszerű feltérképezése során,¹ megemlékezvén a külső termekben (Rejtett- és Meleg-terem), valamint a Guanós-járatban és az általa ismert végpont környékén található kolóniákról és a guanóhalmokról. Leírásai alapján rekonstruálható a denevérkolóniák költözésének folyamata, amely a fokozódó turizmus hatására az egyre mélyebben található zavartalan helyekre irányult. Mivel Fekete barlangismertetőjéből mindössze két példány maradt fenn, *A Barlang lakossai* című fejezetből a denevérekről írt részletet idézzük az alábbiakban, a zárójeles részek magyarázatokat és észrevételeket tartalmaznak. A barlang térképét Orbán Balázs is átveszi *A Székelyföld leírásában*,² és azonosíthatók rajta a különféle üregek és járatok Fekete által megadott számai.

„A’ barlangban végbe vitt kiméletlen puskázások rettentésétől, a repedésekből kifutott csak mokusak közül, a’ denevéreken hizatt egy nagy kövér, a’ naprajáró másik üreg’ [az Ablak] napkeleti oldalbéli lakhelye felé való vissza vágyás’ és a’ felsz’ miatt, velem gyakran szembe fordulván; hogy sem nem majom, sem nem egyéb, hanem egy nagy kövér mokus létét általlátni, sok alkalmatosságot szolgáltatott. Ezek’ kis nyomai a’ szárazabb helyeken található porban esmértenek. [Valószínűleg nyuszt vagy nyest lehetett, ugyanis ezen fajok rendszeresen bejárnak a barlangokba, és denevért is zsákmányolnak. A nyuszt a lompos farka révén némiképp mókusra is emlékeztet. Természetesen annak a lehetősége sem zárható ki, hogy csak egy nagypele volt, mely faj szintén gyakran látogatja a barlangokat, azonban a denevéreket nem háborgatja.]³

Az utolsó ág (9) nagy üregében [a Függekötől a Fekete István-teremig] harapdozattan megtaláltatt az előtti nap épségben elejtett fagyú gyertyán, és ismét a’ napra járó üreg fenekén estve elhelyeztetett némelly édes almákon reggel észre vett rágásokbéli apró fog helyek, és az egy gyertyát vagy almátskát a’ maga helyéről tovább el nem bíró erő: az itten legtörsökesebben honnyoló denevéreké [téves feltételezés, Fekete ugyanis nem számolt azzal, hogy az apró rágcsálók is, mint az erdei egér vagy a vöröshátú erdei pocok, messzire behatolnak a barlangba]. Négy nagy seregek’ és két kissébb csoportak’ lakhelyei, a’ fennebb elő említett szemetek feletti repedések: a’ mellyeken, és igen kevesen a’ barlang két szádain, alkonykor mind ki, és hajnalkor mind bé takaradnak, azért; igen kevesen repülvén alá az ok magas lakhelyekről, oknélkül a’ barlangat hosszan sem járván; ha fel nem bolydittatnak nappali honn léteken sem alkalmatlanak. Egész nap didergő czintzések valamelly folyóvíz csergéséhez hasonlóan hangzik: a’ nagyobbak tyukmódjára kodátsolnak [?]: a’ barlangbéli szokatlan világitás csudlására a’ magas üregben meszsze fenn kerengők szárnyai, a’ hollók és sasokéhoz hasonlólag suhog. A’ szeméjtek felett lévő nagy magasságról csepegő víz által mosatt széllyesebb és keskenyebb szeméjbéli mély likak fenekén megálló vízbe

¹ FEKETE I. 1836.

² ORBÁN B. 1868.

³ DÉNES I. nyesteket figyelt meg a Lublinites- (9-es) barlang-

ban, mi a fajnak elpusztult példányát találtuk a Gábor- (20-as) barlangban, illetve nyuszt-arccsonttöredéket az Almási-barlangban az Ablak közelében.

időről időre, és magosságról cseppegő viz csubbanása, az eb kaffanásához hasonlított.

A' naprajáró üreg ágai közti közbelső üregbéli (Rejtett-terem), a' hátulso üreg száda felett egy repedésben lévő kisebb denevér csoport meg bollydittatása után, a' fészkek likán igen vastagan és sebesen folyvást rohanokkal hirtelen megtölt két (b. c.) üregekből [Óseemberek terme, másnéven Erzsébet-terem] reptekben elterjesztett tulajdon rossz szagjak és tömött ellepesség miatt, a' napra járó üregbe vettem menedék helyemet: az hol is a' köntösbe csippezkedettek szárnyai kiterjedése 10. 12. czolninak találtatatt [25–27, illetve 30–32,4 cm, aszerint, hogy 1 collt 25 vagy 27 mm-nek tekintünk, ez a szárnyfesztváolság-tartomány a barlangban gyakoribb fajok közül inkább a hosszúszárnyú denevérekre illik, kisebb valószínűséggel pedig a fiatal közönséges/hegyesorrú denevérekre]. A' nagyobb dombok feletti sergek' fel bollydittását elmulattam, a' szemetezők mennyiségét a' szemét' mekkoaságából képzelhetvén. A' felbolydított csoport, a' hosszasan tartatatt konyha füsttől áltjárt addigi fészkeből, más helyre az egyik ág (7. b. [Benkő József-járat]) utolsó magas üregébe költözött.”

Albert Bielz a *Miniopterus schreibersii* előfordulását említi az Orbán Balázs-barlangból az 1856-os erdélyi faunalistájában.

Daday Jenő 1884- és 1885-ben az Erdélyi Múzeum-Egylet megbízásából gyűjtött és gyűjtetett itt denevéreket, melyekre egy új faj- és egy új alfajleírást is alapított (*Rh. unihastatus* var. *homorodalmásiensis* = *homorodensis* Daday, *Vesperus siculus* Daday).⁴ E leírásokat Albert Bielz is átvette, a közönséges denevér Orbán Balázs-barlangi példányairól Daday közlései és a saját megfigyelései alapján újabb alfajt ír le (*Myotis murina* var. *spelaea* Bielz).⁵ A típuspéldányok ma is megtalálhatóak a Kolozsvári Állattani Múzeumban.⁶ Méhely Lajos később revízióknak vetette alá Daday gyűjteményét, és megcáfolta az új taxonok létjogosultságát.⁷ A sikertelen taxonómiai próbálkozások ellenére is Daday érdeme 4 denevérfajnak (*Myotis myotis*, *Rhinolophus hipposideros*, *Rhinolophus ferrumequinum*, *Vespertilio murinus*) az Orbán Balázs-barlangból való kimutatása, mely fajok közül az utóbbi kettő előfordulása a szoros barlangjaiban ma ritkaságszámba megy.

1886 júliusának első napjaiban Méhely is felkereste az Orbán Balázs-barlangot, ahol a második, félhomályos teremben akadt rá a *Myotis myotis* és

Miniopterus schreibersii szülőkolóniákra (feltehetőleg a Meleg-terem).⁸

Emil Racovița kolozsvári barlangtani intézetének kutatói közül Valeriu Pușcariu gyűjtött néhány denevért a szoros barlangjaiban a Biospeologica gyűjtemény számára 1925. 11. 01-én (1270-es minta), azonban e példányok meghatározás nélkül elkallódtak.⁹

Az 1950-es években Traian Orghidan és Margareta Dumitrescu átfogó barlangtani és barlangbiológiai kutatásokat végeztek a szorosban, feltérképezvén az általuk ismert barlangok faunáját és meghatározván a barlangi üledékekben talált csontanyagot is.¹⁰ A Vargyas-szorosról írt monográfiájukban külön fejezetet szenteltek a denevéreknek. Populációdinamikai és ökológiai megfigyeléseket közöltek az Orbán Balázs-barlangban található *Myotis myotis/blythii* és *Miniopterus schreibersii* szülőkolóniákról, valamint az előbbi fajpár telelőállományairól. Felfedezték és feltérképezték a barlang Nagy-termét, a leírásaikból tudjuk, hogy azidőtájt a szülőkolónia már ebben a teremben tanyázott, a többi egykori nyári tanyahely pedig már elnéptelenedett. Megfigyelték, hogy télen nem tartózkodnak a barlangban a hosszúszárnyú denevérek (*Miniopterus schreibersii*), hanem valószínűleg elvonulnak más barlangvidékekre telelni. Ezt tétélesen ki is jelenti,¹¹ így valószínűleg tévedésből kerültek az ugyanabban a kötetben közölt országos denevérelterjedési cikk¹² megfelelő fejezetébe telelőkolónia-adatok.

A jelenleginél nagyobb számban találtak telelő nagy patkósorrú denevéreket (*Rhinolophus ferrumequinum*), és a jelentős hibernáló kis patkósdenevér-állományról is megemlékeztek. Adatokat közölnek telelő piszedenevérekről (*Barbastella barbastellus*) és szürke hosszúfülű denevérekről (*Plecotus austriacus*), további három faj csontjaira (*Eptesicus serotinus*, *Nyctalus noctula*, *Myotis nattereri*) pedig a barlangok üledékében találtak rá.

Sajnos a kutatásaik során gyűjtött denevéreknek és a recens/szubfosszilis csontanyagoknak nyomuk veszett, az eddigi keresgélés eredményeképpen csak két Vargyas-szoros preparátumot sikerült fellelni.¹³

A 20. század második felétől a '90-es évek közepéig nem rendelkezünk közölt adatokkal és közöletlenekkel is alig. Ebben az időszakban következett be a *Miniopterus*-szülőkolónia eltűnése, valamint a *Rhinolophus ferrumequinum* állomány drasztikus csökkenése, mely jelenségeknek sajnos nem ismerjük a kiváltó okait.

⁴ DADAY J. 1885/a,b; 1887.

⁵ BIELZ, E. A. 1886; 1888.

⁶ BARTI L. 2002; 2005.

⁷ MÉHELY L. 1900.

⁸ MÉHELY L. 1900.

⁹ JEANNEL, R. – RACOVIȚĂ, E.-G. 1929; BORDA, D.

– RACOVIȚĂ, Gh. – BARTI, L. 2005.

¹⁰ ORGHIDAN, T. – DUMITRESCU, M. 1962–63.

¹¹ ORGHIDAN, T. – DUMITRESCU, M. 1962–63.

¹² DUMITRESCU, M. – TANASACHI, J. – ORGHIDAN, T. 1962–63.

¹³ DRAGU A. szóbeli közlése, részletek az Adatbázisban.

Mivel a szoros környékén aligha változtak a táplálkozási feltételek, és a barlangban a zavaró tényezők dacára is fennmaradt a *Myotis myotis/blythii* szülőkolónia, csak feltételezhetjük, hogy a messzi vidékekre elvándorló hosszúsárnyú denevérek állománya talán a telelőhelyeken, illetve azok környékén lejátszódott tragédiák következtében számolódott fel.

A '70-es évektől Dénes István geológus¹⁴ vezetésével az Ursus Spelaeus barlangászklub végzett kataszteri felméréseket, és véglegesítette a barlangleltárt, ezt a munkát a '90-es évektől az „Elveszett Világ” barlangászklub folytatta. A munkájuk során látott denevérekről szórványos feljegyzések találhatók Dénes István barlanglátogatói naplójában.

Az elmúlt évszázad során több országos, denevérelterjedéssel foglalkozó cikk is megjelent, ám ezek a munkák a Vargyas-szoros denevérfaunájáról csak irodalmi adatokat idéztek.¹⁵

A 2000–2005-ös periódusban gyűjtött adatainkat különféle feldolgozásban tudományos ülésszakokon és denevérvédelmi konferenciákon is bemutattuk, illetve publikáltuk az illető konferencia periodikájában.¹⁶ A legutóbbi cikkünkben¹⁷ a 2000 és 2004 között gyűjtött adataink alapján röviden tárgyaltuk az Orbán Balázs-barlang szülőkolóniájára, a párzási időszak sajátosságaira, illetve a telelőállományra vonatkozó megfigyeléseinket. Jelen munka a bővebb találat jegyében született, nagyobb figyelmet és teret szenteltünk a denevérezési kutatás történetének, a faunisztikai adatbázis részleteinek és a csontleleteknek, továbbá bemutatjuk a 2004–2007-es periódus kutatásainak eredményeit.

2. Anyag és módszer

A Vargyas-szoros denevérfaunájáról 1995-től rendelkezünk saját gyűjtésű adatokkal, kutatásainkat 2000-től rendszeresítettük téli állományszámlálások és nyári–őszi denevérhálózások formájában, továbbá meghatároztuk a barlangi üledékek felszínén, illetve felszínközeli rétegeiben talált denevércsontokat. A határozásnál Topál¹⁸, Felten et al.¹⁹ és Dietz–von Helversen²⁰ munkáit használtuk.

A repülő állatok azonosítását Pettersson D 200-as és D 100-as ultrahangdetektorok segítségével végeztük.

Az Orbán Balázs-barlangból hét éves adatsorunk van, a kisebb barlangokból főleg telelő denevér adatok és szórványos csontleletek állnak a rendelkezésünkre.

A nyári–őszi hálózások és barlanglátogatások során figyelemmel követtük a párzási szezon jellemzőit és fauna-összetételi változásait, valamint az Orbán Balázs-barlangban tanyázó *Myotis myotis/blythii* szülőkolónia barlangon belüli mozgását és távozási folyamatát.

A téli denevérszámlálásokkor képet alkottunk a barlangokat télen használó denevérközösségről, valamint fajtól függően a szűkebb/tágabb környék denevérállományáról és az illető barlang vonzásköréről. Figyeltük a telelőközösségek alakulását a tél folyamán, különös tekintettel az állomány-fluktuációra. 2002-től 2007-ig telente két alkalommal, decemberben és februárban is állománybecslést végeztünk.

Összefüggéseket kerestünk a barlangok téli mikroklímája és a denevérfajspektrum között, a talált faunák alapján különböző telelőhelytípusokba sorolhattuk a felkeresett barlangokat. A különböző barlangok faunájának összeállításánál felhasználtuk az irodalmi adatokat, valamint a csontleleteket is. Utóbbiak jó szolgálatot tettek a régebbi idők fauna-összetételének felderítésében és egyes fajok egykori telelőállományainak felbecsülésében is.

3. Eredmények, tárgyalás

1995 és 2007 között mintegy 23 barlangot kerestünk fel, melyekből 16-ban találtunk denevéreket, denevérek alkalmi jelenlétére utaló nyomokat, illetve denevércsontokat. 17 denevérfajt találtunk, az elmúlt 8 év során valamennyiből élő példányokat is sikerült befognunk vagy megfigyelnünk. A legnagyobb diverzitást az Orbán Balázs-barlangban tapasztaltuk, ahol élve 16 fajt, csontleletként pedig további 1 fajt azonosítottunk.

3.1. A szoros barlangjainak jelenkori faunája az 1995 és 2007 között gyűjtött adatok alapján

3.1.1. A nyári szülőkolónia helyzete

Az Orbán Balázs-barlang Nagy-termében nyáron májustól augusztusig 1000–2500-as példányszámú közönséges és hegyesorru denevér-szülőkolónia (*Myotis myotis/blythii*) tartózkodik, mely a konstans függeszkedési helye alatt a múltban két hatalmas guanókúpot hozott létre. Valószínűleg egykor ennél népesebb állomány is tanyázott azon a helyen, Orghidan és Dumitrescu²¹ még sokezeres kolóniát említ, melynek egy részét hosszúsárnyú denevérek (*Miniopterus schreibersii*) alkották.

¹⁴ DÉNES I. 1980; 1995/a, b; 1998; 2002; KISGYÖRGY Z. – DÉNES I. 1985–86.

¹⁵ PASZLAUSZKY J. 1918; VALENCIUC, N. 1993; 1994; GHEORGHIU, V. – PETCULESCU, AL. – IAVORSCHI, V. 2001.

¹⁶ JÉRE Cs. – BARTI L. – DÓCZY A. 2003; JÉRE Cs. – DÓCZY

A. – SZÁNTÓ L. 2005; BARTI L. et al., in print.

¹⁷ JÉRE, Cs. – DÓCZY, A. – BARTI, L. 2007.

¹⁸ TOPÁL Gy. 1969.

¹⁹ FELTEN, H. – HELFRICHT A. – STORCH, G. 1973.

²⁰ DIETZ, Ch. – HELVERSEN, O. 2004.

²¹ ORGHIDAN, T. – DUMITRESCU, M. 1962–63.

A *Myotis myotis* szülőkolónia tagjai már május első felétől gyülekezni kezdenek a barlangban, 2002 májusának első napjaiban kizárólag vemhes nőstényeket sikerült hálóval befognunk e fajból.

Az utódok felneveléséhez manapság is viszonylag zavarásmentes és biztonságos környezetet kínál a Nagy-terem, a kolónia tartózkodási helye alatt csak ritkán találtunk elpusztult kölyköket.

A nyárvégi hálózások során az Orbán Balázs-barlang bejáratközeli termeiben évente megfigyelhettünk egy 500–1000 példányos, legnagyobb részét még igen rövid hátszörzetű egyedekből, tehát az azévi szaporulatból álló kolóniát, és igen magas arányban fogtunk a barlangból kirepülő fiatal állatokat.

2003. augusztus 20–23. között és 2004. augusztus 16–20. között a fiatalok aránya az összfogáshoz képest a *Myotis myotis* esetében 69,73% (53 a 76 példányból) illetve 82,22% (74/90), a *Myotis blythii* esetében 64,28% (18/28), illetve 66,66% (10/15) volt az Orbán Balázs-barlangnál. Az összes hálózóhelyen együttvéve ugyanez az arány 73,93% (78/122), illetve 57,79% (89/154) volt az előbbi faj, 57,77% (26/45) illetve 34,78% (16/46) az utóbbi faj esetében.

A 2005-ös és 2006-os hálózási eredmények a kedvezőtlen időjárás miatt kisebb egyedszámú mintákat szolgáltatottak. 2005-ben a szeszélyes tavaszt rendkívül csapadékos nyár követte, ami országos átlagban több héttel késleltette a denevérek kölykök születését és valószínűleg a nászidőszak kezdetét is. A szokásosnál egy héttel korábban, augusztus 13–17. között került sor a Romániai Denevérvédelmi Egyesület által szervezett kutatótáborra, amelynek során az addig látott legfiatalabb repülő közönséges denevérekkel találkozhattunk. A még igen rövid hátszörzettel rendelkező fiatalok az Orbán Balázs-barlangban fogott mintának 60,86%-át (42/69), az összes hálózóhelyen együttvéve regisztrált *Myotis myotis* fogásnak pedig 52,94%-át (45/85) tették ki. Juvenilis *Myotis blythii*-t ezúttal nem fogtunk az Orbán Balázs-barlangnál, a tábor ideje alatt pedig a fajnak mindössze 15 példányát regisztráltuk, melyből csak 2 volt fiatal (13,33 %). 2006. augusztus 21. és 26. között a hideg esőzések korlátozták a denevérek mozgását. Az Orbán Balázs-barlangban fogott *Myotis myotis*-ok 57,57%-a (38/66), a *Myotis blythii*-knek 50%-a (10/20) volt azévi szaporulat. Az összes hálózóhelyen együttvéve a *Myotis myotis*-ok 54,28%-a (38/70) volt fiatal, a *Myotis blythii*-nél változatlan az arány, lévén, hogy más barlangokban nem fogtuk.

A befogott fiatal állatok nagy mennyisége arra enged következtetni, hogy az öregebb állatok az utódnevelési időszak végén hamarabb távoznak, hátrahagyván a fiatal állatokat, melyek még a párzási időszak kezdetén is együtt maradnak, és a barlang-

ban tanyáznak. Nappal általában a Nagy-terem biztonságos boltozatán pihennek, néhány órával az esti kirepülést megelőzően azonban a melegebb, bejárat közeli termekben gyülekeznek, ezáltal könnyű célpontjaivá válva úgy a ragadozóknak, mint az ellenőrizetlen turizmus ártó szándékú képviselőinek.

3.1.2. A párzási időszakban lebonyolított hálózások eredményei

Látszólag semmi sem árulja el egyes, nappal néptelen barlangok éjszakai forgalmát a denevérek párzási időszakában, e rövid látogatásokról csak éjszakai megfigyelések révén szerezhettünk tudomást.

2000-től augusztus–szeptember hónapokban hálózásokat bonyolítottunk le az Orbán Balázs-barlang bejáratánál, 2003-ban a Lócsúr- és a Gábor-barlangoknál is, 2004-ben pedig az előbbieket mellett az Albert- és Kápolna-barlangok bejáratainál. Az eredmények igazolták a fent említett barlangoknak a denevérek párzásában betöltött fontos szerepét. Az 1. táblázatban tüntettük fel a különböző alkalmakkor hálóval befogott fajokat és azok egyedszámát.

Az augusztus végi időszakban nagy fajbőséget és magas fogási számokat jegyezhetünk, az Orbán Balázs-barlangban 2000-ben a fajszaám és a befogott egyedek aránya 9:67, 2001-ben 6:35 és 3:20, 2002-ben 4:17 és 2:29, 2003-ban 4:20, 5:49, illetve 11:128; 2004-ben 3:14, 10:63, 6:55, illetve 4:13, 2005-ben 1:6, 3:67 és 3:9, 2006-ban 4:73, illetve 3:19; a Lócsúrban 2003-ban 8:104, illetve 9:83, 2004-ben 7:19, 6:45, 7:51, 6:66, illetve 3:50, 2005-ben 4:19, 6:20 és 5:28, 2006-ban 3:13 és 5:15; a Gábor-barlangban 2003-ban 6:38, 2004-ben 6:9, 7:24, illetve 10:28; a Kápolna-barlangban 2004-ben 5:18; az Albert-barlangban pedig 2004-ben 4:13 volt. Nagy számban fogtunk ritka erdőlakó denevéreket.

A 2003-as és 2004-es nyárvégi hálózások során befogott denevérek fajspektruma és a fajok aránya (2. táblázat, 1. ábra) sok hasonlóságot mutat. Mindkét adatsorban ugyanaz a főbb fajok gyakoriságának rangsora (*M. myotis* 28,8–32,8%, *N. noctula* 23,9–30,9%, *B. barbastellus* 22,7–12,8%, *M. blythii* 10,6–9,8%, *M. bechsteinii* 5,9–5,8%, *E. serotinus* 1,9–2,6%). A felsorolt fajok egyedei az összfogásnak 2003-ban 93,83%-át, 2004-ben pedig 94,63%-át tették ki.

A patak szintjénél 18 méterrel magasabban nyíló Orbán Balázs-barlang bejáratainál leggyakrabban fogott fajok a közönséges és a hegyesorrú (*Myotis myotis*, *Myotis blythii*), valamint a korai denevér (*Nyctalus noctula*) voltak, ám sikerült fogni kispatkós (*Rhinolophus hipposideros*), nagyfülű (*Myotis bechsteinii*), bajszos (*Myotis mystacinus*), csonkfülű (*Myotis emarginatus*), vízi (*Myotis daubentonii*), fehér-torkú (*Vespertilio murinus*), kései (*Eptesicus serotinus*), törpe

(*Pipistrellus pipistrellus*), barna és szürke hosszúfűlű (*Plecotus auritus*, *Pl. austriacus*), pisze (*Barbastella barbastellus*) és hosszúsárnyú (*Miniopterus schreibersii*) denevéreket is.

Az előbbi barlanggal szemközt, a patak szintje fölött 6 méterrel magasabban található Lócsúr előtt 2003-ban két egymást követő éjszakán befogtuk ugyanazokat a fajokat a kis patkós, a fehértorkú, a barna és szürke hosszúfűlű és a hosszúsárnyú denevér kivételével. Meglepően jó fogásunk volt pisze denevérből (*Barbastella barbastellus*), mely faj az első éjszaka példányszámában megelőzött minden más fajt (47 példány) és a második éjszakán is 22 állat akadt a hálóba. Feltehetőleg a Lócsúr egy igen fontos párhely e ritkának tartott faj számára, ezért is különösen fontos e barlang éjszakai zavartalan-ságának biztosítása ebben a periódusban.

2004-ben 5 egymást követő éjszakán befogtuk ugyanazokat a fajokat a bajsos denevér kivételével, továbbá a fajlista kiegészült a barna és szürke hosszúfűlű denevérekkel. Ebben az időszakban éjszakaról éjszakára nőtt a korai denevérek aránya a befogott állatok közt, a kezdeti 8/19-ről a 47/50-ig, míg a pisze denevérek aránya a 3/19-ről csak a 14/51-ig emelkedett, majd visszaesett a 2/50-es értékre. Az öt gyakoribb denevérfaj előfordulásának öt egymásutáni hálózási alkalomra kiterjedő dinamikáját (a Lócsúrban és az Orbán Balázs barlangban) a 2/a. és a 2/b. ábra szemlélteti.

A patak szintje fölött jóval magasabban, 77 méteren nyíló Gábor-barlang előtt 2003-ban egyetlen, 2004-ben 3 alkalommal hálóztunk, a befogott fajok a közönséges és hegyesorrú (*Myotis myotis*, *Myotis blythii*), nagyfűlű (*Myotis bechsteini*), bajsos (*Myotis mystacinus*), csonkafűlű (*Myotis emarginatus*), a horgasszörű (*M. nattereri*), a vízi (*Myotis daubentonii*), kései (*Eptesicus serotinus*), a korai denevér (*Nyctalus noctula*), törpe (*Pipistrellus pipistrellus*), barna és szürke hosszúfűlű (*Plecotus auritus/austriacus*) és a pisze denevér (*Barbastella barbastellus*) voltak. A közönséges és a pisze denevér voltak a leggyakoribb fajok, a korai denevér csak egyetlen példányban képviseltette magát, ugyanakkor az összpéldányszámhoz képest jóval magasabb arányban volt jelen a barna hosszúfűlű és a kései denevér, mint az Orbán Balázs-barlangban vagy a Lócsúrban.

A fentebbi három barlang 2003-as és 2004-es nyárvégi fajspektrumának barlangonkénti sajátosságait tartalmazza a 3. táblázat.

Bár még további kutatásokat igényelne a bizonyítása, úgy tűnik, egyfajta vertikális disztribúció is megnyilvánul a szoros barlangjait használó denevérfajoknál, abban az értelemben, hogy egyes fajok egyedinek többsége inkább a patak szintje közelében levő

melegebb barlangokat keresi fel, elkerülvén a magasabb barlangképződési szinteken található hűvösebb barlangokat, míg más fajok (mint a *Plecotus auritus* és az *Eptesicus serotinus*) épp azokban fordulnak elő nagyobb valószínűséggel. A patak szintjéhez közeli barlangokban sokkal élénkebb a denevérmozgás is, az Orbán Balázs-, Lócsúr-, Kápolna-, 3-as, Albert-, 34-es és más nagyobb bejáratú barlangok pedig összefüggő párhelyláncolatot alkotnak.

A fajösszetétel barlangonként változó aránya arra is enged következtetni, hogy különböző fajoknak megvan a saját kedvenc párhelyük. Ilyen a pisze és korai denevérek számára a Lócsúr, a korai és közönséges/hegyesorrú denevérek számára az Orbán Balázs-barlang, a pisze denevérek számára a Kápolna-barlang is.

Mint már említettük az előző fejezetben, a 2005-ös és 2006-os hálózások a kedvezőtlen időjárás miatt már nem voltak annyira eredményesek, ezért ezen adatsorokat nem használtuk fel a szoros nyárvégi fauna-összetételének jellemzésénél.

A párzasi időszak ritka vendége egy kisebb, kb. 2-300-as egyedszámú hosszúsárnyú denevér kolónia (*Miniopterus schreibersii*) is, mely minden ősszel az Orbán Balázs-barlang Meleg-termében tanyázik. Ez a kiskolónia képezi manapság a faj előfordulásának magvát a szorosban, az egykori népes szülőkolónia ugyanis az elmúlt fél évszázad alatt nyomtalanul eltűnt.

A korai denevérek időszakos gyakoriságáról tanúskodik a 105. barlang bagolyköpetekből képződött üledéke is, melyben a legnagyobb számban képviseltetett faj.

3.1.3. A párzasi időszakban fogott állatok nemi aránya

A párzasi időszakban fogott denevérek fajonkénti nemi arányát azokban az esetekben számoltuk ki, amikor egy-egy fajból egyetlen éjszaka ugyanazon a hálózási helyen legkevesebb 20 példány került kézre (4. táblázat, 3/a. és 3/b. ábra). Az ábrákon a hímek száma/nőstények száma arány értékeit szemléltettük.

A legtöbb adatot a közönséges denevérről (*Myotis myotis*) gyűjtöttük, 8 hálózási alkalommal 317 egyedet fogtunk, melynek 63,41%-a volt nőstény, és csak 36,59%-a hím, tehát a nőstények aránya a hímekhez 1,73:1, a hímeké a nőstényekhez pedig 0,58:1.

A korai denevérnél (*Nyctalus noctula*) a 7 eset összegzéseképpen a hímek és nőstények aránya megközelítőleg azonos volt (187 egyed, 48,66% nőstény és 51,34% hím, a nőstények aránya a hímekhez 0,95:1, a hímeké a nőstényekhez pedig 1,06:1).

A pisze denevéreknél (*Barbastella barbastellus*) a 2 alkalommal fogott 67 egyedből 42,03% volt csak nőstény és 57,97% hím, tehát a nőstények aránya a hímekhez 0,73:1, és 1,38:1 fordított esetben.

A hegyesorrú denevérből (*Myotis blythii*) csak egyetlen alkalommal sikerült megfogni a küszöbmennyiséget, az állatoknak háromnegyede nőstény volt.

3.1.4. A téli denevérszámlálások eredményei

Az állomány-számlálási adatainkat az 5. táblázatban foglaltuk össze.

Az Orbán Balázs-barlang fontos telelőhelyként szolgál a *Myotis myotis/blythii* fajpárnak, valamint a kis patkósorrú denevér (*Rhinolophus hipposideros*) egyik legnagyobb hazai telelőállományának.

A *Myotis myotis/blythii* fajpár állománya (4/a. ábra) jelentősen ingadozik, a 2002–2003-as tél folyamán decemberben és februárban 969, illetve 1292 egyedet számoltunk, 2004 februárjában 899-et, a 2004–2005-ös télen decemberben és februárban 1398-at, illetve 1036-ot, a 2005–2006-os télen decemberben és márciusban 1057-et, illetve 1183-at, a 2006–2007-es télen pedig 889-et, illetve 1870-et. A telelő állatok állománya általában jelentősen növekedett a december és február közötti periódusban, ez alól csak a 2004–2005-ös rövid tél volt kivétel. A 2006–2007-es télen gyűjtött állományadatok közötti nagy különbség oka is valószínűleg a szokatlanul meleg decemberi időjárásra és a februári fagyokra vezethető vissza. Az Orbán Balázs-barlang feltehetőleg a környék gyűjtőbarlangjának számít.

Az utóbbi 5 évben lebonyolított számlálások eredményei arra engednek következtetni, hogy a Vargyas-szoros kis patkósorrú denevér (*Rhinolophus hipposideros*) populáció egyedszáma növekvő tendenciát mutat, ugyanis az addigi mintegy 160 fős nagybarlangi állomány legkevesebb 40 egyeddel, azaz 20%-kal gyarapodott. Emellett szól az a tény is, hogy a Nagybarlangban tapasztalt állománynövekedéssel párhuzamosan az ellenőrzött kisebb barlangok telelőállományai többéves viszonylatban nem ritkultak meg. Az állomány alakulását a 4/b. ábrán szemléltettük.

A 2002–2003-as télen még nem ellenőriztük a barlang Guanós-járat nevű szakaszát, ezért decemberben csak 119, februárban meg 132 egyedet számoltunk. A továbbiakban tapasztaltuk, hogy ebben a járatszakaszban is mintegy 30 példány telet minden évben. 2004 februárjában már 169 egyedet számoltunk azokban a járatokban, amelyeket azóta is rendszeresen ellenőrzünk. A következő, 2004–2005-ös tél decemberében és februárjában is 161 példányt találtunk, 2005 decemberében és 2006 márciusában már 213, illetve 219 egyedet, a 2006–2007-es tél folyamán pedig 188-at decemberben és 210-et februárban. A decemberi és februári egyedszám adatok közötti legnagyobb különbségeket az enyhén kezdődő teleken észleltük.

A kis patkósorrú denevérek állománya az Orbán Balázs-barlangban konstans marad vagy enyhén növekszik a tél folyamán, a közepes barlangokban (Lócsúr, Gábor-, Lublinites-, Cseppköves-barlang) enyhén nő vagy csökken, a kisebb barlangokban pedig csökken a lehülés mértékének függvényében. A kis barlangi telelők rendszerint a mélyebben levő melegebb és magasabb páratartalmú helyeket foglalják el.

A kisebb barlangok ugyanakkor az erdőlakó denevérfauna hidegtűrőbb tagjai (*Barbastella barbastellus*, *Plecotus auritus*, *Eptesicus serotinus*, *Myotis nattereri*), de a közönséges/hegyesorrú denevérek számára is telelőhelyül szolgálnak. Ezen telelőközösségek összetétele jelentősen változhat a tél folyamán, ugyanis a pizse (*Barbastella barbastellus*), kései (*Eptesicus serotinus*) és kistermetű egérfülű denevérek (*Myotis sp.*) folyamatosan vándorolnak.

Léven, hogy Erdély-szerre a Kárpátokban a nagy patkósorrú denevérek (*Rhinolophus ferrumequinum*) főként télen koncentrálnak egy-egy barlangban, az alkalmas telelőhelyek száma a Székelyföldön pedig rendkívül kevés (ráadásul egy szabadon függeszkedő, hatékonyan számolható fajról van szó), a téli számlálások eredményei egyértelműen igazolják, hogy a Vargyas-szoros állomány a kiveszés határára került. A maximális egyedszámot 2003 februárjában regisztráltuk (3 példány), a legutóbbi, 2007. februári terep során már csak kettőt találtunk.

A barlangi üledékek felszínén vagy a felszínközeli rétegekben talált denevércsontok is nagyrészt telelés közben elpusztult állatokból származnak, így a telelő faunáról adnak képet.

A 6. táblázatban foglaltuk össze a maximális egyedszám adatokat adott fajtól és adott barlangból.

3. 2. A denevérfauna összetétele a barlangi üledékek felszínén, vagy a felszínközeli rétegekben talált csontleletek alapján

Recens, szubfosszilis és fosszilis csontadatok a szoros több barlangjából ismertek: Albert- (1-es), Lócsúr- (8-as), Bronz- (10-es), Orbán Balázs- (14-es), 16-os, Gábor- (20-as), 27-es, Csontos- (35-ös), 52-es és 53-as barlang. További szubfosszilis és recens anyagot gyűjtöttünk a Kápolna- (5-ös), Lócsúr-, Bronz-, Orbán Balázs-, Csontos-, Kőfalas- (36-os), Vízkelet- (45-ös) és a Cseréptálas- (105-ös) barlangokból.

A legjelentősebb információkat az Orbán Balázs-barlang külső termeiben talált üledékek szolgáltatták. A leggazdagabbra 2002 májusában akadtunk rá egy régebbi ásatás gödrének szélében, a fal tövében, ahol a régebbi barlangi üledékek fölött legtöbb fél méteres vastagságban nagy mennyiségű, nem koptatott homokos kötörmelék halmozódott fel. A kötörmelék

között a réseket törpedenevér-csontvázak (*Pipistrellus pipistrellus*) ezrei töltötték ki.

A lelet fontossága a hasonló lelőhelyek ritkaságából adódik, jelen pillanatig Románia területén mindössze 6 olyan barlangról van tudomásunk, ahol ezres nagyságrendű törpedenevér-kolóniák telelnek vagy teleltek.

Ezek közül a Torockói-hegységben található Szolcsvai-búvópatak barlangja és a Surján-hegységbeni Şura Mare-barlang ad helyet ma is több tízezres kolóniáknak, de kisebb kolóniák tanyáznak még az al-dunai Gura Ponicovei- és a királyerdei Mézgedi-barlangban is.²² Az Orbán Balázs- és a királyerdei Nagymagyar-barlangban manapság elvétve ha telel törpedenevér, de a gazdag üledékek az előbbiekhöz hasonló nagyságrendű kolóniák egykori létezéséről tanúskodnak.

Az Orbán Balázs-barlangban talált törpedenevértetető csontanyaga a csontok helyzetéből és viszonylagos épségéből ítélve elsődleges helyen volt, vagyis a tetemek lebomlása a falak tövében, már a kavics és kőtörmelék között következett be.

Az üledék létrejötté leghamarább egy egykori időszakos barlangi patak tevékenységével lenne magyarázható, mely a tavaszi hóolvadások idején árvízszerűen öntötte el a barlangot, rövid távon magával ragadva a kőtörmelékét és a tél végén elhullott denevérek tetemeit, majd a barlangfal tövében képződött meanderben energiát veszítve felhalmozta azokat. Talán erre a folyamatra utal a kőtörmelék közé vegyült, rendszertelenül beágyazódott sok faszéndarab is.

Am ezen elmélet ellen szól az a tény, hogy míg a felszínközeli helyzet és a fajösszetétel alapján a feltárt fauna aligha idősebb 2-3000 évnél, aktív vízfolyás talán az utolsó eljegesedés vége óta nem volt a jelenleg a Vargyas-patak mederágya fölött 18 méterrel magasabban nyíló fosszilis barlangban.

A barlangi vízfolyások szintváltásának datálásában mérvadóak Mottl Mária²³, valamint Orghidan és Dumitrescu²⁴ ásatásai, melyek még az Orbán Balázs-barlangnál fiatalabb fosszilis barlangképződési szint üledékeiben, a mai patak mederágya fölött 5-7 méterrel is magdalén kori faunaelemeket tártak fel.

A feltárásból két alkalommal összesen mintegy 2,5 kilogrammnyi mintát gyűjtöttünk az üledék felső rétegeiből, kb. 30 cm mélységig. Az első mintát a felső 15 cm-ből, a másodikat az első folytatásából vettük. Mindkét minta sok faszéndarabot is tartalmazott.

A csontanyag szétválogatását követően megállapítottuk a fajösszetételt, valamint a legnagyobb számban képviselt csontegységek alapján (állkapcsok,

arccsonttöredékek, felkar- és alkarcsontok) a minimális fajonkénti egyedszámot (7. táblázat).

A minták csontanyaga zömében jellegzetesen kijáratközelen telelő kolóniákból származik, erre utal a barlangokba csak télen húzódó, nyáron kis csoportokban szétszóródó, falrepedés- és odúlakó törpe denevérek több mint 97%-os aránya, valamint a patkósdenevérek (*Rhinolophus spp.*) hiánya az üledékből, melyek jóval bennebb, a barlang melegebb járataiban telelnek. Ez az arány ugyanakkor a törpedenevérek egykori tömeges előfordulását is jelzi.

Kis számban közönséges/hegyesorrú és hosszúszárnyú denevérek (*Myotis myotis/blythii*, *Miniopterus schreibersii*) fogváltó és ivarérett példányai is jelen voltak a mintákban. A fiatal egyedek valószínűleg az egykori külső szülőkolóniákból származhattak, melyek a falakon is jelentős kiterjedésű guanónyomokat hagytak.

A többi faj már csak egy-egy példányban volt képviseltetve, mely egyedek valószínűleg szintén telelés közben pusztultak el a törpedenevér-kolóniák közelében.

A minták a denevérek mellett 1-2 példányban más kisemlősrendek képviselőinek csontjait is tartalmazták (Insectivora: *Talpa europaea*, *Crocidura leucodon*, *Sorex araneus*, *Sorex minutus*; Rodentia: *Clethrionomys glareolus*, *Pytimys subterraneus*, *Apodemus sp.*). A minták nem tartalmazták a *Microtus* nembe tartozó pocok csontjait. A denevértetető korának datálása terén még fontossággal bírhat az a tény is, hogy a mintákban nem fordult elő a Würm végéig igen gyakori havasi pocok (*Microtus nivalis*), melyet Orghidan és Dumitrescu²⁵ nagy egyedszámban gyűjtöttek fiatalabb barlangképződési szinteken levő barlangok üledékének felszínközeli rétegeiből is.

Vizsgáltuk a szomszédos kutatógödör falait is, de azok régebbi üledékeket vágtak át, és egyáltalán nem tartalmaztak törpedenevér-csontokat.

A barlangbejárat közelében a falrepedésekben 1-2 méter magasságban történelmi korú törpedenevér-csont-felhalmozódásokat is találtunk.

Ismeretlen okból azonban mára eltűntek a telelő törpedenevér-kolóniák, sem Dumitrescu, sem mi nem bukkantunk rájuk. Első élő példányait 2003 augusztusában fogtuk a Lócsúr és az Orbán Balázs-barlang bejáratánál.

A belső barlangi részek hasonló korú vagy régebbi denevérfaunájáról keveset tudunk, annak ellenére, hogy a barlang számos pontján végeztek paleontológiai kutatásokat. A leglátványosabb nyomokat az egykori közönséges/hegyesorrú és kisebb mértékben hosszúszárnyú denevérkolóniák után maradt több

²² NAGY, L. Z. – SZÁNTÓ, L. 2003.

²³ MOTTL M. 1943.

²⁴ ORGHIDAN, T. – DUMITRESCU, M. 1962-63.

²⁵ ORGHIDAN, T. – DUMITRESCU, M. 1962-63.

méteres átmérőjű guanóhalmok, valamint a falakon megmaradt guanókéreg képviseli.

Ilyen, ma már tovább nem képződő guanóhalmok vannak a külső részen a Meleg-teremben, a belső részeken a Guanós-járatban és a Fekete István-teremben, valamint két régi, de még tovább képződő kúp a Nagy-teremben.

A falak tövéből és a cseppköfűlkékből azonban több ponton is gyűjtöttünk csontokat a felszínről. Mindenütt jelen voltak a közönséges denevér csontjai, de a Nagy-terem felé vezető Benkő József-járatban szubfosszilis csonkafülű (*Myotis emarginatus*) és nagyfülű denevér (*Myotis bechsteini*) koponyákat is találtunk.

A szoros más barlangjaiban, így például a legfelső barlangképződési szinten található 105-ös barlangban egy bagolyköpetekből képződött, más fajösszetételű üledék is kialakult, mely a macskabaglyok több évszázados táplálékspektrumát tükrözi.

Ebben a barlangban a következő denevérfajok maradványait gyűjtöttük: *Nyctalus noctula*, *Myotis myotis*, *Myotis blythii*, *Eptesicus serotinus*. E zsákmányállatokat a baglyok valószínűleg jórészt az Orbán Balázs-barlang bejáratánál fogták. A korai denevérek magas aránya a köpetekből képződött üledékben arra enged következtetni, hogy nyár végén, amikor azok párosodni érkeznek a barlanghoz, jelentősebb szezonális táplálékforrást jelentenek a baglyok számára. A szétmállott köpetek anyagában igen gyakori kísérőfaj volt a vakond (*Talpa europaea*).

Macskabaglyot télen is figyeltünk meg az Orbán Balázs-barlang bejárat termében, ürülékét pedig jóval mélyebben, hibernáló, közönséges denevérek közelében is láttuk.

3.3. A denevérlakta barlangok osztályozása a mikroklamatikus adottságok, a denevérek általi felhasználási mód és a talált faunák alapján

Szülőkolónia (*Myotis myotis/blythii*, 1000–2500 pl.) tudomásunk szerint csak az Orbán Balázs-barlang Nagy-terében található.

Párázókolóniák (*Myotis myotis/blythii*, *Miniopterus schreibersii*) a tágas, melegebb barlangokban tanyáznak, főleg az Orbán Balázs-barlang bejárat termében. Kisebb barlangoknál, például az Albert-barlang bejárat repedéseiben is meghúzódnak.

Fontos párázóhelyek az Orbán Balázs-, a Lócsúr- és a Gábor-barlangok, melyeket augusztus és szeptember folyamán a legtöbb denevérfaj egyedei érintenek vándorlásuk közben.

A kisebb vándorló denevércsoportok (*Myotis myotis/blythii*, *Miniopterus schreibersii*, *Nyctalus noctula*) által nyáron és ősszel használt közepes és kisebb barlangokra szintén jellemző a tágas bejárat és egy öblösebb, pár méter magas bejáratközeli terem, ilye-

nek a Lócsúr, a Gábor-barlang, a Cseréptálas-barlang és a 34-es barlang.

A kispatkós denevérek előnyben részesítik a zártabb és nyáron hidegebb barlangokat. Az ismert nyári szálláshelyeik: az Albert-, Lublinites-, 19-es, Gábor-, 23-as, Cseppköves-, 30-as, Hideg-, Odontolitos-, Aktív-barlang és a Levis-zsomboly. A nem kutatott barlangok közül is több megfelelhet e célnak.

A telelőállomány zöme (2006 márciusában 219 pl.) az Orbán Balázs-barlangba húzódik konstans hőmérsékletű és magas páratartalmú járatokba (6–9 °C, 95–100%), pár tíz egyed azonban a kisebb, de jól szigetelt és meleg (min. 6 °C) barlangokban szét-szóródva is átvészeli a telet: Albert- (1–2 pl.), Lócsúr- (5–7 pl.), Lublinites- (3 pl.), 12-es (1 pl.), Gábor- (4–13 pl.), Cseppköves- (10 pl.), 37-es (1 pl.), 57-es barlang (több pl.). Recens és szubfosszilis kispatkós csontvázleletek ismeretese a már tárgyalt szálláshelyeken kívül a Bronz-, a 17-es, 35-ös és a 41-es barlangokból is.

Az ősszel és télen folyamatosan érkező közönséges és hegyesorú denevérek zöme (2007 februárjában 1870 pl.) az Orbán Balázs-barlangban telel 3–9 °C-os hőmérsékleten.

A kései, pisze, hosszúfülű és horgasszörű denevérek a párázó időszakon kívül csak telelni húzódnak barlangokba, ahol sem a hőmérséklet, sem a páratartalom iránt nem támasztanak magas igényeket. Általában 0–5 °C-on, a külvilági függvényében ingadozó 80–100%-os páratartalom mellett érzik jól magukat. A nagy barlangokban, a bejáratközeli részek repedéseiben, vagy a kisebb és hideg barlangokban, szintén repedésekben, magányosan vagy kis csoportokban telelnek. A legtöbb helyen társul a fentebbi fajokhoz a magas tűrőképességű közönséges denevér is. E telelőközösség számára a szurdok legtöbb barlangja megfelel.

A Vargyas-szoros 117 barlangja közül 34-ből ismertek denevérek jelenlétére utaló nyomok. Mintegy 40 további, a leírások alapján alkalmasnak tűnő barlangból nem rendelkezünk adatokkal.

A különböző barlangok faunájának összeállításánál a hálózási és téli denevérszámlálási adatok mellett felhasználtuk az irodalmi forrásokat, valamint a csontleleteket is (8. táblázat).

4. Összefoglalás

A gyűjtött adatok alapján megállapítható, hogy a Vargyas-szoros és környéke rendkívül fontos denevérelőhely az év minden szakában, és számos telelésre, párázásra vagy utódnevelésre alkalmas szálláshelyet kínál.

A Vargyas-szoros barlangjaiból 2007 februárjáig 17 denevérfaj előfordulását sikerült kimutatnunk.

Az elmúlt 7 év folyamán valamennyiből élő példányokat is sikerült befognunk és megfigyelünk, a

legnagyobb diverzitást az Orbán Balázs-barlangban tapasztaltuk, ahol élve 16 fajjal, csontleletként pedig további 1 fajjal találkozhattunk. Ugyanebben a barlangban a Nagy-teremben nyáron júniustól augusztusig 1000–2500-as példányszámú közönséges és hegyesorrú denevér-szülőkolónia (*Myotis myotis/blythii*) tartózkodik, mely Délkelet-Erdély egyik legnagyobb koncentrációban állománya. Szintén kiemelkedő fontosságú természeti érték a barlangban telelő nagyszámú közönséges és hegyesorrú, valamint kis patkósdenevér (*Rhinolophus hipposideros*) kolónia.

Az utóbbi 5 évben lebonyolított téli állomány-számlálások eredményei arra engednek következtetni, hogy a Vargyas-szorosi kis patkósdenevér populáció egyedszáma növekvő tendenciát mutat, ugyanis az addigi, mintegy 160 fős nagy-barlangi állomány legkevesebb 40 egyeddel, azaz 20%-kal gyarapodott. E jelenség európai viszonylatban szinte páratlan, és a kolónia hathatós védelmi intézkedéseket igényel.

A kisebb barlangokat (10–300 m) a denevérek telelőhelynek és/vagy párzóhelynek használják, a legfontosabbak a Lócsúr- (8-as) és a Gábor- (20-as) barlangok. A párosodási időszakban lebonyolított hálózások során a 3 barlangban összesen 15 faj került kézre, ami azt bizonyítja, hogy e barlangok rendkívüli szerepet töltenek be a térség denevéreinek szaporodásában.

A szoros pisze denevér (*Barbastella barbastellus*) állománya is figyelemreméltó, 2003-ban két egymást követő éjszakán összesen 67 egyedet fogtunk a Lócsúrnél.

Egyfajta vertikális disztribúció is megnyilvánul a szoros barlangjait használó denevérfajoknál, abban az értelemben, hogy bizonyos fajok inkább a patak szintje közelében levő melegebb barlangokat keresik fel, elkerülvén a magasabb barlangképződési szinteken található hűvösebb barlangokat. A patak szintjéhez közeli barlangokban sokkal élénkebb a denevérmozgás is, az Orbán Balázs-, Lócsúr-, 3-as, Albert-, 34-es és más nagyobb bejárható barlangok pedig összefüggő párzóhely-láncolatot alkotnak.

A fajösszetétel barlangonként változó aránya arra is enged következtetni, hogy különböző fajoknak megvan a saját kedvenc párzóhelyük. Ilyen a pisze denevérek számára a Lócsúr. A korai denevérek (*Nyctalus noctula*) nagy számban voltak jelen az Orbán Balázs-barlangban és a Lócsúrban, de ritkának számítottak a Gábor-barlangnál. A párzási időszak vendége egy kisebb, kb. 2-300-as egyedszámú hosszúsárnyú denevér-kolónia (*Miniopterus schreibersii*) is, mely rendszerint az Orbán Balázs-barlang Meleg-termében tanyázik, majd később továbbáll. Ez a kiskolónia képezi manapság a faj előfordulásának magvát a szorosban.

Sajnos az irodalomban említett *Miniopterus schreibersii* szülőkolónia, akárcsak a *Rhinolophus ferrumequinum* telelőállomány, az utóbbi 50 év folyamán eltűnt, az említett fajok ma csak kis egyedszámban fordulnak elő.

A 2002-ben felfedezett, országos viszonylatban ritkaságnak számító *Pipistrellus pipistrellus* temető gazdag csontanyaga tanúsítja, hogy még sok értékes információval szolgálhatnak a barlangok kisméretű szempontról alig kutatott üledékei. E felfedezés révén szereztünk tudomást arról, hogy egykoron e barlang is sokszoros egyedszámú törpedenevér-kolóniák hibernálólhelye volt.

A denevéreket leginkább veszélyeztető tényező ma az egyre nagyobb méreteket öltő barlangi turizmus.

Köszönetnyilvánítás

Ezen cikkel néhai Dénes István geológus, a Vargyas-szoros Természetvédelmi Terület gondnoka emléke előtt tisztelgünk, aki értékes tanácsaival, saját megfigyeléseivel és több alkalommal személyes részvételével segítette munkánkat. Külön köszönet illeti Fekete István könyvritkaság barlangismertetőjének másolatáért.

Terepmunkánk költségeinek egy részét a Bat Conservation Trust és DEFRA, a Eurobats, a Polgártárs Alapítvány, a United Nations Development Programme – GEF, Small Grant Projects, a Whitley Lang Foundation – Rufford Small Grant és a Romániai Denevérvédelmi Egyesület fedezte.

Barti Levente - Dealului, 11B/16, 520060 Sfântu Gheorghe, Romania, bartilev@yahoo.com

Dóczy Annamária - Frățieii, 15A/16, 530171 Miercurea-Ciuc, Romania, zsoagod@freemail.hu

Jére Csaba - Independenței, 7/10, 535600 Odorheiu Secuiesc, Romania, jerecsaba@yahoo.com

Szodoray-Parádi Farkas - Ion Budai Deleanu, 2, 440014 Satu Mare, Romania, farkas@aplr.ro

Irodalom

- BARTI L.
2002 A Daday Jenő által létrehozott denevérgyűjtemény a kolozsvári Állattani Múzeumban, *Múzeumi Füzetek*, 11, Kolozsvár, 67–72.
2005 Istoricul cercetărilor chiropterologice de pe teritoriul României de azi și baza datelor faunistice, de la începuturi până în 1944, *Nymphaea*, 32, Oradea, 53–114.
- BARTI L. – DÓCZY A. – JÉRE Cs. – VARGA Á.
(in pr.) Denevér-telelőhely ellenőrzések eredményei Délkelet-Erdélyben, V. Magyar Denevérvédelmi Konferencia, Pécs, 2005. 12. 03–04., in: *Az V. Magyar Denevérvédelmi Konferencia Kiadványa*.
- BIELZ, E. A.
1856 *Fauna der Wirbelthiere Siebenbürgens, eine systematische Aufzählung und Beschreibung der in Siebenbürgen vorkommenden Säugethiere, Vögel, Amphibien und Fische*, Eine von Verein für siebenbürgische Landeskunde gekrönte Preisschrift, Hermannstadt, 3–6.
1886 Ueber die in Siebenbürgen vorkommenden Fledermäuse, *Verhandlung und Mittheilungen des siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften*, 36, Hermannstadt, 76–84.
1888 Die Fauna der Wirbeltiere Siebenbürgens nach ihren gegenwärtigen und jetzigen Bestände, *Verhandlung und Mittheilungen des siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften*, 38, Hermannstadt, 15–36.
- BORDA, D. – RACOVIȚA, Gh. – BARTI L.
2005 Sur les Chéiroptères de la collection „Biospeologica”, *Travaux de l’Institut de Spéologie „Émile Racovitza”*, XLIII–XLIV, București, 217–234.
- DADAY J.
1885/a Előleges jelentés az Erdélyi Múzeum Egylet igazgató-választmányának megbízásából az 1884-ik év nyarán tett chiropterologiai gyűjtések eredményéről, *Orvos-Természettudományi Értesítő*, X (3), VII, 1, Kolozsvár, 60–64.
1885/b Jelentés az Erdélyi Országos Múzeum-Egylet igazgató-választmányának megbízásából az 1885-ik év nyarán végzett chiropterologiai gyűjtések eredményéről és az Erdélyi Múzeum-Egylet denevérgyűjteményének jegyzéke, *Orvos-Természettudományi Értesítő*, X (3), VII, 3, Kolozsvár, 266–276.
1887 Új adatok Erdély denevérfaunájának ismeretéhez, *Magyar Tudományos Akadémia – Értekezések a Természettudományok köréből*, XVI (7), Budapest, 1–47.
- DÉNES I.
1980 Contribuții la cunoașterea rețelei subterane active a râului Vârghiș, *Bul. Clubului de Speol. „Emil Racoviță”*, 7, București, 47–54.
1995 A Székelyföld barlangjai, *Erdélyi Gyopár*, 5, Kolozsvár, 3–4.
1996 Gyökérsztralagmitok a Vargyas-szoros 74-es számú barlangjában, *Acta (Siculica)* 1995, 45–46.
1999 A Székelyföld barlangjai, *Acta (Siculica)* 1998, 71–89.
2002 *Székelyföldi barlangvilág*, T3, Sepsiszentgyörgy.
(kézirat) Barlanglátogatási naplók.
- DIETZ, Ch. – HELVERSEN, O.
2004 *Illustrated identification key to the bats of Europe*, Tuebingen and Erlangen (Germany).
- DUMITRESCU, M. – TANASACHI, J. – ORGHIDAN, T.
1963 Răspândirea chiropterelor în R. P. Română, *Lucr. Inst. Speol. „Emil Racoviță”*, 1–2, București, 509–576.
- FEKETE I.
1836 *Az új becse kovacs és nemes kő-bányával ritkított Almási Nagy-barlang*. Legújabb felvette Nagykedei Fekete István, nemes Udvarhelyszék földmérője, egy rajzokkal Kolozsvárott az evang. reform. Kollégium betűjével, Kolozsvár.
- FELTEN, H. – HELFRICHT, A. – STORCH, G.
1973 Die Bestimmung der europäischen Fledermäuse nach der distalen Epiphyse des Humerus, *Senckenbergiana biol.*, 54, (4/6), Frankfurt a. M., 291–297.
- GHEORGHIU, V. – PETCULESCU, Al. – IAVORSCHI, V.
2001 Contribution to the knowledge of the chiroptera distribution from Romanian sector of the Carpathian Mountains, *Studia Chiropterologica*, 2, 17–46.
- JEANNEL, R. – RACOVIȚA, E.-G.
1929 Enumération des Grottes visitées, 1918–1927 (VIIe série), *Archives de Zoologie Expérimentale et Générale*, 68, 2, Paris, 293–608.
- JÉRE Cs. – BARTI L. – DÓCZY A.
2003 A Vargyas-szoros recens és szubfosszilis denevérfaunája, in: *Kivonatfüzet, IV. Biológus Napok*, Kolozsvár, 21.
- JÉRE Cs. – DÓCZY A. – SZÁNTÓ L.
2005 Denevérek őszi aktivitása a Vargyas-szorosban (Keleti Kárpátok, Románia), IV. Magyar Denevérvédelmi Konferencia, Szögliget, 2003. 11. 22–23., in: *A II., III., IV. Magyar Denevérvédelmi Konferencia Kiadványa*, Magyar Denevérvédelmi Baráti Köre, Budapest, 153–155.
- JÉRE, Cs. – DÓCZY, A. – BARTI, L.
2007 Results of research on the bat fauna of the Vârghiș Gorge (Eastern Carpathians, Romania), *Travaux de l’Institut de Spéologie „Émile Racovitza”*, XLV–XLVI, București, 59–74.

KISGYÖRGY Z. – DÉNES I.

1985–86 „Persányi és Kovászna megyei barlangok” – cikksorozat (13–39.), *Megyei Tükör*, Sepsiszentgyörgy: A Vargyas patak szurdoka. A 33. számú barlang, 4284. szám, 1985. nov. 6.; A 18-as számú barlang, 4286. szám, 1985. nov. 8.; A Medvék barlangja, 4288. szám, 1985. nov. 11.; Hotel Speleaeus, 4294. szám, 1985. nov. 18.; A Tatárlik, 4296. szám, 1985. nov. 20.; A Lócsúr, 4298. szám, 1985. nov. 22.; A Kápolna-barlang és környéke, 4302. szám, 1985. nov. 27.; A „Felső Vízkelet” és szomszédsága, 4308. szám, 1985. dec. 4.; A Gábor-barlang, 4310. szám, 1985. dec. 6.; A Lublinit-barlang, 4314. szám, 1985. dec. 11.; A Felső-Aktív, 4317. szám, 1985. dec. 14.; A 16-os barlang, 4320. szám, 1985. dec. 18.; A Harmincötös, 4329. szám, 1985. dec. 28.; Az Albert-barlang, 4337. szám, 1986. jan. 9.; A Hármas-Négyes, 4340. szám, 1986. jan. 13.; Az Alagút- és Kincses barlang, 4347. szám, 1986. jan. 20.; Az Aktív, 4349. szám, 1986. jan. 23.; A Bronzbarlang és a 11-es, 4358. szám, 1986. febr. 3.; Három érdekes korróziós kőfülke, 4370. szám, 1986. febr. 17.; A Kőcsúr, 4374. szám, 1986. febr. 21.; A Vízkelet, 4388. szám, 1986. márc. 10.; A Nagy-barlang feltárása, 4391. szám, 1986. márc. 13.; Az Almási-barlang földalatti labirintusa, 4402. szám, 1986. márc. 26.; Ember és barlang, 4406. szám, 1986. márc. 31.; Barlangászat és turisztika, 4412. szám, 1986. ápr. 7.

MÉHELY L.

1900 *Magyarország denevéreinek monographiája*, Budapest.

MOTTL M.

1943 Ősemlős-ösrégészeti vizsgálatok Észak-Erdély barlangjaiban, *Földtani Intézet Évi Jelentése*, 2, Budapest, 465–472.

NAGY, L. Z. – SZÁNTÓ, L.

2003 The occurrence of hibernating *Pipistrellus pipistrellus* (Schreber, 1774) in caves of the Carpathian Basin, *Acta Chiropterologica*, 5 (1), 155–160.

ORBÁN B.

1868 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*, I, Pest, 89–91.

ORGHIDAN, T. – DUMITRESCU, M.

1963 Studiul monografic al complexului carstic din defileul Vîrghişului, *Lucr. Inst. Speol. „Emil Racoviţă”*, 1–2, Bucureşti, 69–178.

PASZLAVSZKY J.

1918 Chiroptera, Mammalia, *Fauna Regni Hungariae*, I, Budapest, 33–35.

TOPÁL Gy.

1969 Denevérek – Chiroptera, *Fauna Hungariae*, XXII, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1–81.

VALENCIUC, N.

1992–1993 The distribution of some species of Chiroptera (fam. Rhinolophiidae) in Romania and their representation in the UTM system, *An. Ţt. Univ. Al. I. Cuza, Ser. Biol. An.*, XXXVIII/XXXIX, Iaşi, 93–101.

1994 The distribution of some species of Chiroptera (fam. Vespertilionidae) in Romania and their representation in the UTM system, *An. Ţt. Univ. Al. I. Cuza, Ser. Biol. An.*, XL, Iaşi, 45–75.

Chiropterofauna recentă și subfosilă a Cheilor Vârghişului (M-ții Perşani) și baza datelor faunistice de la începuturi până în februarie 2007

(Rezumat)

Între 2000 și 2007 am colectat date din 23 peşteri ale Cheilor Vârghişului, în 16 am întâlnit lilieci sau urma prezenței lor. Ca metode am utilizat cercetarea amănunțită a peşterilor, capturarea liliecilor cu plasă, utilizarea detectoarelor de ultrasunete și determinarea materialului osteologic colectat. Pe baza datelor furnizate am identificat 17 specii de lilieci și am constatat prezența lor într-un număr considerabil în diferitele perioade ale anului. Cea mai mare peşteră din chei, Peştera Mare adăpostește o colonie de naștere din speciile gemene *Myotis myotis* și *Myotis blythii*, formată din cel mult 2500 de indivizi. Speciile menționate s-au găsit în număr mare inclusiv iarna (cel mult 1870 exemplare), iar din *Rhinolophus hipposideros* am găsit un efectiv puternic în creștere (cel mult 219 indivizi). În perioada de împerechere am capturat 15 specii la intrările Peşterii Mari. Un important depozit subfosil format majoritar din oase de *Pipistrellus pipistrellus*, a fost descoperit în sălile exterioare, ceea ce a furnizat date despre o colonie hibernantă din specia respectivă, dispărută de mult timp în urmă. Peşterile mai mici (cu lungimea între 11 și 300 m) sunt folosite de speciile forestiere ca locuri de împerechere și de iernat. Cele mai importante dintre ele sunt Peştera Calului și Peştera Gábor.

The Recent and Subfossil Bat Fauna of the Vârghiş Gorge (Eastern Carpathians, Romania), and the Faunistical Data Base from the Beginnings until February 2007

(Abstract)

During the period of 2000–2007 in the Vargyas gorge (Cheile Vârghişului, Eastern Carpathians, Romania) 23 caves were checked in order to collect chiropterological data. In 16 of them there were found bats or bone material. As methods we used check-up of caves, netting and detectoring. The collected bone material was also determined. 17 bat species were identified. The results suggest that an important number of caves are used by bats in different parts of the year.

The biggest of the caves, the „Orbán Balázs” cave, is populated by bats all year long. In summer there is a nursery colony of *Myotis myotis* and *Myotis blythii* species in the cave, including up to 2500 individuals. In winter the cave is an important hibernating place for the „big *Myotis*” species (up to 1870 individuals) and for *Rhinolophus hipposideros* (up to 219). The *Rhinolophus hipposideros* has an increasing effective. During mating period individuals of 15 bat species were captured at the cave entrance, which also shows the importance of the cave in this period. There was one important sub fossil *Pipistrellus pipistrellus* bone sediment discovered, which provides data about a huge disappeared hibernating colony.

The smaller caves (with length between 11 and 300 m) are used by forest-dwelling bats as mating roosts or hibernacula. The most important ones of them are the Lócsúr (nr. 8) and Gábor (nr. 20) caves.

1. Függelék Adatbázis. Denevérelőfordulási adatok a Vargyas-szoros barlangjaiból

Az adatgyűjtők betűrendi sorrendben: AL – Ambrus László, BE – Balázs Enikő, BI – Bedő István, BL – Barti Levente, DeL – Demeter László, DI – Dénes István, DA – Dóczy Annamária, DóI – Dóczy Ildikó, DL – Domahidi Levente, FZ – Fecső Zoltán, JCs – Jére Csaba, KI – Kovács István, MI – Máthé István, NA – Neagu, Adrian, PM – Papp Margit, PiM – Pieldner Martin, SO – Somogyvári Orsolya, SzL – Szántó László, SzóL – Szőke Levente; TA – Tókos Annamária, VÁ – Varga Ágnes, VCs – Vas Csilla, VT – Vizauer Tibor-Csaba, és a RDVET – Romániai Denevérvédelmi Egyesület Táborok résztvevői:

2003: Ágoston-Palkó Erna; Barti Levente; Bogdan Daniel; Bücs Szilárd-Lehel; Chacula Oana; Ciuc Alexandra; Dénes István; Dobrota Maria-Cecilia; Dóczy Annamária; Hoffmann Richard; Ifrim Irina; Ionescu Mihaela; Iuşan Claudiu; Jére Csaba; Kósa István; Lup Lucian; Nicoară Alexandru; Stângaciu Simona; Szántó László; Szodoray-Parádi Farkas; Tudoroniú Emilia-Mădălina; Vornicu Bogdan.

2004: Ágoston-Palkó Erna; Barti Levente; Bârgău Emilia; Besesek Mihai; Bücs Szilárd-Lehel; Ciuc Alexandra; Cuzic Dana; Dénes István; Dóczy Annamária; Dragu Anca-Neluţa; György Károly; Hoffmann Richard; Ifrim Irina; Jére Csaba; Lup Lucian; Scântei Emilia-Nicoleta; Stângaciu Simona; Szántó László; Szodoray-Parádi Farkas; Varga Ágnes.

2005: Ambrus László; Barti Levente; Ciuc Alexandra; Dénes István; Dóczy Annamária; Dragu Anca-Neluţa; Ghiru Nicoleta-Alma; György Károly; Iuşan Claudiu; Jére Csaba; Lup Lucian; Lup Ovidiu; Marin Andrea; Melinte Cristina; Miholcsa Tamás; Munteanu Ioana-Raluca; Olteanu Vlad; Onofrei George; Simó Imre; Simó Réka-Lipinka; Szemerszky Renáta; Szodoray-Parádi Farkas; Trifan Aurora; Urák István; Vizauer Tibor-Csaba.

2006: Baltag Emanuel; Barkasz Daniel; Borda Daniela; Bücs Szilárd-Lehel; Chiru Alma; Chiru Anderas-Rudi; Cozma Olivia; Deák Orsolya; Dóczy Annamária; Dragomir Constantin; Gresanu Cristina Mihaela; Hoffman Richard; Ifrim Irina; Iuşan Claudiu; Jére Csaba; Lup Ovidiu; Munteanu Ioana-Raluca; Neagu Anca; Olteanu Vlad; Onuţ Ioana; Pocora Viorel; Român Adrian; Schohterus Constantin; Szodoray-Parádi Farkas; Tudorache Corina; Vasilciu Simona.

A hálózásokat szervezték és felügyelték e cikk szerzőin kívül Bücs Szilárd-Lehel és Szántó László.

Az adatbázisban használt egyéb rövidítések: KZM – példány a Kolozsvári Zoológiai Múzeumban; BK – példány a Barti-féle magángyűjteményben; ISERB – példány a bukaresti Szpeleológiai Intézetben.

Rhinolophus ferrumequinum (Schreber, 1774)

4. **bg.** 1957. 07. 23. – 1 ♂ (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
14. (**Orbán Balázs-**) **bg.** 1885 – 1 ♂ (KZM nr.1417, Daday Jenő 1885/a,b; 1887; Méhely Lajos 1900; Barti Levente 2002); 1954. 05. 20., 1957. 01. 20., 1958. 01. 23. – kolóniák (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963); 2002. 02. 24. – 1 pl. DA, JCs; 2002. 12. 27. – 2 pl., 2003. 02. 15. – 3 pl. BL, DA, JCs, VÁ; 2004. 02. 20. – 1 pl. DA, JCs; 200. 12. 29. – 2 pl. BL, DA, JCs; 2005. 02. 26. – 1 pl. AL, BI, DA, FZ, JCs; 2005. 12. 26. – 1 pl. BL, DA, JCs, KI; 2006. 03. 12. – 2 pl. DA, JCs, SzőL; 2006. 12. 27. – 2 pl. DA, JCs; 2007. 02. 25. – 2 pl. DA, DóI, DL, JCs, SzőL.

Rhinolophus hipposideros (Bechstein, 1800)

1. (**Albert-**) **bg.** 1958. 03. 12. – 2 pl., csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963); 2003. 02. 16. – 1 pl. BL, DA, JCs; 2003. 08. 20. – 1 pl. BL.
5. (**Kápolna-**) **bg.** 2004. 08. 18. – detektorral több pl. RDVET.
8. (**Lócsúr-**) **bg.** 2002. 12. 28. – 6 pl. BL, DA, JCs, VÁ; 2003. 02. 15. – 5 pl. BL, DA, JCs, VÁ; 2004. 02. 20. – 2 pl. DA, JCs; 2004. 12. 29. – 6 pl. BL, DA, JCs; 2005. 02. 26. – 5 pl. AL, BI, DA, FZ, JCs; 2005. 12. 26. – 4 pl. BL, DA, JCs, KI; 2006. 03. 12. – 3 pl. DA, JCs, SzőL; 2006. 12. 27. – 7 pl. DA, JCs; 2007. 02. 25. – 6 pl. DA, DóI, DL, JCs, SzőL.
9. (**Lublinites-**) **bg.** 1997. 05. 3–4. – 2 pl. DI; 1997. 10. 18. – 1 pl. BL, DI; 1999. 12. 29. – 6 pl. DI; 2000. 12. 27. – 8 pl. DI; 2002. 12. 01. – 5 pl. DI; 2002. 12. 17. – 3 pl. DI; 2003. 12. 29. – 10 pl. DI.
10. (**Bronz-**) **bg.** 2003. 02. 15. – csontok a felszínről BL, DA, JCs, VÁ.
12. **bg.** 2002. 12. 28. – 1 pl. BL, DA, JCs, VÁ; 2003. 02. 16. – 1 pl. BL, DA, JCs, VÁ; 2004. 02. 21. – 1 pl. DA, JCs; 2004. 12. 29. – 1 pl. BL, DA, JCs; 2006. 12. 27. – 1 pl. DA, JCs; 2007. 02. 25. – 1 pl. DA, DóI, DL, JCs, SzőL.
14. (**Orbán Balázs-**) **bg.** 1885 – 1 ♂ (KZM nr. 1421, Daday Jenő 1885/a,b; 1887; Méhely Lajos 1900; Barti Levente 2002); 1951. 01. 15., 1951. 04. 01., 1957. 01. 22. több pl. elszórtan (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963); 1994. 03. 04. – 1 ♂ leg. Bartha I. (BK nr. ChRh01); 1995. 04. 30. – 4 pl. BL; 1997. 10. 19. – 6 pl. a külső termekben BL; 2000. 02. 26. – 48 pl. DA, JCs, MI; 2001. 02. 17. – 77 pl.

DA, JCs; 2001. 08. 18. – több pl. a külső termekben BL, DeL, DA, JCs, TA, VÁ, VT; 2001. 09. 15. – 1 pl. a Nagyteremben DA, JCs; 2002. 02. 24. – 114 pl. DA, JCs; 2002. 05. 04. – 2–3 pl. a külső termekben BE, BL, JCs, PM; 2002. 08. 13–14. – 2–3 pl. a külső termekben BL, DA, JCs; 2002. 12. 27. – 119 pl., 2003. 02. 15. – 132 pl., leg. csontok a Benkő-járatból (BK nr. ChRh54) BL, DA, JCs, VÁ; 2003. 08. 21. – detektorral több pl. a külső termekben RDVET; 2003. 08. 23. – hálóval 1 ♂ juv. RDVET; 2004. 02. 20. – 169 pl. DA, JCs; 2004. 08. 16. – detektorral több pl. a külső termekben RDVET; 2004. 08. 18. – 2 pl. a Melegterem előtt RDVET; 2004. 12. 29. – 161 pl. BL, DA, JCs; 2005. 02. 26. – 161 pl. AL, BI, DA, FZ, JCs; 2005. 08. 13–14. – detektorral több pl. a bejárati teremben RDVET; 2005. 12. 26. – 213 pl. BL, DA, JCs, KI; 2006. 03. 12. – 219 pl. DA, JCs, SzőL; 2006. 12. 27. – 188 pl. DA, JCs; 2007. 02. 25. – 210 pl. DA, DóI, DL, JCs, SzőL.

17. **bg.** 1957. 08. 18. – csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
19. **bg.** 1957. 08. 19. – 1 pl. (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
20. (**Gábor-**) **bg.** 1955 tél – 2 pl., leg. Dumitrescu (ISERB, szem.közl. Dragu, Anca); 1997. 10. 18. – 5 pl. BL, DI; 2002. 12. 28. – 5 pl. BL, DA, JCs, VÁ; 2003. 02. 16. – 4 pl. BL, DA, JCs, VÁ; 2003. 12. 29. – 3 pl. DI; 2004. 02. 21. – 8 pl. DA, JCs; 2004. 08. 19. – detektorral több pl. RDVET; 2004. 12. 29. – 12 pl. BL, DA, JCs; 2006. 12. 27. – 8 pl. DA, JCs; 2007. 02. 25. – 13 pl. DA, DóI, DL, JCs, SzőL.
23. **bg.** 1957. 08. 24. – 1 pl. (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963); 1997. 10. 18. – 2 pl. BL; 2006. 12. 27. – 1 pl. DA, JCs.
27. (**Cseppköves-**) **bg.** 2002. 12. 17. – 10 pl. DI.
30. **bg.** 1957. 08. 30. – 1 pl. (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
35. (**Csontos-**) **bg.** 2003. 08. 23. – recens csontok a felszínről BL (BK nr. ChVRh62).
37. **bg.** 1958. 01. 22. – 1 pl. (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
41. (**Hideg-**) **bg.** 1958. 08. 30. – csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
45. (**Vízkelet-**) **bg.** 2004. 12. 29. – 1 pl. BL, DA, JCs; 2007. 02. 25. – 1 pl. DA, DóI, DL, JCs, SzőL.

Myotis myotis (Borkhausen, 1797)

5. (**Kápolna-**) **bg.** 1957. 08. 12. – csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan,

- Traian 1963); 2004. 08. 19. – hálóval 5 pl. (2 ♀ ad., 2 ♂ ad.+1) RDVET.
- 7. bg.** 1957. 07. 23. – csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
- 8. (Lócsúr-) bg.** 1997. 10. 19. – szubfosszilis csontváz, BL, DI (BK nr. ChVMY11); 2002. 12. 28. – 7 pl. BL, DA, JCs, VÁ; 2003. 02. 15. – 5 pl. BL, DA, JCs, VÁ; 2003. 08. 22. – hálóval a bg. szájában: 25 pl (1 ♀ ad., 11 ♀ juv., 3 ♂ ad., 10 ♂ juv.) RDVET; 2003. 08. 23. – hálóval a bg. szájában: 8 pl. (4 ♀ ad., 1 ♀ juv., 1 ♂ ad., 2 ♂ juv.) RDVET; 2004. 02. 20. – 8 pl. DA, JCs; 2004. 08. 16. – hálóval 4 pl. (3 ♀ juv., 1 ♂ ad.) RDVET; 2004. 08. 17. – hálóval 7 pl. (2 ♀ ad., 3 ♂ ad., 1 ♂ juv. +1) RDVET; 2004. 08. 18. – hálóval 6 pl. (1 ♀ juv., 2 ♂ ad., 3 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 19. – hálóval 12 pl. (7 ♀ ad., 1 ♀ juv., 4 ♂ ad.) RDVET; 2004. 12. 29. – 4 pl. BL, DA, JCs; 2005. 02. 26. – 6 pl. AL, BI, DA, FZ, JCs; 2005. 08. 14. – hálóval 3 pl. (1 ♀ juv., 2 ♂ ad.) RDVET; 2005. 08. 15. – hálóval 3 pl. (1 ♀ ad., 1 ♀ juv., +1) RDVET; 2005. 08. 16. – hálóval 7 pl. (2 ♀ ad., 1 ♀ juv., 4 ♂ juv.) RDVET; 2005. 12. 26. – 1 pl. BL, DA, JCs, KI; 2006. 03. 12. – 3 pl. DA, JCs, SzóL; 2006. 08. 22. – hálóval 1 ♀ ad. RDVET; 2006. 08. 23. – hálóval 3 pl. (2 ♀ ad., 1 ♂ ad.) RDVET; 2006. 12. 27. – 7 pl. DA, JCs; 2007. 02. 25. – 18 pl. DA, DóI, DL, JCs, SzóL.
- 9. (Lublinites-) bg.** 1997. 05. 3–4. – 1 pl. DI; 1997. 10. 18. – 2 pl. BL, DI; 1998. 10. 11. – 1 pl. BL, DI; 1999. 12. 29. – 4 pl. DI; 2002. 12. 01. – 1 pl. DI; 2002. 12. 17. – 3 pl. DI; 2003. 12. 29. – 2 pl. DI.
- 14. (Orbán Balázs-) bg.** 1885 – 2 pl. (1 ♂) leg. Tóth Péter vargyasi bírós (KZM nr. 1443, 1481, Daday Jenő 1885/a,b; 1887; Méhely Lajos 1900; Barti Levente 2002); 1886. 07. – kolónia a II. félhomályos teremben (Méhely Lajos 1900); 1949. 01. 19., 1954. 05., 1957. 01. 20., 1958. 01. 23. – kolóniák (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963); 1998. 10. 11. – 23 pl. a Fekete István-teremtől a Márványteremig, kb. 100 pl. a Nagy-teremben, leg. juv. pl.-k csontjai a guanóhalmokról BL, DI (BK nr. ChVMY22); 2000. 08. 17. – hálóval 21 pl. (14 ♀, 7 ♂) DeL, DA, JCs, SO, SzL; 2001. 08. 18. – hálóval 9 pl. (5 ♀, 4 ♂) BL, DeL, DA, JCs, TA, VÁ, VT; 2001. 09. 15. – hálóval 14 pl. (6 ♀, 8 ♂), 500 pl. a Meleg-teremben, csak néhány a Nagy-teremben DA, JCs; 2002. 05. 03–04. – 4 pl. a külső termekben, 3–400 pl. a nagyteremben, hálóval 8 vemhes ♀, szubfosszilis csontok (BK nr. ChVMY167) BE, BL, JCs, PM; 2002. 08. 13. – hálóval 10 pl. (4 ♀ ad., 6 ♀ juv.), 2002. 08. 14. – hálóval 25 pl (13 ♀ ad., 5 ♀ juv., 2 ♂ ad., 5 ♂ juv.), 2 elpusztított pl. a Melegteremben (BK nr. ChVMY195,196), 500 – 1000 pl. a Nagyteremben, szubfosszilis csontok (BK nr. ChVMY220) BL, DA, JCs; 2002. 09. 21. – hálóval 11 pl. (6 ♀ ad., 5 ♂ ad.) JCs, VCs; 2003. 02. 15. – szubfosszilis csontok BL, DA, JCs, VÁ (BK nr. ChVMY219); 2003. 08. 20. – 15–20 pl. a Meleg-teremben *M. schreibersii* kolóniába vegyülve; hálóval a bg. szájában 1 ♂ ad. RDVET; 2003. 08. 21. – hálóval a bg. szájában: 20 pl. (3 ♀ ad., 5 ♀ juv., 3 ♂ ad., 8 ♂ juv., +1) RDVET; 2003. 08. 23. – hálóval a bg. szájában és az ablakban 55 pl. (7 ♀ ad., 21 ♀ juv., 8 ♂ ad., 18 ♂ juv., +1 juv.) RDVET; 2004. 08. 16. – hálóval 10 pl. (1 ♀ ad., 7 ♀ juv., 1 ♂ ad., 1 ♂ juv.), este egy 2–300-as, fiatalokból álló kolónia az Erzsébet-teremben, az Ablak közelében tartózkodott RDVET; 2004. 08. 17. – hálóval 41 pl. (1 ♀ ad., 26 ♀ juv., 14 ♂ juv.), a kolónia ezúttal a Nagy-teremben a mennyezeten RDVET; 2004. 08. 18. – hálóval 34 pl. (5 ♀ ad., 11 ♀ juv., 4 ♂ ad., 14 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 20. – hálóval 5 pl. (4 ♀ ad., 1 ♂ juv.) RDVET; 2005. 08. 13. – hálóval 6 juv. pl. RDVET; 2005. 08. 14. – hálóval az ablakban 63 + 20 pl. (22 ♀ ad., 22 ♀ juv., 5 ♂ ad., 14 ♂ juv., + a megvizsgálatlanul elengedett), a jórészt fiatalokból álló kb. 1500-as példányszámú kolónia az Ablak közelében tartózkodott RDVET; 2005. 08. 16. – kb. 2000-es kolónia a Nagy-teremben RDVET; 2006. 08. 22. – hálóval 54 pl. (22 ♀ ad., 20 ♀ juv., 3 ♂ ad., 9 ♂ juv.) RDVET; 2006. 08. 23. – hálóval 12 pl. (3 ♀ ad., 8 ♀ juv., 1 ♂ juv.) RDVET.
- 17. bg.** 1957. 08. 18. – csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
- 20. (Gábor-) bg.** 1957. 08. 21. – csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963); 1995. 04. 31. – 6 pl. BL; 1997. 10. 18. – 10 pl. BL, DI; 2002. 12. 28. – 19 pl. BL, DA, JCs, VÁ; 2003. 02. 16. – 14 pl. BL, DA, JCs, VÁ; 2003. 08. 22. – hálóval a bg. szájában: 13 pl. (3 ♀ ad., 1 ♀ juv., 9 ♂ ad.) RDVET; 2003. 12. 29. – 16 pl. (*M. myotis/blythii*) DI; 2004. 02. 20. – 12 pl. DA, JCs; 2004. 08. 16. – hálóval 3 pl. (1 ♂ ad., 2 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 17. – hálóval 14 pl. (4 ♀ ad., 2 ♀ juv., 6 ♂ ad., 2 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 19. – hálóval 13 pl. (4 ♀ ad., 8 ♂ ad., +1) RDVET; 2004. 12. 29. – 36 pl. BL, DA, JCs; 2005. 08. 16. – hálóval 3 pl. (2 ♀ ad., 1 ♂ ad.) RDVET; 2006. 12. 27. – 29 pl. DA, JCs; 2007. 02. 25. – 37 pl. DA, DóI, DL, JCs, SzóL.
- 32. bg.** 1957. 09. 20. – csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).

- 34. (Ablakos-) bg.** 1957. 09. 25. – 2 ♀, 2 ♂ (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
- 35. (Csontos-) bg.** 1957. 09. 26., 1958. 09. 05 – csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
- 36. (Kőfalas-) bg.** 1958. 01. 20., 09. 06. – csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
- 40. bg.** 1958. 09. 06. – csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
- 45. (Vízkelet-) bg.** 2006. 12. 27. – 1 pl. DA, JCs; 2007. 02. 25. – 1 pl. DA, DóI, DL, JCs, SzőL.
- 52. bg.** 1958. 09. 28. – csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
- 57. bg.** 1958. 09. 25. – csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
- 105. (Cseréptálas-) bg.** 2001. 08. 19. koponyák régi macskabagoly-köpetekből BL, VÁ.
- 20. (Gábor-) bg.** 1957. 08. 21. – csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963); 2003. 08. 22. – hálóval a bg. szájában: 6 pl. (2 ♀ ad., 4 ♂ ad.) RDVET; 2004. 08. 19. – hálóval 4 pl. (1 ♀ ad., 3 ♂ ad.) RDVET; 2005. 08. 16. – hálóval 5 ♀ ad. RDVET.
- 35. (Csontos-) bg.** 1957. 09. 26., 1958. 09. 05. – csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
- 105. (Cseréptálas-) bg.** 2001. 08. 19. koponyák régi macskabagoly-köpetekből BL, VÁ (BK nr. ChV-My127)
- Myotis blythii** (Tomes, 1857)
- 1. (Albert-) bg.** 2003. 08. 20. – 2 pl. BL; 2004. 08. 19. – hálóval 4 pl. (1 ♀ ad., 2 ♂ ad., 1 ♂ juv.) RDVET.
- 5. (Kápolna-) bg.** 2004. 08. 18. – hálóval 3 ♂ ad. RDVET.
- 8. (Lócsúr-) bg.** 2003. 08. 22. – hálóval a bg. szájában: 4 pl. (2 ♀ juv., 2 ♂ juv.) RDVET; 2003. 08. 23. – hálóval a bg. szájában: 7 pl. (3 ♀ juv., 3 ♂ ad., 1 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 17. – hálóval 7 pl. (2 ♀ ad., 5 ♂ ad.) RDVET; 2004. 08. 18. – hálóval 6 pl. (1 ♀ juv., 3 ♂ ad., 2 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 19. – hálóval 6 pl. (2 ♀ ad., 1 ♀ juv., 1 ♂ ad., 2 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 20. – hálóval 1 ♂ ad. RDVET; 2005. 08. 14. – hálóval 3 pl. (2 ♀ juv., 1 ♂) RDVET; 2005. 08. 16. – hálóval 3 pl. (2 ♀ ad., 1 ♂ ad.) RDVET.
- 12. bg.** 2006. 12. 27. – 1 pl. DA, JCs; 2007. 02. 25. – 2 pl. DA, DóI, DL, JCs, SzőL.
- 14. (Orbán Balázs-) bg.** 1954. 01. 15., 05. 15, 1957. 01. 20., 1958. 01. 30. (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963); 2000. 08. 17. – hálóval 4 pl. (2 ♀, 2 ♂) DeL, DA, JCs, SO, SzL; 2001. 08. 18. – hálóval 10 pl. (7 ♀, 3 ♂) BL, DeL, DA, JCs, TA, VÁ, VT; 2001. 09. 15. – hálóval 5 pl. (2 ♀, 3 ♂) DA, JCs; 2002. 05. 03–04. – hálóval 1 ♀, szubfosszilis csontok a külső termekből (BK nr. ChVMy168) BE, BL, JCs, PM; 2002. 08. 13. – hálóval 5 pl. (2 ♀ ad, 1 ♂ ad., 2 ♂ juv.), 2002. 08. 14. – hálóval 4 pl. (2 ♀ ad., 2 ♀ juv.), szubfosszilis csontok (BK nr. ChVMy220,221,222) BL, DA, JCs; 2002. 09. 21. – hálóval 3 pl. (1 ♀ ad., 2 ♂ ad.) JCs, VCs; 2003. 08. 20. – hálóval a bg. szájában: 2 pl. (1 ♀ ad., 1 ♂ ad.) RDVET; 2003. 08. 21. – hálóval a bg. szájában: 6 pl. (2 ♀ juv., 3 ♂ ad., 1 ♂ juv.) RDVET; 2003. 08. 23. – hálóval a bg. szájában és az Ablakban: 20 pl. (4 ♀ ad., 11 ♀ juv., 1 ♂ ad., 4 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 16. – hálóval 2 ♂ juv. RDVET; 2004. 08. 17. – hálóval 5 pl. (1 ♀ ad., 1 ♀ juv., 3 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 18. – hálóval 5 pl. (1 ♀ ad., 2 ♀ juv., 1 ♂ ad., 1 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 20. – hálóval 3 pl. (1 ♀ ad., 1 ♂ ad., 1 ♂ juv.) RDVET; 2005. 08. 14. – hálóval az Ablakban 3 pl. (2 ♀ ad., 1 ♂ ad.) RDVET; 2005. 08. 15. – hálóval 1 ♂ ad. RDVET; 2006. 08. 22. – hálóval 15 pl. (3 ♀ ad., 6 ♀ juv., 4 ♂ ad., 2 ♂ juv.) RDVET; 2006. 08. 23. – hálóval 5 pl. (2 ♀ ad., 1 ♀ juv., 1 ♂ ad., 1 ♂ juv.) RDVET.
- 20. (Gábor-) bg.** 1957. 08. 21. – csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963); 2003. 08. 22. – hálóval a bg. szájában: 6 pl. (2 ♀ ad., 4 ♂ ad.) RDVET; 2004. 08. 19. – hálóval 4 pl. (1 ♀ ad., 3 ♂ ad.) RDVET; 2005. 08. 16. – hálóval 5 ♀ ad. RDVET.
- 35. (Csontos-) bg.** 1957. 09. 26., 1958. 09. 05. – csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
- 105. (Cseréptálas-) bg.** 2001. 08. 19. koponyák régi macskabagoly-köpetekből BL, VÁ (BK nr. ChV-My127)
- Myotis myotis/Myotis blythii**
- 14. (Orbán Balázs-) bg.** 1995. 04. 30. – 1 pl. a főjáratban, kolónia a Nagyteremben BL; 1997. 10. 19. – 95 pl. elszórtan a főjáratban BL; 2000. 02. 26. – 654 pl. DA, JCs, MI; 2001. 02. 17. – 272 pl. DA, JCs; 2002. 02. 24. – 706 pl. DA, JCs; 2002. 12. 27. – 969 pl. (473 a Nagyteremben) BL, DA, JCs, VÁ; 2003. 02. 15. – 1292 pl. (601 a Nagyteremben) BL, DA, JCs, VÁ; 2004. 02. 20. – 899 pl. DA, JCs; 2004. 12. 29. – 1398 pl. BL, DA, JCs; 2005. 02. 26. – 1036 pl. AL, BI, DA, FZ, JCs; 2005. 12. 26. – 1057 pl. BL, DA, JCs, KI; 2006. 03. 12. – 1183 pl. DA, JCs, SzőL; 2006. 12. 27. – 889 pl. DA, JCs; 2007. 02. 25. – 1870 pl. DA, DóI, DL, JCs, SzőL.
- Myotis emarginatus** (Geoffroy, 1806)
- 5. (Kápolna-) bg.** 2004. 08. 18. – hálóval 1 ♂ ad. RDVET.
- 8. (Lócsúr-) bg.** 2003. 08. 23. – hálóval a bg. szájában: 1 ♂ ad. RDVET; 2004. 08. 16. – hálóval 1 ♂ juv. RDVET.

14. (Orbán Balázs-) **bg.** 2000. 08. 17. – hálóval 1 ♂ ad. DeL, DA, JCs, SO, SzL; 2003. 02. 15. – szubfosszilis csontok a Benkő-járatból BL, DA, JCs, VÁ (BK nr. ChVMY217); 2003. 08. 23. – hálóval az ablakban: 3 ♂ ad. RDVET; 2004. 08. 18. – hálóval 1 ♂ ad. RDVET.
20. (Gábor-) **bg.** 2004. 08. 19. – hálóval 1 ♀ ad. RDVET.

Myotis bechsteinii (Kuhl, 1817)

1. (Albert-) **bg.** 2004. 08. 19. – hálóval 2 ♂ ad. RDVET.
5. (Kápolna-) **bg.** 2004. 08. 18. – hálóval 2 ♂ ad. RDVET.
8. (Lócsúr-) **bg.** 2003. 08. 22. – hálóval a bg. szájában: 6 pl. (3 ♂ ad., 3 ♂ juv.) RDVET; 2003. 08. 23. – hálóval a bg. szájában: 7 pl. (3 ♀ juv., 3 ♂ ad., 1 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 17. – hálóval 2 pl. (1 ♂ ad., 1 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 18. – hálóval 6 pl. (1 ♀ ad., 1 ♀ juv., 3 ♂ ad., 1 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 19. – hálóval 5 pl. (1 ♀ ad., 4 ♂ ad.) RDVET; 2005. 08. 15. – hálóval 1 ♂ ad. RDVET; 2006. 08. 22. – hálóval 2 pl. (1 ♂ ad., 1?) RDVET; 2006. 08. 24. – hálóval 1 ♂ ad. RDVET.
14. (Orbán Balázs-) **bg.** 2000. 08. 17. – hálóval 1 ♂ ad. DeL, DA, JCs, SO, SzL; 2001. 08. 18. – hálóval 3 pl. (2 ♂, 1 ♀) BL, DeL, DA, JCs, TA, VÁ, VT; 2002. 05. 04. – szubfosszilis csontok BE, BL, JCs, PM (BK nr. ChVMY165); 2002. 08. 13–14. – szubfosszilis csontok BL, DA, JCs (BK nr. ChVMY223); 2003. 02. 15. – szubfosszilis csontok a Benkő-járatból BL, DA, JCs, VÁ (BK nr. ChVMY218); 2003. 08. 21. – hálóval a bg. szájában 4 ♂ ad. RDVET; 2003. 08. 23. – hálóval a bg. szájában és az ablakban 8 pl. (3 ♀ ad., 1 ♀ juv., 1 ♂ ad., 3 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 17. – hálóval az ablakban 6 pl. (1 ♂ ad., 5 ♂ juv.) RDVET; 2006. 08. 22. – hálóval 2 ♂ ad. RDVET.
20. (Gábor-) **bg.** 2004. 08. 16. – hálóval 1 ♂ juv. RDVET; 2004. 08. 17. – 2 pl. (1 ♂ ad., 1 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 19. – hálóval 1 ♂ ad. RDVET.

Myotis mystacinus (Kuhl, 1817)

8. (Lócsúr-) **bg.** 2003. 08. 23. – hálóval a bg. szájában 2 pl. (1 ♀ juv., 1 ♂ ad.) RDVET; 2005. 08. 16. – hálóval 1 ♀ ad. RDVET; 2006. 08. 24. – hálóval 1 ♀ ad. RDVET.
14. (Orbán Balázs-) **bg.** 2000. 08. 17. – hálóval 1 ♀ ad. DeL, DA, JCs, SO, SzL; 2003. 08. 23. – há-

lóval az Ablakban 1 ♀ juv. RDVET; 2004. 08. 17. – hálóval az Ablakban 1 ♀ juv. RDVET.

20. (Gábor-) **bg.** 2004. 08. 16. – hálóval 1 ♀ ad. RDVET; 2004. 08. 19. – hálóval 3 pl. (2 ♂ ad., 1 ♀ ad.) RDVET.

Myotis brandtii (Eversmann, 1845)/*Myotis mystacinus* (Kuhl, 1817)

14. (Orbán Balázs-) **bg.** 2002. 12. 27. – 1 pl. BL, DA, JCs, VÁ.

Myotis nattereri (Kuhl, 1817)

14. (Orbán Balázs-) **bg.** 2002. 05. 04. – szubfosszilis csontok BE, BL, JCs, PM (BK nr. ChVMY166).
20. (Gábor-) **bg.** 2004. 08. 19. – hálóval 1 ♂ ad. RDVET.
23. **bg.** 2002. 12. 27. – 1 pl. BL, DA, JCs, VÁ; 2003. 02. 15. – 1 ♂ (rosszul forrott törések a láb-száron, tályogok a testen és a szárnyon) BL, DA, JCs, VÁ.
35. (Csontos-) **bg.** 1957. 09. 09. – szubfosszilis csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).

Myotis daubentonii (Kuhl, 1817)

1. (Albert-) **bg.** 2004. 08. 19. – hálóval 1 ♂ ad. RDVET.
8. (Lócsúr-) **bg.** 2003. 08. 22. – hálóval a bg. szájában: 2 pl. (1 ♀ ad., 1 ♀ juv.) RDVET; 2003. 08. 23. – hálóval a bg. szájában: 3 pl. (2 ♂ ad., 1 ♂ juv.) RDVET.
14. (Orbán Balázs-) **bg.** 2004. 02. 20. – 1 pl. DA, JCs; 2004. 08. 17. – hálóval az ablakban 1 ♀ juv. RDVET.
20. (Gábor-) **bg.** 2003. 08. 22. – hálóval a bg. szájában 1 ♂ ad. RDVET; 2004. 08. 16. – hálóval 2 ♂ juv. RDVET.
23. **bg.** 2005. 12. 26. – 1 pl. BL, DA, JCs, KI.
35. (Csontos-) **bg.** 2003. 08. 23. – recens csontok BL (BK nr. ChVMY250).

Nyctalus noctula (Schreber, 1774)

8. (Lócsúr-) **bg.** 1957. 07. 25. – csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963); 2003. 08. 22. – hálóval a bg. szájában: 17 pl. (7 ♀ juv., 10 ♂ juv.) RDVET; 2003. 08. 23. – hálóval a bg. szájában: 32 pl. (5 ♀ ad., 9 ♀ juv., 2 ♂ ad., 16 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 16. – hálóval 8 pl. (6 ♀ juv., 2 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 17. – hálóval 24 pl. (6 ♀ ad., 6 ♀ juv., 7 ♂ ad.,

- 5 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 18. – hálóval 17 pl. (2 ♀ ad., 8 ♀ juv., 7 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 19. – hálóval 33 pl. (11 ♀ ad., 4 ♀ juv., 14 ♂ ad., 4 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 20. – hálóval 47 pl. (6 ♀ ad., 17 ♀ juv., 1 ♂ ad., 20 ♂ juv., +3) RDVET; 2005. 08. 14. – hálóval 4 pl. (2 ♀ ad., 2 ♂ ad.) RDVET; 2005. 08. 15. – hálóval 10 pl. (2 ♀ ad., 3 ♀ juv., 1 ♂ ad., 4 ♂ juv.) RDVET; 2005. 08. 16. – hálóval 14 pl. (5 ♀ ad., 1 ♀ juv., 8 ♂ ad.) RDVET; 2006. 03. 11. 1 ♂ pl. a barlang bejáratánál a hóban NA, PiM; 2006. 08. 22. – hálóval 5 ♂ juv. RDVET; 2006. 08. 23. – hálóval 5 pl. (2 ♀ ad., 2 ♂ ad., 1 ♂ juv.) RDVET; 2006. 08. 24. – hálóval 7 pl. (3 ♀ ad., 2 ♀ juv., 1 ♂ ad., 1 ♂ juv.) RDVET.
- 14. (Orbán Balázs-) bg.** 2000. 08. 17. – hálóval 31 pl. (18 ♀, 13 ♂) DeL, DA, JCs, SO, SzL; 2001. 08. 18. – hálóval 11pl. (6 ♂, 5 ♀) BL, DeL, DA, JCs, TA, VÁ, VT; 2001. 09. 15. – detektorral néhány vadászó pl. a barlang előtt DA, JCs; 2002. 08. 13. – hálóval 1 ♀, BL, DA, JCs; 2002. 08. 14. – 1 pl. szubfosszilis csontjai a külső termekből (BK nr. ChVNY59) BL, DA, JCs; 2003. 08. 20. – hálóval a bg. szájában 16 pl. (5 ♀ ad., 1 ♀ juv., 6 ♂ ad., 4 ♂ juv.) RDVET; 2003. 08. 21. – hálóval a bg. szájában 16 pl. (2 ♀ ad., 3 ♀ juv., 8 ♂ ad., 3 ♂ juv.) RDVET; 2003. 08. 23. – hálóval a bg. szájában és az ablakban 20 pl. (6 ♀ ad., 3 ♀ juv., 3 ♂ ad., 8 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 16. – hálóval 2 pl. (1 ♀ ad., 1 ♀ juv.) RDVET; 2004. 08. 17. – hálóval 3 pl. (2 ♀ juv., 1 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 18. – hálóval 9 pl. (6 ♀ juv., 3 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 20. – hálóval 1 ♂ juv. RDVET; 2005. 08. 13. – detektorral több pl. a barlang bejárata előtt RDVET; 2006. 08. 22. – hálóval 2 pl. (1 ♀ ad., 1 ♂ ad.) RDVET.
- 20. (Gábor-) bg.** 2004. 08. 17. – hálóval 1 ♀ juv. RDVET.
- 53. bg.** 1957. 09. 08. – szubfosszilis csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
- 105. (Cseréptálas-) bg.** 2001. 08. 19. koponyák régi macskabagoly-köpetekből BL, VÁ (BK nr. ChVNY34).
- Pipistrellus pipistrellus* (Schreber, 1774)
- 8. (Lócsúr-) bg.** 2003. 08. 22. – hálóval a bg. szájában 1 ♀ juv. RDVET; 2003. 08. 23. – hálóval a bg. szájában 1 ♀ juv. RDVET; 2004. 08. 16. – hálóval 1 ♂ ad. RDVET; 2005. 08. 15. – hálóval 2 ♀ ad. RDVET.
- 14. (Orbán Balázs-) bg.** 2002. 05. 04. – szubfosszilis csontok BE, BL, JCs, PM (BK nr. ChVPip15,16,17); 2002. 08. 14. – szubfosszilis csontok BL, DA, JCs (BK nr. ChVPip20,21,22); 2003. 02. 15. – szubfosszilis és recens csontok BL, DA, JCs, VÁ; 2003. 08. 23. – hálóval a bg. szájában és az ablakban 4 pl. (1 ♀ ad., 2 ♀ juv., 1 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 17. – hálóval 1 ♂ juv. RDVET; 2005. 08. 13. – detektorral kevés észlelet a barlang bejáratában RDVET.
- 20. (Gábor-) bg.** 2004. 08. 19. – hálóval 1 ♀ ad. RDVET.
- Eptesicus serotinus* (Schreber, 1774)
- 4. bg.** 1957. 07. 23. – csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
- 8. (Lócsúr-) bg.** 2003. 08. 22. – hálóval a bg. szájában 2 pl. (1 ♀ ad., 1 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 16. – hálóval 1 ♂ ad. RDVET; 2004. 08. 19. – hálóval 1 ♂ juv. RDVET.
- 10. (Bronz-) bg.** 1957. 07. 27. – szubfosszilis csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
- 14. (Orbán Balázs-) bg.** 2000. 08. 17. – hálóval 5 pl. (3 ♀, 2 ♂) DeL, DA, JCs, SO, SzL; 2001. 08. 18. – hálóval 1 ♀ BL, DeL, DA, JCs, TA, VÁ, VT; 2002. 02. 24. – 1 pl. DA, JCs; 2002. 05. 03. – hálóval 1 ♂ BE, BL, JCs, PM; 2002. 08. 13. – hálóval 1 ♀ BL, DA, JCs; 2003. 02. 15. – 1 pl. BL, DA, JCs, VÁ; 2003. 08. 20. – hálóval a bg. szájában 1 ♀ ad. RDVET; 2003. 08. 23. – hálóval a bg. szájában és az ablakban 1 ♀ juv. RDVET; 2004. 08. 17. – hálóval 3 ♂ juv. RDVET; 2004. 08. 18. – hálóval 2 pl. (1 ♂ ad., 1 ♂ juv.) RDVET; 2005. 08. 13. – detektorral kevés észlelet a barlang bejáratában RDVET; 2005. 08. 14. – hálóval az Ablakban 1 ♀ ad. RDVET; 2005. 12. 26. – 1 pl. BL, DA, JCs, KI; 2007. 02. 25. – 2 pl. DA, DóI, DL, JCs, SzóL.
- 20. (Gábor-) bg.** 2002. 12. 28. – 3 pl. BL, DA, JCs, VÁ; 2003. 02. 16. – 3 pl. BL, DA, JCs, VÁ; 2003. 08. 22. – hálóval a bg. szájában 4 pl. (1 ♀ juv., 1 ♂ ad., 2 ♂ juv.) RDVET; 2004. 02. 21. – 2 pl. DA, JCs; 2004. 08. 16. – hálóval 1 ♂ ad. RDVET; 2004. 08. 17. – hálóval 3 ♂ ad. RDVET; 2004. 08. 19. – hálóval 1 ♂ ad. RDVET; 2004. 12. 29. – 1 pl. BL, DA, JCs; 2004. 12. 29. – 2 pl. BL, DA, JCs; 2005. 08. 16. – hálóval 1 ♂ ad. RDVET; 2006. 12. 27. – 1 pl. DA, JCs; 2007. 02. 25. – 1 pl. DA, DóI, DL, JCs, SzóL.
- 23. bg.** 2003. 02. 15. – 1 pl. BL, DA, JCs, VÁ.
- 35. (Csontos-) bg.** 1958. 09. 09. – csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
- 45. (Vízkelet-) bg.** 2003. 02. 15. – 4 pl. csontváza BL, DA, JCs (BK nr. ChVEp22,23); 2003. 08.

20. – 1 pl. csontváza BL (BK nr. ChVEp28); 2004. 12. 29. – 1 pl. BL, DA, JCs; 2007. 02. 25. – 1 pl. DA, DóI, DL, JCs, SzóL.
- 52. bg.** 1958. 09. 08. – szubfosszilis csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
- 105. (Cseréptálas-) bg.** 2001. 08. 19. koponyák régi macskabagoly-köpetekből BL, VÁ (BK nr. ChVEp10).
- 20. (Gábor-) bg.** 2002. 12. 28. – 2 pl. (1 ♂) BL, DA, JCs, VÁ; 2003. 08. 22. – hálóval a bg. szájában 4 ♂ ad. RDVET; 2004. 02. 21. – 2 pl. DA, JCs; 2004. 08. 17. – hálóval 1 ♂ ad. RDVET; 2004. 08. 19. – hálóval 1 ♂ ad. RDVET; 2007. 02. 25. – 1 pl. DA, DóI, DL, JCs, SzóL.
- 23. bg.** 2002. 12. 27. – 1 pl.; 2003. 02. 15. – 1 pl. BL, DA, JCs, VÁ.

Vespertilio murinus (Linné, 1758)

- 14. (Orbán Balázs-) bg.** 1885 – 1 ♀ leg. Tóth Péter vargyasi bíró (KZM nr.1415, Daday Jenő 1885/a,b; 1887; Méhely Lajos 1900; Barti Levente 2002); 1957. 07. – szubfosszilis csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963); 2001. 08. 18. – hálóval 1 ♀ ad. BL, DeL, DA, JCs, TA, VÁ, VT; 2002. 08. 14. – szubfosszilis csontok BL, DA, JCs (BK nr. ChVVe09).
- 27. (Cseppköves-) bg.** 1957. 07. – fosszilis csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).

Plecotus austriacus (Fischer, 1829)

- 8. (Lócsúr-) bg.** 2004. 08. 18. – hálóval 1 ♂ ad. RDVET.
- 14. (Orbán Balázs-) bg.** 2001. 09. 15. – hálóval 1 ♂ pl. DA, JCs; 2002. 09. 21. – hálóval 1 ♂ ad. JCs, VCs; 2005. 12. 26. – 1 pl. BL, DA, JCs, KI; 2006. 03. 12. – 1 pl. DA, JCs, SzóL.
- 20. (Gábor-) bg.** 2004. 08. 17. – hálóval 1 ♂ ad. RDVET; 2004. 12. 29. – 2 pl. BL, DA, JCs.
- 36. (Kőfalas-) bg.** 1958. 01. 19. – 2 pl. (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
- 45. (Vízkelet-) bg.** 2005. 12. 26. – 1 pl. BL, DA, JCs, KI.

Plecotus auritus (Linnaeus, 1758)

- 8. (Lócsúr-) bg.** 2003. 02. 15. – 1 pl. BL, DA, JCs, VÁ; 2004. 08. 16. – hálóval 1 ♂ ad. RDVET; 2004. 08. 17. – hálóval 1 ♂ ad. RDVET; 2004. 08. 18. – hálóval 1 ♂ juv. RDVET; 2006. 08. 24. – hálóval 1 ♂ ad. RDVET.
- 10. (Bronz-) bg.** 2002. 05. 04. – csontok a felszínről BE, BL, JCs, PM (BK nr. ChVPI 52).
- 14. (Orbán Balázs-) bg.** 2000. 08. 17. – hálóval 1 ♀ pl. DeL, DA, JCs, SO, SzL; 2001. 02. 17. – 1 pl. DA, JCs; 2002. 05. 04. – szubfosszilis csontok BE, BL, JCs, PM (BK nr. ChVPI 63).

Plecotus sp.

- 14. (Orbán Balázs-) bg.** 1997. 02. 22. – 1 pl. a bejárati teremben DI; 2006. 03. 12. – 1 pl. DA, JCs, SzóL; 2006. 12. 27. – 1 pl. DA, JCs.
- 20. (Gábor-) bg.** 2006. 12. 27. – 2 pl. DA, JCs; 2007. 02. 25. – 2 pl. DA, DóI, DL, JCs, SzóL.

Barbastella barbastellus (Schreber, 1774)

- 1. (Albert-) bg.** 2004. 08. 19. – hálóval 6 pl. (2 ♀ ad., 4 ♂ ad.) RDVET.
- 5. (Kápolna-) bg.** 2004. 08. 18. – hálóval 7 pl. (2 ♀ ad., 5 ♂ ad.) RDVET.
- 8. (Lócsúr-) bg.** 2003. 02. 15. – 1 pl. BL, DA, JCs, VÁ; 2003. 08. 22. – hálóval a bg. szájában 47 pl. (10 ♀ ad., 10 ♀ juv., 10 ♂ ad., 17 ♂ juv.) RDVET; 2003. 08. 23. – hálóval a bg. szájában 22 pl. (8 ♀ ad., 1 ♀ juv., 12 ♂ ad., 1 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 16. – hálóval 3 ♂ juv. RDVET; 2004. 08. 17. – hálóval 4 pl. (3 ♂ ad., +1) RDVET; 2004. 08. 18. – hálóval 14 pl. (1 ♀ ad., 8 ♂ ad., 5 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 19. – hálóval 9 pl. (3 ♀ ad., 1 ♀ juv., 1 ♂ ad., 3 ♂ juv., +1) RDVET; 2004. 08. 20. – hálóval 2 ♀ ad. RDVET; 2004. 12. 29. – 4 pl. BL, DA, JCs; 2005. 08. 14. – hálóval 9 pl. (3 ♀ ad., 6 ♂ ad.) RDVET; 2005. 08. 15. – hálóval 3 pl. (2 ♀ ad., 1 ♂ ad.) RDVET; 2005. 08. 16. – hálóval 3 pl. (1 ♀ ad., 2 ♂ ad.) RDVET; 2006. 08. 22. – hálóval 9 pl. (4 ♀ ad., 3 ♂ ad., 2?) RDVET; 2006. 08. 23. – hálóval 5 pl. (1 ♀ ad., 3 ♂ ad., 1 ♂ juv.) RDVET; 2006. 08. 24. – hálóval 5 pl. (3 ♀ ad., 2 ♂ ad.) RDVET.
- 9. (Lublinites-) bg.** 1999. 12. 29. – 1 pl. DI.
- 12. bg.** 2006. 12. 27. – 1 pl. DA, JCs.
- 14. (Orbán Balázs-) bg.** 1997. 02. 22. – 1 pl. a bejárati teremben DI; 1998. 01. 2–3. – 1 pl. a bejárati teremben DI; 2000. 02. 26. – 1 pl. DA, JCs, MI; 2000. 08. 17. – hálóval 2 ♂ pl. DeL, DA, JCs, SO, SzL; 2002. 05. 04. – szubfosszilis csontok BE, BL, JCs, PM (BK nr. ChVB27); 2002. 08. 13–14. – szubfosszilis csontok BL, DA, JCs (BK nr. ChVB33); 2002. 12. 27. – 5 pl. BL, DA, JCs, VÁ; 2003. 02. 15. – 5 pl. a bejárati termekben BL, DA, JCs, VÁ; 2003. 08. 21. – hálóval a bg. szájában 3

- pl. (1 ♂ ad., 1 ♂ juv., +1) RDVET; 2003. 08. 23. – hálóval a bg. szájában és az ablakban 14 pl. (3 ♀ ad., 3 ♀ juv., 6 ♂ ad., 2 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 17. – hálóval 1 ♀ juv. RDVET; 2004. 08. 18. – hálóval 4 pl. (1 ♀ juv., 2 ♀ ad., 1 ♂ juv.) RDVET; 2004. 08. 20. – hálóval 4 pl. (1 ♀ ad., 3 ♂ ad.) RDVET; 2005. 12. 26. – 5 pl., leg. 1 múmia, falrészről a bejárati teremből (BK nr. ChVB60) BL, DA, JCs, KI; 2006. 03. 12. – 2 pl. DA, JCs, SzöL; 2006. 08. 23. – hálóval 2 pl. (1 ♀ ad., 1 ♂ ad.) RDVET; 2006. 12. 27. – 3 pl. DA, JCs; 2007. 02. 25. – 3 pl. DA, DóI, DL, JCs, SzöL.
- 16. bg.** 1957. 08. 14. – szubfosszilis csontok (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963).
- 20. (Gábor-) bg.** 1958. 03. 17. – 1 ♀ (Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963); 2002. 12. 28. – 3 pl. BL, DA, JCs, VÁ; 2003. 02. 16. – 4 pl. BL, DA, JCs, VÁ; 2003. 08. 22. – hálóval a bg. szájában 10 pl. (3 ♀ ad., 6 ♂ ad., +1) RDVET; 2003. 12. 29. – 6 pl. DI; 2004. 02. 21. – 3 pl. DA, JCs; 2004. 08. 16. – hálóval 1 ♂ ad. RDVET; 2004. 08. 17. – hálóval 2 ♂ ad. RDVET; 2004. 08. 19. – hálóval 2 ♂ ad. RDVET; 2004. 12. 29. – 5 pl. BL, DA, JCs; 2006. 12. 27. – 1 pl. DA, JCs; 2007. 02. 25. – 1 pl. DA, DóI, DL, JCs, SzöL.
- 23. bg.** 2002. 12. 27. – 5 pl.; 2003. 02. 15. – 3 pl. BL, DA, JCs, VÁ; 2004. 02. 20. – 3 pl. DA, JCs; 2005. 12. 26. – 1 pl. BL, DA, JCs, KI; 2006. 12. 27. – 1 pl. DA, JCs.
- 25. bg.** 2003. 02. 16. – 1 pl. BL, DA, JCs.
- 35. (Csontos-) bg.** 2003. 08. 23. – recens csontok BL (BK nr. ChVB36).
- 36. (Kőfalas-) bg.** 2003. 08. 21. – recens csontok BL (BK nr. ChVB35).
- 45. (Vízkelet-) bg.** 2003. 02. 15. – 10 pl. BL, DA, JCs; 2004. 12. 29. – 3 pl. BL, DA, JCs; 2005. 12. 26. – 3 pl. BL, DA, JCs, KI; 2006. 12. 26. – 3 pl. DA, JCs; 2007. 02. 25. – 4 pl. DA, DóI, DL, JCs, SzöL.
- Miniapterus schreibersii** (Kuhl, 1817)
- 14. (Orbán Balázs-) bg.** 1885 – 1 pl. (KZM nr. 1424, Daday Jenő 1885/a,b; 1887; Méhely Lajos 1900; Barti Levente 2002); 1886. 07. – kolónia a II. félhomályos teremben (Méhely Lajos 1900); 1951. 01. 25., 1954. 05. 15, 1957. 01. 20., 1958. 01. 23. – kolóniák (a tavaszi kivételével feltehetőleg téves adatok, Dumitrescu, Margareta – Tanasachi, Jana – Orghidan, Traian 1963); 1997. 10. 19. – 1 ♂ az Erzsébet-teremben BL; 2000. 08. 17. – párzókolónia a Meleg-teremben DeL, DA, JCs, SO, SzL; 2001. 08. 18. – párzókolónia a Meleg-teremben BL, DeL, DA, JCs, TA, VÁ, VT; 2001. 09. 15. – párzókolónia a Meleg-teremben DA, JCs; 2002. 05. 04. – szubfosszilis csontok BE, BL, JCs, PM (BK nr. ChVMin15); 2002. 08. 14. – szubfosszilis csontok BL, DA, JCs (BK nr. ChVMin17); 2002. 09. 21. – párzókolónia a Meleg-teremben JCs, VCs; 2003. 08. 20. – kb. 300 pl. párzókolóniában a Meleg-teremben; 2003. 08. 23. – hálóval az ablakban 2 pl. (1 ♀ ad., 1 ♂ ad.) RDVET; 2004. 02. 20. – 1 pl. DA, JCs; 2004. 08. 17. – hálóval 1 ♂ juv. RDVET; 2005. 08. 13. – 5 pl. a Meleg-teremben RDVET; 2007. 02. 25. – 2 pl. a Meleg-terem-bejáratánál DA, DóI, DL, JCs, SzöL.
- Dénes István egyéb, denevérekre vonatkozó megfigyelései:**
 1997. 05. 3–4., Gábor-bg.: több denevért elpusztítva és megégetve találtak a barlang szájában.
 2000. 08. 08., Aktív-bg.: denevérek (feltehetőleg kis patkósok és közönséges denevérek) az Ursus Spelaeus- és Denevér-termekben.
 2000. 08. 12., 2001. 08. 25., 2003. 10. 4–5., Orbán Balázs-bg.: denevérek tanyáztak a Meleg-teremben; kis patkósorrú denevérek jelenléte az Odontolitos-bg.-ban (46-os) és a Levis-zsombolyban (117-es); telelő denevérek a Székely Betyár- (33-as) bg.-ban.

2. Függelék

A táblázatokban használt fajnév-rövidítések

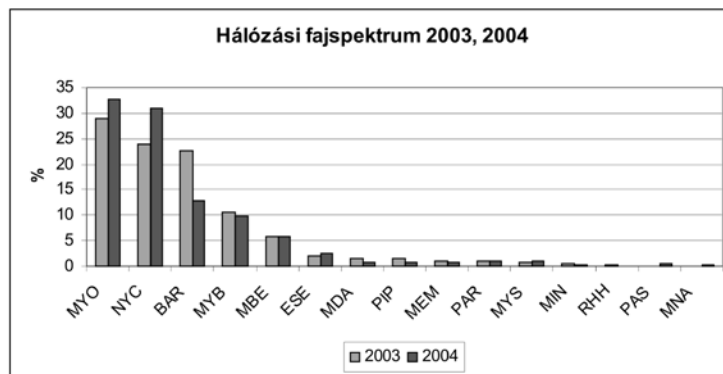
RHF - *Rhinolophus ferrumequinum* (Schreber, 1774)RHH - *Rhinolophus hipposideros* (Bechstein, 1800)MYO - *Myotis myotis* (Borkhausen, 1797)MYB - *Myotis blythii* (Tomes, 1857)MBE - *Myotis bechsteini* (Kuhl, 1818)MYN - *Myotis nattereri* (Kuhl, 1818)MEM - *Myotis emarginatus* (Geoffroy, 1806)MYS - *Myotis mystacinus* (Kuhl, 1819)MBR - *Myotis brandtii* (Eversmann, 1825)MDA - *Myotis daubentonii* (Kuhl, 1819)ESE - *Eptesicus serotinus* (Schreber, 1774)VMU - *Vespertilio murinus* (Linnaeus, 1758)NYN - *Nyctalus noctula* (Schreber, 1774)PIP - *Pipistrellus pipistrellus* (Schreber, 1774)PAR - *Plecotus auritus* (Linnaeus, 1758)PAS - *Plecotus austriacus* (Fischer, 1829)BAR - *Barbastella barbastellus* (Schreber, 1774)MIN - *Miniopterus schreibersii* (Kuhl, 1819)

Barlang/ Cave	Dátum/ Date	Fajok / Egyedszám Species / Number of individuals																Total
		RHH	MYO	MYB	MBE	MNA	MEM	MYS	MDA	PIP	ESE	NYN	VMU	BAR	PAR	PAS	MIN	
Orbán Balázs- bg. (nr. 14)	2000.08.17.		21	4	1		1	1			5	31		2	1			67
	2001.08.18.		9	10	3						1	11	1					35
	2001.09.15.		14	5												1		20
	2002.08.13.		10	5							1	1						17
	2002.08.14.		25	4														29
	2002.09.21.		11	3												1		15
	2003.08.20.		1	2							1	16						20
	2003.08.21.		20	6	4							16		3				49
	2003.08.23.	1	54	20	8		3	1		4	1	20		14			2	128
	2004.08.16.		10	2								2						14
	2004.08.17.		41	5	6			1	1	1	3	3		1			1	63
	2004.08.18.		34	5				1			2	9		4				55
	2004.08.20.		5	3								1		4				13
	2005.08.13.		6															6
2005.08.14.		63	3							1							67	
2005.08.15.		3	5							1							9	
2006.08.22.		54	15	2							2						73	
2006.08.23.		12	5										2				19	
Lócsűr (nr. 8)	2003.08.22.		25	4	6				2	1	2	17	47				104	
	2003.08.23.		8	7	7		1	2	3	1		32	22				83	
	2004.08.16.		4				1			1	1	8	3	1			19	
	2004.08.17.		7	7	2							24	4	1			45	
	2004.08.18.		6	6	6							17	14	1	1		51	
	2004.08.19.		12	6	5							1	33	9			66	
	2004.08.20.			1									47	2			50	
	2005.08.14.		3	3								4	9				19	
	2005.08.15.		3	1	1					2		10	3				20	
	2005.08.16.		7	3				1				14	3				28	
	2006.08.22.		1		2							5	9				17	
2006.08.23.		3									5	5				13		
2006.08.24.				1				1			7	5	1			15		
Gábor- bg. (nr. 20)	2003.08.22.		13	6					1		4		10	4			38	
	2004.08.16.		3		1			1	2		1		1				9	
	2004.08.17.		14		2					3	1		2	1	1		24	
	2004.08.19.		13	4	1	1	1	3		1	1		2	1			28	
Albert- bg. (nr. 1)	2004.08.19.			4	2				1				6				13	
Kápol- na-bg. (nr. 5)	2004.08.18.		5	3	2		1						7				18	

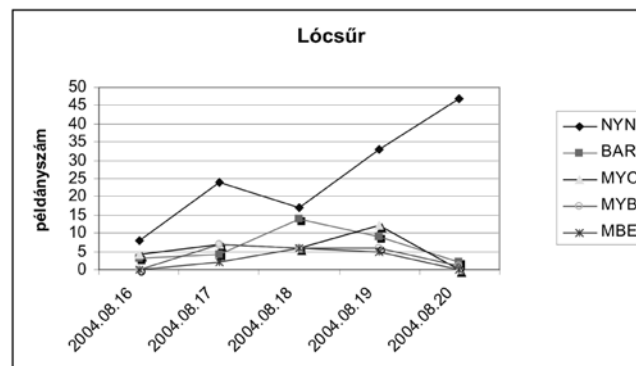
1. táblázat A nászidőszaki hálózások eredményei.
(Table 1. Results of autumn mistnettings.)

Fajok/Species	2003		2004	
	Nr. ind.	%	Nr. ind.	%
<i>M. myotis</i>	122	28,84	154	32,83
<i>N. noctula</i>	101	23,87	145	30,91
<i>B. barbastellus</i>	96	22,69	59	12,79
<i>M. blythii</i>	45	10,63	46	9,80
<i>M. bechsteinii</i>	25	5,91	27	5,75
<i>E. serotinus</i>	8	1,89	12	2,55
<i>M. daubentonii</i>	6	1,41	4	0,85
<i>P. pipistrellus</i>	6	1,41	3	0,63
<i>M. emarginatus</i>	4	0,94	4	0,85
<i>Pl. auritus</i>	4	0,94	5	1,06
<i>M. mystacinus</i>	3	0,70	5	1,06
<i>M. schreibersii</i>	2	0,47	1	0,21
<i>Rh. hipposideros</i>	1	0,23	-	-
<i>Pl. austriacus</i>	-	-	2	0,42
<i>M. nattereri</i>	-	-	1	0,21
Total:	423		468	

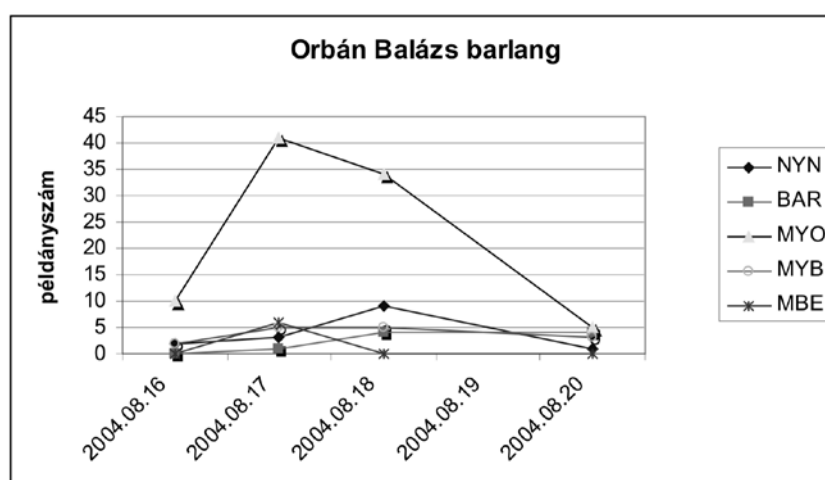
2. táblázat A 2003-as és 2004-es nyárvégi hálózások során befogott denevérek fajspektruma és a fajok aránya.
(Table 2. The diversity and procentage of the species during the autumn mistnettings in 2003 and 2004.)

1. ábra A két év (2003, 2004) fajspektrumának hasonlósága.
(Figure 1. The similarity between two netting sessions (2003, 2004) regarding the diversity and procentage of species.)

2/a. ábra 5 denevérfaj előfordulásának dinamikája a Lócsúrben 5 egymásutáni hálózási alkalommal, a 2004 augusztus 16–20. közötti periódusban.
(Figure 2/a. The dynamics of occurrence of 5 species in the Lócsúr cave during 5 nights in August 2004.)

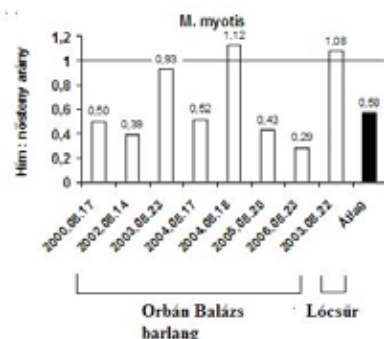
2/b. ábra 5 denevérfaj gyakoriságának dinamikája az Orbán Balázs-barlangban 4 hálózási alkalommal, a 2004 augusztus 16–20. közötti periódusban.
(Figure 2/b. The dynamics of occurrence of 5 species in the „Orbán Balázs” cave during 4 nights in August 2004.)

Fajok	Orbán Balázs-bg. (cave)		Lócsűr-bg. (cave)		Gábor-bg. (cave)	
	2003	2004	2003	2004	2003	2004
	x=3 n=198	x=4 n=145	x=2 n=187	x=5 n=231	x=1 n=38	x=3 n=61
	%					
<i>Rh. hipposideros</i>	0,50	-	-	-	-	-
<i>M. myotis</i>	38,38	62,06	17,64	12,55	34,21	49,18
<i>M. blythii</i>	14,14	10,34	5,88	8,65	15,78	6,55
<i>M. bechsteinii</i>	6,06	4,13	6,95	5,62	-	6,55
<i>M. emarginatus</i>	1,51	0,68	0,53	0,43	-	1,63
<i>M. nattereri</i>	-	-	-	-	-	1,63
<i>M. mystacinus</i>	0,50	0,68	1,06	-	-	6,55
<i>M. daubentonii</i>	-	0,68	2,67	-	2,63	3,27
<i>E. serotinus</i>	1,01	3,44	1,06	0,86	10,52	8,19
<i>P. pipistrellus</i>	2,02	0,68	1,06	0,43	-	1,63
<i>N. noctula</i>	26,26	10,34	26,20	55,84	-	1,63
<i>Pl. auritus</i>	-	-	-	1,29	10,52	3,27
<i>Pl. austriacus</i>	-	-	-	0,43	-	1,63
<i>B. barbastellus</i>	8,58	6,20	36,89	13,85	26,31	8,19
<i>M. schreibersii</i>	1,01	0,68	-	-	-	-

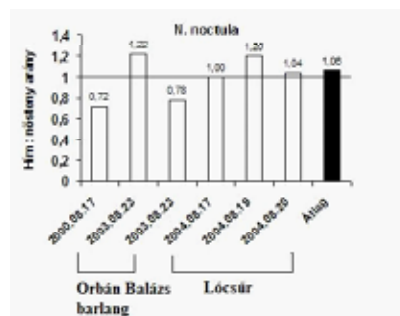
3. táblázat A fajok százalékos megoszlása a 3 nagyobb barlangnál a nyárvégi hálózások során.
(Table 3. The species composition during the autumn mistnettings in 3 caves, in 2003 and 2004.)

Faj/Species	Barlang/Cave	Dátum/Date	Egyedszám/ Nr. of individuals	% ♀	% ♂	♀/♂	♂/♀
<i>M. myotis</i>	Orbán Balázs-bg.	2000.08.17.	21	66,67	33,33	2	0,5
		2002.08.14.	25	72	28	2,57	0,39
		2003.08.23.	54	51,85	48,15	1,08	0,93
		2004.08.17.	41	65,85	34,15	1,92	0,52
		2004.08.18.	34	47,06	52,94	0,89	1,12
		2005.08.20.	63	69,84	30,16	2,32	0,43
		2006.08.23.	54	77,78	22,22	3,5	0,29
	Lócsűr	2003.08.22.	25	48	52	0,92	1,08
Total			317	63,41	36,59	1,73	0,58
<i>M. blythii</i>	Orbán Balázs-bg.	2003.08.23.	20	75	25	3	0,33
<i>N. noctula</i>	Orbán Balázs-bg.	2000.08.17.	31	58,06	41,94	1,38	0,72
		2003.08.23.	20	45	55	0,82	1,22
	Lócsűr	2003.08.23.	32	56,25	43,75	1,29	0,78
		2004.08.17.	24	50	50	1	1
		2004.08.19.	33	45,45	54,55	0,83	1,2
		2004.08.20.	47	48,94	51,06	0,96	1,04
Total			187	48,66	51,34	0,95	1,06
<i>B. barbastellus</i>	Lócsűr	2003.08.22.	47	42,55	57,45	0,74	1,35
		2003.08.23.	22	40,91	59,09	0,82	1,44
Total			69	42,03	57,97	0,73	1,38

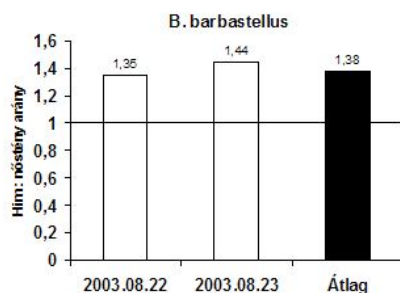
4. táblázat A párzasi időszakban nagyobb számban fogott denevérfajok nemi aránya.
(Table 4. Sex ratios of the frequent bat species during autumn mistnettings.)

3/a. ábra A közönséges denevér (*Myotis myotis*) nemi aránya a nyárvégi hálózások során.
(Figure 3/a. Sex ratio of *Myotis myotis* during autumn mistnettings.)

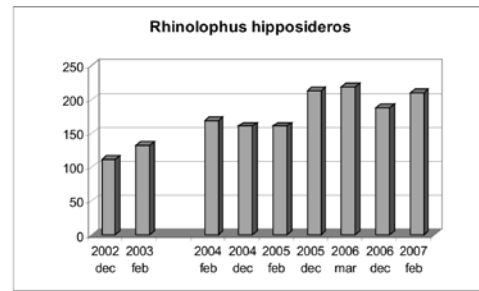
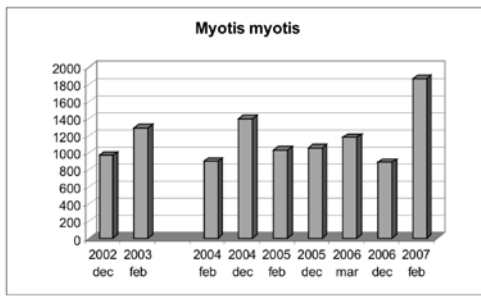
3/b. ábra A korai denevér (*Nyctalus noctula*) nemi aránya a nyárvégi hálózások során.
(Figure 3/b. Sex ratio of *Nyctalus noctula* during autumn mistnettings.)

3/c. ábra A pisze denevér (*Barbastella barbastellus*) nemi aránya a Lócsűrben a nyárvégi hálózások során.
(Figure 3/c. Sex ratio of *Barbastella barbastellus* in the Lócsűr cave during autumn mistnettings.)

BARLANG / CAVE	Dátum / Date	Faj / Egyedszám Species / Number of individuals														
		RHF	RHH	MYM/MYB	MYS/MBR	MYN	MDA	Myotis sp.	ESE	NYN	PAR	PAS	Plecotus sp.	BAR	MIN	Indet.
Orbán Balázs- bg. (nr. 14)	2000.02.26.		48	654									1			703
	2001.02.17.		77	272							1					350
	2002.02.24.	1	114	706				1	1							823
	2002.12.27.	2	119	969				1					5			1096
	2003.02.15.	3	132	1292					1				5			1427
	2004.02.20.	1	169	899			1								1	1071
	2004.12.29.	2	161	1398					1				4			1566
	2005.02.26.	1	161	1036												1198
	2005.12.26.	1	213	1057					1			1	5			1271
	2006.03.12.	2	219	1183												1404
2006.12.27.	2	188	889									1	3		1083	
2007.02.25.	2	210	1870					2					3	2	2082	
Albert-bg. (nr. 1)	2003.02.16.		1													1
Lócsűr (nr. 8)	2002.12.27.		6	7												13
	2003.02.15.		5	3							1		1			10
	2004.02.20.		2	8												10
	2004.12.29.		6	4												10
	2005.02.26.		5													5
	2005.12.26.		4	1												5
	2006.03.12.		3	3						1						7
	2006.12.27.		7	7												14
2007.02.25.		6	18												24	
Lublinites-bg. (nr. 9)	2002.12.17.		10	2												12
Nr. 12	2002.12.28.		1													1
	2003.02.16.		1													1
	2004.02.21.		1													1
	2004.12.29.		1													1
	2006.12.27.		1	1									1			3
	2007.02.25.		1	2												3
Gábor-bg. (nr. 20)	2002.12.28.		5	19					3		2		3			32
	2003.02.16.		4	14					3				4			25
	2004.02.21.		8	12					2			2	3	2		29
	2004.12.29.		12	36					2			2	5			57
	2006.12.27.		8	29					1			2	1			41
	2007.02.25.		13	37					1		1	2	1			55
Nr. 23	2002.12.27.					1					1		5	1		7
	2003.02.15.					1			1		1		3			6
	2004.02.20.												3			3
	2004.12.29.															0
	2005.12.26.						1						1			2
	2006.12.27.		1										1		1	3
	2007.02.25.															0
Nr. 25	2003.02.16.												1			1
Nr. 27	2002.12.17.		10													10
Vízkelet-bg. (nr. 45)	2003.02.15.												10			10
	2004.12.29.		1					1	1				3			6
	2005.12.26.											1	3			4
	2006.12.26.			1									3		1	5
	2007.02.25.		1	1					1				4			7

5. táblázat A téli állományfelmérések eredményei.
(Table 5. Results of winter censuses of bats in the Várghiş Gorge.)

4/a. ábra A közösséges/hegyesorru denevér fajpár (*Myotis myotis/blythii*) Orbán Balázs-barlangi telelőállományának alakulása 2002 és 2007 között.

(Figure 4/a. The hibernating effective of *Myotis myotis/blythii* in Orbán Balázs cave between 2002–2007.)

4/b. ábra A kis patkósdenevérek (*Rhinolophus hipposideros*) Orbán Balázs-barlangi telelőállományának alakulása 2002 és 2007 között.

(Figure 4/b. The hibernating effective of *Myotis myotis/blythii* in Orbán Balázs cave between 2002–2007.)

Barlang/Cave	RHF	RHH	MYO/MYB	MYS/MBR	MYN	MDA	ESE	NYN	BAR	PAR	PAS	Plecotus sp.	MIN	Total possible indiv./cave	Total species/cave
1. (Albert-) bg.		1												1	1
8. (Lócsúr-) bg.		7	18					1	1	1				28	5
9. (Lublinites-) bg.		10	4						1					15	3
12. bg.		1	2						1					4	3
14. (Orbán Balázs-) bg.	3	219	1870	1		1	2		5	1	1	1	2	2106	11
20. (Gábor-) bg.		13	37				3		6	2	2	2		65	7
23. bg.		2			1	1	1		5	1				11	6
25. bg.									1					1	1
27. (Cseppköves-) bg.		10												10	1
45. (Vízkelet-) bg.		1	1				1		10		1			14	5
Possible effective of species/studied caves	3	264	1932	1	1	1	7	1	30	5	4	3	2	Total 2255	Total 13

6. táblázat A téli állományfelmérések során tapasztalt maximális egyedszámok adott fajból és adott barlangból.
(Table 6. The maximum number of individuals from each species counted in the hibernaculus during winter censuses.)

Fajok/Species	1. minta (sample 1)	%	2. minta (sample 2)	%
<i>Pipistrellus pipistrellus</i>	1243	97,72	1205	97,89
<i>Miniopterus schreibersii</i>	6 ad. 6 juv.	2,28	8 ad. 5 juv.	2,11
<i>Myotis myotis</i>	3 ad. 7 juv.		6 juv.	
<i>MYOTIS BLYTHII</i>	2 ad.		3 ad.	
<i>Myotis bechsteinii</i>	1		1	
<i>Myotis nattereri</i>	1		-	
<i>Vespertilio murinus</i>	-		1	
<i>Nyctalus noctula</i>	-		1	
<i>Plecotus auritus</i>	1		-	
<i>Barbastella barbastellus</i>	1		1	
Összegyedszám / minta Total nr. of specimen/ sample	1272			

7. táblázat Az Orbán Balázs-barlangi törpedenevér-temetőből gyűjtött két szubfosszilis csontminta fajösszetétele.
(Table 7. Species composition of the subfossil bone material from the Pipistrellus-cemetery, Orbán Balázs cave.)

+ élő állat, # csontanyag, g guanó (+ living individual, # bone material)				Fajok/Species																	
Barlang (Cave)	Összhossz (m) Length	Relatív magasság Rel. altitude (m)	Denevértelenség Presence of bats	RHH	RHF	MYO	MYB	MBE	MYN	MYS	MEM	MDA	ESE	NYN	PIP	VMU	PAR	PAS	BAR	MIN	
1. (Albert-) bg.	96	15		+#		+	+	+				+								+	
3. bg.	16	14	g																		
4. bg.	6	14			+									#							
5. (Kápolna-) bg.	90	14–19		+		+#	+	+			+									+	
7. bg.	35	4				#															
8. (Lócsűr-) bg.	220	6		+		+#	+	+		+	+	+	+	+#	+		+	+	+	+	
9. (Lublinites-) bg.	300	72		+		+														+	
10. (Bronz-) bg.	34	6		#													#				
12. bg.	25	50		+			+													+	
14. (Orbán Balázs-) bg.	1527	18		+	+	+#	+#	+#	#	+	+#	+	+	+#	+#	+#	+#	+	+#	+#	+#
15. bg.	9	30	g																		
16. bg.	36	12																		#	
17. bg.	30	28		#		#															
19. bg.	6	102		+																	
20. (Gábor-) bg.	174	77		+		+#	+#	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	
23. bg.	11	7		+					+			+	+				+			+	
25. bg.	12	20																		+	
27. (Cseppköves-) bg.	81	20		+												#					
30. (zsomboly-) bg.	20	40		+																	
33. (Székely-betyár-) bg.	95	30	+																		
34. (Ablakos-) bg.	17	13				+															
35. (Csontos-) bg.	90	8		#		#	#		#			#	#							#	
36. (Kőfalas-) bg.	212	85				#												+		#	
37. bg.	20	30		+																	
40. bg.	5	7				#															
41. (Hideg-) bg.	150			#																	
45. (Vízkelet-) bg. (aktív)	272	0-3		+		+							+#						+	+#	
46. (Odontolit-) bg.	20			+																	
52. bg.	14					#							#								
53. bg.	5													#							
57. bg.	130					#															
95. (Aktív-) bg.	794	0		+		+															
105. (Cseréptálas-) bg.	14	85 ?	+			#	#						#	#							
117. (Levis-zsomboly-) bg.	298	0-56		+																	

8. táblázat A vizsgált barlangok kimutatott denevérfaunája.
(Table 8. The fauna composition of the caves used by bats.)

Jére Csaba – Dóczy Annamária

**PRIMA SEMNALARE A SPECIEI DE LILIAÇ
MYOTIS ALCATHOE HELVERSEN ET HELLER, 2001
 (CHIROPTERA, VESPERTILIONIDAE) DIN ROMÂNIA**

Introducere

Myotis alcaethoe Helversen et Heller, 2001 este cea mai mică specie a grupului *Myotis mystacinus*, grup din care în Europa sunt cunoscute patru specii: *Myotis mystacinus* (Kuhl, 1819), *Myotis brandtii* (Eversmann, 1845), *Myotis aurascens* Kuszakin, 1935 și *Myotis alcaethoe* Helversen et Heller, 2001. Specia a fost descrisă în 2001, bazându-se pe exemplare colectate din Grecia și Ungaria,¹ holotipul, un mascul adult, fiind prins cu plasa peste un pârâu mic, Fournikas Potamos, lângă satul Kleistos, Nomos Evritanias, Grecia în 1981.² Exemplarele din Ungaria au fost prinse de P. Gombkötő, la Kács, Munții Bükk și Parád, Munții Mátra.³ Mai târziu *Myotis alcaethoe* a mai fost găsită în Ungaria în mai multe locații în Munții Bükk,⁴ în Parcul Național Aggtelek,⁵ în partea centrală a Slovaciei, la peștera Střpova Jaskyňa.⁶ Original s-a presupus că specia este un element de faună caracteristic pentru Peninsula Balcanică, care atinge numai marginal Europa Centrală.⁷ În momentul de față însă distribuția europeană a speciei cuprinde țările Grecia, Bulgaria, Ungaria, Slovacia, Elveția, Germania, Franța și Spania,⁸ fapt care arată că specia are o distribuție mult mai largă, decât era presupus original.

În România specia încă nu a fost semnalată. În data de 19 august 2007 un exemplar de *Myotis alcaethoe* a fost prins la Peștera „Orbán Balázs” (P. Merești, P. nr. 1200/14) din Cheile Vârghișului, la intrarea numită Fereastra.

Materiale și metode*Locul capturării*

Rezervația Naturală Cheile Vârghișului este situată în Carpații Orientali, în zona de întâlnire a Munților Perșani cu Munții Harghita. Rezervația are o suprafață

totală de 998 hectare. Cheile sunt formate în calcare cretacice superioare, situându-se la o altitudine medie de 750,25 m, având cea mai mare înălțime de 945,5 m, iar cea mai mică de 555 m deasupra nivelului mării. Teritoriul rezervației este acoperit în mare parte (77%) de vegetație lemnoasă, dominante fiind fâgetele în partea nordică, respectiv fâgeto-stejerișele în partea sudică. Coniferele sunt prezente răzleț, fiind reprezentate de molid (*Picea abies*), pin silvestru (*Pinus sylvestris*), ienupăr (*Juniperus communis*).⁹ Lungimea cheilor este de 3 km, în care pe cinci nivele sunt cunoscute 125 de peșteri, cea mai lungă fiind Peștera „Orbán Balázs”, cu cele 1527,5 m cartate.¹⁰ Cercetările chiropterologice efectuate în Cheile Vârghișului au arătat prezența a 17 specii de lilieci.¹¹

Condițiile capturării

Exemplarul de *Myotis alcaethoe* a fost prins în data de 19 august 2007, ora 23.05, la intrarea numită Fereastra a Peșterii „Orbán Balázs”. Pentru capturare a fost folosită o plasă Ecotone, cu dimensiunile de 2,5 x 3 m, care acoperea toată lățimea intrării. În seara respectivă au fost prinse în total 9 specii de lilieci și 37 de exemplare: *Myotis myotis* (20 de exemplare), *Myotis blythii* (4), *Nyctalus noctula* (3), *Eptesicus serotinus* (2), *Barbastella barbastellus* (2), *Pipistrellus pipistrellus* (1), *Myotis bechsteinii* (3), *Myotis mystacinus* (1), *Myotis alcaethoe* (1). Exemplarul de *Myotis alcaethoe* a intrat în primul buzunar al plasei, la o înălțime de aproximativ 50 de cm peste nivelul solului. Plasa a fost amplasată la ora 21.05, fiind strânsă la ora 4.00 dimineața. Temperatura exterioară era de 19 °C la ora 21.05, respectiv 17,1 °C la ora 4.00. Pentru identificarea animalului capturat a fost folosită determinatorul Dietz–Helversen.¹² După determinare și efectuarea măsurătorilor liliacul a fost eliberat.

¹ HELVERSEN, O. – HELLER, K. G. – MAYER, F. – NEMETH, A. – VOLLETH, M. – GOMBKÖTŐ P. 2001.

² HELVERSEN, O. – HELLER, K. G. – MAYER, F. – NEMETH, A. – VOLLETH, M. – GOMBKÖTŐ P. 2001.

³ HELVERSEN, O. – HELLER, K. G. – MAYER, F. – NEMETH, A. – VOLLETH, M. – GOMBKÖTŐ P. 2001.

⁴ ESTÓK P. 2005.

⁵ BOLDOGH, S. 2006.

⁶ BENDA, P. – RUEDI, M. – UHRIN, M. 2003.

⁷ BENDA, P. – RUEDI, M. – UHRIN, M. 2003.

⁸ DIETZ, Ch. – HELVERSEN, O. 2004.

⁹ AMBRUS, L. – PÉTER, P. 2003.

¹⁰ DÉNES István 2002.

¹¹ JÉRE Csaba – DÓCZY Annamária – BARTI Levente 2006–2007.

¹² DIETZ, Ch. – HELVERSEN, O. 2004.

Rezultate și discuții

La descrierea speciei *Myotis alcaethoe* autorii s-au bazat în primul rând pe metode genetice, fiind separată de celelalte specii europene din grupul *Myotis mystacinus* și de *Myotis ikonnikovi* pe baza diferențelor existente în secvența genelor mitocondriale¹³, dând însă și o serie de caractere morfologice, care pot fi folosite pentru determinarea speciei. Aceste caractere morfologice au fost descrise detaliat de Dietz și Helversen¹⁴; determinantul lor face posibil identificarea pe teren a majorității exemplarelor. Sunt însă cazuri când datorită suprapunerii unor date morfometrice este nevoie și de metode genetice, pentru determinarea sigură a unor exemplare.

Specia	Sex	Vârsta	Lungimea antebrațului (mm)	Lungimea tibiei (mm)	Greutate (g)
<i>Myotis alcaethoe</i>	♂	Adult	30,8	13,8	4,5

Tabel 1 Datele exemplarului capturat.

Caracterele morfologice folosite pentru identificarea exemplarului capturat:

1. Lungimea antebrațului: 30,8 mm.

Datele din literatură:¹⁵ < 32,8 mm (30,8–33,3 mm).

– *Myotis mystacinus*: 32,0–36,5 mm.

2. Lungimea tibiei: 13,8 mm.

Datele din literatură:¹⁶ < 14,8 mm (13,5–14,8 mm).

– *Myotis mystacinus*: 14,6–16,8 mm.

Măsurătorile arată că valorile exemplarului capturat se situează în partea inferioară a intervalului dat pentru specie, nu se pune problema suprapunerii cu *Myotis mystacinus*.

3. Botul este scurt, cel mai scurt dintre speciile din grupul *Myotis mystacinus* (Fig. 2, 3).

4. Tragusul nu ajunge la înălțimea indentației din marginea posterioară a urechii (Fig. 4).

5. Partea laterală a nărilor este foarte bine dezvoltată, nările au formă de inimă (Fig. 4).

6. Forma penisului (Fig. 5).

La descrierea speciei autorii menționează că specia a fost capturată în văi mici, cu cursuri de apă, însoțite de păduri de foioase,¹⁷ tip de habitat care este caracteristic și pentru Cheile Vârghișului. În afara găsirii speciei în tipul de habitat menționat, exemplare de *Myotis alcaethoe* au mai fost prinse la intrări de peșteri în perioada de împerechere, între lunile august–octombrie^{18, 19}.

Exemplarul de *Myotis alcaethoe* prins în Cheile Vârghișului este prima semnalare a speciei din România, deși nu poate fi exclusă în totalitate posibilitatea ca exemplarul de *Myotis ikonnikovi* colectat de M. Dumitrescu și colaboratorii în 1950, la Sinaia,²⁰ nu putea să fie *Myotis alcaethoe*, specie încă necunoscută pe vremea respectivă.

Mulțumiri

Trebuie să mulțumim colegilor István Csősz, Tiberiu Chiș, Dan Danescu, Anca Dragu, Emilia Gheorghe, Georgiana Mărginean, Ioana Munteanu, Ildikó Nagy, Vlad Olteanu, Anamaria Petrache, Tünde Póti, Ianc Raluca, Levente Szőke pentru ajutorul acordat în munca de teren în luna august a anului 2007. Datorăm mulțumiri lui Ildikó Dénes și răposatului István Dénes, custozii Rezervației Cheile Vârghișului, pentru ajutorul acordat de-a lungul anilor în cursul cercetărilor efectuate în rezervație.

Jére Csaba - Independenței, 7/10, 535600 Odorheiu Secuiesc, Romania, jerecsaba@yahoo.com
Dóczy Annamária - Frăției, 15A/16, 530171 Miercurea-Ciuc, Romania, zsoagod@freemail.hu

¹³ HELVERSEN, O. – HELLER, K. G. – MAYER, F. – NEMETH, A. – VOLLETH, M. – GOMBKÖTŐ P. 2001.

¹⁴ DIETZ, Ch. – HELVERSEN, O. 2004.

¹⁵ DIETZ, Ch. – HELVERSEN, O. 2004.

¹⁶ DIETZ, Ch. – HELVERSEN, O. 2004.

¹⁷ HELVERSEN, O. – HELLER, K. G. – MAYER, F. –

NEMETH, A. – VOLLETH, M. – GOMBKÖTŐ P. 2001.

¹⁸ ESTÓK P. 2005.

¹⁹ BENDA, P. – RUEDI, M. – UHRIN, M. 2003.

²⁰ DUMITRESCU, Margareta – TANASACHE, Jana – ORGHIDAN, Traian 1962–1963.

Bibliografie

- AMBRUS, L. – PÉTER, P.
2003 Management plan for the Vârghiş Gorge, in: *Nature conservation in Harghita county*, 95–104.
- BENDA, P. – RUEDI, M. – UHRIN, M.
2003 First record of *Myotis alcathoe* (Chiroptera: Vespertilionidae) in Slovakia, *Folia Zool.*, 52 (4), 359–365.
- BOLDOGH, S.
2006 The bat fauna of the Aggtelek National Park and its surroundings (Hungary), *Vespertilio*, 9–10, 3–56.
- DÉNES István
2002 *Székegyföldi barlangvilág*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- DIETZ, Ch. – HELVERSEN, O.
2004 Illustrated Identification Key to the Bats of Europe, Electronic Publication, Version 1.0, Tübingen, 72 pp., www.uni-tuebingen.de/tierphys/Kontakt/mitarbeiter_seiten/dietz.htm.
- DUMITRESCU, Margareta – TANASACHE, Jana – ORGHIDAN, Traian
1962–1963 Răspândirea chiropterelor in R. P. Română, *Lucr. Inst. Speol. „Emil Racoviță”*, Bucureşti, 1–2, 509–576.
- ESTÓK P.
2005 *A Myotis alcathoe Helversen & Heller, 2001 bükkii előfordulásai 2005-ben, V. Magyar Denevérvédelmi Konferencia*, Pécs (poszter).
- HELVERSEN, O. – HELLER, K. G. – MAYER, F. – NEMETH, A. – VOLLETH, M. – GOMBKÖTŐ, P.
2001 Cryptic mammalian species: a new species of whiskered bat (*Myotis alcathoe* n. sp.) in Europe, *Naturwissenschaften*, 88, 217–223.
- JÉRE, Csaba. – DÓCZY, Annamária. – BARTI, Levente
2006–2007 Results of research on the bat fauna of the Vârghiş Gorge (Eastern Carpathians, Romania), *Travaux de L'Institute de Speologie „Émile Racovitza”*, XLV–XLVI, 59–74.

A *Myotis alcathoe* Helversen et Heller, 2001 (Chiroptera, Vespertilionidae) denevérfaj első romániai előfordulása

(Kivonat)

A *Myotis alcathoe* Helversen et Heller, 2001 a *Myotis mystacinus* csoport legkisebb európai tagja. A faj 2001-ben Görögországból és Magyarországról származó példányok alapján írták le, azóta több országból jelezték jelenlétét a Balkán-félszigetről, Közép- és Nyugat-Európából. 2007 augusztusában egy adult hím példány került kézre a Vargyas-szorosban, az Orbán Balázs-barlangnál végzett hálózás során. Ez a faj első előfordulási adata Romániából. A dolgozat a befogás körülményeit és az egyed morfológiai jellegeit közli.

First Record of Bat Species *Myotis alcathoe* Helversen et Heller, 2001 (Chiroptera, Vespertilionidae) from Romania

(Abstract)

The bat species *Myotis alcathoe* Helversen et Heller, 2001 is the smallest european member of the *Myotis mystacinus* group. It was described in 2001 on the base of specimens collected from Greece and Hungary. Later it was recorded in a number of countries, from the Balkan Peninsula, Central- and Western-Europe. In August 2007 an adult male was captured during a mistnetting in the Vârghiş Gorge, at Orbán Balázs Cave. This is the first record of the species from Romania. The article describes the circumstances of the capture and the morfological characters of the specimen.

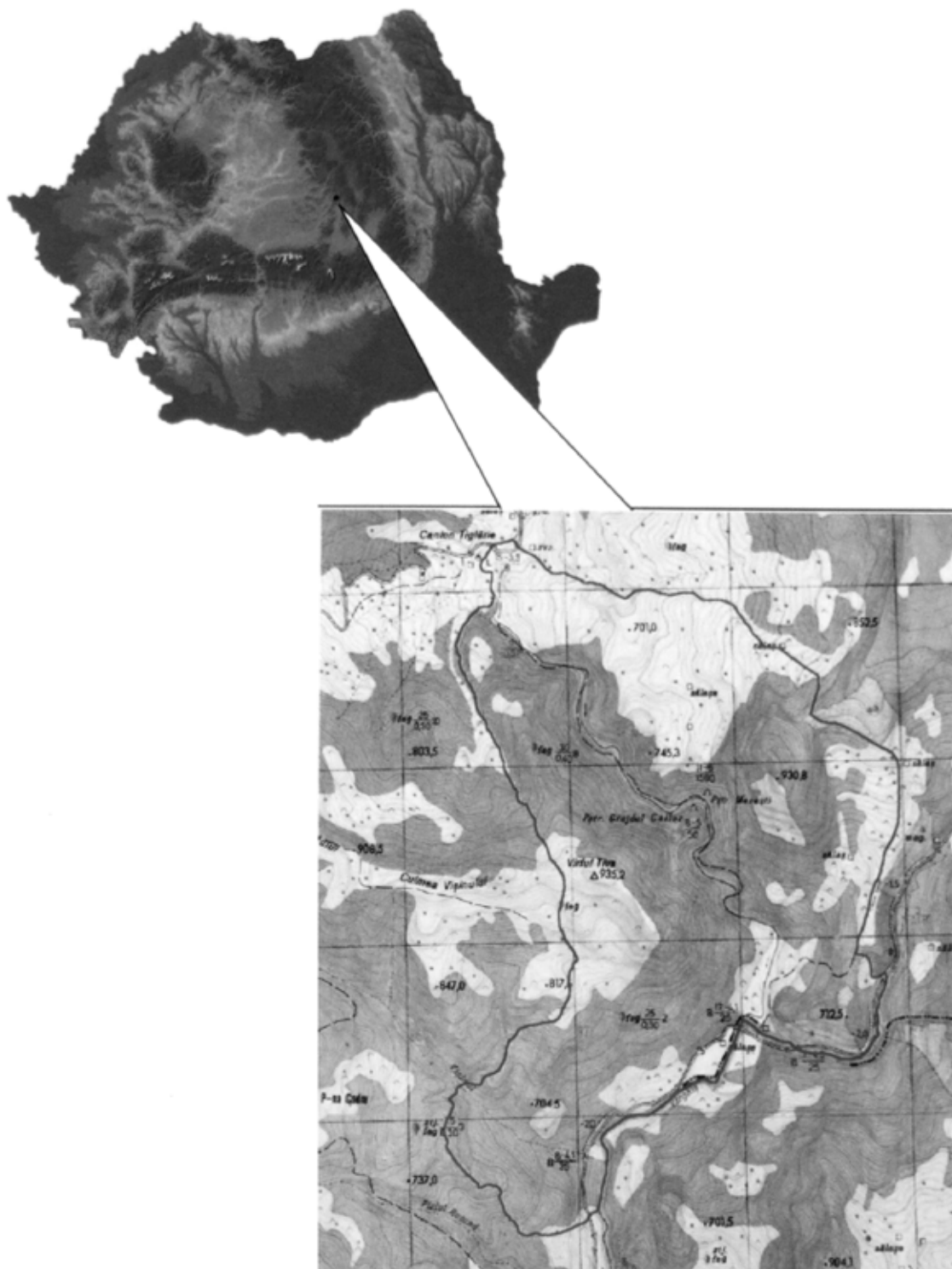

Figura 1 Localizarea zonei pe teritoriul României.

Figura 2 *Myotis alcathoe* – exemplar capturat în Cheile Vârghișului.

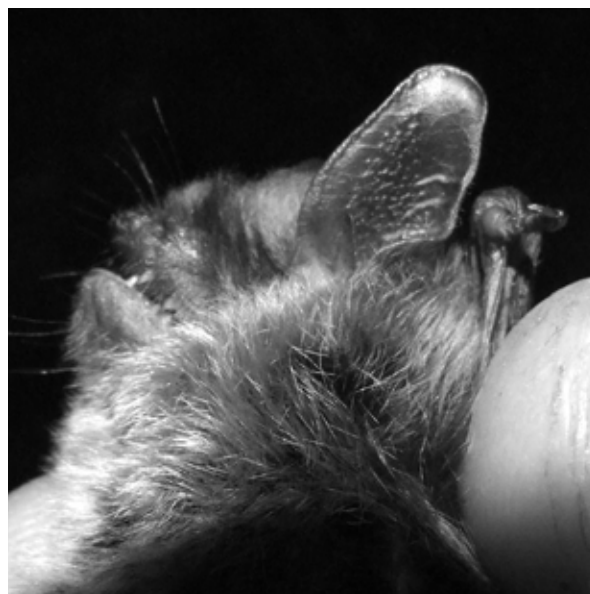

Figura 3 *Myotis alcathoe* – exemplar capturat în Cheile Vârghișului.

Figura 4 Forma tragusului și a nărilor la exemplarul capturat.

Figura 5 Forma penisului.

RÉGÉSZET - TÖRTÉNELEM

ARHEOLOGIE - ISTORIE

Sándor József Sztáncsu

PLASTICĂ ȘI REPREZENTĂRI ZOOMORFE DIN AȘEZAREA ENEOLITICĂ DE LA ARIUȘD (ERŐSD)

Recent s-au împlinit 100 de ani de la începerea, în 1907, a primelor cercetări sistematice în așezarea preistorică de la Ariușd-Tyiszk-hegy (Dealul Tyiszk), de custodele Muzeului Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe, Ferenc [Francisc] László. De pe urma săpăturilor efectuate în anii 1907–1913 și 1925, continuate în a doua jumătate a secolului trecut (1968–1986) de Ion Nestor, Eugenia Zaharia și Zoltán Székely, a rezultat un imens material arheologic și au fost obținute date importante pentru cunoașterea vieții comunităților cu ceramică pictată din sud-estul Transilvaniei. Acestea au fost publicate până în momentul de față doar parțial. Vom studia în cele ce urmează o categorie specifică a acestui bogat material: plastica și reprezentările zoomorfe, cu speranța că vom contribui la recuperarea acestui gol.¹

În comparație cu alte aspecte ale culturii materiale, ceramica sau plastica antropomorfă de pildă, reprezentările zoomorfe, deși sunt prezente în cantitate semnificativă în unele așezări ale culturii Ariușd, s-au bucurat de o atenție mai redusă din partea cercetătorilor. Studiul lor poate contribui însă la cunoașterea mai amănunțită a unor probleme privind modul de viață, cultura materială, obiceiurile legate de creșterea animalelor, a credințelor și practicilor magico-religioase. Ele oglindesc în același timp spiritul de observație și remarcabila capacitate de reprezentare, înfățișare a omului preistoric.

Primele exemplare de plastică zoomorfă, cunoscute de la Ariușd au fost descoperite de Ferenc László în diverse niveluri ale așezării, cu ocazia săpăturilor din 1907–1913. Într-o lucrare apărută în 1911, László le-a dedicat câteva rânduri, recunoscând importanța lor „din punct de vedere cultural-istoric”.² Totuși, datorită dispariției premature a mult

apreciatului arheolog, aceste descoperiri au rămas în mare parte inedite. În studiul său din 1924, consacrat ceramicii de la Ariușd, el a reușit să studieze doar o categorie specială a reprezentărilor zoomorfe: vasele și protomele zoomorfe.³ Câteva exemplare de plastică zoomorfă, descoperite de László în 1913, păstrate în colecția Muzeului Național al Ungariei de la Budapesta, au fost publicate ulterior de János Makkay, respectiv de autorul acestor rânduri.⁴ Majoritatea materialului studiat provine însă din săpăturile efectuate în anii 1968–1986 – dintre acestea fiind publicate doar câteva exemplare, de Botond Bartók.⁵

La momentul actual, de la Ariușd sunt cunoscute în total 148 de exemplare de plastică și reprezentări zoomorfe, care pot fi grupate în următoarele categorii:

- 1) figurine și statuete zoomorfe (127 buc.);
- 2) vase zoomorfe (14 buc.);
- 3) askosuri (2 buc.);
- 4) protome zoomorfe (3 buc.);
- 5) amuletă (1 buc.);
- 6) bucraniu (1 buc.).

Alte categorii de reprezentări, cum ar fi de pildă reprezentările în relief sau piesele de tip „rhyton”, existente în aria culturilor surori la est de Carpați, Cucuteni și Tripolie, lipsesc deocamdată atât la Ariușd, cât și pe întregul teritoriu al grupei din estul și sud-estul Transilvaniei.

Referitor la condițiile de descoperire a acestor obiecte deținem din nefericire puține informații. Atât în cazul exemplarelor descoperite de László, cât și al celor ce provin din săpăturile mai recente, în cele mai multe cazuri condițiile de descoperire nu au fost notate în detaliu. Datele, observațiile cunoscute din cercetările unor așezări din aria culturii Cucuteni ne arată că asemenea obiecte apar în context destul de variat, neputând

¹ O primă versiune a acestui studiu a apărut în 2005. Datele de atunci reprezentau stadiul cercetării, completate ulterior, în urma ordonării materialelor de la Ariușd. A se vedea SZTÁNCSUJ Sándor József 2005. Mulțumim și cu această ocazie doamnei Eugenia Zaharia pentru amabilitatea cu care ne-a pus la dispoziție rezultatele cercetărilor sale, cât și domnilor prof. univ. dr. Attila László și drd. Zsigmond Lóránd Bordi pentru sprijinul acordat prin revizuirea textului.

² LÁSZLÓ Ferenc 1911, 220–221, fig. 86. A se vedea și rapoar-

tele de cercetare din Jelentés SzNM 1907, 17; 1908–1909, 41; 1910–1911, 60.

³ LÁSZLÓ, Francisc 1924, 22, pl. XII. Încadrate în grupa L: „vases plastiques” (vase zoomorfe, „zoomorfikus edények”, în textul original, redactat în limba maghiară).

⁴ MAKKAY János 1959, fig. 6–7, pl. XXI/2–5, 8, 21, XXII/7, XXIII/4–5; SZTÁNCSUJ Sándor József 2003, fig. 18.

⁵ BARTÓK Botond 1988, 144–146, pl. IV/1–6, 8.

fi constatate regularități mai deosebite.⁶ Exemplarele studiate de la Ariușd, ale căror condiții de descoperire sunt cunoscute, provin din interiorul sau din preajma unor locuințe, din gropi menajere și din apropierea vetrelor de suprafață. Majoritatea pieselor descoperite de László provin din nivelurile V (*terramare mijlociu*) și VII (*terramare inferior*), corespunzătoare celei de a doua și a treia fază de locuire (Ariușd II–III), însă cunoaștem mai multe exemplare și din celelalte nivele. Repartizarea exactă din punct de vedere stratigrafic a întregului material este incertă, observație valabilă și în cazul săpăturilor din anii 1968–1986 – în acest caz, o bună parte a plasticii zoomorfe fiind înregistrată pe suprafețe, fără date stratigrafice. Numărul lor este mai redus față de descoperirile de plastică antropomorfă, acest raport fiind observat în general pe întreaga arie a complexului cultural Ariușd–Cucuteni–Tripolie.⁷

Categoria cea mai numeroasă a materialului reprezintă figurinele și statuetele înfățișând patru-pede: animale domestice sau sălbatice modelate din lut, arse probabil pe vetre deschise sau în gropi. Majoritatea figurinelor sunt fragmentare, cunoaștem însă și exemplare păstrate în întregime. Piesele întregi sunt de dimensiuni mici (lungime: 4–6 cm, înălțime: 3–5 cm) și reprezintă animale cu corp îndesat și membre scurte (pl. I/8; III/7; IV/15–16; VI/5; VII/13). Capul sau membrele figurinelor mai mari de obicei lipsesc. Lungimea lor variază între 6 și 12 cm, iar înălțimea între 5 și 10 cm, deși în multe cazuri dimensiunile obiectelor pot fi stabilite doar în linii generale, datorită fragmentării. Câteva fragmente neobișnuit de mari arată că existau și exemplare cu lungimea între 10–15 cm, sau chiar mai mari de 15 cm (pl. II/12, 14; III/3; VIII/11). Analogii pentru acestea cunoaștem și din materialul altor așezări din sud-estul Transilvaniei: Bixad-Vápa-vára (Cetatea Vápa) sau Reci-Töröktréje (Câmpia lui Török).⁸

Din punctul de vedere al pasteii și al modelării se pot distinge două categorii. Majoritatea exemplarelor au fost modelate din pastă grosieră identică cu cea a vaselor de uz gospodăresc, degresată cu nisip. În profilul unor exemplare rupte se pot observa bulgări mici sau mai mari de argilă. Modelate în mod neglijent, de cele mai multe ori dintr-o singură bucată de lut, suprafața lor este zgrunțuroasă, uneori poroasă, purtând urme de degete sau de unelte (pl. II/2–3; IV/20). Arderea lor este neuniformă, având culoarea cenușie, gălbui-roșiatică, brun-roșiatică sau brună pe exterior și uneori brun-închisă sau neagră în interior.

În cea de a doua categorie, mai redusă numeric, se pot încadra statuetele modelate mai cu grijă, din pastă degresată cu nisip fin. Majoritatea lor a fost confecționată tot dintr-o singură bucată de material, există însă și exemplare modelate asemenea statuetelor antropomorfe, din mai multe bucăți: formate separat, capul și membrele au fost lipite pe corp, suprafața lor fiind netezită cu un instrument de os sau piatră (pl. I/13; II/1; IV/14). Mai rar, suprafața statuetelor a fost acoperită cu un înveliș de lut fin (pl. I/1; II/4, 8–9, 14; III/3, 9, 14; IV/14; VIII/11), ce le conferă pe exterior un aspect de omogenitate. Arderea acestor exemplare este mai unitară, ele au o culoare deschisă, roșu-gălbui, cărămizie sau brun-roșcată.

Față de alte aspecte ale culturii materiale, mai ales ale ceramicii, figurinele zoomorfe au fost realizate cu mai puțină grijă. Deși găsim și exemplare modelate cu finețe, cu corpul bine proporționat, la majoritatea pieselor se observă o neglijență în modelare, fapt ce îngreunează și de multe ori face imposibilă identificarea speciilor de animale (tabelul 1). Artizanii ariușdeni au neglijat în general și decorarea plasticii zoomorfe: numărul pieselor ornamentate (10 buc.) este neînsemnat în comparație cu întregul material. Gama motivelor ornamentale este săracă, reducându-se la împunsături, scobituri circulare sau oblice, dispuse fie în șiruri paralele, fie în mod neregulat, simbolizând părul, blana animalelor (pl. II/9, 13; III/9; IV/18–19; V/4; VI/7, 12; VII/4; VIII/3). Trebuie remarcat și faptul că nu s-a putut observa vreo legătură între pastă, modelare și decor: întâlnim printre piesele ornamentate și figurine modelate sumar, din pastă grosolană, dar și statuete formate mai cu grijă, cu suprafața netezită. În afara toartelor în formă de cap de animal, aparținând unor vase pictate, nu cunoaștem nici o piesă decorată cu pictură. Animalele sunt reprezentate în poziție statică, cu picioarele ușor îndepărtate, există însă rareori și unele surprinse în poziție de mișcare, de atac (pl. II/6, 9; VI/3).

Specii	Numărul de exemplare
Ovicaprine	21
Bovine	15
Porcine	3
Canine	9
Urs	1
Neidentificabil	56
Total	127

Tabelul 1: Ariușd-Tyiszk-hegy (Dealul Tyiszk).
Figurine și statuete zoomorfe.

⁶ A se vedea DUMITRESCU, Vladimir et alii 1954, 422; MANTU, Cornelia-Magda 1994, 161.

⁷ PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Mircea et alii 1999, 533; PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Mircea – VĂLEANU, Mădălin-Cor-

nel 2004, 263; MONAH, Dan 2005, 173.

⁸ Bixad: SZÉKELY Zoltán 1951, pl. XX/5. Exemplarul de la Reci este inedit (Muzeul Național Secuiesc, nr. inv. 10983).

Corpul figurinelor și statuțelor este în general rotund sau oval, cu cozi scurte, robuste, picioare conice sau cu terminație discoidală (pl. I/14). Capul este ușor prelungit, de formă conică sau triunghiulară, ochii fiind înfățișați prin împunsături adânci pe ambele fețe (pl. I/1; II/2; V/11–12; VIII/10) sau prin perforarea orizontală a capului (pl. I/4; II/1; III/15; IV/8; V/10; VII/1; VIII/5), urechile reprezentate prin proeminențe mici conice sau triunghiulare (pl. III/6; IV/15; VI/5). O statuță de dimensiuni mari (pl. VIII/11), înfățișând o bovidă, are patru perforații verticale, dispuse în pereche pe ambele fețe. Botul, de formă ovală, este de asemenea decorat prin două găuri adânci verticale și o șanțuire orizontală, reprezentând gura animalului. Organele genitale nu sunt înfățișate; doar rareori putem stabili sexul acestor figurine: de exemplu, unele patrupede cu coarne mari reprezintă probabil tauri (pl. V/8; VIII/11).

Majoritatea figurinelor, a căror specie poate fi identificată, reprezintă ovicaprine și bovine. Ovicaprinele sunt înfățișate cu botul ascuțit, coadă scurtă atârnată, coarnele îndoite spre spate (pl. III/4, 10; V/10; VIII/5). Un exemplar de dimensiuni mici (pl. III/5) înfățișează în mod realist trăsăturile fizice ale unei capre. Relativ frecvente sunt și reprezentările de bovide, cu corp mai robust, coarne mari îndoite și coloana vertebrală redată printr-o muchie longitudinală pe spate (pl. I/1, 6; II/1–2; V/8, 12; VI/6, 8; VII/1, 3; VIII/10–11). Figurinele de porc sau mistreț pot fi identificate datorită corpului masiv, curbat, cu coamă ascuțită pe spate (pl. V/7; VI/15). Dintre speciile identificabile mai reținem caninele cu cap ușor triunghiular, urechile ridicate, coada ținută orizontal sau ridicată (pl. I/12; II/4; IV/14–15; V/6; VI/14; VII/13). O figurină cu corp

robust, cap mare rotunjit, purtând un gheb pe spate, parcă ar reprezenta un urs (pl. IV/2), deși capul fiind corodat, identificarea acesteia nu este sigură.

Plastica animală este documentată în majoritatea culturilor neo-eneolitice din Europa. Pe teritoriul Bazinului Carpatic ele apar deja în vestigiile primelor comunități de agricultori ale grupei Gura Baciului–Cârcea și al complexului Starčevo–Criș–Körös.⁹ Aceste obiecte au fost interpretate fie simple jucării, fie accesorii ale unor practici și manifestări magico-religioase – interpretare acceptată de majoritatea specialiștilor. Reprezentările frecvente de animale domestice și păsări sunt puse în legătură cu cultul fertilității și fecundității, în timp ce animalele sălbatice cu practicile magico-religioase legate de vânătoare.¹⁰ Statuțele de cornute, modelate cu grijă, de dimensiuni mai mari (pl. VIII/11 de pildă) puteau reprezenta și principiul masculin, înfățișat în chip de taur al „cuplului divin” – personaje principale ale mitologiei neo-eneolitice. Unii cercetători nu exclud nici faptul că aceste figurine ar fi fost întruchipările unor animale totem ale comunităților preistorice.¹¹ Cele mai apropiate analogii – în spațiu și timp – pentru materialul studiat le găsim la Bixad-Vápa-vára (Cetatea Vápa),¹² Bod-Priesterhügel,¹³ Feldioara,¹⁴ Leț-Várhegy (Varhegyiu),¹⁵ Mugeni,¹⁶ Olteni–Leánykavár (Cetatea Fetii)¹⁷ Păuleni,¹⁸ Sângheorghiu de Mureș-Gyéra-alja,¹⁹ în așezările culturii Ariușd din estul, sud-estul Transilvaniei.²⁰ La est de Carpați, din cultura Cucuteni sunt cunoscute sute de figurine și statuete zoomorfe, majoritatea datate în fazele A și A–B ale culturii, cu forme identice celor de la Ariușd, printre care și unele decorate.²¹ Forme asemănătoare se pot regăsi însă în majoritatea culturilor neo-eneolitice ale Bazinului Carpatic și ale teritoriilor învecinate.²²

⁹ LAZAROVICI, Gheorghe – MAXIM, Zoia 1995, 147–148, fig. 23.

¹⁰ DUMITRESCU, Vladimir et alii 1954, 431.

¹¹ DUMITRESCU, Vladimir 1979, 60–61.

¹² SZÉKELY, Zoltán 1951, 86–87, pl. XX/5–7.

¹³ TEUTSCH, Julius 1900, 196, fig. 128.

¹⁴ IONIȚĂ, Adrian et alii 2004, fig. 13/14.

¹⁵ SZÉKELY, Zoltán 1951, 12, 16, fig. 15/24–25.

¹⁶ FERENCZI, Géza – FERENCZI, István 1975, pl. III/4, 6, 11.

¹⁷ BARTÓK, Botond 1988, 151, pl. IV/7.

¹⁸ BUZEA, Dan-Lucian – LAZAROVICI, Gheorghe 2005, 37–38, pl. XXII/8–15.

¹⁹ SZÉKELY, Zoltán 1959, 189, fig. 2/2.

²⁰ În afara celor publicate, menționate mai sus, există o serie de exemplare inedite în Muzeul Național Secuiesc (Sfântu Gheorghe) și Muzeul Secuiesc al Ciucului (Miercurea-Ciuc), provenind din săpături sau periegeze efectuate de Attila László, Ferenc László și Zoltán Székely la Cernat-Róbert-tag (Grădina lui Róbert), Ciuc-sângeorgiu-Potovszky-kert (Grădina Potovszky), Dalnic-Tanorok, Malnaș-Bái-Fövenyestető (Dealul Nisipos), Olteni-Vármege (În

dosul cetății), Reci-Törökréte (Câmpia lui Török).

²¹ Din plastica zoomorfă atribuită culturii Cucuteni menționăm aici doar câteva analogii de la Bonțești (DUMITRESCU, Vladimir 1933, 110, fig. 21/1–8), Cucuteni-Cetățuia (PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Mircea – VĂLEANU, Mădălin-Cornel 2004, fig. 221–222), Hăbășești (DUMITRESCU, Vladimir et alii 1954, pl. CXXIII, fig. 38–40), Izvoare (VULPE, Radu 1957, fig. 235–237), Poduri-Dealul Ghindaru (MONAH, Dan et alii 2003, 194–196, nr. 211–216), Ruginoasa (DUMITRESCU, Hortensia 1933, 83–85, fig. 30–31, 32/1–11), Scânteia (MANTU, Cornelia-Magda 1994, fig. 1–4) și Trușești (PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Mircea et alii 1999, 533–539, fig. 374–376).

²² A se vedea de pildă grupul Gura Baciului–Cârcea (LAZAROVICI, Gheorghe – MAXIM, Zoia 1995, 147–148, fig. 23/6–10), cultura Starčevo–Criș–Körös (KUTZIÁN Ida 1944, pl. XLVII/17), ceramicii liniare central-europene (BÁNFFY, Eszter 2004, 276–284, fig. 146), Vinča (ROSKA Márton 1941, pl. CXLIII/1–11; LAZAROVICI, Gheorghe – DRAȘOVEAN, Florin 1991, 149, cat. 21; LUCA, Sabin-Adrian 1991, Abb. 1/4a-b-c), Tisza (HORVÁTH, Ferenc 1998, pl. I/2, II/2, 6, III/8), Lengyel (DOMBAY

O categorie distinctă a materialului studiat constituie reprezentările de animale prevăzute cu cavitate în formă de sac cu gură ovală sau dreptunghiulară pe spate. Realizate în aceeași manieră ca figurinele și statuetele, atât din punctul de vedere al pastei cât și al modelării, aceste vase înfățișează animale domestice cornute (ovicaprine sau bovidee) cu corpul oval, capul în formă conică și picioare masive. Cele mai frumoase exemplare au fost modelate din pastă fină, degresată cu nisip (pl. I/2, 15; VIII/7), dar există și piese realizate mai neglijent, din pastă grosolană (pl. III/8, 11–13; VII/14; VIII/1, 9). Cunoaștem și un exemplar cu formă mai neobișnuită (pl. VII/12): corpul este reprezentat de un recipient aproape plat, de formă asimetrică, prevăzut cu patru picioare și cap (rupt în vechime). Aceste obiecte sunt tratate în literatura arheologică cu denumirea de vase zoomorfe (deși exemplarele de la Ariușd, cu formele lor naturaliste, se aseamănă mai mult cu plastica zoomorfă), având analogii atât în neo-eneoliticul european, cât și din lumea egeană sau Mesopotamia. Originea și destinația lor au fost amplu discutate în rândul specialiștilor, fiind interpretate ca vase de iluminat folosite cu ocazia unor practici magico-religioase.²³ Cele mai frumoase (și mai numeroase) exemplare ale acestor vase zoomorfe din neo-eneoliticul sud-est-european se găsesc în complexul cultural Gumelnița–Karanovo VI–Kodžadermen,²⁴ dar sunt cunoscute și în culturile ceramicii liniare ale Câmpiei Ungare (Alföld),²⁵ Cucuteni–Tripolie²⁶ sau Lengyel.²⁷ Forme asemănătoare exemplarelor naturaliste de la Ariușd au fost descoperite în cultura Körös (Kotacpart–Vata-tanya,²⁸ Törökszentmiklós–Karancspart–Háromág²⁹), ceramica liniară central-europeană (Herkheim)³⁰, Gumelnița (Vidra, Sultana)³¹, iar în aria Cucuteni–Tripolie la Scânteia,³² Schipenitz.³³ Pentru exemplarul cu recipient plat

(pl. VII/12) găsim analogii la Turdaș.³⁴ Răspândirea acestor obiecte cu caracter cultic cert, pe o arie atât de vastă și în perioade diferite ale neo-eneoliticului, denunță originea și caracteristicile comune ale credințelor religioase din această epocă.

În materialul așezării de la Ariușd întâlnim și câteva fragmente ceramice prevăzute cu protome în formă de cap de animal stilizat. Unul dintre exemplare, publicat de Ferenc László,³⁵ înfățișează o pasăre cu ciocul lat, perforat orizontal, simbolizând ochii (pl. I/17). O protomă provenită din buza unui vas pictat pare să reprezinte capul unei păsări de pradă, cu cioc curbat și ascuțit (pl. V/13). În sfârșit, un fragment de vas bitronconic, decorat cu pictură tricromă, este prevăzut cu o toartă, a cărei formă amintește tot de un cap de animal (pl. V/14). Aceste reprezentări sunt numeroase în cultura Cucuteni,³⁶ dar din aria culturii Ariușd cunoaștem asemenea obiecte deocamdată doar de la Păuleni,³⁷ Reci-Törökretje (Câmpia lui Török)³⁸ și Sfântu Gheorghe-Gémvára (Cetatea Cocorului).³⁹

Este foarte interesant, unic în lotul de la Ariușd capul de animal reprodus pe pl. I/3. Piesa, înfățișând o cornută (cu coarnele rupte în vechime), este fragmentară la momentul actual,⁴⁰ a fost însă întreg la mijlocul secolului trecut. Potrivit observației lui János Makkay și imaginilor publicate în 1959, animalul a fost modelat fără corp, cu gât cilindric prevăzut cu o șanțuire pentru fixarea unei bucăți de sfoară, purtat probabil ca o amuletă.⁴¹ O piesă similară, având probabil același scop de utilizare, reprezentând însă un cap uman șlefuit din marmură, a fost descoperită într-o altă așezare a culturii Ariușd, la Sfântu Gheorghe-Gémvára (Cetatea Cocorului).⁴² Un alt obiect, demn de menționat, este un bucraniu cu partea inferioară rotundă, ușor alveolată (pl. VIII/6).

János 1960, Taf. CXV), Gumelnița (DUMITRESCU, Vladimir 1925, fig. 64/15, 68/1–5; ȘTEFAN, Gheorghe 1925, fig. 40/7–12, 41/16–18), Petrești (PAUL, Iuliu 1992, pl. L/7–10).

²³ În legătură cu originea, răspândirea și destinația vaselor zoomorfe a se vedea: MAKKAY János 1959, 130–132; NIȚU, Anton 1972, 16–18 (cu bibliografie).

²⁴ VOINEA, Valentina Mihaela 2005, pl. 102–103, 105.

²⁵ Tiszacsege: KALICZ, Nándor – MAKKAY János 1977, Taf. 4/8a–b.

²⁶ Izvoare, Traian-Dealul Fântânilor: DUMITRESCU, Vladimir 1979, 106, fig. 184, 187.

²⁷ Mórág-Útzkódomb, Lengyel, Várdomb-Újberekpuszta, Zengővárkony, Györe, Aszód, Kaposvár-Ólaki-dűlő: ZALAI-GAÁL István 1993, 27–30, fig. 1–20.

²⁸ KUTZIÁN Ida 1944, pl. XLVII/18.

²⁹ RACZKY Pál 1980, fig. 8/1–2.

³⁰ NIȚU, Anton 1972, fig. 15/1.

³¹ Ibidem, fig. 8/4–5, 12/5.

³² MANTU, Cornelia-Magda 1994, fig. 4/3, 7.

³³ KANDYBA, Oleh 1937, fig. 5a–b.

³⁴ ROSKA Márton 1941, pl. XCVII/2, 18, XCVIII/2.

³⁵ LÁSZLÓ, Francisc 1924, 22, pl. XII/3.

³⁶ DUMITRESCU, Vladimir et alii 1954, 430–433, pl. CXIII–CXIV, CXXIII/12–16; NIȚU, Anton 1972, 31–42, fig. 24–29; PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Mircea – VĂLEANU, Mădălin-Cornel 2004, fig. 221/1–3, 19.

³⁷ BUZEA, Dan-Lucian – LAZAROVICI, Gheorghe 2005, pl. XXII/2.

³⁸ Piesă inedită, descoperită de Ferenc László cu ocazia săpăturilor din 1910. Muzeul Național Secuiesc, nr. inv. 2695.

³⁹ Descoperire inedită, menționată doar de Ferenc László ca analogie a exemplarelor de la Ariușd (LÁSZLÓ, Francisc 1924, 22).

⁴⁰ A se vedea SZTÁNCZSÚJ Sándor József 2003, fig. 18/3.

⁴¹ MAKKAY János 1959, 124, 133, fig. 7, pl. XXII/7, XXIII/4.

⁴² SZÉKELY, Zoltán 1971, 131, fig. 4; MONAH, Dan 1997, fig. 17/3.

Merită, în sfârșit, să acordăm atenție în cadrul reprezentărilor zoomorfe și la două vase descoperite la Ariușd cu ocazia săpăturilor din 1968, respectiv 1977.

Primul este o ceașcă de formă askoidală cu corpul ușor asimetric, fundul plat, buza rotunjită, din care pornește o toartă masivă, ușor supraînălțată, cu secțiune ovală. A fost lucrată din pastă grosolană, degresată cu nisip, conținând bucăți mărunte de argilă, pietricele și chiar elemente organice – acestea fiind observabile mai ales în interiorul vasului. Arderea este neuniformă, culoarea vasului fiind roșie-cărmăzică cu pete de nuanță cenușiu-gălbuie și brune și prezintă, pe unele părți din exterior (mai ales pe fund), urme de ardere secundară. (Muzeul Național Secuiesc. Nr. inv. 19104. Dimensiuni: Înălț. 8,1 cm; Diam. gură 8 cm; Diam. fund 9,2 cm) Vasul a fost descoperit pe suprafața Ab/1968 (adâncimea de 60 cm).

Vasul miniatural reprezintă un askos orizontal cu gura lată, oblică. Pe partea superioară a fost prevăzut cu o mică toartă-buton, perforată orizontal. A fost modelat din pastă fină, degresată cu nisip, suprafața vasului nefiind însă lustruită ca la majoritatea vaselor miniaturale, având un aspect zgrunțuros și purtând pe unele părți urme de degete. (Muzeul Național Secuiesc. Nr. inv. 18820. Dimensiuni: Înălț. 4,3 cm; Diam. gură 3,4 cm) Piesa a apărut pe suprafața I.C. (adâncimea: 85 cm), în regiunea complexului de cupatoare, descoperit în 1977.

Deși nu le cunoaștem situația stratigrafică exactă, judecând după datele adâncimilor, acestea aparțin probabil ultimei faze de locuire ariuşdene (Ariușd IV). Fiind unice în sud-estul Transilvaniei, aceste vase reprezintă forme rar întâlnite pe întreaga arie a complexului Cucuteni–Tripolie. Un exemplar oarecum asemănător a fost descoperit împreună cu tezaurul de obiecte de podoabă de la Brad, datat în faza Cucuteni A3.⁴³ Analogiile cele mai apropiate,

cât și originea acestor vase trebuie căutate după toate probabilitățile în regiunea Dunării de Jos și în Balcani unde există un număr mare de exemplare.⁴⁴ Piesele de la Ariușd se aseamănă cel mai mult cu formele cunoscute din fazele A2 și B1 ale complexul cultural Gumelnița–Karanovo VI–Kodžadermen (Carcaliu, Căscioarele, Ciolănești din Deal, Hotnica, Jilava, Stara Zagora),⁴⁵ din cultura Sălcuța–Krivodol (Galabotzi, Sălcuța – cea din urmă fiind un exemplar miniatural).⁴⁶ O analogie mai strânsă a askosului mare este cunoscută din neoliticul din Thessalia (Otzaki).⁴⁷ În ceea ce privește valoarea cronologică a acestor vase, vom reveni la această problemă în cadrul unui studiu viitor. Dorim să semnalăm aici doar că apariția lor în materialul așezării de la Ariușd denunță legăturile sudice ale acestei comunități, dovedite și de alte descoperiri, precum ceramica și unele obiecte de podoabă.

Rezumând observațiile de mai sus, putem constata, că cele 148 de figurine și alte reprezentări zoomorfe reprezintă la momentul actual cel mai bogat lot cunoscut din Transilvania, semnificativ și în privința întregului complex cu ceramică pictată din estul Europei. Majoritatea lor (cca. 85%) constituie figurinele, statuetele înfățișând animale domestice (ovicaprine, bovine, canine). Întâlnim pe lângă acestea, în număr mai redus, vase și protome zoomorfe. Numărul reprezentărilor de animale pe întreaga arie a culturii Ariușd depășește conform datelor noastre 200 de exemplare. În comparație cu alte aspecte ale culturii materiale, se pare că aceste obiecte nu poartă o valoare cronologică deosebită, neputând fi observate nici forme canonizate în privința modelării lor.⁴⁸ Cele mai multe analogii le găsim în plastica fazelor A2–A4 ale culturii Cucuteni, dar se pot recunoaște forme asemănătoare în majoritatea culturilor din neo-eneoliticul sud-est-european.

Sztáncsuj Sándor József - Muzeul Național Secuiesc, Kós Károly, 10, Sfântu Gheorghe, RO-520055, sztancsuj_sandor@yahoo.com

⁴³ URSACHI, Vasile 1991, 343, fig. 5–6.

⁴⁴ A se vedea: NIȚU, Anton 1972, 21–28; MARINESCU-BÎLCU, Silvia 1990 (cu bibliografie).

⁴⁵ Ibidem, fig. 5/2; VOINEA, Valentina Mihaela 2005, pl. 97/3–6, 8–9.

⁴⁶ BERCIU, Dumitru 1961, 273; MARINESCU-BÎLCU, Silvia 1990, fig. 6/11–12.

⁴⁷ Ibidem, fig. 5/4.

⁴⁸ SCHMIDT, Hubert 1932, 66; DUMITRESCU, Vladimir 1979, 89; PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Mircea et alii 1999, 534.

Abrevieri

<i>AMN</i>	Acta Musei Napocensis (Cluj)
<i>ArchÉrt</i>	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
<i>ArhMold</i>	Arheologia Moldovei (Iași)
<i>BAI</i>	Bibliotheca Archaeologica Iassiensis (Iași)
<i>BMA</i>	Bibliotheca Memoriae Antiquitatis (Piatra Neamț)
<i>BMN</i>	Bibliotheca Musei Napocensis (Cluj-Napoca)
<i>ComArchHung</i>	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
<i>Dacia N. S.</i>	Dacia. Nouvelle Série. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne (București)
<i>DissPan</i>	Dissertationes Pannonicae (Budapest)
<i>Dolgozatok – Travaux</i>	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából – Travaux de la Section Numismatique et Archéologique du Musée National de Transilvanie (Kolozsvár)
<i>Jelentés SzNM</i>	Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum ... évi állapotáról (Sepsiszentgyörgy)
<i>MAGW</i>	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien (Wien)
<i>MCA</i>	Materiale și Cercetări Arheologice (București)
<i>SzMMÉ</i>	Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv (Szolnok)
<i>StudArch</i>	Studia Archaeologica (Budapest)
<i>VAH</i>	Varia Archaeologica Hungarica (Budapest)

Bibliografie

- BÁNYFY, Eszter
2004 *The 6th Millenium BC Boundary in western Transdanubia and its role in the Central European Neolithic transition (The Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb Settlement)*. *VAH*, XV, Budapest.
- BARTÓK, Botond
1988 Catalog selectiv al idolilor antropomorfi și zoomorfi din neolitic aflați în colecția Muzeului Județean Covasna. *Aluta*, XVII–XVIII (1985–1986), 137–151.
- BUZEA, Dan – LAZAROVICI, Gheorghe
2005 Descoperirile Cucuteni–Ariușd de la Păuleni Ciuc – Ciomortan „Dâmbul Cetății”. Campaniile 2003–2005. Raport preliminar. *Angustia*, 9, 25–88.
- DUMITRESCU, Hortensia
1933 La station préhistorique de Ruginoasa. *Dacia*, III–IV (1927–1932), 56–87.
- DUMITRESCU, Vladimir
1925 Fouilles de Gumelnița. *Dacia*, II, 29–103.
1933 La station préhistorique de Boțești. *Dacia*, III–IV (1927–1932), 88–114.
1979 *Arta culturii Cucuteni*. București.
- DUMITRESCU, Vladimir – DUMITRESCU, Hortensia – PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Mircea – GOSTAR, Nicolae
1954 *Hăbășești. Monografie arheologică*. București.
- FERENCZI, Géza – FERENCZI, István
1975 Săpături arheologice la Mugeni. Studiu preliminar (Partea I-a). *AMN*, XII, 45–68.
- HORVÁTH, Ferenc
1998 The zoomorphic Figurines of the Late Neolithic Gorzsa Group and their south-east-european Relations. In: Anreiter, P. – Bartosiewicz L. – Jerem E. – Meid, W. (eds.): *Man and the Animal World. Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Palaeolinguistics in Memoriam Sándor Bökönyi*. *Archaeolingua*, 8, Budapest, 285–305.
- IONIȚĂ, Adrian – CĂPĂȚĂNĂ, Dan – BOROFFKA, Nikolaus – BOROFFKA, Rodica – POPESCU, Adrian
2004 *Feldioara – Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei – Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes*. București.
- KALICZ, Nándor – MAKKAY, János
1977 *Die Linienbandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene*. *StudArch*, VII, Budapest.
- KANDYBA, Oleh
1937 *Schipenitz. Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes*. Wien–Leipzig.
- KUTZIÁN Ida
1944 *A Körös-kultúra*. *DissPan*, II/23, Budapest.
- LÁSZLÓ Ferenc
1911 Háromszék vármegyei praemykenaei jellegű telepek – Stations de l'époque pré-mycénienne dans le comitat de Háromszék. *Dolgozatok – Travaux*, II, 175–259.
- LÁSZLÓ, Francisc
1924 Les types de vases peints d'Ariușd (Erősd). *Dacia*, I (1927), 1–27.

- LAZAROVICI, Gheorghe – MAXIM Zoia
1995 *Gura Bacului. Monografie arheologică. BMN*, XI, Cluj-Napoca.
- LUCA, Sabin Adrian
1991 Feslegungen zur chronologischen und kulturgeschichtlichen Eingliederung der „Statuette von Liubcova” (Bezirk Caras-Severin). In: Chirica, V. – Monah, D. (eds.) *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen. BAI*, IV, Iași, 266–271.
- MAKKAY János
1959 Adatok őskori állatplasztikánk déli kapcsolataihoz. *ArchÉrt*, 86, 123–132.
- MANTU, Cornelia-Magda
1994 Plastica zoomorfă a așezării cucuteniene de la Scânteia (Jud. Iași). *ArhMold*, XVII, 161–168.
- MARINESCU-BÎLCU, Silvia
1990 Askoi et rhytons énéolithiques des régions balkano-danubiennes et leurs relations avec le Sud, à la lumière de quelques pièces de Căscioarele. *Dacia N. S.*, XXXIV, 5–21.
- MONAH, Dan
1997 *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni–Tripolie. BMA*, III, Piatra Neamț.
2005 Religie și artă în cultura Cucuteni. In: Dumitroaia, Gh. – Preoteasa, C. – Munteanu, R. – Nicola, D. (ed.): *Primul muzeu Cucuteni din România – The First Cucuteni Museum of Romania. BMA*, XV, Piatra Neamț, 62–173.
- MONAH, Dan – DUMITROAIA, Gheorghe – MONAH, Felicia – PREOTEASA, Constantin – MUNTEANU, Roxana – NICOLA, Dorin
2003 *Poduri-Dealul Ghindaru, o Troie în Subcarpații Moldovei. BMA*, XIII, Piatra Neamț.
- NIȚU, Anton
1972 Reprezentările zoomorfe plastice pe ceramica neo-eneolitică carpato-dunăreană. *ArhMold*, VII, 9–96.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Mircea – FLORESCU, Marilena – FLORESCU, Adrian C.
1999 *Trușești. Monografie arheologică. București-Iași.*
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Mircea – VĂLEANU, Mădălin-Cornel
2005 *Cucuteni-Cețașuie. Monografie arheologică. BMA*, XIV, Piatra Neamț.
- RACZKY Pál
1980 A Körös kultúra újabb figurális ábrázolásai a Közép-Tiszavidékről és történeti összefüggéseik. *SzMMÉ* (1979–1980), 5–33.
- ROSKA Márton
1927 *Az ősrégészet kézikönyve II. Az újabb kőkor. Cluj – Kolozsvár.*
1941 *A Torma Zsófia-gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. Kolozsvár.*
- SCHMIDT, Hubert
1932 *Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien. Berlin–Leipzig.*
- SZÉKELY, Zoltán
1951 Săpăturile la Leț-Varhegiu (Trei Scaune) – Tezaurul dacic dela Șimleul Silvaniei – Săpăturile la Bicsadul Oltului (Trei Scaune). *Materiale și Cercetări de Istorie Veche a României. București.*
1959 Cercetări arheologice efectuate în Regiunea Autonomă Maghiară. *MCA*, VI, 187–201.
1971 Cîteva figurine interesante din România. *Apulum*, IX, 129–138.
- SZTÁNC SUJ Sándor József
2003 A Cucuteni–Erősd-kultúra leletei a Magyar Nemzeti Múzeumban. *ComArchHung*, 31–66.
2005 Zoomorf plasztika és állatábrázolások az erősi lelőhelyről. *MKDMM*, 163–176.
- ȘTEFAN, Gheorghe
1925 Les fouilles de Căscioarele. *Dacia*, II, 138–197.
- TEUTSCH, Julius
1900 Prähistorische Funde aus dem Burzenlande. *MAGW*, XXX, 189–202.
- URSACHI, Vasile
1991 Le dépôt d'objets de parure énéolithique de Brad, com. Negri, dép. de Bacău. In: Chirica, V. – Monah, D. (eds.) *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen. BAI*, IV, Iași, 335–386.
- VOINEA, Valentina Mihaela
2005 *Ceramica complexului cultural Gumelnița–Karanovo VI. Fazele A1 și A2. Constanța.*
- VULPE, Radu
1957 *Izvoare. Săpăturile din 1936–1948. București.*
- ZALAI-GAÁL István
1993 A lengyeli kultúra „agyagmécsesei”. *ArchÉrt*, 120, 3–36.

Zoomorf plasztika és állatábrázolások az erődsi rézkori településről (Kivonat)

Dolgozatunkban az Erősd-kultúra névadó lelőhelyén előkerült állatidolokat és -ábrázolásokat mutatjuk be. A tárgyalat leletkor első darabjait még a legkorábbi erődsi feltárások anyagából ismerjük. 1907–1913 között, valamint 1925-ben folytatott ásatásai során László Ferenc számos példányt talált a település különböző rétegeiben, de csupán az érdekesebb darabokat közölte, az üreges hátú állatfigurák és állat alakú edények, edényfogantyúk típusából. 1913-ban, a Magyar Nemzeti Múzeum részére folytatott feltárásainak budapesti anyagából előbb Makkay János, majd e sorok szerzője publikált néhány állatplasztikát. A század második felében, 1968–1986 között folytatott erődsi ásatások anyagából csupán néhány állatidol került közlésre.

Az erődsi település anyagából összesen 148 állatfigurát, állatábrázolást ismerünk. Ezek az alábbi csoportokba oszthatók:

- 1) állatszobrocskák (127 db.);
- 2) állat alakú edények (14 db.);
- 3) aszkoszok (2 db.);
- 4) állati fejre, csőrre emlékeztető edényfogantyúk (3 db.);
- 5) amulett (1 db.)
- 6) bikaszarv-ábrázolás (1 db.)

A tárgyak előkerülési körülményeit illetően sajnos igen kevés információval rendelkezünk. Az ismert adatok, más lelőhelyek feltárása során végzett megfigyelések arra utalnak, hogy az ilyen leletek igen változatos kontextusban bukkannak fel, előkerülési helyükre nézve nemigen állapíthatók meg különösebb szabályosságok. Az erődsi példányok lakóházak belsejében vagy azok közelében, szemétdödrökben és tűzhelyek környékén bukkantak fel. Számuk valamivel kisebb, mint az emberi figuráké, s ez az arány az egész kultúrkör területén megállapítható.

Az erődsi állatplasztikák kivétel nélkül agyagból készültek, amelyeket minden jel szerint nyíltszíni tűzhelyen vagy gödörben égettek ki. Néhány ép példányt leszámítva töredékesek. Az ép darabok általában kis testű, 4–6 cm hosszúságú, 3–5 cm magasságú állatfigurákat ábrázolnak, zömökebb testtel, rövid végtagokkal (I. t. 8; III. t. 7; IV. t. 15–16; VI. t. 5; VII. t. 13). A nagyobb állatoknak jellemzően a fejük vagy valamely végtagjuk hiányzik. Testhosszuk 6–12, magasságuk 5–10 cm között váltakozik, bár a töredezettség miatt a pontos testméretekre számos esetben csak következtetni lehet. Néhány különösen nagy töredék arra utal, hogy ritkább esetben 12–15 cm-es vagy 15 cm-t is meghaladó testméretű zoomorf idollokkal is lehet számolni (II. t. 12, 14; III. t. 3; VIII. t. 11).

Az összegyűjtött leletek nyersanyag és megmunkálás szempontjából két kategóriába csoportosíthatók. Többségük a közepes minőségű házi kerámia anyagához hasonló, szemcsés homokkal volt soványítva. Felületük szemcsés, egyenetlen, igen nagyvonalú megformálású, ujjlenyomatok, eszköznyomok is megfigyelhetők rajtuk. Kialakításuk többnyire egyetlen nyersanyagdarabból történt. Égetésük egyenetlen, kívül sűrű, sárgásszürke, vöröses vagy sötétbarna foltos, belül fekete, sötétbarna színű van (II. t. 2–3; IV. t. 20). A második kategóriába sorolhatók a nagyobb műgonddal megformált, finomabb homokos soványítású állatfigurák. Többségük itt is egyetlen darabból készült, előfordul azonban jónéhány olyan példány is, amelyek kialakítása – mint az emberi idoloznál általában – több darabból történt: a törzsre ragasztották rá a külön megformált fejet, végtagokat, majd a megformált figura felületét csont- vagy kőszerszállal simították (I. t. 13; II. t. 1; IV. t. 14). Egyes darabokra gondosan iszapolt, vékony agyagbevonat is került (I. t. 1; II. t. 4, 8–9, 14; III. t. 3, 9, 14; VIII. t. 11). Égetésük egyenetlesebb, színük általában világos, sárgászöld, élénk téglavörös vagy vörösesbarna.

Az anyagi kultúra más elemeivel, elsősorban a kerámia technikai, formai kivitelezésével némileg ellentétben, az állatfigurák megformálása kevesebb műgonddal történt. Bár a leletek között akadnak formailag jól kidolgozott, arányos testalkatú példányok, a legtöbb ábrázolás esetében megfigyelhető egy bizonyos nagyvonalúság, a végtagok és a fej kissé hanyag, elnagyolt kialakítása. Ennek is tulajdonítható, hogy a szobrocskák legnagyobb részéről nem dönthető el egyértelműen, milyen állatot ábrázol (1. táblázat). Kevesebb figyelmet tulajdonított az egykori „szobrász” az állatfigurák díszítésének is: az előkerült díszített példányok száma a leletanyag egészéhez képest elenyésző (10 db.), a minták szegényesek, többnyire néhány beszurkált pontsorra, bekarcolásra korlátozódnak (II. t. 9, 13; III. t. 9; IV. t. 18–19; V. t. 4; VI. t. 7, 12; VII. t. 4; VIII. t. 3). Festett díszítés nyomát (az állatfejes bütyköket leszámítva) mindeddig egyetlen példányon sem sikerült megfigyelni.

Az egészalakos állatfigurák törzse általában kerek vagy enyhén ovális átmetszetű. Rövid, zömök farokkal, kúpszerűen elhegyesedő vagy lapos, benyomott korong alakú, kissé szétálló végtagokkal rendelkeznek (I. t. 14). Fejük hosszúkás, kúp alakú, szemüket gyakran kétoldalt benyomott kis lyukkal (I. t. 1; II. t. 2; V. t. 11–12; VIII. t. 10) vagy a fej teljes, vízszintes átfúrásával ábrázolták (I. t. 4; II. t. 1; III. t. 5; IV. t. 8; V. t. 10; VII. t. 1; VIII. t. 5). Nemi jellegüket egyetlen példány esetében sem lehet biztosan megállapítani, csupán egyes, nagyobb méretű szarvakat viselő darabokról sejtethető, hogy hímnemű szarvasmarhát, bikát ábrázolhattak (V. t. 8; VIII. t. 11). A meghatározható fajok között a juh, kecske és a szarvasmarha vannak túlsúlyban. A juhot, kecskét ábrázoló szobrocskákat hegyes orruk, rövid, lekonyuló farkuk, hátrafelé álló szarvuk teszi könnyen felismerhetővé (III. t. 4–5, 10; V. t. 10; VIII. t. 5). Számbelileg valamivel kisebb arányban fordulnak elő a nagyobb testméretű, előre vagy felfelé ívelő szarvú, tehenet vagy bikát ábrázoló figurák (I. t. 1, 6; II. t. 1–2; V. t. 8, 12; VI. t. 6, 8; VII. t. 1, 3; VIII. t. 10–11). Szintén könnyen felismerhetők a sertést, vaddisznót ábrázoló példányok (V. t. 7; VI. t. 15). Testük zömök, végtagjaik rövidek, hátuk – némileg hasonlóan a későbbi, keltakori ábrázolásokhoz – kissé púpos, néhány esetben hosszanti irányban húzódo, tarajszerű barázda van rajtuk. A kerekded fejű, egyenesen vagy felfelé tartott farkú figurák minden valószínűség szerint kutyákat ábrázoltak (I. t. 12; II. t. 4; IV. t. 14–15; V. t. 6; VI. t. 14; VII. t. 13).

Az egészalakos állatplasztika Európa neolitikus kultúráiban nagy számban, igen változatos formákban, széles területen megtalálható. Értelmezésére több kísérlet is született: egyszerű gyermekjátékként vagy bizonyos mágikus praktikák, kultikus szertartások kellékeként is magyarázhatók. A kutatók többsége általában az utóbbi magyarázat mellett foglal állást. A háziállatok és a madarak gyakori ábrázolásait a termékenységi kultusszal kapcsolatos hiedelmekkel, a vadállatok megjelenítését a vadászmágia szertartásaival szokták összefüggésbe hozni. Nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy az állatfigurák egyes népcsoportok, törzsek ősi totemállatait jelképezik.

Juhot, kecskét, ritkábban szarvasmarhát ábrázolnak az üreges hátú állatfigurák. Fejükön a szemeket ábrázoló, vízszintes átfúrás van, hátukon folyadék befogadására szolgáló, ovális vagy kissé négyszögletes, zsák vagy puttony alakú üreg. Legszebb, csaknem teljes épségben megmaradt példányai igen gondos megmunkálásról árulkodnak (I. t. 2, 15; VIII. t. 7), másokat kevesebb gonddal, rosszabb minőségű anyagból formáltak meg (III. t. 8, 11–13; VII. t. 14; VIII. t. 1, 9). Ennek a tárgytypusnak az európai neolitikum, kora rézkor időszakából számos párhuzama ismert, igen változatos formában és kivitelben, s a forma igen távoli, égei-kumi és mezopotámiai analógiákkal is rendelkezik. Funkciójukra nézve az az általános vélekedés, hogy vallási szertartások kellékeként, mécsesnek használták őket. Az erődí, naturalisztikusan ábrázolt példányok legközelebbi párhuzamait a Cucuteni–Tripolje-kultúrkör „rokon” lelőhelyein találjuk meg (Scânteia, Schipenitz).

A vizsgált leletanyag különálló kategóriáját képezi néhány olyan edénytöredék, amelyek oldalán vagy peremén állati fejet utánozó bütykök, fogantyúk találhatóak. Egyik, László Ferenc által közölt példányuk kissé lelógó, széles csőrű madarat (lúd vagy kacska) ábrázol (I. t. 17). Szintén madárfejre emlékeztet az itt bemutatott két példány egyike is (V. t. 13), a hegyes, lefelé hajló, hegyes csőr, a fogantyú vízszintes átfúrásával ábrázolt szemek alapján úgy tűnik, ragadozó madarat jelképez. Nagyobb méretű, három színnel festett, bikónikus edény vállát díszítette a V. t. 14. ábráján látható fej is – formájára nézve talán emlősállat (juh vagy kecske) lehetett. Ilyen állatalakos bütykökkel, fogantyúkkal a Cucuteni–Tripolje-kultúrkör területén jóval nagyobb számban, igen változatos formákban találkozunk.

Igen érdekes, anyagunkban egyedülálló leletnek számít az I. t. 3. ábráján látható kis állatfej. Mai állapotában töredékes, évtizedekkel ezelőtt Makkay János azonban még ép állapotban vizsgálhatta. Megfigyelése szerint az állatkát test nélkül ábrázolták, feje cilindrikus, kissé árkolt nyúlványban végződött, véleménye szerint zsinigre akasztva, amulett formájában viselhették – hasonlóan több más neolitikus állatábrázoláshoz. Szintén egyedi az Erőd-kultúra területén egy fej nélküli, bikaszarvat ábrázoló kisplasztika (VIII. t. 6).

Az 1968–1986 között folytatott erődí ásatások során két aszkosz is előkerült. Egyikük kissé durva felületű, szemcsés homokkal soványított, téglavörös, sötétbarna foltos csésze, peremből kiinduló, vastag füllel, széles, lapos fenékkal (IX. t. 1). A másik világosvörös, homokkal soványított, ferde, kissé tagolt peremű, ovális testű miniatűr edényke, felső részén vízszintesen átfúrt bütyökkel (IX. t. 2). A két edény – bár pontos előkerülési körülményeiket nem jegyezték fel – mélységadataik alapján az Erőd-kultúra legfelső településszintjéből (Erőd IV) származhat. Jelentőségük egy későbbi tanulmányban fogjuk megvizsgálni, most csak jelezzük, hogy az Al-Duna vidékén és a Balkánon található analógiáik a kultúra déli kapcsolataira világítanak rá.

Az erődí állatalakos plasztika elemzését röviden a következőkben foglalhatjuk össze. A vizsgált 148 példány a kultúra erdélyi területéről mindmáig a legnagyobb ilyen jellegű leletegyüttes, s az egész Cucuteni–

Tripolje kultúrkör területét nézve is jelentős mennyiségnek számít. Túlnyomó részük az egészalakos figurák kategóriájába sorolható, többségük háziállatot (juh, kecske, szarvasmarha, sertés, kutya) ábrázol. Az anyag számbelileg kisebb részét teszik ki az üreges hátú, állat alakú mécsesek és állatalakos edénybütykök, fogantyúk. A kultúrkör erdélyi területéről – a vizsgált erődsi példányokkal együtt – máig mintegy 200 állatplasztikát, -ábrázolást ismerünk, a bemutatott példányokhoz hasonló formákban. Az anyagi kultúra és a hitvilág más emlékeitől eltérően ezek a leletek – úgy tűnik – nem rendelkeznek különösebb kronológiai jelentőséggel, megformálásukat illetőleg nem is alakultak ki kanonizált formák. Legközelebbi párhuzamaikat a Cucuteni-kultúra moldvai lelőhelyein (Cucuteni-Cetățuia, Hăbășești, Izvoare, Ruginoasa, Scânteia, Trușești stb.) találjuk meg, de számos közeli analógiájuk ismerhető fel a Kárpát-medence és szomszédos területei késő neolitikus, kora rézkori kultúráiban.

Animal Figurines and Zoomorphic Representations from the Copper Age Settlement of Ariușd (Erősd) (Abstract)

The subjects of this study are the animal figurines and zoomorphic representations from the Early Copper Age settlement at Ariușd (Erősd)-Tyiszk-hegy, in South-eastern-Transylvania.

The first pieces of animal figurines were found during the excavations carried out by Ferenc László in the first part of the 20th century (1907–1925). Some of these finds were published by László, than later, by János Makkay and the author of this study. There were published only a few zoomorphic idols from the material found in the time of the excavations between 1968–1986.

A number of 148 pieces of animal figurines and representations are known from the settlement. They can be divided in the following major types:

- 1) Animal figurines (127 pcs.);
- 2) Zoomorphic vases (14 pcs.);
- 3) Askoi (2 pcs.);
- 4) Zoomorphic handles (3 pcs.);
- 5) Animal head amulet (1 pcs.);
- 6) Bucranium (1 pcs.).

Other types of animal representations, such as in „relief” or rythons are yet unknown on the whole territory of the Ariușd (Erősd) Culture in Transylvania.

Most of the finds were discovered in houses or pits, although it seem to be no regularities in the finding circumstances. The majority of them are fragmented, only a few of them – especially the smaller ones (pl. I/8; III/7; IV/15–16; VI/5; VII/13) – had remained unbroken. The animal figurines have usually a round shape, their head and members are represented by small, conical prominence. Their size is altering between 4–6 cm (the smallest pieces) and 6–12 cm (the majority). Made from the clay used for pottery-making, tempered with sand, they were fired probably in open fireplaces, having a light- or dark-red, brown, yellowish colour. A few specimens were decorated with pierced or rusticated ornaments on their back, representing the fur or bristles of the animal (pl. II/9, 13; III/9; IV/18–19; V/4; VI/7, 12; VII/4; VIII/3). The gender of the figurines cannot be determinate, except some fragments with fairly big horns, which seems to depict bulls (pl. V/8; VIII/11).

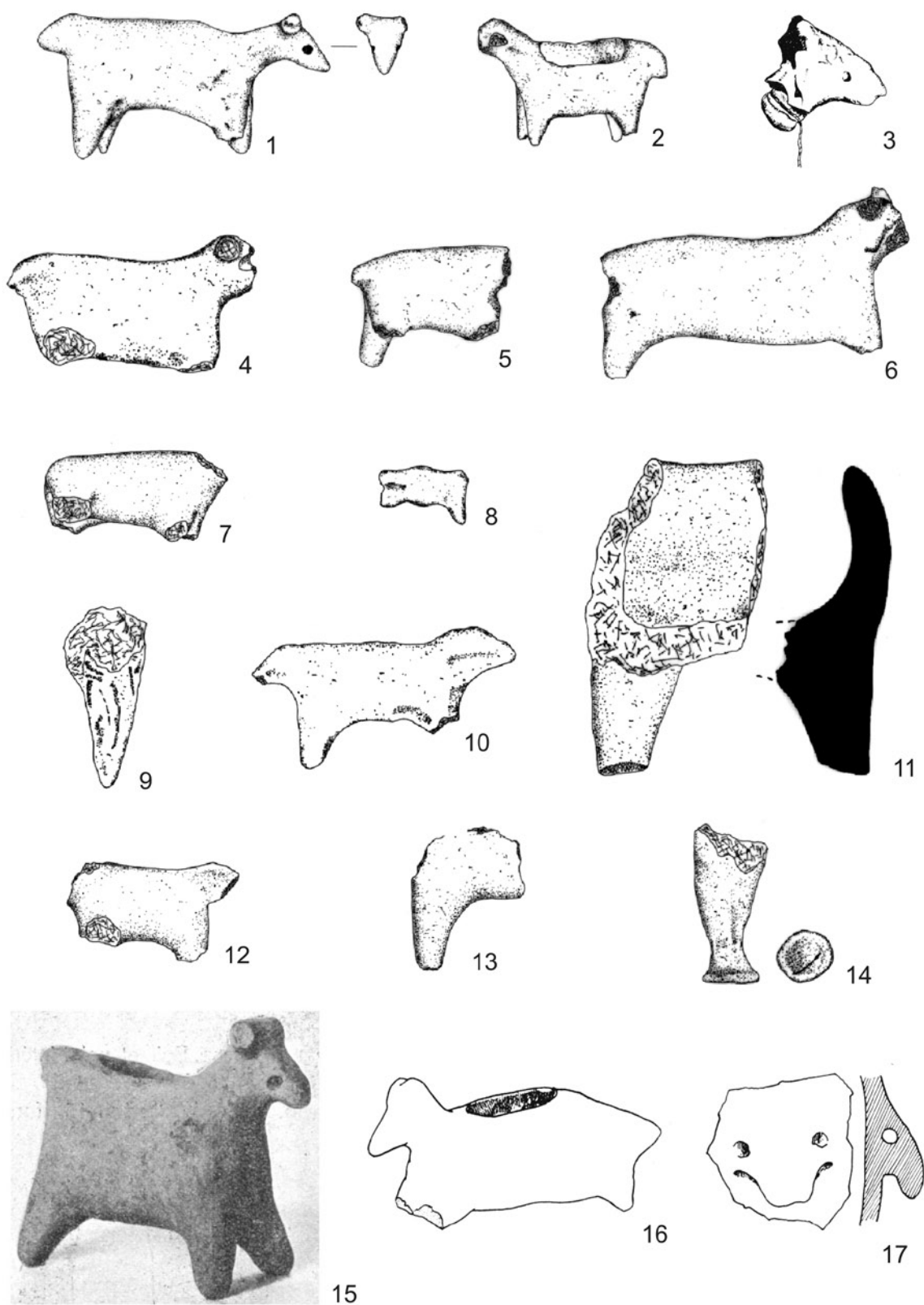
The majority of the figurines are representing domesticate mammals, as sheep (pl. III/4, 10; V/10; VIII/5), goat (pl. III/5) or cattle (pl. I/1, 6; II/1–2; V/8, 12; VI/6, 8; VII/1, 3; VIII/10–11), and – in a smaller number – dogs (pl. I/12; II/4; IV/14–15; V/6; VI/14; VII/13), pig or wild-boar (pl. V/7; VI/15) and bear (pl. IV/2).

The small animal-shaped vessels or zoomorphic „lamps” (pl. I/2, 15; III/8, 11–13; VII/14; VIII/1, 7, 9) were also modelled after domestic animals (sheep, cattle), having close analogies not only in the related Cucuteni–Tripolje Culture but in several civilisations of the Neolithic and Early Copper Age, from Europe to the Near- and Middle-East.

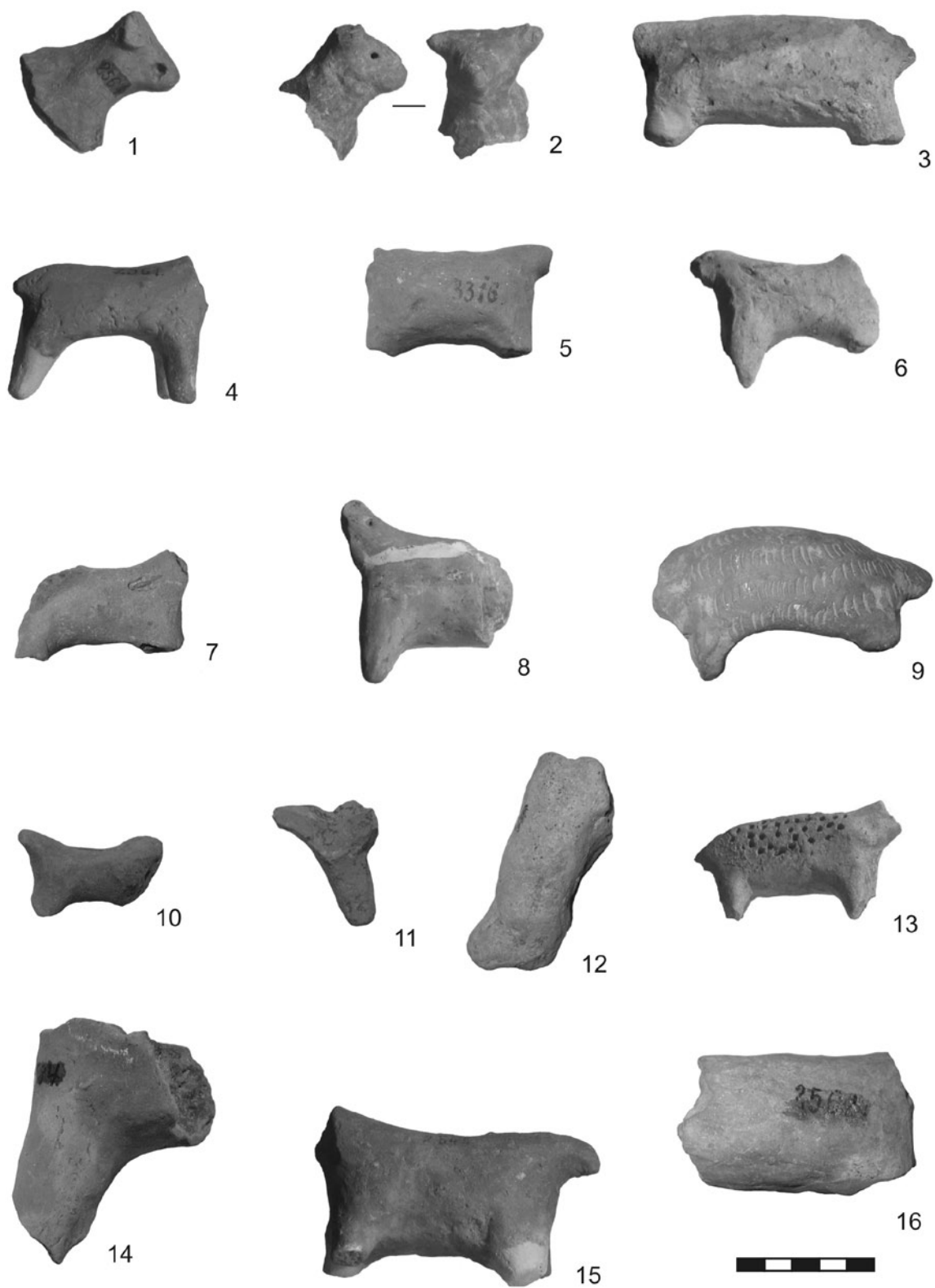
Some pottery handles representing animal heads (pl. I/17; V/13–14) constitute a particular group of finds in the material. A self-standing animal head can also be mentioned as a special find (pl. I/3), worn probably on neck as a suspended amulet. Another single find is a bucranium (pl. VIII/6).

Two askoi, discovered during the excavations in 1968 and 1977, in the latest occupation level of the settlement, can also be mentioned as special finds (pl. IX/1–2). Their analogies, mainly from the Lower Danube region and the Balkans (the Gumelnița–Karanovo VI and Sălcuța–Krivodol cultures) proves the southern connections of the Ariușd communities.

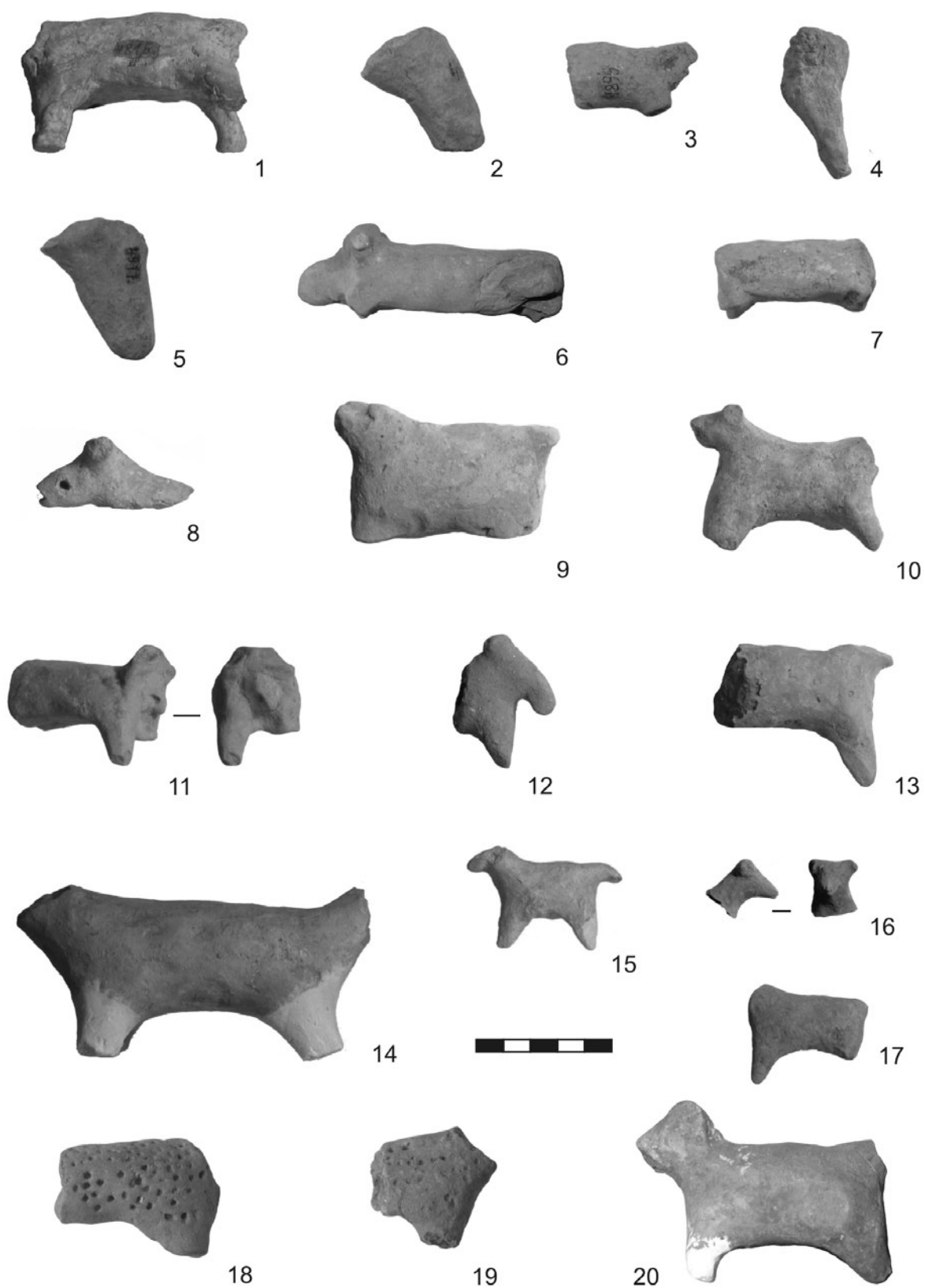
The assemblage studied above represents a considerable quantity between the settlements of the Cucuteni–Tripolje Culture. The closest analogies of these finds can be found in several settlements of the Cucuteni Culture (Cucuteni-Cetățuia, Hăbășești-Holm, Izvoare, Ruginoasa, Scânteia, Trușești-Țuguieta). According to the general opinion, these finds can be related with some religious beliefs and ritual practices of the prehistoric people. Although they seem to have no detailed chronological value, their study can contribute to the knowledge of the material culture, religious beliefs of the Early Copper Age communities.

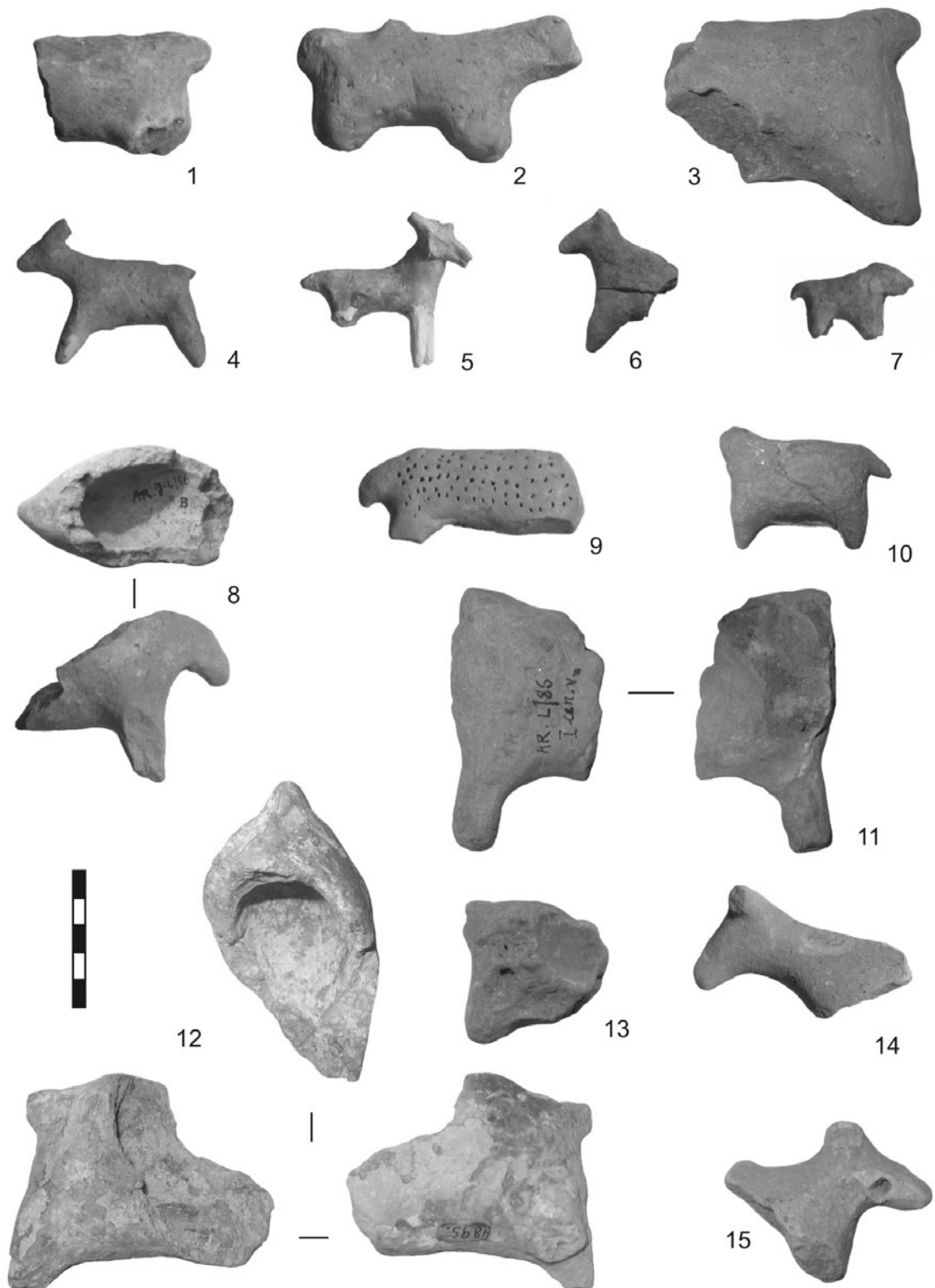
Planşa I Ariuşd-Tyiszek-hegy (Dealul Tyiszek). 1, 4–10, 12–14: Plastică zoomorfă. 2, 11, 15, 16: Vase zoomorfe. 3: Amuletă. 17: Protomă zoomorfă. (1, 2, 4–14: după SZTÁNCSUJ Sándor József 2003, fig. 18; 3: după MAKKAY János 1959, fig. 7; 15 după LÁSZLÓ Ferenc 1911, fig. 18; 16–17: după LÁSZLÓ Francisc 1924, pl. XII.) Scări diferite.

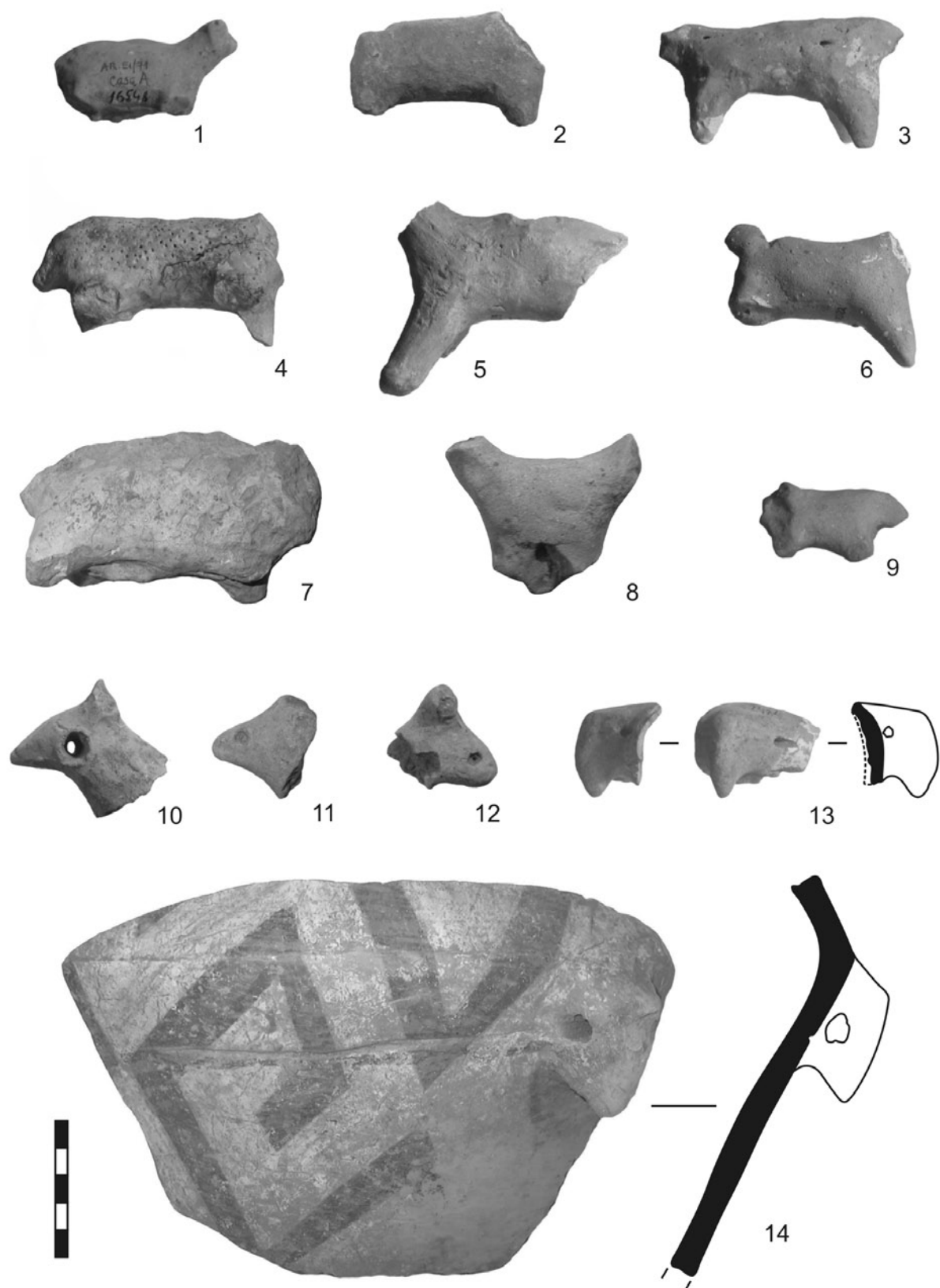
Plansa II Ariușd-Tyiszek-hegy (Dealul Tyiszek). 1–16: Plastică zoomorfă.

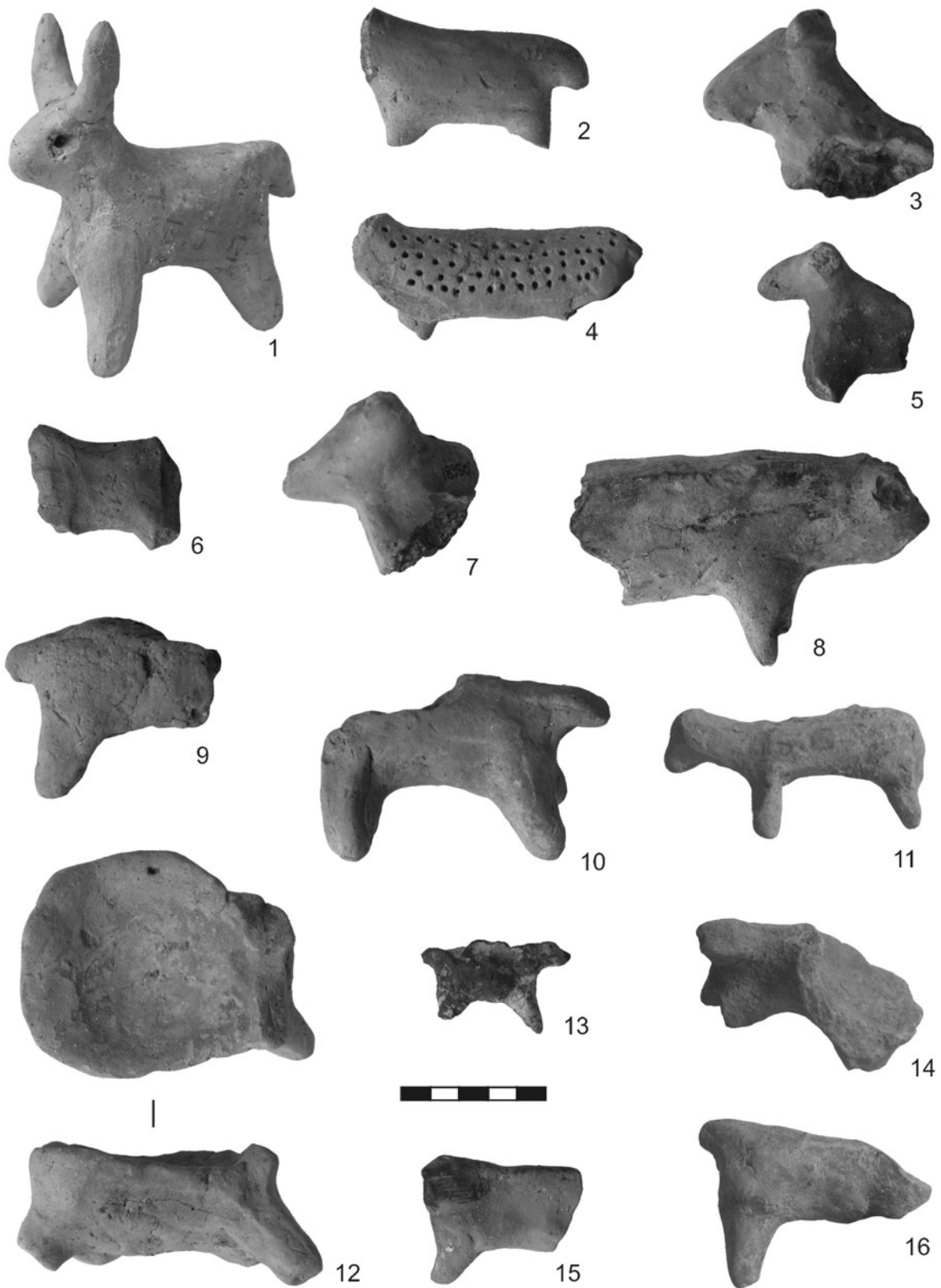
Planşa III Ariuşd-Tyiszk-hegy (Dealul Tyiszk). 1–20: Plastică zoomorfă.

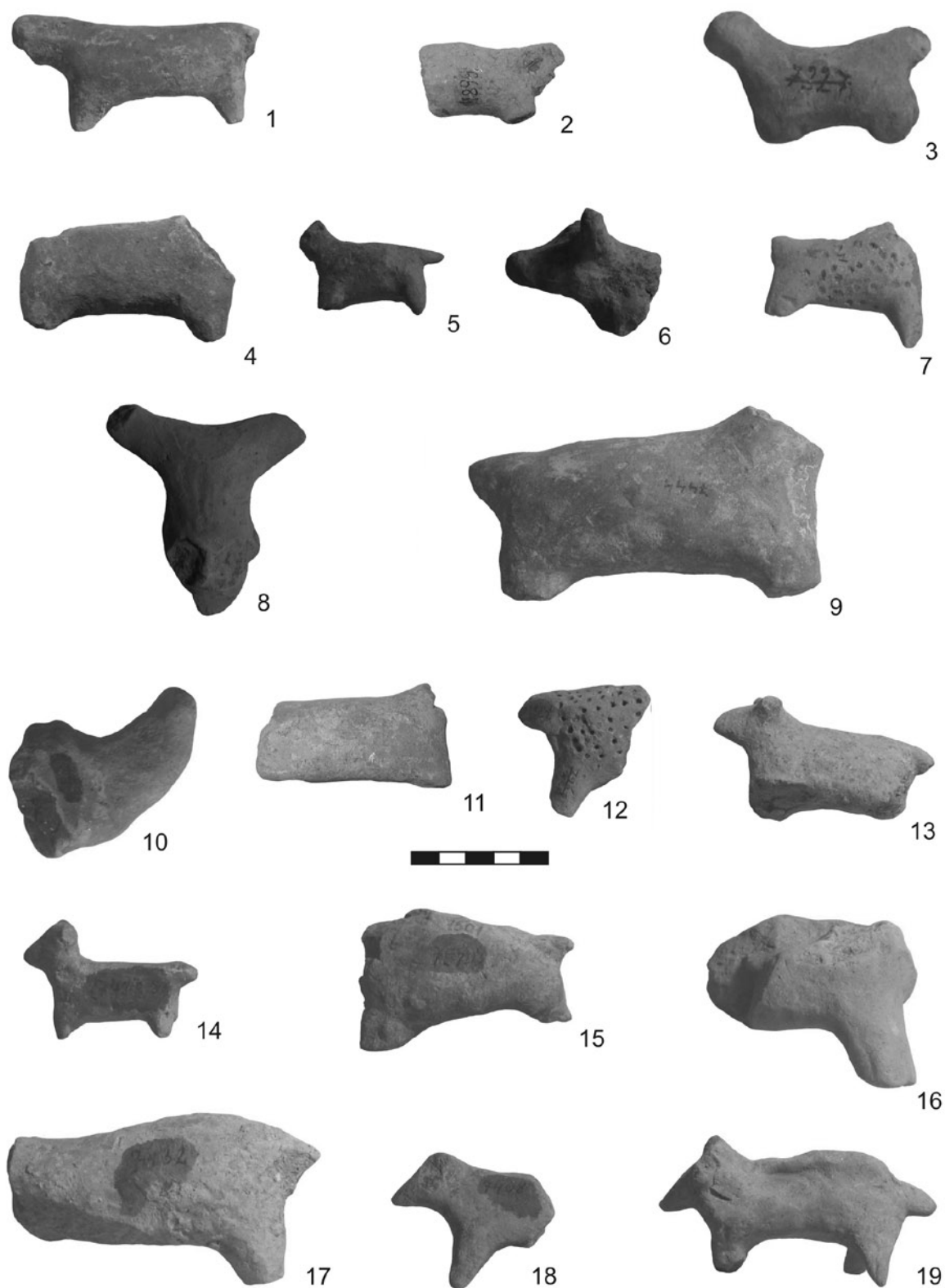
Planșa IV Ariușd-Tyiszk-hegy (Dealul Tyiszk). 1-7, 9, 10, 15: Plastică zoomorfă. 8, 11-14: Vase zoomorfe.

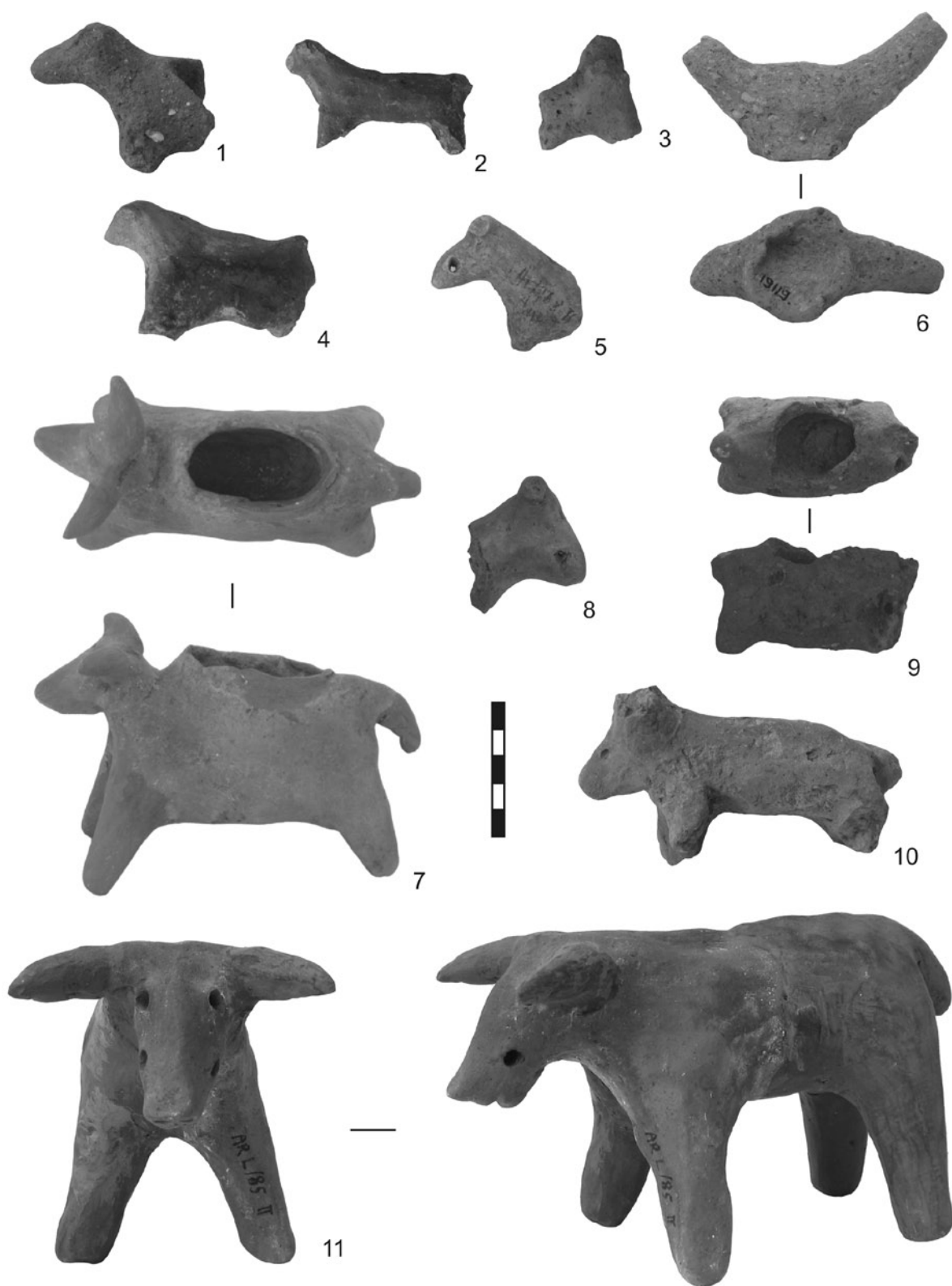
Planşa V Ariuşd-Tyiszk-hegy (Dealul Tyiszk). 1–12: Plastică zoomorvă. 13, 14: Protome zoomorfe.

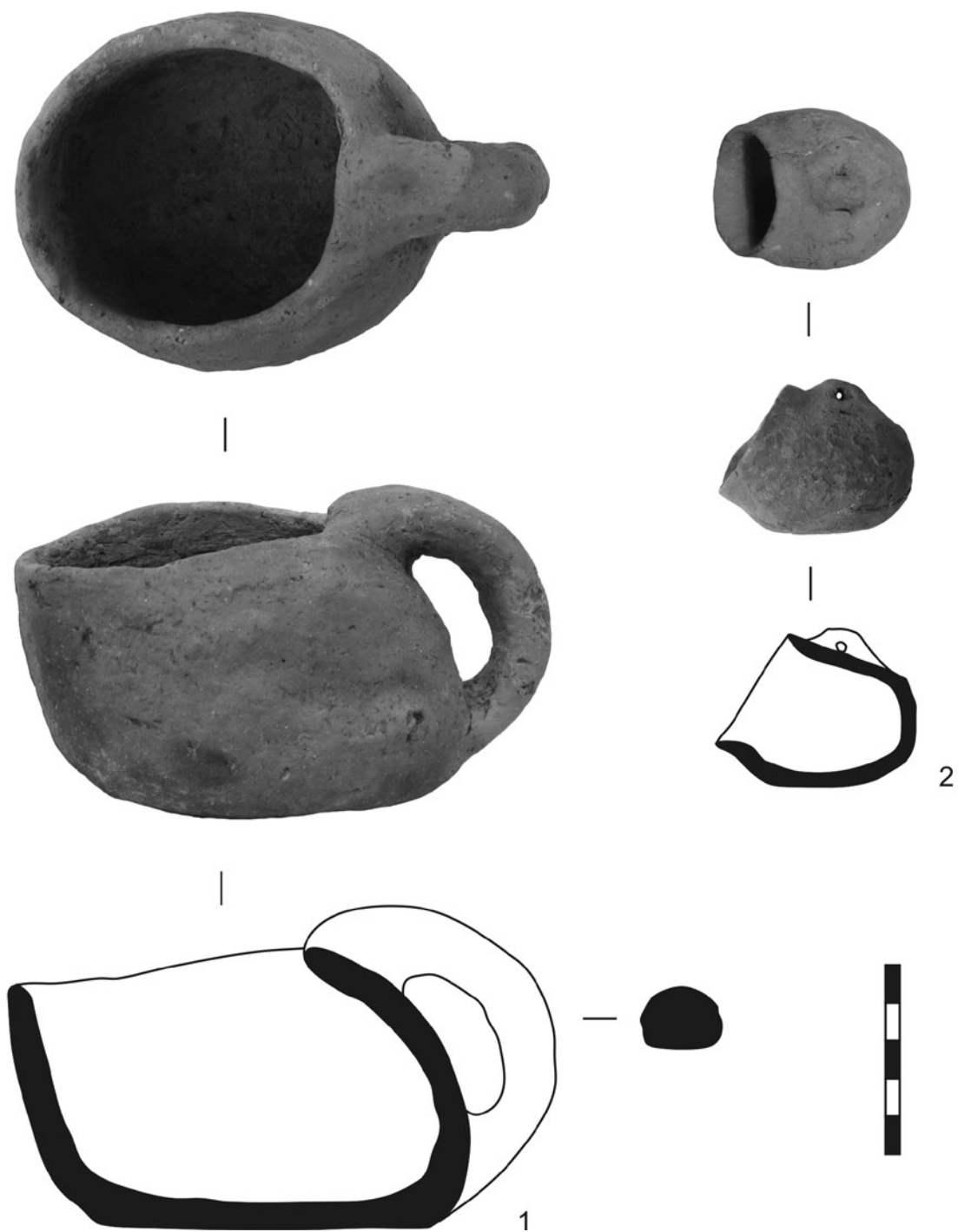
Planșa VI Ariușd-Tyiszk-hegy (Dealul Tyiszk). 1–11, 13, 15, 16: Plastică zoomorfe. 12, 14: Vase zoomorfe.

Planşa VII Ariuşd-Tyiszk-hegy (Dealul Tyiszk). 1–19: Plastică zoomorfă.

Planșa VIII Ariușd-Tyiszk-hegy (Dealul Tyiszk). 1, 7, 9: Vase zoomorfe. 2-5, 8, 10, 11: Plastică zoomorfă. 6: Bucraniu.

Planşa IX Ariuşd-Tyiszk-hegy (Dealul Tyiszk). 1, 2: Vase askos.

Méder Lóránt László

BRONZKORI BALTA LISZNYÓ HATÁRÁBÓL ADATOK A BRONZKORI KŐBALTÁK KÉSZÍTÉSTECHNIKÁJÁHOZ

Néhány évvel ezelőtt az uzoni származású Varga Orbán Botondtól szereztem tudomást egy „furcsa alakú kőről”, melyet kérésemre meg is mutatott és rendelkezésemre bocsátott. Elmondása alapján mezőgazdasági munkálatok alkalmával találták a család egyik telkén. Első ránézésre érdekesnek tűnt a lelet, annál is inkább, mert a „furcsa kő” egy félkész állapotban levő, bronzkori „harci” balta volt.

A pontos lelőhely meghatározása érdekében végzett terepbejárás alkalmával sikerült egy kb. 50 m sugarú körre leszűkíteni a balta előkerülési helyét. Ez a Feketeügy bal partján levő teraszon, Uzontól mintegy 2 km távolságra északkeleti irányban, a Kupán-tag, vagy Tölgyhát nevű helyen van.¹ A lelőhely területe Lisznyó faluhoz tartozik (1. tábla). A terepbejárás alkalmával megfigyeltem, hogy a mezőgazdasági területnek használt határrészen apróra zúzott őskori, kézzel készített kerámiát hozott a felszínre az eke. A gyűjtött kerámia valószínűleg a bronzkor időszakára keltezhető, de töredékes állapota pontosabb időrendi besorolást nem tesz lehetővé.

A balta érdekessége abban áll, hogy félkész állapotban került elő, és olyan részletek figyelhetők meg rajta, melyek betekintést nyújtanak a balta készítésének folyamatába. Formáját tekintve az ún. „harci” balták kategóriájába sorolható.² Félgömb alakú, szélesített foka van, ívelt, rövid, hengeres nyaka, a nyéllyuknál kiszélesedik és az él felé ívelten elkeskenyedik. Élét a nyéllal párhuzamosan alakították ki, két irányban kiszélesítve és félkör alakúra lekerekítve. A nyéllyuk furata befejezetlen, közepében a furat magja is megmaradt. Hossza 15,4 cm, fokának maximális szélessége 4,5 cm, a balta szélessége 5,6 cm a nyéllyuknál, élének szélessége 5,9 cm, a furat maximális szélessége 2,3 cm, mélysége pedig 1,4 cm. (2. tábla/2) A balta alapanyaga vulkáni eredetű kőzet, valószínűleg diorit.³

Az alábbiakban azokat az eredményeket ismertetem, amelyeket a balta tüzetesebb vizsgálata után sikerült a készítési technikáról megtudni, az alapanyag beszerzésétől kezdve a használatig.

A készítési technikához tartozó első kérdéskör az alapanyag kiválasztásához és beszerzéséhez kötődik. Ehhez a kérdéshez vidékünkön a bronzkor időszakát tekintve csupán közvetett információkkal rendelkezünk. Az alapanyag, a diorit eredete mindenképpen a Keleti-Kárpátok vulkanikus vonulatához köti a kőzet elsődleges származását. Az ismert, hasonló típusú balták alapanyagait vizsgálva felfigyelhetünk arra, hogy ezeket szinte kivétel nélkül kemény magmás eredetű kőzetből alakították ki,⁴ amely rendszerint a Kárpátok vulkanikus vonulatával hozható összefüggésbe, még olyan esetekben is, amikor ezeket a hegyvonulattól nagyobb távolságra találták. Jelenleg nem rendelkezünk összehasonlító kőzettani vizsgálatokkal a hasonló balták esetében, de reméljük, hogy a további kutatások pótolják ezt a hiányt.

Az alapanyag beszerzése kapcsán mindenképpen a kisméretű nyersanyagdarabok gyűjtését kell előtérbe helyezni a nagyméretű, tömbös bányászattal szemben, annál is inkább, mert ezek a kőzetek a folyók hordalékkúpjaiban nagy számban fordulnak elő, beszerzésük így csak egyszerű válogatást és nem bányászatot igényelt.

Az alapanyag kiválasztását és beszerzését a forma kialakítása követte. Erre a munkafolyamatra szintén csak közvetett bizonyítékaink vannak. Valószínű, hogy nem a kibányászott vagy beszerzett nagy kőtömböt szállították a megmunkálás helyére, hanem egy kisebb méretű, esetleg már formára kidolgozott darabot. Vidékünkön nem ismert olyan lelet, amely ilyen típusú kőmegmunkálásra utalna a bronzkori településeken. Természetesen nem zárható ki, hogy

¹ Az első régészeti említésben a lelőhely a „Kupán-tag” elnevezéssel (SZÉKELY Zsolt 1997, 101–107), míg a régészeti repertóriumban „Tölgyhát” néven szerepel (REPCOV 1998, 115, nr. 419). Mindkét helyen tévesen Uzonhoz sorolják.

² COMȘA, Eugen 1972, 260–261.

³ A balta esetében nem rendelkezünk kőzettani vizsgálatokkal. Ezúton szeretném megköszönni geológus kollégáimnak az önzetlen segítséget.

⁴ Andezit: Szamosújvár (ROSKA Márton 1958, 127, Abb.1), Bărcănești (CAVRUC, Valeriu – DUMITROAIA, Gheorghe 2001, 51, pl. 63/3. A 63. táblán hibásan a 4. szám alatt szerepel a leírás), Chintinici (CAVRUC, Valeriu – DUMITROAIA, Gheorghe 2001, 51–52, pl. 63/4. A 63. táblán hibásan a 3. szám alatt szerepel a leírás), Piatra Neamț (CAVRUC, Valeriu – DUMITROAIA, Gheorghe 2001, 53, pl. 63/2.); Diorit: Poiana (DUNĂREANU-VULPE, Ecaterina 1938, 161, fig.10/1,11);

ezt az időigényes műveletet a településen vagy annak közvetlen közelében végezték el, és csak a kutatások hiányossága miatt nem ismerjük ennek a folyamatnak a leletanyagát. Ez a munkafázis mindenképpen nagy szakértelmet és ismeretet igényelt, annál is inkább, mert nem egy puha, könnyen csiszolható közetről van szó, hanem egy kemény, nehezen formálható anyagról.

A lisznyói balta esetében megállapíthatjuk, hogy a forma kialakítása/lenagyolása megelőzte a fúrás kezdetét. A durva felület, a tompa él arra enged következtetni, hogy a fúrás után valószínűleg a baltát tovább alakították, élezték, analógiák alapján következtethetünk arra, hogy végső állapotában fényezték.⁵

Az a tény, hogy a balta csak félig van átfúrva, és a furat magja is megmaradt, sok érdekes információt tartalmaz ennek a munkafázisnak a részleteiről. Első ránézésre megállapítható, hogy a fúrást egy csőszerű, hengeres tárggyal végezték. Kézenfekvő tehát a kérdés, hogy milyen anyagból készült a fúrófej. Sok esetben a régésznek az az első benyomása, hogy a hengeres, cső alakú fúrófej csontból készülhetett, ugyanis a csontnak van keményebb állaga, ami alkalmasabbá tenné a fúrásra. A másik alapanyag, ami szóba jöhet, az odvas ág vagy nád.

Visszatérve a csont lehetőségéhez, azt kell mondanunk, hogy a lisznyói balta esetében kevésbé valószínű, annál is inkább, mert egyetlen ismert állat csontja sem alkalmas előzetes megmunkálás nélkül arra, hogy azt a méretű lyukat és furatmagot létrehozza, ami a tárgyon látható. Egy másik érv, ami a csonttal való fúrás ellen szól, hogy az eddig előkerült bronzkori leletek közt nemigen találunk olyan megmunkált csontokat vagy töredékeket, amelyek csőszerű fúrásra lettek volna alkalmasak, főként, hogy az őskori települések leletanyagában sokszor nagy mennyiségű átfúrt kőbalta található.

A növényi eredetű fúrófej lehetősége sokkal elfogadhatóbb és alátámaszthatóbb. A növényi eredetű tárgyak vidékünk természeti viszonyai között nem maradnak ránk, így nem meglepő az a tény, hogy elmentésben a kőbalták nagy számával, nem ismerünk fúrófejeket. A növényi eredet mellett szól az a tény, hogy egy baltán több különböző méretű furat is található. Ez egy balta esetében több fúrót is feltételez, amelyeket csont alapanyag esetén még előzőleg alkalmassá kellett tenni a fúrásra. A növényi eredetű fúrófejeknél viszont felmerül a kérdés, lehetséges-e, hogy a puha fa vagy nád képes-e a nagy keménységű (sok esetben magmás eredetű) kő átlukasztására. A régészet és az etnográfia is rámutatott már arra, hogy a

fúrófej és a kő között egy koptató anyagot használtak, ez pedig a nedves vagy száraz homok lehetett. Természetesen az is lehetséges, hogy a fúrófejet tűzben edzették, ami további tartósságot és keménységet kölcsönzött az eszköznek, így csökkentve az eszköz súrlódás során történő kopását.

A fúráshoz alkalmazott „gépezetet” és a fúrás folyamatát többször tárgyalta már a szakirodalom,⁶ így nem térek ki részletesen ennek tárgyalására, ellenben meg kell említeni azt, hogy ez a művelet valószínűleg komoly tudást és gyakorlatot igényelt a mester részéről.

A lisznyói balta esetében megfigyelhető, hogy a furat nem egyetlen fúrás eredménye. Miután sikerült a furat eredeti nagyságú másolatát gipszből elkészítenem, a metszetből, valamint a furatmagon megmaradt körívekből sikerült kimutatnom, hogy a lyukat 5 egymásutáni furattal alakították ki arra a mostani formájára.

Az első furatot egy 17,5 mm külső átmérőjű, 12,5 mm belső átmérőjű és 2,5 mm falvastagságú csöves tárggyal (csőfúró) végezték. Az első furat mélysége 3 mm (3. tábla/1). A furatmagon látható kisméretű sérülést értelmezhetjük a furat megkezdése előtt kipatintott lyukként is, amit a fúrófej pontos rögzítéséhez alkalmaztak.

A második furatot méretei alapján egy ugyanakkora tárggyal végezték, mélysége 2 mm. Az első és második furat között az a különbség, hogy a másodikat 2 mm-rel az előző mellé fúrták. A furatmag metszetéből ítélve a fúrófej enyhén ferden állt az előző furathoz viszonyítva (3. tábla/2). Ennek az a lehetséges magyarázata, hogy az előző furat peremét használta a mester támasztékként a baltán.

A harmadik furatot egy 21,5 mm külső átmérőjű, 15,5 mm belső átmérőjű és 3 mm falvastagságú csőfúróval végezték 1 mm mélységig (3. tábla/3), ennel a furatnál is megfigyelhető, hogy az előző kettő által a furatmagon hagyott peremet használták támasztéknak.

A negyedik furatnyom esetén szintén megfigyelhető, hogy a fúrófej méretei azonosak az előzőével, viszont ezt ismét kb. 1,5 mm-rel az előző mellé fúrták. Mélysége 4 mm (3. tábla/4).

Az ötödik és egyben utolsó furatot egy 23,4 mm külső átmérőjű, 16 mm belső átmérőjű és 3,7 mm falvastagságú csőfúróval végezték. Mélysége 4 mm (3. tábla/5). Érdekessége ennek a fúrásnak az, hogy ez lévén a legszélesebb fúrófej, külső körívén csaknem minden nyomát eltüntette az előző furatoknak. Egyetlen kis helyen maradt meg a legelső furat nyoma, ami

Nefrit: Berezka (KAISER, Elke 1997, 109–110, Taf. 27/8.); stb.

⁵ Poiana (DUNĂREANU-VULPE, Ecaterina 1938, 161, fig.10/1,11); Szamosújvár (ROSKA Márton 1958, 127, Abb.1);

Nyarászentmárton (Székely Nemzeti Múzeum, ltsz: 16551).

⁶ A kérdéshez lásd: ROSKA Márton 1927, 239 (további irodalommal).

a körívek egymásra helyezésekor vált egyértelművé és a baltán is megfigyelhető (3. tábla/6).

Valószínűnek tartom, hogy a mester egy következő furatot is szándékozott mélyíteni, annál is inkább, mert a nyélyluk helye enyhén féloldalt áll, és a balta vastagságához viszonyítva (47 mm) alig egyharmadát (14 mm) fúrta ki. Meg kell jegyezni azt a tény is, hogy a furatmagon hagyott nyomok peremei élesek, így a Roska Márton által leírt elképzelés, mely szerint a fúrásoknál használt homok a fúrócső belsejében felgyűlve a furatmagot lekerekíti,⁷ nem igazolható a lisznyói példával. Lehetséges tehát, hogy ennek a baltának a fúrásánál nem használtak homokot, inkább a fúrófej szenesítésével, edzésével érték el annak megfelelő keménységét. Ezt látszik igazolni az a tény is, hogy különböző méretű fúrófejeket használtak, és több fúrást is alkalmaztak, mivel a fúrófej is kopott a munka során, így időnként cserélni kellett.

A fentebb leírt módszer alapján mégis tehetünk egy megállapítást a fúróeszközre vonatkozóan. Az a tény, hogy egy-két miliméter különbséggel képes pontos fúrást végezni anélkül, hogy megsértené a balta testét, pontos beállítást feltételez.

A fúrástechnikához hozzátartozik az a tény is, hogy a fúrást csaknem minden esetben a balta elejétől kezdték és a nyél irányába végezték, hiszen így biztosabban rögzíthették a szerszám nyelét.

A Poiana-i temető 17. sz. sírjában talált példány analógiája alapján megállapítható az is, hogy a benyelezéshez néha bronz szeget is használtak (5. tábla).⁸ Ez is jelzi a balta értékét, fontosságát, mivel a bronz ebben a korban értékes nyersanyag volt.

A baltakészítés további részletére csak a hasonló kész balták alapján tudunk következtetni. Kísérletet tettem a végső fényezés és élezés folyamatának vizsgálatára is. Ebben az esetben két kész baltát vizsgáltam meg. Az egyik a nyárádszentmártoni balta, melynek leletkörülményeiről sajnos nem maradt fenn információ (2. tábla/2).⁹ Ennél a baltánál elkészítettem nagyító segítségével a felületén látszó karcolások, csiszolatnyomok rajzát (4. tábla/2),¹⁰ melyből a következő dolgokat sikerült megállapítani. A balta testén keskeny függőleges irányú síkok figyelhetők meg, amelyek még talán a forma előzetes lenagolásából maradtak meg, de mindenképpen egy lapos tárgy segítségével készültek, amivel egymáshoz közel álló síkokat alakítottak ki, törekedve a balta gömbölyítésére. A vékonyabb, apróbb karcolásnyomok a csiszolás, fényezés

műveletéhez köthetők. Ezeknek a rendszertelensége és kis felületeken való megjelenése is arra utal, hogy egy lapos tárggyal készülhettek, amelynek csiszolásnál használt felülete kis helyen érintkezett a balta testével, nem követte annak görbületét. A rendszertelenség arról tanúskodik, hogy a baltát kézben tartva csiszolhatták, minden irányban mozgatva azt. A balta felületének csillogása utalhat arra is, hogy a végső fényezést bőrrel vagy hasonló anyaggal végezhatték. Ugyanez figyelhető meg a másik balta csiszolatnyomainak a rajzán is (4. tábla/1), mely Csernáton–Róbert-tag lelőhelyről származik.¹¹

A hasonló balták végső kinézetére egy a Monteoru-kultúrához sorolt csontvázas temetkezés keretén belül találunk információkat. A Poiana-i ásatások során feltárt 31 sír közül a 17. számú sírban találtak egy, a lisznyóihoz hasonló példányt, melynek a nyélylukában famaradvány és egy bronzból készült szeg volt. A közölt sírrajz (5. tábla/1) és mellékletek (5. tábla/3) alapján feltételezhetjük, hogy a medencecsonton lévő díszített csonttárgy is a balta tartozéka volt (5. tábla/3).¹² A sírrajz, valamint a tárgyak pontos rajzai alapján¹³ egy 30–40 cm hosszú fanyéllal ellátott baltáról lehet szó, a nyél végét díszített csontdarabbal látták el, biztosabb rögzítése érdekében egy széles, laposfejű bronz szeget használtak éknek. A nyél vastagsága kb. 2–2,5 cm lehetett (5. tábla/2).

A kész balta felhasználását illetően csak részleges és közvetett információkra tudunk hagyatkozni. Mindenképpen megállapítható, hogy lekerekített éle miatt favágásra nem alkalmas, mivel a kőbalták, a fémből készült baltákkal ellentétben, a becsapódás után azonnal lepattantak, így igazából csak roncsolták a fát. Ezen típusnak viszont lekerekített éle van, ami a becsapódáskor alig 1–2 cm-en érintkezett a fával, így határfoka sokkal kisebb volt, mint egy lapos, széles élű baltának. Gömbölyített foka miatt pedig kalapálásra sem igazán volt alkalmas, annak ellenére, hogy néhány példányon a fokon használati nyomokat, sérüléseket lehet megfigyelni.¹⁴

Egyes tanulmányokban harci baltaként, fokosként határozzák meg ezt a típust.¹⁵ Ebben az értelemben nem mellékes az a tény sem, hogy az egyik legjobban datálható példányt egy harcos sírjában találták, nyílhegyek társaságában. Ez a sír egyébként a leggazdagabb melléklettel rendelkezett a feltárt temetőből.¹⁶

Sajnos a pontos időrendi besorolást nagyban nehezíti az a tény, hogy a hasonló balták túlnyomó

⁷ ROSKA Márton 1927, 239.

⁸ DUNĂREANU-VULPE, Ecaterina 1938, 161, fig.10/2.

⁹ A balta a Székely Nemzeti Múzeumban található, ltsz.: 16551.

¹⁰ Ezúton is köszönöm Szeles Józsefnek a rajzok elkészítését.

¹¹ A baltatöredék a Székely Nemzeti Múzeumban található, ltsz.: 17447.

¹² DUNĂREANU-VULPE, Ecaterina 1938, 161, fig. 3/d, 10/3.

¹³ DUNĂREANU-VULPE, Ecaterina 1938, 161, fig. 3, 10, 11.

¹⁴ Példaként a nyárádszentmártoni baltát említhetjük.

¹⁵ COMȘA, Eugen 1972, 260–261.

¹⁶ DUNĂREANU-VULPE, Ecaterina 1938, 161, fig. 3, 10/1, 11.

többsége véletlenszerűen került a felszínre különböző földmunkák során, régészeti megfigyelések nélkül. Alig néhány esetben tudunk csak információkat gyűjteni a balták kulturális besorolásához. A lisznyói balta esetében is csak közvetett információkkal rendelkezünk. A közelben 1988-ban silóásás közben régészeti leletek kerültek a felszínre. Elsősorban hamvasztásos és csontvázas temetkezéseket találtak, melyet a késő bronzkor elejére kelteztek, de a későbbi régészeti megfigyelések egy bronzkori település létét is igazolták.¹⁷ Nem sikerült eldönteni tehát, hogy a balta a település leletanyagához köthető-e, és ebben az esetben egyszerű hulladékról van szó, vagy egy a földmunkák alkalmával feldúlt sír melléklete. A balta félkész állapotából ítélve az első lehetőség tűnik valószínűbbnek, de nem szabad szem elől tévesz-

tenünk azt a tényt sem, hogy vannak bronzkori temetkezések, ahol a mellékletként elhelyezett balta nincs teljesen kifúrva.¹⁸

Érdekességképpen meg kell jegyeznünk, hogy a balták többnyire félkész állapotban kerülnek elő, megkezdett fúrásnyomokkal.¹⁹ Természetesen nem valószínű, hogy ezeken a tárgyakon azonos okból hagyták abba a megmunkálást, de minden esetben a balta végső megmunkálása, élezése, fényezése előtt kezdték meg a fúrást.

Mivel a tanulmány célja a készítőtechnika részleteinek ismertetése volt, nem bocsátkozom további fejtegetésekbe a kormeghatározást vagy alkalmazást tekintve, főleg azért, mert a rendelkezésemre álló információk nem elégségesek, hogy az eredmények átlépjék a feltételezés és a spekuláció szintjét.

Méder Lóránt László - Székely Nemzeti Múzeum, Kós Károly, 10, Sepsiszentgyörgy, RO-520055, archymeder@yahoo.com

Rövidítésjegyzék

ActaArchHung
SCIV
UPA

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Studii și Cercetări de Istorie Veche (București)
Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie (Bonn)

Irodalom

- CAVRUC, Valeriu – DUMITROAIA, Gheorghe (coord.)
2001 *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România*. Piatra Neamț.
- COMȘA, Eugen
1972 Date despre unelte de piatră șlefuită din epoca neolitică și din epoca bronzului de pe teritoriul României (Istoricul problemei, tipuri, funcționalitate). *SCIV*, 23/2, 247–262.
- DUNĂREANU-VULPE, Ecaterina
1938 La nécropole de l'âge du bronze de Poiana. *Dacia*, 5–6, 151–167.
- KAISER, Elke
1997 *Der Hort von Borodino. Kritische Anmerkungen zu einem berühmten bronzezeitlichen Schatzfund aus dem nordwestlichen Schwarzmeergebiet*. *UPA*, 44, Bonn.
- REPCOV
1998 Cavruc, V. (red.), *Repertoriul arheologic al județului Covasna. Seria Monografii Arheologice*, I, Sfântu Gheorghe.
- ROSKA Márton
1927 *Az ősrégészet kézikönyve. II. Az újabb kőkor*. Kolozsvár.
1958 Die Andezitknauft von Szamosújvár. *ActaArchHung*, IX, 129–140.
- SZÉKELY Zsolt
1997 Așezarea și necropola de incinerare în urne de la Ozun-Lisnău (j. Covasna). *Acta (Siculica) 1996*, 101–106.

¹⁷ SZÉKELY Zsolt 1997, 101–107.

¹⁸ DUNĂREANU-VULPE, Ecaterina 1938, 161, Fig. 12.

¹⁹ Szászdálya (Segesvári Történeti Múzeum, ltsz.: 302/4); Kiskend

(Molnár István Múzeum, Székelykeresztúr, ltsz.: 88); Poiana (DUNĂREANU-VULPE, Ecaterina 1938, 161, Fig. 12).

Toporul de piatră de la Lisnău

Date privind confecționarea topoarelor de piatră din epoca bronzului

(Rezumat)

În urmă cu câțiva ani, în timpul unor lucrări agricole, lângă localitatea Lisnău a fost descoperit un topor de piatră cu urme de perforare, realizat din diorit. În urma periegezei efectuate pentru determinarea locului de descoperire, am constatat că este vorba de un sit din epoca bronzului, însă fără alte informații care ar putea oferi o atribuire culturală precisă.

Investigarea amănunțită a piesei a condus la stabilirea câtorva date tehnice legate de procedeul de confecționare a topoarelor de piatră cu orificiu de înmănușare. Fiind vorba de un topor neterminat, s-au putut distinge unele faze de lucru aplicate în timpul confecționării. După modelarea pietrei originale în forma dorită, a urmat perforarea piesei, care se făcea din direcția opusă mânerului. Perforarea era făcută cu o unealtă tubulară, pe nucleu putându-se distinge 5 urme de perforare, executate cu cel puțin trei unelte de dimensiuni diferite. Pe baza analogiilor existente putem afirma că perforarea integrală ar fi fost urmată de finisarea, lustruirea corpului și ascuțirea tășului toporului.

Pentru forma finală a toporului găsim analogie în mormântul nr. 17 din necropola de la Poiana, atribuită purtătorilor culturii Monteoru.

Problema legată de atribuirea culturală a toporului de la Lisnău n-a putut fi deocamdată elucidată. În apropiere de locul descoperirii este atestată o necropolă birituală, datată la sfârșitul epocii mijlocii și începutul celei târzii a bronzului, și o așezare din epoca bronzului. Materialele arheologice pot fi atribuite culturilor Wietenberg și Noua. Nu putem fi siguri dacă toporul aparține de materialul arheologic al așezării sau de inventarul unui mormânt distrus de lucrările agricole.

Ein Steinaxt aus der Nähe von Lisznyó

Daten zur Anfertigungstechnik der Steinäxte aus der Bronzezeit

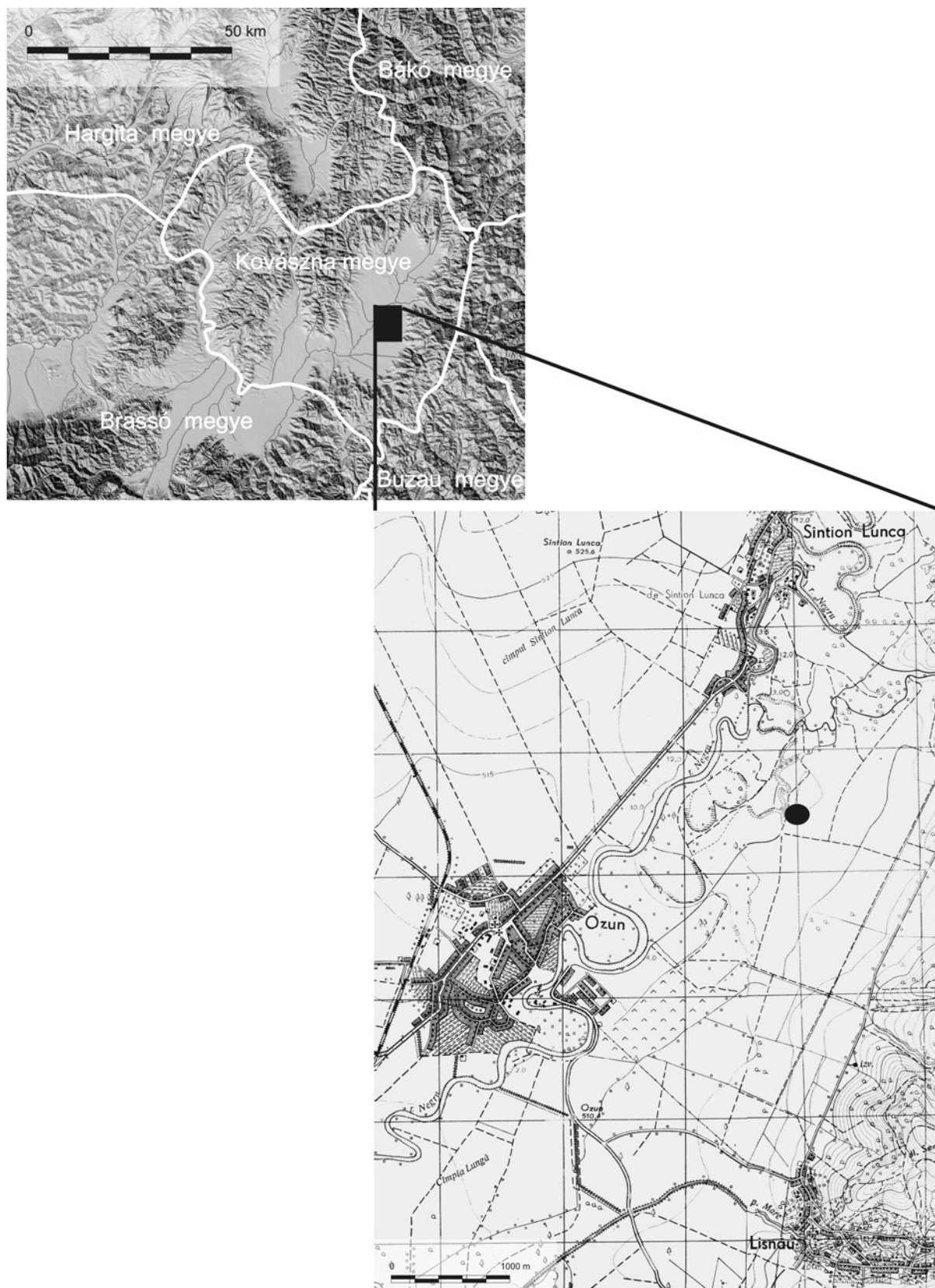
(Auszug)

Vor einigen Jahren kam ein diorit Steinaxt mit halb angefertigten Bohrung während des Ackerbaus zum Vorschein. Mit Hilfe der Geländebegehung konnten wir feststellen, dass es um einen bronzezeitliche Fundstelle handelt, wir fanden am Ort nur atypische Bruchstücke.

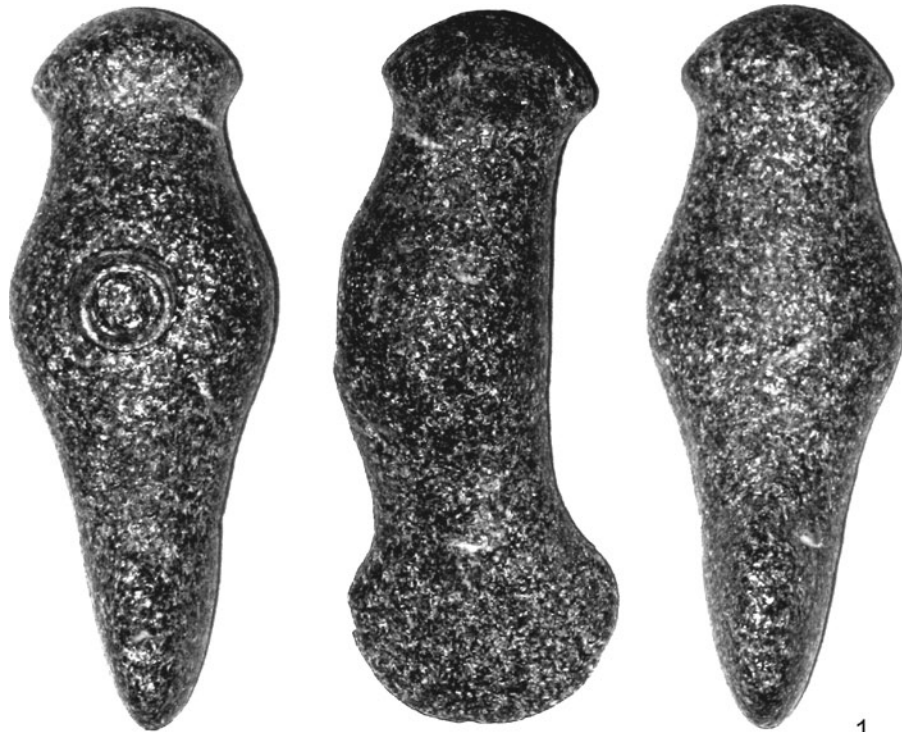
Bei eingehende Untersuchung des Axtes, fanden wir viele interessante Einzelheiten, was die Anfertigungstechnik betrifft. Weil es sich um einen halb angefertigten Axt handelt, konnten wir mehrere Arbeitsphasen trennen. Nach der Gestaltung der Form, kam die Bohrung, welche mit Schaft aus der gegensätzlichen Richtung begonnen wurde. Die Bohrung wurde mit eine rohrförmigen, zylindrischen Werkzeug durchgeführt. Aufgrund des hintergebliebenen Bohrkerns können wir 5 aufeinanderfolgende Spuren von Bohrung unterscheiden, wozu mindestens 3 verschiedene Grössen von Bohrer benutzt wurden. Aufgrund der Analogien ist es vorstellbar, das der Axt nach der Bohrung geschleift und geschärft wurde.

Nähere Analogien der Axt in engültigen Form finden wir im 17. Grab des Gräberfeldes von Poiana, welche in die kultur Monteoru eingereiht werden kann.

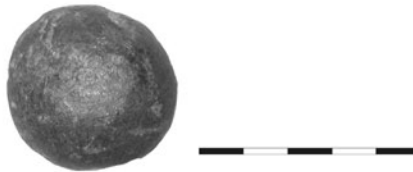
Die kulturelle Einreihung des Axtes von Lisznyó konnte nicht gemacht werden, den in der Nähe der Fundstelle kam ein birituelles Grabungsfeld zum Vorschein, der ans Ende der Mittleren Bronzezeit bzw. an den Anfang der Spätbronzezeit datiert ist, weiterhin kam auch eine Siedlung aus den Bronzezeit zum Vorschein. Das Archäologische Material konnte in zwei bronzezeitlichen Kulturen eingereiht werden: Wietenberg und Noua. Somit sind wir nicht sicher ob der Axt zur der Siedlung oder zur einen eventuell zerstörten Grab gehört hat.

1. tábla A balta lelőhelye

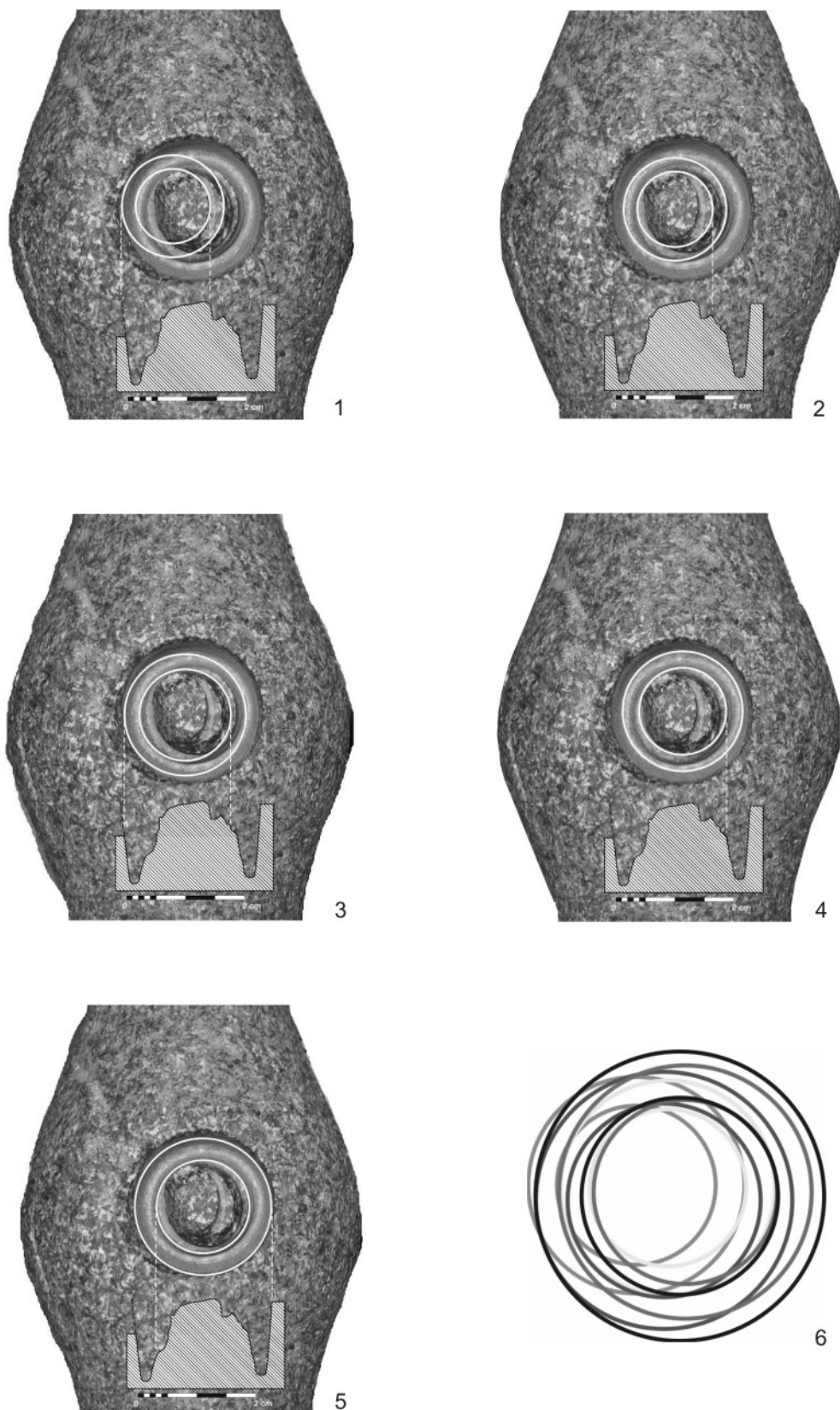

1

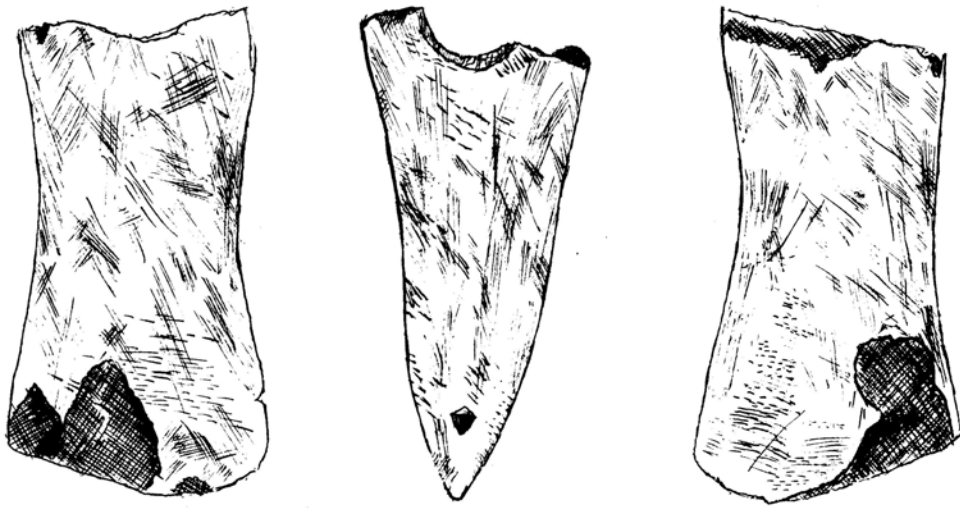

2

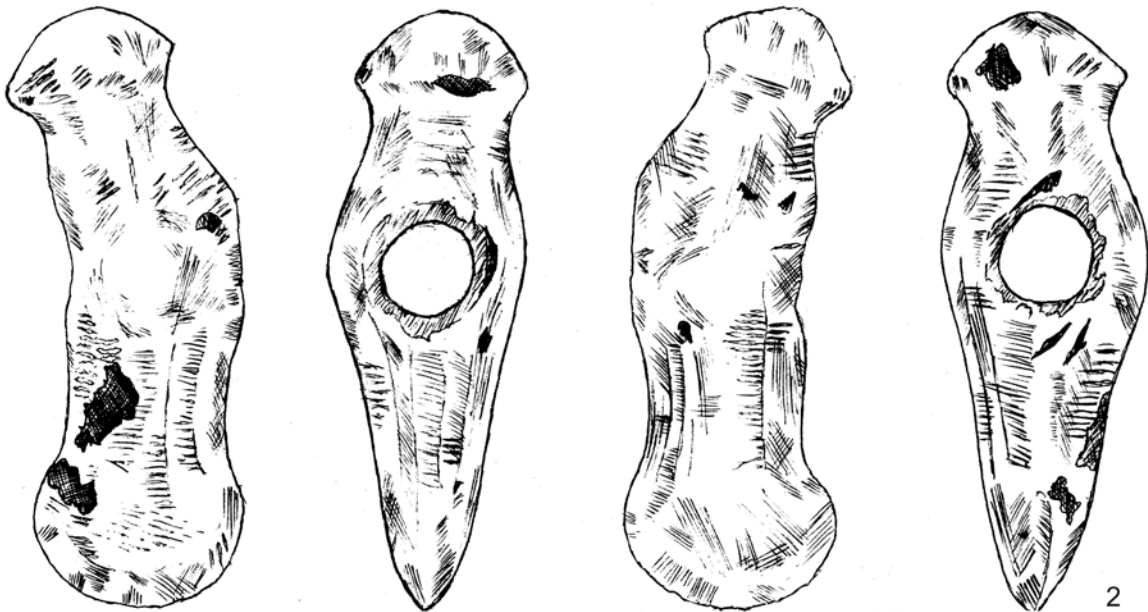
2. tábla 1. A lisznyói balta; 2. Nyárádszentmártoni balta

3. tábla A balta furatainak elemző rajzai

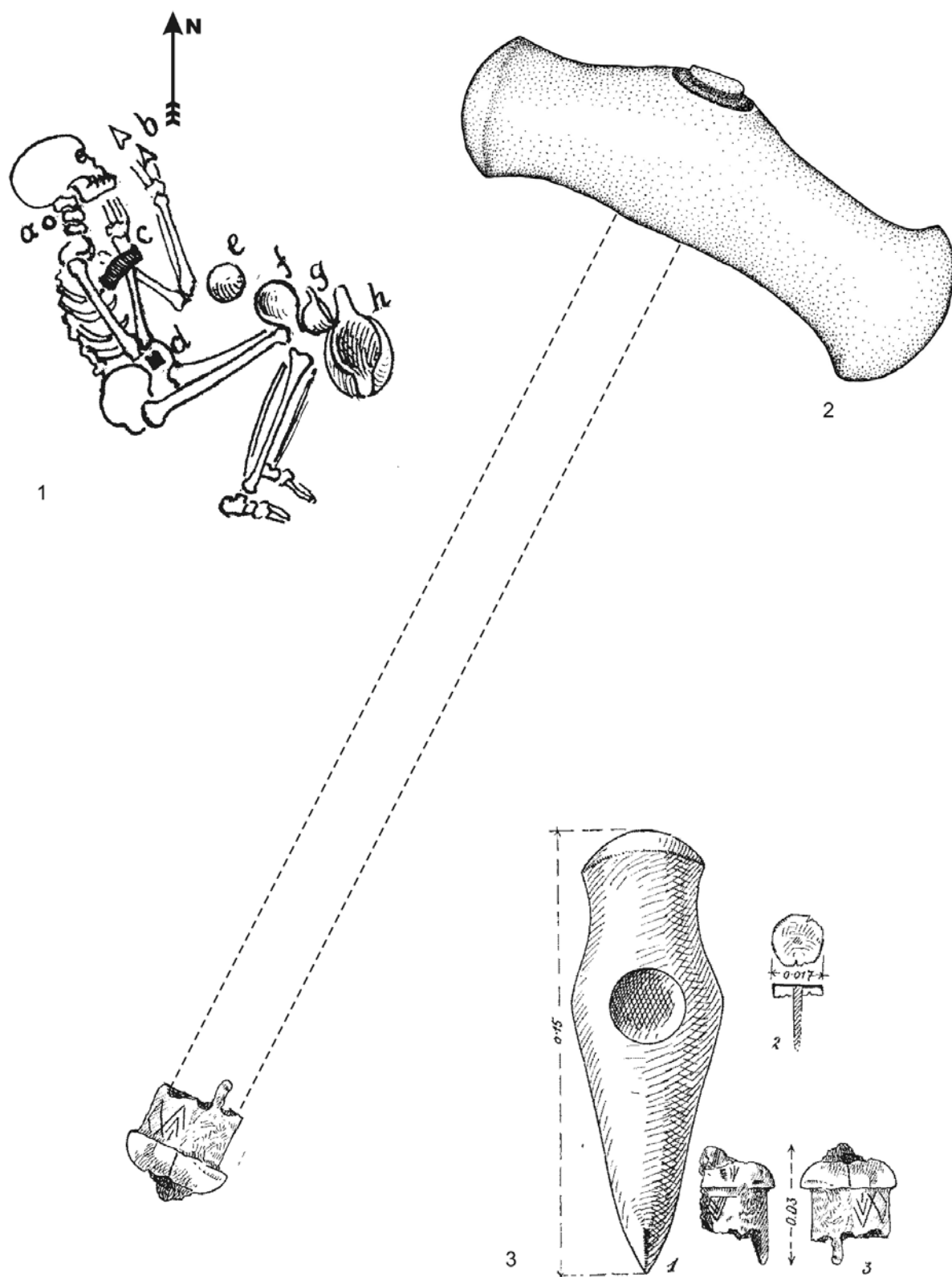

1

2

4. tábla A csernátони (1) és nyárászentmártoni (2) balta csiszolatnyomainak rajza

5. tábla 1. A Poiana-i bronzkori temető 17. számú sírja (DUNĂREANU-VULPE, Ecaterina 1938, 161, fig. 3 nyomán); 2. A sírban talált balta rekonstrukciós rajza; 3. A balta és tartozékai (DUNĂREANU-VULPE, Ecaterina 1938, 161, fig. 10 nyomán)

Sándor Berecki – Csaba Balázs Áldor

O AȘEZARE APARTINÂND CULTURII WIETENBERG DE LA UNIREA (JUD. ALBA)

Localitatea Unirea se situează în partea nordică a județului Alba, pe malul drept al Mureșului, la o distanță de 48 km de municipiul Alba Iulia, reședința județului și la 6 km de Ocna Mureș, orașul cel mai apropiat (pl. 1). Așezată pe culoarul Mureșului, între dealurile Măhăceniilor și ale Lopadei, teritoriul localității are un relief de deal și de luncă cu o altitudine cuprinsă între 300 și 500 m.

Localitatea Unirea de azi s-a format și și-a primit numele în 1925¹ prin unirea administrativă a localităților Vințu de Sus (fosta reședință a scaunului secuiesc Aranyos, atestat documentar pentru prima dată în anul 1219, cu numele de Vynch superior, terra Wynchy, Oronos Winch, Oranas Winc, Sanctus Vincentius) și Vereșmort (Marosveresmart, cu prima atestare documentară în același an 1219: Ketokluk, Weresmoth, W.-marth).² Teritoriul comunei a fost locuit începând din neolitic, iar descoperirile fortuite de diverse materiale arheologice de către locuitorii comunei sunt frecvente.

Localitatea este puțin cunoscută din literatura de specialitate arheologică. Márton Roska menționează de aici o figurină de lut și un vas din epoca bronzului.³ Fragmente ceramice din cultura Wietenberg au mai fost descoperite pe teritoriul localității la începutul sec. XX, la Vereșmart,⁴ acestea se află în prezent la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei de la Cluj-Napoca.⁵ De asemenea, sunt menționate urme de locuire din perioada romană.⁶

Unul din punctele bogate în descoperiri era promontoriul numit de localnici *Kamaradomb* ('Dealul Camarei'). Acest sit se afla la marginea de SV a comunei (pl. 1), pe stânga drumului european E81. La cca. 200 m curge pârâul Letom (pârâul Unirea), iar la cca. 500 m râul Mureș. La nord de sit, pe dreapta șoselei se ridică mai multe dealuri înalte împădurite. Situl *Kamaradomb* nu mai există, locul fiind nivelat cu câțiva ani în urmă, aici construindu-se recent o fabrică de cărămizi.

Localnicii scoteau de aici argilă în trecut, activitate în cursul căreia ieșeau la suprafață diverse materiale arheologice, în special fragmente ceramice. Majoritatea s-au pierdut, dar câteva au fost salvate cu ani în urmă de Markodi Siklódi Sándor, profesorul de istorie din comună. Acestea sunt în exclusivitate fragmente ceramice și un vas de tip sac. Câteva dintre fragmente aparțin unor forme ceramice cunoscute, dar majoritatea sunt prea fragmentare pentru a fi identificate cu certitudine.

Descrierea materialului

1. Oală de tip sac păstrat întreg (A6-Horedt, Ic-Chidioșan, TA2a-Boroffka), din pastă grosieră, degresată cu nisip cu bobul mic și pietricele, buza evazată, $d_{\text{buză}}$ 16cm, d_{maxim} 20cm, d_{fund} 11cm, culoare exterioară neagră, culoare interioară cenușie, netezire superficială, fără ornament, ardere reductantă, de calitate medie. (Pl. 2/10)

2. Fragment de strachină (B4-Horedt, C1-Chidioșan, VIIIb2-Andrițoiu, TD3d-Boroffka), din pastă degresată cu nisip fin, se păstrează o treime din corp, $d_{\text{buză}}$ 15cm, d_{maxim} 15cm, culoare neagră, lustruit, ardere reductantă, de bună calitate, ornamentat cu împunsături succesive adâncite pe umăr (2c-Chidioșan, Ib3-Andrițoiu, VD5-Boroffka) și pe partea exterioară a buzei. (Pl. 2/11, 3/10)

3. Fragment de strachină (B1-Horedt, C3-Chidioșan, VIIIc2-Andrițoiu, TD2a-Boroffka), din pastă degresată cu nisip fin, se păstrează jumătate din corp, buza evazată, $d_{\text{buză}}$ 13cm, d_{maxim} 15cm, culoare neagră, lustruit, ardere reductantă, de bună calitate, ornamentat cu împunsături succesive pe umăr, adâncite (2b-Chidioșan, VD5-Boroffka). (Pl. 2/12, 3/11)

4. Fragment de farfurie (posibil G2-Horedt, D1-Chidioșan), din pastă degresată cu nisip fin, se păstrează buza evazată, gâtul și umărul, culoare galbenă cărămizie, lustruit, ardere reductantă, de bună calitate, ornamentat cu două benzi hașurate cu

¹ Legea nr. 95/1925.

² SZABÓ M. Attila 2003, II. 1079–1080, 1127.

³ ROSKA Márton 1942, 92.

⁴ ROSKA Márton 1929, 294; ROSKA, Márton 1934; HORED T, Kurt 1960, 114, nr. 173; CHIDIOȘAN, Nicolae 1974, 160;

BOROFFKA, Nicolaus G. O. 1994, 88, Taf. 140/1–7.

⁵ Inv. II. 9933, 9936, 9939, 9941, 9943, 9945–47, 9951, 9966, 9972, 9975, 9987–88, 9999.

⁶ POPA, Dumitru 2002, nr. 693.

linii oblice paralele (IA2-Andrițoiu, VD4-Boroffka), una sub buză și una pe umăr. (Pl. 2/1, 3/1)

5. Fragment de castron (?), din pastă degresată cu nisip fin, se păstrează buza evazată (R3-Boroffka), gâtul și o toartă (H50-Boroffka) pe gât, culoare cenușie, netezire bună, ardere reductantă, de bună calitate, ornamentat cu două benzi paralele hașurate în rețea (3e-Chidioșan, IA3-Andrițoiu, VD4-Boroffka), una sub buză, cealaltă pe gât. (Pl. 2/4, 3/4)

6. Fragment din peretele unui vas, din pastă degresată cu nisip fin, culoare cenușie, netezire bună, ardere reductantă, de bună calitate, ornamentat cu o bandă îngustă cu hașuri tăiate de linii înclinate în direcție inversă hașurilor (3e-Chidioșan, IA3-Andrițoiu, VD4-Boroffka). (Pl. 2/7, 3/7)

7. Fragment din buza (R10-Boroffka) unui vas, din pastă degresată cu nisip fin, culoare cenușie, lustruit, ardere reductantă, de bună calitate, ornamentat cu 2 benzi paralele înguste hașurate în rețea (3e-Chidioșan, IA3-Andrițoiu, VD4-Boroffka), una sub buză și una pe gât. (Pl. 2/2, 3/2)

8. Fragment de ceașcă, din pastă degresată cu nisip fin, se păstrează o parte din corp, culoare cenușie, netezire bună, ardere reductantă, de bună calitate, ornamentat cu o bandă orizontală având în interior 3 linii incizate în zig-zag (3l-Chidioșan, IA6-Andrițoiu, VD14-Boroffka). (Pl. 2/5, 3/5)

9. Fragment din peretele unui vas, din pastă degresată cu nisip fin, culoare brun-cenușie, lustruit, ardere reductantă, de bună calitate, ornamentat cu spirale legate și cu capetele formate din mai multe volute puternic răsucite. Una din benzi este mai îngustă, este realizată din incizii duble și este umplută cu un șir de împunsături succesive. Cealaltă bandă este mai lată și nu mai prezintă acel șir de împunsături succesive (varianta 5f-Chidioșan, IA12d-Andrițoiu, VA19-Boroffka). (Pl. 2/9, 3/9)

10. Fragment din buza (R12-Boroffka) unei ulcele, din pastă degresată cu nisip fin, culoare neagră, lustruit, ardere reductantă, de bună calitate, ornamentat cu linii scurte înclinate incizate paralel (VD5-Boroffka) sub buză și o linie incizată continuă pe gât (IA1-Andrițoiu, VD2-Boroffka). (Pl. 2/8, 3/8)

11. Fragment din peretele unui vas, pasta degresată cu nisip fin, se păstrează umărul și o parte din corp, culoare cenușie, netezire bună, ardere reductantă, de bună calitate, ornamentat cu două benzi alcătuite din trei linii paralele (IA1-Andrițoiu, VD3-Boroffka). (Pl. 2/3, 3/3)

12. Fragment din peretele unui vas, din pastă degresată cu nisip cu bobul mic și pietricele mărunte, culoare neagră, netezire medie, ardere reductantă, de bună calitate, ornamentat cu o bandă îngustă umplută cu împunsături succesive triunghiulare (IA1-Andrițoiu, VD6-Boroffka) și 2 benzi înguste hașurate cu linii oblice paralele (varianta 3bI-Chidioșan, IA2-Andrițoiu, VD4-Boroffka). (Pl. 2/6, 3/6)

Analiza materialului

Materialul salvat constă din fragmente din vase de dimensiuni mici și un vas de dimensiune mijlocie. Predomină culoarea cenușie, urmată de negru, galben cărămiziu, brun-cenușiu, negru-cenușiu. În cazul majorității fragmentelor netezirea suprafeței este bună și doar câte una de calitate medie și respectiv superficială. La cele cu netezire bună degresantul folosit este exclusiv nisip fin, iar la celelalte s-a folosit nisip cu bobul mic și pietricele mărunte.

Arderea este exclusiv reductantă, de bună calitate. Acest lucru se datorează în mare parte modului de recoltare a materialului din sit, fiind recuperate doar piesele specifice, caracteristice. Toate vasele mici sunt ornamentate cu decor incizat, trei dintre ele prezintă benzi hașurate în rețea, altele benzi hașurate cu linii oblice, împunsături succesive, benzi orizontale și o spirală înlănțuită pe una din piese.

Nu există nici un fragment cu ardere secundară, deci probabil nici unul din recipiente nu se puneau direct pe foc.

Încadrare tipologică și cronologică

Singurul vas de dimensiune medie (pl. 2/1), tip A6-Horedt⁷, Ic-Chidioșan⁸, TA2a-Boroffka⁹ este specific tuturor etapelor culturii Wietenberg. Acest tip este bine reprezentat în toate nivelurile așezării de la Derșida.

Strachina cu profilul în S (pl. 2/2) de tip E6-Horedt¹⁰, C1-Chidioșan¹¹, B4- sau VIIIb2-Andrițoiu¹², TD3d-Boroffka¹³, este specifică fazelor II și III ale culturii Wietenberg și a cunoscut o largă răspândire, fiind menționată la Ghibom¹⁴, Cetea, Vingard¹⁵ etc. La Derșida apare în faza II și se menține până la sfârșitul locuirii.

Cealaltă strachină (pl. 2/3), de tip B1-Horedt, C3-Chidioșan, VIIC2-Andrițoiu, TD2a-Boroffka, este specifică tot fazelor II și III, fiind menționată la Chintelnic, Derșida, Feldioara¹⁶ etc.

⁷ HOREDTE, Kurt 1960, 118, Abb. 12.

⁸ CHIDIOȘAN, Nicolae 1980, 28, fig. 2, pl. 8/5–6.

⁹ BOROFFKA, Nicolaus G. O. 1994, 122–124, Typentaf. 1/5.

¹⁰ HOREDTE, Kurt 1960, 118, Abb. 12.

¹¹ CHIDIOȘAN, Nicolae 1980, 34, fig. 3, pl. 14/3–4.

¹² ANDRIȚOIU, Ioan 1992, 37, pl. 31/11–12, 14, 16, 18

¹³ BOROFFKA, Nicolaus G. O. 1994, 146–147, Typentaf. 3/11.

¹⁴ ALDEA, Ioan Alexandru 1975, 25–33.

¹⁵ ANDRIȚOIU, Ioan 1992, 37, pl. 31/11–12, 14.

¹⁶ BOROFFKA, Nicolaus G. O. 1994, Taf. 28/9, 67/7, 78/9.

Restul materialului ceramic este format din fragmente prea mici pentru a putea fi încadrate tipologic cu precizie.

În cadrul ornamentelor folosite, pe mai multe vase apar benzile hașurate în rețea (pl. 2/5–7) de tip 3e-Chidioșan¹⁷, IA3-Andrițoiu¹⁸, VD4-Boroffka¹⁹. Acest motiv liniar apare și are o largă utilizare în faza II, precum și în faza III a culturii, cu o prelungire și în faza finală. Ornamentul este frecvent la Derșida²⁰.

Motivul spiralic tip IA12d-Andrițoiu²¹, întâlnit pe una din piese (pl. 2/9), apare în faza II a culturii și continuă să fie folosit în faza III. În faza IV este folosit doar incidental. La Derșida acest ornament este datat pentru faza III.

Împunsăturile succesive formând o linie continuă de tipul 2b-Chidioșan²², respectiv 2c-Chidioșan²³ sau VD5-Boroffka²⁴, care apar pe cele două străchini (pl. 2/2–3), au fost datate pentru toate cele patru etape de către Boroffka și în fazele II și III de Chidioșan, fiind prezente și în faza finală. Se pare totuși că acest ornament apare cel mai frecvent în faza III. Analogii

se pot menționa de la Deva, Corpadea sau Chiheru de Jos.²⁵

Banda orizontală având în interior 2-3 linii incizate în zig-zag, tip 4ac-Chidioșan²⁶, IA6-Andrițoiu²⁷, VD14-Boroffka²⁸, care apare pe un fragment (pl. 2/8), este comună fiecărei faze după Chidioșan. În lucrarea de sinteză a lui Boroffka ornamentele încadrate tipologic în categoria VD sunt menționate ca fiind mai frecvente în faza D. Analogii se cunosc de la Deva sau Cicău.²⁹

Deși observăm existența unor elemente, care sunt specifice tuturor etapelor culturii Wietenberg, așezarea de la Unirea-Kamaradomb poate fi datată la a doua jumătate a fazei II – prima jumătate a fazei III, și încadrată la sfârșitul bronzului mijlociu. Motivul spiralic prezent pe unul din fragmentele ceramice, care a apărut în faza II de evoluție internă a culturii, precum și faptul că majoritatea pieselor sunt bogat ornamentate sau tipul ornamentelor folosite sunt alte argumente importante.

Berecki Sándor - Muzeul Județean Mureș, Tîrgu Mureș, Horea, 24, RO-540036, sberecki@yahoo.com

Balázs Áldor Csaba - Muzeul Județean Mureș, Tîrgu Mureș, Horea, 24, RO-540036, funboywrk@yahoo.com

Abrevieri

<i>Apulum</i>	Apulum. Acta Musei Apulensis (Alba Iulia)
<i>Dacia N. S.</i>	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle Série (Bucarest)
<i>Germania</i>	Germania. Anzeigen der Röm.-Germ. Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts (Mainz)
<i>UPA</i>	Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie (Bonn)

Bibliografie

- ALDEA, Ioan Alexandru
1975 Șantierul arheologic Ghirbom (com. Berghin, jud. Alba) II. Așezarea Wietenberg de „sub vii”. *Apulum*, 13, 25–33.
- ANDRIȚOIU, Ioan
1992 *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului. Bibliotheca Thracologica*, II, București
- BERECKI, Sándor
2005 O așezare aparținând culturii Wietenberg de la Chiheru de Jos (județul Mureș). In: *Omagiu profesorului Ioan Andrițoiu cu prilejul împlinirii a 65 de ani. Studii și Cercetări Arheologice* (red. Popa, Cristian Ioan – Rustoiu, Gabriel Tiberiu), 423–438.
- BOROFFKA, Nicolaus G. O.
1994 *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa, Teil 1 und 2. UPA*, 19, Bonn.

¹⁷ CHIDIOȘAN, Nicolae 1980, 55, pl. 11/3, 13/5, 14/9, 16/1, etc.

¹⁸ ANDRIȚOIU, Ioan 1992, 40, pl. 23/5, 25/6, 28/9, 30/12–14, etc.

¹⁹ BOROFFKA, Nicolaus G. O. 1994, 188, Typentaf. 12/6–12.

²⁰ CHIDIOȘAN, Nicolae 1980, 55, pl. 11/3, 13/5, 14/9, 16/1, 7.

²¹ ANDRIȚOIU, Ioan 1992, 41, pl. 25/2 etc.

²² CHIDIOȘAN, Nicolae 1980, 53, pl. 12/5, 13/9.

²³ CHIDIOȘAN, Nicolae 1980, 53, pl. 17/3, 31/7, 31/11, 32/16.

²⁴ BOROFFKA, Nicolaus G. O. 1994, 188, Typentaf. 12/14.

²⁵ CHIDIOȘAN, Nicolae 1980, pl. 12/5; 13/9 (Derșida); ANDRIȚOIU, Ioan 1992, 42, pl. 28/9 (Deva); BOROFFKA, Nicolaus G. O. 1994, Taf. 64/1, 5 (Corpadea); BERECKI, Sándor, 2005, 425, pl. 4/2–4, 5/2 (Chiheru de Jos); ANDRIȚOIU, Ioan 1992, 42, pl. 32/4.

²⁶ CHIDIOȘAN, Nicolae 1980, 55, pl. 11/6, 17/1, 21/1.

²⁷ ANDRIȚOIU, Ioan 1992, 40, pl. 33/5, 37/7.

²⁸ BOROFFKA, Nicolaus G. O. 1994, 189, Typentaf. 14/18.

²⁹ ANDRIȚOIU, Ioan 1992, 40, pl. 37/7; BOROFFKA, Nicolaus G. O. 1994, Taf. 48/14.

CHIDIOȘAN, Nicolae

1974 Sincronisme ale apusene ale culturii Wietenberg stabilite pe baza importurilor ceramice. *Crisia*, 4, 153–170.

1980 *Contribuții la cunoașterea traciilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*. Oradea.

HORED, Kurt

1960 Die Wietenbergkultur. *DACIA N. S.*, IV, 107–137.

POPA, Dumitru

2002 *Villae, vici, pagi – Așezările rurale din Dacia romană intracarpatică*. Editura Economică, București.

ROSKA Márton

1929 A Székelyföld őskora. In: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. Sepsiszentgyörgy, 258–326.

1934 Das gepidische Grabfeld vom Veresmört – Marosveresmart (Turda – Tordaaanyos, Siebenbürgen). *Germania*, 18, 123–130.

1942 *Erdély régészeti repertórium, I, Őskor*. Kolozsvár.

SZABÓ M. Attila

2003 *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára*. Pro-Print, Csíkszereda.

A Wietenberg-kultúra települése Felvincen (Fehér megye)

(Kivonat)

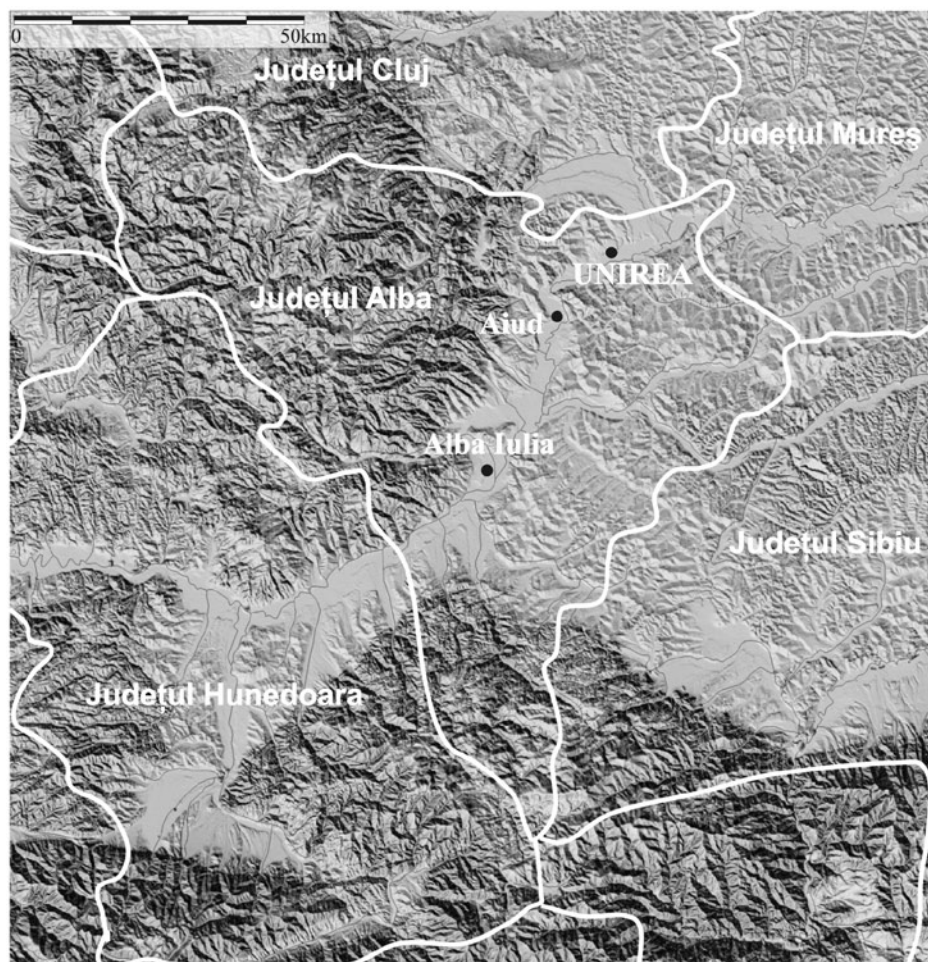
A Fehér megyei Felvincen, a *Kamaradomb* nevű dűlőn agyagkitermelés közben a helybeliek több edénytöredékre bukkantak. Ezek közül néhány a helybéli történelem tanár, Márkodi Siklódi Sándor tulajdonába került. A fennmaradt leletek kizárólag edénytöredékekből állnak. Ezek többsége jól eldolgzott, sima felületű és homokkal soványított. A díszítőelemek és a formavilág alapján a leletek a Wietenberg-kultúra harmadik fázisába, a középső bronzkor végére keltezhetők.

A Settlement of the Wietenberg Culture at Unirea (Felvinc), Alba County

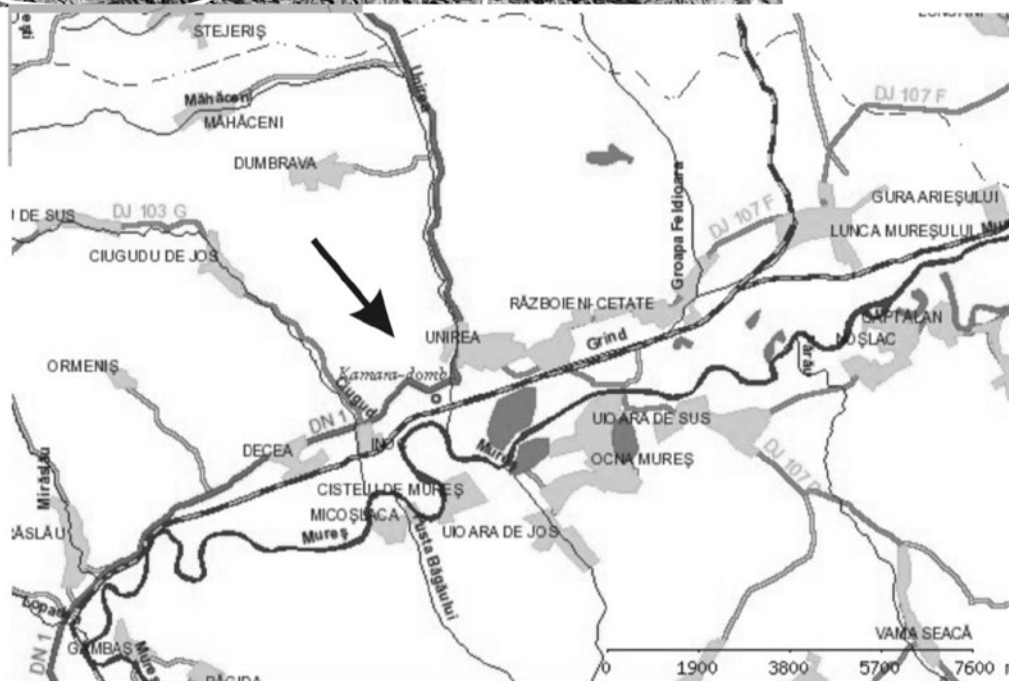
(Abstract)

In the village of Unirea (Felvinc), Alba County, in the past the villagers were collecting clay from the hill called *Kamaradomb* ('Pantry Hill'), and the diggings brought to light archaeological material, consisting mainly of potsherds. A few were saved by Sándor Márkodi Siklódi, the local history teacher. The material preserved is entirely represented by ceramic fragments and a bag-shaped vessel. Some of the potsherds belong to known ceramic forms, but they are generally too scrappy for certain identification of forms.

Although some specific elements to each phase of the Wietenberg Culture are present, the Unirea-Kamaradomb settlement seems to be dated in the 3rd phase. Most of the vessels are made of fine paste, having well smoothed, burnished surfaces; they are fine sand-tempered, which is characteristic for the mentioned phase. The presence of only one medium size vessel, all the others being small ones, is also an argument on this matter, although the finds are in very small number for further analysis. The spiral pattern from one of the fragments which is later than the 2nd phase of the internal chronology of the culture, the fact that most of the fragments are well decorated and the type of the ornaments are also important arguments. Therefore, most probably, the settlement can be dated in the 3rd phase, at the end of the Middle Bronze Age.

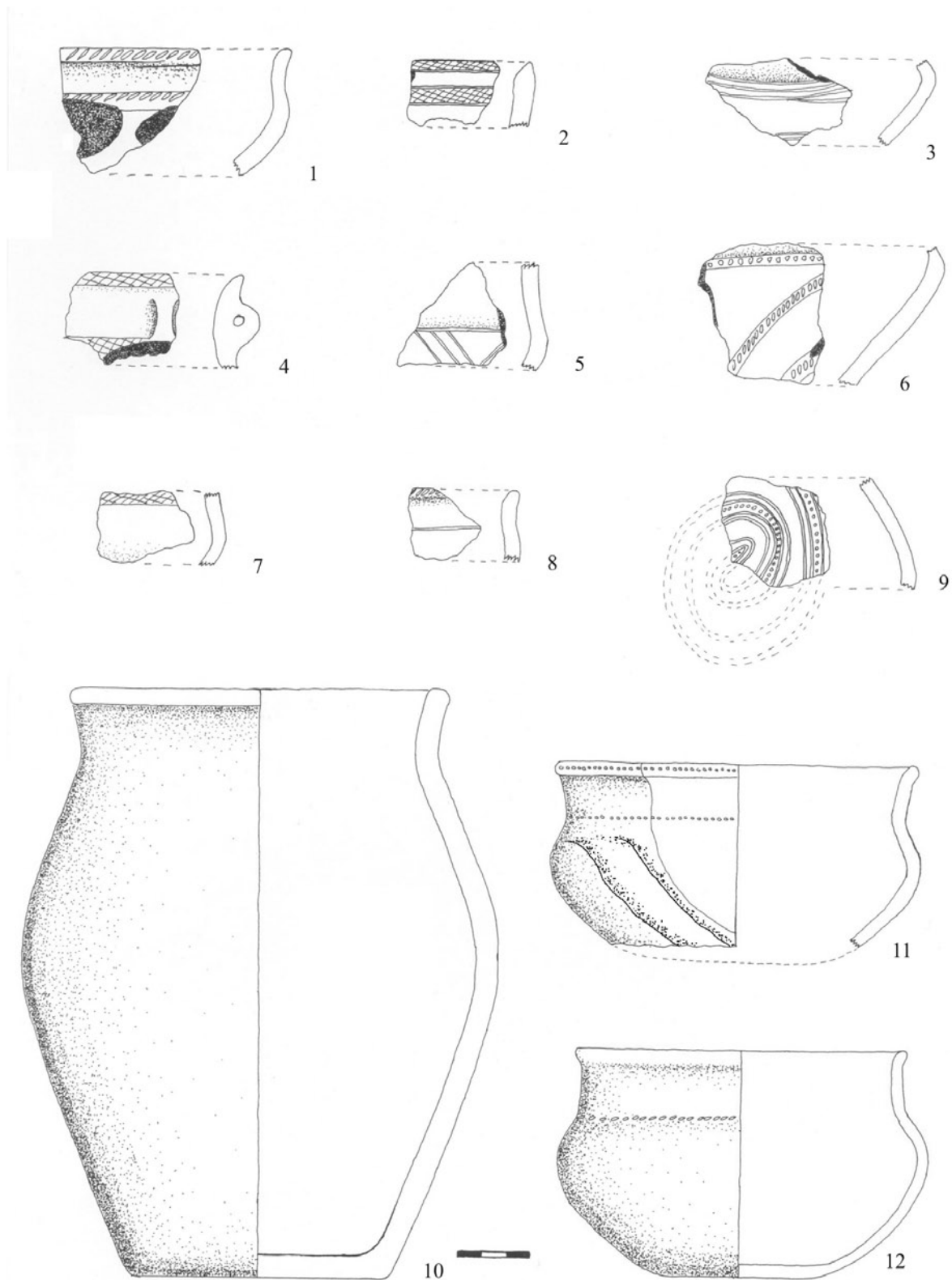

1

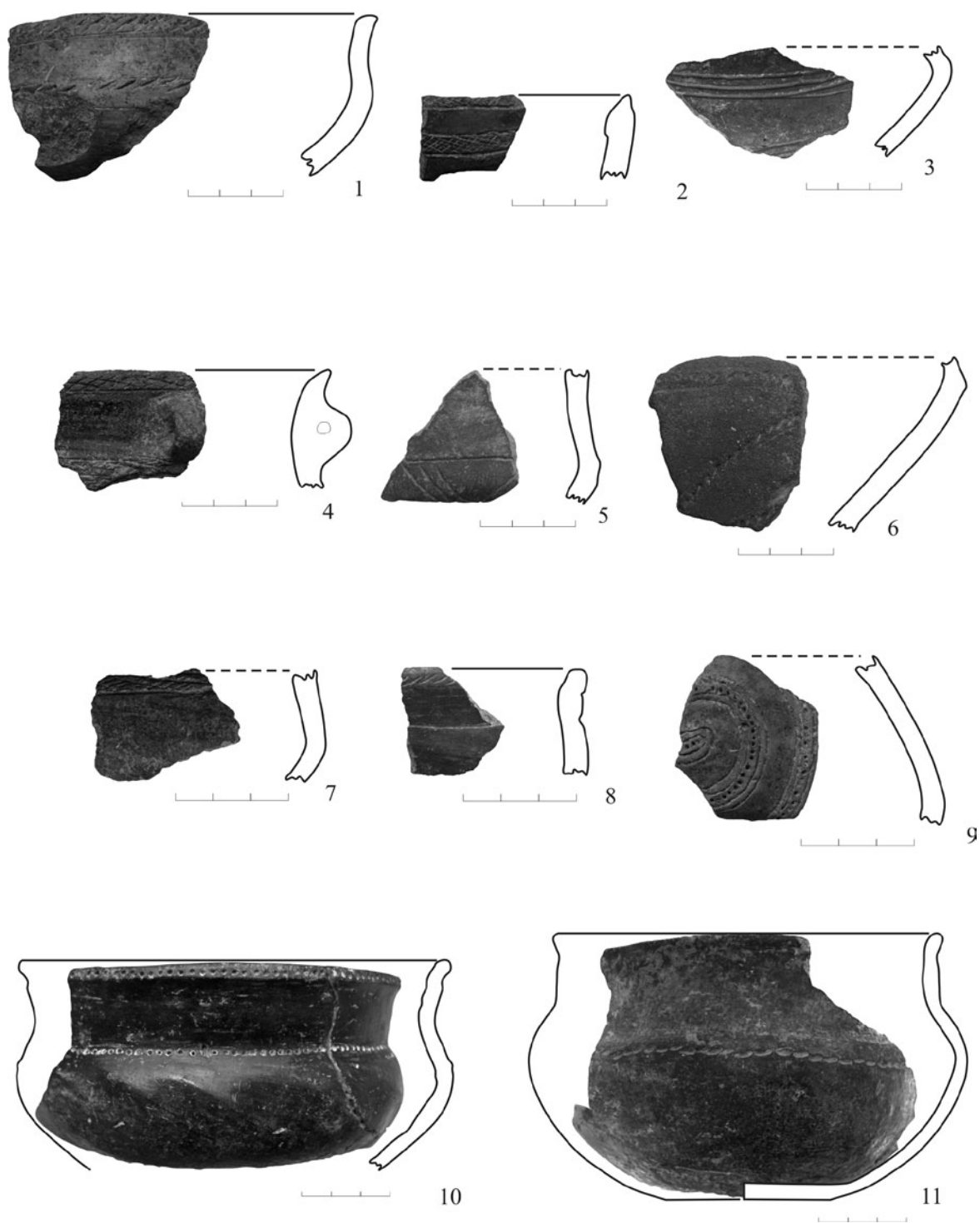

2

Planșa 1 Hărți ale comunei Unirea; 1: Jud. Alba; 2: Unirea

Planşa 2 Ceramică descoperită in sit

Planșa 3 Ceramică descoperită în sit

Székely Zsolt

A MAROSSZENTANNA–CSERNYEAHOV-KULTÚRA EMLÉKEI KÉZDIALBISBAN (CSERNÁTON KÖZSÉG, KOVÁSZNA MEGYE)

Az 1997 és 2003 közt Kézdiálbis területén végzett régészeti kutatások alkalmával a Csíszér-kertben és Bajka Ferenc telkén két, különböző korokból származó települést tártak fel.

A Csíszér-kertben végzett leletmentő ásatás anyagának csupán egy részét, a középbronzkori, Wietenberg II. kerámiát sikerült ezidáig feldolgozni¹. Ezen kívül még előkerült egy pár neolit, Starčevo–Körös-kultúrához tartozó cseréptöredék, valamint a vonaldíszes kultúra emlékei, ugyanakkor sikerült azonosítani a Coțofeni-kultúra cserepeit és egy pár kora bronzkori, kultúrához nem köthető edénytöredéket. A felső töltésrétegből előkerült kerámia azt bizonyítja, hogy a Csíszér-kertben a kora vaskorban vagy Hallstatt-korban, a késő vaskorban (a La Tène-korban) és a római korban, valamint a Kr. u. IV–V. században is folyamatosan laktak emberi közösségek. A legkésőbbi emlékek a XII–XIII. századból származnak.²

A IV–V. századból származó szürkésbarna, párhuzamos és hullámvonalakkal díszített edénytöredékek a Marosszentanna–Csernyeahov-kultúrához tartoznak (3. tábla, 1–4, 6).

2002 nyarán Bajka Ferenc (Kézdiálbis, 145. sz. ház) kertjében a ház alapjának ásott gödörben több kultúrréteget találtak. Az árokból előkerült kerámia egy részét a telek tulajdonosa összegyűjtötte, és közlés céljából a rendelkezésünkre bocsátotta.

A település a falu délnyugati szélén, egy észak–dél irányban 250 m, kelet–nyugat irányban pedig 800 m kiterjedésű patakterazon terül el. A 2003 őszén végzett hitelesítő ásatás során négy kutatóárokot húztunk ezen a településen. Az I. sz. árok tíz méterre keletre húzódott a már meglévő épülettől észak–dél irányban, és 13 m hosszú, 1,50 m széles és 3,50 m mély volt. A II. sz. árok az I. sz.-tól 150 méterre délre, kelet–nyugat irányban, a patakhoz közel mélyítődött, hossza 10 m, szélessége 1 m. A III. sz. árok merőleges volt a II. sz.-ra, észak–dél irányban, hossza 15 m, szélessége pedig 1 m. A IV. sz. árok kelet–nyugat irányban, a III. sz. ároktól

20 m-re északra terült el, hossza 6 m, szélessége pedig 1 m.³

Rétegtani szempontból a kutatóárkok hasonlóak voltak, kivételt az I. sz. képez, amelyben egy lecsúszott töltésréteg volt több, különböző kultúrákhoz tartozó gazdag kerámiaanyaggal. A 0,20–0,25 m vastag humuszréteg alatt egy 0,80 m-es töltésréteg volt, ezt egy 0,40 m-es barna réteg követte, ezután pedig egy 0,30 m vastag, szenes La Tène-kori réteg került elő. Ezt követte egy nagyon vékony Hallstatt-kori réteg. Egy újabb, 0,80 m vastag töltésréteg után egy több lakószintet tartalmazó réteg helyezkedett el. Az itt előkerült kerámia túlnyomó része a közép bronzkorból való, és a Wietenberg-kultúrához tartozik. Ugyanakkor Coțofeni I. cserepek is kerültek elő, a gömbamforás kultúra edényeivel keverve.⁴ Az I. sz. kutatóárok felső töltésrétege különböző korokból származó leleteket tartalmazott: Kr. u. a IV–V. századból származó, valamint Marosszentanna–Csernyeahov kerámiát és egy bronz lemezfibulát, továbbá több X–XI. századi és XIV–XVI. századi kerámiát.

A bronzból készült fibula (2. tábla, 2; 3. tábla, 5) méretei a következők: hosszúság 6,1 cm, a lemez átmérője 2,1 cm, vastagsága pedig 1,2 cm. A fibula spirálrugója és a tű hiányzik.

Az ilyen típusú fibulára a legjobb analógiát a marosszentannai temető anyagában találunk,⁵ ahol más ékszerekkel és harang alakú csontfésűkkel együtt kerültek elő, és amelyeket etnikum szerint a gótoknak tulajdonítanak (1. tábla, 2).

A régészeti szakirodalom szerint a lemezfibulák Erdély területén széles körben elterjedtek. Ez a legjellemzőbb gót ékszer a következő településekből ismert:⁶ 1. Kolozsvár, 2. Marospatatka, 3. Vajdakamarás, 4. Újös-Fűzkút, 5. Mezőakna, 6. Marosszentanna, 7. Marosvásárhely, 8. Gyergyótekerőpatak, 9. Maroslekence, 10. Baráthely és Ecel között, 11. Szászhermány (1. tábla, 1).⁷

¹ SZÉKELY Zsolt 2003a, 469–482.

² SZÉKELY Zsolt – BARTÓK Botond – BORDI Zsigmond Loránd 1999, 161–170.

³ SZÉKELY Zsolt 2004.

⁴ SZÉKELY Zsolt 2003.

⁵ KOVÁCS István 1912, fig. 2.

⁶ A helységnevek számozása megfelel a térképen feltüntetett számoknak.

⁷ BÓNA István 1986, 119.

Gót településeket vagy leleteket az Olt völgyében Sepsiszentgyörgyön, Kilyénben, Oltszemen, Árkoson, Gidófalván és Köpecen találtak, a Feketeügy mentén pedig Komollón, Rétyen, Dálnokban és Torján (2. tábla, 1),⁸ újabban pedig Kézdiabísbán.⁹ Az elmúlt években Oltszem határában, a homokbányában feltárt Marosszentanna–Csernyeahov-kultúrához tartozó település méretei és gazdagsága alapján elmondhatjuk, hogy ebben a korban az Olt völgye rendkívül sűrűn lakott vidék volt.¹⁰

Ezek a települések kronológiai szempontból Kr. u. a III. sz. második felétől a IV. sz. végéig terjednek és a Marosszentanna–Csernyeahov-kultúrához tartoznak.¹¹ Etnikum szerint a gótoknak tulajdonítják.¹² A IV. sz. végén a hunok nyomására a gótok elhagyják az Olt völgyét. Egyes kutatók véleménye szerint a hunok soha nem szállták meg ezt a vidéket, fennhatóságukat a velük szövetséges gepidák révén gyakorolták.¹³ Mások viszont azon a véleményen vannak, hogy ezek a települések egy romanizált helyi

lakossághoz tartoztak, melynek kultúrája dáko-kárp, római és Csernyeahov-elemeket tartalmaztak.¹⁴

Székely Zoltán azon a véleményen volt, hogy ezek az Olt és Feketeügy völgyében feltárt IV–V. századból származó régészeti leletek az itt megtelepedett germán népesség hagyatékai. Miután a gótok elhagyták ezt a vidéket, a terület a hunok fennhatósága alá került.¹⁵ Székely Zoltánnal ellentétben Kurt Horedt úgy vélte, hogy a IV. században az Olt völgyében egy helyi kultúra alakult ki, amelyet „Szentgyörgy kultúra” néven próbált meghonosítani a régészeti szakirodalomban.¹⁶ Újabban az Oltszemen előkerült régészeti anyag alapján Cavruk Valeriu is azon a véleményen van, hogy Kurt Horedt elmélete megalapozott és valóban beszélhetünk egy ún. „Szentgyörgy kultúráról” ezen a vidéken.

Nem áll szándékunkban e szakmai vitába beavatkozni. Ezen anyag közlésével csupán a népvándorlás korával foglalkozó régész kollégák számára szeretnénk újabb adatokkal szolgálni.

Székely Zsolt - Gyöngyvirág, 2, 46D/5, Sepsiszentgyörgy, RO-520090, szekelyzs@rdslink.com

Rövidítésjegyzék

ArhMold Arheologia Moldovei (București)
Dolg Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából (Kolozsvár)

Irodalom

- BÓNA István
1986 Dáciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: Köpeczi Béla (szerk.): *Erdély története*, I, Budapest, 107–234.
- BUZEA, Dan
2002 Șantierul arheologic de salvare Olteni „Cariera de nisip”, în anul 2000. *Angustia*, 7, 183–226.
- HORED, Kurt
1982 *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*. Bukarest.
- IONIȚĂ, Ion
1966 Contribuții cu privire la cultura Sintana de Mureș-Cernehov pe teritoriul R.S.R. *ArhMold*, IV.
- KOVÁCS István
1912 A marosszentannai népvándorláskori temető. *Dolg*, III, 250–367.
- MITREA, Bucur – PREDA, Constantin
1966 *Necropola din sec. IV e. n. în Muntenia. Biblioteca de Arheologie*, X, 152–162.
- SZÉKELY Zoltán
1958 Die Cerniahov-Sântana de Mures-Kultur in Gebiete der Ungarischen Autonomen Region der RVR im 4 Jahrhundert. *Ztr. Bericht über den V Internationale Kongres für Vor- und Frühgeschichte*, Hamburg, 779–804.
1969 Materiale ale culturii Sintana de Mureș din sud-estul Transilvaniei. *Aluta*, 1, 7–90.
1999 Goten und Gepiden im Olt-Tal. In: Transilvania, Archäologische Untersuchungen zur Älteren Geschichte des Südöstlichen Mittel-Europa. Gedenkschrift für Kurt Horedt. *Internationale Archäologie, Studia honoraria*, Band 7, Verlag Marie LEIDORF GmbH, Rahden/Westf., 303–307.
2000 Goții și gepizii în valea Oltului. *Cumidava*, XXII–XXIV, 23–28.

⁸ SZÉKELY Zoltán 2000, 23–28.

⁹ SZÉKELY Zsolt 2004, 20.

¹⁰ BUZEA, Dan 2002, 183–226.

¹¹ IONIȚĂ, Ion 1966; SZÉKELY Zoltán 1969.

¹² SZÉKELY Zoltán 1999, 303–307.

¹³ Ibidem

¹⁴ MITREA, Bucur – PREDA, Constantin 1966, 152–162; HORED, Kurt 1982, 73–82.

¹⁵ SZÉKELY Zoltán 2000, 23–28.

¹⁶ HORED, Kurt 1982, 73–82.

SZÉKELY Zsolt

- 2003 Kiegészítés Délkelet-Erdély kora bronzkorának relatív kronológiájához / Contribution to the Relative Chronology of the South-Eastern Transylvanian Early Bronze Age. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, XLV, Nyíregyháza.
- 2003a New Aspects of Wietenberg Culture from Southeastern Transylvania. The open Settlement from Albiş (Cernat com., Covasna District). In: Carol Kacsó (Hrsg.) *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im Karpatischen raum. Die Beziehungen zu den Benachbarten Gebieten, Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag Baia Mare 10–13. Oktober 2001.*, Editura Casei Corpului Didactic, Baia Mare, 469–482.
- 2004 Albiş, com. Cernat, jud. Covasna Punct: Curtea lui Bajka Ferenc. In: *Cronica cercetărilor arheologice din România, campania din 2003*. Bucureşti.

SZÉKELY Zsolt – BARTÓK Botond – BORDI Zsigmond Loránd

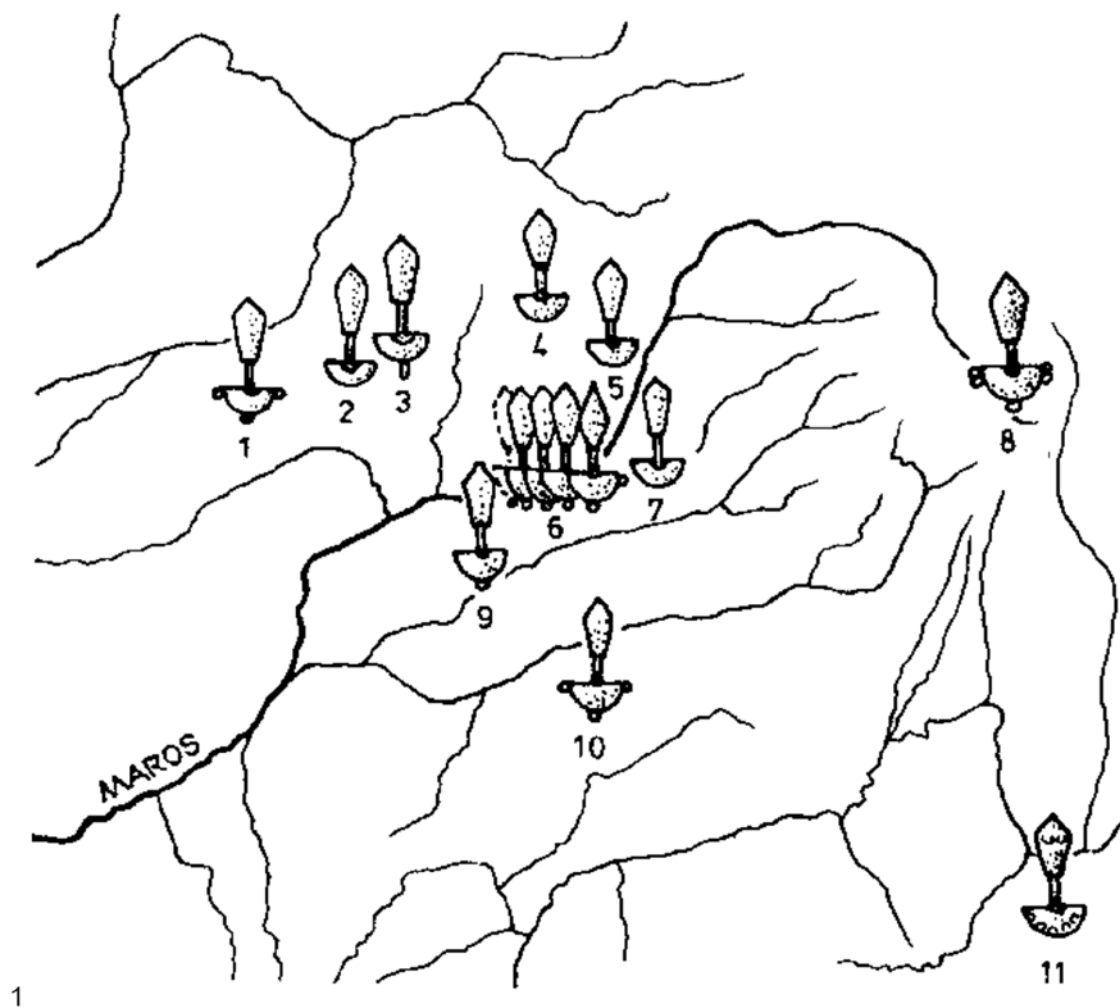
- 1999 Aşezarea culturii Wietenberg de la Albiş, com. Cernat (jud. Covasna). *Acta (1998)*, Sepsiszentgyörgy, 161–170.

Aşezarea culturii Sântana de Mureş–Cerneahov de la Albiş (judeţul Covasna) (Rezumat)

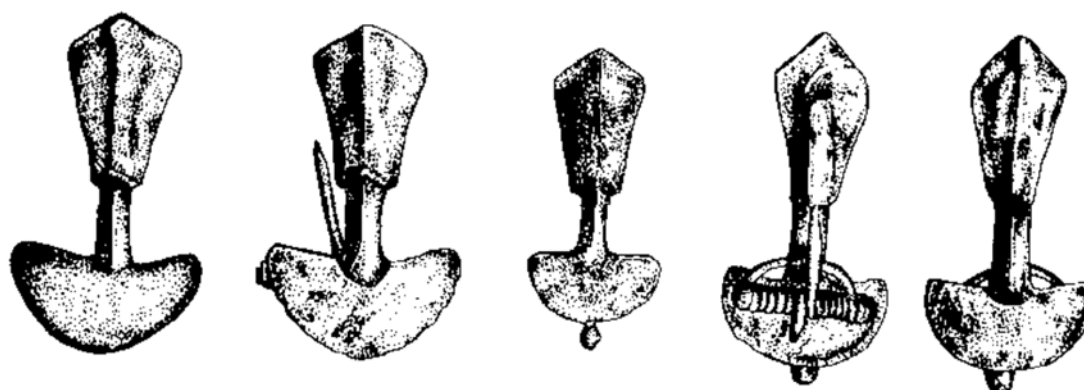
În anul 2002, în timpul unor lucrări edilitare, la Albiş, comuna Cernat (judeţul Covasna), în curtea lui Ferenc Bajka a fost descoperită o mare aşezare preistorică. Pe baza materialului ceramic colectat, aşezarea a fost locuită iniţial de purtătorii culturii amforelor sferice. Au mai fost descoperite urme ale culturilor Coţofeni I, Wietenberg şi La Tène, Cultura Sântana de Mureş–Cerneahov, alături de care au mai apărut şi materiale din sec. X–XI şi sec. XIV–XVI d. Ch. Majoritatea materialului ceramic aparţine culturii Coţofeni I şi La Tène. Cultura Sântana de Mureş–Cerneahov la care ne referim în acest articol a fost reprezentată prin câteva fragmente ceramice şi o fibulă cu semidisc.

The Sântana de Mureş–Cerneahov Culture Settlement from Albiş (Albis), Covasna County (Abstract)

In 2002, around the place Albiş, village Cernat (Covasna County), during some excavation works, in Ferenc Bajka's garden a big prehistorical settlement was discovered. On the basis of the gathered pottery material, the settlement had been inhabited since the Globular Amphora Culture. Traces of the Coţofeni I Culture, the cultures Wietenberg and La Tène are to be found. Some pottery fragments of the Sântana de Mureş–Cerneahov Culture, were also found as well as pieces from the 4–5th centuries, 10–11th centuries and 14–16th centuries A. D. The great majority of these pottery fragments belong to the Coţofeni and La Tène cultures. The Sântana de Mureş–Cerneahov Culture was represented by some characteristic pottery fragments and a fibula with semi-disc.

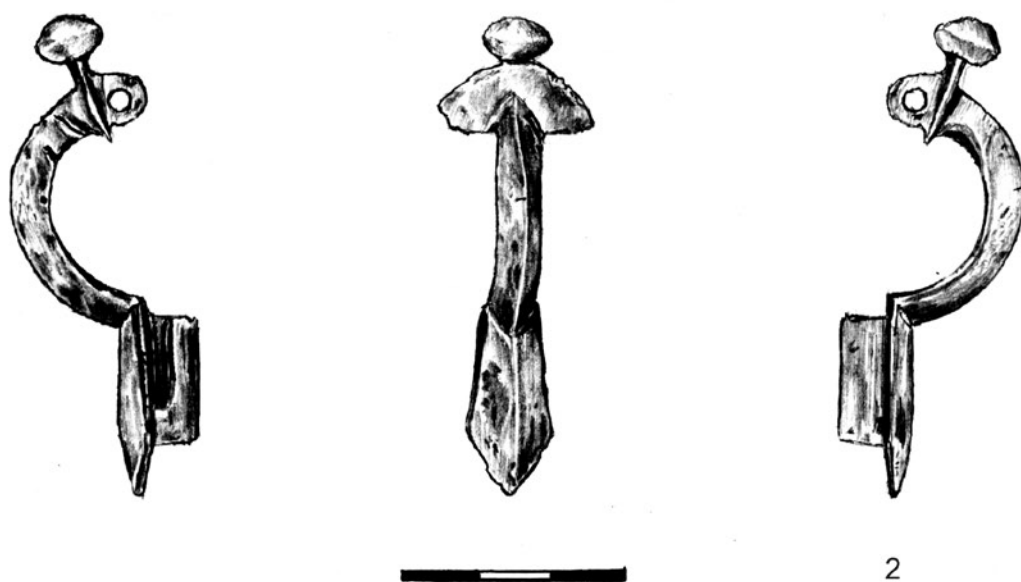
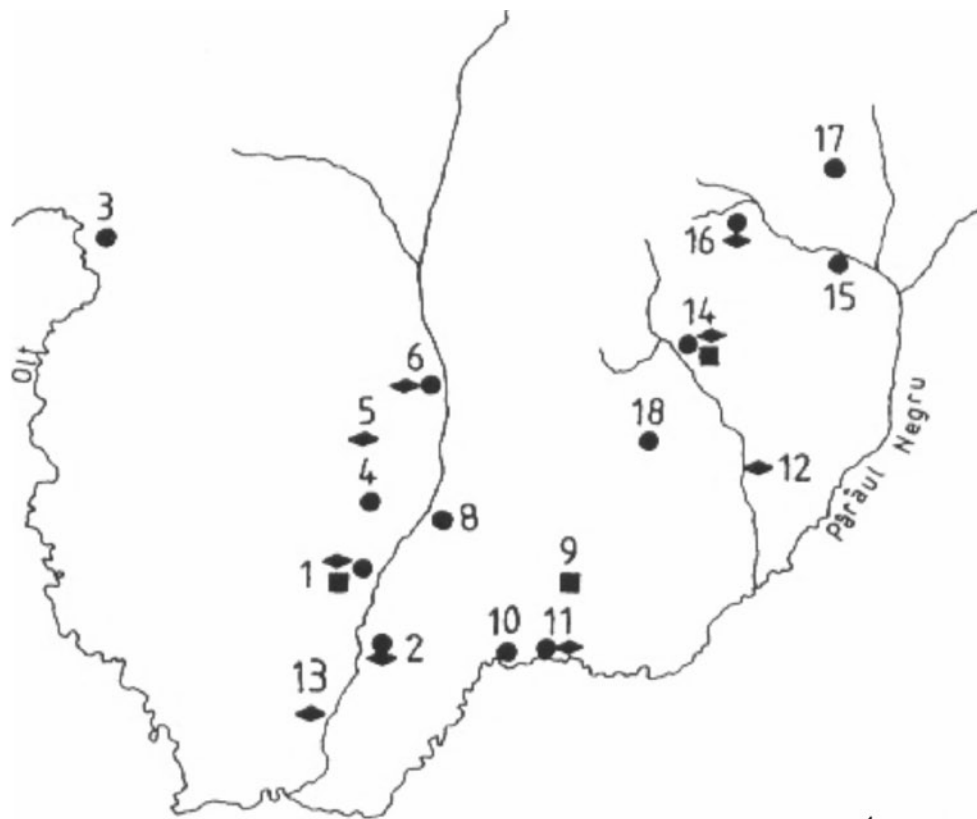

1

2

1. tábla 1. A lemezfibulák elterjedése Erdélyben (*Erdély Története* után); 2. A maroszentannai temetőben feltárt lemezfibulák (Kovács István után)

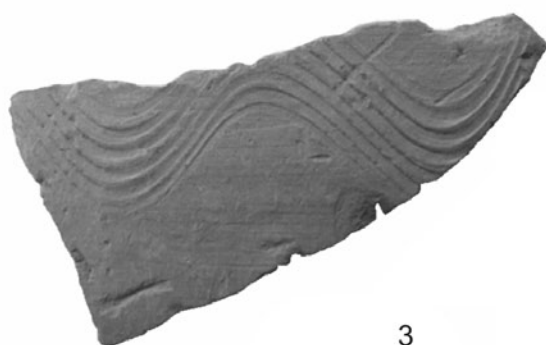
2. tábla 1. A Marosszentanna–Csernyeahov-kultúra települései az Olt és a Feketeügy völgyében (Székely Zoltán után); 2. Bronz lemezfibula (Kézdiálsib, Csernáton község, Kovászna megye)

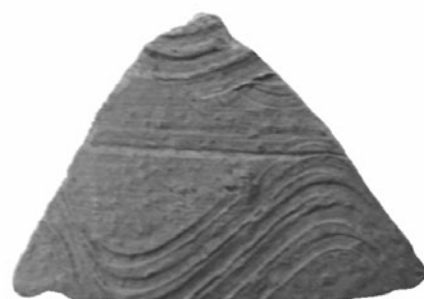
1

2

3

4

5

6

3. tábla 1–4, 6. Marosszentanna–Csernyeahov-kultúrához tartozó kerámia (Kézdialbis, Csernáton község, Kovászna megye); 5. Bronz lemezfibula (Kézdialbis, Csernáton község, Kovászna megye)

Körösfői Zsolt – Székely Attila

GEPIDA TEMETŐ SZÉKELYKERESZTÚRON (SZABADSÁG TÉR, 44. SZÁM – GARÁZSKÖZ)

1990-ben a székelykeresztúri Molnár István Múzeum szomszédságában, a Szabadság tér 44. szám alatti telek (régí Beru-udvar) déli végében garázssort építettek. A Nagy-Küküllő ártere fölé emelkedő alacsony teraszlepcső peremén Németi János helyi lakos, amikor garázsát (B garázssor) alapincézte, a földmunka alkalmából, a bejárat bal sarkában, a szomszédos garázzsal köztes fal mellett egy gepida csontvázas temetkezést bolygatott meg. (2. tábla, 1. sír)

1994 szeptemberében, amikor a tárgyalt telek északi felében megépített Román Kereskedelmi Bank szennyvíz- és vízvezetéke számára ásták az árkot, a kidobott földben emberi csontmaradványokra lett figyelmes Székely Attila. A sorra kerülő leletmentő ásatás során négy sírt tártak fel, sajnos ebből kettő a munkálatok során részben megsemmisült már. A munkások által kidobott csontok származhatnak a későbbiekben kibontott 4-es, 5-ös sírokból is, vagy egy teljesen megsemmisült sírből (6-os sír).¹ Az első in situ megásott sír feltárja (1-es sír), illetve a régészeti rétegek a munkagép által kiásott árok megmetszett profiljában jól látszottak. A régészeti kutatást nagyban nehezítette a közben folyó munkálat, a szennyvíz és a víz levezetésére szolgáló csöveket rögtön az árkok megásása után le is fektették. Sajnos a rétegrajzokat nem sikerült megtalálnunk a múzeumi dokumentációban, az ásatási napló szerint azonban a következő rétegek voltak megfigyelhetők: a legfelső jelenkori köves járósínt alatti arasznyi humuszréteg, majd agyagos földréteg, utána pedig fekete, bronzkorinak megállapított kultúrréteg, s ezután következett a szűz agyagréteg. A sírok a bronzkori réteget vágták át.

A sírok leírása:

1-es sír (2. tábla, 1. sír):

Az 1990-es garázsépítés munkálatai annyira előrehaladtak voltak, hogy Székely Attila szóbeli közlése szerint csak a sír kelet irányú tájolását lehetett megfigyelni, kibontani már nem volt lehetséges.

A felnőtt férfi sírja a jelenkori felszín alatt 175 cm mélyen feküdt (a korabeli járósínthez képest 82 cm mélyen). A valószínűleg már korábban is bolygatott sírban a holttest felkarjának és lábszárcsontjainak töredékei maradtak meg.

Melléklet: egy keresztdíszel áttört csat, egy levél alakú lándzsahegy és egy élére állított, vaslemezről készült, félgömb alakú tárgy (pajzsdudor?) kis töredékei.²

1. bizánci aranyozott bronz csat (3. tábla, 1, Ltsz.: 15322)

A csattestet áttört hold- és keresztdíszel díszítették. A csattest félköríves végén pajzs alakú lapított gomb, a csatkarika felől két oldalt egy-egy tüske, elválasztva a két részt egy négyzetes bemélyítéssel. A kapcsolószerkezetenél a téglatestű övbefogóra hajlik rá a vége felé elkeskenyedő pecek, bázisánál keskeny árokkal tagolt négyzetes borda. A karika alsó részén kettős bordával akadályozták a pecek oldalirányú mozgását. Az övbefogó és a csattest közötti bemélyedést két oldalt árokkal keretezték. A csattest hátsó oldalán három, végeinél kettős csáppal ellátott lábacs-kával erősítették fel a szíjra a csatot.

Méretetek: 4,7 cm (ebből 0,4 cm a pajzs alakú gomb, 1,5 cm a négyszögletű csatkarika)

Kiváló analógia Szentes-Nagyhegyről.³

2. lándzsahegy (3. tábla, 2, Ltsz.: 15321)

A lándzsahegy köpűjét hengeresre alakították a lemez összehajlításával, amely a nyújtott levélformájú penge felé elkeskenyedik. A köpűn keresztül egy vasszeget vertek át, hogy a fanyelet rögzítsék annak hengeres testébe, az eredeti fanyélból kevés maradvány megmaradt.

Méretetek: a penge 16,6 cm hosszú, és 4,9 cm a legnagyobb szélessége, a köpű 11 cm hosszú, a pengével való csatlakozásnál 1,8 cm, másik végénél 2,55 cm széles.

2-es sír (2. tábla, 2. sír):

A sírgödör 185 centiméter mélyen a jelenkori járósíntől, egy 2–3 centiméter vastagságban átégett aljú, 14–15. századi tűzhely alatt arasznyira jelent-

¹ A sírok soros elhelyezkedését figyelembe véve, az árokásás során megbolygatott területről kidobott csonttöredékeket Székely Attila egy különálló sírhoz köti.

² BENKŐ Elek 1992, 22/1w. A tárgy formáját annak lenyomata

alapján lehetett a helyszínen megfigyelni.

³ BÓNA István 1974, 8. kép; GYULAI KATALÓGUSOK 1999, 104, 10. kép.

kezett. A sírgödörben a csontok szétszórva heverték, a sírt kirabolták, az ásatók megfigyelték a rablógödör faltját is. Csak az alsó lábszárcsontok feküdtek eredeti helyzetükben, ráhanyva koponyatöredékek, csigolya darabok és szegycsont darabjai. A hanyatt fektetett holttestet NY–K tájolású, lekerekített sarkú sírgödörbe fektették, amelyet 195 centiméter hosszúságban és 68 centiméter szélességben, a korabeli járósinttől számítva 85 centiméter mélyre ástak.

A melléklet egy vaskés pengéjéből állt, amely a sír nyugati felében, a sírgödör fenekén feküdt (amennyiben eredeti helyzetében volt, akkor a két lapocka között lehetett), illetve három darab atipikus kerámiatöredékből. Az ásatási napló megemlíti a sír betöltéséből még egy utólagosan előkerült késhegy-töredéket is.

A vaskések közül az egyiknek csak a pengéje (3. tábla, 5, Ltsz.: 15320), a másiknak a markolat rögzítésére szolgáló tüskének egy része is (3. tábla, 4, Ltsz.: 15319) megmaradt. Az előbbi 8,7 cm hosszú és a markolat előtt 1,9 cm széles, az utóbbi 9,6 cm hosszú (ebből 1 cm a túske), legnagyobb szélessége 1,35 cm.

3-as sír (2. tábla, 3. sír):

Az 1-es sírtől 270 centiméterre északi irányban jelentkezett a sír. A keletelt sírt a jelenkori járósinttől 163 cm mélyre ásták, szélessége 60 cm, hossza 185 cm. A sír a korabeli járósinthez képest 95 cm mély volt. Ez esetben is kirabolták a sírt (a rablógödör alja 143 cm mélyen volt a jelenlegi járósinttől), az ásatási napló megjegyzi, hogy a sírfolt felső kirajzolódásától lényegesen eltért a holttest valós fekvése. Az ásatók a határozottabban kirajzolódó rablógödört kezdték bontani, majd észlelték az eredeti sírgödört is. A holttest érdekes képet nyújtott: a lábfej nélküli comb- és lábszárcsontok eredeti helyükön voltak, viszont mindkét combcsont azonos magasságban ketté volt törve. A medence teljesen hiányzott, a test többi részétől feljebb fekvő koponyának felső részét a munkagép dülta szét, a mellkasi részt azonban még a korabeli sírrablók. Az ásatási napló szerint a holttest bal oldalán a medence helyén és a bal combcsont mellett 1,2 méter hosszan 5–6 centiméter széles kompakt rozsdafolt húzódtott, deszkanyomokat mutatva.

A sír melléklete: egy széles fejű vasszög, felénél letörött tüskével (hiányzik a múzeumból), és egy kétsoros csontfésű töredéke.

Csontfésű töredékes darabja (Ltsz.: 14162):

Az enyhén ívelt három rétegű csontfésű egysoros fogazatát a két külső hosszanti csontlemezborítás által összefogott kisebb csontlapocskába vágták (eredetileg hat lapocskából állt, jelenleg öt van meg). Az egyik épebben megmaradt külső csontlemezen hat, a másikon öt perforáció látható, a szegecsek belőlük,

amelyek a fésűt összefogták, hiányoznak. A két szélső fogazott csontlapocskát harmadrésznél egy-egy szegecs rögzíti a külső lemezekhez, a belső csontlapokat azok érintkezési pontjainál szegecselték.

A külső csontlemezek perforációja körül spirálisan csavarodó poncolt díszítés figyelhető meg.

Méretük: 10,35 cm hosszú, 2 cm széles a legépebben megmaradt belső lapocskára a törött fogazattal együtt.

4-es sír:

Az előző sírokkal megegyezően tájolt sír 183 cm mélyre volt ásva a jelenkori járósinttől. A 60 cm széles sír mélysége a korabeli járósinthez képest 90 cm volt. A sír felső része a munkálatok során megsemmisült, azonban a bal comb- és lábszárcsont, illetve a jobb lábszárcsont lábfejjel együtt eredeti helyzetében feküdt. Ez a sír is ki volt rabolva: a bal térd közelében feküdt a medencecsont egy darabja. A sírból nem került elő melléklet.

5-ös sír:

A sírok sorba rendezésének irányát figyelembe véve számították ki egy lehetséges sír helyét, így találtak rá, és bontották ki az ásatók az 5. számú sírt. A sírnek csak keleti felét nem bolygatta a munkagép, itt a bal lábszár, illetve a jobb comb- és lábszárcsont a lábfejjel együtt eredeti helyükön voltak, enyhén jobbra behajlítva. A sírgödör 68 cm szélesen 168 cm mélyre volt ásva a jelenkori járósinttől. Ezt a sírt is kirabolták, a test alsó része felett, a sírgödör betöltéséből szétszórtan kerültek elő emberi csontok. Mellékletet a sír nem tartalmazott.

A sírok mind a felső agyagos rétegből indulnak ki, átvágják a bronzkori fekete réteget, és a 3-as sír kivételével (ez átvágja) annak aljánál megállnak.

A holttesteket mindegyik esetben lábbal kelet felé temették, s bár azt a kereszténység elterjedéséhez kell kötnünk, tapasztalunk kell, hogy az elhunytak mellé továbbra is helyeztek halotti mellékletet. Igaz, hogy melléklet csak az 2-es és a 3-as sírokból került elő (ezekből is csak szegényesen), de mivel mindegyik sír ki volt rabolva, a többiekben is mellékletet kell feltételeznünk. Az, hogy a comb- és lábszárcsontok általában eredeti helyükön feküdtek, s a holttestek felső része volt bolygatva (a 3-as sír esetében a medence teljesen hiányzott), azt bizonyítja, hogy a sírokat már akkor kirabolták, amikor még a sírhant látszott a föld felszínén. A sírrablók csak a felsőtest tájkán mélyítették le a holttestig rablógödöreiket, ahol gazdagabb zsákmányra számíthattak.

A sírok keleti irányú tájolása, az aranyozott bizánci bronzcsat a temető korát a Kr. u. 6. századra teszi.

A temető kiterjedése:

A hátsó nyugati garázssor (1. tábla, C) építése közben nem került elő sír (legalábbis a múzeum nem

szerzett tudomást ilyenről). A bank hátsó bejárati útjától számított harmadik garázsban pinceszás közben, kb. 8 méterre az északi saroktól számítva, egy középkori kút került felszínre, más régészeti emlék nem. A vele szembeni hátsó sor (1. tábla, D) építkezése során szóbeszéd szerint kerültek elő csontok, ennek hitelességét ellenőrizni sajnos nem tudjuk.

1995-ben Székely Attila a temető északi irányú kiterjedését szeretne volna megvizsgálni, így a D garázs-sortól megközelítőleg három méterre északra három méter széles szelvényt húzott a bank hátsó bejárati útjától a múzeum nyugati kerítéséig. 3,75 (?) méterre a garázssortól egy középkori gödör került elő, megmunkált csonttöredékekkel. Sír ebből a szelvényből sem került elő, viszont a gödör betöltéséből kisméretű, szabadkézzel formált, a vállnál kiszélesedő, enyhén kihajló egyenes peremű, a váll fölött és alatt egy-egy hullámsor díszítésű, egyenes aljú, Kr. u. 5. századra keltezhető bögre került elő.

A temető nyugat felé nem terjedt, déli és keleti határait nincs lehetőségünk megvizsgálni, északi irányban azonban érdemes lenne egy kutatóárkot húzni.

Székelykeresztúron és környékén gepidákhoz köthető leletanyag a tárgyalt temetőt kivéve csak szórványban került elő: az 1956–1960 között folytatott ásás során a Kisgalambfalva-Galat (Omlás) lelőhelyről 5–6. századi korongolt, vékony falú, kissé porózus, szemcsés anyagú, sötétszürke edénytöredékek, oldalukon vízszintes, bekarcolt vonalakkal, vagy sekély, hornyolt bordákkal,⁴ a Nagygalambfalva és Décsfalva közötti Küküllő-szakasz kavicsából előkerült szórványos kétélű vaskard (Ltsz.: 3609),⁵ illetve 2006-ban Rugonfalván László Csaba pinceszás közben egy ugyancsak erre a korszakra datálható ép, korongolt, szürke bögrét talált, amelyet a múzeumnak adományozott (nincs beletárolva).

Körösfi Zsolt - Molnár István Múzeum, Székelykeresztúr, Szabadság tér 45., RO-535400, korosfoi@gmail.com

Székely Attila - Molnár István Múzeum, Székelykeresztúr, Szabadság tér 45., RO-535400

Irodalom

BENKŐ Elek

1992 *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája. Varia Arheologica Hungarica*, V, Budapest.

BÓNA István

1974 *A középkor hajnala. A gepidák és a longobárdok a Kárpát-medencében*. Budapest.

1986 Dáciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: Köpeczi Béla (szerk.): *Erdély története*, I. Budapest, 107–234.

BÓNA István – CSEH János – NAGY Margit – TOMKA Péter – TÓTH Ágnes

1993 Hunok-Gepidák-Longobárdok. In: Bóna István (szerk.): *Magyar Őstörténeti Könyvtár* 6. Szeged.

GYULAI KATALÓGUSOK

1999 *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön*. Gyula.

HOREDTE, Kurt

1979 *Morești. Grabungen in einer vor-und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen* București.

1986 *Siebenbürgen im Frühmittelalter*. Bonn.

⁴ BENKŐ Elek 1992, 7/6

⁵ BENKŐ Elek 1992, 15/+. 1976-ban a Fenes-patak jobb oldalán elterülő Gógány nevű erdőben a készülő úthoz szállított ka-

vicsból került elő, sajnos nem lehetett megtudni, hogy a kavicsot a Nagy-Küküllő melyik szakaszáról vitték az építkezéshez.

Necropolă gepidică de la Cristuru Secuiesc (Piața Libertății nr. 44)

În 1990, în timpul construcției unei serii de garaje, în vecinătatea Muzeului Molnár István din Cristuru Secuiesc (Piața Libertății nr. 44, în partea de sud a vechii Curți Beri) a fost descoperit un mormânt (de inhumație) din epoca gepizilor. Alte patru morminte au fost găsite în 1994, odată cu introducerea conductelor de apă și a canalizării în clădirea băncii situate în spatele garajelor. În cimitir, mormintele sunt aranjate în câteva rânduri și, aparent, fiecare a fost jefuit de prădători. Din primul mormânt a fost adus la suprafață o agrafă aurită bizantină, un vârf de suliță în formă de frunză, respectiv amprenta unui umbo din fier. În cel de-al doilea au fost descoperite fragmente din două cuțite din fier, câteva fragmente de ceramică atipică, iar în cel de-al treilea o bucată de cui din fier, înlărgit la capăt și spart la jumătate, respectiv fragmentul unui pieptene din os, în două șiruri. În celelalte două morminte (mormintele nr. 4 și 5) nu s-a găsit nici o anexă. Este posibil să fi existat și un al șaselea mormânt, conform relatărilor muncitorilor și rămășițelor de oase umane colectate din pământul excavat.

Extensiunea cimitirului nu este clarificată. În ceea ce privește limita sa de nord, după relatările muncitorilor au fost descoperite rămășițe umane și în timpul construcției șirului de garaje posterioare din partea de est (parcels 1, D; afirmația însă nu poate fi verificată). În 1995, în groapa de cercetare săpată în nordul garajelor de est arheologii au găsit și un vas manufacturat mai mic, databil în secolul al V-lea d. Ch., din umplutura gropii de gunoi de oase prelucrate, din evul mediu.

Limitele de vest, sud și est ale cimitirului nu sunt cunoscute și nici nu pot fi cercetate, din cauza clădirilor, construcțiilor ridicate acolo.

În împrejurimile așezării Cristuru Secuiesc sunt cunoscute doar puține descoperiri, care pot fi aduse în relație cu epoca gepizilor, iar acelea conțin vestigii sporadice (vezi surparea Porumbenii Mici, albia Târnavă-Mare, Rugănești, respectiv cimitirul din Cristuru Secuiesc discutat)

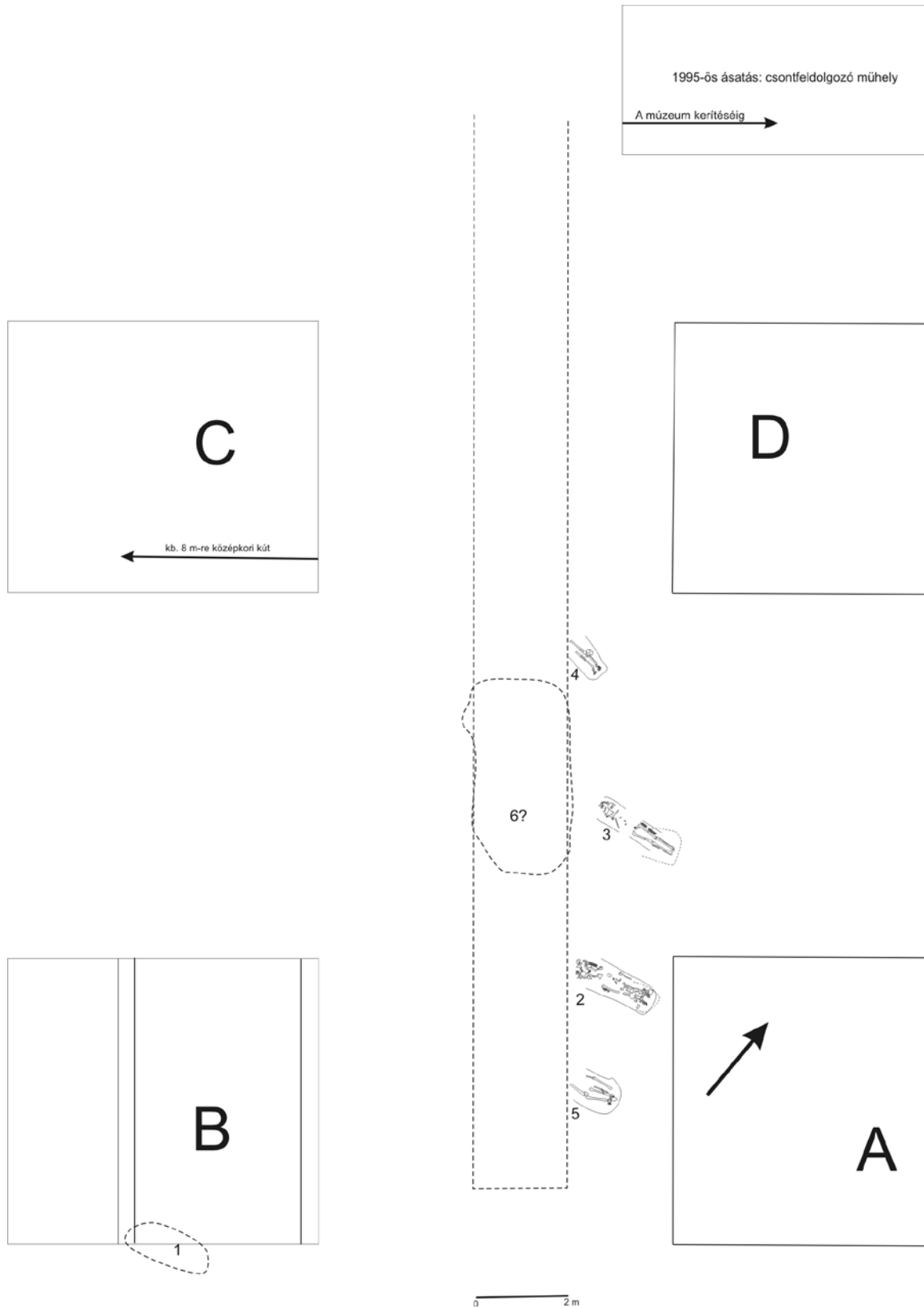
Gepidic Cemetery at Székelykeresztúr (Cristuru Secuiesc, Szabadság tér 44)

In the neighbourhood of the Molnár István Museum from Székelykeresztúr (Szabadság tér 44, on the southern part of old Beri Yard), a Gepidic inhumation was discovered in 1990, while the construction of a chain of garages was being made. Other four graves came to the surface in 1994 when the public utilities were introduced to the bank building from behind the garages. The graves are situated in rows in the cemetery, each of them having been disturbed by tomb-plunderers. The first grave contained a Byzantine gilded bronze clasp, a leaf-shaped lance point, and the mark of an iron umbo. In the second one the archaeologists found the portion of two iron knives and the fragments of several atypical ceramics. The third one housed a broad-headed half iron nail, and the portion of a two-rowed bone comb. From the other two tombs (tombs no. 4–5) no supplement turned up. Supposedly there was a sixth grave according to the stories told by the workers and to the human bone-remnants collected from the excavated earth.

The extension of the cemetery is not clarified. Regarding its northern border: workers tell that during the building of the eastern rear garages (parcel of land no. 1, D) human residues came to the surface (we are not able to check the truth of this statement), respectively, in 1995 in the research ditch excavated on the northern part of the latter, archaeologists found a small, hand-made vessel (5th century A. D.) in the stopping up of a Middle Age bone-processing garbage pit.

The western, southern and eastern borders of the cemetery are unknown, and consequently are impossible to undergo further research because of the built up area.

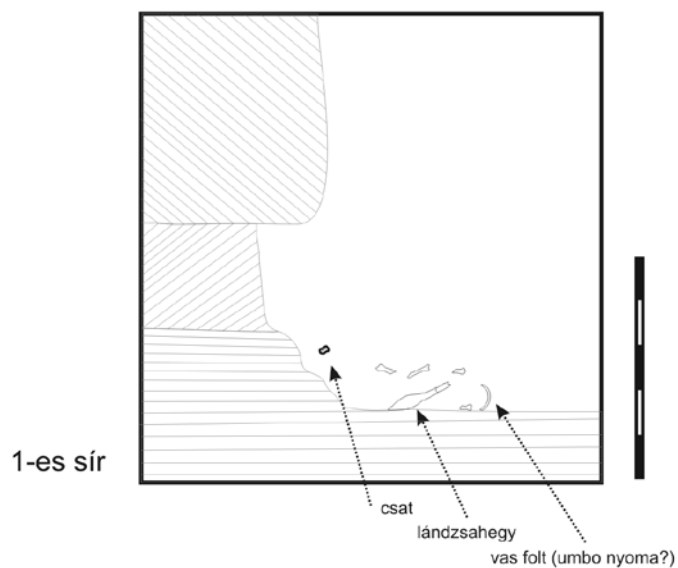
From the surroundings of Székelykeresztúr very few locations can be related to the Gepidic era, even those contain sporadic findings (see the ruins of Kisgalambfalva/Porumbenii Mici, the bed of Nagy-Küküllő/Târnavă-Mare river, Rugonfalva/Rugănești and the already mentioned cemetery from Székelykeresztúr).

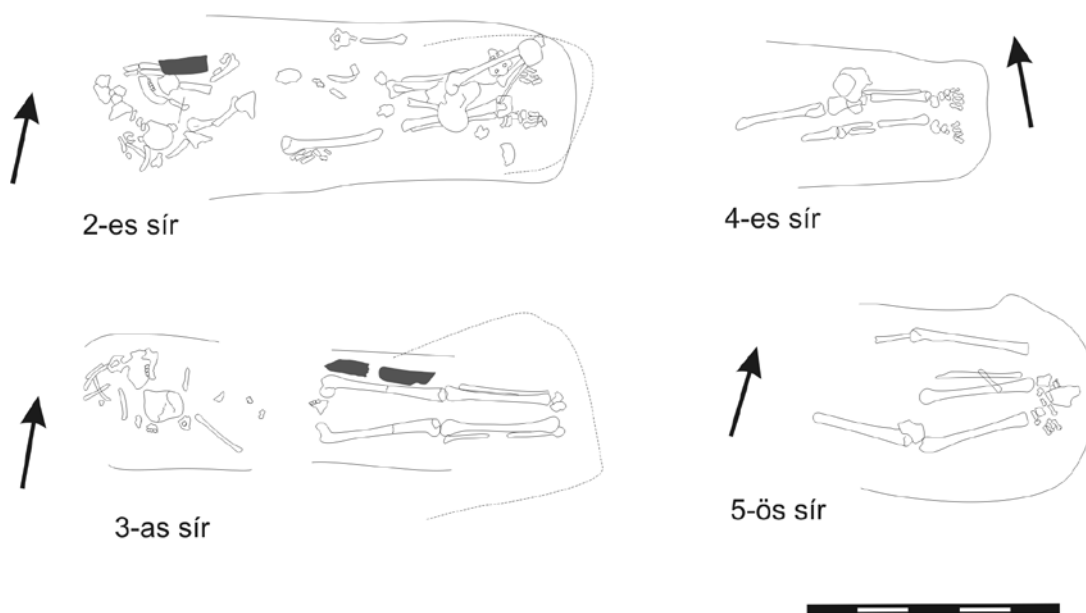
1. tábla Székelykeresztúr-Garázsköz, gepida temető

Németi-féle garázs pincéjéből előkerült gepida sír, 1990

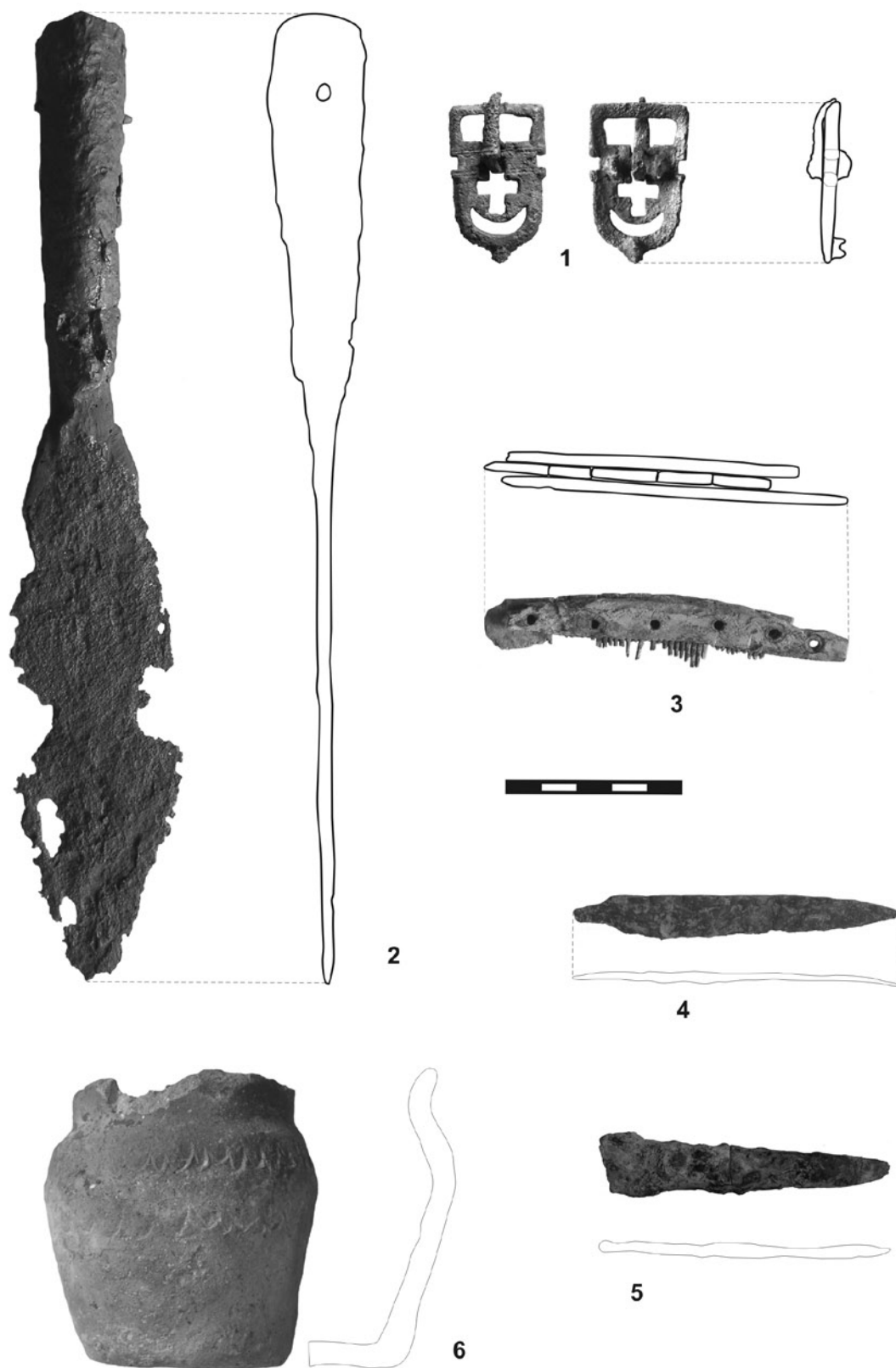
- töltés
- fekete bronzkori réteg
- sárga szűz föld

A Román Kereskedelmi Bank szennyvíz- és vízvezeték csatornájának ásása közben előkerült sírok, 1994

2. tábla A sírok

3. tábla Mellékletek

Gáll Erwin

S-VÉGŰ HAJKARIKÁK MEGJELÉNÉSÉNEK IDEJE AZ ERDÉLYI-MEDENCÉBEN

A régészeti megragadható halottas jelképrendszerben a *nők* esetében inkább az ékszerek nyertek kiemelt szerepet a kora középkorban is, ellentétben a szabad *férfi* mellékletanyagával, amelyben elsősorban a *fegyver* lát el szimbolikus szerepet. Alaposabban megvizsgálva azonban a kérdés bonyolultabb. A megszerzett presztízs, rang és státus természetesen a temetkezésben sem jeleníthető meg másképpen, mint a mindennapokban, éppen ezért a fegyver jelenléte a kora középkori temetkezésekben egyáltalán nem meglepő. Az *ékszerekkel* viszont összetettebb a helyzet. Bár az ékszerek elsősorban *női* sírokból ismertek, a *női* vagy *férfi* jelleg az ékszerhasználat szempontjából elsősorban *kulturális konstrukciónak* tekintendő. Ez magyarázza azt, hogy külsőleg hasonló *kulturális elemként* a *férfiak* sírjában is előfordulhatnak.¹

Az ékszerek kapcsán egy másik sajátos gond is felmerül. Egy tárgytypus használatának pontos kronológiai behatárolása majdnem lehetetlen. Ez hatványozottan érvényes a divatelemek esetében, ellentétben például a fegyverekkel, amelyeknek elterjedése vagy kiszorulása a használatból gyakorlatibb okokra vezethető vissza. A divat elemeinek, például egy ékszer-típusnak az elterjedése ezzel szemben nem annyira gyakorlati kérdés, mint inkább szociálpszichológiai jelenség. Éppen ezért az ékszerek használatának kronológiai görbéje nehezebben megvonható.

Írásunk egyetlen ékszerhez kapcsolódik: a hajkarika-ékszer egyik típusához, az S-végű hajkarikákhoz.² Ennek viseletével bővebben foglalkozott Szőke Béla Miklós és Vándor László az 1987-ben megjelent munkájukban, általános tárgyalásától tehát eltekinthetünk.³ A dolgozat kérdését arra korlátozzuk, hogy a rendelkezésünkre álló adatok alapján mikor is jelent/jelenhetett meg az S-végű hajkarika vagy karikaékszer az Erdélyi-medencében.⁴

Első lépésként mindenképpen leszögezendő, hogy a (magyarországi) honfoglalás kori kutatás egy fontos tendenciája a különböző tárgytypusok kronológiai skáláinak egyértelmű és sokszor nagyon merev időrendi keretek közé szorítása. Ez igencsak rányom-

ta a bélyegét a sokszor kisebbségi frusztrációktól befolyásolt erdélyi kora középkori kutatásra is. Példaként csak azt a mindennapos módszert említenénk, hogy – a romániai magyar és román régészek egyaránt – az Erdélyi-medencében előkerülő tárgyat (*ékszer, fegyver, lószerszám*) nagyon sokszor csak a nagy távolságban előkerülő párhuzamokkal keltezik, és így is építik be a tudományos köztudatba. Ez azonban módszertanilag teljesen helytelen. Egy tárgy használatának datálásánál veszélyes, ha elsődlegesen a hasonló, de jelentősen nagy földrajzi távolságú lelet-leletekkel vetjük egybe, ahogy az is, ha csak egy tárgyat vetünk össze. Inkább a feltárt sírt, temető leletkörnyezetét kellene minél sokrétűbb vizsgálat alá vonni. Természetesen ehhez az volna szükséges, hogy az ismert temetkezőhelyeket teljesen feltárják, és minél alaposabban közöljék. Utóbbi alapján már *mikrorégióális* szinten vizsgálhatnánk meg elsősorban az ilyen a kérdéseket.

Általában is jogos a bíráló napjaink régészetének a többnyire mechanikusan datáló módszerét illetően. Nagyon sok esetben közvetve keltezi a kutató a tárgyat, vagyis egy másik tanulmány és nem a tárgy lelőhelyi környezete alapján.⁵ Ha a mindennapi élet komplexitásából indulunk ki, egyértelmű, hogy egy köznapit tárgytypus (pl. egy ékszer, eszköz) *használatának időrendi skálája soha nem működött mechanikus szabályok alapján. Legyen az ékszer vagy fegyver, egy tárgy használatának idejét annyira bonyolult és komplex, egyebek mellett szociálpszichológiai jelenségek határozzák meg, hogy sokszor egyáltalán nem lehet vagy csak nagyon relatív időrendbe lehet besorolni. Nem kell elfelednünk, hogy egy tárgy használata akkor is teljesen egyén-, illetve közösségfüggő volt*, tehát minden esetet külön-külön kell megvizsgálni.

Elmondhatjuk, hogy a hatalmas mennyiségű szakirodalomnak azért nem sikerült egyértelmű időrendi skálát kidolgoznia, mégpedig távolról sem, mivel nem is lehet. Egyetlen a tárgyalt korszakhoz tartozó tárgytypust sem tudunk ebben a pillanatban pontos időrendi határok közé helyezni. A legjobb lehetőség

¹ Néhány példát erre lásd GÁLL E. 2007, 397.

² SZŐKE B. 1962, 88.

³ SZŐKE B. – VÁNDOR L. 1987.

⁴ Szőke Béla felvetése a budapesti 2007. május 30. – június 1. közötti konferencián.

⁵ Erre a veszélyre már Révész László is felhívta a figyelmet.

talán az, ha a tárgyak kronológiai és chorológiai skáláinak *körvonalazásánál* maradunk.

Legalább ennyire sajnálatos az, hogy a magyarországi kutatás is nagyon sokszor figyelmen kívül hagyta a keleti területek (Erdélyi-medence, Partium és Bánság) leletanyagából levonható következtetéseket. Példaként, hiába hívtuk fel a figyelmet már jónéhány éve, hogy a kutatás akkori stádiuma alapján S-végű hajkarikák *nem dokumentálhatóak* az Erdélyi-medencében a 11. század előtt, illetve hogy a pödrott végű hajkarikák az erdélyi részekben a 11. század *végén* is dokumentálhatóak (nem pedig a 11. század első feléig), ezt sem a magyarországi, honfoglalás kori szakirodalom, sem pedig az erdélyi román kora középkori régészet nem idézi.⁶

1. Miért ez az írás? A probléma kutatástörténete

Szeretnénk azt megokolni először is, hogy miért fektetünk ilyen (jelentős) hangsúlyt egy alapján jelentéktelen kis ékszer elterjedésének a keltezésére.

1983-ban Robert Radu Heitel, a 10. századi honfoglalás kori anyagi kultúrát nagyon jól ismerő bukaresti régész egy cikkében kifejtette, hogy az S-végű hajkarikák már a 9. század végén megjelenhetnek a Kárpát-medencében.⁷ 1983 után a román régészetben ez a kérdés nyugvópontonra jutott, egészen 1994-ig. Maga Heitel is feladta ezt a nem túl szerencsés álláspontját, hiszen az 1994-es monografikus tanulmányában ezzel a kérdéssel már nem foglalkozik.⁸ Csakhogy, gyakorlatilag Heitel alapján, bár más szempontokat is érintve, 1994-ben Călin Cosma ismét ehhez a véleményhez tért vissza, amikor a zilahi öt síros temetőrészről előkerült *köttlachi* fülbevalótípussal együtt az S-végű hajkarikát, pseudo-granulációs díszítésű gyűrűt is a 9. századra keltezte, és a *karantán kultúrkörhöz kap-csolta*. Májig kitart elképzelése mellett, hiszen nemrég megjelent cikkének címe *A Köttlach-kultúra elemei Románia nyugati és észak-nyugati részéről*.⁹ Călin Cosma azonban jó néhány tényt nem vett figyelembe véleményünk szerint:

1. Az **ügynevezett Köttlach-kultúra elemei** feltűnnek több erdélyi, partiumi és bánsági honfoglalás kori temetőben, de ezeket nemhogy a 9. századra, de még a 10. század első felére is lehetetlen keltezni az eddigi ismereteink tükrében. Ezek a következők:

1. 1. **Ügynevezett gombos végű huzalkarpercek:** Marosgombás, 2. sír; Maroskarna, 11. sír; Szászváros, 11. sír.

Marosgombás 2. sírjában a gombos huzalkarperccel mellett előkerült még egy sima huzalkarperccel, illetve egy csüngő. A marosgombási temető csüngőleletének párhuzama sajnos kontextushoz nem kötött szórványleletből ismert a Sárretudvar-Hizó föld temetőjének területéről. Ebben az esetben is az állat szemét aranyozták, illetve egy arany kislemet kalapáltak rá az ezüstre, akárcsak a marosgombási lelet esetében. Egy nagyon hasonló párhuzam a nagyszalontai 1. sír lelete, illetve a Gyula-Téglagyár csüngői, amelyek formára és díszítésre tökéletesen azonosak a nagyszalontaiak. Természetesen nem szabad elfeledni azt sem, hogy ezek a leletek ugyanannak a régióknak (Körösök-vidéke) a leletei. *Balkáni* kapcsolatok tárgyi hagyatéka a gombási temetőből az egygömbös fülbevaló, amely a 10. sírből került elő (2. t. 18). Kimutatható már a 9–10. századból, és fellelhető még a 11. századi anyagban is, mint például a havaselvi Dridun. E leletek azonban a Balkánon is jelen vannak – valójában ez a terület a gyártási helyük, például *Baline* (Bosznia-Hercegovina) 154. (fejes gyűrű, S-végű hajkarika, zárt huzalgűrű) és 216. sírjában (zárt huzalgűrűk, szőlőfürtcsüngős fülbevalók öntött változatai); *Gomjenica* (Bosznia-Hercegovina)-Polje/Baltine Bare: 246 síros, a 10. század 2. fele és a 11. század első évtizedei közé keltezett szláv temető 141. sírjában. Kiváló 10. századi párhuzama az alföldi Örménykút-Bodaszőlő 18. sírjának egyetlen aranyozott ezüst függője, valamint Tardoskeddi-Paptag 1. sírjának lelete, amelyet ráadásul Nasr ibn Ahmed szamanida emír (914–943) dirheme keltez. Az örménykúti temetőt a 10. század második felétől keltezik ásatói, és ezt erősítik meg a tardoskeddi lelet pénzérméi is. Kiváló Felső-Tisza vidéki párhuzamai is kimutathatóak a kis négyzetes veretnek: párhuzamait a Kenézlő-II. temető 49. sírjából (23. sír) csizmaveretként ismerjük (együtt öntött ruhaveretekkel, oldalpálcás zablával, körte alakú kengyelekkel, két gyönggyel, ezüst szalagkarperccel), valamint szórványként Balkányról. Az említett kenézlői leleteket az elemző Mesterházy K. a honfoglalók második nemzedékéhez sorolta.¹⁰

Maroskarna 11. sírjában a 10. század vége felé datálható szablya, nyílcsúcsok, sima, *1a* típusú hajkarika és egy sima hajkarika ismert, együtt a köttlachi típusú gombos végű huzalkarperccel. A temető rész három laza sírcsoportját tárták fel. Az első csoportot az 1–2, 4–9. sírok alkotják. Időrendi szempontból a leletanyag (sodrott karperecek, szőlőfürtdíszes granulált

⁶ TĀNASE, D. – BEJAN, A. – GÁLL, E. – KALCIOV, C. 2005, 32.

⁷ HEITEL, R. R. 1983, 93–115.

⁸ HEITEL, R. R. 1994–95.

⁹ Vö. COSMA, C. 1994; COSMA, C. 2001; COSMA, C. 2006.

¹⁰ Köszönetünket szeretnénk kifejezni Kovács Lászlónak a

közöletlen örménykúti leletekről szóló tájékoztatásáért. FET-TICH N. 1931, 85. t. 27–30; HAMPEL J. 1900, LXIV. t. 41; IONIȚĂ, A., 1996–98, 49. kép, 2–3; MESTERHÁZY K. 1989–90, 16. t.; VADAY A.–KOVÁCS L. 1999 (kézirat); TOČIK, A. 1992, 166, 112. ábra.

és filigrándíszítésű fülbevalópár, pszeudo-köbeteles gyűrű, bronz huzalkarperec) a század második felére keltezett. A sodrott karperecek keltezését a század második harmadától a 11. századig határozták meg, és a szőlőfürtcsüngős fülbevalók elemzése alapján valóban a század közepe tájától lehetett divatban, a 11. századig. A köbeteles gyűrű pontos párhuzamát a 11. századi Pécs-Somogy 1. sírjából ismerjük, bár hasonló példány ismert a sultanai temető 83. sírjából is, amelyet a 8–9. századra kelteztek. A második csoportot a 11. és 14–15. sírok alkotják. Ezek leletanyaga (tegez, nyílcsúcsok, szablya töredéke, huzalkarperecek, gombos végű huzalkarperec, gyöngyök, kés) hasonlóképpen a század második felébe sorolható. A század második felének, illetve végének jellegzetes lelete a spirálsodrásos szalag fejesgyűrű, amely a temető harmadik, nagyon leletszegény sírcsoportjának az egyetlen lelete. A század második felére, a század vége felé keltezhető a gyulafehérvári, 1997-ben feltárt temető rész 16. sírjának hasonló gyűrűje, illetve korábbra, az sem kizárt, hogy a század második harmadára a 33. sír gyűrűje. Hasonló a szászvárosi 2. sír keltezése is: a nyílcsúcsos és gyűrűs mellékletű sír egy olyan környezetben került elő, amelyben a mellette levő 10. sírban gombos végű huzalkarperecet, nyílcsúcsokat, a 7. sírban pedig trapéz alakú kengyelt, nyílcsúcsokat és nagyméretű csikóablát ismerünk, tehát egyértelműen a század második felébe keltezhető. E gyűrűtípus-változat néhány Kárpát-medencei párhuzama ugyancsak a 10. század második felére keltezhető: Szered-II. temető, Komáromszentpéter, Valkóvár (Vukovar); hasonlóan a nemzetközi datálásuk is: a spiljovkai kincsleletben együtt került elő a honfoglalás korra annyira jellemző övveretekkel, négy ezüst karpereccel, VII. Konstantinosz és Romanos (948–959) solidusával és egy 966/967-ben vert dirhemmel. Hasonlóképpen a század közepére datálható a gottlandi kincsleletben előkerült gyűrűk arany változata is. Ezt a gyűrűtípust tehát eléggé pontosan és biztosan keltezhettük *csak* a 10. század második felére.¹¹

A szászvárosi temetőnek csak egy részét közölték eddig, ennek alapján úgy tűnik, hogy a temető leletanyaga a század második harmadától-közepétől keltezhető: fején spirálsodrásos gyűrű (2. sír), pántgyűrű (3. sír), lépcsős fejes gyűrű (8. sír), négyszög alakú fejes gyűrű (9. sír), sima hajkarikák (1, 5, 8–9. sírok), gombok (4–5, 9. sír), csörgők (9. sír), huzalkarperecek (4, 7–8, 19. sír), egyszerű nyakpereg (19. sír), lábpercek (19. sír), nyílcsúcsok (2, 6–7, 19. sír), vasalt tegez (18. sír), körte alakú kengye-

lek (26. sír), trapéz alakú, de nem a „klasszikus” csoportba sorolható kengyelek (7, 26, 48. sír), egytagú, úgynevezett „besenyő” zablá (7, 26. sír), csont oldalpálcás zablá (19. sír). Hasonló egytagú zablák lelőhelye Óbesenyő-IX. Hunca Mare-halom,¹² illetve Gyulafehérvár-Mentőállandás, 15. kutatóárok, 20. sír/1981. Óbesenyőn együtt került elő trapéz alakú kengyelvassal.

A bemutatott három temetőben egyértelműen az a közös, hogy a század második felére–végére keltezhetőek, hiányzik mindegyikből az S-végű hajkarika, és mindháromból ismert gombos végű karperec, az úgynevezett Köttlach-kultúra területének egy nagyon jellegzetes ékszere, hasonlóan a gombos végű karikához. Megemlítjük, hogy gombos végű karperecet még a Vas megyei Ikervár-Virág utca temetőjéből is ismerünk a Kárpát-medencében, a 130. sírből és hasonlóképpen a 10. század végére keltezve.¹³

1. 2. Köttlach-típusú fülbevalók

A kérdéses fülbevalóval is hasonló a helyzet. A zománcozott díszítésű példány szép számmal ismert a Kárpát-medencében: Csepreg-Szentkirály 97. sírja (2. t. 1–7), Detta (2. t. 11–16), Eger, Pétervására, a szalaci 4B. sír (1. B. t. 1–6), Lutzsmansburg/Locsmánd kora Árpád-kori sánctára, Székesfehérvár két példánya, Tápé-Lebő, Zilah-Pálvár temető 1. sírja.

Vizsgáljuk meg őket:

Aszalaci temető 4B. sírjának félhold alakú, zománcozott díszítésű fülbevalója egy ötszögátmetszetű hajkarikával társul. A temető 6. sírjából halált okozó háromélű nyílcsúcs került elő, a 17. sírből pedig S-végű hajkarikák. Az ötszögátmetszetű hajkarika példányokat a négyzet- vagy sokszögátmetszetű gyűrűkkel, karperecekkel, nyakpercekkel hozhatjuk tipológiai kapcsolatba, következőképpen elterjedésüket a 10. század végére – 11. század elejére helyezhetjük.

A zilahi 1. sírből a fent említett és elemzett gombos végű karperecek kerültek elő (2. t. 8). Ugyanakkor azt is meg kell említenünk, hogy a kiskorú sírből előkerült nehéz fülbevalónak nem volt meg a karikája, így nem kizárt, hogy – amennyiben nem törték le – egy másodlagos helyzetben előkerült példányról van szó! A temető 3. sírjából egy pszeudogranulációs díszítésű, négyszögletes fejű ezüstgyűrű került elő, amelynek majdnem pontos formai párhuzamát a 11. században használni kezdett szabolcsi temető 170. sírjából ismerjük, pödrött végű hajkarika társaságában (2. t. 9).¹⁴ Ez a példány azonban granu-

¹¹ TOČIK, A. 1968, 41–51; MESTERHÁZY K. 1993, 458; KORZUHINA, G. F. 1954, 86, IX. t.; STERNBERGER, M. 1948, 99; SZŐKE B. 1962, 95; SZABÓ J. Gy. 1978–79, 96–97; DOMBAY J. 1961, 77; MITREA, B. 1988, 10. ábra, 83. sír: 2.

¹² GÁLL E. – TÁNASE, D. 2007 (sajtó alatt).

¹³ A 10. század végére – 11. század elejére datálta az ásatója. (KISS G. 2000, 63, 130. t. 47. kép.)

¹⁴ KOVÁCS, L. 1994, Abb. 11. 2.

lációs és filigrános díszítésű is, ellentétben a zilahival, amely csak pszeudo-granulációs díszítésű. Hasonló, de kerek fejű granulációs gyűrűk ismertek például a bánási Hodonyon, a 4. sírból, S-végű hajkarikával és I. (Szent) István-éremmel, tehát egyértelműen a 11. század első felére keltezhetően.¹⁵ Az 5. sírből S-végű hajkarika ismert (2. táb. 10), a távolabb levő 6. sírből pedig pödrött hajkarika.¹⁶

Zürzavaros leletkörülményei ellenére talán a dettai temető szórványleletei jelentenek még analógiát. Innen S-végű hajkarika, szőlőfürtcsüngős fülbevalók öntött változata,¹⁷ hasonló Köttlach-típusú fülbevaló, bronzkorongok, csüngős veret¹⁸ és övveret került elő, de egy „pre-magyar”, 9. századi datálás ebben az esetben is elképzelhetetlen, ha ezek a leletek egyáltalán egyazon temetőhöz tartoznak. Északnyugat-Horvátországban ilyen fülbevalók 10. századi, bagolyfej mintázó veretes csüngővel kerültek elő, és ott is a 10. század második felére datálják őket.¹⁹ A dettai kereszt ugyancsak a 10. század második felére datálható, ugyanis a Langó Péter és Türk Attila által említett két analógia (Ptuj, 66. sír és Tiszafüred-Nagykenderföld) keltezi.²⁰ (2. táb. 11–16.)

Továbbmenve, a Kárpát-medence más hasonló leletei sem keltezhetőek a 9. századra. A zilahi fülbevaló egy másik párhuzamát a nyugat-magyarországi, Vas megyei Csepreg-Szentkirály 97. sírjából ismerjük, ahol még öt darab S-végű hajkarika és egy zárt bronzgyűrű melléklet került elő, és a század végére – 11. századra keltezte az ásatója. Hasonló fülbevaló előkerült Lutzsmanssburg/Locsmánd kora Árpád-kori sánctvárából is, a 11. századra keltezve.²² Tápé-Lebőrről honfoglalás kori kengyelekkel, öntött szőlőfürtcsüngős fülbevalókkal együtt ismert a zománcozott díszítésű fülbevaló, tehát egyértelmű, hogy még véletlenül sem merülhet fel a 9. századi datálás lehetősége.²³ Mesterházy Károly említ még

négy Köttlach-típusú fülbevalót (Eger, Pétervására, Hirics, Verpelét),²⁴ amelyekről a lektori véleményében Révész László tudósított, hogy az első kettő éppen 11. századi temetőkből került elő, hasonlóan a székesfehérvári két sír leletéhez, amelyek ugyancsak 11. századi datálású temetkezések tartozékai. Tehát három fülbevaló helyett 12 példánnyal kell számolni, amelyeknek az elterjedése majdnem egyenletes, kivéve az Erdélyi-medencét, ahonnan ismeretlen a mai napig (lásd az I. térképet).

A felsoroltak mind 10. század végi – 11. századi leletegyüttesek, a két lelőhely pedig, Csepreg és Lutzsmanssburg/Locsmánd éppen a Köttlach-kultúra és a 10. századi Kárpát-medencei kultúra érintkezési határáról ismert. Kiss Attila munkáját szükséges még megemlíteni, aki felgyűjtve a karantán fibulákat, hasonlóképpen arra a tényre mutatott rá a nem nagy mennyiségű leletanyag alapján (lásd *I. térkép és I. térképlista az irodalommal*), hogy ezek is a 10. század második felére datálható anyagi kultúra termékei közé sorolhatóak a Kárpát-medencében.²⁵

Călin Cosma érvelése tehát, miszerint az S-végű hajkarika azért volna a 9. századra keltezhető, mivel a zilahi fülbevaló csakis e századra datálható, az elmondottak fényében *egyértelműen tarthatatlan*. Minden eddig ismert konkrét leletanyag a kolozsvári kolléga elmélete ellen vall.

Mielőtt rátérnénk arra, hogy hogyan és mikortól is keltezhető egyáltalán ez a karikaékszer az Erdélyi-medencében, tekintsük át röviden az S-végű hajkarika feltűnését a Kárpát-medence más régióiban.

2. Az S-végű hajkarika viseletének keltezhetősége a Kárpát-medence más részein

A Kárpát-medencében Szőke Béla munkája nyomán az S-végű hajkarikákat nagyon sok szakember a 960–970-es évektől keltezi.²⁶ Ez a medence

¹⁵ BEJAN, A. – MOGA, M. 1979, fig. 4, 16.

¹⁶ A hodonyi 4. sírban I. István érme egyértelműen arra utal, hogy a hodonyi karikát a 11. század első felére keltezhetjük. A bánási terület másik példánya az óbesenyői Dragomir halma II. sírjából előkerült hajkarika. A temetőtérképről az derül ki, hogy a sír a temető északi szélén került elő, egy olyan környezetben, amely egyértelműen pogány szokásokra utal: az I. sírban étel-ital melléklet részeként agyagedény került elő, a III. sírből pedig ugyancsak agyagedény ismert. A II. sírban a pödrött végű hajkarika mellett lépcsős fejesgyűrű, valamint vékony szálakból sodort nyakperccel ismert. Ennek alapján a 10. század végére – 11. század első harmadára kelteznénk a leletünket. Az Erdélyi-medencében csak 11. századi példány ismert, Várfalva 42. sírjából. Megemlítendő még, hogy a keleti részekben a pödrött végű hajkarika nem tűnik el 11. század elején, ahogyan a magyar szakirodalom vallja, sőt csak ebből a korszakból ismertek konkrét és jól keltezhető adataink. Ilyen például az, hogy a 11. század végétől keltezett kolozsmonostori temető 71. és 84. sírjából pödrött

végű hajkarikák kerültek elő, tehát egyértelmű, hogy ezek az ékszerek megérték a bordázott S-végű hajkarikák megjelenését és elterjedését.

¹⁷ A durva, öntött, másolt változatokat egyértelműen csak a század második felére-végére keltezhetjük.

¹⁸ Hasonló csüngős vereteket csak a 11. századi leletekből ismerünk. (TÁNASE, D. – GÁLL, E. 1999, 555–576.)

¹⁹ Pl. Šenkovec: csüngős veret, csörgő, rovátkolt gyűrű, lunula, négy gömbös fülbevaló, félhold alakú fülbevaló. (SOKOL, VI. 1996, XI. t. 1–7.)

²⁰ Langó–Türk tipológiájában az 5a típus. (LANGÓ P. – TÜRK A. 2004, 391; KOROŠEC, P. 1979, I. 56; K. K. 1996, 290–292.)

²¹ KISS G. 2000, 3. t. 97/1.

²² KAUS K. 1987, 330–339, 7. kép.

²³ BÁLINT, Cs. 1991, Abb. 49. 1.

²⁴ MESTERHÁZY K. 1993, 5. kép.

²⁵ KISS A. 1983, 173, 84. ábra.

²⁶ Kiss Attila például a majsai temető használatának kezdetét ép-

északnyugati és nyugati részére nem vonatkozatható, hiszen ott már a halimbai avar temető késői fázisában feltűnnek,²⁷ illetve ugyanott a 10–12. századi temető korai fázisából is ismert, egy senilis nő sírjában. Ez az adat lényeges lehetett volna a tudomány számára, ha felfigyelnek arra a szokásra, hogy (amint azt általános szociológiai megfigyelések is megerősítik) az idős nők az esetek többségében már nem vásárolnak ékszert, aminek alapján, ha 960 utánra keltezzük is ezt a sírt, ahogyan Mesterházy Károly javasolta, a tárgy már akkor is forgalomban lehetett a század elején.²⁸ Csekejen (Čakajovce, Szlovákia) a 357. sírből Burgundiai Raul (926–936) érméje került elő együtt S-végű hajkarikával.²⁹ Még északnyugatabbra, a cseh részekben másrészt 9–10. századra datált, de valójában ugyancsak későbbi, 10. század első felére valószínűsíthető temetőkből kerülnek elő ilyen jellegű ékszerek.³⁰

Ezek az adatok újfent arra figyelmeztetnek, hogy az S-végű hajkarika elemzését (mint más tárgytípusokét is) elsősorban mikroregionális szinten lenne eredményes elvégezni. Ezért is elemeztük külön az Erdélyi-medence S-végű hajkarikáinak leletanyagát.

3. S-végű (I. A. tipológiai táblázatunkban 5a–d) típusú hajkarikák keltezése az Erdélyi-medencében

Az S-végű hajkarikák pontosabb keltezését csak a nagyobb terjedelmű és sokféle tárgykategóriát magába foglaló temetőkben lehet több eredménnyel nyomon követni. Sajnos olyan temetők leletanyaga, mint a gyulafehérvári Mentőállomás és Vadászok utcája, a mai napig közöletlen, éppen ezért használhatatlan, és ez minden bizonnyal jelentős adatoktól foszt meg minket. Ennek ellenére a rendelkezésre álló leletanyag révén fontos észrevételekkel gazdagíthatjuk e hajkarika időrendjét az Erdélyi-medencében.

Elemzésünk során, amint azt a továbbiakban részletezzük is, a rendelkezésünkre álló leletanyag

vagy szórványként került elő (Gyulafehérvár-Római Fürdők; Kolozsvár-Heltai utca 28. sír – 1936) vagy csak 11. századra datálható temetőrészekből. Ezek között a datálás szempontjából mondhatni „koronatanú” a Gyulafehérvár-Brândușei utcai temető (ha nagyon töredékesen is, de) megásott leletanyaga, de jelentősek a Gyulafehérvár-Poklisa, Vajdahunyad-Kincseshegy, Várfalva-Jósika Aladár kertje sírmezőkben tett észrevételek is.

Meg kell mindenképpen említenünk, hogy mind a 10. század első felétől keltezhető temetőkben (Kolozsvár-Kalevala utca,³¹ Kolozsvár-Szántó utca,³² Kolozsvár-Zápolya utca³³), mind pedig a 10. század második felére datálható temetőrészekben (Déva, Marosgombás, Maroskarna „B” temető, Szászváros) ismeretlen ez a hajkarika-típus. Elmondható, hogy az Erdélyi-medencében a klasszikus, lovas-fegyveres honfoglalás kori temetőkből egyáltalán nem mutatható ki a jelenleg rendelkezésünkre álló leletanyag alapján. A Partiumban két esetben ismert: a Köröstarján-Csordásdomb 28. sírjából került elő egy feldúlt lovastemetkezésből, két bronz szalagkarperccel, kés, körte alakú kengyelpár és egy zárt, kerek átmeteszű hajkarika társaságában,³⁴ illetve a gyulaavarsándi Laposhalom 15. sírjából, együtt egy sima kis kerek és egy körte alakú kisméretű hajkarikával, két szalagkarperccel, egy pödrott szalagkarperccel, illetve egy zárt, sodrott karpereccel, négyzet átmeteszű bronzkarikával (a mellcsonton találták).³⁵ A varsándi temetőt (szerintünk temetőket) Dorin Popescu indoklás nélkül keltezte a 11. századra, azonban az említett leletanyag alapján itt valójában egy 10. század második felében-végében temetkező népességről lehet szó. Tehát – mint az alföldi területeken általában – az S-végű hajkarika itt is hamarabb terjedt el, a 10. század vége felé, mindenesetre hamarabb, mint az Erdélyi-medencében.

pen Szőke Béla elmélete alapján gondolta a 960–970-es évekre. (KISS A. 1983, 113)

²⁷ TÖRÖK Gy. 1969, 89.

²⁸ MESTERHÁZY K. 1989–90, 33. jegyzet, 248; TÖRÖK, Gy. 1962, 37. kép.

²⁹ A sír leletanyaga: gyöngyök, 1a típusú hajkarikák, kauricsigák, S-végű hajkarikák, Burgundiai Raul érméje. (REIHOLCOVÁ, M. 1995, 38, Abb. LVII. 1–8.)

³⁰ A leletanyag alapján túl korainak tűnik Olmérová keltezése. (OLMÉROVÁ, H. 1959, 227–245.)

³¹ I. sír: szablya; II. sír: kerámia; III. sír: szablya, tegezveretei, csiholó. (GÁLL E. – GERGELY B. 2007, sajtó alatt.)

³² 26 síros temetőrész. Közöletlen. Az eddig feltárt 26 sír három csoportba tagolható. Mindegyik sírcsoportban egy-egy szablys harcst temettek (4, 22, 25. sír), a harcos a harmadik csoport esetében a leggazdagabb, mivel a 25-ös sír halottját pengéjébe bekovácsolt, ezüst szálakkal díszített szablyával, arany hajkarikával (1 db. hajkarika), veretes tarsollyal, vödörrel, zablával, 1 db. kengyellel és lócsontokkal együtt temették

el (Bálint II. típus). A 4. sír szablys halottját ugyancsak veretes övvel, szablyával, hajkarikákkal, tegezzel, íjcsúcsokkal, de a ló részei nélkül. Ugyancsak szablyával temették el a 12-es sír halottját (II. sírcsoport). Információink szerint ismert további 4 íjas sír, és minden férfisírban volt nyílcsúcs. Ismert még egy szálból készült huzal nyakperccel, szőlőfürtcsüngős fülbevaló-pár (8. és 19. sír), rombusz alakú ingnyak-díszveretek (hét darab az 5. sírből), fenőkő (15. sír), gyöngyök (15. sír), gombok (2. sír), egyszerű balta (16. sír), kések (Kolozsvár-Szántó utcai 4, 7, 11, 14–16, 19–20, 22. sír), csiholók (14–15. sír), sarló (19. sír), huzalgűrűk (19–20. sír), vékony bronz huzalkarpercek, valamint palmettával díszített két tárgy (19. sír; az ásatók szellemesen szemöldökcsipesznek nevezték, rendeltetésük valószínűleg csizmaveret, hasonlókat Oroszlámosról ismerünk). Hét sírből került elő kerámia melléklet (a sírok több mint 26%-a).

³³ KOVÁCS I. 1942, 85–118; LÁSZLÓ Gy. 1942, 578–584; LÁSZLÓ Gy. 1945, 1–15.

³⁴ LAKATOS A. 2003, 214.

³⁵ POPESCU, D. 1956, 128, fig. 83. 2–11.

Visszatérve az Erdélyi-medencébe, először a kolozsvári szórványleletet kell érintenünk. A Kolozsvár-Heltai utcai sírból előkerült nagyméretű S-végű, nagyon jó minőségű ezüst hajkarikának szórványvolta miatt lehetetlen a keltezése. A leletet adató papírlapról kiderült, hogy ez az ezüst karika egy 1936-ban házalapnak ásott gödörből került elő, egy csontváz „füle mellől”.³⁶ Nem messze van ide azonban a Szántó utcai 10. századi közöletlen temető, tehát magától adódik a kérdés, hogy vajon nem az említett temető egy későbbi fázisához tartozik-e? Az említett temetőrészből azonban a mai napig nem ismert S-végű hajkarika, így ennek az ékszernek a koráról sem tudunk közelebbit megállapítani.

Amint azt említettük, a legfontosabb adatokkal a gyulafehérvári Brândușei utcai temető szolgál. A horizontális stratigráfiai elemzésnek köszönhetően követni tudjuk e hajkarika feltűnését, illetve asszociációját is más jellegű tárgyakkal.

Az 1997-, 1999-, 2001- és 2006-ban feltárt temetőrészből sima *1a* (3, 12, 16, 26, 31, 40, 48. és 55. sír), *1b* (3, 27, 33, 42, 48, 51. és 55. sír), illetve körte alakú, *2a–b* típusú hajkarikák valamely változata ismert (6–7, 13, 27–28, 31. és 52. sír), *4* típusú ovális zárt hajkarika (38. sír). 10. század második felére datálható a *spirálsodrásos szalag fejesgyűrű* (16. és 33. sír), *nyitott huzalgyűrű* (16. sír), *pszeudo-granulációs díszű öntött gyűrű* (22. sír), *kerek átmetszetű zárt karikagyűrű* (21. sír), *sodrást utánozóan öntött gyűrű* (22. sír), *huzalkarpercec* (33. és 55. sír). E temetőrészmás, a pogány kor temetkezési szertartásaira jellemző elemei a *kések*, *csiholók*, *fenőkövek* (6–7, 124. és 128. sír), illetve az ételmellékletet jelző *edények* (9, 12–16, 28–29, 46. és 106. sír).

2004-ben és 2005-ben a feltárt temetőrész egy részében az anyagi kultúra más elemeit ismerhetjük meg: az *S-végű hajkarikák Árpád-kori érmék* (I. András, Orseolo Péter), *sodrott és fonott ezüst gyűrűk*, *sodrott karperecek*, *körponcokkal díszített öntött szalagkarperecek* társaságában kerültek elő, amelyeket a kutatás egyöntetűen a 11. századra keltez.

A 2006-os ásatás egyik szakaszában az edénymellékletet adó 106. sír mellett került elő a 130. sír S-végű hajkarikás temetkezése, amelynek datálása (ha nem későbbi beásásról van szó, mint a Salamon érméjével datált 105. sír esetében, akkor) a 10. század végére – 11. század elejére valószínűsíthető. Nem messze ezektől a síroktól a 10–11. század fordulójától datálható leleteket is tartalmazó sírok mellől ismertek S-végű hajkarikás sírok (102. és 121. sírok): csavart-sodrott, félkörátmetszetű zárt karika-, illetve négy-szög átmetszetű gyűrűk. *Mindegyik említett tárgy-*

kategória, illetve típus a 11. századi anyagi kultúra specifikus eleme már.

Időben még fiatalabb a 2004-ben feltárt temetőrészlet: az S-végűhajkarikák I. András- vagy meghatározatlan Árpád-kori obulusos sírjai melletti sírokból kerültek elő. A 69. számú, S-végű hajkarikás és sodrott ezüst gyűrűs sír mellett került feltárássra a 68. sír, amelyből I. András (1046–1060) érméje került elő. Tőle keletre az S-végű hajkarikás 62. sír, míg ettől délkeletre a 66. számú, *5a* és *1a* típusú hajkarika mellékletű sírok találhatóak. Továbbá az 59. sír mellett meghatározatlan Árpád-kori obulusos 71. sír. A 2004-ben feltárt S-végű hajkarikás sírok keltezését a 11. század közepére – második felére tehetjük (lásd a *3. temetőtérképet*).

Eszerint a gyulafehérvári temetőrész lehetséges korábbi szakaszában (már amennyit feltártak belőle) csak a sima hajkarika típusok voltak használatban (*1a*, *1b*, *2a*, *2b*, *4*), a későbbi szakaszhoz tartozó sírcsoportban viszont már (csak) vagy elsősorban S-végű hajkarikák kerültek elő Árpád-kori érmékkel, sodrott gyűrűkkel és sodrott karperecekkel együtt (*5a*). Elmondható, hogy a temető két része között úgynevezett kronológiai demarkációs vonal húzható a felsorolt elemek alapján.

Sajnos pontosabb keltezés a Gyulafehérvár-Poklisán feltárt temetőrészlet hajkarikái sem nyújtanak. Csak az egyetlen hitelesen feltárt *5b* típusváltozatú hajkarika keltezése egyértelmű: I. Istvánnak és I. Andrásnak a sírból előkerült érméi alapján: a 11. század második fele.

A Gyulafehérvár-Római Fürdőknél előkerült S-végű hajkarikákat szórványjellegük alapján csak feltételesen lehet keltezni, azonban Giesler a vastagabb és a kisebb méretekhez sorolt példányokat a 11. század második felére datálta.³⁷ Az ebből a temetőből előkerült másik tárgykategóriát általában a 11. század leletanyaga között szoktuk számon tartani.

A vajdahunyadi temetőrészből pontosabb adatokkal rendelkezünk. Az 54 síros temetőrészben összesen kilencből ismerünk S-végű hajkarikát. Ebben az esetben is azt emelhetjük ki, hogy egy kivétellel (30. sír) az S-végű hajkarikák és az érmék elkerülik egymást a sírokban. Az I. István, I. András, I. Béla és Salamon érméi által keltezett temetőrészben a legkorábbi S-végű hajkarikák a század első évtizedeire datálhatónak tűnnek: a 22. sír melletti 23. és 24. sírből I. István érméi kerültek elő. A 11. század első harmadára való keltezés a sír egyetlen nyitott huzalgyűrűje alapján is elképzelhető. A század közepére – második felére keltezhetőek a 28, 30. és 34. hajkarikák.³⁸ Környezetükben I. András által kibo-

³⁶ Közöletlen és leltározatlan. Kolozsvári Erdélyi Történelmi Múzeum.

³⁷ GIESLER, J. 1981, 3–167.

³⁸ 28. sír: egy *5a* hajkarika, egy *5d* bordázott végű hajkarika,

csátott érmekkel keltezett obulusos sírok találhatóak (31–33. sírok). Még későbbinek tűnnek a II. és 3. sír hajkarikái, ugyanis környezetükben Salamon (1063–1064), illetve I. Béla (1060–1063) érmés sírok ismertek (Salamon érme: III. és 4. sír, I. Béla: 6. sír). Megemlítendő, hogy ezek között a század közepére – második felére keltezhető leletek között gyakran előfordul tárggyegyüttes a *sodrott ezüstgyűrű* és az *S-végű hajkarika*. A vajdahunyadi S-végű hajkarikák kapcsán mindenképpen meg kell említenünk azt is, hogy a temetőrészben már nem bukkannak fel I. László érméi, tehát a feltárt sírok a század utolsó évtizedeiben földbe kerültek.

Valamivel korábbra lehet keltezni a várfalvai leletegyüttest. Az *5a S-végű típusváltozatúak* egy része a temetőrész olyan sírjaiból került elő (II, 2. és 3. sír), amelyeknek keltezése egyértelműen a 11. század első harmadára mutat I. István érmei alapján.

A kutatás jelenlegi stádiumában tehát egyértelműnek tűnik az a tény, hogy az S-végű hajkarikák a 10. század végén vagy a 11. század elején jelennek meg az Erdélyi-medence divatjában, viseletében, ennek következményeképpen pedig a temetkezésekben. Ebben a pillanatban úgy látszik, hogy az *Erdélyi-medence régiója a Kárpát-medencének az a területe, ahol a Kárpát-medencében a legutoljára terjedt el az S-végű hajkarikák viseletének divata, a sírokban levő keltezését az első keresztény század elejétől, mégpedig az 1010–1020-as évektől számítanánk*. Azt is megemlítenénk, hogy ez az észrevétel elsősorban a politikai-katonai központokra vonatkoztatható, az Erdélyi-medence keleti részéről a kutatási stádium szintjén 11. század elejére datálható S-végű hajkarikás lelőhelyről nem tudunk.³⁹

Gáll Erwin - Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bukarest, I. ker., Henri Coandă, 11, RO-010667, ardarichus9@yahoo.com

Rövidítésjegyzék

<i>Arch. Ért.</i>	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
<i>EMÉ</i>	Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
<i>EphNap</i>	Ephemeris Napocensis (Cluj-Napoca)
<i>Dacia N. S.</i>	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle serie (București)
<i>DMÉ</i>	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
<i>HK</i>	Hadtörténelmi Közlemények
<i>JPMÉ</i>	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
<i>Közl.</i>	Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és Régiségtárából (Kolozsvár)
<i>MFME-SA</i>	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologia (Szeged)
<i>PA</i>	Památky Archeologické (Prága)
<i>PZ</i>	Prähistorische Zeitschrift (Berlin)
<i>SCIVA</i>	Studii și cercetări de istorie veche și arheologie (București)
<i>ŠtZ</i>	Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akademie Vied (Nitra)
<i>VAH</i>	Varia Archaeologica Hungarica (Budapest)

Irodalom

- BÁLINT, Cs.
1991 Súdungarn im 10. Jahrhundert, *Studia Archaeologica*, Budapest.
- BEJAN, A. – MOGA, M.
1979 Necropola feudal-timpurie de la Hodoni (jud. Timiș), *Tibiscus*, 5, 159–169.
- COSMA, C.
1994 Morminte din secolele IX–X p. Chr. descoperite la Zalău (jud. Sălaj), *EphNap*, 4, 323–330.
2001 Gräberfelder, Einzelgräber und Grabfunde unsicheren Charakters aus dem 9–10. Jh. im Westen und Nordwesten Rumäniens, *Studia Archaeologica et Historica Nicolae Gudea Dicata*, 499–564.
2006 Necropole de tip Köttlach descoperite în vestul și nord-vestul României, in: *Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița–Cluj-Napoca, 857–883.
- DOMBAY J.
1960 Árpád-kori temetők Baranyában (Friedhöfe aus der Arpaden-Zeit im Komitat Baranya), *JPMÉ*, 135–158.

sodrott ezüstgyűrű; 30. sír: S-végű hajkarika, meghatározatlan dénár; 34. sír: S-végű hajkarika, sodrott ezüstgyűrű.

³⁹ Lektorai véleményében Révész László megemlítette, hogy ehhez

hasonlóan a Heves megyei temetőkben is a 10–11. század fordulójára lehet tenni az S-végű hajkarikák elterjedését. Ezúton is hálás köszönetünket fejezzük ki Révész Lászlónak lektori véleményéért.

- FETTICH N.
1931 Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. (Angaben zur Archäologie der ungarischen Landnahmezeit), *Arch. Ért.*, 45, 48–112.
- GÁLL E.
2007 Az Erdélyi-medence, Partium és Bánság X–XI. századi sír- és szórvány fegyverleleteinek elemzése, *HK*, 119, 2, 395–474.
- GÁLL E. – GERGELY B.
2007 A kolozsvári Kalevala utcai honfoglalás kori lelőhelyek és leletek, *Dolgozatok*, II (sajtó alatt).
- GÁLL E. – TÁNASE, D.
2007 Kisléghy Nagy Gyula X–XI. századi ásatásai, *Oppuscula Hungarica* (sajtó alatt).
- GIESLER, J.
1981 Untersuchungen zur Chronologie der Bjelo-Brdo (Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken), *PZ*, 56, 3–181.
- HAMPEL J.
1900 A honfoglalási kor hazai emlékei. In: Pauler Gy. – Szilágyi S. (szerk.): *A magyar honfoglalás kútfejei*, Budapest, 507–826.
- HEITEL, R. R.
1983 Unele considerații privind civilizația din Bazinul Carpatic în cursul celei de a doua jumătăți a sec. IX în lumina izvoarelor arheologice, *SCIVA*, 34, 2, 93–115.
- HEITEL, R. R.
1995 Die Archäologie der ersten und zweiten Phase der Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien, *Dacia N. S.*, 1994–95, 38–39, 389–439.
- IONIȚĂ, A.
1996–1998 La céramique du Haut Moyen Age de Dridu „La Metereze” (dép. de Ialomița), *Dacia N. S.*, 40–42, 305–382.
- KAUS K.
1987 Darufalva (Drassburg), Locsmánd (Lutzmannsburg), Pinkaóvár (Burg). Burgenlandi vörös sáncok régészeti vizsgálatának eredményei 1891–1986-ig. (Drassburg–Lutzmannsburg–Burg. Ergebnisse der archäologischen Untersuchungen von Roten Schanzen im Burgenland 1891–1986), *Sop. Szem.*, 41, 330–339.
- KISS A.
1983 *Baranya megye X–XI. századi sírleletei (Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga, 1)*, Budapest.
- KISS G.
2000 *Vas megye X–XII. századi sír- és kincsleletei (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei, 2)*, Szombathely.
- K. K.
1996 *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus* (szerk. Fodor István), Budapest.
- KOVÁCS I.
1942. A kolozsvári Zápolya utcai magyar honfoglalás kori temető (Der landnahmezeitliche Friedhof von Kolozsvár-Zápolya Gasse), *Közl.*, 2, 1942, 85–118.
- KOVÁCS, L.
1994 Das frühárpádenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs, *VAH*, Budapest.
- KOROŠEC, P.
1979 *Zgodnjerednjevska arheološka slika Karantanskih Slovanov (Archäologisches Bild der karantanischen Slawen im frühen Mittelalter)*, I–II, Ljubljana.
- KORZUHINA, G. F.
1954 *Russkie klady*, Moszkva.
- LAKATOS A.
2003 10–11. századi temető Köröstarján-Csordásdombon (Tărian, Romania) (Cemetery of the 10–11th Centuries at Köröstarján-Csordásdomb [Tărian, Romania]), *Arch. Ért.*, 128, 211–227.
- LANGÓ P. – TÜRK A.
2004 Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn (Adatok a síjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához) (Landnahmezeitliche Gräber in Mindszent-Koszorús-dűlő [Angaben zur Typologie der trapezförmigen byzantinischen Schnallen und einfachen Brustkreuze mit südosteuropäischen Beziehungen], *MFMÉ-SA*, X, 365–451.
- LÁSZLÓ Gy.
1942 A kolozsvári Zápolya-utcai honfoglaláskori temető, *EM*, 47, 578–584.
1945 *Ősvallásunk nyomai egy szamosháti kocsistörténetben*, Kolozsvár.
- MEDGYESI P.
1995 Avar kori sírlelet (?) és 10–11. századi magyar köznépi temető részletei Gyulavarsánd-Laposhalomról (Awarenzeitlicher Grabfund und Teile eines ungarischen Gräberfeldes aus dem 10–11. Jahrhundert von Gyulavarsánd-Laposhalom), *Altum Castrum*, IV, 98–118.
- MESTERHÁZY K.
1962–64 Az S-vegű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében (Die Verbreitung des Haarringes mit S-enden im Karpatenbecken), *DMÉ*, 95–113.
1989–90 Felső-Tisza-vidéki őtvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje, *EMÉ*, 25–26, 235–274.
1993 Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez, *Századok*, 127, 3–4, 450–468.
- MITREA, B.
1988 La nécropole birituelle de Sultana. Résultats et problèmes, *Dacia N. S.*, 32, 91–139.

- OLMÉROVÁ, H.
1959 Slovanské pohřebiště v Radčicích, okr. Příbram, *PA*, 1, 227–245.
- POPESCU, D.
1956 Cercetări arheologice în Transilvania. Săptămânile de la Vârșand. *Materiale și Cercetări Arheologice*, 2, 125–143.
- REIHOLCOVÁ, M.
1995 *Pohrebisko v Čakajovciach (9–12. storočie)*, Nitra.
- RÉTHY L.
1898 Két Árpád-kori temető Arad megyében, *Arch. Ért.*, 18, 124–131.
- ROSKA M.
1913 Árpád-kori temető Vajdahunyadon, *Dolg.*, IV, 166–198.
1914 Árpád-kori temető Várfalván (Cimetière Arpades à Varfalva.), *Dolg.*, V, 125–187.
- SOKOL, VI.
1996 Sjeverozapadna hrvatska u ranom srednjem vijeku (North-west Croatia during the early Middle Ages), in: *Ljudje ob Muri – Népek a Mura mentén – Völker an der Mur – Ljudi az Muru*, Murska Sobota – Zalaegerszeg, 83–100.
- SZABÓ J. Gy.
1978–79 Árpád-kori telep és temetője Sarud határában, IV, A sírok relatív és abszolút kronológiája. A temető jellege. (Árpádenzeitliche Siedlung und Friedhof in der Gemarkung von Sarud, IV), *EMÉ*, 16–17, 45–136.
- STERNBERGER, M.
1947 *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit*, I–II, Uppsala.
- SZÁRAZ A.
1893 Nagyvárad lelet, *Arch. Ért.*, 13, 140–142.
- SZŐKE B.
1962 A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei, *Rég. Tan.*, 1, Budapest.
- SZŐKE B. – VÁNDOR L.
1987 Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Arpádenzeitliche Gräberfeld von Pusztaszentlászló), *Fontes Archaeologici Hungariae*, Budapest.
- TĂNASE, D. – GÁLL, E.
2000 Piese de podoabă din secolele X–XI, descoperite la Beba-Veche (jud. Timiș), *An. Ban.*, VII/VIII, 555–576.
- TĂNASE, D. – BEJAN, A. – GÁLL, E. – KALCIOV, Gh.
2004 Duceștii Vechi-Movila lui Dragomir – fragment de necropolă din secolul al X-lea, *Arh. Med.*, V, 27–43.
- TOČIK, A.
1968 Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei, *A. Sl. Cat.*, 3.
1992 Materyaly k. dejinám južného Slovenska v. 7–14. storoci, *ŠtZ*, 28, 5–250.
- TÖRÖK, Gy.
1962 Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert, *Arch. Hung.*, XXXIX.
1969 Kétrétegű temetkezések a halimbai avar kori temetőben, *Fol. Arch.*, 20, 80–91.
- VADAY A. – KOVÁCS L.
1999 Örménykút 52. topográfiai lelőhely: honfoglalás kori temetőrészlet (kézirat).

Începuturile răspândirii inelelor de tâmplă cu capătul în formă de S în Bazinul Transilvaniei

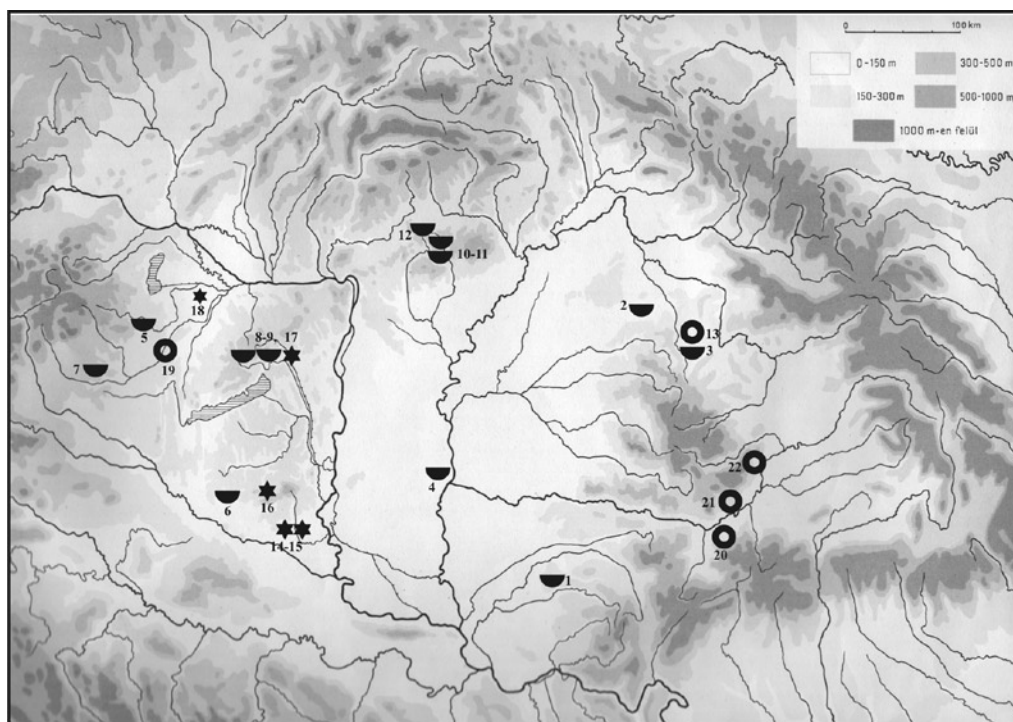
(Rezumat)

În studiul de față am încercat să analizez răspândirea unor piese mai puțin importante la prima vedere: inelele de tâmplă cu capătul în formă de S. După analiza stratigrafiei orizontale a unor necropole (Alba Iulia-str. Brândușei, Hunedoara, Moldovenești), am ajuns la concluzia că acest tip de bijuterie se răspândește în Transilvania la finele sec. al X-lea și începutul sec. al XI-lea.

About the Beginning of Spread of the S-Shaped Lock Ring in Transylvanian Basin

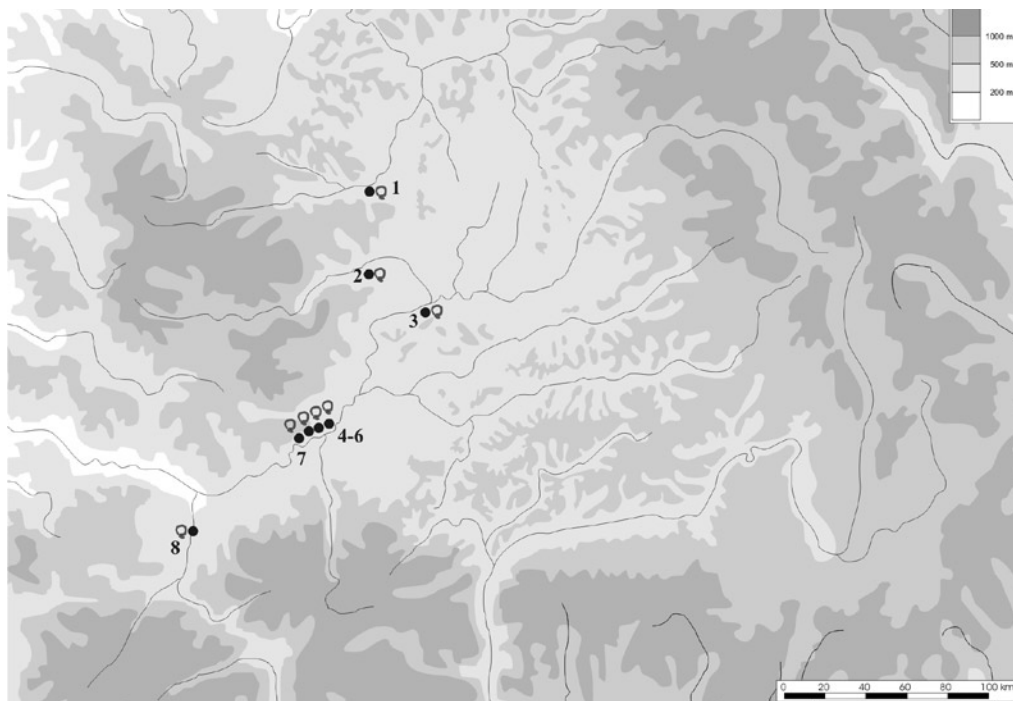
(Abstract)

In our short study we tried to analyze the mass distribution of an object that is less important at the first sight: the S-shaped lock ring. After the horizontal-stratigraphical analysis of some cemeteries (Alba Iulia-str. Brândușei, Hunedoara, Moldovenești), we could conclude that this type jewelry was distributed in Transylvanian Basin at the end of 10th and at the beginning of 11th century.

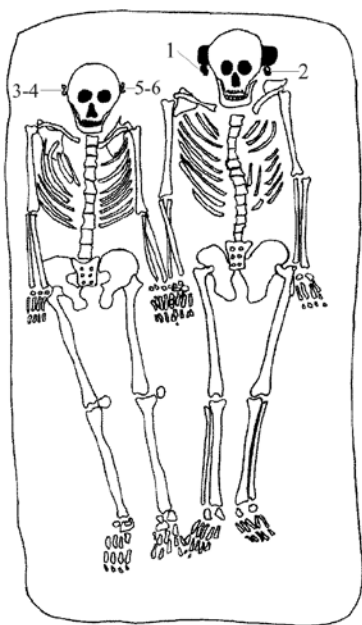
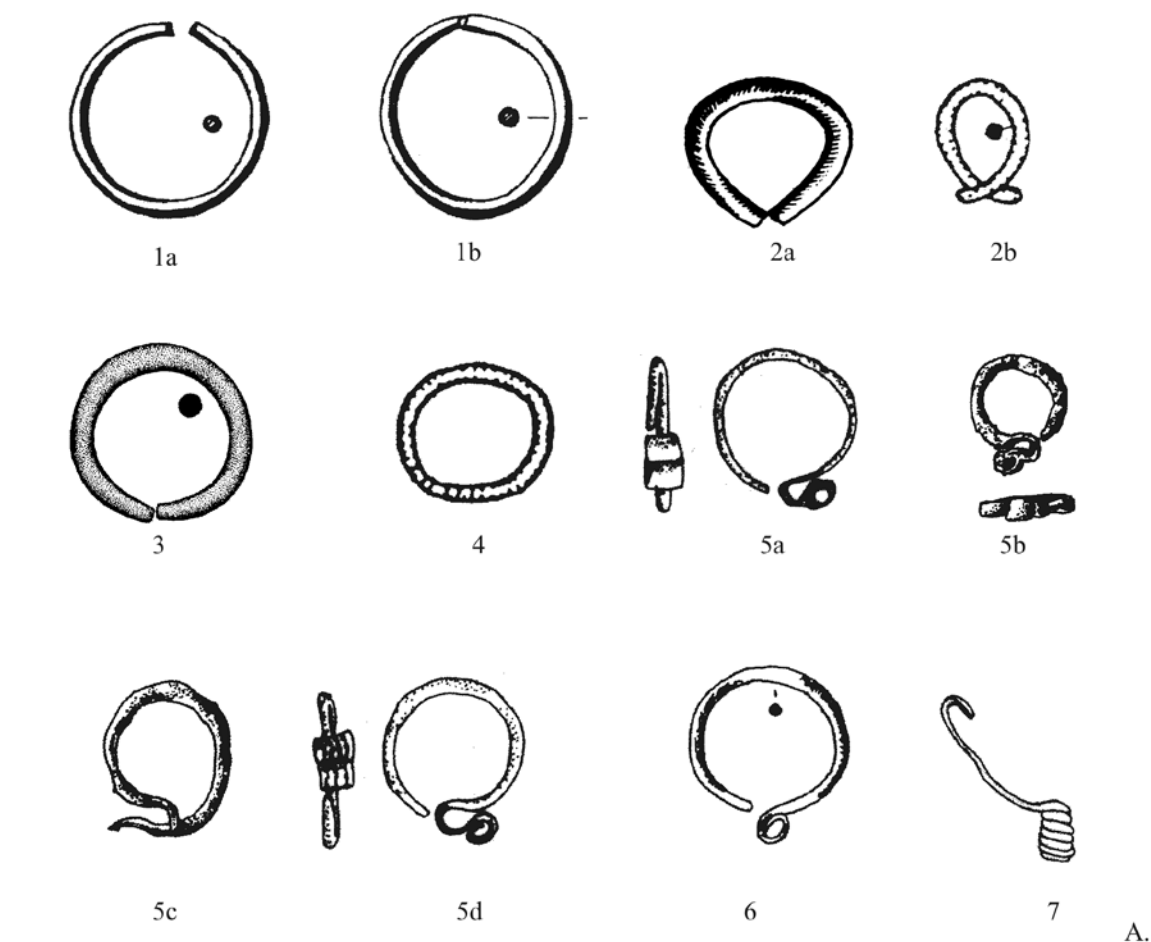

◐ - Félhold alakú fülbevaló, ún. Kőttlach-típus ★ - Korongos fibulák ○ - Gombos végű karperecek

1. térkép 1. Detta (Kárász L. 1896); 2. Szalacs, 4B. sír (Chidioşan, N. 1969); 3. Zilah-Pálvár, 1. sír (Cosma, C. 1994, 323, 3. kép. 3); 4. Tápé-Lebő, 1927-es lelet (Bálint Cs. 1991); 5. Csepreg, 97. sír (Kiss G. 2000); 6. Hirics (Mesterházy K. 1993, 468, 5. kép); 7. Locsmánd (Lutzmansburg); 8-9. Székesfehérvár (Révész László tudósítása); 10. Eger-Vár, 128. és 278. sír (Mesterházy K. 1993, 468, 5. kép; Révész László tudósítása); 11. Verpelét (Mesterházy K. 1993, 468, 5. kép); 12. Pétervására (Mesterházy K. 1993, 468, 5. kép); 13. Zilah-Pálvár, 1. sír (Cosma, C. 1994, 3. kép. 5-6); 14-15. Majs, 385. és 685. sír (Kiss A. 1983, 74. ábra. 16, 59. tábla); 16. Pécs-Somogy, 30. sír (Dombay J. 1961, 71, III. táb. 9); 17. Székesfehérvár-Demkőhegy, 5. sír (Nagy G. 1892, 309); 18. Orosvár (Rusovce), 2. sír (Kiss A. 1983, 205); 19. Ikervár-Virág utca, 130. sír (Kiss G. 2000, 63, 53. táb. 4); 20. Szászváros-Dealul Pemilor, X/2 11. sír; 21. Maroskarna-„B” temető, 11. sír (Horedt, K. 1966, 282, Abb. 23. 2); 22. Marosgombás-Magura, 2. sír (Herepey Á. 1896, 426, 427: 2-3. kép);

2. térkép 1. Kolozsvár-Heltai utca, 28. szám; 2. Várfalva-Jósika Gábor kertje; 3. Marosnagylak-Vízpumpa; 4. Gyulafehérvár-Mentőállomás-III. temető; 5. Gyulafehérvár-Vadászok utcája; 6. Gyulafehérvár-Brändușei utca; 7. Gyulafehérvár-Poklisa; 8. Vajdahunyad-Kincseshegy

1. tábla A. Hajkarikák típusai és változataik az Erdélyi-medencében; B. Szalacs, 4B. sír: 1–6.

			
<ul style="list-style-type: none"> - Sima, nyitott hajkarika (1a) - Sima, nyitott hajkarika, egymásra helyezett végekkel (1b) - Körte vagy ovális alakú kisméretű hajkarika (2a) - Körte vagy ovális alakú kisméretű hajkarika, egymásra helyezett végekkel (2b) - Ovális keresztmetszetű, zárt hajkarika (4) - S végű, sima hajkarika (5a) - I. Szent István (1003-1038) - I. Orseolo Péter (1038-1044) - I. András (1046-1060) - I. Béla (1060-1063) - Salamon (1063-1074) - Kerámiás temetkezés 	<ul style="list-style-type: none"> - Nyitott huzalgyűrű (1a) - Fonott, nyitott végén elkalapált huzalgyűrű (1b) - Csavart, sodrott, nyitott huzalgyűrű (1c) - Kerek átmetszetű, zárt, öntött karikagyűrű (4a1) - Ovális félkör átmetszetű zárt öntött karikagyűrű (4a2) - Négyszögátmetszetű huzalgyűrű (2d) - Sokszögátmetszetű huzalgyűrű (2e) - Granulációs díszű zárt huzalgyűrű (2f) - Spirális sodrásos szalag fejesgyűrű (3i) - Sodrást utánozóan öntött karika gyűrű (4a) - Egyszerű, zárt pántgyűrű (5d) - Sima szalaggyűrű (3i) - Széles fejű pántgyűrű, négy-ötszirmú virág ábrázolással (5e1) - Huzalkarperec 		

2. tábla Értelmezett temetőterkép: pénzek és hajkarika típusok elterjedése Gyulafehérvár-Brândușei utcai temetőben

S-végű hajkarikák megjelenésének ideje az Erdélyi-medencében

Dénes István

SZÉKELYFÖLDI TÖLTÉSVONULATOK 3.

(A közlésről)

Dénes Istvánt (1954–2005), a kivételes emberi és szakmai adottságokkal megáldott olaszteleki, majd baróti geológus-szpeleológus-régész-helytörténészt több mint három évtizeden át foglalkoztatta a kelet-erdélyi Árpád-kori magyar gyeplő kérdése. Elsőként térképezte fel a korábbi kutatók (Orbán Balázs, Téglás Gábor, Imreh Barna, Ferenczi Géza és Ferenczi István) által csak részleteiben ismert/ismertett töltésvonulatokat a Vargyas-szoros és a Bogáti-hágó térsége között,¹ és ő készítette a térképeket kiegészítő metszetrájzok javarészt.² Ő fedezte fel a töltésvonulathoz kapcsolódó rikai erődítményt is (*Rikai-vár*; rikai nyugati torony; vaskapu-burgus, helyőrségi épület/vámhely?), amelynek feltárását egyedül kezdte meg, és Bordi Zs. Lóránd bevonását követően is részt vett benne. Figyelmeztetett a régi rikai út (a gerincút) jelentőségére, és szemléletessé is az általa előkészített háromdimenziós térkép tette, hogy miért épp a rikai és a hasonló jellegű, *Kustaly-vára* által ellenőrzött szomszédos keresztgerinc a kiemelt fontosságúak: a töltésvonulat és a gerinceken kialakult ősi országutak kereszteződésében korántsem véletlenül találhatóak az említett erődítmények.

Dénes István tragikus elvesztésével a székelyföldi és azokat folytató töltésvonulatok feltérképezése is torzóban maradt, és a hagyatékából még sajtó alá rendezhető eredmények közzétételével szerettei és mi, barátai tartozunk. Ha munkáját úgy, mint ő teljesítette volna ki, nem is fejezhetjük be, legalább a tőlünk telhetőt kötelességünk megtenni. A töltések térképre vitelét 1999-től Székely Nemzeti Múzeum–Délkeleti Intézet-programként végezte, így a vonatkozó kutatástörténet, leírás mostani *megszövegezésére*

is intézeti feladatként került sor, és akárcsak ennek a munkának az első két része (*Székelyföldi töltésvonulatok* 1. és 2.), a múzeum évkönyvében jelenik meg.

Ahogy a korábbi munkaszakaszokét, a Vargyas-szorosról északra húzódó töltések felvételét is a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány támogatta. Ezúton is hálásan köszönjük. Itt illesse köszönet a hagyaték feltárásának lehetővé tételéért Dénes Ildikót és családját, a munkapéldány, térképszelvények és a fotódokumentáció kézbeviteléhez önzetlenül segítő, a Dénes István töltéskutatásaiban utolsó munkatárs Sófalvi Andrást (Haáz Rezső Múzeum), valamint a terepen a Szeltersz-térségi 2007. nyári szondázó ellenőrzés körülményeit biztosító sepsiszentgyörgyi dr. Mester-Nagy családot is.

(SzNM–DKI)

A töltésvonulatok előzetes kutatástörténete

A székelyföldi töltésvonulatok első irodalmi említését Benkő József hivatkozása alapján³ Nagy Mátyás zetelaki plébános udvarhelyi esperesnek tulajdoníthatjuk, aki *Notationes de origine Siculorum* című⁴, 1505-ből való kéziratában foglalkozik velük. Kállay Ferenc Benkő idézése mellett már arra is felhívja a figyelmet 1829-ben, hogy ezek a sáncok nem lehettek római utak. A rétyi Homárkát személyesen is megvizsgálta, és nincs bennük *stratumen*, *nucleus*, *agger*. Elképzelhetőnek tartja, hogy több korszakhoz kötődnek: hunok, avarok, magyarok egyaránt dolgozhattak rajta/erősíthették meg őket.⁵

Nem tárgyalva a *Homárkára* és folytatásaira vonatkozó véleményeket, kutatást, vitákat,⁶ a továbbiakban csak az Erdélyi-medence peremi magaslatokon és belső-kárpáti hegyvonulatokon végigfutó

amelyet Aranka György ekkor egybegyűjtött. (SZABÓ György – TARNAI Andor 1988, 317. és 444, 26. jegyzet.)

⁵ KÁLLAY Ferenc 1829, 37–42.⁶ Daniel G. Scheint, Friedrich Philippi, Orbán Balázs, Nagy Géza, Téglás Gábor, Roediger Lajos, Székely Zoltán, Constantin Daicoviciu, Ferenczi István és mások. A kérdés irodalmát l. FERENCZI István 2000, 217–219. Az ezredforduló küszöbén Ferenczi István és Ferenczi Géza a *Homárka* folytatásaira (elsősorban a *Papok sánca*, a Tatárhavas-hágó irányába) is ki szándékozta terjeszteni a kutatást, az első terepbejárásra is sor került,
¹ DÉNES István 2001; DÉNES István 2004 és DÉNES István 2006.² FERENCZI István 1993, 6.³ BENKŐ, Josephus 1791, 18. A vonatkozó jegyzet a munka másfél évtizeddel későbbi magyar fordításából (BENKŐ József 1806) hiányzik, tehát csak a latin eredetiben keresendő.⁴ Benkő a saját másolati példányát az eredetiről írta le, jegyzi meg. Más hivatkozás alapján címe *De origine Siculorum*, és *Az erdélyi kéz-inásban lévő történet írók esztendő szám szerint való laistromában szereplő* negyedik darabja annak az anyagnak,

töltésvonulatok (1. tábla) szakirodalmát tekintjük át röviden. Orbán Balázs monográfiája hívja fel rájuk a figyelmet a kiegyezés után,⁷ majd Téglás Gábor járja le a Kis-Küküllő és az Olt-szoros között szakaszokat, írja le jelentős részüket, néhány térképvázlatot és számos idealizált profilt is közölve róluk a századfordulón (a töltésvonulatokban a kelet-dáciai római limes elemeit látja, és ennek megfelelővé igazítja a profilokat).⁸ A Téglás leírta szakaszokat kiegészítendő az első világháború végén Posta Béla közli Lattyák Sándor erdész dolgozatát a Görgényi-fennsík és a Bekecs töltéseiről.⁹ Lattyák közvetlenül az első világháború előtt, 1913-ban készítette el ezt a térképvázlatokat, fényképfelvételeket is tartalmazó dokumentációját, miután előző évben egyebek mellett hasonló, dél-máramarosi sáncokról is közzétett megfigyeléseket.¹⁰

A két világháború között a töltések kutatása szünetel, mindössze a Székely Nemzeti Múzeum regionális monográfia előmunkálatként kivonatoltatja Csutak Vilmos Roediger Lajossal Orbán Balázs vonatkozó közlését.¹¹ Csutak ekkortájt próbálja támogatni Ferenczi Sándor régészeti kutatásait is. A kelet-erdélyi gyepek kutatásában az ő fiai, Ferenczi Géza és Ferenczi István nyitnak új fejezetet, 1964. évi *Tartod-vári* ásatással,¹² melyet továbbiak követnek. 1965-ben vagy 1967-ben a honismereti kutató református lelkész Imreh Barna talál az Alsórákosi-szorosban Orbán által nem ismertett vagy rosszul lokalizált töltésszakaszt és kisebb töltéseket,¹³ 1968–69-ben pedig a Ferenczi testvérek a Rikába is eljutnak,¹⁴ 1970-ben a Rikában és Alsórákoson kutatnak. Imreh ugyanekkor vél felfedezni egy a Tepő-vára mögötti sáncot.¹⁵ 1972-ben végre a Ferenczi testvérek teszik közzé elsőként (a kérdőjelesen) a Csicsói-Hargitától az alsórákosi Olt-szorosig húzó töltések egy áttekinthető térképvázlatát.¹⁶

A Ferenczi testvérek három évtizedes idevágó munkásságuk során számos közleményben fogják

kifejteni, fejleszteni a középkori kelet-erdélyi határvédelmi rendszer(ek)re vonatkozó véleményüket. Benkő Elek 1990. évi ellenvéleménye nyomán a kérdés tárgyalása szenvedélyes vitába torkollik.¹⁷ A töltések eredeti kérdését (római limes elemei-e, vagy sem; ha nem, akkor Árpád-kori magyar töltésvonulatok-e, vagy sem) a vita részint mellőzi, részint elfedi azáltal, hogy alárendelődik a térségbeli várak kérdésének (egységes erődítményrendszer részei-e a székelyföldi várak, vagy sem; illetve melyek közülük). Az utolsó összegezés Ferenczi Géza tollából származik, és egyik utolsó, bátyja emlékének ajánlott tanulmányában található.¹⁸ Itt jól elkülönítve, részfejezetként tárgyalja a székelyföldi védőtöltéseket és -árkokat is. A várak kérdésében valószínűleg Bordi Zs. Lorándtól várható előrelépés, aki a székelyföldi várak tipológiáját a késő Árpád-kori magyar külpolitika változásának függvényében próbálja értelmezni.¹⁹ A töltések ügyében Sófalvi Andrásról várható továbblépés, többek között Dénes István utolsó, vele közösen folytatott kutatásának vonalán, melynek során abszolút kormeghatározási kísérletet próbáltak előkészíteni.²⁰

Bekapcsolódás a kutatásba

Dénes István 1974-ben szembesül a Ferenczi testvérek 1972-es dolgozatával.²¹ Mivel ennek már említett térképvázlatán Orbán és Téglás közölte, terepen általa is jól ismert töltésszakaszok nem jelennek meg, másrészt számára ismeretlen folytatást jelez a rikai főgerinc töltésétől *Kustaly-vára* felé, figyelme a kérdésre terelődik. 1979-ben felfedezi a *Rikai-várat*. 1986 nyarán Ferenczi István a Vargyas-szoros fölötti *Pipások-dombján* végez ásatást, az erről hírt vevő Dénes István odasiet. Ekkor találkoznak először,²² és a találkozásból szoros munkakapcsolat, barátság születik a Ferenczi testvérekkel. Ferenczi István 1981–82-ben a *Sánci-fennsík–Rapsonné-vára* közötti töltésszakaszokat járta le testvérével.²³ Az 1986-os találkozást követő

de azóta ők is veszteségeink közé kerültek.

⁷ ORBÁN Balázs I–VI, 1869–1873; I, 68, 88, 92, 94, 104, 139, 209, 232–235; II, 9–10; III, 20; IV, 20, 80–81; VI, 423.

⁸ Több rajzát testvére, Téglás István készítette, aki terepbejárásában is nagyobb szakaszokon segítette. A vonatkozó legrészletesebb jelentést l. TÉGLÁS Gábor 1896.

⁹ LATTYÁK Sándor 1918.

¹⁰ LATTYÁK Sándor 1912.

¹¹ „Íme, kész az ősz elején elkezdett művem, és beterjesztem elibetek, hogy megvörösceruzázhasátok azt. Kegyetlenül kínzó munka volt az adatok kihalászása, de hovatovább meggyőződtem, hogy nem haszontalan munkát végeztem. Az ügyvezető-tanács [a SzNM operatív vezetőtestülete] figyelmét is szeretném ráirányítani a számos feladatra, ami a Múzeumra vár! Azok a mesterséges védbarlangok (készítője kőfaragó munkában jártas nép volt), azok a völgyzárógáták, azok a sziklafeliratok, az a tekintélyes hosszúságú, árkat mindenütt a nyugati oldalon mu-

totható töltésvonulat nagy feladatokat ró a Múzeumra.” (SzNM It, Roediger Lajos 1933. március 8-i levele Csutak Vilmosnak.)

¹² FERENCZI Géza 2006, 31.

¹³ IMREH Barna 1981, 317–320.

¹⁴ FERENCZI István 1993, 8.

¹⁵ IMREH Barna 1981, 319. Utóbb természetes képződménynek (sziklagerinc) bizonyult.

¹⁶ FERENCZI Géza – FERENCZI István 1972

¹⁷ BENKŐ Elek 1990. A vita ismertetéséhez l. pl. SÓFALVI András 2005, 129–131.

¹⁸ FERENCZI Géza 2006.

¹⁹ Készülő PhD-dolgozat (szakirányító Thomas Nágler).

²⁰ A mintavételekről lásd alább.

²¹ DÉNES István 2001, 216.

²² DÉNES István 1986–2005, 1986. július 26.

²³ FERENCZI Géza 2006, 43.

hónapban sikertelen szencsedi, de viszonylag eredményes zetelaki (*Szőlőhát*) terepbejárást valósít meg,²⁴ Dénes István pedig ugyanekkor a Gódrában terepez.²⁵ Rövidesen közösen folytatják a töltések kutatását.²⁶

1988-ban azonosítja és feltérképezi a Vargyas-szoros–Olt-szoros szakaszt (légvonalban 18,5 km összhosszú töltések).²⁷ Október elsején hozzáfog a *Rikai-vár* feltáráshoz. 1989-re letisztul a védelmi rendszer kialakítását magyarázó elképzelése.²⁸ Még ebben az évben újra lejárják a két szoros közötti szakaszt Ferenczi Istvánnal és Janitsek Jenővel, és átvágják a gódrai *Lencsés-domb* előtti töltést,²⁹ valamint a *Pipások-dombjával* szomszédos *Tatársáncot* (utóbbit két helyen is).³⁰ 1990-ban a Ferenczi testvérekkel részt vesz a kömezői *Tatárkapolna* feltárázásában,³¹ a *Rika-patak* mellett átvágják a *Kakasborozdát*,³² kijavítja vonatkozó dolgozatukat. Lejárják a Vargyas-szoros–Oroszhegyi Láz szakaszt (légvonalban összesen 22 km hosszúságban).³³ Azonosítja a *Köcsúr* mögötti védelmi vonalat, folytatja a *Rikai-vár* feltárást (következő évben is), a kerámia a töltésvonulattal való kapcsolatot igazolja.³⁴ 1991-ben a *Rabsonné-vára* környékén végez terepbejárást,³⁵ és a rikai erődítményrendszerben dolgozik.³⁶ 1992-ben azonosítja és feltérképezi az *apácai-erdei* töltésszakaszt (légvonalban 10 km),³⁷ 1993-ban megkezdli a *Tepő* [alsórákosi *Töpe*, *Kecsés*] tetején található várromok kutatását,³⁸ és már az ő átnézeti térképével jelenik meg Ferenczi István vonatkozó dolgozata,³⁹ de erre az évre datált a hagyatékban az *Ördögborozda*. *Ördögútja; Szőlőhát–Borzlik-tető* 1:75 000-es átnézeti térkép, a Vargyas-szorostól északra eső szakaszok valamennyi 1:25 000-es és 1:5000-es munkatérképének térképalapja, valamint a rikai szakaszokról készített több térkép is.

1994–95-ben újabb ásatások következnek (töltések a *Hagymáskő* alatt,⁴⁰ a *Szilasi-pusztán*,⁴¹ újra a *Tatársánc*on,⁴² valamint *Tepő-vár*ban), a Vargyas-szoros–Oroszhegyi Láz töltésszakasz feltérképezése,⁴³ Ferenczi Istvánnal pedig a Szováta környéki töltéseké⁴⁴ és az első közös beszámoló.⁴⁵ 1995-ben Csikszeredában a *rikai-vári*, majd 1996-ban Székelyudvarhelyen a *Tepő-vári* kutatásokat egyedül mutatja be.⁴⁶ Ebben az évben az alsórákosi *Mihály-vár*nál kutat, és átvágásra kerül a *Csúzlík-pusztai* szakasz.⁴⁷ 1997-ben a rétyi és sepsimagyarósi *Homárkán* segít Ferenczi Istvánnak a kutatásaiban, majd újra a *Rikai-vár*ban, az építmény belsejének felszabadításán dolgozik, feltárja és ideiglenesen konzerválja.⁴⁸

1998 őszén Bordi Zs. Lóránd bevonásával folytatja a félbemaradt *rikai-vári* feltárást, a falra merőleges teljes szelvényt takarnak ki, a fal tetejét is kiszabadítják, megtalálják a bejáratot, a kutatóárkot Demeter Zoltánnal dokumentálja.⁴⁹ 1999 augusztusában térnek vissza, ő a délnyugati sarkot tárja fel kívülről.⁵⁰ 1999. szeptember 20-án *A kelet-magyarországi és erdélyi kora Árpád-kori védelmi rendszerről készült térkép* konferenciáján vesz részt Ferenczi Istvánnal, a budapesti Hadtörténeti Múzeumban.⁵¹ Az 1999. évtől a Székely Nemzeti Múzeumban a Délkeleti Intézet tudományszervező és kutatási keretprogram intézetépítésbe kezd, és kiemelt programként vállalja fel a gyepűkutatást is.⁵² Már az augusztusi ásatáshoz ez biztosította a pénzügyi fedezetet, a magyar Oktatási Minisztérium támogatását.⁵³ Sajnos az ígéretesen induló, a romániai magyar tudományosság önszerveződésében egyik úttörő intézeti program 2001 elején a múzeum súlyos belső problémái miatt ellehetetlenül magában a szolgált intézményben,

²⁴ FERENCZI István 2003.

²⁵ DÉNES István 1986–2005, 1986. augusztus 23.

²⁶ FERENCZI Géza 2006, 42.

²⁷ DÉNES István 1986–2005, augusztus 22. – október 23.

²⁸ Uo., 1989. április 12.

²⁹ Uo., 1989. augusztus 12–15.

³⁰ Uo., 1989. július 29. – augusztus 2.

³¹ Uo., 1990. július 18-tól.

³² Uo., 1990. augusztus 3–9.

³³ Uo., 1990. augusztus 19–21.

³⁴ Uo., 1990. március 25., augusztus 9–12., szeptember 27. – november 3., 1991. szeptember–november.

³⁵ Uo., 1991. szeptember 18–19.

³⁶ Uo., 1991. szeptember 27. – november 24.

³⁷ Uo., 1992. július 27. – szeptember 2.

³⁸ Uo., 1993. június 27., 1994. szeptember 11., október 12.

³⁹ FERENCZI István 1993, 7. A Zetelaka–Bogáti-hágó közötti, tehát a nagy folytonos szakaszokat jelöli csak be rajta, de az 1:800 000 léptékű kis vázlat a teljes Görgényi-hegység területére is kiterjed.

⁴⁰ DÉNES István 1986–2005, 1994. szeptember 10–25.

⁴¹ Uo., 1994. november 8–20.

⁴² Uo., 1994. október 24. – november 6.

⁴³ Uo., 1995. április 22–23., július 1–2.

⁴⁴ Uo., 1995. július 23–26.

⁴⁵ FERENCZI István – DÉNES István 1994; FERENCZI István – DÉNES István 1995.

⁴⁶ ZMTE-találkozók; előbbi kéziratban marad (DÉNES István 1995), utóbbi közlésre is kerül (DÉNES István 2000; minimális változtatással Bordi Zs. Lóránddal is újraközlök, l. DÉNES István – BORDI Zs. Lóránd 1998).

⁴⁷ DÉNES István 1986–2005, 1996. július 6. – november 2.

⁴⁸ Uo., 1997. november 14.

⁴⁹ Uo., 1998. szeptember. Az eredményeket l. BORDI Zs. Lóránd – DÉNES István 1999.

⁵⁰ DÉNES István 1986–2005, 1999. augusztus 12–13.

⁵¹ DKIJ 1999. A térkép léptéke sajnos előnytelen, inkább csak egyezményesjel-szerűen jelennek meg rajta az erdélyiek által kutatott objektumok.

⁵² Vö. DKIJ 1999.

⁵³ *Délkeleti kapu* program. Támogatta az OM HTMT. Lásd uo., 14–15.

és csak kényszer-önállósulása, egy Délkeleti Intézet Egyesület bejegyzése árán mentheti meg a megkezdett programok egy részét. Mivel a régészeti kutatás jellegénél fogva nem tesz lehetővé ilyen kimentést,⁵⁴ és mivel az intézeti program moderáló mozgásterét veszíti, korábbi ellentétek⁵⁵ tovább erősödésével Dénes István 2000. nyári visszavonulása a *rikai-vári* feltárásból véglegessé válik. A másik, a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány (PRCH) által, ugyancsak 1999-ben támogatott program⁵⁶ eredménye, a Vargyas-szoros–Olt-szoros szakasz 1:5000-es vízszintes léptékű, befejezetlen háromdimenziós térképe is elpusztul Sepsiszentgyörgyön néhány év hanyódás után. Mire a múzeum végre túljut a válságon, és 2006-ban a Délkeleti Intézet-programok újra nevük elé írhatják a Székely Nemzeti Múzeum előtagot, Dénes István már egy éve halott.

Ha a megkezdett várkutatásnak a Délkeleti Intézet csak korábbi közös, majd a Bordi Zs. Lóránd által egyedül elért további eredményeit⁵⁷ közölheti a múzeum számára hasonlóképpen kimentett periodika-programja révén,⁵⁸ ezzel szemben az ugyancsak 1999-ben felkarolt⁵⁹, a töltésszakaszok topográfiai felvételének finalizálását célzó DKI-program nem törlik meg. 2000-ben a Vargyas-szoros–Olt-szoros szakasz 1:5000-es felvétele kerül végleges kidolgozásra, majd 2001-ben 1:25 000-es stb. léptékű közlésre,⁶⁰ 2003-ban pedig, a PRCH változatlan bizalmának köszönhetően⁶¹ az Olt-szoros–Bogáti-hágó térségében található, majd 2004-ben közölt töltéseké.⁶² 2004-ben a PRCH Történelem–Földrajz szakalapítványa az „Unger Mátyás emlékére” szakalapítványba olvad, de ez is támogatja a töltések felmérését,⁶³ sajnos e harmadik szakasz befejezését Dénes István ekkor jelentkező betegsége már nem teszi lehetővé. Túranaplója bizonyítja, hogy gyakorlatilag az utolsó hónapokig dolgozik a gyepek kutatáson is: 2004. májusban az Olt-szorosban néz ki terepen ásatási helyet, a *Sólyomkő* mögötti töltésen,⁶⁴ 2005. júniusban a *Kakasbarázdát* vágják át újra mintavétel céljából a *Csúzlik-pusztá* szélén Sófalvi Andrással.⁶⁵

Rövid összegezés a kutatott töltésvonalatokra vonatkozó véleményéről

- A töltések egyértelműen ugyanazon védelmi rendszer emlékei, mely helyenként (elsősorban a nagyobb átjáróknál) mélységében is többszörösen tagolt (folytonos töltésvonal és előtte-mögötte többszörös átvágások), és lehetőleg helyi taktikai lehetőségekhez alkalmazott, de egységes taktikai elképzelést követ. Ugyanitt a további, a töltések közelében található erődítmények (egy része legalábbis) világosan kötődik a töltésvonalathoz, és utóbbiak tipológiailag is összetartoznak: mind a *Rikai-vár*, mind pedig a *Kustaly-vára* kisebb, forró mésszel kötött falú, nagy falvastagságú, emplekton-falazású⁶⁶ négyszögletű kőépítmény, melyet kiemelt fontosságú útvonalon, a folytonos töltésvonal közelében, távolabbról be nem látható helyen emeltek.

- A töltések testében többnyire kiégett réteg, elégett faszervezet és/vagy kiégett és kidőlt palánk elszenesedett maradványai (faszén) találhatóak (10–20 cm széles, félbehasított cserefa cölöpök/oszlopok és cserefa deszka,⁶⁷ valamint helyenként ki nem égett talaj az elszenesedett deszka alatt⁶⁸). A folytonos vonal hiányzó töltésrészeit terepadottságok magyarázzák (sziklás vagy a rendszer létesítésekor mocsaras, illetve járhatatlan növényzetű részek), valamint későbbi emberi beavatkozás (a töltések kőanyagának mészetítéshez, építkezéshez való elhordása, a „szocialista legelőjavítási munkálatok” talajgyalus rombolásai).

- A töltések nyomvonalát kijelölő liniáció feltűnően egyenes szakaszokból áll, és a feltérképezett szakaszok együttes hossza is túl nagy volna helyi létesítményhez (130 km légvonalban, amelynek mintegy fele, az Oroszhegyi/Szencsedi Láz és a Bogáti-hágó térsége közötti, úgyszólván folytonos leírásra kerülhetett, mert azonosítható volt még legalább 1894-ben, és töltésszakaszainak összhossza 55–60 km). Ez kelet felőli támadás ellen készülő erős központi hatalom általi létesítést feltételez (tehát egy erős akkori állam határán épült). Ennek a következtetésnek az érvényét az sem gyengíti, ha a Lestyák Sándor jelezte

⁵⁴ Így megy veszendőbe a PRCH TF szakalapítvány 2001. évi, DKI-megpályázta támogatása a *Szacsvai-vár* megásására.

⁵⁵ DÉNES István 1986–2005, 1999. október 24. Vö. még uo., 2002. április 1-jei *Rikai-vári* felmérés, fényképezés.

⁵⁶ *Térkép és határvidék* program egyik eleme. Támogatta a PRCH Történelem–Földrajz szakalapítványa, 1999. évi döntésével. L. DKIJ 1999, 13–14.

⁵⁷ A külső falfelület mentén a délkeleti sarok és keleti oldal feltárása. Vö. DÉNES István 1986–2005, 2000. július 22.

⁵⁸ BORDI Zs. Loránd – DÉNES István 1999; BORDI Zs. Loránd – DÉNES István 2000; BORDI Zs. Loránd 2001.

⁵⁹ *Erdővidéki gyepek* program, a *Térkép és határvidék* program kiterjesztése. Támogatta a PRCH Történelem–Földrajz szakalapít-

ványa, 1999. évi döntésével. L. DKIJ 1999, 14.

⁶⁰ DÉNES István 2001.

⁶¹ *Apácai-erdő* program. Támogatta a PRCH TF szakalapítvány, 2002. évi döntésével.

⁶² DÉNES István 2004 (majd ugyanez mint DÉNES István 2006).

⁶³ *Tatársánc* program. Támogatta a PRCH UME szakalapítványa 2004. évi döntésével. Vö. DKIJ 2004.

⁶⁴ DÉNES István 1986–2005, 2004. május 16.

⁶⁵ Uo., 2005. június 22–24.

⁶⁶ Vö. uo., 1990. március 25.

⁶⁷ Vö. pl. uo., 1990. augusztus 4. és 8., 1994. szeptember 24., október 23., november 5–6., 1996. július 6–7.

máramarosi töltések az erdész szakíró meglátásával ellentétben nem volnának ugyanennek a töltésvonulatnak a távolabbi szakaszai.

- A töltések hosszabb-rövidebb idő utáni újrafelhasználása nem kizárt (újrahányt szakaszok, pl. a *Lencsésen*⁶⁸), de a metszetekből előkerült Árpád-kori kerámia ekkori használatukat még bizonyítja, és a helynevek (ezek elveszített jelentése, a Rika-erdei *Országhatár/Fejedelmi méta* kivételével) csak a mai székelyföldi lakosság betelepülése (13. század vége) előtti használatot tűnnek igazolni.

- Az azonosított folytonos töltésvonulat dél-erdélyi folytatása Fogaras irányába, a Felső-Komána-Halmágy vonalon, majd az Olt jobb partja fölött magasodó dombok déli peremén keresendő.⁷⁰

A töltésszakaszok leírása

Dénes István saját végleges szövegezésének hiányában először mindig a töltések korábbi leírását kivonatoljuk, majd a hagyatékban található 1:5000-es, 1:10 000-es és 1:25 000-es léptékű munkatérképek adatait próbáljuk szövegbe önteni, egyeztetve-kiegészítve mindig a megfelelő naplójegyzetekkel. Az egyes szakaszokat Görgény-vidék–Sóvidék, Szencsedi Láz–Kápolnásfalu, Csicsói-Hargita–Vargyas-szoros irányban írjuk le, innen tovább délnek leírásuk már közlésre került.⁷¹ Előrebocsátjuk egybevetés végett a középkori töltésvonulathoz nem tartozó bekecsi töltés dokumentációját. Ismertetése itt is indokolt: a székelyföldi töltésvonulatok vitájához való hozzájárulás szempontjából lényeges, hogy Dénes István ilyen típusú objektummal is megismerkedett terepkeresésai során.

a. Óriások-árka

A bekecsi töltés/árok (3. és 4. tábla) más jellegű, mint a többi székelyföldi töltésvonulat, és helye, iránya, az építéskor kihasznált terepadottságok, valamint a töltésnek helyenként mindkét oldalán fellelhető árok alapján több mint valószínű, hogy Mikháza–Szováta vonalon húzódott római út maradványa. Erre már Orbán Balázs felfigyelt, figyelmeztet

Ferenczi István is.⁷² Orbán Balázs leírásában *Óriások-árka*, majd *Rabsonné-útja*⁷³ (*Rabsonné-útja* [1]; nem azonos, húzza alá, a parajdi *Rabsonné-útjával* [3]⁷⁴), és a mikházai castrum közelében lefolyó *Peres-patak* irányából feljőve *Nyíreséle–Likat-teteje–Cserefelett–Cserecsorgója–László Mihály-tava–Farkasvésze–Agyag-pataka–Gábororotványa–Kovácsszene–Bekecs déli bütiije–Körtvélyesalja–Aszalvány*, majd a *Bekecs lonkájáról* (vagyis nyugati oldali „teraszszerű keskeny térszajlajáról”) lecsapva *Barátok-bérce–Megyebükk-erdeje–Rostás-teteje–Falucseréje–Szováta-vize völgye–Rakottyásoldal–Zoltán-teteje* vonalra lokalizálja, 4–6, majd 8 méter alapszélességű, 4 méter magas földtöltésnek, melynek nyugati oldalán 4 méter széles és 4 méter mély árok található. Öszhossza 3,5–5,5 km.⁷⁵ Lattyák Sándor ehhez képest 11 km, akkorra már megszagattott, de eredetileg folytonos töltésről beszél, és ennek vonalát a 3. katonai felmérés alapján készült 1:200 000-es léptékű hadművelési térképen tünteti fel, Mikháza és Szováta között, mindenekelőtt a *Kis-Bökecs* nyugati éles gerincétől a *Csere-dombon* át, és a *Bökecs-tetőtől* kissé délre, majd tovább kelet felé a *Bökecs* [Bekecs] gerincén (*Borzlik- és Rozsdás-hegyen*) át.⁷⁶

Az 1995. évi munkatérképen⁷⁷ a Nyárád-tere és a Kis-Küküllő völgye között magasodó *Bekecs-tetőtől* (1080 m) NyDNY-ra, illetve DK-re 1–1 km-re található két magaslat a *Csere-tető* (vagy *Csere-domb*, 929 m) és a *Kerek-hegy*. A leírásra kerülő objektumot kettőjük vonalával párhuzamosan, attól mintegy 1 km-re délre sikerült azonosítani, 2220 méter hosszúságban. A délnek folyó *Macskalik-patak* és *Súgó-vize* közötti 819 m magas déli hegyfok irányából kezdődik (tehát egyben a *Peres-patak*nak a 4. táblán 2 km-re látható feje irányából), a hegyfoktól NyÉNY-ra 200 méterre. Egy darabon jól felismerhető: tisztáson vezet, ahol helyenként a suvadások szétrombolták, és 790–800 m magasságban, enyhe ívben északról kerülve a *Súgó-vize* több jobboldali mellékárcának a fejtét is átvágja, köztük három nagyobbat. Utolsóban érinti az erdőperemet. 450. méternél magát a fel-

⁶⁸ Vö. uo., 1990. augusztus 8.

⁶⁹ Vö. uo.

⁷⁰ 1:800 000-es áttekintő vázlat változata, berajzolt lehetséges betörési irányokkal és gyeptüvonalakkal.

⁷¹ DÉNES István 2001; DÉNES István 2004 (DÉNES István 2006).

⁷² ORBÁN Balázs, IV 1870, 80–81; FERENCZI István 1993, 4–5.

⁷³ A helyneveknél igyekszünk, ha nem is a korabeli helyesírással, de a hivatkozott szerzők által használt névalakot megadni. A *Rabsonné*-helynév-előtag helyesebben *Rapsóné*- (vö. SÓFALVI András 2005, 151). Amennyiben egy másik, ugyanarra a terepelemre vonatkozó név az ismertebb/használatos esetben azt is feltüntetjük zárójelben.

⁷⁴ A *Rabsonné-útja* név különböző objektumokra való alkalmazása részint alkalmankénti szerzői félreértésnek, részint irodalmi

kontaminációnak (folklorizációnak) tűnik (vö. még SÓFALVI András 2005, 154).

⁷⁵ ORBÁN Balázs IV, 1870, 20, 80–81. A *láb, öl, mérföld* értékeket a továbbiakban is átszámoljuk méterbe és kilométerbe.

⁷⁶ LATTYÁK Sándor 1918, 219, 222, 230. Sófalvi András 1:115 000-es léptékű alkalmazott térképén (*Sóvidék a középkorban*) a *Rostád* 2,6 km-re légvonalban keletre található a *Borzlik-tetőtől* (SÓFALVI András 2005, térképmelléklet). Ennek a tetőnek az északi oldaláról folyik keletnek a *Rostád-patak*, amely Dénes Istvánnál *Mátyás-patak*, de északi átellenes oldalában egy *Rozsdás-tartománnyal*. Lattyák térképén a töltés/út a *Rozsdás-hegytől* kelet-délkeletnek már a közeli Szovátra ereszkedik.

⁷⁷ *Bekecs. Óriások árka*. 1995-ös 1:10 000-es munkatérkép *Macs-*

nyúló erdőben folyó *Súgó-vízét* keresztezi (előtte, a völgy jobb peremén készült az 4. bekecsi profil, lásd 16. tábla). Kilép a *Súgó-patak*ból, lassan jobbra kanyarodik, 670. méterétől 1020. méteréig újra erdőben halad, délkeletnek, a déli oldalán árokkal. Mocsaras vízeret keresztesz, erdeifenyő-ültetvényben követhető, majd egy itt nyugatnak kanyarodó patak lapályán túl kilép az erdőből. Innen közvetlenül az erdőszélen belül folytatódik, a lonka 851 m magas keskenyebb és 885 m magas, kelet felé szelídebben emelkedő előfoka közti pusztá alatt. A pusztá félúton található a *Kerek-hegy* és a *Királybíró-kútja* között, és a töltés dél felől kerüli, előbb 120° irányba⁷⁸ haladva. Kőből vagy sok követ tartalmazó földből rakott. Az 1070. méternél a 85-ös erdészeti bornától északra található szárazárok, az 1320. méternél a két előfok közé felnyúló erdős, patakos árok, az 1500. méternél pedig a *Királybíró-kútjához* ereszkedő út keresztezi, mely utóbbi dél felé pár méterre már a forrás fölötti pusztára ér.

A két árok között *töltése* volt, és csak kőből rakott, a második, erdős-patakos után uralkodó alakzata az *árok*, ez a pataktól keletre 2 méter mély (itt, az erdőszélen készült a 3. bekecsi profil, lásd 16. tábla). A forráshoz ereszkedő út előtt egy erdei út is keresztezi, ahol az árka 2,5 m mély. Az 1600. méternél kétfelé van kihányva (2. bekecsi profil, lásd 16. tábla). Innen fokozatosan ívben északkeleti irányba fordul. Felfelé a tetőn az 1770. méternél, az V/2-es erdészeti bornánál 1. világháborús lövészárók és dél felé irányuló lövegállások találhatóak az árokban és annak déli szélében. Hamarosan enyhén lejtteni kezd és északkeletnek kanyarodni. 1820. métertől a déli erdő és a pusztába északkeletről benyúló keskeny erdősáv közötti nyiladékon halad (a tisztásra beérve készült az 1. bekecsi profil, lásd 16. tábla), 2000. métertől irányát őrizve az erdőben tovább: 70 méter után 50 méteren nem látszik, majd 80 méteren újra követhető, átér egy árokfejen, és vége szakad. A 2200. métertől, az azonosított szakasz végpontjától keletre, légvonalban 1,6 km-re található a Lattyák jelezte, *Bekecs-gerinci Borzlik-tető* (921 m). A töltés 860–920 m magasságban, a *Vár-patak* völgyfejét ívben északabbra kereszteszve húzódhatott át ide. Ez a rész ma a *Vár-patak* völgyéig, azt is beleértve, erdő borította, onnan nyílt terep a *Borzlik-tető*ig, azt követően a gerinc erdőperemen vagy erdőben folytatódhatott/folytatódik (?) délkeletnek.

b. A Görgény-vidék–Sóvidék szakasz töltései

Az Árpád-kori töltésvonulatra terve, most tárgyalt legészakibb szakaszának az itt-ott felbukkanó tölté-

seit Lattyák Sándor írta le, és részben Orbán Balázs, a legelső csak előbbi. Téglás Gábort is elkíséri erre a szakaszra is testvére, Téglás István, de csak Szováta és Parajd közti terepszemlére, 1888-ban.⁷⁹

b1. A Sánci-fennsík töltése. Ha a bekecsi töltés megfelel ugyan a címnek, mint székelyföldi objektum, de nem tartozik a dolgozat tárgya Árpád-kori töltésvonulatok közé, a *Sánci-fennsík* töltése ezzel szemben úgy tartozik oda, hogy a címnek nem felel meg, nem lévén székelyföldi töltés, csak ezek valószínű folytatása. Ilyen alapon ismertetjük mégis. Rövid töltésként már az első katonai felmérés feltünteti, *Alte Schanze* néven.⁸⁰ A Marosba Füleháza alatt ömlő *Sebies-patak* feje (*Valle Sebiesuluj*, az északról föléje magasodó *Szepliesch Berg* hegynév alapján a pataknév a magyar *Széplesből* is torzulhatott), valamint az *Idecs-pataka* legészakkeletibb forrása között gátolja el a keletről a *Jód-mezeje* (*Pojana Joduluj*) felől, a Fancsal-tetőről érkező gerincutat, mielőtt az leereszkedne nyugatra, Magyaró térségébe. Az „ósáncok” mögött a délkeletről érkező úton egy „régí őrháznak” (*Alte Wacht Haus*) nevezett objektumot is feltüntetett a felmélérés.

A sáncot egyedül Lattyák Sándor írta le, aki térképábrát is mellékel hozzá (2. tábla, 2). Valójában 1,5 km hosszú töltés a *Sánc-tetőn* (*Smidal/Zmida, Plaiul Șanțului*), Görgényüvegcsúrtól északkeletre, a *Nagyág-patak* forrásaitól nyugatra.⁸¹

b2. Tündérek-útja. Az először Lattyák Sándor által leírt, csaknem 1,5 km hosszú töltés a *Kis-Nyárád* és a *Szováta-vize* közötti, az *Alsó-Kaca* nevű erdei tisztás alatti hegygerincet és annak gerincútját vágja át, majd négy további [az 5. táblán a *Köves-patak* fejébe ereszkedő] utat, lásd leközlött térképábrát (2. tábla, 1).⁸² A töltés a *Nagy-* és *Kis-Nyárád* közötti, 1100 méternél magasabb *Macskás-tető* irányából érkezik az *Alsó-Kaca* fennsíkjának 1180 m körüli déli peremére. Az 1995. évi adatoló vázlatrajzon az is látszik, hogy kezdete alatt az oldalban délnyugatra három hatalmas andezitszikla sorakozik. A töltés 120 métert 150° irányba halad (a 30. méternél készült róla az *alsó-kacai* profil, lásd 16. tábla), a 120. méternél enyhén kanyarodni kezd jobbra, és a 240–248. méterénél keresztezi a gerincutat, mintegy 1,8 km-rel a *Kaca-hegy* (1142 m) fölött, attól északkeletre. Itt négyszögű faragott kőoszlop áll, tetejébe kereszt vésvé. A 255. méterétől út vezet rajta, a 280. méterénél fiatal fenyvesnél balra kanyarodik. Itt a töltés hatalmas testű, köves. A 340. méterétől útba megy át, a töltés néhol mintha még felismerhető alatta,

kalik-patakától a Bekecs Szováta fölötti nyúlványáig.

⁷⁸ Dénes István centesszimális iránytűt használt.

⁷⁹ TÉGLÁS Gábor 1895, 413.

⁸⁰ *Kriegs Charte des Grosz Fürstenthum Siebenbürgen*, Sectio. 101.

(I. katonai felmérés másolata, a szelvény felvételének időpontja: 1769–73 között.)

⁸¹ LATTYÁK Sándor 1918, 227–230.

⁸² Vö. uo., 226–227.

sajnos az utat láthatóan talajgyaluval készítették. A 650. métertől még egészen az 1450. méterig be van jelölve a letisztázott 1:25 000-es térképen, de már csak szagatott vonallal, ahogy a délkeletnek (a *Kaca-patak*nak) nyúló fennsíknýulvány pereméről fut be az átelleni 1129 m magas hegyfok irányába. (3. és 5. tábla)

b3. Csere-tető–Juhod-völgye (Rabsonné-útja [2]). Lattyák Sándor a *Sik-* és a *Tekerős-Juhat-patakok* között 1,5 km-es töltést rajzol be (2. tábla, 3) és ír le. Ez a *Ruta-tető*ről leereszkedő gerincútra a *Borzás-tető*nél felkapva jelenik meg, majd keresztezi a *Ruta-patakot*, és a *Csere-tető* erdei tisztás nyugati szélén elhaladva betér a *Tekerős-Juhat* [Juhod] felé. Innen követte vissza Lattyák. A *Ruta-patakig* kő-, onnan széles földtöltés. Lényegében a *Ruta-tető*nek a *Borzás-tető*, valamint *Csere-tető* felé beereszkedő két útját zárja el. Ettől délre (de Lattyák vázlatán nem az előbbi töltés folytatásában) Illyésmező keleti szélén a *Juhat* völgyén is található keresztben egy hatalmas, de rövid töltés, a *Rabsonné-útja* [2].⁸³ Orbán Balázs leírásában ez utóbbi 8–10 méter alapszélességgel 4 méter magas, mindkét oldalán árokkal szegélyezett töltés, és a *Nagy- és Kis-Juhod* egybeszakadásánál itt elzárt völgy közel 400 méter széles.⁸⁴

Az 1995-ös munkatérképen⁸⁵ a szakasz 1650 méteres, hosszabbik töltése Illyésmező keleti végétől légvonalban 1,9 km-re északon kezdődik, a *Sik-* és *Ruta-patakok* közti gerincen, a 890 m-es szintgörbén, abból az irányból, ahol a *Sik-patak* a 750 m-es szintgörbét metszi, és völgyét mindkét oldalról oldalgerincek szorítják össze. A töltés erdőből indul ki az oldalon, és itt kőből rakott. Nagyon hamar kikap a gerincen található pusztá felső szélére, az 50. méternél keresztezi a gerincutat, és a 120. méternél, egy nagy bükkfánál már vissza is tér az erdőbe. Cihesben húzódó hatalmas kőtöltés a *Ruta-mező* külső szélén (az 1. *Ruta-pataki* profil, lásd 16. tábla), és 150-160° szögben a *Csere-tető*, illetve a *Juhat-patak* és a *Kis-Küküllő* között magasodó, a *Csuma-hegyese* fölötti keleti tető irányába tart, ferdén átvágva a *Ruta-patak* völgyét. Annak túlsó, bal peremén, a 280. méternél a *Csere-tető* pusztájára ér, itt látszik a legszebben (2. *Ruta-pataki* profil, lásd 16. tábla). Az 500. méternél kiér a *Csere-tetőre* (876 m), ahol gyönyörűen látszik, széles, nagy kőtömbök vannak benne, néhol kőrakással rajta. Árka kelet felől található. (*Csere-tetői* profil, lásd 16. tábla.) Alatta átvágja a *Ruta-patak* baloldali mellékárkának fejébe kinyúló erdőcskét, majd, ebből is kilépve a VIII/63-as erdészeti bornánál, a pusztá alsó szélén jól

felismerhető. Az 1050. méternél a pusztá véget ér, és a töltés az erdőben folytatódik. Átvág egy patakfejet, elég rosszul követhető. Az 1370–1430. méter között a tetőn kis pusztán vág át. Utolsó 150 méterén a töltésszakasz kőből épült, és az észak–dél irányú mellékgerinc 842 m magas előfoka alatt, annak 810 m magas pereméről meredeken befelé tart, most is az átelleni, a *Csuma-hegyese* fölötti keletibb, 850 méternél magasabb tető irányába, a mellékgerincet lezáró agglomerátum-szikla fölé. Az irányt tartva, légvonalban 240 méter után a meredek aljban a *Juhod* völgyén át húzódik a *Rabsonné-útja* [2] is, amely 160 m szélességben zárja le a völgyet, és amellyel együtt ez az azonosított szakasz meghaladja a 2 km-t.

b4. A Parajd–Kápolnásmező utat lezáró töltésvonal (Várnyaka). Lattyák Sándor szerint a *Rabsonné-vára* tövében, a *Kis-Küküllő* és a *Juhat-vize* közti gerincen található, és a neve: *Várnyaka*.⁸⁶ Sófalvi András térképvázlatán ez a szakasz a *Várkapu* nevű földtöltés,⁸⁷ de az az előző töltéseket is tárgyaló 1995-ös munkatérképen a *Rabsonné-várához* nyugatról felvezető gerincet lezáró kisebb töltés neve: egy 35 méter hosszú, erősen ívbe hajló sáncé, a vártól 80 méterre. Ami a *Várnyakát* illeti, a helyi terepadottságok alapján elvileg elképzelhető, hogy épp az előbbi töltésszakasz folytatódott (vagy a meredek miatt fölöslegesként nem folytatódott) a *Csoma-hegyese* mögötti tetőn, a *Juhod* és a *Kis-Küküllő* közti gerincen, 145° szögben keletnek megtörve további több mint 2 km szakaszon. Ez esetben ez a *Rabsonné-várától* délnyugatra található gerinc-töltés mégsem a *Kápolnásmezőt* (mint menedékhelyet) védte, ahogy az most kézenfekvőnek tűnik, *délről*, hanem a *Kis-Küküllő* völgyének parajdi szakaszát zárta le, *észak* felől. Persze ugyanígy az is elképzelhető, hogy régebbi védelmi vonalat utóbb más célra alkalmaztak a késő középkorban. Az említett objektumot a munkatérkép szagatott vonallal jelöli a *Kápolnásmező* parajdi útjának nyergében, mert az itteni pusztán már évekkel korábban széttalajgyalulták. Az útban égett, téglaszerű darabkák, szemcsék jelzik nyomvonalát. Nyugatról az említett gerinc 804 m magas keleti fokának tövéből tartott, egy a IX/92-es erdészeti borna melletti, 20 méter hosszú nagy testű töltés folytatásában, egészen a nyeret keletől záró 877 m magas tető nyugati pereméig (az 500. méterig). Itt a meredek szélén néhány felrobbantott 2. világháborús bunker mellett újra felismerhető. Utána az erdőben kőtöltés a 980. méterig, szakaszosan mind északkeletebbnek fordulva az említett magaslat mögötti nyakon, és a 950. méterétől, a IX/84-es erdészeti bornától felkap a *Rabsonné-várának* kapaszkodó, a keskeny, földtöltésszerű

⁸³ LATTYÁK Sándor 1918, 221–225, 227.

⁸⁴ ORBÁN Balázs I, 1868, 139.

⁸⁵ *Rabsonné-vára*. 1995-ös 1:10 000-es munkatérkép Illyésmezőtől

a *Nagyág* észak–dél irányú völgyéig.

⁸⁶ LATTYÁK Sándor 1918, 222.

⁸⁷ SÓFALVI András 2005, 217.

nyakról induló kis meredek mellékgerince. 120 méterrel a vár alatt ér véget, itt is kőből rakták. Kétfelől a vár meredek déli oldalát 5 méter széles és 4 méter mély, agglomerátumba vágott árok védi, és innen már csak 20 méter meredek kapaszkodó van hátra fel a fal tövéig. (Lásd 3. és 6. tábla.)

b5. Rabsonné-útja [3]. A *Rabsonné-vára* térségének ez a még tárgyalásra maradt töltése Orbán Balázs leírásában a Görgényi-havasok felől *Tekeyösöd–Sebesd-hegy–Súgó–Répás–Tekeresi-út–Istenerösse–Deszkásvár-sarka–Rabsonné-vára várhegyének nyugati alja* vonalon érkezik. Utóbbi végétől visszakövetve, nagyobb kődarabokból halmozottnak, 4 méter alapszélességűnek, 1,5-1,8 méter magasságúnak írja le az épebb helyeken, és ez a töltés folytatódna szerinte Oroszhegy térségében is az *Ördögútjával*. A leírásból annyi egyértelmű, hogy a *Deszkásvár* (998 m) északi meredekén még legalábbis követni vélte.⁸⁸ A felsorolt helynevekből több ismerősnek tűnik a 6. tábla átnézeti térképe alapján (*Tekeyös-mező, Sebes-patak, Tekerős-Juhod*), de az nem megállapítható, hogy Orbán végigjárta-e, illetve hallomás alapján nem a *Rabsonné-útja* [2]–*Csere-tető* töltésszakasz akkor még esetleg ismert részeivel tévesztette vagy keverte össze. Mind ez, mind pedig a *deszkásvári Rabsonné-útja* [3] a *Tündérek-útjának*, vagyis az *Alsó-Kacának* irányul. Orbán Balázs leírását megerősítve Sófalvi András is az utóbbi töltést tekinti a tkp. (a mondában emlegetett) *Rapsóné-útjának*.

Az 1995-ös munkatérképen csak a *Deszkásvár* agglomerátum meredekjének déli lábán (830–820 m magasságban) jelenik meg. A *Várnyaka* 877 m-es magaslata irányába ereszkedik innen erdőben, a már lankásabb oldalon. 40. méteréig kőből rakott, majd a 810. méterig, a völgyben vezető útig csak szaggatott vonal rekonstruálja egykori nyomvonalát, keleti, a térképalapon is megjelenő árka mögött. Ezt a *szilasi töltés* néven is emlegetett szakaszt ugyancsak teljesen széttagyalgalták. Tovább egy 1995-ös vázlat részletesebben is adatolja: a 835. méteréig (a *Parajdi-Juhod* vizéig) tartja a korábbi irányát, majd délkeletnek, a *Rabsonné-vára* előtti 905 m magas nyugati előfoknak fordulva egészen a 970. méteréig jól felismerhetőek a töltésdarabjai, a töltés testében nagy kövekkel, kétfelől pedig árokkal, ahonnan azokat kiásták (*Juhod-völgyi* profil, lásd 16. tábla). A 810–861. méterén nyomait a völgyben előbb 2,5 méter széles vasúti töltés, majd a 8,5 m széles patakmeder keresztezi. 865–876. méterén a patak mosta el, a 890–930. méterét elhordták. (Vö. 3. és 6. tábla.)

⁸⁸ ORBÁN Balázs I, 1868, 139.

⁸⁹ Uo., 68, 104.

⁹⁰ TÉGLÁS Gábor 1896, 6.

⁹¹ Uo., 9–10. A töltés alapszélességének Téglás nyomán számított

c. Ördögútja (a Sikaszói-hágó mögötti szakasz töltései)

A *Sánci-fennsík* töltése, a *Tündérek-útja* és a *Rabsonné-útja* [2, illetve 3] gyakorlatilag egy egyenesen találhatóak. Ugyanek az egyenesnek a délkeleti meghosszabbításába esik a Görgényi-hegység lábainál ismertetésre került utolsó töltésszakasz nyugati végpontja is, a Korondtól keletre magasodó *Láz Kis- és Nagy-Küküllő* közti vízválasztóján, a *Veres Máté-dombja* környékén (a 7. táblán lásd a 983 m magas *Lé-hegy* környéke). A *Rabsonné-várától* idáig azonban senkinek sem sikerült töltéseket kimutatni. A Görgényi- és a Hargita-fennsík NyÉNy-KDK irányú, innen induló, 10–10 km hosszúságú Szencsed–Zeteváralja, valamint Zeteváralja–Kápolnásfalu szakaszai úgy tűnik, mindenekelőtt a Sikaszói-hágó (Libán-tető; a Görgényi-hegység és a Hargita-hegység közti, 1000 m magas átjáró) felől érkező útvonalat fedezték jobbról és balról, elvágvá annak megkerülési lehetőségeit a *Láz ligetes fennsíkján*. Nyugati szárnyát Orbán Balázs az *Oroszhegy feletti fennsík–szentkirályi határ* (*Vész-dombja és szentkirályi Nyír*)–[zetelaki] *Szőlőhát* vonalra lokalizálja, utóbbtól visszakövetőként, 4 méter alapszélességű, épebb helyein 2 méter magas, a Rabsonné-vára irányából megjelenő töltésvonalaként.⁸⁹ Téglás Gábort 1894-ben Solymossy Endre székelyudvarhelyi református kollégiumi tanár kíséri el mindkét szárnyán,⁹⁰ a leírást lásd szakaszonként a következőkben:

c1. Oroszhegyi/Szencsed Láz. A Téglásék által 600 méter hosszúságban azonosított szakasz északnyugaton a *Veres Máté-pataka* (a *Kebele-patak* legkeletibb ága) közelében indul, a *Fehér-Nyikó* forrásai mögött már Korondnak lejtő oldalán, a Kis- és Nagy-Küküllő vízgyűjtőjének határán, és az északnak induló *Szencsed-pataka* és a délnek induló *Fehér-Nyikó* és *Bosnyák-patakok* között, majd a *Vész-dombja* mogorós emelkedésének (itt metszik a délnek Bogárfalvára, a *Fehér-Nyikó* mentére, valamint a *Kopasz-tetőn* át Pálfalvára vezető utak) és a *Vész-mocsár* ingoványos horpadásának vonalán. A töltésszakasz délkeleti végpontját az oroszhegyi *Uruságos-kúttól* egy órai ügető kocsizásra nyugatra (?) érték el Téglásék, az oroszhegyi *Mogyoróson* (962/970 m), innen követték visszafelé. A mintegy 3 méter széles, Téglás rajzán észak felől mélyebb árokkal szegélyezett töltést a rajta átvágó utak és ösvények, a nyirkos talaj, a mogoróbokros növényzet ekkorra erősen megrongálta.⁹¹ Ferenczi Istvánnak ezt a szakaszt 1986-ban már

méreteit mindig közelítőleg adjuk meg, ő ugyanis az idealizált profilhoz alkalmazott *töltéskorona, belső és külső lejtés, sáncszélesség, külső sáncfal* stb. adatokat rögzít.

hosszabb kereséssel sem sikerült megtalálnia.⁹² (A térkép keleti részét lásd a 7. táblán.)

c2. Szentkirályi Nyír–zetelaki Szőlőhát. Az előző szakasztól 4-5 km-re keletre (?) Téglásék összesen 1200 méter összhosszú töltéseket találnak, 100 métert ebből a szentkirályi Nyíren (északról a *Tenyesség [Tanyaság?]-patak*, délről az *Ohaj-patak* fejeinél), folytatását pedig a zetelaki Szőlőhát (északról az *Aksószarvaskő-árok*, délről a Szőlő-patak közén). Utolsó 30 méterével – írja Téglás – már meredeken belet a Nagy-Küküllő felé (a Fenyédtől 12 km-re található Küküllő-híd irányába), és itt az oldalban marhacsapás is szabdalja (a töltést legjobb megőrzésben a Szőlőhát szélének sűrűsödő nyírbokrai között találják). A töltés szélessége mintegy 4 méter, köves anyagát északi, mélyebb árkából emelték ki. Téglás a több mint 60 méter szintkülönbséget jelentő keleti meredeken csak palánkot feltételez (ahogy a 200 méter széles Küküllő-völgy egykori elzárásaként is), maguk is kerülővel, az Ohaj-pataka mentén, a *Vár-útján* (egy erdei út) jutottak ki a Szőlőhátra, és követték vissza a töltés vonalát.⁹³

Ferenczi István arra figyelmeztet 1986-ban, hogy a töltésszakasz a nyugati végén félköríves elapodással zárul (tehát valószínűleg nem is folytatódott folytonosan tovább Szencsed felé, ahol jelenleg is nagy területek ingoványosak a Lázon), és hogy nem magán a Szőlőhát (annak délnek lefutó lapos gerincén), hanem az attól [annak *Ohaj-pataki* déli végétől] északra kiugró második hegyfokon halad le, majd ereszkedik be keleti oldalán meredeken a Nagy-Küküllő felé. Egy darabon még a kaszálókon is követhető.⁹⁴ Az 1995-ös vonatkozó munkatérképén⁹⁵ 1750 méter hosszúságú: az *Ohaj [Alj?]-patak* délnek fordulásától északra kezdődik, a nyugat–kelet irányú vízvázalástó fennsík lankás keleti pereme alatt, a 870 m-es szintgörbén, a Szőlőhátra keletnek átvívó nyak erdőcskéjében. Innen 320° irányba, már nyitott terepen vág át az ugyancsak 870 m magas Szőlőhát tetejére. Profil a 350. méternél készült róla (a szőlőhát

profil, lásd 16. tábla), ezt követően út vezet rajta, és így szétnyomták a traktorok. A tetőn túl, a 770. méternél éri el az erdőszélet, a Szőlő-patak keskeny fejeiben, melyen keresztülvág, majd beindul a meredeken. A patakfejig a Zete-vára 800 m magas pontjának irányul, onnan a *Darkó-kertjének*. Az 1250. métere táján a déli oldalán világháborús bunkerek láthatók. Az, hogy a földje erősen égett, két útbévágásban is jól látható, így 75 méterrel a vége előtt is. Egy lefedett betonkút közelében ér le az aljba, ahol a kaszálón még pár méteren felismerhető, aztán elvesz a híd irányába, szemben Zete-varával. (Vö. 8. és 9. tábla.)

c3. Darkókertje-sarka–Kápolnásfalu. Ezt a nehéz terepszakaszt Téglás nagy adatgazdagsággal írta le. Ahhoz, hogy egybevethetőbb legyen a Ferenczi István által 1986-ban, illetve az 1995-ös munkatérképén rögzítettekkel, az utóbbiak adatait szakaszosan, jegyzetként tagoljuk be Téglás leírásába, kivéve a Kápolnásfalu feletti délkeleti töltésvéget, amelyet tovább sikerült követni, mint Téglásnak.

Téglásék a Nagy-Küküllő-híd alatt beszakadó *Deság-patak*, majd annak *Gerendás [Gerendély]-patak* mellékága melletti úton kapaszkodnak ki a Láz peremére (*Darkókertje-sarka*⁹⁶), ahol egy fenyőcsoportban találják meg ennek a szakasznak a kezdetét.⁹⁷ A töltést kőből és a kétoldali árok kiemelt agyagával emelték (az északi szélesebb). Délkelet felé indul, 50 méter után kilép a fenyőből, 100 métert kaszálón halad, és marhacsapás szabdalja, újabb 450 métert megint fenyőben, mely előbb járhatatlan, majd ligetes, és csak a *Körüs (Köris)-tető [Köris-domb, 880 m]* alatt váltja fel gyér nyíres, ahol a töltést a tetőt kétfelől is megkerülő erdei utak keresztezik. A töltés itt 7–8 méter széles, és kevésbé köves már (mállottabb kőzetanyagú), északi árka a szélesebb, de mindkét oldalán járható, ahol fák nem nőnek, és a *Körüs-* és a tőle délnyugatra magasodó *Cserei-tető [873 m]* közötti nyakon délkeletre fordul, majd ismét keletebbre.⁹⁸ (Vö. 8. és 9. tábla.) A 626. méternél átmege a zetelakiból a fenyédi határba, nyír-, majd

⁹² FERENCZI István 1993, 4.

⁹³ TÉGLÁS Gábor 1896, 10–11.

⁹⁴ FERENCZI István 2003, 8.

⁹⁵ *Ördögborozda. Ördögútja, Szőlőhát–Borzlik-tető.* 1995-ös 1:25 000-es munkatérkép.

⁹⁶ TÉGLÁS Gábor 1895, 415; TÉGLÁS Gábor 1896, 15.

⁹⁷ Az 1995-ös munkatérkép alapján a Nagy-Küküllő felőli megközelítés irányadatai a következők: A *Deság-patak* a betorkollása felett 700 méterrel fogadja legelső baloldali mellékvizét (*Gerendély-patak*). Utóbbi pedig 500 méterrel feljebb ömlik össze két ágából. A két ág között beérő gerinc hegyesen előmeredő pontja a kiindulópont: a bunkerektől nézve pontosan erre tartott a szőlőhát töltés is.

⁹⁸ Ez a szakasz a Ferenczi István leírásában a *Da(r)kókeresztje* környékén, a meredek peremén kezdődik, az oldalgerinc keleti

oldalán, majd ennek oldalfennsíkka szélesedésével bogárhátszerű közepére kap ki, és a „száraz fenyőben” jól kivehető, egyenes futású. Mintegy 760 m után keresztezi a Tófalváról felvezető, talajgyaluval egyengetett út (FERENCZI István 2003, 8, 10.). A vonatkozó 1995-ös munkatérképén a meredeken kezdődik, nyakig csihányosban, de már 620 méter után kiér az erdőből a *Gerendély-patak* fejeinél öt keresztező, Zetelakára levívó úthoz, és itt az útban a fenyves széli töltés mellett kiégett piros réteg látszik. Kicsit jobbra, 160°-nak fordulva, 120 méter után bemege az erdőbe, ott újabb 120 méter után balra kanyarodik, jól látszik. A kanyar után 350 méterrel lép ki az említett erdőszávból (amely a *Köris-domb* felől leereszkedve, a *Hidegászó* fejét nyugatról kerüli, és innen délnek folytatódik, majd derékszögben vissza nyugatnak, a *Cserei-dombra* kap fel).

cserbokok közé. A 700. méternél nagy kőtuskók állnak ki belőle (a földburkolat lekopott), ezután a *Hosszúaszó-árok* első fejenél a réteken épebb-domborúbb, viszont kincskeresők vágják át több helyen. Alapszélessége 11 méter, kétoldali árokból hányták fel a nagyobb kövekből összehordott alapozásra. Az 1100. métertől átmegy a küküllőkeményfalvi határba. A *Cserei-* és *Szederjes-tető*k között délnek tartó *Hosszúaszó* második fejében állandó vízfolyás (*Barabás-patak*) képezi az első komolyabb akadályt a fennsík pereme óta. Ez a patak az 1230. méternél 5 méter szélességben vágja át a töltést. Innen a *Barabás* kaszálón, az 1370–1600. méternél erdei, majd szekérutakat keresztez, a 2000. méternél 100 méternyi hosszúságon ellapul, a 2300. méternél kezd ereszkedni a *Kis-Fenyéd-patak*ához, a 2370. méternél beér a fenyvesbe (itt 7–8 méter széles), és a völgyperemi út után kevéssel a 2400. méter körül elvesz befele a meredeken.⁹⁹

A *Kis-Fenyéd* baloldali völgyperemétől a töltés az *Égettvész* akkori fenyővágaton és a *Kis Tamás* legelőn át (itt mintegy 5 méter széles) a 400. méternél az *Ördögrontás-árkot*, a 450. méternél a *Csonka-patak* száraz árkát éri el. Utóbbi 40 méter széles völgye után 50 méter széles ingoványos fennsíkperem következik, ahol marhacsapás rontotta. Innen mind sűrűbb fenyvesben halad, a 700. méternél erdei út keresz-

⁹⁹ TÉGLÁS Gábor 1896, 12–14. Az 1995-ös munkatérképen a *Hidegaszó* fejt megkerülő erdősávból kijutva 300 méter szélességben haránt keresztezi az árokfejet, helyenként nehéz, bokros terepen. 200 méter után négy nyárfa és egy magas fenyő között halad el. Utána keletnek tart, a platón gyengén látszik 450 méteren, majd kaszálón megint jól 250 méteren a *Kis-Fenyéd* jobboldali völgyperemén kezdődő erdő széléig, amelyen át ferdén beszáll a patakba.

¹⁰⁰ Az 1995-ös munkatérképen a *Kis-Fenyéd (Telekság-pataka)* 500 méter széles erdős völgye után (fele be a patakig, fele ki másfelől, meredek oldalak) nyílt terep következik, de a töltés nyomvonalát csak szaggatott vonal rekonstruálja a munkatérképen, mert legelőjavítás címén itt is szétszántották vagy akár szétlajgyaluzták. 120 ilyen méter következik gyomban vagy magas fűben a *Kis Tamás-pusztán* az élig, onnan 500 méter a nem mély *Ördögrontás-patak* erdős völgypereméig, majd 100 méter be a völgyperemtől a patakig, és 250 méter ki a baloldali völgyperemen kezdődő pusztáig, utána pedig 250 méter át a pusztán. Innen 100 méter be a sűrű, bokros fenyőoldalban a *Nagy-Fenyédig*, ahol erdőkitermelő út is keresztezi.

¹⁰¹ Az 1995-ös munkatérképen a *Nagy-Fenyéd*től 175 métert meredek oldalban kapaszkodik ki a baloldali völgyperemi erdősélig. Onnan 370 méteres szakasza következik a *Hosszúbercpusztáján* a *Köves-patak* völgyfejének erdejéig, majd 450 métere erdőben, át a *Köves-patakon* és oldalágán (tkp. *Fejedelemlévesze- és Kétszállás-patak*). 2100 métere nyílt terepen a *Tizenhét falu pusztáin* követhető jól: 300–350. métere között árokfejben érinti egy erdőcske felső csücskét, újabb 250 méter után a *Szállás-patakot* keresztezi (250 méterrel egy *Szállás-patak* melletti épület alatt,

és a *Nagy-Fenyédig* mind nehezebben követhető (a fenyőgyökérzet általában szétnyomja a töltést).¹⁰⁰ A *Nagy-Fenyéd* után 350 méterre a *Fejedelemlévesze-patak*át keresztezi, újabb 300 méterre a *Cekend-tető–Hevederbükk* út vágja át, további 100 méterre a *Kétszállás-pataka* (a két utóbbi patak egyesül lejjebb *Halas-patak* néven). A *Cekend*ről az akkori, a bágyi fenyvest kitermelő *Königess-fűrésztelep*hez felvezető *Lázi útnál* a töltés égett magú, bár köves, 6–7 méter széles.¹⁰¹ A *Kétszállás-patak*ától 700–800 méteren nem tudják követni a vágter miatt. A *Lázi úttól* számított 160. méternél mellékút keresztezi, innen mind domborúbb, ép északi árokkal, és 6 méter szélességével vasúti töltésre emlékeztet. A *Lázi úttól* számított 690. méternél újabb erdei út keresztezi, a 810. méternél eléri el a *Rákos-Homoródot* (utolsó 120 méteren a kápolnásfalusi Orbán János akkori, bekerített zabföldjén vág át).¹⁰² Ferenczi István 1986-ban a Bálint Gáspár erdőőr lakta erdészházon belül talál rá.¹⁰³

A *Rákos-Homoródon* túl, kikapaszkodva a csurgó mellett, a bekerített kaszáló *Nagyker*tben lelhető fel újra a töltés, 250 méterre a paktól (vö. a *nagyker*ti profil, lásd 16. tábla). 370 méterre innen keresztezi a *Szén-Homoródot* (itt a vízmederben is 5 méter szélesen megmaradtak alapozó kötömbjei),¹⁰⁴ majd kikapaszkodik a *Bozslék [Borzlik]-oldala* akkor fiatal fenyvesén

és már az előbbi árok is a *Szállás-patak*ba, egyesülten a kettő a *Köves-patak*ba szakad), majd további 250 méter után a *Cekend* feletti farmtól az erdészházhöz vivő *Nagyúthoz (Lázi út)* ér.

¹⁰² TÉGLÁS Gábor 1896, 15–16. Itt ártítuk a távolságadatokat is, mert Téglás rosszul összegezi a *Nagy-Fenyéd–Rákos-Homoród* szakaszt, nem adva hozzá a vágter szélességét. A fűrésztelep neve a dolgozat kivonatos változatában *Königen* (TÉGLÁS Gábor 1895, 416.). Az 1995-ös munkatérképen a *Nagyút* után 50 méterrel a patakbeli kerek óriási két köszikla mellett vág át, újabb 250 méter után ásott árok keresztezi, benne patak vízével, majd 80 métert követően szekérút metszi át, a bevágásban faszendabokkal. További 40 métert követően a *Rákos-Homoród* baloldali, egerfákkal szegélyezett mellékárkát éri el. Ez után profil készült róla (a *homoródi lázi* profil, lásd 16. tábla). 175 méterre újabb út, még 100 méter után a *Nagyúton* északabbra található erdészháznak a telefonvonala keresztezi. 225 méterre ide a *Rákos-Homoródot* alul-felül egy-egy ház között éri el (a felső az téglaház, 100 méterrel fennebb, és kertje sarkánál jól látszik a kiégett piros réteg, akárcsak korábban a szekérutak átvágásában). A telefonvonal és az összefutó utak mentén délre 5 km távolságra van ide az a pont, ahol a Homoródfürdőt a *Cekend* irányába elhagyó országút kilép a fennsíkra.

¹⁰³ FERENCZI István 2003, 9. Az 1995-ös munkatérkép szerint az említett erdészháztól 1250 méterre délre, a házhoz felvezetett telefonvonal mentén találtak rá.

¹⁰⁴ Csak az 1990-es és 1995-ös naplójegyzetek szerint: a *Nagyker*t kaszálón 8 méter széles és 0,7 méter magas, észak felől 3 méter széles árokkal (több helyen kiégett résszel, de a töltés hátsó oldalán). Tovább egy vágotton át ereszkedik be a *Szegényház-pa-*

és a Bükkmocsár-árkon át, keresztezve a Kápolnásfaluba (a *Fehértető-fenyőjén* át) leereszkedő erdei utat. A *Cserés-kert* délnyugati sarkának első meredekebb fokozatáig követhető. Itt, 250 méterre a *Szén-Homoród* vizétől Téglásék nyomát veszítik.¹⁰⁵ Az 1995-ös munkatérképen viszont itt lép ki az erdőből. Ha gyengén is, de sejthető 80 méteren át egy kőkeredig, majd erős meredeken indul kifelé a *Borzlik-tető*től 500 méterre északra található *Málnavész* tisztásain át. A fenyőkkel gyéren benőtt legelőn, a *Bükk* egy nyugati oldalgerincén 370 méter hosszan helyenként rövid szakaszokon jól látszik, újabb 250 méter után pedig érinti a *Bükk* alatti erdő északi sarkát. Innen 870 métert kapaszkodik a gerincig, annak 977 m magas pontja mögé 180 méterre, az erdősélig. A 80 méter széles erdősáv mögött a gerinc túoldalán 250 méter ereszkedő után a *Kis-Homoród* vize folyik, de a töltés nem követhető, csak a gerincig. (8. és 10–11. tábla)

d. A Nagy-erdő, vagyis a Tolvajos-hágó mögötti, tehát a Csicsói-Hargita (?)–Vargyas-szoros szakasz töltései

Orbán Balázs az *Ördögborozdát a Hargita déli csúcsa (Bélhavas/Csicsói Hargita)–ennek déli büttüje [Mitakő] alatt Pokád [Pókád]-pataka feje–Szelevészetető–Bükkbéli-pusztá–Kétvízköze nyugati lejtőjén az országút–Kékvíz-bükke–Vargyas-patak fölötti sziklafal [Szurduk]–Marjos-dombja–Vargyas Lába–Satákertje–Sárbükk–lövetei Vargyas-uta feje–Vész-tető–Burutafej* (a Vargyas jobb partján a *Tolvajos [Kiruly]-patak* beszakadása alatt; magaslatok láncolata a Vargyas és a Homoród völgye között)–*Visszafolyó-patak feje–Árpassza [Árpszem]-karaja–Eszténa-mezeje–Kakodreze [Kakadrez, Kakodrésze]–[almási] Vargyas-útja feje–Köör–Tiba-mezeje (Almási-barlang [térsege])* vonalra írja le,¹⁰⁶ és jelzi, hogy ezen a néven folytatódik a Vargyas-szoros térségétől délre is, egész a Rika-erdőig, ahol már *Kakasborozdának* hívják. Az 1990–95-ös terepbejárások a *Veresbükk* oldalában találtak legészakabbra töltést, onnan északabbra nem is keresték, de sem az itteni helyi terepadottságok, sem pedig a teljes töltésvonulat sugallta stratégiai elképzelés nem tűnik indokolni folytatását a *Szelevésze–Veresbükk* nyeregelnél északabbra (a Zeteváralja–Kápolnásfalu szakasz is ennek a nyeregnek irányul, a *Szelevésze*

fölött kezdődő főgerinc típusú vonalakat pedig sehol nem erősítették meg, legfeljebb a rajtuk belépő útvonalak szűkebb térségében). (Vö. 8. tábla és az egyes szakaszok leírása.)

d1. Csicsói-Hargita (?)–Szurduk. Orbán is jelzi, hogy ezen a szakaszon kőből van felhányva.¹⁰⁷ A töltés Téglás Gábor leírásában ugyancsak a Csicsói-Hargitáról [*Bél-havas*] indul, sőt ő ettől északra, 3 km-re újabb kilométernyi szakaszt említ (a főgerincen), a Csikmadaras–Csíkrákos–Szentegyháza hármashatáron, ameddig csak a borókás takarná. A Csicsói-Hargita déli szögletéről pedig (*Mitakő*) a gerincen húzódna dél-délkeletnek, majd 3,5 km-t ereszkedne *Borgocás-mezejéig* (a Tolvajos-hágó felé kiágazó *Csiki Láz* fölött). Mivel ezt a részt (a mai Hargitafürdő nyugati megkerülése a főgerincen) részletesebben nem adatolja, nem valószínű, hogy valóban járt volna itt, és csakugyan azonosított volna töltéseket. Másrészt, a főgerincet elhagyva mintegy 2,5 km délnyugatnak (térképvázlata szerint dél-délnyugatnak, majd nyugat-északnyugatnak, majd délnyugatnak) tartó szakaszt ír le *Szelevészen* (vagy *Szelevészen*) át (itt hatalmas kőrakásként, keletről árkolva) *Veresbükk-pusztájáig*, majd onnan befele a *Külső bükkbéli pusztának*. Megtörténhet, hogy mind ő, mind pedig Orbán köves utakat véltek hallomásból vagy első látásra kötöltésnek a *Veresbükk-pusztájáig* leírt szakaszokon.¹⁰⁸

Téglás részletekben adatolt töltésleírása a *Külső bükkbéli pusztá* fölül kezdődik. Ezen a részen 7 méter széles, hatalmas kőtömbökből rakott töltésről beszél, kétfelől árkolva, melyet a fenyők sem nőnek be. 500 méterrel alatta a *Belső bükkbéli pusztán* halad át. Itt a töltés keleti oldalán nagyobb forrás található. Erről a pusztáról 80 méteren nagyon meredeken fut le a fenyős és bükkös oldalon, és aljában a *Gyepi [Gyepü]-patak* forráságainál (akkor) Tamás Ágosta szentegyházi gazda tanyája települt pontosan a töltésre. Lelapult töltésként folytatódik tovább a kaszálókon, át a *Kövespatak-mezején*, 1200 méteren, a *Virágos-vész-oldaláig*. Ennek déli pontját keletről kerülve, a *Köves-oldal* nevű déli lejtőjén 800 métert meredeken tart be a régi tolvajosi útig. Itt egy méter magas, de alapja 12 méter széles, és méteres andezittömbökből

takába, ahol kőből rakott, és még jól látszik. A *Bükkmocsár-árka* 1990-ben *Borzlik-patak*ként van megnevezve, és túl rajta a töltés óriási bazaltsziklák között tűnik el.

¹⁰⁵ Hiába keresik feljebb a *Cserés-kert*ben, a *Málnavészen*, az *Alsőbükkben* (TÉGLÁS Gábor 1896, 16.). Az 1995-ös munkatérképen ugyanez a szakasz a *Rákos-Homoródtól* 370 méteren folytatódik a *Nagykerten* át ki az erdősélig, amelyet a VIII/49-es erdészeti bornánál ér el. Az erdőben 250 métert tesz meg egy platócskán át a *Szén-Homoródig* (*Szegényház-pataka*), majd újabb 250 méter után jut ki az erdőből. Az erdőben gyengén látszik.

¹⁰⁶ ORBÁN Balázs I, 1868, 68, 88; ORBÁN Balázs II, 1869, 9–10.

¹⁰⁷ Uo., 10.

¹⁰⁸ A *Szelevésze* és a *Veresbükk* között éppenséggel egy a szentegyháziak által *Veresbükk-útjának* nevezett elhagyott útról beszél ugyanakkor. A szövegből nem egyértelmű, hogy nem ezt véli-e töltésvonulatnak ezen a szakaszon. (Vö. TÉGLÁS Gábor 1896, 20–21.) Északabbra a leírás a Madarasi-Hargita felől a főgerinc keleti oldalában délkeletnek haladó, majd a Csicsói-Hargitát keletről kerülő erdei útnak tűnik, amilyen ma is levezet Hargitafürdőnek.

rakták. Újabb 500 méter után eléri a *Csere-tető* peremét, majd ennek oldalában annak ritkás fái között két méter magas töltésként, 300 méter hosszan az országútig ereszkedik (Téglásék innen követték vissza). A Tolvajos-hágó (985 m) felé haladó Szentegyháza–Csíkszereda országutat [a Segesvártól számított 63. kilométerkőnél, Szentegyháza keleti szélétől 4200 méterre] keresztezve, a *Majsos-réten* indul be, mintegy 8 méter szélességgel, és 500 méter után éri el a Vargyas *Szurdukjának* meredek sziklaperemét.¹⁰⁹ Utóbbi rész neve nála: *Ördögborozda*.¹¹⁰

Az 1995-ös munkatérképen¹¹¹ a *Veresbükk-tető* (1336 m) a *Gyepű-patak* legfelső (északkeleti) fejtől 1250 méterre északnyugatra emelkedő erdős magaslat. A töltés legészakibb, közelébe bejelölt pontja a tetőtől 1130 méterre délnyugatra, a Tolvajos-hágó felé tartó országút első nagy (*Gyepű-pataki*) kanyarától majdnem pontosan északra, a kanyartól kevéssel több, mint 3 km-re található, 1200 m magasán (még a *Pókád-pataki* völgyből kiágazó, a *Veresbükköt* délről kerülő út alatt, mert nem keresztezi azt). Kőrákásból indul a *Veresbükk* oldalában, ahol a környék is tele van sziklákkal. A kőből rakott töltés innen ereszkedik nyugatnak, majd 200 méter széles erdősáv után egy 250 méternyi felső pusztán fokozatosan balra fordul (vö. a 3. *hargitai* profil, lásd 17. tábla), és mintegy 500 métert ereszkedik meredeken az erdőben, végül már dél-délnyugat irányba. Az alsó erdőszélen a gerincen nyugatnak beoldalazó utat keresztesz. Ez alatt 750 métert nyílt terepen folytatódik: az *Alsó bükkbeli puszta* fenyői között nagyon jól látszik. Adott szakaszon 228° irányba tart, a puszta felénél újabb út keresztezi, aztán délnyugatabbra visszább kanyarodva, a *Gyepű-patak* északnyugati nagy mellékágának forrásfejehez vezet, egy lapályra települt tanyahelyig.

A tanyahelyet a csűr büte mellett érinti (vö. innen a 2. *hargitai* profil, lásd 17. tábla), majd 1200 métert erdőben halad, egész a *Virágosvész-oldaláig* (1007 m). Utána egy 300 méteres meredek aljában, a *Királykútja* fölött újra áthalad rajta a *Gyepű-pataki* tanyahely forrásait nyugatról megkerült gerincút, 500 méterre innen délnyugatra pedig a régi tolvajosi út (a két út között készült az 1. *hargitai* profil, lásd 17. tábla). 1130 méterre utóbbtól, miután átfut a *Csere-tetőn* és be a *Magyarósoldal* bokrai, kaszálói között, beér az országúthoz. A *Magyarósoldalon* mindenütt szépen látszott, a sok beépített kőnek köszönhetően jó a megtartása, könnyű követni. Helyenként hosszan, falszerűen a töltésre rakták a kaszálókról összegyűjtött köveket is. Ezen a szakaszon 8 méter

széles, 4 méter széles árokkal, a töltés és az árok szintkülönbsége pedig 1,65 méter (vö. a *magyarósoldali* profil, lásd 17. tábla). Az országúttól dél-délnyugatnak futva előbb a piros kiégett rétege azonosítható, így mindjárt az országút szomszédságában, egy szekérút út általi átvágásban. 380 méter után éri el a *Szurduk* meredek peremét, mintegy 1300 méterrel a Vargyas országúti hídja alatt. Itt is 8 méter széles, 0,8 méter magas, keleten kiégett töltésoldallal, előtte három méter széles árok (*Vargyas-völgyi* profil, lásd 17. tábla). (8. és 12–13. tábla)

d2. Szurduk–Lövetei Vaskapu. Téglás a *Szurduknál* (*Szurdukbükkre*) hiába gázolt át a Vargyason, és kutatta meg a jobb part fölött a *Vészkaréj* oldal fölötti *Cserebérc* fenyvesét is. Bár löveteiek elmondták neki, hogy az *Ördögárok* a *Vészkaréjtól* a *Saták-kútjáig* halad, nem talált semmit.¹¹² A *Szurduk* átelleni, 852 m magas ponkján, a sziklás meredek fölött 1995-ben is csak második világháborús futóárkok, géppuskafészek, betonbunker láthatóak, az északi oldalában. Folytatásában azonban, a *Szurduk* alatt csaknem derékszögben nyugatra kanyarodó Vargyas-völgy felett kilométer hosszan újabb, nagyobb és kisebb ponkok sorakoznak (*Cserebérc*től a 853. m-es magaslatig). Az első, legnagyobb ponk (*Cserebérce*, 871 m) nyugati oldalán, hatalmas sziklák között jelenik meg a teljesen andezit kőből rakott, ellaposodott töltés,¹¹³ és 130 métert az erdőszélen húzódik, majd az erdőnek a meredek pereme fölötti sávjában, továbbra is nagy sziklákból rakva. 370. méterénél, nagyobb vízmosás fejében a völgybe (Szeltersz fölé) beereszkedő ösvény keresztezi, itt 8 méter széles és 0,6–0,7 méter magas (vö. a *vészkaréji* profil, lásd 17. tábla). 950. méterétől, a *Cserebérc*től harmadik ponk tetejétől (853 m) 170 méter hosszan az erdőn kívül halad, és kövekből van rakva. Ezután az 1200. méterénél a Szeltersznél beszakadó árok fejtét, 1230. méterénél pedig az ott bevezető utat keresztezi az erdőben, és a földje égett. Utána is a helyenként sziklás meredek peremén, az erdőszegélyen belül marad, és csak 1750. és 1950. métere között az erdőszélen. 2400. méterénél kőből rakott, és megint az erdőszélen fut tovább 250 métert, ritka fenyők között, majd egy völgyfej pusztájára kilépve beereszkedik a *Saták-kútja* melletti árokhoz. Ezen a szakaszon a délutáni ellenfényben szépen kirajzolódik (dél felől nézve) az árnyéka (vö. *Saták-kútja* profil, lásd 17. tábla). Az árok előtt 40 méterrel nagyon jól látszik az égett, téglapiros réteg. 3270. méteréig a töltés az itatóvályúkhöz lejtő pusztán vág át, ívben

¹⁰⁹ TÉGLÁS Gábor 1896, 18–20.

¹¹⁰ TÉGLÁS Gábor 1895, 417.

¹¹¹ *Ördögborozda. Lövetei Láz–Hargita*. 1995-ös 1:25 000-es munkatérkép a kápolnásfalui *Borzlik-tető* (ÉNy), a *Gyepű-pa-*

tak feje fölötti *Veresbükk-tető* (ÉK) és a *Gyepű-patakot* is felvevő *Kiraly-patak* Vargyasba torkollása (D) között.

¹¹² TÉGLÁS Gábor 1896, 22–23.

¹¹³ Vö. az 1995-ös 1:25 000-es munkatérkép.

kerülve át fölöttük, és keresztezi a *Nádasszéki-fürdő* fölé bevívó szekérutat. Tovább az erdőszélen halad a 3770. méteréig, majd meredek hegyélen, erdőben a *Vargyas-útjához* ereszkedik be (Lövete–Kirulyfürdő út, *Vaskapu*). A mélyebb patakot és az itt egyesülő két utat az erdő és a cserjés találkozásánál¹¹⁴, 4000. métere körül éri el. (8. és 13. tábla)

d3. Lövetei Vaskapu–Vargyas-szoros. Téglás a Lövete–Kirulyfürdő útnál (Orbánál *Vargyas uta*) letele fel csak újra a töltést, a *Vaskapunál*, itt rövid szakaszon földhányást észlelt. Leírásában az *Ördögárok* vagy *Pogányárok*, *Pogányok árka* csak az *Árpszem-tetőtől* vezet délnek, át a gyér cserjékkel benőtt lövetei alszegi legelőkön, a *Kakadrezs* [*Kakodrezs*, *Kakadrezse*] felé a kettő közötti nyergén, nyugatról kerülve *Bargóca-mocsarát*, *Isztina-mezejéig*, fél méter mély árokként.¹¹⁵ A további szakaszon csak Téglás azonosított be töltést. A *Kakadrezstől* délre, a *Vargyasútja-feje* nevű nyeregben a Homoródalmás–Vargyas-szoros útig jelölte be, a hegyhát keleti szélén, nyugatra hajló ív alakúnak írva le nyomvonalát, és mintegy 4 méter szélesnek a töltését. Téglás szerint egészen a *Köhát-tető* meredekjéig (*Erősoldal*) vezetett, de itt a keresztező utak szétnyomták.¹¹⁶ A *Köhát-tetején* ugyanő félreértésnek tisztázta Orbán Balázs utalását ottani töltésre.

Az 1995-ös kisebb léptékű munkatérkép¹¹⁷ a lövetei úttól az *Ördögárok* kifut az ide benyúló átelleni pusztára, átvág egy a Vargyas-völgy fele kiugró hegyfokon, és 350. méterétől cserjésben, 400. méterétől erdőben, a *Visszafolyó-patak* meredekén tart be ferdén a patakhoz, keresztezi azt és az utat, mely utána egy nyiladékbán a *Lázra*, a régi csemetekert felé kapaszkodik, és mindjárt a töltés fölött két ágra válik. Az *Ördögárok* 850. méterénél ér ki ismét az oldalvölgy jobboldali peremére, ahol az erdő és egy ritkásabb másik erdő közötti nyiladékbán északkeletnek a *Kiruly-patak* előtt következő völgyre látni. Innen a fennsík meredek peremén az említett ritkás erdő szélén folytatódik délnek. A *Lövetei Láz* széle itt is köves-füves lapos pusztá, mindenütt jól követhető a fennsík szélén. 1300. és 1700. méterénél a töltés a *Kiruly-patak* beömléséhez ereszkedő újabb utakat keresztez, 1650. méterénél profil készült róla (*lövetei lázi* profil, lásd 17. tábla). Jól látható töltése 0,8–1 m magas. Innen tovább egy nagyobbik 1:5000-es szelvény adatolja.¹¹⁸ A 2250–2500. méteren 20 méterre az erdőszélen belül

halad, púpos töltésként, a 2300. méterénél dél-délnyugatnak, majd délnyugatnak kanyarodik. A 2400. méterénél az erdőszélen magányos fenyő áll. Tovább a pusztán méter széles, 0,5 méter magas, és 145° irányba tart. A 2800. méterénél árkon vág át, majd bemegy az erdőszegély alá, és 300 méternyi annak közelében halad, hol az erdőben, hol a pusztán. Innen egész az azonosított végpontjáig a fennsík peremét és rajta az erdőszegélyt követi. Iránya a 2800–3000. méterén délnyugati, 3000–3600. méterén déli. Utóbbi szakaszán már nagyon nehezen ismerhető fel: a 2980. méterénél égett faszén látszik egy szekérút átvágásában, a 3140. méterénél is égett piros szemcséket találni. Az *Árpszem-tetőt* délkeletről megkerülve 3600–4100. méterén ismét délnyugatnak tart, a 3900. méter táján égett faszén és piros szemcsék bukkannak fel vad-disznótúrásban. Tovább a *Kakadrezse-tető* (892 m) irányában egy árokfej bozótosába vész. Valószínűleg valamelyik cserjésben folytatódik, és a Vargyasba szakadó következő jobboldali patak bokros, mocsaras feje, valamelyik ottani szántóföld hajdani mezsgyéje rejti, de a *Kakadrezse–Vaskapu–Almás-pataka* térségében nem sikerül azonosítani. (8. és 14. tábla)

e. A Vargyas-szoros környékének további kisebb védelmi elemei

A szoros északi bejáratánál a *Tatársáncot*, amely a *Kőmezőn* az *Urak-ösvénye* és a *Farkas-ösvény* indulását zárja le, a dolgozat első része már ismertette.¹¹⁹ A szoros térségében azonban további erődítésnyomok is találhatóak.¹²⁰ A szoros déli bejáratánál sikerült azonosítani a *Köcsúr* sarkától az összekötő nyergén át az *Alsó-Mál* szemben lévő oldalig húzódott védelmi vonal maradványát, amelyet Orbán Balázs még több láb magasan álló, forró mésszel rakott falnak írt le. A 50 méter hosszú egykori fal legalacsonyabb pontja a 604 méteres szintgörbén figyelhető meg.¹²¹ A másik két töltést eddig az irodalom nem említette. Egyikük 300 méter hosszú, ÉÉNy–DDK irányú töltés a két *Les-tető* közötti nyakban, kaszálónak használt tisztásokon. Innen indul a *Hidegászó-patak*ába annak egy baloldali mellékere. Ez az elég magas töltés a szárdobosi *Bartabérc* felől a *Hidegászóba*, jelenleg a juhsgazda Vásárhelyi család házánál bevezető utat zárja le. Mintegy 620 méterre ettől délnyugatra 150 méter hosszú, hasonló irányú töltés keresztben a *Hollókő* tömbje felé vezető nyakban húzódik.¹²² (15. tábla)

Dénes Ildikó- Baraolt, 1 Decembrie 1918, 27, bl. 6B/5, RO-525100

¹¹⁴ Az 1995-ös 1:25 000-es munkatérképhez képest egy vele egyidőben készült 1:5000-es munkatérkép (*Lövetei Láz. Ördögborozda* [1]) a növényzetet is jobban tagolja a következő két kilométernyi szakaszon.

¹¹⁵ TÉGLÁS Gábor 1895, 419; TÉGLÁS Gábor 1896, 22–23.

¹¹⁶ Uo., 22, 24–25.

¹¹⁷ Az 1995-ös 1:5000-es kisebbik [1] munkatérkép.

¹¹⁸ *Lövetei Láz. Ördögborozda* [2]). 1995-ös 1:5000-es munkatérkép nagyobbik szelvénye a homoródalmási *Vaskapuig*.

¹¹⁹ DÉNES István 2001, 217, 223.

¹²⁰ *Vargyas-szoros és környéke. Gyepük*. 1:25 000-es szelvény.

¹²¹ DÉNES István 1986–2005, 1990. február 3.; vö. ORBÁN Balázs I. 1868, 92.

¹²² Dénes István 1986–2005, 1993. augusztus 20., 1994. február 19–20.

Irodalom

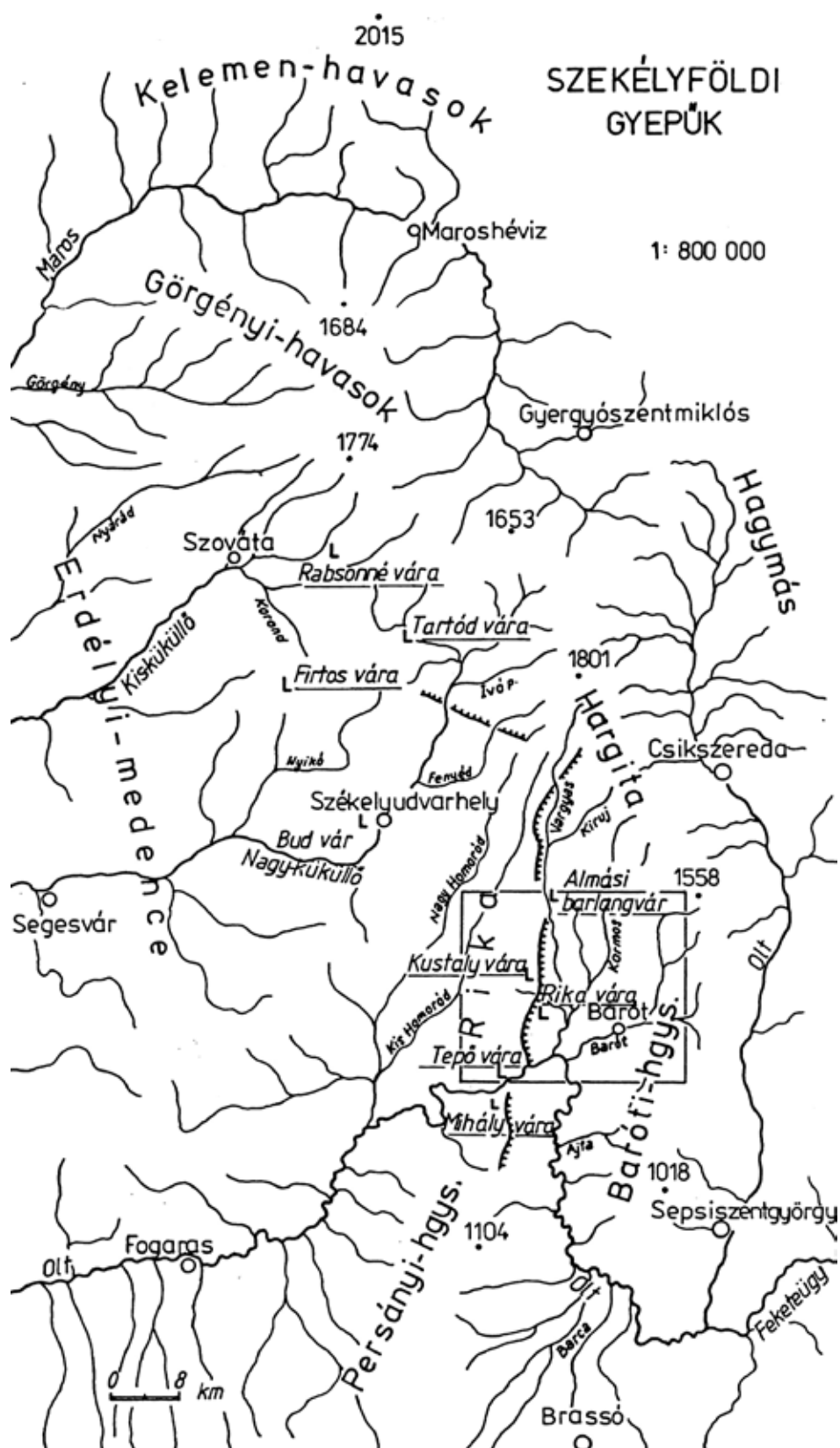
- BENKŐ Elek
1990 Kelet-Erdély „korai” kővárai, *Castrum Bene* 1989, 68–72.
- BENKŐ, Josephus
1791 *Imago incllytae in Transsylvania Nationis Siculicae historico-politica*, Nagyszeben–Kolozsvár.
- BENKŐ József
1806 *Az erdélyországi nemes székely nemzetnek képe* (ford. LSK), Kolozsvár.
- BORDI Zsigmond – DÉNES István
1999 Régészeti kutatások a Rika-erdő kora középkori erődítményrendszerében, *Acta (Siculica)* 1998/1, 175–188.
2000 A Rika-erdei kora középkori erődítmények 1999. évi régészeti kutatása, *Acta (Siculica)* 1999/1, 229–240.
- BORDI Zs. Loránd
2001 Előzetes jelentés a Székely Nemzeti Múzeum két 2000. évi régészeti kutatásáról, *Acta (Siculica)* 2000/1, 237–244.
- DÉNES István
1995 A rikai vár kutatása. In: *A ZMTE Második (Csíkszeredai) Övezeti Történészalálkozó Előadásai és Iratai*, Budapest–Zürich (az előadás kézírata közöletlen).
1986–2005 *Túranaplóm (1986–2005. évek)* (kézirat, a család tulajdona).
2000 Az alsórákosi Tepő-vára. In: *A ZMTE Erdélyi Övezeti Történészalálkói 1995–1999*, Csíkszereda–Budapest–Zürich, 135–146.
2001 Székelyföldi töltésvonulatok 1. *Acta (Siculica)* 2000/1, 215–236.
2004 Székelyföldi töltésvonulatok 2. *Acta (Siculica)* 2003/1, 99–110 (gondozott újraközlése: DÉNES István 2006).
2006 Székelyföldi töltésvonulatok 2. *Acta (Siculica)* 2006/2, 79–90 (a DÉNES István 2004 gondozott újraközlése).
- DÉNES István – BORDI Zs. Loránd
1998 Az alsórákosi Tepő-vára, *Acta (Siculica)* 1997/1, 235–244.
- DÉNES, István – FERENCZI, István
1995 Investigarea unei porțiuni de limes din estul Daciei intracarpatică (Între valea Homorodului Mic și defileul Oltului de la Tușnad). *Anuarul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei*, 32, I, 393–400 + 1 fig.
- DKIJ
1999 *Délkeleti Intézet 1999 (Intézeti keretprogram jelentése, 1999. év*; Kónya Ádám – Kovács Sándor – Boér Hunor; az *Acta (Siculica)* 1999 melléklete, Székely Nemzeti Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum Alapítvány – Délkeleti Intézet [programiroda], Sepsiszentgyörgy, 2000).
2004 *A Délkeleti Intézet 2004. évi jelentése* (kézirat).
- FERENCZI Géza
2006 A kora középkori Magyarország keleti határvédelmi rendszere délkelet-erdélyi szakaszáról. In: FERENCZI Géza – FERENCZI István: *Régi várak, új írások*, Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely, 29–94, 129–153.
- FERENCZI Géza – FERENCZI István
1972 Székelyföldi gyepek. Megoldódóban a rikai töltésvonulat rejtélye. *Korunk*, 1972/2, 305–312.
2006 *Régi várak, új írások*, Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely.
- FERENCZI István
1993 Székelyföldi töltésvonulatokról. *Hazanézó*, IV, 1993/1.
2000 Régészeti megfigyelések a háromszéki „Homárka” töltésvonulaton, *Acta (Siculica)* 1999/1, 217–219.
2003 A kora középkori magyar gyepek (határ) védőtöltésének a „vadászata” (közli: Ferenci Géza), *Hazanézó*, XIV, 2003/1.
- FERENCZI István – DÉNES István
1994 Udvarhelyszéki töltésvonulatokról. Adalék Erdély Szent László-kori határvédelmének kérdéséhez. *A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület Első Történészalálkozásának előadásai*, Budapest–Zürich, 85–106.
- IMREH Barna
1981 Alsórákos földtani képe, ásványi kincsei, turisztikai nevezetességei, *Aluta*, XII–XIII, 1981, 299–328.
- KÁLLAY Ferenc
1829 *Historiai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről*, Nagyenyed.
- LATTYÁK Sándor
1912 Római limes a havasokon. *Erdészeti Lapok*, 1912, VIII.
1918 Limes nyomok a „Görgényi-hegyek”-ben, *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum-Egylet Érem- és Régiségtárából*, VIII, 1917 [1918], 218–230.
- ORBÁN Balázs I–VI
1868–1873 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*. Pest, Budapest.
- SÓFALVI András
2005 *Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből (Múzeumi Füzetek, 23)*. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.
- SZABÓ György – TARNAI Andor
1988 *Benkő József levelezése (Magyarországi tudósok levelezése, I)*. MTA Irodalomtudományi Intézete.
- TÉGLÁS Gábor
1895 A limes dacicus keleti része. *Akadémiai Értesítő*, VI/7, 413–422.
1896 A Limes Dacicus két Küküllő és Olt közötti részlete Udvarhelymegye éjszaki és keleti hegységeiben Oroszfalutól Alsó-Rákosig. *Archaeologiai Közlemények*, XIX, 5–54.

Valuri medievale în Secuime 3

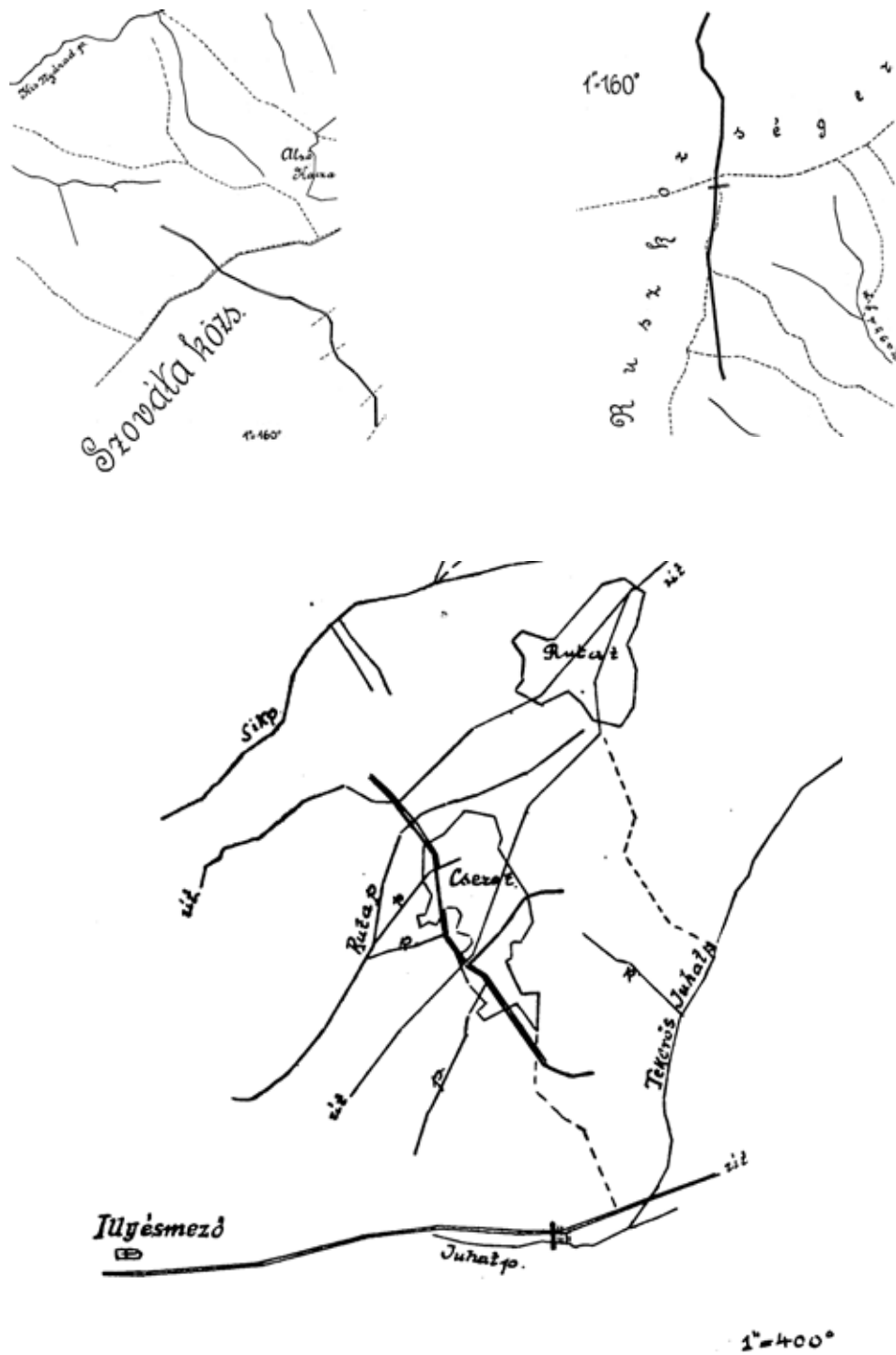
Autorul prezintă cercetarea, descrierea și harta valurilor de pământ medievale (folosite probabil în sec. XI–XII) dintre izvoarele râului Niraj în nord-vest și Cheile Vârghișului în sud, pe o distanță de cca. 26 km. Spre deosebire de porțiunea de val dovedită să fi fost drum roman, dintre Sovata și Călugăreni (jud. Mureș), aceste valuri din Secuime, care au putut fi urmărite atât spre nord (Plaiul Șanțului, lângă Glăjărie, jud. Mureș), cât și spre sud, până în zona Pasului Bogății (porțiune prezentată în primele două părți ale lucrării), au făcut parte din sistemul de apărare a hotarelor Regatului Ungariei din perioada Arpadiană.

Middle Age's Vallums in Székelyföld 3.

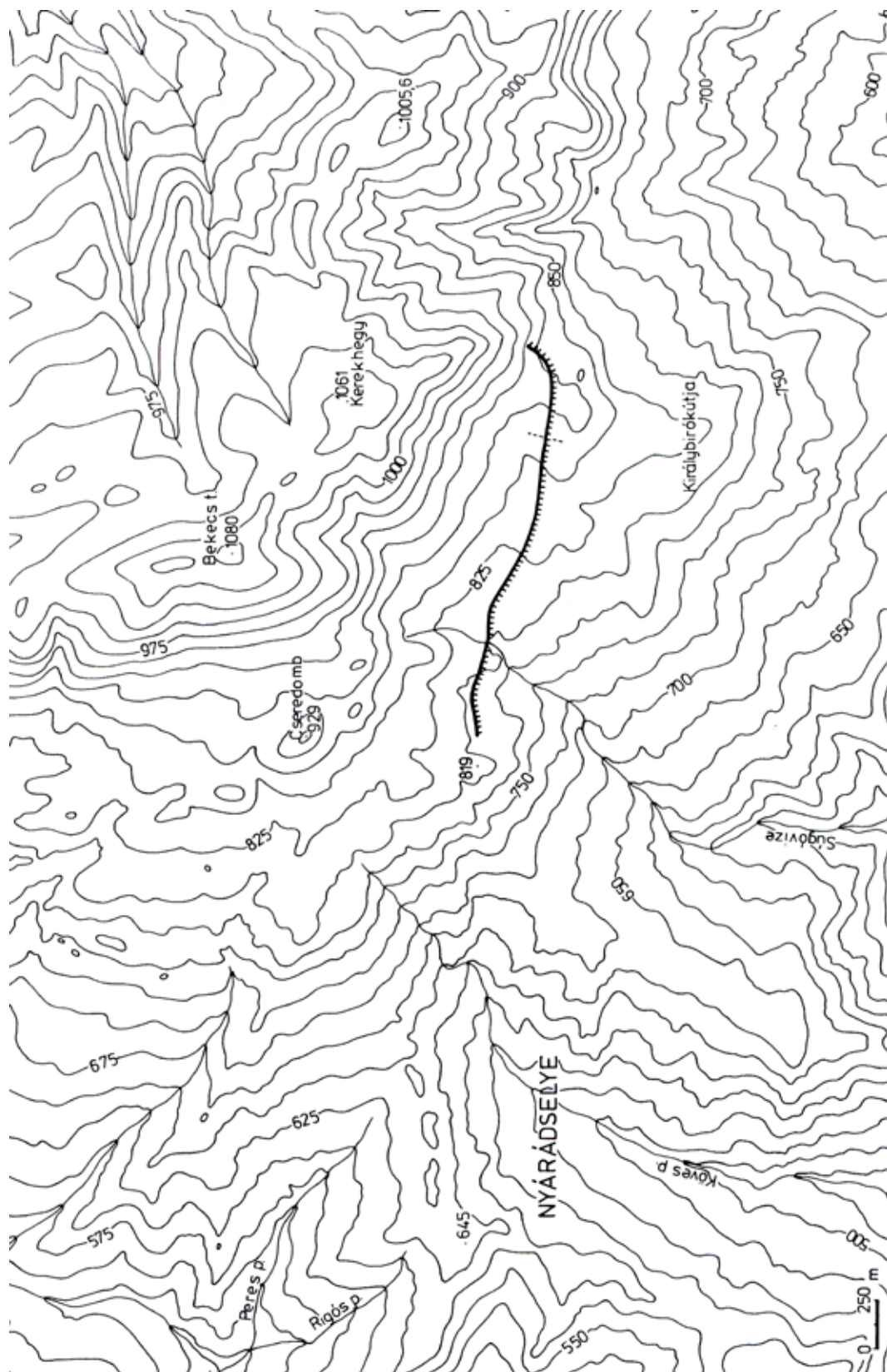
The paper presents research, description and maps of the rampart-system situated especially in Székelyföld, SE Transylvania. The rampart sections presented and situated between the Nyárád (Niraj) River and the Vargyas (Vârghiș) Gorge have a total length of 26 km (sum total) and were parts of the border defence system of the Arpadian Hungarian Kingdom, used probably at the end of the 11th and beginning of the 12th century.

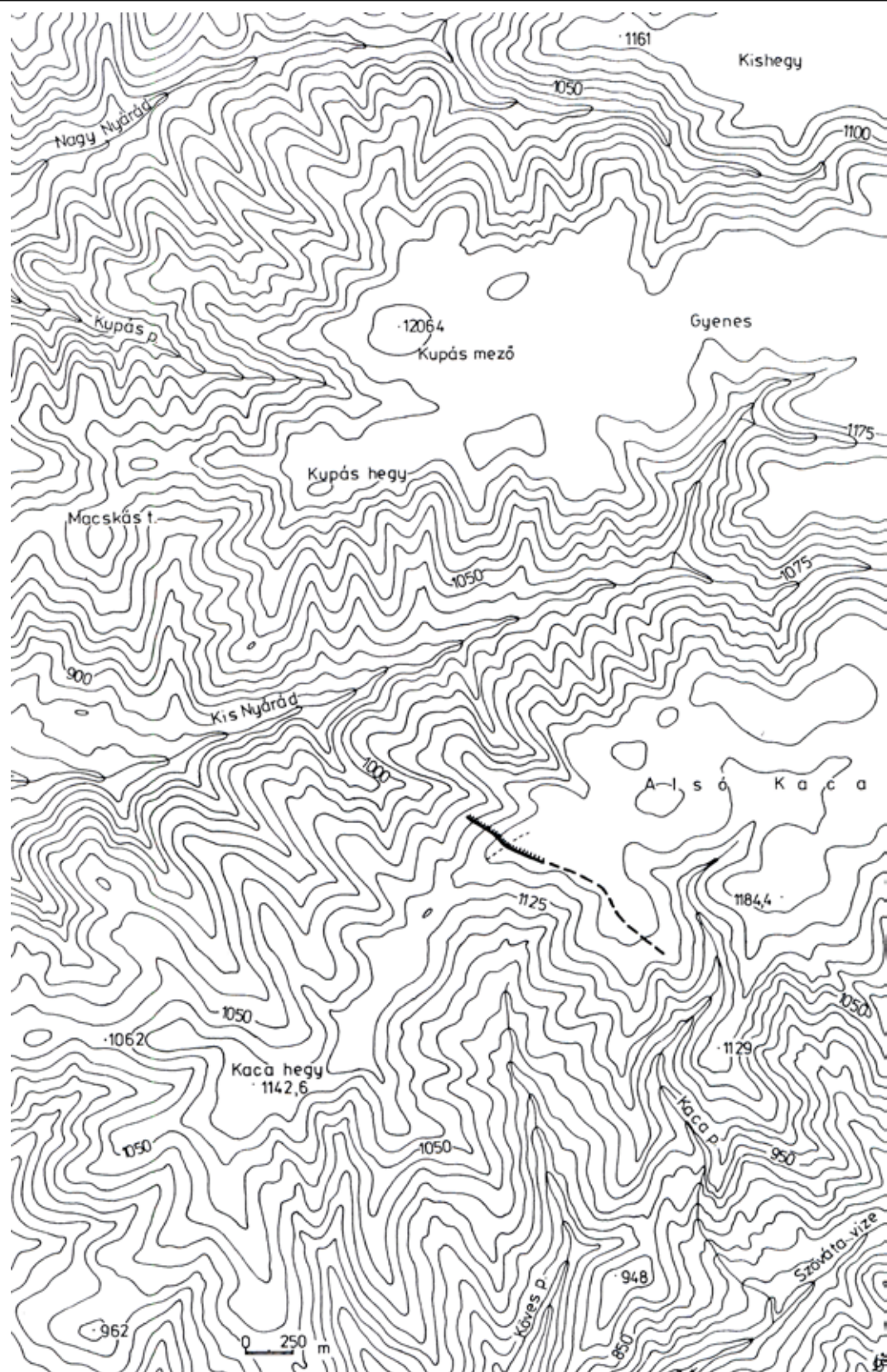
1. tábla Töltések az Erdélyi-medence keleti–délkeleti határain (1:800 000)

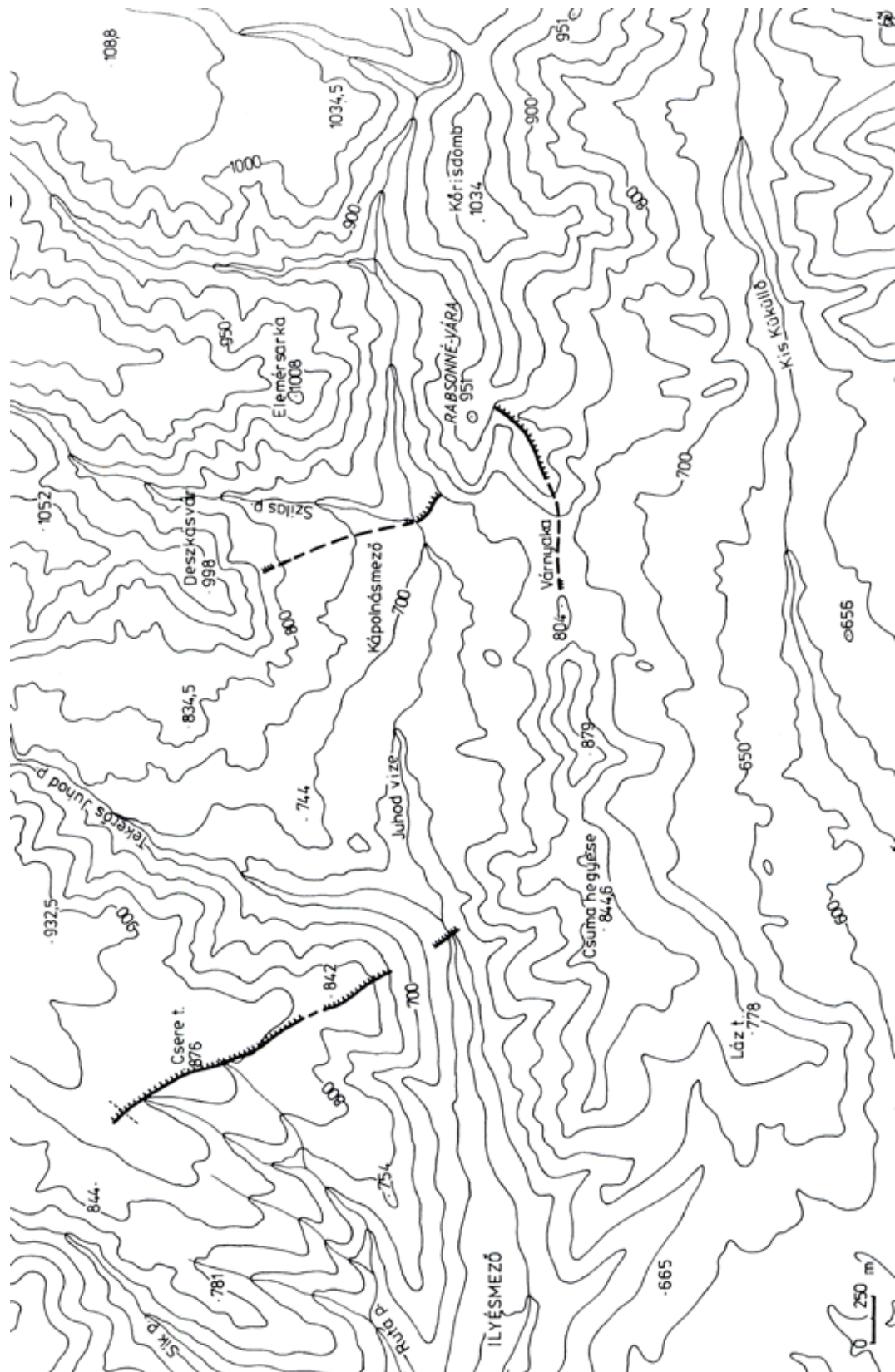
2. tábla 1–3. A Sánci-fennsík (jobbra fent), a Tündérek-útja (balra fent) és a Rabsonné-útja (lent) töltése 1913-ban (1:10 000; LATTYÁK Sándor 1918, 13, 11. és 8. sz. kép alapján)

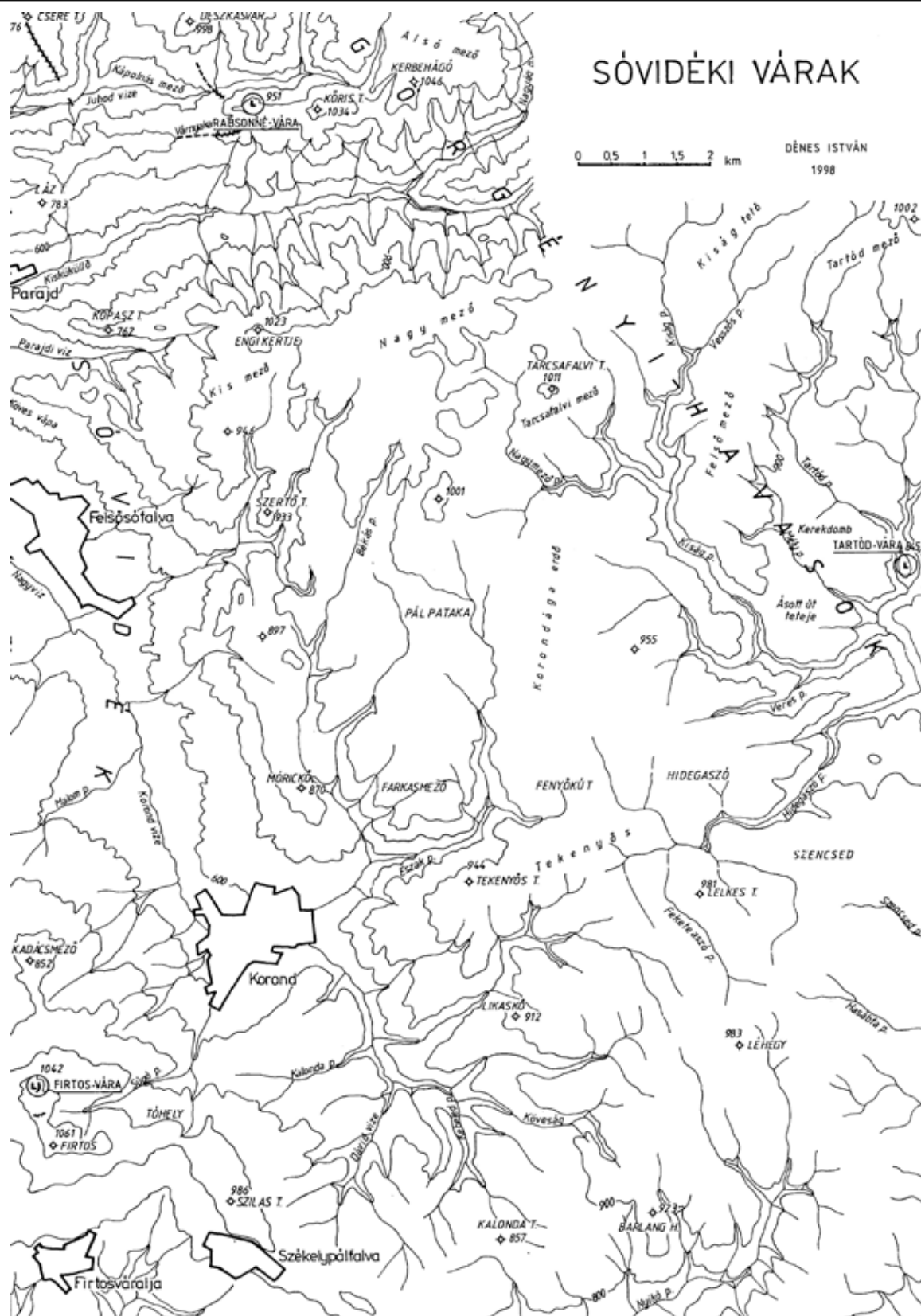
4. tábla Bekecs, Óriások-árka (1:10 000)

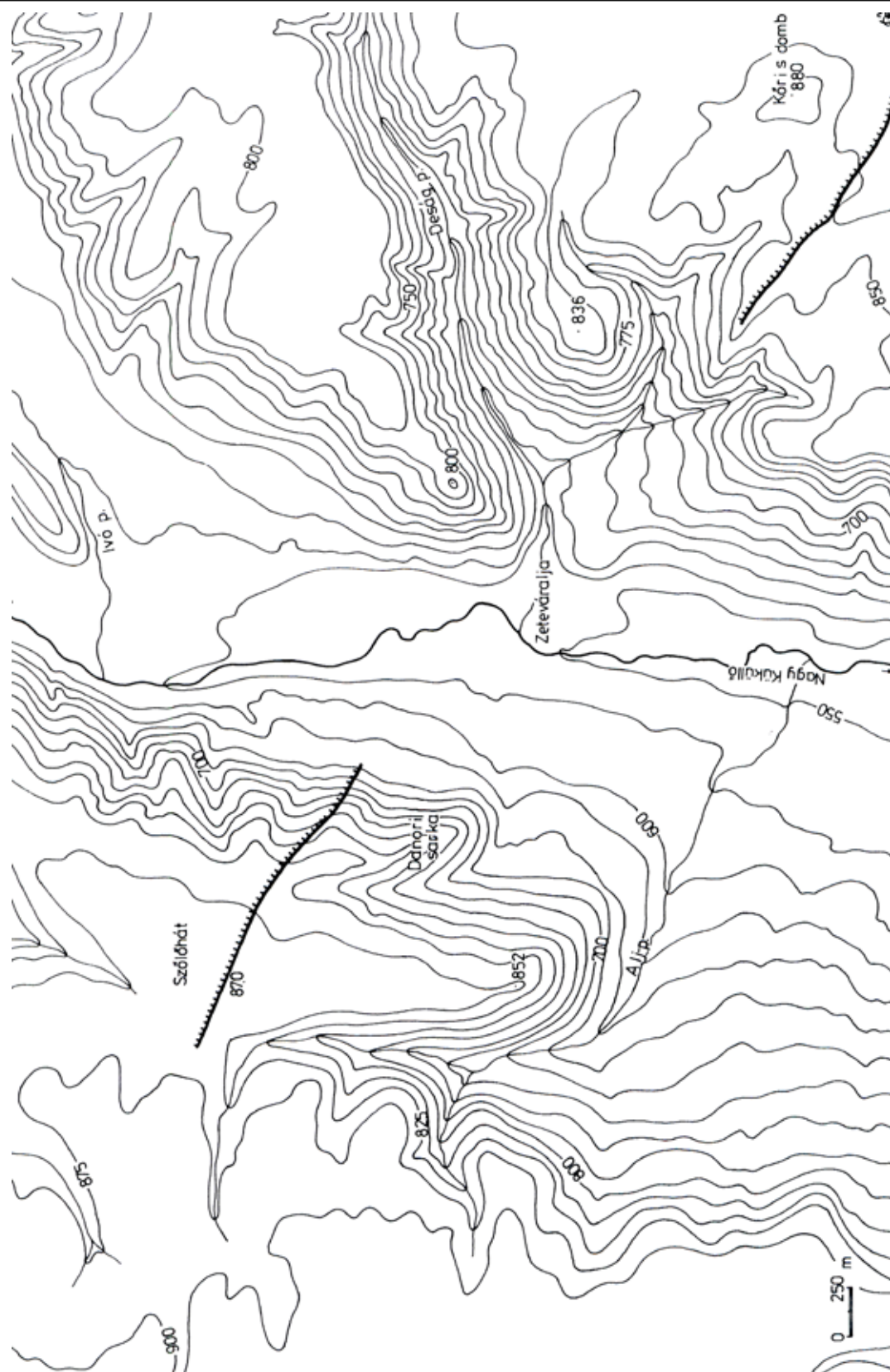
5. tábla Tündérek-útja (1:25 000)

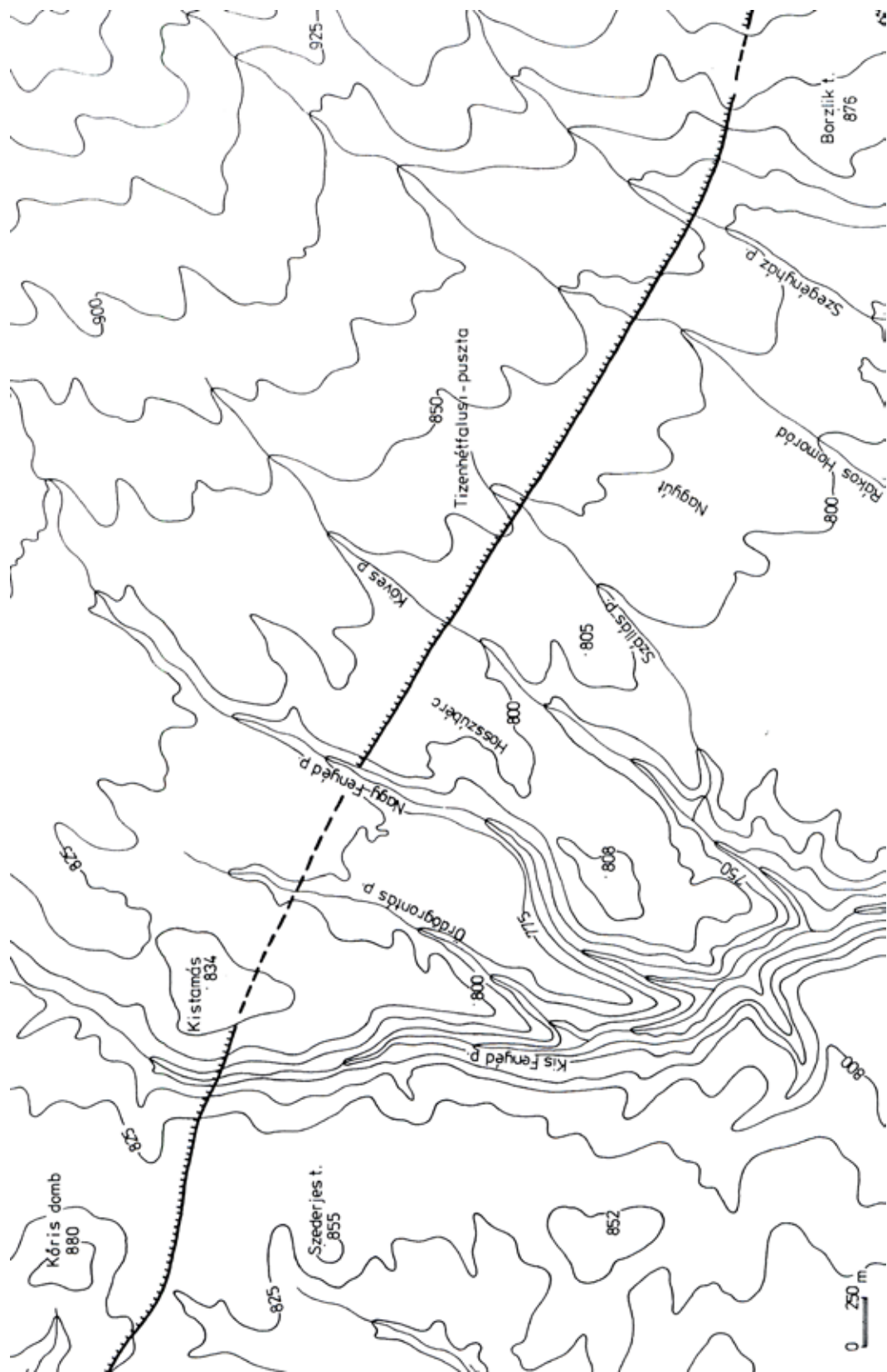
6. tábla Rapsonné-vára környéke (1:10 000)

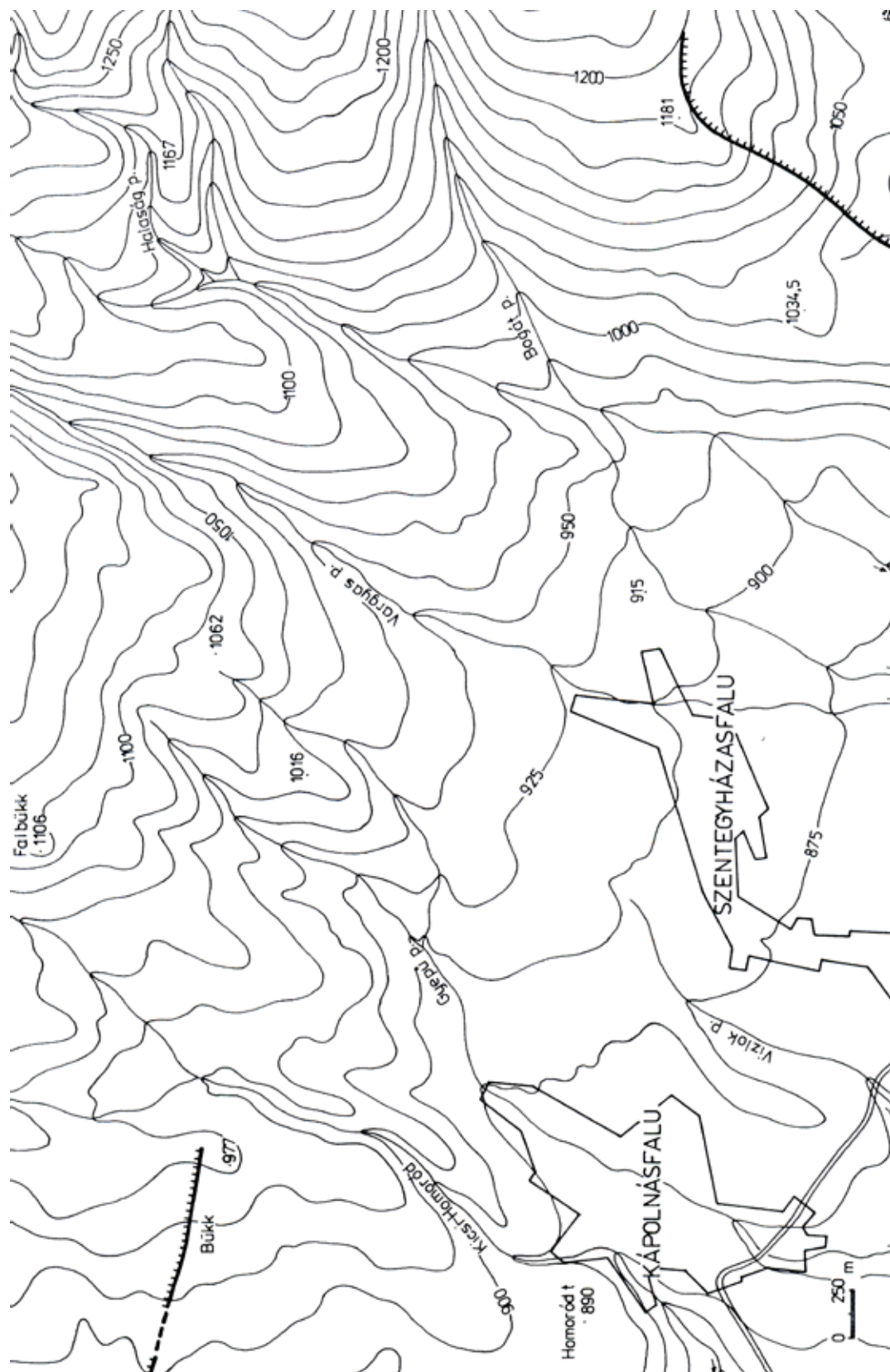
7. tábla Sóvidéki várak (1:125 000)

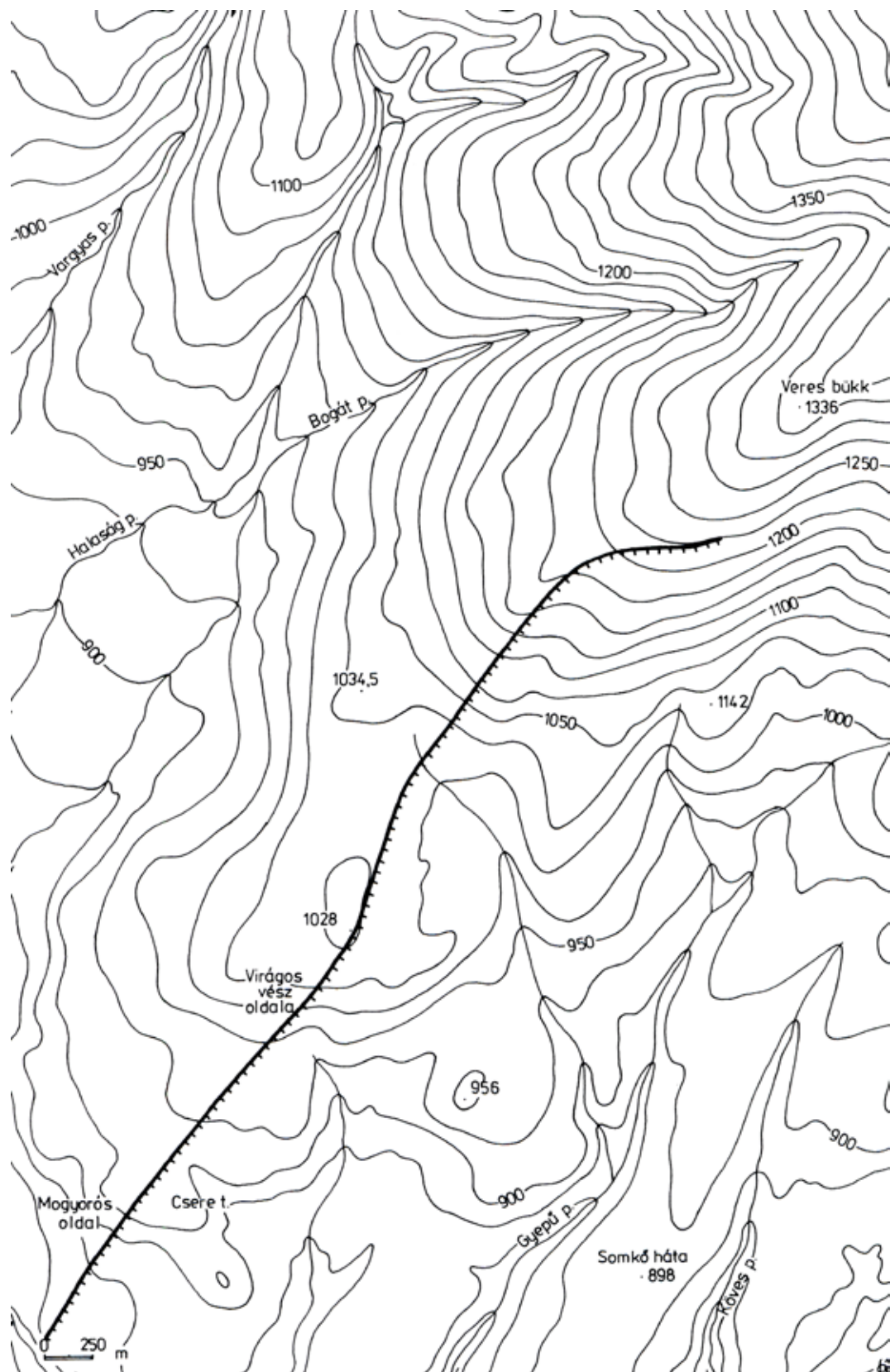
9. tábla Ördögútja, Szőlőhát–Köris-domb szakasz (1:25 000)

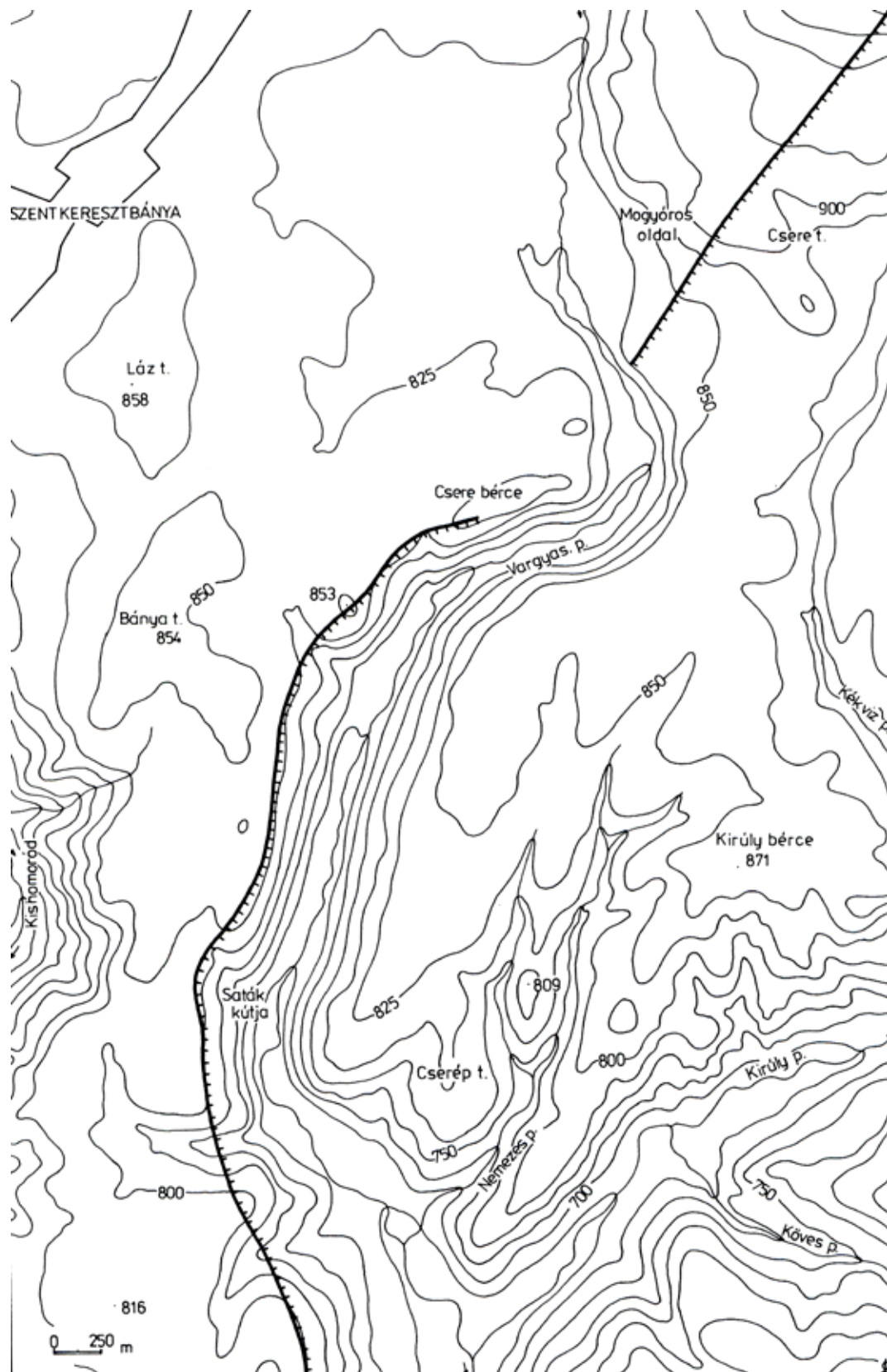
10. tábla Ördögútja, Köris-domb–Borzlik-tető szakasz (1:25 000)

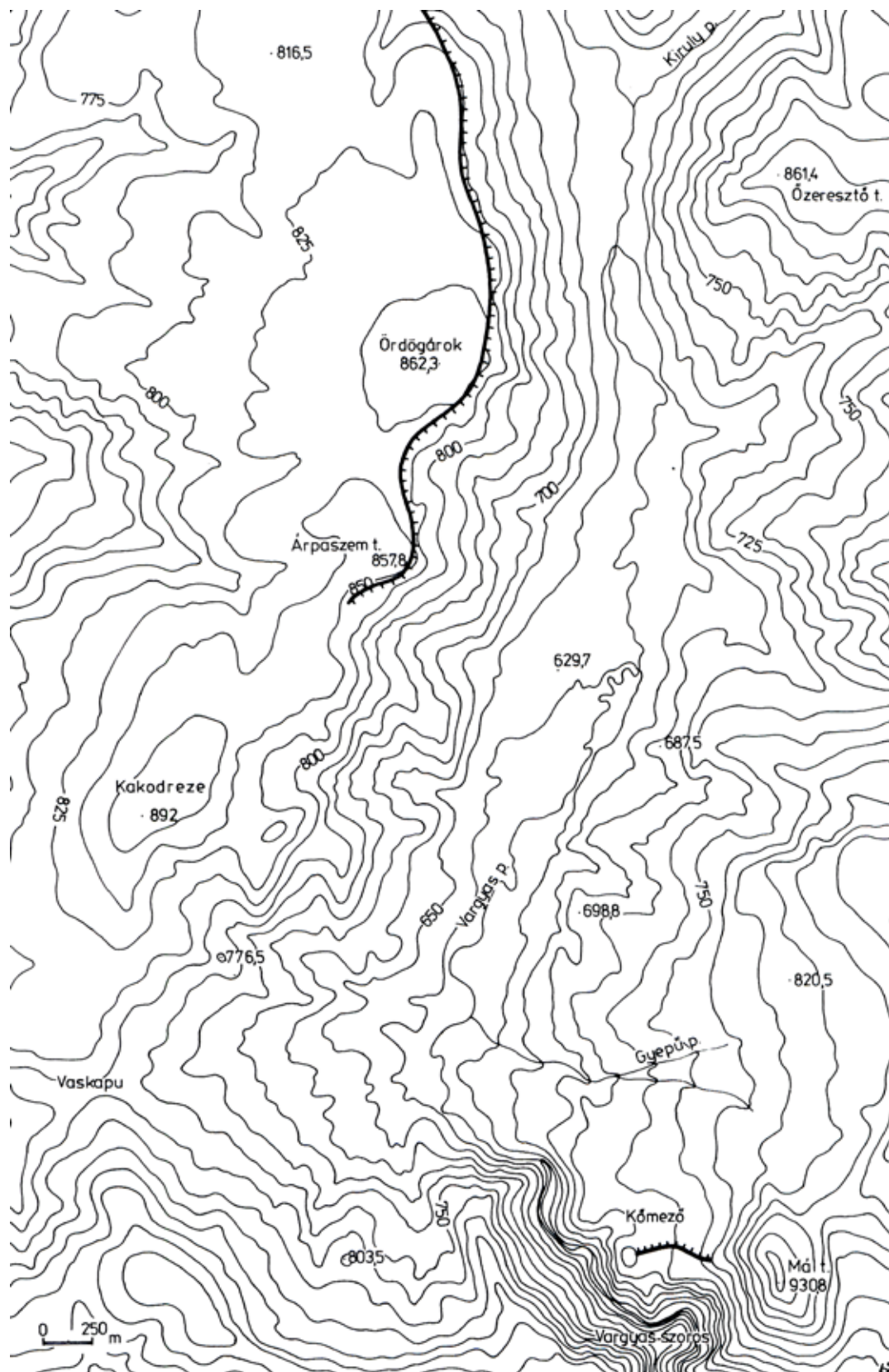
11. tábla Ördögútja keleti szakasza (a Kicsi-Homoródtól nyugatra) és Ördögborozda északi szakasza Veresbük alatt (1:25 000)

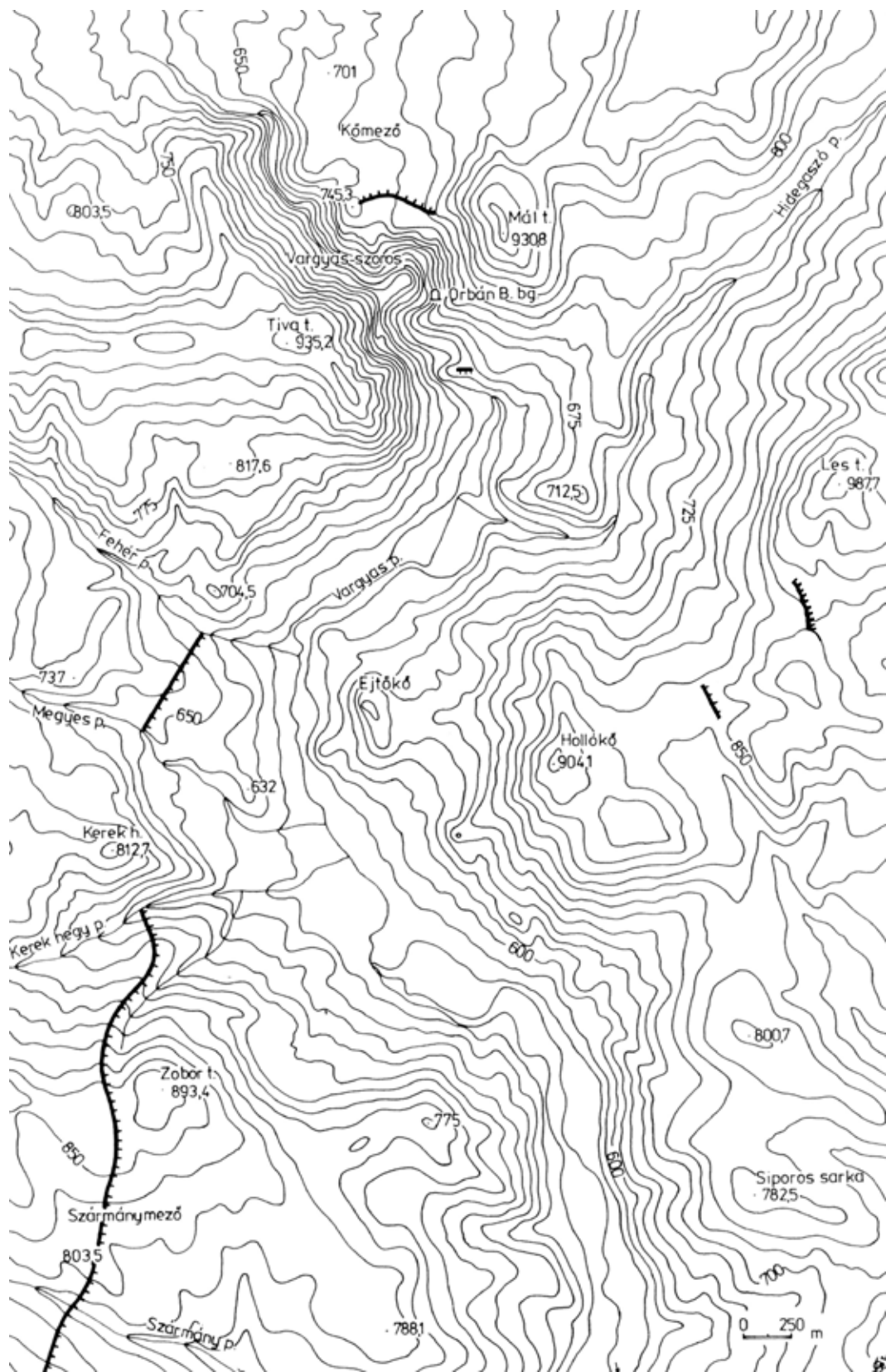
12. tábla Ördögborozda Veresbükk–Mogyorósoldal szakasza (1:25 000)

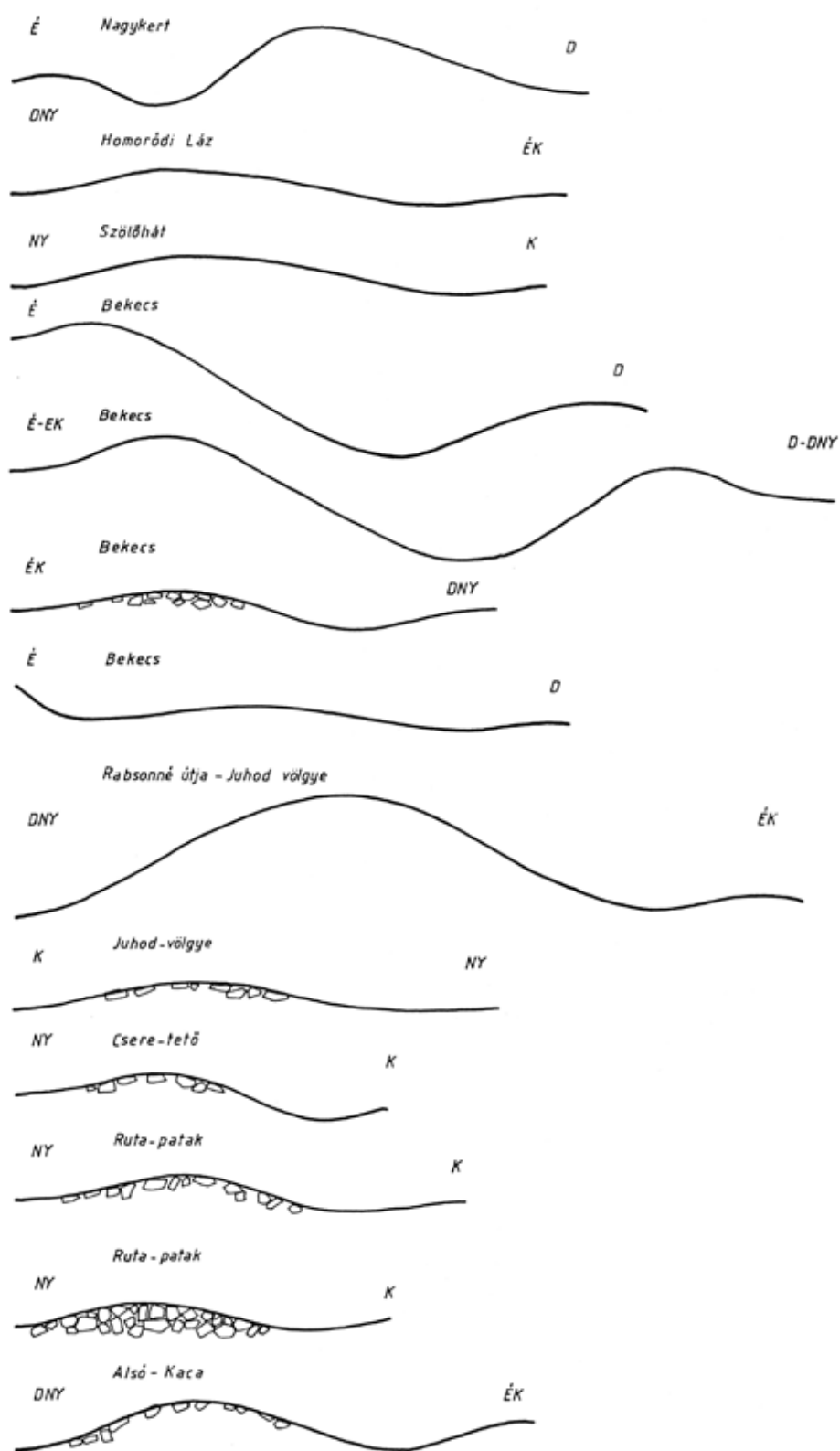
13. tábla Órdögborozda Mogyórosoldal–Lövetei Láz szakasza (1:25 000)

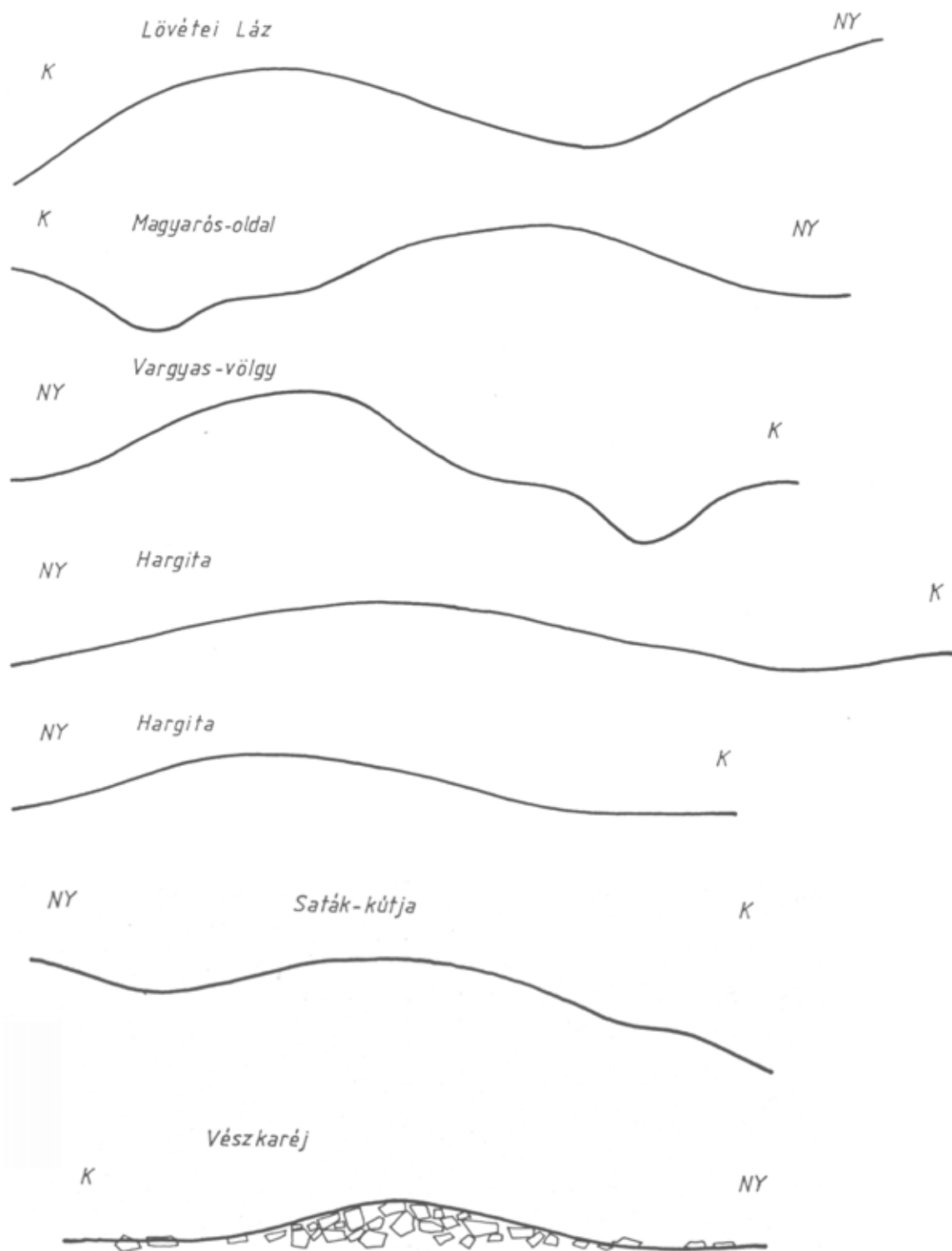
14. tábla Ördögborozda Lövetei Láz–Árpaszem-tető szakasza és a Tatársánc a Kőmezőn (1:25 000)

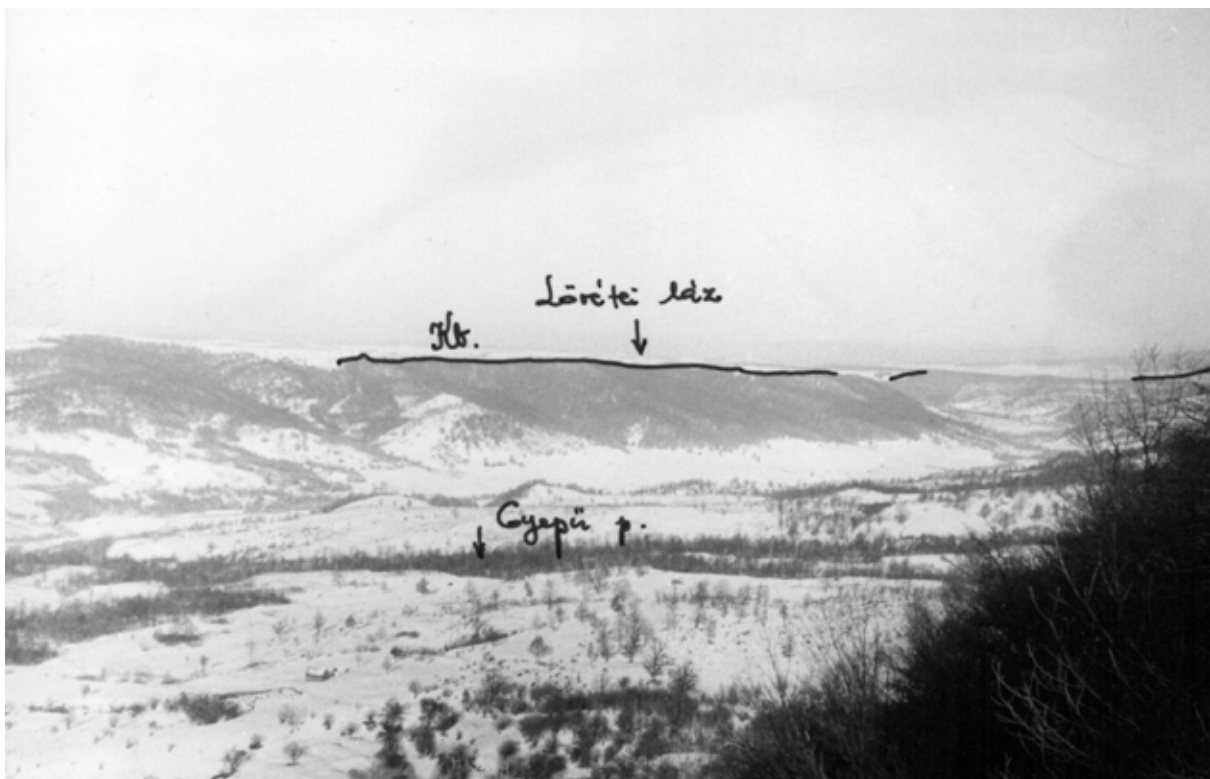
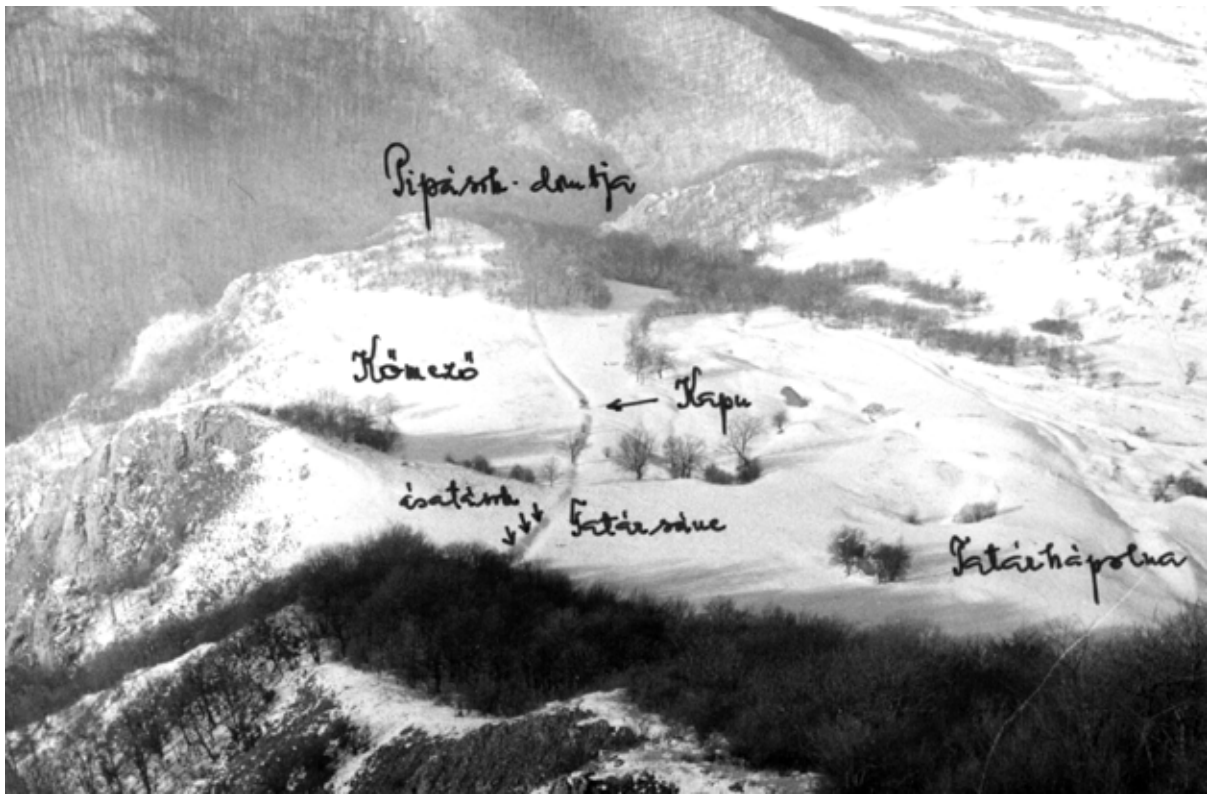
15. tábla Vargyas-szoros és környéke. Gyepűk (1:25 000)

16. tábla Töltésprofilok

17. tábla Töltésprofilok

18. tábla 1. A Kömező a Tatársáncsal; 2. A Vargyas völgye a Gyepű-patak beömlésével és a Lövetei Láz (1994-es felvételek)

Zsigmond Lóránd Bordi

FORTIFICAȚIILE MEDIEVALE TIMPURII DIN PĂDUREA RICA TURNUL ESTIC

Unul din cele mai interesante și importante situri ale istoriei medievale timpurii din sud-estul Transilvaniei este un complex de fortificații, care se găsește în masivul, situat între defileul Oltului de la Racoș și Pasul Hăghimaș, numit și Pădurea Rica (Rika; Munții Perșani de Nord). Fortificațiile se găsesc la 6 km nord-vest de localitatea Racoșul de Sus, pe o creastă care se ridică între pâraurile Nadeș și Rica, afluenți ai râului Cormoș, pe limita administrativă dintre orașul Baraolt și comuna Vârghiș (pl. 1. 1).

Situl este dominat de Vârful Hegheș sau Boldi (Hegyes-tető), având înălțimea de 684 m (pl. 1. 2), peste care trece în momentul de față limita administrativă. Acest amănunt a cauzat în literatura de specialitate o serie de confuzii, ruinele de aici fiind menționate când pe teritoriul satului Racoșul de Sus, când în hotarul comunei Vârghiș. În realitate, împărțirea teritorială de azi este de factură târzie, deoarece în evul mediu și epoca modernă limita dintre cele două localități și implicit a comitatului Alba (Superioară) și a Ținutului Secuiesc trecea mai la sud: în 1783 pe cursul pâraului Nadeș¹, în 1806 pe cumpăna de ape dintre Olt și pâraul Nadeș², respectiv în 1864 în versantul stâng al pâraului Nadeș³.

Creasta dintre cele două pârauri are o configurație complexă. Pe cei trei kilometri dintre confluența celor două pârauri și vârful Hegheș versanții sudici sunt lini, în timp ce cei nordici sunt relativ abrupti. Această porțiune se termină în vest cu un picior de deal situat perpendicular pe creastă, și care coboară de sub vârf spre valea pâraului Nadeș. Spre vest, în șeaua de după vârf situația se schimbă, versantul sudic fiind cel foarte abrupt, iar cel nordic este mai lin.

Sistemul de fortificații se găsește tocmai în această zonă de forfecare a crestei și include patru obiective distincte sau parțial legate între ele, care urmează unul după celălalt pe o lungime de 500 m. De la est spre vest primul obiectiv este un val (*valul estic*); al doilea este *turnul estic*, imediat după acesta și înconjurat parțial de extremitatea nordică a acestuia;

al treilea este *turnul vestic* situat în șa; al patrulea constă în *valul vestic* (pl. 3. 1).⁴

Valul estic are o porțiune de val dublu în formă de potcoavă, cu raza de 15 m în extremitatea sa nordică, pe creastă, această porțiune înconjurând Vârful Hegheș din nord, est și sud. Diferența de nivel dintre cota maxima a Vârfului Hegheș și val este de 4,5 m. După această porțiune de sub vârf valul continuă ca val simplu, îndepărtându-se de turn pe o lungime de 75-80 m spre vest-sud-vest, după care își modifică ușor traseul, îndreptându-se spre sud-sud-vest și coborând pe un picior de deal cuprins între două râpe abrupte, pâna aproape de valea pâraului Nadeș, închizând astfel accesul pe pantă spre următorul element, turnul estic de pe vârf. În prezent, valul are o lățime de 5,5-6 m și o înălțime până la 0,5-0,6 m. Deocamdată nu a fost cercetat.

Obiectivul al doilea numit de noi convențional *turnul estic*⁵ (pare să fi fost un turn) se află pe Vârful Hegheș, vârf alungit spre vest în formă de lacrimă și care se înalță cu 10-12 m asupra inflexiunii din est a crestei. Locul ruinelor este marcat de o „circumvalațiune” având diametrul de 6 m, adânc de 2 m, rezultat ca urmare a activității căutătorilor de comori.

Pe vârful împădurit se înalță mai mulți fagi bătrâni, ale căror rădăcini, în special pe latura estică și nordică, fac dificile cercetările arheologice.

La 400 m spre vest, pe șeaua-platou dintre Vârful Hegheș și urcușul domol spre creasta principală a Munților Perșani se află o construcție de piatră, probabil un fost turn, numit de noi convențional *turnul vestic*⁶, ale cărui ziduri se mai păstrează până la o înălțime 1,60–2,10 m. Această construcție este lungă de 16 m și lată de 10 m, cu axa longitudinală orientată spre nord-nord-vest. Zidurile groase de 2,5 m, realizate din piatră nefasonată, legate cu var nestins, au fost așezate direct pe roca de bază formată din tuf dacitic. Colțurile de pe latura sudică sunt rotunjite, iar cele de pe latura nordică se închid în unghi drept. Într-o fază ulterioară, zidului i-a fost

¹ EKF. E&TB 2006.

² HERNER János 1987, secțiunea 28, Y 70.

³ PESTY Frigyes 1864, 293.

⁴ BORDI Zs. Loránd 2003b, 83–85.

⁵ Coordonate: N 46° 06.125, E 25° 30.446.

⁶ Coordonate: N 46° 06.064, E 25° 30.136.

adăugată o îngroșare de 0,80–1,10 m, începând de la mijlocul laturii estice până la mijlocul laturii sudice. Această îngroșare, realizată într-un mod mai puțin îngrijit, decât zidăria inițială, și așezată direct pe nivelul de călcare medieval, lărgea partea superioară a acestor laturi până la 3,30–3,60 m. Intrarea în turn, largă de 2,40 m, se află pe partea vestică, la 4,20 m măsurat de la colțul sud-vestic. Pe podeaua intrării, care se află la 1,30 m deasupra nivelului de călcare medieval, s-au găsit urmele unei grinzi carbonizate, probabil de la partea superioară a tocului ușii.

Construcția pare să fi avut trei nivele. Cel inferior, un fel de depozit aflat la nivelul solului, a fost despărțit de cel de-al doilea, aflat la nivelul intrării, probabil printr-o podea de lemn. Etajul superior, care susținea acoperișul realizat integral din lemn, se sprijinea pe partea superioară a zidurilor. Din lemnăria construcției n-a mai rămas decât un strat de cenușă compactă, gros de 8–10 cm situat pe nivelul de călcare medieval.

La sud de turn se găsește o terasă, care în prima instanță pare să fi fost amenajată, dar în urma cercetării s-a stabilit că este de origine naturală.

Între terasă și turn au fost dezvelite urmele unui drum medieval datat cu ceramică de factură asemănătoare cu cele descoperite în interiorul turnului. Drumul a fost refăcut de mai multe ori până în epoca premodernă.

La 50 m spre nord-vest de ruinele turnului se găsește un izvor azi înnămolit, care prezintă urme de amenajare.

La 100 m vest de turn se află un val cu șant, numit de noi *valul vestic*, care închidea accesul spre creasta muntelui. În prezent valul se păstrează cu o înălțime de 0,70–1,60 m și o lățime de 4–4,5 m, fiind distrus atât de eroziune, cât și de intervenția omului. Șantul aflat pe latura estică a valului a fost adâncit în roca de bază, avea forma trapezoidală, cu fundul ușor convex, având o lățime de 2,5 m și adâncimea de 0,90–1,30 m. Traseul valului începe la marginea sudică a platoului, după care coboară spre nord–nord-est în valea pârâului Rica. Cele două secționări ale valului și șanțului nu au oferit materiale arheologice, care să permită încadrarea cronologică. În umplutura șanțului apar fragmente mărunte de lutuială arsă, indicând existența pe val a unei palisade, care a ars la un moment dat. Poziția acestui element defensiv dovedește apartenența sa la sistemul de fortificații.

Un amănunt semnificativ, la un kilometru spre vest de fortificații trece un val de pământ numit de

către localnici *Kakasborozda* (Brazda Cocoșului). Acesta face parte dintr-un ansamblu mult mai mare și coboară de sub Vârful Harghita-Ciceu din zona Pasului Vlăhița, pe partea estică a înălțimilor dintre Vârghiș și Homorodul Mic, până la defileul Oltului de la Racoș, fiind identificat și dincolo de defileu, până în apropiere de Pasul Bogata, respectiv putând fi urmărit și spre nord-vest, prin podișul vulcanic Harghita–Gurghiu. Valul amintit are o lungime totală cartată de 55–60 km lungime.⁷

Fortificațiile din Pădurea Rica apar în literatura de specialitate încă de la mijlocul secolului al XIX-lea.

În 1852 László Kővári scria despre fortificația numită de el Cetatea Huszt, care s-ar găsi la limita hotarului localităților Racoșul de Sus și Vârghiș, pe un vârf de munte, și deși nu i se mai văd ruinele, urmele sale pot fi încă identificate.⁸

În 1853 János Kriza considera cetatea de pe „Dealul Hegheș” ca fiind o fortificație preistorică construită de Attila, regele hunilor. Concomitent menționează și două legende legate de cetate: una despre moartea și înmormântarea reginei Réka, nevasta lui Attila în albia pârâului Rica și o alta despre o luptă dintre huni și daci în Depresiunea Baraolt. Mai amintește și despre o comoară, un tezaur de argint descoperit de o persoană pe nume Máté din Vârghiș, atât de mare încât calul acestuia a pierit după ce a cărat până acasă comoara.⁹ Probabil răspândirea acestei legende explică activitatea intensă a căutătorilor de comori, care au devastat situl.

În ediția a doua revăzută și îmbunătățită a operei sale, Kővári a revenit asupra ruinelor de lângă Racoșul de Sus, considerându-le de această dată ca fiind de origine hunică.¹⁰ Câteva pagini mai încolo vorbește despre o cetate a lui Hollofernes, care s-ar găsi tot în Rica, pe un vârf împădurit aflat în hotarul localității Vârghiș unde se mai văd și urme de ziduri.¹¹ Din text nu se poate stabili clar dacă în cazul celui de-al doilea obiectiv nu vorbește încă o dată despre ruinele de pe Vârful Hegheș. Descrierea locației, respectiv faptul că în afara Cetății Kustaly, menționate într-o altă pagină, în zona Vârghișului nu mai există vestigii de acest tip, ne face să considerăm că este vorba tot despre acestea.

Balázs Orbán a numit fortificația de pe Vârful Hegheș *Cetatea Huszt* sau *Cetatea lui Attila*, descriind-o ca un turn circular, înconjurat de două ziduri de incintă concentrice. Nu a cunoscut date privitoare la ridicarea fortificației, dar a pus sub semnul întrebării datarea în epoca hunică, considerând-o mai degrabă medievală. A amintit și faptul că la câteva decenii înainte de vizita sa zidurile aflate încă în picioare

⁷ DÉNES István 2001, 215–236.

⁸ KŐVÁRI László 1852, 179.

⁹ KRIZA János 1853, 175–176.

¹⁰ KŐVÁRI László 1866, 37.

¹¹ KŐVÁRI László 1866, 48.

ale fortificației au fost demolate din ordinul familiei Daniel, proprietar al terenului, în vederea construirii hanului Andaháza de pe drumul din Rica.¹²

La începutul secolului al XX-lea József Könyöki a menționat-o fără o descriere mai amplă între cetățile din comitatul Odorhei și o încadra între cetățile preistorice.¹³

Iulian Marțian a menționat o circumvalație aflată lângă Vârghiș, folosind ca referință opera lui Kővári.¹⁴

În 1938 Zoltán Gaali a publicat o carte în două volume despre fortificațiile din Secuime, compilând datele referitoare la cetăți din opera lui Balázs Orbán.¹⁵

La începutul anilor 1970 Géza Ferenczi și István Ferenczi au încadrat fortificația în categoria cetăților de graniță fără datare concludentă.¹⁶

În 1977 Zoltán Székely a descris-o drept o fortificație având un turn central circular înconjurat de un zid de piatră legată cu mortar de var, care se ridica pe Vârful Boldi. A datat cetatea în secolul al XIV-lea datorită acestei forme. Pe planul cetății (pl. 2. 1), pe care o publică după măsurătorile geologului Zoltán Kisgyörgy, se poate observa un turn cu diametrul de 15 pași, împrejmuțat la o distanță de 10 pași de un zid oval cu axul longitudinal pe direcția est-vest, înconjurat la rândul său de un val de pământ aflat la 20 de pași de zid.¹⁷

Peste doi ani frații Ferenczi publicau un repertoriu arheologic al văii Homoroadelor, în care fortificația numită de ei cetatea Réka a fost descrisă ca având zid de piatră legată cu mortar de var, de formă elipsoidală. Au pus sub semnul întrebării existența turnului central, cât și datarea pentru secolul al XIV-lea, argumentând afirmația pe baza unor fragmente ceramice descoperite în cursul unei periegeze la sit, și care ar avea analogii cu cele descoperite la cetatea Kustaly din apropiere și dateate de ei pentru secolele XI–XII.¹⁸

Tot în 1979 a apărut o prezentare a fortificației scrisă de Zoltán Kisgyörgy, care a numit-o cetatea Réka și a plasat-o pe Vârful Hegheș. A descris-o ca fiind alcătuită din ruinele unui turn de piatră cu circumferința de 45 de pași, cu ziduri groase de 1,50 metri. Turnul ar fi fost împrejmuțat de două ziduri concentrice, cea interioară cu circumferința de 140 pași la 10 pași de turn, în timp ce zidul exterior la 20 pași de primul. A menționat faptul că deși nu s-au efectuat cercetări arheologice, fortificația este

datată pentru sfârșitul secolului al XI-lea – începutul secolului al XII-lea de către frații Ferenczi, respectiv secolul al XIV-lea de către Zoltán Székely.¹⁹

László Dávid, în cartea sa despre monumentele medievale din scaunul Odorhei a inclus-o între cetățile de graniță ale regatului Ungariei, plasând-o în apropierea drumului ce leagă localitatea Ocland de pe valea Homorodului Mic cu Racoșul de Sus. Citându-l pe Balázs Orbán, o descrie ca pe o cetate cu ziduri ovale dotată cu un bastion, având în centru turn circular. Datează cetatea după Zoltán Székely, pentru secolul al XIV-lea.²⁰

Teodor Octavian Gheorghiu, în cartea sa dedicată studiului arhitecturii medievale de apărare din România, a numit-o cetatea Attila, fără însă a o descrie, și o datează pentru a doua jumătate a secolului al XIII-lea.²¹

În 1989 Elek Benkő o numea cetatea Réka, descriind-o ca un turn de piatră împrejmuțat de un val de pământ, menționând că pe suprafața ei au fost descoperite fragmente ceramice din secolul al XIII-lea.²²

Reacționând la articolul lui Elek Benkő, István Ferenczi s-a ocupat tangențial și de fortificațiile din Pădurea Rica, pe care le considera relativ timpurii, stabilindu-le funcția în paza și supravegherea drumului medieval, care străbătea Rica, azi abandonat.²³

În replică, Elek Benkő a contestat funcția de supraveghere a unui drum a fortificației, subliniind faptul că aceasta se găsește în hotarul unei localități, care a fost menționată documentar la 1377 și că planul ei se înscrie într-o formă specifică a cetăților senioriale. A menționat faptul că a descoperit pe suprafața sitului un fragment ceramic decorat cu linii incizate. A anexat planul cetății (pl. 2. 2), pe care se poate observa un turn central, flancat pe latura sa estică de un val dublu în formă de semicerc, respectiv la vest de un val de baraj.²⁴

Jenő Janitsek în lucrarea sa privind onomastica și toponimia fostului scaun Brăduț amintește că în hotarul localității Racoșul de Sus pe un vârf stâncos numit Cetatea Réka, există urmele unei fortificații.²⁵

István Dénes, talentatul geolog și arheolog amator, preocupat de problema valurilor din Secuime, a atras atenția într-un expozeu din 1995, la a doua întâlnire regională a Societății Maghiare de Istorie din Zürich, organizată la Miercurea-Ciuc, asupra faptului că în Pădurea Rica mai există și alte obiec-

¹² ORBÁN Balázs 1868, 230.

¹³ KÖNYÖKI József 1906, 294.

¹⁴ MARȚIAN, Iulian 1920, 41.

¹⁵ GAALI Zoltán 1993, I, 135–137.

¹⁶ FERENCZI Géza – FERENCZI István 1971, 1140.

¹⁷ SZÉKELY Zoltán 1978, 63, fig. 21.

¹⁸ FERENCZI Géza – FERENCZI István 1979, 428–429; despre cetatea Kustaly: op. cit: 418–419.

¹⁹ KISGYÖRGY Zoltán 1979.

²⁰ DÁVID László 1981, p. 10; 349.

²¹ GHEORGHIU, Teodor Octavian 1985, 77.

²² BENKŐ Elek 1990, 72.

²³ FERENCZI István 1991, 223.

²⁴ BENKŐ Elek 1991, 232, fig. 1. 4 (fragmentul ceramic); fig. 4. (planul fortificației).

²⁵ JANITSEK Jenő 1993, 120, 131.

tive asemănătoare cu cele aflate pe Vârful Hegheș. În urma primelor cercetări a descris o a doua fortificație, ca un ansamblu format din turn întărit cu valuri de pământ și palisade, care avea rolul de a supraveghea drumul medieval la sfârșitul secolului al XI-lea – începutul celui de-al XII-lea. În ceea ce privește cetatea de pe Heghieș, o considera de asemenea un turn dreptunghiular, făcând parte din același sistem de fortificații, ceea ce va putea fi demonstrat prin cercetări arheologice.²⁶

În repertoriul arheologic al județului Covasna fortificațiile apar sub numărul 37, fiind consemnate rezultatele arheologice publicate până la data aceea.²⁷

Primele cercetări arheologice sistematice au fost începute în anul 1998 și au continuat anual până în anul 2002, fiind întrerupte temporal din lipsă de fonduri. În primele patru campanii cercetările s-au axat în special asupra turnului vestic – obiectiv inedit la acea dată – stabilindu-se forma sa exactă, caracterul terasei aflate pe latura sudică și relația dintre turn și drumul care trecea în imediata sa apropiere. În cursul anului 2001, concomitent cu cercetarea turnului a fost secționat în două puncte și valul vestic.²⁸

Cercetările arheologice au fost strămutate pe Vârful Hegheș în cursul anului 2002, dar au rămas fără rezultate concludente, atât datorită vremii nefavorabile, cât și a unei neînțelegeri, în urma căreia săpăturile au fost suspendate temporar.

O sinteză sumară a cercetărilor și a rezultatelor acestora a apărut în prima jumătate a anului 2003²⁹, iar relația dintre fortificațiile din Pădurea Rica și celelalte fortificații din sud-estul Transilvaniei către sfârșitul aceluiași an³⁰.

Descrierea, planurile și fotografiile fortificațiilor apar și pe internet, în pagina web redactată de Tibor Szabó, care prezintă cetățile Ungariei medievale. Planurile publicate aici provin din ridicarea planimetrică efectuată în cursul campaniei de cercetare din 1998 (pentru turnul vestic), în timp ce cel al turnului estic este efectuată de către redactor.³¹

În lucrarea sa de sinteză apărută în 2005³² Adrian Andrei Rusu o prezintă ca o fortificație, care poate fi presupusă să aparțină perioadei secolelor XIII–XIV, sub denumirea de Racoșu de Sus I (sau Huszt), localizând-o pe culmea *Hegyestető*. Locația și scurta descriere a punctului corespund realității, dar dimensiunile (16 x 10 m, ziduri înalte de 1,60–2,10 m, respectiv groase de 2,4 m) corespund cu cele ale turnului vestic, pe care o descrie mai jos la punctul

Racoșu de Sus II.³³ Totodată pune sub semnul întrebării contemporaneitatea celor două obiective.

Trecând în revistă bibliografia apărută până în prezent se poate constata faptul că toți autorii, care au publicat până în 1995, s-au referit la fortificația aflată pe vârful Hegheș. Autorii au consemnat-o sub denumiri diferite cum ar fi cetatea Huszt, Attila, Hol(l)ofernes, Réka sau Bo(l)di, fapt care a dus la o anumită confuzie, manifestată câteodată prin prezentarea de două ori sub denumiri diferite a aceluiași obiectiv. La începutul cercetării și noi am folosit denumirea de cetatea Attila pentru fortificația aflată pe Vârful Hegheș, respectiv cea de cetatea Réka pentru cea aflată în șa³⁴, dar ulterior, odată cu evoluarea cercetărilor am considerat mai oportună definirea lor doar ca turnul estic, respectiv turnul vestic.

Părerile cu privire la datarea fortificației s-au împărțit încă de la început. Primii autori care au descris-o, marcați de viziunea romantică asupra istoriei au considerat-o ca fiind un monument din epoca hunică. Primul care a pus sub semnul întrebării această datare, a fost Balázs Orbán, care și-a arătat neîncrederea, acceptând cel mult faptul că cetatea de piatră ar fi putut fi ridicată în locul unei cetăți de pământ din epoca hunică, explicându-se astfel tradițiile, care o legau de regele hun Attila.

Până la sfârșitul secolului al XX-lea au apărut două vederi diametral opuse cu privire la datarea fortificației de pe Vârful Hegheș. Prima este cea susținută de frații Ferenczi și adepții teoriei lor. Aceștia văd în ea un element al lanțului de fortificații de pe granița răsăriteană a Transilvaniei, care se întinde din valea Someșului până la Carpații de Curbură și care ar fi fost ridicat în timpul domniei regelui Ladislau cel Sfânt. Celălalt pol este reprezentat de Zoltán Székely și Elek Benkő, care o consideră o cetate seniorială ridicată în cursul secolelor XIII–XIV.

Primele cercetări sistematice de pe Vârful Hegheș au început în anul 2002, când am secționat movila de dărâmtură aflată în vârf cu o secțiune lată de 1 m și lungă de 6 m. Imediat după îndepărtarea primelor straturi s-a putut constata faptul că movila circulară, despre care s-a presupus că acoperă zidurile ruinei, nu este altceva, decât stratul de dărâmtură format din pietre amestecate cu un pământ conținând urme de var, degajat de căutătorii de comori. În stratul superior, la o adâncime de 0,37 m de la suprafața movilei, a fost descoperit un fragment din umărul unui vas lucrat la roata înceată, dintr-o pastă degresată

²⁶ Textul comunicării „A rikai vár kutatása” a rămas nepublicată.

²⁷ RACv 1998, 40.

²⁸ BORDI Zs. Loránd – DÉNES István 1999, 175–188; BORDI Zs. Loránd – DÉNES István 2000, 229–240; BORDI Zs. Loránd 2001, 237–238.

²⁹ BORDI Zs. Loránd 2003a, 81–82.

³⁰ BORDI Zs. Loránd 2003b, 82–89.

³¹ <http://mars.elte.hu/varak.html> – 29 august 2007.

³² RUSU, Adrian Andrei 2005, 556.

³³ Vezi în acest sens BORDI Zs. Loránd 2003b, 83.

³⁴ BORDI Zs. Loránd – DÉNES István 1999, fig. 1.

cu nisip cu bobul fin, ars reducător, decorat cu o linie în val între două benzi drepte, incizate, databilă în linii mari pentru secolele XI–XIII (pl. 6. 1).

Primele urme care păreau să aparțină unor ziduri, au apărut la adâncimea de 1,35 metri, la 0,80 metri spre sud de la vârful movilei. Acestea au fost singurele rezultate ale cercetării din acel an, datorită întreruperii lucrărilor.

În cursul anului 2007 cercetările au fost reluate ca urmare a intervenției în zonă a căutătorilor de comori.³⁵

Au fost deschise în total trei secțiuni și o suprafață de mari dimensiuni.

Secțiunea S.1, cu dimensiunile de 6 x 1,20 m, având orientarea de 200°, a reprezentat continuarea prin lăgare a secțiunii trasate în 2002. Sub stratul de humus de pădure, gros de 10–15 cm, au putut fi observate două straturi de dărâmtură distincte. Cel superior, gros în unele locuri până la 0,30 m, este un strat poziționat secundar, format din piatră, lentile de var și mortar amestecat cu pământ negru, fiind rezultatul gropilor moderne săpate în movilă. Cel inferior, gros de 0,60 m constă din același tip de moloz, fără a conține însă urme de pământ. Acesta din urmă poate fi considerat stratul de dărâmtură rezultat din demolarea construcției și activitatea primilor căutători de comori.

Sub stratul inferior de dărâmtură, pe o lățime de 1,90 m au ieșit la iveală urmele zidului, sub forma unui strat compact de mortar amestecat cu pietre, rezultat din reșezarea naturală a mortarului cu ocazia demolării zidăriei. Axul stratului compact se găsește sub cel mai înalt punct al marginii movilei.

Pe cele două laturi ale urmelor zidului se găsește un strat de dărâmtură cu un conținut ridicat de var, care se subțiază spre exterior (pl. 5. 1).

Secțiunea 2 a fost dezvelită pe latura vestică a movilei, perpendicular pe axul secțiunii precedente (dimensiuni: 5 x 1,20 m; orientare: 290°). A fost observată aceeași stratigrafie ca și în S.1, cu diferența că aici stratul, conținând mult var, apare și pe suprafața urmelor zidului. Grosimea acestuia este cuprinsă și aici între 1,90–1,95 m (pl. 5. 2), observându-se pe latura interioară două rânduri de pietre aflate în poziție originală.

Secțiunea S. 3 cu dimensiunile 12 x 1 m a fost trasată pe latura estică a Vârfului Hegheș, la 2 m spre est de punctul cel mai înalt al movilei, pe o pantă cu o înclinare de 40°. Orientarea (120°) și dimensiunile secțiunii au fost determinate de spațiul liber lăsat de copacii, care au crescut pe această latură a vârfului și care nu au permis secționarea laturii estice a movilei, nici extinderea completă spre valuri a secțiunii.

Sub stratul de humus de pădure se găseau pietre provenite din vârf, prinse într-un strat de pământ negru,

intersectat în unele locuri de lentile de mortar cu var, după care urmează roca de bază. În secțiune, în special în regiunile sale estice, mai joase, au ieșit la suprafață câteva fragmente de oase de animale. Dintre acestea doar un fragment de coastă de bovidae (*Bos primigenius taurus*) sau zimbru (*Bison bison bonasus*), un fragment de mandibulă de mistreț (*Sus scrofa*), respectiv osul calcaneu al unui cal (*Equus caballus*) au fost recunoscutibile.

În ultima fază a cercetării am decoperat suprafața cuprinsă între S.1 și S. 2, realizând o suprafață de 7 x 8 m, în vederea stabilirii formei construcției (pl. 4. 2). Urmele de ziduri se intersectau aproximativ perpendicular, axul laturii vestice fiind orientat la 199°, în timp ce cel al laturii sudice la 290°, având colțul exterior rotunjit în forma unui segment de cerc cu diametrul de 1–1,2 metrii. Forma colțului interior nu a putut fi stabilită, deoarece a fost distrusă de o groapă săpată de căutătorii de comori.

În casetă, din stratul inferior de dărâmtură au ieșit la suprafață șase fragmente ceramice (două aparținând aceluiași vas), singurele dealtfel care au fost descoperite în cursul cercetării:

1. Fragment din gâtul și umărul unei oale îndreptate pe roata înceată, realizată din lut degresat cu nisip fin (pl. 6. 2). Are culoarea brun-roșcată în interior și cenușie în exterior, fiind decorat cu linie în val incizat și o altă linie în partea sa inferioară, prea fragmentară pentru a se putea stabili forma.

2. Fragment din peretele unei oale (pl. 6. 3) realizată cu aceeași tehnică și pastă ca și precedenta. Exteriorul zgrunțuros este ars roșu, cu pete cenușii, în timp ce interiorul este negru. Suprafața fragmentului este decorată cu benzi paralele, late de 3 mm, puțin adâncite, aflate la 5–7 mm una de alta.

3. Fragment de perete de oală (pl. 6. 4), asemănător cu precedentul, ars roșu pe ambele fețe, decorat cu benzi incizate mai des.

4. Fragment din peretele unei oale (pl. 6. 5), realizată pe roata înceată din pastă degresată cu nisip cu bobul relativ mare. Interiorul ars brun-roșcat este zgrunțuros, în timp ce exteriorul de culoare brun-cenușie este neted, fiind decorat cu un o linie în val incizată.

5. Perete de oală (pl. 6. 6) realizată pe roata înceată, din pastă degresată cu nisip fin și mică, având culoare cenușie, cu suprafața netedă cu aspect lustruit. Nu este decorat.

Fragmentele ceramice pot fi încadrate în linii mari în ceramica medievală databilă în secolele XI–XII, în special pentru a doua jumătate a intervalului. Ceramică asemănătoare a fost descoperită la Cluj-Mănăștur, datată pentru secolul XI,³⁶ Alba Iulia, datată pentru secolele XI–XII,³⁷ Sâncrăieni, datată

³⁵ Autorizație 247/2007. Cercetarea a fost finanțată de către Asociația Dobó-Valál Egyesület din Baraolt.

³⁶ IAMBOR, Petru – MATEI, Ștefan 1979, 613, pl. IV. 6, 7, 10.

³⁷ ANGHEL, Gheorghe 1968, 473, fig. 4, 6, 7.

pentru sfârșitul secolului al XII-lea,³⁸ respectiv Ugra, unde este datată pentru sfârșitul secolului XII – începutul secolului al XIII-lea³⁹. Cea mai apropiată asemănare și cea mai relevantă din punctul nostru de vedere este cea cu ceramica descoperită în cursul cercetării turnului vestic,⁴⁰ fapt care impune de la sine contemporaneitatea celor două construcții.

În urma primei campanii de cercetare, din anul 2002, s-a adevărit faptul, de altfel acceptat în literatura de specialitate, că pe Vârful Hegheș a existat o fortificație construită din piatră, dar abia cercetările efectuate în 2007 au putut oferi informații probate cu privire la forma ei.

În primul rând s-a constatat faptul că cercetătorii, care au fost preocupați de această fortificație, au tras concluzii doar pe baza celor observate la suprafață, fiind înșelați de forma movilei, rezultată în urma activității căutătorilor de comori.

Din suprafețele dezvelite a reieșit că urmele zidurilor fortificației descriu o formă aproximativ pătrată, cele două laturi intersectându-se într-un colț rotunjit în exterior, cu ziduri cu o grosime probabilă cuprinsă între 1,90–2,00 m. Privind tehnica de zidire dispunem de prea puține informații, deoarece cele câteva pietre care s-au păstrat pe locul lor, sunt insuficiente pentru a se putea trage concluzii. Totuși, pe baza molozului din care este compusă movila, se poate afirma că zidăria s-a făcut din piatră locală nefasonată și piatră de râu, legate cu un mortar cu un conținut ridicat de var.⁴¹

Îngrădirea de către copaci a suprafeței de cercetare nu a permis cercetarea traseului zidurilor aflate pe laturile nordice și estice, și astfel stabilirea formei exacte și a dimensiunilor construcției. Singurul indiciu în acest sens vine din secțiunea S. 3, deschisă la 8,60 m spre est de la latura exterioară a urmelor de ziduri, din care nu au apărut urme de zidărie, ceea ce poate indica faptul că dimensiunile exterioare pe axul est–vest al construcției nu au putut depăși 8,50 m. Datorită caracterului restrâns al cercetării nu putem nici măcar extrapola dimensiunile axului nord–sud, care poate fi cuprinsă între 8,50 m (similar cu axul est–vest), respectiv 10–10,5 m, dimensiune pe care o permite configurația terenului. Prin urmare, luându-se în calcul ziduri groase de 1,90–2 m, se poate considera că dimensiunile interioare ale construcției au fost în jur de între 4 x 4–6 m.

În ansamblu, aceste dimensiuni corespund cu dimensiunile generale ale turnurilor și donjoanelor medievale cu plan patrulater din Transilvania.

Totuși în pofida asemănarilor dimensionale, construcția de pe Vârful Hegheș nu poate fi considerată turnul central al unei cetăți senioriale, lipsindu-i principalul element caracteristic acestui tip de cetate: zidul de incintă. Acesta din urmă, menționat de mai toți autorii, începând de la Balázs Orbán, de fapt nu se găsește nicăieri în jurul vârfului. De asemenea, nu există urme ale valului plasat de Elek Benkő pe latura vestică.

Valurile observabile pe teren înconjoară vârful doar pe laturile de nord, est și sud, care sunt relativ abrupte, lăsând neapărată latura vestică mai lină. Această organizare a sistemului defensiv are sens numai în cazul, în care fortificația face parte dintr-un sistem extins, fiind asigurată din partea occidentală, iar atacurile sunt așteptate doar dinspre est.

În ceea ce privește ipoteza cetății senioriale, lansate de Zoltán Székely și susținută de Elek Benkő, documentul din 1377 menționat de Benkő, în care este amintită o localitate cu denumirea de Racoș, nu aduce date concludente. Într-adevăr, în anul 1377 un anume Mihai, fiul lui Ponya de Teremi, este menționat ca deținător al unei părți din domeniul Racoș.⁴² Nu trebuie însă uitat faptul că în regiune există două așezări cu această denumire. Prima, Racoșul de Sus se găsește în Depresiunea Baraolt, la nord de intrarea în defileul Oltului de la Racoș, în timp ce cealaltă localitate, Racoșul de Jos se găsește la ieșirea râului din defileu, la 13 km vest–sud–vest de prima. În hotarul Racoșului de Jos, la sud de Olt, pe valea pârâului Cetății se înalță o cetate seniorială cu formă caracteristică (turn interior împrejmuț cu zid de incintă), numită tocmai Cetatea lui Mihai.⁴³ Perioada de folosire a cetății se poate încadra datorită materialului arheologic descoperit (ceramică, piese de harnașament, pinteni și un vârf de sulită) pentru secolele XIII–XIV.⁴⁴ Suprapunerea numelor și datarea fortificației ne fac să credem că documentul din 1377 se referă la proprietarul cetății din Valea Cetății și nu la o persoană din Racoșul de Sus, mai ales că Cetatea lui Mihai se ridică într-o regiune cu fost statut juridic comitatens, în timp ce cea de pe Hegheș se afla într-o regiune supusă dreptului secuiesc (vezi partea introductivă a lucrării prezente).

Poziția și modul de fortificare a construcției de pe Vârful Hegheș, cât și materialul ceramic redus ca număr, dar foarte asemănător cu cel de la turnul vestic, confirmă în opinia noastră faptul că aceasta a făcut

³⁸ PREDA, Constantin 1959, 850, fig. 24.

³⁹ POPA, Radu – ȘTEFĂNESCU, Radu 1980, 499, fig. 4.

⁴⁰ BORDI Zs. Loránd – DÉNES István 1999, fig. 5. 1 – pentru banda în val; fig. 4. 1, fig. 5. 4, fig. 6. 2 – pentru liniile paralele; BORDI Zs. Loránd – DÉNES István 2000, fig. 3. 1, fig. 4. 3 – pentru vasele cu suprafața lustruită.

⁴¹ Același tip de zidărie a fost dezvelită și la turnul vestic. BORDI

Zs. Loránd – DÉNES István 1999, 176.

⁴² GYÖRFFY György 1987, 200.

⁴³ Pentru prima sa descriere amănunțită vezi ORBÁN Balázs 1868, 204–205, cea mai recentă (RUSU, Adrian Andrei 2005, 524, 555) se pare că o confundă cu o altă cetate aflată la nord de Olt pe Tipia Racoșului.

⁴⁴ ȚUȚUIANU, Costin-Daniel 2000, 78

parte integrantă din același complex de fortificații, fiind un element orientat avansat, probabil turnul de observație al acestuia.

Prin poziția sa care domina creasta dintre pâraurile Nadeș și Rica, a reprezentat un punct de observație

de unde se putea supraveghea valea pâraului Baraolt, respectiv cea a Oltului către Țara Bârsei (pe timp senin se poate vedea chiar și Muntele Tâmpa, la o distanță de 50 km), și a fost un loc ideal pentru construirea unui turn de observație în evul mediu timpuriu.

Zsigmond Lóránd Bordi - Muzeul Național Secuiesc, Kós Károly, 10, Sfântu Gheorghe, RO-520055, bordizsigmond@szznm.ro

Bibliografie

- ANGHEL, Gheorghe
1968 Noi descoperiri arheologice în legătură cu așezarea feudală timpurie de la Alba Iulia. *Apulum*, VII/1, 469–482.
- BENKŐ Elek
1990 Kelet-Erdély „korai” kővárak. In: *Várak a 13. században.*, *Castrum Bene*, 1989, Gyöngyös, 68–85.
1991 Szent László-kori kővárak Erdélyben? *Műemlékvédelem*, 35, 4, 227–236.
- BORDI Zs. Loránd – DÉNES István
1999 Régészeti kutatások a Rika-erdő kora középkori erődrendszerében. *Acta(Siculica)-1998/1*, 175–188.
2000 A Rika-erdei kora középkori erődítmények 1999. évi régészeti kutatása. In: *Acta(Siculica)-1999/1*, 229–240.
- BORDI Zs. Loránd
2001 Előzetes jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 2000. évi régészeti kutatásáról. *Acta(Siculica)-2000*, 237.
2003a Complexul de fortificații medievale timpurii de la Racoșul de Sus - Pădurea Rica. In: *Noi descoperiri arheologice din sud-estul Transilvaniei. Catalog de expoziție*. Redactor: Valeriu Cavruc, Ed. Angustia, Brașov, 81–86.
2003b Fortificații de piatră din secolele XII-XIV din sud-estul Transilvaniei. *Buletinul Muzeului Militar Național*. Serie nouă. 1/2003, vol. II., 82–89.
- DÁVID László
1981 *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. București.
- DÉNES István
2001 Székelyföldi töltésvonulatok 1. *Acta(Siculica)-2000*, 215–236.
- EKF E&TB
2006 *Első Katonai Felmérés. Erdély és a Temesi Bánság*. DVD, Új Arcanum, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeuma Térképtára.
- FERENCZI Géza – FERENCZI István
1971 A varsági Tartód vára és történelmi jelentősége. *Korunk*, 1971, 30, 8, 1138–1146.
1979 Observații de topografie arheologică în partea superioară a depresiunii Homoroadelor (jud. Harghita) între anii 1957–1978. *Acta Musei Napocensis*, XVI, 41–430.
- FERENCZI István
1991 Megjegyzések egy véleménynyilvánítással kapcsolatban, amely Kelet-Erdély kora középkori kővárainak kérdését taglalja. *Műemlékvédelem*, Budapest, 35., 4., 220–226.
- GAALI Zoltán
1993 *A székely ősvárak története, mondája és legendája*. Budapest, 1938, I-II, (Reprint).
- GHEORGHIU, Teodor Octavian
1985 *Arhitectura medievală de apărare din România*. București.
- GYÖRFFY György
1987 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II, Budapest.
- HERNER János
1987 *Erdély és a Rések Térképe és Helységnevtára. Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján*. Herner János (szerk.), Szeged.
- IAMBOR, Petru – MATEI, Ștefan
1979 Incinta fortificată de la Cluj-Mănăștur (sec. IX–XIV). *Acta Musei Napocensis*, XVI, 599–620.
- JANITSEK Jenő
1993 *Bardócszék hely- és családnevei. Magyar Névtani Dolgozatok*, 118, Budapest.
- KISGYÖRGY Zoltán
1979 Réka vára. Múlt idők tanúi. *Megyei Tükör*, 2184, 1979. 01. 27.
- KÖNYÖKI József
1906 *A középkori várak. Különös tekintettel Magyarországra*. Budapest.
- KÖVÁRI László
1852 *Erdély régiségei*. Kolozsvár.
1866 *Erdély építészeti emlékei*. Kolozsvár.
- KRIZA János
1853 Székely népmonda Atiláról és a húnokról. *Új Magyar Múzeum*, Anul III, (Vol. I), III, 175–176.
- MARȚIAN, Iulian
1920 *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*. Bistrița.
- ORBÁN Balázs
1868 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból. I. Udvarhelyszék*. Pest.
- PESTY Frigyes
1864 Pesty Frigyes gyűjtése Vargyasról (1864). In: JANITSEK Jenő 1993, 290–293.

- POPA, Radu – ȘTEFĂNESCU, Radu
1980 Șantierul arheologic Ugra. *Materiale și cercetări arheologice*, 14, 498–501.
- PREDA, Constantin
1959 Săpăturile arheologice de la Sincrăieni. *Materiale și cercetări arheologice*, VI, 825–869.
- RACV
1998 Cavruc, Valeriu (Red.), *Repertoriul arheologic al județului Covasna*. Sf. Gheorghe.
- RUSU, Adrian Andrei
2005 *Castelarea Carpatica. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*. Cluj-Napoca, 2005.
- SZÉKELY Zoltán
1978 Contribuții la problema fortificațiilor și formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei. *Aluta*, 8-9, 1976-77, 52–110.
- ȚUȚUIANU, Costin-Daniel
2000 Mihályvára – raport de săpătură. In: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 1999*. București.

A Rika-erdei kora középkori erődítményrendszer. A keleti torony

(Kivonat)

A Rika-erdei kora középkori erődítményrendszer Felsőrákostól 6 kilométerre északnyugatra, az összefolyásuk után a Kormosba ömlő Sóskút (Nádas)- és Rika-patak között, a Barót város és Vargyas község közötti közigazgatási határt képező enyhe lejtésű hegylábbon helyezkedik el. Az erődítményrendszer négy kelet–nyugat irányban, 500 méter mélységben tagolt, különálló vagy részben kapcsolódó objektumból áll. Keletről nyugat felé haladva az első egy elején *kettős sánc*, amelyhez második objektumként egy *torony* kapcsolódott; a harmadik, a tőlük nyugatra fekvő nyeregben található *nyugati torony*, majd ezután a *nyugati sánc* következik. A rikai erődítések maradványai a 19. század közepétől váltak ismertté a régészeti és történelmi irodalom számára, amely gyakran foglalkozott a helyszínnel, elsősorban annak keleti, a Hegyes-tetőn található objektumával. Első méltatói az erődítményt ős- vagy hun-korinak tartották, míg a 20. század végére két ellentmondó kelezési irányvonal fejlődött ki, amely a vár szerepét a középkori út ellenőrzésében vagy ezzel ellentétben, magánvárként látta.

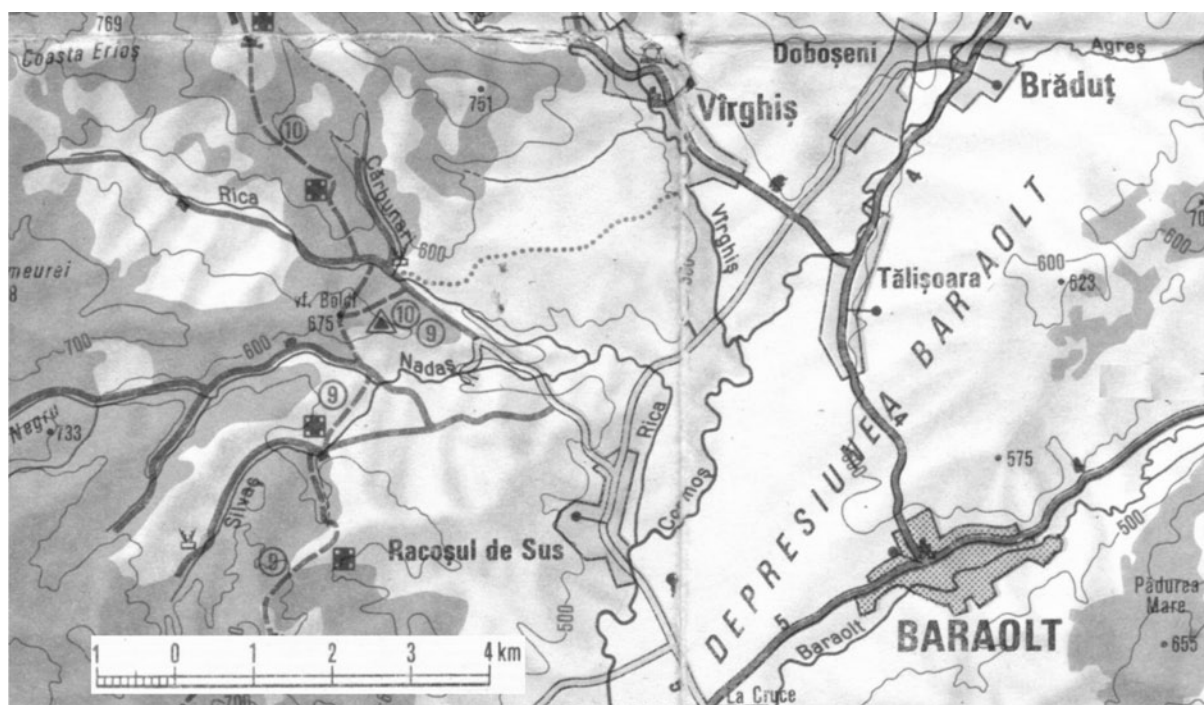
A 2007. évi régészeti kutatás során 3 szelvényt és egy nagyobb területet nyitottunk, melyekből felszínre kerültek az erődítmény maradványai. A Hegyes-tetői erőd egy négyszögletes, lekerekített sarkú, két méter körüli falvastagságú, kb. 8,5 × 8,5-10 méter alapterületű torony volt, amelyet a 18. század folyamán alapokig lebontottak. A szelvényekben talált kerámiatöredékek a nyugati toronyéval egykorúnak mutatják, vagyis a 12. századra kelezik. A tető környékének erődítése, a sáncok, amelyek csak félig ölelik körbe, fedezetlenül hagyva a nyugati oldalt, nem támasztják alá a magánvár besorolást, szerepe inkább az erődítményrendszer előretolt védelmi állása, valamint a megfigyelés lehetett.

The Early Medieval Fortifications of the Rika Forest. The Eastern Tower

(Abstract)

The ruins of the eastern tower of the Rika Forest fortifications surmounts the peak of Hegyes, that rises between the valley of the Nádas and Rika creeks in the southern part of the Northern Perșani Mountains. The Rika Forest fortification is formed of four distinct features proportioned in 500 m depth, from east to west. The first one is a partially *double rampart*, followed by a *tower* as second feature; to the western saddle we can find the third one, the *western tower*, and the last one the *western rampart*. The ruins of the fortress have been known for the archaeological and history literature since the middle of the 19th century. Its location has been often discussed, especially its eastern object. At first the fortification was considered of prehistorically or Hunnic origin. Later, until the end of the 20th century, two contradictory lines have developed. The date of building and the use of the fortress knew two different conceptions. In the first case the authors think that the fortress was built at the end of the 11th century and his role was the guard of the medieval Rika's highway, in the other case the fortress was considered to be a fort that was built by a local landowner in the 13th or 14th century. The archaeological research was begun at the site in 2002. In 2007 the research was restarted with more efficiency, when we opened three trenches and one surface.

The research established that the fort of the Hegyes-peak was a quadrangular stone building with rounded external corners. The wall was excavated in the 18th century but its 1.9 meter foundation trench can be seen at the original ground level. The original size of the tower was probably 8.5 × 8.5-10 meter. The pottery fragments found in the ruin layer are contemporary with the 12th century pottery that was found in the western tower. The partially palisaded enclosure style shows that it might have not been a private fort, his original task was the observation and that it was a watchtower of the fortification system.

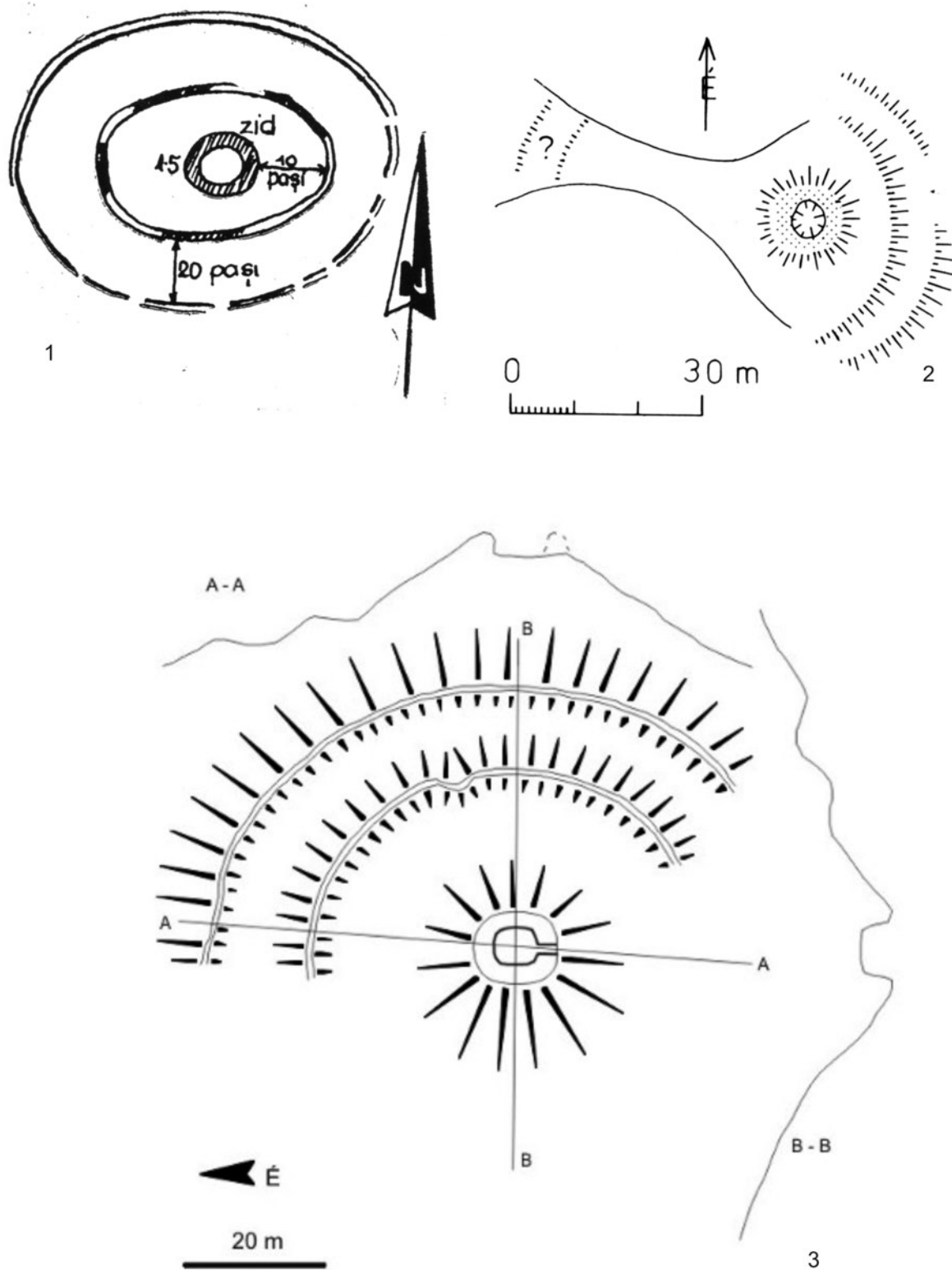

1

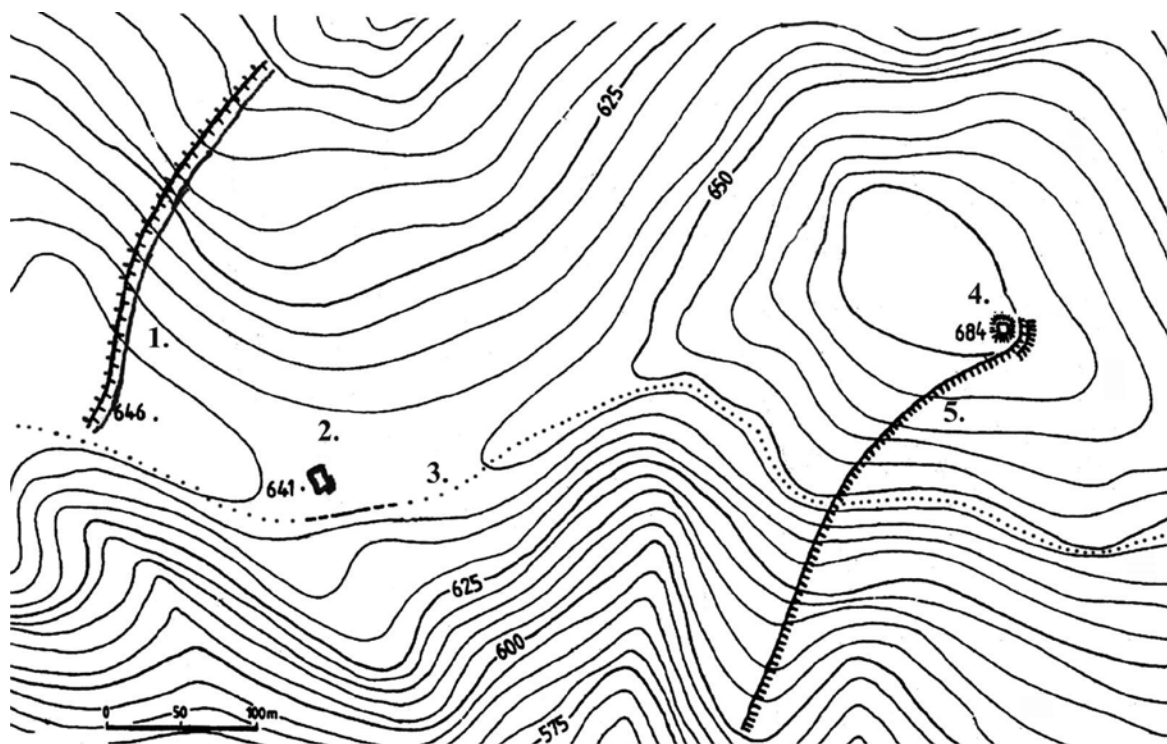

2

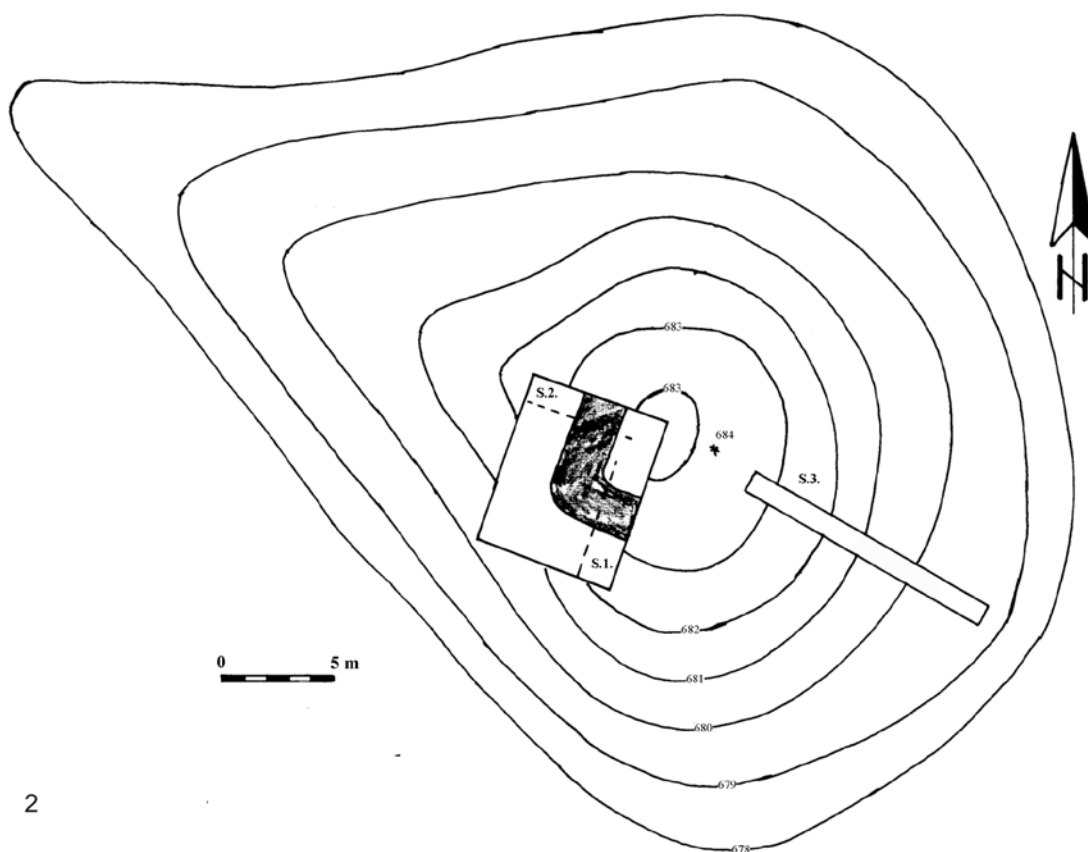
Planșa 1 1. Localiția complexului de fortificații (la vest de vârful Boldi); 2. Vârful Hegheș văzut dinspre sud-est (Foto István Dénes)

Planșa 2 1. Cetatea Boldi (după Zoltán Székely); 2. "Cetatea Attila" (după Elek Benkő); 3. Cetatea Attila (după Tibor Szabó)

1

2

Planșa 3 1. Planul sistemului de fortificații din Pădurea Rica (Indice: 1. Valul vestic; 2. Turnul vestic; 3. Drum medieval; 4. Turnul estic; 5. Valul estic); 2. Vârful Hegheș cu planul săpăturilor

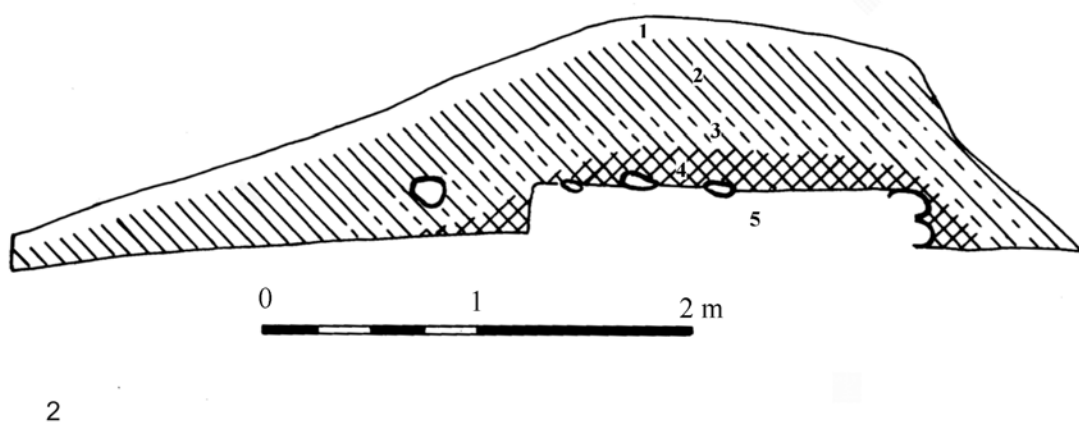
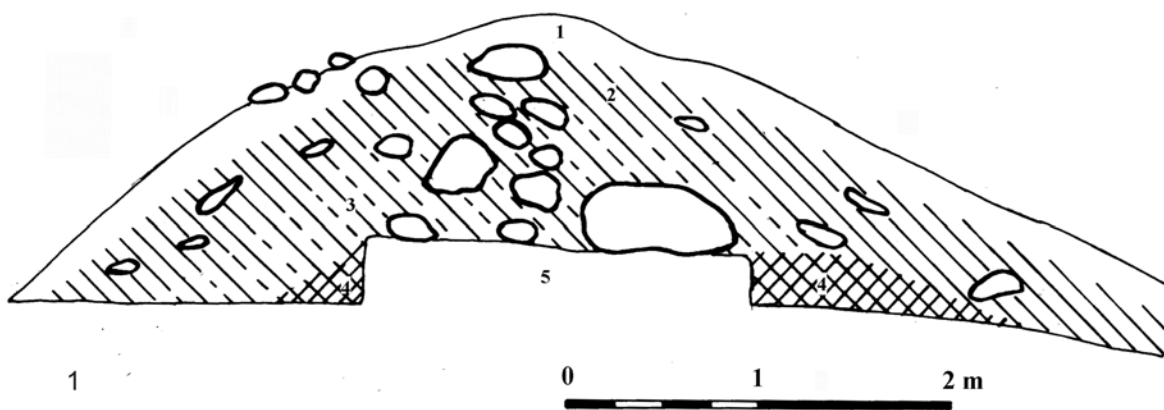

1

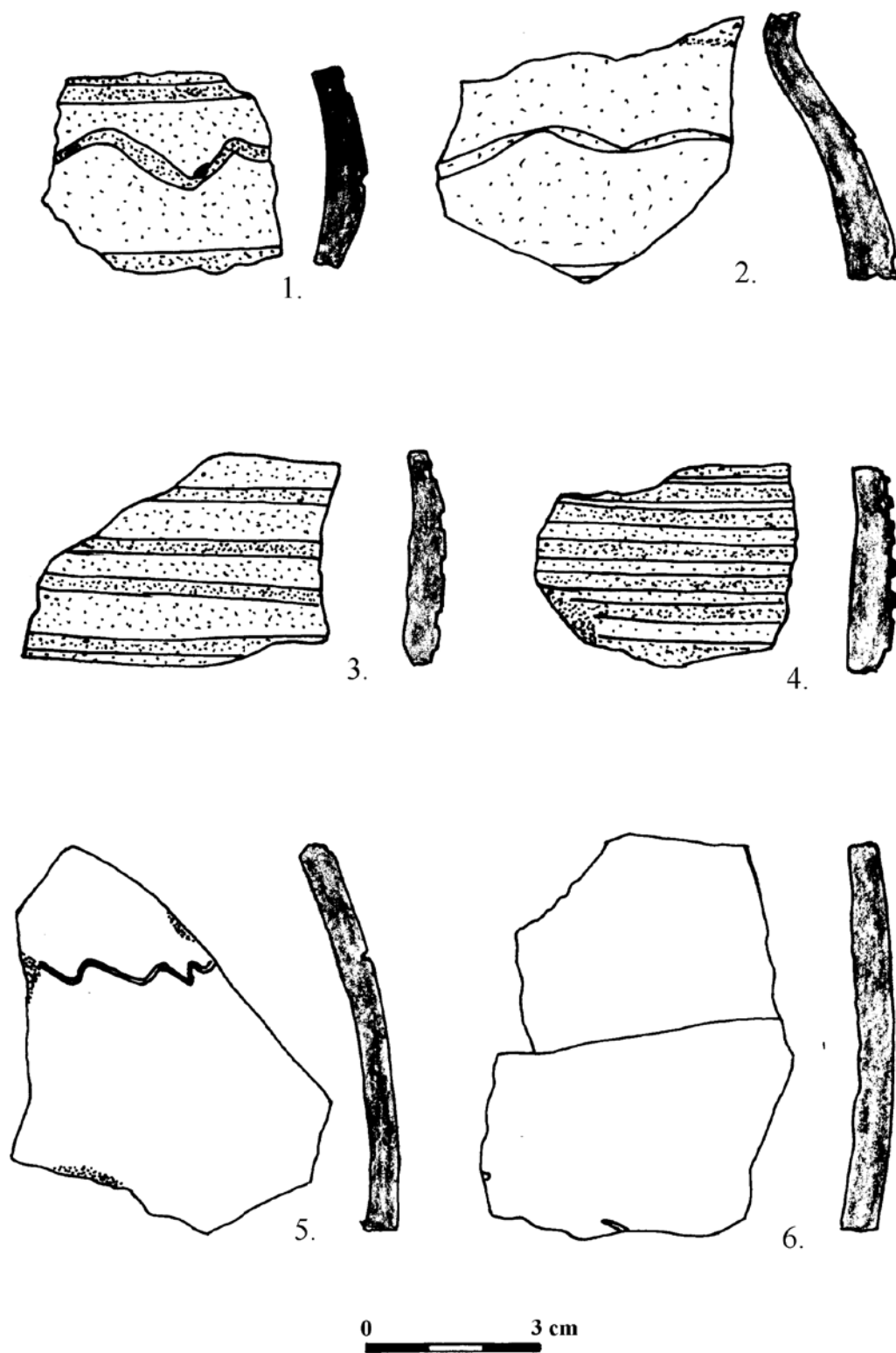

2

Planșa 4 1. Vârful Hegheș dinspre vest; 2. Urmele zidurilor în suprafața de cercetare extinsă

Plansa 5 1. Profilul estic al S.1; 2. Profilul nordic al S.2 (Legendă: 1. Humus de pădure; 2. Strat de dărâmatură secundară; 3. Strat de dărâmatură primară; 4. Strat cu mult var și mortar; 5. Urmele zidurilor)

Planşa 6 Fragmente ceramice descoperite la turnul estic

Bordi Zsigmond Lóránd

AZ OJTOZI-SZOROSI RÁKÓCZI-VÁR 2004. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSA

I. Bevezető

A Rákóczi-vár romjai az Ojtozi szorosban, Ojtozteleptől mintegy 2 kilométerre északnyugatra, az Ojtoz-patak jobb partján, a Brassót Bákóval összekötő országút fölött emelkednek. A romok a Rakottyás-hegy alatti, a patak szintje fölött mintegy 25 m-rel emelkedő enyhe lejtésű terasz egy részét foglalják el (1. tábla, 1). A romot a 19. és 20. századi útszélesítési munkálatok, valamint a rajta keresztül vezetett nagy nyomású gázvezeték részben elpusztította.

2003. november hónap folyamán az Orange mobiltelefon szolgáltató társaság egy erősítőantenna építésébe kezdett a rom közvetlen közelében. Az előkészítő munkálatok során eltávolították a felszíni talajréteget, amelyben a Székely Nemzeti Múzeum helyszínre kiszálló szakemberei régészeti leletanyagot találtak, és ezért, valamint a romokra való tekintettel leállították a munkálatokat. A leletek elsősorban 19. századi kerámia- és pipatöredékekből, egy kályhacsempe töredékéből, valamint állatcsontokból álltak. A földben talált nagy mennyiségű hamu és a faszén-darabok egy itt álló, tűz által elpusztított faépületre utaltak. A leletek azt sugallják, hogy itt lehetett elszállásolva az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején az Ojtozi-szoros védő honvéd helyőrség egy része, és az épület a harcok során égett le.

A kutatás az előkészítő munkálatok elvégzése után, 2004. július hónapban kezdődött el, és októberig folytatódott. Az elhúzóadás elsősorban a kitartó esőzések miatt következett be, amelyek nemegyszer feltöltötték a kutatóárkokat, és nagyban hátráltatták a feltárási és konzerválási munkálatokat.

II. A Rákóczi-vár a történeti irodalomban

A Rákóczi-vár első alaprajza Giovanni Morando Visconti olasz származású osztrák hadmérnök 1699-ben Nagyszébenben kinyomtatott Erdély térképén jelent meg.¹ Ezen a 117,5 × 99,5 cm méretű, keletelt, 1:350 000 léptékű térképen a kor még használatban levő erődítményei alaprajzként tüntetődtek fel. Az Ojtozi-szorosban, a patak jobb partján két, egy cikcakkos vonallal (feltehetőleg sánccal) összekötött erődítményt ábrázolt a szerző (1. tábla, 2). A patak

közelében egy négy sarokbástyás, négyzet alakú zárt udvarral rendelkező vár szerepel. Tőle keletre a hegytetőn egy másik, megnyúlt hatszög alakú erődítmény van bejelölve. A kettőt összekötő vonal a völgyben található erődítmény déli tornyától indul és a magasabban fekvő nyugati oldalának központi részéhez csatlakozik.

A négyszögű erődítmény déli oldalát egy a patak jobb partján haladó út szeli át, amely a keleti oldalon távozik, és mintegy 1,5–2 kilométerrel odébb kel át a patak bal partjára. Kaputoronynak vagy bármilyen más ilyen típusú védőműnek nyoma sem látszik.

Az 1784-ben elkészített első katonai felmérésen² az Ojtozi szoros erődítményei már többé-kevésbé a valós formájukban szerepelnek. Az egyik változatban itt is megfigyelhető a zárt udvar, de a négy fal által összekötött torony helyett csak kettő, a nyugati és a keleti szerepel, míg a keleti oldalon nagyméretű épületek (talán kazamaták) állnak. (2. tábla, 1) Egy másik változatban az udvart három torony övezi, de ezek nem szabályos alakban, hanem asszimmetrikusan helyezkednek el. Két torony, a nyugati és az északi közvetlenül a patak fölött emelkedő terasz szélén található, az őket összekötő fal párhuzamos az úttal. A másik két torony közül a déli a nyugati torony közvetlen közelében, míg a keleti jóval távolabb, a patak és a gerinc között mintegy félúton helyezkedik el. A három, a patakhoz közelebb álló toronyhoz csatlakozó fal egy négyzet alakú udvart zár be, oly módon, hogy a déli toronytól észak felé haladó fal nem a keleti toronyhoz, hanem az azt, az északi toronnyal összekötő fal középső részéhez csatlakozik. Az erődítmény és a patak között egy az utat átszelő falszakasz, tőle délre több épület figyelhető meg. A patak túlsó partján egy pontokkal körülkerített terület látható, amelyből egy pontsor a gerinc felé tart (2. tábla, 2). Nem egyértelmű, hogy a felmérők itt mit akartak ábrázolni, de lehetséges, hogy ez a nyolc évtizeddel később Orbán Balázs által leírt, az Ojtoz-patak nyugati partján húzóódó védőfalat vagy töltést ábrázolja.

A vár első felbukkanása a szakirodalomban 1861-ben történt, az Ipolyi Arnold által szerkesztett Magyarország régészeti topográfiájában, ahol

¹ VISCONTI, Giovanni Morando 1699.

² EKFE&TB 2006, 246 sectio.

Háromszék vármegyénél szerepel, leírás és más ismertető nélkül.³

Kövári László az erdélyi középkori határvárak között foglalkozott a Rákóczi-várral, amelyet 50 öl hosszúnak és 30 öl szélesnek (kb. 90 × 50 m) írt le, megemlítve, hogy szegletbástyákkal volt ellátva. Ugyancsak megemlítette, hogy a vártól a völgybe és a hegytető felé kőből épült védőfal húzódott, valamint említette a patak partján az utat lezáró kaput is. Cáfolta azt a néphagyományt, amely a vár építését II. Rákóczi Györgynek tulajdonítja, állítását egy olyan, 1630. január 25-i törvénycikkkel támasztva alá, mely szerint a várat Háromszék lakossága építette. Végezetül megemlíti a vár pusztulását az 1787–89-es osztrák–orosz–török háború idején, valamint azokat a fontosabb katonai és politikai eseményeket, amelyek kapcsolatba hozhatók az Ojtozi-szorossal.⁴

Orbán Balázs Háromszékről írt művében bőven foglalkozott az Ojtozi-szorossal és a Rákóczi-várral. A vár szerinte: „... szabálytalan négyszög idomban épült, 100 lépés hosszúság, 50 lépés szélességben, szögletein kiszögelő bástyákkal.” Megemlítette, hogy ekkorra a vár nagyon romladozott állapotban volt, ottjártakor már csak az északi és keleti oldal falai és bástyái álltak, de azok is nagyon romosan. Az általa készített fényképfelvételek számos fontos információval szolgálnak az erődítmény 19. század közepi állapotáról (3. tábla, 2–3) Orbán feljegyezte, hogy a pusztulás a természeti hatások mellett az embereknek is tulajdonítható, ugyanis a szoros újabb védőműveinek építésekor a várból termelték ki a köveket. Leírta, hogy a patak másik partján is létezett egy a gerince felkapaszkodó védőmű, de annak nyomai ottjártakor már alig látszottak. Orbán a néphagyományra hivatkozva II. Rákóczi Györgynek tulajdonította a vár építését, míg pusztulását 1788-ra tette.⁵

1892-ben Gyárfás Győző az Ojtozi-szoros leírásakor röviden beszámol a vár maradványairól, megemlítve, hogy 12 évvel korábban a romok között egy

1637

... SABÓ JAKAB DALNOKY

... [I]RTAM EZT EMLÉKEZETRE

[MIND]SENT 3 NaPlan

felírással ellátott követ találtak. Sajnos nem volt tudomása az előkerülés helyéről és körülményeiről. Gyárfás közöl egy fényképfelvételt is, amelyet az Ojtoz patak bal partjáról készített, és amelyen kivehetőek két torony romjai, a patak mellett a lőrések-

kel ellátott völgyzáró fal, valamint a vám épületei (3. tábla, 1).⁶

1893-ban a Vasárnapi Újság hasábjain ismeretlen szerző tollából jelent meg egy a Rákóczi-várat bemutató rövid ismertető.⁷

1895-ben Gyárfás Győző ismét bemutatja a Rákóczi-várat, de korábbi írásához képest semmilyen újabb információt nem közöl, a leírást legfeljebb egy az északi oldalról, a patak túlsó partjáról készített fényképfelvétellel egészíti ki (3. tábla, 4).⁸

A Pallas Nagy Lexikona az Ojtozi szoros címszó alatt megemlíti, hogy létezett itt egy Rákóczi-vár, amelynek romjai az ojtozi-vámtól északra találhatóak.⁹

Könyöki József a háromszéki várak között sorolta fel, anélkül, hogy bővebben foglalkozott volna vele, míg az általa közölt kép Orbán Balázs 1867-es felvételének átvétele.¹⁰

Gaali Zoltán a székelyföldi várakat bemutató könyve csak Orbán Balázs adatait közli, anélkül, hogy érdemleges adatokkal szolgálna a várral kapcsolatban.¹¹

Székely Zoltán Orbán Balázs nyomán írta le, nem közölt alaprajzot hozzá, de megemlítette, hogy a saroktoronyok 8 × 8 métereseek.¹²

Kiss Gábor sarokbástyákkal ellátott 80 × 40 m alapterületű erődítményként írta le. Egy rövid, az Ojtozi-szorosban lezajló eseményeket felsoroló kitérő után ő is cáfolja a II. Rákóczi György korabeli építést, megemlítve az 1630. évi törvénycikken kívül Bethlen Gábor 1627-ben kelt levelét, amelyben arról értesítette Háromszék közösségét, hogy az Ojtozi-várban harmincadvámot állított fel, amelynek harmincadosává a lemhenyi Kanitsos Mihályt nevezte ki. Az erődítmény utolsó írásos említéseként idézi a Főkormányshély 1737-ből származó levelét, amelyben utasítják a székelyeket, hogy javítsák ki a határvárakhoz vezető utakat, amelyeken a végekbe szálló császári hadsereg végig kell vonuljon. Az erődítmény pusztulását az 1787–89-es háborúra teszi, megemlítve azt is, hogy a megmaradt épületeket a 19. század folyamán villámcsapás érte, tovább pusztítva állagukat.¹³

Kovácsna megye régészeti repertóriumában az erődítmény a 126. sorszám alatt szerepel, anélkül, hogy bővebb ismertető készült volna róla.¹⁴

Ugyancsak röviden említik a Székelyföld¹⁵, valamint a Kovácsna megye útikönyvében¹⁶.

Rövid, fényképes leírása található a Várak Magyarországon internetes oldalon is, itt azonban

³ IPOLYI Arnold 1861, 251.

⁴ KÖVÁRI László 1866, 131–132.

⁵ ORBÁN Balázs 1869, 127.

⁶ GYÁRFÁS Győző 1892, 196.

⁷ Vasárnapi Újság 1893, 179.

⁸ GYÁRFÁS Győző 1899, 268–269.

⁹ THIRRING Gusztáv 1896, 351.

¹⁰ KÖNYÖKI József 1906, 284, 650. ábra.

¹¹ GAALI Zoltán. 1938, I, 276–279.

¹² SZÉKELY Zoltán 1978, 63.

¹³ KISS Gábor 1987, 287–289.

¹⁴ RACV 1998, 64.

¹⁵ VOFKORI László 1998, II, 352.

¹⁶ KISGYÖRGY Zoltán 2000, 155.

csak a nyugati torony alaprajza szerepel.¹⁷ A torony észak-keleti oldalán a berajzolt kisméretű helyiség (4. tábla, 1) nem létezik a valóságban, megjelenése a 4. kutatási felület déli tanúfala félreértelmezésének tulajdonítható.¹⁸

III. A Rákóczi-vár ma

Az első terepbejárások során nyilvánvalóvá vált, hogy az elmúlt évszázad nagyméretű átalakításai miatt a helyszín nem emlékeztet az irodalomban közölt leírásokra. A kutatás során megállapítottuk, hogy jelenleg a terasz felszínén csak két nagyméretű, egymástól mintegy 50 m távolságra található objektum maradványai figyelhetőek meg. A topográfiai felmérés elvégzése, majd az eredményeknek a korábbi térképekre való kivetítése során megállapítottuk, hogy ezek az első katonai felmérés alaprajzán látható tornyok, valamint az őket összekötő falak maradványai. A tornyok és az országút közötti terepszakaszon csak egy, a déli toronytól 25 m-re északkeletre fekvő, 310° irányú, 3,5 m hosszú, 1,7 m vastag, 0,75 m magasságban fennálló fal maradványai találhatóak a felszínen. A falcsonttól nem messze nyugati irányban a talaj egyenetlenségei sejtettek épület- és falmaradványokat.

A nyugati torony maradványai egy mintegy 20° észak–dél irányú lejtőn emelkednek. Északi és déli oldalainak alja között a szintkülönbség 2,5 m. A feltárás megkezdése előtt a torony egy 2,5–3 m magas, 13×13 méteres, lekerekített sarkú négyszög alakú halomként jelentkezett, melynek tetején kőrisfák nőttek (5. tábla, 1). Az egykori falakból nem látszott csak a keleti sarok, egy három méteres falszakasz az északkeleti oldalból, valamint egy kősor a déli sarok környékén. Az északkeleti falon, a mai földszintől mért 1,80 m magasságban egy kisméretű, törmelékkel kitöltött ablaknyílás (feltehetőleg lőrés) található.

A torony északkeleti oldala mellől egy töltés halad északkelet (55°) irányba. A 10 m hosszan megfigyelhető sánc magassága 0,5 m, további részét a gázvezeték építéskor elpusztították.

A keleti torony a nyugatitól mintegy 50 méterre keletre, vele azonos színtgörbén, de egy enyhébb, 7–9° dőlésszögű lejtőn emelkedett. A mintegy 1,5 m magas, központi részén bemélyedő halom 12×12 méteres volt. A halom alján falzatnak tűnő, habarcsba kötött kősorok voltak láthatóak. Ezt a romot is elborította a növényzet, tetején pedig kőrisfák és mogyoróbokrok nőttek (5. tábla, 2).

A keleti toronytól is indul észak-nyugati (305°) irányba egy alacsony töltés, amely 16 m után a gázvezeték építéskor kialakított útban megszakad.

A két torony romjain kívül ma már csak egy rövid, mintegy 2–2,5 m hosszú, 60 cm magas, 310° irányú falcsont látható a tornyok alatti kisméretű teraszon, amely feltehetőleg az erődítmény északkeleti zárófala lehetett.

A két északi, az Első Katonai Felmérés során berajzolt, a 19. század végi fényképeken még jól látható toronyból mára már nem maradt meg semmi. Helyüket a talaj egyenetlensége és egy, az országút fölé emelkedő fenyőfa gyökerei alól kikandikáló kősor jelzi.

Sokkal későbbi, nem a vár használatának idejéből származik az az ívelt, szárazon rakott falazat, talán mellvéd, amely a nyugati toronytól indulva nyújtott S alakot leírva halad a Rákóczi-vár fölötti gerincen emelkedő Bem-sánc felé. Nem egyértelmű, hogy ez az út az 1848–49-es forradalom és szabadságharc során létesült, de az a tény, hogy a nyugati torony kutatásakor az átvágás során egy 7,98 kaliberű, 1905-ös gyártmányú osztrák–magyar puskaöltény kilőtt hüvelyét találtuk meg a felszínen, arra utal, hogy az első világháború során használatban lehetett.

IV. Eredmények

A 2004. év nyarának szélsőségesen esős időjárás viszonyai nagymértékben hátráltatták a régészeti kutatást, olyannyira, hogy a betervezett munkálatoknak csak egy részét sikerült elvégezni és dokumentálni, majd a feltárt falfelületeket előzetesen konzerválni. A kutatások 2005. évre tervezett folytatása pedig anyagi fedezet és a helyi hatóságok érdeklődése hiányában nem valósulhatott meg.

Az ásatás során 8 kutatási felületet (szelvényt) nyitottunk meg a nyugati torony mellett, de még mielőtt kielégíthető eredményekkel zárhattuk volna le a kutatást, az ősz előrehaladtával a munkát abba kellett hagyni, hogy a tél beállta előtt elvégezhesük a rom előzetes konzerválását. Az összes szelvényre egyaránt jellemző a régészeti leletek szinte teljes hiánya. Csak a torony északkeleti oldalán került elő egy 19. századi agyagpipa töredéke, valamint egy, nagy vonalakban a 16. század második – 17. század első felére datálható, nehéz fazekaskorongon készített, szürkére égetett edény peremének és vállának egy töredéke.

A keleti toronymnál a kutatás csak az épület alakjának megállapítására és a következő évre tervezett ásatás előkészítésére terjedt ki.

A régészeti kutatások eredményeként sikerült egy viszonylagos képet alkotni a Rákóczi-várról.

Az erődítmény déli tornya egy 3,5 méteres szintkülönbségű lejtőre emelt 8,25 × 9 × 8,5 × 10 m külső méretű, 1,6 m falvastagságú, trapéz alakú építmény volt. A helyben bányászott köveket egy viszonylag

¹⁷ <http://mars.elte.hu/varak/ojtozrakoczivar/or.html> – 2007. szeptember 27.

¹⁸ <http://mars.elte.hu/varak/ojtozrakoczivar/alaprajzok/rajzok/or.html> – 2007. szeptember 27.

gyenge minőségű, kevés meszet és a patak medréből kitermelt¹⁹ homokot tartalmazó sárgás színű habarccsal kötötték össze. Azonos állagú habarcs került a külső falfelületekre is, de ez az idő folyamán lemálolt, maradványai csak helyenként figyelhetőek meg. A falakat alapozás nélkül, a megtisztított anyaközetre építették, ennek következtében a lejtő felőli oldal erősen megcsúszott és lepusztult. Ma a falak átlagosan 1,50–2,00 m magasságban állnak, legjobban az északkeleti fal őrződött meg, amely az első emelet magasságáig áll, a középkori járószinttől mért magassága eléri a 3,80 métert. A falfelületeket gondosan rakták, hogy kiegyenlítsék a lejtős hegyoldal révén kialakuló egyenetlenségeket. Ugyancsak gondot fordítottak a sarkok kialakítására, ahol, amennyiben lehetett, faragott köveket használtak fel. Lehetséges, hogy a legfelső emelet vegyes falazatúak voltak, ugyanis a torony belsejének omladékrétegében számos téglatöredék került elő, amelyeknek azonban semmilyen nyomuk nem látható az álló falak szövetségében.

A torony eredetileg három szintes lehetett, amelyből ma már csak a földszint és az első emelet keleti fala maradt meg.

A $4 \times 4,1 \times 4,25 \times 4,5$ méteres, trapéz alakú földszint a délnyugati oldal kivételével minden oldalon két-két nyílással rendelkezett (4. tábla, 3).

Az északnyugati oldalon, a nyugati saroktól, a külső falfelületen mért 4,70 méterre, egy fekvő X-hez (vagy homokórához) hasonló kisméretű lőrés található, amelynek külső nyílása 0,35 m széles és 0,38 m magas. A falfelülettől 0,80 méterrel bennebb a nyílás azonos magasság mellett 0,10 méterre keskenyedik el (nyílása 20°). Itt mindkét oldalon egy-egy 10 cm mély beugrás található, amely a zárókeret beillesztésére szolgálhatott. A torony belseje felé a lőrés 0,55 méterre szélesedik. A lőrés tengelye merőleges a torony falára (250°) (5. tábla, 5).

Tőle 1,54 m-re északra (1,47 m-re a nyugati saroktól) található egy másik, hasonló kialakítású és méretű lőrés, amelynek tengelye azonban 85° szöveget zár be a falfelülettel (5. tábla, 4).

A torony északkeleti fala erősen megrongálódott az épület összeomlása során. Nyugati részén az omlás szinte földfelszínig elpusztította a falakat, olyannyira, hogy az itt a nyugati saroktól 2,45 méterre található, ék alakú (külső nyílása 0,45, belső nyílása 0,70 m) lőrésnek csak az alsó kőora maradt meg. Az északkeleti fal központi részéből (3,50 m-re az északi saroktól) egy a toronnyal szervesen egybeépült 1,65 m vastag fal indul északi irányba. Nyomvonala mintegy 2 m hosszan követhető, majd eltűnik, ugyanis a gázvezeték beásása során a tereprendezés elpusztította. A torony falától 1,2 méterre egy lőrés nyílik rajta,

¹⁹ A habarcsban festőkagyló (*Unio pictorum*) töredékei találhatóak.

de ezt nem tudtuk kibontani, ugyanis kívül esett az ásati felületen. A toronynak az egykori várudvarból nyíló bejárata az északkeleti oldal keleti részén nyílt. Az 1,20 m magasan megmaradt falakban a középen elkeskenyedő, kifelé mindkét oldalon kiszélesedő ajtónyílás szélessége 1,25 m. Központi részén két, az egykori ajtókeretet befogadó beugrás található. Ugyancsak innen nyílnak az egykori zárógerenda fészkei is, amelynek nyugati, a gerendatestet befogadó szakasza 1,75 m, míg a rögzítést szolgáló keleti szakasza 0,30 m (5. tábla, 3).

A délkeleti oldalon a keleti saroktól 1,85 m-re egy nagyméretű lőrés (talán inkább ablak) található. A torony külső falán szélessége 0,55 m, magassága 0,50 m, belül 0,75 m széles és 0,55 m magas, míg a nyaknál szélessége 0,38 m, a külső falfelületen mért magasság mellett (5. tábla, 6 – jobboldalt). A délkeleti oldal másik, a többiekkel azonos formájú lőrése (méretek: külső szélesség: 0,32 m, magasság: 0,36 m; belső szélesség: 0,62 m, magasság: 0,50 m, nyakszélesség: 11 cm, iránya: 117°), a déli saroktól 3,20 m-re, közvetlenül a középkori járószint fölött található (6. tábla, 2).

Az erődítménynek a torony falával egybeépített déli várfala a délkeleti oldal központi részéről, a két lőrés közül indul. Az 1,60 m vastag falszakaszt 2,5 m hosszan bontottuk ki, de nyoma a földfelszínen még 10 m hosszan követhető. Magasságáról nem rendelkezünk semmilyen adattal, a torony délkeleti oldalának falmaradványai alapján csak annyit sikerült megállapítani, hogy a fal magassága elérte az első emelet szintjét, és a középkori járószinttől számított legalább 3–3,5 m lehetett. A falban a torony falától a déli oldalon mért 1,55 m távolságra egy a falra merőleges kisméretű lőrés található, amelynek a déli (külső) oldalon mért szélessége 0,30, magassága 0,36 m, míg az északi oldalon 60 cm széles és 50 cm magas. A 316° irányú lőrés nyakának szélessége 12 cm (6. tábla, 1).

A leomló falak sajnos túlságosan keveset őriztek meg a torony első emeletéből (4. tábla, 4). A fennálló falak alapján annyit lehet csak megállapítani, hogy legalább egy kisméretű lőrés vagy ablak nyílt a délkeleti oldal negyedénél. Hasonló nyílás jelenléte utal az északnyugati oldalon Orbán Balázs fényképe.²⁰ Mindezek ellenére természetesnek tartjuk, hogy többi oldalán is kellett rendelkeznie legalább egy-egy nyílással, és akár a várfal (ez esetben inkább a nyugati fal) gyilokjárójára nyíló ajtóval is. A torony északnyugati és délkeleti falának belső felületén gerenda-fészkek nyomai nem figyelhetőek meg, ezért feltételezhetően az első emelet padlóját tartó gerendák a másik két szemben álló falra támaszkodtak. A feljárás deszkalépcsőn vagy falétrán történhetett, ugyanis a falazatban lépcsőre utaló nyomok nem kerültek elő.

²⁰ ORBÁN Balázs 1865, 127. kép.

A torony második és harmadik emeletéről nem rendelkezünk semmilyen információval. Az om-ladéokban talált téglatöredékek arra utalnak, hogy legalább egyikük vegyes falazatú lehetett, és talán megkockáztatható az a kijelentés, hogy akár innen is nyílhattak a gyilokjárókra vezető ajtók.

A nyugat-kelet hossz tengelyű, rombusz alakú keleti torony méretei $8,5 \times 8 \times 8,5 \times 8$ m. Helyi homokkőből, gyenge, morzsalékos, sok homokot tartalmazó habarccsal rakott falainak vastagsága 1,60–1,90 m (6. tábla, 3). Az idők folyamán a torony erősen károsodott, ugyanis ha a 19. században falai legalább 1,52 m magasságban álltak, mára a legnagyobb falmagasság sem haladja meg a 0,60 métert. Belső szerkezetéből mára már csak a többé-kevésbé négyszög alakú, $4,75 \times 4,75$ m méretű földszint maradt meg, az északnyugati oldalon egyetlen ék alakú, kívül 0,60, belül 1 m széles lőrés nyomaival (4. tábla, 2).

A várfal a torony északnyugati oldalának nyugati negyedénél csatlakozott. Mivel az idők során nagyon lepusztult, építéséről nagyon keveset sikerült megállapítani, de a toronyfalban megfigyelt kiugró csonk egyértelművé teszi, hogy fala egybe volt építve a torony falával.

A torony délnyugati falának központi részén egy 4,50 m hosszú, 0,90 m széles utólag épült, vegyes falazatú, kőből és $27,5 \times 13,2 \times 4,5$ cm méretű téglából épített fal található (6. tábla, 4). A fal a nyugati saroktól 3,5 méterre kezdődik, és a délitől 0,50 m távolságra ér véget (6. tábla, 5). A falazat nyugati részén, a torony délnyugati falának központjában egy 1,25 m hosszú és 0,75 m széles kiugrás található. E falszakasz szerepe egyelőre tisztázatlan. Méretei és elhelyezkedése (ugyanis a torony a hegy felőli oldalon fekszik) kizárják azt, hogy támpillér vagy bármilyen más faltámasz lett volna. Vegyes falazata, valamint az a tény, hogy nem szerves része a toronynak, egyértelműen utólagos építésre utal. Mivel ez a szoros felől legkevésbé látható, tehát belövésnek legkevésbé kitett oldal, feltételezni lehet, hogy innen nyílt a torony emeletére nyíló bejárat. Nem tartjuk kizártnak, hogy az 1637-es vagy egy másik, ismeretlen időszakban elvégzett átépítés során ezzel a vegyes falazatú feljáráttal cserélték le a torony korábbi, fából készült feljáratát, megkönnyítve így a bejárást.

E torony belsejét is kitöltötte a kövekből álló törmelék, amelynek alján számos, a felső szintekről lehullott, az utólag épített falban megfigyeltekkel többé-kevésbé azonos méretű téglátöredék, valamint egy faragott kötömb, talán ajtó- vagy ablakkeret darabja került elő.

Összevetve a helyszínen megfigyelteket, a régészeti kutatás eredményeit, a topográfiai felmérést, valamint a forrásokat, megkísérelhetők az erődítmény egykori alakjának rekonstrukciója.

A középkor és az újkor folyamán a vár egy négy toronyból, az őket összekötő falból és a falak alkotta udvarban álló ismeretlen számú és méretű épületből álló erődítmény volt (7. tábla). Három torony (a két elpusztult északi és a ma nyugatinak elnevezett, valójában déli torony), valamint az őket összekötő falak alkották a vár központi részét. A falak vonala alapján megállapítható, hogy az általuk körbezárt beltér mintegy 30×20 méteres lehetett. Az úttól legtávolabb és a legmagasabban fekvő déli torony (a mai nyugati) lehetett a helyőrség egyik szállása, valamint egyúttal raktárként is használhatták. A keleti torony az együttestől távolabb helyezkedett el, de egy falszakasz összekötötte a vár tömbjével. Feladata elsősorban a megfigyelés, a szoros védelme és az erődítményt a keleti oldalról érő támadások kivédése lehetett.

A tornyokat és a várfalakat fekvő X vagy homokóra alakú, kisméretű kézi puska vagy a nehezebb, szakállas ágyúnak is nevezett várpuska befogadására alkalmas lőrésök törtek át. A lőrésök úgy voltak kialakítva, hogy a tornyok és a fal kifelé néző oldalain szemből, ott pedig, ahol a toronyhoz fal csatlakozik, oldalról védjék a falakat. A két, közvetlenül a földfelszín fölött nyíló nagyobb méretű, ágyúhoz való lőrés a falak oldalazó védelmében játszott szerepet. A nyugati torony északkeleti belső oldalán található nyílás méretei alapján inkább ablakként szolgált, de szükség esetén a lőrés szerepét is betölthette.

Ma már nem lehet megállapítani, hogy hol volt a vár bejárata. Az Első Katonai Felmérésen a mostani nyugati torony északnyugati oldalán egy szakadás látható a rajzban, mintegy bejáratot jelölve, ott azonban a feltárás során egy lőrés helyét találtuk meg. Visconti nyolc évtizeddel korábbi térképe pedig egyenesen két bejáratot jelez: egyet a délnyugati, a másikat pedig a délkeleti falszakaszban. A helyszínen azonban mindezekből semmi sem figyelhető meg, ugyanis a gázvezeték építése során pontosan ezek a falszakaszok semmisültek meg.

Visconti adatai pontatlanságuk ellenére is elfogadhatóbbnak tűnnek, ugyanis a várnak kellett, hogy legyen egy kapuja, amelynek elhelyezésére mind a védhetőség, mind a talaj szempontjából a délnyugati oldal a legmegfelelőbb, ezenkívül a védők egy a délkeleti falba nyitott kapun keresztül könnyebben el tudták érni a vár belsejéből a különálló keleti tornyot, mintha a bárhol is fekvő nyugati főkapun keresztül, a déli tornyot megkerülve közelítették volna meg azt.

A várnak az út szintjénél 15–25 méterrel magasabban fekvő, mintegy 105 méter hosszú északkeleti fala, valamint északi és keleti tornyai a kor löfegyvereinek hatékony lőtávolságán belül (100–120 m) oltalmazták a szorost és a Ojtoz-patak jobb partját. Az egykori északnyugati falszakasz pedig a maga mintegy

30 méteres hosszával hatékonyan biztosította az út védelmét. A szoros védelmét tovább erősítette a völgyzáró fal, amelynek építése egyéb adatok hiányában a 17–18. századra tehető. Mindezek ellenére az erődítménynek voltak gyenge pontjai is, elsősorban a déli oldal, amelyet hiába erősítettek meg egy a völgyre merőleges sánccal, védelmét csak nagyszámú helyőrség tudta ellátni, és végső soron egy innen indított támadás okozta az erődítmény pusztulását.

A várban zajló 17. századi építkezésekről és javításokról csak Dálnoki Szabó Jakab 1637-es emlékköve, valamint a keleti bástya tőrfala és az omladékban talált téglatöredékek tanúskodnak. Mindazáltal a hagyomány helyesen nevezte az erődítményt Rákóczi-várnak, még ha az utolsó nagy volumenű munkálatok nem is II., hanem apjához, I. Rákóczi Györgyhez köthetőek.

V. Konzerválási munkálatok

A felszínre hozott falfelületeket előzetesen lekonzerváltuk, hogy megvédjük őket a télen oly gyakori csapadék beszivárgásától és a fagy hatásától.

Ennek érdekében letakarítottuk a falfelületeket, eltávolítottunk minden helyéről kimozdult követ, amelyeket utólag visszafalaztak, hogy kialakulhasson egy egyenletes, a fal tengelyében magasabb domború falfelület. Ez okból helyenként a külső és belső falfelületek is utánfalazást igényeltek. Ott, ahol lehetséges volt, utánfalaztattuk a lőrészeket is, ugyanis néhányuk esetében felső részük a közvetlen környezet omladékában vagy éppenséggel a lőrés betöltésében került elő.

A felületek lefedésére finomra szitált homokból, oltott mészből és 10% üvegvízből (*Apastop*) kevert habarcsot használtunk, amelyet 5–7 cm vastagon vittünk fel a felületekre, úgy, hogy részben fedjék a még álló falszakaszok felső peremét, ezzel is gátolva a csapadék beszivárgását.

VI. A Rákóczi-vár története

A Rákóczi-vár építésének idejéről nem rendelkezünk írott adatokkal, első okleveles említése is csak a 16. század első feléből származik (lásd alább).

A kevés korai régészeti leletanyag nem engedi meg, hogy pontosan behatároljuk az építés idejét. Ennek ellenére a megfigyelhető alaprajzi és építészeti adatok, valamint az a tény, hogy a vár keskeny lőrésai csakis a tűzfegyverek használatára alkalmasak, a vár építését a 15. századra, annak is inkább a második felére teszik.

A vár elsődleges szerepe a határvédelem mellett a kereskedelmi forgalom ellenőrzése volt. Ez utóbbi tényező nagyon fontos lehet a vár építésével kapcsol-

latban. Magyarország és Moldva viszonya a 14–15. század folyamán általában feszült volt. A magyar királyok (Nagy Lajos, Luxemburgi Zsigmond és később Hunyadi Mátyás) nem mondtak le a vajdaság fölötti fennhatóságról, többször is kísérletet tettek arra, hogy a vajdákat a lengyel király fennhatósága alá maguk fennhatósága alá vonják. Ez a feszült politikai viszony nem akadályozta meg az erdélyi szász városokat és ezek között elsősorban Brassót, hogy intenzív, elsősorban nyersanyag és élőállat behozatalából, valamint késztermék kiviteléből álló kereskedelmet folytassanak Moldvával. Ennek egyik legelső említése 1419-ből származik, amikor Zsigmond király megparancsolta Sepszi- és Kézdiszék lakosainak, hogy ne gátolják a brassóiak moldvai kereskedelmét.²¹ A későbbi évtizedek viszonyairól a források szűkszavúak, noha a török elleni harc révén egy bizonyos fokú közeledés volt tapasztalható. A viszonyok újabb megromlására a 15. század hatodik évtizedében, Hunyadi Mátyás (1458–1490) trónra lépése után került sor.

Közvetlenül trónra lépése után a magyar király támogatta az 1460-ban Lengyelországból Erdélybe menekült Petru Aron moldvai vajdát (1451–1452, 1454–1455, 1455–1457), és trónkövetelőként kívánta felléptetni az őt elűző Ștefan cel Mare (1457–1504) ellen. Emiatt a moldvai vajda 1461 elején többször is betört Erdélybe, és Székelyföldet dúlta.²² A moldvai–magyar viszony rendezésére utal Mátyás azon 1464. évi utasítása Sepszi-, Kézdi-, Orbai- és Csíkszék felé, amelyben elrendeli, hogy ne gátolják a Brassó és Moldva közötti kereskedelmet. Három év múlva a kapcsolatok háborúba torkollnak, Mátyás éppenséggel az Ojtoz szorosán keresztül vonul 1467 novemberében kudarccal végződő moldvai hadjáratára, amelynek célja a lengyel hűbériséget felvállaló és az erdélyi lázadást támogató Ștefan vajda megbüntetése.²³ A feszült viszony csak 1475 augusztusában oldódik, amikor a vajda elpártol az őt a török elleni harcokban nem támogató lengyel szövetségesétől és a magyar király hűségére tér.²⁴

Nagyon valószínű, hogy ez a mintegy másfél évtizeden keresztül húzódó, feszült politikai viszonyú időszak, valamint az ekkor gyakorivá váló moldvai török és tatár betörések készítetik a magyar királyságot az Ojtozi-szoros erődítésére és a vár megépítésére.

Első okleveles említése 1538. szeptember 16-ról származik, amikor Majláth István erdélyi vajda megparancsolta a brassói tanácsnak, hogy az Ojtozi várban szolgálatot teljesítők számára küldjenek élelmiszert és bort.²⁵ Feltételezhető, hogy ekkor a helyőrséget Nagy

²¹ BINDER Paul 1972, 209, 16. jegyzet.

²² IRD 1971, 100.

²³ IDR 1971, 102; MTK 1986, 287.

²⁴ IDR 1971, 104; MTK 1986, 298.

²⁵ „Cum gentes iste, que ad custodiam Oijthoz in castris constitute sunt, vino aliisque rebus ad victum necessarijs carere non possiunt.” (SzOkl 1876, 51).

Szulejmán szultánnak a, Petru Rareș vajdát elűző és Ștefan Lăcustă-t (1538–1540) a vajdai székbe helyező 1538. július-október-i moldvai hadjárata miatt erősítették meg és ezért kellett az élelmiszertöbblet.

1552-ben Giovanni Baptista Castaldo tábornok, Erdély helytartója utasította a háromszékieket, hogy erősítsék meg őrséggel és ellátmánnyal az Ojtozi-szoros. A székelyek tiltakozására reagálva Haller Péter szebeni főkirálybíró 1552. május 5-én kelt levelében arra kérte I. Ferdinánd királyt, hogy határozott utasítással kötelezze Háromszéket a parancs végrehajtására, mert az erődítmény nemcsak határvárként fontos, hanem a belső zavargások megfékezésére is alkalmas.²⁶ Nem tudjuk, mi lett a felterjesztés következménye, de annak a ténynek az ismeretében, hogy 1552 júniusában Ștefan Rareș moldvai vajda csapatai az Ojtozi szoroson keresztül törtek be a Barcaságba, feltételezhető, hogy a rendeletnek nem lett foganatja.²⁷ Erdély zűrzavaros politikai helyzete, az 1552. évi török hadjárat, amelynek során elesett Temesvár, Lippa, Solymos, Lugos és Karánsebes, valamint a fizetetlen zsoldosok lázadása arra kényszerítették Castaldot, hogy 1553 márciusában távozzon Erdélyből, minek következtében a legtöbb kezdeményezése nem valósulhatott meg.

1627. október 1-jén kelt levelében, mint már említettük, Bethlen Gábor arról értesítette Háromszék elöljáróit, hogy a gyakorivá vált vámkihágások megszüntetése érdekében az Ojtozi várban egy harmincadvámot létesített, amelynek élére a Lemhányben lakó Kanitsos Mihályt nevezte ki, és egyúttal felszólította a széket, hogy őt mindenben támogassák.²⁸ Ez-

zel egyidőben sor kerülhetett erődítési munkálatokra is, ezekről ugyan nem maradt fenn adat, de tudjuk, hogy Bethlen Gábor nagy gondot fordított a határvédelem megerősítésére.²⁹ Nincs adatunk arra, hogy a vám mennyi ideig működött, az viszont tény, hogy a következő évtizedekben a vámkokat ismét Bereckben vagy Kézdivásárhelyen találjuk.

Az Ojtozi-szorosban található erősséget megemlíti az 1630. január–februári országgyűlés 57. cikkelyében is, amely kimondta, hogy a háromszékiek által épített Bodzai- és Ojtozi-várakban a helyőrség a fejedelem költségén tartandó.³⁰

1637-ben a vár területén felújítási munkálatokat végeztek. Ennek nyomai a keleti torony téglaköpenyes megvastagított délnyugati falában figyelhetőek meg. Egyúttal nem zárható ki az sem, hogy amennyiben nem Bethlen Gábor korában, akkor most épülhetett meg a völgyzáró fal. Mindenesetre nagy volumenű munkálatokra utal a helyiek által megőrzött hagyomány, mely szerint a várat II. Rákóczi György építtette, és ezeknek állított emléket a Gyárfás Győző által említett felirat is.³¹

1653. március 11-én Kézdivásárhely mezőváros tanácsa arra utasította az országgyűlésre utazó követeket, járják ki, hogy a városnak mint Marosvásárhely királyi városhoz hasonló privilégiumokkal rendelkező taxás helynek ne kelljen többé az ojtozi várhoz a többi háromszéki faluhoz hasonlóan szolgálatot teljesíteni.³²

A 17. század utolsó évtizedeiben a vár állapota elég rossz lehetett, és felújítási munkálatok zajlottak benne. Ez derül ki az 1690. évi országgyűlés határozataiból, amelyek között augusztus 7-i dátummal

²⁶ „Porro, cum eidem Maiestati Vestre sit indicatum, esse passum quendam, in partibus Ziculorum uersus fines Moldaviae uergentem, quem Oytos uocant. Qui, si presidio aliquo et munitione firmaretur, hostes, que sepe illae in hanc Terram irruerunt, arceri posse. Eum locum ipse Dominus Johannes Baptista Castaldus, cum uellet munire, Ziculi orabant, ut ipsi pariter consulere liceret, habita iam Congregatione, denou legatos miserunt, rogantes, ut opus differretur, donec Sacram Maiestram vestrem adire possent. Missuri igitur sunt erga Eandem suos legatos, supplicaturj, ne illic munimentum erigatur, essent enim plures viae, per quas hostes in hanc Terram intrare possent, neque hostibus, hoc passu occupato, ingressum penitus intercipi posse.” (SzOkI 1876, 103).

²⁷ A betöréssel kapcsolatban az sem zárható ki, hogy az Erdélyben kialakult Habsburg-ellenes hangulat hatására a helyőrség átengedte a moldvai hadat.

²⁸ „Ezokon Három széken az Oytozi várban erigaltunk egy harmincadot, mely megnevezett harmincadnak tisztit és gondviselését kegyelmességünköl conferáltuk az mi vitéző bívünknek Lemhában lakó Kanitsos Mihálynak” (SzOkI 1895, 232).

²⁹ „...többi közt az Oláhországok felöl való passusokat muniálá várakkal.” (KEMÉNY János 1986, 92).

³⁰ Articulus LVII.: „Mivel a Bozán és Ojtozon való várakat Háromszék építette: végeztük azt is, hogy valakik magok szükségére vitetnek vagy hozatnak marhát Havasalföldébül, vámot rajtok ne vegyenek. (...) Az Ojtozon és a Bozán való várakban is az praesidium tartásá-

Felséged kegyelmes gondviselését ígéri, meg szolgáljuk.” (EOE 1883, 101).

³¹ Vö. a 6. jegyzettel.

³² SSzGyÁL, Fond 20, Inv. Nr. 1, Nr. Act. 367. A közöletlen oklevél szövege:

„Ad universos Status & ordines Trium nationum Transilvano et partium regni hungarie annexar^{ent} Pruden^{tis} & Circumspectorum univ^{er}so^{rum} Incolarum & inhabitorum Oppidi Kezdi vásárhely humil^{is}ma Supplicatio.

Méltóságotoknak és Kegyelmeteknek alázatosan kénszerítettünk jeleneni, mivel nyilván vagyon nagyságotok és Kegyelmségeitek előtt hogy nekünk hasonló [Privilégiumonk – A sor elé írva] Prerogativánk vagyon mint az Maros Vásárhelyi urainknakk, mely privilegiumunk mostanis az Nemes orszagtól confirmaltatot az Taxas Varosok közti számláltatunk, szintin ugy Contribualunk mint egyib Priviligiomos Városok, Postat hordozunk, és mindent meg cselekszünk, de méghis mostan Három Széki Követt Urainék oly Postulatumot adtak Ngsokk ö Kglmetkk hogy müis az Oytozi Várhoz szímlitler ugy contribualjunk mint akar minemü falu ot harom Székén, holot mü aszt soha nem cselekedtük, mégis emlékezetben is soha nem volt, az hogy czelekednök, Priviligiomos Városok között lévén, Ngtok s Kgtmekknél lehet az itiliti miképpen lehessen, az holot mü külső jaszagotis nem bírunk.”

Ismételten megköszönöm Csáki Árpádnak, hogy felhívta a figyelmet az oklevélre.

szerepel egy olyan rendelkezés is, mely szerint az „ország” megtéríti a brassóiaknak és háromszékieknek az ojtózi és bodzai várakon elvégzett és elvégzendő építkezések költségeit.³³

A 18. század elejére az erődítmény már elveszítette jelentőségét, legalábbis erre lehet következtetni az Apor Péter által feljegyzett, az Ojtózi-szoros környékén 1717 elején lezajlott eseményekből.

Az 1716–1718-as osztrák–török háború során III. Devlet Ghirai ibn Adil krími tatár kán (1715–1717) fia által vezetett tatár sereg jelent meg Moldvában. A török hadvezetés azt remélte elérni, hogy a tatárok – akikhez Mihai Racovița vajda (1715–1726) csapatai és gr. Eszterházy Antal kuruc tábornagy vezetésével a bujdosó kurucok egy csapata is csatlakozott – Erdélybe betörve, elvonják a Belgrádot ostromló, Savoyai Jenő herceg által vezetett osztrák csapatok egy részét és ezzel tehermentesítik a dunai hadszínteret. Apor Péter háromszéki főkirálybíró utasította helyettesét, Boér István alkirálybíró, hogy a már a szorosban állomásozó 300 katona mellé újabb 700 fegyverest küldjön. Nem bízva a szoros megvédhetőségében, azt a cselet eszelték ki, hogy az újonnan érkezettek a hegytetőn állítják fel, és utasították őket, hogy a dobjaikon a jeleket az osztrák hadsereg módján verjék. Ezzel egyidőben azt a hírt terjesztették el Moldvában, hogy a szoroshoz 1000 német gyalogos érkezett. A csel bevált, a tatárok visszavonultak, de végül Beszterce vidékén mégis betörték Erdélybe.³⁴

1737. június 21-én Haller János gubernátor utasította Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék vezetőit, hogy a határra vonuló hadsereg számára javíttassák ki a romladozott állapotban levő utakat.³⁵ A hadsereg határra vonulására az 1737. július 11-én kezdődő, az 1739. szeptember 11-én megkötött Belgrádi békével záródó osztrák–török háború előkészületeként került sor.

Az erődítményről, amely az első katonai felmérés tanúsága alapján 1784-ben még aktív katonai szerepet töltött be, az 1737-et követő ötven évben hallgatnak a források. Utolsó szereplésére az 1788–91 közötti orosz–osztrák–török háborúban került sor. Ekkor az erdélyi szorosok védelmére létrehozott védelmi

láncolat egyik szeme gyanánt az ojtózi szorost Petrichevich Horváth Kázmér ezredes (egyúttal a keleti védelmi vonal főparancsnoka) parancsnoksága alatt álló 1. székely határőrezred három százada védte. A határőrök a szoros szájában, Gorzafalvától nyugatra foglaltak állást. A védőosztagot 1788. július 13-án megtámadta, majd viaszorította egy török csapat, de a védők háta mögött táborozó, egy moldvai kitörésből visszatérő Horváth ezredes egy gyalogos zászlóaljjal és két osztály huszárral közbeavatkozott és visszaverte az ellenséget. 16-án a törökök nagyobb erőkkel intéztek újabb támadást a szoros védői ellen, akik csak három egymást követő ellentámadással tudták visszafoglalni korábbi állásaikat.

Mivel a harcok meggyőzték Horváth ezredest arról, hogy a korábban kialakított védelmi állások alkalmatlanok az ellenség feltartóztatására, csapatait a szorosba vonta vissza és ott fatorlászokkal megerősített védőművet emelt, amely mögött egy biztosító egységet hagyott. Ő maga csapatai zömével hátrább, a veszteglő (karantén) háznál³⁶ foglalt állást.

A következő hónap viszonylag csendesen telt, de augusztus 28-án egy kb. 6000 főből álló török egység jelent meg Gorzafalva környékén, majd óvatosan a szoros felé nyomult. A támadás szeptember 1-jén indult meg. A támadók egy része lekötötte a szoros védőit, míg más részük a sziklás gerincre kapaszkodva a hátukba került. A kibontakozó harcban a számbeli legfelülmúlt, felére apadt védősereg alulmaradt, és kénytelen volt a hegyoldalba visszavonulni. A törökök elfoglalták és felgyújtották a szoros erődítményeit, de az újrendeződött védők ellentámadása arra kényszerítette őket, hogy visszavonuljanak.³⁷ A harcok emlékét a néphagyomány is megőrizte, hiszen egy a szoros fölött emelkedő sziklás gerincet *Gyilkosnak* nevezett el.³⁸ A hadi helyzet változása, az egyesült osztrák és orosz csapatok támadása után a törökök nem próbálkoztak többé a szoros bevételével.

Ami a felégetett épületeket illeti, már csak az útlezárás és a vám szempontjából fontosak épültek újra, de továbbra is katonai ellenőrzés alatt álltak.³⁹

³³ „Az bozzai és ojtózi várak építése szükséges lévén, assecurálatnak mind háromszéki s mind brassai atyánkfiai, hogy valamit expendálnak, az nemes ország refundálja, annak előtte való expensájok is peniglen megfizetődik, arról való deliberatum szerént.” (Történelmi Lapok 1875, II. évfolyam, 41. szám, 464).

³⁴ „Anno 1717. In byeme Tartari insidiabantur sedi Háromszék, veniunt ad confinia, et aliqui vix non arcem Ojtóz, sedula tamen vigilia mea receperunt. (...)

Interim in Transylvania metus magnus ob Tartaros, am filius Chami Tartarorum transiens per Pruth, ponit se in Moldavia ad pulchram oppidum (nomen oppidi est), inde incertum quo tendat: verum sedula mea vigilia et vicejudicis regii mei Stephani Boér, factum est, ut per fidissimos exploratores omnes ipsius motus observavaerim. Et primo disposuimus ad passus 300 bene armatos, cum propriis accedere voluisset, disponimus 700, mittimus ad altiores montes tria tympana pedestrium,

addimus stratagem, 1000 pedites germanos venire ad passus, disponimus exploratores sic, ut stratagema hoc perveniat in aures Tartarorum. Caesarea interea militia sedulo vigiabat in campis.” (APOR Péter 1863, 158); A tatár betörésről vö. OBETKÓ Dezső 1941, 193–210.

³⁵ „... mivel pedig ő fge militiája az ojtózi, bodzai és bereczkei végekben száll táborozni, mélt. commendáns generális exciája úgy kívánja, hogy azon táborhelyekig az utak mindenfelől reparáltassanak.” (SzOkl 1899, 387).

³⁶ Az 1784-es felmérésen nagyméretű épületként szerepel az erődítménytől nyugatra az országot és a patak között (vö. a 2. táblával).

³⁷ RÉVAI István 1938, 252–254; CSEREY Zoltán 2003, 192–193.

³⁸ ORBÁN Balázs 1865, 128.

³⁹ Orbán Balázs meg is jegyzi hogy első ottjártakor a vám parancs-

VII. Következtetések

Az írott forrásokat és a kutatás eddigi eredményeit összevetve megállapítható, hogy az ojtozi Rákóczi vár egy kisebb erődítmény volt, amelynek kisméretű beltere, valamint kis alapterületű tornyai csak egy alacsony létszámú helyőrség befogadására voltak képesek.

Az erődítmény katonai jelentősége nem lehetett kimagasló, legfeljebb arra szolgálhatott, hogy rövid időre lekösse a völgyből indított frontális támadásokat, ellenben elhelyezése révén ki volt szolgáltatva a hátulról, a hegyerinc felől érkező támadóknak. A szoros csak akkor volt hatékonyan lezárható, ha a védők ellenőrizték a Rakottyás gerincét is. Ezt azonban az erődítmény kis létszámú őrségével lehetetlen volt megvalósítani.⁴⁰

A 16. század során az ojtozi erődítmény nem volt képes ellenállni a moldvai vajdák betöréseinek (Petru Rareș – 1529, 1541, 1542, 1543; Iliáš Rareș – 1550, Ștefan Rareș – 1552), ami egyértelműen megkérdőjelezi katonai jelentőségét. Persze arról sem kell megfeledkezni, hogy ezek a vajdák – elsősorban Petru Rareș – a Szapolyai párt támogatóiként léptek

fel, és akár a szorosban állomásozó, pártjukon álló helyőrség is átengedhette őket. Ekkor az erődítmény feltehetőleg csak a patak fölött található teraszon emelkedett. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György uralkodása idején épülhetett meg a völgyzáró fal, valamint a keleti torony megvastagítása és támfala. Egyúttal a többi tornyon is végeztek javításokat, amint azt a kőfalba beépített téglák mutatják. Ennek az átépítésnek állított emléket az 1880-ban talált felirat, valamint ezeket a munkálatokat őrizte meg a néphagyomány, amikor az erődítményt Rákóczi-várnak nevezte el.

A 17. század végére az erődítmény már elavultnak tekinthető, a kormányzat nem is bízott védelmi képességeiben, másképp az 1717-es háború idején Apor Péternek és a háromszéki eőljáróknak nem kellett volna a tatárokat megfélemlítő cselet kieszelni.

A 18. század folyamán az erődítmény katonai jelentősége tovább hanyatlott, elsősorban vámszedő hely és a karantén szerepe kerülve előtérbe, olyannyira, hogy az 1788. évi harcok során az elavult erődítménynek már nem szántak semmilyen stratégiai szerepet.

Bordi Zsigmond Lóránd - Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly, 10, RO-520055bordizsigmond@sznm.ro

Irodalom

APOR Péter

1863 *Synopsis mutationum nobiliorum aetate mea in Transilvania et progressu vitae meae. Monumenta Hungarica Historica*, IX.

BINDER, Pavel

1972 Drumurile și plaiurile țării Birsei. *Studii și articole de Istorie*, II, Bistrița, 208–218.

CSEREY Zoltán

2003 Participarea județului Trei Scaune la războiul ruso-austriaco-turc (1788-1791). In: *Buletinul Muzeului Militar Național. Serie nouă*, 1/2003, partea II, 188–194.

EKF. E&TB

2006 *Első Katonai Felmérés. Erdély és a Temesi Bánság*. DVD, Új Arcanum, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeuma Térképtára.

EOE

1883 Szilágyi Sándor (szerk.). *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, IX.

GAALI Zoltán

1938 Az ojtozi Rákóczi-vár. In: *A székely ősvárak története, mondája és legendája*, Budapest, I–II.

GYÁRFÁS Győző

1892 Az ojtozi szoros. *Erdély. Az Erdélyrészi Kárpát-Egyesület Értesítője*, I, nr. V, 193–203.

1899 Háromszék vármegye közlekedési viszonyai. In: *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepeére*. Főszerkesztő: Potsa József, Sepsiszentgyörgy, 252–307.

IRD

1971 *Istoria României în Date*. Constantin C. Giurescu (red.), București.

IPOLYI Arnold

1861 Magyar régészeti repertórium. *Archaeologiai közlemények*, 2, Pest, 189–282.

KEMÉNY János

1986 *Kemény János önéletírása*. Budapest.

noka (a „Herr von Director”) először nem akarta megengedni, hogy meglátogassa a környéket, végül csak úgy egyezett bele, hogy átengedte ugyan a társaságot, de megtiltotta a fényképezést. A könyvben közölt fényképek a parancsnokváltást követő következő évi látogatáskor készültek. (Vö. ORBÁN Balázs 1865, 127)

⁴⁰ Talán egy ezzel kapcsolatos fejlesztéstervezet sugall a Visconti

térképén feltüntetett hatszögletű erődítmény. További régészeti kutatások híján nem állapítható meg, hogy megépült-e, ugyanis a mai Bem-sánc, valamint a két világháborúban kialakított lőállások teljesen átalakították a terepet. Megjegyzendő azonban, hogy az 1784. évi felmérésen kivehetőek valamilyen sáncok a vár fölött emelkedő magaslaton.

- KISGYÖRGY Zoltán
2000 *Kovácsna megye. Útikönyv*. Pallas–Akadémia kiadó, Csíkszereda.
- KISS Gábor
1987 *Erdélyi várak, várkasélyok*. Budapest, 287–289.
- KÖNYÖKI József
1906 *A középkori várak. Különös tekintettel Magyarországra*. Budapest.
- KÖVÁRI László
1866 *Erdély építészeti emlékei*. Kolozsvár .
- MTKI
1986 *Magyarország történeti kronológiája. I. A kezdetektől 1526-ig*. Benda Kálmán (szerk.), Budapest.
- OBETKÓ Dezső
1941 Az 1717-i tatár betörés. *Hadtörténeti Közlemények*, 42, 3–4, 193–210.
- ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti természetrajzi és népiszemlempontból. III. Háromszék*. Pest.
- RÉVAI István
1938 Az erdélyi szorosok védelme 1788-ban. *Hadtörténeti Közlemények*, 31–58., 133–152.
- RACV
1998 Cavruc, Valeriu (Red.), *Repertoriul arheologic al județului Covasna*. Sf. Gheorghe.
- SzOkI
1876 Székely Oklevéltár, II, Szabó Károly (szerk.).
1895 Székely Oklevéltár, IV, Szádeczky Lajos (szerk.).
1898 Székely Oklevéltár, VII, Szádeczky Lajos (szerk.).
- SZÉKELY Zoltán
1978 Contribuții la problema fortificațiilor și formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei. *Aluta*, 8–9, 1976–77, 52–110.
- THIRRING Gusztáv
1896 Ojtozi szoros. *Pallas Nagy Lexikonja*, XIII. kötet.
- Történeti Lapok
1875 Deliberationes. *Történeti Lapok*, K. Papp Miklós (szerk.).
- Vasárnapi Újság.
1893 Egy Rákóczi-vár romjai az ojtozi szorosban. *Vasárnapi Újság*, 40, 11. szám.
- VISCONTI, Giovanni Morando
1699 *Mappa della Transilvania, e Prouintie contigue nella qualesi vedano li confini dell' Ongaria, e li Campam^{ti}: fatii dall'Armate Cesaree in queste ultime guere dadicata all' Aug^{ta}: regia maesta di Giuseppe primo, re de Romani, e d'Ongaria da Gio: Morando Visconti jup.^{no} inginiere per SMCes: in Transiluania In Hermanstadt An: 1699. Stephano Welzer de Corona fecit. Joh. Conrad Predtschneider de Norimbergae sculp.*
- VOFKORI László
1998 *Székelyföld útikönyve*. I–II, Budapest.

Cercetări arheologice în anul 2004 la Cetatea Rákóczi din Pasul Oituz (Rezumat)

Cetatea Rákóczi din Pasul Oituz se găsește pe o terasă înaltă, situată asupra DN 11 și asupra râului Oituz, la 2 km spre nord de localitatea cu aceeași nume, în apropierea limitei administrative dintre județele Covasna și Bacău. Cercetarea a avut loc ca urmare a intenției S. C. Orange-România S. A. de a ridica o stație de amplificare GSM în apropierea ruinelor.

În cursul campaniei de cercetare din anul 2004, deși lucrările au fost mult îngreunate de intemperii, am reușit să realizăm o imagine relativă asupra fortificației.

Din cetatea care în cursul deceniului șase al secolului al XX-lea a fost parțial distrusă de magistrala de gaze, care trece prin incinta ei, se mai păstrează două turnuri: fostul turn sudic, situat în prezent pe latura vestică a câmpului de ruine, și turnul estic, respectiv urme ale zidurilor de incintă.

Turnul sudic era o construcție masivă, trapezoidală, cu dimensiunile de 8,25 × 9 × 8,5 × 10 m, cu ziduri groase de 1,6–1,9 m, ridicate din piatră șistoasă locală, folosindu-se ca liant un mortar de slabă calitate cu mult nisip. Din turnul care inițial avea cel puțin trei nivele, se mai păstrează integral doar parterul, de dimensiunile interioare de 4 × 4,1 × 4,25 × 4,5 m, care a fost dotat pe fiecare latură, cu excepția celei sud-estice, cu câte o ambrazură de tragere în formă de X culcat, specifică armelor de foc. Intrarea se făcea pe o ușă lată de 1,25 m, situată în partea estică a laturii nord-vestice. Din nivelul I se mai păstrează doar o parte din zidărie, în care se poate observa o ambrazură de tragere. Accesul la etaj se făcea probabil pe scări de lemn, deoarece pe suprafața interioară a zidurilor nu se pot observa urmele unor scări zidite.

Zidurile de incintă late de 1,60 m formează corp comun cu zidăria turnului și erau dotate la rândul lor cu același tip de ambrazuri de tragere ca și acesta.

Turnul estic se află la 50 m de celălalt, fiind o construcție mai mică în formă romboidală, cu dimensiunile de 8,50 × 8,00 × 8,50 × 8,00 m, având ziduri de piatră groase de 1,6–1,90 m. Se păstrează doar încăperea aflată la parter, având dimensiunile de 4,75 × 4,75 m, elevația zidului fiind de numai 0,60 m. Parterul era dotat cu un singur orificiu de tragere de mari dimensiuni, în formă trapezoidală. Pe latura sud-vestică a fost adosată la o dată ulterioară un zid suplimentar de construcție mixtă piatră-cărămidă, care ar putea fi platforma scării de acces. Zidul de incintă, puternic demantelat, poate fi urmărit pe o lungime de 15-16 m, pe latura nord-vestică a turnului, având un traseu rectiliniu.

La origini, fortificația era formată dintr-o curte de 30 × 20 m, având la trei dintre colțuri câte un turn masiv. Al patrulea turn, cel estic juca rolul turnului de flancare îndepărtată și era legată de corpul principal al cetății printr-o curtină. Apărarea pasului era întărită și cu un zid de baraj, care pornea de pe platoul cetății și închidea perpendicular valea Oituzului. Rolul principal al cetății a fost controlul traficului și al mărfurilor între Transilvania și Moldova

Din datele relativ puține pe care le-am găsit referitor la cetate, aceasta a fost construită în a doua jumătate a secolului al XV-lea, fiind parțial reconstruită în 1637 în timpul domniei lui Gheorghe Rákóczi I (de unde i se trage și numele), fiind ocupată, incendiată și distrusă definitiv de turci la 1 septembrie 1788, în cursul războiului ruso-austriaco—turc din 1787–1789.

Archaeological Research in 2004 at the Rákóczi Castle in the Oituz Pass

(Abstract)

The Rákóczi Castle of the Ojtoz Pass was built in the valley of the Ojtoz River 2 km north to the Ojtoz village, in the border region of the actually Covasna and Bacău County. The research has begun after the S. C. Orange-Romania S. A. corporation intended to build a GSM amplification antenna in the neighborhood of the fortress.

The archaeological research was difficult due to rainy weather of the summer and autumn of 2004, but finally we managed to gain a relatively good picture of the form and the history of this fortress.

The fortress was partially destroyed in the fifth decade of the 20th century. Today it has just two towers: the former southern tower which is situated in present at the western part of the ruins, the eastern tower and small parts of the external wall of the court.

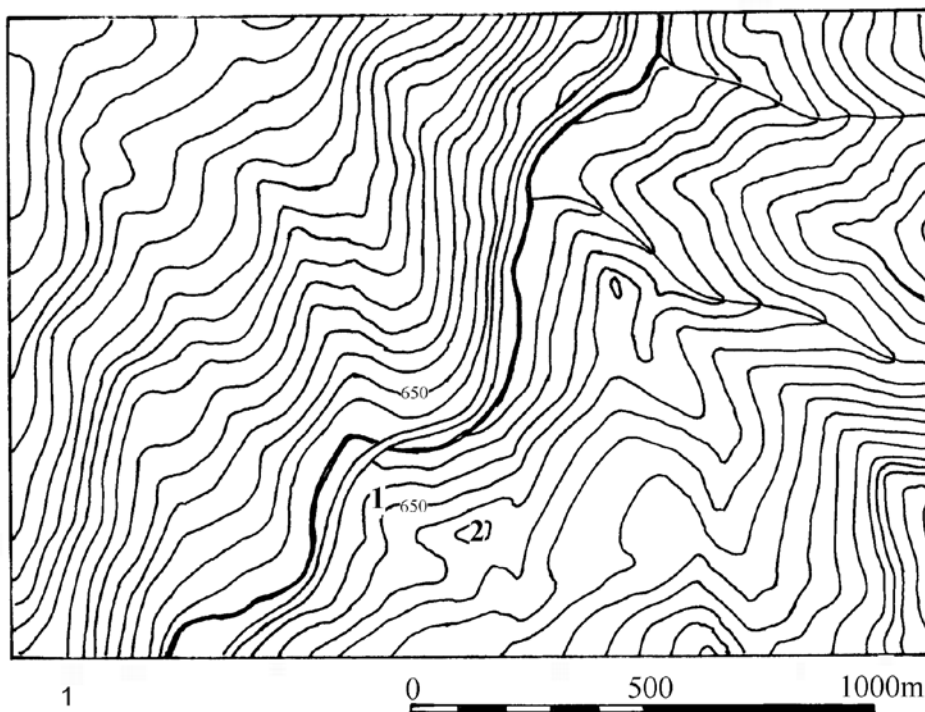
The southern tower was a massive, trapezoidal building, with the sides dimension of 8.25 × 9 × 8.5 × 10 m. The walls of 1.6–1.9 m width were built of local stone. The tower had three floors in the Middle Ages, but now it has just the ground floor and a small part of the first floor. The ground floor (dimensions: 4 × 4.1 × 4.25 × 4.5 m) had in every sides two seated X shape embrasures for the use of ruffles, except for the south eastern side, where the wall was blind. The entrance was in the right of the north-western side, using a 1.25 m length door. Today there is just a small part of its walls. The access to the first floor used to be through a wood stairs.

The wall of the castle is of 1.6–1.9 m wide and was built together with the tower. They also had the X shape embrasures.

The eastern tower was built 50 m eastward to the precedent. The tower was a smaller, rhombic shape building, with 8.50 × 8 × 8.50 × 8 m sides and of 1.6–1.9 m wide stone walls. Today there is just the 4.75 × 4.75 m wide ground floor, with a wall elevation of 0.6 m. The ground floor has just one medium side embrasure in the north-western parts. In the south-western side of tower an extra mixed stone-brick wall was built, that could have been the platform of the staircase for the entrance to the first floor. The wall of the castle is extremely ruined, but its path is at the ground in the north-western part of the tower at a distance at 15-16 m.

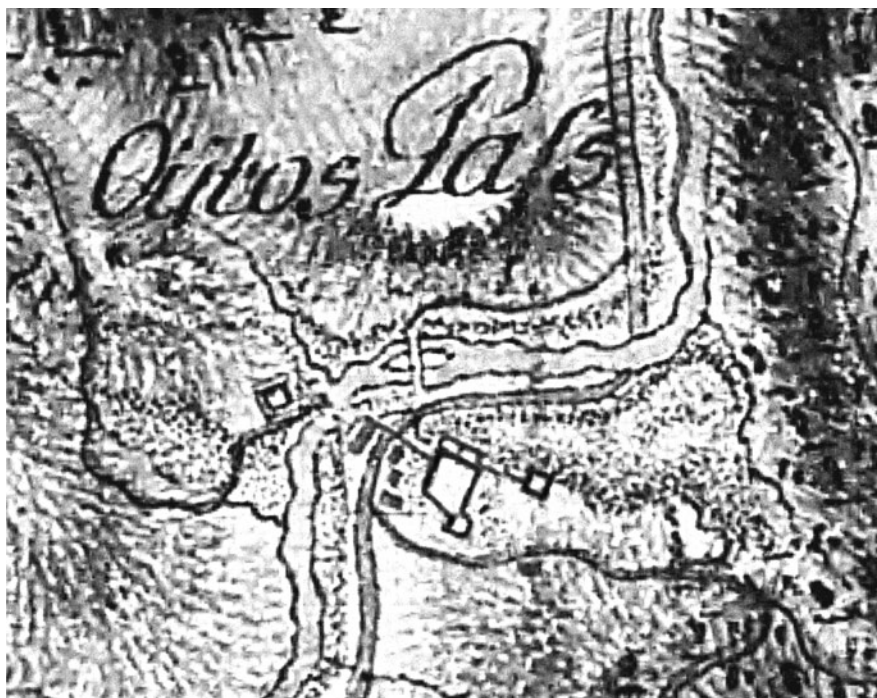
Originally the fort was formed by a 30 × 20 m court, which had massive stone towers in three of his corners. The fourth tower, whose role was the flank of the fortress, was built eastward to the main buildings, but it was interconnected with a wall to the fortress court. The defense of the pass was completed by another stone wall, which started at the northern corner of the fort and closed perpendicularly the valley of the Ojtoz River. The main role of the fortress was to control the traffic and the merchant activity between Transylvania and Moldavia.

According to our archaeological and historical data the fortress was built in the second half of the 15th century, partially rebuilt in 1637 during the reign of George I Rákóczi (the origin of the name of the fortress), and was captured, burnt and destroyed definitively by the Ottoman army on 1 September 1788, during the Russian–Austrian—Turkish war (1787–1789).

2

1. tábla 1. Az Ojtozi-szoros és erődítményei (jelmagyarázat: 1. Rákóczi-vár, 2. Bem-sánc); 2. Az Ojtozi-szoros erődítményei (részlet Giovanni Morando Visconti 1699-es térképéről)

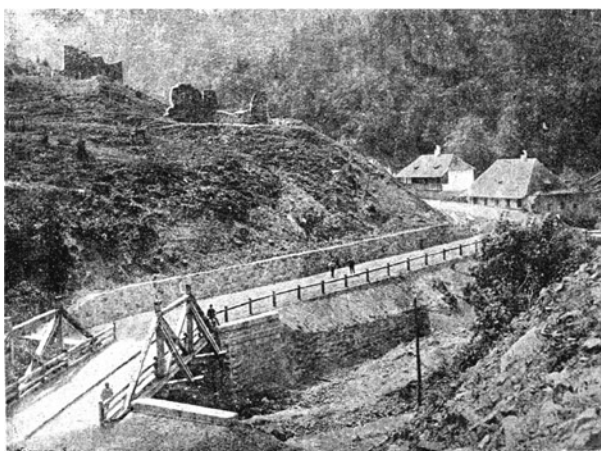

1

2

2. tábla 1. Az Ojtozi-szoros erődítményei (részlet az Első Katonai Felmérés egyik változatáról); 2. Az Ojtozi-szoros erődítményei (részlet az Első Katonai Felmérés másik változatáról)

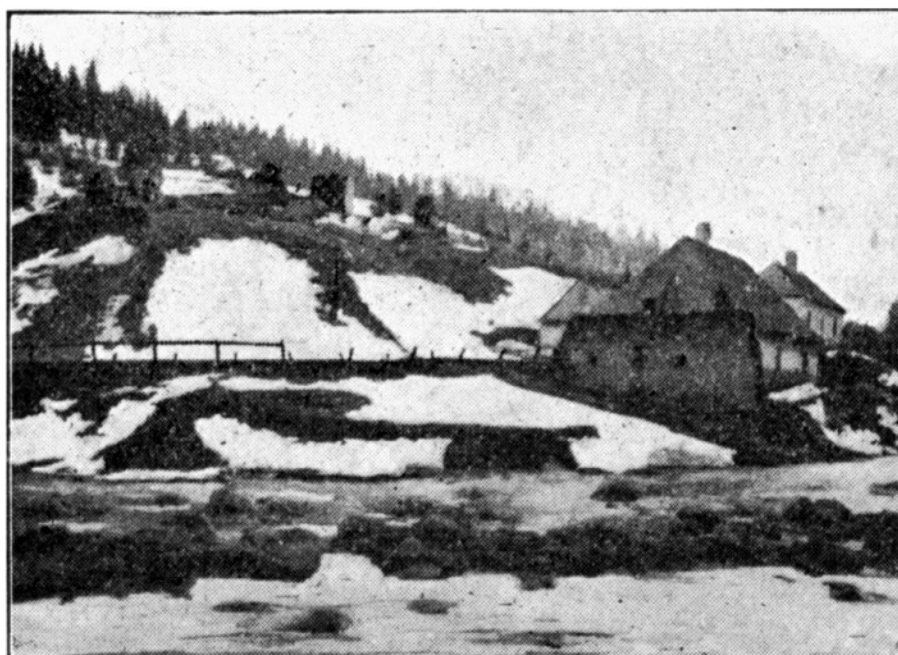
1

2

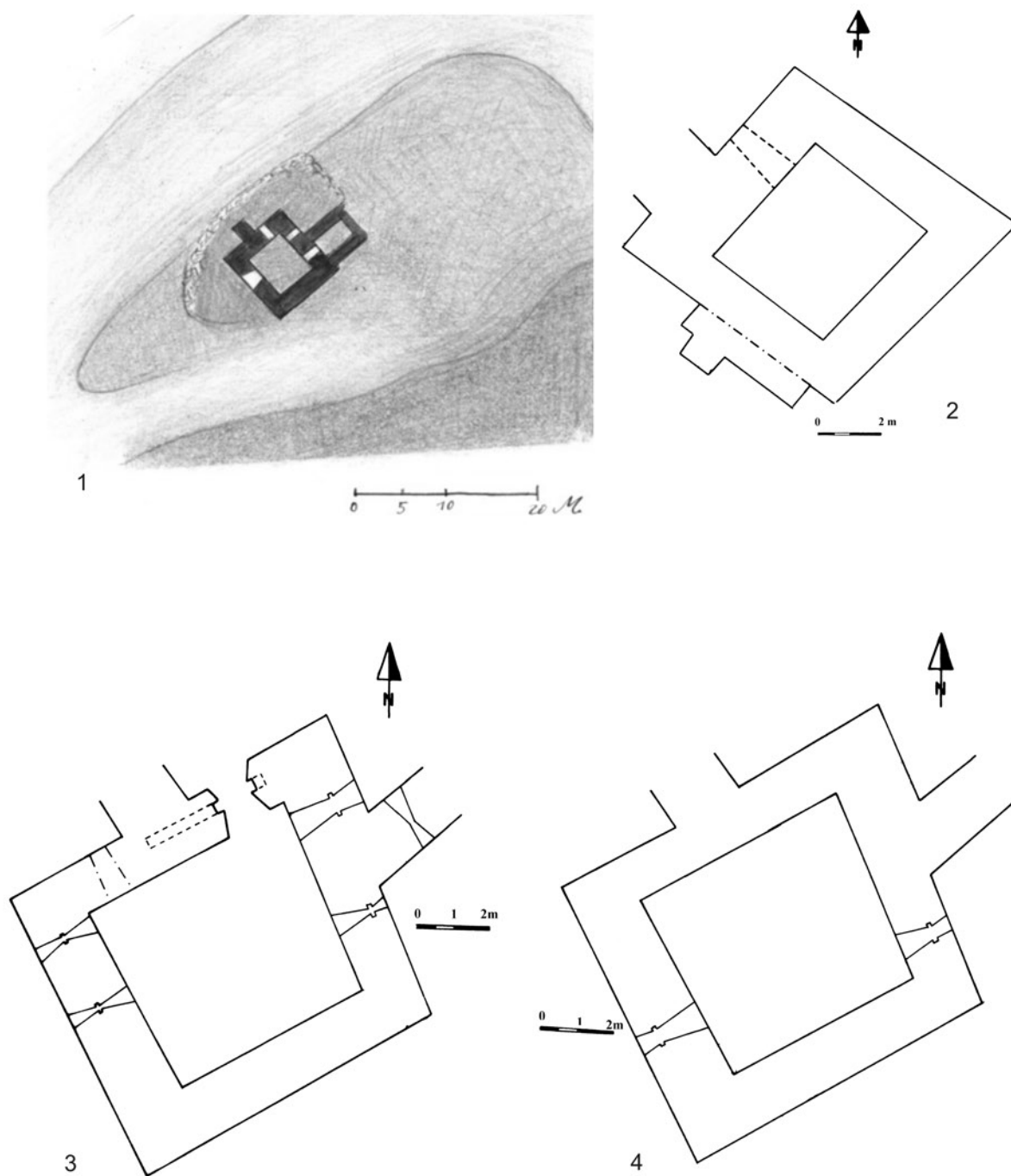

3

4

3. tábla 1. A Rákóczi-vár 1893-ben (Gyárfás Győző felvétele nyomán); 2. A Rákóczi-vár nyugatról (Orbán Balázs felvétele nyomán); 3. A Rákóczi-vár keletről (Orbán Balázs felvétele nyomán); 4. A Rákóczi-vár észak felől 1895 körül

4. tábla 1. A Rákóczi-vár alaprajza (König Frigyes nyomán); 2. A keleti torony földszinti alaprajza; 3. A nyugati torony földszinti alaprajza; 4. A nyugati torony első emeletének feltételezhető alaprajza

1

2

3

4

5

6

5. tábla 1. A nyugati torony a kutatás megkezdése előtt; 2. A keleti torony a kutatás megkezdése előtt; 3. A nyugati torony északkeleti fala a bejárattal; 4. Lőrések a nyugati torony északnyugati falában; 5. A központi lőrés a nyugati torony északnyugati falában; 6. Nagyméretű lőrés vagy ablak a nyugati torony keleti sarka mellett (a kép jobb oldalán)

1

2

3

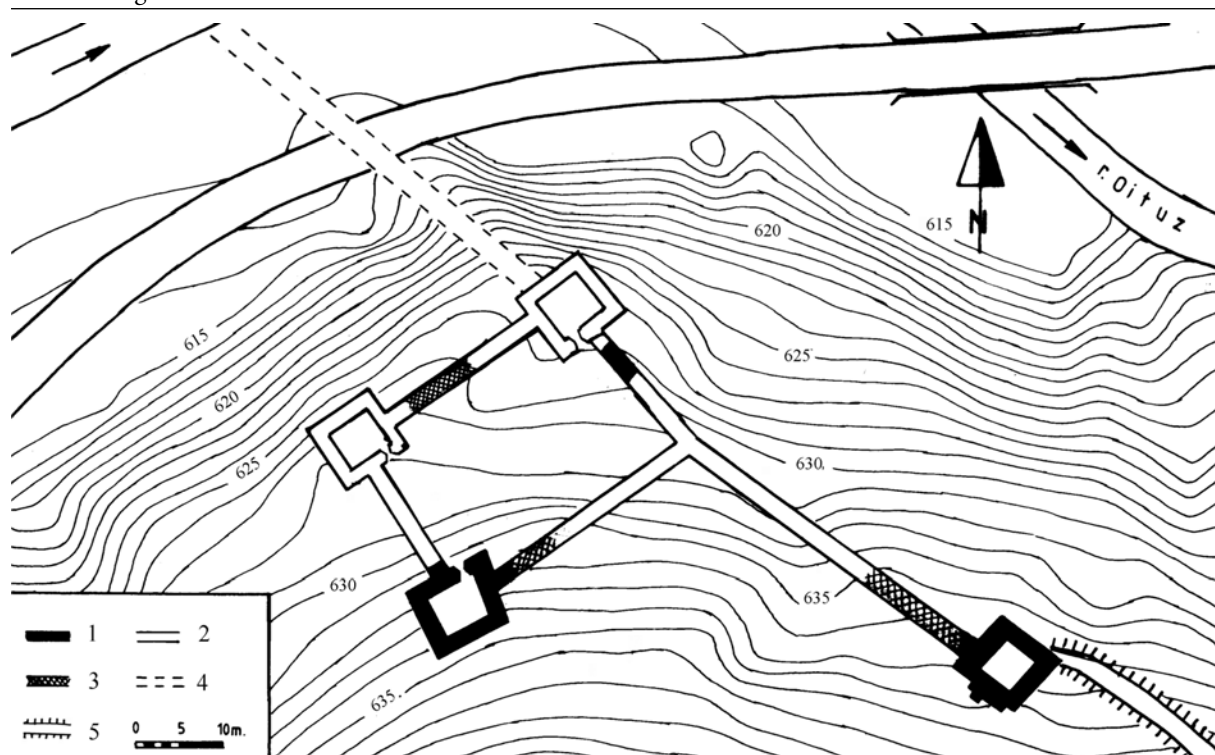

4

5

6. tábla 1. A várfal lőrése az északi oldalról; 2. Lőrés a nyugati torony délkeleti falának központi részén; 3. A keleti torony a feltárás közben; 4. A keleti torony utólag épített támfalának nyugati oldala; 5. A keleti torony utólag épített támfalának keleti oldala és a torony keleti sarka

7. tábla A Rákóczi-vár rekonstruált alaprajza (Jelmagyarázat: 1. Feltárt falak; 2. Feltételezhető falak; 3. A földfelszínen nyomon követhető eltemetett falak; 4. Völgyzáró fal; 5. A Bem-sánc felé haladó töltés)

Barabás Hajnalka

A DÁLNOKI REFORMÁTUS TEMPLOM*

Bevezető

Az erdélyi, különösen a székelyföldi falvak történetével meglehetősen keveset foglalkozik a szakirodalom, hiszen való igaz, nem mindig takar annyira látványos felfedezési lehetőségeket, mint egy dokumentumokban is sokkal gazdagabb város, vagy akár egy szász falu. Dálnok és temploma sem gazdagítja a kivételesek sorát, holott a középkorban jelentős helyet foglalhatott el Kézdiszék történelmében, ugyanis esperesi székhely volt. A templomról szakember csak keveset írt, legtöbbször felületesen említik a nagyobb, összefoglaló munkák hasábjain. Az 1977-es földrendést követően, mikor nagy lelkesedéssel és kevés pénzzel a falak kibontására vállalkoztak, a javítási munkálatok alatt és azt követően több kárt okoztak az épületnek a szakszerűtlen feltárások. Rovás-, gótikus, valamint későbbi feliratainak és freskóinak kíméletlenül látszik az idő és avatatlan kezek munkája.

A dálnoki templom még így is értékes és egyedi marad Erdélyben. A valamikor Szent Katalinnak ajánlott templomot a 20. század elejéig megmaradt – hajdanában 8 m magas, tornyos – védőfal övezte, mint a közeli Albis templomát. Az értékét növeli, hogy a mai diadalív nélküli teremtemplom egykor terrakotta boltozatot hordozott, falain megmaradtak a gótikus minuszkulákkal készült latin nyelvű feliratok és a három gótikus ajtókeretéből kettőn kőfaragójegy látható. Rendhagyónak bizonyul a hajó építészeti megoldása is, mert itt a megszokottól eltérően a nyugati oldala a nyolcszög három oldalával zárul, míg keleten a szentély egyenes lezárást kapott. Igaz, a keleti oldal lezárása egy későbbi bővítés eredménye volt. A többször átépített templom az újkor folyamán mellékhajóval bővült a déli oldalon, amelyhez a 20. század elején harangtorony épült. A mellékhajó a portikusz helyére épült, de kisebb a hajónál, és karzatot is kialakítottak benne.

A dolgozat célja az volt, hogy az első részében egy részletező leírást és dokumentációt készítsen a templom mai állapotáról, úgy, hogy az felhasználható legyen egy esetleges restauráláskor is. Ez a rész tartalmazza a külső homlokzatok leírását, fényképfel-

vételeket, valamint a belsőben a feliratok és falra festett töredékek leírását. Ezt a részt zárja a berendezés feltérképezése, dokumentálása, fotózása és leírása.

Egy következő részben a források elemzésével foglalkozom, kitérve a település- és építéstörténet körvonalazására, analógiákra és a feliratokra. Ebben a részben külön kitérek a levéltári anyagok nyújtotta – a templomépítéssel, adományokkal, adományozókkal, mesterekkel, feliratokkal kapcsolatos – új adatokra. A szakirodalom csekélysége miatt (két újságcikk és egy tanulmány, ami kizárólag a témára koncentrált, a többi publikáció ezeket másolja, így alig lehet belőlük olyan ismeretekre szert tenni, ami segítene a templom építéstörténetének rekonstrukciójában) a dolgozat a levéltári forrásoktól várta a megoldást. Több-kevesebb sikerrel.

Ezek után következik röviden az eredmények összegzése. Mivel a forrásanyag is a teljesség igénye nélkül került kutatásra és elemzésre, továbbá szakszerű régészeti ásatás, falkutatás és restaurálás hiányában a teljes értékűnek mondható felmérés nem készülhetett el, egy abszolút kronológiára ez esetben nem alapozhatom következtetéseimet. Van néhány fogódzó az építés bizonyos fázisait illetően, de az még nem tartalmaz felmérésű következtetésekre. A megállapítások az építéssel kapcsolatosan nem kezelendők teljes szigorral, hiszen a fent említett hiányzó kutatások elvégzése után az azok nyújtotta új információk bármikor megcáfolhatják feltevéseimet. Ezért a dolgozat egy dokumentáció marad, néhol levéltári források által megerősített tényfeltáró elemzés, melynek figyelemfelhívó szerepe a hangsúlyozott, és a gyakorlati műemlékvédelem kapuját kívánja megzörgetni.

1. A dálnoki templom építészeti leírása**Dálnok és a templom fekvése**

A régen kézdiszéki település, Dálnok ma Kovászna megye része és országszerte – holott még teljesen tisztázatlan – úgy ismerik, mint Dózsa György szülőfaluját. A falu a Bodoki-hegység délkeleti peremén, a Rigó-hegyből eredő Dálnok-patakának – más nevén

*A tanulmány a templom 2002. évi állapotát rögzíti és a 2003-ban megvédett szakdolgozatom rövidített változata. Ezúton szeretnék köszönetet mondani konzulensemnek, dr. Kovács András

tanár úrnak, Marosi Károly dálnoki lelkésznek és Csáki Árpádnak, aki a levéltári anyaggal kapcsolatos kutatásaimban volt segítségemre.

Büdöskút-pataka – torkolatában, 590 m magasságban fekszik¹ és 1968-tól a közeli Maksa községhez tartozik. Dálnok-patakát a Szézné- (vagy Szászné-) és a Mungorcsi-patakok egyesült vize gazdagítja. A falut a Bodoki-hegység magaslatai karolják át: északról a Szénakert (756 m), felette az Avas-tető (770 m), keletre a Dálnoki-hegy (Kereknyír-gyepje 699 m), délkeletre a Szép-hegy (606 m), nyugatra a Néző-hegy (858 m) és északnyugatra az Ibren-tető (895 m) zárja.²

Az egykor katolikus, jelenleg református templom Dálnok központjában, a Beczási család birtokához tartozó arborétum közelében áll. A templomot délnyugaton út választja el Dózsa György szobrától, délkeleten egy másik út a református parókiától. E két út derékszöget zár be és szögfelezője vonalába került az a magas, galambdúcos, faragott, növényi ornamensekkel dúsan díszített feliratos székelykapu, amelyet Csernátonban készítettek, s amelyen keresztül a templomkertbe, majd a templomba juthatunk. Ez a kép tárulkozik azok elé, akik az – 1,8 km-re eső 11-es, a Brassót Kézdivásárhellyel összekötő – országút felől közelítik meg a falun át a templomot.

Az egykor erődített templom ma a falu központjában, egy kis dombon áll. Hajdani várfala a délnyugati, déli és délkeleti részen a fa- és drótkerítés mai vonalán húzódhatott; északon jól követhető az alaprajza, most is kirajzolódó ovális terepelemként, amelyet még jobban kihangsúlyoz a mögötte lévő, északról kelet felé erőteljesen mélyülő sánc. A templomot a kerítés miatt csak a déli oldalról lehet megközelíteni, a székelykapun át, ahonnan egyből a torony magasba ugró fehér felülete ragadja meg tekintetünket.

A külső homlokzatok

A *torony* a templom déli oldalának középtengelyétől kelet felé tolódott el, alsó szintjének északi falával a mellékhajó déli falához tapad, de az övpárkánya fölötti rész 25,6 cm-re elválik a mellékhajó háromszögű oromzatától. A magas lábazati párkány cementtel vakolt – a nedvesség miatt mállik –, délen a középtengely vonalába került a ma használatos félköríves lezárású ajtónyílás kétlevelű faajtaja, mely fölött körablak szolgál a torony megvilágítására. Az alsó szint nyugati és keleti falát nyílások nélkül hagyták.

A torony tagolását az első szintet lezáró, egy lemezről álló övpárkány fölött csak a lizénákat összekapcsoló vékonyabb párkány egyenese és a főtengely vonalában elhelyezett félköríves lezárású, osztott zsalus hangablaknyílás biztosítja, mely minden oldalon jelentkezik. Ezen a szinten a fal erősítését szolgáló két acélhuzalból készült övet is megfigyelhetünk. A toronysisak pléhvel fedett nyolcszögű gúla (1. tábla, 1).

¹ VOFKORI László 1998, II, 354.

Az egyhangú, fehérre meszelt toronyfelületet az övpárkányig terjedő sarokarmírozás és annak folytatásában a golyvázott órapárkányzatig futó lizéna teszi plasztikussá. A déli oldal alsó részén két feketével festett felirat olvasható. Az ajtó és a körablak között a következő szöveget találjuk: „ÚJÍTVÁ 1977–78–88-BAN 1994-BEN.”; a körablak és az övpárkány között pedig a toronyépítést datáló szöveg: „E TORONY ÉPÜLT 1914–1922.”

A templom külső falain más látható felirat nincs, csak a toronyház belsejéből megközelíthető – a már említett elválásnak köszönhetően megmaradt –, de nehezen észrevehető, nagyon töredékes felirat, a mellékhajó timpanonjában egy bojtba végződő stukkókartusba íródott „GLO(RIAE) (D)EO / (ÉPÍTT)ETET(T) ... (S?)ML / ... FIRI... TES / (indadás) A... (fordított S vízszintesen ábrázolva) / AN(n)O (17?)18.” A kartus nyugati és keleti oldalán két kör alakú nyílás látható, amely a mellékhajó tetőterét volt hivatott megvilágítani. Ma ezeket is takarja a torony. A templom nyeregtetejét hódfarkas, hegyes végű cserepek borítják. Ezen a felületen világosabb cserepek által kirajzolt 864-es dátum látható a déli oldalról, mely évszám a szentély fedése fölé került.

A templom *déli homlokzatát* tagolja nyugatról kelet felé haladva a mellékhajóig három kétlépcsős támpillér (1. tábla, 2.), két félköríves lezárású ablak – a második támpillér és a második ablak közé kéményt ékeltek –, valamint a harmadik támpillér után, a mellékhajó előtt egy csúcsíves záródású, kőfaragójegyet hordozó, profilozott ajtókeret (1. tábla, 3) látható, melynek profilját részben egymást metsző pálcatagok alkotják – bejárati része elfalazott. Ez a kapukeret homokkőből faragott, hét darabból áll össze, a bal oldali szárkövét és csúcsívét – ennek a csúcsába vésték, majd utólag feketével festették a mesterjegyet (1. tábla, 4) – a kitöredezett részekben téglával és cementvakolással pótolták ki. Feltűnő a két – fent említett – ablak fölötti falazás domborulata, melynek vonala szintén csúcsívét rajzol ki. Az ajtókeret fölött – kicsit nyugatra tolódva – a hajó tetőterének megvilágítását uszályos tetőablakkal oldották meg.

A déli oldal ritmusát a főhajóval azonos szélességű és magasságú *mellékhajó* bontja meg. A mellékhajó keleti és nyugati oldalának főtengelyében a téglalapba írható – függőlegesen négy, vízszintesen három sín osztotta – egyszerű ablak felett, egy félköríves lezárású – függőlegesen négy, vízszintesen hat sín által osztott –, stukkóban gazdag ablaknyílást (1. tábla, 5) helyeztek. Ez utóbbinál a könyöklő alatt jobbról S, balról fordított S alakú vájatolt stukkódísz találkozásánál bojt csüng. Ennek a felső ablaknak az alsó egyharmadát bevakolták. Vájatolt stukkókeretébe rég funkciójukat

² Uo.

vesztett vállköveket, illetve a zárókövet utánozó, trapéz alakú, sávozott stukkódíszek ékelődnek be.

A templom *déli homlokzatát* a mellékhajótól és az a mellékhajó elé épített toronytól kelet fele csak egy – a már említett ablakokhoz képest jóval egyszerűbb, de méreteiben azonos – félköríves lezárású ablak tagolja, majd a következő kémény, valamint a torony épületén már látott és a mellékhajón is megtalálható sarkon lefutó lizéna zárja le. Az épület párkányzatának stukkó-profilját szíma és félpálca alkotja.

A templom *keleti homlokzata* egyenes záródású, melyhez egy félnyereg tetővel fedett lépcsőfeljárót csatoltak. Lépcsői másodlagosan felhasznált fagerendákból a déli oldalról, egy félköríves lezárású nyíláson át indulnak, és az orgonakarzatba vezetnek. A lépcsőfokok tetején kialakított pihenő keleti falában kör alakú nyílást hagytak, mellyel szembe, a tulajdonképpeni hajó keleti falának középtengelyébe a karzat bejáratának egyszerű, egyenes záródású faajtaja került. E kör alakú nyílás alatt a falban egy árkádívvel teret nyitottak a lépcső alá, ahol a templom fűtésére való fát tárolják.

Az *északi oldalon* (1. tábla, 6) az épületplasztika teljes hiányában a falat csak egy félköríves ablaknyílás, egy körablak, egy gótikus ajtókeret és öt támpillér tagolja. Keletről nyugat felé haladva ezek a következő ritmusban váltakoznak: az első a félköríves ablak, amely a legutóbb tárgyalt déli ablakhoz hasonló kiképzésű, és azzal szemben helyezkedik el, a legnagyobb fényforrást biztosítva a szentélynek az északi oldalról. A második tagolóelem egy támpillér, amely több dologban is eltér a templom összes többi támelemétől: sokkal vastagabb (2. tábla, 1) falazatú, erősebb, hosszabb, háromlépcsős megoldással bír, és míg a többi támpillér merőleges a falra, ez kissé kelet felé fordul. Ezt a már megszokott formájú támpillérral egy cserépsorból kialakított vízvetőpárkány kapcsolja össze 3,5 m magasságban a nagy támpillér második, ill. a kisebb első lépcsőjénél.

A második támpillér után egy egyenes záródású – homlokíve közepén ugyanolyan mesterjeggyel, amilyen a déli kapun is látható, és amellyel pontosan szembe is kerül –, késő gótikus kapu (2. tábla, 2) áll, melynek bejáratí része szintén befalazott. Az öt kődarabból kifaragott kapu keretének lábazata beágyazódik az épület lábazati párkányába, míg szárkövei a 30 cm-es lábazati párkány fölül indulnak. Szemöldökkövet egyetlen nagy kőtömbből készítettek és egyszerű profilját is egyetlen lemez tagolja.

A következő támpillér után egy körablakot két keresztbe helyezett sín oszt négybe, majd két támpillér a templom északi falát merőlegesen támasztja.

A megszokottól eltérően a hajó *nyugati homlokzata* a nyolcszög három oldalával zárul (2. tábla, 3). Középtengelyében csúcsíves, kőkeretes kapu (2. tábla, 4) helyezke-

dik el, amely a legnagyobb a templom három gótikus kapuja közül. A kőfaragójegy nélküli, homokkőből készült és hét darabból álló kapu szélessége 190, ill. 137 cm, magassága 250, ill. 220 cm. A száruk alsó része és a lábazat vasanyagból készült erősítést kapott. A bejárat elé, a kaputól körülbelül egy méterre falat építettek (ez gátolja a nyugati kapu fotózását), s ezt egy félnyereg tetővel lefedve kapcsolták a templom nyugati falához. Északon és vele szemben délen félköríves nyílással látták el, melyek fölött cserépből kialakított vízvetőt láthatunk. Ezen építmény nyugati falának hossza majdnem azonos a hajó nyugati falának hosszával, míg a déli és északi oldalak a nyugatinál rövidebbek; így téglalap alaprajzú.

A templombelső elrendezése

A négyzet alaprajzú *torony* dongaboltozatát a bejáratától balra eső, fából készült lépcső töri át, amely a harangokhoz vezet. A bejáratnál szembeni ajtó a mellékhajóba nyílik. A toronyházban egy megforrasztott, közepes méretű *harangot* találunk, melynek átmérője 77,2 cm, magassága 72 cm. Eredeti koronája hiányzik, felirata a vállán sima bordakeretbe foglalt akantuszleveles frízor alatt, két sorban van: „EZERÖT-SZÁZHARMINCBAN ÚJ S RITKA VOLTAM. EZERHÉTSZÁZKILENCVENNYOLTZIG SZOLG(Á)LTAM / DÁLNOKNAK, S TORNYOSTÓL AKKOR (EL?LE?)RO(MOL)TA(M), BRASSÓBA(n) UYULTAM (K)ILENTZVEN KILENTZBEN.” Megtört ívű peremén a készítő neve: „ÖNTÖTT ANDRÁS CHOFSKI”.

Ma két harangja szól Dálnoknak. A nagyobb (101 cm magas és átmérője 123,5 cm) 1926-ban készült, vállát tört mérmű díszíti, felirata két sorban van elhelyezve: „ELŐDÖMÖT HARCBA VILLÉK. ÉN A BÉKÉT HIRDETEM AZ ÉLŐKÖT ÉLNI HIVOM. ÖNTETETT A DÁLNOKI REF(ormátus) EGYHÁZ HÍVEINEK ADOMÁNYÁBÓL 1926-BAN.” A kisebb harang vállát búzakalász és szőlőgerezd váltakozása díszíti. Magassága 80 cm, átmérője 82,5 cm. Felirata bibliai idézet: „ROM. 8: 31. HA ISTEN VELÜNK, KICSODA ELLENÜNK. DALNOK 1990. ÖNTÖTTE RÁCZ SÁNDOR ÉS FIA.”

A torony tetőszerkezetére, a fedélszékre és a harangok függesztésére használt fagerenda másodlagos elhelyezésű. Fedésére és gombjára bádogot használtak. A torony északi falában egy félköríves lezárású nyílás a mellékhajó háromszögű oromzatához vezet, melyet említettem már a felirata miatt.

A toronyból a négyzet alaprajzú *mellékhajóba* lépve jobboldalt fából készült csigalépcsőn juthatunk a templom déli karzatába (2. tábla, 5), ahol a lapos mennyezetten a déli fal közelében egy létrán

át eljuthatunk a tetőtérbe. A karzat egy félköríves árkáddal nyit a hajó felé, keleti és nyugati falának ablakai egymással szemben félköríves záródású, mély rézsűvel a templomkert zöld övezetét tárják szemünk elé. A mellékhajó déli oldalán lévő bejárat falának belső felében a fal vastagságában két, henger formájú üreg figyelhető meg egymással szemben. A bejáratot még két, rézsűsen kialakított körablak keretezi, amelyeket a torony északi fala jelenleg a kinti oldalon takar. A mellékhajó keleti és nyugati falát szintén rézsűsen kialakított, téglalap alakú ablakok tagolják. Érdekesnek tűnik az épületrész falainak kiképzése, amely eltérő falvastagságot mutat a templom többi falához képest – ez szélesebb. A mellékhajót a hajóhoz egy árkádív csatolja. Ezen áthaladva a *hajóba* jutunk – teremtemplom –, amelynek egyhajós hosszházát keleten (2. tábla, 6) egyenesen, míg nyugaton (3. tábla, 1) a nyolcszög három oldalával zárták le. A hossz tengely mindkét végében karzatos emeltek. A *keleti karzatos* négy erős, fejezetű élszedett kőpillér támasztja alá – ez az orgonának ad helyet. A karzat elejébe a mellvéd magasságában a déli és északi falon egymással szembe félköríves ablakokat helyeztek. A déli falban az ablak és a karzat között érc-kályha kürtjét (3. tábla, 2) vezették ki.

A *nyugati karzatos* is négy – de sokkal gyengébb anyagból, fából –, kopjához hasonló motívumokkal kifaragott és kékkel, feketével, pirossal festett gerenda vastagságú oszlop (3. tábla, 3) tartja. Feljártat a délnyugati oldalhoz épített lépcső képezi, melyhez szintén másodlagos elhelyezésre utaló faanyagot (3. tábla, 4–5) használtak, akárcsak a toronyhoz, illetve az orgonakarzathoz vezető lépcsőfeljárónál. Az egyik deszkáján átfestett felirat látható: „ÚJÍTATOTT ANNO 1821-BEN”. Alatta egy korábbi festés időpontját megörökítő évszám sötétkékekkel festve „17(75?)”. Ezt a karzatos délről egy félköríves lezárású ablak világítja meg. A karzat elé helyezett másik, szintén félköríves lezárású ablak és vele szemben az északi oldalon a körablak a hajó megvilágítását szolgálják. Mindhárom karzatos mellvédje fából készült, és színesre festett kazettákat hordoz, széles világoskék keretekbe foglalva. A kazetták – némelyek vázából kiinduló (3. tábla, 6) – virágmintás motívumokkal ékesítettek, és a 20. század végén készültek.

A déli oldalon a mellékhajótól nyugatra a befalazott kapu és a félköríves lezárású ablak után érc-kályha áll, melynek kürtje a falban egy szürkével, feketével és fehérrel festett virágmotívumot, valamint egy pirossal festett öt szirmos, tulipánhoz hasonló virágot tör át (4. tábla, 1). Fölötte a falban terrakotta *bordaindítás* (4. tábla, 2) részlete van kibontva. Ezzel

szemben, az északi oldalon, a fából készült padlótól kb. 60 cm-re egy nagyon megrongálódott, körzővel kiserkesztett, a fehér vakolatba bekarcolt, majd szürkével ráfestett, körben írt kereszt látható (4. tábla, 3), melynek pirosra festett szárai a körkerethez való csatlakozásnál kiszélesednek. A felfele mutató keresztzáron egy vízszintes bekarcolás, szövegrész áll, négy vagy öt elemből, ma olvashatatlan.

A templom fehérre meszelt, sík mennyezetét három, barnára festett stukkókeretből induló fém-csillár tagolja. Egy hasonló stukkósáv végigfut a mennyezet alatti párkányon, és a mellékhajó karzatos hajó felé néző falán, mintegy keretezve a karzatos árkádívét és a mellvéd alsó részét. A templom hajóját nem tagolja diadalív.

A berendezés tárgyai

A berendezés tárgyaihoz tartoznak a fából készült padok, az úrasztala, a szószék és koronája, az orgona és a már említett érc-kályha mellett a klenódiumok és azok ládája, valamint egyéb olyan porlepte töredékek, amelyek ma már használhatatlanná váltak, de a templom története szempontjából mellőzhetetlenek.

A *szószék* (4. tábla, 4) kőből épült, és kelyhet formál. A templom északi falánál, a befalazott ajtókerettől keletre helyezkedik el, lépcsőfeljáróját keletről indították. Az említett befalazás ez esetben nem hagyja szabadon az ajtókeretet, mint ahogy azt a kinti oldalon láthattuk, de a fal mégis követi vonalát, így a rézsű vonalából és a homlokív hajlatából megközelítőleg következtethetünk méreteire. A kehelyszerűen kialakított szószék posztamense szürkére és fehérre festett; alapja enyhén téglalapba írható. A profilozott talpzat 165 cm-es és három befele húzódó lemezét (talp) egy nagy, élszedett horony – sarokprizmás lemez – (szár) kapcsolja a középrész alkotó lemezhez (nodusz), amelyet egy ugyanolyan méretű élszedett horony (szár) fűz a most már kifele, lépcsősen elhelyezett három lemezhez; ezzel a 86 cm-es sima felületű szószékkosárhoz (kuppa) csatlakozik, melynek párkánya 13 cm-es lemezből áll, s az északi falhoz épített, keletről induló lépcsőn közelíthető meg.

A *szószékkorona* (4. tábla, 5) nyolcszögű, faragott díszítésű, kifestésére fehérre, aranyat, zöldet és pirosat használtak. A felület dinamikáját szolgálja a gazdagon golyvázott koronázópárkány, amelyet két piros sáv között fehérre festettek, és a szögek csúcsába aranyozott négyszirmú virágot helyeztek. Koronáját stilizált levelek és kígyózó vonalak alakítják. A hangvetőn (4. tábla, 6) a piros és az arany mellett megjelenik a fekete és a kobaltkék szín is. Ez utóbbi szint az alapjára használják. A nyolcszögű hangvetőt pirosra festett, néhol aranyozott, nyalábszerű hullá-

mos vonalak osztják egyenlő részekre, melyekbe a renoválási időpontokat megörökítő felirat és évszámok kerültek. A legkorábbi javítás időpontját – „1779” – feketével festették, akárcsak az „1821”-es évszámot, valamint a „RENOV” feliratot, azaz a renoválás idejét. Az „1892”-es évszám aranyozott, míg pirossal az „1977–1978”-as évszámot festették. A faragott részek plasztikus díszítésének cizelláltsága a faragó mesteri tudását dicséri, kilétére nem derült fény.

Az *úrasztala* (5. tábla, 1) esetében már a mester nevééről (5. tábla, 2) és a megrendelőjéről is tudunk. Az asztal lapját és talpazatát 12 szögűre alakították. A magas, profizott talpazatra növényi motívumokkal díszített 10 darab faragott láb került, amelyre az asztal koronáját helyezték. Az asztallap alatt a lábakat egy szintén 12 szögűre alakított öv fogja össze. Az övpántra feliratot festettek, kék alapon fehérrel: „EZT AZ URVATSORÁJA AZTALÓT ISTEN DITSÉSÉGERE KÉSZITETTE DALNOKI MIKLOS PETER ANNO DOMIN(i) 1765.” A feliraton keverednek a nyomtatott nagy-, az írott nagy- és kisbetűk. Az „Anno Domin(i)” folyamatosan nagy írott betűkkel készült.

Az úrasztalát még két felirat ékesíti: az asztallap felső (5. tábla, 3), illetve annak alsó részén. Az asztallap alján a felirat a két hevederrel megerősített rész közé került, és csak akkor látható, ha eltávolítjuk a lábazatáról. Ez a belső rész mellőzi a festést, megmutatva a fa anyagát (fenyő) és készítőjének precíz munkáját, amint körzővel, vonalzóval és ceruzával kiserkeszti a 12 szögű asztalt és két körívvel keretet alakít feliratának, amelyet a nyers fára fekete festékekkel cifrázza ír 5 sorban: „MENSAM HANC / FECIT / GEORGIUS ROSLER / BODENDORFINI / 1765.”

Az asztallap felső peremén márványt utánozó festés látható a kék és szürke árnyalataival. Készítője a felső részét is kiserkeszthette a festés előtt: öt 12 szögű gyűrűt alakítva ki rajta a feliratoknak és az ornamentikának. A felirat – az asztal peremétől annak közepe felé haladva – a második (itt két sorban íródott a szöveg) és a negyedik (egysoros) 12 szögű szalagba került, latin nyelven íródott minuszkulákkal. A perem márványutánzatának festésekor az egysorosra is ráfestettek egy három virágszálból álló, szalaggal összekötött csokrot a kék különböző árnyalataival, így a felirat olvashatatlan marad.

A kétsoros felirat is nehezen betűzhető, mert úgy tűnik, hogy valamikor a teljes asztalt átfestették egy egyszínű szürkés-kék árnyalattal, eltüntetve az eredeti, zölddel, pirossal, sárgával és okkerrel kialakított virágos ornamentikát. A felirata a következő a felső sorban: „PROBA HOMOTE IPSUM ET SIC EX PANE ILLO EDITO & EX POCULO

BIBITO, QUI (ENIM) C[O!]M EDIT ET BIBIT IN(DIG)NE JUDICIUM SIBI IPSI EMEDIT(?)”. Az alsó sor szövege pedig a következő: „ET BIB(IT), QUOD NON DISCERNIT CORPUS DOMINI. I CORINTH. XI. V. XXVIII. XXIX.”

Méreteit tekintve az asztal magassága 89 cm, ebből a fordított S alakúra faragott lábak 48 cm-esek, míg a talpazata 22 cm. Így az asztal koronája az asztallappal együtt 19 cm magas. Az asztallap átmérője 1 m, míg a talpazaté 90 cm. A talpazat közepén egy profizott csúcsdísz áll, ami a korlátbábok formáját idézi. Egy kobaltkék színű réteg takarja el az asztallábak eredeti festését. Az itt nyitott kutatóablakban az eredeti színek élénksége tárult elénk: sötétbarna alapon sárga levél és indadíszek piros körvonala látható. Az erősen profizott talpazat tagolása lemezekből, hornyolt félpálcákból áll (lemez, lemez, horony, félpálcát, egy nagylemez, lemez, félpálca, lemez, lemez, horony, lemez).

Az asztallap első gyűrűjén a tulipánt és levélmotívumot összekapcsoló dísz zöld alapon piros, sárga színekkel festették. Ezt a kétsoros feliratos szalag követi, majd a harmadik gyűrű zöldes csíkozású része (sugarasan kifele haladva sötétebb és világosabb zöld ecsetvonások váltják egymást) választja el az egysoros részt magába foglaló negyedik gyűrűtől. Az ötödik részt – az asztal közepét – teljesen uralja a fent már említett kékes virágcsokor a virágok fejével, melyek szára átnyúlik a 4., 3., és 2. gyűrűre is.

A templomban háromféle *ülőberendezést* találunk: egyszerű, hátlap nélküli deszkapadokat az orgonakarzatban, ebből van a legkevesebb; a hátlappal és festett mellvéddel ellátottakból 8 darabot a déli és északi befalazott kapuktól keletre, a fal mellé sorakoztatták fel. A templom többi részére a puritán hagyományra jellemző, szürkére festett hátlapos padok kerültek. A mellékhajóban két sorban, a nyugati fal mellett 8, keleten 7 padosor, míg ennek karzatára 5, ill. 4 padosort helyeztek. A hajóban, a mellékhajójtól és a szószéktől keletre a hossz tengely közepébe 8 padból álló, az orgonakarzat alá is befutó padosort helyeztek. Ezzel szemben a két befalazott kaputól nyugatra három sorba elhelyezett ülésort találunk: az északi fal mellett 15 padosort, a déli fal mellett 12-t és középen 10 darabból állót. A nyugati karzatban is kétsoros elhelyezést találunk, ez 5, ill. 3 padból van kialakítva. A padok mellvédje jól harmonizál a három karzatmellvéddel, ugyanis egyforma virágmotívumokat használ a kifestett kazettarészekben. A szószékhez közel, a 3 táblából álló mellvédes papszék festése alatt sűrűfényben korábbi festés látható, és osztólécének profizozása megegyezik az úrasztala lapjának márványozott peremével.

A nyolcregiszteres *orgona* (5. tábla, 4) a brassói születésű Nagy József (1849–1920) munkája.³ Az orgonán látható feliratból kiderül, hogy az „orgonaépítő művész” 1892-ben készítette el a művet, melyért „Arany jutalék díszokmány és érem” járt.⁴

A templomban előkerültek olyan fából készült és festett töredékek, amelyek az egykori berendezési tárgyak tartozékai lehettek. A beépítettekről már szövegünk, de a szabadon hagyottakról még nem. Ezeket az orgonakarzat alatti padon tárolták. Előkerült egy ajtónál nagyobb méretű, külső oldalán vörös alapú, kékekkel, fehérrel és sárgával virág- és indadísz festésű, áttört díszű, téglalap alakú fa töredék (5. tábla, 5), amelyet később egy szürke réteggel teljesen átfestettek, és az áttört részek körvonalait egy sötétebb szürkével hangsúlyozták ki. Ezt a szürke réteget egy nem szakszerű beavatkozással⁵ távolították el, nem kis sérülést okozva a tárgynak. A tárgy szerencsésjét szolgálta, hogy a beavatkozó lelkesedése hamar elapadt, mert a szürke réteget nagyon vékonyan vitték fel az eredeti festésre, ezért nehézkes volt a fizikai úton való eltávolítása, s így csak egynegyedéről távolította el helyenként ezt a réteget.

A karzat alatt még találtam két kisebb fadarabot (5. tábla, 6) mindkettőt csak az egyik oldalon festették. Ezúttal az egyik alapja kék (5. tábla, 7) a másik alapja vörös és a motívumok rajta vöröset, fehérét és sárgát, illetve kéket, fehérét és sárgát mutatnak. Mindhárom ugyanazon egység részeként értelmezhető, és feltehetőleg a korábbi orgona szekrényének darabjairól van szó.

A padláson (5. tábla, 8) előkerült, bádogból készült régi tetőgomb (6. tábla, 1) mellett megtaláljuk a terrakotta boltozat néhány elemét (6. tábla, 2) is. A bordatöredékek között akadnak kétszer hornyoltak, faragott végűek, valamint olyanok is, amelyek kobaltkék és okker festésnyomokat (6. tábla, 3) hordoznak.

A parókián őrzött kegytárgyakat egy fából készült, sarkain vasalt, esztergált lábakra helyezett, oldalán két zárhellyel ellátott, barnára pácolt ládában (6. tábla, 4) tárolják. Összesen 10 darab textíliát és 13 darab edényt (6. tábla, 5) találunk a ládában.

A *textíliák* között a legrégebbi egy zöld selyem, melyre ezüstszinórral a következő feliratot rögzítették: „LÁZÁR MÁRIA AN(n)O 1775” (6. tábla, 6). Állapota rossz, rozsdafoltos, töredezett. Eredeti méretét nem tudhatjuk ugyan, de elképzelhető, hogy háromnegyede hiányzik. Mai mérete 132 x 136 cm.

A három szószeptakaró közül a legrégebbit fekete filcre keresztszemes hímzéssel, színes pamuttal hí-

mezték. A színes rózsákból és bimbókból (7. tábla, 1) kialakított füzért az anyag alsó részére széles sávban, szegélyként varrták. A füzér fölé fehérrel hímzett „T B” monogram, alája „1876”-os évszám került. Állapota jó. A második (7. tábla, 2), vörös bársonyból készült szószeptakaróról másolták a ma használatosat. Feliratát sárga színnel hímezték: „VIGYÁZZATOK, A HITBEN ÁLLJATOK MEG.” A felirat fölé megszelt kenyeret, kelyhet, lakattal és kulcsával ellátott bibliát, valamint 3–3 szál búzát hímezték. Az anyag aljára hullámos vonalat és a hullámok gödrébe egy-egy szegfűt és kaporhoz hasonló zöld ágat rendeztek. A harmadik (7. tábla, 3) szószepterítőt a felirat szerint „ÖZV. GAAL ZSIGMONDNÉ / FORRÓ BERTA / 1910”-ben adományozta az egyháznak. A sávozott szürkés-kék bársony megfakult, aljáról a bojtok nagyrészt leszakadtak.

Az úrasztali terítők között is találunk olyant, amelyet a régi mintájára készítettek. A korábbi (7. tábla, 4) 134 x 136 cm. A kék selyemből készült anyagra sárga selyemfonallal egy csokorra kötött szalagból induló, búzakalászból, szőlőből és leveléből készült koszorú közepébe kelyhet hímezték. Körirata a következő: „AKI HISZEN ÉS MEGKERESZTELKEDIK IDVEZÜL. KÖLTŐ ISTVÁN ÉS NEJE. DÁLNOK. 1939.” Ennek mintájára készült fehér selyemből sárga és hamis arany (7. tábla, 5) cérnával a következő feliratos terítő: „AKI HISZEN ÉS MEGKERESZTELKEDIK, IDVEZÜL. MÁRTON LÁSZLÓ ÉS NEJE. DÁLNOK. 2003.”

A pap székére kék bársonyból készült terítő (7. tábla, 6) ezüst rojtokkal ékesített, és felirata ezüstszinórral van kivarrva. A felirat – „DANCS D. / ÉS NEJE / MIHÁLCSA T. / 1892” – elárulja a donátorok nevét és az adományozás időpontját is.

Az úrasztalát ékesíthette valamikor a fekete gyapjúszövetből készült, 183,5 x 191 cm-es, „G G” monogramos és „1882”-es évszámmal ellátott, hímzett terítő (8. tábla, 1). A hímzés-motívumok plaszticitásához sárga, barna, okker, rozsdá, piros, fehér és rózsaszínű pamutfonalat használtak. A színén egy kicsit megkoptak, kifakultak a színek, de hátán a szál eldolgozásánál még pompásan élénkek maradtak. A terítő szélétől 8 cm-re került a griffekből, szárnyas maszkokból, burjánzó indákból, kosarakból, gyöngysordíszből és virágmotívumokból összekomponált keresztszemes keret.

Egy kisebb (70 x 66 cm), pamutból szőtt, hosszú fehér rojtokkal szegélyezett, kékekkel és sötétszürkével hímzett virágos keretes terítőcske a kenyérszótó tányér tartozéka lehetett (8. tábla, 2). Közepébe „G M”

³ DÁVID István 1996, 68. Ezt az orgonát 1974-ben Mesnyi János a hiányzó homlokzatsíppal pótolta.

⁴ Nagy József művei fellelhetők egész Háromszéken – Esztelnek,

Lécfalva, Illyefalva, Gidófalva, Egerpatak, Szentkatolna, Sepsiszentkirály falvakban, valamint Brassó és Udvarhely környékén is.

⁵ Talán egy kerekített hegyű késsel.

monogramot hímeztek keresztzemes varrással úgy, hogy a G betűt szürkével, az M betűt pedig fehérrel mintázták. Egy másik, fehér lenvászon, renehímzéses terítőcske csipkeszegéllyel keretezett (8. tábla, 3). Közepében fehér pamuttal monogramot és évszámot hímeztek: „B M 1911”.

A ládában talált 13 edény közül kiemelkednek az (8. tábla, 4) ónművek és az ezüsből készült fedeles pohár (8. tábla, 5). A 48. képen látható öt darab már publikált⁶ ónkészlet hatodik darabja egy öntött *ónkupa* (8. tábla, 6), amely 14,5 cm magas, gömbölyded kuppakosara 7,9 cm, míg talpátmérője 8,5 cm. Az egyháznak Kicsi Sándor adományozta.⁷ Talpának alsó részére kerültek a bélyegek (8. tábla, 7), melyekből kiderül, hogy a 20. század folyamán készült, és nem erdélyi, hanem német területről származik. Kuppája virágszirmokból indul és három szőlőfürt által tagolt három jelenetet ábrázol. Az egyik egy mulatozó párt láthatunk öntéssel, domborított technikával kialakítva. A férfi az ölében ülő nőt baljával átkarolja, miközben jobbában lévő poharát a magasba emeli (9. tábla, 1). A második jelenet egy szobabelsőben zajlik. A háttérben egy falba épített, félköríves lezárású polcon korsó látható. Előtérben egy asztal mögött férfi ül, jobbában pipával, baljával egy álló nő derekát öleli át, akinek jobbában egy fedeles ónkanna van. Az asztalon a férfi előtt egy füles, henger alakú kupa és egy tányér látható. A harmadik jelenet talán egy pincebelső ábrázol, mert a háttérben a falon egy kétágú gyertyatartót találunk égő gyertyákkal, valamint az előtérben egy pipájára gyújtó férfit, aki egy söröskorsóval az asztal előtt ül. Az asztal mögött egy másik férfi látható, jobbában boroskannát tart, balját övébe akasztva (9. tábla, 2). A talpára ugyanaz a jelenet került fel háromszor. A hordóra lépő, egymással szembe forduló két angyal szőlőfürtöt tart a hordó fölött (9. tábla, 3).

Az ezüst, fedeles pohár kuppája belül és peremén aranyozott. A kuppára felirat került: „LASAR CRISTIAN 1840”. Talpán (9. tábla, 4) és fedelén (9. tábla, 5) két-két bélyeg látható. Az erdélyi munka 1839-ben készült. Magassága fedelével 22 cm, kuppátmérő 9,8 cm, talpátmérő 11,1 cm és fedéltmérő 10,3 cm.

A másik kehely (9. tábla, 6) is aranyozás nyomait mutatja. Felirata két helyre került: talpára „A REF.(ormátus) NŐSZÖVETSÉG ADOMÁNYA / DÁLNOK 1931”, és kuppájára „E POHÁR AMAZ ÚJTESTAMENTUM AZ ÉN VÉREM ÁLTAL.” Talpára kerültek a bélyegek, és a felirattal szembe keresztet véstek (9. tábla, 7). Kuppakosarát, noduszát és talpát szőlőleveles indával díszítették.

Az ezüst patenája (10. tábla, 1) felül aranyozást kapott és aljába „1918”-as évszámot karcoltak.

⁶ BARABÁS Hajnalka 2006, 237–278.

⁷ Az adományozó nevét a lelkésztől, Marosi Károlytól tudjuk,

Átmérője 19,3 cm, peremszélessége pedig 1,4 cm. Peremén két repedés is észlelhető.

A virágszirom peremmel kialakított ezüst, felül aranyozott tányérka (10. tábla, 2) fenekének közepébe alul két bélyeget ütöttek, míg a peremének alsó részébe egy évszámot karcoltak („1780”), valamint ezzel szemben bevették az adományozó Dálnoki Miklós Péter monogramját („D. M. P.”) és az adományozás idejét „1780”. A perem szélessége 2,5, illetve 3 cm, a tányér átmérője 17,9, illetve 19,3 cm.

Az ovális, réz kenyérszító tál ezüstözött (10. tábla, 3). Virágsziromszerűre alakított pereme erőteljes mélyülést mutat, és öblébe felirat került: „IFJ. SÉRA JÓZSEF DALNAK / 1935. V. 30”. Az edény magassága 3,5 cm, átmérője 19, illetve 30 cm.

Feliratok a templomban

A templomban több *felirat* látható, ezek közül sok a megrongált, nehezen olvasható. Egyesek között jól megfigyelhető összefüggéseket láthatunk. A összefüggést mutató feliratos mezők közül az első a sokszögzáródású nyugati hajószakasz délnyugati falán egy csak félig kibontott szirmokból álló dísz alatt, két soros *rovásírás* (10. tábla, 4), melyet a nyugati (10. tábla, 5) és északnyugati (10. tábla, 6) hajófalán gótbetűs minuszkulás feliratok követnek. Ez utóbbiak alján feketével, egy más kéz nyomát mutató, kisebb méretű felirat látható. Az északi falon négy, szintén gótikus minuszkulás felirat zárja le a sort. A rovásírásos felirat után következő gótikus, színükben (okker és barnásvörös keveréke) is összefüggést mutató feliratok olvasata a következő: a nyugati falmezőn „AN(n)O DO(min)I MILL(e)SI(m)O”; az északnyugati falmezőn „QUI(n)GENTESSIMO”; az északi falon az első, félig kibontott palmettával a felső részen (10. tábla, 7) „VIGESSIMO SEXTO”; az északi fal második felirata (10. tábla, 8) „TECTURA ET TESTUDO AU/LE DIUE CHATE/RINE”; az északi falon a harmadik felirat (11. tábla, 1) „INCEPTA EDI(FICA?)TA ET FI(ni)TA/PER MAGISTRU(m)”; az északi fal negyedik és egyben az utolsó felirata (11. tábla, 2) „...OMELHUM LAPICIDAM/...8 KALE(n)DYS(?) OCTO(bris)...” A szövegeket, ahol több sorban íródtak, a megszokottól eltérő módon lenről felfele, azaz az alsó sortól a felső sorig kellett olvasni, hogy összefüggő szöveget kapjunk.

Az északi befalazott kapu szegmentíves záródású mélyedése felett 8–6 cm-es, feketével festett betűkkel a következő felirat (11. tábla, 3a, b) olvasható 253 cm hosszúságban: „PRED: V: I. ÖRIZD MEG MIND KÉT LÁBAIDAT MIKOR AZ ISTENNEK aki arról is tájékoztatott, hogy „eredetileg a cigány lakosság ebből kapott bort úrvacsoraosztáskor”.

HÁZÁHOZ MEGY, HOGY HAJLANDÓ LEGY AZ (hallgatásra).” Felette, illetve alatta egy egészében olvashatatlan, a még nedves vakolatba belekarcolt felirat maradványa: „...STEPHAN(US?) PE(TE?)R DA(l)NOCINUS AN(n)O DO(mi)NI 1630”.

Ezzel pontosan szemben, a déli falon a befa-lazott keret fölött, szintén egy szegmentívként ala-kított szalagban minuszkulás, feketével festett, magyar nyelvű felirat olvasható (11. tábla, 4): „ALKODGYÁL AZ TE SZÁDDAL ÉS NE SIENSEN A TE ELMÉD VALAMIT SZÓLLNI ISTENNEK ELŐTTE.” Felette a mennyezethez közel egy latin szöveg látható (11. tábla, 5): „NON OMNIS QVI DICIT DOMI(n)E D(omi)NE INTRABIT IN REGNV(m) COELORV(m) FRANCISCVS BARTHOLOM(eus/eo?) DALNIKE A(n)NO D(omini) 1637”.

A nyugati oldalon, középen a már leírt latin szöveg alatt ez áll: „I. JOH. EZT IROM NÉKTEK IFFJAK: NE VÉTKEZZETEK.” Az északnyugati falon: „BEAT(us) HOMO QUI AUSCULTAT MIHI”; alatta két név évszámmal: „STEPHAN MIKLOS, BASILEUS LAZAR ANNO 1607”.

A szószejtől keletre babérkoszorúba foglalt márvány felirat áll, melynek magyar és latin szövege: „ISTEN DICSŐSÉGÉRE MEGÚJÍTOTTUK AZ 1977 MÁRCIUS 4-IKEI FÖLDRENGÉS UTÁN: D. NAGY GYULA PÜSPÖK, SZÁSZ TIBOR ESPERES, MIKE BÁLINT LELKIPÁSZTOR, BAKCSI GYULA SZ.GONDNOK SZOLGÁLATA IDEJÉN. SOLI DEO GLORIA”. Az emléktábla felett: „A MINDENNAPI KENYERÜNKET ADD MEG MT. 6. 11.” felirat áll.

Az északi bejárat szegmentíves belső záródása és az északi fal harmadik gótikus felirata közé egy olasz koszorúba – melyet piros tulipánfejek szegélyeznek – magyar nyelvű feliratot festettek feketével, de ez a szöveg is olvashatatlan; negyed körszeletét durva vakolatréteg borítja. A gótikus szöveghez közel eső részen észlelhető még okker színű festék és elképzelhető, hogy a kibontatlan gótikus felirat részeként értelmezhető.

2. A település és a templom kutatástörténete

A dálnoki református templom az 1977. március 4-i földrengés után került a figyelem központjába.

⁸ A templom belsejében a padló gombásodása miatt a földet is kicserélték.

⁹ KÓNYA Ádám 1978.

¹⁰ „A registrum 645. lapján az 1332. évi rovatban ezt találjuk: Dyco Sacerdos de Dabunk solvit pro se et sociis 40 banales antiquos. És ismét a 730. lapon, az 1334. évi rovatában: „Dyco Sacerdos de Dalank solv. 6 grossos.” Vö. ORBÁN Balázs 1868, III, 184.

¹¹ Vö. CSERÉY Zoltán – BINDER Pál, dr., 1993.

¹² „Notandum, quod archidiaconus de Kyzdi, Dico sacerdos

Ezt megelőzően mindenki a reformáció után épült, fehérre meszelt, puritán berendezéssel ellátott templomot ismerte benne. A földrengés következtében a falak megrongálódtak, felfedve a mind építészeti, mind pedig művészettörténeti és nyelvészeti szempontból fontos, patinás értékeket, melyek rendhagyónak bizonyulnak Székelyföldön.

A falak meglazult vakolatának leverését, valamint a templom belsejében⁸ és közvetlen közelében a földmunkával is járó javítást sajnos nem rendszeresen követhette szakember. A fal kibontását az akkori lelkész, Mike Bálint és fia, Mike József kezdte meg, majd később Kónya Ádám is bekapcsolódott a munkálatokba,⁹ a javítás egyes mozzanatait rajzaival és fényképeivel dokumentálva próbálva menteni a menthető. A megcsúszott munkálatok sietsége folytán az épület kulcsfontosságú részleteiről (falelválások, boltindítások, alapozás stb.), a napfényre jutott alapfalakról és sírokról azonban nem készülhetett értékelhető tudományos dokumentáció, amely hozzájárulhatna a templom építéstörténetének tisztázásához.

A templom bemutatását mégis felettebb fontosnak és indokoltnak tartom, mert az a megmaradt emlékeivel együtt mind a művészettörténet, mind pedig a gyakorlati műemlékvédelem számára sok tanulsággal szolgál.

A települést és a dálnoki templom papját a pápai tizedjegyzékben (1281–1575) már a 14. század első felében kétszer említik.¹⁰ A pápai dézsmaszedők adataira elsőként Orbán Balázs hivatkozik, majd tőle többen is átveszik ugyanazt az olvasatot,¹¹ mások hasonlóan idézik.¹² Vannak olyanok is, akik ettől eltérően.¹³

A fizetett összeg nagyságából ítélve Dálnok akkor már esperesi székhely volt. Az 1332. évi szövegből mindenképp arra következtethetünk, hogy már akkor állott itt egy templom,¹⁴ de az nem a ma látható templom lehetett, hiszen a jelenlegi épület megfigyelhető stílusjegyei között ilyen korai stíluselemeket nem találunk: a templom valamennyi látható középkori műrészlete a késő gótika korából való.¹⁵

Feltűnő viszont, hogy Orbán Balázs nem említi a templomot és a körülötte lévő várat. Ez annál is inkább furcsa, mert Dálnokról írva részletesen méltatja a fél évszázadon át ott papszkodó Ferentzi János

de Dabunk, pro se et pro sociis suis pro prima et secunda solutione in festo assumptionis Beate Virginis solvit XL. banales antiquos.” „Dyco sacerdos de Dabunk solvit VI. grossos.” Vö. BENKŐ Elek 1981, 144.

¹³ Vö. JÁNÓ Mihály 1997, 191. Jánó az első említés olvasatában a „Dyco” helyett „tico”-t ír.

¹⁴ „1332-ben plébániatemploma van, papja Diko, kézdi esperes...” Vö. LÉSTYÁN Ferenc 2000, 64.

¹⁵ BENKŐ Elek 1981, 138.

– esperes, irodalmár, történelemtudós – munkásságát, akinek megköszöni a tőle kapott, Háromszékre vonatkozó értékes jegyzeteket.¹⁶ Ferentzi egyébként már negyed évszázaddal Orbán Balázs ottjárta előtt terjedelmes cikkben ismertette, elsőként, a faluhoz közel eső Ika-várát.¹⁷ Érdekeltek a múltunkra vonatkozó történelmi emlékek, ezért is nehezen hihető, hogy Ferentzi éppen a templom körül emelkedő erősségre ne hívta volna fel vendége figyelmét. Ez azért is különös, mert a parókia most is és akkor is az eredeti helyén, közvetlenül a templom mellett állott,¹⁸ és várfala mindenképp feltűnhetett azoknak – így Orbán Balásznak is minden bizonnyal –, akik csak a papilakra látogattak. Mivel Orbán Balázs – nem tudni, mi okból – ennyire mellőzte az értékes középkori templom és vár ismertetését, a későbbi szakirodalom sem foglalkozik mélyrehatóbban a faluval, illetve a templommal. Entz Géza csupán említi a dálnoki „templomkastélyt”, és egy 1675-ben történt leírásra utal.¹⁹

A falu nevét még megtaláljuk pápai tizedjegyzékben 1496-ban („Dalnic”) és 1587-ben is (ekkor „Dálnokfalva” formában jegyezték).²⁰

Népességét tekintve, az 1567. évi regesztrum alapján 42 portájával Dálnok Háromszék közepes településeinek egyike.²¹ 1602-ben, a Básta-féle összeírásban a porták száma 98-ra szaporodott.²² Közülük 5 nemes, 72 lófő, 5 darabont, 16 szabados és 1 jobbágy családfő volt. Társadalmi tagolódás szempontjából a középkori összeírások alapján a szabadrendi lakosság lényeges többséget mutat a jobbágyokkal szemben.

A faluban lakó családok közül a fontosabb családnevek a következők voltak: *nemesek* – Hadnagy, Vaska, Somodi; *lófők* – Gál, Györke, Benkő, Dezső, Bene, Szabó, Györgypál, Veres, András, Kovács, Márton, László, Bakó, Varga, Demjén, Ferenczi, Farkas, Mihály, Medve, Kanta, Teleki és Péter; *szabadosok* – Szentés, Vardó, Péter, Fábrián, Fogas.²³ A 17. század folyamán a falu lakossága, összehasonlítva a környék többi településeivel, lényegesen megnövekedett, és az 1614. évi Bethlen Gábor-féle lustrában már 156 családfő nevét jegyezték be.²⁴ A lakosság társadalmi összetétele ekkor aránylag egységes, job-

bára szabad székelyekből (73%) állott, míg a jobbágyok és zsellérek rétege alig haladta meg a 10%-t. A falu nemességét, ahová az összlakosság 5,1%-a tartozott, a Hadnagy, Bakó, Mihacz, Székely, Máté és a Somodi családok képviselték.²⁵

Értekes információkat nyújt még a 18–19. századi településről és a templomról egyaránt a Magyar Hadtörténelmi Múzeum Térképtárában található három *katonai felmérés* anyaga.

Az első (12. tábla, 1) az 1766–1780 között készült színes térkép. Ezen jól látható a település V-alakú elrendeződése, egy vízimalom a Dálnok-patakán és az erődített, több bástyával övezett tornyos templom is. Mátisfalvával ellentétben, ahol ötszögű erődítés figyelhető meg a templom körül, a dálnoki templom várfala hasonlatos az *albisi*, *szörcei* és *maksai* templomerődök alapjaival: mindegyikben az a közös, hogy kör alaprajzot mutatnak. A dálnoki várfalon öt épületrész – bástya (?) és/vagy támpillér (?) – figyelhető meg, s ezek közül a déli a leghangsúlyosabb. A térképet magyarul nem vagy kevésbé tudó német anyanyelvűek készíthették, akik feltüntetik a környék helyneveit is: Maksát Maxa-nak írták, Dálnok-patakát Dalnok potok-nak, Kenderes-tetejét Genderes Teteje-nek és a Nádas-patakát is németesen Nadasch Potok-nak. A falutól délre megjelenik egy magaslati név, Draschon Feje. A továbbiakban ez utóbbi névről nem találtam írásos említést.

A második (12. tábla, 2) katonai felmérés 1830–1850 között készült, fehér-fekete térképén a templom hosszháza felénél, a déli oldalon látható egy épületszárny. Ez arra enged következtetni, hogy ekkor már létezett a ma is látható kereszthajó. Az északi oldalon, a déli épületrésznek megfelelően egy kisebb építmény csatlakozik a hajó külső falához. Ez viszont a katolikus időkben még fennálló sekrestye lehetett s ennek a maradványait láthattuk az északi homlokzat fényképfelvételén, amint két támpillért egy vízszintes cserépsor összeköt a fal közepe táján. A térképen az is látható, hogy a keleti oldal már akkor egyenes lezárású, míg a nyugati oldalon a változatlan sokszögzáródás jelenik meg. A templomot kör alaprajzú erődítmény védi, bástyákkal (?) vagy támpillérekkel

¹⁶ ORBÁN Balázs 1868, 184.

¹⁷ Vö. FERENTZI János: Ika vagy Csonka vár, *Mulattató*, Brassó, 1838. június (2 számban); KÖNYA Ádám 1973.

¹⁸ Dálnoki egyház levéltára. *Urbarium Ecclesiae Dálnokiensis*. 1723. 5. „A várkapu előtt, a vár gödre külső partján vagyon a Praedicator lakóhelye...”

¹⁹ ENTZ Géza 1944a, 121, 126.

²⁰ 1614-ben 8 nemes, 114 szabad, azaz 87 lófő, 14 gyalogos, 13 szabados, majd 17 jobbágy és 17 zsellér alkotja a faluközösséget. 1703-ban 167 családot számláltak. Ebből 62 nemes, 58 lófő és gyalogos, 36 jobbágy; a bíró Abod László volt. 1786-ban a falu 119 házában 559-en laktak. 1802-ben a 69 katona- és 129 civil

részen élő családot vettek nyilvántartásba. 1850-ben lakossága 1555 fő (ekkor 366 háza volt), 1869-ben 1866 fő (ebből református 1747 fő, római katolikus 63 fő volt), 1880-ban 1487, 1910-ben 1367, 1920-ban, 1288, 1930-ban 1230, 1965-ban 1363, 1966-ban 1374 fő (vö. CSEREY Zoltán – BINDER Pál 1993, és VOFKORI László 1998, II, 356.).

²¹ *Székely Oklevéltár*, II, 221.

²² CSEREY Zoltán – BINDER Pál 1993.

²³ *Urbarium Ecclesiae Dálnokiensis* 1723. (függelék); CSEREY Zoltán – BINDER Pál 1993, VOFKORI László 1998.

²⁴ TÜDŐS S. Kinga 1995, 92.

²⁵ Uo.

(?) erősítve. Az előbbi térképhez képest itt hat épületrészt számoltam össze: nyugaton, északnyugaton, északon, északkeleten, délen és délnyugaton. A legfontosabbnak a délnyugati elem tűnik, elképzelhető, hogy ez valóban bástya és nem támpillér. A többi épületrész esetében inkább támpillérekről beszélhetünk. A térképről jól leolvashatjuk a falut övező domborzati formák elnevezéseit; a nyugati oldalon északról dél fele haladva ezek a következő nevek: Csihányos-tető (799 m), Nézehely (815 m), Nádas-patak, Kárhágó (655 m), Csobot-patak, Csobot-tető (741 m) és Maksai-patak. A falut kelet felől a Csorbakút nevű domb választja el Albistól. Dél fele haladva a „Kereknyirnyepe” és a Széphegy (609 m) látható.

Az 1860–1880 között készült harmadik katonai felmérés térképén (13. tábla, 1) Dálnok 589 m magasan fekszik. Látható rajta két temető, egyik a templomtól keletre, ez a nagyobb (feltehetően ez a régebbi, katolikus, később református temető), a másik a főútról megközelítve a falu lelejején, az út jobb oldalán található (ez a kisebb, új temető).²⁶ A malom ezen a térképen is fel van tüntetve. Dálnok határában a következő nevekkel találkozunk a falu nyugati oldalán északról dél fele haladva: Rigó, Büdöskút-patak, Ibretető (895 m), Csihányos-tető, Horokai puszta, Nézőhely, Nádashely-puszta, Nádas-patak, Karhágó, Csobot-patak, Csobot-tető, Maksai-patak, míg keleten Csere-tető, Szénakert, Kereknyirgyepe (699 m) és a Széphegy (606 m) nyújt természetes védelmet.

A vár és a tornyok

Háromszéken a természetes védelem nem nyújtott megfelelő biztonságot a középkor folyamán az ellenséges betörésekkel szemben. A 15. századtól Háromszék csaknem minden településének templomát vár övezte. Ezeket az építményeket illetve Tüdős S. Kinga a „templomvár”²⁷ fogalmával.

Háromszék Erdély egyik kulcsfontosságú határszélének számított, ahol a székely székeknek önerőből kellett építkezniük, védekezniük. Az építkezéseket a legtöbb esetben a templomot körülvevő várfalak jelentették, s ez alól Dálnok temploma sem kivétel. A forró mészhabarccsal felrakott terméskőből készült várat a település lakossága hozta létre, és tükre volt a falu anyagi és gazdasági helyzetének. Itt is, mint Háromszék esetében általában, a templomokat csak „egyszerű, aránylag alacsony kő- vagy téglából felrakott, védőnyílások nélküli kerítéssel övezték, ame-

lyek kisebb számú, portyázó csapatok ellen védelmet nyújthattak.”²⁸

Tüdős S. Kinga olyan településként említi Dálnokot, amelynek templomát a 15. században már vár övezte. Adatát Kónya Ádám²⁹ vehette át, aki alapos magyarázattal is szolgál a várépítés időpontját illetően. Kónya Ádám a csernátóni születésű Gere István által készített fotó nyújtotta adatokból indul ki, és az azon látott csúcsíves kapura hivatkozva datálja a dálnoki templom várát „nagyjából a 15. századra”.³⁰ A Gere-fotót a Székely Nemzeti Múzeum fényképtárában őrzik, és értékét növeli az, hogy tudomásunk szerint az utolsó fényképes dokumentum a dálnoki várról.

Gere István a fényképet (13. tábla, 2) 1913-ban készítette, látható rajta a templom és az azt körülvevő vár, a déli oldalról fotózva. A falkorona romos volta nem engedi meg messzemenő következtetések levonását a lőrészekkel, illetve a gyilokjáróval kapcsolatosan. A felvételen viszont jól kivehető az ovális alaprajzú vár, egy kiugró bástya két nyílással a várfal délkeleti oldalán, valamint a déli oldalon egy falépcsővel megközelített kapu, amit akár utólag is vághattak a templomba járók bejutásának megkönnyítésére. Kónya a kőbástya alsó nyílását írja le csúcsívesnek. Mindenképp határozottan látható, hogy nagy kváderkövek alakítják enyhe csúcsívét (akár Feltorján, ahol szintén csúcsíves volt a várkapu), míg a felette levő nyílás egy ajtóé lehetett, ami viszont határozottan félkörívesen záródik. Ha a képen látható alakok nagyságát (kb. 170 cm) rámérjük a falra, akkor a bástyarész magassága nem lehet sokkal nagyobb 6 m-nél, és a falmagasság mintegy 5 m-nél. Az eddigi szakirodalom viszont 8 m magas falakról számol be.

A kép középpontjában a fából készült, zindellyel fedett, négyzet alaprajzú harangláb a várfalon kívül áll. A dálnoki egyházközség levéltárában egy 20. századi feljegyzés szerint a templom harangtornya a 16. századból való volt, külön és magasabbra épült a mai toronynál, a templomtól északkeletre. Ugyanez a forrás megjegyzi, hogy ez a harangláb 1796-ban leomlott. Az első részben leírt régi harangon viszont azt olvashatjuk, hogy „1798-ig szolgáltam Dálnoknak, s tornyostól akkor leromlottam.” Ha a fényképen látható harangtoronyról lenne szó, akkor a 20. századi feljegyzés háromszor is tévedett: elírta az utolsó számot az évszámából, rosszul ítélte meg a torony magasságát és főképp nem volt jó a betájo-

²⁶ A 18. század levéltári anyagában szó van arról, hogy a más vallásúak, azaz mindazok, akik nem reformátusok – a források megnevezése szerint „az oláhok” –, ne temetkezzenek a reformátusok temetőjébe. Elképzelhető, hogy a faluvégi temető megnyitásához ez is hozzájárult a 18. századi vonatkozó rendeletek mellett.

²⁷ TÜDŐS S. Kinga 1995, 17. Szerinte a templomvár a templomerősség egyik típusa, „amely egyszerű, világos térosztással, elsősorban a lakosság védelmére alakult ki...”

²⁸ TÜDŐS S. Kinga 1982, 43.

²⁹ KÓNYA Ádám 1980.

³⁰ Uo.

lása (azaz dél helyett északkeletre tette!). Ha viszont a képen látható bástyára gondolt, akkor a magasságában nem tévedhetett a bejegyző, hiszen az új korában kétszer nagyobb lehetett. Ha arra gondolunk, hogy a bejegyző nem tévedett, és a harang tényleg 1796-ban zuhant le, akkor az új harangöntő tévedett... Hogy mindegy fény derüljön, szükségeltetik egy szakszerű feltárás, valamint egy olyan ásatás, amely megerősítheti vagy cáfolhatja az északkeleti, nagyon magas harangtorony egykori meglétét.

Amennyiben a forrásokat nem kérdőjelezzük meg, akkor elmondhatjuk, hogy Dálnokban az északkeleti tornyot a 16. században, a gótikus átépítés ideje alatt – később erről többet olvashatunk a feliratok elemzésénél – emelték, amit szintén a már említett harang feliratának első része erősít meg, miszerint Dálnok első harangja „1530-ban új, s ritka” volt. Tehát ez az északkeleti torony mindenképp 1530 előtt épülhetett, és elképzelhető, hogy együtt készült el az 1526-ban befejezett építkezésekkel, boltozással és feliratokkal. Ez az 1530 előtti torony 1798-ig szolgálja Dálnokot, az 1530-ban öntött haranggal együtt. „Leromlása” után viszont a képen látható, fából ácsolt harangláb veszi át szolgálatát a jelen harangtorony megépítéséig (1914–1922), amelynek fedésére véleményem szerint a fatorony elemeit is felhasználták. Az ácsolt harangláb készítésének pontos idejét azonban nem ismerjük. Az első részben említettem, hogy a mai torony fedésére, valamint a keleti oldalon az orgonakarzatba vezető lépcső kialakítására használt fagerendák másodlagos elhelyezésűek. Elképzelhetőnek tartom, hogy ezek a képen látható fatoronyból származnak.

Mivel a vár lebontásának ideje nagyjából egybeesik az új torony építésének időpontjával, feltételezhető, hogy a jelenlegi torony építésénél újrahasznosították a vár kőanyagát. Mégis, az új torony felső része téglából épült, ezt mutatja a vakolatlan falszövet. Az alapozásnál használhatták ugyan a vár kőanyagát, de a parókián lelt forrásokból az derül ki, hogy a várfal köveit a vár melletti utca³¹ erősítésére használták fel, mert az nagyon sáros volt.

A kép bal oldalán a várfalon még látható egy utólag vágott kapuszerű nyílás is. A templomról viszont keveset tudhatunk meg a felvételtől. Csak a cseréptető látszik, melyen feltűnik világosabban a 864-es dátum a szentély déli oldalán, amely egyenes

záródású. Látszik rajta a mellékhajó is. Az 1864-es dátum a fedélszék javítását jelzi, de véleményem szerint egy nagyobb átépítés végére is utalhat.

Kónya Ádám cikkéből azt is megtudhatjuk, hogy a várfalból előreugró védőtorony többi fala a fénykép készültkor már hiányzott.³² Feltételezhetően ez volt egyben a vár kaputornya is. A fénykép sajnos több védőtorony létre nem nyújt eligazítást, mégis, ha arra gondolunk, hogy Dálnok Alsócsernátonnal³³ nagyjából egyforma nagyságrendű település, sőt esperesi székhely is volt, elképzelhető, hogy a csernátoni várhoz hasonlóan többtoronyos, erős vára volt, mint azt a katonai térképek elemzésénél kérdőjellel bár, de felvettem. Ebben az esetben a fent tárgyalt 20. századi bejegyzés állja a helyét a torony meglétével kapcsolatosan, így tehát állíthatjuk – a szakszerű ásatásokig –, hogy Dálnoknak három tornya volt: egy délen, egy délkeleten és egy északkeleten.

Az, hogy a kép 1913-ban készült, azt bizonyítja, hogy akkor még állt a templomot övező vár. Tüdős Kinga korábban úgy vélte, hogy a dálnoki várat 1900-ban bontották le.³⁴ Egy későbbi munkájában,³⁵ miután felfedezi és közli Gere István korabeli felvételét az 1913-as dátummal, módosítja véleményét: „... a 20. század elején bontották le.” Tüdős ekkor a felvételtől egyebet is felfedez: például a védőfolyosó tartógerendáinak nyomait a bejárat fölötti falrészben.³⁶

Mike Bálint és Kósa Ferenc szerint is lebontják a várat 1912-ben, de előtte megemlítik, hogy a templomot valaha „külső és belső várfal vette körül”. Tehát két védőgyűrűre gondoltak (!). Szerintük a külső várfalról a „földben maradt alapja tanúskodik”, lebontási idejét azonban ők sem tudták megállapítani. A templom csatornázásakor viszont a vízvezető árok megásása problémát okozott, mert régi épületek alapköveibe és sírok tömegébe botlottak.³⁷ Ez nem érv arra, hogy a templomot két fal gyűrűje védte volna, de a cinterem a sírokkal mindenképp megengedi az egyfalas védőgyűrűt, amelynek megléte egyáltalán nem szorul további bizonyításokra.

Vannak szerzők, akik a templom gótikus átépítésével egy időbe, vagy azt követően, a 16. század első felére teszik a templom köré emelt ovális alaprajzú, lőréses, védőfolyosós erődítést.³⁸ Legtöbbször viszont csak a védőfal magasságában egyeznek meg, amelyet 7-8 m magasra becsülnek.³⁹

³¹ A forrásokban: „az Ecclesia közönséges útja”.

³² KÓNYA Ádám 1980.

³³ Alsócsernátonhoz és a közeli Maksához kapcsolható még a templom keleti oldalának egyenes záródása miatt is.

³⁴ TÜDŐS S. Kinga 1982, 42.

³⁵ TÜDŐS S. Kinga 1995, 92.

³⁶ TÜDŐS S. Kinga 1995, 97.

³⁷ MIKE Bálint – KÓSA Ferenc 1981, 214.

³⁸ GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI Sebestyén József 1995, 113.

³⁹ MIKE Bálint – KÓSA Ferenc 1981. A szerzőpáros 7 m magasnak és 2 m szélesnek írja le. GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI Sebestyén József 8 m magasnak írják. TÜDŐS S. Kinga 7-8 m magasnak írta.

A templom és analógiái

A település első templomáról nem maradt fenn írásos dokumentum, de valószínűleg kőből épült. Ezt a 16. század elején, feltételezhetően az 1526-ot megelőző években, gótikus stílusban átépítették.⁴⁰ Dálnok templomának középkori építkezéséből ma csak a hajó maradt fenn. Az eddig megjelent irodalomban több szerző ugyanazt a sok helyen hibás alaprajzát közölte. Az alaprajzon az északi oldalon az utolsó, nagy támpillér is merőleges a falra, a mellette lévő ablak nem kerül szembe a déli oldal ablakával; a nyugati homlokzaton a hajó nyugati falával egyenlő szélességet mutat az eredetileg téglalapba írható toldás, és falait oly vastagra szerkesztették, hogy az toronynagyságú építménynek tűnik, s ezt még az is hangsúlyozza, hogy téglalap helyett négyzet alaprajzot láthatunk a rajzon; a nyugati karzatot pedig csak egy oszlop tartja a négy helyett.

A templom északi és déli falának építési korára – nem ismervén a faltextúrát – nincs sok támpontunk, csak a hajó nyugati végének szokatlan, a nyolcszög három oldalával való lezárása és a többlépcsős támpillérek teszik lehetővé azt, hogy bizonyosan késő gótikusnak ítéljük meg. Ezt az állítást tanúsítja és erősíti a déli oldalon látott, csúcsívet mutató két faldomborulat az ablakok vonalában, valamint a nyugati homlokzat középtengelyében elhelyezett csúcsíves, kőkeretes kapu is. Hasonló alaprajzi formát mutat a nyugati oldal különös lezárásához a Beszterce-Naszód megyei, régen Szolnok-Doboka vármegyei Bethleni járás területén fekvő *Cegőtelke*⁴¹ (Cegő, Szászcegyő) későgótikus, ma református temploma,⁴² valamint a sóvidéki *Felsősfalva* református templomának alaprajza is.⁴³

A templombelső nyugati felében „a bejáratnál forró mészbe rakott falra és három lépcsőfokra” bukantak az 1977-es földrengés utáni javítók, valamint felfedeztek egy falmaradványt is, amely „talán” a templom alapzatához kapcsolódott.⁴⁴ Ezt a falmaradványt „támpillér”-ként „vagy kisebb méretű torony alapja”-ként azonosította a Mike és Kósa szerzőpáros, amit még elméletileg is nehéz elfogadni, hiszen a két épületrész alapozása sem méretben, sem formában nem hasonlítható össze. Ezért érdemes majd ráfigyelni – hiszen kora és rendeltetése akkor sem tisztázódott –, és csak egy alaposabb régészeti feltárást követően vonhatunk le bármilyen következtetést, melyből kiderülhet bár annyi, hogy milyen falrészről

van szó, és az, hogy kötésben áll-e vagy sem a jelen épület valamelyik falszakaszával, esetleg régebbi, és tényleg egy nyugati torony alapjait találták meg.

A datálást segítő nyugati kapun kívül még van két támpontunk. Ezek lényegében a hajó északi és déli oldalán egymással pontosan szemben elhelyezett kapuk. Ezeket később elfalazták, de kereteiket az utólagos renoválás alkalmával szabadon hagyták. A déli oldalon részben egymást metsző tagozatokkal profilált késő gótikus, csúcsíves kapu analógiájaként az *Esztelneken* szintén a déli oldalon látható, 1950-es években feltárt bejárat nevezhető meg; ez a kapu majdnem ikertestvére a dálnoki kapunak.

Tüdős és Kónya szerint hasonló gótikus kőfaragványok az országból eddig erdélyi (Szeben környéki) és észak-moldvai (Suceava, Dorohoi, Piatra Neamț) műemlékek kőkeretein ismeretesek,⁴⁵ de főként Kónya Ádám felvetése, hogy valamennyi egy kőfaragóműhely vándorló tagjainak alkotása, „amelyek Drezda környékétől, Boroszlón (Wrocław) át vidékünkig követhetők”⁴⁶, általánosító és körültekintéssel kezelendő.

Az északi oldal késő gótikus bejáratának homlokíve egyenes záródású, egyszerűbb, de az előbb tárgyalt keret mesterjegye ezen is megtalálható, és elképzelhető, hogy egykor a sekrestyébe vezetett. Benkő Elek tévesen mindhárom kapunak ugyanazon mesterjegyet tulajdonította,⁴⁷ holott csak a délin és az északon találunk mesterjegyet, melyek valóban meg is egyeznek, viszont a nyugati kapun, ha van is, akkor az, a szokásostól eltérő módon, nem került látható helyre.

Az északi és déli oldalon nyíló bejáratokkal bíró alaprajzi elrendeződés további vizsgálandó kérdéseket vet fel, mert Háromszéken nem egyedülálló. Az *al-bisi*, *bodoki*, *sepsiszentgyörgyi*, *zabolai* templomoknál is előkerültek hasonló helyzetű ajtók a hajók északi falában.

Az 1977-es javítások alkalmával a szószék táján megfigyelt falelválás az északi falon most is fellelhető, de mivel ettől keletre még mindig középkori fal húzódik – gótikus felirattal –, nem világos, hogy a hajó középkori bővítésével állunk-e szemben, vagy pedig a hajóéval azonos szélességű szentéllyel, melynek diadalívét a boltozat beomlása után bonthatták vissza. Ez megint olyan lényeges kérdés, melyre a renoválás ideje alatt lehetett volna választ keresni. Mivel erre nem került sor, megfelelő dokumentá-

⁴⁰ GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI Sebestyén József 1995.

⁴¹ Drăguț Cegőtelke mellett megemlíti a várfalvi unitárius templomot is, de ez utóbbi esetében téved, mivel a várfalvi templom nyugati oldala nem a nyolcszög három oldalával zárul. Moldvában, Bălniești község középkori eredetű görögkeleti temploma szintén sokszögzáródású hajóval épült. Vö. DRĂGUȚ, Vasile

1979, 175.

⁴² ENTZ Géza 1944a, 204 és 207.

⁴³ DÁVID László 1981, 125–126.

⁴⁴ MIKE Bálint – KÓSA Ferenc 1981.

⁴⁵ TUDÓS S. Kinga 1995, 94.

⁴⁶ KÓNYA Ádám 1978.

⁴⁷ BENKŐ Elek 1981, 138.

ció (méretarányos rajz, fénykép) hiányában csak találgatásokra vagyunk utalva, és csak a környékbeli analógiák – mint például a *kézdialbisi* református templom a hajóval egyenlő szélességű késő gótikus szentéllyel és visszabontott diadalívével, valamint más környékbeli analógiák, amelyek a templomhajóval egyenlő szélességű szentélyek sorát bővítik, mint: *Sepsiszentgyörgy* vártemploma, *Sepsibodok*, *Zabola*, *Nagyajta*, *Esztelnek* templomai is – nyújtának fogódzót.

A jelenleg lapos mennyezettel fedett hajó egykor boltozva volt. A renoválás során boltindítások és kétszer hornyolt téglabordák töredékei kerültek elő.⁴⁸ Csak sajnálható, hogy a helyreállítások megelégedtek egyetlen bordaíndítás bemutatásával a déli oldalon, a nyugati karzat előtt. Itt a levéselt bordacsonkokon kobaltkék színezést, a boltindítás körül a falon pedig okkersárga festést lehet megfigyelni. A fal korábbi, mint a bordák, mert úgy tűnik, mintha a bordákat befaragták volna a már megépített falba. Ezeknek a bordáknak nem volt statikai szerepe, inkább csak díszként szolgáltak a késő gótika idejében. Elképzelhető, hogy a déli fal az első templom falmaradványa (?). A tetőtérben előkerült több terrakotta bordatöredék egyikén megfigyelhető, hogy a kobaltkék festés alatt eredetileg okkersárgára volt festve, tehát két festési fázist különíthetünk el. Az 1977-es munkálatok alkalmával a hajó boltozati bordáitól eltérő orrtagos téglabordákat is találtak. Ilyeneket *Felsőboldogfalváról* ismerünk. Dálnokban ezekből két darabot ma az orgonakarzat alatt, a falhoz támasztva láthatunk még. Benkő szerint ezek a szentélyrész, esetleg sekrestye boltozásából származnak.⁴⁹

Dálnokra és a fent említett analógiákra vonatkoztatva tehát feltételezhetjük, hogy olyan teremtemplomokkal állunk szemben, ahol a hajó és a szentély azonos szélességű, s a hosszanti elrendezésű templomtér esetében már a reneszánsz térképzésre utaló, centralitásra való törekvés egyszerű megfogalmazása érvényesül a 16. század harmadik évtizedében, erőteljesen hódolva még a gótikából maradt díszítő ornamentikának.

A gótikus feliratok elemzése

Az 1977-es renoválás meglepő eredménye a hajdani boltszakaszok falra vetülő íves mezejét kitöltő nagyméretű gótikus feliratok feltárása és megőrzése volt. Ezeket a késő gótikus boltozat elkészülte után fest-hették a templom délnyugati, nyugati, észak-

nyugati és északi falára. A feliratos mezők elhelyezése alapján következtethetünk a ránk maradt középkori temp-lomrész boltozatára is. Entz Géza hálóboltozatról⁵⁰ ír, míg Benkő Elek a feliratos mezők elhelyezése alapján a hajó nyugati végét csillagboltozattal fedné, melyhez még legalább három boltszakaszt kapcsolna.⁵¹ Problematikus – a falelválással kapcsolatosan elmondottak értelmében – az, hogy kelet felé az utolsó boltszakasz a hajó vagy pedig már a szentély térfelére esett-e, illetve, hogy az utóbbi tér-rész miként lehetett boltozva.

A feliratok keretezésének legmagasabb pontja a hajóboltozat hozzávetőleges magasságát is sejteti: ez 6,30 m-nél valamivel magasabban volt. A feltárt és olvasható hét feliratos mező közül az elsőt a sokszögzáródású nyugati hajószakasz délnyugati falán találták, melyet a nyugati és északnyugati hajófalon előkerült feliratok követnek, s a sort az északi falon felfedezett négy felirat zárja le. Az első tábla felirata – ritka emlék a maga korában – rovásírással készült. Az első alkalommal felfedezett öt jel értelmezését Ferenczi István és Ferenczi Géza kísérelték meg megfejteni,⁵² majd a fal teljesebb letisztítása után kiderült, hogy egy kétsoros feliratról van szó, amelyről Mike és Kósa,⁵³ valamint Forrai Sándor⁵⁴ tanulmányaiból tudhatunk meg többet – a megfejtésük mindmáig nem zárult le.

Mivel az épületbelső középkori vakolatát feltehetően a templom 17–18. századi javításakor kalapáccsal végigütögették, hogy az új vakolatréteg jobban megtapadhasson; a kalapácsnyomok valamennyi szövegrészt megrongáltak és a betűk, de főként a jelek a rovásírásnál különösen érzékeny veszteséget szenvedtek. Itt ugyanis a töredékes jelek eredeti formája nem következtethető ki oly biztonsággal, mint a latin nyelvű feliratok betűi. Fokozza a zavart, hogy a legutóbbi javítás alkalmával a kalapácsnyomokat habarcskitöltéssel megpróbálták eltüntetni, és a középkori festésre durván felhordott habarcs több kárt tett, mint hasznot, mert a betűk még látható részleteiből is eltakart valamit, még tovább nehezítve az eleve bizonytalan olvasatot.

A rovásos feliratot a latin nyelvű szövegrészekével azonos vakolatrétegre szintén a gótikus boltozathoz alkalmazkodó falfelületre írták; készítőjük itt is elővonalazást alkalmazott, mint a többi felirat esetén, s a két sorban elhelyezett jeleket, valamint a fölējük festett rozettát amazokhoz hasonlóan ugyanolyan okkersárga színre festette. Eltérésként említhetjük meg a betűk

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo., 139.

⁵⁰ ENTZ Géza 1996, 202.

⁵¹ BENKŐ Elek 1981, 139.

⁵² FERENCZI Géza – FERENCZI István 1978, 22.; FEREN-

CZI Géza – FERENCZI István 1979, 27. A szerzők mindkét tanulmányban hangsúlyozzák, hogy a megfejtésük tárgyát képező jelek feltehetően nagyobb szöveg töredékei.

⁵³ MIKE Bálint – KÓSA Ferenc 1981, 214–219.

⁵⁴ FORRAI Sándor 1983, 165–169.

kisebb méreteit (az alsó sorban magasságuk 20–22 cm, a felsőben 23 cm)⁵⁵ s a halványabb sárga színezést.

A kis eltérések ellenére – a méretbeli más jellegű írásjelek indokolhatják, a színbeli az, hogy ezt a feliratot később nem színezték újra⁵⁶ – a rovásírás szövege a többi írásrészlettel egykorúnak mondható, és a teljes építési felirat szerves részének tekinthető, keletkezési idejét pedig a következő falmezőkre festett dátummal együtt meghatározónak tartják.⁵⁷ A rovásírás szövege magyar nyelvű, de a latin nyelvű szöveggel tartalmilag összefüggést mutat (?). Az alsó sor balról számított első és harmadik jelét csak bekarcolták a vakolatba, de nem festették ki.⁵⁸

A fent megírt rendben elhelyezett többi hat feliratos mező szövege gótikus minuszkulával készült. Valamennyi betű 32–33 cm közé írható, és az egykori boltozat homlokíveibe illeszkedve hitelesíti az épület-rész középkori eredetét. Ezeket az egyes boltszakaszok íves falmezőjéhez alkalmazkodó szövegeket háromszög vagy trapéz alakú, néhány esetben még egyszerű geometrikus dísszel is ékesített, sematikus, mondatszalogot utánozó keretezés övezi. A szövegrészeket nem a megszokott módon, felülről lefelé, hanem alulról felfelé, tehát a leghosszabb sortól a legrövidebb felé tartva kell olvasni. A sorokat elővonalazták, s az egyes betűket kifestés előtt bekarcolták, még a nedves vakolatba. A betűtesteket és a keretezést okkersárgára festették, amit később néhány helyen angolvörössel megújítottak, de ezek mára nagyon kifakultak.

A betűk elhelyezése azt bizonyítja, hogy a szöveg-megosztást előre megtervezték, de írójuknak nem mindig sikerült első próbálkozásra az adott felületen elhelyeznie a szöveget, ezért menet közben a betűk pozícióján változtatni kényszerült.

A szokatlan sorvezetés mellett az olvasást itt is megnehezítik a vakolat már korábban említett sérülései és a betűkön gyakran ottmaradt vékony mészréteg. A repedések és a kalapácsnyomok habarcsos „restaurálási megoldása” ugyanakkor ezúttal sem vált a feliratok előnyére. Ráadásul az északi fal utolsó két tábláját fel sem tárták teljes egészében, így a szöveg egyik lényeges része maradt – remélhetőleg csak egyelőre – hozzáférhetetlen.

⁵⁵ TÜDŐS S. Kinga 1995, 94.

⁵⁶ BENKŐ Elek 1981, 140.

⁵⁷ Ferencziék úgy gondolták, hogy a rovásírás a románkori falra íródott, és korábbi, de semmiképp nem egykorú a gótikus feliratokkal. Benkő viszont egykorúnak ítéli a két írást.

⁵⁸ BENKŐ Elek 1981, 140.

⁵⁹ BENKŐ Elek 1981, 142.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ A kor „lapicidáiról”, ezek munkáiról és munkaszervezetéről részletező korabeli erdélyi forrás maradt ránk: a kolozsvári kőfaragók 1525. december 20-án elnyert első céhlevele. Az 1589-

A rovásírásos táblát követő három falmezőn az évszám áll. Az ötödik, hatodik és hetedik gótikus táblán az építkezés tényének és az építőmester nevének megörökítése, valamint a felirat készülésének napja és hónapja következik. A felirat értelmezését a csak részben kibontott hetedik falmezőn kívül néhány problematikus szó is bonyolítja. A „tectura, -ae” épületfedeletről és vakolatot egyaránt jelent (az épület befejezésekor mindkettőről szó lehet), az utána következő „testudo, -dinis” boltozat jelentésű szó azonban az előbbit valószínűsíti. A hatodik felíratrészleten a „magistrum” szó után már nincs hely a név számára, de nincs az értelem szerint utána következő hetedik felirat alsó sorának elején sem, ahol valószínűleg csak pár betűnyi felületet nem bontottak ki.⁵⁹ Ugyanez áll a „lapicidam” szó utáni feltáratlan falrészre is a hetedik felirat első sorának elején. Egyik terület sem akkora, hogy egy-egy személynév elférhetne rajta. Ez pedig azt jelenti, hogy a „magistrum” és „lapicidam” szavak összetartoznak és a felirat egy tárgyesetben szereplő magister lapicidára vonatkozik, akinek talán rövidített keresztnévét rejti az alsó sor kibontatlan eleje.⁶⁰

A felirat „lapicida, -ae” szavát kőművesnek és kőfaragónak egyaránt szokták fordítani. E két, lényegét tekintve meglehetősen eltérő értelmezés megszületése egyáltalán nem a véletlen műve.⁶¹ Balogh Jolán a „magister lapicidáról” úgy ír, mint a céhmesterek mellett a céh tekintélyes személyei, akik egy-egy műhely vagy munkacsoport vezetői voltak. A munkacsoport a mesterén (magister lapicida) kívül annak helyetteséből (viceregens), legényekből (novelli) és inasokból (servi) állott. Ezeket figyelembe véve a dálnoki építési felirat egy több főből álló, már céhes alapon szerveződött munkacsoportra utal, melynek munkavállaló és vezető mesterének nevét írásban is megörökítették.⁶²

Ez a név a felirat legproblematisabb részének bizonyult; megfjítésére Benkő Elek vállalkozott. A problémát az okozta, hogy a név előtt hiányzik még néhány betű, s a meglévők is nehezen olvashatók; bizonytalan, kétséges olvasatot adnak. Benkő értelmezése szerint az accusativusban szereplő nevet „Omelhum”-nak, esetleg „Omelh[u]m”-nak olvashatjuk, s a késő középkorból ismert Omen, Omlen, Omelen szász családnevekkel rokoníthatjuk.⁶³ Brassó városában 1503-ban Omen

ben, majd 1591-ben megerősített okiratról kiderül, hogy a céhben kétféle mestert különböztetnek meg: a „murariust”, aki a kőfaragáshoz nem értett, csak a falak és a boltozatok építéséhez, és a magasabb szaktudású „lapicidát”, aki viszont mind a kőfaragást, mind a falrakást egyformán értette, mi több, a boltozat tervrajzát is el tudta készíteni. Részletesen ismerteti BALOGH Jolán 1974, 255–262.

⁶² BENKŐ Elek 1981, 142.

⁶³ E feltételezés csak akkor állja meg a helyét, ha a kibontatlan fal felület esetleg lappangó betűi nem módosítják a név olvasatát.

Thytes, Omen Hannus és Omen Jacob nevű polgárokat találunk.⁶⁴ Az 1526-ban készült barcasági népességösszeírásban Botfaluban Omlen Symen,⁶⁵ Szászhermányban Omen Mechel,⁶⁶ Feketehalomban pedig Omelen Czyrwis⁶⁷ nevét jegyezték fel.

Ha a név értelmezése helyes, akkor megállapíthatjuk, hogy a komoly technikai tudást igénylő boltozást részben vagy egészében szász mesterember(ek) munkájának tekinthetjük. A név és viselőjének rangja további következtetésekre is lehetőséget nyújthat. Rávilágíthat ugyanis arra, hogy Dálnok és a vele kapcsolatba hozható építkezések környékén – valószínűleg Brassóban – a kőművesség ekkor már a céhes fejlődés útjára lépett.⁶⁸ Ez különösen akkor lesz érdekes, ha tudjuk, hogy Erdélyben a kőművescéh meglétére utaló legkorábbi adatot éppen a kolozsvári 1525-ös céhlevél szolgáltatja, s utána csak az 1552-ben alakuló nagyszombeni céhről tudunk.⁶⁹

Az „aula -ae” szó a középkori szóhasználat szerint nemcsak „udvar”, „csarnokot” jelent, hanem „templomot” is. Hasonlóképpen a „divus” (melléknév) is több értelmet hordoz: „mennyei”, „isteni” jelentése mellett „szent” értelemmel is bír. A dátum további részét írója a római naptár segítségével adta meg, de vagy latin nyelvtudása nem volt tökéletes, és így a dátum szövegébe nyelvtani hiba csúszott be, vagy pedig a nálunk általánosan elterjedt „octavo calendae Octobris” helyett az Itáliában szokásos módon, „ab” prepozícióval járó ablativusos szerkezettel – „octavo kalendys Octobris” – tüntette fel az időpontot.⁷⁰

A felirat készítése ideje tehát 1526. szeptember 24. De ha a készítő az olasz számítási módot alkalmazta a napnak a hónapon belüli jelölésére, akkor a hó első napjától előre számított nyolcadik nap, azaz október 8-a az érvényes dátum. Mindezek előrebocsátása után Benkő szövegértelmezése a következő: „Az Úr 1526-ik esztendejében Szent Katalin templomának fedele és boltozata megkezdett, felépített és befejeztetett... Omelh[n?] vezető kőműves által, szeptember 24-én...”⁷¹

A székelyföldi középkori építészetben rendkívül ritka építési felirat tehát egy magister lapicida-nak nevezett építészvezető kőművest említ, aki 1526-ban műhelyével elkezdte, és szeptember 24-én – vagy legkésőbb október 8-án – be is fejezte a Szent Katalinnak szentelt temp-

lom boltozását és fedését. A védőszent – amennyiben Alexandriai Szent Katalinról van szó – november 25-i ünnepét tehát már az újjáépített, frissen berendezett templomban ülhetette meg a falu.

Az épület egésze azt sejteti, hogy a boltozás és templomfedés csak befejezése volt egy hosszabb ideig tartó alapos átépítésnek. Az északi falon levő, minden részletükben még kibontatlan gótikus feliratok a restaurálást megelőzően egy teljeskörű felújítást igényelnek.

A templomépítésről, adományokról és adományozókról a levéltári anyagok tükrében

Az általam a teljesség igénye nélkül kutató levéltári forrásanyag⁷² nagyrészt az 1700-as évek anyagát jelenti, de nem bővelkedik az információk gazdagságában a templom építésére vonatkozóan. A reformációt megelőző időszakból az egyházközség levéltárában nem maradtak fenn iratok. Ezzel szemben többet megtudhattam Dálnok lakosságáról, a benne élő családokról, azoknak az egyház irányába való adósságairól, illetve azok adományairól is. Képet alakíthattam a falu társadalmi összetevőiről (rétegekről és azok koronkénti változásáról), a szokásokról, a normák szigoráról és azok áthágásáról; adókról, földek, telkek neveiről, beosztásukról, de mindezek tárgyalásához most nem nyújt elegendő keretet ez a tanulmány. Ezért megpróbálok a témánál maradni, és időrendben tárgyalni a templommal kapcsolatos adatokat.

A középkori templomot a 18. század folyamán bővítették, és folyamatosan javították. A templomi építkezésekkel párhuzamosan folytak az iskolát és a paplakot is érintő építkezések. Itt nyújt újat a dálnoki levéltár anyaga, valamint az esperesi egyházlátogatások jegyzőkönyvei.⁷³

Az 1735. január 9-i vizitáció irataiból megtudjuk, hogy Veress Benedekné csináltatott a *kar előtt való ablakra egy két darabból álló üveg ablakot*, valamint az adományokból *csináltattanak ugyan két darab ablakot*. Ebből mindössze az derül ki, hogy legalább két ablaka volt a templomnak, s az egyik egy karzat előtt állt. 1743-ban *a torony gombját Lázár Balázs csináltatta*. Megfigyelhető, hogy 1740-től egyre bővül a pénzt adományozók száma is, ami szintén

⁶⁴ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen I.*, 3, 12–13, 35.

⁶⁵ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen II.*, 16.

⁶⁶ Uo., 18.

⁶⁷ Uo., 28.

⁶⁸ BENKŐ Elek 1981, 142.

⁶⁹ BALOGH Jolán 1974, 251.

⁷⁰ A római naptár szerint a Kalendae a hónap első napja; a dátumot a szóban forgó hónap után következő hónap Kalendae-je szerint számítjuk, úgy, hogy a dátumban szereplő hó előtti

hónap napjainak számához hozzáadunk kettőt, s az összegből kivonjuk a dátumban megjelölt napok számát. Szeptember 30 napos lévén, 30+2=32, 32–8=24. BENKŐ Elek 1981, 142.

⁷¹ BENKŐ Elek 1981, 142–143.

⁷² Kutatásaim során a következő levéltári forrásokat használtam: DEL: *Urbarium Ecclesiae Dalnokiensis 1723–1795*, *Protocolum Ecclesiae Reformata Dalnokiensis 1818–1842*. SÁL Fond 418. *Dálnoki református egyházközség iratai (1781–1938)*.

⁷³ CSÁKI Árpád: *A Kézdi református egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1735–1797*, (kézirat).

az építkezések előkészületét vagy annak folyamatát sugallja. Az 1745. február 21-i vizitáció alkalmával 180 forintot és 60 dénárt hagytak az egyháznak, amit *építésre is használjanak*. Az 1746. január 11-én történt egyházlátogatás alkalmával szó esik a templom üléseinek birtoklása miatt folyó perlekedésekről, a vizitáció ugyanakkor felszólítja az egyházat, hogy a hozzá tartozó javakat javíttassa meg. Ami a dálnoki templom *ruináinak restaurációját illeti*, elvárják, hogy az adományok olyanok legyenek, mint *amiképpen a feljebbvaló esztendőben is némelyek a kegyességtől felindítatván cselekedtek a torony restauráltatásának alkalmosságával*. 1746 előtt tehát sor került valamelyik torony kijavítására, most a templom javítására kérik a hívek adományait.

Az 1755-ös évi jegyzőkönyvből kiderült, hogy a már korábban is sok gondot okozó templomi ülőhelyek miatt kialakult helyzetet – ez előrevetíti a bővítés indokoltságát – az ülésrendek szabályozásával orvosolják.

Az 1761-es vizitáció szintén a templom építésére hagyott pénzt, majd az 1762. február 4-i vizitáció rendelkezéseiben már az áll, hogy mivel a templom *fedele ruinában, akár a székek*, először fedele, majd a székek javíttassanak meg, a *kerítését, amiképp lehet javítsák*, valamint a *parókia épületei és kertjei felépíttessenek a ruinából*. Egy nappal korábban (1762. február 3.) szintén a *templombéli székek avagy classissok* problémájával foglalkoztak, melyből kiderül, hogy *noha mindnyájan Isten és a nemes hazának törvénye szerint egyek vagyunk, tudván azt, hogy az Isten házában nincsen elsőség és utolsóság*, mégis az évek során többször lesz még szó a templombéli helyek birtoklása okozta *botránkoztatásokról*. Az 1762. esztendőben – a megyebíró Miklós József kezénél hagynak az egyház számára 23 forintot és 1 dénárt, melyeket *az ecclesia eléfordultató sőt a templomra nézve szükségképpen előforduló építésére használjanak*.

Mivel a korábbi *templombéli ülés helyek iránt való difficultás mostan is eléfordulvára* az 1767-es vizitáció elrendeli, hogy a *prédikátor domesticái a templomban az északi ajtón belől bal kéz felől a fal mellett való egész classist* foglalják el, *amelyre a férfi renden való classisok oldalaslag mennek*. Ebből megtudjuk

⁷⁴ Az első dálnoki pap, akit a forrásokból ismerünk, Gergely plébános 1538-ban. (Vö. BEKE Antal 1896, 125) A dálnoki levéltári anyag a következő „Istent szolgáló”-kat említi: György plébános 1546; István plébános, aki egyben Kézdi szék alesperese is 1548-ban; Antal plébános esperes 1580; Csiki Lukács az első prédikátor 1580; Nagy Lőrinc prédikátor 1589; 1590, 1600; Rimaszombati János megyés deák 1603; Gidófalvi Gergely megyés diák 1613; Hodor Kelemen prédikátor 1607–1609; Barta János pap 1624; Tamás prédikátor 1624, 1630; Ferenc Gergely pap 1649; Felső-Torjai Gergely 1646, 1648–1650; Páljános György 1659; Pécsi Péter 1666, 1669, 1671-ben Márkosfalvára

azt, hogy a már régen református gyülekezet 1767-ben az északi bejáratot feltételezhetően még nem falazta be – ez a kapu lehetett az egykori sekrestye bejárata. Ebben az esetben a középkori templom szentélyét a mai templom belsejében, a keleti karzat előtt, a szószerk környékén kell keresnünk, ahol a már több alkalommal említett falelválás is észlelhető. Elképzelhető, hogy 1767-ben használták ezt a bejáratot, de akkor az sem kizárt, hogy az eredetileg sekrestyének épített épületrészt vagy átalakították, vagy teljesen lebontották. Az előbbi esedékes, hiszen a második katonai felmérésen a 19. század elején még látható a templom északi részén egy sekrestye nagyságú épületszárny, és jól betájolható a mai északi kapu vonalában. Ezt erősíti az is, hogy ma is látható az északi oldalon egy cserépsorból rakott – az utolsó, nagy támpillért az utána következő kisebb összekötő – párkány, amely a sekrestyének a hajó falához való felső illeszkedése vonalát mutatja.

Egy 1767. május 12-i feljegyzés szerint az *oskola* javítása is megkezdődik. 1772. június 9-én a mesteri ház újjáépítésére kérik a híveket az adakozásra. Adományok érkeznek ekkor a papi ház gabonásának megépítésére is. Ugyanakkor az is kiderül, hogy ebben az időben két mesteri ház volt: egy kisebb és egy nagyobb.

Mivel a *prédikáló szék is dülöfélben vagon*, az 1775. március 21-i consistorium gyűlésén határozat születik a javítás érdekében megkezdendő pénzgyűjtést illetően. 1775–1777 között a feljegyzések szerint a templom *szarvazatja, azaz teteje és cserepeztetése, cathedraszékek, chorusok újonnan csináltattak*. Ezen katedraszékek vagy karzatok mellvédmaradványa lehetett az első részben említett átfestett töredék is, amelyet a nyugati karzat lépcsőfeljárójában találtam, és amelyen az 1821-es javítást rögzítő felirat alatt egy a festéken áttetsző 1775-ös évszám látható.

1779 júliusában és a következő hónap folyamán *oblációk a koronára áll* a jegyzőkönyvben, azaz a szószékkorona készítésére adományoznak. 1782-ben is a templom építésére érkeznek az adományok. Tsutak Ferenc prédikátor⁷⁴ 1787. március 19-én az egyházra testálja vagyont, hangsúlyozván, hogy ebből a „leányiskolát” is finanszírozzák. Egy 1785-ös bejegyzés az orgona készítéséről árulkodik. Ezen orgona

távozik; Albisi Ecken János esperes 1677, 1690, 1694; Baróti István 1689, 1698, 1703; Csernátóni Vajda Sámuel 1711; Mak-kai József 1719; Pécsi János 1724, 1727; Mánási János 1727, 1738; Krizbai Dezső János 1738–1739; Bodor Mózes 1744; Vass Gábor 1750–1770, Fazakas Gábor 1772; Tsutak Ferenc 1772, 1779, 1782, 1783, 1787; Putnoki N. Ádám 1791; Jantsó Sámuel 1795–1816; Ferenci János 1816–1863; Borbáth Pál 1863–1887; Kiss József 1888–1911; Szász János 1911–1930; Költő István 1931–1940; Szabó Domokos 1942–1967; Mike Bálint 1968. június 1-jétől. Ma a lelkész Marosi Károly.

szekrényének töredékeiről beszéltünk az első részben. Majd 1792-ben, *kezdvén a toronyok elválni*, újra javítást határoznak.⁷⁵ A többes szám több toronyra enged következtetni. Egy 1795. június 13-án kelt feljegyzés szerint megérkezett az *502 kupás cserép*. Ugyanez a forrás szegeket, egy db négyszegű vasat, egy kapát és két négy sing nagyságú vasat is említ, mindezek az építkezések folyamatáról beszélnek.

A vizitáció 1797. február 22-én a *templom tornyával és ezekhez tartozó dolgokkal* foglalkozott. Megtudjuk, hogy *az egész templombelső boltozva van*, és a *nyugati oldalán van egy hatmutatios, festett orgonája*, valamint kiderül, hogy a ma is látható dálnoki szószerék már akkor a templom dísze volt, és *köböl rakattatott talpas pohár formájú*, mely felett *egy szép aranyas fejkorona*, a mai szószerékkorona volt látható. Megemlítik az úrasztalát is. A legértékesebb információt ebben a vizitációban a karzatok helyének leírása jelentette: *Észak és napnyugat felől való részében vagynak szép festett karok*. Ez megmagyarázza a rovásírásos, illetve gótikus feliratok elhelyezését is, hiszen ezeket a festett karzatokat pontosan a délnyugati, nyugati, északnyugati és északi falak feliratai előtt helyezhették el, úgy, hogy a karzat szintjéről a feliratok olvashatókká váljanak, tehát szemmagasságba kerültek. Ez a karzat tökéletesen elosztatja azt a feltételezést, hogy a feliratok magasan való elhelyezésük miatt – vesztve objektív értékükből is, hiszen a templom alsó szintjéről egy kivételével („vigesimo sexto”, az első felirat az északi falon) – tényleg olvashatatlanok szabad szemmel. Így elképzelhető, hogy ezek a karzatok a gótikus újjáépítés idején, a feliratokkal, a fent említett boltozással egyidőben készültek.

Az említett 1797-es vizitáció alatt feljegyzésre kerülő: a templomi székek, melyek mind újak, szépek, és diófából készültek, kékes festékekkel megfestve, valamint a *kő oszlopokkal*, azaz támpillérekkel megerősített kinti falak szintén a gótikus periódusból vannak. Ekkor a tető *veres* cserepekkel volt befedve, és a *templom jó kökerítésben vagyon* – azaz a védőfal jó állapotát is megjegyezték –, melynek *napkelet felől való oldalában egy nagy, magos és erős torony vagyon, mázas cseréppel* befedve. A toronyban *két harangot* számol a vizitáció: a nagyobbiknak *diametere egy sing és egy fertály*, a kisebbiknek *három fertály és egy ujj* a mérete. Még megemlítik az *oskola csegettyűjét*, melynek *diametere egy fertály és egy ujj*.

1797. októberében már a megújított torony bepadoltatására Lázár Mihály leánya, Lázár Krisztina 6 rajnai forintot adományozott. Úgy tűnik azonban, hogy a javításokat nem jó kezek végezték, hiszen korábban már tárgyaltuk, hogy a torony vagy az egyik

torony – ugyanis ez a vizitáció egy keleti toronyról ír, és akkor már négy tornya is volt Dálnok várának (és akkor lehet, hogy a javítás a keletre vonatkozott) – 1798-ban leomlott. Az 1799. március 5-én, Kolozsváron kelt dokumentum mindenképp felhatalmaz két személyt, nevezetesen Imreh Lászlót és Szöts Lászlót, hogy azok hat hónapon át, május elsejétől október végéig pénzt gyűjthessenek: *per fatalem ruinam Turris, singulas Campanas, partem item Templi et Cinturae dirutam esse*. Elképzelhető, hogy nem gyűlt össze elegendő pénz a fent felsoroltak javítására, mert egy 1818. június 14-i feljegyzésben *nem lévén az ecclesiának elegendő pénze a felépítésre*, elrendelik, hogy *fizessen a nemes ember*. 1822. szeptember 8-i feljegyzés újra a templom *híjja* padolásáról tanúskodik.

1839. augusztus 8-án elhatározzák az orgona megjavítását (*a két fuvók elromlottak*) és „licitációval” eladják, hogy helyébe egy újat vehessenek. Az 1839. augusztus 12-i gyűlésen, ahol arról döntenek, hogy az *eclézsia még ezen a héten a várat igazíttassa meg*, arról is szó esik, hogy az orgonakészítőt csak a javítás befejezését követően és az orgona működőképességének ellenőrzése után fizessék ki. Ez az új, ma is látható orgona pénzhiány miatt azonban csak 1892-ben készült el.

A fent tárgyalt építkezések tehát folyamatosan zajlanak, és áthúzódnak a 19. századra is. Az ekkor történt átépítések áldozata lehetett az egykori szentély – ami feltehetően eredetileg is egyenes lezárású volt akár a közeli maksai templomé – is, hiszen a templomot bővítik kelet felé és egy karzatos mellékhajót is csatolnak a déli oldalához. A mellékhajó háromszögű oromzatán lévő felirat szerint elképzelhető, hogy 1818-ra befejezték azt.

A forrásokban a legtöbb feljegyzés az egyház adósa- it, illetve az adományozók *tabellumát*, azaz névsorát és a pénz összegét tartalmazza. Az adományok a pénzek mellett a különböző tárgyakat, javakat is jelentették.

Az 1735. január 9-én tartott egyházlátogatás idején a dálnoki egyházban még a katolikus időkből maradt javakat is összeírnak, így egy kívül-belül aranyos kelyhet tányérjával együtt. Ezenkívül van az egyháznak két ónkannája, egy keresztelőkannája és két óntányérja. A három szőnyege közül a pap székére járó Miklós Györgyné adományozta, akár a *két kamuka hímű abroszt*. Több abroszt is felsorol a vizitáció szövege. Az abroszt adományozók névsorát Dimény Kelemenné és Veress Boldizsárné gyarapítja, míg Veress Péter a fent már említett gabonásház építésére 1 magyar forintot ad. Több kendője van az egyháznak: *szkofumos kendő*, *gyolcs varrással varrott kendő és kék selymes kendő*. Két könyv mellett külön megjegyzik azt az albumot, amelyben az egyházi javakat írták össze. Van egy ládája és egy fiókos asztala, ez utóbbi Miklós Kelemen

⁷⁵ Az *Urbarium* következő oldalán látható egy emlékeztető-szerű bejegyzés, amely az építéshez szükséges anyagokat sorolja fel:

„torony – kő – vas”.

industriája által készült. Veress Benedekné adományából a kar előtti üvegablak, más felajánlásokból újabb két darab ablak kerül a falakra. 1735 januárjában a gyülekezet a gabonásházra gyűjt, és a vizitáció hagy öt forintot egy ónpalack csináltatására a közösségnek.

Az 1743. január 21-i vizitáció alatt az egyház javai bővültek: egy ónpalackkal, amit Gál Péter adományként jegyeztek fel; elkészült a *kegyes lelkek adakozásából vétetett keresztelő talpas ónkanna*, amelyre a vizitáció 1735-ben öt forintot hagyott. Maradt a három szőnyege, melyből újra megemlíti a szószéken valót, és a *kamuka hímes rojtos abroszt*, mint Miklós Györgyné adományát. A jegyzőkönyv felsorol több abroszt is, valamint a fent már említett adományozók nevét és ugyanazt az adományt. Dimén Kelemenné és Hadnagy Józsefné egy-egy *tisztességes* abrosszal növeli az egyház vagyonát. Egy rojtos, kamuka hímes, tisztességes új abroszt adományozott György Pál Gergelyné is; egy másikat Gál Istvánné, egy harmadikat – *új, kék színű abrosz, selyem keszkenő körül virágos* – Lázár Kelemenné adományként jegyeztek. Újra megjelenik Veres Boldisárné az adományozók körében, valamint Veres Benedekné a *kegyes lelkek* által csináltatott üvegablakokkal. Új perselyládát jegyeznek fel, valamint a Miklós István megyebíró saját költsége által csináltatott *új, tisztességes ládát* és egy asztalt. Ezen ládában tárolják ma is az egyház klenódiumait.

Az 1746. január 11-én végzett vizitáció során szó esik Lázár Kelemenről, akit *templom nem frequentálásért és communióval való nem élésért* vádolnak. Rajta kívül mások peres ügyeiről is olvashatunk ebben.

Az 1762. február 1-jei vizitációkor az eklézsia javai között szerepel egy *kívül-belől aranyas virágokkal díszített, tornyos fedelű kehely a patenával együtt*, valamint két fedeles ónkanna, egy *virágos srófos ón palack*, és a korábbi jegyzőkönyvekben már szereplő keresztelő talpas ónkanna és a két óntányér. A tornyos fedelű gótikus kehely és a talpas keresztelő ónkanna ma már nincs az eklézsia ládájában, nyoma veszett. A szőnyegek, abroszok, ládák ugyanazok, de már nem említik az adományozók nevét. Említenek egy kétkötetes zsoltároskönyvet is. Új adományként szerepel a *két szép rajzolásokkal és képiró arannyal megékesített gombos fedelű ón kannák*, valamint egy másik ónkanna tányérjával együtt – Miklós Péter adományozta őket, és a neve is megtalálható rajtuk. A képiró arany elképzelésünk szerint egy olyan festékanyag vagy hamisarany lehetett, amivel a sűrű ónokat bevonták, hogy aranyhoz hasonlatosan fényesek legyenek. Mára ez a réteg lekopott az ónkannákról.

Az 1767. január 27-i vizitáció anyagából kiderül, hogy megmaradtak a szőnyegek, abroszok, kendők,

könyvek, ládák, a kegytárgyak közül a *kívül-belől aranyas virágos, tornyos fedelű kehely* tányérjával együtt stb., viszont a két fedeles ónkanna közül az egyiket a zoltáni templom felszentelésekor az ottani egyháznak adományozták. A vizitáció jelenlétében eladtak az eklézsia javaiból, és azok értéke hetvenkét pénz volt.

A két *szép rajzolásokkal és képiró arannyal megékesített gombos fedelű ón kannák* mellé szintén Miklós Péter adományozott *egy ahhoz illő festékekkel, ékességekkel és inscriptioval elkészített kerek asztalt, amely az Úrvacsorájának kiszolgáltattására conferáltatott*. Ezt az asztalt a vizitáció kereknek írja le ugyan, de nem fér kétség ahhoz, hogy ez az a 12 szögű asztal, amelyet ma is láthatunk a dálnoki templomban, s amelyen háromféle feliratot találunk. A bibliai idézet olvasatát a következőképp fordítanám:

PROBA HOMOTE IPSUM ET SIC EX PANE ILLO

PRÓBÁLD MEG EMBER MAGAD ÉS ÜGY EBBŐL A KENYÉRBŐL

EDITO ET EX POCULO BIBITO, QUI ENIM CUM EDIT ET

EGYÉL ÉS A POHÁRBÓL IGYÁL, MERT AKI MIDŐN ESZIK ÉS

BIBIT INDIGNE, JUDICIUM SIBI EDIT ISZIKMÉLTATLANUL, ÍTÉLETETMAGÁNAK ESZIK

ET BIBIT, QUOD NON DISCERNIT CORPUS DOMINI.

ÉS ISZIK, MERT NEM BECSÜLI MEG AZ ÚR TESTÉT.

Ez a Károli Gáspár fordításában így hangzik: „Próbálja meg azért az ember magát, és úgy egyék abból a kenyérből, és úgy igyék abból a pohárból. Mert aki méltatlanul eszik és iszik, ítéletet eszik és iszik magának, mivelhogy nem becsüli meg az Úrnak testét.”

A második felirat az adományozó nevét („DÁLNOKI MIKLÓS PÉTER”) és az adomány időpontját („1765”); valamint az asztalosmester nevét („GEORGIUS ROSLER BODENDORFINI”) tartalmazta. A ’remek’ elkészítésének évét jelző, szintén „1765”-ös évszámot is olvashatunk az asztról. Tehát a dálnoki úrasztalt Miklós Péter adományából 1765-ben megrendelték, és még ugyanazon évben Georgius Rosler Bodendorfini⁷⁶ asztalosmester el is készítette, de a vizitáció csak két évre rá (1767) jeleníti meg összeírásában.

A 1797. február 22-i vizitáció a fent tárgyaltak mellett újra megemlíti az *úrasztalt*, de szintén kerek asztalként (*szépen készített fából való kerek asztal*) szólnak róla, s ez kérdéseket vet fel: eredetileg kerek volt? Az

⁷⁶ Georgius Rosler kora egyik fontos száz asztalosmestere az Umlingok mellett (Umling János, Umling Lőrinc festett bútorok és mennyezetek készítői Kalotaszegen és környékén; lásd még: LÁN-

GI József – MIHÁLY Ferenc 2002), aki, mint neve is mutatja, Bodendorfról (lásd még: VÁTÁSIANU, Virgil 2001, 119. és 596), azaz a Kóhalom melletti Szászbudáról (Bunesti) származott.

asztallap alján a ceruzával kiserkesztett részen tényleg köröket láttunk. A sokszögű perem márványutánzata, mint már említettem, utólag készülhetett, így elképzelhető, hogy a jegyzőkönyv szövege állja a helyét és az asztal akkor még kerek volt, és a márványos peremszél csak a második ráfestés alkalmával került rá.

A forrásokból az derül ki, hogy az egyik legadkozóbb lélek Dálnoki Miklós Péter.⁷⁷ A kegytárgyak nagyrészt is ő adományozta az egyháznak, feleségével⁷⁸ együtt is megjelenik a *kegyes lelkek*, azaz az egyháznak adományozók körében. Az említett 1797. évi jegyzőkönyv nagyrészt felsorolja Dálnoki Miklós Péter addigi adományait. Ezek kiegészítve a következők: egy nagyobb ezüst, felül *aranyfüstös tányér*, melynek alsó szélén betűk és számok voltak: (*D[álnoki]. M[iklos]. P[éter]. 1780.*), egy nagy, fedeles, füles ónkanna, *mint egy két kupás*, melyen szintén volt felirat (*Isten ditsőségére készítette Dálnoki Miklos Péter. 1761.*), egy másik, hasonló – méretében, feliratában, évszámában azonos –, fedeles, füles ónkanna (*Isten ditsőségére készítette Dálnoki Miklos Péter. 1761.*), egy *fejér ónból való [...] virágú tányér*, szintén a fenti felirattal (*Isten ditsőségére készítette Dálnoki Miklos Péter Anno 1761.*), a feliratos úrasztala (1765.), egy széles, *körül aranyas [...] közepén három rend aranyas szkófiummal virágoztatott abrosz*, Miklos Péter 1773-as ajándéka, és egy *fejér vagy selyemmel és szkófiummal, a négy sarkában és közepén virágokkal díszített, körben arany ráncozással való ruha*, Miklos Péter 1774-es évi ajándéka.

Az 1797-es vizitáció még megemlíti más adományokat és adományozókat is. Ezek a következők: egy fedeles füles ónkanna, felirattal (*Ad Gloriam Dei Dom. Dedit hunc canthorum Stephanum Szabo de Sziget Ecclesiae Helveticae Dalnokiensis Anno 1686 Die 9 Juny.*) – ez a legkorábbi adomány a kutatott anyagrészből; egy ónból készült keresztelőkanna, szintén felirattal, melynek olvasata kérdéses (*S. T. E. P.[?] Lit.[?] ZAR. FLOR. CON. Ecclae. Refor. Dálnok. 1731.*) – elképzelhető, hogy Lázár István adományáról van szó. Megemlíti a négyszegű ónpalackot, *srófós fedelűt* (azaz csavaros fedelűt); ezen is állt felirat (*S[ancitissima]. G[enerosi]. E[cclesiae]. D[alnokini]. Petri Gál factum hoc V. A. 1740.*), valamint egy *zöld, szélén fodros, a pap székre való terítő*, Lázár Mária ajándéka volt 1775-ben.

Következtetések

A dálnoki templommal kapcsolatosan messzemenő következtetéseket a régészeti ásatások és falku-

tatás elvégzéséig nem tehetünk. Elmondhatjuk azt, hogy a templom kutatástörténetében több dologra is sike-rült rávilágítani, illetve a szakirodalomban jelentkező hibákat többé-kevésbé tisztázni, illetve bizonyos esetekben kijavítani. A dálnoki templom kutatásában tehát egy újabb lépést tettünk a műemléképület történetének kronológiájának felállításához. Állíthatjuk viszont, hogy Dálnoknak volt temploma a 14. században, ha ebből a templomból ma nem is láthatunk semmit. Ezért lenne fontos egy szakszerű ásatás, falkutatással egybekötve. Tudjuk azt, hogy a templom a késő gótikus időkben nagy építkezések színtere volt; amelyek befejezésének időpontját a feliratok szerint 1526-ra tehetjük. A templom várával és bástyaival kapcsolatos feltevések – miszerint az több védőtornyral rendelkezett volna – igazolását vagy elvetését szintén az ásatásoktól várhatjuk, hiszen a levéltári anyag szerint is több torony létezett. Az azok betájolásával kapcsolatos megjegyzések viszont tévedhetnek. A reformáció utáni templom építéstörténetéről a 17. és 18. századi feliratok árulhatnak el többet, ha azokat mielőbb restaurálják, mert az így is majdnem olvashatatlan feliratok minőségét egyre inkább rontja a nedves, penészedő fal és a fény. A továbbiakban fontos lenne a templom teljes feltárása, valamint egy távolabbi célként megfogalmazhatjuk gótikus időszakának rekonstruálását. A templomot a háromszéki falusi templomok gyöngyszemének is nevezhetjük a feliratai – mert azok több korból, többféle írásmóddal készültek – alapján, és egyedülállóságát hangsúlyozza építészeti megoldása is, a poligonális nyugati lezárás. Ugyanakkor roko-nítható a környék templomaival az északi és a déli kapunyílása, valamint a teremtemplom megoldása miatt, hiszen a hajó és szentély azonos szélességű kialakítást kapott. Ezzel a megoldással már a reneszánsz térhatást kívánja kelteni. Ezek után elmondhatjuk a környékbéli összefüggéseken túlmenően is, hogy Dálnokon a reneszánsz korai térhódítása nem jelenti egyben a gótika megszűnését is, hanem éppen a 16. század elején mindkettő erőteljes jelenléte és párhuzamos élete figyelhető meg építészetben, festészetben egyaránt. Ezek rávilágítanak a gótika 16. századi erdélyi virágzására is (hiszen a gótikus feliratok nemcsak helyi jelentőségűek), arra a mind jobban körvonalazódó stílustörténeti jelenségre, hogy a kora reneszánsz időszakában a késő gótika még virágzik és remeket tud alkotni.

Barabás Hajnalka - Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, Kós Károly, 10, hajnalba@yahoo.com

⁷⁷ Lásd még: PÁLMAJ József 2000, II. 311–312. Pálmay szerint a család nemessége „ősi székely jogon alapszik.” 1614-ben Miklós Péter, György és István mint primipilusok lustrálnak. 1635-ben pedig Rákóczy

György alatt Miklós György, Tamás és Gáspár fia, Pál fordulnak elő.

⁷⁸ A forrásokban csak „Miklós Györgyné”-ként jelenik meg, Pálmay szerint neve Lázár Sára. (PÁLMAJ József 2000, II, 312.)

Irodalom

- BALOGH Jolán
1974 Későrenaissance kőfaragó műhelyek. II. Közlöny: A kolozsvári műhelyek, *Ars Hungarica*.
- BARABÁS Hajnalka
2006 Ónedények az egykori Kézdi Református Egyházmegye egyházközségeiben. *Acta (Siculica)* 2006/2, 237–278.
- BEKE Antal
1896 *Az erdélyi egyházmegye a XIV. század elején*, Budapest.
- BENKŐ Elek
1981 Középkori feliratok Dálnokon, *Korunk*, 1981/2, 138–145.
2002 *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelődencéi*, Budapest–Kolozsvár.
- BENKŐ József
1834 *Transsilvania. Sive Magnus Transsilvaniae Principatus*. II. (2. kiadás), Kolozsvár.
- CSEREY Zoltán – BINDER Pál, dr.
1993a Településeink múltja. Dálnok (1.), *Háromszék*, IV. évf., május 5.
1993b Településeink múltja. Dálnok (2.), *Háromszék*, IV. évf., június 12.
- DÁVID István
1996 *Műemlék orgonák Erdélyben*, Kolozsvár–Budapest.
- DÁVID László
1981 *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*, Bukarest.
- DRÁGUȚ, Vasile
1979 *Arta gotică în România*, București.
- ENTZ Géza
1944a Szolnok-Doboka középkori művészeti emlékei, in: Szabó T. Attila (szerk.): *Szolnok-Doboka magyarsága*, Dés–Kolozsvár.
1944b Székely templomerődök. *Szépművészet*, V. évf., 4. sz., 120–126.
1996 *Erdély építészete a XIV–XVI. században*, Kolozsvár.
- FERENCZI Géza – FERENCZI István
1978 Rovásírás Dálnokon, *Fórum* (A Megyei Tükör negyedévi melléklete), IV, Sepsiszentgyörgy.
1979 Magyar rovásírásos emlékekről, in: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok*, Bukarest, 9–32.
- FORRAI Sándor
1983 *Küskarácsontól sülvester estig. Egy botra rótt középkori székely kalendárium és egyéb rovásírásos emlékeink*. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest.
- GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI SEBESTYÉN József
1995 *Székelyföldi vártemplomok*, Budapest.
- JÁNÓ Mihály
1998 Háromszék középkori falképei. Dálnok – Dalnic (Kézdiszék), in: Benczédi Sándor (szerk.): *Tusnád 1997. Nemzetközi Tudományos ülésszak. A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései*, Sepsiszentgyörgy, 191–197.
- JUHÁSZ István
1947 A székelyföldi református egyházmegyék, *Erdélyi Tudományos Füzetek*, 201, Kolozsvár.
- KISGYÖRGY Zoltán
1996 *Háromszéki harangok. „Mily harang szól értünk...?”* (Owen), Sepsiszentgyörgy.
- KOROMPAY György
1942 Középkori eredetű református templomok és templomerődök, in: Kováts I. István (szerk.): *Magyar református templomok*, I–II, Budapest.
- KÓNYA Ádám
1973 Ika-vár első leírása 1838-ból, *Megyei Tükör*, 1973. VI. 3.
1978 A késő gótika feltárult emlékei Dálnokban, *Megyei Tükör*, 1978. II. 28.
1980 A dálnoki vár, *Megyei Tükör*, 1980. X. 11.
- LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc
2002 *Erdélyi falképek és festett faberendezések 1.*, Budapest.
- LÉSTYÁN Ferenc
2000 *Megszentelt kövek*, I–II, Gyulafehérvár.
- MIKE Bálint – KÓSA Ferenc
1981 A dálnoki református templom és rovásfelirata, *Korunk*, 1981/3, 214–219.
- ORBÁN Balázs
1868 *A Székelyföld leírása*, III, Pest, 1868.
- PÁLMAJ József
2000 *Székely nemesi családok. Háromszék vármegye nemes családjai*, II, Sepsiszentgyörgy.
- SZABÓ Károly (szerk.)
1872–1895 *Székely Oklevéltár*, I–IV, Kolozsvár.
- SUCIU, Coriolan
1968 *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I–II, București.

TÜDŐS S. Kinga

1982 Középkori védőrendszerek III., *Művelődés*, 1982. III. 3.

1995 *Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században. Háromszéki vártemplomok*, Budapest.

VÁTÁȘIANU, Virgil

2001 *Istoria artei feudale în Țările Române*, Cluj-Napoca.

VOFKORI László

1998 *Székegyföld útikönyve*, Cartographia Kft., Budapest.

Felhasznált levéltári források

Dálnoki Református Egyházközség Levéltára (DEL).

Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága (SÁL).

Biserica reformată din Dalnic

(Rezumat)

Comparativ cu arhitectura urbană sau rurală mai dezvoltată din regiunile săsești, problemele legate de istoria și arhitectura așezărilor rurale din Secuime sunt prea puțin tratate sau fără detalii în literatura de specialitate. Situația de față se datorează firește și obiectivelor mult mai modeste, dar mai ales numărului scăzut al izvoarelor accesibile, referitoare la acestea. Nici cazul bisericii și a așezării din Dalnic (județul Covasna) nu constituie o excepție, deși în evul mediu satul este menționat ca fiind centru de protopopiat, fapt pentru care trebuia să fi jucat un rol important în istoria Scaunului Kézdi.

Obiectul cercetat, biserica reformată din Dalnic a atras mai întâi interesul preotului reformat din localitate, ca urmare a ieșirii la suprafață a unor detalii epigrafice și decorative medievale, cauzate de cutremurul din 4 martie 1977. Intervențiile necorespunzătoare și lipsa de condiții pentru implicarea corespunzătoare a specialiștilor s-a soldat cu deteriorarea gravă a unor valori ce puteau fi semnificative în procesul de reconstituire a etapelor de construcție. Tocmai în încercarea de a clarifica aceste etape am considerat necesară cercetarea izvoarelor contemporane scrise referitoare la acestea. Urbaniile ecleziastice, protocoalele bisericii locale și a vizitațiilor protopopiale constituie baza lucrării de față. Ne-am propus descrierea amănunțită a construcției în stadiul actual, cu referiri amănunțite asupra fațadelor, apoi asupra interiorului, în care accentul cade pe inscripțiile latine scrise cu minuscule gotice, plasate pe pereții din vestul și nordul bisericii – ce ne-au servit la elucidarea problemelor construcției din perioada goticului târziu –, asupra mobilierului și nu în ultimul rând asupra urmelor trasabile pe teren ale incintei fortificate de odinioară. Având la bază referirile bibliografice, izvoarele cartografice și epigrafice, precum și cele contemporane scrise, a doua parte a studiului încearcă o clarificare a fazelor construcției, caută analogii și vorbește despre meșteri și donatori, formulând apoi câteva concluzii referitoare la încadrarea stilistică a detaliilor descrise în primul capitol. Astfel, biserica reformată din Dalnic are mai multe amprente stilistice ce pot fi detectate în izvoarele cercetate: construcții din secolul al XV-lea – zidul, fortificația bisericii; secolul al XVI-lea – inscripțiile gotice și boltirea bisericii; secolul al XVII-lea – inscripții și elemente din mobilierul vechi; secolul al XVIII-lea – amvonul, masa și orga; secolul al XIX-lea – alte construcții ce au soldat cu mărirea bisericii, dar și cu pierderea a mai multor elemente din perioadele anterioare.

Bibliografia foarte restrânsă, lipsa cercetărilor arheologice sistematice și de parament, izvoarele cercetate nu ne ajută în formularea unor concluzii definitive, incontestabile referitoare la această biserică, și astfel justifică prudența tratării temei de față. Scopul nostru a fost trecerea în revistă și analiza materialului accesibil ca un prim pas spre descoperirea unui valoros complex arhitectural medieval, necunoscut și azi majorității istoricilor de artă.

The Calvinist Church from Dálnok (Dalnic, Covasna County)

(Abstract)

The problems related to the history and architecture of Transylvanian rural settlements in general, and especially of those from Székelyföld are hardly treated in literature, or not in detail. Obviously, the actual situation is partly due to the more modest objects than those of the urban architecture or the more developed villages from the Saxon regions, but mainly to the low number of the available sources. The case of the church and the settlement from Dálnok (Dalnic, Covasna county) is not an exception. However, in the Middle Ages the village was mentioned as a deanery, which means that it played an important role in the history of the Kézdi region.

The object of the research, the Reformat church from Dálnok first attracted the local Reformat minister's attention, when due to the earthquake from the 4th of March, 1977 some Medieval epigraphic and ornamental details had become visible. The inadequate intervention of a few dilettantes and the specialists' late involvement caused severe damages to values that could have been significant in the reconstitution process of the construction's phases.

Just when trying to clarify these phases we considered necessary to research the contemporary written sources referring to them, found in the Covasna County Directorate of the Romanian National Archives from Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe) and in the Archives of the Kézdi Region Church, but we also had the opportunity to make a detailed research of the documents remained in the Dálnok Reformed Parish's archives. The ecclesiastical terriers, the protocol and the visitations are annexed to the present study.

The present study is structured into chapters divided into subsections. In the first chapter we make a detailed description of the construction's actual phase, referring in detail to the facades, than to the interior, where we emphasize the inscriptions in Latin, written with Gothic minuscules, placed on the northern and western walls of the church and which have made us consider the building as belonging to the Late Gothic period, furthermore we describe the furniture, and last but not least, the traceable remains of the former fortified precincts.

The next chapter analyses the bibliographical references, the cartographical and epigraphical sources, as well as the contemporary written ones and attempts to clarify the construction's phases, looks for analogies and tells about craftsmen and donors. The last chapter formulates a few consequences related to the stylistic framing of the details described in the first chapter. Thus the Dálnok Reformed church has several stylistic fingerprints that can be detected in the researched sources: constructions from the 15th century (the wall); from the 16th century (the Gothic inscriptions and the vaulting of the church); from the 17th century (inscriptions and elements of the old furniture); from the 18th century (the pulpit, the table and the organ); from the 19th century (other constructions, which increased the church's size, but also caused the loss of more elements belonging to the former periods).

The very limited bibliography (only two articles and a single study strictly to the point), the lack of systematic archaeological research and building archaeology study, the examined sources don't make possible to formulate a definitive, incontestable conclusion related to this church and thus justify the caution when treating the present subject. Our purpose was to enlist and analyze the available material as a first step in discovering a valuable Medieval architectural complex that is unknown even today to the majority of the art historians, as well as to the public.

1. A dálnoki templom tornya

2. A templom déli homlokzatának kétlépcsős támpillérei és ablakai

3. A templom déli csúcsíves homokkőből készült befalazott ajtókerete.

4. A déli ajtókeret kőfaragójegye.

5. A mellékhajó ablakai

6. Az északi külső homlokzat

1. Az északi homlokzat támpillérei

2. Az északi kőfaragójegyes későgótikus ajtókeret

3. A nyugati homlokzat

4. A nyugati kapu csúcsíves kerete

5. A déli karzat és festett mellvédje

6. Az északkeleti belső feliratokkal és az orgonával

2. tábla

1. A nyugati belső szőszékkel és feliratokkal

2. Az érckályha és kürtjének kivezetése

3. Nyugati karzat faragott tartóoszlopa

4. Másodlagosan elhelyezett festett töredék

5. Másodlagosan elhelyezett festett töredék

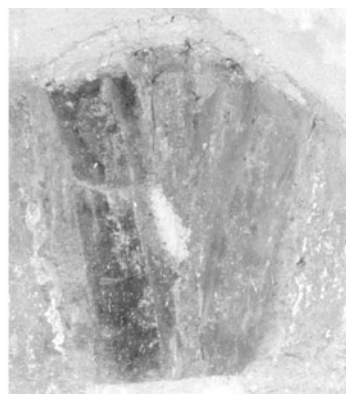

6. Festett kazetta

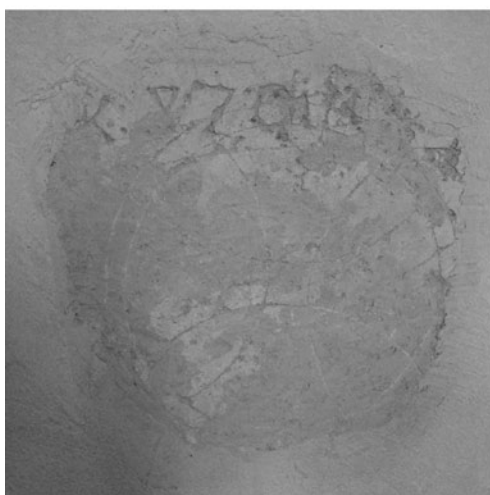
3. tábla

1. Déli oldal freskótöredéke

2. Terrakotta bordaindító

3. Felszentelési kereszt az északi falon

4. A szószék

5. A szószékkorona

6. A hangvető felirata

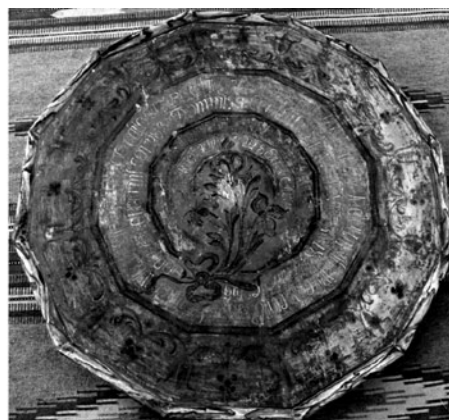
4. tábla

1. Úrasztala

2. Az úrasztala készítési ideje és mesterének neve

3. Az úrasztala előlapja bibliai felirattal

4. Az orgona

5. A régi orgonaszekrény töredékes famunkája

6. A régi orgonaszekrény töredékes, festett famunkája

7. A régi orgonaszekrény töredékes, festett famunkája

8. A templom padlása

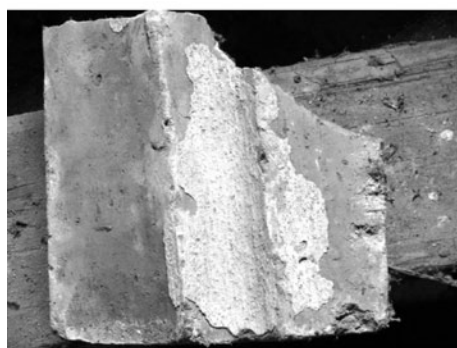
5. tábla

1. Egykori oromzatszisz a templom bádoggombja

2. Terrakotta bordatöredékek a padlástérben

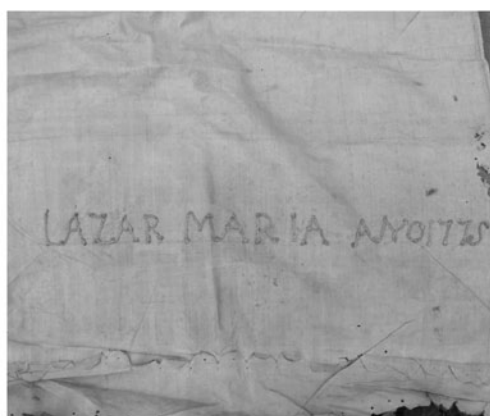
3. Kék és okker színű festésnyomokat hordozó bordatöredék

4. Az egyház ládája

5. A klenódiumok

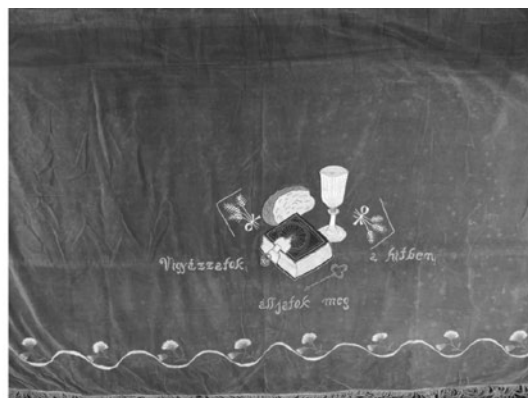

6. Terítő LÁZÁR MÁRIA 1775

6. tábla

1. Szószéktakaró TB 1876

2. Vörös bársony szószéktakaró

3. Szószéktakaró GAAL ZSIGMONDNÉ FORRÓ BERTA 1910

4. Úrasztali terítő
KÖLTŐ ISTVÁN ÉS NEJE 1939

5. Úrasztali terítő MARTON LÁSZLÓÉS NEJE 2003

6. A pap székére való terítő
DANCS D. ÉS NEJE MIHÁLCSA T. 1892

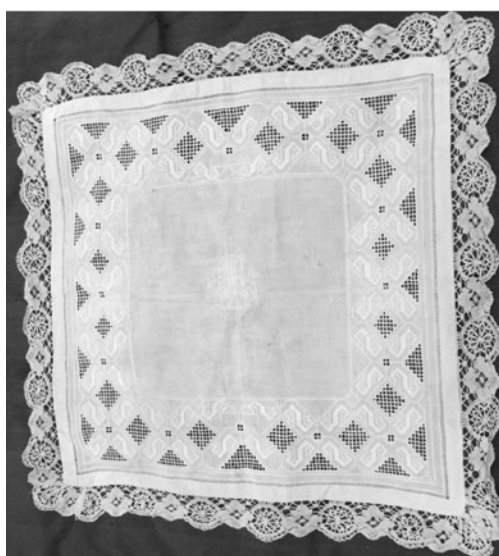
7. tábla

1. Úrasztali terítő GG 1882

2. Kenyérosztó tál terítője GM

3. Terítőcske BM 1911

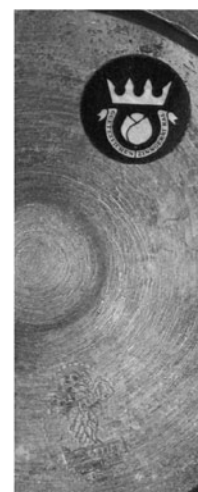
4. A legértékesebb öntárgyak

5. Fedeles ezüst pohár. LASAR CRISTIAN 1840

6. Ónkupa

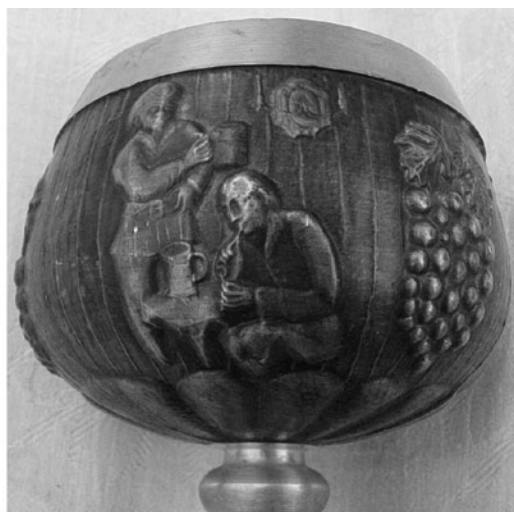

7. Ónkupa bélyegei

8. tábla

1. Mulatózó jelenet

2. Kocsmajelenet

3. Ónkupa talpán levő motívumok

4. Ezüst pohár talpán levő bélyeg

5. Ezüst pohár fedelén levő bélyeg

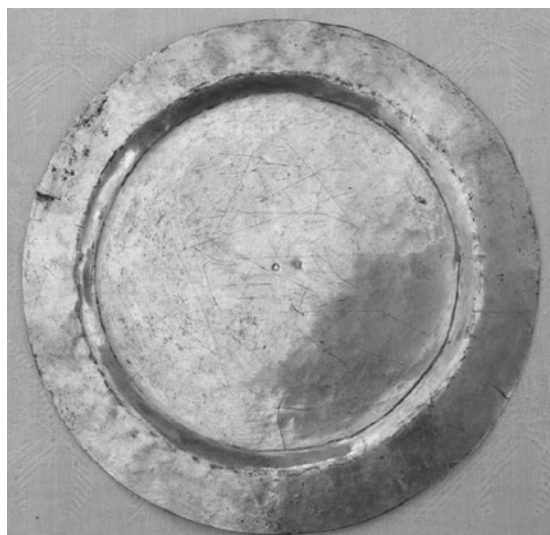

6. A Református Nőszövetség 1931-es adománya

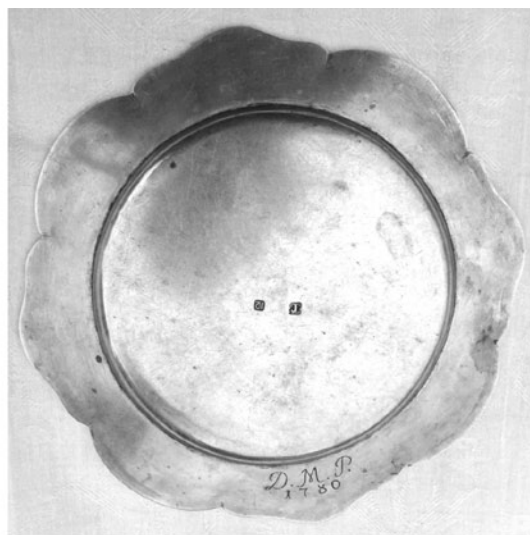

7. Az 1931-es kehely bélyegei

9. tábla

1. A patena

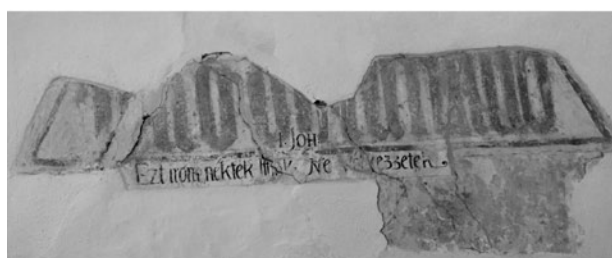
2. Dálnoki Miklós Péter 1780-as adománya

3. Ovális kenyérosztótál

4. A délnyugati fal rovásírása

5. A nyugati fal feliratai

6. Az északnyugati felirat

7. Az északi fal 1. felirata rozettatöréddel

8. Az északi fal 2. felirata 3 soros a körablak fölött

10. tábla

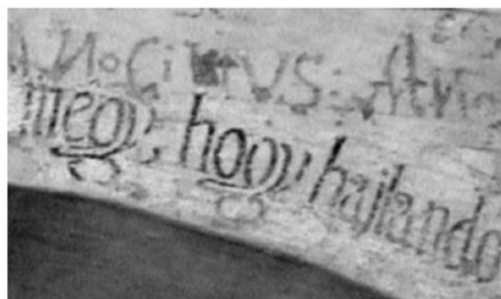
1. Az északi fal 3. felirata

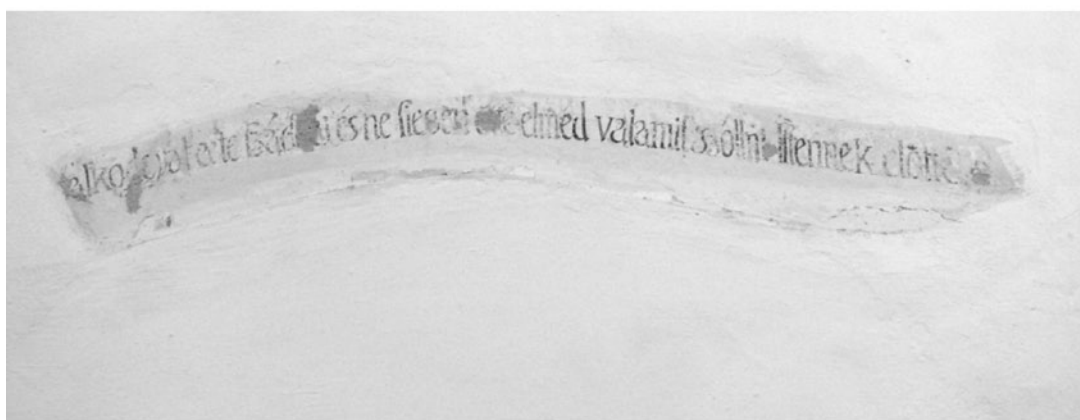
2. Az északi fal 4. felirata a hangvető fölött

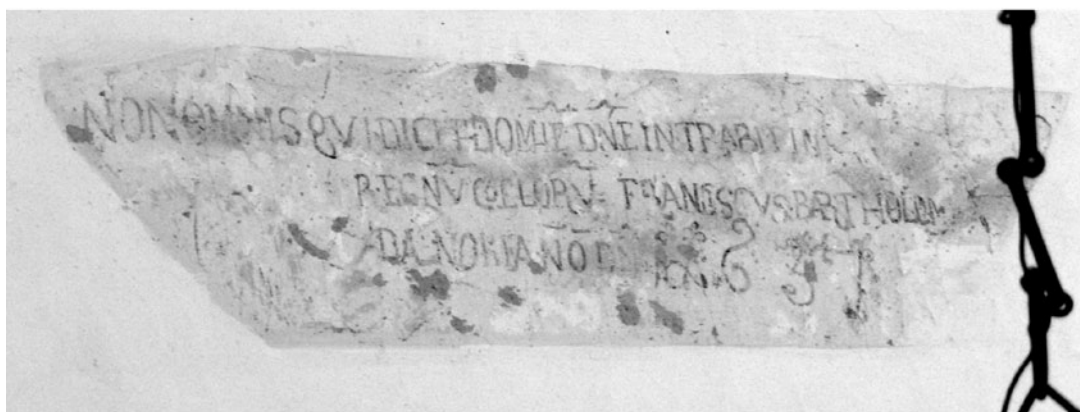
3a. Magyar nyelvű felirat a 17. századból (Biblia)

3b. Magyar nyelvű felirat a 17. századból (Biblia)

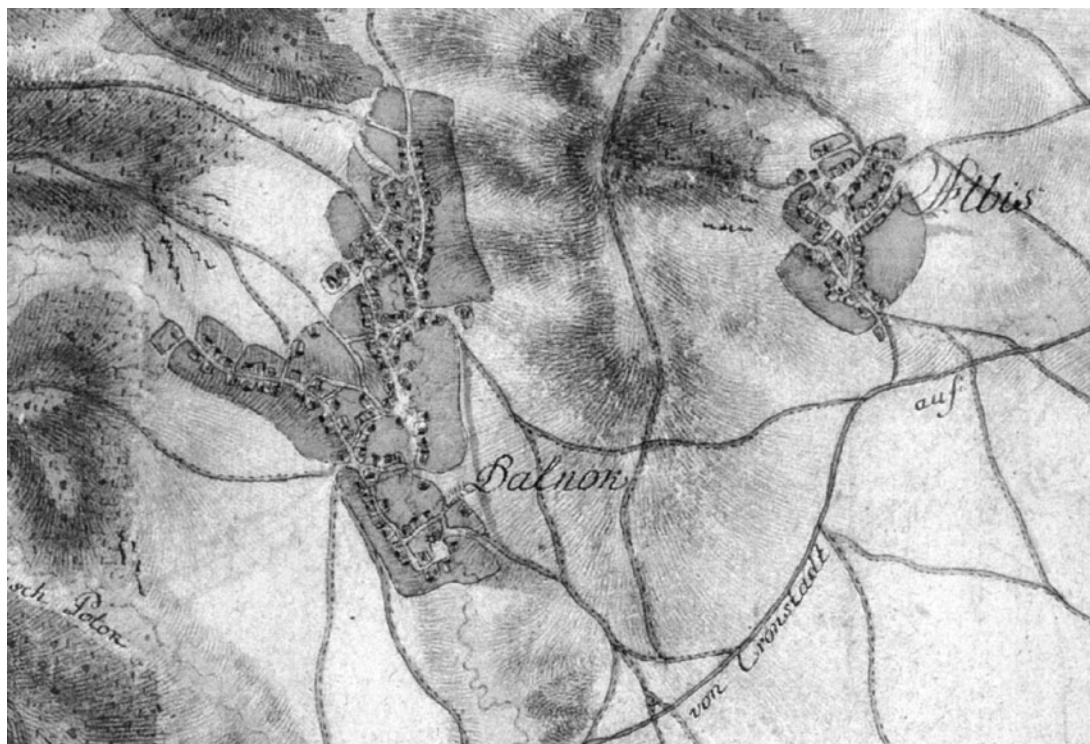

4. Magyar nyelvű felirat a 17. századból (Biblia)

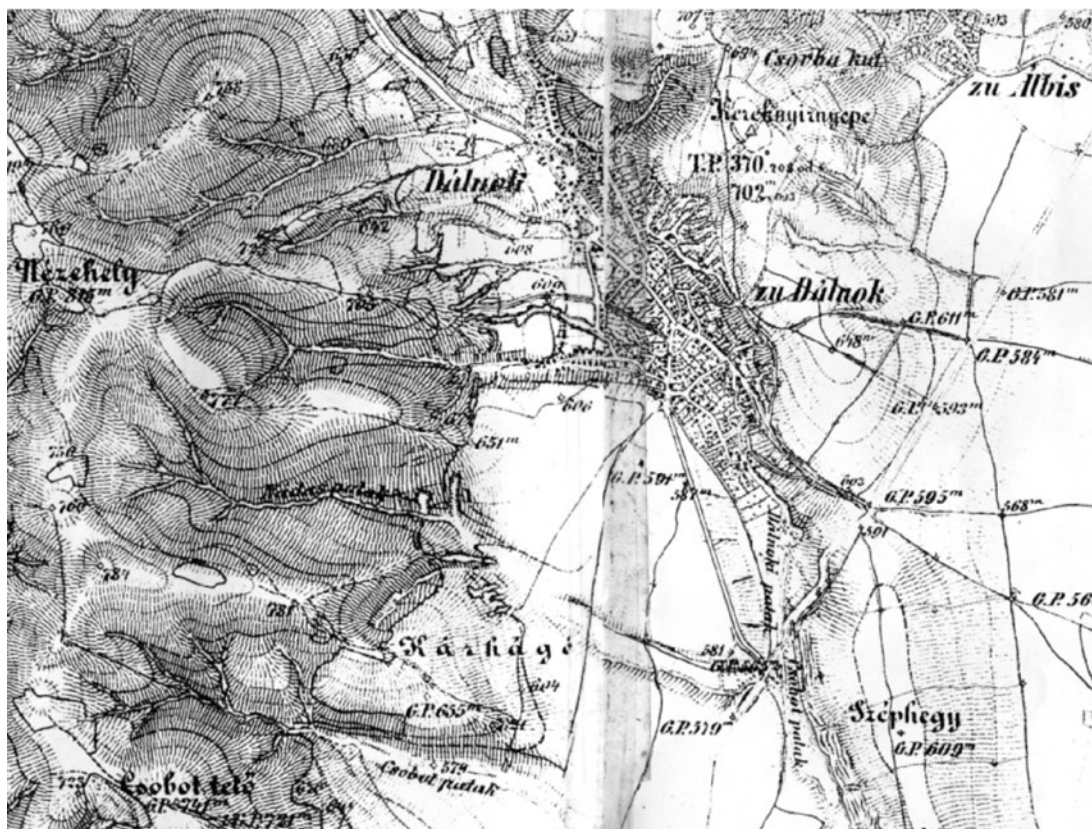

5. Latin felirat a déli oldalon 1637-ből

11. tábla

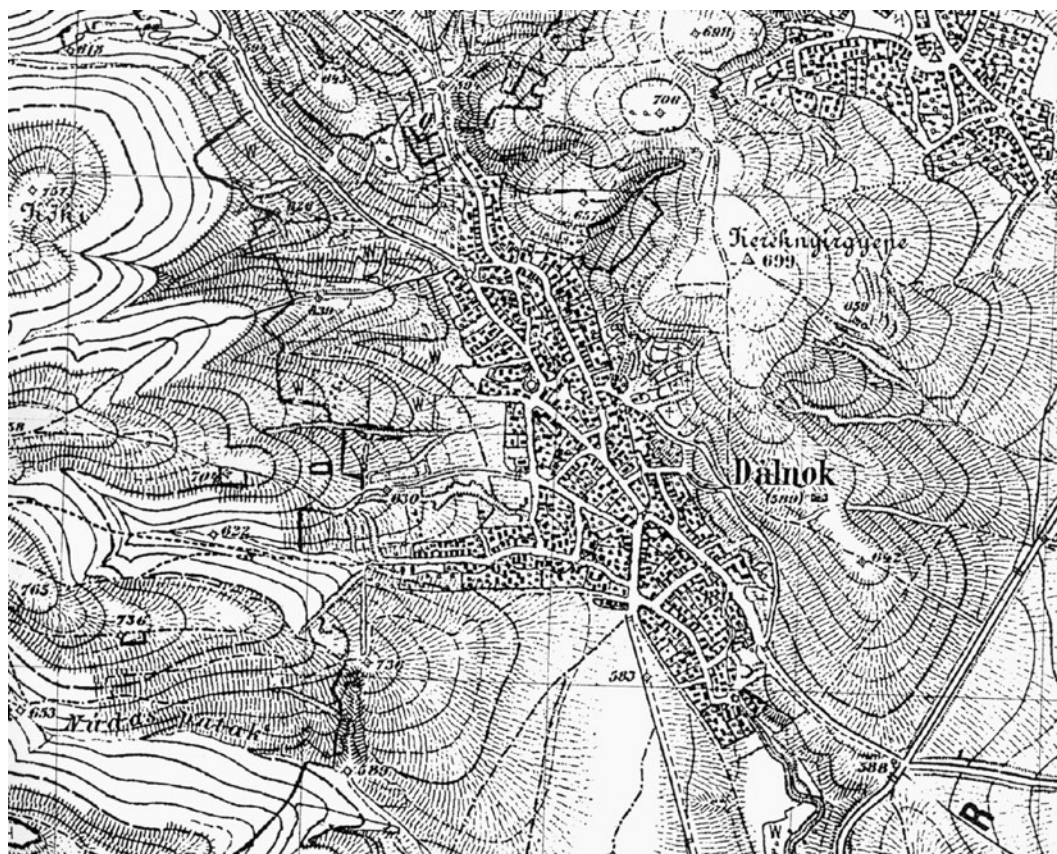

1. Az I. katonai felmérés térképrészlete (1766–1780)

2. A II. katonai felmérés térképrészlete (1830–1850)

12. tábla

1. A III. katonai felmérés térképrészlete (1860–1880)

2. Gere István felvétele (SZNM Fényképtára. Ltsz. 30-N2647/1913.)

Seres István

A GÖRGÉNYI FEKETE VASZIL II. RÁKÓCZI FERENC EGY ROMÁN KAPITÁNYA

Bevezető

Történetírásunk máig nem tisztázta kellő részletességgel az erdélyi románságnak a Rákóczi-szabadságharcban vitt szerepét. A román katonáknak az erdélyi és tiszántúli kuruc haderő kötelékeiben betöltött szerepéről és hozzávetőleges számukról csak a korabeli mustrakönyvek, megyei és uradalmi összeírások módszeres feldolgozása után nyerhetünk pontos képet.¹ Különösen az 1708. évi, több erdélyi ezredet is tartalmazó mustrakönyv számíthat e téren komoly érdeklődésre, mivel a korábbiaktól (1704. és 1706. évi mustrakönyvek) eltérően ebben már a katonák nemzetiségi hovatartozását is feltüntették.²

Az erdélyi kuruc hadak Radvánszky János által elkészített és Magyarai Andrásnak köszönhetően a szélesebb közönség számára is hozzáférhetővé vált 1704. évi összeírásából kitűnik, hogy Erdélyben a szabadságharc elején nem volt olyan kuruc ezred, amelyben ne lettek volna jelentős számban románok is, sőt nem egy alakulatban számuk az 50 százalékot is meghaladta.³ Teleki Mihály ezredének román századaiban főként Kővár-vidékiek és Szamos mentiek szolgáltak, Szudricsán István főkapitány két lovas és egy gyalog serege leginkább Biharból és Torda vármegyéből, Hatzogan („Haczegan”) Markuly Várad alatt állomásozó három serege pedig Hunyad vármegyeiekből állt. Zömmel ugyancsak a Hunyad vármegyei románok alkották Fonáczai Mátyás, Csulai Balázs és Csáky András dévai kapitány katonaságát. Emellett jelentős számban csatlakoztak – elsősorban Alsó-Fehér és Hunyad vármegyei román katonák – az Orlay Miklósnak a törökországi emigrációból 1704 elején hazatért csapataihoz is.

Az egyes ezredek tisztikarát vegyesen alkották magyarok és románok, és számos román származású tiszt ért el magasabb rendfokozatot a kuruc had-

seregben. Rákóczi leghíresebb román kurucának mindmáig a hajdukballadákban és mondákban ismert Pintye Gligort (Pintea Haiducul, Pintea Viteazul) tekintik, aki a szabadságharcot megelőző években a Kővár-vidéki és máramarosi szegénylegény-mozgalom vezetője volt.⁴ A függetlenségi harc kitörésekor Rákóczi pártjára állt, majd emberei élén csatlakozott a Nagybányát ostromló kurucokhoz, és máig sem kellően tisztázott körülmények között esett el a város átadásánál.⁵ Bár Pintyét hirtelen halála megakadályozta a szabadságharcban való további részvételben, Rákóczihoz csatlakozása jól bizonyítja a román szegénylegény-mozgalomnak a kurucokkal való rokonszenvezését.

A kuruc hadseregben tevékenykedő román főtisztekről főként a háború első éveiből rendelkezünk adatokkal. A neve alapján valószínűleg Hunyad vármegyei (hátszegi) származású Hatzogan Markuly vagy magyaros formájában Hátszegi Márkó (ritkábban: Márton) egyike volt Rákóczi első román származású főtisztjeinek. A szabadságharc elején mint császári hadnagy Nagyváradon teljesített szolgálatot, midőn parancsnoka kiküldte katonákat toborozni a környékbéli falvakba. „Gyűjtött is vagy háromszázig valót, de vélek edgyütt kuruccá lött s urunknak [Rákóczinak – S. I.] Vetéshez vitte a császár zászlaját is” – írták róla egy későbbi visszaemlékezésben.⁶ 1704 elején már Hunyad vármegyében volt, és a helyi kurucsággal, valamint Orlay Miklós Törökországból hazatért csapataival együtt részt vett a Hunyad és Alsó-Fehér vármegyei császári palánkok, várak s legvégül Gyulafehérvár elfoglalásában.⁷ Szolgálatiért Rákóczi már 1705-ben megajándékozta a Hunyad vármegyei Mihalest faluval.⁸ 1716. július 26-án a fejedelem kinevezte a kuruc szolgálatba szegődött török seregek parancsnokává.⁹

¹ Bihar vármegye belényesi és a papmezői uradalomnak, valamint Körösbánya vidékének 1704-ben készült urbáriumai és helységenkénti katonai összeírásai pl. meglepő részletességgel tájékoztatnak a térség román származású katonáiról. Így többek között Szudricsán István kuruc kapitány valódi származási helyét is a belényesi uradalom urbáriumai alapján sikerült azonosítanunk.

² MÉSZÁROS Kálmán 1997, 103.

³ MAGYARI András 1994, 58–59.

⁴ Pintye Gligor alakjára és a róla szóló népköltészeti alkotásokra

névez l. DOMOKOS Sámuel 1985, 234–258.

⁵ TEMESI Alfréd, dr. (szerk.) 1960, 23.

⁶ ESZE Tamás 1951, 50.

⁷ VÁRKONYI Ágnes 1954, 60–62.

⁸ Az Erdélyi Consilium 1705. október 11-én utasította Földváry Györgyöt, hogy a falut bocsássa „Nemzetes Vitézlő Hattzogány Márkuly kapitány” kezébe. (BÁNKÜTI Imre 1985, 220.)

⁹ HECKENAST Gusztáv 2005, 182. A kapitány főbb életrajzi adatainak felsorolásával.

A szakirodalomban elterjedt nézettel szemben nem a Szilágyságból, hanem a Bihar vármegyei Szudricsról származott Szudricsán István kapitány,¹⁰ aki előbb a Székelyföld történetében meglehetősen dicstelen szerepet betöltő Guthi István vicekapitánya volt.¹¹ 1703 telén még Belényesen és környékén táborozott, néhány hónapra rá már az ő csapatai is ott voltak Gyulafehérvárott, azt követően pedig a nagyváradi ostromzárbán tevékenykedett.¹² 1704–1705. folyamán Dészna várának volt a kapitánya, 1704 novemberében pl. 100 lovassal és 300 gyaloggal őrizte a várat.¹³ Igaz, hűségében néhányszor megingott, Wesselényi István 1707. június 9-én feljegyezte róla naplójában, hogy amidőn Thököly Jován aradi rác parancsnok a brádi „híres sokadalomra” ütött, többek között elfogta „amaz híres Szudricsány kapitánt, aki már egynéhány ízben labanc [is,] – kuruc [is] volt”.¹⁴ Később kiszabadult, mivel a források még 1708–1709-ben is kuruc tisztként említik.¹⁵

A kuruc hadsereg főtisztjei közül még ugyancsak román származásának tekintjük Béteky Tivadar és Csurulya János ezerskapitányokat, akik szintén a felkelés első éveiben játszottak jelentős szerepet, de Torda vármegyei román volt Balika (Balyika) László, a szabadságharc utolsó éveinek híres portyázó tisztje is. A névsort egyébként minden bizonnyal még további személyekkel is kiegészíthetjük, a román katonatisztek többségénél azonban csak ritkán lehet megállapítani a nemzetiséget. Időnként csak az illető nevéből, származási helyéből, esetleg a keze alatt szolgáló katonaság összetételéből lehet következtetni nemzeti hovatartozására, néha pedig csak a korabeli levelek, naplók elszórt utalásai árulkodnak egy-egy katonatiszt valódi származásáról. Jellemző példa erre az a Fekete Vaszil nevű „híres oláh tolvaj” vagy „tolvaj kapitány”, aki 1708–1710. táján főként Gyergyóban, Udvarhely- és Marosköz területén tevékenykedett. Nevét, Cserei Mihály *Erdély históriája* nyomán, a korszakkal foglalkozó magyar és román történészek is gyakran idézik, mint az egyik leghíresebb román származású kuruc kapitányt. Cserei nehezen ellenőrizhető adatain kívül azonban szinte semmit sem tudunk erről a román szegénylegényvezérről, akiről talán Jósika Miklós is a hat kötetes *II. Rákóczi*

Ferenc Thökölyt és Rákóczit egyaránt hűségesen szolgáló hősét, „Vaszil”-t, a ciblési kecskepásztorból lett kuruc katonát mintázta.¹⁶ Az alábbiakban megkíséreltem felvázolni Fekete Vaszilnak a szabadságharcban játszott szerepét, és kísérletet teszek a kuruc tiszt valódi kilétének felfedésére is. A téma jelentőségét az adja, hogy – a Rákóczi-szabadságharcban jelentős szerepet játszó román főtisztektől eltérően – Fekete Vaszil csak a függetlenségi harc utolsó éveiben bukkan fel, s ennek megfelelően katonai jelentősége is csak ehhez az időszakhoz köthető.¹⁷

Fekete Vaszil Cserei Mihály krónikájában

Cserei Mihály *Erdély históriája*-ban az 1708–1710 közötti időszak erdélyi katonai eseményeit tárgyalva négy alkalommal emlékezik meg Fekete Vaszil tetteiről. Először az 1708. évi események tárgyalásánál említi, amikor br. Vellenstein alezredes, brassói császári parancsnok arról értesülve, hogy „Fekete Vaszily híres oláh tolvaj” háromszázadmagával bement Gyergyóba, még ugyanazon az éjjelen elindult, többek között Cserei kíséretében, hogy rajtaüssön a hírek szerint Alfaluban tartózkodó kuruc csapaton. Útközben megálltak Vasláb faluban, és egészen estig ott várakoztak, hogy az éjszaka folyamán lephessék meg Fekete Vaszil embereit. Ő azonban értesült Csereiék bejöveteléről, átvágott az erdőn Görgény felé. Közben Csereiék hiába indultak el éjszaka, nagy hidegben, mert bár egész éjjel virradatig járták a gyergyói falvakat, egyet sem tudtak kézre keríteni Vaszil emberei közül:

„Gyergyóban pedig egy Fekete Vaszily híres oláh tolvaj háromszázadmagával bejőve, mi a commendánsal Csikból éjszaka megindulánk Gyergyóban, ha continuáljuk vala útunkot, éppen ott lepjük vala Alfaluban,¹⁸ de Vaslabunál¹⁹ megállapodánk, s egész estig ott várakozánk, hogy éjszaka menjünk rájuk. Fekete Vaszily megtudá, hogy bementünk, ő is általmene az erdőn Görgény²⁰ felé, ott veré fel²¹ a marusvásárhelyi német. Mi éjszaka a nagy hidegben megindulánk, egész éjszaka virratig mind jártunk a gyergyói falukot, sohul egyet sem kaphatánk meg benne. Gyergyóból kijövénk, s Szeredában²² szállítá a commendáns a hadakat, erős sáncot ásatván körülé, maga visszamene Brassóban.”²³

némiképpen rövidített változata korábban már megjelent nyomtatásban. Most az eredeti változat kerül az olvasók elé, a szövegen minimálisan változtattunk, az újabb szakirodalmi hivatkozások esetében viszont igyekeztünk a teljességre törekedni. Korábbi kiadását l. SERES István 2002, 181–201.

¹⁸ Alfalu: Gyergyóalfalu, Hargita megye.

¹⁹ Vasláb: Gyergyóvasláb, Hargita megye.

²⁰ Görgény: Görgényszentimre, Hargita megye.

²¹ Ott vette be (tőlük) Görgény várát.

²² Szereda: Csikszzereda, Hargita megye.

²³ CSEREI Mihály 1983, 416.

¹⁰ Uo., 424. Ugyanitt l. az életrajzi adatok részletes felsorolását is.

¹¹ TORMA Károly 1890, 112.

¹² THALY Kálmán 1873, 212.

¹³ „Arad és Maros Mellyéke s Gyula ellen való vigyázásra alkalmas és szükséges helyeknek specifikációja.” Melléklet Károlyi Rákóczihoz írott leveléhez. Földes, 1704. nov. 14. BÁNKÚTI Imre 1988, 114.

¹⁴ WESSELÉNYI István 1985, 204.

¹⁵ HECKENAST Gusztáv 2005.

¹⁶ KÖLLŐ Károly 1984, 152–153.

¹⁷ A dolgozat mellékletek nélküli, és terjedelmi okok miatt

Az 1709-es események leírásánál Cserei beszámol arról, hogy Fekete Vaszil Maros- és Udvarhelyszéken, „tolvaj Balika” főként Aranyosszéken, „tolvaj Kimpian Bukur” pedig Háromszéken „keringenek s praedálnak vala, de mindnyájan szerencsétlenül járnak”. Balikát egy Pivoda nevű szebeni rác kapitány verte fel Aranyosszéken, Kimpian Bukurt pedig előbb a labancok verték fel a háromszéki és brassai havasokon, majd átmenekült Havasalföldre, ahol a vajda karóba húzatta. Cserei részletesebben szól „Fekete Vaszily tolvaj kapitány”-ról, aki előbb Marosszékre ment be és rátámadt Kibédre, ahol a helybéli lakosok éppen a generális parancsára „töviselték” be a kapujukat, hogy „afféle kóborlók” ne tudjanak rögtön beütni a faluba. Vaszil embereivel felégettette a falut, az ott lakó és Csereivel „vér szerint való” atyafiságot tartó „becsületes nemesemberek”-et, a Dósa család tagjait pedig megölték.²⁴ A Dósák előbb a templom kerítésébe futottak a támadók elől, ám azok onnan is kirángatták őket, s miután végeztek velük, felgyújtották a templomot is.

Kibédről Vaszil Udvarhelyre ment tovább, és néhány napig ott is maradt a „sok tolvajokkal”, majd, miután mind a városiakat, mind a környékbeli nemességet megsarcoltatta, „számtalan praedával” tovább vonult. Cserei szerint, ha Vellenstein generális lett volna a brassai parancsnok, biztosan „kiment volna ő Vaszilra, s megréfálta volna”, az újonnan kinevezett Faberit tábornok azonban csak húzta-halasztotta a rajtaütést, holott mind Csíkban, mind Háromszéken, mind pedig Brassóban elegendő rác katonaság állt rendelkezésére, akikkel könnyen rajtaüthetett volna a kurucokon.

Udvarhelyről Vaszil továbbvonult Nagysinkre azal a céllal, hogy az ottani kastélyt is felprédálja. A nagysinkiek szerencséjére azonban éppen az előző napon küldött oda a generális száz lovassal egy német kapitányt, aki meglátva a „tolvajok” jövetelét, noha azok 400-nál is többen voltak, rögtön lóra ült, és kiment eléjük a mezőre. Amikor közel ért hozzájuk, a német kapitány levette a kalapját, „reverentiát teszen nekik” (azaz a kalapjával tisztelegve, meghajolt előttük), majd a flintáját előkapva közéjük lött. Egy „tolvaj” mindjárt elesett, mire a többiek futásnak eredtek, a németek pedig utánuk vetették magukat. Egészen Szászhalomig üzték a menekülőket, akik közül hatvannál is több esett el. Csak a nagysinkiek tizenhárom, a közelben elesett kurucot temettek el. A

csúfos vereség után Fekete Vaszil visszament Udvarhelyszékre, s mivel a pestis pusztítása miatt a német nem mert arra felé portyázni, ott „vendégeskedett” és pusztította a falvakat:

„Azokon kívül Fekete Vaszily Marus-, Udvarhelyszékekben, tolvaj Balika Aranyasszéken s más helyeken, tolvaj Kimpian Bukur Háromszéken keringenek s praedálnak vala, de mindnyájan szerencsétlenül járnak.²⁵ (...) Fekete Vaszily tolvaj kapitány pedig Marussszéken általjövén, Kibéden²⁶, mivel a szegény falusiak a generál parancsolatjából a kapukat betöviselték vala, hogy inkább afféle kóborlók ne üssék magokat mindjárt be a falukban, a falut egybenégetteté, és az ott levő becsületes nemesemberek, Dósák, kik nekem is vér szerint való atyámfiak voltak, a templom kerítésiben futván be előttök, kihúzták onnan, s kegyetlenül megölték, a templomot is felégetik. Onnan Udvarhelyre²⁷ jöve, egynehány napot üle a sok tolvajokkal, mind a városi embereket, mind a körülvaló nemességet megsarcoltatván, számtalan praedával onnan elmene. Ha generál Vellenstein lesz vala itt Brassóban commendáns, bizony kiment volna ő Vaszilyra, s megréfálta volna, de generál Faberit hozák ide commendánsnak, addig húzá-halogatá, holott mind Csíkban, mind Háromszéken Illyefalván²⁸, Szentléleken²⁹, mind itt Brassóban feles lovas rác hadak valának, s könnyen megkerithetik vala, Vaszily is azalatt elmene a számtalan praedával Nagysinkben³⁰, hogy a nagysinkiek kastélyt felpraedálja. Jó szerencséjekre a nagysinkieknek, éppen azelőtt való nap küldött vala oda a generál egy német kapitányt száz lovassal vigyázni, az meglátván a tolvajok jövetelét, noha többen voltak négyszáznál, mindjárt lóra ül, s kimegyen elejekben a mezőre, s mihelt közel érkezik, a kalapját levévén, reverentiát teszen nekik, kalapját feltévén fejiben, kapja a flintáját, közebben lő, s egy tolvaj mindjárt elesik, a többi futni kezdenek, utána a németek, Szászhalomig³¹ üzik, több hatvannál elvész benne. Ott közel, akik elhullottak, tizenháromat temetnek el a nagysinkiek. Fekete Vaszily visszamene Udvarhelyszékre, s mivel ott dögghalál grassál, s a német oda nem megyen portázni, ő ott vendégeskedik, s praedálja a szegény falukot.”³²

Utoljára az 1710-es események tárgyalásánál tér ki Cserei Vaszilra. Panaszkodik az ő és Balika parancsnoksága alatt levő „tolvajok”-ra, akik szerteszéjjel pusztítják Erdélyt. A Kolozs vármegyei Bátost templomostól kifosztották, sok helyi nemesembert pedig

²⁴ Anyai ágról mind Cserei, mind pedig első felesége, káli Kún Ilona (1684–1718) rokonságban állottak a Dósa családdal, amelyből Dósa Péter 1708-ban marosszéki vicekirálybíró volt Szebenben. BÁNKÚTI Imre 1983, 289–290, ill. 418.

²⁵ Uo., 429.

²⁶ Kibéd, Marosszék

²⁷ Udvarhely: Székelyudvarhely, Hargita megye.

²⁸ Illyefalva, Kovászna megye.

²⁹ Szentlélek: Kézdiszentlélek, Kovászna megye.

³⁰ Nagysink, Brassó megye.

³¹ Szászhalom (Movile), Szeben megye.

³² BÁNKÚTI Imre 1983, 430–431.

megöltek. Háromszéken egy hajnalban Donáth György és Pál nagyajtai házaira támadtak rá, s a két nemes csak annak köszönhetette megmenekülését, hogy az éjszakát a kastélyukban töltötték. A szászfenesi Mikola Lászlót pedig csak azért hagyták életben, mert egy ismerőse volt a támadók között, aki nem engedte, hogy megöljék. A felsorolt eseteket talán nem is mind Vaszil és Balika emberei követhették el, hiszen maga Cserei is leírja, hogy „többire mind Debrecen és Somlyó tájékáról, a hajdúvárosokról jönének azok a sok kóborló tolvajok”, akik a sok gonosztettet véghezvitték:

„A tolvajok pedig Balika és Vaszily commendója alatt, míg a generál táborozott, szerteséjjel sok praedálást tettek az országban, mint a farkasok, éjszaka titkon rárohantanak a falukra, s felpraedálták, mint Kolos vármegyében Bátost³³, kinek a templomát is felverték, s számtalan praedával megrakodván elmentenek, sok becsületes nemesembereket házoknál megfogtanak, megölnének, s mindeniből kifosztottanak. Aminthogy Nagyajtán³⁴ jó reggel Donáth György és Donáth Pál házaira rámenvén, amit házoknál kaphattak, elvittek, magok szerencsésejekre a kastélyban háltnak, egyetmásoknak is a jova ott volt a kastélyban. Hasonlóképpen Szászfenesen³⁵ Mikola Lászlót is a maga házánál elfogják, mindenit elpraedálják, magát is megölték volna, de egy ismerője lévén közöttök, az nem engedte, hogy megöljék, úgy bocsátották el. A generális esziben vévén, hogy többire mind Debrecen és Somlyó tájékáról, a hajdúvárosokról jönének azok a sok kóborló tolvajok, Rác Tökölyi híres vitéz colonelust feles hadakkal kiküldi Debrecen tájékára.”³⁶

Cserei 1709. december 16-án Brassóban, a „Bolonnyi kapu felé való utcában” levő szállásán fogott neki az *Erdély históriájának*,³⁷ amelyet 1712 elejéig írt, amikor is „az esztendőnek kezdetiben a brassai hosszas exíliumból felszabadulván” feleségével és gyermekeivel végre visszatértek a Maroszáéken levő, elpusztult házukhoz.³⁸ Munkáját a magyar történetírás máig gyanakvóan kezeli, mivel sok eseményt csak hallomás útján jegyzett fel. Általában azon események elbeszélésében megbízható, amelyeknek maga is cselekvő részese volt. Ugyanakkor „sok eseményről, különösen a Rákóczi-felkelés alatt a Brassóba és Szebenbe szorult császárpárti nemesség életéről csak ő tudósít” – állapítja meg Bánkúti Imre.³⁹ A kiváló történész szerint „Cserei

kronológiája azonban meglehetősen következetlen, összekeveri az eseményeket, néha évekkal visszamegy magyarázataiban, máskor előresiet, s elmondja az évekkal későbbi következményeket is.”⁴⁰ Mivel azonban Cserei a Fekete Vaszil tetteit nem emlékeztetből, évek távlatából jegyezte le, és az események jelentős részéről a kurucokat üldöző brassai császári parancsnok közvetlen környezetéből értesülhetett, valószínű, hogy az események csakugyan az általa megadott évben zajlottak le.

Cserei leírásából egy valóságos rablóvezér képe kerekedik ki, aki az elbeszélő szerint ugyan kényszerűségből néha még a császári csapatokkal is szembeszáll, valójában azonban leginkább csak a városi és falusi nép, valamint a császárhű (vagyis inkább a fegyvert nem fogott) erdélyi nemesség a szenvedő alanya a vezetése alatt álló néhány száz főnyi katonaság támadásainak. A szabadságharcot mereven elutasító császárpárti Cserei megvetette a szerinte csak Erdélyt pusztító kurucokat, annak ellenére, hogy időnként ő is fejet hajt egyes kuruc tisztek, ill. alakulatok vitézsége előtt. Így pl. a legnagyobb elismeréssel említi Thököly Imre két egykori ezredesének, a törökökkel vívott harcban elesett Horváth Ferencnek és Daróczy Andrásnak a hősiességét, később a Rákóczi-szabadságharc folyamán pedig Déva és Görgény önfeláldozó védelme kapcsán fakad elragadtatott sorokra.⁴¹ Az Erdély területén tevékenykedő kuruc csapatok nagy részét azonban egyszerűen letolvajozza, parancsnokaikat „tolvaj”-nak, „tolvaj kapitány”-nak nevezi. Mivel elsősorban a felkelőket tartotta felelősnek Erdély pusztulásáért, munkájában a kuruc azonos fogalom a tolvajjal és a rablóval. Az 1706. évi események tárgyalásánál, pl. több kuruc ezredskapitányt is „tolvaj kapitány”-nak nevez: „Valának híres tolvaj kapitányok Pekri [Pekry Lőrinc generális – S. I.] mellett, mint Nyúzó, Dragul rác kapitány, ki a németek közül szökött vala a kurucok közikben, Balika, Rác Mihály, Szentpáli s többek hasonlók, ezek széltiben fogták Erdélyt, úgy praedálták a szegénységet.”⁴² Ugyanez a felfogás jellemző egyébként a korabeli kuruc beszámolókra is: a császári várakban – Nagyvárad, Szeben, Kolozsvár stb. – szolgáló magyar, román vagy szerb tiszteket a kurucok „tolvaj hadnagyk”-nak, „tolvaj kapitányok”-nak nevezték.

A Fekete Vaszillal együtt szerepeltetett magyar-peterdi (Torda vm.) származású Balika László 1704-ben Kaszás Pál,⁴³ 1706-ban pedig Gencsy Zsigmond

³³ Bátos, Maros megye.

³⁴ Nagyajta, Kovászna megye.

³⁵ Szászfenes, Kolozs megye.

³⁶ CSEREI Mihály 1983, 447.

³⁷ Uo., 48.

³⁸ Uo., 478.

³⁹ L. Bánkúti Imre előszava, uo., 36–37.

⁴⁰ L. Bánkúti Imre előszava, uo., 41.

⁴¹ Vö. CSEREI Mihály 1983, 266, 261, 365, 399–401.

⁴² Uo., 376. A felsorolt katonatisztek közül Nyúzó Mihály és Rác Draguly lovas, Szentpáli István gyalogos ezredskapitányok voltak, Rác Mihály a székelyek kapitánya, Balika László pedig ekkor még Vay László lovas ezredének volt a főhadnagya.

⁴³ MAGYARI András 1994, 179.

lovas főhadnagya volt.⁴⁴ Századában leginkább Torda és Kolozs vármegyei magyarok és románok katonáskodtak. Nagy hírnévre ő is csak 1708. után jutott, amikor Fekete Vaszilhoz hasonlóan egy szabadcsapat parancsnokaként működött Erdély területén. A *Mercurius Veridicus ex Hungaria* (Magyarországi Igazmondó Mercurius) című kuruc hadi újság egyik 1710. évi száma szerint „vlah” ezredes (Colonellus Noster Valachorum) volt,⁴⁵ egy korabeli kézirat pedig „híres oláh kapitány”-nak nevezte, akit a „kurucok vezéri sok rosszra használtak vala”.⁴⁶ A Balikáról szóló későbbi beszámolók alapján terjedt el a köztudatban, hogy a szatmári békekötést követően sem tette le a fegyvert, és 1712-ben az őt üldöző fegyveresekkel vívott harc során esett el.⁴⁷ Kemény József és Orbán Balázs a tordai ferencesek *Historia Domusának* azóta sem ellenőrzött bejegyzése, valamint egy gróf Kemény Jánostól származó kézirat alapján egyaránt beszámoltak arról, hogy az állítólag szegénylegénnyé lett Balikát (Keménynél: *Balika Nikita*!) a tordai hasadéokban található ún. *Balika-váránál* ölték meg. Mindennek viszont már az ismert történelmi tények is ellentmondanak, és igencsak nehezen fogadható el, hogy a vagyonos Balika családból származó kuruc kapitány, aki korábban Lugossy Ferenc magyarpeterdi udvarbírája volt, Pintyéhez hasonló betyárvezérként élje le élete utolsó szakaszát.⁴⁸ És akkor még nem is szóltunk arról, hogy a szatmári békekötést követően Károlyi Sándor generális Cseplész János, Nyúzó Mihály, Pikó Demeter ezreskapitányok mellett a Balika család több tagjának – Lászlónak, Bálintnak és Illésnek – is armálist szeretett volna kijárni az uralkodónál...

Dolgozatunknak nem feladata Balika (Balyika) László életének és kuruc kori szerepének a bemutatása. Mivel azonban az 1710–1711. évi események tárgyalásánál mind Cserei, mind pedig a korabeli

kuruc források együtt szerepeltetik Vaszillal, szükségesnek találtam néhány sor erejéig kitérni rá. Annál is inkább, mivel – bár a források szerint mind Balika, mind Vaszil román származású volt – Orbán Balázs a *Torda város és környéke* című kötetében mindkettőt magyarnak szerette volna beállítani.⁴⁹ Szerinte a Cserei által emlegetett Fekete Vaszil valójában egy Fekete vezetéknévű székely hőssel azonos, akiből csak Cserei féktelen kuruc gyűlölete csinált Vaszilit, hasonló okból változtatta Balika keresztnévét Lászlóról Nikitára.⁵⁰

Orbán leírásában azonban több tévedés is van. A kuruc Balikát a korabeli források egyöntetűen Lászlónak nevezik, a Nikita név egyedül csak Orbán által, Kemény József nyomán használt erdélyi kéziratban fordul elő. Cserei ugyan négy alkalommal is megemlékezik Balikáról, de mindannyiszor csak a vezetéknévén említi: nemhogy Nikitának, még Lászlónak sem mondja!⁵¹ Ha el is fogadnánk Orbán okfejtését, logikusabb lenne inkább a Vaszilt kapcsolatba hozni a László névvel, lévén a román *Vasile* a magyar *László* megfelelője.

A Balika Nikitához hasonló problémával állunk szemben jelen dolgozatunk főhősével kapcsolatban is. A Fekete Vaszil elnevezés mindmáig egyedül csak Csereinéél található meg, a Rákóczi-szabadságharc eddig feltárt (magyar és osztrák) forrásaiban nem fordul elő. Ugyanakkor sem a kuruc tiszt nevének magyaros Fekete László, sem pedig a romános Vasile Negru formája nem ismert a forrásainkból. Ezért nem tartjuk helyesnek azt sem, hogy már Márki Sándor is „*Neagru* (Fekete) Vaszil”-ról ír Rákóczi-életrajzában,⁵² később Liviu Patachi a 18. századi szabadságharcok román hajdukkapitányairól írott munkájában már kizárólag „Negru Vasile”-nek írja.⁵³ Félreértés ne essék, nem a kuruc tisztek nemzetiségi hovatartozását akar-

⁴⁴ GÉRESI Kálmán 1897, 426. (Egyébként ugyanarról az alakulatról van szó, mivel Kaszás halála után Gencsy Zsigmond lett az ezred parancsnoka)

⁴⁵ *Mercurius Veridicus 1705–1710*. Az első hazai hírlap hasonmás kiadása Kenéz Győző fordításával, Benda Kálmán bevezetőjével. Magyar Helikon Budapest, 1979 (a továbbiakban: *Mercurius Veridicus*), 122.

⁴⁶ „Erdélynek 1690–1715-ig való nevezetesebb dolgainak s történetének rövid feljegyzése.” Idézi: ORBÁN Balázs 1986, II, 341.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Életrajzát l. HECKENAST Gusztáv 2005, 41. Egyéb adatok híján a tudós szerző is elfogadja azt a nézetet, hogy Balika a szabadságharc vége felé Torda környékén folytatott gerillaharcot, és a szatmári békekötést követően a „Balyika lyukának” nevezett barlang-erődjéből fosztogatta a környéket, mígnen a tordai polgárok megölték. Magyar Zoltán néprajzkutató újabban elképzelhetőnek tartja, hogy a Balikáról fennmaradt feljegyzések valójában a család két különböző tagjáról szólnak, a Kemény-féle feljegyzés kapcsán viszont arra a következtetésre jutott, hogy a

„szöveg második fele nem történelmi dokumentum, hanem immár maga a vegytiszta folklór.” (MAGYAR Zoltán 2000, 318–322. (IV. A kuruc kor betyárhagyományai, 3. Balika.)

⁴⁹ „Különös, hogy Cserey kurucz gyűlölete e két szabadsághősből nemcsak tolvajokat, hanem még oláhokat is csinált, holott a mint alább be lesz bizonyítva, mindkettő székely s mindkettő páratlan hős volt, kik még akkor sem ejték ki kezükből a szabadság zászlaját, a midőn Károlyi hadseregével lerakatta a fegyvert...” (ORBÁN Balázs 1986, II, 340–341.)

⁵⁰ „... Cserey Mihály mindenképen oláh tolvajt akarván a hős kurucz vezérből (ti. Balyka Lászlóból) csinálni, czéljához képest a László nevet Nikitára változtathatta át, s mint a másik székely hőst, Feketét szintén ily czélből Vaszilire keresztelte; az ily ferdtetés nagyon is kitel az oly írótól, a ki a labanczokat még Kocsárdnál is – hol tönkre tétettek – győzelmeseknek hirdette.” (ORBÁN Balázs 1986, II, 344.)

⁵¹ CSEREI Mihály 1983, 376, 429–430, 447.

⁵² MÁRKI Sándor 1907, 487.

⁵³ PATACHI, Liviu 1957, 139–140, ill. 155.

juk elvitatni, csupán tisztázni szeretnénk a különféle téves elnevezések használatából adódó esetleges félreértéseket. Román nyelvű, s így elsősorban a román olvasóközönségnek szánt írásban természetesen, hogy a kuruc kapitány nevét a jobb érthetőség kedvéért az adott nyelvre lefordítva is megadják, de ilyen esetben feltétlenül utalni kellene annak a forrásokban használt eredeti alakjára is! Annál furcsább viszont, hogy Orbán már korábban is találkozott Fekete Vaszil nevével. *A Székelyföld leírásában* felhasználta a kibédi egyházközség jegyzőkönyvét, amely beszámolt a falu 1709. évi elpusztításáról, és megnevezi a támadók vezetőjét: „Oláh-Bölkényi Vaszul kapitány”-t is. Orbán ugyan Torda városát is be akarta illeszteni *A Székelyföld leírásába*, végül mégis a külön kiadás mellett döntött. Művét azután még 16 éven át javíttatta, csinosította, és feltehetően a két mű kiadása között eltelt hosszú idő során megfeledkezett erről az adatról, amely pedig inkább a kuruc vezér román származását támasztja alá. Ezzel szemben feltétlenül Orbán érdeme, hogy a Csereiné előforduló „Fekete Vaszily”-t először azonosította a Vaszil nevű kuruc tiszttel, akinek az ezres kapitánnyá való kinevezése kapcsán maga Rákóczi is írt 1710 tavaszán. Orbán szerint „Fekete Vaszilról Rákóczy maga többször emlékezik meg, Vay Feketét ezredessé való kinevezésre terjesztette fel, de Rákóczy visszaírt Vayhoz, hogy Feketét obesterré nem nevezi ki, maradjon szabad csapatvezérnek, mert így nagyobb szolgálatot tehet. Lásd Rákóczy levelét Arch. Rákócziánium III. k.”⁵⁴

Orbán leírása itt is két kiigazításra szorul. Az egyik, hogy Rákóczi az Orbán által ismerhetett forráskiadványokban egyáltalán nem emlékezik meg sokszor Fekete Vaszilról, így pl. az *Archivum Rákócziánium* I. osztályának I–X. kötetében is csupán az Orbán által ismert adat található a kuruc tisztről. Másik észrevételünk, hogy Rákóczi levele nem Vayhoz (Orbán minden bizonnyal Vay László ezredesre, esetleg Vay Ádám udvari főmarsallra gondolt), hanem Károlyi Sándor generálishoz szólt. Orbán tévedését a magyar és román történészek is átvették, lásd pl. Liviu Patachi idézett munkáját.

Csupán érdekességként jegyezzük meg, hogy Balika és Vaszil közös említése fordul elő Osváth Pál sárreői csendbiztos egyik kevésbé ismert munkájában is. *A Bihar-vármegye a kuruc-labanc csatározások alatt* című, 1888-ban jegyzetek és hivatkozások nélkül megjelent rövid összefoglalóban ugyanis a következőt olvashatjuk a császáriak részéről a Biharságot ért katonai megtorló akciók kapcsán: „1707-ben a rákokat Steinville csász. tábornok bosszúállásból azért küldte a megyébe, mert a bomlásnak indult kuruc táborból bizonyos Bolyki és Váczi nevűek vezetése alá került kalandorok

sok bosszúságot okoztak úgy a németeknek, mint a kénytelenségből hozzájuk csatlakozottaknak.”⁵⁵

A két kuruc parancsnok némiképpen eltorzult neve mögött nem nehéz felismernünk Balika és Vaszil alakját, Osváth végső forrása egyértelműen Csereinek az 1710. évi eseményekről készült beszámolója, ill. annak nyomán esetleg Orbán Balázs lehetett.

Ki volt Fekete Vaszil?

Mivel eddig sem a korabeli levelezésekben, sem pedig a kuruc katonai kimutatásokban nem fordult elő Fekete Vaszil nevű katonatiszt, feltételezhető, hogy csak egy Cserei által (is) ismert ragadványnévről lehet szó, ebben az esetben viszont a mögötte rejlő személyt talán egy teljesen eltérő név alatt kell keresnünk. Fekete Vaszil kilétének megállapításához végül egy szerencsés véletlen segített hozzá bennünket. A kibédi Dósák megölése kapcsán ugyanis szerepel egy Mojszén László nevű kuruc tiszt, aki Rákóczihoz írott keltezetlen folyamodványában azok ellen – a szerinte alaptalan – rágalmak ellen védekezik, amelyekkel „némely becsületes erdélyi nemesi rendek”, valamint Felsőbánya város lakossága vádolta meg a fejedelem előtt.

A folyamodványból kiderül, hogy Mojszén László rögtön a szabadságharc kitörésekor fegyvert fogott, és azóta fegyveresen szolgálta Rákóczit. Később bement Erdélybe, és átkelt a Maros túlsó mellékére, ahol gyakran szembeszállt az ellenséggel. Folyamatosan a császáriak kezén lévő Marosvásárhely és Beszterce alatt portyázott, miközben a korábban Erdélyben maradt („benn maradt”) régi katonáit is összegyűjtötte. Portyái alkalmával katonái sok kurucból lett labancot és németet is elfogtak, akiket azonban kénytelenek voltak levagdalni, mivel nem volt módjuk őket kiküldeni Erdélyből a kurucok ellenőrzése alatt álló területre. Amíg volt lőpora, és az ellenség sem „felesedett rá” – vagyis nem került túlerőbe velük szemben –, serényen viselte magát.

Mojszén tagadta, hogy akár a szegénységet, akár a „helyben lakó, nem fegyverkező nemesi rendeket” személyükben vagy javukban háborgatta volna. A „félre járó”, nem hozzá tartozó kártévők tetteiért pedig nem felel, sőt, azok az ő hírét hallva igyekeztek távol kerülni tőle.

Ami a kibédi Dósák dolgát illeti, értesült róla, hogy többen hazatértek Marosvásárhelyről Kibédre, ezért rájuk ment. Amazok rögtön a „toronyban” szorultak, ahonnan kiabálva szidalmazni kezdték Mojszénéket, hogy „ha Rákóczi tolvaji vadatok, távozzatok, mert ma mind el lövöldözünk titeket”. Mojszén több ízben is hívta őket Rákóczi pártjára, a Dósák azonban tovább gúnyolódtak a kurucokon. Amikor pedig tűzzel fenyegetőzött, azt felelték neki,

⁵⁴ ORBÁN Balázs 1986, II, 341, 583–584.

⁵⁵ OSVÁTH Pál 1888, 77.

hogy „próbáld meg,” majd rögtön tüzet nyitottak rá és négy katonáját lelőtték. Erre körülgújtatta, és ostrommal bevette a tornyot. A Dósák közül négyen elesetek, „magok keresvén az veszedelmet.” (A kuruc tiszt ugyanakkor Csereivel ellentétben nem tesz említést a falu és a templom elpusztításáról.)

Ezután Mojszén kiment a Maros mellől, és élést vitt a Lápos vidékére, ahol Jósika Dániel lovas regimentje táborozott. Jósika ezredéből való tisztekkel és katonákkal egyesülve Beszterce alá ment, ahol összecsaptak az ellenséggel. Sok labanc elesett, 25-öt pedig elfogtak, maguk a kurucok viszont csak kevés kárt szenvedtek. Amikor Nagybányához jött a „német erő”, Vaszil rájuk ment, és akkor is szerencsésen járt, mivel rabokat is sikerült ejtenie.

Végezetül a folyamodványában Mojszén László arra kérte Rákóczit, hogy a felsőbányaiaktól esett „méltatlan bestelenítését” is vizsgáltsa ki.⁵⁶

A folyamodvány részletesen szól a „kibédi Dósák dolgáról”, akik lelövése, úgy tűnik, az egyik legfőbb vádpontja lehetett a fejedelem előtt panaszt tevő „becsületes erdélyi nemesi rendek”-nek. Dósák az ellenük történt támadást maguk provokálták ki a kurucok gúnyolásával és Rákóczi szidalmazásával. Vaszil csupán azután támadta meg a „toronban” (valószínűleg a templomtoronyról van szó, hiszen Cserei is arról ír, hogy a Dósák a templom kerítésébe menekültek a támadók elől) lévő Dósákat, amikor azok négy katonáját lelőtték. A támadás során az ellenálló család négy tagját megölték. A falusiak pedig valószínűleg azzal vívták ki a kurucok haragját, hogy kapujukat „betöviselték”, és nem voltak hajlandóak Vaszil katonaságát bebocsátani.

Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* című munkájának 1870-ben megjelent negyedik kötetében, a kibédi egyházközség jegyzőkönyve alapján említést tesz a Kibéd elleni támadásáról: „Az egyház-község jegyzőkönyvében e korszakból az van feljegyezve, hogy 1709-ben a labancok, kiket Oláh-Bölkényi Vaszul kapitány vezetett, egészen felégették templomostól együtt e falut; ezek lödözték meg nemes Dózsa András, fiait András, Ádámot és Dávidot.”⁵⁷ A jegyzőkönyv Cserei elbeszéléséhez hasonlóan adja elő a történeteket. Az esemény időpontját szintén 1709-re teszi, Cserei leírásával megegyezően beszámol a falu templomostól való felégetéséről, valamint a Dózsa család tagjai elleni támadásról is, sőt, név szerint megemlíti a lelövődött nemes Dózsa

Andrást és három fiát. A támadókat vezető „Oláh-Bölkényi Vaszul kapitány” könnyen azonosítható a Csereinél említett Fekete Vaszil „tolvaj kapitánnyal”. Az viszont új, hogy a jegyzőkönyv a támadókat labancoknak nevezi. Ezen maga Orbán is elcsodálkozott.⁵⁸

A makfalvi Dósa család levéltárát jól ismerő Kővári László szerint a kibédi Dósa család nem volt azonos a híresebb és kiterjedtebb makfalvi Dósákkal, közelebbit azonban ő sem ír a Rákóczi-kori szerepükről.⁵⁹ Dósa András és három fia sem igazán illeszthető be a makfalvi Dósa-család leszármazási táblájába. Kővári és az ő nyomán Nagy Iván részletesebben szól ugyan egy Dósa András nevű nemesről, aki Thököly híve volt, és urának a fejedelemségből való kiszorítása (1690) után fogságot is szenvedett kurucságáért. Három fia, Farkas, Ádám és Gergely közül csak a középső egyezik meg a Kibéden lelőtt Dósa fiúk nevével.⁶⁰ Az események pontos tisztázásához további kutatásra van szükség. Itt elsősorban a kibédi egyházközségi jegyzőkönyv eredetiben való tanulmányozására gondolunk, de ugyancsak további kutatást igényel a lelőtt Dósa család kilétének a kiderítése, ill. a makfalvi Dósákkal való kapcsolatuk tisztázása is.

A fent ismertetett folyamodvány bizonyítja, hogy Mojszén László „hadi tiszt” azonos a Cserei által említett Fekete Vaszil nevű román kapitánnyal, valamint a kibédi egyházközségi jegyzőkönyvben említett Oláh-Bölkényi Vaszul „labanc” (?) kapitánnyal.

Mojszén László neve először 1708 nyarán fordul elő a forrásainkban. Július 20-án Görgényhodákról levélben kereste fel az Erdélybe érkező Károlyi Sándor generálist, és beszámolt róla, hogy 1707 őszén elszakadt ezredétől, és néhány katonájával együtt a görgényi várban vonta meg magát. Rátonyi János kapitány elesése után a hajdúsággal együtt ők is kitörtek a várból, és attól fogva Moldvában „tekergett”. Mivel össze akarta gyűjteni az ellenség fegyverétől még életben maradt katonáit, visszatért Görgény vidékére, ahol sikerült is összeszednie őket, akárcsak az ott maradt palotás hajdúkat. Most a görgényi erdőkben lakik velük. Midőn értesült Károlyi Erdélybe érkezéséről, rögtön fel akarta keresni táborát, de passzus nélkül nem mert elindulni a hadak között. Kéri Károlyit, hogy adjon neki parancsot és küldjön útlevelet, hadd mehessen a táborába. Rákóczi fejedelem „hűségében utolsó csep véremig akarok meg maradni s nemzetem mellett fegyvert viselni” – írta levelében.⁶¹

⁵⁶ Mojszén László folyamodványa II. Rákóczi Ferenchez. Hely és év nélkül. MOL G 19. Rákóczi-szabadságharc, leltárszámozott, elintézetlen kérvények. II. 2. g. Korábbi kiadása: ESZE Tamás 1955, 475–476.

⁵⁷ ORBÁN Balázs 1870, 23. Orbán szerint az 1552-ben épült régi templom „helyére ekkor épült új, de a régiből megtartott egy csinos köztető és harang-tagozattal bíró régi kapu”. (Uo., ill. 3. jegyzet.)

⁵⁸ „Cserei Mihály pedig ellenkezőleg a kurucok által prédáltatja fel Kibédet, mint írja...” (Uo., 23.)

⁵⁹ KŐVÁRI László 1854, 78–80.

⁶⁰ Uo., 80–81.; ill. NAGY Iván 1858, 367–368.

⁶¹ Mojsze László alias Vaszil hadnagy levele Károlyi Sándornak. Görgényhodák, 1708. július 20. MOL P 396. Károlyi cs. lt. Acta publ. 1. Acta Rák. Ser. I. 1708 júl. Irreg.

A generális teljesítette a hadnagy kérését, mivel alig egy hónapra rá Vaszil már Károlyi táborában találjuk. Károlyi augusztus 23-án a gyalui táborából utasította Barcsay Ábrahám erdélyi kincstartót és főcommissariust, hogy Rédey Ádám főperceptorral adasson 200 rénes forintot Vaszilnak és a katonáinak. Vaszil másnap a szamosfalvai táborban, Barcsay és Rédey távollétében Domahidi István komornyiktól át is vette a megítélt összeget.⁶² A Barcsayhoz írott utasításában Károlyi elismerte, hogy Vaszil hadnagy eleitől fogva hűségesen részt vett Görgény védelmében, majd annak eleste után néhány társával a havasokon húzta meg magát, és néhányszor ott is hasznos szolgálatokat tett az ellenség ellen.⁶³ A két levél egyöntetűen bizonyítja Fekete Vaszil és Mojszen László azonosságát, mivel a Károlyihoz írott folyamodványát „Mojsze László alias Vaszil”-ként, a kiutalt pénz átvételét igazoló elismervényt pedig „Mojszi Vaszil”-ként írta alá.

Rátonyi Jánost, az udvari palotások kapitányát még 1707 őszén küldték Görgénybe hetven hajdúja élén, és az ottani őrséggel, valamint a várba húzódott egyéb fegyveresekkel 1708 tavaszáig dacoltak az ostromlókkal.⁶⁴ Görgény hősiességét a labanc Cserei írta meg a legrészletesebben. A kurucokat korántsem kedvelő Cserei ez alkalommal nem fukarkodott a dicséző szavakkal, summás megállapítása szerint ugyanis „Rátoni János örökkévaló dicsíretes emlékezetet hagyta maga után a németek között is, ha mind olyan volna a kuruc, mint ő s azok a görgényi hajdúk, eddig átalastek volna a némettel egymáson”.⁶⁵

Rátonyi halála után az őrség Horvát Györgyöt, az udvari palotások zászlótartóját választotta meg parancsnokának. Vezetésével tovább tartották a várat, amikor azonban az ellenség földig rontatta a falakat, elhatározták, hogy megadják magukat. Az ostromlók azonban hallani sem akartak a szabad elvonulásról, ezért az egyik éjjel Horváték kitértek a várból. Cserei leírása szerint a kurucok beleszaladtak a vár körül őrködő német lovasságba. Mivel erdélyi darabontok és nemesemberek

is voltak köztük, a legtöbbjük visszamenekült a várba, és csupán 30 hajdú vágta keresztül magát az ellenségen. Tizenhatan elesetek, de a németek közül is ott veszett néhány, egy kapitánnyal együtt. Cserei ugyan azt írja, hogy az elmenekült hajdúk „elmenének az erdőkre, [majd] onnan kimentek Magyarországra”, más források azonban azt is megerősítik, hogy a kitért várvédők egy része valóban Moldva felé vágta át magát. 1708. március 20-án két görgényi palotás hajdú érkezett Orosz Pálhoz, akik elbeszélték, hogy a kitéréskor az ellenség két felé szakasztotta őket, „az Hadnagyuk Moldva felé ment, ezeket pedig erre szakasztották”.⁶⁶ Károlyi pedig március 28-án írta meg Rákóczinak, hogy a Bánya és Kővár vidékére érkezett palotás hajdúk 12 ember veszteséggel törtek át az ostromgyűrűn. Kétfelé szakadtak, egyik részük „Moldovára” a többi pedig Bánya felé ment.⁶⁷

Vaszil levele, valamint Károlyi elismervénye az első adatunk arra vonatkozólag, hogy katonái élén ő is részt vett a vár védelmében. Egy Rátonyitól Károlyi Sándorhoz kiküldött Moldovai Pál nevű várbéli román hajdú szerint november közepe táján Rátonyi parancsnoksága alatt 66 palotás és ugyanannyi várbéli hajdú, a besorozott nemesekkel és a fegyverfoghatókkal együtt pedig összesen 170 ember védte a várat. A hírhozó csupán Rátonyi János kapitányt és közvetlen parancsnokát, a várbéli („praesidiarius”) hajdúságot vezető Magyar-bölkényi Kis János hadnagyot nevezte meg.⁶⁸ A várvédők tisztjei közül eddig csupán Rátonyi János kapitány és Horvát György palotás zászlótartó nevét ismertük, ehhez jön még hozzá a görgényi hajdú beszámolójában említett Kis János hadnagy neve. Vaszil nevű hadnagyot azonban sem az eddig ismert forrásaink, sem Moldovai nem említ. Holott nehezen hihető, hogy a várvédők létszámát jól ismerő hírhozó meg sem említ egy saját katonasággal is rendelkező lovas hadnagyot akkor, amikor még egynéhány várbéli nemesembert is felsorol. Elképzelhető az is, hogy Vaszil csupán alantasabb tisztként, esetleg közlegé-

⁶² Mojszi Vaszil elismervénye Károlyi Sándor adománylevele hátoldalán. Gyalui tábor, 1708. Augusztus 23. MOL P 396. Károlyi-cs. It. Acta publ. 1. Acta Rák. Ser. I. 1708 aug. Irreg.

⁶³ Károlyi Sándor adománylevele Mojszi Vaszil hadnagnak. Gyalui tábor, 1708. Augusztus 23. MOL P 396. Károlyi-cs. It. Acta publ. 1. Acta Rák. Ser. I. 1708 aug. Irreg.

⁶⁴ Görgény hősiességét eddig nem dogozták fel teljes részletességgel. A vár védelmében részt vett kuruc katonaság közül a témát érintő kutatók eddig egyedül a palotás hajdúk hősiességét emelheték ki, leginkább azon okból, hogy rajtuk kívül sem a várat védő további katonaság pontos összetételét, sem azok vezetőit nem ismertük. Az ostrom történetének rövid összefoglalását I. MÁRKI Sándor 1909, 539–542.; Márki munkája óta a témának egyetlen szépirodalmi összefoglalása született, R. Várkonyi Ágnes tollából, Márki leírása és újabb levéltári források alapján (R. VÁRKONYI Ágnes 1968, 206–

231). Újabbán Mészáros Kálmán kutatásaitól várhatunk jelentős előrelépést, akinek többek közt a Horváth Györggyel elmenekült s később a fejedelemtől jelentkező maréknyi palotás hajdú névsorát is sikerült feltárnia. (Rátonyi és a palotások görgényi szerepének rövid összefoglalását I. MÉSZÁROS Kálmán 2004, 189.)

⁶⁵ CSEREI Mihály 1983, 399–402.

⁶⁶ Orosz Pál Károlyinak. Berkesz, 1708. márc. 20. MOL P 396. KCSL Acta publ. 1. Acta Rák. Ser. I. 1708 márc. Fasc. 2. B. 56.

⁶⁷ Károlyi Sándor levele II. Rákóczi Ferencnek. Olcsva, 1708. március 28. MOL G 15. Rákóczi-szabh. It. I. 1. Caps. E. Fasc. 135.

⁶⁸ „Görgényi Ember Examenye.” A jegyzőkönyvet Csanádi István hadbíró vette fel 1707. november 27-én Somlyón, egy Nyúzó Mihály kapitány által küldött labanc rab vallomásával együtt. Tolna Megyei Levéltár, Esze Tamás hagyatéka. (A Károlyi cs. It.-ből származó irat eredeti jelzete: 1707. nov. Fasc. 2. B. 24.)

nyként kéredzkedett be Görgénybe, és csak a várból való kitörést követően, a moldvai „tekerés” során emelkedett társai fölé, mint arra érdemes vezető. Bár ennek némileg ellentmond az, hogy a Rákóczihoz írott folyamodványában már *egykori* katonáira hivatkozott... Ugyanakkor feltűnő, hogy sem a korabeli levelek, sem a kuruc hadi kimutatások nem tesznek említést Mojszén (Mojsze) László vagy Vaszil nevű erdélyi főhadnagyról. Ugyancsak hallgatnak róla az egyébként jól értesült erdélyi emlékirók is. A Nagyszébenbe szorult Wesselényi István sem tud Fekete Vaszilról, Balikát is csak 1708. május 5-én említi először – keresztnév nélkül –, amikor arról ír, hogy „300-admagával tolvajkodik” Erdélyben.⁶⁹ A Balika (Balyika) családdal jó kapcsolatot ápoló Szaniszló Zsigmond Torda vármegyei nemes is csak naplója 1709–1711. közötti részében tesz gyakran említést az „öreg Balyiká”-ról, Balika László ezerekapitányról, valamint (Katona) Balika Bálint főhadnagyról, aki valószínűleg az előző öccse volt. Vaszilról azonban ő sem tud.⁷⁰

Vaszil lakóhelyének azonosításához a kibédi egyházközségi jegyzőkönyv adata nyújthat segítséget, amely szerint a falura támadó katonák parancsnokát Oláh-Bölkényi Vasul-nak hívták. A jegyzőkönyvben említett Oláhbölkény nem messze található Görgénytől, a Kis János hadnagy lakóhelyeként megnevezett Magyarbölkény szomszédságában. Ha ehhez hozzávesszük, hogy egy 1708. decemberi adat a kuruc tisztet „Görgényi Vaszil”-nak nevezi, akkor elképzelhető, hogy valóban a Görgényhez közeli Oláhbölkényről származott, és így akár a várbéli hajdúságot alkotó Görgény-vidéki lakosságból is kikerülhetett volna. A Rákóczihoz írott folyamodványában azonban világosan leírta, hogy 1707 őszén az ezredétől elszakadva kényszerült behúzódni a görgényi várba, a mellette levő katonák említése pedig arra utal, hogy egy lovas ezer kötelékéhez tartozhatott.

Az erdélyi kuruc hadak 1704. évi összeírásában Kaszás Pál ezredének éppen a Balika László főhadnagy által vezetett 13. seregében fordul elő egy Mojszin Vaszil nevű „lonai” illetőségű közkatona.⁷¹ A sereg nagy része, miként maga a főhadnagy is, leginkább Torda vármegyéből való volt, Mojszin Vaszil is

a Torda vármegyei Aranyoslónáról (ma: Luna) származhatott.⁷² Kaszás Pál ezrede később Gencsy Zsigmond parancsnoksága alá került,⁷³ Balika katonaságát pedig, az ezred 1706. július 14-i margittai mustráját követően, Rápolti Sámuel seregével együtt Vay László ezredéhez csatolták. A margittai mustrán, eddig ismeretlen okból kifolyólag Balika századának csak két káplárságát írták össze, ezért a nevek között hiába is keresnénk Mojszin Vaszil nevét, mint ahogy az 1704-ben összeírt négy falubelije közül is csak ketten voltak jelen az összeírásnál.⁷⁴ Ezzel ellentétben, Vay László ezredének 1708. március 24–26-án Karulyán történt mustráján ismét több lónai hadfi nevével találkozunk a „Gencsi Uram féle” 3. seregben.⁷⁵ A nevek összevetése alapján úgy tűnik, hogy a század Balika László és Rápolti Sámuel seregeinek az összevonásával jött létre, a tisztek között azonban egyik főhadnagy neve sem szerepel. A mustra idején a seregnek egyáltalán nem volt főhadnagya, az alantasabb tisztek viszont Rápolti korábbi tisztjei közül kerültek ki. Vay László ezredénél – s ezen belül a fent említett 3. sereg összeírásában – feltűnően sok katonája neve mellé írták oda, hogy „Erdélyben maradt”, vagy „labancz földén maradt”. Ez arra utal, hogy a hiányzó katonák valószínűleg 1707. október 14-én az Érchegység kajáni hágóján Erdélybe nyomuló Rabutin seregei elől való kitérés közben szakadtak el ezredüktől. A 3. sereg „Erdélyben maradt” katonái között volt hat társával a Torda vármegyei Lónára való Mojszin László nevű katona is! Elképzelhető, hogy társaival együtt Mojszin László is 1707 őszén szakadt el Vay ezredétől, majd az ellenség (és valószínűleg a hideg) miatt bekéredzkedtek a görgényi várba.

Ami viszont ennek az érvelésnek ellentmond, az a kibédi jegyzőkönyvben fennmaradt „Oláh-Bölkényi” név, ami a Görgényhez való közelsége miatt, valamint a Mojszén név ismeretében inkább a lakóhelye, semmint a családi neve lehetett. Aranyoslóna és Oláh-Bölkény ugyan egyaránt Torda vármegyében található, de meglehetősen távol egymástól. Természetesen ez nem zárja ki egyértelműen, hogy ugyanazon személyről van szó, mivel a mustrakönyvek gyakran tartalmaznak egymástól eltérő bejegyzéseket, attól függően, hogy a kérdezett a szülő- vagy a lakóhelyét nevezte-e meg.

⁶⁹ WESSELÉNYI István 1985, II. k., 515. Meg kell jegyeznünk, hogy Wesselényi naplói csak az 1703–1705, valamint az 1707–1708. évekből maradtak ránk.

⁷⁰ TORMA Károly 1890–1891.

⁷¹ MAGYARI András 1994, 181.

⁷² Magyar ezzel ellentétben a Szolnok-Doboka vármegyei Kendilónát (Luna de Jos; ma Kolozs megye) jelölte meg Mojszin Vaszil és további négy falubelije – Manuel Mihály, Hada Tódor, Demjén Gábor és György Kratsun (l. uo., 181–182.) – lakóhelyének az összeíráshoz készített *Helynévmutató*-ban. (Uo., 611.) Az 1704.

évi összeírás nagy hibája, hogy az összeírók nem tüntették fel a vármegyék nevét. Az 1706. és 1708. évi mustrák során azonban ez megtörtént, és a nevek egyeztetéséből egyértelműen kiderül, hogy a Torda vármegyei Lóna helységről van szó (ma ugyancsak Kolozs megye).

⁷³ Erről és az ezred további sorsáról l. MÉSZÁROS Kálmán 1997, 101.

⁷⁴ Hada János és Majlát Mihály.

⁷⁵ Tomján Gábor, Majlát Mihály, Hada Tódor, Olá Tivadar és György Josef.

Fekete Vaszil katonai szerepe Moldvából való hazatérésétől a szabadságharc végéig

Megjutalmazását követően legközelebb csak november 24-én hallunk újra Vaszilról, amikor is egy német és egy rác rabot küldött Orosz Pál varsolci (Szilágy vm.) táborába.⁷⁶ Néhány nappal később azonban Thoroczkay János aranyosszéki főkapitány két egymásutáni levelében is azt adta Károlyi Sándor tudtára, hogy Vaszil labanczá lett! Először december 10-én írta meg Lupsáról, hogy: „Harsányi, az Csáki László Uram hadnagya féle, már egy hete be ment s labaczá lött, Goráj, az Vaj Uram Hadnagya féle s az Görgényi Vaszil hasonlóképpen.”⁷⁷ Három nappal később küldött levele utószavában megerősítette, hogy „Vaszil labanczá lött”.⁷⁸ Minden bizonnyal csupán kósza hírről lehetett szó, mivel alig 3 hét múlva, 1709. január 2-án Fogarassy István kamarás és főpohárnokmester (minden bizonnyal a fejedelem parancsára) másfél rőf veres és 4 és fél rőf angliai posztót adott „Mojsin László főhadnagynak”.⁷⁹ Talán még az sem elképzelhetetlen, hogy Vaszil hadnagy személyesen jelent meg a fejedelem előtt, és akkor utalták ki neki a mundérnak való anyagot.⁸⁰

1709 nyarán Vaszil már elhíresült kuruc parancsnok volt Erdély északi részén, jellemző azonban, hogy Cserei krónikáján kívül csak egy-két császári (osztrák) forrás tesz róla említést. 1709. július 17-én Kriechbaum táborszernagy, Erdély császári katonai parancsnoka levélben emelt panaszt Károlyinak az egerbeyi táborból, hogy a Rácz András, Jósika Dániel és „Vasily” parancsnoksága alatt álló kuruc katonaság sanyargatja a vidék lakosságát.⁸¹ Amikor pedig

augusztus 31-én Montecuccoli tábornok Somkútnál megfutamtotta Bagossy László ezredes Kővár felé vonuló gyalogságát, a német fogságba esett kurucok azt vallották, hogy egy részük a kővári őrséget akarta megerősíteni, más részük pedig egyesülni akart Vaszil („Vassili”) katonaságával, hogy Görgény felé is kiterjeszthessék a fegyveres harcot.⁸² Mivel Bagossy akciója és a somkúti csatát követő események közvetlenül is összefügghetnek Vaszil sorsával, érdemes röviden felvázolni az eseményeket.

Hosszú előkészületek után Károlyi Sándor 1709. augusztus 28-án Rácz András ezredes lovassága mellé küldte Bagossyt 600 hajdújával és három gránátos se reggel,⁸³ Cserei szerint azért, hogy Szamosújvár felől betörjenek Erdélybe.⁸⁴ Bagossy katonasága azonban csak elővédje lett volna annak a 3000 főnyi kuruc hadnak, amely később követte volna őket.⁸⁵ A tényleges ok az volt, hogy augusztus végén Kriechbaum csapatai is északra tartottak Kővár felé, és átlépték a Marost.⁸⁶ A császáriak már a Maros túlsó felén jártak, amikor értesültek Bagossy jöveteléről. Kriechbaum erre 30-án az apahidai táborából Montecuccolit küldte előre 1000 némettel és egy csapat labanccal, akik a szekereiket hátrahagyva a Szamos mentén meg is indultak Kővár felé.⁸⁷ A könnyűszerrel haladó császáriak hamar beérték a szekerekkel vonuló kuruc gyalogságot, akik időközben elhaladtak Rácz Andrásék mellett, anélkül, hogy egyesülni tudtak volna velük.⁸⁸ Mivel Bagossynak nem volt lovassága, két óras küzdelem után kénytelen volt meghátrálni, annak ellenére, hogy a gránátosok francia kapitánya háromszor is visszavetette az ellenség rohamát.⁸⁹

⁷⁶ „Ezen órában küldött hozám Vasil hadnagy egy német rabot és egy rácot.” (Orosz Pál levele Károlyi Sándornak. Varsolci tábor, 1708. november 24. MOL P 396. Károlyi-cs. lt. Acta publ. 1. Acta Rák. Ser. I. 1708 nov. Fasc. 1. A. 58.)

⁷⁷ Thoroczkay János levele Károlyi Sándornak. Lupsa, 1708. december 10. MOL P 396. Károlyi-cs. lt. Acta publ. 1. Acta Rák. Ser. I. 1708 dec. Fasc. 1. A. 21.

⁷⁸ Thoroczkay János levele Károlyi Sándornak. Lupsa, 1708. december 13. MOL P 396. Károlyi-cs. lt. Acta publ. 1. Acta Rák. Ser. I. 1708 dec. Fasc. 1. A. 23.

⁷⁹ „Az mi a feres posztó dolgát illeti: (...) – 2. Januarii. 1709. Mojsin László főhadnagynak veres 1 1/2 anglia 4 1/2. Maradékat ő Felsőge süvegint béleltetni adtam” – írta Munkácsról Kőrössy György főkamarás- és fejedelemi kincstárnoknak 1709. január 12-én. (THALY Kálmán 1882, 754.)

⁸⁰ 1710. április 6. előtt Rác Draguly ezredest ajándékozta meg Rákóczi egy veres mentéjével, 28-án pedig Balyika Lászlónak rendelt egy-egy dolmányt és nadrágnak való angliai posztót – Fogarassy feljegyzése Kőrössy számára, egy 1710. április. 29-i külön álló cédulán. (THALY Kálmán 1883, 379; ill. Uő 1882, 765.)

⁸¹ Kriechbaum levele Károlyi Sándornak. Egerbeyi tábor, 1709. július 17. („Copia literarum Georgii Friderici L. B. a Kriechbaum ex Castris ad Egerbey positis die 17. Julii 1709.”) MTA Kézirattára. Ms. 4964. 14. doboz. Az egykorú másolat Károlyi

Rákóczihoz írott levelei között volt, de ma már nem található meg a MOL megfelelő fondjában.

⁸² Montecuccoli levele Kriechbaumnak. Somkút, 1709. aug. 31. – Másolat. Hadtörténelmi Levéltár, A Rákóczi-szabadságharc iratai, 1703–1711. H 1709/30. (Melléklet Georg von Kriechbaumnak Savoyai Jenő hg.-hez 1709. szept. 5-én, az apahidai táborból írott leveléhez.)

⁸³ Károlyi Sándor levele II. Rákóczi Ferencnek. Nagykároly, 1709. augusztus 28. MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. I. 1. Caps. F. Fasc. 194.

⁸⁴ CSEREI Mihály 1983, 429.

⁸⁵ Károlyi Sándor levele II. Rákóczi Ferencnek (2. sz.). Szatmár, 1709. szeptember 2. MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. I. 1. Caps. F. Fasc. 195.

⁸⁶ Károlyi Sándor levele II. Rákóczi Ferencnek. Károly, 1709. augusztus 28. MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. I. 1. Caps. F. Fasc. 194.

⁸⁷ Károlyi Sándor levele II. Rákóczi Ferencnek. Sopori tábor, 1709. szeptember 1. MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. I. 1. Caps. F. Fasc. 195.

⁸⁸ Károlyi Sándor levele II. Rákóczi Ferencnek (2. sz.). Szatmár, 1709. szeptember 2. MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. I. 1. Caps. F. Fasc. 195.

⁸⁹ A csata lefolyását Károlyi írta meg Rákóczi Szatmárról szeptember 2-án keltezett két levelében. MOL G 15. Rákóczi-

Bár a somkúti ütközet kétségtelenül a kurucok vereségével végződött, néhány nappal később Rákóczi mégis Bagossy és a „vele való hajdúságnak” „dicsőre magaviselését” magasztalta Károlynak, mivel Bagossy az összes sebesültjét és szekerét magával tudta vinni a visszavonulás során.⁹⁰ Valóban, Bagossy 14 szekérrel szállította Szatmárra a harcban megsérült kurucokat, s emellett 400 hajdúját is egy csoportban tudta tartani, míg sokan az Avason kerestek menedéket. Később a csata helyszínére érkező Rác András ezredes 50 testet számlált össze.⁹¹ A mindvégig hősiiesen harcoló francia kapitány egy Károlyi ezredébéli gyalogos kapitánnyal, valamint Bagossy három hadnagyával és 30 különböző kuruc ezredből való köz-katonával együtt a császáriak fogságába esett.⁹²

A Bagossyékon aratott győzelem után a császáriak Nagybánya felé vonultak tovább. Károlyi szeptember 2-án még azt írta Rákóczinak, hogy az ellenség nem vonult be a városba, csupán a tisztek, akik hat szekeret vettek el a lakosoktól.⁹³ A nagybányaiak aznap írt panaszkodó levele azonban már arról tudósít, hogy az ellenség a somkúti ütközet után a Láposok mellé szállt, majd másnap (1-jén) virradatkor „nagy furiával” bement a városukba, és mindent felprédált, amit csak kaphatott. A fosztogatás oly nagy mértékű volt, hogy sok nagybányai lakosnak még csak kenyere sem maradt.⁹⁴

Talán erre az eseményre utal Mojszén László folyamodványa, amikor arról ír, hogy foglyokat ejtett a Nagybányához vonuló ellenséges seregből. Esze Tamás történész a Nagybányához jövő német sereg említése alapján 1708 nyarára datálta a folyamodvány keltét. Szerinte a kuruc tiszt Nagybánya városának 1708. május 15-én hajnalban történt felverésére hivatkozott, amiről a városi tanács május 17-i Károlyihoz írott kérésző levelében számolt be.⁹⁵ A folyamodvány azonban nem beszél a város felveréséről, csak az oda érkező ellenséget említi („Nagy Bányához jöven az német er”), Nagybánya városát pedig később is érintették az átvonuló német csapatok. Ezért egy későbbi időpontot kell keresnünk, amellyel össze tudjuk kapcsolni a

levélben leírtakat. Mivel mind Cserei, mind pedig a kibédi jegyzőkönyv 1709-re teszi a falu felprédálását, Mojszén László folyamodványa sem íródhatott 1709 előtt. Az alábbiakban ismertetendő adatok ugyancsak azt bizonyítják, hogy a folyamodvány leghamarább 1709 ősze után íródott. Alig négy hónappal később, 1710 januárjában a Baron de Tige tábornok parancsnoksága alatt álló, Kővár elfoglalására felvonuló császári sereg is bevonult Nagybányára, és 2000 aranyat zsarolt ki a város polgáraitól.⁹⁶

Mojszén folyamodványában szó esett arról, hogy miután élést vitt be a Lápos vidékére, Jósika Dániel lovas ezredéből való katonasággal egyesülve ismét átcsapott a Maroson, és Beszterce alatt 25 foglyot ejtett. Ez a bravúr talán azzal az 1709 őszen lejátszódott esettel azonos, amelyről 1709. október 6-án, egy néhány napja elfogott Fekete Kőrösi Nagy János nevű, veresegyházi születésű labanc strázsamester számolt be az őt kihallgató Losontzi Fekete András hadbíróknak. Nagy János korábban Váradon szolgált, de több társával Besztercére küldték, hogy ott meglovasítsák őket. A gyalogos váradiakat Géczi Sándor labanc tiszt⁹⁷ keze alá adták, akit a besztercei parancsnok 42-ed magával portyázni küldött. Bethlennél azonban a kurucok beérték őket, és fogságba estek. Csupán a tiszteknek sikerült elmenekülniük, mivel ők lovon voltak. Az elfogottak két örmény és 3 rác kivételével mind románok voltak. Nagy már korábban is megüzente, hogy kuruccá akar lenni, most rajta kívül még négyen ajánlkoznak a kurucságra, köztük az egyik falubelije és az egyik rác katonája is. Arra a kérdésre, hogy: „Hol kívánátok inkább szolgálni?”, Nagy a következőt válaszolta: „Vaszil kapitány mellett.”⁹⁸

Vaszil kapitány 1710 tavaszától egyre nagyobb szerepet kapott. Az év első hónapjaiban Rákóczi Károlyi Sándort bízta meg a szisztematikusan előrenyomuló császáriak által szorongatott Érsekújvár őrségének élelemmel való megsegítésével és a vár szemrevételezésével.⁹⁹ Ennek érdekében a fejedelem magához rendelte Károlyit, aki indulás előtt február 25-én Ecsedről

szabh. lt. I. 1. Caps. F. Fasc. 195.

⁹⁰ II. Rákóczi Ferenc levele Károlyi Sándornak. Munkács, 1709. szeptember 4. Arch. Rák. II. köt. 534.

⁹¹ Károlyi Sándor levele II. Rákóczi Ferencnek. Szatmár, 1709. szeptember 2. MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. I. 1. Caps. F. Fasc. 195. Ezzel ellentétben Montecuccoli erősen túlzó levele és Cserei beszámolója egyaránt 300 főben jelölte meg a kurucok veszteségeit. (CSEREI Mihály 1983, 430.)

⁹² L. Montecuccoli id. levelét.

⁹³ Károlyi Sándor levele II. Rákóczi Ferencnek. Szatmár, 1709. szeptember 2. MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. I. 1. Caps. F. Fasc. 195.

⁹⁴ A nagybányai polgárok levele Károlyi Sándornak. Nagybánya, 1709. szeptember 2. MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. I. 1. Caps. F. Fasc. 195.

⁹⁵ ESZE Tamás 1955, 476. 1jz.

⁹⁶ „A [Szilágy] Somlyó melletti erdélyi táborból, [1710.] január 20-án.” (*Mercurius Veridicus 1705–1710*, 114.)

⁹⁷ A Szolnok-Doboka vármegyei Gancsra való Géczi Sándor 1704-ben még Csáky László lovas ezere főként románokból álló 4. seregének a főhadnagya volt. (MAGYARI András 1994, 240.)

⁹⁸ „Examen Anno 1709. Die 6. 8bris. Subsequens peracta.” (MOL P 396. Károlyi cs. lt. Acta publ. 1. Acta Rák. Ser. I. 1709. Irreg.) Nagy vallomásaiban nincs benne, hogy hányan estek a kurucok fogságába. Mivel Mojszén levele szerint „felesen hullottak”, elképzelhető, hogy erről az ütközetről van szó a folyamodványban. Ugyancsak Vaszil győzelmére utalhat az is, hogy az őt kurucnak ajánlkozó fogoly éppen „Vaszil kapitány” csapatába kívánt bekerülni.

⁹⁹ BÁNKÚTI Imre 2000, 16–18.

részletes utasítással látta el Vay Ádám udvari marsallt. Károlyi utasításában már fontos szerep hárult Vaszilra is, akinek Balikával és a Szatmár vármegyei ármásokkal (vármegyei hajdúkkal) Szatmár és a Partium határán, Erdőszáda és Erdőd között, a Bek alatt jelölte ki a helyét. Feladatukul azt szabta ki, hogy onnan szüntelen portyázzanak át a túlsó oldalra (azaz a Partiumba és Erdélybe), „de mivel excessivus fráterek, szükséges szorosan rájuk vigyázni.”¹⁰⁰

Úgy tűnik, Károlyi személyesen akarta kijárni Vaszilnak, hogy Rákóczi nevezze ki ezerskapitánynak. Legalábbis erre utal a fejedelem május 25-én írt válaszlevele, amelyben azonban úgy vélekedett, hogy „ha Vaszilt ezers-kapitánnyá tesszük, – elrontjuk, hanem olyan szabad-compania kapitányja nevezeti alatt kell ötöt tartani”.¹⁰¹ Vagyis maga a fejedelem is tisztában volt vele, hogy szabadcsapat-vezérként továbbra is több hasznát tudják venni, mintha őt ezredessé neveznék ki, csapatát pedig reguláris ezreddé alakítanák.

Károlyi ez idő tájt magához rendelte Olcsvára Balika és Vaszil katonaságát. Jósika Dániel június 2-án, a szentmártoni mezőről azt írta a generálisnak, hogy megírta Vaszilnak Károlyi parancsát, de az annak ellenére mégis bement Erdélybe a maga hadával és több „lézengő katonákkal”, köztük Jósika ezredbeli lovasokkal. Jósika keserűen írta Károlyinak, hogy „úgy látom ódal kapitány Uramékkal azt nyerjük, hogy mink, regimentes kapitányok csoportot nem tarthatunk örökké odalattnak, az katonáink nem mernek be jöni, ki el bujdosik, ki az ellenség földére megyen”. Panaszkodik, hogy emiatt az őszről fogva már 100 katonája hiányzik, amint az ezred számbavételénél megállapította.¹⁰²

1710. június elején Szatmárnémeti város főbírája és tanácsa panaszkodott Károlyinak, hogy Majszén László kapitány hadsegéde Károlyi utasítása ellenére sem volt hajlandó bemutatni az alakulat „effectivus status”-át (a tényleges létszámot igazoló kimutatást), hanem csak a maga „specificatiojában”, önhatalmúan adta ki, hogy Majszén kapitány századára egy hónapra szolgáltatson a város 556 köből búzát, 3096 libra¹⁰³ húst, 5 fűhordó szekeret, valamint a kapitány számára

„culinarok”-at, azaz asztalra való ingyencégeket. Mivel a város szegény lakosainak nincsen búzája, az előljáróság kénytelen a lakosság kenyereiből kipótolni mázsaszámra a vitézek mindennapi táplálékát. A szatmárnémeti előljáróság kérte Károlyit, kötelezze a kapitányt a lista bemutatására, és ha valóban annyi személy található a companiájában, ahány számra az ételmet igényeli, az ellátmányról máshonnan is tegyen parancsot, mivel azt a város lakosai egyedül nem képesek kiadni. A szatmárnémetiek megígérik, hogy előteremtik a rájuk kirótt ezer forint pénzdátot, és azt kérik, hogy csak annyi természetbeni szolgáltatással tartozzanak, amennyi tényleges létszámuk szerint jár a katonáknak. Ha – mint most Majszén László kapitány – ennél többet kívánnak tőlük, kénytelenek lesznek elbujdosni. Károlyi június 10-én Olcsván kelt válaszában megnyugtatta a várost, hogy korábbi utasítása szerint járjanak el és csak az „effectivus status” szerint adják ki Vaszil katonáinak járandóságát. Ezen kívül, a fejedelem utasítása szerint, a katonák közül senki se merészelje a várost „háborgatni és terhelni”.¹⁰⁴

1710–1711 fordulóján Vaszil katonasága Máramaros vármegyében tartózkodott. Ebből az időből már több pontos adattal rendelkezünk katonasága létszámáról. A források ez idő tájt mind kapitánynak nevezik Vaszilt, aki 150–200 főnyi, gyalogosokból és lovasokból álló csapat fölött parancsnokolt. Az 1710-ben Máramaros vármegyére kivetett 16 800 tallérnyi portiókból 1711. január 1-jén „Mojszin kapitány hajdúinak s katonáinak” 130 tallért fizettek ki.¹⁰⁵ A vármegye 1711. március 3-án Huszton tartott közgyűléséről Károlyihoz írt leveléhez csatolt melléklet szerint, a rájuk kirótt 10 000 forintból „Mojszin kapitány Uram” számára 156 „oralis” portiót adtak.¹⁰⁶ Ugyancsak a szabadságharc utolsó éveiben készülhetett az a keltezetlen „Memoriale”, amely szerint „Vaszil”-nak 200 embere volt.¹⁰⁷ Utolsó adatunk róla 1711. január 5-éről való, amikor Károlyi arról írt Rákóczinak, hogy „Vaszilnak 150 katonája” van Máramarosban, és a generális velük, valamint Rácz András ezredes 500 emberével kívánta a vármegyét „meglódítani”.¹⁰⁸

¹⁰⁰ Károlyi utasításai Vay Ádám udvari marsallnak. Ecsed, 1710. február 25. (19. századi másolat.) MTA Kézirattára Ms. 4965.

¹⁰¹ Rákóczi Károlyinak. Munkács, 1710. május 25. Közli: THALY Kálmán 1874, III. köt. 270. Ezt az adatot, mint láttuk, Orbán Balázs is ismerte: vö. a 54. jegyzettel.

¹⁰² Jósika Dániel levele Károlyi Sándornak. Szentmártoni mező, 1710. június 2. MOL P 396. Károlyi cs. lt. Acta publ. 1. Acta Rák. Ser. I. 1710. jún. Fasc. 1. A. 16.

¹⁰³ A fontnak megfelelő súlyegység (45,36 deka)

¹⁰⁴ Szatmárnémeti előljáróságának levele Károlyi Sándorhoz. Szatmárnémeti, 1710. június 10. előtt. Ráveztve Károlyi június 10-i olcsvai határozata. (CIUBOTA, Viorel – KISS Imola 1995, 96–97.)

¹⁰⁵ „In anno 1710-ben Máramaros vármegyére minden portio után menstruationoni egy-egy száz nyolczvan renses tallér levén két

ezer nyolcz száz portio hat holnapokra viszen tallér nr. 16800. Ebből 1. Januarii Anni 1711. assignáltattott: (...) Mojszin Kapitány Hajdúinak s Katonáinak talléros nro. 130”. (MOL Mikrofilmár. 8021 sz. fol. 31 r.; „Generalis Tabella de perceptione et erogatione pecuniare in anno 1707”.)

¹⁰⁶ MOL P 1507. Károlyi cs. lt. „Károlyi Sándor levelei 1710–12.” Másolatok. (Az orálisokra 1710 novemberére 1-1 tallért vettek fel.)

¹⁰⁷ Hadtörténelmi Levéltár, A Rákóczi-szabadságharc iratgyűjteménye, 1703–1711. M. sine dato fényképmásolatok [a Károlyi cs. lt.-ából – S. I.], 13. doboz.

¹⁰⁸ Károlyi Sándor levele II. Rákóczi Ferencnek. Nyírbakta, 1711. január 5. (BÁNKÜTI Imre 1991, 28.)

A szabadságharc hátralévő néhány hónapjában már nem találkozunk a nevével. Annak kiderítése, hogy Fekete Vaszil a fegyverletételt követően a békés paraszti (esetleg kismemesi) életet, a kényszerű külföldre távozást vagy éppen a szegénylegény életmódot választotta-e, már a további kutatások feladata lesz. Véleményünk szerint, amennyiben nem esett el a szabadságharc utolsó hónapjaiban folytatott csetepatékban, elképzelhető, hogy a császári hadsereg katonájaként, s talán éppen az erdélyi „Nationalis Militia” (*Nemzeti Katonáság*) kötelékeiben vállalt szolgálatot, Rákóczi szerb származású főtisztjéhez, Rácz Draguly ezredeshez hasonlóan.

Összegzés

Fekete Vaszil, azaz Mojszén László kapitány története nem tartozik a szokványos kuruc katonakarrierekhez. Bár rögtön a szabadságharc elején beállt Rákóczi hadseregébe (lásd Rákóczihoz írott folyamódványát), csak a függetlenségi harc hatodik évében halat először magáról. Az addig ismeretlen katonából – Moldvából való hazatérése után, valószínűleg a Görgénynél vitt szerepének is köszönhetően – egyik napról a másikra vált Erdély-szerte ismert kuruc vezető. A katonai ranglétrán való hirtelen emelkedését annak köszönhetette, hogy az Erdélyben 1708. folyamán átmeneti sikereket elérő kuruc hadsereg kiszorulása után is bent maradt a fejedelemség területén. Gyalogosokat és lovasokat egyaránt tartalmazó egységével mint reguláris alakulatokhoz nem tartozó szabadcsapat parancsnoka, Jósika Dániel szavaival élve „ódal-kapitány” időről-időre merész portyákat vezetett a fejedelemség területére.

Tetteinek a megítélése az utókor szemszögéből nézve is meglehetősen vegyes. A Károlyi és valószínűleg Rákóczi részéről Görgény védelmében tanúsított helytállásáért kapott elismerések, a Beszterce alatti portyája egy vitéz, feladatát kiválóan ellátó katonai vezetőt sejtetnek. A szabadságharc végén, a rohamosan romló katonai helyzetben pedig egyre jobban előtérbe kerültek a Balika és Vaszil vezette könnyen mozgatható, irreguláris alakulatok. Feladatuk leginkább a kurucok által ellenőrzött és egyre inkább összezsugorodó országrész biztosítása, valamint a már császári befolyás alá került területeken való fokozott portyázás volt.

Az egyik részről tapasztalt katonai hősiességgel szemben az erdélyi nemesség és a városi lakosság (Felsőbánya, Szatmárnémeti) részéről Vaszilt ért támadások valószínűsítik, hogy talán Cserei vádjai sem

mindig a kurucok elleni elfogultságból erednek. A Vaszil katonaságának tulajdonított erőszakoskodások az erdélyi városi és falusi lakosság többszörösen kiszolgáltatott helyzetére utalnak. Ha nem is adhatunk teljesen igazat Csereinek, aki a kurucokat okolta Erdély pusztulásáért, el kell ismernünk, hogy a civil lakosság nem csupán a császári katonaságnak és a labancoknak volt kiszolgáltatva, hanem a kuruc katonaságnak is, legyen az akár magyarországi, akár erdélyi. Különösen igaz az ezredeiktől elmaradt, különböző alakulatokból összeverődött csapatokra, amelyek egyre inkább a szabadságharcot megelőző évek fosztogató, rabló életmódot folytató magyar és román szegénylegényeihez kezdtek hasonlítani. Ezeknek az erdőkön élőddő, bujdosó katonáknak nem csak az ellenség látta kárát, hanem az útjukba kerülő falvak, városok, nemesi kastélyok lakossága is. A jómódú mezővárosok polgársága, valamint a kapuikat gyakran éppen császári parancsra „betöviselő” és a kurucok elől elzárkózó, őket étellel itallal kiszolgáltatni vonakodó falusi nép szüntelen ki volt téve a katonák kénye-kedvének. Hasonlóan nehéz helyzetben volt az otthon maradt erdélyi nemesség is, akik közül sokan, prédáló kuruc-labanc katonaság elől voltak kénytelenek behúzódní a biztonságos, megerősített városokba, amelyek természetesen császári kézben voltak. Az Erdélyben maradt nemesség, akár a labancok közé állt, akár fegyverfogás nélkül próbálta átveszelní a háborús esztendőket, egyaránt kitette magát a fejedelemség területén maradt kuruc alakulatok bosszújának. Talán ez a helyzet állhatott fenn a Dósa család Kibédén élő tagjaival kapcsolatban is. Károlyi és csapatai Erdélyből való távozása után ők is a császári kézen lévő Marosvásárhelyen vonhatták meg magukat, amikor viszont hazamerészkedtek, az őket labancoknak tartó feldühödött kuruc katonák végeztek velük.

Mojszén László vagy, ha úgy tetszik, Fekete Vaszil személyében a kuruc kor egyik jellegzetes alakját ismerhetjük meg. A függetlenségi harc erdélyi hadseregét alkotó magyar és román kismemesi és paraszti katonatömegek tipikus képviselőjeként nagy valószínűséggel egyszerű származású közkatonából vált a szabadságharc utolsó éveinek híres-híredt szabadcsapatvezérévé.¹⁰⁹ Mivel a háború második felében szinte teljesen a császáriak által ellenőrzött területen harcolt, a kuruc források érthető módon csak elvétve emlékeznek meg róla. Ugyanakkor viszont az sem lehet véletlen, hogy az erdélyi ügyekben jól értesült és információit a brassói császári parancsnok közvetlen környezetéből szerző Cserei talán vele foglalkozik a legtöbbet az Erdélyt pusztító kuruc „tolvaj kapitányok” közül...

¹⁰⁹ Mint főhadnagynak, ill. kapitánynak, neki is kijárt a köznemeseknek járó „nemzetes és vitézlő” cím, ez azonban korántsem jelentette, hogy valóban nemesember lett volna. Egyébként, mint arra korábban utaltunk, a szabadságharc több híres por-

tyázó tisztje, mint pl. a Károlyi tiszántúli hadseregében szolgáló, és a törökországi emigrációt is megjárt egykori Thököly-tiszt, Nyúzó Mihály, valamint a törökül is jól beszélő Pikó Demeter ezereskapitányok is jobbágyorsból küzdötték fel magukat, de

Függelék

Alábbiakban teljes terjedelmükben közöljük a Fekete Vaszilra vonatkozó három legfontosabb eredeti levelet. Alapvetően a betűhív közlést tartjuk szem előtt, ettől csupán a központozás és az ékezethasználát tekintetében térünk el: mindkettőt a mai nyelvértékhez igazítottuk. A korabeli rövidítéseket dőlt betűkkel oldottuk fel, a saját kiegészítéseinket pedig szögletes zárójelbe tettük. Egyes latin kifejezések fordítását jegyzetben adjuk meg. A harmadik levél ugyan egyszer már megjelent Esze Tamás kiadásában, a benne található adatok bizonyító ereje miatt azonban indokoltnak látjuk a saját olvasatunkban is újraközölni.

1. Mojsze László alias Vaszil hadnagy levele Károlyi Sándornak

Görgényhodák, 1708. július 20.

(MOL P 396. Károlyi cs. lt. Acta publ. 1. Acta Rák. Ser. I. 1708. júl. Irreg.)

Méltóságos Erdélyi Fő Generális Uramnak. Isten Nagyságodat Szerencsésen éltesse, kívánom.

Alázatosan jelentem Nagyságodnak, az ezeremtől el rekedvén az őszszel, az görgényi várban recipiáltam¹¹⁰ volt magamat ednehány katonámmal. Rationi János görgényi commendáns¹¹¹ Uram az várban el esvén, az hajdúsággal az várból ki jöttem, az olta is Moldvában tekergettem, akarván öszve gyűjteni katonáimat. Az kik az ellenség fegyverétől megmaradtanak, azokat öszve gyűjtvéen, mind az palotás hajdúkat is, az kik itt maradtanak; az görgényi erdőkön lakom véllek. Meg halván hogy Isten Nagyságodat az hazában be hozta, az Nagyságod táborát eddig is fel kerestem volna, de passus¹¹² nélkül az hadak között meg indulni nem mertem.

Könyörgök alázatosan Nagyságodnak, méltóztassék parancsolni s egyszersmind passust küldeni, had mehessek az táborra, mivel Kegyelmes Urunk eő Felsége hűségében utolsó csep véremig akarok meg maradni, s nemzetem mellett fegyvert viselni. Ezzel ajánlom Isten oltalma alá az Nagyságod életét.

Nagyságod méltatlan alázatos szolgálója:

Hadnagy Mojsze László alias Vaszil.

Datum Görgény-Hodák,
die 20. Julii Anno 1708.¹¹³

Tekéntetes Nagyságos és Vitézlő Károlyi Sándor Uramnak eő Nagyságának, Kegyelmes Urunk eő Felséghe Erdély országában lévő Hadainak Fő Generálissának (cum plene honore et dignitate tit[ulus]¹¹⁴), érdemem felett való Generalis Uramnak eő Nagyságának igen alázatosan íráom.¹¹⁵

1708 Mojsze László hadnagy¹¹⁶

2. Károlyi Sándor adománylevele Mojszi Vaszil hadnagynak

Gyalui tábor, 1708. Augusztus 23.

(MOL P 396. Károlyi-cs. lt. Acta publ. 1. Acta Rák. Ser. I. 1708. aug. Irreg.)

1708. 23. Augusti.

Parentibus Intimáltatik¹¹⁷ Tekintetes Nemzetes Barcsai Ábrahám Erdély Országi Thesaurarius¹¹⁸ Uramnak, mivel hogy Görgény várában elejtül fogva végigh Felséges Urunk és Hazánk szolgálattában állhatatosan megh maradt és szenvedett Vaszilly nevő Hadnagy az várnak megh vétele után is az havasokra recipiálván¹¹⁹ magát ednehány társaival edgyütt, dicséretessen viselvéen magát, ednehány ízben az ellenség ellen hasznos operatiókat¹²⁰ is tött, s továbbra való Felséges Urunk szolgálattára is magát be jelentvéen kötelezi, ahoképest mind eddigh mutatott hasznos fáradságának recompensatióira¹²¹, mind jövendő szolgálattára nézve ad interim¹²² Tekintetes Nemzetes Rédei Ádám Fő Perceptor¹²³ Urammal az megh írt Hadnagynak társaival edgyütt assignáltasson¹²⁴ két száz Rhénes forintokat erga

jobbágy volt a Vaszillal gyakran együtt említett Balika László ezereskapitány is.

¹¹⁰ Bevettem.

¹¹¹ Parancsnok.

¹¹² Útlevel.

¹¹³ Kelt Görgény-Hodákon, az 1708. év július 20. napján

¹¹⁴ A titulatio rövidítésére szolgáló formula, kb.: „Tisztségének és méltóságának járó teljes címzéssel”.

¹¹² Az 1708. év augusztus havának 23. napján

¹¹³ Szamosfalvi tábor, 1708. augusztusának 23. napján

¹¹⁴ Elöttem, Csanádi István hadbíró előtt s. k. (manu propria =

saját kezűleg)

¹¹⁵ Külső címzés.

¹¹⁶ Kancelláriai jegyzet a levél hátoldalán.

¹¹⁷ Jelen (levelünk által) megparancsoltatik.

¹¹⁸ Kincstartó.

¹¹⁹ Bevetvén.

¹²⁰ Hadműveleteket.

¹²¹ Viszonzására.

¹²² Ideiglenesen.

¹²³ Fizetőmester.

¹²⁴ Utaltasson ki.

Quietantiám¹²⁵, hogy mind ezek annyival is inkább jövődöben hívségeket contestállják¹²⁶, mind ennek példájával többen is Hazánk s Nemzetünk szolgálattárára ösztönöztessenek. Költ Gyalui Táboron, die 23. Mensis Augusti 1708.¹²⁷

Felséges Urunk Hadainak Mezei Marshall Generalissa, és Nemes Erdély Országi Fő Commendója:

Károlyi Sándor.

Vaszily nevő Hadnagy assignatiója¹²⁸

ad militaria¹²⁹

Infrascriptus Recognoscáom¹³⁰, hogy belül meg írt Méltóságos Generalis Uram eő Excellentiája Commissioia¹³¹ mellet belől meg írt két száz Renens forint Summát¹³² belől meg írt Thesaurarius és Perceptor¹³³ urak ö Kegyelmek absentiájokban leváltam¹³⁴ Tekintetes Nemzetes Domahidi István Komornyik uramtul in tutte¹³⁵, mellyről ő Kegyelmet Quietáalom¹³⁶. In Castris ad Szamosfalva positis, die 24. Augusti¹³⁷ 1708.

Moiszi Vaszil [+]

Coram me Stephano Csanádi G[eneral] Auditor mp.¹³⁸

3. Mojszén László folyamodványa II. Rákóczi Ferenchez

Hely és év nélkül

(MOL G 19. Rákóczi-szabadságharc, leltári számozott, elintézetlen kérvények. II. 2. g.)

Felséges Fejedelem,

Természett szerént Kegyelmes Uram!

Hogy az Úr Isten Felségedet szegény Magyar Hazánknak elébbeni dücsösséges szabadcságának helyben állítására fel költötte, Én is mind azolta Felségedet több igaz Haza fiaibul álló, fegyvert viselő igaz híveid [sic!] között Nemzetemhez és az Nemes Hazához tartozó kötelességem szerént éjjel és nappal híven szolgáltam.

Ez okáért kényszeríttem Felséged kegyelmes tekinteti előtt le borulván meg jelennem: Halván némely becsületes erdélyi nemesi rendeknek Felséged kegyelmes tekinteti előtt ellenem lévő panaszokat, míg Isten életben megh hágy, meg tartom Felséged kegyelmében köteles hűségemet, és valamint Isten engedi, igyekezem Felségednek igazi ellenségét és gonosz akaróit persequálni¹³⁹, Felséged kegyelmesen ki adott kegyelmes edictumának¹⁴⁰ engedelmeskedni. Erdélyben az Maros tulsó mellyékére menvén, gyakorta az ellenség szemben szállottam, Marosvásárhely és Beszterce alá mind szüntelen portáztam, benn maradt régi katonáimat össze gyűjtván, feles kuruczból lött laboncokat és németet fogtam s le vagdultam, nem lévén módom ki küldeni. Mind addig, míg az ellenség reám felesedett, serényen viseltem magamot, míg poromban tartott. Az szegénységet és helyben lakó, nem fegyverkező nemesi rendeket személyekben, úgy javakban nem infestáltam¹⁴¹, nem felevén az félre járó, nem hozzám tartozó kártévökről, az kik híremet halván, távol kerültek. Sokakban vádoltattam, comperta re¹⁴², Felséged kegyelmesen ki adott edictuma¹⁴³ szerént büntetődgyem.

Az mi az kibédi Dóság dolgát illeti, halván felesen Marosvásárhelyről fel menni, reájok mentem, azonnal az toronyban szorulván, kezdenek bennünket szidalmazni és kiáltani, hogy ha Rákolczi tolvaji vadtok, távozzatok, mert ma mind el lövöldözünk titeket. Hívtam sok ízben Felséged kegyelmes gratiájára, meg csúfoltanak bennünket. Tűzzel fenyegettem, azt kiáltották, próbáld meg, azonnal tüzet adván reám, négyet az katonáimban el lövének. Körül gyűjtattam, ostrommal be vöttem, négy esett el közülök, magok keresvén az veszedelmet.

Esz¹⁴⁴ Maros mellől ki jöven, élést hozván magammal, Lápos vidékére, adjungálván¹⁴⁵ Tekintetes Nemzetes Jósika Dániel Uram tisztei közül s hadából, Beszterce alatt huszon eöt rabot fogtam, sokan hullottak, kevés kárunkkal. Nagy Bányához jöven az német erő, reá menvén, szerencsésen esett dolgom, rabokot is hozván.

¹²⁵ Elismervény ellenében.

¹²⁶ Bizonyítsák.

¹²⁷ Az 1708. év augusztus havának 23. napján.

¹²⁸ Kancelláriai jegyzet a lap alján. – Assignatiója: utalványa.

¹²⁹ Mojszén Vaszil elismervénye a lap hátoldalán. – Ad militaria: a katonaságnak.

¹³⁰ Alulírott elismerem.

¹³¹ Utasítása.

¹³² Összeget.

¹³³ Kincstartó és fizetőmester.

¹³⁴ Távollétükben átvetttem.

¹³⁵ Teljesen.

¹³⁶ Igazolom.

¹³⁷ Szamosfalvi tábor, 1708. év augusztusának 23. napján.

¹³⁸ Elöttem, Csanádi István hadbíró előtt s. k.

¹³⁹ Üldözni.

¹⁴⁰ Hadiszabályzatának.

¹⁴¹ Károsítottam.

¹⁴² Ha beigazolódna.

¹⁴³ Hadiszabályzata.

¹⁴⁴ És.

¹⁴⁵ Egyesítvén.

Instállok¹⁴⁶ Felségednek alázatosan, és légyen szabad Felséged kegyelmességét Felségednek demereálnom¹⁴⁷, mellyel méltóztassék Felséged az Felső Bányaiaktól esett méltatlan bestelenitetésemet is kegyelmes consideratióban¹⁴⁸ venni és dolgaimat kegyelmesen de-
tegalni¹⁴⁹.

Isten Felségedet szerencséltesse, ellenségén győzedelmessé tegye, alázatosan kívánom.

Felséged

egyik hadi szolgája: Mojszén László.

Az Felséges II. Rákóczi Ferencz Erdélyi és Magyar Országai Vezérlő Fejedelem Felséges Kegyelemes Uramhoz alázatos Instantiáia¹⁵⁰
Mojszén Lászlónak.¹⁵¹

15. Mojszén László¹⁵²

Seres István - MTA-ELTE Közép-Ázsiai Kutatócsoport, Budapest, Múzeum krt., 4DIII/205, H-1088, istvan.seres@yahoo.com

IRODALOM

BÁNKÚTI Imre

1985 *Az Erdélyi Consilium leveleskönyve és iratai 1705, 1707–1710* (Kiadásra rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Bánkúti Imre), Budapest.

1988 A Körös–Maros köz a Rákóczi-szabadságharc idején. (Újabb dokumentumok 1704–1710), in: Szabó Ferenc (szerk.): *A Békés megyei múzeumi kutatások eredményeiből (Tanulmányok és forrásközlemények)*, Békéscsaba.

1991 *Dokumentumok a szatmári béke történetéhez (BTM Műhely 2.)*, Budapest.

2000 *Károlyi Sándor levelei Érsekújvárról és három várvédő szabályzata. 1710. április, október (Folia Rákócziána, 8. sz.)*, Vaja.

CIUBOTA, Viorel – KISS Imola

1995 Rákóczi relikviák a Szatmárnémeti Múzeum gyűjteményében, in: Heckenast Gusztáv – Molnár Sándor – Németh Péter (szerk.): *Rákóczi-kori tudományos ülésszak 1994. okt. 7.*, Vaja.

CSEREI Mihály

1983 *Erdély története (1661–1711)* (Sajtó alá rend. Bánkúti Imre), Budapest.

DOMOKOS Sámuel

1985 Pinteá Gligor alakja a mondákban és a betyárballadákban, in: *Magyar–román irodalmi kapcsolatok*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 234–258.

ESZE Tamás

1951 Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata, *Századok*, 85. évf., 1–2. sz., 285–297.

1955 *Kuruc vitések folyamodványai 1703–1710* (Összeállította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Esze Tamás), Budapest.

GÉRESI Kálmán

1897 *A Nagy-Károlyi Gróf Károlyi család oklevéltára, V. köt., II. Rákóczi Ferencz fejedelem korabeli oklevelek és levelezések, 1703–1707*, Budapest.

HECKENAST Gusztáv

2005 *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár* (Sajtó alá rendezte, kiegészítette és az előszót írta: Mészáros Kálmán; *História Könyvtár – Kronológiák, Adattárak 8.*), História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2005.

KENÉZ János (ford.)

1979 *Mercurius Veridicus 1705–1710* (Az első hazai hírlap hasonmás kiadása Kenéz Győző fordításával, Benda Kálmán bevezetőjével), Magyar Helikon, Budapest, 1979.

KÖLLŐ Károly

1984 Román vonatkozások Jósika Miklós életművében, in: *Két irodalom megszüjén. Tanulmányok a román–magyar irodalmi kapcsolatok történetéből*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

KÖVÁRI László

1854 *Erdély nevezetesebb családai*, Kolozsvár.

MAGYAR Zoltán

2000 *Rákóczi a néphagyományban. Rákóczi és a kuruc kor mondavilága*, Osiris Kiadó, Budapest.

MAGYARI András

1994 *II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege*, H. n.

MÁRKI Sándor

1907 *II. Rákóczi Ferencz, I–II. k., 1676–1708 (Magyar Történeti Életrajzok)*, Budapest.

¹⁴⁶ *Folyamodom.*

¹⁴⁷ *Kérdemelnem.*

¹⁴⁸ *Meggondolásba.*

¹⁴⁹ *Kivizsgálni.*

¹⁵⁰ *Folyamodvány.*

¹⁵¹ Külső címzés.

¹⁵² Kancelláriai jegyzet a levél hátoldalán.

MÉSZÁROS Kálmán

1997 Adalékok a Károlyi család levéltárában lévő mustrakönyvek keltezéséhez, *Fons*, 4/1.

2004 The Palatial Court Regiment of Ferenc II. Rákóczi, in: *Európa és Magyarország II. Rákóczi Ferenc korában. 2003. szeptember 24–26. – Europe and Hungary in the Age of Ferenc II. Rákóczi. 24–26 September 2003*, Studia Caroliensia, Károli Gáspár Református Egyetem, 5. évf., 3–4. sz.

NAGY Iván

1858 *Magyarország nemes családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, IV. k., Pest.

ORBÁN Balázs

1870 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*, IV. k., Marosszék, Pest.

1986 *Torda város és környéke*, Budapest, 1889 [1986-os gondozott kiadás, szerk. Katona Tamás, Európa Kiadó].

OSVÁTH Pál

1888 Bihar-vármegye a kuruc-labanc csatározások alatt, in: *Biharmegyei Képes Nagy Naptár 1888-ik szökő évre* (A „Biharmegyei Népmvelési Egylet” megbízásából szerkeszti és kiadja: Sipos Orbán, egyesületi alelnök), Nagyvárád.

PATACHI Liviu

1957 Căpitani de cete militare și haiduci romîni la începutul veacului al XVIII-lea, *Studii și Articole de Istorie*, 2.

SERES István

2002 Egy román „gerillavezér” a Rákóczi-szabadságharcban. Adatok Fekete Vaszil kuruc kapitány életéhez, in: *Pro Minoritate* 2002/Tavaszi, 181–201.

TEMESI Alfréd, dr. (szerk.)

1960 *Iffabb Teleki Mihály II. Rákóczi Ferenc főtisztjének naplója. (Szemelvények az 1703-tól 1712-ig terjedő korszakból.)* (Bevezetéssel, jegyzetekkel, magyarázatokkal közzéteszi a budapesti II. Rákóczi Ferenc állami általános gimnázium tanárainak és tanulóinak munkaközössége), Budapest.

THALY Kálmán (közli)

1873 *II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival, 1703–1712*, I. köt. (1703–1706) (*Archivum Rákócziánium. II. Rákóczi Ferenc levéltára, bel- és külföldi iratirakból bővítve*, Első osztály: had- és belügy, I. köt.), Pest.

1874 *II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712*, III. köt. (1710–1712) (*Archivum Rákócziánium*, I. osztály, III. köt.), Budapest.

1882 A hazai képzőművészet, műipar, nemzeti viselet, fegyvergyártás és háztartás történetéhez II. Rákóczi Ferenc udvarában és korában 1706–1711, *Történelmi Tár*, 555–576.

TORMA Károly (közli)

1890–1891 Szaniszló Zsigmond naplója, *Történelmi Tár*, passim.

VÁRKONYI Ágnes

1954 Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben, *Századok*, 88. évf., 1. sz., 15–73.

WESSELÉNYI István

1985 *Sanyarú világ. Napló 1703–1708*, II. k. (1707–1708) (közzéteszik: DEMÉNY Lajos – MAGYARI András), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Felhasznált levéltári állományok

Magyar Országos Levéltár:

- P 396 Károlyi cs. lt.

- P 1507 Károlyi cs. lt.

- Mikrofilmtár. 8021 sz.

Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Budapest:

- Ms. 4965. Károlyi utasításai Vay Ádám udvari marsallnak.

Hadtörténelmi Levéltár, Budapest:

- A Rákóczi-szabadságharc iratgyűjteménye 1703–1711.

**Un căpitan din Gurghiu al principelui Gheorghe Rákóczi al II-lea:
Vaszil Fekete**
(Rezumat)

Transilvania și în special Țara Secuiască are un loc aparte în istoria și istoriografia războiului maghiar de independență de la începutul secolului al XVIII-lea. Deși curuții principelui Gheorghe Rákóczi al II-lea au izbutit pentru o scurtă perioadă să-și conserve puterea în Transilvania, Țara Secuiască s-a aflat în tot acest timp sub controlul trupelor imperiale austriece. Unul din cele mai importante izvoare ale acestor evenimente le reprezintă cronica lui Mihály Cserei, deși autorul, nefiind martor al unor evenimente, a folosit în mai multe cazuri informații primite de la terți, în special de la comandantul trupelor austriece din Brașov. Croni-carul, condus de sentimentele sale pro-austriece, condamnă acțiunile curuților răsculați, făcând referire în acest sens și la unii conducători ai acestora printre care s-a numărat și un căpitan român numit Vasil Fekete, cel care a condus câteva acțiuni militare și în Țara Secuiască. Bazându-se pe cronica lui Cserei, personajul a intrat și este prezent și astăzi în istoriografia maghiară, cât și în cea română. Autenticitatea acțiunilor amintite în cronica lui Cserei au fost confirmate ulterior și de către Balázs Orbán, fără precizări însă în ceea ce privește persoana amintită. Lucrarea aduce noi date privind activitatea căpitanului curuț cu numele exact Vasil Mojszi sau László Mojszén, care a participat printre altele la apărarea cetății Gurghiului spre sfârșitul anului 1707 și începutul anului următor.

**Vaszil Fekete from Görgény, a Romanian Captain
of Prince Ferenc II. Rákóczi**
(Abstract)

Mihály Cserei in his chronicle *History of Transylvania (1661–1711)* refers to a Romanian captain, Vaszil Fekete from Görgény (Gurghiu, Mureș County) during the reign of Ferenc II. Rákóczi. In the War of Independence Fekete led smaller irregular units, that operated on territories controlled by the Habsburg army, including Székelyföld. The paper reveals new archives data about the captain's identity whose name was in fact Vaszil Mojszi or László Mojszén, originally from Oláhbölkény (today Beica de Sus, jud. Mureș). He took part in the defense of Görgény castle at the end of the year 1707.

Coroi Artur

KÍSÉRLET A SZÉKELY FALUTÖRVÉNYEK ÉS RENDTARTÁSOK STATISZTIKAI MÓDSZEREKKEL VALÓ VIZSGÁLATÁRA

Több évtizedes kutatásai eredményét összegző nagy munkája¹ megjelenése után Imreh István professzor úr (1919–2003) bizonyára nagy örömmel és elégedettséggel vette kezébe a székely falvak törvényhozó tevékenységének újabbban fellelt tanúbizonyságait. Éder Ottó kézdivásárhelyi tanár és tanítványai ezt követően, 1984-ben letek rá az orbaiszéki Hilib falutörvényeire, amelyeket még azon a nyáron eljuttattak Imreh Istvánhoz.² Lakner Rozália – a Nagybányára telepedett altorjai Pinti Dénes özvegye – ugyanakkortájt adta át az 1747-es altorjai falutörvényt, az altorjai communitásnak az Apor családdal folytatott pere tanúmeghallgatási jegyzőkönyvét és az altorjai falusbíróság jegyzőkönyvét Balogh Béla nagybányai levéltárosnak, aki mindhárom ugyancsak Imreh Istvánhoz továbbította. A kézdiszéki Altorja eme okmányait végül a Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Igazgatósága vásárolta meg.³

Mi magunk szinte Éder Ottóval egyidőben juttattuk el Imreh Istvánhoz az akkor még csak általunk ismert 1660-as és 1703-as keltezésű altorjai falutörvény-töredék fényképmásolatát, a hozzá címzett, 1998. XI. 30-án kelt levelünkhöz pedig csatoltuk az 1581-es keltezésű gyergyószentmiklósi falutörvény, valamint az 1704-es gyergyó- vagy csíkszentmiklósi Instructio fénymásolatát.⁴ Ő pedig 1999. I. 5-én kelt válaszlevelében jelezte, hogy 1983 óta – a hilibiekén kívül – közzétette az udvarhelyszéki Szentábrahámfalva falutörvényét is.⁵

Ezek után várható volt és továbbra is várható, hogy a véletlennek köszönhetően vagy a tudatos kutatómunka eredményeképpen más, mindeddig ismeretlen székely falutörvények és rendtartások is előkerülnek. (Dolgozatunkban az egyszerűség kedvé-

ért falutörvények közé soroljuk a falvak rendtartásait is: Imreh István a székely falu normaalkotó tevékenysége gyümölcsének tekintette mindkettőt.) A várakozás nem volt hiábavaló: a székelyderzsi falutörvény 1999-ben jelent meg nyomtatásban,⁶ ugyanazon kiadványban, amelynek egyik dolgozatában utalás történt egy mindeddig fel nem lelt futásfalvi falutörvényre.⁷ Szőcs János 2004-ben közölte az 1601-es keltezésű monyasaki és az 1795-ös keltezésű tusnádi falutörvényt, továbbá – megemlítve előzményeit is – az 1841-es keltezésű csíkszépvízi constitúciót.⁸ Csáki Árpád sepsiszentgyörgyi történész 2006-ban rábukant a bölöni templomerőd 1706-ban kelt második törvényére is, amely a lakosság gabonájának és egyéb értékeinek a toronyban, a bástyákban és a vívófolyosók alatti conservatóriumokban való megőrzését szabályozza. Ehhez hasonlóan a megléte 1694-ban Nagyajtán is valószínűsíthető.⁹ Ugyancsak Csáki Árpád bukkan rá az 1683-as, 1710-ben és 1721-ben is megerősített zágoni falutörvényre, amelyben a falu egyik korábbi, de nem az ismert, 1680 körül keletkezett törvényére is hivatkoznak.

1983-ban megjelent munkájában Imreh István, sorszámmal látva el az általa közölt falutörvényeket, a 72. sorszámig jutott el, ez azonban csak egyezményes számnak tekintendő, mert néhány falunak az idők folyamán egyszer vagy többször bővített, kiegészített, módosított, pontosított törvénye ugyanazon sorszám alatt szerepel, míg más falvak eltérő időben írásba foglalt, azonos vagy eltérő tartalmú törvényei más-más sorszámot kaptak. Mi több, bevezető tanulmányában más székely falvak rendtartásait is említette. (A sepsiszéki Kőkös, az orbaiszéki Csomakőrös, az

ügyek tárgyalásairól – 1808–1818. Az utóbbi tartalmaz néhány falugyűlési határozatot, a törvénytevés során pedig mindeddig fel nem lelt erdő- és pásztorrendtartások egykori meglétére utaló szabályokat alkalmaztak.

¹ IMREH 2001, 174–196.

² IMREH 1997, 70–75; IMREH 1999, 131–135.

³ ZEPECZANER Jenő 1999, 619–641.

⁴ CSÉREY Zoltán 1999, 110–121.

⁵ SZŐCS János 2004, 73–121. A szerző említi egy 1784-es gidófalvi határozatot is.

⁶ Uo.

¹ IMREH István 1983.

² IMREH István 1994, 29–43; Uo 1999, 136–149.

³ Az alsótorjai Pinti család iratai (1747–1841). SÁL Fond 531.

1. *Conclusiones in Generali Congregatione Tum Possessorum Illustriusimorum ac Spectabilium Tum vero incolarum habitantium de dicta Alsó Torja Sub Judice Joanne Antal Anno – 1747 die 7septimo Mensis Maij. Mellyjebből is Leg elsőben az Határpásztorok Observatioj következnek; 2. Az altorjai communitás pere az Apor családdal a Kerek tó lefolyása, a róla elnevezett földláb birtoklása és a tanorokkapu ügyében – 1805–1806; 3. Az altorjai falusbíróság jegyzőkönyve a marhapásztorokat, a határ- és erdőbírósgot illető*

udvarhelyszéki Rava, Dálya, Kőrispatak, Csehétfalva, Szentegyházsoláhfalu, Kápolnásoláhfalu, a csíkszéki Tusnád falutörvényéről és a marosszéki Mezőkölpény erdőrendtartásáról van szó.¹⁰ A marosszéki Mezőbánd falutörvényét, talán igen speciális volta miatt, szintén nem közölte,¹¹ a marosszéki Udvarfalva és az udvarhelyszéki Kányád falutörvényét pedig szintén csak megemlítette.¹² Egy másik munkájában továbbá a málnási falutörvényre való utalást is találtunk, amelyről bővebben nem írt.¹³ Statisztikánkban ezeket feltüntettük, de teljesen figyelmen kívül hagytuk az ilkei, lengyelfalvi stb. faluvégzéseket, amelyekre Imreh István szintén utalt. Bikfalva 1642. VII. 3-án kelt határozatát, amellyel a falu közönsége újrászabályozta az uzoniak erdőlési jogát a Dobolló hegyén lévő bikfalvi erdőknben, szintén kihagytuk statisztikánkból, bár az is különleges falutörvénynek is tekinthető.¹⁴ Ezekhez hozzáadódik az Imreh István által utóbb közzétett három, továbbá a Zepeczaner Jenő által közzétett és a Cserey Zoltán által említett falutörvény. (Kutatásai során Imreh István Aranyosszék egyes meg nem nevezett falvai „erdőkről való constitúcióinak” 1802-es említésével is találkozott,¹⁵ ezekkel a helységnevek hiányában lehetetlen számolni.)

Az említett számozás szerint – ha a bölöni templomerőd második törvényét, továbbá az Imreh István által fel nem dolgozott és nem is közölt altorjai falutörvényt és falutörvény-töredékeket is számítjuk – a székely falutörvények száma már megközelíti a százat. Mi magunk kutatásaink során további falutörvényekre: a karatnai református egyházközség 1744-ben kelt constitúciójára és más szabályozásaira, az 1660–1669-es, az 1804-es és az 1809-es dálnoki falutörvényre és a sepsiszéki kilenc falu 1713-as de liberatumára bukkantunk.

Az általunk tanulmányozott források többé-kevésbé általános formában utalnak a komollói (1693, 1701), az aldobolyi (1693, 1701), a sepsiszentkirályi, a gidófalvi és a sepsiköröspataki (1701) falutörvény egyik-másik cikkelyére, esetenként szó szerint idézve az illető cikkelyt vagy tartalmi kivonatát, és említenek egy 1736-os dálnoki falutörvényt is. (A függelékben ezeket – a csak említett 1736-os dálnoki kivételével – szó szerint idézzük.) Úgy véljük, hogy az említés, idézés vagy utalás időpontjában mindezek már írott falutörvények lehettek. Az eredeti sorszámozással így már a 100-as sorszámon is túl járunk.

Imreh István megállapította, hogy a falutörvények mintájául az országos szokásjogon és törvényeken, a székelység sajátos szokásjogán és törvényein, a széki statútumokon és constitúciókon stb. kívül a szomszédos falvak falutörvényei szolgáltak,¹⁶ a falutörvények kérdésével foglalkozva pedig szükségtelennek találta szó szerint megfogalmazni, hogy egyetlen falutörvény sem egyszeri, örökérvényű alkotás, hanem természetesen és magától értetődően csak egy jogalkotási folyamat pillanatnyi lenyomata.¹⁷ Ezek után nem meglepő, hogy Szemerja falusbírája 1701-ben faluja ősi törvényének egy olyan cikkelyére hivatkozik, amely szinte szó szerint megegyezik Kilyén 18. század elejére datált falutörvénye 6. cikkelyével¹⁸, de az 1727-es és az 1771-es szemerjai falutörvényben nincs nyoma.

A falutörvényre való írásbeli hivatkozás nem egyértelmű bizonyosága annak, hogy az illető rendtartás maga is írásba lett volna foglalva, egy falutörvény valamely idézett cikkelye azonban még akkor is az írott forma meglétére utalhat, ha annak létezéséről semmi egyebet nem tudunk, illetve ha az ismert, későbbben kelt írott formában az illető cikkely nem lelhető fel még más megfogalmazásban sem, vagy ha tagadják valamely cikkely létezését. Az utóbbi esetre talán a zalániai 1701-es hivatkozása lehet példa.¹⁹ Zalán 1581-es és 1699-es falutörvénye valóban nem tartalmaz előírást a bebíróknak a falu erdejének fájához való jogáról, tehát a bebírókat minden alkalommal egyenként vagy összességükben, nyilván a falu szokásjoga alapján részeltették a falu erdejének fájából: a falusbíró tehát adjunktusaival együtt nyugodtan megesküdhetett az illető cikkely hiányára. Ebből és a hasonló esetekből, amelyekre alább térünk ki, több következtetés is levonható.

Előbb minden valószínűség szerint a közösség életét érintő kérdésekben hozott, különféle jogforrásokból táplálkozó, különböző tényezők és körülmények által kikényszerített, továbbá a falu szokásjogán alapuló fontos határozatokat írták le, majd miután azok megsokasodtak, egy korpuszba összegyűjtve mindet, megalkották a falu írott törvényét. Az írott falutörvény által nem szabályozott kérdésekben, mindaddig, amíg azok is írott határozat vagy falutörvény formáját nem öltötték, továbbra is a szokásjog volt az irányadó, amely természeténél fogva, az írott falutörvénnyel párhuzamosan mindvégig fennmaradt, mintegy kiegészítve azt. Dolgozatunk függelékében

¹⁰ IMREH István 1983, 20, 25, 161, 243, 253, 517, 521.

¹¹ IMREH István 1983, 173.

¹² IMREH István 1999, 114–115.

¹³ IMREH István 1979, 61.

¹⁴ SzOkl., IV, 274–276.

¹⁵ IMREH István 1983, 245.

¹⁶ IMREH István 1983, 7–9, 36.; IMREH István 2001.

¹⁷ IMREH István 1983, 36–41.

¹⁸ Az OSZKK Fol. Hung. 953. 202^v (lásd a függelékben) és IMREH István 1983, 340.

¹⁹ Uo., 187^v. Lásd a függelékben.

olyan feljegyzéseket közlünk, amelyek 14 falura nézve valószínűsítik, hogy azoknak létezhetett az ismerteknél korábbi írott falutörvényük, vagy írásba foglalták falugyűlési határozataikat:

- Bikfalva 1642. évi falugyűlési határozatát az 1693-ban említett követi, ami nem bizonyítja, de sejteti, hogy a falu a 17. században írásba foglalt határozatok sorával – és feltehetően írott falutörvénnyel is – rendelkezett.

- A lécfalvi Gyárfás család 1693-ban a széki tisztség ítélőszéke elé vitte a besenyőiekkel szemben támasztott igényeit: a falu minden valószínűség szerint a helyi szokásjogot, falugyűlése szóbeli vagy írott határozatait, esetleg készülő vagy elkészült írott falutörvényét módosította a tekintélyes család igényeinek megfelelően. A falu részese volt a kilenc falu erdeje törvényének, de más írott falutörvénye egyelőre nem ismeretes. (A falutörvényekkel a falvak azt is meg kívánták akadályozni, hogy a tekintélyesebb, nagyobb hatalmú személyek, családok, csoportok rákényszerítsék akarukat az egész falura. Éme törekvés esetenkénti sikertelenségét mutatja, hogy a földesúri akarat számos falutörvényre – többek közt az 1703-as altorjaira és az 1731-es bodokira – rányomta bélyegét.)

- A Szentivánra vonatkozó 1690-es bejegyzés értelmezése ennél sokkal bizonytalanabb, mivel a 16–18. században *törvény* szavunkat még *törvénytevő fórum*, *bírói szék* és *ítélet* értelemben is használták, de ugyanezzel a szóval nevezték meg a *szokásjogot* és az *írott törvényt* is. Egy 1679-ben kelt, Eresztevényre vonatkozó feljegyzés sem a falu írott vagy íratlan falutörvényének a meglétét jelzi, hanem a törvénytevés elhanyagolását. (*Eresztevény falunak törvénye nem volt.*²⁰) Feljebbviteli fórumként ugyanis a széki tisztség ellenőrizte és vizsgálta a falusi ítélőszékek működését, esetenként jelezve a törvénytevés hiányosságait vagy elmaradását, szükség esetén felülbírálvá az ítéleteket is. A szentivániak pedig három évvel később is a törvénytevés módjáról, nem pedig a falutörvényről szólnak: *Anno 1693. die 17 Novembris. Jurala az Szent Ivani és Laborfalvi Falus Biro edgyik adjunctusa ... hogy az Falu Szabad Emberek különös dolgabol, az Jobbagyokkal edgyütt törvent nem tett ... ugymint Tiszteknak valo dolgozasbol, mely csak szabad embereket illetett.*²¹ Bodokon is inkább a faluszékéről lehet szó a következő feljegyzésben: *Anno 1693 die 3 Decembris. Bodok. Mivel Incze Istvan az Pasztorhoz hozza nyult s Biro Kézhez adta, Visum est Juri az Falu törvényinek engedett, nem keresheti az Falut karaért, hanem az Pasztoron vegye meg.*²² Kétségtelenül

a faluszékéről van szó a következő feljegyzésekben is: *Anno 1701. Dje 16. Februarij. Málnás ... Falu törvénye elől el szökött;*²³ továbbá *Anno 1701. Dje 16. Februarij. Fotosfalva törvénye előtt;*²⁴ végül *1701. Dje 7. mensis Martii. Apellalt volt az Egerpatakfalva törvénye elől.*²⁵ (A törvény elől bizonyára sokan futottak el, mert a testi fenytést és a kivégzést nyilvánosan, a törvényfánál, a pellengéren, az akasztófán hajtották végre, amelyek minden falu határában ott kellett állnia.²⁶)

- Gidófalván 1701-ben a falutörvény szerint büntették a mezei termények lopását, de a falunak, ha eltekintünk a kilenc falu erdejének törvényében való részességétől, más írott falutörvénye egyelőre nem ismeretes, így nem tudhatjuk, hogy írott falutörvényt alkalmaztak-e 1701-ben, vagy a helyi szokásjog alapján büntettek.

- A sepsiszentkirályiak 1701-ben eleitől fogva létező falutörvényükre hivatkoznak, írott falutörvénye azonban ennek a falunak sem ismeretes.

- A sepsikőröspataki falutörvénynek a nem helybenlakó bebírók erdölési jogára vonatkozó előírását 1701-ben a falusbírónak kellett bizonyítania: feltehető, hogy az írott falutörvényt kellett felmutatnia, mert a szék tisztsége már kitudatta – azaz tanúmeghallgatásokkal kiderítette – az illető előírás létezését.

- Árkos falutörvényét 1701-ben említik, mégpedig az 1727-es szotyori falutörvény 1–2. cikkelyére emlékeztető tartalommal, ami egyrészt azt látszik bizonyítani, hogy a falvak egymás törvényeit mintának tekintették, másrészt – ismerve a falu 1760 utáni igen élénk falutörvény-alkotó tevékenységét – azt, hogy igaznak kell tekintenünk a falu 1760-ban kelt falutörvénye bevezető sorainak utalását, miszerint Árkosnak 1760 előtt is volt írott falutörvénye.

- A szotyoriak által 1693-ban megfogalmazott szabály annyira szabatos és kimerítő, hogy olvasatán önkéntelenül is azt a falugyűlési határozatok formába öntése – és talán a falu törvényének első megszövegezése – során kimunkált készséget sejtjük mögötte, amelyet 1727-ben kelt falutörvényük megírása alkalmával is gyümölcsöztettek.

- A kökösiek 1701-ben falugyűlési határozatokra és a falu törvényére hivatkoznak, 1771-ben pedig ismét falutörvényük kerül szóba.

- A 18. század elejére datált kilyéni falutörvény az elmúlt *disturbiumos* időkben elveszett írott falutörvényt *compilálja* és egészíti ki újabb cikkelyekkel, így nem meglepő, hogy ennek a 8–11. és 32. cikkelye jól felismerhető az 1693-as hivatkozásokban: az elveszett

²⁰ Uo., 42^r.

²¹ Uo., 110^v.

²² Uo., 125^r. A rövidítéseket a könnyebb olvashatóság érdekében minden idézetben feloldottuk.

²³ Uo., 186^v.

²⁴ Uo., 187^v.

²⁵ Uo., 207^r.

²⁶ Lásd a függelékben.

falutörvény cikkelyeit bizonyára a falu lakóinak alapos kikérdezése által mozgásba hozott kollektív emlékezet segítségével sikerült meglehetősen pontossággal újraalkotni. Feltehetően Kilyén helyi szokásjogát, falugyűlésen hozott határozatait, esetleg készülő vagy elkészült írott falutörvényét vétőzta meg a széki tisztség előtt Székely Mihály helybeli nemes 1701-ben. A falunak ugyanakkortájt gyűlt meg a baja Székely Miklós helybeli nemessel a faosztás miatt. A faosztást az ismert kilyéni falutörvény is említi,²⁷ 1820-ban pedig földesúr és jobbágy egyaránt egy-egy sertést hajthatott a falu makkos erdejére,²⁸ tehát a panasz feltehetően nem pusztán a helyi szokás, hanem a falutörvény megszegésére utal. (A falu feltehetően azért mulasztotta el a helybeli nemesek megkérdezését és értesítését a soron lévő faosztás felől és részletetését a tilalmas erdő fájából, mert tartott tőle, hogy azok nagyobb részt kívánnának a szokásosnál.²⁹)

- Az 1727-es és az 1771-es falutörvény egyaránt említi Szemerja régebbi törvényeit: az 1771-es szemerjai törvény 5. cikkelye azonban kissé meglepő módon egy 1693-as, az 1727-es szemerjai falutörvény 1–3. és 14. cikkelye pedig néhány 1701-es hivatkozásban ismerhető fel. A szemerjai falusbíró 1701-ben – valószínűleg írásos bizonyítékkal – egymaga *verificálta* falutörvényük egyik cikkelyének létezését, ezért feltételezhetjük, hogy 1701-ben már létezett itt egy írott falutörvény. A szemerjai rendtartásnak azonban valószínűleg még az a két cikkelye is írásba volt foglalva 1701-ben, amelynek létezésére ugyanazon falusbíró kész volt harmadmagával megesküdni, illetve meg is esküdött; az erdőt rendi hovatartozására való tekintet nélkül még 1771-ben is szerre őrizte két-két ember és a tilalmasban járót vagy tiltott dolgot cselekvőt továbbra is többnyire egy forintra büntették.

- Aldoboly falutörvényére 1693-ban és 1701-ben is elég határozottan utalnak ahhoz, hogy feltételezhessük írott falutörvénye egykori meglétét.

- Komolló falutörvénye két előírásának be nem tartásáért 1693-ban – megnevezve a törvényszegés büntető tételét is – egy jobbágy a falusbírót és hűtőseit perelte, ami egy másik panaszos szavaival együtt szintén a falu írott falutörvénye egykori meglétét valószínűsíti, 1701-ben pedig a falu minden valószínűség szerint a helyi szokásjogot, falugyűlése szóbeli vagy írott határozatait, esetleg készülő vagy elkészült írott falutörvényét módosította a tekintélyes Henter család igényeinek megfelelően. Komollófalva ugyanaznap hátrált meg a falu legnagyobb földesura

előtt a széki tisztség jelenlétében, amikor Kilyénfalva. (A függelékben mindezeket szó szerint idézzük.)

Jellemző, hogy a hidvégi erdőbírákat már 1786. II. 15-én és 1787. I. 17-én is említik, az árapataki erdőbírák pedig 1800. III. 15-én hajtották be a szabad erdejüket vágni kezdő, fél szesszióval bíró extraneus *possessorok* 18 (azaz tizenhét) négyökrös szekereit. A szekereket a *Triduale Forumon* mindenestől el is kobozták, de az ügyet *extra dominium* a Guberniumhoz vitték a *possessorok*.³⁰ Ezen adatok arra engednek következtetni, hogy Hidvégnek és Árapatakának már akkortájt is volt írott vagy íratlan erdőrendtartása.

A további kutatások valószínűleg ki fogják mutatni, hogy azon falutörvények némelyikének is volt korábbi írott változata, amelyek nem tartalmazznak erre vonatkozó utalást és az ismert írott forrásban nem lelhető fel az eddig ismertnél korábbi lejegyzésüket valószínűsítő adat. Szerencsés esetben arra is fény derülhet, hogy midőn egy írott forrásban – peres iratban, tanúvallomásban stb. – egy falutörvény valamely előírására hivatkoznak, illetve azt említik vagy idézik, valóban írott falutörvényről, vagy csak az ősi szokásjogról van-e szó.

Amely falunak nem volt falutörvénye, vagy amelyben olyan természetű jogvita kerekedett, amelyre sem a helyi szokásjog, sem pedig a falutörvény nem tért ki, a széki tisztség a falujegyzőkönyvben rögzített határozatot fogadta el irányadónak, illetve a szék ususa vagy constitúciója, végső soron pedig az országos törvények alapján döntött. *Anno 1693 die 24 Novembris ... Szék Constitutioja; Anno 1693 die 12 Xdecembris ... Juxta usum Sedis; 1701. Die 13. Januarij, ... Szék usussa;*³¹ 1713. VI. 12. *Étfalva. Mivel penig a' Szék ususa szerént a' tisztaságot nem deponálják excludáltatnak in toto; Interim indebitán convincáltatván, mivel nem deponálják in toto excludáltatnak.*³² (Imreh István nyilván azért szentelt külön kötetet a falujegyzőkönyveknek, mert azok számos falutörvény és falugyűlési határozat szövegét őrzik, azok mindennapi gyakorlati alkalmazásának kimeríthetetlen példatárával együtt.³³) A széki tisztség ilyen döntéseire több példát is találtunk:

- *Anno 1693 die 10 Xdecembris. Martonos.* A patak ügyében *nehai Nemes Janos Uram oculatioja és de-libertauma* szerint a patak árkára gondot kellett volna viselni.³⁴

- *19 Junij 1690. Az Angyalosiak tartoznak Olah Janost be fogadni az falu köze, mivel marhas ember leven itt lakik s ez utan falu terhit viselnye.*³⁵

²⁷ IMREH István 1983, 341.

²⁸ TAKÁCS Péter 2002, 76.

²⁹ Lásd a függelékben.

³⁰ MOL P 1995. A Mikó család lvt.

³¹ Fol. Hung. 953, 117^r, 133^r, 167^r. A szék ususa és constitúciója

azonosságát azonban nem tekintjük bizonyosnak.

³² MOL P 1610. A Dálnoki Lázár cs. lvt. 2^r, 3^r.

³³ IMREH István 1973.

³⁴ Fol. Hung. 953, 130^r.

³⁵ Uo., 9^r.

- Die 20 Junij 1690. Mivel ... ket iobbagya vagy on Gidoffalvan falu szeribe valo, azert immunitaltatik ökegyelme, mint az töb iobbagios emberek, az falu tereh viselesitöl.³⁶

- Die 28 Junij 1690. Angyaloson is két jobbágy suportalya az falu terhit a földesura helyett.³⁷

- Ultima Junij 1690. Mihály Mester alias Nagy Bikfalván... két ház jobbágya az falu terhit suportálhatna, ergo eximáltatik az falu terhe viselesetöl.³⁸

- Anno 1693. die 18. Novembris. Mivel Andor Janosnak ket jobbágya leven Komollo Falvaban az melly contribual Falu közzé, Andor Janos nem tartozik contribualni addig az migh az ket Jobbágya megh leszen, ha pedig ki tanal keziböl menni valamelyik az Faluval mint az előtt edgyütt contribualljon.³⁹

- Die 11. Februarij 1701. Deliberatum. Köver Istvan egy Jobbágyra magát Szek usussa ellen nem eximáltattya az Falu közzül.⁴⁰

- Anno 1693 die 19 mensis Novembris. Uzon. Az Jozsagnak quantitasahoz kepest tartozik Szabo Mihaly Tot Miklosnenak Kökösiinek az ruhazattara ki adni illendő keppen.⁴¹

- Anno 1693 die 3 Decembris. Bodok. Mivel az mely jozsag felöll Szöke Janosne Kökösi Szabo Mihályt Keresi Kezdi Szekben vagjon itt az Sepsi forumon nem perelhettnek erette.⁴²

- Anno 1693 die 10 Xdecembris. Mivel Gidofalvi Köver Istvanne magaval is jo tehetetlen üggefogyot özvegi nem tartozik az Falu terhit viselni, Falu szedésibe contribualni, excepto míg marhaja s vetese leszen, lopot marha arraba, s gabonabeli karba tartozik fizetni.⁴³

- Anno 1693 die 10 Xdecembris. Az Falu Etfalva tartozik az Nagj Ferencz haza mellett levő közönséges arkot tisztítani, s gondot viselni rá hogy az víz sem az Nagj Ferencz haza artalmara, sem mas injuriumara el ne szeledgjen.⁴⁴

- Anno 1693 die 11 Xdecembris. Baktsi Miklos Uram privata personat ugy mint Nagy Mihályt Falu közönséges dolgaért nem perelheti.⁴⁵

- Anno 1701. Dje 21. Februarij. Bikfalva. Az falun keresztül folyo patakra, víz folyasra az falu kell gondot visellyen, hogy kárt ne tegyen.⁴⁶

- Anno 1693. die 7. Novembris. Etfalva. Mivel az Articulusban nincsen Specificalva, az veszett marha utan valo jaras alkalmatosságaval valo költés, ergo

absolvattatik az Falu Etfalva Baktsi Boldisar uram keresetitöl.⁴⁷

- Anno 1694. die 19. Januarij. Mivel Vari Peter uram az Articulus continentiaja szerint Armalisat Szekes helyyin is nem publicaltatta, az Armalis invigorosa, legjen Biro Komollon; Nemes ember leven maga szabad jo akarattya szerint valalta fel az Bessenyei Birosgot, non obstante eo, ez utan ne tartozzék viselni, ha több ott lakos nemes emberek nem viselik.⁴⁸

- Die 8. mensis Martij 1701. Orban Ferencz Gidofalvi Ország Articulusa ellen az latrokat el bocsatotta az Bozzai Erdön.⁴⁹

- 1701. Dje 12. Aprillis. Az SepsiSzéki Bikfalvi Erdön Pisztrangos patak tövin egy darab szena fű ... Comproballya hogy az falu marhaja tette az kárt ... és ennek előtte is az kárt másoknak az Falu meg fizette.⁵⁰

Figyelembe véve az egyes falutörvények írásbafoglalásának, módosításának időpontjait is, ami az eddigiek értelmében teljesen indokolt, az ismert falutörvény-vagyont bizonyos megszorításal statisztikai következtetések levonására alkalmas mintának tekinthetjük. Mivel nem valószínű, hogy valaha is megtudjuk, összesen hány írott székely falutörvény keletkezett az idők folyamán és hányszor módosították, bővítették stb. azokat, kénytelenek vagyunk következtetéseinket a fennmaradtakra támaszkodva levonni. (Vizsgálódásaink során a székely mezővárosoknak a falutörvényektől sok tekintetben alig-alig különböző statútumait, szabályzatait, rendtartásait figyelmen kívül hagytuk,⁵¹ úgyszintén a határőr-katonatiszti falurendtartásokat is.)⁵²

Természetesen Imreh István is gondolt a székely falutörvények valamiféle statisztikai elemzésére, hiszen munkáiban a falutörvény-vagyont székek és falvak szerint, a keletkezési idő, a lelő- és megőrzési hely, a nyomtatásban való megjelenés feltüntetésével többször is számbavette, megállapítva, hogy azok száma meghaladja a százat.⁵³ Tehát ezen a téren is az ő nyomdokain járunk.

Itt következő összesítő táblázatunk 1. oszlopába az 1614–1848 közötti időszakban a területén a legtöbb falusi települést felmutató székekkel kezdve a székely székeket írtuk be a települések számának csökkenő sorrendjében,⁵⁴ 2. oszlopába a falusi települések székenkénti számát, 3. oszlopába azon falvakét, ame-

³⁶ Uo., 10^v.

³⁷ Uo., 12^v.

³⁸ Uo., 14^v.

³⁹ Uo., 112^r.

⁴⁰ Uo., 181^r.

⁴¹ Uo., 113^r.

⁴² Uo., 125^r.

⁴³ Uo., 129^r.

⁴⁴ Uo., 130^r.

⁴⁵ Uo., 131^v.

⁴⁶ Uo., 193^v.

⁴⁷ Uo., 108^r.

⁴⁸ Uo., 134^v.

⁴⁹ Uo., 208^v.

⁵⁰ Uo., 219^r.

⁵¹ Közülük számosat közzétettek a Székely oklevéltár régi sorozatában (SzOkl.), a *Corpus statutorumban* stb.

⁵² IMREH István 1983, 40.; Uő 1999, 173–180.

⁵³ IMREH István 1971, 224–225.; Uő 1979, 38–39.

⁵⁴ EGYED Ákos 1981, 107–116. (A városok nélküli szám.)

lyeknek falutörvénye közzétetett vagy legalábbis ismert, 4. oszlopába az ilyen falvak százalékos arányát az illető szék összes falvainak számához viszonyítva. (A falvak számát úgy kaptuk meg, hogy – lévén a törvény külön-külön mindegyiküké is – minden közösen törvényt hozó falut külön-külön egységnek vettünk, ugyanakkor csak egy egységnek számítottuk azokat a falvakat, amelyek más-más időpontban megújították, módosították, bővítették törvényüket, vagy más-más életterületet szabályoztak különböző időpontokban. Természetesen csak egynek vettük azokat a falvakat, amelyek másokkal közösen és külön-külön is hoztak falutörvényt. Lehetséges, hogy ez az eljárás némi torzulást okoz, de az vélhetően nem jelentős. A székely székekkel közvetlenül szomszédos, sok tekintetben a székely falvakhoz hasonlult Fehér vármegyei enklávék falvait is belefoglaltuk táblázatunkba: falutörvényeiket Imreh István is a székely falutörvények között tartotta számon.) Az 5. oszlopba azt az időszakot írtuk be, amelyben az illető szék falvainak falutörvényei keltek, a 6. oszlopba pedig az illető székben kelt összes falutörvényt, beleértve az idők során ugyanazon falu által megújított, módosított, bővített vagy más-más életterület szabályozására hozott törvényeket, valamint a több falu által hozottakat is, mégpedig úgy, mintha mindegyik falu külön-külön, de egyidejűleg szabályozta volna ugyanazt az életterületet; az illető falutörvények jóváhagyási időpontjait szintén tekintetbe vettük.⁵⁵

1.	2.	3.	4.	5.	6.
Udvarhelyszék	129	15	11,62	1610–1874	32
Marosszék	117	14	11,96	1602–1839	58
Csikszék	38	23	60,52	1601–1842	64
Sepsiszek	34	27	79,41	1581–1845	55
Kézdiszek	30	10	33,33	1660–1846	25
Aranyosszek	21	2	9,52	1728–1881	4
Orbaiszek	20	4	20,00	1680–1830	9
Gyergyószék	19	3	16,66	1581–1822	8
Miklósvárszek	9	9	100,00	1690–1775	14
Kászonszek	5	–	–	–	–
Összesen	422	107	25,35	1581–1881	269
Fehér vm.	16	4	25,00	1715–1820	13
Összesen	438	111	25,34	1581–1881	282

Első pillantásra feltűnik, hogy a két legnagyobb és legnépesebb székely szék – Udvarhely- és Marosszék – falvai közül aránytalanul kevésnek maradtak fenn a

falutörvényei, azok többsége viszont bízást a legrégebbiek közé sorolható.

Csik-, Sepsi- és Kézdiszek igen jelentős számú falujának őrződött meg egy vagy több falutörvénye, ezen székek falvai állnak az élen százalékos arányuk és a keletkezési-módosítási-bővítési-másolási-jóváhagyási éveik számának tekintetében is, míg Orbai- és Gyergyószék ebben a rangsorban jócskán lemarad mögöttük, még ha a három legrégebbi, 1581-es keltezésű falutörvény közül kettőt a gyergyószékiek mondhatnak is a magukénak. (Statisztikánkban az Imreh István által eldöntetlenül gyergyó- vagy csikszentmiklósinak tekintett 17. századi *Instructio* 1704-béli vagy 1750 utáni másolatát az 1704-es évnél Gyergyószéknél tüntettük fel,⁵⁶ a 18. századi csikszögödi falutörvényt pedig természetesen a csikszéki falutörvények között.⁵⁷)

Fehér, pontosabban Felsőfehér vármegyének az 1876-ban Háromszék vármegyéhez csatolt falvai közül azok százalékos aránya, amelyeknek falutörvényét ismerjük, magasabb az orbai- és gyergyószékiekéénél, de alacsonyabb a csik-, sepsi- és kézdiszékiekéénél.

A kászonszéki falvaknak érthető okokból nem voltak külön falutörvényeik: az igen kicsiny és zárt településcsoport szükségleteinek bizonyára teljes mértékben megfeleltek az 1714-ben kelt csik-gyergyó-kászonszéki statútumokhoz igazodó kászonszéki határozatok. Ezek azonban – véleményünk szerint, többek közt éppen eredetük okán – nem igazán számíthatóak a falutörvények közé.⁵⁸ (Csik-, Gyergyó- és Kászonszék legrégebbi constitúciójának kelte 1650. X. 24.⁵⁹) Aranyosszék rendtartása is tulajdonképpen sajátos széki statútumnak és sajátos falutörvénynek is tekinthető: nemcsak magának a Bogáti pusztának, hanem a széknek vagy az aranyosszéki falvak összességének a törvénye.⁶⁰ (A statisztikai táblázatba és a függelékbe bevettük a mézskői Kopta-kert, a Hurkajuki Társaság szabályzatát is.⁶¹)

A Kászonszéknél alig nagyobb Miklósvárszék kilenc faluja mindegyikének ismerjük egy vagy több falutörvényét. A Főkörmányszéknek az ezredparancsnokság által közvetített kívánságára 1774–1775-ben benyújtott hét falutörvény között első ízben és régebben írásba foglaltakról készült másolatokat, összefoglalásokat vagy kivonatokat is találunk.

Hét miklósvárszéki falu és a kézdiszéki Oszdola törvényei lejegyzésének körülményei, és az a bizonyosság, hogy háborús időkben elveszett írott

⁵⁵ Részletesebben lásd a függelékben.

⁵⁶ IMREH István 2001, 185–187.

⁵⁷ Uo., 190–193.

⁵⁸ IMREH István – PATAKI József 1992, 251 és IMREH István 2001, 174–196.

⁵⁹ SzOkl., VI, 191–193. Kászonszék már 1693-ban határozatot hozott az erdők védelméről. (SZÓCS János 2004, 81.)

⁶⁰ IMREH István 1983, 517.

⁶¹ Uo., 17.

falutörvényüket eleink – egyebek mellett – emlékeztükre hagyatkozva újították meg, pótolták vagy állították helyre, indokolttá teszi a székely társadalom egészét mélyen érintő történések, változások, átalakítások, folyamatok és az egyes falutörvények lejegyzésének, módosításának, bővítésének, megújításának, jóváhagyásának, újramásolásának időpontja között valószínűsíthető összefüggések vizsgálatát.

Kevés a valószínűsége, hogy közvetlen összefüggés lenne kimutatható a háromszéki községek 1581-es lázongása és az 1581-es zaláni, illetve a két 1581-es gyergyószéki falutörvény keletkezése között, de az összefüggés valószínűsége sem zárható ki teljes bizonyossággal: az 1578-as országgyűlési végzések és a háromszékiek 1581-es forrongása között ilyen összefüggés bízást feltételezhető.⁶² (A lázongáshoz az vezetett, hogy a fejedelmi kincstartók a főnépeket és a lóföket is megfosztották a bíraskodás jövedelmétől, a bírságot díjak őket illető részétől.⁶³)

Berekeresztúr megyéje (egyházközsége) rendtartása írásba foglalásának indoklásában 1602-ben szó szerint kimondta, hogy „mind az *mi egyenetlenségünk* miatt, s mind pedig *országunknak közönséges háborúja* miatt, a rendtartásban tapasztaltunk nagy sok fogyatkozásokat”.⁶⁴ A székely szabadságnak az 1595-ös havasalföldi hadjárat idejére való visszaállítása és újbóli visszavonásának körülményei, a visszavonást követő mozgalom és annak leverése – a „véres farsang” – bőségesen szolgáltattak okot és alkalmat az egyenetlenségre. A tizenöt éves háborúnak az ország területén és a határokon kívül zajló további eseményei, Báthori Zsigmond lemondásai és visszatérései, az ország többszöri idegen megszállása, az anyagi értékeknek, az emberlételemeknek a honi és idegen hadak, a rabló, kóborló bandák és egyének általi pusztítása, a háborúsággal járó inség és járványok, ezek következtében a visszaélések és jogtalanságok elszaporodása, az erőszak elharapózódása csak növelheték az általános bizonytalanságot. Mindez egyenesen vezetett a rendtartásbeli fogyatkozásokhoz. A falu rendjének fenntartásában döntő szerepet játszó fegyverforgató férfinépeség jelentős részének a távolléte a háborús időkben önmagában is elegendő volt mindezen jelenségek elszaporodásához, a faluközöség összetartó kötelékek ideiglenes meglazulásához.

Az életben maradt, falujukba visszatérő férfiak első teendőik közé sorolhatták a falu régi rendtartásainak megerősítését vagy a megváltozott körülményeknek megfelelő új rendtartások életbeléptetését, különös tekintettel arra, hogy az 1599 végén és 1600 elején kitört mozgalmak során az 1562-ben fejedelmi jobbágyá lett székelyek felszabadították önmagukat, a fejedelmi jobbágyok rétege tehát lényegében felszámolódott.⁶⁵

Berekeresztúr megyéje rendtartásának 1658-as és 1662-es megerősítésére minden valószínűség szerint éppenséggel a tizenöt éves háborúhoz kísértetiesen hasonló körülmények szolgáltattak okot. Feltevésünket megerősíteni látszik, hogy a II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratát követő időszakban született Udvarhelyszéken a kissolyosi (1659),⁶⁶ a szentmihályi (1663), a kőröspataki (1666) és a csehétfalvi (1666), Kézdiszéken a dálnoki (1660–1669),⁶⁷ az alsócsernátoni (1665, 1666), Csíkszékben pedig a szenttamási falutörvény (a falu 1667-es falutörvényében korábbi végzésekre hivatkoznak), de az akkori háborús viszonyok ihlethették a kézdiszéki Altorja 1660-as falutörvényének egyetlen fennmaradt cikkelyét is.

A császári hadak 1687-től kezdődő folyamatos székelyföldi beszállásolása által gerjesztett gondok készíthették a sepsiszéki Aldoboly (1693 előtt), Zalán, Uzon (1699)⁶⁸ és Kökös (1701) lakóit falutörvényük írásba foglalására, Csíkközmező megyéje pedig szintén 1688-ban hozott újabb végzéseket, amelyeket az 1608-béliekkel együtt 1692-ben vetettek újból papírra a Thököly-járás által súlyosan érintett lakosok.⁶⁹ A miklósvárszéki Bölön lakói éppenséggel Thököly és szövetségesei, illetve ellenfelei hadainak a járása (1690) közepette fogalmazták meg, a következő évben pedig meg is újították vártemplomuk törvényét. (A sepsiszéki tisztség 1690. július nyolcadika után azt írta: *Observandum ... az haborúságos idő miatt felben kellett hadni az Inquisitiót.*⁷⁰ Kimondva vagy kimondatlanul a Thököly-járás idején történetekre utalnak a következő feljegyzések is: *Anno 1693 Die 26 Novembris. Az közelebb el mult negiedik esztendőben ... Köröspataki udvar hazamtól bort hordott el az disturbiumban;*⁷¹ *Anno 1694. die 12 Januarii in Oppido Sepsi Szent György Olt mellyeki Ispán Szék. örökös levelünk vagon, de most az disturbiumos*

⁶² Uo., 20.

⁶³ IMREH István 2001, 184.

⁶⁴ A törvényhozók a régi bevett szokásokat szövegezték meg. (IMREH István 1983, 279, 518.) Berekeresztúr megyéjének 1613-as, 1618-ban megerősített, 1687-ben lemásolt határozatait is bízást sorolhatjuk a falutörvények közé. (SzOkl., VI, 42–43.)

⁶⁵ SzOkl. Új s., IV, 15–19.

⁶⁶ Ez a falutörvény különbséget is tesz a *békességes üdön* és a

háború üdöben követendő eljárások között.

⁶⁷ MOL P 1610.

⁶⁸ Az uzoni törvényhozók a régi bevett szokásokat szövegezték meg. (IMREH István 1983, 334 és 519.)

⁶⁹ A törvényhozók minden valószínűség szerint szintén régebbi bevett szokásaikat szövegezték meg. (IMREH István 1983, 285 és 518.)

⁷⁰ Fol. Hung. 953, 81^v.

⁷¹ Uo., 119^v.

időben az levelünköt Brassoba vittük;⁷² Anno 1694. die 12 Januarii Ket ökröt vett volt el az hazunktol az közelebb el mult 3harmadik esztendőben, ő tudja hova tette;⁷³ 1701. Die 10. Februarij... Tökölj Jarasakor Incze Andras, az eő lovat, és azon levő nyergét ahoz valo apparatusat s' fegyverit ugy hagyta volt reaja, hogy visellye gondgyat ha eő neki oda le holta történek.; 1701. Die 11. Martij.... In Anno 1690- Tököllyi Uram itt jarasakor Karátszon tajekan Uzonban nimeteket hozott hazamban falus biro leven töttek az nimetek 8 zlot arra kart.⁷⁴)

A II. Rákóczi Ferencz vezetett szabadságharc idején ismét hadbaszálló székelyek látszólag nemigen bajlódtak falutörvények meghozatalával, a szabadságharc leverése utáni lefegyverzésük pedig átmenetileg megbénította őket, így csupán az 1703-as alkotásai – ennek négy cikkelye maradt fenn – és az 1704-es keltezésű vagy akkori, illetve 1750-es másolatban fennmaradt, általunk gyergyószentmiklósinak tekintett *Instructio* hozható összefüggésbe a szabadságharc kezdetével. Jellemző, hogy az 1581-es gyergyószentmiklósi falutörvény – a gyergyóújfalusi constitutió változata – másolata is 1701. vagy 1704. III. 23-án készült.⁷⁵ A bölöni templomerőd második, a toronyban, a bástyákban és a vívófolyosók alatt lévő conservatóriumokra vonatkozó törvénye viszont egyértelműen a szabadságharc eseményei közepette, 1706-ban született.⁷⁶ Az 1683-as zágoni falutörvényt ugyanakkor a szabadságharc idején és következtében kialakult zűrzavaros állapotok miatt erősítették meg 1710-ben.

Sokatmondó tény, hogy a sepsiszéki Kilyén (18. század eleje),⁷⁷ Szacsva (1717), Sepsiszentivány és Laborfalva (1717) lakóinak – minden valószínűség szerint – a császári csapatok 1687-es bejövetele és a szabadságharc bukása közötti időszakban elvesztett törvényeiket kellett *compilálniuk* és újból leírniuk,⁷⁸ a Fehér vármegyei Peselnek falutörvénye (1715) pedig erőszakos népeket és *tábori embereket* említ a kártevéssekkel kapcsolatban. A sepsiszéki kilenc falu – Bodok, Zoltán, Étfalva, Gidófalva, Fotos, Martonos, Angyalos, Besenyő és Eresztevény – nemrégiben fellelt – de-

liberatuma (1713)⁷⁹ ugyancsak bizvást kapcsolatba hozható az 1687 és 1711 között kialakult állapotokkal: a bebíró kézdiszéki birtokosok minden valószínűség szerint éppen abban az időben kezdtek jogosultságukon felül vagy valós jogosultság nélkül erdőlni a kilenc falu erdejében.⁸⁰ Ugyancsak a szabadságharc utáni talpraállás eredménye lehetett az 1714-es csík-gyergyókászonszéki statútumok kidolgozása is.

Nem látszik összefüggés a szabadságharc által előidézett zűrzavar vagy a kezdődő szárazság és a sepsiszéki Uzon (1715) falutörvényének írásba foglalása között. A háborúkéhoz hasonló problémákat gerjesztő 1717–1719-es szárazság, éhínség és pestisjárvány következményeinek elhárítására való törekvés azonban feltehetően siettetette a bölöni (1718⁸¹) és a kantai (1720) falutörvény lejegyzését, az 1683-as zágoni falutörvény újbóli megerősítését (1721): az akkoriakhoz hasonló körülmények vezethettek el a csak említett (1736⁸²) dálnoki szabályozás meghozatalához is.

A kézdiszéki Ozsdola (1774) falutörvényének lejegyzése ugyanúgy a Főkormányzésznek a székely határőrparancsnokság által közvetített utasítására történt, mint hét miklósvárszéki falu törvényének a lemásolása vagy első feljegyzése. A székely határőrezredek megalakulása serkentette törvényeik kodifikációjára vagy megújítására a sepsiszéki Eresztevény (1767), Árkos (1767, 1771), Szemerja (1771), Kökös (1771) és a kézdiszéki Márkosfalva (1772) lakóit is.⁸³ A Habsburg-birodalom keleti határvédelmi rendszerébe többé-kevésbé nyílt erőszakkal belekényszerített székek társadalmilag vegyes lakosságú falvainak a közéletében az 1770-es évektől kezdve egyre fontosabb szerepet játszottak a határőrkatonaik:⁸⁴ a sepsiszéki Zalán (1780) lakói újabb falutörvényük megalkotása céljából már nem a templomban, az iskolaházban vagy valamely tisztségviselő házában, hanem egy lovaskatonáiban gyűltek össze. Az 1804–1809-es dálnoki erdőrendtartást is lovaskatona házában újították meg,⁸⁵ a militarizált falvakban pedig 1780 után többnyire már a jegyző is katonarendi. Csíktaploca (1837) szükségesnek látta consti-

⁷² Uo., 133e. A Sepsiszentgyörgyön működő Oltmelléki Ispánszéken I. József császár idejében jelentették a panaszosok, hogy örökös levelüket Brassoba vitték, feltehetően a Thököly-járás idején. Háromszék másik ispánszéke a Feketeügy-melléki volt. Anno 1694. die 19. Januarij. Feketeügy mellyeki Ispán Szék. (Uo. 134e.)

⁷³ Uo. 134e.

⁷⁴ Uo. 180e, 216e.

⁷⁵ IMREH István 2001, 181. Statisztikánkban az 1701-es évnél tüntettük fel.

⁷⁶ Erdélyben a szabadságharc 1707-ben gyakorlatilag véget ért, és elkezdődött a kurucpárti székelyek moldvai bujdosása. (CSUTAK Vilmos 1929, 639.)

⁷⁷ Az 1693-ban feltehetően még meglévő korábbi írott törvény

minden valószínűség szerint a Rákóczi-szabadságharc idején vesztett el. Lásd a függelékben.

⁷⁸ Szacsva, Szentiván és Laborfalva régi törvényeit időrendi táblázatunkon annál az évnél is feltüntettük, amelyben először idézik vagy említik azokat, illetve hivatkoznak azokra.

⁷⁹ MOL P 1610.

⁸⁰ Besenyőnek feltehetően már korábban, 1693-ban is volt falutörvénye. Lásd a függelékben.

⁸¹ IMREH István 1971, 224–225.

⁸² MOL P 1610.

⁸³ Egyházi rendtartásai Márkosfalvának már korábban is voltak. IMREH István 1983, 413.

⁸⁴ Uo., 38–41.

⁸⁵ MOL P 1610.

tuciójának a marchális gyűlés és a Regiments Commando általi megerősítését is.

A székely határőrezredeknek a bajor örökösödési háborúban (1778–1779), a török háborúban (1788–1791) és a francia háborúban (1792–1813) való bevetése következtében a 18. század utolsó és a 19. század első évtizedeiben ismét elszaporodhattak a falvak rendjének újragondolására készítő jelenségek.⁸⁶ Ebben az időszakban egyaránt előfordul a régebbi falutörvények másolás általi (Alsócsernáton – 1793, Kézdiszék) és tényleges megújítása, bővítése, módosítása (Dálnok – 1804, Kézdiszék) és az újabb falutörvények kodifikálása (Sepsiszékben Zalan – 1780, Szentiván és Laborfalva – 1804, Oltszem – 1806; Kézdiszékben Oroszfa – 1792, Szentkatolna – 1790, 1811, Léczfalva – 1807;⁸⁷ Csíkszékben Jenőfalva – 1815). Jellemző, hogy Gyergyószárhegy is az 1804, 1812 és 1813-béli határozatait újította fel 1822-es keltezésű határozatában. Az is jellemző, hogy Aranyosszék egyes meg nem nevezett falvainak erdőrendtartásait is 1802-ben említik.

Köztudott, hogy Marosszék 1764-ben elkerülte a határvédelmi rendszerbe való besorolást, Udvarhelyszéknek pedig csupán egy kis részét, Bardoc fiúszéket militarizálták. Marosszéken az 1764–1813 közötti időszakból csupán a karácsonyfalvi (1790) hegyközségi törvény – tehát egy igen különleges rendtartás – maradt fenn, az ugyanezen időszakból fennmaradt két udvarhelyszéki falutörvény közül pedig egyik a militarizált Magyarhermányból (1803), a másik a földrajzilag közeli Homoródszentmártonból (1808) való. Jellemző, hogy Magyarhermány 1803-as falutörvényében a falunak a határvédelmi rendszerbe való besorolását követő 1766-os esztendőben kelt régi falutörvényt említik.

A jelentős történelmi fordulatok tehát egyrészt a régi törvényekben való képletes vagy tényleges fogyatkozásokhoz, másrészt azok újraalkotásához vagy újragondolásához vezettek.

A Bethlen Gábor és a két Rákóczi György nevével fémjelzett időszakban (1613–1657), amelyet sikeres kül- és belpolitika, gazdasági-társadalmi stabilitás és jogbiztonság jellemezett, annak ellenére, hogy írástudókban nem volt hiány, alig kodifikáltak néhány falutörvényt. Melotai Nyilas István például így méltatta Bethlen Gábor oktatás-, egyház- és művelődéspolitikáját 1622-ben kiadott művében: „Fölséged az, aki sok jeles ifjút panasztalan költsé-

gével taníttata és az országban Istenesen letelepíte, annyira, hogy majd alig vagyon Erdélynek oly szurdikja, melyet Fölséged tudós emberekkel meg nem rakott volna.”⁸⁸

I. Apafi Mihály uralkodásának 1666–1687 közötti szakaszából – amelyben az országban időnként kegyetlen hatalmi harcok dúltak, a Székelyföldön török és tatár hadak vonultak át, a szultán pedig az erdélyi fejedelmet hadaival együtt a Porta nyugati hadjárataiban való részvételre kötelezte, miközben nyugaton a kurucok és a németek okoztak gondot a fejedelemségnek – szintén alig maradt fenn néhány falutörvény.

A fenti vázlat azt is sejteni engedi, hogy – más írásos emlékekkel együtt – mely időszakokban, mely események során vagy következtében pusztulhatott el, mehetett veszendőbe számos régi székely falutörvény. Megállapítható azonban, hogy múltunk számos, a 16–19. század viszontagságai között fennmaradt írásos emléke éppenséggel az újkori és legújabbkori nagy történelmi átalakulásoknak esett áldozatul. A székely falvak régi iratanyagát a 19–20. században felsőbb utasításra vagy önszántukból maguk a falvak vezető testületei selejtezték ki, és hagyták veszendőbe menni.⁸⁹ Szerencsés esetben a családi, széki és kormányzati levéltárakban, egyházi és egyházközségi levél- és irattárakban, egyes közgyűjteményekben vagy magán-személyeknél, gyűjtőknél megmaradt az eredeti irat, esetenként annak korabeli vagy későbbi másolata: gyakorlatilag ezekre van utalva a téma kutatója.

A jelen tanulmánynál sokkal szélesebb körű kutatás bizonyára kimutatna valamilyen szorosabb vagy lazább összefüggést a székely falvak demográfiai viszonyainak alakulása és a falutörvények lejegyzésének időpontja között is. A békebeli tüzesetekről nemigen rendelkezünk adatokkal, de mindeddig nem találtunk összefüggést a falutörvények megújítása és a jól ismert időpontban bekövetkezett földrendések között,⁹⁰ ami gondos megőrzésük bizonyítéka lehet.

A fenti – vélt vagy valós – összefüggések felvetnek egy igen fontos kérdést: kimutatható-e valamilyen nyilvánvaló vagy legalábbis valószínű cezúra a falutörvény-alkotási készségben az 1581 és 1881 közötti időszakban, azaz korszakolható-e az írott székely falutörvények kora?

Úgy véljük, ennek eldöntéséhez elsősorban azt a tényt kell figyelembe venni, hogy a székely rendek viszonyait, hadkötelezettségét stb. szabályozó utolsó

⁸⁶ A bajor örökösödési háborúba való elmenetelt megtagadó háromszéki határőröket igen súlyosan megbüntették. (IMREH István 1973, 35–36.)

⁸⁷ Léczfalva régi protocollumaiban 1807-ben még megtalálhatóak voltak a régi jó szokások nyomai. (IMREH István 1983, 461.)

⁸⁸ HEREPEI János 1965, 199.

⁸⁹ Az altorjai falusbíróság 19. század eleji jegyzőkönyvének 60. levele előlapján a következő, valamely 19–20. századi irattár-rendezés során kelt bejegyzés olvasható: *Ezen Levelek meg olvastatván haszon vehetetleneknek tanáltatnak.*

⁹⁰ RÉTHLY Antal 1952.

jelentős királyi okleveleket Mátyás⁹¹ és Ulászló⁹² bocsátotta ki, a *Tripartitum* pedig 1514-ben lényegében szentesítette az ősi – tulajdonképpen vélhetően a 15–16. század fordulója táján fennálló – székely jogrendet.⁹³

Maguk a székelyek már 1451-ben is *minden székelyek dicséretes törvénye és régen megtartott szokása szerint* szabályozták az örökösödést,⁹⁴ a sepsi, kézdi és orbai székelyek pedig 1466. I. 20-án, a zabolai gyűlésen írták össze és tették kötelezővé az egymással egyenetlenkedő székely főemberek és közszekelyek számára régi törvényeiket.⁹⁵ Ezt követően 1503. IX. 15-én szabályozták a székelyföldi egyházi viszonyokat,⁹⁶ majd 1505. XI. 23-án⁹⁷ és 1506-ban⁹⁸ Udvarhelyen, illetve Agyagfalván foglalták írásba fontosabb törvényeiket és – miközben nehéz vajúadások között épp születőben volt az Erdélyi Fejedelemség – 1555. IV. 28-án,⁹⁹ országgyűlési felszólításra, ugyancsak Udvarhelyen, össze- és írásba foglalták a teljes székely világi (szokás)jogot, mégpedig magyar nyelven. Az 1555-ös székely nemzetgyűlés betetőzte és egyszersmind lezárta az ősi székely világi jogrend kodifikálásának folyamatát: az akkor rögzített jogszabályok köszönnek vissza leggyakrabban a székely falutörvények punctumaiból is. A falutörvények fontosabb jogforrásai tehát már a 16. század közepén készen álltak, ezeket pedig kiegészítették a 17. század közepe táján összegyűjtött és majd rendszerezett erdélyi országgyűlési végzések.

Az új államalakulat egyes központi intézkedései kiváltották a közszekelyek elégedetlenségét, és közvetve-közvetlenül az 1562-es felkelés okaivá váltak. A felkelés leverése után, 1562. VI. 20-án a segesvári országgyűlés a székelység életét a következő negyven évre gyökeresen megváltoztató, szintén magyar nyelven formába öntött törvényeket hozott.¹⁰⁰ A magyar nyelv tehát a 16. század közepén a Székelyföldön és

erdélyi viszonylatban is a latinnal egyenrangú és -értékű hivatalos nyelvvé vált.

A székely szabadság csak a székelység hosszas küzdelmei nyomán állt helyre, midőn az 1599 végén és 1600 elején kitört mozgalmak során – mint már említettük – az 1562-ben fejedelmi jobbággyá lett közszekelyek felszabadították önmagukat, és a fejedelmi jobbágyok rétege felszámolódott.¹⁰¹ Ezt a tényállást rögzítették Báthori Zsigmond 1601. XII. 31-én kibocsátott oklevelei is.¹⁰² A székely szabadság visszaállítása azonban még a későbbi fejedelmek intézkedéseivel együtt sem törölhette el az elnyomatás évtizedeiben és az azt követő időszakban bekövetkezett gyökeres, mélyreható változások nyomát, ráadásul – más tényezőkről és körülményekről nem is beszélve – a székelységnek a szerepe is jelentősen megváltozott a 17. század elején fokozatosan ismét megerősödő Erdélyi Fejedelemségben.

A rendelkezésünkre álló adatok azt sugallják, hogy a falutörvények írásba foglalásának igazi ideje, amint azt összesítő statisztikai táblázatunk is mutatja, csak a székely szabadság visszaállításával jött el, bár magának a folyamatnak minden valószínűség szerint a székely falvak önkormányzatát is erősítő ama 1578-beli országgyűlési döntés adhatott lendületet, amely a széki tisztség kezéből a faluközösségek, a falvak választott tisztségviselői kezébe utalta a határárkok ügyében való bíraskodás és büntetés jogát.¹⁰³ Az 1581-es gyergyóújfalusi falutörvény 5. és 19. articulusa¹⁰⁴ szerint azonban 1562 előtt is léteztek székely falutörvények, míg a széki tiszteknek a határárkok ügyében való bíraskodási és büntetési joga feltehetően csupán egyik súlyos következménye volt az 1562-es segesvári végzéseknek, és lehetséges, hogy inkább a fejedelmi jobbágyok, mint a falvak többi lakói terményeinek védelmét szolgálta. Az 1562 előtti székely falutörvények pedig akkor is falutörvények voltak,

⁹¹ 1463. IV. 26.: Mátyás király a székelyek hadkötelezettségét is szabályozta. (SzOkl., I, 198.) 1473. XII. 9.: Mátyás király az összes székelység számára kiadott kiváltságlevele alapján megparancsolta, hogy a székely előkelők ne merjék a székelyeket ősi szabadságuk ellenére pénzsarolással terhelni, mert azok minden jószágukból ki fogják hányni a szabályszegőket. A lófőket és gyalogokat külön jegyzékbe íratta, és az előkelők ezen nem változtathattak, de a vajdák és a székely ispán tudtával a király által megszabott módon a székelyek átléphetnek egyik rendből a másikba. (SzOkl., I, 218–219.) A székelyek senkinek sem tartoznak pénzfizetéssel, csak önkéntes és készpénzes ajándékot adnak a királynak és embereinek, hangsúlyozza a királyi rendelet. (SzOkl., I, 220.)

⁹² 1499. VII. 13. (SzOkl., III, 138–145.)

⁹³ WERBŐCZI András 1990, 485–487.

⁹⁴ Legkorábban, 1279-ben a telegdi székelyek törvényét és statútumát, 1408-ban és 1427-ben pedig Marosszék szokásos törvényét említik. (IMREH István 1983, 8–9.)

⁹⁵ SzOkl., III, 82–87.

⁹⁶ Uo., 153–157.

⁹⁷ SzOkl., I, 306–308. Az udvarhelyi székely nemzetgyűlés: „Mi az egész Székely földének lakosi, és minden székeknek akár kicsodás renden lévői”.

⁹⁸ Uo., 313–317. Az agyagfalvi székely nemzetgyűlés: „Mi Székely Ország földének lakói és az egész Székely Földön lévő székeknek közönségesen minden felső és alsó renden lévői”.

⁹⁹ SzOkl., II, 119–127.

¹⁰⁰ Uo., 161–167. „A legelső magyar nyelvű törvénycikkelyeket az 1556. évi márczius 8-án tartott szászsebesi országgyűlésen hozták; [...] az 1565. évi június 22. kolozsvári országgyűlésen a magyar nyelv már végképp kiszorítja a törvényhozás köréből a latin nyelvet.” (MÁRKUS Dezső 1900, X.)

¹⁰¹ SzOkl. Új s., IV, 15.

¹⁰² SzOkl., IV, 150–154.

¹⁰³ EOE III., 128, 136; SzOkl., V, 124; IMREH István 1983, 232.

¹⁰⁴ SzOkl., V, 124–128.

ha azokat nem foglalták írásba, hanem csak szóban örökítették nemzedékről nemzedékre.

Az előbb általánosságban szóltunk a székely falutörvények írásba foglalásának kezdetéről, de súlyosan tévednénk azt feltételezve, hogy a székely székek és a székeken belül a falvak egymással egyidejűleg, összhangban, folyamatosan és egy ütemben fejlődtek, a székelység egészét érintő történelmi eseményekkel és folyamatokkal pedig – amint azt fentebbi kísérletünk is bizonyítja – a székely falutörvényeknek kodifikálásuk időpontja alapján csak egy töredéke hozható többé-kevésbé szoros összefüggésbe. Ezek után a magunk részéről egyelőre reménytelen vállalkozásnak tartjuk annak kiderítését, hogy mely helyi okok készíthették falutörvényük lejegyzésére, illetve bármiféle módosítására az egyes községeket vagy a közös javakat bíró társközségeket. Ugyanakkor olykor az okok egy része akkor is nyilvánvaló, ha a törvényhozók nem nevezik meg azokat, illetve ha azokra csak a törvény preambulumából vagy előírásaiból következtethetünk. Példaként említhetjük, hogy a bodokiak idősb Mikó Ferencsel való pereskedésük békességgel való lezárása érdekében írták meg 1731-es keltezésű falutörvényüket. Másik példa: a kisborosnyóiaknak a nagyborosnyóiakkal való 1701-beli vitája indokolja azt a szigort, amelyet az előbbiek falutörvényük 1724-es kodifikálása során az idegenekkel szemben tanúsítottak.¹⁰⁵

A székely társadalom egészét érintő változások, átalakulások és az ezekkel összefüggő vagy ezektől független helyi okok, a falvakon belüli és a falvak közötti legkülönbözőbb természetű súrlódások, érdeellentétek, vagy éppenséggel érzékenységek egyaránt falutörvényeik írásba foglalására készíthették a székely községeket vagy a közös javakkal rendelkező társközségeket, amihez hozzájárult több, a székelység tudatában egyre világosabban körvonalazódó felismerés is. Eleink ugyanis elég hamar beláthatták, hogy a szóbeliségben megrekedt szokásjog és viselkedési szabályok a székelyföldi rendi, gazdasági, közigazgatási, vallási és művelődési viszonyok átalakulása következtében önmagukban már nem biztosítanak megfelelő szilárdságú keretet sem az egyes faluközségek, sem a különböző okokból kifolyólag egymással szoros kapcsolatban álló szomszédos faluközségek mindennapi élete számára. Az is elég hamar világossá válhatott számukra, hogy ugyanakkor a székely nemzet- és székgyűlések által a székelység egészére vagy az egyes székekre vonatkozóan írásban rögzített jogszabályok, illetve az országos érvényű törvények sem mindig nyújtanak elegendő támpontot az egyre több gonddal küszködő falvak min-

dennapi életének a megszervezéséhez. Azt is hamar beláthatták, hogy a székelyek egykori – már akkor is inkább elméleti, mint valóságos – egyenlőségét felváltó egyre előrehaladottabb rendi tagozódás következtében megváltoztak az erőviszonyok és elmélyültek az ellentétek a falvakon belül, ami oda vezetett, hogy a vagyonosabbak, tekintélyesebbek és a többség közötti vitás kérdések egyre gyakrabban oldódtak meg az előbbiek érdekeinek megfelelő módon, még ha azok nem is mindig kényszerítették rá nyíltan akarukat a községre. Mindezen jelenségek és az idő múlása nyomán pedig egyre erőtlenebbé vált az ősi szokásjog is. Azt pedig már akkor is tudta mindenki, hogy az emlékezet torzít, a szó elszáll, az írás pedig megmarad és erősebb is a szónál, bár ahhoz nem mindig elég erős, hogy megvédje a községet a hatalmasokkal szemben.¹⁰⁶

Visszatérve a székely falutörvények korszakolhatóságának a kérdéséhez, nem válaszolhatunk mást, mint azt, hogy ezzel legföljebb próbálkozni lehet. A már előbb vázolt történelmi események és a 19–20. századi nagy társadalmi átalakulások közepette az írott falutörvényeknek amúgyis oly kevés esélyük volt a fennmaradásra, hogy az ilyen korszakolási kísérletek – ha nincsenek is teljes kudarcra ítélve – a rendelkezésünkre álló adatok elégtelensége miatt egyelőre aligha hozhatnak megbízható és időálló eredményt, bármily nagy körültekintéssel végzik is azokat. Összefoglaló statisztikai táblázatunk is elég világosan jelzi, hogy a Székelyföld egészére érvényes korszakolásra nincs mód, részletes időrendi táblázatunk pedig azt is elárulja, hogy a székenkénti korszakolással való próbálkozás sem igazán vezethet eredményre.

Az 1581-ben kelt első gyergyó- és sepsiszéki falutörvényeket – meglehetősen késéssel – csak a 17. és a 18. század fordulóján követték újabbak, ugyanakkortájt, amikor felbukkantak az első orbaiszéki falutörvények, de míg Sepsiszéken a 17. század végétől a 19. század közepéig úgyszólván folyamatosan keletkeztek újabb falutörvények, Gyergyó- és Orbaiszékekben ugyanazon időszakban az újabb falutörvények keletkezése szórványosnak tűnik. Udvarhely-, Maros- és Csíkszék területén a 17. század elején találkozunk az első falutörvényekkel, de míg Marosszéken a 17. század végétől kezdve adataink szerint alig keletkeztek újabb falutörvények, és a 17. század végétől a 19. század elejéig Udvarhely- és Csíkszékben is csak szórványosan, a 19. század első felében – főleg Csíkszékben – újból lendületet vett a falutörvény-alkotás. Aranyosszék és Fehér vármegye falvainak egyetlen 18. század előtti törvényéről sincs

¹⁰⁵ Fol. Hung. 953, 216'. Ugyanakkor nem állíthatjuk és nem is tagadhatjuk határozottan, hogy Kisborosnyónak 1701-ben már írott falutörvénye lett volna.

¹⁰⁶ Természetesen a székely falutagok életét kezdettől fogva szabályozó számos, érvényét sohasem veszítő íratlan törvény zömét később sem foglalták írásba.

adatunk, de a 19. század elejéig, illetve közepéig, úgy tűnik, szórványosan mégiscsak keletkeztek újabb falutörvények mindkettőben. Miklósvárszéken a 17. század végén foglalják írásba az első falutörvényeket, a 18. század folyamán még írásba foglaltak néhányat, de e század vége felé vélhetően végleg abba is maradt a falutörvény-alkotás. Kézdiszék abban különbözik a többiektől, hogy ott a 17. század közepétől a 19. század közepéig, gyéribben ugyan, mint Sepsiszéken, viszont elég egyenletes ütemben alkottak újabb falutörvényeket.

Marosszék, Gyergyószék, Aranyósszék esetében semmilyen, Udvarhelyszék, Csíkszék, Kézdiszék, Sepsiszék, Orbaiszék, Miklósvárszék és a Fehér vármegyei falvak esetében csak igen kevés és bizonytalan eredménnyel zárult az a kísérletünk, amelynek során az írott falutörvénnyel rendelkező falvak egymáshoz viszonyított földrajzi fekvésére és falutörvényeik lejegyzésének időrendjére egyaránt figyelmeztünk.

A falutörvénnyel rendelkező udvarhelyszéki falvak többsége egymástól távol, esetenként a szék többé-kevésbé elszigetelt peremvidékén fekszik, de falutörvényeik fennmaradásának valószínűleg nem ez az igazi oka. Az 1764-ben militarizált udvarhelyszéki Magyarhermány 1766-os falutörvénye időrendi szempontból elég jól illeszkedik a földrajzilag közeli Miklósvárszék legintenzívebb törvényalkotási időszakához, és feltételezhető valamiféle kapcsolat Dálya és a szomszédos Bágy kodifikációs tevékenysége között, ami nemigen mondható el az egymással szintén szomszédos Kányádról és Derzsről, Homoródszentpálról és Homoródszentmártonról, Szentábrahámfalváról és Kissolyosról.¹⁰⁷ A székely határvérezredek 1764-beli szervezéséből nagyobb-részt kimaradt Udvarhelyszéken az 1764–1848-as időszakban – a már említett magyarhermányi, a homoródszentmártoni és a két oláhfalusi kivételével – csupán a különleges derzsi falutörvényt jegyezték le, a határvédelmi rendszerből teljesen kimaradt Marosszéken is hasonló a helyzet. Megjegyezzük, hogy ismereteink szerint a derzsi falutörvényen kívül csupán az aranyósszéki mészköi és a kézdiszéki martonfalvi lépi át az 1848-as korszakhatárt.

Csíkszék falutörvénnyel rendelkező falvairól csupán annyi állapítható meg, hogy azok többsége az Olt partján fekszik, Zsögöd és Taploca közvetlenül Csíkszereda szomszédságában, de a földrajzilag egymáshoz kapcsolódó csíki falvak törvényeit egymástól nagyon eltérő időben jegyezték le. Csíkszépvíz ugyan Csíkszentmiklós egyházközségéhez tartozott, de földrajzilag közel esik Csíkszentmihályhoz és mivel törvényeik kodifikációjának időpontja is közel esik egymáshoz,

elképzeltető, hogy ezen a téren hatottak egymásra. A negyedfelmegye vagyonszomszédját alkotó, közös törvénnyel rendelkező hét falu a Csíkszereda közvetlen szomszédságában fekvő Szentlélektől Delnéig és Mindszenttől a Fiság partján fekvő Menasáig terjedő területen külön csoportot alkot. A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc idején, 1705 táján elpusztult Monyasd (Csíkszentgyörgy egyik tizese) földrajzilag ehhez a falucsoporthoz állt közel, de törvényeik lejegyzése terén valószínűleg nemigen hatottak egymásra. Csíkszékben, Kézdiszéken és Sepsiszéken az 1764-es évet nem követte semmilyen változás a falutörvény-kodifikáció terén.

Kézdiszék falutörvénnyel rendelkező községei részben Kézdivásárhely körül csoportosulnak, részben a Brassó–Ojtoz útvonalon fekszenek, a falutörvénnyel nem rendelkező falvak többsége kicsiny, elszigetelt és/vagy a szék peremvidékén helyezkedik el. A Fehér vármegyei Peselnek, Karatna és Kanta, valamint az orbaiszéki Hilib is közel fekszik azon kézdiszéki falvakhoz, amelyeknek a legintenzívebb falutörvény-lejegyzési időszakához falutörvényeik időrendi szempontból is elég jól illeszkednek. Orbaiszék további három, szomszédos, falutörvénnyel rendelkező községe falutörvényének írásban való rögzítése viszont időrendben alig illeszkedik egymáshoz.

Miklósvárszéken az 1764 után lejegyzett falutörvények száma igen jelentős és Kézdiszéken is elég jelentős a korábbiak számához képest. Nincs kizárva, hogy a székely huszárezred sepsiszentgyörgyi főparancsnoksága jelentősebb mértékben befolyásolta a miklósvárszéki, mint a sepsiszéki falvak kodifikációs tevékenységét, és ugyanezt tette Kézdiszéken a II. székely gyalogezred kézdivásárhelyi főparancsnoksága, ami azt jelentheti, hogy Háromszék lakói – talán az orbaiszékiek kivételével – a katonai hatóságok átlagosnál súlyosabb nyomásának voltak kitéve. Jellemző, hogy Gábor Áron és társai 1848-ban előbb Udvarhelyszék egyik militarizált faluja, a Miklósvárszék szomszédságában fekvő Magyarhermány határában, a bodvaji hámorban öntötték az első ágyúkat, majd rövid sepsiszentgyörgyi működés után végleg a legjelentősebb székelyföldi hadiüzemeknek otthont nyújtó Kézdivásárhelyre összpontosították az ágyúöntés és felszerelés minden műveletét. Az sem lehet véletlen, hogy az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc számos vezetője is az egyetlen székelyföldi katonaiskola: a kézdivásárhelyi tanárai és növendékei közül került ki.

Sepsiszéken alig akadt falutörvénnyel nem rendelkező község, az ilyennel nem rendelkezők pedig nem a szék peremvidékén helyezkednek el. A Fehér

¹⁰⁷ Bágy és Dálya, valamint más szomszédos falvak későbbi, 1683-as együttműködésére van is bizonyíték. (DÁVID László

1981, 60–61.)

vármegyei Hidvég falutörvényei időrendi szempontból a sepsiszéki Oltzsem és Málnás falutörvényeihez állnak közel, amelyekhez földesuraik, nevezetesen a Mikó család által kapcsolódtak. A Sepsiszékkal szomszédos másik Fehér vármegyei enklávé falvainak, Bodolának, Nyénnek és Márkosnak egyetlen falutörvényéről se tudunk: ezeket törvényalkotási és kodifikálási téren látszólag semmi se kötötte Uzonhoz és Kököshöz, ahol földesuraik laktak. Sepsiszéken a legintenzívebb falutörvény-lejegyzési időszak 1690-ben, a Thököly-féle hadjárattal kezdődik és az 1710-es években, a II. Rákóczi Ferencz vezette szabadságharc utáni konszolidáció éveiben ér véget. Erre az időszakra esik Miklósvárszék falvai kodifikációs tevékenységének a kezdete is, amely az 1770-es évekig lanya ütemben folytatódik, majd a határország szervezését követő évtizedben az ismert körülmények között ismét fellendül, hogy azzal látszólag véget is érjen.

Jelenlegi ismereteink alapján Sepsiszék és a belőle 1404-ben kiszakadt Miklósvárszék¹⁰⁸ okkal és joggal tekinthető a székely falutörvények klasszikus földjének, de nehéz, ha nem lehetetlen eldönteni, hogy ez fejlett írásbeliségüknek, a történeti emlékekhez és hagyományokhoz való erőteljesebb ragaszkodásuknak, vagy annak tulajdonítható, hogy a székely falutörvények tudós kutatója maga is sepsiszéki lévén, ifjúkorától kezdve céltudatosan és módszeresen gyűjtötte szűkebb szülőföldje falutörvényeit és a székely falutörvények világának megismeréséhez szükséges mindenfajta ismeretet.

Nyilvánvaló, hogy valahányszor egy falu életében valamilyen jelentős változás történt, módosították a falutörvényt, szaporították vagy csökkentették cikkelyeinek számát, esetenként új vagy más életterületet szabályozó rendelete(ke)t hoztak, és néha változatlan vagy lényegesen nem változott körülmények között is újramásolták, megújították a rossz minőségű papírra írt, meg nem felelő körülmények között őrzött, vigyázatlanul forgatott és emiatt megrongálódott falutörvényt. Ebből a szempontból a kilyéni falutörvény az elveszett és újraalkotott falutörvény egyik tipikus példája: a 18. század elejének háborús viszonyai között elveszvéen a 17. századi falutörvény,¹⁰⁹ a falu újraalkotta azt és minden valószínűség szerint ki is bővítette a megváltozott körülményekhez igazodó új cikkelyekkel, kölcsönvéve legalább egyet a

régebbi szemerjai falutörvényből, hacsak a régebbi kilyéniben nem szerepelt egy azonos tartalmú cikkely. (Hasonlóképpen tehettek a falutörvényüket ugyanazon időszakban és körülmények között elvesztett Szacsva lakói is 1717-ben.¹¹⁰)

Vizsgálódásaink eddigi eredményeinek egy részét egy újabb összesítő statisztikai táblázaton mutatjuk be. Második összesítő táblázatunk 1–3. oszlopának adatai azonosak az előző táblázatáival. A 4. oszlopba a falutörvénnyel rendelkező falvak és falucsoportok tényleges számát írtuk be, tekintet nélkül arra, hogy az illető falutörvényt hányszor foglalták írásba, másolták, módosították, hagyták jóvá stb., vagy hány falu tartotta érvényesnek magára nézve. Az 5. oszlopba az ugyanazon falu vagy falucsoport által mindössze egyszer leírt, a 6. és a 7. oszlopba a bármilyen okból kétszer, illetve háromszor, a 8. oszlopba pedig a háromnál többször írásba foglalt, másolt, módosított, más életterületet szabályozó, jóváhagyatott stb. falutörvények számát írtuk. A 9. oszlop az előző táblázat 6. oszlopának adatait tartalmazza. Alábbi táblázatunk is csak azon falvakkal és falucsoportokkal számol, amelyeknek bizonyíthatóan volt falutörvényük és azok esetében sem veszi tekintetbe a további falutörvényeikre vonatkozó összes utalást.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
Udvarhelyszék	129	15	15	7	5	2	1	32
Marosszék	117	14	6 ¹¹¹	3	2	–	1	58
Csikszék	38	23	11 ¹¹²	2	6	–	3	64
Sepsiszék	34	27	21 ¹¹³	12	4	2	3	55
Kézdiszék	30	10	10	5	1	–	4	25
Aranyszék	21	2	2	?	2	–	–	4
Orbaiszék	20	4	4	2	–	1	1	9
Gyergyószék	19	3	3	1	–	1	1	8
Miklósvárszék	9	9	9	7	1	–	1	14
Kászonszék	5	–	–	–	–	–	–	–
Összesen	422	107	81	39	21	6	15	269
Fehér vm.	16	4	4	1	1	1	1	13
Összesen	438	111	85	40	22	7	16	282

Táblázatunk adataiból kiszámítható, hogy eddigi ismereteink szerint a falutörvénnyel rendelkező falvak és falucsoportok 18,82%-a háromnál többször, 8,23%-a háromszor, 25,88%-a kétszer, 47,05%-a pedig egyszer foglalt írásba stb. falutörvényt. Többé-kevésbé folyamatos falutörvény-alkotási időszak

¹⁰⁸ SzOkl., I, 97.

¹⁰⁹ IMREH István 1983, 339–342.

¹¹⁰ Uo., 345–347.

¹¹¹ Selye képviselői csak egyszer szerepelnek a berekeresztúri egyházközösség törvényeinek preambulumban.

¹¹² Verebes egy alkalommal nem képviseltette magát Kozmás megyéje törvényének megújításakor. Jenőfalva a 8. oszlopban is

szerepel. Tusnád részese volt Kozmás megyéje törvényének, de két saját falutörvénye is volt.

¹¹³ A kilenc falu törvényében részes Bodoknak volt, Gidófalvának és Besenyőnek feltehetően volt saját falutörvénye. Szentivánt és Laborfálvát az utóbbi külön szabályai miatt helyesnek láttuk külön számolni.

azonban igen kevés falu és falucsoport – Berekeresztúr és Kozmás megyéje, Csíkszépvíz, Jenőfalva, Árkos, Derzs, Alsócsernáton és az önálló egyházközséggé váló Karatna – esetében tapasztalható.

Ezzel a számok nyújtotta lehetőségeket nagyrészt ki is merítettük, de kísérletet tehetünk a falutörvények tartalom szerinti típusokba való besorolására.

A tiszta típus igen ritka lévén, a székely falutörvényeket tipológiai szempontból – felbukkanásuk időrendjére is figyelmeztetve – csak nagy vonalakban sorolhatjuk be a következő 11 típusba. (Ugyanezen okból a falutörvények nemigen foglalhatóak típusok szerinti táblázatba. Dolgozatunknak nem is célja a falutörvények tüzetes tartalmi összevetése, ami a nagyjából azonos típusba sorolható terjedelmi, keltezési és egyéb különbözőségei következtében valószínűleg figyelemreméltó eredménnyel nem járó, meddő vállalkozás volna.)

1. A falu szántóföldjeire és kaszálóira vonatkozó szabályok (1581 – Gyergyóalfalu és Gyergyószentmiklós Gyergyószéken, Zalan Sepsiszéken).

2. Az egyházközség életére vonatkozó szabályok (1602 – Berekeresztúr megyéje Marosszéken).

3. A (több) falu határkertjeire vonatkozó szabályok (1617 – Backadaras, Bálintfalva és Nyárádszentlászló Marosszéken).

4. A (több) falu (közös) havasaira és erdeire vonatkozó szabályok (1620 – Menaság, Mindszent, Szentlélek, Várdotfalva, Csomortán, Pálfalva, Delne Csíkszéken).

5. A faluközség szinte teljes életére kiterjedő, átfogó szabályok (1665, 1666 – Alsócsernáton Kézdiszéken).

6. Speciális körülményekre és objektumokra vonatkozó szabályok (1660 – Altorja Kézdiszéken; 1690–1691 és 1706 – Bölön Miklósvárszéken).

7. A falu közjavainak a bebírók elleni védelmét szolgáló szabályok (1713 – a kilenc falu; 1780 – Zalan Sepsiszéken).

8. A falu határában folytatott speciális tevékenységekre vonatkozó szabályok (1715 – Uzon Sepsiszéken).

9. A falvak közös szántójára vonatkozó szabályok (1728 – a bogáti szántók Aranyosszéken).

10. A faluban elharapózott, károsnak vélt tevékenységek és szokások megszüntetését célzó szabályok (1841 – Szentdomokos, Szenttamás, Jenőfalva, Dánfalva, Madaras és Karcfalva Csíkszéken).

11. A falu belterületének, épületállományának, a lakosság javainak és biztonságának védelmét szolgáló különleges tevékenységekre vonatkozó szabályok (1846 – Szentkatolna Kézdiszéken).

Jellemzőnek tartjuk, hogy ezen típusok némelyikének megjelenése is összefüggésbe hozható

a székely társadalmat mélyen érintő változásokkal és átalakulásokkal, ugyanakkor anélkül, hogy részleteznénk, elmondhatjuk, hogy az azonos típusba sorolható falutörvények igen ritkán keletkeztek földrajzilag egymáshoz közel eső falvakban, illetve, ha mégis, akkor keltezésük esik távol egymástól és fordítva. Az azonos típusba sorolható falutörvények tehát egyaránt utalnak a székelység életét mélyen érintő történeti eseményekre és a székek, illetve a székeken belül a falvak életbevágó fontosságú, azonos természetű gondjai eltérő időben való jelentkezésére.

A falutörvények – természetüknél és rendelkezésüknek fogva – egyaránt vonatkoznak a legkülönbözőbb objektumokra, földrajzilag jól körülhatárolható területekre, intézményekre és az azokkal valamilyen kapcsolatban álló személyekre, embercsoportokra, közösségekre, továbbá a személyek, szűkebbtágabb közösségük és intézményeik viszonyára. Megfigyelhető például, hogy minden falutörvény-típusban található olyan falutörvény, amely a helybelieknek és/vagy az idegeneknek egy földrajzilag jól körülhatárolható területhez, illetve annak haszonvételeihez való jogát, viszonyát szabályozzák, az illető területen követendő magatartását írják elő, valamely területtel, objektummal kapcsolatos kötelezettségeiket és a hatóságok, az intézmények mindezekkel kapcsolatos teendőit rögzítik stb., éppúgy, mint a faluhatározatok. A falutörvényeket a faluközség(ek) hosszú időn át összegyűlt tapasztalatai hívták életre, ezért előírásaik többnyire konkrétak, tárgyszerűek, nem pedig általános jellegűek.

Imreh István eredményeit is felhasználva a fentiek alapján megfogalmazhatunk néhány, részben hipotetikus következtetést.

- A falutörvénytípusok között a 16–17. században kialakult 1–4. és 5. mindvégig megőrizte fontosságát és számbeli dominanciáját.

- A falvak életére nézve kedvező körülmények csak kismértékben serkentették a falutörvények írásba foglalását.

- A szóbeliségben élő hagyományos világban a falvak szokásjogi normáinak lejegyzése gyakorta nem csak belső szükséglet, hanem kívülről érkező ösztönzés vagy külső kényszer következménye is.

- Az írásbeliség mindennaposá válása a székely falvak ügyintézésében önmagában nem eredményezte szükségszerűen a falutörvények lejegyzését, a falvak életére nézve kedvezőtlen körülmények viszont serkentették azt. Az ínséges, a háborús, a zűrzavaros és a nagy változásokkal járó időszakokban kelt falutörvények preambulumban például gyakran hangoztatták a falu javára és megmaradására irányuló törekvést.

- Az egyes falvak törvényeit az illető falvak területén és határában az idegenekre is alkalmazták és a

rájuk vonatkozó előírások gyakran szigorúbbak lévén, mint a helybeliekre vonatkozóak, a szomszédos, de esetenként a távolabbi falvak lakóinak is érdekükben állott megismerni azon falvak törvényeit, amelyeknek a határában különböző okokból kifolyólag – például bebírókként az illető falvak javaiban részesedvén, állataikat legeltetvén, vásárra utazván stb. – gyakrabban megfordultak. Ezen megállapítás a több falu által közösen hozott falutörvényekre nézve még inkább érvényes. Következésképpen az egyes falvak törvényeinek írásba foglalása, jóváhagyatása és közhírré tétele – a falutörvényt gyakran felolvasták a jövevényeknek, az idegenből jött szolgálégyeneknek és pásztoroknak, megkiáltották az illető falu piacán, a templom előtt¹¹⁴ – más falvak lakóit is erre ösztönözhetette, azt pedig láthattuk, hogy egyes falvak törvényei mintául szolgálhattak más falvak számára.¹¹⁵ Egyébként minden falu, amely írásba foglalta törvényeit és azoknak érvényt is szerzett, úgy a saját lakóival, mint az idegenekkel szemben, akarva-akaratlanul arra készítette szomszédait, hogy azok is hasonlóképpen cselekedjenek.

-Az elveszett falutörvények pótlására való törekvés, a székely nemzet és az egyes falvak, illetve társközségek ősi törvényeihez való ragaszkodás erőssége eleve kétségteljesen teheti annak a feltevését, hogy a 16–17. századból fennmaradt falutörvények viszonylag csekély száma csupán az eltelt történelmi idő hosszúságával, a több történelmi viszontagsággal, emberi hanyagsággal volna magyarázható, hiszen három 1581-ben kelt falutörvény is fennmaradt. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy kezdetben csak néhány falu és falucsoport látta szükségesnek írásban rögzíteni életszabályait, belső és külső viszonyait, majd – esetenként felhasználva a meglévő mintákat – mások is követték azok példáját, de az sem zárható ki, hogy még számos 16–19. századi falutörvény vár felfedezőjére a különböző köz- és magángyűjteményekben.

Nem fejezhetjük be értekezésünket anélkül, hogy szólanánk a falutörvények 1848 utáni sorsáról.

A forradalom győzelme a székelység döntő többsége számára a régi kötöttségek, részben a terhes határőrkatonai állapot és szolgálat, részben a feudális terhek stb. megszűnését jelentette: ezeket azonban azonnal másfajta terhek viselésének és a széki, faluközösségi önkormányzatot megszüntető, erősen központosított állam kereteibe való beilleszkedés kényszere váltotta fel. Az 1848 utáni gyors és gyakori változások: a job-

bágyok, zsellérek, uradalmi cselédek stb. helyzetének rendezése, a székely székek közigazgatási átszervezése – vármegyékké való átalakítása, esetenként a szomszédos Felsőfehér vármegyei enklávék hozzájuk csatolásával – a hosszan elhúzódó tagosítás, az 1871-es arányosítás, a telekkönyv és az állami anyakönyv bevezetése stb. nyomán sor került a falvak és néha az egyházközségek haszontalannak és fölöslegesnek ítélt régi, a történelem viharait szinte csodával határos módon átvészelt iratainak a selejtezésére, esetenként megsemmisítésére is. A különféle szabálygyűjteményekbe, levél- és irattárakba, tudományos és múzeumi gyűjteményekbe be nem kért vagy be nem került régi iratokat – köztük a falutörvényeket is – sok faluban szintén haszontalannak tekintették és kiselejtezték, bár az elődök iránti kegyeletből nem mindig hagyták azokat veszendőbe menni: ezek egy része magángyűjteményekbe került. Pinti Dénes is egy ilyen, nem tudni mikor megejtett selejtezésnek köszönhetően jutott az említett altorjai iratok birtokába.¹¹⁶

A határvédelmi rendszerbe besorolt székely székek lakói már csak azért is könnyű szívvel váltak meg a 18. század utolsó harmadában és a 19. század első felében készült iratoktól, mert azok – és ez alól némely falutörvények sem képeztek kivételt – jelentős részben az elnyomó központi hatalom és a határőrpáncsnokság céljainak, érdekeinek szolgálatában készülvén a madéfalvi veszedelem után bevezetett rendszerre emlékeztethették őket.¹¹⁷ Midőn azonban a régi, érvényüket veszítettnek tekintett falutörvényeket kiselejtezték és lemondtak újabb, korszerűbb szabályzatok készítéséről, úgy jártak, mint a bábaasszony, aki a feresztóvízzel a gyereket is kiönti. A *Székely művelődési és közgazdasági egyesület* ugyanis a székelyföldi állapotok javítására kidolgozott tervében már 1874-ben a falvak mezei rendőrsége létrehozásának és erdeik őrizete biztosításának szükségességére hívta fel a figyelmet.¹¹⁸ Úgy tűnik, 1848 után sok székely faluközösségben éppenséggel azokhoz hasonló állapotok és viszonyok alakultak ki, amelyek a falvak szokásjogának évszázadokkal korábbi kialakulását, majd kodifikálását eredményezték, ami egészen természetes, hiszen egy új világ viszonyai helyi szinten is mindig rendezésre várnak.

Egyetemi tanulmányaim befejezése után gyakran fordultam volt professzoraimhoz és az egyetemi évek során megismert kutatókhoz, levéltárosokhoz különböző kérdésekkel, és gyakran beszéltem meg

¹¹⁴ IMREH István 1983, 14–15. Árkoson tilalmat magánszemélyek is kihirdethettek a templom előtt. (1701. január 17. Fol. Hung. 953, 169’.)

¹¹⁵ Uo. és IMREH István 2001, 181.

¹¹⁶ Pinti Dénes a két világháború között időnként segédjegyzőként működött Torján.

¹¹⁷ EGYED Ákos 1978, 33–41. (1848. IV. 11–12. Háromszék közgyűlése: „Megcsalatumk, mint valánk csalva 84 év óta.” Stb.)

¹¹⁸ A „Székely művelődési és közgazdasági egyesület” alakulásának indoklása, Budapest, 1874, 16–17, 19. A székely falutörvényekről és sorsokról való fontos megállapításokat lásd BODOR György 1968, 257–260.

velük kutatott témáimmal kapcsolatos gondjaim, gondolataim, amit ma is megteszek. Akkortól társult az Imreh István professzor úrhoz, mint meszteremhez fűződő tanítványi viszonyomhoz egy másik, amelyet Ő – félig tréfásan – a munkáltató és munkavállaló közötti viszonyhoz hasonlított, midőn ellátott tanácsokkal és feladatokat jelölt meg számomra munkám folytatásának irányára és mikéntjére nézve, gyakran adatokat és könyvészeti anyagot is a rendelkezésemre bocsátva, éppúgy, mint a többi mentorom. Úgy érzem, hogy Imreh István azért nem tette közzé az említett altorjai fa-

lutörvényt és falutörvény-törvényeket, azért nem írt róluk tanulmányt, azért nem is említette azokat, mert ezt a feladatot – kimondatlanul, ráutaló magatartással – reám testálta. A feladatot elvállalni becsületbeli kötelességem, különös tekintettel arra, hogy azóta további altorjai és karatnai falutörvény-törvényekre, valamint az altorjai római katolikus egyházközség közgyűlésének 1726-os határozataira, Altorja falugyűléseinek és a karatnai református egyházközség közgyűléseinek határozataira is rábukantam, elvégzéséhez azonban további időhaladéokra van szükségem.

Coroi Artur – Budapest, Várhegy, 2, H-1028, roiar19@ludens.elte.hu

Függelék

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában Fol. Hung. 953 jelzet alatt őrzött *Székegyföld több községében* című, valójában kizárólag Sepsiszek falvairól 1679–1701 között készült jegyzőkönyvekről nem tudni, hogyan kerültek a könyvtár tulajdonába. Az időrend figyelmen kívül hagyásával összefűzött, cserzett báránybőrborítóbba takart jegyzőkönyvek az egyes falvak teljes férfilakosságának névsorát rendi besorolás szerint tartalmazzák, a magatartásukra és viselt dolgaikra vonatkozó megjegyzésekkel együtt. A névsorokat az illető falvakban észlelt állapotokra vonatkozó megjegyzések követik.

A jegyzőkönyvek a lakosságnak és a falvaknak a széki tisztség előtt folytatott vitás és peres ügyeivel folytatódnak, és a széki tisztségnek az illető ügyekre vonatkozó végzéseit is tartalmazzák, de az 1679-es névsorokat követő ilyen jegyzőkönyv elveszett vagy ismeretlen helyen lappang.

A számos más adatot is tartalmazó jegyzőkönyveknek a témánk szempontjából fontos adatait az alábbiakban a betűhű és a mai helyesírási szabályok szerinti teljes átírás közötti, a szövegűsége megőrző szabályok alapján¹¹⁹ közöljük:

I. Írott falutörvény és/vagy falugyűlési határozat(ok) meglétére utaló bejegyzések a széki tisztség 1679–1701 között a helyszínen vagy valamely szomszédos faluban, az *inquisitio* során felvett jegyzőkönyveiben

Szentiván

3^r. 1690. die 12 Junij. Szentiván. Bartha Sámuel uram comprobállyá, hogy az falu nem egyenlő törvénnyel éltette volna ötöt hasonló dologból.

Besenyő

126^r. Anno 1693. die 4 Novembris. Léczfalvi Gyárfás István ... törvényhez hivatta volt az bessenyieket ... úgy mint az falu papot, deákat, falusi pásztorokat az ökegyelmek híre nélkül ne fogadhassanak se maraszthassanak, falu közönséges dolgaiban senkivel az ökegyelmek híre nélkül ne végezhesenek, hanem magok ott lévén magoknak tartozzék az falu értésire adni, magok ott nem lévén ott levő bizonyos embereinek tartozzanak híre adni, annak utánna, ... melynek az falu is engedé, s szabad jó akarattok szerint rá hajlátnak.

Bikfalva

111^r. Anno 1693 die 17. Novembris. Mivel semmi bizonsága nincsen Sipos Mihálynak, hogy az falu Bikfalva az után hogy elvégezték, hogy az avasból fát adgyanak, valakinek fát adtanak volna.

Aldoboly

114^r. Anno 1693 die 20 Novembris. Az mint Szotyori András uram perli Doboly falvát kétt jobbágyának falu közzé béállatása felől, visum est juri, az falu törvényi szerént deponálván az (falu törvenye szerént való) pénzt Karácsonba, illendő jobbágyott kettőt beállítván, maga eximáltatik az Falu contributiojából.¹²⁰

162^r–162ⁿ. Anno 1701. Dje 8 Januarii. Aldoboly ... az elveszett marhák keresésére kimentek falu törvénye szerént.

162^r–162ⁿ. Aldobolyi falu törvénye ellen.

Szotyor

115^r. Anno 1693. die 21 Novembris. Szotyorban lakó jobbágy emberek, mikor az falut közönségesen valaki perli, nem tartoznak az faluval edgyütt az törvényes szébbe bejárni, hanem ha valami egyéb dolog parancsolattal vagy pecséttel való hivatal interveniálna, az mi kárban penig az falu esik, azt az jobbágyok is tartoznak fizetni.

Kilyén

117^r. Anno 1693. die 24. Novembris. Megbüntetett az falu engem azért, hogy az kertet küllyebb tettem volna az útban az hol az hídon által jüvünk ... elé mennvén az falu közzé jurált volna, hogy ő küllyebb nem tette volna az kertet, az régi határnál, ... az falunak

¹¹⁹ Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei (Erdélyi Történelmi Adatok, VI.2.; Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Kovács

András), Kolozsvár 1998, 15–16.

¹²⁰ A kéziratban áthúzott szavakat mi tettük zárójelbe. (C. A.)

olyan törvénye vagjon, hogy az mely ember vádoltatik olyan dologal, hogy az falu jószágába ki tenné az kertet, az falura kéredzik, hogy az hütösök az bíróval járkák ki, söt mások meg engedték, be is vonták az kertet,... készek vagyunk doceálni az falu törvénye szerént ... az volt invigilientiank hogy recedáltunk volt az falu törvénye mellől ... az falu törvénye szerint mennyünk ad faciem loci ... az régi épület talpjának az helyit, és az kert helyit, ha megtalálják [!], vagy az hütösök, az falu törvénye szerint, meg esmérük az határt ... aszt kíványuk az falu törvénye szerint.

118°. Anno 1693. Die 25. Novembris. Az falunak Killyénnek olyan törvénye vagjon, hogy az ki kilenc pénzes szaladást el nem végez, 40 pénzre büntessék érette.

185°. 1701. Dje 15. Februarij. Tekentes nemzetes Székely Miklós uram proclamáltatá az killyéni falusbírót... , az killyéni Sepsiszéki tilalmas Avasban attak ökegyelmek nyocz nyocz száll fátt hírem nélkül, én kététem s nekem edgyet sem attak, singillatim tizenkétt forintonkon vannak érette hogy híre nem atták, hogy nekem nem attak azért calumnián, az fátt pedig cum duplo megkévánom rajtok, úgy mint tizenkétt szálatt.¹²¹

215°. Dje 10. Martii 1701. Az mikeppen tekintetes nemzetes Székely Mihály uram keresé vala Killyen falvát hogy ökegyelme híre, s' consensussa nélkül falu tilamas erdeit felosztották volna, ökegyelme híre nélkül végezete nélkül papot, deákat, pásztorokot fogadtak volna, határokat szabadítottak volna, az falusbíró Simon Péter 3tertiose Falu képiben cum sibi adjunctis úgy mint Benkeő György és Tamok Lukátsal, in facie sedriae arra compromittálák magokat, hogy ennek utánna nem különben, hanem Székely Mihály urammal az több ott lakó fő rendekkel egyező értelemből az major parsal edgyütt ökegyelmek hírekkel egy consensusban osztanak, tiltanak, szabadítanak és mindenekből ökegyelmit requirállyák és az major parsal eö kegyelmivel edgyütt tseleküsznek.

Szemerja

120°. Anno 1693 Die 26 Novembris. Doceállja Márton Pál uram Vajna Sámuelné ellen, hogy mikor igireti szerint az edgyik szekeré vesszöt az szemerjai erdeből elvitette, akkor az szolgálai értésére adták Vajna Sámuelnének, hogy tartozzék rá, mert az követekezendő másodnapon az más szekeré vesszöt is ki akarják vinni, mikor az erdőpásztorok bévítették, akkor is ott volt Vajna Sámuel, s aszt mondotta, hogy ő bé nem viszi, mert maga adta az vesszöt Márton Pál úrnak.

165°. 1701. Die 13. Januarii. Az szemerjai falusbíró 3tertiose kész vala jurálni, hogy ab antiquo az falunak olyan törvénye volt, hogy az erdöt az jobbágyok hasonlóképpen tartozzanak őrizni mint az szabad emberek.

169°. 1701. Die 14. Januarii. Az mint az jámbor Falunak olyan törvénye vagyon, hogy valaki jóságot akar bírni Szemerja falvában, elémegyen az Falu eleiben, és ott világosan doceállja, hogy az ő jósága hol és ki vicinumjában vagyon és az neki ő jósága, s elhítteti az jámbor faluval, de ökegyelme sem egyszer, sem másszor nem cseleküdté, ezér[t] az mi az törvény azt kérjük, az kikéréskor is nem mondotta, sem az bévitel és büntetéskor hogy residentiaja volna, per hoc mivel nem demonstrálta s' birodalmát sem láttuk, rajta absolutiot kívánunk, az bizonyságok is az kik bejártak, úgy mint Szabó Péterné és Nagy Bálintné, szintén úgy praetendálnak hozzá, mint Actor, de azoknak is birodalmát rajta nem tudjuk, az is volt invigilientiank, hogy azt nem láttattuk volt, hogy ha comperiáltanak is, hogy öneki része volna benne, semmiképpen egy olyan kitsin részre be nem bírhatnak.

175°. 1701. Die 26. Januarii. Szemerja falutörvénye tiltja szemét öntését az országuóra.

176°. 1701. Die 26. Januarii. Jurála az szemerjai falusbíró Demeter István 3tertiose, hogy olyan törvénye volt Szemerjának, az kit az tilalmasból bévíttek, egy forintra büntették.

202°. Anno 1701. Die 2secunda Martii. Az szemerjai bíró verificálá, hogy eleitől fogva az Falunak az volt az törvénye, hogy az ki vádló személyeknek hütös ember ellen törvény nem itilletet.¹²²

Komolló

127°. Anno 1693 die 9. Decembris. Kányádi György... perli a bírót és két hütösét,... az falunak tilalmas nyír erdeiből szekeret vittünk be, az én hírem nélkül ki adták, holott az fája az falu törvénye szerént engemet illetett volna, hogy a falu törvénye szerént nem éltek, calumnián vadnak singillatim, pénzsz fizetést is ígértek, aszt sem adták meg, azért is calumnián vadnak.

127°. Anno 1693 die 9. Xdecembris. Falu füvinek egy része el maradt, az falu az füvet lekaszáltatta, megkínáltam volt falu törvénye szerint, hogy két takarót állítok, mivel az kaszásom az kit fogadtam volt megcsalt.

204°. 1701. (Die 3ertia Martii) Minthogy Komollo falva maga sem tagadgya, hogy az szabad rednek (!) magok hasznokra az tilalmas nyír erdeből az Henter Mihály uram ökegyelme jobbágyi praejudiciumokra és károokra másoknak nem gratificálódtak volna, visum est juri, minthogy 3 jobbágyok részeket ki nem adták, az erdebéli károkért in flo. 12 convincáltassanak és ha ez után oly casus interveniál, hogy az szabad rendek magukat concernáló szolgálatot azon erdeből akarnák végben vinni, mindenik jobbágyiknak részit az szerént az mennyiben egy szabad ember participálódik adgyák ki, minthogy az erdöt egyaránt őrzik.¹²³

214°. 1701. Die 10 Martii. 214u. Komollofalva az réth, határ és erdő dolgából és az falu pásint, bárson es kaszáló helyeiből, mikor az falu tiltani, szabadítani, osztani vagy azon határokról valami végezést akar tenni, nemkülönb, hanem megh írt tekintetes nemzetes Henter Mihály urammal egyező értelemből legyen, az major pars ö kegyelmivel edgyütt tilson, osszon, szabadítson és végezzen mindenekről, mivel ökegyelme nagyobb patronus az faluban es határin rétin is majorkodtat maga számára, ökegyelme penigh hon nem lévén, requirállyuk az ökegyelme gondviselőit.

¹²¹ A panaszos talán csak a nyolc szál fa másfélszeresét követelte.

¹²³ Az eredetiben áthúzott szavakat mi tettük zárójelbe.

¹²² Ez a tartalma a 18. század elejére datált killyéni falutörvény 6. cikkelyének is. (IMREH István 1983, 340.)

Sepsiszentkirály

165°. 1701. Die 12 Januarii. Szentkirálynak eleitől fogvást olyan törvénye volt, hogy valakinek azon határban megtudták hogy földje vagyona akár falusi, akár vidék(i) ember lett légyen is, megizenték, hogy arról számot adjyon a Faluval edgyütt, és ha nem ment, megbüntették fl. 1., és az Actrixot is azon törvénnyel éltették.¹²⁴

Árkos

173°. 1701. Die 19. Januarii. Minthogy Árkosfalva meghadta hagyománnyal, hogy minden ember két ökröt hon hadgya az nimetek (!) alá (postára), és az falusbíró az maga marháját az hagyomán szerént hon nem hadia és az töb vakmerőket is falu törvénye szerint meg nem büntette.

Sepsikőröspatak

177°. 1701. Die 27. Januarii. Comprobállya az köröspataki falusbíró, hogy valakik Köröspatakra bíró es residenciás ember, ha fűsti fel nem megyen az faluban törvény szerént, mind kitudattak, hogy az itt valo erdőre ne erdőlhessenek.

Zalán

249°. Anno 1701 die 15 Februarii. Zalán ... fát a' bébírosoknak nem tartozik adni.

187°. 1701. Die 16. Februarii. Jurála az zaláni falusbíró adjunctussival edgyütt, hogy Zalánfalvának nincsen olyan törvénye, hogy az oda bíró embereknek nollé völlé fát adni tartoznak.

Gidófalva

150°. 1701. Die 19. Februarii... más ember lencsét az mezőről ellopta. Az falu törvénye szerént megbüntették érte.

Kökös

249°. 1701. II. 21. Deliberatum extál rolla.

201°. 1701. III. 1. Kökös falu törvénye szerént.¹²⁵

II. Falu és falu, falu és helybeli vagy bebíró földesúr között létrejött, jellegében feltehetően a falutörvényekhez hasonló szerződés említése vagy ilyennek a meglétét sejtető utalás a széki tisztség 1679–1701 között, az *inquisitio* során felvett jegyzőkönyveiben

Zoltán

18°–18°. die 7 Julii 1690. Benkő János uram. [...] Contractussa volt az atyámnak az Faluval, hogy híre nélkül határt ne szabadítsanak.

Étfalva

108°. Anno 1693. die 7. Novembris. Étfalva. Erdős Sámuel étfalvi Zalán falva elé izentetett vadalma dolgából.

134°. Anno 1694. die 12 Januarii. Étfalva perli Zoltánt ... aszt modgják, az felső határunkban járván fel az ökegyelmek marhái salvumsit az erdőre, mikor gabona vagjon benne, sok károkat tesznek, sokat is fizettiünk érettek, aszt kíványuk, járomban vagy kötélén vigyék fel vagy vitessék marhájukat, alioquin ami kár léssen in posterum tarozzanak ökegyelmek megfizetni, ezen causából excipiállyuk Czerjék Tamás uramot, Czerjék Simon uramot, Benkő János uramot.¹²⁶

III. A helyi szokásjogra és a székbírák gyakorlatára utaló néhány feljegyzés a széki tisztség 1679–1701 között, az *inquisitio* során felvett jegyzőkönyveiben

Lisznyó

2°. 9 Junii 1690. A lisznyai falus Biro szerint nincs emlékezet arról, hogy béttéltek volna bizonyásgnak Falu szerin kívül való embereket.

Angyalos

8°. die 17 Junij 1690. Calumnián vagyon ... hogy megh nem atta volt az tisztaságot érette fl. 1 az békes[s]ég végiben.

Bodok

124°. Anno 1693 die 3. Decembris. Idegen prókátort be ne vihessen Bodokra a falusi ember mikor törvénykeznek.

126°. Anno 1693 die 4. Decembris. Az Bodoki falusiak között levő akár privata personák pereire, akár közönséges perre, mind kár dolgából, mind pengi akármi egyéb dolgokból, külső idegen hütös procuratort ezután akárki bevihet, aziránt való eddig usuált vecsegek (!) condonáltatik.

IV. Néhány sepsi- és kézdiszéki, valamint Felsőfehér vármegyei adat a törvényfa, a pellengér, az akasztófa meglétéről és az azokon végrehajtott vagy végrehajtandó büntetésekről

Aldoboly

17°. 6 Julii 1690. Az aldobolyi Sepsi széki határon az törvényfa tájat.

96°. Anno 1693. die 20. Novembris. Al-Doboly. Perengér nincsen.

¹²⁴ Számot adjon a Faluval edgyütt, azaz vállalja a falulakókra háruló közterheket.

¹²⁵ Az 1771 előtti kökői falutörvényt 1701-re kelteztük időrendi

táblázatunkban.

¹²⁶ A felsorolt személyek mindannyian zoltáni nemesek.

Körös-patak:

141^r–141^v. 1701. Die 26 Januarii. Akasztófa nintsen.

Kálnok

142^r–1701. Die 26 Januarij. Az akasztófa nem volt jó.

Angyalos

145^r–145^v. Anno 1701 Die 10 Februarii. Angyalos. Perengér egy ideigh nem volt.

Oltszem

186^r. Anno 1701. Die 15 Februarii. Constál Molnár Ilonának nimetekkel való vétkes társalkodása és feslett erkölce, ezért perengériben seprűzzek megh.

Kökös

154^v. 1701. Dje 24 Februarii. Perlengér nem volt.

Lisznyó

155^v. 1701. Dje 1. Martij. Perengér nem volt.

Szacsva

155^v. 1701. Dje 1. Martij. Szacsva. Akasztófa nem volt, mivel az falusi mester ellopta volt.

Bodok

18^r. die 7 Julii 1690. Tekintetes nemzetes üdvözült Mikó Istvánné szolgálói Kirá Borka és Mezei Mária a kolcsárnak égett borba etetőt adtak, de meg nem halt. A bünösöket erősen megpálcázták és száműzték Sepsiszékről, de ha a Rikán belül találják őket, orruk fülük elvágattassanak.

Zoltán

186^r. Die 16. Februarii 1701. Zoltan. Hüetlenül feleségedet elhattad, azért mint fidefragus halállal büntetődgyél, az jovaid pedig tiszttek számára foglaltassanak.

Altorja

Anno 1728 die 19 Junij. Tasaly Thamásné asszonyom szolgálja és jobbágya egy özvegy asszony ágyában fekiutt egy ingben s-lábravalóban, két szabad személy látta, admoneáltatott megyebíra uramtól azon szolgál Pál János, hogy oda ne járjon, s az admonitioval sem gondolt. Az scandalumért 3tribus vicibus perlengériben vonattassék.¹²⁷

Anno 1730. die 15 Julii. Deliberatum. Mivel Fili Czigány ámbár reformata religióban vagyon is, igen rúttul káromkodott, azért Falunkban lakik s töllünk kell dependeálni, többet érdemlene, de pálcáztassék meg most, másszor perlengériben csapattassék, tisztelendő esperest uram előtt legyen pálcáztatása, alioquin, ha nem obtemperálna perlengériben csapattassék, s ott veretessék meg.¹²⁸

Anno 1731 die 17 Januarii. Vaszi Margith az ő rut átkozódásiért kurvaságáért perlengéreztessek meg.¹²⁹

Albis

1799. Az Tekenős fején az Albisi akasztófánál.¹³⁰

1813. Albisi akasztófa.¹³¹

Karatna

A falu fölött fekvő mezőnek a falu felőli pereme a *Perenge* nevet viseli, ez azonban nem a *perem*, hanem minden valószínűség szerint a *pellengér* szóból vette eredetét.

Felvolál

1742. IV. 9. Dosa alatt a' Voláli akasztó fán fellyel.¹³²

1750. Akasztó bércz; 1751. Az Akasztófán belül a telekben; 1759. Az Akasztó Bérczen; 1760. Az Akasztófa Bérczen a' Csere mellett; 1836. Böjtelő hava 19. A Felső Voláli határon Akasztóbérczen.¹³³

1855. Az Akasztófa kútjánál a két gyep között.¹³⁴

1807. Akasztóbércz.¹³⁵ (A község jegyzője, Illyés Tamás 1865-ben erről a következőt írta: „Akasztó bércz, ezen most szántokból álló határ rész régebben erdős hely volt, történetesen ott, a' marha pásztor gyerekek közül egy felakasztatott, innen veszi nevezetét, a' mint a szájhagyomány tanúsítja.”¹³⁶)

¹²⁷ Márton Miklós *deák jegyzetfüzete 1702–1734*, 66.

¹²⁸ Uo., 71.

¹²⁹ Uo., 73. (Teljes szövegét lásd COROI Artur 2007, 59–173.)

¹³⁰ MOL P 1610.

¹³¹ CS. BOGÁTS Dénes 1929, 59.

¹³² Altorjai Csoboth János hagyatéka Csoboth Zita tulajdonában

(Budapest). Fénymásolat a szerzőnél.

¹³³ SZABÓ T. Attila 1958, 215. (Mind az öt adat.)

¹³⁴ MOL P 1610.

¹³⁵ HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann 2001, 76.

¹³⁶ *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865-ből*. OSZK Kéz-irattára. 24. Háromszék. FM. 1. 3814/A. 10^v.

V. Falutörvénnyel rendelkező falvak és falucsoportok¹³⁷

Udvarhelyszék	Marosszék	Aranyosszék	Csíkszék	Gyergyószék	Sepsiszek	Kézdiszek	Orbaiszek	Miklóvsárszék	Fehér vm.
				Gyergyóújfalva 1581	Zalán 1581				
				Gyergyószent- miklós 1581					
			Monyasd 1601						
	Berekereszt- úr 1602								
	Bere 1602								
	Mája 1602								
	Márkod 1602								
	Kendő 1602								
	Mogyorós 1602								
	Selye 1602								
	Berekereszt- úr 1606								
	Bere 1606								
	Mája 1606								
	Márkod 1606								
	Kendő 1606								
	Mogyorós 1606								
			Kozmás 1608						
			Lázárfalva 1608						
			Szeretszeg 1608						
			Tusnád 1608						
			Verebes 1608						
Rava 1610									
			Menaság 1612						
			Mindszent 1612						
			Szentlélek 1612						
			Várdotfalva 1612						
			Csomortán 1612						
			Pálfalva 1612						
			Delne 1612						
	Berekereszt- úr 1613								
	Bere 1613								
	Mája 1613								
	Márkod 1613								
	Kendő 1613								
	Mogyorós 1613								

¹³⁷ A két kérdőjeles helységnév és dátum, időpont olyan falutörvényeket jelent, amelyekről egykori létezésükön kívül csak azt tudjuk, hogy erdőrendtartások voltak: ezeket összesítő statisztikai táblázatainkba nem foglaltuk bele. Az egy kérdőjeles helységnévek és dátumok, időpontok összesítő statisztikai táblázatainkba bele nem foglalt

falutörvény-jellegű okiratokat jelentenek. Az ismertnél feltehetően korábban írásba foglalt falutörvények ezen időrendi táblázatban azon a dátumon is megjelennek, amelyen az illető falutörvényeket említették, idézték vagy rájuk hivatkoztak: ezeket az összesítő statisztikai táblázataink 6., illetve 9. oszlopába is belefoglaltuk.

Kísérlet a székely falutörvények és rendtartások statisztikai módszerekkel való vizsgálatára

Udvarhelyszék	Marosszék	Aranyosszék	Csikszék	Gyergyószék	Sepsiszek	Kézdiszék	Orbaiszék	Miklósárszék	Fehér vm.
Szentegyház- oláhfalva 1614									
Kápolnás- oláhfalva 1614									
Szentábrahám- falva 1615									
	Backamada- ras 1617								
	Bálintfalva 1617								
	Nyárádszent- lászló 1617								
Dálya 1618	Berekereszt- úr 1618								
	Bere 1618								
	Mája 1618								
	Márkod 1618								
	Kendő 1618								
	Mogyorós 1618								
			Menaság 1620						
			Mindszent 1620						
			Szentlélek 1620						
			Várdotfalva 1620						
			Csomortán 1620						
			Pálfalva 1620						
			Delne 1620						
			Szentmihály 1622						
	Berekereszt- úr 1624								
	Bere 1624								
	Mája 1624								
	Márkod 1624								
	Kendő 1624								
	Mogyorós 1624								
			Kozmás 1627						
			Lázárfalva 1627						
			Szeretszeg 1627						
			Tusnád 1627						
			Verebes 1627						
			Csikszépvíz 1627						
Bágy 1628									
			Monyasd 1630–1634						
Kányád 1632	Udvarfalva 1632								
			Csikszépvíz 1636						
			Szentmihály 1639						

COROI Artur

Udvarhelyszék	Marosszék	Aranyosszék	Csikszék	Gyergyószék	Sepsiszek	Kézdiszék	Orbaiszék	Miklósvárszék	Fehér vm.
Kőrispatak 1640									
					Bikfalva 1642?				
			Kozmás 1646						
			Lázárfalva 1646						
			Szeretszeg 1646						
			Tusnád 1646						
	Mezőbánd 1648								
Csehétfalva 1649									
			Tusnád 1650						
	Berekereszt- úr 1658								
	Bere 1658								
	Mája 1658								
	Márkod 1658								
	Kendő 1658								
	Mogyorós 1658								
Kissolyos 1659									
						Altorja 1660 ¹³⁸			
						Dálnok 1660–1669			
	Berekereszt- úr 1662								
	Bere 1662								
	Mája 1662								
	Márkod 1662								
	Kendő 1662								
	Mogyorós 1662								
Szentmihály 1663									
						Alsócsernáton 1665			
Kőrispatak 1666						Alsócsernáton 1666			
Csehétfalva 1666									
			Szenttamás 1667						
Homoród- szentpál 1670									
			Szenttamás 1676						
							Zágon 1680		
							Zágon 1683		
						Nagyboros- nyó 1684?			
	Berekereszt- úr 1687								
	Bere 1687								

¹³⁸ Az 1660-as és az 1713-as altorjai falutörvény-töredék, továbbá az 1747-es altorjai falutörvény fénymásolatát és átírását közzétettük. (L. COROI 2001, 238–245, 249–255.)

Kísérlet a székely falutörvények és rendtartások statisztikai módszerekkel való vizsgálatára

Udvarhelyszék	Marosszék	Aranyosszék	Csíkszék	Gyergyószék	Sepsiszek	Kézdiszek	Orbaiszek	Miklósárszék	Fehér vm.
	Mája 1687								
	Márkod 1687								
	Kendő 1687								
	Mogyorós 1687								
			Kozmás 1688						
			Lázárfalva 1688						
			Szeretszeg 1688						
			Tusnád 1688						
			Verebes 1688						
					Szentiván 1690				
					Laborfalva 1690			Bölon 1690	
			Csíkszépvíz 1691					Bölon 1691	
			Kozmás 1692						
			Lázárfalva 1692						
			Szeretszeg 1692						
			Tusnád 1692						
			Verebes 1692						
					Komolló 1693				
					Aldoboly 1693				
					Kilyén 1693				
					Szortyor 1693?				
					Besenyő 1693?				
					Zalán 1699				
					Uzon 1699				
					Szacsva 17. sz. vége				
				Gyergyószent- miklós 1701	Kökös 1701				
					Szemerja 1701				
					Árkos 1701				
					Szentkirály 1701				
					Köröspatak 1701				
					Gidófalva 1701				
						Altorja 1703	Körös 1703		
				Gyergyószent- miklós 1704					
			Csíkszépvíz 1705						
								Bölon 1706	
							Zágon 1710		
					Bodok 1713				
					Zoltán 1713				
					Étfalva 1713				
					Angyalos 1713				

COROI Artur

Udvarhelyszék	Marosozsék	Aranyosozsék	Csikszék	Gyergyószék	Sepsiszek	Kézdiszek	Orbaiszek	Miklósvarszek	Fehér vm.
					Eresztevény 1713				
					Gidófalva 1713				
					Besenyő 1713				
					Fotos 1713				
					Martonos 1713				
					Uzon 1715				Peselnek 1715
						Alsócsernáton 1716			
					Kilyén 18. sz. eleje				
					Szacsva 1717				
					Szentiván 1717				
					Laborfalva 1717				
						Alsócsernáton 1718		Bölon 1718	
					Szentiván 1719				
					Laborfalva 1719				
									Kanta 1720
							Zágon 1721		
					Kisborosnyó 1724			Szárarajta 1724	
						Altörja 1726			
					Szemerja 1727				
					Szotyor 1727				
Szentmihály 1728		Bogáti-puszta 1728							
					Bodok 1731				
							Paplc 1733		
						Dálnok 1736			
						Szentkatolna 1738			
									Karatna 1739
Homoród- szentpál 1740									
						Szentkatolna 1744			Karatna 1744
	Mezóbánd 1746								
						Altörja 1747			
								Nagybacon 1748	Karatna 1748
									Peselnek 1749
					Gyergyószent- miklós 1750?				
								Bölon 1751	
	Kölpény 1753								
									Karatna 1756
							Paplc 1759		Karatna 1759
					Árkos 1760				
									Karatna 1762

COROI Artur

Udvarhelyszék	Marosozsék	Aranyosozsék	Csikszék	Gyergyószék	Sepsiszek	Kézdiszek	Orbaiszek	Miklósvárszek	Fehér vm.
			Csikszépvíz 1813–1815?						
			Csikjenőfalva 1815						
Derzs 1820									
			Csikszépvíz 1821						
				Szárhegy 1822			Papoc 1822		
					Árkos 1824				
					Árkos 1825				
					Árkos 1826				
Derzs 1827		Bogáti puszta 1827							
							Hilib 1829- 1830		
Derzs 1830					Árkos 1830				
Derzs 1832					Árkos 1832				
			Csikjenőfalva 1835		Árkos 1835				
			Taploca 1837			Martonfalva 1837			
Derzs 1838			Csikjenőfalva 1838			Futásfalva 1838			
			Csikjenőfalva 1838						
	Kölpény 1839								
		Aranyosozsék 1840?							
			Csikjenőfalva 1841		Árkos 1841	Szentkatolna 1841			
			Szentdomo- kos 1841						
			Dánfalva 1841						
			Madaras 1841						
			Karcfalva 1841						
			Csikszépvíz 1841						
			Taploca 1842						
					Árkos 1845				
						Szentkatolna 1846			
			Csikjenőfalva 1848?						
Derzs 1851									
Derzs 1852									
Derzs 1856									
						Martonfalva 1872?			
Derzs 1874									
		Mészkö 1881?							

VI. A falutörvények megőrzési helye, birtokosuk, megőrzőjük neve és első közzétételük helye¹³⁹

Falu és szék neve	A falutörvény eredetijének vagy másolatának korábbi megőrzési helye vagy birtokosa (ha ismeretes)	A falutörvény eredetijének vagy másolatának későbbi megőrzési helye (ha ismeretes)	Első közlések
Szentmihály - Csíkszék	Az Endes család csíkszentsimoni leveles ládája - egykorú másolat		SzOkl., VI, 65–69.; és EGtSzle, 50–54.
Szenttamás - Csíkszék	Az Endes család csíkszentsimoni leveles ládája		SzOkl., VI, 310–316.
Szenttamás - Csíkszék	Az Endes család csíkszentsimoni leveles ládája		SzOkl., VI, 358–360.
Csíkkozmás - Csíkszék	Domus Historia		SzOkl., VI, 431–440.
Szentmihály - Udvarhelyszék	Kriza János ajándéka, 1728. évi másolat.	EMLvt. Oklevelek törzsgyűjt. az AkTLvt-ban ¹⁴⁰	SzOkl., IV, 300–303.
Udvarfalva - Marosszék		MOL. Kolozsmonostori konventi oszt. Metales V. 14. Közelkorú másolat ugyanott: Metales V. 15.	SzOkl., VIII, 368.
Bölon - Miklósvárszék	Az eredeti a böloni unitárius egyház tulajdona	EMLvt. Okl.másolatok és kivonatok az AkTLvt-ban. Vegyes adományok és szerzemények. Kéziratok A. 195. A másolatról 1857. V. 12-én készült, hitelesített leírás.	SzOkl., IV, 328–331; ORBÁN Balázs 1869, 21–22; Mikó Lőrincz, <i>Történeti Lapok</i> , I. évf., 84–86.
Bölon - Miklósvárszék	Lőfi Ödön (1872–1946) böloni unitárius lelkész, egyházi író irathagyatékában.		Lőfi Ödön: Adatok a böloni unitárius egyházközség történetéhez. <i>Keresztény Magvető</i> , 1930/109.
Szemerja - Sepsiszék		Székely Nemzeti Múzeum, 329.	SzOkl., VII, 331–336; és EGtSzle, 121–125.
Zalán - Sepsiszék	Szőrcsei Vince birtokában Zágomban - halála előtt elégettette.		SzOkl., VIII, 318–319.
Zágón - Orbaiszék	Bede Mária birtokában Zágomban - megsemmisült 1916-ban a meneküléskor - egykorú másolat.		SzOkl., VIII, 383–385.
Zalán - Sepsiszék	Szőrcsei Vince birtokában Zágomban - halála előtt elégettette.		SzOkl., VIII, 387–389.
Gyergyóalfalu - Gyergyószék	Gyulay Lajos ajándéka.	Székely Nemzeti Múzeum, 105/888.	SzOkl., V, 124–128; és EGtSzle, 2–7.
Berekeresztúr - Marosszék, 1613.	Marosvásárhely, Marosközi Esperesség lvt. 31. nagy anyakönyv 93. l. Az eredeti másolata 1687-ből.		SzOkl., VI, 42–43.
Berekeresztúr - Marosszék, 1602, 1658, 1662.	A berekeresztúri református egyházközség ládája		TTár, 1885, 783–791; és <i>Református Szemle</i> , 1933, 469–475.
Bágy - Udvarhelyszék		Udvarhely megye levéltára	TTár, 1907, 289.
Kányád - Udvarhelyszék		Udvarhely megye levéltára	TTár, 1907, 290–291.
Dálya - Udvarhelyszék		Udvarhely megye levéltára	TTár, 1907, 289–290.
Szacsva - Sepsiszék	Dr. Kolozsvári Sándor egyetemi tanár birtokában Kolozsvárt.		Corpus Stat., I, 123–125.
Karatna - Fehér vármegye	Az Erdélyi Múzeum kéziratára - másolat		Corpus Stat., I, 426–428.
Peselnek - Fehér vármegye	Az Erdélyi Múzeum kéziratára - másolat		Corpus Stat., I, 428–432.
Karatna - Fehér vármegye	Az Erdélyi Múzeum kéziratára - másolat		Corpus Stat., I, 447–448.
Peselnek - Fehér vármegye	Az Erdélyi Múzeum kéziratára - másolat		Corpus Stat., I, 351–353.
Karatna - Fehér vármegye	Az Erdélyi Múzeum kéziratára - másolat		Corpus Stat., I, 406–407; TAGÁNYI Gábor 1896, I, 723–724.
Menaság, Mindszent, Szentlélek, Várdotfalva, Csomortán, Pálfalva, Delne - Csíkszék	A 17. század elején írt másolata a gróf Kornis család levéltárában.	MOL	TAGÁNYI Gábor 1896, I, 343–346.
Nagybacon - Miklósvárszék		MOL. ErdGubLvt. Nr. 1487/1775. I. 46. Miklósvárszék falutörvényei; Miklósvárszék lvt. 1775. évi közigazgatási iratok. Fasc. II. 8. Egykorú másodpéldány.	

¹³⁹ A tanulmányban már jelzettek többnyire kihagytuk ebből a lajstromból.

¹⁴⁰ A rövidítéseket Imreh István nagy szintéziséből vettük át (IM-REH István 1983, 505–507).

Falu és szék neve	A falutörvény eredetijének vagy másolatának korábbi megőrzési helye vagy birtokosa (ha ismeretes)	A falutörvény eredetijének vagy másolatának későbbi megőrzési helye (ha ismeretes)	Első közlések
Bölon - Miklósvárszék		MOL. ErdGubLvt. Nr. 1487/1775. I. 46. Miklósvárszék falutörvényei; Miklósvárszék lvt. 1775. évi közigazgatási iratok. Fasc. II. 8.	
Bodos - Miklósvárszék		MOL. ErdGubLvt. Nr. 1487/1775. I. 46. Miklósvárszék falutörvényei; Miklósvárszék lvt. 1775. évi közigazgatási iratok. Fasc. II. 8.	
Köpec - Miklósvárszék		MOL. ErdGubLvt. Nr. 1487/1775. I. 46. Miklósvárszék falutörvényei; Miklósvárszék lvt. 1775. évi közigazgatási iratok. Fasc. II. 8.	
Miklósvár - Miklósvárszék		MOL. ErdGubLvt. Nr. 1487/1775. I. 46. Miklósvárszék falutörvényei; Miklósvárszék lvt. 1775. évi közigazgatási iratok. Fasc. II. 8.	
Nagyajta - Miklósvárszék		MOL. ErdGubLvt. Nr. 1487/1775. I. 46. Miklósvárszék falutörvényei; Miklósvárszék lvt. 1775. évi közigazgatási iratok. Fasc. II. 8.	
Szárazajta - Miklósvárszék		MOL. ErdGubLvt. Nr. 1487/1775. I. 46. Miklósvárszék falutörvényei; Miklósvárszék lvt. 1775. évi közigazgatási iratok. Fasc. II. 8.	
Középajta - Miklósvárszék		MOL. ErdGubLvt. Nr. 1487/1775. I. 46. Miklósvárszék falutörvényei; Miklósvárszék lvt. 1775. évi közigazgatási iratok. Fasc. II. 8.	
Barót - Miklósvárszék		MOL. ErdGubLvt. Nr. 1487/1775. I. 46. Miklósvárszék falutörvényei; Miklósvárszék lvt. 1775. évi közigazgatási iratok. Fasc. II. 8.	
Martonfalva - Kézdiszék		Szgy. Áltv. Háromszék lvt. 1837. évi tiszti hivatali iratok. Fasc. II. 8.	
Márkosfalva - Kézdiszék		Szgy. Áltv. Háromszék lvt. 1774. évi közigazgatási iratok. Fasc. II. 8.	
Szentiván és Laborfalva - Sepsiszék		Szgy. Áltv. Háromszék lvt. 1719. évi közigazgatási iratok. Fasc. II. nr. 8.	
Kisborosnyó - Sepsiszék		Szgy. Áltv. SzNM Törzsgyűjt.	IMREH István 1947, 31–35.
Szotyor - Sepsiszék		Szgy. Áltv. SzNM Törzsgyűjt. F 75. Cserey gyűjt. IV. fasc. 53.	IMREH István 1947, 35–37.
Csikjenőfalva - Csíkszék		Csíkszeredai Múzeum. Dokumentációs anyag. Csikjenőfalva jegyzőkönyve, 1812–1837.	
Csikjenőfalva - Csíkszék		Csíkszeredai Múzeum. Dokumentációs anyag. Csikjenőfalva jegyzőkönyve, II. 1812–1837.	
Csikjenőfalva - Csíkszék		Csíkszeredai Múzeum. Dokumentációs anyag. Csikjenőfalva jegyzőkönyve, III. 1838–1848. 3–4.	
Csikjenőfalva - Csíkszék		Csíkszeredai Múzeum. Dokumentációs anyag. Csikjenőfalva jegyzőkönyve, III. 1838–1848. 10–11.	
Szentdomokos, Szenttamás, Jenőfalva, Dánfalva, Madaras, Karcfalva - Csíkszék		Csíkszeredai Múzeum. Dokumentációs anyag. Csikjenőfalva jegyzőkönyve, III. 1838–1848. 45–47.	
Monyasd - Csíkszék		Csíki Székely Múzeum. (Csíkszeredai Múzeum.) Ltsz. 6334. Nr. 45/100.	
Zalán - Sepsiszék	„A zaláni communitás jegyzőkönyve 1771–1787.” Vass Béla megőrzésében.		

Kísérlet a székely falutörvények és rendtartások statisztikai módszerekkel való vizsgálatára

Falu és szék neve	A falutörvény eredetijének vagy másolatának korábbi megőrzési helye vagy birtokosa (ha ismeretes)	A falutörvény eredetijének vagy másolatának későbbi megőrzési helye (ha ismeretes)	Első közlések
Szentkatolna - Kézdiszék	Szentkatolna protocolluma, 1790–1820. 1–3. Incze László megőrzésében. ¹⁴¹		
Szentkatolna - Kézdiszék	Szentkatolna protocolluma 1790–1820. Incze László megőrzésében.		
Szentkatolna - Kézdiszék	„Szentkatolna falva jegyzőkönyve 1837. május harmadikától” 33–46. Incze László megőrzésében.		
Szentkatolna - Kézdiszék	„Szentkatolna falva jegyzőkönyve 1837. május harmadikától” 90–92. Incze László megőrzésében.		
Árkos - Sepsiszék		Szgy. Álv. Árkos iratai, I. köteg, nr. 2.	
Árkos - Sepsiszék		Szgy. Álv. Árkos iratai, I. köteg, nr. 2.	
Árkos - Sepsiszék		Szgy. Álv. Árkos iratai, I. köteg, 2. sz. Árkos jegyzőkönyve, 1824–1845.	
Szemerja - Sepsiszék		Szgy. Álv. Szemerja iratai, 2. sz. Jegyzőkönyv, 1771–1803.	
Oroszfalu - Kézdiszék		Szgy. Álv. Oroszfalu iratai, I. köteg, 27. sz. Oroszfalu jegyzőkönyve, 1768–1783.	
Ozsdola - Kézdiszék		Szgy. Álv. Ozsdola iratai, I. köteg, 23. sz. Ozsdola protocolluma, 1772–1828. 55-59.	
Paploc - Orbaiszék		Szgy. Álv. Paploc iratai I. köteg, nr. 25.	
Taploca - Csíkszék		Cssz. Álv. Csíktaploca iratai, 70. köteg, 2. sz.	
Taploca - Csíkszék		Cssz. Álv. Csíktaploca iratai. 70. köteg, 2. sz. „Taploczai jegyzőkönyvek, 1837–1865.” 4–6.	
Tusnád - Csíkszék		Cssz. Álv. 29/9/1795/20–26.	
Csíkszépvíz Csíkszék	Csíkszentmiklósi plébánia levéltára. 1705/125.		
Csíkszépvíz Csíkszék		Cssz. Álv. 98/1/2. (1813), 39. (1815)	
Csíkszépvíz Csíkszék		Cssz. Álv. 98/1/123–124. (1821), 167-168.	
Csíkszépvíz Csíkszék		Cssz. Álv. 98/1/257–262. (1841. II. 28.)	
Szárhegy - Gyergyószék		Cssz. Álv. Szárhegy iratai, I. sz. „Szárhegy jegyzőkönyve, 1804–1834.”	
Alsócsernáton - Kézdiszék		Szgy. Álv. Damokos Dénes iratai	IMREH István, 1947, 18–31.
Oltszem - Sepsiszék		AkTLvt. Mikó-Rhédey cs. lvt. II. Reg. Fasc. IV. nr. 115.	
Bodok - Sepsiszék		AkTLvt. Mikó-Rhédey cs. lvt. II. Reg. Fasc. VII. nr. 176.	
Uzon - Sepsiszék		AkTLvt. Kispál cs. lvt. 92.	
Uzon - Sepsiszék		AkTLvt. Kispál cs. lvt. 110.	
Kilyén - Sepsiszék		AkTLvt. Lázár cs. lvt. Medgyesfalvi lvt. Kilyéni Székely osztályában	
Eresztevény - Sepsiszék		Szgy. Álv. Eresztevényi cs. lvt. 65. sz. köteg, Fasc. 5. nr. 38.	
Backamadaras, Bálintfalva, Szentlászló - Marosszék		AkTLvt. Pókai Sárosi cs. lvt.	
Karácsonyfalva - Marosszék		AkTLvt. Toldalagi cs. lvt. Fasc. VII. nr. 12.	
Kissolymos - Udvarhelyszék		AkTLvt. Kissolymosi Simó cs. lvt. nr. 7.	

¹⁴¹ Incze László (1928–2007), tanár, helytörténész, muzeológus, közéleti személyiség, kézdívásárhelyi múzeumigazgató

Falu és szék neve	A falutörvény eredetijének vagy másolatának korábbi megőrzési helye vagy birtokosa (ha ismeretes)	A falutörvény eredetijének vagy másolatának későbbi megőrzési helye (ha ismeretes)	Első közlések
Homoródszentpál - Udvarhelyszék		AkTLvt. Wesselényi cs. hadadi lvt.	
Hidvég - Fehér vármegye		AkTLvt. Mikó-Rhédey cs. lvt. I. Reg. Fasc. VIII. nr. 262.	
Hidvég - Fehér vármegye		AkTLvt. Mikó-Rhédey cs. lvt. I. Reg. Fasc. XII. nr. 300.	
Magyarhermány - Udvarhelyszék	Máthé János ¹⁴² megőrzésében. Iratgyűjtemény. 1. sz.		
Homoródszentmárton - Udvarhelyszék	Jakó Zsigmond megőrzésében		
Bogát - Aranyosszék	A nemes Aranyas széki tisztségnek levél tárából Kövenden, Februarius 19dik napján az 1827dik esztendőben. Kiadta Csit Szent Iváni id. Koronka László v. notárius.		LŐTSEY SPIELENBERG László 1837, 103–116. (Belső lapszámozás: 5–14)
Kanta - Fehér vármegye		A Magyar Nemzeti Múzeum levéltára - eredeti	MGTszle., IV. évf., 1899, 81–83.
Lécfalva - Kézdiszék		MOL. 1807. Bodor Zsigmond írásában-szerkesztésében	BODOR György 1968, 257–260.

Coroi Artur - Budapest, Várhegy, 2, H-1028, roiar@ludens.elte.hu

Irodalom

- BODOR György
1968 Egy falutörvény a XIX. század elejéről, *Ethnographia*, LXXIX. évf., 2. sz., 257–280.
- COROI Artur
2001 *Adalékok Altorja és Háromszék történetéhez (Székely falvak sorozat, 1.)*, Debrecen.
2007 Altorjai Márton Miklós deák feljegyzései, 1702–1734, in: S. Lackovits Emőke – Szöcsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7.*, Sepsiszentgyörgy – Veszprém, I. k., 59–173.
- CS. BOGÁTS Dénes
1929 *Háromszéki helynevek*, in: Csutak Vilmos (szerk.): *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves Jubileumára*, Sepsiszentgyörgy, 52–71.
- CSEREY Zoltán
1999 Önkormányzatiság és katonai hatalom Háromszéken a XIX. század derekán, in: Kiss András – Kovács Kiss Gyöngy – Pozsony Ferenc (szerk.): *Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 110–121.
- CSUTAK Vilmos
1929 Bujdosó kurucok Moldvában és Havasalföldén 1707–11-ben, in: Csutak Vilmos (szerk.): *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves Jubileumára*, Sepsiszentgyörgy, 633–640.
- DÁVID László
1981 *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- EGYED Ákos
1978 *Háromszék 1848–1849*, Bukarest.
1981 *Falu, város, civilizáció*, Bukarest.
- HEREPEI János
1965 *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, I. k., Budapest–Szeged, 1969.
- HAJDÚ Mihály – SLÍZ Mariann (közli)
2001 *Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 2. Háromszék (Szabó T. Attila erdélyi Történeti Helynévgyűjtése 2.)*, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- IMREH István
1947 *Székely falutörvények*, Kolozsvár.
1971 A székely falvak törvényeiről, *Aluta*, Sepsiszentgyörgy, 223–232.
1973 *A rendtartó székely falu*, Bukarest.
1979 *Erdélyi hétköznapiak 1750–1850*, Bukarest.
1983 *A törvényhozó székely falu*, Bukarest.
1994 A háromszéki Hilib törvényei (1829–1830), *Népismereti dolgozatok*, Bukarest, 31–43.
1997 Udvarhelyszék legrégebbi falutörvénye, *Székelyföld*, 1. sz., 70–74.
1999 Udvarhelyszék legrégebbi falutörvénye (1615), in: Uő: *Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850)*, Budapest–Kolozsvár, 131–135.
1999 A háromszéki Hilib törvényei (1829–1830), in: Uő: *Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850)*, Budapest – Kolozsvár, 136–149.
2001 *Székely rendtartások*, in: Egyed Ákos és Magyar András (szerk.): *A székehség története a 17–19. században*, Csíkszereda, 174–196.

¹⁴² Máthé János (1898–1986), magyarhermányi gazdálkodó, helytörténész.

- IMREH István – PATAKI József
1992 *Kászonszéki krónika 1650–1750*, Budapest–Bukarest.
- KOLOZSVÁRI Sándor – ÓVÁRI Kelemen (szerk.)
1885 *Corpus Statutorum Hungariae Municipaliū. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye, I. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai*, Budapest.
- LŐTSEY SPIELENBERG László
1837 *A Nemes Székely Nemzetnek jussait világosító némely darab levelek*, Marosvásárhely.
- ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból, III (Háromszék)*, Pest.
- RÉTHLY Antal
1952 *A Kárpátmedence földrendései (455–1918)*. Budapest.
- SZABÓ Károly
1872–1898 *Székely Oklevéltár, I–VII*, Kolozsvár.
- SZABÓ T. Attila (közli)
1958 Cs. Bogáts Dénes: Adatok Háromszék történeti helynévanyagának ismertetéséhez, *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények*, 2 évf., 1–4 sz., 213–224.
- SZINERSZÉKI KERESZTURY József
1788 *Introductio in opus collectionis normalium constitutorum, quae regnante august. Imperatore et rege apostol. Josepho II. pro regno Hungariae et ei adnexis provinciis, magnó item principatu Transilvaniae condita sunt. Pars I. Nova Transilvaniae divisio*, Bécs.
- SZŐCS János
2004 *Három csíki falutörvény, A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2004*, Csíkszereda.
- TAGÁNYI Károly (szerk.)
1896 *Erdészeti Oklevéltár, I–III*, Budapest.
- TAKÁCS Péter (közli)
2002 *Háromszék parasztvallomásai 1820-ból*, Debrecen.
- WERBŐCZI István
1990 *Tripartitum* (Latin–magyar kétnyelvű kiadás), Budapest.
- ZEPECZANER Jenő
1999 Székelyderzs templomkastélyának rendtartásai, in: Kiss András – Kovács Kiss Gyöngy – Pozsony Ferenc (szerk.): *Emlékönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 619–641.

Rövidítések

- AkTLvt* – Román Akadémia Történelmi Levéltára, Kolozsvár
Corpus stat. – KOLOZSVÁRI Sándor – ÓVÁRI Kelemen (szerk.) 1885
Cssz.Álvt – Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Igazgatósága, Csíkszereda
EGtSzle – Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle, Kolozsvár
EMLvt – Erdélyi Múzeum Levéltára, ma in: *AkTLvt*
MGTsZle – Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, Budapest
MOL – Magyar Országos Levéltár, Budapest
SzgyÁlvt – Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy
SzOkl – SZABÓ Károly – SZÁDECZKY Lajos 1872–1898
TTár – Történelmi Tár, Budapest

Cercetarea legiuirilor sătești din Secuime cu ajutorul metodelor statistice

(Rezumat)

Luând în seamă legiuirile sătești din Secuime publicate sau menționate de către István Imreh și alți cercetători, autorul constată că fiecare al patrulea sat a avut legiuiiri scrise sau a fost părtaș la legiuirile scrise comune mai multor sate învecinate. Numărul relativ mare al legiuirilor sătești permite – între anumite limite – cercetarea lor cu ajutorul metodelor statistice. Cercetând legiuirile sătești din Secuime autorul ajunge la concluzia că deocamdată acestea nu pot fi clasificate în mod univoc pe baza conținutului, datei înregistrării în scris sau pe baza așezării geografice a satelor secuiești, care au avut legiuiiri scrise. Lucrarea atrage atenția asupra împrejurărilor, care au determinat comunitățile sătești să-și înregistreze în scris aceste legiuiiri, iar apoi să le modifice. Autorul încheie lucrarea cu unele concluzii ipotetice și prezintă unele aspecte ale soartei legiuirilor sătești după 1848. Anexa cuprinde citate din izvoarele studiate, precum și tabela locului de păstrate a acestor legiuiiri, deținătorul lor și locul primei lor publicări.

Research of Rural Legislation of Székelyföld by Statistical Methods

(Abstract)

Considering the rural legislation of Székelyföld published or mentioned by István Imreh and other researchers, the author ascertains that each fourth village had written legislation, or it had a role in composing the common written legislation of several neighbouring villages. Their greater number – within certain limits – permits their research using statistical methods. After having researched them, the author concludes that so far these rural legislations cannot be unambiguously classified according to content, date of recording or geographical position of the villages that had written legislation. The paper directs attention to the circumstances which made these villages register themselves in writing, and then modify these. The author finishes the paper with some hypothetical conclusions and presents certain aspects of rural legislation after 1848. The annex contains quotations from the studied sources, as well as the chart about the keeping place of these legislations, their holder and the place of the first publishing.

Cserey Zoltán

A REFORMKORI ESZMÉK HATÁSA HÁROMSZÉKEN (1830–1848)

Az 1830-as évek kezdetén új korszak vette kezdetét Erdélyben. Felgyorsultak a gyökeres átalakulás igényéhez vezető folyamatok, újat és mást akaró politikai erők léptek színre. A reformkor a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet megalapozásának, a polgári-nemzeti átalakulás tudatos és fokozatos előkészítésének szándékát jelzi.¹

A magyar reformmozgalom elindítója gróf Széchenyi István, barátja és eszmetársa Erdélyben báró Wesselényi Miklós volt. Magyarország és Erdély helyzetét együtt tekintették át, és közösen alakították ki a reform, a haza megújulásának a tervét. Wesselényi a társadalomszervezés által a polgári magyar nemzet megszületését akarta elősegíteni, ebben az átváltozott világban a műveltté és hazafivá váló nemesség megtartotta volna vezető szerepét.²

Magyarországon a mozgalom nagyobb léptékekkel indult, törekvései viszont kész példákat kínáltak Erdélynek. Magyarországi hatásra Erdélyben is követelni kezdték a Diéta összehívását, amely kisebb-nagyobb megszakításokkal 1834 nyarától 1835 teléig ülésezett.

Az általános polgári átalakulásokat és reformokat sürgető világban Háromszék társadalma sem maradt érintetlenül. A helyi közösségeket terhelő és őket foglalkoztató legsúlyosabb kérdésekre keresi a megoldást: a lakosság nagyobbik felét magába foglaló határőr katonaság intézményi megreformálására; a magyar nyelv használatának a társadalmi és politikai élet minden területére való kiterjesztésére; a mezővárosok autonómiájának kiszélesítésére; Bardócszék és Miklósvárszék egyesülésének kivitelezésére; gazdasági haladást támogató egyesületek létrehozására; tűzkármentő egyesület alapítására a gyakori tüzesetek kárvallottainak megsegítésére; népoktatási, kisdédóvó, egészségügyi intézetek megalapításának kezdeményezésére. Nem utolsósorban, a közvélemény élénk érdeklődése közepette, a magyarországi vármegyék közgyűléseinek körlevelei hatására is, Erdély Magyarországgal való egyesülésének szükségessége is napirendre került.³

A székely határőrség 1764. évi erőszakos megszerzését a lakosság már akkor ellenszenvvel fogadta, és minden alkalmat felhasznált arra, hogy tiltakozzék az őt ért sérelem ellen. Noha tudatában volt annak, hogy az intézmény megszüntetésének reménye hiú ábránd, azt szerették volna legalább elérni, hogy az illetékesek némiképpen könnyítsenek a rájuk nehezedő terheken, később pedig a katonai rendszer megreformálását tekintik minimálisan elérhető célnak. Az 1790–91-es országgyűlés elé terjesztik ezzel kapcsolatos panaszait, és az bizonyos fokú megértéssel is viszonyul ezekhez, ennek megfelelő törvényjavaslatot terjeszt az uralkodó elé, melyet azonban a császár nem pártfogolt.

Az 1834–35-ös Diétán a székely határőr katonaság kérdése ismét szóba került. 1834. október 16-án Bartha Károly, Háromszék országgyűlési követe székgyűlés keretében sürgeti, a székely határőr katonaság állapotának könnyítése érdekében, a rendek által részletesen kidolgozandó tervezetet. A felterjesztés sikere érdekében a katonai szolgálat könnyítésére vonatkozó javaslatokat egy alapos, a realitások figyelembevételével készült elemzést követően, szakértőket magába foglaló bizottság állította össze. Ezeket a javaslatokat a székgyűlésen való megvitatás és jóváhagyás után terjesztettek volna az országgyűlés elé. 1834-ben a határőr katonaságon belül is mozgalom indult az intézmény megreformálására. Idős Berde Mózes – Berde Mózes 48-as politikus apja – többedmagával, Wesselényi Miklós támogatásával folyamodványt szerkesztett a főhadivezéség felé a határőri terhek enyhítését kérve. Berde és társai emiatt börtönbüntetést szenvedtek.⁴

Ugyancsak 1834-ben Háromszéken igen érdekes, kötetet kitevő emlékirat született, amelynek kezdeményezői a reformok szellemében a társadalmi, katonai, politikai, gazdasági, kulturális élet megújítását sürgetik. Az 1834. május 5-én és az azt követő napokon tartott székgyűlésen közzétett vitaanyag címe: *A leendő országgyűlésre orvoslás végett nemes Háromszék által beadandó sérelmek s követi utasítás.*⁵ Ez a folyamodvány bonckés alá veszi nemcsak

¹ KÖPECZI Béla (főszerk.) 1986, 1193.

² EGYED Ákos 2004, 33–34.

³ CSEREY Zoltán 2005.

⁴ SÁL Fond 8. 4471 csomó/1835.

⁵ Kéziratot kötet magángyűjteményben.

a székek, de az erdélyi társadalom minden vonatkozását, s felvázolja a fejlődést gátló feudális társadalmi szerkezet visszahúzó szerepét, sok esetben pedig megoldásokat is kínál a bajok orvoslását illetően. A vitaanyag két részből tevődik össze: egy általános kérdéseket felvető és egy sajátos helyi, a székely társadalmat leginkább érintő, megoldásra váró feladatokat összesítő jegyzékre. Jelentőségében ez az okmány túlmutat egy egyszerű beadvány keretein, hiszen össz-társadalmi elégedetlenséget fogalmaz meg.

Mindjárt a bevezető bekezdés felvázolja azt az igen széles problematikát, amellyel a felterjesztés foglalkozik: „azon sérelmek, amelyek közönséges országgyűlésen való orvoslást kívánnak, vagy olyanok, melyek közönségesen édes hazánkat illetik, vagy olyanok, melyek annak három alkotó részzeit, úgymint magyar, székely és szász nemzetet különösen érdekelnek, vannak különösebben csupán egy törvényhatóságot nyomó sérelmek is, s végre olyanok is, melyek személyesen hazánk fiai közül egyiket vagy másikat terhelik”.

Általános, mindenkit érintő sérelmek közé tartozott a Lipóti diploma kitételének be nem tartása, hogy minden évben országgyűlés legyen. Erre 1811 óta erre nem került sor. Az országgyűlésen hozott határozatok másrészt csak akkor emelkedhettek törvényerőre, ha az uralkodó is megerősítette azokat. Az amúgy is ritkán összehívott Diéta végzéseit viszont a király nem láttamozta, így a szépreményű elképzelések nem váltak valósággá. A panaszok tovább sorjázta: noha az országnak vannak törvényei, a hatalom nem tartja azokat tiszteletben, és velük össze nem egyeztethető, törvényerejű rendeletek által vezeti az országot. A só árát mértéktelenül felemelték és a sótisztek a csempészet megakadályozása címén visszaélésektől sem riadtak vissza, nemesi kúriákat dúltak fel, nemeseket motoztak meg, önkényesen viselkedtek a lakossággal szemben. Ezen állapot felszámolása érdekében a folyamodványban a lakosság ingyenes só jussával kapcsolatban kérnek beavatkozást. A harmincadok és vámok tetszés szerinti változtatásai, folytonos növekedése is összerdekeket sért, állapítja meg az okmány. Továbbá, egy 1829-es királyi rendelet alapján a körözés alatt lévő nemesekre a törvényben meghatározott artikulus által aláírt bírság helyett súlyosabb büntetést alkalmaz a hatóság, ezt pedig a nemesi szabadság gyengítésének tekintik, tehát határozottan visszautasítják.

A politikai élet terén szükséges változtatásokra tett javaslatok közül is megemlítünk néhányat: a politikai adminisztráció már a legmagasabb szinten gyakran megsérti az emberek jogait és a törvényeket. Az országos hivatalokat csak az országgyűlésen történő választások útján lehet betölteni, ezek

hiányában azonban a hatalom kegyeltjei sok esetben érdemtelenül, kinevezések által foglalják el a tiszt-ségeket. Sok helyen – az elhúzódozó kinevezéseknek köszönhetően – helyettesítő hivatalnokok igazgatnak, kevés sikerrel. Sérelmes az a szokást is, hogy a jegyzői és adószedői hivatalok haláláig megtarthatóak, a törvényes előírás szerint viszont évente tisztújítást kellene végezni ezeknek a betöltésére. Az országgyűlésen a regalistáknak csupán ugyanannyi szavazatuk legyen – kéri a folyamodvány – mint a lakosságot képviselő követeknek, a regalisták száma pedig ne haladja meg a követek számának felét. Az adózás tekintetében igazságtalannak tartják azt a gyakorlatot, hogy az armalisták és minden udvarhelyi és marosszéki nem nemes személy adófizetéssel tartozzon (1830-tól kezdődően a nem nemes származású mérnököket, orvosokat, sebészeket adófizetésre kényszerítették). Igazságtalannak tartják továbbá azt a szokást is, hogy a nemesség a pusztán maradt területek után is kénytelen adót fizetni.

Az urbáriumokkal kapcsolatosan hangsúlyozzák, hogy a háromszéki körülmények, szokások és földrajzi helyzet figyelembevételével, a jobbágyok itt nincsenek mértéktelenül túlterhelve. Birtokaiknak esetleges megcsonkításától, az urbárium elkészítésével a jobbágyok tulajdonjoghoz való juttatásától tartva hangsúlyozzák a nemesek azt az általános tételt, mely szerint a használt földet illetően a jobbágyok tulajdonjoggal nem, csupán használatival rendelkeznek. A földművelés fejlesztése érdekében, noha az a gazdaság fő ágazata, az állam semmit sem tesz, mezőgazdasági termékek kivitelének előmozdításával pedig fellendíthetnék ezt. A mezőgazdasági termékek ára ugyanakkor nincsen arányban a kézműves termékekével, ezért is van az, hogy a föld népe időnként éhínséggel küszködik.

Az igazságszolgáltatás megreformálását is elnapolhatatlan teendőnek tekintik. 1791-ben és 1811-ben az országgyűlésen már szóba került az igazságszolgáltatáson belüli változtatások nélkülözhetetlen volta, eredmény azonban ezen a téren sem született. Az új országgyűlés alkalmával a már meglévő módosításokat jóváhagyatni kérik. A személy és vagyon biztonságát szavatoló törvények végre elfogadásra kerüljenek, és kötelező érvényűek legyenek. Az összeférhetetlenség elvére hivatkozva kérik, hogy a bíró az atyafiságban lévő ügyvéd perében ne ítélkezessen. A jelen helyzetben az árvák javai nincsenek biztonságban, a hamisan viselkedő gyámokat nem mindig büntetik meg. Féltő, hogy a halálbüntetés megszüntetésével a halált okozó bűnesetek megszorodnak. A háromszékiek álláspontja ebben a kérdésben a halálért halál elv érvényesítése. A rablásért és fosztogatásért indított perek rendkívüli megszorodása és

azoknak elhúzóda miatt az áldozatok sokszor jusztól elesnek, állítják a jogi szakértők.

Az általános megújulás reményében az egyházi állapotok változtatására is kiter a folyamodvány. A székgyűlés véleménye szerint törvényt kell elfogadni a négy bevett, egyenlő vallás jogairól és szerkezeti felépítéséről. Annak ellenére, hogy az országban a reformátusok száma meghaladja a katolikusokét, a fő hivatalokat mégis utóbbiak foglalják el. Ugyanakkor, bár törvényben nem szerepel, akármelyik házassulandó fél katolikus lenne, felsőbb rendeletek következtében csak a katolikus pap esketheti össze őket. Törvényre kell emelni azt a régi szokást, mely szerint mindenkor a lány vallásán lévő pap esketi össze a házassulandókat. A válóperek és házasságok törvényesítése az 1811-es országgyűlés munkálatai szerint a civil fórumokra tartozik, mégsem nyert ez felső megerősítést. A papok számára sok helyen a közhelyekből nagy darab birtokot szakítottak ki, így egyesek többet foglalkoznak a gazdasággal, mint a lelkek gondozásával. Holott a kepe azért van, hogy biztosítsa a lelkipásztorok megélhetését.

Az ország oktatási, tudományos állapotáról is kifejtik véleményüket. A magyar nyelvnek a latinval szembeni háttérbe szorítását bizonyítja többek között az a bevett szokás, mely szerint a törvények, privilégiumok, udvari végzések kizárólag csak latinul készülnek. A magyar nyelv használatának kiszélesítésével kapcsolatosan így vélekednek: „arra pedig kérettségük őfelsége és hozzátassék róla artikulus, hogy ennek utána minden törvényeink, artikulusaink magyar nyelven íratassanak. A dicasteriumokkal, katonai kormányokkal corespondentiáink magyarul tétessenek, sőt őfelsége nevében kellendő ítéletek, rendelések, utasítások, adományok mind magyar nyelven adattassanak ki. Kivétel nélkül minden fórumokon, kamaráknál, harmincadoknál mind magyar nyelven adattassanak ki”.

Másrészt a falusi iskolákban hibás elvek szerint történik a nevelés. Ez az oktatási forma több figyelmet érdemelne, a tanítók képzésére nagyobb hangsúlyt kell fektetni.

Az ország kereskedelmi helyzetét is elemzés alá veszik: „kereskedésünk nincs, a magyar a kereskedéstől idegen” – állapítják meg, a kereskedők örmények vagy görögök. A belső kereskedelem fő akadály a utak használhatatlan állapotában rejlik.

Erdély katonai helyzetével is elégedetlenek: „a fogdosás által való tyrozás hazánk műveletlenségére utal. Kötelen vezetni az embert a haza védelmében maga is alacsonyító dolog.” Ehelyett a katonák toborzására az összeírás vagy sorshúzás módszerét javasolják. Ugyanakkor jelzik azt is, hogy mivel katonák

száma meghatározatlan, esetenként idegen regimentek is innen gyarapodnak. A katonaság béke idején henyél, csupán a tiszteket szolgálja, s a hazának semmi hasznára nincsen. A katonaságot békében közmunkákra alkalmazzák. A regimentekben több az idegen tiszt, mint a hazai, noha a Lipóti Diploma ez ellen szól.

Külön fejezetbe foglalják az egész székely nemzetet érintő sérelmeket. A székely nemzetgyűlések összehívásának ősi szokását kívánják felújítani, mert ezen a reprezentatív fórumon joguk volt törvényeket is hozni. Nemcsak szükséges, hanem nélkülözhetetlen is ezeknek a megújítása, mert a székelységnek alig van írott törvénye, emiatt aztán a szokásjog helyettesíti az írott törvényeket, ez viszont az igazságszolgáltatásban okoz zavart. Az írott törvények hiányát a Székelyföldön évszázadokon keresztül különbözőképpen pótolták: Marosozsék a vármegyei példát követte; Aranyozsék idegen törvények gyakorlását folytatta; Udvarhelyszék és a többiek más-más módon járnak el a törvénykezés és ítékezés tekintetében.

A székely fő tisztviselők számaránya a központi hivatalokban elenyésző, pedig nekik is az illendő harmadrész járna ezekből a tisztségekből. A királyi táblának, ahonnan a szászok hiányoznak, fele részét székelyekkel töltsék be.

Régen a nemzetnek kapitánya volt, most nincs. Vissza kell állítani a kapitányi intézményt, melynek feladata volt a nemzetgyűlés összehívása.

A határőr helyeken a székely huszár és gyalogkatonák ifjak nem tanulhatnak szabadon, akadályozzák ebben őket, engedélyt továbbtanulásra tiszteiktől csak ritkán nyerhetnek.

Egy újabb pont az armális nemesek jószágainak katonai összeírás alá kerülését sérelmezi.

A székely nemzet eredeti szabadsága ellenére adót is fizet, és fegyvert is visel. Az egész nemzet adót ne fizessen, de örökös katonaság terhe alatt se szenvedjen. A székely katonaság között nagyjából idegen tisztek szolgálnak. Cseréljék ki őket helyiekkel. A civil hivatalokban és igazságszolgáltatásban a katonaság beleegyezése nélkül is alkalmazhassák az arra alkalmas személyeket. A katonai törvénykezésben idegen ügyvédek és bírót foglalkoztatnak, akik a helyiek nyelvét sem ismerik. Ki kell ezeket is helyiekkel cserélni. Jobbágyokból lett katonák méltatlanul élvezik a székely szabadságot, csak a katonai létszám növelése miatt, az adómentességgel pedig a kincstárt rövidítik meg. A katonaságot meg kell tisztítani a paraszti elemektől. Pénz hiányában a szegénysorsú székely ifjak számára nem nyílik lehetőség tehetségük kibontakoztatására. A szászoktól kellene ebben is példát venni, akik erre a célra külön pénztárt alakítottak.

Az egész birodalomban postaállomások vannak Háromszék kivételével, a postahálózatot ide is ki kell terjeszteni.

Az országhatár egy időtől fogva bennebb hozatott, így az itt birtokkal rendelkezők a területvesztéssel tetemes károkat szenvedtek, s többrendbeli kérésre sem helyezték vissza a határvonalat eredeti helyére. A határszélen lévő havasok közül az ezredek többet önhatalmúlag elfoglaltak, és noha törvényes úton a tulajdonosok visszanyerték azokat, a katonaság továbbra is birtokában tartja.

A háborús időkben a tehető családotok az inkább védelmet nyújtó Brassóba költöztek irataikkal és féltett javaikkal együtt, megtörtént azonban, hogy hazaköltözésükkor értékeiket az ottani hatóságok lefoglalták, ezért nem hozhatták magukkal. Ennek a kérdésnek a rendezését is az országgyűléstől várják.

A gyakori tüzpusztítások okainak felszámolására időhatáron belől semmiféle intézkedés nem történt. A szabad dohányzás megtiltása, a kemencékben való kenderszáritás megszüntetése, az öncélú lövöldözések büntetése, a házak és melléképületek szalma helyet zsinddal vagy még inkább cseréppel való fedése segíthetne az okmány szerint gyakori tüzesetek megfékezésében.

A katonarenden lévő peres ügyeibe a katonatisztek beavatkoznak és az ügyek kimenetelét befolyásolják, mentesíteni kell az igazságszolgáltatást az idegen hatásoktól.

Az ezredek a civil hatóságokkal gyakran németül leveleznek. Mihelyt a tisztek magyarok lesznek, erre többé szükség nem lesz, és a magyar nyelv a katonaság keretén belül is foglalja el az őt megillető helyet. A katonaság beleavatkozik a falvak önkormányzatába, a bírák tételébe, számadásra szorítják őket, a falu jövedelmeiből rendelkeznek, a közerdőket a nemesség híre nélkül használják, a katonai épületeket ingyen javíttatják. Csíkban a bírakat is a tisztek esketik be. Bírói hivatala idején a katona a civil hatóság hatalma alá tartozik, ezt kell mindenütt tudatosítani. A két gyalogezred beavatkozik a civil adminisztrációba, és a saját maga uralma alá próbálja rendelni azt. Minden jól működő közigazgatásban a polgári igazgatásnak van alárendelve a katonai, mely utóbbi tulajdonképpen a külső és belső béke fenntartására hivatott.

A székelység a fegyverviselésnek a jelenlegi állapotában nemesi jogaiban sértve érzi magát. A székelyek valamikor mind szabadok voltak, a különbség köztük csak a birtok nagyságából következett. A primorok kivételével a többieket, a lófőket és gyalogosokat lealacsonyították, idegen tisztek vezetése alatt örökös katonaságra kényszerítették. Ezt az állapotot soha sem fogadták el. 1809-ben törvény is született

sorsuk változtatásáról, de ezt azóta sem erősítette meg az uralkodó. Ezért tartják fontosnak Őfelsége beleegyezésének elnyerésével a székelység helyzetének törvényes keretekbe való tételét.

A székelységeen belüli viszálykodás legfőbb okát a közhelyek birtoklásában és az azokból származó jövedelmek elosztásában látják, szerintük addig nem lesz békesség, amíg azokat fel nem osztják a közösség tagjai között.

Végül, minthogy a sérelmek listája Háromszéken készült, van egy külön fejezet, amely az általános, mindenkit érintő panaszok mellett kimondottan a helyi közösségre vonatkozik: az állami pénzeket sem utak készítésére, sem közösségi épületek emelésére nem vehetik igénybe. Így volt ez a székház esetében is, amikor semmiféle központi segítségben nem részesültek, noha az 1750-es országgyűlésen olyan adózási rendszert alakítottak ki, amely az adóból befolyó összeg bizonyos százalékát visszautalja a törvényhatóságoknak saját céljaikra. „Sérelmesnek érzi Háromszék mindamellert is azt, hogy eleitől fogva, nevezetesen pedig a közelebbi esztendőben többszörösen tett kérésére is, sőt az Őfelsége tulajdon kegyelmes ígérete mellett is az itteni közönségnek elkerülhetetlen pretoriális háza építésére semmi segédelmet nem nyerhetett, mely miatt mind a maga tulajdon költségén kellett ezt felépíteni. Minthogy a magunk megróvatálából gyűlt pénz a pretorium felépítésére elégséges nem volt, kénytelen tettük az országházára önként ígért summának még kezünkbe lévő részét arra fordítani, mégis azt a kormányzék most interesével kívánja és sürgeti befizettetni”.

A római katolikus hitű személyek száma kisebb a reformátusokhoz viszonyítva, a hivatalok viselésében mégis egyenlőség uralkodik. Igazuk alátámasztására Csíkszék esetét hozzák fel, ahol katolikus többségű lakosság él, és ez az állások betöltésében is tükröződik. A helyzet rendezését törvényalkotással lehetne megnyugtatóan elintézni, melynek kivitelezését követeik rátermettségétől várják.

Az igazságszolgáltatásban a széki közgyűlést tekintik az elsőfokú bírói fórumnak, fellebbviteli hatóságként pedig a derékszék szolgált. 1832-ben a fő kormányzék kifogást emelt ezen gyakorlat ellen és a derékszékot ruházták fel az alsó ítélkezési jogkörrel. Igazuk bizonyítására az 1791. évi 12-ik törvénycikkre hivatkoznak, amely a széki közgyűlést igazságtételi jogkörrel is felruházta, ezért várták el a háromszékiek követeiktől, hogy ennek érvényességét továbbra is tegyék lehetővé. Ezzel kapcsolatosan említik meg: „nálunk székelyeknél a szokás annyi, mint az írott törvény, s ha hazánk százados szokásos törvényei szabadon változtathatnak, úgy sok jó

⁶ A székház építéséről lásd CSEREY Zoltán 2007.

törvényeink töröltetnek el”. A nemeseket vádemelés esetén gonosztevők módjára fogják el, verik vasba, semmibe véve származásukat, privilégiumaikat. A követektől erélyes fellépést remélnék a nemesi becsület helyreállítása terén.

A határszéli őrpontokon és a harmincadoknál szolgálatot teljesítő katonák számára a lakosság biztosítja a húst, melynek árát alacsony értékben határozta meg, a fogadott mészárosért pedig sokat kell fizetniük. Ki kell eszközölni azt, hogy a hús vágására fogadott mészáros bérét a kincstár fizesse.

Az anyaszék és a Főkormányzék részéről is Miklósvárszék kiváltságainak gyengítésére törekednek, ebben az esetben a követek kötelessége az előjogok maradéktalan védelme.

A lovaskatona ülnökök fő panasza az, hogy noha tiszttségük idejére a katonaság alóli mentességben részesültek, ennek ellenére továbbra is lótartásra kényszerítették őket.⁷

Mint a felsorolás is bizonyítja, a helyi lakosság sérelmeinek sorjázásával fejeződik be ez a részletes, az élet minden területére kiterjedő beadvány, amely az általánosan érvényes, mindenkit sújtó jogtalanságok mellett háromszéki sajátságokkal is előhozakodik. A végrehajtandó átalakulások jegyzéke igen széles skálát ölel fel, és a reformok sürgetésével kívánják megváltoztatni a polgárosodás irányába haladó feudális társadalmat. Hiányossága az, hogy csak a székely társadalom két osztálya, a nemesség és katonák kérdéseivel foglalkozik, figyelmen kívül hagyva az ekkorra már tetemes számúvá duzzadó jobbágy népségét panaszait.

Az 1834–35-ös országgyűlés alig foglalkozott a székelységet sújtó számtalan teherrel. Néhányan ugyan felszólalásukban érintették bizonyos vonatkozásban ezeket, mint például hilibi Gál László főkörmányszéki tisztviselő, Vízaknai Szász Károly, Henter János csíkszéki követ, Jancsó János, Kézdivásárhely képviselője, Szombatfalvi József udvarhelyszéki követ, anélkül azonban, hogy valami érdemleges változás történt volna a székelyföldi társadalmat érintő negatív megkülönböztetésekben. Ugyanez mondható el a szabadságharcot megelőző többi Diéta munkálatairól, még akkor is, ha 1846-ban felerősödnek azok a hangok, amelyek követelik, hogy az összeülő országgyűlés tegyen valamit a határőrség megreformálása tekintetében. 1846. augusztus 10–11-én tartott háromszéki közgyűlésen a frissen megválasztott követeket olyan útravalóval látják el, hogy azok hatékonyan képviselhessék a lakosság akaratát, a hazát és kis közösségüket érintő sorskérdéseket, mint a magyar nyelv használatának kiterjesztését vagy Erdé-

ly Magyarországgal való egyesülését. Különösen fontosnak tekintik a székely határőr katonaság sorsának megnyugtató rendezését, tudniillik az egész székely társadalom mintegy harmadrészét a fegyverviselésre kényszerítették, de nem a törvényesen kiszabott katonáskodás szabályai szerint. Emiatt a székelység ősi jogaival nem élhet, és 82 éve kiváltságai csak üres szólamként hangzanak. Hasztalan harcolnak 47 éve sorsuk könnyítéséért, mert az eddigi országgyűlések nem oldották meg a katonáskodással szembeni sérelmeiket: „valahai könnyebbítéseket tévén fel célul, arra kívánjuk követeinket figyelmeztetni, igyekezzenek az országos rendeket arra bírni, hogy kebelükből egy országos választmányt rendelni, s azok közé a katonai rendből is a dolghoz értő tagokból rendeltetni eszközölni méltóztassanak, kik munkálataikat fel ne függesszék s még ezen az országgyűlésen bevégeztessék. Munkálatait őfelségéhez való felterjesztés végett adja be, szem előtt tartva azt, hogy ezen nemes atyánkfiai fegyverviselési szolgálatuk előtt és után nemesi kiváltságokkal szabadon élhessenek, hosszas évekre szolgálatuk ideje ne terjesztessék, s az alatt is csak személyekre nézve legyenek katonai fenyték alatt, természetesen értetődően, hogy szolgálatuk ideje alatt illendő zsoldot kapjanak, s mivel az ily módton katonáskodás költségesebb leend igyekezék azon bizottmány a szükséges költségek fedezésére megkívántató fundusokat kijelölni. Méltóztatott Őfelsége megígérni, hogy a székely ifjak tanulásuk akadályoztatását elhárítani méltóztatik”.⁸

A székelygyűlés résztvevői láthatóan megelégedtek a több évtizedes sikertelenség és kudarc okozta keserűséget és követeiket alaposan felkészítve, konkrét feladatokkal ruházták fel. Ebben nem voltak egyedül. Csíkszékben is hasonlóan gondolkodtak a katonáskodás könnyítését illetően és az 1846. augusztus 19-én Csíksomlyón tartott közgyűlésen országgyűlési követeiknek utasításul adták, hogy „az országgyűlésnek kinyitásával igyekezzenek a székely katonáskodás állapotja felől evégre az országgyűlést alkotó székely nemzetbeli személyekből különösen összehívandó székely nemzeti gyűléseken egy célszerű terv hozatalát eszközölni, és azt kellő fizetéssel törvényhatóságoknak megküldeni, hogy megvizsgáltatván, megyeileg is tárgyalás alá vétessék és rendes fokozatain keresztül be is végeztetessék. Atyafiágos őszinteséggel szólítjuk fel, kedves barátaink és atyafiaink ne terheltessenek részükről is országgyűlési megbízottakat a fenn megírthoz hasonló értelmű utasítással látni el, hogy nemzetünk felvirágozására jövődjét magábarejtő ilyedtenelőlépésnek kívánatos sikerét mentől előbb élvezhessük.”⁹ A Háromszéknek

⁷ EGYED Ákos 1978, 26.

⁸ *A leendő országgyűlésre... utasítás.* (Vö. 5. jegyzet.)

⁹ SÁL Fond 8 5676/1846.

küldött tájékoztatót Balási József főkirálybíró írta alá, mely felhívás azt bizonyítja, hogy a sorsközösségben élő két szék szükségesnek látta erejét összehangolni a közös érdekképviselet kialakítása céljából. Háromszéken továbbfűzték a csikiak gondolatmenetét, és 1846. november 14-én közgyűlésük alkalmával azt indítványozták, hogy folyamatos kapcsolatot tartson fenn a két törvényhatóság a közös fellépés összehangolását illetően, és ennek értelmében az országgyűlési követeket hasonló szellemben és a közös cél méltó képviselete érdekében készítsék fel.

A társadalmi és gazdasági élet változtatását sürgető székgyűlések és országgyűlési indítványok mellett különböző társadalmi hovatartozású és rangú személyek egyre nyíltabban kritizálják a feudális rendszer igazságtalanságait. A szabadságharc közeledtével ezek a hangok egyre jobban felerősödnek, bírálva a fennálló rendet. Ilyen esettel találkozunk 1846-ban egy Butyka Tamás nevű katonatiszt személyében, aki a hatalomnak kellemetlen megújító eszméket terjeszt nyíltan a lakosság körében. 16 pontból álló javaslattal hozakodik elő, melynek fő gondolatai a következőkben összegezhetők: mindenkire egyformán kötelező katonáskodás 20 éves kortól 6 éven keresztül; háború esetén az 50 év alatti férfiak fegyvert fogni tartoznak; a katonai szolgálatot az államkasszából fizessék; a falusi hivatalok felvállalása mindenki számára kötelező legyen; a polgári hivatalok elfoglalásának egyetlen feltétele a rátermettségen múljon; általános teherviselés; birtok utáni progresszív adórendszer kialakítása, stb.¹⁰

A szabad királyi városokkal ellentétben Háromszék mezővárosai nem dúskáltak az önkormányzati jogokban, autonóm létük gyakorlásában folytonosan ki voltak téve a széki joghatóság zaklatásainak. Az 1840-es évek közepétől kezdődően egyre inkább öntudatra ébrednek a városok, és nem hajlandóak tudomásul venni azt az állapotot, hogy a szék vezetése beleavatkozik önálló életvitelükbe. A főkirálybíró és a mezővárosok között kiobbant háborúskodásnak több oka is van: olyan terheket próbálnak rájuk erőltetni, amelyekkel korábban nem tartoztak. Ezért nyíltan ellenszegülnek a főkirálybírói utasításnak. A városi főbírák választásakor kötelező módon jelen szeretne lenni a főkirálybíró vagy annak megszemélyesítője. A kézdivásárhelyiek ezt nem tartják szükségesnek, és külső jelenlét nélkül érvényesítik az addig is szokásban lévő gyakorlatot. Horváth Albert főkirálybíró viszont a Főkormányszéktől kéri a választási eredmények megsemmisítését és új választások kiírását. A városok a főkirálybírói szemlélet szerint kettős, azaz széki és főkormányzéki alárendeltségűek. A feszültebb légkör Kézdivásárhelyen alakult ki, ahol az el-

lenségeskedést csak fokozta egy főkirálybírói kezdeményezés, amely a város pénzügyi számadásának ellenőrzésébe és ezáltal vagyoni jogi helyzetébe való beavatkozást jelentett.

A szék vezetőjének Sepsiszentgyörggyel sem volt sokkal békésebb a kapcsolata: ott is az önkormányzati tisztviselők tisztújítását szerette volna ellenőrizni. A város ellenszegült annak is, hogy a területén felépített székházat érintő költségekből részt vállaljon.

Bereckkel szintén feszült volt a főkirálybíró kapcsolata. 1845-ben mintegy kioktatják a főkirálybírókat, miszerint a város függetlenségét az ország törvényeire és saját kiváltságaira alapozza, és kéri a szék vezetőjét, hogy ezeket szem előtt tartva ne avatkozzon be a város belső ügyeibe. Korigényként fogalmazódik meg tehát a városi közösségek számára az önálló lét szükségessége, saját sorsuk külső beleszólás nélkül való intézése. A szembenállásnak és acsarkodásnak az lett az eredménye, hogy 1848. április 14-én a kézdivásárhelyi önkormányzat a városi polgárok nyomására addig fel nem merült igényt fogalmaz meg: a főbíró megválasztása nemcsak a tanács és az esküdtek, hanem a város összes polgárának részvételével történjen. Ez a követelés már túlmutat azon a vitán, hogy fontos-e vagy sem a főkirálybíró jelenléte az önkormányzati választásokon, és a teljes lakosság bevonására számít a közügyek intézésében, ezáltal képviseletük megválasztását minél szélesebb alapokra kívánják helyezni.

A városok és a székvezető közötti megromlott viszony szemléltetésére Demeter József sepsiszentgyörgyi főbíró 1843. július 3-án Horváth Alberthez címzett levelének egy részletét idézzük, amely az önkormányzaton esett sérelemnek minősíti a főkirálybírói gáncsoskodást: „Sepsiszentgyörgy eleitől fogva függetlenül kormányozta magát kiváltságlevelével hazai törvényeinek szellemében, s a városi polgárok között keletkezett minden politikai tárgyban a városi főbíró szokott minden külső befolyást kirekesztőleg elhatározólag mindent igazítani, és a peres tárgyak mennek csak birtokon kívül, ha csakugyan mennek feljebb. Megvallom szégyenemre, és főképpen a főbírói tekintély hanyatlását elősegítő ténynek látom lenni, hogy a főkirálybíró úr, akármelyik panaszló ügyében annyira beleereszkedni méltóztatik, hogy legalább a tárgy megvizsgálásáig függőben kívánván tartani a célban és munkába vett tárgyak elintézését, ezáltal a különben is körülményeink miatt lassan haladó ügyek igazítását még késleltetni”.

A Főkormányzék a városok önállóságát csak olyan mértékben támogatta, amilyen mértékben érdekei megkövetelték. 1844. május 6-i leiratában a főkirálybíróknak a városok felett gyakorolt hatalmát

¹⁰ Uo., 5779/1846.

ebben látja: „miszerint arra vigyázzon, hogy a közigazgatás azon városokban a helybeli tanácsok által helyesen vitessék, s az eleibe viendő méltó panaszokat orvosolja, hogy a dolgok állásához képest a tapasztalt rendtelenségeket a kormányzásoknak jelentse fel”.

Kézdivásárhely a városi önállóság folytonos sorvasztása miatt a szék zaklatásaitól való menekülés-ként, akárcsak azon régi vágya érvényesítése végett, hogy a határőr katonai szolgálattól a lakosság megszabaduljon, nem utolsósorban pedig kézműipara és kereskedelme fejlődése érdekében az országgyűléstől szabad királyi várossá tételét kérvényezi. 1846. augusztus 10-én Háromszék közgyűlése is megvitatja a beadványt, és a következő elutasító határozatot hozza: „Kézdivásárhelynek a királyi városok sorába emelését érdeklő folyamodásának mondjanak ellent, nem lehetvén a Székelyföld természetét ezáltal változtatni, egyébiránt sem lévén azon közönség semmi tekintetben arra képesítve, hogy királyi várossá felemelkedhessék”.

A 19. század 40-es éveinek kezdetén, a közvélemény élénk érdeklődése közepette, a magyarországi vármegyék közgyűléseinek körlevelei hatására is, Erdély Magyarországgal való egyesülésének szükségessége került napirendre. Éveken keresztül érkeznek a bátorító felhívások Magyarország különböző vármegyéi részéről, de a székelyföldi testvérszékek, mint Udvarhely vagy Marosszék közgyűlése is lelkesítik az ittenieket, vagy éppen kétkedéseiket fejezik ki, az egyesülés esetleges kedvezőtlen következményeit sem hallgatva el. Az anyaszék részéről 1842. március 31-én érkező felkérés már megbeszélésre és tárgyalásra szólítja fel a háromszékieket egy közös álláspont kialakítása érdekében: „a két testvér magyarhon egyesülésének tárgyában köztudatunk szerint a jelen országgyűlés (1841) országos bizottmányt nevezett ki avégre, hogy annak minő feltételek alatti lehetősége, hasznos vagy káros volta aránti munkálatot végbevívve az országgyűlés elejébe terjesszék. Miután a tárgynak fontossága, mely nemcsak évtizedekre, de örök időkre fennmaradandó üdvös vagy káros következményeket vonhat maga után, fellette megkívánja az érett tanácskozásokat, atyafiságosan szólítjuk fel ezenel a nemes rendeket, ne terheltessenek a két magyarhon egyesülésbeli tárgynak fontosságát tekintve ezen egyesülésnek az egész székely nemzet érdekeihez, jogaihoz illeszthetőleg mi módon kivethetősége aránt tanácskozni, hogy eképpen a lehetőségre székely nemes hatóságok országgyűlési követeik utasításait e részben egyeztessenek, s ez aránti nézeteiket velünk közleni. ...” – aláírja a közgyűlés elnöke, Pálffy Elek. A téma fontosságára nézve tehát szükségesnek vélik az udvarhelyiek egy egységes székely cselekvési prog-

ram kialakítását, amelyet aztán az országgyűlésen követeik is képviselhetnek.

1846-ban két magyarhoni vármegye, Nyitra és Trencsén részéről is érkezik a buzdító felhívás. Emlekeztetik Háromszék lakosságát a közös történelmi múlt magasztos fejezeteire, de kudarcaira is. Az Erdélyi Diéta tagjaiból bizottságot alakítva találkoznak a magyarországi országgyűlés országos választmányával, ahol közösen dolgoznak ki az egyesülés megvalósításának konkrét módozatait.

A székely székek fenntartással és bizalmatlansággal fogadták a Magyarországról érkező, hazafias szólammokkal átitatott, barátságra és testvériségre szólító üzeneteket. A szavak és tettek közötti szakadéokra és őszinteség hiányára utal Marosszék közgyűlésének Háromszékhez továbbított felhívása, amelyben azt kifogásolják, hogy miközben a két testvérhon egyesítésének fontosságát méltatják a magyarországiak, az Erdélyhez tartozó Részek elszakításával próbálkoznak. „Engedjék meg, barátaink, hogy nyilvánítsuk, hogy vágyunk gyengült, s helyébe bizonyos bizalmatlanság lépett, midőn tapasztaltuk, hogy a testvéri szorosabb kapcsolatra megszólító nagyobb ország elébb megbénítani szándékozik minket a Részek elszakítása által.” Magyarország területszerző politikájában hegemon törekvéseket vélnek felfedezni: „Minő veszedelem fenyegetse hazánk épségét és azzal együtt alkotmányos létünket, a testvér Magyarhon törvényes hatóságai által naponta élénkben szorgalmazott elszakasztása Partiumbeli megyénknek világosabb.” Az egyesülést ilyen körülmények között veszélyeztető manőverek elhárítása érdekében Marosszék 1846. február 7-i felhívását minden magyarországi törvényhatóságnak elküldi.

Háromszék közgyűlésein is visszatérő téma az unió és az azzal kapcsolatban felmerülő aggályok. Az 1846. augusztus 10–11-én tartott gyűlésen kiemelt teret szentelnek a kérdés alapos elemzésének. Erre azért is szükség volt, mert ez alkalommal tartották az országgyűlési képviselők felkészítését, akiknek kötelességük volt az otthon kialakított álláspont országgyűlési képviselője. Meghagyják nekik, „hogy honunknak határai épségben megtartásáról keletkezett törvényeinket szentül megtartani megígérte (őfelsége), ez okból igyekezzenek követeink őfelségét arra bírni, hogy a kapcsolt részeket mint hazánk kiegészítő részét Erdélytől elszakítani ne engedje. Követ atyafiainknak ezúttal elükbe szabjuk, az Unió kívánatának ellene ne szegüljenek, hanem minden aziránti munkálatokat, lépéseket velünk közöljenek, hogy azok iránti utasításainkat megtehessek, mivel ha valaha szükség volt a megfontolt lépés, ez a tárgy az, mely figyelmünket igényli”. Az erdélyi vármegyék közgyűlései is véleményt nyilvánítottak az egyesülés

előtt álló akadályok elhárítását tekintve. 1844. március 9-én Közép-Szolnok vármegye, 1844. május 20-án Belső-Szolnok vármegye közgyűlései buzdítanak arra, hogy az unió érdekében hozzanak meg minden áldozatot.

Az egyesülés kérdése tehát a lakosság egészét foglalkoztatta, nem volt olyan törvényhatóság, amely megkérdőjelezte volna annak szükségességét a nemzetállam kibontakozásában és fejlődésében betöltött pozitív hatását illetően, még akkor is, ha időnként a folyamatot másfajta politikai érdekek zavarták meg. A bécsi udvarnak azonban nem állt érdekében egy területileg és számában is megnövekedő ország megalakulását támogatni. Ahhoz, hogy az évszázados vágyak valóra válhassanak, kényszerítő körülmények bekövetkezésére volt szükség, erre pedig az 1848–49-es szabadságharc kitörésével került sor.

Az egyesülés szükségességét sürgető érvek végül szilárdabbnak bizonyultak az azt ellenzők magyarázkodásainál, az utolsó erdélyi rendi országgyűlés 1848 május 30-án végül egyhangúan fogadta el az Uniót.

1841-ben a Diéta a pozsonyi mintájára magyar nyelvi jogokat biztosító törvényjavaslatokat állít össze. A nyelvi jogokért folytatott harc éle a központi hatalom és az elmaradott rendiség ellen irányul, amikor a latin helyett a magyart akarják diplomatikai nyelvvé, a törvények nyelvévé emelni, és általában mindenünnen kiszorítani a latint. Így például nemcsak a székely és magyar törvényhatóságok esetében, ahol eddig is magyar nyelvű volt közelet és a közigazgatás, hanem általánosan kötelező magyar nyelvű anyakönyvezést akarnak bevezetni.¹¹

Háromszéken az 1840-es éveket a nemzeti öntudatra ébredés évtizedének is nevezhetjük. A magyar nyelv használatát a társadalmi, politikai élet minden területére törekednek kiterjeszteni. Ennek a logikának a mentén haladva a sepsiszentgyörgyiek, de Háromszék igazgatása sem hajlandó tovább a brassói tanáccsal németül levelezni.

A katonaság konzervatizmusával és birodalmi elfogultsággal ragaszkodik hivatalos szinten a német nyelv kizárólagos használatához, ennek a szemléletnek a megváltoztatásáért szállnak harcba a háromszéki hatóságok. 1830-ban Bora Elek alkirálybíró utasítja vissza a II. székely gyalogezred németül szóló levelét, a kétnyelvűség szükségességére hivatkozva. 1833-ban a Gubernium arra utasítja a civil hatóságot, hogy ameddig az országgyűlés törvényt nem módosít, a Főhadivezérség és az ezredeknek a székekkel folytatott levelezését német nyelven is fogadják el. Válaszlevelében a főkirálybíró arról értekezik, hogy amikor a két ezrednek német ajkú parancsnoka volt,

a levelezés a szék és az ezredek között magyarul is folytatódhatott, most magyar parancsnoka van a huszárezrednek, és németül kezdtek levelezni. Ezt a próbálkozást a polgári hatóság visszautasítja, annál is inkább, mivel a tisztviselők közül nagyon kevesen ismerik a német nyelvet, de ha mégis megtagadnák a magyarul történő érintkezés lehetőségét, akkor inkább használják erre a célra a latin nyelvet.¹² Az 1840-es országgyűlésen arról is vitáznak, hogy a Főhadivezérség a Főkormányzékkel és természetesen a székek területén lévő mindenféle előljárással magyarul levelezzenek, és az erdélyi ezredeknel a vezényszavakat magyarul is használják.

A szomszédos törvényhatóságokkal folytatott levelezések kérdésében is a magyar nyelv általánosításáért hadakoznak. 1843-ban a brassói tanács Háromszék tiszti hivatalának német nyelven írott levele indulatokat váltott ki a címzettek részéről, mint válaszukban írják, az 1791-es törvénycikk a német nyelvet nem sorolta az igazgatási nyelvek közé, ezért vagy magyarul, vagy latinul írott levelezést fogadnak el.

A háromszékiek úgy gondolják, hogy – elvi kérdésről lévén szó – szükséges a főhatóság döntőbíráskodása. 1843 nyarán a főkormányzék közbenjárását kérik a brassóiak rendreutasítása tekintetében, hogy a német nyelvű levelezést azonnal cseréljék fel magyar nyelvűvel. A Gubernium 1843. szeptember 13-án kelt válaszában arról tájékoztatja a panasztevőket, hogy a székely és magyar törvényhatóságokkal folytatott levelezésekben az eddig fennállott gyakorlatot ezután is tartsák tiszteletben, ugyanakkor arra is felhívják a figyelmet, hogy az 1791-es törvénycikk a szász nemzettel való kapcsolattartásban alkalmazott nyelvet nem említi, nem lehet ezért a szászokat magyarul való levelezésre kényszeríteni, tőlük a latin nyelven írt leveleket kötelesek elfogadni. Miután a szászok a királynál panaszkodtak a magyar nyelv használata ellen, gróf Teleki József kormányzó 1844. július 15-én arra utasítja Háromszék előljáróit, hogy vizsgálják meg a szász törvényhatóságokkal 1791–1840 között folytatott levelezésekben a használt nyelvet, és aszerint vagy a latint vagy a németet fogadják el. A birodalmi hivatalos nyelv ellenében a kormányzó tehát képtelen a magyar nyelvet az őt megillető rangra emelni.¹³

Ennek az elbizonytalanodásnak a tudatában a brassóiak továbbra is németül írják Háromszéknek címzett leveleiket, ezért 1846-ban Háromszék ismételt főkormányzék eligazítást kért. A Gubernium az addig is hangoztatott véleményét erősítette meg, miszerint németül a brassóiak a háromszékiekkel ne levelezzenek, hanem mindaddig, míg legfelsőbb

¹¹ CSEREY Zoltán 1998, 237–238.

¹² KÖPETZI Béla (főszerk.) 1987, 1300.

¹³ SÁL Fond 8 4996/1833.

határozat születik, a korábbi gyakorlatot tartásuk tiszteletben, tehát a latint tekintésük az érintkezés eszközének.

A rossz tapasztalatok miatt az 1846. augusztus 10–11-én tartott háromszéki közgyűlésen fontos teret szentelnek a kérdésnek, amelyet országgyűlési követeik különös figyelmébe is bízna: „semmi sem hasznosabb, mint egy nemzetnek léte biztosítékáért, nyelvért harcolni. Igyekezzenek minden módot felhasználni arra, hogy a magyar nyelv diplomatikai állását, melyből törvény által soha ki sem szorítottak, mentől előbb visszakapja, és ezáltal nemzeti létünket szilárd alapokra gyökereztetni törekedjenek”.¹⁴

Nemcsak a nemzeti önbecsülés szükségességének fontossága tudatosodik a székelység gondolkodásában, de a közös sors és az összetartozás ösztönző ereje is az együttműködés szorosabbá tételének irányában mutat. Az összehangolt közös cselekvés, az egységes fellépés kialakítása érdekében a jó emlékü Székely Nemzeti Gyűlések feltámasztását sürgetik. 1841-ben Csíkszék jött a javaslattal, hogy a rendek adnának országgyűlési követeiknek utasítást, „hogy az eddigi szokás szerint a hivatalába legöregebb főkirálybíró által összeszólítandó Székely Nemzeti Gyűléseket gyakorolják”. 1846-ban Háromszék országgyűlési követeit olyan utasítással látja el, hogy ha Marosozék indítványozná, a Székely Nemzeti Gyűlések újbóli szervezését pártolják, ha amazok nem hozzák ezt szóba az országgyűlésen, úgy tegyék meg ők ezt.¹⁵

A nemzeti felemelkedés eléréséhez nem volt elegendő az öntudatra ébredés, a nyelvhasználat és egyéb hasonló intézkedések bevezetésének szorgalmazása, hanem ezzel párhuzamosan a gazdasági viszonyok modernizálására is szükség volt. Az elmaradottság felszámolását gazdasági és infrastrukturális fejlődéssel lehetett csak elérni. Ezért sürgetik az ipari létesítmények alapításának szükségességét, a vállalkozók hatóságok általi támogatását. 1842-ben Vida Károly a széki előljárásnak egy cukorrépagyár létesítésének tervét nyújtja be. A vállalkozás sikerét azonban csak a lakosság cukorrépa-termesztésre való hajlandósága biztosíthatta volna. Ezért kéri a hatóságok segítségét a gazdatársadalomban végzendő meggyőző munka felvállalásában.

Az egyéni kezdeményezéseknél többet ígértek a közösségi összefogásból származó erőfeszítések, amelyek a társadalom módosabb rétegeinek bevonásával igyekeztek tenni a vidék gazdasági fejlődése érdekében. 1842 novemberében „Hóni Gyárvédeli társulaton” alapít 118 háromszéki személy, melynek célját a következőképpen fogalmazták meg: „a honi gyárripar előmozdítása és saját gazdálkodási érdek

tekintetéből több, a közjót szívükön hordozó ezen széki hazafiak egyesülvén egy hóni Gyárvédeli társulaton alakítottak, mely társulatonak a célja hazai műipar emelése mellett hóni posztó s egyéb kelmék viselése.” A társulat elnökének gróf Kálnoki Dénest, választmányi tagoknak Gidófalvi Istvánt, Szentiványi Györgyöt, Csoma Józsefet, Vida Károlyt, Cseh Ignácot, Nagy Andrást, Gyárfás Imrét, Lázár Dávidot, Kispál Károlyt, Henter Sándort választják meg. Mindannyiuk esetében liberális eszméket való nemesekről van szó, akik a helyi közigazgatásban, igazságszolgáltatásban töltöttek be magas tisztségeket, vagy földbirtokosként látták be, hogy közösen többet tehetnek a fejlettebb viszonyok meghonosítása érdekében. Első ténykedésüként a brassói, kassai, gácsi posztógyárakat keresik meg felszólításukkal, hogy termékeikből mintapéldányokat küldenének az egyesület címére, esetleges kapcsolatok kialakítása céljából. A szék vezetőtestületét, a tisztí hivatalt is segítségül hívják az egyesület népszerűsítése és tagtoborzás érdekében. Kereteik bővítését aláírási ívek szétküldésével tervezik.¹⁶ Noha ekkor még ezek a törekvések csak szerény kezdeményezéseknek számítottak, konkrét eredmények nélkül, jelzésük mindenképpen dicsérendő, és azt sugallták, hogy Háromszék lakossága sem szeretne kimaradni a reformok irányvonalából.

Miklósvárszék, a háromszéki társszövetség negyedik tagja, különleges elhelyezkedésével és fekvésével fogva a többi társszékhez képest nagyobb önállóságot harcolt ki magának. A vele szomszédos és hasonló körülmények között élő, de Udvarhelyszékhez tartozó Bardócszékkel együtt több alkalommal is megpróbált egy közös törvényhatóságba egyesülni. A reformkor újító eszméinek jelentkezésével abban reménykedtek, hogy ezt a törekvést siker koronázza. Egyesülési óhajukat a két szék vezetői az 1834–35 és 1841–42. évi országgyűlésre is felterjesztik. 1842-ben Háromszék országgyűlési képviselői olyan véleményt fogalmaznak meg, hogy az Erdővidék szomszédságába lévő Felsőfehér vármegyei településeknek Háromszékhez való csatolása esetében Háromszék cserében lemondhatna Miklósvárszékről és létrejöhetne az önálló erdővidéki törvényhatóság. Azonban sem az országgyűlésnek, sem a Főkörmányszéknek nem állt érdekében a közigazgatási rendszer megváltoztatása, amely esetleg másoknak is követendő például szolgálhatott volna.¹⁷

A haladás igénye visszatérő szólam lett a székgyűléseken, és néhány összeredket érintő kérdésben eredményeket is érnek el. Ilyen volt például a gyakori tüzesetek áldozatainak megsegítésére 1841-

¹⁴ Uo., 5405/1843.

¹⁵ Uo., 5672/1846.

¹⁶ Uo., 5672/1846

¹⁷ SÁL Fond 31 10040/1842.

ben létrehozott Tűzkármentő Társaság. A mindenki által felkarolt egyesület a II. székely gyalogezred kezdeményezéséből látott napvilágot, és annak ellenére, hogy tagdíjat kellett fizetni, népszerűsége mégis folyamatosan növekszik. 1842-ben a székgyűlésen arról tárgyalnak, hogy Bardócszék és néhány Felsőfehér megyei település lakossága is csatlakozni kívánna az egyesülethez. 1846-ban a telegdibaconiak Háromszék közgyűlésétől kérik beállításuknak jóváhagyását, indoklásuk a következőképpen hangzik: „szeretnénk beállni a tűzkármentő egyletbe, noha lakásunk Telegdi-Baconban van, de jószágaink nagyobb részt a sepisibaconi határon, mi is a fizetendő összegeket ezenel ajánljuk, katonailag pedig a nemes szék kebelébe tartozunk”.¹⁸

Az általános megújulás iránti igény nem került el az oktatás és az egészségügyi rendszer fejlesztését sem. 1842. július havában a szék közgyűlésen elhatározzák egy kiseddóvó intézet, népnevelési iskolák és egy felsőbb tudományok tanulási központjának létrehozását. Mindezek előkészítését és a szükséges tervek kidolgozását választott bizottság intézi. Elsőrendű feladatnak az óvodák létrehozásának kérdését tekintik. Tudatában voltak viszont annak is, hogy kiskorú gyermekekről lévén szó, lehetetlen nagyobb távolságról gyerekeket összegyűjteni, ezért úgy gondolták, hogy helységenként kellene óvodákat létrehozni. Ennek viszont többféle akadálya is volt: épület és anyagi források hiánya stb. Ennek érdekében körlevelet szerkesztenek, tájékoztatva a lakosságot a létesítendő intézmény előnyeiről és jótékony hatásáról, buzdítva ugyanakkor a tehetősebb helyiségeket a cél érdekében való áldozásra, számítva emellett a vagyonosabb rétegek felajánlásaira is.¹⁹ 1846-ban sajnos még mindig csak a szervezés szakaszában van az óvodák alapítása, felállításuk anyagi fedezet hiányában továbbra

is a helyi közösségek közalapjaiból és adományokból valósulhatna csak meg. A helyi közösségek akarata hiányában azonban kevés siker koronázta a megbízottak buzgólkodását: „néhány közösségek tettek ugyan ajánlatot a kiseddóvóvák létesítésére, mások pedig a róvatalnak ellent mondtak és feleslegükből semmit sem ajánlottak, sőt némely közösségek a megajánlott mennyiséget befizetni vonakodtak”. A társadalom nem volt eléggé érett ahhoz, hogy felismerje az oktatási intézmények érdekében hozott áldozatok szükségességét.

A kórház telepítésének helyszínéül Kézdivásárhely jött szóba. 1846-ban Gabriányi József gyógyszerész, későbbi szabadságharcos felajánlja, hogy gyógyszerekkel látna el egy létesítendő kórházat, amennyiben azt Kézdivásárhelyen építenék fel. A város ingyen telket ajánl fel, sőt a tervet is elkészítteti. A székgyűlésen egyetértenek abban is, hogy a költségeket csak a Főkörmányszék bevonásával lehetne előteremteni.²⁰ Az állam azonban semmiféle beruházást nem támogatott ezen a vidéken, így a kórháztelepítés kérdése is elnapolódott későbbi időre és más helyszínre.

A szabadságharcot megelőző évtizedekben Háromszék társadalma mozgásban volt, a régi, megcsontosodott feudális viszonyok már nem feleltek meg a reformkor elvárásainak. Újat, változást igyekeztek kezdeményezni. A rendiség nem felelt meg a megálmodott új világ kihívásainak. A társadalmi szerkezetben is mélyreható változtatásokra volt szükség, ugyanúgy, mint a közteherviselés általánosításában, a személyi jogok kiterjesztése tekintetében. Egy igazságosabb, jobb rend kialakítása körvonalazódott a liberális eszmék hordozóinak a szemléletében. Egy olyan új világ megteremtéséért szálltak síkra, ahol nemcsak az emberek kötelességei, de a jogok is mindenki számára elérhetőek legyenek.

¹⁸ SÁL Fond 8 5263/1842.

¹⁹ Uo., 5672/1846.

²⁰ SÁL Fond 8 5226–1842.

Irodalom

CSEREY Zoltán

1998 Háromszék társadalma az 1848 előtti évtizedben, *Erdélyi Múzeum*, 1998/3–4, 237–238.

2005 Erdély egyesülése Magyarországgal, *Háromszék*, XVI. évf., 4415. sz. (március 12.)

2007 A háromszéki színház alapításának története, in: Czíprián-Kovács Loránd – Kozma Csaba (szerk.): *Háromszékiek Háromszékéről*, Státus Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 25–46.

EGYED Ákos

1978 *Háromszék 1848–49*, Bukarest.

2004 *Az erdélyi magyarság történetéből, 1790–1914 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 243)*, Kolozsvár.

KÖPECZI Béla (főszerk.)

1986 *Erdély története*, I–III, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Levéltári források

Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy (SÁL):

- Fond 8 – *Háromszék megye iratai*.

- Fond 31 – *Miklósvárszék iratai*.

Influența ideilor reformatoare în Trei Scaune (1830–1848)

(Rezumat)

Articolul se ocupă cu răspândirea ideilor reformatoare din Ungaria primei jumătăți a secolului al XIX-lea în regiunile din provincie, în cazul nostru în Trei Scaune. Tendința de reformare a structurilor sociale și politice din Imperiul Austriac au fost la ordinea de zi a dezbaterilor politice din prima jumătate a secolului al XIX-lea, canalizând atât energiile factorilor de decizie centrale, cât și pe cele locale. În acest context comunitatea din Trei Scaune a încercat să rezolve problemele considerate a fi cele mai stringente, în centrul dezbaterilor ajungând probleme cum ar fi: reformarea și soluționarea problemelor populației cu statut de grăniceri; extinderea folosirii limbii maghiare în toate domeniile vieții politico-sociale; lărgirea autonomiei târgurilor din regiune; fuzionarea scaunelor filiale Micloșoara și Brăduț; înființarea unor asociații în vederea dezvoltării economiei locale; înființarea unor asociații în vederea despăgubirii celor afectați de dese incendii, care se produceau în localități; organizarea unor instituții de sănătate publică; și nu în ultimul rând ca urmare a circulării emise de comitatele din Ungaria, problema unirii Marelui Principat al Transilvaniei cu Ungaria.

The Influence of Reformist Ideas in Háromszék (1830–1848)

(Abstract)

The article deals with the spread of reformist ideas from Hungary of the first half of the 19th century through provincial regions, in our case to Háromszék (the south-eastern Székely seat). The tendency of reforming the social and political structures of the Austrian Empire was on the order of the day of the political discussions from the first part of the 19th century, directing the central as well as the local decisive factors. In this context the community of Háromszék tried to solve the most acute problems, such as: reforming and solving the problems of the population with a statute of frontier guard; the extension of the usage of Hungarian language in all domains of political and social life; the extension of the autonomy of regional fairs, the fusion of affiliated seats of Miklósvár and Bardoc; the foundation of certain associations for developing local economy; the establishing of certain associations in order to indemnify the victims of fire; the organisation of certain public health institutions; last but not least, as a result of the circulars from the counties of Hungary, the problem of uniting the Transylvanian Great Principality with the Hungarian Kingdom.

Bartha Katalin Ágnes

SZÍNHÁZTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGŰ KALENDÁRIUM-BEJEGYZÉSEK A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUMBAN

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum könyvtárának kalendáriumgyűjteményében három olyan kalendáriumra bukkantam, amelyeknek színházi jellegű bejegyzései felkeltették a figyelmemet.¹ A bejegyző kilétének nyomozása előre nem sejthető buktatókat rejtett, a kutatás azonban egyéb olyan dokumentumok fellelésére vezetett, amely a történet kikerekedését is felcsillantotta.

Az 1843-as, 1844-es és 1848-as évekből származó kolozsvári kalendáriumokról van szó. Az 1848-as naptár possesszori bejegyzése egy családnevet, Lugosi nevét őrizte meg. Hogy a korban több Lugosi névvel találkozunk, az csak izgalmasabbá tette a színháztörténeti szempontból páratlanul értékesnek felismert forráscsoportot, a kalendáriumbejegyzések színházi programját.

A három kalendárium útja

Az Erdélyi Múzeum-Egylet 1876. január – 1877. december között áruba bocsátotta könyvtára duplikátumait. Szabó Károly, az Erdélyi Múzeum könyvtárosa, és Vasady Nagy Gyula, a Székely Nemzeti Múzeum első múzeumőre még 1878-ban is leveleket váltanak ez ügyben. Ennek eredményeként kerülnek az akkor alakuló Székely Nemzeti Múzeum tulajdonába az említett kalendáriumok is. Bejegyzéseik pedig egy olyan személyre hívják fel a figyelmet, akinek életútja a kolozsvári színházi élettel is érintkezett.

Az 1843-as, 1844-es és 1848-as kolozsvári kalendárium (*Erdélyi Új és Ó Kalendárium Krisztus Urunk születése után 1843. 365 nappól álló közönséges esztendőre. Erdély- Magyar és Más országokra alkalmazva, Az Erdélyi Új és Ó Kalendárium Kriszt. Urunk születése után 1844. szökő évre és A Kolozsvári naptár az 1848-ik szökő évre*) bejegyzései egyazon személytől származnak. A különféle bejegyzések tükrében olyasvalakinek az élete bontakozik ki előttünk, aki egyaránt jelen volt a város mindennapjaiban és a mindennapokból kiemelkedő eseményeiben. A korabeli Kolozsvár ismert alakjai is felbukkannak bennük. Az 1848-as kalendáriumba bejegyzettek pedig a negyven-

nyolcas márciusi események és azt követő történeti-politikai fordulatok éleslátó, tudatos szemlélőjének mutatják.

Kapcsolati háló – könyv- és pénzügyek

Ez a vizsgálódás főleg a színházi programhoz kapcsolódó bejegyzésekre összpontosít, de a bejegyzés mint műfaj okán a többit is áttekinti. A szigorúan *személyes típusú* bejegyzések közül egyet említhetünk: az 1843-as kalendárium februári naptárrésze mellé bekötött üres lapon ez olvasható: „25-kén megferedtem a kis szamosban!” – a felkiáltójellel kiemelt esemény valóban feljegyzésre méltó. Ennél személyesebb adat nemigen olvasható egyik naptárban sem. Egyetlen családi bejegyzés fordul még elő: november 8-án „mondott a tanács ítéletet anyám Tordaynévali adóságos perében”.

Az 1844-es kalendárium a színházi programon kívül és több gyógyszerrecept bejegyzése mellett ezzel szemben egy részletes *Jegyzést* tartalmaz: „Részint még atyám, részint általam használatra kiadott könyvek következőleg vesztek el: Filep Samunál: *Első oktatásra szolgáló historiai kézikönyv*; Hennenbergernél: *Három szomorú színdarab egy kötetben*; Gyulai Ferinél: *Egy amériikai polgár beszéde a bevándorlók mellett*; Hennenbergernél: *Oktató és érdeklletes történetecskék*; Nem tudom kinél: *A sánta ördög*; Deáky Lajosnál: *Izlio: hist. zsebkönyv*, 2. kötet; Krákovitzeménél: *Abafy*, 2. köt. Josikátul; Viski Samunénál: *Fédor és Mária*; Somogyi M.-nál: *Palingenius, Joco-servirum libri*; Trandafir Gyurinál: *Zakariás Rómából kelt levelei*.” A Tóth Samunak és Pap Józsefnek adott könyvek át vannak húzva. Ezek visszakerülhettek. „Nagy Péternél: *Herepei János egyházi történetei*. Kézirat. 2 kötet.” Ugyanebben a kalendáriumban szeptember 4-i dátummal a következő bejegyzés olvasható: „a bibliámat elkérette és ötsém által el is vitette Dobay Sándor református diák.” Majd: „Ismét: 846-beli februarius’ 27-k napján adtam ugyanennek használatra egy igen régi derék kiadású *Dimitrilianust*.” Az 1843-as kalendárium hasonló típusú bejegyzései közül még egyet említenék: „július 5-kén küldöttem el Kőváryhoz hogy felhívták figyelmemet a kalendárium-gyűjteményre.

¹ Itt köszönöm meg Tiboldi Zoltánnak és Boér Hunornak, a Székely Nemzeti Múzeum muzeológus-könyvtárosainak szíveségét,

a *Bethlen család levelei lajstromát*.” A bejegyzésbeli Kőváry történetíró, s majd az Akadémia levelező tagja, az a Kőváry László, akivel a bejegyző továbbra is tartja a kapcsolatot, hiszen az 1848-ban szerkesztése alatt megjelenő *Ellenőr* c. politikai lap dolgozó-társa lesz. Ez utóbbi bejegyzések át vannak húzva, a visszajuttatás nyugtázásaként. Kőváryhoz más jellegű kapcsolat is fűzi. Az 1843-as kalendárium-bejegyzés szerint összesen 7 forint 52 krajcár ezüstpénzt kölcsönöz tőle bejegyzőnk, ami ugyancsak át van húzva, tehát megadták neki.

Az elveszett könyvek lajstroma melletti személyek között Filep Samu neve olvasható, annak a Deáki Filep Samunak a neve, aki 1828-ban a kolozsvári színház igazgatója, és több színmű fordítójaként írta be magát Kolozsvár színház-történetébe.² Filep Samuval való kapcsolatának egy másik bizonyítékát is találjuk az 1844-es kalendárium-bejegyzések közt: „Julius 3-ik napján vettem költsön Filep Samutól 40 pengő forintot, mely 1845¹ januárja¹ 1-ő napján megadandó. A bejegyzés át van húzva, és alatta olvasható: „Megadtam a kitűzött időre”. Gyulai Ferenc, Gyulai Pál testvérbátyja is színház-történeti jelentőségű név. Egy darabig Kolozsvárt hivatalnokként működött, de 1844-ben színész lett, s később jó nevű színiigazgató, rendező, számos Shakespeare-szerep alakítója (Claudius, Jago, Macbeth, Shylock). Ha Viski Samuné nevével nem is találkozunk a korabeli színház-történeti adatokban, *Fédor és Mária* olvasójaként kapcsolatba kerül bejegyzőnkkel. Férje, Viski Samu nevét a *Kolozsvár sz. k. városa hivatal nélküli száz férfiai választott polgárai* névsorában láthatjuk. A száz férfiak tagja rajta kívül a bejegyzésekben szereplő Gyulai Ferenc és a Herepei János egyházi történeteit olvasó Nagy Péter³ is. A Zákány francia grammatikáját kölcsönvevő Tóth Samu neve, minthogy vélhetően nem a tehetséges komikus és táncművész Tóth Somát fedi, minden valószínűség szerint a kolozsvári református pap Tóth Samura vonatkozik.

Gyógyír és 1848

Az 1843-as és 1844-es kalendárium-bejegyzések jó néhány gyógyírja közül a „sárgaság ellen”, „calculus vagy vesekő elleni orvosság”, „aranyérnek, tüdővésznek, köhögésnek és mellfájásnak gyógyszer theának főzve” receptjei az egészséges életmódot követő és a gyógyítás tudománya iránt érdeklődő, s azt szorgalmasan jegyző kalendáriumtulajdonost állít velünk szembe. Ezenkívül a *mindennapi élet praktikus eljárásaiban* is tájékozottnak mutatja a „tartós csizmatalp” (1844) és a „csizma és általános bőrkenőcs” (1843) receptbejegyzése.

² Bejegyzőnk 1871-ben a belügyminiszter által kinevezett új színházi választmány tagjaként tevékenykedik. (FERENCZI

A *Kolozsvári naptár az 1848-ik szökő évre* bejegyzései ugyancsak az 1843–1844-es bejegyzések alapján már hangsúlyosan egyéni jellegűnek tekinthető Lugosi-bejegyzések mintáját követik. „1848 november 14-kén *Magyar nyelv rendszere* Henenbergernél” – az áthúzott feljegyzés a korábbi könyvkölcsönző feljegyzések típusába illeszkedik. Az 1848-as márciusi események viszont oly mértékben érintik a polgári tevékenységében főként kormányzati írnokot, hogy megörökítésüke indítják. Egészében közlöm a Lugosi által feljegyzett 1848-as történelmi eseményeket: „*Februarius 24-kén a franciák királyukat megszőktették. Mártius 13-kán Bécsben alkotmányos irányú zendülés, minek következtében Metternich vasabszolútizmusra alapított rendszere bukott meg. Mártius 15-kén Pesten vér nélküli lázadás szülőanyja a magyar független kormánynak, s a Junius 18-kán törvényben megerősített Erdélyhelyi uniónak. Szeptemberben és Octoberben s Novemberben is, az oláhok Erdélyben emberi képzelődést s hitelt felül muló gyilkolásokat követtek el a magyarok ellen, dultak, raboltak, égettek a szászokkal kezett fogva. November 16-kán Kolozsvár föladta magát Urbánnak, ez 18-kán beült a városba katonáival, és december 25-kén minden seregeivel kihúzódott a magyar tábor elől, mégpedig kutyafuttában.*” A személyes bejegyzések, recept, könyvek, személyek, pénzügyekről szóló feljegyzés, valamint a ’48-as történelmi feljegyzések mellett azonban alighanem a színházi program részletes vezetése a kalendárium-bejegyzések központi tárgya. Ez pedig nemcsak Lugosi József személyes viszonyainak rekonstruálása miatt értékelhető fontosnak, hanem azért is, sőt főképpen azért, mert az így megörökített részletes repertórium a színház-történet számára hiánypótló adatokkal szolgál.

Színházi zsebkönyv-repertórium és kalendáriumrepertórium

Az 1843-as kalendárium a színházi év rövidke decemberi programját közli, amely a december 18-i *A vadon fia* c. dráma előadásával kezdődött, és december 30-án már meg is volt az utolsó előadása. Lugosi tehát hét nap előadássorozatot jegyzi fel.

Az 1843-as év valóban nem nevezhető a kolozsvári színjátszás kiemelkedő évének. Az 1830-as, 1840-es években Kolozsváron számos társulat fordul meg. Az állandó kolozsvári színtársulat megszűnése után (1827) azonban Kolozsvár színpadán a következő években különböző vándortársulatok váltják egymást, s Kolozsvár nem kiindulópont, hanem kiszállási hely lesz. Ezt az állapotot a színház épülete sínyle meg a leginkább. A Farkas utcai színház felépülése (1821) és 1849 között hozzávetőleg harmincöt-negyven

Zoltán 1897, 473.)

különböző színtársulat fordul meg Erdélyben. Egyesek rövid időre jönnek, s utána nyomuk is vész, mások viszont huzamosabb ideig működnek itt. A rövid repertórium nem Lugosi bejegyzéseinek hiányosságával magyarázható. A Komlóssy Ferenc igazgatása alatti színtársulat januárban egy pár előadást tartott, de februárban, az országgyűlés feloszlásával egyidőben Magyarországra ment, utána a színház majdnem egy éven keresztül – december 18-ig, Komlóssy társulatának visszaérkeztéig – üresen maradt.

Ami az 1844-es kalendáriumbejegyzést értékessé teszi, az a február 9. – március 14. közötti program megörökítése, amelyet sem az 1844-ik évre szóló kolozsvári *Játékszíni zsebkönyv* (szerk. Pataki István, sűgő), sem az 1845-ös évre szóló színházi zsebkönyv (szerk. Dózsa József, Görbe Ferdinánd)⁴ – ez utóbbi a Szerdahelyi József – Havi Mihály – Szabó József igazgatása alatti társaság repertóriumát közli – nem tartalmaz. Ferenczi Zoltán erre a periódusra vonatkozóan csak az előadások számát regisztrálja, valamint a *Regelő* néhány előadásának beszámolójára reflektál.

A színházi program bejegyzése a kalendárium-bejegyzéseket ez esetben a *színházi zsebkönyvek* műfajával rokonítja. A szakma színházi zsebkönyvnek tekint minden olyan kiadványt, melyet hivatásos színtársulat egy vagy több tagja adott ki a naptári év, a színházi évad vagy egy-egy városban való tartózkodásának végén. Általában a sűgő szerkeszti. Színháztörténeti szempontból a legfontosabb adatai a társulat névsora és repertóriuma. Van olyan zsebkönyv is, amely nem közli a társulat műsorát, több kiadvány azonban a társulati névsorok, lejátszott színművek jegyzékén kívül színművek szövegét is közreadja, akár csak a társulat viszontagságos életéről való tudósítást, a magyar színészet pártfogóinak és barátainak címezett költeményt, más verseket, dalokat, beszéleket, színészadomákat, a színészekről pedig metszetet.⁵

Csak a Lugosi feljegyzése révén maradtak fenn a következő színházi előadások hírei 1844-ből: febr. 9-én *II. Fridrik Roszbachnal v. A párbaj tilalma*; márc. 10-én *Még egy tisztújítás*; márc. 12-én *Paul Jones*; márc. 13-án *Az ördög leánya*; márc. 14-én *XII-dik Károly v. A svédek Benderben*. Részben erre a periódusra esnek Feleky Miklós vendéjátékai is január végétől február 16-ig, február 27-től pedig

Kántorné Engelhardt Anna lép fel néhányszor. Március 14-én volt az utolsó előadás. Ekkor Ferenczi Zoltán feljegyzése szerint Pergő Celesztinnel csúnyán elbánt a közönség. „Az előadás végén Czelesztinnnek hagymakoszorút dobtak fel, – Czelesztinnnek többrendbeli fáradozásai jutalmául – felírással. Az idős színész, aki egykor annyi dicsőséget aratott a kolozsvári színpadon koszorúval a kezében a közönséghez fordulva, megkérdezte, hogy ezt érdemelte-e ő? A közönség egyhangú nemmel válaszolt, és zajos tünnettessel fejezte ki részvétét.”

Az 1848-as kalendáriumbejegyzés színházi programja bizonyul színháztörténeti szempontból a legértékesebbnek. Az 1849-es évre kiadott kolozsvári színházi zsebkönyv⁶ nem közli egyáltalán a Feleky Miklós és Székely József vezette társaság műsorát. Ehelyett a zsebkönyv a katonákká lett színészek névsorát hozza, itt többek között a Szerdahelyi Kálmán nevét is olvashatjuk. Ferenczi Zoltán ezen évről szóló adataival összevetve a Lugosi-bejegyzéseket, csak örvendhetünk a csodával határos módon megőrzött színháztörténeti emlék fennmaradásának. A *színházi bizottság* 1848. február 28. – 1852. március 4. között nem működött, s a helyi lapok 1848-ban ritkán foglalkoztak színházzal, a politikai hírek töltötték be hasábjait; így Ferenczi a színházi bizottság jegyzőkönyveire nem alapozhatott, és csak a szórványosan fennmaradt színlapok adataiból következtetett a megtartott előadásokra.

Ilyen módon Lugosi József feljegyzései páratlanul felértékelődnek. Láng Lajos április 13-i előadása után Feleky Miklós társulata kezdi előadássorozatát. Zárójelben kalendárium-bejegyzőnk fel is tünteti, hogy Láng ill. Feleky társulata játszik. Lugosi József bejegyzéseit a színlapok bejegyzéseivel szemben hitelesebbeknek is tekinthetjük, mivel az előadás alkalmainak utólagos bejegyzéseként megbízhatóbbnak mutatkozik, mint az előadás megtartása előtt nyomtatott színlap. Színháztörténet és kalendárium repertóriumjegyzékének összeolvasása nem csak számbeli adatokkal, hanem pontos címjegyzékkel egészíti ki az év színháztörténeti adatait.

Májusban Lugosi bejegyzései szerint 24 előadást tartottak. Ebből két előadás címét ismerteti Kolozsvár színháztörténésze.⁷ A Lugosi által feljegyzett

³ *Kolozsvári Naptár az 1847-ik évre* 3. évf. Kiadja Tilsch János. Az Ev. Ref. Koll. betűivel, ill. *Kolozsvári naptár az 1848-ik szökö évre*. IV. év. Kiadja Tilsch János. Az Ev. Református Kollégium betűivel – kalendáriumok *Száz-férfiai* között. E kalendáriumokban Nagy Péter neve az Előiskola igazgatójaként, a Könyvszerző társulat jegyzőjeként s a Református tanoda állat-, növény-, ásványtant helyettesítő tanáraként is szerepel. Még egy adalék: Nagy Péter kolozsvári református pap temeti bejegyzőnk apját 1840 októberében. L. *Halotti elmélkedés Lugossy István felett. Kolozsvári reform. pap Nagy Pétertől. 1840. october 25.* Kézirat.

Kolozsvári Egyetemi Könyvtár (a továbbiakban KvEgyKvt.), Ms. 3082.

⁴ *Játékszíni Zsebkönyv 1845-ik évre. Erdély Nagy Lelkü Fiainak és Leányainak mély tisztelettel ajánlják a Dalszíntársulat sűgői.* Kvártt ny. Ev. ref. főiskola ifj. Tilsch János által.

⁵ HANKISS Elemér – BERCZELI Károlyné (szerk.) 1961, illetve EGYED Emese (szerk.) 2002.

⁶ ÁROKI SZILÁGYI Imre (szerk.) 1849.

⁷ *Főúr és pór,* illetve *Királyi parancs* előadások címeit közli FERENCZI 1897, 359.

Tavaszzutó előadásai a következők: 2-án *Főúr és pór*; 3-án *Királyi parancs*; 4-én *Nagykorú*; 6-án *Lammermori Lucia*; 7-én *Szép molnárnő*; 9-én *Képmutató (Tartuffe)*; 10-én *Éljen az egyenlőség*; 11-én *Don Pasquale*; 13-án *Párizsi rongyszedő*; 14-én *Járvány iskolája*; 16-án *Ezred leánya*; 17-én *Végrendelet*; 18-án *Jegygyűrű*; 20-án *Ernani*; 21-én *Szökött katona*; 23-án *Egy napi dicsőség*; 24-én *Norma*; 25-én *Fehérek*; 26-án *Férjem kószál*; 27-én *Fekete orvos* helyett *Országgyűlési szállás*; 28-án *Csikós*; 29-én *Mátyás fia*; 30-án *Lammermori Lucia*; 31-én *Bácsi, vagy a szerelmes család*.

Júniusban a 22 előadásból csak a 17-i Prielle Kornélia jutalmára adatott *Mazeppa* előadás híre maradt fenn mindeddig. A Lugosi feljegyezte színházi program Nyárelőn a következőképpen alakult: 1-jén *Egy szekrény rejtelme*; 2-án *Ernani*; 3-án *Örökség*; 4-én *Szép molnárnő, s énekes egyveleg*; 5-én *Egy magyar király*; 6-án *Falura kell menni*; 8-án *Belizár (Opera)*; 10-én *Vak polgár v. a művész neje*; 12-én *Párbaj, mint isten ítélete*; 13-án *Don Cézár de Bazan*; 14-én *Don Pasquale*; 15-én *Notre Dame-i toronyőr*; 17-én *Mazeppa*; 18-án *Párbaj, mint isten ítélete*; 19-én *Bánk bán*; 21-én *Ernani-, Ezred leánya- és Luciából egyveleg*; 22-én *Rabló vadászok (Arena)*; 24-én *Lammermori Lucia*; 25-én *Tengeri sebész*; 27-én XII. Károly Rügen szigetén; 28-án *Belizár (Opera)*; 29-én *Dávid és Eszter*.

A júliusi program 19 előadásából csak háromnak a címét őrizte meg a Ferenczi-féle kolozsvári színház-történet.⁸ A Nyárhó kolozsvári színházi programja így alakult: 1-jén *Maison Rouge lovag*; 2-án *Hamis pénzverők*; 4-én *Gemma di Vergi*; 6-án *Mátyás király*; 8-án *Ernani*; 9-én *Peleskei notarius*; 12-én *Betyár v. status fogoly*; 13-án *Két pisztoly*; 15-én *Robin tanár, és opera-egyveleg*; 16-án a *Ludas Matyi*; 19-én *Fekete asszony*; 20-án *Falusi lakodalom*; 22-én *Linda*; 23-án *Zrínyi*; 25-én *Norma*; 26-án *Mari, egy anya a népből*; 27-én *Gemma di Vergi*; 29-én *Fekete orvos*; 30-án *Belizár (opera)*; 31-én *Szökött katona*.

Az augusztusi, Lugosi feljegyezte 18 előadásból 7-nek a címét ismerteti Ferenczi Zoltán. Ezek közül kettőnek a dátuma egy nap eltéréssel különbözik a Lugosi által feljegyzettől.⁹ A kalendárium bejegyzése szerint így alakult a Nyárutó színházi programja: 1-jén *A rab*; 2-án *Harlorre Claire*; 3-án *Linda, Benyovszki és Hunyadiból egyveleg*; 5-én *Lear király*; 6-án *Szapári Péter*; 7-én XII. Károly Benderben; 10-én *Kérek két pengőt kölcsön*; 12-én *Maison Rouge lovag*; 13-án *Nagyidai cigányok*; 15-én *Ördög része (Dráma)*; 17-én *Lipcsei diákok*; 19-én *Szebeni erdő*; 20-án *Hűség*

próbája; 24-én *Két anya gyermeke*; 26-án *Báthori és Erdély*; 27-én *Csalódások*; 29-én *Az önkéntes*; 31-én *Metternich*. (A Ferenczi által feltüntetett adatokkal összevetve az augusztus 19-i előadás nem egyezik meg a Lugosi által feljegyzettel. A *Fekete asszony* c. előadás helyett a *Szebeni erdő* áll kalendárium-bejegyzőnk műsoradatában. Mivel arra is gyakran találunk utalást nála, hogy bizonyos előadás helyett más adatott, nagyobb hitelt adhatunk az előadás után rögzített Lugosi József jegyzéknek.) A hónap 10-e után Felekyék az arénában tartják előadásait. Augusztus „28-án *Önkéntes*, szept. 3-án *Pártütők* (Kisfaludy Károly) c. darabok kerültek színre ugyanott. További előadásnak nincs nyoma, noha valószínű, hogy amíg csak az idő engedte, folytatták játékaikat, „mert a társulat nagyobb része innen nem ment el s november 5-én a színházban a honvédek felszerelésére *Scott nemes* c. darabot adták elé.” – áll Ferenczi Zoltán színház-történetében.¹⁰

Lugosi szerint 11 szeptemberi előadásra került sor. Őszelő előadásai: 2-án *Az önkéntes*; 3-án *A pártütők*; 7-én *Az ördög része*; 8-án *Párizsi rongyszedő*; 9-én *Lorenzino*; 10-én *Kemény Simon*; 13-án *Martiusi napok falun*; 17-én *Veszedelmes nagynéni*; 21-én *A tropezi nő*; 23-án *Báró és bankár*; 24-én *Nőragadás az álarcos bálból*.

5 októberi előadást is tartottak a bejegyzések szerint. Az őszhó előadásai a következők voltak: 1-jén *Éjfél után, és tableaux-ok*; 8-án *Két gályarab*; 15-én *Szerelmes pap*; 22-én *Kérek két pengőt kölcsön, és tableauxok*; 19-én *A nagykorú*.

A novemberi–decemberi bejegyzéspár a következő: „Őszutó 1-jén *Szerelmes pap*, 5-k *Scót nemes*. Ettől fogva az év utolsó napjáig a színház zárva volt. Télelő 31-kén *Báthory és Erdély*”. Hogy november 18-án Urban katonáival elfoglalja Kolozsvárt, s december 25-én vonul csak ki, amikor Bem visszaveszi a várost, erről egy másik lap bejegyzései szólnak. Az újra összegyűlt társulat így 31-én megtarthatta a *Báthory és Erdély* c. ünnepi előadását.

A Lugosi által dokumentált előadások visszfényében elmondható, hogy az 1848. májustól novemberig, ill. decemberig játszó Feleky-féle társulat meglehetősen összetett műsorrendje széles közönséget szólíthatott meg, amennyiben klasszikus drámákat, népszerű vígjátékokat, eredeti történelmi drámákat, népszínművet, több külföldi és magyar operát is adott, valamint énekes egyveleget s nagy népszerűségnek örvendő látványos színházi tablókát is bemutattak.

⁸ Dumas: *Maison Rouge lovag* c. dráma; Lukácsi Miklós: *Betyár és status fogoly* népszínmű; ill. Donizetti: *Linda* (opera).

⁹ Ferenczi a következő előadásokat jegyzi fel: *Lear király*, *Fekete asszony*, *Lipcsei diákok*, *Két anya gyermeke*, *Báthori és Erdély*, *Az*

önkéntes. A két eltérő időpont: *A hűség próbája* aug. 22 vs. aug. 19. (F. Z.), és *Az önkéntes* 29. vs. 28. (FERENCZI Zoltán 1897, 375.)

¹⁰ Uo.

Ki is ez a Lugosi, mi köze van a színházhoz?

A repertórium a nyilvános színházi műfaj felé mutat, a műsor mellett feltüntetett egyéni bevétel a színház kötelékébe tartozó személyt. Azonban a színház aktáiban, a társulat kiegészítő tagjai közt nem találkozunk a nevével. Miközben Lugosi József után kutattam, a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban az Erdélyi Múzeum anyagában a szerencsés csillaglásnak köszönhetően rábukkantam az 1908-ban ífj. Lugosi István ajándékként bekerülő iratsomóra.¹¹ Az anyag többek között selyempapírba összegyűjtött, *Házi orvosszerek* feliratú pici lapocskákra írt magyar és német nyelvű recepteket tartalmaz. Itt „ebdüh” és „scorpio-marás” elleni gyógymóddal is megismerkedhetünk. A hagyatéék dokumentumai között Lugosi József sajátkezű fogsági emlékének kézírata, *Pro memoria* található.

A kézírás kétségtelenül bizonyította, hogy a kalendárium-bejegyző, ill. a *Pro memoria* s egyéb dokumentumok írója egy és ugyanazon személy, azaz Lugosi József autográf kézíratai. A hagyatéékban továbbá Örkényi Béla *Lugosi József életrajza*¹² (1876) c. kézírata is olvasható. Ebből kiderül, hogy kalendárium-bejegyzőnk (1819–1875) a Református Főtanoda jogi tanulmányának befejezése után egyedül kényszerült elhalálozott apja után özvegy édesanyját és fivérét elartani. Lugosi István (díjnok az erdélyi főszámvevőségénél) zilált anyagi helyzetben halt meg, s az özvegyre néhány forint havi özvegynyugdíj elnyerése maradt csak. Az életrajzíró Örkényi szerint: „mind anyjának, mind kiskorú fivérének tartása gondja a még csak 21 éves fiúra nehezült, s ezt sok nélkülözéssel, de minden panasz nélkül hordozá is.”

Mindez a körülmény igazolhatja hipotézisünket, hogy az erdélyi királyi főkormányiszéken csekély fizetésért írnokként dolgozó Lugosi – aki Örkényi szerint ekkor „sok küzdelem között tengeté életét” – a színház céduलाosztó, színlaposztó segédei egyikeként egészítette ki jövedelmét. Innen a mindennapos kimutatás, a pár krajcáros napi bevétel. Ennek fejében viszont ingyen járt színházba. A színházi program vezetése 1848 végén megszakad; de az *Ellenőr* (1848, Kővári szerk.) és a *Kolozsvári Lap* (1849, Makoldi Samu szerk.) munkatársa, az osztrák hatóságok által letartóztatott Lugosi az osztrák hatalom öt éves politikai fogsága után (1852–1857)¹³ sem szűnik meg a kolozsvári színházi élet aktív tagjaként működni. Lefordítja ífj. Dumas: *Kaméliás hölgyét*, és Waffard–Fulgence *Un moment d'imprudence* című 3 felvonásos vígjátékát is *Egy kis botlás* címmel. 1870-ben az Országos Nemzeti Színház választmányának a tagja, a három intendáns közül a dalmű vezetésével volt megbízva. Halála is a színházból jövet érte, 1857. március 18-án.

Végül egy megejtő epizóddal zárnam dolgozatomat: Lugosi József fogsága történetének egyik jelenetére gondolok. 1855. júniusban, csehországi josphstadi erődítménybe vezető útjukon a színházszerető Lugosiban a jobb idők emléke sejlik fel, s egy Shakespeare-szerep képe olvad össze a foglyok képével. A következőt jegyzi le: „Ásítózva vártuk be a délután 3 órát, míg isten verte Csehszekereink előállottak, 6 órakor kiszállottunk a szekerekből épen a königrätzi piacon. A szalmaszálak csak úgy csüngtek rólunk, mint Tamásról Learben. A csehek tátották ránk szájukat.”¹⁴

Bartha Katalin Ágnes, dr. - bkagnes@yahoo.com

¹¹ Új adomány. Kéziratok. *Lugosi István ajándéka*. (Kelemen Lajos veszi át.) (KvEgyKvt. Ms. 2871.)

¹² ÖRKÉNYI Béla: *Lugosi József életrajza*. „egyetlen eredeti példány”-ként jegyzett c. kézirat, 1876. (KvEgyKvt. Ms. 1187.)

¹³ „Ha gyűlöltém is a kormány rendszerét, semmi erőszakos utat követni ellenében szándékom nem vala. Hogy egy titkos tervnek tudomására jutottam – anélkül, hogy magam igyekeztem

volna megszerezni, egy igazságos, lovagias kormány alatt nem lehetett volna elegendő ok huzamos szenvedtetésemre” – írja Lugosi József 1859. április 23-án, negyvenedik születése napján a *Pro memoria*-ban, fogsága történetében. (*Lugosi József saját kezű magán följegyzései. Pro memoria (fogsága történetéből)*. KvEgyKvt. Ms. 2519.)

¹⁴ Uo.

Irodalom

ÁROKI SZILÁGYI Imre (szerk.)

1849 *Játék Színi Emlék Könyv 1849. dik évre.* sùgó, ny. ev. Ref. Koll.

EGYED Emese (szerk.)

2002 *Theátrumi könyvecské. Színházi zsebkönyvek és szerepük a régió színházi kultúrájában,* Scientia kiadó, Kolozsvár.

HANKISS Elemér – BERCZELI Károlyné (szerk.)

1961 *A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája. XVIII–XIX. század,* Budapest.

FERENCZI Zoltán

1897 *A kolozsvári színészet és színháztörténet,* Kolozsvár.

Însemnări importante privind istoria teatrului în calendarele vechi ale Muzeului Național Secuiesc (Rezumat)

Studiul analizează trei însemnări în calendare clujene din anii 1843, 1844, respectiv 1848, aflate în colecția bibliotecii Muzeului Național Secuiesc din Sf. Gheorghe.

Aceste înscrieri diverse prezintă relația autorului cu diferite personalități clujene cunoscute și mai puțin cunoscute (împrumutul unor cărți și a unor sume de bani, plățirea acestor datorii), conținând totodată date despre evenimentele politice din această perioadă, cât și un repertoriu teatral din acești ani. Pe lângă publicarea repertoriului teatral ce completează cunoștințele noastre privind istoria teatrului maghiar din Transilvania, studiul se angajează să dezlege în contextul altor documente din epocă identitatea autorului acestor însemnări: persoana lui József Lugosi.

Notes of Theatre History Value in Old Calendars of Székely National Museum (Abstract)

The study focuses on three notes (made by the same person) in the calendars from the years 1843, 1844 and 1848 edited in the town of Kolozsvár (Cluj), which can be found in the collection of Székely National Museum from Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe).

In the light of the various notes we come to know a person who maintained relations with several well-known and less known persons from Kolozsvár lending books and borrowing money (though paying it off in time), and who paid attention to the political events of the era and also completed a repertory of the theatre. Beside publishing a gap-filling theatrical repertory the study attempts to discover the identity of this person (József Lugosi) in the context of other documents of the era.

Demeter Lajos – Demeter László

HÁROMSZÉKI HONVÉDEK, NEMZETŐRÖK, HONLEÁNYOK ÉS HONFIAK AZ 1848–49. ÉVI SZABADSÁGHARCBA I. ÁRKOS

Az 1848. decemberi önvédelmi harcok szemtanúi és résztvevői a szülőföldjük határait védő háromszéki sereg létszámát mintegy 10 000 főre becsülték. Uzoni Béli Gergely szerint „*az egész székely sereg mintegy 10 000 [fő]ből állhata, melyből 1600 szuronyos, a többi vadászfegyverrel és lándzsákkal, sött botokkal és vasvillákkal [volt] ellátva*”. Oldalukon mintegy 4–600 Mátyás- és székely huszár harcolt.¹ A *Közlöny* 1849. május 30-i száma egy hasonló nagyságú, „*sokszor tízezer főre is szaporított háromszéki védsereg*”-ről tett említést.² Macskási Antal, ki résztvevője és egyik főszereplője volt az eseményeknek, ugyancsak 10 000, sőt 15 000 fős háromszéki seregről szólt a *Honvéd* 1849. januári számában.³ Ezt a túlzottnak tűnő sereglétszámot igazolja lemhényi Weress Alajos nemzetőr százados feljegyzése is, kinek parancsnoksága alatt 1848. november 28-án Lemhényből 347-en szálltak táborba Kökösnél a Feketeügy vize mellé,⁴ valamint az a további adat is, hogy a háromszéki táborban a jóval kisebb Páváról mint „*honvédők*” 106-an voltak jelen.⁵ Mindezek a számadatok azt igazolják, hogy a teljes mozgósításkor nemcsak a 18–50 év közötti, fegyvert fogható férfiak vonultak be, hanem sok faluból a 18 év alattiak és az 50 év fölöttiek is részt vettek a küzdelmekben.

Háromszéknek 1848-ban a becslések szerint körülbelül 100 000 lakosa volt. A katonailag aktív népességnek általában az összlakosság 10 százalékát számítják, így mindenképpen elfogadható – és a történészek el is fogadják a korabeli források állítását –, hogy Háromszék hadserege az önvédelmi harcok alatt 1848-ban és 1849 januárjában 10–12 ezer főből állt. A Bem seregébe gyülekező háromszékiek létszámát Szentkatolnai Bakk Endre Berde Mózsának egy 1849. január 22-i jelentésére alapozva közölte le. Január végén, a parancsra várva, Háromszéken 400 Kossuth-huszár, a 12. honvédszászlóaljából 400 honvéd, egy üteg képzett tüzér és 10 000 fegyveres székely állt készenlétben.⁶

Mikor számbavesszük az 1848–49-es szabadságharc háromszéki résztvevőit, a mintegy tízezres

létszámhoz hozzá kell adnunk a szegedi táborba kivonult 15. (II. székely) határőrezred mozgósított zászlóaljának, a 11. székely huszárezred osztályának a létszámát is. Ők 1848-ban a szerbek, majd Jellasics ellen küzdöttek. Ott voltak Schwechatnál, majd Bem oldalán a téli hadjáratban Erdély felszabadításáért harcoltak, és csak a piski csata előestéjén tértek haza Háromszékre, hogy ott új zászlóaljakat alakítva tovább folytassák a küzdelmeket.

A számbavételkor nem szabad kihagynunk azokat a papokat és lelkészeket, kiknek egy része, ha nem is karddal a kezében, de a piactereken és a templomok szószékéből a szó fegyverével harcolt a szabadságért. Nem feledkezhetünk meg a hátszág intézményéről, az élelmező biztosokról, a falvak és városok vezetőiről sem, hiszen hozzáállásuk nélkül ellehetetlenedett a magyar seregek ellátása, a szükségesek biztosítása. Feltétlen helyük van a felsorolásban – ha egyáltalán a megmaradt dokumentumokban, visszaemlékezésekben a nevükre ráakadunk – a „*honleányoknak*”, akik gyűjtéseket szerveztek, tépést, gyutacsot készítettek, golyókat öntöttek, avagy férjeik mellett a táborokban segítettek, és, ha kellett, fegyvert ragadva küzdöttek. És nem szabad megfeledkeznünk a nemzetőrökről, a bodvaji és a sepsiszentgyörgyi ágyúöntőkről, a lövegeket felszerelő mesteremberekről, a kézdivásárhelyi ágyúgyár alkalmazottairól, hiszen őket még a 19. század végén sem akarták „*központilag*” honvédeknek tekinteni.

A „*mellőzések*” ellen a Rikánbelői Honvédegylet már 1901-ben feliratban tiltakozott. Felháborodásukat fejezték ki azért, hogy a háromszéki nemzetőrök, kik a szabadságharcban és a jelentékeny ütközetekben részt vettek, ki vannak zárva az állami segélyezésből. „*Ezen nézetünket – érveltek – az erdélyi magyar hadsereg fővezérének Bem tábornok által Oknán⁷ 1849. július 23-án kiadott és Tuzson János 1849-béli honvéd őrnagy kezénél lévő eredeti napiparancsra alapítjuk, mely szerint az 5-ik tartalék zászlóaljból (nemzetőr-zászlóalj) Hild Károly őrnagy parancsnoksága alatt*

¹ KÁL Fond 615; EGYED Ákos 1978, 137.

² Uo.; *Közlöny*, 1849. május 30.

³ *Honvéd*, 1849. január 5.

⁴ DEMETER Lajos 2006, 73.

⁵ Uo., 84.

⁶ BAKK Endre 1895, 380.

⁷ Târgu Ocna (Moldva, Románia).

Pap Ferenc százados és Gál László tizedes a III. rendű érdemjellel lettek kitiüntette, és így nem lehet kétségbe vonni, hogy Hild nemzetőr-zászlóalja szabadságharcunkban tettelesen részt” vett. Ugyanakkor tiltakoztak az ellen is, hogy az akkor alig tizenéves háromszéki fiúk, akik „az ágyú- és löporgyártáshoz, tüzéséghez és utászokhoz nagy számban voltak alkalmazva”, rendre kimaradtak az állami segélyezésből, mert a központi igazoló bizottmány el sem tudta képzelni, hogy ilyen kiskorúak hasznára lehetnek a szabadságharcnak. „A tölténygyárban pedig a Kézdivásárhelyen fennállott székely katonaintézetbeli tizenkét-tizenöt éves gyermekek készítették a papírtöltényeket”.

„Úgy véljük – írták a tiltakozók –, hogy ezek a gyermekek is igazi honvédek voltak, s a közülük még élők, immár szintén öreg emberek, (...) méltók arra, hogy az állam segélyezésében is részesüljenek. Így követeli ezt az egyenlőség, így az igazság.”⁸

A háromszéki honvédek összeírásának ötlete nem újkeletű. Legelőször az 1861 tavaszán alakított Háromszéki Honvéd Segélyező Egylet vette tervei közé, hogy „megyénk valamennyi volt honvédeit, akik gyászos kimenetű élethalálharcokba estek és megsebesültek, úgy mint az azolta elhunytakat, s a még élőket” számbaveszi. A rövid, néhány hónapos működés után karhatalmilag beszüntetett egylet csak egy töredéket tudott nyilvántartásba venni, elsősorban a sebesülteik miatt munkaképtelenné váltakat, valamint a hősi halottak hozzátartozóit írták össze, és juttatták kisebb pénzbeli segélyekhez.⁹

Több mint tíz évvel később, az akkor Hosszúfaluban lakó bitai Baikó Lajos honvédhadnagy egy háromszéki „Vérkönyv” összeállítását kezdeményezte. A sajtó útján, de nyomtatásban is kiadott körlevelében arra kérte fel a háromszéki községek elöljáróságát, hogy az „1848. március 15-ik után hazánk lobogója alatt és a két évi hadjárat folyamában a csatatéren estek, vagy táborozás alatt távol övéiktől elhaltak, avagy más körülmények között (mint például Köpecen) meggyilkoltakat egytől-egyig, pontosan, tisztán és lelkiismeretesen” falvanként vegyék számba. Arra kérte az illetéseket, hogy az általa összeállított pontok szerint ne csak a hősi halottakat és polgári áldozatokat írják össze és küldjék el címére, hanem vegyék számba a vértanúkat, a külföldön elhalt menekülteket és a fogságban elhunyt politikai foglyokat is.¹⁰ Kezdeményezésének eredményeiről adatok hiányában, sajnos, semmit nem tudunk.

A háromszéki szabadságharcos hősi halottak névsorát végül az 1867-ben alakult Rikánbelői Honvédegylet állította össze. A falvanként összeírt összesen

960 „szabadsághős” névét tartalmazó „lajstromot” megőrzésre ünnepélyes keretek között 1883. november 2-án adták át a Székely Nemzeti Múzeumnak.¹¹ A hősök névsorát még abban az évben folytatásokban a helyi lap is leközlölte.¹² Még ez a gondosan összeállított névsor sem teljes. A levéltári kutatások eredményeként több elfelejtett hősi halott és polgári áldozat neve került elő például Nagyajtáról, Zágomból, Sepsiszentgyörgyről (az utóbbi helység római katolikus anyakönyvébe a hadikórházban elhunytak neveit jegyezték be).

Az 1850–1867 között elhunyt volt honvédek névsorával talán örökre adósok maradunk. Az elnyomás időszakában szó sem lehetett arról, hogy az anyakönyvekben a papok, a gyászjelentőkön vagy a sírfeliratokban a hozzátartozók feltüntethessék azt, hogy halottjuk részt vett a szabadságharcban. A szegényebbek – és ők voltak többségben – jeltelen sírokból nyugszanak.

1867 után az államilag nyilvántartásba vett és honvédnegyedíjat élvező háromszékiek névsora, mint az 1901-es feliratról tudjuk, nem teljes. Számuk egyre fogyott, mégis még 1901-ben is voltak olyanok, kiket központilag nem regisztráltak, avagy el sem ismerték a szabadságharcban való részvételüket.

A kiegyezés évében megalakított Rikánbelői Honvédegylet – a nevük és illetőségük felsorolása nélkül – 1868-ban 4624 igazolt honvéd altisztet és közvitézt, név szerint 3 alezredest, 13 őrnagyot, 37 századost, 42 főhadnagyot, 76 hadnagyot, 6 táborigorost, 9 élelmező- és számvevőisztet, 1 hadi- és 1 főpénztárnokot, 4 táborigorost, 1 törzsfoglár, 1 törzsbíró, 1 hadititkár és 8 hadbíró tartott nyilván.¹³ Az ugyancsak Mikár Zsigmond által közreadott *Honvédnévkönyv* szerint 1890-ben a Rikánbelői Honvédegyletnek összesen 1990 tagja volt. Rangfokozat, név és illetőség szerint közülük 1 ezredes, 1 alezredes, 6 őrnagy, 22 százados, 40 főhadnagy, 39 hadnagy, 89 őrmester, 227 tizedes és 1565 közvitéz volt.¹⁴

A „nagyidők tanúinak” száma a múlt század fordulóján már rohamosan csökkent. A helyi sajtóban kiadott nyilvántartások szerint Háromszéken 1904-ben összesen 1092 (3 százados, 10 főhadnagy, 22 hadnagy, 80 őrmester, 169 tizedes és 759 közvitéz élt (az utóbbiak közé beleszámították a már elhunyt honvédek özvegyeit is).¹⁵ A Rikánbelői Honvédegylet 1906-ban már csak 607 tagot (1 századost, 8 főhadnagyot, 17 főhadnagyot, 51 őrmestert, 98 tizedest és 432 közvitézt) tömörített. Az utóbbiak száraz statisztikai adatok, és kutatásainkban csak irányadó számokként hasznosíthatóak.

⁸ Székely Nemzet, XIX. évf., 175. sz. (1901. nov. 20.)

⁹ SÁL Fond 89, IV. cs.

¹⁰ Nemere, IV. évf., 40. sz. (1874. máj. 20.)

¹¹ Székely Nemzet, I. évf., 167. sz. (1883. nov. 3.)

¹² Lásd a Székely Nemzet vonatkozó számait (1883. nov. – dec.)

¹³ MIKÁR Zsigmond 1870, 77–79.

¹⁴ MIKÁR Zsigmond 1891, 249–271.

¹⁵ Székely Nemzet, X. évf.

Ilyen előzmények után több mint tíz esztendeje kezdtünk hozzá a háromszéki szabadságharcosok „Névkönyvének” az összeállításához. A szakirodalom, a nyomtatásban megjelent vagy levéltári visszaemlékezések, dokumentumok, nyilvántartások stb. át tanulmányozása során a 10-12 000-re tehető háromszéki résztvevők közül születési helye és illetősége szerint mintegy 4-4500 háromszéki honvédnek, nemzetőrnek a nevét sikerült egybegyűjtenünk. Azért nem többet, mert sajnos vannak olyan 1848–49-beli és honvédegyleti nyilvántartások, melyekben a közvitéznek neve mellett a származási-, illetve a lakhely nem szerepel. Így legjobb esetben is az 1848–49. évi szabadságharcban résztvevő háromszékiek egyharmadát sikerült nyilvántartásunkba venni.

Minden résztvevőről a legtöbbet szeretnénk volna megtudni, ezért a korabeli anyakönyvek kusza, sokszor hiányos vagy rendszertelenül vezetett adatai közül próbáltuk kihámozni az illető személyre vonatkozó adatokat. Nem egyszer találoztunk olyan esetet, hogy egy faluban ugyanazon évben, megegyező család- és keresztnévvel két, sőt három fiúgyermeket is kereszteltek. Az ilyen esetek miatt, más kiegészítő adatok hiányában, számolnunk kell egy bizonyos hibaszázalékkal is.

A közlésre kerülő Árkos negyvennyolcasai közül a legtöbb nemzetőr, de mint Bedőházi Mózes, Barabás János, Benkő Lajos, Gyulai Mózes stb. hősi halottak példája mutatja, többen 1848-ban az Agyagfalváról kivonult táborban harcoltak és áldozták életüket a Székelyföld védelmében, mások beállva honvédnek, Bem oldalán küzdöttek és estek el a csatatereken. Az idősebbek, ha nem is vettek részt a küzdelmekben, őrséget, fuvarszolgálatot teljesítettek. Létszámuk nem teljes, de az ismeretlenség homályában maradtaknak is adózunk, hogy számba vettük a név szerint ismertté vált honvédeket és nemzetőröket.

Árkos szabadságharcosai, 1848–49

Albert Mihály – nemzetőr. DL gyűjt.

Ágoston András – nemzetőr. DL gyűjt.

Ágoston József, ifj. – nemzetőr. DL gyűjt.

Ágoston Pál – nemzetőr. DL gyűjt.

Árkosi (Bihari) Mózes (1816, Bözöd – 1886. jan. 19., Bözöd) – nemzetőr, majd nemzetőr főhadnagy. Unit. kántor és iskolamester Árkoson 1848-ban. Apja Árkosi Mihály sárdi, bözödi unit. lelkész, majd székelykeresztúri körüli esperes. Anyja Kontz Ágnes, Kontz Márton ravai pap és esperes lánya. Székelykeresztúron és a kolozsvári főiskolán tanult, innen hívták meg Nagyajtára 1836-ban iskolamesternek. Neje nagyajtai Darkó Rózália. 1843-tól árkosi iskolamester. 1848. jún. 25-én beállt az árkosi nemzetőrségbe,

ahol nemzetőr főhadnaggyá választották. Feljegyezték róla, hogy a sepsiszentgyörgyi széki népgyűléseken nem egyszer beszédet tartott az összegyűltekhöz, de szószékéről is buzdította az árkosiakat. Meg is volt az eredménye, 257 árkosi állt a nemzetőrök közé. Később beállt honvédnek, és részt vett a székelyföldi harcokban. Főhadnaggyá 1849. máj. 18-án léptették elő. A Hild őrnagy vezette 5. székely határvéd zászlóalj jún.–júl.-ban az ojtózi szorosot védelmezte. 1850-ben Fiafalvára került lelkésznek. 1851-től részt vett a Makk-féle székelyföldi függetlenségi szervezkedésben. 1852-ben letartóztatták, Nagyszebenben 1854-ben előbb halálra, majd 10 év várfogságra ítélték. 1857-ben Josephstadtból amnesztiával szabadult. A közben elhunyt apja helyett a bözödiek papjuknak választották. 1873-ban vonult nyugalomba. Itt is hunyt el, porai az Úri temetőben pihennek. *Fogsági emlékek* c. írását 1886-ban a *Székely Naptár* adta közre. BONA György 1998a, I, 47; GAAL György (szerk.) 2000, 97–103.

†Árkossy (Árkosi) Lajos (1789, Árkos? – 1848. okt. 23., Preszáka) – civil áldozat. A dálnoki Péter alias Árkosi család tagja. Apja – aki elsőként használta az Árkosi előnevet –, István (1760–1836) Abrudbányán állt át az unit. hitre. A zalatnai kir. uradalom főerdésze. A román népfelkelők Preszákánál lányával, Fannival és fiával, a még diák Lajossal együtt gyilkolták le. Neje Molnár Katalin. *ÁRKOSSY Károly* 1892; *SÁVAI János* 1999a, 58–59.

Balás György – nemzetőr. DL gyűjt.

Balás János – nemzetőr. DL gyűjt.

Bakó Dániel – nemzetőr. DL gyűjt.

Balog András – nemzetőr, majd közvitéz. 1892-ben még élt Árkoson. *Ereklyemúzeum S 19/1*; DL gyűjt.

Barabás András – nemzetőr. DL gyűjt.

Barabás András, id. (ker. 1813. szept. 20., Árkos – 1895. febr. 16., Árkos) – közvitéz. Unit., apja Barabás András. A 15. (2. székely) határőrezredben a fegyverletételig szolgált. 1890: földműves Árkoson, a Rikánbelőli Hve. tagja. *MIKÁR Zsigmond* 1891, 254; *Ereklyemúzeum B 98/2, H 109/22*; *SÁL Fond 105 Nr. 68, 126v–127r, 136v–137r*.

Barabás Áron (szül. 1835. aug. 5., Árkos – ?) – közvitéz. Unit., apja Barabás Sámuel székely huszár, anyja Benke Juliánna. *Nemzetőr*, majd honvéd. 1890-ben földműves, a Rikánbelőli Hve. tagja. *MIKÁR Zsigmond* 1891, 254; *SÁL Fond 105 Nr. 67, 39v*; DL gyűjt.

Barabás Bálint – nemzetőr, ács. 1849. jan. 20.: 3 napig dolgozott Sepsiszentgyörgyön. *Nyugtagyűjt.* (SzNM); DL gyűjt.

Barabás Benedek – nemzetőr. DL gyűjt.

Barabás Bénéiam – nemzetőr. DL gyűjt.

Barabás Dániel – nemzetőr. Esküdt a falu vezetőségében. DL gyűjt.

†**Barabás Dániel** (1827?, Árkos – 1849. júl. 6., Borgói-szoros) – *közvitéz*. Unit. A székely gyalogezredben szolgált. A „*gyalog tizedes Barabás János fia (...), 22 éves, táborban esett el Jul. 6n*”. A templomban 1849. szept. 16-án prédikációban emlékeztek meg róla. *Székely Nemzet*, 1883. nov. 8.; *SÁL Fond 105 Nr. 67, 128v*.

Barabás Elek (ker. 1823. júl. 2., Árkos – 1910. okt. 18., Árkos) – *hadnagy* (?). Unit., apja „*Curator Tkts. Barabás János uram*”. 1903-ban részt vett a Rikánbelői Hve. közgyűlésén. *PÁLMAY József 1901, 41; SÁL Fond 105 Nr. 65, 41v; Székely Nemzet*, 1903. nov. 9.

Barabás Elek, árkosi (kb. 1832, Árkos – 1892. dec. 23., Maroscsúcs) – *hadnagy*. 1892 előtt Alsófehér vármegye törvényhatósági tagja volt. *Ereklyemúzeum N 128/1; Történelmi Lapok, II. évf., 1. sz., 1893. jan. 1.*

Barabás Ferenc (kb. 1809, Árkos – 1875. dec. 4., Árkos) – *nemzetőr*. *DL gyűjt.; Sírfehérata*.

†**Barabás István, ifj.** (ker. 1827. szept. 19., Árkos – 1849, Borgói szoros) – *közvitéz*. *Nemzetőr*. Gyalogosként harcolt. 1849-ben hősi halált halt. *Székely Nemzet*, 1883. nov. 8.; *SÁL Fond 105 Nr. 65, 46v; DL gyűjt.*

†**Barabás Jankó** – *közvitéz*, gyalogkatona. Hősi halált halt Abrudbányánál. *Székely Nemzet*, 1883. nov. 8.

Barabás János 1. – *gyalog tizedes, nemzetőr*. 1848-ban biztos. Feltehetően részt vett a szabadságharcban. Fia, Dániel a borgói szorosban halt hősi halált. *SÁL Fond 105 Nr. 67, 128v; DL gyűjt.*

†**Barabás János 2.** (szül. 1818. jan. 24., Árkos – 1848. nov. 6., Székelyszentmihály) – *civil áldozat*. Apja Barabás Pál, anyja Nagy Juliánna. Heten voltak testvérek. Iskoláit szülőfalujában, majd Torockón, 1840-től a kolozsvári Unit. Koll.-ban végezte. 1843–1845 között a latin nyelv köztanítója. 1845 nyaratól a székelykeresztúri gimn. köztanítója, 1846-tól ugyanitt senior és köztanító. Habár a püspök Sárdra, majd Kidébe nevezte ki lelkésznek, visszautasította az ajánlatokat, és megmaradt állásában. Részt vett az agyalfalvi gyűlésen és a székely tábor radnóti, szászrégeni és marosvásárhelyi csatáiban. A marosvásárhelyi vesztes csata után Firtosmartonosra menekült, de társaival együtt a helybeliek kiadták a román felkelőknek. Azok ezt követően 1848. nov. 6-án Bántó Sándorral, Sebestyén Józseffel és sepsiköröspataki Bedő Ferencel együtt legyilkolták. Nyughelyüket Székelyszentmihályon emlékoszlop jelzi. *GAAL György (szerk.) 2000, 195–237.*

Barabás József – *nemzetőr*. *DL gyűjt.*

Barabás József, árkosi (1822?, Árkos – 1896. jún. 19., Bodok) – *százados*. Unit., apja Barabás József. A

szabadságharc előtt őrmester és a kézdivásárhelyi katonai nevelőintézet tanára. 1848. szept.-től hadnagy az Erdélyben szerveződő Kossuth (később 15. Mátyás)-huszárezredben. Nov.-tól főhadnagyként Gál Sándor segédtszjtje a háromszéki haderőnél. 1849. jún. 24-től (ápr. 1-jétől?) a 6. székely határvédszázalaj századosa, majd ismét Gál Sándor székelyföldi hadosztályparancsnok segédtszjtje. Máj. 7.: Bem a katonai érdemjel 3. osztályával tüntette ki. Részt vett a tömösi, uzoni, kőhalomi ütközetekben. Zsibónál tette le a fegyvert. A szabadságharc után Sepsiszentgyörgyön fogoly, majd Csíksomlyón sorozóbizottság elé állították, de több hónapi rabság után mint alkalmatlant elengedték. A családi hagyomány szerint részt vett a Váradi-féle összeesküvésben, ami nem kizárt, hiszen a két zaláni születésű, a szabadságharc után Bodokon gazdatisztként működő Vas István és Apor József volt honvédtisztek is be volt szervezve. A Kiegyezéskor dulló (szolgabíró), később körjegyző Bodokon, 6 tagú család feje. Neje Beke Julianna, baróti Beke József cs. kir. százados, 1848–49-es nemzetőr őrnagy és Incze Róza lánya. Sógorai Beke Gyula és ifj. Beke József 1848–49-es törzstisztek. 1867- és 1890-ben a Rikánbelői Hve. tagja. 1876-ban a bodoki unit. egyh. presbitere. Bodokon a saját kertjében temették el. Sírját újonnan állított kopjafa jelöli. Fényképét, mint ereklyét, a családjának leszármazottai őrzik. A három fia közül Sándor járásorvos, a Betegsegélyző Pénztár főorvosa, majd megyei tb. főorvos, Ferenc Uzonban gyógyszerész, József a családi birtokon gazdálkodó volt. *BONA György 1988, 93; Ereklyemúzeum B 103/4, E–Pa sz. n., H 109/23, 77, N 74/1; Gyászelentője (SzNM); Székely Nemzet 1896. jún. 12.; Honvéd segélyalap 3463/1868; KEMPELEN Béla 1911, 370; MIKÁR Zsigmond 1891, 249; NAGY Sándor 1896, 99–101; PÁLMAY József 1901, 42, Történelmi Lapok, 1896/13, 119; SÁL Fond 105 Nr. 137, 25v.*

Barabás Lajos – *nemzetőr*. *DL gyűjt.*

Barabás Miklós – *nemzetőr*. *DL gyűjt.*

Barabás Mózes, ifj. – *nemzetőr*. *DL gyűjt.*

Barabás Pál – *nemzetőr*. *DL gyűjt.*

Barabás Sámuel, id. (ker. 1824. okt. 16., Árkos – 1896. dec. 18., Kálnok) – *közvitéz*. Unit., apja gejei Barabás János, anyja Nagy Juliánna. Előbb a 2. székely gyalogezredben, később a 66. (86.?) honvédszázalajban küzdött. Részt vett a verbászi, fehértemplomi, pozsonyi csatákban, valamint Buda bevételénél. A fegyverletételig szolgált. 1890-ben Árkoson, élete végén Kálnokon élt. *Ereklyemúzeum B 106/2, 3, H 109/22; SÁL Fond 105 Nr. 65, 43r, Nr. 68, 130v–131r.*

Barabás Sándor (szül. 1836. márc. 18., Árkos – ?) – *közvitéz*. Unit., apja Barabás Ferenc székely huszárkatona, anyja Zoltán Ágnes. 1890: napszámos, a Rikánbelői Hve. tagja. *MIKÁR Zsigmond 1891, II, 254; SÁL Fond 105 Nr. 67, 40r.*

Barabás Tamás – nemzetőr, ács. Nyugtagy. (SzNM); DL gyűjt.

Bedő Áron – nemzetőr. DL gyűjt.

Bedő Ferenc – fuvaros. Árkosi illetőségű. 1849. febr. 3-án fát szállított Sepsiszentgyörgyre. Nyugtagyújt. (SzNM).

†**Bedőházi Mózes** (ker. 1822. szept. 25., Árkos – 1849., Borgói szoros) – közvitéz. Unit., apja Bedőházi Sámuel. Székely gyalogkatonája. Nemzetőr. Hősi halált halt. Székely Nemzet, 1883. nov. 8.; SÁL Fond 105 Nr. 65, 41r; DL gyűjt.

Benkő György, árkosi (ker. 1828. ápr. 6., Árkos – 1908. márc. 12., Árkos) – közvitéz. Ref., apja tek. Benkő Sándor, anyja Miskoltzi Zsuzsánna. Testvér a hősi halált halt Benkő Lajossal. Enyedi diákként (a bölcsészeti osztály hallgatója volt) beállt szülőfaluja nemzetőrségébe, majd honvédtüzérnek, és részt vett Háromszék önvédelmi harcában. A szabadságharc bukása után besorozták az osztrák hadseregbe. Miután onnan elbocsátották, visszavonult birtokára, és gazdálkodással foglalkozott. Szülőfaluja kicsiny ref. egyházközségének sok szolgálatot tett. 1890: földműves, a Rikánbelőli Hve. tagja. Felesége Ütő Juliánna. Gyermekai: Árpád, a Háromszéki Takarékpénztár könyvelője, és Emma, Fejér Károlyné. Az árkosi közös temetőben helyezték örök nyugalomra. MIKÁR Zsigmond 1891, 254; NAGY Sándor 1896, 102; Székely Nép, 1908. márc. 12.; SÁL Fond 105 Nr. 61, 34, Nr. 64, 80v–81r; DL gyűjt.

†**Benkő Lajos** (ker. 1830. jún. 30., Árkos – 1848. okt., Magyarsáros) – közvitéz. Ref., apja Benkő Sándor, anyja Miskoltzi Zsuzsánna. Testvér Benkő Györggyel. Nemzetőr, „...a' köztudat Szerént Árkosi Benkő Lajos a múlt évi [1848] Október Holnapjában Magyar Sárosnál esett el élte 18ik évében – a' Székely Táborozás alkalmával.” Más adat szerint Segesvár mellett Hétúrnál halt hősi halált. Székely Nemzet, 1883. nov. 8.; SÁL Fond 105 Nr. 61, 35, 78; DL gyűjt.

Bentze József – nemzetőr. DL gyűjt.

Bíró Sándor – közvitéz. (kb. 1827, Árkos? – 1891. aug. 12., Árkos). Ref. 1890: földműves, a Rikánbelőli Hve. tagja. Halálakor a felesége még élt. MIKÁR Zsigmond 1891, 254; SÁL Fond 105 Nr. 64, 68v–69r.

Botz János – nemzetőr. DL gyűjt.

Bocz Károly (ker. 1829. okt. 31., Árkos – 1907. szept. 8., Árkos) – közvitéz. Unit., apja Botz Antal gyalogkatonája. 1890-ben napszámos, cipész a Rikánbelőli Hve. tagja. MIKÁR Zsigmond 1891, 254; SÁL Fond 105 Nr. 67, 35r., Nr. 68, 147v–148r.

Botz Mihály, ifj. – nemzetőr. DL gyűjt.

Boér János – nemzetőr. DL gyűjt.

Bokor György (kb. 1817, Árkos – 1892. júl., Árkos) – nemzetőr. DL gyűjt.; Sírfelirata.

Bokor István – nemzetőr. DL gyűjt.

Bokor János, id. – nemzetőr. DL gyűjt.

Bokor János 1. – nemzetőr. DL gyűjt.

Bokor János 2. – nemzetőr. DL gyűjt.

Bokor Mihály, id. – nemzetőr. DL gyűjt.

Bokor Miklós, id. – nemzetőr. DL gyűjt.

Bokor Miklós, ifj. – nemzetőr. DL gyűjt.

Bölöni János – nemzetőr. DL gyűjt.

Csákán István – közvitéz. 1890: földműves, a Rikánbelőli Hve. tagja. MIKÁR Zsigmond 1891, 257.

Császár József (1823. márc. 19., Nagyborosnyó – 1896. dec. 12., Árkos) – közvitéz. Róm. kat., apja Császár Ferenc, anyja Tarczali Mária. Nemzetőr Árkoson. Később, mint közvitéz, a 84. honvédszázalóban szolgált. 1868. április 14-én a kiadott honvédigazolványa szerint Árkoson élt. 1890, 1892: árkosi illetőségű. Erekllyemúzeum C 25/3, 4, 7, 10, H 109/23; SÁL Fond 105 Nr. 64, 71v–72r; DL gyűjt.

Csíki József – nemzetőr. DL gyűjt.

Csulak István – nemzetőr. DL gyűjt.

Damokos Áron – nemzetőr. DL gyűjt.

Damokos József 1. – nemzetőr. DL gyűjt.

Damokos József 2. – nemzetőr. DL gyűjt.

Dants József – nemzetőr. DL gyűjt.

Dants Mózes – nemzetőr. DL gyűjt.

†**Dants Mózes** (ker. 1808. dec. 26., Árkos – 1849., Szászsebes) – közvitéz. Unit., apja Dancs Mózes. Mint gyalogos halt hősi halált Szászsebesnél. Székely Nemzet, 1883. nov. 8.; SÁL Fond 105 Nr. 65, 33r.

Dants Pál (ker. 1829. júl. 13., Árkos – 1909. febr. 26., Árkos) – közvitéz. Unit., apja Dancs Mózes, ki hősi halált halt Szászsebesnél. Nemzetőr. 1890: földműves, a Rikánbelőli Hve. tagja. MIKÁR Zsigmond 1891, 258; SÁL Fond 105 Nr. 67, 35r; DL gyűjt.

Daragits János – nemzetőr. DL gyűjt.

Deák András, ifj. – nemzetőr. DL gyűjt.

Deák Ferenc – nemzetőr. DL gyűjt.

Demeter Mihály – nemzetőr. DL gyűjt.

Dénes István – nemzetőr. DL gyűjt.

Dénes Mihály – nemzetőr. DL gyűjt.

Dési József – nemzetőr. DL gyűjt.

Dimén József – nemzetőr. DL gyűjt.

Dombi József – nemzetőr. DL gyűjt.

Dombi Mihály – nemzetőr. DL gyűjt.

Duka István – nemzetőr. DL gyűjt.

Duka János – nemzetőr. DL gyűjt.

Fodor Sándor – nemzetőr. DL gyűjt.

Fülöp Mihály – nemzetőr. DL gyűjt.

Gábor György – nemzetőr. DL gyűjt.

Gelei András (ker. 1823. jan. 15., Árkos – 1850, Árkos) – főhadnagy. Unit., apja Gelei Bálint káplár. A szabadságharc előtt altiszt a 15. (2. székely) határőrezredben. Nőtlen. 1848 őszén ezredével csatlakozott az erdélyi honvédsereghez. 1849. márc.-tól (febr. 15-től?) hadnagy, márc. 23-tól főhadnagy a

14/2. határozatrendben, ill. a 77. honvédszászlóaljnál. Alakulatával előbb Erdélyben, majd ápr.-tól a Délvidéken harcolt. Ápr. 24.: a katonai érdemjel 3. osztályával tüntették ki. *BONA Gábor 1998, I, 457; NAGY Sándor 1896, XVI–XLII; SÁL Fond 105 Nr. 65, 41r, Nr. 67, 129r.*

Gelei József, id. – nemzetőr. 1849. jan. 2.: 3 napig ácsmunkát végzett harmadmagával Sepsiszentgyörgyön. *Nyugtagy. (SzNM); DL gyűjt.*

Gelei József, ifj. (ker. 1829. szept. 21., Árkos – 1899. dec. 23., Árkos) – közvitész. Unit., apja Gelei József gyalogkatonája. *Nemzetőr*, majd közvitész a 82. honvédszászlóaljban. Több csatában vett részt. A szabadságharc végéig szolgált. 1892: még élt, mint iparost tartották nyilván Árkoson. *Ereklyemúzeum G 52/2; SÁL Fond 105 Nr. 65, 42, Nr. 68, 134v–135r; DL gyűjt.*

Gelei Mihály – nemzetőr. *DL gyűjt.*

Gelei Sámuel – nemzetőr. *DL gyűjt.*

Gelei Sándor – nemzetőr. *DL gyűjt.*

Göntz András – nemzetőr. *DL gyűjt.*

Göntz Dániel – nemzetőr. *DL gyűjt.*

Göncz Imre (1829?, Árkos? – 1853. júl. 16., Nagyvárad) – nemzetőr. Ref., apja néh. Göncz Tamás. Feltehetően részt vett a szabadságharcban, és mint besorozott cs. kir. gyalogkatonája hunyt el a nagyváradi kórházban. *SÁL Fond 105 Nr. 67, 130v; DL gyűjt.*

Göntz István – nemzetőr. *DL gyűjt.*

Göntz József – nemzetőr. *DL gyűjt.*

Göntz Mihály – nemzetőr. *DL gyűjt.*

Göncz Mihály, árkosi id. (ker. 1829. okt. 25., Árkos – 1899. márc. 16., Árkos) – közvitész. Unit., apja Göntz Pál gyalogkatonája. A szabadságharc idején a 84. honvédszászlóaljban szolgált. 1851. máj. 6.: a gidófalvi cs. kir. alker. biztosság, hivatkozva az 1850. ápr. 25-én kiadott rendeletre, a 47817. sz. sürgető rendelettel a sorozóbizottság elé rendelték kálnoki Deák Sámuel volt honvéddel együtt. Felesége Nagy Eszter (1838–1916), 2 fiuk és 3 lányuk született. 12 évig alsórákosi unit. lelkész, 30 évig árkosi énekvezér. 1890: a Rikánbelőli Hve. tagja. *Ereklyemúzeum C 14/2; Gyászjelentője (SzNM); MIKÁR Zsigmond 1891, 260; PÁLMAY József 1901, 184–185; SÁL Fond 105 Nr. 67, 35r, Nr. 68, 134v–135r.*

Göncz Mózes, id. árkosi (ker. 1815. júl. 27., Árkos – 1897. ápr. 19., Árkos) – hadnagy. Unit., apja Göncz Elek gyalogkatonája. 1892: még élt Árkoson. *Ereklyemúzeum G 52/2; PÁLMAY József 1901, 185; SÁL Fond 105 Nr. 65, 36r, Nr. 68, 131v–133r.*

Göntz Sámuel – nemzetőr. *DL gyűjt.*

Göntz Tamás – nemzetőr. Fia Göntz Imre. *DL gyűjt.*

Göntzi Mózes – nemzetőr. *DL gyűjt.*

György István – nemzetőr. *DL gyűjt.*

György Mózes – nemzetőr. *DL gyűjt.*

Gyulai Dániel – nemzetőr. *DL gyűjt.*

†**Gyulai Mózes** (ker. 1828. nov., Árkos – 1849, Borgói szoros) – közvitész. Unit., apja Gyulai Ferenc gyalogkatonája. *Nemzetőr*, majd honvéd, hősi halált halt Borgónál, a szoros védelmében. *Székely Nemzet, 1883. nov. 8.; SÁL Fond 105 Nr. 65, 48r; DL gyűjt.*

Gyulai Sándor (szül. 1835. jún. 15., Árkos – ?) – közvitész. Unit., apja Gyulai Dániel, anyja Veres Rákkel. 1890: földműves, a Rikánbelőli Hve. tagja. *MIKÁR Zsigmond 1891, 260; SÁL Fond 105 Nr. 67, 39v.*

Gyulai Tamás – közvitész. 1848 előtt a 2. székely határozatrendnél szolgált. *Nemzetőr*. Kevés ideig, mert 1848-ban besorozták a honvédseregbe. A szabadságharc végén elfogták és a cs. kir. 31. gyalogezredbe sorozták be. 1859-ben az egyik olaszországi csatában esett el. Özvegye és 16 éves lánya maradt. *Ereklyemúzeum G 168/2; DL gyűjt.*

Hajdú István – nemzetőr. *DL gyűjt.*

Hajdú Mihály – nemzetőr. *DL gyűjt.*

†**Hídvégi László** (1810?, Árkos? – 1848. okt. 27., Hétúr) – közvitész. *Nemzetőr*. „...közpolgár (...) kiis a Hétúri tanorok kapunál szétvagdaltatott élete 39. évében (...) Olvasztó Istvánnal. Ezen két szerentsélenek egy társaságban lévén, együtt és egyszerre vagdaltattak öszve a fennebb is írt Hét Úri Tanorok kapunál Október 27én 1848ba.” A templomban 1849. márc. 30-án „tétetett végtisztelete.” *Székely Nemzet, 1883. nov. 8.; SÁL Fond 105 Nr. 61, 78r; DL gyűjt.*

Horváth György – nemzetőr. *DL gyűjt.*

Horváth István – nemzetőr. *DL gyűjt.*

Horváth János – nemzetőr. *DL gyűjt.*

†**Incze Antal** (ker. 1816. febr. 6., Árkos – 1848. okt. 27., Hétúr) – közvitész. Unit., apja Incze Antal gyalogkatonája. *Nemzetőr*. Egy másik anyakönyvi bejegyzés szerint 28 éves és „az ősz (...) hétúri táborból [kiindulva], mint velük, legyilkoltatott Magyar Sároson.” *Székely Nemzet, 1883. nov. 8.; SÁL Fond 105 Nr. 65, 36v, Nr. 61, 128v; DL gyűjt.*

Intze Dániel 1. – nemzetőr. *DL gyűjt.*

Intze Dániel 2. – nemzetőr. *DL gyűjt.*

Intze János – nemzetőr. *DL gyűjt.*

Intze József 1. – nemzetőr. *DL gyűjt.*

Intze József 2. – nemzetőr. *DL gyűjt.*

Jáger Ferenc – nemzetőr. *DL gyűjt.*

Jósa Ferenc – nemzetőr. *DL gyűjt.*

Kajcsa József – (1820, Árkos? – 1848. okt. 24., Fehéregyháza) közvitész. *Nemzetőr*. Székely gyalogkatonája, „a ki is Fehéregyházán Cholerában meghalván s ott Oct. 24én el is temettetett élte 28ik évébe.” *SÁL Fond 105 Nr. 61, 78r; DL gyűjt.*

†**Kádár Ferenc** – nemzetőr, majd honvéd. Hősi halát halt Tömösnél. *Székely Nemzet 1883. nov. 8.; DL gyűjt.*

Kádár Zsigmond – nemzetőr. DL gyűjt.

Kiss András – nemzetőr. DL gyűjt.

Kiss István, id. – nemzetőr. DL gyűjt.

Kiss István – nemzetőr. DL gyűjt.

Kiss János – nemzetőr. DL gyűjt.

Kiss József – nemzetőr. DL gyűjt.

Kiss Mihály – nemzetőr. DL gyűjtemény.

Kiss Mihály (1809. ápr. 23., Torda – 1889. jan. 19., Árkos) – nemzetőr, unit. pap. Neje Barabás Juliánna (1820–1863). Tanulmányait Székelykeresztúron és Kolozsváron végezte. Utóbbi helyen 1830-tól jogot is hallgatott. 1832–35 között joggyakornok, majd Székelyszentmihály papja. 1841-ben került Árkosra lelkésznek. 1845-től a háromszéki unit. egyházmegye esperese lett. Írásai, cikkei a *Keresztény Magvetőben*, énekei a Székely Sándor által szerkesztett *Énekeskönyvben*, prédikációi, imái az *Erdélyi Protestáns Egyházi Beszédék Tárában* jelentek meg. Művei közül a *Bölcsesség gyöngyei* (1846), *A szentírás gyöngyei* (1847), *Történelmi gyöngyök* (1863) Kolozsváron láttak napvilágot. Lőrinczi Elek unitárius kántortanítóval Kriza János munkatársai voltak. Az Árkoson gyűjtött anyaga a *Vadrózsákban* jelent meg. 1848-ban beállt faluja nemzetőrei közé. „*Forradalmi tényeit mind társalgási, mind piaci, mind templomi szószékezési téren oly nyíltan vitte, hogy némely hallgatói azt mondták: Nincs miért templomba mennünk, mert papunk mind csak azt prédikálja: Üssed, vágjad!*” A szabadságharc után a helybeli román kántor 15 pontba foglalt „*forradalmias tettel*” a császári biztos vargyasi Daniel Imrénél bevádolta, de három hét vizsgálati fogság után megszabadult. Később részt vállalt a Várad József szervezte háromszéki „ *visszforradalomban*”. Tettéért újból letartóztatták. Vizsgálati fogsága alatt Marosvásárhelyen raboskodott, ahonnan fél év után szabadult. Sírja még áll az árkosi temetőben. *GAAL György 2000, 56, 94–97; DL gyűjt.; Sírfelirata.*

Kisgyörgy János – nemzetőr. DL gyűjt.

Kisgyörgy Mihály (ker. 1827. febr. 12., Árkos – 1898. ápr. 7., Árkos) – közvitész. Unit., apja Kisgyörgy Mihály gyalogkatona. *Nemzetőr*. 1890: birtoikos, a Rikánbelői Hve. tagja. *Ereklyemúzeum C 14/2; MIKÁR Zsigmond 1891, 262; SÁL Fond 105 Nr. 65, 46r, Nr. 68, 132v–133r; DL gyűjt.*

Kisgyörgy Mózes – nemzetőr. DL gyűjt.

†**Koncza György** (ker. 1823. jún. 21., Árkos – 1849, ?) – közvitész, huszár. Unit., apja Kontza Mihály lovaskatona. Hősi halált halt Tömösnél vagy Temesvárnál. *Székely Nemzet, 1883. nov. 8.; SÁL Fond 105 Nr. 65, 41v.*

Kontza József – nemzetőr. DL gyűjt.

Kontza Sámuel – nemzetőr. DL gyűjt.

Kontza Tamás – nemzetőr. DL gyűjt.

†**Kóta Mihály** (1821?, Árkos – 1848. okt. vége, Magyarsáros) – közvitész. Unit. Neje Szabó Julianna (szül. 1822, második férje 1855-től Péterfi György). A szabadságharc előtt harangozó, 28 éves. *Nemzetőr*, „*ki az őszi (...) hétúri táborból [kiindulva], Sárosnál elesett (...), mint velük legyilkoltatott Magyar Sároson.*” *Székely Nemzet, 1883. nov. 8.; SÁL Fond 105 Nr. 67, 128v; DL gyűjt.*

Kováts Gábor – nemzetőr. DL gyűjt.

Kováts Józsiás – nemzetőr. DL gyűjt.

Kováts Péter – nemzetőr. DL gyűjt.

Kölne Bálint – nemzetőr. 50 évet élt. Mh. Árkoson. *DL gyűjt.; Sírfelirata.*

Köntés Imre – tizedes. 1848–1849: tizedes a 84. honvédszászlóaljban. A fegyverletételig szolgált. 1890: földműves, a Rikánbelői Hve. tagja. 1892: Árkoson élt. 1901. nov. 17.: részt vett a Rikánbelői Hve. közgyűlésén. *Ereklyemúzeum C 25/10, K 363/2; MIKÁR Zsigmond 1891, 253; Székely Nemzet, 1901. nov. 20.*

Köntés Mihály (ker. 1821. okt. 7., Árkos – 1899. márc. 12., Árkos) – közvitész. Unit., apja Köntés Bálint gyalogkatona. *Nemzetőr*. 1890: földműves, a Rikánbelői Hve. tagja. *MIKÁR Zsigmond 1891, 264; SÁL Fond 105 Nr. 65, 40r, Nr. 68, 134v–135r; DL gyűjt.*

Kurta Ferenc (ker. 1826. márc. 6., Árkos – ?) – közvitész. Ref., apja Kurta Mózes jobbágy, anyja Cséplő Anna. 1848 okt.: a 12. honvédszászlóalj önkéntese. *GAGYI Zoltán 2001, 170; SÁL Fond 105 Nr. 61, 31.*

Kurta István – nemzetőr. DL gyűjt.

Kurta István, ifj. – nemzetőr. DL gyűjt.

Kurta János – nemzetőr. DL gyűjt.

Kurta Mihály – nemzetőr. DL gyűjt.

Kurta Mihály, ifj. – nemzetőr. DL gyűjt.

Kurta Mózes – nemzetőr. DL gyűjt.

Kurta Mózes, ifj. – nemzetőr. DL gyűjt.

Lázár Mózes – nemzetőr. DL gyűjt.

Lemhényi Ferenc – nemzetőr. DL gyűjt.

Lemhényi István – nemzetőr. DL gyűjt.

Lemhényi János – nemzetőr. DL gyűjt.

Lemhényi Mihály – közvitész. *Nemzetőr*. 1848. okt.: a 12. honvédszászlóalj önkéntese. *GAGYI Zoltán 2001, 173; DL gyűjt.*

Lepedus Ilyés – nemzetőr. DL gyűjt.

Lőrincz Albert – nemzetőr. DL gyűjt.

Lőrincz András, ifj. – nemzetőr. DL gyűjt.

Lőrincz Antal – nemzetőr. DL gyűjt.

Lőrincz János, szotyori (1818, Árkos – 1887. jún. 15., Szotyor) – nemzetőr tiszt. Róm. kat. Apja árkosi Lőrincz Antal székely huszár jubilátus strázsamester, anyja árkosi Barabás Anna. Az önvédelmi harcok idején nemzetőr tisztként szolgált. 1849. jún. 15-én a 85. honvédszászlóalj (15/3. határezred) brassói hadosztá-

lyának a hadnagya. 1867: szotyori birtokán gazdálkodott. Anyagiakkal segítette a Székely Mikó Kollégium létrehozását és főépületének a felépítését. Ásványgyűjteményével gazdagította a kollégium természettudományi szertárát. Sírja a szotyori temetőben van. *Nagy Sándor 1896, 144 (LXXVII); DEMETER Lajos 2001, 76–77; Székely Nemzet, V. évf., 91. sz., 1887. jún. 9.; BONA Gábor 1998, II, 407; Gyászjelentője (SzNM); Honvéd segélyalap, 3463/1868; Sírjelirata; Vasárnapi Újság, 1887/26; SÁL Fond 105 Nr. 374, 209v–210r; DL gyűjt.*

Lőrincz József 1. – nemzetőr. DL gyűjt.

Lőrincz József 2. – nemzetőr. DL gyűjt.

Lőrincz József, árkosi (1820., Árkos – 1876. jún. 23., Szotyor) – őrnagy. Lőrincz János testvére. Róm. kat. A kézdivásárhelyi katonai nevelőintézetben végzett. 1838-ban közvitéz, 1844-től hadnagy és segéd-tiszt a 11. (Székely) huszárezredben. 1848. okt.: ezredével csatlakozott a szabadságharchoz. Bem hadjárata során főhadnaggyá léptették elő a 6. Württemberg huszárezred Erdélyben küzdő osztályánál. 1849. ápr. 1-jétől (márc. 21-től?) alszázados. A Temesköz felszabadítása után, melyben szintén részt vett, máj. 27-én a 3. osztályú katonai érdemjellel tüntették ki. Ott volt Bem oldalán a moldvai betörésében (júl. 23.: részt vett a hársjai és a grozești ütközetekben). Júl. 26.: Bem vezérkari őrnaggyá léptette elő, majd júl. 31-én ismét ki-tüntette a katonai érdemjel 3. osztályával. Jelen volt a fehéregyházi ütközetben, ahol Bem Petőfivel egyetemben róla is azt vélte, hogy hősi halált halt, de Lőrincz néhány nap múlva előkerült, és Szászsebesnél csatlakozott a honvédsereghez. Dévánál tette le a fegyvert aug. 18-án. Nagyszebenben halálra ítélték, ezt 1850-ben 2 év várfogságra enyhítették, amit le is töltött. Kiszabadulása után birtokán gazdálkodott. 1855. jan. 9.: meg-nősült, felesége, Magyarosi Ágnes (23 éves) birtokára, Sepsimagyaróra költözött. 1861: a megalakult Rikán-belői Honvéd Segélyező Egyl. sepsiszéki bizottm.-nak a tagja. 1867: Sepsimogyoróson élt. 1868: gazdálkodó, beteges, a Rikánbelői Hve. tagja. Szülei mellé, a szotyori temető róm. kat. részében helyezték örök nyugalomra. *BONA Gábor 2000, 485; DÁVID Gyula – MIKÓ Imre 1972, 222, 255; DEMETER Lajos 2001, 75–77; Gyászjelentője (SzNM); Honvéd segélyalap 3463/1868; Köz-löny, 1849. 70; MIKÁR Zsigmond 1870, 76–77; Nagy Sándor 1896, 89, 144–145 (LXXVI, LXXXI, LXXXIX); Nemere, 1876. febr. 9, 24, 26.; ORBÁN Balázs 1873, 189; Történelmi Lapok, 1893/4, 29, 1896/11, 108, 1896/17, 153; SÁL Fond 89 Fasc. IV; Fond 105 Nr. 374, 196v–197r, Nr. 553, 92v.*

Lőrincz Károly, árkosi (1817. ápr. 2., Árkos – 1875. márc. 5., Marosportus) – róm. kat. tábori lelkész. Lőrincz József és Lőrincz János testvére. 1840. jún. 28.: Zalatnán pappá szentelték, erdélyi egyházme-gyés róm. kat. lelkész és tanár Zalatnán. 1841-től tanár Marosvásárhelyen, 1843-tól segédlelkész Kap-

nikbányán. 1845-től adminisztrátor Alsókapnikon, 1846-tól tanár Szilágysomlyón. 1848–1849: a 11. (Székely) huszárezred tábori lelkésze, egyúttal adminisztrátor és plébános Sepsiszentgyörgyön. Testvére-vel, Jánossal „rendíthetetlen hívei Háromszék önvéd-lémének és nemzeti szabadságharcunknak.” Az ő idejében és távollétében fosztották ki az orosz megszálló csapa-tok a sepsiszentgyörgyi róm. kat. templomot. Csak az 1762-ben kezdett anyakönyvet sikerült a sekrestyében elrejtve megmenteni. A szabadságharc után a nagy-szebeni ferences zárdából kialakított börtön foglya. 1851-től segédlelkész Nagyágon, 1852-től adminisztrátor Alsókapnikon, az 1860-as években Kapnik-bányán. Haláláig Marosportus plébánosa. Számos nyelv-szeti cikk szerzője, hagyatékát a MTA kéziratára örzi. *NAGY Sándor 1896, 144; SZINNYEI József 1906, 16–17; ZAKAR Péter 1999, 140; LÁSZLÓ Elek 1998, 235; SÁVAI János 1999b, 689; Történelmi Lapok, 1893/4, 29; Emlékfüzet 2002, 8.*

Lőrincz Mihály – nemzetőr. DL gyűjt.

Lőrincz Sámuel – nemzetőr. DL gyűjt.

Máté János – nemzetőr. DL gyűjt.

Máté Mózes – nemzetőr. DL gyűjt.

†Mihály Ferenc (ker. 1827. jún. 4., Árkos – 1849, Nagyszeben) – közvitéz. Unit., apja Mihály József jobbágy. Testvér Mihály Sámuellel és Mihály Sándorral. *Nemzetőr.* Hősi halált halt Nagyszebenben. *Székely Nemzet, 1883. nov. 8.; SÁL Fond 105 Nr. 65, 46r; DL gyűjt.*

Mihály István – nemzetőr. DL gyűjt.

Mihály József, ifj. – nemzetőr. DL gyűjt.

Mihály József 1. – nemzetőr. DL gyűjt.

Mihály József 2. – nemzetőr. DL gyűjt.

Mihály Sámuel (ker. 1822. okt. 9., Árkos – 1894. febr. 23., Árkos) – közvitéz. Unit., apja Mihály József jobbágy. Testvér Mihály Sándorral és a hősi halált halt Mihály Ferencsel. *Nemzetőr.* Kőfaragó mester. 1890: a Rikánbelői Hve. tagja. 1892: Árkoson élt. *Ereklyemúzeum C 25/10, H 109/23; MIKÁR Zsigmond 1891, 265; SÁL Fond 105 Nr. 65, 41r, Nr. 68, 124v–125r; DL gyűjt.*

Mihály Sándor – közvitéz. (ker. 1830. márc. 14., Árkos – 1902. ápr. 9., Árkos). Unit., apja Mihály József jobbágy. Testvér Mihály Ferencsel és Mihály Sámuellel. 1890: napszámos, a Rikánbelői Hve. tagja. *Ereklyemúzeum C 14/2; MIKÁR Zsigmond 1891, 265; SÁL Fond 105 Nr. 68, 35v–36r, 138v–139r.*

Molnár András (1814, Árkos – 1883. dec. 7., Árkos) – nemzetőr. DL gyűjt.; *Sírjelirata.*

Molnár Dávid – nemzetőr. DL gyűjt.

Nagy Antal (ker. 1824. aug. 21., Árkos – 1894. márc. 2., Árkos) – közvitéz. Unit., apja Nagy István lovaskatona. 1890: földműves, a Rikánbelői Hve. tagja. *MIKÁR Zsigmond 1891, 266; SÁL Fond 105 Nr. 65, 43r, Nr. 68, 124v–125r.*

Nagy Áron – nemzetőr. DL gyűjt.
 Nagy Bálint – nemzetőr. DL gyűjt.
 Nagy Dániel – nemzetőr. DL gyűjt.
 Nagy Ferenc – nemzetőr. DL gyűjt.
 Nagy Imre – nemzetőr. DL gyűjt.
 Nagy József, ifj. – nemzetőr. DL gyűjt.
 Nagy József 1. – nemzetőr. DL gyűjt.
 Nagy József 2. – nemzetőr. DL gyűjt.
 Nagy József 3. – nemzetőr. Nagy Kalári fia. DL gyűjt.

Nagy Lajos – nemzetőr. DL gyűjt.

† Nagy Lajos (ker. 1825. okt. 7., Árkos – 1849, Borgói szoros) – közvitéz. Unit., apja Nagy András székely huszár. Mint gyalogos honvéd, hősi halált halt Borgónál. *Székely Nemzet*, 1883. nov. 8.; *SÁL Fond 105 Nr. 65, 44v.*

Nagy Mihály – nemzetőr. DL gyűjt.

Nagy Mózes 1. – nemzetőr. DL gyűjt.

Nagy Mózes 2. – nemzetőr. DL gyűjt.

Nagy Sámuel, id. – nemzetőr. DL gyűjt.

Nagy Sámuel, ifj. – nemzetőr. DL gyűjt.

Nagy Sándor – nemzetőr. Timár. DL gyűjt.

† Nagy Sándor (ker. 1824. szept. 8., Árkos – 1849. jan. 1., Szamosújvár) – tizedes. Unit., anyja Vitályos Trézsia. Székely gyalogos. „*Gyalog tizedes Nagy Pál fia Nagy Sándor 24 éves himlőben a csatatéren*” betegedett meg, Szamosújváron a hadikórházban hunyt el. Árkoson 1849. febr. 4-én „*emlék tisztelete tartaték*” a templomban. *Székely Nemzet*, 1883. nov. 8.; *SÁL Fond 105 Nr. 67, 128v.*

Nagy Tamás – nemzetőr. DL gyűjt.

Nyerges Ferenc (ker. 1820. jún. 18., Árkos – 1896. szept. 30., Árkos) – közvitéz. Unit., apja Nyerges József. Kiss Ernő ezredes zászlóaljában (bánsági hadtest?) szolgált. Több csatában vett részt. Világosnál tette le a fegyvert. 1892: Árkoson élt. *Ereklyemúzeum N 128/1; SÁL Fond 105 Nr. 65, 38v, Nr. 68, 130v–131r.*

Nyerges István – nemzetőr. DL gyűjt.

Nyerges József – nemzetőr. DL gyűjt.

Olvasztó István – nemzetőr. DL gyűjt.

† Olvasztó Sándor (1812?, Fehérgyarmat – 1848. okt. 27., Hétúr) – közvitéz. Honvéd. 1848 előtt árkosi lakos. „*Magyar Honi Fejér Gyarmati (...), a' ki hasonlilag a Hétúri Tanorok kapunál vagdaltatott [össze] élete 36ik Évében. Ezen két szerentsétlenek [Hidvégi László és ő] egy társaságban lévén együtt és egyszerre vagdaltattak öszve a fennebb is le írt Hét Úri tanorok kapunál Október 27én 1848ba.*” *Székely Nemzet*, 1883. nov. 8.; *SÁL Fond 105 Nr. 61, 78r.*

Orendi János – nemzetőr. DL gyűjt.

Ördög András – nemzetőr. DL gyűjt.

† Ördög András, ifj. (ker. 1817. dec. 1., Árkos – 1848. okt. vége, Magyarsáros) – közvitéz. 1848-ban „*az őszí (...) hétúri táborból [kiindulva], mint vélik*

legyilkoltatott Magyar Sároson.” *Székely Nemzet*, 1883. nov. 8.; *SÁL Fond 105 Nr. 61, 128v, Nr. 65, 37v.*

Ördög István – nemzetőr. DL gyűjt.

Ördög Mihály – nemzetőr. DL gyűjt.

Pajor Mihály – nemzetőr. DL gyűjt.

Pap Áron – nemzetőr. DL gyűjt.

Pap Ferenc (1801/1802?, Árkos – 1887, Szentkatolna) – százados. Székely származású, ref., nős, gyermektelen. A 31. gyalogezred nevelőintézetében végzett. 1820-tól közvitéz, 1846-tól hadnagy a 15. (2. székely) határőrezredben. 1848 előtt rokkanttá válik. 1848 okt.-tól ezredével a Székelyföldet, illetve Háromszéket védte a császári csapatokkal szemben. 1849. febr. 21 (15)-től főhadnagy, ápr. 1-jétől (márc. 21-től) százados a 15/2. határőrezredben. Ápr. 30.: áthelyezték a 2. székely határvédszázlójához. A nyári hadjáratban ui., majd az 5. határvédszázlójánál a Székelyföldön harcolt. Júl. 31.: a moldvai betörésért (júl. 25.) Bem 3. osztályú katonai érdemjellel tüntette ki. A szabadságharc után Nagyszebenben halálra, majd 5 év várfogságra ítélték. 1850. nov. 29-én kelt körrendelet értelmében a helyi hatóságokat javainak felleltározására és lefoglalására utasították. 1851: házat kirabolták és felgyújtották, „*más ember tűzhelyire szorult.*” 1853: Josephstadtból amnesztiával szabadult. 1861. szept. 5.: elszegényedett, házbérben lakott Kovásznán, még téli ruházata sem volt. A Rikánbelői Honvéd Segélyező Egly.-től házépítésre 200 Ft támogatást kért. 1867: kegydíjat kapott. 1868: Kovásznán élt, a Rikánbelői Hve. tagja. Szentkatolnán hunyt el. *BAKK Endre 1895, 415; BONA Gábor 1988, 455; Honvéd segélyalap 2825/1868, 3463/1868; Kézdivásárhelyi albizt. Jkv.; Székely Nemzet, 1901. nov. 22.; Székely Nemzet, 1905. nov. 6.; Történelmi Lapok, 1896/10, 94; SÁL Fond 89. Fasc. IV, 126.*

Para Dániel – nemzetőr. DL gyűjt.

Para Sámuel – nemzetőr. DL gyűjt.

Persa Ádám – nemzetőr. DL gyűjt.

Péter Dániel, dálnoki (1823, Árkos – 1882, ?) – közvitéz (?). Más néven dálnoki Árkossy Dániel. Apja jubilatús huszár káplár Péter Mózes, 1822–1836 között Árkos község jegyzője, anyja Útő Klára. Bem seregében szolgált. A világosi fegyverletétel után Törökországba menekült. Hazatért, feleségül vette kökösi Zsigmond Ilonát. *Nemesi igazolólevél, sz. n. (SzNM).*

Péter János – nemzetőr. DL gyűjt.

Péter József – nemzetőr. DL gyűjt.

Pilbárt István – nemzetőr. DL gyűjt.

Pirbát József (ker. 1826. máj. 1., Árkos – 1892. júl. 23., Árkos) – közvitéz. Unit., apja Pirbát István, anyja Nagy Rákhel. 1890: a Rikánbelői Hve. tagja. *MIKÁR Zsigmond 1891, 267; SÁL Fond 105 Nr. 65, 45r, Nr. 68, 123v–124r.*

Porodán András – nemzetőr. DL gyűjt.

Ráduly János – nemzetőr. DL gyűjt.

Sándor András (1817?, ? – 1902. ápr. 10., Árkos) – közvitész. Unit. A 84. honvédszászlóaljban szolgált a fegyverletételig. 1892: Árkoson élt. *Ereklyemúzeum S 19/1; SÁL Fond 105 Nr. 68, 138v–139r.*

Sárdi Samu (ker. 1832. jan. 28., Árkos – 1864, Kolozsvár) – tizedes. Unit., apja lelkész Torockón, majd Árkoson, anyja Péter Borbála. 1848 előtt kollegiumi tanuló. A szabadságharc ideje alatt a 73. honvédszászlóalj 6. század 1. szakaszánál szolgált. Részt vett a szászsebesi döntő csatában, ahonnan Dévág hűzódta, és az oroszok előtt letették a fegyvert. Innen, mint foglyot, Gyulafehérvárra vitték, de hamarosan megszökött és hazament Torockóra. A szabadságharc után befejezte tanulmányait a kolozsvári unitárius kollégiumban, majd külföldi egyetemekre ment tanulni. 1861: Würzburgból átment Torinóba, és beállt Garibaldi seregébe, ahol a légió felosztásáig mint tüzemester szolgált. Hazajött Kolozsvárra, és hamarosan meghalt. *Ereklyemúzeum S 39/2; SÁL Fond 105 Nr. 67, 36v.*

Sebestyén György – nemzetőr. DL gyűjt.

Sebestyén Sándor (ker. 1828. ápr. 7., Árkos – 1901. dec. 29., Árkos) – közvitész. Unit., apja Sebestyén Ferenc gyalogkatonára. *Nemzetőr.* 1890: földműves, a Rikánbelőli Hve. tagja. *MIKÁR Zsigmond 1891, 268; SÁL Fond 105 Nr. 65, 47r, Nr. 68, 138v–139r; DL gyűjt.*

Sófalvi Mózes – nemzetőr. DL gyűjt.

Solymosi András – nemzetőr. DL gyűjt.

†**Szabó Dániel** (ker. 1802. dec. 26., Árkos – 1848. okt. vége, Hétúr) – közvitész. Unit., apja Szabó János gyalogkatonára. *Nemzetőr.* 1848. nov. 5-én jegyezték be a matrikulába: „*gyalog Szabó Dániel 46 éves Cholera a csatatéren*” hunyt el Hétúrnál. *Székely Nemzet, 1883. nov. 8.; SÁL Fond 105 Nr. 65, 30r, Nr. 67, 128v; DL gyűjt.*

Szabó György – nemzetőr. DL gyűjt.

Szabó István – nemzetőr. DL gyűjt.

Szabó József, id. – közvitész. 1848-ban falusbíró. *Nemzetőr.* 1890: földműves, a Rikánbelőli Hve. tagja. *MIKÁR Zsigmond 1891, 268; DL gyűjt.*

Szabó József, ifj. 1. – közvitész. *Nemzetőr.* 1890: földműves, a Rikánbelőli Hve. tagja. *MIKÁR Zsigmond 1891, 268; DL gyűjt.*

Szabó József, ifj. 2. – nemzetőr. DL gyűjt.

Szabó Mihály (ker. 1826. jún. 3., Árkos – 1896. szept. 19., Árkos) – közvitész. Unit., apja Szabó András gyalogkatonára, anyja Györgyjakab Zsuzsanna. 1890: napszámos, a Rikánbelőli Hve. tagja. *MIKÁR Zsigmond 1891, 268; SÁL Fond 105 Nr. 65, 45r, Nr. 68, 130v–131r; DL gyűjt.*

Szabó Pál – szakaszvezető. Unit. Feltételezhetően azonos az 1822. júl. 14-én keresztelt Pállal, kinek

apja árkosi Szabó Pál gyalogkatonára. 1890: még élt Árkoson. *Ereklyemúzeum H 109/22.; SÁL Fond 105 Nr. 65, 40v.*

†**Szabó Pál** – közvitész. Unit. Feltételezhető, hogy az 1818. febr. 21-én keresztelt Pállal azonos, kinek apja Szabó Zsigmond, a szakács volt. Mint honvéd, Nagyszebennél halt hősi halált. *Székely Nemzet, 1883. nov. 8.; SÁL Fond 105 Nr. 65, 47r.*

†**Szász István** – közvitész, honvéd. Hősi halált halt Szépmezőn. *Székely Nemzet, 1883. nov. 8.*

Székely Ferenc, id. – nemzetőr. DL gyűjt.

Székely Ferenc, ifj. (kb. 1823, Árkos – 1905, Árkos) – nemzetőr. Nősült kb. 1849-ben. Neje Mihály Klára (1827–1877. febr. 8.). Második neje András Rákhel. *DL gyűjt.; Sírfelirata.*

Székely István 1. – nemzetőr. DL gyűjt.

Székely István 2. – nemzetőr. DL gyűjt.

Székely József, id. – nemzetőr. 1848. dec. 8: kenyeret szállított az aldobolyi táborba. *Nyugtagy. (SzNM); DL gyűjt.*

Székely József, ifj. – nemzetőr. DL gyűjt.

Székely József (? – 1902. márc. 11., Árkos) – közvitész. *Nemzetőr.* Unit. 1890: napszámos, a Rikánbelőli Hve. tagja. *MIKÁR Zsigmond 1891, 269; SÁL Fond 105 Nr. 68, 138v–139r; DL gyűjt.*

Székely Csatlós József (ker. 1825. júl. 24., Árkos – ?) – közvitész. Unit., apja Szabó alias Csatlós József jobbágy. A 84. honvédszászlóaljban szolgált. Részt vett a Borgó környéki csatákban és több más ütközetben is. Neje Kisgyörgy Rákhel (mh. 1867. szept. 27-én, 57 éves korában). 1890: még élt Árkoson. *Ereklyemúzeum C 14/2, H 109/23; SÁL Fond 105 Nr. 65, 44r.*

†**Székely Mihály** – közvitész. *Nemzetőr,* majd honvéd. Hősi halált halt Borgónál. *Székely Nemzet, 1883. nov. 8.; DL gyűjt.*

Székely Mózes – nemzetőr. DL gyűjt.

Székely Sámuel – nemzetőr. DL gyűjt.

Szilágy János – nemzetőr. DL gyűjt.

†**Szilvási János** – közvitész. *Nemzetőr,* majd honvéd. Hősi halált halt Borgónál. *Székely Nemzet, 1883. nov. 8., DL gyűjt.*

Szőts István – nemzetőr. DL gyűjt.

Szőts János – nemzetőr. DL gyűjt.

Szőts Mihály – nemzetőr. DL gyűjt.

Sztolyka György – nemzetőr. DL gyűjt.

Sztolyka János – nemzetőr. DL gyűjt.

Tanászi József – nemzetőr. DL gyűjt.

Tanászi Lukács – nemzetőr. DL gyűjt.

Tegző József – nemzetőr. Az árkosi esküdtség tagja. *DL gyűjt.*

Téglás István 1. – nemzetőr. DL gyűjt.

Téglás István 2. – nemzetőr. DL gyűjt.

Tódor József – nemzetőr. DL gyűjt.

Tóth Antal – nemzetőr. DL gyűjt.

Tóth Bénéiam – nemzetőr. DL gyűjt.

Tóth Dániel – nemzetőr. DL gyűjt.

Tóth István – nemzetőr. DL gyűjt.

Tóth József, id. – nemzetőr. DL gyűjt.

Tóth József, ifj. – nemzetőr. DL gyűjt.

Tóth Mihály – nemzetőr. DL gyűjt.

Tóth Mózes – nemzetőr. DL gyűjt.

Tóth Pál, id. (ker. 1821. okt. 28., Árkos – 1896. szept. 22., Árkos) – tizedes. Unit., apja Tóth Zsigmond lovaskatona. Több csatában vett részt. A 11. (Székely) huszárezredben, a fegyverletételig szolgált. 1892: Árkoson élt. *Ereklyemúzeum T 116/2; SÁL Fond 105 Nr. 65, 40r, Nr. 68, 130v–131r.*

Tóth Sándor – nemzetőr. DL gyűjt.

Tóth Zsigmond – közvitész. Nemzetőr, majd honvéd, ki „Vitézségi díszjellel jutalmazott.” 1850. szept. 10-én Nagy András alkerületi császári biztos 4219. sz. átiratában a falu előljáróságától bizonyítványt kért, hogy „a Közelbb múlt forradalomba milyen magaviseletett tanúsított”, ugyanakkor, „hogy élleme megszerzethetésére minő erő és tehetséggel bír”. *Bálint Zoltán gyűjteménye, Bástya Múzeum, Árkos; DL gyűjt.*

Ütő Áron – nemzetőr. DL gyűjt.

Ütő Áron (ker. 1831. márc. 6., Árkos – 1925. máj. 20., Árkos) – közvitész. Unit., apja Ütő Áron gyalogkatona. Az utászezredben szolgált. 1890: Árkoson élt. 1903: részt vett a Rikánbelőli Hve. évi közgyűlésén. *Ereklyemúzeum K 176/2, 363/2; SÁL Fond 105 Nr. 67, 36r; Székely Nemzet, 1903. nov. 9.*

Ütő Dániel (szül. 1811, Árkos (?) – 1901. dec. 14., Árkos) – főhadnagy. Nősült 1840 körül, neje Barabás Mária, kivel 61 évet élt együtt. 1892: Árkoson lakott. Részt vett a Várad-féle összeesküvésben, melyért vizsgálati fogságot szenvedett. Halálakor két fia élt, Lajos és Sándor. Sírköve az árkosi köztemetőben van. *Ereklyemúzeum G 52/2; SÁL Fond 105 Nr. 68, 137v–138r.*

Ütő József – Unit., Ütő Áron fia. Feltételezzük, hogy besorozott honvéd, „*ki Horváthországba Carlstatba a Kolocz ezredbe mint közvitész a katonai kórházba halt el 21 éves*” korában. *SÁL Fond 105 Nr. 67, 132v.*

Ütő Mihály – nemzetőr, élelmező biztos. Árkosi illetőségű. Jegyző, megbízott élelmező biztos. *Nyugtagy. (SzNM); DL gyűjt.*

Vaszi István – nemzetőr. DL gyűjt.

Vágó József – közvitész. 1890: harangozó, a Rikán Belüli Hve. tagja. *MIKÁR Zsigmond 1891, 270.*

Vántsá András – nemzetőr. DL gyűjt.

Vántsá Dávid – nemzetőr. DL gyűjt.

Vántsá György – nemzetőr. DL gyűjt.

Vántsá János – nemzetőr. DL gyűjt.

Vántsá Mihály – nemzetőr. DL gyűjt.

Veintzel Lajos – nemzetőr. DL gyűjt.

Veres András – nemzetőr. DL gyűjt.

Veres Áron – nemzetőr. DL gyűjt.

Veres Bálint – nemzetőr. DL gyűjt.

†**Veress Benedek** (ker. 1819. márc. 27., Árkos – 1848. okt. 27., Hétúr) – közvitész. Unit, apja Veres István jobbágy. *Nemzetőr. Gyalogos. Elesett Hétúrnál „egy történetes lövés által.” Székely Nemzet, 1883. nov. 8.; SÁL Fond 105 Nr. 65, 38r, Nr. 67, 128v; DL gyűjt.*

Veres Dániel – nemzetőr. DL gyűjt.

Veres Dániel (ker. 1821. dec. 31., Árkos – 1887. aug. 14., Árkos) – hadnagy. Unit., apja Veres Dániel székely huszár. 1849: Bem nevezte ki hadnagynak. 1867: Árkoson gazdálkodott, nős, 3 gyermek apja. Sírkőfaragó mester. *Honvéd segélyalap, 3463/1868; SÁL Fond 105 Nr. 65, 40r, Nr. 68, 115v–116r.*

Veres Ferenc – nemzetőr. DL gyűjt.

Veres István 1. – nemzetőr. DL gyűjt.

Veres István 2. – nemzetőr. DL gyűjt.

Veres József 1. – nemzetőr. DL gyűjt.

Veress József 2. – nemzetőr. 1848. dec. 8.: kenyeret szállított az aldobolyi táborba. *Nyugtagy. (SzNM); DL gyűjt.*

Veres Lajos – nemzetőr. DL gyűjt.

Veres Mihály – nemzetőr. DL gyűjt.

Veres Pál – nemzetőr. DL gyűjt.

Veres Sámuel, ifj. – nemzetőr. DL gyűjt.

Veres Sándor – nemzetőr. DL gyűjt.

Vikáros József, id. (1816?, Sepsikőröspatak – 1906. márc. 6., Árkos) – közvitész. Zsellér. *Nemzetőr, később honvéd. Ref. 1890: földműves, a Rikánbelőli Hve. tagja. 1892: Árkoson élt. Ereklyemúzeum H 109/23, S 19/1; DL gyűjt.; MIKÁR Zsigmond 1891, 270; SÁL Fond 105 Nr. 64, 78v–79r.*

Virágos Lajos – nemzetőr. DL gyűjt.

Zoltán Benedek – nemzetőr. DL gyűjt.

Zoltáni András, ifj. (ker. 1830. szept., Árkos – 1895. febr. 5., Árkos) – közvitész. Ref., apja Zoltáni András, anyja Ádi Mária. *Nemzetőr. Kovácsmester, 1874. febr. 2-án Kilyénben másodsor nősül, felesége a 25 éves Tóth Anna. 1890: napszámos, a Rikánbelőli Hve. tagja. MIKÁR Zsigmond 1891, 271; SÁL Fond 105 Nr. 61, 35v, Nr. 64, 70v–71r, Nr. 239, 69–70; DL gyűjt.*

Zoltáni Benedek – nemzetőr. DL gyűjt.

Zoltáni József – nemzetőr. DL gyűjt.

Zsunkuj János (ker. 1828. dec. 26., Árkos – 1890. ápr. 3., Árkos) – közvitész. Unit., apja Zsunkuj Dávid. 1890: kovács, a Rikánbelőli Hve. tagja. *MIKÁR Zsigmond 1891, 271; SÁL Fond 105 Nr. 65, 48r, Nr. 68, 119v–120r; DL gyűjt.*

Irodalom

BONA Gábor

- 1988 *Kossuth Lajos kapitányai*, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.
 1998 *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*, I–II. k., Heraldika Kiadó, Budapest.
 2000 *Tábornokok és törzsisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*, Heraldika Kiadó, Budapest.

DÁVID Gyula – MIKÓ Imre

- 1972 *Petőfi Erdélyben*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

DEMETER Lajos

- 2001 *A hazáért „a patakokat a mi vérünk festette pirosra”*, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
 2006 *Hátország. Adalékok Demeter József szerepéhez és a „háromszéki tábor” ellátásának és élelmezésének a megszervezéséhez*, in: Demeter Lajos (szerk.): *Határvidék 1762–1918*, 2, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

EGYED Ákos

- 1978 *Háromszék 1848–1849*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Emlékfüzet

- 2002 *Sepsiszentgyörgyi Szent József plébánia. Emlékfüzet a templom 100 éves évfordulójára*, Sepsiszentgyörgy.

GAAL György (szerk.)

- 2000 *A szent szabadság oltalmában. Erdélyi unitáriusok az 1848–49-i magyar forradalomban és szabadságharcban*, Kolozsvár.

GAGYI Zoltán

- 2001 *A marosvásárhelyi 12. honvédszázalaj szervezése 1848-ban*, in: Pál-Antal Sándor (szerk.): *A Maros megyei magyarság történetéből 2.*, Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely, 156–191.

KEMPELEN Béla

- 1911 *Magyar nemes családok*, I. k., Budapest.

LÁSZLÓ Elek

- 1998 *Egy gyulafehérvári polgárnak naplója az 1848/9. évi forradalom alatt*, Szeged.

MIKÁR Zsigmond

- 1870 *Honvéd schematismus, vagyis az 1848/49-iki honvédségből még életben volt főtisztek névkönyve*, Pest.
 1891 *Honvéd névkönyv, az 1848–49-diki honvédségnek 1890-ben még életben volt tagjairól*, Budapest.

NAGY Sándor

- 1896 *Háromszék önvédelmi harcra 1848–49*, Kolozsvár.

ORBÁN Balázs

- 1873 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*, VI. k., Budapest.

PÁLMAJ József

- 1901 *Háromszék vármegye nemes családjai*, Sepsiszentgyörgy.

SÁVAI János

- 1999a *Jaj Ariélnék! Zalatna, 1848. okt. 23. (Reinbold-hagyaték)*, Agapé Ferences Nyomda és Könyvkiadó Kft., Szeged.
 1999b *Zsinat és forradalom*, Agapé Ferences Nyomda és Könyvkiadó Kft., Szeged.

SZENTKATOLNAI BAKK Endre

- 1895 *Kézdivásárhely s az ottani Jancsó családok története*, Kézdivásárhely.

SZINNYEI József:

- 1906 *Magyar írók élete és munkái*, VIII. k., Budapest.

ZAKAR Péter

- 1999 *A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–49-ben*, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség kiadása, Budapest.

Levéltári Források

Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy (SÁL):

- Fond 89 Tuzson János gyűjtemény.
- Fond 105 Nr. 61 – Árkosi református egyház anyakönyvei (1800–1858).
- Fond 105 Nr. 64 – Árkosi református egyház anyakönyvei (1891–1922).
- Fond 105 Nr. 65 – Árkosi unitárius egyház anyakönyvei (1764–1828).
- Fond 105 Nr. 67 – Árkosi unitárius egyház anyakönyvei (1829–1883).
- Fond 105 Nr. 68 – Árkosi unitárius egyház anyakönyvei (1883–1909).
- Fond 105 Nr. 137 – Bodoki unitárius egyház anyakönyvei (1883–1909).
- Fond 105 Nr. 239 – Kilyéni református egyház anyakönyvei (1883–1909).
- Fond 105 Nr. 374 – Ilyefalvi római katolikus egyház anyakönyvei (1883–1909).
- Fond 105 Nr. 583 – Szentiváni római katolikus egyház anyakönyvei (1883–1909).

Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár (KÁL):

- Fond 550 – Kolozsvári Ereklémúzeum iratai.
- Fond 615 – Török Bertalan gyűjtemény.

Rövidítések

<i>DL gyűjt.</i>	Demeter Lajos gyűjteménye
<i>egyl.</i>	egylet
<i>koll.</i>	kollégium
<i>nemzetőr</i>	<i>nemzetőr</i> – az országgyűlés 3. t.c. 7. §. alapján 1848. jún. 25-én alakult árkosi nemzetőrség tagja
<i>Nyugtagy.</i>	Nyugtagyűjtemény 1848–49-ből (számozás nélkül)
<i>ref.</i>	református
<i>Rikánbelöli Hve.</i>	Rikánbelöli Honvédegylet
<i>róm. kat.</i>	római katolikus
<i>SZNM</i>	Székely Nemzeti Múzeum
<i>unit.</i>	unitárius

Honvezi și membri ai gărzii naționale din Trei Scaune, participanți la războiul de independență maghiar din 1848–1849, I (Arcuș, jud. Covasna)

(Rezumat)

Martorii oculari, cât și cronicarii apreciau că în decembrie 1848 și la începutul anului 1849, în timpul războiului de autoapărare armata scaunului Treiscaune număra peste 10.000 de oameni. Din acest efectiv reiese că nu numai cei care aveau vârsta între 18–50 de ani au participat la lupte, ci și tinerii sub 18 și bărbații de peste 50 de ani. Asociația Pentru Ajutorarea Honvezilor dinăuntrul Ricăi (*Rikánbelöli Honvéd Segélyező Egylet*), înființată în 1861, a plănuțit încă de la început luarea în evidență a tuturor participanților la luptele din 1848–1849. Activitatea asociației fiind suspendată după scurt timp de către autorități, inițiativa nu a putut fi finalizată. O altă inițiativă locală în acest sens a fost luată mai târziu, în 1874, de către fostul locotenent Lajos Baikó. Până la urmă lista eroilor din scaun a fost făcută publică în 1883, de către asociația Asociația de Honvezi dinăuntrul Ricăi (*Rikánbelöli Honvédegylet*). Deși după 1867 în Ungaria honvezii din 1848–1849 au fost luați în evidență de către autoritățile statutui, mulți foști participanți din Trei Scaune nu-și primeau pensiile cuvenite de la stat nici măcar în 1901, nefiind înregistrați. Aceștia din urmă erau mai ales cei care au luptat în 1848–1849 în cadrul gărzii naționale, sau acei tineri de 12–16 ani, care au lucrat în fabricile de armament din Tg. Secuiesc. Programul nostru de cercetare ia în evidență pe cei care au lucrat în aparatul hinterlandului din Trei Scaune, pe civilii ajunși victime războiului civil din 1848–1849, precum și pe foștii honvezi și gardiști, care au murit între anii 1850–1867. Din rezultatul cercetărilor publicăm pentru început lista pașoptiștilor din satul Arcuș, care conține peste 260 persoane.

Honveds and Members of National Guards from Háromszék, Patricipants at the Hungarian Revolution and War of Independence (1848–1849), I.

Árkos (Arcuș, Covasna County)

(Abstract)

Witnesses and chroniclers appreciated that the army of Háromszék outnumbered 10,000 people during the self-defense war in December 1848 and the beginning of 1849. So, it turns out that not only people of 18–50 took part in the battles, but the young of 18, as well. The Association for Helping the Honveds of Inner Rika, founded in 1861, planned at its foundation the registration of each participant. However, the initiative could not be fulfilled since the activity of the association was inhibited by authorities. Another local initiative was made by former lieutenant Lajos Baikó in 1874. The heros' list was at last published in 1883 by the Honveds' Association of Inner Rika. In Hungary the honveds of 1848–1849 were registered by the state after 1867, many participants from Háromszék still not being registered. There were several, even in 1901, who were not given a state pension. These fought in the national guards in 1848–1849 or were those young people who worked in the armoury of Kézdivásárhely (Tg. Secuiesc). The paper makes a record of those who worked in the hinterland apparatus from Háromszék, of assassinated civilians, as well as of former honveds and guardsmen who died between 1850–1867. The list of 1848–1849 soldiers from the village of Árkos contains more than 260 people.

Nagy Botond

RENDVÉDELEM A MAGYAR–ROMÁN HATÁRON A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

1882-ben az Orsovára újonnan kinevezett vám- és adóügyi főfelügyelő az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia közötti államhatárt jelentő Bachan-patak hídjától 155 lépésnyire egy oszlopot állított fel Magyarország felirattal és a címerrel ellátva. A pénzügyminisztérium az ügy kapcsán jelentésre rendelte be a főfelügyelőt, aki azzal magyarázta tettét, hogy nem a határt akarta ezzel kijelölni, hanem „*hogy aki ide érkezik, tudja, hol van*”. A vizsgálat megállapította, hogy az eljárása helytelen volt, az oszlopot pedig eltávolították. Történt ez a belügyminisztérium nyomására, mert a két ország közötti határfelmérési munkálatok küszöbön álltak, és fennállt a veszélye, hogy a román fél ragaszkodik majd, hogy ezt számítsák határnak, aminek nyomán Magyarország esetleg területvesztést szenvedhetett volna. Az eset abból a szempontból tanulságos, hogy a vizsgált főfelügyelő magánkezdeményezésével a szűk környezetét olyanná próbálta tenni, mint azt Nyugat-Európában tett utazása során látta, különböző országokba való belépése alkalmával.¹

Daniel Nordman egy négy évszázados időszakon át keresztül követte nyomon a modern francia államhatár alakulását. A központosított nemzetállamhoz hozzátartoznak olyan területi fogalmak, mint a *főváros/vidék kettőssége*, vagy a területi egyenlőség elve alapján kialakított *egységes megyerendszer*. A 19. század végére kialakult és általánosan elfogadott egzakt vonalként meghatározott *államhatár* hosszú fejlődés eredménye volt, és a francia történelem menetével szoros összefüggésben alakult ki.² A fenti példa szemléletesen mutatja, hogy ez a folyamat Európa keleti régióiban milyen sajátosságokkal zajlott le.

A 19. század második felében a szuverén állam-má vált Románia és az Osztrák–Magyar Monarchia között a korábbiakhoz képest egy sokkal merevbb határvonal alakult ki. Ez a határvonal a modern nemzetállam egyik legfőbb attribútuma. Alapvető feladatai: a nemzeti ipar és gazdaság fejlődésének keretét adni, ellenőrizni a migrációt, meggátolni a járványok terjedését, és nem utolsósorban az állam integritására veszélyes eszméknek gátat vetni. A ha-

tárvidéknek pontosan rögzített vonallá válása nem tekinthető egy organikus folyamatnak. A határ ilyen jellegű átváltozása hasonló változásokat követelt annak ellenőrzésében is, és a korábbi évszázadokhoz képest fokozatosan több, teljesen új testület jött létre sajátos felépítéssel és feladatkörrel a dualista állam idején.

A határőrizet szempontjából több tényező miatt fontos az 1848 utáni időszak:

- *Megszűnt a határőrizet katonai jellege.*
- *Kialakult az ország szuverenitásából fakadó önálló magyar határőrizeti struktúra.*
- *Polgári típusú, adminisztratív jellegű határőrizeti rendszer épült ki.*³

A Habsburg Birodalomban határvédelmi feladatot ellátó bányászati, valamint erdélyi székely és román határőrezredek megszüntetése után a bécsi igazgatás alá tartozó, vámfeladatokat ellátó pénzügyi szervezetet alakítottak ki Erdély határán is, ami a Kiegyezés után magyar nemzeti jelleget öltött, és a következő évtizedekben a feladatainak ellátását megosztotta a kor leg-sikeresebb rendvédelmi szervével, a csendőrséggel. A császári és királyi közös hadsereg a továbbiakban is megtartotta határvédelmi szerepét, de a rendvédelemben a gyakorlatban nem vett részt. Alakulatai jelen voltak a határővezetben, stratégiai pontokon állomásoztak, megfigyelés alatt tartva azokat, de csak rendkívüli esetekben vettek részt a határvonal őrzésében, illetve a határforgalom ellenőrzésében. Az osztrák védelmi és kormányzati szervek kivonulása után a magyar állam határainak védelmét az államszervezet organikus elemét képező, a kormánynak és törvényhozásnak alárendelt határőrizeti szervek látták el. Több központi szakszerv (pénzügyi, rendészeti és állat-egészségügyi) szerepvállalása mellett a helyi, megyei közigazgatási szervek is képviseltették magukat a határmenti rendvédelemben és a határforgalom ellenőrzésében.

A kiegyezési okmányban foglaltak szerint a közös határok őrzete a társországok feladatát képezte, ezért a közös hadsereg részvétele ebben ellenkezett volna a dualista alappal. Kezdetben a magyar társra bízott határrészen nem létezett speciális rendvédelmi szak-

¹ MOL K 255. 273. csomó (1. tétel, 1886.), 704.

² NORDMAN, Daniel 1998. (Ismerető: SONKOLY Gábor

1999, 218–221).

³ PARÁDI József 2003a, 28.

szerv, a Belügyminisztérium részét képező csendőrség szükségéből, egy különleges igény eredményeként került a határőrizetbe, majd feladatkörének differenciálódásával és számbéli gyarapodásával meghatározó testületté vált.

Az osztrák–magyar vámterület 1850-es létrejöttével a keleti, a Török Birodalommal és Szerbiával közös vámhatárok őrzése és a határátkelőhelyek ellenőrzése különböző területeken más-más jellegzetességekkel bírt, de a következő időszakban az egységesítés irányába fejlődött. A Török Birodalom részét képező Moldva- és Havasalfölddel (az 1859-es egyesítést követően Román Fejedelemségek) való közös határ őrzését jórészt az Erdélyi Pénzügyőrség látta el, de a Bánsági Pénzügyőrségnek is volt ezzel a területtel közös határszakasza. Az Erdélyi Pénzügyőrség örökölte a székely és román határőrezredek feladatkörének egy részét, a határvonal átkelő pontjain lévő ingatlanokat, de a személyzetet nem vagy csak elenyészően kis számban. Kötelékében elsősorban az örökös tartományokból származó legénység kapott helyet, amely a magyarok kimaradása miatt többségében a románság köréből került ki.

Erdélyben a pénzügyőrség 1850-ben a kormányzó intézkedésére, a pénzügyminisztérium jóváhagyásával jött létre. Eredetileg 5 osztályparancsnokságot terveztek, majd újabb négygel egészítettek ki, feltűnően nagy létszámú legénységgel. A pénzügyminisztérium a legénység számát és a szakaszok elhelyezését folyamatosan az adózás és jövedéki felügyelet alatt álló adóalanyok számához és térbeli koncentrációjának igényei szerint alakította. Az erdélyi adó- és illetékköteles termelőegységek viszont meglehetősen alacsony fokon álltak ebben az időszakban. Ez a pénzügyigazgatóság területileg és a lakosság lélekszámát tekintve ugyan a legnagyobb volt a Magyar Korona

országában felállítottak között, viszont a pénzügyőri legénység kiugróan nagy létszáma a Moldva és Havasalföld felőli határok őrzésére fordított figyelemmel magyarázható.

A kiegyezés után a neoabszolutizmus pénzügyi szervei, ezzel együtt a pénzügyőrség és vámhivatalok szervezete a Magyar Királyi Pénzügyminisztérium kötelékébe kerültek. A korábbi másfél évtized szakmai tapasztalatait átültették és felhasználták a kiegyezés utáni körülményekre, mind a határőrizetben résztvevő testületek felépítését, személyzetét, szolgálati feladatkörét, mind pedig a testület formai jegeit és felszerelését.

Magyarország államhatárainak az őrzete tulajdonképpen a Monarchia közös határainak az őrzését, vagyis a Szerbiával és Romániával való közös határokét jelentette. A birodalmon belül nem beszélhetünk határőrizetről (bár ezek határára is telepítettek kevés számú pénzügyőri szakaszt), mivel egységes vámterületet képezett, és így vámeljárást alá csupán a közös külső határokon túlrá szállított vagy az onnan érkező áruk estek.

A Magyar Királyi Pénzügyőrség kizárólagossága az állam- és vámhatár őrzetében kezdetben csak a román határvonalra korlátozódott. A déli határt 1872-ig a katonai határőrvidek csapatai őrizték, amelyek a cs. és k. közös hadsereg részét képezték, a magyar kormány nem voltak alárendelve, így nem tekinthetők magyar határőrizeti szervnek.⁴ A haderő kivonását a határőrizetből az a külső tényező is befolyásolta, hogy a Török Birodalom meggyengült, és már nem közvetlen szomszédként volt jelen, a helyébe lépő Románia pedig már nem jelentett valós katonai veszélyt. A határőrvidekek felszámolásával az ország szuverenitásából fakadó önálló magyar határőrizeti struktúra jöhetett létre.

Szerkezet és létszám (1851)

Országos pénzügyigazgatóság	Kerületi pénzügyigazgatóság székhelye	Osztályparancsnok székhelye	Rendszerezésített létszám
Nagyszében	Szászváros	Hátszeg	105
		Szászváros	133
	Nagyszében	Nagyszében	181
		Brassó	177
	Marosvásárhely	Kézdivásárhely	134
		Marosvásárhely	102
		Csíksereda	196
	Beszterce	Beszterce	168
		Kolozsvár	Kolozsvár
	Temesvár	Újvidék	Újvidék
Nagybecskerek			200
Temesvár		202	
Lugos		Lugos	271
Zombor		Zombor	97

(Forrás: LUKÁCS Ferenc 1903.)

A Magyar Királyi Pénzügyőrség állománya 1869-ben

pénzügyigazgatóság	rendszeresített létszám
Buda	235
Pest	262
Győr	79
Sopron	109
Pozsony	162
Besztercebánya	147
Kassa	140
Debrecen	161
Pécs	133
Arad	139
Szatmár	123
Szeged	141
Beregszász (Ungvár)	110
Temesvár	316
Nagyszében	532
Kolozsvár	308

(Forrás: LUKÁCS Ferenc 1903.)

⁴ PARÁDI József 2003b, 35.

A részben területi fennhatóság szempontjából is újjászervezett Magyar Királyi Pénzügyőrség személyzetének létszáma, valamint a szakaszok száma és elhelyezése is mutatja, hogy a pénzügyigazgatás számára a keleti határvonal őrizete, ezen a határforgalom ellenőrzése és a határrend betartása kiemelt fontossággal bírt.

Az országhatár mentén lévő megyékben felállított pénzügyőri szakaszok száma is nagyszámú volt. Olyan településekre koncentráltak ezek nagy részét, amelyekből közút nem vezetett a határ túloldalára, így azon vámhivatal sem volt felállítva. Ezekről az állomáshelyekről kiindulva viszont hatékony járőrözéseket lehetett lebonyolítani a környező erdei ösvényeken. A pénzügyőri szakaszok állomáshelyei közötti távolság, illetve a pénzügyőri szakasz és a csendőrs közötti távolság a terepviszonyokat is figyelembe véve követte azt az elvet, hogy a kettő találkozási pontja ne haladja meg a gyalog megtehető napi távolságot. Szapáry Gyula pénzügyminiszter ennek az elvnek a követésére utasította az általa 1883-ban a román–magyar határmegállapító bizottságba delegált Turóczy Adolf pénzügyi főtanácsost: „*oda igyekezék hatni, hogy a pénzügyi szolgálat s különösen a vámszolgálatnak érdekei érvényre jussanak. Nevezetesen oda hasson Nagyságod, hogy a vámvonal lehetőleg a határig legyen kiterjesztendő, hogy a mostani ellenőrzési irányokat nehezkesebb s költségesebb vállalkozásnak alávetni ne kelljen, s hogy a vámenőrzési, valamint a csendőrség őrzési vonala összeesvén, a határőrizet lehetőleg tökéletes és olcsó legyen.*”⁵

A kolozsvári pénzügyigazgatóság területén 12 biztosi kerület és ennek alárendelve 27 pénzügyőri szakasz volt felállítva, míg a nagyszebenibe 29 pénzügyőri szakasz tartozott 11 biztosi kerület alá. A két igazgatóság területén összesen 8 határmenti biztosság volt felállítva. A temesvári igazgatósági kerületben, az 1886-ig fennálló M. Kir. Vám és Adóőrséghez tartozó orsovai felügyeleti kerület alá

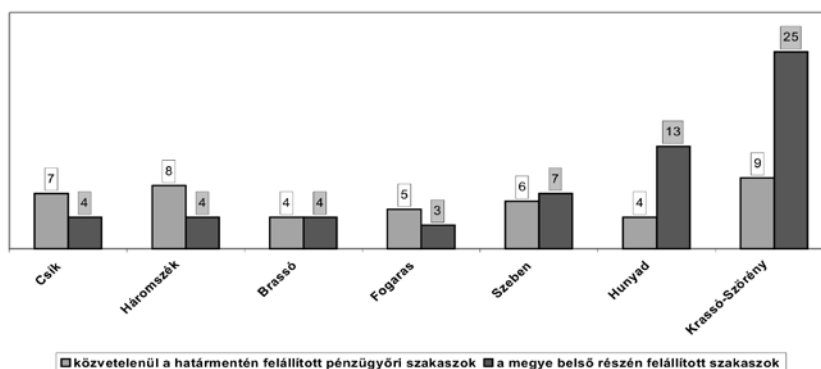
21 pénzügyőri szakasz tartozott, nagy részük ezeknek is a román határvonal mentén volt felállítva. Az 1891-es átszervezésük után a korábbi 3 helyett 6 pénzügyigazgatóság lett érdekelt a Romániával közös határvonal felügyeletében. Az igazgatóságok hatósági területének a változása azt is jelentette, hogy esetenként új biztosságokat és alájuk tartozó szakaszokat hoztak létre vagy csoportosítottak át.

Ha a szakaszok megyéken belüli eloszlását vesszük figyelembe, láthatjuk, hogy Csík, Háromszék, Brassó és Fogaras megyékben a közvetlenül a határ mentén felállított szakaszok többségben vannak, míg Szeben, Hunyad és Krassó-Szörény megyékben ez az arány megfordul. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy az előbbi négynek az államhatárral közös határa jóval hosszabb, mint az utóbbi háromnak, ezért nagyobb gondot fordítottak rá, mint az arányok is mutatják. Hunyad és Krassó-Szörény megyékben viszont kiemelkedően nagy a megye belső részén felállított szakaszok száma is. Ennek a megyének a területe, lélekszáma és különösképpen az ipari fejlettségnek igen magas foka az, ami ezt a számot indokolta. Krassó-Szörény megye határos volt Romániával és Szerbiával is. A román határ mellett 4 szakaszt találunk, míg a Duna partján 5 szakaszt. A megye belsejében még 25 szakasz állomásozott, ami az adó- és illetékköteles termelőegységek erős koncentrációját jelzi a megyében.

A határmenti vámhivatalok, függetlenül attól, hogy hatáskörüket tekintve milyen osztályozást kaptak, azokon a helyeken maradtak, ahol a kedvező földrajzi és az ebből adódó forgalmi viszonyok miatt akár évszázadokkal korábban felállították azokat.

A Brassó–Bukarest vasútvonal kiépítésével jött létre a predeáli I. osztályú mellékvámhivatal, amely tulajdonképpen a brassói fővámhivatalnak a kirendeltsége volt a tömösi szorosban. A keleti vonal Románia felé való, 1879. június 10-én történt megnyitása előtt ez a brassói indóházban működött.⁶ A román területen helyet kapott hivatal létrehozását a vasúti csat-

Pénzügyőri szakaszok elhelyezése a határmenti megyékben (1889)

⁵ MOL K 255. 244 cs. (6. tétel, 1883), 410.

⁶ Pénzügyi Közlöny, 1877, 48. sz., 670.

lakozásokról kötött magyar–román egyezményben határozták el. Az előzőleg, 1878. május 20-án, az al-dunai Vakapu-szorosban elkészült vasútvonal csatlakozási helyének a meghatározása is napirendre került a tárgyalásokon. A magyar fél igyekezett elérni, hogy a szerelvények átadás-átvétele és a személyi forgalmat illető vámkezelés is egy ugyanilyen közös hivatalban történjen, a román területen található Vărciorován. A román fél csak a vasúti átléptetéseket engedélyezte a vărciorovai állomáson, így a többi vámkezelést magyar részen Orsován, míg román részen Turnu Severin-ben bonyolították le. Az 1876-ban megkötött osztrák–magyar–román kereskedelmi- és vámegyezmény tárgyalásain felvetődött magyar részről annak az igénye, hogy több ilyen közös vámhivatal kezdje meg működését. A Pénzügyminisztérium és a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi minisztérium volt ennek a kezdeményezője, azt remélve, hogy a csempészet elleni közös fellépés gyümölcsözőbb lehet. A Belügyminisztérium viszont aggályosnak találta azt, hogy román hivatalok esetleg magyar területen kapjanak helyet.⁷ A több mint két évtizeddel később, a Gyimesi-szorosban és a Vöröstoronyi szorosban 1897-ben felépített két újabb pályaszakasz csatlakozási helyei az átkelő pontokon lettek felállítva, ahol már korábban is létezett közúti átkelőhely. A predeálihoz hasonló együttműködés itt már nem volt tapasztalható.

Vámhivatalok a magyar–román határon

A Kárpátok hágói, szorosai, átjárói	Vámhivatalok	Pénzügyigazgatóság 1869	Pénzügyigazgatóság 1891	Megye
Tölgyesi-szoros	Gyergyó-tölgyes	Kolozsvár	Székelyudvarhely	Csík
Békási-szoros	Almásmező			
Gyimesi-szoros	Gyimes			
Úz-völgye	Úzvölgy			
Ojtozi-szoros	Sósmező	Nagyszeben	Sepsiszentgyörgy	Háromszék
Bodzai-szoros	Bodza		Brassó	Brassó
Ósánci-szoros	Ósánc		Nagyszeben	Fogaras
Tömösi-hágó	Felsőtömös		Déva	Szeben
Törcsvári-hágó	Predeál			Hunyad
	Alsótörcsvár			
	Felsőtörcsvár			
	Bráza			
Vöröstoronyi-szoros	Vöröstorony			
	Dús			
Szurdoki-szoros	Vulkán			
Al-dunai Vaskapu	Orsova	Temesvár	Lugos	Krassó-Szörény

⁷ MOL K 255. 137 cs. (6. tétel, 1876), 479.

⁸ *Pénzügyi Közlöny*, 1877, 45. sz., 629.

Az úgynevezett *rastell-állomások* vagy nyári pénzügyőri szakaszok létesítése a Déli-Kárpátokban az ott hagyományos rideg állattartással, a *transz-humálással* függött össze. A nagyszebeni pénzügyigazgatóság területén Fogaras, Szeben és Hunyad vármegyékben állították fel ezeket az állomásokat. Tulajdonképpen nyári táborhelyek voltak, amelyek nem a személy-, illetve az áruforgalom útvonalán helyezkedtek el, hanem a juhseregek téli–nyári legelők közötti útvonalaihoz alkalmazkodtak. Feladatuk egyrészt az állat-egészségügyi szabályok érvényesítése, másrészt a *rastell-illeték* kiszabása és behajtása volt, amely az aktuálisan érvényben lévő vámszabályoktól függően minden olyan felnőtt és növendék állat után fizetett összeg volt, amelyről nem tudtak felmutatni igazolást, hogy korábban osztrák–magyar vámterületről lettek volna kiterelve. Ezenkívül az állattartással összefüggő termékeket vámosták meg.⁸ A nyári időszakban szolgálatot itt teljesítők az év többi részében, a téli hónapokban oda voltak csoportosítva, ahol a dohánycsempészet öltött nagyobb méreteket.

A *vesztegintézetek* elsősorban állat-egészségügyi felügyelői hatóságok voltak, melyek a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium alá tartoztak, és vámhivatallal rendelkező határátlépő helyeken állomásoztak. Feladatuk a vámterületre behozott élő állatok és állati termékek megvizsgálása és az ennek forgalmát szabályozó rendeletek érvényesítése volt. A vesztegintézet igazgatója egyúttal annak a megyének a főállatorvosi teendőit is ellátta, amelyhez a határátlépő állomás tartozott.⁹

Vesztegintézetek a magyar–román határon

állomás	megye
Tölgyes	Csík
Sósmező	Háromszék
Felsőtömös	Brassó
Törcsvár	Fogaras
Verestorony	Szeben
Vulkán	Hunyad
Orsova	Krassó-Szörény

A *Magyar Királyi Csendőrség* felállításától fogva rendelkezett olyan őrsőkkel, amelyek a magyar–román határ mentén, illetve határátkelőhelyeken voltak felállítva, közvetlenül mégsem voltak bevonva a határon való rendvédelembe, hanem a határ közelében teljesítettek rendészeti feladatot. Először a Romániában több ízben kitört marhavész és kolerajárvány miatt felállított szoros határzár fenntartásába vonták be őket, de nem hanyagolható el a román irredentizmus erősödése mint ezt a lépést befolyásoló

⁹ MOL K 168. 33 cs. (7. tétel, 1872), 115.

tényező. Az I. számú kolozsvári csendőrkerület brassói és nagyszebeni szárnyához tartozó őrsök létszámát emelték fel 40–10%-kal a következő településeken: Ajtós, Hosszúfalu, Padzsmás, Ósánc, Bodza, Sárkány, Szitabodza, Belény, Alsóárpás, Felsőtömös, Predeal, Bereck, Sósmező, Töröcsvár, Fogaras, Uzon, Borosnyó és Kovászna.¹⁰ Tevékenységük a határon igen hatékony volt úgy a vámjövédéki- és állat-egészségügyi-, mint a határátlépési szabályok megszegőinek a felderítésében és az elkövetők őrizetbevételének foganatosításában.

A *határszéli csendőrség* felállítása az 1887-ben megkötött magyar–román határegyezményhez köthető. A határvonal kijelölése után hozták létre ezt a testületet, amelynek elsődleges feladata az illegális határátkelések meggátolása volt a zöld határon, és a határjelző műtárgyak esetleges rongálójának az őrizetbevétele vagy megbírságolása. Tevékenységük tovább differenciálódott a következő években, és a határrend fenntartása köré szerveződött. A határszéli csendőrségi szervezet a *Határrendőrség* felállítása után is megmaradt, és a teendőiben sem következtek be különösebb változások. A Határrendőrség kapitányságai a szolgabírói kirendeltségeket váltották le a határőrizetben 1903-tól kezdődően.

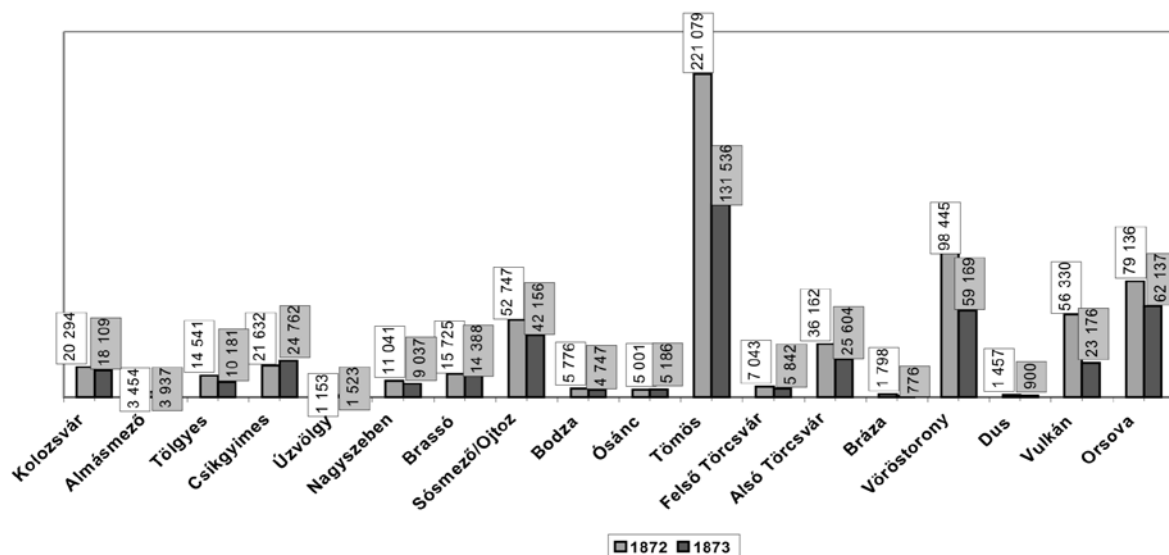
A *szolgabíróóságok* és *szolgabírói kirendeltségek* a megyéket képviselték a határrend betartatása körüli teendőikben. A hatóságok által őrizetbe vett személyek legtöbb esetben a szolgabíróóságokhoz kerültek átadásra, ugyanúgy, mint az egyéb vámjövédéki és útlevél-szabályi bűncselekmények és kihágások elkövetői.

A felsorolt szervezetek mindegyike ellátott ugyanakkor határszéli rendőri feladatokat is. Ez azt jelentette, hogy a határrend betartásán egyformán örködték, és a szabálytalankodók ellen abban az eset-

ben is megindították az eljárást, ha egy másik szakszerv hatáskörébe tartozott, illetve átadták annak. Ez a fajta összehangoltság a határátlépő állomások szervezeti felépítésében is megmutatkozott, ugyanis a sósmezői vesztegintézet igazgatója az ott felállított vámhivatal, pénzügyi szakasz és csendőrőrs tevékenységét is ellenőrizte, ugyanúgy, mint a predealai állomáson a hétfalusi szolgabíró.

A pénzügyi szervek forgalma döntően a határvám-jövedelmek alakulásában mutatkozik meg, ami elsősorban az importáru mennyiségtől függött. Az 1870-es években a Déli–Kárpátokban és a Kárpát-kanyarban található vámhivatalok forgalma kiemelkedő. Azokat az állapotokat mutatja a lenti ábra, amikor az állatvontatású szekereken történő közúti áruforgalom volt a meghatározó a szállítóeszközök terén, és a távolsági kereskedelemben a dunai hajózás létezett alternatívaként. A vasúti hálózat kiépülésével és a kedvező szállítási díjak szabályozásával a közúti áruforgalom fokozatosan háttérbe szorult, és ezzel együtt a határszéli vámhivatalok forgalma is lehanyatlott, az ország belsejében felállított fővámhivatalok javára. A magyar–román határ menti pénzügyigazgatóságok vámjövédelmeinek súlya folyamatos csökkenő tendenciát mutatott, ami egybeesett a két ország közti kereskedelmi és vámegegyezmény életbeléptetésével és a vasút kiépülésével. Az 1876-ban életbe léptetett egyezmény nyomán egy sor román eredetű áru vámmentesen vagy kedvezményes vámmal jutott be az osztrák–magyar vámtérületre, ami rövid távon ugyan a vámjövédelmek visszaesését okozta, azonban a forgalom erőteljesebb válását eredményezte, és így hosszú távon nagyobb jövedelmeket is hozott a pénzügyigazgatóságoknak.

A vámjövédék összegének megoszlása vámhivatalonként (1872–1873)

¹⁰ SÁL Fond 9. 2. sz. inv. 29 cs., 204.

A vasúti csatlakozások megnyitásával a távolsági kereskedelem áruit már nem a kilépő állomásokon, hanem a feladó, illetve a fogadóállomásokon vetették vámeljáras alá, a vámilletéket is itt fizették be utánuk. Ennek következményeként az ország belsejében lévő fővámhivatalok szerepe és súlya folyamatosan növekedett. A Monarchia és Románia között lezajlott vámháború (1886–1891) egy újabb impulzust adott a szekereken történő áruforgalom kiszorulásának, a román hatóságok részéről kirótt többletterhek miatt. A fuvarosok határátlépését megnehezítette az is, hogy az árun kívül az igavonó állatok és a járművek is illetékkötelessé váltak, amelyet ugyan visszakaptak a hazatéréskor, ez az összeg azonban megközelítette magának a rakománynak az árát, vagy éppen meghaladta azt, és legtöbb fuvaros nem rendelkezett ekkora összeggel utazása során.¹¹ A vámjövendelmek különböztek a három pénzügyigazgatóságon belül is: az általuk ellenőrzött határvonal hosszától, a vámhivatalok számától és azok forgalmától függtek.

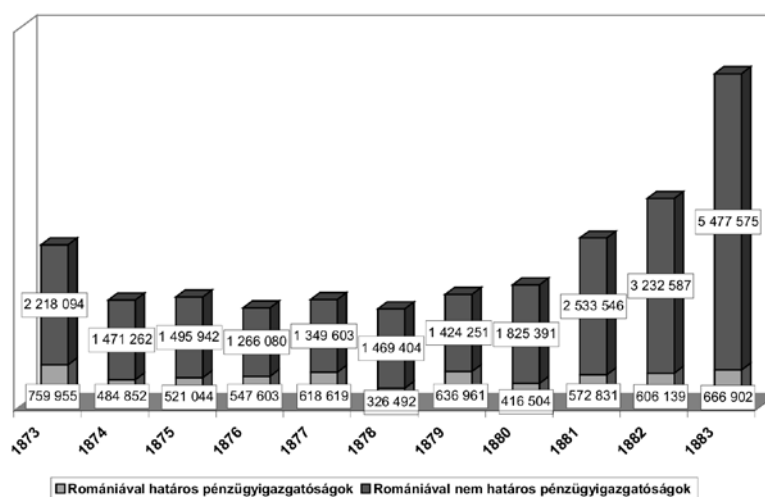
A Monarchia korában a vámjövendelmek elsősorban már nem a kincstár, hanem a helyi ipar érdekeit szolgálta, azonban nem hanyagolható el a súlya a közvetett adók és illetékek sorában. A nagy-szebeni és a kolozsvári pénzügyigazgatóságoknak ezek igen fontos jövedelmi forrást jelentettek. Elsősorban a behozatali vámokból származó összegek voltak jelentősek, a kiviteli vámok ezzel szemben igen csekélyek, majdnem elhanyagolhatóak. A Magyar Korona országainak teljes vámbevétele 2 613 128 forint volt

1872-ben, ebből 625 814 forint a magyar–román határon és Erdélyben felállított vámhivatalokból származott, 12 471 forint pedig Horvátországból. 1887-ben ez az összeg 4 849 016 forint volt,¹² ami annak ellenére, hogy a Romániával szemben bevezetett prohibitív és védvámok drasztikus hanyatlást okoztak az áruforgalomban, és ezzel együtt az ebből származó jövedelmek is megcsappantak, összességében jelentős növekedést eredményezett. A számok ugyanakkor jelezték Románia mint üzleti partner súlyának csökkenését.

A kolozsvári pénzügyigazgatóság 1872-ben 61 076 forintot könyvelt el, 1873-ban pedig 59 141 forintot. Az 1876-ban megkötött magyar–román kereskedelmi szerződés nyomán az áruforgalom növekedése itt is érzékelhető, de mivel ez az igazgatóság ellenőrizte azokat a vámhivatalokat, amelyeken a Moldvából érkező marhák beléptek, forgalmának ingadozását az állat-egészségügyi intézkedések is befolyásolták. Vámjövendelmek 147 485 forint volt 1885-ben, a vámháború kitörése előtt,¹³ következő évben pedig már csak 47 199 forint bevételt ért el az 1886. január 1. – május 31. időszakban, szemben az egy évvel azelőtti, ugyanabban az időszakban befolyt 69 633 forint bevételi határvámmal.¹⁴

A határvám-bevételek – bár a vámháború egy törést okozott ebben – folyamatosan emelkedtek a dualista állam létezésének ideje alatt, ami természetesen a gazdasági növekedéssel és a külkereskedelem folyamatos bővülésével magyarázható.

A vámjövendék összegének megoszlása (forint)

(Forrás: *A Magyar Királyi Pénzügyőrség Statisztikája.*)

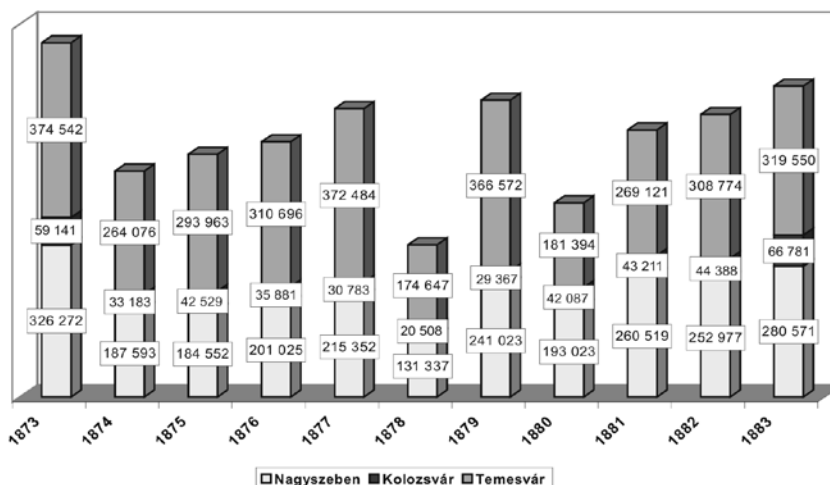
¹¹ Illeték összege: 1 ló után 20–60 frank (mén: 60 frank; kanca: 20 frank); 1 szekér után 75 frank. (SÁL Fond 9. 2. sz. inv. 28 cs., 243.)

¹² MOL K 255. 298 cs. (6. tétel, 1888), 117.

¹³ MOL K 255. 273 cs. (1. tétel, 1886), 373.

¹⁴ MOL K 255. 273 cs. (1. tétel, 1886), 372.

Vámjüvedék összege a Romániával határos pénzügyigazgatóságokban (forint)

(Forrás: *A Magyar Királyi Pénzügyország Statisztikája.*)

Az állam- és egyben vámhatárhoz kötődő leggyakoribb szabálytalanságok az *állat-egészségügyi, vámjüvedéki és útlevelelendőri* vétségek voltak.

Az állatok behozatalát többféle formában szabályozta a magyar kormány. Attól függően, hogy milyen állatfajta veszélyes betegség milyen mértékben és milyen földrajzi tájegységben jelent meg járványszerűen, olyan intézkedéseket léptettek életbe a határon, hogy azzal meg lehessen akadályozni az áttérjedését. A hosszabb-rövidebb időre alkalmazott óvintézkedések legtöbbször egyetlen állatfajta, a szarvasmarhára voltak alkalmazva.¹⁵ Az 1880-as évek elején az esetek többségében csak az állatok vesztegár alatti megfigyelését rendelte el az illetékes minisztérium,¹⁶ a teljes zárlat elrendelése azonban a későbbiekben egyre sűrűbben előfordult, és az igavonó állatok határátlépését is betiltotta egy-egy járvány idején.¹⁷

Az állat-egészségügyi érdekek nem kevés alkalommal a vámérdekeket szolgálták ki a Monarchiában. Ez abban az egész Európát átható protekcionista légkörben valósult meg, amelynek kiindulópontja a Németországban életbeléptetett mezőgazdasági vámkorlátok voltak. Ennek következtében Magyarország is kiszorult erről a piacról, amit a maga módján azzal próbált kivédeni, hogy korlátozta az élőállat-behozatalt. A magyar kormánynak nem állt módjában, hogy vámkérdésekben egymaga döntsön, ezt csak a társország kormányával egyetértésben tehetette meg, ezért folyamodott az állat-egészségügyi korlátozáshoz.

A kétfajta érdek összeütközésének sajátos példája volt az alábbi eset, amely a Monarchia és Románia közötti vámháború idején játszódott le.

A vámháború ideje alatt mindkét fél folyamatosan kereste a megegyezés módját és többször tárgyalóasztalhoz is ültek.¹⁸ Azonban az osztrák–magyar egyeztetések és a diplomáciai lépések megkezdését erőteljesen lefékezte az az értesülés, hogy Románia és Szerbia titokban tárgyalásokat folytattak egymással, és 1890. március 21-én kereskedelmi egyezményt kötöttek. Ennek a nyilvánosságra kerülése mély bizalmatlanságot váltott ki a magyar kormányban. Vámpolitikai szempontból ez komoly kockázatokat rejtett, kedvező vámkorlátok voltak biztosítva olyan szerb termékek számára, amelyek Románia esetében is alapvető exportcikknek számítottak. A román–szerb egyezmény nyomán pedig felmerült annak a lehetősége, hogy a prohibítív vámkorlátokkal terhelt román termékek a továbbiakban Szerbián keresztül juthatnak be az osztrák–magyar vámterületre.¹⁹ A magyar kereskedelemügy ennek a bizalmatlanságnak adott hangot, amikor a közös külügyminiszterhez intézett levelében felvázolta a legfontosabb teendőket, amelyekkel az osztrák–magyar diplomácia elháríthatta a veszélyeket. Elsősorban a szerb kormányra való nyomásgyakorlást tartotta kivitelezhetőnek. A szerb szarvasmarha-behozatal felfüggesztését helyezte kilátásba, abban az esetben, ha a korábbi egészségügyi egyezmény értelmében nem tartja zárlat alatt a román határt. Hasonlóképpen a sertés- és gabona-behozatalt is kérdésessé tette,

¹⁵ SÁL Fond 20. 1. sz. inv. 42. cs., 1880. 06. 14. ülés / 73. napirendi pont.

¹⁶ SÁL Fond 20. 1. sz. inv. 42. cs., 1880. 11. 12. / 116. np.

¹⁷ SÁL Fond. 20 1. sz. inv. 42. cs., 1881. 04. 05. / 24. np.; 1881.

04. 26. / 38. np.; 1883. 11. 20. / 119. np.

¹⁸ MOL K 27, 1888. 02. 22. / 2. np.; 1889. 11. 09. / 13. np.

¹⁹ LAKOS Lajos 1999, 193–194. MOL. K. 27, 1890. 04. 03. / 3. np.

amennyiben felvetődik a Románia felőli csempészet gyanúja. A szerb kormány garanciáit nem tartották elégségesnek, ezért a diplomáciai testületek szerepét is kiemelték a származási bizonylatok kiállításában.²⁰ A Szerbia felől mutató veszély elhárítására a legnagyobb igyekezetet a földművelésügyi minisztérium részéről érkezett, amely utasítást kívánt kiküldeni a magyar–szerb határon és a megszállt területeken (amelyek ekkor már az osztrák–magyar vámterület részét képezték) lévő vámhivatalokhoz, hogy az ott szolgálatot teljesítő állatorvosok vegyék tüzetes vizsgálat alá a Szerbiából érkező sertéseket, és ha faji jellegük miatt román eredetűnek gyanítják, akkor a Romániából származó behozatali cikkekre érvényes vámtarifát alkalmazzák. Ugyanennek az eljárásnak a követését kérték a pénzügyminisztériumtól is.²¹ A kereskedelemügyi miniszter elviekben egyetértett ugyan az eljárással, a közös külügyminiszter levelére (amely arról számolt be, hogy a szerb kormány biztosítékot vállalt, hogy megakadályozza a román áruk átjársását) hivatkozva azonban kérte, hogy a román–szerb egyezmény életbeléptetése előtt ne tegyenek semmilyen lépést, mert az a kétoldali kereskedelemre káros intézkedések sorozatát indíthatja el.²² A pénzügyminiszter elutasította a tervezetet, „mert vagy egészségügyi alapon van jogunk kitiltani a román fajta sertést, de akkor nem mondhatjuk azt, hogy megadott vám mellett beeresztjük, vagy pedig vámügyi intézkedés céloztatik, s akkor nem járhatunk el egyoldalúlag, hanem az osztrák kormány beleegyezése is szükséges”.²³ A földművelésügyi miniszter végül – miután információkat szerzett arról, hogy a Szerbiában hizlalás alatt álló kb. 50 000 sertés 20–25%-a román származású²⁴ – arra utasította a vesztegintézeteket, hogy ha a szállítmányban találnak beteg vagy román származású sertéseket, akkor az egész szállítmányt utasítsák vissza.²⁵ A pénzügyminiszter nem utasította a hasonló eljárás követésére a pénzügyi szerveket, egységes fellépésre szabályzat nem jött létre. Az állat-egészségügyi szigorítás is meglehetősen rövid életű volt, mindössze 3 hónapig állt fenn, ami az osztrák–magyar vámérdekeknek megfelelt, és a román–szerb egyezmény egy éves érvényességével is összhangban volt.

Az állat-egészségügyi szabályozások komoly hatást gyakoroltak a határforgalomra. A behozatal szigorítása mindig konjunktúrát teremtett a törvény megkerülésére. Háromszék vármegyében az 1883-as év folyamán állat-egészségügyi vétség miatt kevesen és csak szórványosan kerültek a rendvédelmi szervek

őrizetébe.²⁶ Szállítmányuk mennyisége jelentéktelen volt, és csak személyes szükségletek fedezésére elegendő. Két évvel később, amikor egész évre érvényes volt a szigorított állat-egészségügyi határzár, már komoly változás figyelhető meg a szabálytalanságok körül.²⁷ Nagyobb számban tartóztattak le ezzel a vétséggel személyeket, akik minden esetben szervezett csoportokban, kereskedelmi mennyiségben hoztak be állati eredetű nyersterményt a zöldhatáron.

A juhászok és pásztorok a hagyományos rideg állattartás gyakorlata miatt kerültek többször a rendvédelmi szervek őrizetébe. Ennek a tevékenységnek keretében az állatseregek téli–nyári legelők közötti útjuk során keresztették a határvonalat. A juhosgazdák különböző okok miatt igyekeztek elkerülni a vámkezelést vagy az állat-egészségügyi eljárást, de a magyar államigazgatás is igyekezett elhárítani az akadályokat az állattartó gazdák útjából. 1884-ben a romániai marhavész miatt a téli legelőkről visszatérő juhseregeket is karanténba helyezték, aminek feloldása érdekében Potsa József, Háromszék vármegye főispánja is közbejárt az illetékes minisztériumoknál.²⁸ A másik ok az volt, hogy a vámterületen kívül született növendékállatok és az állattartásból származó termékek után vámot kellett fizetni. Ha pedig a kilépéstől számítva túl későn érkeztek vissza, akkor idegen származásúnak nyilvánították az állatokat, és ebben az esetben úgyszintén vámkötelesek lettek. A vám összege darabonként 1 forintban lett megállapítva és életbe léptetve 1886 júniusában.²⁹ 1883-ban egy olyan esetet regisztrált az ojtózi pénzügyőrség, amikor a Románia területéről érkezett négy pásztor (magyar állampolgár) állati nyersterményeket próbált becsempészni. A belépés dátuma május 20-án volt, tehát a birkák nyári, havasi legelőkre való terelésének ideje. A csempészet tárgya nem volt megnevezve pontosan, de minden bizonnyal az általuk terelt birkaseregtől származott. A legidősebb pásztor, aki valószínűleg a tulajdonos is volt, 2 forintra bírságolták. 1885 őszén pedig Berla János kovásznai juhosgazda és öt pásztora a zöldhatáron terelték át a sereget a téli legelőkre, valószínűleg a veszteglési időt próbálták ezzel megspórolni.

A vámjövedéki szabályok elleni kihágásokra vonatkozóan 1872-ben a debreceni kereskedelmi és iparkamara elnöke – aki a kamaratagok által nyújtott tájékoztatások révén ismerhette a fennálló viszonyokat – a következőképpen fogalmazta meg a véleményét: „Az természetesen magától ér-

²⁰ MOL K 255. 327. cs. (6. tétel, 1890), 11–15.

²¹ MOL K 255. 328. cs. (6. tétel, 1890), 152.

²² MOL K 255. 328. cs. (6. tétel, 1890), 158.

²³ MOL K 255. 328. cs. (6. tétel, 1890), 155.

²⁴ LAKOS Lajos 1999, 247. (1890. 05. 30./ 17. np.)

²⁵ MOL K 255. 328. cs. (6. tétel, 1890), 161.

²⁶ 1883-ra vonatkozó útlevelelendőri és állat-egészségügyi kihágási adatok: SÁL Fond 9. 2. sz. inv. 3. cs. (1. köt.), 255–265.

²⁷ 1885-re vonatkozó útlevelelendőri és állat-egészségügyi kihágási adatok: SÁL Fond 9. 2. sz. inv. 3. cs. (3. köt.), 2–9.

²⁸ MOL K 255. 258. cs. (6. tétel, 1890), 660.

²⁹ *Pénzügyi Közlöny*, 1886, 20. sz., 239.

tetik, hogy a nagyban üzött csempészet kihatással van a társadalomra s demoralizálja mindazokat, kik közvetve, vagy közvetlenül annak eszközésénél részesek. Nyitott titok, hogy Romániában és az erdélyi határszéleken mily sok kéz keresi a tiltott foglalkozással kenyerét, s hogy éppen az oláh–moldvaországi vámhivatalnokok megvesztegethetősége és önkényszerű eljárása az, mely a csempészetet több irányba elősegíti.³⁰ Ez a megállapítás abban az időpontban történt, amikor a Monarchia és Románia még nem szabályozta a kölcsönösen alkalmazott vámtarifákat, a vámeljárást, és nem volt kijelölve a közös határvonal. A vámjövédéki illetéki kihágás terén a közös osztrák–magyar határ ellenőrzésével megbízott magyar pénzügyi szerveknek a román és a szerb határ szakaszán, illetve Fiumében kellett szembenézniük a legnagyobb kihívással. A román határszakaszon a felderített esetek száma jelentős volt, és a vámkezelt áruk forgalmához hasonlóan ezekről is megállapítható, hogy a két ország közötti fiskális viszony befolyásolta. A szigorító intézkedések – akárcsak az állat-egészségügyi szabálytalanságok esetében – konjunktúrát teremtettek a csempészetre. A román határszakaszon 1877-ben ugrásszerűen megemelkedett a vámjövédéki kihágások száma, majd a következő évben tetőzött. Ennek a jelenségnek oka egyrészt az volt, hogy az év közepén lépett hatályba a Romániával kötött kereskedelmi és vámegegyezés,³¹ ami a vámtételektől függően egyes árucsoportok forgalmára serkentőleg, míg másokra nézve hátrányosan hatott, az utóbbi esetben pedig a törvénytelen behozatalt favorizálta, másrészt a Romániában bevezetett hadiállapot a határ őrizetében bizonytalanságokat eredményezett. A meghatározó tényező azonban a székelyföldi megyékben szabadcsapatok szervezésére irányuló mozgalom volt, azzal a céllal, hogy a Török Birodalmat támadó Oroszország utánpótlási vonalait gerillaakciókkal elvágják. A magyar kormány gyors intézkedéssel biztost nevezett ki a mozgalom felszámolására, akinek az intézkedései nyomán a hadsereg alakulataival kiegészítve megerősítették a dél-erdélyi határvonalat.³² Az erősített határőrizetet a fegyveres konfliktus lezárása után, a berlini kongresszus végén oldották fel. Összességében tehát 1877-ben és a következő évben nem tartott tovább fél évnél. A szabálytalanságon tetten érték száma mégis kiemelkedően magas, így ezt az értéket pontosabbnak fogadhatjuk el, mint a rutinjárőrözések során felderített esetekét.

A vámjövédéki kihágások 1886-tól határozott növekvő tendenciát mutatnak, ami egyértelműen

a vámháború körülményeihez köthetőek. Brassó vármegye határszakaszán, a Tömösi- és Törösvárihágó közötti Vöröspatak nevű havason történt 1887 nyarán a legjelentősebb incidens, amikor az egyik pénzügyőr kioltotta egy csempészcsoporthoz tartozó személy, Komornicsán János életét. Az eset kivizsgálása alkalmával kiderült, hogy határszéli településekből származó, napszámosokból szerveződött csoport életvitelszerűen folytatta a gyapjú illegális behozatalt, valószínűleg valamelyik brassói posztógyár megbízásából.³³ Az eset abból a szempontból is érdekes, hogy a magyar pénzügyminisztérium a vámháború kitörésének kapcsán kezdeményezte, hogy a kötelékébe tartozó legénység az erdélyi posztóiparosoktól szerezze be az egyenruháját, ezzel is ellensúlyozva a román piacról való kiszorulásukat.³⁴ A kezdeményezést a Belügyminisztérium is támogatta, 1886-ban a *Brassói Áruközvetítő Irodához* fordult, különböző textilárúk (egyenruhák; rabok és örültek számára ruhaneműk) megrendelését helyezve kilátásba. A lehetőség váratlanul érte az érdekelt *Scherg Vilmos és társa* és a *Lang Henrik* cégeket, valamint a *Brassói Posztótársulatot*, mert nem tudták vállalni a szállítást a szoros határidő miatt. A belügyminiszter ígéretet tett, hogy a következő évben elfogadható árak esetén pályázaton kívül megkapják a szállítás jogát.³⁵ A posztógyártók számára a megrendelés honorálásának legfőbb akadálya az olcsó nyersanyag hiánya lehetett, ami egyben akár a csempészhálózat alternatív igénybevételét is eredményezte.

A szervezett árucsempészetnek fordított iránya is előfordult ezekben az években, olyan esetekben, amikor nem a nyersanyagforrást, hanem a felvevőpiacot zárta el a határ. Háromszék vármegyében több iparos a határ túloldalára telepítette át a vállalkozását, mert az osztrák–magyar vámterületen nem tudott piacot szerezni termékeinek, a román részről kirótt prohibítív vámokat pedig nem tudta megfizetni. A román hatóságok által őrizetbe vett Sáska Antal kézdívsárhelyi csizmadiamestertől és segédeitől 1886. szeptemberében 49 kg készáru és 130 kg szabott bőr csempészáru koboztak el a határon. A kész lábbelik már korábban elkészültek a kézdívsárhelyi műhelyben, és Romániában készültek értékesíteni azokat, a szabott bőrt pedig az augusztus hónap folyamán a határ túloldalán, Herza községben felállított, 30 személyt foglalkoztató csizmadiaműhelyében szándékozta a csizmadiamester feldolgozni.³⁶ Ugyancsak szeptember folyamán vettek őrizetbe a román hatóságok olyan sósmezői

³⁰ MOL K 168. 138. cs. (16. tétel, 1876), 289.

³¹ 1876: XIX. t.c.

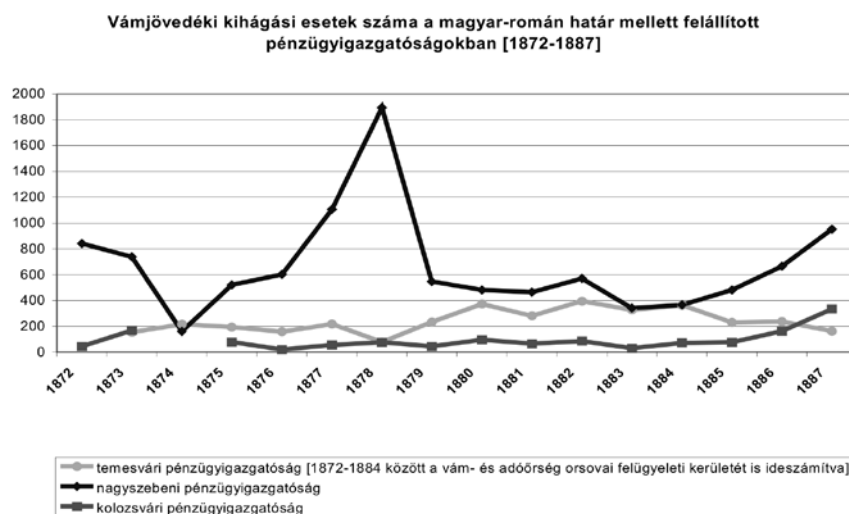
³² MOL K 27. 1877. 09. 27. / 8. np.

³³ MOL K 255. 284. cs. (1. tétel, 1887), 385–390.

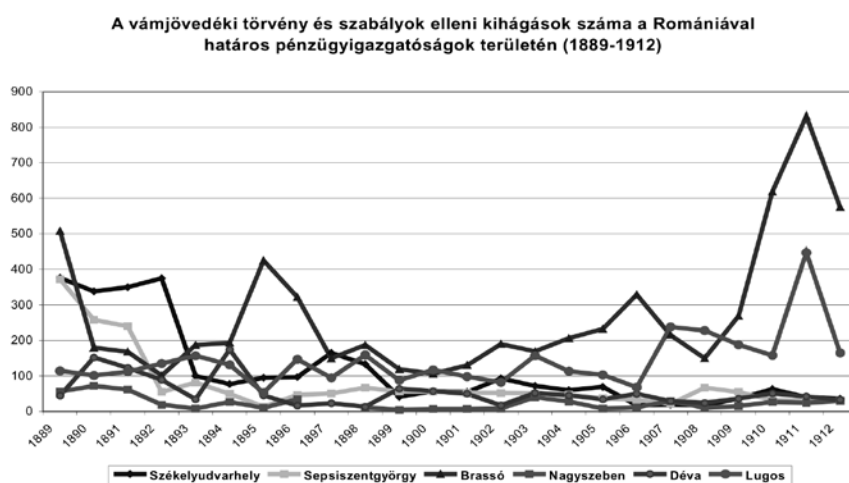
³⁴ MOL K 255. 272. cs. (1. tétel, 1886), 1165.

³⁵ BÁL Fond 2. 772. sz. inv., 38/1886.

³⁶ SÁL Fond 9. 2. sz. inv. 28. cs., 255.

(Forrás: *A Magyar Királyi Pénzügyörség Statisztikája.*)

(Forrás: *A Magyar Királyi Pénzügyörség Statisztikája.*)

és berecki polgárokat, akik kész gyapjúharisnyákat és zekéket akartak a határon kicsempészni.³⁷

A rendvédelmi szervek egy másik meghatározott feladata a *migráció* ellenőrzése volt. Háromszék vármegyében a kiadott úti okmányok száma a következőképpen alakult:

igazolvány típusa	1879	1899
15 napos utazási igazolvány	2304	2645
1 éves útlevél	4098	2663

(Forrás: SÁL Fond 9. 2. sz. inv. 13. cs., 12; SZENTIVÁNYI Miklós 1900.)

A határszéli igazolvánnyal utazók számáról nincsenek pontos adatok, mert ezeket községenként állították ki, és nem készültek megyei szinten összesítések, számuk azonban jelentős lehetett. 1890-ben a sósmezői határátlépőnél 9524 személy jelentkezett kilépésre, 7352 személy pedig belépésre.³⁸ Természetesen ezek a számok tartalmazzák a többször kibelépőket is, és nemcsak háromszéki illetőségűek lépték át ezen a helyen a határt. Ezenkívül a megye területén a másik vámnál, a bodzainál is lehetett kibetuzni, bár azon az útvonalon jóval ritkább volt a forgalom.

A leggyakoribb felderített útlevélrendőri eset Háromszék vármegyében az útlevél nélkül történt

³⁷ Uo., 332.

³⁸ Uo., 377.

határátlépés volt. Ezek felderítése meglehetősen komoly akadályokba ütközött, és véletlenszerű volt. A Kárpát-kanyarnak ezen a szakaszán a hegygerinceket, ahol a határvonal is végighúzódott, túlevelű erdők borították, azonban az alacsonyabb részeken, ahol a rendszeres járőrözési útvonalak helyezkedtek el, jórészt lombhullató ma is a növényzet. Utóbbi takarása a nyári hónapokban megfelelő rejtékhelyet biztosított a szökésben lévőknek. A helyismerettel, és a járőrözés időpontjáról megfelelő információkkal rendelkezők számára nem okozhatott különösebb akadályt az átjutás. Több esetben előfordult, hogy a szökés csoportosan történt, a kimutatások pedig *útlevél nélküli egyének zugban való csempészete miatt* regisztráltak előállított egyéneket, így világos, hogy a csoportokat vezető személyek mindezeknek a tapasztalatoknak és információknak a birtokában voltak.

A felderített esetek tehát semmiképpen nem azonosak a ténylegesen előfordultakkal. A szabálytalan határátlépés sikerét vagy sikertelenségét befolyásoló tényező az elkövető felkészültsége vagy a rendvédelmi szervek ébersége volt, de nem hanyagolható el a véletlen sem. A felderített esetek száma mégis – bár nem a legmegbízhatóbb formában – mutatja a ténylegesen elkövetettek számát, ugyanis a rendvédelmi szervek eléggé rugalmasak voltak a különböző kihívásokra. A nyári hónapokban, amikor a természeti adottságok kedveztek a szabálytalan határátlépésnek, a határszéli pénzügyőri szakaszok és csendőrsők jobban összehangolták az őrzővonalakat, illetve átcsoportosították az állományukat oda, ahol elharapódzóban voltak a szabálytalan cselekedetek.

Egy másik, elterjedőben lévő eljárás az illetéktelen útlevélhasználat volt. Ennek indítéka azonos lehetett a fennebb leírtával, a kivitelezése pedig igen széles spektrumot mutat. A sósmezői vesztégintézet igazgatója azt jelentette 1884-ben, hogy *„az utóbbi időben nagyon lábra kezd kapni az a szokás, hogy oly egyének, kik egy útlevélben útítársul bírva vannak, az útlevéltulajdonos nélkül akarnak külföldre, nevezetesen Romániába menni”*.³⁹ Ezenkívül a kimutatások *idegen útlevél használata; útlevél hamisítás; útlevélbe beírt útítárs helyett más személy a valóságban, felesége helyett leányát csempészte* stb. eseteket regisztráltak, vagy *lejárt útlevél, útlevél tulajdonos nélkül jelentkezett, határszéli kerülethez nem tartozó községi és határszéli igazolvánnyal jelentkezett* eseteit.⁴⁰

Háromszék vármegyében az illegális határátlépésben elsősorban a határ közvetlen szomszédságából

származó, aktív, munkaképes személyek vettek részt, feltehetően munkakeresés céljával.

A kor publicisztikája is erőteljesen foglalkozott a Romániába való kivándorlással, amelyet elsősorban a Székelyföldet és a határszéli megyéket érintő egyik legnagyobb veszélyforrásként kezeltek. A határszéli Bereck község 1897-es vizsgálatát követően Gábor Péter, Háromszék vármegye alispánja a következőket jelentette: *„a külföldön tartózkodók számát pontosan nyilvántartani nem lehet, mert a románság nagyobb része Romániában keres munkát, ottan dolgozik családostól, csak a téli időszakban érkezik onnan haza, a román fiak, ha a 12. évet betöltötték, útlevél nélkül Romániába átszöknek s onnan 30-36 éves korukban jönnek vissza, azt pedig eddig megakadályozni nem lehetett, hogy eltávozzanak.”*⁴¹

Az 1885-ös illegális határátlépések havonkénti megoszlása pedig a fenti állítással valamelyest ellenkezve azt mutatja, hogy ezek száma az aratás és a betakarítás körüli időszakokban növekvőben volt. A két régió (a Kárpát-kanyar belseje és Havasalföld) közötti éghajlati különbségek átlagosan két hét eltérést tettek lehetővé az aratás, a betakarítási és egyéb mezei munkálatok között. A kivándorlás azt mutatja, hogy a napszámosok igyekeztek mindkét helyen hasznossá tenni magukat. A július hónapnál látható nagyfokú csökkenés pedig azt jelzi, hogy a Kárpátoktól délre ez a hónap volt az aratás főidénye, ez az időszak kötötte le leginkább a mezei munkákból élőket.

A határszéli rendvédelmi szerveknek egy a szabályzatokban kiemelten nem szereplő, belügyminiszteri rendeletek útján szabályozott tevékenysége az állam biztonságát veszélyeztető nemzeti mozgalmaknak az ellenőrzése volt, amely a '80-as évektől kezdődően kapott egyre nagyobb súlyt. Ennek a tevékenységnek az első nagyobb lökést a *Horea, Cloșca és Crișan* vezette felkelés száz éves évfordulója körüli megemlékezések adták. Romániában több ünnepséget szerveztek, a magyar hatóságok pedig élénken érdeklődtek a résztvevő személyek iránt. A határátlépőknél névsorok is készültek a kérdéses időpontban kilépésre jelentkezőkről.⁴² Ennek köszönhetően számosan kerültek a hatóságok látókörébe, mint a román irredenta eszmék terjesztői, köztük kiemelkedő számban tanárok és tanítók.⁴³ Legkiemeltebb figyelmet Diamandi Nicolae brassói kereskedő kapta, akinek minden útjáról jelentés ment Brassó vármegye főispánjához.⁴⁴

A magyar–román határvonalat szabályozó végleges megállapodás hiányában, az erősödő román

³⁹ SÁL Fond 9. 2. sz. inv. 3. cs. (1. köt.), 239.

⁴⁰ 1890-re vonatkozó útlevélrendőri és állat-egészségügyi kihágási adatok: SÁL Fond 9. 2. sz. inv. 28. cs., 377–378.

⁴¹ SÁL Fond 9. 2. sz. inv. 13. cs. (1. köt.), 256.

⁴² BÁL. Fond 2. 772. sz. inv. 19/1884.; 47/1884.

⁴³ Uo., inv. 36/1886.; 37/1886.

⁴⁴ Uo., inv. 7/1881.; 15/1882.

nemzeti mozgalmakra való tekintettel, a magyar belügyminiszter 1885. március 18-án bizalmas rendeletben utasította az érintett kolozsvári, nagyszebeni és temesvári pénzügyigazgatóságokat és a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumot, hogy a hatáskörükben lévő pénzügyi szervek, illetve vesztegintézetek fokozottan figyeljék a határt, és naprakész értesüléseket szerezzenek a román oldalon elhelyezett katonaságról, hivatalokról és a lakosság magatartásáról. Ebbe a tevékenységbe bekapcsolódott a csendőrség és a megyei közigazgatási hatóságok is, az egésznek a koordinációja pedig Brennerberg Móra, Szeben vármegye főispánjára hárult.⁴⁵

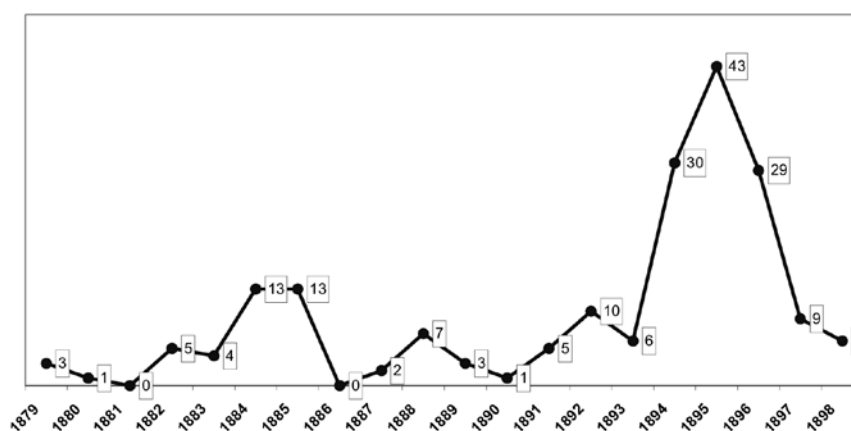
Magyarországot, az Osztrák–Magyar Monarchiát és az uralkodó családot támadó vagy becsmérlő, továbbá a „felforgató” (államellenes, vallásellenes, anarchista) eszméket hirdető külföldi sajtótermékek terjesztését volt hivatott akadályozni a postai szállítási jog megvonásának intézménye.⁴⁶

A postai szállítási jog megvonásainak száma a romániai sajtótermékektől igazolja a magyar hatóságok igyekezetét. Az első nagyobb hullámot a fent nevezett esemény, majd a következő évtizedben a *memorandista* mozgalom váltotta ki.

Ezzel párhuzamosan a határmenti pénzügyigazgatóságon belül kezdetét vette a fent említett feladat ellátására megbízhatatlannak tartott pénzügyi közegek felderítésére irányuló folyamat. A megbízhatatlanság legnyilvánvalóbb ismérve a román származás és a politikai szimpátia lett. Ennek kapcsán a nagyszebeni pénzügyi igazgató Bittsánszky János érdeklődésére válaszolva Potsa József veszélyesnek

találta azt, hogy a határ mentén román nemzetiségű szakemberek teljesítsenek szolgálatot. Megnevezte Dobrotta Jánost, akinek politikai szimpátiájáról és magatartásáról semmi információt nem közölt, de nemzetisége miatt kívánatosnak találta, ha áthelyezik valamelyik nem határszéli pénzügyőri biztossághoz.⁴⁷ A kezdeményezést támogatta Brennerberg Mór, a belügyminisztérium megbízottja is. A pénzügyigazgató, akinek láthatóan kellemetlen volt ez az ügy, és akire az áthelyezést véghezvitele várt, tehetetlen volt, mert az igazgatóság területén két olyan nem határszéli biztosság, a dévai és a medgyesi volt, amely szóba jöhetett. Ezek vezetői ugyan magyarok voltak, de nem jöhettek szóba, mert a pénzügyigazgató szerint mindkettő alkalmatlan volt, egyikük ellen fegyelmi eljárás is folyt. Említést tett arról is, hogy a határ mentén mindössze 20 román nemzetiségű teljesített szolgálatot, ami szerinte nem jelentett valós veszélyt.⁴⁸ Háromszék vármegye főispánja a pénzügyminiszternek megismételte az észrevételeit Dobrotta személyével kapcsolatban, de végül nem ragaszkodott az eredeti elképzeléséhez. A pénzügyminiszter pedig, miután meggyőződött, hogy semmi gyanú nem forog fenn, az ügyet lezárta.⁴⁹ Dobrotta János a sorozási ívének tanulsága szerint az osztrák pénzügyigazgatóság kötelékébe lépett be, végigjárta sorban a hivatali lépcsőfokokat: vigyázó (1856); fővigyázó (1861); szemlész (1868); ideiglenes biztos (1874); végleges II. osztályú biztos (1875); végül a sepsiszentgyörgyi biztosság vezetésével bízta meg a Magyar Királyi Pénzügyminisztérium.⁵⁰

Betiltott romániai sajtótermékek száma

(Forrás: *Pénzügyi Közlöny*, 1899. 11. sz.)

⁴⁵ MOL K 255. 262. cs., 683.

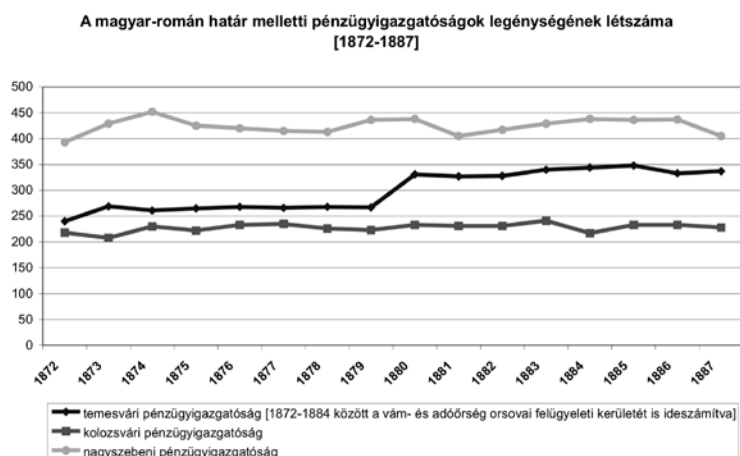
⁴⁶ LAKOS Lajos 1999, 76.

⁴⁷ MOL K 255. 262. cs. (1. tétel, 1885), 935.

⁴⁸ Uo., 262. cs. (1. tétel, 1885), 941.

⁴⁹ Uo., 263. cs. (1. tétel, 1885), 130.

⁵⁰ Uo., 262. cs. (1. tétel, 1885), 937.

(Forrás: *A Magyar Királyi Pénzügyőrség Statisztikája*.)

Az orsovai járási főszolgabíró az előbbihez hasonló kifogásokat fogalmazott meg az orsovai fővámhivatalnál szolgálatot teljesítő Lackó János vámtiszt, Pomkovits Mátyás vámtiszt és Papp Gyula vámgyakornok ellen. Felettesük, Hollndonner Ede, az orsovai vám- és adóőri felügyelő véleménye szerint a vád alaptalan volt, és a nevezettek ellen bármilyen intézkedés indokolatlan. Lackó Jánossal kapcsolatban viszont azt ajánlotta, hogy helyezték át valamelyik más vámhivatalhoz, hogy a továbbiakban hasonló támadásoknak ne legyen kitéve.⁵¹ A pénzügyminiszter végül a szegedi fővámhivatalhoz helyezte át.⁵² Ugyancsak a pénzügyminiszter utasítására helyezték át a kincstár költségén Dragoi Livius oravicai pénzügyőri biztost egy nyugdíjazás nyomán megüresedett szolnoki posztra. A körülmények nem ismeretesek, de az a tény, hogy helyére egy jogérvényesen, fegyelmi ítélet alapján, saját útiköltségén áthelyezett Wiedermann Emil került Rimaszombatról, arra enged következtetni, hogy ebben az esetben is a román származás volt a döntő tényező az áthelyezésnél.⁵³

A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter is hasonlóképpen járt el a vesztegintézeti igazgatók kinevezésénél: ezt megelőzően a belügyminisztérium átvilágította a javasolt személyeket, mert „a határszéli megyékben a magyar állameszme megszilárdítása szempontjából az itt-ott felmerülő nemzetiségi mozgalmaknak elfojtása fontos állami érdeket képez”.⁵⁴

Arendvédelmiszervek hatékonyságát mindenekelőtt az állomány létszáma és minősége határozta meg. A *Magyar Királyi Pénzügyőrség Statisztikájának* tanúsága szerint a legjelentősebb határszéli rendvédelmi testület folyamatos létszámhiánnyal nézett szembe. 1870-ben a rendszeresített és tényleges létszám közötti külön-

ség, tehát a hiány a legénység állományában 145 személy volt a nagyszebeni pénzügyigazgatóságban, 88 a kolozsváriiban és 65 a temesváriiban. Ezzel szemben az országos átlag 34 finánc hiányát mutatta a pénzügyigazgatóságokban. Öt évvel később lényeges javulás mutatkozott, ekkor a hiány 20 a nagyszebeniben, 67 a kolozsváriiban és 39 a temesváriiban, míg 22 az országos átlag. A pénzügyőrség rendszeresített és tényleges létszáma közötti különbséget nemcsak a létszám növekedése mozdította el pozitív irányba, hanem az is, hogy a rendszeresített létszámot folyamatosan faragták lefelé, ami a belügyi szervek súlyának növekedésével volt arányos.

A fegyelem kimutatása ennél színesebb képet mutatott. Míg a kolozsvári és a temesvári igazgatóságban a büntény, közbűnség és fegyelmi vétségek miatti felfüggesztések száma évről-évre csökkent a legénység körében, addig a nagyszebeni igazgatóságban ez a folyamat fordított irányt mutatott. A szökések előfordulása mindig változó volt, de itt is a nagyszebeni igazgatóság járt élen. A fegyelmi ügyekben a határszéli pénzügyigazgatóságok megközelítőleg azonos értékeket mutattak az országos átlaggal.

1884 folyamán Dragonescu Damian, a Magyar Királyi Pénzügyőrség központi felügyelője a kolozsvári és a nagyszebeni igazgatóságok területén tett vizsgálatot. Megállapítása szerint a gyergyószentmiklósi kerület biztosa „nem fordított elég figyelmet a legénység oktatására”, a csíkszeredai kerületben három újonnan felvett tagot talált „alkalmatlannak testileg és szellemileg”. A sepsiszentgyörgyi és a brassói pénzügyőri biztosi „kerületekben a szolgálat teljesítése, legénység oktatása pontosan, lelkiismeretesen teljesítve” volt.⁵⁵

⁵¹ Uo., 272. cs. (1. tétel, 1886), 58.

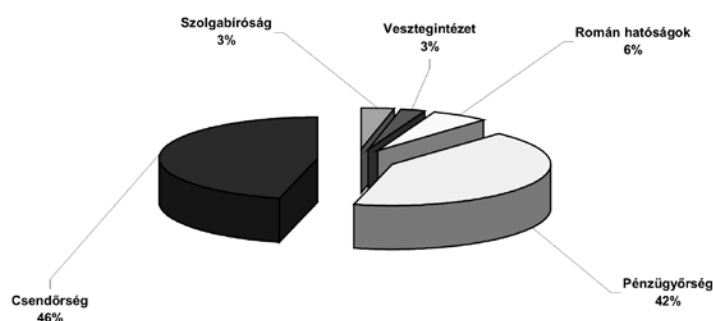
⁵² Uo., 272. cs. (1. tétel, 1886), 60.

⁵³ Uo., 272. cs. (1. tétel, 1886), 1.

⁵⁴ MOL K 168. 33. cs. (7. tétel, 1872), 22.

⁵⁵ MOL K 255. 252. cs. (1. tétel, 1884), 47.

Szabálytalanságok felderítői Háromszék vármegyében (1885)

(Forrás: SÁL Fond. 9. 2. sz. inv. 3. csomó. 1. köt. 255–265.)

A határ magyar oldalának őrizeti szervezetében végbe-
ment átmenet drámai hatással volt az ott lakók életére.
A két ország határvidéke között – főleg a környezeti,
de nem elhanyagolható mértékben a különböző gazdasági,
társadalmi tényezők hatására – a korábbi évszázadok
folyamán egy kölcsönös függőségi viszony alakult ki,
amelynek a főszereplői ennek a térségnek a lakói voltak.
Az itt lakók többsége olyan különleges tevékenységeket
gyakorolt, vagy életvitelt folytatott, amelynek alapvető
feltétele volt az egyik térségből a másikba való akadálytalan
átjutás. A két ország különböző irányú gazdasági fejlődése
sok tekintetben

növelte a határövezetek közti interdependenciát, és
élénkítően hatott a személy-, illetve az áruforgalomra.
A határátlépés korábbi gyakorlatával ellentétben az új
képződmény szűkebb és követhetőbb mozgásteret tett
lehetővé. A szabálytalanságok állandónak és általánosnak
tekinthetők a térségben, azonban a két ország közötti
viszony alakulása többször konjunktúrát teremtett ennek
a fellendülésére. A hatóságok által jegyzett szabálytalansági
és kihágási esetekből következtetni lehet arra az életvitelre
és az ezzel párhuzamosan kialakult kapcsolatrendszerre és
hálózatokra, amelyeknek a térségnek a sajátossága volt.

Nagy Botond - Băţanii Mari, Principală, 170, RO-527020, botond_nagy@yahoo.com

Irodalom

BENCSIK Péter

1999 Az útlevevény jogi szabályozásának változásai és hatásuk a határforgalomra (1903–1941), *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historia Securitate)*, 10. évf., 11. sz., 15–18.

BOTOS János

1992 A belügyi tárca szerepe a magyar rendvédelem irányításában, *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historia Securitate)*, 3. évf., 4. sz., 59–62.

CSAPÓ Csaba

1999 Az útlevevény jogi szabályozásának változásai és hatásuk a határforgalomra (1903–1941), *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historia Securitate)*, 10. évf., 11. sz., 15–18.

CSIZMADIA Andor

1994 Az erdélyi és a horvát–szlovén csendőrség átvétele a magyar kormány felügyelete alá 1867–1876, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1994, 1. sz.

EDVI ILLÉS Sándor

1896 *A Magyar Királyi Államvasutak és az üzemiükben levő Helyi Érdekű Vasutak áruforgalmi viszonyai*, Magyar Királyi Államvasutak Igazgatósága, Budapest.

EGYED Ákos

1981 *Falu Város Civilizáció. Fejezetek a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből*, Kriterion, Bukarest.

GÁSPÁR László

1989 *A határőrzés története*, 1–2. k., Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, Budapest.

GÖDRI Ferenc

1899 *Polgármesteri jelentés a Sepszi Szent György Rendezett tanácsú város közigazgatási állapotáról*. Sepsiszentgyörgy.

HANTOS Elemér

1914 *A Monarchia pénzügyi hierarchiája*, Budapest.

- HANZÁLY János
1967 *Magyarország közútjainak története*, Műszaki Kiadó, Budapest.
- HUSZÁR Pál – VILSINSZKY Károly
1911 *A pénzügyigazgatás kézikönyve*, Atheneum, Budapest.
- KOMLOS, John
1978 *The Habsburg Monarchy as a customs union. Economic development in Austro-Hungary in the nineteenth century*, Chicago.
- KÖPF László
2003 *Fejezetek a magyar vámigazgatás és pénzügyörség történetéből*, Tipico Design, Budapest.
- LAKOS Lajos (szerk.)
1999 *A Szapáry- és a Wekerle-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1890. március 16. – 1895. január 13.*, Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- LÁNG Lajos
1914 *Vámpolitika az utolsó 100 évben*, Atheneum, Budapest.
- LUKÁCS Ferenc
1903 *A magyar pénzügy fejlődése*, Nagybánya.
- MÁRTFFY Ede (szerk.)
1910 *A magyar határvámigazgatás és vámkezelés szabályai*, Athenaeum, Budapest.
- MEZNESICS Iván – TORDAY Lajos
1937 *A magyar közigazgatás szervei 1867–1937*, Pallos, Budapest.
- MIHÁLYFALVI István
1910 *Csendőrségi Lexikon*, Budapest.
- MISKOLCZY Ambrus
1982 *A dél- és délkelet-erdélyi kézműves ipar a kelet-európai regionális munkamegosztásban a múlt század derekán*, MTA, Budapest.
1987 *A brassói román levantei kereskedőpolgárság kelet–nyugati közvetítő szerepe 1780–1860*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NÉMETHY Ferenc
1990 *A Magyar Királyi Csendőrség szervezete, szolgálata és viszonya a közigazgatási hatóságokhoz. A Magyar Királyi Csendőrség hatásköre, jogai, szervezeti teendői és eljárása*, Országos Községi Nyomda Részvénytársaság, Budapest.
- NORDMAN, Daniel
1998 *Frontières de France – De l'espace au territoire (XVIe–XIXe siècle)*, Gallimard, Paris.
- OLÁH Ödön
1912 *Tanulmányjelentés az Ausztriában és Bosznia-Hercegovinában fennálló határőrizetről és a csempészet elleni intézkedésekről*, Budapest.
- PÁL Judit
2003 *Városfejlődés a Székelyföldön, 1750–1914*. Pro Print, Csíkszereda.
- PARÁDI József
1983 A határőrizet erői, *Belügyi Szemle*, 1. sz., 62–66.
1984 A határszéli csendőrség, *Határőrség*, Budapest.
1999 A magyar határőrizet teendői a nemzetgazdaság védelme terén az Osztrák–Magyar Monarchiában és a két világháború közötti Magyar Királyságban, *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historia Securitate)*, 8. évf., 9. sz., 26–30.
2003a *Rendvédelem a határokon a XIX–XX. században, I. köt., Pénzügyörség és vámhivatalok a határőrizetben*. Tipico Design, Budapest.
2003b *Rendvédelem a határokon a XIX–XX. században, II. köt., Csendőrség a határőrizetben*, Tipico Design, Budapest.
- PAVLIK Ferenc
1908 *Határrendőri zsebkönyv*, Budapest.
1868 *Pénzügyi törvények és szabályok hivatalos összeállítása*, Buda.
- PONGRÁCZ Emil – LUKÁCS Béla
1873 *A Magyar Királyi Pénzügyminisztérium öt évi működése 1867–1871*, Pallas, Budapest.
- RAGGIO, Osvaldo
1991 Social relations and control of resources in an area of transit: eastern Liguria, sixteenth to seventeenth centuries, in: Stuart Woolf (ed.): *Domestic strategies: work and family in France and Italy 1600–1800*, Cambridge University Press – Editions de la Maison des Sciences de L'Homme.
- SCOTT, M. Eddie
1984 Mít bizonyítanak az 1882–1913-as export statisztikai adatok? Magyarország valóban csak a Monarchia „éléskamrája” volt? *Történelmi Szemle*, 1–2. sz.
- SONKOLY Gábor
1999 A modern határ születése, *Regio*, 2. szám., 218–221.
- SUBA János
1992 A dualista Magyarország államhatárának változásai 1867–1918 között, *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historia Securitate)*, 3. évf., 4. sz., 87–101.
1999 A határszéli forgalom szabályozása Magyarországon a XIX–XX. században, *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historia Securitate)*, 9. évf., 10. sz., 167–173.
- SZÁDECZKY KARDOS Lajos
1908 *A székely határőrség szervezete 1762–1764*, Budapest.

SZENTIVÁNYI Miklós

- 1900 *Jelentése Szentiványi Miklós Háromszék vármegye alispánjának a vármegye 1899. évi közigazgatási állapotáról és Háromszék vármegye árva- és gyámügyi kezeléséről*, Kézdivásárhely.

SZIKINGER István

- 1992a A rendvédelmi szervek tisztii utánpótlása és tisztképzése a dualizmus időszakában, *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historia Securitate)*, 3. évf., 4. sz., 109–125.

- 1992b A rendvédelmi jog szabályozása a dualizmus korában, *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historia Securitate)*, 3. évf., 4. sz., 187–198.

TELKES Simon

- 1884 *Magyarország mezőgazdasági nyerterményeinek és némely főbb mezőgazdasági iparkészítményeinek behozatala és kivitele*, Budapest.

THURÓCZY Adolf (szerk.)

- 1894 *A magyar korona területén érvényes határúmtörvények és szabályok*, Központi Községi Nyomda, Budapest.

WENCZEL Gusztáv (szerk.)

- 1894 *A M. Kir. Pénzügyőrség szervezetére és szolgálatára vonatkozó szabályok, utasítások és rendeletek gyűjteménye*, Budapest.

WITTINGHEIT Emil

- 1906 *A Magyar Királyi Pénzügyminisztérium tíz évi működése 1895–1905*, Stephaneum, Budapest.

ZACHAR József

- 1990 *Az Osztrák–Magyar Monarchia örökös tartományainak rendvédelmi testületei*, *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historia Securitate)*, 3. évf., 1. sz., 17–29.

- 1992 *A politikai irányzatok rendvédelmi kapcsolatai a dualizmus korában*, *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historia Securitate)*, 3. évf., 4. sz., 8–20.

- 1869–1875 *A Magyar Királyi Kormány évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*.

- 1876–1900 *Pénzügyi Közlöny*, Budapest.

- 1872–1873 *Kimutatás a Magyar Korona Országaihoz tartozó országok vámhivatalainál nagyobb mennyiségekben előfordult árukra, a vámtarifája szerint összevonva*, Budapest.

- 1876–1877 *Magyar Katonai Közlöny*, Budapest.

- 1892–1895 *Magyarország tisztii cím és névtára*, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest.

- 1886–1895 *Magyarországi rendeletek tára*, Budapest.

- 1909 *Utasítás a katonai határőrizet tárgyában*, Budapest.

- 1905 *A Magyar Királyi Csendőrség zsebkönyve*, Budapest.

- 1894 *A Magyar Királyi Pénzügyőrség szervezetére és szolgálatára vonatkozó szabályok, utasítások és rendeletek gyűjteménye*, Budapest.

Levéltári források

Magyar Országos Levéltár (MOL):

- K 27 – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek.

- K 168 – Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium, elnöki iratok.

- K 255 – Pénzügyminisztérium, elnöki iratok.

Román Nemzeti Levéltár Brassó Megyei Igazgatósága, Brassó (BÁL):

- Fond 2 – Brassó vármegye főispáni iratai.

Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy (SÁL):

- Fond 9 – Háromszék vármegye főispáni iratai.

- Fond 20 – Kézdivásárhely város iratai.

**Forțele de ordine la granița româno–maghiară
în a doua jumătate a secolului al XIX-lea**
(Rezumat)

În a doua jumătate a sec. al XIX-lea a luat ființă o linie de demarcațiune cu rigiditate fără precedent, între Monarhia Austro–Ungară și România, devenită recent stat suveran. Granița reprezenta unul dintre atributele cele mai importante ale statului național modern. Funcțiile de bază erau asigurarea unui cadru pentru dezvoltarea economiei și industriei naționale; controlul migrației; stoparea răspândirii epidemiilor și nu în ultimul rând împiedicarea ideilor, care periclita integritatea statului. Transformarea zonei de graniță într-o linie exactă de demarcațiune nu poate fi considerată un proces organic, ci mai degrabă o adaptare a unei forme, care s-a dezvoltat în partea vestică a continentului. La formarea ei, nu au fost luate în considerare nevoile locale, ci în primul rând corespundea așteptărilor centralizatoare. Ca urmare, modul de organizare, structura și componența personală a organelor, care participau la susținerea ordinii publice în zona de graniță, au suferit schimbări de mai multe ori în perioada existenței statului dualist, în conformitate cu noile provocări. Studiul prezintă procesul de instaurare și funcționare a sistemului modern de control și ordine, reflectând și unele probleme locale. Concluziile referitoare la activitatea și eficacitatea jandarmeriei, gărzii financiare și organelor sanitar-veterinare sunt bazate pe date cantitative. Procesul descris mai sus i-a influențat semnificativ și pe locuitorii regiunii de pe ambele părți ale graniței. În mod firesc sunt prezentate și unele aspecte ale schimbărilor intervenite în modul lor de viață. Totodată, pe baza datelor înregistrate de către forțele de ordine amintite, se pot trage concluzii despre coeziunea economică a celor două state.

**The Authorities on the Romano–Hungarian Borderline
in the Second Half of 19th Century**
(Abstract)

In the second half of 19th century a new demarcation line – which was more rigid, than ever before – established between Austro–Hungarian Monarchy and in the recent past its sovereignty won Romania. The borderline represented the one of the most important attribute of the modern national state. Its basic functions: to ensure a frame for the progress of the national economy and industry; the control of the migration; to repress the expansion of epidemics and not at last to prevent ideas, which endanger the integrity of the state. The transformation of the border-land into an exact line can't be considered as an organic process, rather is an adaptation of a modell which was developed in the western parts of the continent. It was created in conformity with the centralization volition and neglection of the local needs. In consequence, the organization, the structure and the personal constitution of authorities which participated at the maintaining of the order in the border-land, several times has suffered changes – during the period of existence of the dualist state – in conformity with the new challenges. The study presents the process of establishment and the activity of the modern system of control and order maintainence, reflecting at some typical local problems. The conclusions made about the activity and efficiency of customs, gendarmerie and medical-veterinarian authorities have statistical basics. The process described here, has influenced considerable the inhabitants of this area in both country, of course, some aspects of this problem are presented too. No at last, the activity of authorities give us informations about the economical cohesion between two countries.

Berényi Zsuzsanna Ágnes

ARADI SZABADKŐMŰVES PÁHOLYOK TAGNÉVSORAI A DUALIZMUS KORÁBÓL (SZABADKŐMŰVESI PÁHOLYNÉVSOROK KELET-MAGYARORSZÁGBÓL II.)

A szabadkőművességnek 1795-ben történt, a Habsburg-birodalom egész területére vonatkozó betiltása után hazánkban sem működhetett nyilvánosan a mozgalom.

Hogy mégiscsak tovább élt a szabadkőműveség, arra bizonyosság a 18. század legnagyobb magyar szabadkőművese: a Kazinczy Ferenc vezette nyelvújítás és maga a szabadkőművesi elvekre alapozott reformkor. Ennek élén Abafi szerint a szabolcsi szabadkőművesek vezéralakja, az álmosdi „A Becsületességhez” című páholy tagja, Kölcsey Ferenc állt, a reformországgyűlések meghatározó személyisége, nemzeti himnuszunk szerzője.

Ezernyolcszáznegyvennyolc március idusának tizenkét pontjában már a kezdőszavak a szabadkőműveség gondolatait öntötték formába: „Legyen béke, szabadság és egyetértés!” Az elkövetkező tizenkét pont pedig a haladás, a polgári fejlődés, a nemzeti függetlenség, szabadság és emberi egyenlőség szabadkőművesi elveit fogalmazta meg máig élő időszerűséggel.

A tizenkét pont szabadkőművesi ihletettségét bizonyítja az a tény is, hogy a tizenkettedik pontról („Unio Erdéllyel”) Kolozsvárott szabadkőművesi páholyt neveztek el. Az 1886-ban alakult kolozsvári „Unio”¹ páholy nevéhez méltó módon mindvégig a nemzeti célokat tűzte zászlajára.

Az első 19. századi magyarországi páholy Thoma Mihály Ágoston könyvkereskedő buzgó és önzetlen fáradozásának eredményeként, 1848 augusztusában, Pesten létesült. Eredetileg „Kossuth Lajos, a Dicső Fény hajnalához” nevet tervezték a páholynek, de megalakulásakor, augusztusban – feltehetően magának Kossuthnak a kérésére – Kossuth Lajos neve lemaradt a páholynevből. Egyébként Kossuth jelezte belépési szándékát. A december 26-ra tervezett ünnepség elmaradt, mert Hentzi éppen aznap fogta ágyútűz alá a várost. A szabadságharc idején nem nyílt több alkalom páholy alakítására.

Az önkényuralom éveiben szabadkőművesi páholy alapítására gondolni sem lehetett. Csak a külföldi páholyokban folytathattak szabadkőművesi tevékenységet a magyar páholytagok.

Az alkotmányos korszak derengésekor, a hatvanas évek kezdetén alakult meg az első magyar nyelven működő páholy Pesten, „Szent István” páholy néven. Ekkor, 1861-ben teljesült Kazinczy Ferenc vágya, a magyar nyelv használata a szabadkőművesi szertartások során.

A „Szent István” páholy alapítói között a szabadságharc résztvevőit találjuk meg, az önkéntes száműzetésből hazatérő gróf Károlyi Ede, Almásy Pál, Komáromy György, gróf Csáky Tivadar és Kálmán, Lumnitzer Sándor, Polatsek Lajos, báró Vay Béla személyében.

A tizenkilencedik század többi páholyának tagjai is többségükben a szabadságharc résztvevői voltak. Így a páholyok a negyvennyolcas eszmék műhelyeivé váltak. Annak gondolatait folytatták, ápolták a változó és megváltozott körülmények között.

1868-ban a Monarchia külügyminisztere, Magyarország miniszterelnöke, a szabadkőműves gróf Andrássy Gyula közreműködésével a szabadkőműveség ismét megkapta a törvényes működésre az engedélyt. A magyarok már önkéntes száműzetésük idején céltudatosan megkeresték a különféle irányzatú szabadkőműveséget, hogy Magyarország számára minél szélesebb körben találjanak támogatókat. Hazatérve ezért megalakították az angol irányzatú jánosrendű és a francia irányzatú latin szabadkőműveséget is. Mindkét szabadkőműveség saját nagy-páholyt alapított. Minthogy céljaik közősek voltak, 1886. március 21-én egyesültek Magyarországi Szimbolikus Nagypáholyá, Pulszky Ferenc, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, Kossuth egykori követe nagymesterségével.

A páholytagok a tizenkilencedik században már nemcsak magánlakásokban jöttek össze, mint az a tizennyolcadik században szokás volt, hanem kávéházak, szállodák, éttermek különtermeit használták erre a célra. Egyre több páholy épített saját páholyházat. Ezt a sort a kolozsvári „Unio” páholy kezdte meg. Maetz Frigyes tervei alapján ez a páholy építette fel Magyarországon első páholyházát, a Trencsén park tér 8. szám alatt, a 2371. telekkönyv A+1 rendszám, 6971/1–6972 hrsz. alatt, 1890-ben. Felvetődött egy

¹ A páholyról lásd BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes 1995.

Nagypárholyház megépítésének a terve is. Ez az egész magyar szabadkőművességet megmozgató, hatalmas vállalkozás vezetett 1896-ra a Budapest, Podmaniczky utca 45. számú palota felépítésére. Az avatási ünnepség az ezredéves kiállítás ünnepségeit megelénkítette. Az újonnan épült Nagypárholyházat a szabadkőművesi jótékony célú intézmények elhelyezésére használták az összefüggések megrendezésén kívül.

A szabadkőművesség ugyanis kezdettől fogva gyakorolta a jótékonyt. Megalakulásuktól kezdve számtalan kérelmet kaptak különféle rászoruló emberektől. Ezeket rendszerint teljesítették. Később a segítséget intézményesítették. Megalakították az emberbaráti intézményeik sorát.

Dr. Kresz Géza 1884 decemberében javasolta a budapesti „Könyves Kálmán az Előítéletek Legyőzéséhez” című páholyban az Önkéntes Mentő-Társaság megalakítását. 1885-ben az egész páholy közreműködésével meg is indult a Budapesti Önkéntes Mentőegyesület működése. Hatására és mintájára a kolozsvári „Unio” páholy 1891. november 8-án alakította meg a Kolozsvári Mentőegyesületet, dr. Haller Károly ideiglenes elnökle alatt.

A Nagypárholyház épületében működött a magyar szabadkőművesség legnépszerűbb intézménye, az „Ingyen Kenyér” és „Ingyen Tej” mozgalom, valamint az „Eötvös Levesosztó Társaság”, az ELOT. Az „Ingyen Tej”-et a budapesti „Minerva” páholy, a másik kettőt az „Eötvös” páholy szervezte. Mintájukra a legtöbb vidéki városban is megalakultak ezek az intézmények. Számos más emberbaráti létesítményt is hoztak létre.

Tevékenységük másik fontos területe a műveltség terjesztése és ápolása, az oktatás fejlesztése volt. A budapesti „Kazinczy” páholynek köszönhető a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat megalapítása. Ennek fiókintézményeit csaknem minden vidéki páholy megindította. A tudományokat úgynevezett Szabad Iskolákon népszerűsítették, szintén országos elterjedtséggel.

Magyarország első kölcsönkönyvtárait is szabadkőművesek alapították: Sopronban a „Széchenyi” páholy, Budapesten a „Deák Ferenc, a Testvériséghez” című páholy.

A tizennyolcadik századi szabadkőműves elődökhöz, gróf Széchenyi Ferenchez, gróf Teleki Sámuelhez, báró Bruckenthal Sámuelhez méltóan múzeumokat is létrehozta. Megalakították a Mentőmúzeumot, Kolozsvárott szabadkőművesi múzeumot, az Erdélyi Kárpát-Egyesület múzeumát és több más közgyűjteményt.

Nagy meggyőződéssel, lelkesedéssel, szeretettel és hozzáértéssel folyton művelték és védték a magyar nyelvet. Nyelvvédő mozgalmat indított például a

sátoraljaújhelyi „Második Rákóczi Ferenc” páholy, a máramarosszigeti „Tisza” páholy és az orsovai „Vaskapu” kör. A kolozsvári „Unio” páholy nagy szakértelemmel dolgozott ki tervet a magyarság védelmére.

Hasonló céllal működött a *Magyar Nyelvőr* című folyóirat Simonyi Zsigmond, a „Demokrácia” páholy tagjának szerkesztésében. Simonyi Zsigmond a páholyok segítségével az egyetemistákat bevonta a szótárkészítés munkájába, hogy a szegény sorsú diákokat olyan mellékjövedelemhez juttassa, amely egyben tanulmányaikat is segíti. Balassa József ugyancsak a szabadkőművesség támogatásával szervezte meg a „Vándordiák” mozgalmat. Ez országjárás volt, a magyarság jobb megismerésére irányult.

A magyar szabadkőművesség legnagyobb hatású alkotása a „Világ” című napilap megindítása lett. Belső terjesztésű szabadkőművesi lapokat is megjelentettek. Az első ilyen a tizenkilencedik században a temesvári „A Három Fehér Liliomhoz” című páholy kiadásában, Strasser Antal főmester szerkesztésében az „Union”, 1871. december 8-án jelent meg. Ezt követte a „Kelet”, a „Hajnal”, a „Dél”, a „Szabadkőművesi Figyelő” és sok más, jól szerkesztett lap. Egyes páholyok is kiadtak belső terjesztésű lapokat. Köztük a „Galilei” páholy, a beregszászi „Pro Libertate” páholy, a székelyudvarhelyi „Darwin” kör², valamint több más páholy is.

A belső terjesztésű szabadkőművesi lapoknál is nagyobb hatást gyakoroltak a nemcsak szabadkőművesek számára kiadott lapok. Ezeknek a szerkesztését gyakran átvették a szabadkőműves páholyok, rendszerint anélkül, hogy közzétették volna a páholy közreműködését. A szabadkőművesség bekapcsolódása a lapszerkesztésbe minden esetben világosan észrevehető. A szabadkőművesség jelenléte a szerkesztésben színvonal-emelkedést jelentett, tágabb látókört, tudományos igényt, emelkedett felfogást és hazafiasságot. Ilyen, a nagyközönség számára szóló, szabadkőművesek szerkesztette lap lett a pápai „Kölcsey” páholy „Pápai Lapok” c., az aradi szabadkőművesek „Aradi Hétfői Újság” c., az orsovai „Vaskapu” kör „Orsovai Hírlap” c., a „Zsilvölgy” páholy „Petrozsény és Vidéke” c., a „Kossuth Lajos” páholy „Mezőtúr és Vidéke” és Túrkeve” c. folyóirata, valamint számos más lap.

Az ifjúság minden korosztályával megkülönböztetett figyelemmel foglalkoztak. Kezdeményezésükre, elsősorban Beke Manó vezetésével, megalakították az „Any- és Csecsemővédő Egyesületet.” Ennek helyi fiókját mindenütt a páholy gondozta. A középiskolások számára diákkotthonokat alapítottak, hogy a vidéki, szegény sorsú, de tehetséges gyerekek is tanulhassanak. Elsőként a győri „Philantropia” páholy

² A székelyudvarhelyi szabadkőművességről bővebben lásd

BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes 2001.

alakított ilyen otthont, majd a budapesti „Petőfi” páholy is követte ezt a példát, de számos más város páholya is alapított diákotthont. Az egyetemistákat ugyancsak támogatták diákotthonok alapításával is. A „Könyves Kálmán az Előítéletek Legyőzéséhez” című páholy tagjai is segítettek a diákokat. A „Petőfi” páholyon kívül hosszasan sorolhatnánk ezeket a diákotthon-alapító páholyokat. Az egyetemi menza több városban létét is a szabadkőműveseknek köszönhette, de mindenütt hozzájárultak a menza fenntartásához.

Külön szabadkőművesi ifjúsági lapot adtak ki. Ezt a nagyváradi „László király” páholy kezdeményezte. Tágabb értelemben szabadkőművesi lap volt a „Cimbora”, hiszen a szabadkőműves Benedek Elek szerkesztette, és sok szabadkőműves munkatársa volt.

Iskolaalapítói tevékenységet is folytattak a magyar szabadkőművesek. A kaposvári „Berzsenyi” páholy iparosiskolát szervezett, csakúgy, mint a petrozsényi „Zsilvölgy” páholy nagyszerű tagjai. Ez utóbbi iskolában előfordultak nem magyar anyanyelvű gyerekek is, hiszen az iparosítás során sikerült néhány ilyen munkást is betanítani a szükséges feladatokra, és az ő gyermekeiket is oktatták ebben a magyar iskolában, méghozzá úgy, hogy azok közül egyesek meg sem tanulták a magyar nyelvet! Az orsovai „Vaskapu” kör külön jutalmakat adott azoknak a nem magyar anyanyelvű tanítónőknek, akik a magyar nyelvet jól tanították. A nemzetiségi vidékeken élő nem magyar anyanyelvű tanárok számára ingyenesen elküldték a „Világ” című lapot.

Különböző haladó szervezeteket hoztak létre a felnőttek számára is, és támogatták őket önzetlenül. Ezek közé tartozott a Tanítók Egyesülete, a Középiszkolai Tanáregyesület, a Választójogi Szövetség, az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület, az Erdélyi Kárpát-Egyesület, a „Kemény Zsigmond” Társaság és még számos más társadalmi egyesület.

Az egész ország számára oly hasznos működésük ellenére 1919-ben, majd 1920-ban betiltották a szabadkőművesség működését Magyarországon. Romániában tovább működhetek, de az újonnan keletkezett román páholyok mindent elkövettek azért, hogy a csaknem kétszáz éves múlttal rendelkező magyar páholyokat megszüntessék vagy legalábbis beolvasszák a román páholyokba, nyelvüket románra cserélve.³ A magyar páholyok azonban szívósan ellenálltak ennek a törekvésnek. „Külföldi” segítségre nem számíthattak. Egyedül a betiltott magyar szabadkőművesség igyekezett támogatni a Romániához került magyar páholyokat. Ekkor a titokban tovább működő Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy élén Balassa József nagymester állt. Az egész világ szabadkőművessége

nagy tisztelettel vette körül Balassa Józsefet és a magyar szabadkőműveseket, a betiltó intézkedések ellenére, sőt hősiességüket méltó elismeréssel kísérték. Balassa József minden befolyását latba vetette, tanácsaival ellátta Erdély magyar szabadkőműveseit, így magyar nyelvű működésüket megőrizhették egészen 1937-ig. Ekkor a kormányzati nyomásnak engedve a román szabadkőművesség behódoló nyilatkozat kíséretében önként feloszlatta magát. Ez a feloszlátás egyben a magyar szabadkőművesek hivatalos tevékenységének is a végét jelentette Erdélyben.

Kik voltak azok, akik ezt a sok, többségükben máig is élő intézményt létrehozták, majd fenntartották? A továbbiakban az Országos Levéltárban található kiadatlan páholyanyagokból a kelet-magyarországi páholyok tagnévsorait közlöm a 19–20. századból. A névsorokat a városok ábécé-sorrendjében állítottam össze. Ha egyazon városban több páholy is volt, akkor a páholyok tagnévsorait a páholynevek ábécé-rendjében adom közre. A páholyok névsoraiban rendszerint a foglalkozásokat is megjelölik. A közlésben – amennyiben rendelkezésemre állnak erre vonatkozó adatok – a foglalkozásokat sem hagyom ki. A névsorok legtöbbször kézírásban maradtak meg. Az egyes nevek több változatban szerepelnek. Mindegyik változatot megjegyzem.

ARAD

Arad szabad királyi városában 1891-ben 42 052 lakos élt. Köztük a Pallas Lexikon szerint 25 901 magyar, 5626 német, 7873 román és 1704 szerb nemzetiségű volt. A légszuszvillágítással és lóvonattal ellátott város ékessége a díszes megye- és városháza, a színház és a Szabadság téren a szabadkőműves Zala György szobrászművésznek a szabadságharc tiszteletére készült gyönyörű emlékműve lett.

A gyorsan iparosodó, virágzó kereskedelemmel rendelkező város iskolahálózata is egyre gazdagodott. Királyi főgimnázium, állami főreáliskola, tanítóképző, zeneiskola, kereskedelmi iskola, két községi polgári iskola, iparostanuló tanfolyam, magán leánynevelő intézet és görögkeleti szeminárium működött az igen jelentős városban. Sokféle könyvtára: a báró Orczy-féle, a Vásárhelyi-féle, az ifjúsági és tanári könyvtár a gimnáziumban, a három napilap, a havonta kétszer megjelenő Házi Közlöny és a város művelődési intézményei a lakosság igényeit bizonyítják, és ki is elégítik abban a korban.

A hely jelentőségét mutatja az is, hogy Aradon már 1132-ben országgyűlés zajlott. A város történelmének legemlékezetesebb eseményei azonban az 1848–49-es forradalomhoz és szabadságharcához kap-

³ A témához lásd BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes 2000.

csolódnak. Ezek a történelmi emlékek határozták meg a város életét a következő időszakban.

A polgárosodás, a művelődés és a szabad szervezkedési lehetőség jeleként, annak eredményeképpen alakultak meg a tizenkilencedik század hetvenes éveiben Arad első szabadkőműves páholyai.

A páholyok tagjai a város értelmiségét, hivatalnok-retegét és kereskedő-iparos lakosságát képviselték.

Az Országos Levéltárban Arad négy szabadkőművesi páholyának iratai találhatóak meg kiadatlanul. A négy páholy közül kettőnek a neve szabadkőművesi fogalmat jelent. Ez a tizenkilencedik században gyakori páholynévadási módszer volt. Az egyik latin formában fordul elő. Ez sem egyedülálló a magyar szabadkőművesi páholynévadás rendszerében. Valószínűleg ez a névalak általánosabbnak tűnt, ezért alkalmazták. A másik két aradi páholynev a leggyakoribb páholynévadási módot alkalmazta, mert jeles személyiség nevét használták fel a páholynev választásakor. Még hozzá mindkét jelesség „kötény nélküli” szabadkőműves volt, vagyis nem volt tagja a szabadkőművességnek formálisan, de viselkedésével, tetteivel megérdemelte, hogy példaképpen kövessék a szabadkőművesek.

Fraternitas (Testvériség) Páholy

Az Országos Levéltár P 1082 „Fraternitas” páholy Arad V.4. csomó 100. lap, annak háta és a 102. lap szerint 1870. december 28-án a temesvári „Hunyad” páholyból Bettelheim Vilmos, Lukácsy Miklós, Szailer Emil, Probst Vilmos, Priegl György, Junga József és Vas Mátyás „Fraternitas” név alatt skót szertartású páholyt alapított Aradon

Az 1871. január 24-én megtartott választások alkalmával döntöttek a tisztségviselők kiválasztásában. A magyar szónok Pécskán, a többiek Aradon laktak.

1. Bettelheim Vilmos könyvkereskedő – székemester.
2. Lukácsy Miklós takarékpénztári vezértitkár – helyettes székemester.
3. Szailer Emil kereskedő – első felügyelő.
4. Schaffer Emil kereskedő – első felügyelő
5. Ifj. Andrányi Károly kereskedő – helyettes első felügyelő.
6. Kneffel Károly kereskedő – helyettes második felügyelő.
7. Tabajdy Károly kincstári ügyész – magyar szónok.
8. Horváth Ferencz földbirtokos – német szónok.
9. Redl Jakab bankigazgató – levelező titkár.
10. Jankó József megyei ügyész – titkár
11. Kohn Gyula kereskedő – helyettes titkár.
12. Dr. Schuster Illés orvos – fővizsgáló.
13. Junga József takarékpénztári hivatalnok – szertartásmester.
14. Éliás Áron kereskedő – helyettes szertartásmester.

15. Probst Vilmos magánzó – kincstárnok.

16. Szentpétery Antal takarékpénztári hivatalnok – alamizsnás.

17. Tagányi István ügyvéd – magyar vizsgáló.

18. Ifj. Steinitzer József kereskedő – német vizsgáló.

19. Árkay Jakab városi főmérnök – építőmester s könyvtárnok.

20. Dratsay Zsigmond városi telekkönyvvezető – zászlótartó s pecsétőr.

21. Kerschek Imre földbirtokos – kardhordó.

22. Priegl György kereskedő – templomőr s második építőmester.

23. Vas Mátyás vendéglős – banketmester.

Megalakulásuktól fogva gyakorolták a jótékony-ságot. Szegény iskolás gyerekek sorát felruházták. Pályázatot írtak ki a tanítóképző intézeti növendékek részére tanulmányi eredményük javítása érdekében. Az aradi elemi iskola idegenajkú diákjai számára külön díjat alapítottak, hogy a magyar nyelvet jól tanulják.

1872-ben az aradi „Széchenyi” páhollyal szövetségi szerződést kötöttek. Minden erejükkel igyekeztek megnyerni az egyetlen román jelentkezőt, hogy felvegyék a páholyba. Ezzel a két nép között a kívánatos békét törekedtek szolgálni.

A páholy iratai között 1872-ből, 1873-ból, 1874-ből, 1876-ból, 1877-ből való és egy keltezés nélküli névsor maradt fenn. 1872-ben volt a legnagyobb a létszám: százkét fő. Ezeket a névsorokat „egyesítettem”, és ábécé-rendbe állítva közlöm a páholytagok neveit.

1. Ifjabb Andrányi Károly borkereskedő.
2. Dr. Arányi Lajos orvostudor.
3. Atzél Péter Arad vármegye főispánja, földbirtokos. (Másutt Aczél.)
4. Árkay Jakab vasúti főmérnök.
5. Bakos Sándor gazdatiszt.
6. Bartók István kereskedő. (Másutt Bartóky.)
7. Benedek László ügyvéd.
8. Bettelheim Vilmos kereskedő, könyvkereskedő.
9. Bisztriczky József kereskedő.
10. Blau Bernát borkereskedő.
11. Bodroghy István királyi törvényszéki bíró, elnök.
12. Bogdánffy Gergely ügyvéd.
13. Buchwald Ödön magánzó, földbirtokos.
14. Dr. Darányi János vármegyei főorvos, ki saját költségen kórházat alapított, és most azon van, hogy néhány év múlva a páholy tulajdonába átadja a kórházat.
15. Deabsay (?) hivatalnok, nyomdász.
16. Dratsay Zsigmond városi tanácsnok.
17. Durst Mihály tanító.
18. Eckhardt Ede intézeti közg.
19. Éliás Ármin kereskedő.
20. Eisner György tanító.
21. Eisner János kereskedő.

22. Faldek Ferencz szabómester.
23. Farkas Menyhért bérlő, birtokos.
24. Felix Ákos ügyvéd.
25. Findel Zsigmond bankhivatalnok.
26. Fischl Zsigmond bank kereskedelmi titkára.
27. Flescher Károly gazdatiszt. (Másutt Fleischer.)
28. Fleyder Vilmos gazdatiszt.
29. Gaál Sándor birtokos.
30. Grünzweig Adolf tanár, karmester, orgonista.
31. Gyöngyössy Rudolf tanító.
32. Gyulai István könyvnyomdász.
33. Haár Antal (?).
34. Haas Manó biztosítási ügyvéd, ügynök.
35. Heeger János zenetanító, zenetanár.
36. Heim János tanító.
37. Hirschmann Nándor orvos.
38. Dr. Herzfeld Sándor orvostudor.
39. Horváth Ferencz földbirtokos és városi tanácsos.
40. Dr. Hudetz Ferencz sebész, városi orvos.
41. Ifj. Hudrányi Károly kereskedő.
42. Jankó József királyi járásbíró, alügyész, megyei ügyész.
43. Junga József takarékpénztári hivatalnok, kereskedő, gyógyszerész.
44. Junga Sándor bérlő, földbirtokos, gazdász.
45. Kemény Mihály (?).
46. Kemtel Antal gazdatiszt.
47. Kerschek Imre magánzó, földbirtokos.
48. Kneffer Károly nagykereskedő.
49. Kohn Gyula biztosítási hivatalnok, kereskedő.
50. Konstantiny György megyei árvaszéki elnök.
51. Kontra Rezső kereskedő. (Másutt Konthra, Kontur, Kontros.)
52. Kövér Gusztáv birtokos.
53. Krispin József kereskedő.
54. Latzkó Adolf kereskedő.
55. Lichtenstein József kereskedő.
56. Lukátsy Miklós vasúti tiszt, takarékpénztári vezetőtitkár. (Másutt Lukácsy.)
57. Lustig Adolf kereskedő.
58. Idősebb Mittelmann Ferencz szeszgyáros, kereskedő.
59. Ifjabb Mittelmann Ferencz D. szeszgyáros és kereskedő.
60. Mittag József tanár.
61. Nagy Miklós tanító, tanár.
62. Neumann József kereskedő, gyógyszerész.
63. Nicora Dávid hivatalnok. (Másutt Nikora.)
64. Omoszta Szilárd (?). (Másutt Ombfert.)
65. Parca György királyi alügyész. (Másutt Pancz, Parcer, Parecz.)
66. Pintér Gyula biztosítási hivatalnok.
67. Pollák Károly ügyvéd.
68. Predl Jakab kereskedő.
69. Priegl György kereskedő, üvegkereskedő.
70. Prosst Vilmos magánzó. (Másutt Probst.)
71. Ratkó István árvaszéki elnök. (Másutt Raskó.)
72. Redl Jakab kereskedő, bankigazgató.
73. Reich Alfréd hivatalnok.
74. Reich Zsigmond könyvvivő.
75. Reicher Béla városi főpénztárnok.
76. Reicher Jakab kereskedő.
77. Recholcz Ferencz kereskedő. (Másutt Reinholz.)
78. Reinhardt Adolf magánzó, kereskedő. (Másutt Reinhardt.)
79. Rezer Nándor biztosítási hivatalnok. (Másutt Reczer.)
80. Réthy Lipót könyvnyomdász.
81. Riegl György kereskedő.
82. Riesz Miklós tanító.
83. Ring Károly gyógyszerész.
84. Rochel János gazdász. (Másutt Rochet.)
85. Rosenblück Miksa aranyműves. (Másutt Rosenblük.)
86. Róth Nándor ügyvéd, városi tiszt, alügyész.
87. Roth Samu kereskedő.
88. Rotter János magán-reáltanodai igazgató.
89. Rozsnyai Mátyás gyógyszerész.
90. Sharl Samu kereskedő.
91. Scharl Sándor kereskedő.
92. Schaffer Adolf gyógyszerész. (Másutt Schöfflerl, Schaffel.)
93. Schneineck Nándor jószágigazgató.
94. Schulhof Károly kereskedő. (Másutt Schülhof.)
95. Dr. Schuster Illés orvos. (Másutt Schusztter.)
96. Simay Ede birtokos.
97. Simay István tanító, tanár.
98. Singer Gyula kereskedő.
99. Sommer József kereskedő.
100. Somor József kereskedő.
101. Sonnenfeld Antal kereskedő.
102. Spitzer Rudolf kereskedő.
103. Straöbl Ferencz kereskedő. (Másutt Ströbl.)
104. Steiner Adolf kereskedő, gyáros, gyárigazgató.
105. Steinhardt János asztalosmester.
106. Ifjabb Steinitzer József ügynök, kereskedő. (Másutt Steiniczter.)
107. Stern Lipót kereskedő, vésnök.
108. Strasser Gyula kereskedő.
109. Svábi Ferencz építész. (Másutt Svábl, Schwab.)
110. Szabó József tanítóképezdei tanár.
111. Szailer Emil kereskedő.
112. Szalay Emil operaénekes.
113. Szekrényi Péter kereskedő
114. Szekrényi Rezső kereskedő.
115. Ifjabb Szenátor József biztosítási ügyvéd.
116. Szentpétery Antal, aradi takarékpénztári főpénztáros.

117. Tabajdy Károly megyei alispán, azelőtt megyei főjegyző, az „Aradi Lapok” szerkesztője.
 118. Tagányi István ügyvéd.
 119. Tavasi József (?).
 120. Tiszti Lajos r. levéltárnok, újságíró, az „Alföld” szerkesztője.
 121. Turay Antal gazdász. (Másutt Túray.)
 122. Ulvivayi István birtokos. (Másutt Uhrinyi.)
 123. Urbányi Béla városi árvaszéki jegyző, előadó, ülnök. (Másutt Urbinyi.)
 124. Urbányi János hivatalnok, városi főkapitány-h., majd főkapitány.
 125. Urszinyi József (?)
 126. Uschitz Lipót építész. (Másutt Urschütz.)
 127. Vagács Mihály cipész, kereskedő. (Másutt Vagács.)
 128. Vaganó Mihály intézeti pénztáros..
 129. Varga János ügyvéd.
 130. Varjassy József ügyvéd.
 131. Vas Mátyás birtokos, vendéglős. (Másutt Vass.)
 132. Várszegh Béla gyógyszerész. (Másutt Varságh, Várságh.)
 133. Vásárhelyi Dezső hivatalnok, megyei főjegyző.
 134. Vertács István fakereskedő, építész. (Másutt Verbán.)
 135. Vidorosky János mérnök. (Másutt Vidroszky.)
 136. Vinkler Vilmos gyáros, bőrgyáros. (Másutt Winkler.)
 137. Volnor Bernát kereskedő. (Másutt Volasz.)
 138. Vörös Pál, Arad város polgármestere.
 139. Wahrmann Jakab ügyvéd.
 140. Weiss Károly királyi államügyész.
 141. Weschliht Lipót építész, kőműves vállalkozó.
 142. Ifjabb Wittelmann Ferencz kereskedő.
 143. Wittelmann Ferencz gyártulajdonos.
 144. Zadravác Ödön tanító.

Összetartás Páholy

1888. november 26-án az akkor már Aradon nem működő, vagy szabadkőművesi kifejezéssel élve: „elaltatott”, skót irányzatot követő „Fraternitas” és jánosrendű „Széchenyi” páholyt új életre keltette kilenc szabadkőműves. Nevük sorban a következő: Bing Ede, Bóhm Lajos, Institoris Kálmán, Krispin József, Kristyóry János, Lukácsy Miklós, Máдай Mátyás, Millig József és Rozsnyai Mátyás. Kristyóry János házában gyűltek össze. Kristyóry később zenetermeit és egyéb helyiségeit is rendelkezésre bocsátotta a páholy céljaira.

A páholyban iparosok, kereskedők kisebb számban fordultak elő, inkább az értelmiségi hivatalnokréteg volt túlsúlyban.

A kezdeti, egyének alkalmi támogatását követő gyakorlat után jótékonyági intézmények sorát hozták létre.

Népkonyhát, Ingyen Kenyér – Ingyen Tej Egyesületet, Lázár Egyesületet alapítottak a városban az országos szabadkőművesi mozgalom helyi fiókjaként.

Megszervezték a helyi Széchenyi Társaságot, az iparos tanulók erkölcsi védelmére ügyeltek, segítettek az elítélteknek, hogy a szabadulásuk után a társadalomba beilleszkedjenek, támogatták az egész magyar szabadkőművesség intézményeit: a Szünideji Gyermekelepet, a győri „Philantropia” páholy diákkotthonát, a „Világ” és a „Huszadik Század” című lapot és a többi létesítményt.

Kivették a részüket a közös szabadkőművesi mozgalmakból: az állami anyakönyvezésért és az általános, titkos és egyenlő választójogért, valamint a kötelező, ingyenes népoktatásért együtt harcoltak valamennyi magyar szabadkőművessel.

A város művelődési és népjóléti intézményeiben, azok vezetésében mindenütt megtalálhatók voltak a páholy tagjai. Így elmondható, hogy a város irányítása tőlük függött.

Elsőrendű kötelességüknek tartották, hogy a szabadságharc emlékét ápolják. Az aradi tizenhárom vértanúról kellő ünnepélyességgel minden esztendőben megemlékeztek. A kivégzés ötvenedik évfordulóján országos ünnepséget rendeztek. A még akkor élő negyvennyolcas hadfiakat egyénileg és intézményesen is támogatták. A Honvédmenházat rendszeresen segítézték. Besze János egykori honvédőrnagyot, a „Könyves Kálmán, az Előítéletek Legyőzéséhez” című páholy főmesterét öregségében haláláig gyámolították, majd síremlékét felállították, és szobrát elkészíttették a páholy számára.

Új páholyházukat 1904. október huszonegyedikén avatták.

Az Országos Levéltár a következő évekből őrzi kiadatlanul a páholy névsorát: 1891, 1894, 1898, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1912, 1913. Ezek között a legnagyobb létszám 1898-ban volt: százhárom fő.⁴

A névsorokat „egyesíttem”, a következőképpen:

1. Auerbach Miksa magánzó.
2. Ábrai Lajos kereskedelmi akadémiai igazgató. (Másutt Ábray.)
3. Babó Iván aljárásbíró.
4. Balás Béla országgyűlési képviselő.
5. Balás János királyi közjegyző.
6. Balás József királyi közjegyző.
7. Balázs István megyei fővédnök.
8. Dr. Barabás Béla ügyvéd, országgyűlési képviselő.
9. Barkó Ferencz vágóhídi igazgató.
10. Bauer Gyula iparos.
11. Ifjabb Bácskai Béla orvos.
12. Bene Gábor királyi járásbíró.

⁴ MOL P 1083 XLII, 104-105. csomó és P 1134 22. 18. cs.

13. Benedek Béla ügyvéd, országgyűlési képviselő.
14. Benkő Kálmán állami tanítóképzői gyakorló iskolai tanár.
15. Bettelheim Manó (?).
16. Békés Gyula színész.
17. Bing Béla borkereskedő.
18. Bing Ede kereskedő, nagykereskedő.
19. Bing János borkereskedő.
20. Bleier Ármin gyáros, gyárigazgató.
21. Dr. Bock Bálint ügyvéd.
22. Dr. Bock Róbert ügyvéd.
23. Boksán Szever szolgabíró. (Másutt Bozsán.)
24. Böhm Adolf takarékpénztári igazgató.
25. Böhm Lajos, MÁV, felügyelő, főfelügyelő.
26. Braun Ede cégvezető.
27. Bringarten Henrik közjegyző. (Másutt Brengarten, Brengarten.)
28. Dr. Brück Gyula orvos.
29. Brüchler Károly takarékpénztári igazgató, vezérigazgató. (Másutt Büchler.)
30. Csepreghy Mihály mérnök.
31. Dr. Csillag Ignác orvos.
32. Ifjabb Czeider István iparos. (Másutt Czeiler.)
33. Czineraz Adolf kereskedő. (Másutt Czinczán, Czinczár.)
34. Cziráki Márton igazgató-tanító.
35. Dabiáski József iparos, gyáros, kereskedő. (Másutt Dobiaschi, Dobiarchi, Dobiarchi.)
36. Darvas Lajos állami építési hivatali mérnök.
37. Dekker Kálmán Fonciere biztosítási titkár.
38. Deutsch Ferenc, MÁV, hivatalnok.
39. Eckhart Ede takarékpénztári titkár.
40. E. Illés László hírlapíró, kereskedelmi és iparkamarai titkár.
41. Éliás Jakab siketnéma intézeti igazgató.
42. Faldek Ferenc iparos, szabó.
43. Dr. Fehér Manó ügyvéd.
44. Fejér Gyula kereskedő.
45. Fiszek István nyugalmazott honvéd százados. (Másutt Fixek.)
46. Fodor Gyula takarékpénztári titkár.
47. Fodor Zsigmond mérnök.
48. Foldes János királyi főerdész, erdőmester.
49. Francsics Vincze nyugalmazott főgimnáziumi tanár.
50. Frátrics Pál lapkiadósági alkalmazott.
51. Gebhart István üvegkereskedő. (Másutt Gotthart.)
52. Gück Károly mészáros.
53. Goldfeld Jakab bankhivatalnok.
54. Grén Nándor rendőrkapitány, alkapitány. (Másutt Geén.)
55. Gyulai István nyomdatulajdonos.
56. Halász Jenő, CSÉV, mérnök, főmérnök.
57. Haszlinger Ferenc főgimnáziumi tanár. (Másutt Haslinger.)
58. Haubert Nándor gazdatiszt, uradalmi tisztartó.
59. Hegyi Albert kereskedő.
60. Hollander Ignác kereskedő.
61. Institoris Kálmán városi főjegyző. (Másutt Institoris.)
62. Kabdebó Lajos felső kereskedelmi iskolai tanár.
63. Kass Lajos uradalmi számtartó. (Másutt Kasi.)
64. Kazaliczky Antal színész.
65. Kallner Pál bányaigazgató. (Másutt Köllner.)
66. Keller Izso királyi állami építési hivatali főmérnök.
67. Dr. Keresztes Gyula megyei főispán, ügyvéd.
68. Kilényi János városi számvevő.
69. Kilényi Lajos városi alszámvevő.
70. Kiss Ferencz ipartestületi titkár.
71. Kocsis Lajos építész, műépítész. (Másutt Kotsis.)
72. Koher József bádogosmester. (Másutt Kohn.)
73. Kohn S. N. kereskedő.
74. Koller János törvényszéki bíró.
75. Koncz Gyula, MÁV, főellenőr.
76. Kossuth Pál gyógyszerész.
77. Kovács Aladár magyar királyi erdész.
78. Kováts Ferenc magyar királyi adótárnok.
79. Kovács Vince polgári iskolai tanár.
80. Köller János járásbíró, királyi törvényszéki bíró.
81. Köllner Pál bányaigazgató.
82. Krécsy Béla tanár, főreáliskolai tanár.
83. Krispin János zeneiskolai igazgató.
84. Krispin József kereskedő, zeneműkereskedő.
85. Kristyóry János iparos, iparkamarai elnök.
86. Kugel Leó vaskereskedő.
87. Lautner Mátyás községi iskolai tanító.
88. Lendvai Sándor biztosítási hivatalnok, Magyar Általános Biztosító titkára. (Másutt Lendvai.)
89. Leopold Zsigmond birtokos, gyáros.
90. Lilienberg Aladár magyar királyi erdész.
91. Lilitenges Sándor földbirtokos, gazdálkodó. (Másutt Lilienberg.)
92. Lukácsy Miklós takarékpénztári igazgató.
93. Mandl Vilmos, dr., ügyvéd.
94. Marsch Gyula kereskedő. (Másutt Maresch.)
95. Dr. Marcell Vilmos ügyvéd.
96. Marinkovits Péter igazgató tanító.
97. Marosi Miklós fogalmazó.
98. Máдай Mátyás polgári iskolai tanár.
99. Sz. Mezey Béla földbirtokos.
100. Miklós Farkas telekkönyvvezető.
101. Millig József városi iskolai felügyelő.
102. Molnár Mihály cipész, kisegítő.
103. Nagy Antal gazdatiszt.
104. Nagy Sándor, MÁV, ellenőr.
105. Nesnera Aladár, fa-és fémipari iskola igazgatója.

106. Neumann Adolf gyáros.
 107. Neumann Ármin borkereskedő.
 108. Neumann Dániel gyáros.
 109. Neváth István cipész.
 110. Német József, MÁV-alkalmazott, mérnök, MÁV-mérnök. (Másutt Németh.)
 111. Nikolits Döme ügyvéd.
 112. Obetkó Kálmán magánzó, kereskedő.
 113. Dr. Ormai Mór járási orvos. (Másutt Ormi.)
 114. Ottenberg Tivadar takarékpénztári igazgató.
 115. Páskuj János közjegyző. (Másutt Páskay.)
 116. Pfeiffer János polgári iskolai és felső kereskedelmi iskolai igazgató.
 117. Philipp Mihály czipész.
 118. Pogonyi Nándor királyi alügyész.
 119. Pohl Ödön biztosítási ügynök, kereskedő.
 120. Polgár Sándor színész.
 121. Jacob Porges biztosítási hivatalnok.
 122. Dr. Prohászka László orvos.
 123. Preissinger József elemi iskolai igazgató. (Másutt Preisinger.)
 124. Dr. Priege István ügyvéd. (Másutt Priegl.)
 125. Probst Mihály építész.
 126. Ransburg Zsigmond borkereskedő. (Másutt Raisburg.)
 127. Reiknhardt Gyula bútorgyáros. (Másutt Reinhart.)
 128. Reisinger Sándor építészmérnök.
 129. Réthy Lipót könyvnyomda-tulajdonos.
 130. Réthy Viktor nyomdatulajdonos.
 131. Révész Nándor kereskedő, könyvkereskedő, Fonciere biztosítási ügynök.
 132. Ring Géza takarékpénztári igazgató.
 133. Roboz József siketnéma iskola igazgatója.
 134. Sátor József főgimnáziumi tanár.
 135. Schelk József megyei főjegyző. (Másutt Schill.)
 136. Schaffer György elemi iskolai igazgató.
 137. Schill József Arad megye főjegyzője.
 138. Schwarz János nagykereskedő.
 139. Schwiegl Gyula állami elemi iskolai igazgató, felső kereskedelmi iskolai tanár.
 140. Shillig József iskolai felügyelő.
 141. Simay István nyugalmazott iskolai felügyelő.
 142. Dr. Somogyi Gyula felső kereskedelmi iskolai tanár.
 143. Stauber József lapszerkesztő.
 144. Steigerwald Alajos asztalosmester.
 145. Dr. Steiner János ügyvéd.
 146. Szántó Gyula számellenőr.
 147. Szathmáry Géza állami gyermekmenhely gondnoka.
 148. Székely Salamon főreáliskolai tanár.
 149. Széll Ernő posta és távíró felügyelő.
 150. Széll Pál királyi aljegyző, aljárásbíró.
 151. Tabakovits Emil építész, műépítész.
 152. Tabakovszky Sámuel műépítész.
 153. Tauner József biztosítási titkár.
 154. Tenner József biztosítási hivatalnok.
 155. Tisch Lajos igazgató-tanító.
 156. Dr. Tisch Mór városi tb. főorvos.
 157. Ungár Ármin könyvkereskedő.
 158. Varjassy Árpád királyi tanfelügyelő.
 159. Varjassy Lajos városi tanácsos.
 160. Berbos Ádám iparos, bútorgyáros.
 161. Wágner J. Ágoston polgári iskolai tanár, községi tanító.
 162. Ifjabb Werner Miklós orvos.
 163. Dr. Werner Miksa orvos.
 164. Weisz Márk gyáros.
 165. Weisz Mór gyáros.
 166. Weisz Sámuel gyáros.
- Az aradi „Összetartás” páholy azok közé a romániai magyar páholyok közé tartozott, amelyek a magyarországi betiltást követően is tovább működtek. Az Országos Levéltárban ugyan erre vonatkozó iratot nem találtam, de az Új Magyar Központi Levéltárban (azóta egyesült az Országos Levéltárral) három levélre bukkantam. Mindhárom Deutsch Andor írta Balassa József nagymesterhez. Deutsch Andor ügyvéd volt – az aláírás szerint – az aradi „Összetartás” páholy főmestere. A levelek 1928-ból és 1929-ből valók.
- Ugyancsak az Új Magyar Központi Levéltár őriz egy levelet 1937. január 19-ről. Balassa Józsefhez írták. A levél írója aradi ügyvéd, az „Összetartás” páholy tagja: Szöllősi Zsigmond.
- Több irat nem került elő az aradi páholy anyagából.

Petőfi Páholy

A páholynev megválasztásában is a hely szellemének megfelelően a szabadságharcra utaltak. Céges papírjaikon a költő arcképe látható. Számos, a páholyhoz intézett levél címzésében hibásan írták a költő nevét. Így: „Petőfy”!

Ez a jánosrendű páholy 1871. május 24-én kezdte meg tevékenységét, szerdai napon, saját házában Újaradon, Fő utca 264. szám alatt. A választások eredményeképpen a székmester Schneller Ármin, első felügyelő Spitzer Benő, második felügyelő Türk Ottó, helyettes székmester és titkár Foitsek Károly, szertartásmester Martini Mátyás, kincstárnok ifjabb Bíró Imre, levéltárnok Fűvessy József lett. Később Bíró Imre került a páholy élére.

Szoros kapcsolatot tartottak a budapesti „Petőfi” páhollyal.

Páholyalapot létesítettek. „Fiútápinzet” létesítését tervezték a budapesti „Petőfi” páholy, valamint a

győri „Philantropia” páholy alapította hasonló intézmény mintájára.

Anyagi okok miatt a nagy lendülettel megindított páholy már az 1877-es év végén elhatározta a feloszlását.

Az Országos Levéltárban⁵ csak egyetlen névsort őriznek erről a páholyról, de a viszonylag kis számú egyéb iraton található nevekkel ezt a rövid, mindössze tizenhét nevet tartalmazó névsort ki tudtam egészíteni.

Ennek tulajdonítható viszont, hogy viszonylag sok név mellől hiányzik a foglalkozás megjelölése. A szöveg ugyanis erre általában nem utalt. Az így összeállított névsor a következő:

1. Altmann Frigyes (?).
2. Beisz Lőrincz magánzó.
3. Bíró Imre földbirtokos.
4. Bíró István (?).
5. Breiche Rezső (?).
6. Foitsek Károly főszámvivő.
7. Fritsch Károly (?).
8. Fritz Róbert (?).
9. Froitsch Károly (?).
10. Fröhlich Gusztáv földbirtokos.
11. Füvessy József (?).
12. Gissing József serfőző.
13. Hrusek Béla gazdász.
14. Jeszenszky Ignác jegyző.
15. Jiraszek Ferencz építész.
16. Köppich Mihály gazdatiszt.
17. Kóváry Traján jegyző.
18. Kron Kázmér fakereskedő.
19. Losonczy Ármin (?).
20. May Ignác gazdatiszt. (Másutt Máj.)
21. Martiny Mátyás asztalosmester. (Másutt Mártini.)
22. Pajor Imre (?).
23. Palkovics György földbirtokos.
24. Preisz Lőrincz (?).
25. Reich Rezső szitamester. (Másutt Reiche.)
26. Röibel Antal (?).
27. Rombauer József (?).
28. Dr. Schneller Ármin orvos.
29. Türk Ottó (?).
30. Varga Pál (?).
31. Vojcsik Lipót (?).
32. Weil József cipésmester.

Széchenyi Páholy

Ismét egy ezernyolcszáznegyvennyolcas politikusra esett a választás a páholynev keresésekor. Széchenyi Ferenc, a páholy névadójának édesapja szabadkőműves volt.

Az Országos Levéltár P 1081 VI. 2. cs.-ban található a „Széchenyi” páholy Arad című kiadatlan iratok között, hogy mind a tíz páholyalapító Aradon született, és a temesvári „Három Fehér Liliomhoz” című páholy vette fel őket.

Ezernyolcszázhetvenben éppen a „Széchenyi” páholy alapítása céljából léptek ki a temesvári páholyból.

Az aradi „Széchenyi” páholy 1871. január 23-án este hét órakor alakult meg. A páholyalapítók névsora a következő:

- Bing Ede kereskedő.
Blau Henrik kereskedő.
Eckel Gyula gyáros.
Goldscheider Henrik szerkesztő.
Makovicz János lapmunkatárs.
Scmeter Ármin orvos.
Schmidt Bernát tanító.
Schmidt Jakab tanító.
Szabadkay Sámuel tanító.
Traytler Lajos gyáros.

A páholy taglétszáma még abban az évben ötvenhétre, 1875-ig százhétre nőtt. A levéltár kiadatlanul őrzi Institoris Kálmán „köz- és váltóügyvéd, Kereszt utca 25.” céges papírján 1871. június 19-i keltezéssel a páholy tagjainak névsorát, megelőzően a tisztségviselők nevét.

A páholy választott vezetője Frits Róbert törvényszéki bíró. Helyettese Pálffy József mérnök. Első felügyelő Eckel Gyula gyáros. Második felügyelő Steinitzer Károly törvényszéki bíró. Jegyzőkönyvvezető titkár Hepes Miklós törvényszéki bíró. Szónok Dr. Robitsek Ágoston ügyvéd. Levelező titkár Institoris Kálmán főjegyző. Szertartásmester Bing Ede kereskedő, Brüll Kálmán gőzmalomigazgató. Kincstáros Trinner Károly kereskedő. Levéltárnok Blau Henrik kereskedő.

A páholy tizenhárom pontba foglalt alapszabályrendszere célként tűzi ki, hogy „Nemzeti szempontból a szabadkőművességnek oda kell törekednie, hogy a hazájában élő valamennyi nemzetiségek javát, becsületét és egyesülését egy közös célra előmozdítsa és fenntartsa; szeresse és tisztelje hazáját.”

Kötelessége, hogy „ha alkalma van, járuljon hozzá az ifjúság neveléséhez és kiképzéséhez, miszerint az isten és hazaszeretet minél korábban kicsírázzék az ifjú szívekben, mert az igazi vallásos népnevelés az állam támoszlopa és főfeltétele a legnagyobb családi boldogságnak.”

Hatalmas lendülettel fogtak munkához. A nagymesternek ezernyolcszázhetvenötben javasolták, hogy Pesten a szabadkőművesség állítson fel táp- és nevelőintézetet. Ebben az előítéllettől mentes nevelést valósítsák meg. Csak az a kérdés, hogy van-e Ma-

⁵ P 1081 4. tétel. X 3. cs. és P 1134 24. 18. cs.

gyarországon tíz olyan páholy, amelyik erre a nemes célra kilencszáz-kilencszáz forintot tud adni. Az intézet végül megalakult.

1883-ban a „Széchenyi” páholy szövetséget ajánlott az aradi „Fraternitas” páholynak közös helyiség használatára. Ettől kezdve a két különböző szertartású páholy nagy egyetértésben használta ugyanazt a helyiséget.

Ez a két páholy alapítvány létesítését tervezte a „cholera-járvány következtében szülők nélkül maradt vagyontalan árvák ellátására.” Ennek céljára húsz krajcár egységárban sorsjegyeket bocsátottak ki.

Az élénk páholyélet mellett meglepő, hogy már az ezernyolcszázhetvennyolcas évben felvetődött a páholy feloszlásának gondolata. Május tizedikén azonban még hét „mester”, tehát a páholy hét igen megbecsült tagja élt a jogával, és kitartott a páholy működtetése mellett. A „Széchenyi” páhollyal közös helyiségben dolgozó „Fraternitas” páholyban is eluralkodott a levert hangulat. Azok felfüggesztették a munkájukat. A helyiség bérleti díját a „Széchenyi” páholy nem tudta egyedül fizetni, ezért időnkint átengedték megfelelő díjazásért az aradi ipartestületnek. Akkor a páholyhoz huszonnyolcan tartoztak.

Anyagi okok miatt 1880. május 31-én Belányi Ferenc, a Nagypáholy irodaigazgatójának elnöklése mellett Auerbach Miksa, Frits Róbert, Institoris Kálmán, ifjabb Kristyory Gábor, Mádai Mátyás, Makó Róbert páholytagok kimondták a feloszlást. Ugyanazon év november nyolcadikán a helyiségüket elárverezték bútoraikkal együtt.

A szünetelés nem volt tartós. Ezernyolcszáznyolcvanegy június elsején Institoris Kálmán vezetésével a páholy tagjai már kérelmezték a Nagypáholytól az újraélesztést. Az ugyancsak „elaltatott” aradi „Petőfi” páholy volt főmestere, Bíró Imre is nyilatkozott, hogy az újjáéledő „Széchenyi” páholyhoz kívánnak csatlakozni az egykori „Petőfi” páholy tagjai.

Későbbi feljegyzést nem találtam a „Széchenyi” páholyról. Eltűnt, mint az aradi szabadkőművesség. Csak tetteik, hatásuk, emléküik él.

Következzék az aradi „Széchenyi” páholy tagnévsora:

1. Abramovits Mihály mérnök.
2. Andrányi Béla kereskedő.
3. Andrányi Gusztáv kereskedő.
4. Auerbach Miksa fényképész.
5. Banajoth László jegyző.
6. Bauer Gyula kalapos.
7. Bauer Róbert kalapkereskedő.
8. Bánhidi Béla báró magánzó.
9. Bánhidi Sándor földbirtokos.
10. Bárczy Alajos postamester.
11. Bildhauer Adalbert jegyző.

12. Bing Ede kereskedő.
13. Bíró Imre földbirtokos.
14. Blau Henrik kereskedő.
15. Blau Lipót kereskedő.
16. Bobszt Victor magánzó.
17. Bochdanovits Sándor magánzó.
18. Bochel Aurél törvényszéki jegyző.
19. Bóra Béla magánzó.
20. Boros Adolf kereskedő.
21. Brinner Károly (?).
22. Brüll Zsigmond gőzmalmi igazgató.
23. Chorin Ferenc ügyvéd.
24. Chorin Zsigmond orvos, m. kir. fűrdőorvos.
25. Csermák József cukrász.
26. Cserneyi Gyula tanító.
27. Dániel Gergely magánzó.
28. Dániel Kálmán közgyám.
29. Duschr Lajos mérnök.
30. Eckel Gyula gyáros.
31. Ertl József kereskedő.
32. Feitetes Emil gyárigazgató.
33. Földes János törvényszéki jegyző.
34. Frank Pál tisztviselő.
35. Frits Béla erdész.
36. Frits Róbert törvényszéki bíró.
37. Fürbacher Ferenc építész.
38. Goldscheider Béla író.
39. Gondscheider Henrik szerkesztő.
40. Grünwald Ferenc kereskedő.
41. Hegyes Miklós (?).
42. Heinrich Sándor takarékpénztári titkár.
43. Hepes Miklós törvényszéki bíró.
44. Herczog (?) magánzó.
45. Marting János kereskedő.
46. Hess József (?).
47. Hesz Adolf erdész.
48. Hets János sóhivatalnok.
49. Hollander Ignác kereskedő.
50. Horváth Imre erdész.
51. Horváth János pékmester.
52. Institoris Jenő mérnök.
53. Institoris Kálmán főjegyző.
54. Kovács Károly (?).
55. Krausz Albert kereskedő.
56. Kristyory Lehel ügyvéd.
57. Ifjabb Kristyory Jakab (?).
58. Leopold Ottó gépész.
59. Lóbe Ottó könyvvezető.
60. Madár Mátyás igazgató-tanító.
61. Mahler Rudolf kávé.
62. Makovecs János lapmunkatárs.
63. Markó Adolf (?).
64. Martoni Mátyás asztalos.
65. Máday Mátyás tanító.

66. Megyessy József könyvvezető.	95. Somogyi József tanító.
67. Dr. Michaelis Albert orvos.	96. Spitz Manó kereskedő.
68. Milder Zsigmond kereskedő.	97. Spitzer Benjámín földtulajdonos.
69. Mointi János kereskedő.	98. Steinitzer Károly (?).
70. Nachtwégh György gyáros.	99. Strauch Alajos nyomdász.
71. Nattland Bernát mérnök.	100. Szabadkay Sámuel tanító.
72. Náday Mózes (?).	101. Szendrey József kereskedő.
73. Neumann Adolf kereskedő.	102. Szomtag Gyula kereskedő.
74. Neumann Dániel gépész.	103. Taytler Lajos gyáros.
75. Némethy Károly tanító.	104. Teutsch Jakab kereskedő.
76. Parecz István aljegyző.	105. Toitschek Károly gazdatiszt.
77. Pálffy József mérnök.	106. Tonnes Ede kereskedő.
78. Pollák Gyula kereskedő.	107. Türk Ottó gazda.
79. Radnay Károly tisztviselő.	108. Urbán Iván földbirtokos.
80. Rajcsányi Albert magányzó.	109. Urbán Joan földbirtokos.
81. Ranspurg Mór könyvkereskedő.	110. Verbos Ádám asztalos.
82. Reiner Bernát tanító.	111. Vidéky Ferencz fogorvos.
83. Rédl Károly kereskedő.	112. Vogl Gyula kereskedő.
84. Rédl Mór kereskedő.	113. Wally Mátyás könyvkereskedő.
85. Riesenfeld Gyula gyárigazgató.	114. Weiler Sándor kereskedő.
86. Dr. Robitsek Ágoston ügyvéd.	115. Weitner József bérlő.
87. Rosenfeld Lajos kereskedő.	116. Werner Mór kereskedő.
88. Salacz Béla törvényszéki jegyző.	117. Wertes Sándor (?).
89. Schaeffer Lipót kereskedő.	118. Winkler Vilmos gyáros.
90. Schabitz Henrik kertész.	119. Wintler Ede kereskedő.
91. Schmetter Ármin orvos.	120. Wintushka Róbert gyárigazgató.
92. Schmidt Bernát tanító.	121. Zemplényi Sándor fakereskedő.
93. Schreyer József földész.	122. Zinkeisen Richárd kereskedő.
94. Singer Lajos kereskedő.	

Berényi Zsuzsanna Ágnes, dr. - Budapest, Király, 27, H-1072, bermatsz@freemail.hu

Irodalom

ABAFI Lajos

1993 A szabadkőművesség története Magyarországon (Reprint), Akadémiai Kiadó, Budapest.

BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes

1994 Szabadkőművesi páholynévsorok Kelet-Magyarországból, *Névtani Értesítő*, 16, 56–65.

1995 A kolozsvári „Unio” páholy és múzeumai, *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből* 1995, Budapest, 94–96.

2000 „... nyelvünket nem adjuk”. A romániai magyar szabadkőműves páholyok végnapjai, *Europa 3 Annales*, 127–151.

2001 Székelyudvarhelyi szabadkőműves iratok 1913–17, *Acta (Siculica)* 2000/1, Sepsiszentgyörgy, 287–296.

**Liste nominale din perioada dualistă ale lojelor francmasonice din Arad
(Liste francmasonice din estul Ungariei II.)**

(Rezumat)

Ultima treime a sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea reprezintă perioada de prosperitate a francmasoneriei din Ungaria. Lucrarea prezintă date despre activitatea umanitară, socială și culturală a lojelor francmasonice din Arad, înființate după 1868: lojele „Fraternitas”, „Összetartozás” (Solidaritate), „Széchenyi”, „Petőfi”. Pe lângă acestea, lucrarea cuprinde și evidența membrilor celor patru loje.

**Memberlists of the Freemason Lodges from Arad in the Dualist Period
(Eastern-Hungarian Freemason Lists II.)**

(Abstract)

The period from 1871 to 1920 was the most prosperous period of the Hungarian freemasonry. The paper presents data concerning the social, cultural activity of the masonic lodges from Arad founded after 1868: „Fraternitas”, „Összetartozás” (Solidarity), „Széchenyi”, „Petőfi”. Lists of the members of these lodges are also published.

János Mihály

A MAKSAI REFORMÁTUS TEMPLOM „KIFEHÉRÍTÉSE” ADATOK A TEMPLOM KÖZÉPKORI FALKÉPEINEK FELFEDEZÉSÉRŐL, A TEMPLOM LEBONTÁSÁRÓL ÉS A KAZETTÁS MENNYEZET ELSZÁLLÍTÁSÁRÓL 1892–1893-BAN

A maksai templomot a 14. és a 15. században falfestményekkel díszítették. A reformációt követően a 17. században a középkori falképeket bemeszelték, majd a 18. század második felében a templombelsőt gazdagon festett faberendezéssel látták el. Az 1802-ben bekövetkezett földrengés után folyamatosan romló épületet 1893-ban lebontották. Ezt megelőzően, 1892-ben a málladozó vakolat és festékréteg alól a hajó északi oldalán újra előtűnő freskókat Huszka József (1854–1934) feltárta és lemásolta. Ugyanakkor a szentély északkeleti oldalfalán késő gótikus falképeket is észlelt, amelyeket a rossz megtartásuk miatt nem tárt fel. A templom újjáépítése folyamán az 1766-ban készült festett famennyezetet elajándékozták a budapesti Iparművészeti Múzeumnak, a berendezés megmaradt részeit pedig, az ülőpadok és az orgonakarzat mellvédjeit átmázolták.

A tanulmány a templombontás során feltárt falfestményekkel és a festett famennyezet lebontásával, valamint annak elszállításával kapcsolatos dokumentumokat foglalja össze.

Építéstörténeti adatok

A 19. században még kőfallal övezett református templomot Orbán Balázs (1829–1890) így írta le röviden: „Ez pedig az átmeneti korszakból való (13. század) tisztes épület, mit bizonyít már az is, hogy oldalajtaja csúcsíves, míg hátulsó főportáléja köríves. (...) Az ismert modoroktól eltérő sajátága e templomnak az, miszerint a hajóval hasonlélességű szentélynek nincsen meg a szokásos diadalíve, valamint az is, hogy e szentély egyenesen záródik. (...) tehát Maksa templomát a XIII. század végén, vagy a XIV. elején épültnek kell hinnem.”¹

¹ ORBÁN Balázs 1869, 181.

² GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI SEBES-TYÉN József 1995, 56.

³ MREhkLvt. *Jegyzések Azon dolgokról melyek meg nevezett Eklésia elöl ülői által kötelességek szerint elő vétetődnek és végeztetnek eszerint: Julyus 1-o napjától 1798, 1.*

⁴ MREhkLvt. *Jegyzőkönyve a Maxai Ev. Ref. Szt. Eklésiának az 1837-ik Esztendő Januarius Holnapja 1-o Napjától kezdve az 1851... Martius 27-ik napjáig, 61.*

⁵ *Egyháztanási jegyzőkönyv* (Cím nélkül). MREhkLvt. Ltsz. I.

Több háromszéki templomhoz hasonlóan az 1802-ben bekövetkezett földrengéskor a maksai is súlyosan megrongálódott, tornya, amelyet a mai kutatás középkori eredetűnek vél,² ekkor részben leomlott.³ A szegény egyházközség hosszú évtizedeken át csak kisebb javítások révén volt képes fenntartani az épületet. Bár 1843-ban már tervezték egy új templom építését,⁴ erre csak ötven évvel később került sor. Az 1892. szeptember 11-én tartott presbiteri gyűlés jegyzőkönyve szerint a lelkész: „[...] czélszerűnek látná, hogy mielőtt azon ősi templom, melyben e helyre letelepült nép oly sok századon át emelte Istenéhez esdő és hála imádságát, illőnek látná lebontás előtt, még egyszer ott egybe gyűlni hála imát rebegni a multért és esdőt a jövőért”.⁵ A templomot végül 1893 tavaszán bontották le, miután Fittler Kamill (1853–1910) műépítésznek, a Magyar Iparművészeti Múzeum munkatársának felügyelete mellett március végén a kazettás mennyezetet leszerelték és Budapestre szállították.⁶

A falfestmények feltárása és másolatok készítése

Huszka József már háromszéki kutatásai kezdetén, 1881-ben megfordult Maksán, ahol a református templom festett faberendezését tanulmányozta, és több rajtot készített az 1766-ban felszerelt kazettás mennyezetről és más berendezési tárgyak díszítőmennyeiről.⁷ Akkor láthatta először a mészréteg alól előtűnő középkori falképnymokat, amelyekről az 1885-ben közzétett tanulmányában röviden megemlékezett.⁸ Jancsó Ferenc lelkész hívására⁹ 1892 augusztusában Budapestről Maksára utazott hogy feltárja és lemásolja a korábban észlelt falképeket. Augusztus 11-én két színvázlatot¹⁰, 23 ívből álló pasusz másolatot¹¹ és 8 db. fényképfelvételt készített a

15, 485.

⁶ Uo., 506–507.

⁷ FEJŐS Zoltán (szerk.) 2006, 102–103 (140, 141, 142, 143. sz. rajz).

⁸ HUSZKA József 1885, 212.

⁹ MAGYARI György 2005, 8.

¹⁰ Néprajzi Múzeum, Antropológiai Adattár. Ltsz. R 10249, R. 10250.

¹¹ Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (a továbbiakban KÖH), Tervtár. Ltsz. nélkül.

templom északi oldalán talált Szent László-legenda ciklusról, az alatta húzódó regiszter töredékeiről¹², a kazettás mennyezetről¹³, és az épület északkeleti nézetéről¹⁴, majd az épület felmérési rajzával végezte be a munkát.¹⁵ Budapestre visszatérve a falképekről készült színvázlatokat két összesítő rajzban véglegesítette, a helyszínen készült felmérési rajz alapján pedig a templom alaprajzát újrarajzolta 1:100-as léptékben, magyarázó szöveggel ellátva, amelyből arra is fény derül, hogy a templom régi szentélyének késő gótikus boltozata részben még megmaradt, és a szentély északi oldalát is falfestmények díszítették.¹⁶

A kidolgozott rajzokat a templom és a falképek leírásával együtt, 1893. május 14-én kelt levél kíséretében küldte be a Műemlékek Országos Bizottságának: „Tisztelt Bizottság! Háromszék megyében Maksán az idén bontottak le egy toldott-foldott düledező templomot, melynek fenntartása már lehetetlen volt. A lebontás előtt szerencsés véletlen folytán a régi freskókat pauszokban, fényképen és színes másolatban megmentettem, mit a természetben is megmentett festett mennyezet fényképével együtt van szerencsém a tek[intetes] Bizottságnak benyújtani. Budapest, 1893. máj. 14. Huszka József főgymn. tanár.”

A Műemlékek Országos Bizottsága május 15-én vételezte a küldeményt: „Huszka József a Maksai templom falképeiről készített 2 db. színvázlatot¹⁷, 1 db. alaprajzot¹⁸, 4 db. pauszt¹⁹ és 8 db. fényképet²⁰ benyújtja, s egyúttal a templom leírását is beterjeszti.”²¹

A templom- és falképleírást, mivel ez Huszka egyik legrészletesebb kézírata, amely a Műemlékek Országos Bizottsága iratai között fennmaradt, itt teljes terjedelmében közöljük: „A maksai (Háromszék m.) ev. ref. templom. A régi moksákról elnevezett háromszéki falunak a temploma is meglehetősen réginek látszik, illetve látszott, míg düledező girbe-görbe falaival állott; mert ma már lehordták. Midőn értesültem a múlt nyáron a templom leendő sorsáról, siettem megmenteni a menthetőket. Tudtam már régebből, hogy a falain freskók vannak, azért rögtön kibontásukhoz fogtam. Egy-két kaparással felismerem a székely templomok éjszaki falának Szt. Lász-

lóját, illetve cserhalmi ütközetét. A leányszabadító király ugyan egy kicsit emlékeztet a paprikajancsikra nagy feje és rövid lábcskáival (különösen a birkózási jelenetben), de azért egészében a nagy jelenet, az ő stilizált fáival, kétszarvú kunjával és a király pihenésével (a leány ölében); teljesen azonos a többi székelyföldi László-legendákkal. A kunt űző király előtt egy nagy sárga lepel látható. Ez teljesen új, eddig nem tapasztalt elem. Úgy látszik, a leány ledobott kendője. Az ütközet alakjai is csak a szokásosak, s különösen a gelencei freskókra emlékeztetnek, azonban van az egyes alakokon sok rendkívüli is. Ugyanis az egyik magyar vitéz vörös tollas zárt sisakban küzd, melyről a sisaktakaró messze hátra lobog. A pólyás paizsok a szokásos csúcsíves alakúak, valamint a sisakok is. A kunok kardja görbe, a magyaroké egyenes (?). A puzdrát mindkét fél a jobb oldalon az övre akasztva hordja. A magyarság nagy része dárdáz, csak a hátulsók nyilaznak. A cipők nem szerfelett hegyesek, sőt a kunoké egész tompa, mintha szőrös bőrből készült volna. Nyakát mindkét fél sodronypáncéllal védi. Nagyon nevezetes ethnografikus jelenség, hogy a Moldovából betörő kunok feje szakasztott mai oláh típus, különösen moldovai. E vonást a többi székely képeken nem vettem észre, s ha megvan, nem olyan szembeszökő, mint itt. A csata alatt még öt-hat szentnek a fejéből látszanak töredékek, de alig-alig kivehetően. A legelsőn mindenesetre nőt látunk keresztel kezében. Templomunk úgy látszik eredetileg egy kis román kápolna volt, melyből még áll a freskós fal, s talán a vele szemben levő is – bár később hosszában is megtoldották, s valószínűleg akkor szélesítették is. E toldáskor kapta a hajó mai alakját. A szentély ismét későbbi toldás, mégpedig katolikus, mert az egyenes záródáson a Golgothát véltem felismerhetni a teljesen tönkrement és kibonthatatlan XV. századi falképen. A szentély éjszaki falán is vannak freskónyomok és egy későbbi díszítőfestés nyomai. A szentély boltozott lehetett, legalább a düledező falak nyújtottak e feltevésnek némi támpontot egész jól mutatván a boltkövek és konsolok helyét. A hajót a szentély toldásakor emelték jelen magasra fel. Tehát a régi kápolna négy nagy átalakításon jutott reánk, me-

¹² Néprajzi Múzeum, Fotótár. Ltsz. 70515, 70519, 70520, 70521, 70522.

¹³ Uo. Ltsz. 70517, 70518.

¹⁴ Uo. Ltsz. 70516.

¹⁵ Néprajzi Múzeum, Antropológiai Adattár. Ltsz. R10252. A Néprajzi Múzeum Huszka József gyűjteményes kiállításának katalógusában közölt, R.10251 leltári számú templomalaprajzot nem Huszka készítette, mint ahogy az ábrát kísérő szövegben olvasható. (FEJŐS Zoltán (szerk.) 2006, 56.) A fent idézett *Egyházközségi Jegyzőkönyv* 469. oldalán feljegyzett adatokból következtetve a rajz Darvas Lajos sepsiszentgyörgyi mérnök munkája, aki a templom újjáépítésében vett részt. Tőle kaphat-

ta Huszka, aki ezt, mivel nem ő készítette, nem is küldte be a Műemlékek Országos Bizottságának (a továbbiakban MOB), hanem saját rajzai között őrizte meg. (Vö. TASNÁDI Zsuzsa 2006, 37.)

¹⁶ KÖH Tervtár. Ltsz. K. 3319.

¹⁷ Uo. Ltsz. FM 324, FM. 325.

¹⁸ Uo. Ltsz. K. 3319.

¹⁹ Uo. Ltsz. nélkül, 23 db.

²⁰ A Néprajzi Múzeumba került 8 db. fénykép másodpéldányáról lehet szó, amelyekből a KÖH Fotótárában csak egyet tudunk azonosítani. Neg. sz. 147949.

²¹ KÖH, Könyvtár. MOB iratok, 1893, 48. sz.

lyekről aligha beszélnek a táмок bevéselt évszámai (1507; 1670. év) Hacsak az 1507 szám nem jelenti a szentély építését, bár a hajó támján olvasható. A harang felírása 1537. Az iparművészeti múzeum számára megmentett renaissance magyar festett mennyezet jó késői dátumot hord. Budapest, 1892 máj. 16. Huszka József.”

Huszka a jelentés keltezését nyilvánvalóan elhibázta, valójában 1893. május 16-án írhatta, és pótolta ki ezzel a Műemlékek Országos Bizottságánál május 15-én bejegyzett küldeményét.²²

A Műemlékek Országos Bizottsága június 17-én tartott ülésében bírálta el a rajzokat, és 250 forint tiszteletdíj kifizetését javasolta értük a Vallás- és Közoktatási Minisztériumnak,²³ amelyet a minisztérium Huszkanak is is fizetett.²⁴ Érdemes felfigyelni az összeg nagyságára! Eközben a maksaiak Huszka biztatására felajánlották a kazettás mennyezet díjtalan átadását az Iparművészeti Múzeum számára, majd miután a Vallás- és Közoktatási Minisztérium fizetett érte 100 forintot, az egyháziak azt nagy tisztelettel köszönték meg.²⁵

Huszka, mint a fentiekből kitűnik, a helyszíni vázlatokat két akvarellben dolgozta ki, ezek és a 23 darabból álló pausz másolat maradt a Műemlékek Országos Bizottsága gyűjteményében. A helyszíni vázlatok és a fényképek egy példánya Huszka tulajdonában maradtak haláláig, majd hagyatékával, 1934-ben a Néprajzi Múzeumba kerültek.

Huszka a fényképekből a maksaiaknak is küldött: „1893. augusztus 6-án tartott egyházi tanácsülés jegyzőkönyve. 1. Amikor elnök lelkész előterjeszti, hogy rajztanár Huszka József úr, a múlt évben régi templomunk mennyezetét és az orgonát, úgyszintén a templom és torony külső alakját lefényképezte volt, és akkori ígérete szerint azokból egy-egy példányt egyházközségünk részére emlékül meg is küldött, és kérdésül tűzi ki, hogy hová kívánná a nemes tanács azokat elhelyeztetni? – Határozat: a fényképpéldányok megküldéséért Huszka tanár úrnak egyházi tanácsunk jegyzőkönyvileg köszönetet szavaz – a sok századok viharai közt fennállt templom fényképeinek megörökítése végett azoknak tisztességes ráába üveg alá tétetését megyebíró a[ty]afiának meghagyja, hogy azok, majd ha az új templom elkészülend, annak falára a

szószék mellé felfüggesztessenek, addig is, ha ráába tétetnek, s a lelkész úrnál megőriztessenek.”²⁶

Huszka a Műemlékek Országos Bizottságának küldött jelentésén kívül nem írt a maksai falképekről, és rajzait sem közölte. 1894-ben a *Pallas Nagy Lexikona* falfestmények szócikkében futólag megismételte a maksai jelentéséből a kunok fiziognómiájáról tett megállapításait, de csak a székelyderzsi Szent László-legenda másolatát közölte.²⁷ Első alkalommal 1900-ban, Nagy Géza (1855–1915) használta fel a maksai Szent László-legenda ütközet jelenetének másolatát,²⁸ azután a rajzok évtizedekig lappangtak a Műemlékek Országos Bizottsága fiókjaiban.

A Néprajzi Múzeumba került maksai fényképfelvételekre Györffy István (1884–1939) hívta fel Balogh Jolán (1900–1988) figyelmét, aki a felvételek egy részét 1943-ban közölte.²⁹ 1954-ben Radocsay Dénes (1918–1974) falképkorpuszában csupán a Műemlékek Országos Bizottsága gyűjteményében található fényképekről szólt³⁰, annak ellenére, hogy Gerecze Péter (1856–1914) falképjegyzékében, amelyre Radocsay nagymértékben támaszkodott, a színvázlatok és pausz másolatok is szerepeltek.³¹

A román művészettörténészek közül Vasile Drăguț (1928–1987) vizsgálta meg a maksai akvarellmásokat a Műemlékek Országos Bizottsága gyűjteményében, és részleteiket a Szent László-legenda falképeit elemző tanulmányának kíséretében, 1974-ben közölte.³² Drăguț Huszka másolatait az elpusztult falképek stílusvizsgálatára és datálására is felhasználta. Az 1979-ben megjelent, a romániai gótikus művészetet tárgyaló művében a maksai falképek stílusát a küllőalmási (Alma pe Târnava) Szent György-falképpel rokonította, ugyanakkor a képek keletkezését a 15. század elejére datálta.³³

A Műemlékek Országos Bizottsága gyűjteményében őrzött két akvarellmáskolatot teljes egészében Lukács Zsuzsa közölte az 1980-ban megjelent tanulmánya illusztrációiként.³⁴ Végül a Néprajzi Múzeum és a Műemlékek Országos Bizottsága, illetve ma már Kulturális Örökségvédelmi Hivatal gyűjteményeiben található akvarell és pausz másolatok Kerny Terézia jóvoltából László Gyulának (1910–1998) *A Szent László-legenda középkori falképei* c. munkájában láttak napvilágot.³⁵ Különösen fontosnak tekint-

²² Uo. A levél fotókópiáját a szöveg olvasata nélkül I. FEJŐS Zoltán (szerk.) 2006, 57 (66. sz. kép).

²³ KÖH, Könyvtár. MOB iratok 1893, 48.

²⁴ MTA Művészettörténeti Kutató Intézet. Regeszta másolat gyűjtemény, Vallás- és Közoktatási Minisztérium iratai, 31482.

²⁵ *Egyháztanácsai jegyzőkönyv*. MREhkLvt. Ltsz. I. 15, 493.

²⁶ *Közgazgatási ügyek*. MREhkLvt. I. 16, 3. A fényképek azóta elhanyagoltak.

²⁷ *A Pallas Nagy Lexikona*, VI, 672.

²⁸ NEMES Mihály – NAGY Géza 1900, 30. fekete-fehér tábla.

²⁹ BALOGH Jolán 1943, 36, 7–8. sz. kép.

³⁰ RADOCSAY Dénes 1954, 170.

³¹ GERECZE Péter 1905, 502.

³² DRĂGUȚ, Vasile 1974, 9. és 10. kép.

³³ DRĂGUȚ, Vasile 1979, 225, 263.

³⁴ LUKÁCS Zsuzsa 1980, 15. és 16. sz. kép.

³⁵ LÁSZLÓ Gyula 1993, 45–46, valamint pauszmásolatok (48 a–b. kép.)

hetjük, hogy a kötetben Kerny Teréziának első ízben sikerült a pausz másolatokat összesíteni és közölni, így azok jól összevethetők az akvarellmásolatokkal.

Az elpusztult falképek fontosságára utal, hogy legújabban két nagyszabású kiállítás katalógusában is szerepeltek a Huszka-féle másolatok.³⁶

Huszka József falképmásolatai (Katalógus)

A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal gyűjteményeiben őrzött munkáknál a Huszka által adott címet használjuk, vagy pedig, ha ilyen nem volt, akkor mi magunk adtuk az ábrázolt téma alapján megfelelő megnevezést a rajznak.

Huszka címeit kurzívval jelöljük, mint ahogy minden más olyan szöveget a rajzokon, amely Huszka-tól származik.

A Néprajzi Múzeumban lévő munkáknál a leltárkönyvben vagy kartotéklapokon szereplő megnevezést használjuk.

A munkák leltári száma után magyarázó szövegben pontosítjuk a falképek témáját. Itt térünk ki Huszka rajzokra írt hosszabb feljegyzéseire, amelyeket dőlt betűs formában idézünk. Kurzívval jelöljük még a másolat közlése esetében a reprodukció számát az illető közleményben.

A munkák méreteit a grafikai gyűjteményekben használatos milliméterben adjuk meg.

A falképmásolatok mellett szükségesnek láttuk a *Kiegészítő rajzok* tételbe foglaltan az épületfelmérési vázlatot is leírni.

A katalógusban szerepel a falképekről készült fényképek jegyzéke. Ebben a rajzokhoz hasonlóan a múzeumi gyűjtemény irataiban használt megnevezést vettük át, esetenként pontosítva a felvételen látható falképek témáját.

A fényképek vagy negatívok muzeológiai leírására nem vállalkoztunk, csak a beazonosításhoz szükséges adatokat lajstromoztuk.

A másolatok műtárgyleírását – egy-két eset kivételével – a saját vizsgálódásunk nyomán rögzítettük. A gyűjteményi nyilvántartó dokumentumok (iktató- és leltárkönyvek, törzsívek, kartotéklapok) adatai és az általunk végzett mérések vagy megfigyelések közötti eltérésekért természetesen miénk a felelősség.

A lajstromba vett rajzok, fényképek és negatívok vagy üveglemezek állapotára nem tértünk ki.

Huszka falképmásolatainak és fényképeinek korábbi közlését, illetve kiállításokon való bemutatását igekeztünk számba venni, ám ezirányú kutatásunk eredménye korántsem teljes. A közölt másolatoknál csak a teljes rajz reprodukcióját vettük figyelembe.

A másolatokra vonatkozó irodalmi utalások közül az általunk ismert legutóbbi bibliográfiai adatot jelöltük meg.

Végül kísérletet teszünk Huszka József falképmásoló módszerének behatóbb vizsgálatára. Ennek érdekében kiemelten elemezzük azokat az akvarell-, rajz- vagy pauszlapokat, amelyek erre a célra esztétikai és tartalmi szempontból a legalkalmasabbak. A rajzok elemzésével nem célunk ítéletet mondani arról, hogy mennyiben sikerült egy-egy falfestmény „hű és díszes” másolatát elkészíteni. A másolat hűsége eleve kérdéses! Célunk az volt, hogy a másolatok művészettörténeti szempontú, dokumentációs értékét felbecsüljük. Ezt különösen fontosnak tartjuk a maksai templom esetében, mert az eredeti mű, a falfestmény már elpusztult.

Rajzok és fényképek a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal gyűjteményeiben³⁷ (Tervtár)

I. Akvarell másolat

1. *A maksai ev. ref. templ. falképei Háromszéken* (2. ábra)

- Ltsz. FM. 324.

- A hajó északi falán, fent a Szent László-legenda ütközet jelenete, alatta a Szent Kereszt-legendából a Szent Kereszt megtalálásának három jelenete. A rajz alatt tussal írva a falképek hosszmérete: 7,67 m.

- Akvarell, papír kartonra kasírozva.

- 245 x 405 mm.

- j.j.l.: *Huszka József 1892.*

- Restaurálva 1989-ben.

- Közölte LUKÁCS Zsuzsa 1980, 16.

2. *A maksai ev. ref. templom falképei Háromszéken* (3. ábra)

- Ltsz. FM. 325.

- A hajó északi falán a Szent László-legenda üldözés, párviadal, lefejezés, pihenés jelenete. A rajz jobbszélen a falképregiszter magassága: 1,12 m. A rajz alján a négy jelenet hossza: 3,80 m.

- Akvarell, papír, kartonra kasírozva.

- 185 x 497 mm.

- j.j.l.: *Huszka József 1892.*

- Közölte LÁSZLÓ Gyula 1993, 71, 46. Montázs a Ltsz. FM 324 Szent László-legenda jeleneteivel.

II. Pausz másolatok

- 23 íven a templomhajó északi oldalán elhelyezkedő falképekről.

³⁶ FEJŐS Zoltán (szerk.) 2006, 55–56; MIKÓ Árpád – SINKÓ Katalin (szerk.) 2000, 156.

³⁷ A katalógusban előforduló rövidítések: FM – falképmásolatok; HJ – Huszka József; j.j.l. – jelzés jobbra lent; j.b.l. – jelzés balra lent; Ltsz. – leltári szám; sz.n. – szignó nélkül.

- j.j.l. a 23. íven: *Maksa 1892*. A pausz másolatok tussal és ecsettel készültek.
- Közölte LÁSZLÓ Gyula 1993, 72. 48. a–b.

III. Kiegészítő rajz

1. *A maksai ev. ref. templ. 1892-ben* (1. ábra)
 - Ltsz. K 3319.
 - A lebontott templom alaprajza (*Mérték: 1:100*), a falképek elhelyezkedésére, a templomépület különböző építési adataira és a harangra vonatkozó feljegyzésekkel. Kívül a nyugati portikusz alatt *Különálló torony nagy harangjának évszáma = 1537*. A hajóhoz csatlakozó nyugati és déli portikusz alaprajzában: *Toldott előcsarnok*. A hajó déli, nyugatról a második támpillérenél: *1507 év bevésve*. A szentély délkeleti támpillérehez: *1670 év bevésve*. A hajóban: *A templom egész magassága = 7 méter. A falfestmények felső szegélydíszítésétől a földig 3,55 m. mely a legrégebb eredeti templomfalak magassága is, mert a fölé vakolt fal láthatóan vékonyabb*. A hajó északi fala mentén: *A Szt. László-legenda falképei*. Szaggatott vonallal jelezve a freskós falszakaszt. *A szentély déli oldalához: A régi boltozat valószínű nyoma a düledező falak girbe-görbe felületén*. Szaggatott vonallal jelezve a boltívek nyomait. A szentély északkeleti falai mentén: *Késő csúcsíves stíli freskónyomok*.
 - Tus, papír.
 - 170 x 318 mm.
 - j.j.l.: *HJ 1893*.
 - Huszka József feljegyzéseit elhagyva, újrarajzolva közölte LÁSZLÓ Gyula 1993, 69. 44.

Rajzok és fényképek a Néprajzi Múzeum Antropológiai Adattárában

I. Akvarell

1. A maksai templom falfestményeinek képe
 - Ltsz. R. 10249.
 - Fent a Szent László-legenda ütközet jelenete, alatta a Szent Kereszt-legendából a kereszt megtalálásának három jelenete.
 - Színvázlat. Akvarell, papír.
 - 280 x 440 mm.
 - j.j.l.: *Maksa 1892 aug. 11.*, sz.n.
 - Közölte, a korábbi közléseket is feltüntetve FEJŐS Zoltán (szerk.) 2006, 55. 63. A kép címe: „A lebontott református templom északi fala – Szent László-ciklus csatajelenete és Antiochiai Szent Margit-ciklus ábrázolása”.
 - Irodalom: KERNY Terézia 2000, 155.
2. A maksai templom falfestménye és ékítményes dísze
 - Ltsz. R. 10250.

- Két darab helyszíni vázlat a Szent László-legenda üldözés, párviadal, lefejezés és pihenés jeleneteiről; a lap jobb felső sarkában külön megrajzolva a falképregisztert fent keretező szegélydísz motívuma.
- Színvázlat. Akvarell, papír.
- 215 x 580 mm.
- a) j.j.l.: *HJ Maksa 1892 aug. 11.*; b) j.j.l.: *HJ Maksa 1892 aug. 11.*
- Közölte, a korábbi közléseket feltüntetve FEJŐS Zoltán (szerk.) 2006, 56, 64.
- Irodalom: KERNY Terézia 2000, 155.

II. Kiegészítő rajz

1. A maksai templom méretes alaprajzi vázlata
 - Ltsz. R. 10252.
 - Épületfelmérési manualé.
 - Ceruza, papír.
 - 213 x 288 mm.
 - j.b.l.: *HJ Maksa 1892*.
 - Közöletlen.

III. Fényképek a falképekről

1. Ltsz. F 70515: A Szent László-legenda pihenés jelenete.
2. Ltsz. F 70519: A Szent László-legenda üldözés jelenete.
3. Ltsz. F 70520: Fent a Szent László-legenda ütközet jelenete, alatta a Szent Kereszt-legendából a kereszt megtalálásának jelenetei.
4. Ltsz. F 70521: A Szent László-legenda üldözés, párviadal és lefejezés jeleneteinek részletei.
5. Ltsz. F 70522: Részlet a Szent László-legenda ütközet jelenetéből, alatta a Szent Kereszt-legendája jelenetei.

Összegzés

A számba vett rajzok és fényképek alapján szükséges néhány olyan észrevételt megfogalmazni, amelyek a falképek feltárásával, a másolatok készítésével és a falképek ikonográfiájával kapcsolatosak. A következőkre térnénk ki:

Huszka József az idő szorításában – a templom lebontása küszöbön volt, ő pedig csak az iskolai szünetekben tudott a maksai munkára időt szánni – arra szorítkozott, hogy az itt-ott előbukkanó falképek közül csak a hajó északi falán elhelyezkedő Szent László-ciklust, és részben az alatta húzódó regiszter töredékeit tárja fel, és azokról készítsen pausz másolatot, színvázlatokat és fényképeket.

A kutatást a szentély keleti zárófalán észlelt Kálváriára és az északi oldalfalon látott más falképekre azok rossz állaga miatt nem terjesztette ki, csak a Műemlékek Országos Bizottságának beküldött alaprajzon jelezte.

A kutatáskor készített színvázlatokat hazatérve a pausz másolatok és a fényképek segítségével dolgozhatta ki. Erre abból is lehet következtetni, hogy több részletben gazdagabbak a kidolgozott akvarellek a színvázlatoknál, vö. a Szent László-képsor ütközet jelenetének másolatait: míg a színvázlaton öt harcos jelenik meg a glóriás László mögött, a kidolgozott képen a pausz másolattal megegyezően már hét alakot látunk.

Ugyanígy érdemes megfigyelni, hogyan járt el Huszka a legenda felső keretdíszítményével: a színvázlaton külön megfestette a töredékes keret motívumát, amelyet azután a végleges képen a regiszter – általa megfigyelt – részére rajzolt be.

A Szent László-legenda falképeinek ikonográfijával kapcsolatban egy kellően nem értékelt megjegyzésre kell újból hivatkoznunk, amelyet Huszka fent idézett leírása tartalmaz: „A kunt űző király előtt egy nagy sárga lepel látható. Ez teljesen új, eddig nem tapasztalt elem. Úgy látszik a leány ledobott kendője.” Pár évvel később, 1898-ban Huszka egy hasonló drapériamotívumról, amelyet a bögozi, 14. századi Szent László-legenda ütközet jelenetében festettek meg, így vélekedett: „A kép felső részén zászló vagy repülő kun köpeny látszik.”³⁸

Egy nemrég megjelent rövid elemzésünkben a két szokatlan képelem sokkal súlyosabb értelmére kerestünk lehetséges magyarázatot. Írásunkban a Dubnici Krónika szövegére alapoztunk, idézve a krónika azon részét, amelyben egy szemtanú szerint a tatárok ellen a székelyekkel együtt harcoló Szent László fölött segítőként Szűz Mária jelent meg. Következtetésünk szerint a bögozi templomban ma is jól látható és a másolatokból ismert maksai falképek drapériatöredéke a Madonna egykori ábrázolásának része lehetett, amelyet a megrendelő a Szent László-legenda ciklusában megfestetett. Ennek a feltételezésnek a művészettörténeti ellenérveit a közleményben figyelembe vettük, és kérdés marad az is, hogy miként ábrázolhattak egy egész alakot a falképregiszter megfelelő helyén.³⁹

Említettük fentebb, hogy Vasile Drăguț a maksai Szent László-legenda falképeinek stílusát a kükküllőalmási Szent György-falképpel hozta kapcsolatba. Megfelelő fenntartásokkal viszonyulva a falképmásolatok pontossága iránt, az tűnik valószínűbbnek, hogy leginkább a sepsikilyéni unitárius templombeli Szent László-legenda kínálkozik az analógiák keresésére. A két sorozat számos formai hasonlóságát lehet megfigyelni: a jelenetek kompozíciója, különösen a birkózás és a lefejezés jelenete; az alakok suta meg-

formálása; a tájra utaló elemek, a domborzat hajlított vonalai vagy a fák lombjai mind-mind egyetlen műhely felfogására mutatnak, és ezt a benyomást erősítik meg a hasonló viseletek.

Sok azonos gesztust, mozdulatot lehet látni a két cikluson, pl. az elrabolt lány mozdulatát, amint a bal kezével a kun íját tartja, jobb karjával pedig átöleli az elrablója derekát. Azonos ugyanakkor a lovak naturalisztikus ábrázolása, többek között az is, ahogyan egy-egy ló a farába fúródó nyílvesztőtől fájalmában odavizel.

A két képsorban megfigyelhető hasonlóságok mellett viszont jól látható különbségek is vannak. A kilyéni ütközet jelenet, harcosokkal és lovakkal zsúfolt lendületes előadása egészen más, mint a maksai, amely ehhez képest lassú, szinte eseménytelen küzdelem. Ha összevetjük a két birkózás jelenetet, szintén jelentős eltérést figyelhetünk meg. A maksai képen, ahogyan már számos Szent László-ciklusból ismerős, a két hős egymást megragadva viaskodik, miközben a lány a bárdal a kun lábára sújt. A kilyéni képen ezenkívül a két ágaskodó lovat is megfestették, a kun lovát is, amint a legendaábrázolásokban egyedülállóan épp Szent László vállába akar harapni.

Végül még két különösen fontos eltérést észlelhetünk a sorozatok között. Kilyénben a legenda zárójelenete, a pihenés nem látható, ezzel szemben a hajó teljes nyugati falát kitölti a vár jelenet vagy a kivonulás. Bár ez utóbbit lehetséges, hogy a maksai templomban ugyanott megfestették, a templomhajó megnyújtásakor, talán a 17. században ezt a falszakaszt lebontották.

A maksai Szent László-legenda falképei alatt egy másik ciklus három, keretbe foglalt jelenetéből láthatók töredékek a másolatokon. „A csata alatt – írja Huszka – még öt-hat szentnek a fejéből látszanak töredékek, de alig-alig kivehetően. A legelsők mindenestre nőt látunk kereszttel kezében.”⁴⁰ Magyar György szerint: „A közép templomtosten és a hajón Szent Margit és több, zárdai szenvedés árán szentségre jutott arcz plasztikus ártatlansággal igyekezett a régi századok vallásos buzgalmát ellőnkbe idézni.”⁴¹ A nehezen azonosítható jelenetek talán a Szent Kereszt legendájából a Szent Kereszt feltalálásának és kipróbálásának, vagyis Szent Ilona történetének jelenetei lehettek. A legenda szerint Krisztus halála után az elásott keresztek Szent Ilona császárné találja meg, annak a Constantinus császárnak az anyja, aki a kereszt jelével győzött Maxentius fölött. A három kereszt közül egy csoda segít kiválasztani a Szent Keresztet: egy halott feltámad a föléje tartott kereszt hatására.⁴²

³⁸ HUSZKA József 1898, 393.

³⁹ JÁNÓ Mihály 2007, 413–423.

⁴⁰ KÖH Könyvtár. MOB iratok 1893, 48. sz.

⁴¹ MAGYARI György 2005, 8.

⁴² SEIBERT, Jutta (szerk.) 1986, 289. Lásd még: BRAUNFELS, Wolfgang – KIRSCHBAUM, Engelbert (szerk.) 1974–1976 1. 1994. 6. 486–490.

A festett famennyezet lebontása és elszállítása

A festett kazettás mennyezetről és annak lehetséges megszerzéséről Huszka József szóban értesítette Radisics Jenőt (1856–1917), az Iparművészeti Múzeum igazgatóját – két fényképet átadva a maksai felvételeiből.⁴³ Radisics Jenő ezt követően már 1892 szeptemberében levélben fordult a maksai egyháztanácsához a mennyezet átadását kérve a múzeum számára. Majd, miután a mennyezet Budapestre került, azt a múzeum új épületében, az ún. „Magyar Teremben” helyezték el véglegesen.⁴⁴

Levezés a mennyezet lebontásáról és elszállításáról az Iparművészeti Múzeum és a maksai református egyházközség között⁴⁵

1. Radisics Jenő igazgató levele a maksai egyháztanácsához (kivonat):

„(...) Huszka József tanár, a magyar művészet emlékeinek lelkes gyűjtője s szakavatott ismerője az Országos Magyar Iparművészeti múzeumnak figyelmét a maksai ev. ref. egyház festett famennyezetére volt szíves felhívni, mint amely a templom kilátásba vett lebontása folytán abból el fog távolíthatni.

A lebontás folyamatba vételét megelőzve, bátorságot veszek tehát magamnak a tiszt. egyháztanácsához e mennyezetnek a múzeum részére leendő átengedése iránt tiszteletteljesen fordulni.

Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum ui.: az egyetlen országos intézet, amelynek feladata az elmúlt korszakok emlékeit, amennyire azok a művészeti ipar keretébe vágnak, felkutatni, s ha csak lehet, gyűjteményeibe sorolva az utókor számára fenntartani. Kötelessége ennél fogva minden kínálkozó alkalmat megragadni, hogy ebbéli rendeltetésének eleget tegyen, kivált, ha olyan emlék forog szóban, amelyben nemzetünk művészi felfogása s ízlése érvényre jut, s aminő például a szóban forgó famennyezet is.

A múzeum csekély javadalma kizárja azt, hogy valami fényes ellenszolgáltatást ajánljon fel; azt sem tudom, követel-e ilyet a tisztelt egyháztanács arra való tekintettel, hogy az esetleges lebontás, nemkülönben az ideszállítás amúgy is tetemes költségeket fogna okozni az intézetnek. Lehet, hogy a tisztelt egyháztanács jutalmát ama nemes öntudatban fogja keresni és találni, hogy őseiknek művészi munkáját nagylelkűen oly helyre tette le, ahol az elpusztulás veszélyének kitéve nincsen, s az adakozó nevével együtt az utókorok át fog szállani.

A tisztelt Egyháztanács[nak] a nagybecsű elhatározását mielőbb kérném, mert intézetünk már jövő tavasszal hozzáfog a gyűjteményeihez méltó új palota építéséhez, s eleve gondolkodhatnék oly helységről, amelyben a mennyezet eredeti rendeltetéséhez képest valamely terem mennyezetét képeznék, s miként például egy másik termét azon színesre kifestett fa chorus méreteihez fogja idomítani, amelyet nemrég kapott a felső vidék egyik templomából (...)

Budapest, 13. IX. 1892.⁴⁶

2.a. Jancsó Ferenc maksai lelkész értesíti az Iparművészeti Múzeumot a mennyezet díjtalan átadásáról, és intézkedést vár annak lebontásáról (I.):

„Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum Tekintetes Igazgatóságának, Budapesten.

Folyó évi 149. sz. a. kelt becses fölhívására vonatkozólag még csak most lehetek szerencsés a következő tiszteletteljes válaszomat megküldeni:

Egyházközségünk előljárósága, bár a templomépítés létesíthetése az egyházközség minden fillére, s az egyháztagek áldozatkészsége is igénybe van véve! de tekintve a nemes célt, régi templomunk szépen festett famennyezetét díjtalanul átengedi az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum részére, csakhogy annak lehető épségbeni lebontatására és elszállítására vonatkozó becses intézkedését méltóztat annak idejében megtenni.

A régi templom lebontása – a tervezet szerint a jövő év kora tavaszán fog megtörténni, amit a munka megkezdése előtt legalább tíz nappal a mélyen tisztelt Igazgatóságnak szerencsém leend bejelenteni.

Kiváló tiszteletem nyilvánítása mellett vagyok a Nagyon tisztelt Tekintetes Igazgatóságnak! Hazafi, kész szolgálja Jancsó Ferencz maksai ev. ref. lelkész.

Maksán, november hó 7-én 1892.”

2.b. A múzeum felajánl 100 forint hozzájárulást a maksaiaknak az új templom építéséhez; ennek engedélyezését kéri a vallás- és közoktatási minisztertől (kivonat):

„Főtiszteletű Jancsó Ferenc ev. ref. lelkész úrnak, Maksa

Főtiszteletű lelkész Úr, Különös örömmel és meglepéssel vettem az ig[en] tiszt[elt] egyházközség előljáróságának nagybecsűlt soraiban e hó 7-én 75. sz. kelt közölt ama hazafias és önzetlen elhatározását, amely szerint az a templom kifestett régi

⁴³ Magyar Iparművészeti Múzeum Adattára. F. Ltsz. 4253, 13.425. A karzatról és a mennyezetről készült két felvétel megtalálható a Néprajzi Múzeum Adattárában (Ltsz. F 70518 és F 70517), illetve a karzatról a KÖH Fotótárában (Ltsz. 28432).

⁴⁴ ÁCS Piroska 1996, 59. 143. sz. jegyzet. A „Magyar Terem” fényképe a mennyezettel. Uo., 62.

⁴⁵ Az Iparművészeti Múzeum részéről küldött leveleknek csak a Beszédes J. által készített, kivonatos másolatait találtuk meg a múzeum Adattárában. Ezeket közöljük a maksai lelkész eredeti leveleivel együtt.

⁴⁶ Iparművészeti Múzeum, Adattár. Iktatókönyv, 1892, 149. sz.

famennyezetét díjtalanul engedi át az Orsz[ágos] Magy[ar] Iparm[űvészeti] Múzeumnak.

Kegyeskedjék, kérem addig is, amíg a Miniszter Úr Ő Nagyméltósága, akit eziránt egyidejűleg megkerestem, köszönetét kifejezné, az intézet nevében mondott őszinte hálám tolmácsa lenni azzal, hogy a múzeum felsőbb jóváhagyás reményében elismerésképp 100 forinttal járul a tavasszal az új templom építésének költségeihez, s a lebontásról, valamint a szállításról annak idején gondoskodom (...)

Budapest, 1892. 11/XI.”

2.c. „A maksai (Háromszék megye) ev. ref. lebontás alá kerülő temploma egy színesre kifestett 17. századbeli famennyezettel bír, amely az Excellenciád által kegyesen adományozott mezőcsáti fakórus párja, s ép úgy, mint ez, a régi magyar díszítő művészet egyik jellemző emléke.

Huszka József tanár abbéli biztosításai, hogy a famennyezetnek az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum részére leendő megszerzése, az általa előlegesen nyert információk alapján nehézségekbe ütközni aligha fog, felkértem az elől nevezett egyházközség elöljáróságát, engedné át azt az intézet számára.

Az egyházközség e hó 7-én 75. sz. alatt kelt levelében válaszólag kijelenti, hogy jóllehet a templomépítés létesíthető része a község minden fillére s az egyháztagok áldozatkészsége is igénybe van véve, mindamelllett régi templomának szépen festett famennyezetét a nemes cél iránt való tekintettel díjtalanul felajánlja.

Azt hiszem, hogy ez a hazafias és önzetlen elhatározás megérdemli, hogy azt Excellenciádnak bejelentsem azon alázatos kérés kapcsán, hogy egyrészt az illető egyházközségi elöljárósághoz sajátkezű levelet intézni s engem egyidejűleg felhatalmazni méltóztassék, hogy a múzeum elismerőleg 100 forintot ajánlhasson az újonnan építendő templom költségeihez.”⁴⁷

3. A vallás- és közoktatási miniszter a maksai református egyház építési költségeihez javaslatba hozott 100 forintnyi segílyt engedélyezi, és közli a múzeummal, hogy köszönőlevelet intéz a községhez (a.); Radisics Jenő erről értesíti a maksai egyházközséget (b.; kivonat):

3.a. „Tekintetes Radisics Jenő úrnak, az Országos Iparművészeti Múzeum igazgatójának.

A f. évi november hó 11-én 198. sz. a. kelt jelentésére, a maksai ev. ref. egyházközség elöljáróságának, lebontás alá kerülő temploma festett és a 17. századból származó famennyezetének a Magyar Királyi Iparművészeti múzeum részére díjtalanul történt átengedéséért, köszönetemet egyidejűleg kifejeztem.

⁴⁷ Iparművészeti Múzeum, Adattár. *Iktatókönyv*, 1892, 198.

Az egyházközségnek elismerésképpen javasolt 100 forint építkezési járulékot illetőleg utasítottam a IX. Kerületi Magyar Királyi Állampénztárt, hogy ezen összeget Tekintetességnek hivatalos nyugtájára számadás kötelezettsége mellett fizesse ki.

Tekintetesség pedig ezen összeget a maksai ref. egyházközségnek bélyeges nyugta ellenében az ide alázart elismerő nyilatkozat kíséretében küldje meg.

Budapest, 1892. évi december hó 26-án.

Gr. Csánky [Dezső]”

3.b. „A vallás- és közoktatási Magyar Királyi Miniszter Úr Ő Nagyméltósága javaslatomra megnevezett év: december hó 20-án 52126. 12. sz. kelt rendeletével 100 forintot méltóztatott a maksai ev. ref. egyház által újonnan építendő templom költségeihez járulni, s egyben köszönőlevelet intézett az egyházközség elöljáróságához, amiért az a régi templom festett famennyezetét az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumnak díjtalanul átengedte.

Amidőn erről a tisztelt egyházközség elöljáróságot az említett köszönőlevélnek ide való csatolása mellett örvendetes tudomásul értesíteni szerencsém lenne, tisztelettel felkérem, hogy a szintén idezárt száz forint készpénz helyes átvételét az egyidejűleg küldött nyugtán, amely 32 krajcáros bélyeggel lesz ellátandó, elismerni, úgyszintén engem idejekorán a lebontás megkezdéséről értesíteni szíveskedjék.

Budapest, 1893. jan. 9.”⁴⁸

4. Jancsó Ferenc lelkész megköszöni a felajánlott összeget, egyben biztosítja a múzeumot a lebontáskor a kriptában előkerülő tárgyak átadásáról is.

„Nagyságos Radisics Jenő igazgató Úrnak Budapestben

Nagyságos Igazgató úr !

Hivatkozással múlt évi 227. számú, egyházközségünkhöz intézett tisztelt átiratára, van szerencsénk tiszteletteljesen becses tudomására juttatni, hogy régi templomunk festett mennyezetének az országos iparművészeti múzeum részére tett ajánlatából folyólag és nagyságod jóindulatú pártfogása után az egyház javára kiutalt száz forint tiszteletdíjat átvettük és az arról szóló nyugtát tisztelettel mellékeljük.

Egyházközségünk elöljárósága nem mulaszthatja el azon küldeményért nagyságodnak hálás köszönetet mondani, mert noha önzetlen hazafisággal tettük ajánlatunkat az országos nemzeti cél előbbrevitelére, mindazonáltal nem tagadhatjuk, miszerint szegény egyházunknak igen jól esett, hogy hívei áldozatkészségén templomépítési célra megtakarított filléreit a kitűzött cél megvalósításához azzal is közelebb vinni kegyes volt.

⁴⁸ Uo., 227.

Hálánk jeléül azon ígéretet tesszük, hogy a több százados templom és az alatta lévő kriptá lebontása alkalmával akár régészeti, akár más műbeccsel bíró tárgy kerülne elő, nagyságod közreműködésével azokat illetékes helyökre örömet átszolgáltatjuk; mert hiszen nekünk is érdekünk megmenteni és megörökíteni a történelem kincseit.

Ígéretünk szerint a régi templom lebontását kellő időben becses tudomására juttatjuk, hogy nagyságod a festmények lebontása és elszállítása érdekében a kellő lépéseket megtehesse.

Fogadja nagyságod egyházközségünk előljáróságának ismételt hálás köszönetét!

Mely után maradtunk a Nagyságos igazgató úrnak hazafi szolgái:

Jancsó Ferenc ev. ref. lelkész, Magyar György jegyző, Maksai Mózes ref. gondnok

Maksán, 1893 évi január hó 19-én.⁴⁹

5. Radisics Jenő adatokat kér a mennyezetről.

„[...] Amint szerencsém volt annak idején megemlíteni a cím által átengedett famennyezet az Orsz. Magy. Iparm. Muzeum újonnan emelendő palotájában fog megfelelő módon elhelyeztetni. Az említett épület tervei munkában lévén, az annak szánt helyet már most ki kell jelölni s a mennyezet méreteihez, idomítani. Tisztelettel kérem tehát a címet méltóztassék velem mielőbb közölni hány méter hosszú és hány méter széles az átadandó mennyezet, s milyen alakkal bír az. Fogadja stb.

Bp. 1893 9/II.⁵⁰

6. Jancsó Ferenc küldi a kért adatokat és jelzi, hogy márciusra tervezik a templom lebontását:

„Az országos Magyar Iparművészeti Múzeum Nagyságos Igazgatójának! Budapestben!

Hivatkozással folyó évi 30 sz. alatt kelt becses fölhívására, templomunk felső mennyezetére vonatkozó értesítésünket van szerencsém a következőkben megtenni:

A mennyezet nyugoti szélessége: 6 m 50 cm

Keleti szélesség 4 m 70 cm

Közép szélesség 6 m 40 cm

Egész hossza 19 m

Így az összes mennyezet térfogata mintegy 111 m², van 75 négyzetlap, melyek közül nagyobbika darabonként 129 cm méretű, és kevés kivétellel épen is használható. A lebontás eszközéséről – ha az időjárás engedni fogja? – már a jövő hó elsőbb napjaiban lehet intézkedni.

Melyeknek tiszteletteljes jelentésünkkel vagyon: Nagyságos Igazgató Úrnak kiváló tisztelője,

Jancsó Ferenc ev. ref. lelkész.

Maksán, február hó 14-én 1893.⁵¹

7. Jancsó Ferenc értesíti a múzeumot, hogy március 15-én megkezdik a templom lebontását (a.); a mennyezet lebontásával és elszállításával megbízott Fittler Kamill múzeumőr kéri a bontás halasztását (b.)⁵²:

7.a. „Mélyen tisztelt Igazgató Úr! A vállalkozó a régi templom lebontását folyó hó 15. körül meg akarván kezdeni, azért teljes tisztelettel kérem: méltóztat[na] a festett mennyezet lebontása és elszállítására vonatkozó becses intézkedését előbb jeleztem idő előtt megtenni levén.

Kiváló tisztelettel Jancsó Ferenc maksai ev. ref. lelkész.

Maksán, 1893. martius hó 6-án.⁵³

7.b. „A nagytiszteletű lelkész Úr folyó hó 6-án kelt becses levelében a templom bontási munkálatainak megkezdését folyó hó 15. körül helyezi kilátásba. A dátum ezek szerint nem lévén egész határozottsággal megjelölve, az valószínűleg 8–10 napi késedelmet szenvedhet, és mivel alulírott, kit e bontási munkálatokhoz az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum kiküld, a félévi záró vizsgálatok miatt csak folyó hó 22-én utazhatnak el Budapestről, tisztelettel kérjük a nagytekintélyű címet, hogy a bontási munkák megkezdését folyó hó 23. előtt ne rendelje el. Én 23-ára mindenesetre megérkezhetnék; az hogy miután 25–26-án ünnepek vannak, március 26-tól április 4-ig pedig a Nagyhét van, érdemes lesz-e a bontást 23-án megkezdeni és nem inkább várni április 6–7-ig, a húsvéti ünnepek elmúltáig?

Ha a nagytekintélyű cím a bontást 23-án mégis jónak látja megkezdeni, azért az ellen mi semmi kifogást nem emelnénk, csak ne 23. előtt, mert ez időközben teljes lehetetlen volna nekem Budapestről eltávoznom.

Méltóztassék tehát a múzeumot elhatározásukról lehetőleg postafordultával tudósítani. Ha húsvét előtt mégis bontanak, én 23-án ott lehetek; ha húsvét utánra halasztanak, úgy április 7-én utazhatnak csak le.

Ez alkalommal még arra is kérem a nagytiszteletű címet, szíveskednék bennünket tudósítani, hogy Kézdi-Vásárhelyről mily alkalmatosság visz Maksára, és hogy ott lesz-e valami ajánlatos vendéglő és melyik, amelyben pár napig tartózkodni lehet?

Fogadja stb. Budapest, [18]93. március 9.

Fittler Kamill ör.⁵⁴

amelyet talán Huszka József készített.

⁵³ Uo., 50. Mellékelve a mennyezet szerkezete *A Maksai templom mennyezetének elrendezése* címmel és templomalaprajz.

⁵⁴ Uo., 50.

⁴⁹ Uo., *Iktatókönyv*, 1893, 19.

⁵⁰ Uo., 30.

⁵¹ Uo., 32.

⁵² A levelek között található még a mennyezet felmérési rajza,

8. Előkészületek az Iparművészeti Múzeum szakembereinek Maksára való utazásáról. Jancsó Ferenc lelkész levele az Iparművészeti Múzeumhoz (a); Fittler Kamill válaszlevele a Maksára való érkezése időpontjáról (b):

8.a. „Az országos Magyar Iparművészeti Múzeum Tekintetes Igazgatóságának! Budapesten.

Folyó évi 50. szám alatt kelt becses levelére van szerencsém – az egyháztanács megbízásából – következőleg válaszolni:

Az időjárás minálunk nagyon télies lévén! A templom mennyezetének lebontását folyó hó 23-ig elodázhathatjuk, de azt tovább halasztani nem tartanók célszerűnek, nehogy késedelmünkkel az építésre vállalkozónak munkája megkezdhetésében akadályul szolgáljunk! Azért tisztelettel kérjük a mennyezet lebontását folyó hó 23-án megkezdetni.

Községünkhöz – mintegy 3 kilométerre eső legközelebbi vasúti állomás az eresztevény-rétyi, s mint-hogy ott kocsi nemigen szokott az utasok szállításokra készletben lenni! azért tisztelettel kérjük: méltóztatna jelzett állomásrai megérkezését azelőtt legalább 24 órával velünk pontosan tudatni, hogy a kocsit mi is idejében odaküldhessük.

Végül tisztelettel tudatom azt is, hogy községünkben alkalmas falusi vendéglő van, ahol külön szobát és étkezést is lehet kapni, jutányosan. Melyeknek tudatásunk után vagyok kiváló tisztelettel

Jancsó Ferenc maksai ev. ref. lelkész
Maksán, március hó 13-án, 1893.”

8.b. „(...) Folyó hó 13-án kelt becses levelük következtében van szerencsém a Te[kintetes] Egyháztanács becses tudomására adni, hogy én innen Budapestről szerdán, folyó hó 22-én fogok az esti gyorsvonattal elutazni; Brassóban leszek tehát csütörtökön, folyó

hó 23-án délután 2 óra 9 perckor és a réty-eresztevényi állomáson ugyanaznap este 5 óra 31 perckor.

Igen kérem tehát, hogy a Maksára vivő kocsi engem ott a mondott napon és időben várjon, nemkülönben kérelmem arra is kiterjed, hogy a vendéglőben szintén csütörtök estére a szobát megrendelni szíveskednének. Hogy a bontást másnap reggel azonnal megkezdhessük, elégséges számú szakavatott kezeletről kérném eleve gondoskodni.

Fogadja a Tekintetes Egyháztanács előzetesen is őszinte köszönetemet. Budapest, [18]93. március 19.

Fittler Kamill ör⁵⁵

9. Fittler Kamill 1893. április 24-én röviden ír, hogy a mennyezet szerencsésen megérkezett Budapestre, és nyugtát kér a lelkésztől a bontásnál használt faállványok és vaskapcsok kifizetéséről.⁵⁶

10. 1893. április 30., a maksai lelkész nyugtája.⁵⁷

Mindezek után a középkori templomot rövid idő alatt lebontották, és hozzáfogtak az új épület elkészítéséhez, amelyet 1895-ben fejeztek be és vettek használatba.⁵⁸ A falfestmények és a festett falmennyezet emléke csak Huszka József rajzai és fényképei alapján élt tovább és él napjainkban.

Ma a bemázolt faberendezésen végzett szondázás jelzi, hogy ép állapotban lehetne helyreállítani a stálm, az orgonakarzat és az ülőpadok mellvédjeinek eredeti kifestését. A helyiek jó szándékú igyekezetére vall a mennyezet megközelítő másolatának nemrég történt felszerelése és a Huszka József által készített falképmásolatok után megrajzolt – a mai templom arányaihoz képest miniatúrnek tűnő – Szent László-legenda részlet a templom északi oldalán. Egyébként minden fehér, ahogyan azt ma illőnek tartják.

János Mihály - Muzeul Național Secuiesc, Sf. Gheorghe, Kós Károly, 10, RO-520055

⁵⁵ Uo., 58.

⁵⁶ Uo., 83.

⁵⁷ Uo., 88.

⁵⁸ Mrpi. VIII. D. *Közigazgatási ügyek 1771–1935*, 1896, 2. *Az esperesi vizsgálati kérdőpontokra tett feleletek a Maksai ev. ref. egyházközsegből 1895-ik évről*, 33.

Irodalom

- ÁCS Piroska
1996 „Keletre magyar.” *Az Iparművészeti Múzeum palotájának építéstörténete a kordokumentumok tükrében*, Budapest.
- BRAUNFELS, Wolfgang – KIRSCHBAUM, Engelbert (szerk.)
1974–1976 *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, Rom–Freiburg–Basel–Wien [Reprint 1994].
- BALOGH Jolán
1943 *Az erdélyi renaissance*, I, Kolozsvár.
- DRĂGUȚ, Vasile
1974 Legenda „eroului de frontieră” în pictura medievală din Transilvania, *Buletinul Monumentelor – Monumente Istorice și de Artă*, 1974/2, București.
1979 *Arta gotică în România*, București.
- FEJŐS Zoltán (szerk.)
2006 *Huszka József, a rajzoló gyűjtő*, Budapest.
- GERECZE Péter
1905 Magyarország régi falképeinek jegyzéke és irodalma, in: Báró Forster Gyula (szerk.): *Magyarország műemlékei*, I, Budapest.
- GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI SEBESTYÉN József
1995 *Székegyföldi vártemplomok*, Budapest.
- HUSZKA József
1885 A Szent László legenda székegyföldi falképekben, *Archaeologiai Értesítő*, V, Budapest.
1898 A bögözi (Udvarhely m.) falképek, *Archaeologiai Értesítő*, Új Folyam XVIII, Budapest.
- JÁNÓ Mihály
2007 Kire nyílaz a kun? Adalékok a Szent László-legenda ikonográfiájához, in: S. Lackovits Emőke – Szócsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7.*, 1. kötet, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 417–423.
- KERNY Terézia
2000 Szent László legendájának falképsorozata a maksai templomban (Katalógustétel), in: Mikó Árpád és Sinkó Katalin (szerk.): *Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, Budapest.
- LÁSZLÓ Gyula
1993 *A Szent László-legenda középkori falképei*, Budapest.
- LUKÁCS Zsuzsa
1980 A Szent László legenda a középkori magyar falképfestészetben, in: Mezey László (szerk.): *Athleta patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*, Budapest.
- MAGYARI György
2005 Emlékirat. A Maksai ev. ref. egyházközség temploma építésének története, in: Kerekes Jenő, dr. (szerk.): *Maksai Napok 2005*, Sepsiszentgyörgy.
- NEMES Mihály – NAGY Géza
1900 *A magyar viseletek története*, Budapest.
- ORBÁN Balázs
1869 *A Székegyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*, III, Pest.
- RADOCSEY Dénes
1954 *A középkori Magyarország falképei*, Budapest.
- SEIBERT, Jutta (szerk.)
1986 *A keresztény művészet lexikona*, Budapest.
- TASNÁDI Zsuzsanna
2006 Falképek és templomi berendezések rajzai, in: Fejős Zoltán (szerk.): *Huszka József, a rajzoló gyűjtő*, Budapest.

Levéltári források

- Maksai Református egyházközség levéltára. (MREhkLvt.):
- *Jegyzések Azon dolgokról melyek meg nevezett Eklésia elől ülöi által köteleések szerint elő vétetődnek és végeztetnek eszerint: Julyus 1-o napjától, 1798.*
- I. 16. Közigazgatási ügyek.
- I. 15. Egyháztanácsí jegyzőkönyv.
- Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Könyvtár (KÖH):
- Műemlékek Országos Bizottsága iratok, 1893.
- Tervtár.
- Magyar Néprajzi Múzeum Antropológiai Adattár (NMAA):
- Fotótár.
- Magyar Tudományos Akadémia. Művészettörténeti Kutató Intézet:
- Regesza másolat gyűjtemény, Vallás- és Közoktatási Minisztérium iratai.
- Magyar Iparművészeti Múzeum:
- Adattár. Iktatókönyv, 1892–1893.

„Albirea” bisericii reformate din Moacșa

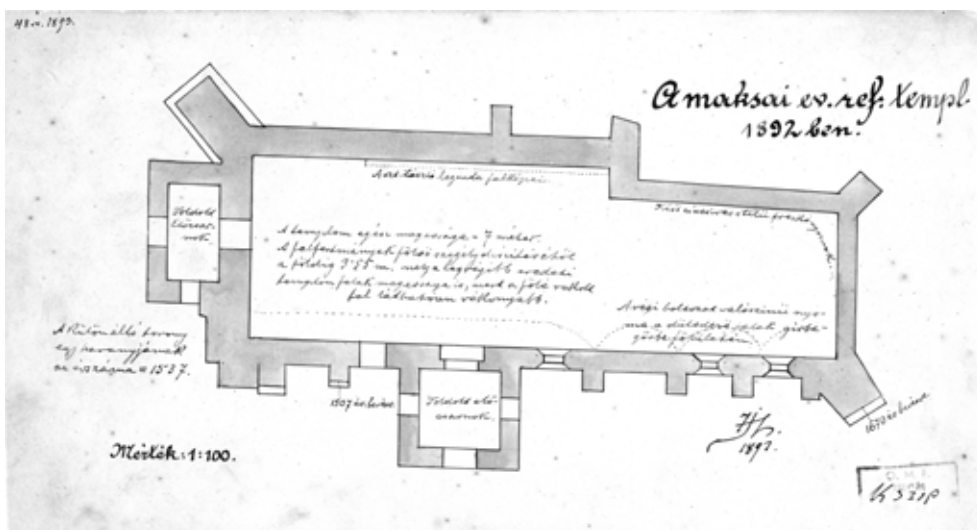
(Rezumat)

În secolele XIV și XV biserica din Moacșa a fost împodobită cu picturi murale. În urma Reformei biserica a trecut în folosința confesiunii protestante calvine, suferind în cursul veacurilor mai multe schimbări. Picturile murale medievale au fost acoperite cu var în timpul sec. al XVII-lea, interiorul bisericii fiind dotat în veacul următor cu mobilier din lemn bogat ornamentat cu picturi. În urma cutremurului de pământ din 1802 a început procesul de degradare a clădirii, aceasta fiind demolată în anul 1893. Premergător acestui eveniment, în 1892 József Huszka (1854–1934) a decopertat și copiat frescele de pe latura de nord a navei, care au reapărut de sub straturile degradate de tencuială și var. În același timp, pe peretele nord-estic al corului a mai descoperit și alte picturi gotice târzii, pe care însă nu le-a decopertat din cauza stării lor precare de conservare. În cursul reconstruirii bisericii tavanul din lemn pictat din anul 1766 a fost dăruit Muzeului de Artă Decorativă din Budapesta, piesele rămase din amenajare și mobilier, fronturile băncilor și galeriei de orgă fiind revopsite. Studiul trece în revistă documentele referitoare la frescele explorate, precum și la demontarea și transportarea tavanului pictat.

The „Whitewash” of the Protestant Reformed Church from Maksa

(Abstract)

The church from Maksa has been decorated with mural paintings during the 14th–15th centuries. During the Reformation period, in the 17th century the Medieval mural paintings were whitewashed, then in the second part of the 18th century the interior of the church was decorated with highly decorated wooden furnitures. The continuously deteriorating building was demolated in 1893, after the earthquake in 1802. Previously, József Huszka (1854–1934) had discovered and had copied the Medieval mural paintings being revealed out from the pouring doub- and painty-stratum on the North part of the nave. In he same time he had noticed that there were late Gothic mural paintings on the North-East wall, but he had not revealed them for their bad conditions. During the period of the restructuration of the church the decorated coffer ceiling dated from 1766, had been given away to the Museum of Applied Arts in Budapest, and the other parts of the furniture, the sittingbench and the organ balcony parapets had been repainted. This study is concludig the documents about the revealed mural paintings during the demolition period of the church and about the demolition and the removing away of the decorated wooden ceiling.

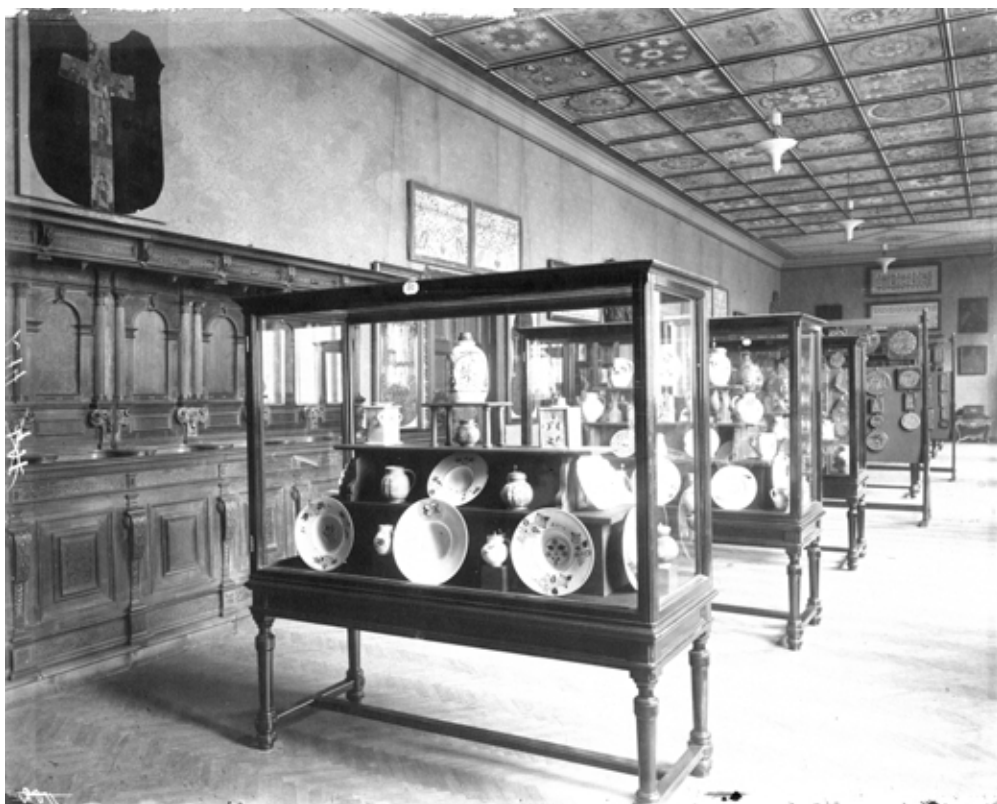
1. ábra A maksai református templom alaprajza 1892-ben

2. ábra A maksai református templom 1892-ben

3. ábra A maksai református templom falképei Háromszéken

4. ábra Iparművészeti Múzeum, „Magyar terem”

5. ábra Iparművészeti Múzeum, „Magyar terem”.

Dobolyi Annamária

SZÁZADFORDULÓS ÉPÍTÉSZETI TÖREKVÉSEK
KÉZDIVÁSÁRHELY FŐTERÉN

A leginkább különleges településszerkezetéről és ennek köszönhetően az udvarterek városaként ismert Kézdivásárhely történeti városközpontjában a 20. század elejére egy igen sajátos historizáló építkezési forma is kialakult. Három-négy évtized leforgása alatt a főtéren addig példátlan méretű változások következtek be: a 19. század végi egyszerű, fából épült tornácós házak kicserélődtek, helyüket egy-, illetve kétemeletes kő- és téglapépületek vették át.

Ezek közül dolgozatunk a legjellegzetesebbek építésére vonatkozó adatokat összegzi, ezen túlmenően pedig az épületek jelenlegi állapotáról nyújt leírást.

1834. július 29. határkő Kézdivásárhely történetében. A város építészete szempontjából egy új kezdetnek tekinthető, mivel a település 558 lakóházából 421 leégett, köztük a történelmi városközpont minden egyes épülete.¹ A lángok ugyan hosszú ideig hatalmas csendet hagytak maguk után, de az utána meginduló építkezések tekintetében számos újdonságot hoztak. A hagyományokhoz ragaszkodó város polgársága számára világossá vált, hogy a fával történő építkezés tűzrendészeti szempontból bizonytalan és veszélyes. Ennek köszönhetően nyerte el a 19. század második felében a mai Gábor Áron tér kő- és téglapépületek uralta arculatát; tűzvész előtti épület legfennebb csak részben, az újraépült házakba beépítve maradhatott fenn.

Az 1834-es tűzvész, mely a város háromnegyed részét elpusztította, a piac keleti oldaláról indult, így a főtér lakóházai, a céhek kereskedő-, áruló házai nagyon hamar a tűz martalékává váltak. Ugyanekkor égtek el a város iratai is, a város korábbi építészeteire vonatkozó iratokkal együtt. Hogy milyen arculata lehetett a piacnak közvetlenül a tűzvész előtt, elsősorban a 19. század folyamán készült katonai felmérések és térképek nyújtanak rálátást, akárcsak a településszerkezet alakulására vonatkozóan. Azonban az, hogy milyen épületek álltak a maiak helyén, sajnos ismeretlen marad.

A századforduló környékén megkezdett nagyobb méretű főtéri építkezésekről leginkább Bogdán Ferenc kézdivásárhelyi fényképész képes levelezőlappjai

és a korabeli sajtó tudósításai tanúskodnak. „Ez az év [1895] Kézdivásárhely város életében korszakot fog alkotni. Már eddig annyi nagyobb szabású épület van tervben, hogy az egész évtizedre elég lenne”² – ilyen és hasonló szavakkal találkozunk az újságok hasábjain. A főtér északnyugati oldalára szánt városi Vigadó építéséről ekkor már számos terv születik, ugyanakkor számos magánépítkezés is elkezdődik. Kisvárosi szinten magasnak tekinthető a kézdivásárhelyi építési vállalkozók száma, éppen ezért ez konfliktusokkal is járt. Egy 1910-es jegyzőkönyv megörökíti Apró András építési vállalkozó feljelentését Nagymihály Sándor és Csikós Mihály ellen, akiket azzal vádol, hogy nagyobb építkezésekre vállalkoztak, mint amilyen nekik megengedett. Az említett Nagymihály Sándor a századforduló környékén érkezett Kézdivásárhelyre, és hamarosan a város egyik legelismertebb okleveles építési vállalkozását mondhatta magáénak. 1878. március 12-én született Szegeden, 1902. január 27-én pedig feleségül vette a kézdivásárhelyi Szabó Mariskát, Szabó Sámuel tímár lányát. A korabeli újsághirdetések alapján elmondhatjuk, hogy a városban neki volt a legmodernebb építési anyagokkal felszerelt raktára. Az egyik helyi újságban vállalkozását ilyen és hasonló hirdetésekkel népszerűsítette 1902-ben: „Elvállal tervezések, költségvetések szakszerű készítését mindennemű stýlban a legízlésesebb kivitelben, minden építettő tulajdonos saját ízlésére: üzleti lakóházak, gazdasági épületek, kerti lakások (...), javítási, átalakítási munkálatok, nedves lakások és pinczék szárazzá tételét (...). Jelen ideig itt helyben egy pár év óta a piacon emelkedett új házak saját műveim (...). Továbbá ajánlom legkítűnőbb építési anyagjaimat, pld. stuccatur nádfonat, elszigetelő aszfaltlemez, tűzmentes tetőfedő lemez, a legnagyobb köterejű román és portland cement (...), brassói Schmidt-féle lágózott cserép (...).”³ Ugyanakkor megrendelőivel ismerteti a Schmidt-féle tetőcserép előnyeit: a közönséges cserépnél 25–30%-kal olcsóbb, könnyű, és éppen ezért gyengébb tetőszerkezetet igényel. Nagymihály Sándor egyik legnagyobb lélegzetű kézdivásárhelyi építkezése a Vi-

¹ INCZE László 2004.

² *Székegyföld*, 14 évf., 12. sz. (1895. febr. 10), 3.

³ *Székegyföld*, 21. évf., 1. sz. (1902. jan. 5.), 4.

gadohoz kapcsolódik, melynek kivitelezésére 1902 végén kapta meg a lehetőséget.

A főtéri építkezéseket 1895-ben dr. Sinkovics Aurél kezdte meg a piac keleti oldalára épült egy emeletes vendéglő-szállóval (Millénnium szálló – a volt szülészeti épülete). Ugyanebben az évben épült Kökösi Károly ügyvéd és Bándi István kereskedő magánlakása is a téren. Feltehetően az új építési szabályrendelet megszületése⁴ is hozzájárult e nagyarányú építkezésekhez, mert amit építenek, általában „az mind szép és csinos s teljesen megfelel a közegészségügyi és tűzrendészeti követelményeknek.”⁵

Az építési láz nem lankadt a következő évben sem. 1896-ban épült a főtér északi oldalán Jancsó Mózes szeszgyáros kétemeletes háza, a déli fronton pedig újabb két épület: Csiszár József bérháza és Séra Imre asztalos lakóháza. „Egymás után emelkednek a szebbnél-szebb épületek, melyek nagy része palotaszámba megy (...). És úgy látszik, hogy az építkezési kedv évről-évre növekszik, s míg régebben mindenki csökönyösen ragaszkodott a régi szabású zsindeyes faépületekhez, ma mindenki szívesen fekteti szép modern épületekbe pénzfeleslegét.”⁶

A 19. század végén és a 20. század elején épült főtéri házak a térnek mind a négy oldalán szorosan egymás mellé épülnek, alig hagyva egy keskeny bejárat az udvarterekre. A három-négy boltszakaszos kapualjak fölül általában egy, ritkábban két emeletet építenek. A gangok piac felőli nyílásai különböző záródásokat nyernek: találunk félköríves, szegmensíves és kosáriríves megoldásokat is, de nem ritka az egyenes záródású bejárat sem. A földszint legtöbbször sávós vagy kváderfalazást utánozó kialakítást kap, és mivel a földszinti helyiségek kereskedelmi funkciót tölthetnek be, a falakat nagyméretű kirakatokkal törték át. Az üzletek, kávézók és egyéb funkciót betöltő helyiségek bejárata előtt általában két-három lépcsőfokkal egyenlítették ki a szintkülönbséget. A régi felvételeken még jól érzékelhető a tér és a térre épült házak földszintje közötti szintkülönbség, amely mára a tér szintjének feltöltése folytán nagyon lecsökkent.

Az első emelet díszítőelemeihez viszonyítva a földszintet általában nagyon egyszerű formák jellemzik. Az emelet nyílásai már bonyolultabb keretkezést kapnak, sőt a középtengelyét igyekeznek valamilyen módon, így kovácsoltvas erkéllyel, rizalittal (melyet háromszög- vagy félköríves oromzattal koronáznak), felirattal vagy esetleg egy kisebb attikával kiemelni. Az attika ugyanakkor több esetben a homlokzat egész hosszát átfogja. Ilyen attika húzódik a piac déli

oldalán emelkedő – a múlt század elején a Wertán testvérek és K. Csizsár József kereskedésének helyet adó – egyemeletes épületen. A barokk palotákra emlékeztető épület – a nyeregteret részben eltakaró – attikája tömör baluszteres formában koronázza az épületet. Szokatlan tagolást kap az épület: a keleti oldal sarokrízalitja a főtér épületeinek megszokott szimmetrikus tagolását megbontja. Az oldalrizalitot balusztrádos erkéllyel is kiemelik, és ez a baluszterdíszítés az emeleti ablaknyílások köténydíszeként is megjelenik. A 20. század első évtizedeiben készült fotókon az épület attikáján kis szobordíszítményeket láthatunk. Ezek mára eltűntek, akár csak az épület két szomszédos lakóházának tetődíszé.

A piactér lakóházainak főhomlokzatán gyakran megjelenik az építető monogramja vagy esetleg az építés időpontja is, hogy majd a 20. század elején a kovácsoltvas erkélyek elterjedésével a tulajdonosok monogramja vagy az erkély készülésének időpontja is előforduljon. Az említett esetet példázza a tér keleti oldalán Jancsó F. Lajos háza (1912), valamint Dobál Lajos háza a nyugati oldalon (D. L. monogram). Ez utóbbi 1903-ban épült, azonban számos, a barokkból ihletett építészeti elemet hordoz a főhomlokzat emeleti szintjén: központi tengelye rizalitszerűen enyhén előbbre ugrik, ezt kétoldalt két-két pilaszter hangsúlyozza, az egészet pedig három hatalmas kagylódíszrel ellátott félköríves oromzat koronázza. Függőleges középtengelyét a D. L. monogramos kovácsoltvas erkély is kiemeli, melynek két sarkában finoman kidolgozott akantuszlevelek, fő mezejében pedig virágos akantuszindák jelennek meg.

A 19. század végén ugyanakkor Kézdivásárhelyen is megjelennek a nagyobb városokból ismert bérházak vagy bérház típusú épületek. Nem zárható ki az, hogy ezek kezdetben más rendeltetéssel épültek, idővel azonban a bérházak szerepét fogják betölteni.

Az 1870-es évek Magyarországon a városok központjában és közlekedési csomópontok közelében gyakran alakítják át a bérházak földszintjét üzlet, iroda, kávéház céljára. Kézdivásárhelyen szinte mindenik épület földszintjét eleve ilyen funkció betöltésére tervezték.⁷ Ezek általában belső udvarosak, az illemhelyeket csoportosan a lakásokon kívül helyezték el, és – csatornázás hiányában – pöcegödröket alkalmaztak. A főtér csatornázására a székelői városban még hosszú időt, közel fél évszázadot kellett várni, ez csak 1938-tól kezdődött el, Moccsary Ernő irányításával.

A kezdetben kétemeletesnek megálmodott Vigadó második emeletére is hasonló bérlakásokat

⁴ Az 1890-es évek elején sikerül a városi tanácsnak egy építési szabályrendeletet összejáratnia, addig az 1858-as régi építészeti pátenst használták.

⁵ *Székelőföld*, 15. évf., 70. sz. (1896. szept. 6.)

⁶ Uo.

⁷ A fennmaradt tervrajzokon is szerepelnek a földszinti raktár- és üzlethelyiségek.

terveznek. A Kisegítő Takarékpénztár épületének földszintjén sokáig a „Salon kávéház” működött, a négy szobából, egy előszobából, konyhából és kamrából álló második emeletét pedig éveken keresztül bérbe adták ki.

Belső udvaros (az emeleten függőfolyosóval), U alaprajzú, a főútra egy homlokzattal nyíló egyemeletes bérház típusra jó példa a református egyház 1906–1907-ben épült bérpalotája a piac délnyugati sarkán, melynek alsó szintjén üzlethelyiségek voltak. 1909-ben a Mészáros Ipartársulat, majd 1910-ben a Csizmadia Ipartársulat is ilyen típusú üzlet- és bérházat épített a város főterén. Általában a szobák udvari oldalán kaptak helyet a kiszolgáló helyiségek (előszoba, konyha, személyzeti szoba). A lakások utcai reprezentatív középpontjává a szalon vagy ebédlő vált. Erre kiváló példa Kupán József háza (ma 43-as udvartér 1. szám alatti épület).

Kupán József-féle ház (1899)

Ifj. Kupán József (1855–1912) örmény kereskedő a tér északnyugati sarkán, a Vigadó északi szomszéd-ságában építtette fel házát 1899-ben, a Szócs Dániel tímártól megvásárolt ház helyén. Szomszédai dél felől a város tulajdonát képező (1892-től) Cserey-féle vendéglő, északi oldalon pedig Szócs József kocsmáros háza.

A kereskedőház építésénél az első és legnagyobb gondot a piac felőli vonal megállapítása jelentette. A fennmaradt iratokból kiderül, hogy két terv is született ezzel kapcsolatban, amelyek közül a város építészeti bizottsága az elsőt elvetve a másodikat fogadta el. Ennek alapján a város tulajdonát képező szabad területtől a déli oldalon 75 cm, az északi oldalon 50 cm került az építető tulajdonába. A tervezőről és az építés kivitelezéséről megbízható adatokkal nem rendelkezünk, az iratok csak Gyárfás Győző mérnök, a sepsiszentgyörgyi államépítészeti hivatal vezetőjének nevét említik az új utcavonal megállapításánál.

Mivel az épület – a főtér más épületeivel ellentétben – az évek során nem sok átalakuláson ment keresztül, századfordulós állapota jelentős mértékben megőrződött. A korabeli belső berendezéséről tanúskodnak a szalonban és az egyik utcai szobában megmaradt fehér csempékályhák, valamint a lépcsőház falfestése is. Az épület nagy gonddal kialakított reprezentatív tere a lépcsőház. A lépcsőfeljárónál egy vakolatkeretes ablakfülkébe Merkúrt, a kereskedők pártfogóját festették meg, aki fején és sarkain a gyorsaság jelképeként szárnyakat hord. A mennyezet festése zöld és barna virágornamentikát visel.

Az épületnek a főtéri homlokzata is nagymértékben megőrizte századelős állapotát. Az 1900-as évek

elején kiadott képeslapok alapján megállapíthatjuk, hogy az épület rizalitszerűen kiugratott földszinti nyílásai félköríves záródást mutatnak, amelyek valamikor az 1960-as évektől kezdve egyenes záródást kapnak. A középső nyílás megmarad bejáratnak, a másik kettő azonban kirakati funkciót fog betölteni.

A főhomlokzat emeleti szintje barokk díszítőelemeket tartalmaz. Három függőleges tengelyt különíthetünk el, melyek közül a középsőben folytatódik a földszinti kiugratás. A rizalitot tympanon zárja le, melynek mezőjében egy virág- és kagylódíszektől övezett kartusban az építető *K. J.* monogramja áll. A rizalit három nagyméretű ablaknyílását (a szalon ablakai) négy pilaszter választja el egymástól, melyek ión fejezetet kaptak. Mindhárom ablak szemöldök-díszre azonos: két voluta között egy női fej, melyeket egy megtört szegmensív zár le. Az ablakok és a pilaszterek szintje felett négy volutás konzollal elválasztott három, fektetett téglalap alakú, a két rövidebb oldalán ívesen kiképzett szellőzőnyílás töri át a koronázópárkány frizét.

A homlokzat két szélső tengelye szimmetrikusan keretezi a rizalitot, attikával záródva. Mindkét tengelyt egy-egy ablaknyílás töri át, melyek keretezésében a két voluta között egy kagylódísz található, ezeket pedig egy tört háromszög zárja le. Az ablakkeretek és a szellőzőnyílások között pedig egy – középen férfimaszkkal kiemelt – füzérdísz húzódik.

Az épület északi és déli homlokzata egy-egy ganggal kapcsolódik a mellette álló épülethez. A keleti oldal (belsőudvari homlokzat) emeleti szintjén egy egyszerű kovácsoltvas függőfolyosó húzódik. Az egyenes záródású ablakok kiugró könyöklőpárkányokkal és szemöldökdíszekkel vannak ellátva.

Szócs Károly lakóháza (1902)

Az 1902-ben épült Szócs Károly-féle családi ház létezését ma már csak az 1965 előtt készült régi fotók, képeslapok, újsághirdetések, valamint a fennmaradt tervrajz és építési engedély⁸ igazolják. A lakóház a főtér északi oldalára épült, ma helyén a Polgármesteri Hivatal irodáit magába foglaló, az 1960-as években épült kétemeletes épület áll.

Egy 1899 körül kiadott osztatlan hátlapú képes levelezőlapon jól látható, hogy a piactér északi sarkán ma fennálló köz- és magánépületek közül egyik sem épült még fel. Elsőként (1901) az oldal keleti sarkán ma is álló, egyemeletes bérház épült meg, melynek földszintjét sokáig Dávid Gyula és Dobál Lajos béreltek. Ezen a levelezőlapon Szócs Károly régi, kőalapra épült, egyemeletes, tornácos, zsindelefedes házát láthatjuk („a lebontott házam előtt egy 10,33 m² területű kőalapon fekvő, oldalt feljárással

⁸ SÁL Fond 20. 2687/1910 csomó.

bíró erkélyem és ez alatt pincze lejárásom volt, mely egy évszázadnál hosszabb időn keresztül e ház tulajdonát képezte⁹).

Szócs Károly kereskedő 1902. február 26-án a városi tanács engedélyét kérte egyemeletes háza megépítésére, melyre a következő választ kapta: „Kézdivásárhely tanácsa, mint I. fokú építészeti hatóság a megtartott helyi szemle alapján engedélyt ad kézdivásárhelyi Szócs Károlynak (...) – IV. kerület – a piac téren egyemeletes kőházat építhessen, cserépfedéllel a bemellékelt tervrajz szerint (...)”.¹⁰ Az *Építési engedély* hátlapján még ez áll: „Szomszéd birtokos Nagy Ferencz szeszgyáros ide nyilatkozott, hogy a tervrajzban megjelölt erkély kiszögélést semmi szín alatt meg nem engedi, hogy neki a kilátást akadályozza.”¹¹ A mindkét oldalról szomszédos Nagy Ferencz ellenszegülésének köszönhetően ez a tervrajzban félkör alaprajzzal feltüntetett erkély végül nem is épülhetett meg.

Az új épület kivitelezésekor azonban a város területéből 18,98 m²-t elvettek (tervrajzon lásd: régi és új vonal), melyért az építtetőtől a város 724 korona 50 fillér jóvátételt fizetését kívánta. Válaszként Szócs Károly érvelésében azt állította, hogy az eltérés az építési bizottság (Baló László, id. Szócs János, ifj. Tóth István) téves méréseiből adódik, és a kérdéses 18,98 m² területnek nagyobbik része, azaz 10,35 m² mindig is az ő tulajdonát képezte. Így az új háza a főtér északi frontján csupán 8,63 m²-t foglalt el a város területéből.

A városi tanácshoz beadott kérés mellé tervrajz is került, mégpedig egy terv a keleti homlokzatról (nézet a belső udvarról), valamint alaprajz a pincéről, a földszintről és az emeleti részről. A tervrajz 1902-es datálást visel, melyen a tervező, Petrecz Pál és az építtető, Szócs Károly aláírása szerepel.

A pince helyiségei poroszszüveg boltozást kaptak. A pince szintjének északi oldalára tervezték a mosókonyhát és az emésztőgödrt. A földszinti alaprajz északi felében található a kapubejáró és egy üzlethelyiség, három szoba, valamint a tervrajz szerint a lépcsőfeljáró után következett a konyha és a kamra. Az emelet szintjén egy előszobát, négy szobát, egy konyhát, egy kamrát és a lépcsőfeljárót tüntet fel a tervező. Egy későbbi (1910) újsághirdetés ezek megépítését is igazolja:

„A Piac téren a Kisegítő Takarékpénztár épülete mellett lévő emeleti lakásom, mely áll: 4 szoba, 1 előszoba, 1 konyha, 1 kamra, padlás, a földszinten: 1 szoba és 1 kamra, 5 drb. állatnak istálló, kocsi-szín, 1 mosókonyha és pincehelyiségekből, továbbá

bezárható udvarral több évre BÉRBE ADÓ. Értekezni lehet Szócs Károly tulajdonosnál.”¹²

A tervrajz szerint a keleti homlokzat emeleti szintjén egy külső függőfolyosó húzódott végig (4 kijárással), mely valószínűleg el is készült. A 20. század első feléből fennmaradt képes levelezőlapokon megfigyelhető, hogy a piacra nyíló földszinti helyiséget kereskedelmi célra használták. Hatalmas egyenes záródású nyílásokkal ellátott üzlethelyiség volt ez.

A főhomlokzat korabeli arculatát mára már csak a képes levelezőlapok alapján vizsgálhatjuk. Ezek tanúsága szerint a főhomlokzaton két szintet különíthetünk el. Az alsó szintet – melyet a felsőtől egy övpárkány választ el – egy egyenes záródású kapubejáró és egy egyenes záródású kirakat képezi, egy ajtónyílással egybekötve. A második emelet szintje már több díszítőelemet hordoz. Itt, az alsó tengely nyílásaival egyvonalban három nyílás töri át a homlokzatot. Keleti oldalon egy egyenes záródású ablak található, melyet egy félköríves szemöldökű keretez; a nyugati oldalon pedig egy kettős ablak, melyet egy félköríves tört oromzat zár le. A homlokzatnak egyfajta függőleges tagolást ad a három lizénászerű sávazott kiugratás mindkét tengelyben.

Szócs Károly lakóházának lefödését az épület L alakját követő nyeregetetővel oldották meg. Mindez azonban már csak a régi fényképek alapján azonosítható, mert a 60-as években elbontott lakóhárról ma csak a pince korabeli poroszszüveg boltozata tanúskodik.

A városi Vigadó építése (1902–1904)

A tér északnyugati sarkán, az egykori „Vendéglő-fogadó” helyére, a Cserey-telekre építették 1902–1904-ben a mai Vigadót, historizáló stílusban. A város vezetése, amint egy 1894-es újságcikkben is olvashatjuk, kétemeletes épület megépítését tervezi: „a Cserey-telek piacsori oldalán egy kétemeletes épület emeltessék, melynek földszintjén kávéház, első emeletén vendéglő 20-25 vendégszobával és egy nagy terem lenne állandó színpaddal, jobbról-balról egy sor páhollyal és szemben karzattal. A második emeleten vendégszobák s esetleg bérlakások lennének. Az épület homlokzatán egy tűzoltó őrtorony ékeskednék.”¹³

1888 októberében a városi tanács bizottságot küldött ki a Cserey-telek felmérésére, illetve annak esetleges megvásárlására. A telek keleti része a piacra nyílt, viszont nyugati irányban egészen a mai Ady Endre utcáig húzódott. Évekbe telt, míg e telek megvásárlására sor került, csupán 1892 novem-

⁹ Uo., 2687/1910 csomó.

¹⁰ Uo., 2687/1910 csomó.

¹¹ Uo., 2687/1910 csomó.

¹² *Székelly Újság*, 7. évf., 17. sz. (1910. február 6.), 4.

¹³ *Székellyföld*, 13. évf., 92. sz. (1894).

berében hagyja jóvá a belügyminisztérium az adásvételi szerződést, melynek értelmében 38 000 Ft-ért a város 1892 decemberében megvásárolta a telket. Erre a területre épül fel 1896-ban az állami elemi iskola, 1902 és 1904 között a városi Vigadó, majd 1911-ben Herczegh Zsigmond budapesti építész tervei alapján a polgári leányiskola.

A város levéltárában fennmaradt iratokból kitűnik, hogy a városi Vigadó építését már évek óta elhatározta a képviselőtestület, és ennek végrehajtására egy Építető Bizottságot is kinevezett. A bizottság tagjai: dr. Török Andor elnök (polgármester), Kovács Dániel pénztáros, Balogh János ellenőr, Benkő Lajos gazdatanácsos, dr. Vargha Béla, dr. Bánffy Zsigmond, Kovács István, Török Bálint¹⁴, ifj. Jakab István, ifj. Kovács János (kereskedő), ifj. Tóth István, Benkő István (szeszgyáros), Dézsi Bálint, Baló László, Jancsó Mózes (szeszgyáros) és Benkő Gyula. A népes bizottság összetétele többször módosul: az építés megkezdését megelőző hónapokban máris öt jeles tagját veszíti el: Jancsó Mózes, ifj. Tóth Istvánt, Kovács Dánielt, Balogh Jánost és dr. Bánffy Zsigmondot.

A képviselőtestület 1895. február 6-án határozta el az építést, melyet 1896. június 15-én 170. számú határozatával a vármegye törvényhatósági közgyűlése is helybenhagyott, majd végül a belügyminisztérium 2727/1897 sz. alatt engedélyezett. A tervek elkészítésével előbb a brassói Kertsch Keresztélyt (1895) és Lécz testvéreket (1898), valamint a sepsiszentgyörgyi Vajna Lajost (1897) bízták meg, de egyikük terve sem tűnt elfogadhatónak. Vajna Lajos 1901-ben terjesztette be tervrajzát, melyet a várostól kapott utasítások alapján készített el. Egy alaposabb vizsgálat után azonban kiderült, hogy a tervrajz nem felel meg a helyi körülményeknek, és kivitelezése sértené a telek déli szomszédtelkének (ifj. Kupán József tulajdona) három ablakára vonatkozó „ablak- és kilátási jogát”¹⁵, amelynek kárpótlása vagy kisajátítása pedig 30 000 koronába került volna a városnak. Éppen ezért az Építető Bizottság a javaslatot ejtette, és egy új terv készítését hirdeti meg, azzal az utasítással, hogy a tervezők a Cserey-telek déli részén egy nyílt utcát hagyjanak.

1902. április 25-én fognak hozzá a Cserey-féle, Jancsó Dénesné által bérelt vendéglő lebontásához, hogy helyére megépítsék az étterem, kávéház, szálloda, színházterem és bálterem szerepét felvállaló Vigadót. Az építésre meghirdetett pályázat a következőképpen szólt:

„Pályázati Hirdetmény

Kézdivásárhely város közönsége megbízásából pályázatot hirdetek egy szállodával és üzlethelyiségekkel kapcsolatos vigadó épület terveire, mely Kézdivásárhely város főterén, a városi vendéglő telkére fog épülni.

Csak egyszerű vázlat (skizz) és költségvetés kívánatik, nem kidolgozott terv.

Bármiféle felvilágosítást a közelebbi körülményekre, telekfekvésre, kívánalmakra nézve, készséggel és bármikor ad a polgármester.

A vázlatok a város tulajdonába mennek át, de a legjobb tervvázlat az építető bizottság által meghatározandó mérsékelt tiszteletdíjban részesül, – az el nem fogadott skizsek azonban semmi díjazásra igényt nem tarthatnak.

A további kivitelre azonban a város magának fenntartja a szabad elhatározást.

Pályázati határidő február 10., mely napig a vázlatrajzok és költségvetések alulírthoz beadandók. Kézdivásárhely, 1902. jan. 22.

Dr. Török Andor, polgármester¹⁶

A pályázatra három helyi építőmestertől összesen nyolc terv érkezett be, melyek elbírálására a város Vajna Lajos mérnököt kérte fel. A pályázat eredménytelen maradt, a benyújtott tervek egyike sem bizonyult elfogadhatónak. Vajna Lajos 1902. február 20-án Sepsiszentgyörgyön kelt levelében azt írja, hogy a rendelkezésére bocsátott kétféle terv (Petrecz Pál és Nagymihály Sándor terveiről van szó) közös vonása a „ziláltság és észszerűtlenség (...) Mindkettőnél hiányzik a műérzék a tér kihasználására vonatkozólag és szembeötlő az egyes constructiv szerkezetek hiánya”.¹⁷ Hogy a tervezők a kiírást komolyabban nem tanulmányozták, az abból is kitűnik, hogy az alaprajzi elrendezésnél egyik sem gondolt arra a főlvrre, hogy az egymáshoz elválaszthatatlanul kötődő helyiségek egy csoportba legyenek elhelyezve, valamint az egyik a másik használatát ne zavarja. Mindkét tervező az új utcába tette a főbejáratot, ez pedig egyáltalán nem tűnt célszerűnek, hiszen nagyobb társasági rendezvények esetén a keskeny utca a kétirányú kocsiforgalom lebonyolítására képtelen volt. Igazából érthetőek ezek a hiányosságok, hiszen egyikük sem volt építésmérnök, és egy ilyen nagyobb szabású épület megtervezéséhez teljes műszaki képzettség és gyakorlat szükséges.

Mivel a képviselő-testület feltétlenül kívánta, hogy 1902. április 24-én az építés elkezdődjön, a terveket végül Vajna Lajos mérnök a szerzett tapasztalás

¹⁴ Kovács István és Török Bálint bizottsági tagok még az építés megkezdése előtt elhaláloznak.

¹⁵ SÁL Fond 20. 82/3/1902.

¹⁶ *Székegyföld*, 21. évf., 7 sz. (1902).

¹⁷ SÁL Fond 20. 82/3/1902, 124.

¹⁸ Vajna Lajos korábbi, 1901-ben készült tervrajzának tanulmányozására csak részben volt alkalmunk (az emeleti alaprajz végleges változata), az egy évvel később módosított és végül megvalósult tervvel kapcsolatban már több adat maradt fenn. Az épület 2006. évi felújítására az 1901-ben készített terv alapján került sor.

talatok alapján készítette el.¹⁸ Az elkészült terveket, a hozzá tartozó költségvetéssel együtt, 1902. április 20-án mutatta be a bizottság és a képviselőtestület előtt, akik el is fogadták, azzal a kikötéssel, hogy a rajzon szereplő főhomlokzat majd egy díszesebb kivitelezést kapjon, és a földszinten minden helyiség egyforma magasságban legyen kiépítve.¹⁹

A tervező írásban is megfogalmazta elképzeléseit, melyet 1902. február 20-án nyújtott be a Vigadó Építetető Bizottságához.²⁰ Vajna Lajos véleménye szerint tervrajzának három fő előnye van: 1. a főbejárat a főtér felől van, tehát a kocsiforgalom könnyen lebonyolítható, 2. az összetartozó helyiségek egy csoportban vannak elhelyezve, így könnyen megközelíthetőek, és egymás használatát nem zavarják, 3. az emeleten csak a díszterem, a színpad és a hozzá tartozó helyiségek vannak, így ezek használatát semmi nem zavarja.

A tervrajznak azonban már nagyon korán számos kritikusa is akadt, többek között Pápai Sándor kolozsvári műépítész²¹ is megfogalmazta elmarasztaló véleményét, annak reményében, hogy szavai meghallgatásra találnak, mert hogy „az egész összeállítás és megoldás igen kezdetleges, s a magas építészeti terén kevés ismeretségre vall.”²² Pápai azon a véleményen volt, hogy a Vajna Lajos által tervezett főhomlokzat igen egyhangú, nem lévén semmi tömegmegosztás. Eppen ezért egy gazdagabb kivitelezést ajánlott. A földszinti előcsarnokot, kamrát, valamint az étterem és a vendéglős lakása közti folyosót keskenynek és sötétnek tartotta, az emeletre pedig egy tágasabb előcsarnok tervezését képzelte el.

Az Építetető Bizottságnak is számos kifogása volt a tervvel kapcsolatban, éppen ezért valószínűnek tartjuk, hogy 1903–1904 folyamán számos átalakítás történt a tervrajzon. Egyik legjelentősebb tervváltoztatás úgy tűnik, hogy a főhomlokzaton történt, mivel az Építetető Bizottság csak azzal a kikötéssel fogadja el a rajzokat, amennyiben a kivitelezéskor a főhomlokzat a tervezettnél díszesebb kialakítást nyer. A fennmaradt emeleti tervrajz alapján Vajna Lajos egy szinte négyzet alakú erkélyt tervezett, amely csak az erkély ajtónyílását keretezné. Végül szélesebb kovácsoltvas erkélyt nyer a főhomlokzat, melyet két ablaknyílás és négy féloszlop is hangsúlyoz.

Az épület kivitelezésére 1902. április 30-án egy újabb Hirdetmény látott napvilágot, amely szerint a város képviselő-testülete a Vigadó építését 123 367 korona 23 fillérig engedélyezte. A zárt ajánlatokat a városházán május 17-ig várták. Árajánlatot küldött

be: Imecs András és Fazakas Gyula, Málnási Károly és Pap Lehel társvállalkozók, valamint Nagymihály Sándor. Utóbbi azt is jelentette, hogy 1902. október 28-i határidő mellett 4½%-ot, 1903. január 1-jéig terjedő határidő mellett 5%-ot, 1903. április 1-jéig terjedő építési határidő mellett 6% árendeményt hajlandó tenni, azon feltétel mellett, hogy a város kellő nagyságú ingyenes téglavető helyet enged át az építés céljára.

A bizottság a vállalkozók ajánlatait megvizsgálva úgy határozott, hogy Nagymihály Sándor azon ajánlatát fogadja el, mely szerint az építkezést 1903. január 1-jei befejezéssel 5% árendeménnyel hajlandó elvállalni. A szerződést a város nevében dr. Török Andor polgármester, egyben az Építetető Bizottság elnöke 1902. május 23-án kötötte meg a kiválasztott vállalkozóval. Az építkezés ellenőrzésével ismételtén Vajna Lajost bízzák meg, aki, mivel sepsiszentgyörgyi volt, 10–12 naponként szemlélte meg az addig végzett munkálatokat, és jegyezte ellen az építési naplót. Vajna Lajos szeptember folyamán azonban Désen vállalt munkát, a rendszeres utazást nem vállalhatta, és így megbízatásának eleget tenni tovább képtelen volt. Helyét az építkezés befejezéséig Székely Károly brassói építőmester vette át.

A „Duvadó”

A szerződés értelmében Nagymihály Sándor 1902. június 8-án kezdte meg a munkát, amely egészen szeptemberig zavartalanul folyt. Szeptember elején azonban rémhírek kezdtek terjengeni az építés körül, mely szerint több munkás súlyosan megsérült a munkálatok közben. Szerencsére a hírek nem bizonyultak teljesen megalapozottnak, a valóságban ugyanis az történt, hogy a legelső állványok egyike leszakadt, és mintegy 2-3 méter magasságból 12 munkás leesett, de közülük csak egynek lett „súlyosabb láb baja”.²³ A szeptember 8. körüli rémhír azonban igaznak bizonyult: a nagyterem déli oldalfalának egyik földszinti pillérének, majd innen átterjedve több pilléren is repedések jelentkeztek. Már eléggé előrehaladott állapotban voltak a munkálatok, amikor szeptember 6-án a vállalkozó azt észlelte, hogy a nagyterem két hosszanti főfala egymástól eltávolodik. Ekkor még nem tűnt veszélyesnek a repedés, hiszen ugyanazon a napon Vajna Lajos nem tett említést róla az építési naplóban: „A falazási munka nagyrésztben kész, a boltozások folyamatban vannak, az utcai részen a fődélszék állítása megkezdett.”²⁴ Sőt egy későbbi levelében így nyilatkozik: „Legutolsó

¹⁹ Vagyis az öt lépcsőt, amely a tervrajzban a folyosóról az étterembe vezet, hagyják el.

²⁰ SÁL Fond 20. 82/3/1902, 126.

²¹ A székelyudvarhelyi Tamási Áron Gimnázium építész.

²² SÁL Fond 20. 82/2/1902, 85.

²³ *Székelyföld*, 21. évf, 71. sz. (1902)

²⁴ SÁL Fond 20. 82/7/1902. *Építési napló*, szeptember 6-i bejegyzés.

szemlélnkor a fal vaskapcsokkal vissza volt húzva, és akkor nem láttam semmi veszélyt (...)”²⁵, tehát a vállalkozó a repedéseken, anélkül, hogy az Építetű Bizottságnak jelentést tett volna, úgy iparkodott segíteni, hogy a kétfelű hajló főfalakat felül kötővasakkal összehúzatta.

Amikor a repedések a második pillérrel a szomszédos pillérekre is átterjedtek, dr. Török Andor, az Építetű Bizottság elnöke és Benkő Lajos gazdatanácsos is észrevette a bajt. Azonnal táviratilag riasztották Tamásfalván Vajna Lajos mérnököt, aki azonban már úton volt új megbízatása színhelye, Dés fele. Ezt követően három rendben a Vajna Lajos helyetteseül kijelölt Gyárfás Győző királyi főmérnöknek küldtek sürgönyt, amelyekre szintén nem jött válasz. Végül a bizottság elnöke az éppen Oroszfaluban tartózkodott Malmos Náthán mérnököt kérte fel arra, hogy vegye szakértői szemle alá az építkezést. Malmos mérnök szeptember 12-én érkezett Kézdivásárhelyre, és három napig vizsgálta az épületet. Ez idő alatt hazakerkezett Gyárfás Győző főmérnök is, és kettejük közös műszaki véleményét 1902. szeptember 16-án együtt nyújtották be a városi tanácshoz: „a falazatokban és pedig főleg a nagyterem délkeleti főfalán és ezzel közvetlen kapcsolatos falrészekben, a földszinti fal hosszirányában meg van repedezve, illetve a téglafalak zúzódásnak kétségtelen jeleit mutatják. A falszélességében a téglák sorai egész vonalakban vannak megrepedve még pedig az 1,10 m magas vastag falak. Vizsgálva ezen különös jelenség okát, a falnyílásokban levő külső téglákat kellett szemügyre venni és megtekinteni. Ekkor pedig kitűnt, hogy a falazati téglák jelentékeny része (úgy az elázottak valamint az ép téglák is) olyannyira puhák és mállékonyak, hogy a zsebkéssel könnyen faraghatók és megtúrhatók. Ennélfogva kétségtelennek látszik, hogy a felhasznált téglanyag puha, égetetlen volta az okozója annak, hogy az említett fal (délkeleti) és a többi falak is a felső falnyomásnak nem bírnak ellent állni és szétzúzódtak. A falaknak a függéleges állásából való továbbá eltorzulása, minden valószínűség szerint, az előadott oknak a következménye.”²⁶

A szakvéleményezés betervezésével párhuzamosan, de a jelentés ismeretének hiányában a vállalkozó saját kezdeményezésére és felelősségére a rossz délkeleti főfalat lebontatta, és megkezdte annak újrarakását. Belátva ennek szükségességét, az Építetű Bizottság az eredeti tervtől eltérve, a műszaki szakértők ajánlatára prázsmári téglá és cementhabarcs használatát rendelte el.

Teljes megnyugvás végett ugyanakkor a bizottság felkérte a Magyar Mérnök és Építész Egyletet,

hogy küldjön szakértőt az építkezés felülvizsgálatára. A kiküldött Krammer József építész mérnök 1902. szeptember 19-én reggel érkezett a városba, és két-napi vizsgálat után Gyárfás és Malmos mérnökök véleményét megerősítve, szeptember 21-én nyújtotta be írásban véleményét az Építetű Bizottsághoz. Malmosékhoz hasonlóan a nagyterem déli főfalán kívül más épületrészeknek újrarakását nem tartotta fontosnak, azonban ekkor már az első emelet délkeleti falának karzati részét, a páholyok alatti és a földszinti falból pedig a kávéházi teremnek megfelelő részt félig lebontva találta. Ez áll nyilatkozatában: „Téglakötést, a szó tulajdonképpen és helyes értelmében, nem tudtam felfedezni, mert a pillérek kerületein kötésre rakott téglákon belül, összevissza rakott – legtöbbszörre dirib darab – téglák ilyen nem alkotnak. (...) A legtöbb téglá oly kevéssé volt kiégetve, hogy azt nem csak zsebkéssel szétvágni, de két ujj között szétmorzsolni lehetett. Vékony és vastag téglá, féltéglá és törmelék, rendszer nélkül mész szegény, sovány, sűrű vakolatba rakva alkotta a pilléreket. (...) És a mi a dologban legvigasztalanabb nincs reményem arra, hogy a többi pillérek és falak jobban lennének falazva. (...) A tapasztalatokból és az egész épület jelenlegi állapotából azt látom, hogy hiányzott a lelkiismeretes műszaki vezetés, a műszaki felügyelet, mely a közpénzek ily nagy arányú befektetésénél nem csak kívánatos és elvárható, de egyenesen megkövetelhető és megkövetelendő a köz részéről...”²⁷

Ezenkívül Krammer az épület belső elrendezéséhez tartozó változtatásokat javasolt: az emeleten levő pénztár helyiségét helyezték át a földszinti előcsarnok mellé, a pincefeljáró felé, valamint a konyha melletti kamrát költöztették a bormérő helyére, a bormérőt pedig egy helyiséggel tovább. Ugyanakkor javasolta a karzatra vezető lépcsőknek a nagyterem előcsarnokából való eltávolítását és páholylépcsőkkel való helyettesítését. Elképzelése szerint a karzatlépcsőt a földszinti előcsarnok és az étterem közötti előtérből nyitotta volna egy nagy egyenes lépcsőkkel. Javasatai között szerepelt továbbá az is, hogy az összes ajtó – beleértve a teremajtókat is – kifelé nyíljanak, és vészkijárat feliratot kapjanak.

Az időközben Désre utazott Vajna Lajost a polgármester átírata Bethlenben találja, melyben az Építetű Bizottság elnöke ismerteti Krammer József, Malmos Náthán és Gyárfás Győző műszaki véleményét. Ugyanakkor felkéri, hogy sürgősen számítsa ki, és küldje el a beépített vastartók és pillérek teherbíró képességét. A tervező mérnök azonnal eleget is tesz a felkérésnek, elküldi a számításokat, de hozzáteszi, hogy osztja a másik három mérnök véleményét abban

²⁵ SÁL Fond 20. 82/3/1902.

²⁶ SÁL Fond 20. 82/3/1902, 21.

²⁷ SÁL Fond 20. 82/3/1902, 13.

a tekintetben, hogy a vállalkozó a kőkötés szabályait nem tartotta be, a falazat belsejét pedig törmelékkel és tégladarabokkal töltötte ki, és nagyon sovány habarcsot használt. Akárcsak a többi mérnök, ő is azt javasolja, hogy a pillér mindkét oldalán bontódjon le, és jó minőségű téglával, portland cementtel falazzák újra.

A javaslatok alapján a repedések kijavítására haladéktalanul sor került, de ezzel sem sikerül elkerülni, hogy az épületre rá ne ragadjon a „Duvadó” gúnynév. Sokáig így csúfolták a külsőre impozáns, díszes mulatóhelyet, melynek építéskor a takarékoság a stabilitás rovására ment.

A nagyterem díszítése

A nagyterem kifestésére a fennmaradt iratok alapján Blatt Mihály kézdivásárhelyi szobafestőt kérték fel, aki elképzelését és költségvetését 1902. december 19-én nyújtotta be az Építetők Bizottsághoz, mellékelve 7 darab mintalapot is.²⁸ A költségvetésből kiderül, hogy Blatt Mihály a nagyterem díszítésénél a korra igen jellemző megoldásokat használt: stukkódíszek, tapéták és papírmasék, és persze nem hiányzott az aranyozás sem. A mennyezet középső részét négyzetekre osztotta, a belső tükröt viaszfestékekkel levegőszínűre alapozta, az egészet pedig aranyozott papírmasé párkányokkal keretezte. A fal és a mennyezet közti átmeneti hajlásba sűrű, szabadkézzel készített plasztikai domborműfestést tervezett, a mennyezet körüli széles sima mezőkbe pedig színes szabadkézi ornamentikus festést tervezett. A három oldalfalat a nagy párkánytól a karzat aljáig viaszfestékekkel alapozta, a karzat első részét pedig fehér alapon aranyozott ornamentikával díszítette. A páholyok belső része tapétázva, a páholyok alatti fal kétoldalt és a karzat előtti fal viaszfestékekkel alapozva, mezőkre osztva tapétabordúrral van szegve. A páholyok első részét szintén stukkóval díszítették és aranyozták, akárcsak a karzaton, viszont ez már gazdagabb díszítést kapott. A színpad előtti fal festéséről csupán annyit jegyez meg, hogy „viasz festékekkel festve egyes részek aranyozva díszes kivitelbe...”²⁹

Feltehetően hasonló díszítést kapott ekkor a színpad fölötti rész is, melyen majd csak az 1929-ben készült falfestménnyel változtattak. A színpad fölötti városcímert és a két múzsát ekkor készíthette a kézdivásárhelyi születésű, képzőművészeti főiskolát végzett író, újságíró és közéleti személyiség Földi István (1903–1967), aki 1903. április 23-án született, Földi Sándor asztalosmester legkisebb fiaként. Elemi iskoláit szülővárosában végezte, majd a helyi minortáknál folytatta középiskolai tanulmányait.³⁰ 1928-ban a budapesti Képzőművészeti Főiskolán rajz- és

ábrázoló geometria szakos tanári oklevelet szerzett. Mivel magyarországi oklevelét a román kormány nem ismerte el, hazatérve kénytelen apja műhelyében dolgozni, ahol bútortervezéssel, színpadi díszletek és függönyök festésével foglalkozik. Éppen ezért érthető, hogy a színpad fölötti falfestmény készítését is neki tulajdonítják,³¹ melyet az 1963–64-es „modernizálás”, egy álmennyezet kialakításával eltakartak, és a nagyközönség egészen a 2006–2007-es felújításig nem láthatta. A falfestmény a színpad nyílása fölötti részt teljesen kitölti, középen látható Kézdivásárhely címere, amely egy árkádos, fás környezetbe van elhelyezve. Az árkádsor két oldalán látható a komédia és a tragédia múzsája. Jobb oldalt Thalia („a viruló”), a komédia, majd a színművészet múzsája komikus álarccal van ábrázolva. Thaliát sokszor kezében pásztorbottal, hajában borostyánkoszorúval, a lábán pedig szandállal ábrázolják, amelyek ebben az esetben hiányoznak. Bal oldalt Melpomene („a dalos”) alakja jelenik meg, a tragédia maszkjával a kezében, lévén ő a tragédia múzsája. Nála sem jelennek meg a maszkon kívül neki tulajdonított attribútumok, mint például a magas talpú csizma vagy a fején a cipruskoszorú.

Az 1929-ben készült címerpajzsban már a város 1908-ban elfogadott új címere jelenik meg. A címerpajzs vízszintes vonallal két mezőre van osztva: a felső piros mezőben egy ágyú, az alsó kék mezőben, zöld talajon kétkerekű félszekér, melybe két ló van befogva, a szekérből pedig három búzakalász nyúlik ki. Az egyik ló hátán piros nadrágos, kék kabátos, fekete kucsmás fuvaros, aki jobb kezében postakürtöt, bal csizmájának szárában pedig ostort tart. Ezzel az ábrázolással a fuvarozás hagyományára utal, ugyanis a kézdivásárhelyiek egy időben árumegállítási joggal is rendelkeztek. A Moldvába tartó brassói kereskedők áruikat le kellett tegyék a város piacán, ezeknek Moldvába történő továbbszállítására a kézdivásárhelyi fuvarosok nyertek kiváltságot. A címerpajzsra tett sisak aranykoronájára sisakdíszül két alacsony oldalbástyával, mindkét oldalt rovátkolt szélű várfal által összekötött torony nyúlik ki. A torony és a bástyák teteje piros és szélvitorlálkkal ellátott, a bástyafedelek alacsonyak, a toronyfedél pedig magas. A sisaktakarók: jobbról kék-arany, balról vörös-ezüst színűek. Az épület főhomlokzatán 1902-es évszámmal szintén ez a címerábrázolás jelenik meg.

Földi István – a falfestmény feltételezett készítője – monográfia értékű visszaemlékezéseiben a nagyterem kialakításáról következőképpen ír: „Az ún. nagyterem mennyezete és padlózata pedig – mivel vas helyett a Katrosában olcsóbban kitermelhető fából készítették – jóval nagyobb kilengést engedett meg

²⁸ Eddigi kutatásaink során a tervek nem találtunk rá.

²⁹ *Költségelőirányzat*, SÁL Fond 20. 82/2/1902, 29.

³⁰ SZŐTS Zoltán, dr. 2006, 85.

³¹ Azonban írott forrást erről nem lehet találni.

magának, mint amit a szakértők megengedhetőnek vélték ... A Vigadó nagyterme szemre nem volt kifogásolható. A barokkos stílű, tükörboltozatos nagyterem parkettes padlózatával, körbefutó, stukkós páholsorával, karzatával impozáns látvány volt.”³²

Az évek során a legtöbb változást a nagyterem „szenvetde”. Az építkezés megkezdése után alig egy évtizeddel a *Székegy Újság* hasábjain már a Vigadó újraelakításáról olvashatunk. Az írott sajtó a páholyok új beosztási tervéről számol be, Medgyaszay István műépítész elképzelésében. Valószínűnek tartjuk azonban, hogy ez a teljes átalakítás elmaradt, mivel a város számára hatalmas költségeket jelentett volna. Az 1929-es költségvetésbe viszont már köteles a város vezetősége a Vigadó felújítását belefoglalni, ugyanis a tetőzet gerendái az évek során nagyon elkorhadtak, így a nagyterem használata is életveszélyessé vált. 1928 szeptemberében a város nevében az akkori polgármester, Nastasi Cornel Bukarestbe utazott a színházterem és a tetőzet újjáépítésére szóló engedély megszerzésére. Nagymihály Sándor a polgármesterrel tart a fővárosba, ugyanis ismét ő kapta meg a kivitelezésre az engedélyt. Úgy tűnik, ekkor alakítják át a páholyokat is körpáholyokra, ezáltal javítva a terem akusztikáján is. Úgyszintén átfestik az egész színháztermet, ekkor készül a színpad fölötti, említett falfestmény. Ezt követően szerencsére már több fénykép is készül a nagyteremről, ugyanis számos rendezvénynek, színházi- és mozielőadásoknak, sportbáloknak, a nőegylet és a római katolikus oltáregyesület által szervezett báloknak adott helyet a Vigadó. Ennek köszönhetően a termet a korabeli felvételeken jól látható mozgatható székekkel látták el. Egy 1945-ben készült tervrajz szerint a nagyterem 602 férőhelyes: az alsó nézőtéri részen 16 sorban 384, a 15 páholyban összesen 90 (mind-egyikben 6 darab) és a karzaton 120 ülőhely volt.

A nagyterem legnagyobb méretű és legdrasztikusabb átalakítására a kommunizmus éve alatt (1963–64) került sor. A páholyok belsejében a bordó bársony tapéták kezdtek megkopni és lehasadozni, több helyen a vakolat is megrepedt, így a város vezetősége a páholyok és a karzat lebontásával oldotta meg a helyzetet. A terem padlózatának hátrafele való megemelésével és állandó székek elhelyezésével átalakították a nézőteret, egy álmennyezet kialakításával a karzat ablakait és a színpad fölötti címet is ekkor takarták el.

Aztán elérkezett a 2006-os újabb átalakítás³³, ahol már a nehézségeket nem annyira az anyagi költségek, mint az átalakítás tervei képezték.

A fő szempont a páholsor és a karzat visszaállítás volt. Akárcsak az 1902-es építéskor, a tervezés

most sem volt problémamentes, csupán az ötödik tervrajz bizonyult kivitelezhetőnek. A tervezőknek arra kellett vigyázniuk, hogy a valamikori Vigadó színháztermének arculatát, hangulatát visszaadva, a modern darabok befogadására képes, megfelelő hang- és fénytechnikával felszerelt termet alakítsanak ki. A tervezést késleltette az a tény is, hogy a hajdani Vigadó táncterme vízszintes padlózatú volt, amit a nézőtér modernizálása során emelkedő padlózattá alakítottak. Az emelkedő padló miatt³⁴ a páholsor nem kerülhetett vissza az eredeti helyére, hanem fennebb kellett tolni, az viszont a padlótól eltérően vízszintesen van kialakítva. Nem kerültek vissza a páholyokra a becsukható spaletták sem, ugyanis visszaépítésüket nem teszik lehetővé a tűzvédelmi előírások. A nagyterem átépítése során az épület szerkezeti megerősítésére is sor került. A földszinti falakat az 1902-es építéskor szakszerűtlenül húzták fel, ezért most vaselemekkel kellett megerősíteni.

A színpad térfelülete is bővítésre szorult, és mivel szélességében növelni nem tudták, előfele bővítették a teret, felszámolva az addig süllyesztőnek használt részt. A zenekari produkciók befogadása érdekében az első három széksorát mozgathatóvá tették, a nézőtér más szerkezeti változást nem szenvedett. Padlózata 7-8 méter után emelkedik, és megmaradtak a „kakasülők” is.³⁵

A Vigadó belső berendezése

Az étterem, a kávéház és a vendégszobák korabeli berendezéséről nem sok forrás maradt fenn, és csak találgatni tudunk, hogyan is nézhetett ki. Fennmaradt azonban néhány leltárív és a szerződés, amely az Építettő Bizottság és a kézdivásárhelyi asztalosok mint Kis András, Tóthfalusi Károly, Orosz István, Nagy Antal, Rácz András és Földi Sándor között jött létre vendégszobai bútorok elkészítéséről. A földszinti nyolc vendégszoba részére kilenc darab kétajtós szekrényt puhafából diófa furnérral, fiók és felső díszítés nélkül, valamint kilenc darab egyszerű éjjeliszekrényt, szürkés márványlappal Tóthfalusi Károly, Orosz István és Nagy Antal készített el. Az emeleti három vendégszoba részére három darab díszesebb szekrénynek, illetve három díszesebb éjjeli szekrénynek szürke márványlappal való elkészítésével Kis Andrást bízzák meg. Földi Sándor vállalja el a földszinti vendégszobák részére kilenc darab 90 cm hosszú, 60 cm széles furnéros felsőlappal és fiókkal ellátott kisasztal elkészítését, akárcsak az emeleti vendégszobákba három darab díszesebb asztal, valamint nikkal akasztóval tizenegy darab esztergált fogas

³² FÖLDI István 2004, 164.

³³ Ismét csak a nagyterem felújítására és az épület külső tatarozására kerül sor.

³⁴ 80 centiméteres szintkülönbség.

³⁵ Ennek köszönhetően ma összesen 427 férőhelyes a nagyterem.

elkészítését. Tóthfalusi Károly, Orosz Zoltán, Nagy Antal és Rácz András a földszinti éttermek részére huszonhárom fényezett lábú, viaszos vászon felső lapú asztal készítésére szegődött. A szerződés alapján 1904. január 1-jére kellett elkészülniük a munkával.

Földi István így ír a kézdívasárhelyi asztalosokról: „A vásárhelyi asztalosoknak éppen olyan jó hírük volt Erdély-szerte, mint a csizmadiáknak.”³⁶ A legnagyobb hírnévre id. Czibalmos Ferenc tett szert, aki Budapesten, Bécsben és más nagyobb városokban rendezett kiállításokon mutatta be a kézdívasárhelyi asztalosok munkáit. Az oroszfalvi úton található műhelyét 1902-ben Tóthfalusi Károly – a Vigadó egyik asztalosa – veszi át, aki elődjéhez hasonlóan a város egyik színvonalas asztalosává válik. Tóthfalusi korábban három évet Budapesten, két évet Bécsben, három évet Párizsban és majdnem egy évet Londonban dolgozott elsőrendű üzletekben, mint asztalos, rajzos és művezető. Megismerkedett Lyon, Marseilles, Bordeaux, Orleans, Liverpool és Manchester asztalosiparával. A *Székegyföld*-ben megjelenő hirdetésekben tudjuk, hogy egy évet Párizsban, az „École National des Arts Decoratifs”-ban tanult, 1900-ban részt vett a párizsi, 1901-ben a glasgowi nemzetközi kiállításokon, ahol a bécsi J. W. Müller cs. és kir. első műasztalos és nagy gyáros üzletét képviselte. Sajnos sem a Tóthfalusi, sem a többi asztalos katalógusa nem maradt fenn, sőt azt sem tudjuk, hogy készült-e egyáltalán katalógus bútorairól. Azt viszont tudjuk, hogy a megrendelők ismerték a brassói Hornung Testvérek tömören hajlított fabútorait, akárcsak a szintén brassói Bernhardt Rezső és Társa lakatos, vasbútor- és gépgyár termékeit.³⁷ Előfordulhat, hogy ez utóbbtól a Vigadó számára rendeltek bútort is, ugyanis a cég katalógusában erre utaló bejegyzéseket találunk. Ezek alapján Brassóból rendelhettek éjjeliszekrényt, ágyat, ruhafogast, kerti-, kávéházi és mosdóasztalt.

A Vigadó teljes bebútorozása 1904 végére megtörténik, már bérlője is kerül a két étteremnek és a vendégszobáknak. A bérleti szerződés szerint a város vállalja, hogy az emeleti éttermet három vendégszobára osztatja, melléképületeket és tekepályát építtet, valamint az éttermet és vendégszobákat ellátja bútorokkal. A kilenc földszinti és három emeleti szobába a következő berendezések érkeznek 1904 folyamán: 12 mosdóasztal, 9 egyszerű és 3 finomabb ágy, 8 bádóg és 3 porcelán mosdókészlet, 8 éjjeliedény, 8 bőröndtartó, 9 egyszerű és 3 díszített ruhaszekrény, 9 egyszerű és 3 díszített éjjeliszekrény, 9 egyszerű és 3 díszített kisasztal, 11 fogas, 8 egyszerű és 3 díszített

heverődívány, 9 köpöcsésze, 6 fotel és négy díszesebb mosdószekrény. A függönyöket is a város rendeli meg a helyi Fejér Lukács és fiai kereskedőcégtől. A bútorok és egyéb felszerelések a városnak összesen 10 644 korona 55 fillérbe kerül.³⁸

A Vigadó ajtó- és ablaknyílásainak asztalosmunkáit, valamint egy ebédlőbútort és a kávéházi falburkolatot Turóczy Dénes helyi asztalos készíti el. A város első bútorraktárástól, Benczel Lipóttól is rendel a város egy ebédlőbútort és egy díványt. Benczel első bútorraktárát és kárpitosműhelyét a főtéren, Bogdán Ferenc fényképész műtermével szemben³⁹ nyitotta meg, és a következőképpen hirdette: „időről-időre a mai kor igényeinek megfelelő, ízléses és csinos bútorokkal látom el, u. m.: háló-, ebédlő- és szalon berendezések. (...) Továbbá, mint Kézdívasárhelyen egyedüli szakképzett kárpitos és díszítő raktáron tartok, saját magam által készített díványokat. Raktáron tartok ebédlő-, háló-, kisebb és nagyobb díványokat, otományokat, afrik- és lószőr matraczokat és szalon garnitúrákat.”⁴⁰ Később bővíti raktárát, és a Hatolykai utcába⁴¹ költözik át.

Az étterem és a vendégszobák, akárcsak a nagyterem kifestését, Blatt Mihály helyi szobafestőnek adják ki, valamint a lépcsőház, az emeleti előcsarnok, a vendégszobák előtti folyosó és a főbejárati folyosó kifestését is.

A Vigadó légfűtésére a város 1903. november 21-én kötötte meg a szerződést Heuffel Sándor okleveles gépészmérnökkel, akinek Budapesten volt „magánmérnöki és elektrotechnikai irodája”.⁴² Légfűtésének előnye, hogy a fűtőtesteket a pincében helyezik el, ahonnan a meleg csatornában jut a fűtendő helyiségekbe, így a kályhák megfelelő elhelyezésének kérdése megoldódik. Ugyanakkor kiküszöbölhető a kályhák állandó kezelésével járó kellemetlenség, a vele járó piszok, por lerakódása, amely egy táncterem esetében nagyon lényeges körülmény. Négy fűtőtest felállítását tervezik: az I. számú fűtőtest a báli étterem, lépcsőház és annak előcsarnoka fűtésére szolgál, mégpedig úgy, hogy egyrészt a bolt sarkában emelkedő és a báli étterem padlózatáig érő gipszcsatornán és az itt elhelyezésre kerülő légkeverő szekrény útján adta át a meleget. A II. fűtőtestet (az ajánlatban a III.) a földszinti étterem és kávéház fűtésére szánták. A III. fűtőtestet egy kettős fűtőtestcsoportnak tervezik, amely egyrészt a díszterem, másrészt a színpad fűtését szolgálja. Mivel ezek a fűtőtestek egymástól teljesen függetlenül tudtak működni, csak a II. számúnak kellett állandóan működnie.⁴³

³⁶ FÖLDI István 2004, 85.

³⁷ SÁL Fond 20. 83/4, 17.

³⁸ Uo., 61.

³⁹ A dokumentumok szerint Bogdán Ferenc készített fotókat a Vigadó építéséről.

⁴⁰ *Székegy Újság*, 1904. jan. 7., 4.

⁴¹ Ma Vasút utca.

⁴² SÁL Fond 20. 82/4/1903, 46.

⁴³ Heuffel Sándor szerelte a nagyváradi városháza tanácstermébe és a szatmári Vigadó táncterembe is a légfűtést.

A Vigadó főhomlokzata

Talán a Vigadó főhomlokzata az, amely a legkevésbé alakult át az elmúlt évszázad alatt, ugyanakkor viszont a legtöbb felújítást, átfestést érte meg. A tér északnyugati sarkára emelt középület főhomlokzatának tervezésénél fontos volt, hogy méreteiben és díszítésében is fölülmúlja ifj. Kupán József kereskedő 1899-ben épült házát, amely a tér legimpozánsabb kereskedőháza volt.

A közel 20 méter széles főhomlokzaton három függőleges tengelyt különíthetünk el. A középső tengely egy enyhe kiugrású középrizalitot alkot, amely sokkal díszesebb kialakítást nyer, mint az oldalsó tengelyek. A sávozott alsó szint középtengelyében található a félköríves záródású, nagyon magas főbejárat, melyet két széles (kávéházi ablakoknak tervezett) ablaknyílás ölel közre, az egészet pedig – akárcsak az emeleten – tükrös törzsű pilaszterek fogják közre.

Az emelet díszítése már sokkal gazdagabb: a középrizalitot négy, díszítésében egyforma féloszlop osztja három részre. A két középső korinthoszi fejezetű féloszlop a főbejárattal egyvonalban elhelyezkedő félköríves erkélyajtót zárja közre, amely fölött 1902-es felirattal a város címere található. Az emelet oldalsó tengelyeiben elhelyezett barokkos ablaknyílások nagyon szép tört oromzatú kagylódíszes kereteket kapnak, az oromzatot egy-egy kagylódíszes női arccal törve meg, a köténydísz pedig virágornamentikát kap.

A főhomlokzatot egész szélességében fogsordíszes koronázópárkány zárja le, melyet a két szélső tengely felett egy kisebb attikával, a középrizalitot pedig tympanonnal hangsúlyozzák. A tympanon tengelyébe eső díszes toronysisak és az egész tető horgonyozott vasbádogfödést kap, amelyet ma tizenkét darab urna díszít.

A Vigadó melléképületei

A városnak nagyon hamar el kell rendelnie a városi Vigadó és Szálló melléképületeinek a kivitelezését is, ugyanis csak úgy tudott bérleti szerződést aláírni az étteremre és a vendégszobákra, hogyha melléképületekkel és tekepályával látja el a Vigadót. Ugyanakkor a bérletző özv. Jancsó Dénesné kérése volt az is, hogy az udvar ne legyen mindenki számára átjárható, hanem a város állíttasson kaput. A Vigadó déli oldalán ma is álló kovácsolt vaskapu elkészítése a kézdivásárhelyi Szabó Mózes lakatos nevéhez fűződik, akiről tudjuk, hogy részt vett az 1891. december 1-jén Budapesten megrendezett iparkiallításon. Utóda Szabó István, aki szintén Budapesten, illetve az ország nagyobb városaiban szerzett tapasztalatokat nyolc éven keresztül, majd hazatérve folytatta apja harminc éve fennálló vállalkozását.

A melléképületek kivitelezését a bizottság nyilvános árlejtés útján adta ki a legolcsóbb ajánlattevők-

nek: Katona István és Nagymihály Sándor vállalkozóknak. A szerződés értelmében Nagymihály Sándor a kőfalkerítés, raktár, mosókonyha, tekepálya, istálló, díszlettár, jégverem, kocsiszín és a kocsiszín kőfallal való kerítését, Katona István pedig a fásszín, majorsárgkert és a fakerítés készítését vállalta. Elkészülésük után ezeket Gyárfás Győző főmérnök vizsgálta felül.

Az épület hivatalos átvételére a képviselőtestület 1904. február 20-i közgyűlésén került sor, az elszámolással és a szakértői felülvizsgálattal Incze Kálmán műszaki tanácsost, a marosvásárhelyi államépítészeti felügyelőt bízták meg, aki mindezt 1904. február 3–6. között el is végezte. Az elszámolás szerint Nagymihály Sándor részére a 2610 korona 77 fillér kötbér levonása után 141 297 korona 68 fillér keresetet állapítanak meg.⁴⁴ Szintén az ekkori elszámolási jegyzőkönyvből derül ki, hogy a nagyobb étterembe egy öntött vasoszlopot állítottak be a túlságosan megterhelt, emeleti ülőkarzatot tartó kettős vasgerenda alátámasztása céljából, valamint az emeleti termet vendégszobákká választották szét. Ez csak az első átalakítások egyike, melyet számos újítás követ az évek során. Három legnagyobb újítás a bálterem – ma színházterem – esetében 1929-ben, 1963–64-ben és 2006-ban történt, amelyekről már fennebb szoltunk. 1927-ben a nagyterem mennyezetét körös-körül árkádokkal támasztották ki, mivel a mennyezetet tartó gerendák végei elkorhadtak, ugyanakkor az emelet állandóan beázott, nagyobb nyári esőzések idején annyira, hogy a mennyezetről lefolyó esővizet edényekbe kellett felfogni. Éppen ezért a város elfogadta dr. Dávid István tanácsstag javaslatát a Vigadó átépítésére vonatkozóan, hogy egy jó terv készítésével a város az idegenforgalmának megfelelő nagyságú szállodát, éttermet és kávéházat; két üzlethelyiséget, továbbá egy kisebb, koncertek, összejövetelek, hangversenyek, valamint mozi, bálók és nagyobb rendezvények megrendezésére szolgáló termet alakítana ki. Az 1929-es átalakításokat követően a helyi újság így fogalmaz: „Legyen a Vigadó az alapköve eme haladó műveleteknek, ezt kívánjuk és kérjük – sőt reméljük is.”⁴⁵

A református egyházpalota (1906–1907)

Az egyházpalota építése

A homlokzatával a főútra nyíló református egyházpalota építését 1906-ban kezdik meg a piactér délnyugati sarkán, közvetlenül a református templom bejárata mellé, a szappangyártó Piblinger Gyula régi üzletének tőzsomszédságába. Felépítésével a református egyház a kézdivásárhelyi kereskedők egy régi kérésének tesz eleget. Erről tanúskodik a *Székely Újság* egyik cikke is: „Nem volna-e lehetséges 'Vásárcsarnok' alakjában fölépíteni e bérházat, melybe elférne a még régi módú 'lyukakban' áruló

⁴⁴ SÁL Fond 20. 83/2/1904, 115.

⁴⁵ *Székely Újság*, 26. évf. (1929.), 7. sz.

mintegy húsz mézsáros s a közel harmincat kitevő kenyér- és gyümölcsárús.”⁴⁶ Ezzel egyidőben épül a két tisztviselői lakás is.

A kézdivásárhelyi református egyházközség 1904. szeptember 25-én tartott közgyűlésén határozza el, hogy a templom nyugati oldalán, korábban partikula néven emlegetett híres iskolájának üresen maradt helyére és ennek szomszédságában levő kántori laktelekre, valamint később ezekhez 23 000 koronáért megvásárolt telkekre épített egy egyemeletes bérházat, a főútra⁴⁷ és a templomra néző homlokzattal, továbbá egy lelkészi és egy különálló kántori lakást a Kertmege utcára⁴⁸ néző főhomlokzatokkal.

Az egyház egyszerre írja ki a pályázatot 1904 novemberében mind a három épület tervének elkészítésére, melynek költségvetése maximálisan 100 000 koronáig terjedhet. A követelmény szerint az egyházpalota esetében a tervezőknek egy 37 m hosszú, 34 m széles telek beépítésében kell gondolkodniuk. Erre a területre egy szilárd anyagból álló, egyemeletes, kétszárnyú, a földszinten a keleti sarkon és az utcai vonalban üzlet- és raktárhelyiségekkel, az emeleten pedig bérlakásokkal kialakított épületet kell tervezniük. A földszinten a két épületszárnyba bérlakásokat szeretne az egyház kialakítani, mégpedig úgy, hogy az északi szárny végébe egy 8 m hosszú, 6 m széles gyűlésterem is elférjen. Egy másik kikötése az Építetű Bizottságnak, hogy a bérpalota szabadon álló homlokzatai önálló kiképzést kapjanak.

Az Építetű Bizottság tagjai: Czirmay Zoltán lelkész, Csiszár József, ifj. Nagy József, ifj. Molnár Mózes és Sükösd Károly.

A beérkezett hat terv közül az 500 koronás első díjat a brassói Gábory Testvérek, a 300 koronás második díjat a kézdivásárhelyi Nagymihály Sándor terve kapta.⁴⁹ A református egyház 1906 februárjában kapja meg a Gábory Testvérek által készített tervek és költségvetések alapján a 707/1906 sz. alatti építési engedélyt.

Az Építetű Bizottság a kivitelezéssel 1906. április 23-án a három ajánlattevő közül Nagy Lajos marosvásárhelyi építésszt bízta meg, akivel 152 700 korona összegben egyeznek meg, fenntartva ugyanakkor magának az egyház azt, hogy az épületekhez szükséges vízvezeték-berendezéseket külön költségvetéssel más, szakértő vállalkozónak adhassa ki. Az épület földmunkálatai Hollay István kézdivásárhelyi építőmester vezetésével kezdődnek meg.⁵⁰

Az alapkőletételre 1906. május 20-án kerül sor, amikor egy bádogszelencébe a *Székely Újság* és a *Székelyföld* két-két 1906-os száma, egy 20 és egy 10 koronás arany, egy 5 és egy 1 koronás ezüstpénz, egy 20, 10, 2 és 1 filléres, valamint az építkezés rövid történetét ismertető, a világi és egyházi előljárókat, a presbitériumot és egyházi hivatalnokokat felsoroló díszes okmány kerül elhelyezésre.

Mint minden nagyobb méretű építkezésnél, itt is akadnak nézeteltérések, az egyházat érő bírálatok. Egyik ilyen – alaptalan – aggodalom a város részéről az épület „tégla lábai”-val kapcsolatban születik, ugyanis az épület körül kíváncsiskodók szerint a főhomlokzat földszinti falazata nagyon vékonynak és gyengének tűnt. Egy ennél komolyabb ellentét az építési vállalkozó, Nagy Lajos és az Építetű Bizottság között alakult ki, de nem került a nagyközönség elé a sajtón keresztül. A vállalkozó ugyanis 24 000 koronával többet vett fel az egyház pénztárából, mint amennyit a befektetett munka indokolt. Utólagos elszámolással kéthetente a beépített érték felvételéhez lett volna joga, 5% biztosíték levonása mellett, ennek ellenére minden levonás nélkül, a beépített értéknél jóval többet vett fel. A vállalkozónak végül e hatalmas összeg kifizetéséért a kézdivásárhelyi Rudolf kórház építésére kapott összes fizetését kellett átutálnia a református egyház számára.⁵¹

Az épület alaprajza

Az eredeti tervrajzok közül ismerjük a Gábory Testvérek által 1905-ben készített földszinti alaprajzot, valamint a pince elszámolási tervrajzát, melyet 1907 augusztusában állítottak ki. A lépcsőház, a gyűlésterem és annak előcsarnoka alatti rész kivételével szinte az egész épület alatt pincehelyiségeket alakítanak ki, amelyek kis feszítávolságú, egészen lapos ívkeresztmetszetű vas fődémgerendák között feszülő poroszsüveg boltozást kapnak. Az U alaprajzú épület két szárnyának hátsó, téglafalazata (Parókia felőli fal) kétszer falazódik újra.

Az épület három részre tagolódik: a két épületszárnyra és a főútra eső központi részre. Az utcai és az udvari szárnyak is kéttraktusos kialakítást nyernek. A utca felőli oldalon kapnak helyet a bolt-, illetve azok háta mögött a raktárhelyiségek, az épület középső függőleges tengelyében pedig a gangos főbejárat, amelyen keresztül az udvarra lehetett jutni, onnan pedig a nyugati szárnyban található lépcsőházon keresztül az emelet függőfolyosójára. Az első traktus-

⁴⁶ Árucarnokot a városnak! *Székely Újság*, 4. évf. (1906), 41. sz.

⁴⁷ Akkor Csernátoni út, ma Gábor Áron utca.

⁴⁸ Ma Iskola utca.

⁴⁹ Kiténtetések, *Művészet*, 4. évf. (1905), 2. sz., 127.

⁵⁰ Hollay István 1901. április 11-én nyer teljes körű engedélyt

kőműves iparra. Ő az építőmestere dr. Szentiványi Árpád lakóházának (1908) és Benczel Lipót bútorraktárának (1910) a Hatolykai (ma Vasút) úton.

⁵¹ Presbitérii Jegyzőkönyv, 1907. február 11., *Kézdivásárhelyi Református Egyházközség Levéltára*.

ban csak a bolthelyiségek kaptak helyet, a bejárattól jobbra három, balra pedig két helyiséggel. Az épület délkeleti sarkán L formában alakították ki az üzlet-helyiséget.

A boltokból közvetlen kijárat nyílt az utcára, közöttük nem hagyván átjárási lehetőséget. Hátrafele a két szárnyban bérlakásokat alakítottak ki, melyeket a belső udvarról lehetett megközelíteni. A keleti szárnyban: egy előszoba-, két szoba-, egy konyha-, egy kamra- és egy fürdőhelyiség volt kialakítva, a végében pedig egy 9 x 6 m-es gyűlésterem. A nyugati szárny déli oldalán található a lépcsőház, hátrafele pedig – külön bejárattal az udvarról – egy előszoba, konyha, kamra, cselédszoba és négy szoba. A két szárny végén egy-egy lépcsőház zárja az épületet. Az emeleten is kéttraktusos megoldást láthatunk, ahová négy bérlakást alakítanak ki.

Az épület külső leírása

A pályázat kiírásánál az Építető Bizottságnak fontos kikötése az volt, hogy a bérpalota szabadon álló homlokzatai önálló kiképzést kapjanak. Éppen ezért a templomra és a főutcára néző homlokzatok más-más megoldást kaptak. A legtöbb átalakítást a főhomlokzat földszinti ablak- és ajtónyílásainál láthatunk. Meglepő viszont az, hogy az 1905-ös tervrajzon több a nyílás, mint napjainkban. Ez azzal is magyarázható, hogy a földszint akkor öt boltnak adott helyet, ma pedig összesen négy üzlet működik a földszinten: így a magas, félköríves záródású főbejárattól balra két keskeny ajtónyílás és három kirakati ablak, míg a főbejárattól jobbra egy ajtó és három ablaknyílás töri át a homlokzatot.

A földszintet egy széles övpárkány választja el az emelet szintjétől, amely már egy gazdagabb díszítést nyer. Az emelet kialakításánál három függőleges tengelyt különíthetünk el. A középső tengelyében a főbejárát fölötti hatszögű zárt erkély áll, amelyet három ablaknyílás tör át. A zárt erkély alatt megjelenik a szájában olajágot tartó galamb, Noé küldöttje, a béke szimbóluma, amely a délkeleti sarok bejárata fölött is megtalálható. Az erkély hat-hat egyenes záródású ablaknyílást oszt kétféle, amelyeket egy-egy sávzott, korinthoszi fejezetű pilaszter választ el egymástól. A két oldalon az erkélytől kezdődően egy háromszög-omozatú ablak váltakozik két-két virágmotívumos, középen íón fejezettel díszített ablakkal. Az épületen végigfutó fogsordíszes koronázópárkány felett egy 1907-es feliratú, enyhén volutás lezárású oromfal látható, amely az építés befejezésének időpontját jelzi.

A református bérpalota délkeleti sarka a főbejárathoz hasonló kivitelezést kap, amelyet viszont nem egy oromfal zár le, hanem egy törtvonalú

toronysisak, amely a hatszögű zárterkélyt koronázza. A sarkon kialakított bejárát egy picit a szecesszióra emlékeztető lendületes vonalvezetésű keretezést kap, melynek közepén ismét megjelenik az olajágot tartó galamb, két oldalán egy-egy angyalfejjel.

A Gábory Testvérek 1905-ös tervrajza szerint a keleti homlokzaton tíz ablak-, illetve egy ajtónyílásnak kellene lennie, viszont ma már egy teljesen más elrendezést, vakablak megoldásokat láthatunk. Az emelet azonban itt is, akárcsak a főhomlokzat esetében, jobban megőrizte korabeli arculatát: tizenkét ablaknyílás töri át a homlokzatot: jobbról balra haladva két középen volutás keretezésű nyílás váltakozik a háromszög-omozatú ablakkal, melyeket volutás fejezetű pilaszterek osztanak meg.

Az épület udvari homlokzatai ennél sokkal egyszerűbb kivitelezést kapnak, melyeknél egységet teremt az épületen körbefutó kovácsoltvas folyosó. A keleti szárnyban kialakított gyűlésterem falait magas, félköríves ablakkal törik át, megtörve ezáltal a belső udvar egyenes záródású ablak-, illetve ajtónyílásainak egyhangúságát. Az épületet körben nyeregterető földi le.

A százéves épület külső homlokzatán, akárcsak a Vigadó esetében, nem sok átalakítást végeztek, viszont annál többet a térelosztásoknál, ugyanis a földszinten állandóan váltják egymást a különböző üzletek, amelyek vezetői mindig saját elképzelésük szerint alakítják át a helyiségeket. Az épület nyugati szárnyában 1997 folyamán történt a legnagyobb belső újítás, ugyanis akkor a földszinti és az emeleti részt az egyház az általa működtetett bentlakás céljaira alakította át. Szerencsére erről az átépítésről már készültek részletes rajzok, egyrészt az akkori átalakítást tervező cég, másrészt a Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti és Műemléki Tanszék hallgatói által. Az építészhallgatók 2001 júliusában Kézdivásárhely műemlékeit és műemlékzónájában lévő épületeit mérték fel, munkájukat pedig át is adták Kézdivásárhely városrendészeti irodájának és a Céttörténeti Múzeumnak.

Ezzel egyidőben kezdődött el a kolozsvári Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány inventarizációja térségünkben, amelynek alapvető célja egyrészt az erdélyi magyar települések kulturális, építészeti örökségének minden részletre kiterjedő dokumentálása, illetve megővésük, fenntartásuk, megmaradásuk érdekében ezek tudományos igényű bemutatása.

Szintén 2001-ben a Kézdivásárhelyi Múzeumbárátok Egyesülete egy műemlékvédelmi konferenciát is szervezett, melynek legfőbb célja az volt, hogy felhívja a lakosság figyelmét, hogy nem helyes az az általános meglátás, hogy műemlék az, ami általában

valamilyen tiltásokat és megszorításokat jelent, valamint hogy az emberek ne csak jogkövetelésből, hanem belső meggyőződésből védjék és óvják mindazt, amit kulturális örökségünk részeként emel ki a törvény. E konferencia folytatásaként az egyesület 2007 novemberére egy újabb konferencia megszervezését tűzte ki, *Kézdivásárhely épített öröksége az Európai Unió küszöbén* címmel.

A dolgozat zárószaként elmondhatjuk, hogy ha lassan is, de az épített örökségünk növekvő nyilvánosságot nyert. A ráirányuló figyelem azonban csak úgy lehet igazán hasznos, ha részletes dokumentációk készülhetnek ezekről az épületekről. Éppen ezért a dolgozatot eredményező kutatás sem állhat meg. Még számos feltáratlan, ismeretlen iratot rejtenek a könyvtárak, levéltárak.

Dobolyi Annamária - Muzeul Tg. Secuiesc, Tg. Scuiesc, Curtea 10, 1, RO-525400

Irodalom

- BEKE Ernő
2004 *Üdvözlét Kézdivásárhelyről. A régi Kézdivásárhely képes levelezőlapokon 1898–1968*, Ambrózia Kiadó, Kézdivásárhely.
- CSÁSZÁR László (szerk.)
1995 *Épülettípusok a kiegyezés utáni Magyarországon*, Budapest.
- CSERÉY Zoltán – INCZE László – BINDER Pál, dr. (szerk.)
1993 Kézdivásárhely I–IX. *Háromszék*, 1993 szeptember 4, 11, 18, 25, október 2, 9, 16, 23, 30.
- FÖLDI István
2004 *Századelő az udvartereken. Rendhagyó szociográfia*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- INCZE László
1995 A régi Kézdivásárhely képekben, *Háromszék*, 1995. október 4. – 1996. június 5. (20 cikk.)
2004 „A nagy tűzben elégtünk...” *Művelődés*, 2004, 12. sz., 24–26.
2006 A 600 éves város, in: Kocsis Károly (szerk.): *Kézdivásárhely Évkönyve 2007*, Kézdivásárhely.
- OLASZ Gabriella
1999 Kézdivásárhely sajátos településszerkezete és műemléki jelentőségű területei, *Acta (Siculica)* 1998/2, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 59–80.
- ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása*, III, Pest.
- PÁL Judit
2003 *Városfejlődés a Székelyföldön*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- PEREHÁZY Károly
1984 *Az európai kovácsoltvasművéség története*, Képzőművészeti Kiadó, Budapest.
- POTSA József (szerk.)
1899 *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére*, Sepsiszentgyörgy.
- RÉV Ilona
1992 *Építészeti és enteriőr a magyar századfordulón. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, MTA TTI, Budapest.
- RITÓÓK Pál
2003 *Magyar építészete – Klasszicizmus, Historizmus*, Kossuth Kiadó, Budapest.
- SYLVESTER Lajos – INCZE László (szerk.)
1972 *Kézdivásárhely*, Kovászna Megye Művelődési és Nevelésügyi Bizottsága – Kézdivásárhelyi Múzeum, Kézdivásárhely.
- SZENTKATOLNAI Bakk Endre
1895 *Kézdivásárhely s az ottani Jancsó családok története*, Kézdivásárhely.
- SZŐCS Géza, dr. – INCZE László – SZABÓ Judit (szerk.)
1997 *Kézdivásárhely – Városkönyv*, Kézdivásárhely.
- SZÓTS Zoltán, dr.
2006 Földi István szociográfiája, in: Kocsis Károly (szerk.): *Kézdivásárhely Évkönyve 2007*, Kézdivásárhely.
- VÁMSZER Géza
1977 Az udvartér – Kézdivásárhely régi települési formája, in: *Életforma és anyagi műveltség*, Kriterion, Bukarest.
- WINKLER Gábor
1993 Soproni polgárházak a 19. században, *Műemlékvédelem*, IV, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest.

Felhasznált sajtó

- *Székelyföld*, 1882–1899, Kézdivásárhely, 1901–1906.
- *Székely Híradó*, Kézdivásárhely, 1893–1895.
- *Székely Újság*, Kézdivásárhely, 1904–1930.

Levéltári források

1. A Kézdivásárhelyi Református Egyházközség levéltára:
 - Presbiteri Jegyzőkönyvek (1903–1908).
2. Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy (SÁL):
 - Kézdivásárhely város iratai, Fond 20. Inv. nr. 9. A „Vigadó” építésére és javítására vonatkozó iratok (1909–1919, 1931–1940).
 - Kézdivásárhely város iratai, Fond 20. Inv. nr. 7. *Építési engedélyek, Lakhatási engedélyek, Jegyzőkönyvek* (1831/32–1920).
 - A Kézdivásárhelyi Református Egyház iratai, Fond 468. Iskolai ügyek (1876–1948).

Evoluția arhitecturală a Pieții Centrale din Târgu Secuiesc la sfârșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea

(Rezumat)

Centrul orașului a reușit să învingă timpul și tentația modernității și să-și păstreze structura urbanistică unică în Europa. Centrul istoric are o formă ovală, iar din mijlocul pieței se întind sub forma razelor solare peste 70 de străduțe, pe care s-au construit în timp mai multe case ce împart câte o singură curte. Piața Centrală și-a căpătat aspectul arhitectural actual la sfârșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea, cele mai multe case din piață pierind în marele incendiu din 1834 (421 de case din totalul de 558), unele elemente (pivnițe, zidării etc.) păstrându-se doar înglobate în clădirile existente în prezent. De asemenea, majoritatea clădirilor de stil baroc și a celor de factură rurală – care apar pe cărțile poștale de la sfârșitul sec. al XIX și începutul sec. al XX-lea – au fost înlocuite treptat cu clădiri de stil eclectic. Încercând să schițez istoria arhitecturii caselor din centrul orașului a trebuit să aleg câteva clădiri, realizând studii de caz. În afară de o scurtă istorie a caselor, am urmărit reconstituirea aspectului clădirilor la sfârșitul sec. al XIX-lea sau la începutul secolului trecut. Pentru o prezentare mai detaliată am ales casa negustorului József Kupán (1899), casa lui Károly Szócs (1902, astăzi în mare parte demolată), casa de cultură „Vigadó” (1902–1904, atunci având și funcția de hotel și de cafenea) și palatul parohiei reformate (1907).

The Architectural Picture of the Town Centre in Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc) at the Turn of the Centuries 19–20th

(Abstract)

The town centre has managed to overcome time and the temptation of modernity and to keep its urbanist structure, unique in Europe. The historical centre has an oval shape and it is surrounded by over 70 narrow streets, where several houses, built in a row share the same yard. The centre gained its present architectural facade at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, most of the houses being destroyed by the great fire of 1834 (421 houses of a total of 558). Few elements of these houses (cellars, walls) remained and these are now included in the buildings. In the same time the majority of baroque and rural style buildings – which appear on postcards from the end of the 19th century and the beginning of the 20th century – were gradually replaced by buildings with eclectic style. Trying to present the architectural history of the town centre I had to choose some buildings, thus carrying out case studies. In these caseworks, besides a short history of the houses, I concentrated on reconstructing their aspects of the turn of the century. For a detailed presentation I choose the József Kupán's merchant house (1899), Károly Szócs's building (1902), the „Vigadó” Community Centre (1902–1904, at the time functioning as a hotel and a coffee house) and the Protestant Parish Palace (1907).

Kolumbán Zsolt

BALÁS ERNŐ (1875–1949) 2.

A dolgozat a Székely Nemzeti Múzeumban található Balás Ernő-hagyaték feldolgozására támaszkodik. Célja az, hogy bemutasson egy olyan műszaki és politikai személyiséget, aki a két világháború közötti erdélyi kisebbségi társadalomban a hivatalos Magyar Párt politikájától eltérő módon próbált érvényesülést szerezni a magyar kisebbség általános, valamint egy kisebb régióban felmerülő problémáinak. A dolgozat hiteles képet próbál adni dr. Balás Ernő mérnök gazdaságszervező, politikai és műszaki tevékenységéről. Megpróbálja megvilágítani egy szövetkezeti mozgalom ügyét, amely egy kisebb erdélyi magyar közösség számára a Román Királyságban még teljesen újszerű Villamosági szövetkezet létrehozását tűzte ki célul. Ennek megvalósulása majdnem egy egész megye villamosítását oldotta volna meg. Balás politikai nézetei szociális elveken alapulnak. A Magyar Párttal való kapcsolata jellemző a pártnak a hasonló, baloldali elveket valló személyiségek iránti viszonyulására. A kutatást különösképpen indokolta, hogy új szemszögből világíthatja meg ezt a korszakot azon személyek életútjának vizsgálata, akik nem tartoztak a két világháború közötti erdélyi magyar társadalom vezetésére magát hivatottnak tartó Magyar Párt szervezetéhez. Terjedelmi okokból mindaddig a dolgozatnak csak az első része került közlésre.¹ Az itt következő befejező rész Balás szövetkezeti tevékenységét taglalja, és a Magyar Párthoz való viszonyát összegezi.

3. Balás Ernő szövetkezeti tevékenysége

A 19. század utolsó évtizedétől a 20. század második világháborúig terjedő időszakában az erdélyi magyarság gazdasági és társadalmi életében fontos szerepet töltöttek be a szövetkezeti mozgalmak. Több szakaszt különböztetünk meg, amelyek közül az első legfontosabb jellegzetessége, szövetkezeti öntudat hiányában, az állami kezdeményezés. Szociálpolitikai színezettel rendelkező, a kormányzat agrárpolitikai céljaival egybevágó szövetkezeti mozgalmról van szó. A felsőbb kezdeményezésekre alapított szövetkezetek megalakulásukkor jelentős hitelben és beruházási

segélyben részesültek, de a társadalmi igény hiánya csökkentette a hatékonyságot.

Az erdélyi szövetkezeti mozgalom második szakasza az 1918–20-as impériumváltás után az egyetemes magyar szövetkezeti mozgalmából való kiszakadásával vette kezdetét, és egészen az 1929-ben kezdődő gazdasági világválságig tartott, amely jelentős változásokat idézett elő a gazdaságpolitikai elképzelések terén. A magyar állami támogatást elvesztő erdélyi szövetkezetek, fennmaradásuk és életlehetőségeik biztosítása érdekében egy új szövetkezeti eszme kidolgozására kényszerültek, amelyben a magunk segítése és a kölcsönös támogatás mint értékek jobban érvényre jutottak. Ez a szakasz az öntudatos mozgalommá válás szakasza, amelyet a kezdeti néhány év tájékozatlansága után az újjászerveződés és a belső megerősödés jellemezett.

A harmadik szakaszt a gazdasági világválság okozta gazdasági mentalitásváltás határozta meg. Szakítva a kapitalista liberális gazdaságpolitikai mentalitással, egyre erősödött a gazdasági elzárkózás és az önellátó gazdasági rendszer igénye. Így az erdélyi magyarság elindította a gazdasági élet nemzeti alapokra való helyezésének folyamatát is, a feladatot egy kisebbségi közösség szintű gazdasági rendszer kiépítésében látták.²

A jobb megértés érdekében beszélünk kell a szövetkezeti mozgalomnak az erdélyi magyar kisebbség életében betöltött szerepéről. Három területen segítette elő a nemzeti társadalom szervezésének és nevelésének ügyét: gazdasági, társadalmi és kulturális téren.

A szövetkezeti mozgalom a gazdaságban látta fő feladatát: célja az volt, hogy összegyűjtse, megsokszorozza, felfokozza a kisebb gazdasági tényezők erejét, növelje jelentőségüket a gazdasági életben, s bizonyos mérvű önállóságot és védelmet biztosítson számukra a gazdasági élet hatalmasaival szemben. A román nemzetpolitika vezető érdeke az erdélyi magyarság gazdasági potenciáljának visszaszorítása volt, tevékenysége erre irányult, ez egyben a magyarság politikai súlyát is csökkentette. A folyamat a magyarság ellen

¹ KOLUMBÁN Zsolt 2004 és KOLUMBÁN Zsolt 2006.

² OBERDING József György 1938, 51.

indított gazdasági támadással, az agrárreformmal, valamint az iparvállalatok és altalajkincsek államosításával indult.³ Ilyen körülmények között a magyarságnak szüksége volt arra, hogy a gazdasági leromlás ideje alatt se engedje széthullani gazdasági erejét.

A szövetkezeti mozgalom ugyanakkor társadalmi vonatkozásban is jelentős szerepet töltött be. Ápolták és terjesztették a közösségi szellemet, segítve az erre való nevelést is. A szövetkezeti szerveződés olyan közösségeket hozott létre, melyek támogatták a tagok egyéniségét, szabadságát és önállóságát, de ugyanakkor közös érdekű munkára fogták össze őket. A szövetkezet az önkéntes társulás öntudatos fegyelmét kéri, az egyéni érdekeket annak a gondolatnak a jegyében rendeli a közösségi érdek alá, hogy az egyéni érdek a közösségi érdeken belül nyerhet leginkább védelmet és érvényesülhet. A szövetkezetek, főképp azok, amelyek falvakban, vidéken működtek, egyben kultúrintézmények voltak, ami alapszabályaikban is fellelhető. Műveltségterjesztő és ismeretpótló feladatokat vállaltak, valamint olvasókörrrel és könyvtárakkal rendelkeztek. Mint erkölcsi nevelést biztosító intézmények, arra igyekeztek, hogy híveiket s a körjükk csoportosulókat magasabb erkölcsi felfogásra, önzetlenségre, tisztább gondolkodásra neveljék.⁴

3.1. A Világosság szövetkezet

Az első világháború végétől a trianoni szerződés megkötéséig terjedő időszakban, a már megszállott és katonai ellenőrzés alatt tartott Erdélyben a magyarság életét az anyagi és politikai bizonytalanság, a nagyfokú tanácstalanság, valamint a rémült passzivitás jellemezte. A magyar állam központi vezetésétől elszakított erdélyi helyi intézmények felsőbb utasítások hiányában magatehetetlenek és reményvesztettnek bizonyultak, ami a közhangulatra is kivetítődött.

Balás Ernő, ekkor még mint Sepsiszentgyörgy városának magánmérnöke, lépéseket kezdeményezett a fejleményeket tehetetlenül szemlélő polgárság felrázására, kísérletet téve a magyarság helyi szinten történő megszervezésére. Ezen elképzelés által indítatva fogalmazódott meg benne a Magyar Népköztársasági Párt mintájára a Sepsiszentgyörgyi Köztársasági Párt megszervezésének szükségessége, de nemcsak politikai céllal, hanem „közgazgatási, ipari, kereskedelmi, társadalmi és közművelődési” feladatkörrel is.⁵ Annak ellenére, hogy 1918. december 29-én Kolozsváron, az Apáthy fő kormánybiztossal való tárgyaláson Balás tervei helyeslésre találtak, politikai szervezőtevékenységében nem talált segítőkre.⁶ A kezdeményezés elbukott, melynek okán arra

a következtetésre jutott, hogy a magyarság megszervezésének a fennmaradás és fejlődés érdekében egy valamennyi magyart magába foglaló gazdasági szervezet megvalósítása lehet az útja. Elképzelései szerint olyan gazdasági szervezetet kell létrehozni, amelyből a magyarság egyetlen tagja sem maradhat ki, mert csak „így valószínűsíthető meg gazdasági stabilitásunk, mely által gerincesen háríthatjuk el az állam elnyomási és asszimilációs szándékait”.

A cél egy székelyföldi, egyetlen központi irányítással rendelkező energiaközpontnak szövetkezeti alapon való kiépítése. Ebből a megfontolásból született meg az a terv, hogy az Olt kihasználatlan szakaszaira vízierős villanytelepeket kell létesíteni, az Olt és Feketeügy medencéjének villamosítása érdekében. Elképzelése szerint Háromszék déli és délkeleti részének villamosítási igényeit egy az Olt folyó szotyori szakaszára tervezett 1200 lóerős vízierőmű láthatja el. A tervek megvalósításához szükségeltetett egy több mint 10 kilométeres csatorna megépítése, amely elengedhetetlenül fontos volt a kívánt energiamennyiséghez szükséges 20 méteres szabadesés biztosításához. Balás számításai szerint az Olt legkisebb 3600 l/s vízhozama, amely a Magyar Földművelésügyi Minisztérium által is megállapított vízmennyiség, optimális feltételeket nyújt egy 1200 lóerős vízierőmű megépítéséhez. Az így nyert energiából 200 LE-t az Olt érintett szakaszán fekvő malmok kaptak volna vízjogaikért cserébe, míg a maradék 1000 LE elégséges lett volna 46 000 darab 16 wattos égő árammal való ellátására. Az a szakértői véleménye, mely szerint a bekötött összes égőknek egyszerre általában csak 30%-a van használatban, alátámasztotta annak feltételezését, hogy a tervezendő mű 138 000 égő csatlakoztatására lenne alkalmas. Balás tervei 100 000 égő csatlakozását helyezték kilátásba, ez a lefedni óhajtott térség 20 000 házának villamosítására volt elegendő, házanként 5 égővel számolva.⁷ A csatorna megépítéséhez szükséges terület, melynek vízkivételi pontjául Gidófalvát jelölték meg, a vízjogi törvény nyújtotta „szolgalmi jog” alapján vélték biztosítani. A mű megépítésével azonban nemcsak a földtulajdonosok váltak érintetté, hanem a kérdéses szakaszon található 5 vízimalom is, melyek saját gátakkal rendelkeztek. Annak ellenére, hogy az újonnan létrehozandó vízművek esetében a magyar vízjogi törvény a fennálló vízhasználatokkal szemben „kiszajátítási” jogot biztosított, Balás a békés megegyezés útját látta célszerűnek az érintett malomtulajdonosokkal szemben, azáltal, hogy a nekik eddig biztosított malmaik üzemben tartásához szükséges

³ OBERDING József György 1939, 6.

⁴ PETROVAY Tibor 1938, 119.

⁵ SzNM BEH I, 25.

⁶ Uo., 30.

⁷ Uo., 6.

hajtóerőt villamos energiában térítette volna meg. Az így kártalanított malmok egy állandó energiamennyiséghez jutottak volna, amelyek addigi biztosítása a kisebb méretű gáttal a folyó évszakonként változó ingadozása miatt bizonytalan volt. E hatalmas, majdnem az egész megyére kiterjedő terv megvalósítása, melynek költségeit több mint 300 000 koronára becsülték, egy nagyobb szabású műszaki berendezést igényelt, ami csak egy jelentékeny tőkebefektetéssel valósulhatott meg, és csakis szövetkezeti alapon jöhetett volna létre. Egy ilyen villamossági szövetkezet az az előnnyel is járt volna, hogy a fogyasztói ár és az önköltség között mutatkozó különbség visszatérítése vagy az üzlet rész névértékének a növekedése mindig a szövetkezet tevékenységét igénybe vevő fogyasztókhoz kerül vissza.⁸

A szerveződő szövetkezet céljai, mint ahogy az az 1920. január 26-án magtartott alakuló közgyűlésen is elhangzott, a következők voltak:

1) a vízierők és egyéb energiaforrások felhasználásával villamos központok építése, és innen a szövetkezet tagjainak a világításhoz, a mezőgazdasághoz, iparhoz olcsó villamos áram szolgáltatása

2) a szövetkezet tagjai részére szükséges villamos berendezési tárgyak és gépek, ipari és mezőgazdasági gépek, valamint alkatrészek beszerzése, raktárak berendezése és onnan a tagok szükségleteinek kielégítése

3) műhelyek, később gyárak létesítése, ahol a szükséges javítások, majd gyártás(i folyamat)ok történnek, valamint a szerelők és gépkezelők kiképzése

4) az ifjúság mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi iskolákban való elhelyezése, tehetségüknek és hajlamaiknak megfelelő kiképzése, a nyári szünidők alatti gyakorlati foglalkoztatása, iskoláik elvégzése után elhelyezésükről való gondoskodás

5) ipartelepek létesítése és fenntartása, a rendelkezésre álló és termelhető nyersanyagok feldolgozására

6) a mezőgazdaság fejlesztése, belterjesebbé való tétele

7) minden lehető téren és módon a tagok érdekeinek szolgálata, kiegészítvén hatáskörét idővel a közügyek minden ágazatára.⁹

Miután több támogatót is sikerült találnia, akik késnek mutatkoztak az elképzelés szolgálatába állni, Balás 1919. október 3-án kérést nyújtott be a megyei prefektushoz, Vecerdeához, amelyben felkérte a szövetkezet megszervezésének és felépítésének támogatására. Erre már csak azért is szükség volt, mivel a szervezési munkálatok előkészítéséhez szükséges gyülekezeti engedély kibocsátása az ő jogkörébe tartozott. A prefektus pozitív válasza lehetővé

tette a munkálatok megkezdését, így október 9-én sor kerülhetett az előkészítő értekezletre, melyen jelen voltak Bálint Dénes polgármester, az érdekelt Olt-menti malomtulajdonosok, Hart dohánygyári igazgató, Montag szövőgyári igazgató, Tarczai villanytelepi üzemvezető és mások, akik az ügy érdekében egy bizottságot neveztek ki a munkálatok vezetésére. A kinevezett bizottság tagjaivá Balás Ernőt, Felinák Józsefet, Tabéri Bélát, Schwarz Emilt és Montag Imrét választották, akik közül az utóbbi rövid időn belül személyes okokra hivatkozva visszalépett.¹⁰

Az első műszaki mérések elvégzése után, amelyek megállapították a mű megépítésének kivitelezhetőségét, a bizottság tárgyalásokat kezdeményezett a járási és községi jegyzőkkel, valamint népszerűsítő „Tájékoztató” lapokat terjesztett, melyben ismertette a vízierőmű tervét, a költségirányzatot és a jövedelmezőségi számítást, továbbá magyarázattal szolgált a szövetkezeti alapon történő megszervezés tervéhez. A teljes tervezés nagy részét Balás Ernő vállalta fel, akit kezdetben a tervek összeállításában Halmágyi Gábor kultúrfőmérnök is segített. Az alakítandó szövetkezet pénzügyeinek kezelését, a Háromszéki Takarékpénztárnak tett ajánlat visszautasítása után a Dienes Kálmán igazgatóságával működő *Agrárbank* sepsiszentgyörgyi fiókja vállalta el, minekutána Dienes Kálmán is a szövetkezetet támogatók csoportjához szegődött. Néhány tehetős polgárral együtt az előkészítő munkálatok megindításának fedezetére 30 000 koronát adtak össze. A munka legnehezebb részének az üzlet részek jegyzése bizonyult, melyet mindig egy az előnyökre rámutató, meggyőző előadás készített elő. Ez nem minden esetben bizonyult sikeresnek.

A bizottság 1919 októberében megkezdte a tárgyalásokat, október 23-án előterjesztve ajánlatát a városi tanácsnak is, melyben rámutatott, hogy a szövetkezet energiaszolgáltatási feltételei sokkal előnyösebbek a város lakosságára, mint a Ganz cég üzemeltette városi villanytelep nyújtotta feltételek. A villanytelep működése, amellyel a városnak üzemberleti szerződése volt, 11 éves működése alatt folytonos veszteségekkel és ráfizetésekkel járt. Ez a dráguló egységáraknak és az elavult technológiából következő energiaelégtelenségnek volt tulajdonítható. Az ajánlatot a várost elutasította, azon indokkal, hogy a csatorna megépítése után a szárazon maradt vízmeder elbozótosodik, így megnövekedik az árvízveszély, illetve a holtmeder vízének elposványosodása közegészségügyi szempontból veszélyforrás lesz. Az újabb ajánlatok és negatív válaszok sorát a városi tanács azon válasza zárta le, hogy „amíg a tervek saját műszaki embereivel való

⁸ PÁRTOS Szilárd – SZILÁGYI László 1935, 350.

⁹ SzNM BEH IX/A, 11.

¹⁰ Uo., 7.

felülvizsgálása után meg nem győződnek a vállalat reális és célszerű voltáról, addig sem a közönséghez, a vállalatba belépésre vonatkozó felhívással nem fordulhatnak, sem pedig a várost mint erkölcsi testületet a vállalatba be nem léptethetik”. Balás a tervek szóbeli ismertetésére hajlandó volt, de sem a város, sem magánszemélyek kezébe nem mutatkozott hajlandónak kiadni azokat. A város bevonását célzó tárgyalások így egy időre megszakadtak.¹¹

December 16-án, 28 tag jelenlétében sor került az alapító gyűlésre, amely kimondta a szövetkezet megalakulásának szükségességét, és kitzúzte az alakuló közgyűlés időpontját, egyben megválasztva Balás Ernő, Dienes Kálmán, Tárczy Béla, Stibi József, Pap Lehel és Ráduly Elek jelöltek személyében az előkészítő bizottságot is.¹² 1920. január 10-ig sikerült több mint 30 falut megnyerni a csatlakozásra, mint pl.: Illyefalva, Aldoboly, Uzon, Kökök, Árkos, Lisznyó, Bikfalva, Lécfalva, Papolc, Zágon, Nagyborosnyó, Réty, Cófalva, Barátos, Páké, Kovászna, Kommandó, Szentivánlaborfalva, Mogyorós, Kisborosnyó, Bita, Telek, Szörce, Tamásfalva, Zabola, Petőfalva, Imecsfalva, Haraly, Hilib, Gelence és Aldoboly.

Az előkészítő bizottság megfogalmazta a végleges alapszabályzatot. Az 1920. január 26-án Dienes István elnöke alatt megtartott alapító gyűlés ezt elfogadta, és kijelölte az igazgatóságot Balás Ernő, Kónya Kálmán, dr. Kovásznai Gábor, Kiss Árpád és Pap Lehel összetétellel, valamint a felügyelő-bizottságot Dienes Kálmán, Gábor Ödön, Fogolyán Lukács, Huttera Árpád, Krausz Gotfried, Bogács Vilmos, Ráduly Elek, Stibi József, Gocz Domokos, Berger Samu, Kiss Vilmos, Csia Ignác és Jancsó Lázár személyében.¹³ Ezt követően még ugyanaznap sor került az alakuló közgyűlésre is, amely ugyancsak elfogadta a végleges alapszabályzatot, tudomásul vette az igazgatóság és a felügyelő-bizottság megalakulását,¹⁴ és megbízatása lejártával megadta a felmentést az előkészítő bizottságnak.¹⁵ Az alapítók odaadó munkájának bizonyítéka, hogy az alakuló közgyűlés időpontjáig a Sepsi és Orbai járásban 3351 üzletjegyzés történt, ami egyben az ügy felkeltette érdeklődést is jellemezte. A szövetkezet jogi személyének feltételeit biztosítandó igazgatóság alakuló ülésére 1920. február 4-én került sor. Az igazgatóság beiktatásával lehetővé vált a munkálatok törvényes keretek közötti megindítása. Ilyen körülmények között hozzáláttak a műszaki tervek kivitelezéséhez szükséges engedélyek beszerzé-

séhez, valamint a szövetkezet bejegyzéséhez szükséges igénylés előkészítéséhez. Mindez nem volt könnyű feladat az akkori zavaros jogi helyzetben. A cégbejegyzés iránti kérést az előírt mellékletekkel Balás már február 10-én betérjesztette a brassói törvényszékhez, de a már 20-án visszaérkezett végzés értelmében alapszabály-módosításra kényszerültek ahhoz, hogy a céget bejegyezhessek. A cégbejegyzés kérelmének az újabb betérjesztésére augusztus 16-án került sor, az alapszabály kérdéses szakaszainak átírása után. Azonban az időközben kelt rendelet alapján, mely az alapszabályzatoknak a kereskedelmi és iparügyi miniszterrel való elismertetését kizáró jellegűnek írta elő, az ügy november 8-án Kolozsvárra került. A cégbejegyzés jóváhagyása csak december 24-én történt meg, az ügy többszöri sürgetése dacára.¹⁶

Még nagyobb problémát jelentett a vízierőmű műszaki kivitelezésének engedélyezése. Mivel a Román Királyság nem rendelkezett vízjogi törvénnyel, Erdélyben ekkor még mindig a magyar vízjogi törvények, az 1885-ös XXIII. és 1913-as XVIII. törvény voltak érvényben. Az 1913. évi XVIII. t.c. értelmében a 100 LE-n felüli vízierőtelepek tervének engedélyezése előtt kötelező követelmény volt a tervnek a m. kir. földművelésügyi miniszterhez mint legfelsőbb vízügyi hatósághoz történő felterjesztése, hogy végül a minisztertanács döntsön afelől, állami érdek-e annak megépítése.

Balás Ernő Nagy Bélával, a brassói kultúrmérnöki hivatal főnökével történő konzultációja nyomán arra a döntésre jutott, hogy, mivel a magyar vízjogi törvények nem ismeretesek Bukarestben, az 1913/XVIII. t.c. 20. §-nak előírásaitól eltekintenek. A kérést ezért mint már meglévő vízművek, az Olt folyó szóban forgó szakaszán található öt malom egyesítése engedélyezésére adták be, a folyószakasz tökéletesebb és gazdaságosabb kihasználásának céljával. Ez jogilag kivitelezhető megoldásnak bizonyult, mivel összhangban volt az 1885/XXIII. t.c. 161. szakaszával, amelyet sikeresen használtak fel az ugyancsak ekkor, a Csíkvármegyei Magánjavak számára tervezett Tusnádi-szorosi vízierőmű engedélyezésekor. A vízjogi engedélyezés kérvényének Háromszék megye alispánjához való benyújtására 1920. május végén került sor, ahonnan a Brassói Kultúrmérnöki Hivatalhoz helyezték át hatósági, műszaki véleményezés végett. Utóbbi helyszíni tárgyalásokat írt elő. Ekkorra azonban már megjelentek az ellenérdekeltek is, akik kihasználták az ügy gyenge pontjának bizonyuló

¹¹ SzNM BEH IX/A, 7.

¹² SzNM BEH IX/A, 4.

¹³ Uo., 11.

¹⁴ Uo., 12.

¹⁵ A szövetkezet alapszabályzatának 55. §-a értelmében az Ideig-

lenes Előkészítő Bizottság megválasztása egy évre szól, melynek lejártá után egy hároméves mandátumú Felügyelő Bizottságot választanak.

¹⁶ *Székegy Nép*, 1921. január 5., 2. sz.

¹⁷ SzNM BEH XI/A, 6.

helyszínelést. Az ellenérdekelték között említhetjük a Kovásznán alakulóban levő, a Baszka-patakára építendő vízierőművet tervező részvénytársaság vezetőit (Bajkó Barabás, Zsigmond és Fürst), akik műszaki szakértőjük, Zajzon Géza révén próbáltak ellenpropagandát kifejteni. Zajzon Géza kultúrmérnök szervezetében, ugyancsak részvénytársasági alapon, a Baszka-patak vízerejét kívánták felhasználni, és egy 1200 LE-s vízierőmű építését tervezték, mely kezdetben hét községet, később az egész Orbai járást látta volna el villamos energiával.¹⁷ Később, 1921 elején felmerült Brassó energiaszükséglete ugyaninnen való ellátásának gondolata is.¹⁸ Balás tervét Zajzon Géza megvalósíthatatlannak mutatta be, elégtelennek tartva az Olt hidronómiai jellemzőit az erőmű megépítéséhez. A szervezési munkálatot akadályozók sorában megjelent id. báró Szentkereszty Béla is, aki a Balás által történő megkeresésekor még azt jelentette ki, hogy tekintettel annak bizonytalan gazdasági jövőjére, „a szövetkezet tagjai sorába be nem lép, és sem a szövetkezet mellett, sem ellene nyilatkozni nem fog”. A szövetkezethez való csatlakozást tárgyaló árközi képviselő-testületi gyűlésen viszont felszólította a megjelenteket, hogy „ne jegyezzenek, és be ne fizessenek semmit, mert jegyzésük annyi, mintha váltót írnának alá, mert az egész dolog vége csúfos bukás lesz”.¹⁹ A kitűzött célját elérte, mivel nemcsak a szövetkezetbe belépni akarók, hanem a korábbi szövetkezeti tagok közül is többen visszaléptek.

A szövetkezeti ügy legádázabb ellenségei azok a föld- és malomtulajdonosok voltak, akiknek érdekeltségeit az üzemcsatorna megépítése negatívan érintette volna: dr. Ferencz Lajos és báró Szentkereszty Béla földtulajdonosok. A tervezett csatorna birtokaikon haladt volna át. Tiltakozásukban kifejezték, hogy a csatorna megépítése lehetetlenné teszi e birtokok megművelését, és azok kiszámíthatatlan értékcsökkenését idézik elő.²⁰ Ezek azonban nem voltak nyomós érvek, mivel az 1913. évi XVIII. t.c. 11. §-a ezen birtokrészekre a szolgalmi jog alapján kisajátítást biztosított, mint közmű megépítéséhez elengedhetetlenül szükséges földterületre.

A malomtulajdonosok a gidófalvi Apor János kivételével, aki a szövetkezet által felajánlott feltételek mellett lemondott vízjogáról, a vízjogi engedélyezés ügyében történő helyszíni tárgyalásokra tartogatták eszközeiket. Az 1921. február 17–21. között lezajló helyszíni tárgyalásokra érkező brassói Kultúrmérnöki Hivatal szakembereitől báró Szentkereszty Béla, Veres János, Niesel és Schwarz, ifj. Daragics János, Schwarz Emil és Neje, valamint Antos Manó malomtulajdon-

osokból álló csoport egy közös írásbeli beadványában a szövetkezet kérésének minden további tárgyalás nélkül történő visszautasítását kérték. A kérvényezők leghatásosabb érveinek, az Olt 18 km-nyi csatornázása által a házi és mezei szükségletektől való víz elvonása és a mű anyagi kivitelezhetetlenségének indokai mellett az bizonyult, hogy az eljárás kérelmezését megelőzően a munkálatok tervét az 1913. évi XVIII. t.c. 20. §-nak megfelelően előzetes jóváhagyás végett nem terjesztették fel a Földművelésügyi Minisztériumba.²¹

Nem ők voltak az egyedüli kérvényezők. Sepsiszentgyörgy városának tanácsa Malmos Andor és dr. Koréh Lajos képviselőjében átadott beadványban fejtette ki ellenvetéseit. Annak ellenére, hogy elismerték, a jelenlegi gátak miatt az Olt jobb partja egész hosszában árteret képez, ami úgy mezőgazdasági, mint városfejlesztési szempontból fölötte káros és veszedelmes, sok ellenérvet támasztottak a mű megépítésével szemben. Az is elhangzott többek között, hogy a „tervezett mű létesítése a város és vármegye közönségének olyan fontos értékeit sérti, amely elsősorban kielégítendő, s amit a tervezett mű örökre megghiúsítana”.²² A felsorakoztatott érvek közül ki kell emelnünk azt a pontot, amely arra hivatkozik, hogy a vízmű megépítése lehetetlenné teszi a város létesítendő szennyvízcsatornájának élővízbe való csatlakoztatását. Utóbbi további halasztása a városfejlődés újabb követelményeinek megfelelően veszélynek teszi ki a várost közegészségügyi szempontból. E higiéniai tévesen megalapozott érv a városi tanács tájékoztatására utal. Az ellenérvek, a racionális és logikus cáfolatok ellenére a malomtulajdonosok kérvényének az a pontja, amely az 1913. évi törvénycikkre vonatkozott, elérte célját. A brassói Kultúrmérnöki Hivatal nem hozott határozatot a kérvényezett ügyben, hanem felterjesztette azt a kolozsvári Vízügyi Igazgatósághoz (Direcțiunea Serviciului Hidraulic)²³ az illetékes minisztériumnál történő bemutatás céljából, egyben kijelentve, hogy szakértői észrevételei alapján e lépés ellenére nem lesz akadálya az engedélyezésnek. Az ügy új tárgyalási alapokra történő helyezése ellehetlenítette a mű azonnali engedélyezését, azáltal, hogy e felsőbbfokú intézményekben egy-egy ügymenet több hónapot vehetett igénybe, az ügy fontossági foka és az adott intézmény bürokráciaszintjének függvényében. A Román Királyság vízjogi törvényének hiányából kifolyólag a kérvényezőknek be kellett várniuk a már beígért vízjogi törvény elkészítését, melyre a kolozsvári Vízügyi Igazgatóság vezetőjétől kaptak ígéretet.

¹⁸ *Székelly Nép*, 1921. március 9., 20. sz.

¹⁹ SzNM BEH XI/A, 22.

²⁰ Uo., 23.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ SzNM BEH XI/A, 34.

A vízjogi törvény még az 1921-es évben elkészült, és augusztus 4-én meg is jelent a hivatalos közlönyben,²⁴ de végrehajtási utasításának kiadására az Averescu-kormány bukása miatt már nem kerülhetett sor. Az ügy ennek köszönhetően hosszú időre elakadt, ami komoly konfliktusokat vont maga után a szövetkezeten belül.

A szövetkezet elleni támadások intenzitásának megnövekedése negatívan befolyásolta a taggyűjtés ütemét is. Míg az 1920. augusztus 16-i rendkívüli közgyűlés időpontjáig 4095 tagot sikerült jegyezni, 18 656 üzletrésszel, ami szép eredmény volt ilyen rövid idő alatt, addig az 1921. augusztus 22-én tartott rendkívüli közgyűlésig csak 1411 új tagot sikerült jegyezni, 4824 üzletrésszel.²⁵ A támadások ellenére, melyek igyekeztek a szövetkezetről negatív képet közvetíteni a közönség felé, voltak olyanok is, akik támogatták az eszme megvalósulását. Itt megemlíthetjük Kézdivásárhely városának közösségét és képviselő-testületét, mely az elsők között csatlakozott az ügryhöz. Ugyanakkor meg kell említenünk a sajtónak azt a részét is, amely rendszeres cikkeivel bátorította a mozgalmat, így a *Keleti Újságot*, a *Krassó-Szörényi Lapokat*.²⁶ Ide soroljuk a kézdivásárhelyi *Székelly Újságot* és a brassói *Erdélyi Újságot* is, amelyek ugyancsak pozitívan írnak a Világosság szövetkezetről. A mű megvalósíthatatlanságát mint ellenérvet pedig európai nagyvállalat ajánlata tűnik cáfolni. Így Franciaországból a párizsi Societé General d'Entreprises and Co. cég mérnöke kereste fel személyen Balást azzal, hogy az összes munkálatokat kivitelezi, azzal a feltétellel, hogy az építés alatt felmerülő munkálati összegeknek csak 1/3-át fizetné ki a szövetkezet, a többit három év alatt 8%-os kamattal törleszteniék.²⁷ 1920 májusában a Balás által szétküldött ajánlati felhívásokra német és svéd cégek jelentkeztek.²⁸

Komolyabb tárgyalásokra a Világosság szövetkezet anyagi helyzetéből kifolyólag nem kerülhetett sor. Kezdetben a mű megépítésére előirányozandó összeget 20 millió lejre becsülték, de az 1920-tól kezdődően folyamatosan módosuló áraknak köszönhetően ez is állandóan módosult, és így pontos számításokat sem lehetett végezni. A munkálatok megkezdéséhez a tervek alapján 5 millió lej alaptőkére volt szükség, ez elengedhetetlen volt. A kölcsönbérle-

ti szerződés háromszoros felelőséggel történő megkötéséhez így 15 millió lej kölcsönre lett volna szükség, azonban az 1921. augusztus 22-i közgyűlésig jegyzett összeg csak 2 348 000 lej volt. A probléma másik oldalát az jelentette, hogy az alapszabály 8. §-a szerint a jegyzett üzletrészek értékének „10%-át belépéskor, továbbá 20%-át az alakuló közgyűlés napjától számított 3 héten belül” voltak kötelesek fizetni a tagok, de mivel azt az azonnali pénzszükséglet hiányában nem erőltették, így a jegyzett üzletrészek arányában a befizetendő 760 000 lejből csak 225 225 lej befizetése történt meg, ami még a közgyűlés napjáig felmerült költségeket sem fedezte.

Annak ellenére, hogy dr. Kovásznai Gábor alpolgármester, volt Világosság szövetkezeti igazgatósági tag részéről újabb támadások következtek Balás ellen – pénzkezeléssel történő visszaéléssel vádolta –,²⁹ a polgármesteri és főszolgabírói, korábban már említett tisztírtkezet azon határozata, mely szerint a sepsiszentgyörgyi tanács belépését a vízjogi engedély megadásához kötik, a második közgyűlés előtt még bizakodással töltötte el Balást. Sepsiszentgyörgy városának mint erkölcsi testületnek, valamint a városlakók egyéni belépése lehetővé tette volna a szövetkezet anyagi helyzetének oly mértékű rendezését, amely megengedte volna az építkezések megkezdését.³⁰ A végrehajtási utasítás elmaradása és a vízjogi törvénynek az új kormány által történt érvénytelenítése azonban más kimenetelt eredményezett. A vízjogi törvény elakadása és a jegyzett üzletrészek kifizetésének elmaradása következtében a szövetkezeti tevékenység jó ideig szünetelt.

Az 1921. augusztus 22-én sorra kerülő rendkívüli közgyűlés anyagát vizsgálva egy kudarcokat megélt, de még mindig reménykedő, reformokat fogantató szövetkezetet láthatunk. A szövetkezet belső megreformálása az egyre szaporodó támadások következtében vált szükségessé. A rendkívüli közgyűlés alapszabály-módosítást fogantatóított, melynek értelmében a számadások, leltár és a pénzügyi mérleg ellenőrzése egy 3-5 tagú felügyelőbizottság kötelessége lesz. Elrendelte a hátralékok behajtását, de addig is, a szövetkezet tartozásainak kiegyenlítéséhez és az ügyek továbbviteléhez szükséges összegek fedezésére az igazgatóságot kölcsön felvételére utasította. A közgyűlés egyhangúlag kimondta egy hivatalos lap

²⁴ Az első román vízjogi törvény, *Monitorul Oficial*, No. 97, 1921. augusztus 4., 3824–3835.

²⁵ SzNM BEH XI/A, 38.

²⁶ *Keleti Újság*, amelynek az 1920. évf. 139, 143. és az 1921. évf. 1, 5, 11, 44, 46. és 55. számában többnyire Paál Árpád hangoztatja a mű fontosságát, jelentőségét és népgazdasági szerepét. Megemlíti itt még a *Krassó-Szörényi Lapokat*, amely a *Keleti Újsághoz* hasonlóan nyilatkozik a Világosságról, Sulyok István tudósításaiban, és amelyek idejéből baráti levelezés maradt fenn Balás és közte.

²⁷ SzNM BEH XI/A, 30.

²⁸ Németországból a Gebr. Körting A. G.-től dízelmotorokra, a Briegleb Hansen & Co.-tól turbinákra, a Bergman Elektrizitäts-Werke A. G.-től az összes villamos berendezésre érkeztek; Svédországból az Aktiebolaget Atlas Dieseltől dízelmotorokra, az Almana Svenska Elektriska Aktiebolagettól generátorokra és a Bille & Wigmarktól turbinákra. (*Székelly Nép*, 1921. január 5., 2. sz.)

²⁹ *Székelly Nép*, 1921. június 8., 46. sz.

³⁰ *Haladás*, 1921. szeptember 25., 1. sz.

kiadását *Haladás* név alatt, mivel a „ma már 5510 tagot számláló, de csak idők folytán a megye egész közösségét magába foglaló szervezet minden egyes tagja az ügyek állásáról más módon nem tájékozatható”.³¹ A rendes közgyűlésre 1921. szeptember 3-án került sor, ez határozott az igénylendő költsön nagyságáról (25 000 lej), és felhatalmazást adott Balás Ernő és Pap Lehel igazgatósági tagoknak a szervezetet felelősségére, a költsön fedezetére kiállítandó okmány aláírására. Ugyanekkor született határozat a szervezeteti iroda működésének beszüntetéséről, és a hivatalos iratoknak Balás Ernőre bízásáról.³²

A szervezetet problémái, valamint a *Haladás* 1921. szeptember 25-i dátummal történő megjelenése újabb támadások célpontjának bizonyultak. A támadások szócsove a *Brassói Lapok* volt,³³ amely igyekezett ellenpropagandát kifejteni a lábadozó Világossággal szemben, arra buzdítva a tagokat, hogy követeljék a szervezet felszámolását. A cikkek névtelenül jelentek meg, kivéve a legutolsót, melyet báró Szentkereszty Béla ügyvédje, Hinléder Fels Jenő jegyzett. A kedvezőtlen körülményeknek köszönhetően a bírálóknak sikerült elérniük céljukat, melyet az is jelez, hogy az 1922. március 14-én sorra kerülő rendkívüli közgyűlés Balás azon kérelmével kezdődött, hogy „a szervezetet igazgatóságának adassék még egy év időhaladék a munkálatok továbbvitelére”. A kérésnek helyet adtak, de csak azzal a kikötéssel, hogy „ha azon belül a szervezetet semmi eredményt nem érne el, úgy a szervezetet a felszámolásra lesz előkészítendő”.³⁴ Határozat született az alapítási költségek és az esedékes 30% fizetendő összegek hátralékainak elégtelen törlesztése esetén az akár per útján történő behajtásáról is. A közgyűlés elfogadta a számadásokat, és megadta a kötelezettségei alóli felmentést úgy az igazgatóságnak, mint a felügyelőbizottságnak.

A szervezetet egyre inkább körvonalazódó kudarcának láttán mind az 1921. szeptemberi, mind pedig az 1922. márciusi közgyűlésen vezetőtestületi tagok visszavonulására került sor. Így 1921-ben dr. Kiss Árpád, majd Molnár Dénes és Tóth Balázs igazgatósági tagok, Oláh Dániel és Csia Ignác felügyelő-bizottsági tagok lemondására. Kónya Kálmán is lemondott, azonban ebbéli nyilatkozatát a közgyűlés nem fogadta el. Igaz, hogy a lemondottakat új tagokkal pótolták, de a szervezetet ügye megfeneklett. Egyedül egy rövid időn belül megszülető vízjogi törvény segíthetett volna, ez azonban még sokáig váratott magára.

1922 júliusában az illetékes minisztérium hozzáfogott az új tervezet elkészítéséhez, a törvény-előkészítő bizottságnak maga Balás is tagja volt. A törvény 1924 júniusára készült el, miközben egy miniszteri rendelet megtiltotta a 10 LE felüli vízhasználat engedélyezését, ezt egy készülőben levő energiatörvény hatáskörébe utalta át. Az 1925 tavaszán megjelent energiatörvény értelme az volt, hogy minden vízmű, így a vízierőművek is, elsősorban ennek alapján engedélyezendők, és csak a vízjogi törvény alapján történő műszaki engedélyezést követően. Mindkét törvény, az energiatörvény és a vízjogi törvény³⁵ végrehajtási utasítása is 1925 októberében jelent meg, és ezek alapján Balás Ernő október 29-én az új törvényeknek megfelelően elkészített terveit be is nyújtotta engedélyezésre az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium Energiaigazgatóságához (Consiliul Superior al Energiei). A tervet a Legfelső Tanács az 1926. február 16-i ülésén engedélyezte, és átutalta a Közmunkaügyi Minisztériumba az engedélyirat vízjogi részének kiállítása végett.³⁶ Ugyanekkor a Világosság igazgatósága a brassói kultúrmérnökség ajánlatára a vízjogi törvény egyik szakaszára támaszkodva kérvényezte a vízierőmű közművé való nyilvánítását, ami kisajátítási jogot biztosított.

A szervezetet ügye hat éves huzavona után újra arra a szintre jutott, hogy megteremtődtek a megfelelő jogi keretek. Ennek ellenére, a szervezeteti tagok motivációhiányából kifolyólag, melyet a hatásos ellenpropaganda és az ügy több éves eredménytelen volta mélyített, az erőmű megvalósítására már nem bizonyult alkalmasnak az addigi keretelgondolás. Balás a megyei tanács támogatásának megszerzésére is hiába tett újabb sikertelen kísérletet, annak ellenére, hogy személyes kérésére Lepădatu pénzügyminiszter dr. Zaharia Crișan Averescu-párti prefektus figyelmébe ajánlotta az ügyet. A prefektus nemcsak, hogy nem támogatta az ügyet, hanem még támadta is Kovásznai Gábor unszolására, ami érthető, ha figyelembe vesszük, hogy Balás 1922 nyarán meghiúsította ennek liberális programmal való szenátorrá választását.³⁷ A körülmények nem kívánt alakulása következtében Balás hajlandónak mutatkozott a szervezeteti keretek feladására, ha ez a vízierőmű megvalósítását lehetővé teszi, és ahogyan kitűnik az 1926. február 22-i igazgatósági és felügyelő-bizottsági együttes gyűlésen előterjesztett javaslataiból, kész volt elfogadni a mű részvénytársasági keretek között történő megvalósítását.³⁸ Ezt három pontban fejtette ki:

³¹ Uo.

³² SzNM BEH XI/A, 44.

³³ *Brassói Lapok*, 1921, 206, 215, 245. sz.

³⁴ SzNM BEH XI/A, 51.

³⁵ A Vízjogi törvény végrehajtási utasítása, *Mon. Of.*, No. 221,

1925. október 8., 11168–11188.

³⁶ SzNM BEH XI/A, 55.

³⁷ Uo., 61.

³⁸ Uo., 61.

1) a szövetkezet külföldön szerzendő kölcsönből építi fel a tervet

2) a szövetkezet a felépítéssel valamelyik céget bízta meg, bérbeadva annak a telepet szerződéssel

3) a szövetkezet így átalakul részvénytársasággá, és erre bízta a megvalósítást.

Erre azonban már nem kerülhetett sor, mert a négyéves szünetet követően megtartott 1926. április 26-i³⁹ és május 11-i⁴⁰ közgyűlés a szövetkezet feloszlását követelte. A becsületesebb tagok javaslatára elfogadták, hogy a felosztásra addig nem kerülhet sor, amíg a szövetkezet tartozásait és Balás mérnöki munkadíját nem rendezik. A május 26-i közgyűlés elfogadta azt az indítványt is, hogy egy esetleges per elkerülése érdekében válasszanak egy hattagú bizottságot, amely megkísérel Balással a békés megegyezést munkadíjára vonatkozólag. Sor azonban erre sem került. A szeptember 27-i közgyűlésen az igazgatóság és a felügyelőbizottság jelentése és számadása után, miután az alapszabály szerint ezek megbízatása lejárt, felmentési kérelmüket visszautasították, és egy új igazgatóságot, valamint felügyelőbizottságot választottak az addigi vezetőség ügy- és pénzkezelésének, könyvelésének szigorú felülvizsgálására.⁴¹ A közgyűlés elfogadta, hogy amíg a vizsgálat nem történik meg, sem az igazgatóságnak, sem másoknak a tervezett mű megvalósítására utasítást nem ad.⁴² Mindezek ellenére mindenki tudta, hogy az egész csak bábjáték, és csupán az ügy permentes lezárását próbálták elérni az adósságok és Balás munkadíjának kielégítésével.

Balás már az alakuló közgyűlésen kijelentette, hogy a szövetkezetben kifejtett munkájáért csak a mérnöki munkadíjára tart igényt, nem kérve az igazgatói tevékenységének díjazását. A bizottság úgy határozott, hogy munkadíját a Magyar Mérnöki és Építész Egylet mérnöki díjszabása alapján fogja összeállítani, de addig is, amíg ez megtörténik, Balás munkadíjára 1922 márciusában 85 000 lejt utalnak ki. Ezen összeg egy részét, 35 000 lejt az igazgatóság által 1921. szeptemberben és 1922-ben felvett kölcsönök törlesztésére fordította, míg munkadíjának megállapítása továbbra sem történt meg.

Az igazgatóság és felügyelőbizottság 1926. augusztus 16-i gyűlésén a bankkölcsönök visszafizetése mellett elismerést nyert a Balás által a szövetkezet helyett 1921. decembertől előlegezett 41 000 lej visszafizetésének és munkadíja kifizetésének jogosultsága, de

³⁹ Uo., 55.

⁴⁰ Uo., 57.

⁴¹ Így ebbe az igazgatóságba Jancsó Béla földbirtokos, sepsimagyarósi lakos, Kónya Kálmán nagyborosnyói főmérnök, Demeter Antal bitai ref. lelkész, Imreh Albert papolci mérnök, Kelemen Zoltán, a papolci Egyházi és Hitelszövetkezet igazgatója és Csoboth János nyug. altorjai postafőtiszt tagokat választották. A felügyelőbizottságba Benke János szentivánlaborfalvi, Mak-

erre mindaddig nem kerülhetett sor, amíg munkadíja összegében nem született megegyezés.⁴³ Az augusztus 16-i határozat felfüggesztése után, melynek betudhatóan megegyezésre nem kerülhetett sor, Balás tudatta a Világosság szövetkezet igazgatóságával, hogy amennyiben nem történik meg munkadíjának elfogadható megállapítása, kénytelen az igazgatóság ellen pert indítani.⁴⁴

Az igazgatóság, 1926. november 26-án tartott gyűlésének határozata alapján, a 41 000 lej kiutalására hajlandónak mutatkozott, de a munkadíj megállapítását a következő közgyűlésre bízta, nem érezvén magát erre felhatalmazva. Ilyen körülmények között Balás egy általa 200 000 lejben megállapított követelést nyújtott be az igazgatóságnak, melyet az igazgatóság 1926. december 21-én egyhangúlag elutasított, és a következő közgyűlés napi pontjává nyilvánított,⁴⁵ de addig is megállapított számára egy 50 000 lejes igazgatósági tiszteletdíjat, amelyet azonban Balás továbbra sem igényelt. A megígért 41 000 lejt megkapta, de az 1927. május 16-i közgyűlés az igazgatóság javaslatára visszautasította Balás időközben született javaslatát, hogy a 200 000 lej helyett az adósságok törlesztése után fennmaradó összeget utalják át neki munkadíj cím alatt. Nemcsak, hogy elutasították az ajánlatot, de az igazgatóság egy olyan határozatot is hozott, mely szerint mérnöki munkadíja címén neki semmit nem adnak, mert hat éven át szándékosan elmulasztotta ennek megállapítását.⁴⁶ Az igazgatói tiszteletdíját 60 000 lejre emelték, amelyből különböző címeken még 20 000 lejt visszatartottak.

Balás a szövetkezet felszámolását előkészítő tárgyalások alatt sem volt hajlandó feladni terveit. 1926 decemberében öccse, Jenő segítségével megkísérelte felvenni a kapcsolatot gróf Bethlen István magyar miniszterelnökkel, azzal a céllal, hogy nyomást gyakoroljon gróf Bethlen György romániai Magyar Pártelnökre az ügy támogatása érdekében. Ugyanakkor, 1927. július 2-i dátummal Kós Károlynak írott leveléből kiderül, hogy terveit gróf Bánffy Miklós-nak is elküldte támogatásának megnyerése végett, amelyet két irányban igényelt: egyfelől egy budapesti kölcsön megszerzésében való közbenjárás érdekében, másrészt a Magyar Pártnak az ügy számára való meggyőzése végett.⁴⁷ A közvetítésre Kós Károlyt kérte fel. Minden erőfeszítése ellenére, sem a magyar say Béla lisznyói, Kuti Lukács uzoni, dr. Nagy Imre szotyori és Murste Ferenc ref. lelkész orbateleki tagokat.

⁴² SzNM BEH IX/A, 63.

⁴³ Uo., 62.

⁴⁴ Uo., 64.

⁴⁵ Uo., 35.

⁴⁶ Uo., 75.

⁴⁷ Uo., 78.

kormányfőtől, sem Bánffytól válasz nem érkezett, ami Balás Ernőt egyértelműen szembesítette a Világosság bukásával.

A munkadíja kifizetésének elutasítása esetére beígért pert a szövetkezet ellen anyagi hiányában nem indíthatta meg, és már 1927 januárjában Brassóba költözött, 150 000 lej adóssággal, melyet sikertelen politikai és szövetkezeti tevékenysége eredményének tudhatott be. Váltótartozásai kiegyenlítésére bútorait és ingóságai egy részét is eladni kényszerült.

A Világosság szövetkezet igazgatósága még abban az évben pert indított a hátralékos tagok ellen, akik többszöri felhívás ellenére sem törlesztették hátralékaikat. Ennek elsődleges célja a Szövetkezet anyagi körülményeinek oly mérvű rendezése volt, mely lehetővé tegye az adósságok törlesztését és így az intézmény könyvelésének lezárását is. Ez azt jelentette, hogy egy háromezer tagot is túlhaladó törvényeségi eljárásra került sor.

Balás szövetkezeti tevékenységét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy tervének számos értéke és szociális érzékenysége ellenére, mint egy a hagyományos szövetkezeteknél tökeigényesebb vállalkozás, az adott gazdasági körülményekhez és a helyi elit mentalitásához viszonyítva meghaladta korát. Erdélyben még indultak hasonló vállalkozások, de ezek sem valósulhattak meg. 1935-ig Magyarországon is csak nyolc ilyen szövetkezetet hoztak létre, amelyek közül néhány később valóban részvénytársaság formájában tudta a nehézségeket túlélni.

A történetek okait elemezve, a szövetkezet céljainak megvalósulása előtt többféle akadály tornyosult. Az akadályok egy része általános gazdasági jellegű, ilyen minden jelentősebb, tőkeorientáltabb, nagyobb méretű szövetkezeti vállalkozás esetében megmutatkozott. Esetünkben ez szorosan összekapcsolódott egy konzervatívabb, minden új, előzmények nélküli vállalkozást inkább visszautasítani hajlamos helyi viszonyulással. A helyi társadalmi viszonyulást jól kezelő, a taggyűjtés terén, tehát a társadalom mozgósításában eredményeket felmutató szövetkezeti mozgalom történetének a legjelentősebb töréspontja nem a jól beütemezett szervezési folyamatban bekövetkezett problémákhoz kötődik, hanem a régió társadalmi elitjéhez, amelynek egy mérvadó része nemcsak elzárkózott Balás tervétől, de megakadályozásában is tevőleges része volt. A szövetkezet lényegi célkitűzése (vízierőmű megépítése) megvalósulásának akadályaként nevezhetjük meg még a Román Királyság törvényeinek fejletlenségét, a vízügyi hiányosságokat is.

A szövetkezet kudarcának egyik legfontosabb okaként az 1921. február 17–21. között lezajló helyszíni tárgyalások alkalmával, a malomtulaj-

donosok és a városi tanács által előterjesztett, a vízierőmű megépítése ellen benyújtott kérvényeket nevezhetjük meg. Ez a mozzanat ugyancsak egy jelentős töréspontot jelentett a szövetkezet korábban meghatározott megvalósítási tervében. A tervek engedélyezésének az elhalasztása és felsőbb döntéshozó szervek hatáskörébe való utasítása pedig még négy évig késleltette a folyamatot, és mire az engedélyezés megoldást nyert, a kivitelezés számára már késő volt.

Egy további, ugyancsak nem jelentéktelen akadályként kell megneveznünk azoknak az ellen-szervezőknek a tevékenységét, akik a sajtó eszközével a szövetkezettel közvetlen érintkezésbe levőkre vagy a szövetkezet irányába megnyilvánuló közvéleményre próbáltak hatást gyakorolni, az ügy megvalósíthatatlanságára és megvalósítási módszereinek erkölcsatlenségére hivatkozva. Így például Zajzon Géza mérnök, aki szakmai szempontból megvalósíthatatlannak állította a szövetkezet céljait, és feltételezhetően Szele Béla, akinek lapjában többször is megjelentek Balás szándékát öncélú szövetkezeti tevékenységként tárgyaló, bíráló hangvételű cikkek.

3.2. A Magyar Együttműködési Társaságtól a MÁGISZ-ig

Az 1929-ben bekövetkezett gazdasági világválság az 1931. évre egyre nagyobb súllyal érezte hatását a romániai gazdaság szintjén is, ahol úgy a nagyipari, mint a kisgazdasági termelés, valamint a hitelintézmények válsága jelentős gazdasági visszaesést eredményezett.

A gazdasági válság fokozottan érintette az erdélyi magyarságot is, mely alighogy feleszmélt az impériumváltás okozta nehézségekből, újra hullámvölgybe került. A magyar kereskedő, iparos és kistermelő gazdaság az állam anyagi és erkölcsi támogatására sem számíthatott.

A világválság kezdetével gyakrabban jelentkezett a gazdasági önellátás egyre szilárdabbnak tűnő eszméje, mint az erdélyi magyar társadalom egzisztenciájának biztosítója. Az eszme hivatalos megfogalmazásával azonban csak 1933-ban találkozunk, a Magyar Párt 1933. évi nagygyűlésén, ahol elhangzott, hogy „kisebbségi társadalmunk csak úgy tudja helyét megállni, ha megmaradt gazdasági és pénzügyi intézményeit egységes irányítás mellett újjászervezi”.⁴⁸

1931 novemberében a már nem kevés szövetkezeti tapasztalattal rendelkező Balás Ernő, közösségi munkavágya által motiválva, újra egy a közösségi érdekeket szem előtt tartó szervezeti tömörülés létrehozását szorgalmazta, mely hatékonyabban befolyásolhatná az erdélyi magyarság gazdasági felépülését.

⁴⁸ VITA Sándor 1937, 46.

E cél jegyében fogott neki a Brassó és vidéke magyarságának megszervezéséhez, amely egyben élete gazdaságszervező tevékenységének egy újabb szakaszát jelentette. A szervezet megvalósításának alapjául a székely tízes rendszert szánta, amely a megye magyar lakosait tízesekre, századosokra, ezresekre és kerületekre osztaná, élükön a tizedesekkel, századosokkal, ezredesekkel és a kerületi előljárókkal, egy alulról felfelé történő szakaszos választási rendszer eredményeként. A szervezet megvalósulása esetén a terv következő lépése a romániai magyarság hasonló módon történő megszervezése következett volna, melynek élén az összmagyarságot képviselő Országos Tanács állna, mely utóbbit a megyei előljárók tanácsa választaná.⁴⁹ Balás tervének megfelelően az így létrehozott brassói szervezet legelső és legfontosabb feladata a válság sújtotta Brassói Magyar Népbank⁵⁰ megmentése volt, a vidék magyar gazdái hiteligényeinek érdekében. A Brassói Magyar Népbank a csőd elkerülése végett kényszeregyezséget vállalt ügyfeleivel szemben. Az egyezség ellenére Balás a fennálló gazdasági körülmények közepette elkerülhetetlennek találta a Népbank pénzügyi csődjét. A bank megmentésének egyetlen módját a brassói magyar szervezet létrehozta szövetkezet által történő átvételben látta. Elveinek megalapozására azt hozta fel érvként, hogy a román szövetkezeti törvények nyújtotta gazdasági kedvezmények előnyösebb feltételeket biztosítanak a részvénytársaságokhoz képest, valamint hogy a szövetkezeteknek jogi személyiségük jellegéből kifolyólag erősebb a garanciájuk, mint a részvénytársaságoké.⁵¹

A megalakulandó szövetkezet átvette volna a bank hitelügyeit a bank részvényeseinek részvényeivel, a betétesek betétjeinek 20%-ával, a folyószámla-betétesek összbetéteivel, az adósok adósságainak 10%-ával és a Népbanknál nem érdekelt magyarság (szövetkezeti tagok) üzletrészeinek értékével, amely összesen 50 millió lej tőkét jelentett volna.

A Népbank adóssai visszafizetési körülményeinek enyhítésére az adósok 6%-os kamat mellett 5 évi törlesztési haladékokat kaptak volna. Az ezzel párhuzamosan létrejövő szövetkezet üzletrészeinek kifizetése 10 havi vagy 50 havi részletre lett volna ütemezve. A régi adósokért a brassói magyar szervezet közössége vállalta volna a kezességet.⁵² A tervezetet a Népbank vezetősége elfogadhatónak találta, azonban kivitelezését megoldhatatlannak látta.⁵³

Balás elképzelése megfontoltabbá és gyakorlatiasabbá tette érdekében 1932 februárjában tovább

bővítette a tervezetet, amelyben célként tűzte ki a tízes rendszerű szervezés alapján a magyarság vezetőikkel együtt történő egybefogását, a Magyar Együttműködési Társaság keretében. Ennek tanácsába minden megye előljáróinak tanácsa együttesen választott volna 3-3 férfi és nő tanácsost.⁵⁴ Elgondolásainak megfelelően idővel a MET túllépte volna a Brassói Magyar Népbank megmentésére hivatott szerepkörét és pozíciója megszilárdulása függvényében később lehetővé tette volna tagjainak a más bankoknál elhelyezett, 6%-nál magasabb kamatokat igénylő tartozások átvállalását. Az így létrehozandó szövetkezet a MET gazdasági ügyeinek és hitelügyeleteinek kezelését lett volna hivatott végezni.

A terveknek megfelelően a szövetkezet üzletrészeinek névértéke 500 lej lett volna, amely 10 vagy 50 egyenlő havi részletben lett volna fizethető. A belépési díj üzletrészenként 10 lejben volt meghatározva, melynek kifizetése a belépéskor lett volna esedékes. A terveknek megfelelően a közgyűlésen mindenkinek egy szavazati joga lett volna, függetlenül az üzletrészek számától. Arra az esetre, ha a tagok száma meghaladná az 1500-at, a tervezet a közgyűlésnek az Előljárók, Századosok és Tizedesek Közgyűlésével való helyettesítését írja elő.

A szövetkezet céljai között találunk olyan feladatokat is, amelyek hozzájárulnának a munkanélküliség enyhítéséhez nagyobb szabású közmunkálatok kezdeményezése esetén, mint például a Brassó városi villanytelep modernizálása, a Brassó–Bukarest közötti út feljavítása, a Câmpina–Brassó közötti vasút villamosítása, valamint villanytelepek építése Csík, Brassó, Fogaras megyékben.⁵⁵

A terv alapján a megalakítandó Magyar Együttműködési Társaság szövetkezetének célkitűzései a következők voltak:

- 1) a Népbank és tagjai más bankoknál esedékes hitelügyeinek rendezése
- 2) a mezőgazdasági, erdészeti, bányászati, ipari, házi-
ipari termelés előmozdítása és termékeinek értékesítése
- 3) a turisztika fellendítése
- 4) a lakásépítések előmozdítása
- 5) a vállalkozások serkentése
- 6) a tagok törvényszéki pereinek méltányos képviselése
- 7) az állami és városi adók kivetésénél az egyenlő elbánás kivívása
- 8) a betegekről, munkaképtelenekről és munkanélküliekről való gondoskodás

⁴⁹ SzNM BEH IX/B, 2.

⁵⁰ Ez 1884-ben alakult, Erdély délkeleti részének legtekintélyesebb bankja volt, és Brassó, Háromszék, Csík és a szomszédos megyék magyar gazdáinak hiteligényeit szolgálta.

⁵¹ SzNM BEH IX/B, 2.

⁵² Uo.

⁵³ SzNM BEH IX/B, 3.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

9) általános ismeretterjesztő tanfolyamok biztosítása

10) kulturális és szórakoztató programok biztosítása

Mindezen célkitűzések⁵⁶ egy sokoldalú, több rendeltetésű, több szakosztályt igénylő általános szövetkezet terveit engedték sejtetni, melynek feladata Balás szavaival élve „a tagok gazdasági és kulturális szükségleteinek minden téren és minden irányban való támogatása lett volna”.⁵⁷

A szövetkezet legfőbb motivációja a román állam diszkriminációs szociális és gazdaságpolitikája, valamint a Magyar Párt elégtelennek bizonyuló gazdaságpolitikája volt,⁵⁸ az elképzelés a gazdasági válság alatt egyre nyomasztóbban jelentkező kulturális és gazdasági veszteségek áthidalásának és ellensúlyozásának igényéből fakadt.

Balásnak a MET-ről szóló utolsó írásai 1932 júliusában keletkeztek, melyek időpontja egybeesett azzal a gyűléssel, amely ugyanezen a napon egy általános magyar, gazdasági jellegű szervezkedés szövetkezeti formában való megvalósítását tárgyalta. Balásnak 1932. augusztus 16-án keltezett azon kézirata, amely a Brassói Magyar Általános Gazdasági Szövetkezet alapszabályait tartalmazza,⁵⁹ valamint egy ugyanazon a napon kelt, Szabó Béni parlamenti képviselő aláírásával ellátott, az általános gazdasági jellegű szervezkedést tárgyaló gyűlésben való részvételre felkérő meghívó⁶⁰ arra enged következtetni, hogy Balás 1932. július 30-án ismertette a MET tervét az általános gazdasági szervezkedés előkészítő tárgyalásán. A hagyatékban e dátum utáni keltezéssel nem találunk többé a MET-re utaló írásokat.

Egy következő, augusztus 18-án kelt írásában *Brassó és környéke magyarjaihoz* címmel ismertetőt találunk a Magyar Általános Gazdasági Szövetkezet létrehozásának megvalósításáról, melyben kérdést intéz a város közösségéhez a szervezet szükségességét illetően. Mindezek alapján az a következtetés vonható le, hogy Balás, aki július 30-án részt vett a MÁGISZ ideiglenes előkészítő bizottsági ülésén, az övéhez hasonló, de alkalmasabb jogi háttérrel jelentkező szövetkezeti kezdeményezés láttán elképzeléseit részben e szervezkedés kereteibe mentette. Erre talán azért is került sor, mivel előbbi tervét a Népbank vezetői kivitelezhetetlennek találták, és visszautasították.

Meg kell vizsgálnunk mégis, mi volt a lehetősége a MET létrehozásának, ha a Népbank elfogadta volna a kezdeményezést. Figyelembe kell vennünk, hogy ekkor Balás még a brassói ún. Interimar (ideiglenes) Bizottság tagja, ami nem kis ellentétet szült közte és a Magyar Párt brassói tagozata között. Ilyen ellenszerek mellett valószínűleg megint a sikertelenség várta volna. További dokumentumok hiányában csak feltevézéseket fogalmazhatunk meg, de a későbbi események ezt alátámasztani tűnnek.

A Balás-féle MÁGISZ alapszabály-tervezetben a szakosztályokról szóló 20. §-ban nyolc szakosztályt találunk, amelyekbe a tagok foglalkozásuk függvényében nyerne felvételt.⁶¹ Ezek a szakosztályok a Mezőgazdasági, a Háziipari, a Kereskedelmi, a Pénzügyi, a Jogügyi, a Közművelődésügyi és a Jóléti osztályok. A tervezet alapszabályzata szerint a szövetkezet irányítását egy a közgyűlés által egy évre választott Igazgató Tanács⁶² végzi, melynek tagjai a szakosztályok elnökei, valamint egy három fős és három póttagú Felügyelő Bizottság⁶³ vigyázza fel. A szövetkezet célkitűzései, amelyekről már a szakosztályok elnevezései is árulkodnak, nagyvonalakban megegyeznek a MET célkitűzéseivel, talán annyi különbséggel, hogy a MÁGISZ nagyobb hangsúlyt fektet a háziipari termelésre és termékeinek az értékesítésére.

Az 1932. augusztus 17-én sorra kerülő százas bizottsági gyűlés kimondta a Brassói Magyar Általános Gazdasági Szövetkezet megalapításának szükségességét, miután elfogadta az alapszabályzatot előkészítő bizottság felállítását is.⁶² Ugyanezen az értekezleten a százas bizottság megválasztotta az ideiglenes vezetőbizottságot, a következő tagsággal: elnök Szabó Béni kamarai képviselő, alelnök Kovács Lajos unitárius lelkész, jegyző Fűrő Gyula, pénztáros Kovács Gyula, ellenőr Csákány Balázs.⁶⁵ A tárgyaláson elhangzott, hogy az alakulandó szövetkezet kezdetben csak Brassó környéke magyar falvait, termékeik értékesítését igyekszik segíteni. A baloldal felé tolódó *Brassói Lapok* így nyilatkozik a 17-i gyűlést üdvözlő cikkében: „az a nagyjelentőségű, hogy a politizálás teljes kirekesztésével megindult az a régóta nélkülözött folyamat, amely a magyar falvak termelőit közelebb igyekszik hozni a városi fogyasztókkal, a falusi szövetkezetek és a még mindig igen mostoha helyzetben levő háziipar tökéletes bekapcsolásával”.⁶⁶ Annak ellenére, hogy Balást nem választották be az

⁵⁶ SzNM BEH IX/B, 6.

⁵⁷ Uo., 4.

⁵⁸ Igaz, hogy már a Magyar Párt létrejöttékor megalakult ennek egy közigazgatási szakosztálya, melynek feladata a társadalmi problémák orvoslása lett volna, de ez sokáig csak egy véleményező testületként működik. (VITA Sándor 1937, 47.)

⁵⁹ SzNM BEH IX/B, 8.

⁶⁰ Uo., 9.

⁶¹ Uo.

⁶² Az alapszabályzat 29. §-a.

⁶³ Az alapszabályzat 36. §-a.

⁶⁴ SzNM DK BEH IX/B, 11.

⁶⁵ *Brassói Lapok*, 1932. augusztus 21., 198. sz.

⁶⁶ Uo.

ideiglenes vezetőségbe, tovább folytatta a tevékenységét az alakulandó szövetkezet szolgálatában. Az 1932. augusztus 30-án sorra kerülő bizottsági ülésen bemutatásra került helyzetkép-ismertetést is ő állította össze.⁶⁷

Annak következtében, hogy a város és a vidék közössége részéről az érdeklődés nagyfokú volt, az ideiglenes vezetőség elhatározta az alakuló közgyűlés összehívását. Ilyen körülmények között 1932. szeptember 9-én sor került a MÁGISZ hatodik, egyben alakuló gyűlésére, mely egyhangúan kimondta a szövetkezet megalakulását, és megválasztotta az első Igazgató Tanácsot és Felügyelő Bizottságot. Az itt megválasztott ideiglenes Igazgató Tanács soraiban találjuk dr. Debreczy Béla ügyvédet, Kovács Lajos unitárius lelkészt, Szabó Béni képviselőt, Hettmann Antal gyárost, Kacsó Sándor hírlapírót, Fazakas József iparost, ifj. dr. Szemlér Ferenc ügyvédet, Halász Kálmán mérnököt, Szécsi Sándor ref. tanárt. A megválasztott Felügyelő Bizottság ideiglenes tagjai között találjuk ifj. Kovács Gyula biz. titkárt, Orbán Balázs cégjegyzőt és Csákány Balázs iparost.⁶⁸ Mint látjuk, Balás sem az Igazgató Tanácsba, sem a Felügyelő Bizottságba nem nyert felvételt, holott amint azt a *Bukaresti Magyar Kurir* a MÁGISZ megalakulását üdvözlő cikkében nyilatkozta, „a szövetkezet megalakulása Balás Ernő mérnök kezdeményező munkájának eredménye, aki egyike a szövetkezeti kérdés legkiválóbb szakértőinek”.⁶⁹ A szeptember 9-én megalakuló szövetkezet 9 szakosztállyal jött létre, ami Balás mellőzését is sugallja.

Balásnak a vezetőtisztületbe való be nem választása nyilvánvalóan azt tükrözte, hogy a szövetkezet alapítóinak zöme már nélkülözhetőnek tartotta szakértelmét. 1932. szeptember 21-én még kapott egy levelet Kovács Lajos lelkész igazgatósági tagtól, aki Szécsi Sándorral együtt egy a szakosztályokat érintő tájékoztatást kért tőle.⁷⁰ Ezt követően, mellőzve érezve magát, a MÁGISZ keretén belüli tevékenységből vissza is vonult.

Balás a mellőzésének okát a szervezetben részvevő tagok Szele Bélához való függőségi viszonyának tulajdonította, amely már az igazgatósági jelölésekkor is észlelhető volt.⁷¹

Visszavonulását Balás nem fogta fel kudarcként. A lelkiismeretes munkának köszönhetően ez a szövetkezet megalakult, ráadásul Szele Béla lemondott elnöki posztjáról, amelyet a Magyar Párt brassói tagozatánál töltött be, és Balás véleménye szerint nem árthatott már a friss intézménynek.⁷² A kérdés megértése végett próbáljuk megvizsgálni, reálisan látta-e Balás a saját szerepét. A MÁGISZ megalakulását és értekezleteit hirdető írásokban (szórolapokban, újságcikkekben) Balás neve egyetlenegyszer sem került említésre. Az itt kifejtett tevékenységéről néhány meghívó és saját munkatervei tanúskodnak. Az első Igazgató Tanácsba beválasztott és később is lelkes tagjaként nyilvántartott Kacsó Sándor író, ekkor brassói hírlapíró, életrajzi művében a szövetkezeti tevékenységre vonatkozó részben nem is említi Balás nevét, annak ellenére, hogy Balás írásai között találunk olyan utalásokat, amelyek éppen a kettejük barátságára vonatkoznak.

Amennyiben nem értékelte túl saját szerepét, Balás háttérbe szorítása, így az igazgatótestületbe való beválasztásának elmaradása is valószínűleg azal magyarázható, hogy személye, amelyet a Magyar Párt helyi tagozata az Ideiglenes városi tanácsban vállalt szerepe miatt nemkívánatosnak tekintett, nem volt alkalmas beválasztásra egy olyan szövetkezet igazgatóságába, amely később várhatóan magyar párti támogatást igényelt. Mindezzel különösképpen számolni kellett egy olyan vegyes lakosságú városban, mint Brassó, ahol a Magyar Párt visszaszoríthatta ellenfeleit, és politikai eszközöket gyakorolhatott. Számításba kell vennünk azt is, hogy nem sok bizalmat gerjeszthetett volna az a szövetkezet, melynek igazgató tagságában olyan személy ül, akit a *Brassói Lapok* nemrég még a Világosság szövetkezet megbukásának kapcsán sikkasztással és a tagok szándékos félrevezetésével vádolt.⁷³

Balás a visszavonulása után is figyelemmel kísérte a szövetkezet tevékenységét, készen állva bármikor a szövetkezet rendelkezésére bocsátani tapasztalatát. Azonban csalódnia kellett. A hatósági engedélyezést követelményeit teljesítendő, a nevét is MÁGISZ-ra változtató szövetkezet⁷⁴ 1933. április 20-án olyan új alapszabályzatot fogadott el, amelyet ifj. Csákány Béla ügyvéd állított össze. Ez már csak hét szakosztályt⁷⁵ tartalmazott, amelyek közül csak a mezőgazdasági és háziipari szakosztályok alakultak meg.⁷⁶

Balás legnagyobb elégedetlenségére a szövetkezet, amely a kitűzött célok értelmében maga kellett volna, hogy kezdeményezze a már meglévő magyar gazdasá-

⁶⁷ SzNM BEH IX/B, 12.

⁶⁸ *Brassói Lapok*, 1932. szeptember 15., 210. sz.

⁶⁹ *Bukaresti Magyar Kurir*, 1932. szeptember 18., 38. sz.

⁷⁰ SzNM BEH IX/B, 13.

⁷¹ Uo., 15.

⁷² Uo.

⁷³ Brassó közönsége nem ismerhette a Világosság ügyének ala-

kulását, mivel a *Brassói Lapok* nem adott helyet Balás kiigazításainak és ellenérveinek – ezek éppen ezért többnyire háromszéki újságokban kaptak helyet.

⁷⁴ SZÉCSI Sándor 1938, 7.

⁷⁵ Mezőgazdasági, népművészeti, háziipari, kisipari, kereskedelmi, jogi, népjóléti és közművelődési osztályok.

⁷⁶ KACSÓ Sándor 1974, 465.

gi szövetkezetek tömörítését, belépett a Gazdasági és Hitelszövetkezetek szövetségébe.⁷⁷ Még megemlíthetjük, hogy a szövetkezet háziipari boltja, ahol az alapszabály értelmében csak a tagok juthattak volna kedvezményes vásárlási lehetőségekhez, mindenki számára hozzáférhető volt. Ez részben érdektelenné tette a vásárlók szövetkezetbe való belépését, másrészt pedig károsította a szakosztályokat termékeik értékesítése során.

1934 decemberében Balás az ÁGISZ közgyűlésén megkísérelte felhívni a tagok figyelmét ezekre a problémákra, de észrevételei felolvasásának nem adtak helyet, és ezek után végképp megszakítja kapcsolatát az ÁGISZ-szal.

4. Balás Ernő és a Magyar Párt

A Balás Ernő és a Magyar Párt között kialakult kapcsolat kiemelt fontosságúnak tekinthető Balás számára, életének döntő része az ennek tükrében való megítélés jegyében alakult. Balás politikai nézetei és felfogása eltért a hivatalos erdélyi magyar kisebbségpolitikától, ennek tudható be, hogy, ha nem is az erdélyi magyarság vezetőivel általában, de a vezetők egy meghatározó részével viszonya több, mint terhes.

Balás eltérő mentalitásának gyökere a néha szociális, máskor meg túlzott liberális elemekkel tűzdelt politikai felfogása, amely sokszor ellentétbe hozta a sokáig túl konzervatívnak bizonyuló Magyar Párttal.

Balás politikai gondolkodásának legtisztább és legkézzelfoghatóbb megnyilvánulására a politikai pártalapítási kísérlete alkalmával került sor. A Köztársasági Pártot egy alulról szerveződő, az összmagyarság érdekeit képviselő szervezetnek képzelte, és ez csak azon az áron történhetett volna meg, ha sor kerül az erdélyi magyar társadalom addigi kereteinek lebontására.

Balás nagy örömmel fogadta az 1921. június 5-én Bánffyhunyon megalakuló, hasonló elveket hangoztató Magyar Néppárt létrejöttét, valamint ennek a Kolozsváron létrejött tagozatát is.⁷⁸ Hasonló elveken nyugvó és népi alapon történő szervezkedésre igyekezett buzdítani Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, általában Háromszék magyarságát, hogy az ilyen alapon életre hívott új vezetőség a magyarság érdekeinek valódi képviselője legyen. Erőteljesebb politikai részvétele azonban csak 1922-től számítható, amikor szenátorjelöltként indult a választásokon.

Sepsiszentgyörgyön 1922. február 15-én a város-háza dísztermében került sor a helyi Magyar Nemzeti Párt megalakulására, báró Szentkereszty Béla elnök-

lete alatt, és ugyancsak ez alkalommal került sor a közlegő választásokra esedékes magyar képviselő- és szenátorjelölt állításra.⁷⁹ Azonban a március 1-jével záruló jelölési akció súlyos elégedetlenséget szült a Magyar Nemzeti Párt körében azok után, hogy valamennyi jelöltjüket visszautasították,⁸⁰ és szenátorjelöltként Háromszék megyében csak Balás Ernő független magyar jelölt, valamint Mosora Vasile liberális párti jelölt maradtak. Balás szenátorjelöltségének elfogadása ilyen körülmények között a Magyar Nemzeti Párt súlyos ellenszenvét vonta maga után, magyar liberálisnak bélyegezték, és állásfoglalásuk szerint Balásra a magyarság nem szavazhat.

Ezt a mozzanatot tekinthetjük leginkább a Balás és a Magyar Párt néven a fő romániai magyar politikai képviselővé váló szövetség közötti ellentét kezdetének. Balás liberális támogatottságát azonban, amivel megvadták, ha megalapozottnak is tűnik, nem fogadhatjuk el egyértelműnek, mivel Mosora Vasile liberális jelölttel szemben való szenatori megválasztása ezt legalábbis megkérdőjelezi. Szenátusi beszámolóiban is nem egyszer hangoztatta, hogy politikai pártállása független. Mindenesetre a közte és a Magyar Párt között felmerülő ellentét megválasztásának pillanatától kezdve végigkísérte Balás majdnem egész életét.

A politikai életbe való fokozottabb belépésével sokasodtak a Magyar Párttal szemben megfogalmazott kifogásai. 1922. április 30-án a *Haladás* címdalán Balás súlyos kritikával illeti az akkor Magyar Szövetség nevet viselő magyar politikai erőt, amelyben kijelenti, hogy a Magyar Szövetség ugyan nélkülözhetetlen, de csak akkor, ha ez ténylegesen egyesíti a magyarság minden rétegét. Felrótta továbbá, hogy a Szövetség nem képviseli az erdélyi magyarság többségét képező földműveseket, és hogy a magyar népoktatás és a magyar nyelv hivatalos elismertetésének általános érdekein kívül a legtöbb kérdésben mély szakadék választja el a nép és a vezetőség érdekeit. Ezek következtében feltétlenül szükségesnek látta a Szövetség újjászervezését úgy, hogy az a néprétegek arányos képviselőitől a társadalmi osztályok érdekeinek összeegyeztetésén alapuljon.

Balás egy másik súlyos kritikát az 1923-as csíki pótszenátor-választás alkalmával fogalmazott meg. A *Haladásban* megjelent „*Magyar Párt*” című cikkében még súlyosabban támadta a magyar pártot, kétségbe vonva a párt egységét, valamint kijelentette, hogy a Magyar Párt nemhogy használt volna, hanem még ártott is a magyarság érdekeinek.⁸¹ A Magyar Pártot

⁷⁷ Uo., 466.

⁷⁸ *Haladás*, 1922. január 22., 4. sz.

⁷⁹ *Haladás*, 1922. február 19., 8. sz.

⁸⁰ Sándor Józsefet kétszer utasították vissza azzal az ürüggyel, hogy nem érti a törvényt, Benkő Sándor járásbíró azért, mert

magyarul, Eröss Józsefet pedig azért, mert románul írta alá nevét a nyilatkozatban. Molnár Kálmán jelöltségét azért nem fogadták el, mert három perccel késett a kitűzött határidőhöz képest. *Székely Újság*, 1922. március 2., 17. sz.

⁸¹ *Haladás*, 1923. augusztus 5., 31. sz.

a Magyar Szövetség utódjaként látta, melyben az 1921-es néppárti elemeket fokozatosan a perifériára szorították, lehetetlenné téve a vezetésben való részvételüket. Reálpolitikusként megállapította, hogy a Magyar Párt bárminő kezdeményezése a kormány ellenszenvét vonja maga után. Ilyen megfontolásból azt a javaslatot sugallta, hogy a Csík megyei szenátorválasztásokra potenciális jelöltként fellépő Görög Joachim jelölésére ne a Magyar Párt színeiben kerüljön sor, hanem a megye magyar közössége jelölje őt az esetleges esélyesebb ellenjelöltek állításának elkerülése céljából.⁸² Ez azonban nem így történt, és Görög magyar párti jelölésével be is következett dr. Szócs Géza ellenjelöltsége, utóbbi meg is nyerte később a választást. Ilyen súlyos hiba után Balás kijelentette, hogy a Magyar Pártnak meg kell szünnie, mivel képtelen képviselni a romániai magyarság egészét. A magyarság képviseletét azokra kell bízni, akik független státusukból kifolyólag már jó kapcsolatot alakítottak ki a kormánnyal, és minden erejükből igyekeznek ezt felhasználni nemzetük szolgálatára. Ilyen személyeknek nevezi meg dr. Fülöp Bélát, dr. Paál Istvánt, Hámos Róbertet és önmagát.

A Magyar Párt álláspontját képviselő válasz a *Krassó-Szörényi Lapok*ban jelent meg, Sulyok István cikkében, akivel különben Balás szövetkezeti tevékenységének kezdeti szakaszán levelező viszonyba is került. A válaszban fogalmazódott meg először az a később is sokszor elhangzott Balás-ellenes vád, hogy szenátorságát hatósági támogatással és törvénytíprások árán szerezte meg.⁸³ Sulyok továbbá kihangsúlyozta, hogy mindezek ellenére „épp olyan keveset tudott hasonló társaival egyetemben a magyar kisebbségi ügyön segíteni, mint a közéleti erkölcs, a jog és igazság álláspontján kitaró Magyar Párt”.⁸⁴ Fogalmazásában ugyanakkor a szerző mérsékelt hangnemet használt, kijelentette, hogy elképzelhető az egyéni utakon járó független képviselők esetében is a magyarság ügyében kifejtett tevékenység elfogadása. Ezen szolgálatokért elnézést és bocsánatot is remélhetnek, de számonkérések nem helytállóak.

Sulyok bírálatát mérsékeltnek nevezhetjük, mivel, mint később az 1929. május 1. és 6. között lezajló sajtóper ügyében folytatott tárgyalások során kiderült, Balást már a Magyar Szövetség és a Néppárt választásokra alakított közös vezérlő bizottsága a magyar faj árulójának tekintette megválasztását követően.⁸⁵ Ugyanezen a tárgyaláson azonban bizonyítást nyert a Magyar Szövetség szubjektivitása is Grandpierre Emil vallomása révén, melyben kijelenti, hogy „azért tar-

tom árulónak, mert nem a mi politikai pártunkkal működött együtt. Mi pedig úgy fogtuk fel a dolgot, hogy aki nincs velünk, az ellenünk van”.⁸⁶

Balás következő Magyar Párt-ellenes megnyilvánulására az 1923. október 31-én ratifikált Csucsai Paktum, valamint az Ugron István és Grandpierre Emil által a *Temesvári Hírlap*nak adott interjú szolgáltatott alapot. Ugron és Grandpierre azt nyilatkozták a lapnak, hogy a Magyar Párt szervezkedése a legkomolyabban megindult, minden vidéki gócpontot felölelve. Ugyanakkor elhangzott az is, hogy a magyarság az adott viszonyok között a saját erejére utalva politikai eredményeket nem érhet el, melynek következtében szükségesnek bizonyult a Csucsai Paktum megkötése Averescu pártjával.⁸⁷

Újabb kritikáiban Balás ismételt a Magyar Párt szervezetlenségére hivatkozott. A párt kiindulópontját a legnagyobb egységben élő székelységben látja, nem pedig a kolozsvári vezető magyarok csoportjában. Ugyanakkor felrója a román politikai mentalitás ismeretének hiányát, melynek következtében véleménye szerint hatékony politikát nem is folytathat a Magyar Párt. Balás elítélte a Csucsai Paktumot, mivel a Magyar Párt érvényesülését csak az egyedül megvívott harcban látta, általa vívhatná ki magának azt az egyenlőséget, amelyet a román alkotmány biztosít minden kisebbségnek.⁸⁸

A Balás által hangoztatott magyar párti szervezetlenség és egységhiány egyre inkább igazolódni látszott azáltal is, hogy 1924 októberében Ugron István a párt belső konfliktusainak elharapózása következtében lemondott a párt vezető tisztségéről.⁸⁹ A mellettük megnyilvánuló közvélemény szemszögéből tekintve a megüresedett tisztség betöltésére a legesélyesebbeknek Paál Árpád és Bernády György mutatkoztak. Az események ilyenyszerű alakulása nagy lelkesedéssel töltötte el Balást is, aki ezáltal megvalósíthatónak vélte a párt demokratikusabb alapokra történő helyezését, egy komolyabb átszervezés által. A Marosvásárhelyen sorra kerülő elnökválasztást előkészítő gyűlésen azonban a párt intézőbizottsága elvetette mindkettőjük megválasztásának a gondolatát. A döntés a kevésbé támogatott Paál Árpád esetében elfogadhatónak tűnt, a sajtó és a nyilvánosság támogatását élvező Bernády jelöltségének elvetése azonban jóval problematikusabbnak bizonyult. Ez okból kifolyólag az intézőbizottság marosvásárhelyi gyűlésén az a határozat született, hogy Bernády elnökválasztását a Brassóban tartandó következő évi nagygyűlés napirendjéről leveszik, és helyette egy

⁸² *Haladás*, 1923. július 9., 27. sz.

⁸³ *Krassó-Szörényi Lapok*, 1923. augusztus 9., 63. sz.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ SzNM BEH VII, 17.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ *Temesvári Hírlap*, 1924. január 10., 7. sz.

⁸⁸ *Haladás*, 1924. január 20., 3. sz.

⁸⁹ *Haladás*, 1924. október 12., 40. sz.

kilenc tagú direktórium megválasztását fogják javasolni. A határozat szerint a direktórium a következő tagokat foglalta volna magába: gróf Bethlen György, gróf Bély Kálmán, dr. Gyárfás Elemér, dr. Hajdú István, dr. Jakabffy Elemér, dr. Paál Árpád, dr. Roth Hugó és Sándor József. A bizottság e határozata után Paál és Bernády bejelentették, hogy a direktórium tagotságát nem vállalhatják.

Az események ilyenszerű alakulása Balást tiltakozásra készítette. Egy következő írásában rámutatott arra, hogy Bernádynak az erdélyi magyar politikából való kikapcsolása súlyos veszteséget jelentene, mivel széles látókörű, diplomáciai és politikai tapasztalattal rendelkező egyénisége pótolhatatlan. Nagy veszteséget jelentene a román politikai körökkel általa kialakított és ápolat kapcsolatokra nézve is.⁹⁰

A marosvásárhelyi gyűlés határozatainak napvilágra kerülése következtében a nyilvánosság egyöntetűen elvetette a Direktórium gondolatát, és egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a nyomás hatására a braszói nagygyűlésnek elnököt kell választania. Balás optimistán Bernády megválasztását várta, és ezt követően a Magyar Párt átszervezését. Ilyen alapon szükségesnek tartotta a párt alapszabályzatának olyan pontokkal való kiegészítését, amelyek behatárolják a tisztségviselők szerep- és hatáskörét, valamint szükségesnek tartotta a párt bármilyen politikai jellegű koalíciótól való távolmaradását, a párt szervezet hatóságosabb kiépítése céljából.⁹¹

Balásnak azonban újból csalódnia kellett azok után, hogy a Magyar Párt intézőbizottságának november 18-án Kolozsváron megtartott ülése elvetette a Direktórium gondolatát, de egy kommunikében közölte, hogy a párt elnökségére Paál Árpád, Bernády György, Zágoni István és Bély Kálmán különvéleményének ellenére újból Ugron Istvánt jelölték.⁹² Csalódottságában Balás több vádpontot is megfogalmazott a párt kolozsvári ülésével kapcsolatban. Súlyosan bírálta az intézőbizottság zárt ajtó mögötti tárgyalását, amely az ülés információzárlatát jelentette. Szerinte ezeknek az üléseknek nyilvánosnak kell lenniük, nyitottnak minden a Magyar Párt által képviselt magyar számára.⁹³ Kemény hangon elmarasztalta Ugron Istvánt, aki előző elnöki tehetetlenségének dacára újból vállalta a párt élére való jelölést. Az ügy ilyen irányba történő fejlődését a párt demokratikus szervezettségének hiányában, valamint a belső ellentéteknek a megnyilvánulásában látta, melynek következtében megtörténhetett a közvélemény figyelmen kívül hagyása. Az 1924. december 14-én meg-

tartott magyar párti braszói nagygyűlésén megtörtént Ugron István elnökké választása, és Bernádynak be kellett érnie elnöki tanácsi tagságával. Balás kezdeti közeledését az események alakulása folytán újból a Magyar Párt-ellenesség és annak néppárti elemeivel való fokozottabb szimpatizálás váltotta fel.

1925. május 13-án Balás szívélyesen üdvözölte Paál Árpádot az *Újság* című kolozsvári lap szerkesztőségének átvétele alkalmából. Üdvözlő cikkében felhívta Paál figyelmét a kisebbségi sajtó fontos szerepére és objektivitására, valamint tárgyalagosságra buzdította, mert csak így szolgálhat a magyarság ügyeinek. Vitaindító rovatok beindítását szorgalmazta, melyeknek témája iskolapolitikai, gazdasági és kulturális programok megszületését segítették volna elő.⁹⁴

A következő év politikai eseményei úgy hozták, hogy Balás és a Magyar Párt között mégis közeledésre került sor. 1925 márciusában új közigazgatási törvényt terjesztettek a szenátus elé, melynek célja a központi hatalom fokozottabb centralizációjának megoldása volt. E törvény kapcsán Háromszék megyében olyan, meg nem nevezett forrásból származó információk kerültek napvilágra, melyek szerint több székely megye felosztására és összevonására kerülne sor. Balás a felfokozott hangulat közepette egy tiltakozó népgyűlést hirdetett meg július 20-ra,⁹⁵ amelyen való részvételre a Magyar Párt helyi tagozata is felhívta a vidéki és községi szervezeteinek figyelmét.⁹⁶ A megye felosztásának híre már a népgyűlés megtartása előtt cáfolatot nyert a prefektusnak egy a miniszterelnökkel történő tárgyalása nyomán. A népgyűlésre ennek ellenére sor került, köszönetnyilvánítás végett azoknak, akik az ügy érdekében közbenjártak (Alexandru Iteanu liberális képviselő, dr. Răuca Răuceanu prefektus, valamint Moşoiu képviselő). Balás nagy szerepet szánt a népgyűlésnek, ami már kitűnik a Paál Árpádnak és Kós Károlynak küldött meghívóból is, annak ellenére, hogy azok nem jelentek meg. A közlegő földművelési, kereskedelmi kamarai, valamint a községi és megyei tanácsválasztásokra való tekintettel a gyűlésen egy átfogó magyarságszervezési programot terjesztett elő. A cél egy komolyabb szervezeti alapon fekvő jelölőlista összeállítása és ezek után a magyarság számarányának megfelelő képviselő bejuttatása lett volna a kamarákba és a tanácsokba. Ennek megvalósítása érdekében Balás tárgyalásokat kezdeményezett a Magyar Párttal, és az augusztus 3-án, valamint 10-én lezajlott tárgyalások folyamán sikerült elfogadtatni elkép-

⁹⁰ *Haladás*, 1924. november 2., 43. sz.

⁹¹ *Haladás*, 1924. november 16., 46. sz.

⁹² *Haladás*, 1924. november 23., 45. sz.

⁹³ Uo.

⁹⁴ *Haladás*, 1925. május 10., 19. sz.

⁹⁵ SzNM BEH II, 32.

⁹⁶ *Székely Nép*, 1925. július 12., 55. sz.

zeléseit. Az egyezés ellenére az augusztus 25-én sorra kerülő mezőgazdasági kamarai választásokon az az ellenzéki lista győzött, amelyet sem a prefektus, sem a magyarság vezetősége nem támogatott. A Magyar Párt ugyanis a prefektus liberális jelöltjeit támogatta, cserébe azon ígéretért, hogy a községi és megyei tanácsi választásokra a hatóságok nem fogják akadályozni a magyarság megszervezését.⁹⁷ A magyarság szavazatainak megosztottságát Balás legnagyobb részben a magyar szavazóközönség egységes, kellő tájékoztatása hiányának tudta be, és ezért a Magyar Párt helyi tagozatát hibáztatta. A Magyar Párt általa már rég hangoztatott gyenge szervezetségét bizonyító események Balást a teljes kiábrándulásba sodorták, melynek következtében minden politikai aktivitással felhagyott. A történetek Balást végérvényesen a Magyar Párt ellen fordították.

Politikai tehetetlenségének láttán az 1925. november 4-i szenátusi ülésen előterjesztett hivatalos búcsúbeszéde után végképp visszavonult a politikai életből.⁹⁸ A Magyar Párt Balás iránti ekkori ellenszenv nem meglepő, főleg azután, hogy az 1925. október 24-én a málnásfürdői pedagógus üdülőhely alapkövetelési ünnepén résztvevő C. Angelescu a *Független Székelység* megkérdezésére Balás Ernőt az erdélyi magyarság és székelység legeredményesebb politikusaként jellemezte. Ugyanakkor kijelentette, hogy „én is és a kormány többi tagja is többre tartjuk Balás szenátort, mint a Magyar Párt vezérurait együtt véve”,⁹⁹ és azt is hangsúlyozta, hogy Balás sosem volt tagja a liberális pártnak.

Balás Magyar Párt iránti ellenszenvét még jobban elmélyítette az a nézeteltérésből fakadó vita, amely közte és Sándor József között merült fel, azok után, hogy a *Székely Nép* 1925. december 13-i számában Sándor József úgy nyilatkozott, hogy a városi lőtér ügyének kedvező megoldás fele való terelése az ő érdeme. Az ügy valójában azáltal nyert részleges megoldást, hogy az 1921-es agrárreform kisajátítási törvényétől eltérően egy sajátos kártalanítási törvényjavaslat nyert előterjesztést a parlamentben Ion I. C. Brătianu miniszterelnök által. Răuca Răuceanu polgármester is nyilatkozott az ügyben. Nyilatkozatában a polgármester cáfolta a Sándor József által hangoztatott érdemeket. Arra hivatkozva, hogy utóbbi a lőtérrel kapcsolatos utolsó parlamenti beszédét 1924. április 4-én adta elő, az ügy elintézését Balásnak tulajdonította.¹⁰⁰ A sors iróniája, hogy Balás még ugyanebben az évben a Magyar Párt vezetőségének a segítségére szorult. Paál Árpádot kérte fel közvetítőnek. Balás Magyarországon élő öccse hívásának próbált

eleget tenni, de ugyanakkor érvényesülési lehetőséget is látott a Magyarországra való kitelepedésben. Így volt kénytelen a Magyar Párthoz fordulni a letelepedési okmányok megszerzéséhez szükséges erkölcsi bizonyítvány kibocsátásáért. Ennek kiadását a párt adminisztrációs ügyeiért felelős Sándor József megtagadta. Paál Árpád azonban vállalta a felelősséget egy hasonló bizonyítvány kiállításáért, és azt Bernády is ellátta kézjegyével.¹⁰¹

A Magyar Párt és Balás Ernő közötti konfliktus következő és egyben utolsó felvonására 1931-ben került sor, amikor Balást a brassói ún. Interimár Bizottság (a Bukarestnek nem tetsző és ezért felfüggesztett választott vezetőtestületet helyettesítő ideiglenes bizottság) tagjává választották, azok után, hogy az Országos Magyar Párt megtagadta a képviselőt ebben a tanácsban. Ez alkalommal Balás dr. Szele Bélával, a Magyar Párt brassói tagozatának elnökével találta szemben magát, akinek ellenszenv nem volt újkeletű. Szele rendszeresen támadta Balás szövetkezeti tevékenységét, minden eszközt megragadva Balás elképzeléseinek megghiúsítására. Balás iránti ellenszenv még jobban növekedett, amikor ellentétük politikai síkra tevődött át. Balás szenátorrá választásakor 1922-ben Szele is indult, és, mint sok más magyar párti jelölt, kudarcot vallott.

Szele Béla az általa szerkesztett újságban ezúttal olyan cikkeket jelentetett meg, melyekkel megkísérelte Balást a nyilvánosság előtt népszerűtlen, hitelt vesztett személynek feltüntetni azáltal, hogy részleteket emelt ki a Balás kontra Kovács Kálmán magyarországi perből, valamint ez utóbbinak a fennebbviteli peréből, megpróbálva azt a képet nyújtani az olvasóknak, mintha Balás renegát politikája már a Magyar Királyi Ítéltábla előtt is bizonyítást nyert volna.

Szele támadásaira válaszolva Balás a *Tiszta vizet a pohárba* és *A brassói pohár* c. röpiratait írta meg. Az elsőben az őt ért támadásokról ír, a másodikban pedig megpróbált rávilágítani Szele Béla részrehajló, valótlan állításaira, melynek következtében az ellene indított sajtótámadás megszűnt. Ez azonban nem jelentette azt, hogy lezárult volna a kettejük közötti évtizedes ellentét.

Habár az 1932. évvel megszűntek a Balás ellen indított támadások, nem beszélhetünk az iránta megnyilvánuló általános ellenszenv megszűnéséről is. Életének ezt követő szakaszát a sikertelenség jellemezte, úgy szakmai, mint egyéb kezdeményezéseit illetően. Balás mindenütt a magyar párti szolidaritás jegyében történő megvetést észlelhette. Ezt tapasztalhatta a 2. bécsi döntéssel bekövetkezett újabb impériumváltás

⁹⁷ *Haladás*, 1925. szeptember 13., 37. sz.

⁹⁸ Balás szenátusi búcsúbeszéde, *Mon. Of. DANCS*, No. 9., 1925. november 14., 54.

⁹⁹ *Független Székelység*, 1925. október 29., 4. sz.

¹⁰⁰ *Független Székelység*, 1926. január 10., 2. sz.

¹⁰¹ SzNM BEH II, 55.

után is, amikor Balás újból csak régebbi, Országos Magyar Párt-ellenességének szemszögéből került megítélésre, akkor is, amikor műszaki javaslatokat terjesztett a szakminisztérium elé.

A Balás és az Országos Magyar Párt közötti ellenséges viszony esetében tehát egy több mint fél életre szóló következményekkel járó viszonyról beszélünk, amely Balásra nézve csak veszteséget jelentett, mivel politikai megítélése rányomta bélyegét műszaki terveinek megítélésére is. Ez Balás számára ráadásul sokszor súlyos egzisztenciális gonddal járt.

Összegzőképpen, Balás Ernő műszaki és politikai aktivitását megvizsgálva egy kudarcok és akadályok uralta életutat találunk, annál kevesebb megnyugvást és biztonságot tükröző pillanatot. Élete töréspontjainak hátterében az esetek többségében magyar párti körök ellenséges viszonyulását véljük felfedezni. 1918-as pártalakítási kísérletének sikertelenségéhez a későbbi Magyar Párthoz tartozó városi tanácstagok járultak hozzá. A Világosság szövetkezet ügyének elbukása 1925-ben többek között a Magyar Párt nézeteit képviselő városi tanács, valamint a vezető köreihez tartozó báró Szentkereszty Béla és a vele együttműködő brassói tagozati elnök, Szele Béla ellenakciójának tulajdonítható. Magyarországról két ízben történt kitoloncolásáért a valamikori magyar pár-

ti Kovács Kálmán felelős. A MÁGISZ szervezéséből való kiszorulása jelentős részben ugyancsak a Szele Béla befolyása alatt álló döntésként könyvelhető el. Végül, a 2. bécsi döntés utáni műszaki ajánlatainak visszautasítása mögött is érzékelhető Balás negatív politikai megítélése.

Mindebben bizonyára éppúgy megvolt a felelőssége Balás Ernőnek is. Különutas politikai cselekvése érthetően vonta maga után a politikai megbélyegzést és annak minden következményét. Ez azonban nem feledtetheti el, hogy úgy tűnik, az erdélyi magyarság társadalmi elitjének, annak szerveződésének egy olyan vonásával szembesültünk a vizsgálódás során, amelynek jellemzőjeként ez az elit egyfajta „rácsozatként”, mintegy reflexszerűen zárult Balás úgyszólván bármilyen jellegű és bármilyen közegeben történő kezdeményezése előtt.

Az erdélyi magyar társadalom érdekeit szem előtt tartva mindenesetre tanulságos, ahogy egy műszaki és gazdasági szempontból újító elképzelésekkel jelentkezni képes személyiség elől elzárultak az érvényesülés kapui, mivel politikailag nem tudott integrálódni egy monopolhelyzetű elitbe. Egy olyan személyiség bukásának lehettünk tanúi, akinek munkássága talán újabb fejezetet nyithatott volna, legalábbis az erdélyi magyarság gazdaságtörténetében.

Kolumbán Zsolt - Sf. Gheorghe, Lăcrămioarei, 20, Bl. 46A/7, kolumbanzs@yahoo.com

Irodalom

- BALÁZS András
1929 *Adatok az erdélyi kisebbségek iskolavédelmi küzdelmeihez, 1919–1929*, Minerva, Kolozsvár.
- BEREY Géza
1941 *A magyar újságírás Erdélyben, 1919–1939*, Abulka György Könyvnyomdája, Szeged.
- BIBÓ Erzsébet
1941 Az iskola története, in: *A Sepsiszentgyörgyi Ref. Székely Mikó Kollégium Gimnáziumának és Leányiskolájának Évkönyve az 1940–1941 tanévről*, Sepsiszentgyörgy, 71–75.
- HITCHINS, Keith
1998 *România 1866–1947*, Ediția a II-a, Humanitas, București.
- KACSÓ Sándor
1974 *Fogy a vinág, gyűl az iszap*, Kriterion, Bukarest.
- KOLUMBÁN Zsolt
2004 Balás Ernő (1875–1949) 1., *Acta (Siculica)* 2003/1, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 145–167.
2006 Balás Ernő (1875–1949) 1., *Acta (Siculica)* 2006/2, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 163–185.
- MIKÓ Imre
1940 *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-től 1940. aug. 30-ig*, „Studium” Kiadása, Budapest.
- OBERDING József György
1938 Az erdélyi magyarság szövetkezeti mozgalma, *Magyar Gazdák Szemléje*, 1938. február, II. sz., 49–121.
1939 A szövetkezetek szerepe az erdélyi magyarság gazdasági életében, *Magyar Szövetkezés*, XLI. évf., 1939. április 1., 7. sz., 6–7.
1939a A szövetkezetek szerepe az erdélyi magyarság gazdasági életében, *Magyar Szövetkezés*, XLI. évf., 1939. április 15., 8. sz. 2–3.
- PÁRTOS Szilárd, SZILÁGYI László
1935 *Szövetkezeti ismeretek*, A Magyarországi Szövetkezetek Szövetsége kiadása, Budapest.
- ROMSICS Ignác
2000 *Magyarország története a XX. században*, Osiris Kiadó, Budapest.
- PARECZ György
1936 A Közigazgatási törvény javaslata, különös figyelemmel a kisebbségek szempontjaira, *Magyar Kisebbség*, XV. évf., 1936. január 16., 2. sz., 33–48.

PETROVAY Tibor

1938 Szövetkezeti ügyünk, in: *Erdélyi Magyar Évkönyv 1937*, Brassó, 118–123.

PETRU, Marcu

1929 *Istoricul școalei*, in: *Anuarul liceului de băieți din Sfântu Gheorghe pe anul școlar 1923–1924/1928–192*, Sfântu Gheorghe.

SZÉCSI Sándor

1938 *A brassói „Ágisz” szövetkezet tevékenysége. Szövetkezeti Értesítő*, I. sz., 7–8.

VITA Sándor

1937 Gazdasági Tanács, *Hitel*, I. sz., 45–50.

Felhasznált sajtó

- *Brassói Lapok* (hetilap), szerk. Szele Béla, Brassó, 1919–1926, 1930–1932.
- *Független Székelység* (hetilap), szerk. Felei B., Sepsiszentgyörgy, 1925–1926.
- *Haladás* (hetilap), szerk. Balás Ernő, Sepsiszentgyörgy, 1922–1925.
- *Keleti Újság* (napilap), szerk. Zágoni István, Kolozsvár, 1922.
- *Krassó-Szörényi Lapok* (hetilap), szerk. Húsvét Emil, Botos János, Lugos, 1923.
- *Monitorul Oficial*, 1921, 1924, 1925.
- *Monitorul Oficial, Desbaterile Adunării Naționale Constituante a Senatului* (DANCS), 1923–1925.
- *Székely Nép* (hetilap), szerk. Keresztes István, Sepsiszentgyörgy, 1918–1927.
- *Székely Újság* (hetilap), szerk. I. Dienes Ödön, Kézdivásárhely, 1922.
- *Temesvári Hírlap* (napilap), szerk. Pogány Mihály, Temesvár, 1924.

Levéltári források

- Székely Nemzeti Múzeum Könyvtára, Balás Ernő-hagyaték (SzNM BEH), I. cs., 1911–1921.
- SzNM BEH II. cs., 1922–1930.
- SzNM BEH III. cs., 1931–1940.
- SzNM BEH IV. cs., 1940–1944.
- SzNM BEH V. cs., 1944–1947.
- SzNM BEH VI. cs., Iskolaiügy.
- SzNM BEH VII. cs., Sajtóper.
- SzNM BEH VIII. cs., Mérnöki kamara.
- SzNM BEH X. cs., Mérnökegyet.
- SzNM BEH XI/A. cs., Szövetkezet/Világosság.
- SzNM BEH XI/B. cs., Szövetkezet/MÁGISZ.

Ernő Balás (1875–1949) 2.

(Rezumat)

Lucrarea se bazează pe documentele din colecția Ernő Balás din Muzeul Național Secuiesc, încercând să prezinte activitatea acestui inginer, personalitate politică, care a căutat să reprezinte interesele minoritare maghiare din România interbelică pe o cale aparte, diferită de cea „oficială” a Partidului Maghiar. Reacțiile partidului pot fi considerate tipice, șansele de reușită a unor abordări politice alternative vizavi de acest complex de probleme, de asemenea. Prima parte a lucrării a apărut în anuarul *Acta (Siculica)* 2003/1 (Edit. T3, Sf. Gheorghe, 145–167) și îmbunătățit în *Acta (Siculica)* 2006/2 (Edit. T3, Sf. Gheorghe, 163–185). Partea a doua prezintă proiectele cooperativiste ale lui Balás, precum și concluzii privind relația lui față de Partidul Maghiar.

Ernő Balás (1875–1949) 2.

(Abstract)

Ernő Balás, engineer, was a Hungarian politician in Romania during the interwar period. He tried to promote the interests of the Hungarian minorities in other way as the Hungarian Party did. The reaction of this party was typical. The first part of the paper was published in *Acta (Siculica)* 2003/1 (Edit. T3, Sf. Gheorghe, 145–167) and in *Acta (Siculica)* 2006/2 (Edit. T3, Sf. Gheorghe, 163–185). Balás' cooperative projects as well as conclusions regarding his relationship with the Hungarian Party will be presented in this second part.

Tóth-Bartos András

SZOCIÁLIS GONDOZÁS HÁROMSZÉKEN 1940–1944 KÖZÖTT

A második bécsi döntés után Észak-Erdélyben is alkalmazásra került az úgynevezett „produktív szociálpolitika”¹, amelyet az Imrédy Béla miniszterelnöksége alatt dolgoztak ki, és először a Magyarországhoz visszacsatolt Felvidéken került széleskörű alkalmazásra. Írásunkban egy megyei szerkezet bemutatására teszünk próbálkozást, pontosabban hogy miként nézett ki a magyar állam felől érkező szociális támogatás rendszere Háromszék vármegyében a második bécsi döntés után, különös hangsúlyt helyezve az *Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA)* működésére.²

Az új magyar szociálpolitikai irányzat

A magyarországi új szociálpolitika alapfogalmainak 1938-ban fektették le egy Pécsen szervezett konferencián. Az új elgondolás gerincét az képezte, hogy szakítani kívántak a korábbi segélyezési formákkal, és új elemként a szociálpedagógiát összekapcsolták a szociálpolitikával. A karitatív jellegű segélyeket kölcsönökre cserélték, kimozdítva ezáltal a segélyezetteket a passzivitásból. Az egész rendszert egy nevelési, új mentalitásformálási folyamattal is egybekapcsolták, amely által a segélyekben részesültek gyermeknevelési, közösségi, vallási stb. mentalitását akarták átformálni.³ Ebbe a nevelési folyamatba a községek, városok egész lakosságát, különösen a helyi elitet is be kívánták vonni. Ezek az elképzelések az újabb mentalitású magyar társadalomról megegyeztek Imrédy szociálpolitikai tanácsadójának, Kovrig Bélának elgondolásaival is. Az új irányzatot „Szatmári Normá”-nak, majd pedig „*produktív szociálpolitikának*” nevezték. Előbb Szatmár megyében és Pécs városában, majd a Felvidéken vezették be.⁴

Az első bécsi döntés után Magyarországnak ítélt Felvidéken a felmerülő gazdasági és szociális prob-

lémák kezelése érdekében egy pénzalapot hoztak létre, amelynek a forrásait egy országos gyűjtés által biztosították. A lebonyolításhoz egy szervezet alakult, amely a *Magyar a Magyarért Mozgalom*⁵ nevet viselte. Ez a pénzalap szolgált az új szociálpolitikai tevékenység elindításához is. A lebonyolítás terén az ellátást a Hangya Szövetkezetre és a Futurára bízta, a szociális helyzet felmérésére pedig megbízottakat neveztek ki a helyi katonai parancsnokságok mellé. A megbízottak 1938 végére összeállították a segélyre alkalmasak listáját, javaslatokat hoztak a támogatással kapcsolatban, így megkezdődhettek a juttatások folyósításai.⁶

Az 1939-ben visszacsatolt kárpátaljai országrészen is kiépítették az új szociális rendszert, azonban itt teljesen más jellegű problémákkal kellett szembesülnie a magyar kormánynak, mint Felvidéken, ezért itt a szociálpolitikai gyakorlat fő szereplője a Hangya Szövetkezet lett.⁷

A szociális támogatás rendszerében 1940-ben történt változás, amikor az 1940: XXIII. t. c. életre hívta – a Belügyminisztérium hatásköre alá tartozó – *Országos Nép- és Családvédelmi Alapot* és az azt kezelő szervezet, az *Országos Szociális Felügyelőséget (OSZF)*, intézményesítve a Szatmáron és Pécsen kikísérletezett rendszert, módszereket. Az intézmény célja a szerényebb megélhetési forrásokkal rendelkező sokgyermekes családok megsegítése volt, egybehangolva ezt a szocializálódási folyamattal. A nép- és családvédelmi munkaközösségnek a nevelés volt az elsődleges feladata, ami nagyjából két síkon történt: az egyiket a munkaközösség tagjainak a társadalmi szolidaritásra, a másikat pedig a segélyben részesülteknek egy újabb életfelfogásra, társadalmi kohézióra való nevelése képezte.⁸

¹ A korszak új szociálpolitikájával és az ehhez fűződő társadalomszervezési kísérletekkel kapcsolatos problémákat Hámori Péter budapesti történész kutatója behatóan. Az általunk tárgyalt kérdéssel kapcsolatban lásd bővebben HÁMORI Péter 2006; Uő 2004; Uő 2004b; Uő (kézirat) é.n. A székelyföldi viszonyokra vonatkozólag, Csík és Udvarhely megyékben lásd OLÁH Sándor 2001b.

² A kutatás során főleg a Román Nemzeti Levéltár Kovászna megyei Igazgatóságának (a továbbiakban SÁL) állományában található irattanyagra alapoztunk. Sajnos a kutatást megnehezíti,

hogy a különböző közhivatalok levéltárai Észak-Erdély kiürítésekor elkallódtak, így a helyi levéltárakban megtalálható források a tárgyalt négy év időszakára igencsak hiányosak.

³ HÁMORI Péter 2006, 169–170.

⁴ Uo., 171.

⁵ A *Mozgalommal* kapcsolatban lásd bővebben HÁMORI Péter 2001.

⁶ HÁMORI Péter 2006, 172, 177.

⁷ Uo., 177.

⁸ HÁMORI Péter 2004, 84.

1940 augusztusa után Magyarország ismét újabb területekkel gyarapodott. A második bécsi döntés értelmében Magyarországhoz visszacsatolták Erdély északnyugati, északi, valamint székelyföldi részeit.⁹

Magyarország ezáltal egy gazdaságilag elmaradott területtel gyarapodott. A lakosság legnagyobb része az őstermelésben talált magának megélhetést, a nagyobb, fejlettebb ipari vidékek hiányoztak vagy román részen maradtak. A különbségek nemcsak a trianoni Magyarországhoz képest voltak nagyok, hanem Észak-Erdély egyes vidékeinek fejlettségi mutatói is nagy különbségekről árulkodtak. Különösen a székelyföldi részek mutattak nagy lemaradást az ország nyugati vidékeihez képest.¹⁰ Az általános gazdasági helyzetet súlyosbította a németek által meghúzott határvonal is. Nagyon sok esetben a lakosok birtokai a határ túloldalán maradtak, elvesztek a régi értékesítési piacok, és a keletre irányuló vasúti összeköttetést is elválták. Ez utóbbi a leg súlyosabban a Székelyföldet érintette, ahol súlyos ellátási problémák álltak elő.¹¹ Erdélyben a magyar kormányzatnak a felvidékihez hasonló, de méretében és természetében sokban eltérő problémákkal kellett megküzdenie.

A szociális hálózat kiépítése érdekében létrehozták a katonai közigazgatás mellett működő *Erdélyi Szociális Szervezetet (ESZSZ)*. Az ESZSZ tevékenysége főleg a legfontosabb feladatok ellátására irányult, ilyen volt például az ellátás nélkül maradt családok és a dél-erdélyi menekültek segélyezése, gondozása. A tervek szerint hatáskörébe tartozott a gyermekvédelem, a munkaképtelenek segélyezése, a beteggondozás, ruházati akciók lebonyolítása, a tűzifa- és élelmiszerellátás. Másrészt pedig a felszerelés nélkül maradt kórházak működtetését is felvállalták. Ugyanakkor a szervezet feladata volt, hogy feltérképezze helyben a szociális munkára mozgósítható egyéneket is.¹²

⁹ Az első világháborút követően a trianoni békeszerződés következtében Magyarország és Románia közti kapcsolat javíthatatlanul megromlott. Az erdélyi kérdés kibékíthetetlen ellentéteket szült. 1940-re a két állam közti viszálykodás odáig ment, hogy komolyan veszélyeztette a német háborús érdekeket, ezért Németország a beavatkozás mellett döntött. A német–olasz döntőbíráskodás 1940. augusztus 30-án történt meg. Ennek értelmében Magyarországhoz került a trianoni békeszerződés által 1920-ban Romániának ítélt 103 093 km² területből 43 110 km², mintegy 2,5 millió lakossal (ennek 52%-a magyar, 41%-a román), az úgynevezett Észak-Erdély. (L. pl. BALOGH Béni 2002, 310.)

¹⁰ Az észak-erdélyi és az anyaországi gazdasági mutatókról lásd: GIDÓ Csaba – LÁSZLÓ Márton 2006, 19–41.

¹¹ A téli inség megelőzésére a Honvédelmi Vezérkar kérésére a kormány több tonna élelmiszer-ellátmányt szállított a keleti országrészekre. A számítások szerint az ellátmánynak fedeznie kellett 1941. április végéig a Székelyföld szükségletének 100%-át, Beszterce-Naszód megye és Máramaros megye szükségletének

Az ESZSZ-t 1941-ben oszlatták fel, hatáskörét az Országos Szociális Felügyelőség helyi szervei vették át. A Szervezet Erdély-szerte jelentős munkát fejtett ki: így például több kertes házat építtetett, különböző kölcsönöket folyósított, pénzt fordított állathízlalásra, házjavítási célokra stb.¹³

A budapesti kormányzat Székelyföld esetében egy különlegesebb politikát folytatott, amely magába foglalta a gazdasági és infrastruktúra erőteljes fejlesztését.¹⁴ Mivel a lakosság túlnyomórészt földműveléssel foglalkozott (az iparát főleg a fa-, textil- és élelmiszeripar képezte), a fejlesztésekért, támogatásokért leginkább a Földművelésügyi Minisztérium (külön erdélyi ki- rendeltsége is működött Kolozsváron) és az Iparügyi Minisztérium, a szociális hálózat kiépítéséért pedig a Belügyminisztérium felelt, az ONCSA-n keresztül.¹⁵

A Székelyföldön az ONCSA működésére főleg a kisebb kölcsönök voltak a jellemzőek, vidéken házjuttatásokra alig került sor, ellenben elterjedtek voltak a nagy- és kisállatakciónak. Ugyancsak magas arányban szerepeltek a kisipar és a háziipar fejlesztésére adott kölcsönök is.¹⁶ Emellett gyárakat hoztak létre a faipar és a háziipar fellendítésére, illetve igyekeztek a mezőgazdaság gépesítését is elősegíteni.¹⁷

Életviszonyok a vármegyében

A következőkben a háromszéki lakosok korabeli életviszonyaira térünk ki, röviden tárgyalva azokat a problémákat, amelyek a szociális támogatás szempontjából jelentőséggel bírtak.

A vármegye gazdaságára az őstermelés volt a jellemző. Az iparát a kisipar dominálta, főleg a textil- és a kézműipar, nagyipari jelleggel csak a faipar bírt.¹⁸ Ennek megfelelően a lakosság több mint 60%-a az őstermelésben tevékenykedett. Ez alól csak a városi polgárság volt kivétel, itt főleg az ipari, a hivatalnokai, és a kereskedelmi pálya volt a kedvelt. Bár a legtöbb ember a földet művelte, a birtokviszonyok nem voltak pedig a 60%-át. A kiutalt hiánycikkek voltak: 5600 t búza, 216 t liszt, 4924 t tengeri, 162 t cukor, 31 t zsír, 31 t szalonna, 75 t szárított tészta, 75 t konzerv, 42 t napraforgó olaj, 24 t étolaj. (*Minisztertanácsi jegyzőkönyv. 1940. november 29.*, 83–86. MOL. K 27.)

¹² HÁMORI Péter é. n., 11–12.

¹³ *Keleti Újság*, 1942. január 1., 10.

¹⁴ A reintegrációs-modernizációs törekvésekről, Csík- és Udvarhely vármegyék helyzetét tárgyalva Oláh Sándor közölt több tanulmányt. (OLÁH Sándor 2001c; Uő. 2001a.) Háromszékre vonatkozóan lásd: TÓTH-BARTOS András 2006.

¹⁵ Ugyancsak a Belügyminisztérium hatáskörébe tartozott a gyermekvédelem, a szegényügy, a menekültek kérdése, az egészségügy és a társadalombiztosítás is. (CSIZMADIA Andor 1942, 272.)

¹⁶ HÁMORI Péter é. n., 25–26.

¹⁷ HÁMORI Péter 2006, 182.

¹⁸ *Recensământul general al populației României din 1930*, Vol. X, București, 1938.

kiegyensúlyozottak. A többi székelyföldi területhez hasonlóan Háromszéken is a törpebirtok volt a jellemző. A két világháború között a megyében átlagban egy birtokosra kb. 1,8 ha birtok esett.¹⁹ Az 1930-as évek statisztikai adatait nézve a vármegye népsűrűségi hányadosa az országos átlag alatt maradt.²⁰ Azonban ha figyelembe vesszük azt, hogy a megye területének majdnem felét erdők borították, a népsűrűségi mutatók is változnak, meghaladva az országos szintet. Ez pedig a föld eltartó erejének a stagnálása mellett csökkent életszínvonalhoz vezetett.

Háromszék foglalkozási és népsűrűségi adatait az alábbi táblázatokban foglaltuk össze:

1. táblázat A lakosság megoszlása különböző foglalkozási csoportok szerint

	1930	1941	1941		
			Keresők	Eltartottak	100 keresőre jutó eltartott
Östermelés	92 713	93 071	44 248	48 823	110,3
Bányászat	946	376	116	260	224,1
Ipár	20 688	26 810	11 809	15 001	127,03
Kereskedelem és hitel	3868	3354	1539	1815	117,9
Szállítás, közlekedés	2881	3453	1160	2303	198,5
Közfoglalkozás	5998	4744	2129	2165	101,6
Összlakosság	130 122	142 401	68 179	74 222	108,8

Forrás: *Recensământul general al populației României din 1930*, Vol. V, București, 1938; *Magyar Statisztikai Szemle*, 1944. június, 194–197.

2. táblázat A vármegye népsűrűségi adatai területének művelési ágaihoz viszonyítva

Terület művelési ág szerint	Terület nagysága hektárban	Népsűrűség az ösztérülethez viszonyítva	Népsűrűség a mezőgazdasági területéhez viszonyítva
Szántó	79 694	40,7 fő/km ²	96,3 fő/km ²
Kert	1007		
Rét	32 948		
Szőlő	0		
Legelő	27 603		
Erdő	165 117		
Terméktelen	27 331		
Mezőgazdasági terület összesen	141 252		
Összes terület	333 700		

Forrás: Magyar Nemzeti Bank: *A Romániától visszacsatolt terület fontosabb adatai*, Budapest, 1940. (Jakabffy Elemér Alapítvány Kézirattára (Koloszvár) K 734.

¹⁹ BÖZÖDI György 1997, 150–151.

²⁰ 1930-ban a trianoni Magyarországon 93,3, míg az észak-erdélyi területeken 55 volt az 1 km²-re eső lakosok száma. (GIDÓ Csaba – LÁSZLÓ Márton 2006, 30.)

²¹ Az 1930-as népszámlálási adatok szerint a faluban 2417-en laktak. A sorozatos elbocsátások következtében 1941-ben 1750 főre csökkent a lakosok száma. (VARGA E. Árpád 1998, 26.)

A második bécsi döntés után az emberek megélhetését az is nehezítette, hogy az új határok meghúzásakor a birtokolt földterületek nagysága, különösen az erdőké megcsappant, vagy elvesztek. Az erdőterületek csökkenéséből adódó gondok egész helységek megélhetését sodorták veszélybe. A megyében ez a helyzet különösen Kommandóra volt érvényes. A falu mellett működő fakitermelő telep a lakosság több mint 90%-át foglalkoztatta. A határváltozást követően a vágterek annyira lecsökkentek, hogy csak egy évre való kiaknázható nyersanyag maradt meg. Ennek következtében megindultak a leépítések, ezzel együtt pedig a falu elnéptelenedése is.²¹

A megye *lakásviszonyait* tekintve a helyzet kielégítő volt. Itt problémák főleg a közegészségügy szempontjából adódtak mintsem a lakóhelyek hiányából. Lakáshiány csak Sepsiszentgyörgyön lépett fel. A második bécsi döntést követően a városba több mint 3000 menekült érkezett, akiknek az elhelyezése komoly gondot jelentett a vezetőségnek.²²

Városon a házak nagyrészt kőből vagy téglából épültek, falun inkább fából, de előfordult a vályogház is. Vidéken általában két szobás lakások voltak, konyhával, kamrával és mellékhelyiségekkel.

Bár az emberek tetőt tudhattak a fejük fölött, a lakhely egészségesnek nem volt mondható. A szobák közül a legtágasabbat (a tisztaszobát) nem használták, az ablakok kicsik voltak, a házak szellőzése sem volt megfelelő. A legnagyobb problémák Kézdi járásban jelentkeztek. Itt a lakhelyek több mint 50%-a nem felelt meg a közegészségügyi normáknak. Különösen a hegy alatti községekben, a szegényebb családoknál akadtak súlyos gondok. A házak alacsonyok voltak, nedvesek és sötétek. A padlózat csak a módosabb családoknál készült deszkából, a legtöbb esetben viszont földdel döngölt volt, amit időnként trágyával kevert sárral tapasztottak simára. A család egy szobában töltötte le életét, ahol nyolc-tizen is laktak (nemcsak a szobák, de benne a fekhelyek is zsúfoltak voltak, előfordult, hogy egy ágyban négyen-öten aludtak). A ruházat hiánya miatt a sokgyermekes családoknál a gyengén szellőztetett és fűtött házban töltötték a telet, így ilyen helyen a járványok, fertőzések (különösen a TBC) gyorsan táptalajra találtak.²³ Az egészségügyi problémákhoz hozzájárult a kutak rossz állapota is, amelyek általában terméskővel voltak kirakva, hiányosan szigetelve és lefödve. Gyakran trágyadomb vagy árnyékszék mellé épültek, ezáltal is növelve a fertőzés lehetőségét.²⁴

²² *Sepsiszentgyörgy tiszti orvosának jelentése 1942-ről*, SÁL Fond 122. Dos. 34/1943, 18.

²³ *Kézdi járás tiszti orvosának jelentése az 1942. évről*, SÁL Fond 122. Dos. 34/1943, 26–27.

²⁴ *Sepsi járás tiszti orvosának jelentése az 1942. évről*, SÁL Fond 122. Dos. 34/1943, 2.

A lakosság *táplálkozási szokásaira* az egyoldalúság volt a jellemző. Különösen a zöldség- és a gyümölcs-féléket hanyagolták el. Az Orbai járás tisztiorvosa a következőképpen fogalmazott: „népünk általában húsevőnek mondható”.²⁵ Ezt a problémát a Zöldkereszt által folytatott étkeztetési akciókkal és az ehhez kapcsolódó propaganda által kívánták orvosolni. A román lakosság főleg juhtenyésztéssel foglalkozott, és az innen nyert tejtermékeket fogyasztották inkább. A táplálkozás hiánya náluk főleg tavasszal érezte a hatását, ami általában különböző járványokban nyilvánult meg. Az adventi és a farsangot követő nagybőjt ideje alatt energiaszegény ételeket (puliszka, szárított hal, olajbogyó) fogyasztottak, annak ellenére, hogy az időjárási viszonyok fokozottabb táplálkozást követeltek meg.²⁶

A megye *közellátását* a kezdeti nehézségek leküzdése után sikerült megoldani, de a háborús helyzet fokozódásával az alapvető árucikkkel való ellátás egyre inkább akadozott, ami a közhangulat romlásához vezetett. A legsúlyosabb problémák a liszt-, gabona-, zsír-, és a lábbeliellátás terén jelentkeztek.

A zsírellátást különösen megnehezítette, hogy a gazdák nem jutottak kellő mennyiségű takarmányhoz, lehetetlenné téve a sertéshízalást. Egyes falvakban a gazdák mindenféle hatósági kényszer mellett sem tudták beszolgáltatni a sertésenként előírt három kg zsírmennyiséget. Az ellátás nélkül maradtak száma folyamatosan növekedett: voltak falvak, ahol a lakosság 50%-ának nem tudták biztosítani a fejadagot, a helyben levágott sertések pedig az igények 10%-át is alig tudták kielégíteni. Sepsí járásban az ellátatlannak száma 1942 elejére meghaladta a 16 000-et. A helyi hatóságok munkáját ugyanakkor hátráltatta az a tény is, hogy nem álltak rendelkezésre a fejadagot meghatározó zsírjegyek sem.²⁷

A kenyérgabonával és liszttel való ellátást megnehezítette továbbá az is, hogy a közellátásra vonatkozó rendeletek nem voltak körültekintőek a helyi (erdélyi) viszonyok esetében. A gabona őrlését és a lisztforgalmat a 3600/1942 ME rendelet szabályozta. A rendelet 5. paragrafusa vezette be a kenyérgabonajegyet is. A rendelet értelmében a vámórlésre jogosultak egy része kenyérgabonajegyet, a másik része pedig kenyér- és lisztjegyet kapott. A kenyérgabonajeggyel rendelkezők az 1942. augusztus 1-jétől 1943. július 31-ig terjedő időszakra szóló kenyér- és lisztjegyet

²⁵ *Orbai járás tisztiorvosának jelentése az 1942. évről*, SÁL Fond 122. Dos. 34/1943, 39.

²⁶ Uo., 39.

²⁷ *Jelentések a közellátásra vonatkozóan. 1942–43*, SÁL Fond 123. Dos. 32/1943, 3, 60, 94–108.

²⁸ *Magyarországi Rendeletek Tára 1942*, Budapest, 1943, 1481–1499.

²⁹ *Jelentések a közellátásra vonatkozóan. 1942–43*, SÁL Fond 123. Dos. 32/1943, 21.

csak abban az esetben igényelhetek, amennyiben a helyi hatóságokhoz beszolgáltatták a kenyérgabonajegyeiket.²⁸ Ezt a helyiek igen sértőnek találták, mivel az éghajlati viszonyok miatt csak augusztusban lehet aratni, így szeptember előtt az őrlés nem volt lehetséges. Ennek következtében a lakosság 80%-a ellátás nélkül maradt, mert kifogytak a készleteik.²⁹

1942 végére súlyosbodott a helyzet a tűzifaellátás terén is. Az árak rohamos növekedése (amíg szeptemberben 1 öl fa 80–85 pengőbe került, addig decemberre elérte a 96 pengős árat) miatt a kevésbé tehető emberek 30–40 pengős keresetéből nem futotta tűzifára.³⁰

Különösen sok panasz forrása volt Háromszéken az ipari cikkek és a mezőgazdasági termékek ára közötti különbség. Az elégedetlenségeket növelte az is, hogy a propaganda által gyakran emlegetett árkiegyenlítés sem következett be. A gazdák befektetései nem térültek meg: amíg 1 q búza előállítására kb. 29 pengőre rúgott, addig a gazdák csak 24–25 pengőért tudták értékesíteni terményüket.³¹ A kemény tél felőrölte a tartalékokat, ami csak súlyosbította a helyzetet. Egy 10–12 holdas gazda átlagban egy pár marhát, illetve annak árát veszítette el az 1941. gazdasági évben.³²

Az ONCSA tevékenysége Háromszéken

A magyar hatalomátvétel (1940. szeptember 13.) után Háromszéken is megkezdte működését a szociális ügyekért felelős Erdélyi Szociális Szervezet.³³

A megyei tagozat széleskörű munkát folytatott. Tevékenységben ugyanúgy megtalálható volt a kölcsönök folyósítása, mint a karitatív jellegű munkásság. Főleg a lakosság legégetőbb problémáit igyekeztek megoldani: a kölcsönök majdnem felét a ruházkodás, illetve a fakitermelés támogatására adták ki. A segélyek többi része a kisipari, kereskedelmi, mezőgazdasági és állattenyésztési kölcsönök között oszlott meg. A karitatív segélyezés terén a legtöbbet a gyermekékeztetésre szántak, valamint a dél-erdélyi menekültek ellátására. A megye területén 1941-ben még mindig 479 menekült családot tartottak nyilván (összesen 1783 személyt), főleg azokat, akiket még nem sikerült elszállítani, mivel a költözködéstől való tartózkodás következtében nem hagyták el a megye területét.

A vissza nem térülő kiadásokból fedezték az utak javítására szánt költségeket is, erre a célra 20 000 pengőt fordítottak.³⁴

³⁰ Uo., 19, 38, 52, 55, 57.

³¹ *Az EMGE I. számú jelentése. 1942. január 15.*, MOL, FM. K 201, 16. cs. 17. t.

³² *Az EMGE III. számú jelentése. 1942. február 13.*, MOL, FM. K 201, 16. cs. 17. t.

³³ *Jegyzőkönyv az ESZSZ Háromszék vármegyei tagozatának átadásáról*, SÁL Fond 9. Inv. 6/b. Dos. 4/1941, 92.

³⁴ *Alispáni jelentés 1940–1941*, 269–270.

Az ESZSZ aktivitását 1941. június 21-ig folytatta. Hatáskörét a vármegyei *Közjóléti Szövetkezet*, az OSZF helyi szerve vette át.³⁵ A Szervezet pénztárát és raktáron lévő leltári tárgyait átutalták a Nép- és Családvédelmi Alapba (NCSA), felvéve azokat a megye szociális elátmányának 1941. évi költségvetésébe, mint bevételt. A városokban kihelyezett kölcsönök ugyancsak az Alap csekkszámájára íródtak át, és a városok 1942. évi NCSA költségvetésébe lettek felvéve.³⁶

Az ONCSA helyi megszervezését a hivatalos közegek propagandatevékenysége is megelőzte. Az alispáni hivatal az egyes programokra, akciókra vonatkozóan 1500 ismertető körlevelet küldött ki a megye vezetői és gazdaközönsége részére. A szervezési munkálatokban talán a legfontosabb mozzanatot a községi munkaszervezetek megalakítása jelentette, ami az alispán bevállása szerint aránylag nehezen indult be.³⁷ A munkaszervezet tagjainak a tevékenysége elsősorban a segítségre szoruló családok felkutatása volt, mivel: „itt nem kell kérni a segítséget, nehogy a szemfüleesebbek, a követelőzők [...] vagy az arra rá nem szorulóknak jussanak előnyhöz, hanem a munkaszervezet tagjai az ő körzetükben munkásságuk, közvetlen ismeretük területén kiválasztják azokat a sokgyermekes családokat, akiket segítségre, támogatásra érdemesnek gondolnak.”³⁸ Ezt követte a rendszeres családlátogatás, illetve a környezettanulmányok elkészítése. Az elkészült tanulmányok a városi tanács elé kerültek elbírálás végett. A segélyek folyósításának eldöntésekor a gyermeklétszámnak mérvadó szerepe volt, ugyanakkor további követelménynek számított, hogy „a szülők rendes, munkaszerető, józan életű, valóságos, templomba járó emberek legyenek, és erkölcsös, kifogástalan családi életet éljenek és gyermekeiket is ennek megfelelően neveljék.”³⁹

A megye első, az 1941. évi nép- és családvédelmi költségvetésére 600 000 pengőt utaltak ki, majdnem dupláját az ESZSZ által támogatásokra költött összegnek.⁴⁰ Ebből Sepsiszentgyörgy 100 000, Kézdivásárhely városa pedig 75 000 pengőt kapott.⁴¹ A költségvetés legnagyobb részét a kisebb kölcsönök alkották, két pontban haladva meg a százezer pengős összeget: a nagyállatakciónak (229 500 pengő) és a háziipar támogatásának esetében (143 440 pengő). 1943-ban a Közjóléti Szövetkezet 17 családnak jutott lovat, szekeret, hámot; juhot 7, míg igás ökröt egy család kapott. A zsrhiány enyhítése érdekében 44 család részesült kedvezményes sertésvásárlásban.⁴²

³⁵ SÁL Fond 20. Dos. 3378/1942, 264.

³⁶ *Jegyzőkönyv az ESZSZ Háromszék vármegyei tagozatának átadásáról*, SÁL Fond 9. Inv. 6/b. Dos. 4/1941, 95–96.

³⁷ *Alispáni jelentés 1940–1941*, 270.

³⁸ *Jegyzőkönyv a Kézdivásárhely megyei város Községi Munkaszervezetének alakuló közgyűléséről*, 1941. október 8., SÁL Fond 20. Inv. 9. Dos 58. vol. I, 14.

³⁹ Uo., 15.

A megye kisállatállományának a feljavítását is kilátásba helyezték. Egy tyúkfarm létesítését vetették tervbe, amelynek segítségével az egész megye baromfiállományát kívánták lecserélni pár év alatt. A próbálkozás azonban sikertelen volt, mivel a takarmányhiány miatt nem tudták beindítani a farm üzemeltetését. Kisebb községekbe angoranyúl-telepek felállítására irányoztak elő költséget. Egy nyúlfarmot Szépmezőn állítottak fel, és ennek a működtetése már sikereket hozott. 1943-ra már 429 törzskönyvezett nyulat tartottak számon, a telep vagyona pedig meghaladta a 190 000 pengőt.⁴³

Kiemelkedő helyet kapott a *háziipar* támogatása is. A mezőgazdasággal foglalkozók egyik megoldásra váró problémája a téli munkaidő kihasználása volt. Ennek a gondnak az áthidalására a háziipart tartották a legmegfelelőbb megoldásnak. 1941-ben az ONCSA költségvetésében országos szinten 3 millió pengőt fordítottak ennek a tevékenységnek a felvirágoztatására. A háziipar az Iparügyi Miniszter hatásköre alá tartozott, ezen belül külön osztály foglalkozott vele, amelynek rendelkezésére állottak a Központi Háziipari Felügyelőség vidéki szervei (Háromszék vármegye a Csíkszeredai felügyelőség alá tartozott).⁴⁴ Az iparág fellendítése érdekében egy len- és kenderfeldolgozó telep alapítására is megtették a szükséges lépéseket. Az üzemet Rétyen helyezték el. 1942-ben megvásárolták a berendezéseket (110 000 pengő értékben), és elkezdték az építkezéseket Malomsoky József budapesti mérnök tervei alapján.⁴⁵ A gyárat 1943 végén helyezték üzembe, és a Közjóléti Szövetkezet egyik legnagyobb befektetése volt a megyében. Ugyancsak a háziipar terjesztésére, felfuttatására szolgáltak a különböző *tanfolyamok*. A legnagyobb hangsúlyt a szövésre fektették, aminek célja az volt, hogy a gyorsvetelő szövőszekek ismertetésével, terjesztésével megnöveljék a produktivitást, és egységesítsék a termékeket. Ugyanakkor kézimunka-, faragó-, játék-, és facipőkészítő tanfolyamokat tartottak.⁴⁶ Az emberek által készített termékek értékesítésére a háziipari bolt szolgált, amelynek ugyanakkor közvetítő szerep jutott, felmentve a termelőt az értékesítéssel járó gondoktól.

A sokgyermekes szegény családok egyik támogatási formája a *földbirtokpolitika* terén nyilvánult meg. Az ONCSA-t életre hívó törvénycikk a családvédelmi szervezetet felhatalmazta arra, hogy a sokgyermekes napszámosokat vagy cselédeket, akiknek nincs

⁴⁰ *Háromszék vm. nép- és családvédelmi költségvetése, 1941*, SÁL Fond 9. Inv. 6/a. Dos. 4/1941, 115–125.

⁴¹ *Alispáni jelentés 1940–1941*, 270.

⁴² *Alispáni jelentés 1943. május 3.*, 37.

⁴³ Uo., 38.

⁴⁴ RADNÓTI István 1941, 87–90.

⁴⁵ *Alispáni jelentés 1942. szeptember 1.*, 243–244.

⁴⁶ *Alispáni jelentés 1942. május 1.*, 109.

lehetőségük földet szerezni, előnyös támogatásban részesítse. Erre a célra a zsidók⁴⁷ tulajdonában lévő ingatlanokat akarták felhasználni. Ennek érdekében országosan a Földművelésügyi Minisztérium 1941-ben több mint 40 000 kat. hold kiterjedésű zsidó ingatlan átadására hozott határozatot.⁴⁸

Az ONCSA földbirtokpolitikájához tartoztak az úgynevezett *kiskertakciók* is. A rászoruló családoknak elérhető áron kertészkedési lehetőséget biztosítottak saját szükségleteik kielégítésére. Az ONCSA ellenőrzése ezen a téren is megnyilvánult. A bérlők kötelesek voltak a nép- és családvédelmi hivatal által kiadott utasítások szerint művelni a földterületet: megfelelő időben bevetni és gyommentesen tartani. Az átlagos konyhakertészetben ültetendő növényeket kellett természetükké (hagyma, paradicsom, káposzta stb.), amiből a felesleget kötelező módon fel kellett ajánlani megvételre a helyi napközi otthonoknak, a hatóságok által megszabott árakon. Nyaranta pedig a haszonbér fejében 10 kg zöldségfélét szolgáltatottak be az ONCSA által fenntartott napközibe. Aki nem tett eleget a követelményeknek, vagy nem a szabályoknak megfelelően gazdálkodott, a családvédelmi hivatal minden kártérítés nélkül visszavette és továbbjuttatta a kertet. A parcellákat a segélyezettek évi 10 pengő ellenében kaphatták meg.⁴⁹ Sepsiszentgyörgyön a sokgyermekes családok megsegítésére 21 kat. hold földet bérelt ki a város, amit 40 család között osztott ki. A megnövekedett igények miatt azonban a családvédelmi házakra szánt területekből is átadtak 2 kat. holdat kiskertek céljára.⁵⁰ Kézdivásárhelyen 7 kat. hold területen 28 3–11 gyermekes család részesült a kiskertakcióból.⁵¹

Az egyik lényeges támogatási forma a *családvédelmi házak* építése volt. Ezek nemcsak a fennálló lakáshiány enyhítésére, hanem a szegényebb rétegeknek egy egészségesebb környezetbe való áthelyezésére is megoldást jelentettek. Általában 8–10 gyermekes, a helyi Munkaközösség által kiválasztott famíliáknak osztottak ki ilyen házakat. Sepsiszentgyörgyön az Órkő alatt 4 ikerházat építtetett a Közjóléti Szövetkezet, amelyben a szülőkön kívül 65 gyereknek biztosítottak megfelelő otthont. Kézdivásárhelyen 5 ikerház épült, ebből 3 az 1941–42. évek folyamán, 2 pedig 1943-ban. Az építkezés házanként

15 492 pengőbe került.⁵² A rászorulókat az ingatlan hosszú lejáratú (20 éves) kedvezményes kölcsönrel kapták, amelyet havonta, a család jövedelmének megfelelő részletekben törlesztettek.⁵³ Mindemellett hogy már eleve nagylétszámú családok kapták a lakásokat, ösztönözték a további szaporulatot, azáltal hogy minden születendő fiúgyermek után csökkent a visszafizetendő kölcsön összege.⁵⁴

A családvédelmi házak egységes terv alapján készültek. A sepsiszentgyörgyi és kézdivásárhelyi házak egy szoba, konyha, mosdó és éléskamrából álltak, pincével azonban egyik sem rendelkezett. A tágas szobát kis térválasztókkal látták el, itt kapott helyet az ebédlő-nappali, valamint a hálólhelyiségek is, külön a gyerekeknek és a szülőknek. A gyermekek részére emeletes ágyak voltak biztosítva. A házakat bútorozva kapták, a lakberendezés pedig „székely stílusban” készült. A bútorok mellett a lakásban szükséges egyéb kellékeket is biztosították, mint a függönyök, pokrócok, tűzhelyek stb. Ezek költsége meghaladta a 2000 pengőt.⁵⁵

Kézdivásárhelyen 1942. december 6-án adták át az első családvédelmi házakat. Ez alkalomból kis ünnepséget szervezett a város, ahol megjelent a helyi vezetőség, a Leányiskola növendékei pedig műsort adtak. A meghívottakat a frissen átadott házakban vendégelték meg.⁵⁶ A háború után az ONCSA-házak megmaradtak a kedvezményezett tulajdonában. Bár Erdély-szerre több esetben is előfordult, hogy államosították ezeket az ingatlanokat,⁵⁷ az adatközlők tanúsága szerint Háromszéken csak egy kézdivásárhelyi házat kobozott el a román állam, arra kötelezve a benne lakókat, hogy még egyszer fizessék ki az árát.⁵⁸ Annak ellenére, hogy kevés maradt meg az eredeti formájában, a családvédelmi házak nagy része még ma is áll, és egyes esetekben azok az emberek lakják, akik még gyerekkorukban kerültek oda.

Az ingatlanl már rendelkező emberek igényelhettek tatarozásra vagy esetleg *ház építésére* is kölcsönt. Ebben az esetben is kedvezmény járt a gyermekek után. A kölcsönök összege 1000 és 6000 pengő között mozgott, amelyet megfizerte 4–15 gyermekes, főleg falusi családoknak adtak. Erre a célra 1943-ig 67 500 pengőt fordítottak.⁵⁹

⁴⁷ Zsidónak az számított, akinek legalább két nagyszülője zsidó volt, tekintet nélkül az egyén vallására.

⁴⁸ KERÉK Mihály 1941, 82.

⁴⁹ *A kézdivásárhelyi Nép- és Családvédelmi Hivatal jegyzőkönyve a kiskert akció céljára felhasznált terület kiosztásáról. 1943. április 9.*, SÁL Fond 20. Inv. 9. Dos 58. vol. III, 242.

⁵⁰ *Alispáni jelentés 1943. május 3.*, 39.

⁵¹ SÁL Fond 20. Inv. 9. Dos 58. vol. III, 248; továbbá Dos. 58. vol. V, 196.

⁵² SÁL Fond 20. Inv. 9. Dos 58. vol. II, 16.

⁵³ A lakás ára kb. 6700 pengő értékre rúgott, amit 28 pengős havi részletekben kellett kifizetni. (*Pótkötelezvény az ONCSA házra vonatkozóan, Kiállítás: 1945. január 31-én.* Könczey Erzsébet (Kézdivásárhely) tulajdona.)

⁵⁴ Könczey Erzsébet (Kézdivásárhely, 1932) közlése.

⁵⁵ SÁL Fond 20. Inv. 9, Dos 58. vol. III, 211.

⁵⁶ Könczey Erzsébet (Kézdivásárhely, 1932) közlése.

⁵⁷ HÁMORI Péter 2004b, 11.

⁵⁸ Könczey Erzsébet (Kézdivásárhely, 1932) közlése.

⁵⁹ *Kimutatás a házépítésekre adott kölcsönök után járó kedvezmény-*

A családvédelem nem korlátozódott kizárólag a már létező családok támogatására. A *házassági kölcsönök* bevezetése a fiatalok családalapításának támogatására adott lehetőséget. Ebben az esetben is a kevésbé tehetőseket helyezték előnybe: az elbírálásnál előnyben részesítették a mezőgazdasággal foglalkozókat, illetve a sokgyermekes családok leszámazottait. Ugyanakkor a kölcsönt igénylők havi keresete együttesen nem haladhatta meg a 300 pengőt. Az igénylésnél bizonyítani kellett egyrészt, hogy nem szenvednek örökletes betegségekben, másrészt, hogy eredetük szempontjából is „tiszták”, vagyis hogy nem zsidók. Az induláshoz szükséges tárgyak, berendezések beszerzésére igényelhetők a pénzösszeget, amelyet kamatmentesen, hosszú lejáratra kaptak. A kölcsön a fiatalok egybekelésének elősegítése mellett a gyermekvállalást is elő kívánta mozdítani, mivel a törlesztendő összeget a születendő gyermekek után csökkentették, a negyedik gyermek után pedig teljesen eltörölték.⁶⁰ Ugyanakkor a 200/1941 BM sz. rendelet értelmében, ha a férj elesett a harctéren, a család kérhette a kölcsön törlesztését.⁶¹ A házassági kölcsönökre kiutalt összegek folyamatosan nőttek: amíg az 1942. évben Háromszéken 47 100 pengőt, addig 1944-ben már meghaladta az 50 000-et. 1943-ig a megyéből 107 család (nem számolva a városiakat) alapításakor igényeltek kölcsönt, átlagban 500–1000 pengő között.⁶²

A gyermekvédelem az egyik sarkalatos pontja volt a szociálpolitikai rendszernek. A legtöbb forrást ezen a téren a csecsemőkorból kikerült gyerekek étkezteté-

sére, illetve a tejakciókra fordították. Mindkét akciót a Zöldkereszt segítségével bonyolították le, a községi vagy városi óvodákban, napközikben. Az étkeztetés során főleg a védőtáplálék nyújtására törekedtek, ugyanakkor az akciók jó eszköznek bizonyultak az élelmiszerhiány enyhítésében is. Az élelmezési támogatásra való igény növekedésére a ráfordított összegek emelkedése is utal. Amíg 1941-ben az óvodások étkeztetésére 8000⁶³ pengőt költöttek, egy évre rá már 24 000, 1943-ban pedig már több mint 30 000 pengőt fordítottak e célra.⁶⁴

A sokgyermekes anyák különleges bánásmódban részesültek. Ezen anyák kitüntetése a kormány által meghirdetett „egykeelletes” propagandisztikus célnak is megfelelt. Általában nagyobb ünnepek-kor (Szent István napja, Karácsony) került sor a jutalmazásokra, amikor az anyák általában pénzbeli juttatásban részesültek. Háromszéken 1943-ban 120 sokgyermekes anyát tüntettek ki, volt köztük olyan is, akinek 16 élő gyermeke volt.⁶⁵

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a háromszéki ONCSA annak ellenére, hogy kiterjedt tevékenységet folytatott, és nagy pénzeket mozdított meg, az erőforrások legnagyobb része a kisebb kölcsönök és segélyek felé irányult. Főleg az olyan területekre, ahol több ember részesülhetett hathatós támogatásban, így a tevékenység is látványos volt. Nagyobb befektetés csak a házépítések terén (az is csak városban), illetve a rétyi lenfeldolgozó üzem esetében történt.

Függelék

Az ESZSZ költségei Háromszéken⁶⁶

Kölcsönök		%	Vissza nem térő kölcsönök		%
Ruha	2224	0,97			
Cipő	56 924,47	24,7			
Fehérnemű	2706	1,18			
Bakancs	3824	1,66			
Nyersfonal	25 165,96	10,9	Menekültek gondozása	22 493,46	18,2
Szövőszék	106,6	0,05	Útjavítási munkák	20 000	16,1
Állat	25 666,82	11,2	Gyermekétkeztetés	31 807,74	25,7
Kisipari	20 759	9,02	Gyermekcipő munka ellenében	16 924,84	13,7
Kereskedelmi	19 465,27	8,46	Leánykaruha	6155,26	4,97
Gabona	17 335,26	7,53	Munkaképtelenek gondozása	11 039,15	8,91
Fakitermelési	50 000	21,7	Közületeknek segély	13 499,63	10,9
Közületeknek	6000	2,61	Gyorssegély	1927,7	1,56
Összesen	230 177,38	100	Összesen	123 847,78	100
Kölcsönök összesen			354 025,16		
Munkabér-befektetés			19 285,47		
Végösszeg			373 310,63		

ről. SÁL Fond 9. Inv. 6/b, Dos. 7/1943, 20.

⁶⁰ Az 1100/1941 BM sz. rendelet a házassági kölcsönről, SÁL Fond 9. Inv. 6/b, Dos. 4/1941, 1–2.

⁶¹ SÁL Fond 20. Inv. 9. Dos 58. vol. III, 293.

⁶² Kimutatás a házassági kölcsön adásainak tartozásáról, SÁL

Fond 9. Inv. 6/b, Dos. 7/1943, 31–34.

⁶³ Alispáni jelentés 1940–1941, 271.

⁶⁴ SÁL Fond 20. Dos. 58. vol. III, 297–299.

⁶⁵ Alispáni jelentés 1943. május 3., 35.

⁶⁶ Alispáni jelentés. 1940–1941, 269.

A háromszéki ONCSA-tagozat 1941. évi költségvetése⁶⁷

	Előirányzott	Megállapított
Fedezet (Bevétel)		
Az ESZSZ átvétele által	119 394	119 394
Egyéb kölcsönök várható törlesztése	30 606	30 606
Rendes bevétel (ONCSA ellátmány)	450 000	450 000
Összesen	600 000	600 000
Kiadások		
Kölcsönök	545 120	523 120
Közjóléti Szövetkezet Forgótőkére	15 650	15 150
Karitatív segélyek	33 000	54 000
Ügykezelés	6230	7730
Összesen	600 000	600 000
Kiadások részletesen		
I. Visszatérő kiadások		
1. Közmunkára kiadott összesen	0	0
2. Közigazgatás útján kiadott kölcsönök összesen	54 180	54 180
Házhozjuttatás	30 000	
Házépítés	15 000	
Tatarozás/Telepítés	9180	
3. Nagyvállalkodások összesen	229 500	204 500
Ló (100 db.)	50 000	
Tehén (100 db.)	100 000	
Sertés (40 db.)	15 000	
Juh (2000 db.)	25 000	
Kecske (40 db.)	2000	
Úszó borjú (125 db.)	37 500	
4. Kisállatkáció összesen	35 000	35 000
Baromfi (tyúk)	20 000	
Lúd	5000	
Kacsa	2000	
Nyúl	5000	
Méh	3000	
5. Zöldség/kiskertakció	0	0
6. Gyümölcsstelepítés, faiskolák	8000	8000
7. Feldolgozó	30 000	30 000
Tejüzemek	30 000	
8. Háziipar összesen	143 440	143 440
Háziipari munkabér	25 000	
Anyagbeszerzés	20 000	
Eszközbeszerzés	4850	
Telepszervezés	70 000	
Boltfenntartás	3590	
Bolt forgatóke	20 000	
9. Kereskedelem		
Vadgyümölcs-gyűjtés	10 000	3000
10. Kisipari kölcsön	10 000	10 000
11. Kiskereskedelmi kölcsön	5000	5000
12. Egyéb kölcsönök összesen	30 000	30 000
Lófogathoz szekerek és lószerszám	25 000	
Előre nem látható	5000	
II. Vissza nem térő kiadások		
1. Karitatív segélyezések		54 050
Főzótanfolyamok		700
Egyéb tanfolyamok		5350
Ruhasegély		8000
Cipősegély		5500
Napközi otthonok fennartása		18 000
Egyéb segélyek		16 500
2. Ügykezelés		22 880

⁶⁷ Forrás: SÁL Fond 20. Inv. 6/b, Dos. 4/1941, 115–125.

20. Inv. 6/b Dos. 5/1942; Uo. Dos. 7/1943, 37–47; Uo. Dos.

⁶⁸ * = jóváhagyott összeg; ** = Január, Február hónapokra. Jóváhagyva: 3000 pengő. n. a. = nincs adat (Forrás: SÁL Fond

8/1943–44, 165–177.)

Az ONCSA pénzkezelése Háromszéken 1942–1944 között⁶⁸

	1942	1943	1944
I. Előirányzott kiadások			
1. Kölcsönök			
Házassodási kölcsönre	47 100	46 240	51 400
Közjóléti forgótókére kölcsön	824 200	376 090	526 360
Pótelátmány	0	659 460	1 026 360
Összesen	871 300	1 081 790	1 604 120
Vissza nem térülő kiadások			
2. Karitatív segélyek			
Tanítattási költségekre	10 000	9250	6460
Főzőtanfolyamok	1500	2063,93	483
Háziipari tanfolyamok	3568,15	3399,99	865,68
Méhésztanfolyamok	0	0	0
Ruha- és cipősegélyek	1468,08	2799,62	640
Napköziotthonok fenntartásához	27 377,53	54 989,19	57 640,55
Egyéb segélyek (Főispán útján kiosztandó segély)	13 800	13 800	11 300
Elhagyottá nem nyilvánított gyermekek segélyezése	0	0	0
Házépítésre adott kölcsönökből gyermek utáni leírás	0	14 300	68 200
Házassodási kölcsönökből gyermek utáni leírás	0	1750	5200
3. Ügykezelés	2000	3015	757,5
Előirányzott kiadások összesen	931 013,76	1 187 157,73	1 755 666,73
II. Előirányzat nélküli kiadások			
Zöldkeresztes tejakcióra	58 069,95	115 500	n. a.
Zöldkeresztes gyerekekékeztetésre	24 775,19	39 724,81	23 300
Sokgyermekes anyák jutalmazása	7080	8350	n. a.
Házassodási kölcsönből állatok utáni leírás	0	914	n. a.
Összesen	89 925,14	164 488,81	23 300

Tóth-Bartos András – tbadexter@gmail.com

Irodalom

- BALOGH Béni
2002 *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*, Csíkszereda.
- BÖZÖDI György
1997 *Székely bánja*, Marosvásárhely.
- CSIZMADIA Andor
1942 Társadalompolitika a háborúban, *Hitel*, 1942. augusztus, 272.
- GIDÓ Csaba – LÁSZLÓ Márton
2006 Észak-Erdély és Magyarország 1940. évi gazdasági fejlettségének összehasonlítása, *Limes*, 2006/2, 19–41.
- HÁMORI Péter
2001 Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására: a Magyar a Magyarért Mozgalom története, *Századok*, 135. évf., 3. sz., 569–624.
2004a Magyar társadalomszervezési kísérletek Észak-Erdélyben (1938–1944), *Korall*, 2004. december, 65–97.
2004b ONCSA (Országos Nép- és Családvédelmi Alap), *Országépítő*, 2004/2, 5–13.
2006 A magyar kormány szociálpolitikája a visszacsatolt Felvidéken és Észak-Erdélyben, in: *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében* (szerk.: Bárdi Nándor, Simon Attila), Somorja–Dunaszerdahely, 167–189.
é. n. *Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap működése Észak-Erdélyben* (Kézirat).
- KERÉK Mihály
1941 A Közjóléti Szövetkezetek a földbirtokpolitika szolgálatában, *Nép- és Családvédelem*, 1941. november, 82.
- OLÁH Sándor
2001a Kormányzati fejlesztések a Székelyföldön (1940–1944), *Székelyföld*, V. évf., 4. sz., 57–81.
2001b Adalékok a szociálpolitikai gyakorlathoz, 1940–1944, *Székelyföld*, V. évf., 11. sz., 106–118.
2001c Kedvezmények és konfliktusok kora. Gazdasági változások Csík megyében 1940–1944 között, *Limes*, 3. sz., 89–104.
- RADNÓTI István
1941 A háziipar a nép és családvédelem szolgálatában, *Nép és Családvédelem*, 1941. november, 87–90.
- TÓTH-BARTOS András
2006 Háromszék vármegye gazdaságának fejlesztésére tett próbálkozások 1940–1944 között, *Limes*, 2. sz., 107–119.
- VARGA E. Árpád
1998 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*, I. kötet, Budapest–Csíkszereda, 26.

Levéltári források

1. Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL):
 - K 27 – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek.
2. Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy (SÁL):
 - Fond 9 – Háromszék vármegye főispáni iratai.
 - Fond 20 – Kézdivásárhely város iratai.
 - Fond 122 – Háromszék Megyei Közegészségügyi Hivatalának iratai.
 - Fond 123 – Sepsiszentgyörgyi Járás Szolgabíróháza.

Nyomtatott források

- 1940–1941 Alispáni jelentés, *Háromszék vármegye Hivatalos Lapja*, I. évf., 21. sz. (október 1.)
1942a Alispáni jelentés, *Háromszék vármegye Hivatalos Lapja*, II. évf., 21. sz. (szeptember 1.)
1942b Alispáni jelentés, *Háromszék vármegye Hivatalos Lapja*, II. évf., 11. sz. (május 1.)
1943 Alispáni jelentés 1943. május 3., *Háromszék vármegye Hivatalos Lapja*, II. évf. 12. sz. (Különnyomat.)

Ocotire socială în județul Trei Scaune, 1940–1944

(Rezumat)

După al doilea arbitraj de la Viena, în Transilvania de Nord s-a introdus un nou sistem de ocrotire socială, numit „politica socială productivă”. Noul curent se baza pe principiile elaborate la o conferință din Pécs în anul 1938. Conform acestora s-a abandonat vechiul sistem al subvențiilor, schimbând subvențiile la împrumuturi, atribuind astfel un rol activ beneficiarilor. Ca element nou, a fost introdus pedagogia, cu scopul de a schimba mentalitatea populației. Noul sistem de ocrotire socială era instituționalizat de legea nr. 1940:XXIII, prin care s-a înființat *Fondul Național pentru Ocrotirea Familiei și a Populației* și organul ei de control, *Inspectoratul Național pentru Ocrotirea Societății*. Lucrarea tratează succint problema ocrotirii sociale în statului maghiar în perioada anilor 1940–1944, punând accentul pe funcționarea Fondului în județul Trei Scaune.

The System of Social Benefits in Háromszék County, 1940–1944

(Abstract)

After the second Vienna Award, the Hungarian government implemented a new social policy in Northern Transylvania, the so called „*productive social policy*”. According to the new method, the old system of aids was changed to loans, so like this the beneficiary was given an active role within the system. Furthermore the pedagogy was integrated in the new social policy. The new theory was elaborated in 1938, on a conference at Pécs in 1938, and institutionalized in 1940 by the act nr. 1940: XXIII, when the *National Fund for Protecting the Family and Nation* and the *National Social Inspectorate* were created. The essay treats the problem of the Hungarian social policy in Háromszék county, focusing on the activity of the Fund.

1. kép ONCSA ház, még az eredeti zsalukkal, Kézdivásárhelyen 2007-ben (a szerző felvétele)

2. kép ONCSA ház Kézdivásárhelyen 2007-ben (a szerző felvétele)

3. kép ONCSA telep Sepsiszentgyörgyön 2007-ben (a szerző felvétele)

4. kép ONCSA ház Sepsiszentgyörgyön 2007-ben (a szerző felvétele)

Obrusánszky Borbála

NYOMOZÁS BÁLINT GÁBOR HAGYATÉKA UTÁN

Míg a nagy keletkutató és nyelvész, Szentkatolnai Bálint Gábor tudományos munkáit és eredményeit a magyarországi tudományos élet szereplői kevéssé hasznosítják, addig az erdélyi tudományos körök nem feledkeztek meg róla, hanem újra és újra megpróbálták összegyűjteni és feltárni jelentős hagyatékát. Erre bizonyíték a nyelvész Árvay József sepsiszentgyörgyi múzeumi igazgató-őr 1947 márciusában György Lajoshoz írott négy oldalas levele.

A kérdéssel foglalkozó szakemberek közül ugyanis elsőként György Lajos kolozsvári egyetemi tanár tartott egy felolvasó ülést, Bálint Gábor születésének 100. évfordulóján, 1944-ben, az Erdélyi Múzeum-Egyesületben, ahol a szakirodalmi hivatkozásokból, valamint a kolozsvári szóhagyomány alapján jellemezte a múlt században élt tudós tevékenységét, és néhány részletben felvillantotta életmódját is. Az előadás szövege nyomtatott formában is megjelent. Ezt követően a kolozsvári professzor tovább szeretne volna folytatni a Bálint-hagyaték feltárását – ez derül ki abból a most előkerült levélből, melyet Árvay József igazgató-őr írt György Lajosnak. Az új dokumentum, amelyet a Székely Nemzeti Múzeumban őriznek, számos érdekességet tartalmaz, melyeket röviden ismertetek. Mindenekelőtt Bálint Gábor nyelvészeti munkásságára vonatkozóan szeretnék néhány megjegyzést tenni.

Kabard szótár

Ahogy fent utaltam rá, Árvay József 1947. március 17-i keltezéssel írta levelét György Lajosnak, aki akkoriban a kolozsvári Bolyai Egyetem tanára volt. Ebben a négy oldalas gépelt levélben reagált György korábbi kérésére. Innen tudhatjuk meg, hogy a kolozsvári tanárt elsősorban nagy nyelvészünk hagyatéka érdekelte. Árvay tájékoztatása szerint akkoriban a Székely Nemzeti Múzeum a következő anyagokat őrizte kéziratárában: kabard–magyar–latin szótár kézírata, amelyre Bálint sajátkezűleg írta rá a következőket: „A kabard–magyar–latin szótár kézírata, s így a nyomtatottnál az értelmezés bővebb. Dr. B. G.” Bálint kabard eredményeiről mélyen hallgat a magyar tudományos kutatók többsége,

az a néhány ember, aki a kaukázusi népekkel foglalkozik, úgy tűnik, hogy nem ismeri ezt a művet, sem pedig a Zichy-expedíció összegyűjtött anyagait. Bálint Gábort már kolozsvári tanszékvezetőként felkérték, hogy vegyen részt az 1895-ös Zichy-expedícióban, amely a magyarság és a kaukázusi népek történeti kapcsolatait térképezte fel. Bálint Gábor nyelvészeti vizsgálatot végzett, és a cserkeszek (adige vagy kabard) nyelvét tanulmányozta, amelyet szokás szerint szinte pillanatok alatt megtanult. Hazatérve összeállított egy nagyszabású kabard–magyar–latin szótárat, amely 1904-ben jelent meg Kolozsvárott. Ennek a munkának az első komoly értékelését Veres Péter etnográfus végezte el, aki tanulmányában felhívta a figyelmet arra, hogy ma a Bálint-féle szótár a kabard tudományos szakemberek számára becses nyelvemléknek számít, hiszen olyan szavakat, sőt mondatokat írt fel, amelyek azóta elfelejtődtek a helyiek körében. Sőt a magyar kutatót a helybeliek művelődésük hőségének tartják, mert alig akadt olyan külföldi tudós, aki olyan pontosan le tudta volna jegezni a helyi beszélt nyelvet.¹ Veres Péter utal arra, hogy Bálint munkája a legteljesebb és legpontosabb kabard szótár azóta is, és ma külföldön hatalmas tudományos teljesítménynek tartják, a magyar tudóst pedig ennek köszönhetően a kaukazológia egyik legnagyobb alakjának.

A dravida nyelv kutatása

A levélben szereplő másik fontos mű a dravida (tamul) szótárhoz tartozó szócikke volt, melyhez a nyelvészeti anyagot Bálint Gábor még Széchenyi Béla 1877-es expedíciója kapcsán gyűjtötte össze. Akkor a két magyar utazó megállt Dél-Indiában is, ahol Bálint Gábornak módjában állt a helyszínen tanulmányokat folytatni. Itt addig nem járt magyar kutató, és a témával azóta sem foglalkoznak. Sajnos, a magyar nyelvész súlyosan megbetegedett, és Sanghajon keresztül haza kellett térnie. Igaz, hogy a kínai nagyvárosban még volt annyi ideje, hogy megtanuljon japánul. Bálint páratlan nyelvészeti eredményét és az általa kiadott dravida–német szótárat azért nem értékelték kellőképpen, mert a dél-indiai nyelvet

¹ VERES Péter 2007, 189.

összefüggésbe hozta a magyarral, sőt mindkettőt a turáni nyelvek közé sorolta. Ezt ráadásul éppen akkor tette, amikor a magyar akadémiai körök kizárólagossá tették a magyar nyelv finnugri nyelvek közé sorolását, és nem vették figyelembe a nyelvészeti kérdésekben páratlan tudású Bálint kutatási eredményét, aki már akkor azt állította, hogy a magyaroknak a szkíta vagy a turáni népekkel volt szoros nyelvi kapcsolata.² A rendelkezésünkre álló adatok alapján ma már bátran kijelenthetünk azt, hogy Bálint szinte elsőként alkotott dravida szótárt, és nem ő volt az első és egyetlen kutató, aki indiai nyelveket hozta összefüggésbe a magyarral. Számos angol nyelvész mellett legnagyobb keletkutatónk, az Indiában élt Kőrösi Csoma Sándor is a szanszkrit–magyar nyelvi kapcsolatok lehetőségeivel foglalkozott, össze is állított egy szanszkrit–magyar szószerkezetet, bár az jelen ismeretünk szerint nem volt olyan teljes, mint Bálinté.³ Sajnálatos módon, a témakör komoly és alapos vizsgálatával a magyar nyelvészek közül utóbb senki sem foglalkozott, ezért máig nyitva marad a kérdés: lehet-e szó valóban magyar–dravida nyelvi kapcsolatokról?

Angela Marcantonio 2006-ban magyarul megjelent monográfiájában érdekes adalékot találunk, amely arra utal, hogy Bálint a dravida nyelv kutatásában is megelőzte korát.⁴ Az olasz kutató szerint az 1960-as évektől néhány nyelvész rokonságot fedezett fel az úgynevezett uráli és a dravida nyelvek között, és néhányan több urál–altáji–dravida megfelelést leírtak, csakúgy, mint az 1880-as években Bálint Gábor. Sajnos, összehasonlító vizsgálat nélkül nem tudjuk, hogy ezek a megfelelések mennyiben hasonlítottak és mennyiben különböztek egymástól. A Marcantonio által említett szakirodalom ismerete nélkül nem nyilatkozhatom arról, hogy milyen megállapításokat tettek az uráli–dravida nyelvi kapcsolatokról, hogyan vélekedtek az uráli nyelvekről, pedig ezzel a kérdéskörrel érdemes lenne Bálint Gábor kapcsán foglalkozni. Magyar kutatók közül egyedül Aradi Éva indológus hívta fel a figyelmet arra, hogy Észak- és Közép-Indiában hosszú ideig éltek szkíta, majd hun népek, ezért nem zárható ki az elképzelés, hogy a kulturális egyezéseken túl nyelvészeti emlékek is maradjanak ezen ősi kultúrájú népeknél. Árvay leveléből kiderül, hogy ebben a témában még lehetne új elemeket találni, hiszen a sepsiszentgyörgyi múzeumban is őriztek olyan cédulákat, amelyek nem kerültek bele a hatalmas szótárba.

² A szkíta nyelvek kifejezés általánosan elterjedt fogalom volt az európai nyelvészetben, majd Max Müller a század második felében inkább turáninak nevezte az eurázsiai kontinens pusztai népeinek nyelvét. A kettő között csak formálisan van különbség, hiszen a szkíta szót a görögök használták a lovas nomád civilizáció népeire, míg a turáni szó a korai perzsa forrásokban fordul elő.

A hozzáférhető dokumentumokból kiderül, hogy Bálintot nagyon foglalkoztatta a dravida nyelv, hiszen egy évtizeddel dél-indiai útját követően írta meg első, figyelemfelkeltő munkáját, és egyenesen Athénból küldte el 1888-ban az Erdélyi Múzeum számára. A magyar kutatók közül akkoriban a polihisztor Brassai Sámuelen kívül szinte senki sem szólt hozzá. Általánosan megfigyelhető volt az elzárkózás a téma elől, valószínűleg azért, mert senki sem tudta volna megcáfolni tudományosan a művet, mint ahogyan más munkája is kiállta az idő próbáját. Magam a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában egyetlen levélre bukkantam, amelyben Hunfalvy tett egyetlenegy kritikai megjegyzést: egyik levéltöredékében leírta, hogy a dravida és a magyar nyelvet azért nem lehet összehasonlítani, mert a Bálint által többek között megtalált cseléd szó szláv eredetű. Úgy gondolom, hogy ezt önmagában nem lehet tudományos cáfolatnak elfogadni. Egyébként nagyon különös, hogy éppen Hunfalvy nem írt erről terjedelmes kritikát, holott korábban maga is foglalkozott a dravida nyelv leírásával, dolgozata a *Nyelvtudományi Közlemények*-ben jelent meg.⁵

Hiányzó részek

Árvay József megemlíti, hogy Bálint Gábor mindig írt családjának levelet külföldi útjai során, 1879–1890-ben, és ezekben beszámolt számos részletről. A múzeumban 5-6, esetleg 8-10 ilyen hosszú levélnek kellene lennie, ezt azonban azóta sem találták meg a múzeum szakemberei. Ennek hiányában nem tudjuk pontosan, hogy hol töltötte önkéntes száműzetésének éveit. Árvay kezében egyetlen levél járt, amely szerint Bálint Gábor eljutott Perzsiába is. A megjegyzés azért jelentős, mert erre nincs más adatunk. A perzsa út elvileg nem lett volna lehetetlen az oszmán birodalom át.

Sajnos arra sem találtunk adatot, hogy a Bálint által 1895-ös publikációjában leírt mongol nyelvi fordítások fellelhetők-e még Erdélyben, vagy az enyészete lett a hatalmas és úttörő munka? A magyar kutató ugyanis háromrészes tanulmányában utalt arra, hogy lefordította a mandzsu nyelven elérhető *Mongolok titkos történetét*, amely Ucsiraltu mongol nyelvész szerint ritka kincsnek számít manapság. Sőt, a cikkben az áll, hogy Bálint foglalkozott a Geszertörténettel is. A fenti állítások azt jelentenék, hogy Bálint európai kutatóként először dolgozott volna

³ WOJTILLA Gyula, 1984.

⁴ MARCANTONIO, Angela 2006, 116. Az uráli–dravida genetikai rokonság fő kutatóiként sorolja fel Burrow&Emeneau, Tyler, Menges, Bouda nevét. A dravida–uráli kapcsolatok bírálója Taylor.

⁵ HUNFALVY Pál 1872, 345–365.

a két becses, a mongolok korai történetére nézve alapvető művel. Árvay további kutatásokat ígért levelében, de kevéssel később elkerült a múzeumtól. Zágoni Jenő, a Székely Nemzeti Múzeum későbbi munkatársa viszont Szegeden megtalálta Bálint Gábor önéletrajzát, és 2005-ben sajtó alá rendezte Bálint összegyűjtött írásait, amivel jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a tudós munkássága újra ismertté váljon Magyarországon. Igaz, mint kiderült, a Kínában élő mongol kutatók jól ismerték nevét és munkásságát, hiszen nyelvészeti kiadványukban Bálintról már úgy nyilatkoztak: ő volt a magyar mongolisztika megalapítója. Birtalan Ágnes közléséből tudom, hogy az orosz kutatók szintén rendszeresen megemlékeztek a nagy magyarról, aki a kalmük és a kazáni tatároktól gyűjtött becses nyelvészeti és néprajzi emlékeket. Ugy látszik, hogy már csak a magyar tudományosságban kell méltó helyre visszaemlíteni Bálint Gábort, a kolozsvári egyetem tanszékvezetőjét.

A levél tartalmából még egy adat élénk kerül: nagy kutatónk nem volt egy szegény és kitisztított kutató, aki éhbéren tengődött, hiszen csaknem 600 könyvet ajándékozott a Székely Nemzeti Múzeumnak. Sőt, amint az a levélből is kiderül, özvegye Velencéből hozatott bútorokat is adományozott, amelynek hazaszállítása vélhetőleg sokba került. Bálint Gábor öcscsének írt levelében mindig találunk utalást arra, hogy éppen mennyi pénzt küld neki, vagyis a megélhetése mellett még arra is oda tudott figyelni, hogy támogassa otthon lévő rokonait.⁶ Azt, hogy a nagy kutatónk ezt megtehetette, arra utal: külföldön nyelvtudását és munkáját anyagilag megbecsülték. Ez szintén árnyalja a róla kialakított képet, bár az bizonyos: ő minden energiáját a magyarság eredetének kutatására áldozta, és kevésbé érdekelte az, hogy páratlan tehetsége révén fényűző és könnyű élete is lehetett volna. Eppen ez emeli ki, és teszi hitelessé Kőrösi Csoma Sándor után Bálint Gábort is a magyar kutatók közül.

*

Árvay József levele György Lajoshoz

Sepsiszentgyörgy, 1947. március hó 18-án
Székely Nemzeti Múzeum Irattára 15/1947

Kedves Professzor Úr!

Levelét szombaton kaptam meg. „Bálint Gábor emlékezete” tanulmányának megküldését hálásan köszönöm. Bálint Gábornak a Székely Nemzeti Múzeumban lévő hagyatékáról, illetőleg ajándékairól a következőket írhatom:

Múzeumunk kéziratárában Bálint Gábornak a következő kéziratok vannak:

1. „A kabard–magyar–latin szótár kézírata.” 1128 lap, dobozban. A címlapon kéziranyomdával nyomtatva: „Dr. Szentkatolnai Bálint Gábor ajándéka a Székely Nemzeti Múzeumnak.” Leltári száma. IV. 989. Kézirattári száma: II. C. 58. (A leltárkönyv szerint a kéziratot Bálint Gábor 1906-ban ajándékozta Múzeumunknak. A címlapon a leltározó kézírásával a következő feljegyzés: „A kabard–magyar–latin szótár kézírata, s így az eredetinel az értelmezés bővebb. Dr. B. G.” E megjegyzés tehát Bálint Gábor levélbeli vagy esetleg szóbeli közlése alapján került a kézirat címapjára. A szótár nyomtatott példányát Bálint Gábor 1904-ben megküldte múzeumunknak, de most hiába kerestem, nem kaptam meg könyvtárunkban, s ezért nem ellenőrizhettem, hogy a nyomtatott szövegnél mennyivel bővebb a kézirat.

2. „Tamul nyelvten és szótár.” Leltári száma 103–1891. Kézirattári száma: I. B.

54. – Bálint Gábor „Tamul (dravida) tanulmányok” című, „Gróf Széchényi Béla keletázsiai útjának tudományos eredménye”, Bp., 1893. 2. kötet. 1–341. lapján megjelent munkájának hiányos kézírata. A meglévő kéziratrész a nyomtatásban megjelent 4–11, 21–105, 165–336. lap kéziratát tartalmazza. A kézirat mellett a nyomtatásban megjelent 149–156. lap tördelt és revíziós példánya, Bálint Gábor néhány javításával, s a nyomtatásban megjelent tanulmány végleges szöveggel kinyomtatott 16 íve (241–256. lap), melyen a következő nyomdai bélyeg olvasható: „Franklin-Társulat-Budapest. 91. Sept. 10 – Nyomdai Hivatal”. Minthogy a kéziratot (amelyről szedték, illetőleg nyomtatták a munkát), a tördelt s revíziós példány 149–156. lapját, valamint a már végleges szöveggel kinyomtatott 16. ívet a leltárkönyv szerint Bálint Gábor 1891 november havában adományozta özv. Cserey Jánosné útján a Székely Nemzeti Múzeumnak (e kézirattal egyidejűleg Múzeumunknak adományozta Bálint Gábor a „Gróf Széchényi Béla keletázsiai útjának tudományos eredménye” című munka 1. kötetét is): ezek az adatok egyrészt azt mutatják, hogy Bálint Gábor Athénből nem 1892-ben tért haza, hanem 1891 novembere előtt itthon volt Szentkatolnán. A kéziratból, a kinyomtatott szövegből és az ajándékozás időpontjából kiténik az is, hogy Bálint Gábor „Tamul (dravida) tanulmányok” című munkája (mely csak 1897-ben jelent meg könyvalakban, s melyet Bálint Gábor ilyen formában 1897. március 13-án küldött meg múzeumunknak) már 1891 novembere előtt nemcsak készen volt, hanem már ki is volt nyomva. – A fentebb említett (nem teljes) kézirat mellett figyelmet érdemelnek a kézirat mellett lévő, betűrendben csomóba kötött, 32-rét alakú szócédulák. Bálint Gá-

⁶ ZÁGONI Jenő 2005, 201–209.

bor e szócédulák alapján írta meg tanul szótára kézirátát. A cédulák szóanyaga a nyomtatásban megjelent szótár anyagánál bővebb, s a szavak jelentésének meghatározása helyenként kissé eltér a nyomtatásban megjelent szótári anyagtól.

3. „A világ kezdete és vége. Camille Flammarion útján Bálint G.”, 12 lap. Kézirattári száma: II. E. 17. Leltári száma nincs, s ezért még nem állapíthatam meg, hogy Bálint Gábor mikor adományozta múzeumunknak. E kéziratot Bálint Gábor valószínűleg felolvasás vagy hírlapban való közlés céljából fordította és írta.

Múzeumunknak 1939-ban készült kézirattári jegyzéke szerint Bálint Gábornak e fentebb leírt 3 kézirata volt 1939-ben (és van még ma is) múzeumunk kézirattárában. Leltárkönyveink IV. 990. száma szerint azonban Bálint Gábor 1906-ban („A kabard–magyar–latin szótár” kéziratával egyidejűleg) még egy másik kéziratot is ajándékozott múzeumunknak. Erről a leltárkönyv mindössze ennyit ír: „Bálint Gábor: Jegyzetek. (Kézirat)”. – Hogy e kézirrattal mi történt, nem tudtam még kideríteni. Minthogy nem szerepel az 1939-ben készült kézirattári jegyzékben, valószínűleg nem került be a kézirattárba, hanem a levéltári anyagban lappang. Bár a múzeum elszállított és elpusztult anyagának leltárát mindezekig nem sikerült megszerezni, s ezért az elpusztult múzeumi anyagot pontosan nem ismerhetjük: nem tartom valószínűnek, hogy az említett „Jegyzetek” című kézirattal 1944-ben elszállított volna, hiszen Bálint Gábor fentebb felsorolt másik három kézirata is helyén maradt a kézirattárban. Ha megkapjuk az elszállított anyag leltárát (ami reményünk szerint most már rövid idő kérdése), s abból az derül ki, hogy a „Jegyzetek” című kézirattal nem szállított el, akkor remény marad arra vonatkozólag, hogy a levéltár további rendezése során ez a kézirattal is elő fog kerülni.

Valószínűleg elszállított és elpusztult azonban múzeumunk levéltárából Bálint Gábor néhány levele. Sajnos, eddig még hiába keresem a leltárkönyveinkben arra vonatkozó adatot, hogy Bálint Gábornak hány levele és mikor jutott múzeumunk levéltárába. Körülbelül egy évvel ezelőtt, Professzor Úrnak Bálint Gáborról írt megemlékező tanulmánya megjelenése és elolvasása után nekikezdtem Bálint Gábor múzeumunkba került ajándékai összeírásához, abból a célból, hogy ezt a jegyzéket Professzor Úrral közöljem. A kézirattár rendezése során megtaláltam a leírt három kéziratot. Akkor és azután még néhányszor érdeklődtem múzeumunk levéltárosától, Bogáts Dénes bácsitól, Bálint Gábor levelei felől. Az ő emlékezete szerint ugyanis Bálint Gábornak 5–6, vagy esetleg 8–10 hosszabb levele volt levéltárunkban, s e leveleket Bálint Gábor külföldről írta haza család-

jának. Bogáts Dénes bácsi kérésemre többször kerestélte a levéltári anyagban ezeket a leveleket, de csak egyet talált meg belőlük. Valószínűnek tartja, hogy a többi levelek elszállítottak, és így elpusztultak. Amíg azonban az elszállított anyag leltárát meg nem kapjuk, s abból Bálint Gábor leveleinek elszállítása ki nem derül, addig szintén marad valami kevés remény, hogy a levelek nem veszttek el, hanem a becsomagolás alkalmával összezavart levéltári anyagban lappanghatnak. Sajnos, Bogáts Dénes bácsi már fél éve nagyon súlyos betegen fekszik, én magam a levéltári anyagnak még csak kis részét ismerhettem meg, s ezért az elszállított anyag leltárának megérkezéséig a levelek esetleges elpusztulásáról biztos választ nem írhatok. – A levelek elveszése különösen azért lenne nagy veszteség, mert e levelek (a megmaradt levél tanúsága szerint) Bálint Gábor életének ismeretlen szakaszát világítanák meg. A megmaradt egyetlen levelet magam futólag olvastam el egy évvel ezelőtt, mert azt terveztem, hogyha a többi is megkerül, lemásolom őket, és másolatban megküldöm Professzor Úrnak. E levélben Bálint Gábor Perzsiában tett egyik utazásáról számol be. Bogáts Dénes betegsége miatt e megmaradt egyetlen levél másolatát csak kb. 2 hét múlva küldhetem el Professzor Úrnak, most ugyanis nem kaptam meg az íróasztalán, és tőle kell megkérdezni, hogy hova tette félre számomra.

Bálint Gábor 1906-ban 457, 1908-ban 86, s néhány alkalommal még néhány könyvet adományozott múzeumunknak. Saját munkáit is mindig megküldte. A könyvtár rendezése és feldolgozása során e széjjelszórt könyveket összegyűjteni kezdtem, hogy együtt elhelyezve őrizzük. Minthogy azonban legelső sorban a múzeumi munkához szükséges szakkönyveket és az őszire megnyitni tervezett nyilvános olvasóterem részére szolgáló könyvanyagot dolgozzuk fel és cédulázzuk, mindaddig nem tudtam teljes számba összegyűjteni a Bálint Gábor adományozta könyveket. Ha Professzor Urat érdeklí, akkor a Bálint Gábortól adományozott mintegy 600 könyv (illetőleg mű) jegyzékét is meg fogom küldeni. A jegyzék elkészülésének időpontját azonban most nem tudom megjelölni.

Bálint Gábor ajándékozott múzeumunknak néhány szép, rokokó ízlésű bútordarabot is (kagyló- és hal motívumú faragott és festett asztalt, karosszéket, karos padot), amit állítólag Velencéből hozott magának haza. Leltári szám nincs rajtuk, vagy pedig lekopott, ezért leltárkönyveinkből még nem tisztázhattuk a bútor ajándéokra vonatkozó adatokat.

Múzeumunk folyosóján állandóan ki van függesztve Bálint Gábor olajfestéssel festett 30 x 50 cm nagyságú arcképe. Leltári szám nincs rajta, s ezért az arckép festőjének nevét és az arckép festésének idejét

egyelőre nem közölhetem. Ha Professzor Úr esetleg nem ismerné ezt az arcképet, akkor lefényképezem és megküldöm Professzor Úrnak.

A fentebbiek szerint Bálint Gábor a Székely Nemzeti Múzeumnak igaz barátja és támogatója, s gyakori ajándékozója volt. Arra gondoltam tehát, hogy a múzeumi irattárban valószínűleg lehetnek tőle írt levelek is. Ezek megkeresésére azonban csak március 25-e után lesz időnk, ugyanis most a március 25-án tartandó múzeumi ig. választmányi gyűlésre készítjük elő az évi jelentéseket, és ez minden időnköt lefoglalja. Közelebbi levelemben beszámolok majd a

Bálint Gáborról kideríthető, itt most csak érintett adatokról. Most azért sietek levelem elküldésével, mert a Professzor Urat legjobban érdeklő kézirati anyagról már e levelemben is beszámolhattam.

Mint levelemben már írtam, szándékomban volt Professzor Urat tudósítani Bálint Gábor múzeumunkban lévő hagyatékáról. Másfél éve állandóan készültem Kolozsvárra utazni, s úgy gondoltam, hogy Professzor Úrnál tiszteletemet téve, személyesen mondhatom el mindezt, amit most megírtam.

Sepsiszentgyörgy, 1947. március hó 18-án.
Árva József igazgató-őr.

Obrusánszky Borbála, dr. - obori@monornet.hu

Irodalom

- ARADI Éva
2005 *A hunok Indiában*, Hun-idea, Budapest.
- BAKK Pál
2001 Bálint Gábor Szentkatolna emlékezetében, in: Borcsa János (szerk.): *Szentkatolnai krónika. Hely- és művelődéstörténeti dolgozatok*, Ambrózia Kiadó, Kézdivásárhely, 177–187.
- BÁLINT Gábor
1877 *Párbuzam a magyar és mongol nyelv terén*, Hornyászy, Budapest.
1888 A tanul nyelv a turáni nyelvek sanszkritja vagy van-e a magyarnak testvére? *Erdélyi Múzeum*, V. évf., I. füzet, 33–55, 215–236.
1895 A mongol császárság története, *Erdélyi Múzeum*, 121–128, 209–218, 248–259.
1901 *A honfoglalás revíziója, vagyis a hún, székely, magyar, besenye, kun kérdés tisztázása*, Magánkiadás, Kolozsvár.
- BORCSA János (szerk.)
1994 *Szentkatolnai Bálint Gábor (Erdélyi Tudományos Füzetek 220.)*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- BUDENZ József
1886–1887 Kisebb közlemények. A magyar szókincs eredetéhez – szóegyezési adatok, főleg a keleti altjai nyelvcsoportból, *Nyelvtudományi Közlemények*, XX, 147–155.
1887–1890. Rövid mongol nyelvtan, *Nyelvtudományi Közlemények*, XXI. 274–304.
1887–1890. Mongol nyelvi mutatóványok, *Nyelvtudományi Közlemények*, XXI. 305–320.
- DE GROOT, J. J. M.
2006 *Hunok és kinaiak* (Közléteszi: Bakay Kornél), Respona, Budapest.
- GYÖRGY Lajos
1945 *Bálint Gábor emlékezete. Egy kolozsvári egyetemi tanár oroszországi és belsőázsiai nyelvtanulmányai*, Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár.
- HUNFALVY Pál
1872 A dravida nyelv, *Nyelvtudományi Közlemények*, 345–365.
- KARA György
2001 Majar hel deh mongoltoi töösöitei ügsin ucir. (A magyar nyelvben lévő hasonló mongol szavak), *Mongolica*, Vol. 11 (32), 54–61.
- KOVÁCS Sándor István (szerk.)
2001 *Batu kán pesti rokonai. Vámbéry Ármín és tatárja, Csagatáj Izsák*, Kalligram, Pozsony.
- Le CALLOCH, Bernard
1987 Mi volt Kőrösi Csoma Sándor célja? *Keletkutatás*, ősz, 12–24.
- LIGETI Lajos
1935 Mongolos jövevényszavaink kérdése, *Nyelvtudományi Közlemények*, 189–271.
- MANSZANG, TajicSiud
2005 *Mongol ündüsün-ü büren teüke*, 3-r boti, Liaoning Népi kiadó, Liaotung.
- MARCANTONIO, Angela
2006 *Az uráli nyelvcsalád. Tények, mítoszok, statisztika* (Fordította: Imre Kálmán), Magyar Ház, Budapest.
- NÉMETH Gyula
1913 Mongol elemek a magyar nyelvben, *Magyar Nyelvőr*, XLII, VI. füzet, 241–246.
- OBRUSÁNSZKY Borbála (szerk.)
2007 *A magyarság eredetének nyelvészeti emlékei. Szentkatolnai Bálint Gábor emlékkonferencia*, Táltos, Sepsiszentgyörgy.
- RUDGLEY, Richard
2002 *A barbárok. A sötét kor titkai*, Gold Book, Debrecen.

VERES Péter

- 2007 Ósmagyarok a Kaukázus előterében, különös tekintettel Bálint Gábor kaukazológiai munkásságának tükrében, in: Obrusánszky Borbála (szerk.): *A magyarság eredetének nyelvészeti emlékei. Szentkatolnai Bálint Gábor emlékkonferencia*, Tál-tos, Sepsiszentgyörgy, 182–219.

WEN, Cuifang

- 2004 The Historical Chronicle of the Great Xia kingdom, in: *Tongwan Cheng yizhi zong he yan jiu [Tongwan Cheng romváros tanulmányozása, vizsgálata]*, SangQin, Xian, 294–310.

WOJTILLA Gyula

- 1984 *Kőrösi Csoma Sándor szanszkrit–magyar szójegyzéke*, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest.

ZÁGONI, Jenő

- 2005 *Szentkatolnai Bálint Gábor: Válogatott írások*, Magánkiadás, Budapest.

În urma manuscriselor lui Gábor Bálint

(Rezumat)

Primul biograf și cercetător al activității științifice al orientalistului Gábor Bálint a fost profesorul Lajos György din Cluj, cel care a susținut o prelegere cu această tematică în anul 1944, continuându-și ulterior cercetările după manuscrisele lăsate în urmă de către Bálint Gábor.

În întâmpinarea acestor eforturi a venit în anul 1947 József Árvay, custode-diriginte al Muzeului Național Secuiesc. În scrisoarea trimisă către Lajos György acesta a precizat că muzeul are în posesie mai multe manuscrise donate chiar de către autor, printre acestea a enumerat manuscrisul dicționarului cabardo–maghiaro–latin, cel dintâi și cel mai precis dicționar de acest gen până astăzi, respectiv părți ale dicționarului dravido–german, sintetizarea datelor culese în cadrul expediției din 1877 pentru a argumenta în favoarea asemănarilor dintre limba maghiară și cea dravidă, enumerându-le pe fiecare printre limbile turanice.

Din nefericire, alte câteva manuscrise ale lui Gábor Bálint, aflate în colecția muzeului, printre care traduceri din limba mongolă, precum și unele scrisori, nu au mai putut fi identificate de către Árvay.

Search for the Gábor Bálint's Collection

(Abstract)

Lajos György was the first scholar, who dealt with Gábor Bálint's unique, but rather undiscovered inheritance. The professor gave a lecture in 1944, where he commemorated the great Székely linguist. After that he wanted to find his works, as we can see the above mentioned documents. József Árvay, who was the custodian of Székely National Museum at that time, wrote a list of Gábor Bálint's work, which can be found in the museum. They had a world-famous, but rather under researched Cabardian–Hungarian–Latin dictionary. According to Péter Veres, Hungarian ethnographer, this is best and the most exact dictionary concerning the Cabardian languages all over the world, that's why the Russian and Cabardian scholars think, he was one of the great scholars of that field. The other important work, which was mentioned in the document, the word-list of the Dravidian–German dictionary, which was gathered by 1877 on the way of Széchényi-expedition, which member was Gábor Bálint. The Hungarian scientists didn't value the Dravidian–German dictionary, because Bálint the Southern-Indian language brought into connection with Hungarian, even both of them listed among Turanid languages. But, according to the present day linguistic result some European scholars found tight connections among the Eurasian and Dravidian languages. So, Gábor Bálint was the first scholar, who proved the ancient linguistic connection in the European scientific life.

Unfortunately, lots of documents or letters disappeared. Árvay didn't find Bálint's letters to his family, but – according to the custodian – it must have been 5-6 or 8-10 long letters here.

It is sorrowful that we have no detailed information about his Mongolian translations, which we can read parts in Bálint's publications. Whether they are can be found Transylvania or anywhere or the great and epoch-making works were lost forever?! The Hungarian scholar in his 3 volumes studies said that he translated from Manchu language the Secret history of Mongols; even he mentioned in that article that he dealt with the Geser-story for the first time.

NÉPRAJZ

ETNOGRAFIE

Daniel G. Scheint

A SZÉKELYEK NÉPE ERDÉLYBEN

(A közlésről)

Az itt közlésre kerülő dolgozat erdélyi szász szakíró százhetvenöt éves könyvének¹ a részlete. A könyv magyar fordításának közzétételét Zepezsaner Jenő történész, székelyudvarhelyi múzeumigazgató vállalta fel, a negyedszáz kiadvány után álló ismert *Múzeumi Füzetek* sorozatban, a Haáz Rezső Alapítvány segítségével. A fordítónak, Boér Laurának eddig is több német és orosz nyelvű forrásszöveg magyarra ültetését köszönhetjük a Székely Nemzeti Múzeum – Délkeleti Intézet-programok keretében. A sepsiszentgyörgyi múzeumi évkönyvben most előrebocsátott részlet reményeink szerint ahhoz is hozzájárul, hogy a könyvet, melynek megjelenése jövőre várható, a megérdemelt figyelem fogadja.

Daniel G. Scheint, Szinnyei József lexikonában Daniel *Theophil* Scheint (1772–1835) medgyesi orvos, Bécsben végzett, a himlőoltás egyik korai szorgalmazója. Borszékéről már 1824-ben, majd 1831-ben is megjelentet szakmunkát.² Székelyföld-leírását az 1820-as évek második felében állította össze, betegségének borszéki kezelését és gyógyulását követően, évekkel a megjelenés előtt (1833; a medgyesi előző 1832. decemberi). A felhasznált irodalom azt mutatja, hogy még 1830-ban is dolgozott rajta. Vallomása szerint a kiadással a könyvecske térképmellékletének sokszorosítása miatt kellett várnia.

Scheint munkájának nem utolsósorban az biztosít különleges értéket, hogy ez az első nemzeti nyelven megjelent általános Székelyföld-leírás (korábban Lakatos István, illetve a jezsuita Szilatsék Pál ismerteti önálló kiadványban a Székelyföldet, latinul,³ és Benkő József

Transsilvániájának idevágó, ugyancsak latin nyelvű fejezete is csak a közelebbi múltban került kiadásra⁴). Hasonló leírással, már magyar nyelven, Benkő Károly próbálkozik következőként, de az ő vállalkozása torzóban marad.⁵ A Székelyföld monográfiáját, mint ismeretes, végül Orbán Balázs valósítja meg. 1869–1873 között⁶ megjelenő nagy műve egyrészt máig a térség kutatásának kincsesbányája, másrészt egy romantikus szemléletű tudománytörténeti korszak megkésett teljesítménye.⁷ Orbánt Kozma Ferenc 1879-es műve ellenpontozza, egészíti ki a Scheint érdeklődésére is inkább jellemző gazdasági és kultúraelemző közelítéssel, már a pozitívizmus eszköztárának birtokában,⁸ és párhuzamosan vele megjelenik az első olyan vonatkozó szakmonográfia,⁹ amely azt jelzi, hogy a régió kutatásának elmélyítése a továbbiakban már az egyes tudományos diszciplínák feladata.

Scheint könyve utóbbiakkal szemben még a 18. század végi felvilágosodás államismereti és reformtörekvéseinek a közvetlen folytatója, ahogy korszaka, a magyarországi–erdélyi reformkor is, nem nélkülözve persze a romantikus elemeket (pl. nemzetkarakterológia, a történelmi romokra irányuló érdeklődés). Munkája sajnós a német etnikum és nyelv térségbeli térvesztését követően a szakmai köztudatból is meglehetősen kiszorult. Ez értékét tovább növeli: a szász nézőpont és szakirodalom ismeretének viszonylagos elhanyagolása magyar részről a 20. században, különösen annak második felében, érzékeny veszteségünk. A ritka kivételek, mint Nagy Jenő, Ritoók János, Binder Pál, Wanek Ferenc, Pozsony Ferenc, Hajdú Farkas-Zoltán munkái ezzel kellőképpen szembesítettek is.

¹ Scheint, Daniel G.: *Das Land und Volk der Szeckler in Siebenbürgen, in physischer, politischer, statistischer und geschichtlicher Hinsicht...* (SCHEINT, Daniel G. 1833.) [Az erdélyi székelyek országa és népe természeti, politikai, statisztikai és történelmi szempontból. Daniel G. Scheint cs. és kir. orvosdoktorától. Első és második rész: Hon- és népméret. Mellékelten Székelyföld térképe, Pest, 1833. K. A. Hartleben kiadása. A fejedelem és haza szolgálatában érdemeket szerzett székelyek őseinek őszinte tisztelettel ajánlja a szerző. (A közlők.)]

² SCHEINT, Daniel G. 1824 és 1825; SCHEINT, Daniel G. 1831.

³ LAKATOS István 1702; SZILATSEK Pál 1731.

⁴ BENKŐ József 1789, II, 6–294.

⁵ Benkő Károlynak egyetlen vonatkozó munkája jelent meg

életében, Csík-, Gyergyó- és Kászsónszékéről (BENKŐ Károly 1853.), kettő posztumusz megjelenésű, Marosszékéről és Marosvásárhelyről (BENKŐ Károly 1862; BENKŐ Károly 1868–1869.), Háromszékre vonatkozó munkája pedig kéziratban maradt (az OSzK Kézirattárának leíró cédulája alapján).

⁶ Ha ide számítjuk utolsó nagy munkáját, a *Torda város és környékét*, akkor 1869–1889 között.

⁷ KÓSA László 2001, 24.

⁸ KOZMA Ferenc 1879. Vö. a Herman Ottó felsorolta három, a néprajzban is alkalmazandó természettudományos módszertani alapelv: a megfigyelés hűsége, a jellemzőinek kifejtése, az összehasonlítás bevonása (KÓSA László 2001, 99.).

⁹ HERBICH Ferenc 1878.

Scheint könyve egy elsősorban a Székelyföld természeti feltételeit és közigazgatási beosztását bemutató első (országismereti) részből és a lakosság jellemzésére, életére összpontosító második (népismereti) részből áll.¹⁰ A mostani válogatás a második résznek a mai értelemben véve néprajzi vonatkozású fejezeteire alapoz (a székelyek fizikai antropológiai és nemzetkarakterológiai jellemzése, az együttlakó népcsoportok ismertetése, a székelyek nyelve, a foglalkozások és gazdasági lehetőségek, viselet és épületek, közkerölcs és szokások), így mellőzi például a székelyek eredetére vonatkozó nézetek és történelmi-korabeli társadalmi tagozódásuk kifejtését vagy az oktatási–művelődési intézmények és az egyházi szervezetek bemutatását. A többi fejezetben fellelhető kisebb, néprajzi érintettségű adalékok előrebocsátott rövid felsorolása is indokolt:

Irodalmi vándormotívumok, történelmi (szó)hagyomány és népi hiedelemanyag:

– A csíkszentdomokosi Pásztorbükk-patak vidéke nevezetes hely, mivel itt gyilkolták meg Báthori Endre bíborost.¹¹

– A monda szerint a Rika-erdőben temették el Attila első feleségét, Rékát (*Reca, Recca*).¹²

– A csíkszenttamási Feneketlen-tóról a lakosok azt állítják, hogy a Garados-hegyi őrház alatti víznyelőbbe bedobott kacsák itt bukkannak elő sértetlenül.¹³

– A Szent Anna-tavi „vízigyíkről”: „Ez sose nő nagyobbra öt hüvelyknél, teste hajlékony, és hasa sárga. A helybeliek mérgezõnek tartják, ezért mérges vízigyéknak, étõgyéknak nevezik, és azt hiszik, hogyha elégetik, majd porrá törik, vízzel keverve megisszák, minden porszemből egy újabb vízigyík születik újjá az emberi testben, és ez a mérgezés halálos.”¹⁴

– A Szent Anna-tavat korábban feneketlennek, a tengerrel összeköttetésben levõnek tartották (*tengerszem*). A tavon használt dereglyék maradványainak a vélt eredetén (tengeri hajótörés) kívül a „tó szokatlan fekvése és a helybeliek azon észrevétele, hogy gyakran gyűlnek össze felette vihar- és esõfelhõk, sokféle tápot adtak a népi babonának. Ennek következtében még azt is állítják, hogy sárkányok laktak a tavat, melyek ezeket a viharokat okozzák.”¹⁵

– Csíkszenttamáson is Feneketlen-tónak hívnak egy tavat.¹⁶

¹⁰ Az elõszóban jelzett harmadik és negyedik, statisztikai, valamint történelmi rész megvalósulásáról Szinyei sem tud.

¹¹ SCHEINT, Daniel G. 1833, 72.

¹² Uo., 31.

¹³ Uo., 81.

¹⁴ Uo., 83. A vízigyék és az étõgyék a német szövegben is magyarul. (A közlõk.)

¹⁵ Uo., 82–83. A tengerszem a német szövegben is magyarul. (A közlõk.)

¹⁶ Uo., 83.

Nyelvi adatok:

– „Ami a hegyrajzot illeti, a székelyek a hegységek és hegyek lábát azok tövének, a lejtõt oldálnak, a hoszú és magas lejtõket nyaknak, a csúcst a hegy tetejének, fejének, a gerincet, hegyhátat bércnek, az olyan hasadékokat pedig, melyek a hegyeket egyik oldaluktól a másikig egyenletesen szelik át, sorosoknak nevezik.”¹⁷

– „A -vize megnevezéssel mindig egy erõs patakot, egy kis folyót jelölnek, a közönséges pataktól megkülönböztetendõ.”¹⁸

Ásványi kincsekhez kapcsolódó foglalatosságokról:

– Lövetei (Kéruly-pataki) és csíkdánfalvi vashámorok, csíkszentdomokosi rézbánya kerül említésre.¹⁹

– Korábbi idõkben kénbányákat tartottak fenn a torjai Büdös-hegy oldalában.²⁰

– A vízben, mely zavarosan folyik ki az almási hegyhasadékból (tehát a Vízkeletekben), az aranyosó cigányok nyáron aranyat keresnek. Aranyat mosnak az Aranyosból és a Marosból is.²¹

– Csíkkozmas mellett elég jelentõs salétromfõzõ volt.²²

– „Hegykátrány-források a felszínen nincsenek, de ásott kutakban találtak ilyeneket a Sósmezõn, a moldvai határ közelében. Ezen vidék lakói az ásott gödörbe mogyoró- vagy nyírfaágakból való fonadékot engednek le, az erdélyi méhkasokhoz hasonló, melyek mindkét vége nyitott, de fent szélesebb, mint lent; erre a kihegyezett gödõrfonadékra egy rudat helyeznek keresztbe, mely két földcölõpõn nyugszik, és a földbe van erõsítve. Egy ló a legtöbb két õl mély gödõrbõl 3–6 erdélyi akós dézsával húz fel a kereszttrúdon fekvõ kötél segítségével, amit azután a kút közelében a földre kiterített fafonadékra öntenek, és ezt szükség szerint többször megismétlik. A kihúzott víz tiszta felületén egészen átlátszó, zsíros, szagtalan folyadék (hegyi olaj, Bergõhl) van, melyfennmarad a vesszõfonadék közt, mert nehezebben folyik le, mint a víz. Az így összegyűjtött hegyi olaj a meleg és a légnyomás hatására észrevehetően megváltozik, és erõs, átható szagot kap, koromfekete színű lesz, és tömönyebb, vastagabb; ebben az alakban gyűjtik össze, mint hegyi kátrányt, és hordókban árulják a lószerszám és szekér kenésére, *dubot, pokure* néven.”²³

¹⁷ Uo., 26. A kurziválással kiemelt térszínrajzi elemek a német szövegben is magyarul. (A közlõk.)

¹⁸ Uo., 53. A német szövegben *visze*. (A közlõk.)

¹⁹ Uo., 101.

²⁰ Uo., 30.

²¹ Uo., 27. és 82, 101.

²² Uo., 100.

²³ Uo., 86–87. Vö. már 85. A kőolaj (pakura) tkp. itt elírással *pokuse*, de a 100. oldalon már *pokure* (ott viszont a *dubot*, vagyis a deget jelenik meg *dubatként*). (A közlõk.)

– A kovásznai Pokolsár iszapját sikeresen használják a helybeliek a poloskák által bepiszkított szobák meszelésére.²⁴

– A hideg borvízfürdők vizét szükség esetén megforrósított kovakövel melegítik.²⁵

Erdőkielésről:

– Az 1783. évi *Conscriptio*ban 162 órányi hosszú és 75 széles erdőterületet utaltak ki az 1. székely határhoz tartozóknak. „Mivel azonban ezen erdőségek nagy része hozzáférhetetlen, nem is lehet őket megfelelő módon hasznosítani, ezért megpróbálják kiirtani őket, és a kiirtott helyeket füves rétekké alakítani, és ezért gyakran oláhoknak adják bérbe egy részüket, akik azután szerződésileg kötelezik magukat, hogy az erdőség egy részét kiirtják.”²⁶

Vízfolyások és állóvizek hasznosításáról és kapcsolatos gondokról, megoldásokról:

– „A Kis-Küküllő vize eredeténél tiszta, kristályként átlátszó, és ivásra kellemes; mihelyt azonban a Sófalváról a *parajdi* sóbánya mellett elfolyó *Korondi*-patak összevegyül a Kis-Küküllővel, ez is sós lesz, gyakran egészen elsósul, emiatt ilyenkor csak szarvasmarha-ítatásra használják.”²⁷

– A Csernátoni-patak tartós esőzésekkor áradásaival nagy károkat okoz a kaszálókban.²⁸

– „Különösen veszedelmesek a tavaszi áradások, mikor a hó a hegyekben hirtelen olvad el, és a környező vidékeken is nagy pusztításokat okoz. Ha ezek az áradások késő tavaszal történnek, a Nagy-Küküllő mentén, mely feltöltődik a *Hargita* vizeivel, *zöld árvíz*nek nevezik őket. Mivel egyes hegyi folyókon fát tutajoznak a többi országrészbe, a víz mennyiség, a feltöltődés ideje és a folyómeder ismerete nagy jelentőségű, különösen a fát szállító tutajosok számára. Ezért ezek nagyon pontosan megjegyzik a víz magas, közepes és alacsony állását, és iparuk üzése céljából jelzésekkel készülnek fel rá.”²⁹

– Az Oltot sziklás hordaléka a sok gátnál tölti fel, szűkíti össze.³⁰

– Az Olt már forrásától 8–10 percnnyire egy deszkamalmot hoz mozgásba.³¹

– A csíkszenttamási *Feneketlen-tóból* kiömlő *Hévíz* vize már negyedórányi távolságra egy őrlőmalmot hajt.³²

– A Maros már Gyergyóalfalunál 12 darabból álló farakást képes elbírní.³³

– A Maroshévíz alatti hegyekben a Maros csak korlátozottan hajózható a sziklás meder miatt, hasonlóképpen a lapályon a malmok miatt Marosújvárig.³⁴

– A Nagy-Küküllő az Ivó-vize, a Varság-vize, a Sikaszó-vize felvételét követően bírja el a közönséges tutajokat.³⁵

– A Fenyéd-vize négy kőmalmot hajt.³⁶

– A csomafalvi Somlyó-hegyből eredő Csomoja(?)-patakot egy malomgát két patakra osztja, melyek külön torkollnak be a Marosba.³⁷

– „Mivel a *Vargyas Szentegyházoláhfalu* felett csak egy kis magaslat, a *Hargita*-hegység egy lejtője választja el a *Nagy-Homoród* folyó területétől; és mivel télen vagy nagy esők idején a folyómeder megszokott emelkedni, a *Vargyas* pedig ezáltal könnyen más folyómedret készíthetne magának, *Szentegyházoláhfalu* lakóinak kell ezt megakadályozni, nagy fenyőtuskókból készült védőgátak által, ami gyakran huzamosabb ideig tartó munkát igényel. Minthogy ezáltal a *Vargyas*- és *Homoród*-völgy lakóinak az a nagy előnye származik, hogy soha nem szenvednek vízhiányban, régi idők óta kötelezték magukat, hogy *Oláhfalunak* természetbeni szolgáltatást nyújtsanak. Így *Lövete*, *Homoródalmás*, *Homoródkarácsonfalva*, *Homoródoklánd*, *Homoródújfalva*, valamint a *Homoród* őrlőmalmai is minden malomkő után 1 negyed hasznot (16 erdélyi pint) fizetnek, *Vargyas* negyed haszont és háromnegyed zab vízszolgáltatást.”³⁸

– A Székelyföld lapályain további jelentéktelen tavak, melyeket halastónak vagy gabonaőrle malmot hajtó víztárolónak alakítottak ki, pl. a marosszéki tavak.³⁹

– A havasi lápokban fatörzsekkel rakják ki az átvezető utakat, hidalják át a járhatatlan helyeket.⁴⁰

További honismereti adat:

– A Fekete Dorna és Neagra Secuiască forrásvidéke (a Székelyföld legészakibb pereme) egyben erdélyi–moldvai határ, melyet itt felállított határ-sas, moldvai részről pedig egy fába vágott ökor- vagy bivalyfej jelez.⁴¹

A fordításhoz felhasznált példány a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban található. Itt illesse köszönet munkatársát, Bányai Rékát, nélkülözhetetlen segítségéért, kedvességéért.

(DKI)

*

²⁴ Uo., 84.

²⁵ Uo., 86.

²⁶ Uo., 31–32.

²⁷ Uo., 54.

²⁸ Uo., 68.

²⁹ Uo., 37–38. A *kurzivalással* kiemelt *zöld árvíz* a német szövegben is magyarul. (A *közlők.*)

³⁰ Uo., 72.

³¹ Uo., 61.

³² Uo., 83.

³³ Uo., 41.

³⁴ Uo., 59.

³⁵ Uo., 55.

³⁶ Uo., 58.

³⁷ Uo., 44.

³⁸ Uo., 66.

³⁹ Uo., 84.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo., 6.

Második rész⁴²

Első szakasz

A nép természeti és erkölcsi karaktere

A székelyek egy szép és erőteljes emberfaj, alkatuk zömök, és természetük közepes. Arcuk formája többnyire kerekded; arcvonásaik, ha élesek is, a lapos homlok, keskeny, hajlott orr, kis száj, enyhén kiemelkedő ajkak, telt, kerek áll, kissé előugró egyes részek nagyon kifejezőek a tüzes szempár révén. Arcszínük kicsit barnás, hajuk nagyjából fekete, Gyergyó északkeleti lakóinál és Felcsíkban fiatalságuk idején majdnem általánosan szőke. Egyszerű életmódjuk mellett tartós egészségnek örvendenek, és sok idős, még mozgékony ember van köztük, míg férfikorukban testi erő kimutatásakor energia, kitartás, ügyesség és nagyfokú indulatosság jellemző rájuk.

Ami szellemi képességeiket illeti, nem lehet fel nem ismerni, hogy természetes adottságaik kitűnőek, és hogy közöttük megfelelő irányítású képzés mellett kiváló főket lehet találni; csak sajnálhatjuk, hogy magasabb iskoláik berendezkedése inkább az értelem és emlékezet képzésére irányulnak, mint az egész kedély ösztönzésére, amiért a szépérzéküket kevésbé veszik figyelembe.

Az átlagembert ezenkívül durva érzékiség, babonára való hajlam, nyakasság és becsvágy jellemzi, de jóindulatú, munkaszerető, hűséges, a háborúban megfontolásból és vele született bátorsága okán vitéz.⁴³

Második szakasz

(...)⁴⁴

Megtűrt népek

A székelyeken kívül, akik az egyedüli kiváltságos nép a Székelyföldön, és egyedül gondoskodnak a nép és ország ügyeinek intézéséről, még sok más nép is van, akik részben a szomszédos idegen országokból, részben a Székelyföld más részeiből telepedtek le itt, és élvezik a törvények védelmét, anélkül, hogy bármilyen részt vehetnének az igazgatásban, melyek tehát csupán megtűrték. Így találunk:

1. Kevés szász, akik Erdély szász településeiről költöztek ide, és kézművességgel foglalkoznak. Háromszék Kézdi fiúszékében egy falu a Szászfalu nevet viseli, a lakosai valaha csupa szászok lehettek, most azonban sem nyelvükben, sem viseletükben és szokásaikban nem különböznek a többi székelytől.

2. Németeket, akik még most is ide telepednek le Németország különböző vidékeiről, és, különösen a mezővárosokban és Marosvásárhely szabad királyi városban, kézművességgel foglalkoznak.

3. Örményeket, akik Örményországból származnak, és 1672-ben, a perzsáktól és törököktől sanyargatva jöttek Erdélybe a Krímen és Moldván keresztül, és ezek egy része Apafi uralkodása alatt Gyergyóban Szentmiklóson és Szépvízen telepedett le, a Székelyföldön, ahol most kereskednek, és egymás között örményül beszélnek.

4. Oláhokat: ezek a szomszédos Moldvából, Oláhországból és Erdély más részeiből költözhettek ide; a nyelvük, vallásuk, szokásaik és hagyományaik közös azzal a néppel, mely a szlávok és római telepések keveréke, Oláhországot és Moldvát lakja, és Erdélyben a többi nép közé telepedve él, római–szláv nyelvet beszél, és magát rumuninak nevezi. Öltözkük nagyon egyszerű, és majdnem minden ruhadarabjukat maguk állítják elő. Falvakban és a mezővárosok szélén laknak, valamint Marosvásárhely szabad királyi város elővárosaiban, hanyagul követik a többi lakos építkezési módját, földműveléssel foglalkoznak, de legszívesebben állatgondozásból és pásztorkodásból élnek. Azok, akik a határhegységekben laknak, prédiúmok és egész havasrészeket bérelnek a székely közösségektől és a birtokos nemességtől, és itt kecskét, juhot, disznót és szarvasmarhát nevelnek. Szabad oláhok saját földbirtokkal nincsenek a Székelyföldön, azokon kívül, akik a revindikált havasokban⁴⁵ élnek: ők a nemeseknek adóznak.⁴⁶

5. Cigányok, Singari, Cigányi, Újparasztok:

Ők a Székelyföld legalacsonyabb néposztályához tartoznak, hindusztáni eredetűek, és a természet vad növényeinek; arcszínük sötétbarna és sárga, saját nyelvüket beszélik, a cigányt. Kétféle cigány van: letelepültek vagy újparasztok és vándorcigányok (Sátor[os]cigányok). Azok fa- és vaskovács-munkákból élnek, és a köznépi osztályoknak mindenféle hasznos házi eszközt készítenek. Közülük sokan zenével foglalkoznak, melyben nagyon tanulékonynak és ügyesnek mutatkoznak, tanult útmutatás nélkül sajátítják el, csupán mechanikusan, gyakorlással és finom hallásuk segítségével. Ezt a művészetet városokban és vásárokon gyakorolják, és a birtokos nemes-

⁴² A további jegyzetanyagban a meg nem különböztetett jegyzetek Scheint saját jegyzetei vagy a közlés során a jegyzetbe átcsoportosított szövegközi irodalomjegyzék. (A közlők.)

⁴³ Conf. *National Character der Nationen in Siebenbürgen*, Bécs, 1792.

⁴⁴ A szakasz első része a székelyek eredetével foglalkozik. (A közlők.)

⁴⁵ *Revindikált havasok*: az 1741. évi osztrák–török egyezmény alapján az 1769-es határkijelöléssel a Székelyföld is visszanyer az idők során Moldvához és Oláhországhoz került hegyvidéki

peremterületeket. (A közlők.)

⁴⁶ (...) [A románokra vonatkozó gazdag, de csak általános, első-sorban a román eredetkérdésre összpontosító irodalomjegyzék mellőztük. (A közlők.)] Az oláhok fejedelme még ma is Isten kegyelméből az ungro-vlachok fejedelmének nevezi magát, és az oláh lakosok ungrovlachi, megkülönböztetésül a maurovlachitól, akik a Haemus [Balkáni-hegység] alatt laknak – *Mokán* vagy *Kumánok* nevet visel a moldvai lakos a Tatros, Ojtoz, Putna mentén Buzăuig, a hegyek alján.

ség házáinál, ahol egyetlen vidám összejövetelről sem hiányoznak, és bámulatra méltó képességre tesznek szert a fúvós és húros hangszereken. Összességükben nagyzólok, és kedvelik a pompát a ruházkodásukban, de tisztátalanok, lusták, pazarlók, és minden bűnös szenvedélynek hódolnak. Egy nagy részük aranygyűjtéssel fizeti az állami adókat, az aranyban gazdag folyók homokjából, pl. az *Aranyosból* és a *Marosból*, ezeket a Fiskusnak adózókként különösen megbecsülik. A legalacsonyabb sorúak közülük a gyepmester és a hóhér szerepét látják el. Mind *alávetettek*, részben a nemeseknek, részben a helységeknek, ahol laknak. A vándorcigányok (*korturár, sátor[os] cigányok*) vad nomádokként vonulnak faluról falura, családjaikkal együtt, és durva, rossz vászonsátorban laknak, melyet *kortnak* neveznek, és amelyet egész egyszerűen két rúdhoz erősítenek. Kovács- és lakatosmunkából élnek, tolvajlásból és jóslásból, hamis pénzből és csalásból. Talán azoknak a cigányoknak a maradékai, akiket Decebalus hívott az országba, hogy hadifelszerelést készítsenek a rómaiak elleni harcra.⁴⁷

6. *Zsidók, sidov.* Valószínűleg Decebalus idején vándoroltak be Erdélybe, és azután később Konstantinápoly bevétele után, Kr. u. 1453-ban. A Székelyföldön szétszórtan élnek mezővárosokban, *Marosvásárhely* szabad királyi városban és falvakban, és kereskedelemből, sörfőzésből és pálinkafőzésből tartják el magukat. Megtanulják a magyar nyelvet.⁴⁸

Harmadik szakasz

A székelyek nyelve

A székelyek most a magyarok nyelvét beszélik. Mivel e két nép szokásaiban, karakterében és életében oly sok a közös vonás, eredeti nyelvüket is jellemezhetette rokonság: de a két rokon nyelv eggyéolvadása a mai magyar nyelvvé, melynek kialakulására nem kis befolyással volt a szláv népekkel való kapcsolat, csak

akkor történhetett meg, mikor a két nép közelebbi viszonyba került egymással. Az élő székely nyelv több tájszólásra oszlik, melyek részben, mint ismeretes, az azt beszélők műveltségi foka szerint különböznek egymástól, részben az ország éghajlata és természeti körülményei miatt, ahol a nép lakik, minthogy ezek is közvetlen befolyással vannak a nyelv kialakulására. A nyelv nyersége és keménysége tehát e népek első lakóhelyeinek nyersebb és kevésbé barátságos mivoltára enged következtetni, mely a nép karakterének kialakulására is befolyással kellett, hogy legyen, úgy, ahogy egész felépítése és nyelvtani formájának egyszerűsége ázsiai eredetre. Bármennyire keménynek is tűnne e nyelv a mássalhangzók túl nagy gyakorisága miatt, mégis sok megnyerő, kellemes és lágy van benne, és a hangsúlytalan *a* és *e* révén nagyon telt hangzású. Valami sajátságos és kellemetlen adódik a kiejtéshez a Székelyföldön a köznépre jellemző vonatottság, a mondatvégi elnyújtás és a szavak éneklő ejtése által, minek következtében a dialektus lágy, a kiejtés bágyadtan, tűz nélkül cseng; a székelyeknek vannak sajátosságaik is egyes szavak kiejtésében és írásmódjában, az *ó*-t *ava*-nak, az *é*-t *ő*-nek használják, és az *eve*-t *üve*-vé alakítják át, pl. *ember* helyett *embört* mondanak, *mi* helyett *müt*, *minket* helyett *münket*, *cséálam*, *feteke* stb.⁴⁹ Szavaik lejegyzésére a székelyek, akár csak a magyarok, a latin ábécét használják. Többen ugyan azt állítják, hogy a székelyeknek korábban azonos ábécéjük volt a hunokkal, és írás céljára előbb négyszögűre vágott botokat használtak volna, melyekbe bevészték a gondolataikat: de marad a nagy kérdés, hogy volt-e valaha hun ábécé?⁵⁰ Hogy a hunok olyan messze jutottak volna műveltségben, hogy írásban közöljék gondolataikat, alig hihető. Lehettek jeleik egymás kölcsönös megértésére és gondolataik szemléletes ismertetésére, és *Bod Péter* hieroglifákról beszél velük kapcsolatban. De rendszeres ábécéjük aligha lehetett.⁵¹

⁴⁷ *Versuch über den Siebenbürger-Costum mit illum. Kupfern*, Nagyszeben, 1807 (1. Heft: *Zigeuner*); Grellmann, H. M. H., *Historischer Versuch über die Zigeuner*, Göttingen, 1787; Enessey György, *A cigány nemzetnek igazi eredete, története*, Komárom, 1798; Krauß, P. I., *Abhandlung über die Zigeuner (Briester Monatschrift*, 1793. februári és áprilisi füzet), Kolozsvár; Gisellini, Fr., *Über die Zigeuner in seiner Geschichte des Banates*, 1. rész, 6. kötet; Hasse, I. G., *Neue Aufschlüsse über die ältere Zigeuner-geschichte aus griechischen Schriftstellern*, Königsberg, 1803. [A *sátor cigány* a német szövegben is magyarul. (A közlők.)]

⁴⁸ Illia, A., *Ortus et progressus variarum in Dacia gentium et religionum*, Kolozsvár, 1730; *Articuli Diaetales Transylvaniae*.

⁴⁹ Gyarmathi Sámuel *Grammatikája*, 360; Benkő József, *Transsylvania generalis*, I. rész, 463; a Gelei Katona István *Magyar Grammatikáskájának* (Gyulafehérvár, 1645) előszavában „a székelyek beszélnek az igaz magyar nyelvet”; lásd Philos. Dr. Kovács Tamás [díjazott munkája] a Marczibányi Alapítvány kérdés[er]e

az 1822. évre, *Tudományos Gyűjtemény*, 1828, X. kötet, 121.

⁵⁰ *Lakatos* [István] kinyomtatott egy hun ábécét, jobbról balra olvasandó, mint minden keleti írás, és latin betűkkel kifejezve a következő: Z, j, xy, ü, u, t, ty, ss, s, r, p, j, ö, o, uj, n, m, lj, l, k, j, i, h, gj, gh, f, e, d, cz, cs, b, a, A. Desericzky [József Ince] a *De initiis et majoribus Hungarorum commentaria* 1. részében (Buda és Pest, 1748, 24.) azt állítja, hogy a csíksomlyói könyvtárban megtalálta a hun ábécét. 1830-ban ez már nem volt megtalálható, ahogy a gót betűs ábécé is hiányzott.

⁵¹ A hun ábécével kapcsolatos ismereteknek a következő művekben nézhetünk utána: *Alphabetum Hunno Scythicum, ex variis Inscriptionibus*, Ms.; Bél Mátyás, *De vetera literatura Hunno Scythica exercitatio*, 4, Lipcse, 1718, c. ábra; Burch, Gotthelf M., *Introductio in historia*, Lit. C, XI, §. 2, 938; Telegdi János, *Rudimenta priscae Hunnorum linguae brevibus quaestionibus ac responsionibus comprehensa* (bevezet. Baranyai Decsi János), 1598, Ms. [Kiadásait I. Szinnyeinél]; *Libellus precum quotidianarum*

Arndt, a tudós nyelvész a magyar nyelvet a csúd és a finn lányának tartja, és a csúd és finn népeket az eltűnt szkíta népek maradványainak, akiket a nagy népvándorlás űzött el telephelyeikről, az Ural-tó [így!] lapályairól, a Kaszpi- és a Fekete-tengertől.⁵²

Azt az Arndt által indítványozott ötletet, hogy ti. a finn és magyar nyelv rokonok, következképpen a két nép is rokon, és ezáltal megnyílik a lehetősége, hogy feltalálják a magyarok és székelyek eredeti lakóhelyeit, több nemeslelkű magyar felkarolta, akik néhány veszedelmes utazásra vállalkoztak e célból.

Egy ilyen utazásra vállalkozott az esztergomi *Jaksics Gregor* a Kaukázusba, az 1801–1813 és 1815–1821 években.⁵³

Hasonló utazásra indult 1826-ban a mi derék földünk, *Kőrösi Csoma Sándor* a Kaukázusba, és veszélyes vállalkozásában *Aleppóban* és *Zanszkarban*, ahol kutatásai érdekében szanszkritül tanult, nagylelkűen támogatta az angol *Moorcroft*. 1829 decemberében állítólag *Kanam* kolostorában, a lámaista vallás szerzetesei között tartózkodott, hogy elsajátítsa a tibetiek nyelvét, és itt egy nyelvtant és szótárt is kidolgozott.⁵⁴

Soha nem hiányoztak azok a fáradozások, melyek a magyar nyelvnek megadják azt a műveltségi fokot, melyben erőteljesen fejlődhet: Erdélyben evégből egy tudós társaság alakult, mely a gr. Bánffy György őexcellenciája, az állam és haza szolgálatában kiemelkedő érdemeket szerzett kormányzó felügyelete alatt hathatósan bizonyította ezt a lázas igyekezetet.⁵⁵ A Magyar Királyság tudósai⁵⁶ beteljesítették ezt a törekvést, és őfelsége I. Ferenc császár, a magyarok szeretett királya engedélyezte a magyar nemzet számára nemes nyelvük szabadságát és kiterjesztését, biztosította használatának méltóságát, és

charactere scytico magyario, more hebraico a dextra sinistram versus exaratas, Ms.; *Litterae antiquae Siciliae ex notationibus Stephani Dobai*, Ms.; Hajas István Gáspár, *Litteraturae Scytico magyariae monumentum*, Ms.; Ortelius, I. Godofredus, *Harmonia linguarum Orientis et Occidentis, speciatimque Ungaricae cum Hebraica*, Vittenberg, 1746; Schelhorn, Johannes G., *Commercii epistolarum*, Uffenbachiani selectis editis, Ulm, 1773, 3 és 75.

⁵² *Über den Ursprung und die verschiedenartige Verwandtschaft der europäischen Sprachen* (Dr. Gottlieb von Arndt orosz cári udvari tanácsos általános összehasonlító szótárának útmutatása alapján kiadta dr. Fr. Ludvig Kläber), Frankfurt am Main, 1818; *Finnische Sprachlehre für Finnen und nicht Finnen mit Beziehung auf die Ähnlichkeit der Finnischen Sprache mit der Ungarischen und einem Anhang von Finnischen Idiotismen und Vergleichen der Finnischen und Ungarischen Etimologie* (szerk. Strahlmann), Szentpétervár, 1809.

⁵³ A görögkeleti vallású Jaksics Gergely Szinnyei szerint csak 1804-ben indult első útjára. A Kaukázusba második útján tartott. (A közlök.)

⁵⁴ *Magyar Kurir*, 1826/43, 342; *Tudományos Gyűjtemény*, 1826, IX. kötet, 105–109; *Gem. Blätter der ver. Ofner–Pesther Zeitung*, 1826, 17. Decembris, XCVIII és CI; Ua., 1829, 13. Decemb-

ezáltal gyógyírral szolgált a nemzet kívánságaira, Magyarország becsületére és a haza jólétére; miáltal a szeretet köteléke újból megerősödik az uralkodó és Magyarország között.⁵⁷

A Székelyföldön annyira általánosan és szigorúan gyakorolják a magyar nyelvet, hogy minden megtűrt nép érti ezt a nyelvet, és a megtűrt népeknél az unokák már egyáltalán nem értik nagyszüleik nyelvét.

Ennek alapos megtanulására *Márton József* tudós művében találunk útmutatást.⁵⁸

(...)⁵⁹

Hetedik szakasz

A lakosság kereseti ágai

A székelyek tevékeny nép; próbálják kihasználni mindazokat az előnyöket, melyeket a hely, a fekvés és az alkalom kínálnak számukra, a termelés és kereskedelem minden ágát, hogy terményeiket műveljék, és előteremtsék a szükségleteik kielégítéséhez szükséges eszközöket. De nem mindenütt és földjük nem minden részén jutalmazza bőséges termés a szorgalmukat, és különösen a hegyvidékieknek kell sokféle akadállyal megküzdniük, hogy sok esetben bár szűkösen ellássák magukat a legszükségesebbekkel. Minthogy azonban a székelyek életmódja egyszerű, és szükségleteik csekélyek, mivel a közemberek körében a kártékony fényűzés vagy az élvezetek és berendezések iránti vágy nem haladja meg a nélkülözhetetlent, hogy a buja, tetszetős és divatos után sóvárogjon: így könnyebben éri el a jólétnek azt a fokát, melynél a szerény igényű elégedettnek érzi magát azáltal, hogy a legszükségesebbet és a fő életszükségleteket ki tudja elégíteni, és a nélkülözhetőt könnyen megtanulja nélkülözni. Persze eközben gyakori a törekvés arra,

ris, 1830, 22. July; *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*, 17. July 1826, 476; *Berliner Zeitung*, 4. Dezember 1829. [A német szövegben *Tanskar*. Kőrösi Csoma Sándor útjának és életének helyszíneire. A kérdés gazdag újabb irodalma. (A közlök.)]

⁵⁵ Aranka György, *Az erdélyi kézírásban levő történetírók kiadására felállítandó társaságnak rajzolatja*, Kolozsvár, 1791; Uő, *Egy erdélyi magyar nyelvmívelő társaság felállításáról való rajzolat*, Uo., 1791; Uő, *A magyar nyelvmívelő társaságról. Újabb elmélkedés*, Uo., 1792.

⁵⁶ Gruber, Carl Anton, *Historia linguae Ungaricae*, Pozsony, 1830, 126.

⁵⁷ Anno 1830. Articulus VIII. De usu linguae nationalis. Ad proprius assequendum, circa culturam Linguae nationalis articulo 16: 1790–91. 7: 1792. et 4: 1805. scopum, SS. et OO. benigne annuente Regia Majestate decreverunt: (§. 1–5.).

⁵⁸ Márton József, *Abhandlung über die Natur, die Eigenschaft und Ausbildung der ungarischen Sprache, wie auch über die leichteste Art dieselbe gründlich zu erlernen, und zu lernen*, Bécs, 1827.

⁵⁹ A negyedik szakasz tartalma: *Tanintézmények. Könyvtárai. Nyomdái. Ötödik szakasz: Vallásfelekezetek. Hatodik szakasz: Néposztályok vagy rendek. Kiemeli a felekezeti békét. (A közlök.)*

hogy kereseti forrásait növelje, az ipart fejlessze, és így a jólétet virágzóbbá tegye.

Hogy azonban könnyebben át tudjuk tekinteni a székelyek ipartörökvéseinek és életének teljes körét, a következő három szakaszban írjuk le őstermelésüket, ipari termelésüket és a termékek forgalmazását.

1. Őstermelés

Ebben a szakaszban azon javak előállítását tárgyaljuk, melyeket a természet közvetlenül juttat az emberi szorgalom és fáradozás eredményéül, vagyis a székelyek gazdasági tevékenységét teljes terjedelmében, úgymint:

- a. A földművelés
- b. Az állattartás
- c. A vadászat
- d. Halászat
- e. A bányászat általában

A legjelentősebb termelési ág a székelyeknél

a. A földművelés

Ez egy fontos kereseti eszköz nemcsak a közsékely számára, hanem a gazdag földbirtokos számára is, és az egész Székelyföldön nagy szorgalommal üzik, ha nem is azonos sikerekkel mindenik vidéken. Különösen virágzik a nyugati és déli vidékeken, mivel itt a talaj vegetációs ereje erősebb. A földművelés egyik célját, hogy a legjobb minőségű gabonafajtákat termeljék, itt teljes mértékben elérik, mert az Olt és a Maros folyók, valamint a két Küküllő szép völgyeiben, a *Fehér-Nyikó* terén és a *Vargyas* homokos talaján a legkitűnőbb búza, szép rozs és árpa, szép keleti zab (*magyar zab*⁶⁰) terem, és törökbúzáat is több helyen találunk, azután szép kölest (*Milium miliaceum*), barna és sárga színben, és más gabonaféléket.

Ami pedig a földművelés másik célját illeti, hogy ezen gabonaféléket a lehető legnagyobb mennyiségben termeljék, ott persze vannak még kívánnivalók, mert a földművelést itt még, ahogy az országban is, hármastetűvel üzik, és az újabb mezőgazdasági alapelvek még kevésbé ismertek a közember számára, és még ott sem alkalmazzák, ahol ismerik ezeket. A gazdagabb földbirtokosok, akik rendelkeznek a szükséges tőkével, ezen a téren is sokat tehetnének, és jótékonyan befolyásolhatnák a termőföldek hozamának növelését, és minden helyecske gazdasági hasznosítását.

Kevésbé kedveznek a földművelésnek a keleti és északi vidékek a hegyek gyakorisága miatt, és bár próbálják a talaj termékenységét a kő összegyűjtése, erdőirtás és a vad gyp fetőrése által növelni, a nemesebb gyümölcsfajták mégsem teremnek meg, és a gabonatermesztés a rozs, árpa, tavaszbuza és zab termesztésére korlátozódik, melyek közül különösen a

báró Bruckenthal által bevezetett fekete zab terem jól, a hajdinát is termesztik, és a csak nemrég sok fáradsággal bevezetett krumplit. – Egyes vidékeken váltogatják a terményeket, így pl. *Gyergyóban* a trágyázás évében árpát termesztnek, második évben ez a föld parlagon marad, a harmadik évben búzát, őszi búzát, a negyedik évben a föld parlagon marad, az ötödik évben zabot termesztnek, és a hatodik évben ismét parlagon hagyják. Egyes falvakban a lakosok kezdtek a könnyen megtrágyázható földeken *kétszer érő*⁶¹ (*cinquantini*) olasz kukoricát termesztetni, ami itt a forró nyári hónapokban jól sikerül, hacsak a korai fagy tönkre nem teszi még tejes állapotában.

α. A kertészet

Csak a déli és nyugati vidékeken üzik sikerrel, és ott a birtokos nemességnek a legszebb gyümölcse, zölde és a legszebb mulató és díszkertjei találhatóak. Forró nyárban a Maros termékeny völgyei adják a legszebb és legízletesebb dinnyét, amelyet itt nagy mennyiségben termesztnek. Ugyancsak a különösen forró és száraz években terem kitűnően a hegyvidékeken az általánosan kedvelt fehércáposzta.

β. A szőlőművelés

Csak a déli vidékeken, *Udvarhelyszék* néhány helységében, *Marosszék* legtöbb helységében és általában *Aranyosszéken* termesztik. Az északi és keleti vidékeken már nem terem meg a szőlő.

γ. Len és kender

Mindkettő kitűnően terem, amaz a keleti, emez a nyugati részen.

δ. Dohány

A dohány a kereskedelmi szemponttól legjelentősebb termesztett növény, nagy szorgalommal termesztik a marosszéki síkvidéken.

Ezenkívül a hegyek ízletes gombát és több gyógynövényt adnak, melyek közül a rebarbarát a borszéki hegyekben nagy sikerrel kezdik termesztetni, mert az itteni éghajlat sokban hasonlít ahhoz, amilyent a kínai rebarbara kedvel.

b. Állattenyésztés

Az állattartás céljának, ami az állatok nevelését, szaporítását, nemesítését és használatát követeli meg, a Székelyföldön nem minden tekintetben tesznek eleget, mert részben a megszokás, részben a régihez való ragaszkodás, részben az állattenyésztés újabb alapelveinek nem ismerete itt is útjában áll a kipróbált jobbnak. Mégis, az állattenyésztés jelentős kereseti ág a székelyek számára, különösen a keleti és északi hegyvidék lakóinak, szép és dús legelőkkel, a havasok zamatos füveivel, ahol a szarvasmarha-, de a juh- és kecsketenyésztés is a jólétet szolgálja.

A szarvasmarha-tenyésztés többnyire csak a vágómarha nevelésére és tenyésztésére terjed ki. Azokat

⁶⁰ A német szövegben is magyarul. (A közlők.)

⁶¹ A német szövegben is magyarul. (A közlők.)

az előnyöket, melyeket egy rendszeresen szervezett tehenészet jelentene a tej felhasználása révén, mint Svájcban, kevéssé veszik figyelembe.

A síkvidék szép és karcsú fajtájú szarvasmarhát szolgáltat, míg a hegyvidékre erőteljes, zömök testalkatú, vastag nyakú és rövid szarvú fajta jellemző; korán borjazik, és kitűnő tejet ad, mert a hegyi füvek tökéletesen feldolgozott növénynedveket tartalmaznak. Így a szarvasmarha jól fejlődik; e füvek fogyasztása, a tiszta víz, ahogy az egészséges levegő miatt is kitűnő a húsa, tápláló, és nagyon alkalmas vágásra.

A juhtenyésztést nagyon erőteljesen űzik a hegyekben, a közönséges gypjű előállítására és egy kitűnő zsíros sajt készítése céljából is, melyet főként *csíki* sajt néven ismernek. Ez a sajt nagyon zsíros, enyhe tejsav jellemzi, fenyőfa kéregbe töltik, és mindenütt *csíki túróként*⁶² árulják.

Kecskenyésztéssel különösen az örmények foglalkoznak, a hegyekben. Az állatokat fűzfariüggyel (*Salicaria*) hízlalják, szárról, nagyon rövid idő alatt, a húst azután füstölik, és az úgynevezett *Busenitze*-húst készítik belőle, a bőrökből pedig kitűnő kordovánt.

A sertésenyésztés nem fedi a szükségletet, és csak kicsiben űzik. Híztlalásával nagy és kis gazdálkodók is foglalkoznak.

A lótenyésztést erőteljesen űzik, a birtokos nemesítés nemesít, kiválasztott erdélyi ménnek és anyakancák révén, és ehhez lényegesen hozzájárul a szászmuuznai Erdélyi Ménés és Pótlóvazási Osztály, ahonnan több éve méneket küldenek a General Commando rendeletére, főleg a határra, hol is megfelelő anyakancák találhatóak nemesített lófajták neveléséhez.⁶³

A közszékelyek egy ritkább fajta lovat használnak, mely Moldvából származik, de a túl korai befogás miatt még jelentéktelenebb lesz. A gyergyói Ditróban megtelepedett *Puskás* családnak állítólag van még a honfoglaláskor behozott szkíta lovak leszármazottjaiból. A faj állítólag nagyon erős és tüzes, magától értetődik, hogy most már csupán keverék.

A háziszárnyas- és baromfitenyésztés annyira jelentéktelen, hogy csak a jelentős helyek közelében visznek belőle piacra. A nemesség asztalára a szükségletet saját birtokaik szolgáltatják.

A méhészet különösen Aranyos-, Maros- és Háromszéken meglehetősen erőteljes, és csak fonott

vesszőkosarakkal űzik, ezek különös alakúak, és földdel vannak tapasztva. A mézgyűjtés közben a dolgozó méheket évente megölik. A hegyekben a nehéz telek miatt majdnem teljesen elhanyagolják.

c. A vadászat

A hegyekben gyakori vad okozza és táplálja a vadászat iránti kedvet is a székelyek körében, amelyet, minthogy mindenütt szabad, derekasan űznek, úgy az alacsonyabb, mint a magasabb rendű vadra. De sehol nem gondozzák a vadállományt, és nem gondoskodnak rendszeresen a fejlesztéséről és szaporításáról. A hegyvidékek lakói különösen mint gyakorlott medvevadászok tűnnek ki, és csodálatra méltó a rettenthetetlenség és hidegvérűség, mellyel a medvét felkeresik barlangjában, és ahogyan harcba kezdenek a felingerelt állattal. Általában három vadász megy együtt ilyen vadászatra, és a szuronyokon kívül egy hosszúnyelű fejszével vannak felszerelve.

d. Halászat

A tavi halak közül, melyeket több helyen mágnások nevelnek, csupán a tavi ponty, a csík, géb (*csikhal*⁶⁴) kerül eladásra. Egyébként a hegyi patakok gazdagok pisztrángban, az Olt és Maros folyó is jóízű hallal szolgál, és szokatlan méretű rákokat fognak jelentős mennyiségben *Csikrákosnál* az Oltban.

e. Bányászat

A föld ásványokban sem szegény, és a bányászat (különösen a kőszó-, a vas- és rézbányászatot űzik erőteljesen) a népesség egy nagy részének ad kenyeret és foglalkozást. A bányákat maga a kincstár művelti, és egyeseket árendába ad.

Azok a lakók, akiknek nincs elegendő földjük a téli termények saját megtermelésére, vagy ahol ezek a talaj terméketlensége miatt nem teremnek meg, az egész országban szétoszlának mint cséplők, és így fedezik a szükségleteiket.

2. Ipari termelés

Az ipari termelés, mely az ősterményeket dolgozza fel, a Székelyföldön még csekély, és csak olyan javak előállítására szorítkozik, melyek az emberek elsődleges szükségleteit elégítik ki e tekintetben. A kényelem, a társas élet megszépítése, a mulattatás és élvezetek érdekében csak a birtokos nemesség kívánságára tesznek valamit. A génius, mely művészi formákat

⁶² A német szövegben is magyarul. (A közlők.)

⁶³ 1832-ben évégre a következő méntelepeken álltak rendelkezésre hibátlan ménnek:

Gyergyószentmiklós	2 mén	1 altiszt	1 közlegény
Csíknapoca	2 mén	1 altiszt	1 közlegény
Csíkzentkirály	2 mén	1 altiszt	1 közlegény
Kászonimpérfalva	3 mén	1 altiszt	1 közlegény
Szentkatolna	3 mén	1 altiszt	1 közlegény
Sepsiszentgyörgy	3 mén	1 altiszt	1 közlegény

Zágon	2 mén	1 altiszt	1 közlegény
Uzon	2 mén	1 altiszt	1 közlegény
Nagyajta	2 mén	1 altiszt	1 közlegény
Összesen	21 mén	9 altiszt	9 közlegény

És hasonló számú jön évente Szászmuuzsnáról, ahol az ország [Erdélyi Nagyfejedelemség] méneit látják el, hogy a Székelyföldre küldjék őket.

⁶⁴ A német szövegben is magyarul. (A közlők.)

és alkotásokat hoz létre, hogy hasznot hajtson és könnyebbségükre legyen, még alszik. A panasz azonban, melyet egész Erdélyben hallani a gyárak és manufaktúrák hiánya miatt, itt is jelen van. Mindenféle kézműiparral foglalkoznak ugyan, és egyesekkel nagyon élénken, de többnyire az itt letelepedett szászok és németek űzik, nem pedig a székelyek. Az iparúzó jog sehol sem öröklődik, csupán személyesen. Maguk a mesterségek céhekbe szerveződnek a jelentősebb mezővárosokban és a székelyek szabad királyi városában, Marosvásárhelyen. Ezeken a helyeken telepednek le a birtokos nemesség ittléte miatt a különböző iparágak mesterei, a mesterségekben jártas idegenek.

A következő kézművesek céhbeliak:

Ácsok, aranyművesek, asztalosok, bádgosok, bognárok, borbélyok reáljogon és öröklött jogokkal, bőrösök, cipészek, csizmadiák, fazakasok, fésűsök, foltfestők, gombkötők, kádárok, kalaposok, kéményseprők, kovácsok, kőművesek, könyvkötők, köszőrűsök, kötélverők, lakatosok, lészövők, mérsárosok, nyergesek, pékek, puska- és puskaágyművesek, férfi- és női szabók, magyarok és németek számára, szappanfőzők, szíjgyártók, szűcsök, tímárok és üvegesek. Ezek közül csak keveset űznek csak székelyek, és néhányukból csak egy mester van.

Nem céhbeliak a:

Kertészek, mézeskalácsosok, szitakészítők és viaszöntők, valamint a pékek. A kenyérsütő asszonyok kitűnő kenyeret sütnek. A bennszülött székelyek inkább a cserzővargasággal és a kordovánbőr kidolgozásával, valamint a bőrt feldolgozó kézműves munkákkal foglalkoznak, mint csizmadiák, szíjgyártók és nyergesek. Előbbiek nemcsak szép, hanem olcsó áruik miatt is híresek, és minden vásáron keresettek.

Legváltozatosabb módon főleg a hegységek fáját dolgozzák fel és szállítják a székelyek. Különböző szélességű, vastagságú és hosszúságú kádármunkákat készítenek jegénye- és lucfenyőből, mint például bődönöket, csebreket és dézsákat különböző méretben, puttonyokat, vizeskannákat, szelencéket, esztergályozott tányérokat, szitakérget, teknőket, rácsos létrákat, egész szekereket és egyes részeit, mint kerekek, tengelyek, kocsirudak, hágcsók, ekék, gabonás ládák, zsendelyek stb.

Híresek és mindenütt keresettek és elterjedtek a szőrszítók, melyeket *Szításkeresztúron* szőnek lőszőrből, és egy kerek fenyőfakarika-laphoz erősítenek.

Háromszék és *Udvarhelyszék* asszonyai számára a fonás, szövés, a len, kender, gyapot és gyapjú színezése az egyik fő foglalkozás. Lenvászonból férfi- és női fehérneműt készítenek eladásra, melyet azonban csak akkor visznek piacra, ha már egy ideig viselték és használták.

A gyapjúból takarót készítenek, sárga, fehér és kávébarna posztót nadrág és durva, szűk, térdig érő kabát, úgynevezett *zeke* számára, azután durva szőnyeget, vállkendőket, közönséges székre való huzatokat és málhatokokat, azután kizsákokat a lovakra.

Nagyban termelő gyárakat és manufaktúrákat is találunk a Székelyföldön, ilyenek:

1. Az üveghuták *Borszáken* és *Zalánpatakán*.

2. A hamuzsírőzdék a hegyek bükköseinben, amelyek azonban terméküket durván, tisztítatlanul adják el.

3. A szép és művészi fonó- és szövőgép gyapot és len számára, melyet a brassói Johann Thois orgonaépítő talált fel és épített meg saját költségén, helyezett működésbe a *Kéroj*-patak mentén, a *lövétei* savanyúvízforrás és vaskohó mellett. A fonó- és szövőgépet, valamint a motollát a víz hajtja. A fonógépen egyidejűleg 34 fonatot lehet megfonni, és 12 óra alatt könnyedén lehet 6668 rőf finom fonalat termelni. A csörlőgép egy ember irányítása alatt 18 tekercsre tudja feltekerni a fonalat. A szövőgép 30 szövőszékre van beállítva, melyek közül mindig tízet kell egy embernek felügyelni. A gép szép lenvásznat sző, melynek szélességét tetszés szerint lehet megszabni. Ha egy fonal elszakad, az egész gép leáll. Mégis keveset használják, megrendelések hiányában.

4. Deszkafűrészmalomok majdnem minden hegyi patakon vannak, ahol jegénye- és lucfenyő nő – a legtöbb azonban *Oláhfaluban*. Ezek ajtófélfát, széles, félszéles és keskeny deszkát, léceket, gerendákat és malomcsatornához való deszkákat szállítanak, a legzebb és legjobb deszkát azonban *Zetelaka* termeli.

5. Örlőmalomok a patakokon és folyókon, valamint kallómalomok.

Sőrfőzdék, nagybani pálinkafőzdék, illetve egyes helyeken rozsólisfőzdék is vannak.

3. Ős- és ipari termékek kereskedelme

Mivel sem az ős-, sem az ipari termelés, amint azt a fentiekben bemutattuk, nem jelentős a Székelyföldön, és kevés iparágban termelnek valamit a saját itteni szükségleten felül, az aktív kereskedelem nem lehet jelentős, mert csak a fölösleges javakra és ezek forgalmára vonatkozik. Ezekkel a feles javakkal a székelyek a belső fogyasztást kiszolgáló kereskedelmet folytatnak, és ezek ellenében cserélik ki a számukra szükséges javakat.

A búza, rozs, zab, hajdina és árpa feleslegét a háromszékiek a szomszédos Brassóban értékesítik. A marosiak a dohányukat az egész országban, mivel jó minősége miatt különösen keresett; az aranyosszékiek a méztermelésüket és az udvarhelyiek a bőraruikat és fatermékeiket ugyancsak egész Erdélyben. A hegylakók a gyógynövényeiket, a gyantát, a szurkot, a

jóízű gombát összegyűjtik, és a vándorkereskedők széthordják ezeket.

A szarvasmarha-kereskedelmet csak a belföldi vásárokon üzik, és a hegylakóknál meglehetősen erőteljes, ahogy a nemességnél a méneslovaké, melyek kiállítására különösen *marosvásárhelyi* vásárok szolgálnak. Télen az örmények sok császármadarat küldenek Magyarországra, úgyhogy a megfagyott madarakat vízzel öntik le, csomónként összefagyasztják, ládába csomagolják, azután megint leöntik, és hagyják megfagyni.

Az ökörbőrt, medve- és farkasbőröket, nyúlirhát, kecskeszört és -szarvat a szomszédos *Brassóba* és *Szászrégenbe* küldik.

A savanyúvizet azonban, különösen a *borszékit*, nagy mennyiségben szállítják szét a székelyek egész Erdélyben, és újabban Magyarországra, Bécsbe és Olaszországba is küldik.

Fölöttébb nagy a Székelyföld viszonylatában a fa és a famunkák kivitele, amelyet tengelyen is, valamint a Maroson és a Nagykükküllőn is szállítanak ki Erdélyen át az országon kívülre. *Zetelaka* és *Oláhfalu* lakói deszkával, zsendellyel, szőlőkaróval és kádáráruval járnak be karavánszámra Segesvár- és Medgyesszék falvait, Kükküllő és Felső-Fehér vármegyét, el egészen Gyulaféhvárig, Szászsebesig és le *Déváig*; és kukoricára cserélik. Az ember csodálkozik e hegylakók szükségleteinek csekély voltán, hiszen egy ilyen farakomány ára sokszor nem hoz többet, mint a fuvardíjat, és ezzel a pár fertály kukoricával fedezik legjelentősebb szükségleteiket az év egy részére. *Tekerőpatak*, *Újfalu*, *Csoma-falva*, *Alfalu*, *Ditró* és *Remete* lakói, ahová a gróf *Lázár* család is tartozik, tutajokra rakják a deszkát, gerendát, szarufát és szőlőkarót, és a Maroson *Aradig* és *Szegedig* szállítják. E kereskedelem évi összegét 12–15 000 aranyra becsülik.

E belső fogyasztási kereskedelem és forgalom megkönnyítése és élénkítése érdekében több helyen

1. vásárokat tartanak, ahol bizonyos napokon és helyeken összegyűlnek a vásárlók és az eladók, hogy eladják termékeiket. Általában minden vásár három napig tart, melyből az első kettő az őstermékek és állatok eladására és vásárlására szolgál, a harmadikat pedig az ipari termékekkel való kereskedelemre szánják. A vásárokat a szomszédos szászok és magyarok látogatják, csak a legritkább esetben külföldiek.

Vásárokat következő helységekben tartanak: *Barót*, *Bereck*, *Csikszereda*, *Csikszentgyörgy*, *Egerbegy*, *Etéd*, *Felvinc*, *Gernyeszeg*, *Gyalakuta*, *Keresztúr*, *Ko-*

rond, *Makfalva*, *Marosvásárhely*, *Nagyajta*, *Parajd*, *Polc*, *Rákos*, *Marosszereda*, *Sepsiszentgyörgy*, *Sósmező*, *Udvarhely*, *Uzon*, *Zabola*.

2. A belső közlekedést megkönnyítik és elősegítik a kényelmesen kiképezett országutak is, melyek itt számosabbak, mint máshol, és jól kövezettek, díszére szolgálva az országnak. Udvarhelyről minden irányba a legpompásabb utak vezetnek, összeköttetést teremtenek az összes székely székkel. Így főutak vezetnek:

Udvarhelyről Segesvár felé, Bikafalván, Bögözön, Decsfalván, Nagyalambfalván, Betfalván, Szitáskeresztúron, Boldogasszonyfalván, Újszékelyen át, stb.

Udvarhelytől Marosvásárhely felé, Szitáskeresztúron, Szentersébeten, Andrásfalván, Nagysolymoson, Erdőszentgyörgyön, Havadtön, Gyalakután, Kelemen-telkén, Balavásáron, Göcsön, Vaján, Ákosfalván át, stb.

Udvarhelyről Parajdra, Szombatfalván, Szentléleken, Farkaslakán, Pálfalván, Korondon, Sófalván át, stb.

Udvarhelyről Miklósvárszék és Bardocszék felé Árvátfalván, Kénoson, Udvarhelyszentmártonon, Recsenyédén, Szentpéteren, Oklándon át a Rika felé, onnan Rákosra és Bardocra kitérővel, azután Rákosról Köpec és Miklósvár felé.

Udvarhelytől Csík felé, Beth[le]n]falván, Méréfalván, a szép Cekend-tetőn⁶⁵ és Lázson át a homoródi borvíz mellett Oláhfalu felé, a Nagyerdőn keresztül Csikszereda felé.

Csikszeredától Tölgyesig, át Csicsón, Madéfalván, Rákoson, Madarason, Dánfalván, Szenttamáson, Szentdomokoson, azután át a hegyen Vaslábra, Tekerőpatakon, Gyergyószentmiklóson, Szárhegyen, Ditrón és a hegyeken át Borszékre⁶⁶, azután Tölgyes felé.

Csikszeredától Gyimesig, át Taplocán, Delmén, Szépvízen.

Csikszeredától Ojtoz felé, át Mártonfalván, Zsögödön, Csikszentkirályon, Csikszentmártonon, Kozmásán, Kásonújfalun, Szentléleken, Kézdivásárhelyen, Oroszfalun, Szászfalun, Kisnyujtódon, Nagynyujtódon, Lemhényen, Berecken át.

Kézdivásárhelytől Brassó felé, át Csernátomon, Maksán, Laborfalván, Szentivánon, Uzonon.

Kézdivásárhelytől Sepsiszentgyörgy felé, át Csernátomon, Maksán, Angyaloson.

Aranyosszéken a postaút Felvincről Mihályfalván át vezet Tordára.

A Székelyföldön megtermelt javak közül csak keveset visznek ki Erdély határain túlra, és ez a kivitel csupán némi üvegre, hamuzsírra, rókairhára, nyuszt-

⁶⁵ Itt a *Cekend*-hegy csúcsán egy falazott kőoszlopon a következő olvasható: „ezen ország uttya készült Méltóságos S. Sz.-Iványi Báró Henter Antal N. Udvarhely Széki Fő-Királyi Bíró Ur eő Nagysága, Kormánya alatt, Ugrai László Geométra és Török Miklos, Fő Ut Commissariusok ügeletek által, a' Szék erejével

1822.” [Az idézett felirat a német szövegben is magyarul. (A közlők.)]

⁶⁶ Ezt a *Ditróból Borszékig* vezető műutat a gyógyforrások vendégei miatt ki kellene javítani, amihez közös erőfeszítésre lenne szükség.

és nyest-, görény-, farkas- és medvebőrre, viaszra, mézre, sajtra, savanyúvízre, pálinkára, roszólisra és kézműves termékekre korlátozódik, ami mind Moldvába, Oláhországba, és néhány dolog Magyarországra kerül. A szarvasmarhát részben Magyarországra adják el, ahogy az örmény marhakereskedők tranzitkereskedelmet üznek a szarvasmarhával, amelyet Moldvában vásárolnak fel, itt gondozzák, és legeltetve terelik Magyarországra felé.

A székelyek azon javak ellenében, melyeket termékeikből részben Erdély egyéb lakói, részben a környező külföld felé értékesítenek, sok gabonafélét kapnak Moldvából. Oláhországból és Erdély más részeiből, majdnem a teljes borszükségletet; a népeség vagyonos része és a nemesség pedig az összes rőfös- és díszműárut, a tisztítószereket és gyarmatárut, a vasárut és porcelánt Ausztriából és Magyarországról kapja.

Ezt a kereskedelmet többnyire örmények üzik a Székelyföldön, és áruaktáiraik mindenféle kereskedelmi cikkel el vannak látva, a finom vásznak és kasmír mellett hering, puska, porcelán és len; a díszműáruk mellett szalámi, burnót, arcfesték és bútorok. A megfelelő cikkekkel Bécs, Trieszt, Pest és Debrecen látja el üzleteiket.

Mivel soha nem követték a behozatal és kivitel nagyságát a Székelyföldön, és nem is követhető könnyen, így számokban sem adható meg, és nem lehet megfelelő mérleget vonni a kivitel és behozatal között.

Az erdélyi kereskedelem biztonságát Moldvával és Oláhországgal több régi és újabb szerződés mondja ki.⁶⁷ Azonban a gyenge török pénz, a török bérlők és a vámtisztviselők zaklatásai, melyeknek a kereskedő gyakran ki van téve, és végül az emberek erkölcsi elfajulása, akikkel kereskedik, mind erősen fékezik az ezen országokkal való forgalmat.

Ami pedig a székelyföldi kereskedelem megkönnyítését és megélénkítését illeti Erdély többi részével és a külfölddel: itt sok minden történhetne, ha a folyókat felhasználnák szállításra, hiszen Székelyföldről indulnak Erdély legjelentősebb folyói külföld irányába. Ezek közül az Olt folyó összeköttetést létesít Oláhország, Konstantinápoly és Görögország felé; a Maros Bánság, Magyarország és Bécs felé. Persze, ezeket a folyókat először meg kellene tisztítani a legveszélyesebb helyeken, és mindenütt hajózhatóvá tenni őket. Az előnyök, melyek minden kereskedelmi vállalkozást ko-

ronáznának, bizonyára nem lennének lebecsülendők, ha ily módon a szükséges tőkével, a megfelelő kitarással viszonyulva a fellépő nehézségekhez, és a helyi viszonyok pontos ismeretében kezdenének hozzá.

Az akadályok elhárítása érdekében, melyek a Maros folyó hajózhatóságát gátolják, már történt egy és más (lásd az 1. részben), és jelenleg is elég erőteljesen használják tutajozásra, ahol egy negyed tutaj 12 darab, egy lábtól 18 hüvelykig terjedő vastagságú és 7 ölnyi hosszú tutajfából áll, és deszkával, gerendával, zsindelemmel, tuskókkal, szőlőkaróval, léccel és más természetes és manufaktúra-termékkel van megrakva. Nagyobb vízállásnál fél tutaj és négy összekötözött negyed tutaj rakományt szállítanak Aradig és Szege dig. 1824 óta ezen az úton látja el Georg Duldner jelenlegi szenátor a *Ferenc-csatornán* és a Dunán keresztül *Bécset* a híres *borszéki* ásványvízzel.

Az Olt folyón való közlekedésnek még jelentős akadályok állnak útjába, és pedig a folyómeder kövekkel és iszappal való feltöltődése, több rejtett szikla a Vöröstoronynál és Oláhországban *Talpa Ursului*-nál és más helyeken. Tekintet nélkül ezekre az akadályokra, egy svájci, *Ignatz Pürker*, 1785-ben megkísérelte a rajta való hajózást. Bátorításként kapott a kormányzattól egy privilégiumot, hogy vámmentesen hozhasson be macedon gyapjút. Két hajóval utazott felfelé a folyón *Királyhalmáig*, ott megrakta a hajókat hamuszírral, és *Vajdahunyadon* készített török patkóval, így jött lefelé az Olton [majd a Dunán] *Galacig*, itt a rakományt nagyobb hajókra rakták, és Konstantinápolyban adták el. Az utolsó osztrák–török háborúban 16 kincstári hajóval az Olton keresztül látták el a császári hadsereget Erdélyből, és a könnyebbség és biztonság érdekében vontatóutakat alakítottak ki, és az olti hajókat *Câineni*, *Râmnic*, *Slatina* és *Caracalig* vitték megrakva.

Később *Dellazia* gabonakivitellel is próbálkozott a Bánságból ezen a folyón, de fel kellett adnia.

1820-ban Georg Aron harmincados felújította ezen próbálkozást egy 9 öl hosszú és 2 öl széles hajóval, mely 200 mázsa terhet tudott vinni, *vajdahunyadi* vassal, szebeni fajansszal és üveggel. Osztrák zászló alatt ez nyolc óra alatt jutott el Râmnicig, de az elromlott vontatóutak miatt csak nagy fáradsággal tudott a hajó ismét felfelé jönni, miáltal a megtakarított nyereség ismét veszendőbe ment. Ez az akadály azonban ugyancsak elhárítható a folyón felfelé való

⁶⁷ Szerződés I. Rákóczi [György] és Matei vajda között 1638-ból, megújítva Apafi és Șerban vajda között 1685-ben [a német szövegben *Hospodar Mathe* és Vojvoda Schérbán (*A közlők*)]; a karlócai, passarovitzai és sistovi békeszerződésekben; azután 1741-es, 1745-ös, 1792-es, 1815-ös, 1792-es, 1815-ös fermánokban; és a iasi-i és bukaresti ügynökségek révén minden nehézséget tisztességgel megszüntettek. Az oláh *Courir* 1830. március 13–25-i

száma szerint a befejeződött orosz–török háború után nyilvánosságra fogják hozni a két díván, az oláhországi és moldvai által hozott határozatot, hogy mindkét nevezett fejedelemségben használaton kívül fogják helyezni az összes török érmét, sőt még az állami adók begyűjtésénél sem fogják elfogadni, mert nincs meg a belső értékük, és a pénzhamisítók és más hasonló spekulánsok kapzsiságból kárt okoznak általuk az országnak stb.

haladásra vonatkozó találmánnyal, és eszerint csak a vállalkozókban van hiány.⁶⁸

Nyolcadik szakasz

A székelyek ruházata és lakása

Egy olyan népnek, melynek berendezkedésében, szokásaiban, hagyományaiiban és egész életmódjában annyi sajátos van, a ruházatában is kellene valami sajátosnak lennie, de ahogy a magyarokkal való közelebbi kapcsolat, a németekkel és más népekkel való érintkezés gazdagítón hatott nyelvükre, és finomította szokásaikat, úgy a ruházatukon is felismerhető ez a befolyás, mely magasabb és alacsonyabb rendűeknél egyaránt megegyezik a magyarokéval. Amilyen egyszerű lehetett ruházatuk a magyarokkal való egyesüléskor, olyan gazdagon és művészien alakult a későbbi időkben. És most senki nem tudja megkülönböztetni a székely mágnást a magyartól, mikor gálában, az arannyal, ezüsttel vagy selyemmel művészien díszített, gyakran drágakövekkel gazdagon kirakott és az emberi test alakját kiemelő magyar nemzeti viseletet hordja. Egyesek ugyan azt állítják, hogy a rövid bunda vagy a mente és a dolmány lenne az eredeti székely viselet, legalábbis a história így ábrázolja a székely harcost. Egy ilyen sötétvörös viselet díszére vált a lovasnak, és tigrisbőr díszítette a bal vállát; piros, zöld vagy kék volt a gyalogság viselete.

Mióta a nemzet nagyobb része katonáskodik, a ruhájuk a magyar ezredek szabása és formája szerinti egyenruha. Így a [csíkszeredai központú] 1. székely határőr gyalogezred viselete sötétbarna rövid kabát rózsaszín hajtókával és gallérral, kék magyar nadrág sárga zsinórral díszítve, és rövid félcsizma, a kabáton pedig sárga gombok. A [kézdivásárhelyi központú] 2. [székely határőr] gyalogezred csak fehér gombjaival különbözik ettől. A [sepsiszentgyörgyi központú] székely huszárezred fekete csákót, sötétkék bundát, dolmányt és nadrágot visel, fehér gombokkal.

Házi egyenruhájuk egészen egyszerű:

A gyalogosé bő, térdig érő kapucinusszínű kabát, melyet rózsaszín posztóval szegélyeznek, és szövetszálból készül, melyet házilag fonnak és szőnek meg.

A lovas rövidspencert visel, kék gallérral, és mindkettő fehér gyapjú nadrágot, fekete és sárga zsinórozással.

Az előkelő nemesurak és polgárok a Bécsben uralkodó divat szerint öltözködnek.

A nem katonáskodó községkelyeknek szabásban és színben minden székben van valami sajátosságuk. A *háromszékiek* sötétkékbe öltöznek, vörös posztószegéllyel a gallérjukon. A *maros-* és *udvarhelyszékiek* szürkébe, kék szegéllyel a gallérjukon, a *csíkiak* pedig kapucinusbarnába vörös szegéllyel. Természetesen ebben is vannak különféle eltérések, mint általában minden dologban. De a hosszú magyar nadrágot, mely szorosan a lábra feszül, csípő felett szíjjal kötik meg és zsinórozzák, minden székely viseli. Magától értetődik, hogy a dolmányt és magyar bundát is gyakran hordják.

A csizmákat kordovánból és marhabőrből készítik, ezek képezik a szokványos lábbeliviseletet, és általánosan sarkantyúval díszítik. A legszegényebb székelyek *bocskort* viselnek, mely egyfajta szandál bőrből, és szíjjal erősítik a vászonba burkolt lábfejre. A nyak köré lenből ritkásan font és feketére festett nyakbavalót tesznek. Az ingek meglehetősen rövidek, és csak kevéssel érnek a csípő alá, de szabásukban teljesen hasonlóak a magyarokéra, melyek nyakban és lent az ujjaknál össze vannak húzva. Csak az *udvarhelyszéki Oláhfalu* lakói viselnek oláh módra bő ujjú inget, hosszú derékkal, mely messze lenyúlik a csípő alá, és széles vörös bőrvet, melyben az erszényüket és az övre erősített külön rekeszben kést és villát hordanak.

Eső és hideg ellen rövid, durva, fekete színű posztóból készült kabáttal védekeznek, mely térden alul ér, ez a *zeke*.

A fejet télen bundasapka, nyáron nemezkalap fedi.

A magasabb rangú székely nők viseletében már semmi nemzeti jelleg nincs, a Bécsben uralkodó divat szerint öltözködnek.

A többiek ruhájának szabása meglehetősen egyforma, csak az anyag, amelyből készült, árulja el a gazdagabbat vagy szegényebbet, az előkelőbbet vagy alacsonyabb sorút.

Az inget a mellen széles ráncokba húzzák össze, melyre virágokat vagy más díszítéseket hímeznek ki színes cérnával, az ujját elől szintén ráncos fodrokba húzzák össze, csípőig ér, és egy durvább alsó ingre van rávarrva. A testre szorosan rásimuló rövid mellényt viselnek, kartonból vagy báránybőrből. A keblet tehát szemérmesen a nyakig érő ing takarja, és egy vászonzóból, muszlinből vagy selyemből való vállkendő,

⁶⁸ *Elegia Aluthiad populos Transylvaniae*, Ms.; Schweighafer, J. M., *Größe der Handlung unter Joseph II. nebst Gedanken von der neuen Handlung auf dem Schwarzen Meere*, Bécs, 1782; Maire, I. I., *Memoire raisonné sur la Circulation du Commerce dans les Etats de la maison d'Autriche pour servir d'explication aux Cartes hydrographiques de ces Etats, ou Plan general de navigation par des routes d'eau de l'Europe a la Ville de Vienne*, Strassburg, 1786–1788 (3 kötet, 10 térképpel); *Über die österreichische Handlung nach der Donau abwärts in das Schwarze und mittelst desselben in das Mit-*

telländische Meer, und das Ausland, Bécs, 1792; Hauptmann v. Gyurikovits, *Der Lauf der Donau in der Türken von Belgrad bis ins Schwarze Meer. Auf Befehl Sr. Majestät Joseph II. ruhmwürdigen Eifers zur Beförderung des Handels aufgenommene Karte*, vom K. K. Hrn. Hauptmann Freyh. v. Taufferer zuletzt verbessert (Archiv für Gesch. Statist. Litt. und Kunst, 13. November 1826): giebt die Belehrung an die Hand, ohne Unglück diesen Strom zu beschiffen, welcher von Belgrad bis ins Schwarze Meer 13¼ Meilen zurücklegt.

az alsótestet pedig posztóból vagy vászonból készült, sok ráncba összehúzott, a csípőtől a bokáig erő szoknya, úgyhogy majdnem teljesen eltakarja szem elől a fekete vagy piros csizmát. A kötény muszlinból, vagy tafotából, vagy fekete szőrből való. A városban kabátot is viselnek, melynek gallérja belül pirossal van bélelve, és melyet minden lány hozományba kap, mikor férjhez megy.

A lányok a hajukat díszesen egy fonatba fonják, melyet alul selyemszalag fog össze, és lelóg a hátukon. Az asszonyok főként viselnek, efelett azonban részben durva fekete és gyéren szőtt virágos kendőt, részben finom muszlinkendőt.⁶⁹

Lakásaik

A Székelyföldön egyetlen város van, mely a királyi tábla székhelye, és amelyben összegyűl a nemzet magasrangú és gazdag nemessége. Ez *Marosvásárhely* szabad királyi város. Itt találjuk a legszebb épületeket, melyeket német módra építettek és rendeztek be, és kitűnnek szilárdságukkal, kényelmükkel és díszes voltukkal. Még hiányzik ugyan az épületek szabályossága és egységessége, mely az újabb városok sajátja, minthogy itt gyakran kunyhó áll a palota mellett, de mindez el fog tűnni a szépség és részarányosság iránti élénk érzék következtében, mely a középső néposztály körében is felébredt, és ennek egyre növekvő jóléte révén meghaladják e visszasságot.

A falusi házak fából épültek, [a falfelületek] malterrel és agyagvakolással vannak egyenessé téve, és zsindey, deszka vagy díszes szalmatető fedi őket.

A belső berendezés általában egy elő- és lakoszobából és a jómódúaknál néhány mellékszobából áll. A szobáknak elegendő fényt adnak az üvegablakok, és egy ilyen parasztlakásban, ahol tisztaság, kényelem és a lakók derűs szelleme uralkodik, jól érzi magát az ember. A ház földjét nagyjából deszka fedi, ahol ez nincs, ott agyaggal van tapasztva és sárga homokkal megszórva.

Télen ezeket a lakásokat cserépkályhával fűtik, melyek a ház földjéig érnek, és a füstöt fából való füstlyukakon vezetik ki, melyeket agyaggal vonnak be, és amelyeket seperi és takarítani kell, hogy meg ne gyulladjanak, és vagy fa füstfogókba, vagy csak a szalma- és deszkatető alá juttatják. Ez a szokás, mely a hegyek közelében őket jellemzi, a jobb házaknál vagy a hegyektől távolabbi helyeken ritka, ott rendeztebb cserépkályhák helyettesítik ezeket.

Minden rendes udvarban vannak jól berendezett gazdasági épületek, mint csűr, pajta, istállók, és minden udvarhoz nagy vagy kis gyümölcsös-, zöldséges- vagy füves kert tartozik.

A falvak házai rendszerint szabálytalan utcákat képeznek, különösen a hegyvidéken, ahol a korlátozott tér miatt gyakran összeszorulnak.

A Székelyföldön lakó oláhoknál már rosszabb, szűkebb, alacsonyabb lakások vannak, melyek gyakran tisztátalanok, poloskák népesítik be őket. A hegyekben szétszórtan laknak, földjeik mellett.

A cigányok mindenütt rossz földkunyhókban laknak, még *Marosvásárhely* elővárosában is nyomorúságos házakban, és ezek a piszok és tisztátalanság fészkei, bár gyakran arannyal és ezüsttel gazdagon díszített lakó lép ki belőlük.

Kilencedik szakasz

Szokások és hagyományok

Egy nép szokásai és hagyományai mindig élő kifejezői szellemi és erkölcsi sajátosságainak, ezekben nyilvánul meg a köznépi érzés erkölcsi tárgyáról. Minél hatékonyabb és nagyobb az erkölcsi képzet egy nép körében, minél élénkebb, tisztább és általánosabb az érzés, annál tisztább és nemesebb a szokás és a hagyomány. A székely nép esetében, ahol a legnagyobb részt még nem rontotta meg a fényűzés, és ahol él a vallásos és erkölcsi érzék, a szokások is megtartották romlatlan jellegüket, még ha ezek kifejeződése a nép kulturáltságának megfelelően kicsit nyers és műveletlen is.

A magasabb rangú székelyek házi élete hű mása a nagyvilág életének. Még akkor is, ha a külső megnyilvánulásokban finomságra való törekvés ellenére a viselkedésbeli csiszolatlanságban átüt kissé a durvább népi jelleg. Minthogy egyébként körükben is többnyire konvenció műve a házasság, a házastársak között nem mindig van meg az a bensőségesség, melegség és a házastársi hűség megsértésétől való jámbor félelem, mely egyedül képes e viszonyt szentesíteni és áldásossá tenni.

A gyermekek nevelése kezdetben házitanító és nevelők által, a szülők felügyelete alatt történik, és ha felnőttek, a belföldi kollégiumok és líceumok folytatják további képzésüket, külföldi egyetemek és utazások révén teljesebbé válnak.

Gazdaságuk ellátását a gazdag földbirtokosok többnyire egy intézőre bízzák, aki a birtokokat jobbagyokkal művelteti meg, és irányítja az állattenyésztést. Mivel ezek az intézők gondatlan uraság esetén gyakran inkább a saját, mint uruk előnyét tartják szem előtt, könnyen érthető, hogy ezek gyakran gazdagabbak pénzeszközökben, mint maga az uraság, és hogy annak gyakran kölcsönökre van szüksége szükségletei fedezésére, bár nagy földbirtok tulajdonosa.

A köznép körében azonban szentnek tartják a házasságot. A szemérmességet és erkölcsösséget,

⁶⁹ Bonfini, a székelyek leírása, ahogyan II. Ulászló koronázásán megjelentek [Bonfini, Antonius, *Historia hungarica*, Köln, 1690,

Dec. IV, Lib. X, 493. (A közlők.)]

melyet a természet az ember keblébe ültetett, hűen szem előtt tartja a fiatalság, és ez megóvjá őket a kilengésektől még a két nem állandó érintkezése ellenére is, hacsak külföldi szolgálat alkalmával be nem szívják az erkölcstelenség mérgét, amely még a házasságban is táplálja a tiltott élvezet iránti vágyat. Az egész gazdaság ellátása és elrendezése a férfi feladata, ahogyan az asszony a ház belsejére visel gondot, az étkezésre, tisztaságra, mely helyenként még hiányos, a gyermekek gondozására, és ide tartozik a férfi támogatása is a mezei munkákban. Időnként szenved is a férfi nyers kedélye miatt. Egyébként egyszerűen és mértékletesen élnek, mégis szeretik a pálinkát és a bort, mely utóbbi egyetlen szórakozáskor sem hiányozhat, mert a bor boldogságra hangolja a kedélyeket, és a csillogó pohár mellett könnyebben meg lehet feledkezni az élet fáradalmairól, az emésztő gondokról. De valamennyien vendégszeretőek, és az utas könnyen nélkülözi a jó vendégfogadókat, mert a legszegényebbnél is szíves fogadtatásra talál. Helyi betegségekben nem szenvednek.

Bármennyire is szereti a nép a társas örömeket, ha nem is hiányoznak a vidám együttlétek, mégisincs körükben nagy nyilvános népünnepély, mely valamely történelmi tény dicsőítene örömeit, noha történelmük nem szegény ilyenekben. Magától értetődik, hogy a vallásos ünnepeket nem számítjuk ide. Még a nyilvános népi vigasságok közül is csak egy akad, a **tánc**.

A székelyek tánca majdnem azonos a magyarokéval, eleven kifejeződése a népi karakternek. Pezsgő és viharos, mint a székely szenvedélyek, egyetlen tánc sem közelíti meg, ami a mozdulatok művészségét, az ugrásokat és a lábak egymásba fonódását illeti. Egyébként részben csak férfiak táncolják, egyedül, részben azonban fehérszemélyekkel együtt is, és az egyik sajátossága, hogy a férfi lábát sarkantyúnak kell díszítenie. Ha a férfi egyedül táncol, a tánc egyszerű lépésekkel kezdődik, körben, miközben a sarkantyúkat állandóan összeütik, és minél jobban hatalmába keríti a zene a táncost, minél gyorsabban pezseg testében a vér, annál változatosabbak lesznek a figurák, annál hevesebbek az egész test ritmikus mozdulatai, mígcsak a láb ki nem fárad.

Ha a táncot fehérszeméllyel kezdik el, akkor saját szerep hárul rá, először néhányszor körbevezetik, azután elengedik, ekkor táncos és táncosnője különváltan táncolnak, de úgy, hogy a táncosnő kevésbé művészi és megerőltető léptekkel állandóan a táncosa körül forog, és mindig szemmel tartja. A táncos egyáltalán nem tűnik vele törődni, míg végül kedveskedően közeledik hozzá, mindkét karjával átfogja, gyorsan jobbra, majd balra forgatja néhányszor körben, azután újra elengedi, és a tánc újakezdődik.

A zene megfelel a tánc és a nép karakterének, hol felkelti a szenvedélyek viharát egy pezsgő, gyors al-legróval, és gyors mozdulatokra készíti a táncost, hol puha sóhajokkal panasolja a kedvese utáni vágyakozást, és táncolva vezeti a nőt a férfi karjaiba.

A táncmulatságra különösen farsang idején kerül sor, de egyébként a köznép minden vasárnap táncol, és minden összejövetelen, melynek célja a társas szórakozás.

Hagyományaik sajátosságai tehát a családi ünnepekre korlátozódnak, melyekre különösen fontos családi alkalmakkor kerül sor. A legjelentősebbek a **keresztelői szokások**.

Magától értetődik, hogy ezen ünnepség leírása kor nem az egyházi szertartásra vagyunk tekintettel, mely a körülményektől függően részben a templomban, részben otthon zajlik. Az öröm, hogy egy értelmes lény lépett be a létbe, hogy új családtag érkezett, ennek felvétele a keresztények közösségébe annyi tisztán emberi vonást hordoz, hogy nem lehet elég élénken kifejezni. A székelyeknél ez az öröm lakomákban fejeződik ki, melyet a keresztelő befejezése után tartanak, és amelyen nemcsak a két keresztelői tanú, hanem a rokonok is részt vesznek. Ezekre a lakomákra a keresztelői tanúk és rokonok ételt és italt hoznak ajándékba, és ez alkalommal a vendéglátásban a keresztanya helyettesíti az anyát. Ezeket az ajándékokat *rodinának* nevezik.⁷⁰ A bábát is megajándékozzák, hogy jobban gondoskodjon a gyermekágyas asszonyról. Egyes helyeken a gyermekágyas nő is kap ajándékot: vásznat, viaszgyertyát, pénzt és egy kalácsot, melynek kétszer olyan hosszúnak kell lennie, mint az újszülött gyermek. A gyermekágy egész ideje alatt a barátnők által készített ételeket küldenek a gyermekágyas nőnek.

Nem kevésbé jelentősek és örömteliek a **lakodalmi szokások**.

Mivel falun a két nemű fiatalság állandó érintkezésben él, megszokott dolog, hogy a szerelem hozza létre a házastársi köteléket, de gyakran az okosság meggondolásai kötik össze a fiatalokat. A házassulandó ifjú először egy rokona kíséretében megy el a lány házához, akit élettársul választott ki magának, és a szülőktől ünnepélyesen megkéri a lányuk kezét. Ha a kérő kellemes a szülők és a lány számára, akkor a kívánsága meghallgatásának jeleként megvendégeslik. Ha ez nem történik meg, az annak a bizonyítéka, hogy kérését nem tudják elfogadni. A megkért lány is elmegy a kérő szüleihez (*háztüzlátni*⁷¹), hogy meggyőződjön azok jólétéről és más házi viszonyairól. Minthogy azonban ilymódon már gyakran történtek nem rendjén való dolgok a fiatalok között, most már csak egy rokont küldenek el ezekben az

⁷⁰ A német szövegben is *rodina*. (A közlők.)

⁷¹ A német szövegben is magyarul. (A közlők.)

ügyekben. Ha mindkét fél meg van elégedve egymással, megünneplik az eljegyzést, mely alkalmával a helyi jegyző írásban rögzíti, mit tudnak és akarnak a szülők hozományba adni a menyasszonynak. Egyes vidékeken a vőlegény gyűrűvel, új csizmával, egy törülközővel, egy főkötővel és mézeskaláccsal ajándékozza meg a menyasszonyt.

Miután kölcsönös megegyezés alapján meghatározták a lakodalom időpontját, mindkét fél rokonai és vendégei külön összegyűlnek ezen a napon a vőlegénynél és a menyasszonynál, és így elkülönülve vonulnak a templomba, itt a menyasszonyt a vőlegény képviselője a saját környezetéből a vőlegényhez vezeti, aki azután az oltár elé viszi. Az esketés befejezése után mindkét család ismét különváltan a vőlegény és a menyasszony lakására megy vidám étkezésre. Maga a vőlegény követi a menyasszonyt az apja házához, itt átadják neki az eljegyzéskor meghatározott hozományt, a menyasszonyt pedig a saját rokonai mindenféle ajándékkal látják el, amit egy szekerre raknak, és ezt a vőlegény és menyasszony a vőlegény örömtől visszhangzó házához követi. Itt a fiatalokat újra megajándékozzák, azután asztalhoz ülnek, és elkezdődik az étkezés egy imával és egy a vendégekhez intézett köszöntővel, véget pedig vidám pohárköszöntőkkel ér. A két család kölcsönösen meglátogatja egymást, és tánc és vidám ének közepette egymás után több napot az örömnél szentelnek (*hajnalozás*⁷²). Ha a vőlegény más faluból hoz menyasszonyt, akkor egy csapat lovas legény kíséri el, és a szekeret, mely a menyasszonyt és a hozományt viszi, körülveszik, és csupasz szablyákkal vezetik a várakozó vőlegényhez. De a csillogó fegyvert nemcsak színleg hordják, a lovasoknak fegyverrel kell utat nyitniuk a vőlegény házához, mert egy kenderkötél zárja el az útlejtést, melyet először el kell vágniuk, mielőtt bevonulhatnak. A győztest a jelenlévő leányok egy gyűrűvel ajándékozzák meg (*gyűrűkapás*⁷³), a kocsis, a menyasszony vőfélye és a menyasszony szülei fehér inget kapnak, melyet a ruhájuk fölé vesznek fel. Azután itt is külön eszik a két család.

Az ifjúság körében vannak még szokások, melyek hallgatolagos szerelmi vallomást tartalmaznak. Ide

tartozik az úgynevezett *koszorúkapás*⁷⁴. A fiatalság ugyanis vidám táncrea gyűl össze, mindegyik lány a fején virágcsokorral jelenik meg, kedveskedve közeledik hozzá a kedvese, leveszi a fejéről a virágfonatot, és táncolni kezd vele.

Ugyanígy szerelmi vallomás a zöldág-állítás a szeretett leány háza elé tavasszal. Azok elé a házak elé is, amelyeket télire fonónak néztek ki, és melyeket *guzsalyosak*nak neveznek, ültetnek ilyen fát, akik pedig ezeket a helyeket látogatják, azokat *guzsalyosság*nak nevezik.⁷⁵

Az italuk minden vidám összejövetel és minden étkezés alkalmával gyenge, mézzel édesített pálinkából áll, a jómódúaknál pedig borból, melyet saját pohárnokaik minden kiürült pohárba kitöltenek.

Az egymással barátok zenés szórakozásait, melyek három napig is eltartanak saját házaiknál, *hajnalozás*nak⁷⁶ nevezik.

Dicsőretre méltó szokás az úgynevezett *kaláka*⁷⁷, többek összefogása valamilyen munka elvégzésére egyvalaki számára, pl. fuvarozás, szántás, aratás, szénacsinálás és fonás, melyhez csak az ételt és italt fizetik meg, és némelykor a zenét a tánchoz. Ugyanígy készségesek és dolgozók akkor is, ha tűzkárosultakon kell segíteni.

Az ember életének azonban nemcsak mosolygós napos oldala van, hanem árnyoldala is, és bizony más az érzések kifejeződése itt és ott, azonban mindkét esetben jólesik a részvétel, ott fokozza az örömet, itt enyhíti a bánatot és a fájdalmat. Így a székelyeknél is megvan a temetések alkalmával fájdalmuk enyhítésére a vallás vigasztalásán kívül a barátok és rokonok barátságos vigasztalása, akik a temetés után, melyről pár erre megkért halottas atyafi gondoskodik, a gyászháznál halotti torra (*végvacsora*, *tor*) gyűlnek össze, és magukkal hozott étel- és italajándékukat (melyet ugyancsak *rodinának* neveznek) közösen fogyasztják el, közben emlékezve a halott kiválóságára, és vigasztaló szavakkal próbálják enyhíteni a veszteség fájdalmát.⁷⁸

(Fordította: Boér Laura)

⁷² A német szövegben is magyarul. (A közlők.)

⁷³ A német szövegben is magyarul. (A közlők.)

⁷⁴ A német szövegben is magyarul. (A közlők.)

⁷⁵ A *kurzíváltak* a német szövegben is magyarul. (A közlők.)

⁷⁶ A német szövegben is magyarul. (A közlők.)

⁷⁷ A német szövegben is magyarul. (A közlők.)

⁷⁸ [A *kurzíváltak* a német szövegben is így. (A közlők.)] Kállay Ferenc, *Historiai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről*, Nagyenyed, 1829, 45–50; Kovachich Márton György, *Scriptores rerum hungaricarum minores*, Buda, 1789, 108–109.

Irodalom

BENKŐ József

1789 *Transsilvania specialis* ([1789; nyomt. első 5 íve Bécs, 1790;] ford. Szabó György), Kriterion, Kolozsvár, 1999.

BENKŐ Károly

1853 *Csik-, Gyergyó- és Kászonszékek leírása*, Kolozsvár.

1862 *Marosvásárhely szabad királyi város leírása 1862-ben* (Pál-Antal Sándor 2001. évi kiadásában, Mentor, Marosvásárhely).

1868–1869 *Maroszsék ismertetése* (Fekete Sámuel és Simon Elek posztumusz kiadásában), Kolozsvár.

HERBICH Ferenc

1878 *A Székelyföld földtani és őslénytani leírása* (*Magyar kir. földtani intézet Évkönyvei*, V), Budapest.

KÓSA László

2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*, Osiris, Budapest.

KOZMA Ferenc

1879 *A Székelyföld közigazdasági és közmívelődési állapota*, Székely Mívelődési és Közigazdasági Egylet, Budapest.

LAKATOS István

1702 *Siculia delineata et descripta accuratius quam hactenus, nunc ad lucem data*, Kolozsvár.

SCHEINT, Daniel G.

1824 *Die Heilquelle von Borszék, nach eigenen Erfahrungen in Kürze beschrieben von einem praktischen Arzt*, Bécs.

1825 *Die Heilquelle von Borszék, nach eigenen Erfahrungen in Kürze beschrieben von einem praktischen Arzt*, Pest.

1831 *Anzeige, das Kohlensauere Borszéker Gesundheitswasser betreffend in Beziehung auf die Cholera morbus (Brechrubr)*, Brassó.

1833 *Das Land und Volk der Szeckler in Siebenbürgen, in physischer, politischer, statistischer und geschichtlicher Hinsicht*, Hartleben, K. A., Pest.

SZILATSEK Pál

1731 *Dacica Siculia brevi compendio exhibita*, Kolozsvár.

Poporul secuilor în Transilvania

(Despre publicare)

Medicul sas medicineșan Daniel G. Scheint este autorul primei descrieri generale ale Secuimii, nelatinești (*Das Land und Volk der Szeckler in Siebenbürgen, in physischer, politischer, statistischer und geschichtlicher Hinsicht*). Cartea urmează să apară în traducerea maghiară a lui Laura Boér, în îngrijirea Fundației Haáz Rezső din Odorheiu Secuiesc. Muzeul Național Secuiesc, aducându-și contribuția prin programele Institutul de Sud-Est, publică în prealabil în anuarul său capitole și date etnografice ale acestei surse de referință. (ISE)

People of Székely's in Transylvania

(About the publishing)

Daniel G. Scheint is the author of one of the first descriptions of the Transylvanian Székelyföld (*Das Land und Volk der Szeckler in Siebenbürgen, in physischer, politischer, statistischer und geschichtlicher Hinsicht*). Haáz Rezső Foundation (Székelyudvarhely, Romania) is publishing Scheint's book in Laura Boér's Hungarian translation next year. The Székely National Museum contributes to the publishing through the programs of the South-Eastern Institute, and it publishes ethnographical chapters and data of the book in advance. (SEI)

Pozsony Ferenc

TÁJHÁZAK ERDÉLYBEN

A falusi lakóházak iránti érdeklődés a XVIII. század második felében bontakozott ki, előbb csak Európa északi és nyugati felében, majd a XIX. század során a kontinens többi részén is. Ez az értelmiségi attitűd szorosan összefüggött a nemzeti kultúrák megalkotásának folyamatával. A legtöbb európai régióban a kutatók elsősorban azért kezdték vizsgálni a paraszti lakások táji változatait, hogy majd azok segítségével olyan modellértékű típusokat, szerkezeteket és elemeket állapíthassanak meg, melyek egy nemzeti jellegű építészet alapját, követendő mintáját képezhetik. Ezt az értelmiségi viszonyulást tükrözi az a tény is, hogy a parasztházak csakhamar megjelentek különböző világkiállításokon is.

A hosszú XIX. század végén megindult alapkutatások fokozatosan feltárták a magyar népi építészet legkarakterisztikusabb alaptípusait, táji változatait, melyek még a XVII–XVIII. század idején nyerték el önálló formájukat, majd a XIX. század végén éltek virágkorukat. A legtöbb szabadtéri kiállítás nem elszigetelten mutatta be a lakóházat és a lakáskultúrát, mivel megpróbálta tükrözni egy adott helység, vidék jellegzetes településszerkezetét, parasztportáinak rendszerét a gazdasági élethez tartozó épületekkel együtt.

A magyar szabadtéri múzeumok életében fokozatosan az a gyakorlat alakult ki, hogy minden újra felépített hajlékot berendeztek jellegzetes helyi bútorokkal, textíliákkal, háztartási és munkaeszközökkel, valamint tárolóedényekkel megfűtőberendezésekkel is. A legtöbb ház érzékeltette és tükrözte a benne lakó család nemzetiségét, felekezetét, társadalmi státuszát, szociális helyzetét és foglalkozását. Ugyanakkor különböző tárgyi együttesek segítségével bemutatnak egy-egy jellegzetes eseményt: pl. családi ünnepet, ételkészítést, szövés-fonást, kenyérsütést stb.

Az erdélyi népi építészet emlékeinek kutatása és reprezentációja csak a XIX. század végén kezdődött. Ez a tudományos és művelődési érdeklődés szorosan és szervesen összefüggött a korabeli európai eredményekkel, valamint a pozitívista jellegű néprajztudomány fokozatos kibontakozásával és intézményesülésével. Az értelmiségiek a tárgyi kultúra felfedezése rendjén

rácsodálkoztak a falusi közösségek épített örökségének sajátosságaira, s tudatos programot dolgoztak ki annak szakszerű dokumentálására, megőrzésére és múzeumi bemutatására. Stockholm szomszédságában 1891-ben nyitották meg az első európai szabadtéri múzeum, a híres Skansen kapuit, mely a svédországi népeletet hagyományos épületek és lakberendezések segítségével mutatta be. Az 1867-es és az 1889-es párizsi világkiállításon felépített nádfedeles magyar csárda már nemcsak a nemzeti gasztronómiát, hanem a hazai népi építészet jellegzetességeit is reprezentálta. Közben az 1873-ban megszervezett bécsi világkiállítás alkalmával felépített nemzetközi faluban Erdély népi építészetét egy székely, egy román és egy szász ház képviselte. Az 1885-ös budapesti országos kiállítás keretében a látogatók székely, hétfalusi, kalotaszegi és torockói lakásokat tekinthettek meg.¹

Az erdélyi népi építészet reprezentációjának hőskora elsősorban az 1896-os millenniumi kiállítás alkalmával megszervezett néprajzi faluhoz kapcsolódik. Jankó János munkatársaival együtt alapos helyszíni dokumentálódás után mutatta be Brassó, Csík, Hunyad, Kolozs és Szeben vármegyék népi építészetét és lakberendezését. A hat hónapig tartó kiállítás után a házakat lebontották, de berendezéseik megalapozták a Magyar Nemzeti Múzeum hazai, magyar néprajzi tárgyi gyűjteményeit.²

A fiatal szecessziós képzőművészek a XIX–XX. század fordulóján elsősorban a magyar népművészetben keresték a nemzeti jellegű művészet kibontakozásának lehetőségeit. Malonyay Dezső művészettörténész csakhamar összefogta ezeket a pályakezdő alkotókat, s olyan kutatócsoportot szervezett, mely Erdélyben a hagyományos magyar falusi építészet, lakáskultúra és díszítőművészet klasszikus értékű korszakát dokumentálta Kalotaszegen, Székelyföldön és Torockón.³ Szintén a szecesszió jegyében bontakozott ki Kós Károly építész tevékenysége is. Műveiben nemcsak az erdélyi műemlékértékű épületek formai megoldásait, hanem a kalotaszegi falvak épített örökségét is szintetizálta.⁴

Torockai-Wigand Ede kezdeményezésére a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság

¹ LÉNÁRT Anna 2004, 156–157.

² JANKÓ János 1989.

³ MALONYAY Dezső 1907, I; 1909, II.

⁴ KÓS Károly 1932; 1934; 1944.

1910-ben elhatározta egy skanzen-jellegű székely népművészeti múzeum megalapítását, melynek egyik alapvető funkciója éppen Székelyföld hagyományos falusi építészetének bemutatása lett volna.⁵

A Sepsiszentgyörgyön működő Székely Nemzeti Múzeum munkatársai 1911-ben határozták el egy szabadteri részleg létesítését. László Ferenc és Kós Károly előbb Dálnokban, majd Csutak Vilmosmal együtt Csíkban gyűjtötte a népi építészet emlékeit. Roediger Lajos Kászonban, László Ferenc és Varga Nándor Lajos Háromszéken, Csutak Vilmos Gyergyóban, Kós Károly, László Ferenc és Zrumeckzy Dezső pedig Udvarhelyszéken dokumentálta a székely népi építészet fennmaradt emlékeit, hogy majd azokból egy székely szabadteri múzeumot építsenek fel Sepsiszentgyörgyön. Az 1914-ben kirobbant első világháború azonban megszakította, elsöpörte és elnapolta nemcsak a marosvásárhelyi, hanem a sepsiszentgyörgyi kezdeményezéseket is.⁶

Az első világháborút lezáró, Trianonban megkötött szerződések Erdélyt a Román Királyságnak ítélték. Mivel Nagyrománia vezetői az országban élő kisebbségek tudatos asszimilációjára törekedtek, nem támogatták a más ajkú és a más felekezeti közösségek kulturális örökségének szakszerű kutatását vagy múzeumi reprezentációját. Romulus Vuia már 1922-ben kezdeményezte Kolozsvárt *Erdély Néprajzi Múzeumának* megalapítását, majd a román állam és királyi család jelentős támogatásával 1929-ben a város melletti Hója erdőben Avram Iancu vidrai lakóházának telepítésével megkezdődött egy román jellegű szabadteri múzeum létesítése.

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumnak azonban továbbra is meghatározó és kezdeményező szerepe volt a népi építészet két világháború közötti tudományos kutatásában, valamint múzeumi reprezentációjában. Az intézmény vezetőinek csak 1927-ben sikerült rendezniük a múzeum hivatalos, jogi státuszát, s 1930-ban megvásárolták a főépület szomszédságában fekvő telket, melyen egy székely skanzen szándékoztak kialakítani. 1932-ben meg is vásároltak előbb egy csíki házat, utána pedig Maros-, Udvarhely- és Háromszék jellegzetes épületeinek megszerzését határozták el. A Kós Károly által tervezett múzeum-épület szomszédságában 1937. szeptember 4-én fel is avatták a székely kapuval díszített csíki házat. A Székely Nemzeti Múzeum belső és külső munkatársai 1940–1944 között, tehát a háborús évek alatt is tovább dokumentálták Székelyföld épített örökségét, s a tervezett szabadteri részleg számára több tárgyat, tárgye gyűjtést szereztek.⁷

Dr. Kós Károly a második világháborút követő években meghatározó szerepet játszott nemcsak az erdélyi és a moldvai magyarság épített örökségének szakszerű dokumentálásában, hanem múzeumi reprezentációjában is. Szentimrei Judittal és Nagy Jenővel együtt olyan kutatócsoportot hozott létre, mely az ő irányításával és vezetésével több mint tíz éven át rendszeres kutatásokat végzett moldvai, kászoni, Kis-Küküllő menti, mezősegi, torockói, kalotaszegi és szilágysági falvakban.⁸ Dr. Kós Károly 1951–1979 között a Kolozsvárt működő Erdélyi Néprajzi Múzeum főosztályvezetője volt. Ebben a minőségében alapjaiban meghatározta a kolozsvári intézmény szabadteri múzeumának fejlesztési koncepcióját, melynek keretében egy csíkkászoni székely porta felépítését és berendezését tudta megvalósítani. Számos írásában határozottan szorgalmazta egy korszerű falumúzeum-hálózat kialakítását Erdélyben.⁹

A Nagyszeben melletti erdőben 1963-tól kezdődően a román kulturális tárca nagyon jelentős anyagi támogatásával fokozatosan kiépült Románia és Erdély legnagyobb olyan szabadteri múzeuma, mely elsősorban a falusi, népi kézművességet, háziipart mutatja be skanzen formában.¹⁰ A múzeum, mely 96 hektáron, festői környezetben fekszik, 1990-től újra felvette az ASTRA nevet, vagyis napjainkban is az erdélyi románok kulturális egyesületének hagyományait követi. A Nagyszeben melletti szabadteri múzeum keretében a látogatók egy korondi székely fazekas család portáját tekinthetik meg. Román etnográfusok 1968 után Erdély más megyeközpontjaiban is hoztak létre jelentősebb szabadteri múzeumokat (pl. Nagybányán és Máramaroszigeten), de azokban már nem került bemutatásra az illető vidéken élő magyar közösségek tradicionális kultúrája.

A székelykeresztúri múzeum 1946-ban dr. Molnár István kezdeményezésére jött létre. Az intézmény 1950-ben beköltözött a hajdani Kaszinó épületébe, melynek kertjében közeli falvakból behozott házakat építettek fel újra.¹¹ Gyergyószentmiklóson Tarisznyás Márton kezdeményezésére 1952-ben alakult olyan helytörténeti múzeum, melynek telkén több épület a vidék népi építészetét és hagyományos kézműiparát reprezentálja.¹² Az 1989-es rendszerváltozás után az intézmény munkatársai a Békény utcában egy olyan külső, szabadteri részleg alapítását kezdeményezték, ahol az érdeklődők elsősorban vízzel meghajtott szerkezeteket és malomtörténeti alapkiállítást látogathatnak meg. Annak keretében megtekinthetik a helyben megőrzött, még működő Tinka-féle vízimalmot és mosatót, illetve az eszenyői vízfűrész másolatát.

⁵ TOROCZKAI-WIGAND Ede 1911, 23–24.

⁶ LÉNÁRT Anna 2004, 163–165.

⁷ LÉNÁRT Anna 2004, 183–185.

⁸ KÓS Károly 1989.

⁹ KÓS Károly 1947; 1995; POZSONY Ferenc 1997, 30–31.

¹⁰ BUCUR, Nicolae 1986.

¹¹ MIKLÓSI-SIKES Csaba 2002, 103–105.

¹² TARISZNYÁS Márton 1982; MIKLÓSI-SIKES Csaba 2002, 91–92.

A székelyudvarhelyi múzeum munkatársai 1972-ben a város melletti Szejkefürdön, Orbán Balázs síremléke előtt kezdeményezték egy szabadtéri kapu-múzeum létrehozását. A vidék 7 településéből 1973–2003 között összesen 14 műemlékértékű székely kaput állítottak fel, melyek 1818–2003 között készültek.¹³ Ugyanitt a Haáz Rezső Múzeum munkatársai kezdeményezték egy Székelyföldi Borvíz- és Fürdő Múzeum megalapítását is.¹⁴ Csíki természetvédők az utóbbi években Tusnádon rendeztek be borvízzel kapcsolatos múzeumot.

A Csíki Székely Múzeum az 1968-as megyésítés után beköltözött az impozáns Mikó-várba, melynek szomszédságában 1970–1978 között kisebb falumúzeum jött létre. A csíkszeredai szabadtéri múzeum jelenleg 6 házból, 1 gabonásból, 1 kerekcsútból és 15 faragott kapuból áll.¹⁵

Dr. Gazda Klára 1968–1991 között vezette a Sepsiszentgyörgyi Múzeum néprajzi részlegét. Mivel az intézmény klasszikus állaga a második világháború végén elpusztult, annak néprajzi részlegét rendszeres gyűjtőmunkával gyakorlatilag újra alkotta.¹⁶ A szabadtéri részleg további gyarapítását és kialakítását ő is nagyon fontos feladatnak vélte, s 1970-ben Vargyason megvásárolt egy XVIII. századi házat a múzeum számára. A következő évben már Bélafalván, Felső-Háromszék egyik színtatolikus, hagyományörző falujában vásároltak meg egy 1726-ban épített sarokeresztes hajlékot. Kónya Ádám 1972-ben készítette el egy szabadtéri múzeum tervezetét, melynek Sepsiszentgyörgy melletti kialakítását és felépítését kezdetben nemcsak a helyi, hanem a bukaresti szakmai körök is támogatták. Az intézmény 1973-ban már egy újabb, még 1796-ban épített házat tudott megvásárolni. Sajnos, a zágoni Szentkereszthy-udvarház mellett még 1979-ben felépített és szakszerűen restaurált épületet az éjszaka leple alatt felbérelt személyek 1986-ban felgyújtották.¹⁷

A Székely Nemzeti Múzeum Sepsiszentgyörgyön tervezett szabadtéri részlege végül is Alsócsernátonban, Haszmann Pál kezdeményezésére jött létre. A hajdani Damokos-kúriában 1973-ban előbb berendeztek egy olyan kiállítást, mely a település meg a környék jellegzetes épített örökségét, sajátos lakáskultúráját és festett bútorait mutatta be. A kiállításoknak helyet adó épület kertjében csakhamar újra felépítették a szomszédos Albis sarokeresztes, XVIII. században emelt lakóházát, majd szintén itt kapott helyet a sepsiszentgyörgyi múzeum által már korábban megvásárolt vargyasi, bélafalvi és előpataki ház is. A szabadtéri

múzeum kertjében fokozatosan felsőcsernátoni vízimalom, pávai és torjai székelykapu, csernátoni magtár, valamint méhes, háromszéki kopjafás temető és mezőgazdasági gépkiallítás kapott helyet.¹⁸ Itt jegyezzük meg, hogy Zakariás Attila építész-tervező vezetésével az 1980-as években olyan alap kutatás kezdődött Háromszék és Csík falvaiban, mely a falurombolás árnyékában dokumentálta a székelyföldi falvak klasszikus értékű épített örökségét.

A román hatalom az 1968-as prágai események után ideiglenesen arra kényszerült, hogy „lazítson” korábbi nemzetiségi politikáján. Ezt az ideológiai enyhülést számos székelyföldi településen kihasználták és egy-egy jellegzetes, műemlékértékű épületben csakhamar tájházat rendeztek be. Például Hargita megyében ekkor alapítottak múzeumházat Csíkszentdomokoson, Gyimesben, Korondon, Máréfalván, Rugonfalván, Székelyszentléleken és Városfalván.¹⁹ Sajnos, a következő évtized már nem kedvezett az ilyen létesítmények kialakításának vagy fejlesztésének, mivel a nacionalista hatalom rendre ellehetetlenítette működésüket. Mivel a legtöbb falusi gyűjtemény tulajdonjoga sem volt egyértelmű, sok helyen szét-hordták, elajándékozták vagy elpusztították a tárgyak jelentős részét.

Az 1989-es decemberi események után Romániában gyökeresen új korszak kezdődött a magyar jellegű néprajzi gyűjtemények és tájházak életében. Mivel a bukaresti központi hatalom lemondott a kulturális szféra teljes körű ellenőrzéséről és finanszírozásáról, nem folytathatta tovább annak korábbi erőszakos, centralista befolyásolását sem. Mivel a fokozatosan demokratizálódó országban gyors modernizációs és akkulturációs folyamatok kezdődtek falvakon is, sürgetővé vált a korábbi hagyományos, közösségi jellegű paraszti kultúra épített örökségének szakszerű felmérése, dokumentálása és védelme is. Elsősorban a Kolozsvárt működő Transylvania Trust Alapítvány és a budapesti Teleki László Alapítvány, valamint a sepsiszentgyörgyi Keöpeczi Sebestyén József Műemlékvédő Társaság inventarizációs és állagvédő programjai jelentettek előrelépést ebben a kérdésben. Külön kiemeljük a kolozsvári intézmény Torockón végzett rehabilitációs tevékenységének hatékonyságát és jelentőségét.²⁰

Elsősorban magyar értelmiségiek kezdeményezték 1989 után tájházak, múzeumi gyűjtemények alapítását Erdély és a Partium településein. A történeti Erdély határain kívül orvosok alapítottak néprajzi múzeumot régi parasztportákon pl. Kisiratosban

¹³ ZEPECZANER Jenő 2005.

¹⁴ MIKLÓSI-SIKES Csaba 2002, 117–118.

¹⁵ MIHÁLY Zita 1999, 12–16.

¹⁶ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2004.

¹⁷ LÉNÁRT Anna 2004, 184–185.

¹⁸ KÓNYA Ádám 1999, 11–19.

¹⁹ MIKLÓSI-SIKES Csaba 2002, 79–120.

²⁰ POZSONY Ferenc 2000, 31–42.

meg Gálospetriben. A szilágysági Bogdándon Sípos László magyartanár a Szatmár Megyei Múzeum anyagi és szakmai támogatásával alapított tájházat. Kalotaszegen (pl. Magyargyerőmonostoron és Inaktelkén) elsősorban református lelkészek kezdeményezték a tájház-alapítást. A Nádas völgyében fekvő Mérán tanár-mérnökházaspár rendezte be tájházat egy XX. század elején épült lakásban. Tordaszentlászlón szintén pedagógusok rendeztek be tájházat a növekvő faluturizmus hatására. Szülőfalujukból elszármazott magyar értelmiségiek a Borsa völgyéhez tartozó Kidén egy kőből épült kismemesi család hajlékát alakították múzeumházzá. Kallós Zoltán a Kis-Szamos mellett fekvő Válaszúton családjának 1945 után elkobzott, majd 1990 után visszakapott kúriájában rendezte be széki, mezősegi és kalotaszegi enteriőröket. Széken, Mezőség egyik legismertebb településén szintén tanár meg a helyi önkormányzat alapított tájházat a helység két régiesebb családi hajlékában. Dél-Erdélyben a Csernakeresztúri Magyar Népi Hagyományőrző Egyesület 1994-ben avatott tájházat egy Bukovinából visszatelepített székely család otthonában. A Marosvásárhely és Szászrégen között fekvő Sáromberkén, a Teleki család falujában fiatal egyetemisták, értelmiségiek létesítettek néprajzi és helytörténeti gyűjteményt a hajdani református iskola épületében. Szócs Lajos kőröspataki vállalkozó családjával együtt kezdeményezte egy helyi néprajzi múzeum alapítását, melynek keretében egy nagyobb parasztházban mutatják be a szalmakalap készítésének folyamatát, eszközkészletét és különböző termékeit. Kovács Piroska, az Udvarhely melletti Máréfalván élő tanárnő nemcsak tájházat rendezett be falujában, hanem kezdeményezte a székely faragott és festett kapuk szakszerű felmérését²¹ és megőrzését is.²²

Érdekes módon a rendszerváltást követő évtizedekben Hargita megyében már kevesebb új, ilyen jellegű kezdeményezés történt. Több csíki faluban éppen a korábban létesült gyűjtemények fokozatos elhanyagolása és gyors pusztulása következett be. A hajdani Háromszéken, vagyis a mai Kovászna megyében Árkoson az unitárius vártemplom bástyáiban Bálinth Zoltán hozott létre néprajzi jellegű kiállítást. Az erdővidéki Nagyajtán pedig Kriza János emlékére rendeztek be kiállítást egy régi harangozói lakásban, s ugyanott az unitárius vártemplom bástyáiban helytörténeti és népművészeti kiállítást terveznek. Esztelneken, a ferences kolostoráról híres felső-háromszéki településen egy korábbi üzletházban rendeztek be állandó néprajzi tárlatot. Érdekes kezdeményezés történt az orbaiszéki Kőrösön, ahol XIX. század végi rajzok alapján a Székely Nemzeti Múzeum támogatásával rekonstruálták és rendezték be Csoma Sándor

„szülőházát”. János Mihály pedig a Kézdiszentlélek fölötti Perkön szervezett Szent István király napi búcsú tiszteletére a szomszédos Kiskászonban, egy hajdani iskola épületében rendezte be a háromszéki búcsújárók múzeumát. Kézdivásárhelyen a Múzeumbarátok Egyesülete kezdeményezte a Bogdán fotográfus család napfényműtermének, házának szakszerű restaurálását, és abban egy fotótörténeti kiállítás megrendezését. Az 1990-es években a Brassói Néprajzi Múzeum Hétfaluban olyan helyi gyűjteményt rendezett be, mely nemcsak a románok, hanem a barcasági magyarok lakáskultúráját és népművészetét is megjeleníti. Antal Mária tanárnő a Bákó megyéhez csatolt Gyimesbükkön saját lakóházában rendezett népművészeti jellegű kiállítást a gyimesi csángók életéről. A moldvai Klézsén pedig Duma András a Szeret-Klézse Alapítvány székházában Petrás Incze János-emlékszobát és állandó csángó népművészeti kiállítást kezdeményezett 2006-ban. A Kriza János Néprajzi Társaság által 2003-ban a háromszéki Zabolán kezdeményezett *A moldvai csángók hagyományos népművészete* című állandó kiállítás ízelítőt ad a gorfalvi, a lézpedi és a pusztinai lakásbelsőiről, a moldvai csángók tárgyakon keresztül reprezentált szakrális és profán életútjáról is.

Az Erdélyben kialakított tájházakat a legtöbb helyen olyan ingatlanokban rendezték be, melyek a vidék, a település reprezentatív, műemlékértékű örökségéhez tartoznak. Ezáltal hozzájárulhatnak ahhoz is, hogy a gyorsan modernizálódó világunkban megőrizze a falusi parasztság épített örökségét.

A legtöbb erdélyi tájház esetében (pl. Csicsóban, Csíkszentkirályon, Csíkkászonban és Madéfalván) nagy gondot jelent napjainkban az épületek és a kollekciók tulajdonjogának tisztázatlansága és gazdátlansága. Ezek a gyűjtemények az avatást követő években egyre porosodtak, miközben az épületek állapota is fokozatosan romlani kezdett. Napjainkban sok helyen nem is tudják biztosítani folyamatosan a tájházak nyitvatartását, éppen ezért még a lelkesebb, érdeklődőbb turisták sem tudják azokat meglátogatni.

Másodsorban alapvető gondot az okoz, hogy a megfelelő szakmai háttér rendszerint teljesen hiányzik a legtöbb gyűjtemény mellől. Az erdélyi falusi tájházakban az összegyűjtött tárgyak nincsenek pontosan adatolva, nem létezik szakszerű tárgykatalógus, sem egyszerűbb leltár. Megfelelő szakmai kontroll hiányában „tájházaink” túlszűfoltak, statikusak, éppen ezért nem jelentenek különösebb vonzóerőt vagy élményt az oda betérő érdeklődők vagy turisták számára.

Ajánlott volna rendszeres szakmai és múzeumpedagógiai kurzusokat szervezni az erdélyi tájházak fenntartóinak és működtetőinek. Magyarországi

²¹ KOVÁCS Piroska 2001–2006.

²² POZSONY Ferenc 1999.

példákhoz hasonlóan szervesen integrálni lehetne azokat egy-egy helyi közösség ünnepi kalendáriumába. Iskoláskorú gyermekek számára olyan interaktív, kézműves foglalkozásokat (pl. korongozást, fonást, szövést, faragást, bútorfestést, tojásírást stb.) lehetne bennük szervezni, melyek szerves, specifikus részét képezték hajdanán a település tradicionális világának. Nagyon sok erdélyi településen napjainkban

jelentősen fellendült a faluturizmus, ugyanakkor egyre szélesednek iskolai, művelődési és gazdasági kapcsolataik is a különböző magyarországi és európai testvértelepülésekkel. Az erdélyi tájházak ebben az új helyzetben – a korábban hangsúlyosabb etnikai meg szakmai szerepük mellett – teljesen új reprezentációs és turisztikai funkciókkal gyarapodhatnak.

Pozsony Ferenc - BBTE, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, pozsonyferenc@yahoo.com

Válogatott irodalom

- BALASSA M. Iván
1999 *Népi építészeti Erdélyben*, Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre.
- BÍRÓ Gábor
1992 *Sóvidék népi építészete*, Magyar Népi Építészeti Archivum, Szentendre.
1999 *Erdélyi magyar népi építészeti és hagyományainak továbbéltetése*, Impress Kiadó, Marosvásárhely.
- BUCUR, Nicolae
1986 *Ghid Muzeul Tehnicii Populare*, Complexul Muzeal Sibiu, Sibiu.
- CSERGŐ Bálint
1999 *Az Udvarhely vidéki székelykapu*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- FERENCZI Géza
1984 *A székelyudvarhelyi Múzeum története*, *Korunk*, 9, 681–686.
- GAZDA Klára
1976 *A sepsiszentgyörgyi Székely Múzeum néprajzi osztálya*, *Népismereti Dolgozatok*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 47–55.
- GILYÉN Nándor
2005 *Az erdélyi Mezőség népi építészete*, Terc, Budapest.
- GYARMATI Zsolt – SZATMÁRI László
2004 *A Csíki Székely Múzeum gyűjteményei*, Csíkszereda.
- GYÖRFFY István
1943 *Magyar falu, magyar ház*, Budapest.
- HUSZKA József
1895 *A székely ház*, Budapest.
- INCZE László
1997 *A Kézdivásárhelyi Múzeum rövid története*, in: Uő (szerk.): *Emlékkönyv a Kézdivásárhelyi Múzeum 25. évfordulójára*, Sepsiszentgyörgy, 6–35.
- JANKÓ János
1989 *A millenniumi falu*, Néprajzi Múzeum, Budapest.
- KOVÁCS Piroska
2000 *Székelykapuk Máréfalván*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
2001–2006 *Elődeink hagyatéka. Udvarhelyszéki öreg székelykapuk katasztere (CD)*, Hargita Megyei Kulturális Központ, Csíkszereda.
- KÓNYA Ádám (szerk.)
1999 *A csernátoni tájmúzeum negyedszázada. „Haszmann Pál boldog élete”*, *Székely Nemzeti Múzeum Füzetek*, II, 4, Sepsiszentgyörgy.
- KÓS Károly
1932 *Kalotaszeg*, Kolozsvár.
1934 *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat*, Kolozsvár.
1944 *A székely népi építészeti*, Kolozsvár.
- KÓS Károly, dr.
1947 *Erdélyi magyar tájmúzeumi mozgalom*, *Miscellanea Ethnographica*, Kolozsvár, 73–75.
1989 *Erdély népi építészete*, Kelenföld Kiadó, Budapest.
1994 *Néprajzi képeskönyv Erdélyből*, Türogtató Kiadó, Budapest.
1995 *Törekvés egy komplex néprajzi múzeum megvalósítására*, in: Zakariás Erzsébet (szerk.): *Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve 3*, Kolozsvár, 18–26.
- LÉNÁRT Anna
2004 *Magyar Skansen és a Székely Nemzeti Múzeum*, in: Boér Hunor – Wolf Tamás (szerk.) *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*, II, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 155–202.
- MALONYAY Dezső
1907 *A magyar nép művészete I. A kalotaszegi magyar nép művészete*, Budapest.
1909 *A magyar nép művészete II. A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar népművészet*, Budapest.

MIHÁLY Zita

1999 A népi épített örökség helyzete Csíkban, *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője*, IX, 3–4, 12–16.

MIKLÓSI-SIKES Csaba

2002 Múzeumok, gyűjtemények a Székelyföldön, *Múzeumi Füzetek* 21, Haáz Rezső Alapítvány, Székelyudvarhely–Sümege.

NAGY Balázs (szerk.)

2005 *Kúriák földje – Háromszék*, Kovászna Megyei Művelődési Központ, Sepsiszentgyörgy.

POZSONY Ferenc

1997 Dr. Kós Károly 1919–1996, *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője*, VII, 3–4, 30–31.

1997 Tájházak, vidéki múzeumgyűjtemények fejlesztésének lehetőségei, *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője*, VII, 1–2, 1–45.

1999 Tájházak fejlesztésének lehetőségei Erdélyben, *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője*, IX, 3–4, 1–48.

2000 Magyar tudományos műhelyek Erdélyben, *Info-Társadalomtudomány* 51, Budapest, 31–42.

2004 Néprajzi gyűjtemények az erdélyi múzeumokban, *Magyar Múzeumok*, 10, 1, 25–27.

2004 Csángó Múzeum Zabolán, *Magyar Múzeumok*, 10, 1, 38.

SISA József

2001 Az 1986-os ezredéves kiállítás néprajzi faluja és a magyar állam önreprezentációja, *Korunk*, 7, 46–50.

SZŐCSNÉ GAZDA Enikő

2004 A Székely Nemzeti Múzeum néprajzi részlege, *Magyar Múzeumok*, 10, 1, 19–21.

TARISZNYÁS Márton

1982 Gyergyó néprajzi megismeréséről, in: Uő: *Gyergyó történeti néprajza. Tíz tanulmány*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 17–27.

TOROCZKAI-WIGAND Ede

1911 Székelyföldi népművészeti múzeum, *Magyar Iparművészet*, XIV, 1, 23–24.

VARGHA László

1997 Kide és a Borsa-völgy népi építészete. Feldolgozta, sajtó alá rendezte, a bevezetőt és összegző tanulmányt írta H. Csukás Györgyi és Kecskés Péter. *Ház és ember* 11, Szentendre.

ZEPECCZANER Jenő

2005 *Haáz Rezső Múzeum*, Székelyudvarhely.

Colecții muzeale în Transilvania

(Rezumat)

Autorul urmărește în timp reprezentarea culturii materiale și în special al arhitecturii populare prin intermediul colecțiilor etnografice și al muzeelor de tip Skansen, începând cu expozițiile mondiale din secolul al XIX-lea și până la formarea instituțiilor cu secții interne și externe specializate pe ocrotirea și reprezentarea culturii populare. După evenimentele din decembrie 1989 în România a început o perioadă nouă și în viața colecțiilor și muzeelor etnografice maghiare. După prăbușirea sistemului totalitar, statul a renunțat la controlul total al sferei culturale și implicit la centralizare și la influențarea forțată. Pe de altă parte, odată cu democratizarea treptată a țării procesele de modernizare și de aculturare s-au accentuat, ceea ce impune documentare și măsuri privind ocrotirea culturii populare tradiționale, inclusiv în satele locuite de comunități maghiare.

Landscape Houses in Transylvania

(Abstract)

The author follows in time the representation of material culture, especially of Transylvanian architecture through ethnographic collections and of Skansen type museums, beginning with world exhibitions of the 19th century, until comprehensive museum networks with internal and external sections, specialized in protecting and representing folk culture. After the events of December, 1989, in Romania a radically new era has begun in the life of Hungarian ethnographic collections and landscape houses. Following the collapse of the totalitarian system the central authority from Bucharest renounced the control and financing of the cultural sphere, and gave up centralization and forced influence. On the other hand, along with the progressive democratizing of the country, quick procedures of modernizing and acculturation have begun, in villages, too. These procedures urged to the professional estimation, documentation and protection of the traditional folk culture, including the villages inhabited by Hungarian communities.

Vass Erika

HÁZ A HOMORÓD MENTÉRŐL A SZABADTÉRI NÉPRAJZI MÚZEUMBAN

HÁZ- ÉS CSALÁDTÖRTÉNETI KUTATÁS HOMORÓDALMÁSON

A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum Erdély épületegyüttesének koncepcióját 2006-ban készítettem el Buzás Miklós építész munkatársammal. Ebben 15 porta (pl. Szilágyságból, Kalotaszegről, Csíkból, Homoród mentéről), egy unitárius templom, egy esztana és vízgépek fölépítése szerepel. Arra törekedtünk, hogy minél árnyaltabb képet nyújtsunk az erdélyi magyarságról, és ezáltal olyan komplex épületegyüttes jöjjön létre, mely reprezentálni fogja Erdély vallási sokszínűségét és az eltérő társadalmi rétegek életmódját.

A Múzeum 2007 januárjában vásárolt meg Homoródmalmáson egy 1846-ban épült kőházat, mely 1989 óta lakatlan, és már annyira rossz állapotban van, hogy helybeli megőrzésére nem lett volna lehetőség. Ehhez kapcsolódóan 2007. június 25. – július 2. között került sor arra a kutatótáborra, melyen a Múzeum munkatársai (Buzás Miklós, Sabján Tibor, T. Bereczki Ibolya és Vass Erika) mellett a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem építész hallgatói (Bordi Beáta, Bors Eszter, Böröcz Péter, Erős Tamás György, Gulyás Gábor Gergely, Leposa Kata, Nagy Péter) és a Szegedi Tudományegyetem néprajz szakos hallgatói (Gyarmati Sándor, Horváth Anett, Kiss Nikolett, Kiss Nimród László, Kiszely Nikolett, Molnár Dániel, Tóth Csaba) vettek részt. Az egyhetes tábor ideje alatt az építész hallgatók 7 portát mértek fel (2 boronafalú házzal – 77., 477. sz., 5 kőházzal – 41., 151., 237., 523., 681. sz.), továbbá 1 boronafalú házat (71. sz.), 3 kőházat (221., 682., 684. sz.), 3 kőcsúrt (159., 683., 688. sz.) és egy szállást az Ózeresztő patakánál, amely egy eltűnő életforma egyik utolsó képviselője. Ezekre a felmérésekre azért van szükségünk, mert sok olyan apró részletet találtunk más házaknál, melyek ugyan már nincsenek meg tökéletes formában a kiválasztott házon, de a fölmérések által lehetséges lesz a ház majdani újjáépítése.

A néprajz szakos hallgatók a felmért épületek tulajdonosaival készítettek interjút a házak történetére vonatkozóan, illetve olyan témakörökben kutattak, melyek a múzeumi bemutatás során lesznek

majd lényegesek (népszokások, az átmenet rítusai, gazdálkodás, szállások, kertkultúra, a kender feldolgozása).

Választásunk azért erre a házra esett, mert az Udvarhelyszék déli részén, a Kis-Homoród völgyében elhelyezkedő település viszonylag közel van a Szászföldhöz, melynek hatása az élet több területén is érezhető. Így például a XIX. századi kőépületek és kőcsűrök a szászföldi építőmesterek hatását tükrözik. A kiválasztott házhoz hasonlóakkal nemcsak ezen a településen, hanem korábbi útjaink során Oklándon, Lövétén, Abásfalván is találkoztunk. A Szabadtéri Néprajzi Múzeumban ez a ház a szász hatásokat és a nagyhírű XIX. századi bútorfestést¹ fogja reprezentálni.

A Homoródmalmásra vonatkozó kutatások közül kiemelkedik Kardalus János² és Oláh Sándor³ munkássága, illetve a Cseke Péter – Hála József szerkesztette „*A Homoród füzes partján...*” című kötet nyújt átfogó képet a Homoród mentéről. Ezen kívül Szabó Gyula novellái, regényei is bővelkednek olyan adatokban, melyek az egykori életmód rekonstrukciója során jól hasznosíthatók.

Az alábbiakban saját kutatásom alapján ismertetem a megvásárolt ház és egykori lakóinak történetét. A családtagokkal és a szomszédokkal készített interjúk segítségével rekonstruálom az 1930-as évek mindennapjainak életvilágát. A gyűjtés során sikerült két perefernum levelet is találnunk 1899-ből és 1905-ből, ezek segítségével a későbbiek során lehetőség lesz a századforduló állapotának rekonstrukciója is. Módszertanilag Arthur E. Imhof *Elvesztett világok*⁴ című munkája volt számomra meghatározó. Úgy érzem, hogy egy ilyen jellegű mikrotörténelmi kutatás hosszútávon jól fogja tükrözni az egykori világot, értékrendet, és a Zoltán családon keresztül képet kapunk az őket körülvevő világról is. Célunk, hogy ezek alapján a Múzeumban hiteles berendezés, szituáció fogadja majd a látogatókat.

Homoródmalmás társadalmi háttere

Homoródmalmás évszázadokon keresztül a vidék legnépesebb települése volt: 1614-ben 93, 1750-ben 205

¹ KARDALUS János 1995, 60–67; Bencze 2005.

² KARDALUS János 1995, 60–67; 1998; 2001.

³ OLÁH Sándor 1999a, 277–298; 1999b, 207–225; 2004a; 2004b.

⁴ IMHOF, Arthur E. 1992.

családot írtak össze, köztük jelentős volt a szabadrendűek aránya,⁵ ami öntudatot adott a közösségnek.⁶ Jánosfalvi Sándor István 1858-ban így írt Almásról: „...egy, a székelységnek legnagyobb, legderekbabb falui s az erdélyi unitáriusoknak legnépesebb és legvirágzóbb megyéi közül.”⁷ A XIX. századi nyilvántartások szerint a Kis-Homoród mente falvai közül Almásnak volt a legkiterjedtebb szántó- és kaszálóbirtoka, valamint legelő- és erdőterülete, továbbá itt volt a legnagyobb az átlagos családi birtoknagyság.⁸

1842-ből, csaknem a kiválasztott ház építésének idejéből való Kőváry László alábbi leírása a településről: „Almás békésen lakik öncsinálta házaiban... E házak elég nagyok ugyan, de kár, hogy nincs, ki figyelmeztesse kényelemre és csinoságra... A ház e népnek az, mi a méhnek kasa, hová csak éj, vész és hó hajtja be, hol a nő mint anyaméh rendezi a bészerezetteket... mert a székely embernek udvara igazán élete, ott találja a nap első sugára marháinál, ott látja a felemelkedett nap téli faragásaiban, csépléseiben, s ott hagyja el az est végsugára erdőre, mezőre készültében. S ha a tél továbbállt, s földi kárpótlásul trágyát kapának, ismét kiáll az eke, hogy majd a nyár szekeret rakhasson...”⁹

A homoródalmásiak számára fontos volt az iskola, nagy gondot fordítottak gyermekeik taníttatására. Az az ismert történet, miszerint egykoron Homoródalmás és Székelykeresztúr versengtek egymással az unitárius középiskola építéséért,¹⁰ ma is élénken él a helyiek tudatában. Az iskolázottságnak köszönhető, hogy kutatásunk során igen sok kéziratos könyvet, levelet találtunk, melyek hasznos forrásként szolgálnak a gyűjtött anyag feldolgozása során.

A földművelés, a falun belüli munkavégzés mellett a fiatalok nagy számban hagyták el a települést a XIX–XX. század fordulóján. Sokan Amerikában próbáltak szerencsét, a lányok közül pedig számosan Brassóba, illetve Budapestre mentek szolgálni. Közéjük tartozott a vizsgált család egyik tagja, Szentpáli Rebeka is.

Az addigi életvitelben nagy törést jelentett a kollektivizálás, melynek következtében sokan véglegesen elhagyták szülőhelyüket. Egyik adatközlőm mondta: „Mikor lett a kollektív, az okosabb emberek, a gazdagabbak mind elhúzódtak, mert nem álltak bé a kollektívbe. Brassó, Csíkszereda, Udvarhely.” Ennek következtében 1992-ben csak 1534-en laktak a faluban (1930-ban még 2149-en¹¹), közülük 1533

volt magyar és 1 román, vallási szempontból pedig 1313 unitárius, 194 római katolikus, 19 református, 3 baptista, 1 ortodox, 1 evangélikus. A fogyó népesség arányát mutatja, hogy 2002-ben már csak 1415 lakosa volt a településnek, melyből kb. 200 fő cigány.¹² A lakosság nagy része előregedett, ugyanakkor több kezdeményezés is történt az utóbbi években a település fejlesztése érdekében, így például megalakult a tejszövetkezet, újraalakult a közbirtokosság, új tornaterem épült, nyaranta pedig a helyben lakó és a nagyszülőkhöz ellátogató gyermekek részére kézműves tábort szerveznek, ahol a résztvevők elsajátíthatják a bútorfestés, kötélverés és más mesterségek fortélyait.

A ház építészeti leírása

A lakóépület a falu főutcáján, a templomtól nem túl távol (tizedik telek Lövete irányában) utcasorba illeszkedő, oldalhatárosan beépített, közel szabályos téglalap alakú, kisméretű telken helyezkedik el. Az utcavonalas, előkert nélküli lakóház és a szomszéd ház között az 1970-es években kis- és nagykapuval készült deszkakerítés áll. Mint utólag kiderült, az épület mellett egy 1823-ból származó székely kapu állt 1975-ig, amikor azt a csíkszeredai múzeumba vitték.¹³ Ez azt is jelenti, hogy a kapu régebbi, mint a ház, vagyis eredetileg nem ehhez a házhoz készítették. Zoltán Gizella férje, Mihály Lajos így emlékezett erre vissza: „Ilyen nemigen vót, inkább téglából. Nem jött be úgy szokásba, kimaradt az is, ami vót. Azokat a nagy kőkapukat csinálták, jobban értékelték. Az vót a divat.” E kapuk is a Szászföld felől érkező hatás jelei, itt és Abásfalván is több igényes változatát láttuk.

A telek melléképületeit az 1990-es években elbontották, a ház mögött a házzal azonos oldalon korábbi sütőház, szín nyomait figyeltük meg. A szín egészen a telken keresztben álló egykori kőcsűrüg húzódtott, melynek falhelyei még jól láthatók. A csűr egykor beleilleszkedett a szomszédos épületek csűrsorába. A házzal szemben a szomszédossal közösen használt gemeskút maradványa található, melynek felépítménye keresztfejes palló, bélése kő.

A ház építésének dátumát és építtetőjének nevét az utcára néző szoba egyik cserefa gerendáján örökítették meg az utókor számára: „1846 DIE 19 AUGUSTI SANDOR MOSES”. Az emlékezetben tartás szempontjából lényeges az oromzaton, gíberen, a két szellőzőlyuk között található vakablak is, me-

⁵ OLÁH Sándor 2004b, 11.

⁶ TAKÁCS Péter 2001, 73.

⁷ SÁNDOR István, JÁNOSFALVI 2003, 123.

⁸ OLÁH Sándor 1999a, 284.

⁹ KŐVÁRY László 1984, 115–116.

¹⁰ BENCZŐ Dénes 1998, 38.

¹¹ OLÁH Sándor 199b, 12.

¹² NAGY Balázs, SEPSISZÉKI 2003, 398.

¹³ KARDALUS János 2000, 226; 2001, 98. KOVÁCS Piroska 2001–2006. Ez a ház és az 1980-as évekbeli berendezése alapján készült alaprajz szerepel a következő kötetben: KOCSI Márta – CSOMOR Lajos é. n., 26.

lyen Homoródalmáson és a környező településeken a ház építettségéről szóló szöveg szerepel. Sajnos ez a vizsgált házról már olvashatatlan, csupán ennyit sikerült leírni róla: „ÁNDOR ... 1... .NNO I”.

Az épület jelenleg három helyiségből áll: nagy ház (6,25x5,63 m), kis ház (4,86x3,21 m), ereszt (2,5x4,87 m). Korábban azonban az ereszből leválasztva kamra (1,68x0,8 m) állt, amit Zoltán Gizella és a falkutatás is igazolt.

A kőházak építése Horváth István (szül. 1932) homoródalmási lakos elbeszélése alapján az alábbi módon történt. Az alapozás szárazon, kötőanyag nélkül rakott kő. A falazáshoz többféle követ is fölhasználtak, mert a település geológiai törésvonal mentén helyezkedik el, ahol mindegyik típusú kő megtalálható. A kövek egy részét a patakából (legömbölyödött görgetegkövek), mezőről (ahogy az eke szántáskor kifordítja), erdőről gyűjtötték össze – ezeket a helyiek *cserekő*nek nevezik. Emellett sárgás-szürkés színű palakövet használtak, amely kézzel jól faragható, és egykor a falu szélén bányászták.

A kőházak falazása egyes helyeken kőművesmunkával, másutt zsaluzással történt. Ez utóbbi esetben 1–1,2 méter magasságig felfalazták a köveket, amihez *kofrázst*, zsaluzást csináltak: két deszka közé rakták bele a köveket, hogy meg tudja tartani a nyers részt. A köveket homokkal összekevert forró mésszel¹⁴ (*szuvattal*) öntötték le, s amíg a mész megkötött, addig állni hagyták, majd kb. két hét múlva folytatták az építést, s raktak még egy *rendet*. Lényeges volt, hogy a mész forró legyen, azaz amikor beoltódik, minél hamarabb nekifogjanak a munkának. Hogy ez mennyire erős kötőanyagnak bizonyult, az is mutatja, hogy egyik adatközlőnk az utóbbi években alakította át a forró mésszel erősített házat, és alig tudta elbontani a falat. Éppen ezért a *szuvat*ot átrostálta, és a javát újra felhasználta. A megvásárolt háznál zsaluzás nyomát nem találtuk, a kövek közötti *szuvat* egyenetlen; deszkanyom csupán a tékáknál figyelhető meg.

Az épület falkutatását Buzás Miklós és Sabján Tibor végezték el,¹⁵ az alábbiakban az ő eredményeiket foglalom össze. A nagy ház három ablaka egyidőben készült egyszerű, gerébtokos szerkezettel, kereszt alakú tokosztással, melynek vízszintes eleme folyókarikás díszítést mutat. Az ablaktokokba csavart díszítéssel készült vaspálcákat helyeztek el. A felső két ablakszárny egyszemes, míg az alsók kétszemes kialakításúak. A megmaradt vasalatok egyszerű pipavasak és sarokvasak.

Ezekkel egyidősnek tűnik az ereszt mellett két, vasráccsal ellátott ablak üvegezetlen tokszerkezete.

A kis ház csűr felé néző ablaka hasonló a nagy ház ablakaihoz, de díszítetlen és vasrács nélküli, bontáskor falcaiban fix üvegezést figyeltünk meg. A kis ház szomszéd felé néző ablaka valószínűleg későbbi; vízszintesen osztott, gömbvasból készült vasráccsokkal kialakított, szárnya kifordító vasalat és pipa-vas nélküli, csupán két félfordítóval zárható. Jól megfigyelhető volt az utólagos kávaképzés és kifalazás, melyet már vastag téglafelhasználásával oldottak meg. Ez azt bizonyítja, hogy az ablak utólagos elhelyezése. Az ereszt és a kisház között található egy belső ablak, mely egyszerű fa tok, egykoron rászerezhető szárny volt rajta. Az egykori kamra helyiségnek eléggé füstös szellőzőnyílása nyílik a hátsó falra, ennek pontos funkcióját még nem ismerjük.

Az építés korában az ablakok fülkéinek belső oldalán a bélet és a falsík találkozását a pince-, illetve a kamraajtóhoz hasonló, vakolatból kialakított élszedéssel díszítették. Ez a díszítés sértetlenül maradt meg a nagy ház és az ereszt ablakainál, míg a kis ház hátrafelé néző ablakánál hasonló díszítést készítettek, sőt a feltételezések szerint az utójára bekerült, szomszéd telekre néző ablak körül is nagyon egyszerű profilozással igyekeztek kialakítani ehhez hasonlót. Ez a díszítés a kis ház és az ereszt közti ablak ereszt felőli oldalán is megtalálható.

A pincének több, a hátsó falra nyíló, részben vagy egészen elfalazott, illetve kiomlott szellőzőnyílása van. A közfal alatti részen szintén kiomlott egykori falfülke figyelhető meg.

Sajnos az épület falitékái (*almáriumi* vagy *borítékai*) már nincsenek meg, csak a helyüket találtuk meg. A nagy ház utcai falán a két ablak között szabályosan elhelyezett építéskori téka helyét figyeltük meg. Az ablakok fölött egykori hosszú fogas rögzítőelemei látszanak. A bejárati ajtó mögött nagyobb falitéka és mellette közvetlenül elhelyezkedő falfülke (*vakablak*) helye látható. Egykoron a falfülkének és a tékának közös fala volt. A kis házban a hátranéző ablak mellett falitéka dobozát és polcát figyeltük meg, míg az egykor festett keret szélének lenyomata a falon látható. A falkutatás során a téka és az ablak közötti részen elfalazott korábbi falfülkét vagy falnyílást találtunk, amelyet majd a bontás során tudunk részletesen megfigyelni.

A nagy ház és a bejárati ajtó kettős ácsbokos, borított szerkezetű. A nagy ház ajtólapja betétes, a bejárati ajtószárny pedig rátétes kialakítású. A kis háznak szintén kettős ácsbokos, borított ajtótokja van, az ajtólapja hiányzik. A pince, illetve a korábban az ereszből leválasztott kis kamra faragott élszedéssel díszített tokkeretezése egyaránt építéskorinak tűnik.

¹⁴ A mésszégetés és az erre épülő szekerezés jelentős bevételi forrást jelentett sok homoródalmási lakosnak. KARDALUS János

1998, 117–130.

¹⁵ BUZÁS Miklós – SABJÁN Tibor 2007.

A nagy ház gerendázata élszedéssel díszített, az élszedés kezdetén az átmeneti részeken piros festést alkalmaztak. Hasonló megoldást figyeltünk meg a 220. számú háznál. Fedése takaróléccel zárt, 30 cm szélesség körüli deszkákból készült, a takaróléceket a födémgerendák felső síkjába besüllyesztették. Ennek a helyiségnek a második gerendáján olvasható az 1846-os évszám. A födém bolygatatlan, az egykori cserepes (*kuptor*) feletti részen a takarólécek hiányoznak. A kis ház három középső gerendája a nagy ház födémgerendájával azonos kialakítású, míg a két fal melletti gerenda újabb profilozásúnak tűnik, mely megegyezik az eresz gerendázatának egyszerű, húzott profilozásával és a falkutatás során kibontott, 1864-re datált gerendával. Az 1864-es évszám sok kérdést fölvetett, de ezekre csak a bontás során kaphatunk majd választ. A kis ház födéme hágatott deszka. Az eresz megmaradt födéme erősen füstös, egyrétegű deszkafedés.

A pincefödém nagyméretű fiókgerendákkal fedett, a fiókgerendák felső síkjában a két gerenda között 9/4,5-es keresztmetszetű segédgerendákat helyeztek el, melyekre a fiókgerendákkal párhuzamosan futó, 30 cm széles deszkázat került. A deszkázat fölött 10–12 cm sárfeltöltés található, amibe a padló párnafái kerültek. A párnafák fölött igen széles, 32–51 cm deszkázatból alakították ki a padlót. A negyedik födémgerenda alatt a padló teljes hosszában toldott, illetve az ajtó melletti sarokban, a *kuptor* helyén későbbi betét figyelhető meg. A kis ház szintén deszkázott padlójú, a deszkák szélessége kisebb. Az eresz alatt két jelentős méretű párnafa és az ajtók előtt deszkázat maradványai figyelhetők meg. A nagy házba az ereszből kétfokú, faragott oldaldeszkával el látott lépcső vezet.

A kakasülövel és vízcsendesítővel kiegészített szarufás tetőszerkezet független a födémgerendáktól, a kőfal tetején elhelyezkedő koszorúgerendákba van rögzítve. A koszorúgerendázat nemcsak az épület külső falain, hanem az épület közepén is merőleges gerendával összekötött. A tetőszerkezet egységes, egyidőben készült, lényeges átalakításnak nyomát nem találtuk.

A ház oromfalai kőből falazottak, 45 cm vastagok. Az utcai oldalon, a feliratot tartalmazó vakablak két oldalán egy-egy hármás ívezetből kialakított szellőzőnyílás helyezkedik el, míg a felirat fölött egyszerű, 35 cm átmérőjű, kör alakú nyílás található. A hátsó oromfal szellőzőnyílása felfelé keskenyedő trapéz alakú. Ezen oromfal belső oldalában, a szomszéd felé eső részen 1 méter magasságban rejtek cserepedény figyelhető meg a falba falazva, amit az építéskor valószínűleg azért építettek be, hogy itt rejtsek el

veszély esetén javaikat. Ehhez hasonló edényt találtunk az 1837-ben épült 681. számú ház pincéjében az ajtó mögött, illetve az 1869-ben épült 221. számú ház földszintjén a falban.

A kőfal tetején, a külső oldalon többsoros téglapárkányt alakítottak ki, melyet fölülről cseréppel zártak az oromfali oldalon is. A téglapárkányra húzott technológiával közel szabályos párkánytagozat készült, a falmezőtől pálcátagozat választotta el, fölötte támasztótagozattal kiegészített kisméretű függőlemez helyezkedett el, melyet szimával, koronázótaggal zártak. Ennél kicsit egyszerűbb az eresz kiugró homlokzatrészének párkányzata, mely egy pálcával díszített kettős lemez fölött negyedhoronyos díszítést tartalmaz. A horony fölött a tetőzet cserepei érkeznek meg. Az oromfalak tetőt kísérő párkányzata szintén húzott kialakítású, a falon megfigyelhető bemélyedéssel (igen kisméretű horony) indul. Alsó mezőjének közepét lemezen elhelyezett háromnegyed pálca díszíti, a cserép alatti függőlemezt negyedhoronnyal vezetik át ehhez a díszítéshez. Az ablakok körül külső oldalon díszítést egyelőre nem találtunk. Malonyay Dezső Homoródalmásról és a környező településekről virágornamentikával díszített oromzatok rajzát közölte,¹⁶ amihez hasonló maradványokat Abásfalván találtunk. Ezen analógiák alapján feltételezhető volt az oromfal virágmintás rátétes vakolatdíszítése, de a választott épületnél nem tudtuk ennek nyomát kimutatni.

A tetőfedéshez használt *kerek levelű cserepek* minden bizonnyal Homoródalmáson készültek. Az unitárius egyház iratai között ugyanis ráakadtam az egykoron egyházi tulajdont képező *cserepész* 1822–1865 közötti jövedelmének adataira. A cserepet egy-két héttig hagyták száradni, amíg megbírta magát, majd égetőkemencében kiégették. A cserép használatáról szól Orbán István 1832-ből származó leírása is: az almásiak megélhetése „...hamu-sír főzésben, vas hámorok művelésében, szappan készítésben, mész égetésben, ’sat. áll, melyekből, és ezek mellett néhány mért-földnyire kiterjedő tulajdon legelőjök, ’s erdőikből esztendőnként szép hasznot, ’s jövedelmet vesznek-bé az Almásiak; azért is nagyobbára égetett veres cserepes fedelű kőházakat szoktak... építeni...”¹⁷

Annak ellenére, hogy a ház jelenleg kéményes, melybe a kis ház és a nagy ház utolsó tüzelőjének füstjét is bevezették, a teljes tetőszerkezet egységesen és vastagon kormos. Ez az épület korábbi, kéménytelen állapotára utalhat. A ház jelenlegi kéménye téglából falazott, a téglavastagság mérete 6,5–7 cm, ellentétben a ház falában, illetve egyéb helyeken (pl. párkány, a feltárt kemenceboltozat maradványa) található, korábban általánosan használt 4–4,5 cm vas-

¹⁶ MALONYAY Dezső 1909, 181.

¹⁷ ORBÁN István 1832, 125.

tag téglákkal. Ez a nagyméretű téglákból álló kémény a földem síkja fölött elhelyezett gerendázaton nyugszik, de ez a gerendázat szervesen nem kapcsolódik a koszorúrendszerhez. Mindez azt jelzi, hogy a jelenlegi kémény másodlagos megoldás.

A nagy házban az ajtó melletti saroknál a földemben, illetve a padlóban a már említett módon *kuptor* helyét figyeltük meg. A falkutatás során a hátsó hosszanti falon jól látszott az alap magassága, míg a kis házzal közös falon – annak erős bolygatottsága ellenére is – a füstfogó keret ajtó felőli szélét és fölötté a már elfalazott füstelvezetés helyét fedeztük fel. Ezt az elfalazott lyukat kibontva a szabályosan kialakított, bárdolt tölgy gerendával áthidalt falnyílás mögött rézsüsen emelkedő füstjáratot találtunk a falban, mely a jelenlegi kémény alá vezet.

A kis ház földémén a jelenlegi bádoggal körülvett kályhalyukat kibontva korábbi négyzetes cserepes meglétére utaló földemáttörést találtunk, mely a nagy házhoz hasonlóan a jelenlegi kémény alá vezet. Ennek a tüzelőnek a nyomait egyelőre nem találtuk meg a falban. Viszont a falkutatás során az ajtóval szembeni belső sarokban függőleges vonal mentén elváló füst nyomait figyeltük meg mind a közbenső, mind a hátsó falon, mely nyomok egy korábban itt álló faszervezetű füstölőszekrénytől származhatnak. A 221. számú ház eresze alatt még meglévő deszkafüstölőt figyelhettünk meg, melynek két oldala deszkából készült, másik két oldalát a kőfal adja.

Az ereszben az elbontott kamrafal és a bejárati fal között a hátsó falon található nyomok alapján egykor kemence helyezkedett el, melynek füstje a padlástérbe távozott, ennek füstrekesztő gerendája lehetett az 1864-es datált gerenda. A kemencét a XX. század elején bonthatták el, és helyette a ház végében az árnyékalja alatt alakítottak ki újabbat. E sütőkemence alatt tyúkól volt, amihez hasonlót a 41. számú telken találtunk: a sütőkemence külső fala vékony, 20–25 cm vastag kőfal; a talajtól 60–70 cm magasságban ezen körítőfal tetejére kőlapot helyeztek, a kemenceszáj felőli oldalára pedig a tyúkól ajtaját. Az így elkészült kőszervezetű alapra téglából építették a kemence testét és a viszonylag alacsony kéményt. Az általunk látott kemencék közül többnél láttuk azt a megoldást, hogy a hátsó részéből a kemenceboltozaton füstelvezető járatot vezettek előre a kéményhez. Sütés idejére a kéményjáratot *süberrel* zárhatóan alakították ki.

Valaha az épület bejáratánál a bejárati lépcsőt védő építményt alakítottak ki. A lépcső két oldalán a megérkezési szint fölött 30–40 cm-rel egy-egy ülőfülke helyezkedett el, és az ezek fölött levő nyílás áthidalása az ereszablakok szemöldökmagasságában érkezett meg a főfalra. A tető alatt megfigyelhető volt a lefedést szolgáló két szarufacsonk is. A tornác

visszaemlékezések szerint a ma is álló 523. számú házéhoz hasonlított, de kétoldali oromrésze kb. 45–50 cm vastag kőfallal készült. Az eresz bejárata előtt, a bejárat két oldalán, kb. a kis ablakok síkjában Buzás Miklós és Sabján Tibor hozzáfalazás nyomát vették észre, melyre több meszelésréteg átfordult, de a húzott párkányprofil első néhány meszelésrétege a hozzáfalazás alatt változatlanul futott tovább, ami egyértelműen azt igazolja, hogy a tornácot csak jóval az építés után falazták az eresz oldalfalához.

A családtagok és a szomszédok visszaemlékezése alapján tudjuk, hogy az alsó két kölépcső után következett a *hüllőajtó*, ami megvédte a fentebb levő falépcsőket az esőtől. Ez az ajtó alól vízszintes deszkából készült, felül pedig díszesen faragott végű, függőleges lécekből, s így bolthajtásos alakja volt, mint a falnak. Kilincse nem volt, hanem *harkolóval beharkolták*.

A házakat *kalákában* építették: a rokonokat, barátokat hívták el segíteni az építkezéshez, majd amikor nekik volt szükségük munkás kezekre, akkor visszasegítették. Az ebédet az építető felesége készítette el. Kalákában nemcsak építések alkalmával, hanem kaszáláskor, csépléskor is dolgoztak.

Amint azt Kőváry László már idézett leírása is érzékeltette, a jószágok számára készített melléképületekre nagyobb hangsúlyt fektettek, mint a lakóépületekre, hiszen a jószágok jelentették a vagyont és a vagyonszerzésének további módját is. Ahogy azt Zoltán Gizella megfogalmazta: „*Arra áldoztunk akkor, mert az volt a jövő, s ott hogy rend legyen, tiszta legyen.*” Ezt mutatja az is, hogy a kőcsűr a háznál lényegesen nagyobb méretű (16x9,5 m) volt. A szekér tárolására használt csűr két oldalán egy-egy pajta helyezkedett el, itt volt a jószágok férőhelye: egyik pajtában a tehének, másikban a lovak és télen a lovaktól elválasztott részen a juhok kaptak szállást. A két pajta fölött voltak az *odorok*, ahol a télire való szénát tárolták.

A *majorság* szabadon használta az udvart, akkor még nem kerítették el külön részt a virágoknak. A disznópajta fölött volt a tyúkpajta, ahová létrán tudtak fölmenni a tyúkok. A disznópajta mellett fából készítettek egy kicsi pajtát a topogó állatoknak is (libák, kacsák és pulykák) részére.

Családtörténet

A családfa megrajzolása további kutatást igényel, a településen ugyanis csak az 1895. október elsejétől vezetett polgári anyakönyveket találtam meg, az egyházi anyakönyvek a csíkszeredai levéltárba kerültek. Az alábbiakban nem fogok külön kitérni a szereplők felekezetére, ugyanis mindannyian az unitárius egyház tagjai voltak, és mindannyian Homoródmáson születtek.

A Zoltán családnál megmaradt iratok és az emlékezet alapján az alábbi módon rekonstruálható a ház tulajdonjogi változása: az építető Sándor Mózes leszármazottja, az 1859. július 26-án született Sándor Mária a cselédjükhöz, Bencze Józsefhez ment feleségül, aki 1864. január 16-án született Homoródalmáson. Gyermekük nem született, s ezért 1927-ben Bencze Józsefnek ifjabb Zoltán Józsefnek és feleségének, Beke Juliannának adták el a házat (Bencze József Beke Julianna rokona volt) azzal a kikötéssel, hogy a fiatalok gondjukat viselik, állják a temetés költségét.

Sándor Mária 1935. november 11-én hunyt el, Bencze József pedig felesége halála után két évvel, 1937. november 11-én lett öngyilkos.

Ifjabb Zoltán József 1898. június 26-án született Homoródalmáson Zoltán József és Szentpáli Rebeka első gyermekeként. Két öccse volt: Sándor 1900. szeptember 7-én született (1949. november 30-án hunyt el szívbetegségben), Lajos pedig 1903. március 27-én (1985. február 19-én Brassóban hunyt el). A Zoltán család a Sósút utcában lakott egy kőházban.

Idősebb Zoltán József egykoron koronaörként szolgált Budapesten, ebből az időből két levele maradt meg, melyeket későbbi feleségének írt: *„Kelt levelem Buda Pesten 1893 Deczember 14-dik. / Kedvesem Rebi nagyon örvidenek ha ez a néhány / Rend irásom fris és jo egészségbe találna téged / Mert én is jól vagyok hálá istenek most, / A karácsoni inepre jo ineplést s vig mulatást / Kivánok számadra vig fársángi napokat, / Kivánom hogy a jo isten az uj évbe neked / Adjon legjobb egészséget leg nagyob szerencsét / Örömet, nyugodalmas életet egy szoval minden / Jot kívánok neked igaz szívemből, / Kimondhatatlanul tisztetek a míg hivedet / Halom áldjon meg az isten szívemből kívánom”*.

A másik levél így szól: *„Tiszta igaz szívemből szeretek / Kedves Rebi kimondhatatlanul / Tisztelek s ezer jokat kívánok számodra / Ezt már tovább nem mulasztthatom / Megint írok, nehézségedre se esék / Mert a választ már anyi ideje hogy / Várom hogy nagyon meg sokaltam, / Még November 16-dikán küldöttem én / Neked s atol fogva bár egy pár sort / Nem írtál nekem, pedig az a milyen levél volt / Bizon meg érdemelt volna egy választ / Elég szép kérésel meg írtam hogy ird meg / Az akarotodot hogy ide jösze vagy haza mész / Vagy ót maracz Brasoba te mégis semit nem / Irtál semi röl pedig a mint írtam volt / Az utavaló is rég hogy készen van.”*

Ifjabb Zoltán József 17 évesen vonult be katonának: az I. világháború idején többek között Albániában, Montenegróban szolgált. Édesanyja ez idő alatt levélben kérdezte meg férjét, akit szintén elvittek katonának, hogy a pénzükön házat vegyen-e a fiaiknak vagy hadikölcsönt vegyen fel. A válaszból érezhető a fronton levő férfi reményvesztettsége: azt

írta ugyanis vissza, hogy neki és József fiának nem kell ház, akik otthon maradtak, azoknak pedig van hol lakniuk. Ennek következtében Szentpáli Rebeka hadikölcsönbe fektette be pénzüket, ami a háború után elvesztette értékét. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy József fiuk olyan házat tudott vásárolni, melyben az idős házaspár még benne lakott. Józsefet nősülésekor szülei pénzzel fizették ki, ehhez a jószágok egy részét el kellett adniuk. A szülői házban Sándor maradt, Lajosnak pedig mellette építettek új házat.

Az 1927. évi adásvételről Zoltán Gizella tulajdonában maradt meg egy bírósági határozat, melyet Oklándon írtak. E szerint az adásvételi szerződés nyomán Zoltán József nevére írták a tulajdont – megjegyezve azt, hogy az eladóknak használati joguk van a ház padlására, pincéjére és részben a csűrre. Egy 1934. évi egyezmény arról tudósít, hogy József az örökségként kapott pénzből nem tudta egy összegben kifizetni a házat: „Bencze József s neje Sándor Mária az általluk eladott belső telket Zoltán József s neje Beke Julának mely belsőség árából még hátrálékba vannak vásárló felek 35 azaz – harmincötezer Lei összeggel a többi összeg a monatórium előtt teljesen kilett fizetve vagyis egyenlitve 140 ezerig. – Tehát a fenálló 35 ezer lei a mai konverziós törvények szerintt a mai alulirott napon kielégíti vevő két tanú jelenlétében, a mely összeg kitesz 17 ezer 500 Leit a mely összeg a mai nappal teljesen kilesz fizetve szóval a belsőség ára teljes kielégítést nyert, eladóknak semmi kövélések nincs vevőkkel szemben, csak még eladók részére fenmarad a kicsi hátulsószoza lakás képpen haszonélvezetül a míg élnek eladók részére a melyet sértetlenül használnak életfogytiglan.”

Ifjabb Zoltán József 1922-ben kötött házasságot a szintén homoródalmási Beke Juliannával (Julával), aki a 237. számú házban született 1903. március 27-én. Testvére, Erzsébet ma is itt él. Beke Julianna egy pár cipőt és fejkendőt kapott jegyajándékkul (gyűrű nem volt szokásban), leendő férjének cserébe jegyínget (székely inget) készített fehér golyocsból, amit a férfi templomba menet vett föl.

Zoltán Józsefnek a falusi társadalomban betöltött helyét jól mutatja a templomi ülésrend, amit egyesek még a mostani templom építésének idejére (1785–1796¹⁸) vezetnek vissza: akik akkor a legtöbb pénzt adományozták, azoknak a leszármazottai ülhetnek az első sorban. Zoltán Gizella így emlékezett erre vissza: *„Régen mindenkinek örökölt helye volt. Hagyományosan az ilyen nemzetségűek ide ültek, s a mások oda, s aztán le volt úgy egymás után sorakoztatva, foglalták, s édesapámnak a második padban [a férfiak által használt bejárat melletti padosorok közül, szemben a pappal] volt a része. Úgy mondták, ott a része... Mi*

¹⁸ OLÁH Sándor 2004b, 24.

nem vótunk a legelső rangúak, másodikba ütünk.” Beke Julianna a nők részében foglalta el a neki járó helyét. Zoltán Gizella gyermekként a többi kislánnyal együtt az orgonával szemközti karzaton ült, majd 14 éves korában, 1944 áldozócsütörtökén, május 16-án, a konfirmálás alkalmával ülhetett le édesanyja mellé: „...amikor konfirmáltunk, önálló tagjának választottak az egyháznak. Akkor elmondtuk a Hiszekegyet, elmondtuk az imádságokat, énekeket, volt vallásvizsga ott a templomban, s akkor mindenki nagykorúvá vált.” Zoltán Gizella konfirmálása alkalmából székeley ruhát kapott (piros szoknya, kötény, ing, mellény), a lelkésztől pedig imádságos könyvet.

A II. világháború kitörése után nem sokkal Zoltán Józsefet hadgyakorlatra vitték el a Bánságba. Ebből az időből két levelét őrzi Zoltán Gizella, melyek jól tükrözik az otthonától távol került férfi honvágyát, akinek az esze idegenben is a gazdaságának gondjain járt. Első levelén, a bélyeg melletti pecséten „Resita” (Resicabánya) felirat olvasható: „1939. XII. 9. *dik Édes feleségem és kedves kis leánykáim / Kívánok néktek fris jó egészséget én is meglehetősen / Vagyok hála Istenek tudatom veletek hogy / nem tudunk semit a szabadulásról hogy mikor / Lesz vagy lesze valamik vagy soha többé szabad / Életünk meg untuk meg az életünket is már. / Hogy ez már sehová nem változik a mi hejzetünk / A mikor vissza jötünk az volt a hire hogy / Megint kapunk szerez 20 napi szabacságot / De az is anyiba marad még sehol sem. búsulok / Magamért is de titeket is oly nagyon sajnálak / Hogy a nyáron is még most a hideg telen is ti kel / Hogy kénlodjatok mindenel. Itt még nem let hó / Olyan őszi hideg esős idők járnak. ird meg ott / Lete hó a juhok haza jöteke és ki jár vélek a / Míg lehet valahogy ben ne tarcsátok mit tutok / Csináljatok a kicsi lajtorját az odorba / Vigyétek föl és a póczra onat járjatok föl / Mert a nagy lajtorja nincs összeszegezve fejel / Szét súvad a foga kitörik és lestek valahogy / Vigyázatok nehogy valami bajotok legyen. / Tisztelek csókolok mind a hármat számtalan / szor édes kicsi árva családom. tisztelem az / Összes rokonokat szomszédokat jó komákat / Minden jó barátot. ird meg valaki mente / Haza. és valaki jöte el. mióta én el jöttem.”*

1940 tavaszán kelt levelében így írt: „*Édes feleségem és leánykáim kívánom / Hogy ezen néhány soraim jó egészségben találjon / Titeket én is meg lehetösen vagyok hála / Istenek ne búsuljatok értem. itt vagyok / Temesváron a katona korházba de ne / Búsuljatok nem vagyok nagyon beteg/ Ha a jó Isten meg segít azonba talán csak / meg gyógyúlok az arczképem és a szemem / Fáj. de talán nem lesz olyan veszéljes mind / Hogy elein gondoltuk tehát értem ne búsuljatok / Velem imár lesz valahogy csak ipen tük vala- / hogy tугyatok rendezni az othoni bajokat / Tehát értem ne búsuljatok míg lástok a / Lapot hogy én irtam mert adig még látok / Hála*

Istenek. ha más ír még akkor se kel / Nagyon búsulni mert az úgy se ér semit de / Remélem hogy talán a jó Isten meg tarcsa a / A szemem világát mert nincs rosszabul mind / Edig még talán valamivel könyeb. hát most / Töbet nem írok mert az sincs hová. Hát Isten / Veletek tisztelek csókolok számtalanszor / mind a hármat tisztelem az összes rokonokat és szomszédokat jó komákat s minden jó barátot.”

Zoltán József és Beke Julianna házasságából két leány született: Irma 1925. április 10-én (elhunyt 1999. február 22-én), Gizella pedig 1930. július 21-én.

Mivel Zoltán Józsefnek lányai férjhezmenetelük által elköltöztek otthonról, a ház életében az 1950-es évektől csendes napok következtek. Ekkor már nem használták a nagy házat, az inkább csak a kamra szerepét töltötte be: az ajtó mögötti sarokban tárolták a zsírban elrakott sült húst és a tejet is. Beke Julianna 1971. november 29-én, Zoltán József pedig 1989. április 30-án hunyt el Homoródalmáson.

Zoltán Irma Sándor Mózessel kötött házassága után néhány házzal távolabb költözött. Házasságukból egy gyermek, Zelma született (1958–), aki családjával együtt Budapesten él. Zoltán Gizella 1950 áprilisában ment férjhez Mihály Lajoshoz. Házasságukból egy lány, Anna (1950–) és egy fiú, Kálmán (1959–) született. Zoltán Gizellának a szüleiától kapott földbirtokon őseikhez hasonlóan gazdálkodással foglalkoztak. 1962-ben, a kollektív megalakulása után azonban gyökeresen megváltozott az életük, hiszen megfosztották őket is földjeiktől: „*A kollektív mindent eltakarított. A gabonát a cséplőgéptől vitték el, nekünk csak a harmadik járás maradt. Amikor a legjava az első járás a gépnél, s a legutolsó, a harmadik a maradék.*” A fiatalok nem álltak be a kollektívba, ehelyett lassan elszakadtak a falutól, és Székelyudvarhelyen telepedtek le, ahonnan rendszeresen hazajárnak szülőfalujukba. A Mihály Lajos által örökölt ház veteményeskertjét gondozzák, és ott őrzik a Zoltán házból elhozott tárgyakat is, melyek egy része a Szabadtéri Néprajzi Múzeumba került.

A Zoltán család gazdasági háttere az 1930-as években

Zoltán Józsefnek 12–15 hold birtoka volt, továbbá két lova, négy-öt tehene, egy malacos disznója, 15 juha, szekere, ehhez való felszerelése, szakekéje és régi típusú ekéje. A majorság 15–20 tyúkból, 5–6 pulykából, libából, 10 kacsból állt. A jószágok fogyasztása meghatározott gazdasági rend szerint történt: „*Mikor jött egy ünnep, levágtuk, míg tartott, használtuk. Báránt tavasszal, mikor jött a báránszezon húsvétkor, míg el nem hajtotta a major a juhokat, hetenként-kéthetenként egyet levágtunk. Az vót a tavaszi eledel, s a majorság az őszi, a disznó a téli. Így bé vót osztva.*”

Mészégetéssel és a mész fuvarozásával Zoltán József nem foglalkozott, mert jobban szeretett gazdálkodni. A földet háromnyomásos rendszerben művelték Homoródalmáson: egy évig hagyták pihenni, majd a feketeugart ősszel újra szántották, oda vetették a búzát, a harmadik esztendőben pedig a kukoricát. Az ugart kosarazó juhászat útján trágyázták meg, illetve otthonról hordtak ki istállótrágyát. Zoltán Józsefnek azért volt 15 juha, mert „...*hét darabra ganéztak egy hétig. S 15-öt azért tartott örökké édesapám, hogy két hétig ganézzanak ...az esztenát oda kiállították, csináltak kicsi kuckót, ahol volt a major s ahol a tejet rendezte, s nagy kosarat, oda a juhokat bérekesztették két éjjelre, mikor két éjjel benne aludtak, akkor tették tovább, s úgy a földet egészen körbetrágyázták, s azon lett a jó búza.*” A juhokat Szent György napján vitte el a pásztor (addig csak napközben jártak ki legelni), majd Szent Márton napján, november 11-én hajtotta be őket.

Szőlő nem termett, pálinkát elsősorban szilvából készítettek, de amikor nem termett elég szilva, akkor rozsból főzték.

Homoródalmás határa a kollektív megalakulásáig apró szállásokkal volt tele, ami elengedhetetlen része volt a gazdálkodási egységnek.¹⁹ Erről az életformáról XIX. századi adataink is vannak, Kőváry László így írt róla: „...ha szénacsinalás jó, szekérre kerekedik az egész család, mennek itt Vargyasra, hol házok, ólok készen várja, s megnépesítik, megifjítják az erdőket népdalaikkal... élvezetesebb elnézni egy ilyen nap szombat estéin, miként költözik haza a munkás nép szekereken és lovakon, magával hordva tehenét, kecskét, mik héten át tápat nyújtának. Vasárnapra megnépesül a pusztai falu, mert ünnep ugyan e nap, de nem angol csenddel: a Temze partjain becsukatnak a boltok, itt vasárnap van a vásár, gabona- és gyümölcszekerekkel; ott zárva marad a színház; itt korcsma, minden vigalomhely e nap zajdul fel; ott alig láthatni embert délelőtt, itt járva kezdi ünnepét a nép. Megkondul a harang... Megzendül az orgona, s ha e népsereg felmelegül egy hét munkája után: valóságos és meglehetősen jól éneklésre a kebel elfeledkezik magáról. Ez papja dicséretére legyen említve.”²⁰

Hasonlóan emlékezett vissza Zoltán Gizella is a 3–4 hektár körüli nagyságú kaszálójukra: „*Vót egy része Almásnak, ott mindenkinek kaszálója vót. Ott a barlang felé. Ott van egy hegy, ahol kimegyünk: Merke, s azon túl mindenkinek kaszálója vót, s azon élől a szántója. Most is megvan a kaszáló, csak a tanya nincs meg. Vót édesapámnak jó nagy tanya, csak három legény vót, mikor elosztották, aztán kollektív után elbontották. Küsmihály, úgy hitták ezt a helyet, hol a miénk vót.*”

¹⁹ Erről részletesebben SZINTE Gábor 1909, 20–22; MÁRKOS András 1958, 437–447.

Hol az uraméké, Vargyas s Hidegaszó... Édesapámtól megkezdve, szüleimtól szerre ahogy jöttünk, kiköltöztünk. Mikor kiöregedtek, nekünk adták a kaszallót, akkor mi is mentünk. [Szénacsinalás idején] vittük még a malacot is, s a gyermekeket, s a fejőstebént, a kecskét, mindent. Ott vótunk 2–3 hetet. Egy hónapot szinte. Akkó elvégeztük, beraktuk oda a szénát, s aztán télen szánál hazahordtuk.”

A férfiak a mezőn étkezéshez leültek a földre, és ott bontották ki az ebédre az asszonyok által hozott ételmet. Zoltán Gizella így mesélt erről: „*Fuszulykalevest, káposztát, mindenféle levest. Minden nap főztünk mást-mást. Vót egy jó kantáros fazék, olyan fődövel leszorítva a fogantyúja neki, s abba belétöltöttük, s vittünk két-három tányért, s mindegyiknek az ölibe adtuk, s szedett levest, túrót s szalonnát, hagymát, kinek mi vót.*”

A lakóház berendezése az 1930-as években

Amint belépünk a ház ajtaján, az *eresznek* nevezett helyiségbe jutunk. Valaha egy kamra rész nyílt belőle, ami élelmiszertárolásra szolgált, ám erre Zoltán Gizella nem emlékszik, csak hallomásból tudott egykori létéről. Nyaranta ide hozták ki az első ház *füttőjét*, azaz takaréktűzhelyét, ezzel kímélve meg a lakást a melegtől. Az ereszben elhelyezett *szúszékban* a tyúkok számára félretett gabonát tárolták, tetején pedig a főzéshez szükséges edényeket.

Az utcára néző első szobában, a *nagy házban* lakott a négytagú család (Zoltán József, felesége és két lánya). Zoltán Gizelláék szemében a szoba nagynak számított: „*Egy szobánk vót, ott aludtunk, ott főztünk, jó nagy vót, mindennel elfértünk*”. A kuptort még 1930 előtt elbontották, de a faluban több helyen találtak csempéket, melyek lehetővé teszik a rekonstrukciót.

A nagy ház XIX. századi festett bútordarabjai még Sándor Máriaéktól maradtak meg: az utcára néző két ablak között a falba egy festett *almáriumot* (vagy *borítékot*, azaz *tékát*) építettek be; a két ablak fölé egy kb. 3 méter hosszú festett fogast akasztottak. Az utcai ablakok alatt, illetve az udvarra nyíló ablak alatt egy-egy festett hosszúpad helyezkedett el. Ez utóbbi mellett egy nagyméretű, 85 centiméter széles és 129 centiméter magas, falba süllyesztett fülkével készült almárium volt, amiben viszonylag hideg helyet tudtak biztosítani a romlandó ételeknek. A hálóágy elé egy festett karospadot tettek. A vetett ágy és a szekrény, illetve a hálóágy és a kályha között egy-egy tulipános láda foglalt helyet. Az iratok tárolására kisméretű láda szolgált.

Az utcai fal és a hátsó szomszédra néző fal találkozásánál állt a vetett ágy, melyet az alábbi módon

²⁰ KŐVÁRY László 1984, 116–117.

vetettek meg: a szalmazsákra derékaljat tettek, erre egy fehér, majd egy csipkés szélű lepedőt. A kilenc párnát három sorba rendezték el úgy, hogy mind-egyik párna huzata a csipkés, alatta piros selyemmel bélelt végével kifelé nézett. Mivel télen ebben a helyiségben főztek, fűtöttek, az ágyneműt kicserélték: télire tarka, kockás huzatot húztak, nyárra pedig, amikor kiköltöztek a főzéssel az ereszbe és a *süttő*be (nyári konyhába), visszahelyezték a fehérret. Korábban a vetett ág a lány hozományát jelentette, de Zoltán Gizellák idejében ez már kiment a divatból. A vetett ág mellett a szintén festett *kaszten* állt, melynek teteje ládaként nyitható, alján pedig egy kihúzható fiók található.

Az ekkor már lassan divatjamúlt festett bútorok mellett álltak Beke Julianna hozományként hozott bútorai is: üveges kredenc (az utcai és az udvari falak sarkában), szekrény (a vetett ág mellett), mellette volt egy kétszemélyes hálóágy, abban aludtak a szülők, a lábuknál, a fűtő mellett egy kisebb ágyban a lánytestvérek. A vizespad (*kártyapad*) a vödörrel (*kártyákkal*) az udvari falon, a hosszúpad végénél, az almárium alatt helyezkedett el. A ház közepén állt az asztal négy székkal, fölötte függőlámpa lógott. Télen a szövőszéket az ablakok és az asztal közötti részen állították föl.

A fűtő és az ajtó közötti helyen egy kis asztal állt, amit konyhaasztalként használtak, azon készültek elő a főzéshez, és ha nem mindannyian ültek le az ebédhez vagy vacsorához, akkor ott étkeztek. Ha mindenki otthon evett, akkor a nagy asztalt ülték körbe. Először a családfő szedett az ételből, a lábasban is úgy vágta el az ételt, hogy egy nagyobb darab jusson a gazdának. Utána a gyermekek következtek, s az anyának legtöbbször csak a maradék jutott: „*Azt mondta örökké a fiam: édesanyám a tyúknak a lábát szereti. Mert az maradt. Amikor kéri a gyermek, akkor az anya odaadja az utolsó falatot is. Így vót nem csak nálunk, hanem mindenütt*”.

A vasárnapi étrend első fogása baromfi- vagy marhahúsból készült leves volt *hosszú* vagy *zabszem* (rombusz alakú) *laskával* (tésztával), második fogásnak pedig gyakori volt a *sóba főtt*: tört burgonyát készítettek zsírban, ehhez paradicsomszószt és a levesben főtt húst fogyasztották. *Tésztának*, vagyis süteménynek *pánkót* (fánk), kalácsot vagy *csőrögét* sütöttek. Jeles eseménynek számított a disznóvágás is: a *disznókótsé*g, vagyis a szomszédoknak, rokonoknak vitt kóstoló kolbászt, *vérest* (véres hurka) és *májast* (májás hurka) tartalmazott. A húshoz puliszkát főztek, illetve *cikakáposztát* (savanyúkáposztát) ettek hozzá. A savanyúkáposztát hordóban készítették el:

az aljára kaprot, csombort, tormát tettek, majd a káposztát, közé pedig piros céklát. Ezután a kádat vízzel töltötték tele, méghozzá úgy, hogy 10 liter vízhez egy liter sós vizet öntöttek a helyi sós kútból.²¹ Zoltán Gizellák szerint az almási sós víz jobb, mintha a boltban kapható sóval főznének, ezért székelyudvarhelyi lakásukban is ezt használják, egy-két műanyag palackkal visznek magukkal egy-egy almási látogatásuk alkalmával. A sok évtizednyi főzés alatt már mérés nélkül is érzi, hogy mennyit kell belőle önteni az ételhez. A sós vizet egy födeles cseberben tárolták. Födelén egy négyszög alakú lyuk volt, ott meríthettek belőle. Disznóvágáskor a szalonnát egy éjszakára teknőbe tették, és sós vízzel öntötték le: „... *egy éjjel benne hált, s bé vót sózva. Akkor fel a füstölőre.*” A jószágoknak sós vizet a *sóválúban* tettek ki.

A falon házi áldás és családi fényképek voltak, továbbá idősebb Zoltán József képe lógott a vetett ág melletti falon abból az időből, amikor Budapesten koronaőrként szolgált. Az ágyak és az asztalok fölött mindkét szoba falát falvédőkkel díszítették, melyeket a család nőtagjai készítettek *csihánzsákra* varrt gyapjúfonallal. A gyapjúfonal színezését házilag végezték boltban vett festékekkel, illetve a barna színt nyírfahéjból, a feketét pedig egerfahéjból készített festékekkel: a fáról lehántott héjat megfőzték, levét leszűrték, majd kb. félórára beletették a festendő anyagot. Ezután vízben kiöblítették, megszáritották.

A hátsó szobában, a *kicsi házban* lakott Bencze József és Sándor Mária, aki gyakran vigyázott a kislányokra. A takaréktűzhely a szobai falon helyezkedett el. A bejárattal szemközti falon volt a festett tásas, így a szobába belépő vendég egyből a görgényi keménycserép tányérokat látta meg. A tásas mellett, az ablak alatt a falhoz tolva állt az asztal, körülötte három szék. A *bütnben*, vagyis a szoba keskenyebbik falánál volt az egyik ágy, a másik pedig az ajtótól jobbra.

A szobát az idős házaspár halála után nem alakították át, egy ideig itt élt Zoltán József egyik nagynénje. Nagyobb változás a lányok eladósorba kerülésekor következett be: nyáron a szülők átköltöztek a kicsi házba aludni, a nagy házban pedig a lányok maradtak. Kedd, csütörtök és szombat este 22–23 óráig itt fogadták a barátnőket, legényeket, akiknek az égő lámpa jelezte, hogy bejöhetnek.

A padlásra (*hijuba*) az ereszből létrán lehetett felmenni, a lenyitható ajtaját *labbancsnak* nevezték. A feljárattól kétfelé eső részeket *nagy hijunak* és *kis hijunak* hívták. A kukoricát a padlás földjén terítették szét. Esténként Zoltán József egy-két vékányit vitt le belőle, azt *lebontották*, vagyis lemorzolták, majd egy *szúszékba* öntötte bele. A padlásra *szúszékban*

²¹ A Homoród menti sós kutak használatát részletesen Hála József foglalta össze. HÁLA József 1995, 447–365.

és vesszőbő font *kasok*ban tárolták a gabonát (búza, rozs, árpa) is. A kukorica nemcsak a jószágok (disznó, baromfi) számára volt fontos eledel, hanem az egyik alapvető étel, a kenyérpótló puliszkát is ebből készítették. A padlás középső részén alakították ki a füstölőt, melynek ajtaja is volt, és ennek rúdaira akasztották föl a füstölendő kolbászt, szalonnát. Jó időben pedig – amikor már *eltörődött* a kukorica – az utcai oromzathoz közeli részen, a két szellőzőnyíláshoz közel állították fel a szövőszéket, ahol a család nőtagjai különféle szötteket készítettek.

A ház végéhez toldva volt a *süttö* (nyári konyha), ahol a sütökemence, a katlan, a sós csobán, egy kicsi asztal és egy fűtő kapott helyet. Nyáron nagy melegben itt főztek, illetve itt végezték el a kossal járó nagyobb műveleteket, mint pl. a szapulást, szappanfőzést, lekvárfőzést. Friss kenyeret általában szombatra sütöttek (ehhez péntek este készítették el a kovászt *pityókával*), ami elég volt a következő hétre, de ha még a rákövetkező szombatra is maradt belőle, akkor elhagyták a kenyérsütést, és hétközben fogtak hozzá. A szapulásra kb. hathetenként került sor: az ingeket beletették a szapulókádba, egy lepedőre hamut tettek, arra forró vizet öntöttek, de házi szappannal

is megdörzsölték az ingeket. Éjszakára a szapulókádban hagyták ázni a ruhaneműt, majd másnap reggel kimentek a *nagy víz*hez, azaz a Homoródhoz, és ott sulykoltak. Ehhez a *merittő*, vagyis a víz fölé nyúló deszkák álltak az asszonyok rendelkezésére. Télidőben a férfiak léket vágtak a jégen, abban öblítették ki az asszonyok a ruhákat, miközben meleg vizes fazékba mártogatták kezeiket.

Az udvar volt a színtere a gyermekek játékaiként is: a Zoltán lányok játékaikat saját maguk állították elő: rongybabát készítettek, tehénszőrből pogácsa nagyságú labdát gyúrtak vízzel, ami később keményre összeállt. Akinek boltban vásárolt gumilabdája volt, az már nagyon büszke lehetett. Egyik kedvenc játékuk a *pettyezés* volt: 2x3 darab négyzetet rajzoltak a földre, és féllábon kellett egyik négyzetből a másikba ugrálva körbejárni úgy, hogy először a következő négyzetbe dobtak egy cserépdarabot, ami nem eshetett a vonalra.

A kutatásnak ezen szakaszában még sok megválaszolatlan kérdésem van, de reményeim szerint a ház bontása, a jövőben folytatódó terepmunka és a ház XIX. századi lakóira vonatkozó levéltári források feltárása megadja majd a válaszokat.

Vass Erika - Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, vasserika@gmail.com

Irodalom

BENCZE Ilona (szerk.)

2005 *Almási bútorfestők nyomában*, Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely.

BENCZŐ Dénes

1998 A szervezett iskolai oktatás első nyomai Homoródmalmáson, in: Uő (szerk.): *Emlékkönyv. Homoródmalmási Általános Iskola*, Dávid Ferenc Általános Iskola, Székelyudvarhely, 33–43.

BUZÁS Miklós – SABJÁN Tibor

2007 *Falkutatási napló*, Kézirat.

CSEKE Péter – HÁLA József (szerk.)

2000 „A Homoród füzes partján...” *Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről*, Pro-Print, Csíkszereda.

HÁLA József

1995 A sós víz és hasznosítása a Kis- és Nagy-Homoród menti falvakban, in: Uő: *Ásványok, kőzetek, hagyományok. Történeti és néprajzi dolgozatok*, MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 347–365.

KARDALUS János

1995 *Székely festett bútorok*, Néprajzi Múzeum, Budapest.

1998 A homoródmalmási mészégetés, in: Uő (szerk.): *Népelet a Kis-Homoród-mentén*. Szentegyháza.

2000 Adalékok a Kis-Homoród menti székely kapuk ismeretéhez, in: Cseke Péter – Hála József (szerk.): „A Homoród füzes partján...” *Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről*, Pro-Print, Csíkszereda, 225–230.

2001 *Ucatér-díszítés a Homoródok mentén*, Pro-Print, Csíkszereda.

KARDALUS János (szerk.)

1998 *Népelet a Kis-Homoród mentén*, Szentegyháza.

KOCSI Márta – CSOMOR Lajos

é. n. *Festett bútorok a Székelyföldön*, Népművelési Propaganda Iroda, Budapest.

KOVÁCS Piroska

2001–2006 *Elődeink hagyatéka. Udvarhelyszéki öreg székelykapuk katasztere (CD)*, Hargita Megyei Kulturális Központ, Csíkszereda.

KÖVÁRY László

1984 *Tájképek utazásai rajzokban*, Kriterion, Bukarest.

MALONYAY Dezső

1909 *A magyar nép művészete*, II, Franklin-Társulat, Budapest.

MÁRKOS András

1958 Homoródmalmási szállások, *Ethnographia*, LXIX, 437–447.

OLÁH Sándor

1999a Homoródalmás, in: Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége*, Pro-Print, Csíkszereda, 277–298.

1999b Egy székely falu népmozgalma a második világháború után, *Regio*, X, 3–4, 207–225.

2004a *Falusi látleletek 1991–2003*, Pro-Print, Csíkszereda.

2004b *Homoródalmás*, Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet – Homoródalmási Unitárius Egyházközség – Homoródalmás Önkormányzati Hivatala – Litera Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

ORBÁN István

1832 Észrevételek a' Magyar köz hasznu Esméretek Táráról, *Nemzeti Társalkodó*, évf. nélk., 8, 123–125.

SÁNDOR István, JÁNOSFALVI

2003 *Székelyboni utazás a két Homoród mellett*, Litera Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

SZINTE Gábor

1909 Udvarhely megye, *Erdély népei. Az Erdély néprajzi melléklete*, IV, 7, 18–24.

TAKÁCS Péter (sajtó alá rendezte)

2001 Udvarhelyszéki parasztvallomások 1820-ból, *Források Erdély Történetéhez 1*, Erdély-történeti Alapítvány, Debrecen.

Casa din zona Homoroadelor în Muzeul Etnografic în Aer Liber de la Szentendre (Ungaria)

(Rezumat)

Lucrarea prezintă istoria unei case din Almaş (Homoródalmás), azi jud. Harghita, construită în 1846. Am ales cercetarea acestei localităţi şi a acestei case, deoarece arhitectura satului reprezintă influenţe săseşti, iar mobilierul din casă a fost iniţial de asemenea mobilier pictat din Almaş. Am descris arhitectura casei şi istoria familiei, care locuia aici. Cu ajutorul interviurilor făcute cu membrii familiei şi cu vecinii am reconstituit viaţa de zi cu zi a familiei. Am prezentat detaliat viaţa economică a familiei Zoltán. După aceea am prezentat interiorul casei în anii 1930. Casa familială era compusă din părţile numite casă mare, casă mică, streaşină închisă şi dintr-o pivniţă mare. Pe lângă casă stătea bucătărie de vară pentru lucrările gospodăreşti. Caii, vacile şi oile au fost adăpostite în grajd sub acelaşi acoperiş cu şura de piatră, iar pentru porci şi găini s-a construit adăposturi separate.

House In The Hungarian Open Air Museum (Szentendre, Hungary) From The Homoród-region

(Abstract)

In my essay, I presented the history of a stone dwelling from Homoródalmás, built in 1846. Since the folk architecture of the settlement and the house reflect Transylvanian Saxon influences, and the interior of the house is furnished with furniture, made and painted by local craftsmen in the 19th century, they became the centre of research. On the basis of the recent research, the architectural characteristics and the family history of the house are reviewed, besides that, the everyday life of the 1930s is reconstructed with the help of interviews, made with the family members and neighbours. The financial background of the Zoltán-family is detailed, as they owned a farm in the vicinity of the village besides land. This is followed by a presentation of the interior furnishings and way of life of the 1930s. The building consists of a room, a small room and closed eaves complemented with a huge cellar. A summer kitchen is also attached to the house, being the locale for bread baking, washing and soap-boiling. The stone barn next to the dwelling houses the cows, horses and the sheep in winter time, for the pigs and poultry, a separate building was constructed.

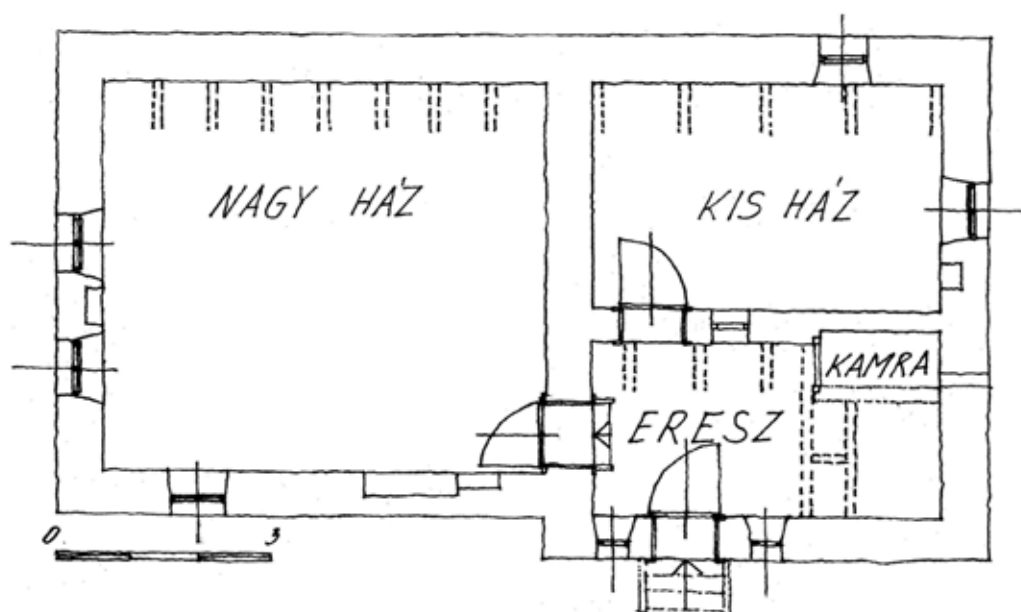
1. kép Ház az utca felől

2. kép Ház a kert felől

3. kép A Zoltán család 1939-ben. Balról jobbra: Beke Julianna, Zoltán Irma, Zoltán Gizella, mögötte Zoltán Lajos, a karosszékekben Zoltán József

4. kép A ház alaprajza

Oláh Sándor

„...mindeneknek örök birodalommal...”

„Kijönni valakikkel idegtépő vállalkozás, amelyben csak igen-igen halvány a siker reménye.”

Clifford Geertz

1619. május 17-én Bardoc fiúszék és Udvarhelyszék tizenhárom falujából harmincegynéhány férfi gyülekezett a Dél-Hargita lábainál ma is Farkasmezőként ismert, erdők, bércek koszorúzza völgyben. Voltak közöttük nemes emberek és jobbágyok, széki főtisztviselők és gyalog katona – „drabant” – falusbírók. A korabeli hírközlési és közlekedési lehetőségeket figyelembe véve valószínűsíthető, hogy az esemény résztvevői előzetes egyeztetések, közös megállapodások után, illetve bizonyos kötelezettségek tudatában gyülekeztek e vadon, lakott helyektől távol eső területen, hogy a „Vargyas vidékiek” és a homoródalmásiak között az elmúlt két esztendőben felmerült „perlekedéseket és egyenetlenkedéseket” eligazítsák. A négy arbiter közül – a vitás ügy megoldására közbíráknak elfogadott személyek: az udvarhelyszéki alkirálybíró és további három nemes ember –, vélhetően a pártatlanság biztosítására, egyik sem volt a konfliktusban érintett falvak lakója. A bírák e nap munkálkodásáról, a két falu közötti vitás ügyben tett rendelkezéseikről néhány nap múlva Udvarhelyen az alábbi dokumentumot fogalmazták meg:

„Mü Orbán István lengyelfalvi Udvarhelyszéknek vice király Birája, Kelemen Tamás Bágyi, Bencze János Sz. Mártoni, Udvarhely Széken lakók, Jakab Deák Baróti Sepsi Székben lakó, minnyájan nemes emberek, Adgyuk emlékeztire mindeneknek az kiknek illik, hogy Vargyas Vidékének úgy mint Vargyas falvának, Olaszteleknek, Záldobosnak, Bardoczfalvának, Fülének, Hermánnak, Kis Batzonnak, Nagy Batzonnak, Bibartzfalvának possessorori és Inhabitorori [birtokosai és lakói], Nevezet szerint Vargyasi nemzeti Vitézlő Daniel Péter Uram, Fülel Nemes Fosztó Bálint, Boda Márton, Almás falvának penig possessorori és Inhabitorori, ugyan Almási Nemes Mihály Máthé Uram és Rigó András, Udvarhelyszéken lakók által közönséges értelemből [közös megegyezésből] találának meg minket ilyen dologból: A mely Fejér Patak bértzi nevű helynek Udvarhely Széken valónak birodalma felől, a meg írt két felek tudni illik: Vargyas vidékiek és Almásiak az el múlt 1617 esztendőtől fogván perlekedtenek és egyenetlenkedtenek egymással, tehát abból egyeztetnök és alkotnök¹ meg ökököt.

Meg járván annak okáért, a meg nevezett két felekkel egyetemben az vetélkedő helyet és annak környékét, a két felek magok részéről, elsőbbenis Vargyas vidékéről külön-külön minden faluk, három-három emberek és attyok fiai által, úgy mint Vargyasról Miklós Péter, Sós Illyés Nms emberek, Máthé Balázs esküdt, Biró és Drabant, Olasztelekről Márton Gergely esküdt, Biró, Kelemen Balázs, Kolombán János drabantok, Záldobosról Demeter Balázs Nemes ember, Gál Péter esküdt Biró és Drabant, László István drabant, Bardoczfalváról Gáspár György és Benkő (?) Péter Drabant és Varga István felső Boldog Asszonyfalvi Nemes Intze János Feleségének, Jánosi Susanna Asszonnak jobbágya, Filéből Fosztó Bálint Nemes ember, Simon István esküdt, Biró és Drabant, Rapolti György drabant, Hermánból Nagy Lukács Biró és Drabant, Damakos Illyés, Dienes András Drabantok, Kis Batzonból Benedek Benedek Nemes ember, Boda Bálint esküdt Biró és Drabant, Benkő Péter Drabant, Nagy Batzonból Kompolár István esküdt Biró és Drabant, Pál János, Boda Máthé Drabantok, Bibartzfalváról Osváth György esküdt Biró és Nemes ember, Deák Jakab, Simon Miklós Nemes emberek.

Viszontagsággal [értsd: másrésztől] Almás falváról Mihály Máthé Uram Nemes ember, Kenyeres István esküdt Biró és Drabant, Bodor István, Almáson lakó Nemes István Deáknának Fabián Borbára Asszonnak jobbágya, kik minnyájan a meg mondott Falukban lagnak Udvarhely Széken.

Az előttök állott dolognak véghez vitele, abbeli törvénykezések meg szüntetése és magok részéről való meg állása felől, kezek bé adásával meg bírálván münköt, közöttök való munkálkodásunknak utánna, ilyen állandó meg másolhatatlan rendelést és végzést tettünk közöttök.

Az alkalomra menvén öszvegyülésünk helyéről, tudnia illik Farkas mezején, ez szerint kezdők el a határlást: menénk oda a hol az Kormos vize és Farkas mező vize egyben szakadnak, onnan is megindulván fel az Farkas mező vizének Napkelet felől való széljire menénk, onnan elébb menvén az Erős hágó alljára jutánk, azon Erős hágón kimenénk, rá Kormos bértzire, onnan is fel a Kormos bértzin való úton és

¹ Feltehetően az *alku* szótöböl alkotott szó, vagy elírás.

csapáson az Kormos köviig mentünk az határlással. Az meg nevezett helyeknek Napkelet felől való fele Vargyas Vidékének marada, Napnyugat, avagy Almás falva felől való fele pedig a meg írt helyeknek Almás falvának juta, mindeneknek örök birodalommal.

Az [...] Székaszó pataka felső felénél, Napkelet felől Mohaj mezejéről az mely patak Farkas mezőnek alsó Széljére származik, és Farkas mező vizébe esik, annak a pataknak Napkelet felől való részéről szabad legyen a Vargyas vidékieknek magok szükségére mívbe [szerszámnak alkalams műfát] való fákat hordaniuk, azon kívül semmi közökött, igazságokat, annak helyhez semmi haszonvételére ne pretendálják [kérjék], ne pretendálhassák mert Almásfalvának premissa jure [törvényes ítélettel] maradt örök birodalmára. Accedála ez is [hozzáadódik a fentiekhez], hogy Vargyas falva és Dobón kívül a több falubeliek kiket meg írtunk Vargyas vidéken, a Kormos vizének tövétől fogva a Farkas mező vizének Almásfalva felől való részéhez semmi közökött, birtokot semmi üdőknek forgásiban és változásiban nem mondgyák, kire magok is promittálák [ígérék] magokat. Ez meg nevezett helyeken, határlásunkon tizenkét halmok hányatának mostan. Az első halom az Kormos és a Farkas mező vizeknek egyben jutásoknál vagyon, a végső halom Kormos Kövénél vagyon. Az tíz halmok ezen két halmok között vannak felhányattatván, rendelésünk végzésünk szerint való egyenlő értelmekből és tetszésekből az két feleknek.

Ezen dolognak örökösön való meg állására Öt Száz arany forint vinculumot [lekötést] vetettünk az két felek közé és affelett patva [?] is maradgyon az fél az melyik vagy eppen, vagy valami részébe az véghez vitt dolgot megmásolná vagy háborítaná, melynek az két része a miénk Arbitereké [a közbíráké] harmadik a meg álló fél legyen. Annak meg vételére a meg nem álló fél a meg álló fél ellen Contradictioval [ellentmondással], Inhibitioval [perbeli eltiltással], Repulsióval [az ítélet végrehajtásának ellenzésével], Novum iudiciummal [perújítással] se egyéb törvényes orvossággal ne obstalhasson [szállhasson szembe]. Hanem solum vigore presentium az vinculum executáltassék [csak a jelen lekötés végrehajtassék] a fen meg írt helyről és el maradgyon in perpetuum [örökre]. Az dolognak nagyobb hitelire és erősségére mü fen meg írt arbiterek attuk Almásfalvának possessoriknak és Inhabitoriknak petsütünk alatt hitünk szerint ezen levelünket. Actum in oppido et Sede Siculicali Udvarhely Die 7 mensis Juni Anno Dni Millesimo Sexcentissimo decimo Nono. Fidem qui Supra”.²

² A dokumentumot a Homoródalmási Unitárius Egyházközség irattára őrzi.

³ EMSzT I, 514.

Mi történt itt? – tehetjük fel a kései utódok zavarodottságával a kérdést. Miért kellett néhány határlalom emelésére távoli településekről ilyen létszámban gyülekezzenek a falvak küldöttei? Miért volt szükség az igen nagy összegű biztosítékot lekötni a két falu közötti határ sértetlenségének szavatolására?

Forrásunk nem ad világos magyarázatot ezekre a kérdésekre, de néhány más – a mindent megemésztő idő rostáján szerencsés körülmények között fennakadt – dokumentumtöredék segítségével megpróbálkozhatunk az esemény jelentésrétegeinek felfejtésével.

Amennyire a fennmaradt írott források alapján rekonstruálni lehet, a két falu között határvitákra, perlekedésekre, tanúként faggatott „bizonyosságok felettetésére” már a XVI. század végén volt példa. 1600-ban a széki bírák előtt folyó perben „az kiköt bizonyásra hittak vala az Almásiak azokat megh felettetők” – írták a közbírák.³ A két falu ekkor másodsor perelt Udvarhelyen: „Az Dobay határba tartjuk vala disznainkat, Daniel Péter uram számára” – meséli egy „bizonyosság” – „...el hajták az Almásiak, hogy átal mentünk vala az csapáson, az mak béribe... Mikor elsőbe Udvarhelyt törvények lön Vargyas falunak Almás falvával az Disznók behajtása felől, Vargyas is ő határának mondja vala azt a helyet a honnan az Almási disznókat elhajtották volt ők, Almás falva is övének mondja vala.”⁴

A perlekedés oka a határhátsító halmokat semmibe vevő agresszív cselekedetek sorozata volt: „erővel” elhajtott disznók miatt szenvedett károk, testi sértések és a személyi tulajdon elrablása. Balra Péter Almási szabad székely azt panasolta tanúvallomásaiban, hogy „Az mikor az Kenyeres Bálint disznait erővel el vitték ez... az kit Kenyeres Bálint meg fogott, a vert le engemet puskámot, csuklyámot az disznóval együtt el vitték.”⁵ Ugyanebben a perben (mint később látni fogjuk, akárcsak majd egy bő évszázaddal később) az volt a kérdés, hogy melyik falu területe az a hely, ahol a Kormos és a Farkas mező pataka „egybe esnek”, „össze szakadnak”: itt történtek az erőszakos cselekedetek. Kelemen Ambrus 60 éves szentpáli szabad székely azt vallotta, hogy: „Az Kormos vize hol be esik az Farkas mező patakában... tudom hogy Almási határ, Vargyasnak és az vidéknek ehez semmi közök.”⁶

Nem tudjuk, más tanúk mit vallottak ennek az elég pontosan meghatározható földrajzi helynek – innen indult az 1619-ben végbe vitt határlás is – a törvényes tulajdonosáról, de arról több dokumentum hírt ad, hogy a két falu területe közötti határ hasító halmokkal, bérceken haladó csapásokkal, megkeresztett fákkal, patakok összefolyásával jelzett határ-

⁴ EMSzT II, 930.

⁵ EMSzT II, 225.

⁶ EMSzT II, 711.

vonul évszázadokon át nem bizonyult sérthetetlen „ductus”-nak. A falvaktól távoli, olykor napi járóföldre lévő határrészek, határvonalak állandóságát a határsértések szigorú megtorlásával próbálták biztosítani: a szomszéd legelőit, erdeit élő károsító falu állatait behajtották és megtizedelték, azaz minden tizedik állatot eltulajdonították falujuk számára.⁷

1619 májusában azért kellett tizenhárom falu képviselőinek és az Arbitereknek Farkasmezőn gyülekezni és tisztázni, hogy a Fehérpatak bérce nevű hely Udvarhelyszéken melyik falu birodalma, mert innen, Fehérpatak oldalából másfél évvel korábban a vargyasiak behajtották az almásiak – a daróci szászoktól őszi makkoltatásra fogadott – disznóit, ami azt jelentette, hogy a behajtott csordát megtizedelték: „Az daróci disznót hajtották bé az Vargyas vidékiek Fejér patak bérce oldalából Szent Katalin havának die 26 9bris, volt az daroczi diszno 365. Eben hántak volt ki tizedben Nr 35...” Egy másik forrás szerint „...az Inctusoktól [alperesektől] bé hajtott bizonyos számu disznó marháknak ugymint háromszáz nyolcvan kilencz számoknak, melyeket az mikor bé hajtották volna hántak volt ki ezekben harmincnyolcat... mely fen meg irt marháknak bé hajtások volt az feljül meg irt 1617 esztendőben [...] az Alperesektől az Almási, Udvarhelyszéki határból Fehér Patak bércei nevű helynek oldalából melynek vicinusi [szomszédai] egy felől Csík Székben Szentkirály és Zsögöd nevű faluknak határok, mindhogy ők vicinussok Udvarhelyszéknek, másik felől, ugy mint Almás falva felől, ugyan Almási Udvarhelyszéki határszakaszon... Nagy bértz nevű hely, mely Udvarhely székben Almási határ...”

Az almásiak veszteségeik visszaszerzésének reményével Bethlen Gábor fejedelemhez fordultak, panaszukra a fejedelemtől Attestatoria (a bizonyítást elrendelő) levelet kapva igazságuk bizonyítására rövidesen 114 tanút állítottak. A két Homoród mente falvaiból 71 tanút hívtak össze: „Kegyelemes Urunk hozá mi nekünk az Nagyságod Attestatoria levelét Almás falva melyben Poroncsolja Nagyságod minekünk, hogy valahova az exponens falu hina el mennénk mi azért Kegyelmes Urunk, az Nagyságod mandátumának [utasításának] engedelmesek lévén el menénk in Ano 1617 die 3 decembris Udvarhelyszékben Szent Mártonban az nemes Biró György házához, és az kiköt mi eleinkbe hívának hit szerint diligenter meg examinálók [gondosan megvizsgálók]...” – írták a tanúk vallomását bevezető levelükben a közbírák. A feleletésre felkért személyek: 25–82 év közötti férfiak voltak, többségük 50 év fölötti, akik ismerték

a vitatott határrészt, pásztorkodtak ott, vagy a falujuk disznait őrző pásztoroknak alkalmanként élelmet vittek. Társadalmi helyzetük szerint a többségük a homoródszentpáli Kornis család udvarához tartozó jobbágy volt, de voltak köztük szabadrendűek, gyalogok, lófők és primipilusok is, például Lókodból és Bágyból két gyalogkatona és hat lófő tett vallomást.

Tíz nap múlva az almásiak a csíkszéki szomszédoknál kerestek tanúkat, a csíkdelnei arbiterek írják, hogy „az Udvarhely Széki Homoród Almási lakosok hívának minket Csík Szereda városába, hogy az kiket előnkbe hínának azokat meg esketnők, meg vallatnók...” Csíkszékből 43 bizonyítást – csíkszeredai, taplocai, zsögödi és csíkszentkirályi lakosokat – hallgattak ki a bírák, közülük 31 személy nemes ember volt (nobilis agilis) és 12 jobbágy (providus). A 35–85 év közötti férfiak hitük szerint vallottak arról, hogy hol, melyik falunak a határán van a vitatott terület, ahonnan az almási fogadott disznókat a vargyasiak behajtották.

A tanúvallomásokból Udvarhelyszék keleti falvai gazdálkodásának eddig kevésbé ismert vonatkozásai bontakoznak ki. A XVI–XVII. század fordulóján a Nagyhomoród menti falvak többsége (Daróc, Szentpéter, Jánosfalva, Városfalva, Szentpál, Recsenyéd, Szentmárton, Lókod, Bágy, Remete, Keményfalva) disznócsordáinak rendszeresen bérelt legelőt a nagyobb erdős területeket birtokló Lövéte, Almás, Vargyas, Dobó⁸ határán. Néhány adalék távolabbi településekre is vonatkozik: Patakfalva, Udvarhely, Derzs és a kőhalmi szászok is e falvak határain tartották makkoltatás idején a disznóikat, Csíkszereda város is legeltette marháit, disznóit az udvarhelyszéki falvak erdein. A makkoltatásra, legeltetésre hajtott állatok után az erdőtulajdonos falvaknak makkbért vagy erdőbért fizettek. A tanúk között egy volt várszolga arról beszélt, hogy az udvarhelyi vár számára is kaszáltatta Farkasmezőt. Ezek a gazdasági kapcsolatok élénk társadalmi viszonyokat is kialakítottak, a pereskedés idején az almásiak rövid idő alatt 19 településről 114 tanút tudtak a közbírák elé állítani. A falvak tehát nem elszigetelt, magukba zárt közösségek voltak, hanem a környezetükkel élénk kapcsolatban álló társadalmi formációk.

Részletek a tanúvallomásokból:

Szabados Péter, Haller Zsigmond jobbágy, Ano 80: „Gyermekségemtől fogva majd mind Lövétén laktam pásztorságon s tudom hogy ez helyek hasítják meg az Almási és Vargyas vidéki határt... Kormos bércei, Fejérpatak bércei, Nagybércz is Almási határ azért tu-

⁷ Eddigi ismereteink alapján nem tudható, hogy a behajtott állatok tizedelése helyi vagy térségi büntető szokás volt-e, vagy régi országos joggyakorlás maradványa. Ez utóbbira nincs adatunk

(Pál Antal Sándor történész-levéltáros szíves szóbeli közlése).

⁸ Elpusztult erdővidéki falu.

dom, hogy az Udvarhelyi Disznót örizöm vala, akkor is Lövétén lakom vala, által menék az csapáson Nagyberczbe, az Almásiak ott kapának bé hajták Almásra az disznót nem tudom mint vehették ki az Lövéteiek az Almásiaktól. Én akkor is, azután is Almási határnak tudtam. S tudom most is, ennek vagyon tizenkét esztendői. Az utánnis öröztem az Lövétei határon disznót, kérdeztem az Lövéteiektől ugyan Orbán Máthétól, hogy mennek által az Csapáson Nagybercz patakára itathassam meg az disznókat, de nem bocsáttyák, azt mondták, hogy Almási határ s bé hajtják.”

Kénosi János derzsi primipilus, Ano 70: „Még gyermekkoromból tudom az Almási határon tartják vala disznóinkat az Makkon Cornis Farkas az almásiak engedelmeből, vittem kinyeret az pásztoroknak oda, az Kormos bérzin, Fejér patak bérzin, Nagyberczbe jártak az Disznókkal. Én Almási határnak tudom az meg nevezett helyeket. Az Mak bért is nekik adtuk. Ennek vagyon huszonnyolc esztendői is, hogy az ő birodalmuknak tudom...”

Janus Mokana, Köhalmi Dávidnak jobbágya, Ano 80: „Székely Mózes ideiben öröztem az Nagybercz tartományában disznót, mandanak az Pásztorok, hogy Nagybercz Almási határ, Székely Mózes el akarná erővel venni töllök. Ez után való 1614 esztendőben Köhalmi Disznót öröztem az Nagyberczben Almásiak számára. Ő határoknak tudom Makbért is nekik adtunk.”

Kelemen Lőrincz, Jánosfalui Pixidarius, Ano 70: „Az Kormos bérzin tartottuk Disznainkat, egyszer enni ... az Pásztoroknak s kérdém az pásztoroktól voltak vala ki Almásiak határt mutatni, mondának jártak vala, mutogaták, mondák hogy az Kormos bérzinek az felső fele Almási határ, Alól Dobai. Akkor Almásiaknak attuk az Makbért. Ő határuknek tudom s minket senki nem háborgatott benne. Azt is tudom, hogy egyszer egy Almási Gelérd Ferencz nevű ember fogadá fel a Disznóinkat az Makra örözni. Akkor is az Aranyos kút tartományában és Nagyberczben tartottuk Disznainkat Almásfalva akarattjából: Makbért is nekik fizettünk Almási határnak tudom. Ennek vagyon immár harminczkét esztendői hogy Almási birodalomnak tudom.”

Szilágyi Benedek csiki nobilis agilis, Ano 44: „Egyszer Marháinkot is el vették vala az Almásiak. Vargyas vidékinek én ott semmi birodalmokot nem tudom.”

Csiszár Ferenc csiki Ano 40: „Mikor mü az Almásiaktól az határt el bélettük hogy Marháinkot ott tartasuk akkor Fejér patak és Mátsó mezeje közt való Bértzen tartottuk az Disznóikat az Mátsó mezeinek az Alsó felében is Vargyas Vidéke felől tartottuk Disznóinkat de Vargyas Vidékinek birodalmokot én ott nem tudom.”

Gergely Péter nobilis agilis, csiki Ano 36: „Mikor az városi Disznók ott az makkon valának Szabó Já-

nos mondtotta nékem, hogy Almási határ és nekik fizették az erdő bért.”

Zágoni János, Bögyözi András uram jobbágya, Ano 70: „Kormos Bérczit, Nagy bérzet, Fejér patak bérzet tudom, hogy Almási határ, tartottuk ott disznainkat Almás falva akarattjából, Mak bért is nekik adtunk.”

Szabados Gergely, Patakfalui Juratus Judex, Ano 60: „Az Farkas mező vizibe ahol az Kormos vize beesik azon felyül tudom hogy Almási határ, az Farkas mezőt is tudom, hogy Almási határban vagyon, az Várhoz való szolga voltam s kaszáltattam meg az Vár számára Farkas Mezőt.”

Kis Máthé Patakfalui Pixidarius, Ano 25: „Almason sokat laktam pásztorokodtam ott az erdőn... Tudom azt is hogy mikor az Csíki Marhát vagy az Lövéteieket ez meg nevezett helyeken úgy mint Nagy bérzben, Fejérpatak bérziben az Almásiak meg kaphatták bé hajtották Almásra.”

Sándor Márton Lókodi Primipilus, Ano 32: „Az Dobai határon öríztem disznót Dobai ember mondtotta nekem, hogy az Kormos bérzire ne bocsássam az disznót, mert Almási határ s bé hajtják Almásra, én nem bocsátottam oda, én most is Almási határnak tudom.”

Sándor János, Lókodi Primipilus, Ano 35: „Tudom azt is, hogy az Dobai határon öríztek vala az lokodi disznót, hogy az meg nevezett csapáson által bocsáttyuk vala az Almási határba, az Almásiak behajták, tizennyolcat meg rovának az disznainkban most is oda vagyon, ennek vagyon tizenkét esztendői. Azt is tudom, hogy Kormos bérzit Almásiak bírták.”

Lukácsi Péter, Bágyi Primipilus, Ano 60: „Tudom, hogy tartottuk Disznóinkat az Vargyasi határon Vargyasiak mutattak az határokat s mondtak, hogy Les mezőről az mely csapás fel megyen annak felső fele Almási, azon felyel ne bocsássuk disznóinkat mert bé hajtják Almásra.”

Dáné Benedek, Bágyfalui Pixidarius, Ano 60: „Tudom, hogy az Kormos oldalában az Makkon tartják vala az Kornis Mihály és Kornis Farkas disznóit, én Almási határnak tudtam, az Aranyos kút tartományát is Almási határnak hallottam.”

Molnár Tamás Szentpáli, Cornis Uram jobbágya, Ano 80: „Tudom, hogy sokszor tartottuk Disznainkat Kormos bérzin, Fejérpatak bérzin, s Nagyberczben is Almásfalva akarattjából. Magam is öríztem disznót ez megnevezett helyekben, tudom hogy Almási határ. Makbért is nekik fizettünk. Jöttek Vargyas vidékiről oda, minket nem bántottak mint hogy Almási határ volt.”

Orbán Pál szentmártoni Primipilus, Ano 50: „Dobai határon laktunk Disznókkal. Az Vargyas Vidékiek, dobaiak mondták nekünk hogy az Les mezőről a mely csapás fel megyen, az hasítja meg az

Dobai és Almási határt. Azt is mondták az dobiaiak, hogy azon az csapáson által ne bocsássuk az disznót mert az Almásiak bé hajtják. Láttuk is az Almásiakat, hogy örözik határokat, bé vitték volna az disznót ha az csapáson fellyül bocsátottuk volna.”

Olá István Koczolati [?] *jobbágy, Ano 72*: „Én mind az Kormos bérczin, Fejérpatak bérczin, Nagybérczen is öröztem disznót Almásiak engedelmeből ő határuknak tudom. Makbért is nekik fizettünk, most immár vagyon négy esztendői, mikor azokon a bérczen öröztem disznót az honnat most az Vargyas vidékiek az Almási fogadott disznót elhajtották, akkor is Almásiaknak fizettünk Makbért. Makkot sepretek [?] az Almásiak ott, én is ott jártam az disznókkal senki nem háborgatott mert Almási határ volt. Annak előtte is egy bátyámmal öröztük vala az Jánosfalui disznót, husz esztendői, akkor is Kormos bérczin.”

A két évig tartó perlekedés végül a széki bírák által 1619. október 11-én kibocsátott „Vargyas Vidéke ellen való Sententia”-val zárult. A széki arbiterek levelében megörökített esemény, a határlás a konfliktus végső epizódja volt, de nem volt végleges megoldás, mert az erőviszonyok alakulása – esetünkben az olaszteleki, majd a vargyasi Daniel család felemelkedése, valamint a falvak határai közötti nagy területi különbségek, földrajzi távolságok a későbbi időkben újabb konfliktusokat szültek. A 12 halommal megerősített határszakaszon alig három év múlva újabb konfliktusra került sor. Ezúttal az almásiak hajtották be a vargyasiak disznóit. Ezt az újabb „egyenlenséget” azonban hosszabb perlekedés nélkül, kevesebb költséggel, és – „tekintve a jó szomszédságot” – körültekintő, megfontolt kompromisszummal oldották meg:

„Anno 1622 die 12 novembris, Rigó István és Póstalan György több társaikkal úgy mint nyolczan hajtották bé ide Almásra az Vargyasfalui disznót az mi határunkból Jáhoros bértz nevű helyből, vagy mint ötszázharminczhárom disznókat. Az hajtó emberek vettek meg az disznókban kettőt.

Ezenközben ki érkezvén az Vargyasi uraim [t. i. Almásra] sok szókkal mentik magokat, hogy nem avégre hajtották volt oda, hogy ott jártassák hanem azon nap érkezvén oda, uttyokban hogy az magok határára... akarták hajtani. Így uttyokban találták az mi embereink úgy hajtják bé, mi avval nem gondolván, úgy akarnók az disznókat tizedelni. Mégis sok szókkal kérenek, hogy tekintenők az jó szomszédságot, mint hogy nem avégre hajtották oda, hogy ott öröztetnék, ne tizedelnék meg. Ezen sok szavakra mi is ezt mondók nekik: mint hogy az határ miénk az hányat behajtottunk méltán [?] meg tizedelhetnénk, de mint hogy azzal mentették magokat, hogy nem avégre hajtották oda, hogy ott jártassák,

hanem másra, az magok határookra akarván hajtani, vagy akarták azon felhajtani.

Mi azért nem lehetünk elég bizonyosak benne, hanem az falutokbeli három ember eskügyék úgy azon, hogy szánt szándékkal oda az mi határunkra, az honnat bé hajtottuk, nem hajtottátok az disznókat avégre hogy ott jártassátok, hanem az mint magatok mongyátok, hogy az nap érkeztetek oda az mi határunkba vele, és mindjárt az azon fel az magatok határára akartátok hajtani. Ennek engedvén az Vargyasi uraim, három ember esküvék meg közöllök Varga István veres drabant és falus bíró, Kis Máthé István veres drabant, Sos Illyes lófő. Így az bé hajtott disznóknak tizedit az mi az falu része volna, vinni meg engedők, úgy hogy ha ez után kigyelmek oda azon helybe az honnat most bé hajtottuk vagy akar hova máshova is az mi határunkba bocsátának disznóikat és bé hajthattuk, az mostani behajtott disznóknak is tizedét meg vehessük rajtok.

Az Vargyasi Uraim is eziránt [engedének?] az mostani végzésünknek és az mostani része Kornis Uramnak az mi volna az mostani behajtott disznók tizedinek, arról kezest karácsonfalui Kovách Pált adák.

Esküt tettek karácsonfalvi emberek előtt Dáné Tamás, Máthé György, Kovách Pál veres drabantok... Benedek István K-J előtt.

A tanúvallomásokban sokat emlegetett határszakaszon nem csitulak az ellenkezések, perlekedések a XVIII. században sem. Ekkor azonban a Vargyas vidéki oldalon már nem a falvakkal, nem Bardoc fiúszékkal, hanem a széki főtiszti rangra emelkedő Daniel családdal pereskedek az almásiak: 1726-ban egy újabb konfliktusban a megfeleltetett 47 tanúvallomásban a feltett kérdésekre adott válaszok megoszlása az alábbi volt:

1. A Kormos Bérczitol fogva régi hánt halmok fel a Kormos köviig voltak, de új halmok nincsenek s nem is voltak (15 vallomás).

2. A mellj halmokat Bardocz Szék és Almás régen erigáltak [emelte] máig is megtetszenek (13 vallomás).

3. Hogy az utrizált [kérdésben forgó] Farkas mező nevezetű hely nem a Bardocz Szék határában vagyon, hanem az Almásiban (13 vallomás).

4. Az utrizált Farkas mező nevezetű hely a Dobai és H Almási határ szomszédságában vagyon (6 vallomás).

5. Hogy az Almási marhákat nem a Bardocz Szék akarattából hanem az Olaszteleki Daniel Urak tisztartói poroncsolattyaiból hajtották bé (28 vallomás).

6. Hogy a Kormos bérczinek a Farkas mező felől való oldalán legeltették a Vargyasi sertéseket az almásiak engedelmeiből, minthogy az Almásiaké (2 vallomás).

7. Hogy az utrizált Farkas mező nevezetű helyről a Vargyasiak az Almásiaknak marhájokat bé hajtot-

ták sokizben s azokban nyúztanak is meg, embereket is kötöztek meg (19 vallomás).

8. Hogy a Farkas mező nevezetű helynek nem Almás felől való felin vannak a halmok hanem Bardócz Szék felől való felin (9 vallomás).

9. Hogy azon megnevezett halmok Farkas mezőn túll vannak Bardocz Szék felől az Almási határban (1 vallomás).

Volt eset arra is, hogy a határsértéseket nem a titokban legeltető pásztorok követték el, hanem a főurak nyílt „magok viselés”-ükkel: „Itt, hol Farkasmezeje pataka és a Kormos vize megegyeznek, id. Daniel István fegyveres embereivel maga is flintát vevén a kezében és udvarbírája által mezítelen kardot vonatván, contravzál [vitatkozik] az métáknak renovatiojában.”

A hasonló controversiák következményeként a hatalmaskodó főurak elleni panaszok sem szüntek meg: „Almásfalvának inhabitatorik [lakosai] fő képpen az vitézlő rendeknek megbántódásai:

Farkas mező nevezetű hely lévén Almási határba vagy hogy ennek előtte egy néhány esztendővel Controversiaba lévén Vargyas Vidéke és Almás falva között Per Contractum maradt volt Almásnak juri pro futuro... melyről Contractus is extal [létezik] az Falunak Vargyas Vidékivel. Ez meg irt Farkas mező nevezetű helyet Daniel János és Daniel Ferenc... Vargyasi birodalmas Urak el foglalták más nagy... kárára a szegény faluknak, nemcsak bírják, hanem juhainkat hajtogattyák meg nyúzzák birodalmunkból az meg irt urak maradvái... hatalmasul.”

Szükség volt tehát az ismételt határlásokra, mérték megújítására időnként, mint például 1753-ban, amikor sokadik alkalommal „Almásiak Bardocz

Szék vicetisztei és minden falukból való választott becsületes emberek oda gyűltek vala, ahol a Kormos és a Farkasmező vize összeszakadnak, avégre hogy a régi halmokat megújítsák, felolvasák elsőbben ott az 1619 esztendőbeli Contractust, az 1728-bali Pacificatiot [békéltetést], a nemes Generális Szék választát és a Nemes Bardocz Szék Obligatoriját [kötelezettségét] is. Midőn a halmok újításához akartunk volna fogni, üdösbik Daniel István Keresztes Máthé nevű gondviselője felmutata egy nagy levelet, mondván Felsőleges Királyné Asszonyunk poroncsolatjából tiltja az egész Daniel familia nevébe és képébe, hogy ott halmot újítsanak. Melyre Almás kévéná, hogy olvastassék fel a poroncsolat, de Keresztes Máthé nem hagyá... és így ez okon minyájan elmenénk éppen Kormos kövéig, a Contractus szerint ha megtalálnók a régi halmokat és sokakat meg is találtunk, melyek a Contractussal meg is egyeztek.⁹

Hiába jártak el igazságosan az arbiterek, emeltettek új határhalmokat, kötöttek megmásolhatatlan contractusokat mindkét fél egyetértésével, a későbbi évtizedekben is előfordult határsértés, hiába „promittálák magokat” gyakran a felek a kijelölt határ elismerésére. De mindig volt lehetőség és cselekvő szándék is a normák és szabályok szerint helyreigazítani az egyenetlenkedéseket, bizonyíték erre, hogy ma is őrzi Almás ezt a területet. Kései utódokként a múlt feneketlen kútjából felbukkanó hasonló eseményekről tudósító dokumentumainkban a viták és megoldások értelmét kutatva megismerhetjük a cselekvők gondolkodásmódját, mindenekelőtt azt, hogy milyen szabályokat, értékeket, normákat láttak maguk előtt, amikor megpróbálták egymással kijönni.

Oláh Sándor - KAM–Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csikszereda, issigyo@freemail.hu

Irodalom

EMSzT – SZABÓ T. Attila (szerk.)

1975 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, I–II, Bukarest.

SZABÓ Gyula

1974 *Gólya szállt a csűrre*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 241–242.

⁹ A dokumentumrészletet idézi SZABÓ Gyula 1974, 241–242.

„...imperiu etern pe totdeauna...”

(Rezumat)

Autorul publică documentele procesului din secolul al XVII-lea privind stabilirea hotarelor localităților vecine Almaș și Vârghiș (amândouă comune aparținând în trecut scaunului secuiesc Odorhei – azi de județele Harghita, respectiv Covasna). Între cele două comune existau divergențe în acest sens încă din secolul al XVI-lea. Din declarațiile martorilor citați în proces se pot cunoaște aspecte ascunse ale vieții economice a satelor din zona istorică amintită. Hotărârea arbitrilor independenți a fost redactată cu ocazia conflictului declanșat în primăvara anului 1619 din cauza hotarului nemarcat dintre Almaș și Vârghiș.

„...eternal empire at all times...”

(Abstract)

The author presents the litigious documents from the 18th century about the controversy on a disputed land between Homoródalmás (Almaș, jud. Harghita) and Vargyas (Vârghiș, jud. Covasna). On the basis of his research, from the existing written documents, we can reconstitute, that there had been discussion and litigation about land already in the 16th century. The testimonies presented and analyzed here demonstrate less known aspects of the husbandry of the eastern villages of the region of Udvarhelyszék. The independent arbitrators' decision was drawn up in the same time with the conflict situation, that exploded among the people from Vargyas and Homoródalmás in the spring of the year 1619.

Kinda István

VARGYAS MÉSZÉGETŐI MÚLTJA ÉS JELENE I. MÉSZÉGETŐ KATLANOK A VARGYAS- ÉS A HAGYMÁS-PATAK VÖLGYÉBEN, ÉS A KÖVESÚTFEJE (PUSZTA) HATÁRRÉSZBEN

1. Bevezető

Az 1820-as udvarhelyszéki parasztvallomásoknak az erdővidéki Vargyasra vonatkozó adatsoraiban olvashatjuk, hogy a falu előljárói a kérdezőbiztosok érdeklődésére a mészégetéssel kapcsolatban így nyilatkoztak: „*meszet rakni falunkba(n), s azt eladni akárkinek is szabad, úgy szemet is égetni. Szoktunk is egy keveset.*”¹

Korábbi, a farkaslaki szénégetést vizsgáló kutatásunk² során figyeltünk fel arra, hogy a bizonyíthatóan több évszázados, lokálitáshoz kötődő³ népi mesterség jóvedelmét ugyanezen – az adóztatást célzó – felmérés során elhallgatták a vallomástevők.⁴ Az érthető gazdasági okokból visszatartott, módosított információt azonban kiegészíti, nyilvánossá teszi a mindent megbélyegző közeli-távoli népi közvélemény, amely Vargyast, valamint a közeli Homoródalmást és Homoródkarácsonyfalvát a mészégetés régi, hagyományos helyszíneiként, a mészégetők falvaiként tartotta és tartja számon.

Több szakaszra tervezett, Vargyasra és környékére irányuló néprajzi kutatásunk során a mészégetés mesterségének a kialakulását, gyakorlását, elterjedését, a mészégetés technikájának, eszközkészletének vizsgálatát és dokumentálását végezzük. Kiemelten foglalkoztat a mészégető iparban érintett csoportok (katlan-tulajdonos, napszámos katlanrakó, égető mester) történeti, társadalomnéprajzi és gazdaságtropológiai megfigyelése, leírása, a népi mesterség köré szerveződő életmódok feltárása és a sajátos életutak elemzése.

Jelen dolgozat a mesterségre vonatkozó szakirodalom számbavétele mellett a három völgy (Vargyas- és Hagymás-patak, Kövesútfeje) mészégető helyszínein végzett néprajzi munka, a megfigyelésből és felmérésből álló tereptapasztalatok adatainak közlésével a továbbiakra tervezett (a Rika és a Vargyas környéki erdősegekre irányuló) feltáró és értelmező munkának szándékszik alapot teremteni.⁵

2. A források adatai

Kutatásunkban a mészégetést történeti és területi vetületében, elterjedésében is vizsgáljuk. A történeti Székelyföld településeinek természetkielítő népi mestersegei közt a mészégetés gyakorlása az 1820-as parasztvallomásokban önálló kérdéskörként is megjelenik. A dolgozat kezdő sorainak fényében úgy véljük, a vallomástevők az összeíráskor a mészégetés vagy mésszel való kereskedés helyi gyakorlatát úgy vallották be, hogy nem részletezték annak helyi közösségben öltött valós gazdasági súlyát és társadalmi méreteit.

A mészégetésnek mint népi mesterségnek, természetkielítő népi iparnak Vargyason nagyon hosszú idő óta számottevő gazdasági jelentősége volt, az állattartás és földművelés mellett alapvető megélhetési forrást jelentett.

Égetett mész használatára a Vargyas környéki erdők, építmények emelésénél már a kora középkorból vannak adatok. A Rika erdejében a régészeti ásatások során feltárt 12. századi toronyerőd romjai közt és körül talált nagy mennyiségű mészanyag arra utal, hogy a mész-kiaknázásának és hasznosításának gyökerei még ennél is mélyebbre nyúlnak vissza az időbe.⁶ További kutatások feladata lesz kideríteni, hogy a középkor és újkor folyamán kik, milyen típusú üzemszervezetben – családon belül, vagy mesteremberek összeállásával –, megrendelésre, vagy eladásra foglalkoztak a fontos építőanyag előállításával.

2.1. Egyházi források

A fennmaradt történelmi, művelődés- és művészettörténeti értékű forrásokban számos adat jelzi, hogy a falu környékén a mész-telepek adottságait kihasználva a vargyasiak mellett más falvak mészégetői is dolgoztak. Fehér János művészettörténész a Vargyasi Unitárius Egyházközség Irattárában végzett egyháztörténeti kutatásai során számos 19. század eleji, néprajzilag is jól hasznosítható adatot talált pél-

¹ TAKÁCS Péter 2001a, 60.

² KINDA István – PETI Lehel 2004, 203–225.

³ A 20. századtól kezdve erre az iparra is az egyre hangsúlyosabb mobilitás a jellemző.

⁴ Vallomásuk alapján Farkaslakán „*mész- és szénégetésbeli haszon nincs*”. TAKÁCS Péter 2001a, 218.

⁵ Az anyaggyűjtésben való jelentős segítségükért, szakmai taná-

csaikért és a terepkutatás lebonyolításában nyújtott támogatásukért köszönettel tartozom kollégáimnak, Szöcsné Gazda Enikő néprajzkutatónak és Fehér János művészettörténésznek.

⁶ „A köveket forrómésszel kötötték össze, míg a falfelületen maradt hézagokat mészhabarccsal töltötték ki.” BORDI Zsigmond Lóránd – DÉNES István 1999, 176.

dául a homoródkarácsonyfalvi mészégetők vargyasi tevékenységére vonatkozóan.⁷

[1]819. *Die 13tia Aprilis gyűlés lévén⁸ a Jakab Dávid házánál a prim[arius] curator Szolga Miklos és Szász Pál atyánkfia elöll ülések alatt, az hol is az Eccl[esi]a tanátskozik, hogy mitsoda fundust lehetne tanálni mivel az építést follytathassák, mélyre határozottatott:*

1o: *Hogy a H[omoród] Karátsonfalváról bé jött Nagy János és Jakab János nevű mész rakoknak adassék egy kas mészre valo fa, mélynek rakása lészen a vargyasi erdön Ketske Him alja nevű helyben. Igérék is Nagy János és Jakab János, hogy az kas mészre valo fáért fizetnek bé következendő Pünköszt napjára 30 - harmintz r[énes] forintokat az Eccl[esi]ának. Azonban a marhájokra olyan gondot viselnek, hogy azokkal az ottan valo szomszéd birtokosoknak kár nem tetetnek. Olly meg hagyással adgya ezen engedelmet a vargyasi Eccl[esi]a a H[omoród] Karátsonfalviaknak, hogy azért, hogy mostan a vargyasi határban meszet rakhatnak, jövendőben ne praetendálják az által magoknak az határt is.*

2o: *Végeztetett az is, hogy ha meg efféle szükségre jönnék bé H[omoród] Karátsonfalváról betsülletes személyek, hasonló módon adattassék azoknak is mészre valo fa a fenn irt helyen és conditiok alatt.*

[...]

4o: *H[omoród] Karátsonfalvi Lakatos János és Farakas Mosesnek szabadság adattatik, hogy a vargyasi határon Ketske Him nevű helyen a Kitsi Halomnál égesse nek egy kas meszet harmintzkét karó kerüléssel, mélyre valo fáért fizetnek az falunak r[enensibus] fl[orenorum] 30, harmintz és négy negyvenes meszet in natura.⁹*

Szintén a Vargyasi Unitárius Egyházközség Irattára tartalmazza azokat a feljegyzéseket, amelyek a vargyasi templomépítés munkálatai során a nyersanyagok beszerzésének, köztük szép számmal az építéshez szükséges nagy mennyiségű mész előállításának körülményeire is vonatkoznak.

1818. *Die 19a Julii Julii viszont a nevezett helyen gyűlés tartatván a Primarius Curator Szolga Miklos és Szász Pál atyánkfiai elöll ülések alatt, kik által proponáltatott, hogy állásfa, kő, fővény nintsen, melly mián az építés nem mehet, ugy téglá sincs. Mellyekre végeztetett:*

1o: *Hogy minden ember álljon ki a ki tett materiáléknak hordására, hogy a mián az építés ne akadályoztassék.*

2o: *Mint hogy a mész is éppen fogyatékján vagyon, és a nép is arra nem szoríttathatik, hogy ki ki pénzen fogadott soldossal rakasson meszet a tapasztalat szerint, arra*

nézve végeztetett, hogy minden tagja az Ecclesiának szer szerént a mész rakásra áljon ki porontsolat után, ki vevén a királlyi szolgálatot és az udvari szolgálatokat, de az illyenek is tartoznak minek utánna meg tették a szolgálatokat, utánna szolgálni az Eccl[esi]a dolgát. A mész rakásra ügyelő személyek lészen köz akaratból valo választás szerint Senior Máthé Ferentz és Ilkei Joseff atyánkfiai, ha kik pedig vissza vonok tanálkoznának, ki ki competens tisztenek be jelentessék.

Nyilvánvalóan az eklésia számára közmunkában végzett mészégetés nem volt az itteni lakosság legnépszerűbb foglalatossága, erre utalnak a feljegyzés fenyegető záró mondatai. Ezt támasztják alá a két évvel korábbról keltezett feljegyzés sorai is: Anno 1816. d[ie] 16ta Junii. *A Máthé Moses gyalog katona házánál el végeztetett [...]: Hasonlólag mész rakni a kit ki porontsolnak és nem engedelmeskedik, minthogy igen igen rosszul mégyen a mián a mész rakás, az olyan viszsás személyt is a curatorok jelentsék bé tisztü büntetés véget.¹⁰*

Az viszont kiderül, hogy „soldos”-ok, pénzzel megfizethető mészégetők nagyobb számban működtek a faluban, akik fizetség fejében esetleg előteremthették volna a szükséges meszet. Az a „porontsolat”, hogy az eklésia minden tagja kötelezően ki kellett vegye részét a mészégetésből, kétféle következtetés levonását engedi meg: a.) több mészégető mesterember, „mészmaster” dolgozott a faluban; b.) a lakosság nagy része valamilyen szinten ismerhette a mészégetés technikáját, legalábbis ami a kő előkészítését és a berakás fázisait illeti.

2.2. Dokumentációs és levéltári források

A népi ipar területi szórását az egész Székelyföldről láttelelet nyújtó Cziráky-féle összeírás rajzolja ki. A Takács Péter szerkesztette többkötetes forrásközlésben végzett dokumentálódás alapján a történelmi Székelyföld székeiben mészégetéshez kapcsolódó tevékenységek (égetés, fuvarozás, kereskedés), vagy azoknak jogi akadálytalansága 1820-ban 36 településen bizonyítható. Természetesen számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy az egy-egy településen bevallott „égethetünk”, „kereskedhetünk” nemcsak a lehetőséget jelenti, hanem a tényleges iparüzést leplezi, a már korábban említett adóztatást elkerülve. Példa lehet erre az uzoni mészégetőké, akik 1808-ban a „...Nemes Szék számára, két Katlan Mész most előre a Szék helyén a Bodza vize mellet, 16 - Tizenhat német forintokért ki éget, mely két katlanból 30 Mázsa méf ki jöjjön...”¹¹

⁷ Vargyasi Unitárius Egyházközség Irattára. Az innen származó átirított dokumentumok önzetlen átengedéséért köszönet illeti Fehér Jánost.

⁸ E két szó a sor fölül beszúrva. (Fehér János jegyzete.)

⁹ Egyházközségi jegyzőkönyv töredéke 1819–1844. Vargyasi

Unitárius Egyházközség Irattára.

¹⁰ Vargyasi Egyházközségi Jegyzőkönyv töredéke 1813–1818. Vargyasi Unitárius Egyházközség Irattára.

¹¹ SÁLvt F. 28. I/3, 4, 4 verso. Az adat átengedését Szócsné Gazda Enikőnek köszönöm.

Az időközben terebélyesedő szakirodalmi tájékozódás során sem bukkant fel újabb székelyföldi településnév a mészégetéssel kapcsolatban, amiből arra következtetünk, hogy területi szórásban megközelítőleg teljes a parasztvallomások mészégetésre vonatkozó adatsora.¹²

2.2.1. Udvarhelyszéken:

Erdőfüle: „meszet, kinek tetszik, égethet, s égetünk is ritkán, de nem kereskedhetünk vele.”¹³

Olasztelek: „meszet, kovácszenet nem égetünk, hanem meszet a szomszéd falukból némelykor veszünk, s azzal kereskedünk.”¹⁴

Száldobos: „Meszet falunkban égetünk, mellyel kereskedhetünk.”¹⁵

Vargyas: „meszet rakni falunkba(n), s azt eladni akárkinek is szabad, úgy szenet is égetni. Szoktunk is egy keveset.”¹⁶

Székelydálya: „Meszet itten az határon, ámbár nem égettünk is, mégis a közelebbi helységektől, az holot(t) égettetik, megves(s)züik és azzal kereskedünk.”¹⁷

Homoródalmás: „mészégetés folytattatik. Kovács mesteremberek pedig eleget égethetnek a magok szükségére szenet, úgy hamuzsír is főzetik.”¹⁸

Homoródjánosfalva: „Mésszel kereskedünk oly formálag, hogy a szomszéd mészégető faluktól megvásárolván, kereskedés véget(t) az alsóbb helységekre visszük.”¹⁹

Homoródkarácsonyfalva: „Az mészégetés itten, ez helység határán folytattatik, melyből a colonusok is kereskednek vele gyakorta. [...] A mészégetésre nézve használhattuk colonusokul az közerdőt, kivéven a titulált özvegy Dimény Joseffné asszony colonusait...”²⁰

Lövéte: „A mészégetés, igen ritkán, itten némely emberektől folytattatik. Szénégetés is folytattatik vashámorok számára. Bővebben azok által, az kik vasat csinálnak.”²¹

A felsorolt településeken kívül Udvarhelyszéken még **Oklánd, Homoródszentpál, Homoródvárosfalva, Homoródszentpéter, Homoródújfalva, Homoródbásfalva, Homoródkeményfalva** lakói úgy keresked-

nek mésszel, hogy azt a szomszéd falvak mészégetőitől veszik, maguk nem égetnek.

2.2.2. Háromszéken ekkoriban égettek meszet **Kökös, Tálpataka, Zalán** (itt kereskedtek is vele), **Polyán, Pürkerec, Zágon, Apáca** településeken. **Al-doboly, Illyefalva, Eresztevény, Uzon és Felsőtorja** előljárói nyilatkozatukban csak a mészégetés jogi akadálytalanságára utaltak („meszet égethetünk”), a mesterséggel való élésre nem.²²

2.2.3. Csík-, Gyergyó-, Kászsónszék és Aranyosszék falvai közül **Csíkszentdomokos, Csíkszentmihály, Csíkszenttamás, Vasláb** és **Csegez** előljárói nyilatkozatok a mészégetés gyakorlásáról, **Gyergyóremete, Gyergyószentmiklós** és **Tekerőpatak** vallomástevői csupán az ahhoz való jogot ismerték el.²³

2.2.4. Marosszék egyetlen településének előljárói sem jeleztek mészégető tevékenységet.²⁴

A lista alapján látható, hogy nem elszigetelt népi mesterségről van szó, hanem a természeti adottságok függvényében széles körben kiaknázott megélhetési lehetőségről, amelyet a 19. század első harmadában a fenti forrás tükrében a történeti Székelyföld 36 településén kihasználtak. Ezek közül a mészégetéssel kapcsolatban a legtöbbször előforduló települések: Homoródalmás, Homoródkarácsonyfalva, Vargyas, Csíkszentdomokos, Pürkerec.²⁵

3. A természeti feltételek

A mészégetés mesterségének kialakulásában a természeti adottság, a nagy mennyiségű mészkő jelenléte és kiaknázhatóságának felismerése játszott döntő szerepet. A falu határában és az azt körülölelő hatalmas erdőségekben mindenünnen előbukkanó mészkőtömbök alapot teremtettek e nagyarányú népi iparnak, amelynek széleskörű gyakorlásával Vargyas szakosodott központtá vált. A mezőgazdaság és az állattartás mellett a mészégetésből származó haszon a vargyasi háztartások számára pénzzel, a cserekereskedelem révén pedig hiányzó gazdasági és kézműves termékekkel való ellátottságot jelentett.²⁶ Az erdő és a

¹² Az Erdély más vidékein zajló mészégetésről azonban több adat is tanúskodik: „Eszenakat is csinaltanak s mind magok Juhait s mind másokét fizetésert ott tartották, és Mész vermetek csinálta(na)k, meszet égette(ne)k.” – 1692, Kük. Kornis 67. 46. 21? EMSzT 1978, 576.; „Szabad lézen... két katlanra valo mész köveket minden esztendőben rakottatni, és a Mérai erdőről le dőlt Fákkaal Töbékkel, és egjebb alacson némü fákkaal ki égetni” – 1775, Kv., Aggm. 46. EMSzT 1982, 611.; „A folti erdőn éppen most ég két mész kementze” – 1792, Bencenc, Hunyad m. BK. EMSzT 1978, 564. Köszönöm Szöcsné Gazda Enikőnek az információt.

¹³ TAKÁCS Péter 2001a, 47.

¹⁴ Uo., 54.

¹⁵ Uo., 56.

¹⁶ Uo., 60.

¹⁷ Uo., 65.

¹⁸ Uo., 74.

¹⁹ Uo., 79.

²⁰ Uo., 82–84.

²¹ Uo., 89.

²² Uő, 2002a.

²³ Uő, 2002b.

²⁴ Uő, 2001b.

²⁵ A Székelyföld déli pereméhez közel eső terület, a Barcaság, pontosabban a háromfalusi Pürkerec mészégetői gyakorlatáról több leíró forrás is tudósít. „Pürkerec már a meszek hazája, az itt égetett meszet messze földre elhordozzák a hangos »csángató« lovas szekereikkel. DÁVID József 1941, 137.

²⁶ A 19. század utolsó harmadában Vargyas község földbirtoka a következő művelési ágak szerint oszlott meg: szántóterület 2069 hold, rét és kert 2505 hold, legelő 193 hold, erdő 6909 hold, terméketlen terület 415 hold. Összes birtok: 12091 hold. Ezzel a birtoknagyság-

terméktenként számontartott 7324 hold nagyrészt mészkősziklás terület, amely kiaknázási lehetőségként kínálkozott az itt élő emberek számára. A legelők egy részét a mészkősziklaktól éppen a mészégetésre való összegyűjtéssel tisztították meg.²⁷

A régió ipari mennyiségben hasznosításra ajánlott mészkőtelepeit a Székelyföld természetrajzi és gazdasági potenciálját számbavevő jelentős munkák mind említik. Felmérhetetlen mennyiségű a „... mészkő a két Homoród és Vargyas vize felső területén és Csikmegyében (Borszék, Szent-Domokos stb. környékén)...”²⁸ Ezen a vidéken „Valósággal minden lépésre más és másfajta kőzet kerül a szemünk elé. A vízválasztó lágy, fiatal homokos, agyagos képződményei után (szarmatakorszakbeli tengeri lerakódások!) a kőbányával megtámadott vörös-tarka Hagymás kőszikláját találjuk.”²⁹

A hegyvonulatnyi mészkőtelep különböző minőségű nyersanyagával nemcsak Vargyas, hanem a környék mészégetőinek is bőséges alapanyagot szolgáltatott. „Egy igen változatos felépítésű terület ez, amelyben a mészkövek is rendkívüli sokféleséggel vesznek részt. Legidősebbeknek itt mindenesetre a színükkel is feltűnő vörös tarka, triászkoruakat tekinthetjük, amelyek a Hagymáson átvivő út mellett hatalmas szirt alakjában állanak kint a felszínen. A Várghis patak mellett már egyöntetű vörös színű padokban jön elő, ép úgy Racoșul de Sus mellett a Nádas patakban a Somos sziklák tövében. [...] Nagyobb elterjedésűek a följük telepedő sűrű színű jurakori szirtetek, amelyeknek nem lévén oly nagy vas-tartalmuk, a mészégetésre váltak be [...]”³⁰

A 19–20. századok fordulóján megjelent *A Székelyföld kincsei* című helyzetfelmérésében Hoffmann Géza már ipari mennyiségű mészkőkitermelést jegyez a vargyasi telepekről: „Erdővidék különösen fa-, mész-, téglá-, kő-anyagokban igen gazdag, és ebben a tekintetben a vállalatok szerencsés helyzetben vannak. [...] Az építési célokra szolgáló mész a rákosi, vargyasi mészhegyekből nagy mennyiségben termeltek, téglá és földöcserép különösen a bacsoni talajból készül élénk kereslet mellett.”³¹

A vargyasi ember nemcsak a 19–20. századok fordulóján, hanem ma is bebiztosítottan tudja a mészégetés alapanyagát: „Itt nálunk a vargyasi területen nevezetes

gal Vargyas Udvarhelyszék nyolcadik legnagyobb településének számított (megelőzte Zetelaka 32793 holddal, Füle 22051, Oroszhegy 20280, Homoródalmás 19668, Lövéte 18457, Korond 13150 és Oláhfalú 12422 holddal). KOZMA Ferenc 1879, 147–150.

²⁷ „Ezelőtt a mészégető legelőkről, erdős területekről vágták ki a földből, keresték azokat a megfelelő kőveket [...]” GAZDA József 1993, 34.

²⁸ KOZMA Ferenc 1879, 23.

²⁹ DÁVID József 1941, 114.

³⁰ BÁNYAI János 1938, 91. A települések román nyelvű tükörfordításainak erőltetett használatát a két világháború közötti ro-

a hagyási mészkőbányánk, hatalmas mennyiségű mészkő van ott, aztán az egész Csudalók.”³²

4. Mészégetés Vargyason és környékén a 19–20. században

Az Udvarhelyszékre vonatkozó 19. századi leírások kiemelten két települést, Homoródalmást és Homoród-karácsonyfalvát jelölik a mészégetők messze földön híres falvaiként. „Hammuzsír főzésben, vas hámorok művelésében, szappan készítésben, mész égetésben, ’sat. áll, melyekből, és ezek mellett néhány mértföldnyire kiterjedő tulajdon legelőjök, ’s erdőikből esztendőnként szép hasznót, ’s jövedelmet vesznek-bé az Almásiak; azért is nagyobbára veres fedelű kő házakat szoktak, ’s szeretik lakosokra építeni, nem pedig oláhos kunyhókat.”³³

Jánosfalvi Sándor István az 1830-as években tett utazásainak feljegyzésében nemcsak a karácsonyfalvi mészégetést említi, de a kemény törvényű „mészégetői kultúrára” is jelzéseket tesz két eset elmesélése által. Példaként „Csak a mész hordozásával egybekötött rosszak közül említek egyfélé: Egykor a karácsonyfalviak társaságosan szegődség következtében egy néhány szekér meszet vivén ki a Maros mellé egy udvarba, ott egy udvari tiszt önhasznont kereső máliciája miatt megcsalták őket, a meszesek eljöttek, de a ropant takarmányos csürkert megfizetett, mert egy más útjokkal felgyújtották azt.”³⁴ Orbán Balázs nagyszabású művében a Erdővidék bemutatásánál nem tesz említést Vargyas mészégetői hagyományáról.³⁵

Háromszék vármegye iparának 19. század végi számbavételénél sem jeleztek mészégetői tevékenységet (ti. Vargyas Udvarhelyszékhez tartozott).³⁶

Udvarhely vármegye monográfiájában szintén utalásszerűen történik említése ennek a fontos helyi iparnak: „Almás Karácsonyfalvával együtt meszet állít elő.”³⁷ A két Homoród mente jövedelemszerző tevékenységeit számba vevő munkában Karácsonyfalva kiemelt, ahonnan a megtermelt meszet szétfuvarozzák a Mezőségekre.³⁸

A klasszikusnak számító tárgyi néprajzi monográfiákban e mesterség leírása eléggé szűkszavú: „a mészégetés 8 faluban fontos foglalkozás ma is.”³⁹ Vámszer Géza anyagi kultúrát bemutató kötetében a házépítés kapcsán kiemelten foglalkozik a mészégetéssel, Csíkra

mán belpolitikai (asszimiláló) törekvések magyarázzák.

³¹ HOFFMANN Géza 1901, 33.

³² GAZDA József 1993, 34.

³³ ORBÁN István, H. ALMÁSI és LÖVÉTEI 1832, 123–125.

³⁴ SÁNDOR István, JÁNOSFALVI 1942, 43.

³⁵ ORBÁN Balázs 1868, I, 88–95, 227–229.

³⁶ POTSA József 1899, 164–167.

³⁷ JAKAB Elek – SZÁDECZKY Lajos 1901, 553.

³⁸ Bedő Júlia doktori értekezése, 1941. Idézi OLÁH Sándor 2001, 63.

³⁹ KÓS Károly, dr. 1972, 11.

vonatkozó megállapítása szerint ez „a népi kismestersegeknek értékes ága. Szinte minden községben volt s ma is van egy-két vagy több mészégető kemence, katlan vagy tüzelőhely.”⁴⁰ Általánosnak tartja ugyan a mészégető kemence felépítését és az itt alkalmazott mészégetési technológiát, a szakirodalmi tájékozódásunk során került analógiák fényében azonban különlegesnek, az udvarhelyszéki és az erdővidéki típusoktól eltérőnek mondhatjuk ezeket a vaslábi, csíkszentdomokosi és csíkszenttamási katlanokat (melyeknek rajzait is közli) és működtetésüket. Leírása szerint rakáskor a mészkövek közé fahulladékot szórnak, a katlanba berakott mészövet pedig földdel fedik be, amelyen 10–15 szellőztető lyukat hagynak,⁴¹ akárcsak a szénégetők. Vámszer mészégető katlanokat ábrázoló rajzain kívül Csíkszentdomokosról egy korábbi kiadványban gyenge minőségű fényképet is közöltek.⁴²

Az egykori udvarhelyszéki, a Vargyas környéki és a Csíkban gyakorolt mészégetés legátfogóbb tematikus ismertetéseit Kardalus János végezte el,⁴³ kevéssel utána erről a témáról Seres András közölt cikket.⁴⁴ Az anyaország határain kívüli magyarság néprajzának összefoglaló monográfiájára vállalkozó Balassa Iván egy évtizeddel később a mészégetéssel kapcsolatos rövid összefoglalását szintén Kardalus János leírása alapján teszi. A hivatkozott szerző alapján csupán Homoródmást és Karácsonyfalvát emeli ki a mészégetés „viszonylag ritka ipara” helyszíneiként.⁴⁵

Vargyason az 1800-as években a mészköbánya köztulajdonban, a közbirtokossági erdőben volt, itt fizetség fejében bárki égethetett meszet.⁴⁶ A vargyasi közbirtokosság az 1930-as években nyitotta meg az új, hagymási mészköbányáját. Az 1948-as államosításig a mésszel való foglalkozás két alapvető szakaszra oszlott: a mész előállítására (kiégetésére) és az áru értékesítésére.⁴⁷ A szénégetéshez hasonlóan itt is a szekereség meglétével kell számolnunk, azzal a szakosodással, amely során a mészégető mestertől átvett szekér meszet egy-három hét leforgása alatt a szekeres távoli vidékek falvaiban értékesítette. Vargyason előállított mésszel kereskedtek a Mezőségben, Udvarhelyszék, Háromszék falvaiban, a

Küküllők völgyében, Fogaras, Barcaság környékén. A mész ára az éppen aktuális piaci körülményektől függően változott, függött az adott esztendő gabona- és gyümölcsstermesének hozamától is. Általában egy szekér kőért (a kiégetett mészövet nevezték így) egy szekér gabonát adtak,⁴⁸ de meszet szívesen cseréltek borral, gyümölcscsel is, amit aztán hazatérve értékesítettek.

A mészégetés céljából nyitott fejtést 1948-ban a kommunista hatóságok államosították,⁴⁹ a hivatalos termelés néptanácsi keretek közt zajlott tovább, de biztos megrendelésekre az erdőségekben többen időnként titokban kiégettek egy-egy katlan meszet.

Vargyas határában az 1950-es évek elején több mészégető katlant építettek a kollektív keretei közt folytatódó mészégetés számára. Az újonnan épült katlanokon kívül sor került a jó fekvésű, nyersanyagokhoz (mészköhöz és fához) és az úthoz közeli régebbi katlanok felújítására is. A termelőszövetkezet által alkalmazott mészégetők szezonban az állami építkezésekhez szükséges meszet termelték meg. Ebben az időben az állami ipar, illetve az állami építkezések (gyár- és lakóegyed-építések) használtak el nagy mennyiségű meszet. Százhomoródon állami átvevő központ működött, ahová a megtermelt mész egy részét szállították, onnan vasúton továbbították a megrendelés helyszínére.⁵⁰

Az 1970-es években Vargyason egy család engedélyt szerzett a mészko kitermeléséhez és mészégetéséhez, a faluban magánvállalkozóként akkoriban kizárólag ők égethettek. Vásárhelyi János, az akkori maszek jól emlékszik, hogy sokan voltak a faluban, akik az ő engedélyén élődtek – a feketézők a távoli falvakban az ő nevében mutatkoztak be, s a felvett rendelésekre szállítottak. „*Recsenyédem bémények az új házhoz, hogy vesznek-e meszet, azt mondják, nem kell, mert már leelőlegezték a vargyasi Vásárhelyi Jánosnál. Mondom, nézzen meg ember, én vagyok Vásárhelyi János!*”⁵¹ Ebből is sejthetjük, hogy a hivatalos keretek közt folyó termelés mellett számos illegális, titkos égetésre került sor.⁵² A vargyasi mészégetők legjelentősebb vetélytársai a régióban a homoródmási termelők voltak, azon kívül számottevő mésztermelés folyt Torján, Csíkszentdomokoson, Vaslábon, Torda vidékén.⁵³

⁴⁰ VÁMSZER Géza 1977, 123.

⁴¹ VÁMSZER Géza 1977, 123–124; illetve a 91/1–3. rajzok a 128–129. oldalon.

⁴² Csíkszentdomokosi mészégető kemencék címen (Victoria szöv. felv.). DÁVID József 1941, VI. lap.

⁴³ KARDALUS János 1980, 64–74; uő 1981, 58–60. Vargyasi kutatásunk tapasztalatai közel három évtized távlatából is ehhez az eredményhez állnak közel.

⁴⁴ SERES András 1983.

⁴⁵ BALASSA Iván 1989, 192.

⁴⁶ Ennek a kornak a feltárása a kutatás további feladatai közé tartozik.

⁴⁷ BARABÁS Jenő 2001, 153.

⁴⁸ Uo., 153.

⁴⁹ Uo., 154.

⁵⁰ KARDALUS János 1980, 71.

⁵¹ Saját gyűjtés, 2007.

⁵² Ezeket az összejártszásokat megengedő állami konjunktúra is lehetővé tette. A távoli erdőségekbe visszahúzódó, rejtett égetések mellett az ellenőrzés közös egyezség fejében szemet hunyt a mészégetők magáncélú tevékenysége fölött. Erre számos példa akad a szocialista típusú termelés idejéből. A mezőgazdaságra vonatkoztatva általában: OLÁH Sándor 1999; a mészégetéshez hasonló természetkielő foglalkozások esetében lásd KINDA István – PETI Lehel 2004, 203–225. (szénégetés); KINDA István 2005, 147–170. (téglavetés)

⁵³ A Kis-Homoród mentén a karácsonyfalviak még kisebb mértékben foglalkoztak mészégetéssel, de a 20. század elején jobbra felhagytak vele. KARDALUS János 1980, 71–72.

A Székely Nemzeti Múzeum (SzNM) néprajzi dokumentumtárában található, valamivel későbbi, 1987-ből származó, Kovászna megyére kiterjesztett kisipari felmérés⁵⁴ adatai alapján Vargyason ekkor a néptanács intézményi szervezésében, annak megrendelésére égettek a meszet, a termelés mértéke pedig 50–100 q/katlan/hét, éves összesítésben a mésztermelés 800–2500 q/katlan/év körül alakult. A termék területi szórása a statisztika szerint Kovászna, Hargita és Maros megyék, valamint Fogaras és Barcaság környékére terjedt. A felmérés készítői az erőteltett iparosítás eme végső szakaszában a kisiparág fejlesztési lehetőségeként még 1000%-kal (!) számoltak. Ugyanez a forrás utal a környező falvak mészégetőinek szervezeti formáira is, nevezetesen arra, hogy Homoródalmáson szövetkezeti formában, Erdőfűlén magántermelőként állították elő a meszet (itt egyetlen termelőt tüntet fel⁵⁵). A statisztika készítői ugyanakkor specifikálták azt is, hogy a magánműhelyek vásárokon és házaló kereskedelem révén értékesítették terméküket.⁵⁶

5. A vargyasi mészégetés jelene

Hosszas jogi procedúra után a vargyasi közbirtokosság újra tulajdonába vette az egykor államosított mészköbányát, nagyobb részét – amelyet soha nem írtak át az állam nevére – a közösségi javak visszaszolgáltatásáról rendelkező 10-es törvény alapján igényelte vissza, kisebb, 80 árnyi részét pedig az azt tulajdonló, időközben megbukott cégtől csődeljárás folyamán visszavásárolta. A vargyasi közbirtokosság ekképpen visszazerezte a hagymási mészköbánya teljes, 3,6 hektáros területét.⁵⁷ Az engedéllyel rendelkező mészégetők számára azonban ez a kitermelőbázis továbbra is tiltott övezet: a közbirtokosság 2006-ban húsz évre bérbeadási szerződést kötött egy német-osztrák érdekeltségű céggel. A vargyasi határban a mészkövet továbbra is legelők, erdők kítakarításával, a „hengergő kövek” összeszedésével biztosítják maguknak az égetők.

A mészégetés napjainkban is főleg családi, nemzeti vonalon működik: egy-egy katlan kiégetésében a gazdasági érdekből újra tömörülő, nemzeti alapon nagycsaláddá⁵⁸ összeálló famíliák, a kiterjedt

családok tagjai vesznek részt. A mesterség zavartalan műveléséhez egyidejűleg 5–6 személy, köztük legalább 3 nagy munkabírású férfi aktív részvétele szükséges, akik nem mindig kerülnek ki egyetlen család köréből. A család női tagjai meghatározott munkafázisok elvégzésekor szintén besegítenek. Kisebbségi, kiterjedt rokonság nélküli vagy tehetősebb családok gyakrabban idegen, fizetett munkaerő, napszámok bevonásához fordulnak. A mészégetők körében közismertek azok a falusi asszonyok, akik serényebbek, odaállnak a munkához, s leginkább azokat keresik meg ajánlatukkal, akik sürgős megrendelés esetén még a „duplázást”⁵⁹ is felvállalják.

Jelenleg a faluban 10–12 család rendelkezik 1–2 katlannal és foglalkozik mészégetéssel.⁶⁰ A mész felvásárlását nagyobb cégekkel szerződik le, általában előzetes megrendelésre dolgoznak. Állandó megrendelőik leginkább Székelyudvarhelyről érkeznek: „...most Udvarhely nyeli a meszet, ott vannak a nagy építkezések...”

A családok emellett lehetőségeikhez mérten gazdálkodnak, állatokat tartanak, a jövedelem így a saját használatra előállított terményekből, állatokból és a mészégetésből származó pénzből tevődik össze. Jellemző, hogy a mészégetésből való megélhetés a századokkal korábbi alacsony társadalmi réteg köréből kiszakadva mára a nagyobb gazdák csoportjához kapcsolható, ők azok, akik rendelkeznek a nyersanyagok: a mészkö és az égetéshez használatos tűzifa megszerzéséhez elegendő pénzzel – a fuvarokat, a berakásra és az égetési fázisra szerződött munkaerőt meg tudják fizetni, ugyanakkor kialakult kapcsolataikat aktivizálni tudják a beszerzés és a megrendelők bebiztosítása érdekében. A kötöttség, hordásra, égetésre alkalmazott munkaerő a falu szegényebb rétegéből, főleg a cigányok köréből kerül ki.

Gazdaként a mészégető családfők gépekkel felszerelt magángazdaságot bírnak, gyakran gépesített munkafázisokat vállalnak a falubeliek kérésére, tehát több lábbon álló, a kiterjedt családot és több kívülálló foglalkoztató magángazdaságot működtetnek. Alapos mesterségbeli tudással rendelkeznek, a mészkö kiválasztását, a katlanokba a mészkö szakszerű berakását valamennyi esetben a gazda végzi, ezt az alkal-

⁵⁴ SzNM néprajzi dokumentumtára: *Studiu privind dezvoltarea industriei mici a valorificării prin tipizare*. 1987.

⁵⁵ Ekkor Vargyason is csak egy magántermelő dolgozott.

⁵⁶ SzNM néprajzi dokumentumtára: *Studiu privind dezvoltarea industriei mici a valorificării prin tipizare*. 1987. A kézirat lezárásakor előkerült egy újabb, szerző és évszám nélküli iratcsomó, amelynek kézíratos és géppel készített feljegyzéseiben a mészégető katlanok méretétől az égetési technikáig vázlatokat találunk. A géppel írt jelentésből arra következtetünk, hogy az információkat – a másik dossziéhoz hasonlóan – felsőbb utasításra állították össze. *Mészégetés*, é. n.

⁵⁷ *Krónika*, 2006. 09. 06.

⁵⁸ Tanulmányomban a *nagycsalád* társadalmnéprajzi irodalomban kidolgozott definíciójával dolgozom. Lásd: FÉL Edit 2001, 27–87.

⁵⁹ A *duplázás* azt jelenti, hogy a *terhelést*, a kiegészítő mész kiszedését és az újabb katlan rakását egyetlen nap alatt végzik el. A duplázás jó erőnlétet és rendkívüli teherbírást feltételez, ilyen munka esetén a fizetség is két napszám.

⁶⁰ Ebben a dolgozatban – mint azt alcíme is mutatja – a vargyasi határ három területére vonatkozó adatokat tesszük közzé, a Rika erdei katlanok megfigyelése és felmérése egy következő munkafázis feladata. A mészégető családok számának pontos számszerűsítése csak azt követően válik lehetségessé.

mi munkára hívott égető általában nem is vállalja, mivel fennáll a veszélye, hogy a rosszul megrakott katlan égetéskor beszakad és a költséges nyersanyag megsemmisül. A felelősség így a gazdái: „...ők má ismerték, s ismerik, hogy milyen színű, s milyen erezetű kövek a jók. A békasós kő például nem megfelelő. Keresték azokat a megfelelő köveket, s még ahhoz es kellett értsen, hogy megcsinálja, kifaragja azokat a köveket, mert meg kellett rakni a katlant.”⁶¹

6. A mészégetés technikája és munkafázisai

A mészégetést a 19–20. századi írott források szerint tavasztól ősziig tartó szezonban végezték. Azokban a családokban, ahol az állattartás mellett gabonatermő szántóterülettel is rendelkeztek, a mészégetés két szezonra, egy tavaszra és egy őszi tagolódott, hogy a mezei munkákat is idejében elvégezhesék. Ennek megfelelően márciustól május végéig, illetve augusztustól október végéig foglalkoztak mészégetéssel. Terepkutatásunk adatai alapján az időjárás, a megrendelések és a szorult anyagi helyzet függvényeként nemegyszer téli mészégetésre is sor került, amikor a hó alól (!) gyűjtötték össze a mészkövet.

A korábban már hivatkozott, a SzNM néprajzi dokumentumtárában őrzött 1987-es jelentés alapján egy átlagos vargyasi katlan heti és évi termeléséből kiszámítható, hogy a termelőszövetkezet keretei közt termelő mészégető egy évben átlagosan 6,8 hónapot töltött intenzív égetéssel. Ha ehhez az értékhez figyelembe vesszük az égetések közti egy-két pihenőnapot, valamint számolunk az esetleges időjárási és nyersanyagellátási akadályokkal, az erdőn töltött évi átlag idő 8–9 hónapra nyúlik (március–október/november). A rendszerváltás után ez az erőltetett munkaütem alábbhagyott intenzitásából, a családok munkabírásuk, pénzigényük és kényelmük szerint foglalkoznak ezzel a közismerten nehéz mesterséggel.

6.1. A meghordás. A tervezett égetés előtt két-három nappal a gazda, a katlan tulajdonosa saját szekérrel vagy fogadott fuvarossal és 1–2 férfiemberrel elindul beszerezni a mészkövet. Ezeket leginkább a legelőkről, erdőkből szedik össze, fessegetik ki a földből. Mások a Rikából vagy Felsőrákos határából szállítják a helyszínre.⁶² A megrakott szekérrel a katlan tüzelőnyílása közelébe állnak, ide ürítik le a rakományokat. A *meghordás* alatt már kiszemelik és kiválogatják, a katlanhoz közelebb dobálják a legnagyobb és legértékesebb *bótköveket*, amelyekből a boltozatosan összerakott katlan íve fog épülni. (A. kép)

6.2. Kötörés, katlanrakás, bébótás. A *meghordást* követően a katlan megrakása következik. Ennél a munkafázisnál a gazda jelenléte mellett két kötörőre és két hordóra van szükség, meg egy emberre, aki a gazda keze alá helyezi, beadja a katlanba a mészkövel megrakott tálakat vagy a boltköveket. (B. kép)

A mester a katlan rakását a katlan kő- vagy téglapárkányára helyezett párkánykövekkel kezdi. A formájuk és méretük szerint különböző kategóriájú – és ennek megfelelően eltérő megnevezésű – mészködarábok⁶³ összerakásakor a leglényegesebb szempont, hogy a kövek súlyuk által egymást megtartsák úgy, hogy a kemenceszerűen kiképzett kb. 1 méter magas boltív – a *bótás* – lehetővé tegye az egymásra halmozott, olykor combvastagságú méterfákkal történő tüzelést. A *bébótott* katlan legtetetejére samott-téglát vagy *cserekövet* (szürke vagy vörös andezit) raknak, amely lefojtja valamelyest a hőt, lezárja felülről a katlant.⁶⁴

Odafigyelést, szakmai hozzáértést igényel a *bébótás*, ugyanis rosszul rakott katlan a tüzelés alatt össze is dőlhet. Vargyasi beszélgetőtársaink jelezték, hogy ez a munka ugyanakkor józanságot is megkövetel a gazdától, mivel előfordult, hogy az előre elfogyasztott áldomás hatása alatt még a katlanrakás közben egymás után háromszor nyomta oda az elkezdett *bótás* a mészégető mestert.

A katlanrakásban segédkező kötörő férfiak általában falubeli cigány munkások, a követ méret szerint kiválogató és a tálakat megrakó asszonyok is gyakran a falu cigány családjából kerülnek ki. Ezeket a munkásokat napszámra fizetik. A mészégetés *bébótás* szakasza az abban résztvevő 5–6 embernek 4–5 órai megfeszített munkáját veszi igénybe. Hogy a napszám-kiadásokat csökkentse, gyakran a családtagok is besegítenek. (C. kép)

6.3. Bégyújtás, égetés. A katlanba való begyújtást kora reggelre szokás időzíteni, attól számítva a fa és a mészke minőségének függvényében 35–38 órát égetik, tehát másnap késő délután fejeződik be ez a szakasz. A jó mész nyerésének feltétele az égetés szakszerűsége és ideje. „*En a 36-ot kitüzelöm*” – mondta az egyik mészégető, amiből azt érthettük, hogy 1–2 órás ráadásra is hajlandó a minőségi mész érdekében.

Egy korábban idézett, mészégetéssel foglalkozó tanulmány szerint egy katlan kiégetése Homoródalmáson 48 órán át tartott, amit az égetők 8 órás váltásban végeztek⁶⁵ A csiki mészégetés leírásakor az égetés idejét a szerző 4–5 napra tette.⁶⁶ Beszámolóik alapján Vargyason egyetlen mészégető sem

⁶¹ GAZDA József i. m., 34.

⁶² A mészköbánya kitermelését tiltó határozatok, a polgármesteri hivatal és a fokozottan ellenőrzött természetvédelem intézkedései miatt a mészégetők vonakodnak a mészke lelő- és kitermelőhelyének bevallásától.

⁶³ Ezek típusait egy következő alfejezetben ismertetjük.

⁶⁴ A korábban említett csiki katlanhoz hasonló, földdel történő szigetelésre nem találtunk adatot.

⁶⁵ KARDALUS János 1980, 69.

⁶⁶ VÁMSZER Géza 1977, 123–124.

éget 38–40 óránál tovább. Az időbeli különbség okát – figyelembe véve a katlanok méreteinek azonoságát – a tüzelésre használt faanyag és a mészkező minőségének különbözőségével, illetve a tüzelés intenzitásával magyarázhatjuk.⁶⁷

Az égetés során nagy mennyiségű, leginkább puhafát használnak, „*olyan fa kell, amelyiknek nincs sok szene*”, ezt rendelkezésre hozzák az erdők vágtereiből. Az égetés alatt a lehulló paraszt folyamatosan ki kell húzni a katlanból, hogy ne tartson meleget, mert csak a lángot hasznosítják, az égeti ki a követ. Keményfa esetén az eltávolítandó izzó szén mennyisége jóval nagyobb, így több fáradságot igényel. Dokumentumok bizonyítják, hogy a 19. század elején is a téli tüzelésre nemigen alkalmas puhafát szintén a mészégető katlanokban hasznosították. „*Anno 1816 die 9na Februarii a Máthé Moses gyalog katona házánál az Ecclesia gyűlésiben meg határozottatott: [...] Azon kas mész rakása pedig legyen Kő pataka tövin, minthogy ott elég bőv a mészkező, a ki égetése pedig a Rika pataka mellett valo eger és fiszfákkal legyen.*”⁶⁸

A katlanok méretétől függően 5–7 tonna mészkeövet égetnek ki. Az 1800–2000 Celsius-fokra történő hevítés során a kőből kiolvadnak, illetve a füsttel eltávoznak a szennyeződések és a más ásványok, a kőnek csak a tiszta mész-szerkezete marad meg.⁶⁹ A 18–25 méter fa elégetése alatt a berakott mészkező súlyának 60%-a elvész. A mészégetők már a tűz intenzitásából, a szinte átlátszó fehéren izzó mészkezőről, a terjengő „*friss mész szagából*” tudják, hogy mikor „*kezd megkészülni*” a mész. Úgy tartják, hogy „*csak a kő húzza a fát, a mész nem húzza*”, tehát a kiégetett mész már nem igényli a további tüzelést. (D. kép)

6.4. Terhelés. A kifejezés a valamikori szekerek frissen égetett mésszel való megterhelésére utal. Újabban a meszet elszállító tehergépkocsikat és traktorokat is *megterhelik*. A mészégetés utolsó mozzanatára egy 12 órás kihűlési idő eltelte, tehát a késő délután abbahagyott égetést követő másnap délelőttjén kerül sor. Ekkor a mész még meleg a katlanban, de kockázatos az itteni további tárolása, mert egy esetleges eső beindíthatja a mészoltási folyamatot, és kárba veszhet az anyag és a ráfordított kemény munka. A terhelés

⁶⁷ Vámszer leírását figyelembe véve következtetésünk hiteles lehet: a csíkiak ugyanis a jóval alacsonyabb hőenergia-hordozó *cándnával*, a fűrészüzemek hulladékával, széldezkával és forgáccsal égettek. VÁMSZER Géza 1977, 123–124. Az 1980-as években több helyen a mészégető kemencékben használták el a máshol nem értékesíthető hulladékot, így például sokan égettek használt autó- és traktorgumival is. Lásd KARDALUS János 1980, 68. Ez a gyakorlat néhol máig kisebb-nagyobb intenzitással megmaradt, annak ellenére, hogy a koromfekete füsttel járó, rendkívül környezetszennyező hulladékégetést a környezetvédelmi hatóságok betiltották. Bevallásuk alapján Vargyason „*nem égetünk gumival!*”

⁶⁸ Vargyasi Egyházközségi Jegyzőkönyv töredéke 1813–1818.

szintén 4–6 ember munkáját veszi igénybe, ennek időtartama munkautemtől függően 3–4 óra. Ilyenkor a család is segíteni szokott, vagy a terhelést fizetett munkaerővel végzik. (E. kép)

6.5. A mészégetés jövedelme és értékelése. Vargyason termelői áron egy átlagos katlan (leggyakoribb az 5 tonnás) mész értéke 2007 tavaszán 2000 lej volt. A kizárólag engedéllyel beszerzett tűzifa ára 700 lejre tehető. Ebből az összegből kellett a mészégető gazdának kifizetnie a mészkező hordásakor alkalmazott fuvarost, a berakás, az égetés és a terhelés során igénybe vett munkaerőt, abból fedezte azok étkeztetését és a megegyezésbe foglalt szeszes italt (sör, pálinka) is. Nyereségként a saját munkáját és idejét nem kalkuláló mészégető a fenti kiadások után fennmaradó összeget könyvelhette el.

Számításaink alapján és a mészégetők egybehangzó véleménye szerint a megerőltető munka eredményeként csupán a szerény megélhetés biztosított. „*Ennél lehet nehezebb munka nincs*” – értékelte mesterségét az egyik mészégető. Kérdésünkre, a szénégetéssel való egybevetésre nevetve némiképp módosított álláspontján: „*A szénégetés lehet mocskabb, mert sok gázzal jár, feketék... csak a szeme golyója s a foga fehérje látszik...*”⁷⁰

7. A katlanok és a mészkező típusai

7.1. Vessző-, gránit- és téglafalú katlanok. Kardalus János a környék legjelentősebb mészégető központjának, a homoródalmásinak az ismertetésében írja, hogy a 19. század közepe tájáig a meszet még *vesszőfonatú* katlanban égették, csak azután tértek rá a gránitkőből épült katlanok használatára.⁷¹ Vargyasi mészégetők emlékeznek, hogy hallottak a vesszőfonatú katlanok, vagy az azt megelőző, pusztán *ásott* mészégető gödrök használatáról. Egy helyen még a mostani mester apja is égetett ilyenben, azt ő maga is látta, tehát arra következtethetünk, hogy 50–60 évvel ezelőtt elszórtan még használtak ilyen kezdetleges mészégető katlant Vargyason. A vesszőfonatú és tapasztott falú katlanok a ma használatosaknál jóval kisebbek voltak, egy alkalommal azokban 4–6 mázsa (szemben a mai 5–7 tonnával) meszet égethettek. Ilyenből min-

Vargyasi Unitárius Egyházközség Irattára.

⁶⁹ A katlanok párkányain ezért mindenütt olvadt vas és egyéb olvadt fémek, kőzetek maradványai láthatók. (Referenciaként jegyezzük meg: a vas olvadási foka 1528 Celsius-fok.)

⁷⁰ A Vargyas-patak völgyébe a falutól kb. 10 kilométer távolsáig szétszórtan húzódó mészégető katlanok fölé, a Hidegaszó-patak mellé két éve szezonban dolgozó farkaslaki szénégetők érkeztek. Az utolsó mészégető katlantól (6. számú) számított 3 kilométerre fekvő szénégető helyszínén figyelhették meg a vargyasi mészégetők a rokon természetkielő mesterség sajátosságait. Lásd a dolgozat végén álló térképet!

⁷¹ KARDALUS János i. m., 65.

den három-négy égetés után újat kellett építeni, mert közben a katlan fala is elégett, beszakadt.⁷²

Homoródalmáson a 19. század végén tértek át az időállóbb *kőkatlanok* készítésére.⁷³ A gránitkőből rakott nagyobb mészégető katlanokat a 20. század közepe után az egyre hozzáférhetőbb és könnyebben kezelhető téglával kezdték kiépíteni. Az áttérésben döntő érv az anyag elérhetősége volt, valamint az, hogy a téglakatlan az égetés befejezése után hamarabb kihűl, tehát időt spórolhattak meg az alkalmazásával. A *téglakatlanok* nagy többségénél a nagy terheltségű párkányt, amely a berakott mészkőmennységet tartja, továbbra is kőből rakják.⁷⁴

Eddigi kutatási helyszíneinken átlagban 5–7 tonnás katlanokat mértünk fel, a Vargyas-patak felső folyásán, a falutól 10 kilométerre találtunk egy 13 tonnásnak mondott, a kollektív gazdaság idején ipari méretekben termelő katlant, amelyet romos állapota miatt ma már nem használnak.

A téglakatlanok tartósságát több helyen a tűzálló *samott-tégla* használatával próbálták biztosítani, ez azonban a gránitkőhöz hasonlóan hosszan tartja a meleget. A vargyasi katlanokat a környezeti adottságok és a környéken található, konszolidációra alkalmas összes elem figyelembevételével építik, felhasználják a közelben kidőlt betonsast vagy éppen derékba tört villanyoszlopot is.

A katlan téglából rakott falát kívülről 10–15 cm szélességben ledöngölt földdel vagy homokkal szigetelik. A katlan felső, a föld színénél magasabbra épített téglakürtőjét és a köréje alkalmazott homokszigetelést újabban nem agyaggal, hanem vastag dróttal összeerősített bádoglepokkal veszik körbe, megakadályozva a nagy hőtől való szétnyílását.⁷⁵

7.1.1. Szimpla és rostélyos katlan. Szerkezeti szempontból két katlantípust használnak Vargyason. Régebbi, nehezebben kezelhető típus a *szimpla* vagy *egyszerű* katlan (*F. kép*). Ebbe égetéskor hosszú és vastag fatörzset tolnak, amelyre keresztbe kerülnek a méteresre vágott hasábok, hogy az így keletkező réseken beáramló levegő a tűz oxigénellátását biztosíthassa. Az égetőnek folyamatosan ügyelnie kell arra, hogy legyen olyan nagyobb hasáb a katlanban égő tűz közepén, amelyre keresztbe lehet rakni a tűzifát.

Újabb, egyre szélesebb körben elterjedt típus a *rostélyos* katlan, amelybe a tüzelő nyílással egy síkban, azzal párhuzamosan négy-öt darab, kb. 20x30 cm vastag kőgerenda van beépítve egymástól 20–30 cm távolságra, ezek tartják a tűzfészket (*G. kép*).

Rostélyos katlan használatakor nem kell külön gondoskodni tüztartó fagerendáról, a tüzelőnyílás alatti, a lehulló hamunak hagyott ablakon és a rostély résein elegendő levegő áramlik a tűz táplálásához, erre tehát szabadon lehet elhelyezni a méterfát. E katlantípus praktikusságának szélesedő körű felismerését támasztják alá tereptapasztalataink, amelyek során az egyszer felmért szimpla katlant pontosító mérésünk alkalmával, négy héttel később rostélyossá átalakítva, megemelt kürtővel találtuk.

7.2. A mészkő forma- és méretbeli osztályozása. Az égetésre szánt és a katlan megrakása céljából különböző méretűre tört mészkő osztályozását a szakirodalomban homoródalmási példán követhettük végig.⁷⁶ Homoródalmáson az 1970–80-as évek fordulóján a mészégetők *párkánykő*, *nyomtatókő*, *boltkő*, *kutyafej*, *seggelő*, *küklő* (*küglő*) és *rást* típusú mészkődarabokat különböztettek meg.⁷⁷

A vargyasi mészégetők mészkő-típológiája nagyban hasonlít az almásihoz, itt viszont a hétféle típust kilencre bővítve, finomítva találjuk.

a. A vargyasi *párkánykövek* lapos és széles kövek, amelyeket közvetlenül a katlan körbefutó párkányára raknak alapnak.

b. A *nyomtatókő* a párkánykövek lenyomtatására használt nagyobb, kerekesebb kődarab.

c. A *bótkő* a katlan legértékesebb építőeleme, a legnagyobb darabokat nevezik így. A bótköveket már a *meghordáskor* félreteszik.

d. *Kutyafejű* kőnek nevezik a hosszúkás, kutyafej nagyságú és alakú követ, amellyel a boltkövek közti réseket töltik ki.

e. A *seggelő*nek nevezett közepes nagyságú mészkövet nyomtatóköként használják.

f. A *nagy kujakos* nagyobb férfikől méretű mészkődarabot jelent.

g. A *kicsi kujakos* kisebb, női öklőhöz mérhető kődarab; ezekkel a *kujakosokkal* a nagyobb darabok közti réseket töltik ki.

h. A hosszú, végére és oldalára háromszög alakban hegyesedő kőtípust *éknek* nevezik a mai vargyasi mészégetők.

i. A legapróbb réseket, valamint a *bébótott* katlan tetejét tálban hordott *apróval* tömítik.

Bótáskor a katlanban álló mester a következő vezényszavakkal hangolja egybe a kinti két-három férfi és két asszony munkáját: „Adjátok a párkánykövet!”, „Jöhet a seggelő!”, „Törjétek a nagykujakost!”, „Két tál apró!”, „Készítsétek a bótkövet!”.

⁷² Vö. KARDALUS János i. m., 65–66.

⁷³ Uo.

⁷⁴ „A mészégető katlanok a falu végibe vannak csinálva, most az utóbbi időben téglával van kirakva a köre, az alsó része kőből.” GAZDA József i. m., 34–35.

⁷⁵ A legnagyobb, a 13 tonnás katlan [a (3.) számú] szája valamikor vasbeton gyűrűvel volt megerősítve.

⁷⁶ KARDALUS János i. m., 68–69.

⁷⁷ Uo.

8. Összegző

Bár a korai tudósítások a néhány évtizede közölt forrásokhoz hasonlóan a mészégetés kapcsán azonos, negatív jövőképet tártak a hosszú távú iparúzés elé, ezek megfogalmazása óta rendületlenül zajlott a mészégetéséhez szükséges mész és fa beszerzése a környékbeli területek, bányák és erdőségek kitermelése által. Véleményünk mégis megegyezik a korábbi megállapításokkal: az erdők rohamos fogyásával és a mészkező magáncélra történő kitermelésének korlátozásával e hagyományos népi mesterség hosszabb távon visszatorzulásra, felszámolásra ítélt. „Mert e lakosok sok szép erdejüket a sok meszeléssel elpusztították, sőt az egész Rika rengeteg erdeje is úgy megfogyott már, hogy többé nem *Rikának*, hanem *Ritkának*, gyérnek neveztetetik. Hogyis ne, mikor itt a mészégetéssel, csak közép számítással minden esztendőben ötezer

szekér fa fogy el tűzi fán kívül s pedig mi a hasznon a mészégetésben is egyéb, mint megszokott rossz kevés egyszer másszori haszon mellett tíz annyi kár és annak hordozásával egybekötött erkölcstelenség s szerencsétlenség. Nem akarok e tárgyban bővebben ereszkedni, mert a mész is kell a hazában éppen a jobb építésekre nézve is és a karácsonyfalvi mész a leghíresebb az egész hazában”⁷⁸ – írta bő másfélszáz évvel ezelőtt a székelyföldi utazó.

A jelenlegi, frissen épült vagy felújított, szaporodó mészégető katlanok arra utalnak, hogy a vargyasi mészégetők a minimális gazdaságosság mellett gazdasági alternatíva híján a természetvédelmi megszorítások, a törvények szabályozásai és a lokalitás nyújtotta feltételek, „kiskapuk” közt ügyesen lavírozva megélhetésüket továbbra is a széles körben keresett mész előállításával próbálják előteremteni.

Kinda István - Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, kindaistvan@szznm.ro

Irodalom

BALASSA Iván

1989 *A határainkon túli magyarok néprajza*, Gondolat, Budapest.

BÁNYAI János

1938 *A Székelyföld természeti kincsei és csodás ritkaságai*, I, Könyvnyomda R. T., Odorhei.

BARABÁS Jenő

1991 Az erdő szerepe egy székely falu életében, in: Halász Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége*, Budapest, 153–157.

BORDI Zsigmond Lóránd – DÉNES István

1999 Régészeti kutatások a Rika-erdő kora középkori erődrendszerében, *Acta (Siculica)* 1999/1. Székely Nemzeti Múzeum – Csíki Székely Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 175–188.

DÁVID József (szerk.)

1941 *Székelyföld írásban és képben*, „Kaláka” Könyvkiadó Vállalat, Budapest.

EMSzT – SZABÓ T. Attila (szerk.)

1978 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, II, Kriterion, Bukarest.

1982 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, III, Kriterion, Bukarest.

FÉL Edit

2001 A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson, in: Hofer Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 27–87.

GAZDA József

1993 *Mindennek mestere. A falusi tudás könyve*, Püski, Budapest.

HOFFMANN Géza

1901 *A Székelyföld kincsei*, Jókai-Nyomda-Részvény-Társulat, Sepsiszentgyörgyön.

JAKAB Elek – SZÁDÉCZKY Lajos

1901 *Udvarhely vármegye története a legrégibb időtől 1849-ig*, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. T. Könyvnyomdája, Budapest.

KARDALUS János

1980 A homoródalmási mészégetés, *Népismereti Dolgozatok*, Kriterion, Bukarest, 64–74.

1981 Mészégetés Csíkszentdomokoson, *Művelődés*, 34, 8–9, 58–60.

KINDA István

2005 Tradicionális mesterség és profitorientált életstratégiák. Jövedelemszerzési technikák egy háromszéki cigány közösségben, in: Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 4. Fiatal kutatók a népi kultúráról*, KJNT, Kolozsvár, 147–170.

KINDA István – PETI Lehel

2004 Szenesek. A tradicionális erdőkiélés és a nyugati piacgazdaság között. Vállalkozói kultúrák Farkaslakán?, *Erdélyi Társadalom*, II, 2, 203–225.

KÓS Károly, dr.

1972 *Népelet és néphagyomány*, Kriterion, Bukarest.

⁷⁸ Kiemelések az eredeti szövegben is. SÁNDOR István, JÁNOSFALVI 1942, 42–43.

- KOZMA Ferenc
1879 *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota*, Kiadja a Székely Mívelődési és Közgazdasági Egylet, Franklin-Társulat Nyomdája, Budapest.
- OLÁH Sándor
2001 *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- ORBÁN Balázs
1868 *A székelyföld leírása. Történelmi, régészeti, természettudományi és népismereti szempontból*, I, Pest, 227–229.
- ORBÁN István, H. ALMÁSI és LÖVÉTEI
1832 Észrevételek a Magyar köz hasznu Esméretetek Tárából, *Nemzeti Társalkodó*, I. félesztendő, Kolozsvár, 123–125.
- POTSA József (szerk. biz. elnök)
1899 *Háromszék Vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*, Kiadta Háromszék vármegye közönsége, nyomtatott Sepsí-Szent-Györgyön, a Jókai-Nyomda-Részvénytársulat nyomdájában.
- TAKÁCS Péter (sajtó alá rendezte)
2001a Udvarhelyszék parasztvallomásai 1820-ból, *Források Erdély Történetéhez 1*, Erdély-történelmi Alapítvány, Debrecen.
2001b Maroszzék parasztvallomásai 1820-ból, *Források Erdély Történetéhez 2*, Erdély-történelmi Alapítvány, Debrecen.
2002a Háromszék parasztvallomásai 1820-ból, *Források Erdély Történetéhez 3*, Erdély-történelmi Alapítvány, Debrecen.
2002b Csík-, Gyergyó-, Kászonszék és Aranyoszzék parasztvallomásai 1820-ból, *Források Erdély Történetéhez 4*, Erdély-történelmi Alapítvány, Debrecen.
- SÁNDOR István, JÁNOSFALVI
1942 *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett*, II, Minerva, Kolozsvár.
- SERES András
1983 Mészégetés az Észak-Persány hegységben és környékén, *Művelődés*, 36, 2, 28–30.
- VÁMSZER Géza
1977 Népi kismesterségek és ügyeskedések Csík, Gyergyó és Kászon falvaiban, in: Uő: *Életforma és anyagi műveltség. Néprajzi dolgozatok, gyűjtések, adatok*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 100–178.

Források

Egyházközségi jegyzőkönyv töredéke 1813–1818, 1819–1844, Vargyasi Unitárius Egyházközség Irattára. SÁLvt – Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, F. 28. Scaunul Sepsí, Cutia I., nr. act. 3. (1802–1820), 4, 4 verso. *Mészégetés* (kéziratos és géppel írt feljegyzések a vargyasi és a fülei mészégetésről), é. n. Székely Nemzeti Múzeum néprajzi dokumentumtára.
Studiu privind dezvoltarea industriei mici a valorificării prin tipizare, 1987, Székely Nemzeti Múzeum néprajzi dokumentumtára.

Trecutul și prezentul vărăritului în zona Vârghiș I.

(Rezumat)

Vărăritul ca meșteșug tradițional reprezintă de mai multe secole sursă de trai pe lângă agricultura pentru locuitorii comunei Vârghiș. Datele culese din documente istorice, precum și date etnografice arată că în zonă au lucrat sezonally și vărari din satele vecine, de ex. din Ocland și Crăciunești. Studiul abordează trecutul și prezentul vărăritului, căutând analogii istorice și tehnologice privind tradiția meșteșugului cu alte zone din Secuime, mai ales cu zonele Ciuc și Odorhei. Harta anexată arată dispersarea geografică a cuptoarelor de ars var pe trei porțiuni: valea Vârghiș (Vargyas), valea Hoghimaș (Hagymás) și zona numită Puszta.

Contribution to the Past and Present of Heating Limestone in Vargyas (Vârghiș, Covasna county) I.

(Abstract)

Heating limestone in Vargyas, as a popular profession living from nature has a considerable economic significance besides stock-raising and cultivation, and constitutes a fundamental source for living. Numerous data in the existing historical, cultural- and art history sources indicate, that besides people from Vargyas, who were using the facilities of the limestone yards in the neighbourhood of the village, people from other villages were working here, as well. This study presents the past and the present of heating limestone, by drawing a parallel between the history and technology of heating limestone traditions of other szekler regions, also rich in limestone, like Csíkszék and Udvarhelyszék. The data at the end of the study contains the survey and the map of the heating limestone caldrons around Vargyas, and also a couple of photos.

Függelék

Az alábbiakban a 2007-ben felmért Vargyas- és Hagymás-patak völgyi, valamint a Kövesútfeje határrész katlanjainak a legfontosabb adatait és fényképeit közöljük. A kutatás további feladata lesz a kimaradt határrészek – a Rika és a Vargyas környéki erdőségek – részleges helyszíneinek azonosítása és a kemencéinek felmérése és fotódokumentációs adatolása.

a.) Katlanok a Vargyas-patak völgyében

A Vargyas-patak völgyében 2007. májusában 6 működő katlant találtunk. Ugyanitt két, még a kollektív gazdaság idejében működtetett, 1992-ig üzemelő, nagyon romos kőkatlan tájba simuló nyomait figyeltük meg. Felmértük a legnagyobb, a 13 tonnás vargyasi katlan romjait, valamint dokumentáltuk az egyetlen, új funkcióval felruházott, pincévé (!) átépített egykori katlant.

1. katlan. Tulajdonosa Vásárhelyi József. Szimpla, cigánytéglából rakott katlan. Méretei: az oválissá deformálódott kürtőnyílásának átmérője (belvilága): 110x190 cm, mélysége a párkányig: 220 cm. Kapacitása: kb. 5 tonna mészke kiegészítésére alkalmas.

2. katlan. Szász András tulajdona. Rostélyos, cigánytéglából rakott katlan a *Sáros* nevű dűlőben. Épült 2000-ben. Méretei: a kürtőnyílás átmérője: 190 cm, mélysége a párkányig: 280 cm. Kapacitása: kb. 7,5–7,8 tonna.

3. katlan. Vásárhelyi Ferenc tulajdona. Rostélyos, cigánytéglából épült katlan. Ezen a helyen a kollektív építette a katlanokat az 1950-es években, ebben a nagyszülő és a szülő égettek. A '90-es évek közepén kijavították, 2007-ben az újabb javítás alkalmával megerősítették és megemelték a kürtő magasságát, rostélyossá alakították. Közvetlen közelében (5–6 méterre) áll a 4. számú katlan. Méretei: a kürtőnyílás átmérője: 200 cm, mélysége a párkányig: 280 cm. Kapacitása: kb. 7,5–8 tonna.

4. katlan. Vásárhelyi Ferenc tulajdona. Szimpla, cigánytéglából épült katlan. Ezt is a kollektív építette a 3. számú katlan mellé, 1994-ben a Vásárhelyi család kijavította és 2007-ig használta. Méretei: a kürtőnyílás átmérője: 210 cm, mélysége a párkányig: 250 cm. Kapacitása: kb. 7 tonna.

5. katlan. Ifj. Vásárhelyi János tulajdona. Rostélyos, cigánytéglából épült katlan. 2002-ben épült családi összefogással. Méretei: a kürtőnyílás átmérője: 230 cm, mélysége a párkányig: 290 cm. Kapacitás: kb. 8 tonna.

6. katlan. Id. Vásárhelyi János tulajdona. Szimpla, samott-téglából rakott katlan. Épült 1989-ben, azután már kétszer új-jáépítették. Méretei: a kürtőnyílás átmérője: 180 cm, mélysége a párkányig: 230 cm. Kapacitása: kb. 5 tonna.

Egykori katlanok a Vargyas-patak völgyében

(1) katlan helye – fűvel benőtt romjai maradtak.

Cserekőből rakott katlan volt, 1992-ig égettek benne, utána elhanyagolták, széthordták az anyagot más katlanok építésére.

(2) katlan – fűvel benőtt romjai maradtak.

Cserekőből rakott katlan volt, 1992-ig égettek benne, utána elhanyagolták és anyagát ennek is széthordták a szomszédos katlanok építésére.

(3) katlan – összedőlt. Id. Vásárhelyi János tulajdona.

Épült: 1972–73-ban, szimpla, cigánytéglából rakott katlan volt.

Méretei: szájszélesség: 300 cm, mélység: 300 cm.

Kapacitása: kb. 13 tonna.

(4) katlan – átépítették pincének. Id. Vásárhelyi János a tulajdonosa.

Épült: 1974-ben, pincévé átépítették, kibetonozták 1994-ben. Az intenzív állattartással foglalkozó gazda nyáron nagyobb edényekben itt tartja hidegen az ivóvizet, illetve itt tartja hűvösben az általa készített friss tejtermékeket, míg eladásra kerülnek. Ugyanitt raktározza a zöldségféléket is.

b.) Katlanok a Hagymás-patak völgyében

A Hagymás-patak völgyében 5 működő katlant mértünk fel. Kutatásunk tavaszi megkezdése óta ezen a határrészen teljesen új katlant is építettek.

7. katlan. Tulajdonosa Vásárhelyi Áron. Szimpla, samott-téglából rakott katlan. Méretek: a felső rész átmérője: 180 cm, mélység a párkánytól mérve: 280 cm. Kapacitása: kb. 7 tonna.

8. katlan
2007-ben, samott-téglából rakott rostélyos katlan.
Méretek: szájszélesség: 210 cm, magasság: 270 cm.
Kapacitása: kb. 7,5–8 tonna.

9. katlan. Kóré Csaba tulajdona
2000-ben épített, cigánytéglából rakott rostélyos katlan.
Méretek: szájszélesség: 190 cm, mélység 240 cm.
Kapacitása: kb. 7 tonna.

10. katlan. Tulajdonosa Kóré Csaba
2002-ben épített, cigánytéglából rakott rostélyos katlan.
Méretek: szájszélesség: 220 cm, mélység 280 cm.
Kapacitása: kb. 8 tonna.

11. katlan
Rostélyos, cigánytéglából épített katlan.
Méretek: szájszélesség: 180 cm, magasság: 230 cm
Kapacitása: kb. 5 tonna.

Valamikori katlan a Hagymás-patak völgyében

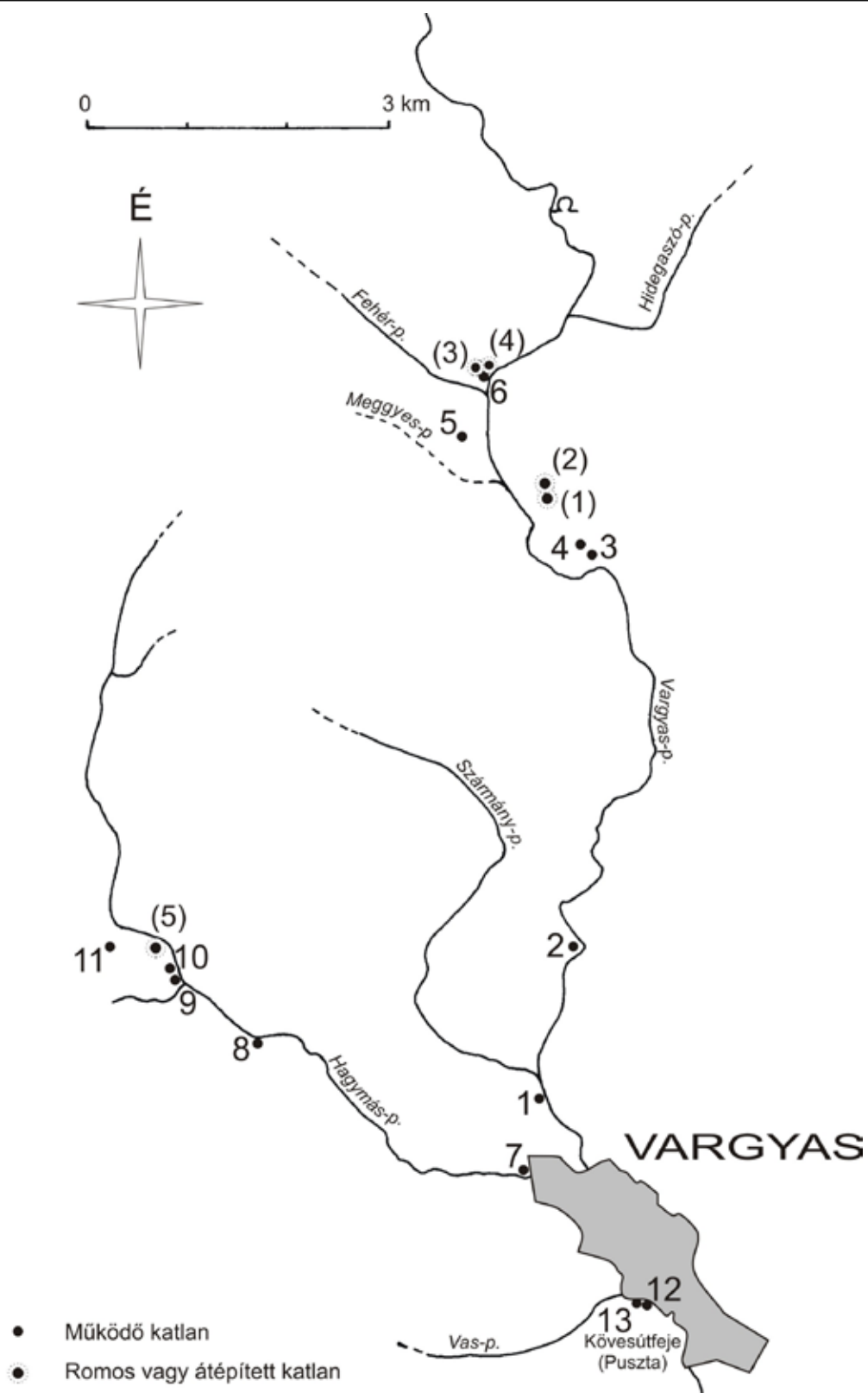
(5) katlan – fűvel benőtt romjai alig kivehetők.
Valószínűleg cserekőből rakott katlan volt, anyagát széthordták.

c.) Katlanok a Kövesútfeje (Puszt) határrészben

Vargyas ezen határában két katlant mértünk fel. Ezek közvetlen közelében időszakosan az utcabeli cigányok téglavető katlanokat is működtetnek.

12. katlan. Lázár Sándor tulajdona.
Szimpla, cigánytéglából rakott katlan.
Méretek: szájszélesség: 180 cm, magasság: 240 cm.
Kapacitása: kb. 5,5 tonna.

13. katlan Tulajdonosa Lázár Sándor.
Rostélyos, cigánytéglából rakott katlan.
Méretek: szájszélesség: 180 cm, magasság: 240 cm.
Kapacitása: kb. 5,5 tonna.

1. térkép A mészégető katlanok térbeli szóródása Vargyas környékén (A térkép számítógépes elkészítésében nyújtott segítségükért köszönettel tartozom Méder Lóránt László és Bordi Zsigmond Lóránd régész kollégáimnak.)

A. kép

B. kép

C. kép

D. kép

E. kép

F. kép

G. kép

1. katlan

2. katlan

3. katlan

4. katlan

5. katlan

6. katlan

7. katlan

8. katlan

9. katlan

10. katlan

11. katlan

12. katlan

13. katlan

(1). katlan

(2). katlan

(3). katlan

(4). katlan

Kinda István

„A téglavetéssel erőssen nagy baj van...”

FEJEZETEK A NAGYBOROSNYÓI CIGÁNYOK GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALOMNÉPRAJZI KUTATÁSÁBÓL

1. Bevezető

A társadalmi rétegződésre és a gazdasági stratégiákra összpontosító vizsgálatot a 2004–2005-ös években végeztem Nagyborosnyón. Az egyéni kutatás során tíz, különböző társadalmi helyzetű cigány család mindennapjaiba tekinthettem be, megállapításaimat pedig a több mint 100 cigány és magyar személlyel való beszélgetésekből szűrtem le. A vizsgált közösségre való rálátásomat szélesítette az egyik szomszédos településen való gyakori tartózkodásom, mely során a községközpont szociális problémáit külső értelmezők (szomszéd falubeliek, tanácsstagok, több falu egyházi személyiségei) perspektívájából is megismerhettem. A gyakori kiszállásoknak köszönhetően a bennszülött adatközlő–idegen kutató viszonyt személyes, közeli ismeretességgé sikerült alakítani. A vizsgálat három fő témakörre terjedt: a társadalmi rétegződés, a gazdasági stratégiák és az egyházi élet (a történelmi egyház, valamint a kisegyházak berkeiben zajló vallási élet) sajátosságaira.¹

Elemzésemben Nagyborosnyó cigány lakosságának a téglavetés és a külföldi vendégmunka közötti többszörös rétegzettségére, a tradicionális téglavetői mesterség és termelés erőterében az 1990-es évektől napjainkig végbement gazdasági és társadalmi folyamatokra figyelek. Kutatásom és megállapításaim a falu belső tereiben állandó jelleggel jelen lévő (letelepedett), diaszpóraszerűen szétszórt vagy etnikailag homogén lakosságú utcákba és más körülmény-

tárolható térrészekbe tömörülő *magyar anyanyelvű cigányokra* vonatkozik.² Emellett utalásokat teszek a megegyező vagy eltérő életstratégiákra, etnikumközi interakciókra, anélkül, hogy hosszasan taglalnám a magyar lakosság gazdasági-társadalmi helyzetét.³ Mint azt a diaszpóra és az etnikailag kompakt térrészekre utalva jeleztem, az itteni cigányok nem képeznek egységes közösséget, sem önálló társadalmat. Dolgozatomban ezért gazdaságilag és társadalmilag elkülöníthető *csoportokról*, kisebb *közösségekről* (pl. szomszédok) beszélek, a cigányok közösségként való definíciója pedig a magyar lakossággal való (szimbolikus és tényleges) oppozícióban helytálló, de lehetőség szerint ilyenkor is pontosításokat teszek. A *cigány* etnonim előítéletmentes jelentéstartalmával dolgozom írásomban. Használatát a *roma* megnevezés helyett az ebben a régióban használatos, az öndefinícióra ugyanúgy, mint a kizárásos szempontú, etnikai alapú megkülönböztetésre magyarok által alkalmazott *cigány* megnevezés indokolja.

A feldolgozás során történeti, néprajzi, gazdasági és szociálintropológiai, vallásszociológiai szempontú megközelítéseket alkalmazok a jelzett témakörök lehető legalaposabb körüljárása végett. A nagyborosnyói cigány életmód és kultúra számos aspektusáról így sem sikerül beszélnem, a fókusz témákon és az ezekhez kapcsolódó leágazásokon túl valamennyi jelenség újabb vizsgálatok tárgyát képezheti.

¹ A kutatás során a kolozsvári BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékének tanárai, valamint a Kriza János Néprajzi Társaság nyújtottak intézményi-szakmai háttértámogatást. Megkülönböztetett köszönettel tartozom dr. Pozsony Ferencnek és Szabó Á. Töhötömnek a szakmai-baráti viták során tett kritikai megjegyzéseikért, hozzászólásaikért. Az időközben különböző helyeken nyomtatásban is megjelent egyes fejezeteket – lásd: KINDA István 2005; 2007a; 2007b – átdolgoztam és a hiányzó tematikai bővítésekkel összefoglaló tanulmányra egészítettem.

² A kutatott településen nem élnek tradicionálisabb és zártabb kultúrájú gáborcigányok; az itt élő cigányságnak nincs jellegzetes viselete, egyetlen cigány nyelvjárást sem ismer vagy beszél, és valamennyi család magyar anyanyelvű.

³ A falu öregedő magyar lakossága túlnyomórészt mezőgazdasággal és állattartással foglalkozik. Az aktívabb korcsoport a szocialista iparosítás éveiben igyekezett állami alkalmazásba kerülni helyi

vagy környékbeli városok termelőszövetkezeteiben. Az időszakos munkamigráció rövidebb távon ingázó, majd kétlaki, hosszabb intervallumban nézve teljesen kiköltöző magyar lakosságot eredményezett. A rendszerváltozás utáni határnyitás itt is érzetette hatását; azok, akik nem külföldre mentek dolgozni, a helyi és környékbeli cégeknél próbáltak keresethez jutni. Borosnyón magáncégek keretében jelenleg is több szakágazatban folyik termelés, amelyek munkahelyeket biztosítanak a bútorgyár, az állatfarm, pékség stb. keretében. Az idősebb lakosság stabil megélhetését továbbra is a föld megmunkálásával és állatok tartásával, önálló gazdasági berendezkedéssel biztosítja. Megjegyzem, hogy a magyar lakosság a (mező)gazdasági függése okán sokkal kisebb arányban választotta/választja a vendégmunkát, mint az életmóttal alapján vett kötetlenebb gazdaságú (azaz mezőgazdaságilag hasznosítható föld és állatállomány nélküli) cigány közösségek.

Nagyborosnyó az egykori Háromszék vármegye Sepsiszekhez tartozó települése, további hat falu központja. Az oktatás a településen az I–VIII. osztályos iskolában zajlik. A vallási életnek egy református és egy római katolikus templom, valamint a jehovisták Királyság-terme biztosít infrastrukturális keretet. A faluban nincs gázvezeték. Kutatásom idején több kereskedelmi egység – öt vegyes üzlet, egy ipari cikket forgalmazó üzlet, egy cukrászda és négy kocsmá működött.⁴

A hivatalos népszámlálási statisztika 1992-ben az akkor 1442 fős háromszéki faluban 106 cigányt nemzetiségű lakost jelzett.⁵ A hét településből álló székhely község 3112 fős⁶ lakosságából Nagyborosnyón 1515 személy él.⁷ A 2002-es népszámláláskor az 1515 lakosból 175-en vállalták cigány származásukat.⁸ Többben jelezték, hogy a település lakosságának számbeli növekedése kizárólag a cigány népesség szaporodásának tulajdonítható. A helyi lakosok (magyarok és magukat cigánynak valló személyek egyaránt) a cigányok falun belüli létszámát 40–50%-ban, a polgármesteri hivatal egyik alkalmazottja 62, egy másik 75%-ban határozta meg. A jelentős arányú cigányság – az országos átlaghoz hasonlóan⁹ – előrehaladott asszimilációs fázisban van: viseletükkel és magyar anyanyelvükkel viszonylag teljes a régió magyar lakosságába való beolvadásuk.

Borosnyó magyar–cigány lakosságot feltüntetett etnikai térképére a heterogenitás, a szórt-vegyített egymásmellettség jellemző. Az etnikai különbözőségek legmegfoghatóbb jelei a mindennapok kulturális megnyilvánulásaiban, a két etnikum erőteljesen differenciált életstratégiáiban,¹⁰ a mindennapi élet erkölcsi mutatóiban, és nem utolsósorban a vallásgyakorlásban fedezhetők fel. A cigány–magyar együttélés ütközésmentes felszíni képe mögött személyi konfliktusok, társadalmi-etnikai frusztráltság, kisebbségi komplexusok és az ezeket kiváltó eltolódott gazdasági erővonalak érzékelhetők. A helyzet komplexitását fokozza, hogy az etnikai és szocio-ökonómiai jelenségek mellett erőteljes vallási-felekezeti aspektus is kidomborodik a Jehova Tanúii¹¹ és a református csoportok közti szembenállásban,

⁴ Már itt megjegyzendő, hogy van cigány kézben lévő kereskedelmi egység is. Vö. NAGY Balázs, SEPSISZÉKI 2001, 104–106.

⁵ VARGA E. Árpád 1998.

⁶ 2002-es adat. A polgármesteri hivatal adatközlése alapján.

⁷ A népszámlálási statisztika egy másik forrásban Nagyborosnyón 3086 főt jelez. Forrás: <http://recensamant.referinte.transindex.ro/?pg=3&id=974>

⁸ A polgármesteri hivatal szíves közlése.

⁹ ACHIM, Viorel 2001, 230.

¹⁰ A két etnikum hagyományos megélhetése ugyanahhoz az erőforráshoz kötődik, csak eltérő hasznosítási lehetőségeket lát benne: a magyarok *megművelik* a földet, azon termelnek (újrahasznosítható);

ami szintén gazdasági téren csapódik le, és végső soron a lokális társadalmi rétegződés egyik meghatározó komponensévé válik.

Kutatásom fókuszában a téglavetés áll, amelyet gazdaságvizsgálatomban természetkielő, etnikum-specifikus tradicionális mesterségként kezelek. A téglavetői gyakorlat köré épített társadalmelemzésem alappillére az a hipotézis, hogy a falu cigány lakossága több, a gazdasági állapotot determináló életstratégiai alapon (nem genealógiailag!) elkülönülő csoportra oszlik, amelyek gazdaságszerkezeti pozicionálódása a rendszerváltozás óta eltelt tizenhét év alatt nagyrészt végbement – egy csoport nagyon szegény maradt, egy másik jelentősen meggazdagodott –, és feltételezem, hogy ez a szereposztás nagy vonalakban állandósult és kihat a következő időszakokra is.

A téglavetés mint természetkielő népi ipar azért is érdekes, mert az ehhez való kötődés mértéke határozta meg a gazdasági hierarchiát. Annak függvényében, hogy a jövedelem mekkora része származott ebből a tevékenységből, illetve milyen arányú volt az egyéb profit egy-egy család jövedelemstruktúrájában, az anyagi jólét fokozatairól beszélünk, a cigány lakosságra leképezve szegényebb és gazdagabb családokról, csoportokról.

A téglavetés mellett legsikeresebben gyakorolt gazdasági stratégiáknak a külföldi jövedelemszerzés különböző technikai bizonyultak. A két profitorientált tevékenység sikeres ötvözésének tulajdoníthatóan a rendszerváltozás után Nagyborosnyón felgyorsult a cigányság belső rétegződése, megjelent egy olyan cigány „elit” réteg, amely az etnikumok között meghúzott határokat folyamatosan megkérdőjelezi.¹²

A csoportok lehatárolása elsősorban kutatói szemszögből releváns, a cigány lakosság belső rétegzettségének árnyaltabb megragadását szolgálja. Már az elején jelezném, hogy az általam elkülönített csoportok között fennáll a mindennapi kulturális kommunikáció – akár gazdasági (téglavetés és/vagy vásárlás), akár szociális indíttatások (pl. sok szektásnak reformátusok a rokonai) miatt.

Nagyobb felbontásban egy szegény és egy nagyobb tőkekoncentrációt megvalósító, gazdag csoportot

a cigányok pedig a téglavetéssel végérvényesen *kitermelik* azt.

¹¹ Az 1992-es statisztika 129 egyéb vallású – ezek nagyrészt Jehova Tanúii – tartott nyilván (VARGA E. Árpád 1998.). Érdekes módon tíz évvel később ez a kategória ugyanennyi „egyéb vallású” főről tud. Forrás: <http://recensamant.referinte.transindex.ro/?pg=3&id=974>

¹² Más kutatások is azt bizonyítják, hogy azokon a településeken, ahol a cigány lakosság kitaróan egy mesterséget folytatott húzóágazatként, ráadásul külföldi kapcsolatokat és tőkéket is bevont bonyolult gazdasági rendszerbe, látványos gazdasági előrelépés volt tapasztalható. Egy székhely falu vesszőfonó cigány lakosságának példáján lásd SZABÓ Á. Töhötöm 2004, 122–144.

különítettem el, ez utóbbi csoport profitorientált tevékenységeinek függvényében még tovább szegmentálódik (ami a megvalósított, és főleg a *reprezentált* jövedelmek skáláján mutatkozik meg).¹³

A gazdasági-társadalmi alapú hierarchia vertikuma tehát az alábbi cigány csoportokból tevődik össze kutatásom alapján:

Szegény: Itthon tevékenykedő, legfőképpen téglavetéssel, állandó és időszakos gyűjtögetéssel (vas és egyéb, beadásra szánt hulladék; éti csiga, gomba) foglalkozó, esetlegesen mezőgazdasági jellegű napszámos munkát is vállaló csoport.

Gazdag(abb): a.) Külföldre irányuló migrációban árukereskedelemmel (kínai piaci portékák), üzleteléssel, sefteléssel foglalkozó, az itthoni téglavetés egyes fázisaiba időszakosan bekapcsolódó csoport.

b.) Külföldi munkamigrációban informális szerződésen alapuló stabil munkahellyel (szakképzetlen munkásként gazdaságoknál, építkezéseknél) rendelkezők (esetükben kisebb a jövedelem, mint az *üzletelők* esetében).

c.) Külföldre irányuló migrációban autók viszonteladásával foglalkozó és egyéb, nem tisztázott eredetű jövedelmeket felhalmozó¹⁴ szűk csoport. Ők állnak a cigány lakosság gazdasági struktúrájának a legtetején.

Felekezetiileg: A szegény és a gazdag csoportok hipotézisszerűen megállapított felekezeti vonatkozása szerint a református cigányok jelentős hányada a szegény csoportba tartozik, a Jehova Tanúi javarésze migráns, azaz a gazdagabb csoportba tartozó család tagja.

Meglátásom szerint az itt vázolt szegmentáltság a lokális egyenlőtlenségek rendszerében a tehetősebb csoport számára további gazdasági előrelépést, a szegények számára pedig beláthatatlan időintervallumú gazdasági stagnálást, vegetálást, tartós szegénységet feltételez. Nem azt állítom, hogy a gazdasági alapon meghúzott határok közt lehetetlen az átlépés, hanem azt, hogy 1990-től kezdődően mára e határok kirajzolódásában fontos szerepet játszó életstratégiákat – hangsúlyosan megjelölve többek közt a munkaetikát is – követő családok olyan kényszer-, illetve versenyhelyzetbe kerültek, amely a szegények számára nem teremti meg a stagnálásból való kilépés lehetőségét. A tehetősebbek a nemzetközi munkaerőpiac és gazdasági struktúra réseibe oly módon illeszkedtek, hogy a tevékenységüket gátló politikai döntések (pl. EU-s törvények) életbe léptetéséig és következetes alkalmazásáig nem valószínű e családok látványos gazdasági vissza-

esése. Tanulmányomban ezt az előfeltevést kívánom körüljárni a különböző csoportokból vett minták – életstratégiák, profitorientált gazdasági tevékenységek – bemutatásával és értelmezésével.

Hipotézisem rövid távra visszapillantó gazdaságtörténeti háttérre irányuló legfontosabb kérdéseim: miből élnek, illetve miből gyarapodnak anyagilag a borosnyói cigányok? A szerencsés anyagi megalapozottsághoz milyen arányban hasznosítják a téglavetés és a migráció kínálta lehetőségeket? Milyen szerepet játszanak jövedelemstruktúrájukban a láthatatlan gazdaság lehetőségei?¹⁵ Hol pozícionálódik sokszínű gazdasági tevékenységük az erkölcsi értékrendhez és a legalitáshoz viszonyítva?

A kérdések válaszait a borosnyói cigányok életstratégiáinak és jövedelemszerzési módozatainak bemutatásából és értelmezéséből próbálom kihámozni, szándékom megfigyelhetővé tenni azokat az egyirányú folyamatokat, amelyek a gazdasági mérleg cigányok javára való billenését és ezáltal a magyar–cigány interetnikus kapcsolatok gyökeres átértelmeződését segítették elő. Mint látni fogjuk, nem mellékes annak a kérdésnek a felvetése, hogy valóban gazdagabbak-e a cigányok, mint a magyarok, és mi a gazdasági állapot mutatója. Az utóbbi bő másfél évtized társadalmi mozgásait az identitás, identitásváltás, illetve kultúraváltás kérdésköreinek felvetésével kívánom megragadni.

2. A téglavetés helye és szerepe a cigány lakosság gazdasági gyakorlatában

2.1. „...azóta örökkéig nyomjuk!” A téglavetés helyi előzményei. A cigányok megjelenése Háromszéken – más erdélyi régiókhoz hasonlóan – a 15. században történt, amikor elsősorban Moldva és Havasalföld felől közelítettek Brassó irányába.¹⁶ Egy a 17. század végéről fennmaradt összeírás a háromszéki cigányok mesterségeit is megjelöli. Itt találunk adatot – a település megnevezése nélkül – a híres téglavető cigányokra vonatkozóan, akiket a háromszéki uradalmakban és a faluközösségekben is szívesen láttak, és különböző helységekből évente megújított szerződéssel végezték a munkájukat.¹⁷

A téglavetés hagyományos jövedelemforrás, ugyanakkor etnikum-specifikus¹⁸ tevékenység Nagyborosnyón. Az itteni cigány lakosság abban különbözik a szomszédos települések cigányaitól, hogy nem foglalkozik házaló kereskedelemmel, amely során saját

¹³ Ez a társadalmi távolság és gazdasági alapú polarizáció erőteljesebben mutatkozik meg a cigány lakosságon belül, mint a magyar közösség életében.

¹⁴ A látványos meggazdagodást elítélő itthoni közvélemény alapján a *nem tisztázott eredetű jövedelmek* lopásból, kábítószer-csempészből és -forgalmazásból, illetve prostitúcióból származnak.

¹⁵ Vö. KEMÉNY István 2000, 7–38.

¹⁶ ALBERT Ernő 1998, 81; POZSONY Ferenc 1998, 111.

¹⁷ ALBERT Ernő 1998, 88; országos viszonylatban ACHIM, Viorel 2001, 222–223.

¹⁸ Az erdélyi magyar falvakban a *téglavető cigány* képe etnikus sztereotípiaként is működik, ez szólásokban is reprezentálódik

termékeit kínálná (mint pl. vesszőseprű, kosár stb.). Az itteni tradicionális cigánymesterség kizárólag helyhez (Borosnyóhoz) kötött tranzakciókat enged meg, és a családi termelés stabil, önálló gazdaságként reprodukálódik a közvélemény szintjén.

A kollektív emlékezet is hangsúlyozza a téglavetői gyakorlat ősiségét. A borosnyói cigányok széles rétegének tradicionális népi mestersége és egyben fő megélhetési forrása már a kommunizmus előtti évtizedekben a téglavetés volt. A kisléptékű (családi) gazdasági üzemszervezetben folytatott termelői tevékenység helyi kialakulásának meghatározója a falu kedvező természetföldrajzi tényezője, a téglavetésnek megfelelő minőségű föld megléte. A falun végigfolyó patak alsóbb és felsőbb szakaszai mentén kiváló föld található a téglavetés céljára, amely összetétele arányait tekintve fele homok és fele agyag kell hogy legyen. A lehetőséget a falu cigány lakossága aknázza ki, amely megfelelő technikai tudás birtokában már az 1948-as államosítás előtt nagyobb tételben állított elő a falu és a tágabb régió építkezéseihez alkalmas téglát.

A kommunizmus alatt a borosnyói téglavető cigányok magánjellegű tevékenységét fokozatosan beszüntették, és a téglavető családokat az iparba integrálva államilag engedélyezett-támogatott üzemszervezetben folytathatták azt itthon és román vidékeken.¹⁹ Borosnyói cigányok állították elő például Bodzaforduló, Töröcsvár, Újtohán, Barcarozsnyó kollektív gazdasági épületeihez szükséges téglamennyiséget az ottani helyszíneken, ezen felül az adott helységek néptanácsainak és a magánszemélyek megrendeléseinek is eleget tettek. Ez a szezonális kereset úgy volt a leginkább megvalósítható, hogy az egész család tavasszal a helyszínre költözött, ahol esetenként szállást, ételmezt és megfelelő munkakörülményeket biztosítottak számukra.²⁰ Az állami adórendszert oly módon vonatkoztatták rájuk pl. az 1980-as években, hogy 1.000 kivetett téglát után 25 lejes adóra voltak kötelezve. A szabályozás alóli kibúvót a helyi tanácsokkal való jó viszony kiépítése jelenthette, amely mindkét fél számára jelentős gazdasági hasznot hajtott.²¹

(pl. *mocskos, mint a téglavető cigány*). A magyar nyelvterület etnikum-specifikus gazdálkodási formáiról bővebben lásd CSOMA Zsigmond 1992, 7–24.

¹⁹ A téglavetésre alkalmas föld nem ritka, a folyóvizek árterületeinek földminősége általában megfelelő a kitermelésnek.

²⁰ Ez a gazdasági megfontolásból történő belső migráció kezdettől fogva jellemezte a romániai cigányságot, a szocializmus évtizedeiben különböző csoportjaik pl. idényjellegű agrármunkákat is vállaltak helyi és távolabbi állami gazdaságokban (IAS). Vö. ACHIM, Viorel 2001, 222.

²¹ A korrupció, az ellenőrző biztosok megvesztegetése más – akár szintén tradicionális népi mesterségekből (pl. szénégetés és mészégetés) kinövő – iparágakban is általános volt a kommuniz-

A téglavetők mellett a borosnyói cigányok kisebb hányada alacsony szakképesítéssel a környező városok (Brassó, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Kovászna) kiépülő ipari egységeiben helyezkedett el. Közülük néhányan a munkahely mellett alternatív-kiegészítő jövedelemforrásként a téglavetést is gyakorolták. Nemcsak Romániában, de Magyarországon is erre az időszakra esett a hagyományos mesterségeket folytató kompakt cigány közösségek részleges felbomlása, illetve a tradicionális mesterségek kiegészítő tevékenységekkel való kombinálása.²²

Az 1989-es rendszerváltás után a téglavetésre irányuló időszaki belső munkamigráció korábbi arányaihoz mérten megszűnt,²³ a cigány lakosság migráns csoportja hazakerülve²⁴ nagy tételekben kezdte kitermelni a ki nem mért és parlagon hagyott közösségi területekről a téglát előállításához szükséges földet. Ennek a szabad térfoglalásnak a megvalósulását elősegítette a helyi adminisztratív elit, amely eltörölte a téglavetőkre korábban kirótt adórendszert; azóta, mint mondják, „*a cigányok szabadon vetik a téglát*”.

A gyári téglához viszonyított kedvező ára (négy-öttszörösen olcsóbb) a korábban kialakult felvevőpiac – főleg Kovászna és Brassó megyék – távolabbi felvásárlóit is a községbe vonzotta, s ez jelentősen hozzájárult a borosnyói *cigánytégla* hírének rendszerváltás utáni újabb feledéséhez, amely a maga során újabb megrendelőket, felvásárlókat csábított a faluba: „*Ez vékonyabbacska s jobban kiég. (...) Az egész környékről ide jönnek. Mit mondjunk, 100 kilométerre, 200 kilométerre [viszik] – újságokba vannak: borosnyói téglá..., s jönnek.*” (1)

2.2. Technológia. A megfelelő minőségű föld kiválasztása után a férfi felássa, megkapálja, megvizezi, majd megdagasztja lábával (mezítláb) a sarat, hogy „*érjen meg*”. Az így előkészített anyagot a gödörből²⁵ talicskával viszi az asszony keze alá. A talicska ritka szerszám, sokan mástól, módosabbaktól kölcsönzik erre az időre. Régebb, ha sokan dolgoztak együtt, kézről-kézre adták a sarat a formázó személy(ek) keze alá. A sarat *bangetba*, a sárnak téglát alakító formába gyúrják, megformázzák, és egy pontos méretű

mus alatt. KINDA István – PETI Lehel 2004, 203–225.

²² HAVAS Gábor 1998, 93.

²³ Térbeli mobilitásukat és az erre alapuló termelő tevékenységüket más természetkielölő mesterségekhez hasonlítják, ezáltal makrogazdasági szerepüket hangsúlyozzák: „*Mennek, mint a szénégetők.*” SYLVESTER Lajos é. n.

²⁴ Sem ebben az időszakban, sem – mint a továbbiakban látni fogjuk – később nem következett be olyan elvándorlási hullám, mint a magyar lakosság körében.

²⁵ A téglavetők szerint a hasznosítható agyagos homok Borosnyón 1,4 méter mélységig található, egy-egy kitermelő telepről ennek függvényében igyekeznek teljesen kiaknázni a nyersanyagot. Ennek ellenére nem ritka a 2 méter vagy ennél mélyebb agyagos gödör sem.

lapockával óvatosan a földre taszítják a lány téglát, ahol száradni hagyják egy-két napra, majd több, egymásra épülő hosszú sorba – ezt is *bangetnak*²⁶ nevezik – rakják. A téglá az időjárástól függően *gy feketén* (égetetlenül) 1–3 hónapig szárad, esős időben folyamatosan le kell legyen takarva, ellenkező esetben szétmállik, tönkremegy. Égetéskor sűrűn rendbe, *katlanba* rakják, majd körbetapasztják ugyanolyan agyagos masszával, csupán négy lyukat hagynak az égetéshez. A tüzet folyamatosan táplálják 48–72 órán keresztül, amíg pirosra nem ég a téglá.

A foglalkozásuk megítélésére érzékeny cigányok előszeretettel hasonlítják magukat nagyobb termelékenységu vagy az országos gazdaság szempontjából (egykor) fontosabb termelőágazatok mestereihez.²⁷ Az a tény, hogy korábban az állam is kiterjesztette rájuk ernyőjét (annak előnyeivel és hátrányaival), felhatalmazza őket arra, hogy mesterség szempontjából „előbbre valónak” tekintsek magukat pl. az olténiai vályogvető cigány közösségeknél. Az országos gazdasági struktúrába való integrációjuk mellett ennek a prioritási sorrendnek a felállítását a téglavetés *szakmaként* való meghatározása, a hozzáértés minősége, a fortélyok elsajátítási foka, és nem utolsósorban a termék időtállósága teszi lehetővé. A vályog egyrészt nem igényel akkora szakértelmet, mint a téglavetés – bár sokkal nagyobb és szaporább a belőle való építkezés –, azaz „*akárki meg tudja csinálni*”, másrészt a vályogból épült házak kevésbé tartósak, mint a kiégetett téglából építettek esetében: „*a vályogházat az eső kimossa*”.

A kézzel gyúrt téglá minősége a megfelelő, szakszerű kiégetéssel kiválónak mondható. A helyi vélemények ugyan megoszlanak, a többségi elismerő álláspont mellett egyesek legyintenek a kiégetett téglá időtállóságát vitatva, úgy, hogy az előállítók etnikai identitásával („*cigány munka*”) és cigányság közvéleményben meggyökeresedett munkamoráljával – azaz cigány sztereotípiákkal – hozza kapcsolatba.

2.3. Munkaütem. A munka megszervezése családon belül történik. Minden család saját magának veti a téglát, ritka a különböző családok tagjai közötti gazdasági kooperáció. Ennek egyik oka az, hogy egy családból is kikerül a téglavetés műveleteihez szükséges humán erőforrás, az „*egy pár*” ember,²⁸ amely egyben a leghatékonyabb egysége is ennek a munkának; másik oka, hogy így a teljes haszon a családban marad.

A munka beütemezése és megszervezése *komolynak* számító téglavető családokban olyan időszakokban

történik, amikor előreláthatólag néhány napig nem fog esni az eső. Ilyenkor minden egyéb tevékenységgel felhagynak, hogy rövid idő alatt minél nagyobb eredményt érhessenek el. Ezekben a napokon gyakorlatilag csak az évés idejére hagyják abba a munkát, a ház körüli munkák elvégzését az asszonyok úgy szervezik, hogy igény esetén közben a család valamely tagja helyettesíti őket. Nagyobb, több tagú családban a jobb munkabírásu férfi(ak) végzik az agyag előkészítését és a téglavetés helyszínére való szállítását, ahol két-három asszony és/vagy idősebb férfi gyúrja formába.

Gyengébb, *iszákosabb* családban akkor dolgoznak, amikor kedvük tartja, vagy amikor éppen az anyagi utánpótlásának szükségességére gondolnak. Itt nincs gondosan megszervezett munkastratégia, egy későbbiekben bemutatásra kerülő családban például egyetlen férfi végzi a téglavetés összes fázisát.

2.4. Jövedelmezőség. Egy katlanban általában 10.000 téglát égetnek, amelyhez 15 méter tűzifa kell.²⁹ Egy pár ember kézzel egy nap alatt a munkaütemtől függően 1000–1200 téglát tud kivetni, de az időjárás, a családi gondok és a megfelelő hozzáállás – „*elkényelmesültünk*” – mind gátló tényezők lehetnek. A 10.000 téglá előállítása így két embernek munkaütemtől függően általában 1–2 hónap. A téglá eladásából származó jövedelem 2004-ben az eltüzelt fa árának négyszerese volt. Egy-egy ilyen időszak után néhány napos, egy-két hetes pihenőt szoktak beiktatni. Könnyen kiszámítható, hogy egy tavasztól őszig tartó szezonban egy pár ember maximum három katlan téglát képes kivetni.

A gyengébb erkölcsű és gazdaságú családoknál a termeléshez hasonlóan a kikapcsolódás módja is eltérő, és általában a pénz teljes elköltéséig, „*addig tart, míg el nem isszák*”.

A faluban 3–4 személynek van téglaprése, ami lényegesen megkönnyíti az alapanyag előkészítésének munkálatait. Ezt villamos vagy benzines motor hajtja, de legalább 10 ember kell hozzá, akik közül néhányan adagolják belé a sarat, a többiek pedig száradni helyezik a gépből folyamatosan toluló és darabokra vágott friss téglát. Ezzel a szerkezettel egy nap alatt akár 10.000–12.000, egy jó katlanra való téglát is ki lehet vetni. Az égetés ugyanúgy történik, mint a kézzel vetett téglák esetében.

2.5. Két példa. A téglavetésről szóló narratívumok mindegyike a munkavégzés megerőltető jellegét

²⁶ Az ÚMTSz adatai alapján a *bangét* 'téglacsomó' jelentésű, bangétba rakni = (téglát, vályogot) szárítás végett élére állítani. Az első adat Erdélyből 1413-ból, Nagybaconból származik. ÚMTSz 1979, I.

²⁷ A többször emlegetett szénégetőkhoz például.

²⁸ Az „*egy pár*” egy férfi és egy női munkást jelent, de megfelelő

munkafázisokban a gyerekek is segíthetnek.

²⁹ A méterfát általában a környéken működő fűrészüzemek, *gáterek* rendelésre (pénzért) szállított, alacsonyabb hőleadóképességű hulladékával helyettesítik. Borosnyón állítólag nem, másutt viszont autók gumibroncsaival is égetnek téglát. Vö. SYLVESTER Lajos é. n.

és az ezzel szembenálló alacsony jövedelmezőségét emeli ki. „Téglavetésből nem lehet meggazdagodni, csak a kajára elég” – mondja mindenki. A következőkben két család konkrét esetét fogom bemutatni, amelyek életét a téglavetési gyakorlat eltérő módon határozta meg. Lényegében két szegény téglavető cigány családról van szó, múltjuk, jelenük és jövő-alternatíváik azonban elütnek egymástól.

A B. család a szegény cigányok utcájában, azaz a gödrökben él, G.-ék a falunak azon a végén, amely 1990 után a legdinamikusabban fejlődött. Az sem mellékes az életstratégiák követésében és a megvalósított és a vagyont képező állótökévé konvertált jövedelmek tekintetében, hogy az egyik család református, a másik pedig a Jehova Tanúinak csoportjába tartozik.

2.5.1. Első példa: a B. család. A B. család három 40–45 év körüli nőtlen fiútestvérből – Cs., A. és V. – áll, a falu széle felé, a szegényebb cigányok házsorán áll kétsejtű faházuk, amelyben anyjukkal élnek.

A három testvér közül csak a legnagyobb, A. foglalkozik komolyabban téglavetéssel, a másik két testvér lusta, nem szeret dolgozni. V. szívesebben besegít 50–60.000 lejért a falubeli magyar gazdáknak, mint-hogy a sarat gyúrja: „Egy nagy bangó, egy hanyagoló, becsület szavamra. Há egy ilyen erős ember nem dolgozik, s az a másik dolgozik s ő tartsa!” „Ez se jobb, ez is egy ingyenélő, becsület szavamra.” – mutat a szomszéd a közeledő Cs.-re. „Az az ember [A.] dolgozik csak, egyedül.” B. A. gyerekkora óta veti a téglát, szülei mellett ebbe a mesterségbe szocializálódott: „Lehettem úgy 8–7 éves. Azóta örökkéig nyomjuk. Nehéz...”

(Jelenlétem gyorsan odavonzotta a szomszédos házak lakóit, akik egymás szavába vágva panaszkodtak a téglavető cigányok helyzetéről. Néhány ekkor elhangzott, beszédes interjúrészetet idézek alább.)

– *Étlen-szonnyan kell dolgozni evvel, s ha jó az esső, ottmarad a földön, valakik, kutyák esszetapodják, úgy hogy tiszta kár, ha úgy dolgozunk. Az esső leveri, lemossa, elduvad, nekünk löttek a nyárnak.*

– [Mennyit tudnak egy év alatt megcsinálni?] *Amit megcsinálunk, megkajáljuk. Ha megmarad egy millió, kettő, s az is elmegy. A tél hosszú, kaja kell. Ebből mi nem csinálunk semmit. Van értelme, ha egybe viszik el.*

– *Úgy hogy-hogy szegény emberek vagyunk, erre réa kell szenvedjünk, kell gyúrjuk, tegyük, van olyan forma, rea padra, kell hajolni, ha vetünk ezeret, kétezeret kell hajolni.*

– *Há megéri, megéri szóval, csak nem jönnek a gazdák.*

– *A téglavetéssel erőssen nagy baj van!*

B.-ék a szocializmus alatt és utána is időszaki munkamigrációs gyakorlat során vetettek téglát Kovászna és Brassó megyék különböző településein. „Vettünk más helyre es. Itt ne Rizsnyón, Tohanról hal-

lott... Tohan s Brán, mindenütt.” A szocializmusban a lokális adózási rendszernek megfelelően a néptanácsnak vagy pénzösszeggel, vagy téglával törlesztették kötelezettségeiket: „a néptanácsnak es s magunknak es... úgy megengedték.”

A. olyannyira büszke tudására, hogy a technológiai szakértelme mástól való származását is tagadja: „[Kitől tanulta?] Ezt? Magamtól!” Az előállítás során kamatoztatott szakértelem eredménye a jó minőségű téglá, amely minősége ellenére mégis jócskán alulfizetett a gyári téglához képest: „Ez kézzel van vetve, de sokkal erősebb, sokkal jobb a minősége, mint annak a gyári téglának. Met azt csak a prés összenyomja, de ez meg van gyúrva kézzel, ez meg van dolgozva. Az 12.000 lej s ez 3.000.”

Testvérei negatív hozzáállása tudatosítják benne kiemelt szerepét a család fenntartásában – „...me ha én nem melóznék, akkor itt munka nem lenne.” 2004 nyarának összes fáradtsága egy frissen kiégetett, 24.000 téglából épített katlanban áll, a pénzjövedelemre való gyors fordítása egyre bizonytalanabb a tél közeledtével, mivel ősztől folyamatosan csökkennek a házépítések a környéken. A téglavetést gátló eszközhiány (pl. a talicska) és az időjárás viszonyosságok mellett a kész termék eladása is bizonytalan.

A befektetett munka mellett a téglavetés jelentős pénzráfordítást is igényel. A száradó téglasorokat nájlonnal takarják le, hogy az esőtől megvédjék, ez azonban egy-egy idény alatt teljesen tönkremegy, megvásárlása évenkénti problémát okoz: „nájlont kell venni, s az es pénz.” Ugyanakkor – mint fentebb említettem – a 10.000 téglá kivetéséhez szükséges fa szintén megterhelő kiadás, ezen felül a munkásnak pénztartaléka kell legyen az élelmiszer biztosítására: „Kell pénz fára..., s hol a kaja is? Kell a pia is!”

Az eladás külön készséget, alkudozó hajlamot igényel, ezáltal valószínűleg meg a termék minél előnyösebb értékesítése. Az október elején leállt munka után A. általában otthon tartózkodik, az utat figyel, felvásárlókat vár. Legkívánatosabb az az üzlet, amelyben egyszerre szabadul meg az árutól, és amiért a pénzt egy összegben kapja kézhez. „Pirossan eladjuk kétezerért s három, melyik hogy jön, ezernyőcba, ezerkettőbe, ezerötbe is. Ha többet visznek, akkor hagyunk le rólla, met egybe viszik s jobb. Ha kicsibbet visznek, visznek ezeret-kétezeret, akkor minél drágábban.”

A nagy összeg hirtelen megjelenése a családi jövedelemkasszában nem jelenti azt, hogy ilyenkor nagyobb beruházásokat tennének a lakás vagy a család számára, esetleg visszaforgatnának a termelési technológia fejlesztésére. A pénzt általában rövid időtartam fokozott mértékű fogyasztására fordítják, a háztartásban ilyenkor pazarlás³⁰ folyik. Akárcsak a munkavégzés, a háztartás jóléte is csak szezonális,

rövid időintervallumú, egyébként a nélkülözés, a nyomor, a szegénység dominál. „Szegények vagyunk, ebből kell megélnünk, egyébből nem tudunk megélni, valamit csak kell csinálnunk.” „Nincs semmink, csak ez az egy kurva téglá, de avval nem csinálunk semmit.”

A. nem, de fivérei néha vasgyűjtéssel is foglalkoznak, az így keresett pénzt azonban még aznap itálra fordítják, „elisszák.” A református vallás nem jelent olyan jellegű tiltást az alkoholfogyasztásra vonatkozóan számukra, mint a Jehova Tanúi esetében, akik – legalábbis a nyilvánosságban – teljességgel megtagadják az italfogyasztást. B.-ék mindennapjainak legfőbb törekvése a napi pálinkaadag megszerzésére irányul. Nagy szorultság esetén besegítenek a magyar gazdáknak a mezőgazdasági munkálatokba, ősszel például kukorica- és krumpliszedésbe, amiért napszámot és ellátást kapnak. Gazdasági helyzetükön az így szerzett jövedelem sem lendít, a vegetálás, a napról napra élés feltételét teremtik meg általa.

Összefoglalóként elmondható, hogy a B. család életstratégiáját jelentő időszakos munkafolyamatokkal a mindennapi élelem és főleg az alkohol megszerzésének törekvéseit elégítik ki, háztartásukra a beosztó-tartalékoló magatartás egyáltalán nem jellemző, ritkán és rövid időszakokra a huzamos túlélő-vegetáló életstílust pazarló életvitel váltja fel.

2.5.2. Második példa: a G. család. G., a 75 éves családfő a téglavetéssel életének korai szakaszában megismerkedett, szüleinek szinte állandó keresete volt ez a munka. Ő maga fiatalon már a „magyar világba” is égetett, a katonaságtól való leszerelése után megnősült, és feleségével folytatták a téglavetést. Az erre a korra vonatkozó narratívumok azt hangsúlyozzák, hogy „nehéz volt az életsors annak idején”. Az 1970-es évek közepén a család belépett a Jehova Tanúi közösségébe, ezután az életük teljesen megváltozott. G. Sepsiszentgyörgyön állami munkahelyet szerzett, éjjeliőrként dolgozott egy vállalatnál, jelenleg innen állami nyugdíjat kap. Otthon közben folyamatosan foglalkoztak téglavetéssel, mivel feleségének nem volt munkahelye, és jövedelem-kiegészítésre volt szükség. Ők is kivették részüket a munkamigrációból: „Vótunk román falvakba, ott készen nekik vettük. Ki adott kitartást, élelmiszert adott, mindent, megfizette jól s neki vettük. Direkt. Elvállaltam mondjuk 10.000 téglát ennyi s ennyi pénzzel, meg vót csinálva a szerződés, s osztán vettük.” A téglá árából egy hektár földet vásároltak, így a család élelmezéséhez szükséges terményeket maguk állíthatták elő.

Felesége analfabéta, sem írni, sem olvasni nem tud, iskolába egyáltalán nem járt. „Írást nem tudok.

[Nem tud írni?] *Nem tudok se írni, se olvasni drága aranyom, a nevemet se tudom leírni.* Ebből a negatív példából okulva gyerekeiket taníttatni akarták, így mindhárom tíz-tizenegy osztályt végzett. Az egyik fiú traktoristaként kezdte, de nemsokára átiratkozott a három éves sofőriskolába, a másik fiú lakatosmesterséget tanult, lányuk pedig Sepsiszentgyörgyön kereskedelmi profilú középiskolát végzett, és egy üzletben jelenleg elárúsítóként dolgozik.

G.-ék a nehézségeikért, az áldatlan helyzetért a politikai-makrogazdasági rendszert okolják, amely véleményük szerint a „hamis vallásokkal” egyszerre nemsokára el fog tűnni. Például a szociális segély folyósítását évekkal ezelőtt megszüntették: „Gyomorsillyhedésem vót, abból is elvágtak, mert szociális pénzt nem adnak ha hándi, csak ha hever. Abba van, de ennyire tudtam menni örökké, de a fájdalom megvót. A gyomorsillyhedés, úgyes elvágtak, most mondom né, lássa, igazság szerint van, met aszongyák, vége lesz ennek, a Biblia úgy írja, drága, hogy ennek vége fog lenni, de ezt nem is bírja az ember ki, drága, ezt a gonoszságot s ezt a ravaszságot s ezt a huncutságot!!!”

A G. család mélyen megveti az olyan családokat, mint amilyen a fentebb bemutatott B. familia. A Jehova Tanúi határozottan elkülönülnek a református cigány családoktól nemcsak társadalmi, de gazdasági téren is, akiket részegeseknek, rendetleneknek, megbízhatatlanoknak tartanak.

2.5.3. Következtetések. A téglavetést bár mindkét család gyakorolta/gyakorolja, a munkához való hozzáállásuk és a jövedelem felhasználása eltérő módon történt. Míg B.-ék alig teremtik meg saját mindennapi megélhetésükhöz szükséges feltételeket, a G. család gyerekeinek „kenyerik van a kezikbe”, taníttatták őket, téglavető tevékenységből származó pénzen földet vásároltak és stabil gazdasági helyzetet teremtettek maguk számára. Gyerekeik a visszafogott életmód következtében már javaik felhalmozását is megtehették, mindenikük házat vásárolt magának a faluban, és ők felnőtt korba lépő gyerekeiknek jelenleg házakat építenek. Hagyományos mesterségüket a magyarországi időszak munkájuk szüneteiben gyakorolják, és a technika fejlesztését tervezik a környéken ritka téglaprés megvásárlásával: „Ha véletlenül tud valahol téglaprést... (...) tíz ember nekiáll, úgy könnyebbcske.” A gépesítés szükségszerűségének felismerése azt a – magyar gazdaságok szintjén az 1990-es évek elején lezajló – mentális folyamatot idézi, amely a versenyképes termelés érdekében az agrárium gépesítését normaként tételizte.³¹

B.-ék eszközkészlete ezzel szemben a szomszédoktól kölcsönként kézi szerszámokból (kapa, ásó) tevődik

³⁰ Pazarlásón itt a nagy volumenű gazdasági tőke értelmetlenségig menő gyors felélését értem. Erről bővebben lásd BOURDIEU, Pierre 1999, 156–178.

össze, s nemhogy téglaprés, de még az annyira nélkülözhetetlen talicska beszerzésére sem gondolhatnak.

3. „A téglavetéssel erőssen nagy baj van!” A mesterség gazdasági erőtere

1990-ben, a földek újraosztásának idején igénylés szerint a cigány családoknak is mértek 30–50 ár földet, ezt azonban – mint később nyilvánvalóvá vált – csak nagyon kevés család művelte folyamatosan. Sokan azonnal pénzzé tették a kimért földeket, mások egy-két év használat után felhagytak a parcella megmunkálásával, és inkább a pénzhaszonnal járó téglavetéssel kezdtek foglalkozni (ennek a döntésnek a munkamorálra visszavezethető okait a későbbiekben tárgyalom).

1993-ig a jelenlegi *üzletelő* cigányok mindegyike megfordult már Magyarországon, s világosan látta, hogy a sikeres jövőt nem a szülők túlélési életmintájaként megismert téglavetéssel, hanem a határokon kívüli ügyeskedéssel, *cigánynak való* kereskedéssel biztosíthatja be. Ez a csoport azokat a fiatalabb (30–40 év közötti) családokat, főleg családfőket integrálta, akik a múlt rendszerben állami alkalmazottként dolgoztak valamilyen iparágban, és akik a rendszerváltás után a leépülő munkáltatói struktúra áldozataiként elsőnek kerültek az utcára. Később gyerekeik is bekapcsolódtak a jövedelemszerzésbe, így a jelenlegi „vendégmunkások” két generációba, egy középkorú és egy fiatal (akik az 1990-es évek közepétől már 10–12 évestől kezdődően a kereskedésbe szocializálódtak) csoportba sorolhatók.

A kizárólagosan téglavetésre szakosodott cigányok az állami munkahelyeken dolgozók tőketartalékaihoz³² képest egyáltalán nem rendelkeztek induló tőkével egy esetleges önállósuláshoz, így kényszerpályára szorulva a téglavetést a létfenntartás érdekében tovább kellett folytatniuk. A téglatermelés faluszintű elterjedése arra az igényre adott válaszként jelentkezett, amelyet a hazatérő migráns családok támasztottak életfeltételeik kedvezőbbé tétele érdekében. A magyarországi jövedelmeket ugyanis kezdettől fogva központi fekvésű telkek és ingatlanok vásárlására,³³ azok kibővítésére, illetve új lakóházak építésére fordították. A lokális struktúrában támadt építőanyag-igényeket a nyomor miatt helyhez kötött téglavetők szolgálták ki.

A két csoportot (itthoniak és migránsok) gazdasági szinten a téglavetés kapcsolja össze. 1993–

1994 táján már elkülönülni látszott a *téglavetők* és a *(tégla)vettetők* csoportja. A téglavetői munka nehéz, sáros, mindemellett alacsony presztízsű. A legnagyobb erőfeszítést a sár megdagasztása, formába gyúrása kívánja, a napon megszáritott *fekete* téglakiegyetése már a munkafolyamat kényelmesebb fázisát jelenti. Az itthon maradottak által kitermelt téglamennyiség számottevő részét előzetes megállapodás vagy spontán döntés alapján a szintén borosnyói, de a *Magyarba* járó cigányok vásárolják fel. Az első szakaszt, a tényleges téglavetést a migráns csoport az itthon maradt téglavetőkre bízta, a nehéz és időigényes fizikai munkát nem vállalják. A házépítéseikhez szükséges téglamennyiséget a falubeliektől így *feketén*, azaz kiegyetetlenül vásárolják meg, lényegesen olcsóbb áron, mint a kiegyetett, kész téglát. Ők megtehetik, hogy a mesterségnek csak azon részét folytassák (bár a többihez is értenek), amely kevesebb munkaráfordítással jár, viszont nagy az általa megtakarított haszon.³⁴

A rendszerváltozást követően a magyar gazdaságokban beindult restaurációs tendenciákhoz hasonló visszarendeződés (visszaparasztosodás) a borosnyói cigány lakosságnál nem volt tapasztalható, már csak azért sem, mivel a szocializmus évtizedei alatt a téglavetési gyakorlat eszköztára nem módosult számottevő mértékben, nem gépesítették a munkálatokat. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy ma ugyanazt a technológiát és ugyanazokat a munkaeszközöket használják a termeléshez, mint száz évvel korábban tették azt elődeik.

4. „Soknak béhozta Magyarország a gazdagságot!” Migráció

Kétségtelen, hogy Borosnyó cigány- és osztársadalmára jellemző markáns szegmentáltságot a Magyarországon munkát vállaló vagy üzletelő cigány családok váltották ki. Külföldi tevékenységük sokfélesége nem engedi meg, hogy időszakos kilépési gyakorlatukat a *munkamigráció* fogalmával fedjük le, inkább profitorientált technikákról lehet beszélni, a térbeli mobilitás alapján pedig megtervezett migrációs gyakorlatról.³⁵ Ez a csoport aktívnak tekinthető abban az értelemben, hogy a borosnyói cigányok meggazdagodásának képzete ennek sikeres tevékenysége nyomán indult be a regionális köztudatban. Az itthon maradottak – a téglavetők – ehhez a réteghez képest stagnáló gazdasági potenciálként jelennek

³¹ Vö. SZILÁGYI Miklós 2002, 8.

³² A tőketartalék sok esetben az útlevel kiváltásához és az első utazáshoz szükséges anyagi keretet jelentette. A mai viszonyokhoz képest a kommunizmus idején nem beszélhetünk *gazdag* borosnyói cigány családokról.

³³ Ezeket minden esetben városra költöző, vagy az öregek elhalála után onnan haza nem költöző magyar családoktól vásárolták fel.

³⁴ Ha saját szükséglet kielégítését célozza meg ez a fajta tevékenységük, szinte feleannyiba kerül az építőanyag, mintha készen vásárolnák meg. Abban az esetben, ha eladásra szánják a téglát, hasznuk több mint megduplázódik.

³⁵ A munkamigráció már csak azért sem találó kifejezés, mivel a helyi magyar közvélemény szerint a kilépő cigányoknak „a munka büdös”.

meg a gazdasági struktúrában, ők sem építeni nem tudtak, sem autóvásárlásba nem bocsátkozhattak.

A külföldön megvalósított jövedelmek itthoni látványos befektetésével a migráns cigány családokhoz miszticizáló, gazdasági jólétet kiemelő narratívumok kapcsolódnak az itthon maradottak és a magyar családok részéről. „Soknak béhozta Magyarország a gazdagságot. Villákat építenek, két-három kocsit az udvaron... nem házakot, hanem palotákat, itt a faluban hogy menyen lefelé... nem ilyen szerencsétlenség van, mind itt a gödrökbe.” (2) 1990 után hamarosan nemcsak az etnikumon belüli, de az etnikumközi szimbolikus versengés is élesedett a vendégmunkás/seftelő cigány családok gyors és látványos gazdasági kiugrásával: hazatérve nyugati típusú házak, villák építésébe kezdtek, ezzel egy időben autókat vásároltak, és mindenféle eszközzel a közösség tudomására hozzák az őket övező jólétet.³⁶

Az itthon maradt családoknak csupán a téglavetésből ilyen beruházásokra nem futja, a meggazdagodás kizárólag „azoknak sikerült, akik járnak Magyarországot. Akik nem tudnak menni, még nem vótak, azok földig szegények. Hozza három-négy kocsit, az haladás.” (2) Az aktív (migráns) csoporttal ellentétben az itthon maradottak tehetetlenek, a bizonytalan állami juttatásokra szorulnak: „most kapjuk azt a segédet, azt a szociált a néptanáctól – na de aztat négy hónapja nem kaptuk” (2), sok család számára ez az egyetlen megvalósítható jövedelem az esetleges téglapénz mellett. Úgy gondolják, hogy helyzetükből kimozdulást a Magyarországra való kiutazás lehetősége eredményezne, viszont hiányzik az első lépéshez, az utazáshoz szükséges pénzalap. (2)

A faluviszonylatban is nagyarányú kilépés a cigányok számára újfajta életstílus kialakítását eredményezte. Leglátványosabb³⁷ tőkegyarapodás abban az esetben érhető el, ha a család több időt – két-három hónapot – is kinn tartózkodik. „Ezek itt lenn nem voltak itthon három hónapig. Most jöttek haza nemrég, 1.000.000 forintot hoztak! Már vissza is mentek.” (3) Az üzletelő cigányok úgy számolnak, hogy az a családtag vagy ismerős, aki előttük már egy héttel korábban visszamegy, érkezésükre már kb. 80–100.000

forint készpénzzel (értsd: nyereséggel) rendelkezik. Hazatéréskor igen fontos szerepe van a reprezentációnak, a megszerzett jövedelmet kívánatos minél látványosabb befektetésre fordítani. Ilyenkor az anyagi fogyasztásban megmutatkozó presztízfogyasztás révén hozzák tudomására a szűkebb környezetnek az elmúlt időszak gazdasági sikereit.³⁸ A magánvagyonnal való villogáson túlmenően erőteljes lokális cigány-identitással (azaz: borosnyói cigány identitással) szembesülünk, ami a helybéli magyar gazdákkal és a környező települések cigányaival szemben fogalmazódik meg: „Ezeknek nincs régi Daciájuk. Mind csak Logan, Cielo, Opel. A faluba itt nálunk van vagy öt Logan. Ejjsze Romániába még nincs ötven Logan, s öt van a borosnyói cigányoknak. A parasztok belé vannak feketedve az 1300-as Daciájukba.” (4)

A migráns életforma az esetlegesen itthon maradt családtagok életvitelét is meghatározza. Gyakoribb azonban, hogy az egész család kiveszi részét a jövedelemszerzésből. Gyerekeiket például egyes szülők nem hagyják magukra itthon, az iskolából elkérettetik, és elviszik magukkal Magyarországra; itthon ilyen időszakokban senki sem marad.³⁹ Ha kicsi, a gyerekeknek Magyarországon semmi feladata nincs, „nézi a tévét, há mit csináljon, vár munkót haza.” (5) A nagyobbak és a felnőttek különböző időszaki munkákat végeznek, a férfiak közül többen az építkezéseknél segédmunkások, az asszonyok a kínai piacról felvásárolt portékával járnak a várost vagy a környező falvakat.

A kulturális modellek adaptációja jelenlegi orientációjában is tükröződik azon férfiaknak, akik a szocializmus idején állami munkahelyen dolgoztak: ők Magyarországon is arra törekednek, hogy lehetőleg állandó alkalmazást nyerjenek egy-egy vállalkozás körül kétkezi munkásként (ez a szerződés természetesen informális jellegű, azaz feketemunkát jelent). Ez a munkavállalás rendszeres és biztos jövedelmet feltételez az üzletelés bizonytalan sikerével szemben, de a tapasztalat azt mutatja, hogy az így megvalósított jövedelmek aránya lényegesen kisebb a pénzből pénzt csináló seftelők használatához képest. A fiatalon bekapcsolódottak kizárólag a különböző portékák árusítására

³⁶ Például a mobiltelefon általános használatban van, és előfordul a digitális fényképezőgép és videokamera is a cigány családok technikai eszköztárában. A gazdasági tőke az adott társadalmi (nyilvános) kontextusban szimbolikus tőkeként funkcionál (bővebben lásd BOURDIEU, Pierre 1978, 379–401.).

³⁷ Korábban említettem, hogy a cigányok gazdasági mércéjének egyik alapja a reprezentált jövedelem, azaz a látványosan befektetett tőke. A cigányságra hatványozottan jellemző kulturális megnyilvánulásként kezelve a rivalizáló szándékú reprezentációs hajlamot, magam is elfogadtam alapként a reprezentált jövedelmeket a gazdasági hierarchia felállításakor. (Erre a cigánycsoportra nem jellemző az a típusú tőkefelhalmozás, amelyet a

sátoros vagy vándorcigányok gyakoroltak aranytartalékok létrehozásával és bővítésével – lásd ACHIM, Viorel 2001, 232.) Az általános közvélemény a magyar és a cigány lakosság komparatív összevetésekor a cigányságot éppen a látványos tőkeberuházása miatt tartja gazdagabbnak a magyar lakosságnál, nem számolva a magyarok tartalékoló-felhalmozó életstratégiáival, a vagyon visszafogottabb reprezentációs formáival.

³⁸ Vö. FÁBIÁN Zoltán – KOLOSI Tamás – RÓBERT Péter 2000, 225–228.

³⁹ Több család az egész telet Magyarországon tölti. Haza húzamosabb időre csak akkor jönnek, ha beindult a téglaszeton.

szakosodtak. Az egy hónap alatt megvalósított profit a munkások esetében személyenként legkevesebb nettó 70–80.000 forint. A piacozó cigányok ennél jóval többet, 150.000 forint körül (és fölött) keresnek.

A munkások és a seftelők mellett kiválni látszik egy gazdagabb csoport, amely Magyarországon autók viszonteladásából és egyéb, nem tisztázott eredetű jövedelmek felhalmozásából teremtett itthon kényelmesebb életfeltételeket magának. Maguk az *üzletelést* jelölik meg jövedelmük alapjának, az itthoni közvélemény viszont bizonyítékokat vél felfedezni valódi pénzszerzési technikáikra vonatkozóan: „*Százaz, hogy kábítószer van a dologban. Akárhogy dolgozol, annyi pénzt nem tudsz összeszedni becsületes munkával.*” (6) „*Prostitúcióval foglalkoznak. Összeszedik a fiatal leánykákat, s kinn futtatják őket. Nézd meg, mikor ők⁴⁰ itthon vannak, az út teli van fiatalokkal, mikor elmennek, alig lehet fiatal leánkat látni.*” (7)

Foglalkozástól függetlenül közös vonás a külföldre járó cigány családoknál, hogy elvándorlásra nem gondolnak, a megszerzett tőkét kizárólag itthon fektetik be, leggyakrabban házépítésbe vagy a háztartás felszerelésének bővítésére fordítják.

Jól megfontolt szándékot tükröz az, hogy a kilépők hazatérve igyekeznek befektetni a megszerzett tőkét (a jövedelem teljes felélése csupán néhány „komolytalan” család vagy egyén esetében fordul elő, nem jellemző a cigányság teljes vertikumára). Látványos térbeli terjeszkedésük beruházó magatartásuk folyamánya, annak a gazdasági döntésnek az eredménye, amely során állótőkévé kovácsolják a mozgatott anyagiakat. Elmondható tehát, hogy a vendégmunka és a külföldi ügyeskedés nem átmeneti, szezonális, felélhető jövedelmet jelent, hanem tartós anyagi stabilitást biztosít számukra, és a racionálisan megtervezett jövő gondos építgetésének folyamataként képeződik le.

A forintban mért jelentős bevétel mellett a téglavetés még mindig megkülönböztetett fontosságú a családi jövedelemstruktúra szempontjából. Említettem, hogy a saját ház építésére megrendelt téglát nem ők maguk gyúrnák, de a kiadások csökkentése érdekében maguk égetik ki. A vállalkozó szelleműek a külföldi jövedelemszerzés szüneteiben itthon is tőkegyarapításra törekednek. Ennek rövid idő alatt bejárható útja az, hogy a feketén felvásárolt téglát kiégetve a helyi téglapiachoz igazított árban eladják.⁴¹

A házépítés vagy eladás céljára téglát égető csoportok mellett újabban megjelent egy cigányokból álló

szűk forgalmazói réteg is, amely ezt a tevékenységet a seftelésből/égetésből származó jövedelem kiegészítése érdekében vállalja. Ennek a néhány személynek kiépült informális kapcsolatai vannak a megyén kívül is, és kapcsolathálójukat az informális gazdaság hatékony működtetésére fel is tudják használni. Fogalmuk van a tranzakció jogi-közgazdasági vonatkozásairól. Vállalják, hogy az írásos szerződésbe foglalt téglamennyiséget rövid időn belül előállítják. Ezután sorra járják azokat a cigány családokat, akiknek kész termékük van, és megállapodnak az eladási árban. Az összeget a megrendelő egyben fizeti ki a forgalmazónak, aki a megfelelő részesedés levonása után kiosztja a termelőknek a megállapodás szerinti pénzösszeget. A téglát előállító cigányok nyeresége abban áll, hogy egyszerre szabadulnak meg az árutól, amiért egy összegben kapják a fizetést; a megrendelő megtakarítja az utánajárást, amivel összegyűjtene 400–500.000 téglát; az ügylet lebonyolítója pedig a termelők felől lenyomja, a megrendelő oldalán megemeli az árat, az így adódó különbség pedig saját *tiszta nyeresége*. A forgalmazói státus (egyelőre) elfogadott a cigány közösségben, tevékenységének hasznát elismerik: „*ismeretség kell hozzá... úgy csinálják, hogy mindenkinek megérje.*” Ők téglavetés körül kialakult informális gazdaság közvetítői, szerepük ezért kiemelt fontosságú.⁴² Ez a fajta kapcsolati tőkére épülő vállalkozói magatartás teljes egészében összeegyeztethető a termelői-gazdálkodói habitussal, nem követeli a tevékenységek végleges különválasztását – maguk is égetnek feketén felvásárolt téglát saját bevétel érdekében –, csupán szezonális-alkalomszerű önállósulást feltételez, igény esetén válnak közvetítőkké.

5. „Munka nélkül akar a cigán gazdagodni...” Munkastratégiák és etikai összefüggések

Az itthon téglavetőként dolgozó cigányok tevékenysége szezonális. A nyári időszakra korlátozódó munkavégzés azt jelenti, hogy lényegében ekkor kell gondoskodniuk az egész évi jövedelmükről minél több téglá előállításával. Az erre az időszakra vonatkozó beszámolók a munka embertelenül nehéz jellegét, a nélkülözést és a megfeszített fizikai munka egészségre káros hatásait emelik ki. A téglavetéshez kapcsolódó legkellemesebb fázis az áruba bocsátás pillanata, és a lehető legkedvezőbb ár behajtása. Ezek a cigányok, mint mondják, nem mások becsapásával, hanem megfeszített becsületes munkával próbálnak megélhetést szerezni. Amikor épp nem az elcigányo-

⁴⁰ Az *ők* a leggazdagabbak, a Logan-tulajdonosok, azaz a „*stricik*” vagy a „*cápák*” jelölője.

⁴¹ Az üzlet érzékeltetéseként: 10.000 téglát feketén 2004-ben 7 millió lejért vásárolták meg, 5 millióra hozták fát és két nap alatt kiégették. A 10.000 téglát ennyi pénz- és energiáfordítás-

sal már 20 millióért bocsáthatták áruba.

⁴² SZABÓ Á. Töhötöm 2004, 122–144, a vesszőfónó cigányság strukturálódását elemezve fejti ki a különböző tevékenységek közt összekötő kapocsként működő közvetítők gazdasági szerepét.

sodási félelmek tükröződnek a magyarok szegény cigányokkal kapcsolatos véleményében, a sajnálat jelenik meg a narratívumok szervező elveként. Amellett, hogy a faluban *becsületes embereknek* tartják a keményen dolgozó téglavetőket a lopás útján gazdagodó kilépőkhöz viszonyítva, e szegényebb csoport számlájára írják a magyar gazdák a sorozatos mezőlopásokat. A cigányok némelyike maga is beismeri, hogy a túlélés érdekében alkalmanként lopásra kényszerül. A téli tüzelőt szorultság esetén a szomszédos farakásból pótolják, de az is többször előfordul, hogy „*oda-odamenyünk* [a szomszéd faházához], *s égy lécet, valamit, leszedünk rólla, s tesszük a tűzre...*” (1)

Ezzel szemben a migráns csoport gyors, látványos meggazdagodását méltató narratívák kétkezdéssel telítettek, a *Magyarba* járó cigányok illegális gazdasági-kereskedelmi tevékenységét emelik ki: „*Máma elmennek, mán egy hét múlva jönnek haza. Ilyen sok pénzzel. [Mit csinálnak ők ott?] – Falaznak. [Kőművesmunkával foglalkoznak?] Falaznak – azt jelenti, hogy lopnak. Maga a ruhát – vagy nem tudom mit, egy cipőt – elad ötezer forintért, s úgy es van, hogy eladja tízezer forintért. Magának ügyes mindegy. S ebből ők nyernek. [...] Amit vesznek ötszázétt, ezerétt, eladják még húszezerétt is – vannak ezek a kávéfőzők, ezek a finom dolgok, van, hogy megveszik ötezerétt s eladják tizenötezerétt, ötvenezer forintért is.*” (8)

A hosszabb ideje kinn dolgozó árusok magyarországi tevékenységi körzetükben kiépített kapcsolathálóval rendelkeznek, ez a társadalmi háttérbiztosítás nemcsak a városon belülre, hanem a környező településekre is kiterjed. Egy román kutató társadalomtörténeti jellegű művében erre vonatkozóan a cigány etnikumról úgy beszél, mint amely kiválóan elsajátította a „szociális önvédelem szabályait”⁴³

Bevallásuk szerint üzleti sikereiket a vásárló tudatlanságának, megtéveszthetőségének, illetve saját talpraesettségüknek köszönhetik. A vásárlói oldalról tanúsított bizalom az üzletelő cigány részéről ravasz számítással, előre kigondolt manipulációval, kipróbált üzleti stratégiával ütközik. „*Vannak kliensek, akik csak hozzám jönnek, ha valami kell. Az öcsémtől nem vettek, pedig ugyanazt árulta; a vénasszony egy fél napig keresett, me megbízott bennem, azelőtt is tölem vett. Félt, nehogy átverjék... így osztán átvertem én.*” (9) Az üzleti siker titka az áru minőségében, az „eredeti” árukinálatban, de legfőképpen a jó emberismeretben rejlik: „*[Mennyibe adjátok a szőnyeget?] Kít hogy lehet behúzni. Már látszik az emberről, lehet-e vele üzletelni. Mikor szóba álltál vele, már meg van fogva. Ott a pénztárcát ki kell üríteni.* [Hol veszitek

a portékát?] *Józsefvárosba a piacon. [...] Hazudunk, mondjuk, hogy erdélyi, eredeti kolozsvári gyapjú, közbe kínai. Honnan tudja, hogy mi az? Örvend, hogy olcsón megkapja.*” (9) A vallomást tevő 20 éves fiatalember ilyen tevékenységgel már összegyűjtötte egy új autó árát, jelenleg házépítésbe szeretne fogni. Vállalkozása a családon belül sem példa nélküli, két fiútestvére ugyanezt a jövőorientált tőkeszerző/felhalmozó stratégiát követi (és a szülők úgyszintén).

A sikeres, előrelépő üzleti modell ellenpéldájaként M. (31 éves) helyzetét vázolom. Ő azon kevesek közé tartozik, akik baráti kölcsön felvételével abbahagyhatták a téglavetést és kiutazhattak Magyarországra szerencsét próbálni. Több éves kereskedése után sem tud számottevő eredményt felmutatni. M. a pillanatnyi szükségletek kielégítését tekintette elsőrendű célnak, ő a felélő-pazarló életvitel megtestesítője. Mivel tartózkodási idejét 2003-ban több mint egy hónappal túllépte, egy évre kitiltották az országból. Ezalatt az év alatt anyagilag visszasüllyedt korábbi állapotába.

M. a piacon vásárolt eszközökkel kereskedett. Üzletelő technikájáról és sikertelenségének okáról maga vall: „*Én nagyon sokat csináltam, egy hónapba 150–200 ezeret. Csak nagy huligán vagyok, ilyen finom cigiket szívtam, még ammellett pókerozni, én abba vótam bele... család nincs, tudod.*” (10)

A piacozás etikája a cigányok, így a borosnyói cigányok értelmezésében is megköveteli, hogy az üzletelés révén „győzelmet arassanak a gögös parasztok felett.”⁴⁴ „*Vettem a távcsőt [távcsőt] 800 forintért, érted-é. Eladtam izé, darabját nyolcér [nyolc ezerért], hétér, öté, négyé, háromé, kettőétt is adtam, mikor megszorultam, tudod.*”

[Hol szoktál bevásárolni?] *A józsefvárosi piacon. [...] Három lámpát vettem, vettem tíz bicskát, vettem két távcsövet [távcsövet], de ilyen drágák, hogy digitális, tudod; nem digitális, nem eredeti, csak hogy ilyen számok vótak benne az ablakba. Azt mondtam nekik, hogy bemérik a kilométert, digitális. Há menyek, két srác be van ülve az autóba, bekopogok: Heló fiúk! Szevasz. Olcsójános vagyok, mondom, haver. Há mit árulsz, aszongya – jó, komoly srácok voltak. Mondom, ide [a kebelébe] be vót téve két távcső, ki se látszottak, megmutattam nekik: Vigyázz, mondom, ez nem olyan, amilyeneket szoktunk árulni, mondom, ez digitális. Belenéz, meglátta a számokat benne: mennyi? Húsz rupó, haver. Á, azt mondja, sok. Mennyit dobálsz érte? Aszongya, tizenkettő jó? Megnyerted, szerencsés vagy! Fizesd ki.*

Menyek, a másikat eladtam nyolcért. Eladtam a tíz bicskát ezerbe, a három lámpát öt-hat ezerbe. Már hol voltam? A Tiszába, van egy nagy vendéglő, oda csak

⁴³ ACHIM, Viorel 2001, 239.

⁴⁴ Lásd Michael Sinclair Stewartnak az általa *Harangosnak* nevezett cigánytelep szociálanropológiai bemutatásáról szóló

disszertációját. STEWART, Michael Sinclair 1994. Lásd még PRÓNAI Csaba 1995, 123.

románok járnak. Oda ültem, ahol van a zenegép; az le volt foglalva. Dreher sör, Unicum, Marlboro cigi... akkor nap elment tizennyolc ezer.” (10)

A saját életszervezésüket determináló cigány mentalitás és identitás vállalása a 46 éves G.-vel készített interjúban világosan megjelenik. Bár állami munkahelyen megalapozott és Magyarországon szerzett stabil anyagi háttérrel rendelkezik, úgy véli, hogy a cigány munkaetika és ügyeskedő hajlam nem biztosíthat olyan típusú szilárd jövőt a falu cigány lakossága számára, mint a magyar gazdák, a *parasztok* esetében. Érvelését érdemes hosszabban idézni: „[A cigányok vagy a magyarok gazdagabbak?] *Hát vannak a magyarok közt es, de vannak a cigányok közt es. De mindenesetre a magyarok es jobban vannak. A magyarok mindig jobban es vótak, csak a cigánnak van valamije... a magyar embernek megvan, míg a világ az alapja a földektől elkezdve, minden. Azért biztos kenyere van, mind iskola szempontjából egy olyan fontos nagy alapja van, ami megbízható. Ezeknek [a cigányoknak] általában na ugye meg vannak valamennyire anyagilag terjeszkedve, de egy pár év változást hoz azétt... csak a cigán cigánnak marad... csak újból visszakerülne az ember, csak na már mindenkinek valami alapja van, meg tud indulni, de azétt a magyar másképpen van. Hát az iskola szempontokból, a munkahelyek szempontokból, az azé megin más. Ez mindenütt így van. Mindenütt mindenütt, csak annyi, hogy a magyarnak míg a világ vót s míg a világ marad, de a cigánnak hamarosan ma van s hónap nincs. [S ha földet vennének a cigányok?] *Há akkor se tudják annyit művelni s annyit rea áldozni a földre, mind a magyar ember, me a magyar ember úgy született s az annak született... de nem törődik az, munka nélkül akar a cigán gazdagodni s élni, hogy őszinte legyen az ember! Azt gondolja, hogy az úgy fog gazdálkodni, mind a magyar ember? Az soha se! Inkább kiadja másiknak, harmadiknak, hogy dolgozza meg s utoljára felszedi a járandót rólla s ott van. Vannak ilyenek. Neki csak pénz kell, a cigánnak. Legyen minél több...*” (11)*

A cigány etnikumú adatközlő itt a vendégmunka során szerzett jövedelmek átmenetiségére, a pillanatnyi szükségletek kielégítését megcélzó jellegére, elfogyaszthatóságára, felélhetőségére utal. Úgy véli, a magyar lakosság stabil gazdasági helyzetét hosszú távon a földtulajdon és a földcentrikus, önálló gazdálkodási stratégiák, a hagyományos paraszti munkaetika, valamint az oktatás nyújtotta előnyök kihasználása teszi lehetővé.

Michael Stewart több írásában tárgyalja a cigányok munkaetikáját. Lényeges megállapítása, hogy a munkának körükben sajátos éthosza van, ez szorosan kötődik a piacozáshoz, az általa ku-

tatott csoport esetében különösen a lóvásárhoz. A kereskedésből származó pénz mellett, hogy az átvert parasztok fölötti szimbolikus győzelem bizonyítéka, *nyereményként*, tiszta jövedelemként értelmezett, és mint ilyent, ideális eszköznek tekintik más cigányokkal kötött testvériség kialakításához.⁴⁵ Borosnyón ezzel a közösségi jelleggel ellentétben nagy mértékű önállósulás és individualizáció, a családok szintjén fokozott tőkekoncentráció jellemző; a cigányok közösségisége, egységessége kizárólag a magyarokkal való szimbolikus oppozícióban fogalmazódik meg. A mindennapi társadalmi-gazdasági szoros kapcsolatokon alapuló közösség a hosszabb-rövidebb ideig tartó kilépés miatt veszített szociális koherenciájából. A stewarti kapcsolatépítésnek ezért nem található említhető példája, mivel a haszon a borosnyói cigányoknál a magyar lakossághoz hasonló egyéni/családi célokat szolgál.

6. „Kéz kezet mos...” A tevékenységek legalitása és a láthatatlan jövedelmek

A modern piacgazdasági viszonyok közt a munkaerő azon része, amelyet nem sikerül törvényes munkakeretek között lekötni és a tőkés gazdaságba integrálni, az ún. informális szektorban találja magát. Ez a gazdaság kívül esik az államilag monitorizált tevékenységek rendszeréből, jövedelmei ezért nem adóztak, láthatatlanok. A láthatatlan gazdaság jellemző aspektusai: mikrovállalatok (akár családi vállalatok) alacsony szintű tőkés beruházásokkal; az igen magas fokú munkaintenzitás; a vállalkozások gyakran családi jellegűek és a rokonsági vagy a személyi függés viszonyai jellemzik; a foglalkoztatottság bizonytalan és időleges; a szakképzettség és a termelékenység alacsony színvonalú; a jövedelmek alacsonyak és rendszertelenek.⁴⁶

Téglatermelői gyakorlatukkal a borosnyói cigányok ebbe a kategóriába sorolható tevékenységet folytatnak. A helyi adminisztráció azonban helyi szinten kiváltságos jogot biztosít számukra a községi földek kitermelését illetően, az elnéző magatartást a cigányok rendszeresen magas szavazati aránnyal hálálják meg. „[Volt-e hátrányos megkülönböztetés azért, mert cigányok?] *Ugyan semmi, még a néptanács es annak örvend, hogy itt a sok cigányság, s hogy mindig őt válasszák meg... a polgármestert. Hát igen, met ha a magyaroktól függne, már sokszor le volna váltva. [A cigányok mért választják?] Me szeretik. Szeretik, me barátságos ember, jóindulatú ember, tényleg segítőkész. Úgy egyet érez mindenkivel, az emberekkel. S lehet, hogy itt szorultak az emberek több segítségre, nem a magyarok, s többet hajolt utánuk. S viszont az olyan, hogy kéz kezet mos.*” (11, 12)

⁴⁵ STEWART, Michael Sinclair 1994, 139–163, 191–205.

⁴⁶ TÓTH Pál 1998, 179–180.

Politikai vonatoktól eltekintve az ebben a gazdaságban folytatott rejtett jövedelmű tűnékeny tevékenységek ellenére nem beszélhetünk parazita jellegű gazdálkodási formáról, részben azért, mert valójában értékteremtő, termelő tevékenységről van szó, másrészt azért, mert olyan szolgáltatást biztosítanak általa, amely iránt valódi kereslet tapasztalható.⁴⁷ A falu magyar lakói legalábbis addig nyugodtak, amíg a cigányok vet(het)ik a téglát, és nem kényszerülnek tömegesen a magyarok természet/tenyésztett javait megdézsmálni. Fenyegető veszélyként érzékelik az országos politikai átstrukturálódást és az EU-s normák bevezetését: „Szegényeknek már csak ez maradt, ez a téglavetés, ha ezt betiltják, akkor nem tudom, mi lesz velük.” A téglavetés lokális és regionális gazdaságba való teljes integrációját bizonyítja, hogy itt nem számolnak a téglá iránti kereslet esetleges csökkenésével, a tradicionális mesterség eltűnését inkább a politikai-jogi feltételek szigorodásával vélik bekövetkezendőnek.

A kilépést választó csoportok aktivitásának legális részét az ideiglenes tartózkodási engedély képezi. Az építkezések körül vagy egyéb szakmában dolgozók közül senki sem rendelkezik munkavállalási engedéllyel. A budapesti Váci utcában vagy más városokban és falvakban a különféle portékákkal üzletelő-seftelő cigányok állandó stresszben élnek a hatóságok zaklatásai miatt, forgalmazói engedéllyel természetesen ők sem rendelkeznek. A ritka kitiltások magyarázata a sikeresen gyakorolt rejtőzködő magatartás. Többen utaltak arra is, hogy kiépült kapcsolathálójuk, különböző beosztású megbízható ismerőseik vannak a hatósági szerveknél, akiknek módjukban áll *elintézni* az esetleges szankciók lefolyását.

Az üzletelő tevékenység a téglavetéssel ellentétben egyértelműen negatív megítélés alá esik a közvélemény részéről, hisz még a vásárlók számára is nyilvánvaló, hogy nem termelő jellegű, hanem nyereszkes-pénzforgató technikáról van szó, aminek sikeréhez éppen vásárlás által járul hozzá a (gyanútlan?) társadalom. Ebben az értelemben ez a fajta piacozás nem az áruforgalom lebonyolítási aktusaként jelent társadalmilag is hasznos tevékenységet, hanem az emberek átverésén alapuló élősködő gazdasági tevékenységnek minősül.

Ha a borosnyói cigány csoportok munkaerőpiaci státusát vizsgáljuk, a bejelentett és megadózott jövedelmek alapján valamennyiüket az inaktív kategóriába sorolhatjuk.⁴⁸ Valójában minden három-négytagú család rendelkezik legalább két aktív keresővel,

akik tevékenységükkel elkerülik az adórendszer vonatkozásait, megvalósított és felhalmozott bevételeik pedig egyértelműen a nyilvántartások alól kieső feketegazdaságból származó láthatatlan jövedelmek. Ide sorolhatók az itthon maradtak által végzett téglavetés (ami után nem fizetnek az állami kasszába adót), gyűjtögetés, magyar családoknál végzett alkalmi háztáji munkák (hosszabb távú patrónus–kliens viszonyról a magyar–cigány csoportok között nincs tudomásom), és a külföldön végzett feketemunka és illegális árusítás egyaránt.

A pusztá megélhetés, vagy a tőkekoncentráció érdekében végzett tevékenységek az informális szektorban számos, változatos megoldást kínálnak. A választott technikától függően a falusi cigányság alosztályokra osztott, hierarchizált és többé-kevésbé sorba rendezett tömeggé változott, amely csak kívülről nézve tűnik egységesnek.⁴⁹

7. A téglavetés társadalmi kontextusa – az etnikai identitás(ok) leképeződése

7.1. „Eredeti, töről vágott cigányok nem vagyunk...”

A cigány lakosság részéről megnyilvánuló tendencia asszimilációs természetű. Bevallottan vagy tagadva, valamennyi cigány csoport társadalmi szintű törekvése a magyar etnikumhoz való tartozás elfogadottá tételére és szimbolikus megerősítésére irányul.

A magyar nemzethez és a helyi magyar lakossághoz való tartozás képzele presztízsértékű a falu cigányai számára. A cigány–magyar együttélési viszonyt kísérő egyoldalú asszimilációs szándékot a székelyföldi cigányság helyzetét leíró tanulmányukban Biró és Oláh *beépülő modellnek* nevezték.⁵⁰ Stewart már teljesen integrálódottaknak nevezi azokat, akik megpróbálnak a nem cigányokhoz (a magyarokhoz) hasonlóan élni, és letagadják cigány származásukat.⁵¹ Az általa kutatott közösség esetében erőteljes oláh-cigány öntudatról és tradícióról beszél, ahol az asszimilációs szándék egyenértékű az öröklött kulturális miliónek – az oláh-cigány kultúrának – a tagadásával. Ezzel szemben Nagyborosnyón a több generációra visszanyúló akkulturáció általános, a nem cigányokra jellemző életmód korai adaptálása, és a cigány származás tagadása. Stewart érvelésének fényében a borosnyói cigányok 70–80 százaléka teljesen integrálódottak lenne tekinthető, ez a terminus azonban nem fedi a lokális valóságot; a cigányokat tekintve inkább közeledésről lehet beszélni, mint részleges vagy teljes társadalmi-kulturális integrációról.

⁴⁷ Vö. TÓTH Pál 1998, 181.

⁴⁸ Ez arányaiban megfelel a cigányok országos szakképzettségi mutatóinak. Az 1992-es felmérés szerint a romániai cigányok 80%-a szakképzetlen. ZAMFIR, Elena – ZAMFIR, Cătălin 1993.

⁴⁹ Vö. TÓTH Pál 1998, 184.

⁵⁰ BIRÓ A. Zoltán – OLÁH Sándor 2002, 42.

⁵¹ STEWART, Michael Sinclair 1994, 30.

A borosnyói magyar közösség legnagyobb szociális problémája a lokális identitások összetételi arányának strukturális megváltozása, az egykor kisebbségi cigány etnikum fokozódó dominanciája. A cigányok számával kapcsolatban Borosnyón is, akárcsak más települések esetében a félrevezető hivatalos statisztikai mutatók mellett csak szóbeli közlésekre, illetve az ezekből kirajzolódó (nem hivatalos) etnikai térképre szorítkozhatunk.⁵² Valamennyi helyzetértékelés alapján a 20. század második harmadától kezdődően a cigány közösségben meredek demográfiai felívelés következett be, ezzel párhuzamosan, az akkulturációs mechanizmus mentén haladt a többségi magyar identitás vállalása. Cigány perspektívából szemlélve a jelenlegi népesedési folyamatokat, „ha egyáltalán »kérdés« vetődik fel, az a »gázszokás«”.⁵³

Az eredettel kapcsolatosan többen a környező falvakat jelölték meg kibocsátó közegnek, amelyekben jelenleg is feltűnően sok cigány él. Markáns tendencia a magyar ősre való genealógiai visszavezetés, a keverék származás hangoztatása, és a nem tiszta (nem sátoros) cigány identitás építése: „*A cigányok egy része Angyalosról, a mi szüleink Márkosfalváról származtak, ezek mind rókonságba vannak, mind magyar emberektől kezdtek származni. S akkor az egyik hanyagabb vót, a másik ilyen cigány nőt vett el feleségül, és így maradtak, ilyen fele cigánynak s fele magyarnak. Ezek a feltételek vannak minálunk. Ezért gondoljuk mi magunkot, hogy olyan keverékfélék vagyunk... eredeti törzsről vágott cigányok nem vagyunk, egyik ilyen, a másik olyan... felemás.*” (11)

Sokan tudják, hogy a 20. század derekán a cigányok a falu periférikus térrészén álló közös telepen éltek, ez után kezdődött meg a stratégiaileg nagy fontosságú (számukra szimbolikus jelentőségű) terekre, a faluba és főleg a főút mellé való beköltözés, amit az iparosodó városok munkásigényeire válaszoló székely lakosság urbánus környezetbe költözése és ezzel egy időben a természetes kiöregedés segített elő, gyorsított fel. „*Ott benn, benn a Cigányrét... vót egy nagy terület nekik, ott laktak, egy tófészek vót, s mind ott laktak ezek a borosnyói cigányok, osztán kicsidenként kerültek ki a központba, a faluba, ide-oda, azért egyrészt mondjuk azt, hogy szegényebbek vótak annak idején, hogy nem mind most, hogy úgy el vannak gazdagodva, hogy egyik itt s a másik... maholnap meg se ismeri a cigánt, annyira el vannak gazdagodva.*” (11)

Az identitás megkonstruálása csoportfüggő, meghatározásában nagy vonalakban két ellentétes törekvés érvényesül, azonban minden csoport öndefiníciója helyzetfüggő. A szegények részéről az adaptálódási hajlam mutatkozik meg, amit a magyar

önazonosság vállalásában és indokolatlanul gyakori hangoztatásában érzékelhetünk. Választásuk a gazdaságilag periférikus helyzetet igyekeznek a sűrűn szóvá tett kulturális mintakövetéssel szimbolikusan kárpótolni. A mindennapi belső kommunikációban, illetve a vásárok megkötésekor azonban előtérbe helyezik *szegény cigány* identitásukat a más etnikumú vevő emberségére építkezve. A más környezetben élő nem cigány lakosokat egymás közt egyszerűen *magyaroknak* nevezik, ezáltal implicit módon utalnak saját egyéb – nem magyar – nemzetiségükre.

Bár nem őriznek tipikus kulturális jegyeket (pl. jellegzetes viseletet, nyelvet), a gazdagok számára könnyebben vállalható a cigány identitás, ők a cigány jellem pozitív értékeit emelik ki (pl. ravaszság, amellyel túljárnak a parasztok eszén), amely révén meggazdagodhattak. Ez a cigány csoport sem osztja a magyarok elcigányosodással kapcsolatos félelmeit, nézeteit, s kiemelik, hogy a cigányok kifejezetten törekednek a magyarokéhoz hasonló kulturális szintre való emelkedésre: „*Ki vannak művelődve má a nagyja. Nincs annyi baj, nincs annyi bétörés, nincs annyi lopás, nincs annyi nehézség, me mindenki el van foglalva a pénzzel, a mindennapi kenyérrel, a hajsza után célja van, másabbak lettek.*” Ezt a megengedő viszonyt később ugyanaz a cigány nemzetiségű informátor meg is kérdőjelezi, s a cigányokra irányuló kizárási technikák legitimitását nem vonja kétségbe: „*Borosnyó s Gelence, Kovászna megyébe ezen a két helyen van a legtöbb cigány. De akármilyen művelődés, akármilyen... valamennyire csak cigányok vagyunk.*” (11)

A falu belső tereinek etnikai homogenitása a rendszerváltozás után rohamosan megbomlott, s egy térbelileg és társadalmilag marginalizált etnikum törekszik beépülni, etnikailag egynemű teret létrehozni. A több pénzzel rendelkező cigány családok igyekeznek beköltözni a központi lakóházakba. A szegény családok törekvése ezzel megegyező, a központban álló egykori gyógyszerár épületét például cigányok lakják – bármiféle engedély nélkül, ugyanígy a rendőrség tömbházának egyik szárnyát is. A magyar lakosság az, amely rosszállóan figyel a központ etnikai átrendeződését és az ott folyó destruktív megnyilvánulásokat, épületrombolást („*lelakták a gyógyszerár szép épületét?*”). A központ feltöltésével megszűnik a cigányok korábbi térbeli kirekesztése, a magyarokkal közös nyelvet és a közös vallást azokkal közös térben igyekeznek közösen használni és megélni. A falu centrumára irányuló térhasználati módosulásnak egy kifele irányuló tendenciája is fokozottan előtérbe kerül, ez azoknak az utcarészeknek a folyamatos bővülése, szélesedése,

⁵² FÜLPESI Gyula – KISS Dénes 2001, 6.

⁵³ STEWART, Michael Sinclair 1994, 11.

amelyekbe a meggazdagodott cigány családok új házakat építenek.⁵⁴

Elfogadhatatlan a magyarok szempontjából a cigányoknak azon törekvése, amely során magukat magyarként határozzák meg. Ezt többnyire az anyanyelv megjelölésével bizonyítják: „*Mi magyarok vagyunk, há te nem vagy magyar? Én nem tudok cigányul!*” (1) Jelentős hányaduk még felekezeti is a magyar lakossággal képez homogén (református) egyházközösséget.

A B. család például személyes dokumentumaira hivatkozva bizonyítja a magyar nemzethez tartozását, gyanúsításként értelmezik és tiltakoznak az esetleges cigány identitás gondolata ellen: „[Milyen nemzetiségűnek vallják magukat? Magyar, román?... cigány?] *Magyar! Buletinbe látott, hogy írja cigán? Há magyar. Há nekem a izébe úgy van írva: magyar. A buletinbe es, a livrétbe es, s a keresztlevélbe es.*⁵⁵ *Természetes dolog. Cigányul nem tudunk – maga tud-é? [Én nem.] – Én se. Éz így van.*” (1) Arra nézve, hogy még számukra sem teljesen egyértelmű a magyar identitás, és még nem történt meg teljesen a magyar önazonosság mentális adaptációja és beépítése, jó példák azok az egymás közti perlekedések, amelyek során ezek a „magyarok” cigányozzák egymást. A külföldre járó családok meggazdagodása azért teremt frusztráltságot és vált ki irigykedéssel telített vegyes érzelmeket, mert tudják: azok is ugyanolyan cigányok, mint az itthon maradt szegény társaik.

– [Ezek a gazdagok... magyarok vagy románok?]

– *Cigányok, min mü!*

– [De maguk nem cigányok...]

– *Magyar cigányok.*

– (szomszéd) *Nem vagy sátoros, hogy legyél cigán!*

Eredeti magyar vagy, a buletinodba azt írja: magyar. Milyen véred van?

– *Há piross.*

– (szomszéd) *S a magyarnak, románnak milyen van?*

Az identitás társadalmi térbe való kivetítéseként a pénzesebb cigány családok a magyar háztartások mintájára székely kapuk állításával reprezentálják választott etnikai identitásukat, a magyart.⁵⁶ A székely kapu a lokális társadalmi integráció és az anyagi jólét szimbóluma is egyben.⁵⁷ A kapu mint identitásjelölő objektum ezzel elveszti szimbolikus jelentőségét, el-

terjedése a cigány lakosságnál a magyarok szempontjából visszautasított, de folyamatban lévő jelenség.

7.2. „*Mind cigán, drága...*” A téglavetés gyakorlata egy idős cigány család szerint kizárólag rájuk, cigányokra korlátozódott, magyar ember régebb sem és most sem foglalkozik ezzel. „[Sokan foglalkoznak?] *Sokan. Téglavetők ezek.* [S csak magyarok vagy cigányok?] *Cigán, mind cigán vót drága.*” (13) Ezzel egybehangzó a magyarok álláspontja, mely szerint a cigányok bármilyen házat építenek, és bármilyen kaput állítanak eléje, akkor is cigányok maradnak a mentalitás és az erkölcsi érzék, valamint a gazdálkodási formák, a háztartás és az életszervezés szempontjai alapján.⁵⁸ Borosnyó cigány közösségeinek magyarként való elfogadása mindeddig nem történt meg, és minden jel arra mutat, hogy nem is fog megtörténni az etnikumok közt húzódozó társadalmi és kulturális szakadék miatt, nem közelíti az egymás mellett élő nemzetiségeket az a tényként megfogalmazott vélemény sem, hogy „*mind művelt iskolások a cigányok, a régi-régi cigán szokást kezdik hagyni.*” (11)

Összefoglalva elmondható, hogy az együttélési technikák a két etnikum részéről másként nyilvánulnak meg, sőt a gazdaságilag eltérő háttérrel rendelkező cigány csoportok is sajátos módon élnek meg az etnikumközi viszonyt. A magyarok részéről következetes szegregálódási törekvés nyilvánul meg, a szegényebb cigány családok fokozottan asszimilációs, integrációs hajlamúak, a tehetősebb cigányok nagyobb arányban vállalják cigány identitásukat, és folyamatos szimbolikus rivalizációt folytatnak, amikor javaikat a magyarok gazdaságaival hasonlítják össze. Mivel a cigány lakosság által űzött mesterség a magyarok önelátó gazdasági berendezkedésétől alapjaiban elütött, az egymás mellett élés más székely falvakhoz hasonló⁵⁹ gazdasági együttműködésre, szimbiózisra nem teremtett feltételeket, ezáltal az etnikai jegyekre irányuló távolságtartás gazdasági szinten is konszolidálódott.

8. A falu etnikai térszerkezete. Közösségi modellek

A cigány családok által lakott tereit a falunak lényegében két nagyobb egység öleli fel. A legsajátosabb, jól körülhatárolható cigányok lakta térrész a falun belül minden kétséget kizáróan a jelen dolgozatban többször emlegetett Cigányrét vagy *gödörök*.

⁵⁴ Korond példáján ugyanez a tapasztalat. BIRÓ A. Zoltán – BODÓ Julianna 2002, 137–169.

⁵⁵ A személyes dokumentumok közül a keresztlevélben és a személyi igazolványban (*buletin*) nincs feltüntetve a nemzetiség, csak a kötelező katonai szolgálat letöltését igazoló dokumentumban (*livrét*).

⁵⁶ Az identitás vállalásának szituáció-függősége a gazdag csoportnál is helytálló. Gazdagságuk fitogtatása közben a narratívumok szintjén ők vérbeli cigányok, akik átverik és ezáltal gazdaságilag túlszárnyalják a magyarokat. Ezzel szemben egy-egy magángaz-

daság arculatának kialakításakor érzékenyen figyelnek az identitás kinyilvánítására: a külső jegyek itt a magyar önazonosságot kell tükrözzék.

⁵⁷ KOTICS József 1999, 128–129; POZSONY Ferenc 2002, 98–99.

⁵⁸ Foglalkozás szempontjából például nem történt jelentős változás az elmúlt száz évben, ugyanúgy a téglavetés juttatja bevételekhez a cigány lakosság jelentős hányadát.

⁵⁹ Vö. a homoródalmási példával: OLÁH Sándor 2004a, 227–237.

A territoriális integráció útjára lépett cigány családok a falu minden utcáját lakják, a központ és a fő utca tereinek birtoklását pedig feltűnően sokan tűzték célul. Annak ellenére, hogy az anyagilag jobb helyzetű családok nem alkotnak kompakt egységet a belső struktúrában, azaz szétszórta vannak jelen az utca etnikai térképén, életmódjukban több közös vonás is fellelhető, amelyek elütnek a körvonalazhatóbb közösségi szellemben élő cigányréti családok életszervezési mintáitól, és indokot szolgáltatnak arra, hogy a *gödörök* cigányaival szembeállítható közösségként definiáljuk őket.

8.1. Kompakt közösség. A Cigányréten a 8–10 vályog- és faház esetleges összevisszaságban épült, kerítés nem választja el azokat egymástól. Egymás ingó és ingatlan tulajdonát, a gazdaságok határait és a tulajdonviszonyokat a közös tudás révén tartják számon. Így minden itt lakó tudatában van a szomszédos telkek ténylegesen rögzítetlen határvonalainak, amelyeknek átlépése, figyelmen kívül hagyása azonban rendszerint nem ütközik elítélő magatartásba.⁶⁰ Bár minden családnak megvan a maga ajtóeleje, a tagolatlan tereket közösen használják: „*Minék tegyünk kerített? Hogy válasszuk el egymást? Úgyes tudjuk, ki hol lakik.*” A közös területen élők közti társas viszony meghatározott körvonalú gazdasági közösséget jelent, egyfajta nagycsaládi integrációs formát is feltevez egyben.

Az itt élő cigánycsoportra jellegzetes közösségi életmód jellemző, a térhasználathoz hasonlóan egymás tárgykészletét, munkaeszközeit is szabadon, olykor kéretlenül használják.⁶¹ A kicsi, átlátható közösségben a nyilvánosság előtt zajlik a kisebb-nagyobb volumenű téglavásár, amelyből rendszerint szimbolikus részesedést, szeszes italban számított áldomást követelnek a közelebbi-távolabbi szomszédok is maguknak. A téglavetésben igen ritkán, az eladás fázisában és a téglák számolásában, a megrendelő autójára/szekerére való felrakásnál annál inkább törekszenek segítséget nyújtani. Ebben a hozzáállásban a közösségi segítségnyújtáson túlmenően az áldomás bebiztosításának a szándékát látom. Az üzletkötések bizonytalanságának egyik stratégiai megnyilvánulása, hogy nem, vagy nem szívesen kölcsönöznek egymásnak kisebb pénzüsszegeket. A kézhez kapott összegből vásárolt alkohol messzemenően a kollektivitás kifejezője lehet, míg magával a pénzzel min-

den háztartásban úgy gazdálkodnak, hogy tudják: senkire sem számíthatnak utánpótlás tekintetében.

Az itt élők a szolid csoporttudat mellett reménykedve ábrándoznak arról, hogy valamikor ők is kiköltözhetnek a főútra, megszabadulva a gödörkbe szorult nyomortól és az itt élők többszörösen hátrányos helyzetétől, stigmájától.

8.2. Diaszpóra. Cigányok a falu belső tereiben. A *falusi cigányok* a fenti csoporttól nemcsak térben különülnek el; ennél hangsúlyosabb jellemvonás a sajátos életminta-követésük. Ők külföldi és itthoni keresetüknek köszönhetően sokkal jobb anyagi helyzetben élnek, mint a fentebb tárgyalt cigány etnikumú falustársaik. Az időszaki migráció sok család számára a kétlaki életmódra való berendezkedést hozta magával. A két csoport közti gazdasági szakadékon túlmenően ennek a térbeli és időbeli kimozdulásnak tulajdonítható az a kulturális távolság, amely a mindennapi gyakorlatban nyilvánul meg. A huzamos távöltözés miatt leépülőben vannak a szociális-gazdasági kapcsolatok, és csupán azon családok között marad fenn, amelyek ugyanazt az életstratégiát követik, vagy amelyekkel komplementer viszonyt⁶² építettek ki. A Magyarországon dolgozók gyakran üzennek hazatérő borosnyóiaktól családtagjaiknak, rajtuk keresztül akár apróbb küldeményeket, pénzt is juttatnak haza. A nem minden esetben reciprok segítségnyújtás munkaszerzés és -vállalás esetén is megnyilvánul: többen beszervezték rokonaikat, közelebbi ismerőseiket a fekete vendégmunka hálózatába, illetve alapvető eligazítást nyújtottak a piacozás feltételeit és lehetőségeit illetően a kezdő, társadalmilag közeli kötelékben álló falustársaknak.

Bár valamiféle közösségi kohézióról, együvé tartozásról, a szegény cigányoktól elkülönítő szegregációs tendenciáról lehet beszélni az ebbe a csoportba sorolt családokban, a köztük fennálló viszony inkább nagyon látványos, ismétlődően megfogalmazódó *gazdasági szempontú kollektív identitást* jelent, a kulturális és etnikai önazonosság másod- és harmadrangú tényezők az egyén és a családok identitásának megkonstruálásában. A szegényebbek közt tapasztalt kollektivitás itt individuális érdekekkel cserélődik fel, a főútra kiköltözött családok egymással szembeni attitűdje a gazdasági rivalizálás, a látványos tőkebefektetésben való folyamatos rálicitálás a szomszéd javaira. Ezt a versenyhelyzetet a papíron

⁶⁰ Az egységes mentális térképen az általuk belakott terület úgy mond közös használatban van.

⁶¹ Ez vonatkozik a téglavetésnél használt eszközökre, és más jellegű tárgyakra is. Szemtanúként tapasztaltam, hogy a többszöri visszatértemkor „belépőnek” szánt pálinkát Bódi A. az otthon nem tartózkodó egyik szomszéd házából hozott poharakba töltötte, amelyeket használat után mosatlanul vitt vissza és tett a helyükre.

A helyzet érdekessége, hogy ekkor a Bódiék háza előtt álltunk, ahonnan sokkal hamarabb hozhatott volna pálinkáspoharat.

⁶² Ez a kiegészítő kapcsolat például abban nyilvánul meg, hogy amíg az egyik család Magyarországon jövedelemszerző tevékenységet végez, egy másik itthon előzetesen megkötött (gyakrabban szóbeli, mint írásbeli) szerződés alapján előállítja azt a téglamennyiséget, amely a migráns család házépítéséhez szükséges.

tisztázott tulajdonviszonyok, a gazdaságok közötti rögzített és szigorúan betartott határok, az ezeken belüli folyamatos, (olykor) szimbolikus építkezés, és a háztartás külső arculatát meghatározó *kapuemelés* is visszatükrözi.

Kölcsönért ebben a mikrotársadalomban *nem illik* fordulni, igyekeznek úgy gazdálkodni a megszerzett javakkal, hogy lehetőleg senkire ne szoruljanak még nagyobb volumenű befektetés okán (mint pl. a házépítés) sem. A reprezentációs megnyilvánulások folyamatos újratermelése közepette a kölcsönkéréshez a migrációból származó javak mennyiségével össze nem egyeztethető módon gyenge anyagi háttér és nagy szegény képzete konnotálódik.

A pazarló életvitelt folytató személyekkel/családokkal (pl. M. esete) szemben ez a csoport elítélő magatartást tanúsít. A szegény (itthoni téglavető) és a gazdagabb (migráns) cigány csoportok szembenállításának ez a javakkal szembeni attitűd is komponense. Azzal, hogy az utóbbi csoport tagjai arra töreksenek, hogy munkájuk/tevékenységük eredménye minél látványosabban mutakozzék a falu értékeinek szimbolikus struktúrájában, a magyar közösségekben domináns munkamorálhoz és gazdaságépítő stratégiáikhoz hasonlít, ami bizonyos szintű elfogadottsággal, integrációt megengedő szándékkal egészül ki a példaképnek tekintett magyar közösség részéről.⁶³ A szegényebb réteg ezzel ellentétben gyorsan feléli a nehezen megszerzett jövedelmet, vegetáló életmódjával pedig az etnikumtól elvonatkoztatott többség megvetését és kirekesztő magatartását provokálja ki.

9. A gazdasági gyarapodás felekezeti aspektusai

9.1. A református cigányok vallásgyakorlása. A felnőtt cigány lakosság a keresztség iniciációs rítusa alapján református vallású. Nyilvános hitéletét kevés kivétellel kizárólag az emberélet nagyobb fordulói alkalmával gyakorolja, egyébként a cigányok – más falusi gyülekezetekhez hasonlóan – távol maradnak mind az istentiszteletektől, mind az egyházi közteherviselés gondjaitól. Az egyházzal szemben tanúsított passzív viszonyulásuk árnyalataiban változik a gazdasági-társadalmi eredők mentén meghúzott határok, a gazdasági hierarchia fokozatain belüli családok, valamint azok tagjai szintjén. A szervezett egyházi életben való részvétel érdek- és alkalmfüggő: szokványos ünnep- és vasárnapokon a cigányság távol marad, a karácsonyi ajándékozás és a külföldi egyházi

segélyek szétosztásakor a magyar lakosság szerint a cigányság „*felháborítóan*” felülreprezentált.

A református gyülekezet a megélt református hit alapján nem szerveződik egységes egészbe, hanem az etnikai identitás által meghatározottan, *anyakönyvileg* két református – magyar és cigány – gyülekezet körvonalazódik. A közös templomhasználat, a közös úrvacsoravétel, a közös kehely használatának riadalma a magyar lakosságot arra ösztönzi, hogy az elvértve templomba járó néhány cigány személlyel szemben folyamatosan kizáró-eltávolító magatartást tanúsítson, és ezt a lehető legnyíltabban tegye. A környező orbaiszéki falvakban is jelezték, hogy a közös úrvacsorai kehely használata miatt templomba járó magyar egyháztagek mondtak le az úrvacsorában való részesülésről.⁶⁴

Bár egyházon belüli vallásos élete igencsak visszafogott, annál nagyobb a cigányság hatása a belső egyházpolitikai életre. Ez a befolyás nem aktív hozzáállásban, érdemi döntésekben vagy tettekben áll, hanem hosszú távú következményekkel járó erőszakos megnyilvánulásokban konkretizálódik. Kutatásom kezdete óta egymást váltva három lelkész szolgált Nagyborosnyón. Mindannyiuk a fokozott, állandó fenyegetettség érzésében munkálkodtak a gyülekezetben a cigányok kiszámíthatatlansága, indulatosága miatt. Kettő a kirobbanó konfliktusok és a megkárosítások miatt távoztak a gyülekezetből.

9.2. „*Vannak cigányok, akik finomak...*” A Jehova Tanúi szekta. Romániában a rendszerváltozás után a hivatalosan jegyzett és társadalmilag kanonizált vallásokkal szemben fellépő, új világmagyarázó rendszert, új életmintát felkínáló vallási alapú szervezkedések (szekták) jelentek meg, illetve vállalták fel a nyilvánosságban is korábban rejtett jelenlétüket, aktivitásukat. A vallásszociológiai szakirodalom a szekták, kisegyházak megjelenését és a tradicionális, társadalmilag domináns vallási doktrínáktól történő tömeges elfordulást a változó társadalmi-gazdasági körülményeknek és a társadalom szegmentálódásának tulajdonítja.⁶⁵ A kommunista diktatúra 1989-es összeomlásával és a modernizációs folyamatok társadalmi-gazdasági szintű gyors beindulásával e megállapítás nálunk hatványozott igazságtartalmat fed. Tény, hogy ezek a kisegyházak meglehetősen sikerrel gyarapították tagságukat a református falvakban, s feltűnően sok átkeresztelkedőt számláltak éppen a cigány népesség soraiból.⁶⁶

⁶³ A cigány lakosság társadalmi befogadásáról érdekes módon sehol nem lehet olvasni. Azokon a székely-magyar településeken, ahol a cigányság megpróbál társadalmilag közelebb helyezkedni a magyar lakossághoz, törekvése kemény ellenállásba és elszigetelődésbe ütközik, az etnikumok egymás mellett élése sehol nem jelent együttélést. Az eddigiekhez lásd még FOSZTÓ László 1997, 65–82.

⁶⁴ Például Cófalván, ahol egy templombajáró idős székely gazda több évig tüntetően elmaradt az istentiszteletekről. Más településeken a magyar közösség tagjai nemtetszésüket fejezték ki az esetleges *közösködést* illetően.

⁶⁵ HAMILTON, Malcolm B. 1998, 239.

⁶⁶ KINDA István 2005, 114–118.

A pünkösdisták és a különböző neoprotestáns csoportok mellett a Jehova Tanúi az egyik leghangsúlyosabban teret hódító szekta. Újabb követőket a kívülállók személyes megkeresésével és meggyőzésével, azaz *térítő munkával* biztosítják. A szervezet életképességét hívei számának látványos gyarapodása és terjeszkedésének gyors üteme is jelzi.⁶⁷

Azokat a személyeket, akik megkeresztelésük-nél fogva valamely történelmi egyházba tartoztak, és vallásukat az új tanok követésével elhagyták, az erdélyi magyar rurális közösségek a szocializmus idején kizárásos technikákkal a társadalom peremére szorították. Az aranykorszak történelmi periódusában (is) a nemzeti identitás erősítését és kinyilatkoztatását, a magyarság megtartó erejét egyértelműen a beszűkített tevékenységű, rejtőzködő vallásgyakorlásra kényszerülő és berendezkedő magyar történelmi egyházak jelentették. A vallás elhagyása szimbolikus síkon a magyarság megtagadásának és a román hatalom melletti felzárkózásnak negatív képzetét társította az öntudatosabb magyar közösségekben. Sok településen ezért a protestáns és katolikus gyülekezetek a felekezetük elhagyására buzdító jehovisták házaló-térítő akcióját a magyarság nemzeti értékeitől való megfosztásként, az identitás leépítésének közvetett szándékaként értelmezték, még akkor is, ha falubeli magyar etnikumú ismerősök toboroztak új szektatagokat, és – főleg a nyilvános szférában – határozottan elutasították azokat. Ezt a közösségi tartózkodó magatartást intézményesítette a kommunista államhatalom is, amely szigorúan tiltotta az efféle szervezkedéseket a marxi-lenini vallásellenes materialista elvek érvényességének jogán. Ellenállásként hatott emellett az, hogy a Jehova Tanúi férfi tagjai a vallási meggyőződésre és egyházuk dogmáira hivatkozva megtagadták a kötelező katonai szolgálatot. A vallási üldöztetés ezért főleg ezeket a sorköteles férfiakat érintette, és sokakat közülük hosszabb-rövidebb ideig tartó börtönbüntetésre is ítélték. A szekta vitalitását bizonyítja, hogy a faluközösségek elítélő magatartása és a hatalom üldöztetései közepette is gyakorolták hitüket, összejöveteleiket kisebb-nagyobb rendszerességgel megszervezték egy-egy magánháznál, és meggyőződésükben megmaradva túlélték a tiltó politikai rendszert.

A rendszerváltozás után ez a vallási közösség nagyobb erővel, megújulva lépett a szélesebb nyil-

vanosság elé. Egy-egy településen belül azok a családok váltak a vallási-ideológiai eszmék fő terjesztőivé és irányítóivá, akik a szocializmus alatt is megmaradtak hitük mellett. Ők a diktatúra bukását az ellenük korábban elkövetett vétségek isteni megtorlásaként értelmezték, meggyőződésük visszaigazolását és egyben terjeszkedő-térítő tevékenységük legitimációját látták a bekövetkezett történelmi események kiváltotta változásokban felfedezni. Bár a vizsgált faluban nem, számos más településen ekkor jelentek meg az első házaló Tanúk, akikhez az újrjéledő magyar kisközösségek meglehetősen gyanúval viszonyultak, közelebbi megismerésük pedig ellenszenvet generált a lakosság legnagyobb hányadában.

A történelmi egyházak életében való hátrányba kerülés és a vallásgyakorlásban is megmutatkozó társadalmi rétegződés elsődlegesen a falusi cigányokat defavorizálta.⁶⁸ Lényeges magyarázó tényező az, hogy a szekta térítő munkája nyomán a magyar közösségtől eltérően a cigányok közt nem hatott a vallás – és közvetve az identitás – elvesztésének riadalma, hanem ellenkezőleg, sokan a magyar közösségbe történő integráció kínáló lehetőségét látták benne. A nemzetiségtől elvonatkoztatott, interetnikus testvéri közösség képzete ezért a meggyőzés találó érveként működött csoportjaikban, és további pozitív adottság volt, hogy új gyülekezetükben egyenlőségi viszonyok közt gyakorolhatják hitüket (ezt csak fokozta annak hallatlan intézményes lehetősége, hogy az új egyházban bármelyik hívő képzettségétől függetlenül akár alkalmi prédikátori státust is betölthet).

Az Igazság tanítása mellett a belépést elősegítendő a jehovisták meggyőző technikaként az anyagi segítségnyújtást alkalmazták a szegényebb cigány lakosság körében. Az ilyen segélyakciók során a megcélzott család nemcsak alapélelmiszereket és ruhaneműt kapott *ajándékba*, hanem jelentős pénzüsszeggel is gazdagodott. A gazdasági felkarolás szándéka ellenére számos cigány család távol maradt a vallásos összejövetelektől, a vallásgyakorlás alkalmainak sűrűsége, az addigi életvitel gyökeres megváltoztatása, az alkoholfogyasztás és a dohányzás teljes mellőzése taszító, kényelmetlen tényezőként hatott a szabad időhasználatot és az italozó mulatozást kedvelő cigányság között.⁶⁹ Talán ennek tulajdonítható a váltás a szekta részéről, hogy a későbbiekben igyekeztek kizárólag a biztos belépőket

⁶⁷ A 19. század végén Amerikában alapított szekta az óceán átívelve Európában olyan ütemben kezdett híveket toborozni, hogy egyes délkelet-erdélyi falvakban – pl. az orbaiszéki Páván – már az 1930-as években magyar ajkú követőkre talált. Az új vallást követőket nem nézték jó szemmel, és főleg nem vették komolyan. Falumonográfiájában Bartha Károly az egyik „híres kurvát” nevezi meg a szekta első falubeli követőjeként. BARTHA Károly

é. n., 351. Az információt és a forrás rendelkezésemre bocsátását Szőcsné Gazda Enikőnek köszönöm.

⁶⁸ JÁVOR Katalin 2000, 817.

⁶⁹ Komolynak számító cigány család tagja szerint: „Ezek itt nem szabad, hogy egy születésnapot, egy karácsonyt, egy búsvétot megünnepeljenek. Há mi értelme van akkor annak, hogy dolgozunk, s semmit nem élvezünk belőle?” (3) Egyedül élő fiatalember véleménye

jutalmazni.⁷⁰ Az erősebb magyar egyházközösségek tagjainak elutasító viselkedése az amúgy is kirekesztett cigányságot meggondolandó lépésre kényszerítette, ennek ellenére a jehovisták részéről megnyilvánuló erőszakos integrációs szándék számos új cigány tagot csalogatott a szekta berkeibe.

A demokrácia a Nagyborosnyón élő cigány közösségeket viszonylag nagy szegénységben és munkanélküliségben találta. A munkahellyel rendelkező keveset elsőként tették az utcára a leépülő állami vállalatok. A negatív etnikai megkülönböztetés gyenge gazdasági háttérrel és alacsony képzettségi mutatóval, valamint fokozódó munkanélküliségi rátával társult, helyzetük ezért a kapitalista versenyhelyzet küszöbén is többszörösen hátrányosnak minősült.

A Jehova Tanúi szektába tartozó borosnyóiak – akárcsak az ország többi részein élők – a kommunizmus évtizedei alatt üldöztetést vállaltak. A szekta ezen a településen az 1970-es években lépett fel nyilvánosan, és már az első bekeresztelkedők között volt az a téglavető cigány család, amely a rendszerváltás után három gyermekével és azok időközben kialakult családjával a helyi gyülekezet hajtómotorjaként vállaltak szerepet. Az 1990 utáni szabad vallásgyakorlás és sikeres propagandamunka eredményeként megrugaszkodott a bekeresztelkedők száma, jelenleg a faluban a Jehova Tanúi kb. 150 tagot számlálnak.

Az első térítők még magyar etnikumúak voltak; a református egyházat fokozatosan elhagyó és Tanúnak álló cigány családok közössége azonban gyorsan túlnőtte a magyarokét, és a szektához a „*cigány vallás*” képzetét kezdték társítani a falubeliek. Ez a tény mára már annyira taszító erőként működik a magyar lakosság körében, hogy magyarnak a helyi gyülekezetbe való belépési valószínűsége minimálisra csökkent: „*Kevés a magyar közöttük, sokan lennének, csak szégyellik, hogy a cigányok közé békeveredjenek. De ha mondjuk nem lenne annyi cigány, akkor lehet, többeket érdekelne ez az Igazság.*” (12)

Néhány évvel ezelőtt az amerikai központból kapott kölcsönrel a Tanúk közössége imatermet épített, ahol rendszeres vallásos összejöveteleiket tartják.

A szekta protestáns faluban való megjelenésekor kialakult, valamint az azóta eltelt évtizedek alatt kisebb nagyobb mértékben megváltozott közvélemény alapján több viszonyulási modell vezethető le a felekezeti egymás mellett élés jelenségéről.

a.) Részleges elismerés. A magyar közösség úgy véli, hogy a jehovista cigányok sokkal rendesebbek,

életmódjuk, erkölcsaik a magyarokéhoz áll közelebb. A szektába tartozás cigány szempontból történő értékelése is pozitív: „*nem isznak, nem szivaroznak, rendesek; ...nem részeskednek a családba s így nyuguttabban elvégezzük a munkákat, me segitt a család*”. Ők maguk úgy vélik, a magyar közösség toleránsabb a jehovista cigányokkal szemben, ami a mindennapi élet cselekvéseiben is megnyilvánul: „*vannak cigányok, akik finomak, s megbecsülik őket*”.

b.) Elkülönítő és elkülönülési tendencia. Kutatásunk falvának narratív diskurzusában a mindennapok szintjén is jelen van a több felekezet együttéléséből adódó kulturális differenciáltság tudata, és – talán a szekta hangsúlyosabb jelenléte óta eltelt másfél évtized okán – a tartós, lényegében egyirányú intolerancia állapota domináns a mikroközösségben. Különösen negatív előjelű a *hívőknek* a cigány lakosság integrációját megcélzó törekvése. Mivel magas arányban képviseltetik magukat a település társadalmán belül, a nyilvánosságban folytatott verbuváló tevékenységük és folyamatos számbeli gyarapodásuk miatt a református lakosság reális társadalmi veszélyként éli meg jelenlétüket, és lehetőség szerint teljes szegregációjukra törekszik.

A Jehova Tanúi közösségébe tartozó cigány családok életvitelük miatt *önként* is elkülönülnek a cigány közösségen belül, de ez a kiválás a református cigányok és magyarok szemszögéből stigmatizáltságot, társadalmi kirekesztettséget is jelent. Életmintájuk teljesen elüt a református cigányokétól. A fiatal például „*az alatt az idő alatt, amíg menne katonaságot csinálni, menyen hirdetni Jehova királyságát*”. Visszatetsző tény a magyar lakosság szerint, hogy éppen az analfabéta vagy alulképzett cigány lakosság hirdeti Jehova királyságát, tanítja meg a Biblia értő olvasására és helyes értelmezésére az iskolázottabb magyar lakosságot, miközben betanult idézeteken keresztül utalnak, „*hivatkoznak*” a Biblia igéire.

c.) Közömbösség. A magyar és a nem jehovista cigány lakosság megoszlik a részleges elismerő és az elkülönítő csoportok közt. A szegényebb cigányok nagyobb arányban néznek fel a *hívőkre* gazdasági okok miatt, a tehetősebbek inkább megvetik azokat. A magyar lakosság inkább közömbösnek tartható. Véleményalkotó szituációban a pozitív álláspont mellett szól a megváltozott életmódok tapasztalata, a jehovista csoport etnikai összetétele viszont negatív tényező, és szintén az a történelmi egyházzal való szembenállásuk.

az esetleges belépésről: „*A hívők nem szivaroznak... én például gyermekkorom óta szivarozok... de hogy egy sört, egy féldecit ne igyak meg a haverokkal, olyan isten nincs.*” (10)

⁷⁰ Ezt a dobbantási lehetőséget is kihasználták nemcsak cigány, de magyar nemzetiségűek is. Más faluból olyan családról is tudomá-

som van, amelynek négy tagja csak a tervbe vett autót vásárlás anyagi fedezetét kívánta a szektába való beállításával előteremteni. A jutalék kézhezvétele után hamarosan visszatértek a református egyházhoz, sőt néhány év eltelté után a családfőt presbiterré választották.

⁷¹ KISS Dénes 2001, 55.

A falu lakói általában úgy tartják, hogy „a jehovistákat erőssen segítik”. A szekta tagjainak gazdasági sikereit Nagyborosnyón egyesek az amerikai központból irányított szervezet önszegélyező politikájának tulajdonítják. Maguk a Tanúk is tagadták az újonnan belépőknek nyújtott anyagi segítség lehetőségét. Az alábbi interjú egy olyan cigány asszonnyal készült, aki egyedüli hívő a családjában.

„Ő [a férje] nem Jehova Tanúja, mindig azt mondta, hogy olyan helyre megyünk, ahol kapunk es valamit, de hát akkor métt állunk olyan helyre bé, ahol sehol semmi nincsen. De hát Jehova Tanúit azért foglaltak itt állást, met az igazságot tanították, s azért tetszett, nem a pénzért. S ezért sokan arra figyeltek fel, hogy ahol nagycsalád volt, mind mü es négy-öt gyerek, hát nem azon vót a cél, hogy pénzt adjanak, me lehet, ha adtak volna, elfogadtuk volna, me mindenki örvend a pénznek, hanem itt abból kellett nagyobb érdekeltség, hogy ingyen van, s értékes, met igaz. Az a fehér az fehér, nem pedig piross!” (12) Ezt többen a reformátusok közül is megerősítették, azzal érvelve, hogy „ha esetleg adnának valamit, akkor igen, de ha nem adnak semmit, akkor métt álljak bé?”

A református cigányok a szekta tagjainak ünneptelen életét, a szórakozás megtagadását, az alkoholfogyasztásra és dohányzásra vonatkozó tilalmakat nehezményezik. Ezek a köztudatban élő vallási kitételek és betartásuk minősége támadási felületként is szolgálnak: a reformátusok figyelik és elítélik azokat a jehovistákat, akik az egészség érdekét hangsúlyozva bort fogyasztanak, és azokat a fiatalokat, akik a helyi közvélemény és a helybéli református fiatalok megbélyegzése elől menekülve távolabbi falvakba (pl. az uzoni diszkóba) járnak szórakozni.

Tényleges kulturális másságaikat feltételezett negatív jellemzőkkel egészítik ki a közösségi beszélgetések során. Bibliamagyarázó közös összejöveteleiket több cigány beszélgetőtárs titokzatos rítusokként értelmezte és írta le, ahol a transzcendens erők megidézése, az eksztázisos vallásgyakorlás és az orgiaszerű szexualitás egyszerre van jelen. „Azt mondják, hogy ott lekapcsolják a villanyt, s akkor békötik a szemüket, s ki akivel éri, egymás feleségivel ízélnék.”

A bekeresztelkedetteken kívül számos olyan szimpatizáns van, akik rendszeresen járnak az imaházba. Körükben megfigyelhető, hogy ez a(z) egyelőre) nem formalizált kapcsolat máris érezteti hatását életszervezésükben, például fokozatosan leéptítik

káros szenvedélyeiket, mondván, hogy „ez nem az a ház, ahol inni lehet”; szorosabb kötelékek, családi kapcsolatok (pl. baráti összejövetelek) alakulnak ki a Jehova Tanúi csoportján belül, ami lassanként kizárja az Igazságot nem ismerő református ismerősökkel tartott relációkat.

Ezt a közeledő tendenciát két megfigyelt család esetében családi tragédiák is elősegítették az érzelmek felkorbácsolásával, a szociális érzékenység kiélezésével: az egyik családban meghalt egy 15 éves lány hosszas (több éves) betegség után, a másik család egyetlen, 7 éves fiúgyermekét veszítette el váratlanul. Az áttérés igényét értelmezésemben a hagyományos világmagyarázó séma súlyos csapás esetén való használhatatlansága okozza. „A modern társadalmakban az egyénnek több világkép áll a rendelkezésére, a konverziót egyikről a másikra való átváltás jelenti. Ezt olyan események váltják ki, amelyek a hagyományos világképben nem értelmezhetők.”⁷¹ Ráadásul ilyenkor a Jehova Tanúi azzal kecsegtetik a szenvedő családtagokat, hogy jöjjenek el a Királyságtérembe, „ha látni akarják Jézust”. A halálesetek után érzékenyebbé vált anyákat gyakran víziók gyötörték, amelyek során elvesztett gyermeküket vélték az ablak alatt elmenni, hangját hallották vagy a fényképére nézve vélték úgy, hogy az éppen rájuk nézett, pillantott stb. A transzcendens iránti igényüket a közvetlenebb, személyesebb kapcsolatokon alapuló szektában próbálták kielégíteni.

Számos eset során figyelhető meg, hogy a vallási konverzióra⁷² a nők hajlamosabbak, több család van, ahol csak az asszony (és esetleg a kiskorú gyerekek) tagjai a szektának. A református férfiak inkább tartózkodnak a belépéstől, tartva az ismerősök megszólásától, értékrendjükben a vidám, zenés vallási összejövetelek túlságosan kifinomultnak, visszataszítóknak, a Jehova közelgő királyságát hirdető házaló bibliamagyarázások pedig éppen szégyenteljesnek minősülnek.

A családi katasztrófát elszenvedők csoportja mellett az áttérők helyzete gyakran deprivált. Ők vélhetően azért hajlamosabbak az áttérésre, mert könnyebb a faluközösség normarendszerével való szembeszegülés, vagy alávetett társadalmi pozícióból, magukra hagyatottságukból kívánnak közösségi kapcsolatba integrálódni. Az új vallási közösség erre kínál megoldást, célja a tagok folyamatos verbuválása és integrálása.⁷³

⁷² A fogalmat a Kiss Tamás definíciója értelmében használom. Fogalomhasználatában a konverzió és az átkeresztelkedés nem teljes mértékben szinonim fogalmak. „A konverzió az áttérési (megtérési) folyamat, aminek az átkeresztelkedés az egyik állomása. Amikor az egyik felekezetet statisztikailag regisztrálható térnyeréséről beszélünk, az átkeresztelkedés kielégítő magyarázat, a továbbiakban

vizont, amikor a folyamat pszichikai és társadalmi dinamikáját próbáljuk megragadni, a konverzió fogalmát fogjuk használni.” A jehovistának keresztelkedő nagyborosnyói cigányság habitusát vizsgálva a teljes világszemléleti és életmódbeli átállás leginkább a konverzió terminusával fedhető le. KISS Tamás 2003.

⁷³ Vö. KISS Dénes 2001, 60.

A Jehovista cigányok és a Jehovista szerveződés között sokkal szorosabb, személyesebb a kapcsolat, mint a református cigányok és református egyházuk között. A reformátusok a hit gyakorlása tekintetében csupán formálisan tartoznak az egyházhoz, nem vesznek részt az istentiszteleteken.⁷⁴ A gyülekezeti tagok közvetlen kapcsolata mellett a Jehovisták által hangoztatott további előnyös körülmény, hogy a szekta belüli szerepek (pl. prédikátor) cigányok által is betölthetők, és legalább kis közösségüknek elfogadott, teljes értékű tagjai lehetnek.

A kettős társadalmi kirekesztés – cigány identitásuk és Jehovista felekezetiük – mellett a Jehova Tanúi szekta tartozó cigány családok a közelmúltban erőteljesebb tőkegyarapodást értek el, mint hasonló életstratégiákat követő református társaik. Közülük sokan vesznek részt magyarországi vendégmunkában, miközben itthon időszakosan téglabetéssel is foglalkoznak. A piacozás kínálta lehetőségek kihasználását a szekta dogmái lényeges mértékben nem befolyásolják, a gazdasági előrehaladás üdvösnékként tekintett állapot körülményben, a Jehovista erkölcsi kódex betartásának ellenőrzésére, *igaz hívő* státusuk felülvizsgálatára kizárólag itthoni tartózkodásuk alatt kerülhet sor.

A falu egyik legdinamikusabban fejlődő utcáját zömében Jehova Tanúi lakják. Az utóbbi néhány évben itt a főút mellett 30–40 új ház épült, valamennyi cigány tulajdonban van, jelentős hányaduk éppen Jehovista cigányoké. A vallásnak tulajdoníthatóan ezek a családok a korábbi életmodellt, ahol az alkoholnak még túlságosan nagy szerepe volt, teljességében átstrukturálták. Az új stratégia – nem isznak szeszes italt, nem cigarettáznak – nemcsak jelentős állandó kiadás alól menti fel őket, de folyamatosan biztosítja a racionális döntés lehetőségeit is.⁷⁵ A puritán erkölcs és a racionális döntéseket állandósító tőkeorientált életstratégia függvényében a jövedelem folyamatos felhalmozást és újabb beruházásokat tesz lehetővé. Gazdasági helyzete ezeknek a családoknak a stabilitáson túl a református cigány családokhoz és a magyar közösséghez viszonyítva is kiemelkedően jónak mondható.

A társadalmi elismerés és a faluközösségbe emelő integráció az etnikai hovatartozás miatt nem történhet meg teljes mértékben; a szegmentáltságot tovább fokozza, hogy a túlnyomórészt református falu a cigányok körében civilizáltabb életstratégiát

meghonosító jellege ellenére még mindig negatív előítéllettel viszonyul a Jehova Tanúi szekta iránt. A sikeres, előremutató életstratégiák példájának hatására azonban a bekeresztelkedők köre fokozatosan tágul. A szekta jövőbeni terjeszkedése során a mikroközösségben valószínűleg a jelenleginél legitimebb pozíciót fog kivívni.

10. „... kisebbségi komplexusok születnek...”

Nagyborosnyón a társadalmi és a gazdasági szerkezet alapvető meghatározója a cigány közösség. A szocializmus alatt megváltozott a falu társadalmi-demográfiai szerkezete, a magyar lakosság háttérbe szorult lélekszám és gazdasági helyzet tekintetében is.

A magyar kisvállalkozások mellett egyre hangsúlyosabban jelentkezik a cigány befektetők, egy kocsmát például cigányok működtetnek. A cigány gazdaságok felszereltsége fokozatosan a magyarokéhoz közelít, több (öt-hat) teherautó van a tulajdonukban.⁷⁶ A gazdagabb cigány családok nyugati mintakövetését az egykézés megjelenésében is tetten érhetjük, céljuk ezáltal a minél nagyobb vagyon átörökítése, több gyerek esetén a törekvés a külön házak építésére és autók vásárlására irányul. Annak ellenére, hogy felismerték az oktatási rendszerben való részvételt mint a társadalmi mobilitás egyik legbiztosabb eszközét, jelenleg nincs példa arra, hogy egyetlen család is a gyerekeit tovább taníttatná. Még az elemi oktatásból is elvonja a gyerekeket a „*pénz utáni hajszája*” azáltal, hogy magukkal viszik egy-egy kilépési fázisban. Az oktatásból való kimaradással pedig továbbra is⁷⁷ zárt marad előttük a társadalmi felemelkedés lehetősége.

A falu egykori református lelkésze szerint Borosnyón „*nem a cigányok vannak kisebbségben, hanem a magyarok. Mindaz pedig, ami a falu közösségi erejét jelenti, a föld, az erdő, az ingatlan – túlnyomó része az ő tulajdonukban van. Aki itt él, ezt látja. Speciális helyzet alakult ki: miközben a magyar embernek alig telik annyira, hogy nyáron kimeszelje a házát, a szomszédja emeletet húz, manzárdot épít, kocsit cserél. Emiatt pedig kisebbségi komplexusok születnek.*”⁷⁸ A magyar közösség rosszállása a gazdagabb cigány családokkal szemben is megnyilvánul, általános vélemény, hogy az anyagi fejlődés nem jár együtt a kulturális fejlődéssel.

A téglavetés, a munkamigráció és a vallási normák (a Jehova Tanúi esetében) együttthatóinak tulaj-

⁷⁴ A hitközséget nem engedte kialakulni az a magyarok részéről megnyilvánuló törekvés, amely vonakodott a cigányokkal való közös úrvacsoravételtől és rosszállta a közös kehelyből ivást.

⁷⁵ Mezőségi kutatások is ezt támasztják alá: FÜLPESI Gyula – KISS Dénes 2001, 5–34; CSATA Zsombor – KISS Dénes – KISS Tamás – SÓLYOM Andrea 2001, 34–54.

⁷⁶ E gazdaságok nem mezőgazdasági termelésre szakosodnak,

sokkal inkább az áruforgalmazás terén felfedezett hiányt kívánják pótolni (pl. a téglavetők számára fűrésztelapi fahulladékot szállítanak, de a lakosság tüzelőanyagát is javarészt ezek a teherautós fuvarosok szállítják le).

⁷⁷ A legidősebb korosztályhoz tartozók közül többen teljesen analfabéták.

⁷⁸ *Háromszék*, 2004. október 9., 5.

donított, fentebb vázolt gazdasági előrelépés – mint láttuk – nem érvényes a teljes cigány közösségre. A tőkeerős csoport mellett a cigányok 15–20 százaléka különböző állami segélyekből, *szocsiból* él, amelyet mezőgazdasági napszámos munkából és/vagy téglavetésből származó jövedelemmel egészítenek ki, tevékenységükkel az önálló és a vegetáló háztartások határmezsgyéjén ingadozó életmódot kísérelnek meg fenntartani.⁷⁹ Állami munkahelyeken vagy magánvállalatoknál jelenleg a cigányok közül egy sem dolgozik. A modern világ ideáltipikus rendjével párhuzamban Borosnyón a társadalmi egyenlőtlenséget még a cigány lakosságon belül is a foglalkozás és nem a származás determinálja.⁸⁰

Létszámuk függvényében a lokális politikai erővonalakat is ők húzzák meg. Az eddigi helyhatósági választások alkalmával egy emberként támogatták a magyar demokrata érdekvédelmi szövetséget és annak helyi delegáltját, aki a tanácsban 1990 óta folyamatosan a vezető pozíciót tölti be. Többszöri visszaválasztását a közvélemény szerint a cigányoknak köszönheti, akiket kampány idején meg szokott vendégelni („*itatni*”). A falu öregedő magyar lakossága – számbeli kisebbség lévén – a cigányok támogatása miatt nem képes esetleges politikai változtatást eszközölni.

Vezetői pozíciókra a cigányok megfelelően felkészült személy hiányában nem pályáztak, ez egyelőre fölösleges is lenne, mert a jelenlegi adminisztratív elit felvállalja ügyeiket, hisz pozícióba jutásukat és folyamatos visszaválasztásukat valamennyi vélemény szerint „*a cigányoknak köszönhetik*”. A helyi közigazgatás cigányok melletti szilárd kiállása a cigány közösség alaposabb berendezkedésének kedvez, a magyarok a falu elcigányosodási folyamata mellett vesztesként és passzív résztvevőként asszisztálnak. Cigány szemszögből elcigányosodási folyamatról nem lehet beszélni (adatközlőm szavaiból az derül ki, hogy ha elcigányosodás van a küszöbön, az nem az etnikai struktúra megfordulását, hanem az erkölcsi normák lazulását jelenti, viszont ez sem megalapozott félelme a magyaroknak). „[Azt mondják-e, hogy elcigányosodik a falu?] *Itten, itten nem fog elcigányosodni, ugyan még ugyan hogy kezdnek kiművelődni a cigánság. [...] Arra mondja, hogy itt több a magyar mind a cigány? Hát itt több, mindenesetre több. Itt a magyarság a falunak csak majdnem 70 százaléké, a többi mind cigán rész.*”

„Ha a magyar–cigány viszonyrendszer egészét nézzük, akkor a felszíni jegyek alapján azt kell mondanunk, hogy a néhol nagyon is lényegesnek mutatózó változások ellenére a magyar és a cigány életvilág közti kapcsolat szerkezetében nem módosult. Egyre több szokatlan, új helyzet, »szabályszerűs-

van, de a két szerkezet közti fogaskerékszerű kapcsolódás, a két közösség külön élete megmaradt.”⁸¹ Ez a társadalomkutatók által vizsgált külön élet Nagyborosnyón nem csupán az életminták követésében, hanem a térhasználatban is megmutatkozik. A falu nyilvános tereit legtöbb alkalommal a cigány népesség dominálja, a magyar lakosság a családi, szomszédsági tér intimitásában tölti el szabad idejét. A *cigány falu* képzetének kialakulásához ez a nagyfokú cigány nyilvánosság járult hozzá azzal, hogy ünnep- vagy hétköznaptól függetlenül az utcákat a cigány lakosság özönli el. A magyarok visszatetszése abban mutatkozik meg, hogy elzárkóznak a közös térhasználattól, nyilvános térbe történő kilépésüket a szükségletek szintjéig korlátozzák, az attitűdök ezért ritkán kerülnek nyilvánosságra.

A legnagyobb ellenszenvet a cigányok és a lokális adminisztráció összejártsága kelti a magyarokban. Az intézményekkel, státusokkal szembeni viszony a magyar közvélemény szerint különféle juttatásokon alapuló toleráns mechanizmusokra épül. A polgármesteri hivatal és a cigányok „*összejátszanak*”, de ugyanígy a rendőrség is elnézőbb a cigányokkal szemben, mert anyagi hasznuk származik belőle: „*ezek a Magyarba járó cigányok úgy mozgassák a rendőröket, ahogy akarják!*” A legnagyobb probléma az, hogy a magyar lakosság rádöbrent kiszolgáltatottságára, a helyi igazságszolgáltatás előtti defavorizáltságára, a számukra előnytelen egyenlőtlenségi helyzetre. A falu elcigányosodásának veszélye mellett tehát még egy ténnyel szembesülnie kell, azzal, hogy „*itt a cigányok azt csinálnak, amit akarnak, nekik már nincs törvény*”.

Konkrét konfliktushelyzetben a cigányok közt nem mutatkozik szélesebb körű szolidaritás, az esetleges konfliktus egy magyar és egy cigány fél között nem ölt etnikumközi jelleget, megmarad a személyközi konfrontáció szintjén. Ebből az olvasható ki, hogy a cigány lakosság ténylegesen nem állítja magát szembe a magyarokkal, nem célja az etnikai alapon felállított ellentétes tábor létrehozása, hanem próbál a magyarok közé ékelődve azok életmintái szerint élni a minél sikeresebb hasonulás érdekében. A magyarok frusztráltságuk miatt azonban ezzel a cigány magatartással sincsenek megengedő viszonyban.

A cigányok helyzetértékelése kifejezetten pozitív. „[Vannak-e az együttéléssel bajok, veszekedések?] *Nincs, itt egyforma. Csak az, hogy a cigán cigánnak maradt s a magyar magyarnak maradt, de barátok. Itt nincs, nincs egyáltalán.*” (11) Nyilvánvaló, hogy egymás gazdasági helyzetének változásait nyomon követik, s a cigány nemzetiségű véleményformáló

⁷⁹ OLÁH Sándor 2004b, 30.

⁸⁰ A társadalmi egyenlőtlenségi rendszer fokozatairól bővebben

lásd HRADIL, Stefan é. n., 98.

⁸¹ BIRÓ A. Zoltán – BODÓ Julianna 2002, 152.

szerint megelégedéssel veszik tudomásul a haladás tényét. „*Dehogy haragusznak, eppehogy nem haragusznak se a magyarok, se a cigányok a cigányokra, hogy egyik jön, a másik megyen, csak örvendnek azért, hogy kezdnek meggazdagodni s kiművelődni.*” (11)

11. Összegzés, következtetések

Nagyborosnyón a téglavetői gyakorlat és a migráció sajátos összefonódása eredményeként a cigány csoporton belül horizontális törésvonalak jöttek létre, a gazdasági helyzetek kétpólusossága kiélezte – nagyon gazdag és nagyon szegény – vált. A gazdasági választóvonal a jövőben minden jel szerint tovább fog mélyülni a konszolidált gazdasági helyzetük további tökefelhalmozása és a szegények sikertelen feltörekvési tendenciái folyamányaként.

A migráns csoportot nagyfokú gazdasági racionalizmus jellemzi és a piaci igényeknek való rugalmas megfelelés,⁸² receptivitás és adaptálódási hajlam. A cigány közösség számára a láthatatlan gazdaság több, egymást kiegészítő forrásból származó jövedelmei jelentik a kizárólagos megélhetési lehetőséget. Ezek egy része olyan értelemben illegális, hogy nem vonatkoztatható rá az adózási rendszer, más tevékenységek viszont kétségtelül megsértik a törvényt. A felvetett kérdések válaszkereső értelmezései közben – úgy tűnik – megkérdőjeleződött a *becsületos munkával ennyire nem lehet meggazdagodni*,⁸³ magyarok és szegény cigányok részéről megfogalmazott kijelentés előítélet volta. Az általános tendenciákat kutatva a példákon keresztül ezt, a szürke és a feketegazdaság mezsgyéjén pozícionáló jövedelemszerző tevékenységeket mutattam be.

A falu magyar közössége elveszítette irányító szerepét etnikai-társadalmi és gazdasági szinten egyaránt.

Kinda István - Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, kindaistvan@sznm.ro

Adatközlők

- (1) 40–45 év körüli cigány férfi, nőtlen, a szegény csoport tagja, református
- (2) 30 év körüli cigány nő, férjezett, a szegény csoport tagja, református
- (3) 25 éves cigány fiatalember, nős, üzletelő, a gazdag csoport tagja, Jehova Tanúi-szimpatizáns
- (4) 15 éves cigány gyerek, (3) testvére, időszakosan ő is piacozik, a gazdag csoportba tartozik, református
- (5) 35 év körüli cigány férfi, nős, informálisan szerződött erdőmunkás Miskolc környékén, gazdag csoport, Jehova Tanúja
- (6) 30 év alatti magyar értelmiségi nő, férjezett, református
- (7) 28 év körüli magyar értelmiségi férfi, nős, református
- (8) 35 éves cigány férfi, nőtlen, (1) testvére, szegény csoport, református
- (9) 20 éves cigány fiatalember, nőtlen, üzletelő, gazdag csoport, református
- (10) 31 éves cigány férfi, nőtlen, egykori üzletelő migráns, életvitelének tulajdoníthatóan jelenleg is a szegény csoport tagja, református
- (11) 45–50 év körüli cigány férfi, (10) férje, időszakos migráns, gazdag csoport, református
- (12) 45 év körüli cigányasszony, (9) felesége, egykori migráns (piacozó), gazdag csoport, Jehova Tanúja
- (13) 70 éves cigányasszony, férjezett, egykori téglavető, szegény csoport, Jehova Tanúja, faluban élő gyerekeik viszont igen tehetősek (ezért ők sem szenvednek szűkségben)

⁸² Vö. ANGHEL, Remus Gabriel 1999a, 108.

⁸³ Itt a seftelő cigányok példáira gondolok, ahol maguk mutattak rá üzleti sikereik nyitjára: „*kit hogy lehet békázni!*”

⁸⁴ Következtetésem másfajta megfogalmazását egy román kutató a zabolai cigányokra vonatkoztatva írta le: „Számukra lejárt a

Az adott életfeltételek messzemenően kedvezőek a cigányság számára: a kiüregedő magyarok helyét a falu fizikai struktúrájában egyértelműen a cigányok veszik át, a magyarok által dominált terekre való beköltözés tendenciái egyre nyilvánvalóbbak. A magyarok előregedési mutatója és fiataljaik kiköltözési törekvései fokozatosan a cigányok („magyarok”⁸⁴) javára játsszák át az egykori magyar települést.

A valamikor társadalmi deprivációt megélt cigányság rohamos gyarapodása és kedvezőbb gazdasági helyzetbe kerülése a magyar közösség egészét frusztrációval tölti el. Ez az állapot a magyarok introverzióját, az interetnikus kapcsolatok leépülését jelenti, és az asszimilációs törekvés ellenére nagy a valószínűsége, hogy a két etnikum hangsúlyozódó szegmentáltságát fogja eredményezni.

A magyar és a szegényebb cigány lakosság irigységével vegyes félelemmel követi a gazdasági struktúra változásait a migráns csoportok meggazdagodása mentén, a szegény cigányokat pedig lenézik a falu magyar és gazdagabb cigány lakói. A meggazdagodott cigány családok szimbolikus rivalizációt folytatva a tehetősebb magyar gazdákkal szemben határozák meg önmagukat.

A magyar lakosság ragaszkodása a múlt értékeihez és a falun belüli vezető pozícióhoz sok alkalommal az együttélésben a kelleténél élesebb határmegvonással jár, státusának szimbolikus restaurációját rövid időre eléri általa, azonban az utóbbi fél évszázad társadalmi-demográfiai változásaira visszatekintve úgy látom⁸⁵, hogy az idő nem az öregedő magyar közösségnek, hanem a hatalmas humántartalékkal rendelkező fiatal cigány lakosságnak dolgozik.

lassú átalakulások kora. (...) Ma még magyar cigányokról beszélünk, holnap már magyarokról, holnapután (ki tudja?) talán románokról...” ANGHEL, Remus Gabriel 1999b, 98.

⁸⁵ Ezt a falubeli magyar és cigány lakosság, valamint a környező települések közvéleménye is alátámasztja.

Irodalom

- ACHIM, Viorel
2001 *Cigányok a román történelemben*, Osiris Kiadó, Budapest.
- ALBERT Ernő
1998 A cigányok útja Háromszékre és itteni életük, in: Bari Károly (szerk.): *Tanulmányok a cigányságról és a hagyományos kultúrájáról*, Petőfi Sándor Művelődési Központ, Gödöllő, 81–93.
- ANGHEL, Remus Gabriel
1999a Poveste cu țigani maghiari, in: Pozsony Ferenc – Anghel Remus Gabriel (szerk.): *Modele de conviețuire în Ardeal. Zăbala*, Asociația Etnografică Kriza János, Cluj, 88–122.
1999b Történet magyar cigányokról, *Korunk* X/9, 91–99.
- BIRÓ A. Zoltán – BODÓ Julianna
2002 Öndefiníciós kísérletek helyi környezetben, in: Bodó Julianna (szerk.): *Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön*, KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 137–169.
- BIRÓ A. Zoltán – OLÁH Sándor
2002 Helykeresők. Roma népesség székelyföldi településeken, in: Bodó Julianna (szerk.): *Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön*, KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 13–49.
- BOURDIEU, Pierre
1978 A szimbolikus tőke, in: Uő: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*, Gondolat, Budapest, 379–401.
1999 Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke, in: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*, Új Mandátum, Budapest, 156–178.
- CSATA Zsombor – KISS Dénes – KISS Tamás – SÓLYOM Andrea
2001 Vallás és modernizáció a mezőségen, *WEB. Szociológiai folyóirat*, Kolozsvár, 34–54.
- CSOMA Zsigmond
1992 A hagyományos gazdálkodási kép és etnikai azonosságtudat a Kárpát-medencében. 18–19. század, in: Keszeg Vilmos (szerk.): *KJNT Évkönyve 1*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 7–24.
- FÁBIÁN Zoltán – KOLOSI Tamás – RÓBERT Péter
2000 Fogyasztás és életstílus, in: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2000*, TÁRKI, Budapest, 225–260.
- FOSZTÓ László
1997 A formalizáció folyamata az interetnikus kapcsolatokban. Esetelemzés egy cigány–magyar egymás mellett élés példáján, *Antropológiai Műhely 1*, 65–82.
- FÜLPESI Gyula – KISS Dénes
2001 Roma közösségek együttélési stratégiái, *WEB. Szociológiai folyóirat*, Kolozsvár, 5–34.
- HAMILTON, Malcolm B.
1998 Sekták, kultuszok, mozgalmak, in: Uő: *Vallás, ember, társadalom. Elméleti és összehasonlító vallásszociológia*, Budapest, 236–264.
- HAVAS Gábor
1998 Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben, in: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*, BTF – IFA – MKM, h. n., 93–115.
- HRADIL, Stefan
é. n. Társadalmi struktúra és társadalmi változás, in: Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (szerk.): *Társadalmi rétegződés*, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Aula, Budapest, 67–139.
- JÁVOR Katalin
2000 A vallásgyakorlás integráló szerepe és a differenciáltságot okozó tényezők: rétegek, sekták, felekezetek, nemek, in: Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz, VIII, Társadalom*, Budapest, 816–819.
- KEMÉNY István
2000 Előszó, in: Uő (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, h. n. [Budapest].
- KINDA István
2005 Tradicionális mesterség és profitorientált életstratégiák. Jövedelemszerzési technikák egy háromszéki cigány közösségben, in: Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Tőhötöm (szerk.): *Lenyomatok 4. Fiatal kutatók a népi kultúráról*, KJNT, Kolozsvár, 147–170.
2007a „...az igazságot tanították, s azért tetszett, nem a pénzétt!” Sektásodási tendenciák a háromszéki protestáns cigányoknál, in: S. Lackovits Emőke – Szőcsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7*, Székely Nemzeti Múzeum – Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 321–335.
2007b Téglavetők és üzletelők. A nagyborosnyói cigányok jövedelemszerző technikái, in: Cziprián-Kovács Loránd – Kozma Csaba (szerk.): *Háromszékiek Háromszékről. Társadalomtudományi írások*, Státus Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 283–297.
- KINDA István – PETI Lehel
2004 Szenesek. A tradicionális erdőkiélés és a nyugati piacgazdaság között. Vállalkozói kultúrák Farkaskakán? *Erdélyi Társadalom. Szociológiai szakfolyóirat*, II, 2, Kolozsvár, 203–225.

- KISS Dénes
2001 Egy hetednapos adventista közösség kialakulása. A vallási konverziót befolyásoló tényezők, *WEB. Szociológiai folyóirat*, Kolozsvár, 54–66.
- KISS Tamás
2003 *A szocialista típusú modernizáció és hetednapos ünneplő adventista vállalkozók.*
Forrás: <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=407>
- KOTICS József
1999 Integrare sau segregare? in: Pozsony Ferenc – Anghel Remus Gabriel (szerk.): *Modele de conviețuire în Ardeal. Zăbala*, Asociația Etnografică Kriza János, Cluj, 122–137.
- NAGY Balázs, SEPSISZÉKI
2001 *Székegyföld falvai a XX. század végén I. Háromszék, Kovászna megye*, Nap Kiadó, h. n. [Budapest], 104–106.
- OLÁH Sándor
2004a Cigányok és magyarok egy székely faluban, in: Uő: *Falusi láttelepek 1991–2003*, Pro-Print, Csíkszereda, 227–237.
2004b Gazdálkodásmód és életvitel, in: Uő: *Falusi láttelepek 1991–2003*, Pro-Print, Csíkszereda, 25–32.
- POZSONY Ferenc
1998 Változások az erdélyi cigány társadalom életében, in: Bari Károly (szerk.): *Tanulmányok a cigányságról és a hagyományos kultúrájáról*, Petőfi Sándor Művelődési Központ, Gödöllő, 111–118.
é. n. [2002] *Zabola*. Budapest.
- PRÓNAI Csaba
1995 Cigánykutatás és kulturális antropológia (rövid vázlat), *Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok I*, Budapest–Kaposvár.
- STEWART, Michael Sinclair
1994 Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon, *Szociálpolitikai Értesítő*, 1994/2.
- SZABÓ Á. Tőhötöm
2004 Kizárás vagy befogadás? Cigányok és magyarok az informális gazdaságban, *Székegyföld. Kulturális folyóirat*, VIII, 9, 122–144.
- SZILÁGYI Miklós
2002 Mai kisüzemi agrárgazdaságok néprajzi kutatásának lehetőségei, in: Uő (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 7–19.
- TÓTH Pál
1998 A falusi cigányság és az informális szektor, in: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzetéről és kultúrájáról*, BTF – IFA – MKM, h. n., 175–185.
- ÚMTSZ – B. LŐRINCZY Éva (főszerk.)
1979 *Új Magyar Tájszótár*, I, A–D, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VARGA E. Árpád
1998 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I. Kovászna, Harghita és Maros megye*, TLA – Pro-Print, Budapest–Csíkszereda, 82, 132.
- ZAMFIR, Elena – ZAMFIR, Cătălin (szerk.)
1993 *Țigăniile între ignorare și îngrijorare*, Alternative, București.

Források

- BARTHA Károly
é. n. *Páva*, (kézirat), Szőcsné Gazda Enikő tulajdona.
- JÓZSA Zsuzsanna
2004 Nagyborosnyói őszi kép, *Roma Szombat. A Háromszék melléklete*, III, 9 (okt. 9.), 4–6.
- NAGYBOROSNYÓ község népszámlálási statisztikája.
é. n. Forrás: <http://recensamant.referinte.transindex.ro/?pg=3&id=974>
- SYLVESTER Lajos
é. n. *Téglavető cigányok. Beleejtettek a sárba...*
Forrás: <http://www.3szek.ro/010828/rip.htm>

Capitole din cercetarea economică și socio-antropologică a Țiganilor din Boroșneu Mare (Nagyborosnyó), jud. Covasna
(Rezumat)

Lucrarea este concentrată asupra cărămidarilor și mai ales asupra meșteșugului lor tradițional, pe care autorul îl interpretează ca fiind meșteșug specific pentru etnie. Tema prezintă interes și din punctul de vedere al structurii sociale, deoarece statutul în comunitate și situația materială a familiilor de țigani sunt determinate de măsura în care acestea sunt legate de meșteșugul tradițional. Alături de confecționarea cărămizilor, cele mai reușite strategii ale comunității de țigani s-au dovedit a fi tehnicile profitabile aplicate în străinătate. Datorită acestor strategii urmate conștient după 1989, în Boroșneu Mare s-a accelerat structurarea internă a țiganilor și a apărut un grup de elită, care prin modelul lui de viață neagă limitele economice și etnice marcate prin tradiție între etniile locale.

Chapters from the Research about the Economic and Ethnic Society of the Gipsy from Nagyborosnyó (Boroșneu Mare, Covasna county)
(Abstract)

In the focus of my research stands the brick-laying, which is from the economic point of view a traditional profession with ethnical characteristics based on nature. The theme is presented from the point of view of social structures, since the degree of attachment to it defines the economic hierarchy, the financial situation of the families. The most successful economic strategies besides brick-laying proved to be the different techniques of foreign earnings. Thanks to the successful combination of those two profit-oriented activities, after the fall of the Ceaușescu-regime, the internal stratification of the gipsy community from Nagyborosnyó has accelerated and a group of upper-class gypsies appeared, which constantly refuses the economic and ethnic boundaries marked by traditions within local ethnicity.

Demeter Éva

ADALÉKOK AZ ÁRAPATAKI VARROTTAS TÖRTÉNETÉHEZ 2.

Az *Acta (Siculica) 2006/3.* kötetében közzétettük azokat az írott forrásokat, amelyek az árapataki varrottas tárgyban hoztak újat a kutatás számára.¹ A forrás egy része a Székely Nemzeti Múzeum dokumentumtárában található főispáni levelezés (1895-ös év), másik része a Román Állami Levéltár Sepsiszentgyörgyi fiókjában magánszemélyek irataiból származik. Ennek a második résznek a megírását az ebbe szükségesszerűvé, hogy a Román Állami Levéltár Sepsiszentgyörgyi fiókjába került a Potsa József főispán levelezésének egy része, amelyről korábban nem volt tudomásunk.²

Másrészt korrigálnunk kell az előző részben Csorba Samu kereskedőről tett megjegyzéseinket, miszerint nem a hímzéskultúra terjesztése és a falu gazdasági potenciáljának növelése volt az elsődleges célja.³ A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentésében olvashatjuk a Csorba Samu tevékenységének indítókat.⁴ A székely háziipari cikkek értékesítését a háziipar fejlesztése érdekében a kereskedelemügyi miniszter támogatta, két vállalkozót bízva meg a termékek eladásának szervezésével. Egyikük Csorba Samu brassói kereskedő volt, akihez Csík-, Udvarhely- és Háromszék tartozott, a másik Halmágyi Viktor marosvásárhelyi kereskedő, Maros-Torda vármegyére terjedő hatáskörrel. Mindkettőjüket 4000 forint államsegélyben részesítette a minisztérium, amelyről utólag tartoztak elszámolással. 1891-ben már sikeres szervezésről ír a jelentés. Csorba Samu bizományi raktárakat hozott létre háztartási és gazdasági eszközökből Debrecenben, Püspökladányban, Kolozsváron, Brassóban bazárt létesített, a székely termékeket eljuttatta a Budapesti Kereskedelmi Múzeumba, és annak fumei osztályához, részt vett a komáromi, linzi és váci kiállításokon. A csángó szötteseknek Ausztriában és Németországban szerzett piacot. 1891-ben összesen 165 embert foglalkoztatott, akiknek 5183 forintot és 69 krajcárt fizetett ki. Vállalkozásaiban akkor érte kár, ha némely székely

háziipari termékek nem feleltek meg az elvárásoknak és nem tudta értékesíteni.

A vármegyei levéltárból az 1893–1899 közötti időszakból azokat a leveleket tesszük közzé, amelyek az árapataki varrottas ügyében íródtak, vagy más a levél tárgya, de utalások érintik ezt a témát is. Ebben az időszakban zajlik a millenniumi kiállítás, a készülődés az 1900-as párizsi világkiállításra, a londoni magyar estély a székely háziipari cikkek bevezetésére 1899-ben, és folyamatos a Magyar Kereskedelmi Múzeum árukészletének feltöltése.

Bartha Vilma ipartanítónő 1893-ban állította össze a női ipartanműhelynek a millenniumi kiállításra az elkövetkező három évben küldendő munkáit. (1. melléklet) A tizennyolc tétel között egyetlen rend árapataki vagdaltas technikával, selyemmel hímzett ágynemű szerepel, 25 forint értékben. Akárcsak a női ipartanműhelynek a karácsonyi bazárba küldött munkái között, itt is megtaláljuk a kalotaszegi varrottast is.⁵

1898 áprilisában Lukács Béla kormánybiztos Herman Ottó az ösfoglalkozások témában szervezett gyűjtőútja kapcsán Potsa Józsefet kéri levélben, hogy saját vidékén támogassa őt. (2. melléklet) A kutatást Herman Ottó a párizsi világkiállítás magyar osztályának történelmi pavilonjában az ösfoglalkozásokat bemutató rész rendezése érdekében végzi. A levél hátoldalán olvashatjuk Potsa intézkedését a kérés továbbítására vonatkozóan és a kormánybiztoshoz címzett választ, melyben Potsa jelzi, hogy a párizsi világkiállításra az árapataki varrottásokat szeretné bemutatni, és kéri az aláíró ívet és a csoportszámot. Utóbbi csak jóval később, november 21-én postázzák. Erre a levélre a válasz a kormánybiztos helyettől érkezik, aki november 28-án kelt levelében értesíti a főispánt, hogy a háziipari cikkek bemutatásával a Magyar Kereskedelmi Múzeumot bízták meg, továbbá, hogy az igazgatónak közvetítette a kérést, aki az árapataki varrottas kiállításának ügyében meg fogja keresni a címzettet. (3.

¹ DEMETER Éva 2006, 35–42.

² Vármegyei Levéltár, Fond 9, 30. csomó. A rendezetlen csomagot Csáki Árpád kollégánk tanulmányozta, ő hívta fel figyelmünket az árapataki vonatkozású anyagokra, és a hozzáférést is neki köszönhetjük.

³ DEMETER Éva i. m., 38.

⁴ *Marosvásárhelyi Kereskedelmi- és Iparkamara Jelentése az 1891-ik évben.* 1892, 125–126.

⁵ Azt a listát szintén Bartha Vilma állította össze. Lásd DEMETER Éva i. m., 39.

melléklet) A megkeresésre sem kell sokáig várni, november 30-án ír a Magyar Kereskedelmi Múzeum igazgatója: biztosítja Potsát, hogy a kiállításon, melynek rendezésére megbízást kaptak, az árapataki varrottas megfelelően képviselve lesz, nem kell külön bejelentés, és a költségeket is a szervező intézmény állja. (4. *melléklet*) A kiállításra szánt cikkekből mintát kér, árusítás céljából is. Ez utóbbi kérésből arra következtetünk, hogy az árapataki varrottas nem volt folyamatosan jelen a Magyar Kereskedelmi Múzeum áruai között. 1895-ben a karácsonyi bazar feltöltése kapcsán Rác igazgató szintén Potsával vette fel a kapcsolatot. Akkor a legnagyobb értékű együtttest, a hálószoza-készletet a nem megfelelő méretű függönyök miatt nem sikerült értékesíteni, azokat visszaküldték.⁶ Kérdés, hogy az azóta eltelt években küldtek-e egyáltalán varrottast, illetve hogy Csorba Samu áruai között, aki még az indulás évében szállított háziipari termékeket a Magyar Kereskedelmi Múzeumba és annak fiemei osztályára, ott volt-e az árapataki varrottas. Potsa ír az árapataki körjegyzőnek, Reményik Mátyásnak, tájékoztatva őt, hogy Simon Demeternének hat darab minta elkészítéséhez adott anyagot, de mivel ezekből csak hármat kapott meg, kéri a jegyzőt, hogy sűrűsse meg az illetőt, mert lejár a beküldési határidő. A jegyző hamar eleget tesz a kérésnek, felkéri otthonában az asszonyt, aki megígéri, hogy egyet elkészít december 19-ig, a másodikat jövő év január 10-ig, de harmadikra nem tud határidőt mondani, mert kis gyerekei vannak és nincs ideje. (5. *melléklet*) Simon Demeterné alkotói öntudatát bizonyítja, hogy azért nem akarja, hogy valaki besegítsen a varrásba, mert nincs olyan, aki annyira szépen tudna varrni. Végül a jegyző azt javasolja, hogyha nem sikerül az asszonnak időre elkészíteni a kívánt darabszámot, Árapatakról hasonló varrottast lehet kapni. Nem pontosítja viszont, hogy régi darabra gondol-e, vagy más kéz munkájára. Hogy miért választotta Potsa a körjegyzőt az ügy intézésére azzal indokolható, hogy a községi jegyzőknek is tiszteletbeli elnöke volt.⁷ Másrészt Reményik Mátyás is, akárcsak a Benczédi család, a községüket szolgáló értelmiségiek voltak, akik a szellemi élet szervezésében is vezető szerepet játszottak. 1903 januárjában az Ifjúsági Egyesület műsoros estélyt rendezett, amelyen Reményik Mátyás, az Egyesület elnöke beszédet mondott, Benczédi István felolvasott, utóbbi feleségével, lányával, Mariskával és másokkal népdalokat énekeltek.⁸

Potsaakövetkező év januárjában írt válaszlevelében a Magyar Kereskedelmi Múzeum igazgatóját arról értesíti, hogy készítettet őt futót, a hatodikát később küldi. (6. *melléklet*) A levél részletes, a megrendelésre készített varrottasok típusait sorolja fel (asztalterítő,

függöny, párnacsúp, paplanlepedő betét), tovább pontosítja, hogy mind a vásznat, mind a varrócérnát a megrendelő viszi. Azok az asztalfutók, amelyeket a párizsi világkiállításra küld, az alapanyagokat és a munkadíjat összeadva 4–5 forintba kerülnek. Azt fejtegeti, hogy ennél olcsóbb áron csak akkor lehetne előállítani, ha házilag a vegyes kender- és gyapotonalból szőtt vásznat használnák, de az kevésbé tartós és esztétikailag sem felel meg az elvárásoknak. A hivatalos levélnek személyes tartalma is van: Potsa ír arról is, hogy ő maga az 1880-as években ismerte meg az árapataki varrottast és azóta ő és ismerősei rendeléseikkel munkát adtak az asszonyoknak. Hangot ad reménységének, hogy a varrottas megtetszik a vásárlóknak, és ezáltal jövedelemhez jutnak az árapataki asszonyok és az ügynek a továbbvitelét az igazgatóra bízta. Kiderül az is, hogy a leánya hozományához rendelte a varrottasokat, és amióta lánya férjhez ment, neki csak jótékonyság a varrottas vásárlása. Potsa őszinte megnyilvánulásának szavait olvashatjuk a jótékonyságról: bár nagy igény van rá a társadalomban, már nem győzi. Érdekes összevetni e levél tartalmát a Potsa halálát követően a *Székelly Nemzet*ben megjelent nekrológgal. Potsát a helyi társadalom a közhasznú intézmények létrehozásáért végzett tevékenysége mellett a jótékony célú adakozásáért tisztelte, például a Háromszéki Takarékpénztár elnöki tisztségének betöltéséért járó tiszteletdíjat jótékony célokra fordította.⁹ Értékeli az árapataki háziipar helyzetét: Simon Demeterné hagyományos, „ősi” mintákat varr, kézimunkái felvehetik a versenyt az iskolázott varrónők munkáival, következőképpen a képzés révén a helyi háziipar fejleszhető. Potsának régi terve, hogy ipartanítónőt alkalmazzanak a községben, aki a lányokat 10 éves koruktól rajzra és kézimunkára oktatóná, hiszen magasabb képzésre nincs lehetőségük, a háziipar pedig biztosítaná a megélhetésüket. Potsa terve már az 1899/1900-as tanévben megvalósult: Benczédi Istvánné női kézimunka oktatást vállalt az állami elemi iskolában.¹⁰ Hasonló terve volt 1903-ban a Marosvásárhelyi Kereskedelmi- és Iparkamarának Maros-Torda vármegyében: „fölkérendő a kereskedelemügyi miniszter, hogy Magyaró és Disznajó községekbe a varrottas munkák tökéletesítésére és piacképes előállítására huzamosabb időre szakértő munkatanítónőt küldjön.”¹¹ A levél melléklete a Magyar Kereskedelmi Múzeum nyomtatványa, mely a főispánnak mint kiállítónak 50%-os kedvezményt biztosít az öt darab árapataki varrottas postai szállítására.

⁶ DEMETER Éva i. m., 36.

⁷ *Székelly Nemzet*, XXI. évf. 1903/101. szám, 1.

⁸ *Székelly Nemzet*, XXI. évf. 1903/17. szám, 3.

⁹ *Székelly Nemzet*, XXI. évf. 1903/101. szám, 2.

¹⁰ DEMETER Éva i. m., 37.

¹¹ *Székelly Nemzet*, XXI. évf. 1903/159. szám, 2.

A hatodik asztalfutót márciusban küldi Potsa a Magyar Kereskedelmi Múzeumba. (7. melléklet) Az aligazgatótól érkezett válasz Potsa meglepedésére szolgál. (8. melléklet) Az aligazgató a hat asztalfutó átvételét igazolja, azok megfelelnek, és darabját 4 forintért, 10% levonással azonnal hajlandók kiutalni Simon Demeternének. Az esztétikai ízlésre vonatkozó sztereotípiák konkrét kijelentés formáját ölti: hangsúlyozzák, hogy a piros és rózsaszín színekben készült varrottasok tetszenek különösen. A futókból ezen az áron évente 50–60 darabot értékesíteni tudnának, és más hasonló munkákból mintákat kérnek. Megerősítik, hogy az árapataki háziipart be fogják mutatni a párizsi világkiállításon, ha újabb szállítmány érkezik. Potsa Reményikhez címzett levelében azt írja, hogy végre eredményt ért el az árapataki háziipar tekintetében, de kellene egy vállalkozó, aki beszervezi a varrni tudó asszonyokat, hogy a megrendelést elkészítsék, mert ő közreműködik ugyan, de nem válik kereskedővé. A már elküldött hat darabot ő kifizette, és a párizsi világkiállításra szánja, nem eladásra. A 4 forintos árat a három singes futóért megfelelőnek tartja, szerinte 5–10 darabot kellene rendre küldeni, hogy hamarabb jussanak pénzhez a készítőik. Kéri a további mintákat: függöny, párnacsúp, asztaltakaró.

Az aligazgató sürgözteti a választ a március 13-i levelére, várja a megerősítést, hogy a felkínált árat elfogadják-e és küldenek-e még varrottast. (9. melléklet) További igényt közvetít: Londonban magyar ünnepeket rendeznek a magyar háziipari cikkeknek az ottani piacon való bevezetésére és az árapataki varrottas is helyet kapna a bemutatáson, ha érkeznek újabb darabok. Potsa válasza mind az ő, mind a megbízottja, az árapataki jegyző családját ért szomorú eseményről említést tesz: mindketten feleségüket veszítették el.¹² Potsa Józsefné, született Potsa Mária április 1-jén hunyt el, de súlyos betegsége több hétig húzódott, és a főispán idejét lekötötte a betegápolás, meg is írja, hogy lelkiállapotát és egészségét is megviselte a tragédia, és ezért nem válaszolt.¹³ Tájékoztatja az aligazgatót, hogy a hat futó a saját tulajdona és rendelkezhetnek azokkal, és biztosítja, hogy a varró asszonyoknak az előlegezése megoldható. Reményik Mátyásné született Szerda-Szentannai Antalfi Máriskó április 4-én halt meg rövid szenvedés után, Potsa levele szerint a szülésbe. Közben április 3-án megérkezik Potsához a jegyző jelentése (tehát még a halálest előtt eleget tesz Potsa kérésének), amely nincs a levelek között, mert Potsa az eredetit küldte tovább a Kereskedelmi Múzeum aligazgatójának. A jegyző további mintákat küld,

ezeket Potsa továbbítja, a temetést követően pár nappal, április 11-én írt leveléhez mellékelve a jelentéssel együtt. A jelentésre reagálva a főispán értesíti, hogy a helyi kereskedésben talált megfelelő vásznat, és sürgözteti, hogy fogjanak hozzá a 60 darab futóhoz. Az Első Székely Szövőgyár boltjában lehet fejtőt vásárolni, de aláhúzza, hogy kék színű nem kell. Mivel Potsának azt jelezték, hogy a piros és rózsaszínű varrottasok a legcsinosabbak, Potsa kéket egyáltalán nem rendel. A nemzetiségek színpreferenciája egyértelművé válik a rendelésekből, a folyamatnak az eredménye a nemzetiségekhez színhasználatot kapcsoló sztereotípiák: piros – magyar, kék, fekete – szász, tarka – román.¹⁴ Az 1,5 kg súlyú varrottas postai feladó szelvénye a budapesti Magyar Kereskedelmi Múzeumnak címezve ide van ragasztva.

Az aligazgató a küldött három mintát szépnek és eredetinek tartja, megítélése szerint előnyösen be lehet vezetni a piacra. Mivel pár hét múlva kezdődik a mezei munka, a rendelést szeptemberre halasztja, előreláthatólag olyan mennyiségű varrottast rendelnek majd, ami az árapataki asszonyokat egész télen foglalkoztatni fogja. A mintákat visszaküldi, és annak ellenére, hogy Potsa megírta, hogy a hat futó a saját tulajdona és azt nem adja el, hanem a párizsi világkiállításra küldi, postázzák az árát. Potsa a mintákat küldi Reményiknek, és annyit ír, hogy buzdítsa az asszonyokat a varrásra.

Következtetések

Potsának a székely szöttek széleskörű terjesztése érdekében tett példamutató magatartását értékelték: az Első Székely Szövőgyár termékeiből varrott a maga számára nyári ruhákat és azokat hordta; egyik szalonja pedig székely-szöttek szövettel behúzott bútorokkal volt berendezve.¹⁵ Bár ilyen eredményt az árapataki varrottással nem ért el, lelkesen dolgozott annak terjesztésén is. Ő maga úgy érzi, hogy eredményt ért el, amikor a Magyar Kereskedelmi Múzeum évente 50–60 darab eladását helyezi kilátásba. Pozitívan értékelendő mind az ő, mind a körjegyző és Csorba Samu kereskedő tevékenysége az árapataki varrottas háziipar fejlesztése érdekében. Potsának köszönhető az is, hogy az árapataki varrottas szerepelt a párizsi világkiállításon, hiszen az ő ötlete volt, hogy azt érdemes bemutatni. A Székely Nemzeti Múzeum által a világkiállításra küldött tárgyak között ugyanis színes selyemfonallal természetes virág- és madármotívumokkal hímzett textíliák, vagy fehér fonallal, subrikolással készített darabok szerepelnek, árapataki varrottas nincs közöttük.¹⁶ Pár évvel később,

¹² Potsa Józsefné gyászjelentője: *Székely Nemzet*, XVII. évf. 1899/50. szám, 3., Reményik Mátyásné gyászjelentője: *Székely Nemzet*, XVII. évf. 1899/50. szám, 4.

¹³ *Székely Nemzet*, XVII. évf. 1899/48. szám, 3.

¹⁴ CSULAK Magda – GAZDÁNÉ OLOSZ Ella 1972, 5.

¹⁵ *Székely Nemzet*, XXI. évf. 1903/101. szám, 2.

¹⁶ Az 1900. évi párizsi nemzetközi kiállítás. Elismervény, 1899. szeptember 15. (5 db) A Székely Nemzeti Múzeum dokumen-

1905-ben Malonyay Dezsőnek a *Magyar nép művészete* című műve számára készítendő fényképek listáján már ott vannak a *Hímzések, varrottások* kategóriában az új árapataki abroszok, szám szerint 8 darab.¹⁷ Közvetve ah-

hoz is hozzájárult Potsa, aki ekkor már nem élt, hogy az árapataki varrottast méltónak tartották egy reprezentatív műben való megjelentetésre.

Demeter Éva - Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, demetereva@sznm.ro

Irodalom

CSULAK Magda – GAZDÁNÉ OLOSZ Ella

1972 *125 magyar szálánvarrott hímzésminta – Árapatak*, Sepsiszentgyörgy.

DEMETER Éva

2006 Adalékok az árapataki varrottas történetéhez, *Acta (Siculica)* 2006/3, 35–42.

Contribuții la istoria broderiei de Araci 2.

(Rezumat)

Perioada 1893–1899 este bogată în evenimente referitoare: s-a organizat expoziția milenară de la Budapesta, s-au făcut pregătirile expoziției mondiale de la Paris din 1900, era continuă acumularea stocului de mărfuri din Muzeul Comerțului din Ungaria, iar în 1899 la Londra s-a organizat serată maghiară cu scopul introducerii pe piață a unor produse de industrie casnică. Inițiativa prezentării broderiei de Araci cu ocazia acestor evenimente culturale se poate desprinde din corespondența oficială dintre Muzeul Comerțului din Ungaria și József Potsa, comite de Trei Scaune, președinte al comisiei de supraveghere a Muzeului Național Secuiesc.

Contribution to the History of Embroidery from Árapatak (Araci, Covasna county) 2.

(Abstract)

In the period between 1893–1899 the millenarian exhibition was passing off, arrangements were made because of the world exhibition from 1900 from Paris, constantly the stock of the Hungarian Museum for Trade was filled up and in 1899 in London a Hungarian party was thrown to introduce the szekler home industrial goods. The initiative of presenting the embroidery of Árapatak on the occasion of such events can be drawn from the official correspondence between the Hungarian Museum for Trade and József Potsa, Lord Lieutenant of Haromszek county and president of the supervising committee of The Székely National Museum.

tumtárából az elismervényekre és Malonyai kérésére összeállított fényképlista Boér Hunor kollégám hívta fel a figyelmemet. Ezúton köszönöm neki.

¹⁷ Székely Nemzeti Múzeum dokumentumtára, 35/1905. szám, 3.

A tétel nincs kipipálva, Csulak Magda – Gazdáné Olosz Ella mintagyűjteményét használva nem sikerült azonosítanom az árapataki varrottas mintákat Malonyay művében. Valószínűleg csak terveztek, de mégsem küldtek fényképet az új árapataki varrottasokról.

Függelék¹⁸

1.

Érk. 893 29/XI.

Nsgos Herényi József m. kir. ipari felügyelő úrnak

Budapesten
Kereskedelmi Múzeum

Hivatalos kiállítási ügyben

Hivatkozva idei október hó 15-kén 766 számú becses iratára zárom a háziipari egyesület által állami engedéllyel fenntartott női ipar tanműhely által a milleneumi kiállításon kiállítandó tárgyak jegyzékét és az azok elhelyezésére szükséges tér megjelölését bejelentő vezető tanítónő jelentését.

Zár 2 drb másolatban
1121 Sz. 1188/893

Az 1896-ik évben rendezendő országos nemzetközi kiállításra küldendő tárgyak névsora:

sorszám	darabszám	1894 évre frt	kr	megjegyzés	
1	1	Garnitúra asztalnemű kalotaszegi varrottas	25	-	12 személyre
2	1	Garnitúra ágynemű árapataki vagdaltas	25	-	selyemmel
3	1	Garnitúra asztalnemű vászon hímzéssel	15	-	6 személyre
4	1	Pongyola kabát vertcsipkével	5	-	
5	1	Női ing vertcsipkével	3	-	
6	1	Zsebkendő különböző hímzéssel	6	-	
		Összesen	79	-	
		1895 évre			
1	1	Garnitúra ágynemű ajur és hímzéssel	25	-	
2	1	Garnitúra asztalnemű színes hímzéssel	15	-	6 személyre
3	1	Fésülködő kabát ajur és hímzéssel	5	-	
4	1	Férfi ing hímzéssel	3	-	
5	1	Női ing ajur és hímzéssel	3	-	
6	1	Szalon asztalfutó Puntotirató hímzéssel	15	-	arany és selyemmel
7	1	Szalon kisasztalra "millieu" spanyol hímzéssel	10	-	arany és selyemmel
8	1	zsebkendő tartó elefántcsont hímzéssel	5	-	
9	1	Garnitúra bútortakaró hímzéssel és vertcsipke	22	-	arany és selyemmel
		Összesen	103	-	
		1896 évre			
1	1	Lobogó arany hímzéssel és tűfestéssel	150	-	
2	3	Minta könyv rendezése	15	-	
3	1	Reggeli ruha	15	-	
		Összesen	180	-	
1	-	1894 évre	79	-	
2	-	1895 évre	103	-	
3	-	1896 évre	180	-	
		Összesen	362	-	

Sepsiszentgyörgy 1893 november 28-án

Bartha Vilma
ipartanítónő

2.

2079/1898

Budapest

Nagyméltóságú Főispán Úr!

Az 1900-ik évi párizsi nemzetközi kiállítás magyar osztályának egyik legérdekesebb részét hazánk történelmi emlékeinek gyűjteménye képezendi, melynek számára a kiállítás területén egy külön történelmi pavilon fog emeltetni.

¹⁸ Fontosabb rövidítések: Nsg., Nsgos – Nagyságos; Nmnak, Nmod – Nagyméltóságodnak, Nagyméltóságod; m. kir. – magyar

királyi; v. b. t. t. – valóságos belső titkos tanácsos; cs. és k. – császári és királyi; MKM, M Ker M – Magyar Kereskedelmi Múzeum.

A történelmi kiállítás keretében szándékozom bemutatni a hazánkra oly eredeti jelleget vető ősfoglalkozások emlékeinek tárgyait és a kiállítás ezen részének rendezésére kitűnő tudósunk Herman Ottó úrnak a Magyar Ornithológiai Központ főnökének közreműködését sikerült biztosítanom.

Herman Ottó úr – kinek szakavatott működése ez irányban eléggé ismeretes – már legközelebb felkeresi az ország különböző vidékeit, hogy gyűjteménye számára anyagot és adatokat gyűjtsön, fáradságos kutatásait azonban sikerrel csak akkor remélheti elvégezni, ha őt teendőiben az ország közhatóságai hatható pártfogásukkal támogatják.

Tudván azt, hogy Nagyméltóságod az 1900-ik évi párizsi nemzetközi kiállítás magyar osztályának sikerteljes rendezését mint országos érdeket lelkesen előmozdítani kész leend, van szerencsém tisztelettel kérni, hogy Herman Ottó urat az ősfoglalkozások tárgyainak és eszközeinek összegyűjtése érdekében teendő utazásain erkölcsileg támogatni, őt a szükségésekben tájékoztatni és magas befolyásának érvényesítésével odahatni méltóztatásuk, hogy nevezett jeles a Nagyméltóságod vezetése alatt álló törvényhatóság területén feladatát minél tökéletesebben oldhassa meg.

Fogadja Nagyméltóságod kiváló tiszteletem nyilvánítását

Lukács Béla
kormánybiztos

A hátoldalán

< Az 1900-ik évi párizsi nemzetközi kiállítás > m. kir. kormánybiztosának

Budapest

IV. Bécsi utca 3 szám

érk. 1898. 31/IV:

Nagyméltóságú Úr!

< Az 1900-ik évi párizsi nemzetközi kiállítás > on az Árapatak községi népipart akarom bemutatni *varrottásokban*. Nincs rendelkezésemre aláíró ív és a csoport számot sem tudom. Mély tisztelettel kérem azt rendelkezésemre adni.

Fogadja méltóságod tiszteletem őszinte nyilvánítását

21/VI 89

1) Főszolgabíró

2) város polgármestere

3) Székely Nemzeti Múzeum

4) Székely Föld és Székely Nemzet

1–4

Kitűnő tudorunk megérkezése alkalmával

ad 1–2

a már előre értesített előljárásság nyújtson segédkezet kutatásának sikerére.

Ad 3

Kérem a múzeum igazgatóságát minden segítséget nyújtani és a Múzeum tárgyait tanulmányozásra rendelkezésül adni.

Ad 4

Kérem a megyei sajtó útján felkérni különösen a vármegye papságát, hogy kutatásaiban vezetni és segédkezni szíveskedjenek.

163 745/898/f. é.

3.

3308/P.K.

Budapest 1898 november 28

Nagyméltóságú Főispán Úr!

Folyó évi november 21-én 745 sz. a. kelt nagybecsű soraira vonatkozólag van szerencsém Nagyméltóságodat tisztelettel értesíteni, hogy a háziipari cikkeknek a párizsi kiállításon leendő bemutatása rendezésével a M. Kereskedelmi Múzeum lett megbízva s hogy ennek folytán a múzeum igazgatóját megkerestem, hogy az Árapatak községi varrottásoknak kiállítása ügyében Nagyméltóságoddal mielőbb érintkezésbe lépjen.

Fogadja Nagyméltóságod kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását

Miklós Ödön

kormánybiztos helyettes

Nagyméltóságú Potsa József valóságos b. t. tanácsos úrnak, Háromszék vármegye főispánja, stb. stb. Sepsiszentgyörgy

4.

1703/98

Nagyméltóságú Főispán Úr!

Folyó hó 21-én 745 sz. alatt kelt átiratára, amelyet az 1900. évi párizsi nemzetközi m. kir. kormánybiztossága tekintettel arra, hogy a magyar háziiparnak az említett kiállításon való bemutatásával intézetünk bízott meg, elintézés végett hozzánk tett át: van szerencsém értesíteni Nagyméltóságodat, hogy gondoskodni fogunk arról, miszerint az árapataki népipar készítményei saját collectiv kiállításunkban megfelelően képviselve legyenek. E célból külön bejelentés, valamint a költségekről való gondoskodás szüksége nem forog fenn, mert a költségek a Múzeumot illetik azzal, hogy a netáni tényleges eladások után befolyó összegből csekély jutalék le fog vonatni.

A részletes feltételeket későbbben fogjuk tudatni. Azonban hogy tájékozva legyünk a kiállításra szánt cikkekről, szívesen vennők, ha a csatolt szállítási igazolvány felhasználásával minta-collectio küldetnék be háziipari bazárunkba (Kerepesi út: 22 I), mégpedig tekintettel arra, hogy intézetünk egyúttal központi értékesítő helye a magyar háziipari cikkeknek, esetleg árusítás céljából is. Nagyméltóságod erre vonatkozó szíves értesítését várjuk.

Budapesten, 1898, november hó 30-án

Kiváló tisztelettel

Rácz

kir. tanácsos, igazgató

Nagyméltóságú Potsa József v. b. t. t. főispán úrnak

Sepsiszentgyörgy

A hátoldalán: A körjegyző úrnak

Árapatak

A párizsi kiállításon bemutatni akarom az árapataki varrottast és ezért Simon Demeternének a kellő anyagot adtam 6 külön-külön mintára. Ezekből ez ideig csak három darabot készített el.

Szíveskedjen adandó alkalommal ezen asszonyt felhívni, hogy siessen mert az idő eltelik a beküldésre.

Érk. 1898 I/XII.

5.

2001/1898

Nagyméltóságú Főispán Úr

Kegyelmes Urunk

Sepsiszentgyörgy

1373/1898 számú nagybecsű magas rendelete következtében hódolatteljes tisztelettel vagyok bátor jelenteni, hogy árapataki Simon Demeternét az árapataki varrottas munkának sürgős elkészítésére személyesen felkértem az ő házában s azt ígérte, hogy egy darabot elkészít és beküld folyó hó 19-ére, még egyet remél elkészíteni jövő 1899-ik év január hó 10-ig, de a harmadikra még határidőt sem képes mondani; mentségül azt hozza fel, hogy sok apró gyermekei vannak s nem tud állandóan dolgozni. Ajánlottam, hogy valaki egy más arra alkalmas segítséget szerezzen magának, de azt mondja: nem kap, aki oly szépen varrani tudna.

Bátor vagyok megjegyezni, hogy ha a Párisba küldendő darabszámok már megállapítva volnának s ezen asszony a rendes időre elkészíteni nem volna képes, – hasonló varrottast innen Árapatakáról tudnánk kisegítés képpen kapni.

Árapatak 1898. december 10.

Reményik Mátyás

körjegyző

6.

32217-1898

Nagyméltóságú Főispán Úr!

Kegyelmes Uram!

Az 1900 évi párizsi nemzetközi kiállítás m. kir. kormánybiztosa által az 1900-ik évi párizsi nemzetközi kiállításon tartandó kongresszusokról megküldött szabályzatot van szerencsém Nméltóságodnak tiszteletteljesen bemutatni.

Sepsiszentgyörgy 1898 december 28-án

Gábor Péter

alispán

Z 1 drb

A hátoldalán:

Érk. 1899 2/I.

A Magyar Kereskedelmi Múzeum n. tekintetű igazgatóságának

Budapest

Nagyságos igazgató úr!

Hivatkozva 1703/898 számú igen becses értesítésére az 1900 évi párizsi nemzetközi kiállításra készített 5 darab asztalfutót, melyet azért választottam ily mintákra, hogy inkább megvásárolhassa kevesebb tagú család. Még egy futó nem készült el, azt után küldöm.

A hat futó hat ősi mintát képez, melyet az árapataki nép nőtagjai mint házi ipart üres idejökben – mert földműveléssel foglalkoznak – őrzik. Így asztalterítőt, függönyt, párnacsupot, paplan lepedő bététeket is varrnak megrendelésre, így hogy a vásznat és varró cérnát a megrendelő adja. Korábbi időben ezen varrottas a saját szükségletökre volt. A 80-as években ismerkedtem meg ezen varrottással és az után magam és jó embereimmel igyekeztem munkát adni az asszonyoknak.

Azon nő ki a küldött 5 darabot varrta és a 6dikát – mind különböző – ősi mintát varrt, varrta Simon Demeterné, amint látható teljesen correctül varr, úgy hogy iskolázott művarró nő sem szebben és egyformábban. Igen örvendeznék ha ezen varrottas megtetszenék és a szegény földművelő nép az által háziiparával élelemre jut, mert már én is férjhez adtam egyetlen leányom és így a varrottas már nekem inkább jótékonyosság mint szükséglet.

És a társadalom annyira igénybe veszi a jótékonyt, hogy nem győzi az ember tovább.

Egy ilyen asztalfutó darabja munkát, anyagot számítva 4–5 forintba kerül. Olcsóban lehetne azt kiállítani ha az a nép által készített vászonra varrodnék, de ez vegyes kender és gyapot anyag, mi nem tartós és nem ízletes. Régi óhajomásom lenne, hogy ezen községben egy ipar tanítóné alkalmaztassék, ki az iskolás leányokat 10 évtől fogva rajz és a többi művelné, mert ezen szegény nép úgysem képes leányainak magasabb műveltséget adni, de így megélhetést nyerne.

Nagyságod kezébe és belátására bízom az ügyet tovább fejleszteni, mert ha önerőből minden képzés nélkül ily műveket képes hagyományos mintákban elkészíteni, akkor kilátás van, hogy fejleszthető.

Fogadja kiváló tiszteletem nyilvánítását

23/I. Km/899

Potsa

Háromszék vármegye főispánja cs. és k. valóságos

b. t. t. és kamarás

Tiszt. és elk. 24/I.

1430/98

4 – 1899/ f. é.

Benne: 1900. évi párizsi nemzetközi kiállításon tartandó kongresszusok szabályzata és egy nyomtatvány

Magyar Kereskedelmi Múzeum

Alulírott igazgató ezennel igazolja, hogy Nagyméltóságú Potsa József főispán úr Sepsiszentgyörgy állomásról Budapestre a MKM állandó háziipari bazárába mint kiállító öt darab Árapataki varrottas árut küld és hogy ezen címre feladandó szállítmány az engedélyezett 50% díjkedvezményre igényt tarthat.

Budapest, 1899 január

Rác

igazgató

7.

A Magyar Kereskedelmi Múzeum T. igazgatóságának

Budapesten

Nagyságos igazgató úr

Idei január hó 23-án 4 számú iratomhoz képest zárom az árapataki varrottasok hatodik mintáját.

Fogadja tiszteletem

Zár egy futó. Tiszt és elk. 9/III.

[Csatolva postai föladó-szelvény]

A hátoldalán: érk. 1899 9/III. 205 – 899/ f. é.

8.

MKM 327/99

Nagyméltóságú

Potsa József v.b.t. tanácsos úrnak

Sepsiszentgyörgy

Vonatkozással Nm-nak f. évi január hó 23-án és március hó 9-én 4. illetve 205. sz. alatt kelt becses átírataira, van szerencsénk közölni, hogy a küldött összesen 6 drb asztalfutó, amelyeknek átvételét ezennel igazoljuk, teljesen megfelel a háziipari bazárunkba

kiállított egyéb hasonló technikájú háziipari cikkeknek. A minták kivétel nélkül szépek és eredetiek s különösen a rózsaszínű és piros fejtővel varrottak igen csinosak. Hajlandók vagyunk a beérkezett 6 db-ot szoros számlára, megtartani, s azok értékét, amennyiben Simon Demeterné darabját 4 frtjával átengedi, a bazárunkat megillető 10% kezelési jutalék levonásával összesen 21 frt 60 krt azonnal kiutalványozni.

Ami a jövőt illeti, azt hisszük, hogy a fenti árban egyelőre 50–60 db-ot tudnánk értékesíteni évenként ezekből az asztalfutókból. Tisztelettel megkeressük azonban Nmodat, hogy amennyiben az ottani háziiparosok az asztalfutókon kívül egyéb e fajta cikkeket is készítenek, méltóztatnék odahatni, hogy azokból is küldessenek minták címünkre.

Egyúttal szíves tudomására hozzuk, hogy a küldött minták alapján az árapataki háziipart mindenestre szívesen bemutatjuk a párizsi nemzetközi tárlaton intézetünk által rendezett collectív háziipari kiállításban, feltéve természetesen azt, hogy újabb szállítmányra számíthatunk.

Fogadja Nmod az ügy iránt tanúsított érdeklődéséért meleg köszönetünket, amellyel vagyunk szíves értesítését várva.

Budapest 1899 március 13

Teljes tisztelettel
kir. tan., aligazgató.

A hátoldalán

Érk. 1899 14/III másolatra T. Reményik Mátyás közjegyző úrnak, Árapatak

Az árapataki népipar emelése érdekében valahára eredményhez jutottam, csak egy vállalkozó embernek kell tovább folytatni és minden szépen varrni tudót felhasználni, hogy a megrendelésnek eleget tehessenek.

Én a nép érdekében szívesen nyújtok közreműködést, de kereskedőnek beállani nem tudok.

Azon 6 darabot, melyet elküldöttem kifizettem és azt a párizsi kiállításra küldöm és nem bocsátom áruba.

Úgy hiszem, hogy 5-ként vagy 10-ként kellene a címre beküldeni amit készítenek, hogy hamarabb pénzhez lehessen jutni.

Én az ígért árat darabonként, mert három singesek, megfelelőnek tartom.

Jó lenne még más mintákat, függöny, párnacsúp, asztaltakaró beküldeni.

Egyébiránt elvárom jelentését mentől elébb.

228/899/f. é.

9.

327/99

Nagyméltóságú Potsa József v. b. t. t. úrnak

Engedje meg Nagym-god, hogy a f. évi március hó 13-án 327. sz. alatt kelt megkeresésünkre visszatérjünk s az abban Nméltóságodhoz intézett kérdéseinkre szíves és lehetőleg mielőbbi választ újból kikérjük. Londonban ugyanis a magyar háziipari cikkeknek az ottani piacon való bevezetésére e hó végén magyar ünnepély rendeztetik, amelyen az árapataki asztalfutók is bemutatathatók volnának. Ez iránt azonban nem intézkedhetünk mindaddig, amíg Nagyméltóságod nyilatkozatát nem bírjuk, vajon a szóban levő cikkek átengedhetők-e az általunk jelzett árakon s újabb küldeményre számíthatunk-e. Szíves értesítését kérve vagyok

Budapest 1899. ápril. 10

teljes tisztelettel
kir. tan., aligazgató

[ráragasztva a postai föladószelvény M. Ker. M. Bp 1,5 kg varrottas]

hátoldalán

Érk. 1899 11/IV.

A M. Kereskedelmi Múzeumnak

Budapest

Nsg. kir. tanácsos aligazgató úr!

Utolsó levele óta szomorú családi gyász esett. Kedélyem és egészségem annyira igénybe vette, hogy választ ez ideig nem küldhettem.

Árapatakon készséggel fogadják az ajánlatot és ha megbízottam neje is szerencsétlen szülés miatt el nem halálozik, már eredmény is lenne.

Miután a küldött 6 futó az én tulajdonom, azt rendelkezésre bocsátom.

Ide zárom tájékoztásul megbízottam jelentését és az általa beküldött mintákat.

A nép előlegezésére akadály nem lesz.

Fogadja kiváló tiszteletem

277. 297/899/f. é.

Az árapataki körjegyző idei ápril 2-ről 509 sz. alatt az árapataki varrottas népipar tárgyában jelentést tesz.

Az árapataki jegyző

Árapatak

509-es számú iratára értesítem, hogy a helybeli Miske kereskedésben kaptam oly vásznat, mely az általam felküldöthöz hasonlít és hozzá kellene már fogni a 60 darab futóhoz.

T. jegyző

Árapatak

A közösen ért gyászos veszteség miatt ez ideig háborgatni nem akartam, de a kereskedelmi múzeum sürgeti a futókat és e hóban bár 20-at kellene szállítani, a Miske kereskedésben van vászon és az első szövőgyár boltjában fejtő, csak *kék nem* kell.

Ha egy órára bejöhetne, intéznők el.

Hátoldalán:

Érk. 1899. 3/IV.

228 277-899/f. é.

10.

Magyar Kereskedelmi Múzeum

469/99

Nagyméltóságú Potsa József v. b. t. t. úrnak

Sepsiszentgyörgy

Köszönettel véve Nagyméltóságodnak f. hó 11-én 297 sz. alatt kelt becses átiratát, van szerencsém szíves tudomására hozni, hogy a csatolva volt 3 db mintát beható megtekintés után egyidejűleg postán visszaszármaztatam. A minták egytől egyig szépek és eredetiek s hiszem, hogy a forgalomba igen előnyösen be lesznek vezethetők. Szerettem volna már most egyet-mást megrendelni, de miután a háziiparosok már csak néhány napig dolgozhatnak otthon, mert a mezei munka ideje elérkezik, szeptemberre halasztom a megrendelés átírását. De megjegyzem már most, hogy az ősszel feladandó megrendelésünk valószínűleg az egész télen át foglalkoztatni fogja az ottani népet.

Egyúttal van szerencsém értesíteni, hogy az átengedett 6 db asztalfutó ellenértéke fejében postatakarékpénztár útján 21 frt 60 krt küldtünk Nagyméltóságod címére.

Budapest, 1899 ápr. 14

Teljes tisztelettel
kir. tan. aligazgató

A hátoldalán

1899 17/IV.

T. Reményik jegyző úrnak

Árapatakon

Közlöm, hogy a varró asszonyokat buzdítsa munkára

T. Reményik Mátyás jegyző úrnak

Árapatakon

Ide zárva küldöm a mintákat ezen számomra hivatkozva. 1/5/899

297 315/899/f. é.

Szócsné Gazda Enikő

ADALÉKOK A SZÉKELYUDVARHELYI FAZEKASSÁG TÖRTÉNETÉHEZ ÉS EGY TERMÉKTÍPUSÁNAK AZONOSÍTÁSÁHOZ

A székelyföldi fazekasság egyik legfontosabb központja Székelyudvarhely. Az udvarhelyi fazekasság történetéről, termékeiről ennek ellenére mégis nagyon óvatosan nyilatkozik a szakirodalom, mivel azonosított székelyudvarhelyi edényekkel nem, vagy csupán alig rendelkezünk.

A székelyudvarhelyi fazekasok már a 16. században céhbe szerveződtek, ezzel is megelőzve a székelyföldi más fazekasközpontok mestereit. Már az udvarhelyi fazekas céh kialakulásának és alapszabályzata elfogadási időpontjának ismertetésében is nagy a szakirodalmi bizonytalanság, egymásnak ellentmondó adatok tömkelegét olvashatjuk a különböző összefoglalókban vagy kerámiatörténeti szakmunkákban. Szigeti Gyula Mihály az 1828-ban nyomtatásban megjelent Udvarhely-ismertetésében 1572-re teszi a céh alakulási évét.¹ Domanovszky György ugyancsak 1572-re helyezi.² Ezt az alapítást ismerteti Horst Klusch³ és Csupor István⁴ is. A Dávid József szerkesztette *Székelyföld írásban és képen* című kötet 1577-et jelöli meg a céh alapítási éveként.⁵ Fodor László a székelyudvarhelyi céhek bomlásáról írt tanulmányában nem beszél a fazekas céh alapításának évéről, viszont 1613-ra teszi a fazekas céh alapszabályainak hatósági elfogadását.⁶ Jakab Elek és Szádeczky Lajos Udvarhely vármegyéről szóló könyve úgyszintén azt írja, hogy a céhnek 1613-ban már volt kiváltságlevele, ennek összetételéről azonban semmit sem tudunk. 1643-ban megerősítettek egy olyan kiváltságlevelet, amelyet 1616-ban kelteztek, és amely hat pontban foglalta össze a fazekas céh tagjainak legfontosabb kötelességeit, az említett szerzőpáros ezt is ismerteti.⁷ A céhszabályzat 1613-as keletkezésének viszont ellentmond Balogh Ödön azon adata, mely szerint a marosvásárhelyi fazekasok 1612. január 16-án kelt céhszabályzatukat az udvarhelyiektől vették át.⁸ Ez

azt jelzi, hogy az alapszabályzat már 1612 előtt létezett. A szakirodalmi zavart tovább bonyolítja Tófalvi Zoltán a csíki levéltárból származó azon adata, amelyben a fazekasok az Apafi Mihály fejedelemtől 1685-ben nyert privilégiumukat említik.⁹

Nyilvánvalóan az ismertetett szakirodalmi következetlenséget az okozza, hogy a fazekasok kiváltságlevelét erdélyi szokás szerint többször is megerősítették, illetve kiegészítéseiket a fejedelmekkel láttamoztatták. Zepezaner Jenő történész szerint a céh valós alakulási éve 1572, ez az évszám egy céhlevél-másolaton is megjelenik.¹⁰ Ugyanezt az információt nyújtja Farkas Irén is.¹¹ Bizonyosnak tekintjük, hogy az 1572-es céhalapítási év talán csupán egy városi vagy megyei hatósági megerősítés lehetett, mivel az erdélyi fejedelmek királyi könyveiben a más céhes kiváltságoktól eltérően erre semmilyen adatot nem találunk.¹²

A céhes fazekasok közül csupán néhány mesternevet ismerünk. 1637-ben a céhben Fazakas István, rövidel utána „kétszeresen Fazakas István” és Kóbori István neve ismert. Ugyanebben az évben Makfalvy Mihály céhlegény neve maradt fenn.¹³ 1643-ban Fazakas (Lókodi) Tamás volt a céhmester, aki a társai s a maga nevében a szabályzat megerősítését kérte.¹⁴ Az 1643-as szabadalomlevél Fazakas Péter, Fazakas János, Fazakas András, Fazakas Ambrus, Fazakas Pál, Fazakas Balázs, Joó Máté nevét ismerteti. A 18. században Szentágotai György atyamester, Fazakas György, Xantus István, Szász János és Keresztúri Pál emelkedett ki a névtelenség homályából.¹⁵

A fazekas céhben dolgozó mesterek számáról eddig semmilyen információt nem találtam, de jelentős számukra utal az a tény is, hogy 1872-t követően, amikor felszámolták a céhrendszert vidékünkön, a fazekas mesterek még igényt tartottak arra, hogy

¹ SZIGETHI Gyula Mihály 2001, 23.

² DOMANOVSKY György 1981, I, 207.

³ KLUSCH, Horst 1980, 15.

⁴ CSUPOR István – CSUPORNÉ ANGYAL Zsuzsa 1998, 172.

⁵ DÁVID József 1941, 213.

⁶ FODOR László 1974, 184.

⁷ JAKAB Elek – SZÁDECZKY Lajos 1901, 353.

⁸ BALOGH Ödön 1972, 314.

⁹ TÓFALVI Zoltán 1996, 16.

¹⁰ Nagyon köszönöm Zepezaner Jenőnek, hogy segítségemre volt a céhalakulás évének pontosításában.

¹¹ FARKAS Irén 1999, oldalszám nélkül. Nagyon köszönöm Farkas Irénnek a szóbeli megerősítését is a közöltekhöz.

¹² FEJÉR Tamás – RÁCZ Etelka – SZÁSZ Anikó 2005.

¹³ TÓFALVI Zoltán 1996, 16.

¹⁴ JAKAB Elek – SZÁDECZKY Lajos 1901, 353.

¹⁵ FARKAS Irén 1999, oldalszám nélkül.

ipartársulatba tömörüljenek. A Brassói Iparkamara 1878–79-es évekről szóló jelentésében a székelyföldi ipartársulatok működését is ismerteti. Székelyudvarhelyen a fazekasokat szám nélkül említi meg, a kamara adatai szerint ekkor 6063 forintos alaptőkével, tehát jelentős összeggel rendelkeztek.¹⁶ 1879-ben Kozma Ferenc ismerteti a számukat, ekkor Székelyudvarhelyen 20 olyan fazekasról tud, akik állandó jelleggel ezt a mesterséget folytatják.¹⁷ Különösen fontos adatokat tartalmaz a Jekelfalussy József-féle iparos-összeírás 1885-ből. Ebből 64 udvarhelyi mester nevét ismerhetjük meg.¹⁸ A Fazekas Ipartársulatnak 1891-ben is még 49 tagja volt, ami jelzi ennek a jelentőségét a város ipari életében. Ekkor a csizmadiakat és a tímárokat követően a harmadik legnagyobb ipartársulat volt Székelyudvarhelyen.¹⁹ 1893-ban egy névtelenségbe burkolózó újságíró a *Székely Nemzet*-ben arról számolt már be, hogy a székelyudvarhelyi fazekasok már nem tartanak tanoncokat, ami az iparág hanyatlásához fog vezetni.²⁰ A fazekasok számának drasztikus csökkenését egyesek a századvégen bevezetett *vámháború*val hozzák szoros összefüggésbe. A század végére az udvarhelyi fazekasok majdnem kizárólag az edénykereskedők számára dolgoztak, akik edényeiknek a romániai piacokon kerestek gazdát. Az Osztrák–Magyar Monarchia irányából jövő ipari termékekre rótt hatalmas vám annyira magassá tette e termékek árát, hogy azok hamarosan nem tudták felvenni a versenyt a román fazekasközpontok termékeivel.²¹ A századfordulón a fazekasok számának állandó csökkenéséről tudósítanak a forrásaink.²² Kresz Mária a két világháború közti időből öt működő udvarhelyi fazekasműhelyről ír.²³

Az udvarhelyi fazekasság szín- és formavilága

Az udvarhelyi fazekasság korai megjelenésének egyik feltétele természetesen az volt, hogy rendelkezésre állt a környéken a jó minőségű agyag, és a közelben a díszítéshez használt színezékek, valamint a mázázáshoz használt ólomoxid is könnyen előteremthető volt.

A fazekaláshoz használt agyagot Kalecsinszky Sándor felmérése szerint a székelyudvarhelyiek a Szarkakő alján lévő agyagbányából bányászták, amely

mindvégig a fazekasok tulajdonában volt. Két típusú agyag került Udvarhely határából elő: az I. tűzállósági fokú szürkésfehér iszapolt, fehér, kaolinszerű agyag, és a VII. tűzállósági fokú.²⁴ A Marosvásárhelyi Iparkamara feljegyzéseiből tudunk róla, hogy a 20. század elején az udvarhelyi fazekasok a fehérföldet a csíkszentsimoni kaolinbányából szállították, vékájáért 2 koronát fizetve.²⁵ A kobalt árusításának jogát a 18. századtól kezdődően a 19. század első feléig a brassói szász fazekasok monopolizálták. Mivel levéltári feljegyzések szerint ők látták el a székelyföldi céheket is, bizonyára innen szerezték be a székely mesterek.²⁶ A mangánt egész Erdély fazekasai Nagybányáról vásárolták. 1902-ben Tordán, Makfalván, Csíkdánfalván és Barcaújfaluban a fazekasok számára nyersanyagbeszerző szövetkezeteket alakítottak, így a kései udvarhelyi fazekasság számára a mázak beszerzése is könnyebbé válhatott.²⁷

A székelyudvarhelyi fazekasok edénytípusaira vonatkozóan már Herepei János publikált levéltári adatokat. Kálnoki Borbála asszony csíksomlyói kúriájának 1730. március 21-én készített leltárából idézi az „*Udvarhelyi mázas fejtér bokály nro 2*” bejegyzést.²⁸

Már e korai levéltári adatból látható, hogy az udvarhelyiek híres terméke a 18–19. században a *bokály* volt, amelynek fehérföldes alapozására különböző színű ornamensek kerültek.

Az írott tudósítások más edénytípusokról is beszámolnak. Különösen fontos az Örley János agyagipari biztos feljegyzése 1902-ből, amelyből nem csupán az udvarhelyi edénytípusokra kapunk utalásokat, de arra vonatkozóan is, miért nem tudunk jóformán semmit e központ főzőedényeiről: „elég eredeti és tetszetős tálakat, korsókat készítenek. Az agyag, melyet használnak, főzőedény készítésére nem alkalmas.”²⁹

1883-ban a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum számára Nagy Géza múzeumőr több *székelyudvarhelyi edényt* vásárolt a sepsiszentgyörgyi sokadalomból, piacról. E hátramaradt tárgyanyag láttán megállapítható, hogy a 19. század utolsó harmadától kezdődően az udvarhelyi fazekasok több edénytípust készítettek. A már említett *tányérok*, *tálak* mellett kis egyfüles *fazekakat*, *bögre*- vagy *csészéként* bejegyzett kisebb ivóedényeket, *poharakat*, *fődeles cukortartókat*,

¹⁶ *Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Kronstadt über die Gewerbe-, Handels- und Verkehrsverhältnisse im Kammergebiet (südöstliches Siebenbürgen) für die Jahre 1878 und 1879.* 1882, 249.

¹⁷ KOZMA Ferenc 1879, 311.

¹⁸ JEKELFALUSSY József 1892, 361. Köszönet Sipos Józsefnek az értékes adatért.

¹⁹ *A Marosvásárhelyi Kereskedelmi- és Iparkamara Jelentése az 1891-ik évben.* 1892, 98.

²⁰ *Közgazdasági állapotok a Székelyföldön. Székely Nemzet*, XI. évf., 1893. április 17., 56. szám.

²¹ M. F. 1891.

²² JAKAB Elek – SZÁDECZKY Lajos 1901, 553.

²³ KRESZ Mária 1991, 82.

²⁴ FARKAS Irén 1999, oldalszám nélkül.

²⁵ *A Marosvásárhelyi Kereskedelmi- és Iparkamara jelentése Marostorda-, Csík-, Háromszék-, Udvarhelyvármegye és Marosvásárhely szab. kir. város közgazdasági állapotáról az 1912. évben.* 1913, 101.

²⁶ EICHHORN, Albert 1974, 227.

²⁷ PONGRÁCZ Kálmán, dr. 1941, 64.

²⁸ HEREPEI János 1961, 608.

²⁹ ÖRLEY János 1902, 183.

kisebb és nagyobb *kancsókat* és mindenféle *födöt* készítenek. Fennmaradt tárgyi anyagunkban *kupákat*, *leveses tálakat*, *kantákat*, *kulacsokat* is találunk.

Kresz Mária a két világháború közti udvarhelyiek fazekasságáról úgy tartja, hogy ekkor már kizárólag csak tálát és tányért készítettek, egy fazekas átlagban kéthetente 2000 darabot égetett. Egy fazekas özvegyével történt beszélgetéséből tudunk arról, hogy ekkor még 5 fajta tálás termék készült Udvarhelyen: a *nagytál* (30–40 cm átmérőjű), a *potrás* (*polturás*) *tál* (23 cm átmérőjű), a *garasos tál* (20 cm átmérőjű), a *tányér* és a *rigó* (ez egészen kis méretű, rendelésre készített tányérka volt).³⁰

Nem feledkezhetünk meg az udvarhelyi fazekások egy másik fontos termékéről, mégpedig a kályhacsemperéről. Bár a céhes központokban általában korai a csempekészítéssel való kísérletezés, Udvarhely esetében a 18. századtól vannak konkrét adataink erre. A csíksomlyói kolostor csempekályháit ekkor udvarhelyi fazekas mesterrel javították.³¹ 1849-ből Barabás Mihály csempekészítő mester neve ismert, aki ekkor a székház cserepesét készítette el, munkáját a fennmaradt számla szerint 2 rajnai forinttal és 18 krajcárral honorálták.³² Az 1880-as évektől adatolható, hogy egy udvarhelyi fazekas mester Kolozsváron elsajátította a csempekészítés fortélyait is, és hazamenve e tudását kamatoztatni kezdte.³³ A csempekészítés hanyatlása a századfordulóra egyre erőteljesebbé vált, annak ellenére, hogy az Agyagipari Szakiskolában is egyre több gondot fordítottak ennek oktatására. Szádeczky Lajos ezt a fahiánnyal hozza szoros összefüggésbe: „A fazekasak mestersége gyenge lábon áll, mely miatt a már szűkülőni kezdett s megdrágult tűzifával való élésben mindenütt a sok panasz, hogy kevés fával melegezhető kemenczék nem tudnak készíteni.”³⁴ A székelyudvarhelyi csempekészítés azonosításával most kísérletezünk, ezt a csempekultúra elemzésére vállalkozó néprajzi szakirodalom nem tette eddig meg.³⁵ Ebben a tanulmányban nem térünk ki ezek ismertetésére.³⁶

Az udvarhelyi fazekasság motívumkincse

Az udvarhelyi fazekasság motívumkincsenek elemzésekor el kell különítenünk egy feltételezéseken alapuló, 19. századi, udvarhelyinek vélt réteget, és

egy udvarhelyiként vásárolt, 19. század végéről – 20. század elejéről származó réteget.

A szerzők többsége egyetért abban, hogy a korai udvarhelyi fazekas termékeken több színű díszítmény szerepelt: a székely fazekasságban általánosan használt zöld és barna színek mellett feltűnt a kék és a sárga szín is.³⁷

Az udvarhelyi korai fazekasság szín- és motívumkincsenek elkülönítésével Kresz Mária is kísérletezett. Úgy vélte, hogy az udvarhelyszéki fazekasságban a rácsozott mezőkkel elválasztott tölgyfalevel bokályforma az igazán gyakori. Ez szerinte északolaszországi előképekre vezethető vissza. Úgyszintén szól a kettős koronájú fa mintájáról, amelyet a győri bokályok motívumkincseiből vezet le. Kresz véleménye szerint valószínű, hogy az a bokályforma tekinthető udvarhelyinek, amelyen feltűnik mind a kettős koronájú fa, mind pedig a tölgyfalevél motívuma.³⁸ Kresz véleménye szerint a korai, 18. század végi – 19. század eleji bokályokon a madár, a szarvas és az emberalak is feltűnik.³⁹ Egy erdélyi fazekasságról szóló, román szerzők által készített kiállítási katalógus a szaruval és ecsettel festett virágornamenseket tekinti az udvarhelyi kerámia fő ismérvének.⁴⁰ Ligia Fulga az udvarhelyi kerámia ismert motívumai közt említi a madarat,⁴¹ tulipánokból, rózsákból és gyöngyvirágokból alkotott virágcsokrot, gránátalmát,⁴² kettős koronájú fát.⁴³ Kristó Tibor a karcsú alakú, „szőnyeg- és bundahímzésekre (is) emlékeztető” rajzú, lapis kancsókat tekinti udvarhelyieknek.⁴⁴

A szakirodalom a korai székelyudvarhelyi edényekkel kapcsolatban tanácstalan. A 19. század közepéig ugyanis olyan közelálló, poszthabán ornamentikájú bokályokat találtak Székelyudvarhelyen, Torda környékén és Zilahon, Kolozsváron, amelyeknek különválasztása, központokhoz kötése nagy nehézségekbe ütközik. Ezeknek az edényeknek jellemző díszítménye a kettős koronájú fa, a kecses, elnyújtott formájú madár, a hátrafelé néző szarvas, valamint a változatos virágornamentika. E motívumkincs eredetét tekintve is egymással vitázó álláspontok olvashatók. A román szerzők egy része a bizánci kerámia kultúra hatásának érzi a madaras és hátrafelé néző szarvasos ornamenteket.⁴⁵ Nem ritka a delfti kerámiával való kapcsolatteremtés sem. Az olasz előképek mellett az

hez köthető csempekről ott olvashatnak majd részletesebben.

³⁰ KRESZ Mária 1991, 83.

³¹ FARKAS Irén 1997–98, 93.

³² EMSzT II, 1978, 109.

³³ *A Kolozsvári Kereskedelmi- és Iparkamara Jelentése az 1883, 1884 és 1885. évekre.* 227.

³⁴ JAKAB Elek – SZÁDECZKY Lajos 1901, 553.

³⁵ KÓS Károly 1972, ROȘU Georgeta – BLĂJAN Ion 2001; SZŐCS Fülöp Károly – ROȘCA Karla 2006.

³⁶ SABJÁN Tiborral közösen hamarosan egy erdélyi cserepesekről szóló kötetünk fog megjelenni, a feltételezetten Székelyudvarhely-

³⁷ BOCE Maria et alii 1993, 14; valamint FULGA Ligia 1983, 24.

³⁸ KRESZ Mária 1972, 236.

³⁹ KRESZ Mária 1961, 165.

⁴⁰ BOCE, Maria et alii 1993, 14.

⁴¹ FULGA, Ligia 1983, 22.

⁴² Uo., 24.

⁴³ Uo., 23.

⁴⁴ KRISTÓ Tibor 1995, 11.

⁴⁵ NICOLESCU, Corina – PETRESCU, Paul 1974, 53.

erdélyi habán fazekasság direkt hatását szokták a szerzők kihangsúlyozni. Az alvinci habán telep közvetlen hatása a legvalószínűbb, hiszen az alvinci kerámia a 17–18. században Erdély legnagyobb hírű fazekasterméke volt, amelynek ára magasan felülmúlta a más fazekasközpontok termékeinek piaci értékét. Érthető tehát, ha az erdélyi fazekasok a főúri igény szintnek megfelelő habán kerámia motívumkincsének utánzását tűzték ki célul.

A poszthabán, ragyogóan fehér alapozású, vidám, élénk színekkel tarkított, madaras, szarvasos vagy virágcsokros edénytípust felváltva hol tordainak, hol udvarhelyinek, hol pedig zilahinak ismertetik a szerzők. A Gabányi-gyűjtemény darabjai közt tordai a besorolásuk,⁴⁶ Kresz Mária váradinak, zilahinak vagy kolozsvárinak véli ezeket, Ligia Fulga a színezés apró eltéréseiben véli felfedezni a központok közötti különbséget.⁴⁷

A Kresz Mária által emlegetett tölgyfalapis bokályok Udvarhelyhez sorolása sem egyértelmű. Tudjuk, hogy a makfalvi fazekasok is a 19. században ontották magukból a zöld-barna írókázott díszítményű tölgyfaleveles bokályokat. Így bizonyosnak tekinthető, hogy a kezdetlegesebb kivitelezésű, angóbozott alapozású és zöld-barna díszítményű tölgyfaleveles bokályok Makfalvához köthetők. A nagyon elfolytolt festésű, vagy igen kezdetleges díszítményű edényeket a céh látómesterei nem engedték volna piaci árusításra. A magyar szerzők Kresz Mária azonosításából kiindulva újabban már a madaras, szarvasos edényeket nem is kötik Udvarhelyhez, inkább az egy színű mezőben elhelyezett virágos bokályokat tekintik udvarhelyinek.⁴⁸

A székelyföldi gyűjtők összetéveszthetik a kézdivásárhely környéki kerámiával is az udvarhelyiek készítményeit. Míg a 19. század végi kézdivásárhelyi kerámia fehér alapon zöld és barna, írókázott és ecsetes díszítményei közt sorozatosan előfordul az X alakú axiális díszítmény, illetve az X fölött kirajzolt sok szirmú virágmotívum és tulipánábrázolás, nem tartjuk kizártnak, hogy a halványabb barnát hasznosító, négyzetes, színezett alapú mezőkben elhelyezett virágornamenses bokályok tényleg Székelyudvarhelyről származnak.

A korai udvarhelyinek vélt bokályokat, díszedényeket tehát csupán óvatosan, bizonytalanul azonosíthatjuk. Előfordulási helyeik alapján feltételezik a kutatók, hogy talán Székelyudvarhelyen készülhettek.

A Székely Nemzeti Múzeum kerámia-gyűjteményében található ugyanakkor egy olyan edényállo-

mány, amelyet 1883-tól kezdődően udvarhelyi fazekastermékeként vásároltak meg a sepsiszentgyörgyi piacon. Ezek ragyogó fehér alapszínűek, világos zöld vagy több árnyalatú kék (a világostól az egészen sötétig) díszítmény található rajtuk. Sajnos, mestereiknek nevét nem tartották fontosnak feljegyezni a régi múzeumőrök. Mégis úgy tartjuk, fontos ismertetni ezt az edényállományt, amely eligazít a székelyudvarhelyi századfordulós kerámiakincs megismerésében. A későbbi erdővidéki gyűjtések udvarhelyi edényként jelölték azokat a fehér alapon világoskék írókázott díszítményű nagyobb edényeket is, amelyeken gyakori a magyar címer ábrázolása, valamint a geometrikus motívumkincs. Bár több kerámiakutató és gyűjtő feltételezi, hogy ezek az edények valószínűleg Székelyudvarhelyen készültek, ezt írott formában nem ismertette eddig a szakirodalom.

Az 1880-as években az udvarhelyi fazekasság esetében is kromatikai szegényedés figyelhető meg. A kobalt olcsóbbá válása miatt a fehér alapon kék díszítmény válik dominánssá. Ezt támasztja alá a Kolozsvári Iparkamara 1883, 1884, 1885-ös évekre vonatkozó feljegyzése is, amelyben a következőket írja a székely fazekasságról: „A tordai és udvarhelyi fazekasok rendszeresen fehér, engóbirozott és késsel festett edényeket készítenek.”⁴⁹

E századvégi termékek sorában a tordai és a székelyudvarhelyi kerámia már elég élesen elkülönül egymástól, úgyhogy nem nagyon lehet összetéveszteni. A tordaiak vízszintes síkokba rendelt, főként rózsás díszítményt használtak ebben a periódusban. Az udvarhelyi edényeken sok esetben világosabb kék a színezés. Míg a tordaiak előszeretettel használtak sárga vagy zöld csíkokat is az 1870–1900 körüli edényeken, addig az udvarhelyiek főleg fehér alapon kék színű, erőteljesen geometrizált mintákat használtak. Gyakran előfordul a termékeiken a vízszintes vagy függőleges vonalokból összeállított háromszög, a pontokból formált stilizált virágminta, az ívelő vonalokból kialakított stilizált levél, a spirálvonal, a félköríves motívum stb. Míg a tordaiak a századfordulón is a bokályformát részesítették előnyben, addig az udvarhelyi fazekasoknál előtérbe került a közep-nagyságú egyfülű fazék és a tányér, tál, illetve bögre, szilke készítése.

A kései udvarhelyi fazekasság azonosítása sem tűnik egyszerű feladatnak. A gyűjtők és kutatók egyaránt úgy vélték mindeddig, hogy a ragyogó fehér alapon kék színű díszítménnyel ellátott bokályok és tányérok, tálak Románújfaluban készültek. Eléggé ta-

⁴⁶ STEPHANI, Claus 1998, 124–147. ábra.

⁴⁷ FULGA, Ligia 1983, 22. Véleménye szerint a színek komorab-
bak, sötétebbek. A kék szürkésbe játszik, a zöld és barna sötétebb,
a sárgából pedig nagyon kevés jut az udvarhelyi edényekre.

⁴⁸ P. SZALAY Emőke 2003, II, 319–326. kép

⁴⁹ *A Kolozsvári Kereskedelmi- és Iparkamara jelentése az 1883,
1884 és 1885. évről.* 1886, 225.

nácstalanul állunk ezzel a réteggel szemben. Románújfalu fazekasságával a magyar kutatók közül elsősorban Seres András foglalkozott. Seres úgy vélte, hogy a románújfalusi fazekassággal a 18. századtól kezdődően számolhatunk, és 1932-ben az utolsó fazekas is abbahagyta itt a fazekalást. A románújfalusi mesterek elsősorban tányérokat, tálakat és díszkancsókat, valamint jó minőségű vizeskorsókat, pálinkamelegítőket, perselyeket készítettek. Termékeiket viszont nem annyira a magyar lakosságnak, mint inkább a fogarasföldi románságnak árusították, akik előszeretettel vásárolták azokat lakodalmak, vendégségek alkalmából. Bár Seres adatai szerint a románújfalusi mesterek nem ismerték az írókát, a tanulmányához mellékelte képeken mégis írókás díszítésű edények láthatók.⁵⁰ Barbu Slătineanu fogarasföldi román termékeként azonosítja az itt ismertetett réteget.⁵¹ Véleménye szerint a románújfalusi fazekasok erőteljes szász hatás alatt álltak. Termékeik különböznek viszont a szász fazekasokéitól, mert angóbjuk vékony rétegű, csaknem áttetsző, a kék díszítmény pedig egészen vastag, kidudorodó, és időnként majdnem feketés színben játszik. Úgy véli, hogy a románújfalusi fazekak mázázása nem volt jó minőségű, ezért gyakran pattogzóvá vált.⁵² Horst Klusch szintén a fogarasföldi azonosítás mellett szól, bár óvatosan megjegyzi, hogy ezeknek az edényeknek az előfordulási helyük egészen Székelyudvarhelyig nyúlik.⁵³ P. Szalay Emőke a szakirodalmi hivatkozásokból kiindulva szintén a románújfalusi azonosítás mellett szól, bár az edény nyújtott alakjából, valamint Huszka József egyik díszítésre vonatkozó észrevételéből kiindulva kérdőjelesen a székelyudvarhelyi eredetet is feltételezi.⁵⁴

Láthatjuk tehát, hogy a fehér alapon kék díszítményű edények előfordulási helyeiben, illetve az edény alakjára utalóan Székelyudvarhely neve már a szakirodalomban is előfordult. Mindenképpen a székelyudvarhelyi azonosítás mellett szól a Jekelfalussy-féle fazekaslista, amely Románújfaluban csupán 4,⁵⁵ Udvarhelyen viszont 64 mester működését jelzi a századfordulón.⁵⁶

A homoródalmási cserépedényekkel való stílárrokonságot is figyelembe kell venni. Az almásiak főként tányérokat készítettek. Bár e tányérok zöme több színű, a rácsozott közepű 3 virágos kompozíciót nekik tulajdonítja a szakirodalom.⁵⁷

Az etédi tájház gyűjteményében van két kulacs, amely szintén fehér alapon világoskék díszítésű, or-

namensei közt felleljük a vonalkákból összeállított háromszöget is. Az egyik kulacs felirata: *1894-be készült Etéden május 1.* A másik szintén feliratos: *Készült Bib. Izsák 1898-ba.*⁵⁸ E két kerámiatárgy azt bizonyítja, hogy a fehér-kék edények azonosításában egy másik központot is szem előtt kell tartanunk.

Amennyiben a küsmödi kályhacsempéket és az ezekhez kapcsolódó feliratos oromdíszeket nézegetjük, nem tartjuk azt sem kizártnak, hogy Küsmöd edénykészletében is előfordulhatott a kék-fehér mintás fazék is. E központ fazekasait mindeddig a fehér alapon zöld, kék színű ökörhugyas (hullámvonalas) díszítményű bokályairól ismerte a szakirodalom. A küsmödi csempékészítő mesterek a ragyogóan fehér, jó minőségű mázak előállításáról és a gyönyörű kék, zöld díszítményeiről voltak ismertek. Szinte Gábor 1901-ben tudósított a küsmödi Bereczki bácsi fazekairól, bokályairól és modellírozott kályhacsempéiről, háztetődíszeiről, amelyeket kis szekerével „faluról falura, vásárról vásárra, egész Enyedig, Fogarasig, N-Szebenig” szállított.⁵⁹

Ha hitel adunk annak, hogy az udvarhelyiektől 1883-ban megvásárolt, illetve a székelyföldi edénykereskedőktől udvarhelyi edényekként vásárolt és beléltározott edények ténylegesen Székelyudvarhelyen készültek, akkor a Románújfalu, Homoródalmás, Küsmöd, Etéd fazekasságát is újra kell értelmeznünk, és az eddigi szakirodalom megállapításait szakmai kritikával kell fogadnunk. Úgy véljük az 1880-as években begyűlt edénykészlet és a más múzeumok feliratos edénytípusai láttán, hogy a 19. század végére az *udvarhelyi fazekasság* részben gyűjtőfogalom is lehetett, amely az Udvarhely környéki központok sokaságát foglalta magában. Ezeknek a fazekasoknak az edényformáiban jelentős változás ment végbe. Míg a 19. század negyvenes éveiből származó, a kutatók által udvarhelyinek vélt edények döntő többsége bokály, addig a század végére a tányérok, tálak és a fazekak, szilkek szerepe tűnik jelentősebbnek. Ezeknek az edényeknek különösen nagy volt a divatja Erdővidéken. A 20. század hetvenes éveiben Gazda Klára még tömegesen mentette be a múzeumba Felsőrákosról a ragyogó fehér mázú, sötétkék színezésű díszedényeket. Itt jegyeznénk azt is meg, hogy Felsőrákoson úgyszintén *udvarhelyi edényként*, és nem pedig románújfalusiként definiálták ezt az edénytípust. Egy Rákosról begyűjtött 1883-as edényen a Pásztor Anna neve olvasható. Bár nem tudjuk biztosan, hogy

⁵⁰ SERES András 1980, 96–97.

⁵¹ SLÁTINEANU, Barbu 1972, XLII. tábla képei.

⁵² SLÁTINEANU, Barbu 1972, 176.

⁵³ KLUSCH, Horst 1980, 51–52.

⁵⁴ P. SZALAY Emőke 1996, 222–223.

⁵⁵ JEKELFALUSSY József 1892, 359.

⁵⁶ JEKELFALUSSY József 1892, 361.

⁵⁷ P. SZALAY Emőke 2003, II, 71.

⁵⁸ Köszönöm Domokos Leventének, a székelykeresztúri Molnár István Múzeum munkatársának, hogy fényképet küldött erről a két tárgyról, és ezzel a kutatásaimban segítségemre volt.

⁵⁹ SZINTE Gábor 1901, 22.

ez a virágozó, vagy pedig a megrendelő nevét jelöli, érdemes kiemelni, hogy 1892-ben Udvarhelyen 6 darab Pásztor nevű fazekast írtak össze.⁶⁰

Az udvarhelyi edényekként vásárolt termékek 1883-ban csaknem mind ragyogóan szép fehér mázúak voltak, a kék színű díszítmény viszont ezek egy részénél is egészen sötét színű. Arra is van példánk, hogy a kobaltot fehérfélddel vegyítették, így egészen világos kék színű a díszítmény. Az edényeken megjelenő magyar koronák, címerek arra utalnak, hogy magyar lakosság számára készítették ezeket. 1901-ben László Ferenc Tarcsafalván gyűjti be e típust. Kissé később Roediger Lajos Kovásznáról szállít be néhány darabot belőlük.

A fent ismertetett, 19. század végén udvarhelyi edényként vásárolt kerámiatermékeknek van egy pár nagyon fontos technikai ismérvük. Különösen fontos például a tányérok aljrészének a megoldása. A talpat mindig gondosan lekerekítik, nagyon nagy hangsúlyt fektetnek arra, hogy ne legyen érdes, darabos, szögletes ez a különben egyáltalán nem látható rész. Ez a technikai megoldás inkább a céhes hagyományokkal rendelkező, igényesebb kivitelezéshez szokott központokban figyelhető meg. Másik technikai ismérvnek véljük a nagy tálaknak a peremmegoldását és fölmegoldását. Az udvarhelyiként vásárolt tálaknál megfigyelhető, hogy a tál pereme függőlegesen felemelkedő, és igen fontos ismérvnek vélem, hogy kívülről fehérféldezik, díszítik, mázazzák e peremet. A tálak két szélét gyakran kis ívelt hurka-füllel látják el, amelynek elsősorban díszítő, nem pedig funkcionális szerepe van. A nagyobb fazekak fölmegoldásai is zömmel egyformák: a fülnek az alsó része csúcsosodik, és úgy lapul az edény testéhez, míg felül a fazekak, bögrék peremével teljesen összeforr. A fazekaknak gyakran a talpa is fehérféldezett és mázazott. A fazekak fület majdnem valamennyi esetben kék vonalakkal vagy pontozott díszekkel dekorálták.

Az 1883-ban udvarhelyiként vásárolt edényeken a következő motívumok figyelhetők meg: vonalakkból összeállított háromszögek és rombuszok, csirkelábszerű, háromfelé ágazó vonalakkal, négy pontból formált kis rombuszok, 3–4 ívelt vonalból összeálló levélkék, fenyőágas minta a tányérok szélén, 3 párhuzamos vonal közé helyezett ferde pontsorok és ecsettel festett vastagabb vonal váltakozása a tányérok szélén, nagyobb körből és eköré helyezett félkörökből formált virágminta a tányérok alján, a félkör fölé helyezett vonalkázott háromszöges girlandok az edények hasán stb. Az 1886 utáni rétegen jelenik meg a címeres díszítmény. Szintén az 1887-es, 1888-as évszamos darabokon figyelhető meg a koszorús, geometrizált növényi

ornamensek használata. Az 1905-ös évszámmal ellátott tányérokra a lendületes vonalakkól összeállított koszorúk mellett több spirálvonal is feltűnik. A 20. századi darabokon a sakktábla is megjelenik.

Nem szeretnénk ennek az edénynek az ismertetésénél kategorikusan kizárni annak a lehetőségét, hogy esetleg Románújfaluban is készülhettek hasonló edények. Ezeknek a központoknak az egymásra mért hatása, mintakincsének alaposabb összehasonlítása talán egy hosszabb jövőbeli kutatás témáját képezi.

Néhány szóban még szóljunk arról, hogy az 1883-ban az edénykereskedőktől udvarhelyi edényként vásárolt termékek közt van egy olyan réteg, amelynek alapdíszítménye az ecsettel készített fröcskölés. Ezt bizonyára úgy készítették, hogy az angóból sem volt még az edényre rászáradva, így a fehérféld és a kobalt teljesen egymásba játszott, időnként márványozott felületi hatást biztosítva. Ezt zöld színnel is készítették. A fröcskölt díszítményű edényeket néha vízszintesen karcolt csikkal, vagy ujjbegyes nyomásos díszítménnyel dekorálták. Az egyszerűbb kivitelű edényeknél fokozottan vigyáztak az edény szép formájára, valamint erős funkcionalitására.

Az itt elemzett udvarhelyi, vagy annak feltételezett edények előfordulási helye tehát valamennyi esetben a Székelyföld volt.

Úgy véljük, a 20. századra az udvarhelyi fazekasmesterek zömmel feladták korábbi edényformáikat és díszítményeiket, és alkalmazkodtak egy olyan edényformához és díszítménykincshez, amelyet korábban csupán a szász fazekasok készítettek a vidékünkön. A 18–19. században a kobalt drágasága és beszerezhetőségének nehézsége miatt jóformán csak a szász mesterek készítettek kék-fehér kerámiát. A századforduló tájára a polgári ízlésvilág előtörésével a szász polgárság mintakincsének és edénytípusainak utánzása olyan divatjelenség volt, amely átformálta a piacot és a székely fazekasok munkásságát egyaránt.

Az udvarhelyi fazekasság utóélete. A Kő- és Agyagipari Szakiskola

A székelyföldi fazekasművészet teljes átalakulásában egy irányított képzési forma, a Székelyudvarhelyen alapított Agyagipari Szakiskola játszott nagyon jelentős szerepet. Ez a szakoktatás Udvarhelyhez kötődött, mégis inkább az udvarhelyi hagyományos fazekaskultúra felszámolásához vezetett, mintsem a megújulásához és felíveléséhez. Mivel az iskola történetét, működését nem kutattam, és mivel erről nemrégiben egy tanulmány is jelent meg Róth Edit tollából,⁶¹ így csupán érintőlegesen szólok róla, mivel mindenképpen hozzátartozik az udvarhelyi agyagipar történetéhez.

⁶⁰ JEKELFALUSSY József 1892, 361.

⁶¹ Róth Edit tanulmányát nem állt módomban megszerezni, csu-

pán egyetlen internetes utalásból tudok arról, hogy írt valahol a székelyudvarhelyi Kő- és Agyagipari Szakiskoláról.

Az iskola felállításáról a Marosvásárhelyi Iparkamara 1892-es közgyűlése döntött,⁶² és egy esztendővel később, 1893-ban alakult meg valóban.⁶³ Képzőművészek és rajztanárok vezetésével működött, tehát értelmiségi beavatkozással formálta a Székelyföldről összesereglett, fazekasság iránt érdeklődő tanoncok forma- és díszítménykincsét. A szakoktatás 11 tagból álló felügyelőbizottság vezetése alatt állott, első igazgatójának a jó nevű szobrászt, Hargita-Scheffler Nándort nevezték ki.⁶⁴ Az iskola oktatói szorgalmazták a növendékek ipari kiállításokon való szereplését. Így szerepeltek az 1896-os ezredéves kiállításon, valamint az 1900-as párizsi világkiállításon, ahol aranyérmert nyertek.⁶⁵ 1906-ban a milánói nemzetközi kiállításra vitték el termékeiket, ahonnan kitüntetéssel tértek vissza.⁶⁶

Nem sok a tudásunk arról, hogy milyen fazekastermékeket készítettek az agyagipari szakiskolában. A marosvásárhelyi Iparmúzeumhoz beadott tárgykészletük azt bizonyítja, hogy tanulmányozták a görögök és a rómaiak edényformáit és díszítménykincsét, technikai megoldásait. Amforákat, barna-fekete színezésű figurális ábrázolást és mértanias motívumkincset alkalmaztak ezekre.⁶⁷

Az agyagipari szakiskola főképpen a vidéki fazekasok számára hozott radikális változást. Hatására a korondi fazekasok közül néhányan, például Filep Dezső, áttértek a színes mázak és az írókás díszítmények alkalmazására. Bár a szakiskola minden típusú technikai megoldást oktatott a rátétdíszektől a sablonba nyomott formakincsig, az oktatók különösen figyeltek arra is, hogy a népi motí-

vumkinccsel megismertessék tanítványaikat. Az agyagipari szakképzés különösen nagy hangsúlyt fektetett a csempekészítés technikáinak elsajátítására. A Holló Ernő tudósítása szerint például az iskola növendékei készítették a római katolikus főgimnázium csempezését.⁶⁸

A díszítő stílus irányvonalait ismert rajzpedagógusok szabták meg: Harmath Ödön, Petrányi Miklós,⁶⁹ Marát József, Gál József nevét ismerjük közülük.⁷⁰

Az iskola kőipari, agyagipari és asztalos szakosztályokkal működött, tanulóinak száma 15 és 85 közt váltakozott.⁷¹ Évenkénti számuk változásáról nincsen állandó kimutatásunk. 1906-ról tudjuk, hogy ekkor 26 agyagiparos tanonc részesült itt oktatásban.⁷² 1942-ben még működött, bár a tudósító így vélekedett ekkor már: „Legkevesebb az érdeklődés az agyagipar iránt, holott Udvarhelyvármegye kitűnő lehetőségeket nyújt ennek a tipikusan székely iparnak a fejlesztésére.”⁷³

Az udvarhelyi fazekassággal tehát csupán a második világháború végéig számolhatunk. A negyvenes években a pléh és a mázazott fémedények, valamint az üzletekből megvásárolható porcellán edények divatja teljesen háttérbe szorította Udvarhely agyagiparát. Napjainkra csupán a gyűjtők és a néprajzosok tudnak róla, hogy hajdanán a Székelyföldön mekkora rangja volt az udvarhelyi agyagedényeknek és a mázas, díszes kályháknak. Tanulmányunkban ennek az eltűnt fazekas központnak kívántunk emléket állítani, bízva abban, hogy a más székelyföldi múzeumokban őrzött kerámiaanyag feltárásával hamarosan egyre világosabb képünk fog formálódni Székelyföld agyagiparáról.

Szőcsné Gazda Enikő - Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, szocseniko@sznm.ro

Irodalom

BALOGH Ödön

1972 A marosvásárhelyi fazekasmesterség, *Ethnographia*, LXXXIII, 313–329.

BOCE Maria, dr. – KANTOR Irina – BLAGA Iuliana – OPRIȘ Dan – CHIRIAC Aurel

1993 *Erdélyi népi kerámia – Ceramica tradițională din Transilvania. Katalógus – Catalog*, Tiszafüred–Mezőtúr–Szolnok.

CSUPOR István – CSUPORNÉ ANGYAL Zsuzsa

1998 *Fazekaskönyv*, Planétás Kiadó, Budapest.

DÁVID József (szerk.)

1941 *Székelyföld írásban és képben*, Kaláka Könyvkiadó Vállalat, Budapest.

DOMANOVSKY György

1981 *A magyar nép díszítő művészete*, I–II, Akadémiai Kiadó, Budapest.

EICHHORN, Albert

1974 *Ceramica populară săsească*, in: Dunăre, Nicolae (red.): *Țara Birsei*, Ed. Academiei RSR, vol. II, București, 223–232.

EMSZT – SZABÓ T. Attila (szerk.)

1978 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, II, Kriterion, Bukarest.

FARKAS Irén

1997–98 *Centre de olărit din zona Ciucului*, in: Fulga, Ligia – Gazda Enikő – Farkas Irén: *Centre de olări în sud-estul Transilvaniei – Fazekas központok Délkelet-Erdélyben*, Cova-Print, Sf. Gheorghe–Sepsiszentgyörgy, 83–131.

1999 *Újabb adatok a csíki népi kerámia kutatásához*, Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda. (oldalszámozás nélkül)

⁶² *Székely Nemzet*, X. évf., 1892. július 2., 98. szám.

⁶³ HOLLÓ Ernő 1942, 4.

⁶⁴ HOLLÓ Ernő 1942, 4.

⁶⁵ HOLLÓ Ernő 1942, 4.

⁶⁶ *Jelentés a Marosvásárhelyi Kereskedelmi- és Iparkamara kerületének 1906. évi közgazdasági viszonyairól*. 1907, 37.

⁶⁷ BÓNIS Johanna 2003, XXX–XXXII. tábla.

⁶⁸ HOLLÓ Ernő 1942, 4.

⁶⁹ HARGITA Nándor 1904, 4.

⁷⁰ HOLLÓ Ernő 1942, 4.

⁷¹ HOLLÓ Ernő 1942, 4.

⁷² *Jelentés a Marosvásárhelyi Kereskedelmi- és Iparkamara kerületének 1906. évi közgazdasági viszonyairól*. 1907, 37.

⁷³ HOLLÓ Ernő 1942, 4.

- FEJÉR Tamás – RÁCZ Etelka – SZÁSZ Anikó
2005 Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I. 1569–1602, *Erdélyi Történelmi Adatok*, VII, 3, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása, Kolozsvár.
- FODOR László
1974 Adatok a székelyudvarhelyi céhek bomlásának kérdéséhez, *Almanahul Muzeului din Cristuru Secuiesc – A Székelykeresztúri Múzeum emlékkönyve*, Miercurea Ciuc–Csíkszereda, 183–184.
- FULGA, Ligia
1983 *Contacte culturale în ceramica transilvăneană a secolelor XVIII. și XIX*, Editat de Revista Transilvania, Sibiu.
- HARGITA Nándor (szerk.)
1904 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola IX. Értésítője az 1903–1904.*
- HEREPEI János
1961 Adatok az erdélyi fazekasság történetéhez, *Ethnographia*, LXXII, 604–609.
- HOLLÓ Ernő
1942 Elnéptelenedik a félszázados múltra visszatekintő székelyudvarhelyi kő- és agyagipari szakiskola, *Székely Nép*, LX, 1942. november 14., 4.
- JAKAB Elek – SZÁDECZKY Lajos, dr.
1901 *Udvarhely vármegye története a legrégebb időtől 1849-ig*, Athenaeum, Budapest.
- JEKELFALUSSY József
1892 *Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke I*, Pesti Könyvnyomda, Budapest.
- KLUSCH, Horst
1980 *Siebenbürgische Töpferkunst aus drei Jahrhunderten*, Kriterion Verlag, Bukarest.
- KÓS Károly
1972 Népi kandallók és kályhacsempék az erdélyi magyarság körében, in: Uő: *Népélet és néphagyomány*, Kriterion, Bukarest, 134–190.
- KOZMA Ferenc
1879 *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota*, Franklin Társulat, Budapest.
- KRESZ Mária
1961 Magyar népi cserépedények kiállítása a Néprajzi Múzeumban, *Néprajzi Értesítő*, 141–170.
1972 Illusztrációk az erdélyi fazekasság történetéhez, különös tekintettel a késő-habán kerámiaira. *Ethnographia*, LXXXIII, 219–247.
1983 Töpferkunst in Siebenbürgen. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus 32 (1–4), 210–216.
1991 *Magyar fazekasművészet*, Corvina–Forum, Novi-Sad.
- KRISTÓ Tibor
1995 XVIII–XIX. századi kancsók a Csíkszeredai Múzeum gyűjteményében, in: Uő: *Csiki néprajzi gyűjtések (különös tekintettel a kismesterségekre)*, Novotyp Nyomda, Csíkszereda, 7–16.
- M. F.
1891 Az agyagipar Erdélyben, *Székely Nemzet*, IX, 52, 1891. április 5.
- NICOLESCU, Corina – PETRESCU, Paul
1974 *Ceramica românească tradițională*, Editura Meridiane, București.
- ÖRLEY János
1902 Agyagipar, in: Buday Barna (szerk.): *Székely kongresszus*, Pátria Nyomda, Budapest.
- PONGRÁCZ Kálmán, dr.
1941 A Székelyföld gazdasági problémái, in: Dávid József (szerk.): *Székelyföld írásban és képen*, Kaláka Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 58–70.
- ROȘU, Georgeta – BLĂJAN, Ion
2001 *Cable*, Muzeul Țăranului Român, București.
- SERES András
1980 A fogarasi népi fazekasságról, *Népművészeti Dolgozatok*, Kriterion, Bukarest, 92–99.
- SLĂTINEANU, Barbu
1972 *Studii de artă populară*, Editura Minerva, București.
- STEPHANI, Claus
1998 *Kostbarkeiten siebenbürgischer Töpferkunst. Ausstellung zum 80. Geburtstag des Sammlers Hans W. Gabányi*, Haus des Deutschen Ostens, München.
- P. SZALAY Emőke
1996 Adalékok az erdélyi bokályok meghatározásához, *Különlenyomat a debreceni Déri Múzeum 1994. évi évkönyvéből*, Debrecen, 203–240.
2003 *Magyar népi kerámia a Déri Múzeumban*, II, Ethnica, Debrecen.
- SZIGETHI Gyula Mihály
2001 *Székely-udvarhelynek, a Nemes Székely Nemzet Anya-Városának leírása*, Litera Könyvkiadó, Székelyudvarhely.
- SZINTE Gábor
1901 Udvarhely megye, *Erdély Népei. Az Erdély néprajzi melléklete*, IV, 2, 18–24.
- SZÓCS Fülöp Károly – ROȘCA, Carla
2006 *Colecția de cable*, Editura Astra Museum, Sibiu.
- TÓFALVI Zoltán
1996 *A sóvidéki népi fazekasság*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

**Date privind istoria centrului ceramic
Odorhei și identificarea pieselor sale**
(Rezumat)

Ceramica centrului breslaș Odorhei este slab reprezentată în literatura etnografică. Formele și decorul postbreslaș este și mai puțin cunoscut, deoarece nu s-au păstrat piese cu inscripții referitoare la locul de execuție. Spre norocul cercetării, Muzeul Național Secuiesc are o colecție de piese ceramice, care au fost cumpărate în anii 1883–85 de la târgul din Sfântu Gheorghe ca piese noi din Odorhei, și au fost inventariate imediat cu această identificare. De asemenea, autorul caută descrieri timpurii în rapoartele camerei de comerț, în ziare etc. despre acest tip de ceramică, considerat până acum de literatură ca fiind din Nou-Român (Țara Oltului). Prin analiza decorului și a formei din locurile de proveniență și din identificarea populară a pieselor se caută argumente pro și contra identificării lor ca piese din Odorhei. Lucrarea conține și catalogul acestei colecții din sec. al XIX-lea.

**Contribution to the History of Pottery from Székelyudvarhely
(Odorheiu Secuiesc, Harghita county) and
Identifying a Specific Product-Type**
(Abstract)

Székelyudvarhely was a guild potter center with several potters. After all, the identifying process of their products presents difficulties in absence of pottery inscription.

The author presents a pottery collection from the property of the Szekler National Museum, which was bought between 1883–1885 in Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe, Covasna county), all new, on the weekly sales, as pottery from Székelyudvarhely. The technical literature considers this type of pottery as pottery from Fogaras (Făgăraș, Brașov county), the study tries to resume the pros and cons, through analysis of the inscription and the motifs, through information collected from the reports of the chamber of industry relative to the pottery from Székelyudvarhely and through data collection about the registered occurrence on the location, through identification in the popular consciousness. The study includes the museum catalogue of this pottery type.

Függelék

Székelyudvarhelyi edények a Székely Nemzeti Múzeumban

A Székely Nemzeti Múzeum elég gazdag az udvarhelyinek vélt edényekben. A bevezetőben ismertetett, kettős koronájú fás, madaras, szarvasos, illetve tölgyfalapis bokályok elemzésére most nem térünk ki, mivel úgy véljük, ennek a rétegnek a reális azonosítása még nagyon ingoványos talajon van.

E tanulmány keretében azokat a kései, 19. század végén – 20. század elején készült edényeket tárjuk fel a Múzeum gyűjteményéből, amelyek megítélésünk szerint Székelyudvarhelyen készülhettek. Nem szól a dolgozat a bokályokról, amelyeknek az áttekintése hosszabb időt vesz igénybe.

A könnyebb áttekintés kedvéért csillaggal jelöltük meg azokat az edényeket, amelyeket az 1880-as években *székelyudvarhelyi edényekként* vásároltak a múzeum számára. Úgy véljük, ez a réteg, mivel új edényekként, edénykereskedőktől vagy udvarhelyiektől vásárolták, támpontot nyújt a feltételezeten udvarhelyi edények beazonosításához.

01. *Bögre

Leltári szám: Cc. 619. Régi száma: 75/1883.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás sepsiszentgyörgyi sokadalomból.

Származási helye: Székelyudvarhelyi edényként vásárolt és beletárolt. Zaláni Varga Andrásné edénykereskedőtől vásárolta Nagy Géza 1883-ban.

Datálás: 1880–1883 közt készülhetett (új edényként vette a múzeum).

Leírása: Széles szájú bögreforma egy füllel, kiszélesedő peremmel. Peremrészén kiöntőcsőrrel ellátott. Kívül angóbozott felületű, belül csak közönséges áttetsző mázzal mázazott. Díszítménye írókával készült, kék színű, kobalttal megvalósított. A díszítőfelületet egymás fölé húzott vonalakkal alakították ki az edény alsó felén. A díszítmény az edény nyakrészének elkeskenyedéséig tart. Alapmotívumai: vonalkázással kialakított rombuszok, háromszögek, X minta.

Méretei: Magassága: 16 cm. Szájátmérő: 12 cm. Talpátmérő: 9 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

A tárgy történetére vonatkozó adatok: 1978-tól a néprajzi alapkialakításon látható, a vagyasi szobabelsőben.

02. *Bögre

Leltári szám: Cc. 672. Régi szám: 75/883.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás sepsiszentgyörgyi sokadalomból.

Származási helye: Székelyudvarhelyi edényként vásárolt és beletárolt. Zaláni Varga Andrásné edénykereskedőtől vásárolta Nagy Géza 1883-ban.

Datálás: 1880–1883 közt készülhetett (új edényként vette a múzeum).

Leírása: Viszonylag széles szájú bögreforma kihajló peremmel, egy függőleges füllel, peremén egy egészen kis kiöntőcsőrrel. Belseje áttetsző mázzal mázazott, külső fele angóbozott felületű, erre került a világoskék fröcskölt-elfolyatott mázazás. Az edény legszélesebb részén, a hasánál két karcolt sáv látható, ebben a sávban ujjbeggyel vagy valami tárggyal ritmikusan benyomott kis horpadás látható.

Méretei: Magassága: 12 cm. Szájátmérő: 10 cm. Talpátmérő: 6,5 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

03. Bögre

Leltári szám: Cc. 8. Régi szám: Nincs.

Múzeumba érkezésének módja: Ismeretlen.

Származási helye: Ismeretlen.

Datálás: 1887. július 29.

Leírása: Kis bögre széles szájjal, kiszélesedő, kihajló peremmel, egy függőlegesen elhelyezett, csikozott füllel. Kívül-belül, valamint az edény alja is angóbozott felületű, áttetsző mázzal mázazott, erre kerül a világoskék kobalt festékkel, írókával készült heraldikus és növényi díszítés. A díszítmény 3 foltban rendeződik el az edény felületén: a fül két oldalán, valamint a fül felületén. A fül két oldalán azonos díszítmény látható: stilizált, növényi indák közé helyezett magyar koronás címer. A fül felületén díszítmény eltér az előző kettőtől: spirálvonalakkal körvonalazott, 3 ágú zászlók öveznek egy virágos, pontokból alkotott háromszögekkel díszített ágat. A középdísz mindkét oldalán szerepel az 1887-es évszám. A fül alá kerül a felirat többi része: *Július 29-én*.

Méretei: Magasság: 14 cm. Szájátmérő: 11 cm. Talpátmérő: 8 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

04. *Bögre (csésze)

Leltári szám: Cc. 518. Régi szám: 72/883.

Múzeumba érkezésének módja: Sepsiszentgyörgyi sokadalomban vásárolt.

Származási helye: Székelyudvarhelyi edényként vásárolt és beletárolt. Zaláni Varga Andrásné edénykereskedőtől vásárolta Nagy Géza múzeumőr 1883-ban.

Datálás: 1880–1883 körül készülhetett. Új edényként került a múzeumba.

Leírása: Kis széles szájú csészeforma, egy függőleges füllel. Talp-része fölött kissé kiszélesedik, majd az edény fala ugyanolyan szélességű fel egészen a szájáig. Kívül-belül angóbozott felületű és áttetsző mázzal mázazott. A fehér földes alapozásra kerül fel az ecsettel, kék színű kobaltfestékkel készült fröcskölt minta. A fröcskölés a meg nem száradt fehér földre történt, így foltos, világoskék színt nyert az edény.

Méretei: Magasság: 9,5 cm. Szájátmérő: 8,5 cm. Talpátmérő: 7,5 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

05. Leveses tál

Leltári szám: Cc. 298. Régi szám: 5627.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás.

Származási helye: Felsőrákosról Pál Idától vásárolta Gazda Klára 1971-ben. (Helyszíni azonosítása: udvarhelyi)

Datálás: 19. század vége – 20. század eleje.

Leírás: Kiszélesedő talpú, a talp fölött ívesen keskenyedő, majd újból szélesedő formájú edény, két oldalán vízszintesen elhelyezett, de felfelé irányuló füllel. A tálnak mind külső, mind pedig belső része angóbozott felületű, áttetsző mázzal mázazott. A díszítmény az edény széles talprészének látható felére és az edény hasára kerül, kék színű kobaltfestékkel, írókával készült. A díszítmény gazdagon beborítja az edényt, két vízszintes díszítő sávba rendeződve. A felső sáv az edény peremétől a fül alatti részig tart, és egymással hegyükkel szembeforduló, vonalkákból megvalósított háromszögek láthatók rajta. A háromszögek által képezett, díszítetlen fehér rombuszokba csirkelábszerű hármast vonalka kerül. Az alsó díszítősík fő motívuma a félkörökből összeálló gírland, a félkörökhöz vonalkákból formált háromszögek kapcsolódnak. A félköröket belülről hármast vonalkával díszítik, a háromszögek közti kis szabad részbe csirkelábszerű díszítmény kerül.

Méretei: Magassága: 15 cm. Szájátmérő: 16 cm. Talpátmérő: 13 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

06. Leveses tál

Leltári szám: Cc. 266. Régi szám: 7845.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás.

Származási helye: Felsőrákosról gyűjtötte Seres András, tőle vásárolta meg a múzeum 1978-ban.

Datálás: 19. század vége – 20. század eleje.

Leírás: Széles, lapos talpú, elkarcsúsodó, majd kiszélesedő, szájrészére ismét enyhén elkeskenyedő leveses tál, két oldalán cifrázott kis fülekkel, fülei közt körbefutó kiszélesedő pánttal. Kis méretű. Mind kívül, mind belül angóbozott felületű, mázazott, a fehérfeldes alapozásra kerül, a kiemelkedő sáv köré rendezve a kobalttal készített kék színű díszítmény. A mértani díszítmény fő elemei: vonalkákból formált háromszögek, illetve pontokból formált háromszögek.

Méretei: Magasság: 12,5 cm. Szájátmérő: 12 cm. Talpátmérő: 10,5 cm.

Megőrzési állapota: Elég kopott, a talprészből darabok kitértek, alja lyukas.

07. Kulacs

Leltári szám: Cc. 316. Régi szám: 1439.

Múzeumba érkezésének módja: Gyűjtés.

Származási helye: Tarcsafalváról gyűjtötte László Ferenc és Zayzon Ferenc 1907-ben.

Datálás: 1888.

Leírás: Köralakú kulacsforma négy kis lábbal, két vízszintesen elhelyezett füllel, keskeny nyakkal ellátva. Az edény teljes külső része angóbozott felületű, erre kerül az írókával, kék színű kobaltfestékkel készült felirat, végezetül pedig áttetsző mázzal mázazott. A díszítmény a kulacs egyik lapos, kerek oldalára került: a kerek oldal for-

máját követően körbe futó stilizált fenyőágas minta látható, az így kialakult koszorú közepébe 3 darab stilizált, rácsozott közepű virág kerül. A három virágot egymástól pontsorról jelzett gyöngyvirágszerű minta választja el. A felirat a kulacs keskeny részére kerül, a lábak mellől indul. Alul található a *Kovács István* névvel, míg felül, a kulacs szájának két oldalát díszíti az 18–88. évszám.

Méretei: Magasság: 17 cm. Hasának átmérője: 16 cm. Szélesség: 7 cm.

Megőrzési állapota: Jó.

08. *Kávécscsésze

Leltári szám: Cc. 600. Régi szám: 75/883.

Múzeumba érkezésének módja: Sepsiszentgyörgyi sokadalomból vásárolt.

Származási helye: Székelyudvarhelyi edényként vásárolt és beletározott. Zaláni Varga Andrásné edénykereskedőtől vásárolta Nagy Géza múzeumőr 1883-ban.

Datálás: 1880–1883 közt keletkezett (új edényként került a múzeumba).

Leírása: Közöséges alacsony kávécsésze-forma egy függőleges füllel. A barnás-vöröses alapszínre kerül a fröcskölt fehérfeldes díszítés, utólag mind kívül, mind belül áttetsző mázzal mázazott.

Méretei: Magassága: 6 cm. Szájátmérő: 9 cm. Talpátmérő: 6,5 cm.

Megőrzési állapota: Száján enyhén lepattant máz.

09. *Cukortartó edényke

Leltári szám: Cc. 250. Régi szám: 75/883.

Múzeumba érkezésének módja: Sepsiszentgyörgyi sokadalomból vásárolt.

Származási helye: Székelyudvarhelyi edényként vásárolt és beletározott. Zaláni Varga Andrásné edénykereskedőtől vásárolta Nagy Géza múzeumőr 1883-ban.

Datálás: 1880–1883 közt keletkezhetett. (Új edényként került a múzeumba).

Leírása: Kis szilkeforma, oldalán két felemelkedő, az edénytesthez lapuló füllel. Szája széles. Kívül-belül angóbozott felületű, erre a fehér felületre fröcskölték kívül rá a kék színű kobaltot, majd áttetsző mázzal mázazták.

Méretei: Magassága: 8 cm. Szájátmérő: 13 cm. Talpátmérő: 10 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

10. Szilke

Leltári szám: Cc. 14. Régi szám: 117/886 v.

Múzeumba érkezésének módja: Adomány.

Származása: Papolcraól özvegy Zathureczky Ferencné adományozta Csereyné Zathureczky Emília közvetítésével.

Datálás: 1878.

Leírása: Széles szájú, egy függőleges füllel ellátott szilke, enyhén kiszélesedő peremmel. Az edény kívül-belül angóbozott, mázazott felületű, erre kerül az írókázott kék színű kobaltfestékes, illetve zöld színű minta. A díszítő mező az edény szája alatt és a talp fölött zöld hullámvonallal keretezett. A két hullámvonal közt három nagyobb kék virágból, illetve leveles ágakból összeállított vízszintes minta fut. A szélső virágtól a fülig elnyújtott tulipánbimbó látható. 1878-as évszám látható rajta.

Méretei: Magasság: 15,5 cm. Szájátmérő: 16,5 cm. Talp: 10,5 cm.
Megőrzési állapota: Elég jó.

11. Szilke

Leltári szám: Cc. 9. Régi szám: 5684.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás.

Származási helye: Felsőrákosról Pető Annától vásárolta Gazda Klára 1971-ben (helyszíni azonosítása: udvarhelyi edény).

Datálás: 19. század vége – 20. század eleje.

Leírása: Széles szájú, egy függőleges füllel ellátott szilkeforma. Az edény kívül-belül angóbozott, mázazott felületű, erre kerül az írókás, kék színű kobaltfestékekkel készített díszítmény. Az edénynek a talpa is mázazott. Az edény szája alatt és a talp fölött vízszintes kék csíkkal határolták a díszítő mezőt, erre került a díszítmény: középen vonallal kettéosztott körök sorakoznak egy sorban, vízszintesen egymás mellett. A körök közepe pontsorrall díszített. A körök fölött és alatt rövidebb és hosszabbodó vonalakból kialakított háromszögek vannak.

Méretei: Magasság: 17 cm. Szájátmérő: 11 cm. Talpátmérő: 9 cm.

Megőrzési állapota: Jó.

12. *Szilke

Leltári szám: Cc. 667. Régi szám: 72/883.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás hetipiacról.

Származási helye: Zaláni Varga Andrásné edénykereskedőtől székeljudvarhelyi edényként vásárolta Nagy Géza múzeumőr 1883-ban.

Datálás: 1883 előtt.

Leírása: Kis méretű, széles szájú, kiszélesedő peremű szilkeforma egy függőleges füllel. A peremen a kiöntés számára formált kis csőrrel. Az edény kívül-belül angóbozott felületű, talpa is angóbozott és mázazott, erre kerül kívül és a peremén a világoszöld fröcsköléses, összefolytatott minta.

Méretei: Magasság: 15 cm. Szájátmérő: 12 cm. Talpátmérő: 9 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

13. Szilke

Leltári szám: Cc. 3. Régi szám: 5303.

Múzeumba érkezésének módja: Gyűjtés

Származási helye: Felsőrákosról Márok Juliannától gyűjtötte Gazda Klára 1970-ben.

Datálás: 19. század vége – 20. század eleje.

Leírása: Szűk szájú, kihajló peremű, karcsú szilkeforma egy függőleges füllel. Kívül-belül angóbozott, áttetsző mázzal mázazott, a fehéröldes felületre kerül egy vízszintes, az edény hasán végigfutó csík köré a kék színű kobalttal, ecsettel készített díszítmény. Az edény geometrizált növényi mintájú: 6 darab rácszott közepű, kerek foltokból kiképezett szirmú virág látható, a virágok felső és alsó részén apró indadísz. A virágok közt fenyőágszerű leveles ágak vannak, a vonal körül szimmetrikus elrendezésben. A díszítősíkot az edény szája alatt és a talpa fölött elhelyezett kék ecsetes csíkokkal zárták körül.

Méretei: Magasság: 17 cm. Szájátmérő: 11 cm. Talpátmérő: 6 cm.

14. Fazék

Leltári szám: Cc. 1. Régi szám: 5682.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás.

Származási helye: Felsőrákosról, Pető Annától vásárolta Gazda Klára 1971-ben (Helyszíni azonosítása: udvarhelyi edény).

Datálás: 19. század vége – 20. század eleje.

Leírása: Széles szájú, karcsú, nem túl magas fazékforma egy függőleges füllel, kiszélesedő peremmel. Kívül-belül angóbozott, mázazott, talpa is angóbozott és mázazott. Külső részére a fehéröldes alapozásra kék színű kobaltfestékekkel, írókával megvalósított díszítmény került. A díszítés két vízszintes síkba rendeződik el, a két síkot vízszintes vonallal választották el egymástól. A felső díszítőszímban jobbra függőleges elrendezésű díszítmény látható: két spirál-csík, illetve 3 farkasfogas csík váltakozik. Az alsó díszítőszímben fő motívumai a hegyükkel egymás felé néző háromszögek (ezek rövidebb, ill. hosszabbodó vonalakból vannak összeállítva). A háromszögek közt kialakuló fehér rombuszokban apró körből és pontokból kialakított stilizált virágok láthatók.

Méretei: Magasság: 21 cm. Szájátmérő: 15 cm. Talpátmérő: 11 cm.

Megőrzési állapota: Jó, szájánál kissé lepattant a máz.

15. Fazék

Leltári szám: Cc. 4. Régi szám: 5683.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás.

Származási helye: Felsőrákosról, Pető Annától vásárolta Gazda Klára 1971-ben (Helyszíni azonosítása: Udvarhelyi edény).

Datálás: 19. század vége – 20. század eleje.

Leírása: Karcsú, enyhén szélesedő szájú, kis méretű fazekacsa egy függőleges füllel, kiszélesedő peremmel. Kívül-belül angóbozott, mázazott, talpa is angóbozott és mázazott. Külső részére a fehéröldes alapozásra kék színű kobaltfestékekkel, írókával megvalósított díszítmény került. A fazék felső részén sakktábla-minta, alatta félköríves díszítmény látható. A félköríves tetejébe vonalakból álló háromszögek kerültek.

Méretei: Magasság: 20 cm. Szájátmérő: 13 cm. Talpátmérő: 10 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

16. Fazék

Leltári szám: Cc. 5. Régi szám: 5491 (hibás a rajta lévő szám, átjavított változat).

Múzeumba érkezésének módja: Gyűjtés.

Származási helye: Felsőrákosról gyűjtötte Bíró Piroskától Gazda Klára (Helyszíni azonosítás: udvarhelyi edény).

Datálás: 19. század vége – 20. század eleje.

Leírása: Széles szájú, karcsú, nem túl magas fazékforma egy függőleges füllel, kiszélesedő peremmel. Kívül-belül angóbozott, mázazott. Külső részére a fehéröldes alapozásra kék színű kobaltfestékekkel, írókával megvalósított díszítmény került. Fő díszítménye a stilizált, leveles-pontsoros ágakból összeállított cikkcakk-minta, felül a cikkcakk közeiben spirálvonalból formált háromszögek indadísz. A cikkcakk alsó részében pontsorrall körvonalazott levelek kerülnek.

Méretei: Magasság: 21 cm. Szájátmérő: 16 cm. Talpátmérő: 13,5 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

17. *Fazék

Leltári szám: Cc. 7. Régi szám: 49/885.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás.

Származási helye: Nincs bejegyezve. Leltárkönyvi bejegyzése: „udvarhelyi edény kék virágokkal.” Nagy Géza múzeumőr vásárolta 1885-ben.

Datálás: 1885 előtt.

Leírása: Enyhén szélesedő szájú fazékforma, elég karcsú, nem túl nagy méretű. A hasrész megoldása elkülönül a más udvarhelyi edényektől: az edény középső része függőleges, tehát nem domborodik folyamatosan ki. Kívül fehérföldezett, belső részén vagy nem volt angóbozva, vagy pedig teljesen lekopott ez a használatból. Talpa is angóbozott és mázazott. Külső részén a fehérföldes alapozásra kék színű kobaltfestékkel, írókával megvalósított díszítmény kerül. Fő motívumai: az egész felületen leveles ág húzódik végig, ebből ágaznak ki a különböző tulipánok, pontozott-vonalkázott levelek. Az indadisz fölött apró karikák, mellettük kis indadiszek láthatók.

Méretei: Magasság: 21 cm. Szájátmérő: 16 cm. Talpátmérő: 13 cm.

Megőrzési állapota: Kissé kopott.

18. Fazék

Leltári szám: Cc. 10. Régi szám: 5679.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás.

Származási helye: Felsőrákosról, Pető Annától vásárolta Gazda Klára 1971-ben (Helyszíni azonosítás: udvarhelyi edény).

Datálás: 19. század vége – 20. század eleje.

Leírása: Széles szájú, karcsú, nem túl magas fazékforma egy függőleges füllel, kiszélesedő peremmel. Kívül-belül angóbozott, mázazott. Külső részére a fehérföldes alapozásra kék színű kobaltfestékkel, írókával megvalósított díszítmény került. A díszítmény két vízszintes síkba rendeződik. Az edény pereme alatt spirálminta látható. Alatta csúcsukkal egymás felé néző háromszögek vannak (a háromszögek rövidül, ill. hosszabbodó vonalakkól formáltak). A háromszögek közt kialakuló fehér rombusz alakú felületben vízszintesen kialakított levéldisz látható. Az alsó díszítő síkban ugyanez a háromszöges-rombuszos motívum látható, de mivel a háromszögek keskenyebbek, elnyújtottak, így a rombuszok is kisebbek.

Méretei: Magasság: 24 cm. Szájátmérő: 14 cm. Talpátmérő: 10,5 cm.

Megőrzési állapota: Jó, pár helyen pattogzott mázú (égetéskor összeragadtak az edények).

19. Fazék

Leltári szám: Cc. 11. Régi szám: 5624.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás.

Származási helye: Felsőrákosról, Pál Idától vásárolta Gazda Klára 1971-ben (Helyszíni azonosítás: udvarhelyi edény).

Datálás: 19. század vége – 20. század eleje.

Leírása: Széles szájú, karcsú, nem túl magas fazékforma egy függőleges füllel, kiszélesedő peremmel. Kívül-belül angóbozott, mázazott, talpa is angóbozott és mázazott. Külső részére a fehérföldes alapozásra kék színű kobaltfestékkel, írókával megvalósított díszítmény került. A díszítmény két vízszintes síkba

rendeződik. A felső díszítőcsík fő mintái: csúcsukkal egymás felé forduló háromszögek (a háromszögek rövidül, illetve hosszabbodó vonalakkól formáltak). A háromszögek közt kialakuló fehér rombuszokban pontokból formált stilizált virágok láthatók. Az alsó díszítő síkban vonalakkól kialakított elnyújtott háromszögek, illetve ezek közt indadisz látható.

Méretei: Magasság: 22 cm. Szájátmérő: 14 cm. Talpátmérő: 10,5 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

20. Fazék

Leltári szám: Cc. 12. Régi szám: 5685.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás.

Származási helye: Felsőrákosról, Pető Annától vásárolta Gazda Klára 1971-ben (Helyszíni azonosítás: udvarhelyi edény).

Datálás: 1905.

Leírása: Széles szájú, karcsú, nem túl magas fazékforma egy függőleges füllel, kiszélesedő peremmel. Kívül-belül angóbozott, mázazott, talpa is angóbozott, mázazott. Külső részére a fehérföldes alapozásra kék színű kobaltfestékkel, írókával megvalósított díszítmény került. Gazdagon díszített fazék. A fül közvetlen közelében függőlegesen hullámvonalak vannak, köztük pontsorról. Ezt stilizált leveles, pontokkal díszített ágak követik. A fazék központi motívuma a stilizált magyar címer, ezt két oldalról ívelő, tulipános tetejű ág fogja közre. A címer két oldalára kerül az 19–05 évszám.

Méretei: Magasság: 22,5 cm. Szájátmérő: 15 cm. Talpátmérő: 12,5 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

21. *Fazék

Leltári szám: Cc. 6. Régi szám: 49/885.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás.

Származási helye: Nincs bejegyezve. Leltárkönyvi bejegyzése: „udvarhelyi edény kék virágokkal.” Nagy Géza múzeumőr vásárolta 1885-ben.

Datálás: 1885 előtt.

Leírása: Széles szájú, karcsú, nem túl magas fazékforma egy függőleges füllel, kiszélesedő peremmel. Kívül-belül angóbozott, mázazott, talpa is angóbozott, mázazott. Külső részére a fehérföldes alapozásra kék színű kobaltfestékkel, írókával megvalósított díszítmény került. Az edény fő motívuma a vízszintesen végigfutó stilizált virágminta: körökből formált rózsák, spirálvonalak, vonalkázott levelek, illetve vonalakkól összeállított háromszögek vannak a végigfutó díszítményen túlsúlyban.

Méretei: Magasság: 20,5 cm. Szájátmérő: 16 cm. Talpátmérő: 13 cm.

Megőrzési állapota: Jó.

22. Fazék

Leltári száma: Cc. 618. Régi száma: 5680.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás.

Származási helye: Felsőrákosról, Pető Annától vásárolta Gazda Klára 1971-ben (Helyszíni azonosítás: udvarhelyi edény).

Datálás: 1889. augusztus 19.

Leírása: Széles szájú, egy fülű fazékforma kiszélesedő peremmel. Az edény külső része angóbozott felületű, erre kerül rá az

írókával, kék színű kobaltfestékkel készült növényi díszítmény. A füllel szemközti felületen kiképezett koszorú alakban leveles ágak vannak rajzolva, az így elhatárolt felületbe kerül a felirat: *Pasztor Anna agúztús 19*. A koszorú fölé került az évszám: 1889. Az edény fül melletti részein könnyű vonalvezetéssel rajzolt levél-díszek, pontsorból kialakított háromszögek, spirálvonalak, hullámzó indák láthatók. A díszítőfelületet a száj alatt és a talp fölött kék vonal határolja.

Méretei: Magassága: 21 cm. Szájátmérő: 14 cm. Talpátmérő: 11 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

A tárgy történetére vonatkozó adatok: 1978-tól a néprajzi alapkiállításán látható, a vargyasi szobabelsőben.

23. Fazék

Leltári száma: Cc. 620. Régi száma: 5681.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás

Származási helye: Felsőrákosról, Pető Annától vásárolta Gazda Klára 1971-ben (Helyszíni azonosítás: udvarhelyi edény).

Datálás: 1929.

Leírása: Széles szájú, egy fülű fazékforma kiszélesedő peremmel. Az edény külső része angóbozott felületű, erre kerül rá az írókával, kék színű kobaltfestékkel készült mértani díszítmény. A díszítmény két egymás fölé elhelyezett, vízszintes díszítősíkba kerül. Az első díszítő felületben vonalkázott háromszögek láthatók, csúcsukkal egymással szembefordítva, a háromszögek közt kialakuló fehér rombuszba pontokból kialakított virágminta kerül. Az alsó díszítősík félkörívekből, illetve az ezek alatt vonalkázással kialakított háromszögekből áll. A félkörívek közepét íves vonalakból kiképezett levél díszíti. A két díszítősíket egymástól egy vonal választja el. Alul két vékonyabb vonal fog közre egy vastagabb vonalat. E hármas vonal alatt található az évszám: 1929.

Méretei: Magassága: 20 cm. Szájátmérő: 13 cm. Talpátmérő: 10 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

A tárgy történetére vonatkozó adatok: 1978-tól a néprajzi alapkiállításán látható, a vargyasi szobabelsőben.

24. Fazék

Leltári szám: Cc. 634. Régi szám: 5626.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás.

Származási helye: Felsőrákosról, Pál Idától vásárolta Gazda Klára 1971-ben.

Datálás: 19. század vége – 20. század eleje.

Leírása: Széles szájú, egyfülű fazékforma kiszélesedő peremmel. Az edény külső része angóbozott felületű, erre kerül rá az írókával, kék színű kobaltfestékkel készült mértani díszítmény. A díszítmény két egymás fölé elhelyezett, vízszintes díszítősíkba kerül. Az első díszítő felületben vonalkázott háromszögek láthatók, csúcsukkal egymással szembefordítva, a háromszögek közt kialakuló fehér rombuszba pontokból kialakított virágminta kerül. Az alsó díszítősík sakktablamintával készült.

Méretei: Magasság: 21,5 cm. Szájátmérő: 14 cm. Talpátmérő: 12 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

A tárgy történetére vonatkozó adatok: 1978-tól a néprajzi alapkiállításán látható, a kerámiaalközpontokat bemutató tárlóban.

25. *Tányér

Leltári szám: Cf. 84. Régi szám: 72/883

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás sepsiszentgyörgyi sokadalomból.

Származási helye: Zaláni Varga Andrásné edénykereskedőtől *székelyudvarhelyi edényként* vásárolta Nagy Géza múzeumőr 1883-ban.

Datálás: 1883 körül keletkezhetett. Új edényként került a múzeumba.

Leírás: Középnagyságú tányér jellegzetes tányérformával, látható részein fehér angóbozással, hátán az akasztás számára kiképezett kis kiemelkedő, átlukasztott füllel. A fehér angóbozásra kerül a barna és zöld apró stilizált virágdíszítmény. A tányér díszje az aljába és a karimájára, tányértestbe bekerülő 7 db. egyforma kis virág, barna virágrésszel, amelyből kis zöld pontokból formált háromszög emelkedik ki.

Méretei: Magasság: 4 cm. Szájátmérő: 21 cm. Talpátmérő: 11 cm.

Megőrzési állapota: Jó.

26. *Tányér

Leltári szám: Cf. 100. Régi szám: 74/883

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás sepsiszentgyörgyi sokadalomból.

Származási helye: Székelyudvarhelyi Szalai Bálintnéől *székelyudvarhelyi edényként* vásárolta Nagy Géza múzeumőr 1883-ban.

Datálás: 1883 körül készülhetett, új edényként került a múzeumba.

Leírás: Enyhén cakkozott szélű tányér, hátán az akasztás számára kiképezett, enyhén kidomborodó, átlukasztott füllel. A tányér látható része angóbozott felületű, kék, zöld és barna fröcsköléses mintával díszített.

Méretei: Magasság: 4 cm. Szájátmérő: 21 cm. Talpátmérő: 10 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

27. *Tányér

Leltári szám: Nincs. Régi szám: 74/883.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás sepsiszentgyörgyi sokadalomból.

Származási helye: Székelyudvarhelyi Szalai Bálintnéől *székelyudvarhelyi edényként* vásárolta Nagy Géza múzeumőr 1883-ban.

Datálás: 1883 körül készülhetett, új edényként került a múzeumba.

Leírás: Enyhén cakkozott szélű tányér, hátán az akasztás számára kiképezett, enyhén kidomborodó, átlukasztott füllel. A tányér látható része angóbozott felületű, kék és barna fröcsköléses mintával díszített. A tányér alja is mázazott. A cakkozott rész zölddel körvonalazott.

Méretei: Magasság: 4,5 cm. Szájátmérő: 22 cm. Talpátmérő: 10 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

28. Tányér

Leltári száma: Cf. 242. Régi száma: 7448.

Múzeumba érkezésének módja: Hagyatékból beérkezett tárgy

Származási helye: Nem tisztázott, László József sepsiszentgyörgyi hagyatékából került a múzeumba 1977-ben.

Datálás: 1897? (a kopás miatt bizonytalan évszám)

Leírása: Egyszerű tányérforma enyhén felemelkedő peremmel, hátán a felakasztás számára kiképezett kis kidomborodó átlukasztott füllel. Az edény felső része angóbozott felületű, erre kerül rá az írókával, kék színű kobaltfestékekkel készült növényi és mértani díszítmény. A díszítmény a tányér aljára, valamint a kiszélesedő részébe kerül. A tányér aljában koszorús minta látható, a kör alakú vonal két oldalán található levelekből, illetve V alakban elhelyezett pontsorból kiképezve. A koszorú közepén található az évszám (1897?). A tányér kiszélesedő részén vízszintes vonalakkal kialakított háromszögek láthatók, váltakozó sorrendben: az egyik háromszög talpon áll, a következőnek a csúcsa van a tányér pereme felől.

Méretei: Magassága: 5 cm. Felső átmérő: 21 cm. Talpátmérő: 9,5 cm.

Megőrzési állapota: Rossz. Pattogzott mázú, törött, ragasztott.

A tárgy történetére vonatkozó adatok: 1978-tól a néprajzi alapkiállításán látható, a vargyasi szobabelsőben.

29. *Tányér

Leltári száma: Cf. 245. Régi száma: 72/883.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás sepsiszentgyörgyi hetivásárról, 1883.

Származási helye: Székelyudvarhelyi edényként vásárolt és beletárolt. Eladója a zaláni Varga Andrásné edénykereskedő.

Datálás: 1880–1883 körül készült (új edényként vásárolták).

Leírása: Egyszerű tányérforma enyhén felemelkedő peremmel, hátán a felakasztás számára kiképezett enyhén kidomborodó átlukasztott füllel. A tányér látható része angóbozott felületű, erre kerül rá az írókával, kék színű kobaltfestékekkel készült geometrizált növényi minta. A díszítmény a tányér aljára, valamint a kiszélesedő felületre kerül. Az edény alján kör alakban elhelyezett, 4–4 pontból kiképezett kis virágsor látható, a kör közepén több pontból álló kis virágocska van. A kiszélesedő rész törésvonalába, valamint a felhajló perem mellett egy-egy vonallal elhatárolt területre kerül a következő díszítmény: ferde vonalban elhelyezett pontsorok közt íves vonalkézással kialakított levéldísz.

Méretei: Magassága: 6,5 cm. Felső átmérő: 23 cm. Talpátmérő: 12 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó. A peremén egyetlen pontban enyhén lepattant máz.

A tárgy történetére vonatkozó adatok: 1978-tól a néprajzi alapkiállításán látható, a vargyasi szobabelsőben.

30. *Tányér

Leltári száma: Cf. 243. Régi száma: 72/883.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás sepsiszentgyörgyi hetivásárról, 1883.

Származási helye: Székelyudvarhelyi edényként vásárolt és beletárolt edény. Eladója zaláni Varga Andrásné edénykereskedő.

Datálás: 1880–1883 körül készülhetett. Új edényként vásárolták.

Leírása: Egyszerű tányérforma enyhén felemelkedő peremmel, hátán a felakasztás számára kiképezett enyhén kiemelkedő, átlukasztott füllel. A tányér látható része angóbozott felületű,

erre kerül rá az írókával, kék színű kobaltfestékekkel készült geometrizált növényi minta. A díszítmény a tányér aljára, illetve a kiszélesedő részére kerül. Az aljában vonalkézással kialakított félkörökből képezett virág látható: a félkörök a virág szirmjai, köztük 3 vonalból formált kiágazás látható. A virág közepén, illetve a szirmok fölött pontokból kialakított stilizált virágminták láthatók. A tányér kiszélesedő részét a perem mellett, illetve a törésvonalban egy-egy kék vonallal határolták körül, ebbe került a következő díszítmény: pontsorokból kialakított ferde vonalakkal közt ívelt vonalakkal formált levéldíszek láthatók.

Méretei: Magasság: 6 cm. Felső átmérő: 23 cm. Talpátmérő: 12 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

A tárgy történetére vonatkozó adatok: 1978-tól a néprajzi alapkiállításán látható, a vargyasi szobabelsőben.

31. Tányér

Leltári száma: Cf. 246. Régi száma: 5616.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás

Származási helye: Felsőrákosról Székely Idától vásárolta Gazda Klára 1971-ben (Helyszíni azonosítás: udvarhelyi edény).

Datálás: 1905.

Leírása: Egyszerű tányérforma enyhén felemelkedő peremmel, hátán a felakasztás számára kiképezett enyhén kiemelkedő, átlukasztott füllel. A tányér látható része angóbozott felületű, erre került rá az írókával, kék színű kobaltfestékekkel készült, dús geometrizált növényi minta. A díszítmény csaknem a tányér egész felületét befolyja. A tányér aljában vonalakkal, foltokból, stilizált levelekből, kör alakban formált vonalakkal képezett viszonylag széles koszorú látható, a koszorú közepére került az 1905-ös évszám. A tányér kiszélesedő részén a perem mellett, illetve a törésvonalban egy-egy vonal által körülhatárolt területbe kerül a következő díszítmény: váltakozóan spirál(rugó-)szerű vonalakkal, illetve függőleges vonalakkal kiképezett háromszögek láthatók.

Méretei: Magasság: 4,5 cm. Felső átmérő: 22 cm. Talpátmérő: 11 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

A tárgy történetére vonatkozó adatok: 1978-tól a néprajzi alapkiállításán látható, a vargyasi szobabelsőben.

32. Tányér

Leltári száma: Cf. 248. Régi száma: 5614.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás

Származási helye: Felsőrákosról Székely Idától vásárolta Gazda Klára 1971-ben (Helyszíni azonosítás: udvarhelyi edény).

Datálás: 1905.

Leírása: Egyszerű tányérforma enyhén felemelkedő peremmel, hátán a felakasztás számára kiképezett enyhén kiemelkedő átlukasztott füllel. A tányér látható része angóbozott felületű, erre került rá az írókával, kék színű kobaltfestékekkel készült, dús geometrizált növényi minta. A tányér díszítménye nagyon közel áll az előbb leírt, Cf. 246-os tányéréhoz, bizonyára egy mester készítette. A tányér aljában vonalakkal, foltokból, stilizált levelekből kialakított viszonylag széles koszorú látható, ennek közepére került az 1905-ös évszám. A tányér kiszélesedő részé-

nek két oldalát sima kék vonalakkal határolták, közéjük került be váltakozóan a spirál(rugó-)szerű vonalakból, illetve függőleges vonalakból összeállított háromszögű minta.

Méretei: Magasság: 5 cm. Felső átmérő: 22 cm. Talpátmérő: 12 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

A tárgy történetére vonatkozó adatok: 1978-tól a néprajzi alapkiállításán látható, a vargyasi szobabelsőben.

33. Tányér

Leltári száma: Cf. 86. Régi száma: 5615.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás.

Származási helye: Felsőrákosról Székely Idától vásárolta Gazda Klára 1971-ben (Helyszíni azonosítás: udvarhelyi edény).

Datálás: valószínűleg a 19. század legvége.

Leírása: Egyszerű tányérforma enyhén kiemelkedő peremmel, hátán a felakasztás számára kiképezett enyhén kiemelkedő, átlukasztott füllel. A tányér látható része angóbozott felületű, erre kerül rá az írókával, kék színű kobaltfestékkel készült geometrizált növényi minta. A tányér aljában 4 darab vonalkázott kör alakú virág látható, ezek a virágok közt elnyújtott háromszögek vannak (minden háromszög kisebbedő-nagyobbodó vonalakból áll össze). A háromszögek mellett pontsorból összeálló vonalak is megfigyelhetők. A tányér karimáján szintén vonalkákból összeállított háromszögek láthatók.

Méretei: Magasság: 4,5 cm. Szájátmérő: 22 cm. Talpátmérő: 11 cm.

Megőrzési állapota: Elég jó. A tárgy már eleve kajsza volt.

A tárgy történetére vonatkozó adatok: 1978-tól a néprajzi alapkiállításán látható, a vargyasi szobabelsőben.

34. *Tányér

Leltári szám: Cf. 83. Régi szám: 75/883.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás sepsiszentgyörgyi sokadalomból.

Származási helye: Zaláni Varga Andrásné edénykereskedőtől vásárolta Nagy Géza múzeumőr 1883-ban. *Leltárkönyvi bejegyzés:* „Sz. udvarhelyi edények.”

Datálás: 1880–1883 közt készülhetett. Új edényként került a múzeumba.

Leírás: Közepes méretű tányérforma enyhén kiemelkedő peremmel, hátán az akasztás számára kialakított, enyhén kiemelkedő átlukasztott füllel. A tányér látható része angóbozott, áttetsző mázzal mázazott, a csontszínű alapozásra került a kék, zöld és vörösesbarna díszítmény. A tányér fő díszítménye az aljába került, mégpedig egy ívelő vonalkákból megformált csillag. Ezt övezik körben az apró, színes párhuzamos vonalkákból kialakított, levegősen szétszórt díszek (váltakozik két párhuzamos kék, illetve két barnával övezett zöld vonalka).

Méretei: Magassága: 6 cm. Szájátmérő: 23 cm. Talpátmérő: 11 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

35. Tányér

Leltári szám: Cf. 247. Régi szám: 5613.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás.

Származási helye: Felsőrákosról Székely Idától vásárolta Gazda Klára 1971-ben.

Datálás: 1905.

Leírás: Egyszerű tányérforma enyhén felemelkedő peremmel, hátán a felakasztás számára kiképezett enyhén kiemelkedő átlukasztott füllel. A tányér látható része angóbozott felületű, erre került rá az írókával, kék színű kobaltfestékkel készült, dús geometrizált növényi minta. A tányér díszítménye nagyon közel áll az előbb leírt, Cf. 246-os és Cf. 248-as tányéréhez, bizonyára egy mester készítette. A tányér aljában vonalakból, foltokból, stilizált levelekből kialakított viszonylag széles koszorú látható, ennek közepére került az 1905-ös évszám. A tányér kiszélesedő részének két oldalát sima kék vonalakkal határolták, közéjük került be váltakozóan a spirál(rugó-)szerű vonalakból, illetve függőleges vonalakból összeállított háromszögű minta.

Méretei: Magasság: 5 cm. Szájátmérő: 21 cm. Talpátmérő: 11 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

A tárgy történetére vonatkozó adatok: 1978-tól a néprajzi alapkiállításán látható, a kerámiaközpontokat szemléltető tárlóban.

36. Tányér

Leltári szám: Cf. 297. Régi szám: 1984.

Múzeumba érkezésének módja: Gyűjtés

Származása: Kovásznáról gyűjtötte Roediger Lajos 1911-ben.

Datálás: 19. század vége.

Leírás: Felálló szél nélküli tányér. A látható részek angóbozottak, áttetsző mázzal mázazottak, a fehérföldes alapozásra kerül a kék színű kobaltfestékkel, írókával megvalósított növényi minta. A tányér nagyon szellősen, kis méretű díszekkel díszített. Közepén apró pontsorokból összeállított szőlőfürtszerű minta van. A szélén ugyanez a minta ismétlődik, a szőlőfürtök közt 4 pontból összeállított kis rombuszkák találhatók.

Méretei: Magasság: 4 cm. Szájátmérő: 22 cm. Talpátmérő: 11 cm.

Megőrzési állapota: Enyhén kopott.

37. Tányér

Leltári szám: Cf. 257. Régi szám: 218/901.

Múzeumba érkezésének módja: Adomány

Származása: Nem pontosított. Benedek Jenő adótiszt adománya.

Datálás: 19. század vége.

Leírás: Kiemelkedő perem nélküli, sima felületű tányér. A tányér látható részei angóbozottak, áttetsző mázzal mázazottak, a fehérföldes alapozásra kerül a kék, zöld, barna és sárga színű stilizált növényi díszítmény. A tányér aljába kerül a körből, félkörívekből és vonalazott felületű háromszögekből formált stilizált virágminta. A tányér karimáján barna és zöld fenyőágas minta látható, e fenyőágakat egymástól kis sárga elválasztó sávokkal különítették el.

Méretei: Magasság: 5 cm. Szájátmérő: 23 cm. Talpátmérő: 12 cm.

Megőrzési állapota: Jó.

38. *Tál

Leltári szám: Cf. 62. Régi szám: 113/883.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás.

Származási helye: Zaláni Varga Antal edénykereskedőtől vásárolta Nagy Géza múzeumőr 1883-ban. *Leltárkönyvi bejegyzése:* „Sz. Udvarhelyi készítmény.”

Datálás: 1880–1883 közt.

Leírása: Nagy méretű tálforma, enyhén felemelkedő peremrésszel, karimájához rögzített két vízszintes füllel. A tál látható része angóbozott felületű, mázazott, a ragyogó fehér alapozásra kerül a kék színű kobaltfestékkel készült írókás, illetve ecsetes geometrizált növényi díszítmény. A tál aljába kerül az alapmotívum: egy körből, illetve félkörívkekből készült nagy stilizált virág. A központi nagy kör közepébe ívelő vonalkákból összeállított forgórozetta van. A fehér félköríves szirmok közepén egy-egy pont van. A félkörök fölött háromszögeket rajzoltak kisebbded vonalkákból. A tál karimáján három vonal fut körbe, ezek közé helyezték el a V alakba rendeződő pontsört, illetve az ecsettel meghúzott vastagabb vonalakat (leveleket).

Méretei: Magasság: 9 cm. Teljes átmérő: 32 cm. Talpátmérő: 15,5 cm.

Megőrzési állapota: A tál központi motívumán egy pontban lepatant a máz, illetve a peremén is egy kis helyen hiányzik a máz.

A tárgy történetére vonatkozó adatok: 1978-tól a néprajzi alapkiállításon látható, a varyasi szobabelsőben.

39. *Tál

Leltári szám: Cf. 61. Régi szám: 113/883.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás.

Származási helye: Zaláni Varga Antal edénykereskedőtől vásárolta Nagy Géza múzeumőr 1883-ban. *Leltárkönyvi bejegyzése:* „Sz. Udvarhelyi készítmény.”

Datálás: 1880–1883 közt.

Leírása: Viszonylag nagy méretű tálforma, enyhén felemelkedő peremrésszel, karimájához rögzített két vízszintes füllel. A tál látható része angóbozott felületű, mázazott, a ragyogó fehér mázra kerül a kék színű kobaltfestékkel készült írókás geometrizált növényi díszítmény. A tál aljának középső részén pontokból összeállított szőlőszerű kis minta látható kis szárral, ebből kiágazó 4 kis kerek levéllel. A karima felől négy apró pontból összeállított kis rombuszminta ismétlődik. A karima két szélén körbefutó körrel határolták le a díszítősíkot, erre kerül a szélesedő fenyőágakkal övezett kis gránátalma-minta, illetve a pontokból formált rombusz váltakozva.

Méretei: Magasság: 8 cm. Teljes átmérő: 28 cm. Talpátmérő: 15 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

A tárgy történetére vonatkozó adatok: 1978-tól a néprajzi alapkiállításon látható, a bodzai román szobabelsőben.

40. Tál

Leltári szám: Cf. 34. Régi száma hibás.

Múzeumba érkezésének módja: Ismeretlen.

Származási helye: Ismeretlen.

Datálás: 1898.

Leírása: Mély, keskeny fenekű tálforma peremének szélén két füllel. A tál látható részei angóbozott felületűek és áttetsző mázzal mázazottak, a ragyogó fehér alapozásra kerül az írókával, kék kobaltfestékkel készült díszítmény. A tál közepén madár

látható szőlőfürttel, alatta helyezkedik el az 1898. h. 8. felirat. A tál szélén körbefutó egyenes vonalak közt pontsör és stilizált, ecsetfestésű levél váltakozása látható.

Méretei: Magasság: 8 cm. Szájátmérő: 29 cm. Talpátmérő: 13 cm.

Megőrzési állapota: Nagyon jó.

41. Tál

Leltári szám: Cf. 65. Régi szám: 1987.

Múzeumba érkezésének módja: Gyűjtés

Származási helye: Kovásznán gyűjtötte Roediger Lajos 1911-ben.

Datálás: 19. század vége – 20. század legeleje.

Leírása: Középnagy méretű tál szájánál fogásra használt két vízszintes, lapított füllel. A tálnak csupán látható felületei angóbozottak, mázazottak, a ragyogó fehér alapozásra kerül az írókával, kék színű kobaltfestékkel készített geometrizált növényi díszítmény. A tál középrészén vonalkázott háromszögekből kialakított csillagminta látható. A karima díszítésére fenyőágot, illetve spirálvonalat alkalmaztak.

Méretei: Magasság: 7 cm. Szájátmérő: 25 cm. Talpátmérő: 12 cm.

Megőrzési állapota: Törött, ragasztott.

42. Tál

Leltári szám: Cf. 251. Régi szám: 1987.

Múzeumba érkezésének módja: Gyűjtés.

Származási helye: Kovásznáról gyűjtötte Roediger Lajos 1911-ben.

Datálás: 19. század vége – 20. század eleje.

Leírása: Kiseb méretű tál, függőlegesen felemelkedő peremrésszel, szájánál fogásra használt két vízszintes hurkafüllel. A tál látható részei és külső pereme angóbozott felületű, erre kerül a sötétkék és világos zöld, geometrikus és növényi díszítés, amelyet áttetsző mázzal mázaznak. A tárgy aljában egy körből, illetve félkörívkekből készült geometrikus minta. A félkörívek közti részeket vonalkázott háromszögekkel díszítették, így csillag alakúvá vált a díszítmény. A kör közepén csirkelábszerű hármast, elnyújtott vonalakkal van 6 átló húzva. A tál karimáján zöld színű fenyőágas minta látható, a fenyőágakat kis vonalkákból készített, kék gránátalmaszerű motívumokkal választják el egymástól.

Méretei: Magasság: 6,5 cm. Szájátmérő: 23 cm. Talpátmérő: 11,5 cm.

A tárgy történetére vonatkozó adatok: A pottyondi tájház belső szobájában van kiállítva.

43. Tál

Leltári szám: Cc. 309. Régi szám: 4094.

Múzeumba érkezésének módja: Gyűjtés.

Származási helye: Egy kászoni kiszállás alkalmával gyűjtötték valamelyik kászoni faluban, 1936-ban.

Datálás: 19. század vége – 20. század eleje.

Leírás: Szűk aljú, széles szájú tál, függőlegesen kiemelkedő peremmel. Belül angóbozott és mázazott, kívül csupán a peremre kerül angób, kék színű kobaltfestékkel készült egészen egyszerű, pontokból és ecsettel készült hosszúkás foltokból álló geometrikus, kezdetleges díszítés. Belül a perem alsó törésvonalába egyszerű kék csíkok kerülnek.

Méretei: Magasság: 7,5 cm. Szájátmérő: 25 cm. Talpátmérő: 14 cm.

Megőrzési állapot: Belül a fehérfeldezése és mázazása kissé porlik. *A tárgy történetére vonatkozó adatok:* A pottyandi tájház belső szobájában van kiállítva.

44. Tál

Leltári szám: Cf. 326. Régi szám: 8142.

Múzeumba érkezésének módja: Gyűjtés.

Származási helye: Zágomból, Sebők Miklóstól gyűjtötte Moldovan Nicolae 1978-ban.

Datálás: 19. század vége – 20. század eleje.

Leírása: Tál felálló peremrésszel, hátán az akasztás számára kiképezett kidudorodó, átlukasztott füllel. A tál látható felülete angóbozott, mázazott, az angóbozott felületre kerül a kék színű kobaltfestékkel, írókával készült díszítmény. A tál középrészére nem került díszítmény. A széleken a perem mellett sűrű fenyőágak és spirálvonalak láthatók, alattuk félkörívekből képezett girland-sor található. A félkörök középrészén spirálvonal, az ívek közt pedig háromfelé ágazó kis vonalkák láthatók.

Méretei: Magasság: 8 cm. Szájátmérő: 28 cm. Talpátmérő: 13,5 cm.

Megőrzési állapot: Elég kopott.

45. Tál

Leltári szám: Cf. 66. Régi szám: 1987.

Múzeumba érkezésének módja: Gyűjtés.

Származási helye: Kovásznáról hozta be a múzeumba Roediger Lajos 1911-ben.

Datálás: 19. század vége.

Leírása: Nagyobb méretű tálfajta, enyhén kiemelkedő peremmel, a karimájához tapasztott két vízszintes füllel. Látható részei angóbozottak, áttetsző mázzal mázazottak, a fehér alapozásra kerül a kék színű kobaltfestékkel, írókával készült minta. A tál aljában stilizált koszorús minta látható: a körbefutó vonalat kis levéldíszek, illetve vonalkákból formált háromszögek övezik. A tál karimáján csúcsaikkal befele forduló, vonalkákból álló háromszögek láthatók. A háromszögek közt kialakuló felületet 4 pontból formált kis rombuszal díszítették.

Méretei: Magasság: 7,5 cm. Szájátmérő: 25 cm. Talpátmérő: 12 cm.

Megőrzési állapot: Törött, ragasztott.

46. Tál

Leltári szám: Cf. 60. Régi szám: 423/901.

Múzeumba érkezésének módja: Gyűjtés

Származási helye: Kézdivásárhely környékéről Balázs Márton gyűjtötte 1901-ben.

Datálás: 19. század vége.

Leírása: Kisebb tál enyhén kiemelkedő peremmel, a karimája szélehez illesztett két vízszintes füllel. A tál alján három virág, amelyeket egymástól két ívelő, pontokból összeállított gyöngyvirág választ szét. A virágok körül csúcsukkal a virágok felé forduló, vonalkákból összeállított háromszögek láthatók. A tál karimáján három vonal szalad végig, ezek közé V alakban elhelyezett pontsor, illetve ecsettel festett vastagabb vonalak (levelek) kerülnek.

Méretei: Magassága: 8 cm. Szájátmérő: 27 cm. Talpátmérő: 14,5 cm.

Megőrzési állapot: Törött, ragasztott.

47. Tál

Leltári szám: Cf. 22. Régi szám: Nincs.

Múzeumba érkezésének módja: Ismeretlen.

Származási helye: Ismeretlen.

Datálás: 19. század vége

Leírás: Középnagyságú tál enyhén felemelkedő peremmel, a karimájához ragasztott két füllel. Látható részein angóbozott, áttetsző mázzal mázazott, a fehérfeldezésre kerül a zöld és kék színű írókázott díszítmény. A tál aljába kék színű, rácsozott közepű virágok vannak. A karima kék és zöld fenyőágas mintával díszített, a fenyőágak közt vonalkákból kialakított rombuszok láthatók.

Méretei: Magasság: 7,5 cm. Szájátmérő: 27 cm. Talpátmérő: 14 cm.

Megőrzési állapot: Jó.

48. *Tál

Leltári szám: Cf. 79. Régi szám: 72/883.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás sepsiszentgyörgyi he-tivásárról.

Származási helye: Zaláni Varga Andrásné edénykereskedőtől vásárolta Nagy Géza múzeumőr 1883-ban. *Leltárkönyvi bejegyzés:* „Sz. udvarhelyi edények.”

Datálás: 1880–1883 közt készíthették, új edényként került a múzeumba.

Leírás: Középnagyságú tál fül nélkül. A látható felületein angóbozott, áttetsző mázzal mázazott. A fehérfeldezésre került a kék, zöld, barna írókázott díszítmény. A tál közepén 3 virág látható, e virágoknak vörösbarna színnel rácsozott a közepük, kék színűek a szirmaik. A tál karimáján kék, zöld és barna fenyőágas minta látható.

Méretei: Magasság: 6 cm. Szájátmérő: 22,5 cm. Talpátmérő: 11 cm.

Megőrzési állapot: Törött, ragasztott.

A tárgy történetére vonatkozó adatok: Földrengéskár áldozata lett a múzeumban, egyszerű ragasztással állították vissza eredeti állapotába.

49. *Kis tálcaska

Leltári szám: Cf. 67. Régi szám: 72/883.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás sepsiszentgyörgyi he-tivásárról.

Származási helye: Zaláni Varga Andrásné edénykereskedőtől vásárolta Nagy Géza múzeumőr 1883-ban. *Leltárkönyvi bejegyzés:* „Székelyudvarhelyi edények.”

Datálás: 1880–1883 közt keletkezhetett. Új edényként került a múzeumba.

Leírás: Kis méretű tálcaska szélén két füllel. Látható felületei angóbozottak, áttetsző mázzal mázazottak, a fehérfeldezésre került a kék színű kobaltfestékkel írókával készült díszítmény. A tál alján pontokból összeállított kör látható, ezt ékalakban pontsor övezi, az ékek közt 3 kis szerteágazó vonalka. A tál legközepén pontokból összeállított kis méretű stilizált virág van. A tál szélén a következő díszítés látható: fenyőágas minta, a fenyőágak közt elválasztó motívumként egy-egy kis, pontokkal övezett téglalap.

Méretei: Magasság: 6 cm. Szájátmérő: 22 cm. Talpátmérő: 11,5 cm.
Megőrzési állapota: Jó.

50. Kis tálacska

Leltári szám: Cf. 288. Régi szám: 1988 (javított szám, a tárgyon lévő leltárszám nem talál a leírással).

Múzeumba érkezésének módja: Gyűjtés útján.

Származási helye: Kovásznáról gyűjtötte Roediger Lajos 1911-ben.

Datálás: 19. század vége.

Leírás: Kis tálacska szélén két kis füllel. Látható részei angóbozotak, áttetsző mázzal mázazottak, a fehéröldes alapozásra került a kék színű kobaltfestékkel, írókával készített minta. A tál közepén kis vonalakkal álló háromszögek segítségével stilizált virágszálak festettek. A tálacska szélén fenyőágakból és spirálvonalakkal összeállított széldísz látható.

Méretei: Magasság: 5,5 cm. Szájátmérő: 22 cm. Talp: 11,5 cm.

Megőrzési állapota: Törött, ragasztott.

51. *Kis tálacska

Leltári szám: Cf. 249. Régi szám: 74/883.

Múzeumba érkezésének módja: Vásárlás sepsiszentgyörgyi sokadalomból.

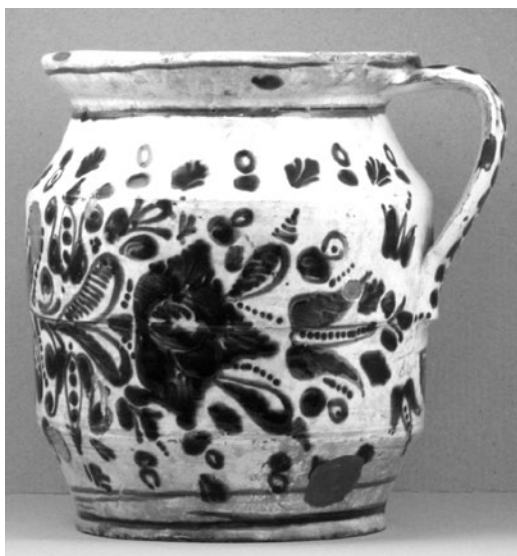
Származási helye: Székelyudvarhelyi Szalai Bálintnéától vásárolta Nagy Géza múzeumőr 1883-ban. *Leltárkönyvi bejegyzés:* „Sz. udvarhelyi edények.”

Datálás: 1880–1883 közt készülhetett. Új edényként kerültek a múzeumba.

Leírás: Fehéröldes felületű, egészen kis méretű tálacska enyhén kiemelkedő peremrésszel. Csupán a peremrésze díszített kívülről, pontokkal és ecsettel készített vonalakkal.

Méretei: Magasság: 5,5 cm. Szájátmérő: 16 cm. Talpátmérő: 8 cm.

Megőrzési állapota: Törött, ragasztott.

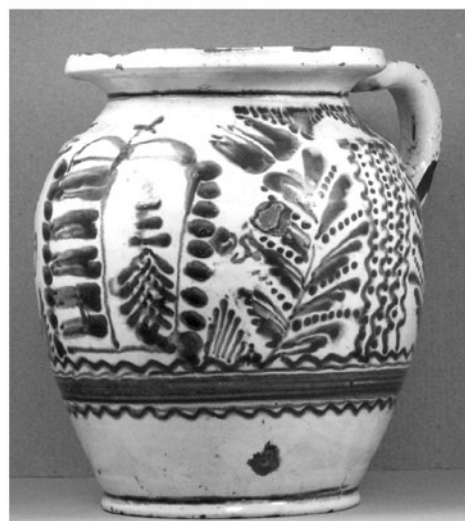
1. Cc. 7

2. Cc. 618

3. Cc. 6

4. Cc. 12

5. Cc. 8

6. Cc. 5

7. Cc. 10

8. Cc. 11

9. Cc. 1

10. Cc. 620

11. Cc. 9

12. Cc. 316

13. Cf. 242

14. Cf. 34

15. Cf. 246

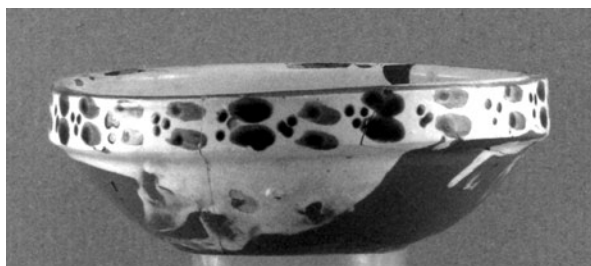
16. Cf. 249

17. Cf. 245

18. Cf. 83

19. Cf. 249

20. Cf. 62

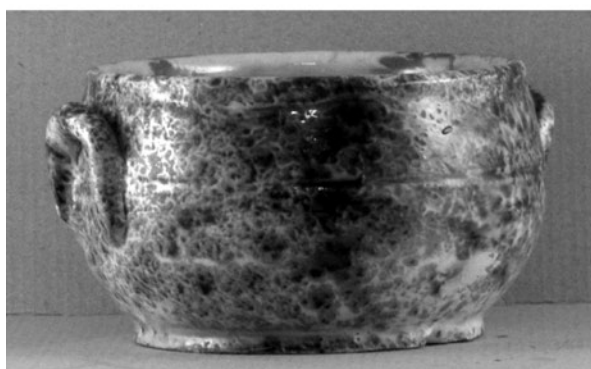
21. Cc. 298

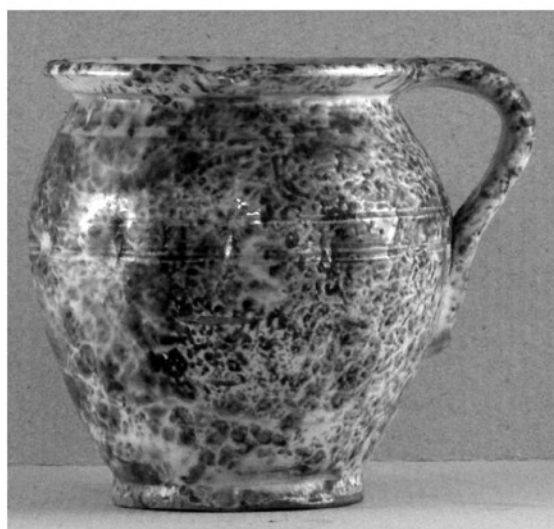
22. Cf. 243

23. Cc. 266

24. Cc. 250

25. Cc. 672

Miklós Zoltán

LAKÁSKULTÚRA-VÁLTÁS A SÓVIDÉKI KORONDON

A KORONDI LAKÁSBELSŐK TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSE

1. Bevezető

A saját otthon építésének gyakorlata nem egyszerűsíthető le csupán egy fizikai (lét)szükséglet kielégítésére. Ezen túlmenően olyan törekvésekkel is számolni kell, amelyek a társadalmi hierarchiát hivatottak nyomatékossítani, a publikus szféra irányába terjesztett külső reprezentáció által az egyéni aspirációkat teszik közszemlére. Egy kisleptékű mintavétel tehát már nem csak a kollektív modelleket szemlélteti, hanem a normához igazodó, vagy ép-penséggel az egyéniség révén különbséget tanúsító személyes ízléseket is kitűnően példázza.

A néprajztudomány nagy érdeklődést tanúsított a tárgyi és a társadalmi feltételek iránt, mely folytán nem csak a létfenntartás minőségi összetevőire nyílik rálátás, de információkat szerezhetünk a közvetlen környezetül szolgáló objektumok milyenségéről, elrendezéséről és használati módjáról is. A tárgyi néprajz kitűnően dokumentált írásai – napjainkra már – az erdélyi viszonyokról is korszerű képet rajzolnak meg. Főleg a (néprajztudós) Kós Károly nevével fémjelzett kutatások és publikációk a témában érdekeltek számára mindmáig alapforrást képeznek, hiszen a tüzetes tárgy- és ornamentika leírások, valamint a részletekig menő rajzok rekonstruálható lakásbelsőket képét nyújtják. A múlt század második felében klasszikus kutatási területnek számító népi építészetnek csupán azon hiányosságával kell számolnunk, hogy nem sikerült az egyes régiók sajátosságait egységes módon bemutatni.

A helytörténeti jellegű kiadványok és monográfiák általában kitérnek az adott település építészeti sajátosságaira, a népi építészet jellegzetességeit hangsúlyozva. Az ilyen jellegű, helyszíni megfigyelésen alapuló leírások az általam vizsgált kistérségben is a települések egységes építészeti gyakorlatáról tudósítanak. Mindezek ellenére Sóvidékről csupán egy olyan kiadvány¹ ismert, amely monografikus igényvel közelítette meg a térség népi architektúráját. A faluképek, az utcahálózatok és a porták a térség gazdaságföldrajzi adottságaihoz idomultak. A dombokkal szabdaltszerű kanyargós utcákat, szabálytalan telkeket eredményeztek, s az egyazon portán

belüli lejtős talajviszonyok kétszintes parasztházak építését tették szükségsszerűvé.

Napjainkban már nem beszélhetünk Sóvidék falvainak tagolatlan architektúrájáról, hiszen sokan a hagyományos lakóterek felszámolása és a szokványossá vált kockaházak építése révén látták megvalósíthatónak a paraszti életforma „levetkőzését”. Bár az egykori lokális sajátosságok még fellelhetők, a települések épületeinek összességéhez viszonyítva ezek csupán töredékes tárgyi emlékként jelentkeznek.

2. A téma körülhatárolása

Jelen írásomban a lakóhely és használóik általi tértagolás kínálta lehetőségek kapcsán vizsgálom egy falu – Korond – esetében végbemenő életformaváltást. Arra vállalkozom, hogy a rendelkezésre álló források és a terepmunka során szerzett információk segítségével végigkövetem mindazon fejlődési szakaszokat, amelyek a korondi lakáskultúrában dokumentálhatók. Egyúttal azokra a tényezőkre is figyelmet fordítok, melyek befolyásolták, irányították az otthon berendezéseiben végbemenő váltásokat. Nem csak a jelenkor eseményeinek dokumentálása a célom, hanem feltett szándékom a lakóház fejlődésének történetiségbe mélyített vizsgálata is. Első szakaszban a hiteles régészeti és történeti adatok felhasználása révén követem a lakóház alaprajzi fejlődését, jelezve az egyes periódusok lakásbelsőinek milyenségét. Dolgozatom második felében már főként néprajzi adatok révén végzem elemzésemet, s a családi vagyon kapitalista típusú hasznosítása és ennek reprezentációs tárgyakba (jelen esetben a lakóházba, berendezésbe) való visszafordítása képezi a dolgozat fő irányvonalát. A lokális közösségekben a vagyonkezelési stratégiák ritka példáját képezi az a gyakorlat, amikor a jövedelem legnagyobb hányadát reprezentatív célokra fordítják. Korond esetében az impozáns falusi házak és modern lakásbelsőket a vázolt gazdálkodási készséget sejtetik.

Mindezek részletezését nem kontextusból ki-ragadottan végzem, hiszen a folyamatos változások megfelelő módon történő példázása érdekében első fázisban egy történeti vázlat felállítására vállalkozom.

¹ BIRÓ Gábor 1992.

Kiindulópontként a 14. század kezdetétől dokumentálható állapotok szolgálnak, jelzem az életterek folyamatos (bár szerény) gyarapodását; azt követően pedig a térségre jellemző népi építészeti jellemvonásokat taglalom, külön figyelmet fordítva a korondi hagyományos paraszti lakásbelső bútordarabjaira és a család által alkalmazott térhasználatra. A tradicionális, két, majd háromosztatú házak térszerkezetének megbomlása és a sorozatgyártású bútorok 20. század közepén történő meghonosodása képezne egy következő fejlődési szakaszt; mígnem a kockaházak elterjedésével s a belső terek ipari cikkekkel történő feltöltésével már a modern korszak lakáskultúrájának legújabb időszakával számolok.

Az egykori paraszti lakások bemutatását követően a szocialista típusú építkezésre térek ki. A háztípusok tekintetében napjainkban ez utóbbi forma uralja a faluképet. A lakáskultúrát nagymértékben alakító életmód bemutatását a viszonteladók köréből származó szűkebb csoport életstratégiáinak behatóbb elemzése által végzem. Ezen családok tárgyi közege nem vonatkoztatható a falu összes háztartására, ellenben reprezentatívnak mondható a korondi társadalom jelentős szeletét kitevő viszonteladók otthonaira nézve. Az életmód vizsgálatának nyomatékosítása, valamint a helyes következtetések megtétele érdekében egy mikroszintű elemzést is célszerűnek tartok. Egy a jelzett viszonteladók csoportjából származó fiatal házaspár esetében a családalapítástól napjainkig rekonstruálom a lakás kezdeti berendezését, az időszakos változtatásokat, s egyúttal azon tényezőkre is figyelmet fordítok, melyek a viszonylag rövid időn belüli változtatásokat készítetik.

3. Terminológia

Elemzésem során számos olyan terminust használok, amelyek az építészeti és az életmód-vizsgálati szakirodalomban jól meghatározott jelentéstartalommal rendelkeznek. Természetszerűen jelen esetben magam is ezen szakkifejezéseket alkalmazom. A fogalomhasználat világossá tétele érdekében már dolgozatom elején pontosítom néhány alapvető terminus jelentését. Főként olyan kifejezések esetében tartom ezt fontosnak, amelyek érzékeltetik a lakások berendezésében végbemenő változásokat, de ugyanakkor az életmód folyamatos átalakulását is példázják (térhasználat, lakáskultúra, népi építészet, polgári lakás, preindusztriális polgári lakás, modern lakásbelső, kvázi-modern lakás stb.).

Kiindulópontként magát a *lakást* mint fizikai és reprezentációs teret határolnám be, hiszen az emberi

életnek egy olyan stabil pontjaként jellemezhető, amely a családszervezés pillanatától kihatott és meghatározta ezen társadalmi intézmény egész működését. A földműves falusi társadalmakban a ház megléte egyben a családalapítás alapfeltételét is képezte, ennek megteremtése mindig a férfira hárult. A hajlékot képező építmény (a mai értelemben használt lakás) egy alapvető célt kellett szolgáljon: a benne lakók számára védelmet biztosítson az időjárás viszontagságaitól. A legnagyobb anyagi termelési értéket képviselte, de a primér igény teljesítése mellett fokozatosan újabb funkciók kerültek túlsúlyba. Formája, mérete és díszítettsége mind olyan tényezők, melyek a benne lakók társadalmi státusát hivatottak kifejezésre juttatni. Losonczy Ágnes szerint a lakás egyben vagyontárgy, tulajdon vagy tulajdonjelző, képviseli az anyagi szükséglet státusformáló funkcióját, jelzi és fenntartja a család társadalmi státusát, minősítő elemei közlik a lakók helyét a becsült presztizssorrendben.²

A hajlék által közrezárt teret a történelmi korok és a földrajzi megoszlás függvényében nem azonos módon hasznosították. Osztatlan jellegükből fakadóan az egysejtű házakban nem beszélhetünk szegmentált *térhasználatról*. A belső terekben való tartózkodás csupán az itt végezhető tevékenységekre szorítkozott (alvás, gyereknevelés).³ Nyári időszakban a főzés, az étkezés, a különböző házimunkák mind a ház előtti területen, az udvaron zajlottak, sőt a férfiak még az éjszakát is a gazdasági épületekben töltötték, nem a lakásban: „nyárba künn vannak a gyerekek, csinálnak magoknak helyet a pajtába, s ott hálnak. Mű megterünk a kicsi házba es, főzni meg a nyári tüzelőbe szoktunk.”⁴

A két és háromosztatú lakások térhasználatára már nagyobb mozgásteret és kihasználható felületet biztosított, a falusi életszervezés azonban hosszú ideig túlzottan *egycentrikus* (konyha, illetve kamra) maradt.⁵ Ekkor még a család életvitele valóságosan a kandalló köré szerveződött.⁶ Fizikai jelenléte ellenére a tisztaszoba gyakorlatilag élettelen tér volt, kihasználatlan, egyfajta „holt tőke”, amely felület csupán raktározására szolgált.⁷ A tisztaszoba tilalma tehát még a 20. században is beszűkítette a térhasználatot, s a hajlék teljes felületének belakására csak a század második felében került sor.

A lakások használati módjában és a tértagolási szokásokban nyomon követhető a korra, a térségre, de főleg a társadalmi csoportra jellemző norma. A berendezésben alkalmazott törvényszerűségek, az egyéniesített külső és belső dekorációk, valamint az

² LOSONCZI Ágnes 1977, 39.

³ Lásd FÉL Edit – HOFER Tamás 1997, 377.

⁴ BENKÓ István 1905, 326.

⁵ GRÁFIK Imre 1995, 109.

⁶ ZENTAI Tünde 1999, 199.

⁷ GRÁFIK Imre 1995, 109.

egyres terekhez fűződő rítusok, vagyis az otthon belakásának módjai együttesen mind a *lakáskultúra* komponensei. Ez a terminus az ingatlanok, valamint a környező tárgyak és ezek használói közti interaktivitásból adódó életmodellt jelöli. A lakáskultúra magába foglalja az építészeti kivitelezést, az épületek térszerkezetét, funkcionális struktúráját, felszereltségét, belső berendezését, és ezek használati módját.⁸ Fejlett lakáskultúráról lényegében a terek szegmentálása, a ház részeinek konkrét funkciókkal történő elválasztása, valamint a bútordarabok specializálása révén beszélhetünk.

A napjainkban dokumentálható (korondi) építészeti állapotokat viszonylag újkoriaknak tekintem. Sőt, az utóbbi, közel öt éves időszak történései bizonyítékként szolgálnak arra, hogy a lakásszervezésben jelenleg megfigyelhető konstrukciók – nagy valószínűséggel – egyetlen év leforgása alatt is változni fognak. Mindezek érzékeltetése érdekében igyekszem dokumentálni a források által rekonstruálható paraszti lakásbelsőket. Ezen vizsgálat kiindulópontját pedig maga a *népi építészet* képezi.

A magyar néprajzi kutatások megközelítésében a népi építészeti az élelmiszertermelő parasztság és a paraszttársadalmat kiszolgáló kézművesek építészeteként honosodott meg.⁹ A falvak lakosai nem hangulati építményeket hoztak létre, hanem anyagi erejüknek és életformájuknak megfelelő, valamint életmodelljükből adódó és ezt szolgáló szükségleti alkotások építésére törekedtek.¹⁰

Az építkezésben felhasznált anyagok milyenségét a környezetföldrajzi viszonyok és az éghajlat határozta meg, a megvalósítás pedig nagyrészt a mesteremberek által alkalmazott technológia jegyeit tükrözte. Az építkezésre szakosodott falusi kismesterek, valamint az egyes régiókban meghonosodott építkezési anyagok a falvak és térségek sajátos arculatának fokozatos létrejöttét eredményezték. Székelyföld népi építészete már a 18. században is elkülönült más tájegységeiktől, mígnem a 20. századra Erdély magyar falvainak építészete számos kistáji formára oszlott. A széles körű differenciáltságnak azonban a múlt század közepén bekövetkező modernizáció szabott határt, amikor ugyanis egységes alaprajz és térszerkezet kényszere által igyekeztek uniformizálni az épülő ingatlanokat.

Az urbánus közösségek architektúrája már a jelzett táji tagoltságot megelőzően külön fejlődési utat járt be. A magyar nyelvterületen az európai szintű urbanizáció és polgári lakáskultúra a 19. század má-

sodik felében bontakozott ki.¹¹ Kezdetben a főváros utcáin váltak megszokottá a többemeletes bérházak, fokozatosan pedig a vidéki városok polgári rétege is ezt a típusú építkezést részesítette előnyben. Hasonló módon Erdély polgárisodó városai is igyekeztek a fővárosban hódító ízlésvilághoz igazodni. Ezen törekvéseket jól példázza Földi Istvánnak a kézdivásárhelyi kávéházzal szembe fordított leírása: „A kávéház terme a kor akkori ízlésének megfelelően, akárcsak Budapesten, csinosan volt bútorozva. Közvetlenül az ajtó mögött nagy biliárdasztal terpeszkedett, a falak mellett kis márványasztalok és a falba építve ezüst keretbe három nagy tükör díszelgett...”¹²

Az iparosodás nyomán előtérbe kerülő, újonnan fölemelkedő polgári réteg igyekezett megteremteni a társadalmi állásnak megfelelő kulturális habitust. A *polgári lakáskultúra* tehát az iparosodó társadalom megváltozott életvitelének építészeti és berendezési normaszereit összesítette. Nem annyira stílusirányzatként, mint az urbanizáció fokmérőjeként tekinthető.¹³ A polgárosodás a lakóház egységeinek konkrét és rendeltetészerű szétválasztását jelentette. Számos vidéki városban a normákhoz való igazodási törekvések – az erőforrások hiánya miatt – az építkezésben és a terek tagoltságában csak részben járt sikerrel, a lakások még sokáig polifunkcionálisak voltak, melyekben sem a társadalmi tevékenységek, sem a biológiai élettevékenységek nem váltak szét.

A 20. század második felére jellemző gazdasági és technikai fejlődés az otthon arculatának megváltozását eredményezte. Magyarországon, de hasonló módon Romániában is az 1960 és 1970 közötti periódus a központilag irányított fejlesztések időszaka volt.¹⁴ A szocialista típusú beruházások sok település arculatának megváltozásához vezettek, széles társadalmi rétegek számára új életforma lehetőségét hozták reális közelségbe. Ekkorra tehető a lakáskomfort igényének nagy áttörése, és a modernizációnak a középrétegben való térnyerése.¹⁵ A munkásnegyedek és panelrengetegek sok fiatal család számára az első „saját” otthont jelentették. A kis alapfelületű lakásokba már az újonnan megjelent, lakótelepi életforma szükségletei függvényében rendezkedtek be. A fürdőszoba szükségessége, a háztartás gépesítése és az új típusú sorozatgyártású bútorok beszerzése mind olyan aspirációk voltak, melyek a *modern lakás* megteremtéséhez vezettek.

Korondon a jelzett időszakban az ingatlanok példa nélküli mértékben gyarapodtak. Bár faluról van szó, az építkezés főként a modernizáció je-

⁸ S. NAGY Katalin 1984, 275.

⁹ FÜZES Endre 1997, 91.

¹⁰ VARGA László 1980, 153.

¹¹ HANÁK Péter 1984, 253.

¹² FÖLDI István 2004, 161.

¹³ HANÁK Péter 1997, 85.

¹⁴ GAGYI József 2004, 146–148.

¹⁵ TARDOS Róbert 1984, 164.

gyében történt. Az 1970-es években az árukereskedelem szabadabbá vált, a viszonteladók nagyobb tőkekoncentrációra voltak képesek, de mivel a korabeli szociálpolitikai feltételek közepette lehetetlen volt a családi kisvállalkozások ütemes bővítése, az ingatlanok korszerűsítése, illetve az irracionális fogyasztás emésztette fel a nyereséget. Az építkezési hullám a tárgyhasználatra is kihatással volt, s a hagyományos falusi életmodelltől megszabadulni vágyó családok igyekeztek szert tenni annak az urbánus csoportnak a tárgyi világára, amelynek életmódjára törekedtek.

A lakás funkcióit, valamint a látszatnak alárendelő eklektikus tárgykultúrát, amely Magyarországon az 1980 utáni években kiszolgált a tömegek nagy részét, *kvázi-modern lakásbelsőként* különböztetik meg: „mintha modern bútorok, mintha modern kiegészítők, textíliák, szőnyegek, mintha modern dísz tárgyak, esztétika tárgyak volnának a televízió-nézésre vagy magamutogatásra, presztízszre orientált lakószobákban”.¹⁶ A terepen szerzett tapasztalataim alapján az a véleményem, hogy az általam vizsgált közösségben ez a típusú lakásrendezési gyakorlat nem évvült el. Sok család – akár a fogyasztás rovására – hajlandó úgy átcsoportosítani erőforrásait, hogy a reprezentációs tér egyértelműen sugallja korszerűségüket, civilizáltságukat, tehetőségüket.

4. Szakirodalmi előzmények

Székelyföld legkorábbi (jelentős) néprajzi „leírása” Orbán Balázs nevéhez fűződik. A történelmi objektumok és közösségi építmények adatolása mellett helyenként megjegyzéseket tesz a falu összképére, esetenként pedig leírást ad a paraszti házakról is.¹⁷ Ezt követően pedig több tucat olyan kötet, tanulmány vagy rövidebb közlés látott napvilágot, amelyek a székelyföldi népi építészet sajátosságait rögzítették, azonban célirányosan nem foglalkoztak az általam kutatott tájegységgel. Főként Viski Károly publikációi képeznek számomra forrást, hiszen mindmáig kitűnően hasznosíthatóak a múlt század első évtizedében Sóvidéken végzett terepkutatás eredményei.¹⁸

Ezen időszakból csupán szórányosan szembesülhetünk még némely épület leírásával, de ezek nem etnográfiai adatrögzítés céljával íródtak, hanem a rácsodálkozás ihletében születtek.¹⁹ Böződi György közlésében azért kaptak helyet a korondi házakra

vonatkozó megjegyzések, mivel már a harmincas évek viszonylatában a jelzett falu építkezése eltért a környező falvak építészeti hagyományától. Továbbá, az anyaország határain kívüli magyarság néprajzi összegzésében Balassa Iván részletesen tárgyalta a korabeli korondi viszonyokat, népi építészeztől azonban keveset írt, csupán a „fedeles kapu” bemutatására fektetett hangsúlyt.²⁰

Az 1980-as évek regionális sajtóorgánumai szép számban közöltek a hagyományörzés mellett érvelő cikkeket. A szolgáltatott adatgazdagságuk révén ezek egy része is hasznosítható forrásnak bizonyul, hiszen némelyikük pontosan az anyagi jólét biztosítására irányuló törekvéseket hangsúlyozza: „Mi a szép ruhára, bútorra, rádióra, új házra keresünk”²¹. Ugyanígy a kulturális jellegű periodikák is nagyobb figyelmet fordítottak a néprajzi jellegű cikkeknél. Udvarhelyszék építészetére, lakáskultúrájára vonatkozik Balog Ferencnek a *Korunk* hasábjain,²² Haáz Sándornak pedig az *Igaz Szó* évkönyvében közölt írása.²³ Biró Gábor e témában – Népi építészet fejezetcímmel – a *Művelődés* több számában publikált.²⁴

A rendszerváltást követően gyarapszanak a néprajzi jellegű közlések, egyre nagyobb teret hódítanak a helytörténeti kiadványok, falumonográfiák, amelyekben az adott helységek építészetét is körülírják. 1991-ben a korondi kulturális elit által alapított *Hazanéző* című periodikában Biró Gábor ízelítőt ad Sóvidék népi építészetéről,²⁵ míg a rá következő évben különálló kötetben – főként Viski kutatásainak nyomvonalán – a térség legfontosabb építészeti jellegzetességeit vázolja.²⁶ Egy következő kötetében Erdély népi építészetére reflektál, de ez esetben a tájegységek jellegzetességét csupán fotók szintjén ismerteti.²⁷ A 2001-ben Korondról kiadott *Helyismereti olvasókönyv*ben a szerző vázlatosan írja körül az egykori falusi architektúrát.²⁸ Az ő írását Márton Bélának a házoromdíszekről és a telkeket szegélyező kerítésekről, valamint a kapukról írott két cikke követi.²⁹ A korondi népi lakásbelső, s hangsúlyozottan a konyhák berendezését reprodukálja Kardalus János könyve.³⁰ Helytörténeti kutatásokat végző korondi szerzők írásainak gyűjteményes kötete külön fejezetet szánt a falu építészetére: István Lajos a korabeli faluképről, a tízesekről,³¹ valamint a faluban működtetett vízimalmok, ványolók, olajütők és

¹⁶ S. NAGY Katalin 1984, 274–276.

¹⁷ Lásd ORBÁN Balázs 1868.

¹⁸ VISKI Károly 1911. Lásd továbbá: Uő 1929, 411–437.

¹⁹ Lásd BÖZÖDI György 1938, 31–35.

²⁰ BALASSA Iván 1989, 142–145, 151–156.

²¹ Lásd MAROSI Ildikó 1965, 8.

²² BALOG Ferenc 1988, 352–354.

²³ HAÁZ Sándor 1984, 135–138.

²⁴ BIRÓ Gábor 1984a, 35–38; Uő 1984b, 33–35; Uő 1984c,

35–38.

²⁵ Uő 1991, 9–10.

²⁶ Uő 1992.

²⁷ Uő 1999.

²⁸ Uő 2001, 363–365, 368–374.

²⁹ MÁRTON Béla 2001a, 365–368; Uő 2001b, 368–374.

³⁰ KARDALUS János 1995.

³¹ ISTVÁN Lajos 2000a, 171–175.

vízifűrészek szerkezeti felépítéséről, működtetéséről publikált rövid írásokat.³² Szócs Lajossal közösen pedig a hagyományos korondi kapuállítási gyakorlatról számolnak be.³³ Az utóbbi szerző a település népi építészetének rövid összegzésére vállalkozik.³⁴

Az említett periodikában és a helyismereti kötetekben közölt népi építészetre vonatkozó írások legnagyobb hiányossága az, hogy megmaradnak az általános körülírások szintjén, vagy pedig egyszerűen parafrázálják Biró Gábor mondatait. A Korond környéki tanyák, szállások és településképek témakörében végzett kutatások eredményeit főként Bárh János munkái példázzák. 1996-ban egy átfogó elméleti munkát jelentetett meg,³⁵ két évvel később pedig a székely Havasalja településformáiról szerkesztett tanulmánykötetet.³⁶ Módszertani szempontból mérvado lehet a község egyik településéről, Atyháról írt kismonográfia építészeti fejezete, amelyben mind a tárgyakra, mind az életmódra vonatkozó leírások etnográfiai igényességgel készültek.³⁷

Korond építészetének első szakasza, valamint a napjainkban dokumentálható állapota közötti átmenetek még a legkevésbé sincsenek rögzítve. A lakáshasználat és életmód tekintetében a jelenkori korondi viszonyok és az egykori városi polgári életvitel között élesen szembevető átfedések vannak. A lakás reprezentációs értéke és e térben szervezett közösségi találkozások, a presztízstárgyakra fektetett hangsúly, valamint a követendő életmodellek együttesen a hagyományos falusi életszervezési stratégiákkal már csak töredékében mutatnak hasonlóságot. A lakóház intim szféra, de ugyanakkor – az adott társadalmi csoport számára – a legfontosabb közösségi cselekedetek színhelye is. Ez tehát egy olyan rétegzett életvitel követését feltételezi, amely főként a polgári otthonokat elemző szakirodalom tükrében vizsgálható.

A lakáskultúra két alapmodellje (paraszti–polgári) közti különbségeket S. Nagy Katalin vizsgálta³⁸ oly módon, hogy kihangsúlyozta az – általam is érvényesíthető – átmeneti periódusokat. Szociológiai kutatások eredményeként több olyan kötet és tanulmány áll az érdeklődők rendelkezésére, amelyek a lakáson belüli tárgyhasználatra összpontosítanak. E téren kiemelkedő jelentőségűek a Kapitány Ágnes

és Kapitány Gábor szerzőpáros munkái,³⁹ vagy újból S. Nagy Katalin tanulmányait kell megemlíteni.⁴⁰ Hanák Péter⁴¹ és Gyáni Gábor⁴² pedig a (magyarországi) polgári enteriőrök tárgyi világát elemzik. Haáz F. Rezsőnek a múlt század közepén női hallgatóság előtt megtartott előadásszövege egészen aprólékosan kiter mindazon bútorzatra, dekoratív elemre, amely egy korabeli lakásban ízlésesnek volt tekintve. Mi több, a falak és a mennyezet színét, a függönyöket és a festményeket egységes normának rendeli alá.⁴³ Irányadó lehet továbbá Szilágyi Dániel tanulmánya,⁴⁴ aki a lakások tárgyi kellékeinek 20. századi változásait elemzte. Erdélyi viszonylatban hasonló (kortárs) elemzés csak diákok lakáskultúráját vizsgálta.⁴⁵

A kiindulópontot Korond esetében is a hagyományos házak képezik, s amint Zentai Tünde az erdélyi falvakra vonatkozó egyik tanulmányában⁴⁶ példázta: a terek folyamatos bővülése és ezek szegmentálása a természetes fejlődési szakaszokat tükrözik. Megszűnik a tisztaszoba-tilalom, a család az egész lakást birtokba veszi, mi több, még az intim tereket is hajlandó elérhetővé tenni a nyilvánosság számára. Az újonnan épített házak már nem hagyományos soros elrendezésűek, s az 1940-es éveket követően a fürdőszoba egyre több lakás természetes tartozékává válik. Hangsúlyt fektettek a személyek komfortjára, a múlt század második felében már a gyerekszoba is megszokottá vált, a nevelésben pedig a korai önállóságot részesítik előnyben. A kereskedéssel foglalkozó családok kasszájába befolyó összegek hatványozottan nagyobbak lettek, mint amelyre még egy generációval előbb ésszerű gazdálkodói gyakorlat keretében szert tehettek. Ezen személyek tárgyi környezetének vizsgálatakor elméleti háttérként egyrészt az életmódkutatásra irányuló Hoppál Mihály és Szecskő Tamás által szerkesztett kötet⁴⁷ tanulmányai szolgálnak. A tárgyak és a hozzájuk fűződő életmodellek vizsgálati módszerében irányadó volt Szarvas Zsuzsa kötete⁴⁸ is.

5. Történeti falukép

Jelen fejezetben a történeti és régészeti források alapján datálható legkorábbi sóvidéki faluképet mutatom be. Amennyiben hiányoznak a szóban forgó kistérségre vonatkozó kutatások, igyekszem a földrajzilag legközelebbi párhuzamokat érvényesíteni. A kö-

³² Uo., 90–109.

³³ ISTVÁN Lajos – SZÓCS Lajos 2000, 115–120.

³⁴ SZÓCS Lajos 2000a, 149–150.

³⁵ BÁRTH János 1996.

³⁶ Uő 1998.

³⁷ MADAR Ilona – PUSZTAI János 2004, 7–46.

³⁸ S. NAGY Katalin 1984, 247–293.

³⁹ KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor 2000; Uők 2002; Uők 2004, 110–127.

⁴⁰ S. NAGY Katalin 1987; Uő 1997, 47–53.

⁴¹ HANÁK Péter 1984, 253–273; Uő 1997, 85–104.

⁴² GYÁNI Gábor 1999.

⁴³ HAÁZ Ferenc Rezső 1994, 74–80.

⁴⁴ SZILÁGYI Dániel 2005, 71–88.

⁴⁵ GERGELY Orsolya 2005.

⁴⁶ ZENTAI Tünde 1999, 181–204.

⁴⁷ Lásd HOPPÁL Mihály – SZECSKŐ Tamás 1984.

⁴⁸ SZARVAS Zsuzsa 1988.

zékori lakóházak milyenségére vonatkozó leírásom szegényes volta az ásatások hiányával magyarázható, mivel főként csak a szomszédos Keresztúr-fűszék régészeti kutatásainak eredményeit hasznosítom.

Korondról mint egységes közösségről a 12–13. századok fordulóját követően beszélhetünk.⁴⁹ Bizonyoságként szolgálnak a románkori egyházi építmény maradványai, valamint régészeti terepbejárás során gyűjtött 12–14. századi leletek.⁵⁰ Az irtásgazdálkodást folytató kis számú telepes a jelenlegi falu területén egymástól nagy távolságra levő szabálytalan telkeken főleg állattenyésztésre rendezkedett be. Ekkor még nem beszélhetünk a mai értelemben vett faluképről, hiszen Sóvidék földműves közösségeiben a késő középkorig a *szórt jellegű* településforma volt az általános.⁵¹

Sóvidék benépesítésének időszakában Kelet-Erdélyben egységtű, négyszögletes, félig földbe ástott házépítési gyakorlat volt az általános. A lakóházakat agyagból készített kerek alaprajzú kemencékkel fűtötték.⁵² A 14. század folyamán a székelyföldi házépítésben váltás észlelhető: túlsúlyba kerültek a földfelszínre épülő hajlékok, s gyakorivá váltak a kétosztatú (eresz–szoba) építmények. Korondról ezen időszakából való az első írásos említés, az 1333-as pápai tizedjegyzék, amely kevésbé alkalmas a falu kiterjedésének behatárolására, viszont arról tudósít, hogy ekkor már saját templommal és parókiával rendelkező összefüggő településként tartották számon.

A korabeli életterek kialakítása nagyrészt a tűzhelyek fokozatos fejlődési folyamával mutat szoros kapcsolatot. A nyitott tűzhelyek egyik jellegzetes formája a Sóvidéken a kandallószerű cserapes, amely Erdélyben a 16–17. századoktól ismert.⁵³ A korondi cserepesek széleskörű elterjedésében nagy szerepe volt az agyagművességnek. Nem csak főzésre alkalmas cserépedényeket készítettek, hiszen a magángyűjtemények és egyes múzeumok leltárában található 17. századi mázatlan kályhacsempék bizonyítják egy korai (korondi) csempékészítő központ meglétét.⁵⁴

A berendezés többi darabjaira (cölöpös ágy, asztal, ülő alkalmatosságok) a szakirodalmi párhuzamok által nyílik rálátásunk. A török hatást tanúsító szék és bölcso, valamint a szláv közvetítéssel meghonosodott asztal és polc a sóvidéki megtelepedés idején már a lakásbelsőket részlet képezték.⁵⁵ Ácsolt tárgyakról beszélhetünk, amelyek felülete teljesen díszítetlen, vagy

csak kis mértékben geometriai mintákkal ékesített. Az asztalos bútorok a 16. századtól fokozatosan felváltották az ácsolt berendezést, s akár a ruhásláda időbeni változása is példázta, hogy a funkcionalitás mellett már az esztétikai összetevőkre is hangsúlyt helyeztek. Ebben az időszakban a mozdítható bútorok közül a láda, a pad, az asztal és az ágy nélkülözhetetlen darabok voltak,⁵⁶ bár a szegényes lakásbelsőben még sok időn keresztül jelen voltak a földön vagy kemencepadkán vetett „ágyak”.

A lakosság számának növekedésével a 16. századi sóvidéki falvak *halmaztelepülésekké* váltak. Az új birtokok egy része a falvak végébe, míg mások a korábbi gazdasági egységek osztódásával ezek területén jöttek létre. Az elkövetkező időszakban a házakat is már az utcák mentén építették.⁵⁷ A terület egyenetlen, dombos jellege miatt a családi telkek építményei nem követtek rendszerességet. A keresztcsűrös udvarokon az utcára merőlegesen épített lakóházak csak később váltak általános építkezési gyakorlattá. Korond esetében az egykori falu magvát a település nevét viselő patak által kialakított völgy képezte. A régi típusú utcahálózatot főként a zsákutcák jellemezték, melyek egy-egy megtelepülő telkén jöttek létre, amikor az örökös meg kellett ossza birtokát. Mindezek legfőbb bizonyítékául szolgálnak a napjainkban is családnevek (egykori telektulajdonosok nevei) formájában meghonosodott utcák nevei. Az 1913. évi korondi földkönyv által rögzített utcajegyzék szinte teljes mértékben a falurész első telektulajdonosának vezetéknevét követi: Dombi, Kedei, Fábiánok, Molnosok, Máthé, Kenderék, Tófalvi, Tódor, Barták, Máté utca. Ezen megnevezések zömében fellelhetők a jelenkori utcanevekben is, vagy akár újabbakkal – Huszár, Kovács, Peti, Tóth – egészültek ki.⁵⁸

A falu egyre zártabbá válása ellenére a „Korondi hegy”-ben létrejöttek a havasi gazdálkodáshoz szükséges *szállásnak* nevezett (Pálpataka, Fenyőkút, Kalonda, Békás tanya, Vadasmező, Likaskőbérce, Nyír) települések.⁵⁹ A Görgényi-fennsík alatti *Első- és Második Szállásról* a szájhagyomány azt tartja, hogy a falu eredeti helyéül szolgáltak. A helyszínen talált 17–18. századi kerámialeletek alapján viszont bizonyossá vált, hogy irtásokon létrehozott újkori megtelepedésekről van szó. Bárth János is a késői megtelepedés mellett érvel, hiszen a régi térképeken ez a terület falvak nélküli fehér foltnak látszik, amelyet hatalmas erdők és havasi legelők borítottak.⁶⁰ Az irtáskaszálókon kialakult

⁴⁹ JANITSEK Jenő – SZŐCS Lajos 2000, 11.

⁵⁰ SÓFALVI András 2005, 52–53.

⁵¹ Uő 55–56.

⁵² BENKŐ Elek 2001, 368.

⁵³ BIRÓ Gábor 1992, 17.

⁵⁴ Lásd TÓFALVI Zoltán 1983, 601–604.

⁵⁵ Vö. K. CSILLÉRY Klára 1997, 414.

⁵⁶ ZENTAI Tünde 1999, 186.

⁵⁷ SÓFALVI András 2005, 69.

⁵⁸ Vö. VOFKORI László 2001, 177.

⁵⁹ Lásd BÁRTH János 1996, 214; Uő 1998, 8.

⁶⁰ Uő 1996, 213.

havasi szállásokon kezdetben csak kaliba jelentette a hajlékot. E köré esztena, szénatartó, pajta és csűr épült. Bizonyítható a lakosok faluból történő fokozatos kitelepülése, mígnem összefüggő tanyarendszerekké, később pedig (a 19–20. századok fordulóján) önálló településekké nem fejlődtek.

A székely falvak esetében sokat emlegetett tízesek csak az újkori, méreteikben jelentősen megnőtt települések életében kezdtek fontossági szerepet betölteni. Korond határain belül 12 tízest tartottak számon: a falu zárt területe 10, míg az előbb is említett szórványos terület további 2 tízestre tagolódott.⁶¹ Mindmáig nem teljesen tisztázott a tízeseknek a kialakulási és a közösség életében betöltött szerepe, de nagy valószínűséggel Korond önszerveződésének egy olyan sejtjét képezték, amelyek növelték a település lakosai közti kohéziót. Ezek az adatok, akárcsak a katonai összeírások, csak sejtetik a település demográfiai viszonyait, míg a rendelkezésünkre álló történelmi források már bizonyítják, hogy egy dinamikus számbeli növekedést tanúsító közösségről van szó.⁶²

A falu területének tagolása kezdetben a *szeres*, majd a *tízes*, míg végül az *utcás* megosztást követte. Ez utóbbi térszerkezet hangsúlyossá válása maga után vonta a telkek strukturális elrendeződését is. A házak frontja az utcára nézett, követte a kerítés vonalát, s némely lakás a palánk kiegészítéseként épült. A keresztcsűrös, négyzetes udvarszerkezeteket maga a csűr dominálta. A lakóházat az udvar egyik oldalán építették fel, szemközt a melléképületek kaptak helyet, a négyzetes kialakítást pedig az udvar lezárásaként felállított csűr valósította meg. Az udvar építményei a család foglalkozásának voltak alárendelve. Több korondi háztartásban az agyagművesség intenzív válása a melléképületek fokozatos gyarapodását eredményezte, esetleg a meglévő épületeket eredeti funkciójuktól eltérő rendeltetéssel használták. A csűr és a pajta átépítése, a nyári konyha kiürítése, valamint a pincelakás és a kőpince átalakítása a korongolásnak, díszítésnek, szárításnak, valamint a katlan felépítésének biztosított teret.

A lakóház és az azt övező melléképületek mindig az adott társadalmi közegben meghonosodott építészeti sajátosságokat hordozták. Az építkezésben felhasznált anyagok milyenségét a környezetföldrajzi viszonyok és az éghajlat határozta meg, a megvalósítás pedig nagyrészt a tulajdonos, később a mesteremberek által alkalmazott technológia jegyeit tükrözte. Ezen túlmenően az ingatlan minőségi kivitelezése az

adott környezet státusbeli viszonyait is érzékeltette, s nem utolsósorban a lakók életvitelére is utaló biografikus jelleget is tartalmazta. Sóvidék falusi közösségeinek építészét a fa, a kő és a föld dominálta. Az alapanyagok igénybevétele a kialakult gyakorlatot követte, s az összhang az újabb építészeti anyagok tömeges megjelenésével bomlott meg. A nagy kiterjedésű erdők által biztosított faanyag alkalmas volt masszív építmények létrehozására, melyeknek sárral való tapasztása több generációra is megnyújtotta az ingatlanok használati idejét.

A dombvidéken alkalmazott régi típusú szabálytalan családi telkeken csupán egy lakóházat építettek, mely gyakran a háromgenerációs nagycsalád tagjainak is hajlékul szolgált. Az alapozást a föld felszínén kezdték, melyhez faragatlan kövek képezték az anyagot. A többnyire természetes alakjukban felhasznált kövekből először a sarkokban raktak alapot, majd a talpgerenda teljes hosszát is kirakták kővel. A fal alapanyagául gömbölyű rönkök, rakófák szolgáltak. A talpfákra nyolc, de főként tíz rakófa került, melyeknek sarkait gerezdbe rótták, azaz alul-felül bemélyítették és egymásba eresztették.⁶³ A közönséges gerezdbe rakott fák végei 20–30 centiméternyit túlnyúltak a sarkokon, ezeket utólag egyformára fűrészelték. Időrendi sorrendben későbbinek számít az a technológia, amikor a boronákat négyszögletűre bárdolták, a sarkokban pedig négyszögletes csapolással történt az összeillesztés.⁶⁴ A ház és melléképületek falának kialakításában egy még későbbi megoldás a zsilipelt fal, a talpas vázas építkezési eljárás: a vésett oszlopok (lábfa) között ácsolt gerendákat helyeznek el, s ezeket csapolva illesztették össze.⁶⁵

A 16–17. század fordulójáról származó udvarhelyszéki adatok tanúsága szerint a házak alapanyagául minden esetben fa szolgált.⁶⁶ Farkaslakán a faanyagot már az építkezést megelőző télen kivágták, s a könnyű szerkezet összeállításakor mindössze három ember munkaejére volt szükség.⁶⁷ Az így kialakított falfelületet agyagból és szalmából gyúrt tapasztás borította. A minél hatékonyabb tapadás érdekében a gerendák közé bolhaszegeket illesztettek, később pedig fenyőágas lécezéssel borították a fal egész felületét, s végül erre került a szigetelő tapasztás. A lakóterek belső falát is tapasztás fedte, a járófelületet pedig agyaggal síkálták, később a döngölt földet párnafákra helyezett fenyőfapadlózat váltotta fel. A lakóhelyiségek födeme a mestergerendára, valamint a fiókgerendákra helyezett deszkázással készült, a

⁶¹ MILLEKER Rezső 1939, 1–40; ISTVÁN Lajos 2000b, 171–175.

⁶² 1567-ben 18 család, 1602-ben 27 család, 1614-ben 31 család, 1750-ben 127 család számára képez állandó lakhelyet a falu. Lásd JÓZSA András 1999, 10–11; SZŐCS Lajos 2000b, 41–44.

⁶³ VISKI Károly 1911, 108.

⁶⁴ SABJÁN Tibor – BUZÁS Miklós 2003, 20.

⁶⁵ BIRÓ Gábor 1992, 15.

⁶⁶ SzOkl. I, 1983, 221; SzOkl. III, 1994, 220.

⁶⁷ Uo., 278–279.

padlást (szigetelés céljával) lesikálták. Mindezt a szarufákat összetartó négy koszorúgerenda szegélyezte.⁶⁸ Erősítésként kakasülöt készítettek, s végül a befedésére használhattak zsindelet vagy szalmát. Cserepezéskor gyakran székülést ácsoltak a korábbi tetőszerkezetek megerősítése céljából. A kémény állítása csak a 19. század második felében mondható általánosnak, addig a padlástérbe került füst az erre a célra kialakított nyílásokon szabadon távozott.

6. A hagyományos falukép

Sóvidéken a lakóházak alaprajzi fejlődésének legkorábbi periódusaként csupán a kéthelyiséges épületekre találunk példát. Korondon a múzeumház céljából kiválasztott – a 19. század második felére datált – épület eresz és tornác nélküli, földszintes, kétosztatú. Fontosnak tartom kihangsúlyozni, hogy a szóban forgó településen a két- és háromosztatú házak építése nem feltétlenül egy lineáris fejlődési szakaszt példáz. A kettőnél több helyiségek birtoklása valójában gazdasági fokmérőként is tekinthető, hiszen konkrét példa is szemlélteti, hogy szűkösebb anyagi helyzetű család még 1945-ben régi típusú, kétosztatú tornácos házat épített. (Lásd 1. rajz)

A korabeli kétosztatú családi házak legfontosabb alkotó egységeiként az ereszt/pitvart és a szobát (*ház*) kell megemlíteni. Az első tér kezdetben tornácszerűen nyitott volt, oly módon, hogy ezen keresztül a kemencének is helyet adó zárt, pitvarszerű részbe volt a bejárás. Ez utóbbi főként a mindennapi teendők elvégzésére biztosított teret, de tárolásra, esetenként alvásra⁶⁹ is használták. A 16. századot követő udvarhelyszéki építkezés jellemző vonásaként említhető, hogy a környező falvak félévszázados késéssel követték a városban, Székelyudvarhelyen alkalmazott újításokat. Az eresz bezárása, de ugyanúgy a kőpincék általánossá válása egyaránt ezt az állítást példázzák.⁷⁰

A 18. századdal kezdődőleg az alaprajzi fejlődés további lényeges mozzanatai következtek. A lakás funkcióinak többségét a füsttelenített szoba fogadta be, mígnem a mellette levő helyiség (pitvar) lassan konyhává alakult. A zárt pitvarban bonyolították le a fontosabb házi teendőket, itt történt a főzés, s ugyanitt található egyes családtagok állandó fekhelye. Korondi példákkal szemléltethető, hogy magukra maradt öreg lakók szinte kizárólag ezt, a legkisebb helyiséget használták élettérként.⁷¹

Térbeli bővülés, valamint további differenciálódás következtében a háromhelyiséges ingatlanok váltak gyakorivá, ugyanis a 19. században a zárt pitvar mel-

lett rendeltetésükben jól elkülöníthető további két szoba alkotta a lakásokat. Állandó élettérként a pitvar (konyha) és a *kicsi ház* szolgált. A *nagy ház* még hosszú időn keresztül reprezentációs céloknak volt alárendelve, *parádesház* megnevezéssel illeték, s még ünnepi alkalmakkor is ritkán vette birtokba a család. (Lásd 2. rajz)

Az egyenetlen talaj miatt a térségben gyakorivá vált a (kő)pinca magasra építése. Az így kiképezett felületnek legtöbbször csak a hátsó részét használták gabonásként vagy pinceként, mígnem az elülső nyáron a pincelakás szerepét töltötte be. A falákkal alátámasztott, kétoldalt tornáccal szegélyezett építmények ereszre, valamint *alsó-* és *felsőháza* tagolódtak. A háznak egyik hosszanti és az utcára néző homlokzati oldalán kiképezett tornác csak a 19. század első felétől datálható népi építészeti sajátosság. Ezen gyakorlat, akár csak az eresz bezárásának vagy a kőpincék létesítésének esetében, a vagyonosabb, földesúri lakások architektúrájának átvétele útján vált a népi építészeti szerves részévé.⁷²

A helységek időbeli bővülése a berendezés számbeli gyarapodását vonta maga után. A parádesház bútorzata a falubeli vagy a környék festő-asztalosának stílusáról tanúskodik, mely gyakorlat következtében az azonos társadalmi kategóriából származó falubeliek tárgygyűjtései szoros hasonlóságot mutattak. A lányok kiházásítására „kötelezett” családok ezen helységben halmozták fel a textíliákat, sok esetben pedig a teljes bútorzat is mind hozományként volt szánva. Egy 1892-es korondi perefernum kiválóan szemlélteti a századfordulón uralkodó viszonyokat. A személyes ruhaneműk, textíliák és bútorarabok jegyzéke összesen 130 Ft és 66 Kr értékben történő kiházásról tanúskodik. Mindezek közül a lakberendezésre szolgáló tárgyakat emelném ki, melyeket „*hazi bútorok*” (szobabútorok) kifejezéssel említene, s egyértelműen a család egykori parádesházából kerültek ki. A tárgyak jegyzéke vetett ágyat, háló ágyat, kanapét, kasztent, asztalt, négy karosszéket, üveg-tartót (üveget), kanáltartót és régi (‘festett’) ládát tartalmaz.⁷³ A szomszédos Atyhábról származó leírásokból arról értesülhetünk, hogy a századfordulón tükör, rózsás falióra, majd fényképek/katonaképek ékesítették a falakat.⁷⁴

A konyhák berendezésében őrizték meg legkésőbbi időpontig a régi bútorokat, hiszen azokban legkevésbé volt lényeges szempont az esztétikai komponens, s az innen kiselejtezett tárgyak már csak a nyári konyhába vagy tároló helyiségekbe kerültek át. A

⁶⁸ VISKI Károly 1911, 108–109.

⁶⁹ „nekem a zobabas Leorinchj Peternek az Kis erezbe chinalanak agiat” – Kadicsfala 1596. Lásd EMSzT 1982, 302.

⁷⁰ BENKŐ Elek 2001, 380–385; SzOkI. III, 1994, 66, 99, 104.

⁷¹ Lásd BIRÓ Gábor 1992, 18.

⁷² GILYÉN Nándor 1995, 10.

⁷³ Lásd BALÁZSI Dénes 2006, 197.

⁷⁴ MADAR Ilona – PUSZTAI János 2004, 30.

20. század elején még sok korondi konyha valóságos lenyomata volt a tradicionális életformáknak, a piaci bútorok vagy sorozatban gyártott berendezések elsőként a hálószobákban és a kevésbé használt vendégszobákban tűntek fel. Egy korondi konyha a következő bútorarabokkal volt berendezve: „asztal, padláda, az asztal mellett két szék, az ágy mellett két szék, az ágy úgy vetve, hogy nappal is lehessen feküdni; tálas, edények, vizes pad és cserepes. Ha bölcso is volt, azt a konyhában lévő heverőágy elébe helyezték el. Minden családtagnak meg volt a helye. A fő helyet a családfő foglalta el saját székén. A kontyos szék a háziasszonyt, a kerek szék a férfit jelentette, és mindig azon ültek”⁷⁵

A 20. század elején született adatközlők mind hasonló (hagyományos) berendezések létéről vallanak, azonban ezen időszakot követő változások már gyors átalakuláshoz vezettek. Nem találtam az előbb részletezett perefernumlevélnél későbbi, Korondról származó iratot, viszont a Nyíkió menti tárgyleltárak segítségével példázni tudom a bútorzatban megjelenő új tendenciákat.⁷⁶ Az 1900-as évek elején hangsúlyosnak mutatkozott a hozományos láda térvesztése. Már kevés háztartásban használták ruhatárolásra, a konyhában, de leginkább a nyári konyhákban lisztet vagy gabonát tartottak benne, s ezzel egy időben szimbolikus jelentése teljesen megszűnt. Az 1930-as években kiházasított korondi lányok hozományából már hiányzik ez a bútorarab, sőt már az 1905-ös Nyíkió menti perefernumlevelekben sem említik. Ellenben fokozatosan újabb bútorarabok tűnnek fel: sifon és tükör (1913), kerek asztal (1927), ruhás szekrény (1952), fonott nádszékek (1953).

Az előző datálás csupán azt hivatott érzékeltetni, hogy bizonyos családok esetében kiházasításkor már a berendezés részét képezték a bútorarabok. A többszöri említésük viszont már általánosításokra is lehetőséget ad. A falusi közösségekben az újnak mondható bútorzat honosodott meg. Egy 1951-ben összeállított leltárban nem részletezik a tárgyakat, hanem 12 darabból álló *szobaberendezést* említene, amely lényegében már nem a parádesház bútorait jelöli. Egyed Ákos találóan fogalmazza meg, hogy amikor a régi falusi családi életmódhoz szervesen hozzátartozó népművészet kiszorult az élettérből, helyét nem a polgári művészet értékei vették át, hanem a vásári áruk foglalták el.⁷⁷

A település mellékutcainak összképéhez szinte kivétel nélkül hozzátartozik egy-egy régebbi típusú ház is. Hasonló alaprajzuk és térszerkezetük ellenére ezek építési ideje egészen változatos lehet. A jelenleg

is fellelhető háromsztatú tornácok/körtornácok családi hajlékok némelyike a 19. század második felében épült. Ezeknél szinte egy évszázaddal később épült házak többsége is egy korábbi szerkezetet rögzít. A beépített ereszkamra, néha pedig nyárikonyha szerepét is betöltheti, s csak ez utóbbi esetben helyeznek el itt fűtőt. A kicsi ház mindmáig a konyha szerepével bír, valóságos aktív létező. Ebben a helységben nem általános a fekhely, csak ha idősek lakják a házat, vagy pedig a nagycsalád tagjai közül nem mindenki a szobában alszik. Főként kihúzható kanapét (*hálókanapét*) szoktak erre a célra fenntartani. Az egykori parádesház a vendéglátás, televíziónézés, az alvás s egyben a gyerekevelés fő színhelye. A szegényesebb háztartások esetében az utóbbi helyiségben mindmáig megőrizték a kasztent, helyenként pedig a csikókályhát is, s ezek a kereskedelembe beszerezhető különféle kvázi-modern bútorarabokkal ötvöződtek.

7. Átmeneti időszak

A múlt század közepén nemcsak a falusi közösségek lakásaiban következett be változás, hanem a városi lakásbelsőben is tendenciaszerűen hódítottak az ipari termékek. Haáz F. Rezsőnek – a megjelölt időben tartott – egyik előadása pontosan a polgári lakáskultúra megbomlása ellen irányult, s a családi otthonban létrehozható „jó ízlés” mellett érvelt, a biedermeiert megbecsülhetőnek, praktikusnak, használhatónak ítélte.⁷⁸ A székelyföldi kisvárosok lakáskultúrája – bármennyire is törekedtek követni a fővárosi aspirációkat – szegényesebb polgári enteriőröként jellemezhetők. Többségüket valójában a preindusztriális polgárházak körébe lehetett besorolni. Haáz véleménye természetesen a korabeli Székelyudvarhely értelmiségi ízlését tükrözte, mely elsősorban a célszerűséget, anyagszerűséget, dísz és őszinteséget tartotta fontosnak kihangsúlyozni. Ellenben elmarasztalta a tonet székeket, a tálasokat, az ónémet stílusú díványokat, a festményutánezatokat, a falvédőket, s külön kiemelte a Korondon készített antilopos kerámiával szembeni visszatetszését.

Az általam vizsgált térségben (Sóvidéken) a 20. század második felében váltak észlelhetővé a modernizáció újításai, amelyek a lakásberendezésekben is nyomot hagytak. Az ipari termékek főként a fiatalabb generáció számára képeztek attrakciót. A falusi közösségekben is előtérbe kerül a személy komfortja, s az elektronikai felszerelések beszerzésével pedig a házi munkák gyakorlatiasítására törekedtek. Az árukereskedésből származó jöve-

⁷⁵ KARDALUS János 1995, 10.

⁷⁶ Megállapításaimat 1905 és 1953 között írt hat székelyszentléleki és egy kecseti perefernum alapján teszem.

⁷⁷ EGYED Ákos 2002, 214.

⁷⁸ HAÁZ Ferenc Rezső 1994, 74–80.

delmek messzemenően felülmúlták a földműves családok erőforrásait, így a két csoport tárgyhasználatában és az ingatlanok birtoklásában nyilvánvalóvá vált egy éles differenciáltság.

Építészeti viszonylatban már a múlt század első felében lényeges különbségekre lehetett figyelni. Böződi György a sóvidéki falvak általános összképének megbomlását látta a korondi családi házakon keresztül, s a következőképpen jellemezte a falut: „itt jólétről beszélnek a hatalmas házak, udvaron csűrök, galambbúgos kapuk. A fáradtságot nem ismerő munka mind azért van, hogy itthon építeni, gazdagítani lehessen, hogy minél nagyobbra nőjenek a hatalmas cifra deszkadíszítésű házak és óriási csűrök. A jólét megengedi a hivalkodást, sok sarkat csinálnak a házaknak, hogy minél több csatornának legyen rajta hely, mert a polgárosodás vágyától fűtött falusi társadalom ebben látja az óhajtott életforma külső megvalósulásának egyik ígérését.”⁷⁹ A 20. század második felében folytatódtak a központi irányítású korszerűsítések, oly módon, hogy villanyhálózat kiépítésére, a közintézmények és az utcahálózat felújítására is sor kerülhetett.

1964-ben a falun áthaladó főút korszerűsítésével egy időben ennek nyomvonalát is megváltoztatták. A jelenlegi útvonal megrajzolásában a kedvezőbb terepviszonyokat tartották szem előtt, ugyanakkor új faluközpont létrehozására törekedtek. Mindezen intézkedések maradéktalanul átrajzolták a falu utcahálózatát, s az egykori kertek átszelése révén alakították ki a mindmáig használatos főutat. Az iskolaépület, a kultúrotthon, az egészségügyi rendelő és szolgálati lakások, a községháza, tizenkét lakrészt csoportosító tömbház, a rendőrség, a központi üzlet-helyiség, a kerámiaüzem és takarékpénztár mind ezen útszakasz mentén épültek fel. S ha ehhez még hozzárendeljük a korondi lakosok nagy hányada által gyakorolt árukereskedelmet, nyilvánvalóvá válik, hogy az új nyomvonal új aspirációkat gerjesztett. A főútszakasz vizsgálata által meggyőződhetünk, hogy az itt található udvarokon az 1960–70-es évektől gyakori *kocka* és „L” alakú családi házak mind a modernizáció jegyében épültek fel, de a mellékutcák is csak kis számban tartalmaznak hagyományosnak mondható faházakat.

Korond lakóházai a második világháborúig szinte teljes mértékben boronafalás szerkezettel épültek, a téglalapítkezés csak később, a '60-as években került túlsúlyba.⁸⁰ Mára nem csak a főútvonal, de a mellékutcák összképét is a szocialista és a modern típusú építkezés jegyei uralják. Az új faluközpont kialakítása ugrásszerű építkezést idézett elő Korondon. Ez

időben a családok az árukereskedelemből származó tőke nagy hányadát lakásaik korszerűsítésébe, bővítésébe fektették, az egykori kertek helyén pedig új lakóépületeket emeltek.

A központi irányítás által ütemezett fejlődés a vátrnál is dinamikusabbnak mutatkozott. A főútszakasz korszerűsítése sokakat kedvező pozícióba juttatott. Az út menti, kirakodásra alkalmas tér impozáns házak-kal gyarapodott, a mellékutcák lakóinak törekvései között folyamatosan szerepelt a még szabadon maradt telkek megvásárlása.⁸¹ A korabeli regionális sajtó több ízben is kihangsúlyozta a *korondi jelenséget*, mintaként említette a község teljesítményét. Egy 1983-as újságcikk a következőképpen jellemzi a falut és lakóit: „Sokat lát, sokat tanul jártába-keltébe, igényesebbé lesz, másképp kíván élni, mint korábban. Anyagi lehetőségei megengedik, ehhez igazítja hát életvitelét, úgy épít, hogy az új lakás saját kényelmét szolgálja. Nem hiányzik a fürdőszoba, s amennyiben a vezeték vízhozama győzi, használja is ezeket.”⁸² Az említett forrás, akárcsak a már korábban idézett Böződi György megjegyzése valós tendenciát közölnek, hiszen főként a második gazdaság szereplői körében ez időben erős versenyhelyzet alakult ki, mely az otthon komfortosságának növelésében is megnyilvánult. Az 1970-es években erőteljessé vált fejlesztési hullámot a számadatok is példázzák.

A rendelkezésemre álló – a lakások számára vonatkozó – adatok is azt hivatottak kihangsúlyozni, hogy Korond esetében mindvégig erőteljes lakásgyarapodási ráta a domináns. Külön figyelmet érdemelnek az 1944 és 1977 közötti adatsorok, mely időintervallum alatt a lakosság enyhe számbeli csökkenése ellenére a lakásépítés továbbra is növekedést mutatott. Ezen gyarapodás azonban később sem torpant meg, hiszen 1969–1982 között 431 új családi ház épült, többségük pedig az új főút mentén kapott helyet.

Évszám	Lakosok száma	Házak száma
1787	1092	228
1850	2202	432
1873	2906	673
1910	3752	947
1944	4533	1067
1977	4224	1114
2005	5362	1588

Továbbá számolnunk kell a falu beépített területének terebélyesedésével is. Az utcahálózat növekedése példázza előző kijelentésemet: míg az 1913-as földkönyv csupán 24 utcát jegyzett, 2000-re ezek száma 44-re gyarapodott. Legutóbb pedig tendenciaszerűen a hosszanti növekedés jellemző a

⁷⁹ BÖZÖDI György 1938, 34–35.

⁸⁰ SZÓCS Lajos 2000a, 150.

⁸¹ A telkek iránti keresletet kihasználva a katolikus egyház is

– gazdasági célokra – bérbé bocsátotta a főút mentén található templomkertjét.

⁸² BORBÉLY László 1983, 2.

falura. A falu széleinek mind északi, mind déli irányban végzett beépítése jelzi az utóbbi évtized gyakorlatát, mely biztos módon tovább fog folytatódni a következő években is. Az építkezés fázisában vagy félkész állapotban levő családi házak⁸³ minőségi összetevői egyfajta törvényszerűséget példáznak. Az otthon radikális átalakítása, s főként új lakás építése mellett azon családok döntenek, akik a jelenlegi piaci kínálatból az átlagot meghaladó berendezésekre képesek pénzt fordítani. Az épületek mérete további bizonyíték arra, hogy a faluban tőkeerős vállalkozások működnek, s a jelenlegi értékrend nem hagyja figyelmen kívül az otthon reprezentativitását. Amint ezt a következő fejezetben is érzékeltetni fogom, a lakás valamely részén éves rendszerességgel végeznek átalakításokat, gyakori a terek átrendezése vagy a falak átfestése.

Természetesnek mondhatók az 5–6 szobával és mellékhelyiségekkel ellátott családi házak, a falura jellemző átlag azonban 3 szobára tehető. A statisztikai adatok bizonyossága szerint elmondható, hogy a 3-nál kevesebb szobával rendelkező háztartásokat elsősorban a falu periferikus részeit benépesítő cigányoknál találjuk. Amint már előbb is hangsúlyoztam, Korond cigány lakosságát differenciált közösségként kell értelmezni, hiszen az etnikum kisebb hányada (seftelésből, valutaváltásból s egyéb – Magyarországon végzett – beláthatatlan gazdasági tevékenységből) tetemes vagyonszerzésre volt képes. Az utóbbi öt év tanúsága szerint ezek a személyek vagyonukat ingatlanokba fektették, új lakások építésébe kezdtek. A két- vagy többszintes, öt szobánál többet magába foglaló, élénk színekre festett külső homlokzatok sajátos stílusuk révén élesen elkülönülnek a település többi építményei közül. Az épületek grandiózus volta miatt a falu lakosai a szóban forgó néhány lakóházat ironikusan *kultúrotthonnak* nevezik.

A lakások higiéniáját nagyban elősegítette a folyóvíz- és a csatornahálózat korai kiépítése, és annak jelen év folyamán (2007-ben) végzett korszerűsítése. 70–80% közötti arányban a háztartások használható fürdőszobával vannak ellátva, ennél kevesebb lakásban pedig helyet kapott az angolvécé is. Komfortjuk biztosítása céljából a lakosok nagy hányada kizárólag ez utóbbi toaletteket használja.

A terek tagolása és az alkalmazott bútorzat tekintetében kettős ízlés ötvözése figyelhető meg. Egyrészt a nyugati lakáskultúra jellemzői kerülnek túlsúlyba, hiszen a lehetőségek függvényében a helyiségek külön megközelítésére törekednek, a konyhát a lehető leg-

kisebb térbe zsugorítják, annál nagyobb hangsúlyt kap egy átmeneti szféra, amely társalgó és ebédlő szerepét hivatott betölteni. A gyerekek tartózkodására és játszásra pedig egy erre kijelölt felület (*gyerekszoba*) szolgál. A jelzett másik, keleti⁸⁴ lakáskultúra viszont a felületeknek minél hangsúlyozottabb módon történő felszabadítása, s az egyre kevesebb bútorzat alkalmazása révén nyilvánul meg. A berendezéshez felhasznált tárgyak jegyzéke egészen változatos lehet, azonban funkciójuk szerinti csoportosításuk nyomán világosan körülhatárolható, s a legtöbb háztartásban megtalálható tárgyejegyzetek jegyezhetők.

Mindezen általánosítások nyomatékosítása céljából a következőkben mikroszintű elemzést végzek. A mintavétel az első fázisban az egymás közti baráti kötelékeken alapuló öt család háztartására terjedt ki, majd egyetlen háztartás tárgyhasználatát és a lakásban eszközölt változtatásokat követem az elmúlt hat év dokumentálásával.

8. A modern korszak lakáskultúrája

A családi házak küllemét, statikáját, lakóterületük átlagos méreteit, belviláguk kialakításának funkcionális rendjét a benne lakók gazdasági szintje, nemkülönben igényeik minősége határozta meg.⁸⁵ Hoffman Tamás megállapítását használva kiindulópontként, a személyes aspirációk révén létrejött, s egy egész közösségre kiterjedő normatívát fogok szemléltetni. Konkrét példa révén érzékeltetem, hogy a magas jövedelmet megvalósító családok milyen faktorokat tekintenek irányadóknak otthonaik berendezésében. Vizsgálom, hogy az otthon (mint fizikai tér) mennyire maradt meg intim szférának, s egyéni igényeik kielégítése révén milyen mértékben alakítják szűkebb környezetüket.

Gilyén Nándor azon kijelentését, miszerint napjainkban a hagyományos népi építézet megszűnésének folyamatát befejezettek tekinthetjük,⁸⁶ az általam vizsgált falura nem tekintem teljes mértékben érvényesnek, hiszen főként a Tószeg falurészben szórványosan fellelhetők a hagyományos építészeti jegyeket hordozó családi házak. Valós tény, hogy a folyamat jobban felgyorsult, mint valaha, s ennek lezárulása számos tényező együttes hatásaként értelmezhető. A korondi háztartásokban természetszerűnek tűnik a folyamatos gyarapodás, így egyre kevesebb esély marad a népi architektúra megőrzésére. Néhány olyan korszerűsítő munkálatról is beszámolhatok, melyek esetében a lakóház arcát nem változtatták meg, a belső tereket viszont

⁸³ Jelenleg az építkezés valamely szakaszában – a főút mentén – 23 lakóház számlálható.

⁸⁴ Egyre hangsúlyozottabb módon kezdenek teret hódítani a kínai lakáskultúra sajátos elemei: kevés bútorzat, nyitott terek,

specifikus lámpatestek és kínai írással díszített tárgyak.

⁸⁵ HOFFMAN Tamás 1998, 5.

⁸⁶ GILYÉN Nándor 2000, 253.

az újabb igényekhez alakították. Fontos azonban megemlíteni, hogy a hasonló tatarozások nem a népi építőművészet megőrzése jegyében történtek, sokkal inkább az illető családok tőkehiánya szabott korlátot az átalakításoknak. A tehetősebb családok viszont nyom nélkül eltüntetik az örökölt vagy megvásárolt régi lakóépületeket, helyüket pedig impozáns ingatlanok foglalják el. A Biró Gábor könyve által ismerttetett vagy csupán rajz formájában közölt régi házak közül már csak egy (314. házszám) áll, mely világosan példázza a faluban az újjáépítési tendenciát.

Kihangsúlyoztam, hogy a kutatott falu és a kistérség többi települése közti különbség elsősorban az előnyös gazdasági feltételek kiaknázása révén jöhetett létre. Az agrárnépesség csökkenése, a társadalmi és a földrajzi mobilitás felgyorsulása s az ezek nyomán bekövetkezett hagyományos értékrend fellazulása a családi otthonokban is váltásokat hozott. A felsorolásból nem szabad figyelmen kívül hagyni az államigazgatás 1970-es évek folyamán betöltött szerepét sem, hiszen ez időben központi irányítás révén bővült az utcahálózat, ugyanakkor a lakóházak komfortosságában is ugrásszerű fejlődés volt észlelhető.

Az építőipar fejlődése és az új építészeti stílusok széleskörű elterjedése a különféle lakásigények kielégítését tette lehetővé, s egyben a jelenlegi „sokszínű” falukép létrejöttéhez vezetett. A falura napjainkban erős vagyon szerinti szegmentáltság jellemző, s a modern háztartások mellett Korond társadalmának részesei a létminimum biztosítására képtelen családok is. Ez utóbbiak birtokában levő ingatlanok egy része a kétosztatú házak térszerkezetét és használati módját tükrözik. Fontos azonban kihangsúlyozni, hogy Korondon a szegény társadalmi réteg nem azonosítható csupán a cigány etnikummal, hiszen az utóbbi években legalább tíz olyan cigány családi ház épült, amelyekben hat fölött van a szobák száma.

A fejezetcímbe megjelölt modern korszak Korond lakáskultúrájában nem csak a jelenkori viszonyokat fedi. Ennek hangsúlyos kibontakozása a 20. század közepére tehető, amikor az újonnan épülő lakásokban többé nem kaptak helyet az örökölt bútordarabok, a technikai fejlődés elemei minden háztartásban megfigyelhetővé váltak (tévé, mosógép, vasaló, porszívó, hűtőszekrény), s már a lakástervezés fázisában figyelmet fordítottak a személyek komfortjára. Mivel ezek a törekvések nem minden esetben finalizálódtak, a családok nagy része csak az úgynevezett kvázi-modern lakásbelső megvalósítását érte el. Általánosan érvényesnek mondható azon gyakorlat, miszerint az egyik szobát televízióra orientáltan

rendezték be, kedveltek voltak a teljes falfelületet betöltő szobabútorok, s nem utolsó sorban nagy figyelmet fordítottak a reprezentációs tárgyakra is. A helyiségek alapfelületéhez képest hangsúlyozottan tűntek a dekoratív elemek, s főként a fiatal generáció élettereiben nyilvános helyekre kerültek a nyugati országokból származó italos üvegek, valamint piperecikkek dobozai. Ellenben nem mondhatók általánosnak a porcelán nippek, sőt a faluban készített kerámia dísz tárgyak teljesen hiányoztak a lakásokból.

Vizsgálati területem szűkítése révén öt család lakáshasználatában észlelhető törvényszerűségekre, esetleg egyedi vonásokra helyezem a hangsúlyt. Ugyanakkor azt is figyelemmel követem, hogy a szűkebb társadalmi csoport hogyan reagál egymás cselekedeteire, az újabb elemek miként befolyásolják a többiek tárghasználatát, s nem utolsó sorban, hogy a modern korondi lakásokban milyen ideig terjed az egyes tárgyak élettartama. Vizsgálatom során a kijelölt személyeket nem rokonság, foglalkozás⁸⁷ vagy etnikum szerint választottam ki, hanem – követve a közösségen belül jelentkező csoportosulási gyakorlatot – egy baráti csoportosulás lakáskultúrájára és életmódjára nyílt rálátásom.

Elemzésem alanyai mind viszonteladók, azaz árukereskedelemmel foglalkozó személyek, családok, akik a kézművesektől, a nagybani lerakatokból és a bukaresti kínai piacról felvásárolt tárgyakat saját bódéikban a vételár többszöröséért értékesítik. Az egyszerűség érdekében a továbbiakban ezen kisközösséget a *csoport* gyűjtőfogalommal jelölöm. A kiválasztás során a faluközösség viszonteladói közötti „klikkesedés” révén, saját szerveződési elveiket vettem figyelembe. Azért is tekintem mérvadónk a csoport lakáskultúrájának vizsgálatát, mivel valóságos mikro-társadalomként működik, a kapcsolattartás jól meghatározott elveken alapszik, s az egyes családok egymással szemben erősebb vagy lazább kötelekeket ápolnak.

Életkor tekintetében szűk intervallumon belüli váltakozás észlelhető, 28 és 35 év körüli házastársakról lévén szó. A csoport öt férfitagjából csupán egyetlen személy nőtlen. Minden esetben valamelyik családtag már a szülők által is korondinak mondhatja magát, két férfi viszont más helységből nősült. A kapcsolat magvát tehát a férfitagok falutársi, baráti kötelekei alkotják. Nem elhanyagolható azonban gazdasági tevékenységük sem, hiszen mindannyian viszonteladással biztosítják a család jövedelmét: egyik család Fogarashoz közeli településen, egy következő

⁸⁷ Bár a vizsgált családok többnyire ugyanazon gazdasági tevékenységből (vizonteladásból) szerzik jövedelmüket, vannak olyan személyek is, akiknek állandó munkahelyük van.

Sinaia, a harmadik Râmnicu Vâlcea-hoz közel az Olt völgyében, a negyedik a Gylkos-tó közelében üzemeltet bódét. Egyikük számára pedig a korondi főút mentén nyitott üzlethelyiség áruforgalma képezi a jövedelemforrást. Egyetlen férfitag sem hasznosította szakiskolai képzését, s már tizennyolcadik életéve betöltése előtt állandósult, azaz saját igényeit a családi vállalkozásoktól független kereskedéssel elégíti ki. Fontos azt is megjegyezni, hogy valamennyi családja kereskedelemmel (is) foglalkozik.

A csoport nőtagjai közül csupán egyikük rendelkezik állandó munkahellyel, a többiek a kereskedés lebonyolításában, a gyerekevelésben és háztartásban tevékenykednek. További kohéziós kapocsnak számít az a tény is, hogy gyerekeik életkora is hasonló, sőt igyekeztek ugyanazon napközi otthonba íratni őket. A nőkre, rugalmas szabadidő-használatuk révén, a lakásberendezésben fontos feladat hárul. A körükben is közkedvelt szakfolyóiratok és tévéadások a modern nő tevékenységi körébe sorolják a lakásberendezést. Ezen források nem csak új berendezésekhez nyújtanak támpontot, hanem a modern nőiesség receptjét is adják. A családok nőtagjai valóban azonosulnak ezzel a szereppel, hiszen elsősorban az ő utasításai szerint kerül sor a gyakori újításokra.

A korondi viszonteladók életmódját folyamatos, de csupán részleges⁸⁸ nyilvánosság jellemzi. Annak ellenére, hogy egymással nincsenek szomszédsági viszonyban, az egyének közti találkozások napi rendszerességgel is történhetnek. Kötetlen munkaidejük miatt főleg a nők közötti beszélgetési alkalmak gyakoriak. Üzlethelyiségeik távolléte miatt a férfiak idejük nagy részét a családtól és barátoktól távol töltik. A kereskedelmi idény tetőpontján csupán heti egy-két napot tartózkodnak a faluban, ez idő alatt kerül sor az árubeszerzésre. Ezen időszakot a hétfői nap jelenti, hiszen a kereskedelem szempontjából a hétfő a legkedvezőbb. Nem csak az általam vizsgált csoport életvitelében, de a viszonteladók nagy hányadának hasonló tevékenysége miatt a hétfői szabadidős tevékenységek teljes mértékben a hétfői napra tevődtek át. Ekkor kerül sor a közös focizásra, baráti találkozásokra, szórakozóhelyek látogatására, s a valamelyikük lakásán rendezett „lacikonyházásra” is.

A lakáskultúra tekintetében lényegesnek mondhatóak a gyakori együttlétek. A családok között nem csak baráti kapcsolat létezik, hanem ugyanezen közösségből választják ki gyerekeik keresztzüleit is. A komasági viszony pedig újabb találkozási alkalmakra ad lehetőséget. Annál gyakoribbak viszont a

„mesterségesen megszervezett” találkozások, amikor különösebb alkalmak nélkül egyikük lakásán/udvarán étkezéssel egybekötött társalgásokon vesznek részt. Közösségi gyakorlat szabályozza annak módját, hogy a találkozások milyen időszakonként és kinél zajlanak. A csoport egyik tagja sincs kötelezve arra, hogy minden hasonló alkalmon részt vegyen, azonban amennyiben részt vesz ilyenszerű összejövetelen, a reciprocitás elve alapján maga is köteles saját otthonába meghívni vendéglátóit. A találkozások alkalmával a család lakásával kapcsolatosan megszűnnek a tabuk. A lakásbelső már nem intim szféra, hiszen a családnak az illető *csoporthoz* való tartozás jegyeit reprezentálja, ez a tér vált a legfontosabb közösségi cselekedetek színhelyévé. Az otthon olyan közeg, amely nemcsak kifejezi, tükrözi, hanem alakítja és szüli is az adott réteg értékrendjét, belső hatalmi érintkezési formáit, életvitelét.⁸⁹ A közvetlen tárgyi környezet meg kell feleljen a *csoporton* belüli elvárásoknak, tükröznie kell a család vagyoni állapotát, a tulajdonosaik rugalmasságáról tanúskodik és az újabb változtatásokra való fogékonyság fokmérője kell legyen.

A *csoport* tagjai által birtokolt ingatlanok nagyságrendje nem azonos, vannak anyagi szempontból kimagaslóbb családok, de mindegyikre érvényes az új berendezések és modern technológiai kivitelezések beszerzésére irányuló törekvés. Mindegyik esetben a fiatal családok ugyanazon udvaron élnek valamelyik házastárs szüleivel. Ez azonban teljesen külön háztartást, más ingatlanban vagy ugyanazon ingatlan más szintjén történő életvitelt jelent. A kétszintes házak az általánosak, s egyik család kivételével (amely mindkét szintet birtokolja) a fiatal családok a felső emeleten rendezték be otthonukat.

A lakásbelső megtervezése már házasságkötés előtt elkezdődik, de a kivitelezésre legtöbb esetben csak a lakodalom után kerül sor. Kevés a valószínűsége annak, hogy az idősebb generáció tagjai befolyásolják a szobák berendezését, hiszen az önállósodásra már korai életkorban sor kerül. Saját otthonuk megtervezése során több tényező kerül a figyelem középpontjába: elsőként az ingatlan nyújtotta lehetőségek a meghatározóak, ezt hangsúlyos módon követi azon társadalmi réteg tárgykultúrájával való azonosulás, amelyben az új család megjelölte saját pozícióját. Továbbá előképekként szolgálnak a szaklapokban és tévéadásokban tapasztalt formák, de a létrehozott miliót sosem tekintik lezártnak, s nyitottak a korszerű kínálatok irányába.

A gyakori látogatásokkal a lakásberendezés állandó közszemlének van kitéve, ezért presztízskér-

⁸⁸ A tárgyi szféra valójában a nyilvánosság teljes átjárhatóságának van alárendelve, ellenben a gazdasági tevékenység tabutémaként van kezelve. Nem szívesen beszélnek jövedelmeik mértékéről, az eladósági forgalmáról, s főként az időszakos vásárok sikerességéről.

Ugyanazon mikroszociológiai értékrend részeseként nem sértik meg ezen tiltásokat, s az esetleges ilyen jellegű társalgások során sztereotipikus válaszokat adnak: „gyenge volt, nem érdemes oda menni”.

⁸⁹ GYÁNI Gábor 1999, 148.

déssé válik, hogy *kinek mi van* a lakásában. A látvány felértékelődik abban az értelemben is, hogy az ingatlan legtöbb helyiségét „látvány-lakásként”⁹⁰ szervezik meg. Ily módon az otthonnak szánt funkció a polgári lakások kihangsúlyozott reprezentációs szerepével mutat szoros hasonlóságot. A lakás kellő berendezésével formálisan megszüntetik a háztartások között létező valóságos vagyoni különbségeket. Ennek megvalósítására a legegyszerűbb mód a presztízstárgyak beszerzése. Az előző kategóriát azon tárgyak alkotják, amelyek birtoklása által az egyén/család legitimálja a közösségben elfoglalt helyét. Státusz-szimbolizáló tárgyaikért több energiát hajlandók mozgósítani, mint tényleges szükségleteikért. Életszervezésükben ezen gyakorlatnak lényeges szerepet szánnak, hiszen a vagyoni különbségek ellenére a presztízstárgyak kohéziót képeznek a csoporton belül. Korondon napjaink modernizációs szimbólumai közé sorolhatók az összkomfortos lakásbelső, a színes és nyitott helyiségek létrehozása, a látványos és modern bútorok beszerzése, az egyéni hőközpont megléte, valamint a szobanövények minél gazdagabb sora. Nem maradhatnak ki a felsorolásból a technikai ágazat tárgyai sem, hiszen számítástechnikai, távközlési és szórakoztató elektronikai cikkek a bútorzat szerves részeként vannak tekintve. Mindezt példázta megfigyelésem, miszerint 2004-ben a DVD lejátszó, 2005-ben a kábeltévé DIGI TV-rendszer és az MP3 lejátszó, 2006-ban a síkképernyőjű LCD TV és az internetes hozzáférés, 2007-ben pedig a gyerekek számára vásárolt négykerékű ATV mind a presztízstárgyak között szerepeltek. Jelenlegi tapasztalatok pedig azt sugallják, hogy a közeljövőben továbbra is a szabadidőtöltést szolgáló tárgyak fogják képezni a legnagyobb keresletet. Ellenben a személygépkocsi már nem említhető a luxuscikkek vagy presztízstárgyak sorában, mivel az inkább a gazdasági tevékenységük végzésében nélkülözhetetlen, közhasználati eszköz.

A szobák falát főként élénk színekre festik, a belső tereket ritkán díszítik, viszont a konyhában előszeretettel helyeznek el kisebb dekoratív tárgyakat. Általános törekvéseik közé sorolható az amerikai típusú konyha felszerelése. A lakások fűtésének központosítása révén nem okoz gondot, ha a helyiségek szinte teljes egészében egyetlen légtérként vannak megnyitva: a szobák között nem alkalmaznak nyílászárókat, az ajtók helyét leggyakrabban boltíves kiképzéssel dekorálják. A szobák bútorzatában fő szempontot képez a korszerűség és minél tágabb terek biztosítása, a gyerekszoba megléte a mindennapi szükségletek közé sorolható.

Kiemelkedő értéket tulajdonítanak a szobanövények minél gazdagabb bemutatásának. Főként az eg-

zotikus származású növényeket kedvelik, s a konyha, szoba vagy előszoba bútorzatán vagy a padlózaton helyezik el őket. Leggyakrabban az elektronikai cikket korszerűsítik, de szinte évi rendszerességgel végeznek részleges átalakításokat. Ezek közé sorolható a falak átszínezése, függönyök, szőnyegek, lámpák, ülőalkalmatosságok (fotelek, kanapék) kicserélése. Mivel nem rendelkeznek állandó jövedelemforrással, a lakásfelújítások az év egyes periódusaira szorítkoznak. A nagyobb értékű javak vásárlásának időbeni megoszlását az alábbi táblázat példázza.

Időpont	Áruforgalom	Vásárlások
Január–február	nincs kereslet	szükségleti cikkek
Március	„Márciuska” vásár	áru vásárlása
Április–május	csökkent kereslet	szükségleti cikkek
Június–augusztus	az idény csúcsa	nagyobb beruházások
Szeptember–november	nincs kereslet	szükségleti cikkek
December	növekvő kereslet	elektronikai cikkek, ajándékok

9. Esetelemzés

A fentiek során a normaszerecsékre helyeztem a hangsúlyt, de az általános gyakorlat a személyes aspirációk függvényében folyamatos váltakozást eredményez. A jelenkori berendezések éves rendszerességgel változhatnak, a presztízstárgyak viszont sokkal rövidebb idő alatt is kicserélődnek. Korond kereskedő társadalma a második gazdaság idején szerzett jövedelmét a korabeli lehetőségek beszűkítése miatt egyrészt irracionális beruházásokba fektette, a személyes jólétét gyarapította. A gazdasági állapotok átrendeződése ellenére a közösség tagjai továbbra is az anyagi javak megszerzését helyezik előtérbe. Fő attrakciót a kényelmet és kellemes szabadidőtöltést szolgáló legújabb árucikkek képezik, ezek megszerzésében láttatják vagyoniességüket. Hasonló magatartás azonban azt eredményezi, hogy a presztízstárgyak utáni hajszában túllícitálják egymást, a lakberendezések változása már nehezen követhető.

Ennek dokumentálását egyetlen háztartás esetében végzem. A szoban forgó család tagja a fentebb ismertetett csoportnak, a tulajdonában levő javak szerint pedig középheletet foglal el. A háromtagú család (apa, anya, gyerek) otthonában jelenleg fellelhető javak összeírása mellett visszaemlékezés és a meglévő számlák segítségével sikerült közel hat éves periódus során végzett tárgyvásárlást, tárgycserét összesíteni. Nem közlöm a háztartásban található tárgysorokat, ennek ugyanis bővebb statisztikák tükrében volna

⁹⁰ KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor 2004, 120.

jelentősége. Lényeges információt ezúttal a folyamatos változás jelenthet, hiszen egyetlen eset is példázhatja a bemutatott mikroközösség háztartásaiban végbemenő értékértékelést, a tárgyak átértékelődését. A Szarvas Zsuzsa hármás felosztása által végzett csoportosítás⁹¹ eredményeként megállapítható, hogy szám szerint a szükségleteket kielégítő tárgyak vannak túlsúlyban, de természetesen a legnagyobb értéket a modern életmódot szolgáló tárgysorok képezik. (A gazdaságban fellelhető hagyományos foglalkozást szolgáló tárgyakat⁹² a fiatalok nem tekintik – egy majdani öröklés útján sem – magukénak, hiszen nincs szándékukban kézművességgel foglalkozni. A birtokolt javaik felsorolásában ezen tárgysorok nem kaptak helyet.)

A férj szüleinek tulajdonában kétszintes lakóház van, melynek alsó szintjét a szülők használják. A legfiatalabb fiú nősülését követően családjával a szülőktől teljesen különálló háztartásban a felső szinten rendezkedett be. (*Lásd 3. rajz*)

Valójában a családalapítástól kezdődően jegyeztem a felhalmozott javaikat. A két szobából, konyhából, előszobából, fürdőből és kamrából álló lakást saját terveik szerint rendezték be. Kivételt képezett az egyik szoba, amelynek teljes átrendezésére később került sor. Első fázisban a konyha falának egy részét csempével, a földjét padlócsempével borították. Konyhabútor, bárpult, hűtőszekrény, aragázkályha és mikrohullámú sütő töltötte be a teret. Meszelés után a szobába új bútor, s ezzel színben összhangban álló szőnyeg, valamint tévékészülék került. Mivel a második szobában továbbra is megmaradt a szülői sorszekrény, a meszelést követően csak függönycserét végeztek. E megvalósítások korszerű lakásképet eredményeztek.

Az első, nagyobb változtatások nélkül eltelt évet követően került sor újabb módosításokra, később ezen beavatkozások sokkal gyakoribbakká váltak. Egy év elteltével sort kerítettek a konyha és egyik szoba újrameszelésére, egyúttal függönycserét végeztek. Második lépésben már korszerűbb hűtőszekrény került a konyhába, padlócsempét tettek az előszobába, meszeltek és kivették az előző helyiség és konyha közötti ajtót. A harmadik év nyarán nagyobb átalakításra került sor: központi fűtést szereltek a lakásba, s ezúttal műplafont helyeztek el az egyik szobában. Egyazon év során új tévékészüléket és mosógépet, DVD lejátszót vásároltak, s lecserélték a szobában elhelyezett szőnyeget. Kihangsúlyozták, hogy az általam jegyzett negyedik év során a *csoporból* elsőként szerezték meg a DIGI TV kábeltéves rendszert, számítógépet vásároltak, majd ennek képernyőjét LCD-re cserélték.

⁹¹ SZARVAS Zsuzsa 1988, 51.

Végül a teljes lakás újabb meszelése következett, kicserélték a kamra és a fürdőszoba ajtaját, a második szobába is műplafont tettek, kicserélték ennek teljes bútorzatát, szőnyegét és függönyeit, hiszen ezt a helyiséget gyerekszobává alakították át. Továbbá sík képernyős tévét vásároltak, újra szőnyeg és ágycserét végeztek a hálószobában, bevezették az internetet, s a konyhában pedig újabb függönycsere következett. Nem elhanyagolható az sem, hogy ezen év folyamán megvásárolták a jelzett csoportban mindegyik fiúgyerek által birtokolt ATV-t is. Mindezekhez járul még a szobanövények gyarapítása. Ma harmincra tehető a lakásban elhelyezett, különböző méretű egzotikus növények száma. A vizsgált családban további nagy arányú változtatást elsősorban a személygépkocsi háromszoros kicserélése gátolta: 2001-ben Wartburg, 2003-ban Dacia, 2006-ban Ford Focus. A legutóbbi (2007 októbere) beruházás a család női tagja számára vásárolt nyugati személygépkocsi (Ford Fiesta) formájában jegyezhető.

A vázlatosan ismertetett pár év leforgása alatt olyan irányú változtatásokat végeztek, amelyek a korondi lakásokban általánosnak mondhatók. Bár egyes váltások kisleptékűnek tűnnek, jelen kontextusban érdemes jegyezni őket, hiszen tudjuk, hogy a mikroközösség által kijelölt folyamat keretében zajlott. A lakásban évente végzett meszelés a higiénia érdekében egy fokmérője is lehet, de az ismétlődő színváltások, függöny és szőnyegcserék már explicittebbé teszik azt a törekvést, miszerint az egyén/család folyamatos újításokkal igyekszik megváltoztatni lakását, s ezáltal legitimálja pozícióját az adott mikroközösségben.

10. Összegzés

Az építészeti szempontból vizsgált falu számos változáson ment keresztül. A földfelszíni építmények lassú fejlődési szakaszát fokozottabb gyarapodás követte, míg nem az új építőanyagok korszakában a formák és anyagok kicserélődése már pár év leforgása alatt zajlott. Radikális váltást a múlt század közepi építőanyag cseréje jelentette, a fát teljes mértékben felcserélték az ipari áruk, s egyúttal Korond is a szocialista típusú építkezés útjára lépett. Ekkor kezdtek háttérbe szorulni a sajátosan csipkézett deszkahomlokzatok, a felemelkedést pedig elsősorban a méretek nagyságában látták megtestesülni, illetve mindent a modernizációnak rendelték alá. A falu napjainkban olyan kismértékben tartalmaz hagyományos népi architektúrát, hogy pusztán ezekre hagyatkozva száz éves periódus rekonstrukciója is már nehézkesnek bizonyul.

A kedvező gazdasági helyzet, valamint a lakosok kapitalista szemléletmódja egyúttal az újítások korai

⁹² A szülők ma is foglalkoznak kerámiakezeléssel.

megjelenéséhez is vezetett. Az ország különböző vidékein tett vásáros látogatások alkalmával folyamatosan a mássággal szembesültek. Sóvidék földműves falvaiban még számos kétosztatú boronafalú családi ház van, ellenben Korondon már a szocialista típusú építkezés is meghaladottnak tűnik, s az új építményeket nyugati folyóiratok előképei alapján tervezik. A modern és a kvázi-modern lakásbelsőket uralják a jelenkori családi otthonokat, s a kihangsúlyozott reprezentativitás miatt a bútortat milyenése továbbra is az aspirációk fontos fokmérője marad.

Alaposabb vizsgálat viszont már arra is rávilágított, hogy a jelenkori viszonteladók magatartásában a nyil-

vánosságot központba helyező törekvéseknek azon formáit lehet felismerni, amelyek a polgári lakások egykori miliójében korszak-meghatározók voltak. Az otthon berendezésekor nem csak a komfortosság az irányadó, hanem már eleve publikus szférának szánják lakásbelsőiket. Fő szempont, hogy közhasználati eszközökkel jelezni tudják az adott csoporthoz való tartozásukat. Az adott társadalmi réteg rivalizálásából fakadóan a lakásbelső folyamatos változásnak van alárendelve, ezért nyomaiban több olyan irányzat felbukkan, amely főként az urbánus értékrendhez közeli életvitelt sejtet.

Miklós Zoltán - Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, mikloszoli@yahoo.com

Irodalom

- BALASSA Iván
1989 *A határon túli magyarok néprajza*, Budapest.
- BALÁZSI Dénes
2006 *Nyikómenti hármaskönyv. Tripartitum*, Székelyudvarhely.
- BALOG Ferenc
1988 Faházak a Vargyas völgyében, *Korunk*, 5, 352–354.
- BÁRTH János
1996 *Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyománya*, Kalocsa.
- BÁRTH János (szerk.)
1998 *Havasolja havasa. Tanulmányok a székelyvársági hegyi tanyák népéről*, Kecskemét.
- BENKŐ István
1905 Egy-egy székely házról, faluról, *Művészet*, IV, 324–330.
- BENKŐ Elek
2001 Régészeti megjegyzések a székelyföldi lakások középkori történetéhez, in: Cseri Miklós – Tárnoki Judit (szerk.): *Népi építéset a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*, Szentendre–Szolnok, 365–390.
- BIRÓ Gábor
1984a A hagyomány körülírása, *Művelődés*, 9, 35–38.
1984b A ház: építőanyagok, alaprajz, típus, *Művelődés*, 11, 33–35.
1984c Stílusok és hatások, *Művelődés*, 12, 35–38.
1991 Sóvidék népi építészete, *Hazanézó*, II, 2, 9–10.
1992 *Sóvidék népi építészete*, Szentendre.
1999 *Erdélyi magyar népi építéset*, Székelyudvarhely.
2001 Népi építéset Korondon, in: Ambrus Lajos (szerk.): *Helyismereti olvasókönyv. Korond*, Korond, 363–365.
- BORBÉLY László
1983 Korond az iramosan fejlődés éveiben, *Hargita*, I/15, 2.
- BÖZÖDI György
1938 Sóvidéki székelyek, *Pásztortűz*, 4, 31–35.
- K. CSILLÉRY Klára
1997 Lakáskultúra, in: Balassa Iván (szerk.): *Magyar néprajz, IV, Életmód*, Budapest, 327–417.
- EGYED Ákos
2002 Az erdélyi magyar falu életmódja a XIX. század második felében és a XX. század elején, in: Uő: *Falu, város, civilizáció*, Kolozsvár, 195–217.
- EMSzT – SZABÓ T. Attila (szerk.)
1982 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, III, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- FÉL Edit – HOFER Tamás
1997 Lakás. Az éle térbeli rendje a házban és az udvaron, in: Uők: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*, Budapest, 337–393.
- FÖLDI István
2004 Szállodák, kávéházak, in: Uő: *Századelő az udvartereken. Rendhagyó szociográfia*, Kolozsvár, 160–162.
- FÜZES Endre
1997 Építéset. Bevezetés, in: Balassa Iván (szerk.): *Magyar Néprajz, IV, Életmód*, Budapest, 91–93.
- GAGYI József
2004 Hatalom, szakértelem, átalakulás. A szocialista modernizáció kezdetei Románia egy elmaradott régiójában, *Korall*, 18, 135–155.

- GERGELY Orsolya
2005 Diák-Lak: kolozsvári egyetemisták lakásmintái, h. n.
Forrás: <http://www.uni-corvinus.hu/otdk2005>
- GILYÉN Nándor
1995 A parasztház alaprajzi fejlődése és a lakáskultúra, in: Cseri Miklós – Füzes Endre (szerk.): *Ház és ember 10*, Szentendre, 5–18.
2000 A magyar népi építészet változása (integrálódás) a 20. században, in: Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*, Szentendre, 237–255.
- GRÁFIK Imre
1995 Tér és jelentései, in: Zakariás Erzsébet (szerk.): *Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve 3*, Kolozsvár, 107–113.
- GYÁNI Gábor
1999 *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten 1870–1940*, Budapest.
- HAÁZ Ferenc Rezső
1994 A jó ízlés otthonunkban, in: Uő: *Udvarhelyi tanulmányok*, Székelyudvarhely, 74–80.
- HAÁZ Sándor
1984 Faragott és festett bútor, *Bölcsőringató. Az Igaz Szó Évkönyve*, 135–138.
- HANÁK Péter
1984 Polgári lakáskultúra a nagyvárosi Budapesten. Az urbanizáció súlypontjának eltolódása, in: Hoppál Mihály – Szecső Tamás (szerk.): *Életmód: modellek és minták*, Budapest, 253–273.
1997 A polgári lakáskultúra szakaszai a XIX. században, 1815–1914, in: Kövér György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete 2*, Budapest, 85–104.
- HOFFMAN Tamás
1998 Parasztházak Európában, in: Cseri Miklós – Füzes Endre (szerk.): *Ház és ember 12*, Szentendre, 5–16.
- HOPPÁL Mihály – SZECSKÓ Tamás
1984 *Életmód: modellek és minták*, Budapest.
- ISTVÁN Lajos
2000a Korondi vízimalmok, ványolok, olajütők, vízfűrészek, in: K. Kovács András (szerk.): *Korondi sokadalom*, Csíkszereda, 90–109.
2000b Korond község régi tízeiről (Tizedeiről), in: K. Kovács András (szerk.): *Korondi sokadalom*, Csíkszereda, 171–175.
- ISTVÁN Lajos – SZŐCS Lajos
2000 Korondi kapuk, kapuállítók, in: K. Kovács András (szerk.): *Korondi sokadalom*, Csíkszereda, 115–120.
- JANITSEK Jenő – SZŐCS Lajos
2000 Történelmi kistükör, in: K. Kovács András (szerk.): *Korondi sokadalom*, Csíkszereda, 9–19.
- JÓZSA András
1999 A Sóvidék népességi viszonyai 1614-ben, *Hazanéző*, X, 1, 10–11.
- KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor
2000 *Jelbeszéd az életünk*, Budapest.
2002 *Beszélő házak*, Budapest.
2004 Globalizáció, individualizáció, modernizáció, urbanizáció és lakásmód Magyarországon, in: A. Gergely András – Kemény Márton (szerk.): *Motogoria. Tanulmányok Sárkány Mihály 60. születésnapjára*, Budapest, 110–127.
- KARDALUS János
1995 *Székely festett bútorok*, Budapest.
- LOSONCZI Ágnes
1977 *Az életmód az időben, a tárgyban és az értékrendben*, Budapest.
- MADAR Ilona – PUSZTAI János
2004 Atyha község népi építésze, in: Uők: *Atyha szokásvilága*, Marosvásárhely, 7–46.
- MAROSI Ildikó
1965 Föld és cserép, *Új élet*, VIII, 17, 8–9.
- MÁRTON Béla
2001a Korondi házorom-díszek, in: Ambrus Lajos (szerk.): *Helyismereti olvasókönyv. Korond*, Korond, 365–368.
2001b A korondi kapuk és kerítések, in: Ambrus Lajos (szerk.): *Helyismereti olvasókönyv. Korond*, Korond, 368–374.
- MILLEKER Rezső
1939 A székely tízesek, *Debreceni Szemle*, 13, 1–40.
- S. NAGY Katalin
1984 Lakáskultúránk két alapmodellje: a paraszti és a polgári lakásberendezési mód, in: Hoppál Mihály – Szecső Tamás (szerk.): *Életmód: modellek és minták*, Budapest, 274–293.
1987 *Lakásberendezési szokások*, Budapest.
1997 Fogyasztás és lakáskultúra Magyarországon a hetvenes években, *Replika*, 26, 47–53.
- ORBÁN Balázs
1868 *A székegyföld leírása (1868–1873). Történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*, CD-ROM.
- SABJÁN Tibor – BUZÁS Miklós
2003 *Hagyományos falak*, Budapest.
- SÓFALVI András
2005 A Sóvidék középkori településképe, in: Uő: *Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből*, Székelyudvarhely, 55–79.

SZARVAS Zsuzsa

1988 *Tárgyak és életmód. Összefüggések a háztartások eszközkészletének alakulása és az életmódváltás között*, Budapest.

SZILÁGYI Dániel

2005 A lakáskultúra változásai Muraszemenyén a 20. század második felében, in: T. Bereczki Ibolya – Sári Zsolt (szerk.): *A népi építészet, a lakáskultúra és az életmód változásai a 19–20. században*, Szentendre, 71–88.

SzOkl. – Székely Oklevéltár

1983 Új sorozat, I, Bukarest.

1994 Új sorozat, III, Budapest–Bukarest.

SZŐCS Lajos

2000a A településről és népi építészetéről, in: K. Kovács András (szerk.): *Korondi sokadalom*, Csíkszereda, 149–150.

2000b Népszerű adatok, in: K. Kovács András (szerk.): *Korondi sokadalom*, Csíkszereda, 41–44.

TARDOS Róbert

1984 Gazdasági magatartástípusok – anyagi aspirációk, in: Hoppál Mihály – Szecskó Tamás (szerk.): *Életmód: modellek és minták*, Budapest, 149–170.

TÓFALVI Zoltán

1983 A korondi fazekasság rövid története, *Ethnographia*, 4, 599–615.

VARGA László

1980 A népi építészet fogalomköre, a néprajzi jellegű építészeti alkotásoknak meghatározása és értékelése, in: Kecskés Péter (szerk.): *Ház és Ember 1*, Szentendre, 153–156.

VISKI Károly

1911 Adatok a székely építkezés ismeretéhez, *Néprajzi Értesítő*, XII, 99–127.

1929 A székely népművészetről, in: Csutak Vilmos (szerk.): *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*, Sepsiszentgyörgy, 411–437.

VOFKORI László

2001 Korond társadalom- és gazdaságföldrajza, in: Ambrus Lajos (szerk.): *Heblyismereti olvasókönyv. Korond*, Korond, 175–815.

ZENTAI Tünde

1999 Térhasználat az erdélyi parasztházban, in: Balassa M. Iván – Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*, Szentendre, 181–204.

Schimbarea spațiului de locuit în localitatea Corund (Korond), jud. Harghita

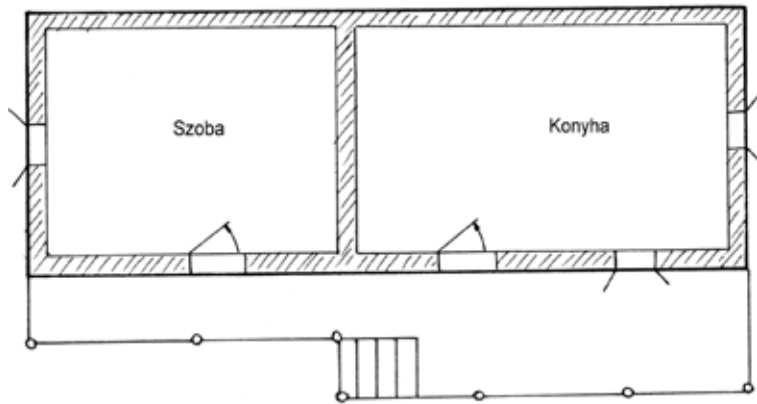
(Rezumat)

În cazul Corundului evoluția mai lentă a transformării a fost urmată de o accelerare mai accentuată, ajungându-se la punctul în care înlocuirea formelor și a materialului folosit s-a produs în doar câțiva ani. Schimbarea radicală a început la mijlocul secolului trecut, prin răspândirea unor materiale de construcții noi. Lemnul a fost înlocuit cu noi produse industriale mai toate aspectele au fost subordonate modernizării. În zilele noastre în localitate se găsesc atât de puține elemente ale arhitecturii tradiționale, încât reconstrucția chiar și a unei perioade relativ târzii devine foarte greoaie. Nici documentarea interioarelor nu se dovedește o sarcină ușoară, întrucât schimbarea mobilierului se petrece foarte rapid datorită bunăstării locuitorilor.

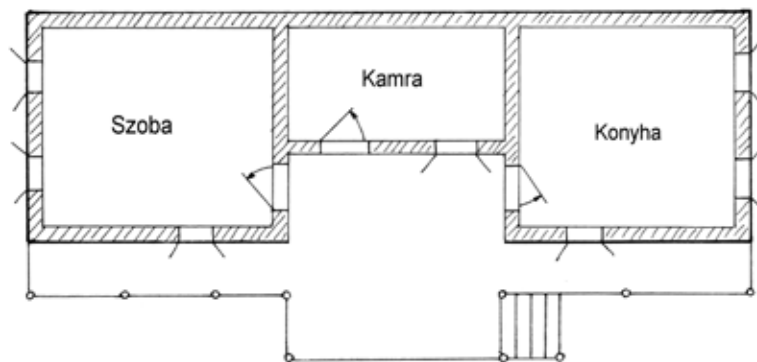
The Change of Interiors in the Village of Korond (Corund, Harghita county)

(Abstract)

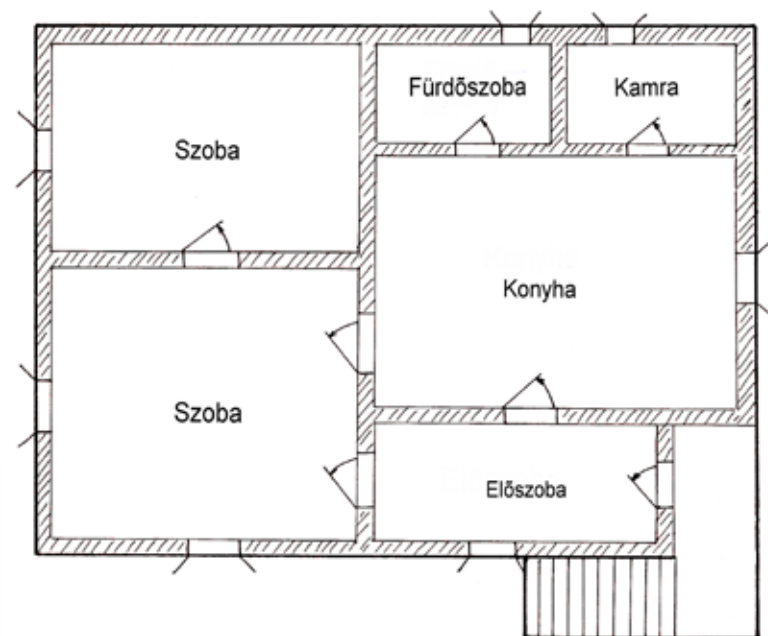
In Korond the slow evolution of surfaced structures was followed by a progress of acceleration to the point of modern era materials that made the exchange of forms and materials possible in just a few years' time. A radical change appeared once with the materials from the middle of the last century. Wood was replaced entirely with industrial products, thus Korond, just like other settlements, stepped on the path of socialist construction. Nowadays the reconstruction of a relatively late period becomes very difficult because the village presents few elements of traditional architecture. Even the documentation of modern days' interiors proves to be a hard task, because the inhabitants exchange their furniture in a quite short period of time due to their welfare.

1. rajz XX. század közepén épült kétosztatú ház

2. rajz XIX. század második felében épített háromosztatú ház mai térszerkezete

3. rajz A XX. század közepén népszerűvé vált négyzetes alaprajzú ház felső szintjének beosztása

1. kép Boronafalú, ereszes ház (XIX század)

2. kép A XIX. század első felében épített tornácos ház

3. kép Térszerkezetét napjainkig megőrző, a XIX. század második felében épített ház (alaprakza a 2. rajz)

4. kép A falu szélén épülő korszerű családi házak

5. kép A korondiak által „kultúrotthonoknak” nevezett, cigány tulajdonban levő házak

6. kép Viszonteladó korondiak épülő háza a főút mentén

Mohay Tamás

BUKARESTI MAGYAROK A CSÍKSOMLYÓI BÚCSÚBAN

A csíksomlyói kegyhely hagyományos vonzáskörzete a 18–19. században a Székelyföld volt. Ehhez járultak már a 19. század második felében Erdély más vidékei, főként a Székelyfölddel szomszédos vármegyék, s azután távolabbi vidékek, főként a nagyobb városok katolikusai. A vonzáskör kiszélesedése külön tanulmány tárgya;¹ figyelmünket ezúttal azokra fordítjuk, akik elsőként érkeztek „határon túlról”, Bukarestből. A magyar nyelvterület Erdélyen kívüli nagyvárosaiból búcsúsok csak jóval, évtizedekkel később keltek útra a somlyói búcsúba; fővárosból, Budapestről csak az 1940-es évek első felében.

1900-ban feltűnést keltettek a bukarestiek, amikor szervezett formában először vettek részt a somlyói búcsúban. Erről tanúskodik az egykorú helyi sajtó, a *Csíki Lapok* híradása:

„Ezúttal nemcsak azok zárandokoltak el a somlyói kegyhelyre, kik megszokott ájtatos vándor útjukat eddig is megtették, hanem eljöttek a messze távolból, idegen állam területéről, s nevezetesen Románia határszéli csángó-magyar községeiből sokan, eljöttek Bukurestből (sic!) csaknem kétszázan részint együttesen kereszttel, részint külön a vasúti vonat segélyével, eljöttek Erdély nevezetesebb városaiból: Kolozsvár, Brassó, Marosvásárhely és Udvarhelyről is nagyszámban.”²

A bukaresti zárandokcsoportot egy lelkes bukaresti egyházmegye (korábban ferences) pap, *Bálint* János szervezte meg. Az ő tevékenységének eredménye volt 1900 márciusában a Szent István Király Gyermekei Egyesület megalakulása is, amely a következő húsz évben, fennállása alatt sok téren mozdította elő a bukaresti magyarok összetartását.

Áttekintésünkben felidézük a bukarestiek első búcsújárásának előzményeit, előkészületeit, majd lefolyását; a korabeli sajtóanyag alapján pedig igyekszünk rekonstruálni folytatását is, kitekintésül pedig a mai, 1990 utáni helyzetre vetünk pillantást. Függelékben közöljük néhány beszédes forrás szövegét is, melyek a korabeli sajtó és a Szent István Király Egyesület emlékalbumának lapjain, a mai olvasó

számára nehezebben hozzáférhető helyeken jelennek meg.³

Előzmények

A 19. század második felének és végének bukaresti magyarsága több hullámban került a román fővárosba. A történet főbb vonalaiban az egykorú beszámolók és a későbbi történeti, szociográfiai munkák révén nagy vonalaiban ismert (ha részleteiben nem is mindig tisztázott). Magyarokról már a 17. század végétől szólnak feljegyzések, amikor Thököly Imre felkelő kurucok közül többen is a török vazallus Havasalföldön kerestek és találtak menedéket. Van olyan vélemény, mely szerint a *Berceni* negyed (Bukarest déli részén) a mi *Bercényi*inkről kapta volna a nevét.⁴ A 18. század végén és a 19. század elején folytonosan nő a magyar betelepülők száma. Ezek elsősorban kisiparosok, kereskedők, de sok munkát kereső cseléd, fuvaros és alkalmi munkás is érkezik. A bukott magyar szabadságharc, 1849 után emigránsok tucatjai telepednek le a vajdaság fővárosában. A kiegyezés után nagy részük hazatért, mások viszont maradtak. Ez, a reformtörekvéseiben végül is levert és a Habsburg-abszolútizmus lassú feloldódására váró nemzedék látta megszületni a román fejedelemségek egyesülése folytán létrejött Romániát, amely a nagyhatalmi körülmények kedvező összejátszása, rendkívüli diplomáciai sikerek és egy országépítő generáció erőfeszítései eredményeképpen rövid húsz év alatt török fennhatóság alatt élő széttagolt fejedelemségekből önálló királyság lett. A magyar diaszpóra viszonylag gyorsan megteremtette a maga szervezeti életét, kiépítette egyházait, iskoláit, társadalmi és művelődési intézményeit.⁵

A dinamikusan fejlődő főváros más havasalföldi városokkal együtt a kiegyezést követő évtizedekben is komoly vonzást gyakorolt az erdélyi, különösen a székelyföldi magyarságra. Ebben egyértelműen a hazai megélhetési nehézségek játszották a főszerepet. Az a Magyarország, amelyik a kiegyezéssel a kettős

¹ MOHAY Tamás 2007.

² *Csíki Lapok*, XII. évf. (1900) 23. szám, június 6.

³ Ennek a forrásanyagnak a jelentőségét megnöveli, hogy a bukaresti egyházi levéltári anyag (akár érsekségi, akár plébániai szinten)

a legutóbbi időkben is hozzáférhetően, még helyben szolgáló (magyar) egyháziak számára is. Lásd ÁRVAY Zsolt 1998, 87.

⁴ BEKE György 1998.

⁵ KOVÁCH Géza 1996.

Monarchia társországa lett, s amelyhez gyakorlatilag háromszáz éves közjogi különállás után Erdély is odatartozott, sok külső és belső gazdasági körülmény, adottság és nemkülönben rosszul meghozott döntések, végzetes mulasztások folytán saját (magyar) népességének nem tudott biztonságos megélhetést biztosítani. Az 1880-as években két tényező bizonyosan hozzájárult a székely kivándorlás megerősödéséhez. Egyrészt a székelyföldi földbirtok-arányosítás, amely sokak elszegényedéséhez vezetett azzal, hogy a közös erdő- és legelőterületek használatából kiszorultak; másfelől a román vámsorompó felállítása 1884-ben, ami megakadályozta, hogy a székelyföldi iparosok és mesterek áruí Romániában találhassanak piacot. Kézenfekvő megoldásként kínálkozott a vándorbot; a szegényebbek cselédként, a mesteremberek saját szakmájukban biztos jövedelemre számíthattak a romániai városokban, különösen Bukarest rohamosan kiépülő új negyedeiben. Igazat adhatunk Mikecs Lászlónak, aki e folyamatokat részletesen is bemutatva így összegezte meglátásait: „a század végére, a millenniumra bevégeződött a nép és urai teljes lelki elszakadása, elkülönülése, mely az adatok szerint már századokkal előbb elkezdődött, s a nép [melynek lelkében alig élt már más, mint az ellenszenv, a gyűlölet az urak s mit ezek kisajátítottak, a haza ellen,] elnyomorított sorsában rögtön külföldre állt, ha ott több pénzt, jobb megélhetést sejtett.”⁶

Mindennek következtében az első világháború előestéjére az akkor kb. 250 ezer lakosú Bukarestben a magyarok száma több tízezerre mehetett. A pontos számok megadásával Mikecs László is csak kísérletezett; sem a magyar kivándorlási adatok, sem a román népszámlálásiak nem adnak pontos felvilágosítást. A becslések tág határok között mozognak. Bartalus János lelkész, a Magyar Társulat tiszteletbeli elnöke 1899-ben, az újonnan megindított magyar újság szerkesztői beköszöntőjében mintegy húszezerre tette a bukaresti magyarok létszámát;⁷ ez a szám a bevándorlás folytán a későbbi években még biztosan emelkedett. 1901-ben Bálinth János 40–50 ezer magyart emleget, akiknek 90%-a cseléd (ám nem világos, hogy a bukarestiekre vagy a romániai székely bevándoroltakra gondol-e).⁸ Beke György 1930-ra vonatkozóan 24 ezernyi magyar anyanyelvű bukarestiről tud az egykori népszámlálásra hivatkozva.⁹ Árvay Árpád a romániai népszámlá-

lásra hivatkozva 1899-ben 28 ezer, 1930-ban 24 ezer magyarról tud Bukarestben, amihez hozzáteszi, hogy e számokat az egyházi nyilvántartások és a konzulátusi becslések (a munkavégzési engedélyek kiadása) alapján még kb. 6–8 ezerrel meg lehet toldani mindkét időpontra vonatkozóan.¹⁰ Ez a magyarság származási helye és bevándorlási ideje szerint, továbbá társadalmilag és felekezetiileg igen tagolt volt; leginkább az egyházak igyekeztek összefogni őket. Legismertebb közülük a református egyház. 1815-ben alapították meg a bukaresti református egyházközséget, amelynek hamarosan népiskoláját is létrehozták,¹¹ s melynek 1855 és 1869 között Koós Ferenc, az ismert misszionárius lelképásztor volt a vezetője. Az ő szervezőmunkája, szerkesztői kezdeményezései és utóbb megjelent emlékiratai, nemkülönben a Czelder Mártonnal kialakult konfliktusa az egyház önállósága kapcsán (ami végül is távozásához vezetett) jól ismertek.¹² Kertész József református népiskolai tanítóként, Nagy Sándor református lelkészként írta meg visszaemlékezéseit.¹³ Más szerzők írásai is közrejátszhattak abban, hogy kialakult a kép: a regáti, szűkebben a bukaresti magyarság nemzeti és vallási megmaradásában elsősorban a református egyház és társadalmi szervezetek játszottak kulcsfontosságú szerepet, a katolikusok pedig csaknem elhanyagolhatóak. Mikecs László szerint „katolikus szervezésük nem lehetséges”¹⁴; lehangoltan idézi a katolikus pap Tornyai Ferenc beszámolóját (aki nem túlságosan kedvező tapasztalatokra tett szert paptársai és felettesei körében), ám nem tud arról az élénk szervezeti életről, ami 1898 után kibontakozott a Bărăntzia templom körül. Azt gondolom, ez a sommás vélemény árnyalható lesz, ha jobban megismerjük a katolikus kötődésű szervezetek helyzetét, tevékenységét. Ebbe a sorba illeszkedik a bukaresti Bărăntzia templom, Bálinth János és a Szent István Király Egyesület is. Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a romániai, illetve a bukaresti katolikusok éppúgy, mint a reformátusok vagy más vallásúak egy túlnyomó többségében ortodox környezetben éltek, ahol gyakorlatilag törpe kisebbséget alkottak, s ahol olykor még azt is kétségbe vonták, hogy vallásuk vallás (különösen a reformátusok esetében, akiknek még templomukra is fel kellett tenniük a keresztet, mert máskülönben az épületet nem is tartották volna templomnak¹⁵). A reformátusok „igazi magyar” jellegét persze látszat sze-

⁶ MIKECS László 1989, 146. Mikecs László könyvének új kiadásának függelékében a szerkesztők közölték a szerzőnek azokat a megjegyzéseit is, amelyeket a cenzúra az első megjelenés idején kihúzott a szövegből, vagy amelyeket Mikecs maga illesztett be cédulákra. A []-be tett betoldás is ilyen, a 418. oldalon.

⁷ Olvasóinkhoz! *Bukaresti Közölny*, I. évf. 1. szám, 1899. szeptember 18/30.

⁸ BÁLINTH János 1901, 167.

⁹ BEKE György 1980, 48.

¹⁰ ÁRVAY Árpád 1998. Forrásait (a népszámlálásiakat sem) sajnos nem közli.

¹¹ DEMÉNY Lajos 2006.

¹² MIKECS László 1989.

¹³ KERTÉSZ József 1913, NAGY Sándor 2000.

¹⁴ MIKECS László 1989, 411.

¹⁵ OBERDING József György 1940, 35.

rint alátámasztja, hogy román reformátusok (korábbi térítési kísérletek mellett is) nem voltak, míg román nyelvű katolikusok nemcsak hogy voltak, hanem egyházszerzetük is kiépült a 19. század végével.

A Bărăția templom (melynek neve alighanem etimológiailag összefügg a ferences szerzetes értelmű *barát* szóval) régi alapítású: bulgarita ferencesek már a 17. században újjáépítették. 1812-ben kőépület épült, és a városban ez volt az egyetlen római katolikus hely 1847-ig. 1848-ban leégett, 1852-ben, az újjáépítés után a bulgár ferences provincia egyesült a magyar Kapisztrán provinciával, s ez négy romániai ferences kolostort érintett: Bukarest, Târgovești, Râmnicu-Vâlcea, Câmpulung. Ez időtől kezdődik a magyar ferencesek szolgálata is itt, ami nem tarthatott soká, mert e négy rendhárról a Kapisztrán tartomány 1863-ban lemondott a római székhelyű Congregatio de Propaganda Fide, a Hitterjesztés Szent Kongregációja javára. Az már perszonálúnióban élő, az egyesülés útján levő két fejedelemségben ekkor még nincs önálló katolikus egyházszerzet, a joghatóság a Propaganda Fide kezében van. A bukaresti püspökséget Róma 1883-ban alakította meg (érseki rangra 1930-ban emelték), a nikapoli püspökségből önállósítva; 1900-ban 25 plébániája volt szerte az országban, köztük sok helyen magyarok is éltek vagy éppen többséget is alkottak.¹⁶ A baratziai plébánián 1863 után két szerzetes működött, Berhárd Felicián és Elekes Áron (román) hitszónok, német szolgálatra Struzina Ágoston passionista volt beosztva. Ez időtől kezdve 9 órakor volt magyar mise, és vecsernyét is mondtak magyarul. A szerzet visszavonulása után az iskola is új vezetés alá került, Vizi Dénes római katolikus kántortanító működött 1898-ig, attól kezdve a keresztény iskolatestvérek vezették a fiúiskolát, ahol kb. 150 gyerek volt.¹⁷

Bálinth János volt az a kulcsfigura, aki körül a plébánián megpezdült az élet. 1862-ben született Csíkgöröcsfalván, ferences szerzetes lett (Ágoston néven), majd világi papként folytatta pályáját (nem tudunk részleteket erről az elválásról). Öt évig működött Bukarestben 1898-tól 1903-ig, majd Giurgiuba helyezték, ahol még két évig dolgozott. Igen korán, 43 évesen halt meg 1905-ben. Fényképpel kísért nekrológiát a *Romániai Magyarok Nagy Képes Naptára* közölte 1907-re szóló kötetében (*I. kép*). Érdemei között emeli ki, hogy megalapította a Bukaresti Magyar Újságot, a Szent István Király Egyesületet, mely rövid idő alatt Románia legnagyobb taglétszámú szervezetévé nőtte ki magát, s „ő volt az, aki

érdeklődést kezdett ébreszteni a romániai magyarság sorsa iránt otthon is”.¹⁸ Érdekes, hogy e rövid megemlékezés nem szól a csíksomlyói búcsújárásról, pedig ez a kezdeményezés túlélte Bálinth Jánost.¹⁹ Művei közül maradandó az 1901-ben megjelent *Szent István Király Egyesület Emlékkönyve*, amelyet szerkesztett és nagyrészt írt is, és amely közvetlen híradást tartalmaz a búcsújárás előkészületeiről, lefolyásáról, majd az emlékkönyvi jellegén messze túlmutatóan részletesen bemutatja nemcsak a szervezet további fejleményeit, hanem a többi bukaresti szervezetek és intézmények életét is. Fontos forrás ez immár több, mint száz éve, s talán nem optikai csalódás mondatja, hogy meglehetősen ritkán hivatkozott, alig ismert forrás.

Innen ismerhetünk meg néhány olyan kezdeményezést, amelyek talaján az 1900. évi első búcsújárás is kinőhetett. Mindenekelőtt látnunk kell, hogy a bukaresti magyarság társadalmi szerveződéseiben nagy szerepe volt foglalkozási csoportoknak és társadalmi hovatartozásnak, ezek között is különösen a középrtegeknek. Az *Emlékkönyvből* például kiderül, hogy az „intelligens osztály”, ügyvédek, orvosok, építészek az Osztrák–Magyar Egyesületbe tömörülnek, hogy külön nőegylete van a protestáns asszonyoknak, hogy korábbi, 1882-es alapítás után 1900-ban éled újjá a bukaresti magyar katolikus nők Mária Egyesülete (Rózsafüzér Társulat). A közlekedés modernizációját, gépesítését megelőzően a magyar kocsigyártók is jelentős elkülönült csoportot alkottak, amelynek anyagi ereje is volt önálló tevékenységhez. Kovách Géza írja, hogy „a Hunnia pártfogásával alakult meg 1891. június 16-án a Bukaresti Kocsigyártók Társulata, az egyetlen nem román ajkú ipartársulat egész Romániában”.²⁰ Itt tömörültek olyan iparosok, akiknek kezdeményezésére néhány évvel később, 1897-ben emlékoszlopot állítottak fel a Nyergestetőn az 1849. augusztusi csata emlékére. Bálinth János (aki akkor még nem volt Bukarestben), részletesen leírja ennek történetét. A kezdeményezők nemigen törődtek saját tevékenységük megörökítésével, pár év alatt még azok a gyűjtőívek is elkallódtak, amelyek az adományozók nevei szerepeltek. Arra sem gondoltak, hogy ha még várnak egy-két évet, kerek évfordulóra avathatták volna fel az emlékművet. Minden bizonnyal a millenniumi magyar ünnepek játszottak közre benne, hogy Bukarestben Boga Tamás kocsigyáros és társai, akik csaknem mind csíkközmási szülöttek voltak és a későbbi szerveződésekben is aktív szerepet játszottak, pénzgyűjtésre, emlékműállításra határozták el magukat. A szerző közli az avatóünnep-

¹⁶ A bukaresti érsekség területén 1990-ben a lakosság száma 10,5 millió, a hívek száma 105 ezer, a plébániák száma 31, a papok száma 63. DIÓS István 1994, (II. kötet) 109.

¹⁷ BÁLINTH János 1901, 154–160; ÁRVAY Zsolt 1998.

¹⁸ *Romániai Magyarok Nagy Képes Naptára 1907-re*, 141.

¹⁹ Alakjára és törekvéseire nemrégiben újságcikkekben hívta fel a figyelmet BARABÁS István 2002a; BARABÁS István 2002b.

²⁰ KOVÁCH Géza 1996, 20.

ségre készült díszes emléklapot is, és kiemeli, hogy „Isten egyszerű embereket választ sokszor céljai kivitelére, mert ezúttal épp a *hontalan magyarokat* választotta arra, hogy előhírnökei legyenek nagy idők félszázados évfordulójának” (kiemelés tőlem, M. T.).²¹ További részletezést mellőzve is láthatjuk, hogy adva volt a társadalmi kapcsolathálózatoknak az a gazdag szövedéke, amelyre támaszkodva egy alkalmas szervező egyéniség közbejöttével új ötletek is megvalósulhattak.

Előkészületek

Pünkösöd szombatja, a csíksomlyói nagybúcsú ideje 1900-ban június 2-ra esett; a bukaresti szervezés március végén, alig több mint két hónappal korábban kezdődött meg és hetek alatt, igen hatékonyan zajlott le. A közvetlen előkészületeket Bálinth János epikus részletességgel leírja az *Emlékkönyvben*, további részletek pedig újságjából derülnek ki. Nem magának tulajdonítja a kezdeményezést, hanem mintegy spontán beszélgetésből kipattant ötletként mutatja be, amelynek már voltak előzményei: egyéni formában már máskor is jártak Csíksomlyón a búcsúban bukarestiek. Boga Tamás, a fentebb már említett kocsigyáros március 16-án egy eljegyzésen Mihály Antal szerény hajlékában mint keresztapa felvetette, hogy a házigazdával együtt, aki szintén csíki székely, most is el fognak menni a csíksomlyói búcsúra. A pap tájékozatlan kérdésére, hogy hogyan, innen is szoktak menni, igen volt a felelet. Idézzük a továbbiakat:

„Az szép, mondtam erre, de sokkal szebb volna, ha tömegesen mennének, mintegy kis keresztalját képezve. Megjegyzésem nem talált süket fülekre, s örömmel hallottam; ha vajon lehetséges volna? ezt a kételkedő kérdezkedést.

Miért ne, ha szervezkedünk, csak vezetőről kellene gondoskodni; kellene egy tekintélyesebb ember, ki magára vállalná a búcsújárás vezetését, mondtam én, s mihelyt ilyet kapunk, én azonnal kihirdetem (mint lapszerkesztő, ti. az akkor még reményteljes szülött, ma már halott *Romániai Magyar Néplapban*).

A keresztapa a búcsújárás eszméjének is mindjárt keresztapja lett, s már a következő vasárnap ki volt téve a felhívás a búcsújárás érdekében tartandó gyűlésre a Baratzia plébániára Boga Tamás úr nevével.

Eljött végre a kitűzött vasárnap, 1900 március 31-ike.

Vecsernye után szám szerint 18-an jöttünk össze a lapban közzétett indítvány megvitatására. Hogy ez összejövetel kimből állott, mily eredménnyel tanácskozott, azt az alábbi jegyzőkönyv mutatja.²²

Az 1900. március 31-én kelt jegyzőkönyv szerint Bálinth János „Ajánlja, hogy szervezzenek meg egy 'búcsújáró egyesületet' e nevezetes év emlékére, egyúttal zárándokoljanak *Csik Somlyóra* Pünkösdkor, a csíki székelyek *Rómájába*, mutassuk meg, hogy az idegenben is igazi magyar katolikusok maradtunk.” Pénzt szedtek be az induláshoz (5 frank, mely áldozócsütörtökig 10 frankra egészítendő ki), hogy aki jelentkezik, vissza ne maradjon; vasúti kocsis bérletet kezdtek intézni, és gyűjtést indítottak egy zászlóra: „Bálinth János ajánlatára elfogadják, hogy egy díszes 'keresztlobogót' szerezzenek; egyik oldalon Mária, Magyarország királynéja képpel; a másikon Szent István király képével, ki 900 év előtt Máriának ajánlotta országunkat. Egy ily keresztlobogó néhány 100 frankba kerül, s csak a hívők hozzájárulásával hozható össze, épp azért az alakuló bizottság mindjárt meg is kezdte a gyűjtést e célra.” Elhatározták azt is, hogy „a búcsújárásban nemcsak katolikusok, de más vallásúak is vehetnek részt, ha az előírt feltételeknek, mi a fegyelemre vonatkozik, magukat feltétlen alávetik; azonban a bizottság tagja csak katolikus lehet.”²³

Bálinth János a szervezés idején indította meg a *Romániai Magyar Néplap* című újságot (2. kép).²⁴ Áprilistól kezdve rendszeresen közölte a keresztlobogóra kiadott gyűjtőíveken beérkezett adományokat nevekkal, összegekkel.²⁵ Április végén részleteket is megtudunk a szervezésről:

„Ezúttal arról is értesítjük a Bukarestben és Románia többi városaiban élő magyar katolikus testvéreinket, hogy a búcsújárásra jelentkezni akarók május 15-ig Bálinth János társulati igazgatónál (Baratzia 33) jelentkezéseiket megtehetik. A jelentkezésnél tíz frank lefizetendő biztosíték képpen, erről nyugta lesz kiállítva, s ez az összeg az utazási költségbe lesz betudva. Minél többen megyünk, annál kevesebbe kerül.

Ha olvasóink vidékről is óhajtanak csatlakozni, a csatlakozás Plojesten és Predealon lesz. Természetesen a részt venni óhajtók előre a biztosítékot bekül-

²¹ Az *Emlékkönyv* segítségével, bő idézetekkel újra felidézi a történetet: BARABÁS István 2002b.

²² BÁLINTH János 1901, 14–15.

²³ BÁLINTH János 1901, 16–17.

²⁴ Az 1900. januártól decemberig megjelent újság nem teljes sorozata tudtommal csak Bukarestben, az Akadémiai Könyvtárban található meg (nincs meg sem Budapesten, sem Kolozsvárott), talán ez is az oka, hogy eddig viszonylag ismeretlenebb maradt.

Rá való hivatkozást is csak a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikonban* találtam: BEKE György – KOVÁCS János I, 1981. Hencz Hilda a 19. századi bukaresti magyar sajtó keretei között tekintette át (olykor pontatlan adatokkal, HENCZ Hilda 1995); másik, románul közölt tanulmánya (HENCZ Hilda 2005) számomra nem volt elérhető.

²⁵ *Romániai Magyar Néplap*, I/17. szám (április 29.); I/20. szám (május 20.); I/21. szám (május 27.); I/22. szám (június 3.).

dik személy után 10 frankot, ami aztán kipótolandó lesz; a nyugtát postán fogjuk küldeni.

Testvérek! – 900 éve, hogy a magyar nemzet a keresztvíz alá hajtotta fejét – jertek minél többen, hogy mutassuk meg, hogy az idegenben is magyar katolikusok maradtunk.

A búcsú-jelvények, a kereszt-lobogó és zászlóra az ajándékok nyugtázva lesznek s mindig köszönettel fogadtatnak.

Tömörüljünk, honfitársaink, a kereszt alá.

A régi ívek tulajdonosait tisztelettel kérjük az eddigi gyűjtésről beszámolni, hogy nyugtázhassuk; az ívek tovább gyűjtésre ellenjegyezve vissza fognak adni.²⁶

Az ívek április végi adataiból kiderül, hogy 11 íven gyűjtöttek, egy-egy íven 1–20 név szerepel, a legkisebb összeg 50 bani, a legnagyobb 5 frank. Április végéig a zászlóra már 420 frank gyűlt egybe. Az adakozók nevei között nemcsak magyarok, hanem románok és németek is előfordulnak. A gyűjtés összeállítását az *Emlékkönyv* is közli, de csak a neveket, az összegeket már nem.

A résztvevők tájékoztatását szolgálta Bándi Vazulnak, a csíksomlyói gimnázium akkori igazgatójának cikke a csíksomlyói Mária-szobor történetéről.²⁷ Röviddel az indulás előtt, május 27-én jelent meg az újságban Nagy István asztalosmester *Megyünk Máriához* c. verse, amely az *Emlékkönyv*be nem került be (itt az 1. függelékben közöljük). Ugyanebben a lapszámban közölték az indulással kapcsolatos tudnivalókat is.

A zászló időben elkészült, induláskor a csoport már magával vihette. A *Romániai Magyar Néplap*ban június végén jelent meg ezzel kapcsolatban érdekes epizód.

„Már a gyűjtés kezdeténél említettük, hogy a lobogó díszítésre Kovács Ferencné asszony egy magyar nemzeti szalagot ajándékozott.

Hogy most még egy díszes szalag, második hazánk szalagja is díszíti azt, Cretzu Tódorné öngagságának köszönhetjük, ki az elindulás előtti nap lepte meg a választmányt kedves ajándékával. Most már teljes díszben tündöklök előttünk 'Szt. István király gyermekeinek' a legmagyarabb főpásztor által megszentelt harci lobogója; oly bátorítólag, oly hívogatólag tekintenek reánk hazánk mennyi pártfogói onnan a lobogóról, hogy akinek szívében a hit s a hazaszeretet még lobog, lehetetlen ne álljon a szent jelvény alá.²⁸

A búcsúra indulók tehát az utolsó pillanatban a magyar nemzeti szalag mellé egy román nemzeti szalagot is kaptak a zászlójukra, még ha ez a cikkben csak körülírva szerepel is.

A június harmadikán megjelent lapszám tudatta, hogy:

„Csütörtök reggel egy 80 személyből álló búcsújáró csoport utazott Csík-Somlyóra a 'Szent István kir. gyermekei egyesület' tagjai. Külön csoportokban is sokan mentek, kik részint Brassó, részint Csík-Szeredában csatlakoznak. A menetben a 'Buk. magy. betegs., temetkezési és közművelődési egyesület' is 5 tagú bizottsággal van képviselve.

Csoport vezető Boga Tamás társ. elnök. Lapunk szerkesztője róm. kath. pap is a búcsúmenettel elutazott. A visszaérkezés csütörtökre van tervezve.

Isten hozza vissza szerencsésen a hazafias lelkű lelkipásztort szerető híveivel együtt körünkbe.

Megbízás

A szerkesztő úr távollétére a lap szerkesztésével Badjon Ede úr lett megbízva.²⁹ (3. kép)

Az első búcsújárás lefolyása

Az egy hetes búcsújárás június 1. (csütörtök) és június 9. (péntek) között zajlott le. Programját, lefolyását a Szent István Király Egyesület Emlékkönyvéből ismerhetjük meg a legrészletesebben (a teljes szöveget a 2. függelékben közöljük). Figyelemre méltó a beszámoló, illetve a zárandoklat néhány jellegzetessége.

Csíki székelyként és egykori ferencesként a szervezőnek, Bálinth Jánosnak közvetlen tapasztalatai lehettek a hagyományos csíksomlyói pünkösdi búcsújárásról akár 20–30 évre visszamenőleg is. Ismerte a szokásokat, a viszonyokat, tudta, mi a program és mire kell számítani. Az utat úgy szervezte meg, hogy az egyesítette magában a zárandoklat és az oldottabb hazalátogatás vonásait. Az indulás időpontját úgy választották meg, hogy a búcsú szombatját megelőző este már elhelyezkedhessenek Somlyón, s az akkori viszonyok között hosszú utazás során megszálltak Brassóban. Az ünnep lezajlása után nem indultak vissza rögtön, hanem hagytak maguknak időt rokonok meglátogatásra is. Ahogy a gyalogos zárandokok a székelyföldi falvakban, a bukarestiek is a saját templomuk udvarán gyülekeztek és szentmise meghallgatása után indultak útnak, a pályaudvarra. Nem voltak egyedül, búcsúztatók népes csoportja kísérte ki őket.

²⁶ *Romániai Magyar Néplap*, I/17. 1900. április 29. 3–4. oldal.

²⁷ *Romániai Magyar Néplap*, I/18. 1900. május 6., 2. A szöveg voltaképpen részlet Bándi Vazul hosszabb munkájából, amely teljes terjedelmében napvilágot látott az *Emlékkönyv*ben is. Ot-tani címe: *Zárandoklásunk célja a Csík Somlyói Kegyhely ismertetése*, a 24–40. oldalakon. Egy címdal nélküli xeroxmásolat arról

tanúskodik, hogy ez a szöveg megjelent külön is nyolcadrészt füzet alakban 29 oldalon; ám ezt a nyomtatványt semmilyen katalógus és/vagy bibliográfia vagy utalás nem tartalmazza, így az írás eredeti címe és keletkezésének ideje egyelőre felderítetlen.

²⁸ *Romániai Magyar Néplap*, I/25. szám, 1900. június 24., 4–5.

²⁹ *Romániai Magyar Néplap*, I/22. szám, 1900. június 3., 6.

Nem hiányoztak a búcsújárók nélkülözhetetlen jelvényei sem. Az újonnan csináltatott díszes keresztet az első állomáshelyen, Brassóban vették át, s pénteken reggel már ezzel indultak tovább. A somlyói Mária-szoborhoz külön díszes koszorút vittek (Nagy Irén és Ütő Karolina kisasszonyok), a keresztet a menet élén egy Csíkszentgyörgyről elszármazott apa és fia vitték (Mihály Antal és Gyurica), a zászlóanyák Boga Tamásné és Farkas Ignácné voltak. Zászlójukon ott volt a magyar és a román nemzeti szalag, s a „kék selyem” lobogót húsz évvel később is megragadó emlékként idézi fel Kádár Ferenc, amikor somlyói diákéveiről ír.³⁰ Ezek a jelvények a bukaresti katolikusok életében más alkalmakkor is szerepet játszottak, a nem sokkal későbbi úrnapi körmenet alkalmával például ezekkel vonultak ki.³¹

A csoport részvétele vallási értelemben is teljesnek mondható, igyekeztek „teljes búcsút” nyerni. Mindkét nap részt vettek a szentmiséken, ugyancsak mindkét nap a körmeneteken, sokan gyóntak, áldoztak. Érdekes, hogy hétfőn kilencen megbérmálkoztak közülük, javakorabeliek is, asszonyok többen, mint férfiak. Köztük volt Boga Tamás is, a csoport egyik tekintélyes vezetője, aki akkor már 52 éves volt. A búcsú alkalmával tért át a református egyházból katolikus hitre ifj. Brezula Antalné Brezula Zsuzsanna, aki szintén megbérmálkozott.

A csoport és vezetője szembesülhetett azzal, hogy az ő részvételük a búcsúban különlegességnek számít, pozitív és negatív értelemben egyaránt. A beszámoló némi malíciával emlékezik meg róla, hogy a határon elvámolták koszorújukat, s a szász határőr barátságosan megjegyzésektől sem tartóztatta meg magát a búcsújárók láttán – amire persze megkapta a frapáns választ s a hozzá fűzött utólagos kommentárt is. A zarándokok fogadásáról Somlyón a községi bíró, Márkos Dénes gondoskodott (nem értesülünk pontosan, hol és hogyan voltak elszállásolva), és azt is megtudhatjuk, hogy Fehér Antal főszolgabíró „kitüntető figyelemmel szórakoztatta a bukaresti keresztalját a búcsújárók ezrei közt” (vajon mit is jelentett ez?). A kitüntető figyelem jele volt, hogy pünkösöd szombatján maga az erdélyi püspök, gróf Majláth Gusztáv Károly fogadta a zarándokok küldöttségét, a mise végén pedig megáldotta keresztjüket és zászlójukat. Ez utóbbi minden jelenlevő zarándok számára világos jele lehetett annak, hogy itt igazán különleges és fontos csoport van jelen. A bérmálkozók közül a

legtekintélyesebbnek, Boga Tamásnak Becze Antal, Csík vármegye alispánja volt a bérmaapja.³² Feltűnik, hogy nincs szó arról, hogy Bálinth János papként milyen szerepet vállalt a búcsúban, gyóntatott-e, s arról is hallgat a beszámoló, hogy találkozott-e ferencesekkel, egykori rendtársaival. Azt kissé keserűen említi meg, hogy „a két év előtt eltávozottra még a rokoni is alig ismertek reá”, s hogy ekkor találkozott utoljára édesanyjával, aki csakhamar eltávozott az élők sorából. A vasárnapi napon a bukarestiek részt vettek a helybeli gimnázium ünnepségén is, kedden pedig az alcsíkiak látogatást tettek a Nyergestetőn az 1848-as emlékműnél.

E látogatásról az *Emlékkönyv* csak szűkszavúan emlékezik meg, pedig a részletek a csíkkozmási tanító, Kömény Gyula tollából megjelentek Bálinth János lapjának június 24-i számában (3. függelékben közöljük). E látogatásban főleg a zarándokcsoport csíkkozmási, illetve alcsíki tagjai vettek részt, nem mindenki. A megemlékezés félig-meddig rögtönzött jellegű volt, nem előzte meg alaposabb előkészítés, mégis impozáns műsort állítottak össze és valódi „népünnepély” lett a dologból. A kozmásiak már a búcsúban rebesgették, hogy „ezen úri emberek hozzánk is eljönnek a Nyerges tetőre”. Pünkösöd keddjén a reggeli mise után hirdette ki a plébános, hogy délután kettőkor kivonulás lesz a Nyergestetőre, mire a megadott időben 4–500-an indultak el. Az emlékműnél beszédet mondott a helybeli plébános, énekelt a vegyeskar, szavalt a helybeli tanító, egy tanítójelölt és a lázárfalvi tanító, elénekelték a Szózatot, majd jókedvű falatozás vette kezdetét. „Hantra dültek s mindnyájan jóízűen lakmároztak ott, hol őseink kétségbeesett harcot vívtak, szívták a jó fenyőillatot ott, hol őseink lóporfüstöt nyeltek, hol őseink porai nyugszanak.” A hosszú kocsisor késő délután ért vissza a faluba, ahol még a főtéren is elénekelték pár nemzeti dalt, majd szétozlottak. A cikkíró így összegzi benyomásait: „hálát adok az Istennek, hogy Ő a bukaresti magyar honfiakba annyi vallási és nemzeti érzést, annyi akarat és tetterőt öntött, hogy az, az idegenben oly sok megpróbáltatások között és után is kifogyhatatlan.” A nemzeti és vallási érzés megnyilvánulásainak érdekes vegyülékét figyelhetjük meg ebben a talán nem is túl jelentős megemlékezésben, ami nem kötődött jeles alkalomhoz, évfordulóhoz, csupán az emlékmű korábbi kezdeményezőinek somlyói búcsújárása szolgáltatta hozzá az alkalmat. A hagyománynak, újítás-

³⁰ Kádár Ferenc, dr.: Székelyek találkozója. *Magyar Nép*, II. évf. 22. szám, 1922. június 3., 1–2.: „...De legnagyobbat dobban a szívünk, mikor a nagy diákok küldöttsége meglöbögatja a bukaresti magyar kereszt kék selymét. Mert jönnek onnan is, eljöttek legtöbbször székely testvéreink, hogy a magyar ének szárnyalásán összeölekezék lelkük a honi keblek kegyeletével.

És mennyi szeretet, mennyi melegség várta, fogadta őket!...”

³¹ *Romániai Magyar Néplap*, I/24. szám, 1900. június 17., 6.: „A díszes lobogó nemcsak Csíksomlyón, de itt is tetszésre talált, azonban még ennél is dicsőre méltóbb a tagok lelkes összetartása.”

³² *Romániai Magyar Néplap*, I/24. szám, 1900. június 17., 1–2.

nak, tudatosságnak és spontaneitásnak érdekes összefonódása ez.

A visszaindulásra csütörtökön került sor, érzékeny búcsút vettek a kegyhelytől, a szobortól, és rövid brassói megállás után pénteken délelőtt érkeztek vissza Bukarestbe. Ahogy a székelyföldi zarándokok a maguk gyalogos menete alkalmával, a bukarestiek is a templomban fejezték be útjukat, Te Deum-ot énekelve oszlottak szét.

A bukarestiek zarándoklata élénk helyi visszhangot váltott ki, amely megmutatkozik a sajtóban. A *Csíki Lapok*, amely a búcsúról hosszas beszámolót közöl, június 6-i számában emlegeti fel a bukarestieket (ezt idéztük dolgozatunk elején). A *Csikmegyei Híradó* ugyanazon a napon (amikor a bukarestiek még Csíkban voltak), röviden számolt be a búcsúról, s itt egy mondatban szól a bukarestiekről: „Nagy feltűnést keltenek különösen a bukarestiek, a brassóiak és a csángók.”³³ Ugyanazon az újságoldalon külön cikkben is kitér rájuk (közöljük a 4. függelékben). A cikkíró hálás a román kormánynak a 70%-os külön vasúti kedvezményért.

Néhány héttel később, a *Romániai Magyar Néplap* július 1-i számában jelent meg a *Romániai székely testvéreink* c. cikk dr. B. I. szignóval (lásd 5. függelék), amely újra felidézte a búcsújárók csoportjának lelkesedését, valamint a görög hősokeket megidéző 1849. augusztusi nyergestetői csatát és az ottani emlékmű felállítását. Innen azt is megtudhatjuk, hogy a megye közbenjárása ellenére a magyar oldalon a csoport mégsem kapott utazási kedvezményt a hazaútra.³⁴ A kedvezőtlen tapasztalatok mellé sorakozik, hogy a székelyföldi kiadók a felhívás ellenére sem küldik újságjaikat Bukarestbe. Tervbe vették egy márvány kereszt felállítását a Salvator kápolnához, ez később nem valósult meg.

A résztvevők neveit az *Emlékkönyv* külön cím alatt közli (lásd 2. függelék). Alább a jobb áttekinthetőség kedvéért betűrendbe állítva is közöljük a névsort. Ez csak a csoportos utazásban részt vevőket sorolja fel, rajtuk kívül is voltak mintegy 60-an. A névsorban szereplők között 56 nőt és 30 férfit találunk; 12 házaspár van, akik közül heten a férfi nevével („és neje”) szerepelnek, öten pedig mindkettő névvel. Az 56 nő között még további 14-en szerepelnek asszonyneven; nem biztos, hogy a többiek 30-an mind hajadonok, de nagyobb részük talán igen. Öten beceneven szerepelnek, közülük egy fiú esetében csaknem biztosak lehetünk benne, hogy gyerekről van szó (Jancsó Péterke), a lányok esetében talán alacsonyabb társadalmi állásuk a magyarázat. A további rokoni kapcsolatokra egy további forrásokra támaszkodó mikroelemzés vehetne fényt.

1. Bálinth János rk. lelkész	41. Kedves Róza
2. Ábrahám György és neje	42. Kelemen Teréz
3. Ambrus Róza	43. Kicsi Borbála
4. Antal Albertné	44. Kiss Andrásné
5. Bálint Péter és neje	45. Kiss Dávid és neje
6. Bálinth András	46. Kiss Ferenc
7. Balló Erzsébeth	47. Kovács Róza
8. Barabás Teréz	48. Köpe Klára
9. Bartalis Regina	49. Kristó Katalin
10. Bartos Mihályné	50. Kristó Veró
11. Bene Imre	51. Lakatos Trézsi
12. Birta Anna	52. Lengyel Julianna
13. Boga Tamás társ. elnök.	53. Lósa Lajos
14. <i>Boga Tamásné úr a.</i>	54. Meskó Jánosné
15. Botár Árpád	55. Mihály Antal
16. Botár Péterné	56. Molnár Lajos (ifj.) és neje
17. Both Erzsébet	57. Nagy Etelka
18. Botos József	58. Nagy Gizella
19. Brezula Antalné (ifj.)	59. <i>Nagy Irén k. a.</i>
20. Broser Vilmos és neje	60. Opra András
21. Czako Antal	61. Opra Andrásné
22. Cseke Eliza	62. Ötvös Mári
23. Cseke György	63. Pál Liza
24. Cseke Sándorné	64. Pichler Ferencz
25. Csomortáni Bálint	65. Salamon Károly
26. Csomortani Bálintné	66. Sárosi Péterné
27. Domokos János és neje	67. Spleis Károly
28. Fánta Miklosné	68. Suszter Nina
29. Farkas Ignác	69. Szálbanovici Félixné
30. <i>Farkas Ignáczné úr a.</i>	70. Szász Gizella
31. Ferencz Lajos	71. Szebeni Pál és neje
32. Ferencz Mihály	72. Tamás György
33. Fodor Nándorné	73. Tóth Katalin
34. Fülöp Pálné	74. Ütő Gábor
35. Galló József	75. Ütő Gáborné
36. Gergely Ignác	76. <i>Ütő Karolina k. a.</i>
37. Imre Mihályné	77. Váta Mária
38. Jancsó Péterke	78. Volnert Mária
39. Kajtár Jánosné (özv.)	79. Zsigmond Istvánné
40. Katona Albertné	

Az Emlékkönyvben külön mellékelt egész oldalon közölték az Egyesület vezetőinek csoportképét (4. kép), a következő felirattal: (fent) „A társulat alapítási eszméjének kezdeményezői:” (alul, a személyek alatt): „Meskó János, az alapítás fáradhatatlan munkása; egyhangúlag választott alelnök. – Bálint János, r. k. miss. lelkész, igazgató, – Mihály Antal, a kereszt lobogó első hordozója a szent hegyen. Az ő hajlékában jött szóba először a búcsújárás eszméje. – Boga Tamás, az alakuláskor egyhangúlag választott

³³ A pünkösti ünnepek. *Csikmegyei Híradó*, I. évf. 23. szám, 1900. június 6., 4.

³⁴ *Romániai Magyar Néplap*, 1/26. szám, 1900. július 1., 2–3.

A cikk alcíme szerint a *Csíki Híradó* közleményének átvétele, de abban az időben ilyen című újság nem volt, a hasonló című *Csikmegyei Híradó*ban pedig az „eredetinek” nem találtam nyomát.

elnök.” Megtaláljuk a búcsújárók csoportképét is (5. kép), alatta a következő aláírás szerepel: „A bukaresti magyar katolikusok első búcsújárása Csík-Somlyóra 1900. Pünkösdi ünnepén. A Szent István Király egyesület” új kereszt lobogója és a „Rom. kath. gyermek segély egyesület” zászlója alatt. Vezetők: Bálinth János, magyar missionárius lelkész és Boga Tamás, társ. elnök. Lobogó keresztanyák: Boga Tamásné és Farkas Ignácné úrnők. Koszorús leányok: Nagy Irén és Ütő Karolina kisasszonyok.” A képen a résztvevők közül 28-an látszanak lépcsőzetesen öt sorba elrendezve úgy, hogy hátul középen van felállítva a két zászló. Legtöbbjük férfi; négy hölgy az első sorban foglal helyet a két vezető férfi mellett két oldalt; alighanem ők a név szerint megemlítették. A nők hosszú, széles galléros ruhában, virágos kalapban vannak, a férfiak sötét öltönyben, a kor divatja szerinti felhajtott gallérral, nyakkendővel, egy kivételével bajszot viselnek. Mindnyájan a kamerába néznek, helyzetük jelentőségéhez mért komolysággal. A zászlón jól ki-vehető Szent István király alakja, amint koronáját felajánlja Szűz Máriának, és az 1900-as évszám. A képen állók többségének nevei, egymás közötti kapcsolataik, emlékeik, reményeik, váraikozásaik, törekvéseik – rejtve maradnak az utókor előtt.

A folytatás

A bukarestiek Szent István Király Egyesülete a következő években is megszervezte a somlyói búcsújárás. A helybeli sajtóban éppúgy, mint a romániaiiban elő-előfordulnak a beszámolók vagy a rövid említések.

1901-ben ezt olvashatjuk róluk:

„A Brassó városi búcsúnép Fuksz segédlelkész vezetése alatt a délelőtt 11 órai, a bukaresti magyar katolikusok nagy serege Bálint János lelkész és Vizi Dénes kántor vezetése alatt nemzeti színű szalagokkal és kokárdákkal ékeskedve a délután egy órai vasúti vonattal érkeztek Szeredába, s onnan rövid idő alatt gyalog Somlyóra, kik a legnagyobb érdeklődés tárgyai voltak.”³⁵

Ez alkalommal (is) a bukarestiek a brassóiakkal együtt a körmenetben előkelő helyet foglaltak el: a laborium és a papság (kordon) mögött haladtak. Ez a hely a későbbi beszámolók szerint állandósult, s így elejét vehették korábbi években megessett versengéseknek a keresztalják között. Egy évvel később, 1902-ben úgy látszik, elmaradt a szervezett búcsújárás:

„A bukaresti (sic!) magyarság közül is rándultak ki többen, de nem kereszt alatt és nem oly számban, mint az utóbbi két évben, mert kedvezményes vasúti

jegyeket kieszközölni nem tudtak, s a hosszú út költséges volta miatt sokan otthon maradtak.”³⁶

1903-ban a bukarestiek újra ott haladnak a körmenetben a megtisztelő helyen:

„A rendes évi látogatókon kívül a bukaresti katolikus székelyek mintegy 120-an ismét eljöttek és a 'Kissomlyó' hegyre történt körmenetek alkalmával mindkét alkalommal közvetlen a körmenetet vezető pap után mentek. Ez a legfontosabb és az ott menőkre nézve a legnagyobb tisztességet hozó hely.”³⁷

1904-ben (amikor a Szent István Király Egyesület alapító Bálinth János már nem Bukarestben működött), a Csíki Lapok így számolt be a bukarestiekről, akik mellett ebben az évben először a Bräilából érkezettek is megjelentek:

„Szombaton érkezett meg vonattal a bukaresti magyarság több mint száz főben, ékes nagy keresztjük alatt, papjuk vezetése mellett, s ami eddig nem történt, Braillából is közel százan jöttek külön kereszt alatt és szintén egy pap vezetése mellett az ott élő kat. magyarok közül, kiknek megjelenése örvendetes benyomást gyakorolt a székelynép között, látván, hogy idegenbe szakadt véreik nem csak nemzetiségüket, hanem nyelvüket és vallásukat is épségben megtartani s a faji összetartozandóságot híven ápolni meg nem szűnnek.

A bukaresti székely–magyarok mellükön magyar, a braillaiak román és magyar nemzeti szalaggal ellátott kokárdát viseltek.”³⁸

1905-ben az időjárás megzavarta a búcsút, mert szünni nem akaró eső volt, ami a környékbbeliek létszámát erősen lepassztotta, és azt is megakadályozta, hogy a kikerülést megtartsák. A bukarestiek viszont ez évben is eljöttek 113-an.³⁹

1908-ban hallunk újra a regátiakról. Ez év márciusában Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök körlevélben szabályozta a somlyói búcsújárás rendjét, többek között püspöki intéző bizottságot állított fel a szervezés összefogására és a rend fenntartására. Ennek egyik tagja az érkező keresztalják létszámát tartotta nyilván a vezetők bemondása alapján. A *Csíki Lapok* ennek nyomán adott hírt az érkező falvak és városok népéről:

„A bejelentések szerint 49 községből 9640 hívő érkezett a búcsúra. Azonban ez nem a végszám. Majdnem ugyanennyien jöttek szekéren, vasúton s a keresztén kívül gyalog. A közelebbi községek némelyike, ha kereszt alatt jött is, nem jelentette be az érkezők számát, mivel csak vasárnap érkeztek. A megjelentek számát közel húszezerre tehetjük. A legnagyobb

³⁵ *Csíki Lapok*, XIII/22. szám, 1901. május 29.

³⁶ A pünkösdi búcsú. *Csíki Lapok*, XIV/21. szám, 1902. május 21.

³⁷ Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. *Csík-szereda*, I. évf. 23. szám, 1903. június 7., 6.

³⁸ A pünkösdi búcsú. *Csíki Lapok*, XVII/23. szám, 1904. május 25.

³⁹ A pünkösdi búcsú. *Csíki Lapok*, XVIII/24. szám, 1905. június 14., 2.

kereszt Gyimesfelsőlok és Gyimesközéplokról jött, összesen ezerháromszázan voltak. A csíkszentkirályi és csíkszentimrei 600, a rákosi 500 hívőből állott. Romániából két kereszt jött: Brailából negyvenkilen, Bukarestből pedig százharminchatan.⁴⁰

A *Romániai Hírlap* a hírek között kicsivel többet mond, megtudjuk a vezető, Szabó István egyesületi jegyző nevét:

„A bukaresti „Szent István Egyesület” f. hó 5-én indult el a csík-somlyói búcsúra. A búcsúsok száma 135 tagja sorakozott a kibontott zászló alá, szép rendben vonult ki a 'Gára de Nord' állomásra. Úgy a román mint a magyar államok 50 százalékos vasúti kedvezményben részesítették a búcsúsokat, kiknek vezetője a 'Szent István Egyesület' jegyzője Szabó István honfitársunk.

A brailai 'Szent László Egyesület' 60 tagja is Gyimes felé vette útját, hogy a csíksomlyói búcsún lelkészüket vezetése alatt részt vegyenek. E szép és nemes intézmény, mely immár néhány év óta szokássá vált, sok kivándorolt magyar honfitársainknak nyújt kedvező alkalmat, hogy övéiket az édes hazában kevés költséggel fölkereshessék s néhány napig a rég elhagyott családi tűzhelyen szeretteik körében a viszontlátásnak örvendjenek.⁴¹

1909-ben két héttel pünkösöd előtt a világiasabb hangvételű *Romániai Hírlap* első oldala hosszabb cikkben buzdít a búcsújárásra és az utazás változatosabb biztosító hatásait taglaló okfejtés után méltányolja az addigra már hagyománnyá vált kezdeményezést (lásd 6. függelék). Később rövid hírből adta tudtul az indulást; eszerint a száz tagú csoportot akkor Ferenc Antal rézműves vezette.⁴² Megszólalt a *Romániai Magyar Újság* is (lásd 7. függelék), válaszolva a „katolikus magyarok tömörülése” folyamatát, az egyesületalakítást, de a búcsújárása vonatkozóan konkrétumokat kevésbé tartalmaz.

1910-ben ugyanez a lap a búcsú előkészületeiről is hírt ad, és néhány nappal a tervezett indulás előtt közli a jelentkezők neveit is (lásd 8. függelék). Tíz évvel az első búcsújárás után vagyunk, érdemes a két névsort összevetni. Noha a címben száznál több résztvevő szerepel, ez inkább csak biztatás lehet: a névsor 76 személyt tartalmaz, 52 nőt és 24 férfit (az arányok szinte változatlanok 1900-hoz képest). Azonos személy, várakozásunkkal talán ellentétben mindössze öt van (Ambrus Róza, Barabás Teréz, Farkas Ignác, Gergely Ignác, Nagy Gizella). Persze nem kizárt, hogy az „és neje” megjelölés még tovább

bi azonos személyeket takarhat, tehát hogy többen is lehetnek, akik már tíz év előtt részt vettek az első vállalkozásban. Az akkori szervezőkből és vezetőkből viszont nincs senki. A nevekből hat házaspár látszik jelen lenni. További családi kapcsolatokra utalhat, hogy a 76 résztvevő között a házaspárokon kívül 10 nevet viselnek ketten vagy hárman, azaz alighanem rokonok. Pünkösöd vasárnapi számában a *Romániai Hírlap* így adta hírül a hagyomány folytatását:

„Mint minden évben, úgy az idén is a Szent István Társulat kezdeményezésére búcsújárás rendeztetett a Csíksomlyón megtartandó búcsúra. A búcsújárók Huszti János a Szent István kir. Egyesület vezetése alatt múlt pénteken indultak el. Az idén száznál több honfitársunk kereste fel ez alkalommal az édes hazát, hogy honfiúi érzelmeit ismét felélessze és néhány napot otthon élő rokonai körében eltölthessen. Vezesse a mindenható őket mint a romániai magyarság képviselőit ez útjukon, mellyel a vallásosság gyakorlása mellett hazafiúi érzelmeiket is érvényre emelik.”⁴³ (6. kép)

A *Csíki Lapok* viszont ebben az évben csak szűkszavú beszámolót adott a bukarestiek említése nélkül.⁴⁴

A következő évben a romániai sajtóhíradások a korábbi megszokásnak megfelelően tudatják a bukarestiek elindulását, részvételt, az indulás idejét. Láthatjuk, hogy állandósult motívum lett a „vallásos érzés” és a „hazafias érzület” összekapcsolása, verbálisan is:

„Mint minden esztendőben, úgy az idén is népes csoportot vezet a bukaresti Szent István Király Egylet a csíksomlyói búcsúra. E búcsújárások rendezése miatt kettős dicséret illeti az egyletet, mert a hazaránduló csoport nemcsak vallásos érzéseinek tesz eleget, hanem ezek az évenkénti látogatások kiválóan alkalmasak arra is, hogy emeljék a csoport tagjaiban a hazafias érzületet és a hon iránti lelkesedést.”⁴⁵

Hasonlóan állandó motívum lett a százas létszámhatár kiemelése akár előzetes biztatásul, akár utólagos elismerésül. Ugyanebben a cikkben a szerző (nem egészen pontosan) úgy emlékszik, hogy „a búcsújárások fokozatosan nőttek ki magukat ilyen népszerűekké. Eleintén alig volt egy kis töredék, amely hazajárogatott. De aztán évről évre nőtt a csoport, s ma már a százan felüli létszám a megszokott”. A kezdeti gyűjtések után, amikor a fő szervezők elkészítették a zászlót, a keresztet, a zarándoklatok

⁴⁰ Csíksomlyói pünkösdi búcsú. *Csíki Lapok*, XX/24. szám, 1908. június 10., 2.

⁴¹ A csíksomlyói búcsú. *Romániai Hírlap*, II. évf. 23. szám, 1908. június 7. (vasárnap) 2.

⁴² *Romániai Hírlap*, III. évf. 38. szám, 1909. május 30. (vasárnap) 2.

⁴³ A csíksomlyói búcsú. *Romániai Hírlap*, IV. évf. 20. szám, 1910. május 15. (vasárnap) 3.

⁴⁴ *Csíki Lapok*, XXII. évf. 21. szám, 1910. május 25., 4.

⁴⁵ Bukaresti katolikus magyarok Csíksomlyón. *Romániai Magyar Újság*, III/39. szám, 1911. június 1., 4.

költségei gyakorlatilag az utazásiakra redukálódtak, ezek pedig a csoportos kedvezmények folytán viszonylag olcsónak számítottak. Ezt a „hihetetlenül olcsó” árszintet hozza fel a *Romániai Magyar Újság* cikke 1912-ben, melynek következtében a jelentkezők száma több százra is rúg, akik „mind szegény sorsú magyarok, akik kapva kapnak az alkalmon, hogy olcsó utazási díjért vallásos meggyőződésüknek és hazafias érzéseiknek áldozzanak.”⁴⁶ (lásd 9. függelék, 7. kép) A cikkben a részvételi díjak mellett a búcsús programot is ismertették. Eszerint a bukarestiek csak péntek délután 2-kor indultak (tehát nem egy nappal előbb és nem egy hajnali mise után), s a brassói szállás után szombat hajnalban vonatoztak tovább, hogy egyenesen érjenek oda a körmenetre. A program ismertetése arra mutat, hogy a néhány évvel korábbi idők megszokását ismételték meg, hiszen a szombati és vasárnapi körmeneteket már 1908 óta nem tartották meg a püspök kívánságára, hogy a sorrend körüli incidenseket elkerüljék. A búcsút követően viszont több nap maradt a saját programokra, látogatásokra, hiszen a visszaindulásra csak május 31-én (pénteken) került sor. A szórtabb csoportszervezésre utal, hogy jelzik, az egy óraker induló vonatra menet közben minden állomásnál lehet csatlakozni. Brassóban városnézésre is sor került, hálaadó miséről viszont megint csak nincs szó.

1913-ban rövid előrejelzésből még tudunk a bukarestiek csíksomlyói búcsújárásáról,⁴⁷ 1914-re vonatkozóan már nincs adatunk.

Az első világháború után radikálisan megváltozott a bukaresti magyarok helyzete, hiszen egy országba kerültek az erdélyi, székelyföldi területekkel, illetve abban a fővárosban találták magukat, amely a világháború végén sikerrel szerezte meg Erdélyt, és veszélyes ellenfélnek tekintett minden magyar szervezetet, intézményt.

A két világháború közötti évekből az akkori gyér források nem teszik lehetővé, hogy választ adjunk a kérdésre, vajon jártak-e azokban az években is a somlyói búcsúba Bukarestből, és ha igen, hogyan. Valószínűsíthető, hogy alkalmanként voltak bukarestiek a búcsúban, de aligha szervezett formában, hiszen a Szent István Király Egyesület önállósága, egyesülvén a Magyar Társulattal, megszűnt.⁴⁸ A két háború között a magyar katolikusok számban is megfogyatkozhattak és szervezetségük is alábbhagyott. Néhány

évig fennállt újságjukban, a *Bukaresti Katolikus Tudósító* 1935–1939 közötti évfolyamainak (hiányos) számaiban semmilyen utalás nincs erre. Lukács Mansvét, a népszerű ferences hitszónok 1924-ben ismertető írt Csíksomlyóról s itt a bukarestieket is megemlíti,⁴⁹ de lehet, hogy ez inkább a múlt emlékeiben gyökerezik s nem az akkori jelen megfigyeléseiben (a háború után csak 1921-ben tarthattak újra pünkösdi búcsút Csíksomlyón).⁵⁰ Az *Erdélyi Tudósító* 1926-os adatát elfogadhatjuk, mely szerint:

„Az idei pünkösdkor is a régi keretek között folyt le a híres csíksomlyói búcsú. Közel 30 ezer ember gyűlt össze az egész Székelyföldről, de még Moldovából és Bukarestből is, akiket a faji és vallási összetartozandóság minden pünkösdkor egyesít a Szűz Mária tiszteletében.”⁵¹

A pünkösdi búcsú szónokai között 1932-ben D. André Krizontom (más névalakban: D. André Károly) bukaresti plébános is beszélt, de abban az évben ottani magyar résztvevőkről nincs említés.⁵² További források feltárása segíthet majd a homályok eloszlatásában.

A jelenkori helyzet

Ugyancsak egy másik tanulmány feladata lehetne a jelenkori helyzet részletezése, itt csak néhány adatra hívjuk fel a figyelmet. A romániai politikai változás után első alkalommal megtartott csíksomlyói pünkösdi búcsún 1990-ben már a bukarestiek is jelen voltak. A ferencesek saját feljegyzései szerint autóbusszal jöttek, péntek este tízkor érkeztek, 46-an voltak és pap vezette őket, aki magyarul is beszélt. A következő évben, 1991-ben a pap nevét is felírták: Csobán Mihály plébános érkezett 70 autóbusszal zarándokkal. Jómagam is emlékszem, hogy 1996-ban a hangosbemondón keresztül köszöntötték a bukarestieket. Az 1997-es ferences feljegyzés 100 bukaresti résztvevőről tud, Páll Antal vezetésével. Ugyancsak 100 körüli résztvevővel zajló rendszeres zarándoklatokról ad hírt 1998-ban Árvay Zsolt.⁵³ Újsághír szerint 2000-ben a Romániai Iskolapolgár Alapítvány szervezésében másodszer került sor ifjúsági találkozóra Csíkszeredában a pünkösdi búcsú idején. A szebeni, máramarosszigeti, nagykarolyi, nagyváradi és sepsiszentgyörgyi résztvevőkön kívül bukaresti ifjúsági szervezetek vezetői is jelen voltak a rendezvényen. A mintegy 40 középiskolás és egyetemista

⁴⁶ Katolikus romániai magyarok Csíksomlyón. *Romániai Magyar Újság*, IV/35. szám, 1912. május 16. (csütörtök), 4.

⁴⁷ A Szent István Király Egyesület búcsújárása. *Romániai Magyar Újság*, V/34. szám, 1913. május 4., 3. A következő lapszámokban viszont nem találtam beszámolót.

⁴⁸ NAGY Sándor 2000, 190–202.

⁴⁹ P. Lukács Mansvét: Erdély leghíresebb kegyhelyéről. *Magyar*

Nép, IV. évf. 21. szám, 1924. május 24., 1–2.

⁵⁰ MOHAY Tamás 2004.

⁵¹ A csíksomlyói búcsú. *Erdélyi Tudósító*, IX/22. szám, 1926. június 6.

⁵² A csíksomlyói pünkösdi búcsú. *Csiki Néplap*, II. évf. 15. szám, 1932. május 18. (szerda), 2., valamint *Katolikus Világ*, XXIX. évf. 1932. június–július, 149.

⁵³ ÁRVAY Zsolt 1998, 95.

szombaton részt vett a csíksomlyói búcsús szentmisen és körmeneten, aztán szervezeti és szervezési problémákról hallgattak előadásokat.⁵⁴ A búcsús hangulatot felelevenítő riportalanyok között egy bukaresti románt is megszólaltattak.⁵⁵

A régi címén új formában újra megindított fővárosi újság, a *Bukaresti Magyar Közlöny* 2005-ben közölt rövid összeállítást a búcsújárásról *Bukaresti magyarok a Szűzanyánál* címmel.⁵⁶ Négy résztvevő (mind nők) mondandóját Bogdán Zsuzsanna jegyezte le. Panait Mária elmondta, hogy 1990 óta a bukarestiek „minden évben elzarándokolnak a hagyományosan pünkösdi szombatján zajló csíksomlyói búcsúra” (kiemelés tőlem, M. T.) Páll Antal címzetes esperes vezetésével. Péntek este tízkor indultak autóbusszal, hajnali négyre érkeztek meg a templomhoz, és még aznap délután négykor vissza is indultak, hogy este tízre hazaérjenek. A kegyhelyen megérkezésükkor a templomba mentek, Máriát köszöntötték, misén vettek részt, és reggel mentek keresztutat járni, aztán a déli ünnepi mise után levonultak a hegyről és készültek hazaindulni. György Katalin 72 évesen tizenötödszörre volt Somlyón, és mint mondja, „el sem tudom képzelni, hogy én ne lennék ott”. Stoica Ilonka a falubelijeivel való találkozásnak örült, Göde Anna pedig úgy érezte, mintha újjászületett volna. A rövid, egy napos búcsújárás formájában voltaképpen beleillesz-

kedik a modern somlyói zarándoklatok rendjébe: a szombati napra koncentrálódó ünnepen igyekeznek ott lenni mindazok, akik jelen akarnak lenni a búcsúban, s így a vasárnap is, az éjszakai virrasztás is kényszerűen elmarad. Az éjszakai buszozással meg lehet takarítani a szállásköltséget, a gyors hazaindulás lehetővé teszi, hogy a fáradalmakat vasárnap ki lehessen pihenni. A költségek és az idő kímélése vezet ide; száz éve még jobban ráérték az emberek egy hetes programokat csinálni maguknak.

A bukaresti katolikus zarándokok voltak az elsők, akik 1900-tól kezdve egy másik országból indultak el a somlyói búcsúra, határon keltek át és élményeiket egy határon túli helyzetben adták, éltek tovább. Fővárosi, nagyvárosi lakosok voltak, akiknek mind voltak székelyföldi, erdélyi gyökereik, rokonaik. Kapcsolataik megtartása, vallási hagyományaikhoz való ragaszkodásuk mellett a nemzeti érzés megformálása, kifejezése volt legfőbb motiváló erejük. Ez azonban egymagában kevés lett volna rátermett szervező egyéniségek, alkalmas szervezeti formák létrehozása és megfelelő anyagi erő híján. Az első világháborút megelőző másfél évtizedben mindezek szerencsés együttléte lehetővé tette nemcsak a búcsújárás megvalósítását, hanem azt is, hogy az egykorú eseményekről és szervezésekről forrásértékű beszámolóink legyenek. Tanulmányunk célja ezek hasznosítása és bemutatása volt.

Mohay Tamás - ELTE BTK, Tártyi Néprajzi Tanszék, mohayt@elte.hu

Irodalom

ÁRVAY Árpád

1998 A bukaresti magyarok lélekszámának alakulása, *A Bukaresti Petőfi Művelődési Társaság Értésítője 1994–1997*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 139–144.

ÁRVAY Zsolt

1998 A bukaresti római katolikus magyarok vázlatos története, *A Bukaresti Petőfi Művelődési Társaság Értésítője 1994–1997*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 87–100.

BÁLINTH János (szerk.)

1901 *A Bukaresti Szent István Király Egyesület Emlékkönyve* (A bukaresti magyar egyházak és egyesületek rövid ismertetésével), Bukarest.

BARABÁS István

2002a Egy százéves Emlékkönyv margójára, *Romániai Magyar Szó*, 2002. január 4.

Forrás: www.hhrf.org/rmsz/02jan/r020104.htm

2002b Regáti székelyek, *Hargita Népe*, 2002. február 9.

Forrás: www.hhrf.org/hargitanepe/2002/feb/hn020209.htm

BEKE György

1980 *Fölöttünk a havasok*, Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár–Napoca.

1998 *Kossuth-emigráció Bukarestben: magyar emlékirók a régi Romániában*, Közdok, Budapest.

2004 Magyarok Bukarestben, *Bukaresti Magyar Közlöny*, Új évfolyam, 7 (július), 6–9.

⁵⁴ Ifitalálkozó Csíkszeredában. *Hargita Népe*, 2000. június 12. (<http://www.topnet.ro/hargitanepe/archiv0/junius/000612/napi.htm>)

⁵⁵ „Dan Stoenescu, Bukarest: Megható ennyi embert egy helyen látni, mi Bukarestben hallottunk a csíksomlyói zarándoklatról, de természetesen a sajtó sokszor torzító interpretálásában. A va-

lóság egészen más, ezt látni kell, valóban megható és felemelő. Köszönjük, hogy részt vehettünk.” Uo. a *Valami vonz bennünket* c. cikkben.

⁵⁶ Bukaresti magyarok a Szűzanyánál. *Bukaresti Magyar Közlöny*, II. évf. 6. (18.) szám, 2005. június 9.

- BEKE György – KOVÁCS János
 1981 Bukarest magyar irodalmi élete (címszó), *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, I. kötet, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 297–302.
- BOGDÁN Zuzsanna
 2005 Bukaresti magyarok a Szűzanyánál, *Bukaresti Magyar Közlöny*, II, 6 (18), (július) 9.
- DEMÉNY Lajos
 2006 A bukaresti református egyházköztség és a magyar iskola a 19. század első felében, *A Bukaresti Petőfi Művelődési Társaság Értesítője 1998–2005*, Tipoholding S. A., Bukarest, 116–171.
- DIÓS István (főszerk.)
 1994 *Magyar katolikus lexikon*, II, Szent István Társulat, Budapest.
- HENCZ Hilda
 1995 Bukaresti magyar sajtó a XIX. században, in: Kiss Jenő (szerk.): *Örökség és feladat. Tanulmányok romániai magyar könyvekről, könyvtárakról*, EMKE Könyvtári Szakosztályának kiadása, Sepsiszentgyörgy, 112–139.
 2005 Presa maghiară bucureșteană (1860–1941) /Varianta prescurtată/, *Materiale de istorie și muzeografie*, vol. 19, București, 9–111.
- KERTÉSZ József
 1913 *Tíz év a romániai magyar misszióban*, Stief Jenő és társa, Kolozsvár.
- KOVÁCH Géza
 1996 Magyar élet Bukarestben a XIX. század második felében, in: Uő (közéteszi): *Magyar élet a régi Bukarestben*, ELTE BTK, Budapest, 7–35.
- MIKECS László
 1989 *Csángók*, Optimum Kiadó, Budapest. (eredeti: 1941.)
- MOHAY Tamás
 2004 Kájoni Jánostól Márton Áronig: Kétszázötven év a csíksomlyói pünkösdi búcsújárás alakulástörténetéből, in: Pócs Éva (szerk.): *Ritus és ünnep az ezredfordulón*, L'Harmattan, Budapest–Marcali Városi Helytörténeti Múzeum, Marcali, 221–243.
 2007 Vonzáskör változásban: búcsújárás Csíksomlyóra, *A Csiki Székely Múzeum Évkönyve 2006*, 273–324.
- NAGY Sándor
 2000 *A regáti magyarság, Tanulmány a havasalföldi és moldvai szórványmagyarságról* (Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Sz. Nagy Csaba, Demény Lajos utószavával), Kalota, Kolozsvár–Zé Kvk., Sopron.
- OBERDING József György
 1940 *Az óromániai magyarság, A m. kir. Erzsébet Tudományegyetem Kisebbségi Intézetének Kiadványai 11*, Taizs Nyomda, Pécs.

Maghiarii bucureșteni la pelerinajul din Șumuleu-Ciuc

(Rezumat)

Bazat pe presa contemporană și pe memorii, lucrarea prezintă pelerinajul maghiarilor din București cu ocazia de Rusalii la Șumuleu-Ciuc, începând din 1900. În primele decenii studiate în București au trăit aproximativ 25 de mii de maghiari, în bună parte romano-catolici. Atracția locului tradițional al pelerinajului din Șumuleu-Ciuc oferit Mariei în secolele XVIII–XIX, la început s-a extins numai asupra Secuimii, apoi, în a doua parte a secolului al XIX-lea și asupra altor zone catolice maghiare din Transilvania. Pelerinii din București au fost organizați de Asociația Regele Sfântul Ștefan, fondată de meșteri înstăriți în anul 1900 sub conducerea preotului romano-catolic János Bálinth. În pelerinajul lor organizat până la primul război mondial au luat parte de obicei în jur de 100 de persoane. După o perioadă mai lungă, din 1990 romano-catolicii bucureșteni organizați în grupuri iau parte din nou la pelerinajul din Șumuleu-Ciuc, în fiecare an. Revenirea cu aceste ocazii pe fostul pământ natal îi ajută în exprimarea și susținerea identității etnice și confesionale.

Hungarians from Bucharest on the Pilgrimage of Șumuleu-Ciuc

(Abstract)

Based on contemporary press and memoirs, the paper presents the Pentecostal pilgrimage of the Hungarians from Bucharest in Șumuleu-Ciuc, starting with 1900. In the first studied decades there were approximately 25.000 ethnic Hungarians living in Bucharest, partly of Catholic religion. The attraction for this traditional place from Șumuleu-Ciuc offered for Mary in the 18th-19th century, expanded first in the Szekler region, and in the second part of the 19th century in other Catholic, Hungarian regions of Transylvania, as well. The pilgrims from Bucharest were organized by the Association of Saint King Stephen founded in 1900, mainly by weel-of craftsmen and led by the Catholic priest János Bálinth. Approximately 100 people participated on their pilgrimage, organized until World War I. After a longer period, since 1990 the Catholics from Bucharest have participated each year at the pilgrimage in Șumuleu-Ciuc. Their return to homeland and the common feasting of Pentecost help them in expressing and maintaining their ethnic and confessional identity.

Függelék

1. Nagy István: Megyünk Máriához

Romániai Magyar Néplap, I/21. sz.
1900. május 27., 4. oldal

Kilenc száz éve már annak,
Keresztnek hódol a magyar,
Hogy vége a pogányságnak
Vajk vezér országában.
Az eretnekség irtója
Lett Vajkból, Szent István király
Csekély néppel ment ellenük,
Vérontásig harcolt velük.

Szent királyunknak fejére
Koronát helyezett az ég,
Mít reménye felett nyere
S rá szent esküvést is esküvék.
Meg is tartá adott szavát,
S érte kivonta szablyáját;
Ezért maradt áldott keze
Mai napig meg épségben.

Mi, kik e szent társulatba
Jelenben beiktattatunk,
Szűz Mária oltalmába
István útján folyamodunk.
Ő ajánljon be münket is
Máriának oltalmába,
Hogy nézzen kegyesen reánk
Külföldre szakadt árvákra.

Szent István gyermeki vagyunk
E perctől amíg csak élünk,
Szent hitünk mellett harcolunk
S ha szükség érte elvérzünk.

Meg nem rettent minket ki se
Él a magyarok Istene;
S ki védte István királyunk,
Minket sem hagy el, jól tudjuk.

Szent hitünket élesztani,
Harcolva is megtartani,
Szent hitünknek gyalázóit
Bármi módon lealcázni.
Harcra szállni a keresztrel,
Mint szent királyunkkal népe,
Ezt fogadjuk, s meg is tartjuk,
Hogy királyunkhoz juthassunk.

Jöjjetek hát! tömörüljünk
Férfiak, gyermekek és nők,
Álljon a szent kereszt alá
Ki hiszi az üdv szent tanát.
Menjünk el a szent búcsúra,
Erdélyhoni Csík-Somlyóra,
Ott kérjük az Isten anyját,
Magyaroknak pátrónáját.

Hit, remény és láng szeretet
Vezúvkép lobog keblünkben,
Ez érzés vezet tehozzád,
Mária, jó édes anyánk!
Arra kérni – eszközöld ki
Fiadtól a szent kegyelmet,
Hogy majd életünk alkonyán
Honi hant boruljon reánk.

Bukarest, 1900.
Nagy István aszt.-mest.

2. Bálinth János: Az első búcsújárás története

Bálinth János 1901, 41–48.

A szövegközlés során a helyesírást és központozást a mai alakra hoztuk.

Elérkezett végre a jelzett indulás reggelen. Pünkösdi csütörtökén reggel telt meg a Baratzia templom udvara utazók és kísérekkel, 5 órakor a zárandoklat vezetője, Bálinth János szentmisét olvasott, a mise végén felhangzott a „Jöjj el szentlélek Isten” magasztos himnusz, minek végeztével az állomás felé indult a csoport. Az egy csoportban indulók mintegy 90-en elfoglalták a számukra a Román Vasúti Igazgatóság által engedélyezett 3-ad osztályú kocsit (megjegyzem, 4 frankot fizettünk, tehát 50% volt engedve), amiről a zárandokok mindig is hálás kegyelettel fognak megemlékezni.

Nyolc óra néhány perckor zakatolt a vonat, s nemsokára a garát ellepő magyarok csoportja el volt válva, mert a kikísérők száma, nem nagyító, ha azt mondom, meghaladta a 200-at, szent énekek s a rózsafüzér közös imádkozása közt érkezett a csoport Predealra.

A román részen érkezett a csoport, míg megkezdődött az átbocsátás, s aztán a magyar fináncok buzgó munkája, a szimatolás.

Jellemző az egyik magyar vámhivatalnok kifakadása a vezetőhöz: „Minek való az ilyen zárandoklat, ülnének ott, s dolgozzanak, hisz úgy is szerethetik a hazát, ha soha nem látják.” Mire a vezető csak annyit jegyzett meg a szász Atyafinak, „úgy látszik az úr látja, de mégsem szereti – elég kár, hogy a kenyerét eszi”.

Egy egyszerű, de díszes koszorút* (*jegyzet hozzá: Később Seier Németh Ignác, tekintélyes virágkereskedő a Calea Victorián a királyi paláttal [palotával] szembe, árát /50 frank/ nem fogadta el*) is vitt a csoport Honunk Nagy Asszonyának, Máriának kegyelete jeléül. Ez sem kerülte el sorsát, mert a testvéries szeretet fejében 11 magyar forint 22 korona vámot fizettek érte, megfizettük, mert annak volt szánva, kinek Anyai palástja 900 év óta védi édes hazánkat, melytől bár távol élünk, de amelyet igazán szeretünk.

A hivatalos nyereség másképp nem hűtötte le vágyódásunk, sem a zöld szász gúnyos megjegyzése. De miképp is, mikor már a haza élető szellője lengett át. Legfeljebb egy nehéz sóhaj tört fel a jobbak szívéből, hogy a magyart gyűlölő ilyen idegen szívja hazánk balzsamos levegőjét, s eszi kényelmesen kenyerét, míg sok, a haza szeretetétől lángoló szív külföldön senyvedni kénytelen. *A sors, a sors, a sors!!!*

Így esett túl a bukaresti magyar katolikus zarándok csoport az átszállás nem egészen kényelmes sorompóján, s indult aztán a kitűzött cél felé.

Este 9 órakor Brassóban volt a csoport, elszállásolta magát a „Fehér-ló” vendéglőbe, hol a később indultak is csatlakoztak hozzájuk.

Legelső dolog volt átvenni az új keresztet, amit az udvaron, mikor feltűztek, mindenki kárpótolva lett eddigi fáradtságáért.

Reggel 5 órakor a már most kézbe vett jelvénnel örömmel indult a mintegy 120-ra szaporodott csoport „Csík-ország” felé.

Ha eddig egyhangú is lett volna az utazás, most már nem volt az. Felhangzott az örömeinek a búcsújáróknak ajkain „Szülőföldem szép határa, Meglátalak valahára” énekelték oly szent lelkesedéssel, amilyennel csak a honába visszatért magyar tudja énekelni.

Aztán a csíki állomáson meg-megállott a dal; elhalt az áhítat imája az ajkakon s felváltotta a mindenütt felhangzó örömköltés: édesapám, anyám, testvérem! fiam, gyermekem, leányom; mert hát rég egymást nem látott szülők, gyermekek, testvérek, rokonok borultak egymás kebelére. Így volt ez minden egyes alcsíki állomáson, mert hát mindenütt vártak valakit a bukaresti hazatérők közül. De azért dicsérettel említtem meg, hogy a zarándokok nem maradoztak el a szülőfaluknál, sőt, sok csak intett szeretteinek s haladt a vonattal a közös édesanyához, Máriához. Végre egy utolsó jelszó, *Csíksereda*, leszálltunk, s pár percet áldoztak a Felcsíkhöz tartozók is szereteteik viszontlátásának, mialatt a jelvényt feltűzték, s a vezető pap egyházi ruhát öltött, hogy szép rendben, ima-, és énekszóval, gyalog vonuljunk a kegyhelyhez, esedezni kegyelemért Máriához.

Szép volt a menet, nem a nagy sokaság miatt, hanem széppé tette a lelkesültség, mi az arcokon sugárzott.

A menet előtt vitték a busásan levámolt *koszorút* a Mária-szoborhoz Nagy Irén és Ütő Karolina kisasszonyok, ezt követte az impozáns kereszt, melyet Csík-szentgyörgyről 30 év előtt eltávozott Mihály Antal és fia, Gyurica, ki a külföldön is jó magyarnak született és nőtt fel, Csík-szentimréről való Farkas Ignác emeltek a szent hely felé. Őket követték virágfüzérrel a keresztanyák: *Boga Tamásné* és *Farkas Ignácné* úrasszonyok.

A menet közepén haladt az Egyesület patriarchális alakú elnöke, Boga Tamás, ki tekintélyes kocsigyáros az idegenben, s méltán lehet büszkesége *Kozmás* községének.

A menetet a nemrég hazatérő lett, volt Szent Ferenc rendi áldozár, két év óta Bukarest misszió egyházmegyei pap, Bálint János (P. Ágoston) vezette.

A két év előtt eltávozottra még a rokonai is alig ismertek reá. Keserves tapasztalás jutott ez alkalommal a vezetőnek; hogy míg ő első tekintetre mindenkit megismer, addig őt nem ismeri senki. Nem baj, ő is vigasztért jött vissza, nem az emberekhez, hanem Máriához, a kegyelmek és vigasztalások mennyei királynéjához.

Épp azért elfeledte e percben a múltat, mikor látta a kettős sugár tornyú templomot, melynek falai közt Szt. Ferenc gyermekei nagy gondnal századok óta őrzik a székely nép e legszentebb ereklyéjét.

Pénteken d. u. 1 órakor már a kolostor díszes templomában ott térdelt az áhítatos csoport a kegykép előtt. Aligha egy szem is száraz maradt az ihlet e pillanatában az öröm édes könnyeitől.

Áhítatosság után a figyelmes községi elöljáróság Márkos Dénes községi bíró vezetése alatt vette gondjai alá a nem várt, de annál nagyobb örömmel fogadott testvéreket, gondoskodtak az elhelyezésekről, szóval nagy testvéri szeretettel fogadták a hazatérteket, amiért e helyen is hála és köszönet; úgyszintén Fehér Antal főszolgabíró úrnak, ki kitüntető figyelemmel szórakoztatta a bukaresti *kereszt-alját* a búcsújárók ezrei közt. (A jelen volt áhítatoskodók száma 10–15 ezerre tehető).

Pünkösöd szombatja:

E nap nagy szerencse érte a távolról hazazarándokolt csoportot, mert küldöttségét Erdély nagy nevű püspöke, Gróf Majláth G. Károly kitüntető atyai szeretettel fogadta s megígérte a küldöttség tagjainak kérése teljesítését, hogy *új díszes kereszt lobogójukat* (**jegyzet hozzá:* A kereszt „Szűcs és társa” műintézetében készült Budapesten, művészies kivitele minden alkalommal csodálatra ragadja most is Bukarest utcáin a szemlélőket) fel fogja még aznap szentelni.

A küldöttséget Bálinth János római katolikus missziós pap vezette excellenciája elé – részt vettek Boga Tamás társulati elnök, Mihály Antal, Ábrahám György ifb., Molnár Lajos, Ferenc Lajos, Botos József és Galló József urak. 10 órakor kezdetét vette az isteni tisztelt.; az új kereszt alatt örömmel sietett a csoport a templomhajón át a szentélybe, ahol a mise végén a *kegyes Főpásztor* megáldotta a keresztet és a keresztet és a kereszt-képekre, Magyarország Királynéja Mária, Szent István apostoli királyra hivatkozva szívek mélyéig ható szavakban buzdította hazalátogató gyermekeit a vallás és a honszeretet megőrzésére.

E nap körmeneti részvétellel délután véget ért, a csoport tagjai gyónásaikat siettek végezni, hogy másnap pünkösöd napján az Úr oltárához járulhassanak; néhányan pedig a *bérmálás* szentségének felvételére készültek hétfői napra.

Hétfőn a bérmálás szentségét szolgáltatta ki a *főpásztor*; mikor a hazatértekből is a *mege erősítés szentségét* nagy lelki örömmel vették fel, Boga Tamás társulati elnök, Mihály Antal, Farkas Ignác, Farkas Ignácné, Meskó Jánosné, Meskó Gizella és ifj. Brezula Antalné, ki ez nap lépett vissza a katolikus egyházba.

Részt vett a búcsújáró csoport a római katolikus főgimnázium fényes ünnepén is, hol a hazatértek, úgy a tanári kar, mint az ifjúság részéről nagy előszeretettel fogadtattak.

A csíksomlyói ünnepségek lezajlása után ki-ki rokonai látogatására sietett szerte, Felső-, Alsó-Csík, Kászon és Kézdi-szék felé. A csíkiak kedden visszajöttek Somlyóra, részt vettek a Szt. Antal búcsún is, s aztán csütörtök tüzetet ki a visszaindulás napjával.

Ezalatt aztán épp kitelt az időből, hogy az alcsíki szülöttek a bucaresti magyarok kegyelet emlékét is meglátogathassák – ott a Nyerges-tetőn.

Meg is hozták a kegyelet áldozatát, Bardocz István plébános úr és az alcsíki tanítói kar több tagja közreműködésével magasztos kirándulást rendeztek; a megemlékezés hervadatlan babérkoszorújával adózva a magyar haza szabadságáért elvezett *hősöknek*.

Végre elérkezett a nem várt indulási nap, *csütörtök*.

A sorsüldözöttek – ismét „Mária” lábaihoz borultak, búcsúimát rebegtek ajkaik a szűz anyához, szóval elbúcsúztunk „*Honunk nagyasszonyától*”, a búcsúzás alatt megindult a könnyek árja a szemekből, hogy folyjék aztán unos-untalan érte; szép hazánkért s honn maradt szeretteinkért.

Érzékeny könnyek közt bontakoztunk ki szereteteink ölelő karjai közül; tán éreztük, hogy ez az utolsó ölelés – ez az utolsó forró csók lehet sokaknak attól, kit szerettünk. (*jegyzet hozzá: Ekkor búcsúzott el utoljára szerető édesanyjától a vezető pap is, kit fiának hontalansága fektetett sírjába)

Megindult a vonat, s egyelőre méla andalgás közt vitte tovább a levert csoportot, míg végre Mihály Antal felrázta a kedélyeket, s szíve mélyéből kezdte énekelni az igazi honfi búcsúzó szavait.

Szülőföldem szép határa
Meglátlak-e valahára
Ahol állok, ahol megyek
Mindenütt csak feléd nézek.

Ha madár jön, tőle kérdem
Virulsz-e még szülőföldem?
Azt kérdezem a felhőktől
Azt a suttagó szellőktől. stb.

Mindenki sietett vele elzengeni a búcsúdalt, sokan közülünk akkor utoljára a haza szent földjén.

Brassóban rövid megállás után tovább folytattuk utunkat. Pénteken 11 órakor már itt voltunk idegen otthonunkban – vártak a honn maradt testvérek, együtt siettünk az Isten-házába (a Baratzia egyháza), bezártuk a zarándokutat, a vezető lelkész hálaímaja, a „Téged Isten dicsérik” eléneklése után abban a tudatban, hogy áldást vettünk az Úrtól, széteszött a búcsúcsoport.

Vajha mindannyian a hitünkhozi ragaszkodás és honszeretben is megerősödvé oszlottunk volna szét.

A búcsújárás emlékét a mellékelt képpel is megörökítette a nemes lelkesedés, de álljon még itt nevük is azoknak, kik az első búcsújárás részesei voltak.

Az első búcsújárók nevei 1900-ban

Bálinth János rk. lelkész	Bálinth András	Ötvös Mária	Susster Nina
Boga Tamás társ. elnök.	Gergely Ignác	Bartos Mihályné	Bene Imre
<i>Bóga Tamásné úr a.</i>	Barabás Teréz	Kelemen Teréz	Lósa Lajos
<i>Farkas Ignáczné úr a.</i>	Botár Péterné	Szász Gizella	Bartalis Regina
<i>Nagy Irén k. a.</i>	Botár Árpád	Ábrahám György és neje	Sárosi Péterné
<i>Útő Karolina k. a.</i>	Toth... Katalin	Galló József	Nagy Gizella
Mihály Antal	Volnert Mária	Ferencz Lajos	Nagy Etelka
Tamás György	Spleis Károly	Botos József	ifj. Brezula Antalné
Lakatos Trézsi	Fánta Miklosné	Salamon Károly	Meskó Jánosné
Kedves Roza	Kicsi Borbára	Pichler Ferencz	Antal Albertné
Cseke Sándorné	Bálint Péter és neje	Broser Vilmos és neje	Köpe Klára
Cseke György	Balló Erzsébeth	Zsigmond Istvánné	Jancsó Péterke
Cseke Eliza	Fülöp Pálné	özv. Kajtár Jánosné	Ferencz Mihály
Kiss Dávid és neje	Váta Mária	Czakó Antal	Opra András
Kiss Ferencz	Farkas Ignác	Domokos János és neje	Opra Andrásné
Kovács Róza	Lengyel Julianna	Szebeni Pál és neje	Csomortáni Bálint
Ambrus Róza	ifj. Molnár Lajos és neje	Pál Liza	Csomortani Bálintné
Útő Gáborné	Kristó Veró	Fodor Nándorné	Szálbanovici Félixné
Útő Gábor	Kristó Katalin	Birta Anna	Katona Albertné
Both Erzsébet	Imre Mihályné	Kiss Andrásné	

Ezek csak a csoport utazásában részt vevők, a privát jövők száma is megközelítette a 60-at. Szóval igen szép csoportban vált ki, az óriási csoportban a bukaresti kereszt alja.

1901-ben szintén részt vettek a bucaresti magyar kat. a csíksomlyói pünkösdi búcsún, mintegy 80 személy, Bálinth r. k. lelkész vezetésével.

3. Kőmény Gyula: Kirándulás a Nyerges tetőre

Romániai Magyar Néplap, 1/25. sz. 1900. június 24., 3–4. oldal

A bukaresti 'Szent István király gyermekei egyesület'-nek tagjai Csík-Somlyóra a Mária kegyképhez zarándoklásuk alkalmával elmulasztathatlan kötelességüknek tartották egyúttal a Csík-Kozmás község határán fekvő Nyerges tetőn a bukaresti magyar honfiak által 1848-asi dicső honvédek emlékére létesített honvéd-emlék oszlopot meglátogatni, magyar nemzeti érzésüknek szép jelét adni, és a 48-as félistenek dicső emlékét éltetni. Már Csíksomlyón a búcsú alkalmával is lehetett hallani a kozmási nép ajkán, midőn a többi nép bámulta a bukaresti magyarokat és szép lobogójukat: Igen ám, ezen úri emberek hozzánk is eljönnek a Nyerges tetőre. És csakugyan úgy is lett. Boga Tamás 'Szent István király gyermekei egyesület'-nek elnöke több tagtársával június 5-én pünkösöd harmadik ünnepén lejött Kozmásra és itt a helybeli plébánossal rövid értekezletet tartott, melynek eredménye az lett, hogy a plébános a szentmise végeztével kihirdette a népnek, hogy d. u. 2 órakor nemzeti színű zászló alatt kivonulás lesz a Nyerges tetőre.

Délután 2 órakor a nemzeti lobogó alá vagy 4–500 ember sorakozott. A cigány-zene „Rákóczi”-ja és „Honvéd induló”-ja mellett haladt ki a menet a 48-asi mártírok által megszentelt helyre. Itt az ünnepély a műsor pontjai szerint kezdetét is vette.

1. Megnyitó. Tartotta Bardócz Tamás kozmási róm. kat. lelkész. Megnyitójában megemlékezett a 48-asi dicső honvédekről, dicső csatájukról, az ármányról, mely lesújtá őket, de az erkölcsi győzelemről is, mely minden 48-asi hős veteránt az égbe emelt.

2. „Isten áldd meg a magyart” Kölcseytől. Énekelte a vegyes kar.

3. „Talpra magyar!” Petőfitől. Szavaltta Kőmény Gyula, kozmási tanító.

4. „Árpád apánk”. Énekelte a vegyes kar.

5. „A gólyához” Tompától. Szavalta Balázs Gyula III. éves tan. jelölt.
6. „Az én hazám”. Énekelte a vegyes kar.
7. „A hősök emléke” Rudnyánszky Gyulától. Szavalta Péterffy Árpád lázárfalvi tanító.
8. „Szózat” Vörösmartytól. Énekelte a vegyes kar.

Az énekkart Balló Imre kozmási kántor-tanító vezette.

Minden egyes darab nagyon jól sikerült.

A vén hegyeknek, mely 1848-ban annyi ágyúdörejt, puskaropogást, kardcsörgést, halálhörgést hallottak, jól esett egy kevés nyehé dalt is hallaniuk, mely sebeiknek – mert sok sebe van azoknak, sok ágyúgolyó fúródott oldalukba – balsamként hatott.

Szavalaikkal az előadók, noha nem sok idejük volt a készülhetésre, tetszést nyertek. Péterffy Árpád szavalatában az emlékezet szárnyán bejárta a holtak sírjait, előidézte a hősokeket és nagy tetteiket szemléltette. Balázs Gyula és Tompa Mihály allegorikus költeményével a 48–49-esi szabadságharc után a magyar nemzet elnyomatását, mélabúját, szólásszabadságának elvesztését tárta szemünk elé.

A műsor végeztével a kozmási lelkész megköszönte a bukaresti „Szent István király gyermekei egyesület” tagjainak szíves fáradozását, elismerte és méltatta valláserkölcsös és magyar nemzeti érzésüket s őket ezen nemzeti karakter kibomlott zászlója alá való sorakozásra és annak előbbre vitelére buzdította.

Végül „Fiúk, az Isten áldjon meg, Én is iszom, igyatok”-at intézte a plébános a néphez. Ennek is megvolt a hatása. Hantra dültek s mindnyájan jóízűen lakmároztak ott, hol őseink kétségbeesett harcot vívtak, szívták a jó fenyőillatot ott, hol őseink lőporfüstöt nyeltek, hol őseink porai nyugszanak. De ez nem tudható be vétekkül, mert hisz ezen szokás is ősi. Nem táncolt-e Kinizsi is a kenyérmezői diadal helyén? De igen, mégpedig milyen furán! A Nyergestető is győzelem, mégpedig erkölcsi győzelem helye...

A nap a Mitács hegyre hajtá a fejét, sorakozásra inté az elnök az ünneplőket. A hosszú kocsisor megindult. A nyergesi kígyós úton leereszkedve, a mezőn nagy porfelleggel hagyva maga után, Kozmásra ért a menet. Itt a főtéren egy pár nemzeti dalt énekelt, mely után csendes lakásukba vonultak a jelenvoltak.

Én, ki szerencsés valék azon napi eseményeket szemlélni, hálát adok az Istennek, hogy Ő a bukaresti magyar honfiakba annyi valósi és nemzeti érzést, annyi akarat és tetterőt öntött, hogy az, az idegenben oly sok megpróbáltatások között és után is kifogyhatatlan. „Csak nem fajult el a székely (magyar) vér. Minden cseppje drága gyöngyöt ér.”

Isten éltesse a bukaresti magyarokat, hogy éleszthessék a szívükbe oltott magyar nemzeti érzést és hazaszeretetet, hogy ők egykor a Kanaán földjére, szép Magyarországra legkisebb gyökerestől átültetődjenek.

Kömény Gyula, Csík-Kozmási tanító

4. (Bukaresti búcsúsok Somlyón)

Csikmegyei Híradó, I. évf. 23. sz. 1900. június 6., 4. oldal

„Nagy feltűnést keltettek a pünkösdi búcsún a bukaresti székelyek. Bálint Ágoston és Boga Tamás elnök buzgólkodásából mintegy kilencvenen jöttek el Bukarestből. Ez alkalomra még odahaza megalakították ’Szent István gyermekeinek búcsús egyesületét’, s ennek jelvényével tartották péntek de. bevonulásukat. Hoztak magukkal gyönyörű keresztet, melyet szombat de. szentelt fel gróf Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök úr. Hogy Mária iránti kegyetes ragaszkodásukat kifejezzék, egy pesti cégtől ajándékba kapták. Nem mulaszthatjuk el ezen úton is kifejezni hálánkat a román kormánynak, mely búcsúra jövő atyánkfainak 70%-os vasúti kedvezményt adott. A körmenetek alkalmával búcsúsaink kitüntető figyelemben részesültek. Hétfőn igen sokan bémálkoztak meg közülök. Csütörtökön hajnalban indulnak haza, s a kereskedelmi miniszter úrnál a megye részéről megtétettek a lépések, hogy Predealig vasúti kedvezményben részesüljenek. Szívünk melegével üdvözljük ide haza őket, s kívánjuk, hogy egy év múlva még nagyobb számban jöjjenek haza. A megyei alispán urat, mivel érdekeiket oly melegen karolta fel, tisztelet és elismerés illeti meg.

5. Romániai székely testvéreink. Dr. B. I.

A Csíki Híradó közleménye

Romániai Magyar Néplap, I/26. sz. 1900. július 1. 2–3. oldal

A megélhetés nehéz gondjaitól üzve már régóta keresi fel a székely Romániát. A haza nem tudott elég kenyeret adni, másutt kellett utána nézni a megélhetésnek. A székely közmondásos életrealitása, szorgalma biztosította, megszilárdította állását az idegenben is. Amennyi gáncs illeti meg sok esetben a nőket, annál nagyobb a férfiak érdeme, kik a magyar iparnak jó hírnevet szereztek.

Idegenbe szakadt atyánkfiai nem csak künn szereztek elismerést, hanem szülőföldjük méltánylására is nagy érdemeket szereztek. Majdnem 50 évig állott jeltelenül az a hely, hol Tuzson maroknyi csapata Leonidásként szállott szembe a tízszeres muszka-osztrák sereggel s a Nyerges tetőt második Thermopilaevé avatta. És íme, míg idehaza közömbösen néztük a szabadság-harcunk félisteneinek vérértől megszentelt hantokat, azalatt odakünn a bukaresti székely véreink hozzák össze filléreiket, s állítanak idehaza emléket a Nyergestetőn. Egyszerű iparosok, Ábrahám István és Boga Tamás az intézők, s az egybegyűlt fillérekéből díszes emlék hirdeti székely véreink igazi hazaszeretetét. Büszkék lehetünk rájuk, hogy ügyüket mi is szívünkön hordozzuk.

Amióta Bálinth J. egyik bukaresti baratziai magyar pap, azóta székely véreink szervezkedése még erősebb, összetartozandósága még szilárdabb. Ami még eddig nem történt, az idén – mint a lapokból olvasható volt – kereszt alatt jöttek el a pünkösdi búcsúra, olyan kereszt alatt, mely közel 700 koronába került. Szívünk melegével üdvözlöttük őket idehaza. Hogy megkönnyítsük útjukat, miután a román kormány 70%-os vasúti kedvezményt adott, idehaza is megtétettek a lépések a kedvezményes vasúti jegyek érdekében, de a kereskedelmi miniszter nem adta meg. E körülmény ne kedvetlenítse el székely atyánkfiait; sokan vagyunk, kik azért tárt karokkal fogadjuk, ha a honi föld határát átlépik.

Tudomásunk van arról is, hogy a somlyói Saluator-kápolna közelében díszes márványkeresztet fognak állítani, s e tekintetben már a kezdeten is túl vannak.

E tényeket azért soroltuk fel, hogy kellőképpen láthassuk székely testvéreink életrealitását. „Segíts magadon, az Isten is megsegít”, azt tartják a közmondással. Jóformán valamennyien tagjai a bukaresti betegsegélyző, temetkezési és közművelődési egyesületnek, melynek alapszabályairól közelebbről emlékezünk meg. Ők maguk gondoskodnak ezenkívül, hogy legyen, mi az összetartás hatalmas tényezője.

Lapunk megindulásakor felkérte volt a székelyföldi kiadókat, hogy lapjaikat Bálinth János lelkész (Bukarest, Baratzia) címére ingyen küldjék meg, így székely atyánkfiaiunk nemcsak újsággal kedveskedjünk, hanem bennük ápoljuk a honvágyat, hazaszeretetet. Szomorúan kellett tapasztalnunk, hogy e felhívásunk csak a pusztában hangzott el. Székelyföldi lapjaink egyszerűen szó nélkül hagyták e felhívást, tudomásul sem vették, annál kevésbé küldöttek példányokat. Ha 20–25 ezer székely (csak Bukarestben) nem érdemel meg ennyit, akkor a székelység iránti közönyösséggel elsősorban csak magunkat vádolhatjuk. Akkor lehetünk minden egyéb, csak nem igazi székely újság. Azt hisszük, hogy egy ingyen példány, melyet Bálinth örömmel osztana ki híveinek, nem okozna egy székely laptársunknak sem rettenetes költséget. Elismerést és követést érdemelnek a *Csiki Lapok*, melyek kiadója így cselekszik, legyen szabad remélnünk, hogy a többi is követni fogja.

Miután elmaradtak a honi újságok, Bálinth maga teremtett helyzetet, megindította a *Romániai Magyar Néplapot*, melynek homlokzatán a magyar és román címerek legjobban kifejezik a romániai békés egyetértést. Ez újság házi lapja székely testvéreinknek, ez adja nekik az eszmét, ez inti, buzdítja folytonosan összetartásra és táplálja bennük a hazaszeretetet és hozza létre a közös, együttes működés szép eredményeit. Öröm látni e nagy munkálkodást, melyekért Bálinth nemcsak a székelység, hanem a haza háláját is megérdemli, s rászólgál arra, hogy működését idehaza is méltányoljuk s felkaroljuk.

6. Búcsújárások és búcsújárók

Romániai Hírlap, III. évf. 36. sz. 1909. május 16. (vasárnap), 1. oldal

A zord tél elmúltával az áldást hozó nyár szokta az embereket kedvre hangolni, hogy a hosszan tartott fogságból szabadon mozgathassanak. Azért tehát a nyári évszak szokott az utazások és kirándulások évada lenni.

Bukaresti egyleteink is fel szokták használni az alkalmat, hogy egy-egy utazással változást vegyítsenek az élet egyformaságában, mert hisz régi latin közmondás szerint 'Varietas delectat'.

Nagy igazság rejlik ama román közmondásban, mely szerint 'nem az tud sokat, aki sokat olvas, de aki sokat utazik'. mert bírói különbség van egy utazás leírásának elolvasása és az utazás tényleges megtétele között, mivel még a legjobb toll által papírra vetett és érdekesen leírt képek is elmosódnak lelki szemünk előtt, míg a saját fizikai szemeinkkel felfogott tárgyak körvonalai majdnem örökké bevésődnek emlékeink lapjára, agyvelőnkbe, és mindig kellemes érzést gerjesztenek, ha egy-egy szép utazásunkra visszagondolhatunk.

Hogy a külföldi utazásoknak instructív értékük van, azt a művelt emberek nagyon jól tudják, és azért a tudomány felkent papjai életüknek nagy részét az idegen népek közt való utazásuknak áldozzák, hogy abból hazájuk számára hasznot merítsenek.

Ha tehát már maga az utazás haszonnal jár, de mily nagy jelentőséggel bír akkor egy-egy hazautazás, pláne miránk az idegenben élő magyarokra nézve, kik a sors szeszély vagy a körülmények parancs szavára kénytelenek vagyunk távol a hazától existenciánkról gondoskodni.

És míg a hithez ragaszkodók felkeresik az egyes csodahelyeket, hogy ott búbánataikra írt találjanak és szenvedéseikben vigaszt keressenek, addig egy csoport magyar embernek Magyarországba, az édes hazába való koronkinti ellátogatása azt a kapcsolatot, mely a szülőföldhöz köti, még szorosabbá teszi, hogy a fajközösséget tettel is dokumentálja.

Nem bírjuk tehát eléggé méltányolni a Szent István Társulat⁵⁷ által a pünkösdi ünnepek alkalmával a csíksomlyói búcsúra évenként rendezni szokott társas kirándulásukat, mert azáltal otthon élő rokonaikkal, barátaikkal való közvetlen érintkezés a talán már bennük szunnyadó fajszeretetet ébreszti fel, és vonzódásukat ama föld iránt kelti fel, hol a költő szavai szerint „élni és halni kellene”, és ha kívülre van is számunkra hely, ahol életünket fenntarthatják ugyan (sic!), de ott csak tengődünk, valódi életet nem élünk, mert hisz örökké igaz marad, hogy: extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita.

Az első magyar királyi szent nevére keresztelt bukaresti egyesület tagjai a jótékonyág nemes gyakorlása mellett soh'se feledkeztek meg a magyar hazafias érzést megtartani, a magyar fajhoz való szeretetet táplálni, és hogy azt még jobban ápolják, szokták rendezni a csíksomlyói búcsújárásokat.

Hogy pedig látható jellel is fejezzék ki hazaszeretetüket, még az egylet zászlóját is a haza földjén szenteltették fel 1900 évben.

A romániai magyarok búcsújáró helye egész Magyarország, és valahányszor időnk és körülményeink megengedik és lábunkat szülőföldünkre tehetjük, mindig egy-egy adósságot rovunk le ama föld iránt, ahol bölcsőnk ringott, és amelyhez rendületlenül hívek maradni akarunk.

Keserves fájdalom a honvágy, melyre ír és balszam csak egy hazautazásban lelhető fel egy időre, amely után aztán könnyebben viselhetjük el az idegen léghőrt, amelybe sorsunk dobott.

Haza! tehát t. olvasónk! Ragadjuk meg a Szt. István királyi Egyesület által nyújtott kedvező alkalmat, hogy lelkünkön könnyebbítve néhány napig a Haza levegőjét élvezhessük, hogy szereteteinket szívünkre ölelhessük!

7. Romániai búcsúsok Magyarországon

Útra kelt a zarándokok csapata

Romániai Magyar Újság, I/43. sz. 1909. május 29. (szombat), 4. oldal

Lélekbeli megtisztulásról ritkán tehet az ember olyan tanúbizonyságot, mint búcsújárás idején. A búcsújárással alkalmat ad a katolikus vallás minden hívőjének arra, hogy vezekeljen hibáit s külsőleg is kifejezést adjon tisztultabb, egészségesebb, Istennel tetszőbb gondolkozásáról, amely erős oszlopa leendő a megjavulás, az erkölcsös élet alapjának.

⁵⁷ Elírás, helyesen: ... Egyesület.

Romániai róm. kat. magyar híveink évről évre ápolják a búcsújárások iránti ragaszkodó érzelmet, amelyet a csíks megyei katolikus honfitársak hoztak magukkal és terjesztettek szét Romániában. A régi időkben, mikor alig volt valaki, aki katolikus vallású honfitársainknak lelki szükségletét ellátta volna, búcsújárásról nem beszélhettünk. Szerteszéledt a magyarság. Egymásról csak a legközelebbi rokonok és szomszédok tudtak. Nem volt senki, aki a vallásos vagy társadalmi egységességre sürgetett volna. Mindenki érezte, hogy ez rosszul van így, s hogy egyesülni kell.

Aztán egyszer csak elhintette valaki a magot, és Románia minden részében megindult a katolikus magyarok tömörülése. Mi követte volna ezt, mint az egyházalakítás, s ma már nincs számottevő helye Romániának, ahol a magyar katolikusok lelki vigaszukat, lelki szükségleteik kielégítését föl ne találnák.

Ezzel egy időben megindult a társadalmi szervezkedés is. Katolikus körök és egyesületek alakultak és megalakult többek között a bukaresti Szent István Egyesület, azon alapelvvel, hogy a katolikus vallás szokásait, eszméit lobogójára tűzi, s eminens feladatai közé sorolja. E feladatok pontjai között legelső sorban állott a hazai búcsújárások szervezésének feladata, melyet évről évre nagy lelkesedéssel és sikerrel meg is old. Ettől kezdve már rohamosabban terjedtek az eszmék s mind nagyobb és nagyobb csoportok gyülekeztek a búcsújárók egyházi lobogója alá.

A bukaresti Szent István Egyesület ebben az évben is nagy csoportot szervezett. A csoport tagjainak száma meghaladja a százat. Mind katolikus honfitársak, akik a csíksomlyói (sic!) híres templomban mondanak el egy-két imát bűneik bocsánatára. A búcsúsok úgy a román mint a magyar államvasút vonalain kedvezményes árú jegyekkel utaznak. Otthon szeretet fogadja őket. Ez a szeretet a vallásosságának és a szülőföld iránti ragaszkodásnak szól, amelynek olthatatlanul kell lobognia minden romániai magyar lelkében.

8. Kik mennek Csíksomlyóra?

Összeállították a névsort. – Száznál több résztvevő

Romániai Magyar Újság, II/34. sz. 1910. május 12. (csütörtök), 4–5. oldal

Mint fennállása óta minden évben, úgy az idén is nagy búcsújárást rendez a bukaresti Szent István Egyesület Csíksomlyóra. Ezekon a búcsújárásokon rendkívül sokan szoktak részt venni. A jelentkezők száma rendszerint meghaladja a másfélszázat is.

Az idén szintén igen népes lesz a Bukarestből Csíksomlyóra ránduló csoport. Még mindig folynak a jelentkezések. A csoport pénteken délután 3 órakor indul el a predeáli vonattal. Kedden délig a következők jelentkeztek a csíksomlyói búcsújáró csoportba.

Husztai János, Zölde Miklós, Farkas Ignác, Ferenc Antal, Hammer János, Hammer Simon, Császár Katalin, Dénes Borbála, Buka Regina, Lajos Anna, Lajos Mária, Balló András, Lugosi Julianna, Vaszi Anna, Vaszi Róza, Barti Józsefné, Barti Berta, Nagy Mihályné, Nagy Gizella, Barta Mária, Barta Lina, Buna Sándor, Balog Amália, Szentes Marika, Vizoli Zsuzsánna, Lános István, Pál Borbála, Bándi Lina, Ambrus Ágoston, Ambrus Ágostonné, Ambrus Róza, György Ágoston és neje, Akó Imre, Kopac Veronika, Veress Mária, Orbán Júlia, Feles János, Száva Lina, Takó Józsefné, Hodorecki Erzsébet, Sáros Lajos, Barabás Sándor és Teréz, Fodor Ferenc, Ferenc Antalné, Pinti Lina, Buna István, Buna Ágotha, Toma Józsefné, Dániel Anna, Gégó Teréz, Veress Róza, Katona Andrásné, Imre Istvánné, Ráduly Róza, Silló József és neje, Dobra Anna, Császár Júlia, Szentes Lotti, Körösi Róza, Lőrinc Borbála, Páncél Anna, Tamás József, Györfpál Mária, Krajcsovics Lajos és neje, Obermajer Ferenc, Smith Mihály és neje, Szőke István, Pál Andrásné, Kulcsás Zsófia, Csorba Anna, Gergely Ignác.

Remélhető, hogy péntekig a jelentkezők száma meghaladja a százat.

9. Katolikus romániai magyarok Csíksomlyón

Mikor lesz a zárándoklás?

Romániai Magyar Újság, IV/35. 1912. május 16. (csütörtök), 4. oldal

A bukaresti Szent István Egylet, mint minden évben, úgy az idén is búcsújárást rendez Csíksomlyóra. Ezzel a búcsújárással, amelynek költségei hihetetlenül olcsók, nemcsak vallásos, hanem hazafias missziót is teljesítenek katolikus magyarjaink, mert olyan nagyszámú csoportot vezetnek ezzel az alkalommal Magyarországra évenként, amelyhez hasonló nemigen szokta máskor hazánkat meglátogatni.

Az idei búcsújárásra is több százan jelentkeztek. Mind szegény sorsú magyarok, akik kapva kapnak az alkalmon, hogy olcsó utazási díjért vallásos meggyőződésüknek és hazafias érzéseiknek áldozzanak. Az egylet most tette közzé a búcsújárás programját. Íme:

A résztvenni óhajtok jelentkezzenek május 22-ig az Egyesület iroda helyiségében Strada Carol No. 83.

Egyesületi tag részvételi díj címen fizet 16 leit, nem tagok 18 leit 50 banit jelvényvel együtt. Csak átmenetre tag fizet 8 leit 50 banit, nem tag 9 leit 50 banit.

Indulás Bukarestből (Gara de Nord) új szerint május hó 24-én d.u. 2. órakor, indul Brassóból május hó 25-én d. e. 5 órakor. Érkezik Csíkszeredába délelőtt 9 órakor. Zászlók alatt fölvonulás Csíksomlyóra.

Körmenet délután 3 órakor, azután elszállásolás.

Pünkösöd vasárnap délelőtt gyülekezés a főtéren.

Körmenet d.-elött 9 órakor, 10 órakor ünnepélyes szentmise. +

Visszaindulás. Csíkszeredából május 31-én délután 1 órakor kiinduló vonattal, amely vonathoz Brassóig minden állomásnál lehet csatlakozni.

Június hó 1-én Brassó város megtekintése.

Június hó 1-én délelőtt 11 órakor indulás Brassóból. Érkezés Bukarestbe este 7 órakor.

A csoportnak külön kocsija lesz, idegen be nem szállhat, s a résztvevők sem más kocsikba.

Fent jelzett időn túl jelentkezők nem vétetnek figyelembe, vagy ha bárhol a vonatról lekésik a csoport tagja: a befizetését elveszti.

Bálinth János.

1862—1905.

Nevezetes esemény a romániai magyarok életében Bálinth János volt bukaresti s később giurgiui lelkész halála. Bálinth hét éven át missziószkodott Romániában s ez idő alatt kétségtelenül eleget tett arra, hogy neve fenmaradjon a romániai magyarság történetében. Őt esztendeig volt Bukarestben a Barátságban a magyarok lelkésze, mely idő alatt küzdelmes életet élt. Forró fajszeretete, hitbuzgalma mindig előre és előre tört, sohasem nyugodott, nehogy elveszítsen egy pillanatot is, a mivel nem szolgálhat missziójának.

Nagy érdemei közé tartozik a Bukaresti Magyar Ujság megalapítása; ez az ujság kezdetleges volt ugyan s több jóakarattal mint szakértelemmel volt szerkesztve, de végre is nyomtatott betű volt, a mely hivatást töltött be. Ő volt a Szent István király egyesület egyik alapítója s első igazgatója, a mely egyesület ma a legszámsabb taggal bíró magyar egyesület Romániában. Olajnyomatú arcképét az egyesület megfestette. Ő volt az, a ki érdeklődést kezdett ébreszteni a romániai magyarság sorsa iránt otthon is s e téren is kétségtelen érdemei vannak. De hát mint minden köztéren szereplő embernek, neki is voltak küzdelmes napjai. Ezek a küzdelmek aláásták gyenge egészségét s valóságos jótétemény volt ránézve, mikor Giurgiuba helyezték át lelkésznek és hitoktatónak.

Szervezete azonban már igen meg volt támadva s két évi lelkészkedés után nagyon fiatalon 45 éves korában meghalt. Illő,

Bálinth János.

hogy a romániai magyarság megőrizze emlékét.

Bálinth János született 1862-ben Csik-Gőröcsfalván, előbb szent ferenczrendi aldozár lett, majd 1898-tól bukaresti pap.

1. kép Bálinth János nekrológja.
Romániai Magyar Katolikus Naptár,
1907, 141.

I évfolyam. BUKAREST, 1900. Junius 17. 24. szám.

**ROMÁNIAI
MAGYAR NÉPLAP**

Ismeret terjesztő társadalmi hetilap.

Megjelenik minden vasárnap. Kéziratok és előfizetések a kiadóhivatalhoz Calea Victoriei 21 küldendők.	Szerkesztőség : Calea Victoriei 21.	Előfizetési feltételek : egész évre 10 frank, félévre 5 frank. — Külföldre egész év 15 frank. — Egyes szám 20 bani
--	-------------------------------------	---

2. kép A *Romániai Magyar Néplap* címoldala, 1900. június 17. „A folyóirat homlokzatán a magyar és román címerek ’a legjobban kifejezik a romániai békés egyetértést” (HENCZ Hilda 1995, 136.)

Romániai hiroadó.

Bucsujárók.

Csütörtök reggel egy 80 személyből álló bucsujáró csoport utazott Csik-Somlyóra a «Szent István kir. gyermekei egyesület» tagjai. Külön csopórtokban is sokan mentek, kik részint Brassó, részint Csik-Szeredában csatlakoznak. A menetben a «Buk. magy. betégs., temelkezési és közművelődési egyesület» is 5 tagu bizottsággal van képviselve.

Csoport-vezető Bóga Tamás társ. elnök. Lapunk szerkesztője Bálinth János rom-kath. pap is a bucsumenettel elutazott. A visszaérkezés csütörtökre van tervezve.

Isten hozza szerencsésen vissza a hazafias lelkü lelki-pásztort szerető hiveivel együtt körünkbe

Megbizás.

A szerkesztő ur távollétére a lap szerkesztésével Badjon Ede ur lett megbizva.

4. kép A Bukaresti Szent István Király Egyesület vezetői (BÁLINTH János 1901, melléklet a 14. oldal után)

5. kép Csiksomlyóra zárandokoló bukarestiek 1900-ban. (BÁLINTH János 1901, melléklet a 46. oldal után)

3. kép Híradás a búcsujárók indulásáról. *Romániai Magyar Néplap*, 1900. június 3. 6.

6. kép Újsághír a búcsujárókról. *Romániai Hírlap*, 1910. május 15. 3.

7. kép A búcsujárás kihirdetése és programja. *Romániai Magyar Újság*, 1912. május 16. 4.

— A csiksomlyói bucsu. Mint minden évben ugy az idén is a Szent István Társulat kezdeményezésére bucsujárás rendeztetett a Csiksomlyón megtartandó bucsura. A bucsujárók Huszti János a Szent István kir. Egyesület vezetése alatt mult pénteken indultak el. Az indén száznál több honfitársunk kereste fel ez alkalommal az édes hazát, hogy honfui érzelmeit ismét felélessze és néhány napot otthon élő rokonai körében eltölthesen. Vezesse a mindenható őket mint a romániai magyarság képviselőit ez utjukon, melylyel a vallásosság gyakorlása mellett hazafiai érzelmeiket is érvényre emelik.

Katolikus romániai magyarok Csiksomlyón.

Mikor lesz a zárandoklás ?

A bukaresti Szent István Egylet, mint minden évben, ugy az idén is bucsujárást rendez Csiksomlyóra. Ezzel a bucsujárással, amelynek költségei hihetetlenül olcsók, nemcsak vallásos, hanem hazafias missziót is teljesítenek katolikus magyarjaink, mert olyan nagyszámu csoportot vezetnek ezzel az alkalommal Magyarországra évenként, amelyhez hasonló nem igen szokta máskor hazánkat meglátogatni.

Az idei bucsujárára is több százan jelentkeztek. Mind szegénysorsu magyarok, akik kapva-kapnak az alkalmon, hogy olcsó utazási díjért vallásos meggyőződésüknek és hazafias érzéseiknek áldozzanak. Az egylet most tette közzé a bucsujárás programját. Ime :

A résztvenni óhajtók jelentkezzenek május 22-ig az Egylet iroda helyiségében Strada Carol No. 83.

Egyleti tag részvételi-díj címen fizet 16 leit, nem tagok 18 leit 50 Baniit jelvényvel együtt. Csak álménetre tag fizet 8 leit 50 bániit, nem tag 9 leit 50 bániit.

Indulás Bukarestből (Gara de Nord) új szerint május hó 24-én d. u. 2 órakor, indul Brassóból május hó 25-én d.-előtt 5 órakor, Érkezik Csikszeredába délelőtt 9 órakor. Zászlók alatt fölvonulás Csiksomlyóra.

Körmenet délután 3 órakor, azután elszállásolás.

Pünkösd vasárnap délelőtt gyülekezés a főtéren.

Körmenet d.-előtt 9 órakor, 10 órakor ünnepélyes szent mise

Visszaindulás. Csikszeredából május 31-én délután 1 órakor kiindul vonattal, amely vonathoz Brassóig minden állomásnál lehet csatlakozni.

Junius 1-én Brassó város megletekintése.

Junius hó 1-én délelőtt 11 órakor indulás Brassóból. Érkezés Bukestbe este 7 órakor.

A csoportnak külön kocsija lesz, idegenbe nem szállhat, s a résztvevők sem más kocsikba.

Fentjelzett időn tul jelentkezők nem vételnek figyelembe, vagyha bárhol a vonatról lekésik a csoport tagja : a befizetését elveszti.

Szócsné Gazda Enikő

A NAGYCSÜTÖRTÖKI ÚRVACSORA

A Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem keretén belül működő Kutatási Programok Intézetének ösztöndíjasaként 2001–2002-ben Csíkdánfalván vizsgáltam az interperszonális kapcsolatokat, és ezen belül elsősorban a Rózsafüzér Társulatok tevékenységét, szokásvilágát elemeztem. Az itt bemutatott dolgozat ennek a gyűjtésnek az egyik kis része.¹

Csíkdánfalva Csíksomlyó vonzáskörzetében fekszik, a híres kegyhelytől 20 km-nyi távolságra. Több mint 3000 lakója túlnyomó többségben római katolikus, akiknek mind mindennapjait, mind pedig ünnepeit erőteljesen átítatja e hithez való mély ragaszkodás.

Cassirer híres megfogalmazása szerint a vallás *nyelv*-nek tekinthető, mivel kommunikációs és ismeretszerzési eszköz.² E tág értelmezés szerint a kis közösségek vallásértelmezése a *parole*, vagyis a beszéd szerepét tölti be e nyelven belül. És amint a beszéd egyénenként változik, ugyanúgy a vallásnak is megvannak neki számára a saját, testre szabott értelmezései.

Leslie szerint a népi vallásosság a nagyhagyomány vallásának a kis közösségek által való interpretációja.³ Tehát ha e kört tovább szűkítjük egy kis néprajzi tájegység vallásosságára, akkor ez úgy viszonyul az eredeti római katolikus hithez, mint ahogyan egy nyelvjárás viszonyul a nyelvhez. Vagyis vannak sajátos kifejezései, tájszavai, amelyekkel sajátos ízü szövegeket lehet teremteni.

Csíkdánfalva vallásértelmezése a jellegzetesen csíki hagyományokon belül is egyéni színeket, vagy ha bevezető gondolatainkhoz hűek maradunk, sajátos tájszavakat használ. E vallásosság ugyan a csíki népi vallásosság részét képezi, mégis vannak jellemző színfoltjai is, amelyek a magyar nyelvterület más vidékein ismeretlenek. A néprajztudomány feladatai közé tartozik, hogy ezeket a helyi jellegzetességeket, sajátosságokat feltárja, és ezek segítségével elemezze a kis- és nagyhagyomány egymáshoz való viszonyát.

A csíki vallásosság sajátosságának tekinthető Mária kultikus tisztelete. E hagyomány elég régi

gyökerű. 1730-ban Csíksomlyón már Mária Társulat működött, amely a beszámolók szerint „az iskolákban tanuló ifjúság Mária-tiszteletének ápolására és fejlesztésére” alakult.⁴ Bándi Vazul, a csíksomlyói gimnázium tanára szerint e társulatnak a Mária ünnepek megülvése volt az egyik alapfunkciója. Terjesztette a szombati napon tartott Mária-imádatot és a szent olvasó imájának tiszteletét.⁵ A somlyói klastrom híres nyomdájában már 1767-ben megjelent egy kis könyv, *Az hét tizedből álló rósás koszorunak vagy jerusalemi olvasónak eredetéről, el-terjedéséről és erejéről* címmel. Ebben a hét tizedből álló jerusalemi rózsafüzér imáját ismertették a kegyhely látogatóival. Az Élő Lelki Rózsafüzér Társulatok propagálása is Csíksomlyó felől terjedhetett Felcsík felé: 1847-ben a csíksomlyói ferences nyomda *Az Élő Lelki Rózsafüzér* címmel könyvet bocsátott az olvasók kezébe, amelyben a Marie-Pauline Jaricot asszony által megteremtett, XVI. Gergely pápa által jóváhagyott Élő Rózsafüzér mozgalmát ismertette.⁶ E mozgalom tehát két évtizeddel a lyoni megjelenését követően már ismert volt Csíkban.

A Mária-kultusz Nagyboldogasszonyfalva egyházközségében (amelyhez Csíkdánfalva tartozott) hamar teret hódíthatott. Bár írásos dokumentumok nem maradtak fenn arról, hogy mikor alakultak meg a különféle társulatok e vidéken, egy tárgyi emlék, egy dánfalvi kőkereszt tudatosítja bennünk, hogy 1885-ben már Mária Társulat működött a faluban. Napjainkban az Élő Rózsafüzér mozgalma nyert nagyobb lendületet: e társulatok teljesen behálózják a falut, csaknem minden utcának, szomszédságnak megvan a maga 15 vagy 30 tagot számláló társulata.

A vallásos élet alulról jövő szervezése tehát a Rózsafüzér Társulatokhoz köthető. Ezek nem csupán a havonta egyszer elvégzett közösségi imádkozásokban (cédulaváltásokban), hanem az ünnepek megszervezésében is fontos szerepet játszanak. Mivel feladatuk a rózsafüzér imájának rituális tudatosítása

¹ A szokás 10 soros rövid ismertetője megjelent egy Rózsafüzér Társulatról szóló rövid tanulmányban. Lásd SZÓCSNÉ GAZDA ENIKŐ 2004, 163.

² CASSIRER, Ernst elméletére hivatkozik BOURDIEU, Pierre 1978, 165–166.

³ Idézi BARTHA Elek 1992, 9–10.

⁴ SÁVAI János 1997, 119–120.

⁵ BÁNDI Vazul 1894, 12.

⁶ MUCKENHAUPT Erzsébet 2001, 59.

és környezetük ezáltal való megtisztítása, ezért sajátos ünneptelmezésük is csaknem mindig az ima elmormolásával egészül ki.

Mivel a rózsafüzérek élete a kereszténység alapelvei szerint strukturálódik, így a húsvétnek és az azt megelőző nagyböjtnak a funkciója felértékelődik számukra. Jézus halálát és feltámadását mint a kereszténység legfontosabb alaptézisét fokozott misztikus előkészületekkel és a társulatok által megfogalmazott rítusokkal ünneplik.

A nagyböjt a testi és lelki megtisztulás periódusa. Ezért a test böjtje mellett a lélek táplálása valamikor minden társulat körében általános volt. Minden héten kedden és pénteken összegyűltek tehát valamelyik társulati tag házában, hogy a közös, hangosan elmondott imádkozással és énekléssel előkészítsék lelküket a misztérium újbóli átélésére. A böjti imádkozások alatt a fájdalmas rózsafüzér imáját mormolták, és annak titkai által tudatosították magukban újból és újból Jézus szenvedéstörténetét és halálát.

A nagyböjt időszakában a *nagycsütörtök* és a *nagy-péntek* tekinthető azon két napnak, amelyre a magyar nyelvterületen a legtöbb szokás sűrűsödik.

Bálint Sándor, a magyar vallási néprajz úttörője és összegzője a nagycsütörtök ünnepéhez a következő szokásokat kötötte: 1. E nap a bűnösök kiengesztelésének a napja. A templomból kitiltott vétkeket ekkor vezették újból be az Isten házába, ahol úrvacsorában részesültek. 2. Utoljára az ekkori misén szólalt meg a harang, és a hiedelem szerint a harangok nagypéntektől a húsvéti feltámadásig azért nem szólnak, mert Rómába mennek. A harangok gyászolják Jézust, ezért a feltámadásig kereplőkkel hívják misékre az embereket. 3. A harangzúgás alatt egyes helyeken megrázzák a gyümölcsfákat vagy földet szórnak szét, hogy ezáltal termékenyebbé tegyék a fákat és földeket. 4. Szintén nagycsütörtökön van a rituális lábmosás szertartása, amelynek során a papok szegények lábát mossák meg. 5. Az oltárokat megfosztják e napon díszektől. 6. Zöld gyeppel jelölik meg a kapukat. 7. Az egyik legnépszerűbb székelyföldi szokás volt e napon a pilátusverés, amikor botokkal jelképesen döngették a földet, vagy egy gyermeket megvertek, így jelképesen megbüntetve a Jézus haláláért vétkeket. 8. A szabadban való kollektív imádkozásról, a keresztelők mellett a hátról is megemlékszik Bálint Sándor. 9. Rituális mosakodás zajlott le valamely faluközi patakban vagy folyóban, amelyet imádkozások közepette végeztek el. 10. Nem csupán a testet, hanem annak környezetét is megtisztították. Ehhez a naphoz féregűzési technikák is kötődtek.⁷

Amennyiben az előbb leírtakat áttekintjük, akkor összegezve megállapítható, hogy a nagycsütörtökhöz

a népi vallásgyakorlatban elsősorban a *bűnösök büntetését és kiengesztelését, a rituális tisztálkodást* és a csendes, nem harsogó, *szabadban való imádságot* kötötték. Ugyanakkor kisebb mértékben, mint minden vallásos csomóponthoz, ehhez is kötődnek mágiikus praktikák (pl. termékenységvarázslások) is.

A felcsíki vallásos gyakorlatban a nagycsütörtök megünnepléséhez mindezek mellett egy különös, rituális, kollektív étkezési szokás is társul. Ezt a helybeli szóhasználat szerint *úrvacsorának* nevezik. E különös szokás valamikor megvolt valamennyi Rózsafüzér Társulatnál, napjainkra azonban majdnem teljesen kiszorult, két társulatnál él csupán. A szokás eltűntének a falubeliek két típusú magyarázatot adnak. Az ökológiai indíttatású magyarázat szerint azért maradt ez ki fokozatosan, mivel a faluban nagy sarak vannak ilyenkor, és senki sem örvend, ha húsvét előtt összemocskolják a lakását. Mások úgy vélik, hogy előbb a böjti imádságok maradtak ki, és ezeknek az eltűntével funkcióját veszítette az úrvacsora is: ha nem történt meg az imák általi megtisztulás, akkor semmi értelme nem volt már a közösségi rituális étkezésnek sem.

A szokás múltja után nyomozva 1920-ig tudunk csupán visszamenni, ameddig az emberi emlékezet aktuálisan visszanyúl. Az idősebb generáció úgy tudja, hogy gyermekkorában már szülei és nagyszülei jártak úrvacsorára. Míg a társulati titokcseréket inkább női dolognak tartották, addig az úrvacsorára pároslag mentek 1920 körül az emberek: minden asszony a férjével együtt jelent meg. Úgy tartották ugyanis, hogy az úrvacsorából mindenkinek részesülnie kell, hogy megtisztuljon húsvét előtt. A korai periódusban csupán főtt tojást és kenyeret vittek magukkal az emberek. Ezt a vacsora helyszínéül kijelölt házban közösen fogyasztották el az imádságot követően.

Az 1930-as évekből állapotok után nyomozva úgy emlékeznek, hogy e korai vacsoráknak elengedhetetlen tartozéka volt a teljes rózsafüzér végigimádkozása. Közvetlenül a rituális étke elfogyasztása előtt elmondták az Aranymiatyánkot, amelynek egy változatát még sikerült összegyűjteni:

„A mindenható Atyaistentől öröktől fogva el volt határozva, hogy a mi áldott közbenjárónk, a boldogságos Szűz Mária fájdalommal, szomorúsággal és keserőséggel legyen elválasztva szerelmes szent fiától, a megváltó Úr Jézus Krisztustól.

– Nekem legkedvesebb fiam, Jézus, mit fogsz te tenni virágvasárnapján?

– Legkedvesebb anyám, neked mindjárt megmondom. Én nagy király leszek, dicsőségesen bemegyek Jeruzsálembe, inteni és tanítani fogom a népet atyám törvényére, és hirdetni fogom a megváltás új szövetségét.

⁷ BÁLINT Sándor 1989, 207–220.

– Nekem legkedvesebb fiam, Jézus, mit teszel te azon nagy, szent hétfőn?

– Legkedvesebb anyám, én azt neked mindjárt megmondom. Én gyenge és beteg leszek, engem többé senki sem fog tisztelni, senki sem segít a templomhoz járni.

– Nekem legkedvesebb fiam, Jézus, mit teszel te azon szent, nagy kedden?

– Legkedvesebb anyám, én azt neked mindjárt megmondom. Én egy szegény vándor leszek, és vándorolni fogok egyik városból a másikba, s éjjelenként nem fogom fáradt fejemet álomra lehajtani.

– Nekem legkedvesebb fiam, Jézus, mit művelsz te azon a szent, nagy szerdán és az egész nagyhéten?

– Legkedvesebb anyám, én azt neked mindjárt megmondom. Én felmegyek az Olajfák szent hegyére, álom nem jövend szemeimre nagy félelmeknek miatta, kísérgetni fognak egyik bírótól a másikhoz, Annástól Kaifáshoz, Kaifástól Heródeshez, és Heródestól Pilátushoz.

– Nekem legkedvesebb fiam, Jézus, mit fogsz te mívelni azon a nagy és szent zöldcsütörtökön?

– Legkedvesebb anyám, én azt neked mindjárt megmondom. Ama hamis Júdas el fog engem adni harminc ezüstpénzért.

– Nekem legkedvesebb fiam, Jézus, mit fogsz te mívelni nagypénteken?

– Legkedvesebb anyám, én azt neked mindjárt megmondom. Én fel leszek feszítve egy magas keresztfára, három rettentő vasszeggel kezeimet és lábaim ott átverve, odajön egy vitéz, s lándzsával keresztüldöfi oldalamat, s abból vér és víz fog folyni. Atyám pedig küldeni fog két ápolót, úgymint Szent Jánost és Szent Józsefet, akik engem a gyászkeresztfáról levesznek. Te, kedves Anyám, rám fogsz nézni szent szemekkel, megmosol engem szent könnyeiddel, és szent hajaddal fogod törülni véres testemet, én pedig halva fogok feküdni szombat estig, mint alvó kisdéd az ő bölcsőjében.

– Nekem legkedvesebb fiam, Jézus, mit fogsz te mívelni nagyszombaton?

– Legkedvesebb anyám, én azt neked mindjárt megmondom. Én egy mély sírba fogok feküdni egész a húsvéti szent napig, mialatt le fogok szállani a poklokra, az ott rám váró lelkeket kiszabadítandom, és feltámadva magammal viszem őket az én Atyám országába bevégzett nagy munkám diadaljeléül, és az üdvösség, örömeinek örökké fog zengeni az egek egeibe.

Mondá erre a Boldogságos Szűz Mária: Azon halandó, ki ezen szent jóslatokból álló Aranymiatyánkot egyszer vagy többször átímadkozandja, és megemlékezik az én hét fájdalomra és legkedvesebb fiam kínszenvedésére és halálára, az nem lesz elfeledve az

egek egeibe, életébe minden kérése meghallgattatik, s holta után pedig az örök hit fénysugarába jut, mely a végtelenségig nagyobbodni fog mindörökkön örökké. Ámen.” (Cs. G. K. R.)

A főtt tojás és kenyér elfogyasztását követően egy ének zendült fel:

„Elvégezvén a vacsorát, / Látván Jézus a végórát, / Lábait tanítványoknak s mindnyájoknak / Mosni és törlni kezdte. / E szent példát cselekedte. // Uratok lévén, tudjátok, / Mint cselekedtem, láttátok. / Ti is ugyanazt tegyétek, cselekedjétek. / Egymást szívből szeressétek.” (Cs. G. K. R.)

2002-ben a csíkdánfalvi Város nevű tizesben a Csáki Gergelyné-féle társulatnál követhettem végig az úrvacsora előkészületeit és lefolyását. Nagycsütörtökön délelőtt az úrvacsora helyszínéül szolgáló háznál (valamelyik társulati tag lakásában) összegyűlnek az asszonyok, hogy elkészítsék a böjtös eledelt. Napjainkban böjti *töltelékes káposztát* készítenek közös erővel. Mindenki visz magával valamit ehhez. Az elkészítés így folyik: „Odatesznek jó sok olajat, abba teszik a hagymát, s a hagymába teszik a rizset. Jó sok rizset tesznek belé, s azt megdunsztolják, s akkor mikor az megvan a hagymás-paprikás olaj, beleteszik a megvágott tojásokat, s akkor reatörik a káposztára, s a káposzta megdunsztolódik. Jaj, izé, előbb megcsinálják a tötéléket. A káposzta csak azután mejen, utoljára. S akkor a tötéléket megcsinálják, s akkor izé... na... beleteszik egy nagy fazékba, van egy jó nagy, húsz litres–harminc litres fazak. Beleteszik úgy, hogy estére szépen lassan főjjon meg az a káposzta. S ez amilyen gusztusos, s amilyen jól néz ki, mindenki úgy lakik vele. S akkor még elég az, hogy osztán annyit csinálnak, hogy mindenki hazavigyen még a családnak is, akik otthon vannak, hogy azok is kóstolják meg azt a böjtös káposztát, hogy az milyen jó... A húsos bújjon el...” (L. B. B. B.)

Az úrvacsora időpontja változó, attól függően, hogy a pap mikorra osztja be a társulat tagjait a templomban folyó kötelező szentségimádásra. Ha korán mennek szentségimádásra, akkor azt követően tartják a szokást. Ha későbbre esik a templomi ima, akkor ezt megelőzően már megrendezik a vacsorát. Egyedüli szabályszerűség, hogy a böjti töltött káposztát még éjfél előtt el kell fogyasztani, mert nagypénteken sokkal szigorúbb a böjt, ekkor olajos, tojásos étket nem szabad enni.

A 2002-es úrvacsorán a teljes rózsafüzért elimádkozták a jelenlévők. Az úrvacsorakor elmondott imák közös jellemzője az volt, hogy ezekben az emberiség bűnét magukra vállalták a jelenlévők. A teljes rózsafüzér imádkozása által tehát felelevenítették Jézus egész életét, a bűn magukra vállalásával és a szenvedés imák általi átélésével pedig egyúttal mindannyi-

an vezekeltek. Bár az Aranyimiatyánk és a '30-as évek repertoárjából ismert ének még él az emlékezetekben, csupán szervesen illeszkedik be az úrvacsora aktuális felépítésébe. Vagyis 2002-ben még elmondták ezt, de inkább a jelenlévő megfigyelő idegen kedvéért, a vacsora után. Az imarepertórium összeállításában, előadásában egyaránt érzékelhető volt, hogy a megfigyelés kedvéért archaizálják a szokást, a régebbi, ritkább elemeket emelték be a rítusba.

Amennyiben Maisonneuve rítus-csoportosítását vesszük alapul, akkor a csíkdánfalvi nagycsütörtöki úrvacsora az *imádkozó rítusok* közé tartozik.⁸ Funkciója a kollektív étkezés mellett az ima általi kapcsolatteremtés az Istennel, Jézussal, Máriával és a házhalottaival.

Amennyiben a szokást a nagycsütörtöki szokáskör struktúrájába próbáljuk behelyezni, megállapítható, hogy szervesen illeszkedik a Bálint Sándor által összesített nagycsütörtöki népi vallásossági rendszerbe. Vagyis csaknem valamennyi, eddig leírt szokás eleme felismerhető benne: a vacsorára indulás előtt valamennyi tag tisztálkodik, hogy a test szennyétől megszabadulhasson. Kollektíven imádkoznak, akár csak a más vidékeken. Igaz ugyan, hogy nem a szabadban vagy a kereszteknel, hanem egy társulati tag házában. Ugyiszintén felismerhető e szokásban a bűnösök kiengesztelésének gondolatköre: az Ádám (majd Júdás) bűnének magunkra vállalása által mindannyian bűnössé váltunk, és mindannyian imádság és vezeklés által meg kell, hogy szabaduljunk bűneinktől. Mindezekhez társul az a szokás, amely a magyar népi vallásossági rendszerben rendkívül ritka: a rituális közös étkezés eleme.

Az étek által való emlékezés a csíkdánfalvi halotti szokásoknak is jellegzetes, ismétlődő eleme. A temetés után *alamizsnálkodással* emlékeznek a halottra. E halotti torok mellett hat hétre és egy esztendőre *emlékmiséket* tartanak, amelyeknek ugyiszintén jellegzetes eleme az alamizna kiosztása. Ugyanakkor a dánfalvi Rózsafüzér Társulatok többségében az is szokás, hogy a közös imádkozásokkal összekötött titokcseréken (cédulaváltásokon) a társulat és az imádkozásnak helyet adó család saját halottaira is emlékezik, és a halottak lelki üdvéért alamizsnát ad.

Amennyiben a más imádkozási és kollektív étkezési rítusokkal összevetjük az úrvacsorát, jelentős különbségeket fedezhetünk fel. A cédulaváltásokon, emlékmiséken a *család* vendégeli meg a jelenlévőket. Ezzel szemben az úrvacsora nem az ennek helyet adó családot terheli: ennek *mindenki* részese akar lenni,

és az étel elkészítése is kollektív, minden társulati tagnak kötelessége anyagilag és saját munkája által résztvenni benne. A torok, emlékmisék, cédulaváltások alamizsnájából nem kellett mindenkinek részvételnie. Ezzel szemben az úrvacsora böjtös ételéről az a hit járja, hogy azt minden családtagnak meg kell kóstolnia. Rituális, megtisztító funkciója tehát nyilvánvaló.

Az imádkozás rendjében is lényeges különbségek vannak az úrvacsorai imák és a cédulaváltások imái közt. Igaz ugyan, hogy mindkét szertartásnak lényeges, központi eleme a rózsafüzér imája. De míg a cédulaváltások alkalmával vagy az ünnepek sorrendje szerint sorra kerülő örvendetes, fájdalmas vagy dicsőséges rózsafüzért mondják csupán, vagy pedig – a halottakra való emlékezés jeleként – csupán a fájdalmas rózsafüzér kerül sorra, addig az úrvacsorán Jézus életének legfontosabb stációit a *teljes rózsafüzér* elimádkozása által idézik fel.

Tudjuk, hogy a magyar nyelvterületen voltak még rituális étkezési szokások. Bálint Sándor⁹ és Manga János¹⁰ egyaránt írt például a *Kánai mennyegző* szokásáról. Ezt a vízkereszt utáni második vasárnapon tartották, és az előbb említett összefoglalók szerint szintén ismert volt Csíksomlyó környékén.¹¹ Valószínűleg a ferencesek közvetítésével terjedhetett e vidéken is el. Az úrvacsorával összehasonlítva azonban teljesen más típusú szokásnak tűnik. A kánai mennyegzőnek a felidézése, a víz borrá való változtatásának története mindig táncos farsangi mulatsággal záródott, még abban az esetben is, ha azt a rózsafüzér társulatosok szervezték. Ezzel ellentétben az úrvacsoráról hiányzik mind a bor, mind pedig a tánc.

Az úrvacsoráknak napjainkban nincsen stabil imaszövegük. Minden alkalommal a társulatvezető előimádkozóra van bízva, hogy ima- és énekrepertoárjából mit választ ki arra az alkalomra. E szokás esetében tehát a közös étkezés tekinthető ama *funkcióelemnek*,¹² amely a szokást lényegében jellemzi és élteni. Régi leírások hiányában pontosan nem tudjuk eldönteni, hogy ez a deszakralizáció nyilvánvaló jelének tekinthető-e, vagy pedig a szokás szövegtörzse a régi időkben is változó volt... A valamikori stabil, visszatérő elemnek mondott *Aranyimiatyánk* a 17. században keletkezett, nyomtatványokból terjedő imatípus volt, amelynek szokásokba való strukturálódásáról nem tudunk.¹³ Az sem tűnik valószínűnek, hogy ezt az imát valamikor két ember mondta volna, és ezáltal a dramatizálás elemei a csíksomlyói passiójátékokhoz közelíthették volna a

⁸ MAISONNEUVE, Jean 1988, 33.

⁹ BÁLINT Sándor 1989, 165–172.

¹⁰ MANGA János 1946.

¹¹ BÁLINT Sándor 1989, 168.

¹² UJVÁRY Zoltán terminusa. UJVÁRY Zoltán 1963, 147.

¹³ Köszönöm Tanczos Vilmosnak, hogy az Aranyimiatyánk ima eredetéről, eddigi szakirodalmáról tájékoztartott.

szokásunkat. Egyetlen dánfalvi adatközlőnk sem emlíkezett ugyan arra, hogy ezt az imát több ember mondta volna, párbeszédés formában.

Az aktuális megfigyelések alapján nyilvánvaló, hogy napjainkban elsősorban az ízletes böjti étel és ennek a társaságban való elfogyasztása élte a két társulatban a szokást. Ez abból is lemérhető, hogy az úrvacsorára olyan fiatalok is eljönnek még napjainkban is, akik egyébként nem kapcsolódtak még be a Rózsafüzér Társulatok tevékenységébe.

Amennyiben a dánfalvi vallási rendszeren belül próbáljuk elhelyezni az úrvacsorát, természetesen a nagy vallási ünnepeket, mint amilyen a karácsony, húsvét vagy pünkösd, jelentősebbeknek tekintik a dánfalviak, mint a nagycsütörtököt. Minden nagy ünnepnek megvan a faluban a kisközösségek általi jellegzetes interpretációja. Gondoljunk csak a karácsonyi szálláskeresésre, a húsvéti öntözésre, a pünkösd-i csíksomlyói búcsújárásra, vagy az úrnapi keresztel melletti imádságokra. A nagyböjt periódusában viszont kiemelt szerepe van az úrvacsorának, tekintettel arra, hogy nagypénteken e faluban nincsen meg a szentsírörzés szokása.

Nincsen egyelőre pontos felmérésünk arra vonatkozóan, hogy e rítusnak mekkora az elterjedtségi köre Csíkban. Székely László a csíkiak vallásosságát

taglaló alapművében egyáltalán nem tért ki erre, és eddigi ismereteink szerint a vallási néprajz nagyjai sem tettek kísérleteket e szokás ismertetésére. Az úrvacsora elnevezés Bálint Sándor szerint a Szeged környéki tanyákon is megtalálható, ezzel a névvel ott azt a böjtös vacsorát jelölik, amely körülbelül az utolsó vacsora időpontjában van.¹⁴ Ott viszont nem társul ehhez különösebb szokás: nem közösségi jellegű, és nem kapcsolódik hozzá szertartásos kollektív imaest.

A liturgikus eredet valószínű: Bálint Sándor Bod Péter *Szent Hilárius*ára hivatkozva megemlíti, hogy nagycsütörtökön a vezeklőket bebocsátották a templomba, ahol úrvacsorában részesültek. Ugyanakkor közli egy középkori liturgia ezen szertartásra vonatkozó leírását. Bizonyára a vezeklők feloldozására szervezett középkori szertartás és az utolsó vacsora emléke összeforrott és áthagyományozódott e szokásban napjainkig. Az is feltételezhető, hogy a Csíkban valamikor ismert kánai mennyegző hagyománya tevődött át egy más, szakrálisabb töltetű ünnepre.

Tekintettel az adataink szegényességére és a szokás párhuzamainak ismeretlenségére, ez a dolgozat csak óvatos észrevételekre vállalkozhatott. Bízunk abban, hogy ennek ellenére ismertetésünkkel felhívhattuk a figyelmet egy olyan szokásra, amely eddig véletlenül elkerülte a kutatók figyelmét.

Szőcsné Gazda Enikő - Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, szocseniko@szznm.ro

Adatközlők

Cs. G. K. R. – Csáki Gergelyné Kajtár Rozáli, szül. 1924, Csíkdánfalva
L. B. B. B. – Lukács Barabásné Both Borbála, szül. 1920, Csíkdánfalva

Irodalom

BÁLINT Sándor

1989 *Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából*, Szent István Társulat, Budapest.

BÁNDI Vazul

1894 A csíksomlyói róm. kath. főgymnáziumban fennálló „Mária Társulat”, in: Uő: *A csíksomlyói Róm. Kath. Főgymnasium értesítője az 1893–1894. tanévről*, Csík–Szereda, Györgyjakab Márton, 3–29.

BARTHA Elek

1992 *Vallásökológia*, Ethnica Kiadó, Debrecen.

BOURDIEU, Pierre

1978 A vallási mező kialakulása és struktúrája, in: Uő: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*, Gondolat Kiadó, Budapest, 165–236.

MAISONNEUVE, Jean

1988 *Les rituels*, Presses Universitaires de France, Paris.

MANGA János

1946 A kánai menyegző változatai, *Ethnographia*, LVII, 49–64.

MUCKENHAUPT Erzsébet

2001 *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely 1676–2001. Emlékkiállítás*, Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda.

SÁVAI János

1997 *A csíksomlyói és a kántai iskola története*, Agapé Ferences Nyomda és Könyvkiadó, Szeged.

¹⁴ BÁLINT Sándor 1989, 215.

SZÉKELY László

1995 *Csiki ábítat. A csiki székelyek vallási néprajza*, Szent István Társulat, Budapest.

SZŐCSNÉ GAZDA Enikő

2004 A rózsafüzér társulatok hatása egy falu életére, in: S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika (szerk): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 6.*, Konferencia Pápán, 2002. június, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém, 161–166.

UJVÁRY Zoltán

1963 A szokáskutatás néhány terminológiai kérdése, *Műveltség és hagyomány*, Tankönyv Kiadó, Budapest, 145–154.

„Cina Domnului” – un obicei ritual de joia mare

(Rezumat)

În rândul obiceiurilor secuiești de paști joia mare nu ocupă un loc distins. Literatura etnografică amintește de obiceiul baterii lui Pilat, de rugăciuni colective, de scăldatul ritual etc. Cina Domnului – un obicei de joia mare – este cunoscută numai în Dănești (Dánfalva), o comună din județul Harghita. Cina festivă are un caracter pur religios. Prepararea alimentelor (sarmale de post) și servirea acestora este colectivă. Rugăciunea, reamintirea celor întâmplate în joia mare are un rol foarte important. Lucrarea descrie obiceiul propriu-zis, caută locul lui în viața religioasă a satului. Prin analiză funcțională reiese că elementul, care împiedică dispariția obiceiului, este masa colectivă.

Lord's Supper on Maundy Thursday

(Abstract)

In accordance with local custom the Maundy Thursday at Easter-time has no accentuated role. Pilate's beating, the ritualistic purifying and collective praying is considered by the ethnical literature the ethnical curiosity of the day. In Csíkdánfalva (Dănești), a community in the county of Harghita, people celebrate this day with collective, ritualistic eating. The preparation and consumption of the meal (stuffed cabbage made without meat, because of the lenten feast) has communal characteristics. Jesus's whole life is revived through the prayers and this has an important role. The study presents the custom, emphasizes its unique character and places it in the habit order from Csík (Ciuc). The collective cooking and eating are those functional elements that hinder the disappearance of the custom.

Függelék

A 2002. március 28-i nagycsütörtöki úrvacsora forgatókönyve (János Dávidné lakása, Csikdánfalva-Város)

[...] terem a szép rózsá tiszteletére.
El nem hervad virága, ki naponta ápolja,
Öt Miatyánk, tíz üdvözlét aki elmondja.

Isten előtt nagyon kedves a szent olvasó.
Máriának azon készül a szent koszorú.
Mert soha el nem hervad, mindörökké zöld marad,
Szűz Mária fején egykor mennybe meglátod.

Menjünk, tehát, buzgó hívek, ezen szép kertbe.
Míg időnk van e világon, neved írasd be.
Légy híve Máriának, rózsák szép rózsájának,
Küldjél te is szép koszorút édesanyádnak.

[...]
Amelyből, ó imádkozol, ó, üdvösebb nincs.
Mennyországot megnyitja, lelket mennybe juttatja,
Mert ott érted esedezik a Szűz Mária.

Vegyük fel a szent olvasót, és imádkozzunk.
Szűz anyáknak, Máriának koszorút fonjunk.
Ez legyen a fegyverünk, akkor soha ne féljünk,
Győzedelmet nem vesz rajtunk az ellenségünk.

Halálunknak végórája ha elérkezik,
Kezeinkre a szent olvasónkat ráteszik.
Úgy indulunk mennyekbe, Jézus színe elébe,
Ahol majd föl kell állani az ítéletre.

Ó, te rózsák szép rózsája, paradicsoma,
Siess akkor oltalmunkra, Jézus szent anyja.
Mutass bé szent fiadnak, az ítélő bírónak,
Mondd meg, hogy bimbói vagyunk szép koszorúdnak.

Hogy ott is a paradicsom szép rózsáiból,
Néked koszorút fonhassunk virágaiból.
Olvasónk királynéja, szentséges Szűz Mária,
Jézus jobbán veled állunk ott egy bokorba.

[előimádkozó] Hiszek egy...

[mind] Hiszek Szentlélekben...

[előimádkozó] Dicsőség az Atyának, a Fiúnak és a Szentlélek Istennek

[mind] Miképpen kezdetben vala, most és mindörökké. Ámen.

[előimádkozó] Miatyánk...

[mind] Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma...

[előimádkozó] Dicsőség az Atyának, a Fiúnak és a Szentlélek Istennek.

[mind] Miképpen kezdetben vala, most és mindörökké. Ámen.
[előimádkozó] Üdvözlégy Mária.... Jézus, aki hitünket növelje.
Jézus, aki szeretetünket tökéletesítse.

Dicsőség az Atyának és Fiúnak és Szentlélek Istennek

[mind] Miképpen kezdetben vala, most és mindörökké. Ámen.
[előimádkozó] Miatyánk...

Jó a hely, oda megyek,
Lerakom ott a terheket.
Ott fenn a hegyen van az a hely,
Ahol a szív békére lel.
A Golgotán áll a kereszt
Ha bűnös vagy, oda mehetsz.

Emberekért omlott a vér.
Kegyelmet kap az, aki kér.
Ott fenn a hegyen van az a hely stb.

Csodálatos ez a titok
Szellemevel megragadott
Ott fenn a hegyen stb.

Azóta tart a kapcsolat.
Hón vigyázz rá, el ne szakaszd
Ott fenn a hegyen stb.

Keresni jött, mi elveszett.
Megtört szívé embereket
Ott fenn a hegyen stb.

[az ének alatt felszolgálják a kávé, kávészünet alatt kötetlen beszélgetés]

Üdvözlégy Mária... akit te szent Szűz, a Szentlélektől fogantál.

Ó, Jézusom, bocsásd meg bűneinket, ments meg minket a pokol tüzétől és vidd a mennybe a lelkeket, kivált azokat, akik legjobban rászorulnak irgalmadra. Ámen.

Üdvözlégy Mária... akit te Szent Szűz, Erzsébetet látogatván hordoztál.

Üdvözlégy Mária... Kit, te Szent Szűz, a világra szültél

Üdvözlégy Mária... Kit te Szent Szűz, a templomba bémutatattál.

Dicsőség...

Miatyánk...

Dicsőség...

Ó, Jézusom...

Üdvözlégy Mária... kit te szent Szűz, a templomban feltaláltál.

[előimádkozó] Az utolsó vacsora után üdvözítőnk tanítványaival az Olajfák hegyére, a Gecsemáné kertbe méne, eltávolozék tőlünk mintegy kőhajtásnyira, és késő estig imádkozik vala, mondván: Atyám, ha akarod, vedd el e poharat tőlem, mindazonáltal ne az én akaratom, hanem a tiéd legyen.

Megjelenék pedig néki egy angyal a mennyből, bátorítva őt, és a halállal tusakodva, hosszasan imádkozik vala, és lőn az ő verejtéke mint folyó vérnek cseppjei. Nézd, Isten, mint megváltozott az ő kimondhatatlan szomorúságába s fájdalmába, szeme előtt állnak a kínok, bántalmak, meggyaláztatások, gyötrelmek, melyeket következő napon kelle kiállni.

S ezért retteg olly iszonyatosan. Szent szívébe te adj hitet e szenvedésben. Térdre esik. A legnagyobb bizalommal imádkozik.

Atyám, vedd el e poharat, a szenvedés poharát, így kér, így könyörög. De utána, hogy mindazonáltal ne az én akaratom, hanem a tied legyen.

És valóba, a menynei Atya nem vette el a szenvedést róla, hanem akarta, hogy a mi megváltásunkért mindezt magára vállalja. Ó, keresztény lélek, tanuld meg isteni mesteredtől, hogy hogy kell imádkozni kísértésekbe, szomorúságokba, üldöztetésekbe buzgón, állandóan, de Isten akaratába való megnyugvással. S légy meggyőződve, hogy hogyha nem is veszi el a keresztet, bizonyára elküldi vigasztaló és erősítő angyalát, bátorságot és kegyelmet ad, hogy a szenvedést könnyen elviselhesd. Ámen.

Nehéz kereszt Jézus vállán,
Visz téged a Kálvárián,
Bűnnel teli a válla,
Öleld át a keresztfát.

Botladozva, el-elesve,
Menyen Jézus fel a hegyre.
Jár vele a Golgotán,
Öleld át a keresztfát.

Ő lesz beteg tehelyetted,
Átvállalta sebedet,
Teste zöldre-kékre vált,
Öleld át a keresztfát.

Édes Jézus drága testét
Véres fára feszegették,
Érted adta énmagát,
Öleld át a keresztfát.

A keresztnek véres fáján
Ott függ már a tiszta bárány.
Tenéked is megbocsájt,
Öleld át a keresztfát.

Meggyógyított halálával,
Kiengesztelt hatalmával.
Ha békesség helyre áll,
Öleld át a keresztfát.

Üdvözlégy... aki értünk vérrel verejtékezett.
Üdvözlégy... akit értünk megostoroztak.
Üdvözlégy... akit értünk tövissel megkoronáztak.
Üdvözlégy... aki értünk a nehéz keresztet hordozta.

Dicsőség...
Miatyánk...
Ó Jézusom...

[előimádkozó]

Mit adtam neked, Uram, kit szeretnem és imádnom kellett volna?

Eljöttél és barlangba szorítál,
körülnéztél és Egyiptomba futottál.

Egyszer indultam el én pálmaágakkal, s te sírtál.

Egyszer bíztad magadat rám, s Barabást választottam.

Egyszer akartam koszorút kötni neked, s tövisből kötöttem.

Egyszer tűnt fel, hogy anyád is van, s fájdalmas anya lett belőle.

Egyszer kértél inni, s ecetet nyújtottam.

Ó, ki hitte volna, hogy ez legyen a sorsod?

S ott függél osztán a kereszten, kitárt karokkal s nyílt ajakkal,

S akkor is értem imádkoztál, hűtlen gyermekedért.

Ó, Uram, Jézusom, mibe kerültem én teneked, s hogy gondoztál engem?

Mivel viszonzom, hogyan háláljam meg, Uram, a te nagy jószágod?

Szívem túlradó szeretetével borulok a te lábad elé, sebedet könnyeimmel öntözöm, s magamat teljesen teneked átadom.

[mind] Ó, édes Jézus, ó, kegyes Jézus, ó, irgalmas Jézus,

Imádlak lelkem mélyéből, szeretlek tiszta szívemből,

Neked élek, neked halok, tiéd vagyok életemben és halálomban.

Ámen.

[előimádkozó] Vonj magadhoz, én édes királyom, Te azt mondtad, hogy mindeneket magadhoz vonasz, ha a keresztfán felmagasztaltatál. Karolj át, lelkem jegyese, hogy örökre a tied legyek, tarts átölelve a kereszten, rejts el sebeddel, én reményem, nyugalmam, békém, szerelmem, boldogságom mindörökké.

Jézus szíve, szent szerelmem,
Szent sebedbe rejts el engem,
Mint galamb szirt üregében,
Üljek szent szíved sebében,
Hogy szerelmed föleméssze,
S légy örökre osztályrésze.
Jézus szíve, szent szerelmem,
Szent sebedbe rejts el engem. Ámen.

[mind, ének]

Siessetek, hamar lejár,
Kegyelem már régóta vár,
Ma még lehet, ma még szabad,
Borulj le a kereszt alatt.

Elmúlt a perc, az életed,
Ma még, ha jössz, elűzheted.
Ma még lehet, ma még szabad,
Borulj le a kereszt alatt.

Ha elkésel, mi lesz veled?
Hogy még legyen az életed.

Ma még lehet, ma még szabad,
Borulj le a keresz alatt.

[...] kegyelmes Úr¹⁵

Lelked örök halálba jut
Ma még lehet, ma még szabad,
Borulj le a keresz alatt.

Szűz Mária, Jézus anyja,
Bűnösöknek szószólója,
Kérd az Istent miérettünk
Hogy megtisztulhasson lelkünk.
Ma még lehet, ma még szabad,
Borulj le a keresz alatt.

Tiszta szívünk hajlékában
Lakást nyert az Isten fia,
Boldogságos szent anyjával
Magasztaljuk hódolattal.
Ma még lehet, ma még szabad,
Borulj le a keresz alatt.

Jertek hívek, mind jöjjetek,
Hogy szívemre öleljelek.
Ma még lehet, ma még szabad,
Borulj le a keresz alatt.

Hű voltam én tiéretetek.
Testem s vérem adom nektek.
Imádjátok szenvedésetek,
S bánjátok meg bűneiteket.
Ma még lehet, ma még szabad,
Borulj le a keresz alatt.

Megbocsájtok mindenkinek,
Tisztára mosom lelketek.
Vegyétek hát szent testemet,
Igyátok hát szent véretem.
Ma még lehet, ma még szabad,
Borulj le a keresz alatt.

Fiatalok, ti is gyertek,
Megerősítlek titeket.
Megmutatom én az utat,
Hisz az élet tovaszalad.
Ma még lehet, ma még szabad,
Borulj le a keresz alatt.

Üdvözlégy... aki halottaiból feltámadott, könyörüljön
rajtunk.

Üdvözlégy... aki mennybe felment.

Üdvözlégy... aki nekünk a szent lelket küldötte
Üdvözlégy... aki téged, Szent Szűz, a mennybe felemelt
Üdvözlégy... aki tégedet, Szent Szűz, a mennybe
megkoronázott.

[előénekes] Szűzanya búcsúvétele szent fiától [ének]

M. Ó, egek, sírjatók, kősziklák nyíljatok,
Siralmimek lássátok, kínjaim szánjátok,
Nekem, Máriának, szomorú anyának
Mint szegény árvának.

J. Mért sírsz, édesanyám, oly sűrű könnyekkel?
Miért sóhajtozol felemelt kezeiddel?
Kire megsértette, mélyen általverte
Siralmimnak köre.

M. Ó, szeretett fiam, vagyon mért jajgatnom.
Keserűségemtől szívemben ájulok.
Mivel hogy örömem, te voltál mindennem,
Most elszakadsz tőlem.

J. Ne sírj, édesanyám, bár ha elhagylak is,
De nagy gondom lesz rád mindenkoron úgyszólván,
Szívemben hordalak, kedvemben tartalak,
És megvigasztallak.

M. Ámbár fenntartasz is, Jézusom, szívedben,
De mégis mit tegyek keserűségemben?
Mivel nem láthatlak, veled nem tarthatok,
Tőlem elszakasztnak.

J. Atyám akaratját be kell teljesítenem,
Amit reámbízott, azt végbe kell vinnem,
Ámbár félelmesen, igen keservesen,
Essék ez szívemben.

M. Mivel immár látom, hogy elválsz éntőlem,
Mint lesz dolgod tovább, ó édes szülőm?
Mondd meg, hogy érthessem, szívembe véshessem,
El ne titkold tőlem.

J. Mint latort megfogván, utcákon hordoznak,
Iszonyú kínzásra hóhéroknak adnak,
Fel is feszítenek, igen megvesszőznek,
Keresztre feszítnek.

M. Most már eszembe jut Simeon mondása,
Be is telik rajtam ő prófétálása,
Hogy szívem kín éri, hegyes tör átverí,
Keményen megsérti.

¹⁵ Az éneklők nem tudják pontosan a szöveget.

J. Vigasztalódjál meg, mert én harmadnapra
Égben föltámadok szemeid láttára.
Azután ment leszek, semmit sem szenvedek,
Veled örvendezek.

M. Kérlek mindazáltal téged, szülöttemet,
Ne vesd meg anyai szíves kérésemet,
Tartsd meg te magadat, küldd el angyalodat,
Vaj gondolj más módot.

J. Meglehet, de ugyan ez sokféleképpen
Mert minden hatalom van atyám kezében
De mint a próféták reám megjósolták,
Ezt meg nem másolják.

M. Ó, mely nehéz leszen ártatlan szívednek,
Mely kínos gyötorem hat a szent testednek,
A hóhérok keze, kínzó sok eszköze,
És kegyetlensége.

J. Ámde a szeretet meggyőzi ezeket,
Édessé változtat minden keserveket,
Kínok közt örvendez, fájdalmat nem érez,
Halált is meggyőz ez.

M. Tiszteséges halált válassz hát magadnak,
Ne vedd keresztfáját a gonosz latornak,
Nem illik, hogy ontsák, száraz földnek adják
Szent véred csapdossák.

J. Mózes a pusztában keresztfát támasztott,
És az ő népének rémkígyót mutatott,
Ez engem példázván a magas keresztfán,
Azt választom tehát.

M. Fájdalmas szívedért mely nagyon szeretlek,
Két szűz emlőimen miként neveltelek,
Ne vesd meg kérésem, halld meg esdeklésem,
Nézd sok könyörgésem.

J. Engedelmes voltam te akaratodnak,
Szavad megfogadtam, mint édesanyámnak,
Na de most nem lehet, fiad nem követhet,
Atyád mást végezett.

M. Tehát vedd el akkor érzékenységemet,
Szeretembe olts, meríts el engemet,
Mert megreped szívem, nem viselhetem el
Mint szenved gyermekem.

J. Érzékenység nélkül ha akkor hagynálak,
Én szeretetemmel úgy elragadnálak,
Vajon ki siratna, akkor ki szánhatna,
És ki vigasztalna?

M. Kedves tanítványid, kik mindig szerettek,
Végső órán is hozzád hívek lesznek.
És akik ismernek, ó ártatlan lélek,
Mind szánóid lesznek.

J. Nem lesz akkor senki, csak magam maradok,
Tőled is, imádott Szűzanyám, elválok,
Elvégezem tehát szenvedésem útját,
Atyám akaratját.

M. Legyen meg hát, amit szent atyád végezett,
De adj erőt, fiam, add rám kegyelmedet,
Melletted maradok, el nem is szakadok,
Bár véled meghalok.

J. Isten hozzád, anyám, bízom szent atyámra,
És testamentomban hagylak Szent Jánosra,
Már bűnös Ádámért, annak váltáságáért,
Megyek fizetni bért.

Ádám: Én nyomorú bűnös, Ádám, mit szólhatnék?
Ó, gyarló szívemben én megindulhatnék,
Kinek kell vétkemért, egy engedelmemért
Fizetni súlyos bért.

J. Én nekem, Jézusnak, nem kénytelenségből,
Hanem hozzád való nagy kegyelmességből,
Mert igen szeretlek, haláltól féltelek,
S attól most megmentlek.

Á. Ó mely csoda dolog, én bűnös, vétettem,
Mégis Jézus kíván szenvedni helyettem,
Ez egek, lássátok, Nap, Hold, csodáljátok,
S Jézust imádjátok.

Mi bűnösök: Ádámnak vétkeiben mindnyájan résztvettünk,
A kik testiképpen őtőle születünk,
Így hát a keresztet értünk is viselte,
Ó, égi szeretet.

Ó, kegyes megváltónk, szent véred hullása
Legyen a mi bűnös lelkünk újulása,
Add, hogy megtérjenek, kik szent keresztnek
Híveivé lettek.

Fogadd el szívünköt szent szeretetteddel,
Vedd lelkeinket drága, szent véreddel,
Rejts el sebeidben, tarts meg kegyelmedben,
És üdvözíts. Ámen.

Könyörögjünk. Uram, Jézus Krisztus, élő Istennek szent fia, a te kínszenvedésedet, keresztet és halálotod tedd a te ítéleted szerint a mi lelkünk üdvibe most és halálunk óráján, és méltóztassál minékünk szent malasztot és irgalmasságot és a holtaknak

nyugodalmat és bűnök bocsánatát, a te anyaszentegyházadnak békességet és egyezséget, nekünk, bűnösöknek, örök életet és dicsőséget. Ki élsz és uralkodol az Atyával és a Szentlélekkel egyetemben, Isten, mindörökkön örökké. Ámen.

Ó, Jézus, a te szenvedésed és halálod által váltottad meg a világot, nekünk példát adván, hogyan kelljen magunkat viseljük az élet szenvedéseiben és halálunknak óráján. Kérünk, add kegyelmedet, hogy szavaidra és példádra mindenkor figyeljünk, azt minden időben híven kövessük, s megváltásod dicsőséges gyümölcésébe részesedhessünk. Ámen.

Adjon az Úr örök nyugodalmat a megholt híveknek.

Az örök világosság fényeskedjék nekik.

Miatyánk...

Üdvözlégy... aki könyörüljön azoknak a meghalt híveknek lelkeiken, akik eme családtól imádságot, segítséget várnak.

Adj, Uram, örök nyugodalmat nekik.

Az örök világosság fényeskedjék nekik.

Miatyánk...

Üdvözlégy... aki könyörüljön rajtuk, s bocsássa meg minden eltemetett vétkeiket.

Adj, Uram, örök nyugodalmat nekik.

Az örök világosság fényeskedjék nekik.

Miatyánk...

Üdvözlégy... aki könyörüljön azokon a lelkeken is, akik a társulatunkból haltak el, s akikről már soha senki meg nem emlékezik.

Adj, Uram, örök nyugodalmat nekik.

Az örök világosság fényeskedjék nekik.

Könyörögjünk. Minden híveknek teremtője és megváltó Istene, te elhunyt szolgálóidnak és szolgáló leányidnak bocsásd meg kegyelmesen minden vétkeiket, amely engedelmet mindenkor kívánnak, azt a mi könyörgésünk által a te szent kegyelmedből megnyerhessék, ki élsz és uralkodol most és mindörökkön örökké. Ámen.

Nyugudjanak békességben, Jézus s Mária szent nevében.

Nyugudjanak békességben, Jézus s Mária szent nevében.

Nyugudjanak békességben, Jézus s Mária szent nevében.

Legédesebb Jézusom, ama véres verejtekéért, amelyet a Gecsemáné kertben izzadtál, könyörülj a tisztítóhelyen szenvedő lelkeken. [Mind] Könyörülj rajtuk, Uram, könyörülj rajtuk.

Legédesebb Jézusom, ama fájdalomkéért, melyeket a kegyetlen ostromoztatásnál állottál ki, könyörülj a megholt hívek lelkeiken. [Mind] Könyörülj rajtuk, Uram, könyörülj rajtuk.

Legédesebb Jézusom, ama fájdalomkéért, amelyet szentséggel való megkoronázatásodkor állottál ki, könyörülj a tisztítóhelyen szenvedő lelkeken. [Mind] Könyörülj rajtuk, Uram, könyörülj rajtuk.

Legédesebb Jézusom, a fájdalomkéért, melyeket a keresztfán fel-feszítéskor állottál ki, könyörülj a tisztítóhelyen szenvedő lelkeken. [Mind] Könyörülj rajtuk, Uram, könyörülj rajtuk.

Legédesebb Jézusom, a fájdalomkéért, amiket akkor állottál ki, mikor a keresztet a Kálvária hegyére vitted, könyörülj a tisztítóhelyen szenvedő lelkeken. [Mind] Könyörülj rajtuk, Uram, könyörülj rajtuk.

Legédesebb Jézusom, a kínokéért, amelyeket fájdalmas haláltusádban állottál ki, könyörülj a tisztítóhelyen szenvedő lelkeken. [Mind] Könyörülj rajtuk, Uram, könyörülj rajtuk.

Legédesebb Jézusom, ama végtelen fájdaloméért, melyet akkor állottál ki, mikor szent lelket kiadtad, könyörülj a tisztítóhelyen szenvedő lelkeken. [Mind] Könyörülj rajtuk, Uram, könyörülj rajtuk.

Miatyánk...

Üdvözlégy... aki könyörüljön azokon a lelkeken, akikért imádkoztunk.

Térj a kereszthez, lélek, ha bánat súlya nyom.

Majd lecsendül akkor a fájdalom.

Lelkemet nem nyomja el a néma csüggedés,

Ó jöjj, tekints reám, és én megtanítlak, mi a szenvedés.

Az én szívem a kereszten is teérted vértett,

Cserébe nem kér mást, csak szeretetedet,

Ó szeress, ajánld fel nekem nyomasztó kínodat,

Vedd el a kereszted és felejtsd dolgaiddat.

Szenvedés tüzeiben tisztítom lelketed,

Szenvedésed szárnyán száll a szívem feléd.

Ó jöjj, én megértlek, szeretlek, gyermekem,

Minden csepp könnyed egy drága kincs nekem.

Ugye megértesz, mit a világ nem ért,

Mily édes szenvedni Jézussal s Jézusért,

Megáldlak, menj, küzdeni szenvedés,

Jöjj mindig a kereszthez erőt meríteni. Ámen.

Uram, hallgasd meg a mi könyörgésünket. [mind] És a mi kiáltásaink jussanak el hozzád. Minden meghalt híveknek lelkei szent irgalmasságban, békességben nyugodjanak. Ámen. Az Atya, Fiú, Szentlélek Istennek nevében. Ámen.

[Felszolgálják az úrvacsorát, halk beszélgetés közben elfogyasztják.]

Albert Ernő

BALLADA DANCSUJ DÁVIDRÓL

Dancsuj Dávidról 1882-ben a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* (MNGy) III. kötetében ballada jelent meg, amelyet Kriza János tett közzé. Valószínű Háromszéken, de mindenképpen a Székelyföldön gyűjtötte. Ebben a balladában a szökött katona a bodoki erdő között kesereg, bujkál az üldözők elől. Bővebbet nem tudhatunk a ballada szereplőjéről, mert jegyzetet nem fűztek hozzá.

Kanyaró Ferenc 1906-ban újabb változatát ismerteti meg e balladának. Ő viszont bő jegyzetet közölt, azzal a tudattal, hogy ritkaságszámba menő adatokat talált a balladahősről, hisz Háromszéken, Szentivánlaborfalván a lejegyző tanítványa szüleinek szolgálja volt Dancsuj Dávid. Az ekkor közöltek mintegy összegezve a későbbi gyűjteményekben is felhasználták.

Azonban ellentmondások találhatók a balladában énekeltek és a jegyzetben közöltek között. Elsősorban az, hogy a közölt jegyzet szerint a szökött katonáról szóló ének hőse oly „satnya kis ember volt, hogy katona sohasem lehetett”.

Amikor a *Háromszéki népballadák* köteteinek énekeit gyűjtöttük, Bodokon ismét ráakadtunk a ballada néhány változatára, s az akkor lejegyzett kiegészítések szintén ellentmondottak a Kanyaró Ferenc által közölteknek. Feloldására azonban nem találtunk megoldást, hisz Szentivánlaborfalván bárhogy próbáltuk felkutatni a Dancsuj Dávidról fennmaradt emlékeket, nem sikerült.

1992-ben aztán véletlenül előkerültek azok az iratok, amelyek Dancsuj Dávid kilétéről, katonaszkodásáról, szökéséről, elfogatásáról, teteteinek kivizsgálásáról szólnak, s így beigazolódott jogos feltevésünk, hogy mintegy száz éven át tévesen írtak Dancsuj Dávidról és a róla szóló balladáról, amelyhez alapul az a jegyzet szolgált, amelyet Kanyaró Ferenc tett közzé.

Kiderült, hogy más az a Dancsuj Dávid, akiről a ballada szól, s aki Sepsimartonoson született, majd felnőve katona lett, és más az a Dancsuj Dávid, akiről Kanyaró Ferenc írt, és a közlés szerint tán 1896-ban halt meg. Minden reményünk megvan arra, hogy a későbbiekben sikerül bizonyítanunk fenti állításunkat, mintegy ismételt igazolva azt is, hogy a gyűjtés

kiterjesztésével még ma is újabb adatok kerülhetnek elő klasszikus és más balladáinkról, és hogy csak a változatok további szaporításával követhető egy-egy ballada vagy bármely népköltészeti alkotás története, s hogy az újonnan talált adatok gyakran egészen más irányt szabhatnak a kutatás addigi eredményeinek.

A törvényszéki jegyzőkönyvekben nem a folyamatos mindennapi életrend, hanem a feszültség támasztotta ellentétek tömörített közlése található. S a vizsgálat során egy-egy esemény szereplőinek több évtizedes életútja is felszínre kerül. De ezek az iratok őrzik a korabeli nyelvallapotok jellegzetességeit, a szokásokat, utalnak a földművelés fejlettségére, még az öltözködésre, étkezésre, egy-egy közösség embereinek egymáshoz való viszonyára is. Így a ballada szereplőjének bemutatása során jó alkalom kínálkozik arra is, hogy egy háromszéki székely falu közösségének életéből jelentős részeket ismerhessünk meg.

A ballada értékelése

A Magyarság Néprajza című első összefoglaló nagyszabású műben, amely két kiadásban is megjelent, Solymossy Sándor írta a *Ballada* című fejezetet. Ebben történeti fejlődés szerint csoportosította a magyar népballadákat, s külön tárgyalta a II. csoportban a *XVIII. századiak*. *Bujdosó- és haramiaénekek* fejezetcímmel a népballadák egyik részét. Ebben a részben a Dancsuj Dávidról szóló balladát első helyen mutatja be a következő értékeléssel:

„Keserves történetéből csak szívből fakadó panasz maradt meg énektörödékekben. Nincs otthona, áldja szüleit, hogy jó időben éltek, s nem tudják, hogy fiokból mi lett. Szeretné, ha a föld befogadná, s az üldözők rá nem találnának... A költői kép nemzetközi elterjedésű, s nálunk népdalokban is előfordul.”¹ Bár ekkor már két szövege ismert, Solymossy Sándor azt írta, hogy változata nincs.

Amikor Ortutay Gyula 1937-ben a székely népballadákat mutatta be híressé vált külön kötetében, 57 szöveget választott ki, néhány típusból két változatot is. Ha a változatokat leszámítjuk, akkor 54 a közölt különböző típusú balladák száma. Az akkori megítélések szerint tán ezek voltak a legértéke-

¹ SOLYMOSSY Sándor 1943, 100.

sebb székely balladák. A magyar népballadák kiváló szakértője a legszebb székely népballadák közé sorolta a háromszéki népi alkotást, a Dancsuj Dávidról szólót, s a 10. sorszámmal látta el. A szöveget először Kriza János közölte a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* III. kötetében a 35. oldalon. Változatként említi a Kanyaró Ferenc közlését.² Megállapítása, hogy a Bach-korszakban német rendőrök üldözése miatt lett hőse népszerűvé. Szövege pedig régi bujdosó ének lehetett, amelyet a tragikus eseményre alkalmaztak, de e változatban a virágénekből „belekerült formula zavarja az egységes stílushatást”.³ Budai György minden balladához, így a Dancsuj Dávidhoz is készített fametszetet, amely érzékelteti, erősíti a ballada hangulatát. Ettől kezdődően a jelentősebb ballada-válogatásokba rendszerint bekerült hol az egyik, hol mindkét változat.

A II. világháború után elsőnek Csanádi Imre és Vargyas Lajos jelentett meg összefoglaló gyűjteményt, amelyben, Dános Erzsébet tanulmányát követően, először kísérelték meg, hogy a magyar népballadának – a könnyebb eligazodásért – típuscímet is adjanak. A *Dancsuj Dávid* című után *Bujdosó ballada* típuscímet írtak.⁴ A kötet jegyzeteiben közlik a Kanyaró-féle változatot is, s a korábbi megjegyzések szerint megállapítják, hogy Dancsuj Dávid román szegénylegény volt, aki a XIX. század közepe táján élhetett Bodok környékén. További közlésük: „Egy-egy ilyenfajta adat azonban nem elég a népköltészetben a keletkezés meghatározására”. Lehetséges, hogy valamely régi bujdosóének alakult át az új eseményhez igazodva.⁵

Alig másfél évtizeddel később újabb ballada-válogatás jelent meg Kríza Ildikó és Ortutay Gyula közös munkájaként, amelynek második kiadása további bővítést jelentette a magyar népballadák válogatott közreadásának.⁶

Ebben a kötetben is az említett két változatát találjuk e balladának.⁷ Kríza Ildikó a jegyzetekben szintén azt írta, hogy régi bujdosó vagy rabének lehetett, s a betyárköltészet hatása is érezhető stílusán, s így eltér a régi „erdélyi rab- és bujdosó-énekek hangjától”.

A magyar népballadák egészét és európai kapcsolataikat felmérő művében Vargyas Lajos szintén külön típusban tárgyalta a Dancsuj Dávid-balladát *A bujdosó* típuscímmel.⁸ Ebben a kötetben mutatóként a Kanyaró Ferenc által közzétett változat található. Vargyas megállapítása: lírai kesergés, közel áll a betyárköltészethez, hangneme pedig a régi bal-

ladák stílusa. Ő is – a korábbi közlés szerint – román szegénylegényről ír, „állítólag” megjegyzéssel. Keletkezési idejét újabb időszakra teszi, amely a régi rabénekek hatása alatt születhetett. Vargyas Lajos a korábbi két változatot kiegészíti az újabban gyűjtött dálnokival.

Legutóbb Faragó József állított össze válogatást a régi magyar népballadákból, amely kötetben 145 szöveget közöl, s ebben ismét a legszebb balladák között található a Dancsuj Dávidról szóló. Típuscíme is változott: *A bolygó katona* lett.

A változatok és a jegyzetek

1. A Dancsuj Dávidról szóló ballada *első változata* 1870-ben a *Fővárosi Lapok*ban jelent meg Kriza János közlésében még két ballada társaságában *Székely népköltészeti töredékek* címen. Kriza János a ballada valós története szempontjából igen fontos megjegyzést fűzött hozzá, amelyet bizonyára a szöveg átadójának közlése nyomán fogalmazott. Azt írta: a balladában megnevezett személy rabló volt, akit a Nyergesen (hegy a Keleti-Kárpátokban, a kászoni részen) agyonlöttek.

Székely népköltészeti töredékek

1. Ballada-töredék

Bodok felett vagon egy kis sűrű berek,
Szegény Dancsics* Dávid a felett kesereg,
Nem jó, Dávid, nem jó, neked most itt lenni,
Ha valaki meglát, hová tudsz eltenni?

Ha a fekete föld ketté hasadhatna,
Szegény Dancsics Dávid beléborulhatna,
De a fekete föld ketté nem hasadhat,
Szegény Dancsics Dávid belé nem borulhat.

* *Dancsics Dávid e században élt rabló volt, kit a Nyergesen a plojások löttek agyon.*

Kriza János⁹

Faragó József a *Fővárosi Lapok* közléseit vizsgálva megállapítja, hogy Kriza János több ballada szövegét először ezen folyóirat hasábjain közölte.¹⁰ Ehhez csupán annyit fűzhetünk hozzá, hogy az 1870-ben közzétett ballada azóta is ismeretlenségben maradt mindmáig, hisz még a legnagyobb balladagyűjteményekből is hiányzott említése.

² KANYARÓ Ferenc 1906, 237.

³ ORTUTAY Gyula – BUDAI György 1937, 285–286.

⁴ CSANÁDI Imre – VARGYAS Lajos 1954, 227, 89. jegyzet.

⁵ Uo., 496–497, 89. jegyzet.

⁶ ORTUTAY Gyula – KRÍZA Ildikó 1968, 562–563, 170–171. jegyzet és 768, 170–171. jegyzet.

⁷ KRIZA János – ORBÁN Balázs – BENEDEK Elek – SEBESI Jób 1882, 35, 20. jegyzet; KANYARÓ Ferenc 1906, 237–239.

⁸ VARGYAS Lajos 1976, 413–414.

⁹ KRIZA János 1870, 140.

¹⁰ FARAGÓ József 1971, 155–156.

2. Magyarázatra szorul a *második közlemény* szövege. Gyulai Pál és Arany László Kriza János özvegyétől 1875 után elkérte a székely népköltési hagyatékot azzal a meg gondolással, hogy a gyakran emlegetett második kötet anyagát a *Magyar Népköltési Gyűjteményben közlétegyék*. A kéziratok között kellett szerepelnie a Dancsuj Dávidról szóló balladának is, másként nem kerülhetett volna az 1882-ben megjelent gyűjtemény III. kötetébe.¹¹ A korábbi közlemény kézírata bizonyára a *Fővárosi Lapok* szerkesztőségében maradt, hisz a kötetben megjelentetett szöveg eltér az előzőtől, de a jegyzetekben semmilyen utalást nem találunk rá, a jegyzetekben csak a Magyar Népköltési Gyűjtemény I. kötetében található motívumra hivatkoznak.

2. Dancsuj Dávid

Bodok felett vagyon egy kis sűrű berek,
Szegény Dancsuj Dávid a között kesereg,
Nem jó, Dávid, nem jó, sírni, keseregni,
Ha meglát valaki, hova tudsz ellenni?...
Az a fekete föld ketté hasadhatna,
Szegény Dancsuj Dávid belé boru'hatna.
De a fekete föld ketté nem hasadhat,
Szegény Dancsuj Dávid belé nem boru'hat.
„Adjon Isten annak ezernyi ezer jót,
Ki az én bölcsőmet megrendítette vót.
Köszönöm apámnak s az édesanyámnak,
Mert jó fiat nevelt bolygó katonának,
Az ország rabjának.
Mennyi égen csillag, írő deák vóna,
Mennyi réten fűszál, mind pennaszár vóna,
Mennyi erdő-lapi, mind papiros vóna,
Veres tenger habja, mind tentalé vóna:
Az én sok bánatom még se' férne rea.”

Kriza János¹²

3. Mintegy negyed század telt el addig, amíg újabb hírt hallhattunk a balladáról. Egy újabb változatot Kanyaró Ferenc kolozsvári tanár tett közzé. Az *Ethnographia* 1906-ban megjelent kötetében közölték.

3. Dancsuj Dávid balladája

Bodok felett vagyon egy kis sűrű berek,
Szegény Dancsuj Dávid a körül kesereg.
„Nem jó, Dávid, nem jó neked itten jární:
Ha valaki meglát, hová tudsz ellenni?”

„Ha itt nincs nyugalom, akkor merre térjek?
Hogy végre egy biztos helyeckére érjek,

A hol nem kergetnek mindig a zsandárok,
Hol nem kell remegni szüntelen halálom?”

Ha a fekete föld ketté hasadhatna,
Szegény Dancsuj Dávid belé borulhatna.
De a fekete föld ketté nem hasadhat,
Szegény Dancsuj Dávid belé nem borulhat.

„Istenem, Istenem, hol van a kedvesem?
Ki egy biztató szót mondana most nekem.
Azt ígérted, rózsám, szárnyakon jössz hozzám,
De szárnyakon nem tudsz, bár lábakon tudnál”.

„Olyan lettem, rózsám, mint a száraz kóró,
Kit aratás után elhagyott a sarló.
Eljöhetnél, rózsám, látogatásomra:
Én es itt feküszöm holtakkal egy sorba”.*

„Fiam, édes fiam, ne búsulj sorsodon:
Igazítunk neked valahogy dolgozod.
Jere haza immár, és add meg magadat,
Ne fitesse mindig zsandár a nyomodat.”

„Nem megyek, hanem megköszönöm magának,
Édes jó anyámnak, édes jó apámnak,
Hogy jó fiat nevelt császár szolgájának,
Császár szolgájának s az akasztófának.”**

* *A falu temetője közel lehetett a bujdosó katona rejtékéhez.*

** *Értsd: az itt megénekelte balladahős üldözött katona volt, „császár szolgája”, szökött katona a múlt század első felében. Ami nem illik a későbbi közönséges csavargóra, Dancsujra.*¹³

Kanyaró Ferenc

Hogy ki volt Kanyaró Ferenc, aki számos népköltészet-alkotást s közöttük 200-nál több népballadát gyűjtött össze, azt a *Magyar Néprajzi Lexikon*ból nem tudhatjuk meg. Szerencsére Szinnyei József följegyezte életéről és munkásságáról a legfontosabb tudnivalókat. Művéből tudhatjuk, hogy Kolozsváron tanár volt, és „1892-ben egy székelyföldi útja után rendszeresen kezdte gyűjteni tanítványai segélyével népies költészetünk múlt és jelen század termékeit, mely gyűjteményt, néhány érdekes kurucz költeményen kívül, mintegy 100 tréfás dal és gúnyének a század elejéről és 200-nál több népballada tesz nagybecsűvé.”¹⁴

A *Magyar Néprajzi Lexikon*nal ellentétben a *Pallas* és a *Révai Nagy Lexikon*ban külön címmel ismertetik Kanyaró Ferenc életét és munkásságát.

¹¹ KRIZA János – ORBÁN Balázs – BENEDEK Elek – SEBESI Jób 1882, 35, 20.

¹² Uo.

¹³ KANYARÓ Ferenc 1906, 237–239.

¹⁴ SZINNYEI József 1891–1914, V, 939–942.

A ballada bemutatása után Kanyaró Ferenc jegyzetét közölte, amelyben sok részletére kitér a Dancsuj Dávidról szóló balladának. Egyik megállapítása: „Idegen balladák részeiből egyberótt s ennél jóval gyengébb változatát a M. Népköltési Gyűjtemény adta ki a Kriza-hagyatékából (III. 35–36.)”. Dancsuj Dávidról azt közölte a hozzájuttatott adatok alapján, hogy román zsellérszülőktől származott, Bodok–Kálnok környékén születhetett az 1840-es években. Fiatalkori gyilkossága miatt az osztrák csendőrök elfogták.

Amikor szabadult a börtönből, még énekeltek róla, ezért nem maradt szülőfalujában, hanem Szentiván-laborfalvára költözött, s ott napszámos munkából tartotta fenn magát, de gyakran itt is tolvajságba keveredett. A ballada leírója Bedő Ferenc tanuló volt, akinek szüleinél szolgált Dancsuj Dávid. A közlés szerint nem természetes halála 1896-ban következhetett be, hisz azt is megjegyzik, hogy a közlés előtt mintegy tíz évvel távozott az élők sorából. „Satnya kis emberke volt – írta Kanyaró Ferenc – katona sohasem lehetett”. Az ének keletkezéséről azt írták, hogy „Valami száz évvel ezelőtt valamely ismeretlen bujdosó katonára szereztek s valószínűleg akkor is más régebbi balladából.”¹⁵

A jegyzetből kiderül, hogy már Kanyaró Ferenc sem tudta összeegyeztetni mindazt, amit a laborfalvi Dancsuj Dávidról elmondottak, s amit a balladában énekeltek.

4. Amikor már úgy tűnt, hogy a Dancsuj Dávidról szóló ballada a fent említett három, de csak a 2. és 3. ismert változata után teljesen kihalt, azelőtt, mielőtt elterjedhetett volna, újabb szövegét tették közzé. Ezt a változatot Faragó József írta le Dálnokban 1960. február 18-án Bálint Lajosné Szász Juliánna 62 éves asszonytól. Jegyzetet nem fűzött hozzá.

4. *Dáncsuj Dávid*

Bodok felett vagyon egy kis sűrű berek,
Szegény Dáncsuj Dávid a fölött kesereg.
– Ne keseregj, Dávid, mert nem leszen jódra,
Ha a fekete föld kettéhasadhatna.

Az a fekete föld kettéhasadhatna,
Szegény Dáncsuj Dávid beléborulhatna.

Sír az út előtttem, bánkodik az ösvény,
Még az is azt mondja, áldjon meg az Isten.

Áldjon meg az Isten minden javaival,
Mint kertben a rózsát gyöngyharmataival.
Dálnok (Háromszék)¹⁶

Ez a közlés annál is inkább meglepő volt, mert időközben megjelent a *Háromszéki magyar népköltészet* című kötet 1957-ben Konsza Samu, a Székely Mikó Kollégium tanárának gyűjteménye, de abban nem található e ballada változata, pedig a tanulók a megye szinte minden helységében írtak le népköltészeti alkotásokat.

5. Almási Istvánnak és Faragó Józsefnek négy évvel később, 1964. decemberében szintén Dálnokban sikerült újabb változatra bukkanniuk, amelyet 1977-ben tettek közzé Polgár Gergelyné Bálint Juliánna 41 éves asszony énekeként.

5. *Bodok felett van egy*

Bodok felett van egy
Sötét sűrű berek,
Szegény Dancsuj Dávid
Az alatt kesereg.

Ne keseregj, Dávid,
Nem lesz az javadra.
Ha a fekete föld
Végighasadhatna.

Ha a fekete föld
Végighasadhatna,
Szegény Dancsuj Dávid
Beléborulhatna.

Sír az út előtttem,
Bánkodik az ösvény,
Még az is azt mondja:
Áldjon meg az Isten.

Áldjon meg az Isten
Minden javaival,
Mint kertben a rózsát
Drága illatokkal.¹⁷

A hetvenes évek elején a *Háromszéki népballadák* kötetben Bodokról és Málnásról egyszerre négy változatát tettük közzé az 1971–1972-es lejegyzésekben. Ismételt bizonyossága ez is annak, hogy gyakran a gyűjtés hiánya okozta egy-egy értékes ballada elveszését vagy hiányos ismeretét.¹⁸

6. Gyűjtési sorrendben a ballada 6. változatát Benedek Józsefné Bartha Ilka 56 éves asszony énekelte 1972-ben Sepsibodokon.

¹⁵ KANYARÓ Ferenc 1906, 238–239.

¹⁶ FARAGÓ József 1965, 305. és 453. jegyzet.

¹⁷ BENCZÉDI Huba 1977, 48–49.

¹⁸ ALBERT Ernő – FARAGÓ József 1973, 162–165; 74–75.

6. *Dáncsuj Dávid*

Bodok felett vagyon egy kis sűrű berek,
Szegény Dáncsuj Dávid az alatt kesereg.

Nem jó, Dávid, nem jó, hogy te itt keseregsz,
Ha meglát valaki, hova tudsz ellenni?

Ha a fekete föld kétfelé hasadna,
Szegény Dáncsuj Dávid beleborulhatna.

Hulljatok, levelek, takarjatok engem,
Mert az én édesem mást szeret, nem engem.

Ne keress, kedvesem, mert meg vagyok halva,
Bükkfa-lapival is be vagyok takarva.

Albert Ernő – Faragó József¹⁹

A 7. és a 8. változatot Zalányi Istvánné Kisgyörgy Mária 68 éves asszony énekelte 1971-ben két alkalommal. A második felvételt április 26-án már magnetofonnal készítettük.

7. *Dáncsuj Dávid*

A

Bodok felett vagyon egy kis sűrű berek,
Szegény Dáncsuj Dávid az alatt kesereg.

– Két út van előttem, melyiken induljak,
Két szép szeretőm van, melyiktől búcsúzzak?

Szökétől búcsúzom, a barna haragszik,
Így hát az én szívem soha meg nem nyugszik.
Hulljatok, levelek, takarjatok engem,
Mer akit szerettem, mást szeret, nem engem.

Bár a fekete föld kétfelé hasadna,
Szegény Dáncsuj Dávid beleborulhatna
Albert Ernő – Faragó József²⁰

8. *Dáncsuj Dávid*

B

Bodok felett vagyon egy kis sűrű berek,
Szegény Dáncsuj Dávid az alatt kesereg.

– Nem jó, Dávid, nem jó, neked itt keseregj,*
Ha valaki meglát,** hová tudsz ellenni?
Bár a fekete föld kétfelé hasadna,
Szegény Dáncsuj Dávid beleborulhatna.

– Két út van előttem, melyiken induljak,
Két szép szeretőm van, melyiktől búcsúzzak?

Szökétől búcsúzom, s a barna haragszik,
Így hát az én szívem soha meg nem nyugszik.

Bár a fekete föld kétfelé hasadna,
Szegény Dáncsuj Dávid beleborulhatna.

Hulljatok, levelek, takarjatok engem,
Mert az én édesem*** sírva keres engem.

Ne keress, kedvesem, mer meg vagyok halva,
Bükkfa hótt lapival bé vagyok takarva.

* *hogy te úgy keseregj*

** *Ha meglát valaki*

*** *Kedvesem*

Albert Ernő – Faragó József²¹

9. A sorrendben 9. változatot Málnáson Botos István 78 éves korában szintén 1971. április 26-án énekelte.

9. *Dáncsuj Dávid*

A bodoki erdőn van egy sűrű berek,
Szegény Dáncsuj Dávid az alatt kesereg.
Nem jó, Dávid, nem jó, ha meglát valaki,
Ha meglát valaki, hova tudsz ellenni?
Ha ja fekete föld kétfelé hasadna,
Szegény Dáncsuj Dávid beleborulhatna.

Két út van előttem, melyiken induljak,
Két szép szeretőm van, melyiktől búcsúzzak?

Szökétől búcsúzom, a barna haragszik,
Így hát az én szívem soha meg nem nyugszik.

Hulljatok, levelek, rejtsetek el engem,
Mer az én kedvesem sírva keres engem.

Ne keress, ne keress,* mer el vagyok rejtve,
Fügefalevéllal el vagyok temetve.

* *Ne keress, édesem*²²

A jegyzetekben összevonva találjuk a négy változattal kapcsolatos közléseket és kiegészítéseket, sőt azon feljegyzést is, amelyet emlékként megőriztek Bodokon Dancsuj Dávidról.

A. és B. 76.

¹⁹ Uo., 162, 74. jegyzet.

²⁰ Uo., 163, 75. A. jegyzet.

²¹ Uo., 163–164, 74, 75. A. és B. jegyzet.

²² Uo., 165, 76.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a fennebb említett énekesek a balladát szüleiktől az 1870-es években tanulhatták. Bodokon sikerült lejegyezni olyan emléket is, amelyet hosszú ideig őriztek még a történetet átélők elmondása alapján. Hosszú Lajos mondta: nagyanyjától hallotta: „egy éjjel bément, s kérte nagymamám apjától a puskaport. S aszonta, ha nem ad, az éjjel a mennybe küdöm, úgy, hogy felgyútsa az épöleteket, met az gyújtogatott es”.

10. Botos Istvánné Mihály Gizella 67 éves is elénekelte 1971. április 26-án a Dancsuj Dávidról szóló balladát. Ez a szöveg kéziratban maradt, először közöljük.

10. *Dáncsuj Dávid*

Bodok felett vagyon ott egy sűrű berek,
Szegény Dáncsuj Dávid az alatt kesereg.

Nem jó, Dávid, nem jó, mert meglát valaki,
S ha meglát valaki, hova fogsz ellenni?

Ha a fekete föld kétfelé hasadna,
Szegény Dáncsuj Dávid beleborulhatna.

Két út van előttem, melyiken induljak,
Két szép szeretőm van, melyiktől búcsúzzam?

Szökétől búcsúszom, a barna haragszik,
Így hát az én szívem soha meg nem nyugszik.
Hulljatok, levelek, rejtsetek el engem,
Mer az én édesem sírva keres engem.

Ne keress, ne keress, mer el vagyok rejtve,
Fügefalevéllal el vagyok temetve.

Kézirat

11. Demény Piroska kiváló népzene gyűjtővel 1976. október 17-én újból felkerestük Botos Istvánt Málnáson, s arra kértük, énekelné el a korábban közölt balladát. Kevés változtatással énekelte el, s ez így a 11. szövegváltozat.

11. *Dáncsuj Dávid*

A bodoki erdőn van egy sűrű berek,
Szegény Dáncsuj Dávid az alatt kesereg.

Nem jó, Dávid, nem jó, ha meglát valaki,
Ha meglát valaki, hova tudsz ellenni?

Ha ja fekete föld kétfelé hasadna,
Szegény Dáncsuj Dávid beleborulhatna.

Két út van előttem, melyiken induljak,
Két szép szeretőm van, melyiktől búcsúzzam?

Szökétől búcsúszom, a barna haragszik,
Így hát az én szívem soha meg nem nyugszik.

Hulljatok, levelek, rejtsetek el engem,
Mer az én édesem sírva keres engem.

Ne keress, édesem, mer el vagyok rejtve,
Fügefalevéllal el vagyok temetve.

Kézirat

Botos István ekkor újabb adattal egészítette ki a korábban mondottakat: „Szereteit valaki elszerezte, s bánatába búdosott el”. Azt is elmondotta, hogy „szerette a mulatságot”. A bujdosás helyszínéről pedig azt közölte, hogy a bodoki erdőben tartózkodott „Oltszemen belől, ott a likba, a magaslattal szembe. Ott, ott történt a... S ott meg is halt”.

Dancsuj Dávidról az énekek és a jegyzetek szerint Mit tudhatunk meg Dancsuj Dávidról a följegyzett szövegek- és a kiegészítő jegyzetekből? Az előbb felsorolt 11 változat jelölésekor csak a sorszámot, jegyzetek esetében az idézett mű adatait közöljük, zárójelben.

1. Az esemény színhelye Bodok (1–11.).

2. Dancsuj Dávid Bodokon, Kálnokon vagy környékén született (3.).

3. A XIX. században élt, 1870 előtt (1.). Azon századnak 40-es éveiben született (3.); Ezernyolcszáz, ezernyolcszázhusztól harmincig, ilyenforma.²³

4. Román zsellér volt (3.), Bedő Ferenc apjának napszámosa (3.); már fiatalon gyilkossá lett (3.); rabló volt; betyár volt.²⁴

5. Szökött katona, császár szolgája (3.); az erdőn bújkált (1–11.); satnya emberke, katona nem lehetett (3.).

6. Káromló, fenyegető, követelőző: „ha nem ad, az éjenn a mennybe küdöm”. „Jesztegette őket, hogy meggyújtsa”.²⁵

7. „kérte a nagymamám apjától a puskaport”²⁶

8. Keresik a zsandárok, elfogják. „A Bach-korszak német rendőreinek üldözése tette a nép előtt rokonszenvenné.”²⁷

9. Lehetett neki társa is.²⁸

10. Az 1880-as években szabadult a börtönből (3.); kiszabadulása után is lopott (3.).

²³ ALBERT Ernő – FARAGÓ József 1973, 522.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

²⁷ ORTUTAY Gyula – BUDAI György 1937, 286.

²⁸ ALBERT Ernő – FARAGÓ József 1973, 521, 74–76. jegyzet.

11. A Nyergesen lötték agyon 1870 előtt (1.); körülbelül 1896-ban halhatott meg (3.).

12. Valamely székely barátja megénekelte az eseményt (3.).

13. Az ének az 1800-as évek elején elszökött katonáról szól, amelyet Dancsuj Dávidra alkalmaztak, nem illik rá (3.).

14. Régi balladák, bujdosó énekek szövegét használták fel: Mennyi égen csillag, íródeák volna; Sír az út előttem; Hulljatok, levelek; Két út van előttem.

15. Eltér az erdélyi rab- és bujdosó-énekek hangjától.

16. Kedveséről is énekelnek; ő erőst szerelmes volt a fejrénpbe (11.).

17. A betyárköltészet hatását mutatja.

18. Típuscím: Bujdosó-balladák; A bujdosó; A bolygó katona.

19. Elterjedés: Erdély, közelebbi helymeghatározás nélkül.

20. A legkorábbi följegyzés 1882, de megjelent már 1870-ben.

21. Néhány ember tudta az éneket.

22. Nem énekeltek gyakran, de lakodalomban is meghallgatták.

23. Nincs elég adat a keletkezés meghatározására.²⁹

A jegyzőkönyv

1992-ben a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban találtuk meg azt a periratcsomót, amely tartalmazza a Dancsuj Dávid és társai perét. Bár ezekből az iratokból sok adatot ki tudtunk választani Dancsuj Dávid kilétéről, életének néhány jelentős eseményéről, mégsem tekinthetjük lezártnak a Dancsuj Dávidról szóló kutatást, mert elő kell kerülnie annak a periratnak is, amelyet a katonai törvényszéken készítettek, ugyanis a sepsiszentgyörgyi törvényszék, tekintettel arra, hogy Dancsuj Dávid szökött katona volt, az ügy tárgyalását hozzájuk utalta át. Ekkor olyan iratok is a katonai törvényszék tulajdonába kerültek, amelyek perdöntőek lehetnek a még vitatott kérdésekben.

A következőkben egyrészt a Szentgyörgyön maradt periratokban található adatokkal megerősítjük az eddigi helytálló megállapításokat, másrészt módosítjuk vagy elvetjük azokat, amelyek csupán feltételezések voltak, de adatokkal később sem lehetett bizonyítani. Így a jegyzőkönyv mindenképpen jelentős lépésekkel vezet közelebb a balladával kapcsolatos ellentmondások, téves adatok és következtetések tisztázásához.

Az esemény színhelye

A ballada mind a 11 változatában már az első szakaszban szerepel Bodok, más helységnév nem is fordul elő egyetlen szövegben sem. Itt éltek Dancsuj Dávid szülei, testvére, rokonai is, itt volt szolgáló, innen vitték katonának, utolsó elszökésekor is ide tért vissza, s ekkor itt élt mintegy két hónapig, itt támadt rá több emberre. Egyesek szerint a falu melletti erdőben bujkált, s éjjelre a településre érve hol mulatott, hol fosztogatott. Bodokon fogták el a falu lakói közül néhányan, és adták át először a helyi, majd ők a megyei hatóságoknak. Kihallgatását is Bodokon kezdték meg, majd Sepsiszentgyörgyre szállították. Segítői is bodokiak voltak, akiket hosszú ideig vizsgálati fogságban tartottak, majd megbüntettek.

Születési hely és idő

Kanyaró Ferenc azt írta: „oláh zsellér szülőktől Erdővidéken (!), Bodok–Kálnok környékén született a múlt század 40-es éveiben”. Ehhez csupán annyit kell közölnünk, hogy Erdővidék Sepsiszentgyörgytől nyugatra fekvő külön tájegység, amelynek nem volt része sem Bodok, sem Kálnok, hanem az említett két helység Sepsiszentgyörgytől 8–10 km-re található az Olt völgyében.

Egyes megállapítások szerint Dancsuj Dávid 1840–1850 közötti időszakban szülehetett.³⁰

Hosszú ideig nem sikerült tisztázni a születési idejét. Több falu anyakönyvében kerestük Dancsuj Dávid nevét, de megnyugtató választ nem sikerült találnunk. Először a szentivánlaborfalvi nyomon indultunk el. Az anyakönyvek Uzonban találhatóak. A „Matricula morților din anul 1813” [A halottak nyilvántartása 1813-tól] kötetben³¹ az 56. lapon ez található: „1896. Junie 22/23 David Danciu zileriu [napszámos] în Laborfeleu [Laborfalva] ord. [ordinerie]”, vagyis természetes halállal halt meg. Azt is megjegyezték, hogy nem gondozta senki. Élt 49 évet, 4 hónapot és 27 napot. Ezek szerint 1847-ben szülehetett. Kanyaró Ferenc közleménye erre a Dancsuj Dávidra vonatkozik, hisz mind az elhalálozás időpontja, mind a feltételezett születési év talal az itt említett adatokkal.³²

Még sok Dancsuj szerepel az uzoni, lisznyói görög katolikus anyakönyvekben.

A Dancsujok egy másik ága az Olt völgyében, Bodok környékén található. Itt a református egyház anyakönyvébe jegyezték be nevüket. Amikor Dancsuj Dávidot a „Tekintetes Elegyes Kinyomozó Bizottság” elé állították, arra a kérdésre, hogy „Hová való vagy Hány esztendő mitsoda vallásu...?” azt válaszolta:

²⁹ CSANÁDI Imre – VARGYAS Lajos 1954, 496–497, 89. jegyzet.

³⁰ KRIZA János 1870, 140.

³¹ SÁLvt F. 105. – 3. 56.

³² KANYARÓ Ferenc 1906, 238.

„Vagyok születésemre nézve Sepsi Martonosi 21 esztendő Református”.

Az anyakönyvekben nem lehetett rátalálni a Martonoson születettek bejegyzésére. Végül kiderült, hogy ugyanazon anyakönyvbe vezették a Fotoson, Martonoson, Étfalván születetteket. Itt található a születéskor bejegyzettek között Dancsuj Dávid neve is. A fenti vallomás szerint 1816-ban kellett születnie, azonban az említett anyakönyvben az 1814-ben születettek között található neve: „Dancsuj Dávid Colonusnak Feleségétől – N. N. Született fiát Dávidot Kereszteltem 4^a X^{bri}s [december]”. Bár általában közölték a szülőanya nevét is, egyes esetekben csak N. N.-el jelölték. Későbbiekből kiderült, hogy édesanyját Szilágyi Rebekának hívták.³³

Anyakönyvi bejegyzések, jegyzőkönyvi utalások alapján megállapítható, hogy a Dancsuj család az 1800-as évek elején Bodokon élt, az 1814–1816 közötti időszakban Martonoson tartózkodott, majd ismét Bodokra költözött, de amikor Dancsuj Dávid megszökött a katonaságtól, akkor édesapja Zágomban lakott, ő Bodokon nővérénél, Máriánál szállt meg, akinek a férje Kovács László volt.

Szolgaság és katonaság

Dancsuj Dávid szülei, a rokonok is szegény emberek voltak, jobbágyokban éltek. Ez lehetett az oka, hogy fiukat egészen korán szolgának adták, de nehezen tudott beilleszkedni a hétköznapi kiszolgáltatottságba. Azt vallotta bírái előtt, hogy „azért adott asszonyom ételt, mert félt tőlem”. Később a katonák között találjuk.

A jegyzőkönyvből nem derül ki, hogy Dancsuj Dávid milyen körülmények között került a katonák közé. Az azonban ismeretes, hogy a Székelyföldön a határőri szolgálat mellett a Habsburg Birodalom katonai állományának feltöltésére minden évben verbuváltak, vagy fogták kötéllel az újabb katonákat. Az utánpótlás többnyire a jobbágyokból és szolgalegényekből került ki. Egyik feltevés szerint Dancsuj Dávidot is mint szolgalegényt esetleg a bíró ajánlatára vihették el katonának. Ekkor már elterjedt volt a sorshúzás útján való toborzás is. Ilyenkor igyekeztek megszabadulni azoktól a legényektől, akik nem tudtak beilleszkedni a falu mindennapi életébe. Egyes vidékeken „1807-től pedig sorshúzással töltötték be a falvakra kiszabott létszámkeretet, ami szintén sok visszaélésre adott alkalmat. A falu vagy a megye vezetői ilyenkor igyekeztek megszabadulni az elégedetlen napszamosoktól, a hangadó szolgalegényektől, a *faluroszáktól*”.³⁴

³³ SÁLvt F. 105. – 68/1. 12.

³⁴ KÜLLŐS Imola 1988, 15.

³⁵ SÁLvt F. 28. – 2/841. 62.

Feltételezhetjük, hogy Dancsuj Dávidot is valamely előjáró javaslatára, esetleg nem látható módon előkészítve, sorshúzás útján vihették katonának, ugyanis többször nyilvánította: „A katonasághoz kedvem nem volt”. A jegyzőkönyvből nem derül ki, mikor sorozták be.³⁵

Először a Brassóban székelő „Báró Vagnand Ezredében” katonáskodott, de mihelyt alkalom kínálkozott, megszökött. Dancsuj Dávid azt vallotta, hogy már többször büntették szökés miatt. Az első elszökéskor 18 éves volt. Azt közölte bíráival: „Egyszer ezelőtt öt esztendővel fogtak el azért, hogy Brassóból a Mts Báró Vagnant Regimentyiből el Szöktem, fogtak volt el Bikfalván, s azért büntetést szenvedtem 300 Legény között Nyotzori vessző futást”.³⁶

Hiába volt az első elszökést követő szigorú, nagy testi fájdalmat okozó büntetés, a katonaságtól való iszonyodás arra készítette, hogy másodszor is elszökjék, vállalva az elfogatás következményét, amelyről jól tudta, hogy az előzőnél súlyosabb büntetést-szenvedést von maga után, hisz a testi büntetést követően az első alkalommal még hat évi továbbszolgálattal is büntették.

A következő megszökésére az előzőhöz képest mintegy 3–4 év múlva került sor: „Másodszor voltam fogva azért, hogy most a Tavaszszal esztendeje el mult ugyan a Mts Báró Vagnant Regimentyiből el szöktem, azért Büntetést szenvedtem 300 Legény között Tízszeri vessző futást”.³⁷ Dancsuj Dávid vallomásában nem tért ki arra, hogy a vesszőzés után még milyen büntetéssel sújtották, de az akkori katonai törvények szerint örökös katonai szolgálattal kellett büntetniük.³⁸

Dancsuj Dávid harmadszor is elszökött a katonaságtól, mégpedig „Arad városából ugyan a nemes ezredtől... egyenesen jöttem Bodokra”. Bodokon sógoránál, Kovács Lászlónál, illetve nővérénél, Máriánál tartózkodott, de legtöbbször az istállóban vagy az erdőn töltötte a napot.

Moldvába szökés terve és elfogatása

Dancsuj Dávidot Bodokra érkezése után nem sokára már keresték a katonák. Ezért is az volt a szándéka, hogy csak kevés ideig maradjon a faluban, majd társával, a csíki András Ferencsel együtt, aki szintén katonaszökevény volt, végleg Moldvába távozzon. A Bodokon töltött időre azért volt szükségük, hogy valamely pénzt gyűjtsenek össze, egyrészt az útra, másrészt későbbi életük megalapozáshoz. Zágoni látogatásáról közölte: „Jártunk Zágomban az Édes Apámnál Dancsuj Dávidnál s ő két ketskét Zágomban Lovas katoná Albu

³⁶ Uo., 21.

³⁷ Uo.

³⁸ KÜLLŐS Imola 1988, 15.

Andrisnak el adván azon pénzből adott nekem 3 Rfokot az utra mivel Oláh országba akartam menni”.³⁹

Dancsuj Dávid iránt a faluban is rokonszenvet éreztek, s arra biztatták, hogy igyekezzék eltávozni onnan: a jegyző, Henter Imre, érkezése után nem sokkal meglátogatta nővérénél, s azt tanácsolta, hogy igyekezzék minél hamarabb eltávozni a faluból. Hasonló módon mások is gyakran biztatták eltávozásra.

A törvényes előírásokat áthágó ember soha nem lehet nyugodt. Állandóan azon gondolatok között kell élnie, hogy bármikor elfoghatják. Még inkább rettegés, nyugtalanság, félelem között él az, aki katonaságtól szökött el.

Dancsuj Dávid elérkezettnek látta az időt a végleges távozásra. Utolsó ténykedésének szánta, hogy a falu molnárától eltulajdonítja a fegyvereket és a pénzt. Este meglátogatták a molnárt, a puskáit elvették, majd még egy-két helyen megfordultak, elsősorban azért, hogy puskaport találjanak, majd újból visszatértek a malomba. Veres Andrásné Költze Mária azon éjszakáról így vallott: „A puskákat megnezegették és elmentek, én azután a Molnár Legénnyel egy darabig ültem fen az után le feküdtem s hajnal felé Hoszszu Jantsi az Ajtora jött s kéredzett bé én mondtam a Legénynek hogy ereszsze bé talán lisztért küldötte valaki az az Ajtot megnyitván akkor Hoszszu Jantsi félre állott, tsak hamar érkezett utánna Dancsuj Dávid, tóstént megtámadta a Legényt s befutott a Házba az Ajtot bé tevé az Ágy lábához meg huzta magát én erre sikoltozni kezdtem s férjemet igyekeztem fel költeni, kiis fel kelvén az ablakhoz ment akkor Dancsuj Dávid a Puskát Kétszer Tserszentette de nem sülvén bé a végivel fejbe döfte éppen a szeménél úgy hogy az Ajtohoz Tántorodott, ekkor Dancsuj Dávid került a más Ablakhoz ott is a puskáját több rendbe el cserszentette de nem sült bé Ajtora került a férjemet az ajton ki huzták s ott az udvaron vertek, s ezzel Dancsuj Dávid a házba bé jött mondotta Molnárné gyujts gyertyát... ez ugyan nem tréfa én a gyertyát nem tudom meg gyujtani hanem te gyujtsd meg ő meg gyujtotta s kérddete hogy hol a pénzed engemet térdre álltván én mutattam, hogy abba a Ládába”.⁴⁰

Folytathatjuk tovább Dancsuj Dávid valóságával, ugyanis András Ferencsel együtt kezdték a pénzt keresni, miután bejutottak a molnár lakásába. András Ferenc „azzal a ládához futott és földhöz vágta a fedele le esett a Pénzt belőle ki véve a Tarisnyába tette és a más puskát is kezéhez vette az ajton ezzel kiindultunk. Két ember érkezvén egyiket ismertem Prov. Szavuj Andrásnak a másik úgy gondolom Kádár István az ajtó között megtámadtak és

meg fogni igyekeztek de Serényebb levén társam ő el szaladot és magamis Szabadulást kívánván oltalmaztam magamot azért kaptam a rajtam valo verést az elvet Pénzt ekor a tarisnyámbol ki vették és a Molnárnak vissza atták”.⁴¹

Az elfogás további részletét a molnár legényétől, Veres Andrástól tudhatjuk meg: „az eszterhajon le ereszkedtem s a faluba bé futottam hír adni a falubol Kováts Andrással tsak hamar vissza mentem, András Ferit az udvaron künn találtam s rea egy fejszével egy néhányat ütöttem úgy hogy két rendben is elesett s ezzel a Házba bé mentem. Hát Dancsuj Dávid velem jó szembe s megfutamodott s amint egy kerten keresztül szökött a karoba a Guba meg akadott s ekkor a fejszével fejbe meg üttem erre meg gyengült én is a kerten keresztül menvén velem szembe jött mejbe meg fogott s ott addig taszigáldotunk mig egy bokorra ketten le estünk ekkor Szávuj András oda jött ő egy néhányat ütött Dávidra én es fel szabadulván Dancsuj Dávid vele szembe ment azt mondván nem esmerlek... én ekkor a fejszével fejbe úgy ütöttem hogy a patakba bele esett. S ott meg holt ezzel vissza mentem Bátyámot az udvarrol a Házba bé vittem ki már nem is szuszogott az alatt Dancsuj Dávidhoz ki mentem hogy meg nezem hogy vallyon meg holte s a mint hozzá nyultam a fél kezemmel fel szökött és egy vas villával hozám ütött és a vas villát fél kezemmel meg fogvan akkor meg fogtuk a Házba bé vittük s ott meg kötöztük”.⁴²

A hosszan tartó tárgyalás során számos vádlottat hallgattak ki, akik valamilyen módon kapcsolatba kerültek Dancsuj Dáviddal és társával. Egyeseket azért idézték törvényszék elé, mert segítettek a katonaszökevényt, másokat azért, mert hozzájuk is el látogatott, esetleg kényszerítette adakozásra. Végül arra hivatkozva, hogy „mivel a fogház jelenleg oly tömve van rabokkal, hogy abban... az ezen jegyző Könyvben fel vett Személyek bé tetetek szinte lehetetlen az olyanokat kik kezességén elbotsáthatók el botsáttani”. 11^a Dec. 837.⁴³ A Dancsuj Dávidról szóló ítélet mindmáig nem ismeretes, csupán annyit tudhattunk meg, hogy ügyét a katonai törvényszékre utálták át, mivel szökött katona volt.

A periratok tanúsága szerint Dancsuj Dávid szolgaként nem akart élni, mert tudta, többre termett, más életre vágyott, mint amit a szolgaság vagy a katonaság kínált, s ezért szembefordult mindkét életformával, s az sodorta örökös bujdosásba, a szülőföld elhagyására. A véletlen folytán ez a terve sem sikerült – ennek eredményeként tette tragédiához vezetett. Pedig lehetett volna jó gazda, jó szervező, más körülmények között hasznára lehetett volna környezetének.

³⁹ SÁLvt F. 28. – 2/841. 23.

⁴⁰ Uo., 34.

⁴¹ Uo., 62.

⁴² Uo., 35.

⁴³ Uo., 74.

Amikor a faluban elfogták, s halálhíre is megérkezett, akkor valamely körülmények között az őt kedvelő emberek énekelni kezdtek bujdosásáról, amely hosszú ideig csak szűk keretek között volt is-

meretes, de bővebb keresés során, akár másfélszáz év után is újabb változatokra lehetett bukkanni, bizonyoságul annak, hogy falukon napjainkban is őriznek egészen régi hagyományokat.

Albert Ernő - Sfântu Gheorghe, Benedek Elek 8, Bl. 4A/9, RO-520067

Irodalom

ALBERT Ernő – FARAGÓ József

1973 *Háromszéki népballadák*, Bukarest.

BENCZÉDI Huba

1999 *Auz valea cum răsună – Két hegy között felsütött a holdvilág. Kovászna megyei népdalok*, Sfântu Gheorghe–Sepsiszentgyörgy.

CSANÁDI Imre – VARGYAS Lajos

1954 *Repülj, páva, repülj*, Budapest.

FARAGÓ József

1965 *Jávorfá-muzsika*, Bukarest.

1971 Kriza János és a Vadrózsák, in: Antal Árpád – Faragó József – Szabó T. Attila: *Kriza János*, Kolozsvár.

KANYARÓ Ferenc

1906 Székely balladák, *Ethnographia*, XVII, 232–242.

KRIZA János

1999 Székely népköltészeti töredékek, *Fővárosi Lapok*, VII, 33, (február 15.) 140.

KRIZA János – ORBÁN Balázs – BENEDEK Elek – SEBESI Jób

1999 Székelyföldi gyűjtés, *Magyar Népköltési Gyűjtemény*, III, Budapest.

KÜLLŐS Imola

1988 *Betyárok könyve*, Budapest.

ORTUTAI Gyula – BUDAI György

1937 *Székely népballadák*, Budapest.

ORTUTAY Gyula – KRÍZA Ildikó

1999 *Magyar népballadák*, Budapest, 562–563:170–171; és 768:170–171. jegyzet

SOLYMOSSY Sándor

1999 Ballada, *A Magyarság Néprajza*, III, Budapest. (Első kiadása 1935.)

SZINNYEI József

1891–1914 *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV, Budapest.

VARGYAS Lajos

1999 *A magyar népballada és Európa*, I–II, Budapest.

Balada lui Dávid Dancsuj

(Rezumat)

Balada lui Dávid Dancsuj a fost publicată în 1882, de János Kriza, în urma culegerilor sale folclorice din Trei Scaune. În această baladă soldatul dezertat se ascunde necăjit în pădurea Bodoc. În 1992 s-au găsit documente privind personajul real Dávid Dancsuj. Datele referitoare (la timpul petrecut de acesta în armată, la dezertarea și capturarea sa, la cercetarea sa penală) au verificat ipoteza autorului lucrării privind nașterea baladei. Confruntarea proceselor verbale istorice cu variantele baladei lui Dávid Dancsuj dovedesc că și azi pot apărea date noi privind baladele clasice și numai analiza variantelor face posibilă urmărirea nașterii operelor folclorice.

Ballad about Dávid Dancsuj

(Abstract)

A ballad about Dávid Dancsuj appeared in 1882, brought out by János Kriza, probably on the grounds of his data collections from Háromszék (Three Chairs, today Covasna county). In this ballad the runaway soldier moans in the forest from Bodoc, and is hiding from his chasers. In 1992, the documents revealed Dávid Dancsuj's real personality. The data referring to his soldiering, his escape, the capture and the investigation justified the author's assumption about the birth of this ballad. The author built his analysis upon the found courthouse minutes and the different versions of the ballad, thus proving, that through collection of new data about classical and other kind of ballads, and only with propagation of new versions the story of a ballad or any kind of folk poetry, can be followed and the new data often sets different direction to the results of the previous research.

Szócs Levente

KÉT PUBLIKÁLT NÉPI ÖNÉLETRAJZ IRODALMI RECEPCIÓJA

Bevezetés

1995-ben Kolozsváron, majd 2003-ban Székelyudvarhelyen jelenik meg Zsigmond Erzsébet *Sírató. Életem panaszos könyve* című önéletrajza.¹ A mű utószavában² Keszeg Vilmos kifejti, hogy bár általános műfaji, formai egyezések vannak a népi önéletrajz és a huszadik század eleji népi írók, vagy akár a tizenhetedik századi (Kemény János, Bethlen Miklós és mások által írt) autobiográfiák között, a kibontakozó népi memoár-irodalom mégsem tekinthető ezek leszármazottjaként, előzményként valójában a rövid népi epika (igaztörténet, monda) vélhető. A műfaj kialakulásának oka a hagyományos beszélőközösségek kereteinek fellazulásával magyarázható. Az írni tudás elterjedése, általánossá válása hozza az új kommunikációs csatornák megjelenésével azokat az új lehetőségeket, beszédhelyzeteket, melyek által a folklór-termelés újra beszélőközösségre, pontosabban hallgatóságra lelhet.³

Az új beszédhelyzet legfontosabb hozadéka, hogy a beszélő közönsége túllépi a szűk közösség határait, azaz a beszélő nem környezete, hanem *virtuális beszélőközösség* számára alkot. A beszélő és közönsége eltávolodik egymástól, s így a szöveg, a mű megítélése elveszti egységességét: megváltozik a beszédeselemény elrendeződése, a befogadók nem az alkotás pillanatában szembesülnek a szöveggel, hanem egy többlépcsős (a kötet gondozójának, lektorának, szerkesztőjének kulcsszerepe által meghatározott) folyamatnak alárendelten publikált szöveget olvasnak.⁴ A mű elszakad az alkotásfolyamattól, illetve alkotójától, s egyben kilép szerzőjének lokális közösségéből (melynek tagjaként az alkotó az abban érvényes jel- és szimbólumrendszert használva fogalmaz üzenetet), azonban szerzője nevét továbbra is hordozza, így végeredményben a hivatásos irodalom felé tolódik el. Mégis, a szépirodalmi művekkel való külső hasonlóság ellenére folklórként olvasandók a népi önéletrajzok, mondja a szerző, az „alkotási folyamatot elindító kihívás, érdeklődés a közösségen

kívüli, idegen, s a művet is a közösségen kívülre szippantja”, a műfaj a folklorizmus megnyilatkozásának tekinthető.⁵

E gondolatokból kiindulva számos műfajelméleti kérdést fogalmazhatunk meg a népi önéletrajzzal kapcsolatosan. A publikált szövegek recepciójának látván elsősorban arra figyelhetünk fel, hogy a különböző fórumok, beszédhelyzeteket kezdeményező és fenntartó közegek (esetünkben a néprajztudomány, a szépirodalmi-esztétikai gondolkodás, illetve azok a lokális közösségek, ahol ezeket a szövegeket olvassák) természetesen igyekeznek elhelyezni a népi önéletrajzot abban az intertextuális térben, mely hozzászokott ahhoz, hogy bizonyos hasonlóságok alapján az egyes szövegeket műfajokhoz sorolja, rendelje hozzá.

Ha arra keresnénk választ, hogy melyek lehetnek a fent említett hasonlóságok, Paul de Man álláspontjából indulhatnánk ki, aki az önéletrajzot mint az olvasás és megértés figuráját definiálja, mint önéletrajzi mozzanatot, mely során az önéletrajz szerzője (referens) és az önéletrajz központi figurája (főszereplő), valamint szerző és olvasó kölcsönösen igazodik egymáshoz, tükrös struktúrát teremtve az olvasás folyamatában.⁶ A népi önéletrajz elsősorban írott szöveg, mely a néprajztudomány szemszögéből azért népi, mivel szerzője – bármi legyen is annak foglalkozása, társadalmi, szociális vagy gazdasági helyzete – nem hivatásos író, azaz a hivatásos kultúrában nincs hivatásos íróként számon tartva, legalábbis abban a pillanatban, amikor az íráshoz hozzáfog. A népi önéletrajzot ebből a szempontból Roger Chartier a hétköznapi írások (*écritures ordinaires*) reprezentatív szövegtípusaként határozza meg.⁷

Ami a szöveget illeti, autobiografikus jellegénél fogva a Philippe Lejeune által felvázolt lehetséges önéletrajz-definícióval hozható kapcsolatba, a következő kulcsfogalmak mentén: 1. visszatekintő perspektívájú prózai elbeszélés; 2. a szerző (valós személy) és elbeszélő (a szöveg narrátora) azonos; 3. a hangsúly a szövegben a magánéletre és a személyi-

¹ ZSIGMOND Erzsébet 1995, 2003.

² KESZEG Vilmos 2003. (A második kiadás bővített utószavára hivatkozunk a továbbiakban.)

³ KESZEG Vilmos 2003, 129–130.

⁴ Uo., 131–132.

⁵ Uo., 132.

⁶ de MAN, Paul 1997, 95–96.

⁷ CHARTIER, Roger 2001, 784–788.

ség történetére összpontosul. Lejeune ugyanakkor a definíció e lehetséges szempontjai kapcsán kifejti, hogy az önéletírás definíciójában az olvasás játszik kulcsfontosságú szerepet. Az önéletrajzi tér kijelölése, illetve az olvasó számára javasolt, kifejtett vagy kifejtetlen olvasási szerződés definiál egy ilyen szöveget önéletírásként.⁸

A szépirodalom, a néprajztudomány, valamint a lokális közösség mint olvasóközönség egyértelműen a saját maga által forgalmazott, használt fogalmakhoz, olvasási szokásokhoz rendeli hozzá a fent említett *olvasási szerződést*. A különböző megközelítési módok olyan folyamatokat eredményeznek, melyek különbözőképpen kísérlik meg kanonizálni a műfajként meghatározott népi önéletrajzot. E tekintetben beszélünk jelen esetben *irodalmi, néprajztudományi, valamint lokális* recepcióról, annak megfelelően, hogy a szövegekről milyen jellegű fórumokon alakul ki diskurzus, vita, párbeszéd.

A következőkben két, az 1970-es évek elején publikált népi önéletrajz kapcsán írt néhány recenziót tekintünk át, annak érdekében, hogy lássuk, az akkor éppen aktuális (főként irodalmi jellegű) diskurzusok hogyan fogadják a szépirodalmi olvasmányként kínált, publikált népi önéletrajzot. Arra keresünk választ, hogy a népi önéletrajz befogadására milyen mértékben készült fel a három évtizeddel ezelőtti közélet és tudományos gondolkodás, hogyan, milyen szempontok szerint értelmezi azt, milyen helyet kínál a népi önéletrajz számára az akkor érvényes intertextuális térben, kanonizációs gyakorlatban.

Tamási Gáspár: *Vadon nőtt gyöngyvirág*⁹

Az 1970-ben megjelent önéletrajz valóságos könyvsiker, 1971-ben már második kiadását éri. Kezdetektől fogva a szerző bátyja, Tamási Áron író nevét fűzik hozzá minden, a kiadvánnyal kapcsolatos beszédhelyzetben, és ezzel már kezdetektől fogva a szépirodalom irányába tolódik el a kötet recepciója. A *Művelődés* című kolozsvári folyóirat egyik 1971-es lapszámában¹⁰ az 1970-ben megjelent romániai magyar kiadványok adatait közölve az önéletrajzot a *szépirodalom* kategóriába sorolja.

A kötet első és második kiadásának gondozója, Kányádi Sándor költő a második kiadás előszavában írja: „*Mégse gondoljon senki valami halovány utánzengőre, aki nagynevű bátyja árnyékában, annak morzsáiból élődne.*”¹¹ Nem kuriózum a könyv, mondja, mert – habár Tamási-kutatók számára rengeteg hiteles adattal fog szolgálni – „*önálló becse*” az ihletettség és „*a mesélő kedvet bölcsen partok közé kor-*

mányzó fegyelem.” A Tamási Áronról szóló diskurzusokban klasszikussá vált életrajzi vonatkozást ismeretve (miszerint a Tamási család hagyományai szerint csupán egy fiúgyermek tanulhatott tovább, és egy véletlen baleset során esett Áronra a választás) Kányádi így fogalmaz: „*Talán a természet, a gondviselés kárpótló ajándékának mondható ez az írás...*”

Nagy László lírai hangvételű tudósítása jelenik meg rövidesen a kötet kiadása után, 1970 októberében az *Élet és Irodalom* hasábjain: „*Könyvet kaptam Erdélyből, az ajánlás lila tintával formásan róva. Olyan ember betűvetése, aki tiszteli az írást, aki mindmáig földműves: Tamási Gáspár Farkaslakáról. Áron édesöccse. (...) Gáspár alakját idézem, a kicsi és inas fekete embert, ahogy vendégeskedik Áron budai lakásán. Egyszerű székely ünneplőben, ül teljes derékszögben a széken, keze a térdén. De ez a kép nem a feszélyezettségre utal, hanem a tisztességtudás kifejezése, és úgy takaros, hogy gesztusban meggondolt, szóban takarékos. Ilyen ember írta a könyvet. A Múzsánál is vendég. Ahogy Áron is csak tiszta fehér ingben tudta megfogni a tollat.*”¹² A cikkíró ezután bevallja, hogy leghamarabb Tamási Áron miatt vonzotta a könyv, de kellemesen csalódott a szövegben. A kötet értékét abban látja, hogy az a Tamási család életrajzához szolgál jelentős adatokkal, mintegy kiegészíti az író Tamási életművét; a szöveget mint emlékeztést definiálja: „*Gáspár élete krónikásan megírt eseményekben*”.

A *Forrás* 1971-ik évi első számában jelenik meg Szekér Endre recenziója¹³, mely Tamási Áron nevével vezeti be az önéletrajzot. „*A Vadon nőtt gyöngyvirág egy farkaslaki székely parasztember hétköznapjait és vasárnapjait örökölte meg – szól a definíció – minden irodalmi színezés, szépítés nélkül. Ez az emberi sors a könyv fundamentoma.*” Ismét az említett iskoláztatástörténettel találkozunk, s ennek következményeként beszél a cikkíró Tamási Gáspárnak a munkával való korai találkozásáról, katonáskodásáról, hadifogságáról, egyszóval az önéletrajzban leírt események összefoglalóját adja. Megjegyzi, hogy a „száraz” életrajzi adatok közlésén túl a szövegben fokozatosan rajzolódik ki a szerző egyénisége: „*Bevallja fájó kudarcait, lódtításait, hibáit. Nem takargat semmit. Így válik az emlékezés őszinte vallomássá. Természetes, közvetlen hangú ez a vallomás: gyakran szól az italozásról, verekedésről, csúfos kárvallásokról.*” A szülőföld- és a munkaszerepet emeli ki mint kulcsfogalmakat, és fontos passzusokként említi azokat a helyeket, melyek Tamási Áron életrajzához fűznek újabb adatokat.

Mindazonáltal Tamási Gáspár könyve, mondja a recenzió, újat, eredetit alkot, függetlenül Tamási

⁸ LEJEUNE, Philippe 2003, 17–45.

⁹ TAMÁSI Gáspár 1970.

¹⁰ *Művelődés*, 1971. XXIV. évf. 4. szám (április), 54–58.

¹¹ KÁNYÁDI Sándor 1971.

¹² NAGY László 1970.

¹³ SZEKÉR Endre 1971.

Árontól, és felsorolja azokat a stiláris értékeket, melyek különböznek a két Tamási esetben: „Míg a történetet kerekké formálta, csattanókkal tette derűsebbé Tamási Áron, addig Gáspár a rövid szóbeli közlés egyszerűségével vonja meg a cselekmény határát, az anekdotikus részeket összevonva.” Különbség van a két Tamási alakábrázolásai között is, és az író Tamási kompozíciós törekvéseivel szemben az önéletíró Tamásinál „a mindennapi élet igazát, természetes áramlását” érzi.

A kolozsvári *Korunk* 1971/7-ik számában jelenik meg Kántor Lajosnak a fentiekétől kissé eltérő hangvételi írása.¹⁴ A kötet második kiadásának kapcsán írja, hogy a nagy siker, illetve a Tamási Gáspárt ért kitüntetés (a Marosvásárhelyi Írók Társasága által 1970-ben odaítélt irodalmi díj) fényében érdemes „közelebb hajolni” az önéletíráshoz, hiszen „irodalmunk egészét érintő hitekhez és tévhitekhez juthatunk így közelebb” – mondja. Ezúttal kritikusabb hangnemből olvashatjuk a két Tamási szembesítését. Az önéletírás címét magyarázza, irodalomesztétikai kérdésfelvetésként értelmezve azt, és egyben megfontolandó a dokumentum és a szépirodalom viszonyának tekintetében. Egyszerű paraszti életéről beszél, mely csupán annyiban tér el másokétól, mondja, hogy jelen esetben Tamási Áron öccséről van szó. Tamási Gáspárt mint „farkaslaki Joó Györgyöt” említi, ugyanakkor meglepőnek találja, hogy Tamási Áron milyen keveset szerepel a szövegben, amikor egyáltalán szerepel, akkor is úgy, mint minden más farkaslaki ember, fájlalja, hogy a könyv nem tartalmaz adatot arra nézve, hogy a Tamási család hogyan olvasta, vagy egyáltalán olvasta-e az író szövegeit.

Kántor Lajos ugyanakkor láthatóan elutasítja az önéletírás szépirodalomként való olvasását: „Az írói gond és vívódás nem egyszerűsíthető le a szociológiailag ellenőrizhető valóságtükrözésre.” Kijelentését Tamási Áron szavainak idézésével nyomatékosítja, és az irodalom nagyjaira hivatkozik: Krúdy, Kosztolányi, Gelléri, Móricz regényeinek dokumentumértékét állítja szembe Tamási Gáspár írásával.

Végül említsük meg Kósa László 1972-ben, az *Ethnographia* hasábjain közölt recenzióját.¹⁵ A cikk azzal kezdődik, hogy Tamási Gáspár műve eltér azoktól a magyar irodalomban egyébként már jól ismert esetektől, amelyek során egy-egy jelentős író vagy költő valamelyik hozzátartozója tollat ragad és megírja visszaemlékezéseit, s mely művekben a hős valójában nem a szerző, hanem az elhunyt nagynevű hozzátartozó. Tamási Gáspár műve ennél több Kósa szerint: túl azon, hogy a könyv Tamási Áron életrajzának tekintetében jelentős forrásértékkel bír, a

szerző nem író, nem kíván a szépirodalmi mércéhez közeledni. Tamási Gáspár könyve ugyanis, mondja a recenzió írója, *paraszti önéletrajz*. E műfaji besorolással együtt Kósa László a könyvet mint néprajzi forrásanyagot ajánlja: „Nem túlzás a könyvet teljes egészében néprajzi értékű forrásmunkának tartani”. Bár nem szakszerű gyűjtésről van szó, mégis a paraszti életmód hiteles forrásaként kezelendő tehát a szöveg: a „hamarosan eltűnő”, évszázados hagyományra visszatekintő magyar paraszti életformának elsősorban a társas érintkezés szokásai, a „hajdani közösségi élet”, a családi hierarchia, a szokások (udvarlás, guzsalyas), a munkához való viszony tekintetében hiteles ábrázolása a mű: „Tamási Gáspár könyve méltán számot tarthat nemcsak a nagyszámú Tamási-rajongó olvasó, de a magyar parasztság múltja kutatásának érdeklődésére is. Az olvasóközönség igényli a paraszti önéletírást. Ennek vitathatatlan tanújele az, hogy a kötet rövid időn belül két kiadásban fogyott el. Nyereség lenne, ha Magyarországon is születnének és megjelenének hasonló értékes írások” – zárja a cikket Kósa László.

Látható, hogy a fent említett recenzióknak, illetve az előszónak van néhány erős közös vonása. Az egyik ilyen az, hogy Tamási Áron nevét feltétlenül említeni kell az önéletrajz kapcsán, méghozzá két fontosabb tekintetben: egyrészt Tamási Gáspárt mint szerzőt el kell határolni Tamási Árontól, megelőzendő minden olyan feltételezést, mely az önéletrajz íróját neves bátyjához viszonyítva háttérbe szorítaná; másrészt pedig, mint láttuk, az önéletrajzot Tamási Áron életrajzának viszonylatában forrásértékűnek kell tekinteni.

Kósa László kivételével mindegyik szerző a szépirodalom, az irodalomkritika területén dolgozik, következésképp mindegyik esetben szépirodalmi megközelítésben olvasunk az önéletrajzról, akár a pozitív, akár a Kántor Lajos részéről tanúsított kissé negatív hozzáállást tekintjük. Láthatjuk, hogy mindegyik írás egy-egy próbálkozás arra nézve, hogy hová is kell helyezni az aktuális műfaji ismeretek, irodalmi szemléletmódok, kritikai irányzatok rendszerében a művet. Egyedül Kósa László határozza meg egyértelműen néprajzi forrásként a művet, illetve ő az, aki azt a paraszti önéletrajz műfajához sorolja. Nem egyértelmű tehát a szöveg fogadtatása annak publikálásakor, nem látunk konkrét kísérletet, vagy egyáltalán késztetést arra, hogy önálló (néprajzi) műfajként kellene meghatározni Tamási Gáspár szövegét.

Győri Klára: Kiszáradt az én örömem zöld fája. Emlékezés¹⁶

Öt évvel Tamási Gáspár önéletrajzának publikálása után jelenik meg a következő népi önéletrajz,

¹⁴ KÁNTOR Lajos 1971.

¹⁵ KÓSA László 1970.

¹⁶ GYŐRI Klára 1975.

ezúttal már Nagy Olga néprajzkutató gondozásában. Érdekes tanulsággal szolgál a megjelenést követő néhány recenzió, vélemény felidézése.

Valójában a recepció fő szálát Nagy Olgának a kötethez írt előszava indítja el, azáltal, hogy előrebocsátja tudományos megalapozottságú nézeteit. „Kali néni” önéletírását így vezeti be: „*E könyv, melyet az olvasó kezében tart, elég meglepő írásmű: szerzője öreg parasztszöveg, aki – nyilván a szokatlan feladat miatt – nagy szünetekkel, hosszú kihagyással füzetekbe írta le élete eseményeit*”.¹⁷ Az idézetből két jelentős információ olvasható ki. Az egyik az lenne, hogy Nagy Olga egyelőre mint széles körökhöz szóló olvasható (és nem mint néprajzi tárgyú vagy műfajú forrásmunkát) ajánlja a szöveget. A másik aspektus pedig ebből következik: a bevezető mondat óvatosan apellál a szöveg „furcsaságára”, vagyis arra, hogy az olvasó, bár szépirodalmi műhöz hasonló könyvet tart a kezében, azt mégsem hivatásos író, hanem egy egyszerű, ha úgy tetszik, nem-hivatásos, csupán írástudó asszony írta. Ezek után összefoglalja az önéletíró személyét: „Kali néni” voltaképp mesefa, százhusz igaz történet tudója, huszonegy Boccaccio-novella átértelmező mesélője, vagyis a népi szóbeliség markáns alakja, „népi alkotó”, közösségének tanítója, aki azonban ezúttal szakít a hagyományokkal, és papírra veti vallomásait. A közlésvágy, „a közlés gyönyöre” jellemzi a szerzőt, akiből a papír „legrejtettebb gondolatait és vágyait hozza felszínre”: „*Csak asszony tudja ilyen érzéletesen bemutatni az asszonyi kiszolgáltatottságot, amelyet a falu szellemi elmaradottsága, konzervativizmusa csak hangsúlyoz*”.¹⁸

Íme néhány további jellemzés: „Ösztönös kompozíciós törekvés”, „már-már írói tudatosságot feltételező” alkotásmód¹⁹; „társadalmi kép a mű”²⁰; „*A rövid és látszólag színes leánykor egyben közösségi élet, a közösségivé válás kezdetét jelenti. Ezt váltja fel aztán egy végleges, haláláig tartó asszonyi sors, asszonyi kiszolgáltatottság*”.²¹ Több-e az írás, mint a szóbeliség? – teszi fel a bevezető mindezen jellemvonásokkal párhuzamosan a kérdést, és egyben a választ is megadja: az önéletrajz voltaképp önmaga „*helyét keresi a szóbeliség (folklor) és írásbeliség (irodalmi mű) között*”.²² Érdekes, hogy ily módon helyezi el Nagy Olga a szöveget a virtuális szöveg-térben: az írásbeliséget az irodaloménak tulajdonítja, szemben a szóbeliséggel, mely a folklor jellemvonása.

Ezek után idézzünk néhány recenziót, melyek a szöveget fogadták, továbbgondolták.

Elsőként Szöcs István 1976. januárjában, az *Utunkban* közzétett cikkét (*A dokumentumtól az*

irodalomig)²³ említjük, mely egyértelműen támadja mind az önéletrajz íróját, mind a szöveg gondozóját, ez utóbbinak előszavát élesen, részletesen kritizálva. „*Lehet-e szépirodalom értékű egy önéletrajz pusztán öszinteségénél fogva?*” – hangzik a kérdésfelvetés. Az önéletrajz a recenzió szerint két fontos kérdést vet fel: a szépirodalom határainak, illetve a „dokumentumkiadás feladatai és helyes módjai”-nak kérdését. Győri Klára kötetét szenzációként fogadták, mondja, „*pedig sem a paraszti, a földműves emberből, azaz iskolázatlan falusi emberből lett autodidakta – vagy teljesen tanulatlannak maradt – szerző nem ritkaság sem nálunk, sem sehol a világon, sem az olyan, aki sohasem lépett ki a paraszti életkeretéből, azaz: írt, anélkül, hogy íróvá lett volna*”.

Továbbmenve, Győri Klárát, mondja Szöcs István, már a kötet megjelenése előtt nagy elismertség övezi, folklórtudásának köszönhetően. Éppen ezért „*okoz csalódást*” a kötet: „*olykor Nagy Olgának kell figyelmeztetnie, hogy az nem hiteles. A mesefa sajátos problematikája, életművéhez való viszonyulása sincs benne. Tudománynak, néprajznak tehát a könyv aligha tekinthető*.” Az élettörténet maga sem „*döbbenetes, páratlan, rendkívüli*”, hiszen a népi írók és a naturalisták sok ilyen jellegű művet írtak már, mondja Szöcs István. „*Tösgyökeres obszcénitás*” helyett a mű. „*Dokumentáris értéke ennek is lehetne, lélektanászok, ideggyógyászok, szociológusok számára, ha – teljesen őszinte és manipulálatlan volna*.” Azzal is vádolja Nagy Olgát, hogy az az előszó tanúsága szerint nem tudja eldönteni, hogy az önéletrajzot a tudatosság, vagy az ösztönösség jellemzi, továbbá azzal, hogy a kötetet „*valami nagy női lázadásnak*”, emancipációs tettnek szánta. Nagy Olga ugyanis „*elmázasálja Homérosztól és Euripidésztől kezdve Ibsenig és Gorkijig az egész világ-irodalmat*”, akik Győri Klárával ellentétben hitelesen ábrázolják az asszonyi kiszolgáltatottságot. Azt is felrója a kötet gondozójának, hogy az meghamisította a szöveget, azáltal, hogy a kéziratot, mely eredetileg sem nagybetűt, sem írásjelet nem tartalmaz, központozva adta át a kiadónak: „*Tudományos és irodalmi szempontból egyaránt akkor lett volna érték egy ilyen Győri Klára-kötet, ha főanyagában tartalmazza azt a bizonyos százhusz „igaz történetet” és a széki szokásokról és helytörténeti adomákról, hiedelmekről szóló közléseit, végül pedig a teljesen módosíthatatlan, ollózatlan, fésületlen vallomásokat*.”

Látható, hogy Szöcs István szépirodalmi kontextusba helyezve mond kritikát Győri Klára szövege fölött, a Homérosztól Gorkijig tartó világirodalmi

¹⁷ NAGY Olga 1975, 5.

¹⁸ NAGY Olga 1975, 5–12.

¹⁹ Uo., 22.

²⁰ Uo., 24.

²¹ Uo., 33–34.

²² Uo., 6.

²³ SZÖCS István 1976.

vonulatban azonban nincs helye ennek az írásnak. Ugyanakkor felvillan a néprajzi szempont is, ám a szöveg csakis akkor lehet néprajzi érdekeltsgű, ha hiteles *dokumentumként* lenne kezelhető. Mint látjuk, itt sem esik szó arról, hogy önálló néprajzi műfajjal lenne dolgunk. Így az önéletírás két fő szálon ítéltetik meg: az „obszcénitás” és a „feminizmus” lesznek a kulcsszavai az elemzésnek, szemben Nagy Olga „bőven használt szuperlatívuszaival”.

Nagy Olga szintén az *Utunk* hasábjain válaszol Szöcs István támadására, *Legújabb (és szenzációs) adalékok boszorkány-ügyben, avagy: védekezése egy boszorkányságban bűnösnek találtatott egyénnek* című írásában.²⁴ Faksimile közli Kali néni egyik levelének részletét a központosításért ért vád védelmében, vállalja, hogy ő bujtotta fel az idős asszonyt az írásra, ám tagadja, hogy bármit is sugallt volna az önéletrajz szövegének írásakor. „Kali néni büvölt meg abban is, hogy higgyek benne: a népi alkotóerő kiapadhatatlan, ezért rövidesen útnak indulok, hogy még másokat is megrontsak-szuggestáljak a Kali néniéhez hasonló művek megírására.” – zárja sorait Nagy Olga.

E két cinikus hangvételi írás mellett jelennek meg azok a recenziók, melyek az önéletíró és irányítója „védelmét” képezik a kialakult nézeteltérések valóságos perében. Elsőként Látó Anna recenzióját említjük, mely a *Korunk* hasábjain jelent meg az 1976-os év közepén.²⁵ A cikk bevezetőjében a szerző a feminizmus kérdésében foglal állást. A fejtegetés abból indul ki, hogy „Kali néni” erős egyénisége folytán legyőzte az akadályokat, melyeket „szűk”, azaz konzervatív lokális közössége állított számára, és sikerült „felülkerekednie”, nemcsak azon, hanem „még tágabb” világán is. Mindezt pedig annak ellenére, hogy kétségkívül nem volt alkalma „tudatosan töprengeni” a feminizmus kérdéseire, illetve nem ismerhette a már korábban ismertté vált, főként külföldi „dokumentumoknak, szociográfiai, lélektani és irodalmi értékű műveknek” számító feminista jellegű szövegeket. A kulcsszó tehát itt is a női emancipáció, ezúttal azonban pozitív vonatkozásokban. „Szeretem, nemi vágy – már már misztikusan egylényegű büntudat, és az azt követelő iszony – apja és férje személyében az ősi hagyomány hozadéka, következménye, kényszeré” – magyarázza Látó Anna az „Erős, kemény és kegyetlen” egyéniségű asszony szövegbéli magatartását. Mindazonáltal a szöveget értelmezve mondja: „Nem mentem fel Győri Klárát, még ha együttérzek is vele, sorsáért elsősorban ő maga a felelős”. A cikkíró szerint Győri Klára sorsa nem egyedi, egyedivé az teszi a történetet, hogy megírására sor kerül. Az írást pedig az motiválhatta, hogy Győri Klára ráérez élete során „hatalmára”, vagyis arra, hogy meséi, történetei

által képes hatni az emberekre. „*Úgy vélem, – mondja Látó Anna – az egy nagyepikán kívül, az irodalmi alkotásnak nem túlságosan kedvez a kiegyensúlyozottság, a nyugalom.*” Azaz, ha Győri Klárának nem lett volna olyan sorsa, amilyen volt, hozzá sem fogott volna az íráshoz. Így azonban az írás („*kifejezőeszközei, stílusa azokban a lekerekített, novellisztikusan összefogott történetekben*”), a „művészi önkifejezés gyönyörűsége” mellett) „a magány, boldogtalanság feloldását” jelenti.

Fent idézett recenzióval szinte egyidőben jelenik meg Cseres Tibor értelmezése, az *Élet és Irodalom* folyóirat egyik májusi számában.²⁶ A cím (*Asszony-élet a Mezőségen*) önmagában is beszédes, hiszen a cikkíró által figyelembe vett legfontosabb értelmezési szempontot, megközelítési irányvonalat tükrözi. A cikk így kezdődik: „*Elmondhatja-e az országról minden tapasztalatát az író? Tudjuk. (...) S a falujáról, ki ott élte le életét, s tud mindent róla? Bosszulatlan semmiképp.*” Még csak részletek jelentek meg a szövegből (a *Korunk* és a *Valóság* 1974-es számaiban), máris „morajlik” Szék, „igaz, csak a fű alatt”. Cseres Tibor a kötet néprajzi értékére hívja fel a figyelmet: „*Győri Klára néprajzi alany s etnográfikus tárgy egyidőben*”, az önéletrajz legfőbb értéke, hogy egy parasztasszony tudatvilágát tükrözi: „*Nem először írom le: sok ilyen kétkezi önéletírás kellene, hogy napjaink történetírása számára eleven életet szolgáltatassunk arra az időre, mikor a halott aktákra bomló tudós meg akarja majd mozdítani és szólaltatni a nagy történet csontvázát.*” Eszerint tehát értékes a kötet tudományos szempontból; értékét pedig dokumentum-jellege, történeti forrásként való használhatósága képezi. Ebben a tálalásban szintén az irodalommal kerül párhuzamba az önéletrajz, azokkal az irodalmi művekkel legalábbis, melyek szintűgy hitelesen hivatottak ábrázolni a paraszti társadalmat. Cseres Tibor a Győri Klára-kötetet Tamási Gáspár műve mellé állítja, illetve az előző recenzióban is látott módon magyarázza az önéletrajz létrejöttét: Győri Klára is „*hallgatott volna, ha történetesen nem marad gyermektelen*”. A világirodalmi párhuzamokkal kapcsolatban pedig így foglal állást: „*A paraszt-, vagy mondjuk úgy: falusi asszony életéről – peren kívül – ilyen nyíltan nem beszéltek s főként nem írtak magyar nyelven*”.

Végül az előzőekhez képest egy év elteltével megjelent másik, Miklós Elemér által az *Új Írásban* megjelentetett elemzést lássuk²⁷: „*A 75 éves parasztasszony beáll a rendes barázdába, s nem akar egyebet, mint – emlékeiben turkálva – végiggondolni, bemutatni háromnegyed századunk paraszti asszonysorsának változásait, melyet személyesen végigélt a Kolozsvár melletti Széken*”. A cikk azt fejt ki, hogy a személyiség

²⁴ NAGY Olga 1976.

²⁵ LÁTÓ Anna 1976.

²⁶ CSERES Tibor 1976.

²⁷ MIKLÓS Elemér 1977.

a természeti, társadalmi, emberi környezet által determinálva fejlődik. Éppen ezért („a múltat faggató történelmi regények” mellett) Győri Klára szövege „öszönös ráeszmélés és tudatos célirány egybefonódása”, *szociográfikus önéletrás*, mely arra keresi a választ, hogy „*mivé lehet az ember a paraszti élet szigorú kötöttségében*”. Az önéletrajzban leírt történeteket, a két férfi (apa és férj) magatartásának következményeit magyarázva a személyiségfejlődés környezeti meghatározottságának dokumentumaként jellemzi az írást: „*Nagy Olga igényes munkát végzett, mert amit feltár, egyszerre emberi és egyszerre társadalmi*” – zárja cikkét Miklós Elemér.

A fenti néhány recenzió során láthattuk, hogy a Tamási Gáspár könyvéhez viszonyítva Győri Klára önéletrajzának kapcsán jóval több ízben kerül előtérbe a néprajzi szempont. Ennek legfőbb oka nyilvánvalóan Nagy Olga munkájához fűzhető, jelentős szerepe van a kötet előszavának, melyben néprajzi szempontok fogalmazódnak meg, mintegy ajánlásképpen, ha úgy tetszik, utasításképpen a szöveg olvasásához. Azonban a néprajzi szempont nem önállóan működik, a recenziókban egyértelműen a szépirodalom terminológiájának, szemszögének, műértelmezési stratégiájának van alávetve. Más szóval: az önéletrajzot vagy szépirodalomként olvassák, vagy pedig néprajzi adatok forrásaként tekintik, semmiképp sem önálló műfajként. Maga Nagy Olga sem ajánlja önálló műfajként a könyvet, bár számos jellemvonását domborítja ki a lehetséges (a népi írásbeliséghez sorolható) műfajiságnak.

Az irodalmi recepció e két példájából levonható következtetések

A fent tárgyalt két publikált népi önéletrajz közös vonása a megjelenés ideje (1970-es évek), megjelenésének helye (a Kriterion Könyvkiadó), a fogadtatás elsődleges helye (a romániai magyar irodalmi közélet, illetve néhány magyarországi, hasonló fórum). Megfigyelhető a néprajzi irányú érdeklődés is, Tamási Gáspár könyvének esetében főként a leírt, ábrázolt paraszti társadalom következményeként, Győri Klára kötete kapcsán pedig leginkább Nagy Olga néprajzi beállítottságú érdeklődésének, kérdésfelvetésének folytán (ez utóbbinál azonban a recepciót jelentős mértékben határozza meg a könyv sajátos, eladdig az ilyesfajta néprajzi-irodalmi közlésekben példátlan, „obszcén” szóhasználata). Esetenként az önéletrajz mint közös műfaji vonatkozás és mint a hagyományos, huszadik századi paraszti társadalom ábrázolása lesz az elsődleges oka annak, hogy a két könyvet

összekapcsolják a receptáló diskurzus résztvevői. Az irodalmi recepció eleve egyértelművé teszi saját maga számára azt, hogy a két szöveg a szépirodalomból ismert önéletrajz műfajához hasonló, ennél fogva az irodalom terminológiáját használja e két (amúgy is részben szépirodalmi jellegű szöveggént útjára indított) kiadvány értelmezésekor. Tény azonban, hogy mindkét népi önéletrajz, eltekintve az indítékoktól és megközelítésektől, széles körben talál fogadtatásra, hívja fel magára a figyelmet.

Nagy Olga néprajzkutatói pályájára visszatekintő, vallomások jellegű könyvében (*Pályakép fényel és árnyékkal*) tekinti át a Győri Klára könyve által generált recepció rövid történetét.²⁸ „Kali nénihez” fűződő személyes viszonyát több évtizedes kutatás előzi meg, mely a széki asszony által birtokolt szóbeli folklórtudás gyűjtésére irányul. 1960-ban jelenti ki Győri Klára, hogy „már mindent bémondott”, azaz nincs már több közlésre alkalmas szöveg a tarsolyában. Ekkor jön az ötlet, hogy „Kali néni” mondja el élete történetét. Az asszony válaszképpen *leírja* önéletrajzát, melyet Nagy Olga, bevallása szerint, tizennégy évig őriz, anélkül, hogy különösebb figyelmet szentelne annak.²⁹ Tizennégy év múltán jön a felismerés, mely Nagy Olga figyelmét az írott népi kultúrára, azaz a népi írásbeliségre tereli. Készítésére folytatás, illetve szövegvariánsok születnek ezek után az idős széki asszony tollából, a folytatás tartalmazza „a legsúlyosabb vallomásokot”, melyek az előzőekben látott vitát, „Győri Klára könyvének perét” voltaképp elindítják.

A könyv pere tulajdonképpen a népi önéletrajznak mint műfajnak a létjogosultságát, illetőleg a népi önéletrajzról mint műfajról való beszéd létjogosultságát alapozza meg.³⁰ A szóbeli folklór tudója elveszti szerepét, hallgatóságát lokális kontextusában, holott történetei hallgatóság nélkül nem létezhetnek.³¹ Nem veszti el azonban készítését, mellyel ezeket a szövegeket forgalmazza, és így, a közlés iránt érzett kényszeréből kifolyólag megkeresi a számára alkalmas kontextust, azt a közeget, amelyben tovább alkothat, ahol újra hallgatóságra lel, ahol megszűnik magányérzete.³²

Győri Klára felfedezése, mondja Keszeg Vilmos, az élő népi kultúra felfedezése is egyben, az önéletrajz körül kialakult, az irodalmi recepció során végbe ment vita valójában a tudomány megújulását, paradigmaváltást hozott, anélkül, hogy ezt sejtették volna azok, akik ebben részt vettek.³³ Ugyanakkor Győri Klára kötetének ilyenszerű fogadtatása részben az akkori idealizált nép-fogalommal, valamint a Székről kialakult idealizált képpel magyarázható.³⁴

²⁸ NAGY Olga 1995.

²⁹ Uo., 121.

³⁰ KESZEG Vilmos 2002.

³¹ Uo., 150.

³² Uo., 151.

³³ Uo., 152–153.

³⁴ Uo., 156–159.

Az említett két népi önéletrajz megjelenése óta (s talán e két mű publikálása is szerepet játszott ebben) a magyar néprajztudomány fokozatosan építi föl a népi önéletrajzról szóló diskurzusát, gondolunk itt Hoppál Mihály, Küllős Imola, Verebélyi Kincső, Niedermüller Péter korábbi tanulmányaira.³⁵ További

érdekes tanulságokkal szolgálhatnak a lokális recepcióra irányuló kutatások, melyek rávilágíthatnak arra, hogy egy adott közösség hogyan, milyen beszédhelyzetekben képes befogadni a közösségből származó népi önéletíró napjainkban, múltban, vagy akár az elkövetkezőkben publikált önéletírását.³⁶

Szöcs Levente - Tarisznyás Márton Múzeum, Gyergyószentmiklós, szocslevente@tmmuzeum.ro

Irodalom

CHARTIER, Roger

2001 Culture écrite et littérature à l'âge moderne, *Annales*, HSS. Juillet–octobre, nr. 4–5, 783–802.

CSERES Tibor

1976 Asszony-élet a Mezőségen, *Élet és Irodalom*, XX, 19, Budapest, 11.

HOPPÁL Mihály – KÜLLŐS Imola

1972 Parasztönéletrajzok – paraszti írásbeliség, *Ethnographia*, 83, 2–3, 284–292.

KÁNTOR Lajos

1971 Farkaslaka 1922–1970, *Korunk*, 7, 1102–1105.

KÁNYÁDI Sándor

1971 Előszó, in: Tamási Gáspár: *Vadon nőtt gyöngyvirág. Emlékezés*, Kriterion, Bukarest.

KESZEG Vilmos

2002 Az írás és a beszéd konfliktusa: egy írástudó asszony „pere”, in: Uő: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*, Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 147–178.

2003 A népi élettörténet műfajáról Zsigmond Erzsébet kézírata ürügyén (Utószó), in: Zsigmond Erzsébet: *Sírató. Életem paraszti könyve*, Erdélyi Gondolat Kiadó, Székelyudvarhely, 128–143.

2005 Az etnográfiai leírás mint olvasmány a helyi társadalomban, in: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklor és irodalom*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 315–339.

KÓSA László

1970 Tamási Gáspár: *Vadon nőtt gyöngyvirág*, *Ethnographia*, 81, 2–3, 411–412.

KÜLLŐS Imola

1988 Igaz történet, élettörténet, önéletrajz, *Magyar Néprajz*, V, 251–266.

1989 Paraszti írásbeliség: a folklór új formái, in: Csáky, Moritz – Haselsteiner, Horst – Klaniczay Tibor – Rédei Károly (szerk.): *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében*, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest–Wien, 281–291.

2000 A női életrajzok folklorisztikai vizsgálatának néhány tanulsága, in: Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*, Budapest, 134–163.

LÁTÓ Anna

1976 Egy boldogtalan boldog élet, *Korunk*, 6, 440–442.

LEJEUNE, Philippe

2002 Az önéletírás meghatározása, *Helikon*, XLVIII, 3, 272–285.

MIKLÓS Elemér

1977 Ebből tanuljanak mások. Győri Klára önéletírásáról, *Új Írás*, 5, 104–105.

NAGY László

1970 Gáspár könyve, *Élet és Irodalom*, XIV, 43, 11.

NAGY Olga

1975 Előszó, in: Győri Klára: *Kiszáradt az én örömem zöld fája*, Kriterion, Bukarest.

1976 Legújabb (és szenzációs) adalékok boszorkány-ügyben, *Utunk*, XXXI, 7, 4.

1995 *Pályakép fényel és árnyekkel. Egy néprajzos emlékezése*, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

NIEDERMÜLLER Péter

1988 Élettörténet és életrajzi elbeszélés, *Ethnographia*, 99, 3–4, 376–390.

SZEKÉR Endre

1971 Tamási Gáspár: *Vadon nőtt gyöngyvirág*, *Forrás*, 1, 88–89.

SZŐCS István

1976 A dokumentumtól az irodalomig, *Utunk*, XXXI, 2, 2.

VEREBÉLYI Kincső

2001 „...mert az idő nem vár semmit, hanem telik...” Jegyzetek a paraszti önéletírásokról, in: Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*, Budapest, 521–534.

³⁵ HOPPÁL Mihály – KÜLLŐS Imola 1972; KÜLLŐS Imola 1988; 1989; 2000; NIEDERMÜLLER Péter 1988;

VEREBÉLYI Kincső 2001.

³⁶ Lásd KESZEG Vilmos 2005.

Publikált népi önéletrajzok

GYÖRI Klára

1975 *Kiszáradt az én örömem zöld fája*, Kriterion, Bukarest.

TAMÁSI Gáspár

1970 *Vadon nőtt gyöngyvirág. Emlékezés*, Kriterion, Bukarest.

1971 *Vadon nőtt gyöngyvirág. Emlékezés*, 2. kiadás, Kriterion, Bukarest.

ZSIGMOND Erzsébet

1995 *Sírató. Életem panaszos könyve*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

2003 *Sírató. Életem könyve*, Erdélyi Gondolat Kiadó, Székelyudvarhely.

Recepția literară a două biografii populare

(Rezumat)

Lucrarea prezintă câteva întrebări în legătură cu publicarea autobiografiilor populare. Concentrându-se asupra autobiografiei lui Klára Győri (Szék – Sic, jud. Cluj) și Gáspár Tamási (Farkaslaka – Lupeni, jud. Harghita), se arată cum a reacționat viața literară la apariția acestor texte într-un discurs literar nou.

Literary Reception of Two Popular Autobiographies

(Abstract)

The author tries to answer some questions in relation with published popular autobiographies, concentrating on the texts of Klára Győri (Szék – Sic, Cluj county) and Gáspár Tamási (Farkaslaka – Lupeni, Harghita county). Our intention is to show, how the medium of literature reacted to these texts, entering a new literary discourse.

Dimény Haszmann Orsolya

ÍROTT EMLÉKEK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBÓL

Bevezető gondolatok

Mindennapjaink emberekkel, tárgyakkal való találkozásokkal telnek, mindig újabb és újabb hatások érik az egyént. Minden ember, minden tárgy külön történetet hordoz, eligazítást nyújt a társadalomban.¹ Az elődök történetei ránk hagyományozódnak, a róluk való megemlékezés személyes és társadalmi identitásunkat alakítja. Az emlékezés, emlékállítás, az emlékezés helyszínei jelentéseket hordoznak; olyan kódok ezek, amelyek segítségével megfejthetjük a világunkban működő mechanizmusokat. Emlékezőskor saját történeteinkkel magyarázzuk az adott eseményt, a kollektív emlékezet² pedig egy közösségre jellemző tudást tárolja, amellyel a közösség tagjai önmagukat meghatározzák. A kollektív emlékezet összekapcsolja a jelent a múlttal és a jövővel, hordozója a térben és időben jól behatárolható közösség.

Az I. világháború Székelyföld vonatkozásában egész emberi közösségeket³ érintő kollektív válságesemény volt. Településenként nézve számos család őrzi még ma is erre vonatkozó közvetlen vagy közvetett emlékeit. Az idős generáció, amely átélte a világéget, hősies és szomorú, nehézségekkel terhelt történeteket elevenít fel, ők szüleikre, nagyszüleikre emlékezve szóba hozzák az I. világháború eseményét is. A középkorúak saját vagy családjuk vonatkozásában már csak a II. világéget történéseire emlékeznek. A két nemzedék emlékezete meglátásom szerint egymásra épül, áthatja, kiegészíti egymást, ezek a történetek, emlékek pedig átörökítődnek és a hagyományozók, majd az örökösök identitásának alaprétegeibe épülnek.

Népi írásbeliség. A levél

A vallásos jellegű kéziratos gyűjteményeket a 16–17. században fokozatosan kezdték felváltani a világias énekeskönyvek, emlékiratok, naplók,⁴ azonban az írás-olvasás lassú terjedése miatt a népi írásgyakorlat, íráshasználat jóval később vált általánossá. A nép körében az írás-olvasás ismerete a 19. század

utolsó harmadától kezdve a kötelező iskolai oktatás bevezetésével terjedt el. Az 1868-as tanügyi törvény elősegítette az írás-olvasás terjedését,⁵ mellyel elkezdődött egy visszafordíthatatlan folyamat, amelyben az írás szerepe felértékelődött, presztízsé vált. Az írás az oralitás egyik alternatívájaként⁶ új önkifejezési eszköz lett, rögzítettsége által lehetőség nyílt a mondanivaló, események, emlékek maradandóvá tételére. Napló, önéletrajz, emlékkönyv írásának indítékát elsősorban a különleges élmények nyújtották. Levelek megfogalmazásával a földrajzi távolságot győzte le a sürgős mondanivaló. Az írásbeliség fokozatos terjedésével nőtt a népi kéziratok mennyisége is. Ez a tény irányította a kutatók figyelmét a népi kéziratok folklorisztikai, néprajzi, kortörténeti vizsgálatára.

A kisléptékű vizsgálatok a néprajzi történetírás számára új szemléletű, szerteágazó lehetőségeket adnak. Az egyénből, a „kisemberből” kiindulva világosabbá válnak azok a mechanizmusok, amelyek az egyéni és a közösségi megnyilatkozásokat, szemléletet alakítják. Ezáltal lehetővé válik a világhoz való viszonyulás megértése is.

Hanák Péter kutatásai⁷, következtetései újabb szempontokat nyújtottak a népi levelek vizsgálatának kérdéskörében. Idézett tanulmányában első világháborús leveleket vizsgált, azok formuláit, struktúráját, feltárva azokat az előzményeket is, amelyek ezek mintájául szolgálhattak. Megállapítása szerint a levélformulák az európai hagyományban, így a köszöntő formulák is a görög–római antikvitásban gyökereznek. Majd a reformáció és az ellenreformáció három évszázada kanonizálta a középkorból átvett megszólítási, üdvözlési, elköszönési formulákat. A társadalmi és rokoni viszonyok pontos kifejezést kaptak a családi levelekben is. Az üdvözlés, elköszönés, egészség utáni tudakozódás, a jókívánságok sora alappillérei voltak a leveleknek, így alakult ki a 18–19. századra az a levélírási mód, amely mintául szolgálhatott a népi leveleknek is. A hagyományos formulák, sztereotípiák forrásai nagyjából kitapinthatóak, a kérdés inkább

¹ KESZEG Vilmos, 2002, 5–9.² ASSMANN, Jan 1999, 38–43.³ A világháborúban szereplő, résztvevő, szenvedő közösségekre gondolok.⁴ KATONA Imre, 1977.⁵ ALBERT Ernő 1999, 30.⁶ KESZEG Vilmos 1998, 621.⁷ HANÁK Péter 1973, 72–87.

az, hogyan jutottak el ezek a nép körébe. Hanák Péter tanulmányában rávilágított néhány közvetlen forrásra, amelyek mintául szolgálhattak a népi leveleknek, emlékes füzeteknek.⁸

A népi írott dokumentumokértékére, kutatásuknak fontosságára Ujváry Zoltán⁹ is felhívta a figyelmet a magyar folklórisztikában. Albert Ernő tanulmányában¹⁰ utalt arra, hogy László Gyula már 1943-ban rámutatott a népi verses levelek összegyűjtésének, vizsgálatának fontosságára, amelyek a népi magatartásvizsgálat kulcsfontosságú forrásai lehetnek. Általánosságban a népi írásbeliség kérdését vizsgálva elmondhatjuk, hogy az írástudás elterjedésével, leginkább a 20. század elejétől egyre többen kezdtek kézíratos füzeteket vezetni, elsősorban emlékek gyűjtése és megőrzése céljából, különböző közösségek szokása, divatja szerint.¹¹ Tükrözik ezek a kézíratos források az adott személy, közösség ízlés- és szokásvilágát is.

A levél írásbeli műfajként a szóbeli, közvetlen közlést helyettesíti. Típusait elsősorban a levélíró és a címzett viszonya alapján különítjük el. Keszeg Vilmos Hymes Dell elméletét idézi, aki szerint a beszélés a csoportkultúra lényeges jellemzője.¹² Az írás mint újfajta beszédmód jelenik meg, új kommunikációs eszköz, melyet elsősorban az írni-olvasni tudás általánossá válása határoz meg, de a népi kultúra szempontjából ennek presztízsértéke hangsúlyozódik, hiszen az írott szó mindig nagy tekintéllyel rendelkezett a népi környezetben.¹³

A levél mint írás többet jelentett a pusztai közlés tényénél, értelmét, célját a kapcsolatteremtés, közösségformálás szempontjából ragadhatjuk meg leginkább. A katonalevelek a családjából, közösségéből kiszakadt, távol került egyént helyettesítették. E levelek példájával bizonyítható a tény, hogy ezek túlnőttek a pusztai személyi kapcsolatokon, hiszen a szűkebb közösség mindig értesült arról, ha valaki hírt kapott a frontról. A leveleket együtt olvasták, látható, központi helyre tették, beszéltek róla. Fontossága a személyi közlésen túl abban a közösségre tartozó informatív jellegében állott, amely által gyakran a bajtársról, falusfélről, rokonról, ismerősről közvetített.

A nyílt tábori lapok¹⁴ a zárt levelekkel ellentétben sokkal több korlátot szabtak az egyénnek a személyesség, az érzelmek, a gondolatok szabad, korlátlan

kifejezésére. Figyelembe kellett venni a levélműfaj által szabott határokat, a nagyon korlátozott terjedelmet, valamint azt, hogy csak a legszükségesebb gondolatok kerülhettek papírra.

A dolgozat által vizsgált levelek esetében nem mellőzhető az erős cenzúra korlátozó és kontrollhatása sem, hiszen nem írhattak le akármit (hadititkokat, fegyverzetre való utalásokat, támadás idejét stb.).

Ezek a feltételek azt eredményezték, hogy a különböző személyek által írt, vagy az írástudó bajtársal íratott tábori lapok számos tartalmi hasonlóságot mutatnak. Hanák Péter szerint legkézenfekvőbb az a feltételezés, hogy a leveleknek az egykorú leveleskönyvek szolgálhattak mintául. „Elsősorban a háborús szükségletre készített Tábori levelek sorozat hatását gyaníthatjuk. Ezt a sorozatot az egyszerű katonák és hozzátartozóik levelezésének segítésére – és befolyásolására – hatalmas példányszámban juttatták el a frontra és terjesztették a papokon keresztül a hátszomszomszomságban is.”¹⁵ Ezek a levélminták gyakran propagandisztikus jellegűek voltak, hazafias érzelmekkel telítettek. A „virágszőnyeges bevonulás” öröme azonban a honvédek számára nem tartott sokáig. A harcok nehézségei, kínjai megtörték a lelkesedést. A gyalogezred katonája a pokróctól a rohamásóig 30 kg felszerelést cipelt magán. Már 1914 őszétől jelentkeztek a járványok, betegségek, amelyek szintén nehezítették a katonák életét. A betegségeknel borzasztóbb volt a számtalan sebesült, halott bajtárs látványa.¹⁶ A katonalevelekben ezek lenyomatai is megjelennek.

A világháború írott emlékei egy-egy család életterében, magánjellegű dokumentumokként, a családi emlékezést szolgálták. A világháborút szem előtt tartva, ezek a kollektív emlékezet részei, alakítói is voltak. Emléktárgyakká váltak már keletkezésük, „megszületésük” pillanatában, életrajzuk, élettörténetük, biográfiájuk attól kezdődően máig bővül. A dolgozatban vizsgált írott dokumentumokat ma már emléktárgyakként kezeljük, múzeumi gyűjteménybe kerülve¹⁷ funkcióváltáson mentek át, biográfiájuk folytatódott, történetiséget hordoznak magukban. „A néprajzi tárgy történeti forrásnak tekinthető, mégpedig olyannak, mint amelyet a múlt megismerése, reprezentációja érdekében más forrásokkal kiegészítve lehet érdemileg felhasználni.”¹⁸

⁸ HANÁK Péter 1973, 62–87.

⁹ UJVÁRY Zoltán 1980.

¹⁰ ALBERT Ernő 1999, 30.

¹¹ ALBERT Ernő i. m., 30.

¹² KESZEG Vilmos 1991, 240.

¹³ A kisközösségekben eleinte egy-két írástudó személy volt, így ügyes-bajos dolguk intézésére őket kérte fel a közösség. Az írás elsősorban a hivatalos, gazdasági ügyek intézésére kellett, az I. világháború idején a távol került családtaggal való kapcsolatterem-

tés csatornájaként szerepe jelentősen felértékelődött.

¹⁴ A katonák családjukkal való kapcsolattartására a nyílt tábori levelezőlap volt az engedélyezett, cenzúrázhatósága miatt.

¹⁵ HANÁK Péter i. m., 77.

¹⁶ SZENTI Tibor, 1988.

¹⁷ A vizsgált anyag a csernátoni Haszmann Pál Múzeum gyűjteményének része. József Álmos adatként közölt belőle néhány dokumentumot. Lásd JÓZSEF Álmos 2003.

¹⁸ FEJŐS Zoltán 2003, 90.

Az elemzésre kerülő írott dokumentumokat az idő lerakódásaiként, sűrítvényeiként kezeltem, olyan kulturális hordozóknak tekintem, amelyek jelentéseket, tapasztalatokat közvetítenek számunkra, ily módon azok metaforákká válnak. A levelek vizsgálata reményem szerint rávilágít arra, hogy az adott történelmi helyzetben az egyén hogyan élte meg a háború teremtette szélsőséges helyzetet, s közvetve mozaikszerű képet kapunk a közösség életmódjáról és gondolkodásmódjáról is.

Problémafelvetés

Jelen dolgozat problémafelvetésének szempontjából az első világháború hozta sajátos helyzetet emelem ki elsősorban. Az I. világháború kontextust teremtett írásra való hajlandóság kifejezésére. Ennek az időszaknak a népi kézírataiból kiválnak a katonakönyvek, füzetek, katonák által írt levelezőlapok, naplók, emlékes könyvek, melyek nagy többsége a szülőföldtől távol íródott.

A szubjektív hangulatú írások számtalan olyan utalást is tartalmaznak, amelyek a katonaelettel kapcsolatos információkat közvetítenek. Az idegen, főként német katonai vezényszavak népiessé torzított alakjaitól (*népetimológia*) kezdve egyéb harcászati leírásokon keresztül a katonák által készített rajzokig számtalan olyan információ található bennük, amely az adott kor hangulatát idézik elénk. Ezekkel a leírásokkal mennyiségileg összhangban áll az otthoni élettel, magánélettel kapcsolatos információk, kérdések sokasága is. A katonakönyvek,¹⁹ mivel saját szellemi szükségletre íródtak, tele vannak személyes utalásokkal, vonatkozásokkal.

Az aktív férfilakosság a frontra kényszerült, a családi élet, a gazdaság vezetése az otthon maradt asszony feladatává vált. A családfő szerepét át kellett vevék a nők, legalábbis arra a néhány évre, amíg tartott a háború. Mivel a háború nagyszámú emberáldozatot követelt, sok család élete nemcsak arra a néhány évre változott meg. Az első világháború végett vetett a patriarchális jellegű életviszonyoknak,²⁰ újszerű életstratégiákat követelt az egyénektől, és jelentős változások mentek végbe a társadalmi struktúrában is.

A magánjellegű dokumentumok segítenek abban, hogy az első világháború eseményét ne csupán az utókor megítélésének tükrén keresztül lássuk, hanem azok szemszögéből is, akik végigszenvedték azt, minden nehézségével, borzalmával együtt. A katonák tapasztalatait, érzéseit az általuk írt sorokat

végigolvasva érthetjük meg. Az írás nehézkessége, a helyesírási és fogalmazási hibák is kortörténeti adatként olvashatóak (pl. az írásbeliség állapotára vonatkozóan).

A forrásanyag

A vizsgálat forrásanyagául az esztelneki Bodor család hagyatéka szolgált, amely valószínűsíthetően töredékes, mivel pusztán néhány fennmaradt tábori lapot és levelet tartalmaz. Az vizsgált anyag az illető család más dokumentumaival együtt 1987-ben Szentkatolnáról került a csernátóni múzeum gyűjteményébe. Információink szerint az esztelneki család levelei a rokonság révén²¹ jutottak Szentkatolnára, ahol egy lakatlan, romos ház padlásán találták meg. Mivel megszakadt a család kötődése ezekhez az iratokhoz, emlékekhez, azok őrzését átruházták a hivatalos intézményre.

A felhasznált I. világháború idején íródott anyag 23 darabból áll, tábori lapokat, 1 zárt levelezőlapot, két darab hivatalos levelet és 3 fényképet tartalmaz.

Ezek a dokumentumok 1914. augusztus 20. és 1915. október 15-e között, bő egy év alatt íródtak. A tábori lapok megoszlása a keletkezési idejük szerint: 10 darab 1914-ből, 12 darab 1915-ből való, 1 lapról hiányzik a postai bélyegző vagy pecsét. A 23 levelezőlap misszilis levél, valós személyekhez szól. Az anyag nagyobb része magánlevél, a levél írója és megszólítottja személyes viszonyban állnak egymással.

Bár nem ugyanaz a személy írta, a levelek tematikája közös, azt egyetlen személy fogja össze, akihez ezek kapcsolódnak. Ez alapján a Bodor-levelezést három nagyobb csoportra oszthatjuk: 1. azok a levelek, amelyeket Bodor Benedeknek írtak; 2. azok a levelek, amelyeket ő írt; 3. azok a levelek, amelyek róla szólnak.

A levelek címzettjük szerinti megoszlása: 9 darab Bodor Benedek hadapródnak van címezve Brassóba, a 24. honvéd gyalogezred 3. zászlóaljának 3. pót századához. Ezek közül 3 a szülőktől, az esztelneki családtól, 6 levelezőlap pedig barátoktól érkezett a brassói gyalogezredhez. A katonák által írt 3 darab levél Bodor Baláznak, az édesapának van címezve Esztelnekre. További 4 levelezőlap a bajtársaktól érkezett, ezekből 3 az édesanyának, Bodor Baláznénak, 1 pedig Bodor Annuskának, a lánytestvérnek címzett. A következő 4 levelezőlap hivatalos értesítő a brassói parancsnokságtól, illetve a Vöröskeresztől. Ezek közül 3 lap az édesanyának, 1 levelezőlap pedig gróf Mikes Árminné-

¹⁹ Azokra a kézíratos füzetekre gondolok, amelyeket a katonák írogattak szolgálatuk idején, ezekben leggyakrabban katonadalok, szerelmes dalok kerültek be, de találunk bennük bemásolt levélmintákat, katonai utalásokat (pl. arról, hogy kiből áll egy zászlóalj stb.), katonasággal, katonaelettel kapcsolatos verseket.

Ezek a füzetek az emlékkeres füzet mintájára készültek, gyakran jegyeztek bele üzeneteket a bajtársak is.

²⁰ SZENTI Tibor 1988. 6.

²¹ Bodor Benedek lánytestvére, Bodor Anna került Szentkatolnára.

nak Zabolára van címezve. A hagyaték részét képező, a hivatalos szervekhez (Vöröskereszthez, parancsnoksághoz) írott levelek az eltűnt fiút kereső anya tomlából származnak, szám szerint 3 darab. Láthatjuk, hogy nagyobb számban vannak a Bodor Benedeknek írt, illetve róla szóló levelek. Ez érthető, mert a család birtokába azok a levelek kerülhettek, amelyeket neki írtak vagy ő maga írt szeretteinek, illetve, amelyek róla szóltak s halála után hazakerültek. A sárgás karton alapú levelezőlapok mérete 14x9 cm. Ezeknek csupán egyik oldalára kerülhetett az üzenet, a másik oldalra kerültek a címzések: a feladó és a címzett neve, lakcíme. Általánosan megfigyelhető a tábori levelezőlapok esetén, hogy az írójuk – kihasználva mindkét oldalt – a címzés mellé még beszúrt egy egy-két soros üzenetet, ám a Bodor-levelezés nem tartalmaz ilyen lapokat. A 23 levél közül 12-öt tollal, 9-et ceruzával írtak, 2 gépelve van.

A gondolatok megfogalmazása, az érzelmek mondatokba öntése, de főként a helyesírás igen változatos palettát tár elénk. Ez is az írásbeliség terjedésének nehézségét támasztja alá. Nem gyakorlott írókkal állunk szemben, hanem olyan emberekkel, akiknek a levélírás a kommunikáció megvalósítása céljából szükséges, s az újszerű megnyilatkozási forma gyakorlatlanságot fed fel. Elemzésem során szem előtt tartom, hogy „a levelek nem esztétikai értéképzés szándékával íródtak, hanem a frusztrált kommunikáció megvalósítása céljából”.²²

Az egészséges férfiak a legfiatalabbaktól kezdve kötelesek voltak frontszolgálatra, így nagy számmal lehet közöttük olyan is, akinek ez volt az első hosszabb távolléte a szülőfalujától, szülőhelyétől.²³ A hadba vonulás után megnehezedett a kapcsolattartás a bakákkal. A cenzúra mellett a levelezés, tábori posta küldésének mennyisége is korlátozva volt. A frontvonal mozgásával a bakák gyakran változtatták táborhelyüket, így az aggódo rokonok nagyon sokszor hiába várták a postát. Gyakran az otthon maradottak is kénytelenek voltak elmenekülni, szekérre rakva ingóságukat.

A Bodor Benedekhez kapcsolódó levelezés

1. A levelek, levelezőlapok közül az elsőt Benedekhez 1914. augusztus 20-án keltezték Bereckben és augusztus 22-i kézdivásárhelyi postai bélyegző van rajta. Mivel nincs több pecsét rajta, nem tudjuk, hogy a brassói ezredhez mikor érkezett meg, illetve azt, hogy a címzett mikor vehette kézbe, olvashatta-e. Feltételezzük, hogy megkapta, és úgy került haza halála után, személyes dolgaival együtt a családjához. Ezt a levelezőlapot egy Papp Rózsi nevű hölgy írta Benedeknek.

2. A másodikon szintén kézdivásárhelyi postai bélyegzőt találunk, valószínű tehát, hogy Kézdivásárhelyen kelt, augusztus 29-én, a brassói parancsnoksághoz pedig szeptember 30-án érkezett meg, egy hónap késéssel. Feladójaként egy Kozma Dezső nevű úr szerepel, a hangnemből ítélve az illető Benci barátja lehetett.

3. A harmadik levelezőlap sorsa még érdekesebb: 1914. augusztus 29-i dátummal jelzi a levélíró, az esztelneki postai bélyegzőn szeptember 29-ét olvashatunk, és a brassói pecséten október elseji dátum szerepel. Valamiért már a feladás, vagy azt követően a levél továbbítása késett egy hónapot. A levelet Jakab Erzsike írta Benedeknek, hangneme, illetve az a tény, hogy tőle még találunk levelezőlapot a hagyatékban, baráti kapcsolatról árulkodik.

4. A következő levelet szeptember 30-án továbbították Esztelnekről Brassóba, az előbbi példákhoz viszonyítva ez gyorsan, már október elsején megérkezett. Ezt a lapot Bodor Balázs, az apa küldte fiának.

5. Az ötödik levélen egyetlen bélyegző sincs, ellenben a feladója ráírta a keltezés dátumát, október 8-át. Ezt a levelezőlapot egyik bajtársa írta, Kórodi (?) Géza²⁴, akit valószínűleg már kivezényeltek a frontra, legalábbis erre következtethetünk a levél tartalmából, hiszen az utazásukat, más zászlóaljakkal való találkozásukat említi.

6. A hatodik levelezőlap Esztelneken kelt október 10-én és ugyanazon a napon postázták is, azt, hogy mikor érkezhetett meg a brassói ezredhez, nem tudjuk. A lapot az édesapja küldte Bencinek.

7. A hetedik a sorban egy képes levelezőlap, amely a postai pecsét tanúsága szerint Esztelneken volt feladva október 11-én. Érdekessége, hogy ténylegesen esztelneki az üdvözlőlap, melyen a „Szent Ferencz-rendi zárda” és a „Róm. kath. áll. elemi iskola” látható. A képeslapot a testvérei, Annus, Ilonka, Bertuska, Mária küldték Bencinek Brassóba. Feladója Bodor Annuska.

8. A nyolcadik levelezőlap 1914. október 14-én kelt Esztelneken, másnap már Brassóban volt (a brassói pecséten október 15-i dátumot olvashatunk). Ezt ismét a már említett Erzsike nevű hölgy írta a hadapródnak.

9. A következő, sorban a kilencedik levél Brassóban kelt 1914. november 20-án, postai bélyegzőt nem találunk rajta. Útja ezúttal Brassóból Esztelnekre tartott a szülőkhöz. Benedek ekkor már megkaphatta a zászlós rangot, ugyanis a címzésnél neve után feltünteteti fokozatát.

²² KOKÓ Julianna 1999, 240.

²³ Csernátomból van erre pontos adatom, ahonnan a háború évei

alatt kb. 175 férfi ment a frontra, ebből 73 soha nem tért haza.

²⁴ A feladó vezetékneve nem olvasható tisztán.

10. A tizedik levél Szentkatolnán íródott 1914. november 30-án, útját nem ismerjük, hiszen ezen sem találunk bélyegzőt. A levelezőlapot id. Györbíró András írta, a kezdő sorából következtetve ez is egy válaszevél.

11. A tizenegyedik zárt levelezőlapot Barcarozsnyón írták Esztelnekre, 1915. február 8-án kelt és két nap múlva érkezett meg Esztelnekre. Benci a szüleinek írta, ekkor már ezredük elindult a frontra.

12. A tizenkettedik lap 1915. május 30-án íródott, nem tudjuk, hogy hol, de Esztelnekre volt címezve, a szülőknak, Benedektől.

13. A tizenharmadik lap 1915. június 6-án íródott, Esztelnekre június 26-án érkezett. Ez az első levelezőlap, mely Benedek halálhírét közölte a szülőkkel. Szócs János tartalékos zászlós írta, Benci egykori osztálytársa, jó barátja.

14. A tizenegyedik lapon is találunk két árulkodó bélyegzőt, az egyik a táborig postahivataltól 1915. június 11-ét jelez, Esztelnekre 1915. június 17-én érkezett. Ez ismét a fiú halálhírét közölte a szülőkkel, egy Szabó családnevű bajtársa írta.²⁵

15. Sorban a tizenötödik egy hagyományos levél, melyet Esztelneken kelteztek 1915. június 26-án és a pótzászlóalj parancsnokságához címezték Nagyszébenbe, ahová június 29-én meg is érkezett. A parancsnokság válasza az anya levelének hátoldalára írva, július 3-án érkezett vissza Esztelnekre. Ezt a levelet Bodor Baláznéné, az édesanya írta, a válaszokat pedig a levélben megszólított hivatalos szervek.

16. A tizenhatodik egy portómentes levelezőlap, amelyet Budapesten kézbesítettek 1915. július 7-én, és csak annyit lehet tudni, hogy még júliusban meg is érkezett Esztelnekre, azonban a pontos dátum elmosódott. Ezt a levelezőlapot a Magyar Vöröskereszt tudósító irodája küldte az édesanyának.

17. A tizenhetedik egy táborigi postai levelezőlap a brassói parancsnokságtól, Esztelnekre: 1915. július 10-én tették postára Brassóban, és másnap július 11-én már ott is volt Esztelneken. Ezt szintén az édesanyának címezték, válaszként tudakozódására.

18. A tizennyolcadik levelezőlap szintén egy portómentes válaszlap a Magyar Vöröskereszt tudósító irodájától, ennek útja is zökkenőmentes lehetett, hiszen két nap alatt érkezett meg a címzetthez. 1915. július 20-án kelt és 1915. július 22-én érkezett, ezúttal Zabolára, az egyik rokonhoz, gróf Mikés Árminéhoz.

19. A tizenkilencedik levél egy bajtárstól érkezett, az édesanyának van címezve, keltezése július 24-e,

Esztelnekre július 31-én érkezett. Ez ismét a Benedek halálhírét hozza, válaszként az édesanya kérdő levelére. A levél írója és feladója Komondy László. Az ő nevével már találkoztunk a tizenegyedik levélnél.

20. A következő, sorban a huszadik, már többet, tíz napot vándorolt, amíg a címzetthez érkezett. Keltezése 1915. augusztus 3-a, Esztelnekre augusztus 13-án érkezett. Ezt ismét egyik barátja, bajtársa, Nagy Lajos írta Benci lánytestvérének, ő nem erősíti meg fivére halálhírét, csak eltűnéséről van tudomása.

21. A huszonegyedik egy előre nyomtatott portómentes levelezőlap a Vöröskereszt tudósító irodájától, Budapestről, ebben már Benedek haláláról tudósítják a szülőket, egyetlen dátum található rajta, a keltezés dátuma, 1915. szeptember 29.

22. A következő egy Kolozsváron keltezett levél a Magyar Királyi 23. honvéd gyalogezred pótzászlóalj gazdasági hivatalától, 1915. október 7-én a hősi halált halt fiú hagyatékának ügyében. Erről sem tudjuk, hogy mikor kézbesíthették a családnak.

23. Az utolsó, huszonharmadik levél az édesanya tollából származik, egy utolsó elkeseredett próbálkozás, melyben még mindig él egy halvány remény, hogy a halálhír csupán tévedés, és a szeretett gyermek még él. A levelet Esztelneken írták 1915. október 10-én, az anya kérését október 13-án iktatták, válasz október 15-én érkezett vissza Esztelnekre, melyben megerősítik, hogy Bodor Benedek hősi halált halt. E levél szerint 1915. június 15-én a Mazurka melletti ütközetben elesett.

A keltezési, kézbesítési dátumokat nézve levonhatjuk azt a következtetést, hogy a kapcsolattartás a háború ideje alatt nem volt gyors és zökkenőmentes. Van példa arra is, hogy a címzett egy-két nap alatt kézbe vehette a neki küldött levelet, ahogy arra is, hogy egy hónapos késéssel kézbesítették azt.

Az 1915. június 6-án kelt levél (13. számú) szerint, melyet egy volt osztálytársa, barátja írt a szülőknak, Benedek június 5-én meghalt a fronton.²⁶ A családnak azonban nehéz volt elfogadni a halál tényét, tovább kutattak a fiú után. Elkeseredett hangú tudakozó leveleikre az 1915-ös év októberében érkezett meg a halálának végleges, visszavonhatatlan híre. Tudjuk, hogy a világháborúban elesett honvédekről nem kaptak minden esetben hírt a hozzátartozók, számos férfi tűnt el nyomtalanul, azonban – ha volt rá lehetőség – sok esettnek hazaküldték személyes holmiját, vagy a Vöröskereszt értesítette a szülőket a halálhírről. A katonák kerestetése sem volt mindenki számára lehetséges. Mivel a Bodor család rokonság-

²⁵ A levél írója valószínű nem volt azonos a feladóval, hiszen Szabó nevű írta alá, a feladó azonban egy bizonyos Komondy László zászlós.

²⁶ Bodor Benedek halálával kapcsolatosan kétféle dátum van.

Valószínűbbnek mégis a június 5-ét tartom, ugyanis több levélen – köztük az egyik hivatalos levélen a Magyar Vöröskereszt tudósító irodájától – ez az időpont szerepel.

ban állt a zabolai főnemesi Mikes családdal, lehetővé vált, hogy Bodor Benedek zászlós felkutatásának érdekében minden követ megmozgassanak. Bodor Benedek édesanyja, Bodor Balázné brassói parancsnokságra 1915. október 10-én írt leveléből idézek:

„Tekintetes Parancsnokság!

Öszinte megnyugtatóskép, mivel már majdnem az örülésig vagyok Bodor Benedek zászlós hol léte miatt. Megkérném minden lehetőt elkövetni, hogy valamiképp biztos tudomást szerezsek felőle. a Vörös Kereszt egylet útján lett értesítés folytán úgy értesültem, hogy elesett volna, mely értesítésnek hitelt adni nem tudok, mivel mindenkitől érdeklődés után azt tudom, hogy sebesülve fogoly lett (...)” (23-as számú)

A levélből arra is következtethetünk, hogy az általunk ismert levelezőlapokon kívül a család szóban is kaphatott hírt Benedek fogságba eséséről. Nem lehet tudni biztosan, mi és hogyan történt. Ám érthető, hogy az elkeseredett anya mindenképpen hajlik afelé, hogy a fogság tényét fogadja el valósnak, hiszen az reményt ad, hogy viszontláthatja fiát. Két bajtárs levele (14-es és 19-es számú) is megőrződött a hagyatékban, akik megerősítették a megmásíthatatlan halál tényét. Idézet a levelekből: „Benci az adamovkai rohamban hősi halált halt. Én ugyan nem láttam halálát, de a sebesült vivők tudják (...) és ők is temették el Lupsza község mellett. Szegény Benci oldalán fűrődött keresztül a golyó (...)” (19. levél) A levélből az is kiderül, hogy – bár egyes hírek alapján így remélték – nem kerülhetett fogságba, mert abban az ütközetben az ő csapatuk győzött. Ezt a július 24-én keltezett levelet 31-én kapták meg az Esztelneken élő szülők. Egy másik bajtárs leveléből is idézek, aki szintén megerősítette a halálhírt. „1915. június 5-én este 7kor Lupsza, Adamowkára vezető út melletti támadásnál el-lenséges puská golyótól oldalba találva hősi halált halt és ott eltemettetett. Kíváloán vitézül harcolt és viselkedett. Emléke örökkön élni fog ezredünk történetében. (...)” (14. levél) Ebből a levélből még többet megtudhatunk, a halál időpontját is közli. A levélíró a lap alján leírja azt is, hol található pontosan ez a hely: „Ezen hely Zurauno mellett a Dniestertől nyugatra 2 kilométerre van. Halics és Stryj közötti vonal közepén.” Ebből azt is megtudjuk, hogy ezredük melyik területen harcolt. De nemcsak az ütközet helyszínét pontosítja a levél, hanem azt a helyet is körülírja, ahol eltemették. Ez már nem fért el a levélpapíron, ezért a megszólítás fölé szúrta be a levél írója: „Lupsza község észak keleti szegélyén lett eltemetve.” Ez a két levél megerősíthetné a szülők számára a hírt a fiúkról, azonban ebben az

időszakban kapnak olyan leveleket is, amelyek arról értesítik őket, hogy nem tudnak a Benedek haláláról, noha ez nem zárja ki a halál tényét, mégis ismételten magában hordoz egy kis reménysugarat, hogy Benedek él. (16, 17, 18, 20-as számúak) Valószínűleg ezért is keresik tovább. A Magyar Vöröskereszt még júliusban sem tud a kérdezttről semmilyen információt szolgáltatni az elkeseredett szülőknek. Van a levelezőlapok között egy baráttól származó levél is, ez augusztus közepén íródott, 13-án érkezett Esztelnekre, amelyik arról tudósít, hogy nem tud, nem hallott Benci haláláról, csupán arról, hogy eltűnt (20. levél). Aztán van egy, a Vöröskereszt tudósító irodájától, 1915. szeptember 29-én, Budapesten kelt levél, mely már arról értesíti a szülőket, hogy 1915. június 5-én hősi halált halt. Azt azonban nem tudjuk, hogy mikor kézbesítették ezt a levelet. Ennek a portómentes levelezőlapnak érdekessége, hogy előre nyomtatott lap, „Tudósítás sebesült, vagy beteg katonáról” címmel, melyen feltüntetik az illető fontosabb adatait is, ebből tudjuk meg azt is, hogy 1888-ban született, Kézdiszentléleken.

Végül az 1915. október 15-én keltezett levél már megmásíthatatlanul bizonyos volt, hiszen a brassói 24. Honvéd Gyalogezred értesítette hivatalos levélben az esztelneki „Községi Elöljáróságot”, hogy közölje a hozzátartozókkal a halálhírt. Ez az édesanya tudakozó levelére volt válasz. Valószínűsíthető, hogy tovább már nem keresték, és ekkor véglegesen elfogadták valóságként, hogy távol szülőfalujától, nyugszik valahol szeretett fiuk. Eszerint Bodor Benedek 27 évet élt.

A leveleket vizsgálva olyan kulcseseményeket ragadhatunk meg, amelyek mentén felvázolható az egyes mozzanatokat figyelembe véve a háború forogatókönyve az adott időben és helyszíneken. Abból, hogy kik írták a leveleket, a Bodor család szűkebb kapcsolathálója is elénk rajzolódik. A szűk családi kötelék a leghangsúlyosabb, erre épülnek a rokonok, a barátok, ismerősök. A családi, rokoni szálak Felsőháromszékhez kötik Bodor Benedeket, olyan településekhez, mint Esztelnek, Bereck, Szentkatolna, Kézdivásárhely. Területileg ez 20 km-es körzeten belül van. A katonáskodás őt először Brassóba, szülőfalujától távolabb szólította. Szülőhelyétől a legtávolabbi pont a frontvonal és halálának a helye, a Dnyeszttertől nyugatra, az északi hadszíntéren, Galíciában volt.²⁷

A levelek szerkezete

A levélformulákat, a szöveg felépítését, a levélírás során használt sztereotípiákat előzetes minták be-

²⁷ A bajtársak leveleiben említett helységnevek: Stryj, Halics, Lupsza, Mazurka, Adamowka, Zurauno. Ezek a galíciai hadszíntéren találhatóak, közel Lemberghez. Galícia az I. világháború alatt Oroszország és a Központi Hatalmak közötti nehéz harcok

színtere volt. A történelmi Galícia jelenleg Lengyelország és Ukrajna között oszlik meg. A levelekben említett helységek közül Stryj és Halics Ukrajnához tartozik, Lupsza, Mazurka, Adamowka, Zurauno pedig Lengyelországhoz.

folyásolják. A 19. század közepétől nagy számban piacra került, legtöbb esetben a középréteg által forgatott levelező könyvekből olvasójuk megtanulhatta az általános nyelvi elemeket, a levél műfaji sajátosságait, formai, tartalmi követelményeit és levélmintákat is beszerezhetett.²⁸ A levélíró katonák is ezeket tarthatták szem előtt.

Az elemzett levelek felépítésére is alkalmazható a Kokó Julianna által használt séma, „megszólítás, jókívánság, az egészségi állapotról való tudósítás, illetve tudakozódás, a kapott levelek nyugtázása, a rájuk való hivatkozás vagy azok elmaradását panaszló formulák, a levél tulajdonképpeni tárgya, végül az elköszönés, aláírás.”²⁹ Ezeket szemléltetem az alábbiakban egy-egy példával: „Édes Benci! Lapját, melyet köszönünk: megkaptuk.” (2-es számú), „Anyád nagyon aggódik hogy nem értesítettél hogy létedről (...), nem vagy-e beteg” (6-os számú) stb. A vizsgált tábori lapok, levelek esetében, egy kivételével, a keltezés a levelek végén kapott helyet. A megszólítás, köszönés, az egészségi állapotról való tudósítás, az elköszönés, aláírás nagyrészt készen kapott formulákkal, klisékkel történik. A kutatások szerint a világháborús levelek köszöntő és búcsúzó formuláinak középkori és kora újkori forrásai lehetnek. Az akkori misszilisekben látható, hogy a *salutatio*hoz szorosan hozzákapcsolódik a legutóbb vett levél nyugtázása, amelyből a levélíró „megértette”, hogy a rokon, ismerős milyen egészségnak örvend, vagy gyakran az elmaradt levelet panaszolják-sürgetik.³⁰ Jellemző sablonok, formulák sűrű alkalmazásával találjuk szemben magunkat, mint a: „tudatom sorsomat”, „nekem jó egészségem van, melyhez hasonló jót kívánok” stb. Az „ezzel bézárom soraimat...” befejező formula valószínűleg a 18. század végén keletkezhetett a kollégiumokban, onnan terjedt el a falvakba, a levélírókhoz.³¹

A levelek tárgyalása, a tényleges levél egyénenként változó, mindkét irányban, a szülőktől a katonának, vagy a katonától haza, a szülőfaluba írt lapok esetén a tudósítás, tudakozódás a hangsúlyos. E köré szerveződnek a keretformulák. Tartalmi szempontból a katonalevelezésekben általánosan előforduló témák meglehetősen egysíkúak. Az előre nyomtatott, szabványosított levelezőlapok irányt adnak a levélírónak, „vezetik a kezét”. Pontosan meghatározott helyre kerül a címzés, a címző, címzett neve, lakhelye és a levél szövege. De lássuk néhány példával illusztrálva, mi mindent tudhatunk meg a levelezőlapokból.

Formulák, sztereotípiák

Az előre nyomtatott levelezőlapok címoldalára a külső címzés került, a feladó neve és címe, valamint

a címzett neve és címe. A név mindig -nak, -nek határozóragos alakban jelenik meg: Bodor Benedeknek, Bodor Balázsnak stb., de elmaradhatatlan a Nagyságos, Tekintetes (Tekintetes, Tkts., Tek. formákban) jelző használata. A név után az úrnak, jegyző úrnak³², nagyságos úrleánynak, úrasszonynak határozók kapnak helyet, a címzett személyétől függően. A külső címzés a levél bizalmasabb tartalmával ellentétben hivatalos formát ölt. A levél megszólítása minden esetben bizalmas, tükrözi a levélíró, címzett közti kapcsolatot. Másként szólítja meg az apa a fiát, a fiú az apát, a barátok a katonatársat. Minden esetben a levélírók között levő viszonyokra lehet következtetni a megszólítás módjából. A közvetlen, szeretetteljes hang érződik a vizsgált levelezőlapok esetében is. A barátok, volt iskolatárs, barátnők levélmegszólítása az: „Édes Benczi!”, (pl. a 2. levél) „Kedves Benci!” (8. levél) formákat használja. A szülők által írt lapokon az: „Édes Benci fiam”, „Édes Benci!” (4-es, 6-os számú levelek) megszólításokat olvashatjuk. Bodor Benedek szüleinek címzett leveleiben a „Kedves szüleim!”, „Édes jó Szüleim!” (9-es, 11-es, 12-es számú) formulákat használja. A levelek kezdetében tehát sztereotip formulákat használnak a levelek írói. Ugyanezzel a jelenséggel állunk szemben a záróformulák vizsgálatakor is. Leggyakrabban használt formula az: „üdvözlettel”, de változatosságot mutat annak függvényében, hogy ki a levél írója és kinek címezi lapját. A barátok, hajdani iskolatárs, barátnők által írt levelezőlapokon az „üdvözlettel”, „...s mindnyájan szeretettel üdvözöljük”, „a jó Istennek oltalmát és segedelmét kívánja” záróformulákat találjuk (2-es, 8-as számú), míg a szülőkkel váltott tábori lapok záró formulái érzellemmel telített, személyesebb hangot megütő mondatok: „Tisztelem mindnyájukat szerető fiuk Benci”, „üdvözlünk mindnyájan”, „Isten velük, számtalanszor csókolja szerető fiuk, Benci”, „Isten velük üdv. szerető fiuk Benci”. (9-es, 11-es, 12-es számú) A hadapród leveleinek záró formuláiban minden esetben az isteni gondviselés kérése, az Istenbe vetett hit, az áldáskérés nyilvánul meg. A vizsgált anyag tartalmaz négy olyan tábori lapot is (13-as, 14-es, 19-es, 20-as számú), amelyeket a bajtársak írtak Esztelnekre a fiukért aggódó szülők kérésére válaszolva. Ezek kezdő, illetve záró formuláiban a tisztelet nyilvánul meg leginkább, a hangnemből együttérzést tükröz. A bajtársak feladata a hősi halált halt Bodor Benedek tragédiáját minél finomabban közölni az aggódó, bizonytalanságban élő szülőkkel. A kezdő, megszólító formula két esetben elmarad, a másik kettő: „Édes Annuska nagysád!”, „Mélyen Tisztelt Nagysád!” (19-es, 20-as számú) formulákat

²⁸ HANÁK Péter 1973, 78.

²⁹ KOKÓ Julianna 1999, 246.

³⁰ HANÁK Péter 1973, 76.

³¹ Uo.

³² Bodor Balázs, Bodor Benedek édesapja az adott időben Esztelnek község jegyzője volt.

használja. Az utóbbiból kitűnik, hogy az illető személyes, baráti kapcsolatban van a bajtárs hűgával, Annuskával. A záró formulákban leginkább a részvét nyilvánul meg, a részvétnyilvánítás sztereotip formuláival élnek a katonák: „Istennek bölcs akaratába bele nyugodva vigasztalást kíván”, „Emléke örökkön élni fog ezredünk történetében”, „Szomorú szívvel emlékezünk meg róla”, „Maradok mély tisztelettel, a legmelegebb részvéttel kezeit csókolja”. (13-as, 14-es, 19-es számú) Az első három záró formula a gyászjelentő lapok formuláit használja fel, azokra emlékeztet. Ha az itt vizsgálatra kerülő levelezőlapok egészét figyeljük, az isteni gondviselés gyakori kérésében a hit megtartó ereje nyilvánul meg. A reményvesztett, a háború borzalmaival szembesülő egyén utolsó menedéke az Istenbe vetett hit maradt. Gyakran találkozunk olyan sorokkal, megnyilatkozásokkal, amelyek Isten segítségét, oltalmát kéri.

A levélműfajra jellemző sztereotip formulák legerőteljesebben a levél kezdő és záró részeiben jelennek meg, azonban gyakori – ha a vizsgált anyagra nem is jellemző általánosan – a levélíró egészségi állapotáról való tudósítása is. E megnyilatkozások szintén a levélműfaj ismert kliséit használják: „Örvendünk hogy Istennek hála egészséges vagy”, „Anyád nagyon aggodik hogy nem értesítettél hogy létedről eljöveteleink óta. Írj azonnal hogy létedről, nem vagy-e beteg?”, „Én Istennek hála most jól vagyok voltam 3 nap beteg de csak influenzám volt”. (4-es, 6-os, 12-es számú) A kapott levelek nyugtázása, vagy éppen ellenkezőleg, az elmaradt levél sürgetése, a várakozás, az ebből fakadó bizonytalanság kifejezése szintén sztereotip fordulatok használatával valósul meg: „Lapját, melyet köszönünk, megkaptuk”, „Úgy a tegnapi- valamint a régebbi lapját megkaptam”, „Azon reményben, hogy lapom még ott találja...”, „Éppen nagyon korán kaptam meg a pakot”, „Ma kaptam egy lapot Nagysádtól, melyben kérdezősködik kedves volt jó barátom Benci sorsa felől.” (2-es, 5-ös, 8-as, 11-es, 19-es számú) A műfaj fontosabb szerkezeti elemei nem hiányoznak a vizsgált anyag leveleiből sem, de természetesen mindegyik levelezőlap tükrözi, magán hordozza írója személyiségét, egyéni szerkesztésmódját. A levelek minden esetben aláírással zárulnak.

Témakörök, motívumok

A tábori lapok tematikáját tekintve elkülöníthetjük a következő nagyobb témaköröket: helyzetjelentések a harctérről és a családi élettel kapcsolatos gondolatok (ide sorolom az otthoni gazdaságért való aggodást is). A harcászattal kapcsolatos jelentések is személyes jelleggel bírnak: „Jó időjárás van itt is. Harcolásom eredménye, kaptam vitézségi érmet.”, „...kérem még istentől, hogy életben még egyszer haza kerül-

hessek. Most kemény harcok vannak, de már érezzük, hogy vége a dicső orosz hadseregnek se ágyuja, se löszere már nincs.” (12. levél) Hangsúlyos témaköre a leveleknek a katona fiú aggodása szüleiért és az otthoni gazdaság miatt is, utasításokat, tanácsokat ad annak vezetésével kapcsolatosan. „Azt az egyet nagyon sajnálom hirtelen jött a parancs és még else tudtam bucsuzni senkitől. Most pedig édes jó szüleim az Isten áldja meg és ha rossz voltam bocsássanak meg mert igazán nem tudom még fogom viszont látni vagy sem de azért remélem meg fognak bocsátani nekem. És kérjék az Istent, hogy még vezéreljen haza...”, (11-es számú) „A lovak megvannak-e ha megvannak adjon tul rajtuk ne teletesse kin”, „A lóárát most utalták ki az enyém helyett más lett beadva”, (9-es számú) „Csináljanak úgy minted amint az előző lapon irtam”. (12-es számú)

Időrendi sorrendben elemezve őket megfigyelhetjük, hogyan változik azok hangulata az első lapról az utolsóig. Ahogy már fennebb jeleztem, a levelezés 1914. augusztusától 1915. októberéig tartó időt ölel fel, tehát több mint egy éves időszakot. Datálása szerint az első levelezőlap még felemlegeti a búcsúzkodás vidám pillanatait, a jókedvet, de már itt is helyet kap a féltés, az aggodás, az, hogy nap mint nap szembesülnek a háború nehézségeivel, veszélyeivel. Ennek példája egy fiatalabb korú barátja által írt baráti hangú levél Kézdivásárhelyről a brassói ezredhez: „Elég fájdalmas lehet, ha Brassót elhagyják maguk is. De nemcsak szüleinek, hanem nekünk is, anyám még most is olyan nagy kedvvel van, mist akkor midőn elmentek maguk! (...) Elindulásuk előtt, ha addig nem is, legyen szives írjon, hadd tudjuk meg, mikor fognak pontosan elmenni. Itt nincs semi különös újság, jönnek a sebesültek és mennek is már el! Most legközelebb is 7-en visszamentek Brassóba! Még mindig az ujonc gárdánál van-e? Vagy visszahelyezték csapatához?” (2-es számú) Egy válaszlevélből arról értesülünk, hogy Benedek köszönhetett egy Papp Rózsi nevű hölgyet Bereckben valamilyen jeles nap alkalmából, mivel az köszöni a megemlékezést. Szerencsét kíván, és kéri, hogy Benedek a harctéren se feledkezzen meg róla.

Egy másik levélből, amely ismét Brassóba íródott egy barátnője, Jakab Erzsike által, megtudjuk, hogy Benci fényképet küldött neki. „Igazán jól sikerült kis kép” – olvashatjuk a levelezőlapon. (5-ös számú) Bizonyos, hogy ugyanolyan fotóról van szó, amelyből három példány is megőrződött a hagyatékban. Ez a kép Benedeket ábrázolja, teljes katonai díszben, lóháton, annak a katonai emléktárgy szokásnak részeként, amely során a katonák fényképet készítettek magukról, amelyet a családnak, illetve közeli személyeknek, a kedvesnek küldtek el. Szinte minden levélben tudakozódnak afelől, hogy mikor vezényelik ki őket a frontra: „Medig lesznek még Benciék ott?

Ez különben a jövő titka, (5-ös számú), *„Elindulásuk előtt, ha addig nem is, legyen szives írjon (...)”*. (2-es számú) Az édesapa leveleiben elmaradhatatlan, hogy megfogalmazza Benedeknek édesanyja aggodását miatta. *„Anyád nagyon busul ha elmentek onnan és alig tudom visszatartani, mindig sir*, (4-es számú) *„Anyád nagyon aggodik”*. (6-os számú) Mind a Benedek, mind a szülők leveleiben gyakran találkozunk az elmaradt levél miatti panasszal (amely, mint korábban jeleztem, a háborús postaszolgálat és cenzúra következménye is lehetett): *„Ahogy eljöttem hazulról örökké vártam és várom a levelet, de hogy miért nem küldenek az felfogni nem tudom*, (9-es számú) írta Benedek a szüleinek egyik levelében. Döbbenetes a folytatása: *„ugy látszik talán engem is az elesettek sorába számitanak már (...)”*. Ez a fájdalmas, elkeseredett hang arra enged következtetni, hogy már több bajtársát is elveszíthette, hogy már szembesült a háború borzalmaival. A másokkal folytatott levelekben nem találunk elmaradt levelet panaszló sorokat, ezek csupán a szülő–fiú levelezését jellemzik. A férfiak és Benedek közötti levelekben – apa, barát, bajtárs, férfi rokon – helyet kapnak a harcokkal kapcsolatos információk is. Tipikusan férfiak közötti téma a háborús események megvitatása: *„Itt nincs semmi különös újság, jönnek a sebesültek és mennek is már el! Most legközelebb is 7-en visszamentek Brassóba*, *„Még mindig az újonc gárdánál van-e?”*, (2-es számú) *„Isten segíyen meg téged s ugy általában fegyvereinket”*, (10-es számú) *„Most kemény harcok vannak, de már érezzük, hogy vége a dicső orosz hadseregnek, se ágyuja, se előszere már nincs”*. (12-es számú) Így a levelek, tematikájukat tekintve, elkülönülnek aszerint is, hogy férfi írta férfinak, vagy férfi–nő között váltották. A Bodor Benedek által írt, illetve a neki címzett 12 levél melletti 11 levelezőlap és levél csupán róla szól. Az utóbbiak keresésével, halálának körülményeivel kapcsolatosak.

A Bodor-levelezés olvasása után levonható a következtetés, hogy bennük a lehangsúlyosabb a szoros családi kötelék kifejeződése, a szeretet, a honvágy, az aggodás. A katonalevelek fő témaköreivel, motívumaival kapcsolatban elmondható, hogy tárgyalásukban változatos témákat érintenek, amelyek a mindennapi élet gondjaival foglalkoznak. Jellemző, hogy ezek a témák, motívumok széttördezettek, nem átgondolt, logikus felépítés rendjében, hanem asszociatív gondolatfűzéssel kapcsolódnak egymáshoz. A levelekben a sztereotip formulák, tanult fordulatok keverednek a mindennapi beszéd kifejezéseivel, rendjével. A tartalmi elemzés bebizonyítja számunkra, hogy a népi mentalitás meghatározó mozgatórugója a vallás, amely követendő mintákkal

szolgál az egyén számára. A családközpontúság, az ismerősök sorsának figyelemmel kísérése, az adott élet-helyzetben való viselkedési mód elénk rajzolja a népi gondolkodásmód legalapvetőbb mechanizmusait. Az édesanya, édesapa hivatalos szervekhez írt leveleiből az elkeseredettség, a bizonytalanság, a félelem érzelmei olvashatók ki. *„Ha Isten őrizzen elesett volna kérem a reánk nézve szomorú és elviselhetetlen eset bekövetkezett volna kérem körülményesen hol és miként lett eltemetve drága felejtethetlen fiamról értesítést kérve maradtam”*, (23-as számú) *„Előre is bocsánatot kérek hogy még újra alkalmatlankodom. Sziveskedjenek nekem bővebb felvilágosítást adni hogy fiammal mi van maj 30 ota életjelt nem adott magáról oly nyuktalan vagyok hogy mi van vele.”* (15-ös számú)

A vizsgált családi dokumentumok között az I. világháborúra vonatkozóan más jellegű írott anyag nem került elő.³³ A hagyatéki világháborús dokumentumai között találunk még egy 1942-ben keltezett szakadozott borítékot, Bodor Annának címezve, Szentkatolnára. Ő Bodor Benedek egyik testvére. A boríték a „M Kir. Hadilevéltár” személyügyi osztályának leveleit tartalmazza, egy tájékoztató lapot és igazolványt Bodor Benedek kitüntetéséről, mely szerint a *„második osztályú vitézségi érmet kapta”*. Láthatjuk, hogy családja, testvére 1942-ben próbálta utólagosan megszerezni kitüntetését, amelyről még 1915. május 30-án Benedek értesítette őket: *„Harcolásom eredménye, kaptam vitézségi érmet és azon kívül bevagyok adva hadnagyi előléptetéshez”*. (12-es számú) Hamar bekövetkezett halála miatt kitüntetését nem vehette át, ezért, amikor a történelmi helyzet úgy hozta, a testvére kötelességének érezte megszerezni azt, emléket állítva a hazájáért hősi halált halt fiatalembernek.

Összegző

„Mire a falevelek lehullanak, otthon lesztek szeretteitek körében, győztesen” – buzdította II. Vilmos német császár a katonákat, amikor még senki sem sejtette, hogy négy hosszú évig tartó pusztító háború előtt állnak.³⁴ Az első világháború a magyarság számára tragikus véget ért, de a történelmi tragédia mögött ott van a millió egyéni tragédia, sors. Halottak, sebesültek, fogságban sínylődők, özvegyek, árvák maradtak a háború befejezése után. A történelemkönyvek adatait, a haditudósítók írásait, a propagandisztikus képeket, hivatalos dokumentumokat szervesen egészítenék ki, töltenék meg tartalommal azok az egyéni, magánjellegű dokumentumok, melyek egyik jellegzetes, leggyakoribb formáját – a levelet – jelen dolgozatban vizsgáltam. A közkatónak,

³³ Gondolok itt katonakönyvre, naplóra, utólagosan a család által elkészített gázsjelentő lapra stb., melyekre találtam példát

más világháborús írott anyagok vizsgálatakor.

³⁴ JÓZSEF Álmos 2003, o. n. [7.]

önkéntesek, tisztek levelezései, naplói, emlékes könyvei az egyéni sorsok körvonalaként emberközelbe hozzák a háborút, annak megélt borzalmaival. A magánjellegű dokumentumok korrajzokként is olvashatók, amelyekből a galíciai, olasz, szerbiai frontokat megjárt katonák életének egy-egy szakasza tárul elénk. Tudósítások a fronton zajló életről, a katonasorsról, a lövészárkokban elszenvedett nehézségekről,

fájdalmakról, az otthon maradtak vívódásairól, a hadikórházak életéről, a sebesülésről és a halálról, amely végigkísérte a honfiak küzdelmét a hazáért, szabadságért. A tábori levelek összetartó kapocsként működtek az otthon maradtakkal, erőt, vigasztalást adtak íróiknak. A levelek hangneme ezért az elkeseredettség, a fájdalom mellett mindig megőrizte a hit, a biztatás és a bizakodás erejét.

Dimény Haszmann Orsolya - Haszmann Pál Múzeum, Csernáton, haszmannorsi@yahoo.com

Irodalom

ALBERT Ernő

1999 A népi verses levelekről, in: Keszeg Vilmos (szerk.): *Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve 7*, Kolozsvár, 30–57.

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

FEJŐS Zoltán

2003 *Tárgyak az időben*, in: *Uő: Tárgyfordítások*, Gondolat, Budapest, 83–93.

HANÁK Péter

1973 Népi levelezések az I. világháborúból, *Valóság*, XVI/3, 62–87.

JÓZSEF Álmos

2003 *Mire a falevelek lehullanak...*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

KATONA Imre

1977 daloskönyv, nótáskönyv, verseskönyv címszó, *Magyar Néprajzi Lexikon*, I, Budapest.

KESZEG Vilmos

1991 *A folklór határán. A népi írásbeliség verses műfajai Aranyosszéken*, Kriterion, Bukarest.

1998 Írott szövegek egy személy életterében, *Ethnographia*, 1998/2, 589–628.

2002 *Homo narrans. Emberek, történetek, kontextusok*, Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár.

KOKÓ Julianna

1999 Egy vargyasi család levelezése az első világháborúban, in: Keszeg Vilmos (szerk.): *Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve 7*, Kolozsvár, 240–266.

SZENTI Tibor

1988 *Vér és pezsgő*, Magvető Könyvkiadó, Budapest.

UJVÁRY Zoltán

1980 *Népszokás és népköltészet*, Debrecen.

Amintiri scrise din primul război mondial

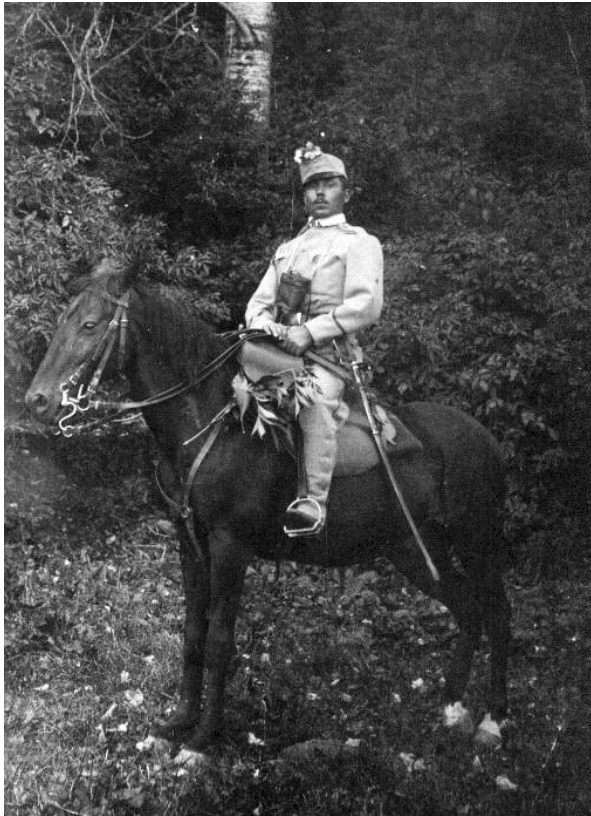
(Rezumat)

Lucrarea analizează scrisori și vederi ale familiei Bodor din Estelnic (jud. Covasna), jud. Covasna, intrate în 1987 în proprietatea muzeului din Cernat. Analiza se concentrează asupra corespondenței dintre soldatul Benedek Bodor și familia rămasă acasă, respectiv prietenii săi, prin care se poate interpreta efectul războiului asupra individului și al comunității. Lucrarea descrie scrisorile analizând conținutul și unele aspectele stilistice, prezentând locul lor simbolic între documentele familiei.

Memorials from the World War I.

(Abstract)

The source material, that was used for the examination, was the bequest remained from the Bodor family from Esztelnek (Estelnic, Covasna county), containing camp cards and letters, which together with other documents with familiar characteristics got into the property of the museum from Csernáton (Cernat, Covasna county) in 1987. The author examined the soldier's, Benedek Bodor, personal correspondence with his family and friends, thus analyzing and interpreting the impact of the world war onto individuals and the community. In the thesis, the letters are presented with documentary character for the museum, their subject, their functional and stylistically characteristics are analyzed, revealing their symbolic place among family documents.

1. Bodor Benedek hadapród

Lubawa ^{híres} keleti szegélyén
 lett eltemetve.
 Bodor Benedek
 1. ar. zászlós
 1915 június 5. én ^{este 7 óra}
 Lubawa Kalamowkara
 vezető út mellett táma-
 da'smal ellensége puská-
 golyóól oldalban találva
 hőse halált halt és ott el-
 temetett. Kiválóan vité-
 zül harcolt és viselkedett.
 emléke örökkön élni fog ez-
 redünk történetében.
 Öreg hely Kurawo mellett
 a Dniestertől nyugatra 2 kő-
 műterem van. Halics és Stryj
 között vanak köröpen.

2. A halálhír megerősítése egyik bajtárs által
(14-es számú)

Igentudell parancsnok!

Éltén is bosszantod hihet hogy még így alkál-
 matlanodom. Késő kedvenc nekem bívelt
 felvilágosított odni hogy fiammal miután
 maj 20 óta eljött nem adott magáról oly újhala-
 tan vagyok hogy mi van vele. Igaz hogy az a hír.
 hogy jött vissza a téh parancsnok utáltott hogy el-
 éppen esett vagyok butor búsító felváltásos
 azt hinni hogy könnyű tudjak. Ha fogoly, vagy
 sebesült az ves kedvenc nekem azonnal megírni
 mert ha sebesült volna a miátala volna az edig.
 vissza jött volna és utóminden nagy örök néki
 is azok közültem jó egyen vissza. Ah edigre hi-
 rem a parancsnok utált az ves kedvenc egy
 nyuktalan anyag megnyak tot ni hogy fiam
 holvan mind más utált tudom mit csinál-
 jak hie vagyok bismit mely lenne csak tudjan
 biztosan hogy hol van. Fiam Bodor Benedek t.
 szület 1891 honv. gyul. 1891. Márcus 12. vasárnap
 élvára maradvok hie valló tisztellett.
 arhálat élvam
 Budapest 1915. élv.
 Bodor Balazs

3. A fiú elkieseredett keresését bizonyító levél
(15-ös számú)

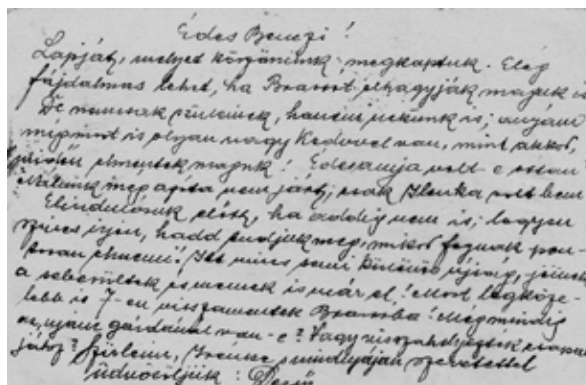
Tökénstés Parancsnok!

Öskinte megnyugtatóis lép, mivel
 mind megjónem az örüléseg vagyok
 fiam Bodor Benedek kedves hie-
 léte miatt. Megjónem minden le-
 kéte elkövetni, hogy valamit képs
 birtok tudomást kéresek. fálala.
 A hiecs kéresek egyket utam lelt
 értékesíté folytan hogy értékeltem
 hogy elcsélt levéla, mely értékesíté
 nek hitelt vesni nem tudok, mi-
 vel mindenkéte elcsélt kéresek utam
 ut tudom hogy, sebesült fogoly
 lett. Ha lehet bizony elcsélt utam
 kérem a reánk nére az emere is
 elcséltételem eset lekövet kéresek
 kéresek kéresek. Szélményem hie
 és mi hieut törtéte, hie is mi hieut
 lett elcséltételem kéresek fálala
 fiamvel értékesíté kéresek amare-
 tan
 Budapest 1915. október 10.
 Bodor Balazs
 Bajtársi kéresek

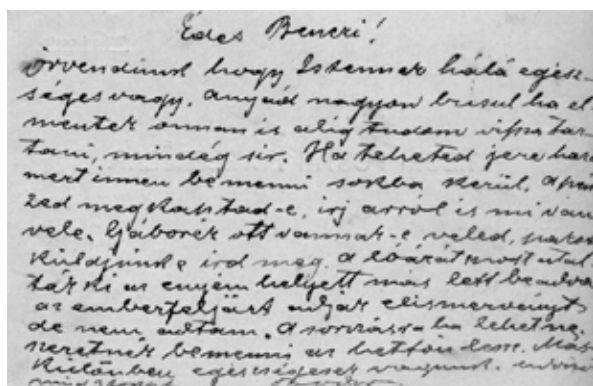
4. Az édesanya utolsó próbálkozása
(23-as számú)

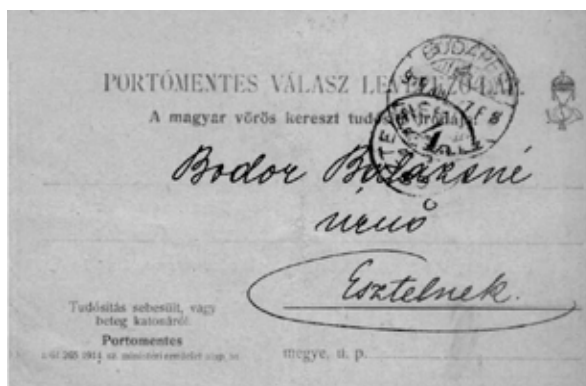
5. A hadapródnak címzett levél, Brassóba (2-es számú)

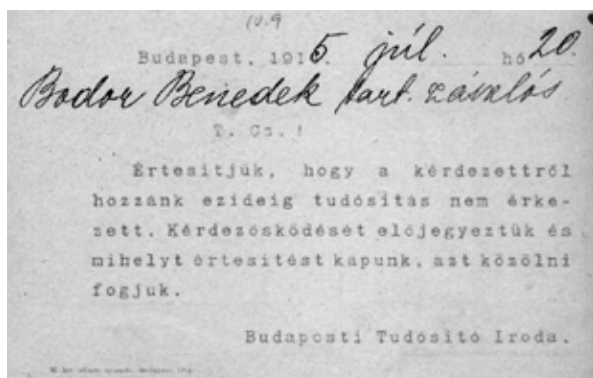
6. Benedeknek címzett baráti levél a 24-es honvéd gyalogezredhez (2-es számú)

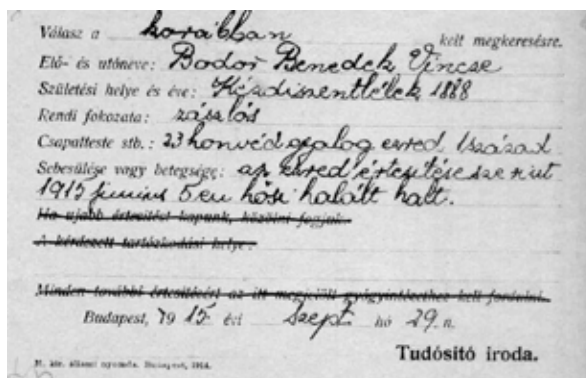
7. Az édesapa, Bodor Balázs egyik levele (4-es számú)

8. Levél a Vöröskereszt tudósító irodájától (16-os számú)

9. A Vöröskereszt értesítő lapja (18-as számú)

10. A hadapród halálának hivatalos értesítője (21-es számú)

Salló Szilárd

EGY EGYÉN TULAJDONÁBAN LÉVŐ GYÁSZJELENTŐ-GYŰJTEMÉNY VIZSGÁLATA

1. Bevezető

Dolgozatomat egy csíkmadarasi asszony, Antal Biró Irén, született Biró Irén tulajdonában levő gyászjelentő-gyűjteményről írom. Célom megfigyelni a gyászjelentő szerkezeti-tartalmi sajátosságait, a gyászjelentők általi emlékezés hogyanját, valamint azt, hogy a rajtuk szereplő keresztábrázolások időszakonként milyen eltéréseket mutatnak. A szerkezeti-tartalmi sajátosságokat tekintve a gyászjelentőket vizsgálva sorra veszem, hogy melyek azok a formalizált egységek, amelyek minden gyászjelentő esetében előfordulnak és odafigyelek arra, hogy egyes esetekben ezek miben módosulnak.

Még mielőtt rátérnék a gyászjelentők közelebbi vizsgálatára, néhány gondolat erejéig kitérek az asszony életútjának ismertetésére, a gyászjelentők történetiségére, használatára, a műfajiságon belül pedig a gyászjelentő funkcióit is figyelembe veszem.

2. A gyászjelentők tulajdonosáról

Antal Biró Irén 1938. január 31-én született Csíkmadarason. Szüleinek vele együtt két gyermeke született. Az asszony csak az elemi iskolát járhatta ki, mivel szülei a munkavégzést az iskolázásnál fontosabbnak tartották. Már gyermekként dolgozni kezdett, többek között Brassóban cselédeskedett. Tizennyolc éves korában ment férjhez a szintén csíkmadarasi Antal Biró Imréhez, akivel a mai napig házasságban él. Három gyermekük született, két lány és egy fiú. Az asszony foglalkozását tekintve háziasszony és mezőgazdasági dolgozó. Gyermekeik megházasodtak, férjhezmentek, így férjével együtt gazdálkodnak. A természetett zöldségek és a tenyésztett állatok által saját megélhetésüket biztosítják.

Az asszony népszerű tagja a falu közösségének, rózsafüzér társulati tagként is ismert. Antal Biró Irén családcentrikus, s ugyanakkor nagy hangsúlyt fektet a rokoni szálak ápolására. Rokoni összejövetelekre általában nagyobb eseményekkor – lakodalom, kortárstalálkozó, házassági évforduló – kerül sor. Ilyen alkalmakkor szívesen látja házában a rokonsághoz tartozókat.

Azokra a rokonaira is szeretettel emlékezik, akik már nem élnek. Az emlékezés gyakran régi fényképek előkeresésével történik, ezek során az asszony felidézi magában az elhunyt személyét. Az emlékezés egy másik módja a gyászjelentő-gyűjtemény fellapozása által történik. Az egyéni emlékezésben kitüntetett szerepet kapnak a gyászjelentők, ugyanis ők sokakkal ellentétben megőrzi és megbecsüli, biztos helyen tartja azokat. Évek óta hangsúlyt fektet arra, hogy a legutóbbi, a közösségben elhunyt személy haláláról tudósító gyászjelentőt lakóterében látható helyre tegye. A nappalinak is nevezhető szobában a televízió alatti üveges szekrényben állítja ki a legutóbb kapott gyászjelentőt. Ez számára egyfajta tiszteletet is jelent az elhunyttal szemben.

3. A gyászjelentőről

A nyomtatott szöveggént megjelenített gyászjelentő a halottas szokások rituális mozzanata, a kommunikáció része, hiszen a halál híret terjeszti.¹

Funkcionalitását tekintve a gyászjelentő több szerep egymásra rétegződését mutatja. Keszeg Vilmos a gyászjelentő funkciói közül négyet nevez meg. Ezek közül az egyik a szertartásirányító vagy *konatív* funkció, amelyet a szertartás körülményeinek megnevezése által tölt be. Egy másik funkció a *genealógiai* funkció, amely abban nyilvánul meg, hogy megnevezi a gyászoló család tagjait, felvázolja a családszerkezetet. A műfaj harmadik legfontosabb szerepe a szövegben előforduló *meditáció*, amely a búcsú gesztusának köréhez köthető. Végül a gyászjelentő egy *biográfiai* funkcióval is rendelkezik, struktúráját tekintve ez dominál benne a leginkább. A biográfiai funkció a születési és elhalálozási adatok, a családi állapot, a leszármazottak, a foglalkozás, a közéleti szerep megnevezése által mutatható ki.²

A gyászjelentő alapján véve a halottnak való emlékéllátás, és a halott nyugalmát biztosítani kívánó *kultusz tárgy* egyik formája. Bár elkészítése és szétosztása a temetési szertartás része, életét az esemény lezárulta után kezdi el.³

¹ DEÁK Ferenc 1999, 176.

² KESZEG Vilmos 2000, 149.

³ KESZEG Vilmos é. n.

A gyászjelentő rituális kommunikációs mód. E retorikai alakzat által egyrészt a család, a rokonság nyilvánítja ki a gyászt a közösség irányába, másrészt befele irányulóan jelzi összetartozását, szoros kapcsolatát az elhunyttal. A szövegnek megnevezett címzettje nincs, postára adáskor, szétosztáskor kerül direkt kapcsolatba kívülálló egyénekkkel és családokkal.⁴

Keszeg Vilmos megjegyzi, hogy a nyomtatott gyászjelentő az általa vizsgált Aranyosszéken a XIX. század közepén jelent meg, előbb városi és elit környezetben, majd a XX. század első felében általánossá vált az iparosok, munkások és földművesek körében is.⁵

Egy a csíksomlyói ferencesek által 1841-ben nyomtatott⁶ gyászírás a XIX. században élt csíkszentdomokosi Sándor Mihály főkirálybíró haláláról tudósít. Bár az Antal-gyűjtemény nem tartalmaz hasonlóan korai darabokat, valószínűnek tartom, hogy – ha nem is a köznépi körében – a gyászjelentő mint tudósító és emlékállító írásos műfaj létezett Csíkbán is a XIX. században. Az általam vizsgált gyűjtemény – mivel gyűjtőjük kizárólag saját a kapcsolathálójában elhunyt személyekkel kapcsolatos darabokat őrzi – csupán XX. században nyomtatott gyászjelentőket tartalmaz. Ezek közül a legkorábbi az 1940-es években készült.

A gyászjelentő általában a temetés napjára vagy a temetés előtti napra készült el, ritkán két nappal a szertartás előtt.⁷

Balázs Lajos a halotti szokáskörről írott monográfiájában közölt interjúban a gyászjelentő használatára kérdezett rá. A szövegrészletből kitűnik, hogy Csíkszentdomokoson a gyászjelentőt a halotti toron osztották szét, a temetés után.⁸

Csíkmadarason is a gyászjelentőt mindig a temetési szertartás végén vagy a hallotti tor alkalmával osztják ki, tehát a közösségben sokkal inkább dominál az a törekvés, hogy emléket állítsanak a halottnak, mintsem egyszerű felhívásként terjesszék. Hagyományosabb falu lévén a mindennapi kommunikáció – a halálesetet jelző harangozás mellett – jelenleg is biztos csatorna a halálhír félreesőbb falurészekben lakó egyénekhez történő eljuttatására. Az asszony elmondása szerint korábban az volt a gyakorlatban, hogy a gyászjelentőket a halott hozzátartozói személyesen vitték el a falubelieknek, emiatt azonban az is előfordult, hogy harag lépett fel a felek között, mivel minden személy nem kapott a gyászjelentőből.

A csíkmadarasi és csíkszentdomokosi példával szemben Gyergyóban szétküldik a gyászjelentőt.

Gergely Katalin írja, hogy emellett a helyi újságok apróhirdetésein túl a helyi kábeltévé adta lehetőségeket is hasznosítják a halál hírül adásában gyászhirdek formájában.⁹

Deák Ferenc szerint Csernátonban az 1960-as, 1970-es évektől a gyászjelentő elküldése megtiszteltetés volt az illető család számára. A családhoz közel álló rokonok, műrokonok kifejejtése a gyászjelentő címzettjeinek sorából komoly sérelmet jelentett.¹⁰

A közösség tagjai azáltal, hogy gyászjelentőt kaptak, áttekintést kaptak az elhunyt rokonsági kapcsolatrendszeréről is. Ez a kinyomtatott rokonsági kapcsolatrendszer hosszú ideig fennmaradt, hiszen a gyászjelentőket megőrizték. Megőrzésüknek helye a családi irattár volt.¹¹

4. A gyűjteményről

Antal Biró Irén gyűjteménye 48 darabból áll, amelyeket megbecsült helyen, a szobában, szekrényben tartja, ez is jelzi, hogy ezeknek kitüntetett szerepük van életében. A beszélgetés folyamán utalt arra, hogy néha kézbeveszi őket és általuk emlékezik az elhunytakra. Elmondása szerint már olyan sok ismerőse távozott el az élők közül, hogy már néha nem is emlékszik arra, hogy az illető is halott, és a gyászjelentők fellapozása segíti őt az emlékezésben, az adott személyhez kötődő emlékek felidőzésében.

Az asszony a gyászjelentők nagy részét 50 év leforgása alatt gyűjtötte össze, van azonban a gyűjteményben olyan darab is, amely az asszony gyermekkorában keletkezett, ez a szülei által megőrzött gyászjelentők közül maradt rá.

Antal Biró Irén nem nevezhető szenvedélyes gyűjtőnek, tehát nem olyan módon gyűjtötte össze a gyászjelentőket, hogy a falubeliektől elkérte azokat. Ő csupán olyan gyászjelentőket tart, amelyek valamilyen személyes kapcsolódás okán kerültek tulajdonába: rokoni, baráti vagy szomszédi viszony eredményeként jutottak a birtokába.

Elmondása szerint a falubeliek nagy része nem ragaszkodik oly mértékben a gyászjelentőkhöz, hogy azokat hosszú távon megőrizze.

Kocsis Gyula írja, hogy Cegléden a gyászjelentőket nem kezelték szakrális jellegű irománnyként, gyakran írtak a hátlapjukra hétköznapi feljegyzéseket, de ezek után is megőrizték.¹² Egy általam vizsgált gyászjelentő esetében is megfigyeltem, hogy a gyászjelentők birtokosa följegyezte arra elhalálzási idejükkel együtt azon személyek nevét, akik az utóbbi időben

⁴ KESZEG Vilmos é. n.

⁵ KESZEG Vilmos 2000, 149.

⁶ A gyászírás tartalmazó dokumentumot Muckenaupt Erzsébet gyűjtötte és azonosította.

⁷ KESZEG Vilmos 1999, 99.

⁸ BALÁZS Lajos 1995, 106.

⁹ GERGELY Katalin 2000, 50.

¹⁰ DEÁK Ferenc 1999, 176.

¹¹ KOCSIS Gyula 1991, 155.

¹² KOCSIS Gyula 1991, 155.

hunytak el, és valamilyen oknál fogva nem került tőlük gyászjelentő az ő tulajdonába. E nevek közt feljeljük pl. II. János Pál pápa elhalálozási idejének a megemléztetését is mint aktuális halálesetet.

Az általam vizsgált gyűjtemény 48 gyászjelentőt tartalmaz, ebből három darab duplikátum, két példányban is megvan. Nagy részük Csíkmadarason elhunyt személyek haláláról értesít, de vannak közöttük más településeken elhunyt személyek gyászjelentői is. Ezek a gyászjelentők általában az asszony távoli rokonságához tartozó személyek haláláról értesítenek. Az összegyűjtött gyászjelentők kiállítási éve a legkorábbról származó 1941-es darabtól a legújabb, 2006-ban elhunyt személynek emléket állító gyászjelentőig terjed.

Tartalmi szempontból négy kategóriát állítottam föl: a.) egyrészt vannak azok a gyászjelentők, amelyekre egyszerűség, tömörség jellemző; b.) másrészt találunk nagy terjedelmű szövegekkel ellátott gyászjelentőket, a terjedelem ezek esetében az életpálya részletes felvázolásából, vagy a család halotthoz intézett szavaiból adódik; c.) kategorizálás alapját képezi az a négy darab gyászjelentő is, amelyeken ráhangolásként szépirodalmi idézetet, mottót alkalmaztak. Az ilyen díszítettebb darabokra az utóbbi néhány évben fényképet is szerkesztenek; d.) a negyedik csoport azokat a darabokat öleli fel, amelyeket hosszú névlajstrommal egészítettek ki.

A gyűjtemény legnagyobb számban egyszerű közemberek gyászjelentőit tartalmazza, de találunk három egyházi előljáró haláláról tudósító gyászjelentést is. Az egyik a falu volt lelkészének, ft. Pál Dénesnek állít emléket, egy másik a rokonsághoz tartozó papi hivatást gyakorló elhunytra emlékezik, a harmadik egyházi személy szintén a távoli rokonságból került ki. Ez esetében temetkezési helyként az Alcsíkhöz tartozó csíkkozmási temetőt nevezi meg. Az előző két eset temetkezési helyként Csíkkozmást, valamint Brassót említi.

A gyászjelentők által felölelt bő 60 év gyászjelentők szerkesztésének és a nyomdatechnika apróbb változásait mutatja fel. Árnyalataiban a szimbólumok is változtak. Az újabbkori gyászjelentők szövege vékony fekete keretbe van foglalva, ezzel szemben a régebbi gyászjelentősítések többnyire vastag, fekete keretűek. A továbbiakban azt mutatom be, hogy a gyászjelentők milyen szerkezeti egységekből épülnek fel, ennek kapcsán egyes esetekben számadatokkal is szolgálok.

5. Szerkezeti egységek

5.1. Kezdőformula

A gyászjelentők első szerkezeti egysége egy sztereotipikus megfogalmazással kezdődik, amely változato-

kon keresztül reprezentálódik, mondanivalója pedig az, hogy a halál fájdalommal tölti el a családtagokat, de ugyanakkor próbálják sorsukba beletörődvé elfogadni a halál tényét. Ezek a változatok a következők: *Mély fájdalommal tudatjuk...*, *Szívünk mély fájdalommal tudatjuk...*, *A jó Isten akaratában megnyugodva tudatjuk...*, *Fájdalommal megtört szívvel tudatjuk...*, *Szívünk legmélyebb fájdalommal tudatjuk...*, *Mély fájdalommal és bánatos szívvel, de a jó Isten szent akaratában megnyugodva tudatjuk...*, *Mélyszégyen fájdalomtól földig sűjtva, zokogó, könnyes szemmel tudatjuk...*, *Fájdalomtól megtört szívvel, de a sors akaratában megnyugodva tudatjuk...*, *A szív legmélyebb fájdalommal tudatjuk...*, *A Gondviselés akaratában megnyugodva tudatjuk...*, *Mély megrendüléssel, de a Gondviselés akaratán megnyugodva tudatjuk...*, *Fájdalommal megrendült szívvel tudatjuk.*

5.2. Genealógia

A kezdő rész nem ér ennyivel véget, hiszen ezt követi az elhunyt genealógiája, olyan értelemben, hogy azok a társadalmi szerepek vannak felsorolva ebben a részben, amelyeket az illető betöltött a családban, esetleg a közösségben.¹³

Leggyakrabban a *rokon*, *testvér*, *szomszéd*, *nagyapa*, *nagyanya* szerepek dominálnak, de ezek mellett még számos társadalmi és rokonsági szerep előfordul, annak függvényében, hogy ki fogalmazza meg és hangsúlyozza az elhunyt státusát. A szerepek összeírásánál odafigyeltem arra is, hogy egy-egy szerepnek milyen különböző megnevezései fordulnak elő. A legnagyobb megnevezésbeli változatosságot mutató szerepek az anyai, apai, férji és feleségi szerepek. Egyes esetekben többszörös jelzőkkel látják el az illető szerepkört, erre példa a *Forrón szeretett hűséges drága jó férj*, a *Forrón szeretett hűséges és felejtethetetlen jó feleség*, vagy éppen az *Unokáit rajongva szerető nagytata* azonosítás.

Mindezek mellett leginkább az egyszerű megnevezések dominálnak, az összeírás során külön számmal láttam el egy-egy szerepet fedő megnevezést, mint például a rokonon belül a *jó rokont*, a *melegszívű rokont*, az *őszinte jó rokont*, csakhogy érzékeltessem, milyen mértékben tartanak fontosnak egy-egy tulajdonságot kiemelni. Érdekesnek találtam azt, hogy az anyós megnevezést a 45 darab gyászjelentő között csupán háromszor láttam előfordulni. Ez a szerep – mivel többnyire idős személyek gyászjelentőiről van szó – gyakori lehetett, azonban úgy tűnik, a gyászjelentőn mégsem volt túlságosan hangsúlyos.

5.3. Idézetek

A gyászjelentők sztereotipikus szerkesztése az irodalmi idézeteknek szintén keretet biztosít. A gyűj-

¹³ E szerepek érzékeltetésére a mellékletben található 1-es táblázat szolgál.

teményben fellelt négy darab szerzője olyan irodalmi egyéniség, mint Jókai Mór, Dosztojevszkij vagy éppen Wass Albert. Egy esetben olyan idézetet találunk, amelynek a szerzője ismeretlen.

Ezek az alábbiak:

a. „*Ami bennem lélek, ott fog köztetek lenni, Megtalálsz virágaid között, mikor elhamvadok, Megtalálsz a falevélben, mikor lehull, Megtalálsz az esti harangszóban, mikor elenyészik, s mikor megemlékezel rólam, mindig arccal szemközt fogok veled állani.*” (Jókai Mór)

b. „*Olyan néma a csend így nélküled, hogy szinte halani, amit utoljára még akartál mondani.*

Mégiscsak elszomorító gondolat, hogy az embernek bármely nap, bármely órában vége lehet... Csak elpusztul minden érthető ok nélkül...” (Dosztojevszkij)

c. „*Csend és sötétség: boldog béke ez. Nem látunk csak egy kurta lépést hátra. Mögöttünk egy „miért?” előttünk egy „hátha”... S mikor legtöbbéi látunk – vége lesz.*” (Wass Albert)

d. „*Az én időm előbb lejárt, mint szerettem volna, Bocssátsatok meg, nem tehetek róla. Ne sírjatok, többé már nem szenvedek, Fájdalmam már csak az, hogy nem lehetek veletek.*” (ismeretlen)

5.4. Biográfia

5.4.1. Az elhunyt neve

Az elhunyt neve minden esetben vastagított nagy betűkkel van kiemelve. A név előtt gyakran megjelölik, hogy az illető személy özvegy volt (özü.), a név családon belüli ismétlődése esetén megkülönböztetik a generációkat (*id.*), pontosítják, hogy milyen egyházi méltóság volt (pl. *ft.*).

Becenév kiírására is van példa: a 2005-ben elhunyt Hajdú Péter Júlia zárójelben Jolánka néni néven is meg van nevezve. Ez azért jelenik meg ilyen formában, mert a faluban őt mindenki csak a becenevén szólította.

A nők esetében a gyászjelentőn mindig előbb a férjesített asszonynév szerepel, ezt követi az illető leánykori neve pl. *özü. Mihály Gergelyné szül. Imets Livia.*

5.4.2. Az elhunyt foglalkozása

A nevet követi egyes esetekben az elhunyt foglalkozásának a megnevezése, amelyet főleg a nagyobb tisztséget viselő személyek neve után jelöltek meg. Ilyen tisztséget viselő személy volt a köztisztviselő álló Bálint Lajos, aki foglalkozását tekintve *kántor* volt, ide sorolható *ft.* Hajdú Géza, aki egyházi személy volt, pontosabban *P. Leander O. F. M.*, Mihály Gergely, aki *néptanácstítkár* volt, vagy *özv.* Mihály Gergelyné, aki *nyugdíjas tanítónőként* fejezte be életét. Mint fentebb említettem, nemcsak az előjárók *érdemelték ki* a foglalkozás feltüntetését, hiszen olyan

státusok és foglalkozások is szerepelnek a nevek alatt, mint *földbirtokos és mézszáros, faipari tisztviselő, volt kereskedő, cipész, nyug. vasutas.*

5.4.3. Az elhunyt életkora

A név, illetve a foglalkozás (amennyiben fel van tüntetve – mindössze 11 esetben szerepel) után következik annak pontosítása, hogy az elhunyt hány évet élt, illetve gyakran órára pontosan megnevezve, hogy mikor távozott el az élők sorából. Sok esetben azt is fontosnak tartják említeni, hogy az illető házasságának vagy özvegyiségének hányadik esztendőjében hunyt el. Szintén itt említhető a halál körülményének a megnevezése is. A legtöbb esetben a halál körülményét úgy írják körül, mint hosszas türelemmel viselt szenvedés utáni elhalálozást, illetve más esetben hirtelen, rövid szenvedés utáni életből való eltávozást. Az előbbi 26 esetben fordul elő, míg az utóbbi 13 alkalommal. 6 gyászjelentő nem említi az illető elhalálozásának körülményeit.

Az itt felvázolt név, foglalkozás, elhalálozási év, valamint a halott által megélt életkor az elhunyt rövid biográfiáját jelenti. Ezen keresztül ragadható meg tehát a gyászjelentő biografikus funkciója. E gyászjelentők vizsgálatakor a biográfiát tekintve három sajátos esetet figyeltem meg. Ezekben az esetekben jóval részletesebb biografikus leírással kell számolni. Két részletesebb leírás egyházi személyekhez kötődik, egy harmadik azonban az 1986-ban elhunyt Mihály Gergely néptanácstítkár nevéhez kötődik. Ezek a leírások részletes információval szolgálnak az elhunyt születési adataival, foglalkozásával, valamint életében megvalósított céljaival kapcsolatban.¹⁴

E három részletes biografikus leírás a következő:

1. „*Gyergyóremetén, Nagykásonban, Polyánban, Tordán és Székelyudvarhelyen mint segédlelkész, Gyergyókilyénfalván, Marosszentgyörgyön és 12 évig Csikmadarason mint plébános szolgálta Egyházát.*” (Ft. Pál Dénes, plébános, elhunyt 1983-ban)

2. „*Karcsfalván született 1911. január 5-én. Középiszkolai és hittudományi tanulmányait a ferenc-rendnek intézeteiben végezte Székelyudvarhelyen, Csíksomlyón, Vajdahunyadon és Münchenben. Majláth püspök úr szentelte pappá 1933. szeptember 24-én. Székelyudvarhely, Máriaradna, Csíksomlyó, Esztelnek, majd Kézdiszentkereszt és a brassói ferences templom voltak papi működésének helyei.*

Buzgó lelkipásztori munkája úgy rendtársainak, mint egyházi feletteseinek, paptestvéreinek és a híveknek osztatlan rokonszenvét és nagybecsülését szerezte meg számára.” (Ft. Hajdú Géza, P. Leander O. F. M., elhunyt 1987-ben)

¹⁴ A gyászjelentőkön említett személyek neveit, az évszámot, az életkort, a halál körülményét, valamint a foglalkozást a dolgozat

függelékében elhelyezett 2-es táblázatban teszem közzé.

3. „Tanítóként indultál, majd a kisgyerekek jövőjének alakítását cserélted fel a felnőttek ügyeinek intézésével. Ebben a tisztedben is mindvégig megmaradtál derűt, melegséget, a gyöngédséget és optimizmust sugárzó tanítóbácsinak. Egy életre jegyezted el magad családod, embertársaid ügyes-bajos dolgainak intézésével. Mindig azok mellett álltál, akik támaszra, segítségre szorultak. Nem volt sok időd magaddal törődni, hiszen a közérdek megszállotta voltál. Életednek termése itt marad körülöttünk a faludat körülvevő szótlan környezetben, embertársaidban, bennünk, akikért oly sokat tettél.” (Mihály Gergely – néptanácstítkár, elhunyt 1986-ban)

5.5. A gyászszertartás ideje

A gyászjelentő konkrét szerkezeti eleme tényleges információt közvetít: a temetés időpontjára hívja fel a figyelmet. Gyakorlati célját, funkcióját tekintve tehát szertartásirányító.

5.6. Elmélkedés

A soron következő rész az elmélkedésre helyezi a hangsúlyt, ennek terjedelme változó. Vannak egészen rövid és többsoros ilyen típusú elmélkedések is. Ezek között előfordulnak olyanok, amelyek a halotról beszélnek, de vannak olyanok is, amelyek személyesen a halotthoz szólnak. Az előbbire példa a Zsigmond Ignácné gyászjelentőjében szereplő szövegegység: „Nemes, jó szíve, mellyel úgy szeretett minket, megszünt dobogni. Dolgos kezei örökre lehanyatlottak. Becsületes példás élete, önzetlen szeretete a legfájóbb és legszebb emlékünknél marad, melyet soha el nem feledünk.”

A gyászjelentőkben legtöbbször az elhunynak csupán a pozitív tulajdonságait hangsúlyozzák ki. Deák Ferenc ezt azzal magyarázza, hogy a gyászjelentőnek műfaji követelménye, hogy a közösség idealizált világképét tükrözze az egyén életéről és haláláról.¹⁵

A halotthoz szóló személyes hangvételt bizonyítja a következő idézet: „Halálod gyászba borította szívünket. Szerető szíved melegét többé nem érezzük. Összetört szívvel hullatjuk a fájdalom könnyeit. Szerető szívünk fájdalommal kísérünk utolsó utadra. Soha el nem múló szeretettel őrizzük emlékedet.”

Ebben a szerkezeti egységben fejeződik ki egyszerre az elmélkedés, a halál kapcsán kiváltott fájdalomnak a kifejezése, valamint a halotthoz szóló búcsú.

5.7. Búcsúformula

A gyászlapoknak, hasonlóan a sírfeliratokhoz, tipográfiai és proxemikai megoldással is kiemelt búcsúfrazéológiája mágikus eredetű és jellegű. Az isteni

oltalomba helyezik a halott lelkét, nyugalmat, üdvözülést kívánnak. E frazeológia a rituális nyelvi viselkedéshez hasonlóan merev, sztereotip, lassan változó.¹⁶

A búcsúformulákat megvizsgálva több variáns is elkülönítettem, ezek tartalmilag hasonló gondolatot fejeznek ki, de akárcsak a kezdőformuláknál, itt is vannak árnyalatnyi eltérések megfogalmazás szempontjából. A leggyakrabban előforduló formula a *Nyugodjál csendesen!* – ez ilyen formában kilencszer fordul elő, de szintén gyakori a *Nyugodjál békecsendben!* – formula is, amely hatszor fordul elő. Búcsúformulaként egy esetben idézet is előfordul: *Boldogok, akik az Úrban halnak meg.* Ez az idézet az egyik egyházi tiszteletes gyászjelentőjén szerepel. Arra is van példa, hogy teljesen hiányzik a búcsúformula, de erre csupán négy alkalommal figyeltem fel.¹⁷

A búcsúformulát legvégül egyes esetekben a gyászjelentő kiállításának időpontja, valamint a *Gyászoló család* aláírás követi. Sok esetben a kiállítás időpontja hiányzik, viszont a *Gyászoló család* vagy a *Gyászoló szeretői* aláírások egy gyászjelentőről sem hiányoznak.

5.8. Névrajstrom

A korábbi gyászjelentők között, amelyek főként az 1970-es, 1980-as évekből származnak – de van egy példa 1941-es időpontra is – névrajstrommal hívják fel a figyelmet a halott közelebbi hozzátartozóira. Egy-egy ilyen névrajstromban olyan családtagok nevei is helyet kapnak, akik a genealógiai funkcióval bíró kezdősorban nem kaptak helyet. A legtöbb esetben 30–40 nevet is feltüntetnek ezen a helyen. Mindig előbb a nevet közlik, majd azt, hogy az illető milyen családi szerepet töltött be.

Keszeg Vilmos írja, hogy rejtett jelentése van a halott hozzátartozóinak felsorolásának, ugyanis a temetés, a gyász vállalása alkalmat szolgáltat az együvé tartozás, a *rokonság*, a vérségi hálózat kinyilvánítására, felmutatására.¹⁸

A gyászoló személyek névsorának összeállításánál három szabály kellett érvényesülnön. A felsoroláson belül először mindig a vérrokonokat kellett említeni, csak ezután következtek az affinális rokonok. A rokonsági fokokon belül is tovább differenciálódott a sorrend azáltal, hogy születési sorrendben említették meg a hozzátartozók nevét, végül pedig az affinális rokonok közül csupán azokat nevezték teljes névvel, akik az elhunyttal jó viszonyban voltak.¹⁹

6. Keresztábrázolások

Az üzenet, a gyász kifejeződését a verbalitáson túl grafikai megoldás is szolgálja. A fekete gyászszegély, a

¹⁵ DEÁK Ferenc 1999, 178.

¹⁶ KESZEG Vilmos 1999, 100.

¹⁷ A búcsúformulákat szintén a mellékletben a 3-as táblázatban

összefoglalva közlöm, feltüntetve azt is, hogy mindegyik formula hány alkalommal fordul elő.

¹⁸ KESZEG Vilmos 1999, 103.

halott nevének vastag fekete betűkkel való szedése, valamint a gyász-szimbólum összefüggő egységet alkot.²⁰

A gyászjelentőkön, mivel katolikus területről származnak, öt kivételével valamennyin keresztábrázolás látható.

Nem valószínű, hogy ez az öt elhunyt személy egyéb felekezeti lett volna, és azért nem került az ő gyászjelentőjükre kereszt. Adatközlőm az egyik gyászjelentő kapcsán a kommunizmusra utalt, hangsúlyozva azt, hogy akkor nem volt szabad keresztrel ellátni azokat. Ezek ugyan mind az 1980-as évekből származnak, viszont vannak olyan darabok is, amelyek szintén ebből az időszakból tartalmazzák a szimbólumot is.

A gyászjelentőkön a keresztábrázolásoknak különböző formáit figyelhetjük meg. A továbbiakban ismertetem a keresztábrázolásokat, valamint azt, hogy az illető ábrázolás hányszor fordul elő, és milyen időszakhoz köthető annak jelenléte.

a. Az egyik keresztábrázolás esetében az egyszerű forma figyelhető meg, a fekete színű kereszt fehér keretbe van helyezve. (I/1) Ennek előfordulási formái 2–2 alkalommal jelennek meg a gyászjelentőkön. A előfordulási évek a következők: 2000, 2003, 2004, 2006. Az látjuk, hogy ez a típusú ábrázolás csupán az utóbbi években jelenik meg.

b. Egy másik ábrázolás még az előzőnél is egyszerűbb formát mutat. (I/2) Ez egy egyszerű fekete kereszt. Ez a típusú ábra összesen 11 alkalommal fordul elő. A előfordulási évek: 1969, 1981, 1984, 1995, 2001, 2003, 2004, 2005.

c. Egy harmadik keresztábrázolás az árnyékhatással játszik. (I/3) A kereszt fehér színű, az azt körülvevő árnyék fekete. Ez az ábrázolás 2 alkalommal fordul elő. Előfordulási évek: 2002, 2003.

d. Egy következő keresztábrázolás az előbbieknél érzékletesebb, szecessziós hangulatú. Az ábrán látható fehér színű kereszt mögött palmaágak, valamint a *megdicsőülés fénye* látható. (I/4) Ez a típusú ábrázolás a vizsgált gyászjelentőkön 5 alkalommal fordul elő. Előfordulási évek 1985, 1990, 1992.

e. Egy soron következő ábrázolás az 1970-es, 1980-as évekre jellemző. (I/5) A kép előterében látható a fekete színű kereszt, amelyet itt is a *megdicsőülés fénye* vesz körül. A kereszt mögött búzakalász látható, az mögött pedig egy felhő, amely az isteni szférára utalhat. Ez az ábrázolás 11 alkalommal fordul elő. Az előfordulási évek a következők: 1974, 1978, 1981, 1982, 1983.

f. Egy három alkalommal előforduló keresztábrázolás előfordulási év szempontjából változatoságot mutat, ugyanis ez a keresztábrázolás figyelhető

meg a legkorábbi, 1941-ben nyomtatott gyászjelentőn is, de ugyanakkor a négy és öt évtizeddel későbbi gyászjelentőn is megjelenik ugyanaz. Ez az ábrázolás tehát 3 alkalommal fordul elő, az előfordulási évek: 1941, 1980, 1993. (I/6)

g. Egy következő keresztábrázolás szintén az isteni fényrel, valamint a palmaággal társítva jelenik meg, ez a típus 3 alkalommal fordul elő. Ezek előfordulási évei: 1969, 1973, 1977. (I/7)

h. Egy másik keresztábrázoláson magát a keresztet egy angyal tartja. (I/8) Ez abban mutat eltérést az előzőektől, hogy a korábbiaknál a kereszt csupán más tárgyakkal volt társítva, ez esetben egy imára kulcsolt kezű angyal tartja a keresztet. Ez a típusú ábrázolás egyetlen gyászjelentőn jelenik meg. E gyászjelentő kiállításának éve 1973.

i. Végül láthatunk egy már korábbiakhoz hasonló keresztábrázolást. (I/9) Ez esetben fehér színű a kereszt és mögötte szintén ott látható a már korábban is említett *isten fénye* ábrázolás. Ez a típusú ábrázolás mindössze egy alkalommal fordul elő, a gyászjelentő kiállítási éve 1995.

A keresztábrázolások kapcsán az a következtetés vonható le, hogy a formák egyre inkább leegyszerűsödnek. Míg a '60-as, '70-es, '80-as években díszitettebb keresztábrázolások voltak használatban, addig a '90-es évekre, illetve 2000 utánra az azoknál sokkal egyszerűbb formák váltak dominánssá. Ez egyfajta nyomdatechnikai stílusváltásnak is lehet az eredménye, amely azt a célt szolgálta, hogy egyszerű, de ugyanakkor tetszetős módon jelenítse meg a keresztény szimbólumot, a keresztet.

7. Összegző

Dolgozatomban azt vizsgáltam, hogy a gyászjelentő általában és különösképpen Csíkmadarason milyen szereppel kerül terjesztésre. Próbáltam figyelni arra, hogy a gyászjelentők tulajdonosa hogyan viszonyul a gyászír effajta közléséhez, valamint azt, hogy közösségen belül milyen jellegzetességeket mutat a gyászjelentő-használat szokásköre. Fő célom volt a hat évtized alatt felgyűjtött gyászjelentők szerkezeti-tartalmi sajátosságait lebontva vizsgálni és kimutatni azokat a hasonlóságokat és különbségeket, amelyeket a sztereotipikus felépítés a műfajon belül még megenged.

A gyászjelentők által megrajzolható az egyén rövid életútja, adatokkal szolgál az egyén életének fordulópontjaira, családstruktúrájára vonatkozóan, jelzi az egyén társadalomban betöltött státusát és mindezen túl emléket állít a halottnak, hogy azon keresztül az életben maradtak felidézhesék emlékét.

¹⁹ KOCSIS Gyula 1991, 155.

²⁰ KESZEG Vilmos 1999, 107.

Irodalom

- BALÁZS Lajos
1995 *Menj ki én lelkem a testből. Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson*, Pallas-Akadémia, Csíkszereda.
- DEÁK Ferenc
1999 „Bármit is mondanak... mutasson a látszat.” Egy deviáns gyászjelentő és egy deviáns élet Felsőcernátonban, in: Borbély Éva – Czégényi Dóra (szerk.): *Változó társadalom*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 176–180.
- GERGELY Katalin
2000 *Sátorát letettem a romló testemnek... Halottas és temetkezési szokások Gyergyószentmiklóson*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- KESZEG Vilmos
1999 Századeleji gyászjelentő lapok, in: Uő (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7*, KJNT, Kolozsvár, 95–110.
2000 Szövegtípusok, szövegfunkciók és íráshasználat az aranyosszéki temetési szertartásban, in: Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*, Szentendre, 131–163.
é. n. A genealógiai emlékezet szervezése, in: Árva Judit – Gyarmati János (szerk.): *Közelítések az időhöz. Tanulmányok*, Tabula könyvek 3, Néprajzi Múzeum, Budapest, 172–212. Forrás: www.transindex.ro
- KOCSIS Gyula
1991 A gyászjelentés szerepe egy mezővárosi társadalom kapcsolatrendszerében (Cegléd), *Ethnographia*, 1991/1–2, 147–159.

Analiza unei colecții particulare de necrologuri

(Rezumat)

Studiul analizează colecția de necrologuri a unei femei din Mădăraș (Csíkmadaras, jud. Harghita) din punct de vedere al particularităților structurale și de conținut, funcția necrologului într-o anumită comunitate, precum și relația proprietarului cu acestea. Necrologurile colecției – produse ale ultimilor 60 de ani – arată similitudini și asemănări atât din punct de vedere al apariției, cât și prin conținut. Scopul cercetării este de a arăta atât elementele formale standardizate, cât și particularitățile caracteristice numai pentru o anumită perioadă. De asemenea, se studiază funcționalitatea necrologurilor, însemnătatea acestora în Mădăraș și în comunitățile discutate de literatura de specialitate, respectiv ce anume se consideră de distins privind persoana decedată. Analizând însemnătatea necrologurilor pentru colecționară se încearcă pe de altă parte punerea în lumină a funcției unui document de tip religios în viața unei persoane, precum și funcția necrologului ca obiect al amintirii.

The Analysis of a Death-Notice Collection owned by a Person

(Abstract)

In the present study I analyze a collection of death-notice of a woman from Csíkmadaras (Mădăraș, Harghita county). The study focuses on the structural and conceptual distinctiveness of the death-notices, their role in the community and the relation of the owner to them. These death-notices, which are the products of the last 60 years, present similarities and differences both in appearance and in content. My aim is to show which are the standard forms used in death-notices through decades and also to find the occasionally used features. Beyond that I analyze their functionality and importance in the local community and the emphasized information related to the deceased not only in Csíkmadaras, but in other villages also, mentioned in similar studies. I try to express the role of these religious documents in one's life presenting the collector's relation to her notices as well as the function of the memoir as object of remembrance.

1. táblázat

Megnevezés	Előfordulása
Férj	1
Szeretett férj	3
Drága jó férj	8
Forrón szeretett férj	2
Szeretett drága jó férj	1
Szeretett jó férj	1
Szerető férj	1
Forrón szeretett hűséges drága jó férj	1
Jó férj	1
Édesapa	8
Drága jó édesapa	5
Apa	2
Gondos édesapa	1
Drága édesapa	1
Szeretett jó édesapa	1
Szerető édesapa	2
Nagyapa	14
Nagytata	4
Unokáit rajongva szerető nagytata	1
Szeretett nagyapa	1
Dédnagyapa	2
Dédnagytata	2
Dédapa	2
Jóságos dédnagyapa	1
Rokon	31
Jó rokon	1
Melegszívű rokon	1
Őszinte jó rokon	1
Testvér	26
Kedves testvér	1
Após	6
Szomszéd	4
Jó szomszéd	10
Segítőképz szomszéd	1
Vej	1
Vő	1

Megnevezés	Előfordulása
Sógor	5
Apatárs	1
Barát	1
Jó barát	5
Forrón szeretett fiú	1
Koma	3
Drága jó édesanya	6
Édesanya	6
Szerető édesanya	1
Nagyon szeretett jóságos édesanya	1
Felejthetetlen jó édesanya	1
Nagymama	12
Nagyanya	2
Drága jó feleség	4
Feleség	1
Forrónszeretett hűséges és felejthetetlen jó feleség	1
Jó feleség	1
Szeretett jó feleség	1
Drága feleség	1
Dédnagymama	4
Dédnagyanya	2
Anyós	3
Sógornő	1
Gyermek	3
Szeretett gyermek	1
Szeretett drága jó gyermek	1
Forrón szeretett lány	1
Hűséges élettárs	1
Unoka	1
Nagybácsi	1

2. táblázat

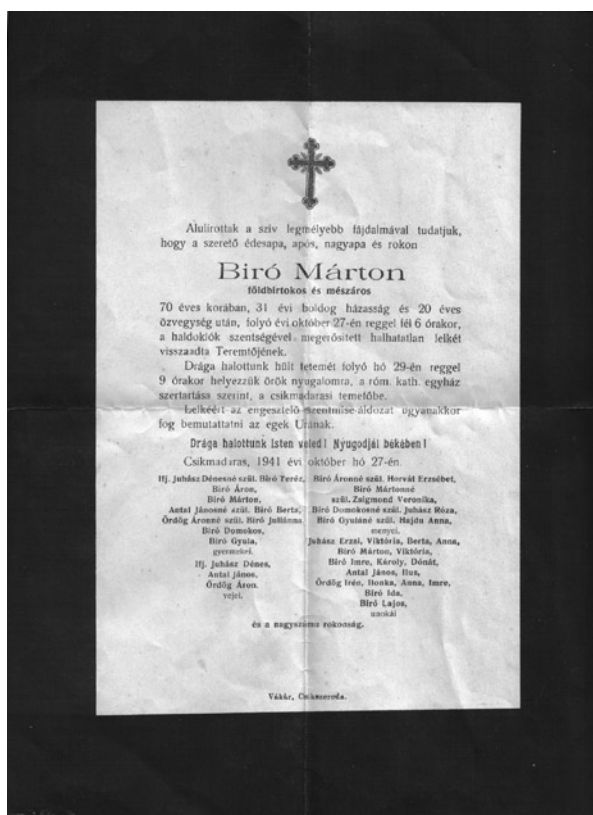
	Elhalálozott személy neve	Elhunyt életkora	Halál éve	Halálának körülményei	
				a. Türelemmel viselt hosszas szenvedés után	b. Tragikus hirtelenséggel, rövid szenvedés után
				c. Nem említi a körülményt	
				Foglalkozás	
1	Ambrus Lázárné	74	1981	a	-
2	Antal Domokos	73	2003	a	-
3	Antal György ifj.	8	1978	c	-
4	Antal Imre	50	1983	a	-
5	Antal Imre	37	2003	c	-
6	Bálint Károlyné	39	1981	b	-
7	Bálint Lajos	50	2004	b	kántor
8	Bálint Tivadar ft.	81	1984	a	-
9	Bartó József	84	1982	b	-
10	Biró Áron	81	1977	a	-
11	Biró Domokos	76	1987	b	mészáros
12	Biró Imre id.	100	2003	a	-
13	Biró Márton	70	1941	c	földbirtokos és mészáros
14	Biró Márton	41	1969	b	faipari tisztviselő
15	Bodor Lajosné	69	1990	a	-
16	Bogács Antalné özv.	89	1990	c	-
17	Bogács Áron	58	1981	a	-
18	Bogács Bertalan	88	2001	a	-
19	Bogács Demjén	80	1983	a	-
20	Dombi János	65	1982	a	-
21	Fazakas Jánosné	48	1974	a	-
22	Hajdu Ferenc	66	1974	a	-
23	Hajdú Géza ft.	76	1987	a	P. Leánder O.F.M.
24	Hajdu János	69	1973	b	-
25	Hajdú Jánosné	56	1969	a	-
26	Hajdú Péter Júlia	78	2005	b	-
27	Horváth Gergelyné	84	1982	b	-
28	Horváth Józsefné	78	1973	a	-
29	Lőrincz István özv.	60	1992	a	volt kereskedő
30	Lőrincz Istvánné	53	1982	b	-
31	Máthé Albert	42	1980	a	-
32	Mezei Jánosné	86	2004	b	-
33	Mihály Gergely	57	1986	c	néptanácsítkár
34	Mihály Gergelyné özv.	72	2003	c	nyug. tanítónő
35	Miklós Árpádné	65	2006	b	-
36	Molnár Pál	72	2005	b	-
37	Ördög Ferenc	88	2002	a	cipész
38	Pál Dénes ft.	64	1983	a	plébános
39	Péter Ignác id.	79	1990	b	-
40	Petres András	89	1988	a	-
41	Petres Andrásné	89	1993	a	-
42	Petres Lukács id.	84	1988	a	-
43	Salló Albert	71	1995	a	-
44	Tamás Béla	68	2000	b	nyug. vasutas
45	Vánicsa Jenő id.	57	1985	a	-
46	Zsigmond Ignácné	70	1995	a	-

3. táblázat

	Búcsúformulák	Előfordulásaik
1.	Isten veled, nyugodjál békecségsben. Emléked legyen áldott!	1
2.	Emléked legyen áldott, nyugalmad csendes!	3
3.	Nyugodjál békecségsben!	6
4.	Pihenése legyen csendes, emléke áldott!	2
5.	Emléke legyen áldott, nyugalma csendes!	3
6.	Pihenése immár a jó Isten ölen legyen csendes és emléke áldott!	1
7.	Emlékedet örökre megörizzük, pihenésed legyen csendes!	1
8.	Drága emlékét szeretettel őrizzük mindörökké!	2
9.	Nyugodjál csendesesen!	9
10.	...búcsúzunk Töled és esdünk lelkednek örök boldogságot, testednek csendes pihenést a jó Istentől!	1
11.	Nyugodjál békében!	3
12.	Isten veled, nyugalmad legyen csendes!	1
13.	Nyugodjál csendesesen, emléked legyen áldott!	1
14.	Csendes álma fölött örködjön az örök szeretet!	1
15.	Fáradt testednek adjon csendes nyugalmat az édes anyaföld!	1
16.	Boldogok, akik az Úrban halnak meg.	1
17.	Nyugodjék békecségsben!	1
18.	Pihenj csendesesen.	1
19.	Nyugalmad legyen csendes, emléked áldott!	1
20.	Anyai jóságodat szeretettel megörizzük szívünkben.	1
21.	Emléked legyen áldott, pihenésed csendes!	1
22.	Nincsen búcsúformula.	4

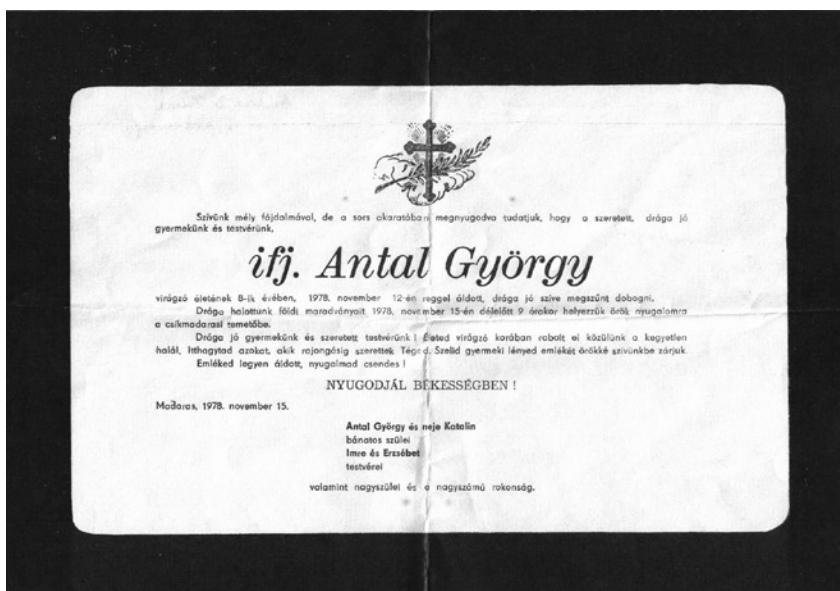
I. tábla

1

2

3

Zsigmond Győző

A GOMBA SZÉKELYFÖLDI HELYNEVEINKBEN

1998-ban csupán 26 gombás helynévről tudtam, ezúttal majdnem 100-ról van adatom.¹ Mindaddig kevésbé kutattam, hogy a *gomba* szónak és gombaneveinknek van-e és mi a szerepe, jelentősége helynévhasználatunkban. Ennek a kérdésnek a részleges megválaszolását kísérelem meg a továbbiakban.

Gomba szavunk szláv jövevényszó, amely még a X. század előtt került nyelvünkbe. Első adatolása mint személynevet említi, csak később fordul elő (a Besztercei Szójegyzékben) közszóként.²

Sajátosan magyarnak tekinthető – és elég gyakori – helynévadási eljárás volt az, amelynek során pusztán személynévvel neveztek meg helyet, helységet.

Gomba helységnevünk a régi magyar *Gumba* személynévből (1138/1329) keletkezett. 1337 óta adatolt ilyen nevű település Pest megyében, Monortól északkeletre.³ Eltűnt helységnek is volt *Gomba* neve a Szilágyságban (a másik neve: Gombatelek).⁴ A somogyi Marcaliba *Gomba* néven olvadt be község 1927-ben (Marcali-Gombaként is emlegetik).

A bányavidéki Rozsaly-hegység csúcsán *Gomba* nevű sziklát tartanak számon.⁵ Téglavető gödör neve a somogyi Kazsokon.⁶ Itálárusító hely a sümegei (Veszprém m.) Népkertben,⁷ élelmiszert árusító pavilon Révfülöpon (Veszprém m.),⁸ tájékoztató pont, épület a pesti Őrs vezér téren, buszmegálló épülettel (Jászapáti, Szolnok m.), presszó Gyöngyösön (Heves m.),⁹ és a sor bizonyára folytatható.

Mi a helyzet a Székelyföldön?¹⁰ Háromszéken Étfalva határában ilyen nevű erdőről van tudomásunk.¹¹ Sziklákat neveznek így a Bodoki- és a Nemeze-hegységben. Régi vendéglő neve Szovátán (Maros-zék, Sóvidék) és itálárusító hely a sepsiszentgyörgyi központi parkban (Háromszék).

A továbbiakban – pár kivétellel – általában a gombára utaló székelyföldi helyneveket mutatok be, aszerint csoportosítva őket, hogy képzett vagy összetett szavak-e.

Mielőtt erre sor kerül, hadd szóljak a kivétel névről, amely szerkezet szerint a *Gomba* helynévhez hasonlóan egy harmadik típust képvisel, az egyetlen morfémából álló, nem képzett szavakét.

Ez esetben nem biztos, hogy a helynév gombához kapcsolható: *Hilib* háromszéki falu (Kovászna m.). *Hilibnek*, *hiribnek* is mondják Székelyföldön is az ízletes meg a nyári vargányát (*Boletus edulis*, *B. reticulatus*).

Képzett szavak:

Cseperkés nevű dűlőnévről a felsőháromszéki Lemhényből van adatunk, e név egyik alakváltozata (*Csüperkés*) szintén határnév az orbaiszéki Teleken. Az említett két történeti adat mai megfelelőiről egyelőre nincs tudomásunk.¹² *Csiperkés* dűlőnév él ma is például az udvarhelyszéki Csehétfalván.¹³

Gombás. Lakott hely Váctól északra (egyik részét *Kisgombás*nak, a másikat *Óreggombás*nak hívják). Szlovákiában (az egykori Liptó vármegyében; szlovák neve: Hubová) és Kárpátalján is van *Gombás* nevű helység, így hívják a beregi járás egyik faluját (ukrán neve: Hribivci). A név jó gombatermő helyre utal.¹⁴ Háromszéken csupán dűlőnévként való előfordulásáról tudunk.

A kézdiszéki Torján erdő és kaszáló elnevezése.¹⁵ Valószínűleg az eddig ismertnél több helység határában is van *Gombás* nevű határrész.

Gombászó. Többszörösen képzett szó. A háromszéki Dálnok határneve volt. 1714-ből adatolt. A közelmúltban még ismerték, használták, de napjainkban már kihalt névnek számít csakúgy, mint a *Gombászóút* határnév.¹⁶

¹ ZSIGMOND Győző 1998, 100–103.

² TESz

³ FNESz

⁴ SZABÓ T. Attila – SZABÓ T. Ádám 1994, 38.

⁵ KAKAS Zoltán szóbeli közlése.

⁶ PAPP László – VÉGH József 1974, 392.

⁷ BALOGH Lajos – ÖRDÖG Ferenc 1982, 62.

⁸ BALOGH Lajos – ÖRDÖG Ferenc 1982, 201.

⁹ PELLE Béláné 1988, 128.

¹⁰ DÁVID Lajos – METZ József – SOLTZ László 1995, 84.

¹¹ SÁLvt, Étfalvi falujegyzőkönyvek, 1825. A név ma is él, főleg nyírfákból álló erdő neve.

¹² BOGÁTS Dénes 1929, 64, 70.

¹³ VOFKORI László é. n.

¹⁴ FNESz

¹⁵ Lásd HINTS Miklós 1997, 34.

¹⁶ Lásd BOGÁTS Dénes 1929, 58–59.

Összetett szavak (illetve több szóból álló nevek):

*Batizgombás*nak is nevezik *Gombástanyát*. Ez Batizhoz (Botiz) tartozó kis település (Szatmár m.). Román neve: Ciuperцени.

Csicsógombás az egykori Szolnok-Doboka vármegye, ma Szilágy megye települése.¹⁷ Román neve: Goștila.

Marosgombás falu Alsó-Fehérben, a mai Fehér megyében, Nagyenyed közelében. Román neve: Gâmbaş. A Székelyföldön nincs ilyen típusú helységnevünk.

Csiperkésdomb lemhényi dűlőnév, amelynek (ugyancsak történeti adat alapján) *Csüppörkésdomb* alakváltozata is fennmaradt.¹⁸

Gombásbérc hegytető neve Háromszéken Kászonfürdő, Gyertyános (Csángótelep) és Esztelnek határában.

Gombásné gödre: kaszáló (Kászonjakabfalva, Hargita m.)

Gombás-patak nevű ma is élő helynévre Torjáról (Kézdizsék) és Vác vidékéről van adatunk.¹⁹

Gombás-sejmek: erdő és legelő (Siklód, Udvarhelyszék)²⁰

Gombászórét beszélő név Eresztevény egyik határ részére utalt egy 1737-beli feljegyzés szerint.²¹

Gombászóút (1776) a háromszéki Dálnok határneve volt a már említett *Gombászóval* együtt.²²

Gombászút lemhényi dűlőnévről 1801-es adat tanúskodik.²³

Helynév és gomba kapcsolatának egyik vonatkozását taglaltam eddig. Az sem mellékes, hogy a helynév milyen szerepet játszik a gombanév létrejöttében.

Növénynév és földrajzi név általában úgy kapcsolódik egymáshoz, hogy a hely viseli a növény nevét.²⁴ Ugyanez a helyzet a gombák esetében. Tanúság erre az eddig említett „gombás” helynevek lajstroma. Van azonban gomba is, nem csupán növény (henye boroszlán – *Daphne cneorum*), amelynek a neve fordított szabály szerint alakult. A gomba viseli termőhelyének a nevét. A hely neve köznevesül, és *-i* képzővel vagy anélkül válik a gomba nevévé. Így lett a felcsíki Csíkszentmihályon egy még biztosra nem azonosított galambgombaféle (*Russula*) neve: *ködi*, illetve *ködgomba*. *Ködnék* nevezik azt az erdőt, ahol ez a gombafaj terem. Elnevezői úgy tartják, hogy máshol nem lelhető fel a ködi gomba. Ez a vélekedés egyúttal sejteti, magyarázza a névadás indítékát.

A felsorolt „gombás” helynevek közül egynek a kapcsolata a gombával nagyon is megkérdőjelezhető (*Hilib*) ezt nem is vettem be alábbi statisztikámba.

Bekerültek viszont olyan kétségtelenül gombás vonatkozású nevek, melyek esetleg – olykor bizonyosan – csak közvetve kapcsolódnak a gombához, általában azért, mert a névadás indítéka valószínűleg nem a gomba, hanem a róla elnevezett, gombás vonatkozású nevet viselő személy (Gomba, Gombásné gödre), ezek lennének az álgombás helynevek, a többiek a valódiak.

Valószínűleg több gombás helynevünk nem került bele az adattárumba, remélhetőleg ez tovább fog gazdagodni, akár új, akár történeti – eddig fel nem fedett – nevekkkel.

Összesen 93 gombás magyar helynevet tart számon alulírott a Kárpát-medencében. Közülük 11 helynév székelyföldi. A 93 különböző elnevezés 129 tájrészt jelöl. Közülük 80 kapcsolódik általában a gombához, 13 pedig bizonyos gombafajtákhoz (négyféle gomba nevéhez). A legtöbb helynevünk (9, 6 különböző név) egy a Székelyföldön elő sem forduló gombanévhez, a vargányához (ízletes és nyári vargánya – *Boletus edulis* és *B. reticulatus*) kapcsolódik (ennek más elnevezései ismertek itt: medvegomba, hirib, németgomba, örménygomba, mátégomba stb.), de külön nevek jutnak a csiperkének (mezei csiperke – *Agaricus campester*) – s ezek mind székelyföldiek! – és a taplógombának például (*Fomes*, *Polyporus*). Noha ez utóbbi gombát jól ismeri a székelység, sőt hungarikumként a világon csak itt ismert (a sóvidéki Korondon) a tapló (*Fomes fomentarius* és kisebb mértékben a *Piptoporus betulinus*) felhasználása népi mesterség, népművészeti ág nyersanyagaként: helynévben való előfordulásáról még nem került elő adat. 18 név utal 20 településre, 5 név 5 településrészre, de egyikük sem székelyföldi település. 70 név (ebből kettő – Gomba, Gombás – helységnek is neve!) 99 határrészre vonatkozik. A több objektumra utaló székelyföldi helynevek a következők: *Gomba* (5), *Csiperkés* (2). Két gombás helynév esetében tudunk ejtésváltozatok meglétéről (*Cseperkés* – *Csüperkés*, *Csiperkésdomb* – *Csüppörkésdomb*).

A helységnevek – egy sem székelyföldi! – a magyar nyelvterület különböző részeiről valók (Erdély, Románia: 10 – 8 helység, Magyarország: 3 (+5 településrész neve), Ukrajna: 3, Szlovákia: 4) és a Kárpát-medence határain vagy a szélek közelében, ahol gombában gazdagabb a vidék, ott található; bizonyára nem véletlenül van ez így.

A dűlőnevek jórészt dunántúliak és székelyföldiek, valószínűleg azért, mert elsősorban e vidékeken nézett utána alulírott a tárgyalt kérdésnek, és mert Zala, Somogy és a Székelyföld sokféle gomba

¹⁷ SZABÓ T. Attila – SZABÓ T. Ádám 1994, 38.

¹⁸ BOGÁTS Dénes 1929, 64.

¹⁹ HINTS Miklós 1997, 34.

²⁰ JANITSEK Jenő – SZŐCS Lajos 2002, 24.

²¹ BOGÁTS Dénes 1929, 59.

²² BOGÁTS Dénes 1929, 59.

²³ BOGÁTS Dénes 1929, 64.

²⁴ Lásd PÉNTEK János 1997, 429–430.

szedésére alkalmas terület, ahol szép számmal gombásznak is.

Mindaddig nem vonhatunk le messzebbmenő következtetést a gomba fontosságáról a magyar névadásban, amíg például valamely növény vagy állat

(illetve neve) helyneveinkben betöltött szerepéről nem készül tanulmány, mert csak az összehasonlítás elvégzését követően bocsátkozhatunk becslésekbe a helynévanyag alapján. És természetesen folytatni kéne a gomba és a helynevek kapcsolatának a vizsgálatát.

Zsigmond Győző - Bukaresti Tudományegyetem, Hungarológia Tanszék, Bukarest, zsigmondgyozo@yahoo.com

Irodalom

- BALOGH Lajos – ÖRDÖG Ferenc (szerk.)
1982 *Veszprém megye földrajzi nevei*, I, Budapest.
- BALOGH Lajos – VÉGH József (szerk.)
1982 *Vas megye földrajzi nevei*, Szombathely.
2002 *Pest megye földrajzi nevei*, V, A nagykátai járás, Piliscsaba.
- BOGÁTS Dénes
1929 Háromszéki helynevek, in: Csutak Vilmos (szerk.): *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*, A Székely Nemzeti Múzeum kiadása, Sepsiszentgyörgy, 58–71.
- DÁVID Lajos – METZ József – SOLTZ László
1995 Bányavidéki túrák. Barangolások a Gutin-hegységben, *EMKE-Füzetek*, 7–8, A Misztótfalusi Kis Miklós Közművelődési Egyesület kiadása, 84, Nagybánya.
- FICSÓR et alii
2006 *A Kárpát-medence autósatlása*, Topográf, Budapest.
- FNESZ – KISS Lajos (szerk.)
1988 *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, IV, bővített és javított kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAJDÚ Mihály
1982 *A Csepel-sziget helynevei*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HINTS Miklós
1997 A Bodoki-hegység hét településének család- és helynevei, *Magyar Névtani Dolgozatok*, ELTE, Budapest, 151.
- JANITSEK Jenő – SZÓCS Lajos
2002 Siklód jelenkori és történeti hely- és családnevei, *Magyar Névtani Dolgozatok*, ELTE, Budapest, 179.
- JANKUS Gyula
1997 A településnevek történelmi változásai Szlovákia mai területén, in: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai*, II, Budapest–Miskolc, 341–344.
- KÁLMÁN Béla
1989 *A nevek világa*, IV, átdolgozott kiadás, Csokonai Kiadó, Debrecen.
- LELKES György (szerk.)
1998 *Magyar Helységnevezonostó Szótár*, Talma Kiadó, Baja.
- PAPP László – VÉGH József (szerk.)
1964 *Zala megye földrajzi nevei*, Zalaegerszeg.
1974 *Somogy megye földrajzi nevei*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PELLE Béláné
1988 *Heves megye földrajzi nevei*, IV, Budapest.
- PÉNTÉK János
1997 A növénynevek és a földrajzi nevek viszonyáról, in: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai*, II, Budapest–Miskolc, 427–430.
- PESTI János (szerk.)
1982 *Baranya megye földrajzi nevei*, I–II, Pécs.
- SEBESTYÉN Zsolt
2002 A Beregszászi járás 11 településének helynevei, *Magyar Névtani Dolgozatok*, ELTE, Budapest, 178.
- SEBŐK László (összeállította)
1990 Határokon túli magyar helységnevszótár, *Arany Lapok*, Budapest.
- SZABÓ M. Attila – SZABÓ M. Erzsébet
1992 *Erdélyi helységnevszótár*, Kriterion, Bukarest.
- SZABÓ T. Attila
2004 *Erdélyi történeti helynévgyűjtése. 5. Torda–Aranyos megye*, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- SZABÓ T. Attila – SZABÓ T. Ádám
1994 Erdélyi magyar történeti helynévmutató, *Magyar Névtani Dolgozatok*, ELTE, Budapest, 131.
- SZEMERÉNYI Oswald
1982 Hungarica I. (NOS 1–17), *Études Finno-Ougriennes*, XV, Budapest, 391–405.
- TESZ – BENKŐ Loránd (főszerk.)
1967–1976 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I–III, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VAJKAI Aurél
1941 A gyűjtőgető gazdálkodás Cserszegtomajon, *Néprajzi Értesítő*, XXXIII, 231–258.

VOFKORI László

é. n. *Csebétfalva*. Forrás: <http://www.szekelykapuk.hu/csehetf.htm>

ZSIGMOND Győző

1998 A gomba helyneveinkben (Ciuperca în toponimele maghiare), *Névtani Értesítő*, 20, 100–103.

Ciuperca în toponimele din Secuime

(Rezumat)

Lucrarea documentează prezența cuvântului maghiar *gomba* ('ciupercă') în toponime, sensul și funcția denumirii localităților și edificiilor având în compoziție acest cuvânt. Se analizează peste 100 de toponime din Bazinul Carpatic. În prima parte se prezintă relația dintre aceste toponime și ciuperci. A doua parte descrie un fenomen mai rar în formarea toponimelor: situația când numele unei ciuperci este influențat de o toponimă.

Mushrooms in the Székely Toponyms

(Abstract)

The author explores the occurrence of the *mushroom* as a plant name in the name of settlements, furthermore, if the word mushroom and the Hungarian mushroom names have any function or significance in the use of toponyms. In his study, the author draws his conclusion on the basis of the analysis of more than 100 fungous toponyms. The first section of the study analyses the connection between toponyms and mushrooms. The second chapter is focusing on the exposure of a rare phenomenon, that how influences the toponym influences the formation of a mushroom name.

NEKROLÓG

—
NECROLOG

NAGY OLGA

(1921–2006)

Nagy Olga szakmai, tudományos pályája és földi élete nemrég végleg lezárult. A 20. század második felének egyik legtermékenyebb és legszerteágazóbb, új témák és módszerek iránt különösen fogékony magyar folkloristája és társadalomnéprajzosa volt. Életpályája egyúttal az erdélyi magyar néprajztudomány sajátos alakulását és sorsát is példázza. Gyorsan változó hatalmi, politikai, emberi, szakmai és intézményes viszonyok megkapcsolatok sűrűjében jutott el a klasszikus népmesekutatótól egészen a korszerű társadalomnéprajzi szemlélet alkalmazásáig.

Nagy Olga 1921. január 2-án született a Maros megyei Nagyernyén. Középiskolai tanulmányait Marosvásárhelyen végezte. 1939-től egy éven át hallgatta a kolozsvári Református Teológia előadásait. A kisiklói iskolában oktatott 1940–1944 között, majd 1944-ben Kolozsvárt egy tanítóképző tanfolyamon szerzett diplomát. Közvetlenül a második világháború utáni években, 1945–1951 között Széken volt helyettes tanár, közben, 1948-ig elvégezte a magyar nyelv és irodalom, néprajz szakot a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen.

Szépirodalmi munkássága akkor bontakozott ki, amikor előbb az *Utunk* (1952–1953), majd a *Dolgozó Nő* című lap (1953–1958) újságírója volt, s rendre kezdtek megjelenni saját meséi és regényei. Legismertebb mesekötetei éppen akkor jelentek meg, amikor saját gyermekeit nevelte. Népszerű ifjúsági regényei is számos családi vonatkozást tartalmaznak. *Gyónás* című vallomások, saját életéről szóló regénye 1991-ben jelent meg, az Európa Könyvkiadó gondozásában, Budapesten.

Első néprajzi gyűjtései a Makkai Endre és Nagy Ödön által szerkesztett, *Adatok a téli néphagyományok ismeretéhez* című kötetben, Kolozsvárt láttak nyomdafestéket, 1939-ben. A kolozsvári egyetemen Gunda Béla tanítványaként fogott hozzá az erdélyi szöveges folklór tudatos gyűjtéséhez. Tudományos pályája 1958–1973 között bontakozott ki, amikor a Román Tudományos Akadémia kolozsvári folklórintézetében előbb csak belső munkatárs, majd főkutató volt. Több mint három évtizeden át tartó gyűjtőmunkája során mintegy 3000 epikus szöveget gyűjtött össze, rögzített magnószalagra, nagy részüket pedig nyomtatásban is megjelentette. Nagy Olga több évtizedes gyűjtőmunkája során nemcsak magyar, hanem román és cigány mesemondókat is felkeresett. Terepkutatásai során csakhamar felfedezte, hogy az erdélyi cigány közösségekben milyen élő mesemondás maradt fenn egészen a második világháborút követő évtizedekig. Arra is figyelte, hogy a székelyföldi, mezőszegi és a kalotaszegi cigányok a magyarsághoz viszonyítva két-három nemzedékkel tovább őrizték az archaikus mesetémákat és mesemondást. Mivel a romániai hatalom a hazai cigányság hallgatóságos nyelvi, kulturális és etnikai asszimilációjára törekedett, nem engedélyezte a cigány kultúrával kapcsolatos tudományos eredmények publikálását sem. Éppen ezért Nagy Olga maroszeői, mezőszegi és kalotaszegi gyűjtései csak Magyarországon jelenhettek meg. A cigány közösségekben élő mesemondás természetét, funkcióit, s az élő mesemondás jellegzetességeit külön kötetben, tanulmányban és dolgozatban is összefoglalta.

Nagy Olga jól látta, hogy miközben Nyugat-Európában a klasszikus népmese végleg eltűnt, az erdélyi magyar, román és cigány közösségekben egészen a 20. század második feléig fennmaradt az élő mesélés gyakorlata. *Hősök, csalókéak, ördögök* címmel megjelent esszékötetében a népmeséket elsősorban dinamikus entitásként, folyamatos változásokban elemezte. Árnyalt elemzéssel tárta fel, hogy a hajdani varázsmesék mitikus hőseit előbb a mágikus erejű ember, majd végül az eszes és a leleményes kópé váltotta fel. *Az Archaikus világkép és mesehagyományozás*, valamint *Táltos és pegazus* című tanulmányában és könyvében a mese tartalmának megstílusának folyamatos változását elsősorban az emberi kultúra egységes, szerves és egyetemes összefüggésrendszerében elemezte.

Jól ismerte az Ortutay Gyula nevével fémjelzett magyar egyéniségkutató iskola eredményeit, annak hatására gyűjtötte össze, elemezte Jakab István, Dávid Gyula és Cifra János mesetudásának, repertoárjának létrejöttét, belső szerkezetét, mesemondói szerepét és funkcióját.

Nagy Olga végül csak 1978-ban – tehát jóval nyugdíjazása után – védte meg a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarán *A hiteles népmese esztétikája* című doktori dolgozatát. Disszertációjában a mesét olyan nyitott műként értelmezte és elemezte, mely minden egyes korban és közösségben sajátos, eltérő (pl. világmépteremtő, szórakoztató, nevelő, hagyomány- és értékátadó) funkcióval rendelkezett. Doktori dolgozatának nyomtatásban megjelent változatában is – *A táltos törvénye. Népmese és esztétikum* – elsősorban az élő narratívumok alapján fogalmazta meg a mesék művészi eszközeivel és esztétikai minőségeivel kapcsolatos elképzeléseit.

Mivel a kommunista totalitárius hatalom a hazai társadalom erőszakos homogenizálására törekedett, csakhamar betiltotta előbb a néprajz, majd a szociológia oktatását is a hazai egyetemeken. A szakemberhiány pótlására Nagy Olga Aradi Józseffel, Imreh Istvánnal, Péntek Jánossal és Salamon Anikóval együtt kezdeményezte az 1978–79-es egyetemi tanévben a *Korunk* folyóirat Társadalomnéprajzi Körének megalapítását, melynek keretében szakszerű előadásaiival, könyvismertetőivel jelentős szerepet játszott egy új néprajzos nemzedék kinevelésében. Emberi vonatkozásaira vet fényt az a tény is, hogy amikor Nagy Olga befejezett egy-egy témát, az azzal kapcsolatos szak-könyveit csakhamar szétajándékozta érdeklődő egyetemistáknak, fiatal pályakezdő néprajzkutatóknak.

A második világháborút követő évtizedekben a magyarországi kutatók olyan monografikus vizsgálato-kat kezdeményeztek (pl. Átányban és Varsányban), melyek elsősorban a háború utáni gyökeres politikai és gazdasági változások (pl. kulákozás, kollektivizálás, erőszakos iparosítás, elvándorlás) társadalmi, művelődési és mentális hatásait dokumentálták. Nagy Olga jól ismerte Fél Edit és Hofer Tamás átányi, valamint a fiatal magyarországi etnológusok varsányi alap kutatásainak eredményeit. Hatásukra, mintájukra tervezte és szervezte meg a Maros megyei Havad csoportos, monografikus, interdiszciplináris jellegű társadalomnéprajzi kutatását az 1970-es évek második felében. Sajnos, az 1980-as évek elején megszületett dolgozatok és tanulmányok nagyon megkésve, csak a rendszerváltozás után tíz évvel láttak nyomdafestéket.

Nagy Olga abban is megelőzte kortársait, hogy hamar felfedezte, a polgárosodás és a modernizáció közepette nemcsak a klasszikus varázsmeséink tűnnek el, hanem fokozatosan a továbbélő szövegek is racionalizálódnak, ugyanakkor gyökeresen átrendeződik a szájhagyomány útján élő epikus alkotások egész rendszere. Számítalan dolgozatában mutatott rá, hogy a modern korban nemcsak a tréfa meg a komikum kerül előtérbe, hanem a reális elemek is egyre nagyobb mértékben beépülnek a mesék szerkezetébe. Egyértelműen rámutatott arra, hogy az emberek modern korunkban is szívesen mesélnek, de szövegeik már gyökeresen új, megváltozott világmépet és világlátást tükröznek, s a klasszikus mesék helyét egyre inkább igaztörténetek és elmesélt élettörténetek veszik át.

A magyar egyéniségkutató iskola hagyományait folytatva Nagy Olga egy-egy kivételesebb előadói tehetséggel megáldott adatközlőjétől számítalan elmesélt szöveget rögzített. Az összegyűjtött narratívumok sorában csakhamar látványosan gyarapodott azoknak a szövegeknek a száma, melyek egy-egy kivételes sorsú, saját társadalmi közegéből valamilyen okból kiemelkedő vagy saját lokális közösségből kilépő asszony élettörténetét örökítették meg. Nagy Olga az angolszász antropológia napjainkban oly népszerű és divatos nő kutatásait megelőzve, szinte ösztönösen ráérezett az asszonyélet behatóbb elemzésének szükségességére és időszerűségére. Szerteágazó eredményei csakhamar feltárták, hogy az erdélyi falvak férfijogú társadalmában az asszonyok milyen kiszolgáltatott módon élnek, s ebből az aszimmetrikus kapcsolat- és értékrendszerből hogyan próbálnak egyesek kilépni. A magyar paraszti társadalom szorításából kilépő asszonyok egyéni sorsát szemléltetik a Nagy Olga gondozásában és szerkesztésében megjelent nagyszerű élettörténetek. A nyugat-európai angolszász antropológiával egyidőben csodálkozott rá az asszonykutatásokban rejlő új lehetőségekre, ugyanakkor az általa összegyűjtött narratívumok alapvetően meg is újították az erdélyi falvak társadalomszerkezetének vizsgálatát, valamint a hazai néprajztudomány módszertanát, lehetővé tettek a lokális kultúrák és társadalmak árnyaltabb, egyéniesített elemzését meg értelmezését is.

Nagy Olga Havadon készített interjúanyaga végül is azt tárta fel, hogy Erdélyben nem beszélhetünk egységes falusi társadalmakról, modellekről, mivel még egy falusi közösségen belül is sokféle láthatatlan csoportosulás, réteg működik. Tehát az erdélyi falusi társadalmak sokszínű szerkezetet alkotnak, változatokban gazdag formában élnek. Nagy Olga egyértelműen rávilágított arra, hogy egy-egy falusi társadalom rétegzettségé nem utolsósorban az ott élő emberek kulturális sokszínűségét is előidézi.

A népies szépírói és a hagyományos néprajzi irodalom által ideálisnak megrajzolt faluképpel szakítva határozottan rámutatott arra, hogy az erdélyi falusi társadalmakon belül számítalan érdekellentét, vita feszült egymásnak, s az egyházi meg a világi hatalom által mintaként forgalmazott értékrendet lépten-nyomon megsértették deviánsoknak tartott személyek. Az erdélyi falusi asszonyokkal rögzített beszélgetései arról győzték meg Nagy Olgát, hogy a mi régióinkban is minden korban elsősorban a szexuális és az erkölcsi értékrend előírásait szegték meg. Az erdélyi falvak társadalmáról, vallásosságáról és rendszeres kutatásáról vallott nézeteit végül is két kötetben szintetizálta: *A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák*, valamint a *Világgá futó szavak. Havadi beszélgetések* címmel.

Nemzedéktársaitól eltérően a rendszerváltozás után messzemenően támogatta az új néprajzi intézményrendszer kialakítását és egy fiatalabb generáció színrelépését. Cselekvő részt vállalt a Kolozsvárt, 1990. március 18-án megalakított Kriza János Néprajzi Társaság útrairindításában is. Tíz éven át meghatározó szerepet játszott annak szakmai tevékenységében, rendszeresen részt vett a fiatalabbak által szervezett tematikus konferenciákon, az Erdélyben és a Magyarországon szervezett néprajzi szemináriumokon, könyvbemutatókon és kiállítás megnyitókön.

Tudományos munkásságának elismeréseképpen a Magyar Néprajzi Társaság (Budapest) külföldi tiszteletbeli tagjává választotta. Szépirói és újságírói tevékenysége révén a Román Írószövetségnek is tagja volt. A tudományos, az irodalmi és a művelődési életben játszott szerepét, élményeit és tapasztalatait külön kötetben foglalta össze: *Pályakép fényvel és árnyékkal. Egy néprajzos emlékei*. A Györffy István Néprajzi Egyesület a 80 esztendő Nagy Olga tiszteletére 2001-ben ünnepi kötetet jelentetett meg (*Néprajzi Látóhatár*, X, 1–4), mely tartalmazza Nagy Olga (addigi) teljes szakmai bibliográfiáját is Keszeg Vilmos összeállításában.

Nagy Olga életének utolsó éveiben tudatosan visszavonult a kolozsvári közéletből, színésznő lányánál élt Háromszéken, ahol 2006. november 2-án csendesen elhunyt. Szűk rokoni és szakmai körben temették el Sepsiszentgyörgyön, a szemerjai temetőben, november 6-án, református egyházi szertartás szerint. Sírjánál a Kriza János Néprajzi Társaság elnöke mondott búcsúbeszédet a szakma nevében.

Pozsony Ferenc

Nagy Olga 2001 utáni irodalomjegyzéke

Esszék, tudományos tárgyú könyvek jegyzéke 2002

A gömböcífű. Erdélyi cigánymesék (Vekerdi Józseffel), Terebes Kiadó, Budapest.

Paraszt dekameron (Második kiadás), Budapest.

Havasok mesemondója. Jakab István meséi (Vöő Gabriállal), Akadémiai Kiadó, Budapest.

2005

Öreges és fiatalok könyve. Elmúlt századunk nemzedék- és szemléletváltása Erdélyben, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

Megfulladt a kecske, bajba' a menyecske. Tréfás népi elbeszélések, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

Néprajzi tárgyú tanulmányok, esszék jegyzéke

2001

A népmesétől az oral history-ig, *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*, 9, Kolozsvár, 135–161.

2002

Az Erdélyi Gondolat szerepe, jelentősége, *Szabadság*, jan. 19.

2003

Népismeret, szociális védelem – falufejlesztés, *Művelődés*, LVI, 6–9, 115–117.

Tanulmányok, interjúk Nagy Olgáról

2001

Keszeg Vilmos – Viga Gyula (szerk.): *Ünnepi írások a 80. esztendő Nagy Olga tiszteletére* (*Néprajzi Látóhatár*, X, 1–4), benne:

Kósa László: Nagy Olgát köszöntjük! *Néprajzi Látóhatár*, X, 1–4, 5–8.

Vöő Gabriella: Nagy Olga 80 éve, *Néprajzi Látóhatár*, X, 1–4, 9–13.

Nagy Olga néprajzi bibliográfiája, *Néprajzi Látóhatár*, X, 1–4, 14–21.

Penavin Olga: Nagy Olga, a „drága Barát” köszöntése, *Néprajzi Látóhatár*, X, 1–4, 23.

Voigt Vilmos: Kis képek egy Nagy folkloristáról, *Néprajzi Látóhatár*, X, 1–4, 25–28.

Gulyás Gyula: Egy vallomás margójára, *Néprajzi Látóhatár*, X, 1–4, 29–40.

Ráduly János: Nagy Olga – öt levele tükrében, *Néprajzi Látóhatár*, X, 1–4, 41–44.

Beke György: Kendőzetlen élet, *Néprajzi Látóhatár*, X, 1–4, 45–50.

Vekerdi József: Nagy Olga cigány népmesekutatója, *Néprajzi Látóhatár*, X, 1–4, 51–52.

2002

Éltes Enikő: Fél század könyv s ami mögötte van..., *RMSZ*, 2002. aug. 24–25.

Sylvester Lajos: Vonzalmak és választások, *Háromszék*, 2002. okt. 15.

Egyéb irodalmi munkák

2001

Egy botcsinálta riporter emlékei, Székelyudvarhely.

A Nap küzdelme a Föld népéért, Székelyudvarhely.

2002

Esély a megmaradásra. Az „illyefalvi modell” keresztmetszete, Székelyudvarhely.

Egyebek

A gyermeknevelés népi hagyományai. 12 előadás a kolozsvári rádióban, a Nevelők Órája keretében.

Kovács Ágnes: *Hősök, csalókák, ördögök*, Kossuth Rádió (*Kis magyar néprajz* – rádiósorozat).

Kovács Ágnes: *Széki népmesék*, Kossuth Rádió (*Kis magyar néprajz* – rádiósorozat).

Nagy Ilona: *Paraszt dekameron és a boszorkányperek*, Kossuth Rádió (*Kis magyar néprajz* – rádiósorozat).

(Összeállította: Keszeg Vilmos)

Olga Nagy (1921–2006)

(Necrolog)

Viața pământească a lui Olga Nagy s-a încheiat, opera sa își urmează destinul rămânând prezentă în viața noastră științifică. A fost una din cele mai însemnate folcloriste maghiare din a doua jumătate a secolului al XX-lea, atât privind volumul culegerilor realizate, cât și în privința temelor și metodelor noi abordate, respectiv adaptate în cercetarea științifică la limita etnografiei și sociologiei. A fost singura din generația sa, care a sprijinit instituționalizarea etnografiei maghiare în Transilvania, dând un sprijin exemplar generației tinere de cercetători. A luat parte la înființarea Asociației Etnografice „Krizsa János” în 1990 și timp de zece ani a jucat un rol important în viața profesională a acesteia. A fost ales membru de onoare în Societatea Etnografică Maghiară din Budapesta. Cu ocazia împlinirii vârstei de 80 de ani Asociația Etnografică „Györffy István” a editat în cinstea ei un volum omagial (*Néprajzi Látóhatár*, X, 1–4), care cuprinde și bibliografia sa, bibliografie completată cu această ocazie.

Olga Nagy (1921–2006)

(Necrology)

Olga Nagy passed away but her work is still present in our scientific life. Considering the amount of her collections as well as the topics and new methods she used, and applied in scientific research, in sociology and ethnology in particular, we can state that she was one of the most remarkable Hungarian ethnographers of the second half of the 20th century. She was the only one of her generation who supported the idea of institutionalized Hungarian ethnography in Transylvania, exemplarily to the young researchers. She took part in the foundation of the „Krizsa János” Ethnographical Society in 1990, and for 10 years she played an important role in its professional life. She was elected as Member of Honour in Hungarian Ethnographical Society of Budapest. On her 80th birthday the „Györffy István” Ethnographical Association published a commemorative volume (*Néprajzi Látóhatár*, X, 1–4), which contains her professional bibliography as well, completed now.

FERENCZI GÉZA

(1924–2007)

Apai ágon háromszéki, szemerjai származású. Már édesapja, Ferenczi Sándor régész és művelődéstörténész nagyobb kutatásokat végzett Háromszéken, s a Szemerjai Székely szignót használta. Bátyja, Ferenczi István régész és történész ugyancsak kötődött, mind ásatásokkal, mind pedig írásokkal Háromszékhez. Ferenczi Géza fél évszázaddal korábbi együttműködést megújítva kapcsolódott be 1996-ban a Székely Nemzeti Múzeum évkönyveinek munkálataiba, jelentős dolgozatokkal emelve a periodika színvonalát. Haláláig szeretett, nagyrabecsült munkatársa maradt, akinek tudására felnéztek és büszkéek voltak. Utolsó leveleinek egyike is Sepsiszentgyörgyre irányult.

1924. június 22-én, Kolozsváron született, közép- és felsőfokú tanulmányait is szülővárosában végezte, 1954-ben a Bolyai Egyetem történelem szakán szerzett diplomát. A sors vissza a Székelyföldre, Székelyudvarhelyre, a város és vidéke múzeumának élére vezette. Húsz évig nemcsak irányította a rábízott intézményt, hanem a környéken bátyjával közösen végzett ásatások, kutatások révén gazdag leletanyaggal gazdagította is gyűjteményeit. 1976 második felétől a csíkszeredai múzeum mellett működő megyei múkincsvédelmi hivatal muzeológusa lett. 1987-es nyugdíjazása előtt három évig a székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtárban dolgozott.

Bátyjával közös bűvárkodásai a kora középkori Magyarország határvédelmi rendszerének feltárására irányulva az erdélyi magyar letelepedés irányának, szakaszainak és idejének szabatosabb meghatározásához, új eredményekhez vezettek. Régészeti, nyelvtörténeti adatokra támaszkodva új szemszögből közelítette meg a moldvai ősi csángók eredetét, Moldvába telepítésük idejét. Édesapja nyomdokain haladva a székely rovásírás kérdésével is behatóan foglalkozott, főként az énlaki és székelyderzsi felirat megfejtéséhez kapcsolódó közlései ismertek. Művelődéstörténeti tekintetben is édesapját követte, művészettörténeti vonatkozásban Balogh Jolán és Entz Géza tanítványa volt, nyelvtudományi kérdésekben Szabó T. Attilával, később Kósa Ferencsel tartott kapcsolatot.

Szerteágazó munkásságára az alaposág, a biztos adatközlés, a szakirodalom széleskörű ismerete és felhasználása a jellemző. Vitáiban szigorú tárgyilagosságra törekedett, és ezt a más nézetet valló vitapartnertől is elvárta. Olvasóihoz, hallgatóihoz idegenségtől mentes tiszta magyarsággal igyekezett közel hozni az általa oly jól ismert közösségi múltat. 2005-től már súlyos betegen, de utolsó óráiban is dolgozott, életének a kutatói munka, az eredmények közzététele adott értelmet. 2007. február 14-én hunyt el, Székelyudvarhelyen. Munkássága, életműve örök szellemi kincsünk marad.

Hubbes Éva

Ferenczi Géza irodalmi munkássága

Könyvek

1973

Hargita megye útikönyve (társszerző: János Pál – Kristó András – Makkfalvi Zoltán – Oancea, Ioan), Csikszereda.

Ghid turistic județul Harghita (társszerző: János, Pál – Kristó, András – Makkfalvi, Zoltán – Oancea, Ioan), Miercurea-Ciuc.

1997

Székely rovásírásos emlékek, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

1999

A moldvai ősbibb csángók, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

2002

Lapok Erdély múltjából. Tanulmányok, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

Utazások Udvarhelyszéken (előszó: Dénes István), Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

A székely rovásírás az idő sodrában. Tanulmányok, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

2006

Régi várak, új írások. Régészet és rovásírás. Tanulmányok (társszerző: Ferenczi István), Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

Tanulmányok, dolgozatok, cikkek

1956

Orbán Balázs (Haladó hagyományaink), *Vörös Zászló*, V, 260 (1493), 1956. november 2., 2.

1957

Iskoláink hagyományairól, *Korunk*, I, 922–923.

1958

Haáz Ferenc Rezső, *Ethnographia*, LXIX, 639.

1960

Jelentős régészeti felfedezések Udvarhely rajon területén, *Előre*, XIV, 3945, 1960. július 6, 2.

Régészet-helyrajzi kutatások a Nagy-Küküllő völgyének felső részében 1955–1956-ban (Előzetes jelentés) (társszerző: Ferenczi István), *Studia Universitatum Victor Babeș et Bolyai*, Tomus III, Nr. 8, Series IV, Fasciculus 2, Historia, 1958, 15–35.

1961

Taplófeldolgozás Korondon, *Ethnographia*, LXXII, 100–111.

Săpăturile de salvare din 1957–1958 de la Sînpaul (társszerző: Ferenczi István), *Materiale și cercetări arheologice*, VII, 401–405.

1964

Statuetta di Nyké di tradizione greca (társszerző: Ferenczi István), *Fasti Archaeologici*, XVI, Nr. 3174.

Recente acquista di una collezione di monede imperiali romane di bronzo e di argento (társszerző: Ferenczi István), *Fasti Archaeologici*, XVI, Nr. 6388.

Un altare dedicato a Giove e a Giunone (társszerző: Ferenczi István), *Fasti Archaeologici*, XVI, Nr. 6399.

Săpăturile de salvare de la Doboșeni. 1955–1956 (társszerző: Ferenczi István), *Acta Musei Napocensis*, I, 39–66.

Mugeni, near Odorhei (Roumania, Transylvania) – Abitate rurale dacico di tarda epoca romana (társszerző: Ferenczi István), *Fasti Archaeologici*, XVI, Nr. 7154.

1965

Săpăaturi arheologice la Mugeni în 1960 și 1961 (társszerző: Ferenczi István), *Revista muzeelor*, II (különszám), 417.

Un nou monument epigrafic de la Sînpaul (társszerző: Ferenczi István), *Revista muzeelor*, II (különszám), 432–433.

Oțeni, near Odorhei (Dacia, Romania: Mureș). Stazione della I e II età del ferro (társszerző: Ferenczi István), *Fasti Archaeologici*, XVII, Nr. 7059, 459.

1966

Doboșeni (címszó) (társszerző: Ferenczi István), in: *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas – Manuel Encyclopédique de Préhistoire Européenne*, I (szerk.: Filip, Jan), Prag – Prague, 291–292.

1967

Săpăaturi arheologice cu caracter informativ executate între anii 1962–1965 de Muzeul din Odorhei (Notă preliminară) (társszerző: Ferenczi István), *Studii și materiale*, II, Tg. Mureș, 52–62.

1968

Az Udvarhelyi Múzeum kincseiből: a firtosi aranyéremlelet, *Hargita*, I, 133, 1968. július 27., 3.

Băile Homorod, near Odorhei (Dacia, Roumania: Transylvania). Un piccolo castro romano a Băile Homorod, reg. Mureș Autonomă Maghiară (társszerző: Ferenczi István), *Fasti Archaeologici*, XVIII–XIX (1963–1964), Nr. 10978, 726.

Satu Mare (Dacia, Roumania: Transylvania), Citadella – rifugio hallstattiana (Hallstatt B3–D1) (társszerző: Ferenczi István), *Fasti Archaeologici*, XVIII–XIX (1963–1964), Nr. 11154, 742.

1969

Mugeni (címszó) (társszerző: Ferenczi István), *Manuel Encyclopédique de Préhistoire et Protohistoire Européenne – Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, II, Praha, 962–863.

Orbán Balázs szülőháza és lakhelye (Turistakalauz), *Hargita*, II, 71 (339), 1969. március 26., 3.

Zete vára (Turistakalauz), *Hargita*, II, 82 (350), 1969. április 8., 3. „Székelytámadt” vár (Turistakalauz), *Hargita*, II, 97 (365), 1969. április 25., 3.

A székelyudvarhelyi „Jézus-kápolna” (Turistakalauz), *Hargita*, II, 100 (368), 1969. április 29., 3.

Ocotirea monumentelor naturii și a valorilor de istorie și artă (Pe drumul meșterilor anonimi), *Informația Harghitei*, II, 382, 1969. május 16., 2.

Tartód vára (Turistakalauz), *Hargita*, II, 117 (385), 1969. május 20., 3.

A bögözi műemlék (Turistakalauz), *Hargita*, II, 129 (397), 1969. június 3., 3.

A nagygalambfalvi vár (Turistakalauz), *Hargita*, II, 142 (410), 1969. június 18., 3.

A székelyudvarhelyi múzeum (Turistakalauz), *Hargita*, II, 153 (421), 1969. július 1., 3.

- Székelydályai műemlék (Turistakalauz), *Hargita*, II, 262 (530), 1969. november 5., 3.
- A nagygalambfalvi műemlék (Turistakalauz), *Hargita*, II, 287 (555), 1969. december 4., 3.
- Firtos-vára (Turistakalauz), *Hargita*, II, 288 (556), 1969. december 5., 3.
- Az énlaki és homoródszentpáli római castrum és a római limes (Turistakalauz), *Hargita*, II, 291 (559), 1969. december 9., 3.
- A székelyderzsi műemlék (Turistakalauz), *Hargita*, II, 303 (571), 1969. december 23., 3.
- Az énlaki rovásírásos felirat (Turistakalauz), *Hargita*, II, 304 (572), 1969. december 24., 3.
- 1970**
- O nouă mărturie epigrafică în legătură cu activitatea împăratului Lucius Verus în provinciile de lângă Dunărea de Jos și în Dacia (Un nou altar de la Sînpaul) (társszerző: Ferenczi István), *Sargetia*, VII, 59–78.
- Einige Fragen betreffend den Übergang von den jüngeren Steinzeit zur Bronzezeit im südöstlichen Siebenbürgen, Rumänien (társszerző: Ferenczi István), *Actes de VII-e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Prague 21–27 aout 1966*, I (szerk.: Filip, Jan), Prague, 464–167.
- Erdélyi középkori történet-kutatás és régészet (társszerző: Ferenczi István), *Korunk*, XXIX, 500–505.
- Hagymás-vára (Turistakalauz), *Hargita*, III, 3 (581), 1970. január 7., 3.
- A bágyi vár (Turistakalauz), *Hargita*, III, 10 (588), 1970. január 15., 3.
- A farcádi műemlék (Turistakalauz), *Hargita*, III, 14 (592), 1970. január 20., 3.
- A küsmödi és siklódi faharangláb (Turistakalauz), *Hargita*, III, 68 (646), 1970. március 24., 3.
- Rabonné vára (Turistakalauz), *Hargita*, III, 70 (648), 1970. március 26., 3.
- A homoródszentmártoni „parasztvár” (Turistakalauz), *Hargita*, III, 77 (655), 1970. április 3., 3.
- Az agyagfalvi középkori műemlék (Turistakalauz), *Hargita*, III, 92 (670), 1970. április 21., 3.
- A felsőboldogfalvi műemlék (Turistakalauz), *Hargita*, III, 102 (680), 1970. május 5., 3.
- Régészeti ásatások a székelyudvarhelyi Budváron, *Hargita*, III, 177 (755), 1970. július 31., 3.
- Máztörő a székelyudvarhelyi múzeumban, *Hargita*, III, 178 (756), 1970. augusztus 1., 3.
- 1971**
- A varsági Tartód vára és történelmi jelentősége (társszerző: Ferenczi István), *Korunk*, XXX, 1138–1146.
- Săpăturile arheologice la Mugeni în 1960–1961 (társszerző: Ferenczi István), *Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie. Decembrie 1964*, Vol. I, București, 97–116.
- 1972**
- Székelyföldi gypépük. Megoldódóban a rikai töltésvonulat rejtélye (társszerző: Ferenczi István), *Korunk*, XXXI, 305–312.
- Kiegészítések az énlaki rovásírásos felirat megfejtéséhez és Musnai Dakó György tevékenységéhez, I, *Keresztény Magvető*, LXXII/4, 1971, 202–206.
- Cetatea dacică de la Odorheiu Secuiesc (társszerző: Ferenczi István), *Crisia*, II, 59–63.
- Contribuții la problema lustruitoarelor de os neolitice, *Studii și materiale*, III–IV, Tg. Mureș, 147–157.
- 1973**
- Kiegészítések az énlaki rovásírásos felirat megfejtéséhez és Musnai Dakó György tevékenységéhez, II, *Keresztény Magvető*, LXXVIII/1, 1972, 49–54.
- Cercetări de topografie arheologică în bazinul superior al Tîrnavei Mari (I) (társszerző: Ferenczi István), *Materiale*, X, 335–351.
- A török és a magyar rovásírás c. cikkhez, *Élet és Tudomány*, XXVIII/31, 1442.
- 1974**
- A tövisi templom (Hunyadi emlékek), *Élet és Tudomány*, XXIX/42, 1970.
- Kiegészítések az énlaki rovásírásos felirat megfejtéséhez, *Almanahul Muzeului din Cristuru Secuiesc, Studii și Comunicări. Octombrie 1971 – A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve. Tanulmányok, közlemények. 1971 október, Miercurea-Ciuc – Csík-szereda*, 271–281.
- Investigații noi pe limes-ul de nord și de nord-est al Daciei Porolissensis (társszerző: Baiaș, Aurel – Ferenczi, Ștefan), *File de istorie*, III, Bistrița, 181–189.
- Cetatea dacică de pămînt de la Porumbenii Mari (társszerző: Ferenczi István), in: *In memoriam Constantin Daicoviciu*, Cluj, 137–150.
- 1975**
- Săpături arheologice la Mugeni. Studiu preliminar (I) (társszerző: Ferenczi István), *Acta Musei Napocensis*, XII, 45–68.
- 1976**
- Săpături arheologice la Mugeni. Studiu preliminar (II) (társszerző: Ferenczi István), *Acta Musei Napocensis*, XIII, 239–255.
- 1977**
- Săpături arheologice la Mugeni. Studiu preliminar (III) (társszerző: Ferenczi István), *Acta Musei Napocensis*, XIV, 295–304.
- Neue Forschungen und Ergebnisse am Nordostlimes der Dacia Porolissensis (társszerző: Ferenczi István), in: *Akten des XI. Internationalen Limeskongresses – Székesfehérvár*, Budapest, 365–375.
- Mit tudunk a székely rovásírásról (társszerző: Ferenczi István), *A Hét*, VIII/15, 10–11.
- A jó szándék nem elég (társszerző: Ferenczi István), *A Hét*, VIII/30, 8.
- Múzeum és pedagógia, *Művelődés*, XXX/9, 9–10.
- Hargita megye hiteles rovásírásos emlékei (társszerző: Ferenczi István), *Hargita Kalendárium* 1978, Csíkszereda, 172–175.
- 1978**
- Rovásírás Dálnokon (társszerző: Ferenczi István), *Fórum. A Megyei Tükör melléklete*, Sepsiszentgyörgy, 1978. április, 22–23.
- Cercetări de topografie arheologică în bazinul superior al Tîrnavei Mari între anii 1957–1970 (Raport preliminar), II (társszerző: Ferenczi István), *Acta Musei Napocensis*, XV, 85–99.

- Néhány kora középkori székely falu keletkezési idejéről, *Korunk*, XXXVII, 947–954.
- A homoródkarácsonfalvi rovásírási felirat, *Korunk Évkönyv* 1979, 273–281.
- Considerații privind grinda principală „cu scriere runică maghiară” din Covasna, *Îndrumătorul Cultural*, XXXI/11, 32–33.
- 1979**
- Széljegyzetek a régészetről, *Hargita*, XII, 22 (2855), 1979. január 27., 3.
- A csángók. Egy kérdés újabb megközelítése, *A Hét*, XI/18, 11.
- Honnan kapták a vizek a nevüket? (Disputa), *Brassói Lapok*, 3. sorozat, XI, 37, 6.
- Magyar rovásírási emlékekről (társszerző: Ferenczi István), *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, I (szerk. Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 9–32, 212–215.
- Observații de topografie arheologică în partea superioară a Depresiunii Homoroadelor (jud. Harghita) între anii 1957–1978 (Raport preliminar) (társszerző: Ferenczi István), *Acta Musei Napocensis*, XVI, 411–430.
- A kovásznai „rovásírási” mestergerenda, *Művelődés*, XXXII/9, 44–45.
- A csíkszeredai „rovásfeliratos” székelykapu, *Művelődés*, XXXII/12, 44.
- 1980**
- Cădelnița de bronz din perioada feudalismului timpuriu de la Odorheiu Secuiesc – „Cetatea Bud”, *Apulum*, XVIII, 185–193.
- Járatlan ösvényeken úttörő szenvedéllyel. Orbán Balázs régészeti kutatásai (társszerző: Ferenczi István), *A Hét*, XI/6, 9.
- A sükei egykori szélmalomról (Búvár), *Hargita*, XIII, 89 (3231), 1980. április 15., 4.
- „Kik jogokért küzdöttek, bűnösként ítéltetnek el.” Valójában hol volt a hajdani csatátér, *A Hét*, XI/23, 10–11.
- Hol volt hát a csatátér? *A Hét*, XI/30, 11.
- Régészeti ásatások Csíkszentmihályon (társszerző: Szócs János), *Hargita*, XIII, 243 (3385), 1980. október 12., 3.
- Könyve ürügyén – Kemény János fejedelemről, *Korunk*, XXXIX, 925–928.
- 1981**
- Hozzá kell szólnom! *Előre*, XXXV, 10319, 2.
- A bágyi vár maradványairól, *Hargita*, XIV, 112 (3565), 1981. május 14., 3.
- Régi idők újabb emlékei Székelyderzsen, *Hargita*, XIV, 150 (3603), 1981. június 27., 4.
- A Marsigli-féle rovásírási emlékről, *Brassói Lapok*, 3. sorozat, XIII, 30, 4. és 7.
- Adalékok a marosvásárhelyi rovásírási szöveg megfejtéséhez, *Művelődés*, XXXIV/1, 45–46.
- A munka szépségeinek dicsérete, *A Hét*, XII/43, 9.
- Dave și stăpînii lor – Sangidav (társszerző: Ferenczi István), *Magazin istoric*, XV/2, 33.
- A székelyderzsi rovásírási téglák kora s felirata, *Keresztény Magvető*, LXXXVII, 108–120.
- Săpături noi în cetatea dacică de pămînt de la Porumbenii Mari (jud. Harghita) (társszerző: Ferenczi István), *Acta Musei Napocensis*, XVIII, 387–403.
- 1982**
- O încercare de localizare a centrului tribal dacic Sangidava în Depresiunea Ciucului (társszerző: Ferenczi István), *Apulum*, XX, 81–86.
- Adalékok a homoródkarácsonfalvi unitárius templom rovásfelirátának megfejtéséhez, *Keresztény Magvető*, LXXXVIII, 214–220.
- Săpături arheologice în burgul roman de la Ocland (jud. Harghita) (társszerző: Ferenczi István), *Acta Musei Napocensis*, XIX, 279–285.
- Hamis vagy valódi? *A Hét*, XIII/3, 9.
- A „Kakasborozdák” rejtélyéhez (társszerző: Ferenczi István), *A Hét*, XIII/19, 9.
- 1983**
- Încercări de înființare a unui muzeu local la Odorheiu Secuiesc, *Acta Musei Napocensis*, XX, 711–723.
- 1984**
- A Székelyudvarhelyi Múzeum története, *Korunk*, XLIII, 681–686.
- 1986**
- Corecturi referitoare la topografia și desfășurarea războaielor dacoromane. 1. A existat oare pe teritoriul localității Inlăceni (jud. Harghita) un cartier general al împăratului Traian? (társszerző: Ferenczi István), *Apulum*, XXIII, 91–94.
- 1988**
- Székely rovászsövegek megfejtéséhez, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXXII, 51–56.
- 1989**
- Tallózás régi könyvekben, *Református Szemle*, LXXXII, 77–78.
- 1990**
- Újabb adalékok a moldvai csángók kérdéséhez, I, *Korunk*, 3. folyam, I, 250–254.
- Újabb adalékok a moldvai csángók kérdéséhez, II, *Korunk*, 3. folyam, I, 373–384.
- Újabb adalékok a moldvai csángók kérdéséhez, III, *Korunk*, 3. folyam, I, 628–638.
- A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár rovásírási emléke, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXXIV, 63–65.
- A Firtos-várbeli rovásjegyekről, *Hazanézó*, I/2, 18.
- Helyreigazítások, *Korunk*, 3. folyam, I, 9. szám hátsó borítójának belső oldala.
- 1991**
- Elmefuttatás a magyar rovásírásról, I, *Székely Útkereső*, II/3, 16.
- Elmefuttatás a magyar rovásírásról, II, *Székely Útkereső*, II/4, 16.
- Nagygalambfalva XVIII. századvégi leírása, *Első Nagygalambfalvi Kalendárium* 1992, 33–34.
- Nagygalambfalva régészeti emlékeiről, *Első Nagygalambfalvi Kalendárium* 1992, 35–37.
- A moldvai (ősibb) csángók eredete, *Barátság – Prietenie. A Pécsi Magyar–Román Baráti Társaság Évkönyve* 1990, Pécs, 143–157.
- Lapok a Sövidék (kora) középkori történelméből (mai települési képének kialakulásáig), *Hazanézó*, II/2, 28–30.
- 1992**
- Runaic Signs from Magyarózd, *Specimina Nova. A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Történeti Tanszékének Évkönyve* 1989, 145–148.

- Gondolatok az énlaki rovásrásos feliratról, *Hazanézó*, III/1, 18–19.
- A Firtos-várbeli templomról, *Hazanézó*, III/2, 12–13.
- A hétfalusi csángókról, *Székely Útkereső*, III/4, 8.
- „Újjáéledő történetírásunk” bírálatának a régi buktatói, *Korunk*, 3. folyam, III, 108–113.
- A székely rovásrás Erdélyben ma létező emlékei, *Rovásírás a Kárpát-medencében* (szerk. Sándor Klára; *Magyar Östörténeti Könyvtár*, 4.), Szeged, 51–67.
- A Kerlés és Kerelő helységnévről, *Magyar Nyelvjárások. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Évkönyve*, XXX, Debrecen, 37–44.
- Kézírásos magyar értelmezések egy Calepinus-szótárban, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXXVI, 189–196.
- 1993**
- Gondolatok a végek közti párhuzamokról, *Hazanézó*, IV/1, 24–25.
- Se poate identifica hidronimul antic SARGETIAS cu riul Virghiș din estul Transilvaniei? (társszerző: Ferenczi István), *Acta Musei Napocensis*, 26–30, I/1 (1989–1993), 91–103.
- Contribuții la problema descifrării unor cuvinte scrise cu caractere runice maghiare și considerații asupra originii scrișului runic maghiar, *Acta Musei Napocensis*, 26–30, I/1 (1989–1993), 161–168.
- Așezarea dacică întărită de la Cușmed (com. Atid, jud. Harghita) (társszerző: Ferenczi István), *Studii și comunicări. Satu Mare*, IX–X (1992–1993), 29–40.
- Gondolatok a „bombákról”, *Romániai Magyar Szó*, Új sorozat, 116, 4.
- 1994**
- A vargyasi székely rovásrásos emlék, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXXVIII, 147–150.
- A székely rovásrás ma létező emlékei Székelyudvarhely környékén, *A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület Első (Székelyudvarhelyi) Övezeti Történetstálalkozó Előadásai és Iratai* (szerk. Csihák György), Budapest–Zürich, 69–84.
- A hétfalusi csángókról, *Székely Útkereső Antológia* (összeáll. Beke Sándor), Székelyudvarhely, 48–51.
- A Vargyasi Rovásémlék, *Romániai Magyar Szó*, Új sorozat, 1460–1461, Szabad Szombat Melléklet, 40, c.
- 1995**
- A Vargyasi Rovásémlékhez fűzött megjegyzések, *Romániai Magyar Szó*, Új sorozat, 1571–1572, *Szabad Szombat Melléklet*, 6, d.
- Szófejtés, *Romániai Magyar Szó*, Új sorozat, 1868, 2.
- Așezarea întărită din epoca bronzului de la Dealu (jud. Harghita) (társszerző: Ferenczi István), *Acta Musei Napocensis*, XXXII/1, 729–739.
- Elmélkedés a régészetről és a székely rovásrásról, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXXIX, 181–186.
- A székelyek mai lakhelyükre telepedéséről, *Hazanézó*, VII/2, 18–19.
- Ferenczi Sándor és László Gyula tudományos levelezése (Társközlő: Ferenczi István), *Hazanézó*, VI/2, 11.
- 1996**
- Adalékok Jánosfalvi Ugrai László „Nemes Udvarhelyszék földmérője” életéhez és tevékenységéhez, *Hazanézó*, VIII/2, 29–30.
- Jegyzetek a székely rovásrás köréből. 1. „Írtáq(eszt)” vagy „irattáq(eszt)?” 2. A Székelyderzsi Rovásémlék új megfejtéséről, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XL, 49–52.
- 1997**
- Bronzkori erődített település a Hargita megyei Oroszhegyen (társszerző: Ferenczi István), *Székelyföld*, I/1, 14–16.
- A székelyudvarhelyi Ugron-kúria, *Acta (Siculica)* 1996/2, 59–64.
- 1998**
- A Székelyudvarhely-„Budvár”-i kora középkori bronz füstölőalj, *Acta (Siculica)* 1997/1, 191–198.
- A kora középkori kelet-erdélyi mészhabarcskötésű várak kérdéséhez, I (társszerző: Ferenczi István), *Acta (Siculica)* 1997/1, 199–234.
- Adalékok a Lövete név eredetéhez, *Acta (Siculica)* 1997/2, 59–62.
- A hétfalusi csángókról, *Csángók* (szerk. P. Buzogány Árpád), Székelyudvarhely, 9–11.
- 2000**
- Bod Péter és a székely rovásrás, *Udvarhelyi Híradó Kalendárium* 2000, Székelyudvarhely, 117–120.
- Az énlaki „titokzatos” dakó-diakon szó magyarázatához, *Hazanézó*, XI/1, 23–24.
- Szemelvények „A kora Árpád-kori kelet-magyarországi védelmi rendszer kérdésével kapcsolatos nézetek, felfogások fejlődése” című értekezésből, *Kelet-magyarországi (!) és erdélyi kora Árpád-kori védelmi rendszerről készült térkép* (összeáll. Laár Tibor), Budapest, 21–23.
- A székely (magyar) rovásrásról, *Kőrösi Csoma Sándor és a magyarság keleti eredete* (szerk. Gazda József), Kovászna, 408–414.
- Előljáróban – Curriculum vitae Michaélis Stephani Ferenczi, in: Ferenczi István: *Adatok a nagyfejedelemkora kelet-magyarországi védelmi rendszer ismeretéhez* (szerk. M. Hubbes Éva és Ferenczi Géza), Székelyudvarhely, 5–8, 36.
- Régészeti megfigyelések Homoródszentpálon, in: „A Homoród füzes martján...” *Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről* (szerk. Cseke Péter és Hála József), Csíkszereda, 101–109.
- Még egyszer a Homoródkarácsonfalvi Rovásírásos Emlékről, in: „A Homoród füzes martján...” *Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről* (szerk. Cseke Péter és Hála József), Csíkszereda, 110–114.
- 2001**
- Bögöz régmúltja, *Bögöz. Monográfia* (szerk. Kardalus János), Preserved Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 58–67.
- Bod Péter és a székely rovásrás, *Acta (Siculica)* 2000/1, 263–270.
- Az Énlaki Rovásémlékkel kapcsolatos „bonyodalmak”, I, *Hazanézó*, XII/2, 28–30.
- Helyismereti olvasókönyvünk színtere (társszerző: Ambrus Lajos és Beder Tibor), in: *Helyismereti olvasókönyv* (szerk. Ambrus Lajos), Korond, 7–16 (a szövegbe szétszórtan beledolgozva).
- 2002**
- Az Énlaki Rovásémlékkel kapcsolatos „bonyodalmak”, II, *Hazanézó*, XIII/1, 17–20.
- Az Énlaki Rovásémlékkel kapcsolatos „bonyodalmak”, III, *Hazanézó*, XIII/2, 28–33.
- Székelyderzs első írásos említéséről, *Udvarhelyi Híradó*, XIII/22, 6.
- Gálffy Anna roppant nyomorúságban élt, *Udvarhelyi Híradó*, XIII/33, 8.
- A székelyderzsi rovásémlék, *Udvarhelyi Híradó*, XIII/64, 6.

- A Székelyudvarhelyi (volt Rajoni) Múzeum 1955–1983 közötti régészeti ásatásai (társ szerző: Ferenczi István), in: Ferenczi Géza: *Lapok Erdély múltjából*, Székelyudvarhely, 34–69.
- Zete-váráról, in: Ferenczi Géza: *Lapok Erdély múltjából*, Székelyudvarhely, 78–79.
- Orbán Balázs, a sokoldalú kutató, in: Ferenczi Géza: *Lapok Erdély múltjából*, Székelyudvarhely, 107–110.
- Ferenczi Sándor: Valentin Franck von Franckenstein Breviculus Pyrotechnikusa (ford. Ferenczi Géza), in: Ferenczi Géza: *Lapok Erdély múltjából*, Székelyudvarhely, 111–112.
- A Firtos helynév értelmezéséhez, in: Ferenczi Géza: *Lapok Erdély múltjából*, Székelyudvarhely, 139–142.
- I. István királynak a rovásírás használatára vonatkozó „rendeletéről”, in: Ferenczi Géza: *A székely rovásírás az idők sodrában*, Székelyudvarhely, 24–33.
- Eddig ismeretlen, újabb ótörök írásjegy a székely rovásbetűk között?, in: Ferenczi Géza: *A székely rovásírás az idők sodrában*, Székelyudvarhely, 51–54.
- A Hargita megyei Firtos-várról és a benne fölfedezett rovásjegyekről, in: Ferenczi Géza: *A székely rovásírás az idők sodrában*, Székelyudvarhely, 59–69.
- A kora Árpád-kori kelet-magyarországi védelmi rendszer kérdésével kapcsolatos magyar nézetek, felfogások fejlődése, *Acta (Siculica)* 2001/2, 211–230.
- Gondolatok a korai idők történetkutatása és a nevelés-közművelődés közti kapcsolatáról, in: *Közművelődési vitafórum* 2002, Székelyudvarhely, 25–26.
- 2003**
- Elődeink nyomai az időben, *Udvarhelyi Híradó*, XIV/59, 6.
- Ajánló, in: Ferenczi István: *Adatok Északkelet-Erdély középkorkezdet magyar települési képéhez* (szerk. Ferenczi Géza és Hubbes Éva), Székelyudvarhely, 5–6.
- Feltárt, illetve ismeretlen katonasírok, *Udvarhelyi Híradó*, XIV/151, 5.
- Még egyszer a Székelyudvarhely környéki katonasírokról, *Udvarhelyi Híradó*, XIV/166, 5.
- 2004**
- Gondolatok Firtos-vár tulajdonosairól és a várbeli rovásbetűkről, *Hazanéző*, XV/1, 4–9.
- Bod Péter és a székely rovásírás, in: *Bod Péter, a historia litteraria művelője. Tanulmányok* (szerk. Tüskés Tibor), Budapest, 101–106.
- A székelyek eredete, in: Deák Ferenc – László László: *Erdélyi Útikönyv*, Székelyudvarhely, 31–32.
- A székely (magyar) rovásírás, in: Deák Ferenc – László László: *Erdélyi Útikönyv*, Székelyudvarhely, 32–33.
- Erdélyi magyar régészek, in: Deák Ferenc – László László: *Erdélyi Útikönyv*, Székelyudvarhely, 34–35.
- A hétfalusi csángók, in: Deák Ferenc – László László: *Erdélyi Útikönyv*, Székelyudvarhely, 49–50.
- 2005**
- Ferenczi Sándor: Kincseink kalandos mentése: 1. Dr. Gróf Teleki Domokos geryeszegi régiséggyűjteményének megmentése. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület arany- és ezüstkincsének megmentése (közli Ferenczi Géza), *Hazanéző*, XVI/1, 12–14.
- 2006**
- Ferenczi István: Megjegyzések egy Kelet-Erdély kora középkori kővárainak kérdését taglaló véleménynyilvánítással kapcsolatban (közli Ferenczi Géza), in: Ferenczi Géza – Ferenczi István: *Régi várak, új írások. Régészet és rovásírás. Tanulmányok*, Székelyudvarhely, 5–27.
- A kora középkori Magyarország keleti határvédelmi rendszere délkelet-erdélyi szakaszáról, in: Ferenczi Géza – Ferenczi István: *Régi várak, új írások. Régészet és rovásírás. Tanulmányok*, Székelyudvarhely, 29–94, 129–132 [és 133–153].
- Tévedések? Tájékozatlanság? Figyelmetlenség? In: Ferenczi Géza – Ferenczi István: *Régi várak, új írások. Régészet és rovásírás. Tanulmányok*, Székelyudvarhely, 95–125.
- Pont az „i”-re, in: Ferenczi Géza – Ferenczi István: *Régi várak, új írások. Régészet és rovásírás. Tanulmányok*, Székelyudvarhely, 126–128.
- Délkelet-Erdély kora középkori határvédelmi rendszeréről, *Székelyföld*, X/11, 53–64.
- 2007**
- A moldvai (ősibb) csángókról, *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve. Humán és természettudományok*, 35–46.

(Összeállította: Hubbes Éva)

Géza Ferenczi (1924–2007)

(Necrolog)

La 14 februarie 2007 s-a stins din viață valorosul om de știință Géza Ferenczi. Istoric și muzeolog, timp de două decenii a condus activitatea muzeului din Odorheiu Secuiesc. Din 1976 lucrează la Oficiul pentru Patrimoniul Cultural Național al Județului Harghita, iar în ultimii trei ani dinaintea pensionării în Biblioteca Științifică Odorheiu Secuiesc. Împreună cu fratele său mai mare István (Ștefan) Ferenczi, au efectuat cercetări arheologice importante, îmbogățind semnificativ colecțiile muzeului din Odorheiu Secuiesc. Pe urmele tatălui său Sándor (Alexandru) Ferenczi și ca discipol al lui Jolán Balogh, Géza Entz, Attila Szabó T., Géza Ferenczi s-a dedicat în principal problematicii granițelor estice ale Regatului Ungariei Arpadiene, așezării maghiarilor în partea de est a Transilvaniei, originii ceangăilor, scrierii vechi secuiești, aducând contribuții de seamă în aceste domenii. Din 1996 a fost printre altele unul din cei mai de seamă colaboratori ai anuarului nostru muzeal, *Acta (Siculica)*. Muzeul Național Secuiesc, cu sediul ridicat pe pământul de origine al familiei Ferenczi din Simeria, îi păstrează amintirea cu inima îndurerată.

Géza Ferenczi (1924–2007)

(Necrology)

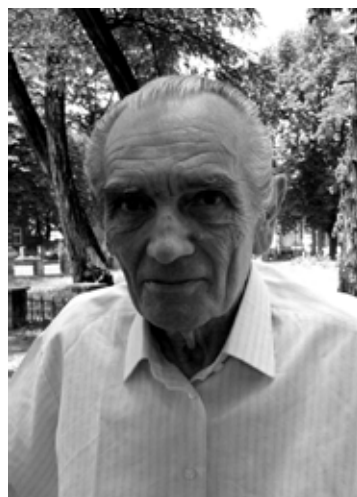
On 14 February, 2007 the remarkable man of science, Géza Ferenczi passed away. As a historian and custodian he led the activity of the museum from Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc, Romania) for two decades. He worked at the Office of National Cultural Patrimony of Hargitha County starting with the year 1976, and three years before pension at the Scientific Library of Székelyudvarhely. He achieved important archaeological researches together with his brother, István (Ștefan) Ferenczi, thus enriching the collections of the Museum from Székelyudvarhely. Following in his father's track, Sándor (Alexandru) Ferenczi, and as Jolán Balogh's, Géza Entz's, Attila Szabó T.'s disciple, Géza Ferenczi dedicated himself to the problem of the eastern borders of the Arpadian Hungarian Kingdom, to the Hungarians' settlements in the eastern part of Transylvania, to the origin of the Csángós, to the old Székely runic writing, contributing significantly to these domains. From 1996 he was one of the chief collaborators of our museal annual, *Acta (Siculica)*. Székely National Museum keeps his memory for ever.

INCZE LÁSZLÓ

(1928–2007)

Hosszas betegség után, 2007. április 2-án elhunyt Incze László, Kézdivásárhely helytörténésze, céh- és várostörténeti múzeumának alapítója. 1928. december 14-én született Baróton, polgári családban. Elemi iskolai tanulmányait szülővárosában végezte, majd rövidebb ideig Segesváron tanult. A második világháború eseményei miatt félbeszakított középiskolai tanulmányait 1947-ben fejezte be Székelyudvarhelyen, a római katolikus gimnáziumban, majd utána beiratkozott a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem történelem-filozófia szakára, ahol 1952-ben diplomázott kiváló eredménnyel.

Egyetemi tanulmányai után rövid ideig előbb Mezőbándon tanított, majd 1953-tól kezdődően egészen 1970-ig Kézdivásárhelyen oktatott. Élete, neve és munkássága több mint ötven éven át összefonódott Kézdiszék céhes, vásáros, művelődési és egyházi központjával. Döntő szerepet játszott abban, hogy Turóczi Mózses 1848-as ágyúöntő kézdivásárhelyi házában 1970-ben megnyitották az első állandó céhtörténeti kiállítást, mely 1972. március 2-tól Kovászna megye múzeumi hálózatának része lett, 1990-től a Székely Nemzeti Múzeum autonóm, külső egysége. Incze László a Céhtörténeti Múzeum 1972-es alapításától kezdődően egészen haláláig vezető muzeológusa, három évtizeden át fáradhatatlan őrzője és gyarapítója volt.

Incze László szakmai élete szorosan összekapcsolódott az általa alapított, folyamatosan bővített és gyarapított, a diktatúra éveit pedig féltve őrzött múzeum sorsával. Az erdélyi és a magyarországi fiatalok, látogatók és vendégek annak kiállító termeiben ismerkedhettek meg Kézdivásárhely évszázados múltjával, a háromszéki székelyek '48–49-es önvédelmével, az ágyúöntő Gábor Áron kivételes szerepével. A múzeum helyiségeiben megtekinthették a helyi céhek tárgyi szimbólumait, eszközeit és messze földön híres termékeit. Itt talált menedékre és otthonra a külföldi és a román látogatók által is megcsodált Zsuzsi és Andris baba-kollekció, mely elsősorban az erdélyi és a moldvai magyarság hagyományos ünnepi viseletét vonultatja fel.

A múzeum impozáns kiállítótermében évtizedeken át, nagy áldozattal, havonta rangos képzőművészeti kiállításokat és tudományos értekezleteket szervezett. Amikor az erdélyi magyar képzőművészek munkáit a nacionalista hatalom fokozatosan kiszorította a hazai galériákból, Kézdivásárhely múzeuma folyamatosan biztosította számukra a nyilvánosságot. Ennek a tevékenységének az volt a hozadéka, hogy – elsősorban adományozás útján – az intézmény fokozatosan jelentős képzőművészeti gyűjtemény birtokába jutott.

Incze László évtizedeken át az önismeret, az erdélyi magyar nemzettudat, a '48-as polgári forradalom szabadságszempényeinek hűséges őreként, nagy áldozattal és becsülettel munkálkodott. Amikor a totalitárius hatalom asszimilációs politikája már-már a groteszk határát súrolta, Incze László intézménye továbbra is megőrizte eredeti arcélét és szerepét. Az erdélyi és az anyaországi magyar látogatók számára sajátos autonóm szigetként, lelki és szellemi feltöltődés szentélyeként működött. A beavatott vendég egy-egy háromszéki céhes korszak vagy zászló falnak fordított oldalán mindig megcsodálhatta féltve őrzött nemzeti szimbólumainkat.

Incze László életpályájának alakulása voltaképpen visszatükrözi az erdélyi értelmiségi, muzeológus és tudós réteg sajátos huszadik századi sorsát is. Évtizedeken át nagy szorgalommal tanulmányozta és gyűjtötte a Kézdivásárhellyel kapcsolatos történeti forrásokat, levéltári dokumentumokat. Nyomtatásban megjelent publikációi elsősorban városának múltjával, a céhes kézműipar történetével kapcsolatosak. Azonban dédelgetett tervét, Kézdivásárhely rendszeres történeti monográfiáját életében már nem tudta befejezni és megjelentetni. Századának nagy politikai fordulói (2. bécsi döntés, második világháború, államosítás, kollektívizálás, sztálini és cseausiszta diktatúra, 1989-es rendszerváltozás) naponta súlyos döntések elé állították. Azt azonban kiemeljük, hogy a kemény, férfiemésztő politikai változások soha nem tudták megtörni integritását. Incze László tudatosan nem vállalt olyan szerepet, mely a személyiség és a szerep lényegesebb eltávolodását eredményezhette volna. Elsősorban ezzel magyarázzuk történeti pályájának fokozatos elakadását, majd elhallgatását is.

A Széchenyi Társaság a kézdivásárhelyi múzeum alapítóját és működtetőjét 1992-ben tüntette ki, majd az Erdélyi Közművelődési Egyesület 2002-ben a Bányai Jánosról elnevezett díjjal jutalmazta Incze László nagyfokú hivatásérzettel, önfeláldozással, tisztességgel és szerénységgel végzett félévszázados szakmai tevékenységét.

Pozsony Ferenc

Incze László válogatott irodalomjegyzéke

1970

Céhek. Kell-e múzeum Kézdivásárhelynek, *Megyei Tükör*, 1970. dec. 27.

1972

Kézdivásárhely (szerk. Sylvester Lajossal), Sepsiszentgyörgy.

Céhek és céhhagyományok Kézdivásárhelyen, *Megyei Tükör*, 1972. márc. 5., 4–5.

Céhek és céhhagyományok Kézdivásárhelyen, (21 o.), in: *Kézdivásárhelyi Múzeum* (szerk. Sylvester Lajossal), Tipografia Sf. Gheorghe.

1975

Céhpecsétek és céhbehívóablak a Kézdivásárhelyi Múzeum gyűjteményében, *Aluta VI–VII, Studii și comunicări – Tanulmányok és közlemények*, Sepsiszentgyörgyi Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 1974–1975, 113–141.

1991

A kézművesség és a kisiparosok helyzete a századfordulón, Kézdivásárhelyen, in: *VII. Kézművesipartörténeti Szimpózium*, Magyar Tudományos Akadémia, Veszprém, 79–84.

1992

Céhek, mesterségek múzeuma, *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője*, II, 1–2, 22–27.

1993

Kézdivásárhely, I–VII (Cserey Zoltánnal és Binder Pállal), Háromszék, 1993. szeptember 2. – október 30.

1996

A céhes élet időrendje, *Acta (Siculica) 1995*, Csíki Székely Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum, Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy, 173–180.

1997

Kézdivásárhely – Țirgu Secuiesc – Szekler Neumarkt. Városkönyv (szerkesztette Szócs Gézával és Szabó Judittal), Kézdivásárhely.

Emlékkönyv a Kézdivásárhelyi Múzeum 25. évfordulójára (szerk. Incze László), Médium Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

A Kézdivásárhelyi Múzeum rövid története, in: *Uő* (szerk.): *Emlékkönyv a Kézdivásárhelyi Múzeum 25. évfordulójára*, Kézdivásárhely, 6–35.

1999

Az 1848–49-es magyar szabadságharc és forradalom 150. évfordulója tiszteletére rendezett képzőművészeti kiállítás (előszó; a katalógus terve V. Bodoni Zsuzsával, ill. szerk.), Kézdivásárhelyi Múzeum, Kézdivásárhely, 1999.

A kézdivásárhelyi múzeum rövid története, *Múzeumi hírek*, 1 (1999. december), Kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum, [2–5].

2000

150 éves a Székely Hírmondó. *Acta (Siculica) 2000/2*, Sepsiszentgyörgy, 109–130.

A kézdivásárhelyi múzeum, *Honismeret*, XXVIII, 2, 125–126.

Március idusa a Millennium évében (előszó; a katalógusterve V. Bodoni Zsuzsával), Kézdivásárhelyi Múzeum, Kézdivásárhely, 2000.

Céhes emlékek a múzeumban, *Múzeumi hírek*, 2 (2000. december), Kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum, [5–7].

2001

Kézdivásárhely utcanevei. Elődök méltatása, *Kézdivásárhely Képes Kalendárium 2001*, Media Kiadó, Kézdivásárhely, 85–92.

Kézdivásárhely iskolái. *Kézdivásárhely Képes Kalendárium 2001*, ProPress Kiadó.

Harminc éves a Kézdivásárhelyi Múzeum, *Múzeumi hírek*, 3 (2001. december), Kézdivásárhelyi Múzeumbarátok Egyesülete, 7–11.

A Kézdivásárhelyi Múzeum, in: *Székely Nemzeti Múzeum 1875–2000* (CD), Digital Stúdió – [Székely Nemzeti Múzeum-] Délkeleti Intézet, Sepsiszentgyörgy.

2002

A rendtartó székely város, *Kézdivásárhely Képes Kalendárium 2002*, ProPress Kiadó, Kézdivásárhely, 53–58.

600 éves a kézdiszentléleki templom, *Kézdivásárhely Képes Kalendárium 2002*, ProPress Kiadó, 61–63.

2003

Kossuth Lajos tisztelete Kézdivásárhelyen, *Kézdivásárhely Képes Kalendárium 2003*, Kézdivásárhelyi Muncipium Polgármesteri Hivatala, 81–85.

Molnár Józsiásra emlékezünk, *Kézdivásárhely Képes Kalendárium 2003*, Kézdivásárhelyi Muncipium Polgármesteri Hivatala, 59–60.

2004

Amit a céhes városról még tartozunk elmondani, in: Földi István: *Századelő az udvartereken. Rendhagyó szociográfia* (A szociográfia alapszövegének gondozója, a kötet szerkesztője Szabó Judit, Incze László és Antal Árpád. A szómagyarzatokat Szabó Judit készítette. Földi István életpályáját Antal Árpád bevezető tanulmánya vázolja. Magáról a céhes városról Incze László kötetzáró írása nyújt áttekintést), Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 216–229.

Emlékezet: A nagy tűzben elégtünk? *Háromszék*, 2004. okt. 6.

A Kézdivásárhelyi Múzeum [bővített anyag], in: *Székely Nemzeti Múzeum 1875–2000* (CD; bővített, 2. kiadás), Digital Stúdió – [Székely Nemzeti Múzeum-] Délkeleti Intézet, Sepsiszentgyörgy.

A Kézdivásárhelyi Múzeum, in: *Székely Nemzeti Múzeum 1875–2000*, Digital Stúdió – [Székely Nemzeti Múzeum-] Délkeleti Intézet, www.szekelyfoldert.info (hálózati kiadás).

2005

A város vásárai, *Kézdivásárhely évkönyve 2004–2005*, Kézdivásárhely Muncípium Polgármesteri Hivatala, 119–122.

2006

Turóczi Mózes szerepe Háromszék önvédelmi harcában, *Kézdivásárhely évkönyve 2006*, Kézdivásárhely Muncípium Polgármesteri Hivatala, 87–90.

A múzeumalapító dr. Ikafalvi Diénes Ödön, *Kézdivásárhely évkönyve 2006*, Kézdivásárhely Muncípium Polgármesteri Hivatala, 93.

Az író, múzeumszervező dr. Ikafalvi Diénes Jenő, *Kézdivásárhely évkönyve 2006*, Kézdivásárhely Muncípium Polgármesteri Hivatala, 94.

Incze Istvánra emlékezünk, *Kézdivásárhely évkönyve 2006*, Kézdivásárhely Muncípium Polgármesteri Hivatala, 95–96.

Egy élet a közjó szolgálatában, *Kézdivásárhely évkönyve 2006*, Kézdivásárhely Muncípium Polgármesteri Hivatala, 101–102.

2007

A 600 éves város, *Kézdivásárhely évkönyve 2007*, Kézdivásárhely Muncípium Polgármesteri Hivatala, 46–51.

Kézdivásárhely egyházi építményei, in: dr. Szöcs Géza: *A lélek hangja*, Kézdivásárhely, 53–57.

Kézdivásárhely katonai építményei, in: dr. Szöcs Géza: *A lélek hangja*, Kézdivásárhely, 113–118.

Az iskolákról s a kultúréletről (részlet), in: dr. Szöcs Géza: *Gábor Áron emlékezete*, Kézdivásárhely, 37.

Háromszék Párisa, in: dr. Szöcs Géza: *Gábor Áron emlékezete*, Kézdivásárhely, 15.

(Összeállította: Jakab Albert Zsolt – Pozsony Ferenc)

László Incze (1928–2007)

(Necrolog)

La 2 aprilie 2007, după suferințe îndelungate s-a stins din din viață colegul nostru mult stimat și îndrăgit, istoricul László Incze. A avut un rol decisiv deja în deschiderea primei expoziții breslașe din Tg. Secuiesc, în casa turnătorului de tunuri pașoptist Mózes Turóczi, expoziție care la 2 martie 1972 a devenit secție a Muzeului Național Secuiesc, numit atunci Muzeului Județean Covasna, și este și acum secție externă autonomă a acestuia. László Incze a stat în fruntea Muzeului Breslelor din Tg. Secuiesc timp de trei decenii și l-a condus cu mare tenacitate și pricepere, cu vocație și devotament, dându-ne totdeauna un exemplu de ținută, cinste și modestie, lăsându-ne moștenire pe de altă parte valoroase lucrări privind în special istoria orașului Tg. Secuiesc. Activitatea sa a fost apreciată printr-o serie de distincții, printre care cea a Societății Széchenyi în anul 1992 sau a Asociației Erdélyi Közművelődési Egyesület (EMKE) în 2002.

László Incze (1928–2007)

(Necrology)

On 2nd April, 2007 after long sufferings, our honoured and beloved colleague, the historian László Incze passed away. He had a decisive role in the opening of the first guild exhibition of Kézdivásárhely (Tg. Secuiesc, Romania), in Mózes Turóczi's house, who was a smelter in the revolution of 1948. On 2nd March, 1972 this exhibition became the section of Székely National Museum, being then called County Museum of Covasna, and it is still its external, autonomous section. For three decades László Incze was the director of the Guild Museum of Kézdivásárhely, and he led this institution with great labour skills, vocation and devotion, being an example of modesty and respect. He bequeathed valuable works about the history of Kézdivásárhely. His activity has been appreciated with honours and distinctions. In 1992 he was awarded with the distinction of the Széchenyi Society, and in 2002 with the honour of the Transylvanian Association for Culture (EMKE).

GAZDA LÁSZLÓ

(1933–2007)

Gazda László 1933. szeptember 30-án született Zágomban, művelt polgári családban. Szülei (Gazda József és Benedek Klára) tisztviselők voltak előbb Nagyborosnyón, ahonnan az 1940-es földrendés után elköltöztek, így gyermekeik (László, József és Klára) már Sepsiszentgyörgyön nőttek fel.

Iskolai tanulmányait előbb a Református Elemi Iskolában, 1940–44 között kezdte meg, majd a Református Székely Mikó Kollégiumban folytatta. Mivel a bukaresti román totalitárius hatalom a második világháború után radikális eszközökkel szándékozott megváltoztatni a polgári korszak tanügyi, oktatási rendszerét, tanügyi reformja keretében az iskola nevét 1948-ban Fiúliceumra változtatták. Gazda László 1952-ben érettségi diplomát szerzett.

Középiskolai tanulmányai után sikeresen felvételizett a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem földrajz szakára. A magyar egyetem földtudományi karán 1952 és 1956 között hírneves, széles látókörű tudós professzorok (Balogh Ernő, Molnár Jenő, Török Zoltán és Tulogdy János) oktatták, akik csakhamar felfigyeltek Gazda László eredményeire, s tehetséges diákjuk érdeklődését és életpályáját fokozatosan a tudományos kutatás felé irányították. Első tanulmánya *Sepsi rajon történeti földrajzához* címmel éppen ötven évvel ezelőtt, a Bolyai Tudományegyetem Tudományos Diákköreinek Évkönyvében jelent meg.

Egyetemi stúdiumai után Erdővidék központjába helyezték ki, ahol 1956 és 1960 között a Baróti Líceum tanára volt. Pályakezdő tanárként huszoneves fejjel kezdeményezte a Földrajzi Társaság rajoni, majd megyei fiókjának létrehozását, s mint annak vezetője, különböző országos és helyi szakmai rendezvényeket, konferenciákat szervezett. Az 1960–1961-es tanévben Sepsiszentgyörgyön előbb a Szövetkezeti Iskolában nevelő volt, majd 1961–1965 között az 1-es számú, 1965–1974 között pedig a 4-es számú Általános Iskolában tanított, végül 1974-től kezdődően egészen nyugdíjazásáig (1995) a sepsiszentgyörgyi 2-es számú, a mostani Mikes Kelemen Líceum tanára volt.

Gazda László hatékonyan kihasználta az 1968-as csehszlovákiai eseményeket kísérő romániai ideológiai, politikai enyhülést, s diákjaival együtt különböző tudományos, természetrajzi és honismereti expedíciókat szervezett előbb csak Székelyföldön, majd a csángók által lakott moldvai térségben is. Az 1970-es évek elején előbb az Ojtoz és a Tatros közötti székelyes csángó falvakat (Gorzafalva–Bahána–Szitás–Tatros–Újfalu–Szőlőhegy–Diószeg) látogatták meg. Második alkalommal Ozsdolán keresztül Vrancea megye kevésbé ismert, régies kultúrájú csángó településeit (Vizánta–Prála–Gutinás–Ploszkucén) keresték fel. Harmadik expedíciójuk alkalmával a Nagy Sándor-tetőről ereszkedtek be Templomfalvára, Cserdákba, Szaloncra és Onestre. Negyedik alkalommal a Bákótól délre fekvő, székelyes csángó nyelvjárást beszélő közösségeket keresték fel, Szászkúton, Külsőrekecsinben, Csíkban és Klézsén. Ötödik expedíciójuk során Máriafalván, Esztufujban, Pusztinán és Turlujánban végeztek eredményes terepkutatást. Az akkori körülményeket minősíti az a tény, hogy a moldvai hatóságok folyamatosan gyanakvással kísérték a Gazda László által vezetett csoportokat, például szálláshe-lyüket „ismeretlen” személyek kirabolták, filmjeiket pedig megsemmisítették.

Gazda László évtizedeken át rendre és személyesen is felkereste a csángó csoportokat, ugyanakkor tudatosan, nagy kitartással gyűjtötte, rendszerezte és feldolgozta a moldvai magyar városi és falusi közösségekkel kapcsolatos helytörténeti adatokat is. Elsősorban az 1989-es romániai rendszerváltozás után, különböző tudományos, honismereti, művelődési és érdekvédelmi kiadványokban folyamatosan közölte a moldvai csángó magyar közösségek múltjával kapcsolatos, nagyon pontos, kiválóan adatolt és dokumentált helytörténeti írásait. Amikor 1990. március 23-án Sepsiszentgyörgyön megjelent a *Csángó Újság* első száma, annak hasábjain szinte haláláig rendszeresen közölte a moldvai magyarság történetével, érdekvédelmével kapcsolatos elemzéseit és írásait. Tudatosan nagy gondot fordított arra is, hogy a román nyelven olvasó csángók a kiadvány lapjain pontos tájékoztatást nyerjenek a Kárpát-medencében élő magyarság eredetével, kultúrájával, a középkori magyar királyság és az erdélyi fejedelemség történetével, művelődés- és művészettörténeti értékeivel kapcsolatban. Nagy hangsúlyt fektetett arra is,

hogy a szülőföldjén megjelenő sajtóban részletesen bemutassa a székely olvasóknak a Moldvában élő csángómagyar közösségek európai rangú kulturális örökségét, eredetét, múltját és érdekvédelmi törekvéseit.

Codex című első szintézise 2005-ben, Csíkszeredában, a Hargita Kiadóhivatalnál jelent meg nyomtatásban. Gazda László ebben a könyvében előbb magyarul, majd román nyelven foglalta össze az északi, a déli és a székelyes csángók 33 településével kapcsolatos információkat. Nagyon pontosan adatolt, magvas és rendszeres helytörténeti munkája kiválóan hasznosította nemcsak az eddig megjelent, magyar nyelven kiadott publikációkat, hanem összegezte a román nyelvű, szétszórta megjelent, addig kevésbé ismert, forrásértékű kiadványok eredményeit is. A moldvai csángómagyar közösségekkel kapcsolatos első szintézisét nagyon fontos, megkerülhetetlen, rendszeres alapmunkának, pontos helytörténeti összefoglalásnak tekintjük. Reméljük, hogy annak kéziratban maradt folytatása hamarosan ugyancsak megjelenik nyomtatásban.

Gazda László évtizedeken át nagyon jelentős tudományszervezői, tudománynépszerűsítő tevékenységet és rendszeres kutatómunkát végzett. Tanári, közművelődési és tudományos tevékenységét számos kitüntetéssel és diplomával jutalmazták. Sepsiszentgyörgy városi tanács tagjai 2007-ben *Pro Urbe Díjjal* tüntették ki, amellyel voltaképp a nagy áldozattal végzett, fél évszázados oktatói, közművelődési, tudományszervezői és tudományos munkásságát értékelték. A következő tudósnemzedékek tagjai Gazda László kiválóan dokumentált, pontosan és rendszeresen elkészített gazdaságföldrajzi, geográfiai, néprajzi és helytörténeti írásaira már biztosan alapozhatják újabb kutatásaikat, elemzéseiket és értelmezéseiket.

Pozsony Ferenc

Gazda László irodalomjegyzéke

1968

Textilgyár és városiasodás, *Korunk*, 27, 1968/7, 1022–1026.

1969

Üzemünk krónikája, in: Gazda László – István Andor – Tompa Bara (szerk.): *Üzemünk krónikája*, 90, 1879–1969, é. n., h. n., 7–39.

1971

Földrengések vidékünkön, *Megyei Tükör*, IV, 340, 1971. május

Egy elfelejtett múzeum, *Megyei Tükör*, IV, 1971. júl. 1.

Ügyességi versenyek országos döntői, *Megyei Tükör*, IV, 427,

1971. szept. 7.

Vízi energia tartalékaink, *Megyei Tükör*, IV, 43, 1971. szept. 18.

Szemerja a városiasodás útján, *Megyei Tükör*, IV, 497. 1971. nov. 27.

A sepsiszentgyörgyi textilművek 1929. évi sztrájkja, *Aluta*, Muzeul Sfintu Gheorghe – Sepsiszentgyörgyi Múzeum, Sfintu Gheorghe – Sepsiszentgyörgy, 1971, 61–67.

1972

A geológiai szimpozionról, *Megyei Tükör*, V, 535, 1972. jan. 13.

A Földrajztudományi Társaság ülésszaka után, *Megyei Tükör*, V, 548, 1972. jan. 28.

Szokatlan ez a hótlán tél, *Megyei Tükör*, V, 561, 1972. febr. 12.

A fülei vashámor történetéből, *Megyei Tükör*, V, 575, 1972. febr. 29.

Szemerjai asszonyok, *Megyei Tükör*, V, 582, 1972. márc. 8.

A szerpentinek, *Megyei Tükör*, V, 625, 1972. ápr. 27.

Ügyességi versenyek döntői, *Megyei Tükör*, VI, 670, 1972. jún. 20.

75 éves a sepsiszentgyörgyi „Korzó”, *Megyei Tükör*, V, 775, 1972. okt. 24.

75 éves a sepsiszentgyörgyi cigarettagyár, *Megyei Tükör*, V, 794, 1972. nov. 12.

Az Ojtoz két oldalán, *Jóbarát*, VI, 261, 1972. szept. 21.

1973

Sepsiszentgyörgytől Tatrosig. Egy diákexpedíció naplójából I., *Ifjúmunkás*, IV, XVII, 1973. márc. 1.

Sepsiszentgyörgytől Tatrosig. Egy diákexpedíció naplójából II., *Ifjúmunkás*, IV, XVII, 1973. márc. 15.

Sepsiszentgyörgytől Tatrosig. Egy diákexpedíció naplójából III., *Ifjúmunkás*, IV, XVII, 1973. márc. 22.

Sepsiszentgyörgytől Tatrosig. Egy diákexpedíció naplójából IV., *Ifjúmunkás*, IV, XVII, 1973. ápr. 12.

Földrajzosok országos tanácskozása. Szeben 1973, *Megyei Tükör*, VI, 934, 1973. ápr. 27.

Az ősz – földrengések évszaka?! *Megyei Tükör*, VI, 1037, 1973. aug. 6.; 1041, 1971. aug. 31.

Pionirexpedíció Moldvában, *Megyei Tükör*, VI, 1041, 1971. aug. 31.

Vrancea kincei. Egy oktatóparancsnok feljegyzéseiből, *Tanügyi Újság*, XVII, 31, 1973. szept. 11.

1990

Meddig még? *Háromszék*, 1990. febr. 18.

Erőszakpolitikától az önrendelkezésig, *Európai Idő*, I, 17, 1970. május 17.

Csinján a szatírával, *Háromszék*, 122, 1990. május 22.

Szenvedésekben átvészelt évszázadok, *Csángó Újság*, I, 3, 1990. május.

Kik is a moldvai csángók? *Háromszék*, 153, 1990. jún. 30.

Cine sint, de fapt, ceangăii moldoveni? [Kik is valójában a moldvai csángók?] *Csángó Újság*, I, 6, 1, 4.

Adatok Moldva csángó-magyar népségéről, *Csángó Újság*, I, 1, 2.

Szenvedésben átvészelt évszázadok, *Csángó Újság*, I, 3, 1, 3.

Cleja – Klézse, *Csángó Újság*, I, 4, 3.

Târgu-Trotuş (Tatros), *Csángó Újság*, I, 5, 4.

Pustina – Pustiana, *Csángó Újság*, I, 6, 3.

Săbăoani – Szabófalva, *Csángó Újság*, I, 8, 3.

Vizantea Mănăstirească – Vizantea, *Csángó Újság*, I, 9, 3.

1991

Levél Csíkszeredába, *Romániai Magyar Szó*, 1991. márc. 28.

Găiceana-Unguri-Arini – Gajcsána-Magyarfalva, *Csángó Újság*, I, [III], 10, 3.

Oituz Grozeşti – Gorzafalva, *Csángó Újság*, II, 11, 3.

Faraoani – Forrófalva (Kakova), *Csángó Újság*, II, 12, 3.

Luizi-Călugăra – Lujzikalagor, *Csángó Újság*, II, 13, 3.

Valea Seacă – Bogdánfalva, *Csángó Újság*, II, 14, [15!] 3.

Fundul-Răcăciuni – Külsőrekecsin, *Csángó Újság*, II, 18–19, 4.

1992

Între fraţii noştri maghiari din Slovacia, *Moldvai Magyarország*, III, 33. november

Butea – Markosfalva, *Moldvai Magyarország*, III, 23, 3.

Cotnari – Kotnár, *Moldvai Magyarország*, III, 25, 3.

Ciobărciul – Csöbörccsök, *Moldvai Magyarország*, III, 28–29, 6.

Ploscuțeni – Ploszkucény, *Moldvai Magyarság*, III, 31, 3.

1993

Prigoniții religioși în Moldova [Vallásüldözöttek Moldvában], *Moldvai Magyarság*, IV, 35, 2, 37, 4.

In memoriam Domokos Pál Péter, *Erdélyi Tükör*, 1, 32.

Sascut – Szászút, *Moldvai Magyarság*, IV, 32, 3.

1994

Új könyvek a moldvai magyarságról. Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére, *Moldvai Magyarság*, IV, 55, december.

A Vatikán és a moldvai magyarság, *Moldvai Magyarság*, V, 48, 1–2.

1995

Új könyvek a moldvai magyarságról. Magyarországi csángó fesztivál és konferencia. Jászberény, *Moldvai Magyarság*, VI, 57, február.

De la cărturari renumiți – la arderea cărților [Híres írástudóktól a könyvégetésig], *Moldvai Magyarság*, VI, 65, 1.

De la coloniile spre drepturile omului, *Moldvai Magyarság*, VI, 59, április.

1996

Milecentenariul existenței statului maghiar, *Moldvai Magyarság*, VII, 68–69, január–február.

Ideii despre originea limbii maghiare, *Moldvai Magyarság*, VII, 70, március.

Milecentenarul statului maghiar. Regele Sfântu Ștefan (Szent István király), *Moldvai Magyarság*, VII, 71, április.

Milecentenarul statului maghiar. Regele Sfântu Ladislau, *Moldvai Magyarság*, VII, 72, május.

Milecentenarul statului maghiar. Regele Coloman Cărturarul (Könyves Kálmán király), *Moldvai Magyarság*, VII, 74, július.

Milecentenarul statului maghiar. Regele Béla al IV-lea (IV. Béla király), *Moldvai Magyarság*, VII, 75, augusztus.

Milecentenarul statului maghiar. Regele Ludovic cel mare (1342–1382), *Moldvai Magyarság*, VII, 75, december.

1997

Între rude la poarta sud-estică a Europei, *Moldvai Magyarság*, VIII, 80, január.

Regele Sigismund (Zsigmond király), *Moldvai Magyarság*, VIII, 81, február.

Hunyadi János (Iancu de Hunedoara sau Ioan de Huniadi), *Moldvai Magyarság*, VIII, 82, március.

Regele Matei Corvin – (Mátyás király) (1458–1490), *Moldvai Magyarság*, VIII, 84–85, június–július.

Tradiția regelui cel sfânt, *Moldvai Magyarság*, VIII, 47–48, augusztus–szeptember.

Intemeierea principatului Transilvaniei, *Moldvai Magyarság*, VIII, 89, október.

Principele Ștefan Báthory (Báthory István fejedelem), *Moldvai Magyarság*, VIII, 90–91, november–december.

A „Csángó sorskérdések” konferenciájáról, *Moldvai Magyarság*, VIII, 84–85, [85–86!], 3.

1998

Sigismund Bathory – Báthory Zsigmond, *Moldvai Magyarság*, IX, 92–93, január–február.

1999

Keresztények voltak-e a honfoglaló magyarok? *Háromszék*, 2707, 1999. júl. 24.

Igaz történelmünk vezérfonala Árpádig, *Háromszék*, 2731, 1999. aug. 21.

Kik voltak a honfoglaló magyarok? *Háromszék*, 2755, 1999. szept. 18.

Állataink is eredetünkről tanúskodnak, *Háromszék*, 2785, 1999. okt. 23.

Barbárok voltak-e a honfoglaló magyarok? *Háromszék*, 2827, 1999. dec. 11.

2000

A világ legszebb városa, Észak Athénja, *Európai Idő*, 2000/27, dec. 30. – jan. 2.

Emlékképek. A dohánygyár és az Első Székely Szövőgyár, *Háromszék*, 2889, 1999. febr. 26.

A magyar őstörténet rejtélyei. Rokonaink, az indiánok, *Európai Idő*, 2000/5, febr. 26. – márc. 10.

A magyar őstörténeti irodalom legújabb szenzációja, *Háromszék*, 2907, 2000. márc. 18

A magyar őstörténet rejtélyei. Fajtestvéreink-e a vogulok és az osztjákok? *Európai Idő*, XI/7, márc. 25. – ápr. 7.

Írással kapcsolatos szavaink őseredete, *Brassói Lapok*, 2000/12, IV, 11, 532, márc. 24–30.

Barátosi Balogh Benedek (1870. ápr. 4., Lécfalva – 1945. márc. 3., Budapest), *Brassói Lapok*, 2000/14, IV, 11, ápr. 7–13.

A magyar őstörténet rejtélyei. Háromszéktől Japánig. Írásunkban Barátosi Benedekről, a Székelyföld egyik nagy szülöttjéről emlékezünk, *Európai Idő*, 2000/8, XI, 2000. ápr. 8–21.

Hol volt a finnugor őshaza? A székely rovásírás eredete a legújabb kutatások tükrében, *Erdélyi Napló*, X, 448, 2000. ápr. 25.

Balogh Benedek, az első magyar ainaukutató, *Krónika*, II, 100, 2000. ápr. 29.

Elődeink, a sumérok, *Európai Idő*, 2000/10, máj. 26–19.

Ahonnán az egész Svájc látszik. A hegyek királynője, *Európai Idő*, 2000/14, XI, júl. 1–14.

A királyi család üdülője. A tengerparti London, *Európai Idő*, 2000/15, XI, júl. 15–28.

Az isteni bölcsesség temploma. Ayasofya, *Európai Idő*, 2000/16, XI, júl. 29. – aug. 11.

Az Etelköztől a Kárpát-medencéig. A magyar honviszafoglalás. Korabeli források új megvilágításban, *Erdélyi Napló*, X, 460, 2000. júl. 18.

Örző a vártán (Nagy Géza), *Brassói Lapok*, IV, 11, 551, 2000. aug. 4. Nagy Géza születésének 145. halálának 85. évfordulójára. Szkita ősök nyomában, *Háromszék*, 3025, 2000. aug. 5.

A mágiikus Csaba, *Háromszék*, 3029, 2000. aug. 10.

A világ nyolcadik csodája. Az El Escorial, *Európai Idő*, 2000/20, XI, szept. 23. – okt. 6.

5000 éves falusi hagyományok. Baráthosi Balogh Benedek hagyatéka, 2000. szeptember 15.

Megalapozta az új nyelvelméletet. Száznegyvenöt évvel ezelőtt született Nagy Géza, *Krónika*, II, 225, 2000. szept. 23–24.

A nyári olimpia városa. Dél királynője, *Európai Idő*, 2000/20, XI, szept. 23. – okt. 6.

Keresik Attila nagykirály sírját. Rokonaink, a hunok, *Európai Idő*, 2000/20, XI, szept. 23. – okt. 6.

2001

A kálinista Róma. Genf, a világpolitika színpada, *Európai Idő*, 2001/1, XII, jan. 13–26.

Torma Zsófia emlékezete, *Háromszék*, 3180, 2001. febr. 9.

Vita. Még egyszer a vegyes házasságok margójára. A Háromszék 3198. számában megjelent visszajelzés margójára, *Háromszék*, 3204, 2001. márc. 9.

Városkalendárium világszínvonalon, *Székely Hirmondó*, VI, 12, (212), 2001. márc. 23–29.

Gigászi bálna. Capri, a világ legszebb szigete, *Európai Idő*,

- 2001/7, XII, ápr. 7–20.
 Hegyeink szfinxei. Kozmikus civilizációk a Kárpátokban? *Európai Idő*, 2001/17, XII, 2001. ápr. 7–20.
 Őseink a régi Walesben. Régi magyarok, régi kelták, *Európai Idő*, 2001/8, XII, 2001. ápr. 21. – máj. 4.
 A londoni parlament, *Európai Idő*, 2001/8, XII, 2001. ápr. 21. – máj. 4.
 Ki volt Stein Aurél? *Háromszék*, 3259, 2001. máj. 16.
 A Szelek Palotája. A dzszipuri Hava Mahal, *Európai Idő*, 2001/11, XII, 2001. jún. 2–15.
 Békéljünk meg, de ne várjunk engedményeket, *Európai Idő*, 2001/11, XII, 2001. jún. 2–15.
 Őstörténelmünk buddhista elemei. A 91 éves korában idén elhunyt Lükő Gábor emlékére, 2001.
 Őstörténelmünk buddhista elemei. Indiai eredetű a Csalhó, *Európai Idő*, 2001/16, XII, 2001. aug. 11–24.
 Romániai magyarok és magyarországi románok, *Brassói Lapok*, IV, 12, 614, 2001. október 19.
 Képeslap Dél-Afrikából. A gyémánt varázsa, *Európai Idő*, 2001/19, XII, 2001. szeptember 22. – október 5.
 A francia Riviéra. A Cote d'azur, *Európai Idő*, 2001/20, XII, 2001. október 6–19.
 Státusz törvény és történelmi párhuzamok, *Krónika*, III, 252, 2001. október 27–28.
 India székelyei, *Európai Idő*, 2001/11, XII.
 Ötven éve halt meg Hóman Bálint. Újjászervezte egyetemünket, *Krónika*, III, 264, 2001. nov. 10–11.
 Balesetek a vasúton, *Háromszék*, 3434, 2001. december 6.
 Független városok, felhőkarcoló. A magasság meghódítása, *Európai Idő*, 2001/21, XII.
 A moldvai csángók a román történetírás tükrében, *Krónika*, III, 288, 2001. december 8–9.
 Nyelvsorvasztó, megfélemlítő intézkedések tradíciója Moldvában, *Erdélyi Napló*, XI, 535, 2001. december 27.
 Luizi-Călugařa – Lujzikalagor, *Moldvai Magyarorság*, XII, [XI!], 8, 17.
 Oituz Grozești – Gorzafalva, *Moldvai Magyarorság*, XII, [XI!], 9, 20.
 Ploscuțeni – Ploszkucény, *Moldvai Magyarorság*, XI, 11, 13.
 Pustiana – Pusztina, *Moldvai Magyarorság*, XI, 1, 7.
 Cleja – Klézse, *Moldvai Magyarorság*, XI, 2, 7.
 Săbăoani – Szabófalva, *Moldvai Magyarorság*, XI, 3, 5.
 Faraoani – Forrófalva, *Moldvai Magyarorság*, XI, 4, 7.
 Valea Seacă – Bogdánfalva, *Moldvai Magyarorság*, XI, 5, 9.
 Fundul-Răcăciuni – Külsőrekecsin, *Moldvai Magyarorság*, XII, [XI!], 7, 9.
 Butea – Márkosfalva, *Moldvai Magyarorság*, XII, [XI!], 10, 14.
 A moldvai csángók a román történetírás tükrében, *Krónika*, 2001. dec. 8–9.
 Kísérlet a csángók eredetének hamisítására, *Moldvai Magyarorság*, XII, [XI!], 8, 6–7.
 Tentativă la falsificarea originii ceangăilor [Kísérlet a csángók eredetének hamisítására], *Moldvai Magyarorság*, XII, [XI!], 8, 8–9.
 A magyarok behatolása a Kárpátokon túli területekre, *Moldvai Magyarorság*, XI, 11, 7–8.
 Pătrunderea ungarilor în teritoriile de dincolo de Carpați [A magyarok behatolása a Kárpátokon túli területekre], *Moldvai Magyarorság*, XI, 11, 8–9.
- 2002**
 Ki a magyar, avagy státuszigénylők és a feltételek, *Háromszék*, 3484, 2002. február
 Bolgár őseink nyomában, *Új idő*, II, 3, 2002. febr. 9–22.
 Kedvezmények és jogfosztások, *Erdélyi Napló*, XII, 541, 2002. febr. 12.
 A hazug és a sánta kutya, *Háromszék*, 3550, 2002. május 7.
 Hol volt a magyarság őshazája? *Új idő*, II, 14, 2002. júl. 13–26.
 A moldvai csángók a román történetírás tükrében, *Moldvai Magyarorság*, XII, 1, 12–13.
 Ceangăii din Moldova în lumina istoriografiei române [A moldvai csángók a román történetírás tükrében], *Moldvai Magyarorság*, XII, 1, 13–14.
 Magyar husziták nyomában, *Moldvai Magyarorság*, XII, 10, 7–8.
 În urma husiților maghiari [Magyar husziták nyomában], *Moldvai Magyarorság*, XII, 10, 8–9.
 Az anyanyelvi oktatás betiltásának történelmi hagyományai Moldvában, *Moldvai Magyarorság*, XII, 5, 8–9.
 Tradițiile interzicerii învățământului moldovenesc în limba maghiară [Az anyanyelvi oktatás betiltásának történelmi hagyományai Moldvában], *Moldvai Magyarorság*, XII, 5, 10–11.
 A magyar őstörténet kutatás kérdései dr. Nagy Géza munkásságában, in: Gazda József (szerk): *Kőrösi Csoma Sándor és magyar mítoszaink*. Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Sepsiszentgyörgy, 260–274.
- 2003**
 Még egyszer a székelyek eredetéről, *Háromszék*, 3792, 2003. február 22.
 A nemzetiségi kérdés megoldásának belga mintája, *Új idő*, 2003. február 21. – márc. 5.
 Székelyek és magyarok, *Új idő*, III, 4, 2003. márc. 7–20.
 Az európai civilizáció bölcsője sumér, *Új idő*, III, 5, 2003. márc. 21. – ápr. 3.
 Fehér magyarok – fekete magyarok, *Új idő*, III, 6, 2003. ápr. 4–17.
 XIX. századi csángósors a fejedelemségek egyesülése után, *Új idő*, III, 7, 2003. ápr. 18. – máj. 1.
 Indogermán és a magyar történetírás, *Új idő*, III, 8, 2003. máj. 2–15.
 Beszédünk ősi nyelvi forrásai, *Új idő*, III, 9, 2003. máj. 16–29.
 Csak vigyázzunk... *Brassói Lapok*, IV, 688, 2003. máj. 28.
 Régi külföldi utazók a székelyek eredethagyományairól, *Háromszék*, 3932, 2003. aug. 9.
 Van-e igény, esély a területi autonómiára? *Háromszék*, 3949, 2003. aug. 29.
 A sepesi (sebesi) székelyek története és hagyományai, *Háromszék*, 3968, 2003. szept. 20.
 Gh. I. Năstase, *Moldvai Magyarorság*, XIII, 7, 4–5.
 Gh. I. Năstase, *Moldvai Magyarorság*, XIII, 7, 6–7.
 A régi és az új Bákó, *Moldvai Magyarorság*, XIII, 5, 11–12.
 Bacăul cel vechi și cel nou [A régi és az új Bákó], *Moldvai Magyarorság*, XIII, 5, 12–13.
- 2004**
 Nem véres autonómia! *Brassói Lapok*, IV, 15, 729, 2004. jan. 9.
 Szentkatolnai Bálint Gábor, a magyar őstörténet kutatója, *Háromszék*, 4117, 2004. márc. 20.
 A kitalált középkor a Kárpát-medencében, *Háromszék*, 4160, 2004. máj. 13.
 A kézdi székelyek hősi múltja, *Háromszék*, 4347, 2004. dec. 18.
 Nemcsak érdekből vagyunk magyarok! *Háromszék*, 4340, 2004. december 10. (Válaszcikk: Továbbra is magyarul oktatok. *Háromszék*, december 13.).
 Ónfalva – Onest municipium, *Moldvai Magyarorság*, XIV, 7, 12–13, 8, 8.

Municipiul Onești [Ónfalva – Onest municípium], *Moldvai Magyarorság*, XIV, 7, 13–14, 8, 9.

Magyarországi utazók Moldvában a XVI–XIX. században, in: Gazda József – Szabó Etelka (szerk): *Kőrösi Csoma Sándor és a magyar keletkutatás*. Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, h. n., 244–256.

Szalánc völgye, *Moldvai Magyarorság*, XIV, 9, 12–13.

Valea Slănicului Moldova [Szalánc völgye], *Moldvai Magyarorság*, XIV, 9, 14–15.

2005

Petre Roman kurta emlékezete, *Háromszék*, 4428, 2005. márc. 30. Nemzetellenes kormányzasi hagyományok, *Háromszék*, 4480, 2005. jún. 1.

A székelyek eredete és őshonosság tudatának gyökerei, *Háromszék*, 2005. szeptember 3.

A székelyek eredete, in: Gazda József – Szabó Etelka (szerk): *Kőrösi Csoma Sándor és Kelet népei*, Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület h. n., 86–103.

Codex, Kétnyelvű kiadás – Ediție bilingvă, Bibliotheca Moldoviensis, Hargita Kiadóhivatal – Editura Harghita, Csíkszereda – Miercurea Ciuc.

2006

Nehezítik a magyar–székely kapcsolatokat, *Háromszék*, 4785, 2006. jún. 2.

A honfoglalás Délkelet-Erdélyben, *Háromszék*, 2006. júl. 1.

Halasfalva, *Moldvai Magyarorság*, XVI, 2, 12, 3, 14, 4, 16.

Hălăucești [Halasfalva], *Moldvai Magyarorság*, XVI, 2, 13, 3, 15, 4, 17.

Halasfalva (III). Hălăucești (III), *Moldvai Magyarorság*, Új sorozat, XVI, 4, (179), 2006. április 16–17.

Kelgyeszt (I). Pildești (I), *Moldvai Magyarorság*, Új sorozat, XVI, 5, (180), 2006. május 16–17.

Kelgyeszt (II). Pildești (II), *Moldvai Magyarorság*, Új sorozat, XVI, 6, (180), 2006. június 13–15.

A keleti népek világteremtési mítoszai és azok fennmaradt elemei a Kárpát-medence magyar és szomszédos népeinek hagyományában, in: Gazda József – Szabó Etelka (szerk): *Kőrösi Csoma Sándor. Test és lélek a keleti kultúrákban*, Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, h. n., 212–220.

2007

Somoska. Şomuşca, *Moldvai Magyarorság*, Új sorozat, XVII, 1, (188), 2007. január 21–23.

Újfalu (Nicolae Bălcescu) – Nicolae Bălcescu (Satul Nou), *Moldvai Magyarorság*, Új sorozat, XVII, 2, (189), 2007. február 22–23.

Nagypatak. Valea Mare, *Moldvai Magyarorság*, Új sorozat, XVII, 3, (190), 2007. március 21–23.

Karácsonykő. Piatra Neamţ, *Moldvai Magyarorság*, Új sorozat, XVII, 4, (189), 2007. április 21–23.

Egyedhalma. Adjud, *Moldvai Magyarorság*, Új sorozat, XVII, 5, (192), 2007. május 20–23.

Jugán. Iugani, *Moldvai Magyarorság*, Új sorozat, XVII, 2, (193), 2007. június 21–23.

Bargován. Bărgăoani, *Moldvai Magyarorság*, Új sorozat, XVII, 7, (194), 2007. július 22–23.

Székely megye Havasalföldön a Székelyföld déli meghosszabbítása, in: Gazda József – Szabó Etelka (szerk): *Kőrösi Csoma Sándor és keleti hagyományaink*, Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Sepsiszentgyörgy, 152–164.

(Összeállította: Gazda Klára)

László Gazda (1933–2007)

(Necrolog)

După o perioadă lungă de boală s-a stins din viață profesorul László Gazda. Interesat în cercetarea geografică, istorică și etnografică, de-a lungul deceniilor László Gazda a vizitat în mod sistematic grupurile ceangăilor din Moldova și a cules, a sistematizat și a publicat cu mare tenacitate date istorice despre comunitățile rurale și urbane maghiare din Moldova. După evenimentele din 1989 i-au apărut lucrări științifice realizate cu mare atenție și exactitate despre istoriografia, tradiția, cultura ceangăilor din Moldova, la diferite edituri și în periodice științifice. Ne-a lăsat moștenire realizări importante în organizarea, promovarea și popularizarea științei, marcându-și totodată numele în cercetarea științifică etnografică și istorică din Transilvania. Activitatea sa desfășurată în domeniul culturii generale ca profesor și ca om de știință, a fost apreciată cu mai multe distincții și diplome.

László Gazda (1933–2007)

(Necrology)

Professor László Gazda passed away after a long period of illness. Being interested in geographical, historical and ethnographic research he regularly visited the groups of Csángós in Moldova and collected, systematized and published tenaciously historical data about Hungarian rural and urban communities in Moldova. His scientific work, written with great attention and accuracy, about the historiography, tradition and culture of Csángós from Moldova was published after the events of 1989 at different publishing houses and scientific periodicals. His spiritual heritages are important achievements in organizing, promoting and popularizing science. He is also well-known in the ethnographic and historical scientific research of Transylvania. His life-long activity as a teacher and scientist in the domain of general education was honoured with several awards and diplomas.